

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

• एतद्द्वयस्य मन्त्रोवाग्नेयशास्त्रकृत्ताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तत्त्वज्ञ-नामार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तन्त्र-प्रवृत्त-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूत्रकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्याख्यान-शब्द-प्रभृति-नाम-संज्ञा-दोहाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
सद्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वद-ग्रन्थमतानुसारि-संज्ञाभिधानग्रन्थः ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः ।

पाणिनिमहाशुभारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलशब्दातिरिक्तवृत्तशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणारिभिः
नूतनसङ्गठितवृत्तशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रसक्तपरिशिष्टेन च सङ्गम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अग्नेयशास्त्रविभारदकोविददृष्टसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः । नागराचरैः प्रकाशितम् ।

पञ्चमः काण्डः ।

व्यञ्जनवर्णः । अ-इ ।

कलिकाता-राजधान्यां

नारायण-धन्ने मुद्रितः । ७१ न० पाथुरियाघाट-स्ट्रीट-खिलभवनात् प्रकाशितम् । प्रकाश्याः १९३

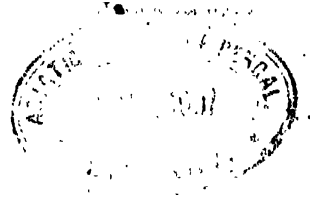
PRINTED BY R. L. PAN, NARAYAN PRESS; AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED
BY BARADA PRASAD BASU, AND HARI CHARAN BASU. 71, PATHURIGHATA STREET. CALCUTTA:

To be had at the Sabdakalpadruma Office, No. 71. Pathuriaghata Street, Calcutta: and at the Baptist Mission Press, No. 24. Lower Circular Road
Calcutta: Price for Subscribers in India, Re. 1. and Countries out of India 3s. for each number.

All rights reserved.

1/10
10123
11261
1151

SL 110
0x0708

शब्दकल्पद्रुमः।

पञ्चमकाण्डम् ।

शं

शंसितः

शक

श, तालशकारः । य तु श्वर्गोपपद्यमवर्कः ।
 यज्ञनविश्वकर्कः । अस्त्रोच्चारणस्थानं २. जु ।
 इति तन्मयाकरणे । (तथा च शिवायाम् ।
 १७ ।
 “कष्टागवहाविषुयशास्त्रालया षोडशावुपू ॥”
 अस्त्र स्वरूपं यथा,—
 “शकारं परमेशानि ! श्वरु वरुं शुचिक्रिते ।।
 रक्तवर्कप्रभाकारं स्वयं परमजुक्तली ।
 चतुर्भुजप्रदं देवि ! शकारं ब्रह्मविग्रहम् ।
 पञ्चदेवमयं वरुं पञ्चप्राणात्मकं प्रिये ! ।
 रजःशक्तममोयुक्तं त्रिविन्दुसहितं सदा ।
 त्रिशक्तिसहितं पञ्चमात्म्यादितस्वर्चयुतम् ॥”
 इति कामधेयुतन्मम् ॥ * ॥
 (वज्रीयवर्कमाकायाम्) तन्मखनप्रकारो यथा,
 “कुचिता वामतो दक्षमता च गोलतिस्वधः ।
 पुनरुर्द्धमता तासु वद्विचक्रदिवाकराः ।
 मात्रा भवागो विज्ञेया ज्ञानमस्य प्रचक्षते ॥”
 इति वर्णोद्धारतन्मम् ॥ * ॥
 तद्वाचकानि यथा,—
 “शः स्वयं कामरूपो कर्मरूपो महामतिः ।
 सौख्यनामा कुमारोऽस्य त्रैकण्यो द्वयकेतनः ।
 द्वयप्रः शयनं शान्ता सुभगा विस्फुल्लिङ्गिनी ।
 ऋतुर्देवो महाकण्ठोर्मन्त्रिणः कुलकौलिनी ।
 बाहुर्देवो विद्युत्प्रदं हृदनङ्गाङ्गुशः खलः ।
 वामोदः पुच्छरीकात्रा कान्तिः कल्याण-
 वाचकः ॥”
 इति योगिनीतन्मे ३ भागे ७ पटके वर्णभिधानम् ।
 (काथादावस्य प्रथमप्रयोगे सुखं वचम् । यथा,
 वचरत्नाकरटीकायाम् ।
 “शः सुखं वस्तु खिदम् ॥”
 धात्वुपवन् विज्ञेयः । यथा, कविकल्पद्रुमः ।
 “—————यो वृतादिः श्-सुहादिकः ॥”
 एतेन तुदी अश् वाये तुदति इति ज्ञातुं ।)
 शं, जी, शुभम् । इति त्रिकाण्डशेषशब्दरत्ना-
 वली । (यथा, दीपोभाष्ये । १ । १० । ७ ।
 “न च सुखं वने शं मे दीर्घिकायां न पर्यति ॥”)

शं, [म्] य, कल्याणम् / यथा, राजेन्द्रकर्कपुरे ।
 ५२ ।
 “यः कीर्त्तौ भवतो वतो श्वयुज्यैः शंसितः
 श्वानुः ॥”)
 शुभम् । श्राद्धम् । इति शब्दरत्नावली ।
 शः, पुं, शिवः । श्राद्धम् । इति शब्दरत्नावली ।
 शंसुः, त्रि, (शं शुभमस्मात्कीर्त्तौ । शं + “कंशंभ्यां
 वभयुक्तिस्तुतयवः ॥” ५ । २ । १२८ । इति युस् ।)
 शुभान्वितः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा,
 भट्टिः । ४ । १८ ।
 “कुर्वाणा पश्यतः शंसुर्भुविकी सुहृत्वावना ॥”
 पुं, दृष्टव्यतिपुञ्जोऽपि विशेषः । यथा, महा-
 भारते । १ । २२८ । २ ।
 “आहुतिस्त्वेव यस्यापिर्ह्विवाप्यं विधीयते ।
 शोऽपिर्हृदयतेः पुत्रः शंसुर्नाम महाव्रतः ॥”)
 शंसः, पुं, सुवलायस्यकौहमकलकः । वचम् ।
 इति धरणिः ।
 शंसः, त्रि, (शंमस्मात्कीर्त्तौ । शं + “कंशंभ्या-
 मिति ॥” ५ । २ । १२८ । इति वः ।) शुभा-
 न्वितः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 शंसरं, जी, (शं वृत्तौतीति । वृ + अच् ।) जलम् ।
 इत्यमरः ।
 शंस, उ हिंवास्तुब्धोः । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (भा०-पर०-वक०-वेट । ज्ञावेट ।) ताल-
 वादिः । उ, शंसिता शस्त्रा । यः शंसति
 वतामिति वजायुधः । अनेकार्थत्वात् कथने-
 ऽप्ययम् । यथा रघौ । शंसं व वाचा पुनरुक्त-
 येवेति । न मे हिवा शंसति किञ्चिदीशित-
 मित्वादि च । इति दुर्गादायः ।
 शंवा, स्त्री, (शंस + अः । शंसिर्वा टाप् ।) वाक्यम् ।
 वाक्वा । इति मेदिनी । प्रशंवा । इति शब्द-
 रत्नावली ।
 शंसितः, त्रि, (शंस + क्तः ।) निश्चितः । इति
 वजायुधः । हिंसितः । सुतः । इति श्वन्वधातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । (यथा, महा-
 भारते । १ । ११६ । २५ ।)

“त्राक्षबाह महात्मानः सोमपाः शंसित-
 व्रताः ॥”)
 शंसा, [ऋ] पुं, (शंस + “हन्लृचौ शंसिचदा-
 दिभ्यः संज्ञायां चानिटौ ॥” उवा० २ । ६४ ।
 इति ङम् । यद्वा, “हन्लृचौ शंसिचदा-
 भितेति ॥” ७ । २ । ६४ । इति निपातनात्
 वाङ् ।) स्त्रीता । होता । इति संश्लिष्वारो-
 यादिङितिः । (प्रशास्त्रा । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
 १६२ । ५ ।
 “होताश्च्युरावया अग्निमिन्द्रो
 यावयाभ उत शंसा सुविप्रः ॥”
 “शंसा प्रशास्त्रा ॥” इति तद्वाच्ये वाचकः ।)
 शंसः, त्रि, (शं शुभे तिङ्गतीति । शम् + खा +
 “शः कच् ।” १ । २ । ७७ । इति कः ।) शुभा-
 न्वितः । शं पूर्वस्थाधातोर्ङप्रत्ययेन निष्पन्न-
 मिदम् ।
 शंसाः, त्रि, (शं + खा + “शः कच् ।” १ । २ ।
 ७७ । इति ङिप् ।) शुभान्वितः । शम्-
 पूर्वस्थाधातोः ङिप्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ।
 शंस्यः, त्रि, (शंस + यत् । “इहवन्दुशंसवदुर्हा
 यवतः ॥” १ । १ । २४ । इत्याद्युदात्तः ।) हिंस्यः ।
 सुतः । शन्वधातोः व्यङ्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ।
 शक, इ उ भावशङ्कयोः । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (भा०-आत्म०-वासे व्यक०-शङ्कार्थां वक०-
 वेट् ।) भावो भयम् । शङ्का संश्वारोपः ।
 इ, शङ्कते आत्मानेन । उ, शङ्कते पुत्रवत्
 स्त्री । आत्मानं पुत्रो वा इति संश्वय-
 मारोपधतोऽर्थः । इति दुर्गादायः ।
 शक, न इट् क शक्ती । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 पर०-वक०-वक०-च-वेट् ।) न, शक्तीशङ्काम-
 प्याची विभेतुं य इति वजायुधः । इट्, अशकत्
 अशक्तीत् अश्याचीत् । अदित्तेनास्मान्निखं उ
 इत्यर्थे । क, शकियति शक्यति । पृथक् ७-
 दादो न खादिः । हावेवाविमाविहीत् । वड-
 करारुदन्वः केषाञ्चित्पुत्रीधात् । हावेव वड-
 केको । तथा च । शक्तीश्च मन्मुर्भवर्त्त विनेतु-

शकटः

मिति रघुः । रजःपरिग्रामभेदो न शक्यते
प्रत्याख्यातुमिति तत्त्वकौमुद्यां वाचस्पतिमिश्रः ।
शक्या मखेनापि सुदोभरामामिति नैषधम् ।
इति दुर्गादासः ॥

शक, य अ शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) शक्तिर्दिवादिपक्षे चमा
स्वादिपक्षे सामर्थ्यम् । य अ, शक्यति शक्यते
दुःखं दीनः । इति दुर्गादासः ।

शकः, पुं, (शक् + अच् ।) आतिभेदः । वृपभेदः ।
इति मेदिनी ॥ स च वृपः शकादित्यः इति
शालिवाहन इति च नाम्ना ख्यातः । तस्य
मरणदिनावधि बत्सरगयनाङ्कः शकाब्देति
नाम्ना पञ्चकायां लिख्यते । स च क्लृप्-
जातिविशेषः । सत्ययुगे सगरराजेनास्य मन्त्र-
काङ्क्षं सुखयित्वा वेदवाह्यत्वमकारि । यथा,—
“ततः शकान् सयवनान् काम्बोजान् पारदा-
स्तथा ।

पद्भवांश्चापि निःशेषान् कर्तुं वावसितो वृपः ॥
ते हृन्वमाना वीरेण सगरेण मञ्जौजसा ।
वशिष्ठं शरयं जग्मुः सूर्यवंशपुरोहितम् ॥
वशिष्ठः शरयापमान् समये स्थाप्य तावृषिः ।
सगरं वारयामास तेषु दत्त्वाभयं तदा ॥
सगरस्तां प्रतिज्ञान् विश्वस्य समुद्रावतः ।
धर्मं जघान तेषाञ्च वेशानन्याश्चकार ह ॥
अहं शिरः शकानान् सुखयामास भूपतिः ।
जवनानां शिरः सर्वे काम्बोजानामपि द्विज ॥
पारदाभक्तकेशांस्तु पद्भवान् प्रसुधारिणः ।
निःस्वाध्यायवषट्कारान् सर्वानेव चकार ह ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे सगरोपाख्यानम् १५ अः ॥
देशभेदः । इति विश्वः ॥ (यथा, मात्स्ये ।
१२० । ४५ ।

“तुषारान् वर्वरान् कारान् पद्भवान् पारदान्
शकान् ।

एतान् जनपदान् मण्डलान् प्रावयित्वादर्धं मता ॥”

शकटः, पुं, स्त्री, (शक्नोति भारं वोढुमिति । शक्
+ “शकादिभ्योऽटन् ।” उणा० । ४ । ८२ । इति
अटन् ।) यानविशेषः । गाड़ी इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । अत्रः २ । इत्यमरः ॥ अचः ३ ।
इति शब्दरत्नावली । विष्णुवध्यास्तुरविशेषः ।
द्विसहस्रपलपरिमाणम् । तत्पर्यायः । भारः
२ आचिनः ३ शकटीनः ४ शलाठः ५ । इति
हेमचन्द्रः ॥ उक्तञ्च ।

“शकटः प्राक्किनी गावो यानमस्कन्दनं वनम् ।
अनूपः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः ॥”
इति भरतः ॥

तिनिमट्टलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अह-
विशेषः । यथा, मनुः । ७ । १२७ ।

“रुद्धयुद्धेन तन्मागं यायान् तु शकटिन वा ॥”
शकटाकृतित्वात् रोहिणीनक्षत्रम् । यथा,
दृष्टत्संहितायाम् । २४ । ३० ।

“रोहिणीशकटमध्यमस्थिते

चन्द्रमस्यशरणीकृता जनाः ।

शकुनं

कापि यान्ति शिशुयाचिताशनाः
सूर्यतमपिटराक्षुपायिनः ॥

शकटहा, [न्] पुं, (शकटं हन्तीति । हन् +
क्त्वा ।) शौक्याः । इति हेमचन्द्रः ॥ (एतद्वि-
वरणं भागवते १० स्कन्धे ७ अध्याये तथा
हरिवंशे ६२ अध्याये च दृश्यम् ॥) शकट-
नाशके, त्रि ॥

शकटाडा, स्त्री, (शकटमिति व्याका यस्याः ।)
रोहिणीनक्षत्रम् । तस्याः पञ्चतारामयशका-
कृतित्वान् ॥

शकलं, स्त्री, (शक्नोतीति । शक् + “शक्तिशक्त्यो-
र्नित् ।” उणा० १ । १११ । इति कलः ।)
लक् । खड्गम् । (यथा, रघुः । २ । ४६ ।

“अथान्वकारं गिरिगङ्गराणां
दंष्ट्रामयखैः शकलानि कुर्वन् ॥”

रागवस्तु । वल्कलम् । इति मेदिनी ॥ शकलम् ।
आश इति भाषा । इति शकलिनृशब्ददर्शनात् ॥

शकलः, पुं, स्त्री, (शक् + कलः ।) एकदेशः ।
(यथा, मनुः । ६ । २८ ।

“प्रतिगन्तुं पृष्टेनेव पाणिना शकलेन वा ॥”

खड्गम् । यथा,—

“भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्त्वहोर्द्धं समेऽशके ॥”
इत्यमरः ॥

(यथा, मनुः । १ । १३ ।

“ताभ्यां स शकलाभ्याश्च द्विवं भूमिश्च निर्ममे ॥”

शकली, [न्] पुं, (शकलमस्यास्तीति । इति ।)
मत्स्यः । इत्यमरः ॥

शकालकः, पुं, (शकस्य क्लृप्जातिविशेषस्य
अन्तकः ।) विक्रमादित्यराजः । इति कैचित् ॥

शकारः, पुं, राज्ञः अनृपायाः स्त्रिया भ्राता ।
यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ॥

“मदसूत्रताभिमानो दुष्कुलतैश्चयंसंयुक्तः ।

बोध्यमनृपाभ्राता राज्ञः श्यालः शकार
इत्युक्तः ॥”

शकारिः, पुं, (शकस्य क्लृप्जातिविशेषस्यारिः
शत्रुः ।) विक्रमादित्यराजः । स तु उज्जयनी-
देशाधिपतिः । यथा,—

“साहसाङ्कः शकारिः स्यादिक्रमादित्य इत्यपि ॥”
इति जटाधरः ॥

शकुनं, स्त्री, (शक्नोति शुभशुभं विज्ञातुमनेनेति ।
शक् + “शक्नेरुनोक्तोक्तानयः ।” उणा० ३ । ४६ ।

इति उनः ।) शुभशुभिनितिम् । इति मेदिनी ॥
सशुः इति हिन्दीभाषा । फललक्षणम् । इत्य-
जयपालः ॥ * अथ शुभशकुनानि ।

“कीर्तनान् अवगतो विलोकनान्
स्पर्शनान् समधिकं समोत्तरम् ।
मङ्गलाय दधिचन्दनादिकं
स्यात् प्रवासभवनप्रवेशयोः ॥

दध्याप्यदूष्वाक्षतपूर्णाङ्गुष्ठाः
सिंहान्नसिंहार्थकचन्दनानि ।
आदर्शशङ्खामिधमीनस्यन्ता-
मोरोचनामोमयगोमधूलिः ॥

शकुनं

गीर्वाणवीणाफलभद्रपीठ-
पुष्पाङ्गनालङ्कारकायुधानि ।

ताम्बूलयानासनवर्द्धमान-
ध्वजातपत्रयन्त्रनाम्बराणि ॥

वाम्भोजभङ्गारसन्तुष्टवह्नु-
गजाजवाह्यः कुशचामराणि ।

रत्नानि चामीकररूप्यताम्र-
बहुङ्काशौघघयः सुराश्च ॥

वनस्यतेनूतनश्राकमेवं
माङ्गल्यपचाशुर्दिदं प्रदिष्टम् ।

शुभेषु कार्येष्वशुभेषु चैव
कार्यं गतानां शुभदाः सदैव ॥

एतानि दृष्ट्वा शुभदर्शनानि
कुर्वन्ति दृष्टः पथि दक्षिणेन ।

सन्नदिलोकादशुभावहानि
त्यक्तानि वामेन शुभा भवन्ति ॥

गान्धारषड्जातृषभस्तथायं
स्वरेषु गम्भीरमनोरमा ये ।

वादित्रवेदध्वनिगीतवृत्त-
प्रियादिशक्तं किल यत्र रौद्रम् ॥

आदाय रिक्तं कलसं जलाशयं
यदि व्रजेत् कोऽपि सहाध्वजेन ।

पूर्णं समादाय निवर्त्ततेऽसौ
यथा जतार्थः पथिकस्तथैव ॥ * ॥

अङ्गारभस्मैत्यनरन्तुपङ्क-
पिणयाककार्पासतृषास्यविष्टाः ।

ज्ज्यायसावस्करज्ज्याध्याय-
पाहायकेशा भुजगौघघानि ॥

तेलं गुडं चर्म वसा विभिन्नं
रिक्तञ्च भाण्डं लवणं तृणञ्च ।

तक्रागला शकलवृष्टिवाताः
कार्यं कश्चित् त्रिंशदिने न शक्ताः ॥ * ॥

स्वपादयानसुवलनं वृषार्थी
भङ्गः कश्चिदयानपलायनञ्च ।

द्वाराभिघाताध्वगशस्त्रपाताः
प्रस्थानविघ्नं कथयन्तु यातुः ॥

मार्जारयुद्धारवदर्शनानि
कलिः कुटुम्बस्य परस्परञ्च ।

चित्तस्य कानुश्रुकरञ्च सर्वं
गन्तुः प्रयागप्रतिषेधनाय ॥

दृष्टे शवे रोदनशब्दहीने
महार्थसिद्धिः कथितोद्यमेयु ।

गृहप्रवेशेषु शवः शवत्वं
रुजं सदीर्घामयवा इदानी ॥

गण्डमवावर्जयतां नराणा-
मन्तगलं चैत् प्रविशत्यकस्मान् ।

भवेत् तदाभीष्टतसौम्यलाभो
यः कौतुकी तेन निरूप्यमेतत् ॥

उज्ज्वलितं कटिति दन्तधावनं
संमुखं पतति यत्र वासरे ।

भोजनं भवति तत्र वीक्षितं
यासभावितमिदं हि नाश्रुतम् ॥”

शकुनं

इति वसन्तराजशकुने विचारिताः शुभावहाः।
अथ नराङ्कितविचारः ।

“अथाभिधास्ये द्विपदेषु तावत्
प्रधानभावात् शकुनं नराणाम् ।
नेमित्तकं यत् प्रतिभास्य सर्वं
फलं शुभाशुभनयोर्भवति ॥
नरोऽभिरूपः सितवस्त्रमास्ती
वार्चं प्रशस्तां मधुराश्च जल्पन् ।
यत्कैवला योविदपि प्रयागे
प्रवेशकाये च करोति सिद्धिम् ॥३॥
वमद्विकेशो हतमानगर्भः
चित् (ङ्गनमन्यते) लक्ष्मिः ।
खला गर्भवती रुदन्ती
मलान्वितोन्मत्तजराधवाश्च ॥
दीनो द्विषत्तृणविमुक्तकेशाः
भ्रमेणकस्याः खरभैरिभस्याः ।
सव्यासिवांक्रन्दनपुसकाया
दुःखावहाः सर्वसमीहितेषु ॥३॥
पृथ्वीपतिर्ब्राह्मणहर्षयुक्तो
वैश्या कुमारी सुहृदः सुकेशाः ।
नार्यो नराणां चटुधाधिरूपाः
शुभाय इष्टाः शकुनोद्यमेषु ॥३॥
लण्णास्त्रराः कृष्णविलेपनाटाः
कृष्णां सजं भूर्द्धि विधारयन्ती ।
इष्टा सकीपा यद्द लण्णवर्णा
नारी नरेः स्तद्विपदो भवन्ति ॥३॥
श्वेताम्बरा श्वेतविलेपनाटा
मालां सितं शूर्द्धि विधारयन्ती ।
इष्टा प्रलुष्टा यदि गौरवर्णा
नारी नरेः स्यात्तदभीष्टसिद्धिः ॥
धृतातपजः सुविशुद्धवासाः
पुष्यान्वितश्चन्द्रनक्षत्रिताङ्गः ।
निश्रीवयुक्तः कृतभोजनो वा
विप्रः पठन् यच्छति सर्वसिद्धिम् ॥
अभ्युपगच्छति यस्य हि याने
स्त्रीपुरुषोऽप्यथवा फलहस्तः ।
सर्वसमीहितसिद्धिरवश्यं
तस्य नरस्य भवत्यचिरेण ॥”

इति वसन्तराजशकुने नराङ्कितेजित-
संज्ञम् ॥ * ॥

“गच्छति पृष्ठं पुरतस्तथैव
वागीदृशी केनचिदुच्यमाना ।
सर्वाश्रयश्चातिशयेन ताभ्य-
श्चित्तस्य तुष्टिर्विजयाय पुंसाम् ॥
सिद्धेऽं विराता जहि ह्निन्दि भिन्दि
चेत्यादयः शत्रुवधोद्यतानाम् ।
क यासि मा गच्छत चैवमाद्याः
प्रयोजनारम्भनिवारणार्थाः ॥
स्वैर्ये स्थिरार्थाद्गमनं तदर्था-
दान्वाप्तितुष्टिनिवर्त्तितार्थात् ।
लाभं जयं भङ्गममङ्गलं वा
सुमनीः ॥
गच्छी ५ शलदस- २

शकुनिः

उद्यं भवेद्भेदनमग्रभागे
भयं भवेद्द्विविभागभूति ।
नेर्ह्यकोणे रणमार्गोद्यो
वायव्यकोणे रुदितं सट्टे ॥
श्वरुः सुनानी रुदितेन पृष्ठे
लाभो भवेत्तत्र निवर्त्तनेन ।
श्वरुस्तदाये रुदितेन गन्तुः
सिद्धिं विधत्ते रुदितं रिपूणाम् ॥”

इति वसन्तराजशकुने नराङ्किते उपश्रुति-
प्रकरणम् ॥ * ॥ वक्तृकवाकटकुटिङ्गभकार-
खवभासभारदाजमयरकपिञ्जल-लावकगुप्थो-
लुककपोतगोवत्सकुक्कुटकलविक्रुभारतीचास-
खङ्गनकाकपिङ्गलाकृपाणि शकुनानि घोटक-
वृषमहिषखरगोमहिष्यजाजमेघेडकोट्टुकुम्भ-
रौश्रधिकमार्जारवानरश्वगवराहकृकलासनकु-
लवृषिकपिपीलिकापक्षी-कुक्कुरादिरूपशकुना-
निच वसन्तराजशकुने द्रष्टव्यानि । हस्ति-
शशकश्वगालघटपदशरभसर्पकृपाणि शकुनानि
तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि ॥

शकुनः, पुं, (शक + उन् + णि) पक्षिमात्रम् । (यथा,
महाभारते । १ । ७२ । १० ।

“तं वने विजने गर्भं (संज्ञयात्रसमाकुले ।
दृष्ट्वा शयानं शकुनाः समन्तान् पर्यवारयन् ॥”)
पक्षिविशेषः । शकु इति ख्यातः । इति मेदिनी ॥
कश्यपपत्नीताम्रायाः श्येनशुभ्रादयः पुत्राः । इति
श्रीभागवतम् ॥ शुभ्रस्याश्रमफलं यथा,—
“वामेऽपसथे पुरतश्च पृष्ठे
युद्धं विभेदं मरणं स्थिरम् ।
शुभ्रः स्थितः सन् कुशले क्रमेण
शब्दोऽपसथोऽस्य विपत्तिहेतुः ॥”

इति वसन्तराजशकुनम् ॥
विप्रभेदः । इत्युणादिकोपः । तद्विवरणं भाग-
वते उक्तम् । गीतविशेषः । तस्य उत्सवादिषु
मङ्गलार्थेण्यम् । इत्यजयपालः ॥ शुभशंखे ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शकुनज्ञा, स्त्री, (शकुनं जनातीति । ज्ञा + कः ।
स्त्रियाम् ।) ज्येष्ठी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शकुनज्ञातरि, त्रि । (यथा, कथासरित्-
सागरे । ३१ । ५३ ।

“प्राहिणोत्याद्विषह्वापि स्वसखा शकुनज्ञया ।
स्वतन्त्रोऽभिनवास्ते युवतीनां मनोभवः ॥”

शकुनिः, पुं, (शक्नोति उन्नेतुमात्मानमिति ।
शक + “शक्नेरुनोन्नेत्युनयः ।” उणा० १।४६।
इति उनिः ।) पक्षी । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनः । ५ । ११ ।

“क्रयादान् शकुनीन् सर्वान्स्तथा गाम-
निवासिनः ।

अनिहिष्टांशैकशफांशुडिभश्च विवर्जयेत् ॥”)
चिह्नपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥ सौवर्णः । स तु
कौरवमातुलः । (अयं हि दुर्ग्रन्थमन्त्री । दूते
पाशवान् जिह्वा वनं प्रेरयामास । अशौ हि
कौरवयुद्धे सहदेवेन निहतः । एतद्विवरणं महा-

शकुनी

भारते शक्यपञ्चमि द्रष्टव्यम् ॥) ववादिकादश-
करगान्तर्गताष्टमकरणम् । इति मेदिनी ॥
तत्करगजानफलम् ।

“परजनधनहर्ता वचकः क्रूरचेष्टः
करष्टकरवाली आहतस्वामिपत्नः ।
अतिशयपररारासक्तचित्तः सरोषो
भवति शकुनिजन्मा मानवः श्रीप्रकर्मा ॥”
इति कौटोपदेशः ॥ * ॥

दुःसहपुत्रः । यथम्,—

“दुःसहस्याभवत् भार्या निर्मादिर्नाम नामतः ।
जाता कलेस्तु पाभायां श्वतौ चखालदर्शनात् ॥
तथोरपत्याव्यभवत् जगद्गापीनि योऽश ।
अशौ कुमाराः कन्याश्च तथाष्टावतिभीषणाः ॥
दन्ताकृष्टिस्तपोक्तिश्च परिवर्त्तस्था परः ।
अङ्गधुकं शकुनिश्चैव गच्छप्रान्तरत्तिकाया ॥”
तस्य पञ्च पुत्रा यथा,—

“श्येनकः कपोतश्च यशोलूकौ च वै सुतान् ।
अवाप शकुनिः पञ्च जयसुतान् सुरासुराः ॥
श्येनं जगद्देवै श्वरुः कार्कं कालो गृहीत-
वान् ।

उलूकं निर्दन्तिश्चापि जयाहातिभयावहम् ॥
शुभं आधिस्तदीशोऽथ कपोतश्च स्वयं यमः ।
एतेषामेव चैत्रोक्ताः क्रताः पापीपपादने ॥
तस्मान् श्येनादयो यस्य निलीयन्ते शिरस्यथ ।
तेनात्मरत्नगणायाम् शान्तिः कार्या द्विजोत्तम ॥
गेहे प्रसृतिरंतेषां तद्भ्रुङ्निवेशनम् ।
न शस्तं वर्जयेत्तेहं कपोताक्रान्तमस्तकम् ॥
श्येनः कपोतो यशो वा कौशिको वा यद्दे
द्विजः ।

प्रविष्टः कथयन्त्यन्तं वसतां तत्र वेद्यमनि ॥
इदं क परिच्यजेत्तेहं शान्तिं कुर्याद्विजोत्तम ।
स्वप्नरूपे हि कपोतस्य दर्शनं न प्रशस्यते ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहवंशोत्पत्तिनामा-
ध्यायः ॥३॥ विकुलिपुत्रः । यथा,—

“वेवस्वतमनोरासोऽिह्नुकाः पृथिवीपतिः ।
तस्य पुत्रगतं चासीद्विकुलिचर्येष्ठ उच्यते ॥
सोऽथोधाधिपतिर्वीरस्तस्य पञ्चदश स्तृताः ।
शकुनिप्रमुखाः पुत्रा रक्षिता रोमहर्षिनाः ॥”
इति वद्विपुराणे सगरोपाख्याननामाध्यायः ॥

शकुनिप्रपा, स्त्री, (शकुनीनां पक्षिणां गानार्थं या
प्रपा ।) पक्षिणः “पानीयशाला । तत्प्रायः ।
श्रीग्रहः २ । इति हाराजुली ॥

शकुनी, स्त्री, श्यामापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
चटकी । इति केशिन् । (पक्षिरूपधारिणो
पक्षिणा । यथा, महाभारते । ५ । १३० । ४५ ।
“अनेन हि हता वाक्ये पूतना शकुनी तथा ॥”
तथा च हरिवंशे । ६२ । १—२ ।

“कस्यचित्तथ कालस्य शकुनीवैशधारिणी ।
धात्री कंसस्य भोजस्य पूतनेति परिश्रुता ॥
पूतना नाम शकुनी घोरा प्राणिभयङ्करी ।
आजगामाह्वरात्रे तु पक्षी क्रोधात् विधु-

शकुला

शकुनीश्वरः, पुं, (शकुनीनां पश्चिमासीश्वरः ।) गडकः । इति धनञ्जयः ।
 शकुलः, पुं, (शकुति उत्पत्तितुमिति । शक + उन्तः ।) पक्षी । इत्यमरः । (यथा, महाभारते । १ । ७२ । ११ ।
 “नेमां हिंस्युर्वने वासां क्रथादा मांसयद्भिः । पथ्यरक्षन्त तां तत्र शकुला मेनकात्मजाम् ।”)
 कोटभेदः । भासपक्षी । इति मेदिनी ।
 शकुलना, स्त्री, (शकुलैः पक्षिभिर्नात्यते पाल्यते इति । ना + घञर्थे कः । स्त्रियामाप् ।) मेनकाश्वरःसु विश्वामित्रेण चरिता कन्या । सा कण्वसुनिना प्रतिपालिता । दुष्प्रकारेण विवाहित्वा । अस्याः पुत्रो भरतः राजचक्रवर्ती । अस्या नामकारणं यथा,—
 “निर्जने तु वने यस्मात् शकुलैः परिरक्षिता । शकुलैवेति नामास्याः कृतश्चापि ततो मया ।” इति महाभारते । १ । ७२ । १५ ।
 अस्या विवरणं कालिदासकालाभिज्ञानशकुलनाटके द्रष्टव्यम् । पाश्चि स्वर्गखण्डे प्रथमादिपञ्चाध्यायेषु महाभारते आदिपर्वाणि ६६ अध्यायमारभ्य च ज्ञातव्यम् ।
 शकुलनात्मजः, पुं, (शकुलनाया आत्मजः पुत्रः ।) भरतराजः । यथा,—
 “दौर्भाग्निर्भरतः सर्वदमः शकुलनात्मजः ।” इति हेमचन्द्रः ।
 शकुन्तिः, पुं, (शकुति उत्पत्तितुमिति । शक + उन्तः ।) पक्षिमात्रम् । इत्यमरः । (यथा, ऋग्वेदे । २ । ४२ । ३ ।
 “अवक्रन्द दक्षिणतो यद्वाणां सुमङ्गलो भद्रवादी शकुन्ति ।”)
 भासपक्षी । इत्युणादिकोषः ।
 शकुलः, पुं, (शकुति गन्तुं वेगेनेति । शक + “मद्गुरादयश्च ।” उणा० १ । ४२ । इति उरश्च । रस्य लः ।) मत्स्यविशेषः । इत्यमरः ।
 शकुल इति भाषा । (यथा, महाभारते । १२ । १३७ । ३ ।
 “नातिगाधे जलाधारे सुहृदः शकुलाश्रयः । प्रभूतमस्य कौन्तेय । बभूवुः सहचारिणः ।”)
 अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कृत्स्नत्वम् । ग्राहि-
 त्वम् । पिप्पामजित्वम् । गुह्यत्वम् । इति राज-
 वल्लभः ।
 शकुलगण्डः, पुं, (शकुलस्य गण्ड इव गण्डो यस्य ।)
 शालमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 शकुलाक्षकः, पुं, श्वेतदून्वा । इत्यमरः ।
 शकुलाक्षी, स्त्री, गण्डदून्वा । इति राजनिर्घण्टः ।
 शकुलादनी, स्त्री, (शकुलानां अदनं यस्याः ।
 ङीप् ।) चक्राङ्गी । इत्यमरः । कटकी इति
 भाषा । कण्टशकः । इति मेदिनी । कौचका-
 दम इति भाषा । मांषी । किञ्चुलिका ।
 जलपिप्यङ्गी । कटपलः । इति विश्वः । गजो-
 च्छया । इति राजनिर्घण्टः ।

शक्तः

शकुलार्भकः, पुं, (शकुलस्य अर्भक इव ।) गडक-
 मत्स्यः । इत्यमरः । (गडुदमाह इति भाषा ।)
 शकुली, स्त्री, (शकुल + ङीष् ।) मत्स्यविशेषः ।
 ऋगाल इति भाषा । महाशकुल इति केचित् ।
 अस्या आकारो गुणाश्च ।
 “शकुली रोहिताकारा भूमौ प्रायश्चरत्यसौ ।
 गुर्वी पाके च मधुरा भेदिका दोषकोपना ।”
 इति राजवल्लभः ।
 पुस्तकान्तरे शकुली इति च पाठः । (नदी-
 विशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५७ । २३ ।
 “सुमेरुजा मुक्तिमती शकुली त्रिदिवा क्रतुः ।
 स्तन्यपादप्रसूता वै तामान्या वेगवाहिनी ।”)
 शकुल, स्त्री, (शकुति सक्तुमिति । शक् + “शके-
 ऋतिम् ।” उणा० ४ । ५८ । इति ऋतिम् ।)
 विष्ठा । इत्यमरः । (यथा, भागवते । ३ । १० । १२ ।
 “स इष्ट्वा चक्रद्वयः शकुलं विसृजति ।”)
 शकुलकरिः, पुं स्त्री, (शकुलं करोतीति । शकुल +
 क्त + “क्तञ्शकुलोरिन् ।” १ । २ । ३४ । इति इन् ।)
 वल्लः । इत्यमरः । इत्यादिरिति विद्याविनोदः ।
 शकुलकारः, त्रि, मलत्यागकारकः । शकुलं करोती-
 त्यर्थे शकुलच्छन्दात् लघातोः षष् (अण्) प्रत्य-
 येन निष्पन्नः ।
 शकुलहारः, स्त्री, (शकुतो हारम् ।) मलहारम् ।
 तत्पर्यायः । अपानम् २ पायुः ३ गुदम् ४
 श्रुतिः ५ अधोमूर्ध्नि ६ त्रिवलीकः ७ वली ८ ।
 इति हेमचन्द्रः ।
 शकुरः, पुं, षष् । इति हेमचन्द्रः ।
 शकरिः, पुं, षष् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 शकरी, स्त्री, हृन्दोभेदः । नदीभेदः । मेखला ।
 इति मेदिनी । सा च समवृत्तवद्ध्विंशति-
 च्छन्दोऽन्यगतचतुर्दशच्छन्दः । यथा,—
 “उक्थाद्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या
 सुपूर्विका ।
 गायत्र्याग्निगनुष्प च ऋषी पङ्क्तिरेव च ।
 त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।
 शकरी वातिपूर्वा स्यादष्टात्वष्टी तथा मता ।
 धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ।
 विलिप्तिः संकृतिश्चापि तथा चैवातिस्तकृतिः ।
 इत्याख्याः समवृत्तानां हृन्दवां क्रमशः कृताः ।”
 तत्र चतुर्दशान्यपर्यायसंज्ञासि चलि । तेषां
 नामानि गणाश्च यथा ।
 भो गो गो नौ मः शरन्वभिरसंवाधा । १ ।
 श्रियं वसन्तितिलकं तभजा जगौ गः । २ ।
 ननरसलयुगेः स्वरैरपराजिता । ३ ।
 ननभनलगितिप्रहरणकलिका । ४ ।
 मत्तो मो मो गौ यदि गदिता वासन्तीयम् । ५ ।
 द्विः सप्त द्विदि जोलामुसौ भौ गौ चरये चेतु । ६ ।
 खरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीसुखीयम् । ७ ।
 इति हृन्दोमञ्जरी ।
 एतेषामुदाहरणानि बाहुलाभिया नोक्तानि ।
 शक्तः, त्रि, (शक + क्तः ।) शक्तिविशेषः । समर्थः ।
 तत्पर्यायः । सहः २ स्वमः ३ प्रसुः ४ उक्तुः ५ ।

शक्तिः

इति हेमचन्द्रः । (यथा, मनुः । १६ । २०७ ।
 “भाट्ट्यां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मेणा ।
 न निर्भाष्यः स्वकादंशात् किञ्चिद्दत्तोपजीव-
 नम् ।”)
 प्रियंवदः । इति शकशब्दटीकायां स्वामी ।
 शक्तवः, पुं भूत्वि, अष्टयवादिचूर्णम् । छातु इति
 भाषा । यथा,—
 “धाना अष्टयवे भूत्वि स्त्रियां पुंभूत्वि शक्तवः ।
 केचित्तु शक्तुरस्तीति वन्पुरा भूमनि स्त्रियाम् ।”
 इति जटाधरः ।
 अस्य विवरणं शक्तुशब्दे द्रष्टव्यम् ।
 शक्तिः, स्त्री, (शक + क्तिन् ।) कावचनन-
 सामर्थ्यम् । यथा,—
 “या देवी सर्वभूतेषु शक्तिरूपेण संस्थिता ।
 इति देवीमाहात्म्यस्य टीकायां नागोजीभट्टः ।
 शक्तते चेतुमनया । सा प्रभाषोऽहाहमलज-
 भेदान्निविधा । तत्र प्रसुत्वे साधकत्वात् कोष-
 दक्षौ प्रसुशक्तिः १ । विक्रमेण स्वशक्त्या विस्फु-
 रण्यसुताहशक्तिः २ । सन्धादीनां सामादी-
 नाश्च यथावस्थानं मन्त्रशक्तिः ३ । सामर्थ्य-
 मात्रम् । तत्पर्यायः । द्रव्यम् २ तरः ३ सहः
 ४ बलम् ५ शौर्यम् ६ स्थाम ७ सुशम् ८ परा-
 क्रमः ९ प्राणः १० । इत्यमरः । शुभ्र ११ सहम्
 १२ । इति शब्दरत्नावली । जर्जः १३ । इ ।
 जटाधरः । काष्ठः । सा तु शक्त्यानामाहम् ।
 इति नानार्थे अमरभरतौ । गौरी । इति
 मेदिनी । जम्भीः । इति शब्दमाला । * ।
 त्रिशक्तयो यथा,—
 “यथा त्रिशक्तिरहिता नयसिद्धान्तगामिनी ।
 यथा श्वेता परा खटिः सात्त्विकी अक्षयसंस्थिता ।
 एतेव रक्ता रजसि वैष्णवी परिकीर्तिता ।
 एतेव कृष्णा तमसौ रौद्री देवी प्रकीर्तिता ।
 परमात्मा यथा देवो एक एव त्रिधा स्थितः ।
 प्रयोजनवशाच्छक्तिरेकैव त्रिविधाभवत् ।”
 इति वाराहे त्रिशक्तिमाहात्म्यानामाध्यायः । * ।
 अपि च ।
 “विन्दुः शिवात्मकस्तत्र बीजं शक्त्यात्मकं
 स्वतम् ।
 तयोर्योगे भवेन्नादस्तेभ्यो जाताश्चिदशक्तयः ।”
 इति क्रियासारः ।
 अन्यथा ।
 “इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं गौरी प्राप्ती तु वैष्णवी ।
 त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरो-
 मिति ।”
 इति गोरक्षसंहिता । * ।
 अथ शक्तयो यथा,—
 “इन्द्राक्षी वैष्णवी शान्ता अक्षायी अक्षवादिनी ।
 कौमारी नारसिंही च वाराही विकटाकृतिः ।
 मातृश्वरी महामाया भैरवी भीरुपिपी ।
 अष्टौ च शक्तयः सर्वा रथस्थाः प्रययुर्मुदा ।”
 इति अक्षवैवर्ते श्रीलक्ष्मणनक्षत्रके वाणयुग्मं नाम

शक्तिः

नव शक्तयो यथा,—
 “नत्र पद्मे चाष्टदले मध्ये च भक्तिपूर्वकम् ।
 वेणुवीचैव ब्रह्माणी रौद्रीं मातृशरीं तथा ॥
 नारसिंहीच वाराहीमिन्द्राणी कार्तिकीं तथा ।
 सर्वशक्तिस्वरूपाश्च प्रधानां सर्वमङ्गलाम् ॥
 नवशक्तौश्च संपूज्य घटे देवांश्च पूजयेत् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखले ६१ अध्यायः ॥*॥
 पञ्चाशद्विंशत्युक्तयो यथा,—

“कीर्तिः कान्तिस्तुष्टिपुष्टी धृतिः शान्तिः क्रिया
 दया ।

मेधा महर्षा अज्ञा स्यात्कल्पा लक्ष्मीः सरस्वती ॥
 प्रीती रती रमा प्रोक्ताः क्रमेण स्वरशक्तयः ।
 जया दुर्गा प्रभा मत्या चण्डा वाणी विलासिनी ॥

विरजा विजया विन्धा विनदा सुनदा स्मृतिः ।
 ऋद्धिः मन्त्रिः शुद्धिश्च भक्तिर्मक्तिर्मतिः क्षमा ॥
 रामोमा क्रीदिनी क्रिसा वसुदा वसुधा परा ।
 परा परायणा सृष्ट्या सन्धा प्रज्ञा प्रभानिशा ॥
 अमोघा विद्युता चैति शक्तयः सर्वकामदाः ।
 एताः प्रियतमाङ्गुलि निषण्णाः सस्मिताननाः ॥
 विद्युद्दामसमानाङ्गाः पङ्कजाभयवाहवः ॥”*॥
 पञ्चाशद्विंशत्युक्तयो यथा,—

“गुणोदरी स्याद्द्विरजा शास्त्राली तदनन्तरम् ।
 लोलाक्षी वक्तृलाक्षी च दीर्घघोणा समीरिता ॥
 सदीर्घमुखीगोमुखी दीर्घजिह्वा तथैव च ।
 कुण्डलीद्व्यङ्गकेश्यौ च तथा विक्रतमुख्यपि ॥
 ज्वालामुखी ततो ज्ञेया पश्चादुक्तामुखी ततः ।
 सुश्रीमुखी चैव विद्यामुख्यताः स्वरशक्तयः ॥
 महाकालीसरस्वती सर्वसिद्धिसमन्विता ।
 गौरी त्रेलोक्यविद्या स्यात्सन्निहितास्ततः परम् ॥
 आत्मशक्तिर्भूतमाता तथा लम्बोदरी स्मृता ।
 द्रावणी नागरी भूयः खेचरी चापि मञ्जरी ॥
 रूपिणी चित्रिणी पश्चान् काकोदर्यपि पूतना ।
 स्याद्भद्रकाली योगिन्यौ शक्तिनी गर्जनी तथा ॥
 कालरात्रिश्च कुलिन्या कपर्दिन्यपि वक्ष्या ।
 जया च सुमुखेभ्यो रेवती माधवी ततः ॥
 वारुणी वार्धवी प्रोक्ता पश्चाद्दक्षोविदारिणी ।
 तंतश्च सहजा लक्ष्मीर्थापिनी माधयान्विता ॥
 एता रुद्राङ्गपीठस्थाः सिन्दूरारुणवियुक्ताः ॥
 रक्तोत्पलकपालाभ्यामलङ्कृतकराम्बुजाः ॥”

इति प्रपञ्चसारः ॥*॥

कुलशक्तयो यथा,—
 “शक्तयः परमेशानि ! विदग्धाः सर्वयोषितः ।
 नटी कापालिकी वेश्या मालिनी कुङ्कुमालिनी ॥
 चाण्डी च कुलाली च रजकी नापिताङ्गना ।
 गोपिनी योगिनी शुद्धा ब्राह्मणी राजकन्यका ॥
 कोचाङ्गना च देवेशि ! तथैव शक्तकारिणी ।
 एता षड्विंशतिः कन्या देवानामपि दुर्लभा ॥
 देवज्ञा आधवामा च तथा मांसापहारिणी ।
 बौद्धा च जवनी देवि तथा रसपसारिणी ॥
 वेश्या चतुर्विधा प्रोक्ता द्विविधा कुङ्कुमालिनी ।
 धीवरी द्विविधा प्रोक्ता तथैव गणिकाङ्गना ॥

कुमारीभिरुक्तैः शक्तिविधाभिः

शक्तिः

वातवेद्याङ्गना देवि जवनी द्विविधा स्मृता ॥
 बौद्धकन्या त्रिधा देवि तथा कोचाङ्गना प्रिया ।
 पूर्वोक्ताभिः सहैकत्र चतुःषष्टिश्च शक्तयः ॥”
 इति रेवतीतन्त्रे ३ पटलः ॥ * ॥

अपि च ।
 “पञ्चाचारेण देवेशि ! कुलशक्तिं प्रपूजयेत् ।
 नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना ॥
 ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ।
 मालाकारस्य कन्या च नव कन्या प्रकीर्तिताः ।
 विशेषैर्दग्धायुताः सर्वे एव कुलाङ्गनाः ।
 रूपयौवनसम्पन्ना श्रीलक्ष्मीभाग्यशालिनी ।
 पूजनीया प्रयत्नेन ततः सिद्धिर्भवेद् ध्रुवम् ॥”
 इति गुप्तसाधनतन्त्रे १ पटलः ॥ * ॥

तस्याः प्रशंसा यथा ।
 “शक्तिं विना महेशानि ! सदाहं शबरूपकः ।
 शक्तियुक्तो यदा देवि ! शिवोऽहं सर्वकामदः ॥
 शक्तियुक्तं जपेन्ननं न मन्त्रं केवलं जपेत् ।
 सावित्रीसहितो ब्रह्मा सिद्धोऽभून्नानन्दिनः ॥
 द्वारवत्यां क्रम्य देवः सिद्धोऽभूत् सत्यथा सह ।
 तथा कोचवधमङ्गलम् सिद्धिर्भूत्तानने ॥
 ईश्वरोऽहं महादेवि ! केवलं शक्तियोगतः ।
 शक्तियोगेन देवेशि यदि सिद्धिर्न जायते ॥
 तदैव परमेशानि मम वाक्यं वृथा भवेत् ।
 यद्वत्तं जलमङ्गलं शक्तिवत्सु सुरेश्वरि ! ॥
 मित्युक्तं महेशानि ! तन्त्रं नान संशयः ।
 स्त्रीयष्टदेवीभावेन भोजयेत्ताश्च यत्नतः ॥
 शक्तिश्च कथ्यते देवि षट्पञ्च सुरसुन्दरि ।
 तथोदशान्द्रादूर्द्ध्वं या पञ्चविंशतिवारिणी ॥
 अप्रसूता विशेषेण पञ्चमेऽपि भवेत् प्रिये ।
 सुन्दरी तु विशेषेण प्रसूता वाप्रसूतिका ॥
 अवश्यं पञ्चमं कुर्यात् शक्तिमात्रे महेश्वरि ॥”
 इति शक्तिकागमसर्वस्वम् ॥ * ॥

तस्या उत्पत्तिमाहात्म्यादिर्यथा,—
 नारायण उवाच ।

“सह बुद्ध्या बुद्धिमन्तो न वक्तुं नृचिंतं सुराः ।
 सर्वे शक्त्यालया विश्वे शक्तिमन्तो हि जीविनः ॥
 ब्रह्मादित्यपर्यन्तं सर्वे प्राकृतिकं जगत् ।
 सत्त्वं नित्यं विना मांश्च मया शक्तिः प्रकाशिता ॥
 अविभूता च सा मत्तः ऋधौ देवी मदीच्छया ।
 तिरोहिता च सा श्रेष्ठे ऋष्टिसंहरणे मधि ॥
 ऋष्टिकर्त्री च प्रकृतिः सर्वेषां जननी परा ।
 मम तुल्या च मन्माया तेन नारायणी स्मृता ॥
 सुचिरश्च तपस्तप्तं शम्भुना ध्यायत च माम् ।
 तेन तस्मै मया दत्ता तपसां फलः रूपिणी ॥
 व्रतश्च लोकाशक्तार्थमस्या न स्वार्थमेव च ।
 स्वयं व्रतानां तपसां फलदात्री जगत्त्रये ॥
 मायया मोहिताः सर्वे किमस्या वास्तवं व्रतम् ।
 साध्यमस्या व्रतफलं कल्पे कल्पे पुनः पुनः ॥
 सुरेश्वरा यदंशाश्च ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 कलाः कलांशरूपास्ते जीविनश्च सुरादयः ॥
 ऋदा विना कुलाजश्च घटं कर्तुं यथाक्षमः ।
 विना तं सर्वकार्यं कर्तुं कथंमक्षमः ॥

शक्तिः

विना शक्त्या तथाहं च स्वस्तिं कर्तुंमक्षमः ।
 शक्तिप्रधाना ऋष्टिश्च सर्वदर्शनसम्पता ॥
 अहमात्मा च निर्लिप्तोऽदृश्यः साक्षी च देहि-
 नाम् ।

देहाः प्राकृतिकाः सर्वे नश्वराः पाञ्चभौतिकाः ॥
 अहं नित्यशरीरो च भानुविग्रहविग्रहः ।
 सर्वधारा च प्रकृतिः सर्वोत्साहं जगत्सु च ॥
 अहमात्मा मनो ब्रह्मा ज्ञानरूपो महेश्वरः ।
 पञ्च प्राणाः स्वयं विष्णुर्ब्रह्मिः प्रकृतिरेश्वरी ॥
 शक्त्यो निद्रादयश्चेताः सर्वोश्च प्रकृतेः कलाः ।
 सा च शैलेन्द्रकन्यैश्च इति वेदनिर्दिष्टपत्न्यम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ७ अध्यायः ॥*॥
 अपि च ।

“सा शक्तिः ऋष्टिकाले च पञ्चधा चेश्वरेच्छया ।
 राधा पद्मा च सावित्री दुर्गा देवी सरस्वती ॥
 प्राणाधिष्ठातृदेवी या क्रमस्य परमात्मनः ।
 प्राणाधिकप्रियतमा सा राधा परिकीर्तिता ॥
 ऐश्वर्याधिष्ठातृदेवी सर्वमङ्गलकारिणी ।
 परमानन्दरूपा च सा लक्ष्मीः परिकीर्तिता ॥
 विद्याधिष्ठातृदेवी या परमेशस्य दुर्लभा ।
 वेदशास्त्रयोगमाता सा सावित्री प्रकीर्तिता ॥
 बुद्ध्याधिष्ठातृदेवी या सर्वशक्तिस्वरूपिणी ।
 सर्वज्ञानात्मिका सर्वो सा दुर्गा दुर्गनाशिनी ॥
 रागाधिष्ठातृदेवी या शास्त्रज्ञानप्रदा सदा ।
 कण्ठकण्ठोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती ॥
 पञ्चधादौ स्वयं देवी मूलप्रकृतिरेश्वरी ॥
 ततः ऋष्टिक्रमेणैव बहुधा कलयता च सा ।
 योषितः पञ्चतैरंशाः पुमांसः पुरुषस्य च ॥”
 इति च ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ४० अध्यायः ॥*॥
 ब्रह्माणीशक्त्युत्तर्यथा ।

“ततो ब्रह्मादयो देवा भयं जग्मुः सवासवाः ।
 यदि स्यान्निर्जितो देवः तयः सर्वदेवीकसाम् ॥
 एतस्मिन्नन्तरे शक्र ! ब्रह्मा चिन्तयते क्रियाः ।
 स्त्रीरूपधारिणी भूत्वा सहायत्वं महेश्वरं ॥
 त्रिप्रं कुरु स्वकार्यं तं एवं विश्वेश्वरं रणे ।
 ततो द्योतितवान् शम्भुः स्वशक्तिं किरणोष्ण-
 नाम् ॥

ब्रह्मरूपधरां किन्तु ललनाकारवियुहाम् ।
 हंसस्यन्दनमाकृष्टा स्वकीयायुधधारिणी ॥
 तर्जयन्ती महोजेन दानानां भयङ्करी ।
 तस्य घोरान्गि कर्माणि दृष्ट्वा सविस्मयन् शिवः ॥
 का पुनः सद्यः सुस्नेहा सदातिप्रतिपक्षजित ।
 तस्याः शक्तिं द्वितीयाश्च स्त्रजामि अपराजि-
 ताम् ॥”

इति देवीपुराणे रुद्रवधे ब्रह्माण्युत्पत्तिः ॥*॥
 नन्दातीर्थे शक्तिमन्त्रविचारनिषेधो यथा ।
 “योऽसावनादिमध्यान्तशिवशक्तिमयः परः ।
 तस्यैव परमानन्दा सर्वकिल्बिषनाशनी ॥
 तत्प्रभावेण प्राप्नोति तपोयज्ञादिकं फलम् ।
 मन्त्राणां देवशक्तौ न विचारो वरानने ॥”
 इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशः प्रथमो-

अतारां ततो

शक्तिभू

प्रकृतिः । यथा,—
 “प्रधानं प्रकृतिः शक्तिर्निष्ठा चाविकृतिस्तथा ।
 एतानि तस्या नामानि पुरुषं या समाश्रिता ॥”
 तस्या गुणानाह ।
 “सत्त्वं रजस्तमस्त्रीणि विज्ञेयाः प्रकृतेर्गुणाः ।”
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 शक्तिविषयकपुण्याय यथा,—
 “अथ पुष्यं प्रवक्ष्यामि कर्मयोगे महेश्वरि ।
 श्रद्धां परया भक्त्या यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ॥
 कर्मणे करवीरे हे कुसुम्हे तुलसीद्वयम् ।
 जातशोके केतकी हे कुमारीचम्पकोत्पलम् ॥
 कुन्दमन्दारपुत्रामपाटलानागचम्पकम् ।
 आरवधं कर्णिकारं पावन्ती नवमल्लिका ॥
 सौमन्धिकं सकोरखं पलाशाशोकसर्पकाः ।
 सिन्धुवारो ह्यपामार्गवापुलीकश्च कामजम् ॥
 आश्रयेत् दमनकं मरुवकं ततः परम् ।
 जवङ्गं जलकपूर्वं तगरश्च अवा तथा ॥
 शिवपुष्यं द्रोणपुष्यं कामराजं सुकेतकम् ।
 अश्वानि वनपुष्याणि जलजस्यलजानि च ।
 गिरिजानि देवजानि नानापुष्याण्यतः परम् ॥”
 इति प्रपञ्चसारः ॥
 शक्तियज्ञः, पुं, (शक्तिं यज्ञातीति । शक्ति + यज्ञ + “शक्तिलाङ्गलाङ्गुशेति ॥” ३ । २ । ६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या अच् ।) शिवः । कार्तिकेयः । शक्तिं यज्ञाति यः इत्यर्थे शक्तिशब्दपूर्वकयज्ञ-धातोरुत्पत्त्येन निष्पन्न इति केचित् ॥ (शक्ते-र्यहो यज्ञश्चम् ।) शब्दशक्तिज्ञानम् । यथा । “अस्मात् शब्दान् अयमर्था बोद्धव्य इतीश्वरेच्छा शक्तिरिति तार्किकाः । तज्ज्ञानानु आकरणा-दिभ्यः । अतएव ।
 ‘शक्तिशब्दं आकरणीयमान-
 कोषाप्रवाक्याद्वावहारतश्च ।
 वाक्यस्य शेषाद्विदितेर्वदन्ति
 सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥’
 इति प्राञ्चः ।” इति दुर्गादासः ॥
 शक्तियाहकः, पुं, आकरणीयमानादिः । शक्ति-
 यज्ञीता च । शक्तिं ग्राहयति यज्ञाति च
 इत्यर्थे अग्न्याग्न्यान्तयज्ञधातोर्णक(खुल)प्रत्ययेन
 निष्पन्नमेतत् ॥
 शक्तिधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । शक्तिर्धरः ।)
 कार्तिकेयः । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ७३ । ६ ।
 “बलेन वपुषा चैव वाक्येन चरितेन च ।
 स्यात् शक्तिधरस्तुल्यो न तु कश्चन मानुषः ॥”)
 शक्तिधारके, त्रि ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
 ५८ । ४१ ।
 “स्त्वन्दः कुमाररूपः शक्तिधरो वर्जिकेतुश्च ॥”)
 शक्तिपथः, पुं, समपण्यवृत्तः । इति जटाधरः ॥
 शक्तिप्राणिः, पुं, (शक्तिरन्वविशेषः प्राणो यस्य ।)
 कार्तिकेयः । इति हलायुधः ॥
 शक्तिभृत्, पुं, (शक्तिं विभर्तीति । भृ + क्तिप् ।
 त्क च ।) कार्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥
 “यथा, इति, राजनिर्घण्टः ॥

शक्तुः

शक्तिहेतिकः, त्रि, (शक्तिहेतिः प्रहरणात्वं यस्य ।)
 शक्त्याधारियोडा । तत्पर्यायः । शक्तीकः २ ।
 इत्यमरः ॥ लक्ष्यायुधधरः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 शक्तुः, पुं क्री, (शक + बाहुलकात् तुन् ।) भर्त्सित-
 यवादिचूर्णम् । क्वातु इति भाषा । यथा,—
 “घाना भृष्टयवे भूम्नि क्षियां पुं भूम्नि शक्तवः ।
 केचित्तु शक्तुरस्तीति बन्धुरा भूमनि क्षियाम् ॥”
 इति जटाधरः ॥
 अस्य गुणाः ।
 “यवानां शक्तवो रूक्षा लेखना वद्धिवर्द्धनाः ।
 वातलाः कफरोगघ्ना वातवर्द्धांशुलोमनाः ॥
 घानासंज्ञास्तु तेऽतीव दुर्जरा लेखनाः स्मृताः ।
 गुर्वी पिच्छीक्षताख्यं लघुं सैव विपयंयात् ॥
 शक्तूनामाशु जीर्णैत न्दुःखाद्वलेहिका ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 अथ शक्तवः ।
 “धान्यानि भाङ्गभृष्टानि यन्मपिष्टानि शक्तवः ।”
 तत्र यवशक्तवः ।
 “यवजाः शक्तवः शीता दीपना लघवः सराः ।
 कफपित्तहरा रूक्षा लेखनाश्च प्रकीर्णिताः ॥
 तं पीता बलदा ट्ट्या हृद्दया भेदनाक्षया ।
 तर्पणा मधुरा रथ्याः परिणामे बलावहाः ॥
 कफपित्तश्रमस्तृणवृत्तनेत्रामयापहाः ।
 प्रश्लाघन्मदाहृदा आधामार्गशरीरिणाम् ॥”
 अथ चणकयवशक्तवः ।
 “निस्तुषेखणकोष्ठेऽस्तुर्गोश्रेष्ठ यवेः कृताः ।
 शक्तवः शर्करासपिः शक्ता योश्चैतत्पूजिताः ॥”
 अथ शालिशक्तवः ।
 “शक्तवः शालिसंभूता वद्धिदा लघवो हिमाः ।
 मधुरा ग्राहणी रथ्याः पथ्याश्च बलशुक्रदाः ॥
 न भुक्ता न रदैश्चित्वा न निश्रायां न वा बहून् ।
 न जलान्तरितान् न हिः शक्तूनद्याम केवलान् ॥
 पृथक्पानं पुनर्दानं सामिधं पयसा निशि ।
 दन्तच्छेदनसुष्ठश्च सप्त शक्तुषु वर्णयेत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 जन्मतिथौ तद्गद्यपद्यम् । ज्योतिषे ।
 “शक्तून् खादति यस्तु तस्य रिपवो नाशं
 प्रयान्ति भुवं
 भुङ्क्ते यस्तु निरामिधं स हि भवेत् जन्मान्तरे
 पश्चितः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 मेघसंक्रान्तां सहानविधिर्यथा । स्मृतिः ।
 “मेघादौ शक्तवो देवा वारिपूर्णा च गर्गरी ॥”
 महाकवे ।
 “यो ददाति हि मेघादौ शक्तून्मुषटान्वितान् ।
 पितृनुहिश्य विप्रेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 विप्रेभ्यः पादुके कृत्वं पितृभ्यो विपुले शुभम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 चातुर्मास्यव्रते प्रातःस्नानस्य व्रतशक्तवो दक्षिणा
 यथा । नारदीयम् ।
 “निवृत्ताने हविर्द्वानिःक्षेपे व्रतशक्तवः ॥”
 निवृत्ताने र्वातःकारे

शक्यः

शक्तुकः, पुं, विषभेदः । तस्य लक्षकस्वरूपे यथा,
 “यद्यस्यः शक्तुकैनेव पूर्णमध्यः स शक्तुकः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 शक्तुफला, स्त्री, शमीवृक्षः । इत्यमरः ॥
 शक्तुफली, स्त्री, शमीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
 शक्तुर्हः, पुं, (शक्तेरहः ।) अमदारा कुञ्जिललाट-
 योवास्तुभ्रमे घर्भेः दीर्घनिष्ठासश्च । यथा,—
 “कुचौ ललाटे योवायां यदा घर्भेः प्रवर्तते ।
 शक्तुर्हं तं विजानीयादायतोच्छ्वासमेव च ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 शक्तिः, पुं, वशिष्ठसुनेर्ष्येष्ठपुत्रः । इति पुराणम् ॥
 (यथा, महाभारते । १ । १७७ । ६ ।
 “अपश्यदक्षितः संखे सुनिं प्रतिस्वामगतम् ।
 शक्तिं नाम महाभागं वशिष्ठकुलवर्द्धनम् ॥”
 ज्येष्ठं पुत्रं पुत्रशतात् वशिष्ठस्य महात्मनः ॥”
 अयं हि इक्ष्वाकुवंश्यायं कल्पावपादवृत्पतिं
 अश्रपत् । स च वृत्ततो राक्षसो भूत्वा रज-
 मभक्षयत् । एतद्दृत्तान्तस्तु महाभारते १ । १७७
 अध्याये दृश्यः ।)
 शकः, त्रि, प्रियंवदः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 शकः, त्रि, प्रियंवदः । इत्यमरः ॥
 शक्या, [न] पुं, (शक + “अशिशकभ्यां ह्रस्विति ॥”
 उणा० ४ । १४६ । इति मनिन् ।) शक्तिः ।
 शकधानोरौणादिकमनिन्प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति
 सिद्धान्तकौमुदी । (इन्द्रः । इत्युज्ज्वलः । ४
 १४६ ॥ स्त्री, शक्यतेऽनेनाभिमतं प्राप्तुं शक्नो-
 तीष्टं साधयितुं वा शक्यते कर्तुमिति वा ।
 शक + मनिन् । कर्म । इति निघण्टुः । २ । १ ॥
 यथा, ऋग्वेदे । ६ । ३४ । ३ ।
 “दुहन्ति शक्यना पयः ॥”
 “शक्यना कर्मणा ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)
 शक्यः, त्रि, (शक + “शकिसहोच ॥” ३ । १ । ६ ।
 इति यत् ।) समर्थनीयः । (यथा, रघुः । २ । ४६ ।
 “शक्योऽस्य मन्वुर्भवता विनेतं
 गाः कोटिशः अश्रयता घटोभ्रीः ॥”)
 शक्याश्रयः । (यदा भावे यत् स्यात् तदा
 क्रीडलिङ्गः स्यात् । यथा, गीतायाम् । १८ । ११ ।
 “नहि शक्यं देहभृता त्कुरुं कर्माण्यशेषतः ॥”
 तथाच रामायणे । २ । १३ । ५ ।
 “तानि सर्वानि संयत्तुं शक्यं राम जितेन्द्रियैः ॥”)
 पुं, वाच्योऽर्थः । यथा,—
 “शक्योऽर्थोऽभिधया श्रेयः लक्ष्यो लक्ष्यगवा
 मतः ।
 वाच्यो वाच्यनया श्रेयस्त्रिस्तः शब्दस्य वृत्तयः ॥”
 इत्यलङ्कारशास्त्रम् ॥
 अग्न्यश्च ।
 “शक्ये साहस्यवृद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ।”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 अपि च । “इश्वरसङ्केतः शक्तिस्तथा अर्थबोधकं
 पदं वाचकम् । यथा गीतादिविशिष्टबोधकं
 गवादिपदं तदोध्योऽर्थो गवादिर्वाच्यः स एव
 मा)

शक्रध्व

अधिके शक्रजयित्री तथार्थजा देवतेदेखाः ।
 ध्वजपरिमाणार्थं सपरिधिः प्रथमं पिटम् ॥
 मोडशांशविहीनानि कुम्भाच्छेषाणि बुद्धिमान् ।
 रसनीं विचित्रवर्णां प्रथमां दद्यात् स्वयम्भूः ॥
 सुरक्षां चतुरस्राच्च विश्वकर्मा द्वितीयतः ।
 अष्टास्रान् स्वयं शक्रो नीलरक्षां प्रदापयेत् ॥
 क्रमां यमेन वृत्तञ्च वरुणो न सहस्रिकम् ।
 मञ्जिष्ठाजलदाकारं वासुदेवो मस्तरकम् ॥
 नीलवर्णञ्च तं दद्यात् स्कन्दो बहुविचित्रितम् ।
 वृत्तञ्च दह्नो दद्यात् सुवर्णाभं तथाष्टमम् ॥
 वेदूयंसडशमिन्द्रो यैवेयं दापयेद् बुधः ।
 चक्राङ्गाक्रितित्तु सूर्यां विश्वेदेवाः पद्मनिभम् ॥
 ऋषयो नियमं दद्यान्नीलं नीलोत्पलाभासम् ।
 गुरुणा शुक्रं ततो विशालं सृष्ट्वतो न्यस्तम् ॥
 गृहेविचित्राणि बहुमालाभिः स्वानि रूपाणि ।
 यदिकेनैव दत्तञ्च केतोस्तस्य भृगुगम् ॥
 तद्वै तं विजानीयाद्यन्नादिभित्तसुच्छयेन ।
 प्रथमं प्रविशमाना भूमिं यदृष्ट्वेति राहुम् ॥
 बालानां तालशब्देन देशविघातं समाचष्टे ।
 नृपवधकरा विशीर्णा शुभावहा सर्वसान्द्रा च ॥
 शम्भुसूर्ययमशक्रमोमधनदवारुणोः ।
 बहुशक्रधिमन्त्राश्च ह्योतथा दधि चाक्षताः ॥
 शक्रस्कन्दगुरुकदम्बरदि प्रपाठयेत् ।
 हुत्वा तु विधिवद्ब्रह्मवालां लक्ष्मीं बुद्धिमान् ॥
 सुतेजाः सुमनो हीमः संहतो रुचिरप्रभः ।
 रक्षाशोकसमाकारो रथभेरीस्वनः शुभः ॥
 शक्रदुन्दुभिमेघानां नादाः शक्तास्तु पावके ।
 ततः सकदलीक्षुदृष्टान् पताकानि समुच्छ्रये ॥
 अन्याश्च विविधाः शोभाः शक्रकेतुसमुच्छ्रये ।
 पौष्टपदे तु अष्टभ्यां शुक्लायां शोभने ऋत्ने ॥
 न्याश्विने वाथ शुक्लायां श्रवणोनाथ उच्छ्रयेत् ।
 पौरजननयत्रन्देः पटभेरीनिनादितम् ॥
 वितानध्वजशोभायां पताकाभिः समुच्छ्रितम् ।
 विष्णोश्शक्रमन्त्रेण सिंहरक्षाकृतेन च ॥
 वृष्टमालकरन्ध्रस्यं शुभतोरणमाकुलम् ।
 अविलम्बितसुत्यानमभयपिटकं समम् ॥
 न हृतं वा समुत्याप्य केतुं वासवजं विभो ।
 उच्छ्रितं रक्षयेन्नाजः काकोलककपोतयोः ॥
 न समुत्यापनं दद्यादन्धेषामपि पत्नियाम् ।
 यत्नोद्देशेन तं कुर्व्यात् सुखं केतोर्थथाविधि ॥
 तथा सुसंस्थितं पुत्र्यं सुखयन्त्रसुधन्वितम् ।
 रात्रौ जागरणं कुर्व्यादिन्द्रमन्त्रानुकीर्तनम् ॥
 पुरोहितः सदेवज्ञः शुभशान्तिरतः सदा ।
 कृत्रपातो वृषं हन्यात् पताका महिनीवधम् ॥
 पिटके युवराजस्य सचिवमनुकल्पये ।
 रात्रं तोरणपातेन ध्वजे अन्नजयो भवेत् ॥
 पतिते शक्रदंष्ट्रे तु वृषमयं समादिशेत् ।
 क्रमिज्वालक उत्थाने शलभात्तस्कराह्वयम् ।
 सुसमे संस्थिते शान्तिर्नृपस्य नगरस्य च ॥
 याचोच्छ्रितञ्च तिष्ठन्ति तावत् पौराः सदा
 हृष्टाः ।
 इति, शक्रनिर्घण्टः, शक्रध्वः ॥

शक्रश

पाते तु तथैव कुम्भादत्याने यादृशी पूजा ।
 रात्रौ शुभमन्नं पातनं नो दृष्टं काककपोतैः ॥
 याति वृषं सहारादं यच्चैव कारयेत् केतुम् ।
 नगरे वा पुरे खेटे यद्येवं कुर्वते पौराः ॥
 पुरे नगरस्य द्वारे वृषसिंहखगोलितम् ।
 केतुं समस्तघोरानां प्राधानं जयदं महत् ॥
 एवं पूर्वै हरिः केतुं प्राप्तवान् वृषवाहनात् ।
 तथा ब्रह्मसुतेनेव प्रक्षयः शक्रमागतः ॥
 तेन सोमस्य तद्वृत्तं ततो दत्ते समागतम् ।
 तदाप्रभृति कुर्वन्ति वृषा अद्यापि उच्छ्रयम् ॥
 एवं यः कारयेद्वाजा केतुं विजयकारकम् ।
 तस्य पृथ्वी बलीपेता सहोपा वशगा भवेत् ॥”
 इत्यादि देवोपुराणे इन्द्रध्वजलक्षणम् २२
 अध्यायः ॥
 शक्रनन्दनः, पुं, (शक्रस्य नन्दनः ।) अर्जुनः ।
 इति जटाधरः ॥ (इन्द्रपुत्रमात्रमपि ॥ शक्रं
 नन्दयतीति । नन्दि + ल्युः ।) इन्द्रानन्द-
 कारके, चि ॥
 शक्रपर्यायः, पुं, (शक्रस्य पर्यायो नाम यस्य ।)
 कुटजवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ इन्द्रवाचकश्च ॥
 शक्रपादपः, पुं, (शक्रस्य पादपः ।) देवदारुवृक्षः ।
 इत्यमरः । कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शक्रपृष्यका, स्त्री, (शक्रपृथ्वी + स्वार्थे कन् । अत
 इत्वम् ।) अग्निशिखावृक्षः । इति रत्नमाला ॥
 शक्रपृथ्वी, स्त्री, अग्निशिखावृक्षः । इत्यमरः ॥
 शक्रवीजं, स्त्री, इन्द्रजवः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शक्रभवनं, स्त्री, (शक्रस्य भवनम् ।) स्वर्गः । इति
 त्रिकाशेषः ॥
 शक्रभित्त, [दृ] पुं, (शक्रं भित्ततीति । भिद् +
 क्तिप् ।) इन्द्रजित् । स च रावणपुत्रः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 शक्रभूभावा, स्त्री, इन्द्रवारुणी । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 शक्रमाता, स्त्री, (शक्रस्य मातेव ।) भार्गवी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ इन्द्रजननी च ॥
 शक्रमालका, स्त्री, (शक्रस्य मालकेव ।) शक्र-
 ध्वजाङ्गयष्टिविषोषः । यथा, कालिकापुराणम् ।
 “कुमार्यः पञ्च कर्षेयाः शक्रस्य वृषसत्तम ।
 शालमयस्तु ताः सर्वस्वपराः शक्रमालकाः ॥
 केतोः पादप्रसागेन काव्याः शक्रकुमारिकाः ।
 मालकाङ्गप्रमाणा तु यन्त्रं हस्तद्वयं तथा ॥
 एवं कृत्वा कुमारोश्च मालकां केतुमेव च ।
 एकादश्यां सिते पक्षे यष्टोनामधिवसनम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 शक्रसृष्टा, [नृ] स्त्री, (शक्रस्यैव सृष्टा यस्य ।)
 वल्मीकः । इति त्रिकाशेषः ॥
 शक्रवल्ली, स्त्री, (शक्रप्रिया वल्ली ।) इन्द्र-
 वारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शक्रवाहनः, पुं, (शक्रं वाहयतीति । वह् +
 णिच् + ल्युः ।) मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 शक्रशरासनं, स्त्री, (शक्रस्य शरासनम् ।) इन्द्र-
 ध्वजः । इति हलायुधः ॥

शक्रोत्था

शक्रशाखी, [नृ] पुं, (शक्रनामकः शाखी ।)
 कुटजवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
 शक्रशाला, स्त्री, प्रतिश्रयः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 पुस्तकान्तरे सचशाला इति पाठश्च ॥ (शक्रस्य
 शाला ।) इन्द्रवृक्षश्च ॥
 शक्रशिरः, [स्] स्त्री, (शक्रस्य शिर इव ।) वल्मीकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ इन्द्रमस्तकश्च ॥
 शक्रसारथिः, पुं, (शक्रस्य सारथिः ।) मातलिः ।
 इति हलायुधः ॥
 शक्रसुतः, पुं, (शक्रस्य सुतः ।) वालिवानरः ।
 इति हलायुधः ॥ इन्द्रपुत्रमात्रश्च ॥
 शक्रसुधा, स्त्री, (शक्रस्य सुधेव ।) पालङ्की । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ कुङ्कुमखेटोटी इति भाषा ॥
 शक्रसृष्टा, स्त्री, (शक्रस्य सृष्टा ।) हरीतकी ।
 इति त्रिकाशेषः ॥
 शक्रास्यः, पुं, (शक्रस्य आस्या यस्य ।) पेशकः ।
 इति त्रिकाशेषः ॥ इन्द्रनामके, चि ॥
 शक्राणी, स्त्री, (शक्रस्य पत्नी ।) डीम् । आनुक् ।)
 शर्षा । इति शब्दमाला ॥ (यथा, महा-
 भारते । ५ । ११ । २२ ।
 “वृहस्पतिरथोवाच शक्राणीं भयमोहिताम् ॥”
 शक्राशनं, स्त्री, (शक्रस्य अशयेत इति । अश +
 ल्युट् ।) भङ्गा । भाङ् इति भाषा । अस्य
 गुणाः ।
 “शक्राशनञ्च त्रीन्शोणां मोहकञ्च कुङ्कुनाशनम् ।
 बलमेधासिद्धञ्च श्रेष्ठादीषहारि रसायनम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 अन्यत्र विजयाशब्दे द्रष्टव्यम् । इन्द्रभोजनश्च ॥
 शक्राशनः, पुं, (शक्र इति नाम अश्रुते याप्रो-
 तीति । अश + ल्युः ।) कुटजवृक्षः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 शक्राकः, पुं, (शक्रस्य आका यस्य ।) इन्द्रयवः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ इन्द्रनामके, चि ॥
 शक्रिः, पुं, (शक्र + बाहुलकान् क्तिन् ।) मेघः ।
 वज्रम् । हस्ती । पञ्चनः । इति संप्रसारि-
 णादिशक्तिः ॥
 शक्रोत्थानं, स्त्री, (शक्रस्य शक्रध्वजस्य उत्थानम् ;)
 शक्रध्वजोत्थवः । अस्य विधिलिखते ।
 श्रीशौच उवाच ।
 “अथातः श्रेष्ठ राजेन्द्र शक्रोत्थानध्वजोत्थवम् ।
 यत्कृत्वा वृषतिर्थाति नो कदाचित् पराभवम् ॥
 रवौ हरिस्ते हादृश्यां श्रवणे सितपत्रके ।
 आराधयेन्नृपः मम्यक् सर्वविघ्नोपशान्तये ॥
 राजोपरिचरो नाम वसुनामापरस्तु यः ।
 वृषकोनायमतुलो यज्ञः प्रावर्षितः पुरा ॥
 प्राविट्काले च नभसि हादृश्यामसितेतरैः ।
 पुरोहितो बहुविधेवादीस्तैर्यैः समन्वितः ॥
 प्रथमं शक्रकेत्वर्थं वृषमामन्त्र्य वृद्धयेत् ।
 सावत्सरो वाहकश्च कृतकौतुकमङ्गलः ॥
 उद्याने देवतागारे श्मशाने मार्गमभ्यतः ।
 ये आनासरवस्तास्तु सर्वयेद्वासवध्वजे ॥
 बहुवृत्तीयुतं शुकं ब्रह्मकण्ठकण्ठः ॥

शक्रोत्था

कुञ्जं दृष्ट्वादीयुक्तं जनाच्छ्रमं तदं त्यजेत् ॥
 पवित्रासमाकीर्णं कोटरैश्च भुविर्भयं तम् ॥
 पवनानलविवृत्तं तदं यत्रेण वर्जयेत् ॥
 नारीसंज्ञाश्च ये वृक्षा अतिवृक्षा अतिवृक्षाः ।
 तान् सदा वर्जयेद्द्वारैः सर्वदा शक्रपूजने ॥
 अर्जुनैः पञ्चकणैश्च प्रियको धव एव च ।
 औदुम्बरश्च पञ्चैते केत्वर्थे सप्तमाः स्मृताः ॥
 अन्ये च देवदास्याः शालाद्यास्तदवस्तथा ।
 प्रशस्तास्तु परिगच्छा नाप्रशस्ताः कदाचन ।
 तच्च वृक्षं ततो राज्ञो स्पृष्ट्वा मन्त्रमिमं पठेत् ॥
 यानि वृक्षे तु भूतानि तेषुः स्वस्ति नमोऽस्तु वः ।
 उपहारं गृहीत्वैतं क्रियतां वासवध्व ॥
 पार्थिवस्त्वं वरयते स्वस्ति तेऽस्तु नमोत्तम ।
 ध्वजाच्च देवराजस्य पूज्यं प्रतिगच्छताम् ॥
 ततोपरेऽङ्घ्रि तं हित्वा मूलमष्टाङ्गुलं पुनः ।
 जले क्षिपेत्तदस्य हित्वैवं चतुरङ्गुलम् ॥
 ततो नीत्वा पुरद्वारं केतुं निर्माय तत्र वै ।
 मुक्ताद्यभ्यां भाद्रपदे केतुं वेदो प्रवेशे ॥
 द्वाविंशत्समानस्तु अधमः केतुरुच्यते ।
 द्वाविंशत् ततो व्यायान् द्वाचत्वारिंशदेव च ।
 ततोऽधिकः समाख्यातो द्वापञ्चाशत्तथोत्तमः ।
 कुमार्यः पञ्च कर्तव्याः शक्रस्य वृषसत्तम ।
 शालमयस्तु ताः सर्वस्वपराः शक्रमातृकाः ॥
 केतोः पादप्रमाणेन कार्याः शक्रकुमारिकाः ॥
 मातृकाहंप्रमाणास्तु यन्मं हस्तद्वयं तथा ।
 एवं कृत्वा कुमारीश्च मातृकां केतुमेव च ॥
 एकादश्यां सिते पक्षे यष्टं तामधिवासयेत् ॥
 अधिवास्य ततो यष्टं गन्धद्वारादिमन्त्रकैः ॥
 द्वादश्यां मङ्गलं कृत्वा वासवं विस्तृतात्मकम् ।
 अच्युतं पूजयित्वा तु शक्रं पश्चात् प्रपूजयेत् ॥
 शक्रस्य प्रतिमां कुर्यात् कानकीं दारवीं तथा ।
 अन्यैजसभूतां वा सर्वभावे तु न्यस्यथीम् ॥
 तां षडलस्य मध्ये तु पूजयित्वा विशेषतः ।
 ततः शुभे सुहृत्ते तु केतुस्तथाप्येद्रुपः ॥
 वज्रहस्तं सुरारिषु बहुनेषु पुरन्दर ।
 क्षेमार्थं सर्वलोकानां पूज्यं प्रतिगच्छताम् ॥
 यश्चेद्दि सर्वामरसिद्धसंघे-
 रभिष्टुतो वज्रधरामरेश ।
 समुत्थितस्त्वं श्रवणाद्यपादे
 गृहाण पूजां भगवन् नमस्ते ॥
 एवमुत्तरतन्त्रोक्तेर्देहनप्रवनादिभिः ।
 इति मन्त्रेण तन्त्रेण नानानैवेद्यवेदनैः ॥
 आपूपैः पायसैः पानैर्गन्धैर्घानाभिरेव च ।
 भस्मैर्भोज्यैश्च विविधैः पूजयेत् श्रीविवृद्धये ॥
 घटेषु दृशदिकपालान् यद्वाश्च परिपूजयेत् ।
 साध्यादीन् सकलान्देवान् मातृः सर्वस्वसु-
 क्रमात् ॥
 ततः शुभे सुहृत्ते तु ज्ञानिवर्द्धकिसंयुतः ।
 केतोस्त्यानभूमिन् यज्ञवेद्याश्च पञ्चमे ।
 विप्रैः प्रोहितैः साहं गच्छेद्वाजा सुमङ्गलैः ॥
 रज्जुभिः पञ्चभिर्बहुं यन्नाश्रिष्टं समाह्वयः ।
 कुमारीभिश्च संयुक्तं दिकपालानाञ्च पेटकेः ॥”

शक्रोत्था

पेटकेः स्थाने पटुकैरिति च पाठः ।
 “दृष्ट्वादिशक्रोत्था नानाद्रव्यसुप्रतिः ।
 यथावर्गैर्यथादेश्योक्तैश्च स्ववेष्टितैः ॥
 युक्तं तं किङ्किणीजालैर्दृष्ट्वाः प्रचामरैः ।
 भूषितं बहुरत्नेश्च माल्यैश्च विधेस्तथा ॥
 बहुपुष्पैः सुगन्धैश्च भूषितं रत्नमालया ।
 शिचमाल्याम्बरधरेः कतुर्भरिपि तोरणैः ॥
 उत्थापयेत्साहाकेतुं राजामात्यैः शनैः शनैः ।
 तसुत्याप्य महाकेतुं पूजितं मण्डलान्तरे ॥
 प्रतिमां तां नयेन्मूलं केतोः शक्रं निचिन्तयन् ।
 यजेत् पूर्ववत्तत्र शक्रो मातलिमेव च ॥
 जयन्तं तनयं तस्य वज्रमेरावतं तथा ।
 यद्वाश्चाप्यथ दिक्पालान् सर्वान्श्च गणदेवताः ॥
 अपूपान्तेः पूजयेत्तु वलिभिः पायसादिभिः ।
 पूजितानाञ्च देवानां शम्भुमं समाचरेत् ॥
 होमान्ते तु वलिं दद्यात् वासवाय महात्मने ॥
 तिलं घृतं चाक्षतश्च पुष्पं दूर्वां तथैव च ।
 एतेस्तु जुहुयाद्देवान् स्वैः स्वमन्त्रैर्नरोत्तमः ॥
 ततो होमावसाने तु भोजयेदपि ब्राह्मणान् ।
 एवं संपूजयेन्नित्यं सप्रराजं दिने दिने ॥
 ब्राह्मणैः सहितो राजा वेदवेदाङ्गपारगैः ।
 सर्वत्र शक्रपूजासु यज्ञेषु परिकीर्तितः ॥
 चातारमिति मन्त्रोऽयं वासवस्य प्रियः सदा ।
 एवं कृत्वा दिवाभागे शक्रोत्थापनमादितः ॥
 श्रवणार्चयुतायान्तु द्वादश्यां पार्थिवः स्वयम् ।
 अन्यपादे भरण्यास्तु निशि शक्रं विसर्जयेत् ॥
 सुमेषु सर्वलोकैषु यथा राजा न पश्यति ।
 यस्यासान्मृत्युमाप्नोति राजा दृष्ट्वा विसर्जनम् ॥
 शक्रस्य वृषशार्ङ्गं ल तस्मान्नेचेत तं वृषः ।
 विसर्जनस्य मन्त्रोऽयं पुराविद्विषुदीरितः ॥
 साहं सुरासुरगणैः पुरन्दर शतक्रतो ।
 उपहारं गृहीत्वैतं महेश्वज्ज गन्धताम् ॥
 स्तनकेतुसमुत्पन्नं वारे भौमस्य वा शनैः ।
 भूमिकन्यादिकोत्पाते वासवं न विसर्जयेत् ॥
 उत्पाते सप्रराजस्तु तथोपज्ञवदर्थने ।
 यत्नैश्च शनिभौमौ च न्यन्यैर्यपि विसर्जयेत् ॥
 स्तनके त्वथ संप्राप्ते अतीते स्तनके पुनः ।
 तस्मिंस्तस्मिन् दिने चैव स्तनकान्ते विसर्जयेत् ॥
 तथा रक्षेद्रुपः केतुं पतन्ति शक्रुना यथा ।
 न केतो वृषशार्ङ्गं यावन्नपि विसर्जनम् ॥
 शनैः शनैः पातयेत्तु यथोत्थापनमादितः ।
 कृतं तथान्यथा भजे केतो न्यनुमवाप्रयात् ॥
 विष्टं शक्रकेतुं तं सालङ्कारं तथा निशि ।
 क्षिपेदेन मन्त्रेण लग्नाधि सलिले वृषः ॥
 तिष्ठ केतो महाभाग यावत् संवत्सरं जले ।
 भवाय सर्वलोकानामन्नरायविनाशक ॥
 उत्थापयेत्तयैरवेः सर्वलोकस्य वै पुरः ।
 रक्षो विसर्जयेत् केतुं विशेषोऽयं प्रपूजने ॥
 एवं यः कुरुते पूजां वासवस्य महात्मनः ।
 स चिरं पृथिवीं सुखा वासवं लोकमाप्नुयात् ॥
 न तस्य राण्ये दुर्भिक्षं नेतयो द्वाप्यधमैकतु ॥
 सास्त्रानि न्यनुमिकावे जनानां तत्र ध्यायेत् ॥

शङ्करः

तत्तुल्यः कोऽपि नाप्योऽस्ति प्रियः शक्रस्य
 पार्थिव ।
 तस्य पूजा सर्वपूजा केशवाद्याश्च तत्रगाः ॥
 सकलकलुषहारि वाधिदुर्भिक्षनाशि
 सकलभवनिघ्नं सर्वसौभाग्यकारि ।
 सुरपतिगृहगामीहार्चनं शक्रकेतोः
 प्रतिशरदमनेकैः पूजयेत् श्रीविवृद्धये ॥”
 इति श्रीकालिकापुराणे ८८ अध्यायः ॥
 शक्रोत्थवः, पुं, (शक्रस्योत्थवः) इन्द्रस्य उत्थवः ।
 तस्य व्यायः । अजोत्थानम् २ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६३ । २७ ।
 “वरदानमहायज्ञोस्तथा शक्रोत्थवेन च ।
 संपूजिता मधवता वसुधेदोश्चरो वृषः ॥”)
 अस्य विवरणं शक्रोत्थानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 शक्रः, पुं, (शक्र + “शङ्कप्रत्ययविभ्यः कः ।” उणा०
 ४ । १०८ । इति कः ।) प्रियवदः । इति शक्र-
 शब्दटीकायां भरतः ॥
 शङ्करः, पुं, वृषः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादि-
 वृत्तिः ॥
 शङ्करो, स्त्री, (शक्रोति कर्मणि कर्त्तृमिति ।
 शक्र + “ञामदिपदीति ।” उणा० ४ । ११२ ।
 इति वणिप् । “वर्नो रच ।” ४ । १ । ७ । इति
 डीङ्गौ ।) अङ्गुली । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
 सुखादिवृत्तिः ॥ नदीविशेषः । मेखला । इन्द्रो-
 भेदः । इति मेदिनी ॥ स तु चतुर्दशाक्षरपाद-
 वृत्तम् । तद्देवा यथा । असंवाधा १ वसन्त-
 तिलकम् २ सिद्धोद्धता ३ अपराजिता ४ प्रह-
 रणकालिका ५ वासन्ती ६ लोला ७ नान्द्रीमुखी
 ८ । इति इन्द्रोमङ्गरी । (ऋक् । यथा, ऋग्-
 वेदे । १० । ७१ । ११ ।
 “ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्
 गायन्तं त्वो गायति शङ्करीषु ॥” * ॥
 शक्रोति क्षीरादिप्रदानेन तद्दन्तं प्रीणयितं
 स्पर्शनेन वा पापमपनेतुमिति । शक्र + वृत् ।
 डीङ्गौ च । गौः । इति निघण्टुः । २ । १० ।)
 शक्रा, [नृ] पुं, (शक्रोऽङ्गोति । शक्र + “ञामदिप-
 दीति ।” उणा० ४ । ११२ । इति वणिप् ।)
 हस्ती । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिवृत्तिः ॥
 शङ्करः, पुं, शक्रटादिवाहकवृषभः । यथा,—
 “स्वन्ववाहसु शङ्कश्च शङ्गी गौरचधूर्जनः ।”
 इति हारावली ॥
 शङ्करः, पुं, (शं कल्याणं करोतीति । शम् +
 क्त + “शमिधातोः संज्ञायाम् ।” ३ । २ । १४ ।
 इति अच् ।) शिवः । इत्यमरः ॥ अस्य सुत-
 पतिवंध्या,—
 “सदा ध्यानाच्च भक्तानां पवनं यन्निरामयम् ।
 भूतनाथत्वमप्यस्मात्तनाहं शङ्करः स्मृतः ॥”
 इति स्कन्दपुराणम् ॥
 अस्य भस्मास्त्रधारणकारणं यथा,—
 “विष्टं तान् ब्रह्मविष्णुमयान् हवभवाङ्गुः ।
 आदाय सगणान् सर्वान् कामरूपान्तरं ययौ ॥
 उपतारां ततो देवैः तान् शङ्करः ॥”

शङ्कर

उत्सारयन् सकलान् इमान् लोकान् गन्धा
इतम् ।

उग्रतारे महादेवि त्वत्पाप्यत्सारय इतम् ।
ततो गन्धाः कामरूपाद्देवी च्याप्यपराजिता ।
लोकानुत्सारयामासुः पीठं कर्त्तुं रहस्यकम् ॥
उत्सायंमार्गे लोके तु चतुर्वर्गे हिजातिभिः ।
सन्ध्याचलं गतो विप्रो वशिष्ठः कुपितो मुनिः ॥
सोऽप्युत्सारया देवा उत्सारयितुमीशया ।
गणैः सह धृतः प्राह श्रापं कुर्वन् सुदारुणम् ॥
यस्मादहं धृतो वामे त्वयोत्सारयितुं मुनिः ।
तस्मान्त्वं वाच्यभावेन पूज्या भव समन्विका ॥
भर्त्स्यन्ति स्तेच्छवद्यस्माज्जगत्सि मन्दबुद्धयः ।
भवन्तु स्तेच्छासस्माद्दे भवन्ताः कामरूपके ॥
महादेवोऽपि यस्मान्मां निःसारयितुमुद्यतः ।
तपोधनं मुनिं दान्तं स्तेच्छवद्दृष्टपारगम् ।
तस्मात् स्तेच्छप्रियो भूयात् शङ्करश्चास्थिभस्म-
धृक् ॥”

इति कालिकापुराणे ८३ अध्यायः ॥३॥

शङ्करगीता देवीपुराणे ७ अध्याये द्रष्टव्या ।
शिवावतारविशेषः । यथा,—

“तद्भवान् लोकरचार्यसुत्वाद्य निखिलान्
खलान् ।

वर्त्म स्थापयतु श्रौतं जगद्येन सुखं जनेन ॥
इत्युक्तोपरतान् देवानुवाच गिरिजाप्रियः ।
मनोरथं पूरयिष्ये मानुष्यमवलम्ब्य यः ॥
दुष्टाचारविनाशाय धर्मसंस्थापनाय च ।
भाष्यं कुर्वन् ब्रह्मसूत्रतत्पर्यार्थनिर्णयम् ॥
मोहयन् प्रकृतिहेतुध्वान्तमध्याह्नभानुभिः ।
चतुर्भिः सहितः शिष्यैश्चतुरैर्हरिवद्गुणैः ॥
यतीन्द्रः शङ्करो नाम्ना भविष्यामि महीतले ।
महतया भवन्तोऽपि मानुषी तनुमाश्रिताः ॥
तं मामनुसरिष्यन्ति सर्वे त्रिदिववासिनः ।
तदा मनोरथः पूर्णो भवतां स्थान्न संशयः ॥”

इति माधवीयसंज्ञेपशङ्करजये १ सर्गः ॥३॥

(अयं हि दान्त्रिशद्वर्षवयसि भौतिकशरीरं
परित्यज्य परब्रह्मणि लीन आसीत् । यथा, तत्रैव ।

“यवंप्रकारैः किल कल्पधमैः
शिवावतारस्य शुभेस्वरिचैः ।
दान्त्रिशदस्योत्पलकीर्तिराशैः
समा यतीशुः किल शङ्करस्य ॥”

मङ्गलकारके, त्रि । यथा,—

“हेमङ्करोऽरिष्टतातिः स्यान्मङ्कुरशङ्करो ॥
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा च महाभारते । ३ । २२८ । ६ ।
“हरिण्यगर्भं भद्रं ते लोकानां शङ्करो भव ॥”)

शङ्करप्रियः, पुं. (शङ्करस्य प्रियः ।) तिलिप्रिपत्नी ।
इति केचित् । शिववक्त्रे, त्रि । (यथा, कथा-
सरितामरे । ६५ । ८८ ।

“सुन्दरगोभ्यः शुत्वा सा शरण्याः शङ्कर-
प्रिया ।

श्रीमान्नाङ्गाख्योऽप्येते जीवन्विति समादि-
शत् ॥”)

शङ्कुः

शङ्कराचार्यः, पुं. (शङ्कर आचार्यश्च ।) स्वनाम-
ख्याताचार्यः । स तु अद्वैतवादी वेदान्तभाष्य-
कर्त्ता च । यथा,—

“श्रीशङ्कराचार्यनरावतारं
विश्वेश्वरं विश्वगुरुं प्रणम्य ।
वेदान्तशास्त्रश्रवणालसानां
बोधाय कुर्वे कमपि प्रयत्नम् ॥”

इति मधुसूदनसरस्वतीसहितसिद्धान्तविरुप्रथम-
श्लोकः ।

शङ्करावासः, पुं. (शङ्करस्य आवास इव शुक्ल-
त्वात् ।) कर्पूरभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(शङ्करस्य महादेवस्य आवासः ।) कैलासश्च ॥
शङ्करी, स्त्री, मङ्गला । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शमी । इति राजनिर्घण्टः । शङ्करभाष्या ।
यथा ।

“शङ्करी शम्भुपत्नी च शिवा शतनिनादिनी ।
सुभा सुभप्रदा नित्या शतसूयंसमप्रभा ॥”

इति रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम् ॥
शङ्का, स्त्री, (शङ्कु + अच् । स्थियां टाप् ।) वासः ।

(यथा, हितोपदेशे ।
“शङ्काभिः सर्वमाक्रान्तमन्नं पानञ्च भूतले ।
प्रवृत्तिः कुञ्च कर्त्तव्या जीवितयं कथं तु वा ॥”)

वितर्कः । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते ।
८ । २ । ६ ।

“यत्र संगीतसम्राट् देवदेवद्वन्द्वममयेया ।
अभिगर्हन्ति हरयः श्लाघिनः परशङ्कया ॥”)

शङ्कितः, त्रि, (शङ्का जाता अस्य । शङ्का +
इतच् ।) भीतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
“अशङ्कमपि शङ्कितं निव्यं शङ्कितं शङ्कितान् ॥”)

वितर्कितः । इति शङ्काशब्दाद्यदर्शनात् । चौरक-
नामगन्धद्रव्ये, पुं. इति राजनिर्घण्टः ॥

शङ्कितवर्णकः, पुं. (शङ्कितं अत्र कोऽप्यस्ति नास्ती-
त्यादिकं वा वर्णयति तर्कयतीति । वर्णक +
कल् ।) चौरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शङ्कुः, पुं. (शङ्कतेऽस्मादिति । शङ्कु + “खरुशङ्कु-
पीयुनीलकुगुलिगु ।” उणा० १ । ३७ । इति
कुप्रत्ययेन निपातितः ।) श्यावः । सुडा गाढ
इति भाषा । मत्स्यविशेषः । श्राकोच इति
भाषा । शल्याश्वम् । शूल इति भाषा । इत्य-
मरभरतौ । संख्याविशेषः । स तु लोलावती-
मते दशलक्षकोटिः । कौलः । गौज इति
भाषा । (यथा, मनुः । ८ । २७१ ।

“निःसेप्योऽथोमयः शङ्कुर्जलमास्ये दशाङ्गुलः ॥”)
इशः । कलुषः । इति मेदिनी ॥ पञ्चशिरा-
जालम् । मेढ्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ राक्षसः ।
इति शब्दमाला ॥ गखोनामगन्धद्रव्यम् ।
इति जटाधरः ॥ दीपसूत्र्योऽप्युक्त्यापरिमाणार्थं
काष्ठादिनिमित्तः क्रमेण सख्यायद्वादशाङ्गुल-
परिमितः कौलकः । यथा ।

“अर्काङ्गुला तु सूर्यया काष्ठो द्वाङ्गुलमूलिका ।
शङ्कुसंज्ञा भवेच्चैव तच्छ्यायं परिकल्पयेत् ॥
मध्याङ्गुलीनेरादित्यसुक्तैश्चैवाङ्गुलैश्चरत् ॥

शङ्कुला

षट्पूरितदिवादकं लब्धं दद्यादिकं भवेत् ॥
पूर्वाङ्गच्छाययातीतं पराङ्गच्छाययैवकम् ।

सूर्यकरामनाथेभदिशो रत्नाः । ० । १ । ३ ।
५ । ८ । १० । ११ । क्रमोक्तमेतः ॥

आषाढादिषु मासेषु च्छाया माध्याह्निकी मता ।
अयनांशजमासान्ते युक्तमेणादितो युधेः ।

संख्योक्तान्यदिने भागहारे वृद्धीतरे तथा ॥”
इति न्यातिकल्पम् ॥

तस्य नामान्तरं नरः । यथा ।
अथ करणसूत्रम् ।

“शङ्कुः प्रदीपतलशङ्कुतलान्तरप्र-
श्वाया भवेद्विनरदीपशिखौचामक्तः ॥”

उदाहरणम् ।
“शङ्कुप्रदीपान्तरभूत्स्निहस्ता
दीपोष्कृतिः सार्द्धकरत्रया चैत् ।
शङ्कोक्तयाकाङ्गुलसंमितस्य
तस्य प्रभा स्यात् किद्यतौ वदायु ॥”

वासः । शङ्कुः १२ भूः ३ दीपः ७ लब्धानि
च्छायाङ्गुलानि १२ । इति लीलावत्यां छाया-
यवहारः द्वादशाङ्गुलपरिमाणम् । यथा । विष्णु-
धर्मोत्तरीयप्रथमकाण्डम् ।

“द्वादशाङ्गुलिकः शङ्कुस्तद्वयन्तु शयः स्मृतः ।
तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रौशो धनुःसहस्रिकः ॥”
इति तिथ्यादितत्वम् ॥

(जनमेजयस्य पुत्रः । यथा, महाभारते । १ ।
६५ । ८६ ।

“भवतो वपुष्टमार्था द्वौ पुत्रौ जज्ञाते शतानीकः
शङ्कुश्च ॥”) उग्रसेनस्य पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । ६ । २४ । २४ ।

“कंसः सुनामा श्योभः कङ्कः शङ्कुः सुकुण्ठया ।
राक्षुपालोऽप्यष्टिश्च तुष्टिमानोऽग्रसेनयः ॥”)

शङ्कुकर्णः, पुं. (शङ्कु इव कर्णो यस्य ।) गर्हमः ।
इति त्रिकाण्डशेषः । (दानवदिशेषः । यथा,
हरिवंशे । ३ । ८१ ।

“शङ्कुकर्णां विवाद्यच्च गवेष्टो दुग्भिक्षया ॥
नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ ।
१५ ।

“शङ्कुकर्णः पिठरकः कुठारसुखसेचकौ ॥
शङ्कुसङ्ककर्णाविशेषे, त्रि । यथा, भागवते ।
७ । ६ । १५ ।

“आत्सखलः चतस्रकेशरशङ्कुकर्णा-
सिद्धाद्भीतदिग्भादरिभद्रखायात् ॥”)

शङ्कुचिः, पुं, शङ्कुमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
शङ्कुतरुः, पुं, (शङ्कुरिव तरुः ।) शालवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शङ्कुरः, त्रि, (शङ्कतेऽस्मादिति । शङ्कु + वाङ्गुल-
कात् उरच् ।) वासदाथी । इति हेमचन्द्रः ॥

शङ्कुना, स्त्री, (“शङ्कुपूर्वात् जातेः ‘आतोऽनुप-
सर्गं कः ।’ ३ । २ । ३ । इति के शङ्कुला ॥” इत्यु-
गादिप्रत्ययैः उज्ज्वलः । १ । ३७ । “शङ्कुपूर्वा-
स्मात्पूर्वार्थे कविधानमिति वा कप्रत्ययः ॥” इति
काशिका । ६ । २ । २ ।) उज्ज्वलपत्रिका । इति

शङ्खः

संचिप्रसारोन्मादित्तः । पूगकर्त्तव्यौ । ज्ञाती
इति भाषा । इति केचित् ।
शङ्खेश्वरः. पू. (शङ्खरिव वृत्तः ।) शालवृत्तः । इति
रत्नमाला ॥
शङ्खोचः. पू. शङ्खमत्स्यः । इति जटाधरः ।
शङ्खोचः. पू. मत्स्यविशेषः । शङ्खोच इति भाषा ।
यथा,—
“अथ शङ्खः शङ्खुचिः स्यात् शङ्खोचिः शङ्खुची-
त्यपि ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
शङ्खः. पू. स्त्री. (शान्तिश्च अश्रुभ्रमका इति । श्रम +
“श्रमेः खः ।” उणा० १ । १०४ । इति खः ।)
रुम्भोद्भवजन्तुविशेषः । शङ्ख इति ५. रा ।
तत्पर्यायः । कन्नुः २ । इत्यमरः ॥ कम्बोजः ७
अलः ४ जलजः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
अर्णाभवः ६ पावनध्वनिः ७ अन्तःकुटिलः ८
महानादः ९ श्वेतः १० पूतः ११ सुखरः १२
दीर्घनादः १३ बहुनादः १४ हरिप्रियः १५ ।
अस्य गुणाः । कटुरसत्वम् । शीतत्वम् । पुष्टि-
वीर्यबलप्रदत्वम् । गुल्मशूलकफन्धासविषदोषना-
शित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“रुम्भुशङ्खनखश्चापि शुक्तिशस्त्रकककंटाः ।
जोवा एवंविधाश्चान्ये कोधस्थाः परिकीर्त्तिताः ॥
कोषस्था मधुराः स्निग्धाः पित्तवातहरा हिमाः ।
वृंहणा बहुधर्मेष्वा वृष्याश्च बलवर्धनाः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अन्यम् ।
“शङ्खादधिमलौ शीतौ कषयावतिलेखनौ ॥”
इति राजवल्लभः ॥ ३॥
अस्योत्पत्त्यादिर्था ।
“अथ शम्भुद्वरेः मूलं जग्राह दानवं प्रति ।
गीश्रमध्याङ्गमानैख्यशतकरुचमुत्तमम् ॥
मूलञ्च श्रमणं कृत्वा पपात दानवोपरि ।
चकार भस्मसात्तश्च सरथश्चावलीलय ॥
स शिवस्तेन मूलेन दानवस्यास्थिजालकम् ।
प्रमृषा च प्रेरयामास त्वगणेदं च सादरम् ॥
अस्थिभिः शङ्खचूडस्य शङ्खजातिलेभूव ह ।
नानाप्रकाररूपा च शम्भुपूता सुरार्चने ॥
प्रशक्तं शङ्खतोयञ्च देवानां प्रीतिदं परम् ।
तीर्थतीर्थस्वरूपञ्च पवित्रं शम्भुना विना ॥
शङ्खशब्दो भवेद्यत्र तत्र लक्ष्मीश्च सुस्थिरा ।
स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु यः ज्ञातः शङ्खवारिणा ॥
शङ्खे हरेरधिष्ठानं यतः शङ्खस्ततो हरिः ।
तत्रैव सततं लक्ष्मीर्हरीभूतममङ्गलम् ॥
स्त्रीणाञ्च शङ्खध्वनिभिः शूद्राणाञ्च विशेषतः ।
भीता दृष्ट्वा याति लक्ष्मीः स्थलमन्यत् स्थला-
गतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतित्थले १८ अध्यायः ॥ ३॥
अथ शङ्खमाहात्म्यम् ।
ब्रह्मोवाच ।
“इदं शङ्खस्य माहात्म्यं सर्वपापहरं शुभम् ॥
कपिलाक्षीरमादाय शङ्खे कृत्वा जन्तुध्वनम् ।

शङ्खः

यज्ञायुतसहस्रस्य ज्ञापयित्वा लभेत् फलम् ॥
पयस्विन्याः शुभं चौरं शङ्खे कृत्वा तु नारद ।
यः ज्ञापयति देवेशं स गच्छेत्तत्रैवैवः पदम् ॥
चिन्ना गङ्गोदकं शङ्खे यः ज्ञापयति माधवम् ।
नमो नारायणायुक्ता सुच्यते योनिस्तदात् ॥
शङ्खलयेत् यतोयं भूमितं केशोपरि ।
निःक्षिपेत्सर्वं सततं गङ्गाक्षानेन तस्य किम् ॥
कृत्वा पादोदकं शङ्खे वैष्णवाय प्रयच्छति ।
तिलमिश्रं तुलस्या च चान्द्रायणफलं लभेत् ॥
नदीतडागजं वारि वापीरूपद्वयोद्धवम् ।
गाङ्गयं तद्भवेत् सर्वं कृतं शङ्खे हरिप्रिय ॥
शङ्खो वा विष्णुपादात् शङ्खे कृत्वा च वैष्णवः ।
यो वहेत् शिरसा नित्यं स सुने तापक्षीतमः ॥
त्रैलोक्यं यानि तीर्थानि वास्तुदेवाश्रया सुने ।
शङ्खं ताम्यधितिल्लन्ति तस्मात् शङ्खं सदा चयेत् ॥
त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विष्टतः करे ।
नमितः सर्वदेवेश पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते ॥
पुरतो वासुदेवस्य सपुत्र्यफलचन्दनेः ।
शङ्खः समर्च्यते येन तस्य लक्ष्मीर्न दुर्लभा ॥
दर्शनेनापि शङ्खस्य किमु तस्यार्चनेन च ।
विलयं यान्ति पापानि हिमः सूर्योदये यथा ॥
गर्भा देवारिनारीणां विनश्यन्ति सद्यस्य धा ।
तव नादेन पाताले पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते ॥
तीर्थोदकं हरेर्भुक्तिं भ्रामयेत् शङ्खसंस्थितम् ।
ददाति सुक्तिं देवेशः चौरसागरजाप्रियः ॥
यमदूताश्च कुष्माण्डपिशाचोरगराक्षसाः ।
डङ्गा शङ्खोदकं भुक्तिं भीता यान्ति दिशो दश ॥
नित्ये नेमित्तिके कान्ये ज्ञानार्चनविलेपने ।
शङ्खं समर्चयति यः श्वेतद्वीपे वसति सः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०६ अध्यायः ॥ ३॥
अथ दक्षिणावर्त्तशङ्खमाहात्म्यम् ।
“दक्षिणावर्त्तशङ्खे न गत्वा प्राक्श्रोतसं नदीम् ।
कृत्वाभिधिकं विधिवत् नतः पापैः प्रसुच्यते ॥
दक्षिणावर्त्तशङ्खेन तिलमिश्रोदकेन तु ।
उदके नाभिमात्रे तु यः कुर्यादभिधेचनम् ॥
प्राक्श्रोतस्यां तु वै नद्यां नरत्त्राम्भसाद्भुतः ।
यावन्जीवन्तं पापं तत्तच्छयादेव नश्यति ॥
दक्षिणावर्त्तशङ्खेन पाञ्चशोधं धरे स्थितम् ।
उदकं यः प्रतीच्छेत् शिरसा वृद्धमानसः ॥
तस्य जन्मकृतं पापं तत्तच्छयादेव नश्यति ।
न शङ्खेन पिवेतोयं न हन्यान्मत्स्यशुक्रौ ॥”
इति वाराहे प्रबोधनीमाहात्म्याध्यायः ॥ ३॥
दक्षिणावर्त्तशङ्खतोयेन विष्णुपूजाफलं यथा ।
स्कादं ।
“दक्षिणावर्त्तशङ्खस्य तोयेन योऽर्चयेद्धरिम् ।
सप्रजन्मकृतं पापं तत्तच्छयादेव नश्यति ॥”
इत्याहुः काचारतत्त्वम् ॥
स च शङ्खः रत्नविशेषः । तन्मन्त्रादि यथा,—
“क्षीरोदकलेऽपि सुराष्टदेशे
तदन्यतोऽपि प्रभवन्ति शङ्खाः ।
अरुक्त्वाङ्गाः शङ्खशुभ्रभासः
सुदृश्यावत्त्वा सुरैर्महान्तः ॥

शङ्खः

ते वामदक्षिणावर्त्तभेदेन द्विविधा मताः ।
दक्षिणावर्त्तशङ्खस्तु कुर्यादायुष्यं धनम् ॥
तेनैव शिरसा यस्तु अर्घ्यानः प्रतीच्छति ।
वारि कृत्वा स पापानि पूग्यमाप्नोति मानवः ॥
वृत्तत्वं क्षिप्यतश्च शङ्खस्येति गुणत्रयम् ।
आवर्त्तशङ्खो यो हि हेमयोगाङ्घ्रिप्रदः ॥
ब्रह्मादिजातिभेदेन स पुनस्तु चतुर्विधः ॥” ३॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
श्रीलक्ष्मणान्नादिशङ्खनामानि यथा,—
“पाञ्चजन्यं चूर्वीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।
पौष्कं दध्नी महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥
अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुधौषमणिपुष्पकौ ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
अथन्य रणवाटविशेषः । यथा,—
“भक्ततूर्यं गन्धतूर्यं रणतूर्यं महास्वनः ।
संग्रामपटहः शङ्खस्तथा चाभयद्विष्टमः ॥
महाहृन्दी शृपाभोरुर्भौवः कोलाहलोऽपि च ।
युद्धवाटस्य पर्यायश्चान्ये भेदाः शृलादयः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
ललाटास्थि । (यथा, मुमुक्षुः । १ । ५ ।
“तत्र भ्रुगणशङ्खललाटाक्षिप्टौष्ठदन्तवृष्टकला-
कुन्तिबुक्कण्यु तिर्यक्क्षेत्र उक्तः ॥”) कुबेरस्य
निधिविशेषः । (यथा, महाभारते । २ । १० ।
३६ ।
“निधिप्रवरसुश्रुत्वा च शङ्खपद्मौ धनेश्वरौ ॥
यथा च मार्कण्डेये । ६८ । ४२—४५ ।
“रजस्तमोमयश्चान्यः शङ्खसंज्ञो हि यो निधिः ।
तेनापि नीयते विप्र तद्वृत्तित्वं निधीश्वरः ॥
एकस्यैव भवत्येष नरं नान्यमुपैति च ।
यस्य शङ्खो निधिक्षयस्व स्वल्पं क्रौष्टिके श्रेष्ठ ॥
एक एवात्मना वृष्टमम्रं सुष्ठुक्ते तथास्वरम् ।
कदम्बमुक् परिजनो न च शोभनवस्त्वृक् ॥
न ददाति सुष्ठुद्वायां भावपुत्रसुखादिषु ।
स्वपीषणपरः शङ्खो नरो भवति सर्वदा ॥”)
नखीनामगन्धद्रवम् । इत्यमरभेदिनीकारौ ।
(यथा, मुमुक्षुः । ६ । ११ ।
“मनःशिला वृषणशङ्खमाक्षिकेः
ससिन्धुकाक्षीरमाङ्गनैः क्रियाः ।”)
कर्णसमीपस्थि । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
याज्ञवल्क्यैः । ३ । ६६ ।
“कर्णा शङ्खौ भ्रुवौ दृष्टवेष्टावोष्ठौ कज्जन्द्रे ॥”)
अष्टनागनायकान्तगतनागविशेषः । (यथा,
मनसापुजापहतौ ।
“अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मस्तु तक्षकः ।
कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकी-
र्त्तिताः ॥”)
हस्तिदन्तमध्यम् । इति विकीर्णशेषः ॥ दश-
निखसंख्या । लक्ष्मीकोटिरिति यावत् । यथा,
“एकं दशशतत्वे सद्यस्तमयुतं तथा ।
लक्षश्च नियुतं चैव कोटिरर्त्तमेव च ॥” ५६ ।
वृन्दः खर्वो निखसंख्यं शङ्खपद्मौ च साग

शणालु

शणालुः । उ, शणते । काणो वीरं वज्रती-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शण, म दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) म, शणयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

शणं, स्त्री, (शण + अच् ।) क्षुपविशेषः । तत्-
पर्यायः । भङ्गा २ मातुलानी ३ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४५ । ११ ।
“शणं तैलं वृत्तैव जतु दाह्युगि चैव हि ।
तस्मिन् वैश्वानि सर्वाणि निःक्षिपेथाः सम-
न्ततः ॥”)

शणः, पुं, (शण + पचाद्यच् ।) खनामख्यातक्षुपः ।
तत्पर्यायः । माल्यपुष्पः २ वननः ३ कटु-
तिक्तकः ४ निशाननः ५ दीर्घशाखः ६ त्वक्
सारः ७ दीर्घपल्लवः ८ । अस्य गुणाः ।
अम्लत्वम् । कषायत्वम् । मल्लगर्भास्रपातनत्वम् ।
वातकारित्वम् । पित्तकफतौत्राङ्गमर्दनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शणघण्टिका, स्त्री, (शणस्य घण्टेव तत्सुतः शण्ड-
कारिफलवत्त्वान् । इवार्थे कन् । टापि अत
इत्वम् ।) शणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शणपुष्पी, स्त्री, (शणस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः ।
डीष् ।) अशणपुष्पी । इति शब्दरत्नावली ॥

शणपुष्पिका, स्त्री, (शणपुष्पी + स्वार्थे कन् । अत
इत्वम् ।) घण्टारवा । इत्यमरभरतौ ॥ भन-
भनिया इति वनश्रेण इति च भाषा ॥

शणपुष्पी, स्त्री, (शणस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः ।)
क्षुपविशेषः । शण्डुली इति शण्ड इति वन-
शण्ड इति च भाषा । तत्पर्यायः । वृहत्-
पुष्पी २ शणिका ३ शणघण्टिका ४ पीतपुष्पी ५
स्थूलफला ६ लोमशा ७ माल्यपुष्पिका ८ ।
अस्या गुणाः । क्षुद्रतिलत्वम् । वमिकारित्वम् ।
रसनियामकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

शणसूत्रं, स्त्री, (शणस्य सूत्रम् ।) पवित्रकम् ।
इत्यमरः ॥ “इ शणसूत्रनाले । शणस्य सूत्रं
शणसूत्रम् । शणति ददाति सूत्रं शणः । शण्य
अन्व दाने अन् । शण्यः तालयशादिर्द्वन्द्व-
गान्तः इति बहुवः । सनी दन्त्यसादिर्दन्त्यनाम्न
इति केशिन् । तन्मते घन द्नु दाने इत्यस्य
रूपम् । सखी दन्त्यसादिर्द्वन्द्वगान्त इत्यपरे ।
सगणिकगणिकाकणकौणकाणा इति ऋद्धन्व-
गान्ते विद्याभरणम् ॥

‘क्रापांसमुपवीतं स्याद्विप्रस्थोऽवृत्तं त्रिष्टुत् ।
सनसूत्रमयं राक्षो वैश्वस्याविकसौत्रिकम् ॥’ इति
मनुवचनान् पवित्रकमपि तद्व्यते । आनाय
इत्यादि चतुष्कं जाले इत्येके । आनाय इत्यादि
शोकाङ्गं कश्चिद्भ्यते तत् स्वाम्याद्युपेक्षितमपि
अन्यैराइतमिति विवृतम् ॥” इति तट्टीकायां
भरतः ॥

शणालुकः, पुं, (शणालुवेव । स्वार्थे कन् ।) आरेवत-
रत्नः । इति शब्दरत्नावली ॥ शोणालु इति

शणिका, स्त्री, (शण + क्षियां टाप । कन् । अत
इत्वम् ।) शणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शण्गीरं, स्त्री, शोणमध्यस्थपुलिनम् । इहरीतटम् ।
इति मेदिनी ॥

शण्डं, स्त्री, पद्मादिसन्महः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

शण्डः, पुं, नपुंसकम् । गोपतिः । इति भरतद्विरूप-
कोषः ॥

शण्डता, स्त्री, (शण्डस्य भावः । तल् ।) घण्टत्वम् ।
शण्डशब्दान् भावे तत्प्रत्ययस्थानम्भरं व्याप्
प्रत्ययेन निव्यस्रमेतत् ॥

शण्डिलः, पुं, (शण्डि कवायाम् + “सलिकल्पानि-
महिभङ्गिभङ्गिशुष्कीति ॥” उणा० १।५५ । इति
इलच् ।) सुनिविशेषः । इति सिद्धात्मकौ-
मुदी ॥

शण्डः, पुं, (शान्यति ग्रास्यधर्मात् । शम + “शमेट्” ।
उणा० १।१३१ । इति टः ।) अन्तर्महल्लकः ।
अभ्यन्तरस्त्रीरक्षकोऽयम् । खोजा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । वर्षवरः २ । तल्लक्षणम् यथा,—
“ये त्वरूपसन्नाः प्रथमाः स्त्रीवाच्य स्त्रीस्वभा-
विनः ।

जात्या न दुष्टाः कार्ययुते वै वर्षवराः स्मृताः ॥”
इति ॥

नपुंसकम् । हिज्जे इति भाषा । इत्यमर-
भरतौ ॥ गोपतिः । शण्ड इति भाषा । इति
मेदिनी ॥ बन्धपुरुषः । इति अटाधरः ॥
उत्पन्नः । इति घनश्रुयः ॥

शण्टं, स्त्री, (दृश दृशतः परिमाणमस्येति ।
“पंक्तिर्विशन्तिर्विश्रदिता ॥” ५ । १ । ५६ । इति
तः । दृशाणां शभावश्च निपात्यते ।) दृशगुणित-
दृशमहता । एकशब्दी इति हिन्दीभाषा ।
(यथा, शान्तिशतके ।
“निःस्वो वधि शण्टं शनी दृशशण्टं लक्षं सहस्रा-
धिपः ॥”)

तत्पर्यायः । दृशतिः २ । इति पुराणम् ॥
तद्वाचकानि । धार्तराष्ट्रः १ शतभिषातारा २
पुरुषायुषः ३ रावणाङ्गुलिः ४ पद्मदलम् ५
इन्द्रयज्ञः ६ अश्विभोजनम् ७ । इति कवि-
कल्पलता । (बहु । इति निघण्टुः । ३ । १ ।
यथा, ऋग्वेदे । ८।१।५ । “वसिष्ठो न शताय
शतामच ॥” “शताय बहुनामैतत् अपरि-
मिताय ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)

शतकः, त्रि, (शतं परिमाणमस्य । शत +
“संख्याया अतिश्रद्धन्तायाः कन् ॥” ५।१।२२ ।
इति कन् ।) शतसंख्याविशेषः । यथा । शान्ति-
शतकामरुशतकादिः । शतशब्दान् कप्रत्ययेन
निव्यस्रमेतत् । (यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ३० ।
“सन्ध्यासन्ध्यांशकश्चैव शतकौ समुदाहृतौ ॥”)
स्वार्थे के शतकश्च ॥

शतकीर्तिः, पुं, भावहृद्दिशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
शतकुन्दः, पुं, (शतं कुन्दा यस्य ।) करवीरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शतद्रुः

शतकुम्भः, पुं, पर्वतविशेषः । इति शान्तकुम्भ-
शब्दटीकायां भरतः ॥ (स्त्री, नदीतीर्थविशेषः ।
यथा, महाभारते । ३ । ८४ । १० ।

“सुगन्धां शतकुम्भाश्च पञ्चयज्ञश्च भारत ।
अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके महीयते ॥”)

शतकोटिः, पुं, (शतं कोटयोऽस्याः शिखा यस्य ।)
वक्षम् । इत्यमरः ॥ वृन्दसंख्या कौलावतीमते
अन्नसंख्या ॥

शतक्रतुः, पुं, (शतं क्रतवो यस्य ।) इन्द्रः । इति
घनश्रुयकोषः ॥ (यथा, महाभारते । ३।४०।१२।
“आह मामरश्रेष्ठः पिता तव शतक्रतुः ॥”
बहुकर्म्मः । बहुप्रज्ञः । यथा, ऋग्वेदे । १।१०।१।
“अथागन्त्वा शतक्रत उद्ग्राभिव येमिरे ॥”
“हे शतक्रतो बहुकर्म्मन् बहुप्रज्ञ वा ॥” इति
तद्वाच्ये सायणः ॥)

शतखण्डं, स्त्री, सुवर्णम् । यथा,—

“सौमेरुकं महाधातुः शतखण्डं ऋदुल्लकम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

शतभागश्च ॥

शतग्रन्थिः, स्त्री, (शतं ग्रन्थयो यस्याः ।) दूर्वा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शतघ्नो, स्त्री, (शतं हन्तीति । हन् + टक् ।
डीष् ।) शस्त्रभेदः । अस्य लक्षणम् । यथा,—
“अयःकण्टकसंज्ञका शतघ्नो महती शिला ॥”
इति विजयरश्मिः ॥

“दुर्गश्च परिखोपेत् चयाट्टालकसंयुतम् ।

शतघ्नोयन्तुखेच शतशस्त्र समाश्रितम् ॥

गोपुरं सकवाटश्च तत्र स्यात् सुमनोहरम् ।

सपत्नाकं गजास्तु येन राजा विशेत् पुरम् ॥”

इति मात्स्ये राजधर्मं दुर्गसम्पत्तिर्नाम १६९
अध्यायः ॥ * ॥ (यथा, रघुः । १२ । ६५ ।

“अयःशङ्कुचितं रत्नः शतघ्नोमथ शत्रवं ।

द्वृतां वैवस्वतस्यैव कूटशाल्मलिमक्षिपत् ॥”

“अथ रत्नो रावणः अयसः शङ्कुभिः कीले-
क्षितां कीर्णां शतघ्नौ लौहकण्टककोलितयधि-
विशेषाम् । शतघ्नो तु चतुस्ताला लौहकण्टक-
सञ्चिता यधिः— ॥ इति केशवः ॥”

इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ।) इत्येकानो ।
करञ्जकः । इति मेदिनी ॥ गलरोगविशेषः ।
अस्य निदानलक्षणचिकित्साः रोहिणीशब्दे
द्रष्टव्याः ॥

शतच्छदः, पुं, (शतं छदा यस्य ।) काष्ठकृष्टपक्षी ।
काट्टोकरा इति भाषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शतदलपद्मञ्च ॥

शततमः, त्रि, शतस्य पूरणः । शतशब्दात्तमट्-
प्रत्ययेन निव्यस्रमेतत् ॥

शततारा, स्त्री, (शतं तारा यस्याम् ।) शत-
भिधानसूत्रम् । इति केशिन् ॥

शतदन्तिका, स्त्री, नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

शतद्रुः, स्त्री, (शतधा द्रवतीति । शत + दृ + “शतेश्च” ।
उणा० १ । ३६ । इति कुः ।) नदीविशेषः । इति
शतशब्द इति हिन्दी भाषा । सा हिमालयात्

शतप

दुतपत्ता विप' (यां मिलिता । (अस्या नाम-
निकर्त्तयैर' महाभारते । १ । १७८ । ६ ।
“शतधा दृता यस्माच्छतदृतिरिति विशुता ॥”)
तत्पर्ययः । शतद्वः २ । इत्यमरः ॥ शतुद्रिः ३
शतम् ४ । पुत्रशोकसन्तप्तो वशिष्ठः कण्ठे
शिलां बह्मनयामस्यां प्रविष्टस्ततो भीत्या
इयं शतधा दृता इति शतद्वः । इति तद्वृत्तिकायां
भरतः ॥ (एतदन्तान्तस्तु महाभारते । १ । १७८ ।
अध्याये इत्यर्थः ॥) अस्या जलगुणाः ।
“शतद्रोर्विपाश्रायुजः सिन्धुनद्याः
सुग्रीतं जघु स्वाडु सन्नामथप्रम् ।
जलं निर्मलं दीपनं पाचनञ्च
प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुषञ्च ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
शतधा, स्त्री, दूर्वा । इति शब्दचक्रिका ।
शतधा, अ, (शत + धाच् ।) शतप्रकारम् । यथा,
“आस्तीकवचनं श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्त्तते ।
शतधा भिद्यते ऋद्धिं शिरीषस्य फलं यथा ॥”
इति महाभारतम् ॥
शतधामा, [न] पुं, (शतं धामानि वर्त्तयति यस्य ।)
विष्णुः । इति जटाधरः ॥
शतधारं, स्त्री, (शतं धाराः कौणा यस्य ।)
वक्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शतधारायुक्ते,
त्रि । यथा,—
“वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि
सहस्रधारम् ।
वसोः पवित्रेण शतधारेण सुत्वा कामधुञ्च ॥”
इति पशुपतिपद्धतिः ॥
शतधृतिः, पुं, इन्द्रः । (यथा, महिषः स्तोत्रं ।
“रथः सौख्ये यन्ता शतधृतिरग्रेन्द्रो धुरयो ॥”)
ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ७ । ४ । १ ।
“एवं शतं शतधृतिर्हरण्यकप्रिपोरथ ॥”)
स्वर्गः । इति विश्वः ॥
शतपत्रं, स्त्री, (शतं पत्राणि यस्य ।) पद्मम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ५८ । २० ।
“इमामभितकेशान्तां शतपत्रायतेषु याम् ॥”)
शतपत्रः, पुं, (शतं पत्राणि पत्रा यस्य ।) मयूरः ।
सारसः । दाञ्जाघाटपक्षी । इति मेदिनी ॥
राजकीरः । तुरी इति भाषा । इति हेम-
चन्द्रराजनिर्घण्टौ ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
१०८ । ८ ।
“मयूरेः शतपत्रैश्च जीवन्तीवककोकिलैः ॥”)
शतपत्रकः, पुं, (शतपत्र + स्वार्थं कन् ।) दाञ्जाघाट-
पक्षी । इत्यमरः ॥ काठठोकुरा इति भाषा ॥
शतपत्रनिवासः, पुं, (शतपत्रे निवासो यस्य ।)
ब्रह्मा । इति कविकल्पतना ॥ पद्मस्य, त्रि ॥
शतपत्री, स्त्री, (शतं पत्राणि यस्याः ।) डीप् ।
पुष्पविशेषः । संउती इति भाषा । पाटल-
वर्णासौ गौलाव इति वदन्ति । तत्पर्यायः ।
सुमनाः २ सुग्रीता ३ शिववल्गुभा ४ सौम्य-
... ५ मीनो न शस्त्रर जः मरुता ६ शतपत्रिका ८ ।

शतप

यत्नम् । कुष्ठमुखस्कोटपितदाहनाशिलम् ।
रथत्वम् । सुरभिल्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
शतपत्रिका, स्त्री, (शतपत्री + कन् । टाप् । अत
इत्वम् ।) शतपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
शतपथिकः, त्रि, (शतपथमधीते तद्दे इति वा ।)
“शतपथेः धिकन् पथो बहुलम् ॥” ४ । २ । ६० ।
इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या शत-शब्दोत्तरपथिन्-
शब्दात् धिकन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ।) नानामताव-
लम्बी । नानापथगामी । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥
शतपदचक्रं, स्त्री, (शतं पदानि कोष्ठा यस्य तच्च
तच्चक्रञ्चेति ।) नाम्ना नञञ्चानार्थं चक्रम् ।
यथा,—
“चक्रं शतपदं वक्ष्ये ऋचांशात्प्रसम्भवम् ।
नामादिवर्गतो ज्ञेया ऋचाराशयंशकास्तथा ॥
तिर्यग्गुणता रेखा रुद्रसंख्या लिखेद्वक्षः ।
जायते कोष्ठकानाञ्च शतैकं १०० नाम्न संश्रयः ॥
अ-व-क-ह-डा रेशायां म-ट-पर-ता हरिति
चास्येय्याम् ।
न-य-भ-ज-खा नैर्ऋत्या ग-स-द-च-सा आथ-
याम् ॥
पञ्च पञ्च क्रमेणैव विंशवर्णान् प्रथोजयेत् ।
पञ्चस्वरसमाधोगे एकैकं पञ्चधा कुम् ॥
अवर्णाद्यास्त्रयो ज्ञेयाः सन्ध्यक्षरयुतास्तथा ।
सजान्तीयैक्यमास्थाय पञ्चस्वरविनिर्गयः ॥
ऋद्वृत्तोरप्यकारेण श्रेण सस्य परिग्रहः ।
कुर्व्यात् कु-पु-सु-दुस्थाने त्रीणि त्रीण्यक्षराणि
च ॥
कु-च-ड-का भवेत् स्तम्भे रौद्रे त्वीशानगोचरे ।
पु-ष-ण-टा भवेत् स्तम्भे हस्ते चाग्नेयसंज्ञके ॥
सु-ध-फ-टा भवेत् स्तम्भे पूर्वाधाट्टे च नैर्ऋते ।
दु-ध-भ-डा भवेत् स्तम्भे वायव्ये भाद्र उत्तरे ॥
एवं स्तम्भचतुष्कञ्च ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः ॥
धिष्ठानि कृत्तिकादीनि प्रथेकं चतुरक्षरैः ।
साभिजित्कंशकास्तत्र शतैकं द्वादशाधिकम् ॥
यदृचांशककोष्ठस्यः क्रूरः सौम्योऽपि वा ग्रहः ।
तत्रम्यो वेधयेन सन्धक् पुंसो नामादिमाक्षरम् ॥
सौम्यैर्विद्वं शुभं ज्ञेयमशुभं पापखेचरैः ।
मिश्रैर्मिश्रफलं तत्र निर्जयेन शुभाशुभम् ॥
यद्वाच्यं सर्वतोभद्रे ग्रहोपग्रहवेधतः ।
शुभाशुभफलं सर्वं तदिहापि विचिन्तयेत् ॥”
पञ्चस्वरा अ-इ-उ-ए-ओकारास्त्रैर्योगे धिष्ठानि
नञ्चत्राणि । अत्र चतुर्भिस्त्रैरैकनञ्चञ्च यथा,—
अ इ उ ए ३ । ओ व वि उ ४ । वे वो क कि
५ । कु ष ड ङ ६ । के की ह हि ७ । हु हे
हो ङ ८ । ङि ङु ङे ङो ९ । म मि सु मे १० ।
मो ट टि टु ११ । टे टो प पि १२ । पु ष ण
ठ १३ । पे पो र रि १४ । रु रे रो त १५ ।
ति तु ते तो १६ । न नि नु ने १७ । नो य यि
यु १८ । ये यो भ भि १९ । शु ध ष ढ २० ।
भे भो ज जि २१ । जु जे जो ख । ० । खि ख
खे खी २२ । ग गि गु गे २३ । गो शा शि शु

शतपुं

दे दो च चि ०७ । चु चे चो ल १ । लि लु ले
लो २ । ऋ ऋक्तः अकारयुक्तेन ज्ञेयः । इत्यन/
दीर्घा ज्ञेयः । तालव्यप्रकारेण इत्यसकारो
ज्ञेयः । इति शतपदचक्रम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
शतपदी, स्त्री, (शतं पादा यस्याः । डीप् ।)
बहुपदयुक्तकोटविशेषः । काणविक्रा इति
काणकोटारी इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
कर्णजलोकाः २ । इत्यमरः ॥ कर्णकोटी इ
भीरुः ४ शतपादिका ५ कर्णजलुका ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ शतपातु ७ शतपादी ८ । इति
जटाधरः ॥ शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
शतपद्मं, स्त्री, श्वेतकमलम् । यथा,—
“शतपद्मं महापद्मं पुण्डरीकं सिताम्बुजम् ॥”
इति रत्नमाला ॥
शतपर्वा, [न] पुं, (शतं पर्वाणि यस्य ।) वंशः ।
इत्यमरः ॥ इत्युभेदः । यथा,—
“शतपर्वा भवन् किञ्चित्कोशकारगुणान्वितः ।
विशेषान् किञ्चिदुष्णञ्च सत्तारः पवनापहः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
शतपर्वा, स्त्री, (शतं पर्वाणि यस्याः ।) दूर्वा ।
वचा । भार्गवपत्नी । (यथा, महाभारते ।
५ । ११७ । १३ ।
“वृहस्पतिश्च तारायां युक्त्वा शतपर्वाया ॥”)
कोजागरपुर्णिमा । इति शब्दरत्नावली ॥
कटुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
शतपर्वािका, स्त्री, (शतपर्वा + कन् । टाप् अत
इत्वम् ।) दूर्वा । वचा । इति मेदिनी ॥ यव
इति शब्दरत्नावली ॥
शतपर्वाशः, पुं, (शतपर्वाया ईशः ।) युक्त्वाशः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शतपातु, स्त्री, (शतं पादा यस्याः । पादस्य
शतपाद्-) पान् ।) कर्णजलोकाः । इति जटा-
धरः ॥
शतपादिका, स्त्री, (शतपाद + स्वार्थं कन् + टाप्
अत इत्वम् ।) काकोली । इति जटाधरः ॥ कर्ण
जलोकाः । इति शब्दरत्नावली ॥
शतपुष्यः, पुं, भारविः । इति तु किराताकुलीयर्ण-
कर्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शतपुष्या, स्त्री, (शतं पुष्याणि यस्याः ।) शाक
विशेषः । इति भरतः ॥ शतुका इति स्थाना
(यथा, वृहत्संहितायाम् । ५१ । १५ ।
“गन्धर्मांसि शतपुष्याया वदेत् ॥”)
तत्पर्यायः । शितच्छत्रा २ अतिच्छत्रा ३ म
४ मिसिः ५ अवाक्पुष्यो ६ कारवी ७ । इ
मरः ॥ शताची ८ शतपुष्यिका ९ मधुरि
१० शताज्ञा ११ कृता १२ मिश्रिः १३ मि
१५ । इति शब्दरत्नावली ॥ माधवी १५ दू
१६ । इति जटाधरः ॥ अस्याः गुणाः ।
रत्वम् । वातपित्तहरत्वम् । गुरुत्वञ्च ।
राजवल्लभः ॥ * ॥ चुपविशेषः । मौरी
भाषा । तत्पर्यायः । शतुका २ मि

शतभि

पुष्यो ७ माघवी ८ कारवी ९ शिषा १०
संघातपत्रिका ११ ह्रवा १२ वज्रपुष्या १३
सुपुष्यिका १४ शतप्रसूना १५ बहला १६
पुष्याका १७ शतपत्रिका १८ वज्रपुष्या १९
मूरिपुष्या २० सुगन्धा २१ छन्दपत्रिका २२
मधुरिका २३ अतिच्छन्ना २४। अस्या गुणाः।
कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। स्निग्धत्वम्। श्लेष्माति-
मारुचरनेत्रव्रणनाशित्वम्। वक्षिकर्मेणि प्रश-
स्यत्वम् ॥ * ॥ तद्वलगुणाः। उष्णत्वम्। मधु-
रत्वम्। गुल्मशूलवातनाशित्वम्। दीपनत्वम्।
पथ्यत्वम्। पित्तहारित्वम्। रुचिदायकत्वम्।
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च।
“शताकानिलदाहामशूलदट्टहृद्नाशिनौ”
इति द्रव्यगुणः ॥

अन्यत्र।
“शतपुष्या कटुः स्निग्धा तिक्तोष्णा कफवातघ्नः।
रक्षा वक्षिहिता नेत्रा बह्विद्वह्निमिशुकुट्टः।
संग्राही शीतला तिक्ता दाहघ्नः वातला-
सुः ॥”
इति भावप्रकाशः।

अन्यत्र।
“शतपुष्या कटुः स्निग्धा तिक्तोष्णा कफवातघ्नः।
रक्षा वक्षिहिता नेत्रा बह्विद्वह्निमिशुकुट्टः।
संग्राही शीतला तिक्ता दाहघ्नः वातला-
सुः ॥”
इति भावप्रकाशः।

अन्यत्र।
“शतपुष्या कटुः स्निग्धा तिक्तोष्णा कफवातघ्नः।
रक्षा वक्षिहिता नेत्रा बह्विद्वह्निमिशुकुट्टः।
संग्राही शीतला तिक्ता दाहघ्नः वातला-
सुः ॥”
इति भावप्रकाशः।

अन्यत्र।
“शतपुष्या कटुः स्निग्धा तिक्तोष्णा कफवातघ्नः।
रक्षा वक्षिहिता नेत्रा बह्विद्वह्निमिशुकुट्टः।
संग्राही शीतला तिक्ता दाहघ्नः वातला-
सुः ॥”
इति भावप्रकाशः।

अन्यत्र।
“शतपुष्या कटुः स्निग्धा तिक्तोष्णा कफवातघ्नः।
रक्षा वक्षिहिता नेत्रा बह्विद्वह्निमिशुकुट्टः।
संग्राही शीतला तिक्ता दाहघ्नः वातला-
सुः ॥”
इति भावप्रकाशः।

अन्यत्र।
“शतपुष्या कटुः स्निग्धा तिक्तोष्णा कफवातघ्नः।
रक्षा वक्षिहिता नेत्रा बह्विद्वह्निमिशुकुट्टः।
संग्राही शीतला तिक्ता दाहघ्नः वातला-
सुः ॥”
इति भावप्रकाशः।

अन्यत्र।
“शतपुष्या कटुः स्निग्धा तिक्तोष्णा कफवातघ्नः।
रक्षा वक्षिहिता नेत्रा बह्विद्वह्निमिशुकुट्टः।
संग्राही शीतला तिक्ता दाहघ्नः वातला-
सुः ॥”
इति भावप्रकाशः।

अन्यत्र।
“शतपुष्या कटुः स्निग्धा तिक्तोष्णा कफवातघ्नः।
रक्षा वक्षिहिता नेत्रा बह्विद्वह्निमिशुकुट्टः।
संग्राही शीतला तिक्ता दाहघ्नः वातला-
सुः ॥”
इति भावप्रकाशः।

अन्यत्र।
“शतपुष्या कटुः स्निग्धा तिक्तोष्णा कफवातघ्नः।
रक्षा वक्षिहिता नेत्रा बह्विद्वह्निमिशुकुट्टः।
संग्राही शीतला तिक्ता दाहघ्नः वातला-
सुः ॥”
इति भावप्रकाशः।

अन्यत्र।
“शतपुष्या कटुः स्निग्धा तिक्तोष्णा कफवातघ्नः।
रक्षा वक्षिहिता नेत्रा बह्विद्वह्निमिशुकुट्टः।
संग्राही शीतला तिक्ता दाहघ्नः वातला-
सुः ॥”
इति भावप्रकाशः।

शतमा

वा तु अधीमुखी। यथा,—
“अग्नेयवह्नियमपित्राविशाखयुक्तं
पूर्वाचर्यं शतभिषा च नवाप्युक्त्वा।
एतान्यधोमुखगणानि शिवानि नित्यं
विद्यार्घ्यभूमिखननेषु च दूषितानि ॥”
इति ज्योतिष्तन्त्रम् ॥*॥
तत्र जातफलम्।
“श्रीतभीतिरतिसाहसी सदा
निष्ठुरो हि चतुरो नरो भवेत्।
वैरिणामतिशयेन दारुणो
वारुणोऽपि यदि यस्य सम्भवे ॥”
इति कोडीपदीपः ॥*॥

तत्र जातस्य मिश्रगुणाः। यथा।
“शतगुणलक्ष्यविशाखमेच-
शक्रोद्भवा मिश्रगुणाः प्रदिष्टाः।
शिवानहस्ताहिभवा जघन्याः
श्रेयोद्भवाः सत्पुरुषा भवन्ति ॥”
रविवारादौ शतभिषादियोगे ज्वरोत्पत्तिफलं
यथा,—

“शिवशतभिषावातो याम्यसर्पिष्पूर्याः
शनिरेवकुजवारे भूतगोष्ठीनवन्त्याम्।
इह हि मरणयोगे यो हि रोगोपयुक्तः
पशुपतिवमदेहः शीघ्रं नृत्यं प्रयाति ॥
उत्तरे विंशतिर्त्रैया द्वौ मासौ श्रवणे तथा।
धनिश्याममर्हमामं वारुणेन दशाहकम् ॥”
इति ज्योतिःसारधृतकौशिकवचनम् ॥
शतभीरुः, स्त्री, मल्लिका। इत्यमरः ॥ शतं बहवो
विद्योगिनो भीरवोऽस्या इति शतभीरुः। शीत-
भीरुरिति च पाठः। तदा त्रैलोक्येन शीता-
दिभेतीति शीतभीरुः। इति भरतः ॥

शतमखः, पुं, (शतं मखा यज्ञा यस्य) इन्द्रः।
इति हलायुधः ॥ (यथा, कुमारः २। ६४।

“सहचरमधुहस्तमस्तपूताङ्कुरास्यः
शतमखसुपतस्ये प्राङ्गलः पुष्यधन्वा ॥”
शतमन्युः, पुं, (शतं मन्यवः क्रतवो यस्य) इन्द्रः।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते १। ८। ६।
“याजयित्वाभ्येक्षेत् किमिदं क्रतुमकल्पकेः।
तद्यज्ञः पावनं दिक्षु शतमन्युरिवातनोत् ॥”
शतयज्ञकारिणि, चि। यथा, दृहत्संहि-
तायाम् ४३। ५४।

“त्वमन्तकः सर्वेश्वरः कृष्णशुः
सहस्रशीर्षा शतमन्युरीशः ॥”
बहुक्रोधे च चि। यथा, ऋग्वेदे १०। १२। ७।
“वीरः शतमन्युरिन्द्रः ॥”

“शतमन्युः बहुयज्ञः बहुक्रोधो वा ॥” इति
तद्वाच्ये वायवः ॥)

शतमानः, पुं, स्त्री, कृष्यफलम्। आढकः। इत्य-
मरभरतो ॥ (यथा, मनुः १। ८। १३७।

“धर्यानि दश त्रैयाः शतमानस्तु राजतः।
चतुः सौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाद्यतः ॥”
शतकोकपुष्पे, चि। यथा, वाजसनेयसंहिता-

शतरु

“इन्द्रस्य रूपं शतमानमायु-
श्चक्राय ज्योतिरन्तं दधाप्रः ॥”
“शतानामनेकेषां प्राणिनां मार्गं पूजा यस्मिन्
तत् जगत्पुण्यमित्यर्थः ॥” इति तद्वाच्ये मही-
धरः ॥)
शतमार्जः, पुं, (शतं शतवारं मार्जयति शस्त्रा-
यीति। ऋज सुडौ + णिच् + अच् ।) अस्त्र-
कारकः। इति केचित् ॥ (कश्चित् शस्त्रमार्ज
इति पाठः ॥)

शतमूला, स्त्री, (शतं मूलानि यस्याः) दूर्वा।
वचा। इति राजनिर्घण्टः ॥

शतमलिका, स्त्री, (शतं मूलानि यस्याः। ततः
स्वार्थे कन् ।) द्रवन्ती। इति राजनिर्घण्टः ॥

शतमन्त्री, स्त्री, (शतं मूलानि यस्याः। “पाककर्णेति”
४। १। ६४। डीष् ।) स्वनामन्त्यातौघविशेषः।
तत्पठ्यायः। बहुसुता २ अभीरुः ३ इन्दीवरी
४ वरी ५ ऋष्यप्रोक्ता ६ भीरुपत्नी ७ नारा-
यणी ८ शतावरी ९ अहेरुः १०। इत्यमरः ॥

रङ्गिणी ११ शटी १२ द्वीपिशत्रुः १३। इति
जटाधरः ॥ ऋष्यगता १४। इति शब्दरत्ना-
वली ॥ शतपदी १५ पीवरी १६ धीवरी १७
दृष्या १८ दिव्या १९ दीपिका २० इरकच्छिका
२१ छन्दपत्रा २२ सुपत्रा २३ बहुमूला २४
शताक्या २५ सादुरसा २६ शताका २७
जघुपर्णिका २८ आलुगुप्ता २९ जटा ३० मूला
३१ शतवीर्या ३२ महौषधी ३३ मधुरा ३४

शतमूला ३५ केशिका ३६ शतपत्रिका ३७
विन्धस्था ३८ वैष्णवी ३९ पाष्णी ४० वासुदेव-
प्रियङ्गुरी ४१ दुर्भना ४२ तेजवल्ली ४३। अस्या
गुणाः। दृष्यत्वम्। मधुरत्वम्। हिमत्वम्। मेह-
कफवातपित्तनाशित्वम्। तिक्तत्वम्। श्लेष्मत्वम्।
रसायनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च।
“शतावरी बहुसुता भीरुइन्दीवरी वरी।
नारायणी शतपदी शतवीर्या च पीवरी ॥
महाशतावरी त्वया शतमख्युर्हकण्टिका।
सहस्रवीर्या हेतुश्च ऋष्यप्रोक्ता महोदरी ॥
शतावरी गुरुः शीता तिक्ता खादी रसायणी।
मेधाधिपुष्टिदा स्निग्धा नेत्रा गुल्मातिसार-

जित् ॥
शुक्रस्तन्यकरी वत्या वातपित्तासशोधयित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥*॥

अन्यत्र।
“शतावरी वातपित्तमेहकुष्ठहरा वरा ॥”
इति राजवल्लभः ॥

शतयष्टिकः, पुं, (शतं यष्टयो गुच्छा यस्य ।
शतजतिकहारः। तत्पठ्यायः। देवच्छन्दः १।
इत्यमरः ॥

शतरु(त्रि)त्रौयं, चि, (शतं रुद्रा देवता अस्य ।
शतरु + “शतरुद्राश्च च” ४। १। २८।
इत्यस्य वार्तिकोत्था चः पक्षे ह्यच् ।) इतिरा-
दिकम्। इति सिद्धान्तकौमुदी ५. १. १। १५। १। १५।
शतरु इति हिन्दी भावा। वा हिमाचलः १। १५। १। १५।

शतरु(त्रि)त्रौयं, चि, (शतं रुद्रा देवता अस्य ।
शतरु + “शतरुद्राश्च च” ४। १। २८।
इत्यस्य वार्तिकोत्था चः पक्षे ह्यच् ।) इतिरा-
दिकम्। इति सिद्धान्तकौमुदी ५. १. १। १५। १। १५।
शतरु इति हिन्दी भावा। वा हिमाचलः १। १५। १। १५।

शतरु(त्रि)त्रौयं, चि, (शतं रुद्रा देवता अस्य ।
शतरु + “शतरुद्राश्च च” ४। १। २८।
इत्यस्य वार्तिकोत्था चः पक्षे ह्यच् ।) इतिरा-
दिकम्। इति सिद्धान्तकौमुदी ५. १. १। १५। १। १५।
शतरु इति हिन्दी भावा। वा हिमाचलः १। १५। १। १५।

शतत्र

“शतत्रो वेदविदासौ तद्वत्प्र शतत्रद्वयम् ॥”
 यजुर्वेदोक्तप्रत्यविशेषि, स्त्री । यथा, महा-
 भारते । ७ । २०० । १४६ ।
 “पठन् वै शतत्रद्रीयं शतत्रं च सततोत्थितः ॥”
 शतत्ररूपा, स्त्री, (शतं रूपाणि अस्याः ।) ब्रह्मणः
 कन्या पत्नी च । यथा,—
 “एवमन्तःप्रत्येकं कृत्वा जगद्दधात्स्वजीजनत् ।
 सावित्रीं लोकविद्वान्मृगं हृदि कृत्वा समास्थितः ॥
 ततः संजपतस्तस्य भिक्षा देहमकल्पयत् ॥
 स्त्रीरूपमहंमकरोदहं पुरुषरूपवत् ॥
 शतत्ररूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते ।
 सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्मायी च परमा ॥
 दृष्ट्वा तां अथतस्त्वावत्कामवाखादितो विभुः ।
 उपशुभे स विश्वात्मा शतत्ररूपामनिन्दिताम् ॥
 ततः कावेन महता ततः पुत्रोऽभवन्ननुः ।
 स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः
 श्रुतम् ॥”

इति मातृ ३ अध्यायः ॥

(विष्णुपुराणमते इयं स्वायम्भुवमनोः पत्नी ।
 यथा, तत्रैव । १ । ७ । १४—१६ ।
 “ततो ब्रह्मात्मसम्भूतं पूर्वं स्वायम्भुवं प्रभुः ।
 आत्मानमेव कृतवान् प्रजापाल्ये मनुं द्विज ॥
 शतत्ररूपां तु तां नारीं तपोनिधूतकल्मषाम् ।
 स्वायम्भुवो मनुर्देवः पत्नीत्वे जगद्दे विभुः ॥
 तस्माच्च पुरुषान् देवी शतत्ररूपा अजायत ।
 प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रसूत्याकृतसंश्रितम् ॥”
 शतत्ररूपः, पुं, भारविः । इति त्रिकाण्ड-
 शतत्ररूपकः, शेषभूरिप्रयोगौ ॥
 शतत्रवीर्या, स्त्री, (शतं वीर्याणि यस्याः ।) श्वेत-
 दृन्वा । इत्यमरः ॥ शतावरौ । कपिलद्राक्षा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 शतत्रेधी, [न] पुं, (शतं विधतीति । विघ +
 णिनिः ।) अश्ववेतसः । इत्यमरः ॥
 शतत्रसहस्रं, स्त्री, (शतगुणितं सहस्रम् । मध्यपद-
 कोपिकर्मेधारयः ।) शतगुणितसहस्रम् । जप-
 मिति यावत् । यथा हारीतः । मण्डिवासी
 गवादीनां प्रतियुद्धे सावित्राश्चसहस्रं जपेत् पञ्च
 मध्ये दशोत्तमे द्वादशरात्रं पथोत्तमं शतसहस्र-
 मसप्ततियुद्धे चिति । इति सुहितसहस्रम् । (यथा
 च हरिवंशे । १२१ । १३ ।
 “अष्टौ शतसहस्राणि देशजाशोतमा हयाः ॥”
 शतत्रदा, स्त्री, (शतं द्वादश अर्चिषि यस्याः ।
 यद्वा, शतं द्वादशः शब्दाः यस्याः । निपातनात्
 ह्रस्वः ।) विद्युत् । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे ।
 १४६ । ४८ ।
 “समुद्रमेघः स रराज राजन्
 शतत्रदास्त्रीप्रभयाभिरामः ॥”
 वक्ष्यम् । इति मेदिनी । दक्षकन्याविशेषः । यथा,
 “दक्षी च बाहुपुत्राय दौ तद्विच शतत्रदा ।
 तयोः पुत्राश्च विद्वांसश्चतस्रो विद्युतः शुभाः ॥”
 शतत्रविष्णुपुराणे सर्गाशुकीर्तने सतीदेवत्यागो

शताव

शताची, स्त्री, रात्रिः । शतपुष्पा । इति शब्द-
 रत्नावली । पार्श्वती । यथा,—
 “भूयश्च शतवार्षिक्यामनादृष्ट्यामनम्भवि ।
 सुनिभिः संस्तुता भूमौ सम्भविष्याम्यथोनिजा ॥
 ततः शतेन नेत्राणां निरीक्षिष्यामि यन्मनीन् ।
 कीर्त्तयिष्यामि मनुजाः शताचीमिति मां
 ततः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये देवा-
 चरितस्तुतिनामाध्यायः ॥
 शताङ्गः, पुं, (शतं अङ्गानि अवयवा यस्य ।)
 रथः । इत्यमरः ॥ तिनिसृष्टः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
 २३२ । ६ ।
 “करासौ ज्वालजिह्वश्च शताङ्गः शतलोचनः ॥”
 शतावयवविशेषः, त्रि । यथा, महाभारते ।
 १ । १८६ । २२ ।
 “शताङ्गानि च तुर्याणि वादकाः समवाद्-
 यन् ॥”
 शतानकं, स्त्री, श्मशानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 शतानन्दः, पुं, (शतं बहुलः आनन्दो यस्य ।)
 सुनिभेदः । स तु जनकराजपुरोहितः । देवकी-
 नन्दनः । इति मेदिनी । ब्रह्मा । गौतमसुनिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णुरथः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
 १४६ । ७६ ।
 “स्वयः स्वयं शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्मण्येश्वरः ॥”
 शतानीकः, पुं, (शतं अनीकानि यस्य ।) उष्ट्रः ।
 सुनिभेदः । स तु यासशिश्यः । राजभेदः । स
 च चतुर्थयुगे चन्द्रवंशीयद्वितीयराजः । तस्य
 पिता जनमेजयः पुत्रः सहस्रानीकः । इति
 मेदिनी । सुदासराजपुत्रः । इति श्रीभागवते
 ६ स्कन्धे २२ अध्यायः ॥ (नकुलपुत्रः । यथा,
 महाभारते । १ । २३४ । १० ।
 “पुत्रस्ते प्रतिविन्ध्यश्च सुतसोमस्तथा विभुः ।
 श्रुतकर्म्माल्पनिश्चैव शतानीकश्च नाकुलिः ॥
 सहदेवाश्च यो जातः श्रुतसेनस्तवात्मजः ।
 सर्वे कुशलिनीधीराः कृताख्याश्च सुतास्तव ॥”
 शतारं, स्त्री, (शतं आराणि अस्याः ।) वक्ष्यम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 शतावरः, [स] स्त्री, कुष्ठभेदः । इति शब्दरत्ना-
 शतावरौ, स्त्री, वली । तस्य रूपमाह ।
 “रक्तं ध्यावं सदाहार्त्ति शतारः स्याद्बहुवर्णम् ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 शतावरौ, स्त्री, (शतं आटयतेति । आ + ट +
 अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) शतमूली । इत्य-
 मरः ॥ इन्द्रभाष्या । इति शब्दरत्नावली ।
 शटी । इति मेदिनी ॥
 शतावर्षः, पुं, विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 महाभारते । १३ । १४६ । ५० ।
 “अनुकूलः शतावर्षः पद्मी पद्मनिभश्चक्रः ॥”
 “धर्मत्राणाय शतमावर्षमानाः प्रादुर्भावा
 शतावर्षः शतावर्षः शतावर्षः शतावर्षः

शतुः

वर्षेते इति वा शतावर्षः ॥” इति तत्र प्रादुर-
 भाष्यम् ॥ महादेवः । यथा, महाभारते । १२ ।
 २८४ । ६ ।
 “शतोदर शतावर्ष शतजिह्व नमोऽस्तु ते ॥”
 शतावर्षी, [न] पुं, विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 शताङ्गा, स्त्री, (शतं आङ्गा यस्याः ।) शतपुष्पा ।
 इति जटाधरः ॥ शतावरौ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 शतिकः, त्रि, (शत + “शताच्च ठन् यनावशते ॥”
 ५ । १ । २१ । इति ठन् ।) शतेन क्रीतः ।
 शतस्य विकारः । शतसम्बन्धी । इति सिद्धान्त-
 कौस्तुभे ॥
 शतेरः, पुं, (शद शतने + “शदेत्त च ।” उणा०
 १ । ६१ । इति शरक् तकारान्तादेशश्च ।)
 शत्रुः । हिंसा । इत्युणादिकोषः ॥
 शत्यः, त्रि, (शत + “शताच्च ठन् यनावशते ॥” ५ ।
 १ । २१ । इति यन् ।) शतस्य विकारः । शतेन
 क्रीतः । धनपतिर्संयोगः । शतमस्त्रे उष्ट्रिः आयः
 लाभः शुक्लसुपदा वा दीयते इत्यर्थे शत्यः
 शतिकः । शत्यं शतिकम् । दक्षिणाक्षिसन्दर्भे
 शतस्य निमित्तमित्यर्थः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥
 शक्तिः, पुं, (शद + “राशदर्थ्यां चिप् ।” उणा
 ४ । ६७ । इति चिप् ।) हस्ती । इति सिद्धान्त
 कौस्तुभासुगादितिः ॥ (राजर्षिविशेषः । यथा
 ऋत्विदे । ५ । ४ । ६ ।
 “शक्तिमय उपमां केतुमर्षः ॥”
 “शक्तिं यतन्नामकं राजर्षिम् ॥” इति तद्भार
 वायणः ॥)
 शत्रुः, पुं, (शद शतने + “शदर्थ्यां क्रुन्
 उणा० ४ । १०३ । इति क्रुन् ।) शदशदान्
 रोऽथवर्द्धते कविषयाभिनिवेशराजः । यथा,—
 “विषयानन्तरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परम् ॥
 इति,
 शतकः । निपातकारीत्यर्थः । तत्पर्यायः । रि
 २ वैरिः ३ सपत्नः ४ अरिः ५ द्विष्टः ६ देव
 ७ दुर्द्ध ८ द्विष्टः ९ विपक्षः १० अहितः
 अमित्रः १२ दस्युः १३ शत्रवः १४
 घातो १५ परः १६ अरातिः १७ प्रवर्षी
 परिपथी १८ । इति चामरः ॥ उष्ट्रः २० प्र
 पञ्चः २१ । इति जटाधरः ॥ द्विषन्
 घातकः २३ देवी २४ विद्विषः २५ हिंसकः ।
 विद्विष्ट २७ अप्रियः २८ अभिघातिः
 अहितः ३० दौर्द्धेदः ३१ । इति शब्द
 वली । तस्य जयोपायो यथा,—
 मस्य उवाच ।
 “सर्वेषामप्युपायानां दानं श्रेष्ठतमं मतम्
 स्वदत्तेनेह भवति दानेनोभयलोकजित् ॥
 न सोऽस्ति राजन् दानेन वशयोगी न ज
 दानेन वशगा देवा भवन्तीह सदा श्रुताः ॥
 दानमेवोपजीवन्ति प्रजाः सर्वा शृणोतम
 प्रियो हि दानवान् लोके सर्वस्वोपजा
 दानवान् ॥ यथा राजा पुरातन

दानवानेव शक्तौ नि संज्ञतान् भेदितुं परान् ॥
 यद्यप्यनुष्ठा गम्भीराः पुरुषाः सागरोपमाः ।
 न यद्गन्ति तथापि तं जायन्ते पदपातिनः ॥
 अन्यत्रापि कृतं दानं करोत्यन्वं तथा वशे ।
 उपायेभ्यः प्रशंसन्ति दानं श्रेष्ठतमं जनाः ॥
 दानं श्रेयस्करं श्रेष्ठं दानं श्रेष्ठकरं परम् ।
 दानवानेव लोकेषु पुत्रत्वे धियते सदा ॥
 न केवलं दानपरा जयन्ति
 भूर्लोकमेकं पुरुषाः सुवीराः ।
 जयन्ति ते राक्षसुरन्ध्रलोकं
 सुदुर्जयं यद्भिषुधाधवासम् ॥”

इति मातृ २२४ अध्यायः ॥ * ॥
 मस्य उवाच ।

“न शक्या ये वशं कर्तुं सुपायत्रितयेन तु ।
 दक्षेन तान् वशान् कुर्यात् दक्षो हि वश-
 क्तृणां ॥
 सम्यक् प्रणयनं तस्य तथा कार्यं भर्त्सिता ।
 धर्मशास्त्रानुसारेण सुसहायेन धीमता ॥
 तस्य सम्यक्प्रणयनं तथा कार्यं महीचिता ।
 दानप्रसाधं धर्मज्ञानं निर्म्ममानु निव्यरि-
 यधान् ॥

स्वदेशे परदेशे च धर्मशास्त्रविशारदान् ।
 समीक्ष्य प्रणयेद्वै सर्वं दक्षे प्रतिष्ठितम् ॥
 आश्रमी यदि वा वशीं पूज्यो वाथ गुरुर्महान् ।
 दक्षो नाम राज्ञोऽस्ति सः स्वधर्मं न
 तिष्ठति ॥

३. अदक्षान् दक्षयेद्राजा दक्षान् शैवाप्यदक्ष-
 यन् ।

द्वेष्ट राण्यपरिभ्रष्टो नरकं प्रतिपद्यते ॥
 तस्माद्राजा विगतेन धर्मशास्त्रानुसारतः ।
 दक्षप्रणयनं कार्यं लोकानुग्रहकाम्यया ॥
 यत्र श्यामो लोहिताक्षो दक्षश्चरति पापहा ।
 प्रजास्तत्र न सुखान्ति नेता चेत् साधु पश्यति ॥

४. वाण्डडातुरयतिद्विक्लीविक्रवात्मतः ॥
 सर्वे बलिष्ठा भक्षेरन् यदि दक्षं न पातयेत् ॥
 देवदेवोदरगणाः सिद्धभूतपतत्रिणः ।
 अपक्रमेयुर्मर्यादा यदि दक्षं न पातयेत् ॥
 एव ब्रह्माभिशापेषु सर्वप्रहरणेषु च ।
 सर्वविक्रमकोपेषु व्यवसाये च तिष्ठति ॥
 पूज्यन्ते दक्षिनो देवा न पूज्यन्ते त्वदक्षिनः ।
 शो ब्रह्माणं विधातारं न पूषार्थमगावपि ॥
 न एते मानवाः केचित् प्रशान्ताः सर्वकर्मसु ।
 इमयि च शक्रश्च स्वर्गाचन्द्रमसौ तथा ।
 रुद्रश्च देवगणांशान्यान् दक्षिनः पूजयन्ति च ॥
 मङ्कः शास्ति प्रजाः सर्वो दक्ष एवाभिरक्षति ।
 इन्द्रः सुप्तेषु जागर्ति दक्षं धर्मं विदुर्बुधाः ॥
 अंजदक्षभयादंके पापाः पापं न कुर्वते ।
 अदक्षभयादंके परस्परभयादपि ॥
 भद्रं हि सात्त्विकं लोके सर्वं दक्षे प्रतिष्ठितम् ।
 शशाङ्कं तमसि मन्त्रेयुर्दि दक्षं न पातयेत् ॥
 दक्षे तु दक्षो दमयति अदक्षो दक्षयत्यपि ।
 आदक्षान् शैव तस्मान् - अंधाः ॥

दक्षस्य भीतैस्त्रिदशैः समेते-
 भांगो धृतः शूलधरस्य यज्ञे ।
 भवस्य पुत्रं ध्वजिनीपतिश्च
 वरं शिशुनाश्च भयात् दुष्णम् ॥”

इति मातृ १८६ अध्यायः ॥
 सामभेदौ तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यौ ॥

शत्रुघ्नः, पुं, (शत्रुं हन्तीति । हन् + मूलविभु-
 जादित्वात् कः । यदा, अमनुष्यकर्तृकं चैवपि
 शब्दान् कृतम् शत्रुघ्नद्वयः सिद्धा इति दुर्ग-
 सिंहः ।) श्रीरामस्य भ्राता । तत्पर्यायः ।
 शत्रुमर्दनः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु
 सुमित्रया हृतोऽस्ति भोजनादसावि । यथा,—
 “निष्ठां गते दक्षिणसभ्यतोषे
 विह्वलिभे कर्मणि राजपत्राः ।
 प्राशुर्दुर्तोऽस्ति हृत्सुदारवंश्या-
 क्षिप्तः प्रसीतुं चतुरः सुपुत्रान् ॥
 कौशल्यायासावि सुखेन रामः
 प्राक् केकयीतो भरतस्ततोऽभूत् ।
 प्रासीष्ट शत्रुघ्नमुदारचैष्ट-
 मेका सुमित्रा सह लघ्न्येन ॥”

इति भद्रिकाय २ सर्गः ॥

(अयं हि मधुपुरनिवासिनो लवणाश्वराच-
 सस्य निहन्ता । एतदिवरणं रामायणे उत्तर-
 काण्डे ७३ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥* ॥ शत्रु-
 हन्तरि, त्रि । यथा, रामायणे । २ । १ । १ ।

“गच्छता मातुलकुलं भरतेन तदानघः ।
 शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नोतः प्रीतिपुरस्कृतः ॥”
 शत्रुघ्नजननी, स्त्री, (शत्रुघ्नस्य जननी) सुमित्रा ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

शत्रुघ्नित्, पुं, (शत्रुं जयतीति । जि + “सन्सृष्टि-
 घेति । ” ३ । २ । ६१ । इति क्विप् । ततस्तुक् ।)
 राजविशेषः । तस्य पुत्रः ऋतध्वजः । स एव
 कुवलययाचः । इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

शत्रुघ्नयः, पुं, विमलादिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (नागविशेषः । यथा, रामायणे । १० । ३० । १० ।
 “नागः शत्रुघ्नयो नाम मातुलीयं ददौ मम ।
 तं ते निष्कसहस्रेण ददामि द्विजपुङ्गव ॥”
 शत्रुं जयतीति । जि + “संज्ञायां भ्रृष्टृ-
 चीति । ” १ । २ । ४६ । इति खच् । ततो सुम् ।)
 शत्रुघ्नतरि, त्रि ॥

शत्रुघ्नपः, त्रि, (शत्रुं तपति तापयति वा । तप +
 “संज्ञायां भ्रृष्टृचीति । ” ३ । २ । ४६ । इति
 खच् । ततो सुम् ।) वैरिनापक्रुत् । इति
 सुम्बोधयाकरणम् ॥ (यथा, महाभारते । ४ ।
 ५२ । ११ ।

“शत्रुघ्नपः कोपमन्त्र्यमाणः
 समर्हयन् कुर्मन्खेन पापम् ॥”

शत्रुमर्दनः, पुं, (शत्रुं मर्दतीति । मर्द् + ल्यु ।)
 शत्रुघ्नः । इति शब्दरत्नावली ॥ (शत्रुहन्तरि,
 त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । ४२ । १२५ ।
 “अथास्ति यमदंष्ट्राश्चः स्वामी नः शत्रुमर्दनः ॥”)

शत्रुघ्नी, स्त्री, शत्रुघ्नोः स्त्री ।

शद्र, छ ज औ प्राति । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-अक०-सक०-च-अनिट् ।) छ,
 अशद्रत् । ज, प्रादः शद्रः । औ, शद्रत्यति । प्रातः
 पतनं पातनश्च । श्रीयते पत्रं दृष्टान् वायुः ।
 शद्रोऽपि ममिष्यन्विषये आत्मनेपदम् । कश्च-
 दिमं तुदादौ पठित्वा तस्मात्प्रार्थात् आत्मने-
 पदानित्यत्वे श्रीयन्ते श्रीयन्तीः तुदादौऽस्ति । इति
 दुर्गादासः ॥

शद्र, औ गतौ । आङ्पूर्वोऽयमिति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ताल-
 यादिः । आशीयते । औ, आशात्सीत् ।
 इति दुर्गादासः ॥

शद्रः, पुं, फलमूलादिः । शद्रधातोश्च प्रत्ययान
 निष्पन्नमेतत् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ ०

शद्रिः, पुं, (श्रीयते इति । शद्र + अदिशद्रिभृशु-
 भिभ्यः क्तिन् ।) उणा० ४ । ६५ । इति क्तिन् ।
 मेघः । जिष्णुः । इति मेदिनी ॥ हस्ती । इत्यु-
 णादिकोयः ॥

शद्रिः, स्त्री, (शद्र गतौ + “अदिशदीति क्तिन् ।)
 वित्युत् । इति हेमचन्द्रः ॥ खण्डः । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥

शद्रः, त्रि, (शद्र प्राते + “दार्घट्सिप्रदसदो कः । ”
 ३ । २ । १५६ । इति कः ।) पतनकर्ता ।
 गन्ता । इति शद्रधातो र्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ।
 इति याकरणम् ॥

शद्रकावलिः, स्त्री, गजपिपली । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥

शद्रपर्णी, स्त्री, (शद्रस्यैव पर्णान्यस्याः । ङीष् ।
 पृषोदरादित्वात् गत्य नः ।) कटुकी । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥

शनिः, पुं, रथादिनवग्रहान्तर्गतसप्तमग्रहः । तत्पर्यायः ।
 सौरिः २ शनेश्चरः ३ । इत्यमरः ॥
 नीलवासाः ४ मन्दः ५ ह्यायात्मजः ६ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ पातङ्गः ७ ग्रहनायकः ८
 ह्यायासुतः ९ भास्करिः १० नीलाम्बरः ११ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ आरः १२ क्रोडः १३
 वक्रः १४ कोलः १५ सर्पाशुः १६ पङ्कः १७ ।
 इति जटाधरः ॥ कालः १८ सूर्यपुत्रः १९
 अक्षितः २० । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ अस्य
 वर्णः कृष्णः । पश्चिमदिग्दृष्टकाल्यजजातितमो-
 गुणकषायरसमकरकुम्भराशिनोक्तकाल्तमसौ-
 राष्ट्रदेशानामधिपतिरयम् । कश्यपमुनिसन्तानः ।
 शूद्रवर्णः । सूर्यसुखः । चतुरङ्गुलपरिमाणः ।
 कृष्णवर्णवस्त्रः । उपवाहनः । सूर्यपुत्रः । चतु-
 र्भुजः । भस्मवाणवरशूलधनुर्धारी । अस्याधि-
 देवता यमः । प्रत्यधिदेवता प्रजापतिः । इति
 ग्रहयागतत्त्वदृष्ट्यान्तकादयः ॥ अपि च ।

“शनिर्विहङ्गोऽनिसवन्वयन्था
 शूद्राङ्गना घातुसमः स्थिरश्च ।
 क्रूरः प्रतीचौ तुवरोऽनिरुद्धो-
 र्करन्तितीट दीर्घसुनीलसौहृम् ॥”

शनिः, पुं, शनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

शनिः

अस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “मरीचेः कश्यपो जज्ञे तस्माज्जज्ञे विभावसुः ।
 तस्य भार्याभवत् संज्ञा पुत्री त्वष्टुः प्रजापतेः ॥
 नातितेजोमयं रूपं सोढुं सालं विवस्वतः ।
 मायासयी तनश्चायां सर्वया निर्भमे स्वतः ॥
 संज्ञोवाच ततश्चायां सर्वे श्रेष्ठ्य मे वचः ।
 अहं यास्यामि सदनं पितृस्त्वं पुनरत्र मे ।
 भवने वस कल्याणि निर्विशङ्कं ममाज्ञया ॥
 इति ऋष्यां गृहे स्थाप्य संज्ञायात् पितुरा-
 लयम् ।
 मन्यमानोऽथ तां संज्ञां सर्वयां तथा रविः ॥
 सावर्णिं जनयामास मनुश्रेष्ठं मञ्जीपते ।
 शनैश्चरं द्वितीयश्च सुतं भद्रं हृतीयिकः ॥१॥”
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डे १२ अध्यायः ॥
 *तस्य क्रूरदृष्टेः कारणं यथा,—
 “एतस्मिन्नन्तरे तत्र द्रष्टुं शङ्करनन्दनम् ।
 आजगाम महायोगी सूर्यपुत्रः शनैश्चरः ॥
 अत्यन्तान्धवदन इषम्भीलितलोचनः ।
 दारिण्यं शूलहस्तश्च विशालाक्षसुवाच ह ॥
 शनैश्चर उवाच ।
 शिवाज्ञया शिशुं द्रष्टुं यामि शङ्करकिङ्कर ।
 विष्णुप्रसुखदेवानां सुनीनामनुरोधतः ॥
 विशालाक्ष उवाच ।
 आश्चावहो न देवानां नाहं शङ्करकिङ्करः ।
 दारं दातुमशक्तोऽहं विना भस्मातुराज्ञया ॥
 ददौ वस्त्रं गृहेऽथाय चक्षुःकोणाज्ञया ततः ।
 शनिरभ्यन्तरं गत्वा ननामान्धकन्धरः ॥
 रत्नसिंहासनस्थाश्च पाञ्चतीं ससितां मुदा ।
 नतं सूर्यसुतं दृष्ट्वा दुर्गा संभाष्य यत्नतः ।
 शुभाशिशुं ददौ तस्मै दृष्ट्वा तत्कृपणं शुभा ॥
 पाञ्चलुवाच ।
 कथमान्धवक्त्रं श्रोतुमिच्छामि साम्प्यतम् ।
 कथं न पश्यसि मां साधो बालकश्च गृहेश्वर ॥
 शनिरुवाच ।
 सर्वे स्वकर्मणः साध्वि सुज्जते वाञ्छितं फलम् ।
 शुभाशुभं वा यत् कर्म कोटिकल्पेन लुप्यते ॥
 इतिहासं चातिगोप्यं श्रेष्ठ्य शङ्करवक्त्रम् ।
 अकथं जननीसाक्षात्प्राज्जानककारणम् ॥
 आबालात् कृष्णभक्तोऽहं कृष्णध्यानैकमानसः ।
 तपस्यासु रतः शनश्चिद्विषये विरतः सदा ॥
 पिता हदौ विवाहेन कन्यां चित्ररथस्य च ।
 अतितेजस्विनीं शनश्चतपस्यानुरता सती ॥
 एकदा सा ऋतुस्नाता सुवेशं स्वं विधाय च ।
 रत्नालङ्कारमयुक्ता सुनिमानसमोहिनी ॥
 हरिपां मानं सा मां पश्येयुवाच ह ।
 मत्सर्गं समागत्य ससिताननलोचना ।
 शशुं मपश्यन्तन्तुगृष्टा स्वकोपतः ।
 बाह्यज्ञानविहीनश्च ध्यानैकतानमानसम् ॥
 न दृष्ट्वाहं त्वया येन न त्वत्तं ऋतुरक्षणम् ।
 त्वया दृष्टन्तु यद्यत्तु मूढं सर्वं विनश्यति ॥
 अहश्च विरते ध्यानैः तामतीर्थं पुरा सतीम् ।
 शार्पं मोक्तुं न शक्ता सा पश्चात्तापं चकार ह ॥

शनिः

तेन मातर्न पश्यामि किञ्चिद्वस्तु स्वचक्षुषा ।
 ततः प्रभृति नन्वास्यः प्राणिगृहसामभयादहम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे १२ अध्यायः ॥*॥
 अस्य भोगकालो यथा,—
 “रविमानं निशानाथः सपाददिवसदयम् ।
 पञ्चत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादश पसरान् ॥
 वर्षमेकं सुभाचार्यैश्चाष्टाविंशदिनं भृगुः ।
 शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भानुः सार्द्धवत्सरम् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 तस्य जपमन्त्रो यथा,—
 “प्रणवं वाग्भवं मायां श्रीमुद्गत्य शनैश्चरम् ।
 चतुर्थ्यक्षं मनुं प्रोक्तं रविस्त्रिंशन्वाचरम् ॥”
 ॐ ऐं ह्रीं श्रीं शनैश्चराय । इति रुद्रयामलम् ॥
 ऊर्ध्वपाणिस्तन्मन्त्रं जपेत् । यथा,—
 “सूर्याराराहुमन्दानाम् पाणौ जपेद्बुधः ।
 सोमकेत्वोरधः पाण्योरन्विषां शुद्धपाणिकः ॥”
 इति च रुद्रयामलम् ॥
 तस्य होममन्त्रो यथा । ॐ शन्नो देवीरभीष्टये
 शन्नो भवन्तु पीतये शयोरभिसवन्तु नः । यथा
 शनैश्चरायेति पुनः शन्नो देवीति होमयेत् ।
 इत्युदाहृतत्त्वष्टतमत्स्यपुराणम् ॥*॥ वारविशेषः ।
 तत्र वारवेला यथा,—
 “कृतमनियमशरमङ्गल-
 रामक्तुमास्करादियामार्हं ।
 प्रभवति हि वारवेला
 न शुभाशुभकार्यकरणाय ॥”*॥
 तत्र कालवेला यथा,—
 “कालस्य वेला रविनः शराक्षि-
 कालानलागाम्बुधयो गजेन्द्र ।
 दिने निशयास्तुवेदनेच-
 नगेषु रामा विभूदन्ति नौ च ॥”
 तत्र कुलिकवेला यथा,—
 “घण्टाष्टके दिनेशान् क्रमश इह दिने मन्त्रि-
 चक्षेत्रोक्तः
 पूर्व्वे वाराह्वयामः कुलिक इह परो मध्यमश्चेति
 कालः ।”
 तद्दिने पूर्व्वदिग्गमनविधौ यथा,—
 “शुक्रादित्यदिने न वारुणदिशं न ज्ञे कुजे
 चोतरां
 मन्देन्दोश्च दिने न शक्रकुजं याम्यां गुरौ न
 व्रजेत् ॥”*॥
 तत्र पथमरजोयोगे दोषो यथा,—
 “आदित्ये विधवा नारी सोमे चैव पतिव्रता ।
 वेश्या मङ्गलवारे च बुधे सौभाग्यमेव च ॥
 दृष्टस्यनो पतिः श्रीमान् शुक्रे चापत्यमेव च ।
 शनौ वस्थां विजानीयात् प्रथमे स्त्री रजस्वला ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 अथ नवानां गृहाणां दानानि ।
 “सूर्ये धेनुश्च ताम्रश्च गोधूमं रक्तचन्दनम् ।
 चन्द्रं चन्दनशङ्खौ च वस्त्रं तिलतण्डुलान् ॥
 कुजे वृषः प्रदातव्यो रक्तवस्त्रं गुडौदनम् ।
 बुधे कर्पूरसुदृगश्च हरिदस्त्रं चिरयकम् ॥

शनिवा

पीतवस्त्रद्वयं शीघ्रे हरिद्राकनकानि च ।
 अश्वः शुक्रं सिनी देयः शुक्रधान्यानि यानि च ॥
 शनौ च सतिला देया कृष्णा गौरीश्चतुस्रमम् ।
 राहौ च महिषोच्छ्रागौ माघाश्च तिलसर्षपाः ॥
 अनामेवौ च दातव्यौ कर्तौ चात्रश्च मिश्रितम् ।
 स्वर्णगोविप्रपूजाभिः सर्वेषां प्रान्तिरुक्तमा ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 गृहाणां वलयो यथा,—
 “गुडौदनं पायसश्च हविष्यं क्षीरघृष्टिकम् ।
 दद्यादनं हविष्यं मांसं चित्राम्बुमेव च ॥
 दद्यात् गृहकर्मार्थं हृजेभ्यो भोधनं बुधः ।
 शक्तियो वा यथात्मासं सृजत्य विधिपूर्व्वकम् ॥”
 गृहाणां दक्षिणा यथा,—
 “धनुः शुक्रेस्तथानडान् हेम वासी हयस्तथा ।
 कृष्णा गौरायसं ह्यग एता वै दक्षिणाः क्रमान् ॥”
 इति संस्कारतत्त्वम् ॥
 शनिचक्रं, स्त्री, (शनैश्चरम् ।) नृणां शुभाशुभ-
 ज्ञानार्थं शनिभोग्यनक्षत्रादिभन्त्रविंशतिनक्षत्रयुक्त-
 नराकारचक्रम् । यथा,—
 “शनचक्रं नराकारं लिखित्वा सौरिभादितः ।
 नाम चक्रं भवेद्यत्र फलं तत्र शुभाशुभम् ॥
 एकं सुखे दत्तश्चक्रे चत्वारि भट्ट पदद्वये ।
 हृदि पञ्च करं वामे चत्वारि मस्तके त्रयम् ॥
 द्वयं नेत्रद्वये गृह्ये द्वयं तत्र न्यसेद्बुधः ।
 सुखे हानिर्जयो दत्ते भ्रमः पादे शिथिलं हृदि ।
 वामे भीमस्तके राज्यं नेत्रे सौख्यं श्रुतिर्गुदे ॥
 तूर्थाष्टहादशे चक्रे यदा विप्रकरः शनिः ।
 तदा सौख्यं वपुःस्थम् हृत्क्षीर्षे नेत्रद्वयोः ॥
 तृतीयेकादशे षष्ठे यदा सौख्यकरः शनिः ।
 तदा विप्रः शरीरस्थो गृह्ये वक्रोऽङ्गुलामयोः ॥
 यस्य पीडाकरः शरीरस्थश्च चक्रे फलान्वितम् ।
 लिखित्वा कृष्णदशेण तैलमथो क्षिपेत्ततः ॥
 निविष्य भूममध्यस्थं कृष्णपुष्पैः प्रपूजयेत् ।
 तृष्टिं याति न सन्देहः पीडां त्यक्त्वा शनैश्चरः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 शनिप्रसूः, स्त्री, (शनेः प्रसूजनी ।) क्राया ।
 सूर्यपत्नी । इति भूरिपयोगः ॥
 शनिप्रियं, स्त्री, (शनेः प्रियम् ।) नीलमणिः ।
 इति केवित् ॥
 शनिवारः, पुं, (शनिभोग्यः शनेर्वा वारः ।) शनि-
 भोग्यसावनदिनम् । तत्तु उदयादौदयकालः ।
 यथा,—
 “सतक्रादिपरिच्छेदो दिनमासान्दपास्तथा ।
 मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तिताः ॥”
 दिनाधिपस्य रथादेर्भोग्यं दिनं वाररूपं
 सावनशयनोक्तम् ।
 “उदयादौदयाद्धानोर्भोग्यसावनवासराः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 शनिभोग्यनक्षत्रयुक्तमधुक्रणत्रयोदश्यां शनिवार-
 योगे महाजातयो स्यात् । यथा । स्कन्दपुराणे ।
 “वारुणेन समावृत्ता मधो कृष्णा त्रयोदशी ।
 गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशनेः रुमा ।

शपथः

शनिवारसमायुक्ता वा महावारणी सृजता ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ३ ॥

तत्र जातफलं यथा,—

“क्षयः सुवेशः कुलकीर्तिहीनो
ज्वरायुनो मध्यधनोऽङ्गहीनः ।
तमोगुणः क्षेपकरो नराणां
मन्दस्य वारप्रभवोऽतिमन्दः ॥”

इति कीर्तीप्रदीपः ॥ ३ ॥

तत्र यात्रानिविधो यथा,—

“संखजेहिवसे यात्रां सूर्याराकीन्द्वक्रियाम् ॥
इति प्यातिसत्त्वम् ॥

वारवेलादि शनिशब्दे दृश्यम् ॥

शनेः, [सु] अ, अद्भुतम् । इत्यमरः । यथा,—

“शनेऽन्विता शनेः कथा शनेः पर्वतमारुहेत् ।
शनेः कामञ्च धर्मञ्च पचेतानि शनेः शनेः ॥”
इति गारुड १०६ अध्यायः ।

शनेश्चरः । इति मेदिनी ।

शनेश्चरः, पुं, (शनेर्मन्दं मन्दं चरतीति । चर-
गन्तौ + पदान्यच् ।) शनिः । इत्यमरः । अस्य
स्त्रीत्वं यथा,—

“नीलाञ्जनचयप्रख्यं रविसुनुं महाग्रहम् ।
हायाया गर्भसम्भतं वन्दे भक्त्या शनेश्चरम् ॥
आसेनोक्तमिदं स्त्रीत्वं यः पठेत् प्रयतो नरः ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ शान्तिसस्य न सं-
शयः ॥”

इति आसभाषितस्त्रीत्वं ॥

शप, अ, स्त्रीकारः । शप करोति । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ।

शप, य अ औ । क्रोशे । इति कविकल्पद्रुमः ।

शप, औ अ (दिवा०-भा०-च-उभ०-सक०-
न्यनिट् ।) इति तात्पर्यादी । य अ, शप्यति
शप्यते । औ, श्राप । औ, अश्राप्तीत् । अ,
श्रापति श्रापते । क्रोश उक्तिविशेषः । निर्भर्त्सन्-
मिति चतुर्भन्तः । सहस्रश्रोत्रौ श्रापयानपश्रयत् ।
क्रोशो भाद्रपक्षे गालिदानम् । श्रापते । अन्वि-
ट्प श्रापयाश्रीर्गन्तुकारेति नियमात् श्रापथे
आत्मनेपदं अन्यत्र परस्मैपदम् । ज्ञापय श्रापते
गोपी । प्रजेति त्वां श्रापय वा । इति रघौ ।
मन्थः श्रापामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि । इति
वाचा शरीरश्रापनाभावादिति पाणिनीयाः ।
केचित्तु श्रापथे नित्यमात्मनेपदं अन्यत्र विभा-
वया इत्याहुः । तेन प्रतिवाचमदत्त केशवः
श्रापमात्राय न वेदिभूयते । इति माघः । इति
दुर्गादासः ॥

शपः, पुं, श्रापयः । इति हेमचन्द्रः । निर्भर्त्सन्म् ।
गालिदानम् । इति श्रापधालार्थदर्शनम् ।

श्रापयः, पुं, (श्राप क्रोशे + “श्रीङ् श्रापयश्रीति ।”
उग्रा० ३ । ११३ । इति अथः ।) अमृतं वदन्
चारं नरकं यास्यामि इति रूपं मिथ्यानिर्-
सम् । सत्वावधारणम् । इति साङ्गः । वाचा
शरीरश्रापणम् । इति गोपीचन्द्रः । श्रापथो
दृश्यम् । इति रमानाथः । इति भरतः । तनु-

शपथः

पर्यायः । श्रापणम् २ । इत्यमरः । श्रापः १ ।
इति हेमचन्द्रः । सत्वम् ४ समयः ५ श्रापः ६
प्रत्ययः ७ अभिषङ्गः ८ । इति जटाधरः ॥ ३ ॥
चतुष्पादव्यवहारस्य क्रियापादाङ्गम् । यथा ।
अथ श्रापयः ।

“युक्तिव्यवमन्नासु श्रापथैरेनमर्हयेत् ।

अर्धकालवलापेण मन्त्रसुसृजतादिभिः ॥”

अर्थस्य विवादास्यदस्य बलं ब्रह्मत्वभावः ।
कालस्य च बलं पुण्यापुण्यत्वम् । तदपेक्षं यथा
स्यादित्यर्थः । दूर्वाकरत्वस्य पुत्रादिसर्गस्य
चाप्ये दर्शनीयत्वान् । अत्र मयेतन् कृतं न वा
इति प्रतिज्ञासुचायांभौ जले वा हस्तं प्रक्षि-
पेत् । एतन्मिथ्यात्वे मम सुकृतं नश्येदिति वा
ब्रूयात् । न त्वमिपरौचां जलपरोचां वा कुर्वान्
इत्यभिप्रायवर्णनं युक्तम् । तस्या महाभियोग-
विषयकत्वेन श्रापथसमभियाहारानर्हत्वान् ।
सुसृजतादिभिरित्यादिना दूर्वासत्वाभ्युपगमः ।
तथा च विष्णुः । सर्वेष्वैवार्थजातेषु स्वस्थं कनकं
प्रकल्पयेत् । तत्र ज्ञानोने मूढं दूर्वाकरं
श्रापयेत् । द्विज्जालोने तिलकरम् । त्रिज्जालो-
ने जलकरम् । चतुःज्ञानोने स्वर्णकरम् ।
पञ्चज्ञानोने कीर्तितुल्यमहीकरम् । सुवर्णाङ्गिने
कीर्षो देयः । मूढस्य यथासमये विहितं क्रिया
तथा द्विगुणोऽर्थे राजन्यस्य त्रिगुणोऽर्थे वैश्यस्य
चतुर्गुणोऽर्थे ब्राह्मणस्येति । ज्ञानः काश्चन-
रत्तिकता तनुमन्त्यादूने ज्ञानोने एवमन्थः ।
भन्तः ।

“सत्वेन श्रापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

गोवीजकाश्चनेर्वैश्यं मूढं सर्वैस्तु पातकैः ।

पुत्रदारस्य वाप्येवं शिरांसि स्पर्शयेत् पृथक् ॥”
ब्राह्मणेन मयेतन् कृतं न कृतं वेति प्रतिज्ञा-
सुचायां सत्वमिति वक्तव्यम् । तथैव क्षत्रियेण
वाहनायुधं स्पृश्यम् । तथैव वैश्येन गोवीज-
काश्चनानामन्यतमं स्पृश्यम् । मूढेण तु पूर्वोक्तं
सर्वमेव स्पृश्यम् । तेषां श्रापयित्वाश्रापानां
पातकहेतुत्वान् पातकशब्देन निर्देशः । हला-
युधोऽप्येवम् । दैवक्रियाविषयमाह नारदः ।
“अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वैश्वानि साहसे ।
न्यासापहरणे चैव दिवा सम्भवति क्रिया ॥”
बृहस्पतिः ।

“देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च ।

एते तु श्रापयाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे ।

साहसेष्वभिप्रापे च दिवानि तु विशोधनम् ॥”
अथ श्रापथद्विधयोः पृथक्त्वप्रतीतेः श्रापथे न
द्विधर्मताः । किन्तु वैधे कर्मणि तत्र श्रापार्थं
ज्ञानाचमनादि कार्यम् । दिवानि तु दिव्यतत्त्वे
कथितानि नात्र लिखितानि । अत्राभियुक्तं
श्रापयः कर्मण्य इत्युत्तरं । उभयेष्वप्या अभि-
योक्तापि । इत्याह नारदः ।

“अभियोक्ता शिरोवर्ती सर्वत्रैव प्रकीर्तितः ।

इच्छयान्यतरः कुशादितरो वर्णयेच्छिरः ॥”

इतरः श्रापचकर्मभिन्नः । तथा कात्यायनः ।

शफरा

“आचतुर्दशकादहो यस्य नो राजदैविकम् ।
असनं जायते घोरं च ज्ञेयः श्रापथे शुचिः ॥”
असनमापत् । घोरमतिपीडाकरम् । तथा च
कोषाधिकारे यस्य पश्येदित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।
“रोगोऽभिर्ज्ञातिमरणं राजातङ्कमयापि वा ।
तमशुद्धं विजानीयात्तथा शुद्धं विपश्येत् ॥”
कात्यायनः ।

“तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि सम्भवेत् ।
रोगोऽभिर्ज्ञातिमरणं दद्यात् दमश्च ॥
ज्वरातिसारविस्कोटगङ्गास्थिपरिपीडनम् ।
नेत्ररुग्णरोगञ्च तथोन्मादः प्रजायते ॥
शिरोरुग्णदुग्णश्च दैविका व्याधयो वृणाम् ॥”
तस्यैकस्येति न तु देशस्यापकमरणादिः । मनुः ।
“न वृथा श्रापथं कुर्वान् स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः ।
वृथा हि श्रापथं कुर्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति च
कामिनीषु विवाहेषु गर्वा भस्ये तथेभ्ये ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च श्रापथे नास्ति पातकम् ॥”
कामिनीष्विति रहसि कामिनीसन्तोषार्थं वृथा
श्रापथः । एवं विवाहसिद्धार्थं गोप्यासार्थं
आवश्यकहोमेत्यर्थं ब्राह्मणरक्षादमङ्गीकृत-
घनादौ । यमः ।

“वृथा तु श्रापथं कृत्वा कौटस्य वधर्मयुतम् ।
अवृतेन च युज्यते वधेन च तथा नरः ।
तस्मान्न श्रापथं कुर्वान्नरो मिथ्यावधिष्ठितम् ॥”
कौटस्येति प्राणिमात्रोपलक्षणम् । तदुपपापेन
वृथाश्रापथकर्ता युज्यते इत्यर्थः । इति व्यवहार-
तत्त्वम् ॥

श्रापणं, स्त्री, (श्राप क्रोशे + क्युट् ।) श्रापयः । इत्य-
मरः । गालिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

श्रापः, पुं, (श्राप + क्तः ।) श्रापविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका । उलु इति भाषा । अभिश्रापयस्ते,
त्रि । (यथा, भागवते । १ । १८ । ४१ ।

“निश्वस्य श्रापमतर्हं नरेण
स ब्राह्मणो नामजमभ्यनन्दन् ॥”

श्रापं, स्त्री, गवादीनां खुरः । (यथा, याज्ञवल्क्यः ।
१ । २०४ ।

“हेमशङ्का श्रापेरौप्यैः सुश्रीला वक्षसंयुता ।
सकांस्यपात्रा हातया शीरिणी गौः
सदक्षिणा ॥”

वृक्षभ्रजम् । इति मेदिनी ।

श्रापः, पुं, स्त्री, मत्स्यविशेषः । इत्यमरः । पुँटौ
इति भाषा । (यथा,—

“कैवर्त्तककशकरात् श्रापराश्रातोऽपि
जाते पुनर्निपतितः सकरो विपाकः ॥”
यथा च ।

“अगाधजलसञ्चारी विकारो न च रोहितः ।
गच्छजलमात्रेण श्रापरी फर्फरायते ॥”

इत्युद्धटः ।

श्रापराधिपः, पुं, (श्रापराणां मत्स्यानां अधिपः ।)

इलीशमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः । तन्पर्यायः ।
द्विजशः २ वारिकपूरः ३ माङ्गियः ४ जमताणः
५ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

शब्दः

शब्दः, क शब्दज्ञतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, शब्दयति । सोपसर्ग-स्वाविष्कृतौ मतः । प्रशब्दयति गभीरमन्वर्थं शिष्यः स्फुटीकरोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः । शब्दः, पुं, (शब्द + भावे घञ् । यद्वा, श्प आक्रोशे + "शाशपिभ्यां दहनौ" । उणा० ४ । ६७ । इति दन् ।) पकारस्य वकारः ।) श्रोत्रप्राज्ञगुणपदार्थ-विशेषः । तत्प्रायः । निनादः २ निनदः ३ ध्वनिः ४ ध्वानः ५ रवः ६ खनः ७ खानः ८ निर्घोषः ९ निर्घादः १० नादः ११ निःखानः १२ निःखनः १३ आरवः १४ आरावः १५ संरावः १६ विरावः १७ । इत्यमरः ॥ संरवः १८ रावः १९ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ घोषः २० । इति जटा-धरः ॥ स च ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च । यथा, "कण्ठसंयोगादिजन्वा वर्णास्ते कादयो

मताः ।

सर्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ॥ वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्त्तिता । कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥ उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता । सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साक्षात्प्रवृत्तमते । तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेषु दर्शनान् ॥" इति भाषापरिच्छेदः ॥

शब्दं निरूपयति ।

"शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च नृदङ्गादिभ्यो ध्वनिः । सर्वैः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ॥" इति ॥

नभोवृत्तिराकाशसमवेतः । दूरस्थशब्दस्याप्य-हणादाह श्रोत्रोत्पन्न इति कण्ठसंयोगादिजन्वा वर्णास्ते कादयो मता इति । ननु नृदङ्गाद्यव-च्छेदेनाप्यत्र शब्दो ध्वनिश्च कथमुत्पत्तिरत आह वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्त्तिता इति । आद्यशब्दस्य बहिर्दृष्टदिगवच्छिन्नोऽन्वः शब्द-स्तेनैव शब्देन जन्मते तेन चापरस्तदुत्पापक एवं क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यते इति । कदम्ब-गोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते इति । आद्य शब्दात् दृष्टदिक्षु दृष्ट शब्दा उत्पद्यन्ते । तत-श्चान्ये दृष्ट शब्दा उत्पद्यन्ते इति भावः । अजिनं कस्य गौरवादुक्तं कस्यचिन्मते इति । ननु शब्दस्य निखत्यादुत्पत्तिः कथमत आह । उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता इति । शब्दानामुत्पादविनाशप्रत्ययशालित्वाद्निखत्य-मित्यर्थः । ननु स एवायं ककार इत्यादि प्रत्य-भिज्ञानाच्छब्दानां निखत्यम् । इत्युत्पाद-विनाशबुद्धिभ्रमरूपा चेत्यत आह सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साक्षात्प्रवृत्तमते । तदेवौषध-मित्यादौ सजातीयेषु दर्शनान् इति ॥ तत्र प्रत्यभिज्ञानस्य तत्प्रजातीयत्वं विषयः । ननु तद्व्यभिचारी विषयः उक्तप्रतीतिविरोधान् । इत्यत्र ह्यथोरपि बुद्धौर्न भ्रमत्वमिति । ननु सजातीयत्वं सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञायां भाषते इति कुच इत्येवमित्यत आह तदेवेति । यदौषधं

शब्दः

मया कृतं तदेवायानापि कृतमित्यादि दर्शना-दिति भावः । इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥ * । दृष्टविधिशब्दा यथा,—

"वह्ज्जर्षभसगात्वारमध्यमः पञ्चमस्तथा । अतः परन्तु विज्ञेयो निवादो धेवतस्तथा । दृष्टानिदृष्टशब्दश्च संज्ञतः प्रविगागवान् ॥" इत्यान्वमेधिकपर्व ॥

शब्दविशेषार्था नामविशेषा यथा,—

"शब्दो गुणागुरागोत्यः प्रणादः श्रौतकृतं गृणाम् ।

पर्युक्तं गुदजे शब्दे कर्हेनं कृत्तिसम्भवे । चूडा तु सिंघनादौऽथ क्रन्दनं सुभटध्वनिः । कोलाहलः कलकलस्तमुलो व्याकुलो रवः ॥ मर्मरो वस्त्रपर्गादिभूषणानाम् शिश्रितम् । शेषा शेषा तुरङ्गाणां गजानां गर्ज्यं वृत्तं ॥ विस्फारो धनुषां हम्भारम्भे गोजलदस्य च । स्तनितं गर्जितं गर्ज्जः स्तनितं रसितादि च ॥ कृत्तितं स्याद्विहङ्गानां तिरश्चां वतवाप्रितं । वृत्तस्य रेषणां रेवा युक्तं भयमं श्रुतः ॥ पीडितानाम् कणितं मणितं रतकृत्तितम् । प्रक्काणः प्रक्काणस्तन्ना मर्दलस्य तु गुन्दलः ॥ चीजनन्तु कीचकानां भेष्या नादस्तु टडुरः । तारोऽथैर्ध्वनिर्मन्त्रो गम्भीरो मधुरः कलः ॥ काकलो तु कलः स्रग्भृ गकनालो लयानुगः । काकुब्धनिविकारः स्यात् प्रतिश्रुत् प्रतिध्वनिः ॥" इति हेमचन्द्रः ॥

अथेकार्थानुलोमविलोमसमशब्दाः । नयन १ नर्तन २ कनक ३ कण्टक ४ मङ्गल ५ कलङ्क ६ कालिका ७ सरस ८ सहास ९ मध्यम १० सदस्य ११ नर्वेन १२ तावता १३ तारता १४ विभवि १५ करक १६ कम्प १७ काचिका १८ नन्दन १९ दन्द २० दम्भ २१ योग्यथोः २२ लगुल २३ वृत्ततनु ४ हाववहा २५ पतहातप २६ वरभैरव २७ कलपुलक २८ वरकैरव २९ वरपीरव ३० तद्वशीरुत ३१ रदंसोदर ३२ नदभेदन ३३ दम्पतीपदम् ३४ लङ्काकङ्का ३५ माधववक्त्रव-वधमा ३६ नन्दनन्दन ३७ तद्धित ३८ समास ३९ कारिका ४० पादपाः ४१ जलज ४२ नागा ४३ मम ४४ ॥ * ॥ अथान्यार्थकानुलोमविलोम-शब्दाः । वन्दे १ देवे २ लेख ३ रवी ४ भागो ५ हंसा ६ जीवा ७ यामा ८ विभु ९ वद १० रम ११ यम १२ कम्प १३ राधा १४ राधया १५ स्रजामा १६ नन्दक १७ मालिका १८ कालिनी १९ राजते २० भारती २१ हाधिका २२ गगन २३ करका २४ भार्गव २५ कटकम् २६ दीनरथा २७ मञ्जीरगा २८ वातापिन २९ पिनाकिना ३० सदाकिना ३१ यमराज ३२ हरिदेवे ३३ सयायामा ३४ भोविकर्त्तन ३५ नन्दनवन ३६ नलकूवर ३७ सङ्घसानुत ३८ रसविभवेन ३९ साहमङ्गलिक ४० नवतम-संभद ४१ मार ४२ वत ४३ युवा ४४ सदा ४५ वृषि ४६ मया ४७ जता ४८ कुत ४९ लव ५०

शब्दः

विभा ५१ ॥ * ॥ अथ संस्कृतप्राकृतसमपुलिङ्ग-शब्दाः । आहार १ हार २ विहार ३ सार ४ समर ५ सम्भोग ६ रोग ७ असुर ८ संहार ९ अमर १० वार ११ वारण १२ गज १३ टडार १४ भार १५ आकर १६ लोल १७ उल्लोल १८ विलास १९ वायस २० हर २१ अहङ्कार २२ हीर २३ अङ्कुर २४ नीहार २५ उरग २६ राग २७ भाल २८ तरल २९ गोविन्द ३० कन्द ३१ उदर ३२ तदग ३३ तरयि ३४ दास ३५ मोह ३६ सन्दोह ३७ मास ३८ खर ३९ खर ४० तर ४१ मल ४२ सङ्गर ४३ आरम्भ ४४ हास ४५ कर ४६ करि ४७ किरि ४८ कीर ४९ कोल ५० कन्दोल ५१ धीर ५२ मल ५३ मलय ५४ करीर ५५ वामदेव ५६ असि ५७ वीर ५८ नर ५९ नरक ६० करङ्क ६१ दण्ड ६२ चखाल ६३ रङ्ग ६४ दर ६५ सरल ६६ कलङ्क ६७ कम्बल ६८ आकार ६९ पङ्क ७० खल ७१ बहुल ७२ कुरङ्ग ७३ देह ७४ सन्देह ७५ सङ्ग ७६ पर ७७ कुरर ७८ तरङ्ग ७९ चार ८० सञ्चार ८१ भङ्ग ८२ अरि ८३ हरि ८४ परिणाह ८५ कण्ठ ८६ कुण्ठ ८७ अहि ८८ दाह ८९ परि-सर ९० रवि ९१ हाहा ९२ मङ्ग ९३ मञ्जीर ९४ वाह ९५ अचल ९६ कुल ९७ कुमार ९८ कुम्भ ९९ कुम्भीर १०० सार १०१ विरल १०२ कवल १०३ जार १०४ कन्दर १०५ उदार १०६ पार १०७ जम्बीर १०८ केशरि १०९ वराह ११० सुरारि १११ काल ११२ काकील ११३ कुन्तल ११४ चन्द्र ११५ विराम ११६ बाल ११७ अजाल ११८ बाहु ११९ रथ १२० सङ्गर १२१ चोल १२२ भार १२३ संसार १२४ कैरल १२५ समीरण १२६ टङ्क १२७ ताल १२८ आसार १२९ चामर १३० कुलीर १३१ तुरङ्ग १३२ खर १३३ कङ्काल १३४ कन्दल १३५ कराल १३६ विकास १३७ पूर १३८ हेरम्भ १३९ कम्पु १४० विभु १४१ सिन्धु १४२ बुध १४३ अशुक्ल १४४ कुन्द १४५ दङ्क १४६ मन्दर १४७ समीर १४८ सङ्घ १४९ गन्ध १५० भीम १५१ अङ्क १५२ सङ्कर १५३ किरीट १५४ तमाल १५५ गुञ्जा १५६ हिलाल १५७ तीमर १५८ महीरह १५९ विष्णु १६० पुङ्ग १६१ हिङ्गीर १६२ पिङ्ग १६३ वर १६४ संवर १६५ कोण १६६ काण १६७ संरम्भ १६८ सोम १६९ परिरम्भ १७० विकार १७१ व.ज १७२ वसन्त १७३ आसव १७४ वेसन्त १७५ वास १७६ वासव १७७ वासर १७८ कासार १७९ सार १८० सरस १८१ किरण १८२ अरुण १८३ वारण १८४ ॥ * ॥ अथ संस्कृतप्राकृतसमखीलिङ्गशब्दाः । शेषा १ खेला २ कला ३ माला ४ रवाला ५ साहला ६ अचला ७ कीला ८ लीला ९ वला १० बाला ११ लीला १२ दीला १३ अकला १४

शब्दः

मची १५ धरणी १६ धारणी १७ गोष्ठी १८ रोहिणी १९ रमणी २० मणी २१ वीणा २२ वाणी २३ वसा २४ वेणी २५ रीढ़ा २६ गङ्गा २७ तरङ्गिणी २८ कन्दली २९ लहरी ३० नारी ३१ रामा ३२ भरी ३३ वसुन्धरा ३४ काली ३५ कराली ३६ चासुष्पा ३७ चण्डा ३८ रक्षा ३९ तुला ४० मही ४१ । * । अथ संस्कृतप्राकृतजीवलिङ्गसमशब्दाः । जल १ फल २ पल ३ मूल ४ वारि ५ कौलाल ६ जूल ७ वल ८ पल्ल ९ दुकूल १० लिङ्ग ११ गम्भीर १२ कुल १३ सलिल १४ कमल १५ चौर १६ तुच्छ १७ राजीव १८ नीर १९ हल २० रजत २१ कुटीर २२ दास २३ लाल २४ पटीर २५ कारण २६ रोहण २७ चेल २८ कुहर २९ अम्बर ३० मन्दिर ३१ कुटमल ३२ मण्डल ३३ तामरस ३४ कुण्डल ३५ अङ्गद ३६ पुर ३७ अरविन्द ३८ लोह ३९ अङ्ग ४० तडाग ४१ करण ४२ कुल ४३ तीरण ४४ मरण ४५ तुङ्ग ४६ अलम् ४७ आगार ४८ भासुर ४९ । * । अथ संस्कृतप्राकृतसप्रक्रियापदानि । भग १ देहि २ गच्छ ३ सहर ४ कुच ५ चौर्य ६ मारय ७ अवगच्छ ८ अवलोकय ९ अवचिन्तय १० खाद ११ । * । अथ निरोहणपुलिङ्गशब्दाः । नौहार १ हार २ हरिण ३ अक्ष ४ हर ५ अङ्गुहास ६ कैलास ७ कास ८ रद ९ नारद १० सिंह ११ शङ्ख १२ शंख १३ अहि १४ हंस १५ घनसार १६ हलि १७ इन्द्र १८ नाग १९ छिन्दीर २० निर्भर २१ प्रारद्धन २२ चन्द्रकान्त २३ शङ्कर २४ सागर २५ तडाग २६ जलाशय २७ अग २८ ह्यर्थ २९ तत्क ३० नख ३१ चत २२ दीक्षित ३२ अक्ष ३३ नाराच ३४ काच ३५ कच ३६ कौचक ३७ चक्षुरीक ३८ चाणक्य ४० चारण ४१ गण ४२ लय ४३ काय ४४ शीय ४५ संहार ४६ सारस ४७ रस ४८ अरि ४९ रसाल ५० साल ५१ कङ्काल ५२ काल ५३ कलि ५४ शील ५५ खल ५६ अनल ५७ अक ५८ किञ्जल्क ५९ कल्क ५० कर ६१ शङ्कर ६२ कौर ६३ हीर ६४ लङ्केश ६५ केश ६६ गर ६७ केशव ६८ देश ६९ लेश ७० आनन्द ७१ नन्द ७२ धनञ्जय ७३ खञ्जरीट ७४ कौट ७५ अमि ७६ कण्टक ७७ कटाह ७८ कटाक्ष ७९ यक्ष ८० दक्ष ८१ अङ्ग ८२ यज्ञ ८३ जनक ८४ अञ्जलि ८५ यन्त्र ८६ यत्र ८७ रत्नाकर ८८ अम्बक ८९ धराधर ९० धौर ९१ श्रीर ९२ नासीर ९३ नारायण ९४ जग्य ९५ ज्योतिष ९६ । * । अथ निरोहणजीवलिङ्गशब्दाः । गङ्गा १ गीता २ सती ३ सीता ४ सिद्धि ५ सन्ध्या ६ गदा ७ गथा ८ आशीः ९ काशी १० निशा ११ नासां १२ कान्ति १३ शान्ति १४ दया १५ रसा १६ आर्द्रा १७ निद्रा १८ हरिद्रा १९ ईक २० प्राचा २१ जाचा २२ धृति २३

शब्दनः

हृति २४ छाया २५ जाया २६ कथा २७ कान्ता २८ धार्त्री २९ राजि ३० रति ३१ गति ३२ कन्धरा ३३ धारणा ३४ धारा ३५ तारा ३६ कारा ३७ जरा ३८ धरा ३९ अजि ४० राजि ४१ रजनी ४२ अर्जि ४३ कीर्ति ४४ कन्या ४५ तटी ४६ नटी ४७ नारी ४८ सारी ४९ दरी ५० दासी ५१ घटिका ५२ खटिका ५३ जटा ५४ कचा ५५ रचा ५६ शिखा ५७ संख्या ५८ कालिन्दी ५९ कलिका ६० कला ६१ काली ६२ कराली ६३ दुर्गा ६४ । * । अथ निरोहणजीवलिङ्गशब्दाः । चरख १ करण २ चक्र ३ चक्र ४ नक्षत्र ५ तक्र ६ रजत ७ शत ८ शरीर ९ चौर १० नीर ११ अक्षि १२ तीर १३ धन १४ कनक १५ निधान १६ ध्यान १७ सन्धान १८ दान १९ नलिन २० नगर २१ गात्र २२ कृत्र २३ नेत्र २४ अस्थि २५ दात्र २६ आलिङ्गन २७ स्थान २८ शिरः २९ चरित्र ३० जल ३१ स्थल ३२ स्थाल ३३ कलत्र ३४ चित्र ३५ कौलाल ३६ जाल ३७ अलक ३८ नाल ३९ देव्य ४० लिङ्ग ४१ अङ्ग ४२ लावण्य ४३ हिरण्य ४४ सेन्य ४५ अङ्ग ४६ अजिन ४७ यान ४८ अष्टक ४९ काश्चन ५० आनन ५१ कानन ५२ हाटक ५३ नाटक ५४ नाच्य ५५ तैल ५६ चेल ५७ रसातल ५८ अदन ५९ सदन ६० ज्ञान ६१ निदान ६२ दधि ६३ चन्दन ६४ अक्षर ६५ लक्षण ६६ लक्ष ६७ शस्त्र ६८ शास्त्र ६९ दल ७० हल ७१ । * । अथ निरोहणक्रियापदानि । आश्राप्ते १ अक्षि २ चकाक्षि ३ निन्दति ४ हृजति ५ आशंसति ६ क्रीडति ७ ध्यायति ८ अक्षति ९ याचते १० दति ११ वृहति १२ आराधति १३ त्रस्यति १४ शैते १५ गच्छति १६ यच्छति १७ इच्छति १८ नयति १९ आयाति २० हन्ति २१ ईहते २२ अन्नाति २३ स्नाति २४ दधाति २५ याति २६ जयति २७ हसति २८ करोति २९ । इति कविकल्पलतायां १ स्तवके २ कुसुमम् ।

शब्दकारः, त्रि, (शब्दं करोतीति । त्र + अच् । “न शब्दश्लोककलहमार्थेति ।” ३ । २ । २४ । इति टप्रतिषेधः ।) शब्दं करोति यः । यथा, “सतामरस्करं पक्षी वैरकारं नराशनम् । हनुं कलहकारोऽसौ शब्दकारः पपात खम् ।”

इति भट्टी ५ सर्गः ।

शब्दग्रहः, पुं, (शब्दं गृह्णात्यनेनेति । ग्रह + अच् । “ग्रहग्रहनिश्चिगमच्च ।” ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) कर्णः । इत्यमरः । शब्दस्य ज्ञानश्च । शब्दने, त्रि, (शब्दं कर्तुं शीलमस्य । शब्द + “चलनशब्दायां दकर्मकाद्युच् ।” १ । २ । ४६ । इति तच्छीले युच् ।) शब्दकर्ता । तत्पर्यायः । रवणः २ । इत्यमरः । (शब्द + भावे ल्युट् ।) शब्दमात्रे, स्त्री ।

शमः

शब्दभेदी, [न] पुं, (शब्दमनुवृत्त्य भेत्तुं शीलमस्य । भिद् + शिनिः ।) अर्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः । पायुः । इति केचित् ॥ वाणविशेषः । इति रामायणम् ॥

शब्दवेधी, [न] पुं, (शब्दमनुवृत्त्य वेहुं शीलमस्य । विध + शिनिः ।) अर्जुनः । इति धनञ्जयः । दशरथराजः । यथा,— “लब्धशब्देन कौशल्या कुमारेण धनुश्रुता । कुमारः शब्दवेधीति मया पापमिदं लतम् ॥” इति वाल्मीकीये रामायणे ६३ अध्यायः । शब्दवेधी इत्येवं लब्धकीर्त्तनेति यावत् । इति तट्टीका ॥

शब्दाधिष्ठानं, स्त्री, (शब्दस्य अधिष्ठानं आश्रयस्थानम् ।) कर्णः । इति हेमचन्द्रः ।

शम, उ भ य इर् शमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-अक०-सेट् । क्रावट् ।) उ, शमित्वा शान्त्वा । भ य, शाम्यति । इर्, अशमन् अशमीत् । पुषादित्वात्त्रिबु ड इत्यर्थः । शमः शान्तीभावः । शशाम वृष्टापि विना द्वापिरिति रघुः । शम इति पदस्य आत्मन्यापि सम्भवे शान्तीकरणेऽप्ययमिति धातुपदीपः । ‘वरेण शमितुं लोकांलं दम्भुं हित्तपः ।’ इति कुमारसम्भवम् ॥

‘वचो निशम्याधिपतिर्द्वौकसाम् ।’

इत्यादावनेकार्यत्वात् श्रुत्वैत्यर्थः । वा शम यम इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात्स्य औ निथं इत्यर्थः शममति । इति दुर्गादासः ।

शम, ड क ञ आलोच । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-उभ०-इति केचित्-सक०-सेट् ।) आलोचः प्रणिधानम् । वा शम यम इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अस्य स्वार्थे औ इत्याभावः । ड क, शामयते कार्यं सुधीः । ञ, शामयति शामयते ।

‘निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्भद्रतो मम ।’

अयमात्मनेपदीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

शमः, पुं, (शम्यत इति । शम + हलच्चेति घुञ् नोदात्तोपदेशेति ढङ्भावः ।) शान्तिः । इत्यमरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३८ । “विरागश्लेममधितानु तस्य चित्तमहोदधेः । प्रकोपकालकूटस्य पश्चात् शमसुधोदयात् ॥”) मोक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः । पाणिः । इति शमशब्दटीकायां रामायणम् ॥ उपचारः । इति राजनिर्घण्टः । अन्तरिन्द्रियनिग्रहः । इति वेदान्तसारः ॥ अन्तःकरणसंयमः । इति भगवद्गीतादशमाध्यायस्य ४ श्लोकटीकायाम् श्रीधरस्वामी ॥ (यथा, गीतायाम् । १० । ४ । “बुद्धिज्ञानमसंमोहः चमा सत्वं दमः शमः ॥”) विक्षेपककर्मापरमः । इति च तस्यैव ६ अध्यायस्य ३ श्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (वासो-न्द्रियनिग्रहः । यथा, भागवते । १ । २ । ३३ । “सत्वं शौचं दया मौनं बुद्धिर्ज्ञानं श्रियंशः चमा । शमो दमो भगवन्तेति यत्सुखं द्याति संशयम् ॥”

सर्वकर्मनिवृत्तिः । यथा, गीतायाम् । ६ । ३ ।
 “योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥”
 “शमः उपरमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः ॥” इति
 शङ्करभाष्यम् । शान्तरस्य स्थायिभावः । यथा,
 साहित्यदर्पणे । ३ । २३८ ।
 “शान्तः शमः स्थायिभाव उत्तमः प्रकृति-
 स्मृतः ॥”
 निवृत्तिः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । ५६ ।
 “अभवत्त्रिभक्तं योम देवीकृत्यैः सह क्रमान् ।
 माकं भूपरमेशोक्तेन दुर्भिक्षश्च शमं यथौ ॥”
 शमकः, त्रि, (शामयतीति । शम + णिच् + क्वल् ।
 “नोदात्तोपदेशेति ॥” ७ । ३ । ३४ । इति न
 दीर्घः ।) शान्तिकारकः । अन्तःशरणातो-
 र्गकप्रत्ययेन निव्यन्नमेतत् ॥
 शमुप्यः, पुं, (शम + “दृशमिदमिभ्यश्च ॥” इति
 व्ययः । इत्युक्त्वल्ङ् । ३ । ११४ ।) शान्तिः ।
 इत्यमरः ॥ मन्त्रौ । इति मेदिनी ॥
 शमनं, स्त्री, (शम + क्ण्ट ।) यत्रार्थपशुहननम् ।
 इत्यमरः ॥ शान्तिः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 पाणिनी । ५ । १ । ३८ । “वातस्य शमनं
 कोपनं वा ॥” इति काशिका ॥) चर्वणम् ।
 इति धरणिः ॥ हिंसा । इति हेमचन्द्रः ॥
 (प्रतिसंहारः । यथा, मार्कण्डेये । ७८ ।
 १२ ।
 “निमेषकाष्ठादिमयः कालरूपः जयात्मकः ।
 प्रसीद स्वेच्छया रूपं स्वतेजःशमनं कुरु ॥”
 निवारकः । यथा, तत्रैव देवीमाहात्म्ये ।
 “दुर्वृत्तवृत्तशमनं तव देवि । शीलम् ॥”
 शमनः, पुं, (शमयति पापिनां कर्म आलोचय-
 तीति । कर्त्तरि ल्युः ।) यमः । इत्यमरः ॥ ऋग-
 भेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कलायः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 शमनस्वसा, [ऋ] स्त्री, (शमनस्य यमस्य
 स्वसा ।) यमुना । इत्यमरः ॥
 शमनी, स्त्री, (शमयति वृक्षां व्यापारान् । शम +
 ल्युः । स्थियां ङीप् ।) रात्रिः । इति शमनी-
 षदशब्ददर्शनात् ॥ (शाम्यते अनेन इत्यर्थे
 करणे क्णुटि शान्तिकारके, त्रि । यथा, भाग-
 वते । ३ । २४ । ३६ ।
 “मात्रे चाध्यात्मिको विदां शमनीं सर्वकर्म-
 णाम् ॥”
 शमनीषदः, पुं, (शमन्यां सीदन्तीति । सद् +
 अच् ।) निशाचरः । राक्षसः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 शमलं, स्त्री, (शम + “शाकशम्योर्निन् ।” उणा०
 १ । १११ । इति कलः ।) विद्या । इत्यमरः ॥
 पापम् । इति संचिमसारोणादिवृत्तिः ॥ (यथा,
 भागवते । २ । ७ । ३ ।
 “ऊचे यथात्मशमलं गुणसङ्गपङ्कम् ॥”
 शमान्तकः, पुं, (शमस्य शान्तेरन्तकः ।) काम-
 देवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 शमिः, स्त्री, शिवा । इति हेमचन्द्रः ॥

शमितः, त्रि, (शम + क्तः ।) शान्तः । इत्यमरः ॥
 शमिरः, पुं, शमोवृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
 शमिरोहः, पुं, शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 शमी, स्त्री, वृक्षविशेषः । श्राद्ध इति भाषा ।
 (यथा, प्राकृतले । ३ ।
 “अवेष्टि तनयां ब्रह्मसमिगर्भां शमीमिव ॥”)
 तत्पर्यायः । शक्तुफला २ शिवा ३ । इत्यमरः ॥
 शक्तुफली ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ शान्ता ५
 तुङ्गा ६ कचरिपुफला ७ केशमयनी ८ ईशानी
 ९ लक्ष्मीः १० तपनतनया ११ इष्टा १२ शुभ-
 करी १३ हविर्गन्था १४ मेष्ठा १५ दुरितहमनी
 १६ शक्तुफलिका १७ ससुमा १८ मङ्गला १९
 सुरभिः २० पापशमनी २१ भद्रा २२ शङ्करी
 २३ केशहन्त्री २४ शिवाफला २५ सुपत्रा २६
 सुखदा २७ । अस्य गुणाः । कृत्स्नम् । कषा-
 यत्वम् । रक्तपित्तातिमारनाशित्वम् । तनफल-
 गुणाः । गुरुत्वम् । खादुत्वम् । कृत्स्नत्वम् ।
 उष्णत्वम् । केशनाशित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “शमी शक्तुफला तुङ्गा केशहन्त्री शिवाफला ।
 मङ्गला च तथा लक्ष्मीः शमीरः स्वल्पिका
 स्मृता ॥
 शमी तिलका कटुः शीता कषाया रेचनी लघुः ।
 कम्पकाश्रमन्त्रासङ्कुष्ठार्शःकामिजित् स्मृता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 शिवा । द्विमडा इति भाषा । इत्यमरः ॥
 वागुजिः । इति मेदिनी ॥ (कर्म । यथा, ऋग्-
 वेदे । ६ । २ । २ ।
 “इजे यज्ञेभिः शशमे शमीभिः ॥”
 “शमीभिः कर्मेभिः कृच्छ्रान्नायणादिभिः ॥”
 इति तद्वाच्ये सायणः ॥)
 शमी, [न्] त्रि, शान्तः । शमी विद्यतेऽस्य इत्यर्थे
 इन्प्रत्ययेन निव्यन्नभिदम् ॥
 शमीकः, पुं, सुनिविशेषः । यथा,—
 “जलाश्रयमन्त्राणः प्रविवेष्ट तमाश्रमम् ।
 ददर्श सुनिमासीनं शान्तं मीलितलोचनम् ॥”
 इति श्रीभागवते । १ । १८ ॥
 अस्यार्थः । अचक्षाणः अपश्यन् । तं प्रसिद्ध-
 माश्रमं तस्मिन् सुनिं शमीकम् । इति श्रीधर-
 स्वामी ॥
 शमीगर्भः, पुं, (शम्या गर्भः ।) ब्राह्मणः । अपिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 शमीधान्यं, स्त्री, (शमी यज्ञादिकर्म तदर्थं धान्यम् ।)
 माघादिः । इत्यमरः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।
 “शमीजाः शिम्बिजाः शिम्बातराः सृष्ट्याश्च
 वेदलाः ।
 वेदला मधुरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः ॥
 वातलाः कफपित्तत्रा बहुमूत्रमला हिमाः ।
 ऋते सुममकराभ्यामन्ये त्वाभानकारकाः ॥”
 सुममकरयोराभानकारित्वमन्यहेदलापेक्षया ।
 न तु सर्वथा । एतयोरपि किञ्चिदाभान-
 कारित्वदर्शनात् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अपि च ।

“शुकधान्यं शमीधान्यं समानीतं प्रशस्यते ।
 परतो वातहृत्तं प्रायेणातिनवं गुरु ॥
 यवगोधूममाषाञ्च तिलाश्चानिना हिताः ।
 पुराणा विरसा रूक्षा न तथार्थकरा मताः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 शमीपत्रा, स्त्री, (शम्याः पत्राणीव पत्राणि
 यस्याः ।) लज्जालुवृक्षः । इति जटाधरः ॥
 शमीरः, पुं, (इन्वा शमी । “कुटीशमीशुक्लाभ्यो
 रः ।” ५ । ३ । ८८ । इति रः ।) अल्पा शमी ।
 इत्यमरः ॥

शम्या, स्त्री, विद्युत् । इत्यमरः ॥
 शम्याकः, पुं, आरग्वधः । इत्यमरः ॥ विपाकः ।
 यावकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (हस्तिनापुरवासी
 कश्चिद्ब्राह्मणः । यथा, महाभारते । १२ ।
 १७६ । २३ ।
 “इत्येतद्वास्तिनपुरे ब्राह्मणेनोपवर्णितम् ।
 सम्याकेन पुरा मञ्चं तस्मात्प्रागः परो मतः ॥”
 शम्यातः, पुं, आरग्वधः । इति शब्दरत्नावली ॥
 शम्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) शम्बति । इति दुर्गादासः ॥
 शम्बः, पुं, (शम् + “शमेत्वेन ।” उणा० ४ । ६४ ।
 इति वन् । यदा, शमस्यस्येति । शं + “कंश्रभ्यां
 वभगुस्तिवृत्तयमः ।” ५ । ६ । १३८ । इति वः ।)
 वचनम् । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ४२ । ७ ।
 “उद्यो यः शम्बः पुरुहूत तेन ॥”
 “शम्ब इति वचनाम् ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)
 मुषलाश्रयलोहमखलकम् । इति मेदिनी ॥
 लौहकाची । इति हेमचन्द्रः ॥ अगुनीमकर्त-
 णम् । इति शम्बाकृतशब्दटीकायां भरतः ॥
 हरिदः । इति संचिमसारोणादिवृत्तिः ॥ भाग्य-
 वति, त्रि । इति रामाश्रमः ॥

शम्बरं, स्त्री, सलिलम् । व्रतम् । वित्तम् । इति
 नानार्थरत्नमाला । चित्रम् । बौद्धव्रतविशेषः ।
 इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ (मेघः । यथा, ऋग्वेदे ।
 २ । २४ । २ । “अदर्हं मन्वना शम्बराणि ॥”
 “शम्बराणि मेघनामेवसु मेघान् यदहः वर्ष-
 णार्थं विदारितवान् ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)
 शम्बरः, पुं, ऋग्विशेषः । दैत्वविशेषः । इति
 मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ५१ । ६ ।
 “अरन्वयो तिथिगवाय शम्बरम् ॥”
 “शम्बरं एतन्नामानमसुरम् ॥” इति तद्वाच्ये
 सायणः ॥ यथा च महाभारते । १ । ५१ । २२ ।
 “शम्बरो नसुचिस्त्रैव प्रलीभा चेति विश्रुतः ।
 त्सिलोमा च केशी च दुर्जयस्त्रैव दानवः ॥”
 मत्स्यविशेषः । श्रैवविशेषः । जिनभेदः । इति
 विश्वः ॥ युद्धम् । श्रेष्ठः । इति धरणिः ॥
 चित्रकवृक्षः । लोधः । अर्कानवृक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ शम्बरासुरस्य वधोपाख्यानं
 श्रीभागवते १० स्कन्धे ५५ अध्याये ब्रह्मसूम् ॥
 शम्बरकन्दः, पुं, (शम्बरनामकः कन्दः ।) वाराही-
 कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शम्भुः

शम्भुरचन्द्रः, स्त्री, (शम्भुरनामकं चन्द्रम् ।)
चन्द्रविशेषः । तत्पर्यायः । कैरातम् २ वज्र-
गन्धम् ३ बल्यम् ४ गन्धकाष्ठम् ५ कैरातकम् ६
श्रीलगन्धम् ७ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् ।
नित्तत्वम् । उष्णत्वम् । श्लेष्मानिलश्रमपित्त-
विस्फोटपामादिकुष्ठलघातापविभोजनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।
शम्भुरसुदनः, पुं, (शम्भुरं सुदयतीति । सुद + क्तुः ।)
कामदेवः । इति हज्जायुधः ।
शम्भुरारिः, पुं, (शम्भुरारिः ।) कामदेवः ।
इत्यमरः ।
शम्भुरी, स्त्री, आशुपत्नी । इति मेदिनी । माया ।
इति शब्दरत्नावली ।
शम्भुलः, पुं, स्त्री, कूलम् । पाथेयम् । मत्सरः ।
इति मेदिनी ।
शम्भुक्रतं, त्रि, (शम्भु + क्रतो द्वितीयतृतीयशम्भु-
कीजात् कर्षौ ।) ५।४।५८ इति डाच । द्विवार-
लघुत्वम् । तत्पर्यायः । द्विगुणाक्रतम् २ द्वितीया-
क्रतम् ३ द्विचल्यम् ४ द्विसीत्वम् ५ । इत्यमरः ।
शम्भुः, पुं, शम्भुकः । यथा,—
“शम्भुकः शम्भुको ज्ञेयः पूर्वः कालस्तु सर्वदा ।
ककारेण विना शेषो दृश्यते यज्यविस्तरे ॥”
इति हज्जुचन्द्रः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
शम्भुकः, पुं, (शम्भु + स्वार्थे कन् ।) शम्भुकः । यथा,
“शम्भुकः शम्भुको ज्ञेयः पूर्वः कालस्तु सर्वदा ।
ककारेण विना शेषो दृश्यते यज्यविस्तरे ॥”
इति हज्जुचन्द्रः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
शम्भुकाः, पुं, शम्भुकः । इति शब्दरत्नावली ।
शम्भुकाः, पुं, स्त्री, (शम्भु + “उल्लास्यञ्चेति” उला०
४ । ४१ । इति उकः वृगागमश्च निपात्यते ।)
जलजन्तुविशेषः । शम्भुक इति भाषा । तत्-
पर्यायः । जलशुक्तिः २ । इत्यमरः । शम्भुका ३
शम्भुकः ४ शम्भुकाः ५ शम्भुकः ६ शम्भुः ७
शम्भुकाः ८ । इति शब्दरत्नावली । जल-
हिमः ९ दुश्चरः १० पङ्कमज्जुकः ११ । इति
हारावली । पुं, गजकुम्भान्तर्भागः । चोङ्गः ।
मूद्रतापसः । (यथा, उत्तरचरिते । २ ।
“हस्ताभये त्वयि यमादपि दृष्टधारे
सङ्गीविनः शिशुरयं मम चयन्द्विः ।
शम्भुक एव शिरसा चरन्ती नतस्ते
सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति ॥”)
इति मेदिनी । दैत्यविशेषः । शम्भुः । इति
हेमचन्द्रः सुद्रशम्भुः । इति राजनिर्घण्टः ।
शम्भुका, स्त्री, (शम्भुक + टाप् ।) जलशुक्तिः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
शम्भुलः, पुं, ग्रामविशेषः । अधुना शम्भुल-भोरहा-
वाद् इति नाम्ना ख्यातः । तत्र घृष्टतीर्थानि
सन्ति कल्की चाविभूय सहस्रं समाः स्यास्यति ।
यथा,—
“शम्भुले वसतस्तस्य सहस्रं परिवत्सराः ।
कर्त्तीता भ्रातृपुत्रश्चातिसम्बन्धिभिः सह ।
शम्भुले युयुभे भोजीसभापयकचत्वरैः ।

पताकाध्वजचित्रादेर्यथेष्टस्यामरावती ।
यत्रास्ते घृष्टतीर्थानां सम्भवः शम्भुलेऽभवत् ।
श्वत्थी मोक्षः चितौ कल्केरकल्कस्य चयाश्रयः ।
वनोपवनसन्ताननानाकुसुमसङ्कुलेः ।
शोभितं शम्भुलग्रामं मन्थे मोक्षोपमं सुवि ।
महोमाश्रास्य भगवान् निजजन्मलतोद्यमः ।
शम्भुलग्रामविप्रर्षिर्माविवेश परात्मकः ।
सुमत्यां विष्णुयशसा गर्भमाघत वेणुवम् ।
हादश्यां शुक्लपक्षस्य माधवे मासि माधवः ।
जानो दृष्टशतुः पुत्रं पितरौ हृष्टमानसौ ।
धात्रीमाता महाशष्ठी नाक्षीच्छेनी तदात्मिका ।
गङ्गोदकक्षेदमोक्षा सावित्री मार्त्तनोद्यता ।
तस्य विष्णोरनन्तस्य मातृकादातुः पयःसुधाम् ।
सुमतिस्तं सुतं लब्ध्वा विष्णुं जिष्णुं जगत्प्रभुम् ।
पूर्वकामा विप्रसुखानाञ्छयादात् गर्वां शतम् ।
तं बालकं नराकारं विष्णुं मत्वा सुनीश्वराः ।
कल्किं कल्किविनाशार्थमाविभूतं विदुर्भ्रष्टाः ।
नामाकुर्वन्तस्तत्सास्य कल्किरित्यभिविश्रुतम् ॥”
इति कल्किपुराणे १ अध्यायः ।
शम्भुकी, स्त्री, (शम्भु + कल्याणयुक्तं नायकादिकं
काति यक्तातीति । का + कः । गौरादित्यात्
ङीष् ।) कुङ्कुनी । इत्यमरः ।
शम्भुः, पुं, (शं मङ्गलं भवत्यस्मादिति । शम्भु +
“मितद्गादिभ्य उपसंख्यानम् ॥” ३ । २ । १८० ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्वा ङुः ।) शिवः । इत्यमरः ।
(यथा, भागवते । ४ । ७ । ५७ ।
“एतद्भगवतः शम्भोः कर्मदेवाध्वरद्वहः ।
सुतं भागवतान् शिष्यादुहवाप्ते दृष्टस्यते ॥”
एकादशब्रह्माणामन्यतमः । यथा, विष्णुपुराणे ।
१ । ५ । १२३—१२४ ।
“हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः ।
दृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी रैवतस्तथा ।
नृगयाधश्च शर्वश्च कपाली च महासुने ।
एकादशैते प्रथिता रदास्मिन्सुवनेश्वराः ॥)
त्राणा । (यथा, महाभारते । १ । ६४ । ४५ ।
“तासुवाच महाराज भूमिं भूमिपतिः प्रभुः ।
प्रभवः सर्वभूतानामीशः शम्भुः प्रजापतिः ॥”)
बुधः । इति मेदिनी । विष्णुः । इति हज्जायुधः ।
(यथा, महाभारते । १२ । ४३ । ७ ।
“त्रिचक्षुः शम्भुरेकस्त्वं विसुदांमोदरोऽपि च ॥”)
सिंहः । इति शब्दरत्नावली । श्वेतार्कः । इति
चन्द्रिका । (अग्निः । यथा, महाभारते । ३ ।
२२० । ५ ।
“शम्भुमग्निमथ प्राहुर्जास्रणा वेदपारगाः ।
आवसथं हिजाः प्राहुर्दीप्तमग्निं महाप्रभम् ॥”
सुखस्य भावयितरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
४६ । १३ ।
“मनुष्यच्छम्भू आगतम् ॥”
“हे शम्भु सुखस्य भावयितारौ ॥” इति तद्गाथे
सायणः ।)
शम्भुतनयः, पुं, (शम्भुोक्तनयः ।) कार्तिकेयः ।
इति शब्दरत्नावली । गर्भेश्वरः ।

शयनं

शम्भुनन्दनः, पुं, (शम्भोर्नन्दनः ।) गर्भेश्वरः । इति
शब्दरत्नावली । कार्तिकेयश्च ।
शम्भुप्रिया, स्त्री, (शम्भोः प्रिया ।) आमलकी ।
इति शब्दचन्द्रिका । दुर्गा च ।
शम्भुवल्गुभं, स्त्री, (शम्भोर्वल्गुभम् ।) श्वेतकमलम् ।
इति राजनिर्घण्टः । शिवप्रिये, त्रि ॥
शम्भ्या, स्त्री, (शम्भुतेऽनयेति । शम्भु + यत् । टाप् ।)
युगकीलकः । इत्यमरः । (यथा, ऋग्वेदे । ३ ।
३३ । १३ ।
“उह जग्मिः शम्भ्याः हन्त्वापो गोकृत्वाणि
सुचत ॥”)
दक्षिणहस्तग्रहोत्तलविशेषः । इति सङ्गीत-
शास्त्रम् । (दक्षयष्टिः । इति मेधातिथिः ।
यथा, मयुः । ८ । २३७ ।
“शम्भ्यापातास्तयो वापि त्रिगुण्यो नगरस्य तु ॥”)
शम्भ्याक्षेपः, पुं, (शम्भ्यायाः क्षेपो यत्र ।) भूमित-
क्षिप्रयष्टिप्राप्तयावद्भूपदेशः । यथा,—
“भ्रामयित्वा बहुगुणं यष्टिः क्षिप्रा समापुशान् ।
सुवः प्रदेशं यावन्तं शम्भ्याक्षेपः स उच्यते ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे विविंशचरितं नामा-
ध्यायः । (यत्रविशेषः । यथा, महाभारते ।
३ । ६० । ५ ।
“पुण्यसाखायते दिव्यं शिवमग्निशिरोऽनघ ।
सहदेवोऽयजत् यत्र शम्भ्याक्षेपेण भारत ॥”
“बलवता क्षिप्रा शम्भ्या लघुशुविशेषो यावद्दूरं
पतेत् तावान् यज्ञमखपो यस्मिन् यज्ञे न शम्भ्या-
क्षेपस्तेन ॥” इति तद्गीतायां नीलकण्ठः ॥)
शयः, पुं, (श्येते सर्वमस्मिन्निति प्रायो वस्तुनः करा-
धीनत्वात् । श्ये + युञ्जीति चः ।) हस्तः । इत्य-
मरः । शय्या । सर्पः । इति मेदिनी । निद्रा ।
पयः । इति विश्वः ।
शयच्छः, त्रि, (श्येते इति । श्ये + च्छञ् । इत्यु-
ज्ज्वलः । १ । १२८ ।) निद्राशीलः । इत्युगा-
दिकोषः । (पुं, विषयः । देशः । इत्युगादि-
टीका । १ । १२८ ॥)
शयतः, पुं, निद्रालुः । इति संक्षिप्तवारोक्तादि-
वृत्तिः ।
शयथः, पुं, (श्येते इति । श्ये + च्छञ् । इत्यु-
ज्ज्वलः । १ । १२८ ।) निद्राशीलः । इत्युगा-
दिकोषः । (पुं, विषयः । देशः । इत्युगादि-
टीका । १ । १२८ ॥)
शयतः, पुं, निद्रालुः । इति संक्षिप्तवारोक्तादि-
वृत्तिः ।
शयथः, पुं, (श्येते इति । श्ये + च्छञ् । इत्यु-
ज्ज्वलः । १ । १२८ ।) निद्राशीलः । इत्युगा-
दिकोषः । (पुं, विषयः । देशः । इत्युगादि-
टीका । १ । १२८ ॥)
“विन्वायुः शयथे लघान ॥”
“शयथे शयननिमित्ते मरुत्वायेत्यर्थः ॥” इति
तद्गाथे सायणः ।)
शयनं, स्त्री, (श्ये + क्युट् ।) निद्रा । शय्या ।
इत्यमरः । (यथा, महाभारते । १ । १२४ । १४ ।
“आसनानि च दिशानि यानानि शयनानि च ।
विधातव्यानि पाङ्कनां यथा तुष्यते वै पिता ॥”)
मेघुनम् । इति मेदिनी । अथ सर्वदेवशयन-
कालः ।

शयनं

पुलस्त्य उवाच ।

“यदाषाढी समायाति ब्रजते चोत्तरायणम् ।
 तदा स्वपिति देवेशो भोगिभोगे त्रियः पतिः ॥
 प्रतिमुने विभौ तस्मिन् देवगन्धर्वगुह्यकाः ।
 देवानां मातरश्चापि प्रसुप्ताश्चाप्यनुक्रमात् ॥
 नारद उवाच ।
 कथयस्व सरादीनां शयने विधिसुप्तमम् ।
 सर्वेष्वनुक्रमेणैव पुरस्कृत्य जनार्दनम् ॥
 पुलस्त्य उवाच ।
 मिथुनाभिगते सूर्ये शुक्लपक्षे तपोधन ।
 एकादश्यां जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत् ॥
 शोषाहभोगपथं कृत्वा संपूज्य केशवम् ।
 कृत्वापर्वीतकक्षेव सत्यं संपूज्य च द्विजान् ॥
 अतुष्टां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः ।
 लब्धा पीताम्बरधरं स्वस्तिनिद्रां समानयेत् ॥
 त्रयोदश्यां ततः कामः स्वपते शयने शुभे ।
 कदम्बानां सुगन्धानां कुसुमैः परिकल्पयेत् ॥
 चतुर्दश्यां ततो यथाः स्वपन्ति सुखशीलम् ।
 सुवर्णपङ्कजजते सुखास्तीर्णोपधानके ॥
 पौर्णमास्यासुमानाथः स्वपते चर्ममंस्तरे ।
 वेद्यां च जटाभारं समुदयान्मन्त्रचर्मणा ॥
 ततो दिवाकरो राशिं संप्रयाति च कर्कटम् ।
 ततोऽमराणां रजनी भवते दक्षिणायनम् ॥
 ब्रह्मा प्रतिपदि तथा नीलोत्पलदलेनच ।
 तस्यै स्वपिति देवानां दशयन् मार्गसुप्तमम् ॥
 विन्धकर्मिा द्वितीयायां तृतीयायां गिरेः सुता ।
 विनायकस्तुर्थांश्च पञ्चम्यामपि धर्मराट् ॥
 षष्ठां स्कन्दश्च स्वपिति सप्तम्यां भगवान् रविः ।
 कात्यायनो तथाष्टम्यां नवम्यां कमलाजया ॥
 दशम्यां भुजगेन्द्राश्च स्वपन्ति वायुभोजनाः ।
 एकादश्यांश्च कृष्णायां साध्या ब्रह्मन् स्वपन्ति ॥
 द्वि ॥
 एष क्रमस्ते गदितो निशायां शयने सुने ।
 स्वपत्सु तेषु देवेषु प्राट्टकालः समाययौ ॥
 कङ्काः समं वलाकाभिरारोहन्ति नगोत्तमान् ।
 श्वायसाश्चापि कुर्वन्ति नीडानि सुविपुङ्गव ।
 वायस्यश्च स्वपन्थेता ऋतौ गर्भभराजसाः ॥
 यस्यां निष्ठां प्रखपिति विन्धकर्मिा प्रजापतिः ।
 द्वितीया सा शुभा पुण्या सुपुण्या शयनोदिता ॥
 तस्यां निथावर्षा हरिं श्रीवत्साङ्गं चतुर्भुजम् ।
 पथं कृत्वा समं जङ्गला गन्धपुष्पादिभिर्मने ॥
 ततो देवाय शय्यायां फलानि प्रक्षिपेत् क्रमात् ।
 सुरभीणि निवेद्यैव विज्ञाप्यो मधुसूदनः ॥
 यथा हि लक्ष्म्या न विद्युष्यते त्वं
 त्रिविक्रमानन्त जगत्त्रिवाच ।
 तथास्वभूयं शयनं सदेव
 तस्माकमेवेह तव प्रसादात् ॥
 तदा त्वभूयं तव देव तस्यं
 स्वयं हि लक्ष्म्या शयने सुरेश ।
 सखेन तनामितवीर्यं विष्णो
 गार्हस्थाराणो मम चासु देव ॥
 इत्युक्त्यं प्रशस्तेषु प्रसाद्य च पुनः पुनः ।

शयनं

नक्तं सुञ्जीत देवर्षे तैलचारविबर्जितम् ॥
 द्वितीयेऽह्नि द्विजाग्र्याय फलं दद्याद्द्विचक्षयः ।
 लक्ष्मीधरं प्रीयतां मे इत्युक्त्यं निवेदयेत् ॥
 अनेन तु विधानेन चातुर्मास्यव्रतं चरेत् ।
 यावद्दृष्टिकराशिस्यः प्रतिभाति दिवाकरः ।
 ततो विबुध्यन्ति सुराः क्रमशः क्रमशो सुने ॥
 नभस्ये मासि च तथा या स्यात् कृष्णाश्मौ
 शुभा ।
 युक्ता ऋगश्रिरेणैव सा तु कामाश्मौ स्मृता ॥
 तस्यां सर्वेषु लिङ्गेषु तिथौ स्वपिति शङ्करः ।
 वसते सन्निधाने तु तत्र पूजाचया स्मृता ॥”
 इति वामने १६ अध्यायः ॥३॥
 अथ हरिशयनादिव्यवस्था । भविष्यनारदी-
 ययोः ।
 “मैत्राक्षपादे स्वपितो ह विष्णु-
 ष्वेण्यमथ्ये परिवर्तते च ।
 पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता
 प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥”
 मैत्रमसुराधा । वेण्यं श्रवणा । पौष्णं रेवती ।
 भविष्ये ।
 “निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्तनम् ।
 अन्यत्र पादयोगे तु द्वादश्यामेव कारयेत् ॥”
 इत्यश्च नक्षत्रयोगप्राप्तौ फलातिशयः । एत-
 द्विधानं वामनपुराणे ।
 “एकादश्यां जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत् ।
 शोषाहभोगपथं कृत्वा संपूज्य केशवम् ॥
 अतुष्टां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः ।
 लब्धा पीताम्बरधरं देवं निद्रां समानयेत् ॥”
 अतुष्टां लब्धा इत्यन्वयः । एकादशीसमये दिवा-
 शयनीयकल्पनं रात्रौ द्वादशीक्षणे निद्रेति ।
 विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “स्वास्तीर्णशयनं कृत्वा प्रीणयेद्भोगश्रायिनम् ।
 आषाढशुक्लद्वादश्यां विष्णुलोकं महीयते ॥”
 स्वास्तीर्णशयनं शोभनास्तरणयुक्तं खट्वादि ।
 वराहपुराणे श्रीभगवानुवाच ।
 “अन्यत्तु संप्रवक्ष्यामि कर्म संसारमोचनम् ।
 कदम्बकुटजक्षेत्रे धवकोटोत्तमकक्षया ॥
 एभिरभ्यर्च्यैव कुर्याद्विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 ततः संस्थापनं कृत्वा मम मन्त्रविधिः स्मृतः ।
 नमो नारायणायोक्ता इमं मन्त्रसुदीरयेत् ॥
 पश्यन् मेघानपि मेघश्यामं
 स्रुपागतं विच्यमानं महीमिमाम् ।
 निद्रां भगवान् यत्नात् लोकाया
 वर्षास्त्रिमं पश्यतु मेघट्टम् ॥
 ज्ञात्वेव पश्येव च लोकनाथ मासा-
 श्वत्वारि वैकुण्ठस्य च पश्य नाथ ।
 आषाढशुक्लद्वादश्यां सर्वशान्तिकरम् शिवम् ॥
 य एतेन विधानेन भूमि । मे कर्म कारयेत् ।
 च पुमान् न प्रणश्येत् संसारेषु युगे युगे ॥
 शयने कुटजविधानात् विष्णुधर्मोत्तरीयनिधे-
 धोऽन्यत्र । धवकः कपित्वाः । संस्थापनं समा-
 यनम् । भूमि इति पृथिव्याः ; श्लोचनम् ।

शयनं

“एवमुक्तेन मन्त्रेण कृष्णं सुम्वापयेत्ततः ।
 सुप्ते त्वयि जगन्नाथ जगत् सुप्तं भवेद्विदम् ।
 विबुद्धे त्वयि बुध्येत जगत् सर्वं चराचरम् ॥”
 इति मन्त्रेण पूजयेत् ॥ * ॥
 “प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां सितेऽहनि ।
 कटदानं भवेद्विष्णोर्महापूजा प्रवर्तते ॥”
 कटदानं पार्श्वपरिवर्तः । कामरूपीयनिबन्धः ।
 “एवं संपूज्य विधिवत् भाद्रपदं द्वादशीदिने ।
 मन्त्रेणानेन देवेशं पार्श्वेन परिवर्तयेत् ॥
 वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेयं द्वादशी तव ।
 पार्श्वेन परिवर्तस्व सुखं स्वपिदि माधव ॥
 त्वयि सुप्ते जगन्नाथ जगत् सर्वं चराचरम् ॥”
 ब्रह्मपुराणे ।
 “एकादश्यां शुक्लायां कार्तिके मासि केशवम् ।
 प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ अह्नाभक्तिसमन्वितः ॥”
 रात्रौ प्रसुप्तमित्यन्वयः । बोधनम् दिवैव ॥
 “कृत्वा वै मम कर्माणि द्वादश्यां मत्परो नरः ।
 ममैव बोधनार्थाय इमं मन्त्रसुदीरयेत् ॥
 महेन्द्रवद्वैरभिनूयमानो
 भवानृषिर्ष्वेन्द्रितवन्दनीयः ।
 प्राप्ता तवेयं किल कौस्तुभास्था
 आशुष्य आशुष्य च लोकनाथ ॥
 मेघा गता निर्मलपूर्णचन्द्रः
 शारदपुष्पाणि च लोकनाथ ।
 अहं ददातीति च पुण्यहेतो-
 र्जाशुष्य आशुष्य च लोकनाथ ॥
 एवं कर्माणि कुर्वीरन् द्वादश्यां ये यश्चिन्ति ।
 मम भक्ता नरश्रेष्ठास्ते यान्ति परमां गतिम् ॥”
 अत्र मन्त्रद्वयपाठानन्तरम् ।
 “उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्वज निद्रां जगत्पते ।
 त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं भुवनत्रयम् ॥”
 इति सम्यदायगतसूतीयः श्लोक इति वाच-
 स्यतिमिन्द्राः ॥ शयनीत्यानमन्त्रास्तु कल्पतरु-
 प्रभृतिव्यस्यसंवादाक्षिपिताः । तदेवं द्वादश्यां
 एकादश्यां वा रेवत्यन्तपादयोगवशाद्दिवोत्थानं
 नक्षत्रयोगाभावे तु द्वादश्यामेव कारयेदिति
 गुरुचरणाः । जीमन्तकृतस्तु भविष्ये ।
 “आ-भा-का-सितपक्षेषु मैत्रश्रवणरवती ।
 आदिमध्यावसानेषु प्रस्तापावर्तबोधनम् ॥”
 आ-भा-का-सितपक्षेषु आषाढभाद्रकार्तिक-
 शुक्लपक्षेषु । एषाश्च द्वादश्यां प्राप्तां तुस्थ-
 कल्पः । भविष्यपुराणम् ।
 “निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्तनम् ।
 अन्यत्र पादयोगे तु द्वादश्यामेव कारयेत् ॥”
 विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “विष्णुर्दिवा न स्वपिति न रात्रौ प्रतिबुध्यते ।
 द्वादश्यामृषसंधोगे पादयोगो न कारणम् ॥
 अप्राप्ते द्वादशीमृष्टे उत्थानशयने हरः ।
 पादयोगेन कर्त्तव्येनाहोरात्रं विचिन्तयेत् ॥”
 वचनान्तरम् ।
 “रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समन्वितः
 तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम् ॥

दिनात्त्रिधा विभक्तदिनद्वितीयभागे दिवोत्यान-
मित्युत्तरोधात् । अतएव ।

“रात्रौ विबोधो विनिहन्ति पौरान्
स्वापो दिवा राक्षकान् वृभर्तः ।
सन्ध्याहृये स्वल्पफला धरित्रौ
भवेन्नराणामपि रोगदुःखम् ॥”

इति श्रुतिः ॥ वराहपुराणे ।

“हादृश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।
आ-भा-का-सितपक्षेषु शयनावर्तनादिकम् ॥”
तदेवं शयनादौ कालचतुष्टयम् । हादृश्यां
निशादौ नक्षत्रयोगः । तदभावेऽपि निशाद्य-
नादरेण तिथ्यन्तरे पादयोगः । तस्याप्यभावे-
ऽपि सन्ध्यायां नक्षत्रमात्रयोगः । तस्याप्यभावे
हादृश्यां सन्ध्यायामिति । विष्णुधर्मोत्तरे ।
“किं तन्मेवाद्यपादेन दृश्यंशेन यो दिवा ।
पौष्णशेषेण किं तेन प्रतिपद्यथ यो निशि ॥”
इति दृश्यामीप्रतिपदोर्निधेयान् एकादृश्यादिपौष्ण-
मास्यन्तानां तिथीनामभ्युत्थावम् ॥ * ॥
पद्मपुराणे सर्वदेवशयनादिकसुक्तं यथा,—
“प्रतिपदनदस्योक्ता पवित्रारोहणे तिथिः ।
श्रिया देव्या द्वितीया तु तिथीनासुत्तमा स्मृता ॥
द्वितीया तु भवान्याश्च चतुर्थी तनुसुतस्य च ।
पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुह्यस्य च ॥
सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी स्मृता ।
मातृकां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेस्तथा ॥
एकादशी ऋषीणां दुद्दृशी चक्रपाणिनः ॥”
चक्रपाणिन इति पञ्चव्यवहार इत्यस्मात् ।
“त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी ।
मम चैव सुनिश्रेष्ठ पौर्णमासी तिथिः स्मृता ॥
यस्य यस्य तु देवस्य यज्ञचक्रं तिथिश्च या ।
तस्य देवस्य तस्मिंश्च शयनावर्तनादिकम् ॥”
अत्र हरिशयनाद्याषाढादिविधानान् तस्याह-
चर्यादन्वेषामपि तथा । श्योतिषेऽपि ।
“व्रजति यदा मिथुनं विहाय
ककं राजविवर्जितां तिथिं सूर्यः ।
भवति तदा नियतं द्विराषाढः
सुरशयनादिविधिर्द्वितीये मासि ॥”
राज्ञा चक्रेण विवर्जितां अमावास्याम् । पूर्व-
क्रान्त्वापक्षे मिथुने संक्रान्ते इति श्लेषः । हरि-
नाथोपाध्यायास्तु । यमः ।
“चौरादौ शेषपर्यङ्के आषाढां संविशेद्धरिः ।
निद्रां त्यजति कार्तिक्यां तथोक्तं पूजयेत् सदा ॥
ब्रह्महत्यासमं पापं क्षिप्रमेव यपोहति ।
द्विंशत्तमके च किं तस्य यज्ञैः कार्यं महात्मनः ।
प्रक्षापे च प्रबोधे च पूजितो येन केशवः ॥”
आषाढशुक्लेकादशीमारभ्य पौर्णमासीपर्यन्तं
विष्णोर्निद्राग्रहणरूपशयनसमयः । अतएव
एकादृश्यां शयनमभिधाय तदादिदिनपक्षके
कर्मकथनं ब्रह्मपुराणे । वराहपुराणीये तु ।
एकादृशीकालोनमन्त्रे निद्राग्रहणाभिधानम् ।
यमस्मृतौ पौर्णमास्यां शयनाभिधानम् ।
आषाढीपदस्याशुपाधिकेव प्रवृत्तः । एवञ्च

ब्रह्मपुराणे यद्यप्येकादृश्यां प्रबोधसमयः । तेन
वराहपुराणे हादृश्यां प्रबोधाभिधानम् । यम-
स्मृतौ कार्तिक्यां प्रबोधाभिधानम् सर्वसमञ्जस-
मिति । एवमेव त्रीदशोपाध्यायाः । कल्पतरुस्तु
एकादृश्यामेव शयनं प्रबोधश्च । यमस्मृतावा-
षाढी कार्तिकस्येयमिति पुनरुपपत्त्या न तत्प्रत्य-
याशुपपत्तिः । अपवादविषयके क्वचिदुत्सर्ग-
प्रवृत्तिरित्याह । श्रीभगवद्वाक्यम् ।
“मच्छयने मदुत्याने मनुष्यांश्च परिवर्तने ।
फलभूलजलाहारीं हृदि श्रद्धां ममार्पयेत् ॥”
फलाहारपदमनभ्रानपरम् । तेन सर्वथा अन-
श्रानपरत्वम् । इत्येकादृशीत्वम् ॥ * ॥
मर्त्यानां शयनविधिविधौ यथा,—
सूत उवाच ।

“उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वा मूर्च्छानुपास्य च ।
भृत्यैः परिहृतो भुक्त्वा नातिहृतोऽथ संविशेत् ॥
शुचिं देशं विविक्षन्तु गोमयेन तु लेपयेत् ।
प्रागुदकप्रवणे चैव संखपेत् सदा बुधः ॥
प्राक्शिराश्च स्वपेक्षितं तथा वै दक्षिणाशिराः ।
स्वपेदुदकशिरा नैव तथा प्रत्यक्शिरा न च ।
न चान्तर्यामिणी तु न तिथ्यक् च कदाचन ॥
शून्यालये भ्रमशाने तु एकवृत्ते चतुष्पथे ।
महादेवगृहे चापि मातृवेभ्रमनि न स्वपेत् ॥
न यज्ञनागायतने स्कन्दस्यायतने तथा ।
गर्भेषु च विना दीक्षां न स्वपेच्च कथञ्चन ॥
धान्यगृहे च विप्राणां गुरुणाश्च तथोपरि ।
नाशुचौ पर्यकीर्णं तु नाशुचिर्नाशुखत्तथा ॥
दिने सन्धौ न नमश्च नोत्तरापरमस्तकः ।
आकाशे पर्वते शून्ये न च चैत्यदमे तथा ॥
न तु द्वारिभ्रमसाकीर्णं नार्द्रपादस्तथावितः ।
पालाशे शयने नैव बहुद्वारकृते न च ॥
न दग्धे विद्युता चैव वज्रभृटे जले तथा ।
न स्वपेत् सन्धयोर्नित्यं न शिरस्यासने कटे ॥
एवं खपन् नरो नित्यं सुखस्यैव परबभूव ।
यत्पथे च भवेद्दुःखी नृत्तो नरकमश्नुते ॥”
इति ब्रह्मपुराणे आह्निकतपोनामाध्यायः ॥ * ॥
अपि च । सति सूर्ये शय्या च न पातनोया
सूर्योद्दयात् पूर्वमुत्तोलनीया । तथा च स्मृतिः ।
“भास्करादृष्टशय्यानि नित्याभिसलिलानि च ।
सूर्यावलोकिकदीपानि लज्जया वेष्टानि भाञ्ज-
नम् ॥
आसनं वसनं शय्या जायापत्यं कमण्डलुः ।
आत्मनः शूचिरेतानि न परेषां कदाचन ॥”
न कदाचन इत्यनुमतिं विना अन्यथातिथ्यानु-
पपत्तिः । आसः ।
“शुचौ देशे विविक्षेत् तु गोमयेनोपलिप्तके ।
प्रागुदकप्रवने चैव संविशेत् सदा बुधः ॥
माङ्गल्यं पूर्णकुम्भश्च शिरःस्थाने निधापयेत् ।
वैदिके गारुडेभ्यो रक्षां कृत्वा स्वपेत्ततः ॥”
गर्गः ।
“खग्रे प्राक्शिराः शिते आशुस्ये दक्षिणा-
शिराः ।

प्रत्यक्शिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदकशिराः ॥”
मार्कण्डेयपुराणे ।
“प्राक्शिराः शयने विद्यात् धनमायुश्च दक्षिणे ।
पश्चिमे प्रवर्तते चित्तां हानिं नृत्तुं तथोत्तरे ॥”
तथा ।
“नमस्कृत्याद्यं विष्णुं समाधिस्थः स्वपेक्षिणः ॥”
मार्कण्डेयः ।
“शून्यागारे भ्रमशाने च एकवृत्ते चतुष्पथे ।
महादेवगृहे चापि शंकरालोकशुभं ॥
धान्यगोविप्रदेवानां गुरुणाश्च तथोपरि ।
न चापि भद्रशयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम् ॥
नार्द्रवासा न नमश्च नोत्तरापरमस्तकः ।
नाकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्यदमे तथा ॥”
न स्वपेदित्यर्थः । इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥
अन्यच्च ।
“भुक्त्वा च विधिवन्मन्त्रैर्दिनो भुक्त्वावशिष्टकम् ।
ससुद्धान्ववजनः स्वपेत् शुक्लपरी निशि ॥
नोत्तराभिसुखः स्वप्यात् पश्चिमाभिसुखो न
च ।
न चाकाशे न नद्यो वा नाशुचिर्नासने कश्चिन् ॥
न श्रीर्गायान् खटायां शून्यागारे न चैव हि ।
नापि वंशे च पालाशे शयने वा कदाचन ॥”
इति कौर्मि उपविभागे १८ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“कृतपादादिशौचश्च भुक्त्वा मायं ततो गृही ।
गच्छेत् शय्यां समन्ताश्च अथवा दारुनिर्मिताम् ॥
शात्मलस्य कदम्बस्य गीपमन्दारकस्य च ।
क्रिंशुकस्य वटस्याथ तथा कुशमयस्य च ॥
आरोहणात् भवेत् पापं तस्मात्तेषु न च
स्वपेत् ॥
प्ररोहशय्यां सूत्रे वा अपर्ये परमेष्ठरि ॥
न शुक्रे नापवित्रे च न लडौ न च भूतले ।
तूलिकायां तथा वस्त्रे शय्याभावे स्वपेद्गृही ।
स्वपेत्त पट्टवस्त्रे च कलङ्की कम्बलेषु च ॥”
इति मत्स्यसुक्ते ४४ पटलः ॥ * ॥
अपि च ।
“सूर्यो गार्भ्यादिभ्यो यस्तु त्यक्तः सूर्योऽथ यः स्वपन् ।
अन्यत्रातुरभावाच्च प्रायश्चित्तीयते नरः ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ११ अध्यायः ॥
यस्मिन् सुप्ते सूर्यो उदेति स सूर्यो गार्भ्यादितः ।
यस्मिन् सुप्ते अस्तं याति स सूर्योऽथ त्यक्तः ॥
सूर्योद्दयास्तसमययोः स्वपन् प्रायश्चित्तीयते
पातको भवेदित्यर्थः । इति तस्य टीका च ॥
किञ्च ।
“आसानद्यौ ससुत्तानस्तान् दि १६ पार्श्वे च
दक्षिणे ।
ततस्तद्विगुणान् ३२ वामे पश्चात् स्वप्यात्
यथासुखम् ॥
वामदिश्यायामनलो नामैर्ह्युत्तरेण जन्तु-
नाम् ।
तस्मात्तु धामपार्श्वे शयीत भुक्तप्रपाकार्थम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

शयनीयं, स्त्री, (शैतेःस्थामिति । शी + अधिकरणे
•अनीयर ।) शय्या । इत्यमरः ॥ (यथा,
माघे । ११ । ५ ।

“रत्नपरिचयनशयनेद्रतन्त्रः कथञ्चित्
गमयति शयनीये शर्वरीं किं करोतु ॥” * ॥)
शयनयोग्ये, त्रि । (यथा, रामायणे । २ ।
७२ । ११ ।

“शून्योऽयं शयनीयस्ते पर्यङ्को हेमभूषितः ।
न चायमिच्छाकुजनः प्रच्छद्यः प्रतिभाति मे ॥”)
शयनीयकं, स्त्री, (शयनीयमेव । स्वार्थे कन् ।)
शय्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ३३ । १७७ ।

“गत्वा कलिङ्गसेनायाः सुप्रायाः शयनीयक ।
सुप्रं मदनवेगं तं स्वरूपे स्थितमैतत् ॥”)
शयनेकादशी, स्त्री, (शयनाय शयनस्य वा एका-
दशी ।) शौचरेः शयनसम्बन्धित्वात् । सा
चाषाढशुक्लैकादशी । तद्विवरणं शयनशब्दे
हरिशयनशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥

शयानकः, पुं, (शी + शानच् । ततः कन् । यद्वा,
“आनकः शीडभियः ।” इति आनक् ।) सर्पः ।
इत्युणादिकोषः ॥ ककलासः । इति हेमचन्द्रः ॥
शयालुः, त्रि, (शयनशीलः । शी + “श्रीडो ग्रहणं
कर्त्तव्यम् ॥” ३ । २ । १५८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या
आलुच् ।) निद्रालुः । इत्यमरः ॥ (यथा,
माघे । २ । ८० ।

“उपायमास्थितस्यापि नश्यन्त्यर्थाः प्रमाद्यतः ।
हन्ति नोपशयस्योऽपि शयालुर्दग्धुर्दगान् ॥”)
शयालुः, पुं, (शी + आलुच् ।) अजगरः । कुकरः ।
इति हारावली ॥

शयितः, त्रि, (शी + क्तः ।) निद्रालुः । इत्यमरः ॥
(कृतशयनः । यथा, कथासरित्सागरे । ५६ । १८७ ।
“तयोः क्षपितयोः स्वामि सुञ्ज भोजितयो-
स्तयोः ।

शये शयितयोस्तेन ज्ञानमौढत्वधं मम ॥”)
वसन्तकुसुमे, पुं । यथा,—
“वसन्तकुसुमः श्रेलुः शयितो द्विजकुम्भितः ॥”
इति शब्दमाला ॥

शयने, स्त्री ॥
शयितवान्, त्रि, निद्रालुः । श्रीडधातोः क्तवतुप्रत्य-
येन निष्पन्नमेतत् ॥

शयुः, पुं, (शैते इति । शी + उः ।) अजगरः ।
इत्यमरः ॥ (ऋषिविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
२१२ । १६ । ।

“याभिनेरा शयने याभिरचये ॥”
“हे नरा नेतारावन्धनौ पुरा पूर्वस्मिन् काले
शयने एतत् संज्ञकाय ऋषये ॥” इति तद्-
भाष्यम् ॥ शयाने, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ ।
१८ । १२ ।

“कस्मि मातरं विधवामचक्रत्
शयुं कस्वामजिघांसचरन्तम् ॥”
“कस्त्वतोऽव्यः शयुं शयानं चरन्तं जाग्रतं
वा तां अजिघांसत् ॥” इति तद्भाष्यम् ॥)

शयनः, पुं, अजगरः । इत्युणादिकोषः ॥

शय्या, स्त्री, (शी शयने + “संज्ञायां समञ्जेति ॥”
३ । ३ । ६६ । इति ऋषिः ।) गुम्फनम् । इति
मेदिनी ॥ शीयते यत्र सा । तत्पर्यायः । शय-
नीयम् २ शयनम् ३ । इत्यमरः ॥ तत्त्वम् ४ ।
इति जटाधरः ॥ शयनीयकम् ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तस्या गुणाः ।

“सुखशय्यासनं सेयं निद्रापृच्छतिप्रदम् ।
अमानिलहरं शक्तं विपरीतमनोऽन्यथा ॥
भूशय्यानिक्षिपितश्री वृंहणी शुक्रवर्द्धनी ।
खडा तु वातला प्रोक्ता पट्टो रूचोऽऽवा-
तलः ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अपि च ।
“निद्रोपशमनी खडा तूली वातकफापहा ।
भूशय्या वृंहणी वृष्या काष्ठपट्टी तु वातला ॥”
अन्यत् पुनराह ।

“भूशय्या वातलातीव रूक्षा पिप्पलासनाश्रिणी ।
सुशय्याशयनं हृद्यं पृच्छिनिद्रापृच्छतिप्रदम् ।
अमानिलहरं वृद्यं विपरीतमनोऽन्यथा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

तद्गमनविधानं यथा,—
“कृतपादावशौचश्च भुङ्क्त्वा सायं ततो गृही ।
गच्छेत् शय्यामस्फटितामेव हारमयीं नृप ॥
नाविशालां न वै भयां नासमां मलिनीं न च ।
न च जन्ममयीं शय्यामधिगच्छेदनास्तताम् ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १२ अध्यायः ॥ * ॥
तद्दानफलं यथा । याज्ञवल्क्यः ।

“गृहधान्याभयोपानच्छत्रमाल्यानुलेपनम् ।
यानं वृक्षं प्रियं शय्यां दत्त्वात्यन्तं सुखी भवेत् ॥”
प्रियं यद्यस्य हर्षादि । प्रतिगृहसमर्थन
शय्या न प्रत्याख्येया । यथा याज्ञवल्क्यः ।

“कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्यं दधि
क्षितिः ।
मांसशय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥”
ऋतोद्देश्यकदत्तशय्याग्रहणे ऋषो यथा । जज्ञ-
पुराणम् ।

“शय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिगृह्यन्ते तस्य च ।
नरकान्न निवर्त्तन्ते येन तिलमयीं तथा ॥” * ॥
सा च औत्तानाङ्गिरोदेवताका । यथा,—
“कृत्रं कृष्णाजिनं शय्यां रथमासनमेव च ।
उपानह्यै तथा यानं तथा यत् प्राणवर्जितम् ।
औत्तानाङ्गिरसन्वतत् प्रतिगृह्णीत मानवः ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥

पुष्याभिवेके शय्यापट्टकं यथा,—
“सर्वरत्नमलङ्कारं पट्टं कार्यं द्विहस्तकम् ।
हस्तविस्तार उच्छ्राये दशाङ्गुल्यः सुशोभनम् ॥
ज्ञानार्थं सार्द्धहस्तस्य पट्टं वृत्तासनान्वितम् ।
शय्यास्यं द्विगुणा द्वैर्धाद्विगुमानं सपीठकम् ॥”
इति देवीपुराणे त्रैलोक्याभ्युदयपादे पुष्याभि-
षेकनासाध्यायः ॥

शरं, स्त्री, (शू + अप् ।) जलम् ॥ इति मेदिनी ॥

शरः, पुं, (शृणात्वेनेति । शू गि ङिसे + “कृदो
रप् ।” ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) बाणः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १ । ६१ ।
“तव मन्त्रज्ञतो मन्त्रेण रान प्रशभितारिभिः ।
प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिद्ः शराः ॥”)
दशप्रभागः । इति मेदिनी ॥ दुग्धशरस्य
नामान्तरम् । सन्नालिकः । दधिशरस्य नामा-
न्तरम् । दधिसारः । दधिर्लक्ष्मिः । कट्टरश्च ।
इति रत्नमालादयः ॥ लगविशेषः । कौडा इति
हिन्दी भाषा । (यथा, महाभारते । १ ।
१३८ । १५ ।

“आचार्यः कलसाज्जानो द्रोणः शस्त्रभर्ता-
वरः ।

गौतमस्यान्ववाये च शरस्तम्बाश्च गौतमः ॥”)
तत्पर्यायः । इषुः २ काष्ठः ३ बाणः ४ सुस्रः ५
तेजनः ६ गुल्फकः ७ । इति रत्नमाला ॥ उत-
कटः ८ शायकः ९ शूरः १० इक्षुप्रः ११
क्षुरिकापत्रः १२ विशिखः १३ । अस्य गुणाः ।
मृदुरत्वम् । सतिक्तत्वम् । कोष्णत्वम् । कफ-
शान्तिमदापहत्वम् । बलवीर्यकारित्वम् । निवृ-
त्तिविषयित्वम् । किञ्चिद्वातकारित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“भद्रसुस्रः शरो बाणस्तेजनश्चक्षुर्वेधनः ।
सुस्रो सुस्रान्तको बाणः शूलदर्भः सुमेधसः ॥
सुस्रद्वयस्य मधुरं तुवरं शिशिरं तथा ।
दाहदृष्ट्याविसर्पासम्भवस्वर्धनिरोगजित् ।
दोषत्रयहरं वृद्यं मेखलास्यपुण्यते ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

उशीरः । महापिच्छीतरुः । इति च राज-
निर्घण्टः ॥ हिंसा । इति शृङ्गावर्धदर्शनान् ॥
(ज्योतिषोक्तपञ्चमाङ्कः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
४ । २६४ ।

“वदस्वामिशराः शुद्धैरिषुवाणाग्निमायकाः ॥”)
शरजं, स्त्री, (शरात् जायते यत् तत् । जन् + डः ।)
हैयङ्गवीनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ नवनीतम् ।
इति केचित् ॥

शरजन्मा, [न्] पुं, (शरो शरवणे जन् । यस्य ।)
कार्तिकेयः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १३ । ३ ।
“उमादृषाङ्गौ शरजन्मना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा नृपः साच सुतेन मागधी
ननन्दतुस्तत्सदृशेन तनुसमौ ॥”)

शरटः, पुं, (शू + प्राकादित्वात् अटत् ।) कुसुम्भ-
शाकः । इति रत्नमाला ॥ ककलासः । इत्य-
मरटीका ॥ (यथा,—

“भद्रस्य कर्णा शरटः प्रविष्टः ॥”
इति ह्यास्यार्णवे ॥)

शरणं, स्त्री, (शृणाति दुःखमनेनेति । शृ + णुट् ।)
गृहम् । (यथा, महाभारते । १ । १०६ । ४ ।
“ततोऽम्बिकायां प्रथमं निवृत्तः सत्यवांसिभिः ।
दीप्यमानेषु दीपेषु शरणं प्रविशेत् ॥”)
रक्षिता । इत्यमरः ॥ (यथा, वैवाग्यशतके । ६१ ।

“तत्र संसारमसारं भज शरणं पार्वतीरमणम् ।
विश्वसिद्धिं श्रुतिशिखरं विश्वमिदं तव निदेश-
कम् ॥”)
रत्नम् । वधः । इति मेदिनी । घातकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
शरणा, स्त्री, प्रसारणी । इति शब्दरत्नावली ॥
शरणागतः, त्रि, (शरणमागतः प्राप्तः ।) शरणा-
पन्नः । तत्पर्यायः । शरणार्थकः २ अभिपन्नः ३
शरणार्थी ४ । इति त्रिकाण्डशेषः । तद्रत्नशा-
रणागतयोः गुणद्वयौ यथा,—
“शरणागतो भौतश्च हीनश्च शरणागतम् ।
यो न रत्नधर्मिष्ठः कुम्भीपाके वसेद्युगम् ।
राजस्यशतानाञ्च रक्षिता लभते फलम् ।
परमैश्वर्ययुक्तञ्च धर्मेण स भवेद्विह ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५५ अध्यायः ॥३॥
अपि च ।
“शरणागतरक्षां यः प्राणैरपि धनेरपि ।
कुरुते मानवो ज्ञानी तस्य पुण्यं निशामय ॥
भवेत्पापविनिर्मुक्तो ब्रह्महत्यासुखैरपि ।
आशुषोऽन्ते वनेनमोक्षं योगिनामपि दुर्लभम् ॥”
इति पाद्मि क्रियायोगसारे गङ्गामाहात्म्यं नाम
८ अध्यायः ॥ अन्यच्च ।
“लोभाद्देवाङ्गयादापि यस्यजेत् शरणागतम् ।
ब्रह्महत्यासमं तस्य पापमाहुर्मनीषिणः ॥
शास्त्रेषु निष्कृतिर्ह्येता महापातकिनामपि ।
शरणागतश्चातुस्तु न इहा निष्कृतिः कश्चित् ॥”
इति वृद्धिपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥
शरणार्थी, [न] त्रि, (शरणं अर्पयते इति ।
अर्थ + णिनिः ।) शरणागतः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १।१६३।१० ।
“आगतस्य गृहं त्यागकथेव शरणार्थिनः ।
याचमानस्य च वधो वृषांशो गर्हितो बुधैः ॥”)
शरणार्थकः, त्रि, (शरणार्थमर्पयति आत्मान-
मिति । अर्प + क्तुल् ।) शरणार्थकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
शरणिः, स्त्री, पत्न्याः । इत्यमरः ॥ सरन्वन्वेति
सरणिः नाम्नीति अग्निः इदन्नात् पञ्चे इपि
सरणी च ।
“सरणिः श्रोत्रिवक्त्रं नोरिति दन्त्यादौ रभसः ।”
श्रु स्रु मि हिंसने इत्यस्मात् पूर्ववदनौ शरणि-
स्त्राज्यादिश्च । शुभं शुभे प्रदीप्ति च शरणिः
पथि चावनाविति तालयादावजयः । इति
तट्टीकार्याभरतः ॥ पृष्ठी । इत्यजयः ॥ (हिंसां ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । ३१ । १६ ।
“इमामग्ने शरणिं मीष्टमो नः ।”
“हे अग्ने नो रक्षत्यन्विगीं इमामिदानीं
सन्ध्यादितान् शरणिं हिंसां व्रतलोपस्त्वाम् मीष्टमः
चमस्य ॥ ॥ ॥ शरणिं श्रु हिंसायामित्यस्मादौ-
कादिकः अग्निः प्रत्ययः ॥” इति तट्टीकार्याभरतः ॥
शरणी, स्त्री, (शरणि + वा डीष् ।) पत्न्याः ।
प्रसारणी । इति शब्दरत्नावली । जयनी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

शरत्कः, पुं, पत्नी । कासुकः । इति शब्दरत्नावली ॥
धूर्तः । शरटः । भूषणभेदः । इति मेदिनी ॥
चतुष्पात् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
शरत्कः, त्रि, (श्रुणाति भयमिति । श्रु हिंसा-
याम् + “श्रुत्वायौ च ।” उणा० ३ । १०१ । इति
अन्वः । यदा शरत्कमिव । शरत्क + “शाखा
दिभ्यो यः ।” ५।१।१०३ । इति यः ।) रक्षा-
कर्ता । यथा,—
“धियं सदा परिभवन्नमभौद्योहं
तीर्थान्मदं शिवविरिञ्चिभुतं शरत्कम् ।
भृत्यार्थिहं प्रथतपालभवात्स्वितोत्
वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
शरत्क्या, स्त्री, (शरत्क + टाप् ।) दुर्गा । यथा,—
“विधाभिभयभोरेषु शरत्क्यं स्मरणाद्यतः ।
शरत्क्या तेन सा देवी पुराणे परिपठ्यते ॥”
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ॥
शरत्क्यः, पुं, वारिदः । वातः । इति विश्वः ॥
भरत्क्यः । इति शब्दमाला ॥
शरत्, [र] स्त्री, (श्रु हिंसायाम् + “श्रु दृभ-
स्योऽदिः ।” उणा० १ । १२६ । इति अदिः ।)
वत्सरः । (यथा, रघुः । १० । १ ।
“पृथिवीं प्रासतस्तस्य पाकप्रासनतेजसः ।
किञ्चिदूनमनूहैः शरदाभयुतं ययौ ॥”)
ऋतुविशेषः । स चान्धिनकान्तिकमासद्वया-
त्मकः । इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । शरदा २
कालप्रभातः ३ । इति शब्दरत्नावली । काल-
प्रभातम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वर्षाव-
सानः ५ मेवान्तः ६ प्राट्ठत्ययः ७ । (यथा,
रघुः । ४ । २४ ।
“सरितः कुर्वन्ती गाधाः पथञ्चाश्रयानकर्हमान् ।
यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥”)
तत्र जलगुणाः ।
“वर्षासु नाभसं वारि सेवतोद्भिदमेव वा ।
सर्वं शरदि हेमन्ते तद्गामं सारसन्तु वा ॥” ॥
तत्र याज्ञवल्क्येय्या,—
“वसन्ते दक्षिणो वातो भवेत् वर्षासु पश्चिमः ।
उत्तरः शरदे काशे पूर्वो हेमन्तप्रेशरे ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥३॥
अपि च ।
“शरदश्चानभिष्वन्दि लघु तत्परिकीर्तितम् ।
हेमन्तिकं जलं क्षिप्रं वल्यं दृश्यं हितं गुरु ॥”
इति राजवल्लभः ॥३॥
वैद्यकमते भास्वान्निमासात्मकः । केचित्तु ।
“ऋतुषट्कं समाख्यातं रवे राशिषु संक्र-
मात् ॥
श्रीशो मेघद्वयौ प्रोक्तः प्राट्ठ मियुनकर्कटौ ।
सिंहकर्म्ये स्मृता वर्षा तुलाश्लोकयोः शरत् ।
घृष्टयोश्चैव हेमन्तो वसन्तः कुम्भीमौ ॥”
अन्व इति ।
“शिशिरः पुष्यसमयो श्रीशो वर्षा शरद्विभः ।
मासादिमासशुभैः स्युर्भवतः षट् क्रमादमी ॥”

तस्या गुणाः ।
“शरदुष्णा मितकर्मो वृषां मध्यवतावहा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥
तत्र जातफलम् ।
“नरः शरत्कं शकलव्यजन्ता
भवेत् सुकर्मो मनुजस्तरक्षी ।
शुचिः सुश्रीलो गुणवान् सुमानो
घनाम्बितो राजकुलप्रपन्नः ॥”
इति कौटिलीप्रदीपः ॥३॥
तत्र वर्णनीयानि यथा । चर्म्मपटुता । रवि-
पटुता । जलशुष्कता । अगस्त्यः । ह्रस्वः । इषः ।
सर्पः । सप्तच्छदः । पद्मम् । श्वेतमेघः । धान्यम् ।
शिशिपत्तमदपातः । इति कविकल्पलता ॥
शरत्कामी, [न] पुं, (शरदि शरत्काणे कामयते
कुक्कुरीमिति । कम + णिङ् + णिनिः ।) कुक्कुरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
शरत्क्यं, स्त्री, (शरदः पद्मम् ।) शिंताम्बीजम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
शरत्क्यं, [न] स्त्री, (शरदः पद्मं ।) कोजागर-
पूर्णिमा । यथा,—
“कोजागरः शरत्क्यं शरदी दूतपूर्णिमा ॥”
इति अटाधरः ॥
शरत्क्यं, स्त्री, (शरदः पुष्यम् ।) आहुल्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शरदुद्भवकुसुमम् ॥
शरदः, स्त्री, (श्रु + अदिः ।) शरत् । इत्यमरः ॥
शरदन्तः, पुं, (शरदः तदास्त्व-ऋतोरन्तो यस्मात् ।)
हेमन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शरदा, स्त्री, वत्सरः । शरदतुः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
शरद्विजं, त्रि, (शरदि जायते यत् । जन + ङः ।
“प्राट्ठशरत्कालदिवां जे ॥” ६ । ३ । १५ । इति
सप्तम्या अलुक् ।) शरत्कालजातम् । यथा,
“नद्यः प्राट्ठविजास्तु पीनसकफन्वासारिकाश-
प्रदाः
पथ्या वातकफापहाः शरदिजा हेमन्तजा
बुद्धिदः ।
सन्नापं श्रमयन्ति संविदधते श्रेष्ठिष्यवासन्तजा-
स्तृष्णादाहवमिभ्रमार्तिश्रमदा श्रीशे यथास्वं
गुणाः ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥
शरदुदाशयं, स्त्री, शरत्कालीनसरोवरम् । यथा,—
“शरदुदाशये साधुजातसत्-
सरधिषोदरश्रीसुधा इशा ।
सुरतनाथ तेऽशुक्लदासका
वरदं नम्रतो नेह किं वधः ॥”
इति श्रीभागवते । १० । ३१ । २ ॥
शरदुदाशये शरत्कालीनसरधि । इति श्रीधर-
स्वामी ॥
शरधिः, पुं, (शरा धीयन्तेऽस्मिन्निति । शर +
धा + “कर्मव्यधिकरणी च ।” ३ । ३ । ६३ ।
इति किः ।) तूष्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
राधेयकर्मपुरे । ३३ ।

शरम

• “धृत्वाङ्गि कवचं निबन्ध शरदिं क्त्वा पुरी
माधवं
कामः केरवनाम्बोदयधिया धुन्वन् धनु-
धीवति ॥”))
शरपुञ्जा, स्त्री पुं, (शरस्य पुञ्जेव आकृतिर्यस्याः ।)
नीलीवृत्ताकृतितृचविशेषः । शरफोका इति
हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । काकपुञ्जा २ बाण-
पुञ्जा ३ रघुपुञ्जा ४ प्रायकपुञ्जा ५ रघुपुञ्जा
६ । तस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्षि-
वातवजापहत्वम् । श्वेताया गुणाऽऽत्त्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“शरपुञ्जो यज्ञन्त्रीहृद्युल्लङ्घयविषापहः ।
तिलः कषायः कासास्रज्वरन्धासहरो लः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
बाणस्य पक्षे, पुं । (स्त्री, यन्त्रविशेषः । यथा,
संश्रुते । १ । ७ । “तेषां गच्छुपदशरपुञ्जसर्प-
पणवद्विग्रसुखे हे हे एषमव्युह्वनपालनाह-
रकार्यसुदृष्टिरे ॥”))
शर(ल)भः, पुं, (श्रद्धयाति हिनस्तीति । श्र-
याम् + “कृष्टृश्लिकलिगार्ध्वोऽभच् ॥” उणा०
३ । १२२ । इति अभच् ।) जगन्त्रविशेषः ।
इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । महाभ्रमः २ महा-
स्वप्नी ३ महामनाः ४ अष्टपादः ५ महाविहः
६ मगखी ७ पर्यन्ताश्रयः ८ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अस्य लक्षणं यथा,—
“अष्टपादुह्वनयन ऊर्ध्वपादचतुष्टयः ।
तं सिंहं हनुमागच्छन्सुनेस्तस्य निवेशनम् ॥”
इति महाभारतम् । १२ । ११७ । १२ ॥
करभः । (यथा, ऋतुसंहारे । १ । २३ ।
“भ्रमति श्वययुधः सन्तस्तोयमिच्छन्
शरभकुलमजिघं प्रोहरयन्तु कृपात् ॥”))
वानरविशेषः । इति मेदिनी । उक्त्वा । इति
जटाधरः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते ।
१३ । १४६ । ५२ ।
“अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो हविहरिः ॥”
दशपुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । ५५ । २६ ।
“शरभः शूलभक्षेव ख्यातचक्रमसौ तथा ।
एते ज्ञाता दनोर्विश्वे दानवाः परिकीर्त्तताः ॥”
नागविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । ५७ । ११ ।
“विहङ्गः शरभो मेघः प्रमोदः संहता-
पनः ॥”))
शरभूः, पुं, (शरे शरवणे भूवत्परिचयः ।)
कार्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥
शरमयं, त्रि, (शरस्य विकारोऽवयवो वा । शर +
“निचं वृहशरादिभ्यः ॥” ४ । ३ । १४४ । इति
मयट् ।) शरनिर्मितम् । यथा,—
“शरमयवर्हिषा कुशमयवर्हिषाधवत् ॥” इति
स्तुतिः ॥
शरमलः, पुं, (शरे शरवणे मल इव ।) पक्षि-
विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । गोशालिक इति
भाषा । (शरं बाणनिक्षेपादौ मलः ।) बाण-
योहा च ।

शरारिः

शरयुः, } स्त्री, नदीविशेषः । इति हिन्दुप-
शरयुः, } कोषः । इत्यसादिरयं शब्दः । इति
बहुसम्मतः ॥
शरलः, त्रि, विगीतः । स्वच्छन्द्यः । वृत्तविशेषः,
पुं । इति सारस्वताभिधानम् । इत्यसादिरय्य-
मिति बहुसम्मतः ॥
शरलकं, स्त्री, जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शरवणोद्भवः, पुं, (शरवणे उद्भवो यस्य ।) कार्त्तिके-
यः । इति केचित् । (यथा, महाभारते ।
३ । २३१ । ८ ।
“खचारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवणोद्भवः ॥”))
शरवाणिः, पुं, शरसुखम् । पदातिः । शरजीवी ।
इति हेमचन्द्रः ॥
शरयं, स्त्री, (शरवे हिंसायै बाणशिक्षायै वा
साधु । शर + “उगवादिभ्यो यत् ॥” ५ । १ । २ ।
इति यत् । यदा, शरान् अयति । के + ङः ।)
जलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे, ७ । २७ ।
“विदधाति जनतामनःशरय-
वधपटुमन्मथयापनाद्गङ्गाम् ॥”))
शराघातः, पुं, (शरस्याघातः ।) बाणाघातः ।
तत्पर्यायः । प्रचलाकः २ । इति जटाधरः ॥
शराटिः, स्त्री, (शरं जलं अटति प्राप्नोतीति ।
अट् + ट् ।) शरालिपची । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
शराङ्गिः, स्त्री, शरालिपची । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
शरानिः, स्त्री, (शरं जलमतीति । अत +
इत् ।) शरालिपची । इत्यमरटीकायां रामा-
श्रमः ॥
शराभ्यासः, पुं, (शराभ्यामभ्यासः ।) बाणशिक्षा ।
तत्पर्यायः । उपासनम् २ । इत्यमरः ॥ विक-
र्षणम् ३ खरली ४ शस्त्राभ्यासः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥
शरारिः, पुं, (शरं जलं ऋच्छतीति । ऋगतौ +
“अच् इः ॥” इति इः ।) शरालिपची । तत्प-
र्यायः । आटिः २ आङ्गिः ३ । इत्यमरः ॥
आङ्गो ४ शराङ्गी ५ आङ्गिका ६ शराली ७
शरालिः ८ शराटिः ९ शरालिका १० । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, ऋतुसंहारे । ४ । ६ ।
“प्रपुङ्गनीतोत्पलश्रीभितानि
शरारिकादम्बविघ्नितानि ।
प्रसन्नतोयानि सशैवलाणि
सरांसि चेतांसि हरन्ति यूनाम् ॥”))
अस्य गुणाः । पवनापहत्वम् । क्षिप्तत्वम् ।
सहजत्वम् । उष्णत्वम् । वातरक्तहरत्वम् ।
हिमत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
“हंससारसकाचापवक्रकौशशरारिकाः ।
नन्दीसुखीसकादम्बाः वजाकाट्याः श्रवाः
स्तुताः ॥
श्रवाः पित्तहराः जिग्धा मधुरा गुरवो हिमाः ।
वातश्लेष्मप्रदाश्चापि वजशुक्रकराः सराः ॥”
इति भूवप्रकाशः ॥

शरास्यं

शरासः, त्रि, (श्रद्धयातीति । श्र + “श्रवन्तो-
रासः ॥” ३ । २ । ७३ । इति आसः ।) हिंसः
इत्यमरः ॥
शरारोपः, पुं, (शरस्थारोपो यस्मिन् ।) धनुः ।
इति जटाधरः ॥
शरालिः, स्त्री, शरारिपची । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
शरालिका, स्त्री, शरारिपची । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
शराली, स्त्री, शरारिपची । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
शरावः, पुं स्त्री, (शरं जलं अवति रक्षतीति ।
अव रक्षणे + अच् ।) नृत्यान्विशेषः । शरा
इति भाषा । तत्पर्यायः । वर्द्धमानकः २ ।
इत्यमरः ॥ मार्त्तिकः ३ सरावः ४ शरालि-
निरम् ५ पार्थिवम् ६ नृत्तास्यम् ७ । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, आर्यावर्षप्रथाम् ।
१२६ ।
“उदितेऽपि तुहिनगच्छने गगनप्रान्ते न
दीप्यते तपनः ।
कठिनघृतपूरपूर्णे शरावशरदि प्रदीप इव ॥”))
कुडवद्वयपरिमाणम् । तत्तु चतुःषष्टितोल-
कात्मकम् । सेर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मानिका २ । इति शब्दमाज्ञा वैद्यकपरि-
भाषा च ॥
शरावती, स्त्री, (शरास्यन्विशेषाः सन्वस्था-
मिति । शर + मतुप् । “शरादीनाञ्च ॥” ६ ।
३ । १२० । इति दीर्घः ।) नदीविशेषः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ६ । २० ।
“शरावतीं पयोष्णीञ्च वेत्सी भीमरथीमपि ॥”
जवस्य राजधानी । यथा, रघुः । १ । ५ । ६७ ।
“स निवेश कुशावत्यां रिपुनागाकुशं कुशम् ।
शरावत्यां सतां स्तैः जनितान्मूलवं जवम् ॥”))
शरावर्द्ध, स्त्री, (शरावस्य अर्द्धम् ।) कुडवपरि-
माणम् । तत्तु षाड्विंशतोलकात्मकम् । आधसेर
इति भाषा । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
शराश्रयः, पुं, (शराश्यामश्रयः ।) तुणः । इति
हेमचन्द्रः ॥
शरासनं, स्त्री, (शरा अस्यन्ने चिप्यन्नेऽनेनेति ।
अस + करणे लुट् ।) धनुः । इत्यमरः ॥
(यथा, रघुः । ३ । ५२ ।
“स एवसुक्ता मधवन्तसुश्रवः
करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ॥”
पुं, धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, महा-
भारते । १ । ११७ । ४ ।
“चित्रोपचित्रौ चित्राचक्षारचित्रः शरा-
सनः ॥”))
शरास्यं, स्त्री (शरा अस्यन्नेऽनेनेति । असु +,
यत् ।) धनुः । यथा,—
“चिच्छेद तस्य तान् वायान् शरास्यञ्च मुहा-
सुने ।
युधुधातेऽतिस्वरञ्चौ परशरवधैषणौ ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे जैमिनिखण्डं पुराणं परि-
पूर्णेम् ॥
शरिमा, [न] पुं, (शृङ्गाति यौवनमिति । शृ +
“हृष्टृष्टस्तृष्टृभ्य इमणिष्” उणा० ४।१२७।
इति इमणिष् ।) प्रभवः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुगादिशक्तिः ॥
शरी, स्त्री, शरकालगम् । इति भावप्रकाशः ॥
शरीरं, स्त्री, (शृ + “कृष्टृष्टकृष्टिपटिष्ठीभ्य
ईरन्” उणा० ४।३०। इति ईरन् ।)
श्रीर्ष्येते रोगादिना यत् । तत्पर्यायः । कले-
वरम् २ गात्रम् ३ वपुः ४ संज्ञनम् ५ वर्षम् ६
विग्रहः ७ कायः ८ देहः ९ मूर्तिः १० तनुः
११ तनूः १२ इत्यमरः ॥ जैत्रम् १३ पुरम् १४
घनः १५ अङ्गम् १६ पिण्डम् १७ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ भूतात्मा १८ स्वर्गलोकेशः १९
स्कन्धः २० पङ्कजः २१ कुलम् २२ बलम् २३
आत्मा २४ । इति जटाधरः ॥ स्कन्धम् २५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ इन्द्रियायतनम् २६ भूः
२७ मूर्तिमत् २८ करणम् २९ वेरम् ३०
सञ्चरः ३१ बन्धः ३२ पुङ्गवम् ३३ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ * ॥ शरीरधर्मा यथा,—
“शरीरे भस्मसाद्भूते प्रतिविम्बः स चात्मनः ।
जीवस्तत्रान्तरीक्षस्य उवाच विनयं विसुम् ॥
जीव उवाच ।
सदुक्तिर्वा कदुक्तिर्वा कोपः सन्तोष एव च ।
लोभो मोहश्च कामश्च क्षुत्पिपासादिकश्च यत् ॥
स्यौख्यं काश्यञ्च नाशश्च दृश्यादृश्यं समुद्भवम् ।
सर्वं शरीरधर्मस्य न जीवस्य न चात्मनः ॥
सर्वं रजस्तम इति शरीरं त्रिगुणात्मकम् ।
तच्च नानाप्रकारञ्च प्रबोध कथयामि ते ॥
किञ्चित् सत्त्वातिरिक्तञ्च किञ्चिदेव रजो-
रधिकम् ।
तमोऽतिरिक्तं किञ्चिच्च न समं कुत्रचिन्मने ॥
सत्त्वाद्या च सुक्तीच्छा कर्मच्छा च रजो-
गुणात् ।
तमोगुणाज्जीवहिंसा कोपोऽहङ्कार एव च ॥
कोपान् कदुक्तिनियतं कदुक्त्या शत्रुता भवेत् ।
तया चाप्रियता सद्यः शत्रुः कः कस्य भूतले ॥
को वा प्रियोऽप्रियो वा कः किं मित्रं को
रिपुर्भुवि ।
इन्द्रियाणि च जीवानि सर्वत्र शत्रुमित्रयोः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २४ अः ॥ * ॥
अथ स्त्रीपुंसयोः सर्वाङ्गानि पादाद्यादिशिरः-
पर्यन्तानि । प्रपदम् १ अङ्गुलीः २ गुल्फः ३
पाण्ड्यः ४ जङ्गा ५ जातु ६ ऊरुः ७ वङ्गः ८
कटिः ९ त्रिकम् १० नितम्बः ११ स्फिक १२
वस्तिः १३ उपस्थः १४ ककुन्दरम् १५ जघनम्
१६ जठरम् १७ नाभिः १८ वलि १९ स्तनः २०
शूचकम् २१ कोडम् २२ रीम २३ कक्षः २४
अंसः २५ वक्षः २६ दोः २७ पार्श्वः २८
प्रगण्डः २९ कुर्परः ३० हस्तः ३१ प्रकीष्टः ३२
अश्विबन्धः ३३ अङ्गुलिः ३४ अङ्गुष्ठः ३५ करभः

३६ नखः ३७ पञ्च ३८ चपेटकः ३९ कण्ठः ४०
शिरोग्रिः ४१ श्मश्रु ४२ सुखम् ४३ अङ्गुष्ठः ४४
चिबुकम् ४५ हनुः ४६ स्तनम् ४७ तालु ४८
रदः ४९ जिह्वा ५० नासा ५१ भ्रूः ५२ गण्डः
५३ लोचनम् ५४ अपाङ्गः ५५ तारा ५६
कणः ५७ भालः ५८ मस्तकम् ५९ केशः ६० ।
इति कविकल्पलता * * * ॥
परमेश्वरशरीरतो देवानामुत्पत्तिर्था,—
“सर्वे देवाः सपितरो ब्रह्मादास्त्राष्टमध्यगाः ।
विष्णोः सकाशादुत्पन्ना इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥
अपिस्तथाश्विनौ गौरी गणवक्तो भुजङ्गमः ।
कार्तिकेयस्तथाद्विधौ भान्तरो दुर्गया सह ॥
द्विधौ धनपतिर्विष्णुधर्मौ रुद्रः शश्री तथा ।
पितरश्चेति संभूताः प्राधान्येन जगत्पतेः ॥
हिरण्यगर्भस्य तनौ सर्वे एव समुद्भवाः ।
पृथक् पृथक् ततो गर्भं वहमानाः समन्ततः ॥
अहं योग्यस्त्वहं याच्य इति तेषां स्वनो महान् ।
श्रूयते देवसमितौ सृष्ट्वसागरसमितः ॥
तेषां विवदमानानां बह्वहत्याय पार्थिव ।
उवाच मां यजस्विति ध्यायध्वं मामिति जुवन् ॥
प्राजापत्यमिदं नूनं शरीरं मदिगा हतम् ।
विनाशसुपपद्येत यतो नाहं महानहम् ॥
एवमुक्त्वा शरीरन् त्वत्का बह्वह्निर्ययौ ।
निर्गतोऽपि ततस्तस्मिन्स्त्वं शरीरं न श्रीर्यते ॥
ततोऽश्विनौ मूर्तिमन्तौ प्राणापानशरीरगौ ।
आवां प्रधानाविवेकश्चतुर्थाव्यवसरो ॥
एवमुक्त्वा शरीरं तौ विहाय कश्चिदास्थितौ ।
तथोरपि चयं जन्वा क्षीणं तनुपुरमास्थितः ॥
तन्वैवात्रवौजौरी प्राधान्यमपि संस्थितम् ।
साध्येवमुक्त्वा क्षेत्रात्तु निश्चक्राम बहिः शुभा ॥
तथा विनापि तन् क्षेत्रं वागूनं खवतिष्ठते ।
ततो गणपतिर्वाक्यमाकाशास्थोऽब्रवीत्तदा ॥
न मया रहितं किञ्चिच्छरीरस्थोऽपि दूरतः ।
कालान्तरेऽप्येवमुक्त्वा सोऽपि निष्क्रम्य देहतः ॥
पृथग्भूतस्तथाप्येतच्छरीरं नाप्यनीवशत् ।
विना सांख्यश्च तस्मिन् तथापि न विशीर्यते ॥
शुषिरेस्तु विह्वीनस्तु दृष्ट्वा क्षेत्रं खवस्थितम् ।
शरीरधातवः सर्वे ते श्रुत्वाक्यमेव हि ॥
अस्माभिर्धानिरिक्तस्य न शरीरस्य धारणम् ।
भवतीत्येवमुक्त्वा तं जहूः सर्वे शरीरिणः ॥
तेषां पेतमपि क्षेत्रं पुरुषेण प्रपालते ।
तद्दृष्ट्वा त्वब्रवीत् स्कन्दः सोऽहङ्कारः प्रकी-
र्तितः ॥
मया विना शरीरस्य सम्भ तिरपि नेष्यते ।
एवमुक्त्वा शरीरान् तोशयतः पृथक् स्थितः ॥
तेनाक्षतेन तन् क्षेत्रं विना सुक्तवदास्थितम् ।
तद्दृष्ट्वा कुपितो भागुः स आदित्यः प्रकीर्तितः ॥
मया विना कथं क्षेत्रमिमं जगमपीष्यते ।
एवमुक्त्वा यथातः स तच्छरीरं न श्रीर्यते ॥
ततः कामादित्याय गणो मालकसंज्ञितः ।
न मया अतिरिक्तस्य शरीरस्य खवस्थितिः ॥
एवमुक्त्वा स यातस्तु शरीरं तन्न श्रीर्यते ।

ततो मायाब्रवीत् कोपात् सा च दुर्गा प्रकी-
र्तिता ॥
न मयास्य विना भूतिरित्युक्त्वा तर्ह्ये पुनः ।
ततो दिशः समस्तस्युक्त्वा खववषो महत् ॥
नास्माभी रहितं कायं भवतीति न संशयः ।
अतस्त आगताः काष्ठा अपयानाः अयात्तदा ॥
ततो धनपतिर्वायुर्मध्ये तत्पुक्तसम्भवः ।
शरीरस्येति सांख्येयसुक्ता स्कन्दानगोऽभवत् ॥
ततो विष्णोर्मनो ब्रूयात् नायं देहो मया विना ।
अणमप्युत्पद्ये स्थातुमित्युक्त्वा तर्ह्ये पुनः ॥
ततो धर्म्मोऽब्रवीत् सर्वमिदं पालितवाहनम् ।
इदानीं मय्युपगते कथमेतद्दिव्यव्यति ।
एवमुक्त्वा गते धर्म्मे तच्छरीरं न श्रीर्यते ॥
ततोऽब्रवीन्महादेवस्वायत्तो भूतनायकः ।
महत्संज्ञो मया हीनं शरीरं नो भवेद्यथा ॥
एवमुक्त्वा गतः शम्भुस्तच्छरीरं न श्रीर्यते ॥
तद्दृष्ट्वा पितरश्चोत्सुक्त्वाचा यावदस्मभिः ॥
प्राणान्तरेभिरेतच्च शरीरं श्रीर्यते ध्रुवम् ।
एवमुक्त्वा तु तं देहं त्वत्कालज्ञानमागताः ॥
अग्निः प्राणः अपानश्च आकाशश्चैव धातवः ।
क्षेत्रं तद्दृष्ट्वाकारो भागुः कामाद्यो मया ॥
काष्ठा वायुश्चिबुकधर्म्मो शम्भुश्चैवेन्द्रियार्थकाः ।
एतेऽस्मिन्सु तत् क्षेत्रं सुक्ताविव सुसंस्थितम् ॥
सोमेन पाल्यमानस्तु पुरुषेणैन्द्ररूपिणा ।
एवं खवस्थिते सोमे षोडशात्मन्याश्चरं ॥
प्राखतत्र गुणोपेतं क्षेत्रसुत्याय यद्भवत् ।
प्रागवस्यं शरीरस्तु दृष्ट्वा सर्वज्ञपालितम् ॥
ताः क्षेत्रदेवताः सर्वा वैलस्यं भावमाश्रिताः
तमेवं तुष्टुवुः सर्वास्तं देवं परमेश्वरम् ॥”
इति वाराहे महान्तपोपाख्याननामाध्यायः * * *
शरीरात् यथा,—
“शरीरमापः सोमश्च विविधं चाज्ञसुष्यते ।
प्राणो ह्यपिस्तथादित्यस्त्रिभोक्ता एक एव तु ॥”
इति गारुडे २१५ अध्यायः * * * ॥
मानसकायिकक्षेत्रसाध्यव्रतं यथा,—
धरगुवाच ।
“कथमाराध्यसे देव भक्तमहद्भिर्नरेर्विभो ।
स्त्रीभिर्वा सर्वमेतस्मिं शंस त्वं भूतभावन ॥
वाराह उवाच ।
भावसाध्यस्त्वं देवि न विस्तेन अपैरहम् ।
साध्यस्तथापि भूतानां कायकेशं वदामि ते ॥
कर्मणा मनसा वाचा मच्चित्तो यो नरो
भवेत् ।
तस्य व्रतानि वक्ष्येऽहं विविधानि निबोध मे ॥
अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमकल्मषता ।
एतानि मानसान्याहुर्व्रतानि तु धराधरे ॥
एकभक्तं तथा नक्तसुपवासादिकश्च यत् ।
तत् सर्वं कायिकं पुंसो व्रतं भवति नाकथा ॥”
इति वाराहे सत्यतपोपाख्याननामाध्यायः ॥
शरीरजः, पुं, (शरीरान् जायते इति । जग +
जः ।) रोगः । कामदेवः । (यथा, महा-
भारते । १ । १०० । ५६ ।

• “नाकामयत तं दातुं वरं दाशाय शाल्मुः ।
शरीरजेन तीव्रिण दृश्यमानोऽपि भारतः ॥”
पुत्रः । इति धरणिः । (यथा, महाभारते ।
१३ । २४ । ४ ।
“इति पृष्टो मया राजन् पराशरशरीरजः ।
अत्रवीरपुणो धर्म्मं निःसंशयमनुसमम् ॥”)
देहजाते, चि । यथा,—
“शरीरजे कर्मदोषैर्यानि स्यावतरतां नरः ।
वाचिकैः पक्षिण्यतां मानसैरन्त्यजातिनाम् ॥”
इति प्रायश्चित्तत्वम् ॥
शरीरसंस्कारः, पुं, (शरीरस्य संस्कारः ।) देह-
संस्कारकर्म । शरीरस्य शोभनं मार्जनम् ॥
शरीरावरणं स्त्री, (शरीरस्य आवरणम् ।) कर्म ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कायवेदनम् ॥ (वर्म्म ।
यथा, महाभारते । ७ । १८५ । ४० ।
“विचित्रैर्विधाकारैः शरीरावरणैरपि ।
विचित्रैश्च रथैर्भ्रमैश्चैतेषु गजवाजिभिः ॥”)
शरीरी [न] पुं, (शरीरमस्यास्तीति । शरीर +
इति ।) शरीरविशेषः । तत्पण्यायः ।
“भवोद्भवौ च प्राणौ तु शरीरिजन्यजन्तवः ।
प्राणश्चेतनो जन्मो चित्तन्तु हृदयं मनः ॥”
इति जटाधरः ॥
शरीरिलक्षणं यथा,—
“गर्माश्रयगतं शुक्रमार्तवं जीवसंज्ञकः ।
प्रकृतिः सविकारा च तत् सर्वं गर्भसंज्ञकम् ॥
कालेन वर्द्धितो गर्भो यद्वाङ्गोपाङ्गसंयुतः ।
भवेत्तदा स सुनिभिः शरीरीति निगद्यते ॥”
अङ्गोपाङ्गसंयुतः अङ्गोपाङ्गः ।
“तस्य त्वङ्गान्युपाङ्गानि ज्ञात्वा सुशुभशास्त्रतः ।
मस्तकादभिधीयन्ते शिष्याः श्रेष्ठतः यत्नतः ॥
आद्यमङ्गं शिरः प्रोक्तं तदुपाङ्गानि कुन्तलाः ।
तस्यान्तर्मस्तुङ्गञ्च ललाटभृगुं तथा ॥
नेत्रद्वयं तयोरेतन्नेत्रैश्च द्वे कर्णौनिके ।
दृष्टद्वयं कर्णगोलौ श्वेतभागी च वर्त्मनि ॥
पद्माश्रयपाङ्गौ शङ्खौ च कर्णौ नक्ष्त्रकुलोद्भयम् ।
पाण्डिद्वयं कपोलौ च नासिका च प्रकीर्तिता ॥
शीठधरौ च स्तब्धौ सुखं तालु हृद्युदयम् ।
दन्ताश्च दन्तवेष्टाश्च रसना चिबुकं गलः ॥
द्वितीयमङ्गं ग्रीवा तु यया सृष्टिं विधायते ।
तृतीयं बाहुयुगलं तदुपाङ्गान्यथो ब्रुवे ॥
तस्योपरि मनो स्कन्धौ प्रगखौ भवन्स्त्वधः ।
कपोलियुग्मं तदधः प्रकोष्ठयुगलं तथा ॥
मणिवन्धौ तले हस्तौ तथोश्चाङ्गुलयो दश ।
नखाश्च दश ते स्याद्या दश च्छेद्याः प्रकीर्तिताः ॥
चतुर्थमङ्गं वक्ष्ये तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे ।
स्तनौ पुंसस्तथा नाभ्यां विशेष उभयोरयम् ॥
यौवनागमने नाभ्यां पीवरौ भवतः स्तनौ ।
गर्भवत्याः प्रसूतायास्तावतो जीरपूरितौ ॥
हृदयं पुच्छरौकेण सदृशं स्यादधोमुखम् ।
जायतस्तद्विकसति स्वपतस्तु निमीलति ॥
आश्रयस्तत्तु जीवस्य चेतनास्थानसुप्तमम् ।
अतस्तस्मिन्मोक्षमपि प्राप्तिनः प्रखपन्ति हि ॥”

चेतनास्थानसुप्तममिति अयमभिप्रायः ।
“चेतनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सन्नियः ।
केशलोमनखाग्रामर्मलं द्रव्यगुणोर्विना ॥”
इत्युक्तवता भरकेश सकलं शरीरं चेतनास्थान-
सुक्तं तदपेक्षया हृदयं विशेषतश्चेतनावस्थान-
मिति ।
“कथयोर्वचनमोः सन्धी जन्तुणी समुदाहृते ।
कचे उभे समाख्याते तयोः स्याताश्च वचनौ ॥
उदरं पक्षमं भागं घट्टं पार्श्वद्वयं मतम् ।
सपृष्ठवंशं पृष्ठत्वं समस्तं सप्तमं स्मृतम् ॥”
उपाङ्गानि च कथन्ते तानि जानीहि यत्नतः ॥
श्रीणिताज्जायते ज्ञोहा वामनो हृदयादधः ।
रक्तवाहिशिराणां स मूलं ख्यातो महर्षिभिः ॥
हृदयादामतोऽधश्च फुफ्फुसो रक्तफेणः ।
अधो दक्षिणतश्चापि हृदयादयत्नतः स्थितिः ॥
तत्तु रङ्गकपित्तस्य स्थानं श्रीणितं मतम् ।
अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात् क्रोम तिष्ठति ।
जलवाहिशिरामूलं त्र्यणाच्छादनकल्पितम् ॥”
क्रोम तिलकं एतत्तु वातरक्तजम् । अत्राह च
वृहवागमटः ।
“रक्तादिलसंयुक्तात् कालीयक समुद्भवः ।”
इति ।
“मेदःश्रीणितयोः साराद्दृक्कथंयुगलं भवेत् ।
तौ तु पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्यस्य मेदसः ॥
उक्ताः साहाय्यथो यामाः पुंसामन्वाणि,
स्वरिभिः ।
अहंयामेन ह्येनानि योषितोऽन्वाणि निर्दिष्टम् ॥
उल्लुक्कश्च कटो चापि त्रिकं वस्त्रिश्च वचनौ ।
कच्छराणां प्रोक्तः स्यान्मेदराणां वीर्यस्रजयोः ।
स एव गर्भस्थाधानं कुप्याङ्गभाश्रये स्थिताः ॥
प्राहनाभ्यास्तथार्थानिस्त्रावर्त्ता सा च कीर्तिता ।
तस्यास्तनीये त्वावर्त्तं गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥
वृषणी भवतः सारात् कफाद्वर्त्मामेदसाम् ।
वीर्यवाहिशिराधारी तौ मतो पौरुषावहौ ॥
गुदस्य मानं सर्वस्य सर्वं स्याच्चतुरङ्गुलम् ।
तत्र स्युञ्जलयस्त्रिसः शङ्खावर्त्तनिभास्तु ताः ॥
प्रवाहिणी भवेत् पूर्वा साहाय्युल्लुमिता मता ।
उत्सृज्जनी तु तदधः सा साहाय्युल्लुसम्भिता ॥
तस्या अधःशम्बरणी स्यादेकाङ्गुलधम्भिता ।
अर्द्धाङ्गुलप्रमाणत्वं बुधैर्गुदमुखं मतम् ॥
मनोत्वर्गस्य मार्गोऽयं पायुर्द्वे विनिर्मितः ।
पुंसः प्रोथो स्मृतौ यौ तु तौ नितम्बौ च
थोपितः ॥
तयोः कुङ्कुन्दरे स्यातां सकृधनी त्वङ्गमद्यम् ।
तदुपाङ्गानि च ब्रूमो जानुनी पिण्डिकाद्वयम् ॥
जङ्घे द्वे घुटिके पाणौ तं च प्रपदे तथा ।
पादावङ्गुलयस्त्रय दश तासां नखा दश ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(चैत्रज्ञो जीवात्मा । यथा, मनुः । १ । ५३ ।
“तस्मिन् स्वपितु तु स्वस्य कर्मात्मानः शरी-
रिणः ।
स्वकर्मेभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च स्वानिन्दच्छति ॥”)

शर्करः, पुं, (शृङ्ग हिंसायाम् + “शृङ्गस्त्रिद्विष्य-
सीति ।” उणा० १ । ११ । इति उः ।) क्रोधः ।
वञ्चम् । इति मेदिनी ॥ बाणः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ आयुधम् । इति सिद्धाभक्तौमुद्रा-
सुगादिशक्तिः ॥ (हिंसा । यथा, अखिरे । ६ ।
२७ । ६ ।
“वृत्तीवन्तः शरवे पत्यमानाः ।”
“शरवे हिंसाये ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
गन्धर्वविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
१२३ । ५५ ।
“विश्ववसुभूमन्व्यश्च सुचन्द्रश्च शरुक्षथा ॥”
हिंसके, चि । यथा, तत्रैव । ७ । ७१ । १ ।
“द्विवा नक्तं शरुमस्तद्युथेतम् ॥”
“शरुं हिंसकम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
शरेष्टः, पुं, आन्नः । इति जटाधरः ॥
शर्करकः, पुं, (शर्कर + “शृङ्गकठेति ।” १ ।
२ । ८० । इत्यनेन कः ।) मधुरजस्वीरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
शर्करजा स्त्री, (शर्कराज्जायते इति जन + जः ।
स्त्रियां टाप् ।) सिताखण्डः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
शर्करा, स्त्री, खण्डविक्रान्तिः । चिनी इति भाषा ।
तत्पण्यायः । सिता २ । इत्यमरः ॥ शुक्लोपला ३
शुक्ला ४ सितोपला ५ । इति रत्नमला ॥
भीनाखी ६ श्वेता ७ मत्स्यखिका ८ अहि-
च्छेत्ता ९ सुसिकता १० गुडोद्भवा ११ । अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाह-
श्रमरक्तदोषभ्रान्तिक्रमिकोपनाशित्वम् । इति
साधारणशर्करागुणाः ॥ * ॥
अथ शर्कराविशेषगुणाः ।
“स्निग्धा पुष्टकशर्करा हितकरौ क्षीणे क्षये-
रौचके
चक्षुष्या बलवर्द्धनी सुमधुरा रूक्षा च वंश-
क्षया ।
श्र्या हृदिबलप्रदा श्रमहरा श्यामेक्षुजा
शीतला
स्निग्धा कान्तिकरी रसालजनिता रक्तक्षुजा
पित्तजिन् ॥”
इति पञ्चक्षुशर्करागुणाः ॥ * ॥
“यावनाली हिमोत्पन्ना हिमाली हिमशर्करा ।
सुदशर्करिका क्षुदा गुडश्चा जलविन्दजा ॥
हिमजा शर्करा गौल्या सोक्ता त्रिक्ताति-
पिच्छिला ।
वातघ्नी सारिका रूक्षा दाहपित्तासदायिनी ॥”
इति यावनालशर्करागुणाः ॥ * ॥
“शीतजान्या कर्करजा माधवी मधुशर्करा ।
मानिका शर्करा प्रोक्ता सिताखण्डश्च खण्डकः ॥
सिताखण्डोऽतिमधुरश्चक्षुष्यश्च हिनाशनः ।
कुलजगकफश्वासदृक्कापित्तासदोषशुन ॥
यवासशर्करा त्वन्या सुधामोदकमोदकः ।
तवराजः खण्डसारः खण्डजा खण्डमोदकः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

शर्करा

अपि च ।

“मत्स्यक्रिकाः खल्वसिता गुणमेधा यथोत्तरम् ।
विमलाः शीतलाः शिथ्या गुल्माः खादुतराः
सराः ॥

वृथास्तवाचतचीगरक्तपित्तानिजापहाः ।
मत्स्यक्री यादृशी वक्ष्या कथाया वातजिदु-
गुरुः ॥

खल्वं गुरु सरं रथं वातघ्नं वलपुष्टिदम् ।
सितोपला सरा गुल्मी वातघ्नी न कफप्रदा ॥”
इति पथ्यापथ्यविवेकः ॥३॥

अन्यच्च ।

“शर्करा चरपित्ताहृद्वृद्धिर्दृष्टिषापहा ।
दृष्ट्यान्नक्षत्रराजस्तु चरदाहासपित्तशुत् ।
लसिकाफाणितगुरुखल्वमत्स्यक्रिकासिताः ।
निर्मला लघुवो चैयाः शीतवीर्या यथोत्तरम् ।
यथा यथेषां वैमल्यं भवेच्छैलं तथा तथा ॥”
इति राजवल्लभः ॥३॥

किञ्च ।

“खल्वन्तु सिकतारूपं सुश्वेतं शर्करा सिता ।
सिता सुमधुरा रथ्या वातपित्तासदाहृजित् ।
मृच्छाहृदिन्वरान् हन्ति सुशीता शुक्र-
कारिणी ॥३॥

भवेन्मधुसिता शीता रक्तपित्तहरी लघुः ।
सितोपला सरा लघु वातपित्तहरी हिमा ॥३॥
मधुजा शर्करा कृत्वा कफपित्तहरी गुरुः ।
हृद्यतीसारदृक्दाहरक्तक्षतुरा हिमा ॥
यथा यथेषां निर्मेक्यं मधुरत्वं तथा तथा ।
खेदलाघवशैत्वानि रसलक्ष तथा तथा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥३॥

उपला । कर्पराशः । (यथा, महाभारते ।
३ । ५५ । २ ।

“ततो वायुर्निहान् शीघ्रो नीचैः शर्करवर्षणः ॥”
शर्करान्वितदेशः । रोगभेदः । शकलम् । इति
मेदिनी । शर्करारोगस्य निदानचिकित्सादि-
र्न चक्रशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (कूर्मचक्रस्य पुच्छदेश-
स्थितदेशविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । ३५ ।
“तारशुरा ह्यङ्गत्तकाः शर्कराः शास्त्र-
वैद्यकाः ॥”)

शर्कराचक्रः, पुं, (शर्करामयोऽचलः ।) दानार्थ-
लक्षिमशर्करामयाचलविशेषः । अस्य विवरणं
पर्वतशब्दे द्रष्टव्यम् ।

शर्कराधेनुः, स्त्री, (शर्कराभिर्निर्मिता धेनुः ।)
दानार्थशर्करानिर्मितधेनुः । तद्विधिर्यथा,—
श्रीहोतोवाच ।

“तदस्य शर्कराधेनुं शृणु राजन् यथार्थतः ।
अनुजिमे मञ्जोष्ठे कृष्णाजिनकृशोत्तरं ।
धेनुं शर्करया राजन् कृत्वा भारचतुष्टयम् ।
उत्तमा कथ्यते सद्भिश्चतुर्थेण वल्लकम् ॥
तद्वहं मध्यमा प्रोक्ता कनिष्ठा भारकेषु तु ।
तद्वत् वत्सं प्रकुर्वीत चतुर्थेणैव तत्पतः ॥
अथ कुर्यादष्टप्रतेरुदुं वृपतिवत्तम ।
खश्रवा कारयेद्दधेनुं यथात्मानं न पीडयेत् ॥

शर्करा

शर्करा

सर्वधीजानि संख्याय चतुर्दशु समन्ततः ।
शौचवर्गसुखश्रद्धाभि मौक्तिकानयने तथा ।
गुडेन तु सुखं कार्यं विज्ञा पित्तमयो तथा ।
कमलं पद्मसुखेण कच्छाभरकभूषितम् ॥
इक्षुपादां रीष्यसुरां नवनीतमयस्तगीम् ।
प्रशस्तपत्रश्रवणां सितचामरभूषिताम् ॥

पञ्चरत्नसमायुक्तां वखेराच्छादितां तथा ।
गन्धपुष्पैरलङ्कय ब्राह्मण्याय कुटुम्बिने ॥
श्रोत्रियाय दरिद्राय साधुत्ताय धीमते ।
वेदवेदाङ्गविदुषे आहिताग्निविश्रुततः ।
अदुष्टाय प्रदातव्या न तु मल्लरिणे वृष ॥
अयने विद्युवे पुण्ये यतीपाते शशिशये ।
यस्य पुण्येषु कालेषु यदृच्छा वा सदापयेत् ॥

सत्यात्रन्तु हिजं दृष्ट्वा आगतं श्रोत्रियं यजे ।
तादृशाय प्रदातव्या पुच्छदेशे विद्युत् च ॥
पूर्वाभिमुखमास्थाय अथवा स उदङ्मुखः ।
गां पूर्वाभिमुखीं कृत्वा वल्लसुत्तरतो न्यसेत् ॥
दानकाले तु ये मन्त्रास्त्रान् पठित्वा समपयेत् ॥
संपूज्य विधिवद्विपं सुदिकाकर्णभूषणः ॥

खश्रवा दक्षिणां दत्त्वा वित्तश्राव्यविवर्जितः ।
हस्ते तु दक्षिणां दत्त्वा गन्धपुष्पसचन्दनाम् ॥
धेनुं समपयेत्तस्य सुखश्च न विनोकेयेत् ।
यकाहं शर्कराहारी ब्राह्मणश्चिद्विनं वसेत् ॥
सर्वपापहरा धेनुः सर्वकामप्रदायिनी ।
सर्वकामसम्पदस्तु जायते नात्र संशयः ।
दीयमानां प्रशंसन्ति ते यानि परमां गतिम् ॥
य इदं शृणुयाद्भक्त्या पठते वापि मानवः ।
सुख्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं च गच्छति ॥”

इति वाराहे शर्कराधेनुमाहात्म्यनामाध्यायः ॥
शर्कराप्रभा, स्त्री, (शर्करैव प्रभा यस्याः ।) जिनानां
नरकविशेषः । यथा,—
“रत्नशर्करावास्तुकापङ्कधूममप्रभा ।
महात्मप्रभा वेद्यधोऽधो नरकभूमयः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

शर्करावृन्दः, पुं स्त्री, (शर्करावद्वृन्दः ।) सुदरोग-
विशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
“प्राप्य भीषं शिराः स्याद्युं भेदः श्लेष्मा तथाजिह्वः ।
गन्धिं करोत्यसौ भिन्नो मधुसर्पिर्वैषानिभम् ॥
खवत्याखावमल्यर्थं तत्र दृढं मनोऽनिलः ।
मांसं विशोष्य यथितं शर्करां जनयत्यतः ॥
दुर्गन्धस्त्रिप्रमल्यर्थं नानाषणं ततः शिराः ।
अवन्ति सहसा रक्तं तं विन्ध्याच्छर्करावृन्दम् ॥
शर्करा बालुकातुल्या । तच्चिकित्सा यथा,—
“मेरोऽवृन्दविधानेन साधयेच्छर्करावृन्दम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

शर्करावान्, [त] त्रि, (शर्करा विद्यतेऽस्मिन् । “देशे-
लुबिलचौ च ॥” ५ । ० । १०५ । इति मनुः ।)
कर्पराशवहृत्प्रदेशः । तत्पर्यायः । शर्करा २
शर्करिलः ३ शर्करैः ४ । इत्यमरः ॥

शर्करासप्तमी, स्त्री, (शर्कराया दानविधायिका
सप्तमी ।) वैशाखीशुक्ला सप्तमी । तत्र व्रतविधि-
र्यथा,—

शर्करा

शुभर उवाच ।

“शर्करासप्तमीं वश्ये तद्वत् कल्पवनाश्रीनीम् ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं यथावर्णं प्रजायते ॥
माधवस्य सिते पक्षे सप्तम्यां शुक्लपक्षतः ॥
प्रातः खात्वा तिलैः शुक्लैः शुक्लमाख्यानु-
शेषैः ॥

स्यच्छिले पशुमालिख्य कुङ्कुमेन सकर्णिकम् ।
तस्मै नमः सवित्रे तु गन्धपुष्पं निवेदयेत् ॥
स्यापयेद्दक्षुम्बश्च शर्करापात्रसंयुतम् ।
शुक्लवखेरलङ्कय शुक्लमाख्यानुशेषैः ॥
सुवर्णांशसमायुक्तं मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥
विश्ववेदमयो यस्मात् वेदवादीति पठ्यते ।
त्वमेवान्तसर्वस्वमतः कान्तिं प्रयच्छ मे ॥

पञ्चमयं ततः पीत्वा स्वपित्तं पार्श्वतः पित्तौ ।
शौरसक्तं स्मरन्नास्ते पुराणश्रवणेन च ॥
अहोरात्रे गते पश्चात् अष्टम्यां क्षतनैःकिकः ।
तत् सर्वं वेदविदुषे ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
भोजयेच्छक्तितो विप्रान् शर्कराहृतपायसैः ।
सुश्रीतातेलवणं स्वयमप्यथ वाग्यतः ॥
अनेन विधिना सर्वं मांसि मांसि समाचरेत् ॥
संवत्सरान्ते शयनं शर्कराकलसाश्रितम् ॥
सर्वोपस्कारसंयुक्तं तथैकां गां पर्याखीनीम् ॥
गृह्यच्च शक्तितो दद्यात् समस्तोपस्कारान्वितम् ॥
सहस्रेणाथ निष्काणां कृत्वा दद्यात् श्रुतेन वा ॥
दशभिन्वाथ निष्काणां तदर्द्धेणाथ शक्तितः ॥
सुवर्णांशः प्रदातव्यः पूर्ववक्त्रवाचनम् ॥
वित्तश्राव्यं न कुर्वीत कुर्वन् दीर्घं समयुते ॥
अन्तं पिबतो वक्त्रान् सूर्यस्यान्तविन्दवः ॥
निपेतुर्ये तदुत्थामी शालिसुत्रेचवः स्मृताः ॥
शर्करापरमस्त्रादिस्तुसारोऽन्ततामकः ॥
इहा रवेरतः पुण्या शर्कराहृद्यकथयोः ॥
शर्करासप्तमी चैषा वाजपेयफलप्रदा ॥
सर्वदुःखोपशमनीं पुत्रसन्ततिवर्द्धनीम् ॥
यः कुर्यात् परया भक्त्या स परं ब्रह्म गच्छति ॥
कल्पमेकं वसेत् स्वर्गं ततो यानि महत् पदम् ॥
इदमनघं शृणोति यः स्मरेद्वा
परिपठतीह दिवाकरस्य लोके ।
मतिमपि च ददाति सोऽपि
दैवैरमरवधूजनमालया च पूज्यः ॥”
इति मात्स्ये ७० अध्यायः ॥

शर्करिकाः, त्रि, (शर्करा विद्यते अस्मिन् ।
“बुच्छकठजिजेति ॥” ४ । ० । १ । इति कुसुदा-
दित्वात् ठक् ।) शर्करावान् । इति विद्वान्त-
कौमुदी ।

शर्करिलः, त्रि, (शर्करा विद्यते अस्मिन् । “श्रे-
लुबिलचौ च ॥” ५ । २ । १०५ । इति इलच् ।)
शर्करावान् । इत्यमरः ॥

शर्करी, स्त्री, कृन्दोविशेषः । नदी । मेखला । इति
हस्तलिखितमेदिनी । खेखनी । इति घरणिः ॥
सुद्राङ्गनमेदिनीहेमचन्द्रयोः रेफशुभ्रादिककार-
मध्यपाठः । अस्या विवरणं शर्कराशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

शर्मा

शर्करोदकं, स्त्री, (शर्करायुक्तसुदकम् ।) शर्करा-
युक्तजलम् । चिन्निरपाना इति शरवत् इति च
भाषा । यथा,—
“अलेन शीतलेनेव धोलिता शुभशर्करा ।
एलाजवङ्गकपूर्वरमिचैश्च समन्विता ॥
शर्करोदकनाम्नेतत् प्रसिद्धं विदुषां सुखे ।
शर्करोदकमाख्यातं शुक्लं शिशिरं सरम् ॥
बल्यं बन्धुं जघु खाडु वातपित्तासनाशनम् ।
शर्करांश्चर्हिहृषादाहृष्यवरशान्तिकरं परम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
शर्ङ्गः, पुं, (श्ङ्गं शब्दकृतसाधाश्च + घञ्) अपा-
नोत्सर्गः । श्ङ्गधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
(तेषः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । १ । १२ ।
“प्र शर्ङ्गं आर्षं प्रथमं विप्रया ॥”
“शर्ङ्गस्तेजः ।” इति तद्गाथे सायणः ॥
सम्बद्धः । यथा, तत्रैव । १ । ६४ । १ ।
“तृष्णे शर्ङ्गाय सुमखाय वेधसे ।”
“शर्ङ्गाय सम्बद्धाय ।” इति तद्गाथे सायणः ॥
प्रसहजशीले, त्रि । यथा, तत्रैव । १ । ३७ । ६
“प्रवः शर्ङ्गाय हृष्यये त्वेष दुन्नाय शुश्रुषी ।”
“शर्ङ्गाय प्रसहजशीलाय ।” इति तद्गाथे सायणः ॥
शर्ङ्गजहः, पुं, (शर्ङ्गं जहातीति । हा + “एजेः
खश्” ॥ २ । २ । २८ । इत्यत्र । “वातशुनीति-
कशर्ङ्गत्विति ।” खश् । “अरुर्हिषद्वजन्त्यति ।”
६ । २ । ६७ । इति सुम् ।) माघः । यथा ।
शर्ङ्गं आर्षं जहाति इति शर्ङ्गजहो माघः ।
इति सुमबोध्याकरणटीकायां दुर्गादासः ॥
शर्ङ्गनं, स्त्री, (शर्ङ्गं + ङुट् ।) अधोवायुः । इति
मनुटीकायां कल्लूक-भट्टः ॥ वातकर्म इति
भाषा ॥
शर्ङ्गं, हिंसे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ शर्ङ्गंति ।
इति दुर्गादासः ॥
शर्मे, [नृ] स्त्री, (शृ + “सर्वधातुभ्यो मनिन् ।”
उणा० ४ । १४४ । इति मनिन् ।) सुखम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २५ । ४ ।
“तस्मा अग्निभारतः शर्मे यं सतु ।”
“शर्मे सुखम् ।” इति तद्गाथे सायणः ॥ यथाच
कथासरित्सागरे । ७८ । ४६ ।
“स्वामिभक्तस्त्रेतस्य शर्म्नापायमिमं शृणु ॥”
तदिति, त्रि । इहम् । इति निघण्टुः । २ । ४ ॥
यथाच ऋग्वेदे । ३ । १३ । ४ ।
“स नः शर्म्नाश्च वीतयेत्प्रियं च्छतु शक्तमा ।”
“शर्म्नाश्चि शर्मेप्रस्यो यद्वाचो ह्याया शर्मेति
तन्नामसु पाठात् ।” इति तद्गाथे सायणः ॥
शर्म्ना, [नृ] पुं, (श्दगात्प्रभूमिति । शृ + “सर्व-
धातुभ्यो मनिन् ।” उणा० ४ । १४४ । इति
मनिन् ।) ब्राह्मणस्योपाधिविशेषः । यथा,—
“शर्मेन्नर्ष्यादिके कार्यं शर्म्ना तर्पणकर्मणि ।
शर्मेयोश्चय्यकाले च पितृणां दत्तमचयम् ॥”
शर्मेन्नित्यनेन गोत्रसम्बन्धनामानि पितृणां परि-
कल्पयन्नित्येकवाक्यतया शर्मेनात् नाम प्रतीयते ।
तथा च विष्णुपुराणम् ।

शर्मा

“ततश्च नाम कुर्वीत पितेव दशमेऽहनि ।
देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मेवर्म्नादिसंयुतम् ॥”
देवात् पूर्वं नराख्यं नरनाम तच्च विशिष्टं शर्मे-
युतम् । एतच्च विप्रपरम् ।
“शर्म्ना देवश्च विप्रस्य वर्मे जाता त भूभुजः ।
भूतिर्देवश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥”
इति यमवचनात् ॥
अत्र चकारेण देवशर्मेयोः ससुचयः । अत्रापि
शर्म्नाद्यन्ततामाह प्रातातपः ॥
“शर्म्नात् ब्राह्मणस्य स्यादशर्म्नात् क्षत्रियस्य च ।
धनान्तश्चैव वैश्यस्य दासान्तं चान्तजन्मनः ॥”
इति श्राद्धतन्त्रम् ॥
(तथा च विष्णुपुराणे । ३ । १० । ८—९ ।
“ततश्च नाम कुर्वीत पितेव दशमेऽहनि ;
देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मेवर्म्नादिसंयुतम् ॥
शर्मेति ब्राह्मणस्योक्तं वर्मेति क्षत्रियसंश्रयम् ।
गुप्तदासतात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥”
“दशमेऽहनि अतीति इति श्रेष्ठः । तच्चाशी-
चान्तोपलक्षणम् । अत्रैव कालान्तरमप्याह ।
यथा,—
‘नामधेयं दशम्याच्च केचिद्विष्णुनि पार्थिव ।
द्वादश्यामथवा रात्र्यां मासे पूर्णं तथापरे ॥’
इति ॥
देवपूर्वं कुलदेवतानामपूर्वंकं कुलदेवतासम्बन्धं
नाम कुर्वीत इति शर्कोक्तेः । नराख्यं पुरुषवाच-
कम् । तत्र प्रान्त शर्मेवर्म्नादिसंयुतम् । यथा,
सोमशर्मेना इन्द्रवर्मेना चन्द्रवर्मेना चन्द्रगुप्तः
शिवदासः इत्यादि ।” इति तट्टीकायां स्वामी ॥
“तत्रादौ नाम निर्णयः ।
‘शर्मेति ब्राह्मणस्योक्तं वर्मेति क्षत्रियसंश्रयम् ।
गुप्तदासतात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥”
इत्यनेति पदस्वरसेन यद्यपि शर्मेपदात्मकमेव
नामावगम्यते तथापि तावन्मात्रं न नाम किन्तु
तदनामेति निर्णयते इत्यत्र चतुरस्रं इत्यादि
यद्दर्शनात् । एवञ्च हरिशर्मेना नारायण-
शर्मेत्यादि सिध्यति शर्मेपदमात्रात्मकत्वात् त-
न्नामश्चतुरस्रता न स्यादेव । तथाच नारा-
यणादिपदशर्मेपदाभ्यां निर्णयतेव नाम इत्य-
रादिकन्तु शर्मेपूर्वप्रतीकमात्रमेव अतएव
दानादौ नामोच्चारणे चैत्रशर्मेणे इत्येव
श्रयते । गोभिलः ।
‘शर्मेन्नर्ष्यादिके कार्यं शर्म्ना तर्पणकर्मणि ।
शर्मेयोश्चय्यकाले स्यादेवं कुर्वन् सृष्टति ।’
इदमप्युत्तरप्रतीकमात्रपरमुक्तमस्तेन सङ्केतमूल-
त्वात् । एतेन शर्मे सुखनीयमिति कर्केदर्शनात् ।
शर्मेपदमर्थपरं तेन शुभङ्करेत्यादौव नामेवपास्तं
गोभिलविरोधात् । कर्केनुपूर्वप्रतीकमात्रपरम् ।
तेन शुभङ्करशर्म्नाभौमशर्मेत्यादि सिध्यति एवञ्च
हृद्यकथे चैतादृशमेव नाम तेषां प्रयोच्यम् ।
अपवादकाभावादिति । अत्रैव मनुः ।
‘मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम् ।
वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु कुशुभितम् ॥

शर्माणी

शर्मेउद्गात्रगणस्य स्याद्गात्रो रचासमन्वितम् ।
स्त्रीणां सुखीयमकरं विद्यच्छार्धं मनोहरम् ।
मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाश्रीन्वादाभिधानवत् ॥
शर्मेवर्मेप्रभृतीनि उत्तरपदानि काव्याणीति
मनुटीकापि । स्त्रीनाम तु यशोदादेवीत्यादि
स्त्रीणां दान्तमित्यपि पूर्वप्रतीकमात्रपरम् ॥
वैश्यस्य गुप्तान्तमिति तु पराशरः । एवञ्च
दानादौ चैत्रशर्मेणे ब्राह्मणायेत्यादि स्वरूपं
वाक्यम् ॥” इति हेतुनिर्णयः ॥ *)
शर्मेरः, पुं, वस्त्रभेदः । इति धरणिः ॥
शर्मेरा, स्त्री, दारुहरिद्रा । इति धरणिः ॥
शर्मेया, स्त्री, रात्रिः । यथा,—
“त्रियामा शर्मेरी शर्मेया चयनी चयदा चपा ।”
इति भरतधृतवाचस्पतिः ॥
(इत्युः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४ । ४ ।
“शर्मेयामसना मनुदून् ।” शर्मेया इववः शर-
मय्यः । इति यास्कः ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥
अङ्गुलिः । यथा, तत्रैव । ६ । ११० । ५ ।
“शर्मेभिर्नभरमायोगमन्वयोः ।”
“शर्मेभिरङ्गुलीभिः ।” इति तद्गाथे सायणः ॥)
शर्मेयान्तिः, पुं, वैवस्वतमनुपुत्रः । तस्य पुत्र आनर्तः ।
यथा,—
“आनर्तो नाम शर्मेयान्तिः सुकन्या नाम हारिका ।
आनर्तस्याभवत् पुत्रो रोचमाणः प्रतापवान् ।
आनर्तो नाम देशोऽभून्नगरी च कुशस्थली ॥”
इति मातृङ्गे १२ अध्यायः ॥
(अस्य विशेषविवरणं भागवते । ८ । १३ ।
एवं ६ । १ । अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥)
शर्मे, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) शर्मेति । इति दुर्गादासः ॥
शर्मेः, पुं, (श्दगाति सर्वाः प्रजाः संहरति प्रलये
संहारयति वा भक्तानां पापानि । शृ + “कृ
गृ शृ दृ भ्यो वः ।” उणा० १ । १५५ । इति वः ।)
शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुवंशे ।
११ । ६३ ।
“कतिचिद्वनिपालः शर्मेरीः शर्मेकल्पः ॥”)
दन्धसादिरप्ययम् । विष्णुः । यथा,—
“शर्मेः सन्धः शिवः स्यात्सर्वादिनिधिरचयः ॥”
इति तस्य सङ्ख्यनामस्तोत्रम् ॥
शर्मेरं, स्त्री, तमः । कन्दर्पः । इति संक्षिप्तसारो-
द्यादिरितिः ॥
शर्मेरी, स्त्री, (श्दगाति देष्टामिति शृ + “कृग-
शृ दृ भ्यो वः ।” उणा० २ । १२३ ।
इति वरच् । विष्वात्स्वीच् ।) रात्रिः । इत्यमरः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ५ । ५२ । ३ ।
“अतिस्कन्दन्ति शर्मेरीः ॥”)
योषित् । इति मेदिनी ॥ हरिद्रा । इति विश्वः ॥
सन्ध्या । इति संक्षिप्तसारोद्यादिरितिः ॥
शर्मेला, स्त्री, तोमराक्षम् । इत्यमरटीकायां
रायसुकुटः ॥ दन्धसादिरप्ययम् ॥
शर्मेणी, स्त्री, (शर्मेस्य भार्या । “इन्द्रवैश्व-
भवेति ।” ४ । १ । ४६ । इति ङीष् ।) पार्वती ।

शुलभः

शुलाटः

शुल्यः

इति हेमचन्द्रः । (यथा, कथाविरह्यागरे । १ । ५८ ।

“निपत्य पादयोस्ताभ्यां जयया सङ्घे बोधिता ।
शापान् प्रति शूर्वाणी शून्यैश्चनमन्नवौत् ॥”
इत्यसादिरुप्यर्थं शब्दः ॥

शुशरीकः, पुं, (शु + “शुपृञ्जां हेरक् चाभ्या-
सस्य ।” उणा० ४।१६। इति ईकन् द्वित्वमभ्यासस्य
रक् ष ।) हिंस्रः । खलः । इत्युयादिकोषः ॥
अन्वः । मङ्गलाभरणम् । अलिः । इति वंशिप्र-
सारोयादिरुप्यर्थः ॥

शुल, वेगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) शुलति । इति दुर्गादासः ॥

शुल, क ड श्याये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड, शुलयते पङ्क्तिं
धीरः । इति दुर्गादासः ॥

शुल, ड चलने । कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-च-ईट् ।) ड, शुलते ।
चलनं कल्पः । कृतिरिह संवरणम् । इति
दुर्गादासः ॥

शुल, ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ज, शुलः शुलः । इति
दुर्गादासः ॥

शुलं, क्ली, (शुल + “ज्वलितकसन्निभ्यो णः ।” ३ ।
१ । १४० । इति णः ।) शुलकीलीम । सजाव-
कांटा इति भाषा । तत्पर्यायः । शुलकी २
शुलकम् ३ । इत्यमरः ॥

शुलः, पुं, शुलकम् । शुलौ । चित्रभेदः । ब्रह्मा ।
इति मेदिनीशब्दरत्नावली । कुन्नाशम् । इति
त्रिकाशेषः ॥ उद्ः । इति हेमचन्द्रः ॥
(वासुकिवृषीयसर्पविशेषः । यथा, महाभारते ।
१ । ५७ । ५ ।

“कोटिशो मानसः पूरुः शुलः पातो हलीमकः ॥”
शुलशुराजपुत्रः । यथा, भागवते । ६।२२।२८।
“शुलश्च शुलनोरासीत् गङ्गायां भीष्म आत्म-
वान् ॥”

शुल्यराजः । यथा, भागवते । १ । १५ । १६ ।
“नमृचिर्गणेशश्चैश्वर्याजिकार्यः ॥”
कंसामात्यः । यथा, तत्रैव । १० । ३६ । २१ ।
“ततो मुष्टिकचाङ्गरशुलतोशुलकादिकान् ॥”

शुलकः, पुं, मर्कटः । इति त्रिकाशेषः ॥ माकड्वा
इति भाषा ॥

शुलङ्गः, पुं, लोकापालः । लवणविशेषः । इत्यु-
यादिकोषः ॥

शुलभः, पुं, (शुल + “लुशु शुलकलिगर्हभ्यो-
ऽभच् ॥” उणा० ३ । १२२ । इति अभच् ।)
कीटविशेषः । फडिं इति पङ्गपाल इति च
भाषा । तत्पर्यायः । पतङ्गः २ । इत्यमरः ॥
पत्राङ्गः ३ पत्राङ्गः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
स तु ईतिविशेषः । यथा,—

“अतिष्ठिरनाट्टिः शुलभा म्बिकाः खगाः ।
शुलाचमाश्च राजानः षड्भित्तै इत्ययः स्तुताः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(अक्षरविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८८ ।
“शुलभः शुलभश्चैव विप्रचित्तश्च वीर्यवान् ॥”)

शुलकं, क्ली, (शुल चलनसंवरणयोः + इशादित्वात्
कलः ।) शुलम् । इत्यमरः ॥

शुलकी, स्त्री, (शुल + गौरादित्वात्प्रातिपत्त्याद्वा
डीष् ।) शुलम् । इत्यमरः ॥ शुली । इति राज-
निघण्टुः ॥

शुलाका, स्त्री, (शुल + “बलाकायश्च ।” उणा०
४।१४ । इति आकः । स्त्रियां टाप् ।) शल्यम् ।
मदनदन्तः । शारिका । शुलकी । इत्यादि-
काष्ठौ । (यथा, गुणगीतायाम् ।

“अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाङ्गनशुलाकया ।
चक्षुरन्नीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥”)
शरः । इति मेदिनी । आलेख्यकूर्चिका । इति
हेमचन्द्रः ॥ अस्थि । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शुलाकापरि, च, शुलाकाक्रीडार्यां पराजयः ।
यथा “अथशुलाकावस्थाः परिषा ॥” २।१।२०।
दूतयवहारे पराजये एवायं समासः । अन्ते
विपरीतं दृत्तम् । अक्षपरि । एवं शुलाका-
परि । एकपरि । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
अपि च । नन्वेकस्याद्यस्य शुलाकाया वा
दूतैरन्यथापातनमित्यर्थे अक्षपरि शुलाकापरि
इत्ययथीभावेऽप्यस्तिधोरथयगर्भत्वेऽपि अथय-
पूर्वत्वाभावात् । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

शुलाकापुरुषाः, पुं, बौद्धानां त्रिषष्टिवपुरुषाः ।
तत्र द्वादश चक्रवर्तिनः । चतुर्भिश्चतिर्जिनाः ।
नव वासुदेवाः । नव बलदेवाः । नव प्रति-
वासुदेवाश्च । यथा,—

“यः सर्वमङ्गलस्यैशो राजसूयश्च योऽयजत् ।
चक्रवर्ती चार्द्धभौमस्ते तु द्वादश भारते ॥
व्याधिभिर्भरतक्षत्र सगरस्तु सुमित्रभूः ।
मघवा वैजयिथान्सेननृपनन्दनः ॥
सनत्कुमारोऽथ शान्तिकुन्दुरोजिना अपि ।
शुभूमस्तु कार्त्तवीर्यः पद्मः पद्मोत्तरात्मजः ॥
हरिष्यो हरिसुतो जयो विजयनन्दनः ।
ब्रह्मसुवर्णचरतः सर्वे चेष्टाकुर्वन्महाः ॥
प्राजापत्यश्चिह्नोऽथ हिह्णो ब्रह्मसम्भवः ।
स्यम्भु रुद्रतनयः सोमभूः पुरुषोत्तमः ॥
शैविः पुरुषसिंहोऽथ महाधीरः ससुहवः ।
स्यात् पुरुषपुष्करौकौ दत्तोऽपिः सिंहनन्दनः ॥
नारायणो दाशरथिः लघुस्तु वसुदेवभूः ।
वासुदेवा अमी लघु नव मुक्ता बलात्मनी ॥
अचलो विजयो भद्रः सुप्रभश्च सुदर्शनः ।
आनन्दो नन्दनः पद्मो रामो विष्णुद्विषसमी ॥
अश्वघोषक्षारकश्च मेरुको मधुरैव च ।
निशुम्भवलिप्रादलङ्केशमगधेश्वराः ॥

जिनः सह त्रिषष्टिः स्युः शुलाकापुरुषा अमी ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

शुलाटः, पुं, शकटपरिमाणम् । यथा,—

“तुलापलशतं तासां विंशत्या भार आन्वितः ।
शकटः शकटोन्मश्च शुलाटस्ते दशान्वितः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

शुलाटः, त्रि, अपकफजम् । इत्यमरः । २।४।५५
(यथा, सुश्रुते । १ । ४३ ।

“मदनशुलाटु चूर्णांश्वेव वा बङ्गवरन्धकोप-
युक्तानि मधुलवणयुक्तानौति ॥”

शुलाटुः, पुं, मूलविशेषः । इत्युयादिकोषः ॥ विश्वः ।
इति राजनिघण्टुः ॥

शुलाभोजिः, पुं, उद्ः । इति हेमचन्द्रः ॥

शुलाशु, क्ली, सुगन्धद्रव्यविशेषः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

शुलाशुकः, त्रि, शुलाशुना क्रीतं वस्तु । यथा ।
“शुलाशुनोऽन्यतरस्याम् ॥” ४।४।५४ । इति
पञ्चे टक् । शुलाशुकः । शुलाशुकी । शुला-
शुकः । शुलाशुकी । शुलाशु सुगन्धद्रव्य-
विशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शुली, स्त्री, (शुलं शुलकीलोम अन्वयस्या इति ।
शुल + अच् । डीष् ।) खल्यशल्यकः । तत्-
पर्यायः । शुलली २ आवित् ३ । अस्य मसि-
गुणाः । गुबलम् । खिभलम् । श्रुतललम् ।
कफपित्तनाशित्वञ्च । इति राजनिघण्टुः ॥

शुल्लं, क्ली, (शुल चलने कृतौ + “एन्भीका-
पाश्र्वत्यातिमर्त्विभ्यः कन् ॥” उणा० ३ । ४३ ।
इति कन् ।) खलम् । वल्लकम् । इत्यमरः ॥
मत्स्यत्वक् । आदस इति भाषा । यथा,—

“शुल्लं स्यात् वल्लके खल्ले शुल्लकम् मत्स्य-
वल्लके ॥”
इति भरतदृष्टकोषः ॥

(यथा, महाभारते । १२ । ३६ । २३ ।
“अभत्या ब्राह्मणेर्मत्याः शुल्लकेर्धे वै विव-
र्जिताः ॥”)

शुल्लकं, क्ली, मत्स्यवल्लकम् । वल्लकम् । शुल-
धातोः कलच्प्रत्ययेन निव्यञ्जेतेत् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

शुल्लकी, [न] पुं, (शुल्लकमस्यास्तीति । शुल्लक +
इति ।) मत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

शुल्लकी, [न] पुं, (शुल्लकमस्यास्तीति । शुल्लक +
इति ।) मत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

शुल्यदा, } स्त्री, मेदा । इति राजनिघण्टुः ॥
शुल्यपरिष्का, }

शुल्य, ड कत्यने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ड, शुल्यते । कत्यनं
प्रशंसा । इति दुर्गादासः ॥

शुल्यलिः, पुं, शास्त्रलीट्टः । (यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । २३ । १३ । “शास्त्रलिर्वृद्धा ॥”
“शास्त्रलिर्वृषविशेषो वृद्धा त्वामवतु शुल्यलि-
र्वनस्पतीनां वार्षष्ठं वृद्धंते इति श्रुतेः ॥” इति
तद्भाष्यम् ॥)

शुल्यली, स्त्री, शास्त्रलिट्टः । यथा,—

“शुल्यलिः स्यात् शुल्यलिश्च शास्त्रली शुल्यली
तथा ॥”
इति भरतदृष्टकोषः ॥

शुल्यं, क्ली, (शुलति चलन्तीति । शुल + “शानवि-
वर्षसिपयस्यौति ॥” उणा० ४ । १०७ । इति

षः।) चूडः। रघुः। (यथा, रघुः। ६।७५।

• “शब्दप्रोक्तं प्रेष्य सङ्गम् स्तुतिपुत्रं तापादन्तःशब्द इवासीत् चित्तिपोरपि ॥”) तोमरम्। इति मेदिनी। वंशकम्बिका। इति विश्वः। दुःखम्। दुःखात्मम्। इति शब्द-रत्नावली। पापम्। इति त्रिकाण्डशेषः। अस्ति। यथा। अथ शब्दोद्धारविधिः।

“स्तुतिचिन्ता मन्दिरभूमिमादौ निस्त्राय तोयावधि यत्नतन्ताम्। कुर्वीत शब्दालामयथा वृमानं श्वात्वाथवा प्रश्नवशादिभिश्चः। दूर्वाप्रबालाक्षतपुष्पपाणिः मुचिः मुचिं देवविदं समेत्। पृच्छेद्विनीतो मधुरस्वरेण

• शब्दास्तु तत्त्वं भवने तदीशः। ततः प्रश्नादिभो वचनं सन्वार्यो यत्नतोयथा। क्रमात् पुष्पापगादेव फलानां ब्राह्मणादितः। प्रश्नो धरणी धारिणी करौ च तदनन्तरं। न भूयै नम इत्येव मन्त्रो वक्षिप्रियान्तकः।” वक्षिप्रिया स्वाहा।

“मन्त्रेणानेन कठिनीमभिमन्त्रा विभाजयेत्। नवधा सदनक्षेत्रं तथा पञ्चादिवेखयेत्। व-क-च-त-ए-हाः श-प-धा नव चैत् प्रश्ना-क्षराणि जायन्ते।

प्रागादिकोष्ठे नवके चर्वास्ति शब्दालाख्यानं।

प्रश्ने वकारः पुरतो नरास्ति ब्रवीति शब्दं मरकप्रदायि। चौकीशद्वेणोरगहेतुः शब्द-प्रदं ककारः खरशब्दमस्यौ। यास्यां चकारः प्रवगास्ति वेद्य प्रभोर्विनाशं प्रकरोति शब्दम्। रचोदिशि आस्तिगृहस्थितानां महद्भयं वक्ति स्तुतिचिन्तितः। एः प्राग्दिग्घस्यि शिशोर्ब्रवीति शब्दं प्रवासादृष्टमेव शब्दम्।

• हो वायुकोष्ठी नररूपमस्य दारिद्र्यमिच्छयत्कृद्भिधत्ते।”

धनपदिशि शकारः प्राह विप्रास्ति वित्त-क्षयक्षय प्रकारो वक्ति शब्दास्ति शम्भौ। तदिह कुलविनाशं गोधनानाश्च हानिं वितरति गृहनाथस्यापि गुप्तस्य देवेः।

यो मध्यभागे भसितं कपालं कालायसं चाह कुलक्षयाय। यत्रादपास्यान्धना प्रमाणं सन्नेन तथ्यं कथयामि शब्दो।

इन्द्रचौजवेशाने शब्दां सार्द्धकरे कटौ। वक्ष्यन्तकजुवेरेषु पुरुषे मध्यवातयोः।”

क्षेत्रीपुराणम्।

“पुरुषाधःस्थितं शब्दां न गृहे दोषदं भवेत्। प्रासादे दोषदं शब्दां भवेद्दुःखावज्जलान्तकम्। गृहदाम्भोऽतिककृतैः स्वान्धे यदि जायते।

शब्दं त्वपनयेत्तत्र प्रासादे भवनेऽपि वा।”

इति शब्दोत्तत्त्वम् ॥ * ॥

सप्त शब्दानि यथा,— “वृषो न हरिसेवको अयमनो न लघ्यापकः कविर्न सुरजित् कविः श्रुतगुर्न सदैवः। गुणी न भगवत्परो रसिकधीर्न लघ्याश्रयः स न व्रजजनानुगो जगति सप्त शब्दानि च ॥” इति पाद्मोत्तरखण्डे १०० अध्यायः ॥

शब्दः, पुं, (शब्द गती + यः।) मदनवृत्तः। आवित्। इत्यमरः। (यथा, भागवते। ७।२।२२। “इका वराहा महिधर्तृशब्दा गोपुच्छशालावृत्तकर्मकटाश्च ॥”) वृषभेदः। स तु युधिष्ठिरमातुलः। (अयं हि दुर्योधनेन कापस्यात् वशीकृतः कुरुपाण्डवयुद्धे दुर्योधनपक्षं समाश्रयत्। यथा, महाभारते। १।२।२१६।

“मद्राजश्च राजानमायानं पाण्डवान् प्रति। उपहारैर्वचयित्वा वत्सन्विव सुयोधनः। वरदं तं वरं वने साहाय्यं क्रियतां मम। शब्दास्तौ प्रतिश्रुत् जगामोद्दिश्य पाण्डवान् ॥” कर्णाज्जुनयोर्द्वैरथयुद्धे शब्दास्तौ कर्णतेजो भङ्ग-करणे प्रतिज्ञा। यथा, तत्रैव। ५। ७। १७-१५। युधिष्ठिर उवाच।

“सुहृत् तं ते हतं राजन्। प्रहृष्टेनान्तरात्मना। दुर्योधनस्य यद्द्वीर त्वया वाचा प्रतिश्रुतम्। एकं त्वच्छामि भद्रतो क्रियमाणं महीपते। राजन्नकर्णमपि कर्णमर्हसि मातुल ॥ मम त्वेक्षया वीर श्रेष्ठ विश्वापयामि ते। भवानिह महाराज वासुदेवसमो युधि ॥ कर्णाज्जुनाभ्यां संप्राप्ते द्वैरथे राजसत्तम। कर्णस्य भवता कार्यं सारथ्यं नात्र संशयः ॥ तत्र पाण्डोर्जुनो राजन् यदि मन्त्रियमिच्छसि। तेजोवधश्च ते कार्यः सौतेरस्मज्जयावहः। अकर्णमपि ह्येतत् कर्णमर्हसि मातुल ॥

शब्द उवाच। श्रेष्ठ पाण्डव भद्रं ते यद्ब्रवीषि दुरात्मनः। तेजोवधनिमित्तं मां सतपुत्रस्य संयुगे ॥ अहं तस्य भविष्यामि संग्रामे सारथिर्भवम्। वासुदेवेन हि समं नित्यं मां स हि मन्यते ॥ तस्याहं कुरुशार्दूल प्रतीपमहितं वचः। ध्रुवं सङ्कथयिष्यामि योद्धुकामस्य संयुगे ॥ यथा च हतदर्पश्च हततेजाश्च पाण्डव। भविष्यति सुखं हस्तुं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥” युधिष्ठिरस्तु एतं हतवान्। एतद्दृष्टान्तस्तु महाभारते शब्दापत्वेण १७ अध्याये द्रष्टव्यः। सीमा। श्लाका। इति हेमचन्द्रः ॥ विस्व-वृत्तः। मत्स्यभेदः। इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

शब्दानिःसरयोषधं यथा,— “रुद्र लाङ्गलिकासुलं हिज्जलस्य तथैव च। तेन व्रजसुखं लिप्तं शब्दो निःसरति व्रजात्। चिरकालप्रविष्टोऽपि तेन मार्गेण शङ्कर ॥” इति गारुडे १६३ अध्यायः ॥

शब्दाः, पुं, क्ली, शब्दविशेषः। शिल इति भाषा। तत्पठ्यायः। शङ्कुः २। इत्यमरः। दीर्घायुधः ३ शब्दः ४ कुन्तः ५ विषाङ्कुरः ६। इति त्रिकाण्डशेषः।

शब्दाकः, पुं, (शब्द इव। शब्दा + इवार्थे कन्।) मदनवृत्तः। इति शब्दरत्नावली। शब्दको-जन्तुः। इति राजनिर्घण्टः। (यथा, मनुः। ४। १८।

“आविधं शब्दाकं गोधां खड्गकूर्मशशाक्षिणा। भक्ष्यान् पञ्चनखेव्याहुरशुद्धांशुकतोदतः ॥”) शब्दाकच्छः, पुं, (शब्दां तद्ब्रह्मोम कच्छेऽपि यस्य।) शब्दको। इति शब्दचन्द्रिका।

शब्दलोम, [न्] क्ली, (शब्दावत् लोम।) शब्दलो। इति राजनिर्घण्टः। शब्दार्थः, पुं, (शब्दास्य अस्तिज्ञाशक्तवान्।) युधिष्ठिरराजः। इति हेमचन्द्रः।

शब्द, गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सं०।) शब्दको। इति दुर्गादासः ॥ सौत्रधातुरयम् ॥

शब्दं, क्ली, लक्। इति शब्दरत्नावली। शब्दः, पुं, भेकः। इति शब्दरत्नावली। शब्दकं, क्ली, (शब्दमेव। स्वार्थे कन्।) लक्। इति शब्दरत्नावली।

शब्दकः, पुं, शोणवृत्तः। इति जटाधरः ॥ (शब्दकोजन्तुः। यथा, याज्ञवल्क्यः। १। १७७।

“भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधा गोधाकच्छपश्लकाः। शशाश्च मख्येवपि हि सिंहतुच्छकरोहिताः ॥”) शब्दको, स्त्री, पशुविशेषः। शब्दा इति वङ्ग-भाषा। साहित्य इति हिन्दीभाषा। तत्-पठ्यायः। आवित् २ शब्दका ३ शब्दाः ४। इति जटाधरः ॥ क्रकचपादः ५ खेदारः ६। इति शब्दरत्नावली ॥ शब्दाकः ७ शब्दाङ्गः ८ वक्षशब्दः ९ विशेष्यः १०। अस्या मांस-गुणाः।

“शब्दमांसं गुरुस्निग्धं शीतलं कफपित्तजित् ॥” इति राजनिर्घण्टः ॥ भावप्रकाशोक्तगुणाः श्लेषशयशब्दे द्रष्टव्याः ॥ वृत्तविशेषः। (यथा, रामायणे। २। ५५। ६। “क्रोशमाचं ततो गत्वा नीलं प्रेष्य च काननम्। शब्दकोवदरोमिश्रं राम वन्द्यैश्च यासुनेः। स पन्थास्त्रिजकूटस्य गतस्य बहुरो मया ॥”) तत्पठ्यायः। गजभक्ष्या २ सुवहा ३ सुरभिः ४ रसा ५ महेरणा ६ कुन्दरुकी ७ जादिनी ८। इत्यमरः ॥ गजभक्ष्या ९ सुरभी १० महेरणा ११ महारणा १२ जादिनी १३ सिलकी १४ सिलकी १५। इति भरतः ॥ सुरभीरसा १६ शिलकी १७। इति टीकान्तरम् ॥ सिलकी १८ सिलभूमिका १९। इति शब्दरत्नावली ॥ अन्ध-सूत्रो २० कुन्ती २१। इति जटाधरः ॥

शब्दकोदवः, पुं, सिककः। इति जटाधरः ॥ शब्दः, पुं, शब्दविशेषः। इत्युणादिकोषः ॥

श्रवः

श्रव, विकारे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) श्रवति चित्तं कामः ।
इति दुर्गादासः ॥

श्रवं, स्त्री, (श्रवति गच्छतीति । श्रव + अच् ।)
जलम् । इति मेदिनी ॥

श्रवः, पुं, स्त्री, (श्रवति दर्शनेन चित्तं विकरो-
तीति । श्रव विकारे + अच् ।) नृत्तशरीरम् ।
तत्पर्यायः । कुण्डपः २ । इत्यमरः ॥ चित्ति-
वर्द्धनः ३ । इति शब्दरत्नादली ॥ नृत्तकम् ४ ।
इति वराहपुराणम् ॥ * तद्वाहविधिर्यथा,—
“नृत्तसंज्ञं वसुहृद्व्यं ज्ञात्वा नृत्तवशं गतम् ।
महावनस्पतिं गत्वा गन्धांश्च विविधानपि ॥
वृत्तैस्त्वसमायुक्तं ज्ञत्वा वे देहप्रोधानम् ।
तेजो अपकारं चास्य तत् सर्वं परिकल्प्य च ॥
दक्षिणार्थं शिरः कृत्वा सज्जिते तं निधाय च ।
तीर्थार्थावाहनं कृत्वा स्नापनं तस्य कारयेत् ॥
गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिखो-
क्षयाः ।

कुरुक्षेत्रं गङ्गा च यमुना च सरिदरा ॥
कौशिकी च पयोष्णी च सर्वपापप्रणाशिनो ।
गङ्गाको भद्रनामा च सरयूर्बलदा तथा ॥
वनानि नव वाराहं तीर्थं पिच्छारकं तथा ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि चत्वारः सान्तराक्षया ॥
सर्वाणि मनसा ध्यात्वा स्नानमेवमु कारयेत् ।
प्राणागतं तु तं ज्ञात्वा चित्तं ज्ञत्वा विधानतः ॥
तस्या उपरि तं स्थाप्य दक्षिणार्थं शिरस्तथा ।
देवान्यस्तु खान् ध्यात्वा गृह्यते हृताशनम् ॥
प्रज्वाल्य विधिवत्तत्र मन्त्रमेतदुदीरयेत् ।
ज्ञत्वा सुदुष्करं कर्म ज्ञानता वाप्यजानता ॥
नृत्तकालवशं प्राप्य नरः पञ्चत्वमागतः ।
घ्नन्माधर्मसमायुक्तो कोभमोहसमावृतः ॥
दृष्ट्वा एतस्य गात्राणि देवलोकाय गच्छतु ।
एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं ज्ञत्वा चैव प्रदक्षिणम् ॥
ज्वलमानं तदा वङ्गं शिरःस्थाने प्रदापयेत् ।
चातुर्वर्ण्यं संस्कारमेव भवति पुत्रक ।
गात्राणि वासवी चैव प्रक्षाल्य विनिवर्तयेत् ॥
नृत्तनाम तसोहृद्व्यं ददात् प्राणं महीतले ।
तदाप्रभृति चाशौचं देवकर्म न कारयेत् ॥”

इति वाराहे आहोत्पत्तिनामाध्यायः ॥
अथ तद्वाहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * तस्य स्रष्टे
दोषो यथा,—

वाराह उवाच ।

“सृष्ट्वा तु नृत्तकं भूमे नरं पञ्चत्वमागतम् ।
मम शास्त्रं बहिः कृत्वा यः स्मृशानं प्रपद्यते ॥
पितरस्तस्य सुभोगि आत्मानश्च पितामहाः ।
स्तृशाने जन्मुका भूत्वा भक्तयन्तः श्रवांस्तथा ॥
ततो हरेर्वचः श्रुत्वा कर्मकामा वसुन्धरा ।
उवाच मधुरं वाक्यं सर्वलोकहिताय वै ॥

धरण्यावाच ।

तत्र नाथ प्रपन्नानां क पापं विद्यते प्रभो ।
प्रायश्चित्तं मे ब्रूहि येन सृज्यति क्लिप्त्वि-

यात् ॥

श्रवः

वाराह उवाच ।

श्रव्यं सुन्दरि । तत्रेन यस्मात् त्वं परिपृच्छसि ।
कथयिष्यामि ते ह्रीं श्रीभक्तं पापनाशनम् ॥
एकाह्वारं दिनान् सप्त त्रिदिनं चाप्युपोषितः ।
पञ्चगव्यं ततः पीत्वा शीघ्रं सृज्यति क्लिप्त्वि-
यात् ॥

श्रवे सृष्टेऽपराधस्य एव ते कथितो विधिः ।
सर्वथा वर्जनीयो वै सर्वभागवतेन तु ॥
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यः अपराधो न विद्यते ॥”
अपि च ।

वाराह उवाच ।

“सृष्ट्वा तु नृत्तकं देवि । यो मत्प्रेक्ष्यति तच्छ्रितः ।
शतं वर्षं सहस्राणि गर्भेषु परिवर्तते ॥
दश वर्षं सहस्राणि चण्डालश्चैव जायते ।
अन्यः सप्तसहस्राणि मण्डकश्च शतं समाः ॥
मत्तिका त्रौणि वर्षाणि टिट्टिभेकादशं समाः ।
दश वै सप्त चान्यानि कृकलासो भवेत् समाः ॥
हस्ती वर्षं शतं खरो द्वात्रिंशको भवेत् ॥
माण्यारो नव वर्षाणि वानरो दश पञ्च च ॥
एवं स चात्मदोषेण मम कर्मपरायणः ।
प्राप्नोति सुमहदुःखं देवि ! एवं न संशयः ॥
ततो हरेर्वचः श्रुत्वा दुःखेन परिपृच्छति ।
सर्वसंसारमोक्षाय प्रत्युवाच वसुन्धरा ॥
किमिदं भाषसे देव मानुषाणां दुरासदम् ।
वाक्यं भीषणकश्चैव मम कर्मप्रतोदकम् ॥
आचाराश्च परिभ्रष्टव्यं कर्मपरायणः ।
तरन्ति येन दुर्गाणि प्रायश्चित्तं तथा वद ॥
श्रुत्वा पृथ्वास्ततो वाक्यं लोकनाथो जनार्दनः ।
धर्मसंरक्षणार्थं प्रत्युवाच वसुन्धराम् ॥

वाराह उवाच ।

सृष्ट्वा तु नृत्तकं भूमे मम कर्मपरायणः ।
एकाह्वारं तत्तच्छ्रितं दिनानि दश पञ्च च ॥
तत एवं विधिं ज्ञत्वा पञ्चगव्यं तु प्राशयेत् ।
शुद्धभावं विशुद्धात्मा कर्मणा च न लिप्यते ॥
एतत्ते कथितं देवि सृष्ट्वा नृत्तकमेव च ।
दोषश्चैव विवृणुष्याथ यत्तथा पूज्यं पृच्छतम् ॥
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
अपराधविनिर्मुक्तो मम लोकं स गच्छति ॥”
इति वाराहे नृत्तदशनस्यार्थनप्रायश्चित्तनामा-
ध्यायः ॥ * श्रवानुगमनाशौचं यथा । कूर्म-
पुराणम् ।

“प्रतीभूतं द्विजं विप्रो योऽनुगच्छति कामतः ।
ज्ञात्वा सचेलं सृष्ट्यां हृतं प्राश्य विशुध्यति ॥
एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिर्वश्यं च स्यात् ङ्गाहेन
तु ।

मूत्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः ॥”
एतच्च हृतप्राशनं शुद्धिहेतुत्वात्तत्रयमपरम् ।
न तु प्रायश्चित्तवद्भोजनभावपरम् । तत्र तप-
स्व्याप्तया । अगुः सहार्थः । यत्तु याश्रवत्क-
वचनम् ।
“त्राक्ष्णीनाशुगन्तुषी न तु मूत्रः कथञ्चन ।

श्रवः

अनुगम्याभिव ज्ञात्वा सृष्ट्यां हृतमुक्त्वा
शुचिः ॥”

तत्रमाहादशुगमने कथञ्चनेत्यभिधानात् ।
अभ्यसि न तुहुतोदके ॥ * मूत्रस्य त्राक्ष्य-
श्रववहने दोषो यथा,—
“नृत्तमाश्रयदेहांश्च देवात् मूत्रा वहन्ति येत् ।
पदप्रमाणवर्षं तेषाञ्च नरके स्थितिः ॥
तत्तस्तेषाञ्च साहाय्यं करोति हरिरुत्पिच्छी ।
ददाति सुक्तिं तेभ्योऽपि क्रमेण च जपामयी ॥
जपान् पुण्यवती गेहे कारयित्वा च भारते ।
स्थानं ददाति वैकुण्ठे निश्चितं जन्मभिस्त्रिभिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणस्तोत्रे ४४ अध्यायः ॥
श्रवदूषितग्रहजलाशयादीनां शुद्धिर्यथा,—
ब्रह्मपुराणम् ।

“येषामभक्ष्यं मांसञ्च तच्छरीरेर्युतञ्च यत् ।
वापीकूपतडागेषु जलं सर्वञ्च दुष्यति ॥” -
तच्छरीरेऽनृत्तशरीरेः । उत्तरवचने कुण्डपप्रह-
णात् । यथा,—
“सकुण्डपं सकूर्मं तेष्वस्तोयमपास्य तत् ।
प्रक्षिपेत् पञ्चगव्यञ्च समन्तं सर्वशुद्धित्तम् ॥
अपास्य कुण्डपं तेषु बहुतोयेभ्य एव वा ।
शतं षष्टयथा क्षिप्रं तोयकुम्भान् ससुहरेत् ॥”
वापी सचोपाना । निःसोपानः कूपः । तडागः
पद्माकरः । शतादिजलात्पलाद्यपेक्षया अत्य-
ल्पस्य सर्वोद्धारणाभिधानात् । एवं मरुत्-
समये गृहानिःसायेते अन्यथा गृहस्य दुष्टता
स्यात् ॥ यथा, दृष्टव्यम् ।

“अभूत्प्रतितास्तान्ता नृत्ताश्चैद्विजमन्दिरे ।
श्रीचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथा ॥
दशरात्राक्षुनि प्रीते मासाच्छूद्रे भवेच्छुचिः ।
द्वाभ्यान्तु पतिते गेहे अन्ये मासस्तुष्टयात् ॥
अत्यन्ते वर्जयेद्गेहमित्येव मरुरत्रत्तु ॥”
द्वाभ्यां मासाभ्यां माससहस्रपाठात् । अन्यं
क्लेशः । अत्यन्तः श्पाकः । इति वाचस्पति
मिश्राः ॥ यमः ।

“द्विजस्य मरणे वेष्टं विशुध्यति दिनचयात् ।
दिनेकेन बहिर्भूमिप्रोक्षणेपनेः ॥” * ॥
यथोक्तकालानन्तरकर्मण्यमाह सर्वर्षः ।
“गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तश्चाश्रवदूषिते ॥
प्रोत्क्ष्वप्य नृत्तस्यं पात्रं सिद्धमन्नं तथैव च ।
गृहादपास्य तत् सर्वं गोमयेनोपसेपयेत् ॥
गोमयेनोपलिप्याथ ह्यग्रेनाप्रापयेद्बुधः ॥
त्राक्षणेर्मन्त्रपूतेषु हिरण्यकुशवारिभिः ।
सर्वमभ्युक्षयेद्देहं ततः शुध्यत्यसंशयः ॥”
अथ मन्त्रानादेशे गायत्री । देवतः ।
“पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेधा विशुध्यति ।
दुष्टा द्विधा त्रिधा वापि शुध्यति मलिनैकधा
दहनं खननं भूमेरुपसेपनवापने ।
पर्यग्यवर्षणश्चापि शौचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥
प्रसूते गर्भिणी यत्र क्षियते यत्र मानुषः ।
चाक्षालोक्ष्वितं यत्र यत्र विश्वस्यते श्रवः ॥
विशुद्धोपहतं यत्र कुण्डपो यत्र दृश्यते ।

शश,

शशभट्ट

शशिक

एवं कश्चनभूयिष्ठा भूरमेधाति कथ्यते ।
 ज्जमिकोटपदेषुपैदू विता यच्च मेदिनी ।
 एषया कर्षणेः चिमा वान्नेत्वां दृष्टतां ज्ञेयम् ।
 नखदन्तनूजत्वक्तुमपांशुरभीमलैः ।
 भस्मपङ्कटेषुपि प्रच्छन्ना मज्जिना भवेत् ॥”
 वापनं न्दन्तरेण पूरणम् । ऊर्ध्वतं वासः ।
 एषा. घनीभूतस्त्रिणादि । चतुर्हादौ पश्चानां मध्ये
 यथासम्भव गृह्यम् । अङ्गिराः ।
 “श्रीचं सहस्ररोमाणां वायव्यार्कन्दरप्रसभिः ।
 रेतस्युष्टं शक्युष्टमाविकं नैव दुष्यात् ॥”
 सहस्ररोमाणां कम्बलानाम् । इति शुद्धि-
 तत्त्वम् ।
 शवकाम्यः, पुं, (शवः काम्यो यस्य ।) कु. पु. ।
 इति शब्दरत्नावली ।
 शवज्ञानं, स्त्री, (शवस्य ज्ञानम् ।) शववहनार्थ-
 खडा । मङ्गार खाट इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 काष्ठमङ्गः २ । इति हारावली । खोटः ३
 खाटी ४ खाटिका ५ शवरथः ६ । इति शब्द-
 रत्नावली ।
 शवरः, पुं, (शव + बाहुलकादः । यद्वा, शवं
 राति यच्छातीति । रा + कः ।) न्क्ञ्जाति-
 विशेषः । इत्यमरः । मयूरपुच्छपरिधानो न्क्ञ्जः
 किरातः । पञ्चपरिधानः शवरः । इति तट्टी-
 कार्या भरतः । पानीयम् । शिवः । इति
 मेदिनी । शास्त्रविशेषः । इक्षुः । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 शवरथः, पुं, (शवस्य रथः ।) शवयानम् । इति
 शब्दरत्नावली ।
 शवरलोभः, पुं, श्वेतलोभः । इति रत्नमाला ।
 शवरालयः, पुं, (शवरस्थालयः ।) शवरगृहम् ।
 तत्पर्यायः । पक्कणः २ । इत्यमरः । पक्कणः ३ ।
 इति शब्दरत्नावली । शवरावासः ४ । इति
 हेमचन्द्रः ।
 शवरावासः, पुं, (शवरस्थावासः ।) शवरालयः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 श(व)वलः, पुं, (शप आक्रोशे + “शपेत्वंश्च ।”
 उणा० १ । १०७ । इति कलः वक्षान्तादेशः ।)
 कर्त्तुरवर्षः । तदति, चि । इत्यमरः ॥ (यथा,
 भागवते । ३ । २३ । २४ ।
 “अङ्गश्च मलपङ्केन संक्षुप्तं शवलस्तनम् ॥”)
 शवला, स्त्री, (शवल + श्लियां टाप् ।) शवलवर्णा
 गौः । इत्यमरभरतौ ।
 शवली, स्त्री, (शवलयोगादन्यतो डीष् ।) शवल-
 वर्णा गौः । इत्यमरभरतौ ।
 शवसानः, पुं, पथिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
 वैदिकपदोऽयम् । शवधातोरौणादिकसानच्-
 प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
 शश, ज्ञवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) शशौ शशिशुश्रीः शशन्निति
 किरातयमकात् । शशति भेकः ज्ञवेन गच्छ
 तीत्यर्थः । ङ फल भज इत्यत्र वर्ज्जनमस्यैव ।
 दन्वान्तोऽयमपीत्येके । इति दुर्गादासः ॥

शशः, पुं, (शशति ज्ञवेन गच्छतीति । शश +
 अच् ।) न्गविशेषः । इत्यमरः । शशाच इति
 खरगोश इति च भाषा ॥ (यथा, मनौ । २ । २७० ।
 “शशकूर्मेयोस्तु मांसिन मासानेकादशैव तु ॥”)
 अस्य मांसयुगाः । स्वादुत्वम् । कषायत्वम् ।
 मलवृद्धकारित्वम् । शीतत्वम् । लघुत्वम् ।
 शोथान्तोसारपित्तरक्तनाशत्वम् । रुच्यत्वम् ।
 इति राजवल्लभः । अपि च ।
 “शशमांसं त्रिदोषघ्नं दीपनं श्वासकासघ्नम् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अन्यच्च ।
 “शशः मूली लोमकण्ठी विकेशयः प्रकीर्णितः ।
 शशः शीतो लघुर्मांसो रुचः स्वादुः सदा
 हितः ॥
 वृद्धिज्ञं कफपित्तघ्नो वातसाधारणः स्मृतः ।
 स्वरान्तोसारशोषास्र्वासासमयहरश्च सः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 श्राद्धेऽस्य मांसस्य दानफलं यथा,—
 “हविष्यान्नं वै मांसं पायसेन च वल्लरम् ।
 मात्स्यहारिण्यकौरभश्राद्धनिष्ठागपापघ्नेः ।
 रेणुरौरववाराहश्राद्धेर्मांसैर्यथाक्रमम् ।
 मासद्वयानिष्ठप्यन्ति दत्तेनैव पितामहाः ॥”
 इति श्राद्धतत्त्वम् ॥
 विष्णवे एतन्मांसस्य देयत्वं यथा,—
 “मार्गं मांसं तथा च्छार्गं श्राद्धं समनुयुज्यते ।
 एतानि हि प्रियाणि स्युः प्रयोज्यानि वसुधरे ॥”
 इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
 चन्द्रलाञ्छनः । इति धरणिः ॥ वीलः । लोभः ।
 मनुष्यविशेषः । इति मेदिनी । स तु चतुर्विध-
 पुरुषान्तर्गतपुरुषविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
 “न्दुवचनसुश्रीलः कोमलाङ्गः सुकेशः
 सकलगुणविधानः सत्यवादी शशोऽयम् ॥”
 इति रतिमञ्जरी ॥
 शशकः, पुं, (शश + क्त्वं कन् ।) शशः । यथा,
 “शशकः शलकी मोघा खड्गी कूर्मेश्च पञ्चमः ।
 भक्ष्याः पञ्चनखैर्व्येते न भक्ष्यान्शान्नातयः ॥”
 इति स्मृतिः ॥
 शशधरः, पुं, (शशस्य धरः ।) चन्द्रः । (यथा,
 साहित्यदर्पणे । १० ।
 “इदं वक्रं साक्षाद्विहितकलङ्कः शशधरः ॥”)
 कर्पूरः । इत्यमरः ॥
 शशभुक्तकं, स्त्री, नखाघातः । इति शब्दमाला ।
 शशबिन्दुः, पुं, विष्णुः । राजविशेषः । इति मेदिनी ।
 (यथा, महाभारते । १ । १ । २२५ ।
 “रामं दाशरथिश्चैव शशबिन्दुं भगीरथम् ॥”)
 स तु चित्ररथपुत्रः । इति पुराणम् ॥
 शशभट्ट, पुं, (शशं विभर्तीति । भट् + क्तिप् ।)
 चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्-
 सागरे । ७३ । २५६ ।
 “यद्गीतो राजशशभट्टं वैद्यासाधेन यस्मिन् ॥”)
 शशभट्टभट्ट, पुं, (शशभट्टं चन्द्रं विभर्तीति । भट् +
 क्तिप् ।) शिवः । यथा,—

“आत्मानं योगनिद्राच चिन्तयित्वा मन-
 स्विनी ।
 दक्षिणे स्मररीरस्य भागाङ्गं शशभट्टभट्टः ॥”
 इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥
 शशलोम, [न] स्त्री, (शशस्य लोम ।) शशकस्य
 रोम । तत्पर्यायः । शशोर्णम् २ । इत्यमरः ॥
 (पुं, तन्नामकराजः । यथा, महाभारते ।
 १५ । २० । १४ ।
 “शशलोमा च राजासीत् राजन् परम-
 धार्मिकः ॥”)
 शशशिल्पिका, स्त्री, जीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शशस्यलो, स्त्री, अन्तर्ज्वेदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सा च गङ्गायमुनयोर्मध्यदेशः । अधुना दोयाव
 इति नाम्ना ख्यातः ॥
 शशाङ्कः, पुं, (शशोऽङ्कं शिङ्गं अङ्के क्रोडे वा यस्य ।)
 चन्द्रः । इति हलायुधः ॥ (यथा, कथासरित्-
 सागरे । १८ । ३६५ ॥
 “स जनेर्हृदशे तत्र शिखरे ल्वलितोऽधौ ।
 शशाङ्क इव पूर्वोद्दिश्यस्यो विदूषकः ॥”)
 कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शशाङ्गुलिः, स्त्री, कर्कटीभेदः । तत्पर्यायः । बहु-
 फला २ तङ्गुली ३ चित्रसम्भवा ४ सुदाम्ना ५
 लोमशफला ६ धूम्रा ७ दत्तफला ८ । अस्या
 गुणाः ।
 “शशाङ्गुलि स्तिलकटुश्च कोमला
 कटुस्त्र्युक्ता मधुरा कफापहा ।
 पाके तु सान्ना मधुरा विदाहहतं
 कफे तु शुष्का रुचिकश्च दीपनी ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 शशादः, पुं, (शशमतीति । अद् + अच् ।) श्वेन-
 पत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इत्याङ्गुपुत्रः ।
 यथा, महाभारते । ३ । २२१ । १ ।
 “इत्याकौ संस्थिते राजन् शशादः पृथिवी-
 मिमाम् ।
 प्राप्तः परमधर्मात्मा सोऽधोऽध्यायां, शुपोऽभवत् ॥”
 अस्य विकृतिरिति नाम आसीत् । अयं हि
 पित्रशुभ्रातः आहार्यं मांसमानेतुं वनं गतः
 नृगान् व्यापादयामास ततोऽतिश्रान्तः सुत-
 परीत एकं शशमभक्तुं अतोऽस्य शशाद इति
 नाम आयात । एतद्विवरणं भागवते । ६ । ६
 अध्याये तथा विष्णुपुराणे ४ । २ अध्याये च
 द्रष्टव्यम् ।)
 शशादनः, पुं, (शशमतीति । अद् + लुः ।)
 श्वेनपत्नी । इत्यमरः ॥
 शशिकला, स्त्री, पञ्चदशाक्षरपादच्छन्दोविशेषः ।
 यथा,—
 “शुक्रनिधनमनु लघुरिच्छ शशिकला ।
 मलयजतिलकसमुदितशशिकला
 ब्रजयुवतिलसदलिकगगनगता ।
 सरसिजनयनद्वयसलिलनिधिं
 अतनुत विततरभसपरितरलम् ॥”
 इति हृद्योमञ्जरी ॥

शशी

(शशिनः कला । चन्द्रकला । यथा,—
“कमलिनो मलिनो दिवसाद्ये
शशिकला विकला चण्डाद्ये ।
इति विधिभिर्द्वेषे प्रमदासुखम्
भवति विज्ञतमः क्रमशो जनः ॥”

इत्युद्धटः ।)

शशिकान्तं, स्त्री, (शशी कान्तो यस्य ।) कुसुदम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।

शशिकान्तः, पुं, (शशी कान्तो यस्य ।) चन्द्रकान्त-
मणिः । इति राजनिर्घण्टः । यथा, उद्धट-
संहितायाम् । ८० । ४ ।

“वेदुर्ध्वविपुलकविमलक-

राजमणिस्फटिकशशिकान्तः ॥”

शशिक्षणः, पुं, (शशी क्षणे यस्य ।) भ्रष्टाटपुर-
राजः । यथा,—

“ततः शशिक्षणो राजा युद्धादाहूय पुत्रकान् ।
सुशान्ताया मतिं युद्धारमं प्रादात् स कल्कये ॥
विश्राख्यपभूपाश्च क्षत्रिणाश्च संयुगम् ।
शस्याकञ्चैवपि भ्रष्टाटं पुरमाययुः ॥”

इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ।

शशिप्रभं, स्त्री, (शशिनः प्रभेव प्रभा यस्य ।)
कुसुदम् । इति शब्दमाला । सुक्ता । इति
राजनिर्घण्टः । चन्द्रप्रभायुक्ते, त्रि । (चन्द्रप्रभा-
सङ्घे च, त्रि । यथा महाभारते । १।६।६। ४।

“तस्या वासः ससुहृन्मं मारुतेन शशिप्रभम् ॥”

शशिप्रभा, स्त्री, (शशिनः प्रभा ।) ज्योत्स्ना ।
इति जटाधरः ।

शशिभूषणः, पुं, (शशी भूषणं यस्य ।) शिवः ।
इति शशिशंखरशब्ददर्शनात् ।

शशिवेखा, स्त्री, चन्द्रकला । गुडची । उच्यते ।
इति मेदिनी । तदुत्तस्य लक्षणादि यथा,—

“स्त्री मो धी चेत् भवेतां सप्रापकेचन्नेखा ।
विच्छेदे ते सुरारे पाक्षुप्रकाशा क्षयाङ्गी
न्यानच्छायं दुर्कूलं न भावते विभर्ती सा ।
राधासोदस्य मध्ये लीला यथा चन्द्रवेखा
किञ्चानो तां क्षरन्ती धत्ते भुवं जीवयोगम् ॥”

इति हृन्दीभङ्गरी ।

शशिवाटिका, स्त्री, पुनर्नवा । इति राज-
निर्घण्टः ।

शशिशेखरः, पुं, (शशी शेखरे यस्य ।) शिवः ।
इति हज्जायुधः । (यथा, कथासरितागरे ।
१ । २२ ।

“तस्याः स्तुतिवचो हृष्टतामङ्गमधिरोप्य सः ।
किन्नि प्रियं कारोमीति वभाषे शशिशेखरः ॥”

बुद्धभेदः । तत्पर्यायः । हेरम्बः २ हेरकः २
चक्रवर्धरः ४ देवः ५ वज्रकपाली ६ निशुम्भी ७
वज्रटीकः ८ । इति चिकाङ्कशेषः ।

शशी, [न] पुं, (शशीऽस्यास्तीति । शश + इनिः ।)
चन्द्रः । यथा,—

‘दिमांशु चन्द्रमाचन्द्रः शशी चन्द्रो हिमयुतिः ॥
भरतधृतशब्दाद्यः ॥

(यथा च हितोपदेशे ।

शकुली

“शशिनस्तुल्यांशोऽपि निर्हन्तः परिभूयते ॥”
अहंकारविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।

शशीर्णं, स्त्री, (शशस्य उर्णा । अभिधानात् स्त्री-
त्वम् ।) शशस्य जोम । इत्यमरः ।

शश्वत्, य, (शश + वाहुलकाङ् ।) पुनःपुनः ।
इत्यमरः । (यथा, गीतायाम् । ६ । ३१ ।

“क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तं निय-
कृतिः ॥”

शश, वधि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट ।) शशति । इति दुर्गादासः ।

शशुलः, पुं, क्षितिः । इति शब्दचन्द्रिका । उर-
करमुपा इति भाषा ।

शशुली, स्त्री, (शशुल + गौरादित्वात् स्त्री ।)
तिलतण्डुलमाषमित्तयवागुः । इति शब्द-
चन्द्रिका । कर्णरन्ध्रम् । इति शब्दरत्नावली ।

मत्स्यभेदः । शीरी । इति हिन्दी भाषा । अस्या
गुणाः ।

‘शशुली माहिषी हृद्या मधुरा तुवरा
सुता ।”

इति भावप्रकाशः ।

(पिष्टकविशेषः । यथा, महाभारते । १२ ।
२२८ । ६२ ।

“पायसं क्षरं मांसमूपानच शशुलीः ॥”

शश्वं, स्त्री, (शश हिंसायाम् + “स्वयंशिल्पशश्व-
वाच्यरूपपर्येतस्याः ।” उक्ता० १ । २६ । इति
यत्वं निपातते ।) बालहृन्मम् । इत्यमरः ।

(यथा, रघुवंशे । २ । २६ ।

“गङ्गाप्रपातान्तविरूपशश्वं
गौरीगुरोगंजरमाविवश ॥”

शस, उ वधि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट । क्रावेट ।) उ, शसित्वा शस्त्वा ।
इति दुर्गादासः ।

शस, इ उ आशिधि । आङ्पूर्वकोऽयम् । इति
कविकल्पद्रुमः । (भा०-आङ्-सक०-सेट ।)
इ, आशंस्यते । उ, आशंसते । आशीरिद्यार्थ-
शसनम् । इच्छायामित्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

शसनं, स्त्री, (शस + क्युट ।) यज्ञार्थपशुहवनम् ।
इति शसनशब्दटीकायां रामायणम् । (शस्यते
ह्यन्त्येत्त्र इत्यधिकरणे क्युटि ह्यस्यानम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । ८६ । १४ ।

“मित्रक्रवो यच्छसनेन गावः ॥”

“शसने विशसनस्थाने ॥” इति तद्गाथे सायणः ।)

शसुली, स्त्री, पिष्टकविशेषः । पुनी पिटा इति
भाषा । (यथा, महाभारते । ७ । ६२ । ७ ।

“भोदकान् पूरिकापूपान् धानाधमक-
शसुलीः ॥”)

अस्या गुणाः ।
“पर्यंटा लघवो रूक्षाः शसुलाः कफपित्ताः ॥”
काञ्जिकयुक्ततिलशसुली व्याख्या यथा,—

“मांसैरिन्धुविकारांश्च काञ्जिकैस्तिलशसुलीम् ।
स्त्रलकं मावस्त्रपेन मधुना च न भक्षयेत् ॥”

इति राजवल्लभः । ॥ ॥

शस्त्रं

हृद्य तद्गण्यप्रायश्चित्तं यथा । हृद्य
पायसपुपशसुलीक्षरसंयवावशिशुलीक्षतहृन्-
निर्यासामेधप्रभवाणां भक्षये कामतस्त्राद्यौप-
वासः । अकामतस्त्रदहम् । क्षत्रियादीनां पाद-
पादहानिः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ।

शस्त, इ र लु क्षप्ते । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा०-पर०-अक०-सेट ।) इ, शंस्यते । नमस्य-
पाठेऽपि नस्य उपधात्वाभावात् लोपाभावे

इदनुबन्धो वेदेष्टारणभेदाद्यैः । लु, शंसि । र,
वैदिकः । इति दुर्गादासः ।

शस्तं, स्त्री, (शसु + क्तः ।) कल्याणम् । इत्यमरः ।
(यथा, महाभारते । ११ । १० । ४२ ।

“लक्षयित्वा पुरोधस्तु बहुशस्तं नराधिपम् ॥”
शरीरम् । इति चिकाङ्कशेषः ।

शस्तः, त्रि, कल्याणयुक्तः । स्तुतः । इत्यमरः ।
प्रशस्तः । इति मेदिनी । (यथा, भागवते ।
३ । २६ । १५ ।

“क्रियायोगेन शस्तेन नातिर्हंस्येन निवशः ॥”
निहतः । यथा, महाभारते । ३ । ४० । ३ ।

“शक्राभिवेके समहृद्बहुर्ज्जलदर्शनस्त्रनम् ।
प्रयस्य दानवाः शस्तास्त्रया लक्ष्येन च प्रभो ॥”

शस्तकं, स्त्री, अङ्गुलिनाम् । यथा,—
“अङ्गुलित्वं शस्तकञ्च तथा चाङ्गुलरञ्चकम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ।

शस्तकेशकः, त्रि, (शस्ताः केशा यस्य कन् ।
प्रशस्तकेशयुक्तः । इति शब्दरत्नावली ।

शस्तं, स्त्री, (शस्यते हिंस्यते अनेन । “अमित्ति-
मिदिशसिभ्यः क्तः ।” उक्ता० ४ । १६३ । इति
क्तः । यद्वा, “दात्रीशसुयुजेति ।” १।२।९२० ।
इति दृन् ।) लोहम् । अस्त्रम् । इत्यमरः ।

शस्तास्त्रेवैवृधा सुक्तेरित्यादिदृश्यात् शस्ता-
स्त्रयोः कश्चिद्देमाह । येन करपृतिन ह्यन्त्ये
तत् शस्तं खड्गादि । येन क्षिप्तेन ह्यन्त्ये
तदस्त्रं काष्ठादि । इति तट्टीकार्या भरतः ।
तत्पर्यायः ।

“अस्त्रे शस्तं प्रहरणमुदघातो रेतिराशुघः ।”
इति शब्दरत्नावली ।

“एकेकमस्त्रं शस्त्रञ्च देवैर्मुक्तं वदसथा ।
चिक्षेदे लीकयेवैशो जगतां मधुसूदनः ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे ३० अध्यायः ।
अस्त्रं मन्त्राभिर्मन्त्रितम् । शस्तं तदितरत् । इति
तट्टीका ॥ ॥ राज्ञां अस्त्राचार्यो यथा,—

“यन्मयुक्ते पाणियुक्ते अयुक्ते युक्तधारिते ।
अस्त्राचार्यो निरुद्धैः कुशलश्च विशिष्यते ॥”

तद्गारनियुक्तस्य लक्षणं यथा,—
“स्थापनाजातितस्त्रज्ञः सततं प्रतिजायता ।
राज्ञः स्यादाशुधागारं दसः कर्मसु चोद्यतः ॥”
इति मात्स्ये १८ अध्यायः ।

अस्त्रचिकित्सा यथा । अघातोऽथोपहरणीय-
मध्यायं वाख्यास्यामः । त्रिविधं कर्म । पूर्व-
कर्म प्रधानकर्म पश्चात्कर्मति । तद्वाधिं
प्रत्युपदेश्यामः । अस्त्रिन् शस्त्रे शस्त्रकर्म-

प्राधान्यात् श्रुतकर्मैव तावत् पूर्वमुपदेश्याम-
 क्षतुश्चकारात् । तत्र श्रुतकर्मोदविषयम् ।
 तद्वया । द्वैतं भेदं लेखं वैधमेवमाह्वार्यं
 विभ्रायं खीयमिति ॥ * ॥ अतोऽन्यतमं कर्म
 चकीर्षता वैद्येन पूर्वमेवोपकल्पयितव्यानि ।
 तद्वया । यत्र श्रुतचाराभिप्रायकाश्चक्षुस्तुम्-
 जलौकालाप्रजावोष्टपिचुत्तोत-सूत्रपत्रपट्टमधु-
 छतवसापयत्तेलतर्पणकाषायालेपनकल्कच्यजन-
 शीनोष्ठीदककटाहारीनि परिकर्म्मिणश्च
 क्षिप्याः स्थिरा बलवन्तः । ततः प्रशुक्तेषु निधि-
 करणसुहृर्नक्षत्रेषु दृश्यतामपानरत्नेरभिं
 विप्रान् भिषजश्चाद्येयिष्या इतवलिमङ्गलस्त्वि-
 वाचनं कञ्चु भुक्तवन्तं प्रादुसुखमातुरसुं ॥ श्य
 यन्नयिष्या प्रखड्मुखी वैद्यो मर्मेशिराक्षायु-
 स्युश्चाद्यमनीः परिहरन्ननुलोमं श्रुतं विद-
 ध्यात्पूयद्दशनात् सलदेवापहरेच्छ्रमाशु च ।
 महत्स्वपि च पाकैषु इष्टुलं चण्डुलं वा श्रुत-
 पदसुक्तम् । तत्रायतो विशालः समः सुविभक्त
 इति ब्रह्मगुणाः । भवतश्चात्र ।
 “आयतश्च विशालश्च सुविभक्तो निराश्रयः ।
 प्रापकालकृतश्चापि ब्रह्मः कर्मणि श्रुतते ॥
 शौच्यमाशु क्रिया श्रुततेच्छात्रकस्त्रेदेवपृथु ।
 अर्षभो ह्येव वैद्यस्य श्रुतकर्मणि श्रुतते ॥”
 एकेन वा प्रयोगेनाशुभमायेनान्नरातुड्गावेस्य
 अपरान् ब्रह्मान् कुर्वीत । भवन्ति चात्र ।
 “यतो यतो गतिं विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च ।
 तत्र तत्र ब्रह्मं कुर्याद्वया दोग्यो न तिरुति ॥”
 तत्र भृगुश्च श्रुतललाटाक्षिपुटोऽहमवेष्टकचा-
 कुक्षिषुक्तेषु तिर्यक्छेद उक्तः ॥
 “चन्द्रमण्डलवच्छेदान् पाणिपादेषु कारयेत् ।
 अहं चन्द्राक्षतीक्ष्णापि गुदे मेद्रे च बुद्धिमान् ॥”
 अन्यथा तु शिराक्षायुच्छेदानादितिमात्रं वेदना
 चिराद्ब्रह्मसंरोहो मांसकन्दी प्रादुर्भावश्चेति ।
 अङ्गमोहराशौंभरीभगन्दरसुखरोगेष्वभुक्त-
 वतः कर्म कुर्यात् । ततः श्रुतमवतायं श्रोता-
 भिरङ्गिरातुरमात्रास्य समन्तात् परिपीषा-
 कृत्वा ब्रह्मभिनन्द्य प्रक्षाल्य कषायेण प्रीते-
 नोदकमादाय तिलकल्कमधुसर्पिःप्रगाढामौषध-
 युक्तां वृत्तिं प्रणिदध्यात् । ततः कल्केनाच्छाद्य
 नातिक्षिभां नातिरूक्षां नातिघनां कवणिकां
 दन्वा वस्त्रपट्टेन बन्धीयाद्देनारचोत्रैर्धूपैर्धूपये-
 द्ब्रह्मैश्च मन्त्रै रक्षां कुर्यात् । ततो गुग्गुलु-
 गुरुसर्षपसवचागौरसर्षपसूक्ष्मेर्लवणनिम्बपत्रया
 मिश्रेराज्युक्तैर्धूपैर्धूपयेत् । आयुःशेषिणश्चास्य
 प्राणान् समालभेत । उदकुम्भाचापो यश्चौला
 प्रोक्षयन् रक्षाकर्म कुर्यात्तद्व्यामः ॥ * ॥
 “हृत्पानं प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभयस्य च ।
 रक्षाकर्म करिष्यामि ब्रह्मा तद्दुर्मन्थताम् ॥
 नागाः पिशाचा गन्धर्वाः पितरो यक्षराक्षसाः ।
 अभिद्रवन्ति ये ते रक्षादा ब्रह्म तान् सदा ॥
 पृथिव्यामन्तरीक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।
 दिक्षु वासुनिवासाश्च पानु र्वा ते नमस्कृताः ।

पानु र्वा तुनयो ब्राह्मण इत्या राजर्षयस्तथा ।
 पर्वताश्चैव नद्यश्च सर्वाः सर्वेऽपि वागराः ॥
 अयो रजतु ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैव च ।
 सोमो आनमपानं ते पर्यगम्यः परिरजतु ॥
 उदानं विद्युतः पानु समानं क्षणधन्वः ।
 बलमिन्द्रो बलपतिर्भुवर्ण्यो मतिं तथा ॥
 कामाक्षि पानु गन्धर्वाः सत्त्वमिन्द्रोऽभिरजतु ।
 प्रज्ञां ते वरुणो राजा सप्तमी नाभिमण्डलम् ॥
 चक्षुः सूर्यो दिशः श्रोत्रे चन्द्रमाः पातु ते मनः ।
 नक्षत्राणि सदा रूपं ह्यायां पानु निशाक्तव ॥
 रेतस्त्वाप्याययन्त्वापो रोमागयोधधयस्तथा ।
 आकाशं स्वानि ते पातु देहं तव वसुधरा ॥
 वैश्वानरः शिरः पातु विष्णुस्तव पराक्रमम् ।
 पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मात्मानं ध्रुवो भ्रुवौ ॥
 एता देहे विशेषेण तव निष्ठा हि देवताः ।
 एतास्मां सततं पानु दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥
 स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्मा स्वस्ति देवाश्च कुर्वं-
 ताम् ।
 स्वस्ति ते चन्द्रसूर्यो च स्वस्ति नारदपञ्चतौ ।
 स्वस्त्यपिश्चैव वायुश्च स्वस्ति देवाः सहेन्द्रगाः ।
 पितामहहता रक्षा स्वस्त्यायुर्वर्द्धतां तव ।
 ईतयस्ते प्रशान्त्यन्तु सदा भव गतयथः ॥”
 इति स्वाहा ॥
 “एतेर्ब्रह्मात्मकैर्मन्त्रैः कृत्वा योधिविनाशनेः ।
 मयैवं कतरन्नस्त्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥” * ॥
 ततः कतरन्नमातुरमागारं प्रवेष्ट्याचारिक-
 मादिष्येत् । ततस्ततोऽहनि विमुञ्चैवं बन्धी-
 याङ्गुलपट्टेन । न चैनं त्वरमायोऽपरेतुर्मोक्ष-
 येत् । द्वितीयदिवसे परिमोक्ष्यादित्यधिनो
 ब्रह्मचिरादुपसंरोहति तीव्ररुजश्च भवति । अत
 ऊर्ध्वं दोषकालबलादीनवेस्य कषायालेपनवन्धा-
 हाराचारान् विदध्यात् । न चैनं त्वरमाणः
 सान्मर्देषं रोपयेत् स ह्यन्येनाप्यपचारैणाभ्य-
 न्नरसुखं कृत्वा भूयोऽपि विकरोति । भवन्ति
 चात्र ।
 “नस्मादन्तर्बहिश्चैव सुशुद्धं रोपयेद्ब्रह्मम् ।
 रुटोऽप्यजीर्णवायामयवायादीन् विवर्जयेत् ॥
 हृषं क्रोधं भयश्चापि यावदास्त्यैस्सम्भवात् ।
 मासान् षट् सप्त वा नृणां विधरेषः प्रश्रुत्यते ॥
 हेमन्ते शिशिरे चैव वसन्ते चापि मोक्षयेत् ।
 चाहात् इहाह्वरदृग्धीश्वर्षास्त्रिप च बुद्धि-
 मान् ॥
 अतिपातेषु रोगेषु नेच्छेद्विषिमिमं भिषक् ।
 प्रदीमागारवच्छीघ्रं तत्र कुर्यात् प्रतिक्रियाम् ॥
 या वेदना श्रुतनिपातजाता
 तीव्रा शरीरं प्रदुनोति जम्भोः ।
 हृतेन वा श्रान्तुपैति चित्ता
 कोष्णेन यष्टीमधुकांस्त्वितेन ॥”
 इति सुश्रुते ५ अध्यायः ॥
 श्रुतः, पुं, (श्रुतत्वेनेति । श्रु स वधे + अशिच-
 मिदिश्रुविभ्यः ङः । उणा०१।२।३३ इति ङः ।
 यद्वा, दान्नीश्रुसयुजेति ।” ३ । २ । १५२ ।

इति इन्द्र ।) खड्गः । यथा,—
 “रिधिः खड्गमन्तरवारिः श्रुतो भद्रात्मजश्च
 सः ॥”
 इति चिकाण्डशेषः ॥
 श्रुतं, स्त्री, (श्रुतेव । स्वार्थे कन् ।) जीह्वम् ।
 इत्यमरः ॥
 श्रुतकोशतरः, पुं, (श्रुतस्य खड्गस्य कोश इव
 तरः ।) महापिच्छीतरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रुतजीवी, [नृ] (श्रुतेण जीवतीति । जीव +
 णिनिः ।) श्रुताजीवः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, वृहत्संहितायाम् । १७ । २४ ।
 “रविजेन सिते विजिते
 गणसुखाः श्रुतजीविनः चक्षुम् ॥”)
 श्रुतधारणजीवकः, त्रि, (श्रुतधारणेन जीव-
 तीति । जीव + णसुल् ।) श्रुताजीवः । इति
 श्रुतरत्नावली ॥
 श्रुतपाणिः, त्रि, (श्रुतं पाणौ यस्य ।) श्रुत-
 हस्तः । यथा,—
 “उल्काहस्तोऽपिरो ज्ञेयः श्रुतपाणिश्च
 घातकः ।
 केशाकेशिभ्यश्चितश्च युगपत् पारदारिकः ॥”
 इति यवहारतत्त्वम् ॥
 अपि च ।
 “अपिरो गरदक्षैव श्रुतपाणिर्घनापहः ।
 क्षत्रदारापहारी च यद्भूते आततायिनः ॥”
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 श्रुतभ्रतः, त्रि, श्रुतधारो । श्रुतं विभर्तीति ।
 भ्रधानोः क्षिप्रप्रत्ययं निव्यञ्जमेतत् ॥ (यथा,
 रघुः । २ । ४० ।
 “श्रुतेय रक्ष्यं यद्दशकरत्नं
 न तद्वयशः श्रुतभ्रतां चिद्योति ॥”)
 श्रुतमार्जः, पुं, (श्रुताणि मार्जतीति । ऋज् + अण् ।)
 श्रुतमार्जनकर्ता । चिकलगर इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । अविधावकः २ । इत्यमरः ॥ अश्रु-
 मार्जः ३ अविधावः ४ । इति श्रुतरत्नावली ॥
 श्रुताजीवः ५ अमासक्तः ६ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 श्रुतहतः, त्रि, (श्रुतेण हतः ।) श्रुताघातेन
 मृतः । तस्याशौचाद् यथा । याज्ञः ।
 “यतेन ज्ञियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्विधा ।
 आसपाहात्त्रिरात्रं स्यात् दशरात्रमतःपरम् ॥
 श्रुताघाते अष्टादहं यदि कश्चित् प्रभीयते ।
 अशौचं प्राक्तनं तत्र सर्ववर्षेषु नित्यशः ॥”
 अत्र श्रुताघातपदं चतेतरश्रुताघातपरं पारि-
 भावकश्रुताघातपरमपि । यथा, देवीपुराणे ।
 “पश्चिमस्यन्तरेण तु दक्षिणदक्षिणखेहताः ।
 पतनान्नान्प्रायेज्ज्वालिभिवधवन्धनैः ।
 मृता जलप्रवेशेन ते वै श्रुतहताः स्वताः ॥”
 अन्यथा चतं विना पतनादिभिर्विलम्बन्तानां
 दिनग्रहणे अन्वयवसायः स्यात् । न च प्राञ्चीय-
 यवहारेऽन्तरङ्गत्वेन पारिभाषिकस्यैव युक्तत्व-
 मिति वार्थं आह पारिभाषिकापारिभाषिक-

शस्त्रह

शस्त्रघातयज्ञवदेषापि तथायुक्तत्वात् पारि-
भाषिकत्वादेव न प्रकरणनियमः ॥ * ॥
“क्रोधान् प्रायं विधं वद्धं शस्त्रसुहृन्वनं जलम् ।
गिरिवृक्षप्रपातश्च ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥
महापातकिनो ये च पतितान्ते प्रकौर्मिताः ।
पतितानां न दाहः स्यान्नान्येष्टिर्नास्त्रिसन्धयः ॥
न चाश्रुपातः पिच्छो वा कार्यं आह्लादिकं कश्चित् ।
एतानि पतितानाश्च यः करोति विमोहितः ।
तप्रकृच्छ्रयेनेव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा ॥” * ॥
तदितरत्र मरीचिः ।
“विषशस्त्रापदाहृतिर्यग्नब्राह्मणघातिनाम् ।
चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषाम् विगर्हिता ॥”
इति शुद्धितत्वम् ॥
शस्त्रहतचतुर्दशी, स्त्री, (शस्त्रहतानां चतुर्दशी ।
युद्धादिहतानां आह्लादिकर्मणि प्रशस्ततया-
स्यास्तथात्वम् ।) गौणान्वितकृष्णचतुर्दशी ।
गौणकार्तिककृष्णचतुर्दशी च । यथा, लिङ्ग-
पुराणम् ।
“दीपमालां तथा कृष्णचतुर्दश्यां शिवाग्रतः ।
चतुर्थये च नद्याश्च त्वरेषु गृहेषु च ।
एकविंशत्कृष्णोपेतो वसेच्छिवपुरे नरः ॥”
अत्र शस्त्रहतानामुक्तादानं अन्येषाम् दर्शं ।
इति संवत्सरकौस्तुभे ॥ * ॥ अन्यत्र । अथ
शस्त्रहतचतुर्दशी तत्र विष्णुः । युद्धहतानां
आह्लादिकर्मणि चतुर्दशी प्रशस्ता । युद्धहताना-
मेवेति न नियमार्थमिदम् । ब्रह्मपुराणे ।
“प्रायोऽनशनशस्त्रास्त्रिविधातुह्यनित्यता ।
चतुर्दश्यान् कर्मण्यं तदप्रार्थमिति निश्चयः ॥”
प्रायो महापथगमनम् । वायुपुराणे ।
“युवानस्तु गृहे यस्य नृपालेभ्यस्तु दापयेत् ।
शस्त्रेण तु हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशीम् ॥”
युवान एव पित्रादयो नृता इत्यर्थः । मरीचिः ।
“विषशस्त्रापदाहृतिर्यग्नब्राह्मणघातिनाम् ।
चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषाम् विगर्हिता ॥”
ब्राह्मणहतघातोऽस्यास्तीति ब्राह्मणघातो ये च
वै ब्राह्मणे हता इति ब्रह्मपुराणवचनान् । न तु
हतब्राह्मणघातः तस्य पतितत्वान् अन्येषाम-
शस्त्रादिहतानाम् । एतच्च शस्त्रहतआह्ला-
दिविष्णुदिभिः सामान्यप्रकरणलिखनान् सकल-
कृष्णपक्षसाधारणं पित्रादीनामेव पार्ष्णविधि-
प्रकरणान् पार्ष्णविधिना कार्यम् ।
“सपिच्छीकरणादूर्द्धं यत्र यत्र प्रदीयते ।
तत्र तत्र त्रयं कुर्व्याद्दूर्ध्वयित्वा नृताहनि ॥”
इति शङ्खवचनाश्च ॥ * ॥
ननु अन्येषाम् विगर्हिता इति श्रवणात् । कथं
त्रैपुराणिकपार्ष्णविधिः । न यस्य पुरुषास्त्रय
एव शस्त्रहतानस्तस्य त्रैपुराणिकविधिरुपपद्यते ।
एवं यस्य वा शस्त्रहतानेको वा तेनापि त्रैपुरा-
णिकैकपुराणिकं पार्ष्णं कर्मयम् । यथा, मनुः ।
“पिता यस्य तु वृत्तः स्यात् जीवेष्वापि पिता-
महः ।
पितुः सनामवङ्गीर्णं कौर्मयेत् प्रपितामहम् ॥”

शस्त्रह

तथा हारीतः ।
“पितामहेऽपि जीवे वै पितर्येव समापयेत् ॥”
नन्वेकोहिदमेव श्रूयते । यथा शङ्खः ।
“सपिच्छीकरणादूर्द्धं यत्र यत्र प्रदीयते ।
एकोहिदविधानेन तत् कार्यं शस्त्रघातिने ॥”
भविष्यपुराणे ।
“समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य च ।
चतुर्दश्यान् कर्मण्यमेकोहिदं न पार्ष्णम् ॥
चतुर्दश्यान् यच्छ्राद्धं सपिच्छीकरणे कृते ।
एकोहिदविधानेन तत्कार्यं शस्त्रघातिने ॥” * ॥
उच्यते । एषां वचनानामनुलकत्वात् समूलत्वे-
ऽपि पार्ष्णाशक्तविषयाख्येयानि विष्णादिवच-
नेषु पार्ष्णावगतेः । आचादीनाम् शस्त्रहताना-
मेकोहिदविधिना कार्यम् ।
“अपुत्रा ये नृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च
ये ।
तेषामपि च देयं स्यादेकोहिदं न पार्ष्णम् ॥”
इत्यापस्तम्बधचनेन पार्ष्णनिषेधात् । तच्च न
सकलकृष्णपक्षसाधारणं विष्णादिवचनेषु आह-
शब्दस्य पार्ष्णपरत्वोक्तेः । किन्त्वान्धिनमासीय-
कृष्णपक्षविषयम् । ब्रह्मपुराणे प्रायोऽनशने-
त्यादिना सकलकृष्णपक्षसाधारणं आह्लादमभि-
धाय आश्विनं । तर्पणीयाश्चतुर्दश्यां सुप्रपिच्छो-
दकक्रिया । इति यत् पुनरभिधानं तच्छस्त्र-
हतआचादिविषयं अतएव तत्रैवामावास्यायां
पितरः पूज्या नान्दीसुखा अपीति वृद्धप्रपिता-
महादीनामपि आह्लादं दर्शितम् । इत्यश्च चतु-
र्दश्यामशस्त्रहतआह्लादनिन्दा आश्विनमासीय-
पक्षआह्लादिकल्पयतिरिक्तसामान्यकृष्णपक्षवि-
हितआह्लादकाम्यआह्लादविषया प्रकरणभेदेन आह-
कर्मभेदान् सामान्यविशेषन्यायान् इतरथा चतु-
र्दश्यां संक्रान्तिशब्दशस्त्रहतनिन्दा स्यात् ।
अतएव कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतु-
र्दशीमिति मनुवचनेऽपि चतुर्दशीवर्जनं पक्ष-
आह्लादिव्यतिरिक्तआह्लादविषयम् । * ॥ ननु
शस्त्रादिहतानां आह्लादनिषेधः श्रूयते । तथा
ह्यागलेयः ।
“शस्त्रविषहतानाश्च शृङ्गिर्द्विसरीरुपैः ।
आत्मनस्याग्निनाश्चैव आह्लादेषां न कारयेत् ॥”
सर्वं बुद्धिपूर्वकृतानामेव । प्रमादहतानाम्
आह्लादिकमाहाङ्गिराः ।
“अथ कश्चित् प्रमादेन स्त्रियवैश्यादकादिभिः ।
अशौचं तस्य कर्मण्यं कर्मया चोदकक्रिया ॥”
अबुद्धिपूर्वमपि शृङ्गादिभिः क्रीडां कुर्वन्ता
नृतानां न कर्मयम् । यथा, ब्रह्मपुराणम् ।
“शृङ्गिर्द्विनखिनालविषवद्विस्त्रिया जलेः ।
आदरात् परिहर्षेणः कुर्वन् क्रीडां नृतस्तु यः ॥”
परिहर्षेणः आह्लादौ शस्त्रानुमत्या बुद्धिपूर्व-
कृतानामपि कर्मयम् । यथाह उहगार्ग्यः ।

शस्य

“वृद्धः शौचस्त्वैशुभः प्रत्याख्यातमिषकक्रियः ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु भृगव्याग्रप्रनादिभिः ॥
अस्य त्रिरात्रमशौचं द्वितीये तस्त्रिसन्धयः ।
तृतीये तूदकं जला चतुर्थं आह्लादमिच्छते ॥”
एवं क्रीडाव्यतिरेकेणाबुद्धिपूर्वं नृताः शस्त्रानु-
मत्या बुद्धिपूर्वकत्वात् अपि आह्लादाः कथं
सुप्रपिच्छोदकत्वमिति चेत् गौणमिति श्रूयते ।
बुद्धिपूर्वं पिच्छोदकक्रियाजोपादिति । इति
आह्लादविवेकः ॥
शस्त्रहस्तः, पुं, शस्त्रं हस्ते यस्य सः । इति शस्त्र-
पाणिशब्ददर्शनात् ॥
शस्त्राजीवः, त्रि, (शस्त्रेण आजीवतीति । आ +
जीव + अच् ।) असिजीवी । तत्पर्यायः ।
काण्डपृष्ठः २ आयुधीयः ३ आयुधिकः ४ ।
इत्यमरः ॥ काण्डपृष्ठः ५ । इति तट्टीका ॥
काण्डपृष्ठः ६ शस्त्रधारणजीवकः ७ । इति
शब्दरत्नावली ॥
शस्त्राभ्यासः, पुं, (शस्त्राणां अभ्यासः ।) अस्त्र-
शिक्षा । तत्पर्यायः । खुरली २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
शस्त्रायसं, स्त्री, (शस्त्रार्थं यदायसम् ।) जोहम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
शस्त्री, स्त्री, (शस्त्रं + ङीप् । स्त्रियां ङीप् ।)
दुरिका । इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे १४४४)
“शस्त्रीश्यामैरंशुभिराशुदुतमम्भ-
श्यामश्चरति नीली सलिलस्य ॥”
शस्त्री, [न] त्रि, शस्त्रविशेषः । अस्त्रधारो ।
शस्त्रशब्दादिप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । (यथा,
कामन्दकीयनीतिसारे । ७ । ३७ ।
“आमशस्त्रानुगतः प्रविशेश्च
सङ्कटेषु गच्छेषु न तिष्ठेत् ॥”)
शस्यं, स्त्री, बालवृणम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
प्रतिभाहानिः । इति अटाधरः ॥
शस्यं, स्त्री, (शस्य + “तकिशसिचतियतीति ।”
३।१।६७ इत्यस्य वार्तिकोक्त्या यत् ।) वृक्षादि-
निष्पन्नम् । तत्पर्यायः । फलम् २ । इत्यमरः ॥
वृक्षाणां लतादीनाश्च फलं निष्पन्नत्वमागतं
आह्लादिकं शस्यं सस्यपदवाच्यं इत्यन्वयः ।
फलति निष्पद्यते फलं फलनिष्पत्तौ पचादित्वा-
दन् । सक्ति स्वपिति सस्यं सस्यं लु र स्वप्ति कङ्को-
रिति यः सस्यं द्विदन्त्यम् । यान्यकविकथाशुबन्ध
एव नीरसस्यमनोहरो देश इति नलदमयनो-
द्वेषात् ।
“अंसनं सीसकं सस्यं यत्नं साक्षा च साध-
सम् ॥”
इत्युपविवेकाश्च । तालव्यादिदन्त्यान्तश्च तथा
हि शंसुश्चिंसास्तुत्योरित्यस्मात् कृ ष च न्नेति
व्यपि यत् शस्यं तत् क्रियावाच्येऽपि षच्चेऽपि
दृश्यते । तालव्या अपि दन्त्याश्च शस्यशूकर-
पांशव इत्युभेदः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥
शस्यधान्यादि । यथा,—
“शस्यं चैत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्यसुच्यते ।

आमं वितुमिच्छुक्तं खिन्नमन्नसुदाहृतम् ॥”
इति स्मृतिः ॥
शान्दशस्यानि यथा,—
“ब्रीह्यश्च यवाश्चैव गोधूमाश्चाणवक्त्रिलाः ।
प्रियङ्गवो ह्युदाराश्च कोरूष्पाः सचीनकाः ॥”
उदाराः दीर्घशालयः ।
“माषा सुक्ते मखराश्च निष्वावाः सकलत्यकाः ।
आप्लव्यश्चणकाश्चैव शान्ताः सप्रदश स्मृताः ॥
इत्येता ओषधीनान् ग्राम्याणां जातयो सुते ॥”
ग्राम्यारण्याशस्यानि यथा,—
“ओषधी यज्ञियाश्चैव ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ।
ब्रीह्यश्च यवा माषा गोधूमाश्चाणवक्त्रिलाः ॥
प्रियङ्गुसप्रमा स्मृते अष्टमास्तु कुलत्यकाः ।
श्यामाकाश्च य गोवारा जर्त्तलाः सगवेधुकाः ॥
तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तथा मर्कटका सुते ।
ग्राम्यारण्याः स्मृता स्तेना ओषधस्तु चतुर्दश ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे ६ अध्यायः ॥*॥
नवशस्यसम्भागनचक्राणि यथा,—
“अगुराधा ऋगशिरो रेवती चोत्तराश्रयः ।
हस्ता चित्रा मघा पुष्या श्रवणा च पुनर्वसुः ॥
रोहिणी नवशस्यादिनवशस्याश्रमादिषु ।
प्रशस्तं नवपीठादिसम्भागं ग्रहविहृदेत् ॥”*॥
नवशस्यश्राद्धादिकालो यथा,—
“शरद्वसन्तयोः केचिन्नवशस्यं प्रचक्षते ।
धान्यपाकवशादथै श्यामाको वनिनः स्मृतः ॥”
इत्यनेन शरद्वसन्तविहितनवशस्येः ।
“श्यामाकैर्ब्रीहिक्षेव यवेरन्वोन्वकालतः ।
प्राग्यज्ञं युज्यतेऽवश्यं न त्वत्राग्रयणात्तयः ॥”
इति कालान्तरदर्शनेनान् श्राद्धेऽपि तथा ।
आययणं नवशस्येः ।
“वृश्चिके शुक्लपक्षे तु नवान्नं शस्यते बुधेः ।
अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव ज्ञतं भवेत् ॥
धनुषि यत् ज्ञतं श्राद्धं ऋग्नेचासु रात्रियु ।
पितरस्तप्त यच्छन्ति नवान्नामिषकाङ्क्षुः ॥”
अपरे ज्येष्ठापक्षे ।
“पौषे चैत्रे ज्येष्ठापक्षे नवान्नं नाचरेदुधुधः ।
भवेत् नवमान्ते रोगी पिष्टृणां गोपतिष्ठते ॥
यद्यपि ब्रीह्याके च यवापाके च पार्थिव ।
न तावाद्यौ महाराज विना श्राद्धं कथञ्चन ॥”
इति विष्णुधर्मोत्तरवचने श्राद्धं प्रति ब्रीह्यव-
पाकयोर्निमित्तत्वं प्रतीयते । तथापि नवोदके
नवान्ने च इति श्रातातपवचने पूर्वोक्तबहुषु
वचनेषु च नवान्नस्य श्रुतेर्नवान्नत्वेनैवोभयसाधा-
रणं निमित्तं लक्षवात् । अभिलापवाक्ये नवा-
न्नागमनिमित्तमिति नियोज्यम् । न तु यवान्ना-
गमादि । वृश्चिके शुक्लपक्षे च इति तु धनुरादि-
पक्षेदक्षोत्तरगाणकालमध्ये वृश्चिकस्य प्राशस्य-
मात्रार्थं न तु श्राद्धान्तरार्थमिति । इति मल-
मासतत्त्वम् ॥ अन्यत् नवान्नशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
शस्यध्वंशी, [न] पुं, (शस्यानि ध्वंसयतीति ।
ध्वंस + शि(गिः) ।) तुमृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शस्यनाशकं, त्रि ॥

शस्यमञ्जरी, स्त्री, (शस्यस्य मञ्जरी ।) अभिनव-
निर्गोतधान्यादिशीर्षकम् । शीघ्र इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । कण्विशम् २ । इत्यमरः ॥ कण्विशः
३ कण्विशः ४ । इति तट्टीका ॥
शस्यशूकं, स्त्री, (शस्यस्य शूकम् ।) शस्यस्य
तीक्ष्णायम् । सुडा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
किंशारः २ । इत्यमरः ॥
शस्यसम्बरः, पुं, सालवृत्तः । इत्यमरः ॥
शस्यात, त्रि, शस्यभक्तः । शस्यं अति इत्यर्थे
अदधानोः कर्णरि क्तिप्रत्ययेन, निष्पन्नमेतत् ।
इति सुश्रुतशोध्याकरणम् ॥
शस्यारः, पुं, सुदशमीवृत्तः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
श्रांशपः, पुं, श्रांशपाथा विकारश्चमसः । श्रांशपा-
शब्दादणप्रत्यये इकारस्य आडादेशेन निष्पन्न-
मेतत् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
श्रांशपाथनः, पुं, सुनिविशेषः । इति पुराणम् ॥
(यथा, विष्णुपुराणे १ । ६ । १६ ।
“काश्यपः संहिताकर्ता सावर्णिः श्रांश-
पाथनः ॥”)
शाकं, स्त्री, पुं, (शक्यते भोक्तुमिति । शक + घञ् ।)
पत्रपुष्पादि । साग इति हिन्दीभाषा । तत्-
पर्यायः । हरितकम् २ शिशुः ३ । इत्यमरः ॥
सिशुः ४ । इति तट्टीका ॥ हरितकम् ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अथ शाकवर्गः । तत्र शाक-
निरूपणम् ।
“पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संखेदजं तथा ।
शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्यात् यथोत्तरम् ॥”
अथ शाकानां गुणाः ।
“प्रायः शाकानि सर्वाणि विष्टम्भीनि गुरुणि च ।
रूचाणि बहुवर्षांसि स्थविष्मारातानि च ॥
शाकं भिनत्ति वपुरस्थि निहन्ति नेत्रं
वर्षं विनाशयति रक्तमथापि शुक्रम् ।
प्रज्ञाशयश्च क्रूरते पलितश्च नूनं
हन्ति स्मृतिं गतिमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
शाकेशु सर्वे निवसन्ति रोगाः
सहेतवो देहविनाशनय ।
तस्माद्बुधः शाकविवर्जनश्च
कुर्यात्तथास्त्रेषु स एव दोषः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अपि च ।
“सर्वशाकमचासुष्यमलङ्घ्यममैथुनम् ।
ऋते पटोलवाक्लूककाकमाचौपुनर्नवाः ॥”
इति राजवल्लभः ॥
शाकः, पुं, वृत्तविशेषः । सेगोन् इति भाषा ।
तत्पर्यायः । शाकवृत्तः २ शाकाव्यः ३ खर-
पत्रः ४ अर्जुनोपमः ५ । इति रत्नमाला ॥
क्रकचपत्रः ६ शरपत्रः ७ अतिपत्रः ८ अही-
रुहः ९ श्रेष्ठकाष्ठः १० स्थिरसारः ११ गृह-
हमः १२ । अस्य गुणाः । सारकत्वम् । पित्त-
दाहश्रमपापहृत्त्वम् । अस्य वस्त्वगुणाः । कफ-
नाशित्वम् । मधुरत्वम् । रूच्यत्वम् । कषाय-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ शक्तिः । इति
मेदिनी ॥ शरीरवृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
शुभेदः । इति विश्वः ॥ द्वीपविशेषः । तस्य
विवरणं यथा,—

सूत उवाच ।

“शाकद्वीपस्य वक्ष्यामि यथावदिह निश्चयम् ।
कथ्यमानं निबोधन् शाकद्वीपं द्विजोत्तमाः ॥
जम्बुद्वीपस्य विस्ताराद्दिगुणस्तस्य विस्तरः ।
विस्ताराद्दिगुणश्चापि परिणाहः समन्ततः ॥
तेनाहतः समुद्रोऽयं द्वीपेन लवणोदधिः ।
तत्र पुण्या जनपदाश्चिराच्च स्थियते जनः ॥
कुत एव च दुर्भिक्षं चमातेजोयुतेष्वह ।
तत्रापि पर्वताः शुभाः सन्नेव मणिभूषिताः ॥
शाकद्वीपादिद्वीपेषु सप्त सप्त नगास्त्रियु ।
ऋन्वायताः प्रतिदिशं निविष्टा वर्षपर्वताः ॥
रत्नाकरादिनामानः शोभावन्तो महाचिताः ।
समाचिताः प्रतिदिशं द्वीपविस्तरमानतः ॥
उभयत्रावगाढाश्च लवणक्षीरसागरौ ।
शाकद्वीपे तु वक्ष्यामि सप्त दिशान् महाचलान् ॥
देवर्षिगन्धर्वयुतः प्रथमो मेरुवृत्ते ।
प्रागायतः स सौवर्ण उदयो नाम पर्वतः ॥
तत्र मेघास्तु वृष्टयं प्रभवन्ति च यान्ति च ।
तस्यापरेण समुद्रान् जलधारी महागिरिः ॥
सैव चन्द्रः समाख्यातः सर्वोषधिसमन्वितः ।
तस्मान्नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलम् ॥
नारदो नाम सेवोक्तो दुर्गशैलो महाचितः ।
तत्राप्येव समुत्पन्नौ पूर्वं नारदपर्वतौ ॥
तस्यापरेण समुद्रान् श्यामो नाम महागिरिः
यत्र श्यामत्वमापन्नः प्रजाः पूर्वमिमाः किञ्च ॥
स एव दुन्द्रभिर्नाम श्यामः पर्वतसप्तमः ।
शब्दः पुरा तस्मिन् दुन्द्रभिस्ताडितः सुरैः ॥
वज्रज्वालान्तरमयः शाल्लालान्तरालकत् ।
तस्यापरेण रजतो महानम्भो गिरिः स्मृतः ॥
सैव सोमक इत्युक्तो देवैर्यत्रान्तं पुरा ।
सम्भूतश्च हृतश्चैव मातुरथैर्गलत्प्रता ॥
तस्यापरं चाम्बिकेयः समुद्राश्चैव स स्मृतः ।
हिरण्याक्षो वराहेण तस्मिन् श्रेष्ठे निरुदितः ॥
आम्बिकेयात् परो रम्यः सर्वोषधिसमन्वितः ।
विभाजस्तु समाख्यातः स्फाटिकः स महा-
गिरिः ॥

यस्मादिभाजते नित्यं विभाजस्तन स स्मृतः ।
सैवेह केशवेत्युक्तो यतो वायुः पवायति ॥
तेषां वर्षाणि वक्ष्यामि पर्वतानां द्विजोत्तमाः ।
श्रद्धां नामतस्तानि यथावदनुपूर्वशः ;
दिनामान्येव वर्षाणि यथैव गिरयस्तथा ।
उदयस्योदयं वर्षं जलधारेति विश्रुतम् ॥
नाम्ना सान्तभयनाम वर्षं तत् प्रथमं स्मृतम् ॥
द्वितीये जलधारस्य सुकुमारमिति स्मृतम् ।
तदेव शैशिरं नाम वर्षं संपरिकीर्तितम् ॥
रैवतस्य तु कौमारं तथैव च सुखोदयम् ।
श्यामपर्वतवर्षन्तु मखीचक्रमिति स्मृतम् ॥
आनन्दकमिति प्रोक्तं तदेव सुनिभिः शुभम् ॥

शाकः

सोमकस्य शुभं वर्षं विज्ञेयं जुसुमोत्तरम् ।
 तद्देव शिवमित्युक्तं वर्षं सोमकसंज्ञितम् ।
 आम्बिकेयस्य मेदाकिं सोमकस्यैव तत् स्मृतम् ॥
 सेतुपर्वतकस्यापि महाहममिति स्मृतम् ।
 तद्देव ध्रुवमित्युक्तं वर्षं विभाजसंज्ञितम् ॥
 हीपस्य परिणाहस्य इन्द्रदीर्घत्वमेव च ।
 जम्बुद्वीपेन संख्यातस्य मध्ये वनस्पतिः ॥
 शाको नाम महाहृत्कस्य प्रजा महानुगाः ।
 एतेषु देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः ॥
 विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानाश्च तेः सह ।
 तत्र पुण्या जनपदास्तुत्वंशसमन्विताः ॥
 तीषु नद्यस्तु वै सप्त प्रतिवर्षं समुद्रगाः ।
 द्विनाम्बुस्यैव ताः सर्वा गङ्गाः सप्तविधाः स्मृताः ॥
 प्रथमा सुकुमारीति गङ्गा शिवजला शुभा ।
 अनुत्तमा च नाम्नीषा नदी संपरिकीर्तिता ॥
 सुकुमारी तपःसिद्धा द्वितीया नामतः सती ।
 नन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्तिता ॥
 शिवकीर्ता चतुर्थी स्यात् त्रिविधा च पुनः
 स्मृता ।
 इक्षुस्य पञ्चमी ज्ञेया तथैव च पुनः कष्ट ॥
 धेनुका च ऋता चैव षष्ठी संपरिकीर्तिता ।
 सुजता च गभस्ती च सप्तमी परिकीर्तिता ॥
 एताः सप्त महाभागा प्रतिवर्षं शिवोदकाः ।
 पावयन्ति जनं सर्वं शाकद्वीपनिवासिनम् ॥
 अभिगच्छन्ति तासां नदीर्नद्यः सरांसि च ।
 बहूदकपरिखावा यतो वर्धते वासवः ॥
 आषान्तु नामधेयानि परिमाणं तथैव च ।
 न शक्यं परिसंख्यातुं पुण्यास्ताः सरिदुत्तमाः ॥
 ताः पिबन्ति महाहृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते ।
 ये ते ग्राम्तया प्रोक्ताः प्रमोदाश्चित् वै
 श्रिवाः ॥
 आनन्दाशुसुखाश्चैव सोमकेषु भुवैः सह ।
 नर्वाश्रमाचारयुक्ता देशास्तु सप्त विश्रुताः ॥
 अरोगा बलिनश्चैव सर्वे मरणवर्जिताः ।
 अवसर्पिणी न तेष्वस्ति तद्येवोत्सर्पिणी पुनः ॥
 न तत्रास्ति युगावस्था चतुर्थ्युगता क्वचित् ।
 ज्येष्ठायुगसमः कालस्तथा तत्र प्रवर्तते ॥
 शाकद्वीपादिषु त्रयं पञ्चस्तेषु सर्वेषुः ।
 दृश्यते तु विचारय कालः खाभाविकः स्मृतः ॥
 न तेषु शङ्करः कश्चिद्द्वयैश्चमलतः क्वचित् ।
 धर्मस्य।अभिचारण एकान्तसुखिताः प्रजाः ॥
 न तेषु माया लोभो वा इत्यास्तथा भयं तथा ।
 विपर्ययो न तेष्वस्ति तद्दे खाभाविकं स्मृतम् ॥
 काको न चव तेष्वस्ति न दृष्टो न च दाखिकः ।
 स्वधर्मस्य च धर्मज्ञाने रचन्ति परस्परम् ॥
 इति मातृ १०२ अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च । एवं परस्तात् श्रीरोदासु परित
 उपवेशितः शाकद्वीपो, दानिंशक्तचयोजनायामः
 समानेन दधिमखोदेन परीतः । यस्मिन् हि
 शाको नाम महोरुहः स्वलेन्यपदेशकः ।
 यस्य हि महासुरभिरगन्धर्वद्वीपमनुवायति ।
 तस्यापि प्रियव्रत एवाधिपतिनाम्ना मेधातिथिः ।

शाकटि

सोऽपि विभक्त्य सप्त वर्षाणि पुत्रनामानि तेषु
 स्वात्मजान् पुरीजवमनोचववेपमानधूम्रानौक-
 चिश्चरेफवदुरूपविन्धाधारसंज्ञान् निधाप्याधि-
 पतीन् स्वयं भगवत्यनन्त आवेशितमतिस्तपोवनं
 प्रविवेश । एतेषां वर्षमन्यादागिरयो नद्यश्च
 सप्त सप्तैव । ईशान उरुशङ्को बलभद्रः प्रत-
 केष्टरः सहस्रसोता देवपालो महानस इति ।
 अन्घा आयुर्दा उभयस्यष्टिरपरजिता पञ्चपदी
 सहस्रश्रुतिर्निजधृतिरिति । तद्वर्षपुरुषा ऋत-
 व्रतस्यव्रतदानव्रतानुव्रतनामानो भगवन्तं वाया-
 त्कं प्राणायामविधूतरजस्तमसः परमसमा-
 धिना यजन्ते । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे २०
 अध्यायः ॥ * ॥ युधिष्ठिरविक्रमादित्यशाजि-
 वाहनादिशकनरपतीनामतोताम्बुः । तस्य
 प्रमाणं दिनपञ्चिकायां दृश्यम् । (शक्तिः ।
 कर्म । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २४ । ४ ।
 “शचीवतस्ते पुरशाक शाका
 गवामिव श्रुतयः सञ्चरणीः ॥”
 “हे पुरशाक बहुकर्मिन्मित्र शचीवतः प्रजा-
 वतस्ते त्वदीयाः शाकाः शक्तयः कर्मणि वा ।”
 इति तद्वाच्ये सायणः ॥ * ॥ समर्थ, त्रि । यथा,
 ऋग्वेदे । ५ । ३० । १० ।
 “सन्ता इन्दो अष्टजदस्य शाके-
 र्यदौ सोमावः सुयुता अमन्दन् ॥”
 “शाकेः शक्तेर्मद्विः सह ।” इति तद्वाच्ये
 सायणः ॥)
 शाकचुक्रिका, स्त्री, चिञ्चा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शाकटं, त्रि, (शकट + अण् ।) शकटस्येदम् ।
 शकटवोढा । इति मेदिनी ।
 शाकटः, पुं, शेषान्तकण्ठः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (शकटं वहतीति । शकट + “शकटादण् ।”
 ४ । ४ । ८० । इत्यण् ।) युगादिवोढा । तत्-
 पर्यायः । युग्यः २ प्रासन्नः ३ । इत्यमरः ॥
 शाकटाख्यः, पुं, (शाकट इति आख्या यस्य ।)
 धवत्सः । इति रत्नमाला ॥
 शाकटायनः, पुं, (शकटस्यापत्यं पुमान् । शकट +
 “नडादिभ्यः षक् ।” ४ । १ । ६ । इति षक् ।) अष्ट-
 शाष्टिकान्तगतशाष्टिकविशेषः । यथा,—
 “इन्द्रचन्द्रः काश्रजत्का पिशली शाकटा-
 यनः ।
 पाणिन्यमरजेनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाष्टिकाः ॥”
 इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अयन्तु नाममात्रं धातुन्ययमाह । यथा,
 कातस्ते जन्तु उणादयो भूतेऽपि इत्यत्र
 त्रिसोचनः ।
 “नाम च धातुजमाह निरुक्ते
 याकरणे शकटस्य च तोकः ।
 यत्र पदार्थविशेषसमुच्चयं
 प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥”)
 शाकटिकः, त्रि, शकटगामी । शकटेन गच्छती-
 त्वर्थे ठक्प्रत्ययेन निव्यञ्जतेतत् । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी । (यथा, उह्यत्संज्ञितायाम् । १० । ४ ।

शाकवि

“रोहिण्यां कोशलमद्र-
 काशिपाञ्चालशाकटिकाः ॥”)
 शाकटीनः, पुं, विंशतितुलापरिमाणम् । तत्-
 पर्यायः । भारः २ आचितः ३ शकटः ४
 श्लाटः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
 शाकतरुः, पुं, (शाकाख्यतरुः ।) शाकटचः ।
 इति शब्दमाला ॥ सागौन इति हिन्दी भाषा ॥
 शाकपत्रः, पुं, शिग्रुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शाकवालेयः, पुं, ब्रह्मयष्टिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 शाकम्बरी, स्त्री, (शाकेन विभर्ति । भृ + खण् ।
 डीष् ।) दुर्गा । यथा,—
 “ततोऽहमखिलं लोकमाहृदेहसमुद्भवैः ।
 भरिष्यामि सुराः शाकेराष्ट्रैः प्रागधारकैः ॥
 शाकम्बरीति विख्यातिं तदा यास्यान्व्यङ्गं सुवि ।
 तत्रैव च वधिष्यामि दुर्गमाख्यं महासुरम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे नारायणीस्तुतिः ॥
 अपि च ।
 “भूयः सुरास्त्रियुगे निराश्रना-
 द्विरीष्य मारीचगृहे समाश्रिता ।
 लोकान् भरिष्यामि तनूजशाके-
 क्षदा भविष्यामि शाकम्बरीति ॥”
 इति वामने ५३ अध्यायः ॥
 नगरविशेषः । शाकम्बरीतिख्यातः । इति कंचित् ॥
 शाकम्बरीयं, स्त्री, आनमेराण्यदेशान्तगतशाकम्बर-
 नगरीयजलाश्रयविशेषोद्भवजलकम् । शाकम्बरि
 इति ख्यातम् । तत्पर्यायगुणा यथा,—
 “शाकम्बरीयं कथितं गडाख्यं रोमकं तथा ।
 गडाख्यं लघु वानप्रमत्स्यं भेदि पित्तलम् ।
 तीक्ष्णं यवायि स्रग्मन्नाभिव्यन्दि कटुपाकि
 च ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 शाकयोम्यः, पुं, (शाकस्य योग्यः ।) धान्यकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 शाकराजः, पुं, (शाकानां राजा निर्दोषत्वान् ।
 “राजाहःसखिभ्यश्च ।” ५ । १ । ३ । इति टच् ।)
 वाक्कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शाकजः, पुं, शकलेन प्रोक्तमधीयते शाक-
 शाकजकः, पुं, लास्तेषां सहोऽङ्को घोषो वा ।
 “शाकलाडा ।” ४ । ३ । १२८ । इति अण् ।
 परम्परासम्बन्धोऽङ्कः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 (द्वीपविशेषः । यथा, महाभारते । २ । १६ । ६ ।
 “शाकलद्वीपवासाश्च सप्तद्वीपेषु ये कृपाः ।
 अर्जुनस्य च सेन्येस्ते विग्रहस्तुसुलोऽभवत् ॥”)
 शाकलिकः, त्रि, शकलसम्बन्धी । “शकलकर्ह-
 माभ्यामुपसंख्यानम् ॥” ४ । २ । २ । इत्यस्य
 वार्तिकोक्ता शाकलिकः कार्दमिकः । आभ्या-
 मणपीति ट्ठितकारः । शाकलः । कार्दमः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 शाकविल्वः, पुं, (शाके विल्व इव ।) वार्ताकुः ।
 इति जटाधरः ॥
 शाकविल्वकः, पुं, (शाकविल्व + खार्थे कन् ।)
 वार्ताकुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शाकिनी

शाकुनि

शाक्तः

शाकवीरः, पुं, (शाकेषु वीरः ।) वास्तुकशाकः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जीवशाकः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 शाकवृक्षः, पुं, (शाकाख्यो वृक्षः ।) तद्विशेषः ।
 इति रत्नमाला ॥ सेगोन इति भाषा । अस्य
 पर्यायगुणौ शाकशब्दे द्रव्यौ ॥
 शाकशाकटं, स्त्री, (शाकानां भवनं क्षेत्रम् ।
 शाक + "भन्ते क्षेत्रे शाकटशाकिनौ ।" इति
 शाकटः ।) शाकक्षेत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 शाकशाकिनं, स्त्री, (शाकानां भवनं क्षेत्रम् । शाक
 + शाकिनः ।) शाकक्षेत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 शाकश्रेष्ठः, पुं, (शाकेषु श्रेष्ठः ।) वास्तुकशाकम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 शाकश्रेष्ठा, स्त्री, (शाकेषु श्रेष्ठा ।) जीवन्ती ।
 ङोङीशुपः । वार्त्ताकुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शाका, स्त्री, हरीतकी । इति क्वचित् ॥
 शाकाख्यं, स्त्री, (शाक इति आख्या यस्य ।)
 पत्रपुष्पादि । इत्यमरः ॥
 "अन्नयोर्ग्यं पत्रपुष्पादि शाकपदवाच्यम् ।
 आदिना फलमूलादियद्दः । यदुक्तम् ।
 'मूलपत्रकरीरायफलकाष्ठाधिकरूपकम् ।
 त्वक् पुष्यं करकश्चैव शाकं दशविधं स्मृतम् ॥'
 तत्र मूलं मूलकादेः । पत्रं पटोलादेः । करीरं
 वंशाङ्कुरादि । अयं वेचादेः । फलं कुष्माण्डादेः ।
 काष्ठं उत्पलादिनाङ्गी । अधिरूपं तालास्थि-
 मज्जा । अधिरूपं कुङ्कुम इति क्वचित् । त्वक्
 मातुलुङ्गादेः । पुष्यं कोविदारदेः । करकं
 कृत्तिका । शक्यते भोक्तुमनेनेति शाकम् । श्यति
 सामर्थ्यं तनूकरोति शो तनूकरणे बाहुल्यात्
 कः शाकमित्यन्वे ।" इति तट्टीकायां भरतः ॥
 शाकाख्यः, पुं, (शाक इति आख्या यस्य ।) शाक-
 वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ अस्य पर्यायगुणौ
 शाकशब्दे द्रव्यौ ॥
 शाकाङ्गं, स्त्री, (शाकाख्य अङ्गमिव ।) मरिचम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 शाकाख्यं, स्त्री, (शाके अख्यो यस्य ।) वृक्षाख्यम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 शाकाख्यभेदनं, स्त्री, (शाकाख्यं भेदनम् ।) चुक्रम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 शाकालायुः, स्त्री, राजालायुः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 शाकाष्टका, स्त्री, (शाका अष्टौ प्रदेया यत्र ।)
 शाकीपकरयकश्राद्धार्हाष्टमी । सा च गौण-
 फालगुणकृष्णाष्टमी । तद्विवरणं मांसाष्टकाशब्दे
 द्रव्यम् ॥
 शाकिनी, स्त्री, (शाकीऽस्त्यत्रेति । शाक + इनिः ।)
 शाकयुक्ता भूमिः । यथा,—
 "शकटः शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनम् ।
 अनूपं पर्वतो राजा इभिश्चैव नव वृक्षयः ॥"
 शकटो धान्यादिवहनद्वारेणोपजीव्यः ।
 "पत्रं पुष्यं फलं कन्दं नालं संखेदजं तथा ।
 शाकं वृक्षं विधुसुहृष्टं गुरु विद्यात् यद्योत्तरम् ॥"

इति वेदोक्तशाकयोगान् शाकिनी गृहवाटिका-
 शाकाद्याहरणेन । गावो दुग्धादिना । जालं
 मत्स्याद्याहरणेन । अस्यन्दनं स्वस्थानादत्यागः
 ऋष्यादिलाभेन । यथाधिक्यनिवृत्त्या च । वनं
 फलपुष्पाद्याहरणेन । अनूपं बहूदकदेशः
 सन्ध्यालशालकाद्याहरणेन । पर्वतो गैरिक-
 न्ददाद्याहरणेन । राजा भेषादिना । इत्या-
 दिकतत्त्वम् ॥ * ॥ दुर्गाया अनुचरीविशेषः ।
 यथा,—
 "शाकिनी योगिनी चैव खेचरी शाकिनी तथा ।
 दिक्षु पूष्या इमा देव्यः सुसिद्धाः फलदायिकाः ॥"
 इति कात्यायनीकल्पः ॥
 "ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ।
 ततः परशिवो देवि षट्श्रिवाः परिकीर्तिताः ॥
 मूलाधारे तु ब्रह्माणं शाकिनीसहितं न्यसेत् ॥
 सर्वत्र चतुररीसुक्ता वादिसान्तं सविन्दकम् ॥
 स्वाध्यायान्तराद्युक्ते तु सविष्णुं राकिणीं
 तथा ।
 वादिसान्तं प्रविश्यस्य नाभौ तु मणिपूरके ॥
 डादिफालागंसहितं रुद्रश्च लाकिनी तथा ।
 अनाहते कादिठान्तं ईश्वरं काकिनीं तथा ॥
 विशुद्धाख्ये महाचक्रे षोडशस्वरसंयुतम् ।
 सदाशिवं शाकिनीं च विन्यसेत् पूर्ववत्ततः ॥
 आश्वाचक्रे तु देवेशि ह-ह-वगंसमन्वितम् ।
 परं शिवं ब्रह्मरूपं शाकिनीसहितं न्यसेत् ॥"
 इति तारात्रयसंभेदः । इति तन्त्रसारः ॥
 शाकुणः, त्रि, परोत्तमो । इति शब्दमाला ॥
 शाकुनः, पुं, (शकुनमधिकृत्य जतो गम्यः । शकुन
 + अण् ।) पशुपत्यादिरूपशकुनद्वारा मनुष्य-
 शुभाशुभनिश्चयकर्मण्यः । तस्यैव श्लोकौ ।
 "शुभाशुभज्ञानविनिर्णयाय
 हेतुर्गणा यः शकुनः स उक्तः ।
 गतिः स्वराज्येनभावचर्षां
 संकीर्णयामो द्विपदादिकानाम् ॥
 लोकोत्तमना शकुनसंज्ञकेन
 ज्ञानेन विज्ञातसमस्तकार्यैः ।
 नापायकूपं पतति प्रसर्पन्
 शाखं हि दद्यात् इगतीन्द्रियेषु ॥"
 इति वसन्तराजशाकुने १ सर्गः ॥
 (शकुनस्यायमिति । शकुन + "तस्येदम् ।" ४ ।
 ३ । १२० । इति अण् । पक्षिसम्बन्धी । यथा,
 मनुः । ३ । २६८ ।
 "हौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु ।
 और्यभेगाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै ॥"
 शाकुनिकः, पुं, (शाकुनान् हन्तीति । शकुन +
 "पक्षिमत्स्यगान् हन्ति ।" ४ । ४ । ३५ ।
 इति टक् ।) पक्षिहन्ता । पाखिमारा इति
 चिडिमर इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
 जीवान्तकः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ।
 ८ । २६० ।
 "आधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवलीन्
 मूलखानकान् ॥")

शाकुनेयः, पुं, (शकुनेरपत्यम् । शकुनि + "शुभ्रादि-
 म्यञ् ।" ४ । १ । १२३ । इति टक् ।) कुङ्कुल-
 पत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शकुनिपुत्रो
 टकासुरः । यथा, भागवते । १० । ८८ । २६ ।
 "शाकुनेय भवान् यत्तं आन्तः किं दूरमागतः ।
 जगं विश्राम्यतां पुंस आत्मार्यं सर्वकामधुक ॥"
 शकुनसम्बन्धिनि, त्रि ॥
 शाकुन्तलेयः, पुं, (शकुन्तलाया अपत्यमिति ।
 शकुन्तला + "स्त्रीभ्यो टक् ।" ४ । १ । १२० ।
 इति टक् ।) भरतराजः । इति जटाधरः ॥
 शकुन्तलासम्बन्धिनि, त्रि ॥
 शाकुलिकः, त्रि, शकुलान् हन्ति यः । शकुल-
 शब्दात् "पक्षिमांसमृगान् हन्ति ।" ४ । ४ ।
 ३५ । इति टक्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥
 शाकरः, पुं, (शकर एव । स्वार्थे अण् ।) अन-
 डान् । इति हेमचन्द्रः ॥
 शाक्तः, त्रि, शक्तिर्देवता अस्य । (शक्ति + "वाच्य
 देवता ।" ४ । २ । ३४ । इत्यण् ।) शक्त्युपासकः ।
 अस्य प्रशंसा यथा,—
 "स्वर्गं मर्त्यं च पाताले नास्ति शाक्तात् परः
 प्रियः ।
 सौराणां गायपत्नानां वैष्णवानां तथैव च ॥
 तदन्ते चैव शाक्ताः स्युः क्रमशः क्रमशः प्रिये ।
 शक्यं देवि वरारोहे नास्ति शाक्तात् परो जनः ॥
 शाक्तोऽपि शहरः साक्षात् परं ब्रह्मस्वरूप-
 भाक् ।
 आराधिता येन काली तारा त्रिभुवनेश्वरी ॥
 षोडशी चैव मातङ्गी हिमा च गलवासुखी ।
 आराधिता महेशानि स शिवो नात्र संशयः ॥
 अतिगोप्यं महेशानि शाक्तानां परमं पदम् ।
 यो जानाति महेशीमध्ये स शिवो नात्र संशयः ॥
 ब्रह्मायर्चितपादाजं यो भजेत् सततं मुदा ।
 स यात्यचिरकालेन सुक्तिमन्दिरमेव हि ।
 पार्वतीचरणद्वन्द्वभजनाकिङ्करो भवेत् ।
 स्वर्गभोगश्च मोक्षश्च शाक्तानां न भवेत् किमु ॥
 शाक्तानाश्चैव निन्दो ये कुर्वन्ति हि नराधमाः ।
 तेषां लोहितपानं वै कुर्वन्ति भैरवीगणाः ॥
 भैरवाश्चैव भैरव्यः सदा हिंसन्ति पाभरान् ।
 शाक्तान् हिंसन्ति गर्जन्ति निन्दन्ति बहु-
 चक्षुकाः ॥
 छिनत्ति तेषां देवेशि शिरांसि हरवत्तमा ।
 शाक्तभ्य उक्तमो नास्ति स्वर्गं मर्त्यं रसातले ॥
 शाक्तस्तु शक्यो ज्ञेयस्त्विनेत्रश्चन्द्रशेखरः ।
 स्वयं ाङ्गाधरो भूत्वा विहरेतु चित्तमण्डले ॥"
 देवी प्रति शिववाक्यम् ।
 "मदंशास्त्रेव ये भूतास्ते शैवा नात्र संशयः ।
 त्वदंशास्त्रेव शाक्ताश्च सत्वं वै गिरिनन्दिनि ।
 बहुवर्षसहस्रान्ते शैवाः शक्तिपराधमाः ।
 शाक्ता वै शक्यरा देवि यस्य कस्य कुलोद्भवाः ॥
 चाखाला ब्राह्मणाः शूद्राः क्षत्रिया वैश्य-
 सम्भवाः ॥

एते शाक्ता जगद्धात्रि न मनुष्याः कदाचन ।
पश्यन्ति मातृशुभं लोके केवलं कर्मचक्षुषा ।
ब्राह्मणेः चक्षुर्यैवेत्यैः मूढैरेव च जातिभिः ।
वाममार्गप्रभावेण कर्मण्यं जपपूजनम् ।
ये शाक्ता ब्राह्मणा देवि चक्षुर्या ब्राह्मणाः

स्मृताः ॥

वेद्याश्च ब्राह्मणा देवि सर्वे मूढाश्च ब्राह्मणाः ।
ब्राह्मणाः शङ्कराश्चिद्विचित्रेचाश्चन्द्रशेखराः ॥”

इति मुक्तमालातन्त्रे २।३।४।७ पटलाः ॥*॥

“शाक्ता एव द्विजाः सर्वे न श्रेया न च
वैष्णवाः ।

उपासन्ते यतो देवो गायत्रीं परमाचरोम् ॥”
इति निम्नोक्ततन्त्रे ३ पटलः ॥

शक्त्युपासनान्तरमन्योपासननिषेधो यथा,—
“अस्याश्चाराधनं कृत्वा नान्यस्याराधनं चरेत् ।
अन्यस्य स्मरणाद्देवि योगिनीश्रापमालभेत् ॥”

इति गन्धर्वतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥

तस्य आभ्यन्तरस्नानं यथा,—

“शाक्तमाभ्यन्तरस्नानमुक्तं श्रीपञ्चमीमते ।
स्नानप्रकारो द्विविधो ब्राह्मण्यन्तरभेदतः ।

आन्तरं स्नानमवलम्ब्य रक्षस्यमपि सादरात् ।
कथयामि भयध्वस्त्यै चतुर्वर्गफलप्रये ॥

सन्निध्यमनुसृत्य चरणत्रयमधतः ।
स्रवस्त्वं सच्चिदानन्दप्रभावं भावगोचरम् ॥

विमुक्तिसाधनं पुंसां स्मरणाद्देव योगिनाम् ।
तेन प्रावितमात्मानं भावयेत् भयशान्तये ॥”

इति विश्वसारतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥

तस्य कुशविशेषो यथा,—

“तर्जनी रजतं धार्यं स्वर्णं धार्यमनामया ।
एष एव कुशः शाक्तिं न दर्भा वनसम्भवः ॥”

इति श्यामारहस्यम् ॥

(शक्तिमान् । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०३ । ५ ।
“वाचं शक्त्यस्यैव वदन्ति शिस्तमाणः ॥”

“शिस्तमाणः शिस्त्यमाणः शिष्यः शक्त्यस्यैव
शक्तिमतः शिस्तकस्य वाचं यथा अशुवदति
तदन्तु ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)

शाक्तीकः, पुं, (शक्तिः प्रहरणमस्य । शक्ति +
“शक्तियष्टोरोक्त् ॥” ४।४।५।६ इति ईकं ।)

शक्तिधारकः । तत्पर्यायः । शक्तिहेतुकः २ ।
इत्यमरः ॥

शाक्यः, त्रि, शक्त्युपासकः । इति शक्तिशब्दात्
ष्ठाप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शाक्यः, पुं, (शक्तीभिधानमस्येति । शक्त +
“शक्कादिभ्यो ञः ॥” ४।३।६।२ इति ञः ।)

बुद्धः । इति हलायुधः ॥

शाक्यसुनिः, पुं, शाक्यवंशावतीर्णबुद्धसुनिविशेषः ।
इत्यमरः ॥ अस्य सप्त पर्याया गीतमशब्दे
द्रष्टव्याः । पर्यायान्तरं यथा । खलित् २ श्वेत-
केतुः ३ धर्मकेतुः ४ महासुनिः ५ पञ्च-
ज्ञानः ६ सर्वदर्शी ७ महाबोधिः ८ महाबलः ९

बहुचमः १० त्रिकर्त्तः ११ सिद्धार्थः १२
शक्रः १३ । इति शब्दरत्नावली । शाक्यवंश-

त्वात् शाक्यः शाक्यन्त्यासौ सुनिश्चेति शाक्य-
सुनिः । तथा हि शाको वृक्षविशेषः तच्च भवा
विद्यमानाः शाक्याः । पितुः श्रापेन केचिदिच्छा-
कुर्वन्त्या गीतमवंशजकपिलसुनेराश्रमे शाक्य-
वृक्षे जतवासाश्च शाक्या उच्यन्ते । तदुक्तम् ।

“शाक्यवृक्षप्रतिच्छन्नं वासं यस्मात् प्रचक्रिरे ।
तस्मादिच्छाकुर्वन्त्यास्ते भुवि शाक्या इतिश्रुताः ॥”

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शाक्यसिंहः, पुं, (शाक्यः सिंह इव ।) शाक्य-
सुनिः । इत्यमरः ॥

शाक्री, स्त्री, दुर्गा । यथा,—

“इन्द्रागो इन्द्रजननी शाक्री शक्रपराक्रमा ।
वञ्जाकुशकरा देवी वञ्जा तेनोपगोयते ॥”

इति देवीपुराणे देवीनिबन्ताध्यायः ॥

शक्रपत्नी च ॥

शाख, ऋ यामौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट ।) ऋ, अशशाखत् । इति
दुर्गादासः ॥

शाखः, पुं, क्षत्तिकापुत्रः । यथा,—

“अवाप चानिनात् पुत्रमजितुल्यगुणं पुनः ।
अजितपुत्रः कुमारस्तु शरस्त्रेण यजायत ॥

तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृथज्जः ।
अपत्यं क्षत्तिकानाश्च कार्ष्णिक्यस्ततः स्मृतः ॥”

इति मातृये ५ अध्यायः ॥

क्षितिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शाखा, स्त्री, (शाखति गगनं याप्नोतीति । शाख
+ अच् । टाप् ।) वृक्षाङ्गविशेषः । जाल इति
भाषा । (यथा, दुर्गापूजापद्धतौ ।

“शाखाच्छेदोद्धवं दुःखं न च कार्यं त्वया
प्रभो ! ॥”)

तत्पर्यायः । लता २ । इत्यमरः ॥ लङ्का ३ ।
इति जटाधरः । शिखा ४ । इति भरतधृत-
मेदिनी ॥ पञ्चान्तरम् । बाहुः । वेदभागः ।

इति मेदिनी ॥ (यथा, मनौ । ३ । १४५ ।
“यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बहुषुं वेदपारगम् ।
शाखान्तगमथाध्वर्यं हृन्दोग्गु समाप्तिकम् ॥”)

यत्नभेदः । इति धरणिः ॥ अलिकः । इति
विश्वः ॥ (प्रकारः । यथा, गीतायाम् । २।४१ ।
“बहुशाखा स्नान्ताश्च बुहयोऽथवशायिनाम् ॥”)

शाखाकण्ठः, पुं, (शाखायां कण्ठो यस्य ।) कुक्षी-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाखानगरं, स्त्री, (शाखेव नगरम् ।) मूलनग-
रादन्तं पुरम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । १२ । ८७ । ८ ।

“शाखानगरमर्हस्तु सहस्रपतिरुत्तमः ॥”)
मूलनगरं २ सम्मितस्य जनौषस्य स्थानाय मूल-
नगरस्य समीपेऽङ्के वा यदन्तं पुरं नगरान्तरं
क्रियते तत् शाखानगरं मूलनगरस्य तरुस्थानी-
यस्य शाखेव । अभिव्यन्दि रमणमप्यन ।
स्यादभिव्यन्दि रमणं शाखानगरमित्यपि । इति
त्रिकाण्डशेषः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
अपि च । यथा, शब्दरत्नावलीम् ।

“आरभ्य मूलनगरादपरं नगरं हि यत् ।
तदभिव्यन्दि रमणं शाखानगरमित्यपि ॥”

शाखापितुः, पुं, पाण्डिपादांशमूलदाहः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

शाखापुरं, स्त्री, (पुरस्य शाखा अभिधानात् पूज-
निपातः । शाखेव पुरमिति वा ।) शाखानग-
रम् । तत्पर्यायः । उपपुरम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

शाखान्ता, स्त्री, (शाखायामन्तो यस्याः ।)
वृक्षान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाखाश्रमः, पुं, (शाखाया श्रमः ।) वानरः ।
इत्यमरः ॥ (यथा,—

“मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय
सिंहं निहन्ति भुजविक्रमस्त्रचनाय ।
का नीतिरीतिरियती रघुवंशवोर ।
शाखाश्रमो जरति यस्तव वाणभोजः ॥”

इत्युद्धटः ॥

शाखाश्रमः, पुं, स्वशाखां परित्यज्य शाखान्तरा-
ध्ययनकर्त्ता । तत्पर्यायः । अन्यशाखकः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

शाखाश्रया, स्त्री, षोडशशुक्लप्रस्थपथः । यथा,—
“धनुंश्चैव चत्वारं शाखाश्रयास्तु निम्नैः ।
त्रिकराशोपरयास्तु द्विकरापुपरत्तकाः ॥”

इति देवीपुराणे गोपुरद्वारलक्षणनामाध्यायः ॥

शाखालः, पुं, (शाखां लाति आश्रयतीति । ला +
कः ।) वानोरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाखाशिफा, स्त्री, (शाखायाः शिफा ।) वटा-
दोर्गा शाखासम्बन्धिशिफा । नाम्ना इति
ख्याता । तरोर्मल्लादारभ्य अन्यं यावत् गता
लतागुच्छ्यादिः । इति भरतः । तत्पर्यायः ।
अवरोहः २ । इत्यमरः ॥

शाखी, [न्] पुं, (शाखास्थस्येति । शाखा +
इति ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा,—

“सोताया हृदि यच्छिरोयकुसुमप्राये पफालो-
शुकेः
पौलस्त्यस्य नितान्तकुशुकुलिप्रै वञ्चाधिके
वक्षसि ।
आपुङ्गं निममज्ज मन्मथशरस्त्रैव जानीमहे
कः शाखी सखि ! यस्य पुष्यमभवत् पुष्यायुध-
स्यायुधम् ॥”

इत्युद्धटः ।)

वेदः । तुदव्काख्यजनः । इति मेदिनी । राज-
भेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

शाखोटः, पुं, वृक्षविशेषः । श्याखोडा इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । पिशाचद्वः २ पीत-
फलः ३ कर्कशच्छदः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भूतवृक्षः ५ सकटः ६ अक्षधरः ७ । इति
भूरिप्रयोगः ॥ गवाक्षी ८ वृक्षावाचः ९ वृक्ष-
पत्रः १० पीतः ११ कैशिक्योजः १२ शौर-
नाशनः १३ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् ।
उष्णत्वम् । पित्तकारित्वम् । वातहारित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“शाखोटः पीतफलको भूतावाचः खरच्छदः ।

शाब्दाय

शाणः

शातकु

शाखोटो रक्तपित्ताशौवातश्लेष्मानिसारजित् ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 शाखाः, चि. शाखासम्बन्धी । शाखाशब्दान्
 ष्याप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
 शाङ्करः, स्त्री, (शङ्कर + अण् ।) कृन्दोभेदः । इति
 मेदिनी । अस्य रूपान्तरं शाङ्करं शाङ्करश्च ॥
 (शङ्करो देवतास्य इत्यर्थे अणि आर्द्रानचञम् ।
 यथा, षड्दत्तसंहितायाम् । ७१ । ७ ।
 “ऋगे तु ऋषकाङ्गयं असुत्वमेव शाङ्करो ॥”)
 शाङ्करः, पुं, (शङ्करस्यायं वाहनत्वात् । शङ्कर +
 अण् ।) वल्लोभेदः । इति मेदिनी । (शङ्कर-
 सम्बन्धिनि, चि । यथा, कथासरित्सागरे ।
 ४६ । २०१ ।
 “तत्रैष तद्गुहाद्वारप्रामाणी शाङ्करा
 गणाः ॥”)
 शाङ्करिः, पुं, (शङ्करस्यापत्यं पुमान् । शङ्कर +
 इण् ।) कार्तिकेयः । गणेशः । इति मेदिनी ॥
 शाङ्कुणी, स्त्री, शङ्कुचनमत्स्यः । इति मन्त्र-
 रत्नावली ॥
 शाङ्गः, चि, शङ्गसम्बन्धि । शङ्गशब्दान् ष्याप्रत्ययेन
 निष्पन्नमेतत् ॥
 शाङ्गिकः, पुं, (शङ्गकरणं शिल्पमस्य इति । शङ्ग
 + टक् ।) जातिविशेषः । शाङ्गारि इति
 भाषा । तत्पर्यायः । काम्बविकः २ । इत्यमरः ॥
 शङ्गकारः ३ काम्बजकः ४ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ शङ्गवादकः । तत्पर्यायः । शङ्गभाः २ ।
 इति ञटाधरः ॥
 शाङ्गुष्ठा, स्त्री, गुष्ठा । इति रत्नमाला ॥
 शाटः, पुं, वल्कभेदः । इत्यमरभरतौ । यथा,—
 “दूरतः शोभते ऋर्षो लम्बशाटपटावृतः ।
 तावच्च शोभते ऋर्षो यावत् किञ्चिन्न भाषते ॥”
 इति चाणक्यशतकम् ॥
 शाटकः, पुं स्त्री, (शाट + स्वार्थे कन् ।) पटः ।
 (यथा, कथासरित्सागरे । ५४ । ३८ ।
 “स राजवन्दिनामा तद्दृष्ट्वा शाटकमग्रहीत् ॥”)
 नाटकभेदः । इत्यमरभरतौ ॥
 शाटिका, स्त्री, शाटी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 शाटी, पुं स्त्री, वल्कभेदः । शाङ्गी इति भाषा ।
 इत्यमरः ॥ अस्या निर्मांश्यालं निर्मांश्याशब्दे
 दृश्यम् ॥
 शाब्दायनः, स्त्री, प्रकृतकर्मवैगुण्यप्रशमनाय होमः ।
 यथा । यत् प्रकृतकर्मवैगुण्यप्रशमनाय शाब्दा-
 यनहोमाभिधानं भवदेवभट्टसम्मतं तन्न प्रामा-
 णिकं तस्मादपि महाप्रामाणिकेभेदुनारायण-
 चरुणोर्भिलभाष्ये तदप्रामाणीकृतत्वात् ।
 कृन्दोगपरिशिष्टेऽपि प्रायश्चित्तार्थं प्रकारत्रय-
 मात्रसुक्तम् । यथा,—
 “यत्र वाङ्मतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।
 तत्ससक्तत्र विज्ञेया स्त्रीपाण्ड्यदृश्ये यथा ॥
 अपि वाङ्मतिभिर्बिषा प्राजापत्यापि वाङ्मतिः ।
 होतया त्रिद्विकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः
 स्मृतः ॥”

त्रिद्विकल्प इत्यनेन कल्पान्तरनिषेधात् गोभि-
 लीयकर्मणि शाब्दायनहोमो न युक्तः । किन्तु
 यस्तसमस्तमहावाङ्मतिभिश्चतसृभिः प्राय-
 श्चित्तहोमो युक्तः । विशारदप्रभृत्पौऽप्येवम् ।
 शाब्दायनहोमस्य सम्मूलत्वेऽपि शाखान्तरीय-
 त्वम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 शाब्दायनः, पुं, तुनिविशेषः । इति पुराणम् ॥
 शाब्धः, स्त्री, (शठस्य भावः । शठ + ल्यप् ।)
 शठता । (यथा । “शठे शाब्धं समाचरेत् ॥”)
 तत्पर्यायः । कपटः २ व्याजः ३ दम्भः ४
 उपधिः ५ हृद्य ६ केतवम् ७ झु इतिः ८
 निद्रान्तिः ९ । इत्यमरः ॥ नव अयथार्थ-
 व्यवहारः । शठ वधे क्लेशकैतवे तालव्यादिः
 अल् तस्य कर्म शाब्धः ष्याः । कपटादि-
 षट्कं कृद्गनि कुष्टत्वादित्रयं चित्तकौटिल्ये
 इत्येके । कपटादिषट्कं वचनमात्रफलम् ।
 कुष्टत्वादित्रिकस्य हिंसाफलमिति भेदः । इति
 सर्वानन्दो मधुश्च । नवैकैकार्या इति बहवः ।
 इति भरतः ॥ अपि च ।
 “अस्त्रियां कपटो व्याज उपधिर्दम्भ एव च ।
 कूटं कल्कं झलं कृद्ग मिषकैरवकैतवम् ॥
 अथ शाब्धश्च शठता कुष्टतिर्निकृतिश्च सा ।
 हिंसाफले चतुष्कं स्यात् शाब्धापर्याय इतिः ॥
 पूर्वः कपटपर्यायः फले वचनमात्रके ।
 उभयोरैकपर्याय इति केचित् प्रचक्षते ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 शाड, ऋ ङ ङाघे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 व्याज०-सक०-सेट् ।) ऋ, अग्रशाङ्कुत् । ङ,
 शाङ्कुते गुणिनं गुणो । अन्तःस्थलतीय-
 युक्तादिरथामिति कस्यचिद्भ्रमः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 शाङ्गलः, पुं, शाङ्गलः । इति केचित् ॥
 शाङ्गं, स्त्री, (शण्डेन निर्मितमिति । शण्ड + अण् ।)
 शण्डनिर्मितवल्कम् । यथा । चौमं शाङ्गं वा
 ब्राह्मणस्य कार्पासं चण्डियस्य आविकं वैश्यस्य ।
 क्षुमा अथर्वी तस्या इदं चौमं तसरादि ।
 शाङ्गं शण्डतनुभवं तदुभयं ब्राह्मणस्य । इति
 संस्कारतत्त्वम् ॥
 शाणः, पुं, (शण्डयते ज्ञायते गुणादिरञ्जति ।
 शण्ड + ञच् ।) कषपट्टिका । कश्चिपातर इति
 भाषा । तत्पर्यायः । निकषः ३ कषः ३ । इत्य-
 मरः ॥ शानः ४ निकषः ५ कषः ६ । इति
 भरतः ॥ व्याकषः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
 माघचतुष्टयम् । चारि माघा इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । निष्कः २ टङ्कः ३ । इति वैद्यक-
 परिभाषा । यथा,—
 “माघैश्चतुर्भिः शाणः स्यात् वरणः स निगद्यते ।
 टङ्कः स एव कथितस्तद्दृश्यं कोल उच्यते ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 शौहादीनां निकषः । शानपातर इति भाषा ।
 इति मेदिनी । करपत्रम् । करान् इति भाषा ।
 इति विश्वः ॥

शाखाजीवः, पुं, (शाखेन आजीवतीति । आ +
 जीव + अच् ।) अक्षमार्जकः । यथा,—
 “शाखाजीवः श्लक्ष्मार्जो भ्रमासक्तोऽसिधा-
 वकः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 शाणिः, पुं, पट्टञ्जलः । यथा,—
 “पट्टे राजशणः शाणिसिद्धिः कक्षटपत्रकः ॥”
 इति शब्दमाला ॥
 शाणितः, चि, तीक्ष्णीकृतः । निश्चितः । कृतशणः ।
 शणशब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
 शाणो, स्त्री, (शणस्य विकारः । शण + अण् ।
 टिड् टिति डीप् ।) शणसूत्रमयी पट्टिका ।
 यथा,—
 “शाणोप्रायाणि वस्त्राणि शमीप्राया मञ्जी-
 रुषाः ।
 शूद्रप्रायास्तथा वर्णा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥”
 इति विष्णुपुराणे ६ अंशे १ अध्यायः ॥
 शाणी शणसूत्रमयी पट्टिका तत्तुल्यानि
 वस्त्राणि । इति तट्टीका ॥ (यथा, महाभारते ।
 ३ । १६४ । १६ ।
 “वस्त्राणां प्रवरा शाणी घान्यानां कोर-
 दूषकः ॥”)
 प्रावरणान्तरम् । ताम्बु इति भाषा । इति
 मेदिनी ॥ छिद्रवल्कम् । यथा । शाणी गोर्षो
 छिद्रवल्के । इति हेमचन्द्रः ॥ हस्तकटाद्यादि-
 सूत्रणा । इशारा इति पारस्यभाषा । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 शाणीरं, स्त्री, शोणनदमध्यस्थतटः । इर्दरीनदी-
 तटः । इति विश्वः ॥
 शाण्डिल्यः, पुं, विश्ववृत्तः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 महाभागपतिस्तोत्रे । ६ ।
 “हेरम् प्रथमामि यस्य पुरतः शाण्डिल्यमूले
 श्रिया
 विभ्रताम्बुरुहे समं भयुरिपुक्षी शङ्खचक्रे
 वहन् ॥”)
 वट्टिभेदः । (शण्डिलस्य सुनेर्गात्रापत्यमिति ।
 शण्डिल + “गर्गादिभ्यो यच् ॥” ४ । १ । १०५ ।
 इति यच् ।) सुनिविशेषः । इति मेदिनी ॥
 स तु गोत्रकारः भक्तिस्त्रकारश्च । तत्सूत्र-
 भाष्याद्यङ्गीको यथा,—
 “प्रपद्य परमं देवं श्रीसुप्रेश्वरस्वरिणा ।
 शाण्डिल्यशतसूत्रीयं भाष्यमाभाष्यतेऽधुना ॥”
 शातं, स्त्री, (शो + क्तः । “शाक्शोरन्यतरस्याम् ।”
 ७ । ४ । ४२ । इति पञ्चे ल्वाभावः ।) सुखम् ।
 तद्वति, चि । इत्यमरः ॥ (विनाशः । यथा,
 सुशुते । ४ । १ ।
 “पाणिप्राप्तं पाणिदाहं नखशातं करोति च ॥”)
 शातः, चि, (शो + क्तः ।) दुष्कलः । निश्चितः ।
 इति मेदिनी ॥ धुस्तूरः । इत्यमरः ॥
 शातकुम्भं, स्त्री, (शतकुम्भे पञ्चेत भवम् । शत-
 कुम्भ + अण् ।) काञ्चनम् । (यथा, माघे ।
 ६ । ६ ।

शाहलः

“इतश्चातकुम्भनिभमंशुमतो
वपुरर्हमप्यपुषः पयसि ।”)

धुक्तरः । इत्यमरः ।

शातकुम्भः, पुं, करवीरवृक्षः । इति मेदिनी ।

शातकौम्भं, स्त्री, स्रग्भम् । इति भतरदिरूपकोषः ।
(सुवर्षनिर्मिते, त्रि । यथा, रामायणे । २ ।

३ । ११ ।
“शतश्च शातकौम्भानां कुम्भानामप्यिवर्षवाम् ॥”)

शातनं, स्त्री, काश्यम् । विनाश्रनम् । यथा,—
“वसन्ते सर्वश्रस्थानां जायते पत्रशातनम् ।
मोद्मानाश्च तिष्ठन्ति यथाः कथिशाशाननः ॥”

इति सारमञ्जरी ।
(हिरके, त्रि । यथा, रघुः । ३ । ४२ ।

“स पूज्यः पर्वतपत्रशातनं
दृश्यते देवं नरदेवसम्भवः ॥”)

शातपत्रकः, पुं, (शातपत्रं पद्ममिव । कन् ।)
चन्द्रप्रकाशः । यथा,—

“चन्द्रिका कौसुदी ज्योत्स्ना प्रकाशो द्योत
आतपः ।
अकल्पा चन्द्रिकायाश्च प्रकाशे शातपत्रकः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ।
शातभीरुः, पुं, मदनमाली । मल्लिकाम्भेदः ।
यथा,—

“शातभीरुर्भद्रवल्ली भूमिमण्डोत्थपादिका ॥”
इति रत्नमाला ।

शातमानं, त्रि, (शतमान + “शतमानविंशति-
केति ॥” ५ । १ । २७ । इति अण् ।) शत-
मानेन क्रीतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

शातला, स्त्री, (शातं ह्येदं लातीति । ला + कः ।)
मातला । चर्मकषा इति ख्याता । इत्यमर-
टीकायां भरतः ।

शात्रवं, स्त्री, (शात्रोर्भावः स्रग्द्धो वा । शत्रु +
अण् ।) शत्रुभावः । शत्रुसंहतिः । इति
मेदिनी । (शत्रुसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, रघुः ।

४ । ४२ ।
“ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।
नारिकेलासवं योधाः शात्रवश्च पपुयंशः ॥”)

शात्रवः, पुं, (शत्रुवै । स्वार्थे अण् ।) शत्रुः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । १४ । ४४ ।

“तत्र नाभवद्दसौ महाह्वे
शात्रवादिव पराद्दसुखोर्धनः ॥”)

श्रादः, पुं, (श्रो तनूकरणे + “श्रादपिभ्यां द्दनौ ॥”
उणा० ४ । ६७ । इति दः ।) कर्दमः । श्रय्यम् ।
इत्यमरः ।

श्रादहरितः, त्रि, (श्रादेः श्रय्यैः हरितः ।)
शाहलः । इत्यमरः ।

श्रादलः, त्रि, (श्राद + “नञ्श्रादान् डलच् ॥” ४ ।
२ । ८८ । इति डलच् ।) नवद्वयवहुलदेशः ।
इत्यमरः । श्रादो नवद्वयं विद्यतेऽत्र शाहलः ।
श्रय्यागच्छिन एव श्रादशब्दादलः स्यात् न तु
पञ्चवाचिनोऽनभिधानान् । इति तट्टीकायां
भरतः । (यथा, रामायणे । २ । ३० । १४ ।

शान्तः

“शाहसेषु यदा शिष्ये वनान्ते वनगोचरा ।
कुथाक्षरव्युक्तिषु किं स्यात् सुखतरं ततः ॥”)

शान, न तेजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) शानक्तिष्णोकरणम् ।

न, श्रीश्रीशति श्रीश्रीशते खड्गं कर्मकारः ।
इति दुर्गादासः ।

शानः, पुं, शाणः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
श्रा(ण)नपादः, पुं, पारिपात्रपर्वतः । (अख्य
विवरणं हरिवंशे १३१ अध्याये द्रष्टव्यम् ।)

चन्दनचर्षणपाषाणः । इति महाभारते हरि-
वंशः । चन्दनपिप्पि इति भाषा ।

शानो, स्त्री, इन्द्रवारुणौ । इति शब्दचन्द्रिका ।
शान्तः, त्रि, (श्रम + क्तः । “वा दान्तशान्ति ॥”
७ । २ । २७ । इति निपातितः ।) उपश्रमं
प्रापितः । प्राप्तोपश्रमः । इति भरतः । तत्-
पथ्यायः । श्रमिनः २ । इत्यमरः । शान्तः ३
जितेन्द्रियः ४ । इति हेमचन्द्रः । श्रमान्वितः ५ ।
इति मेदिनी ।

शान्तः, पुं, अभियुक्तः । रसभेदः । इति मेदिनी ।
शान्तरसस्य लक्षणं इति यथा,—

“शान्तः श्रमः स्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः ।
कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः ।
अनित्यत्वादिनाशेषवस्तुनिःसारता तु या ।
परमाथस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिच्छत ।
पुण्याश्रमहरिश्चेत्तीर्थरन्ध्ववनादयः ।
महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्गीपनरूपिणः ।
रोमाञ्चाद्याञ्चानुभावास्तथा स्युर्यभिचारिणः ।
निर्वेदहर्षकारणमतिभूतदयादयः ॥”

यथा,—
“रथान्तश्चरतस्तथा धृतजरतृकस्या नवस्या-
श्रमोः
सत्रासश्च सकौतुकश्च सदयं दृष्टस्य तेनांगरेः ।
निर्वर्णोऽक्षतचित्तुधारासमुदा निद्रायमाणस्य
ने
निःशङ्कं करटः कदा करपुटी भिक्षां विजुष्टि-
यति ॥”

पुत्रिस्तु महाभारतादौ द्रष्टव्या ।
“निरङ्करूपत्वान् दयावीरादरेषु नो ॥”
दयावीरादौ हि जीमूतवाहनादौ अन्तरा
मलयवत्याद्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्ति-
त्याद्याभेदेऽर्षनादहङ्कारोपश्रमो न दृश्यते ।
शान्तस्तु सर्वप्रकारेणाहङ्कारप्रश्रमेकरूपत्वान्न
तत्रान्तर्भावमर्हति । अतश्च नागानन्दे शान्त-
रसप्रधानत्वमपास्तम् । ननु ।

“न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता
न देशरागौ न च काचिदिच्छां ।
रसः स शान्तः कथितो मुनीकैः
सर्वेषु भावेषु समप्रमाणः ॥”

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षवास्यायामेवास्म-
त्करूपपत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात् । तत्र
सञ्चार्यादीनामभावात् कथं रसत्वमित्युच्यते
युक्तवियुक्तदशायांमवस्थितो यः श्रमः स एव

शान्तिः

यतः रसतामेति तदस्मिन् सञ्चार्यादेः श्रान्तिश्च
न विवहा । यथास्मिन् सुखाभावोऽप्युक्तस्य
वैधयिकसुखपरत्वान्न विरोधः । उक्तं हि ।
“यश्च कामसुखं लोके यश्च दिव्यं महासुखम् ।
तृणाद्यसुखस्यैते नार्हतः शोद्धर्षी कलाम् ॥
सञ्चारमहङ्काररहितत्वं ब्रजन्ति चेत् ।
अज्ञानभावमर्हन्ति दयावीरादयस्तदा ॥”
आदिशब्दात् धर्मेवोरदानवीरदेवताविषय-
रतिप्रभृतयः । तत्र देवताविषया रतिर्वैष्या,—
“कदा वाराणस्यामिह सुरधुनीरोधसि वसन्
वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽङ्गलिपुटम् ।
अये गौरीनाथ चिपुरहर श्रमो जिन्वयन
प्रसौदेति क्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान् ॥”
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ।

शान्तं, [म्] य, वारणम् । इति मेदिनी ।
शान्तनवः, पुं, (शान्तनोरपत्वं पुमान् । शान्तनु +
अण् ।) शान्तनुराजपुत्रः । भीष्मः । इति
त्रिकाशशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३६ ।
६० ।

“तथा भीष्मः शान्तनवो गङ्गायाममितद्युतिः ।
वसुवीर्यात् समभवत् महावीर्यो महायथाः ॥”)

शान्तनुः, पुं, द्वापरयुगस्य चन्द्रवंशीयेकविंश-
राजः । स तु गङ्गायां भीष्मं जनयामास । तस्य
पिता प्रतीपः । यथा,—

“जयसेनस्तनयो राधिकोऽतोऽयुतायभूत् ।
ततश्चाक्रोधनस्तस्मात् देवातिथिरसुखं च ॥
ऋतस्तस्य द्दिलीपोऽभूत् प्रतीपस्तस्य चात्मजः ।
देवापिः शान्तनुस्तस्य वाञ्छीक इति चात्मजाः ॥
यं यं कराभ्यां सुश्रुति जीर्णं यौवनमेष्यति ।
शान्तिमाप्नोति चैवाय्यां कर्मणा तेन
शान्तनुः ॥
वाञ्छीकान् सोमदतोऽभूत् भूरभूरिश्रवास्ततः ।
शुलश्च शान्तनोरासीत् गङ्गायां भीष्म आत्म-
वान् ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे २२ अध्यायः ।
तत्पथ्यायः । महाभीष्मः २ । इति जटाधरः ॥
प्रातीपः ३ । इति त्रिकाशशेषः ॥ प्रतीपः ४
प्रतिपः ५ । इति शब्दरत्नावली । (शान्तनु-
रिति पाठस्तु बहुभिराढतः ।) कर्कटी । इति
रत्नमाला ।

शान्ता, स्त्री, दशरथराजकन्या । दशरथेन कन्यार्हं
क्षीमपादाय राज्ञे प्रदत्ता । सा च ऋष्यशृङ्ग-
भार्या । इति रामायणम् ॥ (यथा, उत्तर-
चरिते १ अङ्के ।
“कन्यां दशरथो राजा शान्तां नाम यज्ञी-
जनतु ।
अपत्यजतिकं राज्ञे क्षीमपादाय यां ददौ ॥”)

श्रमीभेदः । तत्पथ्यायः । शुभा २ भद्रा ३ अप-
राजिता ४ जया ५ विजया ६ । अस्या गुणाः
श्रमीवत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शान्तिः, स्त्री, (श्रम + क्तिन् ।) कामक्रोधादि-
प्रश्रमः । चित्तोपश्रमः । इति भरतः । विषयेभ्य

शान्तिः

इन्द्रियोपरमः । इति चण्डीटीकायां नागोजी-
भट्टः । तत्पर्यायः । प्रथमः २ प्रथमः ३ । इत्य-
मरः । प्रथमः ४ उपप्रथमः ५ प्रथान्तिः ६ ।
इति शब्दरत्नावली । लघ्याक्षयः ७ । इति
हेमचन्द्रः । तत्र नमं यथा,—
“यत्किञ्चिदस्तु संप्राप्य स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
या तुल्यार्जयते चित्ते शान्तिः सा गद्यते बुधैः”
इति पद्मपुराणे क्रियायोगसारे १५ अध्यायः ।
भद्रम् । इति हेमचन्द्रः । गोपीविशेषः । यथा,
राधिकोवाच ।
“शान्त्या गोप्या युतस्त्वच्च दृष्टोऽहं रासमण्डले ।
वसन्तपुष्यग्रन्थायां माल्यावान् चन्द्रबोधितः ।
रत्नप्रदीपैर्युक्तश्च रत्ननिर्माणमन्दिरैः ।
रत्नभूषितभूषाढ्यो रत्नभूषितया सह ।
तथा इतश्च ताम्बलं भुक्तवाचं पुरा विभो ।
सद्यो मच्छब्दमात्रेण तिरोधानं कृतं तथा ।
शान्तिर्देहं परित्यज्य भयाद्गौणा त्वयि प्रभो ।
ततस्तस्याः शरीरश्च गुणश्रेष्ठं बभूव ह ।
संविभज्य त्वया दत्तं प्रेम्णा प्रवृत्ता पुरा ।
विश्वे विषयिणे किञ्चित् सत्स्वरूपाय विष्णवे ।
शुद्धसत्स्वरूपायै महालक्ष्म्यै पुरा विभो ।
त्वन्मनोपासकेभ्यश्च वैष्णवेभ्यश्च किञ्चन ।
तपस्विभ्यश्च धर्माय धर्मिष्ठेभ्यश्च किञ्चन ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखे ६ अध्यायः ॥३॥
दुर्गा । यथा,—
“उत्पत्तिस्थितिनशेषु रजादित्रिगुणा मता ।
सञ्ज्ञा सञ्ज्ञे तृणाच्छान्तिताच्छान्तिरुच्यते ॥”
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ॥ ३ ॥
धर्मद्वारा यद्दृष्टोऽस्मिन्प्रादिक्रमिच्छित्तैश्चिका-
निष्ठहेतुदरितनिवृत्तिः । यथा,—
“यथा शूद्रप्रहाराणां कवचं विनिवारकम् ।
तथा देवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम् ॥”
वालयश्चभूतयह्नराधिपप्रबलतरशत्रुदुःख-
रोगाभिभवाद्भुतदुःखप्रयह्नोःस्त्रादिनिमित्तकं
शान्तिकर्मापि मज्जासासे कर्तव्यम् । शुद्धकाल-
प्रतीक्षायांमसहस्रेनानन्यगतिकलात् । अत-
एवात्मानं सततं गोपायते इति श्रुतौ सततं
भित्तुक्तम् । इति मज्जासासनम् ॥ ३ ॥ उप-
सर्गशान्तिगाथा यथा,—
“एषामिन्द्रो महावीर्यं शैलोऽथस्त्रीश्वरोऽभवत् ।
शतं क्रतूनामाह्वयं सुशान्तिनामं नामतः ।
तस्योपसर्गनाशाय नामाश्वरविभूषिता ।
अद्यापि मानवेर्गाथा गीयतेऽत्र महतीतले ।
सशान्तिर्देवराट् शान्तः सुशान्तिं न प्रयच्छति ।
सहितः शिवसत्वाद्यैस्तथैव वशवर्तिभिः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे उत्तममन्वन्तरसमाप्ता-
ध्यायः ॥ ३ ॥
अथाहुतशान्तिः । तत्राहुतनिरूपणम् । अद्-
भुतवागरे आचञ्चलाहुतवचनम् । प्रकृति-
विरुद्धमहुतमापदः प्राक्प्रवाधाय देवाः खल-
नीति । तेनापञ्चानाय भूष्वादीनां पूर्वं
खभावप्रप्यवो देवकर्तृकोऽहुत इति । एवञ्च

शान्तिः

बुधोदयपञ्चमि यद्वादीनां गन्धतागन्धितस्वेन
प्रकृतानामपि यदुत्पातत्वं तद्वाक्तम् । तत्कार-
यश्च गर्गसंहितावाहस्यथयोः ।
“अतिलोभाद्सत्वादा नास्तिव्यादाप्यधर्मतः ।
नरापचारास्त्रियतसुपसर्गः प्रवर्तते ।
ततोऽपचारास्त्रियतमपवर्जन्ति देवताः ।
ताः खलन्त्यहुनांस्तसु दिव्यनाभसभूमिजान् ॥
त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्मिताः ।
विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्बोधयन्ति च ॥”
तांश्च परं न दर्शयेद्देवाह विष्णुः । नोत्पातं
दर्शयेदिति । तत्र वेदान्तचक्रमण्डलनिरूपणम् ।
यथा, दौषिकायाम् ।
“प्राग्द्वित्रिचतुर्भागेऽनृनिशोरहुतेषु सर्वेषु ।
अनिलाग्निशक्रवरुणा मखलपतयः शुभा-
शुभैश्च ॥”
वेदान्तमण्डलः ।
“अयंमूलादिचतुष्कचन्द्रतुरगादिषु वायु-
भवेत्
देवेभ्यःप्रविशाखयान्ययुगले पित्राहुये
चानलः ।
विशादित्रयधात्मैत्रयुगलेऽन्द्रो भवेन्मखलः ।
सर्पोपान्त्यश्रतान्त्यमखलयुगलेऽग्नेःप्राप्सोऽश्वरः ।
पवनदहनौ नेष्टौ योगन्तयोरतिदोषदः ।
सुरपतिवरुणौ शक्तौ योगन्तयोरतिशोभनः ।
सवरुणमरुत्स्मिन्ः शक्रस्तथाग्निसमायुतः ।
फलविरहितः सेन्द्रो वायुस्तथाग्नियुतोऽम्बुपः ॥
यन्मखलेऽहुतं जातं शान्तिश्च हेवताश्रया ।
तथा शान्तिदयं कार्यं मखलदयनाहुते ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“ग्रहर्षवैकृतं दिव्यं आन्तरीचं निबोध मे ।
उल्कापातो दिशो दाहः परिवेशस्तथैव च ॥
गन्धर्वनगरश्चैव वृष्टिश्च विजिता तथा ।
एवमादीनि लोकेऽस्मिन् नाभसानि विनिर्दि-
शेत् ॥
चरश्चिरभवं भौमं भूकर्ममपि भूमिजम् ।
जलाश्रयानां वैज्यं भौमं तदपि कौर्षितम् ॥
भौमं चाल्पफलं ज्ञेयं चिरेण परिपश्यते ।
नाभसं मध्यफलदं मध्यकालफलप्रदम् ।
दिव्यं तीव्रफलं ज्ञेयं शीघ्रकारी तथैव च ॥३॥
श्रीगोपानाविषयाः अतूतां रिपुजं भयम् ।
पुष्ये फले च विक्रतं राज्ञो नृत्वं तथा दिशेत् ॥
अकालप्रभवा नार्यः कालातीताः प्रजास्तथा ।
विक्रताः प्रसवाश्चैव युग्मप्रसवनं तथा ॥
होनाङ्गाः अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा भयः ।
पशवः पक्षिगश्चैव तथैव च सरीसृपाः ॥
विनाशं तस्य देहस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत् ॥
प्रदोषे कुक्कुटारावो हेमन्ते चापि कोकिलाः ।
अर्कोदयेऽर्काभिसुखः श्वारावो वृभयं दिशेत् ॥
उल्लको वसते यत्र निपतेदा तथा यद्दे ।
ज्ञेयो यद्दृष्टेऽह्यर्धनशाश्वतथैव च ॥
युधः कङ्कः कपोतश्च उल्लुकः श्येन एव च ।
चिह्नश्च चर्मचिह्नश्च भासः पाण्डुर एव च ॥

शान्तिः

यद्दे यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते ।
पनाम्नासात्तथा वर्धाच्छतुः स्यादयहमेधिनः ।
पत्राः पुत्रस्य वा नृत्त्युत्थञ्चापि विनश्यति ॥
ब्राह्मणाय यद्दं दत्त्वा दत्त्वा तन्मूलमेव वा ।
गृह्णीयाद्यदि रोचते शान्तिश्चैर्मा प्रयोजयेत् ॥”
इमां वक्ष्यमाणाम् ॥ ३ ॥
“मांसास्थीनि समादाय श्मशानाद्दग्धवायसाः ।
श्वश्रुगालोऽथवा मर्धे पुरस्य प्रविशन्ति चेतुः ॥
विकिरन्ति गृहादौ च श्मशानं सा महती भवेत् ।
चौरैश्च हन्यते लोकः परचक्रसमागमः ।
संयामश्च महाचोरो दुर्भिक्षं मरकं तथा ।
अहुतानि प्रकथयन्ते तत्र देशस्य विदधः ॥
अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम् ॥”
मत्स्यपुराणे ।
“अतिवृष्टिरनावृष्टिर्दुर्भिक्षादिभयं मतम् ।
अश्रुतौ तु दिनादूर्ध्वं वृष्टिर्भया भयाय च ॥
निरभे वाच राज्ञो वा श्वेतं यस्तोत्तरेण तु ।
इन्द्रायुधं ततो दृष्ट्वा उल्कापातं तथैव च ॥
दिग्दाहपरिवेशौ च गन्धर्वनगरं तथा ।
परचक्रभयं विद्यादेशोपद्रवमेव च ॥”
भाषो वनकुक्कुटः ॥ ३ ॥ कंसनिघनसूत्रेण हरि-
वंशः ।
“वक्रमङ्गारकश्चक्रे चित्रायां चोरदर्शनः ।
चलत्यपञ्चमि महती गीरीयां शिखराणि च ॥”
वायुोत्पाते स एव ।
“दक्षिणां दिशमास्याय धूमकेतुः स्थितोऽभवत् ।
वक्रमङ्गारकश्चक्रे क्षणिकानु भयङ्करः ॥”
कृत्यचिन्ताभयो ।
“त्यक्ताश्रीचविवेकतत्त्वसुधा लोकाः सुधा-
पीडिताः
विप्रा वेदहतास्तथा प्रचलिता ब्रह्माग्निो
दुःखिताः ।
शौचीमन्दफला शृपाश्च विकलाः संयामचोरा
महती
प्रेताघातदुरन्तपीडिततरा देवेभ्यराज्योर्भुतौ ॥
रक्ते श्मशोदयोगो मांसास्थिवशादिभिर्मरकः ।
धान्याहिरण्यत्वक्फलकुसुमाद्यै वर्धते भयं
विद्यात् ।
अङ्गारपीशुर्वै विनाशसुपयाति तत्रगरम् ॥
उपलं विना जलधरेविल्लता वा यदा प्राञ्जिगी
वृष्ट्या ।
हिद्रं वाप्यतिवृष्टिं शस्यानामीतिसंजननम् ॥”
बुधकौशिकसंवादे ।
“वज्राः प्रपाते च फलं शरटस्य प्ररोहये ।
श्रीर्षं राजश्रियोऽवाप्तिर्भाले चैश्वर्यमेव च ॥
कार्ययोर्भूषणावाप्तिर्नेत्रयोर्बन्धुदर्शनम् ।
नाशिकायाश्च सौगन्धं वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम् ॥
कच्छे चैव श्रियोऽवाप्तिर्भययोर्विभवो भवेत् ।
धनलाभो बाहून्मले करयोर्धनवृद्धिदः ।
स्तनमूले च सौभाग्यं हृदि संख्यविवर्धनम् ।
पृष्ठे निधं महोलाभः पार्श्वयोर्बन्धुदर्शनम् ॥
कटिदये वस्त्रलाभो गुह्ये नृत्सुसमागमः ।

शान्तिः

अङ्गे चार्थक्षयो निम्नं गृहे रोगभयं भवेत् ॥
उर्ध्वोत्त वाहनावाप्रिन्तुअङ्गेऽर्थसंक्षयः ।
वामदक्षिणयोः पादे भ्रमणं नियतं भवेत् ॥
वज्राः प्ररोहणं चैव पतने शरटस्य च ।
अत्यासाच्च फलस्यैव तददेव प्रजायते ॥
वज्राः प्ररोहणं रात्रौ शरटस्य प्रपातनम् ।
निधनार्थाय भवति व्याधिपीडा विपर्यये ॥
पतनानन्तरं चैवारोहणं यदि जायते ।
पतने फलसुनत्रुष्टं रोहणीऽभ्यन्त फलं भवेत् ॥
वारोहणञ्चोद्वेकं अधोवक्त्रे च पातनम् ॥
भवेद्विष्टफलं तस्य तत्काले जायते ध्रुवम् ॥*॥
स्युष्टमात्रे तयोः सद्यः सनेलं जलमाविशत् ।
पञ्चगव्यप्राशनञ्च कुर्यादर्कावलोकनम् ॥
वस्त्रीरूपं सुवर्णस्य रक्तवस्त्रेण वेद्यते ।
पूजयेद्भक्त्युप्यातोस्तदस्य पूर्णकुम्भकं ॥
पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चाष्टनं सपत्नवम् ।
पञ्चदशकषायञ्च निम्निष्यावाहयेत्ततः ॥
पूजयेद्भक्त्युप्यातोर्लोकपालांस्तथा गृहान् ।
नृत्यपूजेन मन्त्रेण समिद्धिः खदिरैः शुभैः ।
तिलैश्चाञ्जलिभिर्होममद्योत्तरसहस्रकम् ॥”
वस्त्री गृहगोधिका । नृत्यस्यमन्त्रस्युम्भकमन्त्रः
इति विद्याकरः ॥*॥ गर्गसंहितावाङ्मन्ययोः ।
“ये तेषु शान्तिं कुर्वन्ति न ते यान्ति परा-
भवम् ।
ये तु न प्रतिकुर्वन्ति क्रियया अग्रयान्विताः ।
दाभिख्याद्वा विमोहाद्वा विनश्यन्त्येव तेऽचि-
रान् ॥”*॥
अत्र निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारोऽन्यथा दोष
इत्याह मत्स्यपुराणम् ।
“भिक्षमखलवेलायां ये भवन्त्यद्भुताः क्वचित् ।
तत्र शान्तिद्वयं कार्यं निमित्तं सति नान्यथा ।
निर्निमित्तकृता शान्तिर्निमित्तसुप्रपादयेत् ॥”
एतच्च तत्तद्विशेषविहितशान्तिविषयम् ।
अन्यथा वेनामखलसन्देहे शान्तिर्न स्यात् ॥*॥
अतएवोक्तं योगिगान्धर्वस्कीर्णम् ।
“यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।
तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या सहस्राहुतः ॥
गायत्र्या प्रयतः शुद्धः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
शान्तिकामश्च जुहुयात् गायत्रीमन्त्रतः
शुचिः ॥
हनुकामश्च वृषतेऽर्चतेन जुहुयात् शुचिः ।
सावित्र्या शान्तिकोमांश्च कुर्यात् पत्न्यसु
निवृष्टः ॥
प्रवृषयाञ्जलिभ्याश्च स्वाहान्तो होमकर्मणि ।
प्रतिजोमा प्रयोक्तव्या फटकारान्ताभिचारिके ॥
मार्कण्डेयपुराणम् ।
“दिग्देशजनसामान्यं वृषसामान्यमात्मनि ।
नक्षत्रग्रहसामान्यं नरो भुङ्क्ते शुभाशुभम् ।
परस्परान्तरात्तत्र च गृहदोषेषु जायते ॥”
तथा ।
“नस्माच्छान्तिपरः प्राप्नो लोकवाद्दरतस्तथा ।
लोकवादांश्च शान्तींश्च गृहपीडासु कारयेत् ॥

शान्तिः

भूरोहानुपवासांश्च शान्तं चैवादिबन्धनम् ।
कुर्यात् होमं तथा दानं आहुं क्रोधविवर्ण-
नम् ॥
अद्रोहं सर्वभूतेषु मैत्रीं कुर्वन्ति पण्डिताः ।
वर्त्येदुषर्तां वाचमतिवादांस्तथैव च ॥
गृहपूजाश्च कुर्वन्ति सर्वपीडासु मानवः ।
एवं शान्त्यन्तयेषाम्णि चोराणि ह्यजसत्तम ।
प्रयतानां मनुष्याणां गृहार्थोऽन्यनैकशः ॥*॥
लोकवादाश्च तत्रैवोक्ता यथा,—
“आकाशाद्देवतानाश्च देवादीनाश्च सौहृदात् ।
पृथिव्यां प्रतिलोके च लोकवादा इति स्मृताः ॥”
ते च सर्वभूतडाकिन्याद्यभिवशान्तर्यं लौकि-
कौषधमन्त्रादयः । विषहरीमङ्गलचण्डिका-
गीतादयः । चैवगृहनादौ जेजपालकुलदेवता-
पूजा च ॥*॥ तथा चापस्तम्बः । स्त्रीभ्योऽवर-
वर्गभ्यो धर्मशेषान् प्रतीयादित्येक इति । धर्म-
शेषान् अतिस्मृतिमहाचारेष्वप्रसिद्धान् इति
नारायणोपाध्यायः ॥ भूरोहश्च पात्रं विना
भूमौ गोस्तनं निषीद्य दुग्धोत्सर्गः । चैवः
पूज्यत्वेन स्थानो ग्रामप्रधानश्च । तथा च
वागोत्पाते हरिवंशः ।
“अनेकशास्त्रेष्वेव निपपात महीतले ।
अर्चितः सर्वकन्याभिर्दानवानां महात्मनाम् ॥”
उपतौ अकलागीम् । अतिवाद्दश्च पूज्यमति-
क्रम्य भाषणम् ॥*॥ मत्स्यपुराणम् ।
“काकस्यैकरवश्रावः प्रभाते दुःखदायकः ।
काको भैरुनकासक्तः श्वेतो वा यदि दृश्यते ॥
उलको वसते यत्र निपतेत् वा तथा गृहे ।
ह्येयो गृहपतेर्नृत्यधननाशस्तथैव च ॥”*॥
वराहसंहितायाम् ।
“क्रीडानुरक्तो रतिमांसजुञ्जो
भीतो रजार्जः पतितो विहङ्गः ।
नासौ गृहम्यस्य विनाशहेतु-
र्दोषः समुत्पाद्यत आचुरार्याः ॥
गृहे पक्षिकारंशु कुर्याच्चामरतर्पणम् ।
देवाः कपोता इति वा जप्रथं सप्रभर्हिजेः ॥
गावश्च देया विविधा द्विजानां
सकाश्चना वस्त्रयुगोत्तरीयाः ।
एवं क्रते पापसुपैति शान्तिं
नृगैर्हिजेर्वापि निवेदितं तत ॥”
द्विजैः पक्षिभिः । अपिना अन्यैरपि ॥*॥
मुजबलभीमे ।
“एको वृषस्यो गावः सप्तान्वा नव दन्तिनः ।
सिंहप्रसूतिकाश्चैव कथिताः स्नामिघातिकाः ॥”
सिंहप्रसूतिका गावः ॥*॥ मत्स्यपुराणे ।
“अङ्गे दक्षिणभागे तु शान्तं विस्फुरणं भवेत् ।
अप्रशस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥
लाञ्छनं पिटकस्यैव त्र्ययं विस्फूर्जितं तथा ।
विपर्ययेण विहितं सर्वं स्त्रीणां फलं तथा ॥”
“अनिष्टचिह्नोपगमे द्विजानां कार्यं सुवर्णेन च
तर्पणं स्यात् ॥”शुद्धः । दुःखप्रानिष्टदर्शनादौ वृत्तं
हरिण्यश्च दद्यादिति ॥*॥ मात्स्ये ।

शान्तिः

“नमस्ते सर्वलोकेश नमस्ते भृगुनन्दन ।
कवे सर्वार्थसिद्धार्थं गृहार्णार्थं नमोऽस्तु ते ॥
एवं शुक्रोदये कुर्वन् यात्रादिषु च भारत ।
सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥
नमस्तेऽङ्गिरसां नाथ वाक्पतेऽथ दृश्यते ।
क्रूरग्रहेः पीडितानाममृताय नमो नमः ॥
संक्रान्तावपि कौन्तेय यात्रासम्भुदयेषु च ।
कुर्वन् दृश्यतेः पूजां सर्वान् कामान् सम-
युते ॥*॥”
वेणवान्मते व्यासः ।
“गृहयज्ञैः शान्तिकेश किं ज्ञिष्यन्ति नरा
द्विज ।
महाशान्तिकरः श्रीमान् तुलस्या पूजितो हरिः ॥
उत्पादान् दारुणान् पुंसां दुर्निमित्ताननेकशः ।
तुलस्या पूजितो भक्त्या महाशान्तिकरदे
हरिः ॥”
अत्र ब्रह्मपुराणीयो मन्त्रः ।
“नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने
स्वाहेति ॥*॥”
हृन्दोगपरिशिष्टम् । अथातो रजस्वलाभिगमने
गोऽश्वभाष्यासु गमने यमजजनने विजातीय-
जनने वा काककङ्कयधवकश्येनभासचिह्नकपोता-
नां गृहप्रवेशे मानुषस्योपरिविषामणौ एषा-
मेव क्रियमाणे गृहद्वारोहणे अन्येषु चार-
भुतेषु कल्पदृष्टेन विधिनाभिसुपसमाधाय प्राथ-
श्चित्ताभ्याहुतींश्चान्ति अद्भुताय अयमे स्वाहा
सोमाय विष्णवे रुद्राय वायवे सूर्याय नृत्यवे
विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति स्थाणीपाकावृत्तान्य-
दिति ॥*॥ कपोतं विशेषयति श्रौतकः ।
“रक्तपादः कपोतास्यो अरग्योकाः शुक्रश्चविः ।
स चच्छालां विषश्छालासमीपश्च व्रजेद्यदि ।
अन्येषु गृहमध्ये वा वस्त्रीकस्योद्गमादिषु ॥”
कल्पदृष्टेन विधिना गृह्योक्तं प्रायश्चित्ताभ्या-
हुतीः अद्भुतदोषप्रशमनार्थाः सप्तान्याहुतीः
अद्भुतायामय स्वाहा इत्यादिमन्त्रैः तत्स्थानी-
पाकेति कर्तव्यतया पायसचरामरंभ्यो देवेभ्यो
जुहुयात् । हृन्दोगपरिशिष्टम् । पश्चात् वृत्त
पायसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं दत्त्वा
शान्तिर्भवतीति । गोवरं गोश्रेष्ठम् । दक्षिणां
तां गां कृत्वा दोषशान्तिर्भवतीति । तथा
चोक्तम् ।
“गोर्विशिष्टतमा लोके वेदेष्वपि निगद्यते ।
न ततोऽन्यदरं यस्मान् तस्मान्नौवरमुच्यते ॥”
हृन्दोगपरिशिष्टम् । यस्त्वामन्यतममापन्नः प्राय-
श्चित्तं न कुर्यात्तस्य गृहपतेर्मरणं सर्वस्वनाशो
वा भवति तस्मान् प्रायश्चित्तं कर्तव्यं कर्मोप-
वर्गे वामदेशगानं शान्तिः शान्तिरिति । अप-
वर्गे समाप्तौ । वामदेशगानं शान्तिः काव्या ।
आवृत्तिः प्रकरणसमाप्तार्था । वाङ्मन्ये ।
“शमयन्त्यासप्ताहात् कम्पादिस्ततं निमित्त-
माश्वेव ।
अतिवर्षयोपवासव्रतदौत्साज्यहवनानि ॥*॥”

वराहः ।
 “ये च न दीर्घं जनयन्त्युत्पातान् तावदुत्सवभाव-
 लतान् ।
 ऋषिपुत्रकृतेः श्लोकेर्विद्यादेभिः समासोक्तेः ॥”
 तथा च मत्स्यपुराणम् ।
 “वशाशनिमहो कन्यसन्धानिर्घातनिखनाः ।
 परिवेशुरजोधमरक्ताकांस्तमयोदयाः ।
 हृदयोऽथ रसस्नेहमधुपुष्पफलोद्भवाः ।
 गोपानिमददृष्टिश्च शिवाय मधुमाधवे ॥ ३ ॥
 तारोस्कापानुकलुङ्गं कपिलाकेन्दुमखलम् ।
 अनपिक्वजगं स्फोटं धूमरेणुनिराकुलम् ।
 रक्तपद्मासना सन्धा नभः स्रुव्यांश्वोपमम् ।
 सरिताश्चासुसंशोधं दृष्ट्वा शोभे शुभं वदेत् ॥ ३ ॥
 प्रक्राशुधपरिवेशौ विदुःशुक्लविरोदणम् ।
 कस्योद्भवेनवैजयं रघुवं दरणं चितेः ।
 नद्युदपानसरसां दृष्ट्वा भवनप्रवाः ।
 पतनश्चादिनेहानां वर्षासु न भयावहम् ॥”
 हरिवंशं वर्षावर्णनायाम् ।
 “कचित् कन्दरहासात् शिलीश्याभरं
 कचित् ॥”
 इति दर्शनात् वर्षासु शिलीश्याभरं न भयावहः ।
 “दिश्यन्तीभूतगन्धर्वविमानाद्भुतदर्शनम् ।
 यदहनचत्रताराणां दर्शनञ्च दिवाभरं ।
 गीतवादित्रनिर्घोषो वनपर्वतसाधुषु ।
 शस्यदृष्टो रसोत्तरपापाः शरदि स्मृताः ॥ ३ ॥
 श्रौतानिलतुषारत्वं नर्दनं ऋगपचिष्याम् ।
 रघोयन्वादिसत्त्वानां दर्शनं वागमाधुषो ।
 दिशो धूमान्धकाराश्च शूलभा वनपर्वताः ।
 उच्चैः स्वर्गोद्यास्तवं हेमन्ते शोभना मताः ॥ ३ ॥
 हिमपातानिलोत्पातविरूपाद्भुतदर्शनम् ।
 इन्द्राङ्गनाभमाकाशं तारोस्कापातपञ्जरम् ।
 चित्रागर्भोद्भवाः स्त्रीषु गोऽन्धाम्बुगपचिष्याम् ।
 पञ्चपुरतनानाश्च विकाराः शिशुरे शुभाः ॥ ३ ॥
 ऋतुस्रभावशा स्तेषु दृष्टाः स्वर्गो शुभावहाः ।
 ऋतावन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्तं ऋषदाख्याः ॥ ३ ॥
 उष्णतानाश्च या गाथा शिशूनां चोष्ठितश्च यत् ।
 स्वियो यश्च प्रभाषन्ते तत्र नास्ति अतिक्रमः ॥
 पूञ्चरति देवेषु पञ्चाङ्गति मातृधान् ।
 नादप्रिता वाग्वदति सत्या स्यादा सरस्वती ॥”
 दृष्टव्यतिः ।
 “ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये दृष्ट्याम् ।
 प्रावयन्तर्घलोभेन विनेयास्तं ऽपि यत्नतः ॥”
 विनेया दृष्टनीयाः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ३ ॥
 भौमदिव्यान्तरौचोत्पातशान्तिमार्त्त्ये २०२
 अध्यायावधि २१२ अध्यायपर्यन्तं द्रष्टव्या ।
 तथा देवीपुराणं महाभ्युदयपादे सर्वदेवकी-
 सर्वोत्पातशान्तिप्रमाणाध्याये चण्डीशब्दे च
 द्रष्टव्या । तस्मोक्ता शान्तिः षट्कर्मशब्दे
 द्रष्टव्या ॥ ३ ॥ अथ शान्तिकर्पोदिककर्मदिनम् ।
 तत्र वारा रविशोमवृद्धदृष्टव्यतिशुक्राणां तत्र
 नक्षत्राणि उत्तराषाढा उत्तरफल्गुणौ उत्तर-
 भाद्रपदौ रोहिणी चित्रा अश्लेषा ऋषभः

रेवती पुष्या अश्विनी हस्ता । तत्र चन्द्रः
 शोभनः । तस्य शोभनम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 शान्तिः, पुं, दृष्टाहंदिशेषः । जिनचक्रवर्तिविशेषः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ दशमस्कन्धरीयेनः । यथा,—
 “धर्मपुत्रस्य पुत्रास्तु दशमस्य मनोः श्रेष्ठम् ।
 सुचेनचोत्तमौजाश्च भूमिरेणुश्च वीर्यवान् ॥
 शान्तानौको निरमित्तो दृष्टसेनो जयद्रथः ।
 भूरिदुःखः सुवर्षाश्च शान्तिरिन्द्रः प्रतापवान् ॥
 आपो मूर्तिर्देविष्ठाश्च स्वकृतिश्चास्यस्तथा ।
 नाभागोऽप्रतिमश्चैव सौरभा ऋषयस्तथा ॥
 प्रागाख्याः शतसंख्याश्च देवतानां गणास्तथा ।
 वाणिशत्रुक्तं हरिश्च गद्या धातयिष्यति ॥”
 इति मार्कण्डे ८९ अध्यायः ॥
 शान्तिकामः, त्रि, (शान्तिं कामयते इति ।
 कम् + णिङ् + अच्) शान्त्यभिलाषी । यथा,
 “श्रीकामः शान्तिकामो वा यद्दयश्च समा-
 चरेत् ।
 दृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन्नपि ॥”
 इति संस्कारतत्त्वम् ॥
 शान्तियहं, स्त्री, (शान्त्यगृहम् ।) शान्त्यालयः ।
 यज्ञान्ते शान्तिकृन्नजलेन स्नानस्य गृहम् ।
 तत्पर्यायः । आथर्वणम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, दृष्टवर्त्सहितायाम् । ४४ । ५ ।
 “कच्छेषु निवर्षीयान् पुष्टार्थं शान्तियहमानाम् ॥”)
 शान्त्यं, स्त्री, सान्त्वम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ।
 शान्त्यतिः, स्त्री, ज्ञानमयष्टिका । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ पुस्तकान्तरं शान्त्यतिरिति च पाठः ॥
 शापः, पुं, (शपनमिभि । शप + षच्) आक्रोशः ।
 (यथा, रघुः । ५ । ५६ ।
 “संभोचितः सन्वता त्वयाहं
 शापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन ॥”)
 दिश्यम् । इति मेदिनी । आद्यस्य पर्यायः ।
 अकरणिः २ । इत्यमरः ॥ अजीवनिः ३
 अजननिः ४ अवग्रहः ५ नियहः ६ । इति
 भरतः ॥ अभिसम्पानः ७ । इति ग्यञान्तरम् ॥
 शेषस्य पर्यायः । शपनम् २ शपयः ६ । इत्य-
 मरः ॥ मिथ्यानिरसनम् ४ । इति शब्दरत्ना-
 वली । (उपद्रवः । यथा, रामायणे । १ । २६ । ३५ ।
 “उवास रजनीं तत्र ताडकाया वने सुखम् ।
 सुक्तश्रापं वनं तच्च तस्मिन्नेव तदाहनि ।
 रमणीयं विबभ्राज यथा चैत्ररथं वनम् ॥”
 “सुक्तश्रापं अपगतोपद्रवम् ॥” इति तट्टीका ।
 अलम् । यथा, ऋग्वेदे । १० । २८ । ४ ।
 “प्रतीपं श्रापं नद्यो वहन्ति ॥”
 “नद्यो गङ्गाद्याः सरितः प्रतीपं प्रतिकूलं श्रापं
 उदकं वहन्ति ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)
 शापटिकः, पुं, मयूरः । इति केचित् ॥
 शापाङ्कः, पुं, (शाप एव अस्मं यस्य ।) तुनिः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 शापरिकः, पुं, (शपयान् हन्तीति । शप +
 “पश्चिमत्यन्तगान् हन्ति ।” ४ । ४ । ३५ । इति
 ठक् ।) मत्स्यधारकः । इति केचित् ॥

शाब्दः, त्रि, (शब्दस्यायमिति । शब्द + अच् ।)
 शब्दसम्बन्धी । यथा । एकः शाब्दोऽपरुषार्थः ।
 इति दायभागः ॥ (शब्दमयः । यथा, भाग-
 वते । २ । २ । २ ।
 “शाब्दस्य हि अक्षरं एष पठ्या
 यन्नामभिधायति धीरु पाथैः ॥”)
 सरस्वती स्त्री, शाब्दी । इति केचित् ॥
 शाब्दबोधः, पुं, (शाब्दः शब्दसम्बन्धी बोधः ।)
 शब्दार्थज्ञानम् । न्यायमते पदार्थज्ञानजन्य-
 ज्ञानम् । तस्य करणं पदज्ञानम् । तस्य कारणं
 पदशक्तिज्ञानम् । कदाचित् ज्ञानज्ञानम् ।
 एवं आकाशज्ञानोपयतासत्तितानुपपन्नज्ञानश्च ।
 यथा,—
 “पदज्ञानानु करणं दारं तत्र पदार्थधीः ।
 शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥ ३ ॥
 शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति पदज्ञानत्विति ।
 न तु ज्ञायमानं पदं करणं पदाभावेऽपि मौनि-
 श्लोकादौ शाब्दबोधान् । पदार्थधीरिति पद-
 जन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः । अन्यथा पदज्ञान-
 वनः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शाब्द-
 बोधापत्तेः । तथापि दृष्ट्या पदजन्यत्वं बोधं
 अन्यथा घटादिपदान् समवायसम्बन्धेन आकाश-
 स्मरणे जाते आकाशस्यापि शाब्दबोधापत्तेः ।
 इतिः शक्तिजन्यज्ञानान्तरसम्बन्धः । अत्रैव शक्ति-
 ज्ञानस्य उपयोगः । पूर्वं शक्तिप्रहाभावे
 पदज्ञानेऽपि तत्सम्बन्धेन स्मरणानुपपत्तेः ।
 पदज्ञानस्य हि सम्बन्धिज्ञानविधियार्थस्मार-
 कत्वम् ॥ ३ ॥ शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य
 सम्बन्धः । अस्माच्छब्दाद्यमर्थो बोद्धव्य इती-
 श्वरेच्छारूपा आधुनिके नास्ति शक्तिरस्यैव
 एकादशेऽहनि पिता नाम कुम्भादितीश्वरे-
 श्चायाः सत्त्वान् आधुनिकं तु सङ्कते न शक्ति-
 रिति सम्यदायः । नद्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः
 किन्त्वैवैव तेनाधुनिकसङ्कतेऽपि शक्तिरस्तीति
 वदन्ति ॥ ३ ॥ शक्तियहश्च आकरणादितः ।
 तथा हि ।
 “शक्तियहं आकरयोपमान-
 कोषामवाक्काङ्क्षावहारतन्त्र ।
 वाक्यस्य शेषाङ्कितेऽहनि
 सान्निध्यतः सिद्धपदस्य दृष्टाः ॥”
 घातुप्रवृत्तिप्रत्ययादीनां शक्तियहो आकरणाद्-
 भवति क्वचित्तु सति बाधके लक्ष्यतेऽपि । यथा,
 वैयाकरणोराख्यातस्य कर्त्तरि शक्तिरुच्यते ।
 चैत्रः पञ्चमीत्यादौ कर्त्ता सह चैत्रस्याभिधान्य-
 स्तत्र गौरवान्न जन्यते किन्तु कृती शक्तियहो
 काशवान् । कृतिश्चैत्रादौ प्रकारोभूय भासते ।
 न च कर्त्तुरनभिधानाच्चेत्त्वादिपदानन्तरं तृतीया
 स्यादिति वाच्यं कर्त्तुं संख्यानभिधानस्य तत्र
 तत्त्वत्वान् । संख्याभिधानयोग्यश्च कर्म्मलाटन-
 वरुद्धः । प्रथमान्तपदोपस्थाद्यकर्मत्वादीत्यस्य
 विशेषणत्वतानुपपन्नाविषयत्वमर्थः तेन चैत्र इव

शब्दो

गच्छतीत्यादौ न चेन्न संख्यात्वः । यत्र कर्मादौ न विशेष्यत्वतात्पर्यं तद्वारणाय प्रथमान्तेति । यदा धात्वर्थान्तरिकाविशेषणत्वं प्रथमद्वयार्थः तेन चैत्र इव गच्छतीत्यत्र चेन्नादेश्वारणं स्तोत्रं पचतीत्यादौ स्तोत्रादेश्वारणाय च द्वितीयद्वयम् । तस्य द्वितीयान्तोपस्थाप्यत्वाद्धारणम् । एवं आपारेऽपि न शक्तिर्गौरवात् । रथो गच्छति इत्यादौ तु स्वभापारे आश्रयत्वे वा लक्षणा । जानाति इत्यादौ तु आश्रयत्वे नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वे निरूपलक्षणा । उपमानाद्यथा शक्तिग्रह-लक्ष्योक्तम् ॥ * ॥ एवं कोषादपि शक्तिग्रहः सति बाधके क्वचित्प्राप्यते यथा नीलादि-पदानां नीलरूपादौ नीलादिविशिष्टे च शक्तिः कोषि स्युत्पादिता तथापि लाघवात् नीलादौ शक्तिः नीलादिविशिष्टे लक्ष्येति ॥ * ॥ एव-मात्रवाक्यादपि । यथा, कोकिलः पिकपद-वाच्यः इत्यादिशब्दान् पिकादिशक्तिग्रहः ॥ * ॥ एवं अवहारादपि । यथा, प्रयोजकत्वेन घट-मानयेत्कृतं तत् श्रुत्वा प्रयोज्यत्वेन घट आनीत-स्तदवधार्य पात्रस्थो बालो घटानयनरूपं कार्यम् । घटमानय इति शब्दप्रयोज्यं अव-धारयति तत्र घटभ्रमसारय गामानय इत्यादौ आवापोद्वापाभ्यां घटादिपदानां कार्यान्विन-घटादौ शक्तिं यच्छान्ति ॥ * ॥ एवं वाक्यशेषा-दपि शक्तिग्रहः । यथा यत्रमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवपदस्य दीर्घश्रुक्विशिष्टे आख्यां प्रयोगः कङ्कौ च च्छान्ताम् । तत्र हि यथान्या ओष-धयो न्वायन्ते तथैते भोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति । “वसन्ति सर्वेऽश्वानां जायते पत्रशातनम् । भोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कश्चिद्गालिनः ॥” इति वाक्यशेषात् दीर्घश्रुके शक्तिर्निर्णीयते कङ्कौ तु शक्तिभ्रमात् प्रयोगः । नानाशक्ति-कल्पने गौरवात् । हरिपदादौ तु विनिगमका-भावात्तानाशक्तिकल्पनम् ॥ * ॥ एवं विवरणा-दपि शक्तिग्रहः । विवरणान्तु तत्समानार्थ-पदान्तरेण तदर्थकथनम् । यथा घटोऽस्ति इत्यस्य कलसोऽस्तौत्वेन विवरणाद्घटपदस्य कलसे शक्तिग्रहः । एवं पचति इत्यस्य पाकं करोति इत्यनेन विवरणादास्यातस्य यत्नार्थकत्वं कल्पते ॥ * ॥ एवं प्रसिद्धपदसाम्प्रिध्यादपि शक्तिग्रहः । यथा, इह सहकारनरौ मधुरं पिबो रौति इत्यादौ पिकपदस्य शक्तिग्रह इति । तत्र ज्ञातावेव शक्तिर्न तु यत्नौ अभि-चारादानन्त्याच्च ॥ * ॥ शक्तं पदन्तु क्वचिद्-यौगिकं क्वचिद्दं क्वचिद्योगरूपं क्वचिद्-यौगिकरूपम् । यत्रावयवार्थ एव बुध्यते तद्-यौगिकं यथा पाचकादिपदम् । यत्रावयव-शक्तिरपेक्षेण समुदायशक्तिमात्रेण बुध्यते तद्दं यथा गोपदमरूपेण पदम् । यत्र तु अवयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति तद्-योगरूपं यथा पञ्चादिपदम् । तथा हि

शाम्भवी

पञ्चपदमवयवशक्त्या पञ्चनिकर्तृरूपमर्थं बोधयति समुदायशक्त्या च पञ्चत्वेन रूपेण पदं बोधयति । यत्र अवयवार्थरूपार्थयोः स्वात-न्त्र्यात् बोधस्तदयौगिकरूपं यथोद्दिष्टादिपदम् । तत्र हि ऊर्ध्वभेदनकर्त्ता तदगुह्यादिरपि बुध्यते । इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥
 शाब्दिकः, पुं, (शब्दं करोतीति । शब्द + “शब्द-दृष्टं करोति ॥” ४ । ४ । ३४ । इति टक् ।) शब्दशाब्दवेत्ता । वैयाकरणः । आदिशाब्दिका यथा,—
 “इन्द्रश्चक्रः काश्रुत्तुत्वा पिशली प्राकटायनः । पाण्डित्यमरणेनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥” इति कविकल्पद्रुमः ॥
 नयशाब्दिका यथा । क्रमदोषरः । सर्ववर्मा । पद्मानाभिमित्रः । वोपदेवः । सत्सर्वानन्दः । भरतमल्लिकप्रभृतयः ॥ शब्दसम्बन्धिनि, त्रि ॥
 शाम, [न] स्त्री, साम । इत्यमरटीकासार-सुन्दरी ॥
 शामनं, स्त्री, (शमनमेव । स्वार्थे अण् ।) मारणम् । शान्तिः । इति केशिच ॥
 शामनः, पुं, (शमन एव । प्रज्ञाद्यण् ।) शमनः । इति पुराणम् ॥
 शामनी, स्त्री, (शमनस्य यमस्यैयमिति । शमन + अण् । डोप् ।) दक्षिणा दिक् । इति राज-निर्घण्टः ॥
 शामिञ्च, स्त्री, यज्ञम् । पशुबन्धनम् । यज्ञपात्रम् । इति केशिच ॥ (शमित्तिरिदम् । शमित् + अण् । पशुर्हंसनम् । यथा, भागवते । १ । १६ । ८ । “इहोपचूती भगवान् श्रुत्वाः शामिञ्चकर्मणि । न कश्चिन्म्रियते तावद् यावदास्ते इहान्तकः ॥”)
 शामीलं, स्त्री, (श्रम्याः विकारः । “श्रम्याच्-लच् ॥” ४ । ३ । १४२ । इति टल् ।) मस्र । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 शामीलो, स्त्री, स्रक् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 शाम्बरी, स्त्री, शम्बरदेवनिर्मितमाया । इन्द्र-जालादिमाया । इत्यमरभरतौ ॥
 शाम्बिकः, पुं, शाब्दिकः । इति जटाधरः ॥
 शाम्बुकः, पुं, शम्बुकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 शामुक इति भाषा ॥
 शाम्बुकः, पुं, शम्बुकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 शाम्बवं, स्त्री, (शम्भोरुपवेशाय इदम् । अण् ।) देवदारु । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शाम्भवः, पुं, कर्पूरः । शिवमङ्गी । गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विषभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 शम्भुपुत्रः । शम्भुपुत्रकः । शम्भुसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, कथासरित्सागरं । १२ । १६७ । “तत्र च प्रविशन्त्यग्रे बहवः शम्भवा गणाः ॥”)
 शाम्भवी, स्त्री, नीलदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दुर्गा । यथा,—
 “शाम्भवो देवमाता च चिन्ता रत्नप्रिया सदा ॥” इति तन्त्रसारे दुर्गास्तोत्रम् ॥

शारदा

शायकः, पुं, (शाययति शृङ्गं । शी + शिच् + णुल् । यदा, श्रुते तूगीरे इति । शी + णुल् ।) बाणः । इति जटाधरः ॥ (यथा, भैषज्यचरिते । ४ । १०१ ।
 “प्रियसखीनिवहेन सहाय सा यरचयद्गिरमर्हसमस्यया । हृद्यमर्मणि मन्मथशायकेः चतनमा बहु भाषितुमचमा ॥”) खड्गः । इत्यमरटीकायां स्त्री ॥
 शार, न् क दौर्लभ्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त पुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) अशशारत् । इति दुर्गादासः ॥
 शारं, त्रि, (शृ + घञ् ।) कर्तुरवर्णः । इत्यमरः ॥
 शारः, पुं, (शीर्यतेऽनेन ष्ठगति वा । शृ + “शृ वायुवर्णनिर्घण्टु ॥” ३ । ३ । २१ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या घञ् ।) वायुः । इत्यमरः ॥
 अक्षोपकरणम् । इति मेदिनी ॥ हिंसनम् । कर्तुरवर्णः । कुशे, स्त्री । इति केशिच ॥
 शारङ्गः, पुं, (शीर्यते आतपेः । शृ + “तरत्या-दिभ्यश्च ॥” उणा० १ । ११६ । इति अङ्गच् ।) चातकः । (यथा,— “अष्टौ मासान् जलधर तवापेक्षया शृङ्गकण्डः शारङ्गोऽहं निरवधिवतआनिनायाति हतस्त्रात् । आस्तां तावत् सलिलकणिकाजामसम्भावनापि वर्षारम्भप्रथमसमये दास्यो वक्ष्यातः ॥” इत्युद्दटः ॥)
 हरिणः । (यथा, शाकुन्तले । १ । “एष राजिव दुग्धन्तः शारङ्गनातिरंहसा ॥”) हस्ती । भृङ्गः । मयूरः । कर्तुरवर्णविशिष्टे, त्रि । इत्यमरटीकायां सुकृतादयः ॥
 शारङ्गी, स्त्री, (शारङ्ग + ङीष् ।) वाद्ययन्त्र-विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 शारदं, स्त्री, (शरदि भवम् । शरद् + “सन्धिवेला-दतुनचञ्चोऽण् ॥” ४ । ३ । १६ । इति अण् ।) श्वेतकमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६१ । ३४ । “शारदोत्पलपत्रास्या शारदोत्पलगन्धया । शारदोत्पलसंविन्त्या रूपेण श्रीसमानया ॥”) शस्यम् । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥
 शारदः, पुं, (शरद् + अण् ।) कासः । वज्रुलः । हरिन्मुहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वज्ररः । इति मेदिनी ॥ पीतसुह्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ दोगः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 शारदः, त्रि, (शरदि भवः । शरद् + अण् ।) शरणातः । (यथा, मनु । ६ । ११ । “वासन्तशारदेर्मेघेषु न्यजेः स्वयमाहुतेः ॥”) नूतनः । अप्रतिभः । इति मेदिनी ॥ शाकीनः । इति विश्वः ॥
 शारदा, स्त्री, सरस्वती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महिम्नस्तोत्रे । “लिखति यदि यद्गीत्वा शारदा सर्वकालम् ॥” दुर्गा । (यथा, भागवते । १० । १ । १२ ॥

शारदी

“भाया नारायणोशानी शारदेव्यम्बिकेति च ॥”) अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,— “शरत्काले पुरा यस्मात् नवम्यां बोधिता सुरैः । शारदां वा समाख्याता पीठे लोके च नामतः ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

बोणाविशेषः । इति शब्दरत्नावली । ब्राह्मी । सारिवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शारदिकं, क्री, (शरद् + “आह्वे शरदः ।” ४।३। १२ । इति ङम् ।) आह्वम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शारदिकः, पुं, (शरद् + “विभाषा रोगानपयोः ।” ४।३। १३ । इति ङम् ।) रोगः । आतपः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शारदी, स्त्री, (शारद् + डीप् ।) तोयपिप्यन्ती । सप्तपर्वाः । इति मेदिनी ॥ कोजागरपूर्वमा । इति शब्दरत्नावली ॥ शरत्कालीने, त्रि । यथा, स्कान्दभविष्ययोः । “शारदीचण्डिकापूजा त्रिविधा परिगोयते । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां प्रष्टु ॥ सात्त्विकी जपयज्ञादीर्नैवेद्येषु निरामिषैः । माहात्म्यं भगवत्याश्च पुराणादिषु कौर्मितम् ॥ पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्देवीमनाः प्रिये । राजसी बलिदानेन नैवेद्यैः सामिषैस्तथा ॥ सुरामांसाद्युपहारैर्जपयज्ञैर्विना तु या । विना मन्त्रैस्तामधी स्यात् किरातानाश्च सम्मता ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (संवत्सरसम्बन्धिनी । यथा, ऋग्वेदे १।१२।३१।४। “यदिन्शारदीरवातिरः सा सद्धानो अवातिरः ॥”) शारदीयमहापूजा, स्त्री, (शारदीया महापूजा ।) शरत्कालीनदुर्गमहापूजा । यथा,— “शारदीया महापूजा चतुःकर्ममयी शुभा । तां तिथित्रयमासाद्य कुर्व्यात् भक्त्या विधानतः ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ अपि च । “इति घोरं महावीरं सुरासुरभयङ्करं । देवीसुपासका देवाः प्रभुता राजसाक्षया ॥ समेताः सर्वदेवास्ते देवीं भक्त्या तुनोषिरे । बलिश्च ददुर्भूतानां महिषाजामिषेण च ॥ एवं तस्मिन् दिने वस्त्रं प्रेतभूतसमाकुलम् । ज्ञतवान् सर्वदेवश्च पूजाश्च शान्ततीर्महान् ॥ जलदान्तेऽश्विने मासि महिषारिनिर्वह्निगौम् । देवीं संपूजयित्वा तु अष्टमौहूर्त्तरात्रिषु ॥ ये घातयन्ति सदा भक्त्या ते भवन्ति महाबलाः । बलिश्च ये प्रयच्छन्ति सर्वभूतविनाशनम् ॥ तेषाम् तु व्यते देवी यावन् कल्पन्तु प्राङ्करम् । क्रीडते विविधैर्भोगैर्देवलोके सुदुर्लभे ॥ यावद्भूर्भूयुराकाशं जलं बह्निशशिग्रहाः । तावच्च चण्डिकापूजा भविष्यति सदा भुवि ॥

शारिका

पाठट्काले विशेष्य आश्विने ह्यष्टमीषु च । महाशब्दो नवम्याश्च लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥ इत् उवाच । आश्विने घातितं घोरं नवमी प्रतिवत्सरम् । श्रोतुमिच्छाम्यहं तात उपवासरतादिकम् ॥ महाव्रतं महापुण्यं शङ्करादेरनुष्ठितम् । कर्त्तव्यं देवराजैर्देवीभक्तिसमन्वितैः ॥ कन्यामस्यै रवौ शक्रं शुक्रामारभ्य नन्दिकाम् । अयाशी त्वय वैकाशी नक्ताशी वाद्य वायुदः ॥ प्रातःस्नायी जितदन्तः त्रिकालं शिवपूजकः । जपश्चोमममायुक्तः कन्यकां भोजयेत् सदा ॥ अष्टम्यां नवगेहानि दासकानि शुभानि च । एवं वा चित्तभावेन कारयेत् सुरसत्तम ॥ तस्मिन् देवी प्रकर्त्तव्या हैमी वा राजती च वा । ऋदाशीं लवणोपेता खड्गे मूलेऽथ पूजयेत् ॥ सञ्चोपहारसम्पन्नो वस्त्ररत्नफलादिभिः । कारयेद्यदीलादीन् पूजाश्च बलिदेवकीम् ॥ पुण्यादिद्रोणविस्वाम्भजातीपुत्रागचम्पकैः । विचित्रां कारयेत् पूजां अष्टम्यामुपवासयेत् ॥ दुर्गाश्रयो जपेन्मन्त्रमेकचित्तः सुभाविनः । तद्दर्शयामिनोऽपि विजयार्थं यूपोत्तमैः ॥ पञ्चाब्दं लक्ष्मणोपेतं गन्धधूपस्रगर्भितम् । विधिवन् कालि कालीति जप्त्वा खड्गेन घातयेत् ॥ तस्योत्थं रुधिरं मांसं गृहीत्वा पुननादियु । नैर्ऋताय प्रदातव्या महाकौशिकमन्त्रितम् ॥ तस्याग्रतो नृपः स्नायाच्छक्रं लब्धा तु पिष्टजम् । खड्गेन घातयित्वा तु दद्यात् स्कन्दविशाखयोः ॥ ततो देवीं ज्ञापयेत् प्राज्ञः क्षीरसर्पिर्जलादिभिः । कुङ्कुमागुरुकर्पूरचन्दनेश्चावधूपकैः ॥ हैमनि पुष्परत्नानि वासांसि स्वाहृतानि च । निवेद्यं सुप्रभूतान् देयं देव्याः सुभाविनैः ॥ अश्वमेधमवाप्नोति भक्तिमान् सुरसत्तम । महानवम्यां पूजयेत् सर्वकामप्रदायिका ॥ सर्वेषु सर्ववर्णेषु तव भक्त्या प्रकीर्णता । ज्ञत्वाप्नोति यशो राज्यं पुत्रायुर्धनसम्पदः ॥” इति देवीपुराणे २।६।३० । अध्यायात् सकलितं न तु सक्रमकम् ॥ शारिका, पुं, (शू हिंसायाम् + इच् ।) अश्लीपकरणम् । पाशकादेर्वलम् । गुटिका । इति मेदिनी । तत्पर्यायः । शारः २ खेलनी ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ शारिका, स्त्री, (शू + “अः शकुनौ ।” उणा० ४। १२७ । इति इच् ।) शकुनिकामेदः । युद्धाय-गजपर्यागम् । अवहारान्तरम् । इति मेदिनी ॥ कपटः । इति धरणिः ॥ शारिका, स्त्री, (शारिरेव । स्वार्थे कन् ।) पक्षि-विशेषः । मयना इति भाषा । तत्पर्यायः । पीतपादा २ गोराली ३ गोकिराटिका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ शारिका ५ शारदी ६ चित्र-

शारीरं

लोचना ७ शारिः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ मदनशारिका ९ शलाका १० । इति जटाधरः ॥ वीणादिवादनम् । तत्पर्यायः । कोणः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ शारिफलं, क्री पुं, (शारीणां खेलनीनां फलम् ।) शारिपट्टः । शारिखेलनाधारः । कृक् इति भाषा । तत्पर्यायः । अष्टापदम् २ । इत्यमरः ॥ फलकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ आकर्षः ४ शारिफलकः ५ विन्दुतलः ६ अक्षपीठी ७ । इति जटाधरः ॥ शारिफलकः, पुं क्री, (शारीणां फलकः ।) शारिफलम् । इति जटाधरः ॥ शारिवा, स्त्री, श्यामलता । तत्पर्यायः । गोपी २ श्यामा ३ अनन्ता ४ उत्पलशारिवा ५ । इत्यमरः ॥ “पञ्च श्यामलतायाम् । नागजिह्वायामिति केचित् । गोव्यादित्रयं श्यामलतायां अनन्तादिद्वयं अनन्तमूले इति केचित् । गुप्तरक्षणे श्रीणादित्वादीप गोपा च । ‘गोपीश्यामा गोपपत्नी गोपा गोपालिकापि च ।’ इति वाचस्पतिः । ‘एकं वा शारिवास्त्रं सर्वत्रणविशोधनम् ।’ इति वैद्यकम् ॥” इति भरतः ॥ अस्या गुणः । वायुपित्तरक्तहृत्पाच्छर्दिष्वरनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ शारिशकला, स्त्री, (शारीणां शकला यत्र ।) पाशकविशेषः । यथा,— “चुचुरी तिमिङ्गी द्युतं पञ्चमी शारिशकला । नयपीठी चाष्टकाक्षी नयः स्याज्जयपुत्रकः । एते पाशकभेदाः स्युर्जयकोलाहलोऽपि च ॥” इति शब्दरत्नावली ॥ शारी, स्त्री, (शू + इच् । वा डीष् ।) कुशा । इति केचित् । (शकुनिकामेदः । यथा, आर्या-सप्तशत्याम् । ६२३ । “सा विरहदहनदूना नृत्वा नृत्वापि जीवति वराकी । शारीव कितव भवताकुल्लिता पानिताक्षेण ॥”) शारीरं, क्री, उषः । (शारीरे भवः । शरीर + अण् ।) शरीरजाते, त्रि । इति मेदिनी ॥ ३१ । शारीरदण्डो यथा,— “द्विगदण्डं प्रथमं कुर्व्यात् वाग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डश्च वधदण्डमतः परमिति ॥” वधदण्डोऽपि शारीरो ब्राह्मणायतिरिक्तानाम् । इति मिताक्षरायां अवधारकाण्डम् ॥ ३१ । शारीरदुःखं यथा,— “आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानस-स्थाय । शारीरो बहुभिर्भेदैर्भेद्यते श्रूयताश्च सः । शरीरोगप्रतिघ्नायस्वरश्चलभगन्दरे । गुल्मार्शश्चयथुश्चामच्छर्द्यादिभिरनकथा ॥ तथातिरोगातीसारकुड्याङ्गामयसंज्ञकैः । भिद्यते दहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि ॥ कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः ।

श्रीकाश्यापमानेष्वामातसर्वादिभयस्तथा ।
मानसोऽपि दिक्त्रैश्च तापो भवति जैकधा ।
इत्येवमादिभिर्भेदेस्त्वापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः ॥
दुःखं सङ्घस्यो भेदेर्भेदयेत सुनिवत्तम ।
सुकुमारतनुर्गर्भं जन्तुं ह्यमलावृते ॥
उत्खसंवेष्टितो भ्रमपृष्ठग्रीवातिवहति ।
अत्यन्तकटुनीचोऽप्युत्तमवर्णमांशोऽभोजनैः ॥
अतितापिभिरर्थं वर्द्धमानातिवेदनः ।
प्रसारणाकुञ्चनासौ नाङ्गानां प्रभुरात्मनः ॥
शत्रुन्मत्रमहापङ्कथायां सर्वत्र पीडितः ।
निरुच्छ्रासः सचेतन्यः स्मरन् जन्मशतान्यथ ॥
आसौ गर्भेऽतिदुःखेन निजकर्मानिवन्धनः ।
जायमानः पुरीषाहृद्भ्रमशुक्राविलाननः ॥
प्रजापत्येन वातेन पोष्यमानास्त्रिवन्धनः ।
अधोमुखो वै दृश्यते प्रबलेः सुतिमावृतेः ॥
क्षेत्रीनिष्कान्तिमाप्नोति जठरात्मातुरातुरः ।
मूर्च्छामवाप्य महतीं संसृष्टो बाल्याशुना ॥
विज्ञानं भ्रंशमाप्नोति जातश्च सुनिवत्तम ।
कण्ठकौरिव तुम्राङ्गः क्रकचौरिव दारितः ॥
पूतिव्रणातिपतितो धरण्यां क्रमिको यथा ।
कण्ठ्यनेऽपि वाशक्तः परिवर्त्तेऽप्यनीश्वरः ॥
ज्ञानपानादिकाहारमप्याप्नोति परेच्छया ।
अमुचिः सस्तरं सुप्तः कौटदंशादिभिस्तथा ॥
मत्स्यमायोऽपि नेत्रेषां समर्था विनिवारणे ।
जन्मदुःखान्यनेकानि जन्मनोऽनन्तराणि च ॥
बालभावे यदाप्नोति आधिभौतादिकानि च ।
अज्ञानतमसाच्छ्रो मृदात्तः करणो नरः ॥
न जानाति कुतः कोऽहं क वा गन्ता किमा-
त्मकः ॥”

इति विश्वपुराणे ६ अंशे ५ अध्यायः ॥३॥
अथातः शरीरसंस्थाकारणं शरीरं व्याख्या-
स्यामः । शुक्रश्रीणिर्गर्भशयस्थमात्मप्रकृति-
विकारसंस्कर्त्तं गर्भं इत्युच्यते । तच्च चेतना-
वस्थितं वायुविभजति । तेन एनं पचति ।
आपः क्षेद्यन्ति । पृथिवी संहन्ति । आकाशं
विवर्द्धयति । एवं विवर्द्धितः स यदा हृत्तपाद-
लिङ्गाप्राणकार्यनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा श-
रीरमिति संज्ञां लभते । तच्च षडङ्गं शाखा-
श्चतस्रो मध्यं पञ्चमं षष्ठं शिर इति ॥३॥ अतः
परं प्रत्यङ्गानि कथ्यन्ते । मस्तकौदरपृष्ठनाभि-
ललाटनासाक्षिबुकवस्त्रिग्रीवा इत्येता एकेकाः ।
कर्मेन्द्रनासाभ्रशङ्गासंगणकचक्ष्णनटवर्णपार्श्व-
स्निग्धाशुवाह्वरप्रभृतयो हे हे । विश्रानिरङ्ग-
लयः । स्रोतांसि च वक्ष्यमाणानि । एष प्रत्यङ्ग-
विभाग उक्तः ॥३॥ तस्य पुनः संस्थानम् । त्वचः
कला घातवो मला दोषा यक्रतुङ्ग्रीहानौ फुप-
फुस उरुको हृदयमाश्रया अन्तानि रुक्मौ
स्रोतांसि कण्ठरा नालानि कूर्चा रज्जवः सेवन्यः
संघाताः सीमन्ता अस्थीनि सन्धयः स्नायवः
पेश्यो मर्माणि सिरा धमन्यो योगवहानि
स्रोतांसि च ॥३॥ त्वचः सप्त । कलाः सप्त ।
आश्रयाः सप्त । घातवः सप्त । सप्त शिरा-

शतानि । पञ्च पेशीशतानि । नव ज्ञायुशतानि ।
जीव्यस्थिशतानि । हे दशोत्तरे सन्धिशते । सप्तो-
त्तरं मर्मशतम् । चतुर्विंशतिर्धमन्यः । त्रयो
दोषाश्चयो मलाः । नव स्रोतांसि इति
समासः ॥३॥ विस्तारोऽत ऊर्द्धम् । त्वचोऽभि-
हिताः कला घातवो मला दोषा यक्रतुङ्ग्रीहानौ
फुपफुस उरुको हृदयं रुक्मौ च ॥३॥ आश-
यास्तु वाताश्रयः पिप्ताश्रयः श्लेष्माश्रयो रक्ता-
श्रय आमाश्रयः पक्षाश्रयो मूत्राश्रयः स्त्रीणां
गर्भाश्रयोऽहम् इति ॥३॥ सार्द्धं चिन्त्यामान्यन्त्याणि
पुंसं स्त्रीणामर्द्धं चामहीनानि । अवनयन-
वदनप्राणगुदमेढ्राणि नव स्रोतांसि नराणां
वर्द्धं खान्येतान्येव स्त्रीणामपरानि च त्रीणि
हे स्तनयोर्धस्तान्द्रक्तवहच ॥३॥ षोडश कण्ठराः ।
तासाश्चतस्रः पादयोस्तान्वयो हस्तयोवापृष्ठेषु ।
तत्र हस्तपादगतानां कण्ठराणां नखाः प्ररोहाः ।
ग्रीवाहृदयनिबन्धिनीनां अधोभागगतानां मेढ्रं
ओष्णिपृष्ठनिबन्धिनीनां अधोभागगतानां विन्धः ।
मूर्द्धाखचोऽपिष्ठादीनाश्च मांससिराज्ञायु-
स्थिजालानि प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि । तानि
मणिबन्धुगुलफसंश्रितानि परस्परनिबन्धानि
परस्परसंश्रितानि परस्परगवाक्षतानि चेति ।
येर्गवाक्षतमिदं शरीरम् ॥३॥ षट् कूर्चास्ते
हस्तपादग्रीवागोष्ठेषु । हस्तयोर्दोषौ पादयोर्दोषौ
ग्रीवामेढ्रयोर्दोषकैः । महत्यो मांसरज्जवश्चतस्रः
पृष्ठवंशसुभयतः पेशीनिबन्धनार्थं हे बाल्ये
आभ्यन्तरे च हे ॥३॥ मत्त सेवन्यः । शिरसि
विभक्ताः पञ्च जिह्वासेफसारेकेका ताः परि-
हर्षेयाः शस्त्रेण ॥३॥ चतुर्दंशाभ्यां संघाताः ।
तेषां त्रयो गुलफजानुवङ्गुण्यु । एतेनेतरसकथि-
बाहू च आख्याताः । त्रिकशिरसोरकेकः ॥३॥
चतुर्दंशैव सीमन्ताः । ते चास्थिसंघातवङ्गु-
नीया यतस्त्येक्ता अस्थिसंघाताः । ये ह्यक्ताः
संघातास्तु खल्वृष्टादृष्टकैषाम् ॥३॥ त्रीणि स
षष्ठान्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते । शल्य-
तन्त्रे तु त्रीण्येव शतानि । तेषां सविंशमस्थि-
शतं शाखास्तु । सप्तदशोत्तरं शतं ओष्णिपार्श्व-
पृष्ठोदरोरःसु । ग्रीवां प्रत्यङ्गं त्रिषष्टिः । एव-
मस्यां त्रीणि शतानि पूर्यन्ते । एकेकस्यानु
पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश । तल-
कूर्चगुलफसंश्रितानि दश । पाष्ठाभिकम् ।
जङ्घायां हे । जानुभ्येकम् । एकम्वराविति ।
त्रिंशद्वेमेकस्मिन् सकथि भवन्ति । एतेनेतर-
सकथिबाहू च आख्याताः । ओष्णयां पञ्च तेषां
गुदभागनिबन्धेषु चत्वारि । त्रिकसंश्रितमेकम् ।
पार्श्वे षट्त्रिंशद्वेमेकस्मिन् द्वितीयेऽप्येवम् ।
पृष्ठे त्रिंशत् । अष्टावुरसि हे अक्षकसंज्ञे ।
ग्रीवायां नवकम् । कण्ठनाद्यां चत्वारि । हे
हृत्वोः । दन्ता द्वाविंशत् । नासायां त्रीणि ।
एकं तालुनि । गण्डकर्णशङ्खेकेकम् । षट्-
शिरसि । एतानि पञ्चविधानि भवन्ति । तद्-
यथा । कपालरचकतरुणबलयनलकसंज्ञानि ।

तेषां जानुनितम्बासंगणतासुषुष्कशिरःसु कपा-
लानि । दशनास्तु रचकानि । प्राणकर्म-
ग्रीवाक्षिकोषेषु तरुणानि । पाष्णिपादपार्श्व-
पृष्ठोदरोरःसु बलयानि । शेषाणि नलक-
संज्ञानि ॥३॥ भवन्ति चात्र ।
“अभ्यन्तरगतेः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भ्रूहृदाः ।
अस्थिसारैस्तथा देहा धियन्ते देहिनां भ्रुवम् ॥
तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्गांसिषु शरीरिकाम् ।
अस्थीनि न विनश्यन्ति साराण्येतानि देहि-
नाम् ॥
मांसान्यत्र निबद्धानि शिराभिः ज्ञायुभिस्तथा ।
अस्थीन्यालम्बनं कृत्वा न श्रीयन्ते पतन्ति वा ॥”
सन्धयस्तु द्विविधाश्चेत्यावन्तः स्थिराश्च ।
“शाखास्तु हन्वोः कन्याश्च पेश्यावन्तस्तु सन्धयः ।
शेषास्तु सन्धयः सर्वे विज्ञेया हि स्थिरा युष्मे ॥”
संख्यातस्तु दशोत्तरे हे शतं । तेषां शाखा-
स्वल्पश्चिरेकीनषष्टिः कोष्ठे । ग्रीवां प्रत्यङ्गं
त्र्यष्टौ । एकेकस्यां पादाङ्गुल्यां त्र्यष्टयो
दावङ्गुष्ठे ते चतुर्दश । जानुगुलफवङ्गुण्येकेकः ।
एवं सप्तदशैकस्मिन् सकथि भवन्ति । एते-
नेतरसकथिबाहू च आख्याताः । त्रयः कटो-
कपालेषु । चतुर्विंशतिः पृष्ठवंशे । तावन्त एव
पार्श्वयोः । उरस्यष्टौ । तावन्त एव ग्रीवायाम् ।
त्रयः कण्ठे । नाडीषु हृदयज्जोमनिबद्धान्मृष्टा-
दश । दन्तपरिमाणा दन्तमूलेषु । एकः काक-
लके नासायाश्च । दौ वर्त्तमण्डलणौ नेत्राश्रयो ।
गण्डकर्णशङ्खेकेकः । द्वौ हनुसन्धौ । द्वावु-
परिष्ठादृभ्रुवोः श्रद्धयोश्च । पञ्च शिरःकपा-
लेषु । एको मूर्द्धं ॥३॥ त एते सन्धयो-
ऽष्टविधाः । कोरौदूखलसासुप्रतरतुमसंभवो-
वायसतुळमळलशङ्खवर्त्ताः । तेषामङ्गुलिमणि-
बन्धुगुलफजानुर्कूर्परेषु कोराः सन्धयः । कन्या-
वङ्गुण्यदशनेषुदूखलाः । अंसपीठगुदभागनिबन्धेषु
सासुजाः । ग्रीवापृष्ठवंशयोः प्रतराः । शिरः-
कटोकपालेषु तुमसेवनी । हृन्वीरुभयतस्तु
वायसतुळः । कण्ठहृदयनेत्रज्जोमनाडीषु
मळलाः । ओष्णदंशटकेषु शङ्खवर्त्ताः ।
“तेषां नामभिरंवाकतयः प्रायेण आख्याताः ।
अस्थानु सन्धयो ह्येत केवलाः परिकीर्तिताः ।
पेशीज्ञायुशिराभ्यान् सन्धिसंख्या न विद्यते ॥”
नवज्ञायुशतानि । तासां शाखास्तु षट् शतानि ।
हे शतं त्रिंशच्च कोष्ठे । ग्रीवां प्रत्यङ्गं सप्ततिः ।
एकेकस्यानु पादाङ्गुल्यां षट् निचितास्ता-
स्त्रिंशत् । तावन्त एव तलकूर्चगुलफेषु । तावन्त
एव जंघायाम् । दश जानुनि । चत्वारिंश-
दूरी । दश वङ्गुण्यु । शतमध्यर्द्धमेवमेकस्मिन्
सकथि भवन्ति । एतेनेतरसकथिबाहू च
आख्याताः । षष्टिः कन्याम् । अश्रीतिःपृष्ठे ।
पार्श्वयोः षष्टिः । उरसि त्रिंशत् । षट्त्रिंशद्वु
ग्रीवायाम् । मूर्द्धं चतुर्विंशत् । एवं नव-
ज्ञायुशतानि आख्यातानि ॥३॥ भवन्ति चात्र ।
“ज्ञायुश्चतुर्विधा विदात्तास्तु सन्धा निबोध मे ।

प्रतापवत्तां वृत्ताच्च पृथ्वाच्च शुभिराक्षया ।
 प्रतानवत्तः श्रास्तासु सर्वसन्धिषु चाप्य ।
 वृत्तासु कच्छराः सर्वा विज्ञेयाः कुशलेरिह ।
 आत्मपक्षाशयान्तेषु वक्षी च शुभिराः खलु ।
 पार्श्वोरसि तथा पृष्ठे पृथुलाच्च शिरस्त्रय ।
 नौर्यथा फलकाक्षीर्णां सन्धेर्भ्रुभिर्यता ।
 भारक्षमा भवेत्पसु ह्युक्ता सुसमाहृता ।
 एवमैव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्युनाः ।
 क्षाम्भिर्भ्रुभिवद्भास्तेन भारसहा नराः ।
 न ह्यस्तीनि न वा पेश्यो न शिरा न च सन्धयः ।
 व्यापादिताक्षया ह्यन्युर्यथा क्षायुः शरीरिणम् ।
 यः क्षायुः प्रविजानाति वात्याश्चाभ्यन्तरा-

क्षया ।
 स गूढं शब्दमाहसुं देहाच्छकीति देहि-
 नाम् ॥ * ॥

पञ्च पेशीप्रतानि भवन्ति । तासां चत्वारि
 प्रतानि श्रास्तासु । कोष्ठे षट्षट्टिः । ग्रीवां
 प्रत्यङ्गं चतुर्विंशत् । एकैकस्यासु पादाङ्गुली
 तिस्रस्त्रिंशत्सन्धाः पञ्चदश । दश प्रपदे । पादो-
 परि कूर्चैश्चतुर्विंशत्सन्धाः एव । दश गुल्फ-
 तलयोः । गुल्फज्वान्तरे विंशतिः । पञ्च
 जानुनि । विंशतिरुरौ । दश वज्रये । शतमेव-
 मेकस्मिन् सकृद्यु भवन्ति । एते नेतरसकृत्प-
 बाहू च व्याख्यातौ । तिस्रः पायौ । एका
 मेढ्रौ । संवन्धां चापरा । द्वे वृषणयोः । स्किणोः
 पञ्च पञ्च । द्वे वक्षिशिरसि । पञ्चोदरे ।
 नाभ्यामेका । पृष्ठोर्ध्वंनिविष्टाः पञ्च पञ्च
 दीर्घाः । षट् पार्श्वयोः । दश वक्षसि । अक्ष-
 कांशौ प्रति समन्तात् सप्त । हे हृदयामाश्र-
 ययोः । षट् यज्ञतृणौहोष्णकेषु । ग्रीवाया-
 च्चतस्रः । अष्टौ हृत्तोः । एकैका काकलकगलयोः ।
 हे तालुनि । एका जिह्वायाम् । ओष्ठयोर्द्वौ ।
 वीषायां द्वे । हे नेत्रयोः । गळयोश्चतस्रः ।
 कर्णयोर्द्वौ । चतस्रो ललाटे । एका शिरसी-
 त्वेवमेतानि पञ्च पेशीप्रतानि ॥ * ॥

“सिराक्षायस्त्रिपन्थाणि सन्धयश्च शरीरिणाम् ।
 पेशीभिः संवृत्तान्त्रय वक्षन्ति भवन्त्यतः ॥”
 स्त्रीणां विंशतिरधिक । दश तासां स्तनयो-
 रेकैकस्मिन् । पञ्च पञ्च यौवने तासां परिवृद्धिः ।
 अपत्यपथे चतस्रस्तासां प्रवृत्तेऽभ्यन्तरतो हे
 सुस्त्राश्रिते वास्ये च प्रवृत्ते हे । गर्भेऽद्र-
 संश्रिताक्षसः । मुक्रासंवेप्रवेशिन्वाक्षस एव ।
 पित्तपक्षाश्रयमध्ये गर्भाश्रयो यत्र गर्भेऽस्त्यति ।
 तासां बहलपेलवस्युलास्यपृथुत्तद्वस्वदीर्घस्थिर-
 त्वदुष्प्रवृत्तकर्मभावाः सन्धस्थिसिराक्षायु-
 प्रवृत्तादका यथादेशं सभावनः एव भवन्ति ॥ * ॥
 भवति चात्र ।

“पुंसां पेश्यः पुरस्तादाः प्रोक्ता लक्ष्य-
 सुष्कजाः ।
 स्त्रीयामावृत्त्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः ॥”
 मर्मेसिरा घमगौस्तान्तामन्त्र्य प्रविभागः ॥ * ॥
 “शब्दनाभ्याः कतिथोनिः क्षात्रावर्णा वा प्रकीर्णिता ।

तस्याक्षतीये जावर्त्ते गर्भश्रया प्रतिष्ठिता ।
 यथा रोहितमस्यस्य सुखं भवति रूपतः ।
 तत्संस्थानां तथारूपां गर्भश्रयां विद्वन्धाः ।
 आशुयोऽभिसुखः श्रेते गर्भो गर्भाश्रये स्थिताः ।
 स योनिं शिरसा याति स्वभावात् प्रसवं प्रति ।
 त्वकपयन्तस्य देहस्य योऽयमङ्गविनिश्चयः ।
 श्लक्ष्णानादृते नैव वर्यतेऽङ्गेषु केषुचित् ।
 तस्मान्निःसंश्रयं ज्ञानं हर्षा शलास्य वाञ्छता ।
 शोषयित्वा स्तनं सन्धकं द्रष्टव्योऽङ्गविनिश्चयः ।
 प्रत्यक्षतो हि यदृष्टं श्लाक्ष्णदृष्टं यद्वेत् ।
 समासनस्तदुभयं भूयो ज्ञानविवर्द्धनम् ॥
 तस्मान् समस्तमात्रमविवोपहतं अदीर्घव्याधि-
 पीडितमवर्षप्रतिकं निःस्पृहान्परीषं पुरुष-
 मवहन्त्यामापगायां निबद्धं पञ्चरस्यं सुञ्ज-
 वस्त्रलक्ष्णश्रयादीनामन्वतमेनावेष्टिताङ्गं अप-
 काशे देशे कोचयेत् । सन्धकप्रकृपितशोऽह्य
 ततो देहं समराचादुशीरवालवैश्वस्त्रलक्ष्णौ-
 नामन्वतमेव शनैः शनैरेवघर्षयंस्वगादीन्
 सर्वावेव वात्याभ्यन्तराऽप्रत्यङ्गविशेषान् यथो-
 क्तान् लक्षयेच्चक्षुषा । शोकौ चात्र भवतः ।
 “न शक्यश्चक्षुषा द्रष्टुं देहे क्षप्यतमो विभुः ।
 दृश्यते ज्ञानचक्षुर्भिरूपश्चक्षुर्भिरैव च ॥
 शरीरे चेव श्लाक्षे च दृष्टार्थः स्याद्विशारदः ।
 दृष्टशुभाभ्यां सन्देहमवापो ह्याचरेत् क्रियाः ॥”

यद्योऽध्यायः ।
 अथातः प्रत्येकमर्मेन्देर्देशं शरीरं व्याख्या-
 स्यामः । सप्तोत्तरं मर्मेप्रतम् । तानि मर्माणि
 पञ्चात्मकानि । तद्यथा । मांसमर्माणि ।
 सिरामर्माणि क्षायुमर्माणि । अस्थिमर्माणि ।
 सन्धिमर्माणि चेति । न खलु मांससिरा-
 क्षायुस्थिसन्धिर्यतिरेकान्यानि मर्माणि
 भवन्ति यस्मान्नोपलभ्यन्ते । तत्रेकादश मांस-
 मर्माणि । एकचत्वारिंशत् शिरामर्माणि ।
 सप्तविंशतिः क्षायुमर्माणि । अष्टावस्थि-
 मर्माणि । विंशतिः सन्धिमर्माणि । तदेतत्
 सप्तोत्तरं मर्मेप्रतम् ॥ * ॥ तेषामेकादशैकस्मिन्
 सकृद्यु भवन्ति । एतेनेतरसकृत्पबाहू च
 व्याख्यातौ । उदरोरवोर्दादश । चतुर्दश पृष्ठे ।
 ग्रीवां प्रत्यङ्गं सप्तविंशत् । तत्र सकृद्युमर्माणि
 चिप्रतलहृदयकूर्चैश्चशिरोगुणपेक्षवक्षिजाम्बा-
 ण्युर्वीकोहिताचाणि विटपञ्चेति । एतेनेतर-
 सकृद्यु व्याख्यातम् ॥ * ॥ उदरोरसोसु । गुद-
 वक्षिनाभिहृदयस्तनूस्तनूस्तनूरोहितापलापापान्य-
 पस्तम्भौ चेति । पृष्ठमर्माणि तु कटीकतकण-
 कुकुन्दर-नितम्बपार्श्वसन्धिहृदयसफलकाम्यसौ
 चेति । बाहुमर्माणि तु चिप्रतलहृदयकूर्चैश्चै-
 शिरोमणिवन्धेनवक्षिजुर्पाण्युर्वीकोहिताचाणि
 कक्षधरञ्चेति । एतेनेतरो बाहुर्वाख्यातः ।
 जन्तुर्द्वौ मर्माणि । चतस्रो धमन्योऽष्टौ माटकाः ।
 हे लकाटिके । हे विधुरे । द्वौ फणौ । हाव-
 पाङ्गौ । हावावर्त्तौ । हावृत्तौ । द्वौ श्ला-
 वका क्षपनी । पञ्च सीमन्ताः । चत्वारि

श्लङ्गाटकाम्योकोऽधिपतिरिति । तत्र तलहृद-
 येनवक्षिगुदस्तनूरोहितानि मांसमर्माणि ।
 नीलधमनी-माटकाश्लङ्गाटकापाङ्गुक्षपनीफण-
 स्तनूलापलापापस्तम्बहृदयनाभिपार्श्वसन्धिहृ-
 दनीलोहिताचोऽन्तःसिरामर्माणि । व्याधि-
 विटपकक्षधरकूर्चैश्चैश्चैश्चैश्चैश्चैश्चैश्चैश्चै-
 रोत्तैपाः क्षायुमर्माणि । कटीकतकण-
 न्धसफलकश्लक्षिमर्माणि । जानुकुर्पर-
 सीमन्ताधिपतिगुल्फमणिवन्धुजुकुन्दरावर्त्तकका-
 टिकाञ्चेति सन्धिमर्माणि । तान्येतानि पञ्च
 विकल्पानि मर्माणि भवन्ति । तद्यथा । सद्यः-
 प्राणहराणि । कालान्तरप्राणहराणि । विश्ल-
 क्षानि । वैकल्याकराणि । रजाकराणीति । तत्र
 सद्यःप्राणहराण्येकोनविंशतिः । कालान्तर-
 प्राणहराणि त्रयस्त्रिंशत् । त्रीणि विश्ल-
 क्षानि । चतुश्चत्वारिंशद्वैकल्याकराणि । अष्टौ
 रजाकराणीति ॥ * ॥ भवन्ति चात्र ।
 “श्लङ्गाटकाम्यधिपतिः शशो कच्छशिरोगुदम् ।
 हृदयं वक्षिनाभौ च भ्रन्ति सद्योहतानि तु ।
 वचोमर्माणि सीमन्तलक्षिप्रैश्चवक्ष्यतः ।
 कटीकतकण्ये सन्धौ पार्श्वौ दृष्टौ च या ।
 नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि तु ।
 उत्तैपौ क्षपनी चैव विश्लक्षानि निर्द्दिशेत् ॥
 लोहिताचाणि जानूर्वी कूर्चा विटपकूर्पराः ।
 कुकुन्दरे कक्षधरे विधुरे सक्तकाटिके ।
 अंससफलकापाङ्गा नीले मन्धे फणौ तथा ।
 वैकल्याकराणाञ्चुरावर्त्तौ द्वौ तथैव च ॥
 गुल्फौ द्वौ मणिवन्धौ द्वौ हे कूर्चेशिरोसि च ।
 रजाकराणि जानीयादृष्टावेतानि बुद्धिमान् ।
 चिप्राणि विह्वमात्राणि भ्रन्ति कालान्तरेण च ॥”
 मर्माणि नाम मांसशिराक्षायुस्थिसन्धिसन्धि-
 पाताक्षेषु स्वभावत एव विशेषेण प्राणास्त्युत्पन्नि ।
 तस्मान्मर्मेखभित्तास्तास्ता भवानापद्यन्ते ।
 तत्र सद्यःप्राणहराण्यामेयान्यपिगुण्येव्याशु
 चीयेषु चपयन्ति । कालान्तरप्राणहराणि
 सौम्यामेयान्यपिगुण्येव्याशु चीयेषु क्रमेण च
 सोमगुण्येषु कालान्तरैश्च चपयन्ति । विश्ल-
 प्राणहराणि वायुयानि श्लक्ष्णसुखिनरुहो याव-
 दन्तन्यायुस्तिष्ठति तावन्पीवत्युद्गतमात्रे तु
 श्ले मर्मेस्थानान्नमो वायुर्निष्क्रामति तस्मात्
 सश्लो जीवत्युद्गतश्लो म्रियते । वैकल्या-
 कराणि सौम्यानि सोमो हि स्थिरत्वाच्छैत्याच
 प्राणावलम्बनं करोति । रजाकराण्यपिवायु-
 गुणभूयिष्ठानि विशेषतश्च तौ रजाकरोः ।
 पाञ्चभौतिकीश्च रजामाहुरेके । केचिदाहु-
 र्मांसदीनां पञ्चानामपि समस्तानां विवृद्धि-
 नाश्च समवायान् सद्यःप्राणहराणि । एक-
 हीनानामल्पानां वा कालान्तरप्राणहराणि ।
 द्विहीनानां विश्लक्षप्राणहराणि । त्रिहीनानां
 वैकल्याकराणि । एकस्मिन्नेव रजाकराणीति ।
 यतश्चैव मतोऽस्थिमर्मेखदभिहतेषु शीघ्रिता
 गमनं भवति ॥ * ॥

“चतुर्विधा यास्तु शिराः शरीरे प्रायेण ता मर्मेसु सन्निविष्टाः । ज्ञायस्थिमांसानि तथैव सन्धीन् सन्तप्यं दृष्टं प्रतिपालयन्ति ॥ ततः चतै मर्मेषु ताः प्रवृद्धः समन्ततो वायुरभिसृज्यते । विवर्द्धमानस्तु स मातरिश्वा रजः सुतीव्राः प्रतनोति काये ॥ रजाभिभूतस्तु पुनः शरीरं प्रलीयते नश्यति चास्य संज्ञा । अतो हि शूल्यं विनिहन्तुमिच्छन् मर्माणि यत्रैव परीक्ष्य कर्षेत ॥”

एतेन श्रेष्ठं व्याख्यातम् । तत्र सद्यःप्राणहर- मन्ते विद्धं कामान्तरेण मारयति । कालान्तर- प्राणहरमन्ते विद्धं वैकल्यामापादयति । विश्रला- प्राणहरमन्ते विद्धं कालान्तरेण क्लेशयति रजाश्च करोति । रजाकरमतोववेदनं भवति । तत्र सद्यःप्राणहराणि संप्राप्ताभ्यन्तरान्मार- यन्ति । कालान्तरप्राणहराणि पचात्सासाहा । तेष्वपि तु क्षिप्राणि कदाचिदाशु मारयन्ति । विश्रलाप्राणहराणि वैकल्याकराणि च कदाचि- द्द्विभक्तानि मारयन्ति ॥ * ॥ अत ऊर्ध्वं प्रत्येकशो मर्मेस्थानान्यनुयास्यास्यामः । तत्र पादाङ्गुष्ठान्मूर्ध्नि चिप्रां नाम मर्मं तत्र विवृण्व्याप्तेपकेण मरणम् । मध्यमाङ्गुलीमनु- पूर्ण्येण मर्धे पादतलस्य तलद्वयं नाम तत्रापि रजाभिर्मरणम् । चिप्रापरिष्ठादुभयतः कूर्चा नाम यत्र पादस्य भ्रमणवेपथुं भवतः । गुल्फ- सन्निधे उभयतः कूर्चेशिरो नाम तत्र रजा- शोषी । पदशङ्खयोः सन्धाने गुल्फो नाम तत्र रजस्तम्बपादता खञ्जता वा । पाणिं प्रति जङ्गममध्ये रज्ज्वस्तिर्नाम तत्र शोणितक्षये मरणम् । जङ्गवर्षोः सन्धाने जानु नाम तत्र खञ्जता जानुन ऊर्ध्वं सुभयतस्त्राङ्गुलमाणिर्नाम तत्र शोषाभिष्टिः सन्धिसकथिता च । ऊरु- मध्ये ऊर्जा नाम तत्र शोणितक्षयात् सकथि- शोषः । ऊर्जा उर्ध्वमधोवङ्गुलसन्धेरुदरुले लोहितार्णं नाम तत्र लोहितक्षयेण पचा- घातः । वङ्गुलद्वययोरन्तरं विटपं नाम तत्र वाङ्गुलमध्यशुक्रता वा भवति । एवमेतान्मिका- दृशसकथिमर्माणि व्याख्यातानि । एतेनेतर- सकथिवाङ्गु च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु यानि सकथि गुल्फजानुविटपानि तानि बाह्यौ मणि- नस्यकूर्परक्षधराणि । यथा वङ्गुलद्वययोर- रन्तरं विटपमेव वक्षःकक्षयोर्मध्ये कक्षधरं तस्मिन् विहित एवोपद्रवाः । विशेषतस्तु मणि- नस्ये कुण्डता । कूर्परस्थे कुणः । कक्षधरे कक्षाघातः । एवमेतानि चतुश्चत्वारिंशच्छाखास्तु मर्माणि व्याख्यातानि ॥ * ॥ अत ऊर्ध्वं- सुदरोरधोर्मर्मेस्थानान्यनुयास्यास्यामः । तत्र वातवर्चापरिवर्तनं स्थूलान्तरप्रतिवर्द्धं गुदं नाम मर्मं तत्र सद्योमरणम् । अल्पमांसशोणितोभ्यन्तरतः

कक्षां चत्वारिंशो वस्तिर्नाम तत्रापि सद्योमरण- मश्नरीरवाहते । तत्राप्युभयतो भिन्ने न जीव- त्येकतो भिन्ने स्रज्ज्वावी त्रयो भवति । स तु यत्रैवोपक्रान्तो रोहति । पक्वामाशययोर्मध्ये शिराप्रभवा नाभिर्नाम तत्रापि सद्य एव मर- णम् । स्तनयोर्मध्यमधियायोरस्थामाशयदारं सत्वरजस्तमसामधिशानं हृदयं नाम तत्र सद्य एव मरणम् । स्तनयोरधस्तात् हृदयङ्गुलसुभयत- स्तनमूले नाम मर्मणी तत्र कक्षपूर्वकोष्ठतया कासन्धासाभ्यां म्रियते । स्तनचतुकोष्ठं हृदयङ्गुलसुभयतः स्तनरोहितौ नाम तत्र लोहितपूर्वकोष्ठतया कासन्धासाभ्याश्च म्रियते । अंगुष्ठयोरधस्तात् पार्श्वपरिभागयोरपजापौ नाम तत्र रक्तं पूयभावं गतं मरणम् । उभयचोरसो नाथौ वातवहे अपस्तम्भौ नाम तत्र वातपूर्वकोष्ठतया कासन्धासाभ्याश्च मर- णम् । एवमेतान्युदरोरसोर्द्धादृश मर्माणि व्याख्यातानि ॥ * ॥ अत ऊर्ध्वं पृष्ठमर्माण्यनु- यास्यास्यामः । तत्र पृष्ठवंशसुभयतः प्रतिश्रीगी काष्ठमस्थीनि कटीकतख्ये नाम मर्मणी तत्र शोणितक्षयात् पाण्डुवर्णो हीनरूपश्च म्रियते । पार्श्वजघनवह्निर्भागो पृष्ठवंशसुभयतो नातिनिम्नो कुङ्कुन्दरे नाम मर्मणी तत्र स्रग्- ज्ञानमधःकायं चेधोपघातश्च । श्रीगीकाष्ठयो- रूपयाशयाच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिवर्द्धौ नितम्बौ नाम तत्राधःकायशोषो दीर्घ्याश्च मरणम् । अधःपार्श्वान्तरप्रतिवर्द्धौ जघनपार्श्व- मध्ययोस्त्रियंगुलैश्च जघनात् पार्श्वसन्धी नाम तत्र लोहितपूर्वकोष्ठतया म्रियते । स्तनमूला- दुभयतः पृष्ठवंशस्य हृत्तौ नाम तत्र शोणि- तानिपृष्ठतिनिमित्तेरुपद्रवैर्म्रियते । पृष्ठापरि- पृष्ठवंशसुभयतस्त्रिकसमङ्गं अंसफलकं नाम तत्र बाह्योः स्वापः शोषो वा । बाहुमूर्द्धाश्रीवामध्ये- र्धसपीठस्त्वनिवन्धनावसौ नाम तत्र सन्ध- बाहुता । एवमेतानि चतुर्दश पृष्ठमर्माणि व्याख्यातानि ॥ * ॥ अत ऊर्ध्वं जनुगतानि व्याख्यास्यामः । तत्र कण्ठनाड्योसुभयतश्चनसो धमन्यो द्वे गौले द्वे च मन्ये यथासेन तत्र मूकता खरवैकतमरसयाहिता च । ग्रीवाया- सुभयतश्चतस्रःशिरामालकास्तत्र सद्योमरणम् । शिरोयोवयोः सन्धाने लकाटिके नाम तत्र चलमूर्द्धता । कर्णपृष्ठतोऽधःसंश्रिते विष्टुरे नाम तत्र व्याधिर्यम् । ब्राह्मणार्गसुभयतः स्रोतोमार्ग- प्रतिवर्द्धे अभ्यन्तरतः फण्ये नाम तत्र गत्या- ज्ञानम् । भृगुश्चान्तयोरधोऽस्थोर्वास्तोऽपाङ्गौ नाम तत्रान्यं दृष्टुपघातो वा । भ्रुवोरपरि- निम्नयोरावर्तौ नाम तत्रान्यं दृष्टुपघातश्च । भ्रुवोः पुच्छान्तयोरपरि कर्णललाटयोर्मध्ये श्रद्धौ नाम तत्र सद्योमरणम् । श्रद्धयोरपरि केशान्त उन्धेपौ नाम तत्र सशब्दो जीवति पाकात् पतितशूलो वा नोद्भवत्युल्यः । भ्रुवोर्मध्ये स्थपनी नाम तत्रोन्धेपवत् । पञ्च सन्धयः शिरसि

विभक्ताः सीमन्ता नाम तत्रोष्णादभयचित्त- नाशैर्मरणम् । ब्राह्मणोच्चाक्षिज्जासन्तर्पणीनां शिराणां मध्ये शिरासन्निपातः प्रवृत्ताटकानि तानि चत्वारि मर्माणि तत्रापि सद्योमरणम् । मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्ठात् शिरासन्धिसन्निपातो रोमावर्णः अधिपतिस्तत्रापि सद्योमरणम् । एवमेतानि सप्तत्रिंशद्गूर्णजनुगतानि मर्माणि व्याख्यातानि ॥ * ॥ भवन्ति चात्र ।

“ऊर्ध्वः शिरांसि विटपे च सकक्षपार्श्वं एकैकमङ्गुलमिता स्तनपूर्वमूले । विहङ्गुलद्वयमितं मणिबन्धगुल्फं चोण्येव जानु सपरं सद्य कूर्परिभ्याम् ॥ हृदयङ्गुलैर्गुदनाभि वदन्ति मूर्द्धि चत्वारि पञ्च च मूले दृश यानि च द्वे । तानि स्वपाणितलकुञ्चितसंमतानि शेषाण्यवेहि परिविस्तरतोऽङ्गुलाहम् ॥ एतन् प्रमाणमभिवीक्ष्य वदन्ति तज्ज्ञः ॥ शूल्येण कर्मेकरणं परिहृत्य मर्मं । पार्श्वभिघातितमपीह निहन्ति मर्मं तस्माद्भि मर्मसदनं परिर्वर्त्तनीयम् ॥ क्रिन्नेषु पाणिचरणेषु शिरा नराणां सङ्कोचमीयुरदृगल्पमतो निरति । प्राप्यामितयसनसुगमतो मनुष्याः संक्रिन्नेशाखतश्चवन्निधनं न यान्ति ॥ क्षिप्रैषु तत्र सतलेषु हृत्तेषु रक्तं गच्छत्यतीव पवनश्च रजं करोति । एवं विनाशसुपयान्ति हि तत्र विहङ्गा पृष्ठा इवायुधविघातनिज्जलमूलाः ॥ तस्मात्तयोरभिहतस्य तु पाणिपादं ह्येतयमाशु मणिबन्धनगुल्फदेशं । मर्माणि शूल्यविषयाहसुदाहरन्ति यस्याश्च मर्मसु हता न भवन्ति सद्यः ॥ जीवन्ति तत्र यदि वेद्यगुणैः केचित् तं प्राप्नुवन्ति विकलत्वमसंशयं हि । सन्निज्ज्वरितकोष्ठशिरःकपाला जीवन्ति शूल्यविहृतेषु शरीरदेशैः । क्रिन्नेषु सकाशसुजपादकरैरश्रेषे- र्येषां न मर्मपानता विविधाः प्रचाराः ॥ सीमन्तारुततेजांसि रजःसत्त्वमार्सि च । मर्मसु प्रायशः पुंसां भूतात्मा चावतिष्ठत ॥ मर्मस्त्रभिहतास्तस्मात् जीवन्ति शरीरिणः । इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्मनोबुद्धिविषय्येयः ॥ रजश्च विविधास्त्रीजा भवन्थाशुहरं हतं । हते कालान्तरं तु ध्रुवो घातुक्षयो वृणाम् ॥ ततो घातुक्षयाज्जनुर्वेदनाभिश्च नश्यति । हते वैकल्याजनेन केवजं वेद्येनपुणात् ॥ शरीरं क्रियया युक्तं विकलत्वमवापुयात् । विश्रत्येषु विज्ञेयं पूर्वाक्तं यश्च कारणम् ॥ रजाकराणि मर्माणि क्षतानि विविधा रजः । कुञ्चन्धन्ते च वैकल्यां कुवेदशशो यदि ॥ हृदमेदाभिघातेभ्यो दहनाद्वारणादपि । उपघातं विधानीथामर्मेस्थानुच्छेदक्षयम् ॥

शरीरं

मर्माभिघातश्च न कश्चिदस्ति
योऽन्वयव्यो वापि निरन्वयो वा ।

- प्रायेण मर्मेन्द्रभिताङ्गितास्तु
वैकल्याच्छून्यथवा म्रियन्ते ॥
मर्माण्यधिकाय हि ये विकारा
नृच्छन्ति काये विविधा नराणाम् ।
प्रायेण ते क्लृप्तमा भवन्ति
नरः यत्रैरपि साध्यमानाः ॥*॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः सिरावर्गनविभक्तिनाम शरीरं याख्या-
स्यामः । सप्त सिराशतानि भवन्ति । याभिरिदं
शरीरमाराम एव जलहारिणीभिः कंदार एव
च कुन्दाभिरुपस्त्रियते अनुग्रह्यते च । च-
प्रसारणादिभिः शेषैः । इमपत्रसंवनीनामिव
च तासां प्रतानाक्तासां नाभिरुत्तं ततश्च
प्रसरन्त्येवमधिक्यं च ॥*॥ भवतश्चात्र ।
“यावत्सु सिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम् ।
नाभ्यां सर्वा निवहन्त्या प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥
नाभिस्याः प्राणिनां प्राणा प्राणान्नाभिर्यु-
ज्यन्ते ।
सिराभिराश्रिता नाभिरुत्तनाभिरिवारके ॥”

तासां मूलसिराश्चत्वारिंशत् । तासां वात-
वाहिन्यो दश । पित्तवाहिन्यो दश । कफ-
वाहिन्यो दश । दश रक्तवाहिन्यः । तासान्मु
वातवाहिन्यानां वातस्थानगतानां पञ्चसप्तति-
शतं भवति । तावथ एव पित्तवाहिन्यः । पित्त-
स्थाने कफवाहिन्यश्च । कफस्थाने रक्तवाहि-
न्यश्च । यज्ञनुश्रीङ्गोरवमेतानि सप्तसिराशतानि ।
तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन् सकृद्यु पञ्च-
विंशतिः । एतेनैतरसकृद्युञ्च च याख्यातौ ।
विशेषतस्तु कोष्ठं चतुस्त्रिंशत्तासां गुदमेद्रा-
श्रिताः । ओण्यामद्यौ । इ द्वे पार्श्वयोः । षट्
पृष्ठे । तावथ एव चोदरे । दश वक्षसि ।
एकचत्वारिंशच्छुण्डजुजुर्जुहम् । तासां चतुर्दश
श्रीवायाम् । कर्णयोश्चतस्रः । नव जिह्वायाम् ।
षट् नासिकायाम् । अद्यौ नेत्रयोः । एवमेतत्
पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवहानां सिराणां
याख्यातम् । एष एव विभागः श्रेष्ठाणामपि ।
विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश । कर्ण-
योर्दश । एवं रक्तवहना कफवहनाश्च । एवमेतानि
सप्तसिराशतानि सविभागानि याख्यातानि ॥*॥
भवन्ति चात्र ।

“क्रियानामप्रतीघातममोहं बुद्धिकर्मणाम् ।
करोत्यन्यान् गुणांश्चापि स्वाः सिराः पवनश्चरन् ॥
यदा तु कुपितो वायुः स्वाः सिराः प्रतिपद्यते ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते वातसम्भवाः ॥
आजिष्णुतामनूचिमिद्यदीपिमरोगताम् ।
संसर्पन्तु स्वाः सिराः पित्तं कुप्याद्यान्यान् गुणा-
नपि ॥
यदा प्रकुपितं पित्तं सेवते स्ववह्नाः सिराः ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते पित्तसम्भवाः ॥
अहमज्ञेयुः सन्तीनां स्त्रीषु बलसुदीर्यताम् ।

शरीरं

करोत्यन्यान् गुणांश्चापि बलासः स्वाः सिरा-
श्चरन् ॥

यदा तु कुपितः श्लेष्मा स्वाः सिराः प्रतिपद्यते ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते श्लेष्मसम्भवाः ॥
धातूणां पूरणं यथं शर्षपज्ञानमसंशयम् ।
स्वाः सिराः सञ्चरदत्तं कुप्याद्यान्यान् गुणानपि ॥
यदा तु कुपितं रक्तं सेवते स्ववह्नाः सिराः ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः ॥
न हि वातं सिराः काश्चिन्न पित्तं केवलं तथा ।
श्लेष्माणं वा वहन्त्येता अतः सर्ववह्नाः स्रुताः ॥
प्रदृष्टानां हि दोषाणासुष्कृतानां प्रधावताम् ।
ध्रुवसुष्मार्गमनमनः सर्ववह्नाः स्रुताः ॥
तत्रास्य वातवह्नाः पूष्णं वायुना सिराः ।
पित्ता दुष्टाश्च नीलाश्च श्लेष्मा शौक्यः सिराः
कफात् ।
अत्यवहस्तु रोहिण्यः सिरा नात्युष्णशीतलाः ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवृत्त्यामि न विध्येदयाः सिरा
भिषक् ।
वैकल्यां मरणश्चापि यथाक्तासां ध्रुवं भवेत् ॥
सिराशतानि चत्वारि विद्याच्छाखास्तु बुद्धि-
मान् ।

षट्त्रिंशत् शतं कोष्ठे चतुःषष्टिश्च नृहनि ॥
शाखास्तु षोडश सिराः कोष्ठे द्वात्रिंशद्देव तु ।
पञ्चाशच्छाखुनश्चोर्ध्वमवेध्याः परिकीर्तिताः ॥”
तत्र सिराशतमेकैकस्मिन् सकृद्यु भवति तासां
आजधरा त्विका तिस्रश्चाभ्यन्तराः । तत्रोर्वी-
सङ्गे द्वे कोष्ठिताससंज्ञा चैकेतास्त्ववेध्याः ।
एतेनैतरसकृद्युञ्च च याख्यातौवेवमशस्त्र-
ज्याः षोडश शाखाम् । द्वात्रिंशत् ओण्यां
तासामथावशस्त्रज्याः । इ द्वे विटपयोः कटोक-
तरणयोश्च । अष्टावष्टावैकेकस्मिन् पार्श्वं
तासामेकैकान्दृग्गां परिहरन् । पार्श्वसन्धिगतं
च द्वे । ततस्त्रो विंशतिश्च पृष्ठवंशसुभयनकासा-
नृह्निगामिन्यौ द्वे द्वे परिहरन्दृहती सिरा ।
तावथ एवोदरे तासां मेद्रोपरि रोमरात्री-
सुभयनी द्वे द्वे परिहरन् । चत्वारिंशदक्षसि
तासां चतुर्दशशस्त्रज्याः । हृदये द्वे द्वे ।
द्वे स्तनमूले । स्तनरोहितापलापस्तम्भेयुभयतो-
रुद्यौ । एवं द्वात्रिंशदशस्त्रज्याः पृष्ठोदरैरःसु
भवन्ति । चतुःषष्टिशराशतं जज्जुजु ऊर्ध्वं भवति
तत्र षट्पञ्चाशच्छरोधरायां तासामद्यौ चत-
स्रश्च मर्मेसंज्ञाः परिहरन् । द्वे लकाटिकयोः ।
द्वे विधुरयोः । एवं श्रीवायां शोडशायध्याः ।
हृत्वीरुभयतोऽष्टावष्टौ तासान् सन्धिधमन्यौ
द्वे द्वे परिहरन् । षट्त्रिंशत्त्रिंशदायां तासा-
मधः षोडशशस्त्रज्याः रसवहे द्वे वाक्वहे च
द्वे । द्विर्दश नासायां तासामौपनासिक्य-
श्चतस्रः परिहरन् । तासामेव च ताजुन्की
न्ददावद्देशे । अष्टात्रिंशद्भयोरैवेत्योक्तासामे-
कैकामपाङ्गयोः परिहरन् । कर्णयोर्दश तासां
शब्दवाहिन्यानामेकैकां परिहरन् । नासानेच-
गतास्तु कलाटे षष्टिस्तासां केशान्ताशुगता-

शरीरं

श्चतस्रः । आवर्तयोरेकेका स्वपत्याश्चैका परि-
हरन्त्या । शक्योर्दश तासां शक्यसन्धिगता-
मेकैकां परिहरन् । दादश नृह्नि तासास्तु-
त्तैपयोर्द्वे परिहरन् । सीमन्तवैकेकामधिपता-
विति । एवमशस्त्रज्याः पञ्चाशच्छुण्डजु-
मिति । भवति चात्र ।

“याप्रवन्त्यभिन्ने देहं नाभितः प्रवृत्ताः सिराः ।
प्रतानाः पशुनीकन्द्यादिनादीनां यथा जलम् ॥”
अष्टमोऽध्यायः ।

अथातः सिरावधविधिशरीरं याख्यास्यामः ।
बालस्यविरक्तनक्तनीकभीरुपरिश्रान्तकीम-
दाभ्यन्तर्घितमत्तवान्तरिक्तास्यापितानुवाचित-
जागरितकीवलशर्षाभेयोनां कासश्वासप्रोषप्र-
रुद्धवराश्चेकपञ्चाघातोपत्रासपिपासान्शर्शा-
प्रपीडितानाञ्च सिरां न विधीत् । याश्चाश्चधा
अध्याश्चादृष्टा दृष्टाश्चायन्त्रिता यन्त्रिताश्चानु-
त्थिता इति । श्लेष्मितावसेकसाध्याश्च विकाराः
प्रागभिहितान्दृष्टुं चापकृत्वम्येषु चाशुक्तेषु
यथाभ्यासं यथान्यायश्च सिरां विधीत् । प्रति-
घिहानामपि च विधोपसर्गं आत्ययिकेषु
सिरावधनमप्रतिषिद्धम् । तत्र श्लेष्मस्र-
मातुरं यथादोषप्रथनीकदवप्रायममं भुक्तवन्नं
यवागूं पीतवन्नं वा यथाकालसुपस्थाय्यासीनं
स्थितं वा प्राणानवाधमानो वस्त्रपट्टकर्मन्त-
व्वल्कललतानामन्यतमेन यन्नायत्वा नातिगाटं
नानिश्चित्यं शरीरप्रदेशमासाद्य यथोक्तं शूलं
दृष्टीत्वा सिरां विधीत् ॥*॥

“नेवातिशीत नात्युष्णं न प्रवाति न चाश्रिते ।
सिराणां अधनं कार्यं मरोगे वा कदाचन ॥”
तत्र अथसिरं पुरुषं प्रत्यादित्यसुखमरत्त्रिमाचो-
ष्कृते उपवेश्यासने सकृद्योराकुचितयो-
निवेश्य कुर्परसन्दिहयस्योपरि हस्तावन्तगूटा-
कुष्ठजनमश्रीमन्थयोः स्थापयित्वा यन्त्रणश्राटकं
श्रीवास्तुश्रीरुपरि परिष्णयित्वा न पुरुषेण
पश्चात् स्थितेन वामहस्तेनोत्तानेन श्राटकान्त-
र्दयं ग्राहयित्वा ततो वैद्यो ब्रूयाद्विष्णुहस्तेन
सिरोत्थापनार्थं नात्यायुष्णियत्नं यन्त्रमावेष्ट-
यत्यस्त्रकसावगार्थं यन्त्रं पृष्ठमध्यं च पीडयित्वा
कर्म पुरुषश्च वायुपूर्णमुखं स्थापयेदेष उक्त-
माङ्गनामामन्तमंस्त्रवर्त्यानां सिराणां अधनं
यन्त्रणविधिः । तत्र पादव्यध्निरस्य पादं रुमे
स्थाने सुस्थिरं स्थापयित्वा न्यं पादभीषत्सकु-
चिनमुच्चैः कृत्वा अथ्यपादं जानुसन्धेरधः श्राट-
केनावेष्टा हस्ताभ्यां प्रपीष्टा गुण्ढं अथ्यप्रदेश-
स्थोपरि चतुरङ्गलं श्रोतादीनामन्यतमेन बद्धां
पादसिरां विधीत् । अधोपरिष्टाङ्गलौ गूटा-
कुष्ठजनसुश्री सन्वगासने स्थापयित्वा सुखाप-
विष्टस्य पूर्ववद्दयन्तं बद्धा हस्तासिरां विधीत् ।
गृध्रसौवित्र्याथोः सकृच्चिनानुसुपरिः स्थात् ।
श्रीयोपृष्ठस्कन्धेऽस्मामितपृष्ठस्थावाकृशरस्कस्य
उपविष्टस्य विष्णुजितपृष्ठस्य विधीत् । उदरौ-
रसाः प्रसारणोऽस्त्रोत्तमितशिरस्कस्य

शरीरं

विस्फूर्णितदेहस्य बाहुभ्यामवलम्ब्यमानदेहस्य
पार्श्वयोः । अवनामितमेद्रस्य मेद्रं । उता-
मितविदहजिह्वायाधोनिष्कायाम् । अति-
यत्नानस्य तासुनि दन्तलेषु च । एवं यत्नो-
पायानन्वाच्च सिरोरत्यापनहेतून् बुद्ध्यावेत्य
शरीरवशेन आश्रिवशेन च विदध्यात् । मान-
लेष्ववकाशेषु यवमात्रं शूलं निदध्यादतोऽन्ये-
ष्वङ्गयवमात्रं त्रीह्रिमात्रं वा त्रीह्रिसुखेन ।
अस्यासुपरि कुठारिकया विधेदङ्गयवमात्रम् ॥
भवन्ति चात्र ।

“अत्रैव वर्षासु विधीत शीतकाले तु शीतले ।
हेमन्तकाले मध्याह्ने शूलकालाख्यः स्तुताः ॥
सम्यक् शूलनिपातेन धारया या सवेदकम् ।
मुहूर्त्तं बद्धा तिष्ठेच्च सुविद्वान्तां विनिर्दिशेत् ॥
यथा क्रसुम्भपुष्पेभ्यः पूर्वं स्रवति पीतिका ।
तथा सिरासु विद्वानु दुष्टमग्रं प्रवर्षते ॥
अच्छित्तस्यातिभीतस्य आत्मस्य त्वधितस्य च ।
न वहन्ति सिरा विद्वानुस्तथातुत्यतयन्तिताः ॥
शौकस्य बहुदोषस्य मूर्च्छया विदुतस्य च ।
भूयोऽपराङ्गे विद्याया सापरेत्युच्छासेऽपि वा ॥
रक्तं सशेषदाश्रयं कुयोदपि विचक्षणः ।
न चानिप्रसृतं क्रुध्याच्छेषं संश्रमनेर्जयेत् ॥
बलिनो बहुदोषस्य वयःस्थस्य शरीरिणः ।
परं प्रमाद्यमिच्छन्ति प्रथमं शोणितमोक्षणे ॥”
तत्र पाददाहपाददहर्षावाहुकटिप्यविसर्पवात-
शोणितवातकण्टकविचर्षिकापाददारीप्रभृतिषु
क्षिप्रमर्मैश्च उपरिहान् दृङ्कुले त्रीह्रिसुखेन
सिरां विधीन् । क्षीपदे तच्चिकित्स्वते यथा
वक्ष्यते । क्रोटुकशिरःखण्डपङ्कजवातवेदनासु
अङ्गार्यां गुल्फस्थोपरि चतुरङ्कुले । अपत्या-
मिन्द्रवस्त्रिप्रस्ताङ्कुले । जातुसन्धेरुपप्येधो
वा चतुरङ्कुले उपस्थाम् । ऊरुमूलवश्रितानु
गलगाळे । एतेनेतरसकथिवाहू च आख्यातौ ॥
विशेषतस्तु वामबाहौ कूर्परसन्धेरभ्यन्तरतो
बाहुमध्ये त्रीह्रि कनिष्ठिकानामिकयोर्मध्ये वा ।
एवं दक्षिणबाहौ यज्ञहास्ये कर्पोदरे चैतामेव
च कासन्धाययोरप्यादिशन्ति । उपस्थामिव
विन्धास्याम् । शोणितप्रति समन्तात् दृङ्कुले
प्रवाहिकायां मूलिन्धौ परिकर्षिकोपदंशमूक
दोषशुक्यापतसु मेद्रमध्ये । उषययोः पार्श्वे
मूत्रत्रुडाम् । नाभेरधश्चतुरङ्कुले सेवन्धा वाम
पार्श्वे दकोदरे । वामपार्श्वे कक्षाकनधोरन्तरे-
ऽन्तस्त्रिधो पार्श्वेऽश्ले च । बाहुशोषावाहु-
कयोरेप्येकं वदन्थंशयोरेन्तरे । त्रिकसन्धिमध्य-
गतां तृतीयके अधःस्त्वन्धिसन्धिमध्यगतामप-
पार्श्वसंस्थिताश्चतुर्थके । हनुसन्धिमध्यगतामप-
कारे । शूलकेशान्तसन्धिमत्तासुरोऽपाङ्गला-
टेषु चोन्मादेऽपकारे च । जिह्वारागेधो-
जिह्वार्या दन्तवाधिषु च तासुनि तालयेषु ।
कर्णयोःपरि समन्तात् कर्णश्ले तद्गोगेषु च ।
गन्धायहृदये नासारांगेषु च नासाये तिमिरा-
धिपाकप्रभृतिध्वाभयेषुपनासिके । जालान्धा-

पृष्ठ शरीरं

मपाङ्गाद्येना एव शिरोरोमाधिमन्प्रभृतिषु
रोगेऽविति ॥ * ॥ अत ऊर्ध्वं दुष्टयधनं अशु-
द्यान्त्यास्यामः । तत्र दुर्बिह्वातिविह्वा कुञ्चिता
पिञ्जिता कुट्टिता प्रसुता अत्युदीर्णा अन्तेऽभि-
हता परिशुष्का कुञ्जिता वेपिता अशुत्यतविह्वा
शूलहता तिर्यग्बिह्वा अविह्वा अयाध्या विह्वा
धेनुका पुनः पुनर्विह्वा शिराकायमिसन्धिमन्सु
चेति विंशतिर्दुष्टयथाः । तत्र या स्यमशूल-
विह्वा न अक्षमस्यक् सवति रुचा शोषवती च
सा दुर्बिह्वा । प्रमाणातिरिक्तविह्वायामन्नः
प्रविशति शोणितं शोणितानिप्रवृत्तत्वा साति-
विह्वा । कुञ्चितायामप्येवम् । कुण्डलप्रम-
थिता पृथ्वीभावमापन्ना पिञ्जिता । अनासा-
दिना पुनः पुनरन्तयोश्च बहुशः शूलाभिहता
कुट्टिता । शीतभयमूर्च्छाभिरप्रवृत्तशोणितानि
अप्रसुता । तीक्ष्णा महामुक्षशूलविह्वा अत्यु-
दीर्णा । अत्परक्तसाविशयने विह्वा अन्तेऽभि-
हता । शोणितशोणितस्थानिलपूर्णा परिशुष्का ।
चतुर्भागावसादिना किञ्चित्प्रवृत्तशोणितानि
कुञ्जिता । दुःस्थानवन्धनाहेपमानायाः शोणित-
सम्प्राप्ते भवति सा वेपिता । अशुत्यतविह्व-
यामप्येवम् । क्षिप्रानिप्रवृत्तशोणितानि क्रिया-
सङ्गरी शूलहता । तिर्यक् प्रविह्वतशूला
किञ्चित्केया तिर्यग्बिह्वा । बहुशः चता हीन-
शूलप्रविधानेनाविह्वा । अशूलहता अयाध्या
अनवस्थितविह्वा विह्वता । प्रदेशस्य बहुशोऽव
चङ्गनादारोयधधा सुहृसुहुःशोणितस्रवा
धेनुका । स्यमशूलअधनादङ्कुषो विच्छिन्ना
पुनः पुनर्विह्वा । कायस्थिरासन्धिमन्सु
विह्वा वा रुजा शोषं वैकल्पं मरणं वापाद-
यति ॥ * ॥ भवन्ति चात्र ।
“सिरासु शिञ्चितो नास्ति चला ह्येताः स्वभा-
वतः ।
मस्यवन् परि वर्षन्ते तस्माद्यत्नेन ताडयेत् ॥
अज्ञानता गृहीते तु शूले कायनिपातिते ।
भवन्ति यापदक्षेता बहुवञ्चापुपद्रवाः ॥
जेहादिभिः क्रियायोगैर्न तथा लेपनेरपि ।
यान्वाशु याधयः शान्तिं यथा सम्यक् सिरा-
सघात् ॥
सिरास्यधकित्साहं शूल्यतन्ने प्रकीर्णतः ।
यथा प्रविह्वतः सम्यक् वस्तिः कायचिकित्-
सिते ॥”
तत्र क्षिप्रवन्धवान्तरिकास्थापितानुवासित-
सिराविह्वैः परिहर्षवानि । क्रोधायासमेष्टुन-
दिवास्वप्रवाग्यायामयानोत्यानासनचक्रमथ-
शीतवातातपविरुद्धा सात्त्व्याजीर्णान्वावलगाभा-
न्नासमेके मन्थन्ते ॥ * ॥ एतेषां विस्तरमुपरिष्ठा-
दस्यामः । भवतश्चात्र ।
“सिराविषाद्यनुष्मेसु जलौकाभिः पदस्तथा ।
अवगाढं यथापूर्वं निर्हरेदुष्टशोणितम् ॥
अवगाढं जलौका स्यात् प्रच्छन्नं पिच्छिते हितम् ।
सिराङ्गापके रक्ते शङ्कालाङ्कुलचि स्थिते ॥” ॥

शरीरं

ववमोऽध्यायः ।
अथातो घमनीयाकरखं शरीरं आखा-
स्यामः । चतुर्विंशतिधमन्यो नाभिप्रभवा
अभिह्विताः । तत्र केचिदाहुः सिराधमनी-
श्रोतसामविभागः सिराविकारा एव धमन्यः
श्रोतसि चेति । तत्तु न सम्यक् । अन्यथा एव हि
धमन्यः श्रोतसि च सिराभ्यः कक्षाङ्गाङ्गान्य-
त्वाङ्गलसन्धिमत्ता कर्मवैशेष्यादाभमाच्च केव-
लन्तु परस्परसन्निकर्षात् सङ्घागमकर्म्मत्वात्
सौष्म्याच्च विभक्तकर्म्मणामप्यविभाग इव कर्म्मसु
भवति । तासानु नाभिप्रभवाकां घमनीना-
मृद्गा दश दश चाधोगामिन्यश्चतस्रसिन्ध-
गगाः । ऊर्ध्वगः शूलस्यार्कपरसगन्धप्रन्धा-
सोष्कासञ्जितसुहृसितकथितरुदितादीन्निशे-
धानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति । तासु हृदय-
मभिप्रपन्नास्त्रिधा जायन्ते तान्निश्रान् । तासानु
वातपित्तकफशोणितरसान् हे हे वहतस्ता दश
शूलपरसगन्धान्दाभिर्गृहीते । द्वाभ्यां भाषते
च द्वाभ्यां घोषं करोति द्वाभ्यां स्त्रपिति द्वाभ्यां
प्रतिबुध्यते । इ चाशुवाहिन्यौ । हे क्षन्धं क्षिया
वहतस्तेन संश्रिते ते एव शुक्रं नरस्य सनाभ्या-
मभिवहन्तः । तास्तेनास्त्रिंशत् सविभाग
आख्याताः । एताभिर्दुर्नाभेः नाभेरुदरपार्श्व-
पृष्ठोरःस्त्वप्रीवावाहवो धार्यन्ते यापन्ते
च ॥ * ॥ भवति चात्र ।
“ऊर्ध्वं गतासु कुञ्चन्ति कर्म्मार्थ्येतानि सर्वशः ।
अधोगमास्तु वक्ष्यामि कर्म्म तासां यथायथम् ॥”
अधोगमास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्णवादीन्धो
वहन्ति । तासु पिताश्रयमभिप्रतिपन्नास्तस्य-
मेवात्रपानरसं विपक्षमौष्णादिरेचयन्धोऽभि-
वहन्त्यः शरीरं तर्पयन्थर्पयन्ति चोर्ध्वगतानां
तिर्यग्गतानां रसस्थानश्चाभिपूरयन्ति मूत्र-
पुरीषस्त्रिधां विरेचयन्धामपकाश्रयान्तरे च
त्रिधा जायन्ते तान्निश्रान् । तासानु वातपित्त-
कफशोणितरसान् हे हे वहतः ता दश हे अन्न-
वाहिन्यावन्नाश्रिते तीयवहे हे मूत्रवक्षिमभि-
प्रपन्ने मूत्रवहे हे शुक्रवहे हे शुक्रप्रादुर्भावाय
हे विसर्गाय ते एव रक्तमभिवहन्ते नारीणा-
मार्णवसंज्ञम् । हे वर्षोनिरसन्धौ स्थूलान्न-
प्रतिवह्ने । अष्टावन्धासिन्धुगगानां घमनीनां
खेदमर्पयन्ति । तास्तेनास्त्रिंशत् सविभाग
आख्याताः । एताभिर्धोनाभेः पक्षाश्रयकटी-
मूत्रपुरीषशुद्वक्षिमेद्रसक्थीनि धार्यन्ते यापन्ते
च ॥ * ॥ भवति चात्र ।
“अधोगमास्तु कुञ्चन्ति कर्म्मार्थ्येतानि सर्वशः ।
तिर्यग्गगाः संप्रवक्ष्यामि कर्म्म तासां यथा-
यथम् ॥”
तिर्यग्गगानानु चतस्रणां घमनीनामेकेका श्रतधा
सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्त्वसंख्य-
यास्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं विवहमान-
तच । तासां सुखानि रोमरूपप्रतिवहानि यैः
खेदमभिवहन्ति रसचापि सन्तर्पयन्धान्दक्षिच

शारीरं

तेरेव चाभ्यङ्गपरिष्कारवाद्यालेपनवीर्यायणः
शरीरमभिपद्यन्ते त्वयि विपकानि । तेरेव
स्यंशसुखमसुखं वा गृह्णाति । तास्तेतास्तसो
धमन्यः सर्वाङ्गताः सविभागा यास्याताः ।
भवतश्चात्र ।

“यथा स्वभावतः खानि नद्यालेषु विसेषु च ।
धमनीनां तथा खानि रसो यैरुपचीयते ।

पञ्चाभिभूतास्त्वथ पञ्चकलः
पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयन्ति ।
पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयित्वा
पञ्चत्वमायासि विनाशकाले ।” ॥

अत ऊर्ध्वं स्रोतसां स्त्रवविह्वलचक्षुसुपदेस्यामः ।
तानि तु प्राणान्तोदकरसरक्तमांसमेदोश्च-
पुरीषशुक्रासैववह्निं येज्यधिकार एतेषां
बहुनि । एतेषां विशेषा बहुवः । तत्र प्राण-
वहे हे तयोर्भ्रूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यः ।
तत्र विह्वस्व क्रोशान्विनमनमोहनभ्रमणवेपणानि
मरणं वा भवति । अन्नवहे हे तयोर्भ्रूलमासा-
श्रयोऽन्नवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विह्वस्याभानं
श्रुत्वाप्रदेष्टौ हृदिः पिपासान्धं मरणं वा ।
उदकवहे हे तयोर्भ्रूलं तालुक्रीम च । तत्र
विह्वस्य पिपासा सद्योमरणश्च । रसवहे हे
तयोर्भ्रूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र
विह्वस्य शोषः प्राणवहविह्ववच मरणं तल्लि-
ङ्गानि च । रक्तवहे हे तयोर्भ्रूलं यज्ञतु-
क्रोशानौ रक्तवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विह्वस्य
श्यावाङ्गता च्वरो दाहः पाकुता शोणितानि-
गमनं रक्तनेत्रता चेति । मांसवहे हे तयो-
र्भ्रूलं ज्ञायुत्वचं रक्तवहाश्च धमन्यस्तत्र विह्वस्य
न्ययधुर्मांसशोषः सिराप्रत्ययो मरणम् । मेदो-
वहे हे तयोर्भ्रूलं कटोपृष्ठौ च तत्र विह्वस्य
खेदाग्रमनं स्निग्धाङ्गता तालुशोषः स्थूलशोफता
पिपासा च । मूत्रवहे हे तयोर्भ्रूलं वस्ति-
मेद्रुच तत्र विह्वस्यानहुवस्तिता मूत्रनिरोधः
स्तम्भेद्रुता च । पुरीषवहे हे तयोर्भ्रूलं पक्वा-
श्रयो गुदश्च तत्र विह्वस्यानाहो दुग्धता ग्रथि-
नान्मता च । शुक्रवहे हे तयोर्भ्रूलं स्तनौ
वृषणौ च तत्र विह्वस्य क्रीवता शिरात् प्रसेको
रक्तशुक्रता च । आसैववहे हे तयोर्भ्रूलं
गर्भाश्रयः आसैववाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विह्वयो
वन्ध्यात्वं मैथुनासहिष्णुत्वमासैवनाशश्च । सेवनी-
च्छेदादनाप्रादुर्भावः । वस्तिगुदविह्वलचक्षुं
प्राशुक्तमिति । स्रोतोविह्वन् प्रत्याख्यायोपचरे-
दुद्धतश्रुत्यान्तु चतविधानेगोपचरेत् ।

“स्त्रुतात् खादन्तरं देहे प्रष्टन्त्वभिवाहि यत् ।
स्रोतस्तदिति विज्ञेयं सिराधमनिवर्णतम् ॥” ॥

दृशभोऽध्यायः ।

अथातो गर्भिणीयाकरं शारीरं यास्या-
स्यामः । गर्भिणी प्रथमदिवसात् प्रथमि निह्वं
प्रहृष्टा शुच्यलङ्कृता शुक्लवसना शान्ति-
मङ्गलदेवताब्राह्मणगुरुपरा च भवेन्मलिन-
विह्वलसङ्गेनात्रानि न सृष्टेर्गुह्यंस्वर्दृशानि

शारीरं

परिहरेदुर्बलभोधाश्च कथाः शुभ्रं पर्युषितं
कुपितं क्रामं चान्नं नोपसृञ्जीत । वहि-
नैष्कमयं शून्वागारचैत्थमशानृष्टाश्रयान्
क्रोधभयसङ्कराश्च भारानुचैर्भाष्यादिकं परि-
हरेद्यानि च गर्भं यापाद्यन्ति । न चाभोऽक्षं
तेलाभ्यङ्गोत्सादनादीनि निषेधेत । न चाया-
सयेच्छरीरं पूर्वोक्तानि च परिहरेत् । शयना-
सनं नृहस्तारणं नात्युचमप्राययोपेतमसन्नाथं
विदध्यात् । हृद्यं द्रवं मधुरप्रायं स्निग्धं दीप-
नीयसंस्कृतञ्च भोजनं भोजयेत् सामान्यमेतदा-
प्रसवात् ॥३॥ विशेषतस्तु गर्भिणी प्रथमद्वितीय-
तृतीयमासेषु मधुरश्रीतद्रवप्रायमाहारसुपसे-
वेत । विशेषतस्तु तृतीये षष्ठिकौदनं पयसा
भोजयेच्चतुर्थे दध्ना पञ्चमे पयसा षष्ठे सर्पिषा
चेत्येके । चतुर्थे पयोनवनौतसंहरमाहारये-
न्नाङ्गलमांससहितं हृद्यमन्नं भोजयेत् । पञ्चमे
शौरसर्पिःसंहरम् । षष्ठे नृहृत्सिंहस्य सर्पिषो
मात्रां पाययेद्यवागं वा । सप्तमे सर्पिः पृथक्
पयसादिहिसहमेवमाप्यायते गर्भः । अष्टमे वदो-
दकेन बलातिबलाश्रतपुष्यपल्लवपयोदधिमस्तु-
तेललवणमदनफलमधुघृतमश्रिणास्यापयेत् ।
पुराणपुरीषशुद्धार्धमशुलोमनार्धञ्च वायोः ।
ततः पयोमधुरकषायसिद्धेन तैलेनानुवाचयेद्गु-
लोमे हि वायो सुखं प्रसूयते निरुपद्रवा च
भवति । अत ऊर्ध्वं स्निग्धाभिर्ववागभिर्जाङ्गल-
रसैश्चोपक्रमेदाप्रसवकालादेवसुप्रकान्ता स्निग्धा
बलवती सुखमनुपद्रवा प्रसूयते । नवमे मासि
सूतिकामारमेनां प्रवेशयेत् प्रशुक्ततिथ्यादौ ।
तत्रारिष्टं ब्राह्मणचक्षुस्त्रियवेप्रशुद्राणां श्वेतरक्त-
पीतलक्ष्णेषु भूमिप्रदेशेषु विख्यन्त्ययोधतिसृक-
भङ्गातकनिमित्तं सर्वाङ्गारं यथासंख्यं तन्मय-
पर्यङ्कसुपलिप्रभितं सुविभक्तपरिच्छदं प्राग-
हारसुदुग्धारं दक्षिणद्वारं वाहृहस्तायतश्चतु-
र्हस्तवित्तं रक्षामङ्गलसम्यग्निं विधेयम् ॥

“वाते हि शिथिले कुचौ मुक्ते हृदयवन्धने ।
सशूले जघने नारी श्रेया सा तु प्रजायिनी ॥”
तत्रोपस्थितप्रसवासाः कटोपृष्ठं प्रति समन्ता
हृदना भवत्वभोऽक्षं पुरीषप्रवृत्तिर्भ्रुवं प्रसि-
च्यते योनिमुखात् श्रेया च । प्रजनयिष्यमाकां
क्षतमङ्गलस्त्रिवाचनं कुमारपरिवृतौ पुत्राम-
फलहस्तां स्वभ्यक्तामुद्योदकपरिष्कामथेनां
सष्टतां यवागमाकण्डान् पाययेत् । ततः क्षतोप-
धाने नृदुर्विभीर्णे शयने स्थितामासुष्यसक्थी-
सुत्तानामशङ्कनीयाश्चतसः स्त्रियः परिणत-
वयसः प्रजननकुशलाः कर्मेतनखाः परिचरेयु-
रिति ॥३॥ अथास्या विशिखान्तरमनुलोममनु-
सुखमभ्यष्यात् ज्ञ्याचैनामेका सुभगे प्रवाह-
स्त्रिति न चाप्राप्तौ प्रवाहश्च विशिखान्तर-
मपत्यमार्गम् । ततो विमुक्ते गर्भनाडीप्रवन्धे
सशूलेषु श्रोत्रिवङ्गवस्तिशिरःसु प्रवाहेथाः
शूनेः शूनेः । ततो गर्भनिर्गमे प्रगाढं ततो गर्भे
योनिमुखं प्रपन्ने गाढतरमाविशत्यभावात् ॥

शारीरं

अकालप्रवाह्यात् वधिरं मूकं यस्तदनुं
मूर्धाभिघानिनं कासश्वासशोषोपद्रवं कुम्भं
विकटं वा जनयति । तत्र प्रतिलोममनुलोमयेत् ।
गर्भसङ्गे तु योनिं धूपयेत् हृद्यसर्पनिष्कीर्णक
पिष्ठीतकेन वा । वधीयाद्द्विरण्यपुन्योर्भ्रूलं हस्त-
पाद्योद्धारयेत् सुवर्चलां विप्रालां वा ॥ ३ ॥
अथ जातस्योर्भ्रुं सुखश्च सैन्यवसर्पिषा विशोध्य
एताक्तं मूर्द्धं पिषुं दद्यात् ततो नाभिनाडी-
मष्टाङ्गुलमायस्य सूत्रेण बद्धा हृदयेत् तत्सूत्रैक-
देशश्च कुमारस्य ग्रीवायां सन्ध्याधीयात् ॥ ३ ॥
अथ कुमारं शीताभिरद्गराश्यास्य जातकर्मणि
क्षते मधुसर्पिरनन्ताश्रीरसेन सुवर्णचूर्ण-
मङ्गुल्यानामिकया खेद्येत्ततो बलातेलेनाभ्यष्य
शौरश्चकषायेश्च सर्वगन्धोदकेन वा रूप्य-
हृमप्रतप्तेन वा वारिष्या स्त्रापयेदनं कपित्थपत्र-
कषायेण वा कोष्ठीन यथाकालं यथादेशं
यथाविभवं च ।

“धमनीनां हृदिस्थानां विवृतत्वादनन्तरम् ।
चतुरात्रात्त्रिरात्रादा स्त्रीणां स्त्रयं प्रवर्षते ॥”
तस्मात् प्रथमेऽङ्घ्रि मधुसर्पिरनन्ताभिश्चं मन्त्र-
पूर्तं त्रिकालं पाययेद्वितीये लक्ष्मणासिद्धं सर्पि-
स्त्रुतीये च । ततः प्राङ्निवारितस्तन्धं मधु-
सर्पिः स्वपाणितलमस्मितं द्विकालं पाययेत् ॥३॥
अथ सूतिकां बलातेलाभ्यक्तं वातहरीषधनिः-
कापेनोपचरेत् सशेषदीयान्तु तदहः पिप्पली-
पिप्पलीमूलहृत्पिप्पलीचक्रकण्डवैरचयचूर्णं
गुडोदकेनोष्णेन पाययेत् । एवं द्विरात्रं
त्रिरात्रं वा कुम्भादादुद्देशोणितान् । विमुह्ये
ततो विदारिगन्धादिसिद्धां स्त्रैहयवागं शौर-
यवागं वा पाययेत् त्रिरात्रम् । ततो यव-
कोलकुलत्यसिद्धेन जाङ्गलरसेन शाल्योदनं
भोजयेद्बलमिवलश्चावेत्य । अनेन विधिना
अर्थाङ्गमानसुपसंस्कृता विमुक्ताहाराचारा
विगतसूतिकामिधाना स्यात् । पुनरासैवदृश-
नादित्येके । धन्वभूमिजायां सूतिकां घृततैलयो-
रन्यतरस्य मात्रां पाययेत् । पिप्पल्यादिकषा-
यानुपाना स्त्रैहिनित्या च स्यात्त्रिरात्रं पश्चरात्रं
वा बलवती । अबलां यवागं पाययेत्त्रिरात्रं
पश्चरात्रं वा । अत ऊर्ध्वं स्निग्धनाससंसर्गेणोप-
चरेत् । प्रायश्चक्षेनां प्रभूतेनोष्णोदकेन परि-
विष्येत् । क्रोधायासमैथुनादीन् परिहरेत् ॥ ३ ॥
भवतश्चात्र ।

“मिथ्याचारात् सूतिकाया यो याधिरुप-
जायते ।

स कृच्छ्रासथोऽसाध्यो वा भवेद्वयतर्पणान् ॥
तस्मात्तां देशकालौ च याधिसाह्येन कर्मणा ।
परीक्ष्योपचरेद्वं नेयमत्यमाप्रुयात् ॥” ॥
अथापरापतन्त्यानाहाधानौ कुर्वते तस्मात्
कण्डमस्याः श्रेष्वरितयाङ्गुल्या प्रष्टेत् । कटु-
कालाद्भुक्तवेषधनसर्पसर्पनिष्कीर्णैर्वा कटुतेल-
विमिश्रेणोनिमुखं धूपयेत् । जाङ्गलीमूलकस्केन
वास्याः पायिपादतलमालिष्येत् । मूर्द्धं वास्या

महातृचचौरमनुविचयेत् । कुष्ठलाङ्गुलीकल-
कल्लं वा मन्थनयोरन्वयेण पाययेत् ।
शालिमूलकल्लं वा पिप्पल्यादिं वा मदीन
सिद्धार्थककुष्ठलाङ्गुलीमहातृचचौरमिन्नेन सुरा
मन्थेन वा स्थापयेत् । एतेरेव सिद्धेन सिद्धा-
र्थकतैवेनोत्तरवस्त्रं दद्यात् । स्निग्धेन वा क्लृप्त-
नखेन हस्तेनापहरेत् । प्रजातायाश्च नायां
रूचशरीरायास्तोश्चौरविशोभितं रक्तं वायुना
तद्दृशेनातिशयं बहुं भाभेरधःपार्श्वयोर्वेक्ष्यौ वा
अस्थि वा शिरसि वा ग्रन्थिं करोति । तत्र
नाभिविषयुद्धरुष्टभूलानि भवन्ति । सृष्टीभिरिव
निस्त्यते भिद्यते दीर्घत इव च पक्काशयः ।
समन्तादाधानसुदरे सूत्रसङ्घा भवतीति
मङ्गलकण्यम् । तत्र वीरतन्त्रादिसिद्धं जल-
भूषकादिप्रतीवापं पाययेत् । यवचारचूर्णं वा
सर्पिषा सुखोदकेन वा लवणचूर्णं वा पिप्पल्या-
दिक्वाथेन पिप्पल्यादिचूर्णं वा सुरामन्थेन
वरुणादिक्वाथं वा पञ्चकोलेलाप्रतीवापं पृथक्
पण्यादिक्वाथं वा भद्राकरमरिचसंस्त्रं पुराण-
गुडं वा त्रिकटुकचतुर्जातककुस्तुम्बुमिश्रं
खादेदच्छं वा पिवेदरिष्टमित्ति ॥३॥ अथ बालं
चौमपरिवृतं चौमवस्त्रास्ततायां शय्यायां
शाययेत् । पीसुवरीनिम्बपञ्चकप्रासाभिश्चैनं
वीजयेत् । अर्द्धं चास्याहरहस्तेनपिचुमदचा-
रयेत् । धूपयेच्चैनं रजोवैधूपैः । रजोपानि
चास्य पाणिपादशिरोग्रीवास्त्रवस्त्रेण । तिला-
तलीसर्षपकणांश्चात्र प्रकिरेत् । अर्द्धेन चामिं
प्रक्षालयेत् । त्रिगतोपासनीयश्चावेक्षेत । ततो
दशमेऽहनि मातापितरौ हतमङ्गलकौतुकी
स्त्रिवाचनं कृत्वा नाम कुर्वतां यद्भिप्रितं
नक्षत्रनाम वा ॥३॥ ततो यथावर्णान्वाची-
सुपेयान्धमप्रमायां मध्यमवयसामरोगां श्रील-
वतीमचपलामलोलुपासकशासक्यां प्रसन्न-
चौरां अलम्बोद्धीमलम्बोद्धींस्तनीमथङ्गामथस-
निनीं चौवदस्तां दीर्घीं वसुधासुदृक्कर्मिणीं
कुले जातामनो भूयिष्ठं च गुणैरन्वितां श्यामा-
मारोव्यबलवृद्धये बालस्य । तत्रोद्धींस्तनी
करालं कुर्वताम् । लम्बस्तनी नासिकामुखं
ह्लादयित्वा मरणमापादयेत् । ततः प्रश्स्तयां
तिथौ शिरःस्नातामहृतवाससमुद्दसुखं शिशु-
सुपवेश्य धार्त्रां प्राडसुखीसुपदेश्य दक्षिणं स्तनं
धौतमीषत्परिसुतमभिमन्त्र्य मन्त्रेणानेन पाय-
येत् ॥३॥

“चत्वारः सागरास्तुभ्यं स्तनयोः चौरवाहिणः॥
भवन्तु सुभगे नित्यं बालस्य बलवृद्धये ।
पयोऽन्तरसं पीत्वा कुमारस्ते शुभानने ।
दीर्घमायुरवाप्तोतु देवाः प्राश्यान्तरं यथा ॥”
अतोऽन्यथा नानास्तन्योपयोगस्यासाम्राज्याधि-
पत्न्य भवति । अपरिसुतेऽप्यतिस्त्रस्तन्यपूर्णस्तन-
पानादुत्पन्नहितस्रोतसः शिशोः कासचासवमी-
प्राडुर्भावः । तस्मादेवं विधानं स्तन्यं न पाययेत् ।
शोधशोकावास्त्यादिभिश्च स्त्रियाः स्तन्यनाशो

भवति ॥३॥ अथास्याः चौरजनार्थं वीम-
नस्यसुत्याय यवगोधूमशालिवटिकमांसरस-
सुरावीचौरकपिण्याकलमुनमत्स्य-कसेरुकश्चङ्गा-
टक-विषविदारिकन्द-मधुक-शलावरी-नालिका-
लायुकालशाकप्रभृतीनि विदध्यात् ॥३॥
अथास्याः स्तन्यमसु परीक्षेत । तच्चेच्छीतल-
ममलं तद्गुं शङ्खावासमसु न्यस्तमेकीभावं
गच्छत्यपेनिलमतनुमन्नोत्प्रवते न खीदति वा
तच्छुद्धमिति विद्यात्तैन कुमारस्यारोग्यं शरीरो-
पचयो बलवृद्धिश्च भवति । न च शुधित-
शोकार्त्त-आन्तप्रदुष्टधातुगर्भिणीज्वरितातिथी-
यातिस्त्रुज-विदग्ध-अक्षविहङ्गाहार-तर्पितायाः
स्तन्यं पाययेत्तानीर्षोषश्च बालं दीर्घोषध-
मलानां तीव्रवेगोत्पत्तिभयात् ॥३॥ भवन्ति
चात्र ।

“धात्रास्तु गुर्वभिर्भोज्यैर्विषमैर्दोषलेक्षया ।
दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति ॥
मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयः स्त्रियाः ।
दूषयन्ति पयस्तेन शरीरा आधयः शिशोः ॥
भवन्ति कुप्यन्त्यांश्च भिषक् सन्त्यग्विभावयेत् ।
अङ्गप्रत्यङ्गदेशे तु रक्षा यत्रास्य आयतं ॥
सुहुर्मुहुः सृष्टति तं सृष्टमाने च रोदिति ।
निमोलिताचौ सृष्टस्य शरीरोगे न धारयेत् ॥
वक्षिस्ते सूत्रसङ्घातां रक्षा ल्यप्यति सृष्टंति ।
विष्मन्नसङ्घैर्वर्ण्यंस्त्रिधाभानालकुचनेः ।
कोष्ठं दोषान् विजानीयात् सन्त्रस्यांश्च
रोदनेः ॥”
तेषु च यथाभिहितं सृष्टन्देहीयमौषधं
मात्रया चौरपस्य चौरसर्पिषा धात्रास्य
केवलमेव विदध्यात् । चौरान्नादस्यात्मनि
धात्राश्चान्नादस्य कवायादीनात्मन्वै न
धात्राः । तत्र मासादूर्ध्वं चौरपायाङ्गुलि-
पर्वदयग्रहखस्मितामौषधमात्रां विदध्यात्
कोलास्थिसम्भितां कल्कमात्रं चौरान्नादाय
कोलसम्भितामन्नादायेत् ॥३॥
“येषां गदानां ये योगाः प्रवक्ष्यान्मैग्दङ्गराः ।
तेषु तत्कल्कसंलिप्तौ पाययेत् शिशुं स्तनौ ॥
एकं द्वे त्रीणि चाहानि वातपित्तकफज्वरे ।
स्तन्यपायाहितं सर्पिरितराभ्यां यथार्थतः ॥
न च लघ्याभयादत्र पाययेत् शिशुं स्तनौ ।
विरैकवस्त्रिवमनात्यते कुर्व्याच्च नात्ययात् ॥
मस्तुलुङ्गचयादयस्य वायुस्तास्त्रस्थि नामयेत् ।
तस्य लङ्घ्येऽन्युक्तस्य सर्पिमंथुरकैः श्रुतम् ॥
पानाभ्यङ्गनयोरीष्यं श्रीताम्बूजेन न तथा ।
वातेनाभापितां नाभिं सख्यां तुच्छिसंज्ञिताम् ॥
मारुतघ्नेः प्रशमयेत् स्रष्टेःखेदोपनाहनेः ।
गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।
रसाङ्गनं विशेष्य पानालोपनयोर्हितम् ॥”
चौराहारय सर्पिः पाययेत् सिद्धार्थेकवचा-
मांसी-पयस्यापामार्गशलावरीशारिवनाश्चौपि-
प्लीहरिकाकुष्ठसेन्धवसिद्धम् । चौरान्नादाय
मधुकवचापिप्पलीचिकनचिपलासिद्धम् । अन्ना-

दाय द्विपञ्चमलीचौरतगरभद्रावमरिचमधु-
विहङ्गनाचाङ्गिनाश्चौसिद्धम् । तेनारोव्यबल-
मेधायुं वि शिशोर्भवन्ति ॥३॥ बालं पुनर्गोत्र-
सुखं गृह्णीयात्त चेनं तर्जयेत् सद्दसा न प्रति-
बोधयेद्विज्ञासभयात् । सद्दसा नापहरेदुत्पि-
पेदा वातादिविघातभयात् । नोपवेशयेत् कौजा-
भयात्तद्वं चेनमनुवर्त्तेन प्रियशर्त्तरिजिघांसुः ।
एवमनभित्तमनास्त्वभिवर्द्धते नित्यमुद्यसत्स्व-
सन्त्यो नौरोगः सुप्रसन्नमगाश्च भवति । वाता-
तपविद्युत्प्रभापादपलतादर्शनदीपाङ्गुलीकनस्यू-
गारनिष्कस्थानगृहच्छायादिभ्यो दुर्ग्रहोपसर्ग-
तश्च बालं रक्षेत् ॥३॥
“नामुचौ विद्वेज्ज्ञानं नाकाशे विषमे न च ।
नोष्मारातवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च ॥
चौरसात्मगतया चौरमात्रं गम्यमथापि वा ।
दद्यादास्तन्यपण्यामेनीलानां वीक्ष्य मात्रया ॥”
वस्त्रासन्नेनमन्नं प्राशयेत्तद्गु हितश्च । नित्य-
मवरोधरतश्च स्यात् जतरश्च उपसर्गभयात् ।
प्रयत्नश्च गृहोपसर्गभ्यो रक्ष्या बाला भवन्ति ॥
अथ कुमार उद्विजते अस्यति रोदिति नष्ट-
संज्ञो भवति नखदशनेर्धर्मात्मात्मनश्च परि-
शुदति दन्तान् खादति कूत्रति जृम्भते भुवौ
विच्छिपत्यर्द्धं निरीचते फेनसुद्धमति सन्दोष्टः
क्रूरो भिन्नामवचोदीनात्सरो निशि जागर्त्त
दुम्बेणो न्बानाङ्गो मत्स्यकुन्दरीमतकुण्ठगन्धो
यथापुरा धात्राः स्तन्यमभिलषति तथा नाभि-
लषतीति सामान्येन गृहोपस्त्रेणलक्षणमुक्तं
विस्तरेणोत्तरे वक्ष्यामः ॥३॥ शक्तिमन्त्रेण
ज्ञाना यथावर्णं विद्यां ग्राहयेत् । अथास्ते
पञ्चविंशतिवर्षाय द्वादशवर्षी पत्नीमावहेत्
पित्रधर्मार्थकामप्रणाः प्राश्यातीति ॥३॥
“जनघोषशवर्षीयामप्रामः पञ्चविंशतिम् ।
यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुचिस्थः स विपद्यते ॥
जातो वा न चिरं जीवेत् जीवेद्वा दुर्लभेऽश्रयः ।
तस्मादव्यक्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥”
अतिदृष्ट्यायां दीर्घरोगियस्यामन्थेन वा विकारे-
णोपदृष्ट्यायां गर्भाधानं नैव कुर्वीत । पुंस-
स्याप्येवंविधस्य त एव दोषाः संभवन्ति । तत्र
पूर्वोक्तेः कारणैः पतिष्यति गर्भे गर्भाश्रयकटो-
वङ्गवक्षिभूलानि रक्तदर्शनश्च । तत्र श्रौतेः
परिधिकावगाह-प्रदेहादिभि-रुपचरेण्योवनीय-
श्रुतश्रीतचौरपानैश्च । गर्भस्फुरतो सुहुर्मुहु-
क्षत्सन्धारणार्थं चौरसुत्यादासिद्धं पाययेत् ।
प्रसंसमाने सदाहपार्श्वेष्टभूलाष्टगुदराणाह-
सूत्रसङ्गाः । स्थानात् स्थानचोपक्रामति गर्भे
कोष्ठे संरम्भस्तत्र स्निग्धाः शीताः क्रियाः विद-
नायां महासहास्रसहास्रमधुकन्धदंष्ट्राकण्ट-
कारिकासिद्धं पयः शर्कराचौरमिश्रं पाययेत् ।
सूत्रसङ्गे दर्भादिसिद्धम् । आनाहे चिकुषीव-
र्षललणुनवचासिद्धम् । अन्वर्थं सवति रक्ते
कोष्ठामारिकागारवन्धिसमङ्गाघातकौकुसुम-
नवमालिकागैरिक्वर्त्तरसरसाङ्गनचूर्णं मधुना-

बलिहान् । यथाजामं न्ययोधादित्क प्रवाल-
कल्कं वा पयसा पाययेदुत्पलादिकल्कं वा
कंशेरशङ्गाटकशालककल्कं वा श्वतेन पयसो-
दुम्बरफलीदककल्ककथेन वा शर्करामधुमधुरेण
शालिपिष्टं न्ययोधादिवस्वरसपरिपीतं वा वस्त्रा-
वययं योन्वां धारयेत् ॥ * ॥ अथाहृष्टश्रीणित-
षदनायां मधुकदेवदारुपयस्यासिद्धं पयः पाय-
येत् तद्देवाग्निनाकप्रतावरीपयस्यासिद्धं विदारि-
मन्वादिस्निहं वा हृत्तीहयोत्पलप्रतावरीसारि-
वापयस्यामधुकसिद्धं पयस्यार्कपुष्पीसिद्धं वा
पयः पाययेदिति । एवं चिप्रसुप्तकान्ताया
उपावर्षन्ते रजो गर्भस्थाप्यते । अथस्थिते
च गर्भे गन्धेनोदुम्बरशलाटुसिद्धेन पयसा भोज-
येत् । अतीते लवणक्षेहवज्ज्याभिर्धवागभिर-
हालकादीनां पाचनीयोपसंस्कृताभिरुपक्रमेण
यावन्तो मासा गर्भस्य तावन्त्यहानि । वस्यु-
दरभूलेषु घृताखगुडं दीपनीयसंयुक्तं पाययेद-
रिष्टं वा वातोपद्रव्यहृत्तत्वात् । सोतसां लीयते
गर्भः सोऽतिकालमवतिष्ठमानो व्यापद्यते तं
ऋद्धना क्वाहादिक्रमेणोपचरेत् । उल्कोशरस-
सिद्धामनल्पक्षेहां यवागूं पाययेत् । माष-
तिलविल्वशलाटुसिद्धान् वा कुस्माधान्
भक्षयेन्मधुमाध्वीकं चानुपिबेत् सप्रराजम् ।
कालातीतस्यायिनि गर्भे विशेषतः सधाम्य-
सुदूखलं सुवलेनाभिहृद्यात् विषमे वा याना-
सने सेवेत । वाताभिपन्न एव शुष्यति गर्भः ।
स मातुः कुक्षिं न पूरयति मन्दं स्यन्दते च तं
हृत्कीयेः पयोभिर्मांसरसैश्चोपचरेत् । शुक्र-
श्रीणितं वायुनाभिप्रपन्नमवक्रान्तजीवमाभा-
पयत्युदरम् । तत् कदाचित् यदृच्छ्योपशान्तं
नेगमेयापहतमिति भाषन्ते । तमेव कदाचित्
प्रलीयमानं नागोदरमिच्छाङ्गुलत्रापि लीनवत्
प्रतीकारः ॥ * ॥ अत ऊर्ध्वं मासाशुमासिकं
वक्ष्यामः ।
“मधुकं शार्कबीजं च पयस्या सुरदारु च ।
अग्निनाकस्तिलाः कल्याणान्धवज्जो प्रतावरी ॥
हृत्कादनी पयस्या च लता चोत्पलसारिवा ।
अनन्ता सारिवा राजा पद्मा मधुकमेव च ॥
हृत्कीयै काशररी चापि शीरिशुङ्गाखण्डो
एतम् ।
एत्रिपर्णी बला शिशु स्तदंष्ट्रा मधुपर्णिका ॥
शङ्गाटकं विषं द्राक्षा कशेरु मधुकं सिताः ।
वल्गुते सप्त योगाः स्युरहृत्कीकसमापनाः ॥
यथासंख्यं प्रयोक्तव्या गर्भस्थावे पयोयुताः ।
कपित्थहृत्कीविल्वपटोलेक्षुनिदिग्धिकाः ॥
मूलाणि शीरसिद्धानि पाययेद्विषगद्यमे ।
नवमे मधुकानन्तापयस्यासारिवाः पिबेत् ॥
शीरं शुष्कीपयस्याभ्यां सिद्धं स्याद्दशमे हितम् ।
सशीरा वा हित्ना शुष्की मधुकं सुरदारु च ।
एवमाप्यायते गर्भकीत्रा रुक् चोपशान्त्यति ॥”
निहतप्रसवायास्तु पुनः षड्भ्यो वर्षेभ्य ऊर्ध्वं
प्रसवमानाया नाय्याः कुमारोऽप्यायुर्भवति ॥ * ॥

अथ गर्भिकीं व्याधुत्पत्तावत्ये हृद्देवेणपुरा-
न्नेनातोपहितेनानुलोमये च संश्रमनीयश्च ऋद्धु-
विध्यादन्नपानयोरश्रीयाश्च ऋद्धुवीर्यं मधुर-
प्रायं गर्भाविरुद्धश्च गर्भाविरुद्धाश्च क्रिया यथा-
योगं विधीत ऋद्धुप्रायाः ॥ * ॥ भवन्ति चात्र ।
“सौवर्णं सुकृतं चूर्णं कुष्ठं मधु एतश्च वा ।
मत्स्यानकः शङ्खपुष्पी मधु सर्पिः सकाञ्चनम् ॥
अर्कपुष्पी मधु एतं चूर्णितं कनकं वचा ।
हेमचूर्णानि केटयैः श्वेता दूर्वा एतं मधु ॥
चत्वारोऽभिहितः प्राशाः श्लोकाहृद्यु चतु-
र्विपि ।
कुमाराणां वपुर्मैधाबलवृद्धिविवर्द्धनाः ॥”
इति सुश्रुत आयुर्वेदशास्त्रे हृत्कीयं शरीरस्थानं
समाप्तम् ॥ रङ्गरेओभाषायां एनाटोमीत्युक्त-
मेतन् ॥ * ॥ शरीरं तपो यथा,—
“देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्णवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥”
इति भगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥
शरीरकं, क्री, (शरीरमेव शरीरं कृतितत्वान्
तन्निवासी शरीरको जीवस्तमधिकृत्य कृतो
यस्यः । शरीरक + अण् ।) वेद्यासकृतवेदान्त-
मीमांसासूत्रम् । यथा । तथा च वयमस्या
शरीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः । वेदान्त-
मीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्येदमादिमं
सूत्रम् । अथातो ब्रह्मजिज्ञासिति । इति शङ्कर-
भाष्यम् ॥ (शरीरमेव शरीरकं तत्र भवम् ।
शरीरक + अण् । शरीरभवे, चि । यथा,
भागवते । ३ । ३१ । १६ ।
“पश्यत्ययं धियगथा नशु सप्रवधिः
शरीरके दमशरीर्यपरः स्वदेहे ॥”)
शरीरिकः, चि, (शरीर + टक् ।) शरीर-
सम्बन्धि । तत्पर्यायः । कावेवरिकः २ गार्त्रिकः
३ वापुषिकः ४ साहचरनिकः ५ वार्त्तिकः ६
वैश्विकः ७ कायिकः ८ देहिकः ९ मौर्त्तिकः
१० तानविकः ११ । इति अमरौक्तशरीर-
पर्यायशब्दान्त्वात्प्रायेण निव्यञ्जमिदम् ॥
शारुकः, चि, (श्रुणातीति । श्रु + “लघपतपद-
स्थिति ।” ३ । २ । १५४ । इति उकन् ।)
हृत्सकः । श्रुत्याभूकम गमेत्यादिना लुकप्रत्य-
येन निव्यञ्जमिदम् । इति सुम्भबोध्याक-
रयम् ॥ (यथा, सुम्भबोधे कारकप्रकरणे ।
“हृद्वा हृदिं शारुकमेतदृचैकान्
उत्प्रीतवर्णं यतिभिः सुदर्शनम् ॥”)
शार्कः, पुं, शर्करा । इति शब्दरत्नावली ॥
शार्ककः, पुं, दुग्धफेनः । शर्करापिच्छम् । इति
मेदिनी ॥
शार्करः, पुं, दुग्धफेनः । (शर्करास्यत्रेति । शर्करा
+ “देशे लुबिलचौ च ।” ५ । २ । १०५ । इति
अण् ।) शर्करान्वितदेशः । इति मेदिनी ॥
शर्करासम्बन्धि, चि ॥ (शर्करेव । “शर्करा-
दिभ्योऽण् ।” ५ । ३ । १०७ । इत्यण् । शर्करा-
सङ्ग्रहम् । इति काशिका ॥ * ॥ “चिकताशर्क-

राभ्यां च ।” ५ । २ । १०४ । इति अण् शर्करा-
विशिष्टश्च ॥ यथा, शार्करं मधु ।” इति च
काशिका ॥)
शार्करकः, चि, शर्करावकुलदेशः । शर्करा-
शार्करिकः, शब्दान् कल्पप्रत्ययेन व्याकप्रत्ययेन
च निव्यञ्जः ॥
शार्करीयः, चि, शर्करायुक्तदेशः । शर्कराशब्दान्
गीयप्रत्ययेन निव्यञ्जमिदम् ॥
शार्ङ्गः, क्री, आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(शब्दस्य विकारः । शब्द + अण् ।) विष्णुधनुः ।
धनुर्मात्रम् । इति मेदिनी । गे, २६ ॥ (यथा,
रघुः । ४ । ६२ ।
“शार्ङ्गकृतविष्णुप्रतिधोपे रजस्यभूत् ॥”
शब्दसम्बन्धि, चि ॥
शार्ङ्गेटा, क्री, महाकरुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुस्तकान्तरे शार्ङ्गेठा इति च पाठः ॥
शार्ङ्गी, [न्] पुं, (शार्ङ्गमस्यास्तीति । शार्ङ्ग +
इतिः ।) विष्णुः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः ।
१२ । ७० ।
“स सेतुं बन्धयामास प्रवर्गैर्लवणाभ्रभिः ।
रसातलादिवोष्मयं श्रेष्ठं स्वप्राय शार्ङ्गीणः ॥”)
धन्विमात्रम् । इति शार्ङ्गशब्दार्थदर्शनात् ॥
शार्ङ्गलः, पुं, (श्रु हिसायां + “खर्ज्जिपद्मादिभ्य
करोलचौ ।” उणा० ४ । ६० । इति जलच्
प्रत्ययेन साधुः ।) आश्रयः । उत्तरपदे अत्रार्थ-
वाचकः । इत्यमरः ॥ राक्षसः । पशुभेदः । स
तु सरभः । इति मेदिनी ॥ पक्षिविशेषः । इति
धरणिः ॥ चित्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शार्ङ्गलजलितं, क्री, धृतिवृत्तौ अष्टादशाक्षर-
पादच्छन्दोविशेषः । यथा,—
“मः सो जःस-त-सा दिनेश ऋतुभिः शार्ङ्गल-
जलितम् ।
जत्या कंसद्वगे पराक्रमविधिं शार्ङ्गलजलितं
यस्यै चित्तिभारकारिषु सुरारातिव्यतितद्वम् ।
सन्तोषं परमन्तु देवनिवृहे त्रैलोक्यप्रशर्यं
श्रेयो वः स तनोत्वपारतिहिमा लक्ष्मीप्रिय-
तमः ॥”
इति हृन्दोमञ्जरी २ स्तवकः ॥
शार्ङ्गलवाहनः, पुं, पञ्चविंशतिपूर्वजिनात्मगत-
जिनविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शार्ङ्गलविक्रीडितं, क्री, अतिभृतिवृत्तौ जन-
विंशतिपादच्छन्दोविशेषः । यथा,—
“सूर्याश्वैर्म-स-ज-स्त-ताः सगुरवः शार्ङ्गलविक्री-
डितम् ।
गोविन्दं प्रणमोत्तमाङ्ग रसने त्वं धोषयाहर्निशं
पाथी पूजयतं मनः स्मर पदे तस्यालयं गच्छ-
तम् ।
एवञ्चेत् कुरुताखिलं मम हितं शर्वादय-
स्तदुभवं
न प्रेक्ष्ये भवती कृते भवमहाशार्ङ्गलविक्री-
डितम् ।”
इति हृन्दोमञ्जरी २ स्तवकः ॥

शांवरं, कौ, अत्यन्तममम् । वातुके, त्रि । इति मेदिनी । (शब्दार्थे इदम् । शब्दार्थे + अच् ।) शब्दार्थेसम्बन्धिनि, त्रि ।
 शांवरौ, स्त्री, रात्रिः । इत्यमरटीकायां भरत-धृतवाचस्पतिः ।
 शाल, ङ ऋ कत्यने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) कत्यने प्रशंसायाम् । ङ, शालते गुणिनं गुणी । ऋ, अशशालत् । इति दुर्गादासः ।
 शालः, पुं, (शाल्यते प्रशंस्यते इति । शाल + घञ् ।) मत्स्यभेदः । गजाङ्ग इति ख्यातः । प्राकारः । उच्चविशेषः । तत्पर्यायः । सर्जः २ कार्यः ३ अन्वकार्यकः ४ शाल्यसम्बरः ५ । इत्यमरः । शकुलः ६ । इति रत्नमाला ॥ नदभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ शालवृषः । स तु शालिवाहनराजः । इति विश्वः । उच्चमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥३॥ शालो भस्म धीवर एव दाश इत्युभयभेदात्तालयादिः । इत्यादिश्च । कैवर्त्त इव बहुराजीवोत्पलसालो वसन्तकाल आजगाम । इति वासवदत्तश्रुतिः । कैवर्त्तपक्षे सालो मत्स्यविशेषः । वसन्तपक्षे सालस्य पुष्यं सालम् । इति भरतः ।
 शालग्रामः, पुं, विश्वाम्भरिर्विशेषः । स च गङ्ग-कुण्डववञ्चकौटिलतचक्रयुक्तशिला दारकोद्भव-ताडशशिला च । तस्य माहात्म्याजप्यादि यथा,—
 “प्रसङ्गात् कथयिष्यामि शालग्रामशिलार्चनम् । निष्कामी सुक्तिमाप्नोति मूर्त्तिं ध्यायन् स्तुवन् जपन् ॥
 शङ्खचक्रगदापद्मं केशवाख्यो गदाधरः । साज्जकौमोदकौचक्रशङ्खौ नारायणो विभुः ॥ स च शङ्खाजपदो माधवः श्रीगदाधरः । गदाजपशङ्खचक्रौ वा गोविन्दाख्यो गदाधरः ॥ पद्मशङ्खादिगद्दिने विश्वशङ्खाय वै नमः । सशङ्खाजगदाचक्रमधुखदन्मूर्त्तये ॥ नमो गदासिचक्राजयुक्तत्रैविक्रमाय च । साविकौमोदकौपद्मशङ्खामनमूर्त्तये ॥ शङ्खाजचक्रगद्दिने नमः श्रीधरमूर्त्तये । ऋषीकेश साविगदाशङ्खपद्मिन्नमोऽस्तु ते ॥ साज्जशङ्खगदाचक्रपद्मनाभस्वरूपिण्ये । दामोदर शङ्खगदाचक्रपद्मिन्नमोऽस्तु ते ॥ साविशङ्खगदाकाय वासुदेव नमो नमः । शङ्खाजचक्रगद्दिने नमः सकृर्षयाय च ॥ शङ्खचक्रगदाजाय धृतप्रद्युम्नमूर्त्तये । नमोऽनिरुद्धाय गदाशङ्खाजवरधारिणे । साज्जशङ्खगदाचक्रपुरुषोत्तममूर्त्तये । नमोऽधोऽक्षरूपाय गदाशङ्खविधारिणे । तुलिनमूर्त्तये पद्मशङ्खगदाशङ्खविधारिणे । पद्माविशङ्खगद्दिने नमोऽक्षयुत्तमूर्त्तये । सशङ्खचक्राजगद्दिने नमोऽक्षयुत्तमूर्त्तये । उपेक्षं गद्दिनं साविपद्मशङ्ख नमोऽस्तु ते ॥ सचक्राजगदाशङ्खयुक्ताय हरिमूर्त्तये ।

सगदाजाविशङ्खाय नमः श्रीलक्ष्मणमूर्त्तये ॥ शालग्रामशिलाहारगतलज्जचक्रचक्रम् । शुक्लाभाख्यं चोऽद्यादः सदैव श्रीगदाधरः ॥ लज्जचक्रो चक्राभः पूर्वभागस्तु पुष्कलः । सकृर्षणोऽथ प्रद्युम्नः सख्यचक्रस्तु पीतकः ॥ स दीर्घः स शिरश्चक्रो योऽनिरुद्धस्तु वज्रकः । नानाहारद्विरेखश्च अथ नारायणोऽसितः ॥ मध्ये गदाकृता रेखा नाभिपद्ममङ्गीकृतः । पृथुचक्रो वृषिहो वः कपिलोऽद्यात्त्रिविक्रकः ॥ अथवा पञ्चविक्रकस्तुपूजनं त्रय्यचारिणः । वराहशक्तिजिज्ञोऽद्यादिषमह्यचक्रकः ॥ नीलखिरेखः स्थूलोऽथ कूर्ममूर्त्तः खविक्रमान् । लज्जाः सवर्त्तलावर्त्तः पाण्डुरोऽनिरुद्धकः ॥ श्रीधरः पञ्चरेखोऽद्यादनमालागदाङ्कितः । वामनो वज्रलो नाम वामचक्रः सुरेश्वरः ॥ नानावर्णोऽनेकमूर्त्तानां गभोगी लज्जकः । स्थूलो दामोदरो नीलो मध्ये चक्रः सुनीलकः ॥ संकीर्णहारको वोऽद्यादथ त्रय्या सुमोहितः । सदीर्घरेखा शुधिर एकचक्राम्बुजः पृथुः ॥ प्रद्युम्नः स्थूलचक्रः लज्जाविक्रकश्च विक्रमत् । ह्यय्योषोऽङ्गुष्ठाकारः पञ्चरेखः ममन्ततः ॥ वैकुण्ठोऽमलवद्भाति एकचक्रात्मकोऽसितः । मत्स्यो दीर्घाम्बुजाकारो द्वाररेखस्तु पाण्डुरः ॥ वामचक्रो दक्षरेखः श्यामो वोऽद्यात्त्रिविक्रमः । शालग्रामे दारकायां स्थिताय गद्दिने नमः ॥ एकेन लज्जितो वोऽद्याद्विधाधारी सुदर्शनः । लज्जो नारायणो द्वाभ्यां त्रिभिर्दत्तत्रिविक्रमः ॥ चतुर्भिश्च चतुर्थ्यहो वासुदेवश्च पञ्चभिः । प्रद्युम्नः सकृर्भरेवायात् सकृर्षण इतः स्तुतः ॥ पुरुषोत्तमोऽसितः स्यात् नवव्यूहो नवान्नितः । दशावतारो दशभिरनिरुद्धोऽवतादथ । दादशात्मा दादशभिरत ऊर्ध्वो ह्यनन्तकः ॥” इति पाद्मे पातालखण्डे १० अध्यायः ॥ अपि च ।
 ईश्वर उवाच ।
 “शालग्रामे मणौ यन्ने मङ्गले प्रतिमासु च । निखन्तु श्रीहरः पूजा केवलेन जणेन तु ॥ गङ्गवामेकदेशे तु शालग्रामस्थलं महत् । पाषाणान्तर्भवं यत्तु शालग्राममिति स्थितम् ॥ शालग्रामशिलायाश्चात्तु कोटिजम्भाघनाशनम् । किं पुनर्जननं तत्र हरः सान्निध्यकारणम् ॥ शालग्रामेकयजनात् श्रुतलिङ्गफलं लभेत् । बहुभिर्जन्मभिः पुण्यैर्यदि लज्जाशिलां लभेत् ॥ गोप्येन च चिह्नेन तेन वै ज्ञायते नरः । आदौ शिलां परीक्षेत शिर्षां श्रेष्ठाम् मेच-काम् ॥ अलक्ष्या मध्यमा प्रोक्ता मिश्रा मिश्रफलप्रदा । सन्ध्यामप्रदा सौम्या कराला भयदुःखदा ॥ शिर्षा च श्रीकरी निखं रूक्षा दारिद्र्य-दायिका । सुदा सुदपला प्रोक्ता स्थूला स्थूलफलप्रदा । सदा काष्ठे स्थितो बहिर्भ्यन्तरे च प्रकाशते ।

यथा तथा हरिर्षोपी शालग्रामे प्रकाशते ॥ प्रत्यहं द्वादश शिलाः शालग्रामस्य योऽर्चयेत् । दारवत्याः शिलायुक्ताः स वैकुण्ठे मञ्जीयते ॥ शालग्रामशिलायास्तु गङ्गर्षं लक्ष्यते नरः । पितरस्तस्य तिष्ठन्ति तन्नाः कल्पान्तरं द्विवि ॥ शालग्रामशिला यत्र यत्र दारवतीशिला । तत्रै विष्णुपुरं याति कृतार्थं योजनत्रयम् ॥ जपपूजा च होमश्च सर्वं कोटिगुणं भवेत् । मनस्कामः सदाभोष्टं क्रोशमानं समन्ततः ॥ कीकटोऽपि तत्रो याति वैकुण्ठभवनं नरः । शालग्रामशिलायां यो मत्स्यस्तुत्यादयेन्नरः ॥ विक्रिता चाभुमन्ता च यः परीक्षाशुभोदकः । सन्न ते नरकं याति यावदाहृतसंज्ञवम् । अतस्तं वर्णयेद्देवि ! हरिविक्रयश्चक्रयम् । शालग्रामोद्भवो देवो यो देवो दारकोद्भवः । उभयोः सङ्गमो यत्र सुक्तिस्तत्र न संशयः ॥ दारकोद्भवः शुक्लश्च बहुचक्रयश्चिह्नितः । चक्रमासीत् शिवाकारं चतुस्वरूपनिरञ्जनम् ॥ नमोऽक्षोद्धाररूपाय सदानन्दस्वरूपिण्ये । शालग्रामे महाभाग भक्तस्तानुग्रहं कुव । त्वया युतस्य धर्मस्य ऋण्यस्तस्य मे प्रभो ॥” इति तत्रैव ११ अध्यायः ॥ अपरश्च ।
 ब्राह्मण उवाच ।
 “गङ्गकीर्णं नदी राजन् ! सुरासुरनिषेविता । पुण्योदकपरीवाहैर्हृतपातकसङ्घया ॥ दर्शनात्मानसं पापं स्यान्नानु कर्मजं दृष्टे । वाचिकं खीयतोयस्य पानतः पापसङ्घयम् ॥ पुरा दुष्टाः प्रजानाथः प्रजाः सर्व्वा विपाप्मनः । खगळाङ्घ्रिपुषोऽनेकपापिणीं दृष्टवानिमाम् ॥ एतां नदीं ये पुण्योदां सृष्टन्ति सुतरङ्गिणीम् । ते गर्भभाजो नैव स्युरपि पापलतो नराः ॥ तस्यां भवा ये चापमानश्चक्रचिह्नैरलङ्कृताः । ते साक्षाद्गवन्तो हि स्वस्वरूपधराः पराः ॥ शिलाः संपूजयेद्यस्तु निखं चक्रयुताः सदा । न चातुःपिच्छनन्या वे अठरं ससुपाविशेत् ॥ पूजयेद् यो नरो धीमान् शालग्रामशिलां वराम् ॥ तेनाचारवता भायं दम्भमोहवियोगिना ॥ परदारपरद्वेषविसुखेन नरेण च । पूजनीयः प्रयत्नेन शालग्रामः सचक्रकः ॥ दारवत्या भवं चक्रं शिला वै गङ्गकीर्णया । पुंसां चयाह्वरन्त्येव पापं जन्मशतराजितम् ॥ अपि पापसङ्घायां कर्ता तावन्नरो भवेत् । शालग्रामशिला आपः पीत्वा पूयेत तत्तथात् ॥ ब्राह्मणः चन्द्रियो वैश्यः शूद्रो वेदपथे स्थितः । शालग्रामं पूजयित्वा शङ्खो मोक्षमाप्नुयात् ॥ न कदाचित् शिवा कार्यं शालग्रामस्य पूजनम् । भर्तृहीनाथ सुभगा सन्ध्याकौहृतेषुवा ॥ मोक्षानु श्रुतिं महिना जन्मशरीरयुगान्विता । हित्वा पुण्यसङ्घं हनु सत्वरं नरकं ज्ञेयम् ॥ श्रीपाण्डिसुतपुत्र्याणि शालग्रामशिलोपरि ।

परैरधिकपापानि वदन्ति ब्राह्मणोत्तमाः ।
 चन्दनं विषपङ्कामं कुङ्कुमं वक्षसन्नभम् ।
 मैत्रेयं कालजूटामं भवेद्भगवतः क्षतम् ॥
 तस्मान् सर्वाङ्गना त्वाण्यः शिवाः श्यामः
 शिलोपरि ।
 कुर्वन्ती याति नरकं यावद्विनाशतुर्दश ॥ * ॥
 अपि पापमाचारो ब्रह्महत्यायुतोऽपि वा ।
 शालग्रामशिलानोयं पीत्वा याति परां गतिम् ॥
 तुलसी चन्दनं चक्रं शूलो चण्डाय चक्रकम् ।
 शिला तान्त्रस्य पात्रस्य विष्णोर्नाम पदान्तम् ॥
 पदान्तस्य नवभिः पापराशिप्रदाहकम् ।
 वदन्ति सुनयः शान्ताः सर्वेश्वरार्थकोविदाः ॥
 सर्वतीर्थपरिष्कारान् सर्वकृतसमर्थात् ।
 पुण्यं भवति यद्वराजन् बिन्दौ बिन्दौ तदद्भुतम् ॥
 शालग्रामशिला यत्र पूज्यते पुत्रयोत्तमैः ।
 तत्र योजनमात्रस्य तीर्थकोटिसमन्वितम् ॥ * ॥
 शालग्रामाः समाः पूज्याः समेषु हितयं न हि ।
 विश्रमा एव पूज्या वै विषमेषु त्रयं न हि ॥
 दारवतीभवं चक्रं तथा वै गणकीभवम् ।
 उभयोः सङ्गमो यत्र तत्र गङ्गा समुद्रगा ॥
 रूपाः कुर्वन्ति पुरुषान् व्यायुःश्रीभिर्विष्णु-
 तान् ।
 तस्मात् शिग्वा मनीहारिरूपेण ददति श्रियम् ॥
 आयुष्कामो नरो यस्तु धनकामोऽपि यः पुमान् ।
 पूजयन् सर्वमाप्नोति प्रापं लौकिकमैहिकम् ॥
 प्राणान्तकाले तु यस्य भवेद्भाग्यवृत्तान्नृप ।
 वाचि नाम हरेः पुण्यं शिलालतिसुदन्तिके ॥
 गङ्गामु प्राणमार्गेण यस्य विष्णुस्तोऽपि चैत् ।
 शालग्रामशिलान्निष्ठादा सुक्तिर्न संशयः ॥
 पुरा भगवता प्रोक्तमन्वरीषाय धीमते ।
 ब्राह्मणो न्यासिनो भक्ताः शालग्रामशिला
 मम ॥
 स्वरूपत्रितयं मन्त्रमेतद्धि चित्तिसखले ।
 पापिनी पापनिन्दारं कर्तुं धृतसुदक्षताम् ॥
 निन्दन्ति पापिनो ये वा शालग्रामशिलां सङ्गत् ।
 कुम्भीपाके पचन्त्याशु यावदाहृतसंज्ञवम् ॥
 पूजां समुद्यतं कर्तुं यो वारयति मरुधीः ।
 तस्य माता पिता बन्धुः सर्वे नरकगामिनः ॥
 यो वै कथयति श्रेष्ठं शालग्रामार्चनं कुरु ।
 स जलार्थो जयत्याशु वैकुण्ठं स्वस्य पूर्वजैः ॥
 इति च तत्रैव २० अध्यायः ॥ * ॥
 अथाह ।
 श्रीशुक्ल उवाच ।
 “शालग्रामशिलायानु जैलोक्यं सचराचरम् ।
 सदा वसति तेनात्र विष्णुस्तिष्ठति सर्वदा ॥
 शालग्रामशिलापूजां प्रकुर्वन् यदाजन ।
 गङ्गामिव महापुण्यां चतुर्लिंगफलप्रदाम् ॥
 हृदि न मनसा येन स्थापिता पूजिता तथा ।
 यत्रकोटिसमं पुण्यं व्याशु तस्मै प्रयच्छति ॥
 हिमस्तेन महासेन गर्भवासः सुदारव्यः ।
 पीतं येन सदा विष्णोः शालग्रामशिलाजलम् ॥
 कामासक्तोऽपि यो नित्यं भक्तिभावविष्णुतः ।

शालग्रामशिलां पश्येत् तस्य पापक्षयो भवेत् ॥
 शालग्रामशिला विष हत्याकोटिविनाशिनौ ।
 स्तुता संकीर्णता ध्याता पूजिता च नमस्कृता ॥
 शालग्रामशिलां दृष्ट्वा यान्ति पापानि देहि-
 नाम् ।
 सिंहं दृष्ट्वा यथा यान्ति वने नृगगणा भयात् ॥
 नमस्कृत्वा तु यः कुर्व्यात् शालग्रामशिलाञ्चैनम् ॥
 भक्त्या वा यदि वाभक्त्या स सुक्तिं समवाप्नुयात् ॥
 यः सेवां कुरुते नित्यं शालग्रामशिलायतः ।
 वैश्रवताद्भयं तस्य न स्यान्नरखजजम्बी ॥
 शालग्रामशिलाचक्रं पयोदधिचूतादिकैः ।
 यः स्नापयति नूनं स कल्पकोटिं वसेद्वि ॥
 शालग्रामे नमस्कारो भावनापि च यैः कृतः ।
 मानवाः किं करिष्यन्ति मङ्गला ते महीतले ॥
 मङ्गलितरणदर्पिष्ठा मत्स्युं न नमन्ति ये ।
 वैष्णवास्तु न विज्ञेया मङ्गलाः पापमोहिताः ॥
 शालग्रामशिला यत्र तत्र पुत्र वसाम्यहम् ॥
 पूजितोऽहं न तैर्मर्त्यैः स्थापितश्च न तैर्नरैः ।
 न कृतं मर्त्यलोके यैः शालग्रामशिलाञ्चैनम् ॥
 किमर्चयेत् किं ज्ञाते विष्णुभक्तिवद्भक्तैः ।
 शालग्रामशिलाचक्रं नाचिन्तं यदि पुत्रक ॥
 जन्मकोटिसहस्रेण पूजिते मयि यत् फलम् ।
 तत् फलं समवाप्नोति शालग्रामशिलाञ्चैनात् ॥
 अन्तर्त्तं मम नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
 शालग्रामशिलादण्डं सर्वं याति पवित्रताम् ॥
 नैवेद्यं मे न भोक्तव्यं सुक्ता चान्द्रायणं चरेत् ।
 सुक्ता केशवनेवेद्यं कोटिभक्तिफलं लभेत् ॥
 सङ्गदभ्यर्चितो विष्णुः शालग्रामशिलास्थितः ।
 ददाति विपुलां सुक्तिं सर्वसङ्गविवर्जिताम् ॥
 मल्लिङ्गकोटिभिर्दृश्येत् फलं पूजितैः स्तुतैः ।
 तत्फलं समवाप्नोति शालग्रामैकपूजनात् ॥
 शालग्रामशिलाचक्रं यो विद्वान् पश्यति ध्रुवम् ।
 अर्चयेद्देव्यो नित्यं तस्य पुण्यं निबोध मे ॥
 कोटिलिङ्गसहस्रेयैत् पूजितैर्जाड्वीतटे ।
 काशीवासिद्युगान्यष्टौ दिनेभिर्येन तद्वेत् ॥
 तस्माद्भक्त्यैव मङ्गलैः प्रीत्यर्थं मम पुत्रक ।
 कर्णयं सर्वदा मर्त्यैः शालग्रामशिलाञ्चैनम् ॥
 शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः ।
 तत्र देवाः सुरा यन्ता भुवनानि चतुर्दश ॥
 शालग्रामशिलायै यैः सङ्गच्छाहं हतं भवेत् ।
 वसन्ति पितरस्त्रीषां विष्णुलोके न संशयः ॥
 ये पिवन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ।
 पञ्चगव्यसहस्रेणैः सुप्राशितैः किं प्रयोजनम् ॥
 प्रायश्चित्तं समुत्पन्ने किं दानैः किमुपशयैः ।
 चान्द्रायणैः किं हि ताडकं पीत्वा पादोदकं
 शुचिः ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १२७ अध्यायः ॥ * ॥
 कलेर्दशसहस्रेष्वर्षानन्तरं स च भारतं त्यक्त्वा
 ब्राह्मणः । यथा—
 “शालग्रामो हरश्चैतजगन्नाथश्च भारतम् ।
 कलेर्दशसहस्रान्तं यथौ त्यक्त्वा हरेः पदम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे ६ अध्यायः ॥ * ॥

तस्योत्पत्तिलक्षणादि यथा,—
 “शालग्रामसमुत्पत्तिं शृण्वन्तु परमाङ्गताम् ।
 गणक्या प्राक् तपस्तप्तं भवन्तु मम देवताः ॥
 सर्वाः पुत्राः सुखं दातुं जनानामिति ते सुराः ॥
 तस्यास्तु तपसा हृष्टा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
 वरं दातुं समुद्युक्ता वव्रे सा स्वस्य पुत्रताम् ।
 अशक्तान् वरं दातुं तदा शमाक्षया क्रुधा ॥
 प्रतारणं मम सुराः कृतं यस्मात् पुनः पुनः ।
 कीटयोनिं प्रपन्नेषाः क्रुद्धास्ते शृणुष्वंशं ताम् ॥
 अविचार्यै वयं शमाक्षया यत्तपसोऽहताः ।
 तेन कर्मविपाकेन जडा लक्ष्या नरो भव ॥
 अन्योन्यश्रापं श्रुत्यै मद्भान् कोलाहलाऽभवत् ।
 प्रकम्पिताः सुराः सा च ब्रह्मण्यन्ते यजिज्ञापत् ॥
 ब्रह्मन् प्राहि महाशापादन्वोन्यपतिनात् क्रुधा ।
 इति देववचः श्रुत्वा ब्रह्मा शङ्करमब्रवीत् ॥
 शिवः प्रोवाच धातारमहं संहारकारकः ।
 त्वं दृष्टिकर्ता विष्णुस्तु पालको बुद्धिमत्तरः ॥
 स प्रष्टव्यो यथासक्तसुभयोः सम्भवेदिति ।
 इति माहेश्वरं श्रुत्वा वचनं विष्णुरब्रवीत् ॥
 यद्गुणं ब्रह्मन् महादेव यद्गुणं देव गजानन ।
 मङ्गलौ ब्राह्मणौ ग्राह्यमातङ्गौ श्रापतोऽत्र तु ॥
 भविष्यतस्तयोर्भौक्तं भविष्यामि कलेवरम् ।
 प्रीर्थं भविष्यति यदा तस्मदीमन्सम्भवाः ॥
 पाषाणान्तर्गता कीटा वञ्चाख्या प्रभविष्यथ ।
 अद्वैव गणकी पुण्या गङ्गातुल्या महानदी ॥
 गणक्यां गिरिराजस्य दक्षिणे दशयोजनम् ।
 विस्तीर्णं तस्मिन् चक्रं पुण्यक्षेत्रं महीतले ।
 चक्रतीर्थमिति ख्यातं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
 शालग्रामगता देवा देवोद्गारावतीगताः ।
 उभयोः सङ्गमो यत्र सुक्तिस्तत्र न संशयः ॥
 सर्वदेवप्रीतिकरा सुक्तिसुक्तिप्रदायिनी ।
 भवत्स्वस्थानु पाषाणा ये तदन्तर्गता सुराः ॥
 प्रार्थितं त्वं विना सर्वं वञ्चकीटा भवन्विति ।
 अनेनेव तु गणक्याः पुत्रत्वं भवतामपि ॥
 भविष्यति तदन्तश्च पञ्च तद्देवतोद्भवम् ।
 विज्ञाय येऽर्चयिष्यन्ति सा प्रीता तस्य देवता ॥
 न यन्तस्य न मूर्तस्य न दृक्स्थायिपि पूजनात् ।
 सन्तोषो जायते तेषां गणक्यां मार्कण्डेयाद्यथा ॥
 इति विष्णुवचः श्रुत्वा ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥ * ॥
 कीडकं पूज्या शिला विष्णोः किञ्चिद्वा कस्य
 वल्लभा ।
 किं फलं चाधिकारी च केन मार्गेण तदहं ।
 इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा विष्णुश्चैनमब्रवीत् ।
 स्त्रीयवर्णां शिला पूज्या ब्राह्मण्योः सुखाप्तये ॥
 शिग्वा शिला मन्त्रसिद्धं रूपा सिद्धिं करोति
 च ।
 मेचका कीर्तिता धौताङ्गारवत् सा यशोहरा ।
 पाङ्क रूपाथंशमनी मलिना पापधोकरा ।
 पीता पुत्रफलं दद्यादारवर्णां सुतान् हरेत् ॥
 नीला संदिशते लक्ष्मीं धूमाभा हरेत् ॥
 रोगप्रदा रक्तवर्णा सिन्दूराभा मह
 दारिद्रकारिणी वक्रा समा सर्वार्थसा

सूना निहन्ति चैवायुः स्रज्या खल्यमतिं हरेत् ।
 पूजाफलं लाञ्छितया निष्कलं लाञ्छनं विना ।
 कपिला चित्तवैकल्यां नेत्ररोगश्च कर्चुरा ॥
 भग्ना भङ्गकरी ज्ञेया बहुचक्रापमानताम् ।
 लक्षणान्तरहीना च देवचक्रा वियोगताम् ॥
 दृष्टुंस्त्री कलत्रनी दृष्टुंस्त्री सुतान् हरेत् ।
 संलयचक्रा त्वसुखं बहुचक्रा महागदम् ॥
 भयचक्रा तु दारिद्र्यं सर्वनाशं त्वधीसुखी ।
 कुष्ठादिकं बालसुखी विषमा विविधापदम् ॥
 विक्रतावर्तनाभिश्च विकारान् कुरुते बहून् ।
 वंशच्छेदी यद्दृष्ट्यानां नारसिंहा प्रजायते ॥
 रेखाणां दुःखदात्री च यथा स्रज्या तथा सुखम् ।
 यथा खिन्नाक्षया लक्ष्मीस्तदिमेदादतः श्रेष्ठम् ॥
 लक्ष्मीहरिः स विज्ञेयो यत्र पद्मं सचक्रकम् ।
 केवला वनमाला वा यद्दृष्ट्यानामभीष्टदा ॥१॥
 वासुदेवः स विज्ञेयो यद्द्वारं चक्रयुग्मकम् ।
 निरन्तरं समं चापि स श्वेतः पापनाशनः ॥२॥
 सङ्घर्षणः स विज्ञेयः प्राक् पश्चाच्चक्रयुग्मकम् ।
 संलयपूर्वभागस्थं महदन्नः सुशोभनः ॥३॥
 प्रदुःखः स्रज्याचक्रः स्याच्छिद्रं दीर्घं विचित्रितम् ।
 सुखिरान्त्वच्छिद्रं पीत इष्टप्रदायकः ॥४॥
 अग्निबहुस्तु नीलाभो वस्तु लक्ष्मीप्रशोभनः ।
 रेखाद्वयस्तु तद्वारिष्टं पश्येत् लाञ्छितम् ॥५॥
 केशवः स तु विज्ञेयश्चेकं वा द्वयमेव वा ।
 प्राग्वा पश्चाच्चक्रं स्यात् चतुष्कोणः स भाग्य-
 क्तम् ॥६॥
 नारायणः श्यामवर्णः नाभौ चक्रं तथोन्नतम् ।
 दीर्घरेखासमायुक्तं दक्षिणे शुषिरं पृथु ॥७॥
 हरिरूपा शिला सा स्याद्यस्या ऊर्ध्वं सुखं भवेत् ।
 हरिवदृष्टयते द्वारं भुक्तिभुक्तिप्रदा तु सा ॥८॥
 परमेष्ठो स विज्ञेयः पद्मचक्रान्वितस्तु यः ।
 विस्वाकृतिश्च शुक्राभः पृष्ठे च शुषिरं महत् ॥९॥
 विष्णुस्तु लक्ष्मणः स्यात् स्थूलचक्रं सुशोभने ।
 द्वारोपरि तथा रेखा दृश्यते मध्यदेशतः ॥१०॥
 नारसिंहस्तु कपिलः पृथुचक्रो दृष्टुंस्त्वः ।
 भयो वा पञ्च वा तत्र विन्दुषो यद्दृष्टं न सत् ॥११॥
 कपिलो नरसिंहस्तु गुडलाक्षानिभो भवेत् ।
 स्थूलचक्रद्वयं मध्ये द्वारे रेखा सुशोभना ॥१२॥
 महावृषिंश्चो विज्ञेयः पूर्वां क्लिप्तं चोद्यतः ।
 रेखाश्च केशराकारा सुखं दीर्घं भयानकम् ॥१३॥
 लक्ष्मीशुसिंश्चो विज्ञेयश्चतुष्चक्रः सविन्दुकः ।
 पूर्वां क्लिप्तं चोद्यतं वनमालाविराजितः ॥१४॥
 वराहोऽसौ शक्तिः लङ्गं चक्रं च विषमे तथा ।
 इन्द्रनीलनिभः स्थूलश्चिरेखालाञ्छितो भवेत् ॥१५॥
 पृथ्वीवाराहनाभौ सा या वराहाकृतिः शिला ।
 व्याभुम्बा चैव रेखा गतराज्यप्रदायिका ॥१६॥
 मत्स्याख्या सा शिला ज्ञेया विन्दुत्रयविभूषिता ।
 कात्याहारा स्वर्णवना दीघा सा भुक्ति-
 सुक्तिदा ॥१७॥

कूर्माख्या तु शिला पृष्ठे वस्तुंजा चोन्नता भवेत् ।
 हरितं वर्णमायस्तु कौस्तुभेन च चिह्नता ॥
 शिलाकूर्मः स विज्ञेयः कूर्माकारस्तु यो भवेत् ।
 चक्राङ्गना तथा उक्ता पूजिता सा पदप्रदा ॥१८॥
 हयग्रीवोऽकुशाकारा रेखा चक्रा समीपगा ।
 बहुविन्दुसमायुक्तं पृष्ठं नीरदनीलकम् ॥१९॥
 ज्ञेयः सौम्यहयग्रीवो हयग्रीवासमा शिला ।
 दीर्घया लेखया युक्ता रेखा वा तादृशी भवेत् ॥२०॥
 हयग्रीवः स विज्ञेयो सुखं यस्य हयाकृतिः ।
 पद्माकृति भवेदापि साचमालं शिरस्तथा ॥२१॥
 वैकुण्ठस्तिलवर्णाभश्चक्रमेकं तथा ध्वजम् ।
 दारोपरि तथा रेखा पूज्याकारा सुशोभना ॥२२॥
 श्रीधरस्तु तथा देवचिह्नतो वनमालया ।
 कदम्बकुसुमाकारारेखापञ्चकभूषितः ॥२३॥
 वामनः स तु विज्ञेयो योऽतिदृक्स्वस्तु वस्तुलः ।
 अतस्वीकुसुमपत्रयो विन्दुना परिशोभितः ॥२४॥
 दधिवाहननामा तु ऊर्ध्वधचक्रसंयुतः ।
 महाद्वारितदृक्स्वः सुभिन्नः क्षेमदायकः ॥२५॥
 सुदर्शनस्तथा देवः श्यामवर्णो महाद्वारितः ।
 वामपार्श्वे तथा चक्रं रेखैकेव तु दक्षिणे ॥२६॥
 सहस्राक्षुर्ननामासौ नानारेखासमो भवेत् ।
 चक्राकारा यत्पण्डितः स नष्टद्वयदायकः ॥२७॥
 म्बुलो दामोदरो यस्य मर्ध्यं चक्रं प्रतिष्ठितम् ।
 दूर्वाभं द्वारसङ्कीर्णं पीतरंखा धनप्रदः ॥२८॥
 राधादामोदरो ज्ञेय ऊर्ध्वधचक्रवद्विभक्तम् ।
 नानिदीर्घसुखं मध्ये लम्बरंखा स भोगदः ॥२९॥
 दामोदरः स विज्ञेयो यश्चक्रद्वयलाञ्छितः ।
 स्रज्यां भवेच्च विवरं पूजितः सुखदः सदा ॥३०॥
 अन्नलो बहुवर्णः स्यात्प्रागभोगेन चिह्नितः ।
 अनेकचक्रसंभिन्नः सर्वकामफलप्रदः ॥३१॥
 पुरुषोत्तमनामासौ यस्य दिक्षु विदित्तु च ।
 ऊर्ध्वान्यास्यानि दृश्यन्ते पुरुषार्थफलप्रदः ॥३२॥
 योगेश्वरः स विज्ञेयो लिङ्गं यस्य शिरोगतम् ।
 ब्रह्महत्यादिपापानां नाशको योगसिद्धिदः ॥३३॥
 पद्मनाभस्तथा रक्तः पद्मलक्ष्मणसंयुतः ।
 तुलस्या पूजितो निव्यं दरिद्रस्त्रीश्वरो भवेत् ॥३४॥
 रश्मिज्वालो हरिण्याच्चन्द्राभः स्फटिको-
 पमः ।
 अथवा जायते नानास्वर्णरेखाभिरन्वितः ॥३५॥
 गरुडः स तु विज्ञेयो मध्ये पद्मद्वयान्विते ।
 सुदीर्घा दृश्यते रेखा स सर्पविषनाशकः ॥३६॥
 जनार्दनः स विज्ञेयः केवलानि स्फुटानि च ।
 यस्यादरे तु चक्राणि चत्वारि पितृत्वप्रदम् ॥३७॥
 लक्ष्मीनारायणो ज्ञेयो वनमालाङ्कितोदरः ।
 स्रज्यादारश्चतुष्चक्रो भुक्तिभुक्तिप्रदायकः ॥३८॥
 हृषीकेशः स विज्ञेयो योऽर्धचक्राकृतिभवेत् ।
 तमभ्यर्च्य लभेत् स्वर्गं विषयांश्च समीहितान् ॥३९॥
 लक्ष्मीनरहरिश्चैवः लक्ष्मणवर्णः सविन्दुकः ।
 वामपार्श्वे समे चक्रे यद्दृष्ट्याभीष्टदायकः ॥४०॥
 त्रिविक्रमस्तु विज्ञेयः श्यामवर्णो महाद्वारितः ।

वामपार्श्वे चक्रयुग्मेकरेखा तु दक्षिणे ॥४१॥
 लक्ष्मो ज्ञेयः शिला लक्ष्णा सचक्रा वा विच-
 क्रिका ।
 प्रदक्षिणावर्तकृतवनमालाविभूषिता ॥४२॥
 चतुर्मुखः स विज्ञेयो दे चक्रे मध्यदेशतः ।
 चतस्रः पार्श्वगा रेखा वेदशास्त्रागमप्रदः ॥४३॥
 विष्णोर्भेदा इमे प्रोक्ता अत्रैवावाहयेद्वारिम् ।
 विस्वर्षयेच्च पूजान्ते प्रतिष्ठां नात्र कारयेत् ॥४४॥
 शालग्रामाः समाः पूज्या समेषु द्वितयं न हि ।
 असमा नैव पूज्यन्ते एकः पूज्यन्तेभ्यो मतः ॥
 शिला दादृश यो निव्यं भक्त्या संपूजयेन्नरः ।
 दिने दिने धर्मदृष्टिः पापनाशश्च जायते ॥
 शालग्रामशिलां यस्तु भक्त्या संपूजयेन्नरः ।
 शतं दिनानि यस्तिन हतः कामः स विध्यति ॥४५॥
 शालग्रामा मत्स्वरूपाः श्रेष्ठ्यु तेषाम् तु लक्षणम् ।
 यत्सेवनाद्भवेदित्थमिह लोके परत्र च ॥
 शिवनाभः स विज्ञेयः सलिङ्गाकारताञ्जितः ।
 स्वयम्भुलिङ्गाकृतिमान् मन्त्रसिद्धिविधायकः ॥४६॥
 चाम्बकः स तु विज्ञेयो यो विन्दुत्रयभूषितः ।
 शूलाकारा तथा रेखा गतपुंस्त्वप्रदायकः ॥४७॥
 धूर्जटिः स तु विज्ञेयो यत्र रेखा जटासमा ।
 निखो यत्र प्रदृश्यन्ते सोऽर्चितो ज्ञानदायकः ॥४८॥
 शम्भस्तु पाण्डुरो ज्ञेयो विन्दुलक्ष्यस्तु मस्तके ।
 विस्वप्रमाणस्त्रीभस्त्री पूजितः स्त्रीवशङ्करः ॥४९॥
 ईश्वरः स तु विज्ञेयो रक्तो विन्दुस्तु मस्तके ।
 एकचक्रो द्विचक्रो वाभ्यन्तरेऽधश्च गोपदम् ॥५०॥
 म्बुलक्ष्यः स विज्ञेयः स्वल्पम्बुलक्ष्यविनाशकः ।
 अर्धचक्रं तदूर्ध्वं च श्वेता रेखा त्रिभूलवान् ॥५१॥
 चन्द्रशेखरनाभावावर्धचन्द्राकृतिस्तु के ।
 मर्ध्यं चक्रद्वयं तस्य सेवनाद्रोगनाशनम् ॥५२॥
 रुद्रः स एव विज्ञेयः कपिलो मूर्ध्नि रक्षितः ।
 चक्रमध्ये भवेद्देखा मारयैद्रपुसन्नातिम् ॥५३॥
 शालग्रामानयो वक्ष्ये शक्तिकोटससुद्धवान् ।
 येषां पूजनतो देवो भवानो सुप्रसोदति ॥
 श्रीविद्या सा तले चक्रमूर्ध्नि हृत्त्रं प्रदृश्यते ।
 बाह्ये चण्डाङ्कितो मूर्ध्नि खिन्ना श्यामास्त्रिले-
 ष्टदा ॥५४॥
 महाकाशी तु सा ज्ञेया योनिचिह्नसमन्विता ॥५५॥
 द्विच्छिद्राद्या सर्वशिला त्रिकोणनाङ्किता च या ।
 यदायुष्माकृतिर्धोर्ध्वं तां देवीं तत्र निर्दिशेत् ॥५६॥
 देवीशिला सचक्रा या दत्तमार्गेण तां यजेत् ।
 सार्चिता वाममार्गेण लोकद्वयसुखावहा ॥
 या चक्ररक्षिता देवी शिला तां वामतोऽर्ध-
 येत् ।
 सार्धकार्येण विप्राणां नगभां चोभक्तवैत् ॥५७॥
 सौरीशिला दुर्लभेव प्रायः कलियुगे सुराः ।
 स्फटिकाभा भवेत् सा तु चर्मसुक्ता विसृष्टति ॥
 तुलस्याङ्गं स्थिते वद्वं साभिपत्ता प्रवर्षणम् ।
 कुरुते शपथे मिथ्या कृते स्यात्कुष्ठकारिका ॥५८॥
 गणेशः स तु विज्ञेयः स्वल्पशुष्काङ्कितो भवेत् ।
 शुष्काकारा शिला वापि गजाननसमापि वा ॥५९॥
 यस्या मध्ये महच्चक्रं स्रज्याचक्रश्च यद्दृशि ।

शालग्राम

सा शिला तस्य दिक्कस्य सेया तद्विधि
राज्यदा ॥३॥
अहं चक्राजितियं च दृश्यते शकलद्वयम् ।
सा तु चक्रशिला चक्रयुक्ता भौमशिला
मता ॥ ३ ॥
बाणाकारं निम्बेन ज्ञेया बुधशिला सुराः ।
दीर्घेण चतुरस्रेण युक्ता गुरुशिला मता ॥३॥
पञ्चकोणा तु शुक्रस्य चापाकारा शनैर्मता ।
रुपाकारा तु राहोः स्यात् केतोस्तु ध्वज-
रूपिणी ॥ ३ ॥
प्राप्ते कलियुगे घोरे वामाचारविमिश्रिते ।
भस्याभयविचारारिहृते ज्ञेयसङ्कुले ॥
कामक्रोधादिभयानि जने स्त्रीभिविनिर्जते ;
क शिष्यः क गुरुभ्यः क जपः क च सिद्धयः ॥
अयुतान्दे कथेर्याते त्वेति शिष्याशिला मधीम् ।
तद्दृष्ट्वाङ्गुलीनीयं तद्दृष्ट्वादेवताशिला ॥
जप एव कर्त्तव्यं शालग्रामार्चनेन यः ॥”
इति मेरुतन्त्रे ५ पटलः ॥
अपि च ।

तुलस्युवाच ।

“हे नाथ ते दया नास्ति पाषाणसदृशस्य च ।
कुलेन धर्मेभङ्गेन मम स्वामी त्वया हतः ॥
पाषाणसदृश्यस्य दयाहीनो यतः प्रभो ।
तस्मात् पाषाणसदृशत्वं भवेत् हरेऽधुना ॥
श्रीभगवानुवाच ।
अहश्च शैलरूपी च गच्छतीतीरसन्निधौ ।
अधिष्ठानं करिष्यामि भारते तव प्रापतः ॥
वज्रकीटाश्च क्षमयो वज्रदंष्ट्राश्च तत्र वै ।
तच्छिलाकुहरे चक्रं करिष्यामि मदीयकम् ॥
एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् ।
नवीननीरदाकारं लक्ष्मीनारायणाभिधम् ॥
एकद्वारे चतुश्चक्रं नवीननीरदोपमम् ।
लक्ष्मीजनार्दनं ज्ञेयं रहितं वनमालया ॥
द्वारद्वये चतुश्चक्रं गोप्यदेन समन्वितम् ।
रघुनाथाभिधं ज्ञेयं वेदितं वनमालया ॥
अतिसुन्दं द्विचक्रं नवीननीरदप्रभम् ।
दधिवाहनं विज्ञेयं गृह्णाण सुखप्रदम् ॥
अतिसुन्दं द्विचक्रं वनमालाविभूषितम् ।
श्रीधरं देवि विज्ञेयं श्रीपदं गृह्णाण सदा ॥
स्थूलं वस्तुलाकारं रहितं वनमालया ।
द्विचक्रं स्फुटमख्यं ज्ञेयं दामोदराभिधम् ॥
मध्यमं वस्तुलाकारं द्विचक्रं बाणविद्यतम् ।
रणरामाभिधं ज्ञेयं शरतूणसमन्वितम् ॥
चतुर्दशचक्रं स्थूलं नवीनजलप्रभम् ।
अगस्तास्य च विज्ञेयं चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥
मध्यमं सप्तचक्रं चतुर्वर्गसमन्वितम् ।
राजराजेश्वरं ज्ञेयं राजसम्यक्करं शृणुम् ॥
चक्राकारं द्विचक्रं सश्रीकं जलप्रभम् ।
सगोप्यदं मध्यमं विज्ञेयं मधुसूदनम् ॥
सुदर्शनं चैकचक्रं गुणचक्रं गदाधरम् ।
द्विचक्रं हयवक्त्राभं हयग्रीवं प्रकीर्तितम् ॥
अतीववस्तुतास्य च द्विचक्रं विकटं सति ।

६३

शालग्राम

नरसिंहाभिधं ज्ञेयं सद्यो वैराग्यदं शृणुम् ॥
द्विचक्रं विस्तृतास्य च वनमालासमन्वितम् ।
लक्ष्मीवृत्तं विज्ञेयं गृह्णाण सुखदं सदा ॥
द्वारद्वये द्विचक्रं सश्रीकं समं स्फुटम् ।
वासुदेवश्च विज्ञेयं सर्वकामफलप्रदम् ॥
प्रदुम्बं सप्तचक्रं नवीननीरदप्रभम् ।
शुभरे कृद्रवकुलं गृह्णाण सुखप्रदम् ॥
हे चक्रे चैकलये तु पृष्ठे यत्र तु पुष्कलम् ।
सङ्कर्षणं विज्ञेयं सुखदं गृह्णाण सदा ॥
अनिरुद्धं पीताभं वस्तुलाक्षातिशोभनम् ।
सुखप्रदं गृह्णाण प्रवदन्ति मनोधिगाः ॥३॥
शालग्रामशिला यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।
तत्रैव लक्ष्मीसंसति सर्वतोर्धसमन्विता ॥
यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
तानि सर्वानि नश्यन्ति शालग्रामशिलार्चनेन ॥
कुत्राकारे भवेद्वाच्यं वस्तुले च भवेत् श्रियः ।
दुःखश्च शकटाकारे शृणुये मरणं ध्रुवम् ॥
विद्यतास्य च दारिद्र्यं पिङ्गले हानिरेव च ।
लज्जचक्रं भवेद्धानिर्वर्दीर्णं मरणं ध्रुवम् ॥
ग्रनं दानं प्रतिष्ठा च ब्राह्मणं देवपूजनम् ।
शालग्रामशिलायाश्चेवाधिष्ठानान् प्रशस्तकम् ॥
स स्नातः सर्वतोर्धेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
सर्वदाने च यत्र पुण्यं प्रादक्षिण्ये भुवस्तथा ॥
सर्वयज्ञेषु तीर्थेषु त्रैलोक्येन प्रशस्तम् च ।
पाठे चतुर्णां वेदानां तपसां करणे सति ।
तत्र पुण्यं लभते नूनं शालग्रामशिलार्चनेन ॥
शालग्रामशिलातोयं नित्यं सुदुर्लभं यो नरः ।
सुरेभिरतं प्रसादं च जन्ममृत्युञ्जराहरम् ॥
तस्य स्पर्शं वाञ्छन्ति तीर्थानि निखिलानि च ।
जीवन्मुक्तो महापूतोऽप्यन्ते याति हरेः पदम् ॥
तत्रैव हरिणा साङ्गमसंस्थं प्राप्तं लयम् ।
पश्यन्त्येव हि दास्येव नियुक्तो दास्यकर्मणि ॥
यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
तं दृष्ट्वा च भिया यासि वै नतैयमवोरगाः ॥
तत्पादपद्मरजसा सद्यः पूता सुन्दरा ।
पुंसो लज्जं तत्पितृणां निरुत्तरस्य जन्मनि ॥
शालग्रामशिलातोयं मृत्युकाले च यो लभेत् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥
निर्वाणसुक्तिं लभते कर्मेभोगादिसुखतः ।
विष्णुपादप्रलौनश्च भविष्यति न संशयः ॥
शालग्रामशिलां धृत्वा मिथ्यावाक्यं वदन्तु यः ।
स याति कूर्मदंष्ट्रश्च यावद्दे ब्रह्मणो वयः ॥
शालग्रामशिलां धृत्वा स्वोकारं धो न पालयेत् ।
स प्रयात्यसिपत्रश्च लज्जमन्तरावधि ॥
तुलसीपत्रविच्छेदं शालग्रामं करोति यः ।
तस्य जन्मान्तरे कान्ति स्त्रीविज्ञेयो भविष्यति ॥
तुलसीपत्रविच्छेदं शङ्खं यो हि करोति च ।
भाष्याहो नो भवेत् सोऽपि रोगी च सप्तजन्मसु ॥
शालग्रामश्च तुलसीं शङ्खश्चैकत्र एव च ।
यो रक्षति महाशानी स भवेत् श्रीहरिप्रियः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखले १६ अध्यायः ॥३॥
शुद्धाणः तत्पूजनेऽनधिकारो यथा,—

शालग्राम

“विप्रश्चत्त्रिवैश्यानां शालग्रामशिलार्चने ।
अधिकारो न शूद्राणां हरिरेर्षाचैने तथा ॥”
इति तत्रैव जन्मखखे २१ अध्यायः ॥३॥
शालग्रामे सदा विष्णोः स्थितिसत्पूजने विशेषश्च
यथा,—
भूमिरुवाच ।
“उक्ता याः प्रतिभाः सर्वाः सुवर्णादिविनि-
र्मिताः ।
तासु निष्ठसि सर्वासु शालग्रामे च सर्वदा ॥
कति पूज्या गृह्णादौ च अविशेषस्तु पूजने ।
विशेषो वा भवेत्तस्मै रक्षस्यं वद माधव ॥
वराह उवाच ।
गृहे लिङ्गद्वयं नाचैर् शालग्रामद्वयं तथा ।
हे चक्रे द्वारकायास्तु नाचैर् सर्वद्वयं तथा ॥
शालग्रामशिला भया पूजनीया सचक्रका ।
खण्डिता स्फुटिता वापि शालग्रामशिला शुभा ॥
शिला द्वादश वै देवि शालग्रामसमुद्भवाः ।
विधिवन् पूजिता येन तस्य पुण्यं वदामि ते ॥
कोटिद्वादशलङ्केस्तु पूजितैः स्वर्गपङ्कजैः ।
यत्र स्यात् द्वादशकल्पेस्तु दिनेनेकेन तद्भवेत् ॥
यः पुनः पूजयेद्भक्त्या शालग्रामशिलाशतम् ।
तत्फलं नैव शक्तोऽहं वक्तुं वर्षशतैरपि ॥
शालग्रामो न स्पृश्यते ह्येनवर्गैस्तुन्दरे ।
स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रस्पर्शाधिको मतः ॥
माहाद्वयः संस्पृशेत् शूद्रो योषिहापि कदाचन ।
स पतन्मरुके घोरे यावदाहूतसंभवम् ॥
यदि भक्तिर्भवेत्तस्य स्त्रीणां वापि वसुन्धरे ।
दूरादेवास्पृशन् पूर्वां कारयेत् सुसमाहितः ॥
चरणान्धनपानेन सर्वपापघ्नो भवेत् ॥
अभक्ष्यं शिवनिर्मात्यं पत्रं पुण्यं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलायोगात् पावनं तद्भवेत् सदा ॥
दद्याद्भक्त्या यो देवि शालग्रामशिलां नरः ।
सुवर्णसहितं तेन सपञ्चनवनाकरा ।
ससमुद्रा भवेद्भक्ता सत्पात्राय वसुन्धरा ॥
शालग्रामशिलायास्तु भक्तिसुद्विष्टयत् क्वचित् ।
विक्रता क्रयकर्ता वा बरकं वै पतेत् भुवम् ॥
पूजाफलं न शक्येत वक्तुं वर्षशतैरपि ।
एतत् कथितं गुह्यं प्रतिमास्थापनं प्रति ॥
शालग्रामे विशेषश्च लिङ्गादीनाश्च यो भवेत् ।
पूजयादौ विधिश्चापि किमन्वच्छोतुमिच्छसि ॥”
इत्यादि वाराहे रौप्यसौवर्णाश्वास्थापननामा-
ध्यायः ॥ ३ ॥ अथ शालग्रामशिलार्चननिरु-
पणम् ।
“धतुर्विशतिर्दशैः स शालग्रामशिलास्थितः ।
द्वारकादिशिलासंस्थो ध्येयः पूज्योऽपि वा हरिः ॥
मनसोऽभौषितं प्राप्य देवो वैमानिको भवेत् ।
निष्कामो सुक्तिमाप्नोति मूर्त्तौर्ध्यायन् सुवत्
जपन् ॥”
इत्यादि गारुडे मूर्त्तार्चनध्यानं ४३ अध्यायः ॥
अपि च ।
“शङ्खचक्रगदापद्मी केशवाख्यो गदाधरः ।
बाणकौमोदकौचक्रशङ्खो नारायणो विभुः ॥

शालग्राम

सचक्रशङ्खचक्रो माधवः श्रीमहाधरः ।
 गदाजशङ्खचक्रो वा गोविन्दोऽर्थो गदाधरः ॥
 पद्मशङ्खसिगद्दिने विष्णुरूपाय वै नमः ।
 शङ्खचक्रगद्दिने नमः सङ्घर्षणाय च ॥
 सुशङ्खसुगदाजाविधुते प्रद्युम्नभर्तये ।
 नमोऽनिरुद्धाय गदाशङ्खाजाविधारिणे ॥
 नमो गदासिप्रशङ्खजयुक्तत्रैविक्रमाय च ।
 सासिकौमोदकौपद्मगद्दिने वामनभर्तये ॥
 चक्राजशङ्खगद्दिने नमः श्रीधरभर्तये ।
 हृषीकेश सावित्रशङ्खपद्मिभ्रमो नमः ॥
 साजशङ्खगदाचक्रपद्मवाभम्भूरुपिण्ये ।
 दामोदर शङ्खगदाचक्रपद्मिभ्रमो नमः ॥
 साविशङ्खगदाजाय वासुदेवाय वै नमः ।
 शङ्खाजचक्रगद्दिने नमः सङ्घर्षणाय च ॥
 साजशङ्खगदाचक्रपुरोधोत्तमभर्तये ।
 नमोऽधोत्तमरूपाय गदाशङ्खासिपद्मिने ॥
 वृषिहृषीकेशे पद्मगदाशङ्खाधारिणे ।
 पद्माजशङ्खगद्दिने नमोऽख्युत्तमभर्तये ॥
 सशङ्खचक्राजगदं जगद्गन्मिहात्मने ।
 उपेक्षं सगदं साविं पद्मशङ्खिभ्रमो नमः ॥
 सुचक्राजगदाशङ्खयुक्ताय हरिभर्तये ।
 सगदाजाविशङ्खाय नमः श्रीलक्ष्मभर्तये ॥
 शालग्रामशिलाहारगतलमदिचक्रधृक् ।
 शुक्लाभो वासुदेवाख्यः सोऽद्याहः श्रीगदाधरः ॥
 लयद्विचक्रो रक्ताभः पूर्वभागे तु पृच्छलः ।
 सङ्घर्षणोऽथ प्रद्युम्नः सन्ध्याचक्रस्तु पीतकः ॥
 सदीर्घशुषिरश्चिदो योऽनिरुद्धस्तु वर्तुलः ।
 नीलो द्वारि त्रिरेखश्च अथ नारायणोऽसितः ॥
 मध्ये गदाकृती रेखा नाभचक्रमहोन्नतः ।
 पृथुचक्रो वृषिहोऽथ कपिलोऽथात् त्रिवि-
 चक्रः ॥
 अथवा पञ्चविंशस्तनुपुजनं ब्रह्मचारिणः ।
 वराहः शक्तिजिज्ञोऽथाद्विधमद्वयचक्रकः ॥
 नीलस्त्रिरेखः स्रूलोऽथ क्रुम्भर्तः स विन्द-
 मान् ।
 कृष्णः सवर्तुलावर्तः पातु वीरतपुष्टकः ॥
 श्रीधरः पञ्चरेखोऽथादनमाली गदान्वितः ।
 वामनो वर्तुलो हृषीको वामचक्रः सुरेश्वरः ॥
 नानावर्णोऽनेकमूर्त्तिर्नागभोगो त्वनन्तकः ।
 स्रूलो दामोदरो नीलो मध्ये चक्रः सनीलकः ॥
 सकोणद्वारको वोऽद्याह्य ब्रह्मा सुलोहितः ।
 सदीर्घरेखः शुषिर एकचक्राम्बुजः पृथुः ॥
 पृथुश्चिदस्रूलचक्रः कृष्णो विष्णुश्च विन्दुवत् ।
 हयग्रीवोऽङ्कुशाकारः पञ्चरेखः सकौस्तुभः ॥
 वैकुण्ठो मणिरत्नाभ एकचक्राम्बुजोऽसितः ।
 मत्स्यो दीर्घाम्बुलाकारो द्वाररेखश्च पातु वः ॥
 वामचक्रो दक्षरेखः श्यामो वोऽद्याह्यत्रिविक्रमः ।
 शालग्रामे द्वारकायां स्थिताय गद्दिने नमः ॥
 एकेन लक्षितो योऽद्याह्यद्वारो सुदर्शनः ।
 एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् ॥
 स्वयंरेखासमायुक्तं गायत्र्यं विराजितम् ।
 कदम्बकुसुमाकारं लक्ष्मीनारायणं विदुः ॥

शालग्राम

लक्ष्मीनारायणो ज्ञाभ्यां त्रिभिर्भूर्त्तिविक्रमः ।
 चतुर्भुजश्चतुर्बाहो वासुदेवश्च पञ्चभिः ॥
 प्रद्युम्नः षड्भिरैव ख्यात् सङ्घर्षण इतस्ततः ।
 पुरुषोत्तमोऽष्टभिः ख्यात्सर्वयूहो नवोन्नतः ॥
 दशावतारो दशभिरनिरुद्धोऽवतादथ ।
 द्वादशात्मा द्वादशभिरत ऊर्ध्वमनन्तकः ॥
 विष्णोर्भूर्त्तिभयं स्तोत्रं यः पठेत् स दिवं
 प्रजेत् ॥”
 इति गारुडे ४५ अध्यायः ॥३॥
 अपरश्च ।
 हरिववाच ।
 “निर्लक्षणा शुभा ख्यात् चक्राङ्कितशिला-
 चैनात् ।
 आदौ सुदर्शनो मूर्त्तिर्लक्ष्मीनारायणोऽपरः ॥
 त्रिचक्रोऽवाच्युतः ख्यात् चतुश्चक्रश्चतुर्भुजः ।
 वासुदेवश्च प्रद्युम्नस्ततः सङ्घर्षणः स्तनः ॥
 पुरुषोत्तमो ह्यष्टमः ख्यात्सर्वयूहो दशात्मकः ।
 एकादशोऽनिरुद्धः ख्याद्द्वादशो द्वादशात्मकः ॥
 अत ऊर्ध्वमनन्तः ख्यात्त्रैरेकादिकैः क्रमः ।
 सुदर्शनाद्या लक्षितास्तु पूजिताः सर्वकामदाः ॥
 शालग्रामशिला यत्र देवो द्वारवतीभवः ।
 उभयोः सङ्गमी यत्र तत्र सुक्तिर्न संशयः ॥”
 इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥३॥
 क्षेत्रविशेषः । यथा,—
 धरगयवाच ।
 “भगवन् देवदेवश्च शालङ्कायनको सुविः ।
 किं चकार तपः कुर्वन् तव क्षेत्रे विस्तृतिदे
 वाराह उवाच ।
 अथ दीर्घेण कालेन स ऋषिः संसितव्रतः ।
 तप्यमानो यथात्थायं पश्यते शालसुतमम् ॥
 विश्रामं कुरुते तत्र द्रष्टुकामोऽथ मां सुनिः ।
 सायया मम मृदात्मा शक्तो द्रष्टुं न मामभूत् ॥
 ततः पूर्वैश्च पार्श्वेन तस्य शालस्य सुन्दरि ।
 त्रैशाखमासद्वादश्यां महर्षेणसुपागतः ॥
 दृष्ट्वा मां तत्र स सुनिस्तपस्वी शंसितव्रतः ।
 तुष्टाव वैदिकैः कृत्तेः प्रणम्य च पुनः पुनः ॥
 ततोऽहं स्तूयमानो वै ऋषिसुख्येन सुन्दरि ।
 प्राप्नोऽस्मि परमां प्रीतिं तमवोचं ततः ऋषिम् ॥
 तत्राश्रमे महाभाग स्थित्वा त्वं तपसांनिधि ।
 पुत्रेण परमप्रीतो मत्क्षेत्रे मत्समी भव ॥
 अन्यच्च गुह्यं वक्ष्यामि शालङ्कायन तच्छृणु ।
 तव प्रीत्या प्रवक्ष्यामि येनैतत् क्षेत्रसुतमम् ॥
 शालग्राममिति ख्यातं तन्निबोध सुने शुभम् ।
 योऽयं तत्रक्षया दृष्टः सोऽहमेव न संशयः ॥
 एतत् कोऽपि न जानाति विना देवं महेश्वरम् ।
 एवं तस्मै वरं दत्त्वा शालङ्कायनकाय वै ॥
 पश्यतस्तस्य वसुधे तत्रैवान्तर्हितोऽभवत् ।
 त्र्यं दक्षिणतः कृत्वा अगाम स्वाश्रमं सुनिः ॥
 मम तदोचते स्थानं गिरिकूटशिलोच्चये ।
 शालग्राम इति ख्यातं भक्तसंसारमोक्षणम् ॥”
 इति वाराह शालग्रामक्षेत्रमाहात्म्यवर्णन-
 नामाध्यायः ॥

शालग्राम

शालग्रामगिरिः, पुं, (शालग्रामस्य गिरिः ।)
 शालग्रामोत्पादकपञ्चतः । यथा,—
 वाराह उवाच ।
 “कथयिष्यामि ते गुह्यं शालग्राममिति श्रुतम् ।
 तस्मिन् क्षेत्रे हरो देवो मत्स्वरूपेण संयुतः ॥
 शालग्रामे गिरौ तस्मिन् शिलारूपेण तिष्ठति ।
 अहं तिष्ठामि तत्रैव गिरिरूपेण तिष्ठदा ॥
 तस्मिन् शिलाः समयास्तु मत्स्वरूपान् संशयः ।
 पूजनीयाः प्रयत्नेन किं पुनश्चक्रलाङ्कताः ॥
 लिङ्गरूपेण तु हरस्तत्र देवालयं गिरौ ।
 शिवनाभाः शिलास्तत्र चक्रनाभास्तथा शिलाः ॥
 सोमेश्वराधिष्ठितस्तु शिवरूपो गिरिः स्तनः ।
 शालग्रामगिरिर्विष्णुरहं सोमेश्वराधिपः ॥
 तयोः पर्वतयोर्भेदे शिला विष्णुशिलाभिधाः ॥
 रेवया च कृतं पूज्यं तपः शिवस्तुतुष्टिदम् ।
 मम त्वत्प्रदशः पुत्रो भूयादभिहितो तथा ॥
 अहं कस्यापि न सुतः किं करिष्यामि चिन्त-
 यन् ।
 रेवायास्तु वरो देयस्त्ववश्यं ममलाङ्कन ।
 निश्चित्येवं तदा प्रोक्तं प्रसन्नैनात्तरात्मना ॥
 लिङ्गरूपेण ते देवि गजाननपुरस्कृतः ।
 गर्भे तव वसिष्यामि पुत्रो भूत्वा शिवप्रिये ॥
 मम त्वमपरा मूर्त्तिः ख्याता जलमयी शिवा ।
 शिवशक्तिविभेदेन आवासेकत्र संस्थितौ ॥
 यत्र दत्तवरा रेवा मत्प्राप्तिध्वंसिहामता ।
 रेवाखण्डमिति ख्यातं ततः प्रथति गोपते ॥३॥
 गच्छन्वापि पुरा तत्र वर्षाणामयुतं विधे ।
 शीर्षपर्णाशनं कृत्वा वायुभक्त्यायनन्तरम् ॥
 दिव्यं वर्षशतं तपे विष्णुं चिन्तयती तदा ।
 ततः साक्षात्कमनाथो हरिर्भक्तजत्रपियः ॥
 उवाच मधुरं वाक्यं प्रीतः प्रणतवत्सलः ।
 गच्छ किं त्वां प्रसन्नोऽस्मि तपसा विस्मितश्चने ॥
 अनवच्छिन्नया शक्त्या वरं वरय सुव्रत ।
 किं दयं तद्ददस्वाशु प्रीतोऽस्मि वरवर्णिनि ॥
 गच्छन्वापि पुरो दृष्ट्वा शङ्खचक्रगदाधरम् ।
 दृष्ट्वन् प्रणता भूत्वा ततः स्तोत्रं प्रचक्रमे ॥
 अहो देव मया दृष्टो दुर्दर्शो योगितामपि ।
 त्वया सर्वमिदं दृष्टं जगत् ख्यावरजङ्गमम् ॥
 ततो हिमांशे सा देवी गच्छकी लोकतारिणी ।
 प्राङ्गलिः प्रणता भूत्वा मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥
 यदि देव प्रसन्नोऽसि दंथो मे वृत्तिको वरः ।
 मम गर्भगती भूत्वा त्रिष्यो मत्पुत्रतां व्रज ॥
 ततः प्रसन्नो भगवान् चिन्तयामास गोपते ।
 किं याचितं निम्नगया निम्नं मत्सङ्गुत्सया ॥
 दास्यामि याचितं येन लोकानां भवमीच्छस्यम् ।
 इत्येवं कथया देवो निश्चित्य मनसा स्वयम् ॥
 गच्छकीं कथयामास श्रेणु देवि वचो मम ।
 शालग्रामशिलारूपी तव गर्भगतः सदा ॥
 तिष्ठामि तव पुत्रत्वे भक्तानुग्रहकारणात् ।
 मत्प्राप्तिध्वान्दानीं त्वमतिश्रेष्ठा भविष्यसि ॥
 दर्शनात् सदर्शनात् खानात् पानाच्चैवावगा-
 हनात् ॥

शालभ

रिष्यवि महापापं वाङ्मनःकायसम्भवम् ॥
इति वाराहे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमावस्तुति-
चित्रविद्यादिमहिमानामाध्यायः ॥
शालकटङ्कटः, पुं, सुकेशीराक्षसः । स विदुन्-
केशिभाष्याशालकटङ्कटायाः पुत्रः । इति
वामनपुराणम् ॥
शालङ्कायनः, पुं, (शालङ्कस्यापत्यम् । "नडादिभ्यः
फक् १" ४। १। ६६ । इति फक् ।) सुनिविशेषः ।
नन्दो । इति मेदिनी ॥
शालङ्कायनजीवस्तः, स्त्री, यासमाता । यथा,—
"यासस्यान्मा सत्यवती वासवी गन्धकारिका ।
योजनगन्धा दासेयी शालङ्कायनजीवस्तः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
शालङ्कः, पुं, सुनिभेदः । यथा,—
"वशिष्ठोऽन्वतीनाथो मैत्रावरुणिरित्यपि ।
शालातुरीयः शालङ्कदीचीपुत्रस्तु पाणिनिः ॥"
इति जटाधरः ॥
शालजः, पुं, (शालाञ्जायते इति । जन् + ङः ।)
शालमन्स्यः । यथा । शालः शालजगर्जकौ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
शालनियंसः, पुं, (शालस्य नियंसः ।) सर्ज-
रसः । धूना इति भाषा । तत्पर्यायः । शालनः
२ सर्जः ३ सर्जरसः ४ । इति रत्नमाला ॥
धूनकः ५ वङ्गवल्गभः ६ सर्जमणिः ७ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
शालपत्नी, स्त्री, (शालस्य पत्न्यवत् पत्न्यमस्याः ।
डीप् ।) वृक्षविशेषः । शालपाथी इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सुदला २ सुपत्नी ३ स्थिरा ४ सौम्या ५
कुसुदा ६ गुह्या ७ भ्रुवा ८ विदारिगन्धा ९
अंशुमती १० सुपत्निका ११ दीर्घमूला १२
दीर्घपत्रिका १३ वातघ्नी १४ पीतिनी १५
तन्वी १६ सुधा १७ सन्वीयुकारिणी १८
श्रीफली १९ सुभगा २० देवी २१ निष्कला २२
त्रीहिपर्णिका २३ सुमूला २४ सुकृपा २५
सुभपत्रिका २६ सुपत्नी २७ शालिपत्नी २८
शालिदला २९ । इति राजनिर्घण्टः । विदारी
३० शालपत्नी ३१ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
अस्या गुणाः । ग्राहिलम् । कफपित्तनाशि-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तिक्तत्वम् । गुरु-
त्वम् । उष्णत्वम् । वातदोषविषमन्वरमेहार्शः-
श्रीफसन्तापनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
"शालपत्नीं स्थिरा सौम्या क्षिपणीं पीवरा
गुह्या ।
विदारिगन्धा दीर्घाङ्घ्रिर्दीर्घपत्नीशुभत्वपि ॥
शालपत्नीं गरुडहृन्वराश्वसातिसारजित् ।
शोषदोषत्रयहरी वृंहयुक्ता रसायनी ।
तिक्ता विषहरी स्वादुः क्षतकाशप्रमिप्रखत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
शालभञ्जिका, स्त्री, (शालेन भञ्ज्यते निर्झीयते इति ।
भञ्ज + "कुन् शिष्पिंसङ्गयोरपुंसस्यापि" ।
उष्णो २। २५ इति कुन् । टापि अत इत्वम् ।)

शालिः

काष्ठादिनिर्मितपुत्रिका । (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । २ । ६६ ।
"अणोलकीर्निकलोलदुक्कलवसनोञ्जलाम् ।
वभार यद्गुणस्तम्भो जयश्रीशालभञ्जिकाम् ॥"
वेद्या । इति जटाधरः ॥
शालभञ्जी, स्त्री, काष्ठादिनिर्मितपुत्रिका । इति
हेमचन्द्रः ॥
शालवः, पुं, लोभः । इति शब्दरत्नावली ॥
शालवेष्टः, पुं, (शालस्य वेष्टो नियंसः ।) शाल-
नियंसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शालवारः, पुं, (शालस्य वारः ।) द्रुमः । इहङ्गुः ।
इति विश्वः ॥
शाला, स्त्री, (शी + "बाहुलकात् श्यतेरपि
कालन् ।" इत्युञ्जलदत्तोक्ता कालन् । १। १। ७१)
यक्ष्म । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ८। ६। १६ ।
"धूपामोहितशालायां जुष्टायां माल्यदीपकेः ॥"
वृक्षस्य स्तम्भशाखा । यक्ष्मेकदेशः । इति
मेदिनी ॥
शालाकी, [न] पुं, अस्त्रवेद्यः । नापितः । शैल-
धारी । इति कंचिन् ॥
शालाङ्गी, स्त्री, पुत्रलिका । इति शब्दरत्नावली ॥
शालाजिरः, पुं, कौ, सरावः । इति हेमचन्द्रः
शब्दरत्नावली च ॥
शालाङ्घ्रिः, स्त्री, शाकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
शालानी, स्त्री, विदारी । इति शब्दरत्नावली ॥
शालान्दगः, पुं, (शालाया न्दगः ।) श्दगालः ।
इति हारावली ॥
शालारं, कौ, (शालां ऋच्छतीति । ऋ + अण् ।)
हस्तिनखः । खोपानम् । पक्षिपञ्जरः । इति
मेदिनी ॥
शालावृकः, पुं, (शालायां यक्षे शाखायां वा वृक
इव ।) वानरः । कुकुरः । श्दगालः । इत्यमरः ॥
न्दगः । इति शब्दरत्नावली । विडालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
शालिः, पुं, (श्दगतातीति । श्द + बाहुलकात् इन् ।
रस्य लत्वम् ।) गन्धमाञ्जारः । इति मेदिनी ॥
कलमादिधान्यम् । घटिकादिधान्यम् । इत्य-
मरः । तत्पर्यायः । मधुरः २ रुच्यः ३ त्रीहि-
श्रेष्ठः ४ वृषप्रियः ५ धान्योत्तमः ६ कैदारः ७
सुकुमारकः ८ । पुस्तकान्तरे मधुरस्थाने कलम
इति पाठः । स तु द्रव्यविधः । यथा,—
"राजाजघटिकसितेतररक्तमख-
स्युलासुगन्धतिरियादिकशालिसंज्ञाः ।
त्रीहिस्तथेति दशधा भुवि शालयः स्यु-
क्षेष्वां क्रमेण गुणनामगणं ब्रवीमि ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्य गुणाः ।
"शालयो मधुराः शीता लघुपाका बलावहाः ।
पित्तप्लाचानिलकफाः क्षिग्धा बह्वाल्पवर्षसः ॥"
इति राजवल्लभः ॥
अथ शालिधान्यलक्षणम् ।
"कण्ठनेन विना युक्ता हेमन्ताः शालयः स्मृताः ॥"

शालिप

शालीनां नामानि यथा,—
"रक्तशालिः सकलमः पाण्डुकः शकुनाहतः ।
सुगन्धकः कर्दमको महाशालिश्च दूषकः ।
पुष्पाण्डकः पुष्करीकस्तथा महिषमस्तकः ।
दीर्घशुकः काचनको ज्ञायनो लोभपुष्पकः ।
इत्याद्याः शालयः सन्ति बहवो बहुदेशजाः ॥"
अथ तेषां गुणाः ।
"शालयो मधुराः क्षिग्धा बला बह्वाल्पवर्षसः ।
कषाया लघवो रुच्या स्वर्गा वृष्याश्च वृंहयाः ॥
अल्पानिलकफाः शीताः पित्तप्लाचानिलास्तथा ।
शालयो दग्धभूवाताः कषाया लघुपाकिनः ॥
वृष्टमूत्रपूरीषाश्च रुच्याः श्लेष्मापकर्मणाः ।
कैदाराः वातपित्तघ्ना गुरवः कफशुक्रलाः ॥
कषाया अल्पवर्षस्का मधुराश्च बलावहाः ॥"
कैदाराः कृष्टचेत्रजा उभवाः ।
"शालजाः स्वादवः पित्तकफघ्ना वातवृद्धिदाः ।
किञ्चित्तिक्ताः कषायाश्च विपाके कटुका अपि ॥"
शालजा अक्षयभूमिजाः स्वयंजाताः ।
"वापिता मधुरा वृष्या बल्याः पित्तप्रणाशनाः ॥
श्लेष्मलाश्चाल्पवर्षस्काः कषाया गुरवो हिमाः ॥"
वापिताः लघ्वक्षेत्रे अलघ्वक्षेत्रे च ।
"वापिकेभ्यो गुणैः किञ्चिद्भिन्नाः प्रोक्ता अवा-
पिताः ॥"
लघ्वक्षेत्रे अलघ्वक्षेत्रे च ।
"रोपितास्तु नवाः वृष्याः पुराणा लघवः
स्मृताः ।
रोपितारोपिता भूयः श्लेष्मपाका गुण्यधिक्याः ॥
क्षिन्नरूपा हिमा रूक्षा बल्याः पित्तकफा-
पहाः ।
बहुविट्काः कषायाश्च लघवश्चाल्पतिक्तकाः ॥"
अथ रक्तशालेगुणाः ॥
"रक्तशालिवरस्तेषु बल्यो वर्ण्यस्त्रदोषजित् ।
चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्ग्यः सुकलकृच्छ्वरापहः ।
विषमन्वासाकषदाहशुद्धिपुष्टिदः ।
तस्मादल्पान्तरगुणाः श्लेष्मयो महदादयः ॥"
रक्तशालिः दाउदखानो इति मगधदेशे प्रसिद्धः ।
इति भावप्रकाशः ॥ (पक्षी । इत्युष्णादिशक्तो ।
उज्ज्वलः । ४ । १२७ ।)
शालिका, स्त्री, (शालिरेव । स्वार्थे कन् । विदा-
दिका । इति शब्दरत्नावली ॥
शालिचः, पुं, शाकविशेषः । शाखा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । शालचः २ शितसारः ३ पत्रकेष्टः ४
लोहसारकः ५ । अस्य गुणाः । दीपनत्वम् ।
तिक्तत्वम् । त्रीहार्शःकफवातनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥
शालिष्ठी, स्त्री, (शालिश्च + श्ठीयां डीप् ।)
शाकभेदः । शाखे इति भाषा । अस्य प्रमाणं
श्रीलफशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
शालिनीकरणं, कौ, न्यग्भावनम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ तिरस्कार इति यावत् ॥
शालिपत्नी, स्त्री, (शालेरिव पत्नीति यस्याः ।
डीप् ।) माषपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शालिया

शालिपिष्टं, स्त्री (शालेः पिष्टमिव सुभक्त्यात् ।)
स्फटिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शालिवाहनः, पुं, राजविशेषः । स तु शककर्ता
विक्रमादित्यश्च ॥
शालिहीनः, पुं, शोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शाली, [न] त्रि, (शालास्याक्षीति । इतिः ।)
शालाविशेषः । पदान्ते युक्तवाचकः । यथा,—
“चन्दनचक्षितनीलकण्ठेवरपीतवसनवनमाली ।
केलिचलम्बिकुकुलमखिलतगण्डयुगक्षित-
शाली ॥”
इति जयदेवः ॥
(स्याद्यः । यथा, भागवते । ३ । २४ । १ ।
“दायालुः शालिनीमाह सुक्ताभिर्वाहृतं
स्मरन् ॥”)
शाली, स्त्री, लण्चोरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शालीनः, त्रि, (शालाप्रवेशनमर्हतीति । शाला +
“शालीनकौपीने अष्टकाकार्ययोः ।” ५।२।२० ।
इति खण्डप्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।)
अष्टकः । इत्यमरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४१।६ ।
“अथ निवं गृहस्थेषु शालीनेषु चरेद्वयतिः ॥”)
शालासम्बन्धी च ॥
शालीना, स्त्री, (शालिन + टाप् ।) मिश्रया ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
शालु, स्त्री, (श्रद्धयाति शीतागमे । श्रु + बाहुलकात्
लुङ् रेफस्य लत्वश्च । इत्युष्णलः । १।५ ।)
शालुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
शालुः, पुं, (श्रु + लुङ् रेफस्य लत्वश्च ।) कषाय-
द्रवम् । चौरकाखीपधिः । इति मेदिनी ॥
भेकः । इति हेमचन्द्रः ॥
शालुकं, स्त्री, कुसुदादिमूलम् । तत्पर्यायः । पङ्क-
शूरणम् २ शालुकः ३ शालु ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥
शालुकं, स्त्री, (शल + “शलिमखिभ्याम्कण् ।”
उणा० ४ । ४२ । इति जकण् ।) कुसुदादि-
मूलम् । इत्यमरः ॥ जातीयफलम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
शालुकः, पुं, (शल + “शलिमखिभ्याम्कण् ।”
उणा० ४ । ४२ । इत्युष्णलः ।) कुसुदादिमूलम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, दृष्टत्संहिता-
याम् । ४१ । ३ ।
“मिथुनेपि धान्यशारदवल्लीशालुककार्पासाः ॥”)
मण्डकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शालुरः, पुं, (शलते भवेन गच्छतीति । शल +
“खर्त्विपिद्भादिभ्यः ऊरोलचौ ।” उणा० ४।६० ।
इति ऊरः ।) भेकः । इत्यमरः ॥
शालेयं, त्रि, (शालीनां चैत्रम् । शालि + “त्रीहि-
शाल्योर्लृक् ।” ५।२।२ । इति लृक् ।) शाल्युद्भव-
चैत्रम् । इत्यमरः ॥ शालासम्बन्धि शालसम्बन्धि
च ॥
शालेयः, पुं, मधुरिका । इत्यमरः ॥
शालेया, स्त्री, (शालेय + टाप् ।) मिश्रया ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शास्त्रलः

शास्त्रोत्तरीयः, पुं, (शास्त्रोत्तरे यामे भवः । शास्त्रो-
त्तर + छः ।) पाणिनिमुनिः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
शास्त्रलः, पुं, शास्त्रलीट्यः । इति शब्दरत्ना-
वली । (यथा, महाभारते । ३ । ६४ । ३ ।
“अर्जुनारिष्टसङ्घ्नं स्यन्दने च शास्त्रलेः ॥”)
द्वीपविशेषः । इति शब्दमाला ॥ तद्विवरणं
यथा,—
“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शास्त्रलस्य निबोधत ।
शास्त्रलो द्विगुणो द्वीपः क्रौञ्चद्वीपस्य विस्तरात् ॥
परिवार्यं सतुदनु दक्षिणकोदकं स्थितः ।
तत्र पुण्या जनपदाश्चिराच्च म्रियते जनः ॥
कृत एव सुदुर्भिक्षं चमातेऽप्युता हि ते ।
प्रथमः सूर्यसङ्काशः सुमना नाम पर्वतः ॥
पीतस्तु मध्यमस्तत्र शतकौभमयो गिरिः ।
नाम्ना सर्वसुखो नाम दिव्यौघसमन्वितः ॥
तृतीयश्चैव सौवर्णो भृङ्गपञ्चनिभो गिरिः ।
स नाम्ना रोहितो नाम दिव्यो गिरिवरो
महान् ॥
सुमनाः कुशलो देशः सुखोदकः सुखोदयः ।
रोहितस्तु तृतीयस्तु रोहिणी नाम विश्रुतः ॥
तत्र रत्नान्यनेकानि स्वयं रक्षति वासवः ।
प्रजापतिसुपादाय प्रसन्नो विधिवत् स्वयम् ॥
न तत्र नदी वर्षा वा शीतोष्णश्चैव तदिधम् ।
वर्णाश्रमाणां वार्ता वा त्रिषु द्वीपेषु विद्यते ॥
न गृहं न च दखोर्ध्वं ईर्ष्यासुखा भयं तथा ।
उद्दिद्धान्युदकान्यत्र गिरिप्रसवण्यानि च ॥
भोजनं चूर्जरसं तत्र तेषां स्वयमुपस्थितम् ।
अधमोत्तमो न तेष्वस्ति न लोभो न परिग्रहः ॥
अरोगा बलवन्तश्च एकान्तसुखिताः प्रजाः ।
त्रिंशद्द्वयसहस्राणि मानवीं सिद्धिमास्थिताः ॥
स्वस्वमायुःस्वरूपश्च धर्मैर्निर्ययं तथैव च ।
शास्त्रलाद्वेषु विज्ञेयं द्वीपेषु त्रिषु सर्वश्रेष्ठः ॥
याख्यातः शास्त्रलाद्यानां द्वीपानाम् विधिः
शुभः ॥
परिमण्डलस्तु स द्वीपश्चक्रवत् परिवेष्टितः ।
सुरोदेन ससुद्रेय दिगुणेन समन्वितः ॥”
इति मत्स्यपुराणे सुवनकोषे सप्तद्वीपनिवेशनं
नाम १०० अध्यायः ॥ * * * अपि च ।
“अथ द्वीपप्रमाणात् दिगुणेन समन्ततः ।
संवेष्टेऽप्युरवासाम्भोधिं शास्त्रलिः संववस्थितः ॥
सप्त वर्षाणि तत्रैव तत्रैव कुलपर्वताः ।
अस्त्रायताः सुपर्व्याः सप्त नदाश्च सुवताः ॥
कुसुदक्षोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः ।
द्वीपः कर्णस्तु महिषः ककुद्दान् सप्त पर्वताः ॥
योगितोषा विभृष्टा च चन्द्रा शुक्ला विमोचनी ।
निर्दत्तश्चेति ता नदाः स्मृताः पापहराः
शिवाः ॥
न तेषु विद्यते लोभः क्रोधो वा द्विजसत्तमाः ।
न चैवास्ति युगावस्था जना जीवन्त्यनामयाः ॥
यजन्ति सततं तत्र वर्षा वायुं चनातनम् ।
तेषां तस्याथ सायुष्यं खाद्येषु च लोकात्साम् ॥

शास्त्रली

कपिला ब्राह्मणाः प्रोक्ता राजानश्चास्माकृषया
पीता वैश्यास्तथा लघ्वा द्वीपेऽस्मिन् वषला
द्विजाः ॥”
इति कौर्मिं सुवनविन्यासे ४६ अध्यायः ॥ * * *
मोचरसः । इति रत्नमाला ॥
शास्त्रलिः, पुं स्त्री, वृक्षविशेषः । शिशुल इति
भाषा । (यथा मगौ । ८ । ४६ ।
“शास्त्रलीन् शालतालांश्च चौरिण्येषु पाद-
पान् ॥”)
तत्पर्यायः । पिच्छिला २ पूरखी ३ मोचा ४
स्थिरायुः ५ । इत्यमरः ॥ दुरारोहा ६ शास्त्र-
लिनी ७ शास्त्रलः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
तुलिनी ९ ककुटी १० रक्तपुष्पा ११ कण्ट-
कारी १२ मोचनी १३ । इति जटाधरः ॥
चिरजीवी १४ पिच्छिलः १५ रक्तपुष्पकः १६
तूलवृक्षः १७ मोचाख्यः १८ कण्टकद्रुमः १९
रक्तोत्पलः २० रन्ध्रपुष्पः २१ बहुवीर्यः २२
यमद्रुमः २३ दीर्घद्रुमः २४ स्थूलफलः २५
दोर्घायुः २६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कण्ट-
काष्ठः २७ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः ।
पिच्छिलत्वम् । वृष्यत्वम् । बल्यत्वम् । मधु-
रत्वम् । शीतलत्वम् । कषायत्वम् । जघुष्यम् ।
क्षिणत्वम् । शुक्रस्रग्भवर्जनत्वश्च । तद्रसगुणाः ।
घ्राहित्वम् । कषायत्वम् । कफनाशित्वश्च ॥
तत्पुष्यं फलश्च तदिधम् । इति राजनिर्घण्टः ।
“शास्त्रली शीजता स्वादौ रसे पाके रसायनी ।
स्रग्भला क्षिणवीजा च दृङ्क्षी रक्तपित्तजित् ॥
शास्त्रलीपुष्पशाकान्तु वृत्तसैन्धवसाधितम् ।
प्रदरं नाशयति दुःसाध्यश्च न संश्रयः ॥
रसे पाके च मधुरं कषायं शीतलं शुभ ।
कफपित्तास्रजिद्व्याहि वातलश्च प्रकीर्तितम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * * *
नरकविशेषः । तत्र शास्त्रलिकण्टकेः पीयन्ते ॥
शास्त्रलिकः, पुं, (शास्त्रली + “बुभ्र्यकठणिति ।”
४ । २ । ८० । इति कुसुदादिनात् ङ्क् ।)
रोहितकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शास्त्रलिनी, स्त्री, शास्त्रलिवृक्षः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
शास्त्रलिपत्रकः, पुं, (शास्त्रलिपत्रमिव पत्रं यस्य ।)
सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शास्त्रलिस्यः, पुं, (शास्त्रली वृक्षे तिष्ठतीति । स्या
+ कः ।) गरुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शास्त्रली, स्त्री, (शास्त्रलि + कृदिकारादिति वा
डीष् ।) शास्त्रलिवृक्षः । इत्यमरः ॥ शलति
देवतं दूरं गच्छति शास्त्रलिः । शल ज गतौ
बान्धीति मलिन्यं वृद्धिः । इधोरित्युक्ते स्त्रीपक्षे
पाच्छोणादीति इति शास्त्रली च शास्त्रलिश्चेति
केचित् तस्मिन् विभाषया वृद्धिः । शास्त्रली रक्त-
पुष्पा च ककुटी चिरजीविका इति कोषान्तर-
मिति सुकृतः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
शास्त्रली, [न] पुं, (शास्त्रलः आश्रयलेनाख्यस्येति ।
इतिः ।) गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

श्रावः

श्रावः, पुं, (श्रावः कः ।) श्रावः-
 वृक्षमूलम् । तत्पर्यायः । विकुलः २ वन-
 वासकः ३ वनवासी ४ मलमूत्रः ५ मलहन्ता ६ ।
 अथ गुणाः । मधुरत्वम् । मलसंश्लेषजनय-
 कारित्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तदाहार्तिप्रोफ-
 सनाप्रणाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रावलीफलः, पुं, (श्रावल्याः फलमिव फलं यस्य ।)
 तेलःकलहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रावलीवेष्टः, पुं, (श्रावल्या वेष्टः ।) श्रावलि-
 निर्घासः । शिशुल आठा इति भाषा ॥ तत्-
 पर्यायः । पिच्छा २ । इत्यमरः ॥ मोचनः ३
 श्रावणः ४ श्रावलीवेष्टकः ५ । इति रत्न-
 माला ॥ मोचसावः ६ मोचनिर्घासः ७ ।
 अथ गुणाः ।
 “मोचसावो हिमो याही स्त्रियो वृष्यः
 कषायकः ।
 प्रवाहिकातिसारामकफपित्तासदाहशुत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 श्रावलीवेष्टकः, पुं, (श्रावलीवेष्ट + स्वार्थे कन् ।)
 श्रावलीवेष्टः । इति रत्नमाला ॥
 श्रावः, पुं, देशविशेषः । यथा,—
 “श्रावस्तु कारकुचीया मरुवस्तु दशैरकाः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 राजविशेषः । इति महाभारतम् । (भीष्म
 सहाय युद्धकालो महाभारते आदिपर्वाणि
 १०२ अध्याये तथा कर्णो महास्य युद्ध-
 कालस्तत्रैव वनपर्वाणि १५ अध्यायमारभ्य
 इत्यर्थः ॥)
 श्रावणः, पुं, वातघ्नौघघ्नविशेषः । यथा,—
 “काकोल्यादिः स वातघ्नः सन्नाम्नश्चयंयुतः ।
 सान्पोदकमांसस्तु सर्वैश्चेहसमन्वितः ॥
 सुखीयः स्यलवणः श्रावणः परिकीर्तितः ।
 तेनोपनाहं कुर्वीत सर्वदा वातरोगिणाम् ॥”
 इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५ अध्यायः ॥
 श्रावः, पुं, (श्रावते प्राप्यते इति । श्राव गतौ +
 षन् ।) शिशुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 रघुवंशे । ६ । ३ ।
 “शिलाविभङ्गेऽर्धग्रावः
 तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवावरोह ॥”
 श्रावस्यायम् । श्राव + षन् ।) श्रावसम्बन्धिनि,
 त्रि ॥ यथा,—
 “यद्ये श्रावमाशौचं विसृक्तो सौतिकं स्मृतम् ।
 तयोः सम्पत्तिमात्रेण उपसृष्ट्य क्रियाक्रमः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वे ब्रह्माण्डपुराणम् ॥
 श्रावकः, पुं, (श्राव एव । स्वार्थे कन् ।) शिशुः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, ढहृत्संहितायाम् । ४८ ।
 ११ ।
 “इत्ताभयस्त्रयग्रावकेषु तेषामेवेष्वथा ॥”)
 श्रावरः, पुं, (श्रावराणामयम् । श्रावर + षन् ।)
 पापम् । अपराधः । कौघृत्तः । इति मेदिनी ॥
 श्रावरस्वामिस्तभाष्यविशेषः । श्रावस्ततन्-
 विशेषश्च । श्रावरसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—

श्रास

“संपूष्य प्रेषणं कुर्व्यात् दशम्यां श्रावरोत्सवेः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 श्रावरभेदान्तं, स्त्री, तान्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 श्रावरी, स्त्री, शूकप्रिम्बी । इति मेदिनी ॥
 श्रावरोत्सवः, पुं, (श्रावराणासुत्सवः ।) क्लिष्ट-
 जन्तोत्सवः । यथा,—
 “पूजयित्वा महादृष्ट्यां नवम्यां बलिभक्त्या ।
 विसर्जयेत् दशम्यां तु श्रावरोत्सवेः ॥
 अन्तःपादो दिवाभागे श्रावणस्य यदा भवेत् ।
 तदा संप्रेषणं देव्या दशम्यां श्रावरोत्सवेः ॥
 रागिणीभिः कुमारीभिर्विद्याभिर्नैकेस्तथा ।
 श्रद्धतूर्म्यनिनादेश्च नृदङ्गैः पटहेस्तथा ॥
 अजेवैचेत्संक्षुब्धेर्लाजपुष्यप्रकीर्णकैः ।
 धूलोर्कर्मविशेषैः स्त्रीशार्कौतुकमङ्गलैः ॥
 भगलिङ्गविधानैश्च भगलिङ्गप्रगीतकैः ।
 भगलिङ्गादिशब्दैश्च क्रीडयेत्परं जनाः ॥
 परैर्नैःसिष्यैः यस्तु यः परं नास्तिपथपि ।
 क्रुद्धा भगवती तस्य श्रापं दद्यात् सुदारणम् ॥”
 इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः ॥
 श्राश्वतं, त्रि, (श्राश्वत्वम् । श्राश्वत + षन् ।)
 नित्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे ।
 १ । २ । १५ ।
 “मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः श्राश्वतीः समाः ।
 यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधौः काममोहितम् ॥”)
 पारिभाषिकश्राश्वतं यथा,—
 “श्राश्वतं देवपूजादि विप्रदानश्च श्राश्वतम् ।
 श्राश्वतं सगुणा विद्याः सुदृष्टिश्च श्राश्वतम् ॥”
 इति गारुडे नीतिसागरे १०६ अध्यायः ॥
 श्राश्वतः, पुं, वेदशासः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (शिवः । यथा महाभारते । १२ । १७ । ३२ ।
 “प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च नियतः श्राश्वतो ध्रुवः ॥”)
 श्रास्कुलः, त्रि, मासाशौ । इति हेमचन्द्रः ॥
 श्रास्कुलिकं, स्त्री, (श्रास्कुल + सम्प्रदाये ठक् ।)
 श्रास्कुलिसम्प्रदायः । इत्यमरः ॥
 श्रास, उ च लु श्रासने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदा०-पर०-सक०-सेट् । क्तावेट् ।) उ,
 श्रासित्वा श्राष्टा । च, श्रासितः लु, श्रास्ति ।
 श्रास्ति यथाश्रया श्रासः स सन्नाडित्यमरः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 श्रास ड उ } आश्रिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 श्रास ल ड } (भा०-अदा० च-आत्म०-सक०-
 सेट् ।) आहपूर्णा इति केवलानामन्यपूर्णा-
 णाश्च प्रयोगनिरासार्थम् । किन्तु इदं गुरुभ्यः
 पूर्वैर्भ्यो नमो वाकं प्रशास्ये । इत्युत्तरचरिते
 प्रपूर्णांठपि दृश्यते । ड, आश्रासते । उ, आश्रा-
 सित्वा आश्रास्ता । पश्चमखरातुवन्वसामर्थ्यात्
 क्ताप्रत्ययस्य न यप् समासाभावादिति गोविन्द-
 भट्टः । किन्तु अस्य उदनुवन्वपत्तं हन्त्येवेति
 धातुप्रदीपः । ल ड, आश्रास्ते श्रासु ङिहस डे
 इत्यत्र जन्मादीयश्रास्तेरेव गृह्यादस्योपधाया
 इकारो न स्यात् । आश्रीरिधार्थांशंनम् ।
 इच्छायामित्यर्थे । इति दुर्गादासः ॥

श्रास्ता

श्रासनं, स्त्री, (श्रास + क्युट् ।) आश्रा । (यथा,
 मनी । ६ । २६२ ।
 “कुर्वीत श्रासनं राजा सन्वक् सारापरा-
 धतः ॥”)
 तत्पर्यायः । अववादः २ निर्देशः ३ निर्देशः ४
 श्राष्टिः ५ । इत्यमरः ॥ श्रास्तिः ६ । इति
 भरतः ॥ आदेशः ७ आदेशनम् ८ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ श्रास्त्वम् ९ । इति जटाधरः ॥
 राजदत्तभूमिः । लेखा । श्रास्त्वम् । श्रास्तिः ।
 इति मेदिनी ॥ (दानलिखिततान्त्रफलकादिः ।
 यथा, कथासरित्सागरे । १०४ । ६२-६३ ।
 “श्रासनं लेखयित्वा च तमेवं स समादिशत् ।
 ॐकारपीठमार्गेण भद्र गच्छोत्तरां दिशम् ॥
 तत्रासुना श्रासनेन ग्रामं सुदृष्टु मदर्पितम् ।
 नात्वा तं खण्डवटकं पृच्छन् गच्छन्वाश्रासि ॥”
 यथाच मार्कण्डेयः । ३६ । ८ ।
 “वार्थं ते श्रासनं पट्टं क्षुदाचरनिवेशितम् ॥”
 स्त्रियां धर्मापदेशकर्त्री । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
 ३१ । ११ ।
 “इत्तामल्लखल्लसुषस्य श्रासनीम् ॥”)
 श्रासनहरः, पुं, (हरतीति । हृ + षच् । श्रास-
 नस्य हरः ।) राजदूतः । आश्रावाहकः । इति
 कंचित् ॥
 श्रासितः, त्रि, (श्रास + क्तः ।) कृतश्रासनः । यथा,
 “सुजीर्णमसं सुविचक्षणः सुतः
 सुश्रासिता स्त्री वृषतिः सुसेवितः ।
 सुचिन्थ चोक्तं सुविचार्य यत् कृतं
 सुदीर्घकाशेऽपि न याति विक्रियाम् ॥”
 इति पञ्चरत्नम् ॥
 श्रासिता, [क्] त्रि, (श्रास + षच् ।) श्रास्ता ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनी । ७१७ ।
 “स राजा पुरुषो दृष्टः स नेता श्रासिता च सः ॥”
 आख्याता । यथा, तत्रैव । २ । १५० ।
 “ब्राह्मस्य जन्मनः कृतं स्वधर्मस्य च
 श्रासिता ॥”)
 श्रास्ता, [क्] त्रि, (श्रास + “हन्तुचौ श्रासति ॥”
 उगा० २ । ६४ । इति अथसंज्ञायामपि हन् ।
 स च अनिट् ।) श्रासनकर्ता । तत्पर्यायः । श्रेष्ठकः
 २ श्रासिता ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा,—
 “द्वौ धाता च विधाता च पौराणौ जगतः
 पतौ ।
 द्वौ श्रास्तारौ त्रिलोकेऽसन् धर्माधर्मौ प्रकी-
 र्त्तौ ॥”
 इति बह्विपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
 (यथा च भागवते । १ । १२ । २६ ।
 “राजर्षीणां जनयिता श्रास्ता चोत्पद्यमि-
 नाम् ॥”)
 श्रास्ता, [क्] पुं, (श्रास + “हन्तुचौ श्रासि-
 दादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ ।” उगा० २ । ६४ ।
 इति हन् । स च अनिट् ।) बृहः । इत्यमरः ॥
 उपाध्यायः । राजा । पिता । इति संक्षिप्त-
 सारोणादित्तिः ॥

शास्त्रं

शास्त्रिः, स्त्री, (शास + बाहुलकात् तिः । इत्य-
ञ्जलदत्तः । ४ । १७६ ।) शासनम् । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, मार्कण्डेये । १३२।२० ।
“प्राज्ञोश्चेच्छमेतन्मे दृष्टशास्त्रिसमुद्यतम् ॥”)
शास्त्रं, स्त्री, (शिष्यते अनेन । शास + “सञ्-
धातुभ्यश्च ॥” उणा० ४।१५८ । इति ष्टु ।)
निदेशः । गन्धः । इत्यमरः ॥ स च गन्धः
अष्टादशविधः । तस्य विवरणं विद्याशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ शास्त्रोत्पत्तिर्यथा,—

मस्य उवाच ।

“तपश्चचार प्रथमममराणां पितामहः ।
आविर्भूतास्ततो वेदाः साङ्गोपाङ्गपदक्रमाः ॥
पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।
नित्यशब्दमयं प्रुयं शतकोटिप्रवृत्तरम् ॥
अनन्तरश्च वक्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः ।
मीमांसान्यायविद्याश्च प्रमाणां तर्कसंयुताः ॥
वेदाध्यासरतस्यास्य प्रजाकामस्य मानसाः ।
मनसः पूर्वेष्टया वै ज्ञाना ये तेन मानसाः ॥”

इति मात्स्ये ३ अध्यायः ॥ * ॥

शास्त्रोक्तकर्म्म कर्त्तव्यं न तु शास्त्रविरुद्धम् ।
यथा,—

“श्रुतिस्मृतिसदाचारविहितं कर्म्म केवलम् ।
सेवितव्यं चतुर्वर्ण्यैर्भजद्भिः केशवं सदा ॥
अन्यथा निरयं यान्ति कुमार्गागमसेवनात् ।
अतो वेदविरुद्धार्थं शास्त्रोक्तं कर्म्म संव्यजेत् ॥
स्वबुद्धिरचितैः शास्त्रैः प्रतार्यद् च बालिष्ठान् ।
विप्रन्ति श्रेयसो मार्गं लोकनाशाय केवलम् ॥
निन्दन्ति देवता वेदास्तपो निन्दन्ति सद्भिजान् ।
तेन ते निरयं यान्ति ह्यसच्छास्त्रनिषेवणात् ॥
श्रुतिस्मृतिसदाचारविहितं कर्म्म शास्त्रतम् ।
स्वं स्वं धर्मं प्रयत्नेन श्रेयोऽर्थोऽहं समाचरेत् ॥
स्वबुद्धिरचितैः शास्त्रैर्भोऽह्यत्वा जनं नराः ।
तेन ते निरयं यान्ति युगानां सप्रविशतिः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १७ अध्यायः ॥ * ॥

अध्यात्मशास्त्रान्तिरिक्तशास्त्रनिन्दा यथा,—
“पुराणं भारतं वेदधर्मशास्त्राणि यानि च ।
आयुषः सपणायैव धर्मतन्त्रेण चाचरेत् ॥
पुत्रदारादिषंभारः पुंसां संसृष्टचेतसाम् ।
विदुषां शास्त्रसंभारः तदयोगाभ्यासविप्रलम् ॥
इदं श्रेयसिदं श्रेयं यः सर्वं ज्ञातुमिच्छति ।
अपि वर्षशतैनापि शास्त्रान्तं नाधिगच्छति ॥
विद्यायाश्चरतन्मात्रं जीवितुषापि सञ्चलन् ।
विद्याय शास्त्रज्ञानानि पारलौकिकमाचरेत् ॥
पण्डितोऽपि हि स्रग्धरोऽसौ शक्तियुक्तोऽप्य-
शक्तिकः ।

यः संसारान् चात्मानं समुत्तारयितुं क्षमः ॥”

इति बृहद्पुराणे सुनामहोदशीनामाध्यायः ॥ * ॥
वेदविरुद्धशास्त्राणि यथा,—

“अथानि चैव शास्त्राणि लोकेऽस्मिन्मोहनानि च ।
वेदादविरुद्धानि मथैव कथितानि तु ॥
वामं पाशुपतं योगं काङ्क्षन् चैव भैरवम् ।
असंख्यमेतन् कथितं वेदवाच्यं तथैतरत् ॥

शास्त्रम्

वेदमन्त्रैरहं विद्या नामशास्त्रार्थवादिभिः ।
ज्ञायते मत्स्वरूपं च त्वक्का वेदं सनातनम् ॥”
इति कौर्म उपविभागे ३३ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । कूर्मपुराणे हिमालयं प्रति देवी-
वाक्यम् ।

“यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विवि-
धानि च ।
श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां हि तामसी ॥
करालभैरवश्चापि यामलं वामनाश्रितम् ।
एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु ।
मया दृष्टानि चान्यानि मोहार्थेषां भवार्णवम् ॥”
तस्मात् सद्भिः श्रुतिस्मृतिविरुद्धे वक्तृनि न कदा-
चिन् पदं न्यस्तयम् । इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥
एषिथां तन्त्रशास्त्रावतरणं यथा,—

शिव उवाच ।

“लम्बोदर महाभाग शृणु मे परमं वचः ।
इदं महासुसन्दर्भं मम वक्त्राद्भिर्निर्गतम् ॥
निर्गतं पार्वतीवक्त्रान्तं परमदुर्लभम् ।
विलिख्य बहुयत्नेन गच्छ सिद्धाश्रमं सुत ॥
यत्र तिष्ठन्ति सुनयो वेदवेदाङ्गपारगाः ।
अग्निमादिगुणैर्युक्तः श्रीशं त्वं भव मे सुत ॥
इत्युक्तः शङ्करेणासौ चाष्टबाहुरभूत्ततः ।
चतुर्भिर्हस्तैः संलिख्य शिवाय विनिवेदयेत् ॥
शिव उवाच ।

गच्छ पुत्र महाबाहो तन्त्रमादाय सत्वरम् ।
सिद्धाश्रमं वनं रम्यं यथेन्द्रस्य च नन्दनम् ।
प्रगम्य प्रययौ श्रीशं तन्त्रमादाय तदनम् ॥”
इत्युपक्रम्य ।

“सुनेत्र्याक्यं ततः श्रुत्वा तत्तन्त्रं सुनये ददौ ।
एवं तन्त्राणि सर्वानि विलिख्य विनिवेदयेत् ॥”

इति गायत्रीतन्त्रे दृशमन्त्राक्षयपटलः ॥ * ॥

शैवपाशुपतादिशास्त्रोत्पत्तिर्यथा,—
“प्रथमं हि मया प्रोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् ।
मच्छक्यावशितेविप्रेः संप्रोक्तानि ततः परम् ॥
कणादेन च संप्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।
गौतमेन तथा न्यायं सांख्यम् कपिलेन तु ॥
धिषणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् ॥
दैवानां नाशनाथार्यं विष्णुना बुद्धरूपिणा ।
बौद्धशास्त्रं तथा प्रोक्तं लज्जनीयपटादिकम् ॥
आपत्यं श्रुतिवाक्यानां दर्शयन् लोकगर्हितम् ।
कर्म्मस्वरूपत्वाप्यत्वमन वै प्रतिपद्यते ।
सर्वकर्म्मपरिभ्रष्टं कृत्वायन्तु तदुच्यते ॥
गौतमप्रोक्तशास्त्रार्थनिरताः सर्वे एव हि ।
शास्त्रांती धीनिमापन्नाः सन्दिग्धाः सर्व-
कर्म्मसु ॥”

इति गन्धर्वतन्त्रे प्रथमपटलः ॥

शास्त्रज्ञत्वं, पुं, (शास्त्रं करोतीति । ज + क्तिप् ।)
शब्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शास्त्रकर्त्तरि,
त्रि । (यथा, भागवते । १ । १० । २२ ।
“विधित्तमानोऽशुससार शास्त्रज्ञत्वं ॥”)
शास्त्रगणः, त्रि, प्रघटवित् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हारावल्यां क्वाञ्चगच्छ इति पाठः ॥

शिंशपा

शास्त्रचक्षुः, [स] स्त्री, (शास्त्रेण चक्षुरिव ।)
याकरणम् । इति कल्पितम् ॥

शास्त्रचारणः, त्रि, (शास्त्रं चारयति प्रचारय-
तीति । चर + णिच् + ल्युः ।) शास्त्रदर्शी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शास्त्रज्ञः, त्रि (शास्त्रं जानातीति । ज्ञा + कः ।)
शास्त्रवेत्ता । यथा,—
“अनियुक्तो नियुक्तो वा शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति ।
दैवी वाचं स वदति यः शास्त्रसुपशीवति ॥”
इति व्यवहारतत्त्वधृतनारदवचनम् ॥

शास्त्रतत्त्वज्ञः, पुं, (शास्त्रस्य तत्त्वं जानातीति ।
ज्ञा + कः ।) गणकः । यथा, शब्दरत्नावल्याम्
“देवज्ञो गणको ज्ञानी मौङ्गुर्तो देवलेखकः ।
वात्सान्तिको ज्योतिषिको मौङ्गुर्कपिप्रक्षुचकौ ॥
संवत्सरो वर्षकोषो रेखाजीवो गण्यङ्गुचकौ ॥
तान्त्रिको ज्ञानसिद्धान्तः शास्त्रतत्त्वज्ञ ईरितः ॥”
शास्त्रदर्शी, [न] त्रि, (शास्त्रं द्रष्टुं शीलमस्य ।
गिनिः ।) शास्त्रज्ञः । तत्पर्यायः । अन्तर्वाणः
२ शास्त्रवित् ३ शास्त्रचारणः ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

शास्त्रविन, [द] त्रि, (शास्त्रं वेत्तीति । विद् + सत्-
सृद्धिषेति क्तिप् ।) शास्त्रदर्शी । इत्यमरः ॥
शास्त्रविप्रतिषिद्धः, त्रि, (शास्त्रेण विप्रतिषिद्धः ।)
शास्त्रनिषिद्धः । शास्त्रशब्दपूर्वकविपूर्वकसिध-
धातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन नियन्त्रो वा ॥
शास्त्रशिल्पी, [न] पुं, (शास्त्रं शिल्पमस्यास्तीति ।
इतिः ।) काश्मीरदेशः । तद्देशस्थः, पुं भूचि ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शास्त्री, [न] त्रि, शास्त्रज्ञः । शास्त्रं वेत्तीत्यर्थे
श्रित्प्रत्ययेन नियन्त्रः ॥

शास्यः, त्रि, (शास + श्यत् ।) शासनीयः ।
शासितव्यः । (यथा, मनौ । ८ । १६२ ।

“यो निक्षेपं नापयति यश्चानिन्धय याचते ।
तावुभौ चौरश्चास्यां दार्या वा तत्त्वमं दमम् ॥”
शिक्षणीयः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १८६ । ७ ।

“अभिपत्तं मनवे शास्यो भूः ।”
“शास्यो भूः शिक्षणीयो भव इदं कुरु इदं कुरु
इति विधियो भव ॥” इति तन्त्रार्थे सायणः ॥)

शि, न अ शिशाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खा०-
उभ०-सक०-अनिट् ।) निशानमिति श्रुते
रूपम् । शान अ तेजे इत्यस्य नित्यसगन्तत्वात् ।
अनेकार्थत्वात् निशानमिह तीक्ष्णीकरणम् ।
न अ, शिनोति शिशुते खड्गं कर्म्मकारः ।
इति दुर्गादासः ॥

शिंशपा, स्त्री, द्रव्यविशेषः । शिशु इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पिच्छिला २ अगुरुः ३ कपिला ४
भस्मगर्भा ५ । इत्यमरः ॥ अगुरुशिंशपा ६ ।
इति भरतः ॥ कृष्णसारा ७ । इति ऋषिः ॥
पिच्छिला ८ पिच्छिला ९ बीरा १० । इति रत्न-
माला ॥ * ॥ यथा,—
“शिंशपा गुरुसारा च पिच्छिला गुरुशिंशपा ।
वा येत् कपिलवर्णा स्याद्भस्मगर्भा निगद्यते ॥

शिक्षणं

कचित् कपिला भस्मगर्भा चागुरुशिक्षणा ।
 पिच्छला शिक्षणा युग्मपत्रिकागुरु खेत्तपि ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 अस्या गुणाः । “शिक्षणा वातनाशिनो ।” इति
 राजवल्लभः ॥ अपि च ।
 “शिक्षणा कटुका तिक्ता कषाया शोषकारिणी ।
 उष्णवीर्यं हरेष्मेदः कुष्ठचित्रमिहमौनम् ।
 वस्तिवृद्धगदाह्रासवलासागर्भपातिनी ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तत्काष्ठनिर्गततरयस्तु इदो भवति । यथा, ऋग्-
 वेदे । ३ । ५३ । १६ ।
 “अभिव्यस्य खदिरस्य सार-
 मोजो धेहि सन्दने शिक्षणायाम् ॥”
 “सन्दने रथस्य गमने सति शिक्षणायाम् शिक्ष-
 णाश्वदावनिमित्ते रथस्य फलके ओजो धेहि
 दाटुं कुरु ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)
 शिक्ष, [च] ङी, शिक्षम् । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 शक्नुः, चि, अथवसायी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 शिक्ष्यं, ङी, मधुजातद्रव्यविशेषः । मोम इति
 भाषा । तत्पर्यायः । शिक्ष्यकम् २ मधुजम् ३
 विषसम् ४ मधुसम्भवम् ५ मोदनम् ६ काचम् ७
 उच्छिष्टमोदनम् ८ मत्सिकामलम् ९ चौद्रियम्
 १० पीतरागम् ११ स्निग्धम् १२ मानिकजम्
 १३ चौद्रजम् १४ मधुशेषम् १५ द्रावकम् १६
 मत्सिकाश्रयम् १७ मधुस्थितम् १८ मधुस्थम्
 १९ । अस्य गुणाः । पिच्छलत्वम् । खाडुत्वम् ।
 कुष्ठवातासनाशित्वम् । ऋदुत्वम् । कटुत्वम् ।
 स्निग्धत्वम् । लेपेन स्फुटिताङ्गविलोपनत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 शिक्ष्यकं, ङी, (शिक्ष्य + स्वार्थे कन् ।) शिक्ष-
 यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शिक्ष्यं, ङी, (सं + “संसेः शि कुट् किच् ।”
 उणा० ५ । १६ । इति यत् । स च कित् ।
 कुष्ठागमः शिरादेश्च ।) दक्षरचार्यरज्जुमया-
 धारविशेषः । शिक्षा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 काचः २ शिक्षा ३ शिक्ष ४ । इति शब्दरत्ना-
 वली । (यथा, भागवते । १० । ८ । ३० ।
 “इत्थायास्ते रथयति विधिं पीठकौकुललादे-
 श्चिद्रं स्रुतनिर्हितवयुगः शिक्षामाश्लेषु तदिह ॥”)
 शिक्षा, ङी, (शिक्ष + क्तिच् टाप् ।) शिक्षम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 शिक्षितं, चि, (शिक्षे स्थापितमित्यर्थे प्राति-
 पदिकान् घात्वर्थे इति णिच् ततः क्तः ।)
 शिक्षिस्थापितवस्तु । तत्पर्यायः । काचितः २ ।
 इत्यमरः ॥
 शिक्ष, ङ शिक्षये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 व्यात्म०-सक०-सेट् ।) इत्सी । ङ, शिक्षते ।
 शिक्ष्यं विद्याग्रहणम् । अशिक्षितास्तं पितुरेव
 मन्त्रविदिति रघुः । इति दुर्गादासः ॥
 शिक्ष्यं, ङी, (शिक्ष + क्युट् ।) विद्योपादानम् ।
 इति शिक्षाशब्दटीकायां भरतः ॥

शिक्षा

शिक्षा, ङी, (शिक्ष + “गुरोश्च हलः ।” १३ । १०३ ।
 इत्यः । ततश्चाप् ।) शिक्षयम् । श्लोकाकटचः ।
 इति शब्दमाला ॥ वेदाङ्गशास्त्रविशेषः । इत्य-
 मरः ॥ यथा,—
 “शिक्षा कण्ठो याकरयं निरुक्तं ज्योतिषी
 गणः ।
 इन्दोवित्तिरित्तेः षडङ्गो वेद उच्यते ॥”
 इति ।
 तत्र अकारादिवर्णानां स्थलकरणप्रयत्नबोधिका
 अ-कु-ए-ह-विसर्जनीयाः कथंता इत्यादिका
 शिक्षा । इति तट्टीकायां भरतः ॥ * * * ॥
 अथ शिक्षाशास्त्रं लिखते ।
 “अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयमतं यथा ।
 शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्याद्यथोक्तं लोकनेदयोः ॥
 प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः ।
 पुनश्चत्कीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥
 त्रिषष्टित्तुःषष्टिर्वा वर्णाः श्रम्भते मताः ।
 प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा ॥
 स्वरा विशन्तिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः ।
 यादयश्च सृता ह्यथै चत्वारश्च यमाः सृताः ॥
 अनुस्वारो विसर्गश्च × कण्ठौ चापि पराश्रितौ ।
 दुःस्रष्टश्चैति विज्ञेयः लकारः नृत्त एव च ॥
 आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया ।
 मनः कायाग्निसाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥
 मारुतस्तूरसि चरन्मन्त्रं जनयति स्वरम् ।
 प्रातःसवनयोगन्तं हृन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥
 कण्ठे माध्यन्दिनयुतं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् ।
 तारं तार्त्तयसवनं शीर्षेय्यं जागतानुगम् ॥
 सोदीर्घो स्रष्टुर्भिद्यतो वक्रमापद्य मारुतः ।
 वर्णाङ्गनयते तेषां विभागः पञ्चधा सृजतः ॥
 स्वरतः कालतः स्थानान् प्रयत्नानुप्रदानतः ।
 इति वर्णविदः प्राहुर्निर्गुणं तं निबोधत ॥
 उदात्तश्चासुदात्तश्च स्वरितश्च स्वराख्यः ।
 ह्रस्वो दीर्घः नृत्त इति कालतो नियमा ऋचि ॥
 उदात्ते निषादगन्धारावुदात्ते ऋषभधैवतौ ।
 स्वरितप्रभवा ह्येते षड् जमध्यमपञ्चमाः ॥
 अथै स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
 जिह्वामूलश्च हन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च ॥
 ओभावश्च विट्तिश्च श्र-ष-सा रेफ एव च ।
 जिह्वामूलसुपधा च गतिरष्टविधोऽयः ॥
 यदोभावप्रसन्धानसुकारादिपरं पदम् ।
 स्वरानां ताड्यं विद्याद्यदन्वह्यक्तसुषुणः ॥
 हकारं पञ्चमेर्यक्तमन्त्राभिश्च संयुतम् ।
 औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठमाहुरसंयुतम् ॥
 कण्ठग्राह्या वि-पु-य-शास्तालया ओष्ठजायुपू-
 स्युर्मूर्द्धन्या ऋ-टु-र-वा दन्त्या ल-तु-ल-साः
 सृताः ॥
 जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठौ वः सृत्तो
 बुधेः ।
 ए ये तु कण्ठतालया ओ औ कण्ठोष्ठौ
 सृत्तौ ॥
 अर्द्धमात्रा तु कण्ठग्रा स्यादेकारेकारयोर्भवेत् ॥

शिक्षा

ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विद्वत्संज्ञतम् ॥
 संज्ञतं मात्रिकं ज्ञेयं विद्वत्सु द्विमात्रिकम् ।
 घोषा वा संज्ञताः सर्वे अघोषा विद्वताः सृताः ॥
 स्वराणासुषुणश्चैव विद्वतं करणं सृतम् ।
 तेभ्योऽपि विद्वतावेडौ ताभ्यामेतौ तथैव च ॥
 अनुस्वारयमाश्च नासिकास्थानसुच्यते ।
 अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥
 अनासुवीयानिघोषो दन्त्यन्त्यस्वराननु ।
 अनुस्वारस्तु कर्त्तव्यो नित्यं द्वोः श्र-ष-संयु च ॥
 अनुस्वारे विद्वत्यान्व विरामे चाचरदये ।
 द्विरोष्ठौ तु विद्वत्तोयादृध्वेकारवकारयोः ॥
 याज्ञो यथा हरेत् पुत्रान् दंष्ट्राभ्यां न च पीड-
 येत् ॥
 भीता पतनभेदाभ्यां तद्दृढवर्णान् प्रयोजयेत् ॥
 यथा सौराष्ट्रिका नारी तर्कं इत्यभिभाषते ।
 एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खेच-रौ इव खेद्या ॥
 रक्तवर्णं प्रयुञ्जीरन् नो यसेत् पूर्वमचरत् ॥
 दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात् पञ्चान्नासिकमाचरेत् ॥
 हृदये चैकमात्रः स्यादहंमात्रस्तु मूर्द्धनि ।
 नासिकायां तथाहंश्च रङ्गस्यैवं द्विमात्रता ॥
 हृदयादुत्करे तिष्ठन् कांस्थेन समनुस्वरम् ।
 मारुतश्च द्विमात्रश्च जघन्वा इति निर्दर्शनम् ॥
 मध्ये तु कम्पयेत् कम्पमभौ पार्श्वौ समौ तथा ।
 स रङ्गं कम्पयेत् कम्पं रथीवेति निर्दर्शनम् ॥
 एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नायक्ता न च पीडयेत् ॥
 सम्यक्प्रयोगेण ब्रह्मलोके मञ्जीयते ॥
 गीतो श्रीश्री शिरःकम्प्यो तथा लिखितपाठकः ।
 अनर्थज्ञोऽप्यकण्ठश्च षड्भेदे पाठकाधमाः ॥
 माधुर्यमचरयतिः पदस्तेस्तु सुस्वरः ।
 धैर्यं लयसमर्थश्च षड्भेदे पाठका गुणाः ॥
 शक्तिं भीतसुदृष्टमयत्तमनुगासिकम् ।
 काकस्वरं शिरसि गतं तथा स्थानविवर्जितम् ॥
 उपांशुदुष्टं स्वरितं निरुक्तं
 विलम्बितं गह्रदितं प्रगीतम् ।
 निष्पीडितं यत्तप्राचरश्च
 षड्भेदे दीर्घं न तु शानुनास्यम् ॥
 प्रातः पठेन्नित्यसुरःस्थितेन
 स्वरेण प्राहूँ लरुतोपमेन ।
 मध्यं दिने कण्ठगतं चैव
 चक्राहसंज्ञितसन्निभेन ॥
 तारन्वु विद्यान् सवनं ह्यथै
 शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् ।
 मयूरहंसान्यभृतस्वराणां
 तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन ॥
 अचोऽसृष्टा यगन्वीषजमसृष्टाः श्र-रक्तया ।
 शेषाः सृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥
 यमोऽनुनासिका न द्वौ नादिनो ह-भयः
 सृताः ।
 इवमादा यगो जश्चासिन्श्च खफादयः ॥
 इवच्छासाश्चरो विद्यान् गोड्वांमेतत् प्रचक्षति ।
 दाचोपुत्रः पाणिनिना वेनेदं चापितं सुवि ॥
 हृन्दः पादौ तु वेदस्य हन्ती कण्ठोऽथ पश्यति ॥

शिक्षा

श्रुतिप्रामाण्यं चतुर्नरत्नं श्रीमनुष्यते ॥
 शिक्षा प्राणानु वेदस्य सुखं याकरणं स्मृतम् ।
 तस्मान् साङ्गमधीत्येव प्रकलोकं महीयते ॥
 उदात्तमाख्याति वृषोऽङ्गुलीनां
 प्रदेशिनीमलनिविष्टमूर्त्ती ।
 उपात्तमध्ये स्वरितं धृतञ्च
 कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥
 उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात्प्रचयं मध्यतोऽङ्गुलिम् ।
 निहतानु कनिष्ठिकां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥
 अन्तोदात्तमादात्तमुदात्त-
 मनुदात्तं नीचस्वरितम् ।
 मध्योदात्तं स्वरितं दुदात्तं
 चुदात्तमिति नव पदशय्या ॥
 अस्मिः सोमः प्र वो वीर्यं हविर्षा
 स्वर्हस्यतिरिन्द्राहस्यती ।
 अमिरिन्द्रोदात्तं सोम इत्यादात्तं प्र इत्यु-
 दात्तं व इत्यनुदात्तं वीर्यं नीचस्वरितम् ॥
 हविर्षा मध्योदात्तं स्वरितं स्वरितम् । हृहस्यति-
 रिति दुदात्तमिन्द्राहस्यती इति चुदात्तम् ॥
 अनुदात्तो हृदि त्रयो मूर्द्धादात्त उदाहृतः ।
 स्वरितः कर्मन्त्ये तु सर्वास्त्ये प्रचयः स्मृतः ॥
 चायस्तु वदते मात्रां हिमात्तन्त्वेव वायसः ।
 शिक्षी रीति विमात्रानु नकुलस्वर्द्धमात्रकम् ॥
 कुतोर्यादागतं दम्भमपवर्गञ्च भक्षितम् ।
 न तस्य पाठे मोचोऽस्त पापाहेरिव किल्बि-
 यात् ॥
 मुनीर्यादागतं यत्नं साम्नायं सुश्रवस्थितम् ।
 सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥
 मन्त्रो ह्येनः स्वरतो वर्णतो वा
 मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
 स वाग्वचो यजमानं चिनक्ति
 यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधान् ॥
 अनस्वरं हतायुष्यं विस्वरं याधिपीडितम् ।
 अक्षता शस्त्ररूपेण वचं पतति मस्तके ॥
 हस्तहीनानु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ।
 ऋग्यजुःसामभिर्हृन्धो विधेयिनमधिगच्छति ॥
 हस्तो वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्धसंयुतम् ।
 ऋग्यजुःसामभिः प्रतो ब्रह्मलोकं महीयते ॥
 शङ्करः शङ्करो प्रादादात्तोपुत्राय धीमते ।
 वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवो वाचांमिति स्थितिः ॥
 वेनाक्षरसमाप्तायमधिगम्य महेश्वरान् ।
 कृतस्वं याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥
 येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः ।
 तमञ्जाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥
 अज्ञानान्वस्य लोकस्य ज्ञानाङ्गनशलाकया ।
 चतुर्हस्तौलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥
 त्रिनयनसुखनिःस्वतामिमां य
 इह पठेत् प्रयत्नञ्च सदा दिवः ।
 स भवति घनधात्रपशुपुत्रकीर्तिमा-
 नतुलञ्च सुखं समयुते दिवोति दिवोति ॥
 अथ शिक्षामात्तोदात्तञ्च हकारं स्वराणां
 यथा वीराहिका । गीतचोऽधोदात्तं चापस्तु

शिक्षा

शङ्कर एकादश ॥” इति वेदशिक्षासमाप्तिम-
 गमन् ॥ * ॥ अथ च ।
 अथिरवाच ।
 “वक्ष्ये शिक्षां त्रिषष्टिः स्युर्वर्णा वा चतुरा-
 धिकाः ।
 स्वरा विंशतिरेकश्च स्वर्णानां पञ्चविंशतिः ॥
 यादयश्च स्मृता स्युष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ।
 अनुस्वारो विसर्गश्च × कःपौ चापि परा-
 श्रितौ ॥
 दु स्युष्टश्चति विज्ञेयः लकारः भुत एव च ।
 रङ्गश्च खे अरो इव हकारः पञ्चमेयुतः ॥
 अन्तःस्थाभिः समायुक्तः औरस्यः कण्ठ
 एव सः ।
 आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थं मनो युक्ते विवक्षया ॥
 मनः कायाभिमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ।
 मारुतस्वरसि चरन्मन्त्रं जनयति स्वरम् ॥
 प्रातःसवनयोगन्तं हृन्दो गायत्रमाश्रितम् ।
 कण्ठे माध्यन्दिनयुतं मध्यमं जैशभागुगम् ॥
 तारं तार्त्तीयसवनं श्रीर्वेद्यं जगतानुगम् ।
 सोदीर्घो मूर्द्धाभिहतो वक्त्रमाप्य मारुतः ॥
 वर्णान् जनयते तेषां विभागाः पञ्चधा स्मृताः ।
 स्वरः कालगतः स्थानानु प्रयत्नानुप्रदानतः ॥
 अथौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
 जिह्वामुखं हन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥
 ओ-भावश्च विवृत्तिश्च श-घ-सा रेफ एव च ।
 जिह्वामूलसुपध्या च गतिरष्टविधोऽङ्गः ॥
 यथोभावप्रसन्धानसुकारादिपरं पदम् ।
 स्वरान्तं ताड्यं विद्यात् यदन्वह्यङ्गुक्तमुष्णः ॥
 कुतोर्यादागतं दम्भमपवर्गञ्च भक्षितम् ।
 एवमुच्चारणं पापमेवसुच्चारणं शुभम् ॥
 मुनीर्यादागतं द्रव्यं ज्ञानार्थं सुश्रवस्थितम् ।
 सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥
 न करालो न लम्बोऽथो नायत्तो नानुनासिकः ।
 गद्गदाबहुजिह्वश्च न वर्णान् वक्तुमर्हति ॥
 उदात्तस्यानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्वयः ।
 ह्रस्वो दीर्घः भुत इति कालतो नियमा अचि ॥
 कण्ठ्यावहा वि-सु-य-शास्त्रालया ओष्ठजावुपू ।
 स्युर्वर्णान्वा ऋ-टु-र-वा दन्त्या ल-तु-ल-साः
 स्मृताः ॥
 जिह्वामुले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठो वः स्मृतो
 बुधेः ।
 एरे तु कण्ठनालथौ ओ औ कण्ठोष्ठौ
 स्मृतौ ॥
 अहंमात्रा तु कण्ठ्या स्यात् एकारैकारयोर्भवेत् ।
 अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥
 अचोऽसृष्टा यगन्त्वोद्यन्नमसृष्टाः श्ररः स्मृताः ।
 शेषाः सृष्टा हलः प्रोक्तो निबोधानुप्रदानतः ॥
 यमोऽनुनासिका न ह्यो नादिनो ह भवः स्मृताः ॥
 ईयमादा यथो जश्च स्वासिनश्च खफादयः ।
 ईयस्कासांश्चरो विद्याहोर्धामैतन् प्रचक्षते ॥”
 इत्याशये महापुराणे शिक्षानिरूपणं नाम
 ३३ अध्यायः ॥

शिक्षा

शिक्षाकरः, पुं, (करोतीति । क + अच् । शिक्षाया
 करः ।) यासः । इति शब्दमाला ॥ शिक्षा-
 कर्त्तरि, त्रि ॥
 शिक्षागुरुः, पुं, (शिक्षाया गुरुः ।) विद्यादाता
 गुरुः । मन्त्राद्युपदेशकर्त्ता दीक्षागुरुः । यथा ।
 इयं हि रसभावविशेषदीक्षागुरोर्विक्रमादित्य-
 स्याभिरूपभूयिष्ठा परिषत् । इत्यभिज्ञान-
 शकुन्तलायाम् १ अङ्कः ॥
 शिक्षितः, त्रि, (शिक्ष + क्तः ।) विद्वैः । इत्य-
 मरः ॥ शिक्षायुक्तः । यथा,—
 “आपरितोपादिदुर्घा न साधु मन्थे प्रयोगविज्ञा-
 नम् ।
 बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥”
 इत्यभिज्ञानशकुन्तलायाम् १ अङ्कः ॥
 शिक्षिताक्षरः, पुं, (शिक्षितानि अक्षराणि चेत ।)
 शिक्षाकारो । ह्यत्रः । यथा,—
 “स्यादक्षरसुखः कालाक्षरिकः शिक्षिताक्षरः ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (शिक्षिते, त्रि । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ५।५३।
 “स सुय्यनामा मतिमान् प्रबुद्धः शिक्षिता-
 क्षरः ।
 कस्याप्याभीदृग्दृष्टपतेरर्भकाध्यापको यश्च ॥”)
 शिक्षकः, पुं, लेखकः । इति संक्षिप्तसारीणादि-
 वृत्तिः ॥
 शिक्षणः, पुं, मथरपुच्छः । इत्यमरः ॥ यथा,—
 “शिक्षणोऽस्त्री पिच्छवर्हे शिक्षपुच्छशिक्ष-
 णके ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, महाभारते । १२ । २८ । ५८ ।
 “तत्रस्य रुधिराक्षेव शिक्षणः पार्थ जज्ञिरे ।
 द्विजातिभिरभक्षास्ते दीक्षितैश्च तपोधनेः ॥”)
 चूडा । इति मेदिनी ॥
 शिक्षणकः, पुं, (शिक्षण इव । कन् ।) काक-
 पक्षः । इत्यमरः । जुषी इति भाषा । “ह्रि
 क्षत्रियकुमारानां शिक्षावधे । उक्तञ्च ।
 बालानाश्च शिरः कार्यं त्रिशिखं सुखमेव
 चेत ।
 शिक्षापक्षके इत्यर्थे । सामान्येन चूडाया-
 मित्यर्थे । काकपक्षाकारत्वात् काकपक्षः ।
 शिरसि खण्डे शिक्षणकः मनीषादिः ताल-
 यादिः । शिक्षणं तु शिक्षावर्हे इति तालयादौ
 रभसः । शिक्षणकश्च । शिक्षणकशिक्षणकका-
 विति वाचस्तितिः ॥ इति तट्टीकार्या भरतः ॥
 (यथा, रघुः । ११ । ५ ।
 “ती पितुर्नयनजेन वारिणा
 किञ्चिदुक्षितशिक्षणकायुभौ ।
 धन्विर्नो तन्वमिन्वगच्छतां
 पौरुष्टिकतमागतोरथौ ॥”)
 मयूरपुच्छे, क्ली च ॥ इति शब्दरत्नावली ॥
 शिक्षणिकः, पुं, (शिक्षणोव ज्ञायति शब्दायते
 इति । के + क्तः । यथा, शिक्षणोऽस्यास्तीति ।
 शिक्षण + क्तः ।) कुक्कुटः । इति हेमचन्द्रः ॥

शिवरा

शिवखण्डिका, स्त्री, शिखा। यथा,—

“चूडा केशी केशपाशी शिखा शिवखण्डिका
समाः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

शिवखण्डिनी, स्त्री, (शिखाखण्डा अक्षयस्था इति ।
इति डीप् ।) युथिका। गुञ्जा। इति मेदिनी ॥
द्रुपद्राजकन्या। (यथा, महाभारते । ५।१६.२।२।
“कन्या शिवखण्डिनी जाता पुरुषो वै निवे-
दितः ॥”)

सा यत्नस्तं पुंस्त्वग्रहणेन पुरुषो भूत्वा शिव-
खण्डिनी नाम्ना ख्यातः। एतद्विवरणं महा-
भारते । ५।१६. अथाथमारभ्य निशेषतो
द्रुपयम् ॥ मयूरी। शिवखण्डिन-शब्दात् स्त्री।
द्रुपप्रत्ययेन निष्पन्ना ॥ (विजिताश्वराजस्त्री।
यथा, भागवते । ४।२४।३।
“अपत्यत्रयमाधत्त शिवखण्डिन्यां सुसम्मतम् ॥”
शिवखण्डिविशिष्टा। यथा, महाभारते । ४।
२५।२।

“सा प्राद्वत् काञ्चनमाख्याधारिणी
अष्टेन भ्रात्रा प्रहिता यशस्विनी।
सुदक्षिणा वेदिविलसमध्या
सा पद्मपत्राभनिभा शिवखण्डिनी ॥”)

शिवखण्डी, [न] पुं, मयूरपुच्छः। गाङ्गाधारिः। स
तु द्रुपद्राजपुत्रः। (अस्य जन्मादिविवरणं
महाभारते । ५।१६. अथाथे द्रुपयम् ॥)
मयूरः। इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १।३६।
“वड्जसंवादिनीः केषा द्विधाभिन्नाः शिव-
खण्डिभिः ॥”)

कुक्कुटः। बाणः। इति हेमचन्द्रः ॥ गुञ्जा।
स्वर्गयुथिका। इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुः।
यथा। शिवखण्डी बहुशो वृषेति तस्य सङ्ग-
नामस्तोत्रम् ॥ (शिवः। यथा, महाभारते ।
१३।१७।३१।

“जटो चर्म्मो शिवखण्डी च सर्म्माङ्गः सर्व-
भावनः ॥”)

शिवखरं, स्त्री, (शिखास्यास्तीति । “पुच्छ-
कटजितः” ४।२।८०। अस्मादित्वात् रुः
इत्स्वः।) पञ्चताम्यम्। तत्प्रायः। कूटम् २
श्लङ्गम् ३। इत्यमरः ॥ शैलाग्रदेशकम् ४।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
१।१६।२८।

“विदारयन् गिरिशिखराणि पक्षिभिः ॥”)

शिवखरः, पुं, स्त्री, (शिखास्यस्येति । शिखा + रः।
इत्स्वः।) वृक्षायम्। तत्प्रायः। शिरः २
अग्रम् ३। इत्यमरः ॥ शिरम् ४। इति शब्द-
रत्नावली ॥ प्रायम् ५। इति राजनिर्घण्टः ॥
पञ्चतश्लङ्गम्। पुलकः। कचः। पकदाडिम-
वीजाममाणिक्वम्। सकलायम्। इति मेदिनी ॥
कोटिः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शिवखरवासिनी, स्त्री, (शिवखरे वसतीति । वस +
णिनिः। डीप् ।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शिवखरा, स्त्री, स्त्री। इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिखा

शिवखरिणी, स्त्री, रसाला। वृत्तमेदः। नारी-
रत्नम्। मलिका। रोमावली। इति मेदिनी ॥
वृत्तमेदो यथा,—

“रसे रुद्रैश्चिन्ना य-म-न-स भला गः शिव-
खरिणी ॥

करादस्य भये ननु शिवखरिणी दृश्यति शिषो-
र्विलोनाः स्मः सत्त्वं नियतमवधेयं तदखिलैः।
इति त्रस्यज्ञोपासुचितनिभृतालापजनितं
स्मितं विभ्रन् देवो जगद्वतु गोवर्द्धनधरः ॥”

इति छन्दोमञ्जर्याम् २ स्तवकः ॥

नवमालिका। द्राक्षाविशेषः। इति राज-
निर्घण्टः ॥ मूत्रा। इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिवखरी, [न] पुं, (शिखरोऽस्यास्तीति । शिवखर +
इनिः।) पञ्चतः। (यथा, गीतायाम् । १०।
२३।

“वस्त्रान् पावकश्चासि मेरुः शिवखरिणाम-
हम् ॥”)

वृक्षः। अपामार्गः। इति मेदिनी ॥ कोट्टः।
कोयष्टिः। इति हेमचन्द्रः। वन्दाकः। कर्कोट-
प्रङ्गी। कुन्दरुकः। यावनालः। इति राज-
निर्घण्टः ॥ (कोटिविशिष्टे, त्रि। यथा, महा-
भारते । १।७४।४।

“दन्तैः शुक्लैः शिवखरिभिः सिंहसंहननो-
महान् ॥”)

शिवखलीहितः, पुं, वृक्षविशेषः। इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ कुकुरमुड़ा इति भाषा ॥

शिखा, स्त्री, (श्री + “श्रीडो इत्स्वः” उणा०
५।२४। इति खः इत्स्वो गुणाभावश्च। स्त्रियां
टाप् ।) अग्निज्वाला। तत्प्रायः। ज्वालः २
कीलः ३ अर्चिः ४ जैतिः ५ शिखा ६। इत्य-
मरः ॥ (यथा, माघे । १।२०।

“विद्विद्यते वाङ्मजातवेदसः

शिखाभिराश्लिष्ट इवात्मसंनिधिः ॥”)

पिच्छितशिखाभिः शुभ्रच्छकत्वं यथा, वायु-
पुराणे।

“अर्चिष्णान् पिच्छितशिखः सर्पिःकाञ्चनसन्निभः।
स्निग्धः प्रदक्षिणश्चैव वस्त्रैः स्यात् कार्य-
सिद्धये ॥” ॥

अग्नेरशुभलक्षणं यथा। ब्रह्मपुराणे।
“अल्पे ऋते सम्फलं वा माधर्तं भयानके।
आर्द्रकाष्ठैश्च सम्पन्ने पुत्कारवति पावके ॥
ज्वालाश्चैषि सुदुग्न्धे तथा लिहति मेदिनीम्।
आहुतीर्जुहुयात् यथ तस्य नाशो भवेत्
ध्रुवम् ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥

शिवरोमश्वस्यकेशः। तत्प्रायः। चूडा २ केश-
पाशी ३। इत्यमरः ॥ कुटिका ४ जूटिका ५।
इति शब्दरत्नावली ॥ केशी ६ शिवखण्डिका ७।
इति हेमचन्द्रः ॥ ॥ गायत्र्या शिखावन्धनं
यथा,—

“गायत्र्या तु शिखां बद्धा नैर्ऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः।
कुटिकाश्च ततो बद्धा ततः कर्म्म समारभेत् ॥” ॥

शिखाव

शुद्धस्य शिखावन्धे मन्त्रो यथा,—

“ब्रह्मवाकीसहस्राणि शिववागी शतानि च।
विष्णोर्नामसहस्रेण शिखावन्धं करोम्यहम् ॥” ॥

शिखामोचनमन्त्रो यथा,—

“गच्छन्तु सकला देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः।
निष्ठत्वचाचला लक्ष्मीः शिखासुक्तं करोम्य-
हम् ॥” ॥

शिखावन्धनानन्तरमाचमनं यथा,—

“निवृत्तशिख आसीनो द्विज आचमनं चरेत्।
हृत्प्रीतं सर्वं शि वाङ्मनःकायसंयतः ॥” ॥
सुक्तशिखस्याचमने शेषो यथा,—

“शिरः प्राट्व्य कण्ठं वा मूककच्छशिखोऽपि वा।
अक्षत्वा पादयोः शीघ्रं आत्मानोऽप्यशुचि-
भवेत् ॥”

इति आह्निकतत्त्वम् ॥

शिखा। वहिचूडा। (यथा, महाभारते ।
१२।२२२।५३।

“रन्त्यागतमथाश्चानां शिखोद्देश्य वहिगाम् ॥”
लाङ्गलिकी। अग्रमात्रम्। (यथा, भागवते ।
३।१३।४४।

“सटाशिखोद्भूतशिखासुबन्धभिः ॥”
चडामात्रम्। प्रपद्म्। इति मेदिनी ॥ प्रधा-
गम्। शिफा। छणिः। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । २२।८५।

“स्फुरद्भ्रमशिखाजालं धात्रा भोहतभोप-
हम् ॥”)
स्फुरज्वरः। इति शब्दरत्नावली ॥

शिखाकन्दं, स्त्री, (शिखायुक्तः कन्दो यस्य ।)
शृङ्गनम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

शिखाककः, पुं, काकपत्रः। इति हेमचन्द्रः ॥

शिखातरुः, पुं, (शिखायाः दीपशिखायास्तु-
रिव ।) दीपवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिल-
सुज इति भाषा ॥

शिखाधरः, पुं, (शिखाया धरः ।) मयूरः। इति
शब्दमाला ॥ मञ्जुशोः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

शिखाधारः, पुं, (शिखां धरतीति । ध + अण् ।)
मयूरः। इति शब्दरत्नावली ॥

शिखास्रलं, स्त्री, (शिखायुक्तं स्रलं यस्य ।) शृङ्ग-
नम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

शिखालुः, पुं, मयूरशिखा। इति राजनिर्घण्टः ॥

शिखावती, स्त्री, (शिखा विद्यतेऽस्याः। शिखा +
मनुप् । मस्य वः। स्त्रियां डीप् ।) स्त्री। इति
शब्दचन्द्रिका ॥

शिखावरः, पुं, (शिखा विद्यते अस्य । शिखा +
“हन्तशिखात् संज्ञायाम् ॥” ५।२।१३३।
इति वल्च । रस्य लत्वम् ।) पनसवृक्षः। इति
शब्दमाला ॥

शिखावलः, पुं, (शिखा विद्यतेऽस्य । शिखा +
“हन्तशिखात् संज्ञायाम् ॥” ५।२।१३३।
इति वल्च ।) मयूरः। इत्यमरः ॥ (शिखावल्-
नगरम् । शिखावला स्थूला । इति काशिका ॥)

शिखी

शिखावला, स्त्री, (शिखा + वलच् । टाप् ।)
 मयूरशिखा । इति राजनिर्घण्टः ।
 शिखावान्, [न] पुं, (शिखा विद्यतेऽस्य । शिखा
 + मतप् । मस्य वः ।) अपिः । चित्रकटुचः ।
 इत्यमरः । केतुयष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥
 शिखायुक्ते, त्रि । (यथा, मग्नौ । १ । ३८ श्लोके ।
 “केतवः शिखावन्नि ज्योतीषि ।” इति मेधा-
 तिलिङ्गकौ)
 शिखावृचः, पुं, (शिखाया वृचः इव ।) दीपवृचः ।
 इति शिखातन्त्रशब्ददर्शनात् ॥
 शिखावृद्धिः, स्त्री, (शिखिव वृद्धिर्यस्याः ।) कायिका
 वृद्धिः । प्रात्यक्षिकदेयलाभः । इति स्मृतिः ॥ *
 शिखिकण्ठं, स्त्री, (शिखिनो मयूरस्य कण्ठ इव
 आकृतिर्यस्य ।) तुल्यम् । इति रत्नमाला ॥
 शिखिग्रीवं, स्त्री, (शिखिनः ग्रीवेव आकृतिर्यस्य ।)
 तुल्यम् । इत्यमरः ॥
 शिखिध्वजः, पुं, (शिखिनो वज्रध्वज इव ।) धूमः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (शिखी मयूरो ध्वजो
 यस्य ।) कार्तिकेयः । इति शब्दरत्नावली ॥
 शिखिनी, स्त्री, (शिखा विद्यतेऽस्याः । इतिः ।
 स्त्रियां ङीप् ।) मयूरशिखा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 शिखिपुच्छं, स्त्री, (शिखिनः पुच्छम् ।) मयूर-
 पिच्छम् । यथा,—
 “शिखण्डोऽस्त्री पिच्छवर्धे शिखिपुच्छशिख-
 ण्डके ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 शिखिप्रियः, पुं, (शिखिनः प्रियः ।) लघुवदरः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 शिखिमण्डलः, पुं, वरुणवृचः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 शिखिमोदा, स्त्री, (शिखिनं मोदयतीति । सुट् +
 णिच् + अच् । टाप् ।) अजमोदा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 शिखियुपः, पुं, शीकारो ऋगः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 शिखिवर्द्धकः, पुं, (शिखिनं जठराग्निं वर्द्धयतीति ।
 वृध् + ण्वल् ।) कुम्भाक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
 शिखिवाहनः, पुं, (शिखी वाहनं यस्य ।) कार्ति-
 केयः । इत्यमरः ॥
 शिखिव्रतं, स्त्री, (शिखिनो व्रतम् ।) व्रतविशेषः ।
 यथा,—
 अश्लोवाच ।
 “वक्ष्ये प्रतिपदादीनि व्रतानि व्यास श्रूयताम् ।
 प्रतिपदिकभक्ताशी समाप्ति कपिलाप्रदः ।
 वैश्वानरपदं याति शिखिव्रतमिदं स्मृतम् ॥”
 इति मातङ्ग १२६ अध्यायः ॥
 शिखी, [न] पुं, (शिखास्यास्तीति । शिखा +
 “श्रीह्लादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति इतिः ।)
 मयूरः । (यथा, इन्द्रहस्तं हितायाम् । ३ । २८ ।
 “शिखिपत्रनिभः सज्जितं न करोति द्वाद-
 शाब्दानि ॥”)

शिख्यां

अपिः । (यथा, महाभारते । ४ । ५१ । ६ ।
 “खड्गो च ध्वनी च विभाति पाथः
 शिखी वृत्तः सुगभिरवाप्यविक्रतः ॥”)
 चित्रकटुचः । इत्यमरः । बलीवर्द्धः । शरः ।
 केतुयष्टः । इमः । कुकुटः । इति मेदिनी ॥
 घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥ अजलोमा । इति
 रत्नमाला । सितावरः । मेथिका । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ पर्वतः । ब्राह्मणः । दीपः । इति
 केचित् ॥ शिखायुक्ते, त्रि । इति मेदिनी ॥
 शिख्युः, पुं, (शिखे स्वल्पेपि वायौ । शी + “जच्-
 द्यञ्च ।” उणा० ४ । १०२ । इति कः । इत्यो गुमा-
 गमश्च ।) शाकम् । इत्यमरः ॥ वृचविशेषः ।
 शिखिना इति भाषा । तत्पर्यायः । हरित-
 शाकः २ शाकपत्रः ३ सुपत्रकः ४ उपदंशः ५
 चमादंशः ६ कोमलपत्रकः ७ बहुमूलः ८
 दंशमूलः ९ तीक्ष्णमूलः १० । अस्य गुणाः ।
 कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
 वातकफसुखजाघ्रणदोषहरत्वम् । दीपनत्वम् ।
 रुच्यत्वञ्च । तस्य पत्रशाकगुणाः । रुच्यत्वम् ।
 वातकफज्वमिनाशित्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
 दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । पाचनत्वञ्च ॥ * ॥
 अपि च ।
 “शोभाञ्जनो नीलशिख्युक्तीक्ष्णागन्धो जनप्रियः ।
 सुखमोदः क्षणशिख्युश्चक्षुष्यो वचिराञ्जनः ॥
 शोभाञ्जनस्तीक्ष्णकटुः स्वादूष्णः पिच्छिलक्षया ।
 जन्तुवातार्तिशूलप्रक्षक्षुष्यो रोचनः परः ॥ * ॥
 श्वेतशिख्युः सुतीक्ष्णः स्यात्सुखभङ्गः सिताङ्गयः ।
 सन्मलः श्वेतमरिचो रोचनो मधुशिख्युकः ॥
 श्वेतशिख्युः कटुस्तीक्ष्णः शोफानिलनिवृत्तनः ।
 अङ्गयथाहरो रथ्यो दीपनो सुखजाघ्रतु ॥ * ॥
 रक्तको रक्तशिख्युः स्यात्सुधुरो बहुलच्छदः ।
 सुगन्धः केशरी सिंही ऋगारिश्च प्रकी-
 णितः ॥
 रक्तशिख्युर्महावीर्यो मधुरश्च रसायनः ।
 शोफाभानसमीरान्पित्तश्लेष्मापसारकः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 (बाणप्रस्थाश्रमिणां तद्गच्छानिविधौ यथा मग्नौ ।
 ६ । १४ ।
 “वर्जयेत्सधुर्मासञ्च भौमानि कवकानि च ।
 भूस्तृणं शिख्युश्चैव श्लेष्मातकफजानि च ॥”
 “शिख्युं वाङ्गीकेशु प्रसिद्धं शाकम् ॥” इति
 मेधातिलिङ्गकौ)
 शिख्युं, स्त्री, (शिख्योर्जायते इति । जन + उः ।)
 शोभाञ्जनबीजम् । तत्पर्यायः । श्वेतमरिचमूर ।
 इत्यमरः ॥ शिख्युभवे, त्रि ॥
 शिख्युबीजं, स्त्री, (शिख्योर्बीजम् ।) शोभाञ्जन-
 बीजम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 शिख, इ आत्रायि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०
 पर०-सक०-सेट् ।) इ, शिख्यते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 शिख्यां, स्त्री, (शिख + आणकः । पृषोदरादित्वात्
 कलोपः । इत्युणादिसौ । उज्ज्वलश्चः । १५८१ ।)

शितं

काचपत्रम् । लोहमलम् । नाविकामलम् ।
 इति मेदिनी ॥ शिख्ये इति भाषा ॥
 शिख्याणकः, पुं, (शिख्यते इति । शिख + “आणको
 लघुश्लिषिधाञश्चः ।” उणा० ३ । ८३ । इति
 आणकः ।) श्लेष्मा । इत्युणादिकोषः ॥
 शिख्याणकः, पुं, स्त्री, (शिख + आणकः ।) नाविका-
 मलम् । इत्युणादिकोषः ॥
 शिख्यितं, त्रि, (शिख + क्तः ।) व्रतम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 शिख, इ ल कि ड अस्मृत्तध्वनौ । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (चुरा०-पक्षे भा०-अदा० च-आत्म०-
 अक०-सेट् ।) अस्मृत्तध्वनिरिह भूषणकर्तृक
 यव । भूषणानाम् शिख्यितमित्यमरान् । इ,
 शिख्यते । ल ड, शिख्यते । कि ड, शिख्यते
 शिख्यते मञ्जीरम् । तालेः शिख्यते लघुभूषणै-
 र्नामितः कान्तयाने इत्यत्र शिख्यदिति गणकृता-
 नित्यत्वादिति रमानाथः । वस्तुस्तु शिख्यते
 शिख्यः पश्चादित्वाद् न ततः शिख्य इवाचरतीति
 कौ शिख्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 शिख्या, स्त्री, (शिखि अथक्तशब्दे + “गुरोश्च
 हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इत्यः । टाप् ।) भूषण-
 शब्दः । इति शब्दरत्नावली ॥ धनुर्गुणः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 शिख्यितं, स्त्री, (शिख + क्तः ।) भूषणध्वनिः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा,—
 “नखानि विभुषणक्या विरचिणी करेणावृणोत्
 ततः किशलयभमान् स्वयमथाचिपहूरतः ।
 ततो वलयशिख्यितं भमरगुञ्जिताश्लेषया
 उचूरिति कुङ्कुरध्वनिधिया ततो मूर्च्छिता ॥”
 इत्युङ्गटः ।)
 शिख्यिनी, स्त्री, (शिख्यति आलक्ष्यतुक्ता शब्दा-
 यते इति । शिख्य + णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।)
 धनुर्गुणः । इत्यमरः ॥ नूपुरः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 शिख्यी, [न] त्रि, भूषणशब्दविशिष्टः । शिख्या
 विद्यतेऽस्य इत्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 शिष्ट, अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) श्रेष्ठति खलं लोकः । इति
 दुर्गादासः ॥
 शिख्याकी, स्त्री, खाद्यद्रव्यविशेषः । यथा,—
 “शिख्याकी राजिकायुक्तेः स्यात्सुखकदम्बदेः ।
 सर्वपखरसैर्वापि शालिपिष्टकसंयुतेः ।
 शिख्याकी रोचनी गुर्वो पित्तश्लेष्मकरी स्मृता ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 शितं, त्रि, (शी तनूकरणे + क्तः । “शास्त्रोरन्व-
 तरस्याम् ।” ७ । ४ । ४१ । इति इकारादेशः ।)
 दुर्ज्वलः । निशितः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 रथौ । ६ । ४२ ।
 “धारां शितां रामपरन्धस्य
 सन्भावयत्युत्पलपत्रसाराम् ॥”)
 शिशः । इति विश्वः ॥ (पुं, विश्वामित्रगोत्रीय
 ऋषिः । यथा, महाभारते । १३ । ४ । ५३ ।

“आङ्गिनी नैकहृक् चैव श्रिजायूपः श्रितः शुचिः ॥”
श्रितहः, स्त्री, श्रितहनदी । इत्यमरः ॥ श्रितलज् इति ख्याता ॥ चौरमोरटः । इति रत्नमाला ॥ श्रितशूकः, पुं, (श्रितं निश्रितं शूकं यस्य ।) यवः । इत्यमरः ॥ इत्यादिरित्येके इति भरतः ॥ गोधूमः, पुं, न त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रितिः, त्रि, (श्रतिः सौत्री घातुः + “क्रमितमिश्रितस्तम्भामत इह ॥” उणा० ४ । १२१ । इति इन् । क् च क्तिन् । अत इकारश्च ।) शूलः । कण्ठः । (यथा, साधे । १५ । ४८ । “श्रितितारकानुमितत्वान्नयनमरुणीकृतं क्रुधा ॥”) भूर्जटचे, पुं, इति मेदिनी । यथा च । “श्रितिच्छिद्यु सिते कृष्णे भूर्जे सारंगेपि च द्वयोः ॥” इति शब्दरत्नावली ॥ श्रितिकण्ठः, पुं, (श्रितिः कण्ठे यस्य ।) शिषः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । ३ । १२ “यासां व्रजङ्गिः श्रितिकण्ठः । मखितं नभो विमानैः कलहंसपाण्डुभिः ॥”) दाह्यहपची । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६० । ६ । “यदासु तानु वितुहन्ते वयांसि तथा यथाः श्रितिकण्ठाः पतङ्गाः ॥”) श्रितिचारः, पुं, शाकविशेषः । यथा,— “श्रितिचारः सुतपुत्रो वितन्नं सुनिधसकम् ॥” इति जटाधरः ॥ श्रितिच्छदः, पुं, (श्रिती छदी यस्य ।) हंसः । इति शब्दरत्नावली ॥ श्रितिपञ्चः, पुं, (श्रिती शुक्लौ पञ्चौ यस्य ।) हंसः । इति शब्दरत्नावली ॥ श्रितिसारकः, पुं, (श्रितिः सारो यस्य ।) तिन्दुवृक्षः । इत्यमरः ॥ श्रियलं, त्रि, (अथ + “अजिरश्रिशिरश्रियलेति ॥” उणा० १ । ५४ । इति किरच्-प्रत्ययेन साधुः ।) अथः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ४ । २८ । १५ । “श्रियलावयवो यच्चि गन्धर्वैर्हृतपौरुषः ॥”) श्रियलं, स्त्री, (अथ + किरच् ।) मन्धवन्धनम् । मन्धरत्वम् । इति संज्ञिसारोणादित्थः ॥ संयोगविशेषः । यथा,— “प्रचयः श्रियलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्वते ॥” इति भाषापरिच्छेदः ॥ “प्रचय इति मूले श्रियलाख्य इति किञ्चिदवयवावच्छेदेनावयवान्तरसंयोगिनि महत्त्ववति अवयवे वर्णमानः संयोगः प्रचय इत्येके । अत्र महत्त्वपदं न देयं परमाणुसंयोगस्य प्रचयत्वेऽपि न चतिरित्यन्वे । भूयोऽवयवावच्छेदेनावयवान्तरसंयोगिन्यवयवे वर्णमानः संयोगः प्रचयः तेन परमाणुसंयोगो ह्यणुकसंयोगो वा न प्रचय इत्यपरे ॥” इति सिद्धान्तसुक्तावली-टीकादिनकरी ॥

श्रिनिः, पुं, अक्षयभेदः । इत्युणादिकोवः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४ । ३० । “अक्रूरः कृतकर्मा च सत्यकच श्रिनेः सुतः ॥”) श्रिनेर्नमा, [ऋ] पुं, सात्विकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रिपविष्टः, पुं, श्रिपविष्टः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ श्रिपिः, पुं, रश्मिः । यथा,— “श्रित्यान् श्रयनयोगाच्च श्रिपिवारि प्रचक्षते । तत्पानादक्षणाच्चैव श्रिपयो रश्मयो मताः । तेषु प्रवेशान् विश्वेशः श्रिपिविष्ट इहोच्यते ॥” इति यासवचनम् ॥ श्रिपिविष्टः, पुं, खलतिः । दुःखस्मा । महेश्वरः । इत्यमरः ॥ कुहो । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ अस्य रूपान्तरम् । श्रिपविष्टः । श्रिपिविष्टः । इत्यमरटीका । विष्णुः । यथा,— “नैकरूपो वृहस्पः श्रिपिविष्टः प्रकाशनः ॥” इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रं रमानाथश्च ॥ (पशुपविष्टे, त्रि । यथा, भागवते । ४ । २३ । ३५ । “पुरीडाशं निरवपन् श्रिपिविष्टाव विष्णवे ॥” “श्रिपियु पशुयु यज्ञरूपेण प्रविष्टाय । तथाच श्रुतिः यज्ञो वै विष्णुः पशवः श्रिपिः यज्ञ एव पशुयु प्रतिष्ठन्तीति ॥” इति श्रीधरस्वामी ॥) श्रिप्रः, पुं, सरोवरविशेषः । यथा,— “एवं विवाह्य विधिवन् सौवर्ग्यं मानसाचले । अरुन्वतीं वशिष्ठस्तु भोदमाप तथा सह ॥ तत्र यन् पतितं तीर्थं मानसाचलकन्दरे । विवाहावभृताथार्थं श्रान्धर्षं वसुधाकृतम् ॥ ब्रह्मविष्णुमहादेवपाणिभिः समुदीरितम् । तत्तीर्थं सप्तधा भूत्वा पतितं मानसाचलात् ॥ हेमाद्रेः कन्दरे सानौ सरस्याश्च पृथक् पृथक् । तत्तीर्थं पतितं श्रिप्रै देवभोग्ये सरोवरे । तेन श्रिप्रा नदी जाता विष्णुना प्रेरिता च्छितिम् ॥” इति कालिकापुराणे २३ अध्यायः ॥ श्रिपा, स्त्री, नदीविशेषः । यथा,— “तनो हिमवतः प्रस्थे प्रतीच्यां तत्पुरस्य च । श्रिप्रं नाम सरः पूर्णं दृशुर्दृष्टिगादयः ॥ तद्रहस्यानमासाद्य ब्रह्मशक्रादयः सुराः । उपविष्टा यथान्यायं पुरस्कृत्य महेश्वरम् ॥ तं श्रिप्रसंज्ञकासारं मनोज्ञं सर्वदेहिनाम् । श्रितामलजलं सर्वैर्गङ्गेर्मानससस्मिन् ॥ दृष्ट्वा चयं हरस्तस्मिन् सौख्यकोऽभूदवेक्ष्यते । श्रिप्रां नाम नदीं तस्मान्नःखतां दक्षिणोद्दिशम् । गच्छन्तीश्च ददर्शासौ पावयन्तीं जगज्जानम् ॥” इति कालिकापुराणे १६ अध्यायः ॥ (हनुः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ६५ । १० । “उत्तिष्ठमोजसा सह पीत्वीं श्रिप्रे अवेपयः ॥” “श्रिप्रे हनु ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥) श्रिफः, पुं, श्रिफा । इत्यमरटीकायां विद्याविभोदः ॥ श्रिफा, स्त्री, वृक्षाणां जटाकारमूलम् । श्रिकब् इति ख्यातम् । तत्पर्यायः । जटा २ । इत्य-

मरः ॥ मूलम् ३ । इति जटाधरः ॥ नदी (यथा, ऋग्वेदे । १ । १०४ । ३ । “हते ते स्यातां प्रवये श्रिफायाः ॥” “श्रिफायाः श्रिफा नाम नदी तस्याः ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥) मांसिका । माता । इति मेदिनी ॥ श्रतपुष्या । हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ पद्मकन्दः । इति सुकृतधृतस्वामी ॥ (लता । इति मेधातिथिः ॥ यथा, मार्गौ । ६ । २३० । “श्रिफाविदलरञ्जाद्यैर्विदध्यान्नृपतिर्दमम् ॥”) श्रिफाकः, पुं, (श्रिफा इव । कन् ।) पद्ममूलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ श्रिफाकन्दः, पुं, (श्रिफायुक्तः कन्दो यस्य ।) पद्ममूलम् । तत्पर्यायः । करहाटः २ । इत्यमरः ॥ श्रिफाकः, इ । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्मकन्दः ४ कर्कटः ५ । इति जटाधरः ॥ श्रिफा इ कन्दः ७ । इति सुकृतधृतस्वामी ॥ श्रिफाधरः, पुं, (श्रिफाया धरः ।) शाखा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्रिफारुहः, पुं, (श्रिफाया रोहतीति । रुह + कः ।) वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रिम्बि, स्त्री, क्षुपविशेषः । चाङ्गोनि इति हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । मतिदा २ बल्या ३ पङ्क्याहारिणी ४ द्रव्यज्ञी ५ वातघ्नी ६ गुण्डपुष्पी ७ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातघ्नमूलनाशित्वम् । रसायने युक्ता चेत् देहद्राढ्यकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रिम्बः, पुं, चक्रमर्कः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्रिम्बा, स्त्री, (श्रिम्ब + टाप् ।) कलयादित्वक् । सुंटी इति हिमूडा इति च भाषा । तत्पर्यायः । समी २ । इत्यमरः ॥ सिम्बा ३ सिम्बी ४ श्रिम्बी ५ श्रिम्बिका ६ शमी ७ सिम्बिका ८ श्रिम्बिः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ श्रिमिः १० । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रिम्बिः, स्त्री, श्रिम्बा । इति हेमचन्द्रः ॥ एरका । इति भावप्रकाशः ॥ श्रिम्बिकः, पुं, कण्यसुत्रः । यथा,— “कण्यं प्रवरवासन्तहरिमन्थजश्रिम्बिकाः ॥” इति हेमचन्द्रः ॥ श्रिम्बिका, स्त्री, (श्रिम्बि + कन् । टाप् ।) श्रिम्बा । इति शब्दरत्नावली ॥ श्रिम्बिपर्यिका, स्त्री, (श्रिम्बिपर्यी + स्वार्थे कन् ।) सुत्रपर्यी । इति रत्नमाला ॥ श्रिम्बिपर्यी, स्त्री, (श्रिम्बेः पर्यमिव पर्यमस्याः । डीप् ।) सुत्रपर्यी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्रिम्बी, स्त्री, (श्रिम्बि + पक्षे डीप् ।) श्रिम्बा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १११ । “सुम्बाने कच्छगुच्छानां श्रिम्बीरमुजलोचने ॥”) सुत्रपर्यी । कपिकच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रिरः, पुं, पिप्पलीमूलम् । इति मेदिनी । मक्षकम् । इति जटाधरः ॥ (यथा,—

शिरस्त्रा

“पिङ्गं दद्यात् गयाशिरः ।” इति वायुपुराणम् ।
 “शिरः वाटी शिरोरुक्मो रजोवाटी रजस्तथा ।”
 इति कौषाण्णरम् ।” ग्रन्था । अजगरः । इति
 चंदिप्रसारोणादित्तः ।
 शिरः, [सु] कौ, (श्रि + “अयतेः स्त्राङ्गे शिरः
 क्तिच् ।” उणा० १४ । १६३ । असुन् । सच कित् ।
 धातोः शिरादेशच् ।) शिखरम् । (यथा,
 महाभारते । ४ । ०३ । २ ।
 “यथा वज्रस्य वै दीर्घं पद्मस्य महच्छिरः ।”)
 मस्तकम् । इत्यमरः । (यथा, लक्ष्मीचरित्रे ।
 “शिरः सपुष्पं चरन्तौ सुपूजितौ ।”)
 तच्च मासमात्रेण भवति । इति सुखबोधः ।
 तन्नोन्ननाशकौषधम् । यथा,—
 “शिरोरोगहरं लेपात् गुग्गुलुं सकाञ्जिकम् ।”
 इति गारुडं १०० अध्यायः ।
 प्रधानम् । (यथा, भागवते । ५ । १४ । ४५ ।
 “योगाय सांख्यशिरसे प्रकृतीश्वराय ।”)
 मेवायम् । इति मेदिनी ।
 शिरःकपालौ, [नृ] पुं, (शिरःकपालोऽस्यास्तीति ।
 इति ।) नरमस्तककपालधारी सञ्जासौ । इति
 केचित् ।
 शिरःफलः, पुं, (शिरस्तुल्यं फलं यस्य ।) नारि-
 केलः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 शिरःमूलं, कौ, (शिरसः मूलम् ।) मस्तक-
 वेदनारोगः । (यथा, कथासरित्सागरे । १३ ।
 १५५ ।
 “प्रातः सोऽपि शिरःमूलव्यपदेशेन वेदनम् ।
 कृत्वा प्रच्छाद्यामास ललाटतटमङ्कितम् ।”)
 तस्यौषधं यथा,—
 “श्वेतापराजितामूलं पिप्पलीमुष्णसंयुतम् ।
 परिपिष्टं शिरोवेपात् शिरःमूलविनाशनम् ।”
 इति गारुडं १०० अध्यायः ।
 शिरःकः, पुं, (शिरास्त्रायते इति । जन + कः ।)
 केशः । इति शब्दरत्नावली ।
 शिरसिजः, पुं, (शिरसि जायते इति । जन +
 डः ।) केशः । इति जटाधरः । (यथा,
 माघे । ७ । ६२ ।
 “अथशिरसिजपाशपातभारा-
 दिव नितरां नतिमद्भिरंसभागैः ।”)
 शिरसिबद्धः, पुं, (शिरशि रोहतीति । बद्ध +
 कः ।) केशः । इति शब्दरत्नावली ।
 शिरस्कं, कौ, शिरस्त्रायम् । इति हेमचन्द्रः ।
 शिरःसम्बन्धिनि, त्रि ।
 शिरस्कं, कौ, (शिरस्त्रायते इति । ज्ञे + कः ।)
 शिरोरश्मिचक्राहः । टोप इति स्थातः । इत्य-
 मरभरतौ । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४७ ।
 “वज्रमनु मध्येऽश्ववाराणां वृत्त्यन्वयाप्रवाजिना ।
 वज्रगाङ्गेनोदहृत्कम् शिरस्कं वामपाणिना ।”)
 शिरस्त्राहं, कौ, (शिरस्त्रायते अनेन । ज्ञे +
 क्त्वाट् ।) शिरोरश्मिचक्राहः । खोपका इति
 टोप इति च भाषा । तत्पर्यायः । शीर्षण्यम् २
 शीर्षकम् ३ शिरस्कम् ४ । इति हेमचन्द्रः ।

शिरोधः

शिरस्कम् ५ । इत्यमरः । (यथा, रघौ ।
 ४ । ६४ ।
 “अपनीतशिरस्त्राहाः शेषास्तं शरयं ययुः ।”)
 शिरस्यः, पुं, (शिरस् + “शाखादिभ्यो यत् ।”
 ५ । ३ । २०३ । इति यत् ।) विशदकचः ।
 तत्पर्यायः । शीर्षण्यः २ । इत्यमरः । इति स्वतः
 ज्ञानादिना वा निर्मले अन्वोन्वाचंष्टुक्ते केषु ।
 इति भरतः ।
 शिरा, स्त्री, धमनिः । इति मेदिनी । शिर इति
 भाषा । अस्याः पर्यायादिकं नाडीशब्दे द्रष्ट-
 यम् ।
 शिरापत्रः, पुं, (शिरायुक्तं पत्रं यस्य ।) हिमाल-
 टचः । इति राजनिर्घण्टः । कपित्थः । इति
 शब्दचन्द्रिका ।
 शिरालं, कौ, (शिराः सन्ति अस्त्यः । “प्राणि-
 स्थादातो लक्ष्यतरस्याम् ।” ५ । २ । ६६ ।
 इति जच् ।) कर्मेरङ्गम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका । (शिरायुक्ते, त्रि । यथा, भट्टौ ।
 २ । ३० ।
 “आपिङ्गुचोर्हृशिरस्यबालेः
 शिरालजङ्घैर्गिरिङ्गुटदग्नेः ।”)
 शिरालकः, पुं, (शिराल इव । कन् ।) अस्थिभङ्ग-
 टचः । इति शब्दचन्द्रिका । हाडभाङ्गा इति
 भाषा ।
 शिरावृत्तं, कौ, वीचकम् । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 शिरिः, पुं, (श्रव्यात्वेन + “कृगृष्टृपृङ्कुटिभिर्दिहि-
 दिभ्यश्च ।” उणा० ४ । १४२ । इति इः । स च
 कित् ।) खड्गः । शरः । शिखः । इत्युणादि-
 कौषः । शूलभः । इति सिद्धान्तकौमुदासुणादि-
 ट्तिः ।
 शिरोधः, पुं, (श्रव्याति भ्रष्टति न्यायतीति । श्रु +
 “श्रृष्टृभ्यां क्तिच् ।” उणा० ४ । २७ । इति
 ईषन् सच कित् ।) खनामस्यातट्टचः । (यथा,
 कुमारः । ५ । ४ ।
 “पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं
 शिरोधपुष्पं न पुनः पतजिजः ।”)
 तत्पर्यायः । कपीतनः २ भङ्गिलः ३ । इत्य-
 मरः । भङ्गिरः ४ भङ्गीरः ५ भङ्गीलः ६ ।
 इति तट्टीका । नटुपुष्पः ७ शुक्रतरः ८ विष-
 नाशनः ९ । इति रत्नमाणा । शीतपुष्पः १०
 भङ्गिकः ११ खगोपुष्पकः १२ शुक्रैष्टः १३ वृष्ट-
 पुष्पः १४ विषहन्ता १५ सुपुष्पकः १६ उहा-
 नकः १७ शुक्रतरः १८ कोमशपुष्पकः १९
 कपीतकः २० कलिङ्गः २१ श्यामलः २२
 शङ्खनीफलः २३ मधुपुष्पः २४ टत्तपुष्पः २५ ।
 पुस्तकान्तरे शिखिनीफलः २६ भङ्गी २७ प्रवगः
 २८ शुकपुष्पः २९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 शीतत्वम् । विषवातपामासकुष्ठकृत्तिलगद्दोष-
 नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । अपि च ।
 “शिरोधो भङ्गिलो भङ्गी भङ्गीरश्च कपीतनः ।
 शुकपुष्पः शुक्रतरमृदुपुष्पः शुकप्रियः ।

शिरोधः

शिरोधो मधुरोऽगुण्यस्तुक्त्तुच तुवरो जङ्घुः ।
 दोषशोथविषपैत्रः काशत्रयविषापहः ।”
 इति भावप्रकाशः । * * *
 कण्टकशिरोधस्य पर्यायः ।
 “कटभी किञ्चिद्दीप्तेता महाश्वेता च रोहिणी ।”
 इति रत्नमाणा । * * *
 अस्य गुणाः ।
 “शिरोधो विषवोसर्पस्त्रिद्वगद्दोषशोथजित् ।”
 इति राजवल्लभः ।
 शिरोधपत्रिका, स्त्री, (शिरोधस्य पत्रमिष पत्र-
 मस्याः । ततः स्वार्थं कन् । टापि अत इत्वम् ।)
 श्वेतकिञ्चिद्दी । इति राजनिर्घण्टः ।
 शिरोधहं, कौ, (शिरसो यद्दम् ।) अङ्गालिको-
 परिशद्दम् । तत्पर्यायः । चन्द्रशाला २ । इति
 हेमचन्द्रः ।
 शिरोध्रीवं, स्त्री, शिरश्च ग्रीवा च इयोः समा-
 हारः । यथा । इन्द्रे कर्त्तव्यं अथर्वीभावश्च क्रीवे
 स्यात् इन्द्रस्य समासस्य एकत्वं समाहारइन्द्र
 इत्यर्थः । यथा, वाक्यचं श्रीमन्मं पाणिपदं
 शिरोध्रीवम् । इति कौवल्लभस्य गृहटीकायां
 भरतः ।
 शिरोधरा, स्त्री, (शिरसो धरा ।) ग्रीवा । इति
 हेमचन्द्रः । (यथा, भागवते । ३ । १७ । १० ।
 “सङ्गीतवन्दोदनवदुममय्य शिरोधराम् ।
 यतुचन् विविधा वाचो यामसिंहास्तनस्ततः ।”
 कौवल्लभेऽपि दृश्यते । यथा, तत्रैव । ३ ।
 १३ । ३७ ।
 “दीक्षाशुक्लोपसद्ः शिरोधरम् ।”)
 शिरोधिः, स्त्री, (शिरो धीयते अथवा । धा +
 “कर्मण्यधिकरथे च ।” ३ । १ । ६३ । इति किः ।)
 ग्रीवा । इत्यमरः ।
 शिरोमणिः, पुं, स्त्री, (शिरसो मणिः ।) मस्तक-
 धार्यरत्नम् । तत्पर्यायः । चूडामणिः २ शिरो-
 रत्नम् ३ । इति शब्दरत्नावली । पङ्कितस्य
 उपाधिविशेषश्च । (इत्योऽवहाहरणम् । यथा,—
 “यस्य सांसारिकी चिन्ता चिन्ता चिन्तामथैः
 कुतः ।
 तथैव हि शिरः कल्पः क शिरोमणिधारणम् ।”
 इत्युद्भटः ।)
 शिरोमर्मा, [नृ] पुं, (शिर एव मर्मे जीवाधानं
 यस्य ।) मूकरः । इति हेमचन्द्रः ।
 शिरोरत्नं, कौ, (शिरसो रत्नम् ।) शिरोमणिः ।
 इत्यमरः ।
 शिरोरजा, स्त्री, (शिरशि रजतीति । रज +
 कः । टाप ।) सप्तपर्णट्टचः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः । मस्तकरोमश्च ।
 शिरोरट्ट, [हृ] पुं, (शिरसि रोहतीति । बद्ध +
 क्तिप् ।) केशः । इति शब्दरत्नावली ।
 शिरोरट्टः, पुं, (शिरसि रोहतीति । बद्ध + कः ।)
 केशः । इत्यमरः । (यथा, भागवते । ४ ।
 २० । ४४ ।
 “श्रीरवावा व्रतक्षामा वैशीभूतशिरोरट्टा ।”)

शिर्रो

* शिर्रो रोगः, पुं, (शिरसो रोगः ।) मस्तकपीडा ।

श्रया,—
अथ शिर्रो रोगाधिकारः । अत्र शिर्रो रोगस्य निदानं संख्यायाः ।
“शिर्रो रोगास्तु जायन्ते वातपित्तकफैस्त्रिभिः । सन्निपातेन रक्तेन च येन त्रिभिस्तथा ।
सूर्यावर्त्तनन्वातशंखकाहाविभेदकाः । एकादशविधस्यास्य लक्षणानि प्रचक्षते ॥”
शिर्रो रोगा अत्र शिर्रो रोगः मूलरूपा रोगभिधायते । वातपित्तकफैस्त्रिभिः । ननु वातपित्तकफैरिद्युक्ते तन्नित्यबोधत् । किमर्थं त्रिभिरिति पदम् । वातपित्तकफानां पृथक्कारणत्वबोधनार्थम् । तर्हि सर्वं एव शिर्रो रोगाः सन्निपातसमुद्भावा इति कथम् । तदा वातादय उच्यन्तया पृथक्कारणानि बोद्धव्यानि । अथेव रसादिचयेन ॥ * ॥ वातिकस्य लक्षणमाह ।
“यस्यानिमित्तं शिरसो रजस भवति तीव्रा निशि चातिमात्रम् बन्धोपतापैः प्रथमश्च यत्र शिर्रोभितापः स समीरयेन ॥”
भवेदिति विशेषः । अनिमित्तं अतर्कितविप्रलक्षणमित्तम् । निशि चातिमात्रं रात्रौ शीथेन रोगाधिक्यात् । प्रतापः खेदनम् । शिर्रोभितापः शिरःपीडा ॥ * ॥ पौतिकमाह ।
“यस्योष्णमङ्गारचितं यथैव भवेच्छिर्रो रोगो नाशनाशम् । शीतेन रात्रौ च भवेच्छमश्च शिर्रोभितापः स तु पित्तकोपात् ॥”
इत्यतीत्यार्थत्वात् ॥ * ॥ श्लेष्मिकमाह ।
“शिर्रो भवेद्यस्य कफोपदिग्धं शुद्धं प्रतिशब्दमथो हिमश्च । सनाशनासावदनश्च यस्य शिर्रोभितापः स कफप्रकोपात् ॥”
कफोपदिग्धं अन्तःकफजितम् । प्रतिशब्दं क्षब्दशिरम् ॥ * ॥ सान्निपातिकमाह ।
“शिर्रोभितापे पित्तप्रवृत्ते सर्वान्घि लिङ्गानि समुद्भवन्ति ॥”
रक्तजमाह ।
“रक्तात्मिकः पित्तसमानलिङ्ग-स्यर्शासहस्रं शिरसो भवेत् ॥”
पौतिकदुभेदकलिङ्गमाह । शिरःस्यर्शासहस्रमिति ॥ * ॥ अयजमाह ।
“वसावलासत्तसम्भवानां शिरोगतानामितिसंचयेन चयप्रवृत्तिः शिरसोभितापः कष्टो भवेदुपबन्धोऽतिमात्रम् ॥”
सतसम्भवं रक्षिरम् । कष्टः कङ्कशाध्यः ।
“असो भ्रमति तुदीत शिर्रो विधाननेचला । नृच्छा गात्रावसादश्च शिर्रो रोगे चयात्मिके ॥”
क्षमिजमाह ।
“नित्युद्यते यस्य शिर्रोभितापं संभक्षमात्रं स्फुरतीव चान्तः ।

शिर्रो

प्राणाच्च गच्छेद्दधिरं सपूर्यं शिर्रोभितापः त्रिभिः सचौरः ॥”
संभक्षमात्रं क्षमिभिरिति शेषः । प्राणाचेति चकारेण क्षमिनिर्गमोऽपि बोध्यते ॥ * ॥ सूर्यावर्त्तमाह ।
“सूर्योदयं या प्रतिमन्दमन्द-मन्निभुवं रक्तं समुपैति गाढम् । विवर्द्धते चांशुमता महेव सूर्यावर्त्तौ विनिवर्त्तते च ॥
शीतेन शान्तिं लभते च किञ्चिदुद्येन जन्तुः सुखमाप्नुयाद्वा । सर्वात्मकं कष्टमत्रं विकारं सूर्यावर्त्तं तसुदाहरन्ति ॥”
सूर्योदयमिति लक्ष्येण आरभ्यति यावत् । सूर्यस्यावर्त्तौ सूर्यस्याधोगतौ ॥ * ॥ अयनत्वात्माह ।
“दोषास्तु दुष्टाः स्वमेवमन्यां संपीथ घाटीं सरुजां सुतीव्राम् । कुर्वन्ति चोऽस्त्रिण भुवि शूद्रदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ॥
गच्छस्य पार्श्वे तु करोति कर्म्यं हनुमहं लोचनजान् विकारान् । अयनत्वात् तसुदाहरन्ति दोषत्रयोत्सं शिरसो विकारम् ॥”
एवशब्दोऽप्यर्थः । अथयानामनेकार्थत्वात् । सरुजां स्वस्य रजां यथादाहृगौरवादिरूपां दोषाः कुर्वन्ति । अयमनन्वातः । स अयनत्वात् । अस्यादियु स्थितिं करोति । विशेषतः गच्छपार्श्वे स्थितिं करोति । पीडया स्थितिं कृत्वा कम्पादौश्च करोति ॥ * ॥ शूद्रकमाह ।
“पित्तरक्तानिजा दुष्टाः शूद्रदेशे विवृच्छिताः । तीव्रवग्दाहरागं हि श्रेष्ठं कुर्वन्ति दारुणम् ॥ स शिर्रोविषवद्भेगात् निरुद्धाशु गलं तथा । त्रिरात्राञ्जीवितं हन्ति शूद्रको नाम नामतः ।
अत्राञ्जीवति भैषज्यं प्रत्याश्रयेत्यस्य कारयेत् ॥”
पित्तरक्तानिजाः अत्र कफोऽपि योग्यः । हतानुतापः कफपित्तकैरिति सुश्रुतवचनात् । विवृच्छिताः प्रवृद्धाः । स श्रेष्ठः । त्रिरात्रान् त्रिरात्रमथै मारयति ॥ * ॥ अर्द्धविभेदकमाह ।
“रुन्नाशनाद्यध्याशनावश्याप्राप्तातमैथुनेः । वेगसंधारणायासथायामैः कुपितोऽनिलः । केवलः सकफो वाहं गृह्णीत्वा शिरसो रजो । मन्याभूशूद्रकर्णाक्षिललाटाह्वेषु वेदनम् ॥
शूक्षाशनिभिर्मा कुर्वन्तीनां चोऽर्द्धविभेदकः । नयनं वायवा श्रोत्रमभिरुद्धौ विनाशयेत् ॥”
अवश्या अवश्यायः । आयासः अतिबलेन भारोदहनदिभिः । आयासः स्वल्पश्चमः । शूक्षाशनिभिर्मा शूद्रपातेनेव वक्षपातेनेव वेदनाम् ॥ * ॥ अथ शिर्रो रोगाणां चिकित्सा ।
“वातजाते शिर्रो रोगे खेदखेदं विमर्दनम् । पात्राहारोपनाहाश्च कुर्यात्तामथापहाम् ॥
जुष्टमेरुकरुखे च नामरे तत्र पेवितम् ।

शिर्रो

कटुं शिरसः पीडां भाले लेपनतो हरेत् ॥ रसः चासकुटारोत्यस्तस्य नख्यं विशेषतः । शिरःमूलं हरत्वेव विधियो नात्र संशयः ॥ * ॥ * ॥
अथ शिर्रोवक्तिविधिः ।
“आशिर्रोयापि तच्चर्मै बोद्धुंशाकुलसुच्छितम् । तेनावेष्टा शिर्रोऽधस्तात्प्रायकल्केन लेपयेत् ॥ निखलस्योपविष्टस्य तलेः कोष्ठीः प्रपूरयेत् । धारयेदावजः शान्ते यामं यामार्द्धमेव च ॥
शिर्रोवक्तिहरत्वे शिर्रो रोगं मरुद्भवम् । हनुमन्वातिककर्णातिमर्द्दितं मूर्द्धकर्म्यम् । विना भोजनमेवैव शिर्रोवक्ष्याः प्रयुज्यते ॥ दिनानि पञ्च वा सप्त रजि तत्परतोऽपि वा । ततोऽपनीतस्ते हस्तु मोचयेद्वक्तिबन्धनम् ॥
शिर्रो जलाटवदनयोवादीनि विमर्दयेत् । सुखीक्रीनाम्भसा गात्रं प्रचाल्यान्नाति यद्धितम् ॥ आमिषं चाङ्गलं पथं तत्र शाल्याद्योऽपि च । स्रगान् माघान् कुलत्यांश्च खादेद्वा निशि केवलान् ॥
कटुकोष्णान् ससर्पिष्काशुण्यं चौरं पिबेत्तथा । पित्तात्मके शिर्रो रोगे शीतानां चन्दनाम्भसाम् । कुसुदोत्पलपद्मानां स्यर्शाः सेयाश्च मासताः । सर्पिषः शतधीतस्य शिरसा धारणं हितम् ॥
रसः चासकुटारोत्यः कपूरं कुङ्कुमं नवम् । शीतं ह्यामीपयः सर्वं वदनेनानुवर्धयेत् ॥ तस्य नख्यं भिषगदद्यात् पित्तलायां शिर्रो रजि । किन्तु मस्तकमूलेषु सर्वेष्वेव हितं मतम् ॥
गुडनागरकल्कस्य नख्यं मस्तकमूलसुत् ॥ * ॥ रक्तजे पित्तवत् सर्वं भोजनानुपमेव नम् । शीतोष्णयोश्च विन्याधो विशेषो रक्तमोक्षणम् । कफजे लङ्घनं खेदो रूचोष्णेः पावकात्मिकैः ॥ सन्निपातभवे कार्या सन्निपातहरी क्रिया । पुराणसर्पिषः पार्श्वं विशेषेण दिशन्ति हि ॥
एरुकरुखं तगरं शताहा जीवन्तिका सैन्धवरात्रिके च । शूद्रं विद्धुं मधुच्छिका च विश्वीषधं कृष्णतिलस्य तैलम् ॥ अजापयस्तेलविमिश्रितश्च चतुर्गुणं शूद्ररसे विपकम् । बह्विन्द्वो नासिकयोः प्रदेयाः सर्वान्घि हन्युः शिरसो विकारान् । श्रुतांश्च केशान् पलितान्श्च दन्तान् निर्बन्धे मूलान् प्रकटीकरोति । सुपर्णयुधप्रतिमश्च चक्षुः कुर्वन्ति वाहोरधिकं बलश्च ॥”
जीवन्तिका अत्र हरीतकी प्राक्विशेषश्च । इति बह्विन्दुतेलम् ॥ * ॥
“अथये चयनाशाय कर्तव्यो हृद्दण्डो विधिः । पाने नख्यं च सर्पिः स्यादातन्मैथुनेः श्रुतम् ॥ * ॥ क्षमिले शोषणश्चाहुः शिर्यु वीजेषु लाघवम् । अजास्रयुतं नख्यं कर्णं क्षमिभूत् परम् ॥ सूर्यावर्त्तं विधातयं नख्यं कर्मादिभेषजम् । योजयेत् सगुडं सर्पिर्हृतपूर्णांश्च भक्षयेत् ॥

शिरोवे

लावणं क्षीरसर्पिर्भां पानश्च क्षीरसर्पिर्भोः ।
क्षीरपिष्टैस्तैः खेदी जीवनीयेषु शस्यते ॥
भङ्गराजसञ्ज्ञागक्षीरतुल्याकैतापितः ॥
सूर्यावर्त्तं निहन्त्याशु नस्येनैव प्रयोगराट् ॥*॥
अर्द्धावभेदेके पूर्वं केचिद्वेदी हि भेषजम् ॥
वैरेकः कायशुद्धिश्च धूपस्त्रग्भीष्मभोजनम् ।
विद्वङ्गानि तिलान् जघ्यान् समान् पिष्ट्वा

विलेपयेत् ॥

नस्यं वाप्याचरेत्स्नादहमेदं यपोहति ।
पिबेत् सशर्करं क्षीरं नीरं वा नारिकेलजम् ॥
सुश्रोतं वापि पानीयं सर्पिञ्चा नस्ततस्तथोः ॥
नस्तनः नासिकया पिबेदित्यन्वयः । तयोः
सूर्यावर्त्ताहमेदयोः ॥ * ॥
“अग्नस्वाते कर्त्तव्यः सूर्यावर्त्तहृत्तो विधिः ।
शिरायश्च कर्त्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥
आहारश्च प्रदातव्यो वातपित्तविनाशनः ।
मधुमस्तकसंयावष्टपूपैस्त्रिंशत्पतः ॥”
संयावः पक्वान्नविशेषः । अरकिया इति लोके ।
स च मधुमस्तकः मधुनोपलिप्तः । षट्पूरो-
रूपः ।

“पथ्याक्षधात्री रजनी गुडूची
भूनम्बनिम्बैः सगुडः कषायः ।
भृशकृष्णाक्षिशिरोऽर्द्धभूलं
निहान्त नासानिहितः क्षयेन ॥”

इति पथ्यादिकायः ॥ * ॥

“दाब्दी हरिद्रा मञ्जिष्ठा सनिम्बोक्षीरपद्मकम् ।
एतन्प्रलेपनं कुर्याच्छककस्य विनाशयेत् ॥
पीतलोयाभिषेकश्च श्रोतलक्ष्मीरसेवनम् ।
कल्केश्च क्षीरवृक्षाणां शकके लेपनं हितम् ॥”
मन्त्रेषु ।

“यथोमधुकमाधः स्यात् तूर्यांशस्तु विषम्भवेत् ।
तयोश्च्येन्तु सूर्यं स्यात्तच्चर्यं सधपोक्तम् ॥
नासिकाभ्यन्तरे न्यस्तं सर्वो घोरघोर्या हरत् ।
दृष्टप्रयोगो योगोऽयमगुभाविभिराहतः ॥
आर्द्रयच्छक्तिकाचूर्यं चूर्णितं नवसादरम् ।
उभयं योजितं गन्धासस्य नश्यति शीघ्रवक् ॥”

इति भावप्रकाशे शिरोरोगाधिकारः ॥

शिरोऽर्त्तः, स्त्री, (शिरसोऽर्त्तः ।) शिरःपीडा ।
इति लोके प्रसिद्धिः ॥ (यथा, कथासरित्सागरः ।
१३ । १५२ ।

“जाशरंशातिपानेन शिरोऽर्त्तं यपदिश्य च ।
प्रातः स तस्यो वस्त्रेण वष्टयित्वाङ्कुरं शिरः ॥”
शिरोवर्त्ता, स्त्री, (शिरसो वल्लोव ।) वडिचूडा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिरोऽर्त्तं, स्त्री, (शिर इव षट् ।) मरिचम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शिरोऽर्त्तफलः, पुं, (शिरमि षट् फलं यस्य ।)
रक्तापामागः । इति भावप्रकाशः ॥

शिरोवेष्टः, पुं, (शिरो वेष्टयतीति । वेष्ट + अच् ।)
उष्णीधः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शिरोवेष्टनं, स्त्री, (शिरो वेष्टयतीति । वेष्ट +
ल्युः ।) शिरःप्रावरणम् । पागुडो इति भाषा ।

शिलाज

तत्पर्यायः । उष्णीधः २ वेष्टनम् ३ वेष्टकम् ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ शिरोवेष्टः ५ चित्तो-
ष्णकः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शिरोऽर्त्तस्य, स्त्री, (शिरसोऽर्त्तस्य ।) मस्तकास्थि ।
माथार खुलि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
करोटिः २ शिरस्त्राणम् ३ शीर्षकम् ४ । इति
राजनिर्घण्टः ॥

शिल, श उञ्च् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) उञ्च् उद्धृतशस्यशेषाहर-
णम् । श, शिलति धान्यं हीनः । शिलता ।
इति दुर्गादासः ॥

शिलः, पुं, स्त्री, (शिल + कः ।) उञ्च् । इति
मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ११ । १७ । ४१ ।

“अन्याभ्यामेव जीवेत शिलेन्वा दोषदक्
तयोः ॥”)

जीवनीपायविशेषः । यथा,—

“श्लवाहताभ्यां जीवेत्तु श्लेतेन प्रश्लेतेन वा ।
सत्यावृताभ्यामपि वा न श्लेत्तया कदाचन ॥
श्रतसुश्लेपिलं श्लेथमश्लेत्तं स्यादद्याचितम् ।
श्लेत्तु याचितं भैद्यं प्रश्लेत्तं कर्षणं श्लेत्तम् ॥”

इति मानवे ४ अध्यायः ॥

“अवाधितस्थानेषु पथि वा क्षेत्रेषु वा अप्रति-
हतावकाशेषु यत्र यत्रोषधयो विद्यन्ते तत्र
तत्राङ्गुलीभ्यां एकैकं कणं समुच्चयित्वा इति
बोधायनदर्शनात् । एकेकधान्यादगुडकोचय-
सुञ्च् । मञ्जुव्यात्मकानेकधान्यान्धयनं शिलः ।
उञ्च्श्च शिलश्च इत्येकवङ्गावः । तत् सत्यसमान-
फलत्वाद्दत्तमित्युच्यते ॥” इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ॥ (रघुवश्लेषपारियात्रवृत्तपुत्रः । यथा,
रघुवंशे । १८ । १७ ।

“तस्याभवत् सुखरदारशीलः

शिलः शिलापट्टविशालवचाः ॥”)

शिलगर्भजः, पुं, पाषाणभेदनः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

शिला, स्त्री, पाषाणः । (यथा, मनौ । २ ।
२०४ ।

“गोऽश्वोऽयानप्रासादसस्तरेषु कटेषु च ।
आसीत् गुरव्या साह्वं शिलाफलकनौषु च ॥”)
द्वाराधःस्थितदारु । इत्यमरः ॥ स्तम्भशीर्षम् ।
मनःशिला । इति मेदिनी ॥ कपूरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

शिलाकर्णो, स्त्री, (शिलेव कर्णः कोणो यस्याः ।
डोष् ।) शककोष्ठकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिलाकुट्टकः, पुं, (शिलां कुट्टयति दारयतीति ।
कुट्ट + ल्युल् ।) टङ्कः । इति शब्दरत्नावली ॥

शिलाजं, स्त्री, (शिलाया जायते इति । जन +
ङः ।) शैलेयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लोहम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शिलाजतु, स्त्री, (शिलाया जतु ।) पर्वतजातो-
पधातुविशेषः । शिलाजितु इति हिन्दोभाषा ।
तत्पर्यायः । गेरियम् २ अर्थम् ३ गिरिजम् ४
अग्नजम् ५ । इत्यमरः ॥ शिलाजम् ६ अग्नजम्

शिलापु

७ शैलम् ८ अद्रिजम् ९ । इति रत्नमाला ॥
शैलेयम् १० शीतपुष्पकम् ११ । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ शिलायाधिः १२ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ अश्लोत्यम् १३ अश्ललाचा १४ अश्ल-
जतुकम् १५ जलश्लकम् १६ । अस्य गुणाः ।
तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रसायनत्वम् ।
मेहोन्मादाभ्ररीशोफकुष्ठापस्मारनाशिकं च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । शर्करासञ्च-
रोगहरत्वम् । योगवाहत्वम् । अत्युष्णशीत-
कत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अश्लोत्यत्तनाम-
लक्षणगुणाः ।

“निदाघे घर्मसन्तप्ता धातुसारं धराधराः ।
निर्यासवत् प्रसुचन्ति तच्छिलाजतु कीर्तितम् ॥
सौवर्णं राजतं तान्मं आयसं तच्चतुर्विधम् ।
शिलाजत्वद्रिजतु च श्लेकनिर्यास इत्यपि ॥
गैरयमश्लजश्चापि गिरिजं शैलधातुजम् ।
शिलाजं कटुतिक्तोष्णं कटुपाकं रसायनम् ॥
हेदि योगवहं हन्ति कफमेदाभ्रशर्कराः ।
सूत्रकृच्छं चयं श्वासं वातासाशांसि

पाण्डुताम् ॥

अपस्मारं तथोन्मादं श्लेषकुष्ठोदरक्रिमोन् ।
सौवर्णं तु जवापुष्पवर्णं भवति तद्रसात् ॥
मधुरं कटुतिक्तम् शीतलं कटुपाकि च ।
राजतं पाण्डुरं शीतं कटुकं स्वादुपाकि च ॥
तान्मं मथुरकण्ठाभं तपित्तं लवणं भवेत् ।
विपाकं कटुकं शीतं सर्वश्लेष्मसुदाहृतम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शिलाजनी, स्त्री, (शिलामज्जयतीति । अज्ज +
ल्युः । स्त्रियां ङीप् ।) कालाजनीवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

शिलाटकः, पुं, (शिलामटतीति । अट + ल्युल् ।)
अट्टः । विलम् । इति मेदिनी ॥

शिलात्मजं, स्त्री, (शिलाया आत्मजमिव ।)
लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिलात्मिका, स्त्री, मूषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शिलाददः, पुं, (शिलाया ददुरिव ।) शैलेयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शिलाधातुः, पुं, (शिलानां धातुः ।) सितो-
पलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खड्गो, इति भाषा ॥
गैरिकभेदः । स तु पीतवर्णः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

“सितोपलः शिलाधातुर्वर्णरेखा च मङ्गलम् ।
शिलाधातुविशेषस्तु विज्ञेयो लोकाश्लाकतः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

शिलापट्टः, पुं, (शिलायाः पट्टः ।) पषणार्थ-
शिला । शिल् इति भाषा । इति कैचित् ॥

शिलापुत्रः, पुं, (शिलायाः पुत्र इव ।) पषणयोम्य-
शिला । लोडा इति भाषा । तत्पर्यायः । घष-
णालः २ शिलापुत्रकः ३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

शिलापुष्पं, स्त्री, (शिलायाः पुष्पमिव ।) शैले-
यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिलीप

शिलाभवं, स्त्री, (शिलाया भवः उत्पत्तिर्यस्य ।)
 शैलेयम् । इति जटाधरः ॥
 शिलामिदः, पुं, (शिलां भिनत्तीति । भिद् + अच् ।)
 याषाणभेदी वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ प्रस्तर-
 भेदनास्ते, स्त्री ॥
 शिलारम्भा, स्त्री, (शिलेव ढङ्गा रम्भा ।) काष्ठ-
 कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शिलावल्का, स्त्री, (शिलेव कठिनो वल्को
 यस्याः ।) औषधद्रव्यविशेषः । शिलावाक् इति
 हिन्दी भाषः । तत्पर्यायः । शिलजा २ शैल-
 वल्कला ३ वल्कला ४ शैलगर्भाङ्गा ५ शिला-
 न्वक् ६ श्वेता ७ । अस्या गुणाः । हिमत्वम् ।
 स्नादुत्वम् । कृच्छ्रमेहस्त्ररोघाशरीरशूलज्वर-
 पित्तनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शिलावाधिः, पुं, (शिलाया याधिरिव ।) शिला-
 जतु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 शिलासर्ग, स्त्री, (शिला आसर्गं यस्य ।) शैलेयम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ प्रस्तरनिर्मितासनकः
 शिलासारं, स्त्री, (शिलावत् सारो यच्च ।)
 लोहम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 शिलाङ्गं, स्त्री, (शिला इत्याङ्गा यस्य ।) शिला-
 जतु । इति भावप्रकाशः ॥
 शिलः, पुं, भूर्जपत्रवृक्षः । इति शब्दमाला ॥
 शिलः, स्त्री, द्वाराधःस्थितकाष्ठम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ गोवराट् इति भाषा ॥
 शिलिन्दः, पुं, मत्स्यविशेषः । यथा,—
 “शिलिन्दः श्लिष्णो बल्यो विपाके मधुरो
 गुरुः ।
 आमवातकरो हृद्यो वातपित्तहरो मतः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 शिली, स्त्री, (शिलि + कृदिकारादिति ङीष् ।)
 द्वाराधःस्थितकाष्ठम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 गङ्गपदी । सन्मशीर्षम् । इति मेदिनी ॥
 शिलीश्वरं, स्त्री, कदलीपुष्पम् । (यथा, माघे ।
 ६ । ३२ ।
 “नवकदम्बरजोरुगिताम्बरै-
 रधिपुरन्धिःशिलीश्वरसुगन्धिभिः ॥”
 करका । इति मेदिनी । त्रिपुटा । इति विश्वः ॥
 शिलीश्वरः, पुं, वृक्षविशेषः । इति मेदिनी ॥ मत्स्य-
 विशेषः । स तु चित्रफलकमत्स्यः । इति जटा-
 धरः ॥
 शिलीश्वकं, स्त्री, गोमयच्छन्निका । यथा,—
 “गोमयच्छन्निकामाहुर्दिलीरश्च शिलीश्वकम् ॥”
 इति हारावली ॥
 शिलीश्वी, स्त्री, विहगौभेदः । गङ्गपदी । नृत्तिका ।
 इति मेदिनी ॥
 शिलीपदः, पुं, (शिलीव स्थूलं पदमस्मात् ।)
 पादरोगविशेषः । गोद इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 पदगण्डीरः २ श्लिपदः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 माद्वस्त्रीकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ श्लिपदस्य
 विपल्लवं निदानमाह ।
 “पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वभुंश्च श्लिपिताः ।

शिलीमु

ये देशास्तेषु जायन्ते श्लिपदानि विशेषतः ॥”
 विशेषत इति वचनेनाप्यत्रापि श्लिपदानि भवन्ति
 इति बोध्यते ॥ सामान्यं लक्षणमाह ।
 “यः सज्वरो वंशजो भृशानिः
 शीथो वृणां पादगतः क्रमेण ।
 तन् श्लिपदं स्यात् करकर्णनेत्र-
 शिशोष्ठनासासपि केचिदाहुः ॥”
 तत्रिविधम् । वानिकं पौत्तिकं श्लिपिकञ्चि ।
 तेषां लक्षणमाह ।
 “वानजं ज्वारुश्च हि स्फुटितं तीव्रवेदनम् ।
 अनिमित्तवृक्षस्य बहुशो ज्वर एव च ॥”
 पित्तजं पीतसङ्काशं दाहज्वरयुतं भृशम् ॥
 श्लिपिकञ्च भवेत् क्षिप्रं तथा पाण्डु गुरु स्थिरम् ॥
 नील्यप्येतानि जानीयात् श्लिपदानि कफो-
 च्छ्यात् ।
 गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कफान् ॥”
 असाध्यमाह ।
 “वल्मीकमिव संजातं कण्ठकैरुपचीयते ।
 सस्वात्मकं महत्त्वञ्च वर्जनीयं विशेषतः ॥
 यत् श्लिष्णोहारविहारजातै-
 र्जातं तथा भूरिकफस्य पुंसः ।
 सास्त्रावमप्यन्नमिदं लिङ्गं
 सकण्ठकं वापि त्रिवर्जनीयम् ॥”
 अस्य चिकित्सा ।
 “लङ्कानालेपनस्वर्दरचने रक्तमोज्ज्वले ।
 प्रायः श्लिष्णहरेरुणोः श्लिपदं मसुपाचरेत् ॥
 सिद्धार्थशोभाञ्जनदेवदारु-
 विश्वौषधैर्ब्रह्मचयुतैः प्रलिम्ब्यत् ।
 पुनर्नैवा नागरसर्वपाणां
 कल्केन वा काञ्जिकमिश्रितेन ॥”
 श्लिपदमिति शेषः ।
 “धत्तरेरुखनिगुण्डीवर्षाभूश्लिपसर्षपैः ।
 प्रलेपः श्लिपदं हन्ति चिरोत्थमपि हारुणम् ॥
 असाध्यमपि यावन्न श्लिपदं चिरकालजम् ।
 मूलेन सहचरायाः तालमिश्रेण लेपनात् ॥”
 तालस्य फलरसो ग्राह्यः ।
 “सप्रलास्यलपचाणां कल्कं तमिन वारिणा ।
 संसृष्टं लवणोपेतं सवितं श्लिपदं हरत् ॥
 शाखोटवल्कलकायं गोमूत्रेण युतं पिबेत् ।
 श्लिपदानां विनाशाय मेदोदोषनिवृत्तये ॥
 रजनीं गुडसंयुक्तां गोमूत्रेण पिबेत्तरः ।
 वर्षीयं श्लिपदं हन्ति दृक्कुष्ठं विशेषतः ॥
 वर्षाभूत्रिफलापूर्णं पिप्लवा सह योजितम् ।
 सर्षपं श्लिपदं लिङ्गाचिरोत्थं श्लिपदं जयेत् ॥
 गन्धर्वतेलनिद्धां हरीतकीं गोशुभुना पिबेत् ।
 श्लिपदं विबन्धसुक्तो भवत्यसौ सप्रोज्ज्वल ॥”
 गन्धर्वतेलं एरुखतेलम् । गोशुभुना गोमूत्रेण ।
 इति भावप्रकाशः ॥
 शिलीमुखः, पुं, (शिलीव मुखं यस्य ।) भ्रमरः ।
 (यथा, रघुः । ४ । ५७ ।
 “कटेषु करिणां पेतुः पुत्राग्नेभ्यः शिली-
 मुखाः ॥”

शिल्प

वाणः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ४ ।
 ४० । ११ ।
 “कस्यायं शायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिली-
 मुखः ॥”
 युद्धम् । जङ्गीभूतः । इति शब्दरत्नावली ॥
 शिलेयं, स्त्री, (शिलायां भवम् । शिला + टः ।)
 शैलजम् । इति शब्दरत्नावली ॥ शिलासम्-
 न्विनि, त्रि । (शिलेव + “शिलाया टः ।” ५ ।
 ३ । १०२ । इति टः । शिलासङ्घे च त्रि ॥
 यथा, शिलेयं दधि । इति काशिका ॥)
 शिलीचयः, पुं, (शिलाया उचयो यच्च ।) पञ्चतः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । २ । २७ ।
 “न पादपोम्बूलनशक्तिरंहः
 शिलीचये स्पर्च्छति मारुतस्य ॥”
 शिलीच्छः, पुं, उच्छशिलम् । उपात्तशस्यात्
 ज्ञेयान् शेषावचयनम् । उच्छेन परिचक्षादान-
 वद्व्यङ्ग्येन शिष्यते सञ्चीयते उच्छशिलम् ।
 उच्छि शुच्छे शिल शुच्छे लङ्घोरित्युक्ते लृ ग षेति
 इजुइत्यात् कः उच्छशिलं संघातविगृहीतं
 विपर्यस्तम् ।
 “शक्यं न चेदुच्छशिलेन वृत्तिः
 फलेन सूजेन च वारिणा च ॥”
 इति समाहारद्वन्द्वे । उच्छं शिलश्च ।
 “उच्छभेचश्च यच्चान्यत् तत् परिग्रहणं त्वत्तम् ॥”
 इति निगमाभिधानं कौर्वं पुमानुच्छं शक्यं शिलं
 इति वीपालते पुंस्युच्छः ।
 “रजुकाराहृतसारे
 परिणतवाक् कल्पकेदारैः
 भवभूतिज्ञानशिलोच्छे
 तत्तलपतितं वयं चिनुमः ॥”
 इति गोवर्द्धनः । कंचिदुच्छशिलयोर्भेदमाहुः ।
 प्रतिग्रहान् शिलं श्रेयस्ततोऽपुच्छः प्रशस्यते
 इति । तच्च शान्त्यादेर्निपातितपरिच्छिन्नमङ्ग-
 रीणां आदानं शिलम् । शिलं धान्यमङ्गरी-
 संग्रह इति स्वामी च । एकैकशः कपोत-
 बहुान्यकणोद्ग्रहणसुच्छः । तदुक्तं उच्छो धान्य-
 कणोच्चयः इति । शिलं तालयादि दन्त्यादि च ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनौ । ७ । ३३ ।
 “एवं वृत्तस्य वृपतः शिलोच्छेनापि जीवतः ।
 विस्तीर्यते यशो लोके तैलबिन्दुरिवाम्बुजि ॥”
 शिलोत्थं, स्त्री, (शिलाया उत्पत्तिरिति । उत् +
 स्था + कः ।) शैलेयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शिलोद्धवं, स्त्री, (शिलाया उद्धवो यस्य ।) शैले-
 यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्दनविशेषः ।
 यथा,—
 “सुशीतलं चन्दनं यत् तैलपर्णिकमुच्यते ।
 उभौ च तस्य पंथायौ सोमयोनि शिलोद्धवम् ॥”
 इति शब्दचम्पिका ॥
 शिलौकाः, [सु] पुं, (शिला पञ्चतः व्योको वास-
 स्थानं यस्य ।) गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 शिल्पं, स्त्री, (शील समाधौ + “खव्यशिल्पशब्द-
 वाव्यरूपपर्यन्त्याः ।” उणा० । ३ । २८ । इति

शिल्पशा

पः इत्यम् । कलादिकं कर्म । इत्यमरः ।
 इत्यमर इति पारसीकभाषा । कारिगरी इति
 हिन्दीभाषा । वात्स्यायनोक्तवृत्तगीतपाद्यादि-
 चतुःषष्टिः वात्स्यायनः तथा व्यालिङ्गनपुम्ब-
 नादिचतुःषष्टिः अभ्यन्तरक्रियाः कलाः ।
 आदिना स्वर्णकारादिकारकर्मग्रहः । एतत्
 सर्वं शिल्पं कथ्यते । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 (यथा, कथाचरित्सागरे । २५ । १७५ ।
 “ते तस्मिन्स्थे जगदुर्नेदृशो देव शक्यते ।
 अपरः कर्तुमेतद्धि इयं शिल्पं न मातुषम् ॥”)
 सुवः । इति मेदिनी ॥
 शिल्पकारः, पुं, (शिल्पं करोतीति । क्त + अच् ।)
 शिल्पी । शिल्पविद्यायवसायी । कारिकर
 इति भाषा । शिल्पं करोति इत्यर्थे षण्प्रत्ययेन
 नियमः ॥
 शिल्पकारी, [न] त्रि, (शिल्पं कर्तुं शीलमस्य ।
 णिनिः ।) शिल्पकर्मकर्ता । तस्योत्पत्तादि
 यथा,—
 “(वित्तकर्मो च मूद्रायां वीर्याधानं चकार सः।
 ततो बभूवुः पुत्राश्च नवैते शिल्पकारिणः ॥
 मालाकारः कर्मकारः शस्त्रकारः कुविन्दकः ।
 कुम्भकारः कंसकारः षड्भेते शिल्पिनां वराः ॥
 सूत्रधारश्चित्रकरः स्वर्णकारस्तथैव च ।
 पतितो ब्रह्मशापादजात्या वर्णशङ्कराः ॥
 स्वर्णकारः स्वर्णचौथ्यान् ब्राह्मणानां द्विजोत्तम ।
 बभूव सदाः पतितो ब्रह्मशापेन कर्मणा ॥
 सूत्रधारो द्विजातीनां शापेन पतितो भुवि ।
 शीघ्रश्च यज्ञकाष्ठश्च न ददौ तेन हेतुना ॥
 अतिक्रमेण चित्राणां सद्यश्चित्रकरस्तथा ।
 पतितो ब्रह्मशापेन ब्राह्मणानाश्च कोपतः ॥
 कश्चिद्द्विग्विशेषश्च संसर्गात् स्वर्णकारिणः ।
 स्वर्णचौथ्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥
 शिल्पशाला, स्त्री क्ली, (शिल्पानां शाला ।)
 स्वर्णकारादीनां कर्मग्रहम् । कारखाना इति
 पारसीकभाषा । तत्पर्यायः । आवेशनम् २ ।
 इत्यमरः ॥ शिल्पशाला ३ शिल्पशालम् ४
 शिल्पशालम् ५ । इति तट्टीका ॥
 शिल्पशास्त्रं, क्ली, (शिल्पस्य शास्त्रम् ।) शिल्प-
 कर्मग्रन्थः । तच्छास्त्राणि बहूनि सन्ति तन्मध्ये
 वास्तुशास्त्रं कं लिख्यते । यथा,—
 “स्त्रीपुत्रादिकभोगसौख्यजनकं धर्माधिकाम-
 प्रदं
 जन्तूनां लयनं सुखास्पदमिदं शीताम्बु घर्मा-
 पदम् ।
 वापोदेवग्रहादिपुण्यमखिलं गेहान् समुत्पद्यते
 गेहं पूर्वसुशान्ति तेन विबुधाः श्रीवित्तकर्म-
 दयः ॥
 सिद्धेऽग्रहारम्बुशान्तिं वृद्धा
 यथोदिते मासि वल्लभपदे ।
 ग्रशाङ्कवीर्ये सुदिने निमित्ते
 शुभं रवौ सौम्यगते प्रवेशम् ॥

शिल्पशा

चेत्रे श्लोककरं गृहादि रचितं स्वाम्नाधवेऽर्थ-
 प्रदं
 ज्येष्ठे न्युकरं शुचौ पशुहरं तद्दृष्टिदं
 आवयी ।
 शून्यं भाद्रपदेऽश्विने कलिकरं भृत्वचयं कार्तिके
 धान्यं मार्गशुक्लस्योर्दहनभीमार्थे श्रियः
 फाल्गुने ॥
 आदित्ये हरिकर्कगण्डतमे पूर्वापरस्यं गृहं
 कर्त्तव्यं तुलमेघट्टिककट्टि याम्योत्तरास्यं तथा ।
 द्वारं भिन्नतया करोति कुमती रोगार्थनाश-
 क्षदा
 कन्यामीनधनुर्गते मियुगे चास्मिन् कार्यं
 गृहम् ॥
 कन्यादित्रिषु पूर्वतो यमदिशि व्याज्यश्च चापा-
 दितो
 द्वारं पश्चिमतस्मिन्के जलचरात् सौम्ये रवौ
 युमतः ।
 यस्माद्भुवसुखं दिशासु भवनं द्वारादिकं
 दानिजत्
 सिंहं वापि वृषश्च वृश्चिकघटं वाते हितं
 सर्वतः ॥
 प्राची मेषतुलारवावुदयति स्याद्विष्णवे वङ्गिभे
 चित्रास्त्रातिभमध्यगा निगदिता प्राची बुधैः
 पञ्चधा ।
 प्रासादो भवनं करोति नगरं दिङ्मूढमर्थचयं
 हर्म्यं देवगृहे पुरे च नितरामायुर्धनं दिङ्मुखे ।
 तारे मार्कटिके भ्रुवस्य समतां नीतं बले वेनते
 दीपायेण तदेकतश्च कथिता सूत्रेण सौम्या
 दिशा ।
 शङ्कोर्नेत्रयुगेन ३६ मण्डलवरे ह्याया तयो-
 मस्यथो-
 ज्ञाता पत्रयुतिस्तु शङ्कुतलतो याम्योत्तरेऽन्त-
 चुटेः ॥
 राशीनामलिमीनसिंहभवनं पूर्वासुखं शोभनं
 कन्याकर्कटनकराशियदिशा याम्याननं
 मन्दिरम् ।
 राशेर्धन्वितायुगस्य सदनं शस्तं प्रतीचौसुखं
 पुसां कुम्भटवाजराश्रिभजतां सौम्याननं
 स्यादग्रहम् ॥” * ॥
 अथ भूपरिग्रहः ।
 “श्वेता ब्राह्मणभूमिका च हतवह्न्या शुभ-
 खादिनी
 रक्ता श्लोणितगन्धिनी वृषतिभूः खादे कथाया
 च सा ।
 खादेऽम्बा तिस्रतेलगन्धिरहिता पीता च वैश्या
 मही
 लया मस्यसगन्धिनी च कटुका शूद्रेति
 भूलक्षयम् ॥
 खादे भवेद्या मधुरा चिताभा
 चतुर्षु वर्जेषु मही प्रशस्ता ।
 खेहान्विता बभुसुजयोर्था
 सौहार्दवत्खाखुवडासयोन्वा ॥ * ॥

शिल्पशा

परीक्षितायां सुवि विनराजं
 समर्चयेत् चण्डिकया समेतम् ।
 चेत्राधिपं चाटदिशाधिनाथान्
 सुपुण्यधूपैर्बलिभिः सुखाय ॥
 खातं भूनिपरीक्षणी करमितं तत् पूरयेत्तन्-
 न्द्रा
 ह्नीने ह्रीनफलं समे समफलं लामो रजोवर्द्धिते ।
 तत् कृत्वा जलपूर्णांमाश्रतपदं गत्वा परीक्ष्यं पुनः
 पादोनेऽर्द्धविह्रीनकेऽथ निभृते मध्याधमेऽह्नाम्नि ॥
 भूमेः प्राक् प्रवणश्च शङ्करककुपुसौम्याश्रितं
 सौख्यदं
 वङ्गी वङ्गिभयं यमे च मरणं चौराङ्ग्यं रक्षसि ।
 वायुश्च प्रवणश्च घाम्यहरणं स्याच्छोकदं वारुणं
 विप्रादेरनुवर्णतश्च सुखदं वृष्टि क्रमात् सौम्यतः ॥
 अग्नौ राक्षसवायुशङ्करदिशि स्याप्याः क्रमात्
 कौलकाः
 अन्धत्यात् खदिरात् शिरीषककुभात् वृचात्
 क्रमेण द्विजाः ।
 यर्गानां कुशसुझकाश्रयणं सूत्रं क्रमात् सूत्रये
 निम्ना भूः स्फुटितोषरा विलवती श्लेथैर्युता
 नाशुभा ॥”
 ककुभादित्रयं वकुलादिति च पाठः ॥ * ॥
 “प्रश्नत्रयं वापि गृहाधिपेन
 देवस्य वृक्षस्य फलस्य वापि ।
 वाच्यं हि कोष्ठाचरसंयुतेन
 सर्वं विलोक्यं भवनेषु वृष्ट्या ॥
 वा का चा टा ता ए ह सा पापवर्णाः
 प्राच्यादिस्थे कोष्ठके शाल्यसुकम् ।
 केशाङ्गाराः काष्ठलोहास्थिकाटा
 तस्मान् कार्यं शोधनं भूमिकायाः ॥
 शल्यं गवां भूपभयं ह्यगर्णा
 रजं शुनोऽम्बोः कलहप्रयाशौ ।
 खरोद्ध्योर्हानिमपत्ननाशं
 स्त्रीणामजस्यापिभयं तनोति ॥ * ॥
 कन्यादौ रवितस्त्रये षण्णिसुखं पूर्वादिदृष्टिकर्म
 खातं वास्तुवपुर्दिशात्रयगतं जाङ्गलपृष्ठं शिरः।
 द्वारं तस्य सुखे गृहादि भयदं कुचिदये
 सौख्यदं
 दुःखं प्राक्खनने शिरोऽर्द्धविवपुषः कुचौ सुखं
 दक्षिणे ॥
 प्राच्यां नागसुखं बुधैर्निगदितं भाद्राश्विने
 कार्तिके ।
 मार्गात् फाल्गुनशुक्रतः क्रमतया याव्ये जले
 चोत्तरे ।
 चेत्रे चाटविभाजिते दिनकराद्वारात्तिलेत्
 कोष्ठगान्
 शल्यङ्गारकथोश्च तत्र फणिनः शारीरकं नो
 खनेत् ॥ * ॥
 शीर्षे माहृपिष्ठक्षयः प्रथमतो खाते रक्षा
 पुच्छके
 पृष्ठे हानिभये च कुचिखनने खात् पुच्छधान्या-
 दिकम् ।

शिल्पशा

पूर्वाख्येऽनिलखातनं यमसुखे खातं शिवे
कारयेत्
श्रीर्षे पश्चिमगे च बह्विखननं सौम्ये खनेऽर्चते ॥
दक्षिणकोणे पूर्वविभागे पूजनपूर्वं शिला
समर्प्या ।
स्थाप्या शेषशिला दक्षिणतः स्तम्भाः समर्प्या
विधानेन ॥ * ॥
ब्रह्मशम्भयथा ।
“सत्रं भित्तिशिलान्यासं स्तम्भस्यारोपणं तथा ।
पूर्वदक्षिण-पार्श्वे कुर्यादित्याह काश्यपः ॥”
नारदः ।
“नभस्यादियु मासिषु त्रियु त्रियु यथाक्रमम् ।
पूर्वादिदिक्शिरोवामपार्श्वार्था प्रद-
क्षिणम् ॥”
वास्तुशास्त्रेऽप्युक्तम् ।
“वाक्तोः शिरसि पृच्छे च वामकुक्षौ च पृष्ठतः ।
आयुःकामः खनेऽव दक्षकुक्षौ खनिः शुभा ॥
भित्तेर्लजं स्थापनीयं जलान्ते
पाशाये वा हेमरत्नेः सगर्भम् ।
श्रीर्षे शुक्लौ लेपहीनाधिका वा
सन्धिःश्रेणिः पादहीनार्थं हान्ये ॥
भवनपुरसुराणां स्रज्ये पूर्वस्तुतः
कथित इह पृथिव्याः शोधनेऽपि द्वितीयः ।
तदशु सुखनिवेशे स्तम्भसंरोपणे स्था-
नवनवसनकाले पश्चिमा वास्तुयज्ञः ॥ * ॥
वृत्ता दुग्धसकण्टकाश्च फलिनस्याख्या गृह्याद्
दूरतः
शस्ते चम्यकपाटले च कदली जाती तथा
केतकी ।
यामादूर्ध्वमशेषवृत्तसुरजा ष्वाया न शस्ता गृहे
पार्श्वे कस्य हरेरवौशपुरतो जेनाशुचण्ड्याः
क्षचित् ॥
स दुग्धवृत्ता त्रिविण्यस्य नाशं
कुर्वन्ति ते कण्टकिनोरिभौतिम् ।
प्रजाविनाशं फलिनः समीपे
गृहस्य वर्णाः कलधौतपुण्याः ॥
दुष्टो भूतसमाश्रितोऽपि विटपौ नोच्छ्रित्यते
शक्तितः
तद्विख्योश्च शमीशोकवज्जुलौ पुत्राग-
सचम्यकौ ।
द्राक्षापुष्यकमण्डपश्च तिलकान् जणां वपे-
हाङ्गिमी
सौम्यादेः शुभदौ कपीतनवटावौदुम्बराश्व-
त्यकौ ॥
उत्सङ्गनामाभिमुखः प्रवेशः
स्यात् पृष्ठभङ्गो भवनस्य पृष्ठात् ।
विनाशहेतुः कथितोऽपसद्यः
वृष्ट्या प्रशक्तो भवनेऽखिलेऽसौ ॥
प्रावेशः प्रतिकायको वरुणदेवलो भवेत्
वृष्टिनो
वामावर्षे उदाहृतो यमसुखेऽसौ हीनबाहु-
र्दुर्धैः ।

शिल्पशा

उत्सङ्गो नरवाहनाभिवदनः वृष्ट्या यथा
निर्मितः
प्राग्वक्तोऽपि च पूर्ववाहुवदितो गेहे चतुर्धा
पुरे ॥ * ॥
वृत्तः पर्व्याद्युक्तो सुनिवररचितः पर्व्यैकं
त्रिमात्रं
मात्रा यथावासुदरमिलिता निखलचा-
सुतमानाम् ।
पुष्येश्वरारि पूर्वं तदशु च विभजेदङ्गुलेः पर्व्य-
पुष्ये-
निर्गम्यौ रक्तकाष्ठो मधुमय उदितः श्वादिरो
वंशघातोः ॥
ष्येष्टोऽष्टाभिर्यवोदरेस्तु सुनिभिर्मेध्यस्तु षट्
कन्यसो
माप्यं चोत्तमकेन यामनगरं क्रोशादिकं योज-
नम् ।
प्रासादप्रतिमे वृषस्य भवनं मध्येन वृष्यादिकं
यानं षड्भयवसम्भवेन शयनं कृत्वासनाख्या-
दिकम् ॥ * ॥
रदो वायुस्त्रिंशत्कर्मा हुताशो
ब्रह्मा कालस्तोयपः सोमविष्णुः ।
पुष्ये देवा मूलतोऽस्मिंश्च मध्यात्
पश्चाद्यान्व्यं हायिवेदेऽस्मिभ्यम् ॥
ईशो मारुतविश्ववद्विविधयः सूर्यश्च रदो यमो
वैरूपो वसवोऽष्ट दन्तिवरुणौ षड्भुक्त इच्छा
क्रिया ।
ज्ञानं वित्तपतिर्निशाकरजयौ श्रीवासुदेवो हलो
कामो विष्णुरिति क्रमेण मरुतो हस्ते त्रयो-
विंशतिः ॥ * ॥
उच्चाटनं रोगभयश्च दुःखं
वद्वेभयं पीडनकं प्रजायाः ।
वृत्त्युत्तिनाशोऽपि धनचयः स्यान्-
मोहः क्रमाद्देवतपीडनम् ॥ * ॥
वृत्तो यत्रात् पुष्यथोरन्तराले
लक्ष्मा धार्यो मन्दिरादौ निवेशे ।
वृत्ताद्भूमौ यावत्कस्मात्तदासौ
कार्यं विघ्नं दुःखमाविष्करोति ॥
तालो दादशमात्रिकापरिमितस्तालद्वयं स्यात्
करः
पादोनङ्गिकरोऽपि किष्कुरदितश्चापश्चतुर्भिः
करैः ।
क्रोशो दक्षसहस्रयुग्मसुदितो द्वाभ्याश्च गयूतिका-
ताभ्यां योजनमेव भूमिखिला कोटीशतं
योजनैः ॥
स्रजाष्टकं दृष्टिवृत्तमीजं
कापीसजं स्यादवलम्बसंज्ञम् ।
काष्ठश्च वृष्टाख्यमतोऽपि लेख्य-
मित्यष्ट स्रजाणि वदन्ति सन्तः ॥”
इति वास्तुशास्त्रे राजवल्लभमखने भिन्नका-
लचणवर्णनं नाम १ अध्यायः ॥ * ॥
“संयामेऽन्धकरदयोस्तु पतितः खेदो महेष्ठात्
चित्तौ

शिल्पशा

तस्माद्भूतमभूच्च भीतिजननं द्यावापृथिव्यां
महत् ।
तदेवै रभसा विद्युत्त निहितं भूमावधीवक्रकं
देवानां रसनाश्च वास्तु पुरुषस्तनेव पूज्यो वधेः ॥
प्रासादे भवने तद्भागखनने कूपे च वापीवने
धीर्गोह्वारपुरे च यागभवने प्रारम्भनिर्वहने ।
वाक्तोः पूजनकं सुखाय कथितं पूर्वा विना
ज्ञानये
पादौ रश्मि कं शिवेऽङ्गु करयोः सन्धौ च
कोणद्वये ॥
त्रैवाकृतिर्वास्तुरिहाश्चनीय-
स्वैकाश्रतोभागसहस्रयुक्तः ।
साधारणोऽष्टाष्टपदोऽपि तेषु
त्रैकाधिकाश्रीतिपदस्तथैव ॥ * ॥
ग्रामे भूपतिमन्दिरे च नगरे पूज्यश्चतुःषष्टिके-
रेकाश्रीतिपदैः समस्तभवने जीर्णं नवाब्दाश्रकेः ।
प्रासादेऽथ शताश्रकेस्तु सकले पूज्यस्तथा मण्डपे
कूपे षस्रवचन्द्रभागसहितं १६६ वापीतङ्गागे
वने ॥
ईशो ऋद्धिं समाश्रितः श्रवणयोः पर्जन्यनामा
द्वि-
रापस्तस्य गले तदंशयुगले प्रोक्तो जयश्चा-
दितिः ।
उक्तावर्धमभूधरौ स्तनयुगे स्यादापवत्सो हृदि
पश्चेन्नादिसुराश्च दक्षिणमुजे वामे च नागा-
दथः ॥
सावित्रः सविता च दक्षिणकरे वामे इयं रुद्रता
वृत्त्युत्तमैर्गणस्तथोरविधये स्यान्नाभिपृष्ठे त्रिधः
मेष्टं शत्रुजयौ च जातुयुगले तौ वद्विरोगौ
सुतौ
पूज्यो नन्दिगणाश्च सप्त विभुधाः कल्प्याः पदौ ।
पेटकः ॥ * ॥
ईशस्तु पर्जन्यजयेन्द्रसूर्याः
शश्वो भृशकाश्रक एव पूर्वम् ।
वद्विश्च पूषा विनाभिधामो
गृहस्तनः प्रेतपतिः क्रमेण ॥
गन्धर्वश्चैत्रौ मृगपितृसंज्ञौ
दारस्यसुग्रीवकपुष्यदन्ताः ।
जलाधिनाथोऽप्यसुरश्च शेषः
स पापयक्ष्मापि च रोगनागी ॥
सुख्यश्च भस्माटकुपैरशैला-
स्तथैव बाह्ये दितितोऽदितिश्च ।
हात्रिंशदेवं क्रमतोऽर्चनीया-
श्चयोदशैव त्रिदशाश्च मध्ये ॥
प्रागर्थमा दक्षिणतो विवस्वान्
मैत्रोऽपरै सौम्यदिशाविभागम् ।
पृथ्वीधरोऽसावय मध्यतोऽपि
ब्रह्माश्चनीयः सकलेषु मध्ये ॥
आपापवत्सौ शिवकीर्णमध्ये
सावित्रकोऽसौ सविता तथैव ।
कोणे महेन्द्रजयौ तृतीये
रदोऽनिलेऽपि च रुद्रदासः ॥

शिल्पशा

ईशानवाचे चरकी द्वितीये
 विदारिका पूतनिका तृतीये ।
 पापाभिषा मासतकोकके तु
 पूष्याः सुरा उक्तविधानतस्तु ॥ * ॥
 ब्रह्मा वेदपदस्तु तेन समका देवायमाद्यात्ममी
 कोणेऽष्टौ द्विपदास्तथाष्टमस्तः कोणेऽष्टभागद
 वष्टिः ।
 शेषा एकपदाः सुरास्तु कथिता वेदार्थके-६४
 षो नव
 ब्रह्मा षट्पदिगोऽर्थमादिविबुधा ईशादयश्चै-
 कशः ॥
 ब्रह्मा कलांशो वसुतोऽर्थमाद्याः
 कोणेऽष्ट वाह्येऽपि च सार्द्धभागाः ।
 विधातृकोणे द्विपदास्तथाष्टौ
 शेषाः सुरा एकपदाः शतंशे ॥ * ॥
 ब्रह्माजिनांशरश्च उदितः शिवतोऽर्थमाद्याः
 कोणेऽष्ट सार्द्धपदतोऽपि तथैव चाष्टौ ।
 शेषा द्विभागसमका रविभागकोऽर्थं
 पूष्यो रथान्शगजवाहनकेऽभ्युयन्ते ॥
 यस्मिन् त्रयोदशपदेऽपि पूजनीय-
 स्तु न पञ्चविंशतिरजो दशतोऽर्थमाद्याः ।
 कोणेऽभ्योऽमरगणा वष्टिके कलांशा
 भद्रेऽभ्यं रविविभागपरे द्विभागाः ॥ * ॥
 द्वात्रिंशत् कमलासनोऽर्थमसुखाः स्युः सूर्य-
 भागा क्रमात्
 कोणेऽन्वोऽष्टसुरा द्विभागसहिता वाह्येषु
 सार्द्धांशकाः ।
 अष्टौ रामपदाः पुनर्द्विपदाः षड्भागिनोऽष्टौ
 सुराः
 जेजे षस्रवचनभागसहिते १६६ स्याद्देवतानां
 क्रमः ॥ * ॥
 वेदांशो विधिरर्थमप्रभृतयस्त्रया नवस्वष्टके
 कोणेऽन्वोऽष्टपदाऽर्द्धाः परसुराः षड्भागश्चैने
 पदे ।
 वाक्कोनन्दयुगांश ४६ एवमपुनाष्टौ चतुः-
 षष्टिके
 सन्धेः स्रजमितान् सुधीः परिहरेद्वितीस्तुलाः
 स्रजकान् ॥ * ॥
 रेखाद्वयं कोणगतं विधेय-
 मंशान्तरेणैव तु कर्णस्रजान् ।
 यदष्टस्रजैः कथितं तु पद्मं
 तत्सोऽङ्गान् स्वाभिधनप्रणाशः ॥
 प्रोक्तं चतुर्विंशतिलाङ्गुलं यत्
 पादाङ्गं चानिकरं प्रजायाः ।
 षड्भिस्तु स्रजैर्मरयाय वचं
 कोणे त्रिमूलश्च रिपोर्भयाय ॥
 परोऽस्य भूमोभवसेचयंतां
 सुपञ्चगव्येन ततो विलेख्या ।
 रेखा सुवर्गेन मणिप्रबालैः
 पिष्टाक्षतेऽपि पुनरुद्धैः ॥
 द्वात्रिंशदंशाः पृथुके च दीर्घे
 कोणेऽष्ट वर्यां जिनसंख्येऽभागाः ।

शिल्पशा

एतत्पदानां कथितं सहस्रं
 जेजश्च सर्वोत्तममेव वाक्कोः ॥ * ॥
 मध्ये ब्रह्मा पूजनीयः शतंशै-
 चत्वारिंशद्भिः पदैर्ब्राह्मणीया ।
 प्रोक्ता देवा अर्थमाद्या अशीत्या
 मध्ये कोणेऽष्टौ शतं चाष्टषष्ट्या ॥
 कोणेऽभ्यो नन्दपदैः सुराश्च
 शेषाश्च वाह्ये वसुभागिनश्च ।
 वीथी च वाह्ये रविभागयुक्तं
 शतं पदानां कथितं सुनीचैः ॥
 दुर्गप्रतिष्ठाविधये निवेशे
 तथा महात्मासु च कोटिहोमे ।
 मेरौ च राष्ट्रेऽपि च्येष्टलिङ्गे
 वास्तुः सहस्रेण पदैः प्रपूष्यः ॥ * ॥
 त्रिमेखलं शङ्करद्विभागो
 कुण्डं प्रकुर्यात् करोतो युगात्तम् ।
 होमं सुराणां शतमष्टयुक्तं
 प्रत्येकमष्टाधिकविंशतिं वा ॥
 मध्याज्यदग्धेर्दधिप्रकर्षाभ्यां
 लघुस्तिलैर्ब्रौंश्चयैर्नवाग्नेः ।
 पलाशदूर्वाङ्कुरवुधुवृष्टे-
 र्होमं तदन्ते सुरपूजनश्च ॥
 ईशे घृतान्नमपरे सघृतोदनश्च
 दद्यान्वयाय हरिताम्बरमेव कूर्मम् ।
 रत्नानि पिष्टकभयं कुलिशं सुरेन्द्रे
 धूम्रं वितानमुदितश्च दिवाकरस्य ॥
 गोधूमयुक्तं घृतमेव सन्धि
 मत्स्यान् अश्रे शङ्कुलिमन्तरीक्षे ।
 बह्वी सुचं पूष्या तथैव लाजा
 दद्याद्दध्मं चणकौदनश्च ॥
 मध्वन्नश्च दृष्टजताय यमतो मांसौदनं दापयेत्
 गन्धर्वं शतपञ्चमीदनयुतं शङ्खेऽजलिङ्गा तथा ।
 प्रोक्ता गीलजवा न्द्रगाय पिष्टतो देयाश्च सन्धो-
 दकाः
 पितृं लघुवालिं तथैव विधिवद्दद्याच्च दौवारिके ॥
 सुपीवाय च पूषका गणवरे चेतप्रसूनं पयः
 पद्मं वारुणके सुराय्यसुरके तैलं तिलाः शेषके ।
 पापास्त्रिपि च पक्कमांसुदितं रोगाय सर्वै-
 यधीः
 गोक्षीरं पणिने च सुख्यविबुधे श्रीखण्डभक्षे
 तथा ॥
 भक्षाटाय सुवर्णकं धनपती मध्याज्यदुग्धं तथा
 शक्तून् पञ्चतकेऽदितस्तु लपिकां दद्याद्दितौ
 पूरिकाम् ।
 सन्धीरं दधिकं क्रमेण विहितं त्वापापवस्त्रे तथा-
 प्यर्थमृगेऽरुणचन्दनश्च पयसा युक्ता तथा
 शर्करा ॥
 सावित्रेऽपि च लङ्कुकाश्च सवितुः पूषा गुह्या
 सद्दृष्टता
 देयं वायु विवस्त्रे घृतयुतं दुग्धं तथा मोदकाः ।
 दन्वास्त्रे कुसुमसगिन्नजयके देयं तथा चम्पकं
 मैत्रे दुग्धघृतश्च गुग्गुलुयुती गन्धकषा चक्रके ।

शिल्पशा

तनसिद्धमन्नमपि चन्द्रदासी
 चन्द्रमालां पृथिवीधराय ।
 पयस्त्रिणां गामन्तं षट्श
 दद्याद्विधौ स्वर्गमनोऽस्त्रिलेभ्यः ॥
 सुरांश्च मांसं विहितं चरक्ये
 तथैव प्रीतौदनको विद्वान् ।
 रत्नौदनैः पूतनिकाश्चनीयाः ।
 मत्स्यासदेनापि तथैव पापाः ॥
 मांसं पक्कं पिलिपिप्लाय तज्जन्मार्थे विहितं
 सदाः ।
 स्कन्दाय तन्मदिरायुक्तं चायंमृगे दिशि
 पूजादी ॥
 यः पूजयेद्वास्तुमन्ययुक्ता
 न तस्य दुःखं भवतीह किञ्चित् ।
 जीवत्यसौ वर्षप्रतं सुखेन
 स्वर्गं नरस्तिष्ठति कल्पमेकम् ॥”
 इति श्रीछत्रधारमखनविरचिते वास्तुशास्त्रे
 राजवल्लभे वास्तुलक्षणम् ०१० अध्यायः ॥ * ॥
 “आयर्चायतारकांशकविधुं राशिं दृष्ट्वातं
 तथा
 धान्यं सौख्यश्रीऽभिष्टद्विरधिका यस्मादनः
 कथ्यते ।
 आयास्तु ध्वजधूमसिंहशुनका गीरासमेभाः
 क्रमात्
 ध्वाङ्कुलचम आयेषु विधमाः श्रेष्ठाः सुराणां
 यद्दे ॥
 मानं देवदृष्टादिभूपसदने शास्त्रोक्तहस्तेन तत्
 गेहे कर्मकरस्य नाथकरतः शास्त्रेण देयं यद्दे ।
 अथो दृष्टकराकुलादिमपि ते हस्ताङ्गुलैरंशतः
 जेजस्याप्यनुमानतोऽपि नगरे दृष्टेन मानं पुरे ॥
 आयः कल्पो हस्तमेयैः करैश्च
 जेजे मात्तानिर्मिते माहकाभिः ।
 मध्ये पर्यङ्कासने मन्दिरे च
 देवागारे मण्डपे भित्तिवाह्ये ॥
 छत्रे देवदृष्टे दिजस्य भवने स्याद्देदिकायां जले
 विस्तारोऽष्टयवस्त्रभूषणमटागारेषु शक्तो ध्वजः ।
 धूमो वङ्गुपणोविनामपि यद्दे कुण्डे च होमो-
 द्ववे
 सिंहाद्वारदृपालयेऽस्त्रनिचये सिंहाश्च सिंहा-
 सने ॥
 चण्डावे शुनको विशास्तु टुषभो हर्ष्ये हयानां
 हितो
 वागिण्ये धनभोजनस्य भवनेऽथो वाङ्गुगेहे
 खरः ।
 वाह्ये खरजीविनामपि यद्दे शौद्रे गजो
 योजितो
 याने स्त्रीदृष्टवाहने च शयने शक्तो यद्दे हस्ति-
 नाम् ॥
 ध्वाङ्गुः शिल्पितपस्त्रिणां हितकरस्त्रिणां मुखं
 नामवत्
 ध्वाङ्गुः काकसुखो विद्यालवद्वेनो धूमो ध्वजो
 साशुषः ।

शिल्पशा

सुर्वे पश्चिमपदा हरैरिव गतो हस्तौ नरस्येव तु
 प्राच्याः खटिमताः क्रमेण पतयो ह्यष्टौ च ते
 सम्मुखाः ॥१॥
 देयाः सिंहगणध्वजादिवृषभे सिंहध्वजौ कुञ्जरे
 सिंहो वै ध्वज इत्यते न वृषभोऽन्यत्रापि देयो
 बुधैः ।
 सिंहो हस्तिवृषाण्ये नृतिकरस्त्रायस्य वक्रं
 यज्ञं
 तस्मिन्नेव च० वामदक्षिणदिशाद्वारे स व्यायः
 शुभः ॥
 आसि दैर्घ्यगुणोऽष्टभिर्विभजिते श्रेषो ध्वजाद्या-
 यको-
 २४त्ते तद्गुणिते च धिष्टाभजिते स्यादष्टमथा-
 दिकम् ।
 नक्षत्रे वसुभिर्धयोऽपि भजिते हीनस्तु लक्ष्मी-
 प्रद-
 स्तुत्यायश्च पिशाचको ध्वजन्तते संवर्द्धितो
 राक्षसः ॥
 तस्मिन्नेव ययहर्मेजानामसहिते भक्ते त्रिभिस्त्रं
 शकः
 स्यादिक्रोपमभूपतिक्रमदशाहेवे सुरेणो हितः ।
 वेद्यामेव यमस्तु पुण्यभवने नागे तथा भैरवे
 राजांशो गजवाजियाननगरे राजाजये
 मन्दिरे ॥२॥
 यावदुदयश्च गणयेत् स्वधिष्टा-
 चाराविभक्ते नवभिश्च श्रेषाः ।
 बुधैः कृतीया सकले विवर्णा
 या पश्चमी सप्तमिका न शक्ता ॥
 धिष्टागोह च सप्तमः क्रमतया वृद्धस्तु पूर्वा-
 दितः
 खट्या तानि भवन्ति यत्र यज्ञं तत्रैव चन्द्रो
 भवेत् ।
 हानिं पृष्ठगतः करोति पुरतस्त्रायुःचयं
 चन्द्रमाः
 पार्श्वे दक्षिणवामके शुभकरोऽप्ये देवभूपालये ॥
 प्रीतिः स्यात् सप्तममी च दशमी चैकादशी
 शोभना
 दारिद्र्यं युगला करोति मरणं षष्ठी कलिः
 पश्चमी ।
 मेघोऽन्वितये हरिस्तु पितृभाजापक्षये
 मूलतः
 श्रेषैः स्युर्नव राशयः परमते नन्दाशकैस्ते
 पृथक् ॥
 भौमो दक्षिणमेघयोर्बुधतुले शुक्रस्य राशिद्वयं
 कन्या युग्मबुधस्य कर्कसदनं चन्द्रस्य सिंहो रवेः ।
 जीवो मीनघशुःप्रतिर्गघटौ मन्दास्य गेहं स्तुतं
 मित्रायककुलेन्द्रदेवगुरवोऽन्वो चारयन्ते मिथः ॥
 देवर्षेः स्तुतिपुण्यमेऽन्वभन्तं मेत्रानिलं पौष्णभं
 हस्तादिन्वमथोऽशुररत्नकविधौ पूर्वोत्तरा
 वज्रभम् ।
 रथोन्वविशाखिकापिप्लभं चित्रा धनिष्ठा-
 हयं

शिल्पशा

श्रीकृष्णमपीह देवमनुजे न्यस्तु देवे कलिः ॥
 वैरं चोत्तरपल्लुगुनीयुगलयोः खातीभरणयो-
 ह्यो
 रोहिण्युत्तरघाटयोः स्तुतिपुनर्वस्वोर्विरोधं
 तथा ।
 चित्राहस्तभयोश्च पुण्यपत्निकोर्ण्येष्टाविशाखा-
 ख्योः
 प्रासादे भवनासने च शयने नक्षत्रवैरं त्यजेत् ॥
 विप्राः कर्कभावालिनो निगदिताः सिंहजलापाया
 वृषा
 विट्कन्या मकरो वृषोऽथ वृषला युग्मश्च
 कुम्भस्तुला ।
 वर्खेनीतमकामिनी च भवनं वर्ण्यं बुधैर्यत्रतः
 श्रेष्ठा द्वादश नन्दरागगुणतो विप्र क्रमाद्वाशयः ॥
 अश्वोऽन्विनीशतभयोर्धर्मपूषि हस्ती
 ह्यागोऽन्विपुष्य उरगोऽपि विधाष्टसौम्ये ।
 मूलाद्देयोः शुनक ओत्तरहावदित्ये
 पूर्वा मघासु मत उद्धरेव योगिः ॥
 गौर्भद्रोत्तरपल्लुगुनीत उदिता खाती करे
 माहिषी
 याप्रास्तादृविशाखयोश्च हरियो ज्येष्ठाशु-
 राधाभयोः ।
 पूषादश्रवणे कपिर्निगदितो वैशाभिजिमाकुलं
 पूषायां वसुभे न्दगेन्द्र उदितो वैरं त्यजेन्नोक्तः ॥
 आयर्षतारा अयमंशकश्च
 ह्येकश्च क्त्वा विभजेत् क्रमेण ।
 तिथ्या च वारेण तथैव लभेः
 श्रेषेस्तु भान्येव भवेयुरहेः ॥
 दैर्घ्यं पृथुत्वेन च तादृगीयं
 तयोर्दैर्घ्यं पुनरुच्छेद्येण ।
 श्रेषेऽधिनायो वसुभाजितेऽस्मिन्
 समः प्रशस्तो विनमस्तु नैव ॥ ३ ॥
 वर्गाष्टकस्य पतयो गरुडो विडालः
 सिंहस्तथैव शुनकोरगमृषकेणाः ।
 मेढ्राककारच-ट-ताः प-य-शाश्च वर्गा
 यः पश्चमः स रिपुरेव बुधैर्जिवर्ण्यः ॥
 अन्विन्यादिकभचयं पत्निकिभं चक्रं चित्राशु-
 इव
 ह्येकस्यां वरकन्ययोश्च यदि भं तन्मनुर्दं चाश्रितः ॥
 नाड्यीसेवकमित्रगेहपुरतस्त्वेका शुभा सद्यथा
 आयादिकपश्चसप्तनवभिस्त्रयैर्दं हं सौख्यदम् ॥
 गुणगणं लघुदोषसमान्वतं
 भवनदेवयज्ञादिकमिच्छते ।
 जललवेन शिखी बहुतापवा-
 न्न शममेति गुहोरधिको यतः ॥
 इति श्रीकृष्णधारमन्त्रविरचिते वासुशास्त्रे
 राजवज्रभे आयादिकलक्षणं ३ अध्यायः ॥
 “वापीकूपतडागदेवभवनाम्बारायामादिकं
 तीर्थानामवगाहनश्च विधिवत् कन्याप्रदाना-
 दिकम् ।
 सर्वं पुण्यमिदं वृषः स लभते यः कारयेत्
 पर्वते

शिल्पशा

दुर्गं सर्वजनाय शर्मजननं विश्वाममेकं परम् ॥
 सिंहो वैरिपराभवं प्रकुर्वते तिष्ठन् गिरौ
 गहरे
 दुर्गस्थो वृषतिः प्रभूतकटकं शत्रुं जयेत् सङ्गरं
 कैलासे नगरं शिवेन रचितं गौर्यादिर्मरुत्तये
 दुर्गं पश्चिमसागरे च हरिणाप्येषां किमचो-
 च्यते ॥
 भूदुर्गं जलदुर्गमद्रिविषये दुर्गं भवेद्दुर्गहरे
 तेषास्तुतममद्रिद्विर्द्वि रचितं तद्वैरिणां दुर्गमम्
 अन्वाद्यैर्द्वितीयतेजलवगेः काष्ठैस्तथाद्यैस्तथा
 यन्त्रोपस्करवाणशस्त्रसुभटैः संपूरयेद्दुर्गमपिः ॥
 माहेन्द्रं चतुरस्रमायनपुरं तत् सर्वतोभद्रकं
 उत्तं सिंहविलोकनं सुप्रतनायकं तथा वारुणम् ।
 नन्दाख्यं विमुक्तकोणमथ नन्दावर्तस्वस्था-
 क्ति
 प्र्णोक्तं तद्व्यववज्ज्यन्तमपि तद्विद्यं गिरैर्मैक्तके ॥
 प्र्ण्यं चाष्टदण्डोपमं च पुरवाकारं पुरं पौरुषं
 खिद्यं कुचिद्यु भूधरस्य कथितं दक्षाभिर्दं दैर्घ्य-
 कम् ।
 शाचं प्राक् सरिता परत्र कमलं याम्भे नदी
 धार्मिकं
 द्वाभ्यां चैव महाजयश्च धनदाश्यां नदी
 सौम्यकम् ॥
 दुर्गेकेन युतं श्रियाख्यनगरं द्वाभ्यां रिपुघ्नं पुरं
 लटासं कथयन्ति स्वस्तिकमिति प्रोक्ता गुणा
 विंशतिः ।
 भूपानी सुखदा यथोऽर्थफलदाः कीर्तिप्रतापो-
 इवा
 लोकाशाश्च निवासतो विरचिताः प्राक्शम्भुनैते
 गुणाः ॥”
 इति पुराणां विंशतिगुणाः ॥३॥
 “वह्निर्भौतिकरं त्रिकोणनगरं षट्कोणकं क्षेत्रदं
 वक्षे वक्षभयश्च शाकटपुरे रोगस्त्रिभूले कलिः ।
 प्र्णोक्तं तस्करभीतये द्विर्कटकं कर्णाधिकेऽर्धेचयो
 दोषाः सप्त भयावहाः प्रकटिता ये विन्धकर्मो-
 दितः ॥”
 इति पुराणां सप्त दोषाः ॥ ३ ॥
 “वस्येऽथो विविधं पुरं सुनिमतं मधोत्तमं
 कन्यधं
 तेषां हस्तसहस्रमन्त्रिपुरं मध्यं ततः सार्द्ध-
 कम् ।
 ज्येष्ठं युग्मसहस्रमेव चरमं भागाष्टकेनाचितं
 मध्यं द्वादशभागतः शशिकलं ज्येष्ठं विदध्यात्
 सुधीः ॥
 मार्गाः सप्तदशैव चादिमपुरे हीनं चतुर्भिः पुरं
 प्र्णोक्तं कन्यसमेव मार्गानवभिर्दैर्घ्यं तथा विस्तरे ।
 यामश्चैव पुराहंतो हि तदनु यामाहंतः खेटकं
 खेटार्हेन तु कूटमेव विबुधैः पार्णोक्तं ततः स्वर्ध-
 ङम् ॥
 हस्तानाश्च युगाष्टयोऽष्टसहस्रं भूपतीनां पुरं
 तन्मध्ये दशधा वदन्ति सुनयो हस्त्या सहस्रेण
 तम् ।

शिल्पशा

आयामे वसुपादवाह्ववसुतो भागः प्रशुको-
२धिक-
त्वकैकश्च चतुर्विधं निगदितं कार्यं समं
कर्तव्योः ॥

षट्त्रिंशतः षट् क्रमतो विष्टुष्टा
देवे पुरे चत्वरके क्रमेण ।
यदृच्छ्या मानसुशान्तिं केचित्
प्राकारकोष्ठस्य च भित्तिकायाः ॥३॥
पूर्वापरास्याः पुरसम्भ्रमाश्च
देवाः शुभा नोत्तरदक्षिणाश्च ।
भङ्गं पुरस्यापि परादस्तुखास्ते
कुर्वन्ति धातुकर्तव्यार्थेऽपि ॥

ब्रह्मा विष्णुशिवेन्द्रभास्करगुहाः पूर्वापरास्या
शुभाः
प्रोक्तौ सर्वदिशास्तुखौ शिवजिनौ विष्णुविधाता
तथा ।

चासुखा यद्दमातरो धनपतिर्देमातुरो भैरवो
देवा दक्षिणदिशस्तुखाः कपिवरो नैर्ऋत्यवक्रो
भवेत् ॥

मार्गाः समदशाङ्गपञ्चशिक्षिणो युग्मं पुरान्
खर्वटं
मार्गाः षोडश सूर्यविशतिकराः कार्यास्त्रिधा
विस्तरे ।

प्राकारोदयविश्वस्तमभितो द्वाभ्यां विष्टीनी-
२धिकी

थासाह्वनं तदूर्ध्वं कपिशीर्षाण्यष्टमात्रा-
नरम् ॥

प्राकारेऽपि च कोष्ठका दशकराः सूर्यक-
हस्तास्तथा
प्रोक्तास्तेन समैव कोणसहिता विद्याधरी
मध्यमा ।

तस्या वाच सुवक्तके च विविधं युद्धासनं कार-
येत्

प्राकारोदयतो विधाय परिखाविचार उक्तो
बुधैः ॥

विद्याधरीकोष्ठकयोश्च मध्ये
बाहुप्रमाणं शररामहस्तम् ।
पञ्चाधिकं पञ्चकरेण हीन-
मिति विद्या वास्तुमतो हितम् ॥३॥

दुर्गादयं गन्दकरप्रमाणं
तिथ्या समं समदशैव केचित् ।
एकानविंशं पृथुलं जयायां
दिक्कालसूर्याष्टकरा वदन्ति ॥

ताम्बूलं फलदन्तगन्धकुसुमं सुक्तादिकं यद्भवेत्
राजद्वारसुरायतो हि सुधिया कार्यं पुरे
सञ्जतः ।

प्राग्दिशश्च नृपा हि दक्षिणदिशि स्युः सौम्यतः
सूद्रकाः
कर्षथाः पुरमध्यतोऽपि दक्षिणो वैश्या विचित्रे-
यैः ॥

ईशे रङ्गकराः कुविन्दरजका वङ्गौ च तष्णी-
विनः

शिल्पशा

प्रोक्ता अन्यजचर्मकारवरटाः स्युः शौचिका
राचसे ।

पण्यस्त्रीनिर्ऋती च भारतयुते कोणे नक्षत्र-
सुखकान्

वापीकूपतडागकुण्डमखिलं तोयं तथा वारुणे ॥
सिंहद्वारचतुष्टयश्च खटकोदाराणि चाष्टी तथा
कर्णयानि द्वागलानि दक्षिणैः कापाटकैः
सुदृष्टैः ।

कीर्तिस्तम्भशुपालयाभरुहैर्हृष्टैः सुधानिर्मितै-
र्हर्मिण्योपवने जलाश्रययुतैः कार्यं पुरं शोभ-
नम् ॥”

इति नगरप्रमाणम् ॥ * ॥

“यन्नाः पुराणामय रक्षणाय
संयामवद्गुणसमीरणाख्याः ।

विनिर्मितास्तं जयदा नृपाणां
भवन्ति पूण्याः सुरया च मांसैः ॥

हस्ता अष्ट च भैरवो नरकरणाङ्को दशादो
भवे-

द्ग्नो भीमगजोऽपि भास्करकरैर्वृम्भन् विष्टैः
शिक्षी ।

प्रोक्तोऽसौ यमदह एव तुनिभित्तिस्था महा-
भैरवो

स्यौ शङ्करनिर्मिताश्च समरे देवासुरे भैरवे ॥
यन्ने चाष्टकरेऽष्टहस्तफणिनीर्ऋत्याकुला विस्तरे

स्तम्भा मर्कटिका च पञ्जरमतः षट्त्रिंशहस्ता
क्रमात् ।

यद्या एष्टविभागतोऽपि रदनेस्तुखोऽष्टमात्रा-
कुलेः

प्रोक्ता कुखलवङ्गवी च वह्नितो मध्यादशौख-
कुलेः ॥

यद्या द्वागं मर्कटिकां विदध्या-
कोष्ठस्य कोलेन च चर्मणापि ।

यन्मं प्रकुर्व्याद्द्वद्वकाष्ठकश्च
तन्नागया ज्योतिकया समेतम् ॥

कराकुलेः पञ्जरकस्य दैर्घ्यं
केवां मते हस्तमिते च यन्ने ।

यादौ कुली वङ्गजलानिलाखा-
स्ते लक्ष्यज्ञैः परिकल्पनीयाः ॥”

इति यन्नाष्टकप्रमाणानि ॥ * ॥

“नीराश्रयं पुण्यवतीं विधेयं
मध्ये पुरस्यापि तथैव वाञ्छे ।

वाप्यश्चतस्रोऽपि तथैव कूपा-
श्चत्वारि कुखानि च षट् तडागाः ॥३॥

कूपाः शीतुखवेज्यौ च तदशु प्राप्तस्तथा
दुग्धभि-

स्तस्मादेव मनोहरश्च परतः प्रोक्तस्तु चडा-
मणिः ।

दिग्भङ्गो जयनन्दपञ्जरमतो वेदादिहस्तैर्मिता
विन्धान्तैः क्रमवर्द्धितैश्च कथिता वेदादधः
कूपिका ॥३॥

वापी च गन्धैकसुखा निजुटा
षट्कूटिका दुग्धसुखा च भद्रा ।

शिल्पशा

जया शिवक्या नवकूटयुक्ता-
स्वकैस्तु कूटैर्विजया मता सा ॥३॥

सरोऽष्टपञ्चश्च महासरश्च
वृत्तं चतुष्कोणकमेव भद्रम् ।

भद्रैः सुभद्रं परिचैकयुग्मं
वकस्यजेकहयमेव यस्मिन् ॥

ज्येष्ठं मितं दक्षसहस्रकैस्तु
मध्यं तदूर्ध्वेन ततः कनिष्ठम् ।

ज्येष्ठं करैः पञ्चशतानि दैर्घ्य-
स्तदूर्ध्वमध्यं तु ततः कनिष्ठम् ॥३॥

भद्राख्यकुखं चतुरस्रकश्च
सुभद्रकं भद्रयुतं द्वितीयम् ।

नन्दाख्यकं स्यात् प्रतिभद्रयुक्तं
मध्ये सुभद्रं परिचं चतुर्थम् ॥

करादतो हस्तशतं प्रमाणं
दारेऽश्चतुर्भिः सहितानि कुख्यात्

मध्ये गवाक्षश्च दिशो विभागे
कोणे चतुष्कास्त्वपि पट्टशालाः ॥३॥

गङ्गाद्या रवयो हरेश्च दशां च द्वा दशैकाधिका
दुर्गा भैरवमातृका गणपतिर्वङ्गेशिकं चण्डिका ।

दुर्गाया तुनिनारदस्तु सकला द्वारावती
लीलिका

लोकाः पञ्च पितामहादिविबुधाः स्युर्मध्यभिर्चौ
सदा ॥

तस्योर्ध्वतः श्रीधरमाङ्ककस्य
संदर्शनात् पूर्वफलश्च काश्याः ।

खानाश्च गङ्गाप्रवनस्य पुर्यं
ज्ञतं भवेच्चैदिविबुधिसौः ॥

विधारितं जीवनमेव येन
तन्नोपदेकेन समं पृथिव्याम् ।

च सहस्रं च सहस्रवर्षं
खर्लोकसौख्यान्खिलानि सुदृक्ते ॥

ग्रामे वाच पुरे नरेन्द्रभवने तत्षोडशप्रां भवेत्
मध्यात् पश्चिमदिक्समाश्रितमिदं दुर्गं भवेद्भूव-

प्रात् ।
द्वारं दक्षिणवामतश्च पुरतः कार्यान्वय-

चत्वरः
सर्वं वास्तुद्वारादिवासरचना भूपेक्षया कार-
येत् ॥”

इति खड्गधारमखनकिरचिते वास्तुशास्त्रे राज-
बल्लभे प्राकारयन्त्रवापीकूपतडागलक्षणम् ३

अध्यायः ॥ * ॥

“अथो नृपाणां भवनानि वक्ष्ये
स्वेकातपत्रावनिपालकस्य ।

शतश्च हस्ताष्टसमन्वितश्च
आसि यद्दं चोत्तममेव तस्य ॥

ये द्वापरे भूमिशुभो वभूवु-
स्त्विषां यद्दं हस्तशतं द्विचिह्नम् ।

तत्रांशभूमिन्वरको नृपाय-
स्वष्टाधिकाश्रीतिकरं यद्दं स्यात् ॥

यामैकलक्षहयमस्ति यश्च
प्रोक्तो महामखनिको नरेशः ॥

शिल्पशा

अप्रोतिलक्षं दिकरेण हीनं
 कुर्वाद्यहं प्रोभनमेव तस्य ।
 पञ्चायुतेप्रो वृषमन्त्रलीको
 भवेद्यहं तस्य कराटपटिः ।
 सामन्त्यसुखो ह्ययुताधिपोऽसौ
 तत्रेहमष्टेषु करप्रमाणम् ॥
 तद्वेद्यं पञ्चाशदपि दिह्वीनं
 सामान्तसंज्ञोऽयुतनाथ एव ।
 तथा ह्युतोयोऽपि ततो दिह्वीनं
 त्रिंशत्कराष्टाधिकमेव गेहम् ॥
 प्रोक्तः प्रवीणैश्चतुराशिकोऽसौ
 ग्रामा हि यस्यैव सहस्रमेकम् ।
 अष्टाधिकं विंशतिलक्षहर्षं
 सिद्धेयं समस्तानि यथोदितानि ॥
 ग्रामाधिपा ये तु शताधिपाश्च
 ते खल्वराट्वा अपि सैनिकाश्च ।
 तेषां यद्वा अष्टदशाधिकैश्च
 करैः समाना सुनिर्मिताश्च ॥
 भूपालकार्हेण च मन्त्रिगेहं
 यथाधिकारैश्च भवन्ति हीनम् ।
 यासाहशाश्राधिकमेव देवैर्
 कुर्वाद्यथो पञ्चमभागमितम् ॥
 यद्वा चतुर्हस्तमितं करादि-
 दृष्ट्या विरामान्तमितं प्रमाणम् ।
 ततः परं भूपतितन्दिराणि
 यावच्छतं चाष्टकरादियुक्तम् ॥
 स्याद्भूमिरैका वसुहस्तगेहे
 दशाभिरुष्ट्या हितया पुनश्च ।
 प्रासाद एवामरभूपयोश्च
 हर्म्याणि लोके सुनिनोदितानि ॥
 शालाया नवधा च पञ्चकरतो मानश्च विन्धा-
 न्तकं
 भित्तरेव चतुर्हशाङ्गुलमितियावत् सपादं करम् ।
 आमारख्य तु षोडशांशरहितोऽप्यह्नेन हीनो-
 २यवा
 भित्तेर्मानमितं विधा विरचितं कल्प्यं यथा-
 योगतः ॥
 देव्यं चक्रकलाङ्गुलीतमशिला मध्याङ्गुली
 नान्तिमा
 यासे दिङ्मवभूष्टदुष्कृतिरपि चिंशेन विन्धा-
 रतः ।
 हस्तादेखिकरोदयं नवविधं पीठं यद्वा सस्यतो
 विपादे रसभूतवदगुणकाः स्युः पीठके मेखलाः ॥
 षष्ट्या वाथ प्रताहसप्रतियुतेयासस्य हस्ता-
 कुले-
 हारिखोदयको भवेच्च भवने मध्यः कनिष्ठोत्तमैः ।
 देव्याह्नेन तु विस्तरः शशिकलाभागोऽधिकः
 सप्तते-
 देव्यं त्र्यंशविहीनमर्हंरहितं मध्यं कनिष्ठं
 क्रमात् ॥
 अष्टा प्रतोकी तिचिह्नसंख्या
 प्रोक्तोदये विन्धकरा च मध्या ।

शिल्पशा

कनिष्ठिका स्रक्करा क्रमेण
 यासेऽष्ट सप्तैव च रागसंख्या ॥
 वेधसयासकलांशकैर्युगणेहैस्तेखिसाह्यैर्यते-
 हर्म्यस्य त्रिविधोदयः चतितलादुद्यावच्च पट्टो-
 हकम् ।
 एकैकोऽपि पुनश्चिधा निगदितः सर्वे त एका-
 दश
 क्षेपाः षड्वतौ नखाः शशिकला अष्टादशाद्य-
 स्त्रिधा ॥
 त्रिस्थाने युगपञ्चताऽऽस्तितियुता धिष्टैक-
 विश्रान्तिता
 मध्योऽयं त्रिकरेस्तदंशसहितैः प्रोक्तः कनिष्ठ-
 स्त्रिधा । * ।
 वृत्तं दुग्धविशुष्ककगटकयुतं नीडैस्तु चेत्यदमं
 चीरं माततपातितश्च भवने चिन्हाविभीतं
 व्यजेत् ॥
 शाकः शालमधूकसंखदिरा रक्तासनाः
 शोभना ।
 एकोऽसौ सरलोऽर्जुनश्च पनसः श्रीपर्णिनी
 शिंशपा ।
 हारिद्रः पिपुमर्हचन्दनतरुः पद्मार्थकस्तिलकी
 नैतेऽन्येन युता भवन्ति फलदाः शाकादयः
 शोभनाः ॥*॥
 गेहोदयस्तु नवधा विभजेत् षड्दंशं
 स्तम्भोर्हभागसमकं भरणं शिरश्च ।
 कुम्भी स्युस्वरसमेकविभागतुल्या
 पट्टश्च तत्रिकयुतोऽंशसमान एव ॥
 शालालीन्द उदाहृतो हि विबुधैर्वाशेषु युग्मा-
 शकः
 समांशेषु युगैश्च नन्दपदतो वेदांशतुल्यस्तथा ।
 कापाटं यद्वादिखे निगदितं वामे भवेदर्गला
 दष्ट्या निष्क्रमणं कृतं सुनिवरेदीरेषु सर्वेषु यत् ॥
 शालालिनांशैर्मनुरेव मध्ये
 चयो हयान्ते हयमस्य पार्श्वे ।
 हारोत्तमाङ्गेन समानकर्णाः
 शस्ता न शस्ता भवनाभिवक्ताः ॥*॥
 दीपालयो दक्षिणदक्षिणभागे
 सदा विधयोऽर्गलया समानः ।
 वामे च मध्ये न शुभाय गेहे
 सुरालये वामदिशीष्टसिद्धे ॥
 हाराय खटकोसुखे च तदधो हाः षोडशां-
 श्राधिकं
 सर्वं वा शुभमिच्छता च सततं कार्यस्तु
 पट्टादधः ।
 तद्व्यनं न शुभन्तुलातलगतं कुचौ तथा पृष्ठमं
 काष्ठं पञ्चक एव नीतरहितं यन्मूलपूर्वांतरम् ॥
 हारोर्हं यद्धारमस्य प्रमाणं
 संकीर्णं वा शोभनं नाधिकं तत् ।
 इन्द्रहाराख्येव यानि पृथूनि
 तेषां शोषांशैकस्तत्राणि कुर्वात् ॥
 सर्वं हारं नीचमानं रक्षायै
 ब्रह्मा ईशं तत् करोत्वर्थनाशम् ।

शिल्पशा

गेहाद्यं यत् पूर्ववास्तुस्वरूपं
 तेषां भङ्गात्तेव सौख्यं कदाचित् ॥
 हारयासरदांशतोऽधिकमितं कार्यं यद्वा दक्षिणे
 तुल्यं हस्तियहश्च वाजिभवनं तेनाधिकं
 वामतः ।
 अष्टांशेऽथ नवांशके च वितथे तीये जयेन्
 हितं
 हारं सौम्ययहश्चते च कुसुमे भङ्गाटके प्रस्यते ॥
 प्राग्दाराष्टकमध्यतोऽपि न शुभं सूर्येश-
 पञ्चम्यतो
 यान्वायाश्च यमानिपौण्ड्रमपरे शेषासुरं
 पापकम् ।
 सौम्यायामथ रोगनागरिजं त्याज्यं तथास्य-
 च्छुभं
 केषिहाराख्यसौम्यकं न हि हितं प्रोक्तश्च
 वातायने ॥
 हारं विह्वमशोभनश्च तरुणाकोशमस्तम्भकेः
 कूपेनापि च मार्गदेवभवनैर्विह्वं तथा कौलकेः ।
 उष्णायाद्विगुणां विहाय पृथिवीं वेधो न
 भित्तम्भरं
 प्राकारान्तरराजमार्गपरतो वेधो न कोणदय ॥
 देव्यं सार्द्धशताङ्गुलश्च दशभिर्हीनम् १४०।१३०।
 १००।१०० चतुर्धा विधिः
 प्रोक्तं वाथ शतं त्वश्रीतिसहितं १८० युग्मं २००
 नवत्या प्रतम् १६० ।
 तद्वत् षोडशभिः शतश्च ११६ नवभिर्वृत्तं तथा-
 श्रौतिकम् ८८
 हारं मध्यमताशुसारि दशकं योयं विधेयं
 बुधैः ॥*॥
 स्वयमपि च कपाटोद्घाटनं वा पिधानं
 भयदमधिकहीनं श्रावयोऽन्वा विचाये ।
 पुरुषयुवतिनाशस्तम्भशाखाविहीनं
 भयदमखिलकाष्ठाय यदाधःस्थितं स्यात् ॥
 देवालयं वा भवनं मठश्च
 भानोः करैऽन्वाशुभिरत्र भिन्नम् ।
 तन्मूलभूमौ परिवर्जनीया
 ह्याया गता यस्य यद्वाहस्य कल्पे ।
 नैको लघुत्वांमदिशाविभागे
 मध्ये द्विषट् दारुणवर्णगेहे ।
 स्तम्भासनं हीनमपि चयाय
 यदाधिकं रोगकरं तदा स्यात् ॥
 स्तम्भोऽष्टाससुष्टभदसहितो रूपेण चालङ्कृतो
 युक्तः पल्लवकैस्तथाभरणकं यत् पल्लवेनाहतम् ।
 कुम्भी भद्रयुता कुमारसहितं शीघं तथा
 किन्नराः
 पञ्चचेति यद्वा न शोभनमितं प्रासादके प्रस्यते ॥
 स्तम्भो ह्ययोर्मध्यगतो न शस्तो
 शुभंकरौ पट्टयुगांशतो ह्यौ ।
 यद्वा प्रशस्ताश्चतुरस्रकास्ते
 स्तम्भा न कन्देन विना प्रशस्ताः ॥
 हानिस्तुलामध्यगता खनस्य
 स्तम्भभदनालयमितिष्ठन्तम् ।

शिल्पशा

संलग्नत्वार्थं चानये स्युः
 क्षमासर्गं क्षमाशिरस्य शीर्षम् ।
 उन्संधाह्वविनिर्गतं शरयुगांशेनाधिकं शस्यते
 क्वाद्यं पट्टसमानकं सुखकरं नाशाय निन्वीततम् ।
 नत् काकस्य च पक्षवच कुसुदाभं सूर्यकाला-
 यकं
 प्रालम्ब्य करालकश्च विबुधैः प्रीक्तश्च तत्
 वङ्गविधम् ॥
 भूम्यारोहणमूर्ध्वतस्तदुपरि प्रादक्षिणं शस्यते
 दारं तूर्ध्वभवश्च भूमिरपरा ह्रस्वाकंभागेः
 क्रमात् ।
 प्रासादे च मठे नरेन्द्रभवेन शैलः शुभो नो
 गृहे
 तस्मिन् भित्तिषु वास्तुकास्तु शुभदाः प्राग्भूमि-
 कुम्भायां तथा ॥३॥

गृहे चगानन्तरमेव वास्त्यात्
 गृहप्रवेशो न शुभश्चोत्तमौ ।
 गृहस्य गृहे यदि राजमार्ग-
 स्तदादिभूमेर्न हि गृहभीक्ष्यम् ॥
 जीर्णं गृहं भित्तिमयं विशीर्षं
 तत् पातयं स्वर्गनागस्य दन्तेः ।
 गोश्रेष्ठैर्वा शिल्पिना निश्चयेन
 पूर्वां कृत्वा वास्तुदोषो न तस्य ॥

हर्म्यस्यापि समन्ततो गृहपतिर्दृष्टिं यदा-
 पीदति
 सन्धाशास्तु विवर्द्धितश्च फलदं दृष्टं तरेकश्च च ।
 प्राङ्घ्नैरेपि वैरसुत्तरदिशाभागे मनस्तापञ्जत्
 पश्चादर्थविनाशदक्षिणदिशि शस्त्रोभयं वर्द्धते ॥
 वामाङ्गे धनवच्छदेवभवनं धातुः अथो वाजिनो
 नायस्त्वौषधिभोजनस्य भवनं स्यादाटिका
 वामतः ।
 वङ्गेर्गोजलदन्तिशस्त्रसदरं स्त्रीणां तथा दक्षिणे
 स्नानं माहिषमाजमौर्गिकमिदं यास्यापिमध्ये
 शुभम् ॥
 सुगोषे वरुणीश्वरे गणधरे स्थाष्टोटकानां गृहं
 दास्ये युद्धयश्च वृत्तरमणं गान्धर्ववेदाश्रितम् ।
 राक्षो माटुगृहं गजेन्द्रजयके रुद्रे महिष्या
 गृहं
 सत्ये धर्मगृहं रथौ यवगृहं प्रीक्तं जये
 श्रीगृहम् ॥

ईशप्राचीरन्तरे गर्भभागा-
 सुदृक्कां वा स्थानमेवात्र कार्यम् ।
 धान्यागारं स्थापय्या प्राणकोषं
 भङ्गेऽप्येवं शम्भुकोषे शिवाशो ॥
 प्राक्पश्चिमे मारुतवह्निकोषं
 प्रीक्ता प्रवीणैरेपि वृत्तशाला ।
 बर्होगृहं रात्रिचरस्य कोषे
 स्यात् पश्चिमे भोजनशालिका च ॥३॥
 प्राक् शोभा वृषमन्दिरे च पुरतः स्थानं तथा
 पुत्रकं
 वामाङ्गे वृषतैस्तथायुधधराः कृत्वातपत्राणि
 च ।

शिल्पशा

हृत्वं चामरतापसाः खगुरवस्तान्मूलधृग्दक्षिणे
 गेहाधीशयदृष्ट्या च शयनं सन्धासु भूमौषु
 च ॥

विवस्वदाख्ये शयनं प्रशस्तं
 वादित्रगेहं सवितुस्त्रिधियम् ।
 पूर्वाश्रितं भोजनमन्दिरेषु
 महानसं वह्निदिशाविभागे ॥
 माहेन्द्राख्ये गोपुरं द्वित्रिभूमिं
 भागोः संख्या तस्य मध्ये विधेया ।
 उक्ताशुक्तं मन्दिरादौ निवेशे
 त्वद्वा कार्यं चाश्रया भूपतीनाम् ॥
 दिक्शालान्तं श्लोकशालादिगेहं
 ष्येष्टा मध्या कन्यसा दक्षिणाङ्गात् ।
 शाला कार्या लोकगेहे युगान्तात्
 त्रिदोकाः स्युर्भूमयस्त्रियु नूनम् ॥”

इति श्रीब्रह्मधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे
 राजवल्गुने राजगृहनिवेशादिलक्षणं ५ अः ॥३॥
 “अथैकशालं द्विगुणाश्रितं
 प्रस्तारतो लक्षणमेव तेषाम् ।
 यथोदितं वास्तुमते तथैव
 ब्रवीमि राज्ञामथ मानवानाम् ॥

चत्वारो गुरुवस्तु पूर्वगुरुतोऽधो ह्रस्वतोऽन्वे
 समाः
 भूयः पश्चिमपूरितश्च गुरुभिर्यावत्तुल्यं भवेत् ।
 उद्विष्टे द्विगुणाङ्गकैर्लघुभवेः संख्यैकमित्रीकृते
 नष्टे स्त्री विधेमे समे गुरुलघु रूपे तदुद्धारितः ॥
 स्थाने लघोः सद्युमत्वारिण्डं
 प्रदक्षिणं तं क्रमतो विदध्यात् ।
 प्रस्तारतः शोडशकं गृहाणां
 प्रीक्तं तथास्थां कथयामि तेषाम् ॥३॥

ध्रुवश्च धान्यं जयमन्दसंज्ञे
 खराखकलाश्च मनोरमाख्यम् ।
 सुवक्त्रमस्मात् किल दुर्मुख्याख्यं
 क्रूरं विपकं धनहं ऋषयश्च ॥
 व्याक्रन्दकं वैपुल्यैलयश्च
 फलानि ज्ञाना सहजानि तेषाम् ॥

इति ध्रुवादिषोडशगृहाणि ॥ ३ ॥
 धान्यादिनोऽदौ विजयान्तकं हि
 त्वजिन्दयुगं सुखतो विदध्यात् ॥
 रथं श्रीधरमोदिते च परतस्तद्दृष्टमानं गृहं
 कारालश्च सुनाभमेव तदशु धाङ्गं सन्दृष्टं तथा ।

इति रम्याष्टकम् ॥ ३ ॥
 सन्धाणि ध्रुववङ्गवर्तिन नियतं वङ्गदाकैः सुन्दरं
 प्रीक्तं तद्वदश्च भद्रकुसुदेऽधो वैसुखाख्यं शिवम् ॥
 तत्सन्धाभश्च विशालसंज्ञं
 तथा विलक्षं त्वशुभं ध्वजश्च ।
 उन्नीतमेवं त्वथ भीषकश्च
 सौम्याजिते स्तः कुलजन्दनश्च ॥”

इति सुन्दरादिषोडशगृहाणि ॥ ३ ॥
 “पूर्वजिन्दसमस्तकेषु युगलं पट्टस्य शालान्तरे
 हंसवैव सुलक्ष्यश्च परतः सौम्यं ह्ययं भावुकम् ।
 तस्माद्भुतमरौपिरे च सततं वैमं तथा क्षिपकं

शिल्पशा

चोदृतं वृषसुखितश्च ययमानन्दं सुनन्दं
 क्रमात् ॥”

इति हंसवैवोडशगृहाणि ॥ ३ ॥
 “अधोऽपवर्गं ध्रुवरूपकाणा-
 मलङ्कनाहं प्रथमश्च तत्र ।
 तथाप्यलङ्कारमिति क्रमेण
 ख्यातं तदस्य रमण्यश्च पूर्वम् ॥
 तन्निश्चरं तदशु पुण्यमतः सुगर्भं
 प्रीक्तं गृहं कलसदुर्गतमेव रित्तम् ।
 स्यादौषितं तदशु भद्रकवचिते च
 दीनं गृहं विभवकामदमेव संख्या ॥”

इत्यलङ्कृतादिषोडशगृहाणि ॥ ३ ॥
 “वङ्गदाख्यं सर्वेष्वपवर्गकेषु
 प्रभावसंज्ञं त्वथ भावितश्च ।
 रथं तथाप्यन्तिलकश्च तत्र
 सत् क्रौडनं सौख्यमनो यशोदम् ॥
 कुसुदमपि च कालं भासुरं भूषणश्च
 वसुधरमथ गेहं धान्यनाशं तदस्यत् ।
 कुपितमपि च विपत्तं दृष्टिदं प्रीक्तमेत-
 तदशु कुलसन्दृष्टं शोडशं प्रीक्तमाद्यैः ॥”

इति प्रभवादिषोडशगृहाणि ॥ ३ ॥
 “सर्वे सुखालिन्दसमन्विताश्च
 दाबद्विष्टकं ह्यपवर्गमध्ये ।
 ततश्च चूडामणिकं प्रभदं
 क्षेमं तथा शेषससुखितश्च ॥
 विशालसंज्ञं त्वथ भूतिदश्च
 कुटं विरोधं कथितं क्रमेण ।
 तत्कालपार्श्वं हि निरामयन्तु
 सुशालरौद्रे सुनिसम्पत्ताश्च ॥
 वैद्यं गृहं चैव मनोरमश्च
 सुभदसंज्ञं कथिता च संख्या ।
 इत्येकशालानि गृहाणि विद्या-
 ष्यतश्च चत्वार्यधिकं ध्रुवादि ॥

अपवर्कं यत् कथितं तद्दामे धीमता गृहे
 कार्यम् ।
 यत् वङ्गदाकसुदितं श्रेया सा पट्टजा श्रेणी ॥”
 इति चूडामण्यादिषोडशगृहाणि ॥ इति चतु-
 दशतं शतमेकशालगृहाणि ॥ ३ ॥

“अथ दिशालालयलक्षणाणि
 पदैः खिभिः कोष्ठकरभ्युसंख्या ।
 तन्मध्यकोष्ठं परिहृत्य युग्मं
 शालासतसो हि भवन्ति दिक्षु ॥
 यास्यापिगा च करिणी धनदाभिवक्ता
 पूर्वाजना च महिषी पिष्टवाक्यस्था ।
 गावो यमाभिवदनापि च रोगसौख्ये
 ष्यामी महेन्द्रशिवयोऽन्वेष्ट्याभिवक्ता ॥

इतिन्वा महिषी दिशालभवनं सिद्धार्थकं
 तच्छुभं
 गावो माहिषवर्षकं नृत्तिकरं तद्दयामख्यं
 भवेत् ।
 दक्षं द्वागवर्षान्तं धनहरं इक्ष्मिन्वाध्यां
 तथा

1
शिल्पपरी

काचं मोक्षरिचोयुतं न हि शुभं चुकी च पूर्वा-
परम् ।

नामान्तः सन्तश्चास्तिदृष्ट
स्याद्द्विमानं त्वय कुकुटाखम् ।
हस्यादिनी नाम चतुष्टयश्च
हर्म्यं द्विशालं प्रथमं तथैव ।
यत् चत्तिकं तद्वसदारमध्ये-
शल्लिन्दस्तथापि कथितं द्विशालम् ।
हंसाखकं स्यादथ वहुमानं
कीर्त्तित्वैनाशं भवनं चतुर्थम् ।
अलिन्दयुग्मं पुरतो विदध्यात्
वङ्गदार मध्येऽपि च शालासंश्रमम् ।
तस्माद्गृहे हर्म्यगवैपुले च
तथा चतुर्थं कथितं करालम् ।
तस्मिन् गृहे दक्षिणतो श्लिन्दे
विस्तारं चित्तं धनकालदृष्टे ।
वामे पुनश्चैव्युदपुत्रदं स्यात्
सर्वम् तस्मिन्नापि कालचक्रम् ।
लघुस्य पश्चात् पुरतोऽपि युग्मं
स्याद्दक्षिणेको रसदारमध्ये ।
तत्रैपुरं सुन्दरमेव नीलं
स्यात् कौटिल्यैव यथा क्रमेण ।
प्रदक्षिणैकः पुरतोऽपि युग्मं
घटकं गृहान्तः किल शान्दाखम् ।
ततो द्वितीयं खलु शाखदं स्या-
च्छीलं तथा कोटरमेव संश्रमम् ।
सौम्यं गृहं मण्डपसंयुतश्च
तत्तुल्यरूपं विबुधैर्विधेयम् ।
सुभद्रमस्मादपि बहुमानं
क्रूरश्च सर्वैष्यशुभं चतुर्थम् ।
मुखे चयं दक्षिणपश्चिमैकः
वङ्गदारकं श्रीधरनामधेयम् ।
प्रोक्ते गृहे कामदपुष्टिदे च
चतुर्थकं कीर्त्तिविनाशमेव ।
वामे तथा दक्षिणपश्चिमैको
युग्मं मुखे मण्डपमग्रतश्च ।
श्रीभूषणं श्रीवसनं ततश्च
श्रीश्रीभक्तोर्त्तियमेव तद्वत् ।
एकोऽपरे दक्षिणवामतश्च
मन्त्रधर्मं श्रीधरयुग्मपूर्वम् ।
सर्वार्थदं स्यात्सुखतस्त्रयश्चेत्
लक्ष्मीनिवासं कुपितश्च नाम्ना ।
युग्मं मुखे मण्डपमेव चाप्ये
युग्मं तथा दक्षिणतोऽन्तमितिः ।
पृष्ठे तु उद्योतकबाहुतजः
सुतेज एवं कलहावहं स्यात् ।
उद्योतके पश्चिमभागतो द्वौ
कुर्व्यात् द्विशालश्च वधिर्निवासम् ।
तत् पृष्टिदं कोपसमानमन्त्र-
मशुक्लघटकं क्रमतो विधेयम् ।
लघुचिकं पूर्वदिशाविभागे
एको भवेद्दक्षिणवामपश्चात् ।

2
शिल्पपरी

महान्तमेतन्महत्तश्च दत्तं
कुलचयं मण्डपसंयुतं स्यात् ।
अमङ्गलं दिक्त्रितये विभागे
मुखे त्रिकं मण्डपमग्रतश्च ।
प्रतापवह्निन्मिदृशं दिशं
सुखाधिकं सौख्यहरं चतुर्थम् ।
तस्यैव रूपं रसदारयुग्मं
पुनश्चलिन्दोऽजगजन्तश्च ।
स्यात् सिंहनादं त्वय हस्तियानं
द्वयं तथा कश्टकमेतदन्तयम् ।
शान्तादिगोहानि च षोडशैव
द्विशालकानीह यथाक्रमेण ।
नामानि चत्वार्यपि रूपमेकं
हस्यादिभेदेः क्रमतो विधेयम् ॥”
इति स्रजधारमखनविरचिते वास्तुशास्त्रे राज-
वल्लभे एकद्विशालगृहलक्षणं ६ अध्यायः ॥३॥
“द्विशालगोहानि तु षोडशैव
वास्तुद्वेः सारतरं पुनश्च ।
वस्याभ्यलिन्दोऽपि षण्णो लघुश्च
हौ तिलकाख्यौ कथितावलिन्दौ ।
सुखं द्विशालं लघुरस्य वामे
मुखे त्रिकं दक्षिणतस्तथैकः ।
मुखे तथा वासवमेव गेहं
वामेऽपस्ये लघुरेक एव ।
प्रासादसंज्ञं सुखतस्त्रयश्चेत्
प्रदक्षिणं तिलकवेष्टितं स्यात् ।
अलिन्दयुक्तं विमलं द्विशालं
तदीर्यवभं सह मण्डपेन ।
अथ द्विशालेषु समस्तकेषु
मध्ये विदध्यादसदार चैकम् ।
तदा भवेद्गोपुरमग्रयुग्म-
मेको लघुर्दक्षिणदिग्विभागे ।
एको लघुर्दक्षिणपूर्वगः स्यात्
तदुत्तरार्धं सुखमण्डपेन ।
हौ पूर्वतो दक्षिणतस्तथैको
युग्मं भवेन्मण्डपगं सुतेजः ।
मुखे गुणा दक्षिणतस्तथैको
हौ मण्डपेऽस्मिन् हयजाभिधानम् ।
महान्तगेहं सुखजे त्रिके तु
युग्मान्वितं मण्डपमेतदेव ।
मुखे तथा मण्डपके च युग्मं
वामेऽपस्ये युगलं लघोश्च ।
लोकत्रयाङ्गमरमस्य नाम
वङ्गहरं शम्भुगोशयोश्च ।
युग्मं मुखे मण्डपगं द्वयं स्या-
त्तथा द्वयं दक्षिणवामतश्च ।
एको हि पश्चाद्दक्षिणदिशं
श्रीविश्वकर्म्मोक्तमन्ताद्विशालम् ।
मालीनसंज्ञं सुखगैश्चतुर्भि-
र्युग्मं भवेद्दक्षिणवामभागे ।
युग्मं तथा पश्चिमदिग्विभागे
तस्याप्यतो मण्डप एक एव ॥

शिल्पपरी

प्रायामा लघवो विलासभवने वामे लघुर्दक्षिणे
तत्रैकमण्डलसंयुतश्च क्रमतं स्याद्दृष्टिदं सौख्य-
दम् ।
वेदास्तुदरेके मुखे च सततं वामेक्षणे दक्षिणे
तस्यापि सुखमण्डपस्य पलदानिवं गृहान्
षोडश ॥”
इति स्रज्यादिषोडशयज्ञाणि ॥३॥
“अथ त्रिशालं त्रिदशेक्षणेकं
स्यात्त्रिदशावासमण्डपसंश्रमम् ।
तथा चतुर्थं कुसुदाभिधानं
हस्यादिभेदेः क्रमतो विधेयम् ।
स्रजं श्लिन्दश्च तथैव पुत्रं
हरश्च कामन्वय इत्यभद्रम् ।
घटकश्च मध्ये स्वधनं कुवेरं
पक्षं तथा कामदेतेदेव ।
अलिन्दयुग्मं त्वय भद्रयुक्तं
मध्ये कपाटं जलजाभिधानम् ।
स्यान्मिचर्जं चैव गर्जं श्रपश्च
वङ्गदार मध्ये सकले यथातः ।
स्याद्द्वैजयं मण्डपद्वयभद्रं
जयं निनादं त्वय कीर्त्तिजश्च ।
भद्रोनङ्गसाधिकसाकलाङ्गं
निर्लोभकं वासदकौशले च ।
त्रैकं क्रमादीश्वरवारदाख्यं
भौमश्च कौशल्यामतः क्रमेण ।
तत्रैदं बुद्धस्वजनं तृतीयं
स्यात् कौशलं नीलमिदं चतुर्थम् ।
सुखगुणलघुवामे दक्षिणे चैक एत-
द्दरदशरदस्तुक्तं दृष्टकं काकपक्षम् ।
दक्षिण हि निनादं मण्डपेनाधिकं स्या-
त्तदु च गजनादं बाहुलं कीर्त्तिजाङ्गम् ।
दृष्ट्यादिरूपसुखमण्डपमेव सिद्धं
द्वये गृहे दृष्टगणे अपि कोशसंश्रमम् ।
वामेऽधिकश्च लघुवा कथितं सुभद्रं
स्यान्नागिभद्रमपि रत्नकाञ्चनाख्ये ।
युगसुखमपरैको भैरवं दक्षिणे च
भरत गरजमेतत् स्यात्चतुर्थं कुवेरम् ।
पुनरपि लघु वामे हस्तियानं विधानं
हयत्रयपञ्चगेहं तच्चतुर्थं क्रमेण ।
वर्णागं सुभद्रश्च सागरगृहं पक्षैव इत्या मुखे
प्रोक्तं चौरदरददाङ्गयमिदं कोलाहलचापरम् ।
वङ्गदारद्वयभद्रमण्डपवस्त्रियक् युतं शालया
गाम्भर्वं चित्तिभूषणश्च कथितं सर्वज्ञकं दर्प-
कम् ।
घान्तं दृष्टिकरं त्रिशालसुदितं शालां विना
पावनी
प्राक्शाला रक्षितं शुभं निगदितं सुश्रेष्ठमर्थ-
प्रदम् ।
चुकीसंश्रमिदं करोति मरणं हीनं तथा
यान्दयी
पश्चमं महिषीकृते च भवनं तत्पुत्रवन्धुचयम् ॥”
इति त्रिदशादिषोडशयज्ञाणि ॥३॥

शिवपत्रा

“त्रैश्वानानि च षोडश प्रथमतः षोडश षड्-
 दासकं
 तत्रैकेन पुरोऽपि शङ्करमिदं मध्ये क्रमात्
 पूज्यन्ते ।
 यत्र ह्यौ सुखतोऽपि दक्षिणलघुस्त्रीकाधिकं
 सागरं
 चत्वारो वृषशोभितश्च पुरतः प्राग्दक्षिण्येको
 लघुः ।
 पश्चाद्ये सफलं भ्रमश्च लघुना सर्वस्य तत्
 सौख्यदं
 रागाख्यं भ्रमसंयुतश्च भवनं तत् सर्वशालं
 भवेत् ।
 प्राग्वायुफलमन्दं क्रमतया लंकाहृयेकान्वितं
 तस्मिन्दिक्षुसंयुते च लघुके कल्याणसंज्ञं तथा ।
 सर्वाप्राप्तु लघुस्यं प्ररसुखं तत् पट्टयुग्मं
 क्रमात्
 तत्सौभाग्यविवर्द्धनश्च भवनं राश्यां सदा निर्भि-
 तम् ।
 आनन्दं सुखरान्दिक्षुलघुवर्गमे च पृष्ठे ह्यं
 रागाख्यं जनशोभनं गुणगणेकान्वितं दृष्टितः ।
 स्यान्नोवर्द्धनमपतो रसयुतं युग्मादिनेत्रैः क्रमात्
 सप्राये त्रिगुणं त्रिकञ्च लघुवो लोकत्रिकं
 सुन्दरम् ।
 गेहं श्रीतिलकं च भद्रसहितं ह्रस्वेन ह्रीं सुखे
 तदयुक्तं लघुना च भद्रसहितं विष्णुप्रियं
 भूपतेः ॥”
 इति श्रीमादिषोडशयुग्मादि ॥३॥
 “षड्दासकं श्रीचिदृशं त्रिशालं
 तत् श्रीनिवासं सुखहृत्सुकम् ।
 श्रीवस्तुतः श्रीधरमेव दृष्ट्या
 श्रीभूषणं वेदसुखञ्च गेहम् ।
 बाणैः श्रीजयमयतोऽपि ऋतुभिः श्रीतिलकं
 मन्दिरं
 रागायं रसदासयुग्मसहितं तत् श्रीविलासं
 भवेत् ।
 श्रीतेजोत्रयमयतश्च सुविभिः षड्दास युग्मान्वितं
 श्रीमादिचिदृशादिभूपतियुग्माः पश्चादधिका
 विंशतिः ॥”
 इति त्रिदशादिनवयुग्मादि ॥३॥
 “भवनवक्त्रसुक्तं यद्यत्तुःशालमध्यात्
 नयनलघुसुखं स्याद्दिक्षुकेन चन्द्रम् ।
 भवति सदनमध्ये सर्वतो दासघटके
 द्वितयमपि च तेषामन्तिमं युग्मयुक्तम् ।
 मलयमघ च गेहं वामहस्ताधिकं स्यात्
 भवति च गुणहस्तं शोभनं पूर्वतोऽपि ।
 त्रिभिरपि च सुकर्मो पृष्ठयाम्ये तथैक-
 क्षदधिकमपि वामे वेष्टन नागन्धसंज्ञम् ।
 चक्रं चतुष्टयसुखं सकलेषु प्रसक्तं
 याम्योत्तरे हि लघुनापि जयावहं स्यात् ।
 भद्राक्षयश्च मकराक्षयमेव तस्मिन्
 पृष्ठायहस्तमपि कामदम्भभद्रम् ॥”
 इति विंशत्यादिनवचतुःशालयुग्मादि ॥३॥

शिवपत्रा

“सुहादयो सुनिमित्तोऽवधिधा च प्राजा-
 क्षासां षड्देव कथिता भवनप्रसङ्गे ।
 प्राजानिमध्वरचितोऽपि लघुः सुखाय
 यदा तद्व्यरचिताः पृथगेव प्राजाः ॥”
 इति सूत्रधारमन्त्रविरचिते वास्तुशास्त्रे राज-
 वल्लभे द्विशालत्रिशालचतुःशालयुग्मलक्षणवर्णनं
 सप्तमोऽध्यायः ॥ ३ ॥
 “प्रयत्नमघ वृषाणां लघुलानां प्रत्येकं
 नवतिरपि सुतानां मन्त्रिणः षड्विहीनम् ।
 बलपतिगुणहस्तं त्रिगुणोत्तं गुरोश्च
 तदशु युगलह्रीं त्रिगुणादेः प्रशस्तम् ॥
 याचोर्द्धभागे नतर्ध्यातश्च
 कर्णासमाचोऽधिक एव शक्तः ।
 चंद्रशेन पादेन सतुच्छ्रयः स्यात्
 द्विचक्रलानामधिको न काथ्यः ॥
 श्रीपर्णो धनदासतोऽपि गदहा विनाप्रदा तिस्रुकी
 दृष्टिः शिंश्रुपयाच शाकप्रयने प्रन्नापि प्राणैः
 लते ।
 आशुः पद्मकणे च चन्दनमये शत्रुचयः स्यात्
 सुखं
 श्रेष्ठं चैकमलं शिरीषजनितं पर्यङ्कयाना-
 सनम् ॥”
 इति प्रयत्नम् ॥ ३ ॥
 “सिंहासनं चोत्तममङ्गलानां
 घट्या दशोत्तमं परं तथैव ।
 दशश्रवस्त्रंश्रमनो विहीनं
 यासे च देर्घ्याहंसतुच्छ्रयः स्यात् ॥
 सुनिभिरथ शिवैर्वा भद्रभागत्रयं स्या-
 दुदय इति विभागेर्भाजिते पीठमष्टौ ।
 कनकमपि रसांशुं सप्तधा यासपट्टी
 शिवनवसुनिरत्नैर्दन्तिवाह्यै निवेद्यौ ।
 ह्यादां स्यादसभागमेव तिथितो भागेन कक्षासनं
 युक्तं क्षम्भयुगेन तोरणयुतं रत्नैः शुभै राजि-
 तम् ।
 कर्णसं वृषवल्लभं मतिमता श्रेष्ठञ्च सिंहासनं
 श्रातश्च यशोऽभिवर्द्धनमभैः सिंहेनृकक्षा-
 सनम् ॥
 नरेस्तु वेदी पुनरेव ह्यादां
 सुखासनं तोरणसंयुतं स्यात् ।
 पीठश्च कुम्भः कलसं विटङ्क-
 सुतङ्गसंज्ञं सह ह्याद्यकेन ॥
 पीठे गोहरिवेदिके च सुयशःशालोऽपि सिंहासनं
 हस्तौ माण्डकवेदिकासनयुतं तद्दीपचित्रं भवेत् ।
 ह्यत्रं श्रेष्ठमश्रीतिवेदसहितं ह्यासप्तमिर्मध्यमं
 घट्या कन्धसमङ्गलेनैरपतेर्देवे प्रताहं शुभम् ॥”
 इति सिंहासनच्छत्रलक्षणानि ॥ ३ ॥
 “वातायनो सुम्बिकथा विहीनो
 बुधैरुदीर्घांशुपताक एव ।
 द्विगुम्बिकसौभयसंज्ञकश्च
 यः स्वस्तिकोऽथै युगलुम्बियुक्तः ॥
 स्याद्वाह्यैः प्रियवत्त एव सुसुखः षड्भिः पुन-
 र्चेति च

शिवपत्रा

ह्यथैकेन युतः सुवत्त उदितो दाम्भा प्रियङ्गो
 भवेत् ।
 एकोनः परिपद्मनाभ उदितस्तद्दीपचित्रो युगे-
 र्वाचित्रः प्ररपङ्क्तिभिस्तु विविधाकारैर्युतः
 पञ्च च ॥
 सिंहा देर्घ्याविवर्द्धितो हि पृथुले हंसो गवाचो
 भवेत्
 कुम्भोऽथै मतिदोऽपि भद्रसहितो श्रेयस्तु
 बुद्ध्यायवः ।
 द्वारेणैव युगासनेन गच्छः पञ्चद्वये जालकं
 प्रोक्ताः पञ्चदशैव रूपमदका वेद्यादिकक्षा-
 सनेः ॥”
 इति पञ्चदश गवाचाः ॥ ३ ॥
 “सभा च नन्दा परतोऽपि भद्रा
 जया च पूर्वा क्रमतोऽपि दिव्या ।
 पत्नी सुरलोद्धधिकोत्पलाह्यौ
 बुधैर्द्विधियावनपालगोहे ॥
 शिवं चतुष्टयपदैरपि षोडशशं
 मध्ये तुरीयपदमेकपदो लघुश्च ।
 नन्देति भद्रसहिता च पदेन भद्रा
 तद्वेदतश्च जयदा लघुना च पूर्वा ॥
 दिव्या सभा केषजनन्दभागो
 भद्रेशतुर्भिः सहिता च पत्नी ।
 रत्नोद्भवा स्यादयुगतोऽपि तुच्छो-
 क्षथोत्पलाख्या प्रतिभद्रतश्च ॥
 क्षम्भेस्तोरयराजिते च मदला निर्घृतेतानके-
 लूच्छादोर्गणसिंहराजविधिर्गुणान्वितैः
 शोभितम् ।
 रत्नस्फाटिकरङ्गभूमिभूपतेः क्रीडाक्षरं मण्डपं
 कुर्त्याद्दिक्षुभद्रके च रचिरां यन्मध्यतो वेदि-
 काम् ॥”
 इति सभासकम् ॥ ३ ॥
 “वेदी कोणचतुष्टयेन सकले पाश्चिम्ये स्वस्तिका
 कल्याणं रविकोणकेषु वृषतेः सा भद्रिका
 सर्वदा ।
 कोणैः श्रीधरिका च विंशतिमितेऽक्षरौत्तम-
 राणां यद्दे
 कोणैरदभिरन्विता च शुभदा चक्राङ्गने
 पद्मिनी ॥
 विप्र सप्तकराश्च भूपभवने घटपञ्च वैश्वे तथा
 कुर्त्याहस्तचतुष्टयाश्च वृषके चिद्विगतो ह्रीनके ।
 तस्योर्द्धं च नरेन्द्रासनमतो माण्डं चतुस्तम्भकं
 हेन्वा मौक्तिकपट्टकूलमणिभिः सौम्याणं
 राजितम् ॥”
 इति वेदिकाचतुष्टयम् ॥ ३ ॥
 “दीपस्तम्भं त्रिकरसुदये षड् भिङ्गनं क्रमेण
 हस्तान्तं तं विहितमपि तैः पीठकुम्भान्वितश्च ।
 दीपस्तोर्द्धं कनककलसं शोभितं कङ्कणाद्यैः
 कुर्त्याह्यातोऽथ तत्तमतो नागवज्रै विवर्णैः ॥”
 इति श्रीसूत्रधारमन्त्रविरचिते वास्तुशास्त्रे
 राजवल्लभे प्रयत्नसिंहासनच्छत्रगवाचसभा-
 सकवेदिकाचतुष्टयदीपस्तम्भलक्षणं ॥ ३ ॥

शिल्पशा

“यथा वास्तुशास्त्रोद्घोषी राजयोग्या
 चानन्ता हि सत्यत्र तेभ्यः कियन्तः ।
 मयोक्ताश्च योग्या वृषाणां सन्तु
 सुप्रोभास्वितान्ति च कल्याणदाश्च ॥
 विशालं गृहं दिक्त्रये हृत्स्वयुग्मं
 सुखे वीथिकायां च नड दारुमध्यम् ।
 गुणात्तन्वात्तुर्हिष्टं चैकवक्त्रं
 गवाक्षश्च कोणे च भद्रे विधेयम् ॥
 सुखे भद्रके श्रीधरं माण्ड्युक्तं
 तथा भूमिका पञ्चसप्तैकभूत्साम् ।
 विनाच्छादनं मण्डपं वेदवक्त्रं
 रिपुत्रं गृहं राज्यवक्त्रं न्यमेतन ॥
 मध्ये निम्नस्वङ्गगात्रं तथोक्तेः
 शस्तं देवं पुत्रनाशाय गेहम् ।
 सप्तभ्रमेणी मध्यमानेन काया
 न्यनाधिक्ये नैव पूष्या न च श्रीः ॥
 हीनस्तम्भे शालयोर्वाह्यपट्टे
 नो वेधः स्यादत्यतो वेध एव ।
 भूमेर्नैयं रुद्रसंख्याप्रमाणं
 तुत्या नेष्टा वर्द्धमानाः शुभाः स्युः ॥
 साहस्रयोगे विभजेत् करतलसंख्य-
 मध्ये नवांशुत्तुदितश्च कराह्वेभित्तिः ।
 स्तम्भाश्च षोडशयष्टेऽपि च भद्रकेषु
 दन्तोर्मिताश्च सकलास्तु चतुर्मुखं स्यात् ॥
 भद्रे च भूमिद्वयवृद्धं माण्डं
 साहस्रिभूमं कथितश्च गेहम् ।
 प्रतापवर्द्धन्यमिदं वृषाणां
 लक्ष्मीविलासश्च वदामि तस्मात् ॥
 स्तम्भा दश दश भद्रकेकं
 षोडशमध्ये तत्समरूपम् ।
 मदनशरावनिमाण्डसमेतं
 लक्ष्मीः कर्म करोति च विजयम् ॥
 भागाः पञ्चगुणाश्च पञ्च भवनं षड्-विंशता
 स्तम्भकैः
 कुक्षे चार्द्धपदे च नन्दपदकेभद्रं चतुर्द्वारकैः ।
 भद्रे वै गुणभद्रकाणि सकलेऽष्टाश्रीतिका स्तम्भका
 माण्डं भूचितये च साहस्रशरभूः स्याच्छ्रीनिवासं
 गृहम् ॥
 मध्ये स्तम्भशतश्च भागसप्तके भित्तिश्चतुर्द्वारकं
 सप्तश्रादिशरांशुरामसहितं भद्रं चतुस्त्रिंशता ।
 षट्त्रिंशत् द्विशती च ते तु सकलाः स्तम्भाः
 चित्तौ पूर्वतो
 नात्वा तत् कमलोद्भवश्च कथितं भूयवृद्धसप्ता-
 न्वितम् ॥
 हृत्स्वोद्दयकं विभव्य नवधा कुम्भी भवेद्भागतः
 पादोनं भरणं शिरश्च कथितं पट्टः सपादो
 भवेत् ।
 स्तम्भः पञ्चपदीनभाग उदितः कोणाद्वृत्तक्षया
 भागाह्वेन जयन्तिका निगदिता सा तन्मकस्यो-
 परि ॥
 गृहस्योद्दयं दिग्विभागेर्विभाष्यं
 द्विभागेन कचासनं वेदिका स्यात् ॥

शिल्पशा

विभागेन तत्कच्छतो निम्नमेवं
 गृहस्योद्दयार्हेन पीठं वृषाणाम् ॥
 उत्तानपट्टो वृषमन्दिरैर्बौ
 हस्ते च हस्ते द्वियवोन्नतः स्यात् ।
 पाषाणतः सौख्यकरो वृषाणां
 घनचयं षोडपि करोति गेहे ॥
 सुधेके शर्करया विद्युक्ते
 सकर्करैः सुदृढा गृहे भूः ।
 शक्ता न शस्तं भवनेषु चित्रं
 कपोतयथाः कपिकाकरौद्रम् ॥
 शुद्धोत्तिलन्द्विशततश्च सकला भूयैश्चरुणा-
 न्विता
 ह्यादीनाप्यथ मत्तवारणयुतं माण्डं तथाह्वो-
 दयम् ।
 मौडो भद्रचतुष्क्रिकाभिरुदितो माण्डेन युक्त-
 क्षया
 मसौस्तुत्यासपादकेस्तु सुकुलो वा श्रीः
 शिखरः ॥
 राज्ञो गृहं हृत्स्वचतुष्टयं स्यात्
 तथैव चयटाकलसेन युक्तम् ।
 तुङ्गारसंश्लेष्य सिंहकर्मः
 प्रासादके तेषु षड्वेव शक्ताः ॥
 षड्जालिगेः लक्षणपर्यपट्टे-
 ल्लेशैः कङ्केशोऽपि नृदा शिलाभिः ।
 ह्वत्रं प्रकारैः कथितश्च षड्भि-
 लकप्रसिद्धा च परीक्षणीयम् ॥”
 इति राजगृहादि ॥३॥
 “षामे भागे दक्षिणे वा वृषाणां
 सिंहा काया वाटिका क्रीडनार्थम् ।
 एकद्विचिह्नसंख्या शस्तं स्थान-
 मध्ये धारामण्डपं तोययन्तेः ॥
 क्षेत्रं सप्तविभागभाजितमतो भद्रश्च भागत्रयं
 तन्मध्ये जलवापिकाजिनपदैरेकाश्रितो वेदिका ।
 स्तम्भोर्द्वादशभिश्च मध्यरचितः कोणेषु वृषान्वितः
 कर्तव्यो जलयन्त्र एव विधिवत् भोगाय भूमी-
 सुचाम् ॥
 तस्यां चम्यकजुन्दजातिसुमनोवल्गाः सुनि-
 व्वांसुका
 जातीहेमसमानकैतकिरपि न्येता तथा
 पाटला ।
 नारङ्गः करणा वसन्तजतिका चारक्तपुष्पादिकं
 जम्बीरो वदरी च पूगमधुका जम्बूश्च चूतदमाः ॥
 मालूरः कदली च चन्दनवटावन्त्यपञ्चाश्रिवा-
 चिसाशोककदम्बनिम्बतरवः खण्डूरिका
 दाडिमो ।
 कपूरगुर्वाकंशुका ह्यरिपुः पुन्नागको निम्बको
 प्रोक्ता भागजता च बीजनिष्ठता स्यात् तिष्ठकी
 लाङ्गली ॥
 शालीना शतपत्रिका च वज्रुला धत्तूरकंको-
 लकौ
 शालस्तान्तमालकौ सुनिचरो मन्दारपारि-
 ह्मौ ॥

शिल्पशा

अथ भोग्यविचित्रस्वास्त्यसुफलास्ते रोपणीया
 वृक्षैः
 यथाप्रोति न भूतले शुभतक्तं कश्चिच्चकान्
 वापयेत् ।
 व्याख्यानं प्रतिषेचनाय च घटीयन्तस्तुषारोद्भव
 दोला स्त्रीजनखेलाय कश्चिरे वर्षावसन्तोत-
 मवे ।
 बालाप्रीद्वयधसुमध्यवनितागानैर्मनोहाराभि-
 यौघे शारदकेऽथ श्रीतलजनक्रीडा शुभे
 मण्डपे ॥
 इति वाटिका ॥३॥
 “तुरङ्गमाणां गृहवामभागे
 शाला चतुःषष्टिकरा विधेया ।
 शताह्वतो मध्यमिका च देर्घ्यं
 कनीयसी तैर्दशभिर्विहीना ॥
 चासे च ष्येष्टा तिथिहस्तमाना
 चयोद्देशेकादशकैः क्रमेण ।
 तद्वाच्यभित्तिश्च करप्रमाणा
 पञ्चाह्वपञ्चाशिकरोद्या स्यात् ॥
 तेजोहानिमपीह्या विदधते पूर्वापरस्या
 वृक्षां
 ते यास्योत्तरतो सुखादि सततं कीर्त्तियौघो
 धान्यकम् ।
 कर्त्तव्यो धिवक्त्रं प्रतीह कलसम्यानं दिहस्तैर्दयं
 तस्यास्फोरणसुष्कृतश्च तुनिभिर्दत्तैः सुप्रोभा-
 न्वितम् ॥
 षष्ट्या साधुहयाकुलेर्निगदिनो वेदासूलेनाधिकः
 श्रीवत्सल्लहिलाव एव च मनोहारो द्विसप्ता-
 ह्वलः ।
 रागाद्यह्वलकेस्तु वाजिचिजयोऽश्रीत्या तथा
 भैरवः
 शान्तास्यस्तु युगाद्यमात्र उदये मानं हरेः
 सप्तधा ॥”
 इत्यश्रशाला ॥३॥
 “सिंहद्वारं पूर्वमेनेन कायं
 चिह्निका वा मालिका स्तम्भश्रीर्धे ॥
 स्यातां मध्ये ताडकौ रज्जुगार्थं
 तुल्यौ भागेनाधिकौ वापि साह्वौ ॥
 भागे दक्षिणवामके च करिणां शाला हरे-
 द्वारतः
 कर्त्तव्या सुदृढोन्नता च कलसेर्घण्टादिभि-
 भूषिता ।
 संकीर्णो रसवी नगैर्निगदिनो मन्दा लृगा-
 चाद्यतः
 सर्वेषुत्तमभद्रजातिरुदितो नन्दैः करैश्चिह्नितः ॥”
 इति गजशाला ॥३॥
 “अद्योत्तरहस्तशतं पृष्टुत्वे
 वृपालयं चोत्तममेव तस्मात् ।
 ष्यष्टाभिरष्टाभिरतो विहीनं
 पञ्चैव भागाधिकतोऽपि देर्घ्यं ॥
 अश्रीतितो रागकरेश्च हीनाः
 पञ्चालया भूपसुतप्रियाश्च ॥

शिल्पी

त्रिभागदर्श्याधिक्यो विधेया
 गृहाः क्रमेणैव यथोदिताश्च ।
 प्रोक्तं चतुःषष्टिकं पृथुत्वे
 क्रमेण षड्भिश्च करेविहीनम् ।
 षड्भागतो देर्घ्यमतोऽधिकं स्या-
 द्द्विभाषित्येव च पञ्चषष्टिः ॥
 षष्ट्या हस्तैर्मन्त्रिगोष्ठं पृथुत्वे
 हीनं हीनं पञ्चकं वेदवेदेः ।
 क्रम्याहस्तैरष्टमांशोऽधिकोऽसौ
 आसाद्ये वह्नितो देर्घ्य एव ॥
 सामन्तादिकभूपतेश्च भवनं विध्यन्विहस्तेः समं
 हस्तैर्वेदविहीनकैः क्रमतया भागाधिकं
 देर्घ्यतः ।
 देवज्ञश्च सभासदस्य गुरुतः पौरोधसं भेषजं
 विंशत्यष्टकरं दिवस्तरहितं देर्घ्यं द्विधा तद्-
 भवेत् ॥
 वेद्याकश्चुकिशिल्पिनामपि गृहे वेदाधिका
 विंशति-
 मांनं हस्तचतुष्टयेर्विरहितं देर्घ्योऽधिका
 आसतः ।
 हस्त्या दूतकरान्तिकस्य रक्षितो हस्तैः समं
 विस्तरे
 हीनं त्वह्निकेण पञ्चकमिदं तुर्ग्याशदेर्घ्याधि-
 कम् ॥

द्वात्रिंशत्ता मानमिदं दिवादे-
 हीनं चतुर्भिः क्रमतो विधेयम् ।
 दिगष्टरागाव्यविभागतश्च
 क्रमेण तदग्न्यचतुष्टयेऽपि ॥
 कर्णाधिकं विस्तरतोऽधिकश्च
 शीघ्रं विनाशं सप्तपैति गेहम् ।
 द्वारं नतं नृद्धिं यदायतश्च
 तत् सन्ततेहानिकरं प्रदिष्टम् ॥
 आसे सप्ततिहस्तविद्युक्ते
 शालामानमिदं मनुशुक्ते ।
 पञ्चत्रिंशत् पुनरपि तस्मिन्
 मानसुशान्त लघोरिव दृष्टाः ॥
 एकं द्वारं प्राङ्मुखं शोभनं स्यात्
 चातुर्वेकं धातुभूषणैरे ।
 युगं प्राच्यां पश्चिमे स्यात्त्रिकेयु
 मूलं द्वारं दक्षिणे वर्ष्नीयम् ॥”

इति वास्तुशास्त्रे राजवल्कलभस्त्रने राजगृहादि-
 लक्षणं नाम नवमोऽध्यायः ॥ * ॥
 शिल्पिका, स्त्री, लक्ष्मिविशेषः । लक्ष्मणसिपी इति
 हिन्दाभाषा । तत्पर्यायः । शिल्पिनो र श्रौता
 ३ खेत्रजा ४ ऋतुच्छदा ५ । अस्या गुणाः ।
 नृशरीरघाघ्नरीशूलज्वरपित्तापहृत्कारकत्वम् । इति
 राजनिघण्टुः ॥
 शिल्पिनो, स्त्री, कोलदलौघधः । इति मेदिनी ।
 शिल्पिशाला, स्त्री, स्त्री, (शिल्पिनां शाला ।)
 शिल्पिशाला । इत्यमरटीकायां स्वामी ।
 शिल्पि, [न] त्रि, (शिल्पं क्रियाकौशलमस्यास्तीति ।
 इतिः ।) शिल्पकर्ता । (यथा, मगौ । ७ । ७५ ।

शिवः

“नास्त्वैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्वसुनोदकेन च ॥”
 तत्पर्यायः । कारः २ । इत्यमरः । अस्य विव-
 रणं शिल्पकारशब्दे द्रष्टव्यम् । शिल्पसम्बन्धी
 च ।
 शिवं, स्त्री, (शी + “सर्वनिघञ्जिह्वलज्जिह्व-
 पङ्गुपङ्गुवा अतस्ते ॥” उणा० १ । १५३ । वन्
 प्रत्ययेन साधु ।) मङ्गलम् । इत्यमरः । (यथा,
 रघुः । १ । ६० ।
 “उपपन्नं ननु शिवं सप्रसङ्गेषु यस्य मे ।
 देवीनां मातृशीनाश्च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥”
 सुखम् । जलम् । इत्यादिः । सौम्यम् ।
 सप्तदलवक्त्रम् । श्वेतदङ्गलम् । इति राज-
 निघण्टुः । (मङ्गलवति, त्रि । यथा, महा-
 भारते । १ । २०८ । ३६ ।
 “तत्र रम्ये शिवे देशे कौरवस्य निवेशनम् ॥”
 शिवः, पुं, (शी + “सर्वनिघञ्जिति ।” उणा० १ । ५३ ।
 इति ऋगुप्रत्ययेन साधुः ।) ब्रह्मणः संज्ञाविशेषः ।
 तस्य युगपत्तियथा । शिवं कल्याणं विद्यतेऽस्य
 शिवः । अस्ति अशुभमिति वा । शिरोऽवतिष्ठन्ते
 अग्निमादयोऽष्टौ गुणा अस्मिन् इति वा शिवः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः । तत्पर्यायः । शम्भुः २
 ईशः ३ पशुपतिः ४ मूलो ५ महेश्वरः ६ ईश्वरः
 ७ सर्वः ८ ईशानः ९ शङ्करः १० चन्द्रशेखरः
 ११ भूतेशः १२ खड्गपरशुः १३ गिरीशः १४
 गिरिशः १५ ऋङ्गः १६ ऋतुज्ञयः १७ क्षति-
 वासाः १८ पिनाकी १९ प्रमथाधिपः २० उग्रः २१
 कपर्दी २२ श्रीकण्ठः २३ श्रितिकण्ठः २४
 कपालभृत् २५ वामदेवः २६ महादेवः २७
 विरूपाक्षः २८ त्रिलोचनः २९ जगद्गुरोः ३०
 सर्वेश्वरः ३१ धूर्जटिः ३२ नीललोहितः ३३
 हरः ३४ अरहरः ३५ भर्गः ३६ त्र्यम्बकः ३७
 त्रिपुरान्तकः ३८ गङ्गाधरः ३९ अम्बकरिपुः ४०
 क्रतुश्र्वी ४१ वृषभक्षजः ४२ योमकेशः ४३
 भवः ४४ भीमः ४५ स्याण्डः ४६ रुद्रः ४७
 उमापतिः ४८ । इत्यमरः । वृषपर्वा ४९
 रेदिहाणः ५० भगाली ५१ पाशुचन्दनः ५२
 दिगम्बरः ५३ अट्टहासः ५४ कालङ्गरः ५५
 पुरहिट्ट ५६ वृषाकपिः ५७ महाकालः ५८
 वराकः ५९ नन्दिबर्हणः ६० हौरः ६१ वीरः ६२
 खरः ६३ भूरिः ६४ कटपूः ६५ भैरवः ६६
 ध्रुवः ६७ शिविपिष्टः ६८ गुडकेशः ६९ देव-
 देवः ७० महानटः ७१ । इति जटाधरः ।
 तीव्रः ७२ खड्गपशूः ७३ पञ्चाननः ७४ कण्ठे-
 कालः ७५ भवः ७६ भीरुः ७७ भीषणः ७८
 कङ्कालमाली ७९ जटाधरः ८० योमदेवः ८१
 सिद्धदेवः ८२ धरणीश्वरः ८३ विश्वेशः ८४
 जयन्तः ८५ हररूपः ८६ सन्धानाटी ८७
 सुप्रसारः ८८ चन्द्रापीडः ८९ मूलधरः ९०
 वृषाङ्गः ९१ वृषभक्षजः ९२ भूतनाथः ९३
 शिविपिष्टः ९४ वरेश्वरः ९५ विश्वेश्वरः ९६
 विश्वनाथः ९७ काशीनाथः ९८ कुबेरः ९९
 अस्त्रिमात्री १०० विशालाक्षः १०१ हिन्दी १०२

शिवः

प्रियतमः १०३ विषमाक्षः १०४ भद्रः १०५
 ऊर्ध्वरेताः १०६ यमानकः १०७ नन्दीश्वरः १०८
 अष्टमूर्तिः १०९ अर्षीशः ११० खेचरः १११
 ऋङ्गीशः ११२ अह्ननारीशः ११३ रसनायकः ११४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ उः ११५ पिनाक-
 पाणिः ११६ पणधरधरः ११७ कैलासनिक्के-
 तनः ११८ हिमाद्रितनयापतिः ११९ । इति
 कविकल्पलता ॥ तस्य सहस्रनामानि श्रीमहा-
 भारते अनुशासनपर्वणि १७ अध्याये द्रष्ट-
 यानि ॥ * ॥ अस्य कपालिनामकारिणं यथा,—
 ईश्वर उवाच ।
 “आसीत्तत्र वरारोहे ब्रह्मणस्तु शिरोऽपरम् ।
 पञ्चमं द्रव्यं सुश्रोणि जातं काचनसुप्रभम् ॥
 ज्वलन्तं परमं शीघ्रं जातं तस्य महात्मनः ।
 स एवमब्रवीद्देवि ! जन्म जानामि ते ह्यहम् ॥
 अतः क्रोधपरीतेन संरक्तनयनेन च ।
 वामाङ्गुष्ठनखाग्रेण क्षिप्रं तस्य शिरो मया ।
 ब्रह्मोवाच ।
 यस्मादनपराधेन शिरश्चक्रं त्वया मम ।
 तस्माच्छापसमायुक्तः कपाली त्वं भविष्यसि ॥”
 इति मातृये १५८ अध्यायः ॥ * ॥
 अथ शिवमन्त्राः । तत्र एकाक्षरमन्त्रो यथा,—
 “साम्नामोकारसंयुक्तं बिन्दुभूषितमस्तकम् ।
 प्रासादाख्यो मनुः प्रोक्तो भजतां कामदो
 मणिः ॥” हौ ॥ * ॥
 अस्य पूजा । प्रातःकृत्वादिमातृकान्यासं प्राणा-
 यामश्च विधाय श्रीकण्ठादिन्यासं मातृकान्यासेषु
 कुर्यात् । ततः सामान्यपूजापद्धत्युक्तपीठन्यासं
 कृत्वा पीठशक्तीर्न्यसेत् । ततः कृत्वादिन्यासः ।
 ततः कराङ्गन्यासौ । ततः ईशानाद्याः पञ्च-
 कर्त्तव्यंसेत् । मूदस्तु एतत्पर्यन्तं न्यासं कृत्वा
 ध्यायेत् । अन्यजागधिकारात् । तत ऊर्ध्वं प्राग्-
 दक्षिणोत्तरपश्चिमेषु सुखेषु ईशानस्य पञ्चकलाः
 पञ्च ब्रह्म ऋषयः पदादिकाः प्रणवाद्या नमो-
 ऽन्ता न्यसेत् । ततः पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरेषु
 तनुपुरुषस्य चतस्रः कला विन्यसेत् । ततो हृदये
 योवायां अंशुद्वये नाभौ कुक्षौ पृष्ठे वक्षि
 अधोरस्याष्टौ कलाः न्यसेत् । ततो गुह्ये अक्ष-
 कोषे ऊरुद्वये जाशुद्वये जङ्घाद्वये कुक्षिद्वये
 कर्वा पार्श्वयोः वामदेवस्य त्रयोदशकलाः
 विन्यसेत् । ततः पार्श्वयोः क्षत्रयोर्नासिकायां
 नृद्धिं बाहुयुग्मे सद्यो जातस्याष्टौ कलाः न्यसेत् ।
 ततः पञ्चाङ्गुलीषु ईशानाद्याः पञ्च ऋषो न्यसेत् ।
 एवं नृद्धास्य हृदयगुह्यपाद्व्येता ऋषो न्यसेत् ।
 ततोऽङ्गन्यासान्तरं कुर्यात् । एवं विन्यस्य
 ध्यायेत् ।
 “सुक्तापीतपयोदमौक्तिकजवावर्णैर्मुखैः पञ्चभि-
 र्दक्षिणैश्चित्तभीशमिन्दुसुकुटं पूर्णैश्चकौटि-
 प्रभम् ।
 मूलं टङ्गलपायवचदहनाज्ञागोत्रघटाङ्गुशाद्
 पाशं भीतिहरं दधानममिताकण्योङ्गुजाङ्गं
 भवे ॥”

शिवः

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यस्थापनं कृत्वा शैवोक्तपीठपूर्णां विधाय पुनर्ध्यात्वा वाहनादिपञ्चपुष्याङ्गलिदानपर्यन्तं कृत्वा आवरणपूर्णां विधाय धूपादिविसर्जनान्तं कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चर्यं पञ्चलक्षणम् ॥ १ ॥

अथाष्टाक्षरमन्त्रो यथा, —

“वसुधैव कुटुम्बकः कथितोऽष्टाक्षरो मनुः ॥”
ह्रीं ॐ नमः शिवाय ह्रीं । अस्य पूजा । प्रातः-
कृत्वादिशैवोक्तं पीठमन्त्रं न्यासं विधाय
ऋष्यादिन्यासकराङ्गन्यासान् प्राणायामश्च कृत्वा
ध्यायेत् ।

“बन्धुकाभं त्रिनेत्रं शशिप्रकलधरं स्मेरवक्त्रं वहन्नं
हस्तैः मूलं कपालं वरदमभयदं चारुहासं

भजामि ।

वामोरुस्तम्भगायाः करतलविलसच्चारुक्तोत्-

पलाया

हस्तोनास्त्रददेहं मणिमयविलसद्गुणगायाः

प्रियायाः ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा शैवोक्तपीठपूर्णां विधाय पुनर्ध्यात्वा वाहनादिपञ्चपुष्याङ्गलिदानपर्यन्तं विधाय आवरणपूर्णां कृत्वा धूपानादिविसर्जनान्तं कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चर्यं चतुर्दशलक्षणम् ॥ २ ॥ तस्या-

ष्टाक्षरमन्त्रान्तरं यथा, —

“तारो माया विद्यद्विन्दुस्वारविभूषितम् ।

पञ्चाक्षरसमायुक्तो वसुवर्णो मनुमेतः ॥”

ॐ ह्रीं ह्रीं नमः शिवाय । अस्य पूजा । प्रातः-
कृत्वादिशैवोक्तपीठन्यासान्तं विधाय पूर्ववद्व्या-
दिन्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत् ।

“वन्दे विन्दुरवर्गं मन्त्रसुकृतलसच्चारुचन्द्रावतंसं
भाजोत्तमैश्रीशं स्मितमुखकमलं दिग्भूषाङ्ग-
रागम् ।

वामोरुस्तम्भपायीरुद्रगुणवलयं संदधत्याः

प्रियाया-

चक्रोत्तुङ्गनाग्ये निहितकरतटं वेदटङ्कित-
हस्तम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा पीठपूर्णां विधाय पुनर्ध्यात्वा वाहनादिपञ्चपुष्याङ्गलिदानपर्यन्तं विधाय आवरणपूर्णां कृत्वा धूपादिविसर्जनान्तं कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चर्यमष्टलक्षणम् ॥ ३ ॥ अथास्य ऋतु-
जयाख्यमन्त्रः ।

“तारं स्थिरा सकर्णैर्दुर्धुः सर्गसमन्वितः ।

त्राक्षरात्मा निगदितो मन्त्रो ऋतुजयात्मकः ॥”

ॐ कुं सः । अस्य पूजा । प्रातःकृत्वादिशैवोक्त-
पीठन्यासान्तं विधाय ऋष्यादिन्यासं कराङ्ग-
न्यासौ च कृत्वा ध्यायेत् ।

“चन्द्राकांभिविजोचनं स्मितमुखं पद्मदयान्तः-
स्थितं

सुभापाङ्गनासुचक्रं विलसत्पाणिं हिमाशु-
प्रभम् ।

कोटीरेन्द्रमण्डलसुषुप्तसुतडुं चारादिभूषोक्तं

शिवः

कान्त्या विन्धविमोहनं पशुपतिं ऋतुजयं
भावे ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा पीठमन्त्रान्तां पीठपूर्णां विधाय पुनर्ध्यात्वा वाहनादिपञ्चपुष्याङ्गलिदानपर्यन्तं कृत्वा आवरणपूर्णां विधाय धूपादिविसर्जनान्तं कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चर्यं लक्षणयुक्तम् ॥ ४ ॥ अथास्यापरिहाराक्षरं ऋतुजयमन्त्रः ।

“ऋतुजयं सप्तचार्यं पालय दितयं वदेत् ।

ऋतुजयं सप्तचार्यं पुनरेव विलोमतः ॥”

हाराक्षरं मन्त्रः स्यात् ऋतुजयाभिधो-
त्तरः ॥”

ॐ कुं सः पालय पालय ॐ कुं सः । अस्य
ध्यानपूजादिकं सर्वं पूर्ववत् ॥ ५ ॥ अस्य
दाविंशत्यक्षरमन्त्रः ।

“प्रणवो हृदयं पञ्चात् ततो भगवते पदम् ।

दन्तश्च दक्षिणाकर्णं मन्त्रं मेधासुदीरयेत् ।

प्रयच्छे तद्दयान्तोऽयं द्वाविंशत्यक्षरो मनुः ॥”

ॐ नमो भगवते दक्षिणाकर्णये मन्त्रं मेधां
प्रयच्छे स्वाहा । अस्य पूजा । प्रातःकृत्वादि-
शैवोक्तपीठमन्त्रं विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं
कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत् ।

“वटवृक्षं महोच्छ्रायं पद्मरागपलोज्ज्वलम् ।
गारुडतमयेः पद्मेर्विचित्रैश्च प्रयोभितम् ॥
नवरत्नमहाकल्पैर्लम्बमानैरलङ्कृतम् ।
विचित्रं वटवृक्षं चित्तयेन्नोक्तनायकम् ॥
स्फटिकरजतवर्णैर्नीलकीमचमाला-
मन्त्रकलसविद्याज्ञानसुधाः कराभ्यः ।
दधत्सुरगकणं चन्द्रचूडं त्रिनेत्रं
विधृतविधुभूषं दक्षिणाकर्णोर्मिभूषं ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यस्थापनादि-
शैवोक्तपीठपूर्णां विधाय पुनर्ध्यात्वा वाहनादि-
पञ्चपुष्याङ्गलिदानपर्यन्तं विधाय आवरणपूर्णां
कृत्वा धूपादिविसर्जनान्तं कर्म समापयेत् ।
अस्य पुरश्चर्यं लक्षणम् ॥ ६ ॥ अथास्य
मन्त्रान्तरम् ।
“अधिसम्भैर्नादित्वरानिजौ वष्टविन्दुमत् ।
चिन्तामगिरिति स्थातं बीजं सर्वसङ्घद्वन्द्वम् ॥”
र च म-र य-चौ जं ॥ प्रपञ्चवारे ।
“अनलक-व-मरेफ-प्राक्सत्तान्त्वाम-
श्रुतिहिमरुचिखलैर्मेरुतो मन्त्रराजः ॥”
अस्य पूजा । प्रातःकृत्वादिशैवोक्तपीठमन्त्रं
विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा
ध्यायेत् ।
“नीलप्रवालरुचिरं विलसत्त्रिनेत्रं
पाशाशुभोत्पलकपालकमूलहस्तम् ।
अर्द्धाङ्गिकेशमनिष्टं प्रविभक्तभूयं
वालेन्दुवहसुकुटं प्रणमामि रूपम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यं संस्थाप्य
शैवोक्तपीठपूर्णां विधाय पुनर्ध्यात्वा वाहनादि-
पञ्चपुष्याङ्गलिदानपर्यन्तं कृत्वा आवरणपूर्णां
विधाय धूपादिविसर्जनान्तं कर्म समापयेत् ।

शिवः

अस्य पुरश्चर्यं लक्षणम् ॥ अयं अर्द्धनारी-
श्वरः ॥ ७ ॥

“पार्श्वो वद्विसमास्तुत्तारवानाद्यभीरितम् ।
धानो वद्विसमास्तुत्तुयस्वरसमन्वितः ॥
विन्दुमांसु द्वितीयः स्यात् टान्तः सर्गो हती-

यकः ।
नीलकण्ठात्मको मन्त्रो विषद्वयहरः परः ॥”

प्रमाणान्तरम् ।
“लौहितोऽय्यासनः सत्यो विन्दुमान् प्रथमं
पुनः ।

द्वितीया वद्विवीजस्या दीर्घा शान्तीभूषिता ॥
हृतीया लाङ्गली सर्गो मन्त्रो वीजचयात्मकः ।
नीलकण्ठात्मको मन्त्रो विषद्वयहरः परः ॥”

प्रो नो टः इति मन्त्रः । अस्य पूजा । प्रातः-
कृत्वादिशैवोक्तपीठन्यासान्तं कृत्वा ऋष्यादि-
न्यासं कराङ्गन्यासौ च विधाय ध्यानं कुर्यात् ।

“वालाकायुततेजसं धृतजटाजूटेऽङ्कुरोऽङ्गुलं
नगिन्नेः कतशेखरं जपवटीं मूलं कपालं
करैः ।

खड्गाङ्गं विधृतं त्रिनेत्रविलसत्पञ्चाननं सुन्दरं
यात्रत्वक्परिधानमञ्जनिजयं श्रीनीलकण्ठं
भजे ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यस्थापनादि-
शैवोक्तपीठपूर्णां विधाय पुनर्ध्यात्वा वाहनादि-
पञ्चपुष्याङ्गलिदानपर्यन्तं कृत्वा आवरणपूर्णां
विधाय धूपादिविसर्जनान्तं कर्म समा-
पयेत् । अस्य पुरश्चर्यं त्रिलक्षणम् ॥ अयं
नीलकण्ठः ॥ ८ ॥ अथाष्टाक्षरमन्त्रो यथा, —
“तारो हृत्तोलकण्ठाय मन्त्राष्टाक्षरः परम् ।
ॐ नमो नीलकण्ठाय । अस्य पूजादिकं सर्वं
पूर्ववत् ॥ ९ ॥ अस्य पञ्चाक्षरमन्त्रः वद-
क्षरमन्त्रश्च यथा, —
“हृदयं वपरं वाचिन् जानोऽनन्तान्वितो
मदत् ।

पञ्चाक्षरो मनुः प्रोक्तस्तारोऽयं वदक्षरः ॥”

नमः शिवाय । ॐ नमः शिवाय । अस्य पूजा ।
प्रातःकृत्वादिशैवोक्तपीठमन्त्रं न्यासं विधाय
ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् । ततो नृनिन्यासः ।
ततः कराङ्गन्यासौ । ततो गोलकन्यासः । ततो
यापकन्यासं प्राणायामश्च कृत्वा ध्यायेत् ।

“ध्यायेन्नित्यं मर्षेण रजतगिरिनिभं चारुचन्द्राव-
तंसं
रत्नाकण्ठोऽङ्गुलाङ्गं परशुम्भगवराभौतिहस्तं
प्रसन्नम् ।
पद्मासीनं समन्तात् सुतममरगणैर्ध्यात्रकृतं
वसानं
विन्ध्यायं विन्धवीजं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रि-
नेत्रम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा
शैवोक्तपीठपूर्णां विधाय पुनर्ध्यात्वा वाहनादि-
पञ्चपुष्याङ्गलिदानपर्यन्तं विधाय आवरणपूर्णां
कृत्वा धूपादिविसर्जनान्तं कर्म समा-
पयेत् ।

शिवः

अस्य पुरश्चरणं षट्त्रिंशत्सप्ततयः ॥ १० ॥ * ॥
अथास्य षट्त्रिंशत्सप्ततयः ।
“अर्षींशो षड्विंशत्यो लान्तस्यो दान्त ईरीतः ।
फडन्तश्चकमन्तोऽयं त्रिवर्णात्मा समीरितः ॥”
ऊर्ध्वं षट् रति मन्त्रः । अस्य पूजा । प्रातः-
हस्तादिशैवोक्तपीठन्यासान्तं विधाय ऋष्यादि-
न्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत् ।
“चक्षुःशरं रक्ततनुं त्रिनेत्रं
रक्ताशुकाङ्गं हृदि भावयामि ।
टङ्कं त्रिमूलं स्फटिकाक्षमालां
कमण्डलुं विभ्रतमिन्द्रचूडम् ॥”
एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्याध्यापनादिशैवोक्त-
पीठपूजान्तं विधाय उमिनि बीजेन हृत्सं-
कल्प्य पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्याङ्गलिदान-
पर्यन्तं विधायारण्यपूजां कृत्वा धूपान्दिविसर्जन-
नान्तं कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं
त्रिंशत्सप्ततयः । अयं चक्षुःशरः ॥ ११ ॥ इति
तन्त्रसारे शिवमन्त्राः ॥ * * * ॥ विष्णुशिवयोर-
भेदो यथा,—

वराह उवाच ।

“शिवो मे दक्षिणं स्थानं तिष्ठते विगतस्वरः ।
लोकानां प्रवरः श्रेष्ठः सर्वलोकवरो हरः ॥
तं ये विन्दन्ति ते देव ! नूनं मामेव विन्दन्ति ।
ये मां विन्दन्ति देवेशि ! ते विन्दन्ति शिवं
परम् ॥

अहं यत्र शिवस्तत्र शिवो यत्र वसुधरे ।
अहं तत्रापि तिष्ठामि आवधोर्नान्तरं क्वचित् ॥
शिवं यो वन्दते भूमे ! स हि मामेव वन्दते ।
जभते पुष्कलां सिद्धिमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ॥”
इति वाराहे शालग्रामस्तेजमहात्म्यवर्णननामा-
ध्यायः ॥ * * ॥ देवीविष्णुशिवानामभेदो यथा,—
“अयं नारायणो गौरी जगन्माता सनातनः ।
विभक्त्य संस्थितो देवः स्वात्मानं बहुधेश्वरः ॥
न मे विद्मः परं तत्त्वं देवाद्या न महर्षयः ।
एकोऽयं देवदेवात्मा भवानी विष्णुरेव च ॥
अहं हि निष्कल्पः शान्तः केवलो निष्परिशुद्धः ।
मामेव केशवं देवमाहुर्देवीमथाम्बिकाम् ॥”
इति कौर्मि १४ अध्यायः ॥ * ॥

शिवनिन्दानिवधो यथा,—
“परात् परतरं यान्ति नारायणपरा जनाः ।
न ते तत्र गमिष्यन्ति ये द्विषन्ति महेश्वरम् ॥
ध्यानं होमस्तपस्त्रयं ज्ञानं यज्ञादिकी विधिः ।
तेषां विनश्यति क्षिप्रं ये निन्दन्ति पिनाकिनम् ॥
यो मां समाश्रयेन्नित्यं एकान्तं भावमाश्रितः ।
विनिन्दन्स्वैवभीष्टानं स याति नरकायुतम् ॥
तस्मान्त् सा परिहृत्तया निन्दा पशुपतेर्द्विज ।
कर्मणा मनसा वाचा तद्भक्त्यपि यन्नतः ॥”
इति कौर्मि २५ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य प्रलयकारकत्वं यथा,—
“गते परार्द्धहितये काले लोकप्रकालकः ।
कालामिभंसवान् कर्तुं करोति निखिलं
मतिम् ॥

शिवः

आत्मन्यात्मानमावेश्य भूत्वा देवी महेश्वरः ।
दृष्टेशं ब्रह्माक्षं सदेवासुरमानुषम् ॥
तमावेश्य महादेवो भगवान्नीललोहितः ।
करोति लोकसंहारं भीषणं लोकमाश्रितः ॥
प्रविश्य मखलं घोरं कृत्वासौ बहुधा पुनः ।
निर्द्वेषस्विलं लोकं सप्रभुर्निम्बरूपधृक् ॥
स दग्धा सकलं सत्त्वमखं ब्रह्मशिरो महत् ।
देवतानां शरीरेषु क्षिपत्यखिलदाहकः ॥
दग्धेष्वशेषेषु देवी गिरिवरात्मजा ।
एषा सा साक्षिण्यः शम्भोस्तिष्ठते वैदिकी श्रुतिः ॥
शिवः कपालैर्देवानां कृतस्त्रवरभूषणः ।
आदित्यचन्द्रादिगणैः पूरयन्मममखलम् ॥
सहस्रनयनो देवः सहस्राक्षतिरौषधः ।
सहस्रहस्तपरणः सहस्राक्षैर्महाभुजः ॥
दंष्ट्राकरालवदनः प्रदीपानललोचनः ।
त्रिमूलं कृत्तविसनो योगमैश्वरमाश्रितः ॥
पीत्वा तत् परामानन्दं प्रभूतमन्दतं स्रक्तम् ।
करोति ताण्डवं देवमालोक्य परमेश्वरः ॥
पीत्वा श्रुत्यान्दतं देवी भक्तः परममङ्गला ।
योगमास्थाय देवस्य देहमायाभि मूलिनः ॥
स सुक्ता ताण्डवरसं खेच्छेयैव पिनाकधृक् ।
याति स्वभावं भगवान् दग्धा ब्रह्माखमखलम् ॥
संस्थितेष्वथ देवेषु ब्रह्मविष्णुपिनाकिषु ।
गुणैरनेकैः पृथिवी विलयं याति वारिषु ॥
सवारितत्त्वं सगुणं यसते ह्यथावाहनः ।
तेजःस्वगुणसंयुक्तं वाधौ संयाति संचयम् ॥
आकाशे सगुणो वायुः प्रलयं याति संलयम् ।
भूतादौ च तथाकाशं लीयते गुणसंयुतम् ॥
इन्द्रियाणि च सर्वाणि तेजसे यान्ति संलयम् ।
वैकारिके देवगणा प्रलयं यान्ति सत्तमाः ॥
वैकारिकास्तेजसश्च भूतादिश्चेति सत्तमाः ।
त्रिविधोऽयमहङ्कारो महत्ते प्रलयं व्रजेत् ॥
महान्मतेभिः संहितं ब्राह्मण्यममितीजसम् ।
अक्षतं जगतो योनिः संहरेदेकमथयः ॥
एवं संहृत्य भूतानि तत्त्वानि च महेश्वरः ।
विधो जयत्यथान्योन्वं प्रधानं पुरुषं परम् ॥
प्रधानपुंसोरत्रयोरेव संहार इरितः ।
महेश्वरेच्छान्जनिनो न स्वयं विद्यते लयः ॥
गुणसान्त्वं तदव्यक्तं प्रकृतिः परिगीयते ।
प्रधानं जगतो योनिराद्यतत्त्वमचेतनम् ॥
कूटस्थश्चिन्मयो ह्यात्मा केवलः पञ्चविंशकः ।
गीयते सुनिभिः साक्षी महानेकः पिनामहः ॥
एवं संहारकरणी शक्तिर्माहेश्वरी भुवा ।
प्रधानञ्च विशेषान्तं दृष्टेद्रद इति श्रुतिः ॥
योगिनामथ सर्वेषां ज्ञानविन्यस्तचेतसाम् ।
आत्मनिकक्षेत्रं लयं विदधातीह शङ्करः ॥”
इति कौर्मि उपविभागे ४३ अध्यायः ॥ * ॥
ब्रह्मविष्णुशिवानामभेदो यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

“न ब्रह्मा भवतो भिन्नो न शम्भुर्ब्रह्मण्यथा ।
न चाहं युवधोर्भसो ह्यभिन्नत्वं सनातनम् ॥
प्रधानस्याप्रधानस्य भागाभासस्य रूपिणः ।

शिवः

ज्योतिर्मयस्य भागो मेऽनेकोऽनेकोऽहमशकः ॥
कस्त्वं कोऽहश्च को ब्रह्मा ममैव परमात्मनः ।
अंशत्रयमिदं भिन्नं दृष्टिस्थित्यन्तकारणम् ॥
चिन्मयन् स्वात्मनात्मानं सम्भवं कुरु चात्मनि ।
एकत्वं ब्रह्मवैकुण्ठशम्भुना कृतं कुरु ॥
शिरोश्रीवादिभेदेन यथैवैकस्य घर्म्मिणः ।
अज्ञानि मे तथैकस्य भागत्रयमिदं हरं ॥
यज्ज्योतिरग्रां स्वपरप्रकाशं
कूटस्थमथत्तमनन्तरूपम् ।
नित्यश्च दीर्घादिविशेषणात्वे-
र्होनं परं तच्च वयं न भिन्नाः ॥”
इति कालिकापुराणे ११ अध्यायः ॥

अपि च ।
“ततो ब्रह्मा च शारीरं त्रिधा चक्रे महेश्वर ।
प्रधानेच्छाबलाच्छम्भो त्रिगुणं त्रिगुणीकृतम् ॥
तदूर्ध्वभागः संजातश्चतुर्वेदश्चतुर्भुजः ।
पद्मकेशरगौराङ्गाकायो ब्रह्मा महेश्वर ॥
मन्मथभागो नीलाङ्ग एकवक्त्रश्चतुर्भुजः ।
शुद्धचक्रगदापद्मपाणिः कायः स वैष्णवः ॥
अभवत्तदधोभागः पञ्चवक्त्रश्चतुर्भुजः ।
स्फटिकाभ्रसमः कायः शुक्लः स चन्द्रशेखरः ॥
ईशस्ततो ब्रह्मकाये दृष्टिशक्तिं व्यधो जयत् ।
स्वयमेवाभवत् सृष्टा ब्रह्मरूपेण लोकभृत् ॥
स्थितिशक्तिं निजां मायां प्रकृत्याख्यां च्यथो-
जयत् ॥

महेशो वैष्णवे काये ज्ञानशक्तिं निजां तथा ॥
स्थितिकर्ता भवेद्द्विगुणरहमेव महेश्वरः ।
सर्वशक्तिनियोगेन सदा तद्रूपता मम ॥
अन्तशक्तिं तथा काये शाश्वतं संयोजयत् ॥
अन्तकर्ता भवेच्छम्भुः स एव परमेश्वरः ॥
ततश्चिदु शरीरेषु स्वयमेव प्रकाशते ।
ज्ञानरूपं परं ज्योतिरनादिर्भगवान् प्रभुः ॥
दृष्टिस्थित्यन्तकरणादेक एव महेश्वरः ।
ब्रह्मा विष्णुः शिवश्चेति संज्ञामाप पृथक् पृथक् ॥
अतश्चैव विधाता च तथाहमपि न पृथक् ।
एवं शरीरं रूपञ्च ज्ञानमस्माकमन्तरम् ॥”

इति तत्रैव १२ अध्यायः ॥ * * ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

“ततो ब्रह्माखसंस्थानं दर्शयामास शम्भवे ।
वष्टधे तोयराशिस्थं ब्रह्माखञ्च यथा पुरा ॥
तन्मध्ये पद्मगर्भाभं ब्रह्माखं जगतः पतिम् ।
ज्योतीरूपं प्रकाशार्थं दृष्टार्थञ्च पृथग्गतम् ॥
शरीरिणं स दृष्ट्ये ब्रह्माखान्तर्गतं सुहृत् ।
चतुर्भुजं प्रकाशन्तं ज्योतिर्भिः कमलासनम् ॥
तत्रैव च त्रिधाभूतं वपुर्त्राक्षं दृष्ट्यं स ।
ऊर्ध्वमथान्तभागैस्तु ब्रह्मविष्णुशिवान्तरम् ॥
अथोर्ध्वभागो वपुषो ब्रह्मत्वमगमत्तथा ।
मध्यस्तदा विष्णुभूतो ददृशान्तस्य शम्भुताम् ॥
एकमेव शरीरं तत्र त्रिधाभूतं सुहृर्मुहुः ।
हरो दृष्ट्यं स्वे गर्भे तथा सर्वमिदं जगत् ॥
कदाचित् वैष्णवं कायं ब्राह्मणकाये लयं व्रजेत् ।
ब्रह्मा तथा वैष्णवे च शाश्वतं वैष्णवे तथा ॥

शिवः

शान्दव वैश्वे कावे ब्राह्मि चाप्य शान्दवम् ।
गच्छन्तं लीनतां शम्भुरेकनाच सुहृन्मृदुः ॥
ददर्श वामदेवोऽपि भिन्नश्चाप्यप्रगतम् ।
परमात्मनि गच्छन्तं लीनतां तद्गुप्तं यत् ॥”

इति कालिकापुराणे १३ अध्यायः ॥ * ॥

अस्य शरभरूपधारणकारणं यथा,—
“इति तेषां निगदतां श्रुत्वा वाक्यं जनादेन ।
उवाच शङ्करं देवं ब्रह्माण्डविशेषतः ॥
यत्कृते देवताः सर्वाः प्रजाश्च सकला इमाः ।
प्राप्नुवन्ति महद्दुःखं शीर्यन्ते सकलं जगत् ॥
वाराहं सकलं कायं त्यक्तमिच्छामि शङ्कर ।
त्वं ज्ञापयस्व तत् कायं यन्माता शङ्करा ॥
त्वमाप्यायस्व तेजोभिर्ब्रह्मन् सरहरं सुहृः ।
आप्यायन्तु तदा देवाः शङ्करो हन्तु पोत्रिणम् ॥
वासुदेवोऽपि तान् सर्वान् विष्टव्य विष्टां-

स्तदा ।
वाराहं तेजसा हन्तुं स्वयं ध्यानपरोऽभवत् ॥
शनेः प्रनेयैदा तेन आहरत्येष माधवः ।
तदा देहन्तु वाराहं सक्त्वाहीनं यजायत ॥
तेजोहीनं यदा देहं ज्ञातं सर्वैरथामरैः ।
आसवाद महादेवो यज्ञवाराहमद्भुतम् ॥
ब्रह्माद्यास्त्रिदशाः सर्वे महादेवसुमापतिम् ।
अनुब्रह्मस्तदा तेन आधातुं सरनाशने ॥
ततः सर्वैर्देवगणैः स्वं स्वं तेजो वृषभजे ।
आदधे तेन बलवान् सोऽनीव समजायत ॥
ततः शरभरूपी स तत्सङ्गाङ्गिरशोऽभवत् ।
ऊर्धाधोभागतश्चाष्टपादयुक्तः सुभरवः ।
दिलक्ष्यो जगत्कृतः साङ्गलक्ष्यैकविकृतः ॥”

इति कालिकापुराणे २६ अध्यायः ॥

अस्य विवाहो यथा,—
ईश्वर उवाच ।

“हिताय सर्वजगतां सम्भोगायात्मनस्तथा ।
दारान् ग्रहीतुमिच्छामि तथा सन्तानवृद्धये ॥
साहाय्यं तत्र कुर्वन् भवन्तो मम सांप्रतम् ।
मर्त्ये तनयां कालीं याचन्तान् हिमाचलम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

हरं सम्बोध्य सुनयो ह्यगच्छन् गिरिराडग्रहम् ।
तेन संपूजितास्ते तु प्रोचुस्ते सुनयो गिरिम् ॥
यश्चन्द्रशेखरो देवो देवदेवश्च यो मतः ।
शापानुग्रहये शक्तो य एको जगतां पतिः ॥
यः संहरति सर्वान्धि जगन्ति प्रलयोद्भवे ।
यो विभूतिप्रदो भक्तं नाकारूपो मनोहरः ॥
स ते दुहितरं कालीं भार्यामादातुमिच्छति ।
यदि पश्यति त्वद्योग्यं वरं त्वं दुहितुः समम् ।
तदा प्रयच्छ तनयां कालीं शशिभ्रते गिरे ! ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्तस्तौ गिरिपतिर्बरं घट्टदयस्थितम् ।
दुहितुश्च प्रियं ज्ञात्वा प्राप्यं सुदमगात्तदा ॥
दास्तामि शम्भवे पुत्रो युग्मभिः प्रार्थित-

स्वहम् ।
पूर्वमेव तपस्तप्ता तपेशः पतिरोहितः ॥
धातुनिर्गोजनमिदं कोऽप्यथा कर्तुं सुख्येन ।

शिवः

कोऽप्यः प्रार्थयितुं शक्तः सुतां मम विना
हरान् ॥

हरणाशुग्रहीता या तामन्यः कः समुत्सहेत् ।
हरं ग्रहीत्वा मनसा नायं सापीह वाञ्छति ॥
इत्युक्त्वा मेनया साह्वं सुतां दातुं शम्भवे ।
अङ्गीकृत्य विष्टशक्ते सुनयोऽगुर्महेश्वरम् ॥
ते गत्वा सुनयः सर्वे मरीचिप्रसुखा द्विजाः ।
शैलराजो यदाचष्ट तद्दुर्मदनारये ॥
हिमवांस्तनयां दातुं तुभ्यमुत्सहेत् हर ।
यदिदानीं त्वया कर्तं युज्यते क्रियताम् तत् ॥
अस्मांश्चाप्यनुजातोहि हर गन्तुं निजास्यदम् ।
सिद्धं ज्ञात्वा हरः साधुं सुदितक्षान् विष्ट-

वान् ।
यथायोग्यं समाभाव्य क्रमादेकैकशो सुनीन् ।
कालीं विवाहदिवसे ययमायात मां प्रति ।
इति चापि हरेशोक्तं प्रतिश्रुत्वर्यथो ययुः ॥
अथान्योन्यप्रियतया कृत्वा कृत्वा गतागतम् ।
समयं कारयामास विवाहाय हरो गिरिम् ॥
माधवे मासि पञ्चम्यां सितपक्षे गुरोर्दिने ।
चन्द्रे चोत्तरफल्गुन्यां भरण्यादौ स्थिते रवौ ॥
आगता सुनयस्तत्र मरीचिप्रसुखा सुहृः ।
हरेश्चिन्तिताः सर्वे तथा ब्रह्मादयः सुराः ॥
तथा च सर्वे दिकपाला सुनयो ये तपोधनाः ।
शुभ्या सह तदा शक्तौ ब्रह्माण्याद्यास्तु मातरः ॥
नारदश्च गतस्तत्र देववित्रं जगः सुतः ।
एतेः परिकरैः साह्वं गणैराप्यायितः स्वकैः ।
कन्याविवाहविधिना गिरिपुत्रीं हरोऽग्रहीत् ॥
विवाहे गिरिणा शम्भोः सर्पा येऽप्यै तनौ

स्थिताः ।
ते जाबूनदसन्नदा अलङ्कारास्तादाभवन् ॥
हिमजोऽभून्महादेवो जटाः केशलमागताः ।
शिरःस्थितश्चन्द्रखण्डः शोचिषा ज्वलितोऽभवत् ॥
ललाटनेत्रमभवत्तदा रत्नं महार्थकम् ।
विचित्रवसनं व्याघ्रकृत्तरासीत्तदा द्विजाः ॥
विभूतिनेपोऽभूत्स्य सुगन्धिनः लयोद्भवः ।
चारुरूपो हरस्तत्र बभूवाद्भुतदर्शनः ॥
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धा विद्याधरोरगाः ।
विस्मयं परमं प्रापुर्हरं दृष्ट्वा तथाविधम् ।
हिमवान् सुदितश्चाभूत् सहपुत्रैश्च मेनया ।
ज्ञातयश्चास्य सुसुहृर्हरं दृष्ट्वा तथाविधम् ॥
इदं ब्रह्मा तत्र जगौ हरं दृष्ट्वा मनोहरम् ॥
सर्वे शिवकरं यस्माद्भ्रमणायस्थाभवन् सुराः ।
तस्मान् शिवोऽयं लोकेषु वासादत्योऽधिकः

शिवः ॥
महेश्वरसमायुक्तमीदृशं यः सरहेहृदा ।
सततं तस्य कल्याणं वाञ्छितश्च भविष्यति ॥
एवं काली महामाया योगनिद्रा जगत्प्रसूः ।
पूर्वं दात्रायशो भूत्वा पश्चात् गिरिसुताभवत् ॥
स्वयं समर्थापि सती काली सम्भोहितुं हरम् ।
तथाप्युग्रं तपस्तेपि हिताय जगतां शिवा ।
एवं सम्भोहयामास कालिका चन्द्रशेखरम् ॥
इत्येतत् कथितं सर्वं त्यक्तेहृदा सती यथा ।

शिवः

हिमवततनया भूत्वा पुनः प्राप महेश्वरम् ॥”
इति कालिकापुराणे ४३ अध्यायः ॥ * ॥

अस्य गणा यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।

“हरोऽपि शम्भवे यानि ममाह्वयाशु नन्दिनम् ।
प्राहामन्त्रय शैलादौ ये स्थितास्तत्र शासने ॥
ततो महेश्वरचक्रान्द्वी सन्नेगणाधिपः ।
उपसृप्य जलं धीमान् सस्मार गणनायकान् ॥
नन्दिना संस्तृताः सर्वे गणनाथाः सहस्रशः ।
समुत्पत्य त्वरायुक्ताः प्रणतास्त्रिदशेश्वरम् ॥
आगतान्च गणाजन्दी कृताञ्जलिपटोऽययः ।
सर्वान्निवेदयामास शङ्कराय महात्मने ॥
नन्द्युवाच ।

यानेतान् पश्यसि शम्भो जितेजान् जटिलान्
शुनीन् ।
एते रुद्रा इति ख्याताः कोऽप्य एकादशैव च ॥
वानरास्थान् पश्यसि यान् प्राहूलसमविक्र-
मान् ।
एते वै द्वारपालास्ते मन्नामानो यशोधनाः ॥
घण्टुस्थान् पश्यसि यांश्च शक्तिप्रायीन् शिखि-
ध्वजान् ।
षट् च वदित्तथा कोऽप्यः स्कन्दनाम्नः कुमार-
कान् ॥

एतावत्सत्या कोऽप्यः शाखा नाम षड्जानताः ।
विशाखास्तावदेवोक्ता नेगमेयाश्च शङ्कर ! ॥
सप्तकोटिप्रताः शम्भो अस्मी वै प्रथमोत्तमाः ।
एकेकं प्रति देवेश तावथो ह्यपि मातरः ॥
भयान्कणितदेहाश्च जिनेत्राः शूलपाणयः ।
एते शैवा इति प्रोक्तास्तत्र भक्ता गणेश्वराः ॥
तथा पाशुपताश्चान्ये भस्मप्रहरणा विभो ।
एते गणास्त्वसंख्याताः साहाय्यार्थं समागताः ॥
पिनाकधारिणो रौद्रा गणाः कालसुखाः परे ।
तत्र भक्ताः समायाता जटामण्डलिनोऽङ्गुताः ॥
खड्गाङ्गयोधिनी वीरा रक्तचर्मसमावृताः ।
इमे प्राप्ता गणा थोड् मन्त्रावतिन उत्तमाः ॥
दिवासथो यौनिनश्च घण्टाप्रहरणास्तथा ।
निरामया नाम गणाः समायाता जगद्गुरो ॥
साह्वंदिनेत्राः पद्मास्ताः श्रीवत्साङ्कितवचसः ।
समायाताः स्वगारूडा वृषभध्वजिनोऽयथाः ॥
महापाशुपता नाम चक्रशूलधरास्तथा ।
भैरवो विष्णुना साह्वंममेदनाश्चितो हि येः ॥
इमे स्वगेन्द्रवदनाः शूलबाणधनुर्धराः ।
गणास्त्वदोभसम्भूता वीरभद्रपुरोगमाः ॥
एते चान्ये च बहवः शतशोऽप्यस्य सहस्रशः ।
साहाय्यार्थं तवायाता यथाप्रीत्यादिशस्व तान् ।
ततोऽभ्युद्य गणाः सर्वे प्रणेसुर्दृषकेतनम् ॥”

इति वामनपुराणे ६४ अध्यायः ॥

अस्य लिङ्गपूजादि शिवलिङ्गशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
अस्मात् कोचविहारदेशीयराजवंशीत्यर्थात्,
श्रीदेवुवाच ।

“देशेऽपि परमेशान् सर्वेषां सर्वपूजित ।
क गच्छसि सुहृन्नाथ कृपया वद शङ्कर ॥

शिवः

ईश्वर उवाच ।
 कोचाख्याने च देशे च योगिगर्भसमीपतः ।
 साध्वी सती बान्धिका हि देवती जनविश्रुता ॥
 न्नेच्छदेशोद्भवा या तु योगिनी सुन्दरी मता ।
 तत्कुक्षौ कठिनौ हुन्तौ योनेस्तस्याश्च पीनता ॥
 भिन्नाचारप्रसङ्गेन गच्छामि च दिवानिशम् ।
 तन्मित्रिधौ महेशानि तथा मे रमणं महत् ॥

देखुवाच ।

कुत्राधीनं किं तपस्त्रयं कथं प्राप्तं महीतलम् ।
 तया साहं रतिर्यत् स्यात् नाप्यस्य तपसः

फलम् ॥

तवापि च जपा तस्यां जल्पते महती मया ।
 इदानीं किमभूत् सा हि जपया परया वद ॥

ईश्वर उवाच ।

नगेन्द्रतनये बाले श्रेष्ठ मत्प्राणवल्लभे ।
 प्रावरीचरितं किञ्चिन् कथयामि श्रुत्स्मिते ॥
 रसक्रीडाञ्चकाराहमेकाम्बकानने सुदा ।
 वेदाङ्गसम्भवा साध्वी योगिनी सा सुरी मता ॥
 नाभूत्स्याः सुहृत्प्रिन्मै मत्क्रियायां नगात्मजे ।
 मामामुत्सुकटं तपं ह्ये मे क्षेत्रकामदे ॥
 एकाम्बगहने देवि पञ्चते तीर्थसकुले ।
 तत्रैको ब्राह्मणो जातो भिन्नाद्यं तामुवाच ह ॥
 न दत्तसुतारं तस्मै भिन्ना तिष्ठतु दूरतः ।
 ततः प्रशाप विप्रस्तं न्नेच्छतां याहि दुर्मेदे ।
 इत्युक्त्वा स ययौ विप्रो न्नेच्छत्वमाप योगिनी ।
 अतोर्थात्तः समर्थश्चेत् याचितं न ददाति च ॥
 स दुर्गतमवाप्तोऽसमर्थो विनयश्चरत् ।
 तस्मात्सु तपसा देवि क्रीतोऽहमभवं सदा ॥
 अतस्तया रतिर्जाता मम कामिनि सर्वदा ।
 तस्याः पुत्रो विदुषिहो मदौरससमुद्भवः ॥
 एकेन जितवान् कामान् सौमारान् गौरुपञ्च-

मान् ।

विनिर्जित्य वृषान् सर्वांश्च एकः श्रीमान् महा-

मतिः ॥

तस्यापि बहवः पुत्राः पृथिवीपरिपालकाः ।
 कुवाचा धार्मिकाः सर्वे राजानो युद्धदुर्मदाः ॥
 ततोऽपि स विदुषिहो योगिमाश्रित्य विवृजे ।
 तिष्ठत्यन्तर्द्वेष्य पटुं आकल्पमन्त्रिके ॥
 कामात् सा माधवी देवी महद्दे लीनतां मता ।
 यथा जाया नन्दिताता तपेयं योगिनी मता ॥
 यथा पुत्रो भ्रष्टरीटिलया विदुषिमात्मजः ।
 विदुषिहोऽपि कल्याणो परां सिद्धिमवाप्स्यति ॥
 तर्ह्यज्ञास्तु राजानः सर्वे कैलासवासिनः ।
 भविष्यन्ति महात्मानो गणेशाः सर्वेश्वरिनः ॥
 रूपयोर्वैषम्यमेदं देवकन्यामणेः सह ।
 विहरन्ति सदा देवि क्रीडन्ति भेरवा यथा ॥
 यदा यदा ब्रह्मशापः कामाख्यायां भवेत् पुनः ।
 तदा तदावतीर्याहं विश्वकामस्य पालकः ॥
 तथा तद्ब्रह्मजाः सर्वे भवेयुः कामपालकाः ।
 कल्याणमेवं देवेश यावत् प्रापो विसृज्यते ॥
 तावदेव महामाये महीयांत् क्रीडते भुवम् ।
 कल्पमेवं महेशानि कश्चि वर्धयतिच यम् ॥

शिवच

यावत् परमेशानि सुशुक्ते प्राप्तं परात्मिके ।
 कामाख्या हि महामाये तदने सफलता भवेत् ॥
 एवं ते कथितं देवि ब्रह्मशापविमोचनम् ।
 कामाख्याया महेशानि साकच्छेदमया भुवम् ॥”
 इति श्रीयोगिनीतन्त्रे देवीश्वरसंवादे चतुर्विंशति
 साहस्रे १३ पटलः । शिवः । कौलकग्रहः ।
 वासुकम् । गुग्गुलुः । वेदः । पुष्करीकद्वयम् ।
 इति मेदिनी । ज्ञानधुत्तूरः । पारदः । इति
 राजनिर्घण्टः । देवः । इति शम्बरतन्त्रलो ।
 लिङ्गः । इत्युक्त्वादिशोभः । विष्णुस्मादिसप्त-
 विंशतियोगान्तर्गतविंशतितमयोगः । तत्र जात-
 पत्रम् ।

“महेशभक्तः श्रुतिपारदो
 जितेन्द्रियश्चाप्यतुष्णहृत्काला ।

शिवाभिधानः खलु योगराजः

प्रसक्तिकाये यदि मानवानाम् ॥”

इति श्रीश्रीपदीपः ।

शिवकः, पुं, कौलकः । इत्यमरः । डे खोटा इति
 ख्याते । गवां गात्रकण्ठ्यनार्थं गोष्ठे निखात-
 स्तम्भे इति सुभूतिः । कण्ठ्यनार्थकण्ठे इति
 केचित् । बन्धनखड्गे इति केचित् । यत्र बद्धा
 गौर्दुहते इति केचित् । इति गात्रकण्ठ्यं शिवः
 शो तनकरथे नास्तीति शिवः स्वार्थे कः
 शिवकस्तानुवादिः । कौल्यते वध्यतेऽस्मिन् कौलः
 कौल वन्धे च्च् स्वार्थे कः कौलकः । इति
 भरतः ।

शिवकरः, पुं, (शिवस्य करः ।) चतुर्विंशति-
 भूतार्हदन्तर्गतजिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
 मङ्गलकारके, त्रि ।

शिवकाशी, स्त्री, पुरीविशेषः । यथा,—

“शिवकाशी विष्णुकाशी काशीयुग्मश्च सम्मतम् ।
 एतास्तु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन ।
 काशी शिवविष्णुश्या काशी हरिहरात्मिका ।
 वामदेव्याश्चक्षाभ्यां दधार द्विजपुङ्गवाः ॥”
 इति भूतशुद्धितन्त्रम् ।

शिवकीर्तनः, पुं, (शिवं सुखकरं कौर्तनं यस्य ।)
 भ्रष्टरीटः । विष्णुः । इति मेदिनी । शिवः ।
 इति शम्बरतन्त्रलो ।

शिवगतिः, पुं, भूतार्हद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः ।

शिवचर्मजः, पुं, (शिवचर्मात्जातः । जन् + जः ।)
 मङ्गलग्रहः । अस्य प्रमाणं मङ्गलग्रहन्दे इष्ट-
 यम् ।

शिवद्वारः, त्रि, मङ्गलकर्ता । तत्पर्यायः । ज्ये-
 ष्ठः २ अरिष्टतातिः ३ शिवतातिः ४ । इति
 हेमचन्द्रः । (पुं, वाजप्यहविशेषः । यथा, हरि-
 वर्णे । १६६ । ७५ ।

“संचद्वारः संकुचमः काष्ठभूतः शिवद्वारः ॥”

शिवचतुर्दशी, स्त्री, (शिवप्रिया चतुर्दशी ।)
 चतुर्दशीकर्तव्यशिवव्रतविशेषः । यथा,—
 नन्दिकेश्वर उवाच ।

“श्रेष्ठव्याहृतो ब्रह्मन् वन्दे माश्विनं व्रतम् ।
 त्रिभुजोकेषु विख्याता नाना शिवचतुर्दशी ॥

शिवच

मार्गशीर्षे चतुर्दशीं चित्वायामेकभक्तकम् ।
 प्रायेयं देवदेवेशं त्वामहं शरणं गतः ॥ -
 चतुर्दशीं निराहारः समभ्यर्च्य च शङ्करम् ।
 सुवर्णदण्डं दत्त्वा भोस्वामीति परेऽहनि ॥
 एवं नियमकत्तु सुप्ता प्रातस्तथाय मानवः ।
 कृतस्नानजपः पश्चाद्भुज्या सच्च शङ्करम् ॥
 पूजयेत् कमलैः शुक्लैर्मन्थूपाभुषणैः ।
 पादौ नमः शिवायेति शिरः सर्व्वात्मने नमः ॥
 जलाटं वामदेवाय नेत्राणि हरये नमः ।
 मुखमिन्दुस्तुखायेति श्रीकण्ठायैति कन्धरम् ॥
 सद्योजाताय कर्णौ तु वामदेवाय वै भुजौ ।
 अक्षोरहृदयायेति हृदयश्चापि पूजयेत् ॥
 ज्ञानौ तत्पुरुषायेति तपेश्चयेति चोदरम् ॥
 पार्श्वं चाननधर्माय ज्ञानभूताय वै कटिम् ॥
 ऊरू चाननवैराजश्चैवैवैति च पूजयेत् ॥
 अन्तर्निश्चयनाथाय जातुनी चार्चयेद्दुषुधः ॥
 प्रधानाय नमो जङ्घि गुल्फौ चोमात्मने नमः ।
 चोमकेशालक्ष्मणाय पृष्ठमभ्यर्चयेत्ततः ॥
 नमः पुष्टौ नमस्तुष्टौ पार्श्वतीक्ष्णायि पूजयेत् ॥
 ततस्तु दण्डं चैमतुदङ्गम्भसमन्वितम् ॥
 शुक्लमाल्याम्बरयुतं पञ्चरत्नपरिष्कृतम् ॥
 भस्मेनांनविधेयं क्तं ब्राह्मण्याय निवेद्यते ॥
 प्रीयतां देवदेवोऽत्र सद्योजातः पिनाकधृक् ॥
 ततस्तु विप्रान्नेन तपेयं च्छतः शुभान् ॥
 पृषदाव्यञ्च संप्राश्य स्वपङ्कमाभुदन्तुखः ।
 पञ्चदश्यां ततः पूष्य विप्रान् भुञ्जोत वाग्धतः ॥
 तदन्तु ज्ञायचतुर्दश्यामेतत् सर्व्वं समाचरेत् ॥
 चतुर्दशीं सञ्जातुं कुर्यात् पूर्व्ववदस्मिन् ॥
 ये तु मासविशेषाः स्युस्तामिबोध क्रमादिह ॥
 मार्गशीर्षादिमासेषु क्षवमेतद्दृश्यते ॥
 शङ्कराय नमस्तुभ्यं नमस्ते करवीरकम् ॥
 जाम्बकाय नमस्तेस्तु महेश्वर नमः परम् ॥
 नमस्तेस्तु महादेव स्याथवे च ततः परम् ॥
 नमः पशुपते नाथ नमस्ते शम्भवे पुनः ॥
 नमस्ते परमानन्द नमः सोमार्हद्धारिणे ॥
 नमो भीमाय इत्थेवं त्वामहं शरणं गतः ॥
 गोमूत्रं गोमयं चौरं दधि सर्षपैः कुशोदकम् ॥
 पञ्चगव्यं तथा विष्णं यवान् गोशुङ्गवारि च ॥
 तिर्जाच्च जघ्णान् विधिवत् प्राशनं क्रमशः
 च्छतम् ॥

प्रतिमासं चतुर्दश्यारेकेकं प्राशनं च्छतम् ॥
 मन्दारैर्मैलाजतीभिश्च तथा धुत्तूरकैरपि ।
 सिम्बुवारिदशोकेश्च मञ्जिकाभिश्च पाटलैः ॥
 अर्कपुष्पकदम्बैश्च श्रतपञ्चेत्तद्योत्पलैः ।
 एकैकेन चतुर्दश्यामर्चयेत् पार्श्वतीपतम् ॥
 पुनश्च कार्तिके मासि संप्राप्ते तपेयेत् विजान् ।
 अग्नेनांनविधेर्भक्तैश्चमाख्याविभूषणैः ॥
 जत्वा गौलदधोत्सर्गं श्रुत्युक्तविधना नरः ।
 उमामहेश्वरं जैमं द्रवभक्ष गवा सह ॥
 तुक्तापलाकक्युतं सितनेत्रचयाहृतम् ।
 सर्व्वोपस्करयुक्तायां श्रव्यायास्तदङ्गुल्भीः ॥
 ताम्बुपात्रोपरि पुनः प्राणितकुम्बचञ्जितम् ॥

प्रतिमासं चतुर्दश्यारेकेकं प्राशनं च्छतम् ॥
 मन्दारैर्मैलाजतीभिश्च तथा धुत्तूरकैरपि ।
 सिम्बुवारिदशोकेश्च मञ्जिकाभिश्च पाटलैः ॥
 अर्कपुष्पकदम्बैश्च श्रतपञ्चेत्तद्योत्पलैः ।
 एकैकेन चतुर्दश्यामर्चयेत् पार्श्वतीपतम् ॥
 पुनश्च कार्तिके मासि संप्राप्ते तपेयेत् विजान् ।
 अग्नेनांनविधेर्भक्तैश्चमाख्याविभूषणैः ॥
 जत्वा गौलदधोत्सर्गं श्रुत्युक्तविधना नरः ।
 उमामहेश्वरं जैमं द्रवभक्ष गवा सह ॥
 तुक्तापलाकक्युतं सितनेत्रचयाहृतम् ।
 सर्व्वोपस्करयुक्तायां श्रव्यायास्तदङ्गुल्भीः ॥
 ताम्बुपात्रोपरि पुनः प्राणितकुम्बचञ्जितम् ॥

शिवज्ञा

स्थाप्य विप्राय शान्ताय वेदव्रतपराय च ।
 ऋद्धसामविदे देयं न वक्तव्यं क्वचित् ।
 गुणश्चे श्रोत्रिये ददादाचार्यं तत्त्ववेदिनि ।
 अथङ्गाङ्गाय सौम्याय सदाकलायकारिणि ।
 सपत्नीकाय संपूज्य मास्त्वस्त्वविभूषणैः ॥
 गुरौ वृत्तिं गुरोर्देयं तदभावे द्विजातये ।
 न वित्तश्राव्यं कुर्वीत कुर्वन् मीचात् पतत्यधः ॥
 अनेन विधिना यस्तु कुर्यात् शिवचतुर्दशीम् ।
 सोऽश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
 ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिद्व्यद्व्यासुच वा कृतम् ।
 पिष्टभिर्भ्रातृभिश्चैव तत् सर्वं नाशमाप्नुयात् ॥
 दीर्घागुरारोग्यकुलाभितृष्टि-
 रञ्जाद्यथासुच चतुर्भुजत्वम् ।
 गणाधिपत्यं दिवि कल्पकोटि-
 श्रुतं वसिष्ठा पद्मेति श्रुम्भोः ॥

शिवज्ञा

न दृष्ट्वातिरप्यनन्तमस्याः
 फलमिच्छो न पितामहोऽपि वक्तुम् ।
 न च सिद्धगणोऽप्यलं न चाहं
 यदि जिह्वायुतकोटयोऽपि वक्त्रे ॥
 भवत्वमरवत्तमः पठति यः स्मरेद्वा सदा
 श्रुयोति च विमत्सरः सकलपापविध्वंसिनीम् ।
 इमां शिवचतुर्दशीममरकामिनीकोटयः
 स्तुवन्ति तमनिन्दितं किमु समाचरेद्व्यः सदा ॥
 या वाच गारी कुरुते च भक्त्या
 भर्तारमापृच्छ सुतं गुर्वं वा ।
 सापि प्रवादात् परमेश्वरस्य
 परं पदं याति पित्राकपायैः ॥”
 इति मात्स्ये शिवचतुर्दशीव्रतं ८० अध्यायः ॥*॥
 फाल्गुनी लक्ष्णा चतुर्दशी । तत्र शिवव्रतं कर्म-
 यम् । तस्य विवरणं शिवरात्रिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शिवज्ञा

शिवज्ञा, स्त्री, (शिवं जानानीति । ज्ञा+कः ।)
 शिवोपासिका । मङ्गलज्ञात्री । शिवं जानानि
 या इत्यर्थे उपत्ययः ॥
 शिवज्ञानं, स्त्री, (शिवस्य ज्ञानमस्मात् ।) शुभा-
 शुभकालबोधकशास्त्रम् । यदा यात्रादिक्रिया
 अवश्यकर्तव्या ज्योतिःशास्त्रोक्तशुभसमये कर्म
 न भवति तदा शिवज्ञानोक्तशुभसमये कर्म
 कर्तुंमुचितं भवति । एतच्छिवज्ञानोक्तमाहेन-
 योगे ज्ञतयात्रादिर्जयं अन्वतयोगे कार्यसिद्धिं
 वक्त्रे कार्यनाशं मुखे ऋतुं अपमानं वा
 प्राप्नोति । दिवारात्रौ माघ-फाल्गुन-चैत्र-
 वैशाखश्रावणभाद्रेषु एते योगा एकरूपाः
 आश्विनकार्तिकामहायज्यपौषेषु एकप्रकाराः
 ज्यैष्ठ्याषाढयोश्च एकरूपा भवन्ति ॥ यथा,—

माघ-फाल्गुन-चैत्र-वैशाख-श्रावण-भाद्रेषु
 दिवादक्षा यथा ।

रविवारे	मा २	अ ८	शू ८	मा २	व १० ।				
सोमवारे	अ ४	व ८	अ ६	व ६	मा ४	शू २ ।			
मङ्गलवारे	व ४	शू २	अ ६	व ४	शू २	अ ४	शू २	अ ४	शू २ ।
बुधवारे	अ ४	व ६	अ ४	शू २	व ४	मा ४	अ ४	शू २ ।	
गुरुवारे	मा ४	शू २	व ६	मा ६	शू ४	व ४	शू ४ ।		
शुक्रवारे	अ २	व २	अ ६	व ६	अ ६	शू ४	अ ४ ।		
शनिवारे	शू ४	व ४	शू २	अ ८	शू ४	व ४	शू ४ ।		

तेषु रात्रिदक्षा यथा ।

रविवारे	शू २	मा २	अ ४	व ८	मा ८	शू ६ ।			
सोमवारे	व २	अ ६	व ६	अ ८	शू ८ ।				
मङ्गलवारे	अ २	व ४	शू २	अ ६	व ६	अ ४	व ४	शू २ ।	
बुधवारे	शू २	अ ६	मा ४	व ४	शू ४	अ १० ।			
गुरुवारे	व १४	शू ४	व ४	अ २	शू ६ ।				
शुक्रवारे	व ४	अ ४	शू ४	मा २	व ६	शू ४	अ २	मा २	शू २ ।
शनिवारे	शू २	व ४	अ ६	व ४	अ ४	व २	अ ४	शू ४ ।	

आश्विन-कार्तिकामहायज्यपौषेषु
 दिवादक्षा यथा ।

रविवारे	शू २	अ ६	व ८	अ ८	शू २	मा २	शू २ ।		
सोमवारे	अ ४	शू ४	अ ६	व ६ ।					
मङ्गलवारे	अ २	व २	अ १०	व ६	शू ६	व ४ ।			
बुधवारे	अ २	मा २	अ २	व ६	अ ६	शू २	मा ६	व ४ ।	
गुरुवारे	अ ४	व ४	शू ४	व ६	शू २	अ ४	व ६ ।		
शुक्रवारे	अ २	व २	अ ६	व ६	अ ८	शू २	अ ४ ।		
शनिवारे	अ २	व २	अ ६	व ६	अ ८	शू २	अ ४ ।		

तेषु रात्रिदक्षा यथा ।

रविवारे	शू २	व ४	अ ४	व ६	अ ४	शू २	अ ८ ।		
सोमवारे	व ६	अ ८	व ८	अ २	व ६ ।				
मङ्गलवारे	मा ६	अ २	शू २	अ ६	व ४	मा ४	शू २	अ ४ ।	
बुधवारे	व २	अ २	व ४	अ ६	व २	शू ४ ।			
गुरुवारे	शू २	अ ८	व ६	अ ८	शू २	अ ४ ।			
शुक्रवारे	व २	अ ८	व ६	अ ८	शू २	अ ४ ।			
शनिवारे	व १४	शू ४	व ४	अ २	शू ६ ।				

शिवदू

शिवदू

शिवप्रि

ज्येष्ठाषाढयोर्द्वादश्या यथा ।

रविवारे	शू ४	अ ६	व ६	अ ६	व ४	मा २	शू २ ।
सोमवारे	व ८	अ ४	शू ६	व ८	शू ४ ।		
मङ्गलवारे	अ ६	शू ४	अ ६	व ६	मा २	अ २	मा २ शू २ ।
बुधवारे	शू २	व ४	अ ८	व ६	अ ८	शू ४ ।	
गुरुवारे	मा २	शू २	व ६	मा ४	शू ४	व ६	अ ६ ।
शुक्रवारे	शू २	मा २	व ६	मा २	शू ४	अ ६	व ४ शू ४ ।
शनिवारे	मा २	शू २	व ६	मा ६	शू ४	व ४	अ ६ ।

तत्र रात्रिदश्या यथा ।

रविवारे	अ ४	शू ४	व ४	अ ६	व ८	शू ४ ।
सोमवारे	व ८	अ ८	शू ४	अ ४	शू २	मा २ शू २ ।
मङ्गलवारे	अ २	व ४	मा ४	शू ४	व २	अ ६ शू २ व ६ ।
बुधवारे	अ १०	शू २	व ४	अ ४	शू १० ।	
गुरुवारे	शू २	अ ६	शू २	व ४	शू २	अ ६ शू ४ अ ४ ।
शुक्रवारे	अ ६	शू २	व ४	शू ६	अ ६	शू २ अ ४ ।
शनिवारे	शू २	अ २	व ८	शू २	अ ६	शू ४ अ ६ ।

मनान्तरे अस्य प्रमाणं यथा,—
 “माहेन्द्रे विजयो निव्यं अन्ते कार्यप्रोभनम् ।
 वल्ले कार्यविलम्बः स्याच्छून्यं च मरणं ध्रुवम् ॥
 वैशाखादिश्रावणात् एकभावेन संवहेत् ।
 अन्तादि दिवाराचौ चतुर्मासं यथाक्रमम् ॥
 याममानं दिवामाने ज्ञेयं सर्वत्र मासके ।
 तत्प्रमाथेन ज्ञातयं दृष्टमानं विचक्षणैः ।
 राजमानप्रमाथेन ज्ञेयो दृष्टप्रमाणकः ॥
 न वारतिथिनश्च न योगकरणं तथा ।
 शिवज्ञानं समासाद्य सर्वं सुनिर्विचारयेत् ॥”
 तथा ।
 “भाद्रादिमासं पर्यन्तं सप्तवारे समादिशेत् ।
 शून्यवक्रादियोगं हि पौषादिचेत्रतस्तथा ॥”
 इति ज्योतिषे शिवज्ञानम् ॥*॥
 अनेकप्रकारं शिवज्ञानं शिवाज्ञा शिवालखितं
 अन्तघटी च दृष्टं किन्तु परस्परभेदेन ज्ञानम् ॥
 शिवतातिः, स्त्री, कल्याणकारिणी । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ अस्य पर्यायः शिवहरशब्दे दृश्यः ॥
 शिवदत्तं, स्त्री, (शिवेन दत्तम्) विष्णुचक्रम् ।
 इति केचित् ॥ शिवेन शिवाय वा दत्तं द्रव्य-
 मानम् ॥
 शिवदात, स्त्री, (शिवस्य दात ।) देवदारुवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 शिवदूतिका, स्त्री, (शिवदूतो + स्तार्थे कन् ।)
 मातृकाविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 शिवदूती, स्त्री, (शिवेन दूतयति सन्देशं प्रापयती-
 त्त्वर्थं दूत + शिच् + पचाद्यच् । यदा, शिवो दूतो
 यस्याः । गौरादेराकृतिगणत्वान् ङीष् ।) दुर्गा ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ योगिनीविशेषः । यथा,
 “ब्रह्माणी प्रथमा प्रोक्ता ततो माहेन्द्रेरी परा ।
 कौमारी वैष्णवी चैव वाराही पञ्चमी तथा ॥
 नारसिंही तथैवैश्वरी शिवदूती तथाष्टमी ।
 यताः पूष्या महाभागा योगिनीः काम-
 दायिनीः ॥”

तस्या उत्पत्तिमन्त्रध्यानादि यथा,—
 “कौषिक्या हृदयाद्देवी निःसृता ध्यानतो
 हरेः ।
 शिवदूतीति विख्याता शिवाशतसुसंभृता ॥
 मन्त्रमस्याः प्रवक्ष्यामि धर्मैकामार्थदायकम् ।
 यत् श्रुत्वा साधको याति दर्शनं शिवमन्दिरम् ॥
 येनाराध्य महादेवीं शिवदूतीं शिवात्मिकाम् ।
 न चिरालभते कामान्नरः सर्वजयी भवेत् ॥
 अन्तःसमाप्तिसहितो विन्दुश्च दशावरा ।
 स्वरेण पान्यदन्त्येन संदृष्टोऽन्तेन पूर्वशः ॥
 स एव विन्दुयुगलपूर्वस्थोपान्यपावकः ।
 धनुस्वरकलाग्रन्थैः संहितः प्रथमस्थितः ॥
 मन्त्रोऽयं शिवदूत्यास्तु शिवदूतीत्यप्रदः ।
 रूपमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणु वत्सक संमतम् ॥
 चतुर्भुजं महाकायं सिन्दूरसदृशतुतिम् ।
 रक्तदन्तं सुकृमालाजटाजूटाङ्गचन्द्रधृक् ॥
 नागकुण्डलहाराभ्यां शोभितं नखरोज्ज्वलम् ।
 बाणचर्मपरीधानं दक्षिणे शूलचक्रधृक् ॥
 वामे पाशं तथा चर्मै विभ्रदूङ्गं परक्रमात् ।
 स्थूलवक्रश्च पीनोष्ठं तुङ्गमूर्तिं भयङ्करम् ॥
 निक्षिप्य दक्षिणं पादं सन्निहितं कुणपोपरि ।
 वामपादं शृङ्गालस्य पृष्ठे फेनशतैर्वृतम् ॥
 ईदृशं शिवदूत्यास्तु मूर्द्ध्नि ध्यायेद्भिभूतये ।
 ध्यानमात्रादथेतस्या नरः कल्याणमाप्नुयात् ॥
 पूजनादचिराद्देवो सर्वान् कामान् ददाति च ॥
 यः शिवाविरक्तं श्रुत्वा शिवदूतीं शिवप्रदाम् ।
 प्रथमेतु साधको भक्त्या तस्य कामाः करे
 स्थिताः ॥
 यदा जघान जगतां रक्तबीजं हृताय वै ।
 महादेवी महामाया तदास्याः कायतः सृता ॥
 दूतं प्रस्थापयामास शिवं शुभ्माय सात्मिका ।
 तेन सा शिवदूतीति देवेः सर्वैः प्रगीयते ॥
 चेमङ्करी च शान्ता च वेदमाता महोदरी ।
 कराला कामदा देवी भगवत्या भगमालिनी ॥

भगोदरी भगाहारा भगजिह्वा भगा तथा ।
 एता द्वादश योगिन्यः पूजने परिकीर्तिताः ॥
 एता द्वादश योगिन्यः शिवदूत्याः सदेव हि ।
 विचरन्ति स्वयं देवी यत्र यत्रैव गच्छति ॥”
 इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ५० अध्यायः ॥
 प्रमाणानन्तरं वामने ५३ अध्याये मार्कण्डेय-
 पुराणे देवीमाहात्म्ये रक्तबीजवधाध्याये च
 दृश्यम् ॥
 शिवदुहमः, पुं, (शिवप्रियो दुहमः ।) विस्वदुहः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 शिवद्विष्टा, स्त्री, (शिवेन द्विष्टा तत्पूजनानर्ह-
 त्वात् ।) केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शिवघातुः, पुं, (शिवस्य घातुः ।) पारदम् ।
 पारदं शिवबोध्यं स्यादिति दर्शनात् । गोदन्त-
 मणिः । इति केचित् ॥
 शिवनाभिः, पुं, (शिवस्य नाभिरिव ।) शिवलिङ्ग-
 विशेषः । यथा,—
 “उत्तमं मध्यमधमं त्रिविधं लिङ्गभीरितम् ।
 चतुरङ्गुलसुतुसंधे रम्यवदिकसुत्तमम् ॥
 उत्तमं लिङ्गमाख्यातं सुनिभिः शास्त्रकोविदैः ।
 तदहं मध्यमं प्रोक्तं तदहं मध्यमं स्तुतम् ॥
 शिवनाभिभयं लिङ्गं प्रतिपूष्य महाविभिः ।
 श्रेष्ठं सर्वलिङ्गभ्यस्तस्मान् पूष्यं विधानतः ॥”
 इति वीरमिचोदयः ॥
 शिवपुरी, स्त्री, (शिवस्य पुरी ।) काशी । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 शिवप्रियं, स्त्री, (शिवस्य प्रियम् ।) रत्ना-
 चम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवस्य प्रियद्रव्ये,
 त्रि ।
 शिवप्रियः, पुं, (शिवस्य प्रियः ।) वक्रवृक्षः । इति
 जटाधरः ॥ स्फटिकः । धुन्तूरः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 शिवप्रिया, स्त्री, (शिवस्य प्रिया ।) दुर्गा । इति
 शब्दभाषा ॥

शिवरा

शिवमल्लकः, पुं, अङ्गुलदण्डः । इति राज-
निर्घण्टः ।
शिवमल्लिका, स्त्री, (शिवप्रिया मल्लिका ।)
वस्त्रकः । इति राजनिर्घण्टः ।
शिवमल्ली, स्त्री, (शिवप्रिया मल्ली ।) वक्रदण्डः ।
इत्यमरः ।
शिवरसः, पुं, अण्डात् पर्यधितरसः । तत्पर्यायः ।
अमोहकणः २ । अस्य गुणः । दीपनत्वम् ।
मधुरत्वम् । अम्लत्वम् । अखण्डाहदत्वम् । लघु-
तर्पणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
शिवरात्रिः, स्त्री, (शिवप्रिया रात्रिः ।) शिव-
चतुर्दशी । यथा, कालमाधवीये स्कान्दे नागर-
खण्डम् ।
“माघमासस्य श्रेष्ठे या प्रथमे फाल्गुनस्य च ।
कृष्णा चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्तिता ॥”
अत्रैकस्यास्मिन्माघीयत्वफाल्गुनीयत्वे सुख-
गौणवृत्तित्वात् अविबुद्धे । ततस्तु माघमन्तरा
चतुर्दशी शिवरात्रिः तस्यास्तपवासः प्रधानम् ।
“न खानेन न वस्त्रेण न धूपेन न चार्चयेत् ।
तुष्यामि न तथा पुष्यैर्यथा तत्रोपवासतः ॥”
इति शङ्करोक्तः ॥ * ॥
स्कान्दे ।
“ततो रात्रौ प्रकर्ष्यं शिवप्रियानतत्परैः ।
प्रहरं प्रहरं स्नानं पूजाश्चैव विशेषतः ॥”
अत्र वीक्षया प्रहरचतुष्टयसार्धं व्रतं प्रतीयते ।
नरसिंहाचार्यधृतेश्वरसंहितायाम् ।
“श्रीवो वा वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्यपूजकः ।
सर्वं पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिर्भस्मैः ॥” *
संवत्सरप्रदीपे ।
“दुर्गेन प्रथमं स्नानं दध्ना चैव द्वितीये ।
तृतीये च तथाप्येन चतुर्थे मधुना तथा ॥”
ईशानसंहितायाम् ।
“माघे कृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत् ।
भौमी वापि भवेत्तत्रैव कर्मसं व्रतसुखम् ॥
शिवयोगस्य योगेन तद्दण्डसुखोत्तमम् ।
शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ।
आचाङ्कानमनुष्याणां सुक्तिस्तुक्तिप्रदायकम् ॥”
नागरखण्डे ।
“उपवासप्रभावेण बलादपि च जागरात् ।
शिवरात्रेः कृष्णा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजया ।
अक्षयान् लभते लोकान् शिवसायुष्यमाप्नुयात् ॥”
पाद्मे ।
“वर्षे वर्षे महादेवं नरो नारी पतिव्रता ।
शिवरात्रौ महादेवं कामं भक्त्या प्रपूजयेत् ॥”
ईशानसंहितायाम् ।
“एवमेव व्रतं कुर्यात् प्रति संवत्सरं व्रती ।
दादशान्दिकमेतद्धि चतुर्विंशान्दिकं तथा ।
सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेक्ष्य चेह च माभवः ॥”
हेमाद्रिधृता स्मृतिः ।
“प्रदोषयापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्दशी ॥”
प्रदोषमाह वल्लः ।
“प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं षटिकाहयमिष्यते ॥”

शिवरा

कुर्वमनन्तरम् । वायुपुराणे ।
“त्रयोदशस्यै सुख्ये चतसृष्वपि नाद्विषु ।
भूतविद्या तु या तत्र शिवरात्रिव्रतश्चरेत् ॥”
ईशानसंहितायाम् ।
“माघे कृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि ।
शिवलिङ्गतथोद्भूतः कोटिसूर्यसमप्रभः ॥
तत्कालयापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथिः ।
अर्द्धरात्रादधोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी ॥
यात्रा सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्याद्ब्रतं
नरः ॥”
अत्र ।
“महानिशि इ षटिके रात्रेर्मध्यमयःभयोः ॥”
इति देवलोक्तो महानिशि ग्राह्या । षटिका
एकदण्डः । एवञ्च यद्दिने प्रदोषनिशीथो-
भययापिनी चतुर्दशी तद्दिने व्रतं उभय-
यात्रापुरोधान् । कालमाधवीयेऽप्येवम् । एतेन
परदिने उभययापित्वेऽपि पूर्वदिवसीयरात्रि-
द्वितीययामप्रवृत्तिचतुर्दशीसन्ने बहुप्रहरयापि
त्वेन पूर्वदिने एव व्रतमिति निरस्तम् । यदा
तु पूर्वद्वितीयशोधमात्रयात्रिः परेणः प्रदोष-
मात्रयात्रिसिद्धा पूर्ववद्व्रतम् । प्रधानकाल-
यात्रापुरोधान् ।
“पूर्वद्वितीयपरंशुद्ध्या महानिशि चतुर्दशी ।
यात्रा सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्याद्ब्रतं
नरः ॥”
इतीशानसंहितावचनाच्च ॥
एतद्विषय एव भविष्यपुराणम् ।
“अर्द्धरात्रात् पुरस्तात् जयायोगो भवेद्यदि ।
पूर्वद्विद्वेव कर्मया शिवरात्रिः शिवप्रियैः ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्रजनान्विते ।
कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्याच्च पारणम् ॥”
तिथ्यन्ते पारणं जयन्तीमात्रपरं अत्र चतुर्दश्या-
मेव तत् ।
“ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।
पूजितानि भवन्तीह भूतार्थां पारणे कृते ॥”
इति स्कान्दात् ॥
“दिनमानप्रमाणेन या तु रात्रौ चतुर्दशी ।
शिवरात्रिस्तु सा ज्ञेया चतुर्दश्यान्तु पारणम् ॥”
इति गौतमीयाच्च ॥
यदा तु पूर्वदिने न निशीथयात्रिः परदिने
प्रदोषमात्रयापिनी तदा परा ग्राह्या । प्रदोष-
यापिनीति प्रागुक्तत्वात् तिथेस्त्रिभन्धयापि-
त्वाच्च । एतद्विषय एव लिङ्गपुराणम् ।
“शिवरात्रिव्रते भूतान् कामविद्धान् विवर्जयेत् ।
एकेनैवोपासेन ब्रह्महत्यां यपोहति ॥”
अत्रामावास्यायामेव पारणम् ।
“श्रीवा घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतु-
र्दशी ।
कुर्वुत्युक्ते कर्मया कुडामेव हि पारणम् ॥”
इति वचनात् ॥ * ॥
तदयं संक्षेपः । यद्दिने प्रदोषनिशीथोभय-

शिवरा

यापिनी चतुर्दशी तद्दिने व्रतम् । यदा तु पूर्व-
द्वितीयशोधयापिनी परेणः प्रदोषमात्रयापिनी
तदा पूर्वद्विद्व्रतम् । यदा तु न पूर्वद्वितीयशो-
धयात्रिः परेणः प्रदोषयापिनी तदा परदिने ।
पारणन्तु परदिने चतुर्दशीलाभे चतुर्दश्यां तद-
लाभे अमावस्यायाम् । तत्र प्रयोगः ॥ * ॥
प्रातरुदङ्मुखः तत्र सदित्युच्चार्य सुख्यः सोम
इति पठित्वा जलादीन्यादाय सकृत्पठयेत् ।
“मन्त्रेणानेन गृह्णीयामियमं भक्तिभाजनः ।
शिवरात्रिव्रतं ह्येतन करिष्येऽहं मक्षाफलम् ।
निर्विघ्नमस्तु मे चात्र त्वत्प्रसादात्प्रगम्यते ॥”
इति शिवरहस्यात् शिवरात्रि इत्यादिना
नियम्य ।
“चतुर्दश्यां निराहारो भूत्वा शम्भो परेऽहनि ।
भोऽस्येऽहं सुक्तिस्तुक्त्वं शरणं मे भवेत्पर ॥”
इति गरुडपुराणोऽपि पठेत् ।
रात्रौ प्रथमप्रहरे प्रतिष्ठिते लिङ्गे अतिष्ठिते
वा प्रतिष्ठां विधाय पूजां कुर्यात् । ह्यौ अस्त्राय
फडिति पादघातत्रयेण विघ्नान्निःसार्य तेनेव
तालत्रयेण करस्त्रोत्कथा च दशदिग्बन्धनं
कृत्वा भूतशुद्धिं विधाय ह्यौ हृदयाय नम इत्या-
दिना षडङ्गानि न्यस्य ह्यौ इति मन्त्रेण प्राणा-
यामं विधाय पूजयेत् । पार्थिवलिङ्गे चैतदा
वक्ष्यमाणपूजाविधिना पूजयेत् । तत्रार्थं विशेषः ।
ह्यौ ईशानाय नम इति प्रथमप्रहरे दुर्गेन
स्नापयित्वा पुनर्जलेन स्नापयित्वा ।
“शिवरात्रिव्रतं देव पूजाजपपरायणः ।
करोमि विधिवद्दत्तं गृह्णाणार्घ्यं महेश्वर ॥”
इत्यनेनार्घ्यं दत्त्वा गन्धादिभिः संपूष्य मूलमन्त्रं
जपित्वा प्रथम्य गीतवृत्तादिभिस्तं प्रहरं नयेत् ।
तद्द्वारात् तत्पुणः स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम् ।
उपवासकृतां ह्येतं गुणाः प्रोक्ता मर्त्याधिभिः ॥”
इति देवीपुराणे सामान्यतः श्रवणात् अत्रापि
तथा ॥ * ॥ द्वितीयप्रहरे तु विशेषः । ह्यौ
अघोराय नम इति दध्ना स्नानम् । अर्घ्यमन्त्रस्तु ।
“नमः शिवाय शान्ताय सर्वपापहराय च ।
शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यं प्रदीद उभया सह ॥” * ॥
तृतीयप्रहरे तु । ह्यौ वामदेवाय नम इति
धृतं स्नानम् । अर्घ्यमन्त्रस्तु ।
“दुःखहारिभ्युशोकेन दग्धोऽहं पार्वतीश्वर ।
शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यं तुमाकान्त गृह्णाय मे ॥” * ॥
चतुर्थप्रहरे तु । ह्यौ सद्योऽनाय नम इति
मधुना स्नानम् । अर्घ्यमन्त्रस्तु ।
“मया कृतान्यनेकानि पापानि हर शङ्कर ।
शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यं उमाकान्त गृह्णाय मे ॥”
ततो नमः शिवाय इति मूलमन्त्रं जपित्वा
प्रभातेऽविघ्नेन इत्यादिवक्ष्यमाणमन्त्रान् पठेत् ।
तथा च गरुडपुराणम् ।
“मूलमन्त्रं ततो जप्त्वा प्रभाते तत् समापयेत् ।
अविघ्नेन व्रतं देव त्वत्प्रसादात् समर्पितम् ॥”
अमख जगतां नाथ त्रैलोक्याधिपते हर ।
यन्मयाद्य कृतं पुण्यं तद्दृष्ट्वा निवेदितम् ॥

तत्रसाक्षात्तया देव व्रतमद्य समर्पितम् ।
 प्रमत्तो भव मे श्रीमन् मद्भूतिं प्रतिपद्यताम् ।
 त्वदालोकनमात्रेण पवित्रोऽस्मि न संशयः ॥”
 परदिने ब्राह्मणान् भोजयित्वा चतुर्दशीलाभे
 तत्र तदलाभे अभावस्थायी पारणं कुर्यात् ।
 तत्र मन्त्रः ।
 “मंसारक्षशदग्धस्य व्रतेनानेन शङ्कर ।
 प्रमोद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥” *
 तत्र पार्थिवशिवलिङ्गपूजाविधिः । तत्र शिव-
 वाक्यं स्कान्द ।
 “विप्रस्य तु सदेवाहं शुभेराद्यशुनेरपि ।
 यद्गन् वलिं प्रहृष्यामि विप्राणांमिव दर्शनात् ॥”
 वलिं पूजाम् । तथा,
 “शूद्रः कर्माणि यो नित्यं स्वीयानि कुर्वते
 प्रिये ।
 तस्याहमर्षीं यद्वापि पञ्चखण्डविभूषिते ॥”
 तथा,
 “नमोऽन्तेन शिवेनेव स्त्रीणां पूजा विधीयते ॥”
 खकारेण प्रणवनिश्चितः । एवं शूद्रस्यापि ।
 तथा वृसिंहतापनीये । “सावित्रीं प्रणवं यजु-
 लंघ्नीं स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति । सावित्रीं प्रणवं
 यजुर्लघ्नीं स्त्री शूद्रो यदि जानीयात् स
 ऋतोऽधो गच्छति इति ।” नेच्छन्ति पर्यन्तं
 पराशरभाष्येऽपि लिखितम् । गोविन्दभट्ट-
 धृतम् ।
 “साहाय्यवसयुक्तं शूद्रे मन्त्रं दद्विजः ।
 शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणः शूद्रतामियात् ॥”
 गौतमः ।
 “रात्रावुदङ्मुखः कुर्यात् देवकार्यं सदैव हि ।
 शिवाचैनं सदाप्येवं शुचिः कुर्याद्दङ्मुखः ॥”
 सदा द्विवाराचौ । अत्र हेतुमाह रुद्रयामले ।
 “न प्राचीमयतः शम्भोर्नोदीचीं शक्ति-
 संस्थिताम् ।
 न प्रतीचीं यतः पृष्ठमनो दक्षं समाश्रयेत् ॥”
 यजमानः शम्भोः प्राचीमवस्थितये न समा-
 श्रयेत् शम्भोजगत्संहारकस्यायतः सांस्तुष्टात् ।
 पञ्चवक्त्रपक्षे प्रधानं वक्त्रं प्राच्यवस्थितम् ॥
 एकवक्त्रपक्षे सुतरां तथा । तद्वपमाह भविष्य-
 पुराणम् ।
 “सौम्यं मौलोऽभूत् त्र्यक्षं एकवक्त्रं चतुर्भुजम् ।
 शिवरूपं यद्दे कुर्यात् प्रासादे वाप्यनिन्दितम् ॥”
 अत्रापि पुजानविधानं देवापि खस्य चाप्यपि
 प्राचीं प्रोक्ता शुद्धकर्मैः । इत्यस्य न विषयः ।
 किन्त्वभिधानाद्विप्रसिद्धा प्राचीं ग्राह्या । एत-
 दनुसारादख्यमाखपूर्वाद्यामेत्यन्तपूजा । अतएव
 तन्नाम्नरम् ।
 “यत्रैव भागुस्तु वियद्युदेति
 प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति ।
 तथा पुरः पूजकपूजयोश्च
 वदाममन्त्राः प्रवदन्ति तान् ॥”
 एवञ्च देवतान्तरपूजा पूर्वोक्ते प्राङ्मुखेन सायं
 पश्चिमाभिमुखेन रात्रावुदङ्मुखेन कार्या ।

“प्राक्पश्चिमोदगाख्यस्तु प्रातः सायं निशास्तु
 च ॥”
 इति वचनान् ।
 इति वाचस्यतिमिश्राः । मैवं पूजा रत्नाकरोक्त-
 भविष्यपुराणीयसमाप्तरक्ष्यमन्त्रप्रस्ताव एव
 प्रागादिदिङ्निगमाभिधानात् । अथहारीऽपि
 अत्र न तथेति ॥ * ॥ लिङ्गपुराणे ।
 “विना भस्त्रत्रिपुष्केण विना रुद्राक्षमालया ।
 पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलपदः ।
 तस्मात्सदापि कर्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुष्ककम् ॥”
 नन्दपुराणे ।
 “आयुधान् वलवान् श्रीमान् पुत्रवान् धनवान्
 सुखी ।
 वरमिष्टं लभेत्लिङ्गं पार्थिवं यः समार्षयेत् ।
 तस्मात् पार्थिवं लिङ्गं त्रैयं सर्वार्थसाधकम् ॥”
 भविष्ये ।
 “रुद्रसगोशक्तपिण्डं तास्त्रकांस्यमयं तथा ।
 सत्त्वा लिङ्गं सज्जन्तं पूष्य वसेत् कल्पायुतं दिवि ॥ *
 वाचं वितप्रदं लिङ्गं स्फाटिकं सर्वकामदम् ।
 नमोदागिरिर्लं श्रेष्ठमन्यदपि हि लिङ्गवत् ॥”
 लिङ्गवत् लिङ्गाकारम् । कालकौस्तुभम् ।
 “अनादरपरीमाणं न लिङ्गं कुचचिन्नरः ।
 कुर्वीताकुलतो हृत्वं न कदाचित् समाचरेत् ॥”
 अथोऽशीतिरक्तिका । अकुलतः दृष्टत्पर्व-
 यन्त्रितः ।
 “अकुलकुलिमानस्तु यत्र यत्रोपदिश्यते ।
 तत्र तत्र दृष्टत्पर्वयन्त्रिभिर्भिनूयात् सदा ॥”
 इति ह्यन्दोगपरिशिष्टात् ॥
 शिवधर्मं ।
 “सहस्रमर्षयेत्लिङ्गं निरयं स न गच्छति ।
 रुद्रलोकमवाप्नोति सुखा भोगाननुत्तमान् ॥”
 तथा ।
 “बाहुकानि च लिङ्गानि सहस्राणि च कारयेत् ।
 सहस्रमर्षेणान् सोऽपि लभते वाञ्छितं फलम् ॥”
 ततश्चासुक्तिथावारभ्यासुकलाभकामः ‘सहस्र-
 मितपार्थिवशिवलिङ्गपूजनमिति यथास्थाने
 वाक्ये देयम् ॥ * ॥ ब्रह्मपुराणे ।
 “यावन्न दीयते चार्घ्यं भास्कराय निवेदितम् ।
 तावन्न पूजयेद्दृष्ट्युं शङ्करं वा महेश्वरीम् ॥”
 राघवभट्टधृतम् ।
 “सर्वत्रैव प्रशक्तोऽजः शिवस्यर्ष्याचैनं विना ॥”
 अजः शङ्कः । अथपुराणे ।
 “तलिङ्गेः पूजयेन्नरैः सर्वदेवान् पृथक् पृथक् ।
 ध्यात्वा प्रणवपूर्वम् तन्नाम्ना सुसमाहितः ।
 नमस्कारेण मन्त्रेण पुण्याणि विन्यसेत् पृथक् ॥” *
 देवीपुराणे ।
 “रुद्राहरणसंघट्टप्रतिष्ठाज्ञानमेव च ।
 अर्पणं पूजनञ्चैव विसर्जनमतः परम् ॥
 हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् ।
 पशुपतिः शिवश्चैव महादेव इति क्रमात् ॥”
 अत्र पूर्वोक्तसप्तकर्मैश्च परवचनोक्तसप्त-
 नामभिः क्रियाशुक्लपविभक्तिमन्त्रियथायथं

कार्याणि । अङ्कशार्थयोर्दक्षमासम्भवेन पाठ-
 क्रमादेव आवाहनात् प्राक् प्रतिष्ठा आह्वे
 कुशासनदानवत् ॥ * ॥ तत्रानुष्ठानम् । हराय
 नम इति रुद्राहरणम् । महेश्वरार्थं नम इति
 संघट्टनम् । शूलपाणे इह सुप्रतिष्ठितो भव इति
 प्रतिष्ठा । ध्यायेन्नित्यमित्यादिना ध्यात्वा पिनाक-
 धृक् रुद्रागच्छ रुद्रावावाहनम् । पशुपतये नम
 इति अर्पणम् । एतन् पाठ्यं नमः शिवाय नम
 एवमर्घ्यादिना पूजयेत् । विसर्जनात् पूर्वं
 भविष्यपुराणोक्तं स्वभावसिद्धप्राप्तिशान्त्यादि-
 दित्तु वामावर्त्तनं पूजनम् । यथा । सर्वाय
 न्चित्कर्त्तव्ये नमः । भवाय जलकर्त्तव्ये नमः ।
 रुद्राय अग्निकर्त्तव्ये नमः । उग्राय वायुकर्त्तव्ये
 नमः । भीमाय आकाशकर्त्तव्ये नमः । पशुपतये
 यजमानकर्त्तव्ये नमः । महादेवाय सोमकर्त्तव्ये
 नमः । ईशानाय सूर्यकर्त्तव्ये नमः ।
 “सूर्योऽश्विनौ शिवस्तेताः पूर्वोदिक्रमयोगतः ।
 आर्षेयन्ताः प्रपूष्यास्ता वधां लिङ्गे शिवं
 यजेत् ॥”
 ततो महादेव चमस इति संहारसुद्रया विस-
 र्जयेत् ॥ * ॥ नन्दपुराणे ।
 “गोभूतिजहिरययादिवलिपुष्यनिवेदने ।
 त्रियो नमः शिवायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ।
 सर्वमन्त्राधिकक्षायमोक्षाराद्यः षड्गुणः ।
 तन्मन्त्रजापो तत्कर्मैरतस्तद्गतमानसः ।
 निष्कामः पुरुषो राजन् स रुद्रपदमन्त्रते ॥”
 भविष्ये पञ्चाक्षरसुप्रकृतम् ।
 “अपवित्रः पवित्रो वा सर्वोवस्थां गतोऽपिवा ।
 महापातकयुक्तो वा मन्त्रस्यास्य जपे यथा ।
 अधिकारी भवेत् सर्व इति देवोऽश्विनौः ॥”
 इति तथेत्यर्थः । पूर्वोक्तयथापदाशुरोधात् ।
 तेन यथाधिकारी भवेत्तथाश्विनौः इत्यर्थः । तथा,
 “सर्वेषामेव पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः ।
 पतन्तं चायते यस्माद्गौव नरकार्णावात् ॥
 शिवस्तुद्दिश्य यद्दत्तं सर्वकारणकारणम् ।
 तदनन्तफलं दातुर्भवेत्तीह किमहुतम् ॥
 इत्या नैवेद्यवस्त्रादि नादृशीत कदाचन ।
 त्यक्त्यं शिवस्तुद्दिश्य तदादाने न तत्फलम् ॥”
 आदाने यद्देव्ये । शिवधर्मं ।
 “तस्मात् पुष्यैः फलेः पक्षैस्तोथैरपि च यत् फलम्
 तदनन्तफलं त्रैयं भक्तिरेवात्र कारणम् ॥”
 भविष्ये ।
 “लिङ्गाशुलेपनं कार्यं दिव्यगन्धैः सुगन्धिभिः ।
 वचकोटिशतं दिवं शिवकोके मञ्जीयते ॥”
 शिवधर्मं ।
 “तस्मात् पुष्यप्रदानेन लिङ्गेषु प्रतिमासु च ।
 अशीतिवर्षकोटीनां दुर्गतं न नरो व्रजेत् ॥”
 स्कान्द ।
 “शुष्काण्यपि च पत्राणि श्रीरुद्रस्य सदैव हि ॥”
 हातथानीति शेषः । भविष्ये ।
 “धुस्करकेच यो लिङ्गं सज्जत् पूजयते नरः ।
 स गोलक्षफलं प्राप्य शिवकोके मञ्जीयते ॥”

विल्वपत्रैरखण्डैश्च यो लिङ्गं पूजयेत् सङ्गतम् ।
 सर्वपापैर्विनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥”
 तथा ।
 “सर्वकामप्रदं विल्वं दारिद्र्यस्य प्रणाशनम् ।
 विल्वपत्रात् परं नास्ति येन तुष्यति शङ्करः ॥”
 तथा ।
 “केशकौटापविहानि निशि पर्युषितानि च ।
 स्वयंपतितपुष्याधि त्वजेदुपहतानि च ॥”
 तथा ।
 “देवदारुसमेतञ्च सर्वश्रीवासकुम्भरुम् ।
 शीफलं चाप्यभिग्रन्तु दत्त्वाप्नोति परां गतिम् ॥”
 सर्वः शालारसः । श्रीवासः सरलद्रवः । कुम्भरुः
 शैलेयम् ।
 “रुभ्यः सौगन्धिकं धूपं घट्टसहस्रगुणोत्तरम् ।
 अगुरुं शतसाहस्रं द्विगुणसावितागुरुम् ।
 गुग्गुलुं घृतसंयुक्तं साक्षात् यज्ज्वाति शङ्करः ॥”
 तथा ।
 “तेलेनापि हि यो दद्यात् घृताभावेन मानवः ।
 तेन दीपप्रदानेन शिववद्राजते सुवि ॥”
 नन्दिकेश्वरे ।
 “अथ भक्त्या शिवं पूज्य नैवेद्यसुपकल्पयेत् ।
 यद्यदेवात्मनः श्रेयस्तत्तदीशाय कल्पयेत् ॥
 शालितकुलप्रस्थस्य कुर्वाद्यन्नं सुसंस्कृतम् ।
 शिवाय तं चरुं दद्यात् चतुर्दश्यां विशेषतः ॥”
 प्रस्थमानं प्रागुक्तम् । शिवसर्वस्वे स्कान्दम् ।
 “एकमात्रफलं पक्वं यः शम्भोर्विनिवेद्येत् ।
 वर्षाणामयुतं भोगैः क्रीडते स शिवे पुरे ॥
 यत्कं मोचाफलं पक्वं यः शिवाय निवेद्येत् ।
 वर्षलक्षं तथा भोगैः शिवलोके महीयते ॥”
 शिवपुराणे ।
 “नैवेद्यं घृतसंयुक्तं मधुपर्कं निवेद्येत् ।
 अग्निधोमस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति मानवः ॥”
 शिवसर्वस्वे स्कान्दम् ।
 “परिपक्वं सुसंस्कृतमाप्यनित्तं सुसंस्कृतम् ।
 शिवाय मांसं दत्त्वा तु श्रेयं यत् फलमाप्नुयात् ॥
 अग्रघण्टादानेन यत् फलं परिकीर्तितम् ।
 तत् फलं प्राप्नुयान्नित्यं सर्वं मांसनिवेदनात् ॥”
 शिवधर्मम् ।
 “लिङ्गवेदी भवेद्देवी लिङ्गं साक्षात् महेश्वरः ।
 तयोः संपूजनात् स्यातां देवी देवश्च पूजितौ ॥”
 देवीपुराणे ।
 “सद्यं ब्रजेत्ततोऽसद्यं प्रणालं नैव लङ्घयेत् ।
 एकौभूतमना रुद्रे यः कुर्व्यात् त्रिः प्रदक्षिणम् ॥
 छिन्नस्तेन भवत्यस्यैव तस्य पुनरुद्भवः ॥”
 भविष्ये ।
 “जातुभ्यां चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः ।
 ज्ञात्वा प्रमाणां देवेषु सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥”
 लिङ्गपुराणे ।
 “गन्धपुष्पनमस्कारैर्मुखवाद्यैश्च सर्वशः ।
 यो मामर्चयते तत्र तदा तुष्याम्यहं सदा ॥”
 महाभारते ।
 “सर्वलक्षणहीनोऽपि युक्तो वा सर्वपातकेः ।

सर्वं तरति तत् पापं भावयन् शिवमात्मना ॥”
 राघवभङ्गुतम् ।
 “अधोमुखे वामहस्ते जङ्घास्यं दक्षहस्तकम् ।
 क्षिप्रान्जुलीरङ्गुलीभिः संयुज्य परिवर्षयेत् ।
 प्रोक्ता संहारसुमेयमर्षणे तु प्रशस्यते ॥”
 अर्षणे आत्मनोति शेषः । स्कान्दे ।
 “निर्माळ्यं यो हि मङ्गला शिरसा धारयि-
 त्यति ।
 अशुचिर्भिन्नमर्षादो नरः पापसमन्वितः ॥
 नरके पच्यते घोरे तिर्यग्ग्योनौ च जायते ।
 ब्रह्महापि शुचिर्भूत्वा निर्माळ्यं यस्तु धारयेत् ।
 तस्य पापं महच्छीघ्रं नाशयिष्ये महाव्रते ॥”
 श्रुचिः ज्ञानादिनेति शेषः । एवञ्च ।
 “सृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माळ्यं सवासा आभुतः
 श्रुचिः ॥”
 इति कालिकापुराणीयमशुचिविषयम् ॥
 अनुपनीतविषयमिति श्रीदत्तः । वक्रचन्द्रपरि-
 शिष्टम् ।
 “अग्रास्यं शिवनैवेद्यं पञ्चं पुष्यं फलं जलम् ।
 शालयामशिलास्यशान्तं सर्वं याति पवित्रताम् ॥
 कालिकापुराणे ।
 “यो यद्देवार्चनरतः स तद्भैवेद्यभक्तकः ।
 केवलं सौरशैवे तु वैष्णवो नैव भक्तयेत् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
 अथ च ।
 ब्रह्मोवाच ।
 “शिवरान्त्रितं वक्ष्ये कथाञ्च सर्वकामदाम् ।
 यथा च गौरी भूतेशं पृच्छति सा परं व्रतम् ॥
 श्रीमहादेव उवाच ।
 माघफालगुणयोर्मध्ये या च लज्जा चतुर्दशी ।
 तस्यां जागरणाद्भद्रः पूजितो मुक्तिसुक्तिदः ॥
 कामयुक्तो हरः पूज्यो दादृश्यामेव केशवः ।
 उपोषितेः पूजितः सन्नरकात्तारयेत्तथा ॥
 निषादश्चाब्दं दे राजा पापी सुन्दरसनकः ।
 स कुकुरैकसंयुक्तो नृगान् हन्तुं वनं गतः ॥
 नृगादिकमसंप्राप्य क्षुत्पिपासादितो गिरौ ।
 राज्ञो तडागतरीरे स निकुञ्जे जायदास्यतः ॥
 तत्रास्ति लिङ्गं स्वं रत्नच्छरीरं चाक्षिपत्ततः ।
 पश्यानि चापतन्मूर्ध्नि लिङ्गस्यैव न जानतः ॥
 तेन धूलिनरोधाय त्रिपन्नं नीरञ्च लिङ्गके ।
 शरः प्रमादेनैकस्तु प्रच्युतः करपल्लवान् ॥
 जातुभ्यामवर्नी गत्वा लिङ्गं सृष्ट्वा यद्वीतवान् ।
 एवं ज्ञानं संप्रदानं पूजनं आगरीभवनम् ॥
 प्रातर्गृहागतो भार्यादत्तान्नं मुक्तवान् स च ।
 काले नृतो यमभट्टैः पाशैर्बद्धा तु नीयते ॥
 तदा मम गणैर्युद्धे जित्वा मुक्तीकृतः स च ।
 कुकुरेण सहेवाभूद्भगो मत्पार्श्वेगोऽमलः ॥
 एवमज्ञानतः पुराणं ज्ञानात् पुण्यमयाचयम् ।
 त्रयोदश्यां शिवं पूज्य कुर्वात्तत्रियमं व्रतो ॥
 प्रातर्देवं चतुर्दश्यां जागरिष्याम्यहं निशि ।
 पूजां दानं जपं होमं करिष्याम्यात्मशक्तितः ॥
 चतुर्दश्यां निराहारो भूत्वा शम्भो परेऽहनि ।

भीष्मिहं मुक्तिसुखं शरणं मे भवेत्पर ॥
 पञ्चगव्यान्मतेः खात्वा अन्नकाले गुरुं श्रितः ।
 ॐ नमो नमः शिवाय गन्धाद्यैः पूजयेद्भरम् ॥
 तिलतकुलमीहीञ्च जुहुयात् स्वशतं चरुम् ।
 हुत्वा पूर्णाहुतिं दद्यात् श्रेयसाप्तोत्सवायाम् ॥
 अर्द्धरात्रे त्रियामे च चतुर्थे च पुनर्थजेत् ।
 मूलमन्त्रं तथा जप्त्वा प्रभाते च क्षमापयेत् ॥
 अविघ्नं व्रतं देव त्वत्प्रसादात् समर्पितम् ।
 क्षमस्व जगतां नाथ त्रैलोक्याधिपते शिव ॥
 यन्मयाद्य कृतं पुण्यं तच्छिवस्य निवेदितम् ।
 त्वत्प्रसादात्तया देव व्रतमन्य समर्पितम् ॥
 प्रसन्नो भव मे श्रीमन् मद्दृष्टं प्रतिगम्यताम् ।
 तदालोकनमात्रेण प्रविचोऽस्मि न संशयः ।
 भोजयेद्द्वाननिर्वाञ्च वल्कलचार्दिकं ददेत् ॥
 देवादितेभ्य भूतेश लोकाशुयहकारक ।
 यन्मया अहया दत्तं प्रीयतां तेन मे प्रभुः ॥
 इति क्षमाप्य च यतीन् कुर्व्यात् द्वादशवार्धिकम् ।
 कौर्त्तश्रीपुत्रराज्यादि प्राप्य शैवं पुरं व्रजेत् ॥
 द्वादशस्यपि मासेषु प्रकुर्याद्विद्वं जागरम् ।
 यतीन् द्वादश संपूज्य दीपदः स्वर्गमाप्नुयात् ॥”
 इति गारुडे शिवरात्रिव्रतकथा १२४ अध्यायः ॥
 शिवलिङ्गं, स्त्री, (शिवस्य लिङ्गम् ।) महादेवस्य
 श्रेष्ठः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “तत्रापि गत्वा मदनो ददर्श घृषकेतनम् ।
 दृष्ट्वा प्रहृष्टुं कामोऽस्य ततः स प्राद्वहहरः ॥
 ततो दारुवनं चोरं मदनमभिरुतो हरः ।
 विवेश ऋषयो यत्र सपत्नीका अवस्थिताः ॥
 तं चापि ऋषयः सर्वे दृष्ट्वा मूर्ध्नां ननाभवन् ।
 ततस्तान् प्राह भगवान् भिन्नां मे प्रतिदीयताम् ॥
 ततस्ते मौनिनस्तस्युः सर्वे एव महर्षयः ।
 तदाश्रमाणि पुण्यानि परिचक्राम नारदः ॥
 तं प्रविष्टं तदा दृष्ट्वा भार्गवात्रिययोधितः ।
 प्रचोभमगमन् सर्वा ह्यीनसत्त्वाः समन्ततः ॥
 ऋते त्वरन्वतीमेनामगच्छयाश्च भाविनीम् ।
 यथाभ्यां भर्तृपूजासु कृतं वै सुखिरं मनः ॥
 ततः संक्षुभिताः सर्वा यत्र याति महेश्वरः ।
 तत्र प्रयान्ति कामार्त्ता मद्विफलितेन्द्रियाः ॥
 त्रकाश्रमाणि श्रम्यानि खानि ता मुनियोधितः ।
 अशुजगम्यथा मत्तं करिष्ये इव कुञ्जरम् ॥
 ततस्तु ऋषयो दृष्ट्वा भार्गवाङ्गिरसो मुने ।
 क्रोधान्विताव्रुवन् सर्वे लिङ्गोऽस्य पतनां सुवि ॥
 ततः पपात देवस्य लिङ्गं पृथ्वीं विदारयत् ।
 अन्नहानं जगामाद्य त्रिशूली भोललोहितः ॥
 ततस्तत्पतितं लिङ्गं विभिय वसुधातलम् ।
 रसातलं विवेशाशु ब्रह्मास्यं चोडतोऽभिनत् ॥
 ततश्चाल पृथिवी गिरयः सरितो नगाः ।
 पातालभुवनाः सर्वे जङ्गमाजङ्गमाः स्थिताः ॥
 संक्षुब्धान् सुवनान् दृष्ट्वा भूर्लोकान्दीन् पिता-
 महः ।
 जगाम माधवं द्रष्टुं क्षीरोदं नाम सागरम् ॥
 तत्र दृष्ट्वा ऋषीकेशं प्रविपत्य च भक्तितः ।
 उवाच देव सुवनाः किमर्थं क्षुभिता विभो ॥

शिवलि

अधोवाच हरिर्ब्रह्मन् शार्ङ्गं लिङ्गं महर्षिभिः ।
 पातितन्तस्य भारतां सच्चाल वसुधरा ॥
 ततस्तद्भुतमथं शुक्ला देवः पितामहः ।
 तत्र गच्छामि देवेश एवमाह पुनः पुनः ॥
 ततः पितामहो देवः केशवश्च जगत्पतिः ।
 आजगाम तसुद्देशं यत्र लिङ्गं भवस्य तत् ॥
 ततोऽनन्तं हरिलिङ्गं दृष्ट्वा तस्य खगेश्वरम् ।
 पातालं प्रविशेथाय विशयात्परितो विभुः ॥
 ब्रह्मा पद्मविमानेन ऊर्ध्वमाक्रम्य सर्व्वगः ।
 नेवान्तमलभद्ब्रह्मा विस्मितः पुनरागतः ॥
 विष्णुर्गत्वाथ पातालं सप्रलोकपरायणः ।
 चक्रपाणिर्विभ्रान्क्रान्तो लेभेऽन्तं न महासुने ॥
 विष्णुं पितामहश्चाह हरिर्ब्रह्माणमाह च ।
 नमोऽस्तु ते शूलपायो नमोऽस्तु त्वभञ्ज ॥
 जीम्बुनवाहन कवे सर्व्वं ज्ञात्वाक शङ्कर ॥
 महेश्वर हरेशान सुवर्णां च तृष्णकपे ।
 दृश्यन्नचयकर काल रुद्र नमोऽस्तु ते ॥
 त्वमादिरस्य जगतस्त्वं मध्यं परमेश्वरः ।
 भवानन्तश्च भगवान् सर्व्वगत्वं नमोऽस्तु ते ॥
 पुलस्त्य उवाच ।
 एवं संक्षुभमानस्तु तस्मिन् दारवने हरः ।
 सुरूपो ताविदं वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥
 हर उवाच ।
 किमर्थं देवतानाथौ परिभूतक्रमन्तिह ।
 मां स्तुवते भ्रष्टासुस्यं कामतापितविग्रहम् ॥
 देवावृचतुः ।
 नवाङ्गपातितं लिङ्गं यदेतद्भुवि शङ्कर ।
 एतत् प्रयत्नतां भूयस्ततो देव वदावहे ॥
 हर उवाच ।
 यद्यच्चैयन्ति त्रिदशा मम लिङ्गं सुरोत्तमौ ।
 तदेतत् प्रतियच्छीयात् नान्यथेति कथञ्चन ॥
 ततः प्रोवाच भगवानेवमस्त्विति केशवः ॥
 ब्रह्मा स्वधश्च जग्राह लिङ्गं कनकपिङ्गलम् ।
 ततश्चकार भगवांश्चातुर्व्वर्ण्यं हराचने ॥
 प्राञ्जालि चैषां सुखानि नानोक्तिविदि-
 तानि च ।
 आदां श्रेवं परित्यागमन्वत् पाशुपतं सुने ॥
 हनौयं कालवदनं चतुर्थं च कपालिनम् ।
 शिव आसीत् स्वयं शक्तिश्चिशुष्य प्रियः सुतः ॥
 तस्य शिष्यो बभूवाथ गोपायन इति श्रुतः ।
 महापाशुपतस्त्वासीद्धारहाजस्तपोधनः ॥
 तस्य शिष्योऽप्यभूद्राजा ऋषभः सोमकेश्वरः ।
 कालास्यो भगवानासीदापस्तम्बस्तपोधनः ॥
 तस्य शिष्यो वको वैश्वो नाम्ना क्राथेश्वरो
 सुने ।
 महाव्रती च धवदस्तस्य शिष्यश्च वीर्यवान् ॥
 कुन्दोदर इति ख्यातो जात्या शूद्रो महातपाः ।
 एवं स भगवान् ब्रह्मा पूजनाय शिवस्य च ॥
 कृत्वा तु चातुराश्रयं स्वमेव भवनं गतः ।
 गते ब्रह्मणि सर्व्वोऽपि तपः सञ्चर्य तं तदा ॥
 लिङ्गं चित्रवने स्तुयं प्रतिष्ठाप्य चचार ह ॥”
 इति वामनपुराणे ६ अध्यायः ॥ * ॥

शिवलि

अपि च ।
 “ततः दृष्टिं चिन्तयतो ब्रह्मणो मोहितस्य च ।
 वालिखिल्याः ससुत्पन्नास्तपस्तप्तुं समारभन् ॥
 दिव्यं वर्षसहस्रं वै तेषुक्ते दृश्वरं तपः ।
 ततः कालेन महता पाव्स्वती च पतिव्रता ॥
 तेषां तपः समाजोक्त्य चाति देवो सुदुःखिता ।
 प्रसाद्य देवदेवेशं शङ्करं प्राह सुव्रता ॥
 क्लिश्यन्ति वालिखिल्याश्च प्रसादायै तव प्रभो ।
 एतन्भ्योऽपि प्रियं देव विधिवत् कुरु सेवया ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं देव्याः पिताको परचित्तकः ।
 प्रोवाच कान्ते कालश्च वचनं प्रियया सह ॥
 न वेत्सि देवि तत्त्वेन धर्मस्य गहना गतिः ।
 नैते धर्म्मं विजानन्ति यथार्थं धर्म्मचारिणः ॥
 न दास्यामि वरं तेभ्यो यस्मात्ते नृपुत्रद्वयः ।
 एतत् शुक्लाववीत् देवो मा मैवं प्रसितव्रताः ॥
 ततो रुद्र उवाचेदं देवो देवः क्षताननः ।
 तिष्ठ त्वमत्र यास्यामि यज्ञैते सुनिवृत्तमाः ॥
 इत्युक्त्वा तु तयो देवो शङ्करेण महात्मना ।
 गच्छेत्स्वोत्थाह सुदिता भर्त्सारं सुवनेश्वरी ॥
 यत्र ते सुनयः सर्व्वं काष्ठलोष्टसमाश्रिताः ।
 तान् विलोक्य ततो देवो नयः सर्व्वोऽङ्गसुन्दरः ॥
 घनमालाकृतापीडो युवा भिक्षाकपालभृत् ।
 आश्रमे पश्येत्तन् भिक्षां सुनीनां नियतात्मनाम् ॥
 देहि भिक्षां ततश्चोक्त्वा स भ्रमन्नाश्रमं यथौ ।
 तं विलोक्याश्रमगतं धोषितो ब्रह्मवादिनाम् ॥
 सकौतुकस्वभावेन तस्य रूपेण मोहिताः ।
 प्रोचुः परस्परं कार्यमस्ति पश्याम भिक्षुकम् ॥
 परस्परमितौवोक्त्वा यस्य नृलफलं बहु ।
 गृह्यान् भिक्षान्कृत्वास्तं देवं सुनिर्वोषितः ॥
 तस्यै दक्षैव तां भिक्षां प्रपञ्चुस्ताः सरागुराः ॥
 नार्यं ऊचुः ।
 कोऽसौ नाम व्रतविधिव्यया तापस सेवते ।
 यत्र नश्चेन लिङ्गेन वनमालाविभूषितः ॥
 भवान् वै तापधो हृद्यो हृद्यः सो यदि
 मन्यसे ।
 इत्युक्तस्तापस्ताभिः प्रोवाच हसिताननः ॥
 इदं मम व्रतं किञ्चिन्न रहस्यं प्रकाशते ।
 श्रयन्ति बहवो यत्र तत्र तत्र न विद्यते ॥
 तस्य व्रतस्य सुभगा इति मत्वा गमिष्यथ ।
 एवमुक्त्वास्तदा तेन ताः प्रत्युत्सदा सुनिम् ॥
 ततोऽभ्येत्य गमिष्यामो सुने नः कौतुकं महत् ॥
 इत्युक्त्वा तास्तदातोव जयहुः पाणिपल्लवैः ॥
 काचिच्चकथं वाहुभ्यां काचिन् कामपरा तथा ।
 आशुभ्यामपरा नाभ्यां कचेयु ललनापरा ॥
 अपरा तु कटीबन्धं चापरा पादथोरपि ।
 चोभं विलोक्य सुनय आश्रमेषु स्वधोषिताम् ॥
 हन्यतामिति संभाष्य काष्ठपाधागपाणयः ।
 पातयन्ति च देवस्य लिङ्गसुदुग्ध्य भीषणम् ॥
 पातिते तु ततो लिङ्गे गतोऽन्तर्हानमीश्वरः ॥
 देव्या स भगवान् रुद्रः कैलासं नगमाश्रितः ॥
 पतिते देवदेवस्य लिङ्गे नष्टे चराचरे ।
 चोभो बभूव सुमहाशुचीर्णा भाविताननाम् ॥

शिवलि

उवाचैको सुनिवरस्तत्र बुद्धिमतां वरः ।
 विरिञ्चिं शरणं यामः स हि ज्ञास्यति चेष्टि-
 तम् ॥
 एवमुक्त्वा सर्व्वं एव ऋषयो जल्पिता भृशम् ।
 ब्रह्मणः सदनं जम्बुद्वीपैः सह निधेषितम् ॥
 ऋषय ऊचुः ।
 अज्ञानाच्च कृतं ब्रह्मसम्भामिज्ञानदुर्व्वलेः ।
 तस्योपशमने यत्नं कुरु सर्व्वोपकारक ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 गच्छामः शरणं देवं शूलपाणिं त्रिलोचनम् ।
 प्रसादाह्वेवदेवस्य भविष्यथ यथा पुरा ॥
 इत्युक्त्वा ब्रह्मणा साङ्गं कैलासं गिरिसुतैरमम् ।
 ददशुक्ते समावीनसुभया सहितं हरम् ॥
 ततः क्षीतुं समारब्धो ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 अन्तनाय नमस्तुभ्यं वरदाय पिताकिने ॥
 एवं स्तुतो महादेवो ब्रह्मणा ऋषिभिक्षया ।
 उवाच मां मा व्रजतु लिङ्गं भोः पुरतः पुनः ॥
 क्रियतां महत्तः शीघ्रं येन मे प्रीतिरुत्तमा ।
 भविष्यति प्रकृष्टा या लिङ्गस्थात्र न संशयः ॥
 ये लिङ्गं पूजयिष्यन्ति मम भक्तिभमाश्रिताः ।
 न तेषां दुर्लभं किञ्चित् भविष्यति हितं
 फलम् ॥”
 इति वामने ४२ अध्यायः ॥ * ॥
 कुरुक्षेत्रस्थितानि लिङ्गानि यथा,—
 सनत्कुमार उवाच ।
 “वटस्य दक्षिणे भागे चक्रतीर्थं प्रकीर्णितम् ।
 श्यामोऽंबटस्य पूर्व्वेण मम तीर्थं प्रकीर्णितम् ॥
 श्यामोऽंबटस्योत्तरतस्तीर्थं गार्ग्येश्वरं मतम् ।
 श्यामोऽंबटस्य पश्चिमतः स्तुत्यतीर्थं प्रकीर्णितम् ॥
 इमानि पुरयतीर्थानि मध्ये रुद्रवटः स्थितः ।
 महादेवं समभ्यर्च्य प्राप्नोति परमं पदम् ॥
 वटस्य चोत्तरं पार्श्वं तचक्रेण महात्मना ।
 प्रतिष्ठितं महालिङ्गं सर्व्वकामप्रदायकम् ॥
 वटस्य पूर्व्वदिग्भागे विश्वकर्मकृतं महत् ॥
 लिङ्गं प्रत्यङ्मुखं दृष्ट्वा सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
 तत्रैव लिङ्गरूपेण संस्थिता या सरस्वती ।
 तां प्रयस्य प्रयत्नेन बुद्धिं मेधाश्च विन्दति ॥
 वटपार्श्वस्थितं लिङ्गं ब्रह्मणा तत् प्रतिष्ठितम् ।
 दृष्ट्वा वटेश्वरं देवं प्रयाति परमं पदम् ॥
 ततः श्यामवटं दृष्ट्वा कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
 प्रदक्षिणीकृत्वा तेन सप्तदीपा वसुधरा ॥
 श्यामोः पश्चिमदिग्भागे नकुलीशो गण्यः
 स्तुतः ॥
 तमभ्यर्च्य प्रयत्नेन सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 तस्य दक्षिणदिग्भागे तीर्थं रुद्राकरं स्तुतम् ।
 तस्मिन् स्नानः सर्व्वतीर्थस्नानो भवति मानवः ॥
 तस्य चोत्तरदिग्भागे रावणेन महात्मना
 प्रतिष्ठितं महालिङ्गं गोकर्णं नाम नामतः ॥
 आधाटमांसं या कृत्वा भविष्यति चतुर्दशी ।
 तस्यां पश्यति गोकर्णं तस्य पुण्यफलं श्रेष्ठ ॥
 कामतोऽकामतो वापि यत् पापं तेन सच्चि-
 तम् ॥

शिवलि

तस्माद्दिसुच्यते पापात् पूजयित्वा हरं शुचिः ॥
 कौमारब्रह्मचर्येण यत् पुण्यं प्राप्यते नरैः ।
 तत् पुण्यं सकलं तेषामष्टस्य योऽर्चयेच्छिवम् ॥
 यदीच्छेत् परमं रूपं सौभाग्यं धनसम्पदम् ।
 कुमारेश्वरमाहात्म्यात् सिध्यते नात्र संशयः ॥
 तस्य चोत्तरदिग्भागे लिङ्गपूजां विभीषणः ।
 अजरश्चामरश्चैव कल्पयित्वा बभूव ह ॥
 आषाढस्य तु मासस्य शुक्ला या चाष्टमी
 भवेत् ।

तस्याभ्युदयोपवासश्चाष्टतत्त्वमवाप्नुयात् ॥
 पूर्वेषु पूजितं लिङ्गं तस्मिन् स्थाने द्विजोत्तम ।
 पूजयित्वा प्रथमेन सर्वकाममवाप्नुयात् ॥
 दूषणश्चिशराश्चैव तत्र पूष्य महेश्वरम् ।
 यथाभिलाषितान् कामानवापतुमुद्दान्वितौ ॥
 चैत्रे मासि सिते पक्षे यो नरस्तत्र पूजयेत् ।
 तस्य तौ वरदौ देवौ प्रयच्छेतां हि वाञ्छितम् ॥
 स्याद्योऽव्यटस्य पूर्वेषु हस्तिपादेश्वरः स्थितः ।
 तं दृष्ट्वा सुच्यते पापैरन्यजन्मसमुद्भवेः ॥
 तस्य दक्षिणतो लिङ्गं हारीतस्य ऋषिः
 स्थितम् ।

यं प्रणम्य प्रथमेन सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
 तस्य दक्षिणपार्श्वे तु हारीतस्य महात्मनः ।
 लिङ्गं जैलोक्यविख्यातं सर्वपापहरं शिवम् ॥
 कङ्कालरूपिणा चापि रुद्रेश्याशु महात्मना ।
 प्रतिष्ठितं महालिङ्गं सर्वपापविनाशनम् ॥
 भुक्तिमुक्तिप्रदं प्रोक्तं सर्वकिल्बिषनाशनम् ।
 तस्मिन् लिङ्गस्यैवादेव अविद्योमफलं लभेत् ॥
 तस्य पश्चिमदिग्भागे लिङ्गं सिद्धप्रतिष्ठितम् ।
 सिद्धेश्वरं भुवि स्थातं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।
 तद्दर्शनात् पूजनाच्च सर्वसिद्धिं हि विन्दति ॥
 तस्य दक्षिणदिग्भागे ऋकखनेन महात्मना ।
 प्रतिष्ठितं यत्तु लिङ्गं दर्शनात् सिद्धिदायकम् ॥
 तस्य पूर्वे च दिग्भागे आदित्येन महात्मना ।
 प्रतिष्ठितं लिङ्गं सर्वकिल्बिषनाशनम् ॥
 चित्राङ्गदस्तु गन्धर्वो रत्ना चाश्वरसां वरा ।
 परस्परं साशुरागौ स्याद्युद्दर्शनकाङ्क्षितौ ॥
 दृष्ट्वा स्यात् पूजयित्वा साशुरागौ परस्परम् ।
 आगम्य वरदं देवं प्रतिष्ठाप्य महेश्वरम् ॥
 चित्राङ्गदेश्वरं दृष्ट्वा तथा रत्नेश्वरं द्विज ।
 सुभगो दर्शनौयच्च कुले जन्म समाप्नुयात् ॥
 तस्य दक्षिणतो लिङ्गं शक्तिगा स्थापितं पुरा ।
 तस्य पसादात् सम्प्राप्तं मनसा चिन्तितं फलम् ॥
 पराश्वरेण सुनिना तथेवाराध्य शङ्करम् ।
 प्राप्तं कवित्वं परमं दर्शनाच्छङ्करस्य च ॥
 वेदव्यासेन सुनिना चाराध्य परमेश्वरम् ।
 सर्वज्ञत्वं ब्रह्मज्ञानं प्राप्तं देवप्रसादनः ॥
 स्याद्योः पश्चिमदिग्भागे वायुना जगदायुना ।
 प्रतिष्ठितं महालिङ्गं दर्शनात् पापनाशनम् ॥
 तस्यापि दक्षिणे भागे लिङ्गं हेमवतेश्वरम् ।
 प्रतिष्ठितं पुण्यज्जता दर्शनात् सिद्धिदायकम् ॥
 तस्यापि पश्चिमे भागे कार्त्तवीर्येण स्थापितम् ॥
 लिङ्गं पापहरं सर्वो दर्शनात् पुण्यमाप्नुयात् ॥

शिवलि

तस्याप्युत्तरदिग्भागे तत्पार्श्वे स्थापितं पुनः ।
 आराध्य हनुमांश्चाप सिद्धिं देवप्रसादनः ॥
 तस्यैव पूर्वदिग्भागे विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 आराध्य वरदं देवं चक्रं लब्धं सुदर्शनम् ॥
 तस्यापि पूर्वदिग्भागे इन्द्रेण वरुणेन च ।
 प्रतिष्ठितौ लिङ्गवरी सर्वकामप्रदायकौ ॥
 एतानि सुनिभिः साधोरादित्यैस्तुभिस्तथा ।
 सेवितानि प्रथमेन सर्वपापहराणि वै ॥
 स्यात्तुलिङ्गस्य परितः ऋषिभिरुत्सवर्षिभिः ।
 प्रतिष्ठितानि लिङ्गानि येषां संख्या न विद्यते ॥
 तथा उत्तरतश्चैव यावदोषवती नदी ।
 सहस्रमेकं लिङ्गानां देवपश्चिमतः स्थितम् ॥
 तस्यापि पूर्वदिग्भागे वालिखिलौर्मर्षिभिः ।
 प्रतिष्ठिता रुद्रकोटिर्वायव सन्निहितं सरः ॥
 दक्षिणेन तु देवस्य गन्धर्वैर्यन्त्रकिन्नरैः ।
 प्रतिष्ठितानि लिङ्गानि तेषां संख्या न विद्यते ॥
 तिस्रः कोव्यङ्कोटी च लिङ्गानां वायुरब्रवीत् ।
 असंख्याताः सहस्राणि ये रुद्रा स्यात्स-

माश्रिताः ॥
 एतज्ज्ञात्वा श्रद्धधानः स्यात्तुलिङ्गं समाश्रयेत् ।
 यस्य प्रसादान् प्राप्नोति मनसा चिन्तितं फलम् ॥
 अकामो वा सकामो वा प्रतिष्ठा स्यात्स-

मन्दिरम् ।
 विमुक्तः पातकेघोरैः प्राप्नोति परमं पदम् ॥
 चैत्रमासे त्रयोदश्यां दिने पुण्यतमे शुभे ।
 प्रतिष्ठितं स्यात्तुलिङ्गं ब्रह्मणा लोकधारिणा ॥
 ऋषिभिर्देवसंघैश्च पूजितं शाश्वतीः समाः ।
 तस्मिन् काले निराहारा मानवाः श्रद्धया-
 न्विताः ।
 पूजयन्ति शिवं ये वै ते यान्ति परमं पदम् ॥
 स्यात्तुनीर्धमिदं ज्ञात्वा ये कुञ्चन्ति प्रदक्षिणम् ।
 प्रदक्षिणीकृता तैस्तु सप्तद्वीपा वसुधरा ॥”

इति वामनपुराणे ४३ अध्यायः ॥
 एकग्रहे लिङ्गहयाश्चैवनिषेधो यथा,—
 “गेहे लिङ्गद्वयं नास्ति शालग्रामद्वयं तथा ।
 हे चक्रे द्वारकायास्तु नास्ति सूर्यद्वयं तथा ॥”
 तन्निर्मात्मनो विधिविधौ यथा,—
 “अभस्यं शिवनिर्मात्मं पञ्च पृथं फलं जलम् ।
 शालग्रामशिलायोगात् पावनं तद्भवेत् सदा ॥”
 इति वाराहे रौप्यमौवर्गाश्चास्थापननामा-
 ध्यायः ॥*॥ लिङ्गपूजां विनाप्यपूजाकरणनिषेधो
 यथा,—

“लिङ्गपूजां विना देवि ! अन्यपूजां करोति यः ।
 विफला तस्य पूजा स्यादस्मिं नरकमाप्नुयात् ।
 तस्मात्लिङ्गं महेशानि प्रथमं परिपूजयेत् ॥”
 तत्पूजनप्रश्नसा यथा,—
 “यद्राष्ट्रं लिङ्गपूजायां रहितं सततं प्रिये ।
 तद्राष्ट्रं पतितं मन्ये विद्याभूमिसमं स्मृतम् ॥
 ब्रह्मसन्निधिवटं देवि यदि लिङ्गं न पूजयेत् ।
 तत्तच्छायात् परमेशानि त्रयश्चाखालतां व्रजेत् ॥
 शूद्रश्च परमेशानि सदा शूकरवत् प्रिये ।
 पूजयेत् परमेशानि चत्वारो ब्राह्मणादयः ॥

शिवलि

शिवार्चनेनतु पूजासु यद्ग्रहे वर्जितं सदा ।
 विद्यागर्भसमं देवि तद्ग्रहं विद्धि पार्श्वति ॥
 श्राक्तो वा वैष्णवो वापि शैवो वा परमेश्वरि ।
 आदौ लिङ्गं समभ्यर्च्य विष्णुपञ्चैस्वरानने ।
 पश्चादन्वं महेशानि शिवं प्रार्थ्य प्रपूजयेत् ॥
 शिवपूजां विना देवि ! अन्यपूजां करोति यः ।
 स एव रसनाहीनः कुम्भीरो जायते प्रिये ॥
 निर्माय पार्थिवं लिङ्गं रुद्रसंहरत्पिण्यम् ।
 आशुतोषं महादेवं शङ्करं वृषभध्वजम् ।
 निर्माय पार्थिवं लिङ्गं विधिवत् पूजयेत्
 शिवम् ॥

शिवपूजा महेशानि यद्ग्रहे सततं प्रिये ।
 काशीपुरं महेशानि तद्ग्रहं वरवर्जिन ।
 शिवलिङ्गं प्रपूष्याच्च सर्वपूजाफलं लभेत् ॥*॥
 चतुर्विधलिङ्गं यथा,—
 “चतुर्द्वी पार्थिवं लिङ्गं स्तनस्त्रामेदेन पार्श्वति ।
 शुक्लं रक्तं तथा पीतं कृष्णञ्च परमेश्वरि ॥
 शुक्लानु ब्राह्मणे शूलं चतुर्विधं रक्तमिष्यते ।
 हरितं वैश्यजातौ तु कृष्णं शूद्रं प्रकीर्तितम् ।
 चन्दनञ्च महेशानि सर्वजातियु शस्यते ॥”

इति लिङ्गाश्चैवतस्मिं १।२।३ पटलाः ॥*॥
 अस्य पञ्चवक्त्राणि यथा,—
 “तत् सर्वं प्रदण्य चास्त्रं पार्थिवस्य सुखं प्रिये ।
 विभाय सुखपद्मं हि शिवस्य वरवर्जिन ॥
 सद्योजातं वामदेवमघोरश्च ततः परम् ।
 तत्पुरुषं तथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्तितम् ॥
 सद्योजातश्च वै युक्तं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ।
 पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् ॥
 कृष्णवर्णमघोरश्च समं भीमविवर्द्धनम् ।
 रक्तं तत्पुरुषं देवं दिद्युर्गतिमनोहरम् ॥
 श्यामलश्च तथेशानं सर्वदेवप्रशवात्मकम् ।
 चिन्तयेत् पश्चिमे चादां हनीयन् तथोत्तरं ॥
 अघोरं दक्षिणे देवं पूर्वं तत्पुरुषं तथा ।
 ईशानं मध्यतो ध्येयं चिन्तयेत् भक्तितत्परः ॥”
 इति तत्रैव ६ पटलाः ॥*॥

अस्य पूजायां सुखवाद्यकरणवायुशकलं यथा,
 “संपूष्य पार्थिवं लिङ्गं परं ब्रह्म स्वयं प्रिये ।
 ततस्तु लिङ्गकवचं पठित्वा कमलानने ॥
 सुखवादां सगृह्यं हि कृत्वा तु परमेश्वरि ।
 मातृकामन्त्रसहितं सुखवादां सुदुर्लभम् ॥
 अकारादिचकारान् अनुलोमविलोमतः ।
 उच्चार्य परमेशानि सुखवादां सुचिन्तिते ॥
 सविन्दवर्णमुच्चार्य पञ्चाशन्मातृकां प्रिये ।
 अनुलोमविलोमेन सर्वेषु च वरानने ॥
 अनेनेव विधानेन सुखवादां करोति यः ।
 स सिद्धः सगणः सोऽपि स शिवो नात्र संशयः ॥
 ऋत्युज्जयोऽर्हं देवेशि सुखवाद्यप्रसादनः ॥
 यस्मिन् काले महेशानि असुरो बलवद्भवेत् ।
 तस्मिन् काले महेशानि सुखवादां करोत्यष्टम् ॥
 तत् श्रुत्वा परमेशानि असुरा राक्षसाश्च वै ।
 पलायन्ते महेशानि तत् श्रुत्वा परमेश्वरि ॥
 ये नरा भुवि तिष्ठन्ति सुखवादां विना प्रिये ।

शिवलि

स सर्व्यातनाभोगी अन्तो कुम्भीरतां प्रजेत् ॥
इति च तत्रैव ८ पटलः ॥३॥

अस्य निर्मात्यभोजनदोषकारणं यथा,—
देवुवाच ।

“दुर्लभं तव निर्मात्यं ब्रह्मादीनां जपानिधि ।
तत्कथं परमेशान निर्मात्यं तव दूषितम् ॥
इत्थर उवाच ।

मध्यस्थानस्थितं यत्तु तन्मुखं परमेश्वरि ।
श्यामलं तत्तु ईशानं सदा ऊर्ध्वं शुचिस्मिते ॥
कालामिच्छपियं तत्तु सर्वशक्तिमयं सदा ।
तेजोमयं महेशानि सुखम्बुं वरानने ॥
सौरोदमयने देवि उत्यितं गरलं महत् ।
ततः करतलीजत्र तद्विषं परमेश्वरि ॥
निपीतं तद्विषं स्रष्टुं तीक्ष्णं ब्रह्माखनाशनम् ।
तद्विषं कण्ठदेशे तु स्थितं हि सर्वदा मम ॥
ततः प्रभृति देवेशि सुखं ज्वालायते सदा ।
पत्रं वा यदि वा पुष्यं फलं वा परवर्जिनि ॥
अन्यं हि परमेशानि उपचारं मनोहरम् ।
यो दद्यात् परमेशानि मन्मुखोपरि पार्वति ॥
अग्राह्यं तत्तु निर्मात्यं साक्षाद्ब्रह्ममयं यतः ॥
एतत्तु परमेशानि निर्मात्यं यत्तु धारयेत् ।
स भयो जायते देवि निष्कृतिर्नास्ति तत्र वै ।
अग्राह्यं मम निर्मात्यं अतएव वरानने ॥
यद्वत्सं सम्मुखे देवि पुष्यं वा पञ्चसुतमम् ।
तन्निर्मात्यं महेशानि एह्यीयात् शिरसा सदा ॥
प्रथमं विष्यदे दत्त्वा विष्णुमन्त्रेण पार्वति ।
निर्मात्यं मम देवेशि विष्णोर्ग्राह्यं वरानने ॥
देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्वा किन्नरादयः ।
ते सर्वे परमेशानि वराकाः सुदुबुद्धयः ।
निर्मात्येषु च देवेशि अधिकारी कथं भवेत् ॥”

इति च तत्रैव १३१४ पटलौ ॥३॥

“चतुर्दशानां महेशानि शुक्लायां परवर्जिनि ।
ज्यायां वा महेशानि अमावास्यां विशेषतः ॥
निर्माय च चतुर्दशानां लिङ्गं भक्त्वा च पूजयेत् ।
एकहस्ते महेशानि निर्माय पार्थिवं शिवम् ॥
दक्षिणे वामहस्ते वा निर्माय ये च पार्थिवम् ।
तत्फलं परमेशानि लक्षलिङ्गसमं भवेत् ॥”

इति लिङ्गाचनतन्त्रम् ॥ ३ ॥

बाणलिङ्गलक्षणादिकं बाणलिङ्गप्रवृत्तदृश्यम् ॥
अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् । वीरमिचोदयधृतम् ।

“नदीसमुद्रवं रौद्रसन्धोन्वस्य विघर्षणात् ।
नदीवेगात् समं क्षिप्रं संजातं रौद्रसुच्यते ॥”
समुच्चयेऽपि ।

“सरित्पवाहसंस्थानं बाणलिङ्गसमाकृति ।
तदन्यदपि बोद्धव्यं रौद्रलिङ्गं सुखावहम् ॥
नदीसारनर्मेदायां बाणलिङ्गसमाकृति ।
तदन्यदपि बोद्धव्यं लिङ्गं रौद्रं भविष्यति ॥
रौद्रलिङ्गं तथाख्यातं बाणलिङ्गसमाकृति ।
श्वेतं रक्तं तथा पीतं लक्षं विप्रादिपूजितम् ॥
श्वभावात् लक्ष्यवर्णं वा सर्वजातिषु सिद्धिदम् ।
नर्मदासम्भवं रौद्रं बाणलिङ्गवदीरितम् ॥”

इति रौद्रलिङ्गलक्षणम् ॥

शिवलि

शिवनाभिलक्षणं तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ अथ
देवललिङ्गलक्षणम् । देवललिङ्गमधिकृत्य सिद्धान्त-
शेखरे ।

“करसंपुटसंघर्षं मूलटङ्केन्द्रभूषितम् ।
रेखाकोटरसंयुक्तं निम्बोन्नतसमन्वितम् ॥
दीर्घाकारश्च यल्लिङ्गं ब्रह्मभागादिवर्जितम् ॥”
अथ गोललिङ्गलक्षणम् ।
“लिङ्गं गोलमिति प्रोक्तं गोलकं प्रोच्यतेऽधुना ।
कुशाखस्य फलाकारं नागरङ्गफलोपमम् ।
काकलिम्बफलाकारं गोललिङ्गमितीरितम् ॥”
इति गोललिङ्गलक्षणम् ॥३॥

अथार्धलिङ्गलक्षणम् । तत्रैव ।
“नानाकोलफलाकारं ब्रह्मसूत्रविवर्जनम् ।
मूले स्थूलश्च यल्लिङ्गं कपित्थफलसन्निभम् ।
नालस्य वा फलाकारं मध्ये स्थूलश्च यद्भवेत् ।
मध्ये स्थूलं वरं लिङ्गं विधायाः सुदीरितम् ॥”

इत्याद्यं लिङ्गलक्षणम् ॥३॥

लिङ्गं हि द्विविधमत्रिभिर्म लक्ष्मिभश्च । अङ्ग-
त्रिभं स्वयम्भूतं स्वयम्भु बाणलिङ्गादि । लक्ष्मिभं

निर्मितं धातुलिङ्गादि । सिद्धान्तशेखरे ।
“तल्लिङ्गं द्विविधं ज्ञेयमचलश्च चलं तथा ।
प्रत्येकं त्रिविधं ज्ञेयं लिङ्गं तदुभयात्मकम् ॥
प्रासादे स्थापितं लिङ्गमचलं तच्छिलादिजम् ।
स्थापितं अचलं गेहे स्थिरं लिङ्गमयोजितम् ॥
पञ्चधा तत् स्थितं लिङ्गं स्वयम्भु देवपालकम् ।
आर्षश्च मानसं लिङ्गं तेषां लक्षणमुच्यते ॥”
सिद्धान्तशेखरे ।

“नानाच्छिद्रसंयुक्तं नानावर्णसमन्वितम् ।
अदृष्टमूलं यल्लिङ्गं कर्कशं सुवि दृश्यते ॥
तत् लिङ्गं स्वयम्भूतमपरं लक्षणमुच्यते ।
स्वयम्भु लिङ्गमित्युक्तं तच्च नानाविधं मतम् ॥
शङ्काभमस्तकं लिङ्गं वैष्णवं तदुदाहृतम् ।
पद्माभमस्तकं ब्राह्मं लक्ष्मिभं शक्रमुच्यते ॥
शिरोयुग्मं तथास्यैत्रिपदं याम्यौरितम् ।
खड्गभाभं नेष्टतं लिङ्गं वारुणं कलसाकृति ॥
वायव्यं ध्वजवर्णलिङ्गं कौबेरं गुदादन्वितम् ।
ईशानस्य त्रिशूलाभं लोकपालादिनिःसृतम् ।
स्वयम्भु लिङ्गमाख्यातं सर्वशास्त्रविशारदैः ॥”
इति स्वयम्भु लिङ्गलक्षणम् ॥३॥

मत्स्यस्तुति ।

“दृष्ट्वा लिङ्गं महेशस्य स्वयम्भूतस्य पार्वति ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः परे ब्रह्मणि लीयते ॥”३॥
एतेषां पूजाफलं तत्रैव ।
“विशेषाच्छैलजं सुमै सुक्तये चानुषङ्गतः ।
पार्थिवं सुक्तये शक्तं सुक्तये चानुषङ्गतः ॥
एवं वै दारुणं ज्ञेयं लिङ्गलिङ्गं तथा पुनः ।
स्थिरलक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं हेमं राज्यप्रदश्च तत् ।
पुत्रदृष्टिकरं तान् राजमायुःप्रवर्द्धनम् ॥”
पद्मपुराणम् ।

“पारदश्च महाभूते सौभाग्याय च मौक्ति-
कम् ।

चन्द्रकान्तं नन्दुजित् स्याद्वाटकं सर्वकामदम् ॥”

शिवलि

वीरमिचोदयधृतकण्ठोत्तरेऽपि ।
“सर्वं फलप्रदा भूमिर्भवत्यस्यसददेव हि ।

अनन्ताद्याः स्मृताः स्रष्टी मन्थयो विद्युदुष्णजाः ॥
रात्रौ प्रकाशकाः सर्वे विधादाघातकारिणः ॥
नानावर्णास्तु विज्ञेया रसेर्गन्धेषु रूपतः ॥
वष्पाद्याः स्फाटिकाद्याश्च गुडान्नादिविनि-
मितम् ॥

सर्वकामप्रदं पुंसां लिङ्गं तात्कालिकं मतम् ॥”
लक्षणसमुच्चये ।

“गान्धं सौभाग्यदं लिङ्गं पीथ्यं सुक्तिप्रदाय-
कम् ॥”

तथा ।

“नानागुणोद्भवं लिङ्गं नानाकामप्रदायकम् ।
सैकतं गुणदं लिङ्गं सौभाग्याय च लावणम् ॥
उचाटने तु पाशाभं मौलं शत्रुचयावहम् ।
तात्कालिकं दरिद्रश्च लब्ध्वा भक्त्वा समर्पयेत् ॥”

तथा ।

“कस्तूरिकाया इव भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च ।
कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिनो च चतुःसमम् ॥
एतद्दे गन्धलिङ्गं लब्ध्वा संपूष्य भक्तितः ।

शिवसायुष्यमाप्नोति वन्धुभिः सहितो नरः ॥
कार्थं पुष्यमयं लिङ्गं ह्यद्यगन्धसमन्वितम् ।
नवखल्वां घरां सुक्ता गणेशोऽधिपतिर्भवेत् ॥
रजोभिर्निर्मितं लिङ्गं यः पूजयति भक्तितः ।
विदाधरपदं प्राप्य पश्चात् शिवसमो भवेत् ॥
श्रीकामो गोशुल्लिङ्गं लब्ध्वा भक्त्वा प्रपूजयेत् ।
स्वच्छेन कापिथेनैव गोमयेन प्रकल्पयेत् ॥
कार्थं यद्विक्रमं लिङ्गं यवगोधमशालिजम् ।
श्रीकामः पुष्टिकामश्च पुत्रकामस्तदर्थयेत् ॥
विताखल्मसं लिङ्गं कार्थमारोग्यवर्द्धनम् ।
वश्यं लवणं लिङ्गं तालत्रिकटुकान्वितम् ॥
गणधृतमयं लिङ्गं संपूष्य बुद्धिवर्द्धनम् ।
लवणैश्च सौभाग्यं पार्थिवं सर्वकामदम् ॥
कामदं तिलपिष्टोत्थं तुषोत्थं भारणे स्मृतम् ।
भस्मोत्थं सर्वफलदं गुडोत्थं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
गन्धोत्थं गुणदं भूरि शर्करोत्थं सुखप्रदम् ।
वंशाङ्कुरोत्थं वंशकरं गोमयं सर्वरोगदम् ॥
केशास्थिसम्भयं लिङ्गं सर्वशत्रुविनाशनम् ।
शोभये मारुणे पिष्टसम्भवं लिङ्गसुतमम् ॥
दारिद्र्यदं हमोद्भूतं पिष्टं सारस्वतप्रदम् ॥
दधिदुग्धोद्भवं लिङ्गं कौर्तिक्योऽसुखप्रदम् ।
धान्यदं धान्यजं लिङ्गं फलोत्थं फलदं भवेत् ॥
पुष्योत्थं दिव्यभोगायुर्मन्त्रे धात्रीफलोद्भवम् ।
नवनीतोद्भवं लिङ्गं कौर्तिक्योऽसौभाग्यवर्द्धनम् ॥
दूर्वाकाष्ठसमुद्भूतमपष्टुविनाशनम् ।
कपूरसम्भवं लिङ्गं चला वै सुक्तिसुक्तिदा ।
अथस्नानं चतुर्हा तु ज्ञेयं सामान्यसिद्धिषु ॥”

इति गण्डपुराणम् ॥

“सर्वं मणिभवं श्रेष्ठं तत्र वक्ष्यमरिच्छिदि ।
यमलिङ्गं महाभूते सौभाग्याय च मौक्तिकम् ॥
पुष्टिभूलं महानीलं च्योतिस्तारवसुद्भवम् ।
अर्धकं कुलसन्नधौ तेजसं ह्येकं कान्तजम् ॥

शिवलि

चन्द्रापीडं तदुजितं स्फाटिकं सर्वकामदम् ।
 शूलान्ध्रमणिं शङ्खचयार्थं मौक्तिकं तथा ॥
 आपत्यं हीरकं त्र्यं रोगहृन्मौक्तिकोद्भवम् ।
 शुभहृत् पुष्कलं तीर्थं वैदूर्यं शङ्खुर्दपङ्कत् ।
 नीलं लक्ष्मीप्रदं त्र्यं स्फाटिकं सर्वकामदम् ॥”
 इति चारसंयहः ॥
 “मह्यसुक्तिप्रदं हैमं राजतं भूतिवर्धनम् ।
 आरङ्गं तथा कांश्यं श्वथं सामान्यसुक्तिदम् ॥
 त्रुपसीघायथं लिङ्गं शङ्खं नाशने हितम् ।
 कीर्तिदं कांश्यं लिङ्गं राजतं पुत्रवर्धनम् ॥
 पैतलं सुक्तिसुक्त्यै मिश्रणं सर्वसिद्धिदम् ॥”
 इति काखीतरतन्त्रम् ॥
 तत्रैव शिवनारदसंवादे ।
 “पितृणां सुक्तये लिङ्गं पूष्यं रजतसम्भवम् ।
 हैमजं सत्यलोकस्य प्राप्तये पूजयेत् पुमान् ।
 पूजयेत्ताम्रजं लिङ्गं पुष्टिकामो हि मानवः ॥”
 मत्स्यसूक्त ।
 “ताम्रलिङ्गं कलौ नार्हेत् रौप्यस्य सीसकम् च ।
 रक्तचन्दनलिङ्गं शङ्खकास्यायसं तथा ॥” ॥
 माहकामेदतन्त्रे १२ पटले ।
 “पार्थिवे शिवपूजायां सर्वसिद्धियुतो भवेत् ।
 पाषाणे शिवपूजायां द्विगुणं फलभीरितम् ॥
 खर्गलिङ्गे च पूजायां शङ्खं नाशने मतम् ।
 सर्वसिद्धीश्वरो रौप्ये फलं तस्मात्तुगुणम् ॥
 तान्ने पुष्टिं विजानीयात् कांश्ये च धनसंघयः ।
 गङ्गायाश्च लघुगुणं लाक्षायां रोगवान् भवेत् ॥
 स्फाटिके सर्वसिद्धिः स्थापयथा मरकते प्रिये ।
 मौक्तिके रिपोर्नाशं कामदं भस्मलिङ्गकम् ॥
 वालुकायां काम्यसिद्धिर्गोमये रिपुर्हसनम् ।
 सर्वलिङ्गस्य माहात्म्यं धर्मकामार्थमोषदम् ।
 संस्कारेण विना देवि पाषाणादी न पूजयेत् ॥”
 तत्संस्कारस्तत्रैव यथा,—
 “रौप्यं खर्गलिङ्गं खर्गपात्रे निधाय च ।
 तस्मादुत्तोल्य तद्विङ्गं दुग्धमध्ये दिनत्रयम् ॥
 चाप्यकेचन आपयित्वा कालवद् प्रपूजयेत् ।
 षोडशोपचारेण वेद्यात्पु पांश्वतीं यजेत् ॥
 तस्मादुत्तोल्य तद्विङ्गं गङ्गातोये दिनत्रयम् ।
 ततो वेदीत्तविधिना संस्कारमाचरेत् सुधीः ॥”
 लघुखर्गनिङ्गपूजने दोषो यथा,—
 “लिङ्गं सुलघ्वं कुर्व्यात् त्वज्जिङ्गमलक्षणम् ।
 दैर्घ्यहीने भवेद्याधिरधिके शङ्खवर्धनम् ॥
 मानहीने विनाशः स्यादधिके च शिशुचयः ।
 विस्तारे चाधिके हीने राट्टनाशो भवेत् ध्रुवम् ॥
 मौठहीने तु दारिद्र्यं शिरोहीने कुलघयः ।
 ब्रह्मसूत्रविहीने च राज्ञां राट्टक नश्यति ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन लिङ्गं कुर्व्यात् सुलघ्वम् ॥”
 अथ लिङ्गप्रमाणम् ।
 देवुवाच ।
 “लिङ्गप्रमाणं देवेश कथयस्व मयि प्रभो ।
 पार्थिवे च शिलादौ च विशेषो यच्च यद्भवेत् ॥
 श्रीशिव उवाच ।
 नृत्तिकामेदकं ग्राह्यमथवा तोलकञ्चयम् ।

शिवलि

एतदप्यत्र कुर्व्यात् कदाचिदपि पार्श्वति ! ॥
 इति माहकामेदतन्त्रे ७ पटलेः ॥
 अपि च ।
 “नृत्तिकामेदकं ग्राह्यमथवा तोलकञ्चयम् ।
 त्रिखण्डस्य प्रमाणेन घटनं कारयेद्बुधः ।
 अङ्गुष्ठपर्वमानसु लम्बा लिङ्गं प्रपूजयेत् ॥”
 इति घटकर्मदौपिकाधृतविश्वसारतन्त्रम् ॥ ॥
 त्रिखण्डोकरणसुक्तं कालोत्तरे ।
 “लिङ्गे वेदां तथा पीठे समसूत्रनिपातनात् ।
 समधैव विजानीयात् त्रिखण्डोकरणात्त्वद्दम् ॥”
 नृत्तिकामेदेन ब्राह्मणादीनां पूजाफलस्य प्रश-
 स्तवसुक्तं तत्रैव ।
 “शुक्तं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
 स एव परमेशानि त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥
 चतुर्यस्तु वरारोहे रक्तं निर्माय पार्थिवम् ।
 पूजयेत् सततं यस्तु त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥
 हरितं पार्थिवं देवि निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
 स च वैश्यां महेशानि त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥
 लघुं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
 स शूद्रः परमेशानि त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥
 शिलादौ च महेशानि स्थूलं फलदायकम् ।
 अङ्गुष्ठमानं देवेशि यथा हेमाद्रिमानकम् ॥
 क्रमेण देवदेवेशि फलं बहुविधं लभेत् ।
 स्थूलात् स्थूलतरं लिङ्गं रत्नाद्यं परमेश्वरि ।
 पूजनाङ्गारणाद्वै फलं बहुविधं स्मृतम् ॥”
 स्थूलात् स्थूलतरमिति पार्थिवलिङ्गतरपरम् ।
 नृत्तिकामेदकं ग्राह्यमित्यादिवचनात् ॥ ॥
 शिलास्फाटिकमरकतादीनां पञ्चखन्डीकरण-
 सुक्तम् । यथा,—
 “शिवलिङ्गस्य यस्मान् तस्मान् दक्षसययोः ।
 योन्ययमपि यस्मान् तद्धोऽपि तथा भवेत् ॥”
 इति लोङ्गम् ॥
 “लिङ्गस्य याद्विस्तारः परिणाहोऽपि तादृशः ।
 लिङ्गस्य द्विगुणा वेदी योनिस्तदहंसम्भिता ॥
 कुर्व्यात्ताङ्गुलतो द्वयं न कदाचिदपि कञ्चित् ।
 रत्नाद्दिव्यनिर्माणे मानमिच्छावशाद्भवेत् ॥”
 इति तन्मान्तरम् ॥
 लिङ्गस्यव्युत्पत्तिर्यथा,—
 “आकाशं लिङ्गमित्याहुः पृथिवी तस्य
 पीठिका ।
 आलयः सर्वदेवानां जयनालिङ्गसुच्यते ॥”
 इति खन्दपुराणम् ॥ ॥
 लिङ्गमहिमा यथा,—
 शिव उवाच ।
 “न तुल्यान्विभितोऽहोर्वायां पुण्यघृणनिवेदने ।
 लिङ्गेऽर्चिते तथात्थं परं तुष्यामि पार्श्वति ॥
 एव देवि पुरा लब्धे जीनोऽहं सर्वदेवतैः ।
 लिङ्गत्वाल्लिङ्गमित्युक्तं सदेवासुरकिन्नरैः ॥
 प्रयच्छामि दिवं देवि यो मल्लिङ्गाद्यै रतः ।
 लक्षा सर्वाणि पापाणि निर्गदो दम्बकक्षयः ।
 मन्थना मन्त्रमन्तारो मामेव प्रतिपद्यते ॥”
 इति वीरभद्रोदयश्रुतखन्दपुराणम् ॥ ॥

शिवलि

इत्यविशेषेण पूजादिफलमपि तत्रैव ।
 “वस्त्रपूतभलेर्लिङ्गं क्षपित्वा मम मानवाः ।
 लक्ष्यान्वाचान्धमेघानां फलमाप्नोति सततम् ॥
 सुगन्धिसन्दनरसेर्लिङ्गमाविष्य भक्तितः ।
 आलिप्यते सुरस्त्रीभिः सुगन्धैश्चकह्रमैः ॥” ॥ ॥
 लिङ्गपूजनाकरणे दोषस्तत्पूजाफलश्च तत्रैव
 शिवनारदसंवादे ।
 “विना लिङ्गाद्यैर्न यस्य कालो गच्छति नित्यशः ।
 महाहानिर्भवेत्तस्य दुर्गतस्य दुरात्मनः ॥
 एकतः सर्वदानानि व्रतानि विविधानि च ।
 तीर्थानि नियमा यश्चा लिङ्गाराधनमेकतः ॥
 न लिङ्गाराधनादन्यत् पुरा वेदे चतुर्ध्वपि ।
 विद्यते सर्वशास्त्राणामेष एव सुनिश्चितः ॥
 सुक्तिसुक्तिप्रदं लिङ्गं विश्वापत्निवारणम् ।
 पूजयित्वा नरो नित्यं शिवसायुष्यमाप्नुयात् ॥
 सर्वमन्यत् परित्यज्य क्रियाजालमशेषतः ।
 भक्त्या परमया विद्वान् लिङ्गमेकं प्रपूजयेत् ॥”
 इति खन्दपुराणम् ॥ ॥ ॥
 “अन्धमेधसहस्राणि वाजपेयश्रतानि च ।
 महेशार्चनपुण्यस्य कलां नार्हन्ति धोडशीम् ॥”
 इति मत्स्यसूक्ते १६ पटलेः ॥ ॥ ॥
 “स्त्रयं नारायणः प्रोक्तो यदि शम्भुं प्रपूजयेत् ।
 स्वर्गं मर्त्यं च पाताले ये देवाः संस्थिताः सदा ।
 तेषां पूजा भवेद्देवि शम्भुनाथस्य पूजनात् ॥”
 इति माहकामेदतन्त्रम् ॥ ॥ ॥
 घटकर्मदौपिकायाम् ।
 “असारे खलु संसारं सारमेतच्चतुष्टयम् ।
 काश्यां वासः सती सङ्गो गङ्गाभिः शम्भु-
 ॥ सेवनम् ॥” ॥ ॥
 अथ पारदशिवलिङ्गमाहात्म्यम् ।
 “ज्योतिर्मयं महालिङ्गं कैलासनगरे प्रिये ।
 तस्यैव षोडशश्रेकः कश्यां विष्णुश्चरः स्थितः ॥
 पूर्णलिङ्गं महेशानि शिववीर्जं न चान्यथा ।
 शिलामध्ये यथा चक्रं लक्ष्मीनारायणः परम् ॥
 पारदस्य श्रतश्रेको लक्ष्मीनारायणो न हि ॥
 पकारं विष्णुरूपं आकारं कालिका स्वयम् ।
 रंजं शिवं दकारश्च ब्रह्मरूपं न चान्यथा ॥
 पारदं परमेशानि ब्रह्मविष्णुशिवामकम् ।
 यो यजेत् पारदं लिङ्गं स एव शम्भु रक्षयः ॥”
 इति माहकामेदतन्त्रे ८ पटलेः ॥
 तस्य निर्मायविधानं पारदस्यैः प्रथमम् ॥ ॥
 प्रकारान्तरशिवलिङ्गोत्पत्तिर्यथा,—
 “ततो विवाहं निम्बैर्लक्षितलम्बा यथागताः ।
 गताः सर्वे महेशोऽपि सत्या सह तदा एवम् ॥
 जगाम रमे सत्या च चिरं निर्भरमानवः ॥
 अथ काये कदाचित्तु सत्या सह महेश्वरः ।
 रंमे न श्रेके तं सोऽपुं सती आन्ताभवतदा ।
 उवाच दीनया वाचा देवदेवं जगद्गुरुम् ॥
 भगवन्न हि शक्नोमि तव भारं सृष्टः सहम् ।
 चमस्य मां महादेव लतां कुच जगत्पते ॥ ॥
 निष्पन्न वचनं तस्या भगवान् वृषभध्वजः ।
 निर्भरं रमणं चक्रे गाढं निर्वयमानवः ॥

शिवलि

हत्वा संपूर्णरमणं सती च तत्कर्मैयुगा ।
उत्थानाय मनस्त्रके उभयोस्तेज उतमम् ।
पपान धरणीपृष्ठे तैस्त्राप्रमखिलं जगत् ॥
पाताले भूतके समे शिवलिङ्गास्तदाभवत् ।
तेन भूता भविष्याश्च शिवलिङ्गाः सद्योनयः ॥
यत्र लिङ्गं तत्र योनिर्यत्र योनिस्ततः शिवः ।
उभयोश्चैव तौभोभिः शिवलिङ्गं अजायत ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे ३ रात्रम् ॥ ७ ॥

कामनाभेदे पार्थिवशिवलिङ्गसंख्या यथा,—
“संख्या पार्थिवलिङ्गस्य यथाकामं निगद्यते ।
श्लिङ्गं पार्थिवं नाम सुक्तिस्तुक्तिकरं परम् ॥
देशकालादिकं ज्ञात्वा कुर्व्यात् लिङ्गं फलप्रदम् ।
न करोति यदा ज्ञात्वा न कार्यं तस्य सिध्यति ॥
विद्यार्थी श्रतसाहस्रं घनार्थी च तदर्हकम् ।
युक्तार्थी सार्हसाहस्रं कन्यार्थी च शतत्रयम् ॥
विद्वान् लिङ्गायुतं कुर्व्यात् सर्वपापहरं परम् ।
राज्यार्थी श्रतसाहस्रं कान्तार्थी श्रतपञ्चकम् ॥
मोक्षार्थी कोटिगुणितं भूतिकामः सहस्रकम् ।
रूपार्थी त्रिसहस्रानु तीर्थार्थी द्विसहस्रकम् ॥
सुवृत्तकामः सहस्रानु वस्त्रार्थं श्रतमष्टकम् ॥
मारणार्थं सप्तशतं मोहनार्थं श्रताष्टकम् ॥
उच्चाटनशस्त्रैश्च सहस्रानु यथोक्तनः ।
स्तम्भे च सहस्रानु दारुणे च तदर्हकम् ॥
महाराजभवे पञ्चशतपापदि सङ्कटे ।
सहस्रमयुतं सर्वकामदं परिकीर्तितम् ॥
एकं पापहरं प्रोक्तं द्विलिङ्गार्थसिद्धिदम् ।
त्रिलिङ्गं सर्वकामानां कारकं परमीरितम् ॥”

तथा ।
“लिङ्गानामयुतं हत्वा पूजा राजभयं हरेत् ।
सहस्राणि च लिङ्गानि निगडात्मोचयेद्भुवम् ॥
काराण्यहविसुत्तर्यमयुतं कारयेद्भुवः ।
डाकिन्यादिभये पञ्चसहस्रं कारयेत्तथा ।
सहस्राणाञ्च पञ्चाशदपुत्रो हि प्रकारयेत् ॥”

इति वीरमिषोदयधृतम् ॥

“अनेन च क्रमाद्देवि लक्षं यस्तु प्रपूजयेत् ।
सर्व्वाभीष्टफलं देवि लभते नात्र संशयः ॥” ७ ॥
एकीकृत्य लिङ्गपूजाविधिनिषेधौ यथा,—
“एकीकृत्य मद्देशानि युगलं न तु पूजयेत् ।
एकीकृत्य मद्देशानि दश पञ्च श्रतावि च ॥
प्रत्येकेनाथवा देवि विल्यपत्रैः प्रपूजयेत् ।
एकीकं पूजयेत्लिङ्गं युगलं न तु पूजयेत् ।
दरिद्रो जायते देवि युगलस्य च पूजनात् ॥”

इति लिङ्गाचैननन्तम् ॥ ७ ॥

शिवलिङ्गशक्तिकादिनिरूपणं यथा,—
“तीर्थन्तुकां समाहृत्य निर्माय लिङ्गमद्भुतम् ।
तीर्थभावे मद्देशानि स्रुदस्य शक्तिकां प्रिये ॥
पर्वतप्रभवा देवि नदीनाम्नेऽनुदाहृतम् ।
एतद्भिन्ना मद्देशानि नदी स्रुदा इति प्रिये ॥
निर्भरस्य च देवेशि नदी सम्पत्प्रदायिनी ।
सर्व्वाभावे मद्देशानि गोप्यदस्याश्च शक्तिकाम् ॥
अथवा परमेशानि यत्र चित्तं प्रसीदति ॥
सुपीनं सुन्दरं रम्यं शर्करारहितं सदा ।

शिवा

निर्माय पार्थिवं लिङ्गं कुण्डलीसहितं प्रिये ।
यो लिङ्गं परमेशानि स वदः परमेश्वरः ।
कुण्डली देवनी तस्य वा देवी परमेश्वरी ॥
शिवस्य पूजनात् देवि देवीदेवी च पूजनी ॥”

इति मत्स्यसूक्तम् ॥ ७ ॥

बाणलिङ्गनिर्माणाद्यह्ये प्रतिप्रसवी यथा,—
“बाणलिङ्गे न चाशौचं न च निर्माणाद्यकल्पना ।
सर्वं बाणार्पितं ग्राह्यं भक्त्या भक्तेश्च नान्यथा ॥
ग्राह्याग्राह्यविचारोऽयं बाणलिङ्गे न विद्यते ।
तदर्पितं जलं पत्रं ग्राह्यं प्रसादसंज्ञया ॥
बाणलिङ्गे स्वयम्भते चन्द्रकान्तसंस्थिते ।
चान्द्रायणसमं सूर्यं शम्भोर्नैवेद्यभक्ष्यैः ॥”

इति शिवनारदसंवादः ॥

शिवलोकः, पुं, (शिवस्य लोकः ।) कैलासः । यथा,
“विल्यपत्रैस्त्रयैश्च यो लिङ्गं पूजयेत् सजन् ।
सर्वपापैर्निर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतभविष्यपुराणम् ॥

शिवस्य भुवनं जनश्च ॥

शिववल्गुभा, स्त्री, (शिवस्य वल्गुभा ।) श्रतपत्नी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवप्रिये, त्रि ॥

शिववल्गुका, स्त्री, (शिवस्य वल्गुका ।) लिङ्गिनी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शिववल्गु, स्त्री, (शिवस्य वल्गु ।) लिङ्गिनी ।
श्रीवल्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिववाहनः, पुं, (शिवस्य वाहनः ।) अजन्तान् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शिववीर्यं, स्त्री, (शिवस्य वीर्यम् ।) पारदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवशेखरः, पुं, (शिवः सुखकरः शिवप्रियो वा
शेखरोऽयं यस्य ।) वक्रतलः । इति जटा-
धरः । धुस्तरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवस्य
मस्तकश्च ॥

शिवसायुष्यं, स्त्री, (शिवस्य सायुष्यम् ।) मोक्ष-
विशेषः । स च शिवेन सह योगः । यथा ।
नागरखण्डे ।

“उपवासप्रभावेण बलादपि च जागरात् ।
शिवरात्रेस्तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजया ।
अक्षयान् लभते लोकान् शिवसायुष्यमाप्नु-
यात् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शिवसुन्दरी, स्त्री, (शिवस्य सुन्दरी ।) दुर्गा ।
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥

शिवा, स्त्री, (शिव + टाप् ।) दुर्गा । सुक्तिः ।
यथा,—

“शिवा सुक्तिः समाख्याता योगिनां मोक्ष-
गामिनी ।

शिवाय यां जपेद्देवीं शिवा लोके ततः स्मृता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

अपि च ।

“शिवा कल्याणरूपा च शिवदा च शिवप्रिया ।
प्रिये दातरि चाश्रुदः शिवा तेन प्रकीर्तिता ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसूक्ते ५४ अध्यायः ॥

शिवा

अपरश्च ।

“शुच कल्याणवचन इरेवोत्तुल्लवाचकः ।
सम्ब्रह्मवाचकश्चैव वाकारो दाहवाचकः ॥
श्रेयःसंज्ञोत्तुल्लवाचो शिवा तेन प्रकीर्तिता ।
शिवराशिर्नृत्तिमती शिवा तेन प्रकीर्तिता ॥
शिवो हि मोक्षवचनवाकारो दाहवाचकः ।
अयं निर्व्याहदाची या सा शिवा परिकीर्तिता ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसूक्ते २७ अध्यायः ॥
शुभौटलः । हरीतकी । श्रगालः । ताम-
लकी । इत्यमरः ॥ आमलकी । इति मेदिनी ॥
बुद्धशक्तिविशेषः । स तु दार्दिशजिनमाता ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हरिता । दूष्वा । गीरो-
चना । इति राजनिर्घण्टः ॥ ७ ॥ श्रगालस्य
अनेः शुभाशुभं यथा,—

“श्रीभनं शुभफलाप्रिच्छकं
कथ्यतेऽवितथं शिवास्तम् ।

शान्तदौषककुर्मा विशेषतो
ज्ञानमत्र च सदोपयुज्यते ॥

दग्धा दिगुक्ता दिननाथयुक्ता
विवस्वदाभा भवति प्रदीप्ता ।

सा धूमिता यां सविता प्रयातः
शेषा दिग्गताः किल पञ्च शान्ताः ॥

दग्धा दिग्ग्री ज्वलिता दिग्ग्री
प्रधमिता चानलदिकक्रमेण ।

प्रत्येकमेकं प्रहराष्टकं
सुदृक्ते दिग्ग्रीधौ सविता क्रमेण ॥

आद्ये दिनस्य प्रहरे प्रवृत्ते
मद्देशदेवेश्वरुताश्रित्तु ।

शिवा रटन्ती कुर्वते नराणां
संज्ञासकायस्यवन्धनानि ॥

अहो द्वितीये प्रहरस्य भागे
सहस्रनेत्रानलकालदित्तु ।

शिवा रटन्ती कुर्वते नराणां
संज्ञासकायस्यवन्धनानि ॥

ब्राह्मणं तृतीये प्रहरे दिनस्य
हुताश्रवैस्वतयातुदित्तु ।

शिवा रटन्ती कुर्वते नराणां
संज्ञासकायस्यवन्धनानि ॥

समागतं च प्रहरे तुरीये
प्रतिशरत्तःपतिपाशदित्तु ।

शिवा रटन्ती कुर्वते नराणां
संज्ञासकायस्यवन्धनानि ॥

आद्ये निशायाः प्रहरे प्रवृत्ते
रचोऽधियादःपतिवातदित्तु ।

शिवा रटन्ती कुर्वते नराणां
संज्ञासकायस्यवन्धनानि ॥

ततो द्वितीयप्रहरे रजन्या-
स्त्रीयोऽधिनाथाग्निजसोमदित्तु ।

शिवा रटन्ती कुर्वते नराणां
संज्ञासकायस्यवन्धनानि ॥

यामे तृतीयेऽपि च यामवन्धाः
समीरदोषाकरशम्भुदित्तु ।

श्रिवा

श्रिवा रटनी कुवते नराणां
संवासकायव्ययवन्धनानि ।
समागते रात्रितुरीययामे
निशाकरेप्रातसुरेशद्विष्ट ।
श्रिवा रटनी कुवते नराणां
संवासकायव्ययवन्धनानि ॥”
इति श्रिवावते दग्धदीपधूमितद्विक्रययाम-
प्रकरणं प्रथमम् ॥ * ॥

“इतीरितं द्विक्रययामयोगात्
फलं निरुद्धं विवतेः श्रिवायाः ।
ब्रूमोऽथ द्विक्रययामयोगात्
फलानि पुंसां क्रमनः शुभानि ॥
लनान्तरचोषरञ्जानिलेन्दु-
द्विष्टाद्ययामे रटितैः श्रुगाल्याः ।
स्याद्विष्टवार्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
लाभः सुभिक्षं प्रियलोकसङ्गः ॥
रक्षःप्रचेतोऽनिलसोमश्रु-
द्विष्टु द्वितीये प्रहरे वतेन ।
स्याद्विष्टवार्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
लाभः सुभिक्षं प्रियलोकसङ्गः ॥
जलेशवातेऽश्रुश्रिवामरेश-
द्विष्टारवेण प्रहरे द्वितीये ।
स्याद्विष्टवार्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
लाभः सुभिक्षं प्रियलोकसङ्गः ॥
समीरसोमेशसुरेशश्रु-
द्विष्टु स्वरेण प्रहरे चतुर्थे ।
स्याद्विष्टवार्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
लाभः सुभिक्षं प्रियलोकसङ्गः ॥
शशाङ्कवद्विष्टुताश्रुकाल-
द्विष्टारवैः पञ्चमयामभागे ।
स्याद्विष्टवार्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
लाभः सुभिक्षं प्रियलोकसङ्गः ॥
इंशानशक्रामिक्रतान्तरचो-
द्विष्टु स्वरेण प्रहरे च षष्ठे
स्याद्विष्टवार्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
लाभः सुभिक्षं प्रियलोकसङ्गः ॥
दन्नामिकालासपपाश्रुपाणि-
द्विष्टारवैः सप्तमयामकाळे ।
स्याद्विष्टवार्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
लाभः सुभिक्षं प्रियलोकसङ्गः ॥
अव्यक्तज्ञानैर्हतपाश्रुवात-
द्विष्टुष्टमे च प्रहरे रवेण ।
स्याद्विष्टवार्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
लाभः सुभिक्षं प्रियलोकसङ्गः ॥”
इति श्रीवसन्नराजे श्रिवावते दिग्ग्यामप्रकरणं
द्वितीयम् ॥ * ॥

“एकादिकानां निघनाष्टमानां
श्रिवावतानामधुना यदर्थम् ।
प्राच्यादिकाखटसु द्विष्टुशेषं
यद्यत् फलं तत्तदुदीरयामः ।
घनान्धभोष्टाप्रिमभोष्टलाभं
ध्रुवं ततोऽर्थस्य षण्णं शुभम् ॥

श्रिवा

भयं प्रलापं सकलञ्च धौष्य-
मेकादिशब्दैः कुवते प्रधान्ते ।
भयान्निष्टश्रुतिरथं हानि-
रिष्टेऽन्योगो महती च भीतिः ।
स्याद्विष्टवार्ताप्रिमरेणश्च दीप्ति
त्वेकादीनां चैत् कृतसप्तकेन ॥
रेन्द्रां निनादे प्रथमेऽर्थलाभो
भवेद्वितीये निधिदर्शनञ्च ।
कथां द्वितीये लभते चतुर्थे
अध्यागमं पञ्चमकेऽथ सिद्धिम् ॥
षष्ठे रवे कुवति भूमिनाथो
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमेऽपि ॥
चासोऽपिभागे प्रथमे द्वितीये
नराधिपः कुवति भीक्षुतीये ॥
घातचतुर्थे नगरस्य शब्दे
श्रिवावते पञ्चमके च युद्धम् ।
वदन्ति तज्ज्ञाः कलहञ्च षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
आदौ शुभं स्यादशुभं द्वितीये
याम्ये महावाधिभयं द्वितीये ।
स्वरे चतुर्थे खजनागमः स्यात्
पुत्रो भवेत् पञ्चसुःफेत्कतेषु ॥
जायेत कथा रटिते च षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ।
यामस्य घातो दिशि राक्षसाना-
मादौ द्वितीयेऽपि च गोकुलस्य ॥
न्युक्तनीये द्विचतुर्व्यदानां
हानिचतुर्थेऽपि च पञ्चमेऽथ ॥
चौराङ्गयं राजभयञ्च षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
शब्दे श्रिवाया वरुणस्य भागे
आदौ भयं हानिरथ द्वितीये ।
स्याद्राजदूतागमनं द्वितीये
दाहचतुर्थे खलु चौरभीतिः ॥
स्यात् पञ्चमे राजभयञ्च षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ।
वायव्यभागे भयमेकशब्दे
भयान्तिरेको भवति द्वितीये ॥
द्विष्टुस्तीये महती चतुर्थे
मेघागमो वर्षति पञ्चमे च ।
क्रोधं विधत्ते वृषतेऽथ षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
दिश्यन्तस्यां विहिते विरावे
स्त्रियेत कश्चित् प्रथमे द्वितीये ।
महाभयं विप्रवधस्तनीये
चत्तं चतुर्थे खलु हन्यते च ॥
विट् पञ्चमे षष्ठरवे च शूद्रो
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
राक्षोक्षया दर्शनमाद्यशब्दे
केतोर्द्वितीये च तथोत्तरेण ॥
उल्काप्रपातखिडु दुर्दिनञ्च
चतुर्थे भद्रं खलु पञ्चमे च ॥

श्रिवा

सङ्गो भवेद्विजनेऽथ षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
आदौ भवेद्दुर्दिनमीशद्विष्टे
द्विष्टुद्वितीये च रवे श्रिवायाः ।
वातस्तनीये त्वश्रुनिचतुर्थे
स्त्रियेत कश्चित् खलु पञ्चमे च ॥
लभेत पृथ्वीं निनदे च षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥”
इति श्रीवसन्नराजे श्रिवावते स्वराष्टकप्रकरणं
तृतीयम् ॥ * ॥

“क्षेमलाभपुनरागमनानां
निश्चयं यमधिगम्य विशङ्कः ।
येन याति पथिकः परदेशं
तं श्रिवावतमथ प्रथयामः ॥
यं यं देशं गन्तुमभ्युद्यतानां
पुंसां शब्दाशुचरन्ती श्रुगाली ।
शान्तायां वा सिद्धये वाञ्छितानां
दीप्तायानु स्यादभोष्टनयाय ॥
प्राचीं दिशं सम्मुखानुविभं
प्रतिष्ठमानस्य नरस्य यस्य ।
शब्दं श्रुगाली पुरतः करोति
बन्धं वधं वा प्रकरोति तस्य ॥
प्राचींदिगीशाभिसुखस्य पुंसः
प्रस्थावकामस्य श्रिवा सशब्दा ।
भियेऽर्थनाशाय च दक्षिणास्या-
ङ्गामा पुनर्वाञ्छितकार्यं सित्ते ॥
प्रत्यर्कमाशां चलितस्य पूर्वा
श्रिवा विरावं पुरुषस्य यस्य ।
करोति पृष्ठे प्रकरोति तस्य
सर्वप्रकारामभिलाषसिद्धिम् ॥
प्रस्थापिनो यस्य न दक्षिणाशां
श्रिवा रवं सुचतिदक्षिणेन ।
आदित्यसुक्ता यदि नो तदानीं
भ्रवं भवेत्तस्य महोपतित्वम् ॥
वैवस्वताशां चलितस्य यस्य
दिवाकरस्तुति दक्षिणेन ।
श्रिवा च वामा कुवते विरावं
सम्पद्यते तस्य समस्तमिष्टम् ॥
पुमान् यदा याम्यकजुप्रवासी
करोति शब्दं पुरतः श्रुगाली ।
आस्ते विवस्वानपि सम्पत्तश्चेत्
भवेत् तदानीमचरेण न्युः ॥
नरस्य याम्यां ककुभं यियासोः
श्रुगालभाष्या यदि पृष्ठभागे ।
फेत्कारमासुचति मानवस्य
न्युश्च पुत्रेण भवत्यवश्यम् ॥
दिशं प्रतीचीं व्रजतः श्रुगाली
नरस्य यस्याभिसुखी विरौति ।
शान्ता स्थिता शान्तफलप्रदात्री
दीप्ता तु दीप्तं फलमातनोति ॥
प्राचेतवीं सम्पत्तितस्य काष्ठां
श्रुगालिका जल्पति दक्षिणेन ॥

श्रिवा

यदा तदानीं सुवहूतनर्थां
करोति चाथानपि हन्ति पुंसः ॥
दिशं प्रचेतःपरिपाल्यमानां
नरस्य यस्य व्रजतः श्रुगाली ।
वामा विरावं प्रकरोति श्रान्ता
भवन्त्यभिप्रैतफलानि तस्य ॥
थो वारुणीं याति दिशं मनुष्यः
श्रुखन् श्रिवाया रटितानि पृष्ठे ।
गतस्य तस्याशु हुताश्रभोति-
रसंश्रयं स्यात् इविणक्षयश्च ॥
यस्योत्तराशां चलितस्य पुंसः
प्राच्यां श्रिवा सुचति फेत्तलानि ।
भानुःप्रतीच्यां विह्वलस्थितश्चे-
दपेक्षितं सिध्यति तत्तद्येन ॥
सुख्युदीचीं चलितस्य पृष्ठे
श्रिवा विरावं पुरुषस्य यस्य ।
आस्ति च मध्ये नभसो विवस्त्रा-
स्तस्यार्थहानिर्मरणं प्रदिष्टम् ॥
कृवैरकाष्ठां प्रति यः प्रयाति
ज्वालासुखी चाभिसुखी विरौति ।
तस्याध्वगस्याभिमतार्थसिद्धि-
र्भवेच्च सम्यत् पुनरागमश्च ॥
तिष्ठति तीव्रकरो दिशि यस्यां
फेत् कुरुते यदि तत्र श्रुगाली ।
तद्व्रजतः पथिकस्य भवेतां
निश्चयतो धनजीवितनाशौ ॥
दक्षिणतः प्रथमं यदि पश्चात्
वामगता पथिकस्य श्रुगाली ।
फेत् कुरुते कुरुते तदवश्यं
क्षेमधनाप्रियहागमनानि ॥
अध्यास्य श्रान्तां ककुभं नरस्य
वामा श्रुगाली यदि वा रटन्ती ॥
तदार्थलाभं विसरत्यवश्य-
मर्थक्षयं दक्षिणतो रटन्ती ॥
वामा प्रदीपे ककुभः प्रदीपे-
श्लामं तथात्पुष्पपादिश्रान्ति ।
श्रिवा रटन्ती पथि दक्षिणा तु
क्षिपत्यनर्थांशय सकृत्पु ॥
श्रान्ते दिग्गते यदि वा प्रदीपे
पृष्ठे प्रयागे प्रतिवेधयित्री ।
श्रुदायमाना तु श्रिवा पुरस्तात्
निमज्ज्यत्वापदगाघसिन्धौ ॥
वामेऽपस्ये पुरतोऽथ पृष्ठे
पुंसः श्रिवा जल्पति यत्र तत्र ।
आयान्ति चौराः प्रथमे विरावे
दयोर्भवेत्स्करदशगणश्च ॥
वृपादरोऽथागमनं तृतीये
तुर्ये क्षतिः पञ्चमकेऽर्थलाभः ।
वाणिज्यसेवादिफलाय वृष्टे
सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
भा. एवं सुचति हृष्टभावा
हाह तस्यास्तदुदाहरन्ति ।
हास्यं तु

श्रिवा

अग्नेश्वरा वा पथि या श्रिवायोः
वा द्विप्रकारापि मनोरथाभौ ॥
वृपस्य यात्रासमये पुरस्तात्
प्रयाति चेदन्नं निवेद्यन्ती ।
कुर्व्याच्छिवा वैरिपराभवं त-
न्व्यश्रियश्चाभिमनं विदध्यात् ॥
कार्यान्तरेष्वप्युगम्यमाना
श्रेयःप्रदा श्रान्तदिशि प्रदिष्टा ।
श्रिवा प्रदीपे तु दिशि प्रदेशे
समारटन्ती महते भयाय ॥
भयोक्त्रमे दीपदिशि प्रदीपे-
नादिर्नृणां हन्ति भयानि देवी ।
महान्त सर्वाण्यपि श्रान्तनादाः
श्रान्तस्थिता सर्वभयप्रदात्री ॥
यदा च नद्युत्तरगा नराणां
शब्दं श्रुगाली कुरुते कदाचित् ।
तटद्वये तत् परिरक्षणीयं
महद्भयं भावि जलेचरेभ्यः ॥”
इति श्रीवसन्तराजे श्रिवावृते यात्राप्रकरणं चतु-
र्थम् ॥ * ॥

“स्थानस्थितानामपि योगभाजां
नेमित्तकानामुपदिश्यते तु ।
श्रिवाविरावैरिशिवं श्रिवश्च
सुनिश्चितार्थं सुनिश्चितम् ॥
करोति फे फे इति सर्वदिक्षु
यदा तदा स्थानविघ्नतयुद्धं ।
श्रिवा विघ्नते क्षुधिता त्वसंस्थान्
रौद्रान् स्वराण् सुचति चेदुपेक्षाम् ॥
निरन्तरं रौति विदित्तु दिक्षु
समन्दकारण्यरवातुरा चेत् ।
अपत्यमोहेन यदा श्रुगाली
त्पक्ष्याद्या सा कथितेह तज्ज्ञेः ॥
श्रिवा प्रदीपे ककुभो विभागे
ज्वालासुखी फेत् कुरुतेऽतिरौद्रम् ।
यामस्य तस्य प्रकरोति नाशं
तस्याथवा तिष्ठति यस्य मध्ये ॥
यामस्य मध्ये समवाय यस्य
ज्वालासुखी सुचति फेत्तलानि ।
स श्रुयतां गच्छति निश्चयेन
लोकस्य वा स्यादसुखं प्रभूतम् ॥
यामान्तिके सप्त दिगानि यावत्
महाभयोत्पादितफेत्तलानि ।
विरौति चेत्तु कुरुते श्रुगाली
नडासिलोकस्य भयं प्रभूतम् ॥
मध्यं दिने यावदहानि पञ्च
श्रिवा समीपे नगरस्य यस्य ।
विरौति घातं विदधाति तस्य
भयश्च वङ्गप्रभवं प्रभूतम् ॥
पश्चाद्दराणां कथञ्चिदेवा
क्रूररवा व्याहरते श्रुगाली ।
यस्यान्तिके तं वहवो हृष्टेन
सुखान्ति चौरा जनसन्निवेशे ॥

श्रिवा

स्थानस्य यस्योपगता समीपं
दिगानि पञ्चोच्चरति प्रभावे ।
स्वरेण रौद्रिक श्रुगालभाष्या
स्यात्तत्र हागिर्महती नराणाम् ॥
सुरचित्तस्यापि मनुष्यलक्षे-
यांस्य शीघ्रं गह्वरं विधत्ते ।
त्रयं दिगानां दिवसावसाने
श्रिवा रटन्ती पुरुषस्वरेण ॥
दिक्षारटन्ती सकलासु रौद्रं
भ्रमत्यखिन्ना परितः पुरन्वित् ।
श्रुगालभाष्या खलु तद्व्रवीति
युद्धं महत्तत्र महाभिघातम् ॥
ज्वालां विमुक्ष्यतिरौद्रनादा
समाकुला धावति या समन्तात् ।
कौमारकं या जनयत्यकस्मात्
कुर्व्याच्छिवा सा युवराजपातम् ॥
रोमोद्भवं या जनयत्यकस्मात्
फे इत्यतिक्रूररवा नराणाम् ।
शुभ्रं पुरीषस्तु तुरङ्गमाणां
सा सर्वदा स्यादश्रिवा श्रिवेह ॥
तरङ्गिणीरोधसि सौम्यरूपां-
क्षीन् पञ्च वा सुचति या निनादान् ।
श्रिवां श्रिवां तां श्रुपतित्वदात्रीं
वन्देत् देवीमभिवन्दनीयाम् ॥
श्रुशानभूमौ दिगमध्यभागे
मध्ये रजत्याः स्वयहप्रदेशे ।
या रौति तस्ये वलिमर्षयुक्तं
भक्त्या प्रदद्याद्यदि भ्रमिच्छेत् ॥
सर्वेषु कार्येषु समुद्यतेषु
वलिः श्रिवाया विनिवेदनीयः ।
गृह्णाति यस्मिन् विषयेऽभ्युपेत्य
देवी वलिं जल्पति तत्र सिद्धिम् ॥”
इति श्रीवसन्तराजे श्रिवावृते स्थानस्थितप्रकरणं
पञ्चमम् ॥ * ॥

“कथ्यते वलिविधानमिदानीं
श्राकुनागममतेन श्रिवायाः ।
दिशमन्त्रवलिवाधितदोषं
साधिताखिलसमुद्यतकार्यम् ॥
श्रुगालयं वन्दयन् श्रुशानं
चतुर्थ्यं माह्वयन् जलान्तरम् ।
बन्धावनिश्चरमेवमादा
वलिप्रदानाय मताः प्रदेशाः ॥
तेषाञ्च मध्यादुचितप्रदेशे
विशोध्यते मन्त्रलोकं विदध्यात् ।
पौराणिकस्योक्तपरीक्षितायाः
संग्रह्य गोर्गोमयमन्तरीक्षात् ॥
अत्यन्तजीर्णदेहाया बन्ध्यायाश्च विशेषतः ।
रोगार्त्तनवच्छताया न गोर्गोमयमाह्वरेत् ॥
तस्मिन् विचित्रं विततं विदध्यात्
पिष्टाक्तकेनाहृष्टं सरोजम् ।
संपूजयेत्तत्र सुराधिपादीन्
क्रमेण सर्वानपि लोकपालान् ॥

शिवः

मध्ये सुतेः पञ्चभिरभ्युपेता
 • शिवान्विता पिष्टमयी प्रसन्ना ।
 पूष्या शिवा तुष्यति भक्तियोगात्
 प्रभूतपुष्याक्षतधूपदीपैः ॥
 साध्यगुडौदनमाषकुलत्ये-
 र्यावकपूपलिक्तामिषमयैः ।
 संभारत्र नरासनमात्रं
 ब्रह्मिभता बलिकर्म्मणि कायां ॥
 प्राप्याष्टमीं वाच चतुर्दशीं वा
 संमन्त्रा मन्त्रेण च समल्लवः ।
 • बलिं शिवाया निशित्तिश्चयेन
 दद्यान्मनुष्यो यदि भद्रमिच्छेत् ॥
 अत्र मन्त्रः । ॐ शिवे ज्वालासुखि बलिं
 गृहाण गृहाण हुँ फट् स्वाहा । ॐ शिवे
 शिवदूति भगवति चण्डे इहमर्थं बलिलीला-
 समुचितं गृहाण गृहाण आगच्छ आगच्छ
 वायुवेगेन शुभं कुरु कुरु स्वाहा । इत्यर्घ्य-
 मन्त्रः । बलिदानाय मन्त्रान्तरम् । ॐ नमो
 भगवति एनं एनं बलिं गृह्ण गृह्ण गन्धपुष्प-
 धूपदीपादिकं दृष्ट दृष्ट पञ्च पञ्च चौररूपिणि
 भो भगवति पिबत पिबत स्वाहा ।
 एतस्य मन्त्रहितयस्य मध्या-
 देकेन केनाप्यभिमन्त्रणीयः ।
 बलिः शिवायाः सुमहाप्रभावं
 पृथक् पृथक् मन्त्रयुगं यदेतत् ॥
 ताम्बूलवस्त्रासनदक्षिणाभि-
 नैमित्तिकं प्राक्कुनशास्त्रदक्षम् ।
 प्रपूजयेत्तत्र भवत्यभीष्ट-
 मासायंवर्यं परितोषिते हि ॥
 अष्टौषिकावङ्कितान्तरुद्र-
 धिष्टानि पूजाचितयेन सार्द्धम् ।
 ज्येष्ठाश्च सन्त्यथ विरौति येष्ट
 श्रेयस्करो जम्बुकर्णो वा ॥
 द्वितीयोऽपि सत्समीहितेषु
 देवी भवानी भुवि मेरवा च ।
 कृताधिवासा लपया सदैव
 शिवाकृते तेन यतेन विद्वान् ॥”
 इति श्रीवसन्तराजशाकुने सदागमार्थश्रीभने
 समस्तसत्त्वकौतुके विरचितं शिवाकृतं षष्ठम् ॥ ३३ ॥
 अथ तान्त्रिकशिवावलिनः । तदुक्तं कुलचूडामणौ ।
 “विश्वम्बले प्रान्तरे वा ऋष्याने वाच साधकः ।
 मांसप्रधानं नैवेद्यं सन्ध्याकाले निवेदयेत् ॥
 कालि कालीति वक्तव्यं ततः सा शिवरूपिणी ।
 पशुरूपं समायाति परिवारगणैः सह ॥
 भुक्त्वा रौति यद्देशान्यां मुखसुतोष्य सुखरम् ।
 तदैव मङ्गलं तस्य नान्यथा कुलभूषणं ॥
 अवश्यमन्नदानेन नियतं तोषयेच्छिवाम् ।
 नित्यश्राद्धं तथा सन्ध्यावन्दनं पिष्टतर्पणम् ।
 तथैव कुलसेवानां नित्यता कुलपूजने ॥
 पशुरूपं शिवां देवीं यो नार्चयति निर्जने ।
 शिवारावेण तस्याशु सर्वं नश्यति निश्चितम् ॥
 जपपूजाविधानानि यत्किञ्चित् सुकृतानि च ।

शिवः

गृहीत्वा श्रापं दत्त्वा च शिवा रौदिति निर्जने ॥
 एकया भुज्यते यत्र शिवया देव भैरव ।
 तत्रैव सर्वशक्तीनां प्रीतिः परमदुर्लभा ॥
 पशुशक्तिः पक्षिशक्तिर्नरशक्तिर्यथाक्रमात् ।
 पूजनान् द्विगुणं कर्म्म मङ्गलं साधयेत्ततः ॥
 तेन सर्वप्रयत्नेन कर्म्मस्य पूजनं महत् ।
 राजादिभयमापन्ने देशान्तरभयादिके ॥
 शुभाशुभानि कर्म्मणि विचिन्त्य बलिमाहरेत् ।
 गृह्ण देवि महाभागे शिवे कालाभिरूपिणि ॥
 शुभाशुभफलं यत्तं ब्रूहि गृह्ण बलिं तव ।
 एवमुच्चार्य दातव्यो बलिः कुलजनप्रियः ॥
 यदि नो भुज्यते वस्तु तदा नैव शुभं भवेत् ।
 शुभं यदि भवेत्तत्र भुज्यते तदशेषतः ।
 एवं ज्ञात्वा महादेव शान्तिस्वस्थयनं चरेत् ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 शिवार्चः, स्त्री, (शिवस्यान्ति कारणत्वेनाख्यस्येति ।
 अच् ।) रुद्राक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अस्य विवरणं रुद्राक्षशब्दे द्रष्टव्यम्)
 शिवाटिका, स्त्री, वंशपत्रौ । इति भावप्रकाशः ॥
 शिवात्मकं, स्त्री, (शिवः सुखकरः आत्मा स्वरूपो
 यस्य ।) सैन्धवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिव-
 मये, त्रि ॥
 शिवानौ, स्त्री, (शिवस्य भार्या । यहा, शिवं
 मङ्गलमानयतीति । आ + नी + डः । गौरा-
 दित्वात् डीष् ।) दुर्गा । इति लोकाप्रसिद्धिः ॥
 जयन्तीष्टनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 शिवाप्रियः, पुं, (शिवायाः प्रियः ।) क्लृप्तः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ शिवस्य शिवाया अप्रियवस्तुनि
 शिवाया वक्तव्यं च त्रि ॥
 शिवापीडः, पुं, (शिवस्यापीड इव ।) वक्रतलः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवाशिवयोः शिखरश्च ॥
 शिवाफला, स्त्री, (शिवाया इव फलमस्याः ।)
 शमीष्टनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शिवारातिः, पुं, (शिवायाः श्रेणालस्यारातिः ।)
 कुकरः । इति शब्दमाला ॥ शिवःशिवयोः शत्रुश्च ॥
 शिवालयं, स्त्री, (शिवा आलीयतेऽनेति । आ +
 ली + अच् ।) ऋष्याणम् । इति चारावली ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । ३ । ३३ ।
 “न न्यथं युद्धामानौ च पुर्य्ये श्रुत्ये शिवालये ॥”)
 शिवालयः, पुं, (शिवायाः शिवस्य वा आलयः ।)
 रक्ततुलसी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शिवस्य
 गृहम् । यथा, रामार्चनचन्द्रिकायाम् ।
 “चन्द्रस्यंयद्दे तीर्थे सिद्धयेत् शिवालये ।
 मन्त्रमात्रप्रकथनसुपदेशः स उच्यते ॥”
 इति तिथ्यादितन्त्रम् ॥
 शिवालुः, पुं, श्रेणालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शिवा(व)बलिः, पुं, (शिवाभ्यो दीयमानो बलिः ।)
 राक्षो शिवादेयमांसप्रधाननैवेद्यम् । यथा ।
 अथ शिवावलिनः । कुलचूडामणौ ।
 “विश्वम्बले प्रान्तरे वा ऋष्याने वापि साधकः ।
 मांसप्रधाननैवेद्यं सन्ध्याकाले निवेदयेत् ॥
 कालि कालीति वक्तव्ये तत्रोमा शिवरूपिणी ।

शिविः

पशुरूपधरायाति परिवारगणैः सह ॥
 सुक्ता रौति यद्देशान्यां मुखसुतोष्य सुखरम् ।
 तदैव मङ्गलं तस्य नान्यथा कुलभूषणं ॥
 अवश्यमन्नदानेन नियतं तोषयेच्छिवाम् ।
 नित्यश्राद्धं तथा सन्ध्यावन्दनं पिष्टतर्पणम् ॥
 तथैव कुलसेवानां नित्यता कुलपूजने ।
 पशुरूपं शिवां देवीं यो नार्चयति निर्जने ॥
 शिवारावेण तस्याशु सर्वं नश्यति निश्चितम् ।
 जपपूजाविधानानि यत्किञ्चित् सुकृतानि च ॥
 गृहीत्वा श्रापं दत्त्वा च शिवा रौदिति निर्जने ॥
 एकया भुज्यते यत्र शिवया देव भैरव ॥
 तत्रैव सर्वशक्तीनां प्रीतिः परमदुर्लभा ।
 पशुशक्तिः पक्षिशक्तिर्नरशक्तिर्यथाक्रमात् ॥
 पूजनान् द्विगुणं कर्म्म मङ्गलं साधयेत्ततः ।
 तेन सर्वप्रयत्नेन कर्म्मस्य पूजनं महत् ॥ * ॥
 राजादिभयमापन्ने देशान्तरभयादिके ।
 शुभाशुभानि कर्म्मणि विचिन्त्य बलिमाहरेत् ॥
 गृह्ण देवि महाभागे शिवे कालाभिरूपिणि ।
 शुभाशुभफलं यत्तं ब्रूहि गृह्ण बलिं तव ॥
 एवमुच्चार्य दातव्यो बलिः कुलजनप्रियः ।
 यदि न भुज्यते वस्तु तदा नैव शुभं भवेत् ॥
 शुभं यदि भवेत्तत्र भुज्यते तदशेषतः ।
 एवं ज्ञात्वा महादेव शान्तिस्वस्थयनं चरेत् ॥
 नैवेद्योपरि मूलमन्त्रमष्टोत्तरशतं जप्त्वा बलिं
 दद्यादिति शेषः ॥” इति तन्त्रसारः ॥
 शिवास्तुतिः, स्त्री, जयन्तीष्टनः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 शिवाङ्गादः, पुं, (शिवस्याङ्गादो यस्मान् ।) वक्र-
 तलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवस्यानन्दश्च ॥
 शिवाङ्गा, स्त्री, (शिवेन आङ्गा यस्याः ।) रुद्र-
 जटा । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवनामकं, त्रि ॥
 शिविः, पुं, हिंस्रपशुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 भूर्जतलः । राजनिर्घण्टः । स च उशीनरराज-
 पुत्रः । इति मेदिनी ॥ तस्य चरित्रं यथा,—
 मैत्रेय उवाच ।
 “श्रेष्ठ राजन् ! प्रवक्ष्यामि स्वर्मांसं शिविना यथा ।
 समांसं दत्तवान् सर्वं पुरा सौशीनरो युवा ॥
 सत्यदानरतं ज्ञात्वा शिविमन्त्राशुमुच्यते ।
 जिज्ञासार्थं समेयातां वक्तमाने महाध्वरे ॥
 वह्निर्भूत्वा कपोतस्तु हरिश्चैनपरःसरः ।
 शरणाधीं महौपालं निजिन्ये भयविक्रमः ॥
 चाहि मां पृथिवीपाशेऽवदत् श्येनजाङ्गयान् ।
 स तमान्वासयामास कपोतं शरणागतम् ॥
 राजानसुपगम्याथ श्येनः प्रीवाच संसदि ।
 वचनं श्रेष्ठ मे राजन् ! सुधार्तस्य कुटुम्बिनः ॥
 धर्मात्मानं त्वामाहुर्वै पृथिव्यां सर्वपाथिवाः ।
 तद्विरुद्धं कथं कर्म्म कर्तुं मिच्छसि पार्थिव ॥
 सर्वस्य सम्पदः स्वार्थाः स्वपराधीस्तु कस्यचित् ।
 परार्था भवसो नित्यं सफलस्य तरोरिव ॥
 नोपकारपरेऽप्येवसुपकारपरो जनः ।
 अपकारपरेऽपि त्वसुपकारपरः सदा ॥
 ममैव विहितो धान्ना भक्ष्योऽयं त्वं वसुतुष्टज ।

शिविका

स श्येनमाह संप्राप्तस्त्राणार्थो सन्निधौ मम ।
तस्मात्तवाहं न समर्पयिष्ये
कपोतकं श्येन यद्वच युक्तम् ।
त्वं मन्यसे तत् करवाणि सर्व-
न्वते कपोतान् खलु सत्यमत्र ॥

तुभ्यं हि समहन्त्यायं प्रयच्छामि विद्वज्जम ।
यथा कामयसे चाम्यहर्णयित्वा कपोतकम् ॥
श्येनः प्राह किमेतन्ने प्रीतिरासीत् खगे दृष्ट्वा ।
कथञ्चिदस्य तुल्यानि स्वमांसानि प्रयच्छ मे ॥
राजा तमब्रवीदुद्यो यन्मे मांसानि याचसे ।
एतदयच्छामि ते सद्यः स्वमांसं तुलया धृतम् ॥
एवमुक्त्वा स्वमांसानि कपोतेन समं द्रुपः ।
उत्तुल्य तोलयामास प्रहृष्टो मनसा ततः ॥
तुलया धियमाद्यस्तु कपोतो अतिरिच्यते ।
पुनश्चोत्तुल्य मांसानि ततः प्रादात् स पार्थिवः ।
न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं कथितम् ।
ततः प्रचीकमांसोऽपि साधुः सुखयते परम् ॥
यदा तेन न तुल्यं तत् स तुल्यमावहत् स्वयम् ।
अन्तःपुरवरच्छीघ्रं न राष्ये न च जीविते ॥
कवचासक्तचित्तो न तेषां कृता कथितम् ।
परदुःखातुरा नित्यं स्वसुखानि महन्त्यपि ॥
नापेक्षन्ते महात्मानः सर्वभूतहिते रताः ।
पराथंसुहृताः सन्तः सन्तः किं किं न कुर्वन्ते ॥
तादृगप्यमुषेर्वारि जणदैस्तत् प्रपीयते ।
एक एव सतां मार्गो यदङ्गीकृतपालनम् ॥
दहन्मकरोत् क्रोडं पावकं यदपापितः ।
आत्मानं पीडयित्वापि साधुः सुखयते परम् ॥
ऋदयन् तापितान् दृष्ट्वा दुःखञ्च सहते स्वयम् ।
अथ तस्मिन् समाकृष्टे पुष्यवर्षे पपात च ॥
देवदुन्दुभयो नेदुस्तुलामौश्रीनरे श्रुपे ।
ततस्तस्य तदा ज्ञात्वा वाक्चं चेतदभाषत ॥
शक्रः स्वरूपमास्थाय धर्मे राज्ञः परिस्थितिम् ।
इन्द्रोऽहमस्मि भद्रं ते कपोतो ह्यववाहनः ॥
जिज्ञासमानो त्वां राजन्निमं यद्भुत्तुपागतौ ।
महाकायिकेनेह यत् कृतं तत् सुदुष्करम् ॥
नैव पूर्वं द्रुपाञ्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
यत्ते मांसानि याचिष्यः ससुत्तुलानि पार्थिव ॥
यथा ते शाश्वतो कीर्तिलोकाननुभविष्यति ।
द्विधरूपधरश्चैव पातयित्वा महीं चिरम् ॥
सर्वान् लोकानतिक्रम्य ब्रह्मलोकं गमिष्यति ।
एवमुक्त्वा तमिन्द्रायी जग्मतुस्त्रिदशालयम् ।
राजा तु क्रतुमिष्टा तं सुसुदे देवतां तदा ॥”

इति वज्रपुराणे शिवेरुपाख्याननामाध्यायः ॥
शिविका, स्त्री, (शिवं करोतीति । शिव + शिच् ।
ततो षण् । टाप् अत इत्वम् ।) यानविशेषः ।
कोपान् इति ख्यातः । इति भरतः । उली इति
पास्क्री इति च भाषा । तत्प्रायः । याप्य-
यानम् २ । इत्वमरः । शिवीरथः ३ । इति
हारावली । तद्वाचविधिर्यथा,—
वज्रववाच ।

“अथ तावन्महीपाल महादानमनुत्तमम् ।
येन वै दत्तमात्रेण सुच्यते वरकार्यवात् ॥

शिविरं

मार्गशीर्षे शुभे पक्षे सप्तम्यां हरिर्दिने ।
माघपाल्गमनयोऽपि वैशाखस्य शरत्सु च ॥
द्वादश्यां हरिमन्थे कलशोपरिस्थितम् ।
शिविकां चक्रवर्षीत्यां ऋतुदारमयीं तथा ॥
आनीय सन्निधिं विष्णोः शुभच्छत्रसमन्विताम् ।
संभूय च सगेष्वाकां जागरं तत्र कारयेत् ॥
विद्याभिजनसम्पन्नविद्वधं प्राञ्चवित्तमम् ।
आज्ञासारं शुचिं दत्तं कलत्रापत्नभूषितम् ॥
प्रातः सभायंमन्थे वाचोभिः स्वर्गभूषणेः ।
उपानक्षूरिकां खड्गां पङ्ककचकुवेणुकाम् ॥
आदर्शस्थिकां पानीयपात्रं कांस्यभाजनम् ।
चत्वारो वृषभा देवा धनवः शुभलक्षणाः ॥
शिविकावाहकानान् तथा कृत्रस्य धारके ।
दृष्टिर्देया तथात्र च वर्षात्रं ब्राह्मणस्य तु ॥
वर्षे वर्षे पुनर्देयं ब्राह्मणस्य तदैव तु ।
दृष्टिरेव त्वसम्पत्तौ वर्षे वर्षेऽपि वार्षिकी ॥
दद्यात्सन्नातपत्राणां युव केशव मे प्रभो ।
त्वत्प्रीत्याय मे दत्तं प्राञ्चविद्वाम्नाय वै ॥
यत् प्रभो शिविकां देव प्रीतो भव जनार्दन ।
दत्तवान् ज्ञानविदुषे सपत्नीकाय पुत्रिये ॥
सुरापक्षेयलक्ष्मणौ ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
शिविकादानमाहात्म्यात् सुच्यते नात्र संशयः ॥
पितृपञ्चान्माहपञ्चान् पत्नीपञ्चाक्षयेव च ।
आत्मानं बन्धुपञ्चाश्च तारयेन्नरकार्यवात् ॥
सुक्ता स विपुलान् भोगान् दद्यात्सुख सुखप्रदान् ।
सपत्नीकः सपितृको विष्णुसायुष्यमभुते ॥”

इति वज्रपुराणे शिविकादानाध्यायः ॥
शिविपिष्टः, पुं, महादेवः । इति शब्दरत्नावली ॥
शिविपिष्टशब्दार्थोऽप्यत्र ॥
शिविरं, स्त्री, (शिरते राजवल्लभश्च । शीरु स्त्रि +
वाङ्गुलकात् किरच्प्रत्ययेन साधु । इत्युणादि-
दृष्टौ उज्ज्वलदत्तः । २ । ५४ ।) निवेशः । इत्व-
मरः । हे व्याग्न्युक्तसैन्यवासे । कटके इत्यर्थे ।
शुपस्य मूलस्थाने इत्येके । इति भरतः ॥
“शिविरान् निवेशे च स्त्रीवन्तु युद्धवैश्रजि ॥”
इत्युणादिकोषः ॥

अथ शिविरलक्षणम् ।

श्रीभगवानुवाच ।

“शिविरं परिखायुक्तमुच्चैःप्राकारवेष्टितम् ।
युक्तद्वादशद्वारश्च सिंहद्वारपुरस्कृतम् ॥
युक्तं चित्रैर्त्रिचित्रैश्च लत्रिमैश्च कपाटकेः ।
निविष्टवृत्तरहितं प्रसिद्धैश्च पुरस्कृतम् ॥
मुलक्षणं चन्द्रवैद्यं प्राङ्गणश्च तथैव च ॥”

तत्र विहितनिविष्टकाष्ठे तथा,—

विश्वकारुवाच ।

“कस्य कस्य तरोः काष्ठं प्रशस्तं शिविरे प्रभो ।
अमङ्गलश्च केषां वा सर्वं मां वक्तुमर्हसि ॥

श्रीभगवानुवाच ।

आश्रमे नारिकेलश्च गृहिणाश्च धनप्रदः ।
शिविरस्य यदीशाने पूर्वे पुत्रप्रदस्तथः ॥
सर्वत्र मङ्गलार्हश्च तदराजो मनोहरः ।
रसाजुषः पूर्वेस्मिन् दृष्ट्वा सम्यत्प्रदस्तथा ॥

शिविरं

शुभप्रदश्च सर्वत्र सुरकारो निशामय ।
विश्वश्च पनसञ्चैव अर्धोरो वद्री तथा ॥
प्रजाप्रदश्च पूर्वेस्मिन् दक्षिणे धनदस्तथा ।
सम्यत्प्रदश्च सर्वत्र यतो हि वर्हते दृष्टी ॥
जम्बूदक्षिणं दक्षिणः कदल्यान्नातकस्तथा ।
बन्धुप्रदश्च पूर्वेस्मिन् दक्षिणे मित्रदस्तथा ॥
सर्वत्र शुभदश्चैव धनपुत्रशुभप्रदः ।
हृषप्रदो गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा ॥
ईशाने सुखदश्चैव सर्वत्रैव निशामय ।
सर्वत्र चम्पकः शुद्धो भुवि भद्रप्रदस्तथा ॥
अजायुश्चापि कुण्डलां मायाम्बुच सुकासुकः ।
खर्कुरो कर्कटो चापि शिविरे मङ्गलप्रदाः ॥
वास्तुकः कारवेणश्च वार्ताकुश्च शुभप्रदाः ।
जताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥
प्रशस्तं कथितं कारो निविष्टश्च निशामय ।
वन्धुद्वयो निविष्टश्च शिविरे नगरेऽपि च ॥
वटो निविष्टः शिविरे नित्यं चौरभयं ततः ।
नगरेषु प्रविष्टश्च दर्शनात् पुण्यदस्तथा ॥
हे कारो तिमिङ्गीदृष्ट्वा यत्रात्तं परिवर्ज्य ।
शरेण धनहानिः स्यात् प्रजाहानिर्भवेत् ध्रुवम् ॥
शिविरेऽतिनिविष्टश्च नगरे किञ्चिदेव च ।
न निविष्टः प्रविष्टश्च नगरेषु तथा पुरे ॥
वायामतिनिविष्टश्च प्राशस्तं परिवर्ज्येत् ।
खर्कुरश्च उज्ज्वलश्चैव निविष्टः शिविरे तथा ॥
न निविष्टः प्रविष्टश्च यामेषु नगरेषु च ।
दृष्ट्वा च यगकादीनां धान्यश्च मङ्गलप्रदम् ॥
यामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव च ।
इत्युक्तश्च शुभदः सन्ततं शुभदस्तथा ॥
अशोकश्च शिरीषश्च कदम्बश्च शुभप्रदः ।
कञ्ची हरिद्रा शुभदा शुभदश्चार्कस्तथा ॥
हरीतकी च शुभदा यामेषु नगरेषु च ॥
न वाचो भद्रदा नित्यं तथा चामलकी ध्रुवम् ॥
गजानामस्य शुभदमन्वानाश्च तथैव च ।
कल्याणमुच्चैःश्रवसां वासो स्थापनकारिणाम् ॥
न शुभप्रदमन्थेषामुच्छन्नकारणं परम् ।
वानराणां नराणाश्च गर्हभाणां गवामपि ॥
कुक्कुराणां शृगालानां मार्जारानामभद्रकम् ॥
भेटकानां मूकराणां सर्वेषाञ्चाशुभप्रदम् ॥
ईशाने चापि पूर्वेस्मिन् पश्चिमे च तद्योत्तरे ।
शिविरस्य जलं भद्रमन्यत्राशुभमेव च ॥
दोर्घे प्रस्थे समानश्च न कुर्व्यान्मन्दिरं बुधः ।
चतुरस्रे यद्दे कारो गृह्णीयां धननाशनम् ॥
दोर्घप्रस्थः परिमितो नेत्राङ्केनापि संवृतम् ।
सूच्येन रचितं भद्रं शून्यं शून्यप्रदं कृणाम् ॥
प्रस्थे हस्तद्वयात् पूर्वं दोर्घे हस्तत्रयं तथा ।
गृह्णीयां शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च ।
न मध्यदेशे कर्ण्यं किञ्चिद्भूनाधिके शुभम् ॥
चतुरस्रं चन्द्रवैद्यं शिविरं मङ्गलप्रदम् ।
अभद्रं सूर्यवैद्यं शिविरं मङ्गलाप्रदम् ॥
अभद्रदं सूर्यवैद्यं प्राङ्गणश्च तथैव च ॥
शिविराभ्यन्तरे भद्रा स्थापिता तुलसी कृणाम् ॥
धनपुत्रप्रदाञ्ची च पुण्यदा हरिभक्तिदा ॥

शिशिरः

प्रभाते सुखीं दृष्ट्वा स्वर्गदानफलं लभेत् ।
 मालती वृथिका कुम्भमाधवी केतकी तथा ॥
 नागेन्द्रं मलिका च काञ्चनं वज्रं शुभम् ।
 अपराजिता च शुभदा तेषामुद्यानमौषधम् ॥
 पूर्वे च दक्षिणे चैव शुभदं नाम संशयः ।
 ऊर्ध्वं योद्धुश्चक्षुभ्यो नैवं कुर्याद्दुःखं यद्दी ॥
 ऊर्ध्वं विप्रं तद्वक्ष्ये प्राकारं न शुभप्रदम् ।
 स्वधुम् तैलकारं स्वर्णकारश्च हीरकम् ॥
 वाटीमध्ये ग्राममध्ये न कुर्यात् स्थापनं बुधः ।
 ब्राह्मणं चन्द्रियं वैश्वं सच्छूद्रं गणकं शुभम् ॥
 भद्रं वैश्वं पुष्यकारं स्थापयेत् शिविरान्तिके ॥
 प्रस्थे च परिखामानं शतहस्तं प्रशस्तम् ।
 परितः शिविराणाञ्च गभीरं दशहस्तकम् ॥
 सङ्केतपूर्वकश्चैव परिखादारमौषधम् ।
 शचीरगम्यं मित्रस्य गम्येष सुखेन च ॥
 शास्त्रज्ञानं तन्निष्ठीनां क्षितालानां तथैव ॥
 च ।
 निम्बानां विन्धुवाराणां उड्मराणामभङ्गम् ॥
 धुम्बराणां घटानाञ्चपरिखानामवाञ्छितम् ।
 एतेषामतिरिक्तानां शिविरे काष्ठमौषधम् ॥
 उच्चं वनहस्तकं दूरतो वर्जयेद्वुधः ।
 पुत्रदरधनं ज्ञानादिवाह कमलोज्ज्वलः ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवखण्डे १० अध्यायः ॥
 शिवीरथः, पुं, याज्यायनम् । इति हारावली ॥
 शिवेष्टः, पुं, (शिवस्य इष्टः ।) वकटश्चः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ शिवप्रिये, त्रि ॥
 शिवेष्टा, स्त्री, (शिवस्य इष्टा प्रिया ।) दूर्वा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 शिशिरः, पुं, (शशति इतस्ततो गच्छतीति ।
 शश + किरच् प्रत्ययेन साधुः ।) हिमः । इति
 मेदिनी ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
 १४६ । ११० ।
 “शब्दातिगः शब्दसहः शिशिरः शब्दरीकरः ॥”
 शिशिरः, पुं, स्त्री, (शशति गच्छति उच्चादिशोभा
 यस्मात् । शश + “ञ्जिरिशिशिरशियैति ।”
 उणा० १ । ५४ । इति किरच्प्रत्ययेन साधुः ।)
 ऋतुविशेषः । इत्यमरः ॥ स तु माघफाल्गुन-
 मासद्वयात्मकः । तत्पर्यायः । कल्प्यः २ शीतः
 ३ हिमकूटः ४ कोटनः ५ । कश्चित् पुस्तके
 कोटनस्थाने कोडव इति पाठः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ तत्कालीनजलगुणा जलशब्दे
 द्रष्टव्याः ॥ ॥ तज जातफलम् ।
 “मिष्टान्नभोगी मधुरप्रणादी
 कलत्रपुत्रादियुतः सुधार्मः ।
 क्रोधो सुधौषारकलेवरश्च
 यस्य प्रकृतिः शिशिराभिधाने ॥”
 इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
 तत्र वर्जनीयानि । करीयधूमः कुम्भः पद्मनाहः
 शिशिरोत्कर्षश्च । इति कविकल्पलता ॥ ॥
 अस्य गुणाः ।
 “शिशिरं शीतलं रुच्यं शीतं वातप्रकोपणम् ।”
 इति राजवल्लभः ॥

शिशुः

अपि च ।
 “शिशिरः शीतलोऽतीवऋचो वातापि-
 बर्द्धनः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 शिशिरः, त्रि, (शश भ्रुतगतौ + किरच्प्रत्ययेन
 साधुः ।) शीतगुणयुक्तः । यथाह अमरः ।
 “शीतं गुण्यं तद्दर्शाः सुधीमः शिशिरो जङ्घः ।
 तुषारः शीतलः शीतो हिमः समान्य-
 लिङ्गकाः ॥”
 (यथा, रघुः । १४ । ३ ।
 “आनन्दजः शोकजमस्य वायु-
 क्षयोरशीतं शिशिरो विभेदः ॥”
 शिशुः, पुं, (प्रवीति । शो + “शः कित् सन्धश्च ।”
 उणा० १ । २१ । इति उः ।) बालकः । तत्-
 पर्यायः । पोतः २ पाकः ३ अर्भकः ४ हिमः ५
 पृथुकः ६ श्रावकः ७ । इत्यमरः ॥ श्रावः =
 अर्भः ६ शिशुकः १० पोतकः ११ भिष्टकः १२ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ गर्भः १३ । इति जटा-
 धरः ॥ तस्य लक्षणं यथा । उद्गृह्णातातपः ।
 “शिशोरभ्युत्थनं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्तनम् ।
 रजस्वलादि संसृष्टं खातयन्तु कुमारकैः ॥
 प्राक् चूडाकरणाद्बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः ।
 कुमारस्तु स विज्ञेयो यावन्मौञ्जी न बन्धनम् ॥”
 इति गोपालन्यायपञ्चाननतन्त्रकृतिनिर्णयः ॥
 अपि च ।
 “चतुर्थाङ्गस्यार्द्रं यावदष्टौ समा वयः ।
 शिशोत्रतं प्रकुञ्चन्ति गुरुमन्विन्वात्सवाः ॥”
 इति ब्रह्मपुराणवचनम् ॥
 “जातमात्रः शिशुस्तावत् यावदष्टौ समा वयः ।
 स हि गर्भसमी श्रेयो चात्ममात्रप्रदर्शकः ॥
 भक्ष्याभस्य तथा पेये वाच्यावाच्ये तथावृते ।
 तस्मिन् काले न दोषः स्यात् स यावन्नोपनी-
 यते ॥”
 इति मनुवचनम् ॥ ॥
 तस्याध्यापनक्रमो यथा,—
 “प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाभिसुखं शिशुम् ।
 अध्यापयेच्च प्रथमं दिवाश्रीभिः प्रपूजितम् ॥”
 इति मलमासतत्त्वे दृष्टव्यवचनम् ॥
 शिशुपुत्रं त्रिधा प्रख्याश्रमनिवेशो यथा,—
 “मातरं पितरं दृढं भार्याश्चैव पतिव्रताम् ।
 शिशुश्च तनयं हित्वा नावधूताश्रमं व्रजेत् ॥”
 इति महाविद्यालयतन्त्रम् ॥
 अन्यद्वालशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (कुमारः । कानि-
 केयः । यथा, महाभारते । ३ । २२१ । ४ ।
 “शिशुः शीघ्रः श्रुचिश्चक्षो हीनवर्णः शुभा-
 ननः ॥”
 शिशुकः, पुं, (शिशोरिव प्रतिकृतिः । शिशु +
 इवार्थे कन् ।) जलजन्तुविशेषः । शिशुक इति
 भाषा । तत्पर्यायः । उलूपी २ । इत्यमरः ॥
 हे उपल इति ख्याते अतिचञ्चले मत्स्ये । शिशु-
 माराजतिर्मत्स्यभेदः उलूपी । इति कलिङ्गा-
 दम्भः । शिशु इति ख्यातो मत्स्यविशेषः उलूपी-

शिशुपा

त्वस्ये । भांगाल इति ख्याते इत्येके । शिशुमार
 एव उच्यते इति संज्ञम् । तथा च रत्न-
 कोषादौ ‘सुलुपी शिशुमारः स्यादुलपी शिशुक-
 क्षया ।’ ऊर्ध्वं लुप्यति भ्राम्यति उलपी लुप ल
 श प शी हेदे उपूर्णः यद्वाहित्वास्मिन् मनी-
 षादित्वात् तलोपः लोदीर्घश्च द्विवृत्तीकारो-
 ऽपि । ‘शिशुकस्तुलीपी बालः प्रोक्षी तु सफरी
 द्वयोः ।’ इति वाचस्पतिः । सुलुपीति चवर्गादि
 पाठ इति कश्चित् । शिशुरिव शिशुकः ।
 ‘शिशुकः शिशुमारोऽपि बालकोलुपिनोरपि ॥’
 इति ब्रह्मः ॥
 इति भरतः ॥ अपि च ।
 “उलुपी स्यादुलपीव सुलुप्यी सुलुकी तथा ।
 शिशुकश्चेति पर्यायः शिशुमाराङ्गतौ भवेत् ।
 केषिदुत्पलमत्स्ये तु पर्यायोऽयं निगद्यते ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 “शिशुकः शिशुमारश्च स च ग्राहो वराहकः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥
 शिशुमारः । (यथा, महाभारते । १२ । ६१० । ७ ।
 “कूर्मैः कर्केटकान् नक्रान् मकरान् शिशु-
 कानपि ॥”)
 बालकः । इति मेदिनी ॥ (यथा, कथासरित्-
 सागरे । २१ । ३६ ।
 “शिशुकद्वयसंयुक्ता ब्राह्मणी क्वापि दुर्गता ।
 द्वारि स्थिता महाराज देवदर्शनकाङ्क्षिणी ॥”)
 उच्चविशेषः । इति वैमचक्रः ॥
 शिशुगन्धा, स्त्री, (शिशुगन्धो यत्र ।) मलिका-
 विशेषः । यथा,—
 “जम्बोपतिलवङ्गे स्यात् नोमाली नवमालिका ।
 शिशुगन्धा मधुमङ्गी तथा करुणमल्लाय ॥”
 इति शब्दमाला ॥
 शिशुचान्दायणं, स्त्री, (शिशुरिव चान्दायणम् ।
 स्वल्पचान्दायणमित्यर्थः ।) व्रतविशेषः । यथा,
 “चतुरः प्रातरश्रीयात् पिडान् विप्रः समा-
 हृतः ।
 चतुरोऽक्षमिते सर्वे शिशुचान्दायणं स्तनम् ॥”
 इति मनुः ॥
 शिशुता, स्त्री, (शिशुर्भावः । शिशु + तल् ।)
 शिशुत्वम् । शिशोरवस्था । इति जटाधरः ॥
 शिशुत्वं, स्त्री, (शिशुर्भावः । शिशु + तल् ।) शिशु-
 वम् । इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । बाल्यशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 शिशुपालः, पुं, चेदिदेशीयराजः । स तु कृष्ण-
 हतः । शिशुपालवधकायं माघेन कृतम् ।
 तत्पर्यायः । दमघोषसुतः २ चेदाः ३ चेदि-
 राज्ञः ४ । इति जटाधरः ॥ शिशुपालकः ५ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते । ७ ।
 १० । ३८ ।
 “ताविहाथ पुनर्जातौ शिशुपालकरुणौ ।
 हरौ वैरागुवन्धेन पश्यन्सौ समीयतुः ॥”)
 शिशुपालकः, पुं, (शिशुपाल + स्वार्थे कन् ।)
 दमघोषसुतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कलि-
 कदम्बद्वयः । इति शब्दचक्रिका ॥ (शिशु-

विशुभा

पालयतीति । पालि + षुल् ।) बालकपालके, चि ॥

शिशुपालश्च, [न] पुं, (शिशुपालं हतवानिति । हन् + क्षिप् ।) औन्नयः । इति हेमचन्द्रः ॥

शिशुभावः, पुं, (शिशोर्भावः ।) शिशुत्वम् । तान्त्रिकभावविशेषः । यथा,—

“उक्ताहुक्तश्च यत्किञ्चित् क्रियते सर्वदा प्रिये । शिशुभाव इति ख्यातः सर्वतन्त्रेषु गोपितः ॥” इति तन्त्रम् ॥

शिशुमारः, पुं, (शिशुन् मारयतीति । म् + शिच् + अङ् ।) जलजन्तुभेदः । श्लेष इति शुशुक् इति च ख्यातः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २४ । ३० ।

“नीलङ्गोः कृमिः समुद्राय शिशुमारो हिमवते हृत्सी ॥” *) अस्य पर्यायः शिशुकण्ड्वे द्रव्यः । अस्य गणना गुणाश्च पाद्भिर्द्रव्ये द्रव्याः । तारात्मकाभ्युतः । इति मेदिनी ॥ तद्विवरणं यथा,—

“शिशुमारस्तु यः प्रोक्तः स भ्रुवो यच्च तिष्ठति । मन्त्रिषुश्च तस्यापि शिशुष्व मुनिसत्तम ॥

यद्वा कुर्वते पापं दृष्ट्वा तन्निशि सुष्यते । नावत्यश्चैव ताराक्षाः शिशुमाराश्रिता दिवि ॥

तावन्त्येव तु वर्षाणि जीवन्त्यभ्यधिकानि तु । उत्तानपादस्तस्याश्च विज्ञेयोऽप्युत्तरो ह्यशुः ॥

यन्तोऽधरश्च विज्ञेयो धर्मो मूर्खानमाश्रितः । हृदि नारायणश्चास्ते अश्विनौ पूर्वपादयोः ॥

वरुणश्चायमेव चैव पश्चिमे तस्य सकृद्युनी । शिशुं संवत्सरस्तस्य मित्रोऽपानं समाश्रितः ॥

पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च काश्यपोऽथ ततो भुवः । तारका शिशुमारस्तस्य नास्तमेति चतुष्टयम् ॥

इत्येव सन्निवेशोऽयं पृथिव्यां ज्योतिषां तथा । द्रौपानामुद्दधीनाश्च पर्वतानाश्च कौर्णितः ॥

वर्षाणाश्च नदीनाश्च ये च तेषु वसन्ति वै । तेषां स्वरूपमाख्यातं संक्षेपः श्रूयतां पुनः ॥

पदन्तु वेणुवः कायस्ततो विप्र वसुन्धरा । पद्माकारा समुद्रता पर्वताश्चादिसंयुता ॥

ज्योतीर्षि विष्णुर्भवानि विष्णु-
र्वनानि विष्णुविदेशो दिशश्च ।

नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वे
यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्ष्य ॥

ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसा
वशैश्चर्त्तनं तु वस्तुभूतः ।

ततो हि शैलाश्विधरादिभेदान्
जानीहि विश्वानविजृम्भितानि ॥

यदा हि शुद्धं निजरूपसर्वं
कर्मेक्षये ज्ञानमयास्तदोद्यम् ।

तदा हि सकृत्पतरोः फलानि
भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः ॥

महीघटत्वं घटतः कपालिका
कपालिकाचूर्णरजस्ततोऽप्यशुः ।

जनेः सकर्मेक्षिमिनात्मनिश्चये-
रालस्यते वस्तु किमत्र वस्तु ॥”

शिश्विदा

इति विष्णुपुराणे २ अंशे १२ अध्यायः ॥*॥
अपि च । “केचिदेतज्ज्योतिरनीकं शिशुमार-
संस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणाया-
मनुवर्णयन्ति । यस्य पुच्छाग्नेर्वाक्शिरसः
कुण्डलीभूतदेहस्य भुव उपकल्पतः । तस्य
लाङ्गूले प्रजापतिः अग्निश्चो धर्म इति
पुच्छस्त्रे धाता विधाता च कर्त्ता सप्रर्षयः ॥
तस्य दक्षिणवर्त्तकुण्डलीभूतशरीरस्य यान्यु-
दगयनानि दक्षिणपार्श्वे नक्षत्राणि उपकल्प-
यन्ति । दक्षिणायनानि तु सये यथा शिशु-
मारस्य कुण्डलाभोगसन्निवेशस्य पार्श्वयोर्दक्षिणो-
रप्यवयवाः समसंस्था भवन्ति । पृष्ठे त्वजवीथी
आकाशगङ्गा चोदरतः । पुनर्वसुपुष्पौ दक्षिण-
वामयोः श्रोत्रोराश्रिष्वेवा च दक्षिणवामयोः
पादयोर्भ्रजिदुत्तराघाटे दक्षिणवामयोर्नासि-
कयोर्थासंख्यं श्रवणपूर्वाघाटे दक्षिणवामयो-
र्लोचनयोर्धनिष्ठास्त्राश्च दक्षिणवामयोः कर्णयो-
र्मंघादीन्यष्टनक्षत्राणि दक्षिणायनानि वाम-
पार्श्ववर्षिषु युञ्जीत । वर्षिषु अस्विषु । तथैव
दक्षिणोर्धोर्दक्षिणायनानि दक्षिणपार्श्वेषु प्राति-
लोच्येन युञ्जीत । शतभिषा ज्येष्ठे स्कन्धयो-
र्दक्षिणवामयोर्धोर्सेतु । उत्तराहनावगस्यः अध-
राह्नौ यमः सुखे चाङ्गारकः शनैश्चर उपस्थे
दृष्टस्यतिः ककुदि वक्षस्यादित्यो हृदये नारा-
यणो मनसि चन्द्रो नाभ्यामुपशान्तनयोर्दक्षिणौ
बुधः प्राणायानयो र्ग्राहुरास्ते केतवः सर्वाङ्गेषु
रोमसु सर्वे तारागणाः । एतद्गृहैव भगवतो
विष्णोः सर्वदेवतामयं रूपमहरहः सन्ध्यायां
प्रयतो वागयतो निरौत्तमाश्च उपनिष्ठेत नमो
नमो ज्योतिर्लोक्याय कालायनायानिमिषां
पत्ये महापुरुषायामिधीमहीति ।

यद्दत्ततारामयमाधिदेविकं
पापापहं मन्त्रज्ञतां त्रिकालम् ।

नमस्यतः स्मरतो वा त्रिकालं
नश्येत् तत्कालजमाशु पापम् ॥”

इति श्रीभगवते ५ स्कन्धे शिशुमारसंस्थानम्
२३ अध्यायः ॥

शिशुवाहकः, पुं, (शिशुं वहतीति । वह + षुल् ।)
वनच्छागलः । इति हेमचन्द्रः ॥ बालकवोटि,
चि ॥

शिशुवाहकः, पुं, (शिशुर्वाह्यो यस्य । ततः कन् ।)
वनच्छागः । इति त्रिकाण्श्लेषः ॥

शिशुः, पुं, (शिशतीति । शिश + बाहुलकात् नक्-
प्रत्ययेन बाधु ।) भेदः । इत्यमरः ॥ (यथा,
भागवते । २ । ६ । ८ ।

“पुंसः शिशु उपस्यस्तु प्रजात्यानन्दनिर्दृतेः ॥”
अस्य पर्यायः लिङ्गशब्दे द्रव्यः ॥

शिश्विदानः, चि, (श्वितितुमिच्छतीति । श्वित + सन्
+ “श्वितेर्दश्च ॥” उणा० २।६३ । इति आनच् ।

सवो लुक् तकारश्च च इकारः ।) पापकर्मा ।
तत्पर्यायः । ज्ञापककर्मा २ । इत्यमरः ॥ हे
पापाचारः । शश्वन्निश्चतेऽथौ शिश्विदानो मनी-

शिश्टाचा

वादिः द्वितालव्यः । ज्ञाप्यं पापाचारत्वात् मलिनं
कर्माख्यं ज्ञाप्यकर्मा । केचित्तु अज्ञाप्यकर्मा
इति पठन्ति । हे निव्यापे । श्विदि श्वीत्वे इत्यस्य
काने शिश्विदानः । अज्ञाप्यं निव्यापत्वात् शुक्तं
कर्माख्यं अज्ञाप्यकर्मा शुक्तकर्मा इत्यर्थः ।
इति याच्यते च । इति भरतः ॥ * ॥

“शिश्विदानः ज्ञाप्यकर्मा शुक्तकर्मेति कस्य-
चित् ॥”

इति जटाधरः ॥
(यथा, प्रदुग्धविजये । ७ अङ्कः ।

“खाङ्गिक ! छिद्यतां छिद्यतां एष शुक्रः शिश्वि-
दानः ॥”)

शिशु, वधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) शिशति । इति दुर्गादासः ॥

शिश, लृ घ औ विशेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रघा०-पर०-सक०-अनिट् ।) विशेष उप-
रञ्जनम् । लृ, अशिशत् । घ, विशिनष्टि स्मरं
मूर्त्त्या यः । इति हलायुधः । कर्त्तविशिष्टं
करोति इत्यर्थः । औ, शिष्टा । इति दुर्गादासः ॥

शिश, कि असञ्चोपयोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा० पक्षे-भा०-सक०-सेट् ।) असञ्चो-
पयोगः परिशेषीकरणम् । कि, शेषयति शेषति
यशोराशिं लोकः अवशिष्टं करोति इत्यर्थः ।
वेरतिशयाने शिशु किरनुवर्त्तते । कि, विशेषयति
विशेषित सम्यक्ता भूयं विधिः । इति दुर्गा-
दासः ॥

शिश्टः, चि, (शास + क्तः । “शास इद्दृहलोः ।”
६ । ४ । ३४ । इति उपधाया इकारः ।

“शासिष्विषिषीनाश्च ॥” ८ । ३ । ६० इति सस्य
घः ।) शास्तः । सुबुद्धिः । धीरः । तस्य
लक्षणं यथा,—

“न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः ।
न च वाङ्मूचपल इति शिश्टस्य लक्षणम् ॥”

इति महाभारते अश्वमेधपर्व ॥
अपि च ।

“धर्मो नाभिगतो यैस्तु वेदः सपरितृष्टयः ।
ते शिश्टा ब्राह्मणाः प्रोक्ता निव्यमात्मगुणा-
न्विताः ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे २४ अध्यायः ॥*॥
अन्य च ।

“विशेषशब्दनिष्ठस्तु शेषः शिश्टः प्रचक्षते ।
मन्वन्तरेषु ये शिश्टा इह तिष्ठन्ति धार्मिकाः ॥
मनुः सप्रर्षयश्चैव लोकसन्तानकारणात् ।
तिष्ठन्तोऽहं च धर्मार्थं तान् शिश्टान् परिचक्षते ।
तेः शिश्टेः पालितो धर्मः स्याद्यते वे युगे युगे ॥”

इति मातृस्ये १२० अध्यायः ॥
(अवशिष्टः । यथा, गीतायाम् । ४ । ३० ।

“यत्र शिश्टान्तमृगो यान्ति ब्रह्मसनातनम् ॥”)
शिश्टाचारः, पुं, (शिश्ट आचारः । शिश्टानामा-
चारो वा ।) साधुव्यवहारः । यथा,—

“ततः स्मार्त्तः स्रुतो धर्मो वर्षाश्रमविभागश्च ।
एवं वै द्विविधो धर्मः शिश्टाचारः च उच्यते ॥

शिशुः

शिशुकः

श्रीम

अथी वार्ता इहनीतिः प्रजा वर्गाश्रमेय्या ।
शिशुराचर्यते यस्मात् शिशुचारः स श्राव्यतः ॥
दानं सर्वं तपोऽलोभो विद्वेष्या पूजनं इमः ।
अथी तानि चरित्राणि शिशुचारस्य लक्ष-
णम् ॥

शिशुः यस्माच्चरन्त्येनं मनुः समर्पयन् च ये ।
मन्वन्तरेषु सर्वेषु शिशुचारस्ततः स्मृतः ॥
श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितो धर्मो वर्णाश्रमात्मकः ।
शिशुचारविद्वहस्तु धर्मः स साधुसम्मतः ॥”

इति मातृस्ये १२० अध्यायः ॥

शिशुः, स्त्री, (श्रास + क्तन् । “श्रास इहङ्ङलोः ।”
६।४।३४। इति उपधाया इः ।) अश्रा ।
श्रासनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ४।२।६४।
“अथान् पुत्रात् शिश्यादा शिशुर्षं ताडयेत्तु-
तौ ॥”)

शिशुः, त्रि, (शिश्रतेऽसाविति । श्रास + “एतिस्-
श्रास्ङङुषः क्वप् ।” ३।१।१०६। इति क्वप् ।
“श्रास इहङ्ङलोः ।” ६।४।३४। इति इः । “श्रा-
वसौति ।” ८।३।६०। इति षः ।) उपदेश्यः । तन्-
पर्यायः । क्वात्रः २ अन्निवासी ३ । इत्यमरः ॥
अन्निवसु ४ । अन्निवदः ५ । यथा,—
“क्वात्रान्निवासिशिश्यान्निवद एकार्थता इमे ॥”
इति जटाधरः ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“वाङ्मनः कायवसुभिर्गुरुशुश्रूषणी रतः ।
यतादृशगुणोपेतः शिश्वो भवति नारद ॥
देवताचार्यशुश्रूषा मनोवाक्कायकर्मभिः ।
शुद्धभावो महोत्साहो बोद्धा शिश्व इति
स्मृतः ॥”
इति दीक्षातत्त्वम् ॥

अपि च ।

“श्राप्तो विनीतः शुद्धात्मा अह्वावान् धारण-
क्षमः ।

समर्पयन् कुलीनश्च प्राज्ञः सचरितो व्रती ।
उवमादिगुणैर्युक्तः शिश्वो भवति नान्यथा ॥” ॥
निषिद्धशिश्वलक्षणमाह ।

“पापिने क्रूरचेष्टाय शठाय कृपणाय च ।
दौनायाचारशून्याय मन्त्रहेचपराय च ।
निन्दकाय च मूर्खाय तीर्थहेचपराय च ।
भक्तिहीनाय देवेशि न देया मलिनाय च ॥
गुरुता शिष्यता वापि तयोर्वन्तसरवासतः ॥”
तथा चोक्तं सारसंयुते ।

“मद्गुरुः स्वाश्रितं शिष्यं वर्षमेकं परीक्षयेत् ।
वर्षेकेन भवेद्योग्यो विप्रो गुणसमन्वितः ॥
वर्षद्वयेन राजस्यो वैशस्यु वत्सरेऽस्त्रिभिः ।
चतुर्भिर्वत्सरेः शूद्रः कथिता शिष्ययोग्यता ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ ॥

अथ च ।

“आचारे श्रासयेद्यस्तु स आचार्य उदाहृतः ।
यस्वाचार्यपराधीनस्तद्वाक्यं श्रास्यते हृदि ।
श्रासने स्थिरवृत्तिश्च शिष्यः सद्भिर्दाहृतः ॥
एवं लक्षणसंयुक्तं शिष्यं सर्वगुणान्वितम् ।

अध्यापयेद्दिधानेन मन्त्ररत्नमुत्तमम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे २५ अध्यायः ॥ ॥

पुत्रशिष्ययोस्तुत्यात्वं यथा,—

“यथा पुत्रकन्या शिष्यो न भेदः पुत्रशिष्ययोः ।
तर्पणे पिण्डदाने च पालने परिपोषणे ॥
यथासिदाता पुत्रश्च तथा शिष्यश्च निश्चितम् ।
इतीहं काल्यशाखायासुवाच कमलोद्भवः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मण्यजस्रखण्डे ६१ अध्यायः ॥
पुत्रशिष्याभ्यां विशेषो यथा,—
सनत्कुमार उवाच ।

“पुत्र एवास्मि देवेश यतः शिष्योऽस्माहं विभो ।
न विशेषोऽस्ति पुत्रस्य शिष्यस्य च पितामह ॥
ब्रह्मोवाच ।

विशेषः शिष्यपुत्राभ्यां विद्यते धर्मनन्दन ।
धर्मकर्मसमायोगे तथापि गदतः श्रेय ॥
पुत्राच्चो नरकात्तानि पुत्रस्तेनेह गीयते ।
श्रेयपापचरः शिष्य इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥
सनत्कुमार उवाच ।

कीदृशं पुत्रामको देव नरकात्तानि पुत्रकः ।
कस्माच्छ्रेयं ततः पापं चरेच्छिष्यश्च तदह ॥”
इति वामने ५७ अध्यायः ॥
ब्रह्मोवाच ।

“अतः परं प्रवक्ष्यामि श्रेयपापस्य लक्षणम् ।
क्षयं देवविभूतानां मनुष्याणां विशेषतः ॥
पितृणाञ्च द्विजश्रेष्ठ सर्ववर्गेषु चैकतः ।
ॐकारादिनिवृत्तश्च पापकायं कृतिश्च या ॥
हत्यादिकं महापापं लग्न्यागमनं तथा ।
घृताद्विक्रयं घोरं चण्डालादिप्रतियहम् ॥
स्वदोषगोपनं पापं परदोषप्रकाशनम् ।
ईर्ष्याविह्वं वाक्पदुष्टं निदुरत्वं चङ्खरम् ॥
टाकित्वं तालवाहित्वं नान्ना वाचाप्यधर्मजम् ।
मारणत्वमधार्मिक्यं नरकावहमुच्यते ॥
एतैः पापैश्च संयुक्तः पात्यते यदि शङ्करम् ।
ज्ञानाधिकमशेषिण्य शेषान् पापात् जयेत्ततः ॥
शारीरं वाचिकं यत्तु मानसं त्रिविधं तथा ।
पितृमातृहतं यच्च हतं यच्चाश्रितैर्नरैः ॥
ज्ञानिभिर्मान्यवैश्चापि तस्मिन् जन्मनि धर्मज ॥
तत्सर्वं विलयं याति कर्मणा सुतशिष्ययोः ॥
तस्मान् पुत्रश्च शिष्यश्च विधातयो विपश्चिता ।
श्रुतमर्थमभिध्याय शिष्यात् श्रेष्ठतरः सुतः ॥
श्रेष्ठात्तारयते शिष्यः सर्वत्रैव हि पुत्रकः ॥”
इति वामने ५८ अध्यायः ॥

शिशुकः, पुं, शिशुकः । इति शब्दचक्रिका ॥

शिशुकः, पुं, (शिशु एव । स्वार्थे कन् ।) गन्धद्रव्य-
विशेषः । शिलारसः । शिशु इति लोवान् इति
च भाषा । तत्पर्यायः । कपिनामा २ कपिः ३
तैलम् ४ कृत्तमम् ५ कपिलः ६ चला ७
तुषष्कः ८ सुक्तिमुक्तः ९ पिण्डातः १० वरः ११ ।
इति रत्नमाला ॥ पिण्डकः १२ चिञ्जः १३
वाचनः १४ । इत्यमरः ॥ अस्यागुलेपनगुणाः ।
“शिशुकः परमा मांसी देवदाह सुरा नखम् ।
सर्वेऽमी परमा लम्बी रक्षोत्रा च्चरनाश्रनाः ॥”

रौक्ष्ण्या इति वा पाठः । इति राजवल्लभः ॥
अथान् तुषष्कशब्दे इष्टयम् ॥

श्री, ड ल ङि खप्रै । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ड ल, श्रेते । ङि, श्रियि-
तोऽस्ति । मण्डपे श्रयामीति गणलतानित्यत्वात्
परस्मैपदे श्रपोऽनुभावे चेति रमानाथः ।
वस्तुतस्तु श्रेते श्रयः पश्चात् श्रय इवाचरतीति
कौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

श्रीः, स्त्री, (श्री + क्तिप् ।) श्रान्तिः । श्रयणम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

श्रीक, ऋ ड सेके । सर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अश्रिश्रीकृत् ।
ड, श्रीकते । इति दुर्गादासः ॥

श्रीक, कि आमर्षे । सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पञ्चे भा०-सक०-सेट् ।) कि, श्रीक-
यति श्रीकति । आमर्षः अर्षः । तथा च ।
“चन्द्रावतीतरङ्गादां श्रीकयन्ति च यद्वपुः ॥”
इति हतायुधः ॥

वायवः सूरश्रान्ति इत्यर्थः । भृशमल्लस्तु आमर्षण
इति ऋहृन्चमध्यं पठित्वा चमार्थमाह । इति
दुर्गादासः ॥

श्रीकरं, स्त्री, (श्रीकृत्यतेऽनेनेति । श्रीक + बाहुलकान्
अरः ।) शरलक्षः । इति मेदिनी ॥
श्रीकरः, पुं, (श्रीकृत्यतेऽनेनेति । श्रीक + बाहुलकान्
अरः । इत्यञ्जलदत्तः । ३।१।३१।) वातादिप्रैरित-
जलकणा । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः । १।१५ ।
“भागोरथीनिर्भरश्रीकराणां
वोढा सुहुः कम्पितदेवदाहः ॥”)
वायुः । इति मेदिनी ॥

श्रीमं, स्त्री, (शिश्रति आप्रोतीति । शिश्र आम्नी
+ रक्प्रत्ययेन साधु ।) विलम्बाभावः । तन्-
पर्यायः । त्वरितम् २ लघु ३ क्षिप्रम् ४ अरम् ५
दुतम् ६ सत्वरम् ७ चपलम् ८ तूर्कम् ९ आवि-
लम्बितम् १० आशु ११ । अव्ययाः श्रीम-
वाचकाः यथा । साक् १२ भट्टिति १३ अञ्जसा
१४ अङ्गाय १५ सपदि १६ द्राक् १७ मञ्जु १८ ।
इत्यमरः ॥ तद्देशिकपर्यायः । सु १ मञ्जु २ व्रत
३ ओषम् ४ लीराः ५ जूर्णः ६ शूर्णाः ७ शूष-
नाशः ८ श्रीभम् ९ लघु १० तूयम् ११ तूर्णः १२
अजिरम् १३ सुरगणुः १४ सु १५ आशुः १६
प्राशुः १७ तूशुभिः १८ तूशुजानः १९
तुष्यमानासः २० अद्याः २१ साचिवित् २२
सुगन् २३ ताजत् २४ तरब्धिः २५ वात-
रम्हा २६ । इति चङ्विंशतिः क्षिप्रनामानि
इति वेदनिघण्टौ । २ । १५ ॥ लामञ्जकम् ।
इति राजनिघण्टुः ॥ (पुं, कुश्रवंश्रीषाचिवर्षस्य
पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । १२ । ५ ।

“सुदर्शनोऽथाचिवर्षः श्रीमन्स्य मरुः सुतः ॥”
श्रीमविशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ६० । ६ ।
“स त्वमातिष्ठ योगं तं येन श्रीमना हया मम ।
भवेयुरन्ध्यार्धचोऽवि वेतनं ते श्रतं श्रताः ॥”)

श्रीतकः

श्रीव्रगः, त्रि, (श्रीव्रं गच्छतीति । गम् + उः ।) इतगामी । यथा,—
 “हरिते रोगोऽनुतापः प्रस्थानामीतिभिश्च विभंसः ।
 कपिले श्रीव्रगसत्त्वन्नेच्छन्वीऽथ दुर्भिक्षम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 वायौ, पुं । इत्यमरे आशुगशब्ददर्शनात् ॥
 (यथा, महाभारते । ३ । ३ । २५ ।
 “मनः सुपर्णा भूतासिः श्रीव्रगः प्राण-
 धारणः ॥”)
 श्रीव्रगामी, [न्] त्रि, आशुगमनश्रीकः । श्रीव्रं गच्छतीत्यर्थे श्रीव्रशब्दपूर्वकगमधातोर्निष्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 श्रीव्रचेतनः, पुं, (श्रीव्रं चेततीति । चित् + क्तुः ।) कुक्षुरः । इति शब्दमाला ॥ इतचेतनायुक्ते, त्रि ॥
 श्रीव्रजम्बा, [न्] पुं, (श्रीव्रं जम्ब यस्य ।) करञ्ज-
 विशेषः । कांटाकरञ्ज इति भाषा । यथा,—
 “पूतकः पांशुलः पोथा श्रीव्रजम्बा कुट्टि-
 लत ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 श्रीव्रपुष्पः, पुं, (श्रीव्रं पुष्पं यस्य ।) अगस्त्य-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीव्रवेधी, [न्] पुं, (श्रीव्रं विधतीति । विध
 क्तिन्प्रकारणे + णिनिः ।) चिप्रशरवेधकर्ता ।
 तत्पर्यायः । लघुवृक्षः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 श्रीव्रा, स्त्री, दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीव्रीर्यं, त्रि, इतसखन्धि । श्रीव्रभवम् । श्रीव्र-
 शब्दात् षीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 श्रीतं, स्त्री, (श्ये ड गतौ + क्तः । “द्रवमूर्ति-
 स्पर्शयोः श्यः ।” ६ । १ । २४ । इति सम्प्रसार-
 णम् । “हलः ।” ६ । ४ । २ । इति दीर्घः ।)
 हिमगुणः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ११ । ११४ ।
 “उभ्यं वर्धते श्रीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
 न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरजत्वा तु शक्तितः ॥”)
 जलम् । इति शब्दमाला ॥ लचम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ श्रीतं तुषारवानोरनहुवारदुमेसु
 च । इति भरतधृताजयः ॥
 श्रीतः, पुं, (श्ये + क्तः ।) वेतसवृक्षः । बहुवारक-
 वृक्षः । इत्यमरः ॥ अग्रनपर्णी । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ पर्पटः । निम्बः । कर्पूरः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ हिम ऋतुः । अस्य विवरणं
 हेमन्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 श्रीतः, त्रि, (श्ये + क्तः ।) श्रीतलः । इत्यमरः ॥
 (यथा, महाभारते । ३ । १६८ । ५० ।
 “श्रीतस्तत्र सुखो वायुः सुगन्धो जीवनः शुचिः ।
 सर्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्यविभूषिता ॥”)
 अलसः । इति मेदिनी ॥ कथितः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ श्रीतलद्रवगुणाः । पित्त-
 नाशिलम् । बलकफवायुकारिलम् । गुरुत्वञ्च ।
 • इति राजवल्लभः ॥
 श्रीतकः, पुं, (श्रीत + स्वार्थे कन् ।) श्रीतकालः ।
 सुस्थानः । दीर्घस्त्री । इति मेदिनी ॥ अग्रन-

श्रीतशुः

पर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥ वृषिकः । इति
 शब्दमाला ॥ (देवविशेषः । यथा, इहत्-
 र्चितायाम् । १४ । २७ ।
 “मायहलक्ष्मणकोहलश्रीतकमाश्वभूत-
 पुराः ॥”)
 श्रीतकरः, पुं, (श्रीतः श्रीतलः करो यस्य ।)
 चन्द्रः । इति हिमकरशब्ददर्शनात् ॥ (यथा,
 इहत्सर्चितायाम् । ४ । २६ ।
 “भस्मनिभः परधोऽवगन्मूर्तिः
 श्रीतकरः किरणैः परिहीनः ॥”)
 श्रीतलपाणियुक्ते श्रीतकारिण्य च त्रि ॥
 श्रीतकषायः, पुं, (श्रीतस्य कषायः ।) हिम-
 कषायः । यथा,—
 “सुसं द्रव्यपलं सम्यक् घृभिर्जलपलेः भुतम् ।
 श्वेत्तरीसुधितः स स्थाहिमश्रीतकषायकः ॥”
 इति वैद्यकम् ॥
 श्रीतकालः, पुं, (श्रीतस्य कालः ।) हिम ऋतुः ।
 स तु अग्रहायणपौषमासद्वयकालात्मकः । तत्-
 पर्यायः । श्रीतकः २ । इति मेदिनी ॥ हेमन्तः
 ३ । इत्यमरः ॥ सहाः ४ । इति जटाधरः ॥
 हेमन्तः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ यथा,—
 “कूपोदकं वटच्छाया श्यामा स्त्री इत्यकायहम् ।
 श्रीतकाले भवेदुष्णं उष्णकाले च श्रीतलम् ॥”
 इति चाणक्यम् ॥
 श्रीतकिरणः, पुं, (श्रीतं श्रीतलं किरणं यस्य ।)
 चन्द्रः । यथा,—
 “काले कोऽयसुदेति श्रीतकिरणो जातः
 कुतो वारिधौ कक्षे सुन्दरि सोदरः करमहो दक्षे लदीये
 क्षमे ।
 धन्या त्वं युवतो सती कुलवती भ्रातापि धन्य-
 स्तव इत्यं श्रीपरिहासकेलिकलया सुग्नो हरिः पातु
 वः ॥”
 इत्युद्भटः ॥
 श्रीतकुम्भः, पुं, करवीरः । इति रत्नमाला ॥
 श्रीतकुम्भी, स्त्री, जलजट्टचविशेषः । श्रीउली-
 क्षोप् इति भाषा । यथा,—
 “श्रीतली श्रीतकुम्भी च शुक्रपुष्पा जलोद्भवा ।
 इति रत्नमाला ॥
 श्रीतकच्छः, पुं, वतविशेषः । यथा । “यदा तु श्रीतं
 चौरादि पीयते तदा श्रीतकच्छः ।
 ‘त्राहं श्रीतं पिबेत्तोर्यं त्राहं श्रीतं पयः पिबेत् ।
 त्राहं श्रीतं हृतं पीत्वा वायुभक्तः परत्राहम् ।’
 इति यमस्मरणात् ॥” इति मिताक्षरा ॥
 श्रीतचारं, स्त्री, (श्रीतः चारो यस्य ।) श्वेत-
 टङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतगन्धं, स्त्री, (श्रीतो गन्धो यस्य ।) श्वेत-
 चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतशुः, पुं, (श्रीता गौः किरणो यस्य ।) चन्द्रः ।
 इति वोपदेवः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।
 “सुत्रङ्गकुम्भी यत्तद्विशिशुभाशुश्रीतशुः ॥”)

श्रीतलं

श्रीतचम्पकः, पुं, दर्पणम् । प्रदीपः । इति मेदिनी-
 शब्दरत्नावली ॥
 श्रीतपर्णी, स्त्री, (श्रीतं पर्णं यस्याः । डीष् ।)
 अर्कपुष्पिका । इति रत्नमाला ॥ अर्ककुली इति
 भाषा ॥
 श्रीतपक्षवा, स्त्री, (श्रीतं पक्षवं यस्याः ।) भूमि-
 जम्बुः । इति रत्नमाला ॥
 श्रीतपाकिनी, स्त्री, (श्रीते पाकोऽस्या अन्तीति ।
 इतिः ।) काकोली । इति शब्दमाला ॥ महा-
 समङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतपाकी, स्त्री, (श्रीते पाको यस्याः । डीष् ।)
 वास्यालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ काकोली ।
 इति रत्नमाला ॥ गुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतपुष्पं, स्त्री, (श्रीतं पुष्पं यस्य ।) परिपलम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतपुष्पः, पुं, (श्रीतं पुष्पं यस्य ।) श्रिरीषवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतपुष्पकं, स्त्री, (श्रीतं पुष्पमिव । कन् ।) श्रि-
 यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 श्रीतपुष्पकः, पुं, (श्रीतं पुष्पं यस्य । बहुव्रीहौ
 कन् ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतपुष्पा, स्त्री, (श्रीतं पुष्पं यस्याः ।) अति-
 बला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतप्रभः, पुं, (श्रीता प्रभा यस्य ।) कर्पूरः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीतलप्रभायुक्ते, त्रि ॥
 श्रीतप्रियः, पुं, (श्रीतः प्रियो यस्य ।) पर्पटः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतफलः, पुं, (श्रीते फलं यस्य ।) उडुम्बरः ।
 श्रेणुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतबला, स्त्री, महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतभासुः, पुं, (श्रीतो भासुर्यस्य ।) चन्द्रः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 श्रीतभीरुः, स्त्री, (श्रीताहीरुः ।) मल्लिका ।
 इत्यमरः ॥ श्रीतभीते, त्रि ॥
 श्रीतमङ्गरी, स्त्री, (श्रीता मङ्गरी यस्याः ।)
 श्रेणाली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतमयूखः, पुं, (श्रीतो मयूखो यस्य ।) चन्द्रः ।
 कर्पूरः । इति मेदिनी ॥
 श्रीतमरीचिः, पुं, (श्रीता मरीचिर्यस्य ।) चन्द्रः ।
 कर्पूरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 श्रीतमूलकं, स्त्री, (श्रीतं मूलं यस्य । बहुव्रीहौ
 कन् ।) उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतलमूलयुक्ते, त्रि ॥
 श्रीतरम्यः, पुं, (श्रीते रम्यः ।) प्रदीपः । इति
 जटाधरः ॥ श्रीतरमणीये, त्रि ॥
 श्रीतरमिः, पुं, (श्रीतो रमिर्यस्य ।) चन्द्रः । यथा,
 “हेलिः सूर्यश्चन्द्रमाः श्रीतरमिः ॥”
 इति ज्योतिष्कत्वम् ॥
 कर्पूरश्च ॥ चन्द्रसंज्ञक इति दर्शनान् ॥
 श्रीतलं, स्त्री, (श्रीतं लातीति । ला + क्तः ।) पुष्प-
 काशीसम् । शैलजम् । मलयोद्भवम् । तत्तु
 चन्दनम् । इति मेदिनी ॥ पद्मकम् । मौक्तिकम् ।

श्रीतला

इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीतलम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ वीरकण्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
श्रीतलः, पुं, अग्रनपर्णी । इत्यमरः ॥ अर्द्धद्विषेः ।
स तु चतुर्विंशतितोषंकरमध्ये दशमतीर्थंकरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ व्रतविशेषः । स तु मेघ-
संक्रान्त्यां कर्मणः । चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
चम्पकः । कर्पूरमेदः । रालः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
श्रीतलः, त्रि, (श्रीतोऽस्यास्तीति । श्रीत + "विष्ठा-
दिभ्यश्च" ॥ ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) श्रीत-
गुणविशिष्टः । तत्पर्यायः । सुधीमः २ शिशिरः
३ जडः ४ तुषारः ५ श्रीतः ६ हिमः ७ ।
इत्यमरः ॥
श्रीतलकं, स्त्री, वितोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रीतलकः, पुं, मन्वकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रीतलच्छदः, पुं, (श्रीतलच्छदो यस्य ।) चम्पकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीतलपत्रञ्च ॥
श्रीतलजलं, स्त्री, (श्रीतलं जलं यस्य ।) उल्बम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ हिमवारि च ॥
श्रीतलता, स्त्री, (श्रीतलस्य भावः । तल् ।) श्रीत-
जलम् । श्रीतलस्य भाव इत्यर्थे तद्भावे तात्व-
मिति संक्षिप्तसारसूत्रेण ताप्रत्ययनिवृत्त्या ॥
श्रीतलत्वं, स्त्री, (श्रीतलस्य भावः । त्व ।) जङ्गता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीतलता च ॥
श्रीतलप्रदः, पुं, (श्रीतलं प्रददाति । प्र + दा + कः ।)
चन्दनम् । इति केचिन् ॥ हिमदातरि, त्रि ॥
श्रीतलवानकः, पुं, (श्रीतलो वानो यस्य । कन् ।)
अग्रनपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥ श्रीतल-
वायुयुक्ते, त्रि ॥
श्रीतला, स्त्री, (श्रीतल + स्त्रियां टाप् ।) श्रीतली-
वृत्तः । यथा,—
“श्रीतला श्रीतली श्रीतकुम्भी पाण्डुरपुष्पिका ।”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
देवीविशेषः । सा च वसन्तविस्फोटकादेरधि-
ष्ठात्री देवता । यथा,—
स्कन्द उवाच ।
“भगवन् देवदेवेश श्रीतलायाः स्तवं शुभम् ।
वक्तुमर्हस्यशेषेण विस्फोटकभयापहम् ॥
ईश्वर उवाच ।
नमामि श्रीतलां देवीं रासभस्यां दिगम्बरीम् ।
मार्कण्डेयकलसोपेतां सृष्टीं कृतमस्तकाम् ॥”
इति स्कन्दपुराणम् ॥
अस्या विवरणं मखरिकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ कुटु-
म्बिनी । आरामश्रीतला । वालुका । इति
राजनिर्घण्टः ॥
श्रीतलावष्टी, स्त्री, (श्रीतला षष्ठी ।) माघशुक्ला
षष्ठी । यथा,—
“प्रसूत्या द्वादशे मासि पूज्यापत्न्यवितृङ्गये ।
सुते जाते तथा षष्ठीं षष्ठीं द्वादशरूपिणी ॥
वैशाखे चान्दनी षष्ठीं चैत्रे चारण्यसंज्ञिता ।
आषाढे कार्दमी ज्ञेया श्रावणे सुखनी तथा ॥
भाद्रे चपटी विखाता दुर्गास्त्रायुजे तथा ॥

श्रीताङ्गी

नायाख्या कार्मिके मासि मार्गे नलककृपिणी ॥
पौषे मास्यनक्षत्रा च श्रीतला तपसि स्मृता ।
गोकृपिणी पाल्गुने च चैत्रेशोका प्रकी-
र्तिता ॥”
इति स्कन्दपुराणम् ॥
श्रीतली, स्त्री, जलत्रयविशेषः । शिउलीछोप्
इति भाषा । तत्पर्यायः । श्रीतकुम्भी २ शुक्ल-
पुष्पा ३ जलोद्भवा ४ कालादुसादिवा ५ । इति
रत्नमाला ॥
श्रीतवल्कः, पुं, (श्रीतलो वल्को यस्य ।) उज्ज्वरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीतलवल्कले, त्रि ॥
श्रीतवीर्यकः, पुं, (श्रीतं वीर्यं यस्य । कन् ।)
मन्वकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीतलवीर्य-
युक्ते, त्रि ॥
श्रीतशिवं, स्त्री, (श्रीते श्रीतकाले शिवं मङ्गल-
प्रदम् ।) सेन्वलवणम् । श्रीतेयनामगन्धद्रव्यम् ।
इत्यमरः ॥
श्रीतशिवः, पुं, (श्रीते श्रीतकाले शिवः शुभप्रदः ।)
मधुरिका । इत्यमरः ॥ शक्तुफलावृत्तः । इति
मेदिनी ॥
श्रीतशिवा, स्त्री, (श्रीते शिवा मङ्गलप्रदा ।)
मिश्रिया । इति राजनिर्घण्टः ॥ शमीवृत्तः ।
इति रत्नमाला ॥
श्रीतशूकः, पुं, (श्रीते शूको यस्य ।) यवः । इति
केचिन् ॥ श्रीतलशूकयुक्ते, त्रि ॥
श्रीतसहः, पुं, (श्रीतं सहते इति । सह + अच् ।)
पीलुवृत्तः । इति जटाधरः ॥ श्रीतसहनीये,
त्रि ॥
श्रीतसहा, स्त्री, (श्रीतसह + टाप् ।) नीलसिन्धु-
वारः । वासन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रीता, स्त्री, रामपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥
लाङ्गलपद्धतिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
यथा,—
“श्रीता नभःसरदिदिता लाङ्गलपद्धतौ च
श्रीता दशाननरिपोः सहधर्मिणी च ।
श्रीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च
श्रीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः ॥”
इति तालशास्त्रे धरणिः ॥
अतिवला । कुटुम्बिनी । दूर्वा । शिल्पिका-
वृत्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रीताङ्गुः, पुं, (श्रीताः अंगवो यस्य ।) कर्पूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रः । यथा,—
“श्रीतांशुर्मिष्टममं जनयति सततं जम्बराशौ
नराणाम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
श्रीतांशुतेलं, स्त्री, (श्रीतांशोः कर्पूरस्य तैलम् ।)
कर्पूरतेलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रीताङ्गी, स्त्री, (श्रीतं अङ्गमस्याः । ङीप् ।)
हंसपदीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीत-
लाङ्गे, त्रि (यथा, सुश्रुते । २ । ८ ।
“प्रविध्यति शिरो यातु श्रीताङ्गी निरपत्रपा ।
नीलोद्भवाशिरा हस्ति वा गर्भं स च तां तथा ॥”

श्रीन

श्रीतादः, पुं, (श्रीतमादत्ते इति । आ + दा + कः ।)
दन्तरीगविशेषः । तस्य निर्दानं दन्तशब्दे द्रष्ट-
व्यम् । तदौघं यथा,—
“श्रीतादे हतरक्ते तु तीथनागरसर्षपान् ।
निष्काय्य विफलाद्यापि कुर्याद्भक्षधारणम् ॥
काशीसलोधनव्या मगःशिला सप्रियकृतेजोष्ठा ।
एतच्छर्गं मधुयुक् श्रीतादे पूतिमांसहरम् ॥”
तेजोष्ठा तेजवला ।
“तेलं घृतं वा वातघ्नं श्रीतादे संप्रशस्यते ।”
इति भावप्रकाशः ॥
श्रीताङ्गिः, पुं, (श्रीतजनकोऽङ्गिः । श्रीतप्रधानोऽङ्गि-
रिति वा ।) हिमालयपर्वतः । इति केचिन् ॥
श्रीतावला, स्त्री, महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रीतार्त्तः, त्रि, (श्रीतेन ऋतः पौडितः ।) श्रीतेन
पौडितः । तत्पर्यायः । श्रीतालुः २ । इति
जटाधरः । (यथा, शिवरात्रिव्रतकथायाम् ।
“श्रीतार्त्तं च सुधार्त्तं च कन्यान्वितकलेवरः ।
जजागार तदा रात्रौ भ्रुतो नीहारवारिणा ॥”)
श्रीतालुः, त्रि, (श्रीतं न सहते इति । श्रीत +
“श्रीतोऽण्डप्रभ्यस्तत्र सहते ।” ५ । २ । १०० ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या आलुच् ।) श्रीतार्त्तः । इति
जटाधरः ॥
श्रीताष्ठा, [न] पुं, (श्रीतः श्रीतलोऽष्ठा ।)
चन्द्रकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीतल-
प्रस्तरञ्च ॥
श्रीतीभावः, पुं, (श्रीत + भू + घञ् । अभूततद्भावे
च् ।) मोक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीतल-
त्वञ्च ॥
श्रीतीतमं, स्त्री, (श्रीतेषु वस्त्वु मध्ये उत्तमम् ।
जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
श्रीतीव्यं, त्रि, सौत्वम् । वृत्तम् । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥ श्रीतयोग्यञ्च ॥
श्रीत्कारः, पुं, (श्रीदिति शब्दस्य कारः करणम् ।)
वरस्त्रीणां रतिकालध्वनिः । यथा,—
“श्रीत्कारो रतनारीचः सुरते वरयोषिताम् ॥”
इति जटाधरः ॥
(श्रीत्वृत्तिमात्रे । यथा, कथासहितमागरे । १२० ।
“सन्ध्यावृत्तोत्सवे ताराः करेणोद्भय विप्रजित ।
श्रीत्कारश्रीकरेरन्याः कल्पयन्निव पातु वः ॥”)
श्रीतलतं, स्त्री, (श्रीदिति शब्दस्य लतं करणम् ।)
श्रीत्कारः । इति धरणिः ॥
श्रीधुः, पुं, स्त्री, (श्रीतेनेनेति । श्री + “श्रीडो
धुस्त्वल्गन् वानलः ।” उणा० ४ । ३८ । इति
धुक् ।) पक्षिसुरसकृतमद्यम् । इत्यमरभरतौ ॥
श्रीधुपः, त्रि, (श्रीधुं पातीति । पा + कः ।)
श्रीधुपानकर्ता । इति शाब्दिकाः ॥
श्रीधुगन्धः, पुं, (श्रीधोर्मद्यविशेषस्य गन्धो यत्र ।)
वकुलवृत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मद्यगन्धञ्च ॥
श्रीनं, त्रि, (श्री ड गतौ + क्तः । “द्रवस्त्वर्षिसृष्टयोः
य्यः ।” ६ । १ । २४ । इति सम्प्रसारणम् ।
“श्रीोऽस्यर्षिः ।” ८ । २ । ४७ । इति नः ।
घनीभूतघृतादि । इति सुश्रुतबोध्याकरणम् ॥

श्रीर्षाङ्गः

श्रीनः, पुं, (श्ये + क्तः ।) मूर्खः । अजगरः । इति मेदिनी ॥
 श्रीपालिका, स्त्री, श्रीपालिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 श्रीभ, ऋ ड कत्यने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अशिश्रीभत् । ड, श्रीभते । कत्यनं प्रशंसा । इति दुर्गादासः ॥
 श्रीभवः, पुं, श्रीकरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 श्रीभ्यः, पुं, (श्रीभ्यते प्रशंस्यते इति । श्रीभ + ग्यन् ।) शिवः । उषः । इति केचित् ॥ (त्रि, आत्मश्राद्धिभवः । जलप्रवाहभवः । क्षिप्रभवः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ३१ ।
 “श्रीभ्याय च नम ऊर्माय ॥”
 “श्रीभ कत्यने श्रीभते कत्यते इति । श्रीभ आत्मश्राद्धी पदाद्यच् । तत्र भवः श्रीभ्यः । श्रीभो जलप्रवाहो वा श्रीभः क्षिप्रो वा तत्र भवाय नमः ॥” इति तट्टीकायां महोदरः ॥
 श्रीरः, पुं, (श्रेते इति । श्री + “स्थायितश्चोति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।) अजगरसर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
 श्रीरी, [न्] पुं, हरिदभैः । इति राजनिर्घण्टः ॥ हरिर्भ इति वा पाठः ॥
 श्रीर्ण, स्त्री, (श्रु + क्तः ।) स्वीययक्रम् । इति भावप्रकाशः ॥
 श्रीर्ण, त्रि, (श्रु + क्तः ।) लशः । विशीर्णः । इति मेदिनी ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५६७ ।
 “श्रीर्णप्रासादोपरि लिंगोयुरिव कलरवः कणति ॥”)
 श्रीर्णमाला, स्त्री, पृथ्वीर्ण । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विशीर्णमाल्यश्च ॥
 श्रीर्णपत्रः, पुं, (श्रीर्णं पत्रमस्य ।) कर्णिकार-ट्टकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पट्टिकालोभः । निम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विशीर्णपत्रे, स्त्री ॥
 श्रीर्णपर्णः, पुं, (श्रीर्णं पर्णमस्य ।) निम्बट्टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विशीर्णपत्रे, स्त्री ॥
 श्रीर्णपादः, पुं, (श्रीर्णो पादौ यस्य । विमाल-श्रापादेवास्य तथात्वम् ।) यमः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ कशपचरणश्च ॥
 श्रीर्णपुष्पिका, स्त्री, (श्रीर्णं पुष्पं यस्याः । श्रीर्ण-पुष्पी । ततः स्वार्यं कन् ।) अवाकपुष्पी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 श्रीर्णट्टनं, स्त्री, (श्रीर्णं ट्टनं यस्य ।) ट्टनहोलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तरसुञ् इति भाषा । तत्पर्यायः । सुखवासः २ । इति रत्नमाला ॥ सुखाश्रः ३ । इति केचित् ॥ अस्य गुणाः । कफभेदाग्निरश्मिचक्रकारित्वम् । चारत्वम् । मधुरत्वम् । आनाहृन्नोदनाश्लवम् । लघु-पाकित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 श्रीर्णाङ्गः, पुं, (श्रीर्णो अङ्गौ यस्य । विमाल-श्रापादेवास्य तथात्वम् ।) यमः । इति हेम-चन्द्रः । लशपादं, त्रि ॥

श्रीर्षण्यः

श्रीर्णिः, त्रि, (श्रुणातीति । श्रु + “श्रुञ्जुजायभ्यः क्तिन् ।” उणा० ४ । ५४ । इति क्तिन् ।) अप-कारकः । हिंसकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 श्रीर्षं, स्त्री, मत्तकम् । इत्यमरः ॥ (यथा, हरि-वंशे । १७८ । ६ ।
 “श्रीर्षाणां वै सहस्रान् विहितं प्राङ्गधन्वना । सहस्रञ्चैव कायोनां वचनं सङ्घर्षयस्तदा ॥”)
 ऋष्यायुक्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीर्षकं, स्त्री, (श्रीर्षे कं सुखमस्मात् ।) शिरो-रक्ष्यसन्नाहः । टोप् इति भाषा । तत्-पर्यायः । श्रीर्षण्यम् २ । इत्यमरः ॥
 शिरोरक्ष्य । इति राजनिर्घण्टः ॥ जयपराजय-पत्रम् । यथा, याज्ञवल्क्याः ।
 “तुलाभ्यापो विषं कोषो दिव्यानीह विमुञ्चये । महाभियोगेभ्येतानि श्रीर्षकस्य भियोजितरि ॥”
 विशुद्धये सन्दिग्धार्थस्य सन्देहनिवृत्तये । म-हाभियोगेषु महापातकाद्दिगुत्तराभियोगेषु । श्रीर्षकस्य श्रीर्षकं प्रधानं शिरो अवहारस्य चतुष्यादः जयपराजयलक्षणः । तेन दृष्टो जस्यते तत्र तिष्ठतीति श्रीर्षकस्यः तत्पर्युक्तदृष्ट-भागीत्यर्थः । इति दियतत्त्वम् ॥
 श्रीर्षकः, पुं, (श्रीर्षमिव । इवार्थे कन् ।) राहु-यज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥ मत्तकं, स्त्री ॥
 श्रीर्षनाती, [न्] त्रि, (श्रीर्षं हन्तीति । हन + “कुमारश्रीर्षोर्णिः ।” ३ । ० । ५१ । इति णिनिः ।) मत्तकच्छेदकः । श्रीर्षशब्दपूर्वक-हनधातोः कर्मभ्यां कुमारश्रीर्षाभ्यां हन इति संक्षिप्तसारसूत्रेण शिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 श्रीर्षच्छेदकः, त्रि, (श्रीर्षच्छेदमर्हतीति । श्रीर्ष-च्छेद + टक् ।) वधाहः । यथा,—
 “स श्रीर्षच्छेदकः श्रीर्षच्छेदो यो वधमर्हति ॥” इति हेमचन्द्रः ॥
 श्रीर्षच्छेदाः, त्रि, (श्रीर्षच्छेदं निवमर्हतीति । “श्रीर्षच्छेदात् यञ्च ॥” ५ । १ । ६५ । इति यत् ।) मत्तकच्छेदनोपयुक्तः । वधः । इत्यमरः ॥ (यथा, उत्तरचरिते २ अङ्के ।
 “शब्दको नाम दृषलः पृथिव्यां तप्यते तपः । श्रीर्षच्छेदः स ते राम तं हत्वा जीवय द्विजम् ॥”)
 श्रीर्षण्यं, स्त्री, (शिरसे हितम् । शिरस् + “शरी-रावयवात् यत् ॥” ५ । १ । ६ । इति यत् । “ये च तद्धिते ॥” ६ । १ । ६१ । इति शिरसः श्रीर्ष-नादेशः ।) श्रीर्षकम् । शिरस्त्वम् । इत्यमरः ॥
 नौष्ठी शिरोरक्ष्यसन्नाहो टोप् इति ख्याते । श्रीर्षं कं सुखमस्मात् श्रीर्षकम् । श्रीर्षमारोहति श्रीर्षण्यं ऽपि कादिति यः । शिरस्कायते शिरस्त्वं ङः । इति भरतः ॥
 श्रीर्षण्यः, पुं, (शिरसि भवः । शिरस् + “शरीरा-वयवाच् ॥” ४ । १ । ५५ । इति यत् । “वा केप्रेषु ॥” ६ । १ । ६१ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या श्रीर्षनादेशः ।) विशदकचः । तत्पर्यायः । शिरस्यः २ । इत्यमरः ॥ हे खतः आनादिना वा निर्भये अन्वोन्वासंष्टुक्ते केषि । श्रीर्षे भवं

श्रीलं

श्रीर्षण्यं ऽपि कादिति यः । पाददन्तोत्थादिना श्रीर्षण्यं श्रीर्षणादेशः । इति भरतः ॥ (शिरसि-निवह्ने, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । ८ ।
 “श्रीर्षण्यया रसना रञ्जुरस्य ॥”
 “श्रीर्षण्यया शिरसि बह्ना रसना मेखला इव ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ ३॥ अङ्के च त्रि । यथा, भागवते । ५ । ४ । १५ ।
 “यद्यच्छ्रीर्षण्ययाचरितं तत्तदनुवर्तते लोकः ॥”
 “श्रीर्षण्यः अष्टस्तेनाचरितम् ॥” इति तट्टीका ॥
 श्रीर्वरुणं, स्त्री, (श्रीर्षं मत्तकं रक्षतीति । रक्ष + ञच् ।) शिरस्कायम् । यथा,—
 “शिरस्त्वं श्रीर्वरुणश्च श्रीर्षण्यं श्रीर्षकञ्च तत् ॥” इति हारावली । ७३ ॥
 श्रीर्षोदयः, पुं, (श्रीर्षे श्रीर्षदेशे उदयो यस्य ।) मिथुन-सिंह-कन्या-तुला-दृष्टिककुम्भमीनलम-रूपः । यथा,—
 “अजगोपतिगुम्भश्च कर्कशन्दिग्धभाक्तया । निशासंज्ञाः स्मृताश्चेते शेषाश्चान्ये दिना-लकाः ॥
 निशासंज्ञा विमिथुनाः स्मृताः पृष्ठोदयाक्तया । शेषाः श्रीर्षोदया ह्येते मीनसोभयसंज्ञकः ॥” इति ज्योतिषतन्त्रम् ॥
 श्रील, षि समाधौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) षि, श्रीलितोऽस्ति । समाधिः सेवासुभावनं प्रवृत्तिश्चा । यः श्रीलति सदा धर्मेति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥
 श्रील, तु क अभ्यासे । अतिश्रायने । इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ (अदन्त पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अतिश्रायनं अतिश्रयकरणम् । तालवादि । अशिश्रीलन् । उपधारणी इत्यन्ये । श्रीलय नीलनिचोलमिति जयदेवः । इति दुर्गादासः ॥
 श्रीलं, स्त्री, (श्रीलयतीति । श्रीलत् क अति-श्रायने + ञच् । यद्वा, श्रीलु स्त्रि + “श्रीडो धुक् लक् वलन् बालनः ॥” उणा० ४ । ३८ । इति लक् । अर्द्धश्रीदित्वात् पुल्लिङ्गमपि ।) स्वभावः । सदृष्टकम् । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ (यथा, रामा-यणे । २ । ३६ । २४ ।
 “साध्वीनाम् स्थितानाम् श्रीले सखे श्रुते स्थिते । स्त्रीर्षा पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते ॥”)
 ब्रह्मण्यतादित्रयोदशविधधर्ममूलम् । रामदेव-वर्जणम् । यथा,—
 “वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्-विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥” इति मानवे २ अध्यायः ॥ १०॥
 श्रीलं ब्रह्मण्यतादिरूपम् । तदाह चारीनः । ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता सौम्यता अपरोप-तापिता अगच्छयता ऋदृता अपादर्थं मैत्रता प्रियवादिवं हतज्ञता श्रमण्यता कारुण्यं प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं श्रीलम् । गोविन्द-राजस्तु । श्रीलं रामदेवपरित्याग इत्याह । इति तट्टीकायां कुञ्जकभट्टः ॥

शुकः

श्रीलः, पुं, (श्रील अतिशयने + अच् ।) अज-
गरसर्पः । इति शब्दरत्नावली । चरित्रम् ।
इत्यमरटीकायां नयनानन्दः ।
श्रीलनं, स्त्री, (श्रील + ल्युट् ।) अभ्यासनम् ।
(यथा, महाभारते । १२ । ३२१ । ४३ ।
“परा उक्ता भयङ्करा मनुष्यदेहगोचराः ।
अभिद्वन्ति सर्वतो यतस्व पुण्यश्रीलने ॥”)
अतिशयनम् । उपधारणम् । सेवानुभावनम् ।
प्रवर्षणम् । इति श्रीलघातोऽरन्टप्रत्ययेन निष्प-
न्नम् । पाठनिश्चयः । यथा,—
“भवितो गुणनी श्रीलनं स्तुतम् ।”
इति ब्रह्मगर्ग त्रिकाण्डशेषः ।
श्रीलवान्, [न] त्रि, (श्रीलमस्यास्तीति । श्रीलः
मसुप् । मस्य वः ।) श्रीलविशेषः । सन्-
स्वभावः । यथा,—
“पथ्याश्रितां श्रीलवतां नराणां
सदृशभाजां विजितेन्द्रियाणाम् ।
एवंविधानामिदमायुरत्र
चित्तं सदा दृढमुनिप्रवादः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ।
सदृशः । इति श्रीलशब्दार्थदर्शनात् ।
श्रीला, स्त्री, (श्रीलमस्यास्तीति । श्रील + अच् ।
टाप् ।) कौण्डिन्यसुनिपत्नी । यथा,—
“मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तौर्ध्वं सरित्पटे ।
ददर्श श्रीला सा स्त्रीणां सन्दर्शं रक्तवास-
साम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
श्रीलितं, स्त्री, (श्रील + क्तः ।) चीर्णम् । इति
त्रिकाण्डशेषः । अभ्यस्ते, त्रि ।
श्रीवलं, स्त्री, (श्री + वाङ्मूलकान् वलः गुणाभावश्च ।)
श्रीलेयम् । श्रीवालम् । इति मेदिनी ।
श्रीवा, [न] पुं, (श्रीते इति । श्री + “श्रीङ्कृश्रि-
रुहोति ।” उणा० ४ । ११३ । इति कनिप् ।)
अजगरसर्पः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
शुक, सर्पे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) शोकति । सर्पे गमनम् । इति
दुर्गादासः ।
शुक, [च] स्त्री, (शुच् शोके + क्तिप् ।) शोकः ।
इत्यमरः । (यथा, रघुः । १२ । ७५ ।
“कामं जीवति मे नाथः इति सा विजहौ
शुचम् ।
प्राकृत्वा सद्यमस्यान्तं जीवितास्तीति
लज्जिता ॥”)
शुकं, स्त्री, (शोभते इति । शुभ दीप्तौ + “शुक-
वल्कोष्ठाः !” उणा० ३ । ४२ । इति कप्रत्य-
येन निपातनान् वाधुः ।) यन्त्रिपणम् । इत्य-
मरः । वल्कम् । वल्काञ्जलम् । शिरःकाण्डम् ।
इति हेमचन्द्रः । शोणकवृक्षः । इति विश्वः ॥
शुकः, पुं, (शुभ दीप्तौ + कप्रत्ययेन वाधुः । उणा०
३ । ४२ ।) पश्चिमिषेयः । शुषा इति वज्र-
भाषा । शुषा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
कीरः २ । इत्यमरः । वक्रतुण्डः ३ मेधावी ४

शुकः

दाडिमप्रियः ५ रक्ततुण्डः ६ वक्रतुण्डः ७ चिमिः
८ चिमिकः ९ । इति शब्दरत्नावली । शुकः
१० प्रियदर्शनः ११ । इति जटाधरः । मञ्जु-
पाठकः १० । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३८१ ।
“प्रकटयति रागमधिकं लपनमिदं वक्रिमाण-
मावहति ।
प्रीणयति च प्रतिपदं दूति शुकस्त्विव दधितस्य ॥”)
अस्य मांसगुणाः । परमदृष्यत्वम् । विपाकं
गुरुत्वम् । श्रौतलत्वम् । कासश्वासक्षयहरत्वम् ।
संघ्राह्यत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः । * * * तस्य शुभस्वभावत्वं यथा,
“वामः पठन् राजशुकः प्रयाये
शुभं भवेद्दृष्टान्तः प्रवेशे ।
वनचराः काष्ठशुकाः प्रयातुः
स्युः सिद्धिदाः संसुखमापतन्तः ॥”
इति वसन्तराजशाकुने ८ वर्गः * * *
यासपुत्रः । स च परीक्षिताय श्रीमद्भावं
यावयामास । तस्योत्पत्त्यादिर्दृष्टया । हरिवंश
वायव्ये च ।
“पराशरकुलोत्पन्नः शुको नाम महायशाः ।
यासादरगयां सम्भतो विद्यमोऽभिरिव ज्वलन् ॥
स तस्यां पितृकन्यायां पीयूषं जनधिष्यति ।
कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं तथा भूरिश्रुतं जयम् ॥
कन्यां कौर्मिमतीं श्रुतीं योगिनीं योगमातरम् ।
ब्रह्मदत्तस्य जननीं एहङ्गोमनुहस्य च ॥”
इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १६ अध्यायटीकायां
श्रीधरस्वामी । बह्मपुराणे प्रजापतिसर्गनामा-
ध्यायेऽप्येवम् ॥ * * * अपि च ।
“हेपायनाशुको जन्म भगवानेष शक्रः ।
अश्रुनेवावतीर्थीयां संप्राप परमं पदम् ।
शुकस्याप्यभवन् पुत्राः पञ्चाद्यन्तपत्निनः ।
भूरिश्रवाः पशुः शम्भुः कृष्णो गौरश्च पञ्चमः ।
कन्या कौर्मिमती चैव योगमाता धृतव्रता ॥”
इति कौर्मि १७ अध्यायः ॥ * * *
(अस्यान्विधोऽन्तविवरणं यथा, देवीभाग-
वते । १ । १४ । १-२३ ।
श्रीमन् उवाच ।
“दृष्ट्वा नामविनापाङ्गीं यासञ्चिन्नापरोऽभवत् ।
किं करोमि न मे योग्या देवकथेयमधराः ॥
एवं चिन्तयमानन्तु दृष्ट्वा यासं तदाधराः ।
भयभीता हि सञ्जाता श्रापं मां विस्मयेदयम् ॥
सा जलाथ शुकोरूपं निर्गता भयविह्वला ।
कृष्णसु विस्मयं प्राप्ते विहङ्गीं तां विलोकयन् ॥
कामस्तु देवे यासस्य दर्शनादेव सङ्गतः ।
मनोऽतिविस्मितं जातं सर्वगात्रेषु विस्मितः ॥
स तु धैर्येण महता निमग्नन् मानसं मुनिः ।
न शशाक नियन्तुश्च स यासः प्रहृतं मनः ॥
बहुशो यद्गमाद्यश्च हताया मोहितं मनः ।
भावित्वाग्नेव विधृतं यासस्यामिततेजसः ॥
मन्यन् कुर्वन्तस्तस्य मुनेरपिचिकीर्षया ।
अरण्याग्नेव सङ्घा तस्य शुकमथापतत् ॥
सोऽविचिन्त तया पातं ममन्यारब्धमेव च ।

शुकाना

तस्माच्छुकः समुद्भूतो यासाञ्चिन्तितमनोहरः ॥
विस्मयं जनयन् बालः संजातस्तद्दरग्यजः ।
यथाध्वरे समिद्धोऽपिर्भाति ह्येन हीप्रमान् ॥
यासस्तु सुतमालोक्य विस्मयं परमङ्गतः ।
किमेतदिति सञ्चिन्त्य वरदानाच्छिवस्य वै ॥
तेजोरूपी शुको जातोऽप्यरथीगर्भसम्भवः ।
द्वितीयोऽभिरिवात्थं दीप्यमानः स्वतेजसा ॥
विलोकयामास तदा यासस्तु सुदितं सुतम् ।
दियेन तेजसा युक्तं गाण्डपत्यमिवापरम् ॥
गङ्गान्तः स्नापयामास सभाग्य गिरेस्तदा ।
पुण्यवृष्टिस्तु खञ्जाना शिशोरुपरि तापसाः ॥
जातकर्मादिकं चक्रे यासस्तस्य महात्मनः ।
देवदुःखभयो नेदुर्नेत्रुत्सासुरोगणाः ॥
अगुर्गन्धर्वपतयो सुदितास्ते दिदन्तवः ।
विन्वावसुर्नारदश्च तुम्बुरुः शुकसम्भवे ॥
सुष्टुर्मुदिताः सर्वे देवा विद्याधरास्तथा ।
दृष्ट्वा याससुतं दिव्यमरथीगर्भसम्भवम् ॥
अन्तरीक्षात् पपातोर्थां दृष्टः कृष्णाजिनं शम्भुम् ।
कमललुक्तया दिशः शुकस्यार्थं द्विषीतमा ॥
सद्यः स वदथे बालो जातमात्रोऽतिदीप्रमान् ॥
तस्योपनयनं चक्रे यासो विद्याविधानवित् ॥
उत्पन्नमात्रं तं वेदाः सरहस्याः सर्वग्रहाः ।
उपतस्युर्महात्मानं यथास्य पितरन्तथा ॥
यतो दष्टं शुकोरूपं हताया सम्भवे तदा ।
शुकैति नाम पुत्रस्य चकार मुनिसत्तमाः ॥
दृष्ट्वास्तिसुपाध्यायं कृत्वा याससुतस्तदा ।
व्रतानि ब्रह्मचर्यस्य चकार विधिपूर्वकम् ॥
सोऽधीत्य निखिलान् वेदान् सरहस्यान् सर्व-
यद्दान् ।
धर्मशास्त्राणि सर्वाणि कृत्वा गुरुकुले शुकः ॥
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा स्नातुस्तु मुनिस्तदा ।
आजगाम पितुः पार्श्वे कृष्णदेपायनस्य च ॥”
अस्य दारपरिग्रहादितृतामस्तु तत्रैव विप्रो-
षतो द्रष्टव्यः ॥ * * *) स च श्रीकृष्णस्य क्रीडार्थं
वृन्दावने उपनन्दस्य कन्या अभूत् । इति पाद्मे
पातालखण्डम् ॥ * * * रावणमन्त्री । शिरीष-
वृक्षः । इति मेदिनी । वृक्षविशेषः । इति रत्न-
माला । श्रेयालकौटा इति भाषा ।
शुकच्छदं, स्त्री, (शुकवत् हरी यस्य ।) यन्त्रि-
पणम् । इति जटाधरः ।
शुकजिह्वा, स्त्री, (शुकस्य जिह्वेऽप्यं फलं यस्याः ।)
वृक्षविशेषः । शुषाटोऽपी इति भाषा । यथा,
“शुकाख्या शुकनामा च शुकजिह्वा शुकानना ॥”
इति रत्नमाला ।
शुकतरुः, पुं, (शुकवत् तरुः । शुकवर्णपर्य-
विशिष्टत्वाद्दृश्यं तथात्वम् । शुकप्रियस्वरुवां ।)
शिरीषवृक्षः । इति रत्नमाला ।
शुकदमः, पुं, (शुकवत् दमः । तद्वर्णपर्यविशि-
ष्टत्वात् तथात्वम् । यदा, शुकप्रियो दमः ।)
शिरीषवृक्षः । इति शब्दमाला ।
शुकनामा, स्त्री, (शुकस्य नाम नाम यस्याः ।)
शुकजिह्वा । इति रत्नमाला । शुकवर्णशुके, त्रि ॥

शुकनाशनः, पुं (शुकं नाशयतीति । नश + शिच् + ल्युः ।) दहनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक-
नाशके, त्रि ॥
शुकनासः, पुं, (शुकस्य नासेव फलं यस्य ।)
ग्रयोणाकटचः । इत्यमरः ॥ शुकवसासायुक्ते,
त्रि ॥
शुकपिण्डः, स्त्री, शुकपिण्डिणी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
शुकपुच्छः, पुं, (शुकस्य पुच्छ इव ।) गन्धकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ शुकस्य लाङ्गूलश्च ॥
शुकपुच्छकं, स्त्री, (शुकस्य पुच्छ इव । कन् ।)
स्थौण्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुकवत्पुच्छ-
युक्ते, त्रि ॥
शुकपुष्पं, स्त्री, (शुकप्रियं पुष्पमस्य ।) स्थौण्यम् ।
इति भावप्रकाशः ॥
शुकपुष्पः, पुं, (शुकप्रियं पुष्पमस्य ।) शिरीष-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शुकप्रियः, पुं, (शुकस्य प्रियः ।) शिरीषवृक्षः ।
इति भावप्रकाशः ॥ शुकवल्गुमे, त्रि ॥
शुकप्रिया, स्त्री, (शुकस्य प्रिया ।) जम्बूः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
शुकफलः, पुं, (शुक इव फलमस्य । तद्वर्णफल-
वत्त्वात् तथात्वम् ।) अर्कवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
शुकवर्ध, स्त्री, (शुकस्य वर्धमिव ।) गन्धद्रव्य-
विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गण्डियाला इति
भाषा ॥
शुकम्, अ, शीघ्रम् । इति केचित् ॥
शुकवल्गुमः, पुं, (शुकस्य वल्गुमः प्रियः ।) दाडिमः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शुकप्रिये, त्रि ॥
शुकवाहः, पुं, (शुको वाहो वाहनं यस्य ।)
कामदेवः । इति केचित् ॥ शुकपश्चिवाहके, त्रि ॥
शुकशिखा, स्त्री, कपिकच्छुः । इति शब्दरत्नावली ॥
शुकशिखिः, स्त्री, कपिकच्छुः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
शुकाख्या, स्त्री, (शुकस्य आख्या आख्या यस्याः ।)
वृक्षविशेषः । शुयाठोटी इति भाषा । नत्-
पर्यायः । शुकनामा २ शुकजिह्वा ३ शुकान-
ना ४ । इति रत्नमाला ॥
शुकादनः, पुं, (शुकैः अदतेऽसौ इति । अद +
कर्मणि ल्युट् ।) दाडिमः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ शुकस्यादनीयद्रव्यमात्रे, त्रि ॥
शुकानना, स्त्री, (शुकस्थानमिव फलं यस्याः ।)
शुकाख्यावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ शुकतुला-
सुखे, त्रि ॥
शुकी, स्त्री, (शुक + डीष् ।) कश्यपपत्नी । यथा,
“शुकी श्येनी च भाषा च सुग्रीवा शुचि-
शुचिका ॥”
अत्र शुचिभाषिका इत्यपि पाठः ।
“शुकी शुकानजनयदुलूकी प्रत्यलूककान् ॥”
इति शाकट्ये ६ अध्यायः ॥
शुकपश्चिमी च ॥

शुकीदरं, स्त्री, (शुकस्योदरमिव ।) तालीश-
पत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कीरजठरश्च ॥
शुक्तं, स्त्री, (शुच क्ते + क्तः ।) मांसम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ काञ्जिकम् । इति हारावली ॥
द्रवद्रव्यविशेषः । यथा,—
“कन्दमूलफलादीनि सक्तेहलवणानि च ।
यतद्द्रव्येभिस्त्रयस्ते तच्छुक्तमभिधीयते ॥”
अस्य गुणाः ।
“शुक्तं तीक्ष्णोष्णलवणं पित्तघ्नं कटुकं लघु ।
रूचं क्षुद्रानाहृद्योद्योषोविषकुलशुत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
शुक्तं यन्मधुरं कालवशाद्दन्तं गतम् । इति
प्रायश्चित्तविवेकः । तस्य भक्षयानविधेयो यथा ।
यमः ।
“अपूपश्च करम्भाश्च धाना वटकशक्तवः ।
शाकं मांसमपूपश्च रूपं जशरमेव च ।
यवागुं पायसञ्चैव यथात्वं क्तेहसम्भवम् ।
सर्वं पर्येषितं भक्ष्यं शुक्तश्च परिवर्जयेत् ॥”
तत्प्रतिप्रसवो यथा । मनुः ।
“दधिभक्ष्यश्च शुक्तेषु सर्वेषु दधिसम्भवम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(यथा च मनुः । २ । १७७ ।
“वर्जयेन्मधुमांसश्च गन्धं मालं रसान् स्त्रियः ।
शुक्ताणि यानि सर्वाणि प्राणिनाञ्चैव हंसनम् ॥”
“यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालवशात्
उदकवासादिना चान्धवन्ति तानि शुक्तानि ॥”
इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥)
शुक्तं, त्रि, (शुच् + क्तः ।) निरुदरम् । इति मेदिनी ॥
पूतम् । अन्धम् । इति विश्वः ॥ श्लिष्टम् ।
निष्कन्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥
शुक्ता, स्त्री, (शुक्त + स्त्रियां टाप् ।) शुक्रिका ।
इति शब्दरत्नावली ॥
शुक्तिः, स्त्री, (शुच् + क्तिन् ।) जलजन्तुविशेषः ।
भिनृक् इति भाषा । तत्पर्यायः । सुक्ता-
स्फोटः २ । इत्यमरः ॥ शुक्तिका ३ । इति
जटाधरः ॥ सुक्तिप्रसूः ४ महाशुक्तिः ५
तौतिकः ६ मौक्तिकप्रसवा ७ मौक्तिकशुक्तिः ८
सुक्तामाता ९ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । श्वासहृद्यहनाशित्वम् । शूल-
प्रशमनत्वम् । रुच्यत्वम् । मधुरत्वम् । दीप-
नत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कपालखण्डम् ।
शुक्तः । शुक्तनखः । नखी । अश्ववर्तः ।
अर्शरोगः । इति मेदिनी ॥ चक्षुरोगविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ तद्विवरणं यथा,—
“प्रसारिशुक्तस्तजोऽधिमांस-
साग्नसंज्ञाः खलु पञ्च रोगाः ।
स्याच्छक्तिका सार्जुनपिष्टकाश्चा
जालं शिराणां पिष्टिकाश्च तासाम् ॥
रोगा वलासग्रयतेन सार्जु-
मेकादशोक्ताः खलु शुक्रभागे ॥”
शुक्तिमाह ।
“श्यावाः स्युः पिशितनिभाश्च विन्द्वोऽर्थं

शुक्राभाः शितनिचिताः स शुक्तिचन्द्रः ॥”
श्यावा इत्यादि वर्णत्रयविकल्पो बोद्धव्यः ॥ * ॥
अथास्याश्चिन्त्वा ।
“सेक आशोतनं पिच्छीविह्वलस्तर्पणं तथा ।
पुटपाकोऽञ्जनं वैभिः कल्पेनेत्रसुपाचरेत् ॥”
इति कल्पविधिः ॥
तत्र सेकविधिर्यथा,—
“सेकस्तु दिवसे कार्यो रात्रौ चात्यन्तिके गदे ।
सेकस्तु स्रग्धाराभिः सर्वस्निग्धये हितः ॥
मीलिताश्च मर्दस्य प्रदेशश्चतुरङ्गुलम् ।
एरुदलमूलकश्चतुर्मात्रं पयो हितम् ।
सुखीष्णं नेत्रयोः सित्तं वाताभिव्यन्दनाशनम् ॥१॥
यद्यौ गैरिकसिन्धुद्वार्वीतासैः समांसकैः ।
जलपिष्टैर्वहिलैः सर्वनेत्रामयापहः ॥” २ ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
कर्षद्वयपरिमाणम् । इति शब्दमाला ॥ चतु-
स्त्रोलकपरिमाणम् । तत्पर्यायः । अष्टमिका २ ।
इति वैद्यकपरिभाषा ॥
शुक्तिका, स्त्री, (शुक्तिरेव । स्वार्थे कन् ।) सुक्ता-
स्फोटः । इति जटाधरः ॥ शुक्रिका । इति
शब्दरत्नावली ॥
शुक्तिजं, स्त्री, (शुक्तेर्जायते यदिति । शुक्ति +
जन् + ङः ।) सुक्ता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
दृष्टत्संज्ञितायाम् । १२ । ४ ।
“प्रचलन्तिमिशुक्तिजश्लक्षितः
सल्लिखेऽपहृतेऽपि पतिः सरिताम् ॥”)
शुक्तिबीजं, स्त्री, (शुक्तेर्बीजमिव ।) सुक्ता । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
शुक्तिमान्, [त] पुं, पर्वतविशेषः । यथा,—
“महेन्द्रो मलयः सङ्घः शुक्तिमान् गन्धमादनः ।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च समैते च कुलाचलाः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शुक्रं, स्त्री, (शुच क्ते + “श्लक्ष्णायवञ्जेति ॥”
उणा० २ । २८ । इति रत्नप्रत्ययेन साधुः)
मञ्जजातधातुः । तत्पर्यायः । पुंस्त्वम् २ रेतः ३
बीजम् ४ वीर्यम् ५ पौरुषम् ६ तेजः ७ इन्द्र-
यम् ८ अन्नविकारः ९ मञ्जारसः १० रोह-
णम् ११ बलम् १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“रसादक्तं ततो मांसो मांसाब्देः प्रजायते ।
मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जात् शुक्रस्य सम्भवः ॥”
तस्य स्वरूपं यथा,—
“शुक्रं शोथं सितं श्लिग्धं बलपुष्टिकरं स्रुतम् ।
गर्भबीजं वपुःसारो जीवस्याश्रय उत्तमः ॥”
जीवस्याश्रय उत्तम इति । यत आह ।
“जीवो वसति सर्वस्मिन् देहे तत्र विशेषतः ।
वीर्यं रक्ते मले यस्मिन् शीतो याति अयं
चगतात् ॥” * ॥
गर्भसंजननशुक्रस्य लक्षणं यथा,—
“स्फटिकाभं द्रवं श्लिग्धं मधुरं मधुगन्धि च ।
शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलक्षीर्जनमश्च तत् ॥”
तस्य स्थानमाह ।

"यथा पयसि सर्पिस्तु गृह्येचौ रवौ यथा ।
एवं हि सकले काये शुक्रं तिष्ठति देहिनाम् ॥"
अत्र सर्पिर्देहान्तो बहुशुक्रोत्पन्नमयनेन सर्पिः-
शुक्रयोर्लाभात् । इत्थुरसदृष्टान्तस्तु स्वल्पशुक्रे
पुंसि अतिपीडनेनेत्थुरसशुक्रयोर्लाभात् ॥ * ॥
तस्य चरणाभ्यां यथा,—

"इत्थुके दक्षिणे पार्श्वे वल्लिहारस्य चाप्यधः ।
नृजसोतःपथे शुक्रं प्रवक्ष्यति प्रवर्तते ॥" * ॥

अथ शुक्रस्य चरणाकारगमाह ।

"स्तुतदेहस्थितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा ।
स्त्रीषु चाययुतश्चापि हर्षान्तं संप्रवर्तते ॥"

स्त्रीषु चाययुतः सुरतरूपं आयामं लभेत ।
अन्यथा ।

"शुक्रं कामेन कामिन्या दर्शनात् अर्शनादपि ।
शब्दसंश्रवणात् ध्यानात् संभोगाच्च प्रवर्तते ॥"

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

शुक्रचयकरत्रयाणि यथा । सार्धपतलम् २ राज-
माधः २ तिलः ३ पटोलवासूककाकमा ीपुन-
र्गवाशाकभिन्नसर्वशाकम् ४ तावद्वल्लभ्यम् ५
कारवेक्षकफलम् ६ कर्कोटकफलम् ७ वादा-
मम् ८ लिङ्गुचम् ९ शुक्रमरिचम् १० गुड-
लक ११ पिप्पलीशुष्कीभिन्नकटुरसः १२ । इति
राजवल्लभान् संयुहीतम् ॥ * ॥ अथ च ।

"बीजचयकरं निरुद्धं भक्ष्यं भोज्यं च पानकम् ।
वर्जयेत् चारुशाकादानत्वं बहुतिक्तकम् ॥
कांस्यराजतरङ्गस्यं तोयं पानेऽप्यवर्जयन् ॥
स्त्वान्ते मूत्रवद्वीजचयकारि विवर्जयेत् ॥"

शुक्रवृद्धिकरजनं यथा,—

"तान्नायःस्वर्गवीसानां पात्रस्यं फलचर्मणोः ।
शुक्रवृद्धिकरं तोयं तप्तुं पेयं प्रयत्नतः ॥"

इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥ * ॥

शुक्रवर्द्धकत्रयाणि यथा । पानीयम् १ विशेषतः
हेमन्तिकजलम् २ तालासु ३ चन्दनादिदद्यानु-
लेपनम् ४ रक्तशालिधान्यम् ५ हेमन्तिकवृष्टि-
कधान्यम् ६ गोधूमः ७ माधः ८ सामान्यशुष्क-
नारीचपत्रशाकम् ९ सामान्यकिन्नरशुष्कनारीच-
पत्रशाकजलम् १० कलम्बीशाकम् ११ काक-
माचौशाकम् १२ गोसुरशाकम् १३ सुझा-
तकः १४ वार्ताकुः १५ विदारी १६ चन्द्या-
लुकम् १७ मध्वालुकम् १८ पकान्मम् १९
दग्धान्मम् २० नागरङ्गम् २१ बहुवारफलम् २२
पक्कण्डलाफलम् २३ कण्डाफलास्थि २४ पक-
तालम् २५ पक्कण्डलम् २६ चम्पककदलम् २७
द्राक्षा २८ खजूरम् २९ धात्री ३० कुप्राण-
मज्जा ३१ तावन्मत्स्याः ३२ वृहन्नमस्यः ३३
समुद्रमत्स्यः ३४ रोहितमत्स्यः ३५ भाकूट-
मत्स्यः ३६ पाटौलमत्स्यः ३७ भेकलिमत्स्यः ३८
चित्रफलमत्स्यः ३९ वाउग्रमत्स्यः ४० मद्गुर-
मत्स्यः ४१ वन्मिमत्स्यः ४२ फलीमत्स्यः ४३
चिङ्गटमत्स्यः ४४ पर्वतमत्स्यः ४५ एलङ्गमत्स्यः ४६
शकलीमत्स्यः ४७ चम्पुकन्दमत्स्यः ४८ प्रोथी-
मत्स्यः ४९ दग्धमत्स्यः ५० सामान्यमांसम् ५१

प्रसहामांसम् ५२ भूषणामांसम् ५३ अनूप-
मांसम् ५४ जलजमांसम् ५५ जलेचरमांसम् ५६
हागमांसम् ५७ वाराहमांसम् ५८ कूर्म-
मांसम् ५९ तिलिर्-६० कुलिङ्ग-६१ चट-
कानां मांसम् ६२ हंसमांसम् ६३ हंसबीजम् ६४
शुकपक्षिमांसम् ६५ मयूर-६६ शरारि-६७
मद्गु-६८ कादम्ब-६९ बलाका-७० वक-
मांसम् ७१ जीर्णमद्यम् ७२ समस्तचौरम् ७३
गोदुग्धम् ७४ हस्तिनीदुग्धम् ७५ तावत्चौर-
सन्तालिका ७६ माहिषदधि ७७ दधिसरः ७८
दधिमस्तु ७९ नवनीतम् ८० तावद्दूधतम् ८१
तावदिक्षुः ८२ विशेषतः पौष्टकेक्षुः ८३ दन्त-
निय्योदितेश्वरसः ८४ यन्तनिय्योदितेश्वरसः ८५
अग्निपकेश्वरसः ८६ इक्षुफाणितम् ८७ इक्षु-
गुडः ८८ इक्षुखण्डम् ८९ मधुरी ९० शुष्क-
पिप्पली ९१ शुष्की ९२ आद्रकम् ९३ लसु-
नम् ९४ पलाण्डः ९५ सेन्धवम् ९६ अन्नम् ९७
सतैलवगान्नितदग्धमत्स्यः ९८ तैलवगण्युक्त-
पलाण्डेषितकईमलेपिताङ्गारदग्धलवणवेषुवा-
रपुरस्कृतसार्द्रककटुतैलसन्तालितमत्स्यः ९९
शाकमत्स्याण्ययज्जनम् १०० मांसरसः १०१
परिशुष्काण्यमांसम् १०२ दूधतम् १०३ मधु-
मस्तकम् १०४ दुग्धफेनकः १०५ भूषण्या १०६
एरण्डमूलम् १०७ गोक्षुरः १०८ सामान्य-
वला १०९ विशेषतः पोतवला ११० अन्यगन्धा
१११ प्रसारणी ११२ माधपर्णी ११३ रुदन्ती-
वृक्षः ११४ राजवृक्षफलम् ११५ शिलाजतुः
११६ । इति राजवल्लभान् संयुहीतम् ॥ * ॥
नेत्ररोगविशेषः । इति मेदिनी ॥ अस्य विवरणं
शुक्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शुक्रः, पुं, (शुच + रुन्) गृह्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
दैत्यगुरुः २ कायः ३ उग्रनाः ४ भार्गवः ५
कविः ६ । इत्यमरः ॥ सितः ७ आस्फुजित् ८
शतपर्वेशः ९ भृगुसुतः १० भृगुः ११ षोड-
शार्चिः १२ मध्याभू १३ श्वेत १४ श्वेतरथः १५ ।
इति शुद्धरत्नावली । षोडशशुः १७ । इति
जटाधरः ॥ * ॥ तस्य शुक्रति नामकारणं
यथा,—

"निज्जम्भाद्दिव्यु दैत्येषु भूय एवोत्थितेष्वथ ।
युद्धायाभ्यागतेष्विव नन्दो शङ्करमन्त्रवीत् ॥
महादेववचोऽसह्यं प्रदद्यु त्वं परमाहुतम् ।
अविचिन्त्यमसह्यं च नन्दानां जीवन् पुनः ॥
ये हन्ताः प्रमथेदेत्या यथाशास्त्रा रणाजिरे ।
ते सर्वे जीविता भूयो भार्गवगाय विद्यथा ॥
तदिदं वै महादेव मच्चत् कर्मे कृतं रणे ।
संजातमफलं देव शुक्रविद्यावलाश्रयात् ॥
दत्तेवसुक्ते वचने नन्दिना कुलनन्दिना ।
प्रत्युवाच प्रभुः प्रीत्या स्वार्थसाधनमुत्तमम् ।
गच्छ शुक्रं गणपते ममान्तिकसुपाय ॥
अहं तं संयतिष्ठामि यथाथीगं समेत्यति ॥
दत्तेवसुक्ते वद्रेण नन्दी गणपतिस्ततः ॥
तमनन्तसुपायान् नन्दी संपूष्य वेगवान् ॥

रथाङ्गार्गवमानिन्धे सिद्धः सुदन्तं यथा ।
तमादाय हराभ्यासमाजगाम विनायकः ॥
निपात्य रक्षिणः सर्वानथ शुक्रं न्यवेदयत् ।
तमानोतं कविं शर्वः प्राक्षिपद्दने प्रभुः ॥
स प्रभुना कविश्रेष्ठो गतो जठरमास्थितः ।
तुष्टाव भगवन्तं तं वागी वाग्भरथादरात् ॥

शुक्र उवाच ।

गमोऽस्तु ते शङ्कर शर्व शम्भो
सहस्रनेत्राङ्गिशरो नमस्ते ।
दृष्ट्वैव सर्वं सुवनं तयोदरे
आप्तो भवन्तं शरणं प्रपन्नः ॥
इत्येवसुक्ते वचने महात्मा
शम्भुर्वचः प्राह ततो विद्वस्य ।
निर्गच्छ पुत्रोऽसि ममाधुना त्वं
शिश्रेण भो भार्गववृषचन्द्रः ॥
नान्वा तु शुक्रेति चराचरस्त्वां
स्त्रोष्यन्ति नैवान्न विचरणास्ति ।
इत्येवसुक्ता भगवान् सुमोच
शिश्रेण शुक्रः स च निर्जगाम ॥
विनिर्गमो भार्गववृषचन्द्रः
शुक्रत्वमापद्य महानुभावः ॥"

इति वामने ६६ अध्यायः ॥ * ॥

अयं श्यामवर्णाग्निर्गोष्ठीव्राह्मणजातिधनु-
र्वेदरञ्जोगुणान्तरसदृशराशिहीरकरत्नभोजकः
देशानामधिपतिः । भृगुमुनिसन्तानः । नवा
कुलशरीरः । पद्मशः । स्वर्णमुखः । श्वेतवर्णः ।
चतुर्भुजः । सदाजपमालावरकमण्डलुदण्ड-
धारी । शुक्रवल्गुः । इन्द्रादिदेवताकः । शची-
प्रथमिदेवताकः । शुभग्रहः । अपराङ्गकाले
प्रवलः । जलचारी । कृपप्रकृतिः । रूप्यद्रव्य-
धान्यादिस्वामी । मध्यस्थः । रतीश्वरः । जल-
भूमिचारी । लिङ्गवर्चः । द्विपदमनुष्याणां
स्वामी च । इति वृहस्पतिप्रहयागतस्वा-
दयः ॥ * ॥ तस्य भोग्यं दिनं शुक्रवारः । तत्र
जातफलम् ।

"प्रसन्नचित्तो मतिमान् गुणशः
सुकेश्वरः सितवस्त्रमाल्यः ।
बन्धुप्रियो भार्गववारजातः
श्रीभद्रप्रसादः कुशलो नरः स्यात् ॥"
तस्य ज्ञानजातफलम् ।

"शुक्रालये कायकलाविदग्धो
दातातिथेयः सुतशास्त्रदक्षः ।
कलिप्रियो वातकफान्धितः स्या-
न्मैधान्वितो हास्यपटुर्मदाद्यः ॥"
तस्य देहाणजातफलम् ।

"देकायै भृगुनन्दस्य सुतसुः पात्रं धरित्री-
पतः
सर्वज्ञः स्वजनानुरागकुशलो दाता सतां वल्लभः
संपूर्णश्च वराङ्गनात्मजधनेः स्वीतः कृपासुः
शुचिः
शान्तः सत्वरतोऽभियुक्तद्वयो धर्मानुरक्तो
नरः ॥"

शुक्लः

तस्य नवांशजातफलम् ।
“नारीरक्तो जलितनयनो मङ्गकेशः कृष्णाङ्गः
कम्बुग्रीवो भवति कनकश्यामवर्णः सुकेशः ।
क्रूरः श्लेष्मः कविरतिघ्नो दानशीलो गुणशो
वानन्वाख्यो विमलयश्यामानवो भार्गवांशे ॥”
तस्य द्वादशांशजातफलम् ।
“सुरो बहुधनो भोगी वृद्धगीतप्रियः सदा ।
शुचिर्दानात्पनीभोक्ता द्वादशांशे भृगोर्नरः ॥”
तस्य त्रिंशांशजातफलम् ।

“बहुगुणपरिपूर्णः सुन्दरश्चारुदृष्टि-
र्यंवतिजनविनोदी लम्बसौख्यार्धभोगः ।
द्विजसुरगुरुभक्तो दानशीलः क्षपाञ्ज-
रसुरपतिगुरोः स्थाप्यानवच्छंशकांशे ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
विष्कम्भादि-सप्तविंशति-योगान्तगत-चतुर्विंश-
योगः । तत्र जातफलम् ।

“हास्यो विवादे विजयी सभायां
सङ्गममाख्याम्बररत्नयुक्तः ।
जितेन्द्रियः स्थाप्यगुणो महौजाः
शुक्राभिधाने जननं हि यस्य ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

अपिः । चित्रकटुकः । श्लेष्मामासः । द्रव्यमरः ॥
शुक्रकरः, पुं, (करोतीति । कृ + पचाद्यच् । शुक्रस्य
करः ।) मष्णा । इति हेमचन्द्रः ॥ वीर्य-
कारके, त्रि ॥

शुक्रभृक्, [ज] पुं, (शुक्रं भृङ्क्ते इति । भृज् +
क्रिप् ।) मयूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रेतो-
भोजके, त्रि ॥

शुक्रभृः, पुं, (शुक्रान् भूत्वात्पर्यस्य ।) मष्णा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ वीर्यजातमात्रे, त्रि ॥

शुक्रला, स्त्री, (शुक्रं लाति ददातीति । दा + कः ।)
उच्यते । इति चक्रलाशब्दटीकायां भरतः ॥
वीर्यदातरि, त्रि ॥

शुक्रवारः, पुं, (शुक्रस्य वारः ।) शुक्रग्रहभोग्य-
दिनम् । यथा । तीर्थतरत्र प्रतिप्रसवमाह ।
स्मृतिः ।

“अयने विधुवे चैव संक्रान्त्यां ग्रहयोगे च ।
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे युगादौ न्यतवाचरे ।
सूर्यशुक्रादिवारेऽपि न दोषस्तत्तर्पणे ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

शुक्रशिष्यः, पुं, (शुक्रस्य शिष्यः ।) असुरः ।
द्रव्यमरः ॥

शुक्राङ्गः, पुं, मयूरः । इति जटाधरः ॥

शुक्रियः, त्रि, शुक्रसम्बन्धी । शुक्रशब्दात् इयप्रत्यय-
नियम्नः ॥ (शुक्रो देवता अस्येति । शुक्र +
“शुक्रान् घञ्” ॥ ४ । २ । ० । इति घञ् ।
शुक्रदेवताको हविरादिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ३०८ ।

“शुक्रियारथ्यकजपो गायत्र्याश्च विशेषतः ॥”
शुक्लं, स्त्री, (शुच शौचे + “ञ्जेति” ।) उष्णा ०
२ । २८ । इति रत्न प्रकथेण साधु ।) रजतम् ।
इति मेदिनी । नवनीतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शुक्लः

अचिरोगविशेषः । इति जटाधरः ॥ च तु
चक्षुःशुक्लभागजरोगः । तदिवरणं यथा,—
“प्रक्षारिशुक्लचतुर्धाधिसं-
सावर्म्मसंज्ञाः खलु पच रोगाः ॥”

तत्र शुक्लमाह ।
“सुश्वेतं नृदु शुक्लार्म् शुक्लं तद्गृहते चिरान् ॥”
अस्य चिकित्सा ।

“शुक्ला पाणिसत्वं घृष्टा चक्षुषोर्यदि दीयते ।
अचिरेणैव तद्धारि तिमिराणि व्यपोहति ॥
ज्ञानं कृष्यातिलैर्वापि चक्षुष्यमग्निलापहम् ।
आमलेः सतनं ज्ञानं परदृष्टिवलापहम् ॥
शुष्कीनिम्बदलेः पिच्छीसुखीग्यास्वस्यैन्ववा ।
धायां नेत्रेऽनिलस्रग्मिश्रीयकङ्कयथाहरी ।
त्रिफला पिच्छिका नेत्रे घातपित्तकफापहा ॥” *
अथदौषधं शुक्तिमुक्रशब्दयोर्दृष्टयम् ॥ काञ्जि-
कादि । यथा,—

“कार्तिके वर्जयेत्तैलं कार्तिके वर्जयेन्मधु ।
कार्तिके वर्जयेत् कांस्यं कार्तिके शुक्लसन्धि-
तम् ॥”

इति श्रीगोपालभट्टविरचिते भगवद्भक्ति-
विलासे १६ विलासः ॥ शुक्लं काञ्जिकादि-
पर्युषिताम्बुद्वयं सन्धितश्च वर्जयेत् । इति
श्रीजीवगोस्वामिमततट्टीका दिग्दर्शनी ॥

शुक्लः, पुं, (शुच + रन् । रस्य लः ।) वर्णविशेषः ।
सादा इति भाषा । तत्पर्यायः । शुभः २ शुचिः
३ श्वेतः ४ विशदः ५ श्येतः ६ पाण्डरः ७ अव-
दानः ८ सितः ९ गौरः १० वल्लभः ११
धवलः १२ अर्जुनः १३ । द्रव्यमरः ॥ श्वेता १४
श्येता १५ श्येता १६ विषदः १७ सिता १८
अवल्लभः १९ । इति तट्टीका । श्रुतिः २०
पाण्डुः २१ । इति शब्दरत्नावली ॥ रामः २२
खरः २३ । इति जटाधरः ॥ शुक्रयोगः । इति
मेदिनी ॥ श्वेतैरुक्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शुक्लपत्रः । यथा घटत्रिंशत्तम् ।
“तत्र पचाद्भूमौ मासे शुक्लज्यौ क्रमेण हि ।
चन्द्रदृष्टिकरः शुक्लः ज्येष्ठश्चन्द्रचयात्मकः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शुक्लगुणयुक्ते, त्रि ॥ * ॥ शुक्लवस्तूनि यथा,—
“सुधांशूः श्रवाः शुभ्रकौर्त्तिय्योत्साशर-
द्वजाः ।

प्रासादसौधनगरमन्दारदृष्टिमादयः ॥
सूर्येण्कालकपूर्कररम्भा रजतं हली ।
निर्मोकभस्माह्वरीरचन्दनं करका हिमम् ॥
हारोर्गनाभतन्त्रस्थि खर्गङ्गेभरदाभकम् ।
शेवादिः शर्करा दुग्धं दधि गङ्गा सुधा जलम् ॥
न्याससिक्तताश्चसवकैरेवचामरम् ।
रम्भागर्भं पुष्करीककेतकीशुक्रनिर्भराः ॥
लोप्रसिंहध्वजश्चक्षुष्यैश्शुक्तिपट्टिकाः ।
सुक्ताङ्गसुमनश्चदन्पुष्पशोभनीगुणाः ॥
केलासकाशकापांसवासावचकुञ्जराः ।
नारदः पारदः कुन्दशटिकास्पाटिकादयः ॥”
इति श्वेतानि ॥ * ॥

शुक्लः

शुक्लज्यवाचकानि वस्तूनि यथा,—
“सितज्यौ विधुहरी श्रितिताराभ्रकनागराज-
घनसाराः ।
रामपयोराश्वत्थानसिंहौजानन्तचन्द्र-
हासाद्याः ॥”

विधुचक्रो विष्णुश्च । हरिः ज्यवाः सिंहश्च ।
श्रुती धवलमेचकौ । तारा नचक्रं अक्षयः
कनीनिका च । अश्रकं गिरिजं मेघश्च ।
नागराजः शेषो गजश्च । घनसारः कर्पूरं
मेघश्रेष्ठश्च । रामो बलभद्रो-दाशरथिश्च ।
पयोरादिर्दुग्धसमूहः समुद्रश्च । अश्वत्थः शुभः
पार्थश्च । सिंहौजः सिंहो राहुश्च । अनन्तो
बलभद्रः ज्यवाश्च । चन्द्रहासः चन्द्रहास्यं
खड्गश्च ।

“शुक्रकरतारकेशसदाकाशशोभकेशतानाङ्गाः ।
नीलांशुकाधिकेशारिष्टसदासिचयकलकच्छाः ॥”
शुक्रकरः कम्बुकान्तिः ज्यवाश्च । “तारकेशश्चन्द्रः
उज्ज्वलबालश्च । सदाकाशः सर्वदाकाशः सद्
गगनश्च । शोभकेशः शिवो नभोबालौ च ।
तानाङ्गो बलभद्रस्तालकलङ्कौ च । नीलांशुको
बलभद्रः ज्यवाकान्तिश्च । अधिकेशो अधिक-
शिवो अधिकबालश्च । अरिष्टक्षत्रं काकश्च ।
सदासिचयः सिचयो वस्त्रं असिचयः खड्ग-
समूहश्च । कलकच्छो हंसः पिकश्च ।

“कलकच्छः पिके पारावते हंसे कलध्वनी ।
हरिजिष्णुघनाम्बुधो गजाः सिन्धुर्दूरारितः ।
अद्भ्यो वाहोऽजानि ज्यवाद्ययुनां कुम्भितो
दिवः ॥”

शुक्लश्यामाभिधायका भवन्तीति सम्बन्धः ।
हरिगज येरावतः । एवं जिष्णुगजः । अम्बि-
गजः । घनगजः । पक्षे हरिविष्णुर्गजोहृत्तौ ।
एवं सर्वत्र । गजा इति बहुवचननिर्देशात्
गजपर्यायो यज्यते । सुरारिमिन्नुर्गङ्गा ज्यवा-
समुद्रौ च । अम्बुवाहः उच्चैःश्रवाः मेघश्च ।
ज्यवाकं नाभीपुण्डरीकं नीलाजश्च । यमुनारि-
र्वलभद्रो यमुनादेशी च ।

“जटाघांघातटिनीवाचकशब्दात् परो वरी
थोष्यः ।
नीरदघनोपलसितसदाहिमकर-सिन्धुवेम्बि-
पृथुलाजाभाः ॥”

सितश्यामवाचका इति पूर्ववत् । ज्यवाघां-
घातटिनीवाचकशब्दाद्द्वरो यथा । ज्यवानदी-
वरकान्तिः गङ्गाश्रेष्ठकान्तिः । पक्षे ज्यवानदी-
वरस्य समुद्रस्यैव कान्तिः । नीरदो निश्चितो
दन्तो मेघश्च । घनोपलसितः घनोपलः करका
तद्भुत् सितः घनो मेघः तद्भुदुपलसितः कान्तः ।
सदाहिमकरः चन्द्रः सर्पमकरौ च । सिन्धु-
वेम्बिर्नदीप्रवाहः समुद्रकेशविन्वासौ च । पृथुला-
जाभाः महती भ्रष्टवायुस्त्रैवाभा यस्य ज्यवास्त्रैव
च । तथा च ।

“बहुलकलभवच्छायमन्वकारातिदीधितिः ।
सदाधिकेशवच्छायो नेत्रपीयसमच्छविः ॥

शुक्लकः

वपुर्महोदधिच्छायं विभक्तुं चैश्वर्यान्निमान् ।
 स्फाटिकी च कसलक्ष्मीः पद्माशुककटिं वदन् ॥
 धीतान्तराश्रयं घत्ते स्फटिकान्तश्रियान्वितः ।
 अर्जुनद्वितिविद्योनीलवमादि सप्तमयेत् ॥ * ॥
 रक्तश्वेतवाचकानि वस्तूनि यथा,—
 “रक्तश्वेतौ हरिशुचिपुष्करप्रतपत्रसूर्य-
 कान्ताजाः ।
 नवहंसमहापद्मार्कलश्रीदराः कमलकौलाले ॥”
 हरिशुचिसूर्ययोः । शुचिः श्वेतवैश्वानरयोः ।
 पुष्करं जलपद्मयोः । प्रतपत्रं हंसपद्मयोः ।
 सूर्यकान्तः स्फटिके सूर्यकान्ते च । अर्जुः
 प्रज्ञामुजयोः । नवहंसः नवहंसे प्रत्यग्रहणे च ।
 महापद्मः श्वेतनागे पद्मे च । अर्कः स्फटिक
 सूर्ययोः । कमलं जलामुजयोः । कौलालं
 जलरक्तयोः ।
 “सुहृद्गदादिभिर्भागी रत्नेनामे रदाशुकैः ।
 जलेभ्यो जन्मश्रीभाभिः सरोजकुसुदारिभिः ॥”
 भागोः परस्मात् सुहृद्गदादिभिः सिक्तौ
 यथा । रविमित्रं चन्द्रः रवितुल्यश्च । भातुरत्रं
 सूर्यकान्तो रविपद्मरागौ च । अमिरत्रं सूर्य-
 कान्तो अमिपद्मरागौ च । रदाशुकं दन्तवस्त्रे
 अधरश्च । जलजश्रीभा जलजा चासौ श्रीभा
 चेति पक्षे पद्मकान्तिः । एवं सरोजारिश्रीभा
 सरोजसार्द्धश्रीभा पक्षे सरोजारिचन्द्रः । कुसु-
 दारिश्रीभा कुसुदसार्द्धश्रीभा । पक्षे कुसुदारि-
 रादित्यः ॥ * ॥ पीतश्वेतवाचकानि वस्तूनि
 यथा,—
 “पीतश्वेतौ गौरिहराजकपर्दशुभुहरि-
 तार्ण्याः ।
 हेमकोमाष्टापदमहारजतचक्रकलधौताः ॥”
 गौरः श्वेतपीतयोः । हरिराजो गुर्वचक्रयोः ।
 कपर्दः शुभ्रजटाजूटवराटयोः । शुभ्रं चक्र-
 कलधौतयोः । हरिः पिङ्गलसिंहायोः । तार्ण्यां
 गदहः पक्षे उच्चैःश्रवाः । हेमकोमः हेमोदर्थं
 हेमः । पक्षे हिमस्यायम् । अष्टापदं सुवर्ण-
 सरभयोः । महारजतं सुवर्णरूपयोः । चक्रः
 चक्रं प्रशाङ्कयोः । कलधौतं हेमरूपयोः ।
 “सुशोभितारजूटश्रीः स्वर्णकोमसमदुतिः ।
 दृष्टनोपलसत्कान्तगङ्गायच्छविपेशलः ॥”
 तारजूटो रूप्यसमूहः । पक्षे आरजूटो रीतिः ।
 सुशोभनमर्गः कनकश्च ॥ * ॥ अथ श्रीकोत्ती-
 र्यानि । गोपतितास्यकान्तिः रविगदहृच्छविः ।
 पक्षे गोपतिरिन्द्रस्य तार्ण्यासुरङ्गः । वाम-
 देवगिरिर्मनोश्चमेवः कैलासश्च । इति कवि-
 कल्पलतायाम् २ अथ उद्दिष्टवर्णनं १ कुसुमम् ॥
 शुक्लकः, पुं, (शुक्ल + कर्त्तृ कन् ।) शुक्लपक्षः ।
 यथा,—
 “पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पक्षदश
 स्मृताः ।
 दर्शनाः क्षयपक्षे ताः पूर्वमान्ताश्च शुक्लके ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 श्वेतवर्णश्च ॥

शुक्लप

शुक्लकण्ठकः, पुं, (शुक्लः कण्ठो यस्य । कन् ।)
 हात्वृद्धपक्षी । इति शब्दमाज्ञा ॥ श्वेतगलशुक्ते,
 चि ॥
 शुक्लकन्दः, पुं, (शुक्लः कन्दो यस्य ।) महिषकन्दः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतमूलश्च ।
 शुक्लकन्दा, स्त्री, (शुक्लः कन्दो यस्याः ।) अति-
 विधा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शुक्लकर्मा, [न्] चि, (शुक्लं पूतं कर्म यस्य ।)
 अलक्ष्यकर्मा । सुकर्म्मश्रीलः । इति जटाधरः ॥
 शुक्लकुष्ठं, स्त्री, (शुक्लं कुष्ठम् ।) श्वेतवर्णकुष्ठ-
 रोगः । तस्यौषधं यथा,—
 “सोमराजस्य बीजानि नवनीतयुतानि च ।
 मधुना खादितानि स्युः शुक्लकुष्ठहराणि वै ॥”
 इति गारुडे १६५ अध्यायः ॥
 शुक्लचीरा, स्त्री, (शुक्लं चीरं यस्याः ।) कालोली ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतदुग्धशुक्ते, चि ॥
 शुक्लत्वं, स्त्री, (शुक्लस्य भावः । शुक्ल + त्व ।)
 शुक्लस्य भाव इत्यर्थे त्वप्रत्ययेन नियमम् ॥
 शुक्लदुग्धः, पुं, (शुक्लं दुग्धं नियासो यस्य ।)
 शङ्गाटकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्वेतदुग्ध-
 शुक्ते, चि ॥
 शुक्लधातुः, पुं, (शुक्लः शुक्लवर्णो धातुः ।) कठिनी ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ श्वेतवर्णधातुद्वयश्च ॥
 शुक्लपक्षः, पुं, (शुक्लः पक्षः ।) सितपक्षः । चन्द्र-
 सन्निवि-दृष्टादृष्ट-पक्षदशकलाक्रिया-प्रचयः ।
 तत्प्रथमः ।
 “सितस्वापूर्वमागः स्यात् शुक्लश्च विशदः शुचिः ।
 शुक्लपक्षः क्षयपक्षो बहुलो वदि च स्थितः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 स तु शुक्लप्रतिपदादिपूर्वमास्यनपक्षदश-
 तिथ्यात्मकः । यथा,—
 “तत्र पक्षाद्बभौ मासं शुक्लक्षयौ क्रमेण हि ।
 चन्द्रदृष्टिकरः शुक्लः क्षयश्चन्द्रयत्नात्मकः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
 कर्मविशेषे तत्रोदयगा(मितिधेयांश्चत्वं यथा,—
 “शुक्लपक्षे तिथियांश्चा यस्यामभ्युदितो रविः ।
 क्षयपक्षे तिथियांश्चा यस्यामस्तमितो रविः ॥”
 इति विष्णुधर्मोत्तरम् ॥
 संस्कारकर्मणः शुक्लपक्षकर्मेयता यथा ।
 आश्वलायनः । उद्गयने आपूर्वमासे पक्षे
 कल्याणं नक्षत्रे चौककर्म्मोपयनगोदान-
 विवाहाः विवाहः सार्धकालिक इत्येके ॥ * ॥
 विद्यारम्भस्य शुक्लपक्षकर्मेयता यथा । मदन-
 पारिजाते ।
 “रवौ रोहर्गोर्लक्ष्मि तत्सुखीर्केऽपीन्द्रदृष्टितः ।
 शुक्लकेन्द्रशुद्धौ च विद्यारम्भः प्रशस्यते ॥” * ॥
 पुष्करिण्यारम्भस्य शुक्लपक्षकर्मेयता यथा ।
 मत्स्यपुराणे ।
 “प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे ॥”
 इत्यादि ॥
 देवप्रतिष्ठायाः शुक्लपक्षकर्मेयता यथा । श्व-
 चारसमुच्चये ।

शुक्लाङ्गी

“प्रतिष्ठा सर्वदेवानां केशवस्य विशेषतः ।
 उत्तरायण आपत्ते शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥”
 गृह्यारम्भग्रहप्रवेशयोः शुक्लपक्षकर्मेयता यथा ।
 मत्स्यपुराणे ।
 “शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं क्षयं तस्करतो भयम् ॥”
 इति श्रुतिस्तत्त्वम् ॥
 नवान्नाश्राद्धस्य शुक्लपक्षकर्मेयता यथा ।
 आश्विनाधिकारे ।
 “शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा सुश्रीभनम् ।
 गच्छेत् श्रेयो विधानेन गीतवाद्यपुरःसरम् ।
 तेन देवान् पितृंश्चैव तर्पयेद्दर्शयन्तथा ॥”
 अपि च ।
 “दृष्टिके शुक्लपक्षे तु नवान्नं शस्यते बुधैः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 शुक्लपुष्यः, पुं, (शुक्लं पुष्यमस्य ।) हृत्तकद्वयः ।
 कुन्दपुष्यद्वयः । मरुवकः । इति रत्नमाज्ञा ॥
 श्वेतकुसुमशुक्ते, चि ॥
 शुक्लपुष्या, स्त्री, (शुक्लं पुष्यमस्याः ।) नागदन्ती ।
 श्रौतकुम्भी । इति रत्नमाज्ञा ॥
 शुक्लपुष्यो, स्त्री, (शुक्लं पुष्यमस्याः ।) डीष् ।
 नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शुक्लपृष्ठकः पुं, (शुक्लं पृष्ठं यस्य । कन् ।) सिन्धुक-
 टश्च । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्वेतवर्णपृष्ठशुक्ते,
 चि ॥
 शुक्लवजः, पुं, जिनविशेषः । यथा,—
 “वासुदेवा अमी क्षणा नव शुक्ला बलास्त्वमी ।
 आचलो विजलो भद्रः सुप्रभश्च सुदर्शनः ।
 आनन्दो नन्दनः पद्मो रामो रिण्डुश्चिष्वमी ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 शुक्लमण्डलं, स्त्री, (शुक्लं मण्डलम् ।) चक्षुःश्वेत-
 चैत्रम् । इति केचित् ॥ श्वेतवर्णगोलवस्तु च ॥
 शुक्लोद्दितः, पुं, (शुक्लः श्वेतवर्णो रोद्दितः ।)
 श्वेतरोद्दितद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुभ-
 रोद्दितमत्यश्च ॥
 शुक्ला, स्त्री, (शुक्लं जातीति । जा + क्तः ।)
 उचटा । इति रत्नमाज्ञा ॥ श्वेतदातरि,
 चि ॥
 शुक्लवर्गः, पुं, (शुक्लानां वर्गः समूहः ।) श्वेतवर्ण-
 सजातीयद्रव्यम् । यथा । शब्दशुक्लकपर्दकादि ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 शुक्लवायसः, पुं, (शुक्लो वायस इव ।) वकः ।
 इति चिकाक्षशेषः ॥ श्वेतकाकश्च ॥
 शुक्लशालः, पुं, (शुक्लः शाल इव ।) गिरिनिम्बः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतशालद्वयश्च ॥
 शुक्ला, स्त्री, (शुक्लो वर्णोऽस्यस्या इति । अप् ।
 टाप् ।) सरस्वती । इति चिकाक्षशेषः ॥
 शर्करा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काकोली ।
 विदारो । कुडो । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेत-
 वर्णा च ॥
 शुक्लाङ्गी, स्त्री, (शुक्लं अङ्गं यस्याः । डीष् ।)
 शेषालिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतावयव-
 शुक्ते, चि ॥

शुक्रापाङ्गः, पुं, (शुक्रौ अपाङ्गौ यस्य ।) मयूरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ श्वेतवर्णनेत्रान्ते, त्रि ॥ (यथा,
मेघदूते । २३ ।

“शुक्रापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य कैकाः
प्रत्युद्यतः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्थितः ॥”
शुक्रान्तं, स्त्री, (शुक्रं अन्तम् ।) अन्तश्राकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

शुक्रार्थे, [न] स्त्री, नेत्ररोगमेदः । यथा । अथ
शुक्रभागजा रोगाः । तेषां नामानि संख्या-
न्त्याह ।

“प्रक्षारिशुक्रवृत्तजाधिमार्स-
स्त्रायुर्मसंज्ञाः खलु पञ्च रोगाः ।
स्याच्छुक्तिका सार्जुनपिष्टकाश्चा
जालं शिराणां पिष्टिकाश्च तावाम् ।
रोगा बलास्यचितेन साङ्ग-
मेकादशोक्ताः खलु शुक्रभागे ॥”

तेषु प्रक्षार्यमेयो लक्षणमाह ।

“प्रक्षार्यमे तशुक्तीर्षं श्यावरक्तनिभं सितम् ।”
तद्युः पुत्तली । शीर्षं विश्वीर्षम् । श्यावरक्त-
मित्यत्र विकल्पो बोद्धव्यः ॥ * शुक्रार्थमाह ।
“सुश्वेतं ऋदु शुक्रार्थं शुक्रं तद्वर्द्धते चिरात् ॥”
रक्तार्थमाह ।

“पद्माभं ऋदुरक्तार्थं यन्मार्सं चीयते सिते ।”
पद्माभं वर्णेन रक्तमित्यर्थः । चीयते उपचीयते ।
अधिमार्सात्माह ।

“एतु ऋदुधिमार्सात्मे बहुलस्य यत्तन्निभम् ॥”
एतु विश्वीर्षम् । बहुलं पुष्टम् । यत्तन्निभं ईषत्
लक्षणोद्धतम् ॥ * आयुर्माह ।

“स्यारं प्रसारि मार्सादां शुक्रं स्त्रायुर्मै पञ्च-
मम् ।”

स्यारं कठिनम् । शुक्रं स्वारहितम् ॥ * ।
शुक्तिमाह ।

“श्यावाः स्युः पिशितनिभाश्च विन्द्वो यं
शुक्राभाः सितनिचिताः स शुक्तिर्वज्रः ।”
श्यावा इत्यादिवर्णवशे विकल्पो बोध्यः ॥ * ।
अर्जुनमाह ।

“एको यः शशरुधिरप्रभस्तु विन्दुः
शुक्रस्थो भवति तमर्जुनं वदन्ति ॥”
पिष्टकमाह ।

“अग्निमावतकोपेन शुक्रं मार्सं समुन्नतम् ।
पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शं सन्नभम् ॥”
पिष्टवत् श्वेतम् ॥ * । शिराजालमाह ।

“जालाभः कठिनः शिरोरुच्यः शिराणां
सन्तानो भवति शिराजालसंज्ञः ॥”
शिरादिजालसंज्ञः शिराजालसंज्ञः ॥ * ।
शिरापिष्टकामाह ।

“शुक्रस्थाः सितपिष्टिकाः शिरावृता या-
स्ता विद्यादसितसमीपजाः शिराणाः ।”
बलास्ययितमाह ।

“कास्याभोऽऽदुरथ वारिविन्दुकल्पो
विश्वेयो नयनसिते वन्नाससंज्ञः ॥”
कास्याभः श्वेत इत्यर्थः । अण्डुः कठिनः ।

वारिविन्दुकल्पः एतेन मनाशुन्नतत्वं बोध्यते ।
बलाससंज्ञः बलास्ययितसंज्ञः । कश्चिदेकदेशे-
नापि समुद्यवावगमात् । यथा भीमो भीमसेन
इति । अतएव समुत्ते । नामसंज्ञे बलास-
ययितपदं निर्दिष्टम् । इति भावप्रकाशः ॥

शुक्रिमा, [न] पुं, (शुक्रस्य भावः । शुक्र + “वर्ण-
दृष्टादिभ्यः षष् च ॥” ५।१।२२३ । इमनिच् ।)
शुक्रता । शुक्रशब्दादिमन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

शुक्रोपणा, स्त्री, (शुक्र उपण इव आकृतियस्याः ।)
शर्करा । इति रत्नमाला ॥ श्वेतप्रक्षारे, पुं ॥

शुचिः, पुं, (शुच्यत्वेनेति । शुच + “शुचिक्वि-
शुचिभ्यः क्विः ।” उणा० ३।१।५। इति क्विः ।)
वायुः । तेषः । चित्रम् । इति संक्षिप्तसारो-
द्यादिरिति ॥

शुङ्गः, पुं, वटवृक्षः । आम्नातकवृक्षः । इति
मेदिनी । शुकः । शूया इति भाषा । इति
शुकशब्दार्थे मेदिन्यादिकोषौ ॥

शुङ्गा, स्त्री, (शुङ्गोऽख्यस्या इति । अच् ।
टाप् ।) पर्कटीवृक्षः । इति मेदिनी ॥ नव-
पल्लवकोशी । इति हेमचन्द्रः ॥ धान्यादिशुकम् ।
शूया यस्य पविद्धिः ॥ (यथा, समुत्ते । ४।२६ ।
“अन्त्यपल्लवत्कशुङ्गासिद्धं पयो नरः ।
पीत्वा सशर्करा चौरं कुलिङ्ग इव हृष्यति ॥”)

शुङ्गाकर्म, [न] स्त्री, पुंसवनसंस्कारविशेषः । यथा,
“अग्निसु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते ।
पुंसवने चन्द्रनामा शुङ्गाकर्मणि शोभनः ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तत्कर्मशुङ्गानं यथा । शोभननामानमभिं
संख्याय विरूपाक्षजपान्ता कुशुकिं समाप्य
वटवृक्षस्य पूर्वोत्तरशाखायां फलयुगलप्राणिनी
ज्जमिभिरनुपहृता वटशुङ्गा यवानां माषाणां
वा त्रिभिस्त्रिभिर्गुडैः सप्तवारान् सप्तभिर्मैलेः
क्रौण्ठीयात् । सप्तानां मन्नाद्यान्व्याद्यः साधा-
रणाः । प्रजापतिर्हविः सोमवख्यवसुरुदा-
दित्यमरुद्विन्देवा देवता न्ययोधशुङ्गापरिक्रयणे
विनियोगः । ॐ यद्यसि सौम्यो सौम्याय त्वा
राज्ञे परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण एकं
परिक्रयणम् ॥ यद्यसि वारुण्यो वरुणाय त्वा
राज्ञे परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण द्वितीयं
परिक्रयणम् ॥ यद्यसि वसुभ्यो वसुभ्यस्त्वा राज्ञे
परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण तृतीयं परि-
क्रयणम् ॥ यद्यसि आदित्येभ्यः आदित्येभ्यस्त्वा
राज्ञे परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण पञ्चमं
परिक्रयणम् ॥ यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वा राज्ञे
परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण षष्ठं परि-
क्रयणम् ॥ यद्यसि विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यो
देवेभ्यस्त्वा राज्ञे परिक्रीणामि । इति गुडक-
त्रयेण सप्तमं परिक्रयणम् ॥ ततः क्रीतां वट-
शुङ्गां अनेन मन्त्रेण वृत्तादानयेत् । प्रजापति-
र्हविरोधयो देवता न्ययोधशुङ्गाच्छेदने विनि-

योगः । शोचयथः समनसो भूत्वा अस्या वैश्वं
समाघत इयं कर्मे करिष्यति । ततस्मां वट-
शुङ्गां हृद्येन वेष्टितामन्तरीक्ष्यानीय अन्तरीक्षे
स्थापयेत् । ततः क्षतशोभननाम्नो अग्नेवत्तरतः
प्रक्षालितशिलायां ब्रह्मचारी कुमारी भगवतो
वा श्रुतस्वाध्यायशीलो वा ब्राह्मणः आचारततो
नीहारजवेनानावृतलोष्टे च पुनः पुनः पेषयेत् ।
ततोऽग्नेः पश्चिमतः उत्तराग्रेषु कुशेषु पश्चि-
माभिसुखीं वधूं पूर्वदिगानतमच्छकां हत्वा
पृष्ठदेशे स्थितः पतिर्दक्षिणपायैरङ्गुष्ठानामि-
काभ्यां वस्त्रबद्धां पेषितवटशुङ्गां गृह्णीत्वा गर्भ-
वत्वा दक्षिणसाविवरे शुङ्गारसं निक्षिपति
अनेन मन्त्रेण । प्रजापतिर्हविर्गुदुष्टुं हृन्दो-
ऽधीकृष्टस्वतयो देवता न्ययोधशुङ्गारसस्य
दाने विनियोगः ।

पुमान्निचः पुमानिन्द्रः पुमान् देवो वृहस्पतिः ।
पुमांसं पुत्रं विन्दस्व तं पुमाननुजायताम् ॥
ततो महाथाहृतिहोमं कृत्वा प्रादेशप्रमाणां
हृताक्तां समिधं तूष्णीमपौ कृत्वा प्रकृतं कर्म-
समाप्य उदीर्घं शाखायनहोमाद्वामदेव-
गानान्तं कर्म समाप्य कर्मकारयिष्टब्राह्मणाय
दक्षिणां दद्यात् । इति भवदेवः ॥

शुङ्गी, [न] पुं, (शुङ्गा अख्यस्येति । शुङ्गा +
इनिः ।) शुकवृक्षः । वटवृक्षः । इति जटा-
घरः ॥ शुङ्गाविशिष्टे, त्रि ॥

शुच, शोके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-पर०-
सक०-सेट् ।) तालव्यादिः । शोचति । शोकः
पुत्रादेरदृशं नादृष्टः खाशुभवः । किं शोचते-
द्याभ्युदये वतास्मानिति भट्टिः । प्रियतमा मां
शोचते शोचते । इति महानाटकम् । गज-
क्षतानित्यत्वादात्मनेपदम् । इति दुर्गादासः ॥

शुच, इत् य न रे शौचे । विश्रवणे । क्लेदे । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-उभ० क्लेदे शौचे च
अक०-अन्त्यत्र सक०-सेट् । निष्ठायो अनिट् ।)
शौचं शुद्धिः । विश्रवणं विभेदः । क्लेदः आर्द्र-
भावः । इत् अशुचत् अशौचीत् । य न, शुच्यते
शोकः क्षानात् । मुच्यति मात्रं वाचः । शुच्यति
वस्त्रमम्भसा । ई, शुक्तः । मुचि र्पृतीभावे
इति प्राचः । रमानाचस्तु एतदशुरोधादेता-
नर्थान् व्याख्याति । इति दुर्गादासः ॥

शुचा, स्त्री, (शुच शोके + क्विप् । पक्षे टाप् ।)
शोकः । इति शब्दरत्नावली ॥

शुचिः, पुं, (शुच्यति अनेनेति । शुच + “इष्टुप-
धात् कित् ।” उणा० ४।१।२६ । इति इन् । सच्
कित् ।) अग्निः । (यथा, भागवते । ४।२।४।

“पावकः पवमानश्च शुचिरिच्छयः पुरा ।
वशिष्ठशापादुत्पन्नाः पुनर्थोगमतिं गताः ॥”)

चित्रकवृक्षः । आषाढमासः । शुक्रवर्णः ।
शुङ्गारसः । इत्यमरः ॥ शोचः । शुद्धमन्त्री ।
व्येष्टमासः । इति मेदिनी ॥ सौराचिः । यथा,

“पावकः पवमानश्च मुचिरिच्छ ते त्रयः ।
निर्मेथ्यः पवमानः स्यात् वैद्युतः पावकः स्रुतः ॥

शुचिप्र

बन्धायै तपते स्वयं शुचिरभिव्यक्तौ स्तुतः ।
 तेषाम्बु बन्धतावन्धे चत्वारिंशत् पञ्च च ॥
 पावकः पवमानश्च शुचिकोषी पिता च यः ।
 एते चैकोनपञ्चाशद्वयः परिकीर्तिताः ॥”
 इति कौर्म १२ अध्यायः ॥
 स्वयं: । यथा,—
 “तपनस्तान्धेव शुचिः सप्तान्धवाहनः ॥”
 इति शास्त्रपुराणम् ॥
 चक्रः । शुक्रः । ग्राह्यः । इति केचित् ॥
 (अन्धकस्य कुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ६ ।
 २४ । १६ ।
 “कुङ्करो भवमानश्च शुचिः कम्बलवर्द्धिः ॥”
 कार्तिकेयः । इति महाभारतम् । १।२३।१० ॥
 शुचिः, स्त्री, (शुच + इत् ।) कश्चपपत्रा-
 स्नायायाः सुता । यथा,—
 “वटं सुताश्च महासत्त्वास्नायायाः परि-
 कीर्तिताः ।
 शुक्ली स्त्री च भाषा च सुयीवी शुचि-
 यधिका ॥”
 इति गारुडे ६ अध्यायः ॥
 शुचिः, जि, (शुच + इत् ।) शुक्रगुणविशिष्टः ।
 इत्यमरः ॥ शुद्धः । (यथा, महाभारते । १ ।
 १२८ । ४६ ।
 “क्रीडावसाने ते सर्वे शुचिवस्त्राः स्वर्ण-
 ज्ञताः ॥”)
 अङ्गपहनः । इति मेदिनी ॥ ॥ परस्परार्थार्थं
 हस्तचालनात् शुचिर्था,—
 “देवात् परस्परार्थं दृष्ट्वा विरमेद् द्यो हरिं स्मरन् ।
 स्रष्ट्वा परस्परार्थं हस्तचालनात् शुचिः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णसप्तमोऽध्यायः ॥
 (निरपराधी । यथा, महाभारते । १।१४।१० ॥
 “अहो धिक् धृतराष्ट्र्य बुद्धिर्नास्ति समञ्जसी ।
 यः शुचीन् पाण्डुदायान् दाहयामास प्रचु-
 वत् ॥”
 शुद्धान्तःकरणः । यथा, मनुः । ७ । १८ ।
 “उद्धाश्च नित्यं सेवेन विप्राण वेदविदो शुचीन् ।
 उद्धसीवो हि सततं रचोभिरपि पूज्यते ॥”)
 शुचिता, स्त्री, (शुचेर्भावः । शुचि + तल् ।)
 शुचिलम् । यथा,—
 “शैलं नाम शुचस्तवैव सङ्गः स्वाभाविकी
 सङ्गता
 किं भ्रमः शुचितां भवन्ति शुचयः स्वर्ग्येन
 यस्यापरे ।
 किञ्चान्यत् कथयामि ते स्तुतिपदं त्वं जीविनां
 जीवनं
 तन्मैत्रीचपयेन वास्यसि पयः कर्णा निषेहुं
 चमः ॥”
 इति लज्जावसेनः ॥
 शुचिद्रुमः, पुं, (शुचिः पवित्रो द्रुमः ।) अन्धत्य-
 वृधः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुद्धवृक्षश्च ॥
 शुचिप्रकीर्तिः, पुं, (शुचिं प्रशयतीति । प्र + की +
 क्तिप् ।) आचमनम् । यथा,—

“आचामः स्नादाचमनसुपस्यशः शुचिप्रकीर्तिः ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 शुचिमज्जिका, स्त्री, (शुचिर्मज्जिका ।) नव-
 मानिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शुचिरोचिः, [स्] पुं, (शुचिः पङ्कं रोचिः
 किरणो यस्य ।) चक्रः । इति केचित् ॥ शुक्र-
 किरणो, जि ॥
 शुच्य, ई अभिषवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-अक०-सक०-च-सेट् । निहायामनिट् ।)
 तालव्यादिः । पञ्चमस्वरी । तालव्यवर्गाद्योपधः ।
 ई, शुक्तः । यदा, यान्तोऽयमित्येके । अभिषवः
 स्नानं मन्थनं पीडनं सन्धानश्च । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 शुटीरता, स्त्री, वीर्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 शुटीर्यं, स्त्री, वीर्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 शुठ, खोटने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) खोटनमिह गत्याघातः । श्रोतति
 पयः सेतुना । इति दुर्गादासः ॥
 शुठ, इ खोटने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) खोटनमिह गत्याघातः ।
 इ, शुष्कते । इति दुर्गादासः ॥
 शुठ, इ कि शोषणे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (पुरा०पन्थे भा०-अक०-सेट् ।) इ, शुष्कते ।
 कि, शुष्कयति शुष्कति पञ्चमातपात् । रमा-
 नाथस्तु भादिपन्थे शुष्कोभावे । पुरादिपन्थे
 शुष्कीकरणेऽयमिति मत्वा भादौ शुष्कति पञ्च
 पुरादौ शुष्कयति काष्ठमातप इत्युदाहृतवान् ।
 वस्तुतस्तु उभयत्र शुष्कोभावः अन्यथा भौवा-
 दिकस्यैव प्रेरणवाचित्वापुरादिपाठोऽनर्थकः
 स्यात् । इति दुर्गादासः ॥
 शुठ, क आलस्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) क, श्रोतयति उडः क्रियासु
 मन्धः स्नादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 शुष्ठिः, स्त्री, (शुष्ठि शोषणे + इत् ।) शुष्ठी ।
 इत्यमरटीका ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । २०१ ।
 “तस्मिन् गताद्रभावे वीतरसे शुष्ठिशकल १३
 पुरवे ।
 अपि भूतिभाजि मलिने नागरशब्दो विङ्-
 म्नाय ॥”)
 शुष्ठी, स्त्री, (शुष्ठि + वा ङीप् ।) शुष्कार्द्रकम् ।
 शुष्ट इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । महौषधम् २
 विश्वम् ३ नागरम् ४ विश्वमेघजम् ५ । इत्य-
 मरः ॥ शुष्ठिः ६ विश्वा ७ महौषधी ८ । इति
 तट्टीका ॥ इन्द्रमेघजम् ९ मेघजम् १० । इति
 शब्दरत्नावली ॥ विश्वौषधम् ११ कटुगन्धिः १२
 कटुभद्रम् १३ कटुवणम् १४ सौपर्णम् १५
 शङ्खवेरम् १६ कपारिः १७ चान्द्रकम् १८
 शोषकम् १९ नागराङ्गम् २० । अस्या गुणाः ।
 कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्षामत्वम् । कफशोषा-
 निलमूलवन्धोहराभान्नासङ्गोपदनाशिलत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥ अपि च ।
 “शुष्ठी रथामवातघ्नी पाचनी कटुका जडुः ।

शुद्धं

स्निग्धोष्णा मधुरा पाके कषवातविषम्वशुत् ॥
 वृष्या स्वयं च निःस्वासमूलकावृद्धामयान् ।
 हन्ति स्त्रीपद्मशोषार्श-आनाहोदरमातान् ॥
 आग्नेयगुणभूयिष्ठं तोयांशं परिशोषयेत् ।
 संयजन्ति मजं तप्तु ग्राह्यं शुष्कग्राह्यो यथा ॥
 विषम्वेदिनी या तु सा कथं ग्राह्यकी भवेत् ॥
 शक्तिविवन्धमेदे स्याद्यतो न मलपातने ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 अन्यश्च ।
 “शुष्ठी तु कषवातघ्नी सस्त्रेहा लघुदीपनी ।
 विपाके मधुरा वृष्या हृद्योष्णा कटुरोचनी ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 शुष्ठा, स्त्री, शुष्ठी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 शुष्कः, पुं, (शुन गतौ + ञमन्तात् ङः ।) मद्-
 निर्भरः । इति हेमचन्द्रः ॥ करिकरश्च ॥ (यथा,
 महाभारते । ७ । १५ । १५ ।
 “वयदाशुष्कान् विषाद्यायान् चुरमास्त्रापदा-
 गुमान् ।
 श्रैर्निश्रितधारयैः शान्वायामश्रानयत् ॥”)
 शुष्कः, पुं, श्रौक्षिकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 शुष्कवैद्यः । इति शब्दमाला ॥
 शुष्करोहः, पुं, (शुष्कवत् रोहनीति । उह +
 अच् ।) भूहणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुस्त-
 काभरे शङ्खरोह इति पाठः ॥
 शुष्का, स्त्री, (शुन् + ङ । टाप् ।) मद्यपानयहम् ।
 अमुहस्तिनी । वेध्या । सुरा । हस्तिहस्तः ।
 इति मेदिनी ॥ शुङ् इति भाषा ॥ नलिनी ॥
 इति विश्वः ॥ कुट्टनी । इति शब्दमाला ॥
 शुष्कापानं, स्त्री, (शुष्काया आपानम् ।) मद्य-
 पानयहम् । तत्पर्यायः । मद्यस्थानम् । इत्य-
 मरः ॥ मद्यस्थलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 शुष्कारः, पुं, (शुष्कां रीतीति । रा + कः ।)
 श्रौक्षिकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (इत्या
 शुष्का । “कुटोशमीशुष्काभ्यो रः ॥” ५ । १ ।
 ८८ । इति रः । सत्यशुष्का । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ।)
 शुष्कालः, पुं, (शुष्केन अलतीति । अल पर्याप्तौ
 + अच् ।) हस्ती । इति धनञ्जयः ॥
 शुष्किका, स्त्री, अलिजङ्गा । इति केचित् ॥
 शुष्काशब्दाधीयेषा ॥
 शुष्किभ्रषिका, स्त्री, (शुष्किनी शुष्कविशिष्टा
 भ्रषिका ।) कुक्कुन्दरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शुष्की, [न्] पुं, (शुष्का अस्थस्येति । शुष्का +
 इति ।) श्रौक्षिकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 हस्ती च ॥
 शुष्की, स्त्री, हस्तिशुष्कीवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 सुतुद्रिः, स्त्री, शतद्रुनदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 सुतुद्रः, स्त्री, शतद्रुनदी । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
 सुद्धं, स्त्री, (शुध + क्तः ।) सैन्धवम् । मरिचम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ मरिचपर्याये स्वयं यजि-
 खितं तद्दशुद्धम् ॥

शुद्धम

शुद्धः, चि, (शुद्ध + क्तः ।) केवलम् । (यथा, मनुः । ६ । २७६ ।
 “तद्भागभेदकं हन्यादपसु शुद्धवधेन वा ।
 तदापि प्रतिसंक्रुयान् दायकृतमसाहसम् ॥”)
 निर्दोषः । (यथा, दृष्टत्संहितायाम् । ४६ । ४ ।
 “सर्वं च शुद्धकाचनविनिर्मिताः श्रेयसो
 दृष्टौ ॥”)
 पवित्रः । इति मेदिनी । (उज्ज्वलः । यथा, रघुः ।
 २ । ४६ ।
 “काव्यभिख्या तयोराचीत् व्रजतोः शुद्ध-
 वेशयोः ॥”)
 शुद्धः । इति धरणिः ॥ रागान्तरामिश्रित-
 रागः । इति संगीतशास्त्रम् ॥ * ॥ शरीरा-
 शुद्धताकारणं यथा,—
 श्रीनारद उवाच ।
 “मानवानां द्विजादीनां शरीरस्यापवित्रता ।
 भवेत् केन प्रकारेण कथ्यतां तत् सदाशिव ।
 सर्ववेदपुराणादिशास्त्रज्ञानां द्विजन्तानाम् ।
 जितेन्द्रियसृष्टिविदोः तनोः कथय पूतताम् ॥
 सदाशिव उवाच ।
 यथा देहापवित्रत्वं विप्रादीनां यतो भवेत् ।
 देवेषु श्रेष्ठं तत् सर्वं नराणामानुपूर्विकम् ॥
 जातके न्तकेप्राप्ते जलौकीभिः क्षते तथा ।
 अपवित्रो द्विजादीनां देहः सन्त्यादिकर्मसु ॥
 अपूततनुत्सर्गं नरो मूत्रपुरीषयोः ।
 अस्य श्रेष्ठशर्गं नैव ब्रह्मयज्ञपादिसु ॥
 रक्तपाते नखशङ्खदन्तखड्गगादिभिः क्षते ।
 विप्रादेशशुचिः कायः शस्त्रास्त्रैः कण्टकादिभिः ॥
 भुक्त्वा हस्ताननोष्णैरेपवित्रः क्षतमेधुने ।
 भयने ब्राह्मणादीनां शरीरं क्षुरकर्मण्य ॥
 ज्वरादिभिश्चतुःषष्टिरोमैर्युक्तद्विजन्तानाम् ।
 वपुरप्रयतं पूजादानहोमजपादिसु ॥
 धूमोहारे वमी आह्वयपतितामादिभोजनैः ।
 तथा च रेतःखलने मर्ददेहापवित्रता ॥
 अपवित्रं द्विजादीनां वपुः स्याद्ब्राह्मदुर्दर्शनम् ।
 गर्हितदानग्रहणं पतितं पातकादिभिः ॥
 अशौचान्तेन शुद्धिः स्यात् जातके न्तकेपि च ।
 सर्ववर्णाश्रमादीनां तनोः सन्त्यादिकर्मसु ॥”
 इति पाद्मे उत्तरखण्डे १६ अध्यायः ॥
 शुद्धजङ्घः, पुं, (शुद्धा जङ्घा यस्य ।) गर्दभः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । पवित्रजङ्घायुक्ते, चि ॥
 शुद्धदत्, चि, शुद्धा दन्ता यस्य सः । (“अपान्त-
 शुद्धशुभ्रववराद्येभ्यश्च ॥” ५ । ४ । १४५ ।
 इति दन्तस्य दन्तादेशः ।) शुद्धदन्तयुक्तः ।
 यथा,—
 “गते तस्मिन् जलशुचिः शुद्धदवाणः शिखी ।
 जंजपूकोऽचमाजावान् धारयो न्दलावुनः ॥”
 इति भट्टी । ५ । ६१ ॥
 शुद्धमतिः, पुं, (शुद्धा मतिर्यस्य ।) चतुर्विंशति-
 भूताहृदन्तमंतजिनविशेषः । इति जेमचन्द्रः ॥
 (शुद्धा मतिः ।) पवित्रशुद्धौ, स्त्री । तद्वति, चि ॥
 (यथा, हितोपदेशे । १ । ८० ।

“उपकारिणि विप्रश्च शुद्धमती यः समाचरति
 पापम् ।
 तं जनमसत्यसर्वं भगवति वसुधे कथं बहसि ॥”)
 शुद्धमांसं, क्ली, (शुद्धं मांसं यस्य ।) मांसवज्जन-
 विशेषः । यथा,—
 “पाकपात्रे घृतं दद्यात्तैलं वा तदभावतः ।
 तत्र हिङ्गुहृदिद्राच भर्ष्येत्तदनन्तरम् ॥
 छागादेरस्थिरहितं मांसं तत् खण्डखण्डितम् ।
 धौतनिर्गालितं तस्मिन् घृते तद्वर्ष्येच्छनेः ॥
 सिद्धयोर्गं जलं दत्त्वा जवणं च पचेत् ततः ।
 सिद्धे जलेन संपिष्य वेसवारं परिच्येत् ॥
 दद्यात् वेसवारस्य नागवल्लीदलानि हि ।
 तण्डुलाश्च लवङ्गानि मरिचानि समासतः ।
 अनेन विधिना सिद्धं शुद्धमांसमिति स्तूतम् ॥
 शुद्धमांसं परं तृष्यं बल्यं ब्रह्मचरं ब्रह्मणम् ।
 त्रिदोषघ्नमनं श्रेष्ठं दीपणं धातुवर्द्धनम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 शुद्धवज्जिका, स्त्री, (शुद्धा वज्जिका जता ।) गुडूची ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ पवित्रजता च ॥
 शुद्धान्तः, पुं, (शुद्धः अन्तो यस्य । शुद्धा रचकाः
 अन्ते यस्य इति वा ।) अन्तःपुरम् । (यथा,
 कुमारः । ६ । ५२ ।
 “विधिप्रयुक्तमनुकारैः स्वयं मार्गस्य दर्शकः ।
 स तेराक्रमयामास शुद्धान्तं शुद्धकर्मभिः ॥”)
 उपस्यासर्वगोचरकथान्तरम् । इत्यमरमेदिनी ॥
 राजयोषित् । इत्यजयः ॥ (यथा, नैषधे । ३ । ६३ ।
 “शुद्धान्तसंभोगनितान्ततुष्टे
 न नैषधे कार्यमिदं निगद्यतम् ।
 अपां हि लभाम्य न वारिधारा
 स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा ॥”)
 अशौचान्तः । इति धरणिः ।
 शुद्धान्तपालकः, पुं, (शुद्धान्तं पालयतीति ।
 पालि + क्तुल् ।) अन्तःपुररचकः । तत्पर्यायः ।
 शुद्धद्वारिकः २ कक्षारचकः ३ रात्रि-
 हिककः ४ । इति शब्दमाला ॥ तस्य लक्षणं
 यथा,—
 “शुद्धः कुलोद्गतः सक्तः पिष्टपैतामहः शुचिः ।
 राशामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेयते ॥”
 इति मातृङ्गे १८६ अध्यायः ॥
 शुद्धान्ता, स्त्री, (शुद्धान्तः आश्रयत्वेनाख्यस्या
 इति । अच् । टाप् ।) रात्री । यथा,—
 “शुद्धान्तश्च विशुद्धान्ते शुद्धान्ता राजयोषितः ॥”
 इति धरणिः ॥
 शुद्धापद्धतिः, स्त्री, (शुद्धा अपद्धतिः ।) अक्ष-
 कारविशेषः । यथा,—
 “शुद्धापद्धतिरन्वस्यारोपाधो धर्मेनिहवः ।
 नायं सुधांशुः किं तर्हि योमगङ्गासरोरुहम् ॥”
 इति चन्द्रकोकः ॥
 शुद्धिः, स्त्री, (शुद्ध + क्तिन् ।) दुर्गा । यथा,—
 “सरणाश्रितनादापि शोभ्यते स हि पातकात् ।
 तेन शुद्धिः समान्ता देवी व्रजतौ स्थिता ॥”
 इति देवीपुराणे देवीनिरुक्त्याध्यायः ४५ ॥

मार्जना । इति जटाधरः ॥ वैदिककर्माह्व-
 प्रयोजकसंस्कारविशेषः । यथा । शुद्धशुद्धोः
 संस्काररूपत्वेन एकपुरुषस्यैकदोभयस्थितिर्घटते ।
 अपुष्टेर्भावरूपत्वे शुद्धेक्षदभावरूपत्वे नैतत्
 विरोधात् । अतएव शक्तः ।
 “ततः आहमशुद्धौ तु कुर्यादेकादशे तथा ।
 कर्तुंस्तात्कालिको शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥”
 अशुद्धौ चतुर्थाहादौ । कथमशुद्धौ आहं
 कालाशौचस्याधिकारिविशेषणत्वात् आह
 कर्तुंस्तात्कालिकीति । आहविधानाशेषात्त-
 न्नात्रनिष्ठा शुद्धिः कल्पयते । स पुनरशुद्ध एव
 कर्मान्तर एव । इति आहविवेकः ॥ एवं शुद्धि-
 भावरूपत्वे अशौचस्य तदभावरूपत्वे विरोधः ।
 तथात्वे अशौचसङ्करोऽपि न स्यात् । एकस्मिन्
 शुद्धाभावरूपे अशौचे सत्परस्य तद्रूपस्य
 तदानीं तत्पुरुषोयशुद्धिरूपप्रतियोग्यन्तरा-
 भावादनृत्यते । तस्मात् शुद्धशुद्धोर्भावरूप-
 त्वम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ अथाशौचशुद्धिः ।
 “अचट्टिमदाशौचमर्द्धकेतेन शुध्यति ।
 अथ चेत् पञ्चमीं रात्रिमनीत्य परतो भवेत् ।
 अचट्टिमदाशौचं तदा पूर्वेण शुध्यति ॥”
 अचट्टिमत्वम् । सपिच्छजननाशौचापेक्षया
 स्वपुच्छजननाशौचस्य सपिच्छमरणाशौचापेक्षया
 पिष्टमाहर्भुमरणाशौचस्य ॥ * ।
 “जाते पुत्रे पितुः ज्ञानं सचेत्तनु विधीयते ।
 माता शुद्धेद्दशाहेन ज्ञानात् अशर्गं पितुः ॥”
 शुध्येत् अशर्गमात्रे उत्तरवाक्ये तथा दर्शनात् ॥ * ।
 जननाशौचमध्ये तु यद्यपरं जननं स्यात् तदा
 पूर्वाशौचप्रथमे शुद्धिः रात्रिशेषे दिनद्वयेन
 प्रभाते दिनत्रयेण मरणाशौचमध्ये प्रातिमरु-
 ष्येवमिति ॥ * ॥
 “यस्य यस्य तु वर्गस्य यद्यत् स्यात् पश्चिमं
 तद्वहः ।
 स तत्र वक्ष्यशुद्धिश्च यद्वशुद्धिं करोत्यपि ॥
 समाप्य दशमं पिच्छं यथाशास्त्रमुदाहृतम् ।
 यामाहृष्टो गत्वा प्रेतसृष्टे च वाससो ॥
 अन्त्यानामाश्रितानाश्च तत्राः ज्ञानं करोत्यपि ।
 प्रशुलोमनखानाश्च यत्प्राण्यं तच्छात्वापि ॥
 गौरसर्षपकस्केन तिलतेलेन संयुतः ।
 शिरःज्ञानं ततः कृत्वा तोयेनाचम्य वाग्यतः ॥
 वासोयुगं नवं शुभमत्रयं शुद्धमेव च ।
 यद्वीत्या गां सुवर्गं च मङ्गलानि शुभानि च ।
 सृष्ट्वा संकीर्णयित्वा तु पश्चात् शुद्धो भवेत्तरः ॥”
 यद्वशुद्धिः प्राक्तनपाकभाक्षपरिष्ठाग उपसेपा-
 दिना । त्वार्थं त्वामाह्वम् ॥
 “अवाहःसु निरुतेषु सुजाताः क्षतमङ्गलाः ।
 आयुष्याहिप्रसुच्येत ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्यं च ॥
 स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि ।
 न तु पूर्वेण शुद्धिः स्यात् स्वकात्वेनेव शुध्यति ॥
 समानं जघ्नु चाशौचं पूर्वेणैव विशुध्यति ॥
 यदि स्यात् स्वतके स्वतिर्धतके च न्तितर्भवेत् ।
 शेषेणैव भवेत्पुष्टिरहःशेषे विराजकम् ॥

शुद्धिः

मरयोत्पत्तियोगे तु मरणाच्छुद्धिरिच्छते । ॥१॥
 अर्थात् यस्मात्ततः स्त्रीणां यदि स्यात् गर्भ-
 संसर्गः ।
 तदा मांससमैस्त्रासां दिवसैः शुद्धिरिच्छते ।
 गर्भस्युत्थां यथामासमन्तरे तूत्तमे त्राहः ।
 राजन्ये त चतुरात्रं वैश्ये पश्चाद्दशमे च ॥
 अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता ।
 रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्यैवे विशुध्यति ॥
 रजस्युपरते ग्राध्वी ज्ञानेन स्त्री रजस्वला ।
 शुद्धा भर्तृश्चतुर्थेऽह्ने अप्युद्धा देवपैत्रयोः ।
 देवे कर्मसि पैत्रे च पचमेऽह्नेन शुध्यति ॥२॥
 दत्ता नारी पितुर्गृहे स्वयते स्त्रियतेऽथवा ।
 स्वमशौचं चरेत् सस्यकृत्पथस्थानयवस्थिता ॥
 तद्वन्धुवर्गस्त्रिकेन शुध्यन्तु जनकस्त्रिभिः ।
 यस्तेः सहासनं कुर्यात् शयनादीनि चैव हि ।
 बान्धवो वा परो वापि स दशाहेन शुध्यति ॥
 स्त्रीणामसंस्कृतानाम् त्राहान् शुध्यन्ति
 बान्धवाः ।
 यद्योक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति हि सनाभयः ॥३॥
 यस्मात्साभ्यन्तरे शूद्रे न्दते बाले त्राहं विदुः ।
 अन्तरीते द्विवर्षे वै न्दते शुध्यन्तु पञ्चभिः ॥
 बालस्त्वन्तर्दशाहे तु प्रेतत्वं यदि गच्छति ।
 सदा एव विशुद्धिः स्यात्प्राशौचं नैव सतकम् ॥
 वृणामन्नतच्छुद्धानामशुद्धिर्नैश्चिकीं स्त्रिता ।
 निवृत्तच्छुद्धकानाम् त्रिरात्राच्छुद्धिरिच्छते ॥४॥
 दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति प्रेतसूतके ।
 त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु ज्ञात्वा शुध्यन्ति
 गोत्रजाः ॥
 शुद्धिद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
 वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥
 दशमेऽह्नेन शूद्रस्य कार्यं संश्रयं बुधेः ।
 मासेनैव विशुद्धिः स्यात् सूतके न्तकेऽपि वा ॥
 संस्त्रियते पत्न्यो रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते ।
 संस्त्रियते तु त्रिरात्रं स्यादिति घर्म्मो व्यवस्थितः ॥
 पित्रोऽपरेमे स्त्रीणाश्चतुरात्रास्तु कथं भवेत् ।
 त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् शिवः ॥
 यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति दिवः ।
 भूमौ निःक्षिप्य तदुयासं ज्ञात्वा चैव विशु-
 ध्यति ॥५॥
 चिकित्सको यत् कुरुते तदर्थेन न प्रकथते ।
 तस्मात् चिकित्सकस्यार्थे शुद्धो भवति निव्यग्रः ॥
 गर्भिणी स्त्रितिका नक्तं कुमारी च रजस्वला ।
 यदाशुद्धा तदान्धेन कारयेत् क्रियते सदा ॥६॥
 प्रेतीभूतं दिवं विप्रो योऽनुगच्छति कामतः ।
 ज्ञात्वा सनेन सृष्ट्यानि घृतं प्राश्य विशुध्यति ।
 एकाहात् चक्षिये शुद्धिवैश्ये च स्याद्दशाहेन तु ।
 शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः ॥७॥
 नारं सृष्ट्यास्थि सल्लं ज्ञात्वा विप्रो विशुध्यति ।
 आचम्यैव तु निःक्षेपं गामालभ्याकमीक्ष्य वा ॥
 अक्षपिणं दिवं प्रेतं विप्रो निवृत्त्य बन्धुवत् ।
 विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुरात्रां च बान्धवान् ॥
 बद्धमति तेषाम् च दशाहेन शुध्यति ।

१२१
 शुद्धिः

अनदन्नमज्ञैव न चेतस्मिन् एहे वसेत् ॥१॥
 अस्थिसचयनादन्वाक् यदि विप्रोऽशु पातयेत् ।
 न्दते शूद्रे एहं गत्वा त्रिरात्रेण विमुध्यति ॥
 अस्थिसचयनादूर्ध्वं यावन्मासं द्विजातयः ।
 दिवसेनैव शुद्धिः स्यादाससां चानेन च ॥२॥
 स्वजातेर्दिवसेनैव त्राहान् चक्षिये वैश्ययोः ।
 स्यात् विनानुगमने शूद्रो नक्तं शुध्यति ॥३॥
 अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च पशुतिका ।
 दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमिष्ठश्च नवोदकम् ॥४॥
 उदक्या स्त्रितिका वापि अन्त्यजं संस्त्रियेद्यदि ।
 त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादिति शानातपोऽत्र-
 वीत् ॥५॥
 नवखातजलं गावो महिष्यश्चागयोनयः ।
 शुध्यन्ति दिवसेनैव दशभिर्नात्र संश्रयः ॥
 काले नवोदकं शुद्धं न पातयन्तु तत्राहम् ॥६॥
 अथ द्रव्यशुद्धिः । ब्राह्मे ।
 “सुवर्णं रूप्यं शकृत्प्राग्भृत्तरुमयानि च ।
 कांस्यायस्तान्त्रैथानि त्रपुत्रीसमयानि च ॥
 निर्लेपानि विशुध्यन्ति केवलेन जलेन तु ।
 शूद्रोच्छिद्यन्ति शुध्यन्ति त्रिधाचारात्म-
 वारिभिः ॥
 स्त्रितिकाश्वविष्णुवरजस्वलाहृतानि च ।
 प्रन्नेप्रथानि तानमौ यच्च यावत् सहेदपि ॥”
 रैत्वं पित्तलम् । त्रपुरङ्गम् । यत् पात्रं यावत्
 कालमयं सहेत तत् पात्रं प्रक्षालनानन्तरं
 तावत्तापनीयमित्यर्थः ॥७॥ इहस्यतिः ।
 “अम्भसा हेमरत्नायः कांस्यं शुध्यते भस्मना ।
 अन्नेस्ताम्रश्च रैत्वंश्च पुनःपाकेन न्यस्ययम् ॥”
 राजघर्म्म ।
 “पञ्चलोच्छिद्यकांस्यं यत् गवात्रातमथापि वा ।
 गच्छोच्छिद्यमपि च विशुद्धीद्दशभिस्तु तत् ॥”
 दशभिर्दिनैरिति शेषः । तथा च ।
 “कांस्यं न घावयेत् पादौ यच्च स्यादपि भोजन-
 मिति ॥”
 यत्र पात्रान्तरे भोजनं तत्र श्रुतस्यैव तस्य
 साहचर्यात् कांस्यवच्छुद्धिः ॥८॥ बौधायनः ।
 “भिन्नकांस्ये तु योऽशुयात् नद्यां ज्ञात्वा
 जपेद्विजः ।
 गायत्राष्टसहस्रान्तु एकभक्तस्तनः शुचिः ॥”
 देवलः । तान्त्ररत्नसुवर्णांशस्फटिकानां भिन्न-
 मभिन्नम् । इति भिन्नत्वेऽपि न दोष इत्यर्थः ॥९॥
 विष्णुः । शारीरैर्मलैः सुराभिर्मदोन्वा यद्गृह्यते
 तद्व्यक्तोपहतं सर्वं लौहभाक्तमयौ प्रतप्तं
 शुध्यते । मणिमयमश्रममयमजमयश्च सपरात्रं
 महीखननेन शृङ्गदन्तास्त्रिमयश्च तच्छेन दारु-
 मयं न्यस्यं जह्यादिति । लौहपदं सुवर्णाद्य-
 टकपरम् ॥१०॥ मनुः ।
 “त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।
 अहहमद्विर्निर्गन्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥”
 अहहसुपघातशृङ्गादिभिरज्ञातम् । अज्ञातश्च
 सदा शुचि इति याज्ञवल्क्यैकवाक्यत्वात् ।
 वाचेति उपघातशृङ्गायां पवित्रं भवत्विति

शुद्धिः

ब्राह्मणेयंदाचा प्रशस्यते इति शुलपाणिमहा-
 महीपाध्यायकुल्लुकभट्टौ ॥ १ ॥ शानातपः ।
 “गोकुले कन्दशालायां तैल्यन्नेक्षुधन्धयोः ।
 अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च ॥”
 मनुः ।
 “मत्तिका विप्रपश्चाद्या गौरश्चः सुखरश्मयः ।
 रजो भूचायुरमिश्च स्यात् मेधानि निर्दिशेत् ॥”
 बौधायनः ।
 “अदुष्टाः सन्तताधारा वातोद्धताश्च रेणवः ।
 आकराः शुचयः सर्वं वर्जयित्वा सुराकरम् ॥”
 प्रक्षालित्वौ । आकरदद्याणि प्रोक्षितानि
 शुभीनि ॥ १ ॥ यमः ।
 “आममांसं घृतं तौदं खेदाश्च फलसम्भवाः ।
 स्त्रिच्छभाक्षयिता दुष्टा निष्कान्ताः शुचयः
 स्त्रिताः ॥”
 विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
 “सुखवर्णश्च गौः शुद्धा माप्सारश्चक्रे शुचिः ।
 पुष्याणाश्च फलानाश्च प्रोक्ष्यान् शुद्धिरिच्छते ॥”
 अत्रिः ।
 “मत्तिकाः सन्तताधारा भूमिस्त्रोयं हुताशनः ।
 माप्सारश्चापि दूर्वा च मारुतश्च सदा
 शुचिः ॥”
 बौधायनः । अनेकोदास्त्रे दारुशले भूमिसमे
 इहकाश्च सक्रीर्णभूताः इति । सक्रीर्णभूताः
 परस्परसम्भवाः ॥ १ ॥ विष्णुः । प्रोक्ष्येन पुस्तकं
 इति ॥ १ ॥ शानातपः ।
 “तापनं घृततेलानां प्रावनं गौरसस्य च ।
 तस्मात्सुद्धतं शुध्येत कठिनान्तु पयो दधि ।
 अविलीनं तथा सर्पिल्लिलीनं अपखेन तु ॥”
 अविलीनं कठिनम् ॥ १ ॥ मनुः ।
 “दद्याणाश्चैव सर्वेषां शुद्धकृतप्रवनं स्त्रुतम् ।
 प्रोक्ष्यं संहतानाश्च दारवाणाश्च तज्जम् ॥”
 इदन्तच्छिद्यद्वयस्येव । उत्प्रवनं वस्त्रान्तर-
 निव्यापयेन कीटाद्यपनयनम् ॥२॥ शानातपः ।
 “स्त्रीवाभिप्रपतितैः स्त्रितिकोदक्यनास्तिकैः ।
 इह वा स्यात् यदन्नम् तस्य निष्कृतिरुच्यते ॥
 अभ्युक्ष्य किञ्चिद्दुहृत्य शृङ्गीताप्यविशुद्धितः ॥३॥
 देवलः ।
 “चाणालेन शुना वापि इह हविरयज्ञियम् ।
 विद्वालादिभिरुच्छिद्यं दुष्टमन्नं ववर्जयेत् ॥”
 अन्धत्र हिरण्योदकस्यार्थादिति ॥ १ ॥ मनुः ।
 “अङ्गिस्तु प्रोक्ष्यं शौचं वज्रुनां धान्वावाससाम् ।
 प्रक्षालनेन त्वक्षानामङ्गिः शौचं विधीयते ॥”
 शुद्धिरिच्छतुत्तौ विष्णुः । शुद्धानामिच्छुविका-
 राणां प्रभूतानां वायुमिदानेन सर्व्वलवणाना-
 स्तेति ॥ १ ॥ अङ्गिराः ।
 “यथा यतस्ततो ज्ञापः शुद्धिं यान्ति नदीगताः ।
 शूद्राङ्गिप्रयत्नेष्वन्नं प्रविष्टम् सदा शुचि ॥”
 प्रविष्टं स्वतापादकप्रतियाहादिति शेषः ॥
 “सकुण्डपं सकर्द्धमं तेभ्योऽप्यमपास्य तत् ।
 प्रक्षिपेत् पञ्चगव्यश्च समन्तं सर्व्वशुद्धित्तम् ॥
 अपास्य कुण्डपं तेभ्यो वहुतोयेभ्य एव वा ।

शुद्धिः

शतं वष्टयथा किंशतु तीयकुम्भान् ससुद्धरेत् ॥
 पञ्चगव्यं तनस्त्रीषु प्रक्षिपेन्नप्रपूर्वकम् ॥”
 श्रुतादि अल्पत्वाद्यपेक्षया अल्पस्य सर्वो-
 हारणाभिधानात् ॥ * ॥ टट्टम्भुः ।
 “असूद्रपतिमास्त्रान्धा वृतास्त्रिजमन्दिरे ।
 शौचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथा ॥
 दशरात्राङ्कुनि प्रीते मासान् सूद्रं भवेच्छुचिः ।
 दाभ्यान्सु पतिते गेहे अन्त्ये मासचतुष्टयान् ।
 अत्यन्ते वर्जयेद्गोहृमिन्निवे मरुत्रवीत् ॥”
 यमः ।
 “द्विजस्य मरुते वेषस्य विशुध्यति दिनत्रयात् ।
 दिनेकेन बहिर्भूमिरपि ज्ञेयलेपनेः ॥” * ॥
 यथोक्तकालानन्तरं कर्तव्यमाह सम्भर्तुः ।
 “यद्दशगुह्यं प्रवक्ष्यामि अन्तःस्थप्रवक्ष्यते ।
 प्रोत्सृज्य न्यस्यं पात्रं सिद्धमन्नं तथैव च ॥
 यद्वाद्पास्य तन् सर्वं गोमयेनानुलेपयेत् ।
 गोमयेनानुलिप्याद्य कृत्वाप्रापयेद्बुधः ॥
 ब्राह्मणेभ्योऽप्युत्तरे च हरिण्यकुशवारिभिः ।
 सर्वेभ्योऽप्युत्तरे ततः शुध्यत्यसंशयः ॥”
 मन्त्रनादेशे गायत्री ॥ * ॥ देवलः ।
 “पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या विशुध्यति ।
 दुष्टा द्विधा त्रिधा वापि शुध्यते मज्जिनैकधा ॥
 दहनं खननं भूमेरुपलेपनवापने ।
 पर्जन्यवर्षणश्चापि शौचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥
 प्रकृते गर्भिणी यत्र स्त्रियते यत्र मातुषः ।
 चाखालैरुषितं यत्र यत्र विन्यस्यते शवः ॥
 विण्मूत्रोपहतं यत्र कुणपो यत्र दृश्यते ।
 एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्यातिकथ्यते ॥
 क्रमिकीटपदक्षेपेऽपि धिता यत्र मेदिनी ।
 त्रभया कर्षणेः क्षिप्त्वा वान्तैस्त्वा दुष्टतां त्रजेत् ॥
 नखदन्ततनजलकुतुषपांशुरजोमलैः ।
 भस्मपङ्कजैर्वापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत् ॥”
 वापनं नृदन्तरेण पूरणम् । त्रिधा घनीभूत-
 क्षिप्त्वादि । इति शुद्धितत्वम् ॥ * ॥ अपि च ।
 याज्ञवल्क्य उवाच ।
 “दशगुह्यं प्रवक्ष्यामि तान्निबोधत सत्तमाः ।
 सौवर्णराजताङ्गानां प्राक्वजादिचर्मणाम् ॥
 पात्राणां चमसानाञ्च वारिणा शुद्धिरिष्यते ।
 उष्णवार्भिः शुक्लशुभोधान्वादेः प्रोक्ष्येन च ॥
 तत्रगात् दारुशुद्धिर्द्वयं पात्रस्य मार्जनात् ।
 मोक्षे रदकगोशुत्रैः शुभ्रत्वाविकर्षकम् ॥
 भेषं योषिष्मुखं पुण्यं पुनः पाकात्सहीमयम् ।
 गोघ्राते च तथा केशमज्जिकाकीटक्षिते ।
 भस्मक्षेपाद्दशगुह्यः स्याद्दशगुह्यमार्जनादिना ॥
 अपुषीसकताङ्गानां चारान्कोदकवारिभिः ।
 भस्माङ्गिणीकास्यानामज्ञानञ्च सदा शुचि ॥
 अमेध्याक्तस्य नृत्तयैर्गन्धलेपापकर्षणात् ।
 शुचि गोहृमिदं तोयं प्रकृतिस्यं सह्योगतम् ॥
 तथा मांसं चपाखालक्रयादादिनिपातितम् ।
 रक्षितरस्यै रजश्चाया गौरस्यो वसुधानिलः ॥
 अन्धजवप्रघो मेध्याक्तया चामलविन्दवः ।
 सात्वा पीला स्तुते सुप्ते सुह्ला रथ्योपसर्पणे ॥

शुद्धिः

आचान्तः पुनराचामेत् वासो अन्तरिक्षाय च ।
 स्तुते निहोविते स्वापे परिधानेऽनुपातने ॥
 पञ्चस्वतेषु नाचामेत् दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ।
 तिष्ठन्धम्यादयो देवा विप्रकर्णे तु दक्षिणे ॥”
 इति गारुडे ६७ अध्यायः ॥
 अन्यच्च ।
 “मणिवस्त्रप्रवालानां तदनुक्ताफलस्य च ।
 शैलदारुमयानाञ्च लणगुस्त्रौषधस्य च ॥
 प्राक्प्राधान्याजिज्ञानाञ्च संहताणाञ्च वाससाम् ।
 वस्त्रालानामप्रोधानामसुना शुद्धिरिष्यते ॥
 सस्त्रेहानामथोष्णान् तिलकल्केन शोधनम् ।
 कार्पासिकानां वस्त्राणां शुद्धिः स्यात् सह
 भस्मना ॥
 नागदन्तास्त्रिद्विज्ञाणां तत्रगाङ्गुह्यिरिष्यते ।
 पुनःपाकेन भाखानां न्यस्ययानाञ्च शुद्धता ॥
 शुद्धं भयं कारुहस्तः पण्यं योषिष्कं तथा ।
 रथ्यागतमविज्ञानं दासवर्गस्य यत् क्षतम् ॥
 वाक्यशक्तं चिरानीतमनेकान्तरितं लघु ।
 चैष्टितं बालद्वहानां बालस्य तु सुखं शुचि ॥
 स्त्रेच्छानामपि गोशालास्तन्ययसुताः स्त्रियः ।
 वाग्निप्रघो द्विजेन्द्राणां पाठे वागसुविन्दवः ॥
 भूमिर्विशुध्यते खातदाहगोक्रमसंघनेः ।
 लेपाङ्गुलेखनात् सेकान् वेष्टसम्मान्नाखलात् ॥
 केशकौटावपत्रेऽपि गोघ्राते मज्जिकान्विते ।
 नृदारिभस्मचाराणि प्रक्षेपयानि शुद्धये ॥
 उडम्बराणाञ्चान्नेन चारैश्च त्रपुसोसयोः ।
 कांस्यानां भस्मना शुद्धिसोयाच्छुद्धिर्भवत्य च ॥
 अमेध्याक्तस्य नृत्तयैर्गन्धापहरणेन च ।
 अन्येषामपि तद्द्रव्यैः शुद्धिर्गन्धावहारतः ॥
 मातुः प्रसवने वस्यः शुकुनिः फलपातने ।
 गर्हभो भारहारिण्ये च नृगग्रहणे शुचिः ॥
 रथ्याकर्मतोयानि नावः पथि लणानि च ।
 मास्तेनैव शुध्यन्ति पक्षेष्टरचितानि च ॥
 श्रतं द्रोणाङ्कस्यान्तममेध्याभिभूतं भवेत् ।
 अयमुद्धृत्य सन्त्याज्यं शेषस्य प्रोक्ष्यं स्मृतम् ॥
 उपवासं चिराच्च वा दूषितास्य भोजने ।
 अज्ञाते ज्ञातपूर्वं च नैव शुद्धिर्बिधीयते ॥
 उदक्यान्वाननमांश्च स्तिकात्थावशायिनः ।
 स्पृष्ट्वा स्नायीत शौचायं तथैव नृत्तहारिणः ॥
 सस्त्रेहमस्य संस्पृश्य सवासाः स्नानमाचरेत् ।
 आचम्यैव तु निःस्त्रेण गामालभ्यार्कभीत्य च ॥”
 इति वामनपुराणे १४ अध्यायः ॥
 अन्यत् मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्याये दृश्यम् ॥
 जलशुद्धिर्यथा,—
 “गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।
 नर्मदे सिन्धुकावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥”
 भूतशुद्धिस्तु तच्छब्दे दृश्यम् ॥ * ॥ आसन-
 शुद्धिर्यथा । “एते गन्धपुष्पे आधारशक्तिकमला-
 सनाय नमः । आसनमन्त्रस्य मेरुपृष्ठ ऋषिः
 सुतलं हृदयः कूर्मा देवता आसनपरिग्रहे
 विनियोगः ।
 एष्व लया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता ।

शुनकः

त्वञ्च धारय मां नित्यं पवित्रं कुरु चासनम् ॥” *
 मण्डपशुद्धिर्यथा,—
 “पञ्चगव्येन नृलेन मण्डपं परिशोधयेत् ॥”
 गौतमीये ।
 “पञ्चगव्येन तद्गोहृत् मण्डलञ्च विशोधयेत् ॥”
 पञ्चगव्यप्रमाणानु तत्रैव ।
 “पलमात्रं दुग्धभागं गोशुद्धं तावद्विष्यते ।
 घृतञ्च पलमात्रं स्यात् गोमयं तोलकञ्च यम् ॥
 दधि प्रकृतिमात्रं स्यात् पञ्चगव्यमिदं स्मृतम् ।
 अथवा पञ्चगव्यानां समानो भाग इष्यते ॥
 मूलमन्त्रेण संमन्त्र्य तेनैव परिशोधयेत् ।
 तेन सर्वविशुद्धिः स्यात् सर्वपापनिवृत्तनम् ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
 यद्दशगुह्यं चरशब्दे दृश्यम् ॥
 शुद्धोदनसुतः, पुं, (शुद्धोदनस्य सुतः) बुद्धभेदः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 शुद्ध, ल य औ शौचै । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
 पर०-अक०-अनिट्) ल, अशुद्धत् । य, शुध्यति
 लोकः स्नानात् । औ, शौद्धा । रजसा शुध्यते
 नारीत्यत्र शुध्यतीति क्षिपि शुद्धं करोतीति औ
 कर्मणि यत्कि रूपात् । इति दुर्गादासः ॥
 शुन, श गत्याभु । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुहा०-
 पर०-सक०-सट्) श, शुननि । शोनिता ।
 इति दुर्गादासः ॥
 शुनः, पुं, (शुनति सदा इतस्ततो गच्छतीति ।
 शुन + कः ।) कुकुरः । यथा,—
 “कुकुरस्तु शुनिः श्वानः कपिलो मखलः
 शुनः ॥”
 इत्यमरटीकायां भरतधृतवाचस्पतिः ॥
 (शुनति क्षिप्रं गच्छतीति । कः । वायुः । इति
 निघण्टुटीकायां देवराजयज्ज्वा ॥ ५ । १ । ३४ ॥
 कौ, सुखम् । इति ऋग्वेदभाष्ये सायणः । ४ ।
 ५७ । ६ ।)
 शुनःशेफः, पुं, सुनिविशेषः । स तु ऋचीकस्तुनि-
 पुत्रः । अन्तरीवेण यज्ञार्थं क्रीतः विश्वामित्रेण
 रक्षितश्च । इति रामायणे वाल्मीकीये बाल-
 काण्डे ६२ सर्गः ॥ (वरुणप्रापात् जलोदरदोग-
 पोद्धितो हरिश्चन्द्रः अजीर्णपुत्रं शुनःशेफं पशुं
 विधाय वरुणतुष्टार्थं यज्ञमारभवान् । कश्चिद्-
 क्षितो विश्वामित्रस्तु तमतीवयाकुलमवलोक्य
 भोक्षयामास । ततः प्रभृति शुनःशेफोऽयं विश्व-
 मित्रस्य पुत्र इति प्रसिद्धोऽभूत् । एतदृत्तान्तस्तु
 देवीभागवते ७ स्कन्धे १६ अध्यायमारभ्य
 दृश्यः ॥) कुकुरश्रेष्ठे, कौ ॥
 शुनकः, पुं, (शुनति इतस्ततो गच्छतीति ।
 शुन गतो + “कुन् प्रिष्णिमं ज्योरपूर्वस्यापि ।”
 उणा० २ । ३२ । इति कुन् ।) कुकुरः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
 १२७ । १६ ।
 “भिक्षभाञ्च खड्गाञ्च कुकुरं शुनकं तथा ।
 अपप्रश्नानि सर्वाणि यच्च दृष्टो दृष्टेवहः ॥”
 ऋषिविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ७ । १० ।

“अचितो देवतः सत्यः शर्पमाजी महाशिराः ।
अकीवसुः सुमित्रश्च मेधेयः शुनको बलिः ॥”
शुनकचक्षुका, स्त्री, (शुनकस्य चक्षुरिव । इवार्थे
कन् ।) शुनकचक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शुनकचिह्नी, स्त्री, (शुनकप्रिया चिह्नी ।) प्राक-
विशेषः । तत्पर्यायः । अचिह्नी २ श्वानचिह्निका
३ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
कण्डूनाशनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
शुनाश्रीरः, पुं, (शुनाश्रीरौ वायुस्यै अस्त
इति । अश्री-आदिवाद्च् ।) इन्द्रः । इति
भरतहिरण्यकौषः ॥
शुनासीरः, पुं, (शुनासीरौ वायुस्यै अस्त
इति । शुनासीर + अश्री-आद्च् ।) इन्द्रः ।
यथा,—
“शुनाश्रीरो हितालयः शुनासीरो हितल्यकः ।
तालथादिर्दन्वमथः शुनासीरश्च दृश्यते ॥”
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । १।८।१ ।
“इन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशमिति ॥” * ॥
वायुस्यै । इति निघण्टुः । ५।१३ ॥ “शु-शब्दार्थ-
विश्रिष्टात् शुन गतौ इत्यस्मात् इगुपधलक्षणः
कः । चिप्रं गच्छन्निश्चमिति शुनो वायुः ।
यद्वा, शु-शब्दोपपदान्त्यतेर्गतिकर्मणः अन्ये-
ष्वपि दृश्यते इति छः । भाष्ये तु शु-एतदर्थतो
निर्वचनं प्रायेण । सप्तः “छिह्नोरवानोरगभीर-
गम्भीर-कुम्भीरश्रीरकाश्रीरजम्भीरकीरतीरा-
दयः” इति ईरन्-प्रत्ययछिलोपश्च निपात्यते ।
सदा सरणात् सीर आदित्यः । शुनश्च सीरश्च
देवतादन्ते च इत्यङ् । इति तट्टीकायां देव-
राजधर्या ॥ * ॥ इन्द्रवायू । यथा, ऋग्वेदे । ४ ।
५७ । ६ ।
“शुनासीरा शुनमस्मात्तु धत्तम् ॥”
“हे शुनासीरा इन्द्रवायू वायादित्यौ वा ।” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥)
शुनिः, पुं, (शुनति चिप्रं गच्छतीति । शुन गतौ
+ “इगुपधात् । कित् ।” उणा० ४।११६। इति
इन् । स च कित् ।) कुकुरः । इति हेमचन्द्रः ॥
शुनी, स्त्री, (श्वन् + गौरादित्वात् ङीष् ।) कुकुरी ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १८ । ११ ।
“अहो निरीक्ष्यतामस्या दास्याः कर्म
स्यसाम्पत्तम् ।
अस्मद्वार्यं धृतवती शुनीव हविरहरे ॥”)
कुशाक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
शुनीरः, पुं, कुकुरीसम्बन्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शुन्व, क शुङ्गौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, शुन्वयति । अयमात्मने-
पदीत्येके । इति दुर्गादासः ॥
शुन्व, अ शुङ्गौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-अक०-सक०-च-सेट् ।) शुङ्गिरिश्च शुङ्गौ-
भावः शुङ्गीकरणञ्च । अ, शुन्वति शुन्वते जलेन
लोकः । यो गां शुन्वति सन्नेनेति हलायुधः ।
गां वाचम् । इति दुर्गादासः ॥

शुन्वः, पुं, (शुन्व शुङ्गौ + “यजिमनिशुन्वदसि-
जनिभ्यो युच् ॥” उणा० ३ । २० । इति युच् ।)
अभिः । इत्युणादिकोषः ॥ (आदित्यः । पक्षि-
विशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२४ । ४ ।
“उपो अदर्शं शुन्वुवो न ः वः ॥”
“शुन्पुरादित्यः सर्वेषां शोधकत्वान् * * * यद्वा,
शुन्वुरिति जलचरः श्वेतवर्णः पक्षिविशेषः ।”
इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
शुनुभ, अ दीर्घमिच्छंनयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-अक०-हिंसने सक०-सेट् ।) अ,
शुनुभति शुनुभति । शुनुभ शुनुम्भ । इति दुर्गा-
दासः ॥
शुनुं, स्त्री, शुनीसम्बन्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रित्ते, त्रि । इति जटाधरः ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे ३ परिच्छेदे ।
“शुनुं वासयहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चित्
शुने-
निद्राशयानुपागतस्य सुतिरं निर्वर्ण्य पशु-
मंखम् ॥”
शुने हितम् । अन् + “उगवादिभ्यो यत् ।”
५।१।२। इति यत् । “शुनः सम्प्रसारणं वा च
दीर्घत्वम् ।” इत्युणा सम्प्रसारणम् ॥)
शुभ, अ श दीर्घमिच्छंनयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-अक०-हिंसने सक०-सेट् ।) अ
श, शुभति शुभोभ । प्राचस्तु चादौ च शुभ
शुनुभ भासनहिंसनयोरिति पठन्ति । इति
दुर्गादासः ॥
शुभ, ल ड दीर्घौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ल, अशुभन् । ड,
शोभते । न शोभति सभामध्ये इति गणकता-
नित्यत्वादिति रमानायः । वस्तुतस्तु शोभते
शोभः पचादित्वाद् । ततः शोभ इवाचरतीति
कौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥
शुभं, स्त्री, (शोभते इति । शुभ दीर्घौ + कः ।)
मङ्गलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, जथासरित्सागरे ।
१०४ । ११२ ।
“अहो स्वर्वाशियमशुभं शुभमित्यभिनन्दति ॥”)
पद्मकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उदकम् ।
इति निघण्टुः । १ । १२२ । शुभपण्याये शुभ-
मित्ययमप्यस्ति । इति काशिका । ५ । २ ।
१४० ॥)
शुभः, पुं, (शोभते इति । शुभ + कः ।) विष्क-
म्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतत्रयोविंशत्योगः ।
तत्र जातफलम् । यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
“शुभप्रसूतः शुभकृत्तराणां
शुभोदयेष्टो विदुषां समजे ।
करोति नित्यं शुभकर्म धीमान्
शोभाधिकः शोभनवेशधारी ॥”
शुभः, त्रि, (शुभमस्यास्तीति । अश्री-आद्च् ।)
जेमशाली । (यथा, मनुः । ८ । २६७ ।
“पञ्चाशत्तु भवेद्वहः शुभेषु स्वगपञ्चिषु ॥”)
खसच्चारिपुरम् । इति मेदिनी । भे, ८ ॥

शुभंयुः, त्रि, (शुभमस्यास्तीति । शुभम् + “अहं
शुभमोर्युस् ।” ५ । २ । १४० । इति युस् ।)
मङ्गलान्वितः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ८।६।
“अधिकं शुभमे शुभंयुना
दितयेन ह्यथमेव मङ्गतम् ॥”)
शुभगन्धकं, स्त्री, (शुभो गन्धो यस्य ।) वीलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मङ्गलगन्धयुक्ते, त्रि ॥
शुभगृहः, पुं, (शुभः गृहः ।) सौम्यगृहः । स तु
गुहः शुक्रः पापायुतबुधः अर्हाधिकचन्द्रश्च ।
यथा,—
“अहो नैकः कुलो राहुः शनिश्चैतन् इत्यजः ।
रविः पापा भवन्त्येते शुभाश्चाथ प्रकीर्त्तितः ॥”
इति सारसंग्रहः ॥
तद्द्वारे शुभकर्मकरणं यथा,—
“शुभगृहार्कवारे च च्छुचिप्रधुवेषु च ।
शुभराश्रिविलस्ये च शुभं शान्तिकपीष्टिकम् ॥”
इति संस्कारतत्त्वम् ॥
शुभकुरः, त्रि, (शुभं करोतीति । शुभ + कृ +
खच् ।) मङ्गलकारकः । यथा, भूरप्रयोगे ।
“जेमकुरः जेमकारो मद्रकुरशुभकुरौ ॥”
स्वनामस्थानात्कुराखकारके, पुं ॥
शुभकुरी, स्त्री, (शुभं करोति या । कृ + खच् ।
ङीष् ।) पार्श्वती । इति शब्दरत्नावली ॥
शुभदः, पुं, (शुभं ददातीति । दा + कः ।) अश्वत्थ-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुभदातरि, त्रि ॥
(यथा, दृष्टान्तसंहितायाम् । ६ । ०२ ।
“अपरस्यां स्वात्वाद्यं
व्येष्टाद्यं चापि मखलं शुभदम् ॥”)
शुभदन्ती, स्त्री, (शुभो दन्तो यस्याः । ङीष् ।)
पुष्यदन्तभयोपिन् । सुदन्ती । इति मेदिनी ॥
शुभपत्रिका, स्त्री, (शुभं नि पत्राणि यस्याः ।
स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) शालपत्रिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मङ्गलपत्रिका च ॥
शुभवासनः, पुं, (शुभं शोभनं यथा तथा वासयति
सुखमिति । शुभ + वस + णिच् + ल्युः ।) सुख-
वासकरगन्धः । यथा,—
“सुखवासकरो गन्ध आभोदी सुखवासनः ।
सुखवासन इत्येके शुभवासन इत्यपि ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
शुभसूचनी, स्त्री, (शुभं सूचयतीति । सूच् +
णिच् + ल्युः । स्त्रियां ङीष् ।) देवीविशेषः ।
सुवचनीति ख्याता । सा च स्त्रिया पूष्या ।
तस्याः ध्यानं यथा,—
“रक्ता पद्मचतुर्भ्रुवी त्रिनयनी चामीकरालङ्कृता
पीनोत्तुङ्गुचा दृक्कृत्वमना हंससिद्धिपरा ।
अज्ञानन्दमयी कमखलुकरात्ताभीतिहस्ता
श्रिया
धिया सा शुभसूचनी त्रिजगतामम्बापदुहा-
रिणी ॥”
इत्याचारमार्तण्डः ॥
शुभस्थली, स्त्री, (शुभा स्थली ।) यज्ञभूमिः ।
इति केचित् ॥ मङ्गलभूमिश्च ॥

शुभा, स्त्री, शोभा। कान्तिः। इच्छा। इति मेदिनी। वंशरोचना। गीरोचना। प्रभो। प्रियकृः। श्वेतदूत्रा। इति राजनिर्घण्टः। देवसभा। इति शब्दरत्नावली। उमासखी-विशेषः। इति शब्दमाला। मङ्गलजनिका च। शुभाङ्गी, स्त्री, (शुभानि अङ्गानि यस्याः। डीष्।) कुम्भरपत्नी। कामदेवपत्नी। इति केचित्। (कुम्भराजपत्नी। यथा, महाभारते। १। ६। ३। ३।) “कुम्भः खलु दशाहोत्सपयेमे शुभाङ्गी नाम तस्यामस्य जन्म विदूरथः।” मङ्गलावयव-युक्ते, चि। शुभाचारा, स्त्री, (शुभः आचारो यस्याः।) उमासखी। इति शब्दमाला। शोभनाचार-वति, चि। शुभाञ्जनः, पुं, शोभाञ्जनवचः। इति शब्दरत्ना-वली। शुभान्वितः, चि, (शुभेन अन्वितः।) मङ्गलयुक्तः। तत्पर्यायः। शुभंशुः २। इत्यमरः। शुभं, स्त्री, (शोभते इति। शुभ दीप्तौ + “स्फायि-तश्चि वधीति।” उणा० २। १३। इति रक्।) अश्रकम्। इति मेदिनी। गङ्गलवणम्। रौप्यम्। काशीसम्। इति राजनिर्घण्टः। शुभः, पुं, (शुभ दीप्तौ + रक्।) शुक्लवर्णः। इत्य-मरः। चन्दनम्। इति शब्दचन्द्रिका। शुभः, चि, (शुभ + रक्।) उद्दीप्तः। शुक्लगुण-युक्तः। इत्यमरः। (यथा, रघुः। २। ६६। “पपौ वशिष्ठेन ज्ञताभ्युद्यः शुभं यथो मूर्त्तमिवातिष्ठणः।”) शुभदन्ती, स्त्री, (शुभौ दन्तौ यस्याः।) शुभ-दन्ती। सा तु पुष्यदन्तनामदिग्गजकरिणी। इत्यमरटीका। शुभरत्नः, पुं, (शुभा रत्नयो यस्य।) चन्द्रः। इति केचित्। श्वेतकिरणश्च। शुभांशुः, पुं, (शुभा अंशवो यस्य।) चन्द्रः। इत्यमरः। कर्पूरः। इति राजनिर्घण्टः। शुभालुः, पुं, (शुभः शुक्ल आलुः।) महिष-कन्दः। इति राजनिर्घण्टः। श्वेतालुश्च। शुभिः, पुं, (शोभते इति। शुभ + “अदिशदिभू-शुभिभ्यः क्तिन्।” ४। ६५। इति क्तिन्।) ब्रह्मा। इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिब्रह्मिणः। शुभः, पुं, दानवविशेषः। स तु गवेष्टीपुत्रः प्रजापतौः अन्निकया हतश्च। यथा,— “विरोचनस्तु प्रजापतिः पञ्च तस्याशुजाः स्मृताः। गवेष्टी कालनेमिश्च जम्भो वास्कर एव च। शुभः श्रेष्ठोऽनुजस्तोषा पुत्रानेषामतः प्रथमः। शुभश्चैव निशुम्भश्च विन्वक्सेनो महौजसः। गवेष्टिनः सुता सृष्टे जम्भस्य सुतदुःशुभिः।” इत्याद्ये बह्विपुराणे कश्यपोयप्रजासर्गाध्यायः। अन्यश्च।

पुण्यस्य उवाच।

“कश्यपस्य दुर्ब्रह्म भायावीत् द्विजसत्तम। तस्यास्तु द्वौ सुतावास्ता वदन्त्यान्विकाधिकौ।

व्येष्टः शुभ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरीऽसुरः।” इति वामनपुराणे ५२ अध्यायः। अपरश्च।

नवविश्ववाच।

“निशुम्भं निहतं दृष्ट्वा भ्रातरं प्राणसन्मितम्। हृत्समानं बलश्चैव शुभः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः। बलावलेपदुष्टे त्वं मा दुर्गे गन्धमावह।”

इत्यादि।

“स क्षिप्तो धरणीं प्राप्य सृष्टिसृष्टस्य वेगितः। अश्वधावत दुष्टात्मा चण्डिकाविघनेच्छया। तमायान्तं ततो देवी सर्वदैवजनेश्वरम्। जगत्पातयामास भिक्षा शूलैश्च वचसि। स गतासुः पपातोऽङ्गी देवीशुलाग्रविश्रतः।” इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये शुम्भवधः १० अध्यायः।

शुम्भघातिनी, स्त्री, (शुम्भं हन्तीति। हन् + णिनिः। डीप्।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली। शुम्भपुरं, स्त्री, (शुम्भस्य पुरम्।) शुम्भदेवस्य पुरी। तत्पर्यायः। एकचक्रम् २ हरिश्चक्रम् ३। इति भूरिप्रयोगः। अथुना शुम्भलपुर इति ख्यातम्।

शुम्भपुरी, स्त्री, (शुम्भस्य पुरी।) शुम्भपुरम्। इति चिकित्साशेषः।

शुम्भमर्दिनी, स्त्री, (शुम्भं मर्दातीति। मर्द् + णिनिः।) दुर्गा। इति हेमचन्द्रः।

शुष्क, क भाषे। सर्जने। वर्जने। इति कवि-कल्पद्रुमः। (पुरा०-पर०-सक०-सेट्।) क, शुष्कयति। शुष्क शोक्त इत्येतयोरेतावर्षौ केषिन्न मन्वते। भावः कथनम्। इति दुर्गा-दासः।

शुष्कः, पुं स्त्री, (शुष्क + चच्।) घट्टादिदेयम्। मासुलइति भाषा। इत्यमरः। चट्टः पश्याः तत्र आदिना द्रव्यक्रयविक्रयस्थानादौ च यद्द्वयं दीयते स शुष्को जगत् इति घट्टो इति राज इति च ख्यातः। शुष्कति प्रतिबन्धोऽनेनेति शुष्कः। शुष्क ज गतो तालयादिः नास्तीति कः निपा-तनादत्त उलम्। चट्टा चाले चट्टातेऽत्र इति चण्डि चट्टः। चट्टो वर्त्तेति माघवी। घट्टो राजयाज्ञ-यज्ञस्थानादिरिति सुकृतः। चट्टो घाट इति ख्याते इति दमानाचः। इति तट्टीकायां भरतः। (यथा, मनुः। ८। १०७। “योऽरचन् बलिमाहते करं शुष्कश्च पार्थिवः। प्रतिभागश्च दक्षश्च स सद्यो नरकं व्रजेत्।”) वराहर्षयज्ञम्। इति मेदिनी। (यथा, मनुः। १। ५१। “न कन्यायाः पिता पिद्वान् यच्छीयात् शुष्क-मखपि।” यज्ञन् शुष्कं हि जोमेन स्यान्नरोऽपत्त्विक्रयो।” पणः। यथा, महाभारते। १। १६१। ४। “इत्युक्तो भुरारयश्च शुष्कावाप्तं महाबलः। धाता भीमेन सहितस्तस्मै मिरिवाचकः।”) शुष्कं, स्त्री, रज्जुः। तान्त्रम्। इत्यमरटीका।

शुष्क, क माने। सर्गे। इति कविकल्पद्रुमः। (पुरा०-पर०-सक०-सेट्।) पञ्चमखरशुक्त-स्तालयादिरन्तःशुष्कतयोपधः। सर्गेः षट्तिः। क, शुष्कयति वेधाः पृथिवीं परिमाति षजति वा इत्यर्थः। इति दुर्गादासः।

शुष्कं, स्त्री, (शुष्कयत्यनेनेति। शुष्क माने + चच्।) यद्वा, शुष्क शोके + “उल्कादयश्च।” उणा० ४। ६५। इति वनप्रत्ययेन निपातनः तु चाधु।) तान्त्रम्। रज्जुः। इत्यमरः। (यथा, भागवते। २। ७। २०।

“यद्गीत यद्व्यदुपवन्वमसुष्य माता शुष्कं सुतस्य न तु सत्तदसुष्य माति।”) तान्त्रपात्रपञ्चाङ्गभोजनशेषो यथा,— “तान्त्रे पञ्चा चतुर्हानिमैगौ भवति वै चयम्।” इति मत्स्यसूक्ते ४२ पटलः।

यज्ञकर्म। आचारः। जलसन्निधिः। इति मेदिनी।

शुष्कारिः, पुं, (शुष्कस्य अरिः।) गन्धकः। इति हेमचन्द्रः।

शुशुमा, स्त्री, शुक्रपत्नी। इति केचित्। शुशुवान्, [सु] चि, श्रुतवान्। श्रुतातोः कसु-प्रत्ययेन नियन्त्रः। इति सिद्धान्तकौमुदी। (यथा, भट्टिः। १। २०।

“स शुशुवान् तद्वचनं सुभोज राजासहस्रः सुतविप्रयोगम्।”) शुशुः, स्त्री, माता। यथा। “शिशोः शुशुषणात् शुशुः।” इति महाभारते। १२। २६५। ३२।

शुशुषणं, स्त्री, (शु + सन् + श्युट्।) सेवा। यथा, “शुशुषणोपासनश्च सेवोपासितरूपासना।” इति शब्दरत्नावली। (यथा, भागवते। १०। ७८। ३६। “तं पापं जह्नि दाशाहं तन्नः शुशुषणं परम्।”) शुशुषा, स्त्री, (शु + सन् + “अ प्रथयात्।” ३। ३। १०२। इति अः।) उपासनम्। (यथा, मनुः। २। ११२। “धर्माहो यत्र न स्यातां शुशुषा वापि तद्विधा। तत्र विद्या न वपन्त्या शुभं बीजमिषोवरे।”) कथनम्। ओतुमिच्छा। इति मेदिनी। (यथा, कामन्दकीये। ४। २२। “शुशुषा श्रवणश्चैव यद्दणं धारयन्तथा। ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानश्च धीगुणाः।”) शुष, य औ ष शोषे। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवा०-पर०-अक०-अनिट्।) शोषः ऋह-रहितोभावः। य, शुष्कति धान्यमातपेन। औ, शोषा। ष, अशुषत्। इति दुर्गादासः। शुषः, पुं, (शुष + कः।) शोषणम्। गर्तः। इत्य-जयपालः।

शुषिः, स्त्री, (शुष + इन्। स च कित्।) शोषः। विलम्। इति मेदिनी।

शुषिरं, स्त्री, (शुष शोषणे + “रश्मिश्चिसुहीति।” उणा० १। ५२। इति किरच्। यथा, शुषि-

शुष्कः

शुष्कमस्यास्तीति । शुष् + "जघशुष्क-
मधो रः ।" ५।१।१०० । इति रः ।) विवरम् ।
वैश्यादिवाच्यम् । सरस्वती, त्रि । इत्यमरः ।
(आकाशः । इत्युज्ज्वलदन्तः । १ । ५२ ॥)
शुष्कः, पुं, (शुष्कविलमस्यास्तीति । शुष् + रः ।)
शुष्कः । इति मेदिनी । अग्निः । इति विश्वः ।
शुष्कः, स्त्री, (शुष्क + टाप् ।) नदी । इति
श्रुतिः । नलीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ।
शुष्कः, पुं, (शुष् + "गुपादिभ्यः कित् ।" उणा०
१ । ५० । इति इलच् । स च कित् ।) वायुः ।
इत्युणादिकोषः ।
शुष्कः, त्रि, (शुष् शोषि + क्तः । यदा, "वृत्रशु-
षिसुषिभ्यः कक् ।" उणा० ३।४१ । इति कक् ।)
निष्कृष्टः । शुष्कना इति भाषा । यथा,—
"शुष्कं पर्युषितं वापि नीतं वा दूरदेशतः ।
कुक्कुरस्य सुखाद्भ्यं तदसं पावनं महत् ।"
इति स्कन्धे उत्कलखण्डम् ।
(निष्प्रयोजनम् । यथा, मनुः । ४ । १३६ ।
"शुष्कवेरं विवाद्द्वे न कुर्वान् केनचित् स ह ।")
शुष्कपत्रं, स्त्री, (शुष्कं पत्रम् ।) खेहरहितदलम् ।
आतपादिशोषितपत्राकम् । नाजिता इति
शुष्का इति च भाषा । तस्य गुणाः ।
"शुष्कपत्रं पयोमिश्रं पित्तश्लेष्मण्वरापहम् ।
तत् शुष्कपत्रं जलदोषनाशनं
विशेषतः पित्तकफञ्चरापहम् ।
जलश्च तस्यापि च पित्तहारकं
सुरोचनं यज्ञनयोगकारकम् ।"
इति राजवल्लभः ।
शुष्कमत्स्यः, पुं, (शुष्को मत्स्यः ।) आतपादिना
निष्कृष्टहीलतमैव । शुष्कटी माह इति भाषा ।
तस्य गुणा मत्स्यशब्दे द्रष्टव्याः ।
शुष्कमांसं, स्त्री, (शुष्कं मांसम् ।) आतपादिना
निष्कृष्टहीलतमांसम् । तत्पर्यायः । उत्तमम् २
वज्रम् ३ । इत्यमरः । वज्रा ४ शुष्कनी ५ ।
इति तट्टीका । अस्य गुणाः ।
"वृहानां दोषलं मांसं बालानां बलदं लघु ।
त्रिदोषहृद्यालक्षुष्टं शुष्कं मूलकरं गुरु ।"
इति भावप्रकाशः ।
शुष्करेवती, स्त्री, माहकाविशेषः । यथा,—
"अस्थिभ्यश्च तथा काली वृथा पूर्वं महात्मना ।
तथा तद्दधरं पीतमम्बकानां महात्मनाम् ।
या चास्मिन् कथिता लोके नामतः शुष्क-
रेवती ।
इति मत्स्यपुराणे १५४ अध्यायः ।
शुष्कलः, त्रि, आमिषम् । इत्युणादिकोषः ।
आमिषाशी । इत्यमरटीकायां भरतः ।
शुष्कली, स्त्री, शुष्कमांसम् । मांसमात्रम् । यथा,
"शुष्कली शुष्कमांसं स्यान्मांसमात्रेऽपि
दृश्यते ।"
इति श्रौतशुष्कशब्दटीकायां भरतः ।
शुष्कवृक्षः, पुं, (शुष्को वृक्षः इव ।) धववृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

शूकः

शूकव्रजः, पुं, (शूको व्रजः ।) क्लृप्तः । इति
त्रिकाण्डशेषः ।
शूकाङ्गः, पुं, (शूकं अङ्गं यस्य ।) धववृक्षः ।
इति वैद्यकम् । खेदशुष्कावयवे, त्रि ।
शूकाङ्गी, स्त्री, (शूकाण्योव अङ्गानि यस्याः ।)
गोधिका । इति शब्दचन्द्रिका ।
शूकाङ्गः, स्त्री, (शूकं अङ्गम् ।) शुष्की । इति
शब्दचन्द्रिका ।
शुष्कः, पुं, (शुष्कत्वनेनेति । शुष् + "लविशुष्कसिभ्यः
कित् ।" उणा० ३ । १२ । इति नः । स च
कित् ।) सूर्यः । इत्युणादिकोषः । अग्निः ।
इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः । (वने, स्त्री ।
इति निघण्टुः । २ । ६ ॥)
शुष्कः, स्त्री, (शुष्कत्वनेनेति । शुष् शोषि + "अवि-
सिविसिभ्यः कित् ।" उणा० १ । १४३ ।
इति मन् । स च कित् ।) तेजः । इति मेदिनी ।
पराक्रमः । इति हेमचन्द्रः ।
शुष्कः, पुं, (शुष्कत्वनेनेति । शुष् + मन् ।) सूर्यः ।
इति मेदिनी । अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
वायुः । पक्षी । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ।
अक्षिः । यथा । शुष्करोक्षिषु हुताशने । इति
शुभाङ्कः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
शुष्कः, [न] स्त्री, (शुष् + मनिन् । संज्ञापूर्वकत्वात्
न गुणः ।) तेजः । इति अटाधरः । सौर्यम् ।
इति हेमचन्द्रः ।
शुष्का, [न] पुं, (शुष्कत्वनेनेति । शुष् शोषि +
मनिन् ।) अग्निः । चित्रकटनः । इत्यमरः ।
अदन्तोऽपि शुष्कति सर्वस्वम् । इति भरतः ।
शूकः, पुं स्त्री, (शुो तनूकरणे + "उलकादयश्च ।"
इति ऊकप्रत्ययेन साधु ।) सञ्जतीव्यायम् ।
शूया इति भाषा । तत्पर्यायः । किंशाखः २ ।
इत्यमरः । शुजा ३ कोशी ४ । इति हेमचन्द्रः ।
दया । इति मेदिनी । सविशाख्यकुम्भुभादिजल-
मलोद्भवजन्तुः । शूकप्रधानलिङ्गवृद्धिकरयोगः ।
तद्विरणं यथा । अथ शूकदोषाधिकारः । तत्र
शूकदोषस्य निदानमाह ।
"अक्रमात्स्त्रीषो वृद्धिं योऽभिव्याहति नृदधीः ।
याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः ।"
अक्रमात् अगुचितवृद्धिक्रमात् । अगुचिता च
वृद्धिः भूरिविकारजनकस्य शूकस्य योगिन ।
शूकजाः । शूको जलशूकः सविधो जलजन्तु-
विशेषः । स तु जलमलोद्भवः । अस्पृङ्कुभ
इत्यादिकः । तथा शूकप्रधानो लिङ्गवृद्धिकरो
वात्स्यायनादुक्तो योगः शूक उच्यते । यथा,
"भक्ष्यातकास्थिजलशूकमथाजपच-
मन्निर्विदस्य मतिमान् स ह वैश्वेन ।
एतद्विद्वत्पृष्ठतत्पत्तयोपिष्ट-
मात्पित्तं महिषविद्विमलीकतेऽङ्गे ।
स्युर्दं महद्भरतुरङ्गमलिङ्गसुल्यं
श्रेष्ठः करोत्यभिमत्तं न हि संशयोऽस्ति ।"
इत्यादि । यत् जलशूकरहितमन्धगन्धादितैलं
तदुचितमेव लिङ्गवर्द्धनम् ।

शूकः

"अन्धगन्धा वरी कुष्ठं मांसी सिंहीफलान्वितम् ।
चतुर्गुणैर्दुग्धेन तिलतेलं विपाचयेत् ।
तत्तेलं मेघवज्जोषकर्मपाणिविवर्द्धनम् ।"
ते च शूकदोषा दश चाष्टौ च भवन्ति । * * *
तेष्वामौ सर्वपिकामाह ।
"गौरसर्पमंस्थाना शूकदुर्भगहेतुका ।
पिडिका श्लेष्मवाताभ्यां ज्ञेया सर्वपिका तु सा ।"
शूकदुर्भगहेतुका शूकनिमित्ता दुग्धयोगिनिमित्ता
च । * * * अक्षीलिकामाह ।
"कठिना विषमैर्भुग्द्वैत्यायुनाक्षीलिका भवेत् ।"
अक्षीला लोककारस्य भाण्डविशेषः । निहारा
इति लोके । तद्वत् कठिना इत्यक्षीलिका ।
विषमैर्भुग्द्वैरिति वक्ष्यमाणशूकविशेषणम् । विष-
मैर्भुग्द्वैर्भुग्द्वैः । भुग्द्वैः वक्रैः । * * * ग्रथितमाह ।
"शूकैर्यत् पूरितं शून्यत् ग्रथितं नाम तत् कफान् ।"
यलिङ्गं सदा शूकैः पूरितं तदुचितत्वादुचित-
तम् । * * * कुम्भिकामाह ।
"कुम्भिका रक्तपित्तोत्था जम्बुकास्थिनिभा
विता ।"
कुम्भिका कुम्भस्तुल्यफलत्वात् । * * * अलभीमाह ।
"अलभी स्यात्तथा यादृक् प्रमेहपिडिकालक्षी ।
सा च रक्ता विता स्फोटदातया कथिता च
सा ।"
एषा रक्तपित्तनिमित्ता ज्ञेया । * * * नृदिता
माह ।
"नृदितां पीडितं यत्तु संरब्धं वातकोपनः ।
पाणिभ्यां भृशसंनृष्टं संनृष्टपिडिका भवेत् ।"
शूकदोषे जाते पाणिभ्यां भृशसंनृष्टे पिडिते
लिङ्गे अत्रापि वातकोपत इत्यनुवर्तेते । * * *
अवमन्यमाह ।
"दीर्घां वाह्यं पिडिका दीर्घ्यते मध्यमस्तु याम् ।
सोऽवमन्यः कफाद्वग्भ्यां वेदना जोमहर्षकत् ।"
दीर्घां दीर्घाङ्कुराः । * * * पुष्करिकामाह ।
"पिडिका पिडिकायासा पित्तशोणितसम्भवा ।
पद्मकर्णिकसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिकेति सा ।"
पिडिकायासा चन्द्रपिडिकायासा । अतएव
पद्मकर्णिकसंस्थाना । * * * अर्शदानिमाह ।
"अर्शदानिश्च जनयेच्छीकित्तं शूकदूषितम् ।"
अत्र अर्शासहत्वमेव लक्षणम् । * * * उत्तमा-
माह ।
"सुहमासोपमा रक्ता रक्तपित्ताद्भवा च सा ।
एषोत्तमास्था पिडिका शूके जीर्णसमुद्भवा ।"
शून्योनकमाह ।
"हृद्देशे रशुस्खेलिङ्गं चिरं यस्य समन्ततः ।
वातशोणितयो वाधिर्विज्ञेयः शून्योनकः ।"
शून्योनकं चालनी तत्तुल्यत्वाच्छून्योनकः । * * *
त्वक्पाकमाह ।
"वातपित्तशते ज्ञेयत्वक्पाको च्वरदाहजत् ।"
एतस्य लिङ्गं त्वक्पाकलक्षणम् । * * * शोणितान-
र्जदमाह ।
"हृद्यैः स्फोटेः सरक्ताभिः पिडिकाभिः प्रपी-
डितम् ।

शूकट

लिङ्गं वासवज्ज्योया ज्ञेयं तत् प्रोचितात्सुदम् ॥
वासवजः स्मोटकाधिस्थाने वेदना ॥३॥ मांसा-
त्सुदमाह ।
“मांसदुष्टा विजानीयादसुदं मांससम्भवम् ॥”
मांसपाकमाह ।
“श्रीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः ।
विद्यात्तं मांसपाकानु सन्वेदोपकृतं भिषक् ॥”
श्रीर्यन्ते गलन्ति । सन्वेदनाः वातपित्तकफजाः ।
विद्रधिमाह ।
“विद्रधिं सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत् ।
उक्तं सान्निपातिकविद्रधितुल्यं कथयेत् ॥ ३ ॥
तिलकालकमाह ।
“कृत्वाणि चिन्नाय्यथा शकाणि सविधाणि तु ।
पतितानि पचन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः ॥
कलानि भूत्वा मांसानि श्रीर्यन्ते यस्य देहिनः ।
सन्निपातसत्तुल्याश्च विद्यात्तां तिलकालकान् ॥*
चिन्नाणि नानावर्गानि । शूकानि शूकत्रयानि ।
मन्थाः क्रोशन्तीतिवत् । सविधाणि सविध-
शूकाश्च जन्तुविशेषकृतानि । श्रीर्यन्ते गलन्ति ।
कृत्वातिलतुल्यात् तिलकालकाः ॥३॥ असाध्य-
माह ।
“तत्र मांसात्सुदं यच्च मांसपाकश्च यः स्तुतः ।
विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः ॥”
अथ शूकदोषस्य चिकित्सा ।
“शूकदोषेषु सर्वेषु विषर्षी कारयेत् क्रियाम् ।
जलोकाभिर्हरेदक्तं रेचयेत्तद्यु भोजयेत् ॥
गुग्गुलुं पाचयेत्तपि त्रिफलाक्वाथसंयुताम् ।
चीरेण लेपसेकाच्च शीतानेव हि कारयेत् ॥
दाब्जीसुरसयष्टाङ्गेयं हृद्भूमिप्रशयुतेः ।
सन्ध्यात् तैलमभ्यङ्गाङ्गेद्वारोगं विनाशयेत् ॥”
सुरसं तुलसी । दाब्जीतैलम् ।
“रसाङ्गनं साङ्गयमेकमेव
प्रलेपमान्त्रेण नयेत् प्रशान्तिम् ।
सपूतिपूयत्रयप्रोथकञ्च-
शूलान्वितं सर्वमनङ्गरोगम् ॥”
साङ्गयमित्यनङ्गरोगस्य विशेषणम् । अनङ्ग-
रोगस्य नामापि दूरीकरोति । इति शूक-
दोषाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
शूककः, पुं, (शूकेन कायतीति । के + कः ।)
प्रावटः । रसः । इति मेदिनी ॥
शूककीटः, पुं, (शूकविशिष्टः कीटः ।) शूकयुक्त-
कीटविशेषः । शूंयापीका इति भाषा । तत्प-
र्यायः । टुञ्जिकः २ । इत्यमरः ॥ शूककीटकः ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
शूककीटकः, पुं, (शूककीट + स्वार्थे कन् ।) शूक-
कीटः । इति शब्दरत्नावली ॥
शूकलङ्गं, स्त्री, (शूकप्रधानं लङ्गम् ।) लङ्गविशेषः ।
शूकङ्गी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । शूकम्
२ शूकाणाम् ३ कनिष्ठकम् ४ । अस्य गुणः ।
“दुर्भरन्तु पशूनाश्च शूकाभावे हितश्च तत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
दुर्भरन्तुस्थाने दर्जरन्तु इति च पाठः ॥

शूकर

शूकरघान्यं, स्त्री, (शूकविशिष्टं धान्यम् ।) शूका-
युक्तशय्यमाचम् । स तु धान्ययवादिः । यथा,—
“त्रीह्यादिकं यदिह शूकसमन्वितं स्यात्
तत् शूकधान्यमथ सुह्रमकुष्ठकादि ।
शिम्वीनिगुटमिति तत् प्रवदन्ति शिम्वी-
धान्यं लङ्गोद्भवमथो लङ्गधान्यमन्यत् ॥”
अस्य गुणाः ।
“तत्र त्रिदोषप्रमनं लघु शूकघान्यं
तेजोवलातिप्रयवोर्ध्वं विवृद्धिदायि ।
देशे देशे शूकधान्येषु संख्या
ज्ञातुं शक्या नैव तैर्देवतैश्च ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
“शूकघान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते ।
परतो वातलङ्घनं प्रायेणाभिनवं गुरु ॥”
इति राजवल्लभः ॥
अन्यथा ।
“यवस्तु सितशूकः स्यात् त्रिःशूकोऽतिथयः स्तुतः ।
तोक्मसङ्घत् स हरितस्ततः स्वल्पश्च कौर्तितः ॥
यवः कषायो मधुरः शीतलो लेखनो मृदुः ।
ब्रह्मेषु तिलवत् पथ्यो ऋचो मेधाप्रिवर्द्धनः ।
कटुपाकोऽनभिष्यन्दी सर्षपां बलहरो गुरुः ॥
बहुवातमलो वर्णस्यैयंकारो च पिच्छिलः ।
कण्ठलगामयश्चेपित्तमेदप्रणाशनः ॥
पीनसन्धासकासोरक्तम्भलोहितलटप्रयुत् ।
अस्मादतिथयो न्यूनस्तोको न्यूनतरस्ततः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
शूकपिच्छः, स्त्री, (शूकेः पिच्छते इति । पिच्छ
सङ्घौ + इत् ।) शूकपिच्छिः । इति शब्दमाला-
शब्दरत्नावली ॥
शूकपिच्छी, स्त्री, (शूकपिच्छ + वा डीष् ।) शूक-
पिच्छिः । इति शब्दमालाशब्दरत्नावली ॥
शूकरः, पुं, (शूकं तदल्लोम रातीति । रा + कः ।)
पशुविशेषः । शूष्योर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वराहः २ क्तम्भरोमा ३ रोमशः ४ किरिः ५
चक्रदंष्ट्रः ६ किटिः ७ दंष्ट्री ८ क्रोडः ९ दन्ता-
युधः १० बली ११ पृथुक्त्वः १२ पीची १३
घोषी १४ भेदनः १५ कोलः १६ पोत्रायुधः १७
शूरः १८ बहूपलः १९ रदायुधः २० । वन्यस्य
तस्य मांसगुणाः । गुरुत्वम् । वातहारित्वम् ।
दृष्यत्वम् । बलस्वेदकरत्वम् ॥ गान्धस्य तस्य
मांसगुणाः । वन्यवराहमांसादगुरुत्वम् । मेदी-
बलवीर्यवृद्धिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
“सुलापगण्डवाराहचमरीवारणाद्यः ।
एते जूलेचराः प्रोक्ता यतः जूले चरन्त्वमी ॥
जूलेचरा मन्वन्तिचहरा दृष्यवलापहाः ।
मधुराः शीतलाः क्षिग्धा मूललाः श्लेष्म-
वर्द्धनाः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
शूकरकन्दः, पुं, (शूकरप्रियः कन्दः ।) वाराही-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शूद्रः

शूकरदंष्ट्रः, पुं, सुमरोमविशेषः । तल्लक्षणाह ।
“सदाही रक्तपर्यन्तस्वकपाकी तीव्रवेदनः ।
कखमान् चरकारी च स स्याच्छूकरदंष्ट्रकः ॥”
स गुदभ्रंशः ॥ ३ ॥ तच्चिकित्सा यथा,—
“शुद्धराजकम्भलस्य रजण्या सहितस्य च ।
चूर्यन्तु सहसा लेपाद्वाराहद्विजनाशनम् ॥
राजीवमूलकवस्तु पीतो गच्छेन सर्षपा प्रातः ।
प्रमयति शूकरदंष्ट्रं दंष्ट्रोद्भूतत्वरं चोरम् ॥
रजनीमाकवम्भलं पिष्टं शीतेन वारिणा ।
तल्लेपाहन्ति वीसर्पं वाराहदंष्ट्रनाशयम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
शूकरपादिका, स्त्री, (शूकरस्य पादा इव मूला-
न्यस्याः । कन् । टाप् । अत इत्वम् ।) कोल-
शिम्वी । इति राजनिर्घण्टः ॥
शूकराकान्ता, स्त्री, (शूकरेणाकम्यते स्मिति । आ
+ क्रम + क्तः ।) वराहकान्ता । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
शूकरी, स्त्री, (शूकर + डीष् ।) वराहकान्ता ।
इति शब्दरत्नावली ॥ शूकरपत्नी च ॥
शूकरेष्टः, पुं, (शूकराणामिष्टः ।) कसेरुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ शूकरप्रियद्रव्यं, त्रि ॥
शूकलः, पुं, (शूकवत् क्षेपं लाति ददातीति । ला
+ कः ।) दुःस्वेनीताम्बः । इति हेमचन्द्रः ॥
शूकवती, स्त्री, (शूकाः सन्त्यस्याः । शूक + मतृप् ।)
कपिकच्छुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शूकयुक्तं,
त्रि ॥
शूकशिम्वी, स्त्री, (शूकविशिष्टा शिम्वी यस्याः ।)
कपिकच्छुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शूकशिम्विः, स्त्री, (शूकविशिष्टा शिम्विर्यस्याः ।)
कपिकच्छुः । इत्यमरः ॥
शूकशिम्विका, स्त्री, (शूकयुक्ता शिम्विका यस्याः ।)
कपिकच्छुः । इत्यमरटीका ॥
शूकशिम्वी, स्त्री, (शूकयुक्ता शिम्वी यस्याः ।)
कपिकच्छुः । इत्यमरटीका ॥
शूका, स्त्री, (शूकाः सन्त्यस्याः इति । अर्ध आदि-
त्वाद्च् ।) कपिकच्छुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शूकापूष्टः, पुं, लङ्गमणिः । इति हारावली ॥
कापुरदाना इति काहरीवा इति च पारस्य-
भाषा ॥
शूष्मं, त्रि, अल्पम् । इत्युणादिकोषः ॥ अस्थूलम् ।
सर इति मिही इति च भाषा । यथा,—
“बहुतन्तुसमायुक्तं पङ्कजादिनिर्मितम् ।
वासो देवि सुशूष्मश्च यहाण परमेस्वरि ॥”
इति कालिकापुराणम् ॥
शूष्मः, पुं, क्षतकः । अध्यात्मा । इत्युणादिकोषः ॥
शूतिपर्यः, पुं, आरवधः । इति शब्दरत्नावली ॥
शूद्रः, पुं, (शूचतीति । शूच शूके + “शूचेर्दृच् ॥”
उणा० २ । १६ । इति रक् दृष्टान्तादेशो धातो-
र्दोषश्च ।) चतुर्वर्गान्तर्गतचतुर्थवर्गः । तत्-
पर्यायः । अवरवर्गः २ दृषलः ३ लघन्यः ४ ।
इत्यमरः ॥ दाचः ५ पादजः ६ अन्वयज्जना ७
जघन्यः ८ द्विजसैवकः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

शूद्रः

पयः १० । इति जटाधरः ॥ अन्ववर्णः ११
पयः १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ चतुर्थः १३ द्विज-
दासः १४ उपासकः १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्रह्मदीपे तस्य संज्ञा सत्याङ्गः । शास्त्रलक्ष्मीपे
दुन्दुभरः । कुशक्ष्मीपे कुलकः । क्रौञ्चक्ष्मीपे
सेवकः । शाकक्ष्मीपे अनुव्रतः । पुष्करक्ष्मीपे सर्वे
एकवर्णाः । अस्थोत्पत्तिर्ब्रह्मणः पादान् । अस्य
शास्त्रनिरूपितो धर्मः जीविका च ब्राह्मण-
चक्रवैश्वशुश्रूषा । अस्थिकाश्रमो गार्हस्थ्यः ।
इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अथ शूद्रधर्मादि ।
“विप्राणामर्चनं निजं शूद्रधर्मो विधीयते ।
तद्देवी तद्वनयाही शूद्राच्छालतां व्रजे ॥
शूद्रः कोटिसहस्राणि शूद्रजन्मानि शूकरः ।
श्यापदः शूद्रजन्मानि शूद्रो विप्रधनापहा ॥
यः शूद्रो ब्राह्मणीगामी माह्वगामी स पातकी ।
कुम्भीपाके पृथ्वे स यावहे ब्रह्मणः शूद्रम् ॥
कुम्भीपाके तप्ततेले मुक्तः सपैरहर्निशम् ।
शूद्रश्च विहताकारं कुर्वते यमतानुनात् ॥
तदा चाच्छालयोनिः स्यात् सप्रजन्मसु पातकी ।
सप्रजन्मसु सर्पश्च जलकौ सप्रजन्मसु ॥
जन्मकोटिसहस्रश्च विधायी जायते क्षमिः ।
योगिक्रिमिः पुंशुलीनां स भवेत् सप्रजन्मसु ॥
गवां व्रणक्षमिः स्याच्च पातकी सप्रजन्मसु ।
धोनौ योनौ भ्रमत्येवं न पुनर्जायते नरः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसहस्रं ८३ अध्यायः ॥
अपि च ।
“द्विजानां पादशुश्रूषा शूद्रेः कार्या सदा त्विह ।
पादप्रक्षालनं गर्भभोज्यसुच्छिष्टमाचकम् ॥
ते तु चक्रुस्सदा चैव तेभ्यो भूयः पितामहः ।
शुश्रूषाथ मया यूथं तुरीये तु पदे क्षताः ॥
द्विजानां सत्त्ववर्गाणां वैश्यानाश्च भवद्विधाः ।
त्रिभ्यः शुश्रूषणा कार्या इत्यवाहीहृषसदा ॥”
इति पाद्मे स्त्रिखण्डे १६ अध्यायः ॥
किञ्च ।
“शुश्रूषेव द्विजातीनां शूद्राणां धर्मसाधनम् ।
कारुण्ये तथाजीवः पाकयज्ञोऽपि धर्मतः ॥”
इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥
शूद्रराज्ये वासनविधौ यथा,—
“धार्मिकेर्नाश्रुते आमे न आधिबहुले भ्रष्टम् ।
न शूद्रराज्ये निवसेत् न पाषण्डजनं वृते ॥”
शूद्राय मतिदाननिषेधो यथा,—
“न शूद्राय मतिं दद्यात् क्षणं पायसं दधि ।
नोच्छिष्टं वा मधु घृतं न च क्षणाजिनं हविः ।
न चैवास्त्री व्रतं ब्रूयात् न च धर्मान् वदेद्बुधः ॥”
इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥
शूद्राणां वेदाधिकारनिषेधो यथा,—
“त्रयो वर्णा महाभाग यज्ञसामान्यभागिनः ।
शूद्रा वेदपवित्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यु बहिष्कृताः ॥”
इति वाराहे संसारचक्रनामाध्यायः ॥ * ॥
कौतो ते धन्याः । यथा,—
“कलिः साध्विति यत् प्रोक्तं शूद्रः साध्विति
बोधितः ।

शूद्रः

यदाह भगवान् साधुर्धन्याश्चेति पुनः पुनः ॥”
इति विष्णुपुराणे ६ । २ । १२ ॥
तस्य मद्यपानादौ दोषो यथा,—
“तथा मद्यस्य पानेन ब्राह्मणो गमनेन च ।
वेदाक्षरविचारेण शूद्राच्छालतां व्रजेत् ॥”
इति शूद्रकमलाकरधृतपराशरवचनम् ॥
ब्राह्मणस्य तदन्नभोजननिषेधो यथा,—
“शूद्रान्नं ब्राह्मणोऽन्नम् वै मार्सं मासाहमेव
वा ।
तद्योनावभिजायेत सत्यमेतद्विदुषुधाः ॥
अथोदरस्य शूद्रासो नृतः श्वानोऽपि जायते ।
दादश दश चाष्टौ च शूद्रशूकरपुष्कराः ॥
उदरस्थितशूद्रासो सुधीयानोऽपि नित्यशः ।
कुर्वन् वापि जपन् वापि गतिस्त्वहं न विन्दति ॥
अनृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्तुतम् ।
वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं स्तुतम् ॥
तस्मान् शूद्रं न भिक्षेत यज्ञायं सहिजातयः ।
अप्रदानमिव सच्छूद्रस्तस्मान् परिवर्जयेत् ॥
कथानामयथा भिक्षां कुंयाच्चातिविकीर्षितः ।
सच्छूद्राणां गृहे कुर्वन् तत्पापिन न लिप्यते ॥
विशुद्धाश्रयसंजातो निवृत्तो मद्यमांसतः ।
द्विजभक्तो बहिर्गृत्तः शूद्रः स परिकीर्णितः ॥”
इति बृहत्पराशरसंहितायाम् ४ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । हारीतः ।
“शूद्रास्तेन तु मुक्तेन उदरस्थेन यो नृतः ।
स वै खरत्वमुत्कृतं शूद्रत्वश्चाधिगच्छति ॥”
शूद्रान्नं शूद्रस्वामिकान्नं तदन्नमपि भोजनकाले
तद्गृह्यावस्थितं यत्तदपि शूद्रान्नम् । तदाहा-
ङ्गिराः ।
“शूद्रवैश्रमि विप्रेण शीरं वा यदि वा दधि ।
निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्तुतम् ॥”
अपिशूद्रान् साक्षात्तदन्नघृतकुलादि । न तु
तदन्नकपर्देकादिना क्रीतमपि । स्वगृहागते
पुनरङ्गिराः ।
“यथा यतस्ततो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं
गताः ।
शूद्रादिप्रगृह्येवन्नं प्रविष्टम् सदा शुचि ॥”
प्रविष्टं स्वत्वापादकप्रतियहादिनेति श्रेष्ठः । अत
एव पराशरः ।
“तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः ।
द्विजातिकरसंस्पर्शं सर्वं तद्विदुष्यते ॥”
स्पृशति प्रतिगृह्णातीति कल्पतरुः ॥ तच्च
संप्रोक्ष्य ग्राह्यमाह विष्णुपुराणम् ।
“संप्रोक्ष्यित्वा गृह्णीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतम् ॥”
तच्च पात्रान्तरे ग्राह्यमाहाङ्गिराः ।
“स्वपात्रे यत् विन्यस्तं शूद्रो यच्छति नित्यशः ।
पात्रान्तरगतं ग्राह्यं दर्भं स्वगृहमागतम् ॥”
एतेन स्वगृहमागतस्यैव शूद्रत्वं तद्गृहगतस्य
शूद्रान्नदोषभागित्वं प्रतीयते । तन्मध्येतादृगपि
सुसुषुण्णा सर्वथा शूद्रान्नं न भोक्तव्यम् । इति
शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ कौतो शूद्रविशेषासभोजन-
निषेधो यथा,—

शूद्रः

“शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्हश्रीरिषाम् ।
भोव्यान्नता गृहस्यस्य तीर्थसेवातिदूरतः ॥
एतानि लोकगुप्रार्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अपरश्च ।
यास उवाच ।
“नादान् शूद्रस्य विप्रोऽन्नं मोहाहा यदि
वाभ्यतः ।
स शूद्रयोनिं व्रजति यस्तु सुदृक्ते ह्यापदि ।
वयसावान् यो द्विजो सुदृक्ते शूद्रस्यान्नं विग-
र्हितम् ।
जीवन्नेव भवेत् शूद्रो नृतः श्वा चाभिजायते ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविप्रां शूद्रस्य च सुगीचराः ।
यस्यान्नेनोदरस्थेन नृतस्तद्योनिमाप्रयात् ॥”
कलीतरश्च शूद्रविशेषासभोजननिषेधेयथा,—
“आनिजः कुलमित्रश्च गोपालो दासनापितो ।
एते शूद्रेषु भोव्यान्ना यथात्मानं निवेदयेत् ॥
कुशीलवः कुम्भकारः जैत्रकर्मक एव च ।
एते शूद्रेषु भोव्यान्ना दत्त्वा स्वल्पं पणं बुधैः ॥
पायसं क्षिप्रपक्वञ्च यावसश्चैव शक्तवः ।
प्रियाकश्चैव तैलञ्च शूद्राद्यास्यं द्विजातिभिः ॥”
इति कौर्मि उपविभागे १६ अध्यायः ॥
अपि च ।
“कन्दपक्वानि तैलेन पायसं दधिश्चक्तवः ।
द्विजैरतानि भोव्यानि शूद्रगेहहतास्यपि ॥” * ॥
अस्य च ।
“शूद्रास्तु ये दानपरा भवन्ति
व्रतान्विता विप्रपरायणास्तु ।
अन्नं हि तेषां सततं सुभोध्यं
भवेद्द्विजैर्दृष्टमिदं पुरातनैः ॥
तस्माद्दानं प्रकर्मैव व्रतस्थान प्रयत्नतः ।
सर्वपापविनाशाय मच्चत्सुखविरहये ॥”
इति बृहत्पुराणे उषदानाध्यायः ॥ * ॥
वेदिकतरमन्त्रपाठे शूद्रादंरुधिकाकारः । वेद-
मन्त्रवर्णं शूद्रस्येति कुन्दीगाहिकाचारचिन्ता-
मणिघृतस्तुती वेदति विशेषणात् । एवञ्च
पुराणमधिष्ठत्य ।
“अर्धतथं न चान्येन ब्राह्मणं क्षत्रियं विना ।
श्रोतयमिह शूद्रेण नार्धतथं कदाचन ॥”
इति भविष्यपुराणवचनं पुराणमन्त्रेतरपरम् ॥
पञ्चयज्ञज्ञानश्रद्धेषु पौराणिकमन्त्रोऽपि नि-
षिद्धः । शूद्रमधिष्ठत्य ।
“नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान् हापयेत् ॥”
इति याज्ञवल्क्येन ॥
“ब्रह्मक्षत्रविशामेव मन्त्रवत् ज्ञानमिच्छते ।
तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम् ॥”
इति योगिथान्नवल्क्येन ॥
आहमधिष्ठत्य ।
“अथमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्णितः ।
अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥”
इति वराहपुराणेन च ॥

शूद्रः

नमस्कारेणेति तूष्णीमिति मन्त्रवर्णितमिति चाभिधानादेतत्परं वैदिकपरश्च शूद्राधिकारं गीतमवचनम् । अयुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्र इति । सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति । सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्री शूद्रो यदि जानीयात् स ऋतोऽधो गच्छतीति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥३॥ प्रसङ्गादत्र कायस्थोत्पत्तिलिखते । पाद्मे ऋषिखण्डे ।

“ऋष्ट्यादौ सदसत्कर्मज्ञप्रये प्राणिनां विधिः । जगं ध्याने स्थितस्यास्य सर्वकायादिनिर्गतः ॥ दिव्यरूपः पुमान् हस्ते मसीपात्रश्च लेखनीम् । चित्रगुण इति ख्यातो धर्मराजसमीपतः ॥ प्राणिनां सदसत्कर्मज्ञेभ्योऽयं स निरूपितः । ब्रह्मजातीन्द्रियज्ञानी देव्याग्र्योर्यज्ञसु क्व च वै । भोजनाच्च सदा तस्मादाहुतिर्दीयते द्विजेः ॥ ब्रह्मकायोद्भवो यस्मात् कायस्थो जातिरुच्यते । नानामोत्राच्च तद्गङ्गाः कायस्था भुवि सन्ति वै ॥”

प्रकारान्तरम् यथा, स्कान्दे रेणुकामाहात्म्ये । “एवं हत्वात्सुं रामः सन्ध्याय निश्चितान् शरान् ।

एक एव ययौ हनुं सर्वानेवातुरान् वृषान् ॥ केचिन्नहनमाश्रित्य केचित् पातालमाविशन् । सगर्भा चन्द्रसेनस्य भार्या दाल्भ्याश्रमं ययौ ॥ ततो रामः समायातो दाल्भ्याश्रममनुत्तमम् । पूजितो मुनिना सद्योऽन्वर्षपाद्यासनादिभिः ॥ ददौ मध्याह्नसमये तस्मै भोजनमादरात् । रामस्तु भावयामास हृदिसं स्रमनोरथम् । याचयामास रामाच्च कामं दाल्भ्यो महासुनिः ॥

ततो हौ परमप्रोतौ भोजनं चक्रतुर्मदा । भोजनानन्तरं दाल्भ्यः पप्रच्छ भार्गवं प्रति । यत्त्वया प्रार्थितं देव तत्त्वं शंसितुमर्हसि ॥

राम उवाच ।

तवाश्रमे महाभाग सगर्भा स्त्री समागता । चन्द्रसेनस्य राजर्षेः चत्त्रियस्य महात्मनः ॥ तन्मे त्वं प्रार्थितं देहि हृदियं तं महासुने । ततो दाल्भ्यः प्रत्यवाच ददामि तव वाञ्छितम् ॥ दाल्भ्य उवाच ।

स्त्रियं गर्भमसुं बालं तन्मे त्वं दातुमर्हसि । ततो रामोऽनवीदाल्भ्यं यदर्धमहमागतः ॥ चत्त्रियान्तकराणां तत्त्वं याचितवानसि । प्रार्थितश्च त्वया विप्र कायस्थो गर्भं उत्तमः ॥ तस्मात् कायस्थ इत्याख्या भविष्यन्ति शिशोः शुभा ।

एवं रामो महाबाहुर्द्वित्वान्तर्गर्भसुत्तमम् ॥ निर्जगामाश्रमात्तस्मात् चत्त्रियान्तकरः प्रभुः । कायस्थ एव उत्पन्नः चत्त्रिययां चत्त्रियात्ततः ॥ रामाहृषा स दाल्भ्येन चन्द्रधर्माद्विष्कृतः । कायस्थधर्म्मोऽस्मै दत्तचित्रगुणस्य यः स्तनः ॥ ततोत्रजाच्च कायस्था दाल्भ्यगोत्रात्ततोऽभवन् । दाल्भ्योपदेशतस्ते वै धर्म्मिष्ठाः सत्त्ववादिनः ॥

शूद्रश्च

सदाचारपरा निबं रता हरिहराचने । देवविप्रपितृणाञ्च अतिथीनाञ्च पूजकाः ॥३॥ प्रकारान्तरम् । “माहिष्यवनितासुगुर्वेदेहात् यः प्रकृत्यते । स कायस्थ इति प्रोक्तस्तस्य धर्म्मो विधीयते ॥ चत्त्राहृष्यायां माहिष्या वैश्यादिप्राची वेदेष्टः । लिपीनां देशजानानां लेखनं स समाचरेत् ॥ गणकत्वं विचित्रश्च बौधपाटौ प्रभेदतः । अधमः शूद्रजातिभ्यः पञ्चसंस्कारवानसौ ॥ चातुर्वर्ण्येऽपि सेवां हि लिपिलेखनसाधनाम् । यवसायः शिष्यकर्म तस्मिन्नुदाहृतम् ॥ शिखां यज्ञोपवीतश्च वस्त्रमारक्तमभसा । सार्धं देवतानाञ्च कायस्थावो विवर्णयेत् ॥”

इति कामलाकरभट्टकृतशूद्रधर्म्मतत्त्वम् । शूद्रकर्म, स्त्री, (शूद्रस्य ज्ञानम्) शूद्रकर्मय-कर्म । यथा,—

“प्रणव्य सद्दिदानन्दं शूद्राणां न्यायवर्णिनाम् । आहाङ्गःकृत्योक्तत्वं यत्किञ्चिदुच्यतेः ॥” तत्र मत्स्यपुराणम् ।

“एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृष्टिआहृष्य सर्वदा । नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्वादात्मानवहुधः ॥ दानपधानः शूद्रः स्याद्विद्याश्च भगवान् प्रभुः । दानेन सर्वकामाभिरस्य संजायते यतः ॥”

ततो दानमेवापेक्षितं न तु भोजनमपि । सामान्यं सर्वजनकर्मयत्नेन प्रतिमासकृष्णपक्षादिविहित-आहं आभ्युदयिकआहृष्य एवं द्विजातिवत् शूद्रोऽपि कुर्वाद्यत्नव्यः । नमस्कारेण मन्त्रेण न तु स्वयं पठितमन्त्रेण । आमामवदित्यनेन जलसेक-सिद्धामवाहतिः । स्विस्रमसुदाहृतम् । इति वशिष्ठेन स्विस्रस्यैवात्सवाभिधानात् । कन्दुपकस्य भेटत्वं न तु स्विस्रत्वम् । चारीतेन स्वैर्नभर्ण-नयोः पृथक्त्वस्तुक्तम् । यथा । आदीपनतापन-स्वैर्नभर्णनपचनादिभिः पचमीति । अस्त्यार्थः । आदीपनं काष्ठानाम् । तापनं तोषादेः । स्वैर्न घान्यादेः । भर्जनं यवादेः । पचनं तक्षुलादेः । इति पचमी स्तना इति कल्पतरुः । अतएव स्विस्रघाश्वेन अवद्वियते ।

“कन्दुपकानि तैलेन पायसं दधि शक्तवः । द्विजैरेतानि भोग्यानि शूद्रगेहजतान्यापि ॥”

इति कूर्मेपुराणवचनेन शूद्रकर्तृककन्दुपकादे-र्ब्राह्मणस्य भक्ष्यत्वेन आहृष्टेयत्वं युक्तम् । कन्दु-पकं जलोपसेकं विना केवलपात्रेण यद्वद्विना पकम् । पायसं पाकेन काठिन्यावकारापन्नं दुग्धम् । परमान्नपरस्वै पुंजिङ्गनिर्द्वापत्तेः । तथा चामरः । परमान्नसु पायसः इति ।

“दिने त्रयोदशे प्राप्तिं पाकेन भोजयेद्विजान् । अयं विधिः प्रयोक्तव्यः शूद्राणां मन्त्रवर्णितः ॥” इति आहृष्टिनामसिद्धतवराहपुराणवचनमपि कन्दुपकपरम् । एवमु एतद्वचनं सख्युद्रपरं मैथिलीकं हेयम् । एवं आमामासस्यापि आहृष्टे देयत्वं सामग्राहृतत्वेऽनुसन्धेयम् । तत्र द्रव-देवताप्रकाशार्थं ब्राह्मणेन मन्नाः पाण्याः ।

शूद्रश्च

“अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्णितः । अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण युज्यते ॥”

इति वराहपुराणात् ॥

अयं आहृष्टिकर्तव्यताको विधिः शूद्रकर्तृकमन्त्र-पाठरहितः । शूद्रस्य मन्त्रपाठानधिकारसिद्धौ यदमन्त्रस्येति पुनर्वचनं तत् स्त्रिया ग्रहणार्थं परिभाषार्थश्च । तत्र तत्कर्मसम्बन्धमन्त्रेण विप्रकादीयकर्मकारयिष्टात्प्रयोगो युज्यते । तत्र ब्राह्मणेन तत्र मन्त्रः पठनीय इति तात्पर्यम् । तत्र यजुर्वेदिको मन्त्रः । तथा च स्मृतिः ।

“आर्धकमेव सर्वत्र शूद्रा वाजसनेयिनः । तस्माच्छूद्रः स्वयं कर्म यजुर्वेदीव कारयेत् ॥” आर्धकमेव मुन्युक्तकमेव यजुर्वेदिसम्बन्धिसंज्ञा-दिना ।

“चतुर्णांमपि वर्णानां यानि प्रोक्तानि वेधसा । धर्म्मशास्त्राणि राक्षिन् शूद्रा तानि वृषोत्तम ॥

विशेषतस्तु शूद्राणां पावनानि मनीषिभिः । अष्टादश पुराणानि चरितं राचवस्य च ॥ रामस्य कुवशाङ्गुल धर्म्मकामार्थसिद्धये । तथोक्तं भारतं वीर पाराशर्येण धीमता । वेदार्थं सकलं धीव्य धर्म्मशास्त्राणि च प्रभो ॥”

इति भविष्यपुराणवचनात्तेषां पौराणिकादि-विधिर्योष्यो योजयिन्ना । अत्र च आहृष्टे वेद-मन्त्रवर्णं शूद्रस्यैतवचने वेदेत्युपादानात् आहृष्ट पुराणमन्त्रः शूद्रेण पठनीय इति मैथिलीकम् । तत्र वराहपुराणे शूद्राणां मन्त्रवर्णित इत्यनेन मन्त्रमात्रनिषेधात् मनुस्यपुराणेन नमस्कारेण मन्त्रेण इत्युपादानाच्च । पौराणिकस्यापि आहृष्ट निषेधः प्रतीयते । एवं ज्ञानेऽपि ।

“ब्रह्मचर्यविश्रमेव मन्त्रवत् ज्ञानमिष्यते । तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम् ॥” इत्यनेन नमस्कारविधानात् । पचयच्छेऽपि ।

“शूद्रस्य द्विजशूद्राया तथा जीवनवान् भवेत् । शिष्योऽपि विविधेर्जावैत् द्विजातिहितमा-चरम् ॥

भार्यारतिः शुचिर्भेदभनौ आहृष्टियारतः । नमस्कारेण मन्त्रेण पचयन्नात्र हापयेत् ॥” इति नमस्कारमात्रविधानात् आहादिषु पौरा-णिकमन्त्रनिषेधः । तत्र ज्ञानआहृष्टपचयश्चेत्तत्र शूद्रस्य पौराणिकमन्त्रपाठः प्रतीयते । अत्र । “वष्टेऽप्रशाशनं मासि यष्टेऽं मङ्गलं कुजे ॥” इति मनुवचनात् । चूडा काम्या यथाकुलं इति याज्ञवल्क्यावचनाच्च संस्कारमात्रे कुलधर्म्मोत्त-रोधेन कालान्तरस्य नामविशेषोच्चारणस्याभि-धानाच्च शूद्रादीनां नामकरणे वसुधोवादि-क-पठितयुक्तनामकरणस्य च प्रतीतेर्द्वैदिककर्मणि शूद्राणां वृद्धतियुक्तनामाभिधानं क्रियते इति ॥ शूद्रस्वाचमने देवतीर्थेन ओष्ठे जलं सक्तुं शिषेत् न पिबेत् । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

“हृत्कळताकुगास्त्रिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः । शूद्रेण स्त्री च शूद्रश्च सक्तुं अष्टाभिरन्ततः ॥” अन्ततो हृदयादिवसीपेन ओष्ठेन अन्तरोत्तर-

शुद्धो

शून्यः

शूरयः

मपकर्षात् । अतएव अष्टाभिरितुक्तं न तु भ्रुताभिरिति ।
 “स्त्री शुद्धः शुध्यते निवृत्तं चालनाच्च करोत्ययोः ॥” इति ब्रह्मपुराणवचनम् । याज्ञवल्क्यः ।
 “प्राग्वा ब्राह्मण्यं तीर्थेण द्विषो निवृत्तसु-
 स्य श्रेतुः ॥”
 अत्र द्विजशैव आचमने ब्राह्मणतीर्थोपादानात् स्त्रीशुद्धयोर्न तेनाचमनम् । एवमेव मिता-
 चरायां अक्तसुक्तं मरीचिना ।
 “स्त्रियास्त्रेदशिकं तीर्थं शुद्धजातेस्तथैव च । सद्गदाचमनाच्छुद्धिरेतयोरेव चोभयोः ॥” इति ।
 एतदनन्तरं इन्द्रियादिसर्जनम् ब्राह्मणदेव । प्रमाणात्तरन्तु वाचसनेयिसामगम्नाह्वाङ्क-
 तत्वयोरनुसन्धेयम् । इति वन्द्यघटोपश्रीहरिहर-
 भट्टाचार्यात्मज-श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं शुद्धाङ्किकाचारतत्त्वं समाप्तम् ॥
 शुद्धधर्मः, पुं, (शुद्धस्य धर्मः ।) शुद्धस्य शास्त्र-
 विद्वानाचारः । तस्य विवरणं शुद्धतत्त्वे
 द्रष्टव्यम् ॥
 शुद्धप्रियः, पुं, (शुद्धायां प्रियः ।) पलायः । इति
 राजनिर्घण्टः । शुद्धस्य प्रियश्चे, चि ॥
 शुद्धप्रेष्यः, पुं, (शुद्धस्य प्रेष्यः ।) शुद्धस्य परिचारक-
 ब्राह्मणादिः । इति केचित् ॥
 शुद्धशासनं, स्त्री, (शुद्धस्य शासनम् ।) शुद्धस्याधि-
 कारो लेखपत्रादिवर्त्ता । यथा,—
 “स्यादभिष्यन्दिरमणं शाखानगरमित्यपि ।
 शासनं धर्मकीर्णः स्यात्प्रकृतिः शुद्धशास-
 नम् ॥”
 इति पुरवर्गे चिकाव्यशेषः ॥
 शुद्धा, स्त्री, (शुद्धस्य जातिः । शुद्ध + “शुद्धा
 चामहत्पूर्वा जातिः ॥” इति टाप् ।) शुद्ध-
 जातिस्त्री । इत्यमरः । (यथा, मनुः । ३ । १३ ।
 “शुद्धैव भार्या शुद्धस्य सा च सा च विश्वः
 स्युते ॥”)
 शुद्धानं, स्त्री, (शुद्धस्य अन्नम् ।) शुद्धस्वामिकान्नम् ।
 यथा,—
 “शुद्धान्नं तु भुक्तिं उदरस्थेन यो न्यतः ।
 स वै खरत्वसुदृढं शुद्धत्वचाधिमच्छति ॥”
 शुद्धानं शुद्धस्वामिकान्नम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 अन्यत् शुद्धशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 शुद्धाभास्यः, पुं, शुद्धा भास्या यस्य सः । शुद्धास्वामी ।
 इति आकरणम् ॥
 शुद्धार्ता, स्त्री, (शुद्धेय आर्ता ।) प्रियकृष्टचः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 शुद्धावेदी, [नृ] पुं, (शुद्धो विन्दतीति । विट् +
 णिनिः ।) शुद्धाविवाहकर्ता । यथा,—
 “शुद्धावेदी पतत्वचेरुतथ्यतत्रयस्य च ।
 शौनकस्य सुतोत्पत्ता तदपत्न्यतया भृगोः ॥”
 इति दायभागः ॥
 शुद्धी, स्त्री, (शुद्धस्य स्त्री । “पुंशोमादाखाधाम् ॥”
 ४ । १ । ४८ । इति ङीष् ।) शुद्धस्य भास्या ।
 इत्यमरः । (यथा, याज्ञवल्क्यः । १ । ६१ ।

“विप्रात् ऋर्षीभिवक्तो हि चन्द्रिवास्यां विश्वः
 स्त्रियाम् ।
 अन्वष्टः शुद्धो निषादी जातः पारश्रवोऽपि
 वा ॥”)
 शूनः, चि, (टु ओ चि गतिवृद्धोः + क्तः । “ओदि-
 तश्च ।” ८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य नः ।
 “वचिस्वपियजादीनां किति ।” ६ । १ । १५ ।
 इति संप्रसारणम् । “हलः ॥” ६ । ४ । २ । इति
 दीर्घः । “ओदितो निष्ठायाम् ॥” ७ । २ । १४ ।
 इति इडागमश्च न ।) वर्द्धितः । इति आकर-
 णम् । (यथा, सुश्रुते । ५ । २ ।
 “दुर्लभं हरितं शूनं जायते चास्य कोचने ॥”
 शून्ये, चि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १ । ११ ।
 “मा शूनं अये निषदाम वृणाम् ॥”
 “हे अये ! शूनं शून्ये पुत्रादिरहिते यद्दे मा
 निषदाम न निवसाम ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)
 शूनवान्, [तृ] चि, (टु ओ चि गतिवृद्धोः +
 क्तवत् ।) वर्द्धितः । इति आकरणम् ॥
 शूना, स्त्री, (श्ययनि न्तुं गच्छन्ति कौटादयो
 यन् । शि + क्तः । टाप् ।) प्राग्वधस्थानम् ।
 इति हज्जायुधः । पञ्चविधा शूना यथा,—
 “पञ्च शूना यद्व्यस्य चुली पेषण्युपस्करः ।
 कच्छनी चोदकुम्भाश्च चथते याश्च वाहयन् ॥”
 पञ्चशूनापापनाशो यथा, मनुः ।
 “अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
 होमो देवो वलिर्भौतो वृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥
 पक्षेतान् यो महायज्ञान् न ह्यापयति शक्तितः ।
 स यद्देऽपि ससन्नं शूनादीषेर्न लिप्यते ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 अधोजिह्विका । इति हारावली ॥
 शूनावान्, [तृ] पुं, (शूना + मतुप् । मस्य वः ।)
 शूना विद्यते यस्य सः । कषार इति भाषा ।
 इति केचित् ॥
 शून्यं, स्त्री, आकाशम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (यथा, भागवते । ६ । १३ । २० ।
 “स वै त्वाद्वधो भूयानपि पापचयो वृष ।
 नीतस्तेनैव शून्याय नीहार इव भावुना ॥”)
 विन्दुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 शून्यः, चि, अतिशयेन जनः । अभावविशुद्धः ।
 असम्पूर्णः । खालि इति पारश्वभाषा । तत्-
 पथ्यायः । वशिकः २ तुच्छः ३ रिक्तकः ४ ।
 इत्यमरः । मुच्यम् ५ । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 “अविद्यजीवनं शून्यं दिक् शून्या चेद्वान्धवा ।
 पुत्रहीनं गृहं शून्यं सर्वशून्या हरिद्रता ॥”
 इति चाणक्यम् ॥
 (शून्यायै प्राणिविद्ययायै हितः रहस्यस्थानत्वात् ।
 शूना + यत् । यद्वा, शूने हितम् । अन् + “मुनः
 सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम् ॥” ५ । १ । २ । इत्यस्य
 वार्तिकोक्त्या यत् सम्प्रसारणं दीर्घत्वम् ।)
 निर्जनः । इति मेदिनी । (यथा, भट्टिः । १२ । २६ ।
 “केन संविद्वते नान्यन्ततो वान्धववत्सलः ।
 विरौमि शून्यं प्रोर्षीमि कथं मन्वसुतन्नम् ॥”)

शून्यमध्यः, पुं, (शून्यं मध्यं यस्य ।) नलः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ शून्यगर्भवस्तुनि, चि ॥
 शून्यवादी, [नृ] पुं, (शून्यं वदतीति । वट् +
 णिनिः ।) सौगतः । इति जटाधरः ॥ नास्ति-
 कश्च ॥
 शून्या, स्त्री, नली । इति विन्धुमेदिनी ॥ महा-
 कण्टकिनौ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ फणोभनसा
 इति ख्याता । वन्ध्या । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शून्यालयः, पुं, (शून्यं आलयः ।) निर्जनस्थलम् ।
 अत्र शयननिषेधो यथा । “मार्कण्डेयः ।
 ‘शून्यालये प्रसन्नाने च एकवृत्ते चतुष्यये ।
 महादेवयज्ञे चापि प्रकर्षालोचपीशुभ्र ।
 धान्यगोविप्रदेशानां गुरुणाश्च तथोपरि ।
 न चापि भयशयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम् ॥
 नाश्रवासा न नयश्च नोत्तरापरमक्षकः ।
 नाकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्यदमे तथा ।
 न स्वपेदिद्वयः ॥” इत्याङ्किततत्त्वम् ॥
 शूपकारः, पुं, (शूपं करोतीति । क्त + अच् ।)
 शुद्धायां पाचकः । यथा,—
 “शुद्धपाकोपजीवी यः शूपकार इति ख्यतः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखले २७ अध्यायः ॥
 अन्यत् दन्त्यसकारादौ द्रष्टव्यम् ॥
 शूर, ड य ई स्तम्भे । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा०-आत्म०-स्तम्भे अक०-हिंसे सक०-सेट् ।
 निष्ठायामनिट् ।) ड य, शूर्यते । ई, शूर्यः ।
 स्तम्भो अङ्गौभावः । इति दुर्गादासः ॥
 शूर, नृ क ड विक्रमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तपुरा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ड, अशु-
 शूरत् । विक्रमः उद्यमः । इति दुर्गादासः ॥
 शूरः, पुं, (शूरयति विक्रामतीति । शूर + अच् ।
 यद्वा, शूरयति वीर्यं प्राप्नोतीति । शु + “शुचि-
 मिनां दीर्घश्च ॥” उभा० २ । २५ । इति क्रन्
 दीर्घश्च ।) वीरः । इत्यमरः । (यथा, महा-
 भारते । १ । १०६ । ४ ।
 “शूराश्च क्षत्रविद्याश्च सन्तश्च सुखिनोऽभवन् ॥”)
 यादवः । स तु श्रीकृष्णस्य पितामहः । इति
 मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ६ । २४ । २६ ।
 “शूरो विकूरथादाधीतु भजमानस्तु तत्सुतः ॥”)
 सूर्यः । इति चिकाव्यशेषः ॥ शिंघः । शूकरः ।
 चिचकः । सालः । लज्जुषः । मखरः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 शूरणः, पुं, (शूर्यते इति । शूर हिंसे + णुः ।)
 मूलविशेषः । ओल इति भाषा । तत्पथ्यायः ।
 अशौचः २ क्रन्दः ३ । इत्यमरः ॥ सूरणः ४ ।
 इति तट्टीका ॥ ओलः ५ । इति जटाधरः ॥
 ओलः ६ । इति मेदिनी ॥ कच्छलः ७ कन्दो =
 सुकन्दो ८ स्थूलकन्दकः १० दुर्नामारिः ११
 सुवृत्तः १२ वातारिः १३ कन्दशूरणः १४
 तीव्रकण्ठः १५ कन्दार्थः १६ कन्दवर्धनः १७
 बहुकन्दः १८ दधकन्दः १९ शूरयकन्दः २० ।
 अस्य गुणाः । कटुत्वम् । दधत्वम् । दीपनत्वम् ।
 पाचनत्वम् । क्षमिकपाणिजन्वासकासवमनाशः-

शूलगुल्मनाशित्वम् । अशरीषकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “शूरको दीपनो रूचः कषायः कण्डुघ्नः कटुः । विष्टम्भी विशदो रूचः कफघ्नः क्षन्तो लघुः । विशेषादर्शने पथ्यः श्रीहृत्गुल्मविनाशनः । सर्वेषां कन्दशाकानां शूरणः श्रेष्ठ उच्यते ॥ दृष्ट्यां रक्तपित्तानां कुष्ठानां न हितो हि सः । सन्धानयोगसंप्राप्तः शूरको गुणस्तमः ॥” इति भावप्रकाशः ॥
 अन्यच्च ।
 “शूरको दीपनो रूचः कफघ्नो विशदो लघुः । विशेषादर्शनां पथ्यो याम्यकन्दस्तु दोषलः ॥” इति राजवल्लभः ॥
 शोनाकटुचः । इति शब्दमाला ॥
 शूरकोऽङ्गुलः, पुं, हरिद्राङ्गुलौ । इति शब्द-चन्द्रिका ॥
 शूरदेवः, पुं, चतुर्विंशतिभायर्हदन्तगताहर्हृशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 शूरसेनः, पुं, (शूराः सेना यस्य ।) राजविशेषः । देशविशेषः । यथा,—
 “शूरसेनो यदुपतिर्मथुरामावसन् पुरीम् । माथुरान् शूरसेनाच्च विषयान् वृषके पुरा ॥” इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १ अध्यायः ॥
 शूर्प, क माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (शुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) षष्ठस्वरौ । क, शूर्पयति धान्यं यद्दी । इति दुर्गादासः ॥
 शूर्पः, पुं ली, (शूर्पयति धान्यादीनि । शूर्प+अच् । यद्वा, शूर्पिषायाम् + “शूर्पिष्या निच् ।” उणा० ३ । २६ । इति पः । चकारान्तं स च कित् ।) तच्छुद्धादिस्फोटनाथं वंशादिनिर्मित-यान्निविशेषः । कुला इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रस्फोटनम् २ । इत्यमरः ॥ छर्पः ३ कुल्यः ४ प्रस्फोटनी ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, “विष्टव्यं छर्पवत् दोषान् गुणान् यच्छान्ति साधनः ॥”)
 शोषद्वयपरिमाणम् । इति शब्दमाला ॥
 शूर्पकः, पुं, (शूर्प इव प्रतिकृतिरस्य । “इवे प्रति-कृतौ ।” इति कन् ।) असुरविशेषः । स च कामदेवस्य शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 शूर्पकर्णः, पुं, (शूर्पाविव कर्णी यस्य ।) हृत्सी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुलातुल्यश्रुतिशुक्ते, त्रि ॥ (यथा, कयासरित्नुसामरे । ५५ । १६५ । “घटोदरः शूर्पकर्णं गणध्याचो मदीत्-कटः ॥”)
 शूर्पकारातिः, पुं, (शूर्पकस्तनामासुरः अराति-यस्य ।) कामदेवः । इति हलायुधः ॥
 शूर्पकारिः, पुं, (शूर्पकः अरिर्यस्य ।) कामदेवः । इति हलायुधः ॥
 शूर्पखला, स्त्री, (शूर्पा इव नखा यस्याः । “पूर्व-पदात् संज्ञासामगः ।” ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् । “नखसुखात् संज्ञासाम् ।” ४ । १ । ५ । इति न डीष् ।) रावणभगिनी । इति शब्द-

मनाशब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १२ । ३८ ।
 “रूपं शूर्पखलानाम् सद्दशं प्रत्यपद्यत ॥”)
 शूर्पखली, स्त्री, (शूर्पाकाराणि नखानि यस्याः । केवलयोगिकत्वे डीष् ।) रावणभगिनी । इति शब्दमालाशब्दरत्नावली ॥
 शूर्पपर्णी, स्त्री, (शूर्पा इव पर्णानि यस्याः । डीष् ।) शिखीविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 शूर्पवातः, पुं, (शूर्पस्य वातः ।) शूर्पस्य वायुः । कुलार वातास इति भाषा । तत्पर्यायः । पुष्पफालः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 शूर्पश्रुतिः, पुं, (शूर्पी इव श्रुती यस्य ।) हृत्सी । इति हारावली ॥
 शूर्पी, स्त्री, (शूर्प + गौरादित्वात् डीष् ।) क्षुद्र-छर्पः । इत्युणादिकोषः ॥ शूर्पखला । इति शब्दमाला ॥
 शूर्प्तेः, पुं, लौहप्रतिमा । इत्यमरटीकायां राय-सुकुटः ॥
 शूर्प्तेः, स्त्री, लौहप्रतिमा । इति भरतद्विरूप-कोषः ॥
 शूर्प्तेका, स्त्री, लौहप्रतिमा । इति शब्द-शूर्प्तेः, स्त्री, रत्नावली ॥
 शूल, रत्नायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) दीर्घो । शूलति लोके रोगः । इति दुर्गादासः ॥
 शूलः, पुं ली, (शूलति लोकानिति । शूल रोगे + अच् ।) रोगविशेषः । अस्त्रविशेषः । वर्षा इति भाषा इति च भाषा । इत्यमरः ॥ ऋतुः । केतनः । विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तगत-नवमयोगः । इति मेदिनी । तद्योगजात-फलम् । यथा,—
 “भीतो दरिद्रो दयिताप्रियश्च शूलोद्भवः शूल इव स्वबन्धोः । विद्यामयाभ्यां रहितोऽथ शूलो करोति लोके न हितं कदाचित् ॥” इति कोट्टीप्रदीपः ॥
 सुनीक्षणः । अयःशूलः । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०७ । १२ । “तस्मिन् शूल आरोग्यं तं सुनिं रक्षिष्यन्तदा । प्रतिजन्ममहौपालं धनान्यादाय तान्यथ ॥”) यथा । इति केचित् । विक्रतश्चम् । यथा,—
 “अङ्गुला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्यथाः । प्रमदाः केशशूलिन्यो भविष्यन्ति कलौ युगे ॥” इति महाभारते आदिपर्व ॥ * ॥
 अथ शूलाधिकारः । तत्र शूलस्य सन्निकष्टं निदानमाह ।
 “दोषैः पृथक् समस्तमहन्तेः शूलोऽथवा भवेत् । सर्वस्वेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः ॥” प्रभुः कर्ता ॥ * ॥ वातिकस्य विप्रलम्बनिदान-संप्राप्तिलक्षणमाह ।
 “आयामपानादतिमैथुनाच्च प्रथमराश्वीतल्लक्षणादिपानात् ।

कलायसुहादिकोरदूषात् अत्यर्थरूचाश्चशनाभिघातात् । कषायतिलातिविष्टुजात्र-विरुद्धवज्रकशूलकशाकेः । विटकुल्लक्ष्मिनिनसन्नरोधात् शोकोपवासादितिहास्यभावात् । वायुः प्रवृद्धो जनयेद्वि शूलं चतुष्टयपार्श्विकवक्त्रदेशे । जीर्णं प्रदीवे च चनागमे च शोते च कोपं सप्तपैत शाटुम् । सुहृर्महुचोपशमप्रकोपे-विष्णुनसंस्तम्भनतोद्भेदेः । सखेदनाभ्यङ्गनमर्दनाद्यैः श्लिग्धीयोभ्योश्च ममं प्रयाति ॥”
 आयामो मज्जुहादिः । पानं शुभकरयादि । मैथुनं स्त्रीसेवा । प्रजागरं रात्रौ । यथामति-योगात् । कलायस्त्रिपुटः । आदिकी तुवरी । कोरदूषकः क्रोदवः । अत्यर्थरूचप्रथसेवा । अथश्रनं सुक्तस्योपरि भोजनम् । अभिघातो शोटादिभिः । कषायतिलरससेवा । विष्टुजात्रं विष्टुभङ्गुरितमन्नकलायशाकादि तज्जमन्नं भक्ष्यम् । वज्रं शूलकांसम् । तस्य शूलस्य देशमाह । हृदयादिषु ॥ * ॥ तस्य हृत्कूलस्य पृथगपि लक्ष्यं पठति ।
 “कफपित्तावरुहस्तु मारतो रसवर्द्धितः । हृदिस्यः कुर्वत शूलसुष्कासस्यावरोधकम् । स हृत्कूल इति ख्यातो रसमारतकोपलः ॥” पार्श्वशूलस्यापि लक्षणमाह ।
 “कफं नियन्त्र पवनः शूलोभिरिव निस्तुदन् । पार्श्वस्यः पार्श्वयोः शूलं कुल्यादाभासंयु-तम् । तेनोच्छ्वसितं वक्रं नरोऽथ न काङ्कति । निद्राच नाप्रुयाद्वेष पार्श्वशूलः प्रकीर्णितः ॥” वक्षिशूलस्यापि लक्षणमाह ।
 “संरोधात् कुपितो वायुरस्य संश्रित्य तिष्ठति । वक्षिज्ज्वरनाडीषु ततः शूलस्तु जायते ॥ विष्णुनवातसंरोधो वक्षिशूलः स उच्यते ॥” प्रकृतमनुसरति । जीर्णं सुक्ते । प्रदीवे राज्या-गमे रात्रिभयशोतेन वातप्रकोपात् । चनागमे वर्षासु मेघोदये च ॥ * ॥ तथैव पैतृकमाह ।
 “आरातितीक्ष्णोष्णविदाहितेन-निध्याविपय्याककुलत्ययुधैः । कदम्बसोवोरसुराविकारैः क्राधानलायासरविप्रतापैः ॥ आन्यातियोमादशनेऽन्दिग्धैः पित्तं प्रकुप्याशु करोति शूलम् । दृष्ट्याहृदाहृत्किंकरं हि नाभ्यां सखेदन्च्छीभ्रमशोषयुक्तम् ॥ मर्धं दिने कुप्यति चाह्वरात्ते निदाघकाले जलदात्ये च । शोतेऽतिशोतेः सप्तपैत शार्किं सुखाद्दशोतेरपि भोजने च ॥”

शूलः

निष्ठावो राजमावः । सौवीरं सन्धानमेदः ।
सुराविकारैः । परिपक्वान्नसन्धानसत्तुत्या सुरा
मना । तस्या विकारैः । रविप्रतापः आतपः ।
शाम्बातिथोगो मैथुनाधिक्यम् । विदाहीतु-
कापि अग्रनेत्रिदग्धैरिति बोधयति । अवि-
दाहिवस्तुनोऽपि पित्तवशादिदाहत्वं भवति ।
जलदाहो शरदि । शीते शीतकाले । शीते-
न्वातादिभिः ॥ ३ ॥ श्लेष्मिकमाह ।

“आनृपवारिजकिलाटपयोविकारै-
र्मांसेषुपिष्टकप्रारानिलशक्नुनीभिः ।
अन्यैः श्लेष्मासजनकैरपि हेतुभिश्च
श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम्
ज्वलासकासवदनासचिसंप्रसक्तै-
रामाशये क्षिप्रतकोष्ठशिरोगुल्मैः ।
भुक्तेः सदेव हि रजं कुर्वतेऽतिमात्रं
सूर्यादियेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च ॥”

आनृपं बहुजलदेशं भक्ष्यम् । वारिजं शूल-
कादि । किलाटः ।

“पक्वं दधा समं चीरं विज्ञेया र्धकूर्चिका ।
तक्रथ तक्रजूर्चा स्यात्तयोः पिष्टः किला-
टकः ॥”

पयोविकारः पायसादिः । पिष्टं माषादिः ।
अन्यैः गुल्मादिभिः क्षिप्रतमात्रं चर्मावगुच्छित-
मिव यत् कोष्ठं शिरश्च तयोर्गुल्मैः सह ।
सूर्योदय इति त्रिधाविभक्तदिवसप्रथमभाग-
स्थोपलक्षणम् । शिशिरे तत्र कफस्यातिसृ-
यात् । कुसुमागमे वसन्ते ॥ ३ ॥ इन्द्रजमाह ।
“द्विदोषलक्षणेरेतैर्विदाहशूलं द्विदोषजम् ॥”

त्रिदोषजमाह ।

“सर्वेषु देशेषु समस्तलिङ्गं
विन्द्याद्भिषक् सर्वंभवं हि शूलम् ।
सुकष्टमेन विषवस्तुल्यं
विवर्णनीयश्च वदन्ति तज्ज्वाः ॥”

सर्वेषु देशेषु हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवलिनाभ्यामाश्र-
येषु । सर्वंभवं त्रिदोषजं शूलं विन्द्यात् । सुकष्ट-
साध्यं विषवस्तुल्यं मारणात्मकत्वात् ॥ ३ ॥
आमजमाह ।

“आटोपहृत्लासवमीगुल्मं
क्षेमिन्मामाहकफप्रसक्तैः ।
कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्ग-
मामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति ॥”

कफस्य कफशूलस्य । आमोद्भवं आमोद्भूयो
यस्य तं शूलम् । अत्रामाश्रुते जाते पश्चा-
द्दोषसम्बन्धः । अतएव शूलस्याऽऽत्वसुक्तम् । स
च प्रथममामाश्रये भवति पश्चात् सम्बन्धिदोषै-
र्विज्ञानाभिहृत्याश्रयश्च भवति यथा दोष-
सम्बन्धः ॥ ३ ॥ आमशूलस्य दोषविशेषश्च देश-
विशेषमाह ।

“वातात्मकं वस्तिगतं वदन्ति
पित्तात्मकं चापि वदन्ति नाभ्याम् ।
हृत्पार्श्वकुचौ कफसन्निविष्टं
सर्वेषु देशेषु च वस्तिपातात् ॥”

शूलः

हृत्पार्श्वकुचौ हृत्पार्श्वान्धा सहिते कुचौ ।
कफसन्निविष्टं कफेनाविष्टम् ॥ ३ ॥ तन्मान्तरोक्त-
मामशूलमाह ।

“अतिमात्रं यदा सुक्तं पावके षट्पदा गते ।
स्थिरीकृतम् तत् कोष्ठं वायुनाहृत्य तिष्ठति ॥
यदात्र न गतं पाकं तच्छूलं कुर्वते भ्रष्टम् ।
शुष्काभानविदाहोश्च हृत्पार्श्वं सविलम्बिकम् ॥
कम्पवातमतीसारं प्रमोहं जनयेदपि ।
अविपाकोद्भवं शूलमेतमाहुर्मनीषिणः ॥”

अविपाकोद्भवं आमोद्भवमित्यर्थः ॥ ३ ॥ शूल-
स्थोपद्वानाह ।

“वेदनातिट्टया शुष्का आनाहो गौरवं च्वरः ।
भमोऽवचिः कृशत्वश्च वलहानिस्तथेव च ।
उपद्रवा दग्धैते यस्य शूलस्य नास्ति सः ॥”
शूलस्यैव भेदं परिणाममाह ।

“स्नेहदानैः प्रकुपितो वायुः सन्नहितो यदा ।
कफपित्तं समाहृत्य शूलकारो भवेद्बली ॥
भुक्ते जीर्णयति यच्छूलं तदेव परिणामजम् ॥”
स्नेहदानैरित्यादिना निदानपूर्विका संप्राप्ति-
रक्ता । भुक्ते जीर्णयतीत्यादिना लक्षणसुक्तम् ।
समाहृत्य व्याप्य ॥ ३ ॥ अथाश्रयवनामानं शूल-
विशेषमाह ।

“जीर्णजीर्ण्यन्तर्णीर्णं वा यच्छूलमुपजायते ।
पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा ।
न श्रमं याति नियमान् सोऽनद्रव उदाहृतः ॥”
नेदं शूलमसाध्यं चिकित्साभिधानात् ॥ ३ ॥ अथ
शूलस्य चिकित्सा ।

“वमनं लङ्घनं खेदं पाचनं फलवर्णयः ।
चारचूर्णानि गुटिकाः शस्यन्ते शूलशान्तये ॥
विज्ञाय वातशूलान् शुद्धिद्वैतपाचरेत् ।
शूलशल्याकुलस्य स्यात् खेद एव सुखावहः ॥
श्लेष्मिकां सजलां पाकाहनीभूतां पटे क्षिपेत् ।
जला तपोटर्णीं शूलो तथा खेदं विधापयेत् ॥”
इति श्लेष्मिकाखेदः ॥

“कार्पासास्त्रिकुलस्यैकातिलगवैरेरुखण्डना-
तसी-
वर्माभूशयबीजकाञ्जिकुतैरेकीकृतैश्चा पृथक् ।
खेदः स्यादथ जूपरोदरशिरःस्किग्जाशुपादा-
कुली-
गुल्फस्कन्वकटीरुजो विजयते निःशेषवाता-
निहा ॥”

इति कार्पासास्यादिखेदः ॥
“तिलैश्च गुटिकां जला भामयेष्णठरोपरि ।
शूलं सुदुस्तरं तेन शान्तिं गच्छति सत्वरम् ॥
नाभिलेपाज्यवेच्छूलं मदनं काञ्जिकान्वितम् ॥”
मदनं मयनफलम् ॥ ३ ॥

“विश्वमेरुखण्डान् कार्यं जला शृतं पिबेत् ।
हिङ्गुसौवर्धलोपितं सद्यः शूलनिवारणम् ॥ ३ ॥
गुडशालियवाः चीरं सृष्टिः पानं विरेचनम् ।
जाङ्गलानि च मांसानि भेषजं पित्तशूलिनाम् ॥
मगौरजतताम्राणां भाजनाणि गुरुणि च ।
तोषेण परिपूर्णानि शूलस्थोपरि धारयेत् ॥ ३ ॥

शूलः

विरेचनं पित्तहरं प्रशस्तं

रसाश्च शस्ताः शशाङ्कावकानाम् ॥ ३ ॥

मगुडां घृतसंयुक्तां भक्षयेदा हरीतकीम् ।
प्रलिङ्ग्याश्चकणशान्त्यर्थं घाञ्चीचूर्णं समाप्तिकम् ॥
शात्यन्नं जाङ्गल मांसमरिष्टं कटुकं रसम् ।
मधुनि जीर्णगोधूमं कफशूले प्रयोजयेत् ॥”
अरिष्टं भेषजकायसिद्धं मद्यम् ॥ ३ ॥

“लवणत्रयसंयुक्तं पञ्चकोलं सरामठम् ।
सुखीयानाम्ना पीतं कफशूलं प्रणाशयेत् ॥ ३ ॥
आमशूले क्रिया कार्या कफशूलप्रणाशिनौ ।
सेयमामहरं सर्वं मद्यमपि विवर्जयन् ॥ ३ ॥
तीक्ष्णायश्चर्माणसंयुक्तं त्रिफलाचूर्णसुतमम् ।
प्रयोष्यं मधुसर्पिभ्यां सर्वशूलनिवारणम् ॥”
तीक्ष्णा राजिका ॥ ३ ॥

“दाहहेमवतीकुष्ठप्रताहाहिङ्गुसैन्धवेः ।
अश्लपिष्टैः सुखीयैश्च लिम्बेः शूलयोरोरम् ॥ ३ ॥
शूलं वैखं तथैरुखं चिचकं विश्वभेषजम् ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सद्यः शूलनिवारणम् ॥”
वातरोगान्तर्गताभानचित्तुसायां लिखितो
नाराचनानामा रसोऽन्यश्च विरेचनं शूले हितम् ॥
“कुशाखं तनु जला तु छिन्वा घर्मे विप्रोषयेत् ।
स्थाल्यां निचिद्य तत् सर्वं पिधानेन विधाप्य
च ।

कुशां निवेष्ट्य वद्विश्च ज्वालयेत् कुशलो जनः ॥
यथा तत्र भवेद्भस्म किन्त्वज्ञारो हृष्टो भवेत् ।
तदा निष्ठापयेच्छीतं चूर्णितं चूर्णयेत्तु तम् ॥
मावदयमितं तावच्छटीचूर्णश्च मिश्रितम् ।
जलेन भक्षयेन्नित्यं महाशूलकाकुलो नरः ॥
असाध्यमपि यच्छूलं तदप्येतेन शान्ति ॥”
इति कुशाखपाचः ॥ ३ ॥

अथ परिणामशूलस्य चिकित्सा ।
“लङ्घनं प्रथमं कुश्याहमनं सविरेचनम् ।
पक्तिशूलोपशान्त्यर्थं तत्र वान्तेन्द्रिधर्यथा ॥
पीत्वा तु चीरमाकष्टमदनकापसंयुतम् ।
कान्तारकस्य पीकस्य कोशकारस्य वा रसम् ॥

कषायं वाथ निम्बस्य कटुतुम्बोरसं पचाम् ।
यथाविधि वमेहोमान् पक्तिशूलार्हिनो जनः ॥
त्रिटता च तथा हन्त्यास्तेष्वेनेरुखेन वा ।
दत्तं विरेचनं सद्यः पक्तिशूलं निवारयेत् ॥
विडङ्गं तच्छूलं योर्णं त्रिटहन्तिमचिक्रकम् ।
सर्वाण्येतानि संयुज्य सप्यचूर्णानि कारयेत् ॥
गुडेन मोदकान् जला खादेद्गुणैर्न वारिणा ।
जयेत्त्रिदोषजं शूलं परिणामसुदुग्धम् ॥”

इति विडङ्गादिमोदकः ॥ ३ ॥
“नागरतिलगुडकल्कं पयसा संपिष्य यः पुमान्
लिङ्गान् ।

उग्रं परिणतिशूलं नश्येत्तस्य त्रिरात्रेण ॥
पीतं शम्बूकजं भस्म जलेनोष्णं तत्तच्छर्मा ॥
पक्तिजं नाशयत्येव शूलं विष्णुशिवशुभ्रान् ॥
लोहपथ्याकणाशुष्कीचूर्णं समधुसर्पिषु ॥
विस्लिङ्गन् विनिहन्त्येव शूलं हि परिणामजम् ॥”
इति पथ्यादिलोहम् ॥ ३ ॥

“नारिकेलं सतीयञ्च लवणेन सुपूरितम् ।
 ऋदाववेष्टितं शुष्कं पक्वं गोमयवह्निना ॥
 पिप्पल्या भक्षितं हन्ति शूलं हि परिणा-
 मजम् ॥
 वातिकं पित्तकृत्वापि श्लेष्मिकं चान्निपातिकम् ॥
 इति नारिकेलचारः ॥ १० ॥
 अथान्नद्रवस्य चिकित्सा ।
 “अन्नद्रवाख्ये शूले तु न तावन् स्नास्याममुते ।
 यावन् कटुकपीताम्बुमन् न च्छेद्येद्भवम् ॥
 जातमात्रे जरत्पित्ते शूलमाग्नौ विनाशयेत् ।
 पित्तासं वमनं कृत्वा कफार्णेषु विरेचनम् ॥
 अन्नद्रवे च तत् कार्यं जरत्पित्ते यदीरितम् ।
 जरत्पित्तेऽपि तत्र पथ्यं प्रोक्तमन्नद्रवे तु यत् ॥
 आमपक्वाशये शुद्धे गच्छेद्गन्धः श्रमम् ॥
 माषेखरीं सजवर्णां सुस्निग्धां तैलपाचिताम् ॥
 ताडशीं सर्पिणां खादेद्गन्धवनिपीडितः ।
 धात्रीफलभवं चूर्णमथचूर्णसमन्वितम् ॥
 यद्योचूर्णं वा युक्तं लिह्यात् शौद्रेण तद्गदे ।
 श्यामकतण्डुलैः सिद्धं सिद्धं कोदवतण्डुलैः ॥
 प्रियङ्गुतण्डुलैः सिद्धं पायसं ससितं हितम् ॥”
 प्रियङ्गुः कङ्कविशेषः ।
 “गौडिकं शौर्यं कन्दं कुशाखमपि भक्षयेत् ।
 कलाययवशक्तं वा शक्तं वा लाजसंयुतान् ॥”
 गौडिकं गुडं च संस्कृतं पक्वान्मम् ॥ ११ ॥
 “कुलत्पशुक्तं यथा दध्नाद्याह्निकं तथा ।
 चणकानामथो शक्तं कोदवस्यौदनं तथा ॥”
 दधिकं दध्ना संस्कृतं भक्तम् । महेरि इति
 लोके ॥ १२ ॥
 “गोधूममखकं तत्र सर्पिषा गुडसंयुतम् ।
 ससितं शीतदुग्धेन ऋद्धितं कथितं हितम् ॥
 अन्नद्रवो दुष्कृतस्यो दुष्विशेषो महागदः ।
 तस्मात्तस्य प्रशमने परं यत्नं समाचरेत् ॥
 अन्नद्रवे जरत्पित्ते वृद्धिर्भवेद्भवेद्यतः ।
 तस्माद्जातमानानि मात्राहीनानि कारयेत् ॥
 कलाययवगोधूमाः श्यामाकाः कोरदूषकाः ।
 राजमाषाश्च माषाश्च कुलत्याः कङ्कशालयः ॥
 दधिलुभरसं शौरं सर्पिर्गन्धं समाह्वयम् ।
 वास्तुकं कारवल्ली च कर्कोटकफलानि च ॥
 बाह्येणो हरिणा मत्स्या रोहितादाः कपि-
 झलाः ।
 एतस्मिन्नामथै शूला मता स्तुतिचिकित्सके ॥”
 दधिलुभरसं दध्ना लुभः कृतो रसो यस्य तत्
 शौरं दधियुक्तं शौरमित्यर्थः ॥ १३ ॥
 “गुडामलकपथ्यानां चूर्णं प्रत्येकशः पलम् ।
 त्रिपलं लोहकिट्टस्य तत् सर्वं मधुसर्पिषा ॥
 समालोच्य समश्रीयाद्दध्ना च प्रमाद्यतः ।
 आदिमध्यावसानेषु भोजनस्य निहन्ति तत् ॥
 अन्नद्रवं जरत्पित्तमन्निपातं सुदावयम् ॥
 परिणामसमुत्पन्नं शूलं संवत्सरोत्थितम् ॥”
 इति गुडमखरम् ॥ १४ ॥
 “बायामं मेथुनं मद्यं लवणं कटुकं रसम् ।
 वेगरोधं शुचं क्रोधं विदलं शूलवान् लजेत् ॥”

इति शूलामपरिणामशूलान्नद्रवजरत्पित्ताधि-
 कारः । इति भावप्रकाशः ॥ १० ॥ अपि च ।
 “अर्कपत्रं यद्येत्वा तु मन्दासौ तापयेच्छनेः ।
 निष्पीय्य पूरयेत् कर्षी कर्षशूलं विनश्यति ॥ ११ ॥
 साङ्गनञ्च हृतं शौरं लवणं ताम्रभाजने ।
 वृष्टं पयःसमायुक्तं चक्षुःशूलहरं परम् ॥”
 साङ्गनञ्च इत्यत्र ताम्रलञ्च इति वा पाठः ॥
 “चूर्णमामलकस्यैव पीतं शूलहरं परम् ॥”
 इति गारुडं १२१, १२५, १२८ अध्यायाः ॥
 किञ्च ।
 “सासुत्रं सैखवं चारो राजिका लवणं विद्धम् ।
 कटु लोहरणः किङ्क चिदत्तं शूर्यकं समम् ॥
 दधिगोमूत्रपयसा मन्दापावकपाचितम् ।
 एतच्चापि वलं चूर्णं पिवेदुख्येन वारिणा ॥
 जीर्णं जीर्णं च मुञ्जीत माषादिष्टतभोजनम् ।
 नाभिशूलं मूत्रशूलं गुल्मश्रीहभवाच्च यत् ॥
 सर्वं शूलहरं चूर्णं जठरान्नदीपनम् ।
 परिणामसमुत्पन्नं शूलस्य च हितं परम् ॥”
 इति गारुडं १२६ अध्यायः ॥
 तस्य उपपापजलं यथा,—
 “जलोदरयज्ञतन्त्रीहमूलरोगप्रवाणि च ।
 आसाजोर्णचरच्छेद्भिर्भ्रममोहगलयहाः ।
 रक्ताब्जद्विषपादा उपपापोद्भवा गदाः ॥”
 इति श्रातातपीयकर्मविपाकः ॥
 शूलका, पुं, (शूल इव दुष्विनीतत्वात् । कन् ।)
 दुर्जन्तघोटकः । इति हज्जायुधः ॥ अथ शूलक
 इत्यपि पाठो दृश्यते । यथा,—
 “विनीतस्तु साधुवाही दुष्विनीतस्तु शूलकः ।”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 शूलयन्त्रिः, स्त्री, मालादृष्या । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शूलघातनं, स्त्री, (शूलं तन्मोगं घातयतीति ।
 हन + णिच् + क्तुः ।) मखरम् । इति शब्द-
 चक्रिका ॥
 शूलघ्नः, पुं, (शूलं हन्तीति । हन + टक् ।) तुम्बु-
 वृचः । इति रत्नमाला ॥ शूलघातके, त्रि ।
 (यथा, समुत्ते । १ । ४५ ।
 “सर्पिमखस्तु मधुरः सरो योनिभोजात्ति-
 शिरसां शूलघ्नः इति ॥”)
 शूलद्विद्, [व्] पुं, (शूलस्य द्विद् शून्यः ।) द्विहुः ।
 इति रत्नमाला ॥
 शूलधन्वा, [न्] पुं, (शूलो धुर्यस्य ।) शिवः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 शूलघरः, पुं, (शूलस्य घरः ।) शिवः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 शूलघरा, स्त्री, (शूलस्य घरा ।) दुर्गा । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 शूलधारिणी, स्त्री, (शूलं धरति या । ध + णिनिः ।)
 दुर्गा । यथा,—
 “सती साध्वी भवश्रीता भवानी भवमोचनी ।
 आस्था दुर्गा जया आटा त्रिनेत्रा शूल-
 धारिणी ॥”
 इति तन्त्रसारवृत्ततत्त्वतनामसौचम् ॥

शूलधक्, [ज्] स्त्री, (शूलं धर्षयतीति । धृञ् +
 क्तिप् ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मङ्गदेवे,
 पुं । (शूलधत्-इत्येव कश्चित् पाठः ॥)
 शूलनाशनं, स्त्री, (शूलं नाशयतीति । नश् + णिच्
 + क्तुः ।) सौवर्णजलवगम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 शूलपत्री, स्त्री, (शूलवत् पत्रमस्याः । ङीष् ।)
 शूलीद्वयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शूलशून्यः, पुं, (शूलस्य शून्यः ।) शरच्छट्टः । इति
 शब्दचक्रिका ॥
 शूलहन्ती, स्त्री, (शूलं हन्तीति । हन + ण् +
 ङीष् ।) यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शूलहन, पुं, (शूलं हरतीति । ह + क्तिप् ।)
 द्विहुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 शूला, स्त्री, दुष्टवधार्थकीलकः । वेद्या । इति
 विश्वः ॥
 शूलाक्षतं, त्रि, (शूलेन क्षतम् । “शूलात् पाके ।”
 ५ । ४ । ६५ । इति ङाप् ।) लौहादिशूलाकया
 विद्धं पक्वमांसम् । कावाव् इति पारस्यभाषा ।
 तत्प्रयोगः । भट्टिचम् २ शूल्यम् ३ । इत्यमरः ॥
 वासितारम् ४ । इति जटाधरः ॥ शूलिकम् ५ ।
 इति शब्दचक्रिका ॥ अस्य गुणाः शूल्यशब्दे
 दृष्ट्याः ॥
 शूलिकं, स्त्री, (शूलः निमित्तत्वेनाख्यस्येति । शूल
 + टन् ।) शूलान्नतम् । इति शब्दचक्रिका ॥
 शूलिकः, पुं, शूरकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (शूलः
 अस्यास्तीति । टन् ।) शूलयुक्ते, त्रि ॥
 शूलिनः, पुं, भास्वीरुचः । इति शब्दमाला ॥
 शूलिनी, स्त्री, (शूलं अस्या अस्तीति । शूल +
 इनि । ङीष् ।) दुर्गा । यथा,—
 “खड्गिनी शूलिनी घोरा गदिनी चक्रिणी
 तथा ।
 शङ्खिनी चापिनी बाणभुङ्क्तीपरिचायुषा ॥”
 इति देवीमाहात्म्यम् ॥
 शूली, [न्] पुं, (शूलमस्यास्तीति । शूल + इनिः ।)
 शिवः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
 ८४ । ८४ ।
 “ततो यधवटं गच्छेत् स्थानं देवस्य शूलिनः ॥”)
 शूरः । इति भावप्रकाशः ॥ शूलाक्षधारके
 मूलरोगयुक्ते च त्रि । यथा,—
 “वर्णयेद्द्विदलं शूली कुङ्की मांसं चयी श्लियम् ॥”
 इति वैद्यकम् ॥
 तस्य कारणं प्रायश्चित्तञ्च यथा,—
 “शूली परोपतापिन जायते तत्प्रमार्जकः ।
 सोऽन्नदानं प्रकुर्वीत तथा रत्नं जपेन्नरः ॥”
 इति श्रातातपीयकर्मविपाकः ॥
 शूली, स्त्री, लज्जमेदः । तत्प्रयोगः । शूलपत्री २
 अशशाखा ३ धूम्रमलिका ४ जलाशया ५ मधु-
 लता ६ पिच्छिला ७ महिषीप्रिया ८ । अस्या
 गुणाः । पिच्छिलत्वम् । कोष्णत्वम् । गुरुत्वम् ।
 गौलत्वम् । वनप्रदत्वम् । पित्तदाहहरत्वम् ।
 रज्यत्वम् । दुग्धहृत्कारित्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

श्रृगाल

श्रृगोतुला, स्त्री, सोमरात्री । इति श्रृगचक्रिका ।
 श्रृगं, चि, (श्रृगेन संस्कृतम् । श्रृग + "श्रृगोलात्
 यत् ।" ४ । २ । १७ । इति यत्) श्रृगालम् ।
 इत्यमरः । कावाव् इति पारस्यभाषा । तत्-
 पाकप्रकारो यथा,—
 "कालखण्डादिमांसानि यथितानि श्रृगालकया ।
 घृतं मूलवर्गं दत्त्वा निधुंमे दहने पचेत् ।
 तत्तु श्रृगालमिति प्रोक्तं पाककर्मवचनार्थः ॥"
 अस्य गुणाः ।
 "श्रृगं बल्यं सुघ्रातुल्यं कथं वद्विकरं लघु ।
 कफघातघ्नं हृद्यं किञ्चित् पित्तघ्नं हि तत् ॥"
 इति भावप्रकाशः ।
 अस्य पर्यायः श्रृगालशब्दे द्रव्यः ।
 श्रृगालपाकः, पुं, (श्रृगेन पाको यस्य ।) श्रृगलविद्या-
 ज्ञारपत्रमासादि । इति पाकराजेश्वरः । कावाव्
 इति पारस्यभाषा ।
 श्रृग, प्रसवे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-पर०-
 सक०-सिट् ।) श्रृगति । इति दुर्गादासः ।
 श्रृगालः, पुं, श्रृगालः । इति श्रृगचक्रिका ।
 श्रृगालः, पुं, (श्रृगति मायामिति । श्रृग + कालम् ।
 घृषोदरादिलात् साधुः ।) पशुविशेषः । श्रेयाल्
 इति भाषा । तत्पर्यायः । शिवा २ भूरिमायः ३
 गोमायुः ४ श्रृगधूर्तकः ५ वचकः ६ क्रोष्टुः ७
 फेरः ८ फेरवः ९ जम्बुकः १० । इत्यमरः ॥
 श्रृगालः ११ जम्बुकः १२ मूलमत्तः १३ कुरवः १४
 घोररासनः १५ वनन्वा १६ फेरः १७ श्रृगधूर्तः
 १८ । इति श्रृगचक्रिका । श्रृगालः १९
 मोमी २० कटखादकः २१ । इति जटाधरः ।
 श्रृगालः २२ फेरकः २३ व्याघ्रनायकः २४ ।
 इति राजनिर्घण्टः । श्रृगमेदः । इति मेदिनी ।
 वासुदेवः । निहुरः । खलः । इति सारस्वता-
 भिधानम् । भौवः । इत्यनेकार्थकोशः ॥ ७ ॥
 श्रृगालशब्दादीनां शुभाशुभसूचकत्वं यथा,—
 "अनर्घं हेतुर्गतिश्रृगहीनः
 सदा श्रृगालः खलु दृष्टमात्रः ।
 श्रृगालो हि वामो गतिरस्य श्रृगो
 वामो निनासो निशि यो बहूनाम् ।
 हुवा हुवेति प्रथमं ततस्तु
 टटेति दीर्घः सुतरां रघो यः ।
 स्यात्पञ्चकानां स नतः प्रशक्त-
 क्तदन्धरूपः कथितः प्रदीपः ॥
 श्रृगालशब्दो भवने निशया-
 सुखाटनार्थं हि प्रि पश्चिमायाम् ।
 प्राच्यां भयायोत्तरतः शिवाय
 भवत्यवाच्यां भयनाश्रयाय ॥"
 इति वसन्तराजशाकुन्तम् ।
 श्रृगालकण्टकः, पुं, (श्रृगालरोधकः कण्टको
 यस्य ।) सुपविशेषः । इति श्रृगचक्रिका ।
 श्रेयालकाटा इति भाषा ।
 श्रृगालकोलिः, पुं, (श्रृगालप्रियः कोलिर्यस्य ।)
 सुप्रकोलिवृक्षः । श्रेयाकुल इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । कर्कशुः २ । इति रत्नमाळा । अपि च ।

श्रृङ्ग

"अथ घोषटा ३ गोपघोषटा ४ वदरं ५ वादि-
 रश्च ६ तत् ।
 वदरीवदश्रे सप्तापणे वृक्षे चतुष्टयम् ॥"
 इति श्रृगचक्रिका ।
 श्रृगालघण्टी, स्त्री, कोकिलाक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 श्रृगालजम्बुः, स्त्री, (श्रृगालस्य जम्बुरिव ।)
 गोडुम्बः । घोषटाफलम् । इति मेदिनी ।
 श्रृगालविन्ना, स्त्री, (श्रृगालैर्विन्ना ।) पृथ्विपर्णी ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 श्रृगालिका, स्त्री, श्रृगालपर्णी । चासात् पला-
 यनम् । इति मेदिनी । भूमिकुशाक्षः । इति
 जटाधरः । सुप्रश्रृगालः । खेकश्याली । इति
 भाषा । तत्पर्यायः । लोमालिका २ दीप-
 जिह्वा ३ किखिः ४ उल्कासुखी ५ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ।
 श्रृगाली स्त्री, विद्रवः । पलायनमिति यावत् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । कोकिलाक्षः । विदारी ।
 इति राजनिर्घण्टः । श्रृगालिका च ॥
 श्रृगलः, चि, पुंसो कथाभरणम् । गोष्ट इति
 भाषा । हस्त्यादीनां लौहमयपादवन्धोपकरणम् ।
 आंडु इति दंडुका इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
 उल्कः २ निगडः ३ । इत्यमरः ॥ श्रृगला ४ ।
 इति तट्टीकायां भरतः । (यथा, रघुः । ५ । ७२ ।
 "श्रृग्यां जहात्यभयपक्षविनीतनिद्राः
 क्षमेरमा सुखरश्रृगलकविणक्ते ॥"
 लौहरेणुः । शिकल वेदि इत्यादि भाषा ।
 बन्धनम् । इति हेमचन्द्रः ।
 श्रृगलकः, पुं, (श्रृगलं बन्धनमस्य । "श्रृगलमस्य
 बन्धनं करमे ॥" ५ । २ । ७६ । इति कर्त् ।)
 उद्गः । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, माघे ।
 १२ । ७ ।
 "तीमोत्थितास्तावदसह्यरंहसो
 विश्रृगलं श्रृगलकाः प्रतस्थिरे ॥"
 पलायननिषेधाय पादेषु हारमयपाशजन्त-
 करभः । इत्यमरभरतौ । (स्वार्थे कन् ।) श्रृग-
 लश्च ॥
 श्रृगला, स्त्री, निगडः । पुंस्कटीवस्त्वन्वः । इति
 मेदिनी । अन्यत् श्रृगलशब्दे द्रव्यम् ॥
 श्रृगलिनः, चि, (श्रृगलो जातोऽस्येति । इतच् ।)
 श्रृगलायुक्तः । निगडितः । इति धनञ्जयः ।
 श्रृगली, स्त्री, कोकिलाक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रृङ्ग, स्त्री, (श्रृङ्गं + "श्रृङ्गात्कृत्स्वञ्च ॥" उणा०-
 १ । १२५ । इति गन् । धातोश्चत्वं कित्त्वं
 हुट् च प्रत्ययस्य ।) पर्वतोपरिभागः । तत्प-
 र्यायः । कूटम् २ कूटः ३ शिखरम् ४ । इत्य-
 मरः ॥ इतः ५ प्रागभारः ६ । इति जटाधरः ॥
 श्रेयालयम् ७ । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा,
 रघुः । ११ । २६ ।
 "एतद्गिरेर्मातुवतः पुरस्ता-
 दाविर्भवत्सर्वरवेण श्रृङ्गम् ॥"
 साधुः । इति नानार्थे अमरः । प्रसुम्बम् ।

श्रृङ्गः

श्रृङ्गम् । श्रीशालयन्त्रम् । (यथा, रघुः । १६ । ७० ।
 "वर्षादेकैः काचनश्रृङ्गसुक्ते-
 क्षमायतास्यः प्रबयादसिचनम् ॥"
 विषाखम् । (यथा, रघुः । १६ । ११ ।
 "वन्द्यैरिदानीं महिषैस्तदम्भः
 श्रृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकायाम् ॥"
 उत्कर्षः । इति मेदिनी । (यथा, रघुः । १६ । १५ ।
 "श्रृङ्गं स हतविनयाधिलतः परेषा-
 मत्युच्छ्रितं न मन्वधि न तु दीर्घमायुः ॥"
 ऊर्ध्वम् । (यथा, कुमारः । ७ । ४० ।
 "विमानश्रृङ्गाख्यवगाहमानः
 श्रृङ्गं देवावसरं सुरेभ्यः ॥"
 तीक्ष्णम् । पङ्कजम् । इति श्रृगचक्रिका ।
 (कोटिः । यथा, कुमारः । २ । ६४ ।
 "अथ सलिलनयोर्वत् भ्रूजताचारश्रृङ्गं
 रतिवलयपदाङ्गे चापमासन्धय कण्ठे ॥"
 क्षनम् । यथा, भागवते । ५ । २ । ११ ।
 "किं सम्भूतं वचिरयोर्द्विज श्रृङ्गयोस्ते
 मध्ये कृशो वदसि तत्र दृशिः श्रिता मे ॥"
 "क्षनावालस्याह । श्रृङ्गयोः क्षनयोः किं
 सम्भूतं किं पूर्वमस्ति मनोहरं किञ्चिदस्ति इत्ये-
 तावत् जानामि ॥" इति तट्टीकायां स्वामी ॥ ७ ॥
 महिषादिश्रृङ्गनिर्मितवाद्यविशेषः । शिङ्गा इति
 भाषा । यथा,—
 "कचिदनाश्राय मनो हृद्यद्वजात्
 प्रातः सतुत्याय वयस्यवत्सपान् ।
 प्रबोधयन् श्रृङ्गरवेण चारुणा
 विनिर्गतो वतुसपुरःसरो हरिः ॥"
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १२ अध्यायः ।
 कामोक्तेः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २१० ।
 "श्रृङ्गं हि मन्वृषीर्दुर्भेदस्तदागमनहेतुकः ।
 उत्तमप्रकृतिपरिहरः श्रृङ्गार इत्यते ॥" ७ ॥
 गोश्रृङ्गभङ्गप्रायश्चित्तं यथा । भवदेवभङ्गधृतं
 यमवचनम् ।
 "अस्त्रिभङ्गं गवां लला जाङ्गलच्छेदनं तथा ।
 पाटने कर्त्तव्यं श्रृङ्गाणां मासाङ्गानु यवान् पिवेत् ॥"
 अङ्गिराः ।
 "श्रृङ्गभङ्गोऽस्त्रिभङ्गे च चर्मनिर्गोचनेऽपि वा ।
 दशरात्रं चरेद्द्वयं सुखा सा यदि गौर्भवेत् ॥"
 भवदेवभङ्गहरिनाथोपाध्यायधृतं सर्ववचनम् ।
 "श्रृङ्गभङ्गोऽस्त्रिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव च ।
 यदि जीवति वस्त्रासानु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥"
 अत्र वस्त्रासोत्तरमरये तद्दोषशमनाय प्राय-
 श्चित्तं नास्ति तदभ्यन्तरमरये वधप्रायश्चित्तं
 भवति । एवञ्च श्रृङ्गभङ्गादिनिमित्तकपापे पृथक्
 प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यम् । वधप्रायश्चित्तनेव
 गुरुणा प्रसङ्गात्तदपगमसिद्धेः । वस्त्रासोत्तरम्
 श्रृङ्गभङ्गादिनिमित्तकपूर्वोक्तमासाङ्गावकपानं
 प्राणापत्यं वा कर्त्तव्यम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 श्रृङ्गः, पुं, (श्रृङ्ग + गन् । उणा० १ । १२५ ।) कूश-
 श्रीयकटश्च । इति मेदिनी । सुनिर्भेदः । इति
 श्रृगचक्रिका ।

शुद्धवा

शुद्धकः, पुं, (शुद्ध इव । कन् ।) जीवकवृक्षः ।
इति जटाधरः ।
शुद्धकन्दः, पुं, (शुद्धवत् कन्दो यस्य ।) शुद्धा-
टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शुद्धजं, स्त्री, (शुद्धान् जायते इति । जन + जः ।)
अशुद्धः । इति रत्नमाला ॥ शूरे, पुं । यथा ।
शुद्धाच्छरो जायते । इति संक्षिप्तसारकारक-
पादः ॥ शुद्धजाते, त्रि ॥
शुद्धवेरं, स्त्री, (शुद्धस्यैव वेरं शरीरं यस्य ।)
आर्द्रकम् । इत्यमरः ॥ शुष्णौ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३८ ।
“पिप्लीमरीचशुद्धवेराणि त्रिकटुकम् ॥”)
शुद्धचकालपुरम् । यथा,—
“मावते गच्छ शीघ्रं त्वमयोधा भरतं प्रति ।
जानीहि कुशलो कश्चित् यनो वृपतिमन्द्रे ॥
शुद्धवेरपुरं गत्वा ब्रूहि मित्रं गुह्यं मम ।
जानकीलम्बयोपेतमागतं मां निवेद्य ॥”
इत्यध्यात्मरामायणे लङ्काकाण्डे १४ अध्यायः ॥
शुद्धवेरकं, स्त्री, (शुद्धवेरमेव । स्वार्थे कन् ।)
आर्द्रकम् । इति हेमचन्द्रः ॥
शुद्धवेराभस्मजकः, पुं, (शुद्धवेराभं स्मृतं यस्य ।
कन् ।) एरका । इति भावप्रकाशः ॥
शुद्धमूलः, पुं, (शुद्धवत् मूलं यस्य ।) शुद्धाटकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
शुद्धमोक्षी, [न्] पुं, (शुद्धाय मन्मथोद्दिदाय
भोक्षयतीति । तुह + शिच् + शि(निः) चम्पकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
शुद्धला, स्त्री, (शुद्धवत् लातीति । ला + कः ।)
अजशुद्धौ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शुद्धवान्, [त्] पुं, (शुद्धाणि सन्ति अस्येति ।
शुद्ध + मत्तुप् । मत्स्य वः ।) कुशवर्षीयसीमा-
पर्वतः । स तु दीर्घे ८००० अशीतिसहस्र-
योजनानि । प्रस्थे २००० द्विसहस्रयोजनानि ।
विस्तारे तथैव । यथा,—
“हिमवह्निमकूटश्च निषधस्यास्य दक्षिणे ।
नीलः श्वेतश्च शुद्धौ च उत्तरे वर्षपर्वताः ॥
लक्षप्रमाणौ द्वौ मर्धौ दशहोनाक्षया परे ।
सहस्रद्वितयोक्त्वायास्त्वावद्विस्तारिणश्च ते ॥”
इति विष्णुपुराणे २ अंशे २ अध्यायः ॥
लक्षप्रमाणौ द्वौ प्राक्पश्चिमतो देव्येण निषध-
नीलौ । यद्यपि जम्बुद्वीपमण्डलाकारस्य लक्ष-
भोजनप्रमाणत्वात्तन्मध्येखायामेव सुखं लक्ष-
प्रमाणत्वम् । निषधनीलौ तु तन्मध्येखातो
दक्षिणतश्चोत्तरतश्च सप्तदशयोजनसहस्रान्तरि-
तत्वादीवस्मन्तौ । तथापि स्थूलदृष्ट्या लक्ष-
प्रमाणावित्युक्तम् । अपरे तु हेमकूटादयो दश-
होना दशदशमूनाः हेमकूटश्चेति नवतियोजन-
सहस्रप्रमाणौ हिमवच्छृङ्गावशीतियोजन-
प्रमाणौ । तदुक्तं वाराहे ।
“दोपस्य मण्डलीभावात् त्वावद्वह्नी प्रकीर्णिते ॥”
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
भायवतमते देव्ये १०००० दशसहस्रयोजनानि ।

शुद्धाट

प्रस्थे २००० द्विसहस्रयोजनानि । यथा ।
उत्तरोत्तरेखिलाहृतं नीलः श्वेतः शुद्धवान् इति
त्रयो रम्यकहिरण्ययजुष्वाणां वर्षाणां मर्धादा-
गिरयः प्रागायता उभयतः चारोदावधयो
द्विसहस्रयोजनपृथक् एकैकशः पूर्वस्मान् पूर्व-
स्माद्गतोत्तरो दशश्राधिकश्रेण देव्ये एव
हवन्ति । एवं दक्षिणेनेलाहृतं निषधो हेम-
कूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीला-
दयः । अयुतयोजनोत्सीधा हरिवर्षकिंपुत्रव-
भारतानां यथासंख्यम् । इति श्रीभागवते ५
स्कन्धे १६ अध्यायः ॥
शुद्धाटं, स्त्री, (शुद्धस्तुक्त्वं अटतीति । अट् +
अच् ।) चतुष्पथम् । इति हेमचन्द्रः धरणिश्च ॥
शुद्धाटः, पुं, (शुद्धवत् कण्ठकं अटतीति ।
अट् + अच् ।) जलकण्ठकः । इति भूरि-
प्रयोगनिकाण्डशेषौ । स्वाडुकण्ठकः । इति शब्द-
रत्नावली । कामाख्यादेशस्थपर्वतः । यथा,—
“दीपवत्याः पूर्वतस्तु शुद्धाटो नाम पर्वतः ।
तत्र भर्गस्य देवस्य लिङ्गमेकं प्रतिष्ठितम् ॥
वरिणु सिद्धा त्रिस्रोता दक्षिणोदधिगामिनी ।
शुद्धाटकस्य सततं स्नानो ग्रावुपादतः ।
दक्षिणं सागरं याति भर्गस्य प्रियकारिणी ॥
सलिले यो नरः स्नाति तिस्रोतायां नरोत्तमः ।
शुद्धाटकं समाख्या पूजयेत्तु शुद्धाटम् ॥
स दीप्तकायः शुद्धात्मा प्राप्य कामानिहातुलान् ।
अन्ते भर्गयुहं याति ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥”
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥
शुद्धाटकं, स्त्री, (शुद्धाटमेव । स्वार्थे कन् ।)
चतुष्पथम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । ७१ । ४५ ।
“तां मून्शुद्धाटकवेष्टारण्यां
रजोऽरुणहारकपाटयन्माम् ॥”)
जलज-लताफलविशेषः । पानिफल इति शिङ्गाङ्गा
इति च भाषा । तत्प्रमाणं । जलसूचिः २
संघाटिका ३ वारिकण्ठकः ४ । इति जटा-
धरः ॥ शुद्धाटः ५ वारिकण्ठकः ६ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ चौरशुद्धः ७ जलकण्ठकः ८ ।
इति शब्दमाला ॥ शुद्धाटकः ९ शुद्धरुहः १०
जलवल्ली ११ जलाशयः १२ शुद्धकन्दः १३
शुद्धमूलः १४ विषाणी १५ । अस्य गुणाः ।
शीतलपित्तहरत्वम् । लघुत्वम् । सरत्वम् ।
वृष्यतमत्वम् । विशेषात् त्रिदोषवातश्रमशोफ-
काशित्वम् । रुचिप्रदत्वम् । मेहनदाट्टेहेतुत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । गुरुत्वम् ।
विष्टम्भित्वम् । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
स्वादविशेषः । सन्ध्या इति हिन्दी भाषा ॥
यथा, भावप्रकाशे ।
“शुद्धमांसं तनुकृत्य कर्णितं स्वदितं जले ।
लवङ्गं हिङ्गुसहितं लवणाद्रिकसंयुतम् ॥
एलाजीरकधन्याकिनन्दरससमन्वितम् ॥
हृते सगन्धे तदृष्टं पूरणं प्रीथते बुधेः ॥
शुद्धाटकं समितया कृतं पूरणपूरितम् ॥

शुद्धिः

पुनः सर्पिषि संशुद्धं मांसं शुद्धाटकं वदेत् ॥
मांसं शुद्धाटकं रथं दृष्ट्वा बलवत्तु गुह्यं ।
वातपित्तहरं रथं कफघ्नं वीर्यवर्द्धनम् ॥”
शुद्धाटकः, पुं, (शुद्धाट एव । स्वार्थे कन् ।) जल-
कण्ठकः । इति राजवल्लभः ॥
शुद्धारं, स्त्री, (शुद्धं प्राधान्यं नृच्छतीति । नृ +
अण् ।) लवङ्गम् । सिन्दूरम् । चूर्णम् । इति
मेदिनी ॥ आर्द्रकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कालाशुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शुद्धारः, पुं, (शुद्धं कामोद्दिक्कच्छतीति । नृ
गतौ + कर्मण्यण् ।) ३।२।२ । इत्यण् । यथा,
शुद्धं हिंसायाम् + “शुद्धारशुद्धारौ” उणा०
३ । १२६ । इति आरानुप्रत्ययेन साधुः ।)
सुरतः । नाचरसः । गजभूषणम् । इति
मेदिनी ॥ * । नाचरसस्य लक्षणं यथा,—
“पुंसः स्त्रियां स्त्रियाः पुंसि संयोगं प्रति या
सुहा ।
स शुद्धार इति स्नातो रतिक्रीडादिकारणम् ॥”
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
अपि च ।
“शुद्धं हि मन्मथोद्दिष्टदागमनहेतुकः ।
उत्तमप्रकृतिप्रावी रसः शुद्धार इत्यते ॥
परोटां वर्जयित्वा च वेष्ट्याश्चानुरागिणीम् ।
आलम्बनं नायिकाः सुदक्षिणाद्याश्च नायकाः ॥
चन्द्रचन्दनरोषण्यस्ताडुद्दीपनं मतम् ।
भूविष्टेपकटाचारिणुभावः प्रकीर्णितः ॥
त्यतोऽग्रमरणालस्यकुशुद्यायभित्तिरिणः ।
स्याथौ भावो रतिः श्यामवर्णं रथं विष्णुदैवतः ॥”
स च द्विधा । विप्रलम्भः संभोगश्च । इति
साहित्यदर्पणम् ॥ अन्यत् मैथुनशब्द इत्य-
यम् ॥ * ॥ शुद्धारादिभङ्गे नरको यथा,—
“शुद्धाराहारनिद्रायां यश्च भङ्गं करोति च ।
स व्रजेत् कालसूत्रञ्च स्वामिनश्च विशेषतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये ४२ अध्यायः ॥
शुद्धारकं, स्त्री, (शुद्धारमेव । स्वार्थे कन् ।)
सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुद्धविशुद्धे,
त्रि । शुद्धशब्दात् “शुद्धशब्दाभ्यामारकन्
वक्तव्यः ॥” ५ । २ । १२२ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
आरकन्प्रत्ययेन नियन्त्रः । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥ स्वार्थे के शुद्धारश्च तत्र पुं ॥
शुद्धारभूषणं, स्त्री, (शुद्धारस्य भूषणम् ।)
सिन्दूरम् । इति हेमचन्द्रः ॥
शुद्धारयोनिः, पुं, (शुद्धारे योनिस्तुपतिर्यस्य ।)
कामदेवः । इति हलायुधहेमचन्द्रौ ॥
शुद्धारी, [न्] पुं, (शुद्धारोऽस्यास्तीति । इति ।)
पूगः । गजः । सशुद्धारः । सुवैशः । इति
मेदिनी ॥ माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
शुद्धिः, स्त्री, मत्स्यविशेषः । शिङ्गी माह इति
भाषा । यथा,—
“मद्गुरस्य प्रिया शुद्धी शुद्धिरिदं कुत्रचित् ।
स्यादप्रिया मद्गुरस्येति च नामद्वयम् कश्चित् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

श्रुतं

श्रुतं, श्रुति, विषयभेदः । इति हज्जायुधः ॥
 श्रुतिका, श्रुति, प्रतिविधा इति श्रुतिकावली ॥
 श्रुतिका, पुं, (श्रुति + क्तः अस्ति । श्रुति + "न्योच्चा-
 त्मिणेति" ५ । २ । ११४ । इति इणच् ।)
 भेषः । इति श्रुतिचक्रः ॥
 श्रुतिश्री, श्री, (श्रुति + क्तः अस्ति । श्रुति +
 इति । डीष् ।) गौः । इत्यमरः ॥ श्रुतिश्री-
 वृत्तः । मञ्जिकावृत्तः । श्रुतिश्रीवृत्तः । इति
 मेदिनी ॥
 श्रुति, [न] श्रु (श्रुति + इति ।) इत्युच् । वृत्तः ।
 पञ्चमः । (यथा, रघुः । १२ । ८० ।
 "संरोध रामं श्रुतिव टङ्कितमन-
 ञ्जिविशेषः । स तु श्रुतिकपुत्रः । अभिमन्याः
 परिचित् अनेनाभिप्रः ।) श्रुतिवृत्त, चि ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे । २ । २५ । २० ।
 "महिषाः श्रुतिश्रीरौद्रा न ते ह्यस्तु पुत्रक ॥")
 श्रुति, श्री, (श्रुति + वा डीष् ।) मत्स्यविशेषः ।
 श्रुति इति जियल इति च भाषा । तत्प्रायः ।
 मद्गुरप्रिया २ । इत्यमरः मधुश्च ॥ मद्गुरी ३ ।
 इति कलिङ्गः ॥ मद्गुरश्री ४ अप्रिया ५
 श्रुतिः ६ । इति कैचिदिति भरतः ॥ अस्या
 गुणाः । खादुरसत्वम् । क्षिप्रत्वम् । ट्ठ-
 नत्वम् । कफकोपनत्वम् । शोथपाकुमरुत्पित्त-
 नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अतिविषा ।
 श्रुतिभौधम् । इत्यमरः ॥ कर्कटश्रुति । मन् ।
 वटः । विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अलङ्कार-
 सुवर्णम् । यथा । श्री श्रुति मङ्गलस्यम् । इति
 भरतधनरत्नकोषः ॥
 श्रुतिकनकं, श्री, (श्रुति मङ्गलस्यम् । तदेव
 कनकम् ।) अलङ्कारसुवर्णम् । इत्यमरः ॥
 अलङ्कारस्य कुडलादर्थं सुवर्णं तत् श्रुतिक-
 नकतुष्यते श्रुति अलङ्कारः तदर्थं कनकं
 श्रुतिकनकं अलङ्कारसुवर्णस्य श्रुतिश्च नाम ।
 श्री श्रुति मङ्गलस्यम् इति रत्नकोषः ॥ श्रुति
 श्रुतिश्च नाम । इति निपातनात् लिः पाश्चो-
 यादीति ईपि श्रुति । इति भरतः ॥
 श्रुतिः, श्री, अङ्गुशः । इत्यमरः ॥ "श्रुतिमि
 स्थायं श्रुतिः । श्रुत् गि हिंसने कृगृन्वात्ता-
 हात्वादिर्भिरिति स्वादित्वात् क्तिनिः निपा-
 तनादिह इत्यः । नास्तीति क्तिन्वा ।
 'श्रुतिरङ्गुशवाची च काशश्च लङ्गवाचकः ।'
 इति श्रुतिदात् ताल्यादिः । सरति मन्मथानं
 गच्छति श्रुतिहन्त्यादिरित्यर्थः । श्रुतिमित्यत्र
 हयोरिति पाठः । इति मेदिनी ॥ आवचमय-
 मवमथ श्रुतिं श्रुतायमिति भाषः । श्रुति-
 मिति प्रायिकत्वादुक्तमिति सुकृतः ।" इति
 भरतः ॥
 श्रुतं, चि, (आ पाके + क्तः । "श्रुतं पाके ।"
 ६ । १ । २७ । इति श्रुतिभावः ।) पञ्चवीराय-
 पयांसि । इत्यमरः ॥ श्रुतमन्नं विवर्णयेदिति
 श्रुतिम् । इति भरतः ॥ श्रुतितम् । इति श्रु-
 तिकावली च ॥ अथ कायविधिः ।
 "पानीयं चोद्गुण्युक्तं सुखे द्रव्यपले चिपेत् ।
 न्यपाने कापयेत् याज्ञमहर्मावशेषितम् ॥
 कर्षादौ तु पलं यावत् दद्यात् चोद्गुण्युक्तं जलम् ।
 तज्जलं पाययेद्द्विमान् कोष्णं तदभिसाधितम् ॥
 श्रुतः कायः कषायश्च निर्युहः स निगद्यते ॥"
 कायपानमात्रमाह ।
 "मात्रोत्तमा पलेन स्यात्त्रिभिरक्षेत्तु मध्यमा ।
 अथवा च पलाहेन जेहकायौवधेन च ॥"
 तन्नाम्नरे ।
 "कायद्रव्यपले वारि हिरदगुण्युक्तमित्येते ।
 चतुर्भागावश्रुत्यन्तं पयं पलचतुष्टयम् ॥
 दौमानलं महाकायं पाययेत् द्वात्रिंशत् पलम् ।
 अन्ये त्वहं परित्यज्य प्रहृतस्तु चिकित्साकाः ॥
 कायथागमनिच्छन्तस्त्वत्तथागावशेषितम् ।
 पारम्पर्योपदेशेन तद्वैद्याः पलद्वयम् ॥"
 अष्टभागावशेषितस्य चतुर्भागावशेषितस्य
 गुहत्वाद्दौमानलं महाकायं पलद्वयं पायये-
 त्त्वत्तथागमनिच्छन्तस्तथागावशेषितम् । मात्रो-
 त्तमा पलेन स्यादित्यादिवचनान् ।
 "काये चिपेत् सितामंशैश्चतुर्थाष्टमशोऽष्टैः ।
 वानपित्तकफान्क्ले विपरीतं मधु स्तुतम् ॥
 शीरकं गुग्गुलुं चारं लवणश्च शिलाजतु ।
 हिङ्गु चिकटुकश्चैव काये प्राणोष्णितं चिपेत् ॥
 शीरं घृतं गुडं तैलं मूत्रं चान्यन् द्रवं तथा ।
 कल्कं चूर्णादिकं काये निचिपेत् कर्षसम्भितम् ॥
 तत्रोपविश्य विश्रान्तः प्रसन्नवदनेक्षणः ।
 औषधं हेम रजतं तद्भाजनपरिस्थितम् ॥
 पिनेत् प्रसन्नहृदयः पीत्वा पाचमधोमुखम् ।
 विधायान्ध्र्यं सलिलं ताम्बूलाद्युपयोजयेत् ॥"
 इति भावप्रकाशः ॥
 अथवा ।
 "द्रव्यादापोत्थितात्तोये वङ्किना परितापितात् ।
 निःश्रुतो यो रसः पूतः स श्रुतः समुदाहृतः ॥"
 इति वैद्यकम् ॥
 श्रुध, व ल ड उ पर्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आत्म०-अक०-सेट् । क्तावेट् ।) व, श्रुत्-
 स्यति श्रुश्रुत्यति । ल, अश्रुधन् । ड, श्रुधते ।
 उ, श्रुधित्वा श्रुद्धा । पर्दे०पानोत्सर्गः । श्रुधु
 प्रहसने इति चुरादिपरसौपदीघातुरन्त्येर्न
 मन्यते । प्रहसनं विप्रवः । इति गोविन्दभट्टः ।
 श्रुधयति वृद्धं कृतसितश्रुद्धेर्वालः । इति रमा-
 नाथः । इति दुर्गादासः ॥
 श्रुध, उ अ क्तेने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 उभ०-अक०-सेट् । क्तावेट् ।) उ, श्रुधित्वा
 श्रुद्धा । अ, श्रुधति श्रुधते । क्तेनेमार्द्रभावः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 श्रुधुः, पुं, (श्रुध + बाहुलकात् क्तः ।) वृद्धिः ।
 गुदम् । इति विश्वः ॥
 श्रुधुः, पुं, (श्रुध + "वृत्तिश्रुधोः क्तः ।" उणा० १ ।
 ६३ । इति क्तः ।) कृतसितः । अपानम् । इति
 संक्षिप्तशारीरार्थादिर्हासः ॥

श्रुधुः

श्रीफः

श्री, गि हिंसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) गि, श्रुत्याति । श्रीर्णः
 श्रीर्णः । इति दुर्गादासः ॥
 श्रीखरं, श्री, लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रिय-
 न्नम् । इति श्रुतिकावली ॥
 श्रीखरः, पुं, (श्रिखि गतौ + बाहुलकात् अरपत्य-
 येन साधुः ।) श्रिखावस्थितमाल्यम् । इत्य-
 मरः ॥ यथा,—
 "श्रिखावस्थितमाल्यामापीडुःश्रीखरोऽपि च ॥"
 इति श्रुतिकावली ॥
 (यथा, माघे । ११ । ४६ ।
 "नवकरनिकरेण स्पष्टवन्ककुन-
 स्तवकरचितमेते श्रीखरं विभ्रतीव ॥"
 श्रीभूषणमात्रम् । यथा, कुमारः । ७ । ३२ ।
 "बभूव भस्मैव मितान्द्रागः
 कपालमेवामलश्रीखरश्रीः ॥")
 गीतस्य भवविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
 "दादशाक्षरपादः स्यात् स चाक्षयुभजन्तु
 प्रभोः ।
 हंसके च रसे वीरे गीयते श्रीखरो भवः ॥"
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 लघुश्रीखरो यथा,—
 "लघुर्गुरुर्भवेद्यत्र स भवेत्तुश्रीखरः ॥"
 इति तत्त्वैव ॥
 (श्रुद्धम् । यथा, कथासरित्सागरे । १० । १२६ ।
 "ततोऽस्तगिरिश्रीखरं व्रजति वासरेषु श्रुनेः
 सखीं पुनरुपागमप्रणयिणीं समापृच्छा ताम् ।
 क्षणं जनिविक्षया गगनमार्गस्तुपत्य सा
 जगाम वसतिं निर्जां प्रसवमेव सोमप्रभा ॥")
 श्रीखरी, श्री, वन्दा । इति श्रुतिकावली ॥
 श्रीपः, पुं, (श्री + बाहुलकात् पः ।) श्रीफः । इति
 श्रुतिकावली ॥ यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
 १६ । ८८ ।
 "वस्तिर्न श्रीपो हरसा तरस्वी ॥"
 श्रीपालः, पुं, (श्री + वालन् । बाहुलकात् वकारस्य
 प्रकारः । इत्युणादिवृत्तौ उञ्जलदत्तः । ४ । ३८ ।)
 श्रीपालः । इति श्रुतिकावली ॥
 श्रीफः, पुं, श्रिभः । इति श्रुतिकावली ॥ (यथा;
 महाभारते । १० । ७ । ३८ ।
 "विकटाः कालजम्बीरा ट्टच्छेफाक-
 पिष्टकाः ॥")
 श्रीफः, [स्] श्री, (श्रुते रेतःपातानन्तरमिति ।
 श्री + "ट्टुश्रीड्भ्यां स्वरूपाङ्गयोः पुट् च ।"
 उणा० ४ । २०० । इति असुन् । अत्र केचित्
 फ चेति पठन्ति इत्यनोपः ।) श्रिभः । इत्य-
 मरः ॥ शुकपाते सति श्रुते पतति इति श्रीफः ।
 श्रीघातोर्नास्तीति फसुप्रत्ययः । श्रीफनशेषो
 श्रीफशेषौ श्रवश्चेति पञ्च रूपाणि भवन्तीत्या-
 चार्याः । इति भरतः ॥ (यथा, ट्टुत्संहि-
 तायाम् । ६८ । ८ ।
 "कृत्स्नश्रीफशो लघुश्रिःलश्रिभ्राच
 धनवन्तः ॥")

शेषालिः, स्त्री, (शेरते इति शेषाः शयनशालिन-
क्तादृशा अजयो भङ्गा यत्र ।) शेषालिका ।
इति शब्दरत्नावली ।
शेषालिका, स्त्री, (शेषालि + स्वार्थे कन् ।) पुण्य-
वृक्षविशेषः । शिउली इति भाषा । (यथा,—
“शेषालिकां विदलितामवलोक्ष्य तन्वी
प्राणान् कथञ्चिदपि धारयितुं प्रसुः सा ।
आकर्ण्य सम्पतिं वतं चरन्नायुधानां
किंवा व्यवस्थितिं न वेद्मि तपस्विनी सा ।”
इत्युद्धृतः ।)
तत्पर्यायः । सुवहा २ निर्गन्धी ३ नीलिका ४ ।
इत्यमरः । चत्वारि शेषालिकामानि । शिष्य-
नीति ख्यातनीलपुष्पायां शेषालिकामिति
केचित् । शेषालिकादिद्वयं शेषालिकामानि
निर्गन्ध्यादिद्वयं नीलपुष्पशेषालिकायामिति
केचित् । इति तट्टीकार्या भरतः । शेषाली ५
मलिका ६ रजनीहासा ७ निशिपुष्पिका ८ ।
सा युक्ता चेत् चेतसुरसा ९ भूतवेशी १० ।
इति शब्दरत्नावली । युक्ताङ्गी ११ शीत-
मङ्गरी १२ विजया १३ वातारिः १४ भूत-
केशी १५ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । उष्णत्वम् । रुचत्वम् । वातकफाङ्ग-
सन्धवातगुदवातादिदोषनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ।
शेषाली, स्त्री, (शेषालि + ङदिकारादिति वा
डोष् ।) शेषालिका । इति शब्दरत्नावली ।
नीलसन्धुवारः । इति भावप्रकाशः ।
शेषधो, स्त्री, (शेषे इति शेषः शेषः । शी + विच् ।
तं सृज्यातीति । सुष स्तिये + नृजविभुजादित्वात्
कः । गौरादित्वात् डोष् । इत्यमरटीका ।)
वृद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ३ । २०६ ।)
“खिन्नस्य हि विपर्येति तन्नस्यस्यापि शेषधौ ।”
शेष, ऋ चाकगत्वोः । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अशिर्शन्तु । इति दुर्गा-
दासः ।
शेषुः, पुं, (शेषन्तीति । शेष गतौ + उः ।) बहु-
वारकवृक्षः । इत्यमरः । (यथा, सुश्रुते । ४ । ३८ ।
“विदार्यैरावतीशेषुशाल्मलीधवलाङ्कुराः ।”
तत्फलमपि । यथा, मनुः । ५ । ६ ।
“शेषु गन्धश्च पेयुषं प्रयत्नेन विवर्णयेत् ॥”)
शेषः, पुं, (शेषे रेतःपातानन्तरमिति । शी + “इण्
श्रीर्भ्यां वन् ।” उणा० १ । १५२ । इति वन् ।)
मेघः । अर्धः । उन्नते, चि । इत्युणादिकोषः ।
(स्त्री, सुखम् । इति निघण्टुः । ३ । ६ । चि,
सुखकरम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५८ । ६ ।
“मित्रं न शेषं दिव्याय अञ्जने ॥”
“मित्रं न शेषं यथा सखा सुखकरो भवति
तद्वत् सुखकरमित्यर्थः ।” इति तन्नाथे सायणः ।)
शेषधिः, पुं, (शेषं सुखं धीयतेऽस्मिन्निति । धा +
कः ।) निधिः । इत्यमरः । (यथा, मनुः ।
२ । ११४ ।

“विद्या ब्राह्मणमेवाह शेषधिस्तेऽस्मि रत्नमाम् ।
अस्यकाय मां माहात्म्यायां वीर्यवतमा ॥”)
शेषलं, स्त्री, शेषालम् । इति शब्दरत्नावली ।
(मनुष्यनाम । इति पाणिनिः । ५ । ३ । ८४ ।)
शेषलिनो, स्त्री, (शेषलं शेषालमस्या अस्तीति ।
इतिः ।) नदी । इति राजनिर्घण्टः ।
शेषालं, स्त्री, (शेषे जले इति । शी + “शीडो
धुक्त्वलज्ज्वालनः ।” उणा० ४ । ३८ । इति
वालन् ।) शेषालम् । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, राजनिर्घण्टे । २५ ।
“शङ्खे पङ्के पतति यतते बालशेषालमूले
जूले लोलः किमपि कुरुते कर्म वेङ्कुळकूर्मः ॥”)
शेषाली, स्त्री, आकाशमांसी । इति राजनिर्घण्टः ।
शेषं, स्त्री, (शिष्यते यदिति । शिष् + घञ् ।)
प्रसादः । इति मेदिनी । घे, २८४ ।
शेषः, पुं, (शेषति सङ्घर्षतीति । शिष्व हिंसायाम्
+ अच् ।) सङ्घर्षणः । स तु बलदेवः । (यथा,
माघे । २ । ६८ ।
“निश्वस्य ताः शेषगवीरभिधातुमधोचक्षः ।
शिष्याय दृष्टतां पत्युः प्रस्तावमादिशत् दृष्टा ॥”
शिष्व वधे + भावे घञ् ।) वधः । अनन्तः । स
च सर्पराजः । इति मेदिनी । (यथा, कुमारः ।
३ । ३ ।
“आदिशते भूधरतामवेक्ष्य
क्षयिनं देहोद्दृष्टनाथ शेषः ॥”)
तस्य ध्यानं यथा,—
“पद्मासहस्रसंयुक्तं चतुर्भ्रातृं किरीटिनम् ।
नवाक्षरपञ्चवाकारं पिङ्गलसममूलोचनम् ।
पीताम्बरधरं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
कराद्ये दक्षिणे पद्मं गदां तस्याप्यधःकरे ।
दधानं सर्वलोकेशं सर्वभरतभूषितम् ।
चौरास्त्रिमथ्ये श्रीमन्मनमनं पूजयेत्ततः ॥”
इति भविष्यपुराणम् ।
गणः । नागः । स्त्रीकृतेतरवस्तु । इत्यजयपालः ।
भगवतो द्वितीया मूर्तिः । यथा,—
“एका भगवतो मूर्तिर्ज्ञानरूपा शिवामला ।
वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला ।
द्वितीया कालसंज्ञान्या तामसौ शेषसंज्ञिता ।
निहन्ति सकलांश्चान्ते वैष्णवी परमा तनुः ॥”
इति कौर्मे ४८ अध्यायः ।
शेषशयनप्रकारो यथा,—
“अनन्तस्तत्र गत्वा तु यत्र चोरोदसागरः ।
तत्र स्वयं श्रिया युक्तं सुशुषुप्तं जगार्दनम् ।
तस्योपधानमकरोदनन्तो दक्षिणां पश्याम् ।
उत्तरां पादयोश्चक्रे उपधानं महाबलः ।
तालवृत्तं तदा चक्रे स शेषः पश्चिमां पश्याम् ॥
स्वयन्तु बीजयामास शेषरूपी जगार्दनम् ।
शङ्खं चक्रं नन्दकासिमिधुधौ हे महाबलः ।
ऐशानयाच पश्याया स दृष्टे गरुडं तदा ॥
गदां पद्मञ्च शार्ङ्गञ्च तथैव विविधाशुभम् ।
यानि चान्यानि तस्यासन्नामया पश्याया दधौ ॥
एवं क्षत्वा स्वकं कार्यं शयनीयं तदा हरिः ।

भूतभयजगन्नाथं परापरपतिं हरिम् ।
दधार शिरसानन्तः स्वयमेव स्वकां तनुम् ।
एवं नक्षत्रदिनस्यैव प्रमाथेन निशा हरिः ।
सन्धाच्च समधिप्राप्य शेषे नारायणोऽवयः ॥”
इति कालिकापुराणे २७ अध्यायः ।
शेषः, पुं, स्त्री, (शिष्यते इति । शिष्व + घञ् ।)
उपयुक्ततरवस्तु । इति मेदिनी । शेषोऽपिशिष्ट-
मवशिष्टता च शेषः शेषश्चेत्यादि । अनन्ते तु
शेषः पुंलिङ्ग एव शिष्टप्रयोगात् । उक्तादन्तः
शेषः । यथा । शङ्खपद्मी निधिवन्चकौ पुंलिङ्गौ
जलजे तूभयलिङ्गौ । इति सर्वानन्दः । इत्यमर-
टीकार्या भरतः । ३० । ऋगादिशेषरचनानिषधो
यथा,—
“ऋषिप्रदं चाभिप्रदं शत्रुप्रदं तथैव च ।
पुनः पुनः प्रवर्तन्ते तस्मात् शेषं न कारयेत् ॥”
इति गारुडे ११६ अध्यायः ।
(अवशिष्टे, चि । यथा, रघुः । ४ । ६४ ।
“अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ॥”
तथाच रामायणे । २ । २६ । ३२ ।
“वन्धितव्याख्यया निवन्धाः शेषा मम मातरः ॥”)
शेषलं, स्त्री, (शेषस्य भावः । शेष + ल ।) उप-
कारित्वम् । पारार्थ्यम् । परीक्षितप्रवृत्तिकत्वम् ।
यथा,—
“शेषत्वमुपकारित्वं त्रयादावाह वादरिः ।
पारार्थ्यं शेषता तच्च सर्वेष्वस्तीति जैमिनिः ॥”
इत्यधिकरणमालायां माधवाचार्यः ।
शेषस्य भावः । इति आकरणम् ।
शेषरात्रिः, स्त्री, (शेषा अवशिष्टा रात्रिः ।)
रात्रिशेषः । तत्पर्यायः । उच्यते २ अपराजः
३ । इति शब्दरत्नावली ।
शेषा, स्त्री, (शिष्यतेऽसौ । शिष् + घञ् । टाप् ।)
स्वनिर्मात्यार्पणम् । इति मेदिनी । (यथा,
कुमारः । ३ । २२ ।
“तथेति शेषामिव भर्तुराद्या-
मादाय नृर्षां मद्वनः प्रतस्थे ॥”)
शेषः, पुं, (शिष्यामधीते इति । शिष्या + अच् ।)
प्राथमकल्पिकः । इत्यमरः । हे प्रथमारम्भ-
वेदाध्ययने । शिष्यं शिष्या । सेमन्तात् वरी-
रिति अः । शिष्या प्रथमोपदेशः तस्याह-
चय्यात् यन्त्योरपि शिष्या तामधीयते शिष्याः ।
दधे कादिति षाः प्रथमं शिष्यणीयं कल्पं श्राद्धं
अधीयते प्राथमकल्पिकाः । इति भरतः ।
(शिष्या श्रीलमस्तीति । “दृष्ट्वादिभ्यो ऋः ॥” ४ ।
४ । ६२ । इति ऋः । शिष्याश्रीणे, चि ।)
शेषिकः, चि, शिष्याशास्त्रवेत्ता । शिष्या वेति
अधीते वा इत्यर्थे षिष्कप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
शेषेरिकः, पुं, (शिष्ये प्रायेण भवतीति । शिष्यर
+ ठञ् ।) अपामार्गः । इत्यमरः ।
शेषरेयः, पुं, (शिष्यरे भवः । शिष्यर + टञ् ।)
अपामार्गः । इति भरतप्रवृत्तरीकोषः ।
शेषं, स्त्री, (शीतस्य भावः । शीत + “वर्द्धडा-
दिभ्यः अच् च ॥” ५ । १ । १२१ । इति अच् ।)

शैलजं

श्रीतल्लम् । यथा,—
 “शैलं नाम गुणसर्वैव सहजः स्वाभाविकी
 खण्डता
 किं भूमः सुचितां भवन्ति सुचयः स्वर्गेन यस्या-
 परे ।
 किं वान्धुत् रययाभि ते स्तुतिपदं त्वं जीविनां
 जीवनं
 लक्ष्मीचपयेन गच्छसि पयः कक्षां निषेहुं
 चमः ॥”
 इति लक्ष्मणसेनः ॥
 शैथिल्यं, स्त्री, (शिथिल + भावे ल्यच् ।) शिथि-
 लत्वम् । शिथिलस्य भाव इत्यर्थे ऋप्रत्ययेन
 निष्पन्नम् । (यथा, मार्कण्डेयः । १०६ । २२ ।
 “भवन्तु केशाः पल्लिताः वलयः सन्तु मे शुभे ।
 शैथिल्यमेतु मे कायः कृतकथोऽस्मि माननि ॥”)
 शैथेयः, पुं, (शिथेर्गोत्रापत्यमिति । शिथि + “इत-
 चानिचः ।” ४।१।२२२ । इति टक् ।) सात्वः ।
 स तु श्रीलक्ष्मणसारथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 (यथा, भागवते । १ । ८ । ७ ।
 “आमन्त्र्य पाण्डुपुत्रांश्च शैथेयोऽहवसंयुतः ।
 दैपायनादिभिस्त्रिभिः पूजितैः प्रतिपूजितः ॥”)
 शैथेयकः, पुं, नीलकिण्टी । इति रत्नमाता ॥
 शैथेयकोऽपि पाठः । इत्यसादिश्च ॥
 शैलं, स्त्री, (शिलाया भवम् । शिला + अण् ।)
 शैलेयम् । तार्क्ष्यशैलम् । इति मेदिनी । शिला-
 जतु । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शैलः, पुं, (शिलाः सन्त्यजति । शिला + ज्योत्स्ना-
 दिङ्गाद्ङ् ।) पर्वतः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 रघुः । ४ । ७१ ।
 “ततो गौरीगुहं शैलमाकरोद्दाम्बसाधनः ।
 बहुयन्निव तत्कूटावुद्धूतेर्धतुरेखभिः ॥”
 शिलासम्बन्धिनि, त्रि । यथा, भागवते । ११ ।
 २७ । १२ ।
 “शैली दाहमयी लौहो लेप्या लेख्या च शेकती ।
 मनोमयी दाहमयी प्रतिमाहविधा स्मृता ॥”)
 शैलकं, स्त्री, (शैलमेव । स्वार्थे कन् ।) शैलकम् ।
 इति शब्दरत्नावली । (यथा, दृष्टवर्षाहता-
 याम् । ७७ । १० ।
 “हरीतकीशुद्धचन्द्रवाम्बुभि-
 र्गुणोत्पलेः शैलकसुसुक्तान्वितैः ।
 नवान्तपादादिविवर्द्धितैः क्रमात्
 भवन्ति धपा बहुवो मनोहराः ॥”)
 शैलकान्तं, स्त्री, (शैलस्य गन्धो यत्र ।) श्रावर-
 चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शैलकभाङ्गा, स्त्री, शिलावस्त्रा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 शैलकं, स्त्री, (शैले पर्वते जायते इति । जन +
 ङः ।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः । श्रौत-
 शिषम् २ शैलेयम् ३ शिलासनम् ४ शिलेयम् ५
 श्रौतलम् ६ शैलम् ७ कालाशुवायम् ८ शैलकम्
 ९ दृष्टम् १० कालाशुवारि ११ अन्वपुष्पम् १२
 शैलकम् १३ शिलापुष्पम् १४ यजम् १५ । इति

शैलजं

रत्नमाता ॥ अस्य गुणाः शैलेयशब्दे दृष्टयाः ॥
 पर्वतजाते, त्रि ।
 शैलजा, स्त्री, (शैले जायतेऽसौ इति । जन +
 ङः । टाप् ।) शैलजी । गजपिप्पली । इति
 राजनिर्घण्टः । दुर्गा । हिमशैलजलात् । यथा,
 “तत् शुल्बा भगवद्वाक्यं विस्मिता हिम-
 शैलजा ॥”
 इति शिवरात्रिब्रतकथा ॥
 शैलधन्वा, [न] (पुं, (शैलवत् ढङ् धनुस्त्व ।
 धनुषो धन्वन्नादेशः ।) महादेवः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 शैलधरः, पुं, (शैलस्य गोवर्द्धनस्य धरः ।) श्रीलक्ष्मणः ।
 इति धनञ्जयः ॥
 शैलनिर्घासं, स्त्री, (शैलस्य निर्घास इव रसो
 यत्र ।) शैलेयम् । इति केचित् ॥
 शैलपत्रः, पुं, (शैलवत् सुगन्धि पत्रमस्य ।) विस्व-
 रुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शैलबीजः, पुं, (शैलवत् कठिनं बीजमस्य ।)
 भक्तानकट्टणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शैलभित्तिः, स्त्री, (शैलानां भित्तिर्भेदा यस्याः ।)
 टङ्कः । इति जटाधरः ॥
 शैलराजः, पुं, (शैलानां राजा । “राजाहः
 सखिभ्यश्च ॥” ५।४।१२ । इति टक् ।) हिमालय-
 पर्वतः । (यथा, कुमारः । ७ । ६८ ।
 “सुहृन्मालिनि चित्तिधारणोश्च-
 सुखैस्तरं वक्ष्यति शैलराजः ॥”)
 शैलराजसुता, स्त्री, (शैलराजस्य सुता ।) दुर्गा ।
 यथा,—
 “अरूपा परभावत्वाद्गुरुका क्रियात्मिका ।
 जाता शैलेन्द्रगेहे सा शैलराजसुता ततः ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 (गङ्गा । यथा, महाभारते । ३ । १०६ । ४ ।
 “प्रयागस्य महाबाहो शैलराजसुतां नदीम् ।
 पतमानां सरित्श्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिपिष्टपात् ॥”)
 शैलवस्त्रला, पुं, (शैलं शिला वस्त्रकं यस्याः ।)
 शिलावस्त्रला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शैलशिविरं, स्त्री, (शैलानां शिविरमिव । समुद्रगर्भं
 बहुपर्वतावस्थानत्वात्तथात्वम् ।) समुद्रः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 शैलसुता, स्त्री, (शैलस्य सुता ।) पार्वती ।
 यथा,—
 “मातः शैलसुतासपत्नि वसुधाश्चकारहारावलि
 खर्गारोहणवैजयन्ति भवतीं भागीरथीं
 प्रार्थये ॥”
 इति वाल्मीकीयगङ्गाष्टकम् ॥
 ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शैलासं, स्त्री, (शैलमिति आख्या यस्याः ।) इति
 रत्नमाता ॥
 शैलासं, स्त्री, (शैलस्य अयम् ।) शिखरम् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 शैलाजं, स्त्री, (शैलाजायते इति । आ + जन् +
 ङः ।) शैलेयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शैलेन्द्र

शैलाटः, पुं, (शैले अटतीति । अट + अच् ।)
 देवलः । सिंहः । शुक्रकाणः । किरातः ।
 इति मेदिनी ॥
 शैलादिः, पुं, नदी । यथा,—
 “निमित्तानीदृशान् दृष्ट्वा भूतभयभयो विभुः ।
 शैलादिं प्राह वचनं सस्मितं शशिप्रोखरः ॥
 हर उवाच ।
 नन्दिन् जयोऽद्य भावी नो न कथञ्चत् परा-
 जयः ।
 निमित्तानीह दृश्यन्ते शुभदानि गयोन्वर ॥
 तच्छम्भवचनं श्रुत्वा शैलादिः प्राह शङ्करम् ।
 कः सन्देहो महादेव यत् त्वं जयसि शान-
 वान् ॥”)
 इति वामने ६५ अध्यायः ॥
 शैलाली, [न] पुं, (शिलाजिना प्रोक्तं नटच्छत्र-
 मधीते इति । शिलालि + “पाराशर्यशिला-
 लिभ्यां भिस्तुनटच्छत्रयोः ।” ४ । ३ । ११० । इति
 शनिः ।) नटः । इत्यमरः ॥
 शैलिक्यः, पुं, सञ्जलिङ्गो । इति जटाधरः ॥
 शैली, स्त्री, (शीलस्येयमिति । शील + अण् ।
 डाम् ।) सङ्कतः । यथा,—
 “प्रक्षमिः परिभाषा शैली सङ्कतसमयकाराश्च ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 “आचार्याणामियं शैली यत् सामान्येनाभिधाय
 विशेषेण विदुषोति ॥” इति सुम्भबोधट्टीकायां
 दुर्गादासः ॥ (शिलाप्रतिमा । यथा, रामा-
 यणे । १ । ६४ । १२ ।
 “यस्यां लोभयसे रम्भे कामक्रोधजयेषियम् ।
 दृश्वर्धसहस्राणि शैली स्यास्यसि दुर्भेग ॥”)
 शैलूषः, पुं, (शिलूषस्यापत्यमिति । शिलूष + अण् ।)
 नटः । (यथा, माघे । १ । ६६ ।
 “अधोपपत्तं क्लृणानपरोऽपरा-
 मवाप्य शैलूष इवैव भूमिकाम् ॥”)
 विश्वरुचः । इत्यमरः ॥ धूर्तः । तालधारकः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 शैलूषिकः, पुं, नटतृताम्बो । यथा,—
 “तृताम्बो नटानाम् स तु शैलूषिकः स्मृतः ॥”
 इति ब्रह्मपुराणोक्तम् ॥
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 शैलूषिकी, स्त्री, शैलूषिकजातिः । तद्गमन-
 प्रायश्चित्तं यथा । सर्वशः ।
 “नटी शैलूषिकी चैव रजकी वेद्यजीविनीम् ।
 कामतस्तु यदा गच्छन्तरेचान्नायणद्वयम् ॥”
 ततश्चान्तश्चान्नायणम् । चान्नायणे धन्व-
 रुकम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 शैलेन्द्रः, पुं, (शैलानामिन्द्रः ।) हिमालयः ।
 यथा,—
 “दृष्ट्वास्मि ततो देवीमीषहासां अवस्थिताम् ।
 सिंहस्थीपरिशैलेन्द्रशङ्के महति काश्चने ॥”
 इति देवीमाहात्म्यम् ॥
 शैलेन्द्रस्यः, पुं, (शैलेन्द्रे तिष्ठतीति । आ + कः ।)
 भूर्जवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शैलेयं, स्त्री, (शिलायां भवम् । शिला + टक् ।)
 शैलजात्रागन्धद्रव्यम् । शैलेयक इति रन्टू च इति
 कृदिला इति च ख्यातम् । तत्पण्यायो यथा,—
 “शैलेयं शैलजं द्रव्यं शिलापुष्पं शिलोद्भवम् ।
 स्यविरं पलितं जीर्णं तथा कालानुसार्यकम् ॥
 शिलोत्पन्नं शिलाददः शैलाजं गिरिपुष्पकम् ।
 शिलाप्रखनं सुभगं शैलकं घोडप्राण्यम् ॥”
 अस्य गुणाः ।
 “शैलेयं शिशिरं तिक्तं सुगन्धि कफपित्तजित् ।
 दाहलघ्वावमिन्वासत्रणदोषविनाशनम् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपि च ।
 “शैलेयम् शिलापुष्पं द्रव्यं कालानुसार्यकम् ।
 शैलेयं शीतलं द्रव्यं कफपित्तहरं लघु ।
 कण्डुकुष्ठाश्मरीदाहविषहृद्गुदरक्तहृत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 तालपर्णी । सैन्धवम् । इति मेदिनी ॥
 शैलेयं, त्रि, (शैले भवम् । शैल + टक् ।) शैल-
 सम्भवम् । इति हेमचन्द्रः ॥ शिलातुल्यम् ।
 इति शब्दरत्नावली । (शैलेव । शिला +
 “शिलाया टः ।” ५ । ३ । १०२ । इति योग-
 विभागेन ट्क् ॥)
 शैलेयः, पुं, (शैले भवः । शैल + टक् ।) सिंहः ।
 भ्रमरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 शैलेयी, स्त्री, (शैले भवा । शैल + टक् । डीष् ।)
 पार्वती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 शैलोद्भवा, स्त्री, (शिलात् उद्भवो यस्याः ।) चन्द्र-
 पाषाणभेदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शैल्यं, त्रि, (शिला + ञ्च् ।) शिलामन्थि ।
 शिलाया इदं इत्यर्थे ञ्च्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 शैवं, स्त्री, शैवालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (शिवमधिकृत्य कृतो मन्थः । शिव + ञ्च् ।)
 शिवपुराणम् । यथा,—
 “अष्टादश पुराणानि पुराणान्याः प्रचक्षते ।
 आषां पादं वैष्णवश्च शैवं भागवतं तथा ॥”
 इति मलमासतन्त्रे विष्णुपुराणम् ॥
 (शिवस्यैवमिति । शिव + ञ्च् ।) शिवसम्-
 न्विनि, त्रि ॥ (यथा, कथासरित्सागरे १४०।८६।
 “प्रापदायतनं शैवं नद्यास्तस्यास्तटस्थितम् ॥”)
 शैवः, पुं, (शिव + ञ्च् ।) वसुकः । धूसूरः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ आचारविशेषः । यथा,—
 “अष्टाङ्गयोगसंयुक्तो यज्ञेदेवीं विधानतः ।
 यावद्द्वानं समाधिश्च तावत् शैवः प्रचक्षते ॥”
 इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥ * ॥
 शिवोपासकः । तत्पण्यायः । औद्ध्योतसकः २ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । एतद्भेदा यथा,—
 “तत्सकार भगवान् चातुर्वर्ग्यं हराचने ।
 “प्रोक्तायि चेषां सुखानि नानोक्तिविदितानि च ॥
 तद्भुत् शैवं परिख्यातमन्थत् पाशुपतं सुने । ।
 तद्भुत् शैवं कालवदनं चतुर्थं कपालिनम् ॥
 कः ।) गालीत् स्वयं शक्तिर्भिशिष्य प्रियः सुतः ।
 २ । ११ । शैवो बभूवाय गोपायन इति श्रुतः ॥

महापाशुपतस्वास्तीहारहाजस्तपोधनः ।
 तस्य शिष्योऽप्यभूदाजा ऋषभः सोमकेश्वरः ॥
 कालास्यो भगवानासीदापस्तम्बस्तपोधनः ।
 तस्य शिष्यो वक्तो वैश्यो नाम्ना क्रापेश्वरो सुने ॥
 महाव्रती च धनदस्तस्य शिष्यश्च वीर्यवान् ।
 कुलोदर इति ख्यातो जात्या शूद्रो महातपाः ॥
 एवं स भगवान् ब्रह्मा पूजनाय शिवस्य च ।
 ज्ञत्वा तु चातुराश्रम्यं स्वमेव भवनं गतः ॥”
 इति वामने ६ अध्यायः ॥ * ॥
 तस्य स्वरूपं यथा । आयातं शैवमालोक्त्याह ।
 “श्रीमावसावेति जटालमौलि-
 र्यावत्वमालम्बितमध्यभागः ।
 विभूतिर्भूषितभास्वदङ्गो
 रुदात्तमालाकलितोर्द्धदेहः ॥”
 इति विदम्बोदतरङ्गिण्यां २ तरङ्गः ॥
 शैवलं, स्त्री, (शैते इति । शै + “शैडो धुल्लव-
 लन् वालनः ।” उणा० ४ । ३८ । इति वलन् ।)
 पद्मकाष्ठम् । शैवाले, पुं, इति मेदिनी ॥ (यथा,
 कुमारे । ५ । ६ ।
 “न घटपदभ्रैगिभिरेव पद्मजं
 सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥”
 विन्ध्यसमीपदक्षिणभागवन्निगिरिविशेषः । यथा,
 रामायणे । ७ । ८८ । १३ ।
 “शैवलस्योत्तरे पार्श्वे ददर्श सुमहत् सरः ॥”)
 शैवलिनो, स्त्री, (शैवलमस्या अस्तीति । इनिः ।)
 नदी । इत्यमरः ॥
 शैवालं, स्त्री, (शै + बाहुलकात् वालन् ।)
 जनजद्वयविशेषः । शैवाला इति भाषा ।
 (यथा, महाभारते । ४ । ६० । १७ ।
 “प्रावर्षयन्नदीं घोरं शोनितोदां तरङ्गिणीम् ।
 क्रेशशैवालसंवाधां युगान्ते कालनिर्मिताम् ॥”)
 तत्पण्यायः । जलनीली २ शैवलः ३ । इत्यमरः ॥
 शैपालम् ४ शैवलम् ५ शैवलम् ६ शैपालः ७
 जलनीलिका ८ । इति वाचस्पतिः ॥ जल-
 नीलः ९ । इति सुकृटादयः । इति भरतः ॥
 शैवालम् १० शैवालम् ११ वारिकाभ्रः १२
 शैवलम् १३ सलिलकुल्लम् १४ घटपर्णी १५
 अम्बुतालम् १६ । इति शब्दरत्नावली ॥
 अरकः १७ जलकेशः १८ कावारम् १९ । इति
 हारावली ॥ जलजम् २० । अस्य गुणाः ।
 शीतलत्वम् । त्रिगुणत्वम् । सन्तापत्रयनाश-
 लश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शैवः, पुं, श्रीकृष्णस्य घोटकविशेषः । यथा,—
 “तुरगाः शैवसुग्रीवमेघपुष्पवलाङ्काः ।”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा च महाभारते । १ । २२१ । ३ ।
 “रथेन काञ्चनाङ्गेन कल्पितेन यथाविधि ।
 शैवसुग्रीवयुक्तेन किङ्करीजालमालिना ॥”)
 पाण्डवसेनापतिविशेषः । यथा,—
 “धृष्टकेतुश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्यवान् ।
 पुरजित् कुन्तिभोजश्च शैवश्च नरपुङ्गवः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १ । ५ ।

(स्त्री, प्रतीपस्य राज्ञः पत्नी । इति महा-
 भारतम् । १ । ६५ । १४४ ॥ सगरस्य राज्ञः पत्नी ।
 सा तु असमञ्जसो जननी । यथा, महाभारते ।
 ३ । १०७ । ३६ ।
 “असमञ्जा इति ख्यातः सगरस्य सुतोऽस्यभूत ।
 यं श्रैया जनयामास पौराणं स हि दारकान् ।
 गलेषु क्रोशतो गृह्य नद्यां चिक्षेप दुर्बलान् ॥”)
 शिवसम्बन्धिनि, त्रि ॥
 शैशवं, स्त्री, शिशोर्भावं । (शिशु + “इगन्ताञ्च
 लघुपूर्वात् ।” ५ । १ । १३१ । इति ञ्च् ।)
 बाल्यम् । इत्यमरः ॥ यथा,
 “शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयेष्विगाम् ।
 वार्द्धके सुनिद्रापीनां योगेनान्ते तनुत्वजाम् ॥”
 इति रघुवंशे १ सर्गः ॥
 शैशिरः, पुं, (शिशिरे ऋतौ भवः । शिशिर +
 ञ्च् ।) श्यामचटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शिशिरसम्बन्धिनि, त्रि । यथा । श्रुतिः । तप-
 स्तपस्वी शैशिराष्टतुः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 शैश्वोपाध्यायिका, स्त्री, (शिष्योपाध्यायानां भावः
 कर्म वा । शिष्योपाध्याय + “इन्दमनोश्चादि-
 भ्यश्च ।” ५ । १ । १३३ । इति वृत् ।) शिष्या-
 ध्यापना । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 शो, य निशाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
 पर०-सक०-अनिट् ।) निशानमिहास्वीकर-
 णम् । य, श्यति श्रुत् शूरः । इति दुर्गादासः ॥
 शोकः, पुं, (शूच + ञ्च् ।) चित्तविकलता ।
 इष्टवियोगानुचिन्तनम् । इति नागोजीभट्टः ॥
 बन्धादिवियोगजनिता मनःपीडा । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ तत्पण्यायः । मन्थुः २ शुक ३ । इत्य-
 मरः ॥ शूचा ४ निःसमः ५ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ शोचनम् इ खेदः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥
 तद्विवारणहेतुर्यथा,—
 “भरतं पतितं हीनं शोचन्तं सुभ्रष्टं तदा ।
 शोचमानं वशिष्ठस्तु वारयामास हेतुभिः ॥
 शोचमानास्तु सखेहा बान्धवाः सुहृदस्तथा ।
 पातयन्ति गतं स्वर्गाद्दृश्यपातिन राघव ॥
 भूरिदुम्बो गतः स्वर्गं पुग्येन पतितः पुनः ।
 शोचितो बन्धुवर्गश्च न्यतस्त्रेहं परिव्रज ॥”
 इति वल्किपुराणम् ॥
 अपि च । अथ शोकापमोदनम् । याज्ञवल्क्यः ।
 “कृतोदकान् ससुत्तीर्णान् नृदुःशादलसंस्थि-
 तान् ।
 स्नातानपशुदेयुस्तानिदिहामैः पुरातनैः ॥
 माशुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारे सारमागंशम् ।
 यः करोति स संनृपो जलबुद्धसन्निभे ॥
 पञ्चधा लभतः कायो यदि पञ्चलमागतः ।
 कर्मभिः खशरीरोत्येस्तत्र का परिवेदना ॥
 गन्ती वसुमतो नाशसुहृदिदेवतानि च ।
 जैनप्रथः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥
 श्रेष्ठाशु बान्धवैर्मर्त्तं प्रेतो मुहूर्त्ते यतोऽवशः ।
 अतो न रोहितयं हि क्रिया कांशा विधानतः ॥”
 इति शुद्धितन्त्रम् ॥

श्रीः

श्रीगित

श्रीथः

अन्वयः ।

श्रीभगवानुवाच ।

“अश्रीत्यागन्वश्रीचक्षुं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतास्तनगतान्श्च नाशुश्रीचक्षि पङ्कताः ॥
अशक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नाशुश्रीचित्तुमर्हसि ॥
अथ चेनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैनं श्रोचितुमर्हसि ॥
जातस्य हि ध्रुवो न्यधुर्न जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्थोऽर्थे न त्वं श्रोचितुमर्हसि ॥
देही नित्यमवधोऽर्थं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात् सर्वान् भूतानि न त्वं श्रोचितुमर्हसि ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् २ अध्यायः ॥

श्रीकनाशः, पुं, (श्रीकस्य नाशो यस्मात् ।)

अश्रीकवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीकहारौ, स्त्री, (श्रीकं हरतीति । हृ + अच् ।
डौष् ।) वनवर्द्धिका । इति राजनिर्घण्टः ॥श्रीकारिः, पुं, (श्रीकस्य अरिः ।) कदम्बवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥श्रीचनं, स्त्री, (शुच + क्युट् ।) श्रीकः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (श्रीचतीति । शुच श्रीकं + शुच-
इकस्यदन्त्यस्यस्यधीति ।” इ । २ । १५० । इति
शुच । श्रीकशीले, त्रि ॥)श्रीचना, स्त्री, श्रीकोत्यादना । श्रीचि णिङन्तात्
इनप्रत्ययान्तादात्प्रत्ययनिष्पन्ना । इति संक्षिप्त-
सारयाकरणम् ॥श्रीचिः, [सु] स्त्री, (शुच्यत्यनेनेति । शुच + “अर्चि-
शुचि हुष्टपीति ।” उणा० २।१०६। इति इसिः ।)
प्रभा । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३।५।२६।“तद्विश्वगुर्वधिजनं सुवनैकवन्द्यं
द्विचं विचित्रविभुधामग्रविमानश्रीचिः ॥”)श्रीचिच्छेपः, पुं, (श्रीचोषि केशा इव यस्य । नियतं
समासेऽनुत्तरपदस्यस्येति षत्वम् ।) अग्निः ।
चित्रकवृत्तः । इत्यमरः ॥ (कचिन् वाच्यजिज्ञो-
ऽपि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४५ । ६ ।

“श्रीचिच्छेपं पुरुषिप्रयामे हयाय वोळवे ।”

“श्रीचिच्छेपं दौमित्ररूपकेशोपेतम् ॥” इति
तद्गाथे सायणः ॥)

श्रीच्यकः, त्रि, अवरः । क्षुद्रः । इति शब्दमाला ॥

श्रीठीर्थ्यं, स्त्री, वीथ्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

श्रीठः, त्रि, मूर्खः । अलसः । इति मेदिनी ॥
धूर्तः । नीचः । पापरतः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥श्रीथ, ऋ गतौ । वर्णः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-वर्णं अक०-सेट् ।) वर्णश्चेह
रक्तोभावः । श्रीगति स्वयंः सन्ध्यायाम् । इति
दुर्गादासः ॥श्रीथं, स्त्री, (श्रीथतीति । श्रीथ वर्णे + पचादात् ।)
सिन्दूरम् । रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥श्रीथः, पुं, (श्रीथ वर्णे + अच् ।) रक्तोत्पलतुल्या-
वर्णः । तत्पर्यायः । कोकनदक्ष्विः २ । इत्य-
मरः ॥ रक्तोत्पलनिभः ३ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ रक्तोत्पलानुभः ४ । इति जटाधरः ॥
(यथा, भागवते । १ । ११ । २ ।“स उच्चकाशे धवलोदरोदरो-
ऽप्युत्कमस्याधरश्रीथश्रीगमा ॥”)नद्विशेषः । तत्पर्यायः । शिरस्यवाहुः ।
इत्यमरः ॥ शिरस्यवाहुः ३ । इति भरतः ॥स तु अमरकण्ठकदेशान् पाटलिपुत्रे गङ्गायां
मिलितः । तच्छलगुणाः । रुचिद्वयम् । सन्नाप-
श्रीषापहत्वम् । पथत्वम् । वङ्गकरत्वम् ।
वल्लभ्याङ्गवृद्धिप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥अग्निः । श्रियोनाकः । लोहितान्धः । कोकनद-
क्ष्वये, त्रि । इति मेदिनी ॥ समुद्रविशेषः ।
इति धरणिः ॥ रक्तेशुः । श्रियोनाकप्रभेदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तवर्णं, त्रि । यथा,
कुमारः । १ । ७ ।“न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र
भूर्जलचः कुञ्जरनिष्कृशोणाः ॥”)श्रीथकः, पुं, (श्रीथ एव । स्वार्थं कन् ।) श्रीथाक-
वृत्तः । इत्यमरः ॥श्रीथभ्रिष्टिका, स्त्री, (श्रीथा रक्तवर्णा
भ्रिष्टिका ।) रक्तसेरेयः । इति राजनिर्घण्टः ॥श्रीथभ्रिष्टी, स्त्री, (श्रीथा रक्तवर्णा भ्रिष्टी ।)
कुञ्जवकः । कण्टकिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥श्रीथपत्रः, पुं, (श्रीथवत् रक्तानि पत्राणि यस्य ।)
रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥श्रीथपद्मकं, स्त्री, (श्रीथं रक्तवर्णं पद्मकम् ।) रक्त-
कमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥श्रीथपुष्पकः, पुं, (श्रीथं पुष्पं यस्य । कन् ।)
कोविदारः । इति राजनिर्घण्टः ॥श्रीथपुष्पी, स्त्री, (श्रीथवत् पुष्पमस्याः । डौष् ।)
सिन्दूरपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥श्रीथरत्नं, स्त्री, (श्रीथं रक्तवर्णं रत्नम् ।) पद्म-
रागमणिः । इत्यमरः ॥श्रीथा, स्त्री, (श्रीथो रक्तवर्णाऽस्यस्या इति ।
अच् । टाप् ।) श्रीथवर्णशुक्लः । इति जटाधरः ॥श्रीथाकः, पुं, वृक्षविशेषः । श्रीथा इति स्थानः ।
तत्पर्यायः । श्रियोनाकः २ शुक्रनासः ३ ऋष्यः ४
दीर्घवृत्तः ५ कुटसटः ६ अरजुः ७ स्वर्ण-
वल्कलः ८ ध्वान्तशात्रवः ९ । इति शब्दमाला ॥
मण्डूकपर्यः १० पद्मोर्णः ११ नटः १२ कङ्कः १३
टुण्डुकः १४ श्रीथकः १५ अरजः १६ । इत्य-
मरः ॥ श्रियोनाकः १७ अरटुः १८ । इति
तट्टीका ॥श्रीगितं, स्त्री, (श्रीथ वर्णे + क्तः ।) श्रीथ +
जातार्थे इतच् वा ।) रक्तम् । इत्यमरः ।
(यथा, मनुः । ११ । २०८ ।“श्रीगितं यावतः पांशून् संशुक्लानि महीतले ।
तावन्यस्यसहस्राणि तत्कर्षा नरके वसेत् ॥”)तस्योत्पत्तिर्गर्भस्यस्य पश्चमे मासि भवति । इति
सुखबोधः ॥ कुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥श्रीगितचन्दनं, स्त्री, (श्रीगितवत् चन्दनम् ।)
रक्तचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥श्रीगितपुरं, स्त्री, (श्रीगिताख्यं पुरम् ।) वाण-
पुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥श्रीगिताङ्गयं, स्त्री, (श्रीगितं आङ्गयो यस्य ।)
कुङ्कुमम् । इति रत्नमाला ॥श्रीगितोत्पलं, स्त्री, (श्रीगितवत् रक्तोत्पलम् ।)
रक्तोत्पलम् । इति केचन ॥श्रीथी, स्त्री, (श्रीथ + “श्रीगात् प्राचाम् ।” इ ।
१ । ४३ । इति डौष् ।) रक्तोत्पलतुल्यावर्णां
स्त्री । इति व्याकरणं जटाधरश्च ॥ (वह्वा ।
इति काशिका ॥)श्रीथोपलः, पुं, (श्रीथो रक्तवर्ण उपलः ।) माथि-
व्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥श्रीथः, पुं, (श्रवतीति । शु गतौ + वाहुलकान्
थन् । इत्युणादिसौ उज्ज्वलः । २ । ४ ।)रोगविशेषः । तत्पर्यायः । श्रीफः २ श्वयथुः ३ ।
इत्यमरः ॥ श्रीथकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥अथ श्रीथाधिकारः । तत्र श्रीथस्य विप्रकृष्टं
निदानमाह ।“सुष्ठामयाभक्तप्रभावानां
चारात्नवीक्षणोपगुरुपसेवा ।दध्यामस्यच्छाकविरोधिपिष्ट-
गरोपस्थासनिधेवणश्च ॥अश्रीस्यचेष्टा वपुषो ह्यशुद्धि-
भर्म्मोपघातो विषमा प्रसृतिः ।मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणाश्च
निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः ॥”सुद्धिस्वमनविरेकादि । आमथाः पाण्डुरोगा-
दयः । अभक्तं अभोजनम् । आमः अपक्वोसुक्तस्य रसः । पिष्टगरोपस्थासं पिष्टो यो
गरः संयोगजं विषं तेन उपस्थासमम् । वपुषोह्यशुद्धिः शोधनाहस्य वपुषोऽशोधनम् । भर्म्मोप-
घातः दोषकृत एव हेतुः । वाह्यहेतुकस्तुभर्म्मोपघातः आगन्तुजश्रीथहेतुरेव । विषमा
प्रसृतिः आमगर्भपतनादिना । प्रतिकर्मणांवमनादीनां पञ्चकर्मणाम् । मिथ्योपचारः
असम्यक्करणम् । श्वयथोः श्रीथस्य । निजस्यआत्मोपस्य । सन्निकृष्टस्य हेतोर्वातादः । हेतुः
रुक्षोष्णमधुरादि ॥ * ॥ सन्निकृष्टनिदानमाह ।“दोषैः पृथक् द्वयेः सर्वैरभिघाताद्विद्यादपि ।
सर्वे हेतुविशेषेस्तु रूपभेदो नवात्मकः ॥” * ॥

संप्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षणमाह ।

“रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् वधिःशिराः ।
नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्व्यात् त्वद्व्याससंशयम् ।उत्सिधं संहतं श्रीथं तमाहुर्निश्चयादतः ॥
सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं

सोत्सिधसुप्राथ शिरासतत्वम् ।

सलोमहर्षश्च विवर्णता च

सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम् ॥”

उत्सिधः उन्नतत्वं किं विश्रितसुत्सिधं अतः
पूर्वोक्तामिचयात् रक्तपित्तकफवातानां समु-दाधान् । संहतं घनम् । तसुत्सिधं श्रीथमाहु-
रित्यन्वयः ॥ * ॥ तस्य श्रीथस्य किं स्यादित्या-

श्रीयः

काङ्गामाह । अनवस्थितत्वं स्यादनियता स्थितिः स्यादित्यर्थः । चिकित्साप्रतिरेकेनापि निवृत्तः । तन्वानवस्थितत्वं समीरवं स्यात् । गौरवमप्यनवस्थितं स्यात् । अथ च सोतुसिधं स्यात् । उन्नतत्वमप्यनवस्थितं स्यादित्यर्थः ॥ * ॥ वातिकं श्लेथमाह ।

“चरस्तुल्यकूपरुधोऽवगोऽसितः प्रसुप्तिश्चर्माभियुतो निमित्ततः । प्रशान्थति प्रोन्नतमेति पौडितो द्विवा वली स्यात् श्वयथुः समीरणात् ॥”
 चरः सञ्चारो । प्रसुप्तिः स्वप्नसंज्ञता । चर्माभियुतः भ्रमिभ्रमो रोमाभ्यो वा । अर्भिः पीडा । गतदुःखः । द्विवावलीविक्रान्तिविषमसमवायारम्भात् । अतएवोक्तं चरकेण ।
 “क्षेद्योऽमर्दनादियैः प्रशान्थितं स च वातिकः । यथाप्यवगवर्गः स्यात् श्लेथो नक्तं प्रशान्थितं ॥” * ॥

पैतिकमाह ।
 “ऋदुः सगन्धोऽसितपीतरागवान् भ्रमज्वरश्चेदृष्टघामदान्तिः । य उच्यते स्यात्कृमिचिरागजन्तु स पित्तश्लेथो भ्रष्टादृष्टपाकवान् ॥”
 उच्यते सन्तप्यते । भ्रष्टादृष्टपाकवान् भ्रष्टादाहो यः पाकस्तदुच्यते ॥ * ॥ श्लेथिकमाह ।
 “गुरुः स्थिरः पाण्डुरोऽथकान्तिः प्रसेकनिद्रा वमिवाङ्गमान्द्यजन । स हृक्कृजन्मप्रशमो निपीडितो न चोन्नमेन्नानिवलीकपात्मकः ॥” * ॥

इन्द्रजमाह ।
 “निदानाह्नितसंस्पर्शान् श्लेथः श्लेथो द्विदोषजः ॥”
 सान्निपातिकमाह ।
 “सर्वाह्नितः सन्निपाताच्छ्लेथो यामिश्रलक्ष्यः । यामिश्रलक्ष्य इत्युक्ते सर्वाह्नितिरिति उक्तं वातश्लेथोऽथसकललक्ष्यनियमार्थम् ॥ * ॥ अभिघातजमाह ।

“अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः । हिमानिलोऽध्यनिर्भलातकपिकच्छुजेः । रसेः शूकेषु संशयान् श्वयथुः स्यादिसर्पवान् । भ्रष्टोष्ठा लोहितभासः प्रायशः पित्तलक्ष्यः ॥”
 हेदः खड्गादिना भेदः पाषाणादिना क्षतं शरादिना नाडीप्रणादि च । आदिशब्देन लघुप्रकारादि उच्यते । भ्रष्टातजेः रसेः । कपिकच्छुजेः शूकेः । विसर्पवान् प्रसरणशीलः । पित्तलक्ष्यः पैतिकश्लेथलक्ष्यः ॥ * ॥ विषजमाह ।

“विषजः सविषप्राणिपरिसर्पेण्मृत्तान् । दंष्ट्रादन्तनखाघाताद्विषप्राणिनामपि । विषजश्लेथोऽप्यन्तमलवङ्गसंकेतात् । विषजश्चानिलसर्पान्तरयोगावर्णनात् ॥”
 ऋदुः क्लीवत्वम् । च श्लेथो बहुवचनकारः । परिसर्पेण् शरीरोपरि सञ्चरणम् । दंष्ट्रादिश्लेथोऽन्ता दन्तावली । चोऽह इति लोके । दन्ता

श्रीयः

अग्रे भवाः । अविषप्राणिनामपीत्यनेन दंष्ट्रादन्तनखानां स्वभावादेव सविषत्वसुक्तम् । किन्तु सर्पादिविषं मारकं भवति । अविषप्राणिनां दंष्ट्रादिविषं श्लेथव्याध्यादिकरं भवतीति विशेषः । विषजश्चेत्यादिविज्ञानपद्धतं मलिनञ्च यद्वक्ष्यम् । तथा सङ्करः संमार्जनीनिःशिमो धूस्यादिः तेषां सम्यक्तात् । गरयोगावर्णनात् गरः संयोगजं विषं तस्य योगो यस्य तेन वस्तुनावधूननात् । अवलम्बो लम्बमानः । अयमप्यागन्तुजस्तथापि सामान्यागन्तुश्लेथचिकित्सातोऽस्य विशिष्टचिकित्साभिधानात् पृथक् पठितः ॥ * ॥

यत्र स्थिता दोषा यत्र श्लेथं कुर्वन्ति तदाह ।
 “दोषाः श्वयथुर्भृङ्गं हि कुर्वन्त्यामाशये स्थिताः । पिप्ताशयस्था मध्ये तु वर्धन्त्यानगतास्त्वधः ॥”
 जन्तुर्न देहमनुप्राप्ताः कुर्याः सर्व्वसरं तथा ।
 ऊर्ध्वं उरःप्रभृत्युर्धुम् । मध्ये प्रकाशयमध्ये । अधः प्रकाशयादधः ॥ * ॥ उपद्रवनाह ।
 “श्वसं पिपासा हृदिश्च दौर्लभ्यं ज्वर एव च । यस्य चान्नि रक्षितं श्लेथोऽयं तं विवर्जयेत् ॥”
 कष्टसाध्यत्वादिकमाह ।

“यो मध्यदेशे श्वयथुः स कष्टः सर्व्वगश्च यः । अर्द्धाङ्गैरिष्टभूतश्च यश्चोर्ध्वं परिसर्पति ॥”
 मध्यदेशे उरःप्रकाशयमध्ये । सर्व्वगः सकलशरीरभ्रमः । सर्व्वज इति पाठे सान्निपातिकः । अर्द्धाङ्गैर् अर्धनारीश्वराकारे । यश्चोर्ध्वं परिसर्पतीति प्रसवविषयम् । तथा च ।
 “ऊर्ध्वगामी नरं पद्भ्यामधोगामी सुखात् खियम् ।

उभयं वस्तिजगतः श्लेथो हन्ति न संशयः ॥”
 ऊर्ध्वगामी सुखगामी । तथा च तन्नाम्नरे ।
 “पादप्रवृत्तः श्वयथुर्गुणां यः प्राप्नुयात्सुखम् ॥”
 इति । स न सिध्यतीति श्लेथः । अधोगामी पादगामी । तथा च तन्नाम्नरे ।
 “श्लेथो वक्रात् पदं याति वस्तिजश्च न सिध्यति ॥”
 इति ।

उभयं नरं नारीश्च । अपरश्च ।
 “अनन्योपद्रवकृतः श्लेथः पादसमुत्थितः । पुरुषं हन्ति वा नारीं सुखतो वस्तिजो ह्ययम् ॥”
 अयमर्थः । पादसमुत्थितः पादाभ्यामुत्थितो सुखगामीति यावत् श्लेथः पुरुषं हन्ति स किं विशिष्टः अनन्योपद्रवकृतः । श्लेथादन्त्ये याधयोऽतीसारपृथक्पृथक्प्रभृतयः तेषामुपद्रवैः क्षतः । तदुपद्रवेण जात इत्यर्थः । न अनन्योपद्रवकृतः । अनन्योपद्रवकृतः । अर्थात् खड्गैतुभिरैव जातः । श्लेथव्याधिरैव तु पुनर्मुखजः सुखाज्जातः पदगामीति यावत् नारीं हन्ति । सोऽप्यनन्योपद्रवकृत एव । वस्तिजः इयं पुरुषं नारीश्च हन्ति सोऽप्यनन्योपद्रवकृत एव ॥ * ॥ अथ श्लेथस्य चिकित्सा ।

“शुष्कोपुनर्वैरुपपन्नोऽथतं जन्म । वातिके श्वयथौ श्लेथं पाशाहारपरिचयैः ॥ * ॥ पटोलत्रिफलादिदवालीकायः सगुग्गुलुः ।

श्रीयः

हन्ति पित्तघातं श्लेथं ज्वरान्तरसमन्वितम् ॥ * ॥
 कुक्कुटीरभाविताः ज्वरा पक्षा मूत्रेण वा युताः । योजिताः प्रमयन्त्याश्च श्लेथं श्लेथसमुत्थितम् ॥
 मिश्रे मिश्रक्रियां कुर्व्यात् सर्व्वले सर्व्वमेव हि । विष्वपन्नरसं पूतं श्लेथं च भवे पिबेत् ॥ * ॥
 श्लेथे त्वागन्तुजे कुर्व्यात् सेककेपादिश्लेथनम् । भ्रक्तातया हरेच्छ्लेथं सतिता ज्वरान्तरिका । महिष्या नवनीतश्च केपादुग्धतिलान्वितम् ॥”
 अत्र दुग्धं महिष्या एव । वत्स्याह ।
 “महिषीक्षीरसं पिष्टे नवनीतसमन्वितैः । तिलैर्लेपः समं याति श्लेथो भ्रक्तातकोत्थितः ॥
 यद्विदुग्धतिलैर्लेपो नवनीतेन संयुतः । श्लेथमारुच्छरं हन्ति चूर्णैः शालदण्डस्य च ॥”
 विषजश्लेथचिकित्सा तु विषचिकित्सायां द्रष्टव्या ॥ अथ सामान्यचिकित्सा ।

“पक्षा निशा भाग्यं नृतासिदाब्धौ- पुनर्नवा दारु महौषधश्च । कायं प्रपीथीरुपाणिपाद- सुखागतं हन्त्यचिरेण श्लेथम् ॥”
 इति पक्षादिकाद्यः ॥ * ॥

“फलत्रिकोद्भवं कायं गोमूत्रैश्चैव साधयेत् । वातश्लेथभवं श्लेथं हन्यादुदुग्धसम्भवम् ॥ * ॥
 श्लेथो देवदेवमनागरेण दन्ती त्रिदश्यागचूर्णकैश्च । दुग्धं सुसिद्धं विधिना निपीतं गीतं परं श्लेथहरं भिषग्भिः ॥”

श्लेथोः वशीभूः ॥ * ॥
 “केशस्तथा कर्षवर्षाभूर्निम्बकायेन श्लेथज्जुत् । गोमूत्रेणापि कुर्वीत सुखोष्णोवासेचनम् ॥ * ॥
 पुनर्नवा दारु शुष्की शिग्रुः सिद्धार्थकक्षथा । अन्तपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रलेपः सर्व्वश्लेथज्जुत् ॥
 गुडार्द्रकं वा गुडनागरं वा गुडामयीं वा गुडपिप्यलीं वा । कर्षाभितृष्ट्या त्रिपलप्रमाणं खादेन्नरः पक्षमथापि मासम् ॥
 श्लेथप्रतिश्लायगलास्यरोगान् सन्धासकासारचिपीनसादीन् । जीर्णज्वराश्लेथश्लेथोविकारान् हन्यात् तथाभ्यान् कफवातरोगान् ॥ * ॥

विषं शुद्धेन तुल्यां श्लेथोवसानुपानमभ्यस्तम् । विनिहन्ति सर्व्वश्लेथं घनदुग्धं चक्षवायुरिव ॥ * ॥
 कणानागरजं चूर्णं सगुडं श्लेथनाशनम् । आमालीर्षप्रशमनं मूलजं वस्तिश्लेथनम् ॥ * ॥
 गुडान् पलत्रयं यात्तु श्लेथवेरं पलत्रयम् । श्लेथवेरसमा ज्वरा लोहविट् तिलयोः पलत्रम् ॥
 चूर्णमेतत् समुद्दिष्टं सर्व्वश्लेथनाशनम् ॥”
 इति गुडादिवटिका ।

नागकायकस्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत् । कर्षं दन्तं श्लेथं चिरीवश्च योपेति ॥”
 इति मानकघृतम् ॥
 “शुष्कोपुनर्वैरुपपन्नोऽथतं जन्म । वातिके श्वयथौ श्लेथं पाशाहारपरिचयैः ॥ * ॥ पटोलत्रिफलादिदवालीकायः सगुग्गुलुः ।

शुक्लकलेकम् । इति श्रीधाधिकारः । इति भावप्रकाशः ।
 श्रीधकः, पुं, (श्रीध एव । स्वार्थे कन् ।) श्रीधः । इति शुद्धरत्नावली ।
 श्रीधनी, स्त्री, (श्रीधं हन्तीति । हन् + "अमनुष्य-कर्तृके च ।" ३।२।५३ । इति टक् ।) पुनर्नवा । इत्यमरः । शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ।
 श्रीधनाशके, त्रि ।
 श्रीधनित्तं, पुं, (श्रीधं जयतीति । जि + क्तिप् ।) भङ्गातकः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 श्रीधजिह्वः, पुं, (श्रीधे जिह्वः कुटिल इव । तन्नाशकत्वात् ।) पुनर्नवा । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 श्रीधहत्, पुं, (श्रीधं हरति नाशयतीति । ह + क्तिप् ।) भङ्गातकः । इति राजमाता । श्रीध-हारके, त्रि ।
 श्रीधनं, स्त्री, (श्रीधयतीति । शुध + णिच् + ल्युः ।) कङ्कम् । इति राजनिर्घण्टः । (शुध + भावे ल्युट् ।) श्रीधम् । इति शुधधात्वर्थदर्शनात् । (प्रायश्चित्तम् । यथा, मनुः । ११ । १६१ । "अभोच्यमन्नं नाच्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता । अज्ञानमुक्तन्तुत्तार्थं श्रीधं वाप्याशु श्रीधनैः") विष्ठा । इति शब्दचन्द्रिका । काशीधम् । इति राजनिर्घण्टः । विहितविहितमासादिविचारणम् । यथा,—
 "स्येय्यह्यकाशेन समानो नास्ति कश्चन । तत्र यद्यन् कृतं सर्वमनन्तफलदं भवेत् । न मासतिथिवारादिश्रीधनं स्वयंपञ्चि" इति मलमासतत्त्वम् । * * *
 धातुनिर्द्दीकरणम् । यथा,—
 "पतलीकृतपत्राणि हेन्नी वद्नी प्रतापयेत् । निधिशेत्तप्तमानि तैलचक्रे च काञ्जिके । गोमूत्रे च कुण्डल्यानां कनाये तु त्रिधा त्रिधा । एवं हेनः परेषाञ्च धातूनां श्रीधनं भवेत्" * * *
 त्रयादिपरिष्कारणम् । यथा,—
 "त्रयस्य त्रिविण्णस्य कायः शुद्धिकरः परः । पटोक्तनिम्बपत्रस्य सर्वत्रैव प्रयुज्यते । वातिके दशमूलानां क्षीरिणां पौतिके ब्रह्मे । आरवधादेः कफजे कषायः श्रीधनं हितम्" * * *
 अपि च ।
 "अष्टमेनांशेषेभ्यश्च चतुर्थेनाह्नकेन वा । अथवा कायनेनेव सिद्धसुष्णोदकं वदेत् । अङ्गामवातमेदोन्नं वक्तिश्रीधनदीपनम्" * * *
 इति च भावप्रकाशः । * * *
 लिखितपत्रादेः प्रमाणीकरणम् । यथा । लेख-श्रीधनमाह कात्यायनः ।
 "खहस्तलेखसन्देहे जीवतो वा न्तस्य च । तत् खहस्तलेखैः पत्रैस्तलेखनिर्घयः" * * *
 विरहलिखितस्य शुद्धीकरणम् । यथा । तच्छे-धनमाह डहसतिः ।
 "सूनाधिकं पूर्वपत्रं तावदासी विश्रीधयेत् । न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थो सभ्यसन्निधौ" * * *

कात्यायनः ।
 "श्रीधयेत् पूर्वपत्रं तावदासी विरहं न्तम् । उत्तरेणाववहस्य निरुत्तं श्रीधनं भवेत्" * * *
 इति व्यवहारतत्त्वम् । * * *
 अहस्य हरणम् । यथा,—
 "भाष्याहारः शुध्ति यद्गुणः स्या-
 दन्यात् फलं तन् खसु भागहारः ।
 समेन केनाप्यपवर्त्ता हार-
 भाष्यौ भजेदा सति सम्भवे तु" * * *
 इति लौलावती ।
 अन्वयं शुद्धिशब्दे दृश्यम् ।
 श्रीधनः, पुं, (श्रीधयतीति । शुध + णिच् + ल्युः ।) निम्बकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 श्रीधनः, त्रि, (श्रीधयतीति । शुध + णिच् + ल्युः ।) शुद्धिकारकः । यथा,—
 "महासान्तपनः शुद्धे तत्रकृच्छ्रस्तु पावनः । जलोपवासलच्छ्रस्तु ब्रह्मकृच्छ्रस्तु श्रीधनः" * * *
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतविश्वामित्रवचनम् । यथा च ।
 "तेजसेन्वययद्याङ्गनिम्बपत्रनिशायुगैः । त्रिट्टुचनयुतैः पिष्टैः प्रलेपो ब्रह्मश्रीधनः" * * *
 इति भावप्रकाशः ।
 श्रीधनी, स्त्री, (श्रीधयेत्यनेति । शुध श्रीधै + णिच् + करणे ल्युट् । डीप् ।) संमार्जनी । इत्यमरः । तान्त्रवक्त्रो । नीलो । इति राज-निर्घण्टः ।
 श्रीधनीबीजं, स्त्री, (श्रीधन्या बीजमिव बीजं यस्य ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ।
 श्रीधनीयः, त्रि, श्रीधितयः । श्रीधः । शुधधातो-रनीयप्रत्ययेन निव्यञ्जः । (यथा, कथासरित्-सागरे । ५३ । १४१ । "सुक्तं मया तदन्नं यत् श्रीधनीयं मयापि तत्")
 श्रीधितं, त्रि, (श्रीधयेते स्मिति । शुध + णिच् + क्तः ।) मत्सिकाद्यपनयनेन कृतश्रीधनव्यञ्जनादि । तत्प-र्यायः । संन्दम् २ । इत्यमरभरतौ । अपि च ।
 "अङ्गने केशकीटादिशुद्धे संन्दश्रीधिते" * * *
 इति शुद्धरत्नावली ।
 अपनीतमलम् । तत्पर्यायः । निमित्तम् २ ।
 नन्दम् ३ निःश्रीधम् ४ अनवस्कारम् ५ ।
 इत्यमरभरतौ ।
 श्रीधः, पुं, (शु गतौ । बाहुलकात् षः ।) श्रीधः । इत्यमरः । (यथा, सुश्रुते । १ । १४ । "तद्दुष्टं श्रीधितमनिर्द्दीयमाखः कञ्जश्रीध-रागदाहपाकवेदना जनयेत्")
 श्रीधनी, स्त्री, (श्रीधं हन्तीति । हन् + टक् । डीप् ।) शाकपर्णी । रक्तपुनर्नवा । इति राज-निर्घण्टः ।
 श्रीधनाशनः, पुं, (श्रीधं नाशयतीति । नश् + णिच् + ल्युः ।) नीलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
 श्रीधनाशके, त्रि ।
 श्रीधहत्, पुं, (श्रीधं हरतीति । ह + क्तिप् ।) भङ्गा-तकः । इति भावप्रकाशः । श्रीधहारके, त्रि ।

श्रीधनं, स्त्री, (श्रीधते इति । शुध + ल्युः ।) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका । (शुध + भावे ल्युट् । शुधम् । यथा, भागवते । ५।१६।११ । "अहो वनेषां किमकारि श्रीधनं प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः")
 श्रीधनः, पुं, (शुध + ल्युः ।) यद्दः । इति धरणिः । विष्कभादिभ्रमविप्रतिथोगान्तर्गतपञ्चमयोगः । इति मेदिनी । तत्र जातफलम् ।
 "स्याच्छ्रीधनः श्रीधनयोगजन्मा दधो विपत्तप्रतिलब्धवित्तः । सदुत्तरश्चारुवपुः सुधीरः संमानयुक्तो मनुजः प्रवीणः" * * *
 इति कोष्ठीप्रदीपः ।
 श्रीधनः, त्रि, (श्रीधते इति । शुध + ल्युः ।) सुन्दरः । इति मेदिनी । अस्य पर्यायो मनोज-शब्दे दृश्यः ।
 श्रीधनकः, पुं, (श्रीधते इति । शुध + ल्युः । ततः कन् ।) श्रीभाञ्जनदृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका । श्रीधनशब्दकारके, त्रि ।
 श्रीधना, स्त्री, (श्रीधन + टाप् ।) हरिद्रा । गीरो-चना । इति राजनिर्घण्टः ।
 श्रीधा, स्त्री, श्रीधन्तोऽनया । (शुध + करणे षच् । टाप् ।) दीप्तिः । तत्पर्यायः । कान्तिः २ । दुतिः ३ । हविः ४ । इत्यमरः । दुती ५ । हवी ६ । इति तट्टीका । अभिख्या ७ । इति जटाधरः । शुभा = भाः ६ स्त्रीः १० भासा १२ भा १२ । इति शुद्धरत्नावली । सुधमा १३ छाया १४ विभा १५ इक्षुप्रिया १६ भानम् १७ भातिः १८ कमा १९ रमा २० । इति राजनिर्घण्टः । तस्या लक्षणम् ।
 "सा श्रीधा रूपभोगाद्यैर्यत् स्यादङ्गवभूतम् । श्रीधैव कान्तिराख्याता मन्मथाप्यायोन्यला" * * *
 इत्युल्लूकनीलमणिः । * * *
 गोपीविशेषः । यथा,—
 "इदं सर्वं श्रीधया गोप्या युक्तचन्दनकाननं । सद्यो मच्छब्दमात्रेण तिरोधानं कृतं त्वया । श्रीधा देहं परित्यज्य जगाम चक्रमखलम् । ततस्तस्याः शरीरञ्च क्षिप्रं ततो बभूव ह । संविभय्य त्वया दत्त हृदयेन विदूयता । रत्नाय किञ्चित् स्वर्णाय किञ्चिन्नगिवराय च । किञ्चित् स्त्रीणां सुखाज्येभ्यः किञ्चिदकाय किञ्चन । ।
 किञ्चित् किशलयेभ्यश्च पुष्येभ्यश्चापि किञ्चन । किञ्चिच्चन्दनपङ्केभ्यस्त्रोयेभ्यश्चापि किञ्चन । किञ्चित् फलेभ्यः शस्त्रेभ्यः सुपकेभ्यश्च किञ्चन । किञ्चित्तनवस्त्रेभ्यो दुग्धेभ्यश्चापि किञ्चन" * * *
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलखले ६ अध्यायः । * * *
 हरिद्रा । गीरोचना । इति राजनिर्घण्टः ।
 श्रीभाञ्जनः, पुं, (श्रीधं वृत्तिरं अङ्गनं यस्मात् ।) दृष्टविशेषः । शक्तिना इति भाषा । तत्पर्यायः । श्रियुः २ तीक्ष्णगन्धकः ३ अक्षीयः ४ मोचकः ५ । इत्यमरः । तीक्ष्णगन्धः ६ सुतीक्ष्णः ७ चन-

पक्षवः = चेतसरिचः ६ । इति जटाधरः ॥
 तीक्ष्णः १० गन्धः ११ गन्धकः १२ काशीनकः १३
 आशीवः १४ शुभाञ्जनः १५ स्त्रीचिन्तहारौ १६
 त्रिविधनाशनः १७ । इति शब्दरत्नावली ॥
 कण्ठगन्धः १८ मूलकपर्णौ १९ । इति रत्नमाला ॥
 नीलशियुः २० जनप्रियः २१ सुखमोदः २२
 कण्ठशियुः २३ चक्षुष्यः २४ बचिराञ्जनः २५ ।
 अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । कटुत्वम् । खादु-
 ल्वम् । उष्णत्वम् । पिच्छिलत्वम् । जन्तुवाताभि-
 मूलनाशित्वम् । चक्षुर्हृत्त्वम् । रोचनत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “श्रीभाञ्जनः कटुक्लृप्तः शोषविद्रधिगुल्मनुत् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 अथ च । अथ श्रीभाञ्जनः श्यामः श्वेतः रक्तश्च ।
 “श्रीभाञ्जनशियुतीक्ष्णगन्धकाशीवमोचकाः ।
 तद्दीर्घं श्वेतसरिचं मधुशियुः सलोहितः ॥
 शियुः कटुः कटुः पाके तीक्ष्णोष्णो मधुरो लघुः ।
 दीपनो रोचनो रूचः श्वस्तिको विदाहकृत् ॥
 संयास्यशुक्रलो हृत्तः पित्तरक्तप्रकोपकः ।
 चक्षुष्यः कफवातघ्नो विद्रधिन्वययुक्तमीन् ॥
 मेदोपचौविषघ्नीहृद्युल्लासकव्रणान् हरत् ॥
 श्वेतः प्रोक्तगुणो ज्ञेयो विशेषाद्वाहकृत् ॥
 श्लैघ्निं विद्रधिं हन्ति व्रणघ्नः पित्तरक्तकृत् ।
 मधुशियुः प्रोक्तगुणो विशेषाद्दीपनः सरः ।
 शियुवस्त्वल्पवर्णा स्वरसः परमार्णिकृत् ॥*॥
 चक्षुष्यं शियुजं बीजं तीक्ष्णोष्णं विषनाशनम् ।
 मह्यं कफवातघ्नं तमस्येन शिरोऽर्चयितुम् ॥
 शियुशाकं हिमं स्वादु चक्षुष्यं वातपित्तहृत् ।
 उद्वेगं शुककृत् क्षिप्रं रथं मदहमिप्रयुत् ॥”
 अस्य पुष्यगुणाः ।
 “शियुः पुष्यन्तु कटुकं तीक्ष्णोष्णं ज्ञायुशोचनुत् ।
 क्षमिहन्तु कफवातघ्नं विद्रधिघ्नीहृद्युल्लाजित् ॥”
 अस्य पल्लगुणाः ।
 “श्रीभाञ्जनफलं खादु कवायं कषपित्तहृत् ।
 मूलकुटचयश्वाससुल्लाहृत् दीपनं परम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 अथ रक्तश्रीभाञ्जवर्णयामः ।
 “सुरङ्गी खादुगन्धा च मधुलघुः शुभाञ्जनः ॥”
 इति रत्नमाला ॥
 अथ च ।
 “रक्तश्रीभाञ्जने तुल्यौ मधुशियुमधुद्रवौ ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 अस्य पुष्यगुणाः ।
 “मधुशियुस्त्वचिहितं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 अन्यत् रक्तशियुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 श्रीकी, स्त्री, वनहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीषः, पुं, (शुष् + भावे घञ् ।) शोषणम् । इति
 मेदिनी । (शुष्क्यनेनेति । शुष् + करणं घञ् ।)
 यक्ष्णरोगः । इत्यमरः ॥ तद्गोमस्थीषधं यथा,—
 “वचा चिकटुकश्चैव करञ्जं देवदारु च ।
 मञ्जिष्ठा चिपला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥

प्रियङ्गुनिम्बकटु गोक्षेणावचर्चितम् ।
 नस्यमातेपनश्चैव ज्ञानसुदर्शनं तथा ॥
 अपस्कारविषोक्ताद्श्रीशालक्ष्मीज्वरापहम् ।
 भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम् ॥”
 इति गारुडे १६६ अध्यायः ॥
 श्रीषकां, स्त्री, (शुष् + ल्युट् ।) रसाकर्षणम् । शोषण
 इति भाषा । तत्पर्यायः । रसादनम् २ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ खेहरहितोकरणम् । यथा,—
 “श्रीषयेन शरीरस्य तपसाध्यनेन च ।
 पापलक्ष्मण्यते पापाहानेन च हमेन च ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 शुष्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीषणः, पुं, (शोषयतीति । शुष् + णिच् + ङुः ।)
 कामदेवस्य नायविशेषः । यथा,—
 “उन्मादनः श्रीषणश्च तापनः क्षम्भनस्तथा ॥”
 इति जटाधरः ॥
 श्लोनाकवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (शोषण-
 कारके, चि ।)
 शोषसम्भव, स्त्री, (शोषाय रसाकर्षणाय सम्भवो
 यस्य ।) पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शोषापहा, स्त्री, (शोषं अपहन्तीति । हन + ङः ।
 टाप् ।) क्षौतनकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शोषनाशके, चि ॥
 शोषितः, चि, (शुष् + णिच् + क्तः ।) क्षतशोषणः ।
 यथा,—
 “आतापिर्भक्षितो येन वातापिञ्च महासुरः ।
 ससुद्रः शोषितो येन स मेदगन्धः प्रसीदत् ॥”
 इति मलमासतत्त्वम् ॥
 श्रीकं, स्त्री, (शुकानां सन्धः । शुक + “खण्डि-
 कादिभ्यश्च ॥” ४ । २ । ४५ । इत्यञ् ।) शुक-
 गणः । इत्यमरः ॥ स्त्रीणां करणम् । इति
 मेदिनी ॥
 श्रीकरं, स्त्री, (शूकरस्येदमिति । शूकर +
 श्रीकरवं, ङ्यञ् ।) तीर्थविशेषः । यथा,—
 वराह उवाच ।
 “श्वश्रु मे परमं गुह्यं यत्तथा परिष्कृतम् ।
 मम श्चैत्रं परश्चैव शुद्धं भागवतप्रियम् ॥
 परं कोकासुखं स्थानं तथा कुलाश्रकं परम् ।
 परं श्रीकरवं स्थानं सर्वसंसारमोक्षणम् ॥
 यत्र संस्था च मे देवि ह्युद्धृतासि रसातलात् ।
 यत्र भागीरथी गङ्गा मम श्रीकरवे स्थिता ॥
 धरत्युवाच ।
 केषु लोकेषु यान्तीशु श्रीकरे ये नृताः प्रभो ॥
 किं वा पुण्यं भवेत्तत्र ज्ञानस्य पिवतस्तथा ॥
 कति तीर्था विशालाश्च । श्चैत्रे श्रीकरवे तव ।
 धर्मसंस्थापनायां तद्दिग्घो । वक्तुमर्हसि ॥
 वराह उवाच ।
 श्वश्रु तत्त्वेन मे देवि । यत्त्वं मां परिष्कृतम् ।
 कां गतिं ते प्रपद्यन्ते नराः श्रीकरवे नृताः ॥
 तेषां ज्ञानस्य वै पुण्यं गतस्यैव नृतस्य वा ।
 तत्र यानि च तीर्थानि मम संस्थानसंस्थिताः ॥
 श्वश्रु पुण्यं महाभागे मम श्चैत्रे सुन्दरि ।

प्राप्तवन्ति महाभागे गत्वा श्रीकरवं प्रति ॥
 दश पूर्वापरान्नापि अपरान् सप्त पञ्च च ।
 स्वर्गं गच्छन्ति ते तत्र ये नृतास्तेषु जन्तवः ॥
 गमनादेव सुश्रीणि ! सुखस्य मम दर्शनात् ।
 सप्तजन्मान्तरे भवे जायते विपुले कुले ॥
 धनधान्यसम्पत्तेषु रूपवान् गुणवान् शुचिः ।
 मङ्गलश्चैव जायेत मम कर्मपरायणः ॥
 एवं वै मानुषो भूत्वा अपराधविवर्जितः ।
 गमनं तस्य श्चैत्रस्य मरणं तत्र कारयम् ॥
 ये नृतास्तत्र सुश्रीणि श्चैत्रे श्रीकरवे मम ।
 शुकचक्रगदापद्मशुद्धैस्तुर्हस्तास्तुर्भुजाः ।
 त्र्यङ्गा कलेवरं तूर्णं मम लोकाय गच्छन्ति ॥”
 इति वाराहे श्रीकरतीर्थमाहात्म्ये आदिखण्ड-
 प्रदानप्रथमोपाख्याननामाध्यायः ॥
 श्रीक्तिकेयं, स्त्री, (शुक्तिकायां भवमिति । शुक्तिका
 + ङक् ।) सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीक्तियं, स्त्री, (शुक्तौ भवमिति । शुक्ति + ङक् ।)
 सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्तिसम्बन्धिनि,
 चि ॥
 श्रीक्षी, स्त्री, (शुक्षस्य भावः । शुक्ष + “वर्णदृष्टा-
 दिभ्यः ष्यञ् च ॥” ५ । १ । १२३ । इति ष्यञ् ।)
 शुक्षता । यथा,—
 “पतितं जरवा श्रीक्षीं केशादौ विशसा जरा ॥”
 इत्यमरः ।
 (यथा, बृहत्संहितायाम् । ४ । ३ ।
 “व्यजतोऽकंतलं शशिनः
 पश्चादवलम्बते यथा श्रीक्षीम् ॥”)
 श्रीचं, स्त्री, (शुचेर्भावः । शुचि + “दगन्ताश्च लघु-
 पूर्वात् ॥” ५ । १ । १३१ । इत्यञ् ।) शुचिता ।
 शुचिलम् । शुद्धिः । तस्य लक्षणम् । यथा,—
 “अभक्ष्यपरिहारस्तु संसर्गाप्यनिन्दितैः ।
 स्वधर्मं च व्यवस्थानं शोचमेतत् प्रकीर्षितम् ॥”
 इत्येकादशोत्तमं बृहस्पतिवचनम् ॥
 अथ च ।
 “सर्वेषामेव श्रीचानामर्थश्रीचं विप्रश्रिते ।
 योऽर्थाद्यैरशुचिः शोचाम् नृदा वारिणा
 शुचिः ॥
 सत्यश्रीचं मनःश्रीचं श्रौचमिन्द्रियनियमः ।
 सर्वभूतदयाश्रीचं जलश्रीचन्तु पञ्चमम् ॥
 यस्य सत्यश्च श्रौचश्च तस्य स्वर्गो न दुर्लभः ॥”
 इति गारुडे ११० अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “यावता शुद्धिं मन्येत तावच्छौचं समाचरेत् ।
 प्रमाणं शोचसंख्याया न शिष्टैरपदिश्यते ॥
 शोचन्तु दिविधं प्रोक्तं वास्तुमाभ्यन्तरं तथा ।
 नृत्नलाभ्यां स्मृतं वास्तुं भावशुद्धिरथान्तर-
 रम् ॥”
 इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥
 पादादिश्रीचगुणा यथा,—
 “मेध्यं पवित्रमाशुष्यमलक्ष्मीकलिनाशनम् ।
 पादयोर्मूलमर्गाणां श्रीचाधानमभौक्ष्यशः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥

अपि च ।
 “उद्भूताम्भीकृतिकाभ्यामित्यं नारद यत्नतः ।
 त्रयोत्सर्गं ततः कुर्यात् श्रीचं मन्त्रपुरीषयोः ॥”
 इति पाश्चोत्तरखण्डे १०६ अध्यायः ॥
 प्रसङ्गाद्श्रीचञ्चालिख्यते ।
 यास उवाच ।
 “दशाहं प्राङ्मरश्रीचं सपिच्छेषु विपश्चिन्तः ।
 मन्त्रेषु चात्र आतेषु ब्राह्मणानां द्विजोत्तमाः ॥
 निश्यानि चैव कर्त्तव्यानि काम्यानि च विशेषतः ।
 न कुर्याद्द्विहितं किञ्चित् स्याद्धार्यं मनसापि च ॥
 शुचीननिधनांस्त्वान्यन्तु गालाप्तौ ह्यवयेद्विज्ञान् ।
 शुष्कान्गण फलेभ्योऽपि वेतनान्मुहुष्यात्ततः ॥ १ ॥
 न स्यात्प्रभुरिमानस्ये न च तन्धुः समाहरेत् ।
 चतुर्थे पञ्चमे वाह्नि संस्पर्शः कथितो बुधैः ॥
 स्रतके तु सपिच्छानां संस्पर्शो न प्रदुष्यति ।
 स्रतकं स्रतिकाश्चैव वर्ष्मयत्वा वृत्ता पुनः ॥
 दशाहं निर्गुणं प्रोक्तमश्रीचं चातिनिर्गुणं ।
 एकद्विचतुर्गुणैर्कतं चतुस्त्रोक्तदिनेः शुचिः ॥
 दशाहानु परं सम्यग्धीयते कुहोति च ।
 चतुर्थे तस्य संस्पर्शं मनुः प्राह प्रजापतिः ॥ २ ॥
 क्रियाहीनस्य स्वस्वस्य महारोगिन्य एव च ।
 यथेष्टापरस्य स्यात्स्वस्वस्य महारोगिन्य एव च ॥ ३ ॥
 चिराचं दशराचं वा ब्राह्मणानाम् प्रावकम् ।
 प्राक् संस्कारात् चिराचं स्याद्दशाहं दशा-
 हकम् ॥
 ऊनद्विवादिभिरिति मातापित्रोस्तद्विष्यते ।
 चिराचेण शुचिस्त्वन्यो यदि स्यान्ननिर्गुणः ॥
 आदन्नजातमरणं पित्रोरेकाहमिष्यते ।
 जातदन्ते चिराचं स्याद्यदि स्यात्तानु-
 निर्गुणौ ॥
 आदन्नजननात् सद्य आचूडादेकराचकम् ।
 चिराचमौपययनात् सपिच्छानामुदाहृतम् ॥
 जातमाचस्य बालस्य यदि स्यान्मरणं पितुः ।
 सद्यःश्रीचं सपिच्छानां कर्मथं सोदरस्य च ॥
 ऊर्द्धं दशाहदेकाहं सोदरो यदि निर्गुणः ।
 अयोर्द्धं दन्तजननात् सपिच्छानामश्रीचकम् ॥
 एकाहं निर्गुणानाम् चूडाहृद् चिराचिकम् ॥
 आदन्नजातमरणं सम्भवेद्यदि सत्तमाः ॥
 एकराचं सपिच्छानां यदि तेऽत्यन्तनिर्गुणाः ।
 व्रतादेशात् सपिच्छानामन्वाक् ज्ञानं विधीयते ।
 सर्वेषामेव गुणितान्मूर्द्धं विषमं पुनः ॥ ४ ॥
 अन्वाक् धरुणासतः स्त्रीणां यदि स्यान्मर्मसंभवः ।
 तदा मांससमेत्तासामश्रीचं द्विचैः स्रुतम् ॥
 अत ऊर्द्धं पत्नये स्त्रीणां स्याद्दशराचकम् ।
 सद्यःश्रीचं सपिच्छानां गर्भस्रावाच्च वा ततः ॥
 गर्भम्युत्तावहोरात्रं सपिच्छेऽत्यन्तनिर्गुणे ।
 यथेष्टापरस्ये ज्ञातौ चिराचमिति निश्चयः ॥ ५ ॥
 यदि स्यात् स्रतके स्रतिर्मरणे वा ऋतिर्भवेत् ।
 शुक्लेभ्ये भवेच्छुद्धिरहःशुक्ले चिराचकम् ।
 मरणोत्पत्तियोगे तु मरणाच्छुद्धिरिष्यते ॥
 अथद्विहादश्रीचं स्रुतं चैतेन शुध्यति ।
 अथ चैतु पञ्चमीं रात्रिमतीं परतो भवेत् ॥

अथद्विहादश्रीचं तदा पूर्वेण शुध्यति ॥ ६ ॥
 देशान्तरगतं शुक्ला स्रतकं प्रावमेव तु ।
 तावदप्रयतो मर्त्यो यावच्छेषः समाप्यते ॥ ७ ॥
 अतीते ऋतके प्रोक्तं सपिच्छानां चिराचकम् ।
 तथैव मरणे ज्ञानमूर्द्धं संवत्सराद्यदि ॥
 वेदार्थविदधीयानो योऽभिमान् उतिकर्षितः ।
 सद्यःश्रीचं भवेत्तस्य सर्वाम्ब्यासु सर्वदा ॥
 स्त्रीणामसंस्कृतानाम् प्रदानान् परतः सदा ।
 सपिच्छानां चिराचं स्यात् संस्काराङ्गुर्वै च ॥
 अतस्तद्वदकन्यानामश्रीचं मरणे स्रुतम् ।
 ऊनद्विवादिमरणे सद्यःश्रीचमुदाहृतम् ॥
 आदन्नान् सोद्रे सद्य आचूडादेकराचकम् ।
 आप्रदानात् चिराचं स्याद्दशराचमनः परम् ॥
 मानामहानां मरणे चिराचं स्याद्दश्रीचकम् ।
 एकौदकानां मरणे स्रतके चैतदेव हि ।
 पत्निकी योनिस्त्वन्वे बान्धवेव तथैव च ॥
 एकराचं समुद्दिष्टं गुरौ सप्तसप्तवारिणाम् ।
 प्रिते राजनि सन्ध्यातिर्यस्य स्याद्विषये स्थितिः ॥
 गृहे मृतासु दत्तासु कन्यकासु चार्द्धं पितुः ।
 परपूर्णासु भार्यासु पुत्रेषु स्रतकेषु च ॥
 चिराचं स्यात्तथाचार्यं स्वभार्यास्वन्वगसासु च ।
 आचार्यपुत्रे पत्राञ्च अहोरात्रमुदाहृतम् ॥
 एकाहं स्यादुपाध्याये स्वयमे श्रोत्रियेऽपि च ।
 चिराचमसपिच्छेषु स्वगृहे संस्थितेषु च ॥
 एकाहं वा श्वगुर्यं स्यादेकराचञ्च शिष्यके ।
 चिराचं श्वश्रमरणे श्वगुरे चैतदेव हि ॥
 सद्यःश्रीचं समुद्दिष्टं सगोत्रे संस्थिते सति ॥ ८ ॥
 शुध्यद्विप्रो दशाहं द्वादशाहं भूमिपः ।
 वैश्यः पञ्चदशाहं शूद्रो मासेन शुध्यति ॥ ९ ॥
 चतुर्विंशत्सु दशाहं ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः ।
 तेषामश्रीचै विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ॥
 राजन्ध्वैश्यावप्येवं हीनवर्णासु योगिन्यु ।
 स्वमेव श्रीचं कुर्यातां विशुद्धार्थं न संशयः ॥
 सर्वे तूनमवर्णानां श्रीचं कुर्युरतन्द्रिताः ।
 उर्द्धमधिष्ठेन स्वन्तु श्रीचं स्वयोनियु ॥
 षड्पञ्च वा चिराचं स्यादेकराचं क्रमेण तु ।
 वैश्यक्षत्रियविप्राणां मूर्द्ध्वाश्रीचमेव तु ॥
 अर्द्धमासोऽथ षड्पञ्चं चिराचं द्विजपुत्रवाः ।
 शुद्धक्षत्रियविप्राणां वैश्यश्वाश्रीचमिष्यते ॥
 षड्पञ्चं द्वादशाहञ्च विप्राणां वैश्यशूद्रयोः ।
 अश्रीचं चत्त्रिये प्रोक्तं क्रमेण द्विजपुत्रवः ॥
 श्रद्धविट्क्षत्रियानाम् ब्राह्मणे संस्थिते सति ।
 दशरात्रेण शुद्धिः स्यादियाह कर्मलोद्धवः ॥ १० ॥
 असपिच्छं द्विजं प्रेतं विप्रो नित्यं बन्धवत् ।
 अश्लित्वा च सहोद्विता दशरात्रेण शुध्यति ॥
 यत्तत्रमति तेषाम् चिराच्रेण ततः शुचिः ।
 अनदन्नममद्वैव न च तस्मिन् गृहे वसन् ॥
 सोद्रेज्यतदेव स्यान्मातुराप्रिय बन्धुषु ।
 दशाहं प्रवस्ये सपिच्छेषु शुध्यति ॥
 षड्पञ्चमथवा सर्वे चिराच्रेणववा पुनः ।
 अनाथेषु नित्यं ब्राह्मणं धनवर्जितम् ॥
 ज्ञात्वा संप्राप्तं तु वृत्तं शुध्यन्ति ब्राह्मणादयः ॥

अवरचेहरं वर्णमवरं वा वरो यदि ॥
 अश्रीचै संस्पृशेत् खेहात्तदाश्रीचैण शुध्यति ॥ ११ ॥
 प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो योऽभुग्च्छति कामनः ।
 ज्ञात्वा सचैलं स्रष्टामि वृत्तं प्राश्य विशुध्यति ॥
 एकाहात् चत्त्रिये शुद्धिविध्यानां स्यात् द्वादशेन-
 तु ।
 मूर्द्धे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः ॥ १२ ॥
 अनस्थिसञ्चिते मूर्द्धे रौति चेद्ब्राह्मणः स्वकः ।
 चिराचं स्याद्दशश्रीचमेकाहं तन्व्याया स्रुतम् ॥
 अस्थिसञ्चयनादन्वागेकाहं वैश्यशूद्रयोः ।
 अन्यथा चैव सन्ध्यातिब्राह्मणे ज्ञानमेव तु ॥
 अनस्थिसञ्चिते विप्रे ब्राह्मणो रौति चेतदा ।
 ज्ञानेनेतद्भवेच्छुद्धिः सचैलेन न संशयः ॥ १३ ॥
 यज्ञैः सहाश्रमं कुर्याच्छयनादीनि चैव हि ।
 बान्धवो वा परो वापि स दशाहं शुध्यति ॥ १४ ॥
 यस्तेषाममममयाति सप्तदेवापि कामनः ।
 तदाश्रीचै नित्यंऽसौ ज्ञानं ज्ञत्वा विशुध्यति ॥
 यावत्तदन्नमयाति दुर्भिक्षोपहतो नरः ।
 तावन्ध्याश्रीचं स्यात् प्रायश्चित्तं ततश्चरेत् ॥
 द्वादशश्रीचं कर्मथं द्विजानामप्यहोत्रिकाम् ।
 सपिच्छानाम् मरणे मरणादितरेषु च ॥ १५ ॥
 सपिच्छता तु पुरुषे सप्रमे विनिवर्त्तते ।
 समानोदकभावस्तु जन्मनाशोरवेदने ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 सेपभाजस्तुर्थायाः सापिच्छं सामपौरुषम् ॥
 अनूपानां तथा स्त्रीणां सापिच्छं सामपौरुषम् ।
 जायानां भर्तृसापिच्छं प्राह देवः पितामहः ॥
 ये चेकजाता बहवो भिन्नयोनय एव च ।
 भिन्नवर्णास्तु सापिच्छं भवेत्तेषां त्रिपौरुषम् ॥ १६ ॥
 कारवः शिष्यो वैदा दासी दामस्यैव च ।
 दातारो नियमो चैव अक्षविट्क्षत्रियश्रीचौ ॥
 सत्रिणो ब्रह्मिन्स्तावत् सद्यःश्रीचा उदाहृताः ।
 राजा चैवाभिविक्तश्च विप्राः सत्रिण एव च ॥
 यज्ञे विवाहकाले च देवयागे तथैव च ।
 सद्यःश्रीचं समाख्यातं दुर्भिक्षे वाप्युपदेव ॥
 द्विहाहवहतानाश्च विद्युता पार्थिवैर्द्विजैः ।
 सद्यःश्रीचं समाख्यातमज्ञातिमरणे तथा ॥
 अथौ मरुत्पतने वीरध्वन्वप्यनाशके ।
 ब्राह्मणार्थं च संन्यस्तं सद्यःश्रीचं विधीयते ॥ १७ ॥
 नेष्टिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
 नाश्रीचं कीर्त्तते सद्भिः पतिते च तथा ऋते ॥
 पतितानां न दाहः स्यान्मन्यैर्निस्त्रिभन्धयः ।
 न चाश्रुपातः पिच्छो वा कार्यं आह्लादिकं-
 वाचित् ॥
 चापाद्येद्यात्मानं स्वयं योऽग्निं विधादग्निः ।
 विहितं तस्य नाश्रीचं नाम्निर्नाप्युदकादिकम् ॥ १८ ॥
 अथ कश्चित् प्रमादेन त्रियतेऽग्निविधादिभिः ।
 तस्याश्रीचं विधातयं कार्यं सैवोदकादिकम् ॥ १९ ॥
 जाते कुमारे तदहः कामं कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।
 शिरस्यधान्यगोवासक्तिलाङ्गुलसर्षपान् ॥
 फलानि पुष्यं प्राकश्च लवणं काष्ठमेव च ।
 तोयं दधि वृत्तं चौरमौषधं तैलमेव च ॥

श्रीशुद्धकः

अश्रीचिनां यद्वाद्याह्यं शुष्कासमेव नित्यशः ॥
इति कौर्मि उपविभागे २२ अध्यायः ॥
अन्यत् पाश्चात्तरखण्डे १०६ अध्याये इत्ययम् ॥
श्रीचाचारः, पुं, (श्रीचः आचारः) शुद्धिकर्म ।
यथा,—
“श्रीचाचारविहीनस्य समस्ता निष्कलाः
क्रियाः ॥”
इत्याह्विताचारतस्त्रे ब्रह्मपुराणम् ॥
अन्यत् ॥
“उपनीय गुरुःशिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।
वदमध्यापयेदेनं श्रीचाचारांश्च शिष्येत् ॥”
इति याज्ञवल्क्यः ॥
श्रीचिकः, पुं, (श्रीचं यद्वादेः शुचिता कार्यत्वे-
नाख्यस्येति । श्रीच + ठक् ।) वर्णसङ्करविशेषः ।
यथा,—
“कैवर्त्तस्य च कन्यायां श्रीच्छिकादेव श्रीचिकः ॥”
इति पराशरपद्धतिः ॥
श्रीचेयः, पुं, (श्रीचेन वखादिशुचित्वेन व्यवहर-
तीति । श्रीच + ठक् ।) रजकः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
श्रीट, ऋ गञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) चतुर्दशसूरी । ऋ, अशु-
श्रीटत् । श्रीटति वीरः । इति दुर्गादासः ॥
श्रीटीरः, पुं, (श्रीटीतीति । श्रीट गञ्जे + “कृष्टृष्टृ-
कटिपटश्रीटभ्यः ईरन् ।” उभा० ४ । ३० ।
इति ईरन् ।) त्वागो । वीरः । इत्युगादिकोषः ॥
गञ्जान्विते, त्रि । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुगादि-
वृत्तिः ॥ (यथा, महाभारते । २२ । ८३ । ४३ ।
“सन्तुष्टः सभतः सख्यः श्रीटीरो हेत्यपापकः ।
मन्त्रवित् कालवित् शूरः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥”)
श्रीटीर्यं, स्त्री, (श्रीटीरस्य भावः कर्म वा ।
श्रीटीर + “गुणवचनत्रासङ्गादिभ्यः कर्मणि
च ।” ५।१।२४ । इति अण् ।) वीर्यम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ गञ्जः । श्रीटीरशब्दात् भावे
व्याप्यत्वेन निव्यञ्जम् ॥
श्रीड, ऋ गञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) चतुर्दशसूरी । ऋ, अशु-
श्रीडत् । इति दुर्गादासः ॥
श्रीडः, त्रि, (शुद्धायां मये रतः । शुद्धा + अण् ।)
मत्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
२३३ । ११ ।
“चक्राश्च श्रीडाश्च महाप्रनाश्च
चौराश्च दुष्टाश्च पलाश्च वज्राः ॥”)
श्रीडिकः, पुं, (शुद्धा पश्यमस्य । शुद्धा + “तदस्य
पश्यम् ।” ४।४।५१ । इति ठक् ।) जातिविशेषः ।
शुद्धी इति भाषा । तत्पर्यायः । मखहारकः २ ।
इत्यमरः ॥ शुद्धारः ३ श्रीडो ४ शुद्धकः ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अणः ६ पानः ७ पणः ८ ।
इति जटाधरः ॥ कल्पपालः ९ सुराजीवी १०
वारिवासः ११ पानवत्कि १२, अजी १३
आसुतावणः १४ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्योत्-
पत्तिर्था,—

श्रीनकः

“ततो गान्धिककन्यायां कैवर्त्तादेव श्रीच्छिकाः ।
कैवर्त्तस्य च कन्यायां श्रीच्छिकादेव श्रीचिकः ॥”
इति पराशरपद्धतिः ॥
(अस्य यद्दे भोजननिषेधो यथा, मनुः । ४ ।
२१६ ।
“श्ववतां श्रीच्छिकानाश्च चेतनिर्जेजकस्य च ।
रज्जुकस्य वृष्टंयस्य यस्य चोपपतियद्दे ॥”
यथां गेहे नाद्यात् इत्यर्थः ॥ ॥ शुद्धिका-
दागते, त्रि । अत्र “शुद्धिकादिभ्योऽण् ।” ४ ।
३ । ७६ । इत्यण् ।)
श्रीडी, [न] पुं, (शुद्धा सुरा एव श्रीडं मयम् ।
स्वार्थे अण् । तत् पश्यत्वेनाख्यस्येति । श्रीड +
इन् ।) श्रीडिकः । इति शब्दरत्नावली ॥
श्रीडी, स्त्री, (शुद्धायां मद्यपानयद्दे भवा ।
मत्तानां रुचिप्रदत्वात् । शुद्धा + अण् । डीप् ।)
पिपली । चयम् । इति विश्वः ॥
श्रीडीरः, त्रि, (श्रीटीतीति । श्रीट + ईरन् ।
एषोदरादित्वात् साधुः ।) अहङ्कारी । यथा,—
“श्रीडीरो गन्धितस्तस्यो मानो चाहङ्गदुहतः ।
उद्ग्रीव उहरोऽक्लृप्तो गौचश्च पिशुनी-
धमः ॥”
इति धनञ्जयकोषः ॥
श्रीडोदनः, पुं, (शुद्धोदनस्यापत्वं पुमानिति ।
शुद्धोदन + “अत इन् ।” ४ । १ । ६५ । इति
इन् ।) शान्धवंशप्रावीण्युद्धसुनिविशेषः । इत्य-
मरः ॥ “शुद्धोदनमस्य इति मनीषादिः ।
शुद्धोदनो नाम राजा । तथाहि ।
‘शुद्धोदनो यतो मुयुक्ते न्यायवत् शुद्धोदनम् ।’
इत्यार्षाभिधानम् ॥
शुद्धोदनस्यापत्वं श्रीडोदनः । बाह्याद्यत इति
शब्दः ।” इति भरतः ॥
श्रीडः, पुं, (शुद्धायां भवः । शुद्धा + अण् ।) द्वादश-
विधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । स तु ब्राह्मण-
चतुर्विधैश्चान्यतमात् शुद्धायां जातः । यथा,—
“श्रीडः सौम्यो दतो गृहोत्पन्नश्च लज्जितः ।
क्रीतापविह्वकानोऽश्रीडोऽर्षोऽर्षोऽपि ।
खयं दत्तः सद्योऽपि द्वादशस्यैरसौ समौ ॥”
इति जटाधरः ॥
(यथा, मनुः । ६ । १६० ।
“कानौनश्च सद्योऽपि क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
खयं दत्तश्च श्रीडश्च कदाद्याद्वात्स्ववाः ॥”
शुद्धस्येदमिति । अण् ।) शुद्धसम्बन्धिनि, त्रि ॥
(यथा, महाभारते । २२ । ६२ । ४ ।
“चात्राणि वैश्यानि च सेवमानः
श्रीडाणि कर्माणि च ब्राह्मण्यः सन् ।
अस्मिन्नोके निन्दितो मन्दचेताः
परे च कोके निरयं प्रयाति ॥”)
श्रीडिका, स्त्री, रक्तकङ्कः । इति हेमचन्द्रः ॥
श्रीनकः, पुं, (शुनकस्यापत्वंमिति । शुनक + “अनु-
खानन्तर्धे विदादिभ्योऽण् ।” ४ । १ । २०४ ।
इति अण् ।) सुनिविशेषः । यथा,—
“सपिण्डीकरयाद्दूहं न दद्यात् प्रतिमाधिकम् ।

श्रीय्यं

एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह श्रीनकः ॥
इति तिथ्यादित्यम् ॥
श्रीनिकः, पुं, (शुना प्राग्विषयस्थानं प्रयोजनमस्य ।
शुना + ठक् ।) मांसविक्रयकर्ता । यथा,—
“वेतंसिकः कौटिकश्च मांसिकः श्रीनिकः समाः ॥”
इति जटाधरः हेमचन्द्रश्च ॥
श्रीगया । इति शब्दमाला ॥
श्रीभं, स्त्री, (श्रीभायै हितम् । श्रीभा + अण् ।)
हरिश्चन्द्रपुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्प-
र्यायः । श्रीमचारिपुरम् २ । इति भूरिप्रयोगः ॥
(पुरमेतत् शाखस्य वृपतेरासीत् । ज्ञानेनैदं
विनाशितम् । एतद्वृत्तान्तस्तु भागवते १०
स्कन्धे ७७ अध्याये इत्ययम् ॥)
श्रीभः, पुं, (शुभाय हितः । शुभ + अण् ।) देवता ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गुवाकः । इति शब्द-
माला ॥
श्रीभनेयः, त्रि, श्रीभनसम्बन्धी । श्रीभनशब्दात्
शेषप्रत्ययेन निव्यञ्जः ॥
श्रीभाञ्जनः, पुं, (श्रीभाञ्जन एव । स्वार्थे अण् ।)
श्रीभाञ्जनशब्दः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
श्रीभिकः, पुं, (श्रीभं श्रीमचारिपुरं उपलक्ष्येन
तद्ददाच्यकारं वस्तु साधनत्वेनाख्यस्येति । श्रीभ
+ ठक् ।) इन्द्रजालिकः । इति शब्दमाला ॥
श्रीभियः, त्रि, (शुभा + “शुभादिभ्यश्च ।” ४ । १ ।
१२३ । इति ठक् ।) शुभाया अपत्यम् । इति
सुभकोषयाकरणम् ॥ शुभसम्बन्धिनि च ॥
श्रीरिः, पुं, (शूरस्यापत्वंमिति । शूर + इन् ।)
विष्णुः । (यथा, आनन्दलक्षणांम् । २ ।
“तनीयांसं पांशुं तव चरणपङ्केरुहभवं
विरिचिः सच्चिन्मन् विरचयति लोकानविकलम् ।
वह्निं श्रीरिः कथमपि सहस्रेण शिरसां
हरः संशुभ्येन भजति भसितोऽहं ननविधिम् ॥”)
श्रीरिश्चरयद्दे । इत्यमरभरतौ ॥ (शूरवश्रीय-
मान्नि । वसुदेवः । यथा, भागवते । १।१।२६।
“जापत् कुङ्कुमां परमः सुहृदो
भामः स आक्ते सुखमङ्ग श्रीरिः ॥”
बलदेवः । यथा, महाभारते । ५ । ७ । २५ ।
“ततोऽभ्ययाङ्गीमवलो रौहिण्यं महावजम् ।
सर्वचागमने हेतुं स तस्मै संन्यवेदयत् ।
प्रत्युवाच ततः श्रीरिर्षार्त्तराष्ट्रमिदं वचः ॥”
ज्ञानः । यथा, भागवते । १ । १० । ३३ ।
“अथ दूरगतान् श्रीरिः कौरवान् विरहा-
तुरान् ।
संनिवर्त्ता द्रुपं शिखान् प्रायात् खनगरीं
प्रियैः ॥”)
श्रीर्षः, त्रि, (शुर्ष + “शुर्षादन्तरस्याम् ।”
श्रीर्षिकः, ५ । १ । २६ । इति अण् पठ्ये ठक् ।)
शुर्षपरिमितम् । शुर्षशब्दात् व्यपत्ययेन व्यञ्ज-
प्रत्ययेन च निव्यञ्जौ ॥
श्रीर्षी, स्त्री, (शूरस्य भावः कर्म वा । शूर +
अण् ।) शक्तिः । (यथा, रामायणे । ६ ।
१५ । ३ ।

श्रीवक्ति

“सत्त्वेन वीर्येण पराक्रमेण
• वीर्येण श्रीर्येण च तेजसा च ॥”)

आरभटी । इति मेदिनी ।

श्रीवक्ति, वि, शुक्लसन्निव । शुक्लशब्दात् च प्रत्य-
येन निष्पन्नम् ।

श्रीवक्ति, पुं, (शुक्ले अधिष्ठतः । शुक्ल + ठप् ।)
शुक्लाद्यच्च । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, याज्ञ-
वल्क्ये । २ । १०६ ।

“श्रीवक्तिकैः स्थानपालैर्जा नष्टापहृतमाहृतम् ।
अस्माकं संवत्सरात् स्वामी हरत परतो वृषः ॥”)

श्रीवक्तिकेयः, पुं, विषभेदः । इत्यमरः ॥ श्रीवक्तिको
देशभेदस्तत्र भवः श्रीवक्तिकेयः । ऋषयः । ताल-
व्यादिः । इति भरतः ॥

श्रीवक्ति, स्त्री, शाकविशेषः । शुलभा इति भाषा ।
भूतचतुर्दश्यां चतुर्दशशाकमध्ये तद्वचनीयम् ।
यथा, निर्णयान्दते ।

“ओजं केशुकवास्तूकं सर्वपं कालञ्च निम्बं
जर्वा

शालिर्षी हिलमोचिकाञ्च पटुकं श्रीवक्तिं
गुडुचीन्तथा

भण्टाकीं तुनिचन्नकं शिवदिने खादन्ति ये
मानवाः

प्रेतत्वं न च यान्ति कार्णिकदिने ज्येष्ठे च भूते
तिथौ ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अस्य पर्यायगुणाः शतपुष्पाशब्दे द्रव्याः ॥

श्रीवक्ति, पुं, कंसकारः । कौसारि इति भाषा ।
तत्पर्यायः । ताम्रकुट्टकः २ । इत्यमरः ॥ काम-
न्दमी ३ कांस्यकारः ४ । इति जटाधरः ॥
ताम्रिकः ५ ताम्रकारकः ६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

श्रीव, स्त्री, (श्वन् + “शुनः सङ्कोच उपसंख्यानम्”
६ । ४ । १४४ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या अणि
साधु ।) शुनः सङ्कोचः । शुनो वृन्दम् । ओ-
भवम् । इति संचिप्रसारव्याकरणम् ॥

श्रीवन्, स्त्री, (श्वन् + अण् ।) शुनो भावः । शुनो-
ऽपत्यम् । इति संचिप्रसारव्याकरणम् ॥ (शुनः
सम्बन्धः । श्वन् + “खण्डिकादिभ्यश्च ॥” ४ । २ । ४५ ।
इत्यण् । कुक्षुरसम्बन्धः । इति व्याकरणम् ॥

शुनो मांसम् । इति काशिका । ६ । ४ । १३३ ॥

श्रीवक्तिकं, वि, (ओ भवम् । श्वस् + “श्वस्तुट्
च ॥” ४ । १ । १५ । इति ठप् तुङागमश्च ।)

भाविदिनस्यायिवस्तु । यथा,—

“व्यात्मस्मरिस्त्वं पिप्रितैर्नराणां
फलेग्रहौन् हंसि वनसतीनाम् ।

श्रीवक्तिकत्वं विभवा न येषां
व्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मात् ॥”

इति भट्टौ २ सर्गः ॥

“येषां विभवाः सम्पदः श्रीवक्तिकत्वं भाविदिन-
स्थितत्वं न व्रजन्ति तेषां कस्मान्न दयसे । ओ-
भवः श्रीवक्तिकः श्वो भवार्थे कणविधानात्
कण्वि मनीषादित्वात् व्यागमः द्वारखरेति उम्

१४५

प्रशानं

विश्वं विरिति विः त्वसौ भावे इति त्वम् ।
इति तट्टीका ॥

श्रीवापदं, वि, (श्वापदस्येदमिति । श्वापद +
अण् ॥ “पादान्स्थान्यतरस्याम् ॥” ७ । ३ । ६ । इति
पद्ये ऐच् ।) श्वापदसन्निव । श्वापदशब्दात्
श्वापत्ययेन निष्पन्नम् । इति सुगवोप्रव्याकर-
णम् ॥ (यथा, अथर्वराघवे । १ । २५ ।
“कश्चित् कान्तारभाजां भवति परिभवः
कोऽपि श्रीवापदो वा
प्रवृहेन क्रतूनां न खलु मखभुजो सुजते
वा हवींति ॥”)

श्रीवक्ति, पुं, (शुक्लं पर्यायस्येति । अण् ।)
शुक्लमांसस्य पण्यकः । इति मेदिनी ॥

श्रीवक्ति, वि, (शुक्लनीमतीति । शुक्लनी +
अण् ।) आभिषाशो । इत्यमरः ॥ मत्स्यमांस-
भोजनश्रीलः । आभिषं अन्नाति आभिषाशौ
यदादित्वास्मिन् । शुक्लनी शुक्लमांसं स्या-
न्मांसमात्रेऽपि दृश्यते । तामन्ति श्रीवक्तिः ऋः ।
तालव्यादिभृङ्गन्यमध्यः । शुक्लमांसं लाति इति
शुक्लः प्रश्नादित्वात् अणि श्रीवक्तिः । इति
विद्याविनोदः । शाक्लः इति पाठः । इति
स्वामी । इति भरतः ॥

शुत } इर चरये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
शुत } (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) द्वौ तालव्य-
वर्गाद्युक्ततालव्यादी । प्रेशोऽन्तःस्थादियुक्तश्च ।
नकारजावनुस्वारपञ्चमाविद्यादिनियमेष्वनयो-
क्तालव्यादित्वं तदचनस्य अभिचारस्य चनार्थं
तेन चुलुभ्य लोपे इत्यादीनामोष्ठवर्गशेषोप-
धत्वं सङ्गच्छते । तेन क्षिपि संयोगान्तलोपे
चुलुम् इत्यादि सिद्धम् । किन्तु द्वौ इत्यादी
इति धातुपदोपक्रमदोचरौ । तेन घृतं चोतति
इति घृतचतु तमाचष्टे इति औ औमं चोति
स्त्रिणाङ्गलोपे घृतचयति पुनः क्षिपि जेर्षोपि
घृतस्क इति स्थिते संयोगादेः सस्य लोपे घृतक्
इति केचित् । इर, अचुतत् अचोतीत् ।
अचुतत् अचोतीत् । चर इति आसेचनं
चरणश्च । रक्तमाचोतीति चुर इति । इदं
कवचमचोतीति । निचोतीन्ते सुतनुकवरौ
विन्द्वो वाचदेते । इति मालती गणकतानि-
त्त्वम् । इति दुर्गादासः ॥

शुत, पुं, (चोतीनमिति । शुत + चण् ।)
प्राचारः । इत्यमरः ॥

प्र, [न] स्त्री, सुखम् । इति प्रशुशब्दटीकायां
भरतः ॥ (शरीरम् । इति निरुक्तिः । १ । ५ ॥
श्वः । इति पुराणम् । अस्य प्रमाणं प्रशान-
शब्दे द्रव्यम् ॥)

प्रशानं, स्त्री, (प्रशानं शवानां शानं शयनं यच्च ।
यद्वा, शवानां शयनमिति । “एषोदरादौनि
ययोपदिष्टानि ॥” ६ । ३ । १०६ । इति श्व-
शब्दस्य प्रमादेशः शयनशब्दस्यापि शानशब्द-
आदेशः ।) श्वदाहस्थानम् । तत्पर्यायः ।
पितृवनम् ३ । इत्यमरः ॥ प्रशानकम् ३ रत्ना-

प्रशानं

कौडः ४ दाहसरः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अन्तशय्या ६ पितृकाननम् ६ । इति जटा-
धरः ॥ * ॥ तस्य अनुपतिर्यथा,—

“प्रशब्देन श्वः प्रोक्तः शानं शयनसुच्यते ।
निर्वचन्ति प्रशानार्थं तुने शब्दार्थकोविदाः ॥
महान्द्यपि च भूतानि प्रलये सप्तपस्थिते ।
शरतेऽत्र शवा भूत्वा प्रशानन्तु ततो भवेत् ॥”

महाप्रशानं यथा,—

“वाराणसीति विख्याता रत्नावास इति द्विजाः ।
महाप्रशानमिदं प्रोक्तमानन्दकाननम् ॥”

इति श्रीस्कान्दे काशीखण्डे ३० अध्यायः ॥ * ॥

“उत्सवे यस्य चैव दुर्मिते श्वत्रिविष्टे ।
राजद्वारे प्रशाने च यस्तिष्ठति स वासवः ॥”

इति चाणक्यम् । १७ ॥ * ॥

प्रशाने गत्वा विष्णुसर्षो रोषो यथा,—
वराह उवाच ।

“प्रशानं यो नरो गत्वा अस्त्रात्वेव तु मां-
स्युशेत् ।

मम रोषापराधस्य श्रेणु तत्त्वेन धत् फलम् ॥
जम्बुको जायते भूमे वर्षाणां नव पञ्च च ।

ग्रहस्तु सप्तवर्षाणि जायते खचरेश्वरः ॥
चरन्तौ मानुषं मांसं उभौ तौ ग्रहजम्बुको ।

पिशाचो जायते तत्र वर्षाणि नव पञ्च च ॥
ततस्तु कुम्भपोच्छिष्टं त्रिंशद्वर्षाणि खादति ।

ततो नारायणाच्छ्रुत्वा धरणीं वाक्यमब्रवीत् ॥
एतन्मे परमं गुह्यं लोकनाथ जनार्दन ।

परं कौतूहलं देव निखिलं वक्तुमर्हसि ॥
प्रशानं पुच्छरीकाञ्च ईश्वरेण प्रशंसितम् ।

तत्र किं विगुणं देव पावित्र्ये शिवभाषिते ॥
स तत्र रमतं निखं भगवांस्तु महाद्युतिः ।

कपालं गृह्य देवोऽत्र दीप्तिमन्तं महौजसम् ॥
प्रशंसितञ्च रत्नेयं भवता किं विनिन्दितम् ।

प्रशानं पद्मपत्राञ्च रत्नस्य च निशि प्रियम् ॥
वराह उवाच ।

प्रशु तत्त्वेन मे देवि इदमाख्यानसुतमम् ।
अद्यापि ते न जानन्ति अनघे प्रसितप्रताः ॥

लला सुदुष्करं कर्म सर्वभूतपतिर्हरः ।
हत्वा च बालवृद्धानि त्रिपुरे हृदिपिपीः क्षिप्यः ।

तेन पापेन संबद्धो न प्रकोति विचेष्टितुम् ॥
तत ईशी मया चोक्तो वाक्यमेव सुखावहम् ।

किमिदं तिष्ठसे रत्न कश्चिन्नेन समाहृतः ।
तव चैव प्रियायाय येनाहभिदमागतः ॥

ततो मम वचः श्रुत्वा लब्धसंशो महेश्वरः ।
उवाच मधुरं वाक्यं पापसन्तप्तलोचनः ॥

तव विष्णो प्रसादेन मया तत्रिपुरं हृतम् ।
निहता दानवास्तत्र गर्भिन्यश्च निपातिताः ॥

बालवृद्धा हतास्तत्र विष्णुरन्तो दिष्टो दश ।
तस्य पापस्य दोषेण न प्रकोमि विचेष्टितुम् ॥

प्रनष्टयोगमायश्च नष्टैश्वर्यं माधव ।
किं मया विप्रकर्णयमेनोऽवस्थेन माधव ॥

विष्णो तत्त्वेन मे ब्रूहि शोधनं पापनाशनम् ।
येन वै हतमानेषु शीघ्रं सुथेत किञ्चिदात् ॥

शुभान

एवं चिन्तात्मनस्तत्र मया वदस्व भाषितम् ।
कपालमालां संयुक्त समलं गच्छ शङ्कर ।
ममैवं वचनं श्रुत्वा भगवान् परमेश्वरः ।
उवाच मां पुनश्च तं मां बांधव जगत्पते ।
कांडशः समलो विष्णो यत्र गच्छामहे वयम् ।
तत्रस्तस्य वचः श्रुत्वा शङ्करस्य यशस्विनि ।
तनुपापशोधनायाय मया वाचं प्रभाषितम् ॥
शुभानं समलो वद पूतिको ब्रह्मगन्धिकः ।
स्वयं तिष्ठति वै तत्र मनुजा विगनस्यहाः ॥
तत्र गच्छ कपालानि रम तत्रैव शङ्कर ।
तत्र वर्षसहस्राणि दिश्यान्ते वदुन्नतः ॥
ततो भक्त्य मांसानि पापघ्नयत्किंचित्कः ।
हिंस्यमानानि भोग्यानि ये च भोग्यास्तव

प्रियाः ॥
एवं सन्निवेशः सार्द्धं रम तत्र सुनिश्चितः ।
पूर्वं वर्षसहस्रे तु स्थित्वा त्वं समले पुनः ॥
एष्यसि स्वामनं पुण्यं गौतमस्य महासुनेः ।
तत्र शास्त्रसि चात्मानं आश्रमे विधिसंस्थिते ॥
प्रसादान् गौतमस्यापि भविता गतकिंस्त्रिधः ।
एवं तस्य वरं दत्त्वा तत्रैवात्तरधीयत ॥
रुद्रोऽपि भ्रमते तत्र शुभानं पापघ्नवृते ।
एवं न रो वते भूमे शुभानं मे कदाचन ।
यत्र रुद्रजतं पापं स्थितं किल भयावहम् ॥
एतत्तं कथितं भद्रे शुभानं मे कुशुष्ठितम् ।
विष्वापि हनसंस्कारो मम कर्मपरायणः ॥
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि येन शुध्यति किल्बिषात् ।
हत्वा चतुर्थमन्तु दिनानि दश पञ्च च ॥
आकाशप्रयत्नं कुर्यात् एकभक्तः कृशास्त्रे ।
प्रभाते पञ्चमयन्तु पातयं कर्मशोधनम् ।
प्रसुक्तः सर्वपापेभ्यो मम लोकाय गच्छति ॥”
इति वाराहे शुभानप्रवेशपराधप्रायश्चित्त-
नामाध्यायः ॥

शुभानकाली, स्त्री, (शुभानस्य काली ।)
कालिकाविशेषः । अथ शुभानकाली । तदुक्तं
कालीतन्त्रे ।
“बाणो मायां ततो लक्ष्मीं कामकीजमतः परम् ।
कालिके संपुटत्वेन चतुष्कं बीजमालिखेत् ॥
एकादशार्था देवेशि चतुर्भुजप्रदायिनी ॥” * ॥
अस्या यन्त्रम् ।
“पद्ममण्डलं तत् तद्वाह्ये धरणीतलम् ।
चतुर्द्वारसमायुक्तं मध्ये स्थलं समालिखेत् ॥
दशैश्वर्यसु विनिखेत् कवर्गाद्यष्टवर्गकम् ।
धरण्यां विनिखेदाशं चतुष्कञ्च चतुष्कके ।
पूर्वादि उतरान्तञ्च मध्ये देवीं प्रपूजयेत् ॥” * ॥
अस्याः पूजाक्रमः । प्रातःकाल्यदिप्राणायामान्तं
कर्म कृत्वा ऋत्यादिन्यासं कुर्यात् यथा ।
शिरसि ऋगुक्तये नमः । हृदि शुभानकालि-
कायै देवनायै नमः । मुखे वागीजाय नमः ।
पादयोर्मायापत्तये नमः । सर्वाङ्गे कामकीज-
कौलकाय नमः । ततः कराङ्गवासी । ये चतु-
र्हाभ्यां नमः । त्र्यं तर्जनीभ्यां खाडा । श्री
मध्यमाभ्यां वषट् । स्त्री आनामिकाभ्यां हुँ ।

कालिके कनिष्ठाभ्यां वीषट् । स्त्रीमादिवाग्-
भवान्तं करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदया-
दिषु ॥ * ॥ ततो ध्यानम् ।
“अङ्गनादिभिर्मां देवीं शुभानालयवासिनीम् ।
रक्तनेत्रां सुक्तकेशीं शुष्कमांसातिभैरवाम् ॥
पिङ्गाक्षीं वामहस्तेन मन्त्रपूर्णां समासकम् ।
सद्यःकृतशिरों दक्षहस्तेन दधतीं शिवाम् ॥
स्मितवक्त्रां सदा चाममांसचर्मव्यतन्पराम् ।
नानालङ्कारभूषाङ्गीं नद्यां मत्तां सदाशवेः ॥
एवं ध्यात्वा जपेद्देवीं शुभाने तु विशेषतः ।
यद्देवापि सहस्रोऽपि मन्त्रासांसेः सुभोजनेः ।
नयो भूत्वा महापूर्णां कुर्यादाक्षीं विशेषतः ॥” * ॥
पूजनन्तु ध्यात्वा मानसेः संपूज्यात्संस्थापनं
कुर्यात् । पुनर्ध्यात्वा यथोपचारैः संपूज्य पञ्चैव
ब्राह्मणादिकं पूजयेत् । तद्द्विहरिताङ्गादिकं
पूजयेत् । अस्याः पुरश्चरयं एकादशकचजपः ।
तथा च ।
“वर्गलक्षं जपेन्नन्तं तद्दृष्टांशेन होमयेत् ॥”
मन्त्रान्तरम् । तत्रैव ।

“कामवीजं समालिख्य कालिकायै समालिखेत् ।
नमोऽस्तेन च देवेशि सप्ताशौ मनुस्वतमः ।
सर्वाङ्गे कालिका देवी अन्वन्तु सर्वेषु ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
शुभानवासि, [न] पुं, (शुभाने वसतीति ।
वस + शिनिः ।) शिवः । यथा,—
“चेन्नपः चेन्नपालञ्च चेन्नचः चान्नियो विराट् ।
शुभानवासो मांसाशी खर्पराशी मखान्तकृतम् ॥”
इति वटुकभैरवकोत्रम् ॥ * ॥
शुभाने वासकर्त्तरि, त्रि । यथा । श्वसन्वन्दि
वस्त्रादिकं शुभानवासिचच्छालादिभ्यो दद्यात् ।
इति शुद्धितन्त्रम् ॥

शुभानवेशा, [न] पुं, (शुभानं वेश्म यस्य ।)
महादेवः । इति हेमचन्द्रः ॥
शुभानवासिनी, स्त्री, (शुभाने वसति या ।
वस + शिनिः । डीप् ।) काली । यथा,—
“शुभानवासिनी सौम्या शिवानी शिववल्गभा ।”
इति कालिकाशतनामकोत्रम् ॥
शुभानालयवासिनी, स्त्री, (शुभानालये शुभान-
यद्दे वसतीति । वस + शिनिः । डीप् ।) काली ।
यथा,—
“धोररावां महारौद्रीं शुभानालयवासिनीम् ॥”
इति तन्त्रसारे दक्षकालिकाध्यानम् ॥

शुभशु, स्त्री, (शुभं सुखं अयति आश्रयतीति ।
शुभ + श्रि + “श्रानि अयतेऽङ्” । उणा० ५ ।
२८ । डन् ।) पुंसुखे वृद्धितलोम । इत्यमरः ॥
दाडौ इति भाषा । पुंसुखे पुरुषास्ते तेषां तडौ
सत्यां तलोम शुभशु उच्यते । शुभश्रिति सुख-
नामेति स्मृतिः शुभानि सुखे श्रयते उपलभ्यते
शुभशु नाम्नीति दुः शुभशु स्त्रीवस्तुदन्तम् । शुभ
सुखं अश्रति शुभनः अयतेऽङ्गिति ऋनि शुभशु
नान्तमित्यर्थे । इति भरतः ॥ * ॥ तस्य शुभा-
शुभजद्वयं यथा,—

श्यामः

“निर्मलं वक्त्रमपुत्राणां लपयानाञ्च वृत्तकम् ।
संपूर्णं भोगिनीं कान्तं शुभशु क्लिप्तं शुभं चतुः ॥
संघतं चास्पुटितायं रक्तशुभशुच चौरकः ।
रक्ताल्पपदशुभशुकर्गीः स्युः पापच्छवः ॥”
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥ * ॥
क्रोधार्त्तस्यावर्षेणं यथा,—
माकंख्ये उवाच ।

“इति प्रतिज्ञाय तदा नरिष्यन्तसुतो दमः ।
कोपामवेविष्टतापः शुभशुमावर्षेण पाणिना ॥
हा हतोऽस्मीति पितरं ध्यात्वा देवं विनिष्य च ।
प्रोवाच मन्त्रिणः सर्वानाग्निनाय पुरोहितम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे शेषाध्यायः ॥ * ॥
अस्य धारणफलं यथा । दानधर्मैः ।
“केशशुभशु धारयतामग्न्या भवति सन्ततिः ॥” * ॥
तस्य चौरकमी यथा । वराहपुराणम् ।
“शुभशुकर्म कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम् ॥”
गोभिलः ।
“केशशुभशुलोमनखानि वापयीत शिखावर्षम् ॥”
इति शुद्धितन्त्रम् ॥

शुभशुखी, स्त्री, (शुभशु त्रुखे यस्याः । डीष् ।)
शुभशुक्ता नारी । तत्पर्यायः । पालिः २ पाली
३ । इति शब्दरत्नावली ॥ पोट्टा ४ । इति
जटाधरः ॥
शुशील, निमेषथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) ऋष्टवर्गशेषयुक्तः । शुशीलति
चक्षुः पद्मभिरावृतं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

शुभानः, त्रि, गतः । शुभानोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
शुभामं, स्त्री, (शुभे गतौ + “इदियुधीष्ठीति ।”
उणा० १ । १४४ । इति मक् ।) मरिचम् ।
सिन्धुलवणम् । इति मेदिनी ॥

शुभामः, त्रि, (शुभयते मनो यस्मात् । शुभे + मक् ।)
लक्ष्यगुणविशिष्टः । (यथा, मनुः । ७ । २५ ।
“यत्र शुभामो लोहितान्तो दण्डश्चरति पापजा ।
प्रजास्तत्र न सुखान्तिनेता सैत् साधु पश्यति ॥”)
हरिदुग्धविशिष्टः । इत्यमरः ॥
शुभामः, पुं, (शुभे + मक् ।) प्रयागस्य वटः । (यथा,
रघुः । १३ । ५३ ।

“तथा पुरस्तादुपयाचितो यः
घोऽर्थं वटः शुभाम इति प्रतीतः ।
राशिमन्थीनामिव गारुडानां
सपद्मरागः फलितो विभाति ॥”)
मेघः । उडदारकः । कोकिलः । लक्ष्यवर्कः ।
हरिदुग्धः । इति मेदिनी ॥ धुस्तुरः । पीलु-
वृक्षः । शुभामकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दम-
नकटक्षः । गन्धलक्षम् । इति विश्वः ॥ * ॥
शुभामवस्त्रानि यथा,—
“लक्ष्यानि केशवः चौरिचौरं चन्द्राङ्गराहवः ।
विन्ध्याङ्गनाद्रिपुत्राहिवनभैरवराक्षसाः ।
शिवकच्छचनवैपायनरामघनङ्गयाः ।
शुभिद्रं पदजा काली कलिकौल्यमासुराः ॥
कैभूकञ्जलकक्षुरीराक्षपट्टविदूरजम् ॥

श्यामलि

त्रिविकीवकुहूश्यामशुभपापतमोनिशाः ।
 मन्त्रीपद्मदाभ्योधिपसुनाधूमकोकिलाः ।
 गोलालुलास्यगुह्यास्ये कण्ठः खड्गनकेकिनीः ।
 श्वलं तालनापिङ्गलिनेन्द्रीवरवलयः ।
 रसविहृतशङ्करौ कटाचोऽलिः कर्णोनिका ।
 नीली जम्बूफलं सुप्ता काकलता कुकीर्णयः ।
 भिन्नश्याया गजाङ्गारखलान्तःकरणाद्यः ॥”
 इति कविकल्पलतायां ० श्लेषस्तवके ३ कुसुमम् ॥
 श्यामकं, स्त्री, (श्याम + संज्ञायां कन् ।) रोहिण्य-
 ळगम् । इति राजनिर्घण्टः । (लघ्वर्थे, त्रि ।
 यथा, दृष्टं चिन्तायाम् । ११ । ८ ।
 “श्यामकपुष्पचिन्ताङ्गो
 भस्मारगसन्निभो विडालाद्यः ॥”)
 श्यामकः, पुं, (श्यामं तद्वर्णं अकतीति । अक गतौ
 + अण् । शकन्वादिवात् साधु ।) श्यामाकः ।
 इति हेमचन्द्रः । (शूरस्य पुत्रविशेषः । स तु वसु-
 देवस्य भ्राता । इति भागवतम् । ६।२४।०६४)।
 श्यामकण्ठः, पुं, (श्यामः कण्ठो यस्य ।) मयूरः ।
 इति हजयुधः । शिवः । पश्चिमिः । इति
 नीलकण्ठशब्ददर्शनात् ॥
 श्यामकण्ठा, स्त्री, (श्यामः कण्ठो यस्याः ।)
 अतिविधा । इति राजनिर्घण्टः ।
 श्यामकाळा, स्त्री, (श्यामः काण्ठो यस्याः ।)
 गण्डदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ।
 श्याममन्थिः, स्त्री, (श्यामो मन्थिर्यस्य ।) गण्ड-
 दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ।
 श्यामपत्रः, पुं, (श्यामानि पत्राणि यस्य ।) तमाल-
 दृचः । इति शब्दचक्रिका ॥
 श्यामलः, पुं, (श्यामो वर्णः अस्यस्येति । श्याम +
 “मिध्यादिभ्यश्च ॥” ५।२।६७ इति लृच् ।) लघ्व-
 र्णः । पिप्लवः । इति मेदिनी । लघ्वगुणवति,
 त्रि । इत्यमरः । (यथा, सुकुन्दमातायाम् । २।
 “जयतु जयतु मेघश्यामलः कोमलाङ्गो
 जयतु जयतु पृथ्वीभारनाथो सुकुन्दः ॥”)
 श्यामलचूडा, स्त्री, (श्यामला चूडा यस्याः ।)
 गुह्या । इति राजनिर्घण्टः ।
 श्यामलता, स्त्री, (श्यामा लता ।) खनामखान-
 लता । तत्पर्यायः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
 “गोपी गोपा गोगवली सारिवीतपलसारिवा ।
 अनन्ता शारिवा श्यामा स्यौ श्यामलताक्ये ॥”
 अपि च ।
 “कालपेथी महाश्यामा सुभद्रोत्पलसारिवा ।
 दीर्घमूला च पाकिन्द्री मखरविदला च सा ॥”
 इति रत्नमाला ॥
 राजनिर्घण्टोक्तपय्यायगुणौ सारिवाशब्दे दृश्यौ ॥
 श्यामला, स्त्री, पार्वती । श्यामं श्रीलक्ष्म्यं लाति
 ददातीति युत्यत्तिसिद्धा । इति कैचित् ॥ अच-
 गत्या । कटभी । जम्बू । कस्तूरी । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 श्यामलिका, स्त्री, नीली । इति राजनिर्घण्टः ।
 श्यामलेशुः, पुं, (श्यामलः लघ्वर्थः इच्छुः ।)
 लघ्वेशुः । इति राजनिर्घण्टः ।

श्यामा

श्यामसुन्दरः, पुं, (श्यामः सुन्दरश्च ।) श्रीलक्ष्मः ।
 यथा,—
 “यावन्नि च शरीराणि भोगार्हाणि महासुने ।
 प्राणतानि च सर्वानि श्रीलक्ष्मविग्रहं विना ॥
 ध्यायन्ते योगिनस्तत्र प्रहृष्टं ज्योतिःस्वरूपिणम् ।
 हस्तपादादिरहितं निर्गुणं प्रकृतं परम् ॥
 वेद्यावाप्तं न मन्यन्ते तद्वक्ता सृष्ट्यदशिनः ।
 कुतो बभूव तज्ज्योतिरहो तेजस्विनं विना ।
 ज्योतिरभ्यन्तरे निव्यं शरीरं श्यामसुन्दरम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४१ अध्यायः ॥ ॥
 अन्यथा ।
 “श्यामसुन्दर ते दास्यः करवाम तथोदिनम् ।
 देहि वासांसि धर्मेश नो चेदाशु भुवामहे ॥”
 इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे २२ अध्यायः ॥ ॥
 अपि च ।
 “ददर्श श्रीहरिं नृणां शङ्करश्च सुरैः सह ।
 वसन्तं तन्मध्यदेशे यथेन्द्रं तारकाशतम् ॥
 अम्बुनारतनिर्माण्यसर्वभूषणभूषितम् ।
 किरीटिनं कृष्णलिनं वनमालाविभूषितम् ॥
 शङ्खचक्रगदापद्धारिणश्च चतुर्भुजम् ।
 नवीनवीरदश्यामसुन्दरं सुमनोहरम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे १४ अध्यायः ॥
 श्यामा, स्त्री, (श्यामो वर्णोऽस्यस्या इति । अच् ।
 टाप् ।) शारिवौपथी । अप्रकृतान्जना ।
 प्रियङ्गुः । वायुजिः । यमुना । रात्रिः । लघ्व-
 त्रिद्वितका । नीलिका । इति मेदिनी । गुग्-
 गुक्षुः । वीमजता । गुह्या । लघ्वा । अम्बिका ।
 इति विश्वः । गुह्यौ । कस्तूरी । वटपत्रौ ।
 वन्दा । नीलपुनर्नवा । पिप्लवी । हरिद्रा ।
 नीलदूर्वा । तुलसी । पद्मबीजम् । गौः ।
 स्त्री । ह्याया । लघ्वसारिवा । शिंशपा । इति
 राजनिर्घण्टः । (नारीविशेषः । यथा, भट्टिः ।
 ५ । १८ ।
 “योविद्वन्द्वारिका तस्य दयिता हंसनादिनी ।
 दूर्वाकाळमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमङ्गला ॥”
 तन्नचयं यथा, तद्वौकायाम् ।
 “श्रीते सुखीण्यसर्वाङ्गी योषी च सुख-
 श्रौतला ।
 तपकाञ्चनवर्णासा सा स्त्री श्यामेति कथ्यते ॥”
 पश्चिमिः । श्यामा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 वराहो २ शकुनी ३ कुमारी ४ दुर्गा ५ देवी ६
 चटका ७ लघ्वा ८ पोतकी ९ पाण्डिका १०
 वामा ११ कालिका १२ श्रितिसिन्धुनी १३ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥ श्यामाया उत्पत्तिर्यथा,
 “ततः सा कालिका देवी योगनिद्रा जगन्मयी ।
 पूर्ववत्कसतीरूपा लम्बायै मेनकां ययौ ॥
 समयस्याशुरूपेण मेनकाचरं शिवा ।
 सम्भूय च समुत्पन्ना सा लज्जोत्पन्नं सागरात् ॥
 वसन्तसमये देवो नवम्यां नृगयोगतः ।
 अङ्गराज्ञौ सत्पुत्रा गङ्गैव शशिमङ्गलात् ॥
 ततस्तस्यान्तु ज्ञातायां प्रवृत्तायाभवन् दिशः ।
 सातुङ्गो भूमी वायुर्गम्भीरी मन्विकः शुभः ॥

श्यामा

बभूव पुष्पट्टिश्च तोयट्टिः परा तथा ।
 जल्पसुखापयः श्यामा जगन्मय घना घनम् ॥
 तस्यान्तु जायमानायां सर्वं स्वास्त्रमपद्यत ।
 तान्मु दृष्ट्वा यथाजातां नीलोत्पलदलानुगाम् ॥
 श्यामां सा मेनका देवी सुदमापातिहर्षिता ।
 देवाश्च हर्षमतुलं प्रापुस्तत्र सुहृद्मूढुः ॥
 तुष्टुस्तामन्तरीक्षे गन्धर्वाणांशरीरिणाः ।
 तान्मु नीलोत्पलदलश्यामां हृदयवतः सुताम् ॥
 कालीति नाम्ना हृदयवानाञ्जुहाव कते दिने ।
 बान्धवास्तु स्वसन्तावां नाम्ना तां पार्वतीति
 च ।
 कालीति च तथा नाम्ना कीर्तिता गिरि-
 वन्दिनी ॥”
 इति कालिकापुराणे ४० अध्यायः ॥ ॥
 अथ श्यामामलाः । क्रीं क्रीं क्रीं हूं हूं ह्रीं
 ह्रीं इत्येव कालिके क्रीं क्रीं क्रीं हूं हूं ह्रीं
 ह्रीं स्वाहा । यथा, कालीतन्त्रे ।
 “कामत्रयं वह्निरुस्यं इतिविन्दसमन्वितम् ।
 कूर्चवृग्मं तथा लज्जायुगलं तदनन्तरम् ॥
 इत्येव कालिके रीति पूर्वबीजानि शोचरेत् ।
 अन्ते वह्निवधूं दद्यात् विद्या राक्षी प्रकी-
 र्तिता ॥”
 मन्वर्षमाह यामले ।
 “ककाराञ्जलरूपत्वान् केवलं मोक्षदायिनी ।
 ज्वलनार्णवमायोगान् सर्वतोभयमी शुभा ।
 मायात्रयेण देवेशि सृष्टिस्थितकारिणी ।
 विन्दुना निष्कलत्वाच्च केवलाफलदायिनी ।
 बीजत्रया श्यामबी सा केवलं ज्ञानचिह्नला ॥
 शब्दबीजद्वयेनैव शब्दराशिप्रबोधिनी ।
 लज्जाबीजद्वयेनैव सृष्टिस्थितकारिणी ।
 सम्बोधनपदेनैव सदा सन्निधिकारिणी ॥
 स्वाहया जगतां माता सर्वपापप्रणाशिनी ॥”
 अस्याः पूजाप्रयोगः । प्रातःस्रवादिक् लज्जा
 मन्त्राचमनं कुर्यात् । यथा,—
 “कालिकाभिः स्त्रिभिः पीत्वा कात्यादिभि-
 रपस्येत् ॥
 हाभ्यामोष्ठौ द्विरङ्गुल्य चकेन चालयेत् करम् ॥
 सुखत्रायेच्चमन्त्रोचनाभ्युरस्कं सुखौ क्रमात् ।
 आचम्येव भवेत् काली वस्तरातां प्रपश्यति ॥”
 कं शिरः । तद्वयथा । क्रीमिति त्रिराचामेन ।
 ॐ काल्यै नमः कपालिन्यै नमः इति ओंष्टौ
 द्विरङ्गुलेत् । ॐ कुङ्गायै नमः इति करं चाल-
 येत् । ॐ कुरुङ्गायै नमः इति सुखे । ॐ
 धरोधिन्यै नमः इति दक्षिणनासायाम् । ॐ
 विप्रचित्तायै नमः इति वामनासायाम् । ॐ
 उग्रायै नमः ॐ उग्रप्रभायै नमः इति नेत्रयोः ।
 ॐ हीमायै नमः ॐ नीलायै नमः इति
 श्रोत्रयोः । ॐ चनायै नमः इति नाभौ । ॐ
 चलाकायै नमः इति वक्षसि । ॐ मात्रायै नमः
 इति शिरसि । ॐ सुत्रायै नमः ॐ मित्तायै
 नमः इत्येवयोः । इति मन्त्राचमनम् ॥ ॥ ततो
 भूतशुद्धान्तं विधाव मायाबीजेन यथाविधि

श्यामा

प्राणायामत्रयं कुर्यात् ॥ * ॥ ऋष्यादिन्यासः । यथा । अस्य मन्त्रस्य भैरव ऋषिः ऋषिः कृन्दो दक्षिणकालिका देवता ह्रीं बीजं ह्रूं शक्तिः क्रौं कौलकं पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धार्थं विनियोगः । तथा च कालीक्रमे ।
 “कौलकं चाद्यबीजं स्यात् चतुर्वर्गफलप्रदम् ।
 शिरसि भैरवाय ऋषये नमः । मुखे उष्णक-
 ङ्कसे नमः । हृदि दक्षिणकालिकायै देवतायै
 नमः । गुह्ये ह्रीं बीजाय नमः । पादयोः ह्रूं
 शक्तये नमः । सर्वज्ञे क्रौं कौलकाय नमः ॥ *
 ततः कराङ्गन्यासो । तदुक्तं कालीतन्त्रे ।
 “अङ्गन्यासकरन्यासौ यथावदभिधीयते ।
 भैरवोऽस्य ऋषिः प्रोक्तः उष्णकृन्द उदा-
 हृतम् ॥
 देवता कालिका प्रोक्ता लज्जाबीजम् बीजकम् ।
 कौलकं चाद्यबीजं स्याच्चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥
 शक्तिश्च कूर्चबीजं स्याद्विनाशकरस्वती ।
 कवित्वायै त्रियोगः स्यादित्यादि तेन मायया ॥”
 षडङ्गन्यासः ।
 “षड्दीर्घभाजा बीजेन प्रणवादेन कल्पयेत् ॥
 वीरतन्त्रेऽपि ।
 “दीर्घषट्कयुतादेव प्रणवादेन कल्पयेत् ॥”
 इति वा । तदुच्यते । ॐ क्रौं अङ्गुल्याभ्यां नमः ।
 ॐ क्रौं तर्जनीभ्यां स्वाहा । ॐ क्रौं मध्यमाभ्यां
 वषट् । ॐ क्रौं अनामिकाभ्यां हुं । ॐ क्रौं
 कनिष्ठाभ्यां वौषट् । ॐ क्रः करतलपृष्ठाभ्यां
 फट् । एवं हृदयादिषु । ॐ क्रौं हृदयाय नमः
 इत्यादि । एवं ॐ ह्रौं अङ्गुल्याभ्यां नमः इत्यादि
 वा ॥ * ॥ ततो वर्णन्यासः । अं आं इं ईं उं
 ऊं ऋं ॠं एं ऐं ओं औं नमः इति हृदये । एं ऐं
 ओं औं अं अं अं अं कं खं गं घं नमः इति दक्षिण-
 बाहौ । इं चं छं जं झं ञं टं ठं डं ढं नमः
 इति वामबाहौ । अं तं थं दं धं नं पं फं बं भं
 नमः इति दक्षिणपादे । मं यं रं लं वं शं षं सं
 हं ङं चं नमः इति वामपादे । विरूपाक्षमते
 सविन्दुरयं न्यासः । यथा वीरतन्त्रे । अं अं
 इं ईं उं ऊं ऋं ॠं एं ऐं ओं औं वे हृदये
 न्यसेदित्यादि । पुनर्निविन्दुर्यथा । अं आं इं ईं
 उं ऊं ऋं ॠं एं ऐं ओं औं नमः इति हृदये ।
 किन्तु सविन्दुं वा न्यसेदेतान् निम्बिन्दुं वाप
 वर्णकान् इत्याचार्यपरिग्रहीतभैरवीयवाक्यात्
 उभयमेव युक्तम् ॥ * ॥ अथ षोडशान्यासः ।
 तदुक्तं वीरतन्त्रे ।
 “केवलां मातृकां जला मातृकां तारसंपुटाम् ।
 मातृकापुटितं तारं न्यसेत् साधकसत्तमः ॥
 श्रीबीजपुटितां तान्त्तु मातृकापुटितस्तु तत् ।
 कामेन पुटितां देवीं तत्पुटं काममेव च ॥
 शक्त्या च पुटितां देवीं शक्तिश्च तत्पुटं न्यसेत् ।
 क्रौं इन्द्रश्च पुनर्न्यस्ता ऋ-ऋहृ-ल-ल-च पूर्ववत् ।
 मूलेन पुटितां देवीं तत्पुटं मन्त्रमेव च ॥
 अग्निलोमविलोमेन न्यस्ता मन्त्रं यथाविधि ।
 मूलेनाष्टप्रतं कुर्याद्वापकं तदभस्तरम् ॥”

श्यामा

यथा ॐ अं ॐ एवं मातृकापुटिततारम् । एवं
 श्रीबीजपुटितां ताम् । तत्पुटितं श्रीबीजम् ।
 एवं कामेन पुटितां मातृकाम् । मातृकापुटितं
 कामम् । एवं शक्त्या पुटितां मातृकां मातृका-
 पुटितां शक्तिं न्यसेत् । तथा क्रौं इन्द्रश्च ऋ-ऋहृ-
 ल-ल-च पूर्ववत् । तत्पुटितां मातृकां न्यसेत् ।
 मातृकापुटितश्च तत् । मन्त्रपुटितां मातृकां
 तत्पुटितं मनुम् । पुनरग्निलोमविलोमेन केवलं
 मातृकास्थाने न्यस्य मूलेनाष्टप्रतं वापकं
 कुर्यात् अयं न्यासस्ताराया अपि कार्यः ।
 “इति गुप्तेन दुर्गाया अङ्गुषोऽऽः प्रकीर्तिताः ।
 तारायाः कालिकायाश्च उन्मुखाश्च तथापरैः ॥
 एतस्मिन् न्यासवर्षे च सर्वं पापं प्रणश्यति ॥”
 ततस्तत्तन्त्यासः । यथामूलं चित्रखण्डं विधाय
 प्रथमखण्डान्ते ॐ आत्मतत्त्वाय स्वाहेति पादा-
 दिनाभिपयन्तम् । द्वितीयखण्डान्ते ॐ विद्या-
 तत्त्वाय स्वाहा इति नाभ्यादिहृदयान्तम् ।
 तृतीयखण्डान्ते ॐ शिवतत्त्वाय स्वाहा इति
 हृदयादिशिरःपयन्तं न्यसेत् । तदुक्तं स्वतन्त्रे ।
 “मूलविद्यात्रिखण्डान्ते प्रणवादेयथाविधि ।
 आत्मविद्या शिवेस्तत्त्वेस्तत्तन्त्यासं समाचरेत् ॥”
 अथ बीजन्यासः । तदुक्तं कुमारौक्ये ।
 “ब्रह्मरन्ध्रे भ्रुवोर्मध्ये ललाटे नाभिदेशके ।
 गुह्ये वक्त्रे च सर्वाङ्गे सप्तबीजं क्रमाद्न्यसेत् ॥”
 यथा आद्यबीजं ब्रह्मरन्ध्रे द्वितीयबीजं भ्रुमध्ये
 तृतीयबीजं ललाटे चतुर्थबीजं नाभौ पञ्चमबीजं
 गुह्ये षष्ठबीजं वक्त्रे सप्तमबीजं सर्वाङ्गे । एत-
 त्रयं काम्यम् ॥ * ॥ ततो मूलेन सप्तधा वापक-
 न्यासं कृत्वा यथाविधि मुद्रां प्रदर्श्य ध्यायेत् ।
 यथा कालीतन्त्रे ।
 “करालवदनां घोरां सुक्तकेशीं चतुर्भुजां ।
 कालिकां दक्षिणां दिशां सुखमालाविभूषिताम् ॥
 सद्यश्चिन्मिश्रः खड्गवामाधोर्हकारमुजाम् ।
 अभयं वरदश्चैव दक्षिणोर्द्धाधःपाणिकाम् ॥
 महाभेषधर्मां श्यामां तथा चैव दिग्म्बरीम् ।
 कण्ठावसक्तसुखालीगलद्विधिरचर्चिताम् ॥
 कर्णावतंसतानीतश्रवणमभयानकाम् ।
 घोरदंष्ट्रां करालास्यां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
 श्रवणां करसंचातेः क्षतकाशीं हंसम्बुखीम् ।
 शङ्खद्वयगलद्विधाराविस्फुरिताननाम् ॥
 घोररावां महारौद्रां क्षमशानलयवासिनीम् ।
 बाणार्कमण्डलाकारलोचनत्रितयान्विताम् ॥
 हस्तुरां दक्षिणबापितुक्तालम्बिकचोचयाम् ।
 श्रवणपमहादेवद्वयोपरिचंखिताम् ॥
 शिवाभिर्घोररावाभिश्चतुर्दंष्ट्रु समन्विताम् ।
 महाकालेन च समं विपरीतरतातुराम् ॥
 सुखप्रसन्नवदनां क्षीराननसरोरुहाम् ।
 एवं सच्चिन्मयेत् कालीं सर्वकामार्थसिद्धि-
 दाम् ॥” * ॥
 श्रवणमेति घोरवाणावतंसेति प्रेतकर्णावतंसेति
 च । शङ्खलपचञ्चुक्तवाक्कर्णविभूषितामिति ।
 विगतासुकिशोराभ्यां क्षतकर्णावतंसिनीमिति च

श्यामा

दर्शनादुभयमेव पाठः ॥ * ॥ ध्यानान्तरं स्वतन्त्रे
 “अङ्गनात्रिभिर्देवीं करालवदनां शिवाभ् ।
 सुखमालावलीकेशीं सुक्तकेशीं क्षिताननाम् ॥
 महाकालद्वन्द्वोन्नतस्थितां पीनपयोधराम् ।
 विपरीतरतासक्तां घोरदंष्ट्रां शिवेः सह ॥
 नागयज्ञोपवीताढ्यां चन्द्राङ्कितशेखराम् ।
 सर्वालङ्कारयुक्तां सुखमालाविभूषिताम् ॥
 न्तद्वन्द्वसहस्रेस्तु बहुकाशीं दिग्गुणिकाम् ।
 शिवाकोटिसहस्रेस्तु योगिनीभिर्द्विराजिताम् ॥
 रक्तपूर्वसुखाभोजीं मद्यपानप्रमत्तिकां ।
 वृद्धार्कश्रुनेत्रां रक्तविस्फुरिताननाम् ॥
 विगतासुकिशोराभ्यां क्षतकर्णावतंसिनीम् ।
 कण्ठावसक्तसुखालीगलद्विधिरचर्चिताम् ॥
 क्षमशानवद्वन्द्वमध्यां ब्रह्मकेशवन्दिताम् ।
 सद्यःक्षतशिरःखड्गवराभीतिकारामुजाम् ॥”
 ध्यानान्तरं रसस्ये । यथा,—
 “शवाङ्गुणां महाभौमां घोरदंष्ट्रां हंसम्बुखीम् ।
 चतुर्भुजां खड्गसुखवराभयकरां पराम् ॥
 सुखमालाधरां देवीं ललज्जिकां दिग्म्बरीम्
 एवं सच्चिन्मयेत् कालीं क्षमशानलयवासिनीम् ॥”
 एवं ध्यात्वा मानसेः संपूज्य शङ्खस्थापनं कुर्यात् ।
 यथा । स्वामे भूमौ ह्रूं कारगर्भं त्रिकोणं वि-
 खिद्य अर्घ्यपात्रं संस्थाप्य मूलेन शुद्धजलादिना
 शृङ्गादिपात्रमापूज्य गन्धादिर्कं दत्त्वा ॐ गङ्गे
 चेत्यादिना तीर्थमावाह्य मं वद्विष्मण्डलाय दृश-
 कलात्मने नमः इत्याधारम् । अं सुखमण्डलाय
 द्वादशकलात्मने नमः इति शृङ्गम् । उं सोम-
 भण्डलाय षोडशकलात्मने नमः इति जलं
 संपूज्य । ॐ ह्रौं हृदयाय नमः । ॐ ह्रीं शिरसे
 स्वाहा । ॐ ह्रूं शिखायै वषट् । ॐ ह्रूं कव-
 चाय ह्रूं इत्यपीशासुरवायुषु । अये ॐ ह्रौं
 नेत्रत्रयाय वौषट् । चतुर्दिक्षु ॐ ह्रूं अस्त्राय
 फट् । इत्यभ्यर्च्य तदुपरि मस्यसुदयाच्छाद्य
 मूलं दशधा जप्ता धेनुसुदया अन्तर्लोक्य अस्त्रेण
 संरस्य भूतिनीयान्मुद्रं प्रदर्श्य तत्फलं किञ्चित्
 प्रोक्ष्यपात्रे निःक्षिप्य मूलेन तेनोदकेनात्मनं
 पूजोपकरणश्चाभ्युक्ष्य पीठपूजासमारभेत् ॥ * ॥
 अस्याः पूजायन्त्रम् । आदौ विन्दुं स्वबीजं
 भुवनंशीच विलिख्य ततस्त्रिकोणं तद्वाह्ये
 त्रिकोणचतुष्टयं वृत्तमष्टदलं पद्मं पुनर्वृत्तं चतु-
 र्द्वारात्मकं भूगृहं लिखेत् । तदुक्तं कालीतन्त्रे ।
 “आदौ त्रिकोणमालिख्य त्रिकोणं तद्वह्निं लिखेत् ।
 ततो वे विलिखेन्नन्वी त्रिकोणत्रयसुप्तम् ॥
 ततो वृत्तं समालिख्य लिखेदष्टदलं ततः ।
 वृत्तं विलिख्य विधिवन्निखेद्भूपुरमेककम् ॥”
 कुमारौक्ये ।
 “मध्ये तु वैन्दवं चक्रं बीजमायाविभूषितम् ॥”
 इति ॥ * ॥
 अथ विशेषाधारो सुखमालायाम् ।
 “ताम्रपात्रे कपाशे वा क्षमशानकाङ्कनिर्मिते ।
 श्रुभिर्मोमदिने वापि शरीरे न्तदसम्भवे ॥
 खड्गे रौप्ये च लोहे वा चक्रं कार्यं विधानतः ॥”

श्यामा

यन्मान्तरमाह तन्ने ।
 "श्यामसिन्धुश्च घटकोशं शक्तिभिश्च नवात्मकम् ।
 पद्मे वसुदेवे भूमिपूषसुहार्दसंयुतेति ॥३॥
 पीठपूजां ततः कुर्वादाधारशक्तिपूर्वकम् ।
 प्रकृतिं क्षमत्तैव शेषं पृथ्वीं तथैव च ॥
 सुधासुधिं मणिद्वीपं चिन्तामणिग्रहं तथा ।
 अन्नदानं पारिजातञ्च तन्मूले रत्नवेदिकाम् ॥
 तस्योपरि मन्त्रः पीठं च्यसेत् साधकसप्तमः ।
 चतुर्दिक्षु सुनीन् देवान् शिवाञ्च शिवसुख-
 कान् ॥"
 धर्माद्यधर्मादींश्चेत्यादि ह्रीं ज्ञानात्मने नमः
 इत्यन्तं संपूज्य केशरेशु पूर्वादिदिशेभ्यः पूजयेत् ।
 "इच्छा ज्ञाना क्रिया चैव कामिनी काम-
 दायिनी ॥
 रती रतिप्रिया नन्दा मध्ये चैव मनोमग्नी ॥"
 सर्वत्र प्रज्जवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । तदुपरि
 ह्रस्वीः सदाशिवमहाप्रितपद्मासनाय नमः ॥३॥
 ततः पुनर्ध्यात्वा पुष्याङ्गलावानीय मूलमन्त्र-
 कल्पितमूर्त्तौवावाहयेत् ।
 "ॐ देवेशि भक्तिसुखमे परिवारसमन्विते ।
 यावत्त्वां पूजयिष्यामि तावत् त्वं सुखिरा भव ॥"
 ततो मूलसुचार्यं असुकोदेव इहावह इह
 तिष्ठ इह सन्निधेहि इह सन्निरुध्यस्व इह सन्नि-
 हिता भव । ततः भूमित्ववगुण्डा अङ्गमन्त्रैः
 सकलीकृत्य धेयुसुत्रया अन्वतीकृत्य परमी-
 कारयसुत्रया परमीकृत्य भूतिन्याकर्षिणीयोनि-
 सुत्राः प्रदर्श्य प्राणप्रतिष्ठां विधाय मूलेन पाद्या-
 दिभिः पूजयेत् । ततो मूलसुचार्यं एतत् पाद्य-
 मसुकदेवतायै नमः । एवमर्थं खाद्याः आच-
 मनीयं खधा । ज्ञानीयं निवेद्यामि । पुनरा-
 चमनीयं खधा । एव गन्धो नमः । एतानि
 पुष्याधि वीषट् । ततो मूलेन पञ्च पुष्याङ्गलीन्
 दत्त्वा धूपदीपौ दद्यात् । वनस्पतीत्यादि पठन्
 मूलसुचार्यं एव धूपो नमः । दीपमन्त्रस्तु ।
 "सुप्रकाशो महादीपः सर्वतस्त्रिमिरापहः ।
 सवाह्याभ्यन्तरं ज्योतिर्दीपोऽयं प्रतियुज्यताम् ॥"
 मूलसुचार्यं एव दीपो नमः । ततः ॐ जय-
 धनिमन्त्रमातः खाद्या इति घट्टां संपूज्य वाम-
 हस्तेन तां वादयन् नीचैर्धूपं दत्त्वा इष्टिपथेन
 दीपं दद्यात् । ततो मूलेन पुष्याङ्गलित्रयं दत्त्वा
 यथोपपन्नं नैवेद्यं दत्त्वा आवरणपूर्वां कुर्वात् ॥
 श्रीअसुकीदेवि आवरणं ते पूजयामि इत्याद्यां
 गृहीत्वा केशरेश्वर्यादिकोणेषु ॐ ह्रीं हृद्-
 याय नमः । ॐ ह्रीं शिरसे खाद्या । ॐ ह्रूं
 शिखायै वषट् । ॐ ह्रूं कवचाय ह्रूं । ॐ ह्रीं
 नेत्रत्रयाय वीषट् । चतुर्दिक्षु ॐ ह्रः अन्नाय
 मट् । वहिःघटकोशे ॐ काशे नमः । सर्वत्र
 प्रज्जवादिनमोऽन्तेन कपालिन्ये कुलायै कुर-
 कुलायै विरोधिन्त्ये विप्रचित्तायै उग्रायै उग्र-
 प्रभायै दीप्त्यायै इत्यन्तच्छासे । ॐ नीलायै नमः ।
 एवं घनायै वलाकायै इति द्वितीयपत्रे । एवं
 भावायै सुनायै भितायै इति तृतीयपत्रे ।

श्यामा

"सर्वाः श्यामा अविकारा सुखमालाविभूषिताः ।
 तर्जनी वामहस्तेन धारयन्त्यः शुचिस्त्रिताः ॥
 दिगन्तर्यो हसन्मुखः स्वस्वाहनभूषिताः ॥"
 एवं ध्यात्वा चैयेत् ॥३॥ ततोऽष्टपत्रेषु पूर्वादि-
 क्रमेण ॐ ब्राह्मी नमः । एवं नारायण्यै माहे-
 न्ययै चासुखायै कौमार्यै अपराजितायै वाराह्यै
 नारसिन्धेयै एता गत्यादिभिः पूजयेत् । पञ्चाग्रे
 अविनाङ्गादिभैरवान् पूजयेत् । ततो मूलेन
 पुष्याङ्गलित्रयं दत्त्वा पाद्यादिना महाकालं
 पूजयेत् ॥३॥ तस्य ध्यानम् ।
 "महाकालं यजेद्देव्या दक्षिणे धूम्रवर्णकम् ।
 विभक्तं दक्षदृष्टाङ्गी दंष्ट्राभोमसुखं शिशुम् ॥
 व्याघ्रचर्मोत्तकटिं तुन्दिलं रक्तवाचसम् ।
 चित्रेणं सुक्तकेशञ्च सुखमालाविभूषितम् ॥
 जटाभारलसञ्चन्द्रखण्डसुयं ज्वलन्निभम् ॥"
 तथा च कुमारीकल्पे ।
 "देव्यास्तु दक्षिणे भागे महाकालं प्रपूजयेत् ।
 ह्रूं ह्रूं यां रां लां वां व्यां क्रौं महाकाल-
 भैरव सर्वविघ्नान्नाशय नाशय ह्रीं श्रीं षट्
 खाद्या इत्यनेन पाद्यादिभिराराध्य त्रिकोर्पयित्वा
 मूलेन देवीं पञ्चोपचारैः पूजयेत् । तथा च
 कालीकल्पे ।
 "महाकालं यजेद्दयत्रात् पञ्चाहेवीं प्रपूजयेत् ।
 कालीकल्पे ।
 "कवचं ह्रीं ससुहृत्वा यां रां लां वां व्यां च
 क्रोनातः ।
 महाकालभैरवेति सर्वविघ्नान्नाशयेति च ।
 नाशयेति पुनः प्रोच्य मायां लक्ष्मीं ससुहरेत् ।
 षट् खाद्या समायुक्तो मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥"
 ततो देवीं ध्यात्वा यथाशक्ति जप्तागुह्येद्यादिना
 वामहस्ते जपं समर्थं आत्मसमर्पणं कुर्वात् ।
 ततः स्तुत्वा प्रदक्षिणीकृत्य अष्टाङ्गप्रणामं कृत्वा
 श्रीजगन्मङ्गलं नाम कवचं पठेत् ॥३॥ ततो
 आवरणदेवता देव्यङ्गे विलोप्य संहारसुत्रया
 असुकोदेवि चमस्त्रेति विष्टव्यं तत्तत्रःपुष्येण
 समं खड्गद्वारोपयेत् ।
 "उत्तरे शिखरे देवि भूम्यां पर्वतवासिनि ।
 ब्रह्मयोनिवसुत्पन्ने गच्छ देवि ममान्तरम् ॥"
 इति मन्त्रेण ॥३॥
 ततस्तत्रैवेद्यं किञ्चिदुच्छिष्टचाण्डालिन्ये नमः
 इत्येष्टान्नां दिशि दत्त्वा शेषमिष्टभ्यो दत्त्वा
 किञ्चित् खीकृत्य पादोदकं पीत्वा निर्माल्यं
 शिरसि विष्टव्यं यथेच्छं विहरेत् ॥३॥ ततो
 यन्त्रलेपं वामहस्ते कृत्वा सव्यहस्तकनिष्ठया
 मायाबीजं विलिख्य तथा तिलकं कुर्वात् ।
 तथा च ।
 "वामे कृत्वा यन्त्रलेपं मायां सव्यकनिष्ठया ।
 विलिख्य तिलकं कुर्वात् मन्त्रेणानेन साधकः ॥
 ॐ यं यं अश्रामि पादेन यो मां पश्यति
 चक्षुषा ।
 स एव दासतां यातु राजानो दुष्टदखवः ॥"
 जपकाये तु कर्पूरयुक्ता जिह्वा कात्यां ।

श्यामा

"कर्पूराद्या सदा जिह्वा कर्णयो जपकर्म्मणि ॥
 इति विन्धसारवाक्यात् इयं काव्यजप इति
 तत्त्वम् । ततो मूलेनाष्टोत्तरशताभिमन्त्रितं पुष्यं
 चन्दनञ्च धृत्वा त्रैलोक्यं वशमानयेत् ।
 "सर्वसिद्धियुतो भूत्वा भैरवो वत्सराङ्गवेत् ॥"
 अस्य पुरश्चरणं लक्षद्वयजपः । तथा च काली-
 तन्त्रे ।
 "लक्षमेकं जपेन्नन्तं हविष्याशी दिवा शुचिः ।
 राज्ञी ताम्बूलपूरास्यः श्रय्यायां लक्षमानतः ॥"
 यवस्थामाह खतन्त्रे ।
 "दिवा लक्षं शुचिर्भूत्वा हविष्याशी जपेन्नरः ।
 तनस्तु तद्दशांशेन होमयेत् हविषा प्रिये ॥"
 अत्राङ्गस्य कालान्तरमाह नीलसारखते ।
 "लक्षमेकं जपेन्नन्तं हविष्याशी दिवा शुचिः ।
 अशुचिश्च तथा राज्ञी लक्षमेकं तथैव च ॥"
 "दशांशं होमयेन्नन्ती तपयेद्दक्षिणचयेत् ॥" इति
 साम्प्रदायिकाः । वस्तुतस्तु कुमारीकल्पे ।
 "लक्षमेकं जपेद्विदां हविष्याशी दिवा शुचिः ।
 राज्ञी ताम्बूलपूरास्यः श्रय्यायां लक्षमानतः ॥"
 रात्रिजपं तु कालो सुखमालायाम् ।
 "गते तु प्रथमे यामे तृतीयप्रहरावधि ।
 निशायास्तु प्रथमं रात्रिंशे जपेत्तु ॥
 एवं लक्षद्वयं जप्त्वा तद्दशांशेन मन्त्रवित् ।
 अयुतं होमयेद्देवि दिवारान्निविदेतः ॥"
 तेन दिवा लक्षं जप्त्वा तद्दशांशं होमं कुर्वात् ।
 राज्ञी लक्षं जप्त्वा तद्दशांशं होमं कुर्वादिति
 रहस्यार्थः ।
 "द्विजातीनाञ्च सर्वेषां दिवा विधिरिहोष्यते ।
 मृदायाञ्च तथा प्रोक्तं रात्राविष्टं महाफलम् ॥"
 अन्वयत्र च ।
 "दिवेव प्रजपेन्नन्तं न तु राज्ञी कदाचन ॥३॥
 अथ मन्त्रमहाः ।
 क्रौं । १ । क्रौं क्रौं क्रौं । २ । अनयोः पूजा-
 प्रयोगः सर्वं पूर्ववत् । ध्यानं सिद्धेश्वरतन्त्रे ।
 "शवाङ्गं महाभीमां घोरदंष्ट्रां वरप्रदाम् ।
 हास्ययुक्तां त्रिनेत्राञ्च कपालकर्णुकाकराम् ॥
 सुक्तकेशीं लज्जिष्ठां पिबन्तीं सधिरं सुहृः ।
 चतुर्बाहुयुतां देवीं वराभयकरां सारत् ॥"
 अनयोः पुरश्चरणं लक्षजपः ॥३॥ ॐ ह्रीं ह्रीं
 ह्रूं ह्रूं क्रौं क्रौं क्रौं दक्षिणे कालिके क्रौं क्रौं
 क्रौं ह्रूं ह्रूं ह्रीं ह्रीं । २१ । अस्याः पूजादिकं
 दक्षिणावत् कार्यम् । पुरश्चरणं लक्षजपः ॥३॥
 ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रूं ह्रूं क्रौं क्रौं क्रौं दक्षिणे
 कालिके क्रौं क्रौं क्रौं ह्रूं ह्रूं ह्रीं ह्रीं
 खाद्या । २२ ॥ ३॥ ह्रीं ह्रीं ह्रूं ह्रूं क्रौं क्रौं
 क्रौं दक्षिणे कालिके क्रौं क्रौं क्रौं ह्रूं ह्रूं ह्रीं
 ह्रीं खाद्या । २२ ॥ ३॥ ह्रीं ह्रीं ह्रूं ह्रूं क्रौं
 क्रौं क्रौं दक्षिणे कालिके क्रौं क्रौं क्रौं ह्रूं ह्रूं
 ह्रीं ह्रीं । २० । ध्यानपूजादिकं दक्षिणावत् ॥३॥
 क्रौं क्रौं क्रौं । ३॥ ॐ ह्रीं क्रौं मे खाद्या । १ ।
 अस्याः पूजाप्रयोगः । अस्य भैरव ऋषिर्विराट्
 इन्द्रः विहङ्गाशी ब्रह्मरूपो सुवनेश्वरी देवता

श्यामा

निजवीजं बीजं लज्जाबीजं शक्तिः । वर्य-
न्यासादि दक्षिणावत् । ध्यानम् ।
“खड्गगान्धर्विन्द्रखण्डसवदन्तरसाक्षाविताङ्गी
त्रिनेत्रा
सखे पाण्यौ कपालोज्ज्वलदक्षजमयो सुक्तकेशी
पिवन्ती ।
दिग्बन्धावहकाशीमखिमयसुकुटादेर्युता दीप-
निह्रा
पाथामौलीत्यलाभा रविप्रशिबिलसत्कुण्डला-
लीङ्गपादा ॥”
एवं ध्यात्वा दक्षिणावत् सर्वं कार्यम् । पुरश्चर-
णानु एकविंशतिसहस्रजपः ॥ * ॥ क्रीं क्रीं क्रीं ।
३ ॥ * ॥ क्रीं क्रीं क्रीं स्वाहा । ५ ॥ * ॥ क्रीं
क्रीं क्रीं फट् स्वाहा । ६ ॥ * ॥ क्रीं क्रीं क्रीं
क्रीं क्रीं क्रीं स्वाहा । ८ ॥ * ॥ ऐं नमः । क्रीं
ऐं नमः । क्रीं कालिकायै स्वाहा । १४ ॥ * ॥
एतस्याः पूजाप्रयोगः । अस्य दक्षिणा शक्ति-
र्नर्तयः पंक्तिच्छन्दः कालिका देवता । ध्यानम् ।
“चतुर्भुजा लज्जावर्णा मुखमालाविभूषिता ।
खड्गश्च दक्षिणे पाणौ विभतीन्दोवरदवम् ॥
कर्णेषु स्वर्परश्वेव क्रमादायेन विभती ।
द्यां लिखन्तीं जटामेकां विभतीं शिरसादयीं ॥
सुखमालाधरा शीर्षे यौवायामय चापराम् ।
वक्षसा नागहारश्च विभती रक्तलोचना ॥
लज्जावल्गुधरा कन्यां आभ्राजिनसमन्विता ।
वामपादं शवद्वदि संख्याय दक्षिणं पदम् ॥
विनायकं सिंहपृष्ठे तु खेलिहाना शवं स्वयम् ।
साङ्गहासा महाघोररावयुक्ता सुभीषणा ॥”
ध्यानमेवं अनन्तं सर्वं दक्षिणावत् । पुरश्चरणं
लक्षद्वयजपः । अन्यासां मन्त्रवर्णसंख्यलक्ष-
जपः ॥ * ॥ क्रीं क्रीं क्रीं दक्षिणे कालिके
स्वाहा । ११ ॥ * ॥ क्रीं क्रीं क्रीं दक्षिणे कालिके
फट् । १० ॥ * ॥ क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं दक्षिणे
कालिके क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं स्वाहा । २० ॥
एतासां दक्षिणा शक्तिर्नर्तयः पंक्तिच्छन्दो दक्षिण-
कालिका देवता । अनन्तं सर्वं दक्षिणावत् ॥ * ॥
क्रीं स्वाहा । ३ ॥ भैरवोऽस्य नर्तयः ॥ * ॥ क्रीं
क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं स्वाहा । ८ ॥ * ॥ क्रीं
क्रीं क्रीं स्वाहा । ५ ॥ अस्य पञ्चवक्त्र नर्तयः ॥ * ॥
क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं स्वाहा । ६ ॥ * ॥
क्रीं दक्षिणे कालिके स्वाहा । ६ ॥ * ॥ क्रीं
क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं स्वाहा । ८ ॥ * ॥ क्रीं
क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं
क्रीं क्रीं स्वाहा । १६ ॥ * ॥ नमः ऐं क्रीं
क्रीं कालिकायै स्वाहा । ११ ॥ * ॥ नमः व्यां
व्यां क्रीं क्रीं फट् स्वाहा कालि कालि
हूँ । १४ ॥ * ॥ एतासां ऋष्यादिकं पूजादिकं
दक्षिणावत् । पुरश्चरणं लक्षजपः ॥ * ॥ अथ
गुह्यकालिकामन्त्राः । क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं
क्रीं क्रीं गुह्ये कालिके क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं
क्रीं क्रीं स्वाहा । २१ ॥ * ॥ क्रीं क्रीं क्रीं
गुह्ये कालिके क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं

श्यामा

स्वाहा । १६ ॥ * ॥ क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं
क्रीं गुह्ये कालिके स्वाहा । १४ ॥ * ॥ क्रीं
क्रीं क्रीं गुह्ये कालिके क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं
स्वाहा । १४ ॥ * ॥ क्रीं क्रीं क्रीं दक्षिणे
कालिके क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं स्वाहा । १५ ॥ * ॥
क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं
क्रीं स्वाहा । १५ ॥ * ॥ क्रीं गुह्ये कालिके
क्रीं स्वाहा । ६ ॥ * ॥ क्रीं दक्षिणे कालिके
क्रीं स्वाहा । १० ॥ * ॥ एतासां सर्वं पूर्ववत् ।
वलिमन्त्रस्तु । एहो हि जगन्मातर्जगतां जननि
एह्य एह्य मम वलिं सिद्धिं देहि देहि शत्रुघ्नं
कुब कुब कू कू क्रीं क्रीं फट् फट् ॐ कालि-
कायै नमः फट् स्वाहा ॥ * ॥ यथा गुह्यकाल्या
अयं मन्त्रः । एहो हि गुह्यकालि मम वलिं एह्य
एह्य मम शत्रुन् नाशय नाशय स्वादय स्वादय
स्फुर स्फुर ह्रित्वि ह्रित्वि सिद्धिं देहि देहि
कू फट् स्वाहा ॥ * ॥ अथ भद्रकाल्यादिमन्त्राः ।
क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं
क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं भद्रकाल्ये
क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं स्वाहा । २० ॥ * ॥
क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं
क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं महाकालि
क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं स्वाहा । २० ॥ * ॥
एतासां पूजादिकं दक्षिणावत् । ध्यानम् ।
“महामेषप्रभां देवीं लज्जावल्गुपिधायिनीम् ।
ललज्जिह्वां घोरदंष्ट्रां कोटराचीं हसन्मुखीम् ॥
नागहारलतोपेतां चन्द्राङ्गुलतेशेखराम् ।
द्यां लिखन्तीं जटामेकां खेलिहानां शवं स्वयम् ॥
नागयज्ञोपवीताङ्गीं नागशय्यानिषेदुषीम् ।
पञ्चाशङ्खलक्षयुक्तवनमालां महोदरीम् ॥
सहस्रपङ्कसंयुक्तमननं शिरसोपरि ।
चतुर्दिक्षु नागपङ्कसविधिनां गुह्यकालिकाम् ॥
तच्चक्रसर्पराजेन वामकङ्कणभूषिताम् ।
अभङ्गनागराजेन कृतदक्षिणकङ्कणाम् ॥
नागेन रसनाहारकल्पितां रत्ननूपुराम् ।
वामे शिवस्वरूपमन्त्रं कल्पितं वक्त्ररूपकम् ॥
द्विभुजां चिन्तयेद्देवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ।
नरदेहसमावृज्जुखलश्रुतिमण्डिताम् ॥
प्रसन्नवदनां सौम्यां नवरत्नविभूषिताम् ।
नारदात्मैर्निगणैः सेवितां शिवभोहिनीम् ॥
साङ्गहासां महाभीमां साघकाभीरुदायिनीम् ॥”
गुह्यकालीं दध्युपलक्षयम् ॥ * ॥ भद्रकालीमन्त्रा-
न्तरम् ।
“प्रासादकीजसुहृद्य कालीति पदसुहरेत् ।
महाकालीपदं चोक्ता किलियुग्मं तनः परम् ॥
अस्त्रमग्निप्रियान्तोऽयं भद्रकाल्या महामनुः ॥”
ॐ कालि महाकालि किलि किलि फट्
स्वाहा ॥ * ॥ ध्यानं यथा,—
“सुनुचामा कोटराची मसिमलिनमुखी
सुक्तकेशी रुदनी
नाहं ह्यना वदन्ती जगदखिलमिदं यासमेकं
करोमि ।

श्यामा

हस्ताभ्यां धारयन्ती ज्वलदनक्षत्रिखासन्निभं
पाशयुग्मं
दन्तेर्जम्बूफलाभैः परिहरतु भयं पातु मां
भद्रकाली ॥”
अस्याः पुरश्चरणादिकं दक्षिणकालीतन्त्रवत् ।
इति केचित् ॥ वस्तुतस्तु पुरश्चरणमष्टोत्तर-
सहस्रजपः । इति लज्जानन्दकृततन्त्रसारः ॥ * ॥
इतानानकालीमन्त्रादिकं तच्छब्दे प्रत्यम् ॥ * ॥
अथ दीपान्विताश्यामापूजा । यामये ।
“कार्तिके मासि लज्जायां पञ्चदश्यां महानिशि ।
पूजयेत् योऽतियत्नेन कालीं विद्या प्रसौदति ॥
मृगस्यो प्रतिमां कृत्वा महाकालीं प्रपूजयेत् ॥”
योमकेप्रसङ्गितायाम् ।
“तुलार्के यस्मात्वास्यां निशाई घोरदक्षिणाम् ।
पूजयेद्द्विधिवद्भक्त्या सर्वसिद्धीश्वरी भवेत् ॥” इति ॥
एवञ्च अहारात्रं पूजाया सुखकालः । स च
कालो यद्युभयदिने तदा पूर्वदिने पूजा । यथा,
तत्रैव ।
“तत्रोभयदिने प्रस्तकाये भूतशुता यदि ।
उमा मादेश्वरी सा च तयिः सिद्धिप्रदा
सताम् ॥
वलिदानं वलितथावात्मनाशकरं परम् ।
तत्तत्तत्र न कर्तव्ये वलिदानविषयर्णे ॥
मन्त्रसिद्धिकरं तत्र परंऽहं जपसाधनम् ।
रात्री पूजा प्रकर्षया रात्रावेव विसर्जनम् ।
प्रकाशे सिद्धिदानः स्याद्गोपने सिद्धिदत्तमा ॥”
तथा कालीकव्ये ।
“तुलार्के बहुले पक्षे पञ्चदश्यां महेश्वरीम् ।
यथोपचारेः संपूज्य महानिशि वृषो भवेत् ॥
शनिभौमदिने चैत् स्यात्ततः शतशुभं फलम् ।
तत्रोभयदिने भूतयुक्तकुङ्गां महानिशि ॥
रमा यात्रां कारयित्वा चक्रवर्ती भवेन्नृपः ॥”
इति ॥
महेश्वरीं दक्षिणकालीं तत्प्रकरकोक्तत्वात् ॥ * ॥
कार्तिकामावास्यायां कालीपूजाश्चैतुमाह विन्ध-
वारः ।
“कार्तिके लज्जापक्षे तु पञ्चदश्यां महानिशि ।
आविर्भूता महाकाली योगिनीकोटिभिः
सह ॥
अतोऽत्र पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः ।
वलिपूजादिकं सर्वं निशायां क्रियते तु यत् ।
तत्तदच्यतां याति काली विद्या प्रसौदति ॥”
महानिशि अहारात्रे । तथा च उत्तरकामाख्या-
तन्त्रे ।
“शरत्काले च देवेशि दीपयात्रादिनेऽपि च ।
अमावास्यां नमासाद्य मध्याह्नात् विचक्षणः ॥
मृगस्यो पुत्तलीं कृत्वा दीपादिभिरलङ्किताम् ।
वलिं नानाविधं दद्यात् वाद्यभाण्डसमन्वितम् ॥
शुभगीतं कौतुकञ्च यावत् सुखोदयं भवेत् ।
प्रातःकाले शुद्धतोये स्थापयेदरिनाशनीम् ॥”
इति ॥
एतेनास्या दीपयात्राप्यहारात्रे बोध्या । आदि-

श्यामा

भूतेभ्योनाहंरात्रे जन्मश्रवणात् तत्रैव पूजा
सुखीति । तथा दृष्टव्यमपरादि ।

“रात्रौ निशीथयाप्रायाममावास्यामिहैव तु ।
एखीतलं समायाता काली दिवसनाम्निका ।
अतस्त्नामच वै भक्त्या देवदेवीं ह्यजातयः ।
पूजयेदात्मनो भक्त्या पशुपुष्यार्धसम्पदा ॥” इति ।
तथा गुप्तसाधनतन्त्रे ।

“निशा तु परमेशानि स्वर्गं चास्तसुपागते ।
प्रहरे च गते रात्रौ घटिके हे परे च ये ।
महानिशा समाख्याता ततश्चातिमहानिशा ।
अहंरात्रे गते देवि पशुभावो न पूजयेत् ॥”

अहंरात्रे गते अहंरात्रात् परम् । तथा ।
“दशहस्ते तु या पूजा तत् सर्वमन्त्रं भवेत् ।
यत्क्रोशे महेशानि तत् सर्वमन्त्रोपमम् ।
सप्तमक्रोशके देवि सर्वं चिरोपमं भवेत् ।
अष्टमक्रोशके देवि ! त्रयतुल्यं न संशयः ।
अतः परं महेशानि विधतुल्यं न संशयः ।
एतत् सर्वं महेशानि पशुभावे मयोदितम् ॥”

अहंरात्रस्य गौणत्वश्रवणात् पशुनां यत्र पूर्व-
दिने अहंरात्रयापिन्यमावास्या न तु तत्पूर्वं
प्राप्तिः परदिने च रात्रेः पश्चमसहस्रयापिनी
तदा परेतुः पूजेति चेन्न गुप्तसाधनतन्त्रोक्तवच-
नञ्च नित्यपूजादिपरम् । कार्तिकामावास्याया-
महंरात्रे जन्मनिमित्तकपूजाया विप्रविधाभि-
धानात् । पशुभिरपि एवंभूतस्थले पूर्वदिने
अहंरात्र एव पूजा कार्या । यथा श्रीलक्ष्म-
पूजायाः सामान्यतो निशायामकर्त्तव्यत्वेऽपि
जन्माहस्यामहंरात्रकर्त्तव्यता सुख्यतमेति । परन्तु
यत्र पूर्वदिने अहंरात्रात् परममावास्या पर-
दिने अहंरात्रात् पूर्वमेव तत्र पशुभाविनः पर-
दिने वीरद्विषयोश्च पूर्वदिने पूजा कार्या इति ।
प्रमाणं गोप्यगोपनीयानामभियुक्तपटले । एवं
यत्र पूर्वदिने अहंरात्रयापिन्यमावास्या पर-
दिने तथा भूतापि कुजवारादिशुक्ता तत्रापि
पूर्वदिने पूजा गुणफलकुजवारादिकमप्येव चतु-
र्दशयोगस्य सुख्यत्वात् । तथोक्तं थोमकेश-
तन्त्रे ।

“कुजवारे लक्षगुणं पूर्वविद्धा ततोऽधिकेति ।”
कुजवार इति शनिवारोपलक्षणम् ।

“शनिभौमदिने चेत् स्यात्ततः शतगुणं फलम् ।”
इति श्रवणात् ।

कार्तिकामावास्यायां कालीपूजाया नित्यता-
माह मायातन्त्रे ।

“वर्षे वर्षे च कर्त्तव्यं कालिकाया महोत्सवम् ।
कार्तिके तु विशेषेण अमावास्यां निशाहंके ॥”
इति ॥

द्वेषागमे च ।

“प्रतिबंधत्वरं कुर्यात् कालिकाया महोत्सवम् ।
कार्तिके तु विशेषेण अमावास्यां निशाहंके ।
तत्र संपूजयेद्देवीं भोगमोक्षप्रदायिणीम् ॥”

इति ।

एवञ्च कार्तिकपदं गौणचान्द्रकार्तिकपरं

श्यामा

जन्मतिथिकत्वत्वात् । न तु नानावचने तुलार्क-
श्रवणात् वीरकार्तिकपरम् । तथा चति यस्मिन्
वर्षे तुलार्के रात्रौ नानावास्याप्राप्तिर्दृश्ये
कृत्वलोपः स्यात् । एवं यत्र वर्षे तुलार्के दर्शयं
तत्रानध्यवसायापत्तेः । अष्टसुक्तं विद्योत्पत्तितन्त्रे ।
“कार्तिकस्याप्यमावास्या गौणचान्द्रप्रमाणतः ।
निशीथयापिनी या तु तस्यां पूर्णा समाचरेत् ॥”
निशीथमहंरात्रम् । एवं यत्र पूर्वदिने निशीथ-
यापिन्यमावास्या कन्यार्के परदिने च तुलार्के-
हंरात्रात् परं सहस्रार्कद्विषापिनी तत्रापि
पूर्वदिने निशीथस्य सुखकालत्वानुरोधत्वात् भूत-
तिथियोगानुरोधश्च तुलार्कस्य दिनभेदनिधा-
मकत्वेनाश्रुतत्वात् । परन्तु तुलार्कपदं नाना-
वचने यद्वक्ति तत्राधिक्यभिप्रायेण गुणफलाभि-
प्रायेण वा बोध्यम् । अतएव तिथितत्त्वधृ-
त्मादिपुराणम् ।

“अहंरात्रविशेषेण यत् कर्म्म विहितं नरैः ।
देवे वाप्यथवा पैत्र्यं तदन्वयापि दृश्यते ॥”

इति ।

अगस्त्यमंहितायाम् ।

“मेघं पूषणि संप्राप्ते लगे कर्कटकाश्रये ।

आविरासौत् सकलया कौशल्यायां परः पुमान् ॥”
इति ॥

अत्र मेघार्के जन्मश्रवणं मीनार्केऽपि कदाचित्
उपवासः । यत् तन्वीयमिति कृत्वा पठन्ति ।

“तुलार्के लहंरात्रे या दीपयात्रातिथिर्भवेत् ।

तत्र संपूजयेत् कालीं सर्वकामार्थसिद्धये ॥

निशाहंके सा तिथिर्नास्ति तदधः कालसंयुता ।

तत्रापि पूजयेत् कालीं तुलार्कं नैव लङ्घयेत् ॥”

इति तदन्वयम् । सम्बन्धकत्वेऽपि तुलार्के इत्यत्र

तुलार्कः कन्यार्क्याहकः । तेन तुलार्के कन्यार्के

वा इत्यर्थः । तुलार्कमात्रपरत्वे प्रतिबंधत्वर

इत्यस्य बाधापत्तिरुक्तत्वात् । तुलार्कं नैव लङ्घ-

येदित्यस्य तुलार्कविहितपूर्णां न लङ्घयेत् इत्यर्थः ।

तुलार्कविहितपूजाया गौणकार्तिकत्वेन कर्त्तव्य-

तायां विधेस्तात्पर्यस्योक्तत्वात् । यद्वा सर्वत्र

तुलार्कघटितवचनेषु तुलार्कस्यामावास्यायासुप-

लक्ष्यतयान्वयः । न तु विशेषणतया । न वा

पूजायामपि तदन्वयः । तेन तुलार्कोपलक्षिता-

मावास्यायां निशीथे कालीं पूजयेत् इति विधि-

स्तेन गौणचान्द्रकार्तिकामावास्यानामः । तस्या-

मेव तुलार्कसम्बन्धनियमात् । अन्यथा तुलार्क-

रथारब्धत्वाभावेन कदाचित् तत्परप्रतिपदादि-

दर्शान्तस्य सुखकार्तिकत्वानुपपत्तिः । सुख-

कार्तिकामावास्यायाः कदाचित् दृष्टिके सत्त्वात्

न तु तुलार्के नियमः । तथा च तुलार्कनियता-

मावास्यायां निशीथे कालीं पूजयेदिति पथ्यव-

सितम् । तुलार्कं नैव लङ्घयेदित्यत्र तुलार्कपदञ्च

तुलार्कोपलक्षितामावास्यापूजापरम् । संकल्प-

वाक्ये तु कार्तिके मासीत्युक्तेषु न तु राशुक्ते-

खोऽपि गौणचान्द्रिय विधानात् । केचित्तु उपल-

क्ष्यतयया अमावास्यायां अन्वयतात्पर्येण

श्यामा

तुलाराशिस्थे भास्करे इत्युक्तेषु इति भास्कर-
परोत्तरसम्बन्धा उपलक्ष्यतयया तत्कालसम्बन्ध-
बोधनसामर्थ्यात् इति वदन्ति ॥३॥ तन्नाम्नरे ।
“तुलाराशिं गते भानौ दीपयात्रानिशासु च ।
पूजयेत् कालिकां देवीं धर्मकामार्थसिद्धये ॥”
तन्त्रे ।

“अहंरात्रात् पुरस्तात् यावद्दे घटिकाहयम् ।
सा महारात्रिकदृष्टा यद्दत्तमन्त्रं भवेत् ॥
महानिशात्र विज्ञेया अहंरात्रान् परं शिवे ।
नाडीचतुष्टयं शक्तं तत्र पूजा महाफला ॥”
विद्योत्पत्तितन्त्रे ।

“दीपोत्सवचतुर्दश्याममाया योग एव च ।
कालरात्रिर्महेशानि काली तारा प्रियङ्करी ॥”
ज्ञानार्थवे ।

“महारात्रावमावास्यां दक्षिणायाः प्रपूजनम् ।
कार्तिके मासि सुश्रीणि कालीप्रीतिकरं परम् ॥

तत्रापि च निशीथे तन्महासिद्धिप्रदं वृणाम् ।
निशीथात् परतो देवि यत्तु नाडीचतुष्टयम् ॥

सा महारात्रिस्तृष्टा तत्र पूजा महाफला ।
तारतम्येन देवेशि पूजायाः फलकल्पनम् ॥”
कुलार्थवेऽपि ।

“भूतयुक्ता महेशानि महारात्रौ तु या कुङ्कः ।
सा कालरात्रिकदृष्टा काली तारा प्रियङ्करी ॥

तत्र पूजा तयोः कार्या नानापशुविहितनम् ।
बलिदानं बलतिथावात्मनाशकरं शिवे ॥”

कुलचूडामयी ।

“तिथिभ्यः शतगुणं पञ्च दर्शः कोटिगुणोत्तरः ।
फलोपचारबहुलेष्येऽपि स्वर्गसङ्गमे ॥

पूजयित्वा महाकार्त्तवी नरो विन्ध्योत्सृष्टति ॥
चतुर्वर्गप्रदं दर्शं कार्तिके कालिकार्चनम् ॥

अनन्तफलदं तत्र पञ्चयुक्ते च पञ्चगि ॥

निशाहंके पूजयेद्देवीं वृमुष्णां सुखमालिनीम् ।

पञ्चान्भङ्गीरवे घोरे सर्वप्राणभयङ्करे ॥”

कालीकुलसद्भावे ।

“दीपोत्सवचतुर्दश्या संमिश्रा या भवेत् कुङ्कः ।
तस्यां या तामधी रात्रिः सोच्यत काल-

रात्रिका ॥

तस्यां पूजा प्रकर्त्तव्या काली तारा प्रियङ्करी ॥
तुलामकरमेघेषु कन्यार्था मिथुने तथा ।

भूतविहायमावास्या पूज्या भवति यत्रतः ॥”

इति जीमूतवाहनकृतधर्मरत्ने कालविवेकधृत-
हारीतवचनम् ॥ ३ ॥ शिवरात्रिप्रकरणे देव-

लोक्तमहानिशा यथा,—

“महानिशा हे घटिके रात्रिर्मध्यमयामयोः ॥”

इति गङ्गामाहात्म्यप्रकरणे यद्व्यख्यत्वाकर-
धृता तु ।

“महानिशा तु विज्ञेया मध्यं प्रहरद्वयम् ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत नित्यनैमित्तिकादृते ॥”

ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसम्बन्धे ।

“घण्टुहूर्के अतीते तु रात्रावेव महानिशा ।”

कृतवत्त्वागंवे बौधायनः ।

“महानिशा तु विज्ञेया मध्यं मध्यमयामयोः ॥”

श्यामा

देव्यागमे ।
 “अमावास्यामहुरात्रे दक्षिणां पूजयेत् पराम् ।”
 कुलश्लेषे च यः कुर्यात् स गच्छेत्सर्वसन्नि-
 धिम् ॥
 तुलायां भौमवारे च अमावास्या यदा भवेत् ।
 निधिः सापि महापुण्या शिवेन परिकीर्णता ॥
 वर्षे चतुर्भिर्भयं पुण्यं विधिवत् पूज्य चण्डिकाम् ।
 तत्फलं लभते वीर अमावास्यां निशार्हके ॥”
 कालीकुलतन्त्रे ।
 “निशार्हके पूजयेद्देवीं शशाङ्गालयवाशिनीम् ॥”
 इति ॥
 मालिनीतन्त्रे ।
 “एतत्सन्ध्यात्रयेणैव अहुरात्रौ तु वन्दना ।
 महारात्रावपि तथा कांथा देशिकसप्तमैः ॥”
 स्थापकालो यथा,—
 श्रीदेववाच ।
 “देवदेव महादेव संसारार्णवतारक ।
 देवतायाः स्थापकालं कथयस्व दयानिधे ॥
 श्रीशिव उवाच ।
 चतुर्दशान् परं देवि रात्रिः प्रथमयामकः ।
 स्थापकालस्तु काथितः पूजानर्थफदप्रदा ।
 पूजा होमस्तोत्रनती जायत्काले प्रशस्यते ॥”
 इति कालीकुलास्ततन्त्रे ॥#॥
 *समुद्रमयने देवि देवासुरगणाः पुरा ।
 नाराध्य त्वां प्रमथीयुरतस्त्वं विषरूपिणी ॥
 आविर्भूता महाकाली ब्रह्मास्त्रनाशनाशिनी ।
 तद्दृष्ट्वा देवा देवाश्च भीता मां शरणां गताः ॥
 तेषामपि भयं दृष्ट्वा भीतोऽहं विषसन्निधौ ।
 गत्वा ध्यानपरो भूत्वा विषं पातुं समारभे ॥
 पूर्वोक्ता या महाविद्या आविर्भूता च मे
 हृदि ।
 तुलां कुर्वां निशार्हके च देवदानवनिहिते ।
 मधुसूतपशुपत्यादौ निहिते चान्यजसुधु ।
 तस्मिन् काले मया पूज्या रक्षेणाप्यसुरेण तु ॥
 देववाच ।
 कुत्र काले त्वया पूज्या रक्षेणाप्यसुरेण च ॥
 महादेव उवाच ।
 अहुरात्रात्पूर्वार्त्ते च मया चैत्रेण पूजिता ।
 ततो सुहृते संपूज्या वीरेणाप्यसुरेण च ॥
 अत आद्यः पाशवः स्यात् वेदः शेषः प्रकी-
 र्णितः ।
 खायन्भुवेन मशुना मर्त्ये तेन प्रपूजिता ॥”
 इति गोप्यगोपनलीलागमे ६ पटलः ॥#॥
 कालीकुलसन्धे ।
 “निशार्हके वा तिथिर्नास्ति तद्दृष्टं भूतसंयुता ।
 तत्रापि पूजयेद्देवीं भूतयुक्तां न लङ्घयेदिति ॥”
 अथ रक्षाकालीपूजाप्रमाणम् । उत्तरकामाख्या
 तन्त्रे ।
 “मारौभये समायाते दुर्भिक्षभयपीडिते ।
 पूजयेत् परया भक्त्या कालीं कालविनाशिनीम् ॥
 रक्षयात् सर्वभूतानां रक्षाकालीति वा
 स्मृता ॥”

श्यामाकः

श्यामाकं वै ।
 “सर्वविघ्नोपशान्त्यर्थं रक्षाकालीं प्रपूजयेत् ।
 शनिमङ्गलवारे च प्रदोषे पूजयेत् शिवाम् ॥
 चतुर्दश्याममायां वा नवम्यामष्टमीतिथौ ।
 पूजनात् वरदा काली यथेच्छितफलप्रदा ॥”
 कालीकुलसन्धे ।
 “निशामुखे महेशानो काली रक्षार्थमादरात् ।
 पूजनीया वृभिः सर्वैरुपचारसमन्वितैः ।
 वित्तश्राव्यं न कर्मण्यं यथाविभवविस्तारैः ॥”
 निरुत्तरतन्त्रे ।
 “बलिदानस्तु विधिवत् मधुभिः पायसेन च ।
 पूर्वोक्तोदकसंघे च पृथुक्कैः श्रीफलैरपि ॥
 नानाफलेः श्राकसुपैः पञ्चतन्त्रे र्मन्दिश्वरीम् ।
 पूजयेद्द्विप्रशान्त्यर्थं कालीं रक्षाविधायिनीम् ॥
 प्रदोषसमये पूजा कर्मणा भूतिमिच्छता ।
 रात्रौ विस्मर्त्तनं कार्यं क्रीडाकौतुकमङ्गलेः ॥”
 भैरवतन्त्रे ।
 “अथ वक्ष्ये महेशानि घोरे मारौभये तथा ।
 औत्पातिके च दुर्भिक्षे युद्धे राक्षभयागते ।
 पूजां कुर्यात् महाकाल्या रक्षार्थं पञ्चपञ्चसु ॥
 प्रदोषकाले संपूज्य निशायान्तु विस्मर्त्तयेत् ।
 सुहृत्सहितयं कालः प्रदोषोऽस्ममयाततः ॥”
 तन्त्रान्तरे ।
 “निशामुखे महाकालीं महामारौभये शिवाम् ।
 कालीं चैतोव्यरक्षार्थं पूजयेत् रक्षणालि-
 काम् ॥”
 अथ फलहारौपूजाप्रमाणम् ।
 “मधुमासे चितारुण्यां वैशाखत्रितयेऽहनि ।
 पौर्णमास्यां तथा ज्येष्ठे अमावाच महेश्वरि ॥”
 इत्यादि ।
 “आमायां कार्तिके चैव नमस्यां शुक्लपक्षके ॥”
 इति कात्यायनीतन्त्रे ७ पटलः ॥
 “ज्येष्ठे मासि तथामायां सफलं कालिकाधै-
 नम् ॥”
 इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥
 “ज्येष्ठे मासि अमायां वै मध्यरात्रे महेश्वरि ।
 पूजयेत् कालिकां देवीं नानाशयोपहारकैः ॥
 तत्रैव सितपद्मे तु पञ्चदश्यां निशार्हके ।
 पूजयेच्च फलेर्षकेः शक्तितो वापि कालिकाम् ॥”
 इति मायातन्त्रे २७ पटलः ॥
 अथ रटनीपूजाप्रमाणम् ।
 “माघे मास्यसिते पक्षे रटनाख्या चतुर्दशी ।
 तस्यां निशार्हसमये पूजयेन्मुक्तमालिनीम् ॥”
 इति मायातन्त्रे १७ पटलः ॥
 “मकरस्थे रवौ लघ्याचतुर्दश्यां निशार्हके ।
 पूजयेद्दक्षिणां कालीं धर्मकामार्थसिद्धये ॥”
 इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ६ पटलः ॥
 श्यामाकः, पुं, (श्यामं श्यामवर्णमकतीति । अक
 गती + अच् ।) लघ्वान्यभेदः । श्यामा इति
 भाषा । तत्पर्यायः । श्यामकः २ श्यामः ३
 त्रिवीजः ४ अविप्रियः ५ सुकुमारः ६ राज-
 धान्यम् ७ लघ्वीजीतमः ८ । अथ गुणाः ।

श्यावः

मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् ।
 शीतलत्वम् । वातकारित्वम् । कषपित्तत्रयोदोष-
 नाशित्वम् । सुग्राहित्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥
 अपि च ।
 “श्यामाकः शोषणी रूचो वातलः कषपित्त-
 हृत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 श्यामाङ्गः, पुं, (श्यामानि अङ्गानि यस्य ।) बुध-
 यज्ञः । इति त्रिकाण्डशेषः । लघ्वकलेष्वरे, वि ।
 यथा,—
 “श्यामाङ्गीं शशिशेखरां निजकरैर्दान्धश् रक्तो-
 त्पलं
 रत्नाङ्गं चसकं परं भयहरं संविभतीं श्या-
 तीम् ।
 सुक्ताहारलस्ययोधरनतां नेत्रत्रयोलालिनीं
 वन्देऽहं सुरपूजितां हरवधूं रक्षारविन्द-
 स्थिताम् ॥”
 इति तन्त्रसारे भुवनेश्वरौध्यानम् ॥
 श्यामान्नी, स्त्री, (श्यामा चासौ अन्नी चेति
 कर्मधारयः ।) नीलान्नी । इति राज-
 निघण्टुः ॥
 श्यालः, पुं, (श्यायते नर्माणं प्राप्यतेऽसौ इति ।
 श्ये + बाहुलकात् कालन् ।) पत्नीभाता ।
 इत्यमरः । श्याला इति भाषा । (यथा, गीता-
 याम् । १ । २४ ।
 “मातुजाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिन-
 स्तथा ।
 एतान् हनुमिच्छामि व्रतोऽपि मधुसूदन ॥”)
 तत्पर्यायः । वाक्कीरः २ श्यालिकः ३ । इति
 शब्दरत्नावली । श्वशुर्यः ४ आत्मवीरः । इति
 जटाधरः । तन्त्ररथे एकरात्राशौचं यथा ।
 आचार्यपत्नीपुत्रीपाध्यायमातुलश्वशुरश्वशुर्य-
 सहाध्यायिप्रियेज्जेकरात्रेति । इति शुद्धि-
 तन्त्रम् । इत्युवादिच । (भगिनीपतिः । यथा,
 ब्रह्मवैवर्ते । १ । १० । १५१ ।
 “भयौपुत्रो भागिनयो भ्रातृपुत्रश्च भ्रातृजः ।
 श्यालस्तु भगिनीकान्तो भगिनीपतिरेव च ॥”)
 श्यालिकः, पुं, (श्याल एव । स्वार्थे कन् ।) श्यालः ।
 इति शब्दरत्नावली । (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १ ।
 १० । १४६ ।
 “पत्नीभाता श्यालकश्च पत्नीभयौ च
 श्यालिका ॥”)
 श्यालिका, स्त्री, पत्न्या भगिनी । श्याली इति
 भाषा । तत्पर्यायः । श्याली २ केलिकुञ्जिका ३ ।
 इति शब्दरत्नावली । (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १ ।
 १० । १४६ ।
 “पत्नीभाता श्यालकश्च पत्नीभयौ च
 श्यालिका ॥”)
 श्यावः, पुं, (श्ये + बाहुलकात् वः ।) कपिशः ।
 इत्यमरः । स तु लघ्वपीतमिअवर्णः । इति
 भरतः । तद्दुक्ते, वि । (यथा, दृष्टवर्षदि-
 तायाम् । ४ । २६ ।

श्रेयः

श्लोकाः

अथ

“श्रावततुः स्फुटितः स्फुरतो वा
• सुहृमरामयचौरभयाय ।”)

श्रावदन्, [न] चि, (श्रावा इत्या यस्व । “विभाषा
श्रावारोकाभ्याम् ।” ५ । ४ । १४४ । इति द्वा-
देशः ।) लक्ष्यपीतमिधितवर्षद्वययुक्तः । इति
विह्वान्तकौस्तुभे ।

श्रावदन्तः, चि, (श्रावा इत्या यस्व । “विभाषा
श्रावदन्तः, श्रावारोकाभ्याम् ।” ५ । ४ ।
१४४ । इति विभाषया द्वादेशो न । स्वार्थे
कन् च ।) स्वाभाविकलक्ष्यवर्षद्वययुक्तः ।
प्रधानदन्तद्वयमध्यस्थद्वयदन्तविशिष्टः । प्रधान-
दन्तोपरिदन्तान्तरयुक्तः । यथा विष्णुः । अथ नर-
काशुभूतदुःखानां तिर्यकत्वसुतीर्णानां मानुष्यं
लक्षयानि भवन्ति । कुष्ठान्तिपातकी । ज्वरहा
यन्ती । सुरापः श्रावदन्तः । सुवर्षहारो
कुण्डली । गुरुतुल्यगो दुर्धर्मा इत्यादि । श्राव-
दन्तः स्वभावलक्ष्यदन्तः । प्रधानदन्तद्वयमध्य-
वर्षद्वयदन्तः । प्रधानदन्तोपरि दन्तान्तर-
मिति केचित् । कुण्डली सङ्घटिततण्डुलः । दुर्धर्मा
स्वभावनः अनादृतमेतुः । अतएव महारोगिणो
यावन्जीवमशौचमाह कूर्मपुराणम् ।

“क्रियाहीनस्य मर्त्यस्य महारोगिणश्च एव च ।
यघेष्टाचरन्त्याहुर्मरणात्तन्मशौचकम् ।”
क्रियाहीनस्य निवृत्तमिति क्रियानुष्ठायिनः ।
मर्त्यस्य गायत्रीरहितस्य । सार्धगायत्रीरहि-
तस्येति वदन्तरः । महारोगिणः पापरोगाद्य-
कान्तमरोगवतः । ते च उन्मादस्वप्नदोषो
राजयक्ष्मा च्चायो मधुमेहो भग्नरज्ज्वरो-
ऽक्षरो इत्येते पापरोगा नारोक्ताः । यघेष्टा-
चरन्त्य द्यूतवैश्याद्यासक्तस्य । एवञ्च भविष्य-
पुराणोक्तं यतिचान्द्रायणप्रायश्चित्तं अक्षतप्राय-
श्चित्तानां कुष्ठरादीनां दाहि बोद्धव्यम् । अन्य-
थैवा प्रायश्चित्तोपदेशो विषयः स्यात् । यथा
विष्णुः । कुण्डली श्रावदन्तश्च द्वादशरात्रं कर्त्तुं
चरित्वोद्धरेयातां तद्वान्नखौ इति । अत्र द्वादश-
रात्रं पराकर्त्तुं तत्र पञ्च घेनवः । न तु प्राजा-
पत्यम् । द्वादशकर्त्तुं यतिचान्द्रायणेन विषम-
श्लिष्टत्वात् । अत्र बहूनामेकधर्मेणाद्यामिति वच-
नान् आकाङ्क्षितत्वात् कुष्ठरादीनामपि प्रायश्चि-
तम् । अतएव प्रायश्चित्तविवेकेऽप्युक्तं एवं
दुर्धर्माद्व्यप्युत्समिति । महापातकादतिपात-
कस्य गुरुत्वात् तच्छेषेषु प्रायश्चित्तं द्विगुणम् ।
इति शुद्धितन्त्रम् ।

श्रेयः, पुं, (श्रे ड गतौ + “श्रेयाभ्यामितन् ।”
उज्ज्वा १ । ६३ । इति इतन् ।) शुक्लवर्णः ।
तद्वृत्ति, चि । इत्यमरः ।
श्रेयकौलकः, पुं, (श्रेयः कौलः क्रोद्धदेशो यस्य ।
कन् ।) मत्स्यविशेषः । पुंटी इति भाषा ।
यथा । सफरः श्रेयकौलकः । इति हारावली ।
श्रेयः, पुं, (श्रे ड गतौ + “श्रेयाभ्यामिधितवर्ष-
द्वययुक्तः ।” उज्ज्वा २ । ४६ । इति इतन् ।)
प्राङ्मुखः । इति मेदिनी । पश्चिमिधितः ।

सञ्चालः इति वाक् इति च भाषा । तन्पर्यायः ।
श्रावदन्तः २ पञ्चो ३ । इत्यमरः । कपोतारिः ४
पतञ्जीवः ५ । इति शब्दरत्नावली । चाति-
पत्नी ६ व्याहकः ७ मारकः ८ । इति जटा-
धरः । श्रावदः ९ क्रयादः १० क्रूरः ११ वेगो १२
खगान्तकः १३ करगः १४ नीलपिच्छः १५
लम्बकणः १६ रजपियः १७ रजपत्नी १८
पिच्छवाहः १९ स्थूलनीलः २० भयङ्करः २१ ।
इति राजनिर्घण्टः । श्रावदन्तकः २२ । इति
भावप्रकाशः । अस्य मांसगुणाः प्रसहशब्दे
द्रव्याः । ३० तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—

“प्रदक्षिणील्लव नरं ब्रजन्तो
यात्रासु वामेव गताः प्रवेशे ।
श्रेयाः प्रशान्ताः प्रहृतस्वरास्ते
श्रान्ताः प्रदीमा विततस्वरास्ते ।
श्रेयो वृक्षां दक्षिणवामपृष्ठ-
भागेषु भाग्यैः स्थितिमादधाति ।
तिष्ठन् पुरस्नान्दन्तये करोति
युद्धे जयं कृन्नरपथजस्यः ।”

इति वसन्तराजशाकुने अष्टमवर्गः ।
श्रेयचण्डा, स्त्री, दन्तोद्वयः । इति राज-
निर्घण्टः ।

श्रेयचिन्त, पुं, (श्रेयेन चयति अन्यपक्षिच इति ।
चि + चिन् ।) श्रेयचिन्तरत्तकः । इति केचित् ।
(श्रेय इव चीयते इति । “कर्मयय्यास्या-
याम् ।” ३ । २ । ६९ । इति क्विप् । अप्यर्थे
इत्काचयः । इति काशिका ।)

श्रेयनी, स्त्री, श्रेयवर्णा । इति जटाधरः । श्रेय-
पत्नी च । (सातु कश्यपात् दक्षकन्यायां
तान्द्रायां ससुपत्ता । यथा, मार्कण्डेये । १०४ । ८ ।
“तान्द्रा च सुपुत्रे श्रेयनीप्रसूताः कन्यका द्विज ।
यासां प्रसूताः खगमाः श्रेयनभासश्च का-
दयः ।”)

श्रेय, ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
आत्म०-सक०-चिट् ।) ताल्यादिरन्तस्या-
द्योपधः । ड, श्रायते । इति दुर्गादासः ।

श्रेयनव्याता, स्त्री, (श्रेयनपातोऽस्यां वर्जते इति ।
“चनः सास्यां क्रियेति च ।” ४ । २ । ५८ ।
इति च । “श्रेयनतिलस्य पाते च ।” ६ । ३ । ७२ ।
इति सुभागमः ।) ऋगया । इत्यमरः । (यथा,
नैषधे । १६ । १२ ।
“नभसि महर्षा ध्वान्तध्वाङ्गप्रमापञ्चपञ्चिजा-
मिह विह्वरथैः श्रेयनव्यातां रवेरवधारयन् ।”)

श्लो(का)नाकः, पुं, (श्रायते इति । श्रेय ड गतौ +
पियाकादङ्घेति निपातनान् साधु ।) दृक्-
विशेषः । श्लोनागाह इति भाषा । तन्पर्यायः ।
मच्छकपर्वणः २ पञ्चोर्णः ३ गटः ४ कदङ्गः ५
टुण्डुकः ६ धुकनासः ७ ऋचः ८ दीर्घवृत्तः ९
कुटन्नटः १० श्लोकः ११ अरसुः १२ । इत्य-
मरः । श्लोनाकः १३ । इति भरतः । श्लोणः
१४ अश्वत्थः १५ दीर्घवृत्तकः १६ । इति शब्द-
रत्नावली । पृथुश्लिभिः १७ श्लोकः १८ ।

इति जटाधरः । कटम्बरः १९ मयूरजङ्घः २०
अरसुकः २१ प्रियजीवः २२ । तद्भेदा यथा,—
“श्लोनाकः पृथुश्लिभोऽप्यो भल्लको दीर्घवृत्तकः ।
टेन्दुकः पीतवृत्तश्च भूतस्यारो मुनिहृमः ।
निःसारः फलवृत्ताकः पूतिपन्नो वसन्तकः ।
मच्छकपर्वणः पीताङ्गो जम्बुकः पीतपादकः ।
वाताारिः पीतकः श्लोणः कुण्डलश्च विरोचनः ।
अमरेष्टो वद्विजङ्घो नेत्रनेत्रमिताभिधः ।”
पुस्तकान्तरे टेन्दुकस्थाने टुण्डुकः फलवृत्ताक-
स्थाने फलवृत्तनाकः पीतपादकस्थाने पीत-
पादकः कुण्डलस्थाने कुण्डलः वद्विजङ्घस्थाने वदि-
जङ्घ इति च पाठः । तथोर्णकाः ।
“श्लोनाकयुगलं तिलं शीतलञ्च चिदोपजित् ।
पित्तश्चेद्वातिसारज्ञं सन्निपातञ्चरामपहम् ।”
इति राजनिर्घण्टः । ३० ।

अपि च ।
“श्लोनाकः श्लोणश्च स्यान्नटकङ्कटुण्डुकाः ।
मच्छकपर्वणपन्नोर्णशुकनासकुण्डलटाः ।
दीर्घवृत्तोऽरसुश्चापि पृथुश्लिभः कटम्बरः ।
श्लोनाको दीपनः पाके कटुकस्तुवरो हिमः ।
यादौ तिलोऽनिलश्च श्लिप्तकाशामनाशनः ।
कटुकस्य फलं बालं कृच्च वातकषापहम् ।
कृच्च कषापं मधुरं रोचनं जसु दीपनम् ।
गुल्फार्थैः छमिहृत् प्रोक्तं गुरु वातप्रकोपहम् ।”
इति भावप्रकाशः ।

अक, इ ड घर्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्ताद्यः । इ, अङ्गते ।
ड, अङ्गते । सपो गतिः । इति दुर्गादासः ।
अग, इ ङङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-सक०-भुतो अक०-सेट् ।) रेफान्ताक-
यादिः । अयं भुतगताविति भङ्गमजः । इ,
अङ्गते । इति दुर्गादासः ।

अक, क दाने । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, आणयति । स्वमते
अस्य ञङि कृत्त्विकल्पनेऽप्यष्टमस्यारोशुवत्या-
भावोऽन्येवामनुरोधात् । इति दुर्गादासः ।

अक, म दाने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा० पर०-
सक०-सेट् ।) तालयादी रेफयुक्तः । म, अक-
यति । इति दुर्गादासः ।

अन, अ, अहा । इति सुम्भोघटीकायां दुर्गा-
दासः । (सत्यम् । इति निघण्टुः । ३ । १० ।)
अथ, इ ड श्रेथिस्त्री । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
आत्म०-सक०-सक०-च-सेट् ।) श्रेथिस्त्रिमिह
श्रेथिलीभावस्तत्करणञ्च । इ, अङ्गते । ड,
अङ्गते वक्षं श्रेथिलं स्यादित्यर्थः । अङ्गते वक्षं
कीकः श्रेथिलं करोति इत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ।

अथ, क यजे । प्रतिहृषि । इति कविकल्पद्रुमः ।
(पुरा०-पर०-यजे अक०-प्रतिहृषे सक०-सेट् ।)
क, आणयति पठितुं श्लिभः । आणयति श्लिभुं
कीकः पुनःपुनर्हृषयति इत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ।

अहा

अथ किं वक्ष्ये । मोक्षे । वधि । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (चुरा०-पक्षे भा०-सक०-सेट् ।) किं, अथ-
 यति अथयति । अर्थं अथयति स्फुटार्थ-
 मधुरं गद्यं च पदं सदा भावात्कृतपेशलं
 अथयति स्फुटार्थं नाटकम् । अथाति प्रथि-
 तावदातपरितः प्राक्तं विचित्रं य इति
 हलायुधोक्तं अथयतीति अथ त् क दौर्भ्येति
 इत्यदन्त्यस्य रूपम् । अनेकार्थत्वात् वधानी-
 त्थः । इति दुर्गादासः ।
 अथ, त् क दौर्भ्येति । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त
 चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अथयति । इति
 दुर्गादासः ।
 अथ, म वधि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) म, अथयति । इति दुर्गादासः ।
 अथनं, ङी, (अथ + ल्युट् ।) वधिः । यत्रः । पुनः-
 पुनर्हर्षणम् । वचनम् । मोक्षणम् । शिथिली-
 करणम् । इति अथधातोरनट्प्रत्ययेन निष्प-
 णम् ।
 अह्वानः, चि, (अह्वेति इति । अन् + घा +
 शानच् ।) अह्वान्युक्तः । यथा,—
 “तच्छ्रद्धायाः सुनयो ज्ञानवैराग्ययुक्तया ।
 पश्यन्त्यात्मनि चात्मानं भक्त्वा श्रुतयुक्तया ॥”
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे २ अध्यायः ।
 अहा, ङी, (अह्वानमिति । अन् + घा + “विद्-
 भिदादिभ्योऽह्” १ । ३ । १०४ । इत्यह् ।
 टाप् ।) संप्रत्ययः । अह्वा । इत्यमरः । (यथा,
 रामायणे । २ । ३८ । २ ।
 “चिच्छेद जीविते अहा धर्मे यशसि चात्मनः ॥”)
 आदरः । शुद्धिः । इति अह्वरत्नावली ।
 शास्त्रार्थे हट्प्रत्ययः । यथा,—
 “प्रत्ययो धर्मेकार्येषु तथा अह्वेत्युदाहृता ।
 नास्ति ह्यअह्वानस्य धर्मेत्यत्रे प्रयोजनम् ॥”
 इति धृतः ।
 (यथा, रघुः । २ । १६ ।
 “बभौ च सा तेन सती मतेन ।
 अह्वेव साक्षात् विधिनोपपत्ता ॥”)
 चेतसः प्रसादः । इति पातञ्जलभाष्ये वेद्यासः ।
 सा भिविधा । यथा,—
 श्रीभगवाणुवाच ।
 “त्रिविधा भवति अहा देहिनी वा स्वभावजा ।
 सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चैति तां श्रेण्युः ।
 सत्त्वानुरूपं सर्वस्य अहा भवति भारत ।
 अह्वामयोऽर्थं पुरुषो यो यच्छ्रेणः स एव सः ।
 यजन्ते सात्त्विका देवान् यत्परत्वात्सि राजसाः ।
 प्रेतान् भूतगणांश्चाग्ने यजन्ते तामसा जनाः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः ॥ ३॥
 तस्याः प्रशंसा यथा,—
 ब्रह्मोवाच ।
 “अहापूर्वा इमे धर्माः अहा मध्यान्त-
 र्वास्तवताः ।
 अहा निष्ठा प्रतिष्ठा च धर्माः अह्वेव कीर्तिताः ।
 कृतिमात्ररथाः स्रष्टाः प्रधानपुरुषैश्चराः ।

अथ

अहामात्रेण यज्ञाने न करेण न चक्षुषा ।
 कायज्ञेनैव बहुभिरुपैवार्थस्य राशिमिः ।
 धर्मेः संप्राप्यते स्रष्टाः अहाहीनैः सुरैरपि ।
 अहा धर्मेः परः स्रष्टाः अहा ज्ञानं कृतं तपः ।
 अहा स्वर्गं च मोक्षं च अहा सर्वमिदं जगत् ।
 सर्वसं जीवितं वापि दद्यादअहया यदि ।
 नाप्रयातत्फलं किञ्चित् अहादानं ततो भवेत् ।
 एवं अह्वान्याः सर्वे सर्वधर्माः प्रकीर्तिताः ।
 केशवः अह्वया गम्यो ध्येयः पूज्यश्च सर्वदा ॥”
 इति बह्विपुराणे धेनुदानमाहात्म्याध्यायः ।
 देवलः ।
 “अर्थात्सुदृष्टे पात्रे अह्वया प्रतिपादनम् ।
 दानमित्यभिनिर्दिष्टं चाख्यानस्य वक्ष्यते ॥”
 उदिते शास्त्रकथिते । अहा देवलोक्ता यथा,
 “सत्कृतिश्चानस्रया च सदा अह्वेति
 कीर्तिता ॥”
 अतएव भगवद्गीतासु ।
 “अह्वया कृतं दत्तं तपस्त्रयं कृतम् यत् ।
 असदित्युच्यते पापं न च तत् प्रैव नेह च ॥”
 इति श्रीवैश्वानरे प्रथि भगवद्गीतासु ।
 “अभ्योच्यं आह्वमधीतमजतं
 त्वदच्यं यज्ञमवृत्तिना कृतम् ।
 अह्वया दत्तमसंस्कृतं हवि-
 र्भागाः वक्ष्यते तव देवपुत्रव ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ।
 याज्ञवल्क्यः ।
 “अहाविधिसमायुक्तं कर्म यत् क्रियते वृभिः ।
 सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते ॥”
 योगियाज्ञवल्क्यः ।
 “विधिहीनं भवेदहं कृतमअह्वया च तत् ।
 तद्वरन्वसुरास्तस्य स्रष्टस्य दुष्कृतात्मनः ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
 अहासुः, ङी, (अह्वधातीति । अन् + घा + “सृष्टि-
 यद्विपतद्विनिर्गति ॥” १ । २ । १५८ । इति
 आसुच् ।) दीहदवती । अहायुक्ते, चि, इत्य-
 मरः । (यथा, भागवते । १ । ८ । १० ।
 “सोऽहं तवैतत् कथयामि वत्स
 अहासुवे निवमनुव्रताय ॥”)
 अहावान्, [त्] चि, (अहा विद्यतेऽस्येति । अहा
 + मनुप् । मस्य वः ।) अहायुक्तः । यथा,—
 “अहावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।
 ज्ञानं कस्या परां शान्तिमन्तिरेणाधिगच्छति ॥”
 इति भगवद्गीतायां ४ अध्यायः ।
 अथ, किं दर्भे । वधि । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (चुरा०-पक्षे भा०-सक०-सेट् ।) किं, अथ-
 यति अथयति । दर्भे अथयनम् । इति दुर्गा-
 दासः ।
 अथ, ग मोक्षे । प्रतिष्ठापि । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (क्रा०-पर०-सक०-सेट् ।) ग, अथाति वत्सं
 लोकः मोक्षयतीत्यर्थः । अथाति शिशुं लोकः
 पुनः पुनर्हर्षयति इत्यर्थः । अथयति । इति दुर्गा-
 दासः ।

अमी

अम्यः, पुं, (अथाति मोक्षयति भक्तान् संसारा-
 दिति । अम्य + अच् ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः । (अम्य + भावे चच् ।) अम्यधात्वर्थो-
 ऽप्यत्र ।
 अम्यनं, ङी, (अम्य + भावे ल्युट् ।) अम्यनम् ।
 यथा,—
 “सन्दर्भो रचना गुम्फः अम्यनं अम्यनं समाः ।
 इति हेमचन्द्रः ।
 अम्यितः, चि, अम्यितः । बह्वः । कृतवधः । सुक्तः ।
 हर्षितः । इति अम्यधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
 अपितं, चि, (अप + क्तः ।) हृतदुग्धजनभिरपक-
 द्रवम् । यथा,—
 “नियुक्तं कथिते पक्वत्वात्प्यं कीरं पयः स्युतम् ।
 अम्यत् अपितं आर्यं ससुदक्तोद्धृते चमे ॥”
 इति षटाधरः ।
 अपिता, ङी, (अप + क्तः । टाप् ।) काञ्जिकम् ।
 इति केचित् ।
 अम, उ भ य पि इर् तपःखेदयोः । इति कवि-
 कल्पद्रुमः । (दिवा०-पर०-सक०-सेट् । आर्षट् ।)
 उ, अमित्वा आम्त्वा । भ य, आम्पति लोकः
 तपः करीति खिद्यति वैश्वः । पि, आम्तो-
 ऽक्ति । इर्, अममत् अममौत् । अस्मात् पुषा-
 दित्वान्निष्ठं इत्यर्थः । धर्मान् विष्णामयेति च
 इति रघौ आम त् क मन्ने इत्यदन्त्यस्य रूपम् ।
 इति दुर्गादासः ।
 अमः, पुं, (अम + चच् ।) नोदातोपदेशस्येति
 दृष्टभावाः ।) तपः । खेदः । इति अमधात्वर्थ-
 दर्शनात् । आम्तिः । तत्पर्यायः । कामः २
 केशः ३ परिअमः ४ प्रयासः ५ आयासः ६
 आयामः ७ । इति हेमचन्द्रः । कामयः ८ ।
 इत्यमरः । (यथा, भागवते । ५ । १६ ।
 १४ ।
 “यथैहिकासुष्मिककामलस्यटः
 सुतेषु दारेषु चनेषु चिन्तयन् ।
 श्रुते विद्वान् कुकरोवरात्तथात्
 यस्तस्य यत्रः अम एव केवलम् ॥”)
 शस्त्राभ्यासः । तत्पर्यायः । खुरली २ बीम्यः ३
 अम्यासः ४ । इति च हेमचन्द्रः ।
 अमयः, पुं, (आम्पति तपस्यतीति । अम + ल्युट् ।)
 यतिविशेषः । इति मेदिनी । (स तु बौह-
 सस्यासी ।) तत्पर्यायः ।
 “सुक्तिर्माचोऽपवर्गोऽथ सुसुप्तुः अमयो यतिः ।
 वाचंयमो व्रती साधुरनगार ऋषिर्मुनिः ।
 निर्यत्यो भिक्षुरस्य सं तपोयोगश्रमादयः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ।
 (यथा, रामायणे । १ । १४ । १२ ।
 “तापसा सुकृते चापि अमयाश्चैव सुकृते ॥”)
 निष्कामीनि, चि । इति मेदिनी ।
 अमया, ङी, सुदर्शना । मांसी । सुकीरी ।
 श्वरीभिदः । इति मेदिनी ।
 अमी, [त्] चि, अमविशदः । अमशब्दादस्यर्थे
 कृन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, आम्पतीति ५

अवयवः

अम तपःखिद्योः + "प्रमित्वाभ्यो चिबुञ् ।"
 ३।२।१४१। इति चिबुञ् ॥
 अवयः, पुं, (अ + "एरच्" ३।३।५६। इति
 अच् ।) आश्रयः । अधिातोः लप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 अवयं, स्त्री, (अ + अट् ।) आश्रयः । तत्पर्यायः ।
 आयः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ८।
 ६।३८ ।
 "वचान्तं सुरगणाः फलमज्ञवापु-
 र्यन्तादपकुरन्तःश्रयणात् देवाः ॥"
 अवः, पुं, (अयतेऽनेनेति । श्रु + "ऋदोरप्" ।
 ३।३।५७। इत्यप् ।) कर्मः । (यथा,
 कथासरित्सागरे । १०३।१५८ ।
 "तुस्तुप्रोक्तवच्छब्दपिहितारवश्रवः ।
 च बाल स वशाभ्यो विस्तयोर्मन्त्रीरभौवयः ॥"
 श्रु + भावे अच् ।) अवयम् । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥ (यथा, रघुः । ११।७१ ।
 "सुप्तवर्षं इव दक्षघृणात्
 रोषितोऽस्मि तव विक्रममवात् ॥"
 अयते इति । कर्मणि अच् । शब्दः । यथा,
 वाचस्पतयेवंहितायाम् । १६।३४ ।
 "नमो वन्याय च कल्याय च नमः अवाय च
 प्रतिश्रवाय च ॥"
 अवः, [स्] स्त्री, (अयतेऽनेनेति । श्रु + "सर्व-
 धातुभ्योऽसुन्" । इत्यसुन् ।) कर्मः । इत्यमरः ॥
 (अत्रम् । इति निघण्टुः । २।७७ । यथा, ऋग्-
 वेदे । ३।१६।५ ।
 "अधिअर्वावि धिदि नक्तन्यु ॥"
 धनम् । इति निघण्टुः । २।१०० । यथा, यथा,
 भागवते । ४।१७।६ ।
 "अवः सुश्रवः पुण्यं सर्वदेहकथाश्रयम् ॥"
 शब्दः । यथा, तन्त्रे । ५।११।६ ।
 "गन्धाकृति अर्धरसअर्वावि
 विसर्गवन्धोऽभिजल्पशिक्ष्याः ॥"
 अवयं, स्त्री, (अयतेऽनेनेति । श्रु + करणे अट् ।)
 कर्मः । इत्यमरः ॥ न क्त्वायां अवयः कर्मः ।
 इति हेममाली । इति तट्टीकायां भरतः ।
 यस्मात्तथाभ्यन्तरे अवययोष्किं भवति । इति
 सुकनोधः । श्रुतिः । सा तु कर्त्तव्यज्ञानम् ।
 इति मेदिनी । शोना इति भाषा । (यथा,
 मनुः । ८।७४ ।
 "समन्वदशनात् सास्यं अवयवैव सिध्यति ॥"
 तत्तु नीतिशास्त्रोक्तधीगुणानामन्यतमम् । यथा,
 कामन्दकीये । ४।२२ ।
 "शुभ्रुषा अवयवैव ग्रह्यं धारयं तथा ।
 ऊर्ध्वोऽपीहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानचं धीगुणाः ॥"
 यद् विधिलिङ्गैरशेषवेदान्तानामद्वितीये वस्तुनि
 तात्पर्यावधारणम् । लिङ्गानि तु उपक्रमोप-
 खंकाराभ्यासापूर्वता फलार्थवादीपपत्त्या-
 खानि । इति वेदान्तसारः ।
 अवयः, पुं स्त्री, अवयवान्त्वम् । इति मेदिनी ।
 (यथा च श्रुतिः ।
 "अमाकंपाते अवयं यदि खादिति ॥")

अवगता

अवगतादशौ, स्त्री, (अवयवयुक्ता द्वादशौ ।)
 अवयवान्त्वयुक्तभाद्रशुक्रदादशौ । यथा,—
 पितामह उवाच ।
 "अवगतादशौ वस्ये भुक्तिमुक्तिप्रदायिनीम् ।
 एकादशौ द्वादशौ च अवयवैश्च संयुता ।
 विजया सा तिथिः प्रोक्ता हरिपूजादि चात्-
 यम् ।
 एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
 उपवासेन भस्त्रेण नैवाद्वादशिको भवेत् ।
 कांक्ष्यं माघं तथा शौभ्रं लोभं वितथभाषणम् ।
 आध्यामश्च अवायश्च दिवास्वप्नमथाङ्गनम् ।
 शिलापिष्टं मसूरश्च द्वादश्यां वर्जयेन्नरः ॥
 माघे भाद्रपदे शुक्ले द्वादशौ अवगन्विता ।
 महती द्वादशौ श्रेया उपवासे महाफलता ।
 सङ्गमे सरितः क्षानं बुधयुक्ता महाफलता ।
 कुम्भे सरजे सज्जे यजेत् स्वर्गं नु वामनम् ॥
 सितवस्त्रयुगच्छ्रं हृत्प्रोपागद्युगान्वितम् ।
 ७३ नमो वासुदेवाय शिरः संपूजयेत्ततः ॥
 श्रीधराय सुखं तद्गुणं कच्छं कृत्वाय वै नमः ।
 नमः श्रीपतये वचो सुखी सर्वस्वधारिणे ॥
 आपकाय नमः कर्त्तुं केशवायोदरं बुधः ।
 जैश्रीकपतये मेढ्रं चङ्गां सर्वपते नमः ॥
 सर्वज्ञाने नमः पादौ नैवेद्यं वृत्तपायसम् ।
 कुम्भांश्च मोदकान् दद्यात् जागरं कारयेत्प्रशि ।
 खात्वा प्रीतोऽर्चयित्वा तु ज्ञानपुण्याङ्गलिङ्गदेत् ।
 नमो नमस्ते गोविन्द बुध अवगसंज्ञक ॥
 अर्वाचसं चयं कृत्वा सर्वसौख्यप्रदो भव ॥
 प्रीयतां देव देवेशो विप्रैः कलसान् ददेत् ।
 नटास्त्रीरेऽथवा कुम्भात् सर्वान् कामानवा-
 प्रयात् ॥"
 इति गारुडे १४१ अध्यायः ॥
 अन्वत् द्वादशौशब्दे इत्यम् ॥
 अवगतादशिका, स्त्री, आवगीदृशः । इति राज-
 विघ्नशतः ॥
 अवगता, स्त्री पुं, नञ्प्रविशेषः । इति मेदिनी । सा
 तु अन्विताद्यन्तर्गतत्वाविश्रयत्वम् । तस्याः
 स्वरूपं श्रराकारतरात्रयात्मकम् । तस्याधि-
 देवो हरिः । यथा,—
 "तारकात्रयमिति श्ररात्रतौ
 केशवे गगनमध्यवर्तिनि ।
 मन्वरात्रयगतैः जलमती
 निर्ययुर्गजमहीप्रलिनिकाः ॥" ६१।पं १८।
 इति कालिदासत्रतरात्रिजलमन्विरूपम् ॥ ७ ॥
 तत्र जातफलम् ।
 "शास्त्रानुरक्तो बहुपुत्रमित्रः
 सत्पुत्रभक्तिर्जिजिवासावर्गः ।
 चैक्यकाले अवगता हि यस्य
 प्रेमा पुराणश्रवणे प्रबोधाः ॥"
 इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
 तत्र यद्द्वारमार्थलयाकाशादिच्छेदनसंयद्दृष्टि-
 कादिकमनविषया यथा,—
 "छेदनं संयद्दृष्टेव काशादीनां न कारयेत् ।

आहं

अवगतादौ बुधः वटके न गच्छेद्विष्णो दिशम् ॥
 अपिपीडा भयं शोको राजपीडा धनचयः ।
 संयदे लयकाशानां कृते वखादिपञ्चके ॥
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 अवगता, स्त्री, सुखरिकादृशः । इति रत्नमाला ।
 अवयः, पुं, (श्रु अवयवे + "श्रुदत्तिसृष्टिर्दृष्टिश्च
 आथः ।" उवाच ३।६६। इति आथः ।)
 वलियोपपशुः । यज्ञियपशुः । इति सिद्धान्त-
 कौस्तुभे । (अवयवीये, जि । यथा, ऋग्वेदे । १।
 २७ । ८ ।
 "वाचो अस्ति अवायः ॥"
 "अवायः अवयवीयो वाचोऽस्ति वलिविशेषो-
 ऽस्ति ।" इति तद्भाष्यम् ॥)
 अविष्ठा, स्त्री, (अवगमिति श्रवः । सोऽस्या
 अस्तीति । मतुप् । अतिश्रयेन अववती । अति
 श्रयने तमविष्ठा इति इच्छन् । विष्णुतपोर्लुगिति
 मतुपो जुक् ।) धनिष्ठान्त्वम् । इत्यमरः ॥
 (यथा, वामनपुराणे ७७ अध्याये ।
 "अविष्ठायां तथा पृष्ठं शालिभक्तश्च दोहदे ।
 पुण्यं सुखं पूजयेत् दोहदे वृत्तपायसम् ॥"
 अविष्ठाचः, पुं, (अविष्ठायां जायते इति । जन् +
 ङः ।) बुधग्रहः । इति विक्रान्तशेषः ॥ तत्र
 जाते, जि ।
 अयः, जि, अतिश्रयः । अवगतादृशत्वादिः । श्रुधातो-
 र्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, राघवतन्त्रे । ६।१।
 "यत्श्रुत्वा परमेशानि श्रयमन्वय रोचते ॥"
 आ, ल खेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (अदा०-
 पर०-अक०-अनिट् ।) रेफयुक्तफलयादिः ।
 ल, आति । इति दुर्गादासः ॥
 आ, ल म पाके । इति कविकल्पद्रुमः । (अदा०-
 पर०-अक०-अनिट् ।) रेफयुक्तफलयादिः । ल,
 आति । म, अपयति । इति दुर्गादासः ॥
 आहं, जि, (आ + क्तः ।) पक्रम् । इति मेदिनी ।
 वृत्तदुग्धजलभिन्नपक्रयम् । इति ञटाधरः ॥
 आशा, स्त्री, (आशते स्मिति । आ + क्तः ।)
 यवागः । इत्यमरः ॥
 आहं, स्त्री, (अहा प्रयोजनमस्य । अहा + "च्हा-
 दिभ्य उपसंख्यानम्" ५।१।११० । इत्यस्य
 वार्त्तिकीत्या अच् ।) शास्त्रोक्तविधानेन पित्र-
 कर्म । इत्यमरः ॥ पित्रुद्देश्यकअहधाम्नादि-
 दानम् । तस्य लक्षणम् । यथा,—
 "संस्कृतयज्ञनाट्याश्च पयोदधिपृतान्वितम् ।
 अहया दीयते यस्मात् आहं तेन विगद्यते ॥"
 इति पुलस्त्यवचनात् अहया अन्नादेर्दानं आहं
 इति वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकम् । इति आह-
 तत्वम् ॥ अपि च । सम्बोधनपदोपनीतान्
 पित्रादीन् चतुर्थ्यन्तपदेनोद्दिश्य हविस्त्रयागः
 आहम् । तत्तु द्वादशविधं यथा । विश्वामित्रः ।
 "निशं नैमित्तिकं काव्यं उद्दिश्याहं सपिण्डनम् ।
 पान्श्वस्येति विज्ञेयं गोह्यं शुद्धार्थमष्टमम् ।
 कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्तुतम् ।
 याचार्थेकादशं प्रोक्तं पुष्टार्थं द्वादशं स्तुतम् ॥"

एतद्भविविष्णुपुराणे विद्वत्तम् । यथा, भविष्ये ।
 “अहन्वहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमभिधीयते ।
 वैश्वदेवविष्णोर्न तदशक्तावुदनेन तु ।
 एकोद्दिष्टम् यच्छ्राद्धं तन्नेमितिकमुच्यते ।
 तदप्यदेवं कर्त्तव्यमयुमानासयेद्विजान् ।
 काव्याय तु हिनं काव्यमभिप्रेतार्थेसिद्धये ।
 पान्थेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप ।
 वृद्धौ यत् क्रियते आहं वृद्धिआहं तदुच्यते ।
 सर्वं प्रदक्षिणं कार्यं पूर्वाह्निं तूपवीतिना ।
 गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुम्भान् पात्रचतुष्टयम् ।
 अर्थाद्यं पिष्टपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ।
 ये समागा इति ह्याभ्यामेतज्ज्ञेयं सपिण्डनम् ।
 नित्येन तुल्यं श्रेष्ठं स्यादेकोद्दिष्टं श्रिया अपि ।
 आमावास्यां यत् क्रियते तत् पान्थेनसुदाहृतम् ।
 क्रियते वा पान्थेन यत् तत् पान्थेनमिति स्थितिः ।
 गोष्ठ्यां यत् क्रियते आहं गोष्ठीआहं तदुच्यते ।
 बहूनां विदुषां सम्यन्सुखार्थं पिष्टलभये ।
 क्रियते शुद्धये यत् ब्राह्मणानाम् भोजनम् ।
 शुद्धार्थमिति तत् प्रोक्तं वेनतेय मनीषिभिः ।
 निषेककाले सोमे च सोमन्तोन्नयने तथा ।
 ज्ञेयं पुंसवने चैव आहं कर्म्मोद्भवे च ।
 देवानुद्दिष्टम् यच्छ्राद्धं तद्वैविकमिहोच्यते ।
 हविष्येण विशिष्टेन सप्रम्यादिषु यजतः ।
 गच्छन् देशान्तरं यत् आहं कुम्भाच्च सर्पिषा ।
 याचार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेष्टे च न संशयः ।
 शरीरोपनये आहमर्थोपचय एव च ।
 पुत्रार्थमेतद्विज्ञेयमौपचाधिकमुच्यते ॥”
 तस्य पञ्चविधं यथा । इहस्यतिः ।
 “नित्यं नैमित्तिकं काव्यं वृद्धिआहं तथैव च ।
 पान्थेनचैति मनुना आहं पञ्चविधं स्मृतम् ॥”
 कूर्मपुराणे ।
 “अहन्वहनि नित्यं स्यात् काव्यं नैमित्तिकं पुनः ।
 एकोद्दिष्टम् विज्ञेयं वृद्धिआहं च पान्थेनम् ।
 एतत् पञ्चविधं आहं मनुना परिकीर्तितम् ॥”
 मत्स्यपुराणे त्रैविध्यमुक्तं यथा,—
 “नित्यं नैमित्तिकं काव्यं त्रिविधं आहमुच्यते ॥”
 तस्य द्वैविध्यम् । विष्णुना नित्यकाव्यरूपतया
 द्वैविध्यं वक्ष्यते । तत्र नित्यपदमावश्यकरूपतया
 पान्थेनेकोद्दिष्टयोरेपि परित्यक्तार्थम् । काव्य-
 पदमनावश्यकरूपार्थम् । इति आहविवेकः ॥१॥
 आदावाज्येयमुनिपुत्रेण निमिना तत्पुत्रस्य
 आहं कृतम् । यथा,—
 धरत्युवाच ।
 “को गुणः पिष्टयज्ञस्य कथमेव प्रपूज्यते ।
 केन चोत्पादितं आहं कस्मिन्नर्थे किमात्मकम् ।
 एतद्विष्णुस्मार्त्तं श्रोतुं विस्तरेण वदस्व मे ।
 वाराह उवाच ।
 मगोस्तु वंशवन्त आजेय इति विश्वतः ।
 आजेयस्यात्मनो विप्रो निमिनामा तपोधनः ।
 निमिपुत्रस्तु धर्मोत्तमा जित्पुत्रोकीय विश्वतः ।
 वर्षायाश्च सृष्ट्याश्च तपसाम्ना वसुधरे ।
 ऋतुकालमनुप्राप्तस्ततः पञ्चतमागतः ॥

नष्टत्वं तं सुतं इडा निनेः शोक उपाविशत् ।
 पुत्रशोकाभिसंयुक्तो देवा रात्रौ च चिन्तयन् ।
 निमिः कृत्वा ततः शोकं विधिना तत्र माधवि ।
 तमेव गतसङ्कल्पश्चिरात् प्रवृत्तपद्यत ।
 तस्य प्रतिविशुद्धस्य माचमासे तु ह्यादशीम् ।
 मनः संख्यं विषयं वृद्धिर्विस्तारगामिनी ।
 स निमिश्चिन्तयामास आहकल्पं समाहितः ।
 यानि तस्यैव भोग्यानि नृजानि च पश्यानि च ।
 यानि कानि च भक्ष्यानि नवञ्च रससम्भवम् ।
 यानि तस्यैव चैतानि सर्वमेतदुदाहरत् ।
 आमन्त्र्य ब्राह्मणं पूर्वं शुचिभूत्वा समाहितः ।
 दक्षिणावर्णतः सर्वं ऋषिः स्वयमकुर्वत ।
 सप्त कृत्वा ततस्तत्र युगपत् ससुपाविशत् ।
 दत्त्वा तु मांसशकानि नृजानि च पश्यानि च ।
 पूजयित्वा तु विप्रान् स सप्तकत्वस्तु सुन्दरि ।
 कृत्वा तु दक्षिणायां च कुशांश्च प्रयतः शुचिः ।
 प्रददौ श्रीमते पिष्टं नामगोत्रसुदाहरत् ।
 एतस्मिन्नन्तरं देवि नारदो द्विजसप्तमः ।
 जगाम तापसारय्यं ऋष्याश्रमविभूषितम् ।
 तं इडा पूजयामास खागतेनाय माधवि ।
 भीतो गह्वरा वाचा निम्बसंघं सुकुर्महुः ।
 सत्रीडो भावते विप्रः कारुण्येन समन्वितः ।
 कृतः खेहश्च पुत्रार्थं मया संकल्प्य यत् कृतम् ।
 तर्पयित्वा द्विजान् सप्त खन्नाद्येन फलेन च ।
 पश्चाद्विचर्त्तितं पिष्टं दर्भानास्तीर्थं भूतले ।
 उदकानयनश्चैव त्वपस्येन पाथितम् ।
 शोकखेदप्रभावेण एतन् कर्म्म मया कृतम् ।
 न च श्रुतं मया पूर्वं न देवैर्ऋषिभिः कृतम् ।
 भयं तीव्रं प्रपश्यामि सुनिश्चापात् सुदारुणात् ॥
 नारद उवाच ।
 न मेतद्यं द्विजश्रेष्ठ पितरं शरत्वं ब्रज ।
 अर्धमं न च पश्यामि धर्म्येवात्र संशयः ॥
 नारदेनेवसुक्तस्तु निमिश्चानुसुपाविशत् ।
 कर्म्मणा मनसा वाचा पितरं शरत्वं गतः ॥
 ततोऽतिचिन्तयामास वंशकर्त्तारमात्मनः ।
 ध्यायमानस्ततोऽप्याप्तु आजगाम तपोधनः ॥
 पुत्रशोकेन वन्तमं पुत्रं इडा तपोधनः ।
 पुत्रमन्वासायामास वाग्भिरिटाभिरुच्यैः ॥
 निमे सङ्कल्पितश्रियात् पिष्टयज्ञस्तपोधन ।
 पिष्टयज्ञेति निर्दिष्टो धर्मोऽयं ब्रह्मणा स्वयम् ॥
 ततो ज्ञातितरो धर्मैः क्रतुरेकः प्रतिष्ठितः ।
 कृतः स्वयम्भवा पूर्वं आहो यो विधिरुतमः ॥”
 इति वाराहे आहोत्पत्तिनामाध्यायः ॥१॥
 अपि च ।
 “अपस्येन दातव्यं मासि मासि तिकोदकम् ।
 प्रण्यश्च शिरसा देवीर्निष्पश्य च धारिणीः ।
 वैष्णवी काश्यपी चेति अजया चेति नामतः ॥
 एवं दत्तेन प्रीयन्ते पितरश्च न संशयः ।
 परमात्मा शरीरस्थो देवतानां मया कृतः ॥
 अयस्तत्र वरारोहो देवगाणादिनिःकृताः ।
 पिष्टदेवा भविष्यन्ति भोक्तारः पिष्टपिष्टकान् ॥
 देवतासुरगन्धर्वा यन्त्राद्यसप्तजगः ॥

पिष्टं आहस्य पश्यान्ति वायुभूता न संशयः ॥
 पिष्टयज्ञं विशालाक्षि वे कुर्वन्ति विदो जनाः ।
 आयुः कीर्त्तिनेलं तेजो धनं पुत्रपशुञ्जियः ॥
 इदं पितरस्तस्य आरोहं नात्र संशयः ।
 आत्मकर्म्मवशात्कोकान् प्राप्नुवन्तीह शोभनाम् ।
 तियंश्च च विस्तुयन्ते प्रेतभावाच्च मानवाः ।
 नरके पच्यमानानां जाता भवति मानवः ॥
 पूजकः पिष्टदेवानां सर्वकालं यथाशक्ते ।
 द्विजातींस्तर्पयित्वा तु पूर्वैर्न विधिना नरः ॥
 अक्षयं तस्य मन्यन्ते पितरः आहृतर्पिताः ।
 नरा ये पिष्टभक्तास्ते प्राप्नुवन्ति परां गतिम् ॥१॥
 पञ्चान्नं तत्र वे कार्यं सुविशदृष्टं सुहितः ।
 वृत्ते तु तत्र मध्याह्ने आहारारम्भस्तु कारयेत् ॥
 खागतश्च तथा कृत्वा पादार्थं मखलं शुचिः ।
 पादं दत्त्वा तु विप्राय यद्दद्यात्पुनरं नयेत् ॥
 आसनं कल्पयित्वा तु आवासात् तदवन्तरम् ।
 अर्घ्यं दद्याद्द्विधानेन गन्धमास्यैः प्रपूज्य च ॥
 धूपं दीपं तथा वस्त्रं तिकोदकमथापि वा ।
 पात्रञ्च भोजनस्यार्थं विप्राये धारयेत्तथा ॥
 भक्षणा मखलं कार्यं पंक्तिदोषनिवारकम् ।
 अपिकार्यं ततः कृत्वा अन्नञ्च परिवेशयेत् ॥
 तत्र कार्येस्तु सङ्कल्पः पिष्टदुद्दिष्टं सुन्दरि ।
 यथासुखेन भोक्तव्यमिति त्रयाहिनं प्रति ॥
 रक्षोन्नमनपाठाञ्च आचमेत विचक्षणः ।
 हस्तास्तु ब्राह्मणान् ज्ञात्वा दद्याद्दे विकरं
 ततः ॥
 उत्तरापोशनं दत्त्वा पिष्टपञ्चस्तु कारयेत् ।
 दक्षिणाभिसुखो भूत्वा दर्भानास्तीर्थं भूतले ॥
 पिष्टदानं प्रकुर्वीत पित्रादिकृतये तथा ।
 पिष्टानां पूजनं कार्यं तन्नुद्वेष्टे यथाविधि ॥
 ब्राह्मणस्य च हस्ते तु दद्यात्स्यम्यात्मवान् ॥
 पिष्टाख्यस्तु वसुधे यावन्तिहन्ति भूतले ॥
 आप्यायमानाः पितरस्तावन्तिहन्ति वे यद्दे ।
 उपस्यस्य शुचिभूत्वा दद्यात् शान्मुदकानि च ॥
 प्रण्यश्च शिरसा भूमौ निर्वापस्य च धारिणीः ।
 वैष्णवी काश्यपी चेति अजया चेति नामतः ॥
 भक्षयेत् प्रथमं पिष्टं पत्रैश्च देयञ्च मध्यमम् ।
 तृतीयसुदके दद्यात् आहं एवं त्रिभिः स्मृतः ॥
 पिष्टदेवं विष्टय्याच भक्त्वा तु प्रणमेत् तान् ।
 एवं दत्तेन तुष्यन्ति पिष्टदेवा न संशयः ॥
 दीर्घायुष्यं प्रयच्छन्ति पुत्रपौत्रधनानि च ।
 तनोत्तमेषु विप्रेषु दद्यात् आहं विधानतः ॥
 अन्वया तत्तु वे आहं निष्कलं नास्ति संशयः ॥
 मन्त्रहीनं क्रियाहीनं यत् आहं कुरुते द्विजः ॥
 मङ्गलस्यासुरैरुत्स्य फलं भवति भागतः ॥”
 इति वाराहे पिष्टयज्ञनिर्णयनामाध्यायः ॥१॥
 तस्याधिकारिक्रमो यथा,—
 “पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा धाह-
 वन्तिः ।
 सपिण्डसन्तित्वापि क्रियायां रूप जायते ॥
 तेषामभावे सर्वैषी समानोदकसन्ततिः ।
 माहपञ्चस्य पिष्टेन वन्द्या वे जयेन वा ॥

कुलयेऽपि चोत्तरे श्रीभिः कार्या क्रिया रूप ।
संवातान्तगतैस्त्रापि कार्याः प्रेतस्य याः
क्रियाः ॥
उत्सवन्त्सुरिकथादा कारयेद्वनीपतिः ।
पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः
क्रियाः ॥

त्रिप्रकाराः क्रियास्त्रैतास्तासां भेदं शृणुष्व मे ।
आदाह्वार्यायुधादिष्वर्थादन्तास्तु याः क्रियाः ॥
ताः पूर्वा मध्यमा मासि मास्यैकोद्दिष्टसंज्ञिताः ।
प्रैते पित्रुत्वमापन्ने सपिण्डीकरणदशु ॥
क्रियन्ते याः क्रियाः पित्राः प्रीचन्ते ता वृपो-
त्तराः ।

पित्रमाहसपिण्डेस्तु समानसजिलेक्षया ॥
संवातान्तगतैस्त्रैव राज्ञा वा धनहारिणा ।
पूर्वाः क्रियास्तु कर्म्याः पुत्रादीरेव चोत्तराः ।
दौहित्रैर्भ्रातृभ्यो नरेश्च कार्यास्ततनयेक्षया ।
मृताहनि च कर्म्याः स्त्रीणामपुत्रतराः क्रियाः ॥
प्रतिसंवत्सरं राज्ञेकाद्दिष्टं विधानतः ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १३ अध्यायः ॥ ३ ॥
याज्ञवल्कर उवाच ।

“अथ आहुविधिं वक्ष्ये सर्वपापप्रणाशनम् ।
अमावास्याद्विकारहृष्टः क्षण्यपचोऽयनदयम् ॥
त्रयं ब्राह्मणसम्यक्तविषुवत् सूर्यसंक्रमः ।
यतोपातो गजच्छया गृह्यं चक्रसूर्ययोः ॥
आहुं प्रति दक्षिणैव आहुकालाः प्रकीर्तिताः ॥ ३ ॥
अथो यः सर्ववैदेयु ओत्रियो वेदविदुश्चवा ।
वेदार्यविष्णोहृष्टसामास्त्रिमधुस्त्रिसुपर्यकः ॥
स्वसीयन्नत्विग्नमाहाद्यव्यन्तशुरमातुलाः ।
त्रिणाचिकेतदौहृष्टप्रशस्यन्मन्थिवान्स्वाः ॥
कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पाश्चात्त्रिंशत्वारिणः ।
पित्रमाह्वरान्तैव ब्राह्मणाः आहुदेवताः ॥ ३ ॥
रोगी हौनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ॥
अवकीर्यादयो ये च ये नाचारविचरिताः ।
अवेष्णवाच ये सर्वे न आहुर्हाः कदाचन ॥ ३ ॥
निमन्त्रयेच्च पूर्वेष्वुद्दिष्टैर्भाष्ये च संयतेः ।
आचान्तस्त्रैव पूर्वाङ्गे स्यान्ने सपवैशयेत् ॥
गुम्नास्त्रैव तथा पित्रे सुप्रदेशे सशक्तितः ।
हो देवे प्रागुदक् पित्रो नीत्येकं चोभयोः पृथक् ॥
मातामहानामप्येवं तन्न वा वैश्वदेविकम् ।
हस्तप्रचालनं दत्त्वा विहरार्थं कुशानपि ॥
आवाह्य तदनुज्ञातो विन्धेदेवास इत्युवा ।
यवैरन्वकीर्त्याथ भाजने सपविचके ॥
शत्रो देवा पयः त्रिभू यवोऽसीति यवाक्षया ।
या दिवा इति मन्त्रेण हस्तैस्त्रैव विनिक्षिपेत् ॥
गन्धोदके तथा धूपमाह्वानप्रदीपकम् ।
अपसकं ततः कृत्वा पित्रुणामप्रदक्षिणम् ॥
द्विगुणस्तु कुशान् दत्त्वा उच्यन्तस्त्रैवुवा
पित्रुन् ।

आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायानु गन्ततः ॥
यवाथस्तु तिलैः कार्यः कुम्भोदद्यादि पूर्ववत् ।
दत्त्वा तु संवर्षाक्षीपां पात्रे कृत्वा विधानतः ॥
पित्रभ्यः स्नानमधीति न्युजं पात्रं करोत्यधः ।

अथौ करिष्येत्वादाय पृच्छन्नं पृतनृतम् ॥
जुष्येति तथोक्तोऽथौ हुत्वासौ पित्रयज्ञतः ।
हुतशेषं प्रदद्याच्च भाजनेषु समाहितः ॥
यथाजाभोपपन्नेषु रौप्येषु च विशेषतः ।
दत्त्वात्तं पृथिवी ते पात्रमिति पात्राभि-
मन्त्रणम् ॥

कृत्वेदं विष्णुरित्यग्नि निजाहुत्वं निवेशयेत् ।
सयाहुतिकी गायत्री मधुवातेत्युचं तथा ॥
जप्ता यथासुखं वाच्यं सुञ्जीरंक्षेऽपि वाग्यताः ।
अग्निमिष्टं हविष्यश्च दद्यात्क्रोधनोऽत्तरः ॥
आह्वयेषु पवित्राणि जप्ता पूर्वजपन्तथा ।
अन्नमादाय तप्ताः स्य शेषश्चेवाशुमस्य ह ॥
तदन्नं प्रकिरंजूमौ दद्याच्चापः सन्नत् सन्नत् ।
सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणासुखः ॥
उच्छेदसन्निधौ पिण्डान् प्रदद्यात् पित्रयज्ञवत् ।
मातामहानामप्येवं दद्याच्चपमन्नं ततः ॥
स्वस्ति प्रीयन्तामिति चाहेवं विन्धेदेवान् जलं
ददत् ॥

स्वस्तिवाच्य ततो दद्यात्सुखोदकमेव च ॥
दत्त्वा तु दक्षिणां श्रद्धया स्वधाकारसुदीरयेत् ।
वाच्यतामित्यनुज्ञातः पित्रभ्यश्च स्वधीच्यताम् ॥
विप्रेरस्तु स्वधीत्युक्तो भूमौ विष्णुततो जलम् ।
दातारो नोऽभिवहन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ॥
अह्ना च नो मा यगमत् बहु देयश्च नोऽस्ति ॥
इत्युक्त्वापि प्रियं वाचं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
वाजे वाजे इति प्रीत्या पित्रुपूर्वं विसर्जणम् ।
यस्मिंस्ते संभवाः पूर्वमर्घ्यपात्रे निपातिताः ॥
पित्रुपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान् विसर्जयेत् ॥
प्रदक्षिणमनुग्रह्य सुञ्जीत पित्रुसेवितम् ॥
ब्रह्मचारो भवेत्तानु रजनीं भाष्यया सह ।
एवं प्रदक्षिणं कृत्वा हृष्टो गन्धोदकानपि ॥
यजेत यवकर्कशुमिन्नाः पिण्डा यवैः श्रिताः ।
एकोद्दिष्टं देवहीनमेकार्घ्यैकपविचकम् ॥
आवाहनाद्यौ करणरहितं अपसवयत् ।
उपतिष्ठतामित्युच्यस्थाने विप्रान् विसर्जयेत् ॥
अभिरन्वतां प्रभूयात् त्र्युक्तेऽभिरताः स ह ।
गन्धोदकतिलैर्मिश्रं धूम्यात् पाचयतुष्टयम् ॥
अर्घ्यार्थं पित्रुपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ।
ये समाना इति हाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ॥
एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं क्षिया अपि ।
अर्वाक् सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सराहुवेत् ॥
तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात् संवत्सरं द्विज ।
पिण्डास्तु गोऽजविप्रैश्चो दद्यादथौ जलेऽपि वा ॥
हविष्याग्नेन वै मासं पायसेन तु वत्सरम् ।
मास्यहारिण्यकौरभश्राकुण्ठगापार्थतेः ॥
येथरीरववाराहश्राग्नेर्मासेर्यथाक्रमम् ।
मासहृष्टापि तुष्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः ॥
दद्याद्दर्घां चयोदयां महास्तु च न संशयः ।
प्रतिपत्प्रभृत्तन्त्रेवं कथादीन् आहुदो भवेत् ॥
श्रद्धेयं निहतानानु चतुर्हृष्टां प्रदीयते ॥ ३ ॥
सर्वं सपत्न्यमोजश्च श्रीयं श्रेयं वलं तथा ॥
पुत्रश्रेष्ठान् वसुभ्यान्वपत्वं तुच्छतां शुभम् ॥

प्रवृत्तचक्रतां पुत्रान् वाविष्यप्रभृतीक्षया ॥
अरोगित्वं यशो वीतशोकरतां परमां गतिम् ।
धनं विद्यां भिषक्सिद्धिं कुप्यं गोऽजाविकं तथा ॥
अन्धानायुश्च विधिवदुयः आहुं संप्रयच्छति ।
लृप्तिकादिभरण्यन्नं सकामानाप्रयादिमान् ॥
वस्त्राणाः प्रीत्यन्त्येव नवं आहुं कृतं दिजाः ।
आयुष्यजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ॥
प्रयच्छति तथा राज्यं प्रीतो निबलं पितामहः ॥”
इति गार्हपत्ये ६६ अध्यायः ॥ ३ ॥

अपि च ।
“आशुआहुमहं वक्ष्ये भुक्तिमुक्तिप्रदं वृणाम् ।
पूर्वं निमन्त्रयेद्विप्रान् निशि स्युर्गच्छचारिणः ॥
प्रदक्षिणोपवीतेन देवान् वामोपवीतना ।
पितृनिमन्त्रयेत् पादौ चाजयेदाह्वयमन्त्रतः ॥
ॐ स्वागतं भवद्भिरिति प्रश्नः । ॐ सुस्वागतमिति
तरुक्ते ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्य एतत् पादोदकमर्घ्यं
स्वाहा पित्रभ्यः स्वधा इति देवब्राह्मणपादयो-
र्देवतीर्थनाभयकुशजलकुसुमदानम् । ततो
दक्षिणासुखस्य वामोपवीतेन असुकगोत्रेभ्यः
असत्पित्रुपितामहप्रपितामहेभ्यो यथानाम-
श्रमेभ्यः सपत्नीकेभ्य एतत् पादोदकमर्घ्यं स्वधा
इति पित्रादिब्राह्मणपादयोः पित्रुतीर्थेन सुय-
जुशतिलकुसुमजलदानम् । एवं मातामहा-
दिषु । एतद् आचमनीयं स्वाहा स्वधेति
ब्राह्मणहस्ते । एष वो अर्घ्यः इति ब्राह्मणहस्ते-
ऽर्घ्यदानम् । एतद् पुष्यं इति ब्राह्मणहस्ते
पुष्यदानम् । ॐ सिद्धमिदमासनं दद्यात्सभ-
मित्यभिधाय ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः
ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्वं सप्रयाहुतिभिः
पूर्वसुखदेवब्राह्मणोपवेशनम् । उत्तराभिमुखः
पितरः ॐ देवताभ्यः पित्रभ्यश्च महायोगिभ्य
एव च । नमः स्वधायै स्वाहायै तिलमेव नमो
नमः । इति विष्णुपेत् । ॐ अद्यास्मिन्देशे
असुकमासे असुकराश्रिते सवितरि असुकस्यां
तिथौ असुकगोत्राणामसत्पित्रुपितामह-
प्रपितामहानां यथानामश्रमेणां विन्धेदेवपूर्वकं
आहुमहं करिष्ये ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमासनं
स्वाहा । ॐ विश्वान् देवानावाहयिष्ये ॐ
आवाहय इत्युक्ते ॐ विन्धेदेवास आगतं शृणु-
ताम इमं हवं इदं वृद्धिनिधीहन ॐ विन्धे-
देवाः शृणुतेमं हवं ये मे अन्तरीक्षे य उप-
दाविष्ट येऽपिजिह्वा उत्त वा यजन्ना आस-
दासिन् वृद्धिं मादयध्वम् । ॐ ओषधयः
समवदन्त सोमेन सह राज्ञा यस्ते ज्ञयोति
ब्राह्मणस्वं राजन् पारयामसि ।
ॐ आगच्छन्तु महाभागा विन्धेदेवा महाबलाः
ये यज विहिताः आहुं सावधाना भवन्तु ते ॥
ॐ अपहृतासुरा रक्षांसि वेदिसदः । इति
त्रिभिर्यवविकिरणम् । ॐ पवित्रमहं करिष्ये
ॐ जुष्येति तेनोक्ते वायुकुशपचद्वयं प्रादेश-
प्रमाणं कृत्वा ॐ पवित्रे स्यो वैष्णवौ अग्नेन
कुशान्तरेण हित्वा ॐ विष्णोर्म्मनसा पूते स्यः

इत्यभ्युक्तं कुशान्तरेण चिह्नं कृत्वा पात्रे पवित्रनिवेशनम् । शन्नो देवीरभीष्टये आपो भवन्तु पीतये शंथोरभिस्रवन्तु नः । इति पात्रे जलदानम् । ॐ यत्रोऽसि यवयासहेशो यवया- रातो इति यवदानम् ।

ॐ गन्धद्वारां दुराघर्षां निवृत्तुं करीषिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां त्वामिहोपहृये श्रियम् ।

इति गन्धदानम् ।

ॐ श्रीं च ते लक्ष्मीं च पद्मिनीं इति पुष्पदानम् । ॐ या दिव्या आपः पयसा मन्मभूवुर्यां अन्त- रोच्चा उतपार्थं कीर्त्या हिरण्यवर्णां यन्त्रियान्ता न आपः शिवाः संशोनाः सुहवा भवन्तु ॐ धुरिलोचनसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य एषोऽर्घ्यो नमः । इति हस्तोऽर्घ्यं दत्त्वा अनेनैव पात्रेण संश्रवपवित्रयज्ञं प्रथमपात्रेण संश्रव पवित्रं च यज्ञीत्वा ब्राह्मणदक्षिणपार्श्वे कुशोपरि ऊर्ध्व- सुखपात्रे स्थापनं तदुपरि कुशदानम् । ततः ॐ धुरिलोचनसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य एतानि

गन्धपुष्पधूपदीपवासोऽगुगसोऽरीययज्ञोपवीतानि नमः । गन्धादिदानमच्छिद्रमस्तु संकल्पसिद्धि- रस्तु । ब्राह्मणवाचनम् । ततः पित्रपितामह- प्रपितामह-मातामह-प्रमातामह-वृहप्रमाता- महानां सपत्नीकानां आहुतमहं करिष्ये । अनु- ज्ञापनम् । ॐ कुर्वन्विति ब्राह्मणे वृत्ते । ॐ देव- ताभ्यः पित्रभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । इति त्रिर्जपेत् । तत ॐ असुकसगोत्राणां अस्मत्- पित्रपितामहप्रपितामहानां यथानामशस्मिणां सपत्नीकानां आहुं युष्मासहं करिष्ये । ॐ कुर्वन् आहुकरगानुज्ञानम् । ॐ असुक- सगोत्रेभ्यः अस्मत्पित्रपितामहप्रपितामहेभ्यो यथानामशस्मिभ्यः सपत्नीकेभ्य इदमासनं स्वधा । ब्राह्मणवामपार्श्वे आसनम् । ॐ पित्रनावाह- यिष्ये ॐ आवाहयेत्युक्ते ॐ उशक्तस्त्वानिधोमस्तु- शक्तः समिधोमहि । उशस्तुशत आवाह पित्रं हविषे अतवे । ॐ आवास्तु नः पितरः सौम्यासो अमिष्वान्ताः पाथभिर्देवयानैः । अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽभिद्रवन्तु तेऽवन्व- क्तान् । इत्यावाहनम् । ॐ अपहृतासुरा रक्षांसि वेदिसदः । त्रिस्तिलविकिरणम् । ॐ तिलोऽपि सोमदैवतो गोसवो देवनिर्मितः । प्रजमद्भिः एतः स्वधया पित्रं लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा । तिलदानम् । गन्धपुष्पं हस्ताभ्यां दत्त्वा पित्रपात्रमुत्थाप्य या दिव्यति पठित्वा असुकगोत्र अस्मत्पितः असुकशस्मिन् सपत्नीक एव ते अर्घ्यः स्वधा । एवं पितामहादी । सपत्निकं पात्रं यज्ञीत्वा ब्राह्मणवामपार्श्वे दक्षिणाश्रकुशोपरि ॐ पित्रभ्यः स्थानमधीति अमीसुखपात्रस्थापनम् । ॐ इत्यन्तां लोकाः पित्रसदनाः पित्रसदनमसि । अधोसुखपात्र- स्थापनम् । ततः असुकसगोत्रेभ्यः अस्मत्पित्र- पितामहप्रपितामहेभ्यः सपत्नीकेभ्यः एतानि गन्धपुष्पधूपदीपवासोऽगुगसोऽरीययज्ञोपवीतानि

स्वधा । पित्रतीर्थेण गन्धादिदानम् । गन्धादि- दानमच्छिद्रमस्तु संकल्पसिद्धिरस्तु । ब्राह्मण- वाचनम् । एवं मातामहादीनामनुज्ञापनादि कर्म । ॐ या दिव्यति भूमिसम्प्लावणम् । ततो घृताक्तमन्नं यज्ञीत्वा दक्षिणोपवीतं पित्र- ब्राह्मणम् । ॐ अयौ करणमहं करिष्ये ॐ कुर्व- न्विति तेनोक्ते ॐ अयमे कथवाहनाय स्वाहा । ॐ सोमाय पित्रमते स्वाहा । आहुतिद्वयं देव- ब्राह्मणदक्षे दत्त्वा अवशिष्टार्हं पित्रार्थं स्थाप- यित्वा अपरमहं पित्रादिपात्रे मातामहादिपात्रे च निःक्षिपेत् । पात्रे अत्रादि निधाय कुशं दत्त्वा अधोसुखाभ्यां पाणिभ्यां पात्रं यज्ञीत्वा । ॐ एषिवी ते पात्रं दौः पिधानं ब्राह्मणस्य सुखे अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहा । पात्राभि- मन्त्रणम् । इदं विष्णुचिह्नमे त्रिधा निदधे पदम् । सन्द्रमस्य पाशुले विधो ह्यं रक्षस्व । इत्यमीपर्यधोसुखदिक्षाकृष्टनिवेशनम् । ॐ अप- हृतेति त्रिव्यविकिरणम् ।

ॐ निहृत्स्व सर्वं यद्देभ्यवद्भवेत् हताश्च सर्वेऽसुरदानवा मया । रक्षांसि यक्षाः सपिशाचसंघा हता मया यातुजानाश्च सर्वे ।

इति सिद्धार्यविकिरणम् ।

ततः ॐ धुरिलोचनसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य एतदन्नं सृष्टं सपत्नीयं सयज्ञनं स्वाहा इति वारिकुशाद्वैरन्नसङ्कल्पनम् । ॐ आहुमिद- मच्छिद्रमस्तु संकल्पसिद्धिरस्तु । ततो वामोप- वीतेन सयज्ञनं सृष्टमन्नं पित्रादिपात्रे निधाय तदुपरि भूमिसंज्ञककुशं दत्त्वा ॐ एषिवी ते पात्रं अभिमन्त्रणम् । उत्तानाभ्यां पाणिभ्यां पात्रं यज्ञीत्वा ॐ इदं विष्णुरित्यज्ञोपरि उत्ता- नाकुष्ठं निवेशयेत् ॐ अपहृता इति तिलविकि- रणम् । भूमिपातितवामजाशुः । असुकगो- त्रेभ्यः अस्मत्पित्रपितामहप्रपितामहेभ्य असु- कासुकशस्मिभ्यः सपत्नीकेभ्य एतदन्नं सृष्टं सपत्नीयं सयज्ञनं प्रतिविहवन्तं स्वधा । अन्नसङ्कल्पः । ॐ ऊर्ध्वं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कौलालं परिस्नुतं स्वधास्य तर्पयत मे पित्रं । दक्षिणासुखवारिधाराश्रागः । ॐ अमिदमच्छिद्रमस्तु संकल्पसिद्धिरस्तु । ततः सथाहुतिकया गायत्र्या विसर्जयित्वा मधु- वाता ऋतायते मधु चरन्ति सिन्धवः माध्वीनः सन्त्वोषधीः । मधु नक्तसुतोषधो मधुमन् पार्थिवं रजः मधु द्यौरस्तु नः पिता । मधुमासो वन- स्यतिमधुमानस्तु सूर्यो माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ मधु मधु मधु इति जपः । यथासुखं वाग्यता कुशध्वमिति ज्ञ्यात् । सुक्तवत्सु सप्रयाधादिकं पित्रस्त्रिजं जपेत् ।

ॐ सप्रयाधा दशार्णवु ऋगाः काण्डरे गिरौ । चक्रवाकाः सरह्वीपे हंसाः सरसि मानसे । तेऽपि जाताः कुर्वन्नेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः । प्रस्थिता दूरमध्वानं यूनं तीर्थोऽवधीदत ॥

तत्सुप्रियु । दक्षिणासुखो वामोपवीती । उच्छिष्टायतः ।

ॐ अयिदम्भाश्च ये जीवाः शेष्यदग्धा कुले मम ।

भूमौ दत्तेन हृद्यन्तु हन्ता यास्तु परां गतिम् । इति भूमौ कुशोपरि सृष्टमन्नं जलघृतं विकि- रेत् । ततो देवब्राह्मणक्रमेण जलगच्छं दत्त्वा पूर्ववत् पुनः सथाहुतिकां सावित्रीं मधुवाते- तिवृत्तं मधु मन्वति च जप्त्वा ॐ वचितं भव- द्विरिति देवब्राह्मणप्रभः । सुवचितमिति तेनोक्ते ॐ शेषमन्नमप्यस्तोति प्रभः । इष्टेः सह सुडच्युति तेनोक्ते पित्रादिब्राह्मणे वामोप- वीतेन ॐ ह्रमास्य इति प्रभः । ॐ ह्रमास्य इत्युक्ते शेषमन्नमिति प्रभः । ॐ इष्टेः सह सुडच्युति तेनोक्ते मातामहादिब्राह्मणे तथैव प्रभः । ततः पित्रादिब्राह्मणे पित्रादहं पात- यिष्ये पातयेत्युक्ते । तदुच्छिष्टायतोऽभ्युत्थनं मखलश्च चतुष्काणं तिलविकिरणं ॐ असुक- गोत्र अस्मत्पितः असुकशस्मिन् सपत्नीक एतत्ते पित्रासनं स्वधा इत्यं रंखामध्ये पिता- महाय प्रपितामहाय च । सथाहुतिकां गायत्रीं मधुवातेति त्रिर्जपेत् अन्नं सार्घ्यं पित्रं कृत्वा कुशोपरि असुकगोत्रास्मत्पितः असुक- शस्मिन् सपत्नीक एव ते पित्रः ये चात्र त्वामगु याश्च त्वमगु तस्मै ते स्वधा । एवं पितामह- प्रपितामहमातामहप्रमातामहवृहप्रमाताम- हेभ्यः । पित्रशेषविकिरणं पित्राक्तिके । ॐ वेपसुजः प्रीयन्ता इति स्तरणकुशेषु हस्त- मार्जनम् । प्रक्षालितेन पित्रपात्रोदकेन असुक- गोत्र अस्मत्पितः असुकशस्मिन् सपत्नीक एतत्ते जलमवनेनस्तु ॐ ये चात्र त्वामगु याश्च त्वमगु तस्मै ते स्वधीति पित्रपित्रसंज्ञनम् । पित्रपात्रमधोसुखं कृत्वा बह्नाञ्जलि ॐ अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमाहृषायध्वमिति जपः । अपः स्यूष्टा वामेन पराहृत्य उदङ्मुखश्च प्राणास्त्रिः संयन्त्य ।

ॐ वसन्ताय नमस्तुभ्यं श्रीश्याय च नमो नमः । वर्षाभ्यश्च शरत्संज्ञकृतव च नमः सदा ॥ हेमन्ताय नमस्तुभ्यं नमस्ते शिशिराय च । माससंवत्सरेभ्यश्च दिवसेभ्यो नमो नमः ॥ ॐ षड्भ्य ऋतुभ्यो नमः पित्रभ्यो नमः । इति जपः । वामेनेव पराहृत्य दक्षिणासुखः अमी मदन्त पितरो यथाभागमाहृषायिषत । इति जपः । वासः शिथिलीकृत्वाञ्जलिं कृत्वा ॐ नमो वः पितरः पितरो नमो वः । इति जपः । यज्ञात्तः पितरो दत्त । इति यज्ञवीचयम् । ॐ सदी वः पितरो देव्यः । इति पित्रवीच- यम् । ॐ एतद्दः पितरो वासः इत्युच्चार्य असुकगोत्र इत्यादिना एतत्ते वासः ॐ ये चात्र त्वामगु याश्च त्वमगु तस्मै ते स्वधा । दशाभवस्त्रदानम् । वामेन पाणिना उदक- पात्रं यज्ञीत्वा ॐ ऊर्ध्वं वहन्तीरमृतं घृतं पयः

कीर्णान् इत्यादिना पिण्डोपरि वारिधारा-
त्यागः । पूर्वस्थापितपात्रशोधकैः प्रत्येकं पिण्ड-
सेचनम् । पिण्डवाहिन गन्धादिदानम् । पिण्डो-
परि कुशं हस्तश्च दत्त्वा ॐ अक्षयमी मद्दन्त
क्षयप्रिया अक्षयत अक्षोषत स्वभानवो विप्रा न
विष्टयाः मनीषो यान्निद्र ते हरौति जपः ।
इत्थं मातामहादेव्याश्चानामाचमनं सुसुप्रो-
क्षितमस्त्विति भूम्यभ्युच्यं कृत्वा ।

अपां मध्ये स्थिता देवा सर्वमपसु प्रतिष्ठितम् ।
ब्राह्मणस्य करे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु
नः ॥

शिवा आपः सन्त्विति हस्ते ब्राह्मणस्य जल-
दानम् ।

लक्ष्मीर्वसति पुष्पेषु लक्ष्मीर्वसति पुष्करे ।
लक्ष्मीर्वसति सदा गोष्ठे सौमनस्यं सदास्तु मे ॥
सौमनस्यमस्तु पुष्पदानम् ।

ॐ अक्षयचास्तु मे पुण्यं शान्तिः पुष्टिर्धृतिश्च
मे ।

यद्यत् श्रेयस्करं लोके तत्तदस्तु सदा मम ॥
ॐ अक्षयचारिणस्तु यवतस्तुलदानम् । असुक-
गोत्राणामस्तु-पितृ-पितामह-प्रपितामहानां
सपत्नीकानां दत्तमिदमपानादिकमक्षयमस्तु
इति पित्रादिब्राह्मणहस्ते सतिजलदानम् ।
यजमानस्य प्रप्ते अस्त्विति ब्राह्मणो वदेत् ।
एवं मातामहादीनामक्षयम् । आशिषः ।
ॐ अघोराः पितरः सन्तु गोत्रं नो वहन्ताम् ।
दातादो नोऽभिवहन्तां वदाः सन्ततिरेव च ।
अहा च नो मा यगमहद्दु देयश्च नोऽस्त्विति ॥
अन्नश्च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।

याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्य कश्चन ॥
एता एवाशिषः सन्तु सौमनस्यमस्तु सुसुखं
चास्तु इत्युक्ते पिण्डपात्रे अर्घ्यसम्बन्धान् कुशान्
पवित्राणि चास्तीर्य पित्रादिब्राह्मणं सृष्ट्वा
स्वधां वाचयिष्ये ॐ वाच्यतां ॐ पितृपितामह-
प्रपितामह-मातामह-प्रमातामह-बृहप्रमाता-
महेभ्यो यथानामशर्मैभ्यः सपत्नीकेभ्यः स्वधो-
च्यतां अस्तु स्वधा इत्युक्ते ऊर्ध्वं वहन्तीरन्तं
धृतं इति पिण्डानामुपरि वारिधारां दद्यात् ।
तत ॐ विश्वेदेवा अस्मिन् यज्ञे प्रीयन्तां देव-
ब्राह्मणहस्ते यवोदकदानं ॐ प्रीयन्तामिति
तेनोक्ते ॐ देवताभ्य इति त्रिर्घ्नयेत् । अधो-
मुखपिण्डपात्राणि चालयित्वा आचम्य दक्षिणो-
पवीतीं पूर्वामभिसुखः ॐ असुकसगोत्राय
असुकशर्मैश्च ब्राह्मणाय सपत्नीकाय आह-
प्रतिष्ठायं दक्षिणामिदं रजतं तुभ्यमहं ददे
इति दक्षिणां दद्यात् एवं मातामहादौ ततो
दक्षिणाय दत्तयादानम् । ततः पितृ-
ब्राह्मणे । पिण्डपात्रसुत्तानं कृत्वा ॐ पिण्डाः
सन्मताः ॐ सुसम्यग्ना इति पिण्डे चीरधारां
दत्त्वा पिण्डपालनम् ।

ॐ वाजे वाजे वतवाजिनो नो
धनेषु विप्रा अन्वता अन्वताः ।

अस्य मध्वः पितृव मादयध्वं
हृता यात पथिभिर्देवयानैः ॥

इति पित्रादिविसर्जनम् ॥

ॐ आ मा वाजस्य प्रसवो जगन्धा-
देमे द्यावा पृथिवी विश्वरूपे ।

आ मा गन्तुं पितरा मातरा युव-
मा मा सोमोऽन्वताय गन्त्यान् ॥

इति देवविसर्जनम् ॥

ॐ अभिरम्यतामित्युक्ते अभिरताः स्म इति
ब्राह्मणैरनुज्ञातस्य निवर्तनम् । गवादिषु पिण्ड-
प्रतिपादनमिति ।

यद्यथाहविधिः प्रोक्तः पठतां पापनाशनः ।

अनेन विधिना आहं कृतं वै यत्र कुत्रचित् ॥

अनर्थं स्यात् पिण्डाश्च स्वर्गप्राप्तिर्भवा तथा ।

इत्युक्तं पार्वणश्राद्धं पिण्डाणां ब्रह्मलोकदम् ॥”

इत्यादि गारुडं पार्वणश्राद्धम् २२२ अध्यायः ॥

ब्रह्मोवाच ।

“नित्यश्राद्धं प्रवक्ष्यामि पूर्ववत्तद्विधेयम् ॥

ॐ असुकसगोत्राणामस्तुपितृपितामहप्रपिता-
महानामसुकशर्मैणां सपत्नीकानां आहं सिद्धा-
न्नेन युष्मभ्यमहं करिष्ये ।

आसनादिकमत्र स्याद्विश्वेदेवविश्वान्तम् ।

वृद्धिश्राद्धं प्रवक्ष्यामि पूर्ववत्तद्विधेयम् ॥

जातपुत्रसुखदर्शनादौ वृद्धिश्राद्धं पूर्वामभिसुखेषु

दक्षिणोपवीतिसु मधुयववदरमिश्राः पिण्डाः देव-
तीर्थेन नमस्कारान्तेन दक्षिणोपचारेण कर्तव्यम् ।

दक्षिणजालु एहोत्वा ॐ अद्यास्मदीयासुकवृद्धौ

असुक-गोत्राणामस्तुपितृ-पितामह प्रपिता-
मह-मातामह-प्रमातामह-बृहप्रमातामहानां

असुकशर्मैणां सपत्नीकानां नान्दीमुखानां

आहं कर्तव्ये वसुसत्यसंज्ञकानां विश्वेषां देवानां

आहं सिद्धान्नेन युष्मासु मया कर्तव्यम् । इति

देवब्राह्मणामन्त्रं ॐ करिष्यसीति तेनोक्ते

इत्यमेव माहपितामहप्रपितामहानां देवब्राह्म-
णामन्त्रम् । तत ॐ असुकगोत्राया मन्-
प्रपितामह्या असुको देवा नान्दीमुख्याः आहं

सिद्धान्नेन युष्मासु मया कर्तव्यमिति प्रपिता-
महोत्राणामन्त्रम् । करिष्यसीति तेनोक्ते

इत्यमेव पितामहोत्राणामन्त्रं माहब्राह्मणा-
मन्त्रम् । तत ॐ अद्यासुकवृद्धौ असुक-
गोत्राणामस्तु-प्रपितामह-पितामह-पितृणां

नान्दीमुखानां आहं सिद्धान्नेन युष्मासु मया

कर्तव्यमिति ब्राह्मणामन्त्रं ॐ करिष्यसीति

तेनोक्ते इत्यमेव बृहप्रमातामहादि ब्राह्मणा-
मन्त्रम् । देवपितृसर्वदेवब्राह्मणश्राद्धकरणानु-
ज्ञापनम् । आसने ॐ विश्वेदेवास आगत इत्यु-
ताम इमं हवं एदं वहिनिधीदत ॐ विश्वे-
देवाः इत्युतेमं हवं ये मेऽन्वरीक्षे य उपव्यविष्ट

ये अस्मिज्जा उतवा यजत्रा आसद्यास्मिन्

वर्हिषि मादयध्वम् ॥ ॐ आगच्छतु महाभागा

विश्वेदेवा इति विश्वेदेवावाहनम् । गन्धादि-
दानम् । अश्विद्रावधारणवाचनम् । ततः प्रपि-

तामहीप्रष्टनीनामनुज्ञापनं आसनं गन्धादि-
दानं अश्विद्रावधारणम् । इत्थं प्रपितामहा-
दीनां अनुज्ञापनम् । आसनं आवाहनं
गन्धादिदानम् । एवं बृहप्रमातामहादीनां
अनुज्ञापनादिकरणम् । ॐ वसुसत्यसंज्ञकेभ्यो
विश्वेभ्यो देवेभ्य एतदन्नं सद्युतं सपानीयं सय-
ज्जनं सवदरं सद्धिं प्रतिषिद्धवर्जितं नमः ।
इति अन्नसङ्कल्पनम् । ॐ असुकगोत्रे मन्-
प्रपितामहि असुकोदेवि नान्दीमुखि एतदन्नं
सवदरं सद्धिं नमः । इत्थं पितामहोमाह-
ब्राह्मणे । ततः प्रपितामहादिब्राह्मणपात्रे ॐ
असुकगोत्रेभ्यो मन्प्रपितामहपितामहपितृभ्य
एतदन्नं सवदरं सद्धिं सयज्जनं सपानीयं नमः ।
एवं बृहप्रमातामहादिभ्यः ॥ * ॥

एकोद्दिष्टं पुरावश्यं तद्विधेयं वदे इत्यु ॥

प्रथमं निमन्त्रणं पादप्रक्षालनं आसनम् । अद्य

असुकगोत्रस्य मन्पितुरसुकदेवशर्मणः प्रति-
सावस्तरिकमेकोद्दिष्टं आहं सिद्धान्नेन युष्मासु

अहं करिष्ये । आहंकरणानुज्ञापनम् । आसनं

अर्घ्यः । गन्धादिदानं पितृस्थापनम् । अन्न-
सङ्कल्पनं जप्यं निवीती उत्तराभिमुखीभूया-

तिथिश्राद्धं कुर्यात् । ततस्तुप्रिं ज्ञात्वा दक्षि-

णाभिमुखो वामोपवीती उच्छिद्यसमीपे ये

अग्निदाया इति अन्नविकरणम् । ॐ असुक-

गोत्र पितरसुकदेवशर्मन् एतत्तं जलमवने-

निच्यु ये चात्र त्वामनु यःश्च त्वमनु तस्मै तं

स्वधा इति रेखोपरि दक्षिणासुखवारिधारा

दानम् ।” इति गारुडं २२३ अध्यायः ॥ * ॥

ब्रह्मोवाच ।

“सपिण्डीकरणं वक्ष्ये पूर्णोऽन्वे तत्तुल्याहनि ।

कृत्वा कुतपकाले तु प्रेतादेः पितृलोकदम् ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात् अपराह्णे तु पूर्ववत् ॥

पितामहादिब्राह्मणनिमन्त्रणम् । ॐ पुरोरवो

मादवःसंज्ञकेभ्यो देवेभ्य एतदासनं नमः ।

वामपार्श्वे आसनदानम् । ततः पितामह-

प्रपितामहबृहप्रपितामहानां सपत्नीकानां

श्राद्धमहं करिष्ये । इत्यनुज्ञापनम् । पात्र-

त्रयकरणं पात्रोपरि कुशं दत्त्वा पात्रान्तरं

पिधाय अश्विद्रावधारणान्तं परिसमाप्य तथैव

पितुरपि सपत्नीकस्य प्रेतान्तनाम्ना आहंकर-

णानुज्ञापनम् । देवपात्राश्विद्रावधारणम् । तं

परिसमाप्य पितामहप्रपितामहबृहप्रपितामह-

पितृक्रमेण पात्राणां मनाक् वाचनं उद्घाटनं

कृत्वा ये समानाः समनसः पितरो यमराज्यं ।

तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेश कल्पताम् ।

ये समानाः समनसो जीवाजीवेषु मामकाः ।

तेषां श्रीर्मथि कल्पतां अस्मिन् लोके श्रतं

समाः ॥

एतन्नमहयेन पितृपात्रोदकं पितामहप्रपिता-

महबृहप्रपितामहपात्रे दत्त्वा बृहप्रपितामह-

पात्रं परित्यज्य पितामहप्रपितामहयोदकं

पवित्रश्च पितृपात्रे निक्षिपेत् । ततः पितृ-

ब्राह्मणहस्ते पवित्रदानम् । पात्रपुण्येण शिरसः करपादाद्यं हस्तेऽन्यजलदानं हस्ताभ्यां पात्र-सत्याय ॐ वा दिशेति च पठित्वा असुक-गोत्र मन्पितरसुक प्रेत एव ते अर्घ्यो ये पात्र त्वामनु यांच त्वमनु तस्मै ते स्वधा इति पितृब्राह्मणहस्ते स्तोकमर्घ्योदकं पितृतीर्थेण दत्त्वा पितामहब्राह्मणहस्ते पवित्रदानं पात्र-पुण्येण शिरःकरपादाद्यं हस्तेऽन्यजलदानम् । हस्ताभ्यां पात्रसत्याय वा दिशेति पठित्वा असुकगोत्र मन्पितामह असुकदेवशर्मन् सपत्नीक एव तेऽर्घ्यः स्वधा । पितृपात्रेणैव पितामहब्राह्मणहस्ते स्तोकमर्घ्योदकं दत्त्वा शेषसुदकं पिच्छसंचनार्थं पात्रान्तरे निधाय तेनैव पात्रेण पितामहब्राह्मणार्थां हस्तस्थं उदकं पवित्रं च गृहीत्वा पितृब्राह्मणवामपार्श्वे दक्षिणायकुशोपरि पितृभ्यः स्थानमसीति अधोमुखपात्रस्थापनम् । पितामहार्थां गन्धादि-दानं अमौकरणम् । देवानां अवशिष्टान् पितामहादिपात्रे निधेत् । पितामहादिपात्रा-भिमन्त्रणादिवाचनपर्यन्तं क्रमेण समाय पितृ-ब्राह्मणपात्राभिमन्त्रणं अङ्गुष्ठनिवेशनं तिल-विकिरणम् । विद्वांसविकिरणं कृत्वा असुक-गोत्र मन्पितरसुक प्रेत एतन्ने अन्नं सघृतं सपानीयं सशङ्खनं प्रतिविह्ववर्जितं ये चात्र त्वामनु यांच त्वमनु तस्मै ते स्वधा । ततो देवप्रभृति आपोशानं दद्यात् । अतिथौ प्राप्ते अतिथिआहुं कुर्यात् अस्मिन्नवसरे । ततो विकिरणम् । पितामहादौ प्रन्नं कृत्वा पितृब्राह्मणे ॐ स्वदितं भवद्भिरिति प्रन्नः असुकगोत्र मन्पितामह असुकशर्मन् सप-त्नीक एव ते पिच्छो ये चात्र त्वामनु यांच त्वमनु तस्मै ते स्वधा । एवमन्यथोः । पिच्छ-दानमच्छ्रमस्तु । सङ्कल्पविह्विरस्तु इति वाचनं कृत्वा ततः पितृप्रेतपिच्छपातनं ॐ संकल्प-विह्विरस्विति वाचनम् । तं समाय पिच्छं निधा कृत्वा ये समानाः समनसः इति मन्त्रद्वयं पठित्वा पितामहप्रपितामहदृष्टप्रपितामह-पिच्छेषु निधेत् । पिच्छेषु गन्धादिकं पिच्छपाल-नम् । अतिथिब्राह्मणे स्वदितमित्यादि प्रन्नः । ब्राह्मणानामाचमनं मुक्तक्रमेण ताम्बूलदानं सुसुप्रोक्षितमस्तु शिवा आपः सन्तु दृष्टप्रपिता-महादिक्रमेण ब्राह्मणार्थां हस्ते जलदानम् । गोत्रस्यान्यमस्तु पितृब्राह्मणहस्ते ॐ उप-तिष्ठतामिति सतिलजलदानं नामगोत्रेण उप-तिष्ठतामिति तेनोक्ते अघोराः पितरः सन्तु सन्ति उक्ते स्वधां वाचयिष्ये इति पिता-महादिब्राह्मणशुभापनम् ॐ वाच्यतामित्युक्ते पितामहादिभ्यः खधीच्यताम् अस्तु स्वधा इत्युक्ते पितृब्राह्मणे पितृभ्यः खधीच्यतां इति अस्तु स्वधा इत्युक्ते ॐ ऊर्णं वहनीरन्तं इति दक्षिणाभिसुखवारिधारात्वागः । ॐ विश्वेदेवा अस्मिन् यज्ञे प्रीयन्तामिति देवब्राह्मणहस्ते

यवोदकदानम् । ॐ देवताभ्य इति चिर्चनपः । पिच्छान् पात्रे तोलयित्वा आचम्य पितामहा-दिभ्यो दक्षिणां दत्त्वा ततः पितृब्राह्मणाय ततो अतिथिब्राह्मणाय च । आशिषो मे दीयन्ता-मित्याशौःप्रार्थनं आशिषः प्रतिगृह्यन्ता इत्युक्ते दानारो नोऽभिवर्द्धन्तामिति पात्रसुत्तानं कृत्वा वाजे वाजे इति विचर्चनम् । अभिरन्वतामिति पितृब्राह्मणविसर्जनम् । सपिच्छीकरणआहुं यासप्रोक्तं मया तव । आहुं विष्णुः आहुकर्णौ फलं आहुदिकं हरिः” इति गायत्रे २२४ अध्यायः ॥ ३ ॥ तित्यादिविशेषे आहुकरणफलं यथा,— यास उवाच । “अथ आहुममावास्यां प्राप्य कार्यं द्विजोत्तमैः । पिच्छान्नाह्वयं कं भक्तमुक्तिस्तुतिफलप्रदम् । पिच्छान्नाह्वयं कं आहुं क्षीणे राजनि शस्यते । अपराह्णे द्विजातीनां प्रशस्तीनामिषेण तु । प्रतिपत्प्रभृति स्तेतास्तथयः लज्जपचके । चतुर्दशीं वन्धयित्वा प्रशस्तां सुतरोतराः । अमावास्यायुक्तास्त्रिषुः पौषमावादिषु त्रिषु । तिस्रश्चान्वयकाः पुण्या माघस्य दशमी तथा । त्रयोदशी मघायुक्ता वर्षासु तु विशेषतः । शस्यपाकआहुकाला नित्यं प्रोक्ता दिने दिने । नैमित्तिकं हि कर्तव्यं गृहणे चन्द्रस्ययोः । बान्धवानाश्च मरणे नारको स्यादद्यान्वया । कान्यानि चैव आहुनि शस्यन्ति गृहणादिषु । अयने विपुत्रे चैव यतोपातेऽप्यनन्तकम् । संक्रान्तामचयं आहुं तथा जन्मदिनेष्वपि । नचक्षेत्रे च सर्वेषु तथा कामे विशेषतः । स्वर्गं लभते कृत्वा हतिकासु द्विजोत्तमः । अपत्यमथ रोहिण्यां सौम्ये तु ब्रह्मवर्षसम् । सुद्राणां कर्मणां सिद्धिमात्र्यां शस्यमेव च । पुनर्वसौ तथा भूमिं अयं पुष्ये तथैव च । सर्वान् कामान् तथा सर्पे पेत्रे सौभाग्यमेव च । अयंमूषे तु धनं विशात् फाल्गुण्यां पाप-नाशनम् ॥ ज्ञातिश्रेष्ठं तथा हस्ते निचायां सुवहून् सुतान् । वाणिज्यमिह स्नातौ च विशाखायां सुवर्णकम् । मेत्रे बहूनि मित्राणि राश्यां शक्रे तथैव च । मूले कर्षं लभेद्यानं सिद्धिमाप्ये तथैव च । सर्वान् कामान् वैश्वदेवे श्रेष्ठानु अरुणे पुनः । अविद्यायां तथा कामान् वायुवे च परं बलम् । अजेकपादके कुर्यादहिव्रधे गृहे शुभम् । रेवत्यां बहवो रोगा ह्यन्यथां सुरगांस्तथा । यास्ये चाजीवनं तस्मात् यदि आहुं प्रयच्छति ॥ आदिह्वारे चारोग्यं चान्ने सौभाग्यमेव च । कौले सर्वत्र विजयं सर्वान् कामान् बुधस्य च । विद्यामभीष्टं जीषे तु धनं वै भागवे पुनः । शनेचरे लभेदायुः प्रतिपत्सु शुभान् सुतान् । कन्यकां वै द्वितीयायां तृतीयायां सुवन्तथा । पशून् नृनांचतुर्थ्यां पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् ॥

वह्नीं कृतिं जयिष्यामि सप्रम्यां लभते नरः । अहस्यामपि ज्ञानिष्यं लभते आहुदः सदा । स्यान्नवम्यामेकसुरं दशम्यां द्विसुरं बहु । एकादश्यां तथा स्यात् ब्रह्मवर्षेऽस्त्रिनः सुतान् ॥ द्वादश्यां जातरूपसु रजतं रौप्यमेव च । ज्ञातिश्रेष्ठं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां कुप्रजाः । पञ्चदश्यां सर्वकाममाप्नोति आहुदः सदा । तस्माच्छ्राद्धं न कर्तव्यं चतुर्दश्यां द्विजातिभिः ॥ शक्रेण तु हतानां वै तत्र आहुं प्रकल्पयेत् । त्रयब्राह्मणसम्यक्ता न कालनिधमः कृतः । तस्माद्गोपापवर्गायं आहुं कुर्यात् द्विजातिभिः ॥ कर्म्मरश्मेषु सर्वेषु कुर्यादाभ्युदयं पुनः । पुत्रजन्मादिषु आहुं पार्ष्ण्यं पञ्चम्येण स्युतम् ॥ अह्वयहनि नित्यं स्यात् काम्यं नैमित्तिकं तथा । एकोदशसु विज्ञेयं दृष्टिआहुश्च पार्ष्ण्यम् ॥ एतत् पञ्चविधं आहुं मनुजा परिकीर्तितम् । यात्रायां षष्ठमाख्यातं तत् प्रयत्नेन पाकयेत् ॥ शुद्धये सममं आहुं ब्रह्मणा परिकीर्तितम् । देविकं चाष्टमं आहुं यत् कृत्वा सुच्यते भयात् ॥ सन्ध्यारात्रोर्न कर्तव्यं राहोरन्वच दर्शनात् । देशानाश्च विशेषेण भवेत् पुण्यमनुत्तमम् ॥ गयायामचयं आहुं प्रयागेऽमरकच्छके । गायन्ति पितरो गाथां कीर्तयन्ति मनोविषयः ॥ एतथा बहवः पुत्रा यदोकोऽपि गयां व्रजेत् । यजेत बान्धवेधेन नीलं वा वृषसुतच्छजेत् ॥ एतथा बहवः पुत्राः शीलवन्तो गुह्यान्विताः । तेषामु समवेतानां यदोकोऽपि गयां व्रजेत् ॥ गयां प्राप्यातु षष्ठेण यः आहुं सव्यगाचरेत् । तारिताः पितरस्तेन स याति परमां गतिम् ॥ वराहपञ्चते चैव गङ्गायाश्च विशेषतः । वाराणस्यां विशेषेण यत्र देवः स्वयं हरः ॥ गङ्गादारे प्रभासे च विश्वके नीलपर्वते । कुशले च कुजान्ने भृङ्गसुङ्गे महाजले ॥ केदारे फल्गुतीर्थे च नैमिषारण्य एव च । सरस्वत्यां विशेषेण पुष्करे च विशेषतः ॥ गर्मदायां कुशावर्ते श्रीशैले भद्रकर्मके । वेजवत्यां विपाशायां गोदावर्यां विशेषतः ॥ एवमादिष्वथान्येषु तीर्थेषु पुनिकेषु च । गदीनाश्चैव तीरेषु तुष्यन्ति पितरः सदा ॥ ३ ॥ त्रौहृदिभ्यश्च यवैर्मासेरिह्मलपलेन च । श्यामाकेश्च तथा प्राकेर्वावीरेश्च प्रियङ्गुभिः ॥ गंधूमेश्च तिलैर्मुद्गैर्मासं प्रीययते पितृन् । आन्वानान्नातकानित्पून् न्दहीकाश्च सदाङ्-मान् ॥ विदारीश्च भरुकाश्च आहुकाले प्रदापयेत् । लाजान्भुयुतान्द्यान् शक्नुन् शर्करया सह । दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन श्रेष्ठान्कशेरिकान् ॥ दौ मासौ मत्स्यमासेन चीन्मासान् हारियेन तु । औरभेयाश्च चतुरः श्राकुनेन तु पञ्च च ॥ यस्मात्पान् ह्यगमासेन पार्ष्ण्येनाथ सप्त वै । अष्टावैष्यस्य मासेन रौरवेण नवैव तु ॥ दशं मासंस्तु ह्यप्यन्ति वराहमिह्यामिभैः ॥

शशभूमयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ।
 संद्वरन्तु गच्छेन पयसा पायसेन वा ।
 बाधोवचस्य मांसेन दमिदादशवारिकी ।
 कालशाकं महाशकं खड्गिनीव्यामिधं मधु ।
 आनन्त्यायैव कल्पान्ते सुन्यमानि च सर्वशः ॥
 क्रीत्वा लब्धा स्वयंवाच नतानाहृत्य वै द्विजः ।
 दद्यात् आहं प्रयत्नेन तदस्याप्तयमुच्यते ॥३॥
 पिप्यन्ति शियुकश्चैव तथा चैव मखरकम् ।
 कुशाकाजाडुवार्ताकान् भूढकं सुरवं तथा ।
 कुसुम्भं पिच्छकं वै तच्छुलीयकमेव च ॥
 राजमाघाक्षया चौरं माह्विष्य विवर्णयेत् ।
 कोदवान् कोविदारं च पालङ्गी मरिचं तथा ।
 वर्णयेत् सर्वयत्नेन आहस्थाने द्विजोत्तमः ॥”

इति कौर्म उपविभागे १६ अध्यायः ॥

यास उवाच ।

“आत्मा यथोक्तं संतप्य पिष्टुं चक्रुचये द्विजः ।
 पिष्टान्वाहार्यकं आहं कुर्यात् सौम्यमनाः
 शुचिः ॥

पूर्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
 तीर्थं तद्व्यकथ्यानां प्रदाने वातिथिः स्मृतः ॥
 ये सोमपा विरजसो धर्मशाः श्रान्तचेतसः ।
 त्रितियो नियमस्याश्च ऋतुकालाभिगामिनः ॥
 पञ्चाधिरथधीयानो यजुर्वेदविदेव च ।
 सवङ्क च त्रिषवणस्त्रिमधुर्व्याध यो भवेत् ॥
 जिगाचिकेतश्चन्दोगो ऋषिसामग एव च ।
 अथर्षशिरसोऽध्याता रुद्राध्यायी विशेषतः ॥
 अग्निहोत्रपरो विद्वान् न्यायविष्य वदुङ्गवित् ।
 मन्त्रब्राह्मणविज्ञेयश्च स्याद्धर्मपाठकः ।
 ऋषिब्रती ऋषिकश्च तथा दादशवारिकः ॥
 ब्रह्मदेयार्थसन्तानो गर्भसुहृः सहस्रदः ।
 चान्द्रायणव्रतचरः सत्यवादी पुराणवित् ।
 गुरुदेवाग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ॥
 विमुक्तः सर्वतो धीरो ब्रह्मभूतो द्विजोत्तमः ।
 महादेवाश्चैव नरतो वैष्णवः पंक्तिपावनः ॥
 अहिंसानिरतो नित्यमप्रतिग्राहकस्तथा ।
 सन्नियो दाननिरता विज्ञेयाः पंक्तिपावनाः ॥
 मातापित्रोर्हितै युक्तः प्रातःआथो च वा द्विजः ।
 अध्यात्मविष्णुनिर्दालो विज्ञेयः पंक्तिपावनः ॥
 ज्ञाननिष्ठो महायोगी वेदान्तार्थविचिन्तकः ।
 अह्नासुः आह्ननिरतो ब्राह्मणः पंक्तिपावनः ॥
 वेदविद्याव्रतस्नातो ब्रह्मचर्यापरः सदा ।
 आथर्वणो सुसुचुश्च ब्राह्मणः पंक्तिपावनः ॥
 असमानप्रवरको ह्यसगोत्रस्तथैव च ।
 असम्बन्धो च विज्ञेयाः ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः ॥
 भोजयेद्योगिनं पूर्वं तत्त्वज्ञानरतिं यतिम् ।
 अलाभे नैष्ठिकं दान्तमुपकुञ्जाणकं तथा ॥
 तदलाभे गृहस्थं वा सुसुचुं सङ्गवर्णितम् ।
 सर्वलाभे साधकं वा गृहस्थमपि भोजयेत् ॥
 प्रहनेर्गुणसम्बन्धो यस्याश्नाति यतिर्हविः ।
 फलं वेदविदां तस्य सहस्रादतिरिच्यते ॥
 तस्मान् यत्नेन योगीश्वरीश्वरज्ञानतत्परम् ।
 धोजयेद्व्यकथ्येण त्वलाभे वितरान् द्विजान् ॥

एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने ह्यकथयोः ।
 अमुककल्पस्यं ज्ञेयः सदा सङ्गिरनुष्ठितः ॥ ३ ॥
 मातामहं मातुलश्च स्वस्रीयं शुशुरं गुहम् ।
 दौहित्रं विट्पतिं बन्धुत्वग्याय्यौ च भोज-
 येत् ॥३॥
 न आहं भोजयेन्मित्रं धनेः कार्योऽस्य संयहः ।
 पेशाचौ दक्षिणा वा हि नैवासुत्र फलप्रदा ॥
 कामं आहोर्षयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।
 द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्कलम् ॥
 ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तुणापिरिव श्राम्यति ।
 तस्मै ह्यं न दानयं न च भक्षणं कुर्यात् ॥
 यथौषरे बीजसुप्ता न वप्रा लभते फलम् ।
 तथावृषे हविर्हत्वा न दाता लभते फलम् ॥
 यावतो यसते पिष्टान् ह्यकथयेन्मन्त्रवित् ।
 तावतो यसते प्रेत्य दीमान् मूलधैर्योयुङ्गान् ॥
 अपि विद्याकुलेर्मक्ता ह्यीनवृत्ता नराधमाः ।
 यन्ते सुहृते ह्यं तद्भवेदासुरं द्विजाः ॥
 यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् ।
 एष त्वब्राह्मणो नार्हः आह्लादिषु कदाचन ॥
 मृदुप्रैष्यो भूतो राज्ञा वृषलयामयाजकः ।
 वधवन्धोपजोवी च षड्भे त्ब्रह्मवन्धवः ॥
 दत्तात्मयोगो वृत्तार्थं पतिताम्नसुरववीत् ।
 वेदविक्रयिणो ह्येते आह्लादिषु विगर्हिताः ॥
 श्रुतिविक्रयिणो ये तु परपूर्वांसमुद्भवाः ।
 अधमान् ये याजयन्ति पतितास्ते प्रकीर्णिताः ॥
 असंस्कृताध्यापका ये भृत्वर्थेऽध्यापयन्ति ये ।
 अधीयते तथा वेदान् पतितास्ते प्रकीर्णिताः ॥
 उड्भ्रावकनिर्यस्याः पञ्चरात्रविदो जनाः ।
 कापालिकाः पाशुपताः पाषण्डा ये च तद्विधाः ॥
 यस्याश्रानि हवींय्येते दुरात्मानस्तु तामसाः ।
 न तस्य तद्भवेच्छाहं प्रेत्य चैह फलप्रदम् ॥
 अनाश्रमो यो द्विजः स्यादाश्रमो वा निरर्थकः ।
 मिथ्याश्रमो च ये विप्रा विज्ञेयाः पंक्तिदूषकाः ॥
 दुष्कर्मा कुनखी कुष्ठो चिषी च श्यावदन्तकः ।
 विद्वज्जननश्चैव स्तनः क्लीवोऽग नास्तिकः ॥
 मन्थपो वृषलीसक्तो वीरहा दिधिषूपतिः ।
 अगारदाही कुशाश्री सोमविक्रयिणो द्विजाः ॥
 परिवेत्ता तथा हिंसाः परिव्रित्तिर्निराकृतिः ।
 यौनर्भवः कुशीदी च तथा नक्षत्रदर्शकः ॥
 गीतवाद्द्विनिरतो व्याधिनः काण एव च ।
 ह्यीनाङ्गश्चातिरिक्ताङ्गो ह्यवकीर्णो तथैव च ॥
 कन्यादूषी कुण्डगोलौ ह्यभिप्रस्तोऽथ देवलः ।
 मित्रभुक् पिशुनश्चैव नित्यं भार्याशुवर्षकः ॥
 मातापित्रोर्गुरोस्थ्यागी हारत्यागी तथैव च ।
 गोत्रभिदुष्टश्रीचक्ष काण्डपृष्ठकथैव च ॥
 अनपत्यः कूटसाची याचको रङ्गजीवनः ।
 ससुदयायी कृतहा तथा समयभेदकः ॥
 वेदनिन्द्यापरश्चैव परदाररताक्षया ।
 द्विजनिन्दारताश्चैव वर्ण्याः आह्लादिकर्मसु ॥
 छतत्रः पिशुनः क्रूरो नास्तिको वेदनिन्दकः ।
 मित्रभुक् कुण्डकश्चैव विशेषात् पंक्तिदूषकाः ॥
 सर्वे पुनरभोज्यान्नाक्षदानार्हा हि कर्मसु ।

ब्राह्मभावात्त्रिरक्ताश्च वर्ष्नीयाः प्रयत्नतः ॥
 मृदान्नरसपुष्टाङ्गः सन्धोपासनवर्णितः ।
 महायज्ञविहीनश्च ब्राह्मणः पंक्तिदूषकः ॥
 अधीतनाशनश्चैव ज्ञानहोमविवर्णितः ।
 तामसो राजसश्चैव ब्राह्मणः पंक्तिदूषकः ॥
 बहुनाच किमुक्तेन विहितान् ये न कुर्वन्ते ।
 निन्दितानाचरन्त्येव वर्ष्नीयाः प्रयत्नतः ॥”
 इति कौर्म उपविभागे २० अध्यायः ॥ ३ ॥
 “गोमयेनोदकेर्भूमिं शोधयित्वा समाहितः ।
 सन्निपात्य द्विजान् सर्वान् साधुभिः सन्निमन्त्र-
 येत् ॥
 यो भविष्यति मे आहं पूर्वदुरभिपूष्य च ।
 असम्भवे परेदुब्धा यथोक्तलक्षणेयैतान् ॥
 तस्य ते पितरः श्रुत्वा आह्नकालमुपस्थितम् ।
 अन्योन्यमनवा ध्यात्वा सम्यतन्ति मनोजवाः ॥
 ब्राह्मणेस्ते सदाश्रान्ति पितरो ह्यन्तरीक्षगाः ।
 वायुभूताश्च तिष्ठन्ति सुक्ता यान्ति परां गतिम् ॥
 आमन्त्रिताश्च ते विप्राः आह्नकाल उपस्थिते ।
 वसेयुर्नियताः सर्वे ब्रह्मचर्यपरायणाः ॥
 अक्रोधनोऽत्वरोऽमत्तः सत्यवादी समाहितः ।
 भारं मैथुनमध्वानं आह्नकहर्षयेष्यपम् ॥
 आमन्त्रितो ब्राह्मणो यः अन्यं वै कुरते चक्षुम् ।
 स याति रौरवं घोरं शूकरवं प्रयाति च ॥
 आमन्त्रयित्वा यो मोहादपरं मन्त्रयेत् द्विजम् ।
 स तस्मादधिकः पापी विष्ठाकीटोऽभिजायते ॥
 आह्ने निमन्त्रितो विप्रो मैथुनं योऽधिगच्छति ।
 ब्रह्महत्यामवाप्नोति तिर्यग्योनौ स गच्छति ॥
 आहं कृत्वा तु सुक्ता च योऽध्वानं प्रतिपद्यते ।
 भवन्ति पितरस्तस्य तस्मात् पांशुभोजनाः ॥
 निमन्त्रितस्तु यः आह्ने प्रकुर्यात् कलहं द्विजः ।
 भवन्ति तस्य तस्मात् पितरो मज्जभोजनाः ॥
 तस्मान्निमन्त्रितः आह्ने नियतात्मा भवेत् द्विजः ।
 अक्रोधनः शौचपरः कर्ता चैव जितेन्द्रियः ॥
 योभूते दक्षिणां गत्वा दिशं दर्भान् समाहितः ।
 समूलानाहरेदापि दक्षिणाग्रान् सुनिर्मलान् ॥
 दक्षिणात्रयं चिग्धं विविक्तं शुभलक्ष्यम् ।
 शुचिं देशं विविक्तश्च गोमयेनोपलेपयेत् ॥
 नदीतीरेषु तीर्थेषु स्मृश्रमौ चैव साशुषु ।
 विविक्तं च तुष्यन्ति दक्षे च पितरः सदा ॥
 पारकं भूमिभागे तु पिष्टुणां नैव निर्वपेत् ।
 स्वामिभिक्षाद्विहृत्त मोहात् यत् क्रियते नरैः ॥
 अटयः पर्वताः पुण्यास्तीर्थान्यायतनानि च ।
 सर्वान्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परियहः ॥
 तिलानवकिरेतत्र सर्वतो बन्धयेद्वान् ।
 असुरोपहतं सर्वं तिलैः शुधुष्यत्वेन वा ॥
 ततोऽन्नं बहुसंस्कारं नैकथञ्जनमच्युतम् ।
 चोष्यपेयसन्दह्यश्च यथाशक्त्या प्रकल्पयेत् ॥
 ततो निरुत्ते मध्याह्ने न्युत्तलोमखान् द्विजान् ।
 अभिगन्ध यथामार्गं प्रयच्छेदन्तधावनम् ॥
 तैलमभ्यञ्जनं ज्ञानं ज्ञानीयश्च पृथग्विधम् ।
 पात्रैरौज्ज्वरैः कुर्यात् वैश्वदेवस्यपूर्वकम् ॥
 ततः आत्मा विशुभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।

पादमाचमनीयश्च संप्रयच्छेद्यथाक्रमम् ॥”
 पुस्तकान्तरे विदुषोः स्थाने निमित्तोभ्य इति
 निदुषोभ्य इति च पाठः ।
 “ये चात्र विश्वदेवानां द्विजाः पूर्वं निमज्जिताः ।
 प्राङ्मुखान्वासनायैर्वा दिदर्भोपहितानि च ।
 दक्षिणासुखयुक्तानि पिष्ट्यामासनानि च ।
 दक्षिणाग्रेकदर्भाय प्रोक्षितानि तिलोदकैः ।
 तेषूपवेशयेदेतानासनं संस्य शनू द्विजः ।
 आसध्वमिति संजल्पसाधीरंस्ते पृथक् पृथक् ॥
 द्वौ देव प्राङ्मुखौ पित्रे त्र्यस्योद्दङ्मुखोक्ताथा ।
 एकैकं वा भवेत्तत्र देवमातामश्वेषि ॥
 सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदम् ।
 पश्चेतान् विस्तरो ह्यनि तस्मान्निदेत विस्तरम् ॥
 अपि वा योजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
 मृतश्रीलादिसम्यग्मलक्षणविवर्णितम् ॥
 उद्धृत्य पात्रे चात्रं तत् सर्वं स्यात् प्राज्ञतान्
 पुनः ।
 देवतायतने तस्मै निवेश्य प्रवर्तयेत् ।
 प्राख्येदथौ तदमनु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ।
 तस्मादेकमपि श्रेष्ठं विद्वांसं भोजयेत् द्विजम् ॥
 भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः ।
 उपविष्टेषु यः आहं कामं तमपि भोजयेत् ॥
 अतिथिर्यस्य नात्राति न तन् आहं प्रशस्यते ।
 तस्मान् प्रयत्नान् आहं पुण्या कृतियथो द्विजैः ॥
 आतिथ्यरहितआहं सुज्जते ये द्विजातयः ।
 काकयोनिं ब्रजन्त्येते दाता चैव न रुंशयः ॥३॥
 हीनाङ्गः पतितः कुली ब्रह्मी पुक्कसनाप्तिकौ ।
 कुकुटाः शूकराः श्वानो वर्णाः आहंषु दूरतः ॥
 वीभत्समशुचिं नमं मत्तं धूर्तं रजसूलाम् ।
 नीलकाषायवसनं पादश्यां च विवर्णयेत् ॥
 यत्तत्र क्रियते कर्म पैटकं ब्राह्मणान् प्रति ।
 तत् सर्वमेव कर्मैवं वैश्वदेवकपूर्वकम् ॥
 यथोपदिष्टान् सर्वोक्तान्तं क्रुष्याद्भुषणैः ।
 सगद्दामभिः शिरोवेष्टिधूपवासोऽनुलेपनैः ॥
 तत्स्वावाहयेद्देवान् ब्राह्मणानामनुज्ञया ।
 उद्दङ्मुखो यथाचार्यं विश्वदेवास इत्युवाच ॥
 द्वे पवित्रे दृष्टीत्वा च भाजने चालिते पुनः ।
 शनो देवा अक्षं क्षिप्त्वा यवोऽधीति यवांस्तथा ॥
 वा दित्वा इति मन्त्रेण हस्ते तर्प्यं निवेदयेत् ।
 प्रदद्यात्समाख्यां वि धूपादीनि च शक्तितः ॥
 अपसयं ततः कृत्वा पिष्ट्यां दक्षिणासुखः ।
 आवाहनं ततः क्रुष्यात् उग्रमन्त्रेणैव च उधः ॥
 आवाह्य तद्गुह्यतो जपेदायानु नक्ततः ।
 शनो देवोदकं पात्रे तिलोऽधीति तिलांस्तथा ॥
 क्षिप्त्वा चार्थं यथापूर्वं दत्त्वा हस्तेषु वै पुनः ।
 संस्रवांश्च ततः सर्वान् पात्रे क्रुष्यात् समा-
 हृतः ॥
 पिष्ट्यभ्यः स्थानभेदेन न्यूनं पात्रं निधाय तु ।
 अथौ करिष्येत्यादाय पृच्छन्मत्तं हृतप्रतम् ॥
 कुर्वन्ति चतुश्चातो कुहुयादुपवीतवन् ।
 यज्ञोपवीतिना होमः कर्त्तव्यः कुशपाणिना ।
 श्वाचीनावीतिना पित्रं वैश्वदेवम् होमयेत् ॥

दक्षिणं पातयेज्यातुं देवान् परिचरन् सदा ॥
 पिष्ट्यां परिचर्यासु पातयेदितरं तथा ।
 सोमाय वै पिष्ट्यमते स्वधा नम इति ब्रुवन् ॥
 अयमे कथवाहनाय स्वधेति कुहुयात्ततः ॥
 अयमाभावे तु विप्रस्य पात्रावेवोपपादयेत् ॥
 महादेवान्तिकं वाच गोष्ठे वा सुसमाहितः ।
 तत्क्षेपेभ्यश्चातो गत्वा वै दक्षिणां दिशम् ॥
 गोमयेनोपनिष्योर्वा स्थानं कृत्वा तु सैकतम् ॥
 मण्डलं चतुरस्रं वा दक्षिणावन्तं शुभम् ।
 त्रिकलिखितस्य मध्यं दर्भेणैकेन चैव हि ॥
 ततः संक्षीभ्यं तत्स्थाने दर्भान् वै दक्षिणाग्र-
 कान् ।
 चीन् पिष्ट्यान् निर्जपेत्तत्र हविःशेषान् समा-
 हृतः ॥
 न्युष्य पिष्ट्यांस्तु तद्वस्त्रं निर्द्वेष्यात्प्रेभामिनाम् ।
 तेषु दर्भेष्वप्यप्यत्र निरायस्य शनैररुन् ॥
 षड्प्राङ्मुखं स्यात् पिष्ट्येव च मन्त्रवन् ।
 उदकं निनयेच्छेयं शनैः पिष्ट्यान्तिके पुनः ॥
 अवजिघ्रेत तान् पिष्ट्यान् यथाभ्युपान् समा-
 हृतः ।
 अथ पिष्ट्यावशिष्टान् विधिना भोजयेद्द्विजान् ॥
 मासान् पूर्वांश्च विविधान् दद्यात् क्षत्रपथ-
 सम् ।
 स्रप्राकपक्षान्नीचून् पयो दधि हृतं मधु ॥
 अन्नञ्चैव यथाकामं विविधं भक्षयेद्यकम् ॥
 यद्दृष्टं द्विलेन्नायां तत्तत्सर्वं निवेदयेत् ॥
 धान्यांसिजांश्च विविधान् शर्करा विविधास्तथा ।
 उग्रमन्त्रं द्विजातिभ्यो दातव्यं श्रेयं रक्षता ॥
 अन्नञ्च फलमन्त्रेभ्यः पानकेभ्यस्तथैव च ।
 नाश्रुणि पातयेज्यातु न क्रुष्यात्प्राङ्गतं वदेत् ॥
 न पादेन सुशेदसं न पेतदवधूनयेत् ।
 क्रोधिनं चैव यद्दत्तं यद्दत्तं त्वरया पुनः ॥
 यातुधाना विसृज्यन्ति जल्पता चोपपादितम् ।
 स्विसमाजो न तिष्ठेत् सन्नधौ च द्विजमनाम् ॥
 न चात्र श्येनकाकादीन् पक्षिणः प्रतिषेधयेत् ।
 न दद्यात्तत्र हस्ते न प्रत्यक्षलवणं तथा ॥
 न चायसेन पात्रेण न चैवाग्रहया पुनः ।
 काशनेन तु पात्रेण राजतौडुम्बरेण च ॥
 दत्तमक्षयतां याति खाङ्गेन च विशेषतः ।
 पात्रे तु न्यस्तये यो वै आहं भोजयते पिष्ट्यु ।
 स याति नरकं घोरं भोक्ता चैव पुरोधसा ॥
 न पंखा विधमं दद्यात् न याचेन्न च हापयेत् ।
 याचित्वा हापिता दाता नरकान् याति
 दासयान् ।
 सुज्जीत वाग्म्यताः सृष्टा न ब्रूयुः प्राज्ञतान्
 गुणान् ॥
 तावहि पितरोऽन्ननि वावसोक्ता हविर्गणाः ।
 नायासनोपविष्टस्तु सुज्जीत प्रथमं द्विजः ॥
 बहूनां पश्यतां सोऽश्वः पंखा हरति किल्बि-
 सम् ।
 न किल्बिर्जयेच्छाहं नियुक्तस्तु द्विजोत्तमः ॥
 न मांसं प्रतिषेधेत नवाभ्यस्त्रासमीक्षयेत् ॥

यो नात्राति द्विजो मांसं नियुक्तः पिष्टकर्मणि ।
 स प्रेक्ष्य पशुतां याति सम्भवातेकविंशतिम् ॥
 स्वाध्यायं आवयेदेवां धर्मशास्त्राणि चैव हि ।
 इतिहासपुराणाणि आह्वकल्यांश्च श्रीभगान् ॥
 ततोऽमसुत्तद्वेदोक्तैश्चैव ततो विकिरन् भुवि ।
 सृष्ट्वा स्वदितमिद्वेवं त्रिपानाचामयेत्ततः ॥
 आचान्नानगुजानीयादभिनो रम्यतामिति ।
 स्वधास्त्विति च तं ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ॥
 ततो मुक्तवतां तेषाममशेषं निवेदयेत् ।
 यथा ब्रूयुक्तया क्रुष्याद्गुह्यतो द्विजोत्तमैः ॥
 पित्रे स्वदितमिद्वेवं वाचं गोष्ठेऽनु सुश्रुतम् ।
 सम्यग्मिद्वेभ्योऽप्ये देवे नचितमिद्वेपि ॥
 विद्वेष्य ब्राह्मणांस्तान् वै पिष्ट्युत्सुक्त्वा वाग्म्यतः ।
 दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन् याचेत्तमान् वरान्
 पिष्ट्यु ॥
 दातारो गोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।
 अह्ना च नो मा यगमहद्दु देयश्च गोऽस्त्विति ॥
 पिष्ट्यांस्तु गोऽजविप्रभ्यो दद्याद्दक्षौ जलेऽपि वा ।
 मध्यमस्तु ततः पिष्ट्यमश्रात् पत्रो सुतार्थिनी ॥
 प्रच्छाया हस्तावाचस्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत् ।
 ज्ञातिष्वपि च सुक्तैश्च खान् भव्यान् भोजयेत्ततः ॥
 पश्चात् स्वयञ्च पत्रोभिः शेषमन्नं समाहरेत् ।
 नोदासयेत्तदुच्छिष्टं यावन्नाक्तं गतो रविः ॥
 ब्रह्मचारी भवेताम्बु दन्त्यतो रजनीन् ताम् ।
 दत्त्वा आहं तथा शुक्लां सेवते यस्तु मैथुनम् ॥
 महारौरवमासाद्य कीटयोनिं ब्रजेत् पुनः ।
 शुचिरक्रोधनः शान्तः सत्यवादी समाहितः ॥
 स्वाध्यायश्च तथाध्यानं कर्मो भोक्ता च वर्जयेत् ॥
 आहं कृत्वा परश्चाहं सुज्जते ये द्विजातयः ।
 महापातकभिस्तुल्या याति ते नरकान् बहून् ॥
 एष वोऽभिहितः सम्यक् आह्वकल्पः सनातनः ।
 अनेन वर्त्तयेन्नियुत्सुदासीनोऽथ तत्स्ववित् ॥
 अन्निरिध्वगो वापि तथैव यस्सनात्स्वितः ।
 आमश्चाहं द्विजः क्रुष्यात् उषलस्तु सदैव हि ॥
 आमश्चाहं यदा क्रुष्यात् विधिनाः अह्वयान्वितः ॥
 तेनायोकरयं क्रुष्यात् पिष्ट्यांस्तेनैव निर्जपेत् ॥
 योऽनेन विधिना आहं क्रुष्यात् संयतमानसः ।
 अपेतकल्पघो निव्यं यतीनां वर्त्तते पदम् ॥
 तस्मान् सर्वप्रयत्नेन आहं क्रुष्यात् द्विजोत्तमः ॥
 आराधितो भवेद्दोषक्षेपेन सम्यक् सनातनः ।
 अपि नृत्तफलेर्वापि प्रकुर्वन्निर्धनो द्विजः ॥
 तिलोदकेस्तपैयेहा पिष्ट्युन् स्नात्वा समाहितः ।
 न जीवन्पिष्टको दद्याद्दोषार्थं वा विधीयते ॥
 तेषां वापि पिता दद्यात्तेषाञ्चक्रे प्रशस्यते ।
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥
 यो यस्तु च्छियते तस्मै देयं नान्नास्य तेन तु ।
 भोजयेद्वापि जीवन्तं यथाकामस्तु भक्तितः ॥
 न जीवन्तमतिक्रम्य ददाति श्रुयते श्रुतिः ।
 द्वापुष्यायणिको दद्याद्द्विजोत्तमोऽथिः समम् ॥
 ऋक्थादहं भमादद्यात् नियोगोत्यादितो यद्दि ।
 अनियुक्तात् सुतो यस्तु शुक्लतो जायते द्विजः ॥
 प्रदद्याद्द्विजने पिष्ट्यं क्षिप्रिणो तु ततोऽन्यथा ।

हौ पिबौ निर्वपेताभ्यां श्रेष्ठिणे वीजिने तथा ।
कीर्त्तयेद्य चैकस्मिन् वीजिने श्रेष्ठिणं ततः ।
नृणां हि तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं विधानतः ।
अग्नौ चैव परिशीले कान्यं वै कामतस्तनः ।
पूर्वाह्णे चैव कर्त्तव्यं आह्वमभुज्यादिना ।
देववत् सर्वमेव स्यात्त वै कार्या तिलक्रिया ।
दर्भाच्च ऋजवः काया युग्मान् वै भोजयेत्

द्विजान् ॥

गान्दीमुखस्ते पितरः प्रीयन्तामिति वाचयेत् ।
माह्वमाह्वानु पूर्वं स्यात् पिष्ट्वां स्यादग्नरम् ॥
ततो मातामहानाच वृद्धौ आह्वचयं स्तनम् ।
देवपूर्वम् दद्याद्दे न कुर्व्यादप्रदक्षिणम् ॥
प्राह्नुस्वो निर्वपेत् पिष्टानुपवीती समाहितः ।
पूर्वं वै मातरः पूष्या भक्त्या चैव गन्धर्वरः ॥
स्यच्छिष्येषु पवित्रेषु प्रतिमासु द्विजातिषु ।
पुष्येषु चैव नैवेद्यैर्गन्धर्वैर्भूषणैरपि ॥
पूजयित्वा माह्वगान् कुर्व्यात् आह्वचयं वुधः ।
अह्वना माह्वयोगानु यः आह्वं परिवेशयेत् ।
तस्य क्रोप्रसमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥”

इति कौर्म उपविभागे २१ अध्यायः ॥

माह्वे १६ । १७ । १८ अध्यायेषु चान्यत् ऋ-
चम् ॥ * आह्वे कदलीपत्रं निषिद्धं भोजन-
पाचतया । इति हेमाद्रियाख्या आह्वखण्डे ॥
न जातीकुसुमानि दद्यात् न कदलीपत्रम् ।
इति क्रतुवचनम् ॥ * आह्वोत्तरनिषिद्धानि
यथा,—

“याज्ञा युद्धं नदीपारं सिन्धालापौ द्विभोजनम् ।
द्वान्कौडा दिवानिदा आह्वं सप्त विवर्जयेत् ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥

स्तुतिः ।

“दूतश्च कलहश्चैव सायंसन्ध्यां दिवाश्रयम् ।
आह्वकर्त्ता च भोक्ता च पुनर्भुक्तश्च वर्जयेत् ॥”
अपि च । विष्णुपुराणम् ।

“वर्ज्यानि कुर्वन्ता आह्वं कोपोऽध्वगमनं त्वरा ।
भाक्तुरप्यत्र राधेन त्रयमेतन्न ग्रस्यते ॥”
राजभाष्ये ॥

“पुनर्भोजनमध्वानं दूताध्ययनमैधुनम् ।
दानं प्रतिपद्यं सन्ध्यां आह्वं जलाष्ट वर्जयेत् ॥”
नखवह्मं मानधृता स्तुतिः ।

“पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययनमैधुनम् ।
दानं सन्ध्यां पुनः स्यात् आह्वं जलाष्ट वर्जयेत् ॥”
इति आह्वतत्त्वम् ॥

अथ वैश्वव्याह्वविधिः ।

“प्राप्ति आह्वदिनेऽपि प्रागन्नं भगवतेर्भवेत् ।
तच्छेषेषु कुर्वीत आह्वं भागवतो नरः ॥”
यच्च स्तुती ।

“यज्ञादिप्रशुदेवानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
पिष्टपाकां न दातव्यं यावत् पिष्टान्न निर्वपेत् ॥”
इति ॥

“ईडक् सामान्यवचनं विशेषवचनत्रयेः ।
श्रुतिस्तुतिपुराणाद्देवर्षिभिर्बोधिते हुवम् ॥”
तथा च पाणि ।

“विष्णोर्निवेदिताग्नेन यद्यत् देवतान्नरम् ।
पिष्टभ्यश्चापि तद्देयं तदानन्नाय कल्पते ॥”
मोक्षधर्मे नारदीयौ ।

“सात्वतं विधिमाख्याय प्राक् सूर्यस्तुतिः-
स्तनम् ।
पूजयामास देवेशं तच्छेषेषु पितामहान् ॥”
ब्रह्मसंहितायाः ।

“यः आह्वकावे हरिभुक्तशेषं
ददाति भक्त्या पिष्टदेवतानाम् ।
तेनैव पिष्टास्तुलसीविमिश्रा-
नाकल्पकोटिं पितरः सुतप्ताः ॥”
स्कान्दे श्रीशिवोक्तौ ।

“देवान् पितॄन् ससृद्दिश्य यद्विष्णोर्निवेदितम् ।
तानुद्दिश्य ततः कुर्व्यात् प्रदानं तस्य चैव हि ॥
प्रयान्ति तन्निमतुर्ला सीदकेन तु तेन वै ।
सुकुन्दगात्रजयेन ब्राह्मणानां विवेपनम् ॥
चन्दनेन तु पिष्टानां कर्त्तव्यं पिष्टलप्रये ।
देवानाञ्च पितॄणाञ्च जायते तन्निरक्षया ॥
एवं जते महीपाल मा भवेत् संशयः क्वचित् ॥”
तत्रैव श्रीपुराणोत्तमखण्डे ।

“अन्नदां आह्वकावे तु पतितादौर्निरीक्षितम् ।
तुलसीदक्षमिश्रेण सलिलेनाभिविष्येत् ॥
तदन्नं शुद्धतामेति विष्णोर्नैवेद्यमिदम् ।
विष्णोर्नैवेद्यशेषेषु तस्माद्देयं द्विजजना ।
पिष्टे चैव विशेषेण पिष्ट्वां तन्निमिच्छता ॥”
तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।

“पितॄनुद्दिश्य येः पूजा केशवस्य कृता नरैः ।
ब्रह्मा ते नारकीं पोडां सुक्तिं यान्ति महासुने ।
धन्यास्ते मानवा लोके कलिकावे विशेषतः ।
ये कुर्वन्ति हरेर्नखं पित्र्यं पूजनं सुने ॥
किं दत्तेभ्येहुभिः पिष्टेर्गयाआह्वदिभिर्भूम्नि ।
यैरक्षितो हरिर्भक्त्या पित्र्यं च दिने दिने ॥
यसुद्दिश्य हरेः पूजा क्रियते सुनिपुणव ।
उद्धृत्य नरकावासानं नयेत् परमं पदम् ॥
यो ददाति हरेः शानं पिष्टुद्दिश्य नारद ।
कर्त्तव्यं हि पिष्ट्वां यत्तत् जतं तेन भो द्विज ॥” *
श्रुती च । एक एव नारायण आसीत् न ब्रह्मा
नेमे द्यावापृथिवी सर्वे देवाः सर्वे पितरः सर्वे
मनुष्याः विष्णुना अश्रितमश्रित विष्णुना ज्ञातं
जिज्ञान्ति विष्णुना पीतं पिबन्ति तस्माद्दिहासो
विष्णुपुत्रतं भक्त्येयुरिति । अतएवोक्तं श्रीभग-
वता विष्णुधर्मे ।

“प्रायेभ्यो कुहुयादन्नं मन्निवेदितस्तनमम् ।
हृष्यन्ति सर्वेदा प्राणा मन्निवेदितमश्रयात् ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रदेयं मन्निवेदितम् ।
ममापि हृदयस्यस्य पिष्ट्वाञ्च विशेषतः ॥”
किञ्च तत्रैवाग्यत्र ।

“भक्ष्यं भोज्यञ्च यत्किञ्चिदनिवेद्यायभोक्तुरि ।
न देयं पिष्टदेवेभ्यः प्रायश्चित्ती यतो भवेत् ॥
सर्गादौ कथितो देवैरयमुक्तं भगवान् हरिः ।
यज्ञभागभुजो देवा ततस्तेन प्रकल्पिताः ॥”

इति श्रीहरिभक्तविलासे ८ विलासः ॥ ३ ॥

अथोपवासदिने आह्वनिषेधः । पाण्डे पुष्कर-
खण्डम् ।

“एकादश्यां यदा राम आह्वं नैमित्तिकं भवेत् ।
तद्दिने तु परित्यज्य द्वादश्यां आह्वमाचरेत् ॥”
तत्रैवोत्तरखण्डे ।

“एकादश्यान्तु प्राप्तायां मातापित्रोर्भूतेऽह्वनि ।
द्वादश्यां तन् प्रदानं नोपवासदिने क्वचित् ॥
गर्ह्यतां न चात्रानि पितरश्च दिवोकसः ॥”
स्कान्दे ।

“एकादशी यदा निद्या आह्वं नैमित्तिकं भवेत् ।
उपवासं तदा कुर्व्यात् द्वादश्यां आह्वमाचरेत् ॥”
ब्रह्मवैवर्ते ।

“ये कुर्वन्ति महीपाल आह्वं त्विकादशीदिने ।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दाता भोक्ता परेतकः ॥”

इति श्रीहरिभक्तविलासे १२ विलासः ॥

आह्वं, चि, (अह्ना अस्त्वस्येति । अह्ना + “प्रह्ना
अह्नात्तत्तन्म्यो यः ।” ५।०।२०१ । इति यः ।)
अह्नासमन्वितम् । इति हेमचन्द्रः ॥

आह्वकर्त्ता, [ऋ] चि, (करोतीति । ऋ + ऋच् ।
आह्वस्य कर्त्ता ।) आह्वकारकः । यथा,—

“आह्वकर्त्ता च भोक्ता च पुनर्भुक्तश्च वर्जयेत् ॥”
इति आह्वतत्त्वम् ॥

आह्वदेवः, पुं, (आह्वस्य देवः ।) यमः । इत्यमरः ॥
(यथा, मार्कण्डेय । ८ । १५६ ।

“आह्वदेवेन कथितं विश्वामित्रस्य चेत्तनम् ॥”
स तु विवस्वतः संज्ञायां पत्र्यां जातः । मनु-
भेदः । इति पुराणम् । (यथा, मार्कण्डेय ।
१०६ । ४ ।

“मनु वैवस्वतो ष्येष्ठः आह्वदेवः प्रजापतिः ।
ततो यमो यमी चैव यमलो सम्भूवतुः ॥”

आह्वशाकं, स्त्री, (अह्वे देयं शाकम् ।) काल-
शाकम् । इति भावप्रकाशः ॥

आह्विकः, चि, (अह्वमनेन भुक्तमिति । आह्व +
“आह्वमनेन भुक्तमितिठौ ।” ५ । २ । ८५ ।

इति ठन् ।) आह्वभोक्ता । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे । आह्वसम्बन्धव्यादि । यथा, याज्ञ-
वल्करः ।

“सन्ध्यागर्भितनिघांति भुक्तम्योक्तानिपातने ।
समाप्य वेदं दूनिप्रमारययकमधीत्य च ॥

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुस्तनके ।
ऋतुसन्धिषु सुत्वा वा आह्विकं प्रतयत्य च ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

आह्वी, [नृ] चि, आह्वभोक्ता । आह्व + “आह्वमनेन
भुक्तमितिठौ ।” ५ । २ । ८५ । इति सूत्रेण
इति । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।

शान्तः, पुं, (अम + क्तः ।) शान्तः । जितेन्द्रियः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अमयुक्ते, चि । अम
तपःखेदयोः इत्यस्मात् क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

यथा,—
“सखि मन्नागनाथन्तु साधयन्ती निरन्तरम् ।
अनिशान्तासि सद्भावस्तेह्योरियमौचितौ ॥”

इति काव्यचन्द्रिका ॥

श्रावणः

श्रावणं वाहनं, शौ, (श्रावणस्य वाहनम् ।)
 श्रावणतस्य अवनदिप्रदानद्वारा अमोप-
 श्रमणम् । इति केचित् ।
 आम, त् क मन्त्रे । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त-
 चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अश्रामम् । मन्त्रो-
 ऽभिसुखीकरणम् । गुणोक्तिरित्येके । इति
 दुर्गादासः ।
 आमः, पुं, (आमयतीति । आम + अच् ।) मासः ।
 मच्छपः । कालः । इति मेदिनी ।
 आमखेरः, पुं, जिनभिक्षुशिशुः । तत्पर्यायः ।
 चेलुकः २ प्रव्रजितः ३ महापासकः ४ गोमी ५ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ।
 आयः, पुं, (अयि अये + "अग्नीसुवोऽनुपसर्गे ।" ३ ।
 ३ । २४ । इति चम् ।) अयणम् । आश्रयः ।
 इत्यमरः । (यथा, भट्टिः । ७ । ३६ ।
 "यात यथं यमश्रायं दिशं नायेन दक्षिणाम् ।")
 श्रीसम्बन्धिनि, त्रि । यथा । श्रीदेवता अस्य
 श्रायं हविः । इति श्रीशब्दादण्डप्रत्ययेन निष्पन्न-
 मिति सिद्धान्तकौमुदी ।
 आयसः, त्रि, (श्रियस् + अच् । "देविकाशिश्रयेति ।"
 ७ । ३ । १ । इति आदेरसः आत् ।) श्रियसि
 भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
 आयः, पुं, अवयवम् । श्रुधातोर्घञ्प्रत्ययेन तिष्यन्नः ।
 (इन्द्राजुवंशीयनृपतिविशेषः । यथा, महा-
 भारते । ३ । २०२ । ३ ।
 "आर्द्रात्तु युवनाम्बस्तु आवसत्सालको-
 ऽभवत् ।")
 आवकः, पुं, (श्रवणोतीति । श्रु + क्तुल् ।) श्राव्य-
 सुनिश्चिष्यविशेषः । काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 (आवयतीति । श्रु + क्तिच् + क्तुल् । दूरध्वनिः ।
 यथा, माघे । ११ । २ ।
 "प्रणिजगद्दुरकाज्जुश्रावकस्त्रिग्वकच्छाः
 परिणतिमिति राजेर्मागधा मागधाय ।")
 श्रोतरि, त्रि । (यथा, पुराणम् ।
 "ऋग्विदश्रावकं पेलं जयाह विधिवद्भजम् ।
 यजुर्वेदप्रवक्तारं वैश्वस्यानमेव च ।")
 आवणः, पुं, (अवणनाचरति न तु कार्येति ।
 अवण् + अण् ।) पाषण्डः । इति मेदिनी ।
 (अवणनं यजते इति । अवण + "श्रेवे ।" ४ ।
 २ । ६२ । इत्यण् । शब्दः । इति काशिका ।)
 वैशाखादि-द्वादशमासान्तर्गत-चतुर्थ-मासः ।
 अवणानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी आवणौ सा यत्र
 मासे सः । (अवणा + अण् ।) तत्पर्यायः ।
 नभाः २ आवणिकः ३ । इत्यमरः । नभः ४ ।
 इति शब्दरत्नावली । स च द्विविधः सौर-
 चान्द्रश्च । कर्कटस्थरविको मासः सौर-
 आवणः । कर्कटस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादि-
 दशान्तो मासश्चान्द्रावणः । चान्द्रोऽपि
 द्विविधो सुखो गौणश्च । तत्र सुखचान्द्राव-
 णोयज्ञप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तो मासो गौण-
 चान्द्रः आवणः । सुखलक्ष्यं प्रागेवोक्तम् ।
 इति भक्तमासतत्त्वम् । * । तत्र जातपक्षम् ।

श्रावणः

"लोकप्रविष्टो धनवान् वदान्यः
 सुहृत्कन्यात्मजदासयुक्तः ।
 आद्याकरा यस्य जनस्य सर्वे
 स आवणास्ते सुतरां प्रकृतः ।"
 अथ श्रावणलक्षणम् । तत्र देवीपुराणम् ।
 "सुमे जनार्दने लक्ष्ये पञ्चम्यां भवनाङ्गने ।
 पूजयेन्ननसादेवीं खुहीविटपर्षस्थिताम् ।"
 खुही विजयः ।
 "देवीं संपूज्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयान् ।
 पञ्चम्यां पूजयेन्नागाननत्वाद्यान् महोरगान् ।
 चौरं सर्पिश्च नैवेद्यं देयं सर्पविषापहम् ।"
 गारुडे ।
 "अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलमेव च ।
 तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रं शङ्खकम् ।
 कालीयं तच्छकचापि पिङ्गळं मणिभद्रकम् ।
 यज्ञेत्तानसितान्नागान् दृष्टसुतो दिवं व्रजेत् ।"
 पुराणान्तरेऽपि ।
 "अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तच्छकः ।
 कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकी-
 र्तिताः ।"
 पाद्मे ।
 "शेषः पद्मो महापद्मः कुलीरः शङ्खपालकः ।
 वासुकिश्चकच्छेव कालीयो मणिभद्रकः ।
 ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ।"
 रत्नाकरे ।
 "पिपुमर्हस्य पञ्चाणि स्यापयेद्भवनोदरे ।
 खयश्चापि तद्भोज्यात्तु ब्राह्मणानपि भोजयेत् ।"
 पिपुमर्हस्य निम्बस्य । * । तत्र प्रयोगः ।
 हरिप्रयानानन्तरं गौणचान्द्रेण श्रावणलक्ष-
 नवम्यां ज्ञतज्ञानादिबद्धसुखः । अथ श्रावणं
 मासि लक्ष्ये पक्षे पञ्चम्यां तिथौ अस्तुत्तमोत्तमः
 श्रीअस्तुत्तमदेवशर्मा सर्पभयाभावकामो मनसा-
 देवीपूजामहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य खुहीवृक्षे
 पूजयेत् । तद्भावे चटे जले वा न्यासादिकं
 कृत्वा देवीमन्त्रेति ध्यात्वा मनसादेवि इहागच्छ
 इहावाद्य एतत् पादं ॐ मनसादेवे नमः ।
 इत्यनेन यथाशक्ति गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि
 दद्यात् । ततोऽनन्तादीन् नागान् पूजयेत् तत्र
 चौरसर्पिर्नैवेद्यं प्रधानम् । अनन्तादिकं पाद्या-
 दिभिः संपूज्य ।
 "ॐ योऽसावनन्तरूपेण ब्रह्माहं सचराचरम् ।
 पुष्यवद्धारयेन्मूर्ध्नि तस्मै निजं नमो नमः ।"
 इत्यनेन त्रिः पूजयेत् । एवं प्रणवादिनमोऽन्तेन
 खड्गनाम्ना पूजयेत् । ॐ वासुकये नमः । ॐ
 शङ्खाय नमः । ॐ कम्बलाय नमः । ॐ कर्को-
 टकाय नमः । ॐ शङ्खाय नमः । ॐ काली-
 याय नमः । ॐ तच्छकाय नमः । ॐ पिङ्गलाय
 नमः । ॐ महापद्माय नमः । ॐ कुलिकाय
 नमः । ॐ मणिभद्राय नमः । ॐ धनञ्जयाय
 नमः । ॐ शेषाय नमः । ॐ ऐरावताय
 नमः । अश्रुतो गन्धपुष्पाभ्यां पूजयेत् । निम्ब-
 पत्राणि यत्र स्यापयेत् ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्

श्रितवा

खयं भक्तये च । उभयदिने पूर्वोक्ते सुहृत्पौत्रानून-
 पञ्चमीनामे पूर्वदिने पूजा युज्यात् । श्रावण्यां
 पौर्णमास्यां आहुतावधकम् । इति लक्ष्मणतत्त्वम् ।
 अवणानक्षत्रसम्बन्धिनि, त्रि ।
 आवणा, स्त्री, दध्यालीकटश्चः । इति मेदिनी ।
 आवणिकः, पुं, (अवणा पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति ।
 अवणा + "विभाषा फाल्गुनीश्रावणाकार्त्तिकी-
 चैत्रीभ्यः ।" ४।२। २३ । इति ठक् ।) आवण-
 मासः । इत्यमरः ।
 आवणी, स्त्री, (अवणेन नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी ।
 अवण + "नक्षत्रेण युक्तः कालः ।" ४ । २ । ३ ।
 इत्यण् । डीप् ।) आवणमासीयपूर्णिमा । यथा,
 "पौर्णमासी तथा मासी आवणी च नरोत्तम ।
 एतांस्तु आहुताकालान् वै निजानाह प्रजापतिः ।"
 इति आहुततत्त्वम् ।
 वृक्षविशेषः । 'सुखी इति योलकुडिया इति च
 हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः ।' सुखितिका २
 भिक्षुः ३ अवणश्रीर्धिका ४ अवणा ५ प्रव्रजिता ६
 परित्राणी ७ तपोधना ८ । अस्या गुणाः ।
 कयायत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफघ्नाता-
 मातिसारकासविषच्छर्दिनाशित्वञ्च । इति राज-
 निर्वण्टः । अपि च ।
 "सुखो भिक्षुरपि प्रोक्तः आवणी च तपोधना ।
 अवणाहा सुखितिका तथा अवणश्रीर्धिका ।
 महाश्रावणिकान्या तु सा स्मृता भूकदम्बिका ।
 कदम्बपुष्पिका च स्यादक्षया तु तपस्विनी ।
 सुखितिका कटुः पाके वीर्योष्णा मधुरा जघ्नुः ।
 मेधा शब्दा पचो लक्ष्मणमयोन्दर्तिपाक्षुसुतु ।
 श्लोपदारुष्यपसारत्रोहमेदोगुदार्त्तिकृतु ।
 महासुखी च तत्तुल्या गुणैरन्ता महर्षिभिः ।"
 इति भावप्रकाशः ।
 अन्यत् सुखितिकाशब्दे प्रथयम् ।
 आवणी, स्त्री, धर्मपत्न्याश्च देशः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ।
 आविष्टीयः, त्रि, (अविष्टासु जातः । अविष्टा +
 "अविष्टाफाल्गुन्यनुराधेति ।" ४।२। ३१ । इति ङ् ।)
 अवणानक्षत्रजातः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
 श्रि, च सेवने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 उभ०-सक०-सेट् ।) च, अयति अयते । इति
 दुर्गादासः ।
 श्रितः, त्रि, (श्रि + क्तः । "श्रुकः किति ।" ७।२। ११ ।
 इति इडागमो न ।) सेवितः । आश्रितः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी । (यथा, रघुः । ११ । ६१ ।
 "भास्करश्च दिशमधुवास यां
 तां श्रिताः प्रतिभयं ववाश्रिरे ।" * * *
 पकः । यथा, रामायणे । २ । ५६ । २८ ।
 "लक्ष्मणः पुरुषथावमथ राघवमब्रवीत् ।
 अयं सर्वः समस्ताङ्गः श्रितः कृष्णवर्णो मया ।
 देवता देवसङ्घाश्रयणश्च कुशलो ह्यसि ।"
 श्रितवान्, [त्] त्रि, (श्रि + क्तवत् । "श्रुकः
 किति ।" ७ । २ । ११ । इति इडागमो न ।)
 सेवाकारकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

श्रीः

श्रियंमन्वा, श्री, आत्मानं श्रियं मन्यते वा । इति
सुगन्धोपवाकरणम् । (यथा, भट्टिः ॥५॥७१।
“मिथ्येव श्रीः श्रियंमन्वा श्रीमन्मन्वी नृषा-
हरिः ॥”)

श्रिय, उ दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) ङावेट् ।) उ, श्रीधला श्रिय्या ।
इति दुर्गादासः ॥

श्री, अ ग पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) अ ग, श्रीणाति श्रीयीते ।
इति दुर्गादासः ॥

श्रीः, श्री, (अयतीति । श्रि + “क्रिप्वन्निपच्छीति”
उगा० २ । ५७ । इति क्रिप् दीर्घश्च ।) लप्पीः ।
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । ८ । १३ ।

“श्रियश्च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य वा ॥”)
लवङ्गम् । इत्यमरः ॥ वेश्चरचना । श्रीभा ।
(यथा, रामायणे । २ । ६४ । १० ।

“एवमादिभिराकीर्णः श्रियं पुण्यत्थं गिरिः ॥”)
सरस्वती । सरलवृत्तः । त्रिवर्गः । सम्पत्तिः ।
(यथा,—

“ न दातुं नोपभोक्तुं वा शक्नोति लक्षणः
श्रियम् ॥”)

विधा । उपकरणम् । विभूतिः । मतिः । इति
मेदिनी । अधिकारः । प्रभा । कौर्त्तिः । इति
घरणिः ॥ वृद्धिः । सिद्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥
वृत्ताहंनमाता । इति हेमचन्द्रः ॥ कमलम् ।
विश्ववृत्तः । वृद्धिनामौषधम् । इति राज
निर्घण्टः ॥ देवादिनाम्नः पूर्वं श्रीशब्द-
प्रयोगः कर्त्तव्यः । यथा,—

“देवं गुरुं गुरुस्थानं चैवं चैत्राग्निदेवताम् ।
सिद्धं सिद्धाधिकारार्थं श्रीपूर्वं सप्तदीरयेत् ॥”
इति राघवभट्टवृत्तप्रयोगसारदर्शनान्तु स्वर्ग-
नामिन्वादिना सिद्धोधिकारो येषां नराणां
इत्यनेन जीवतां श्रीशब्दादित्यं नाम्नः । न तु
नृतानां तथेति शिष्टाचारः । इति संस्कार-
तत्त्वम् ॥ पत्रपृष्ठे श्रीशब्दानप्रमाणं पत्र
शब्दे द्रष्टव्यम् । (एकाक्षरशब्दोविशेषः ।
यथा, हन्तोमङ्गल्यम् । “गं श्रीः” उदा-
हरणम् । “श्रीज्ञे । साक्षात् ॥”)

श्रीः, पुं, (श्रि + क्रिप् दीर्घश्च ।) रागविशेषः । स
तु हनुमन्मते षड् रागान्तर्गतपञ्चमरागः ।
पृथिव्या नाभितो निर्गतः । अस्य जातिः
सम्युर्गा । तस्य स्वरावलिः । ष ऋ ग म प घ
नि । अस्य गृहं षड्जस्वरः । हेमन्तर्त्तौ अप-
राद्धे गानसमयः । रागमालायां अस्याकारः ।
सुन्दरपुराणः । शुक्लवस्त्रपरीधानः । मतान्तरे
रक्तवस्त्रपरीधानः । स्नातिकपश्चारागमन्वि-
मालागलः । पद्मपुष्पहस्तः । विचित्रसिंहा-
सनाक्षरः । अस्य संसुखे गायन्ति गायकाः ।
हनुमन्मते अस्य भाष्याः पञ्च । यथा । प्रथमा
मालश्रीः । तस्याः सम्युर्जातिः । अस्याः
स्वरावलिः । ष ऋ ग म प घ नि । अस्या गृहं
षड्जस्वरः । हेमन्तौ द्वितीयप्रहरदिवसे गान-

श्रीः

समयः । रागमालायां तस्याः स्वरूपम् । रक्त-
वर्णा श्रीः । कोमलाङ्गी । पीतवस्त्रपरीधाना ।
कौतुकाद्भ्रमन्ती सती नायकाद्भिन्ना सखी-
गण्येन सह हास्ययुक्तास्त्रनरुतलोपविष्टा ॥ २ ॥
द्वितीया मारवा अथवा मालवा । अस्याः
षाड्जजातिः । अस्याः स्वरावलिः । ष प ग
म ध नि । अस्या गृहं षड्जस्वरः । हेमन्तौ
शेषवेलायां गानसमयः । रागमालायां तस्याः
स्वरूपं यथा । स्वर्गवस्त्रपरीधाना । पुष्यमाल्या-
धरा । नायकमेलनार्थमेकाकिनीसङ्केतस्थानोप-
विष्टा ॥ २ ॥ तृतीया धनाश्रीः । अस्याः षाड्ज-
जातिः । अस्याः स्वरावलिः । ष प ध नि ऋ
गं । गृहं षड्जस्वरः । हेमन्तौ द्वितीयप्रहर-
दिवसे शेषवेलायां वा गानसमयः । राग-
मालायां तस्याः स्वरूपम् । वियोगिनी नारी ।
रक्तवस्त्रपरीधाना । वियोगजननापेन दुःस्वि-
तातिष्ठशा । एकाकिनी रोरुयमाना वज्र-
तरुतलोपविष्टा ॥ ३ ॥ चतुर्थी वसन्तरागिणी ।
अस्याः सम्युर्गा जातिः । अस्याः स्वरावलिः ।
ष ऋ ग म प घ नि । अस्या गृहं षड्जस्वरः ।
हेमन्तौ मध्याह्ने वसन्तर्त्तौ दिवा मात्र च गान-
समयः । रागमालायां तस्याः स्वरूपम् ।
सुन्दरपुराणजातिः । कस्यचिन्मते श्यामवर्णा ।
रक्तवसना । मयूरपुच्छशिखा । आम्बसुकुल-
हस्ता । यौवनमदनमदमता । पुष्यमाल्यागल-
देशा । पुष्योद्याने सह नर्पकौसुखरायनीभिः
सुखेन रागरङ्गयुता । वामहस्तधृतताम्बूल-
वीटिका । श्रीगणेशसहितहास्यकौतुकक्रीडा-
वृत्त्यगीतवादासक्ता । रागमालान्तरे उक्तगुण-
युक्ता श्रीशब्दमूर्त्तिसदृशमूर्त्तिर्लिखिता ॥ ४ ॥
पञ्चमी आशावरी । अस्या औडवजातिः ।
अस्याः स्वरावलिः । ध नि ष म प । अस्याः
गृहं धैवतस्वरः । हेमन्तौ द्वितीयप्रहरदिवसे
गानसमयः । रागमालायां अस्याः स्वरूपम् ।
श्यामवर्णा श्रीः । कोमलाङ्गी । चेतशाटोपरि-
धाना । कर्पूरागुलेपना । हस्तपदयोर्दृष्टसर्प-
वेष्टिता केशेर्बहुचूडा । जलमध्यस्थपर्वतगुहा-
यासुपविष्टा । रागमालान्तरे उक्तगुणयुक्ता
वृत्तपत्रबद्धकटिदेशा नया लिखिता ॥ ५ ॥ * * *
अस्य पुत्रा अष्टौ । यथा । सिन्धुः १ मालवः २
गौडः अथवा गोण्डः ३ अस्य स्थाने केचित्
कल्याणः इति केचित् हामोर इति पठन्ति ।
गुणसागरः ४ कुम्भः ५ गम्भीरः ६ शङ्करः
अथवा आगङ्गः ७ विहागरः ८ * * * कलि-
नाथमते श्रीरागः प्रथमरागः अस्य भाष्या षट् ।
यथा । गौरी १ गौलाहली २ धवली ३
रुद्राणी ४ मालकौश अर्थात् कौशिकी ५ देव-
गान्धारी ६ । तन्मते पुत्रा अष्टौ हनुमन्मते-
तुल्याः । किन्तु गौडशङ्करविहागरस्थाने
कल्याण आगङ्गा विगङ्गा लिखिताः ॥ * * *
कोमेन्तरमतेऽपि प्रथमरागोऽयम् । अस्य
रागिण्यः षट् । यथा । मालवी अथवा मरवाः

श्रीखण्डः

त्रिवेणी अथवा तिरवनी २ गौरी ३ नेदारा ४
मधुमाधवी ५ पाहाङ्गिका अथवा पाहाङ्गी ६ ।
अस्य पुत्राः पूर्वोक्तमनदयतुल्याः । तन्मते
अस्य रागस्य रागिणीसहितस्य शिशिरर्त्तौ
गानसमयः ॥ * * * भरतमते पञ्चमरागोऽयम् ।
अस्य रागिण्यः पञ्च । यथा । सिन्धुवी १ कापी
२ तुमरी ३ पूर्वदेशे विस्तार इति ख्याता ।
विचित्रा ४ शिरहटी अथवा सोरठी ५ ।
तन्मते अस्याष्ट पुत्राः यथा । श्रीरमणः १
कोलाहलः २ सामन्तः ३ शङ्करणः ४ राके-
न्धरः ५ खटरागः ६ बडहंसः ७ देशकारः ८ ।
तेषां भाष्या यथा । विद्या १ ध्याय २ कुम्भा ३
सुहनी ४ शरदा ५ सेमा ६ शशरेखा ७ सुर-
सती ८ । इति नानासङ्गीतशास्त्रतः संगृही-
तम् ॥

श्रीकण्डः, पुं, (श्रीः श्रीभा कण्डे यस्य ।) शिवः ।
इत्यमरः ॥ कुवजाङ्गलदेशः । स तु हस्तिना-
पुरस्य उत्तरपश्चिमे वर्षते । इति हेमचन्द्रः ॥
(पश्चिमविशेषः । यथा, वृहत्संहितायाम् ।
८६ । ३८ ।

“श्रीसंज्ञा भासभयककपित्रीकर्णहिकाराः ।
शिश्वित्रीकण्डपिपीकरुग्ग्रेणच दक्षिणाः ॥”)
श्रीकण्डपदनाम्नः, पुं, (श्रीकण्ड इति पदं लाङ्घनं
यस्य ।) भवभूतिः । स तु मालनीमाधवादि-
नाटककर्त्ता । इति शब्दमाला । (यथा, उत्तर-
चरिते प्रस्तावनायाम् ।

“अस्ति खलु तत्रभवान् काश्यपः श्रीकण्ड-
पदनाम्नो भवभूतिर्नाम ॥”)

श्रीकण्डसखः, पुं, (श्रीकण्डस्य महादेवस्य सखा ।
समासे टच् ।) कुबेरः । इति हलायुधः ॥
श्रीकन्दा, श्री, (श्रीः श्रीभा तदुक्तः कन्दो
यस्याः ।) बन्ध्याकर्कोटकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

श्रीकरं, श्री, रक्तोत्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
श्रीकरः, पुं, विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्मृति-
यन्त्रकारविशेषः । यथा । श्रीकराचार्यादि-

मन्यादरपराहतविवेकानाम् । इति दायभाग-
द्यञ्जोक्तौकायां श्रीशब्दतर्कालङ्कारः ॥ (श्रियः
श्रीभाष्याः करः ।) श्रीकारके, त्रि ॥

श्रीकरणं, श्री, (श्रीः क्रियतेऽनेनेति । ल + करणे
ल्युट् ।) खेवनी । इति शब्दरत्नावली ॥

श्रीकान्तः, पुं, (श्रियाः कान्तः ।) विष्णुः । इति
शब्दरत्नावली ॥

श्रीकारी, [नृ] पुं, (श्रियं श्रीभां करोतीति । ल +
णिनिः ।) नृगविशेषः । तत्प्रायः । शिश्वि-
युपः २ कुरङ्गः ३ महायवः ४ यवनः ५ वेगि-
हरिणः ६ जङ्गलः ७ जाङ्गिकाण्डयः ८ । अस्य
मांसगुणाः । लघुत्वम् । हृद्यहृत् । बलप्रदत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीखण्डः, पुं, श्री, (श्रियः श्रीभाष्याः खण्ड इव
यञ्च ।) चन्दनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
गीतगोविन्दे । ६ । १० ।

“तद्दुक्तं विपरीतकारिणि तव श्रीखण्डचर्चा-
वर्षं
श्रीतांशुस्तपनो हिमं हुतवहः क्रीडासुरो
यातनाः ॥”
श्रीगर्भः, पुं, (श्रीगर्भेऽस्य ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ खड्गः । यथा,—
“असिन्धुशयनः खड्गक्रीडाधारो दुरासदः ।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपाल नमोऽस्तु ते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
श्रीगर्भः, पुं, (अथः यज्ञो यज्ञ ।) पत्तिकाः पानीय-
शान्ता । तत्पर्यायः । शुकुनिप्रपा २ । इति
हारावली ॥
श्रीचक्रं, स्त्री, (अथवा घनम् ।) दधि । इति जटा-
धरः ॥
श्रीचक्रः, पुं, (अथवा बुद्ध्या घनः ।) बुद्धः । इत्य-
मरः ॥
श्रीचक्रं, स्त्री, (अथवा चक्रम् ।) त्रिपुरसुन्दर्याः
पूजायन्त्रविशेषः । यथा,—
“श्रीचक्रस्योद्धृतिं वक्ष्ये तत्र पूजाप्रसिद्धये ।
बिन्दुगर्भं त्रिकोणस्य कृत्वा चाष्टारसुहरेत् ॥
दशारहयमन्त्रसाष्टारघोषकोणकम् ।
त्रिरेखात्मकभूगोहृदेहितं यन्त्रमालिखेत् ॥”
इति मन्त्रमहोदधौ ११ तरङ्गः ॥
अपि च । अथ श्रीचक्रम् । यथा बिन्दुमत् त्र्यसं
अष्टकोयं एतन्नयं संहारचक्रम् । द्विदशारं
चतुर्दशारं स्थितचक्रमेतन्नयम् । अष्टपत्रं
घोषदलं एतन्नयम् । भूषदनयं चतुर्दश-
समायुक्तमेतत् सृष्ट्यात्मकम् । तदुक्तं यामले ।
“बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्म-
मन्त्रसनागदलसङ्गतघोषदशारम् ।
एतन्नयञ्च धरयोऽदनयञ्च
श्रीचक्रराजसुदितं परद्वैवतायाः ॥”
चक्रारणं सिन्दूरकुङ्कुमादिना लिखितं सुवर्ण-
रजतपद्मरत्नस्फटिकतान्त्राद्युक्तोर्णं कुर्व्यात् ।
तथा भूतभैरवतन्त्रे ।
“अकृत्वा सुषर्मा रेखां नालिख्य सुषमं सुखम् ।
योऽत्र यन्त्रं प्रवर्त्तते तस्य सर्वं हराम्यहम् ॥
यस्या यत्र स्थितिर्देवि तत्र तां नार्चयद्यदि ।
तन्मांसदधिरेणोव पारया तस्य जायते ॥
पशोरालोकनं न स्यात्तथा कुरुत यत्नतः ।
यदि देवात् पशोरग्रे लिखितं विद्यते कश्चित् ।
ममाङ्गचतुरेवात्र क्रियते पापबुद्धिना ॥”
तथा भूतभैरवे ।
“योऽस्मिन् यन्त्रे महेष्टानि केशराणि प्रकल्पयेत् ।
योगिनीसहितान्तस्य (संसां कुर्वन्ति भैरवाः ॥”
इति वचनात्त्रयं केशराणि ।
“न राजावक्येत् यन्त्रं साधकस्तु कदाचन ।
प्रमादादङ्कितं यन्त्रं श्रापो भवति तत्तच्छात् ॥
तन्नापराजितापुष्यं करवीरे जवासु च ।
तत्र देवी वसेन्नित्यं तद्दृश्यन्ते पूजनं मम ॥”
तथा सञ्चन्द्रभैरवे ।
“कुर्व्याच्च स्त्रिलिखे यन्त्रं हस्तमात्रं सुसुन्दरम् ।

रत्नादिषु च निम्नाद्ये मानसिष्ठावशाद्भवेत् ॥
एकतोर्णं द्वितोर्णं वा त्रितोर्णं वेदितोर्णकम् ।
इतोऽधिकं नरः कृत्वा प्रायश्चित्ती भवेत् भुवम् ॥
रक्तं रजसापुष्यं श्रीचक्रं सुवि पूजयेत् ।
नयन्ति सर्वविघ्नानि प्राप्यते च यथेष्टतम् ॥
दशभागं सुवर्णस्य ताम्रस्य द्वादशं तथा ।
षड्दशं रजतस्याथ चेतकौह्वर्यं भवेत् ॥
चक्रोऽस्मिन् पूजयेद्यो हि स सौभाग्यमवाप्नुयात् ॥
अणिमाद्यष्टसिद्धीनामधिपो जायतेऽचरात् ॥
विदुमे रचिते यन्त्रे पद्मरागेऽथवा प्रिये ।
इन्द्रनीलेऽथ वेदुर्ण्यं स्फाटिके मरकतेऽपि वा ॥
धनं पुत्रं तथा दारान् यथासि जभते भुवम् ।
ताम्रस्य कान्तिर्दं प्रोक्तं सुवर्णं शत्रुनाशनम् ॥
राजतं चिमदश्चैव स्फाटिकं सर्वसिद्धिदम् ॥”
एतद्व्यन्त्रमात्रे ज्ञेयम् ॥ * ॥ अथ श्रीचक्रनाशे
प्रायश्चित्तम् ।
“दग्धं च स्फुटितं यन्त्रं हुतं चैरेण वा प्रिये ।
उपवासं प्रकुर्वीत दिनमेकमतन्त्रितः ॥
जपमात्रं जपेद्विदां होमतपणपूर्वकम् ।
सङ्गत्या च गुर्वं तोष्य ब्राह्मणानपि भोज-
येत् ॥”
जपं जप्ता दशांशहोमः तद्दशांशश्च तर्पणम् ।
जपमयुतमित्येके ।
“कदाचित्तुप्रसिद्धं वा स्फुटितादि विदूषणम् ॥
भयं करोति यो सर्वान् षट्शुक्लस्य हुतं भवेत् ।
तस्माच्च तीर्थराजे वा गङ्गादिस्वर्गावरे ॥
समुद्रे वा क्षिपेद्देवि चान्यथा दुःखमाप्नुयात् ॥”
इत्यु यन्त्रमात्रविषयम् ॥ * ॥ अथ श्रीचक्र-
पादोदकमाहात्म्यम् ।
“मङ्गापुष्करनर्मदासु यमुनागोदावरीगोमती-
गङ्गाहारागयाप्रयागवदरीवाराणसीसिन्धुसु ।
रेवासंतुसरस्वतीप्रवृत्तसु ब्रह्माण्डभाण्डोदरं
तीर्थक्षानसहस्रकोटिफलदं श्रीचक्रपादोदकम् ॥”
अथ दर्शनफलम् ।
“सन्धुक् प्रतक्रतून् कृत्वा यत् फलं समवाप्नुयात् ।
तत् फलं जभते भक्त्वा कृत्वा श्रीचक्रदर्शनम् ॥
घोषदं वा महादानं कृत्वा यत्नभते फलम् ।
तत् फलं समवाप्नोति कृत्वा श्रीचक्रदर्शनम् ॥
साङ्गत्रिकोटीतीर्थेषु ज्ञात्वा यत् फलमप्युते ।
तत् फलं जभते भक्त्वा कृत्वा श्रीचक्रदर्शनम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
श्रीजः, पुं, (अथः जायते इति । जन् + ङः ।)
कामदेवः । अथवा आतत्वात् । शान्तः । इति
केचित् ॥
श्रीतालः, पुं, (श्रीयुक्ततालः ।) तालवृत्तसदृश-
वृत्तविशेषः । तत्पर्यायः । षट्तालः २ जम्भी-
तालः ३ षट्कुहः ४ विशालपत्रः ५ खेखाङ्कः ६
मसोखेखदलः ७ शिरालपत्रकः ८ यान्योद्-
भूतः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् ।
द्रैप्यं कषायत्वम् । पित्तनाशित्वम् । कफकारि-
त्वम् । ईषदातप्रकोपणत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

श्रीदः, पुं, (अथः ददातीति । दा + कः ।) कुबेरः ।
इत्यमरः ॥ श्रीभादात्तरि, त्रि ॥
श्रीधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । अथवा धरः ।)
विष्णुः । (यथा, सुकुन्दमालायाम् । ६ ।
“मा भैर्मन्दमनो विचिन्त्य बहुधा यामोषिरं
यातना
नामी नः प्रभवन्ति पापरिपवः स्वामी ननु
श्रीधरः ।
आलस्यं अपनीय भक्तिसुलभं ध्यायन् नारायणं
लोकस्य अघनापनोदनकरो दासस्य किं न
चमः ॥”)
भूतार्हद्भेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ शाक्याम-
चक्रं, स्त्री । यथा,—
“अतिचुद्धं द्विचक्रस्य वनमालाविभूषितम् ।
श्रीधरं देवि विज्ञेयं श्रीप्रदं यद्दृष्ट्वा सदा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसर्गके १६ अध्यायः ॥
श्रीगन्धः, पुं, (अथवा गन्धः ।) कामदेवः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ जम्भीपुत्रञ्च ॥
श्रीनिकेतनः, पुं, (अथः निकेतयति वासयतीति ।
नि + कित + ञिच् + लुः ।) विष्णुः । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, भागवते ६।१८।२३।
“भगवानपि विन्वात्मा पावनः श्रीनिकेतनः ॥”
अथः आश्रयस्थाने, त्रि । यथा, भागवते १।
३। २० ।
“स्निग्धस्मितवालोकेन वाचा पीयूषकल्पया ।
चरित्रेणानवद्येन श्रीनिकेतनं चात्मना ॥”)
श्रीनिवासः, पुं, (अथः निवास आश्रयस्थानम् ।)
विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
श्रीपं, त्रि, (श्री + पा + कः ।) अथः पाति यत् ।
इति सुवर्णवोध्याकरणम् ॥
श्रीपञ्चमी, स्त्री, (अथः सरस्वत्याः पञ्चमी ।)
माघशुक्लपञ्चमी । यथा,—
“चतुर्थी वरदा शुक्ला तत्र गौरी सुपूजिता ।
सौभाग्यमनुलं कुर्व्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि अथम् ॥”
सरस्वतीपूजानध्यायश्चात्र गौडाचारः । अत्र
श्रीपञ्चम्यामारभ्य प्रतिमासं षड्दशमास्यं
श्रीपञ्चमीव्रतं कुर्वन्ति पठन्ति च । इति संवत्-
सरकौस्तुभेष्टतन्त्रपुराणवचनम् ॥
श्रीपतिः, पुं, (अथः पतिः ।) विष्णुः । इत्यमरः ॥
(यथा, सुकुन्दमालायाम् । १६ ।
“सेव्यः श्रीपतिरेव सर्वजगतामेकान्तः
वाञ्छितः
प्रजादश्च विभीषणश्च करिराट् पाञ्चाश-
हत्वा भुवः ॥”)
पृथिवीनाथः । इति मेदिनी ॥
श्रीपथः, पुं, (अथः पथ्याः । “ऋक्पूरुषः पथा-
मानसि ॥” ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) राज-
पथः । इति हेमचन्द्रः ॥
श्रीपथं, स्त्री, (श्रीविष्टाणि पथानि यस्य ।)
पद्मम् । अथिमन्त्रवृत्तः । इति मेदिनी ॥
श्रीपथिका, स्त्री, (श्रीपथौ एव । स्त्रीर्णं कम् ।)
कृत्पथवृत्तः । इत्यमरः ॥

श्रीपत्नी, स्त्री, (श्रीयुक्तानि पत्नीनि यस्याः । डीष् ।) गम्भीरीवृक्षः । इत्यमरः । कटफलवृक्षः । इति मेदिनी । शास्त्रलीवृक्षः । वृषवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । अयिमन्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

श्रीपिष्टः, पुं, (श्रियः सरलद्रुमस्य पिष्टः ।) सरलवृक्षरसः । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ।

श्रीपुत्रः, पुं, अश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः । (श्रियः पुत्रः ।) कामदेवश्च ।

श्रीपुत्र्यं, स्त्री, (श्रीयुक्तं पुत्र्यमस्य ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः । पद्मकाष्ठम् । इति रत्नमाला ।

श्रीफलः, पुं, (श्रीयुक्तं फलमस्य ।) विस्ववृक्षः । इत्यमरः । राजादनी । इति राजनिर्घण्टः ।

श्रीफला, स्त्री, (श्रीविशुद्धं फलमस्याः ।) नीली । सुन्दकारवेल्ली । इति राजनिर्घण्टः ।

श्रीफलिका, स्त्री, (श्रीफला + स्वार्थे कन् ।) टापि अत इत्वम् । सुन्दकारवेल्ली । महानीलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

श्रीफली, स्त्री, (श्रीयुक्तं फलमस्याः । डीष् ।) आमलकी । नीली । इति मेदिनी ।

श्रीभद्रा, स्त्री, भद्रसुस्तकः । इति शब्दरत्नावली ।

श्रीभागवतं, स्त्री, (श्रीमन् भागवतमिति मध्यपदलोपिसमासः ।) अष्टादशमहापुराणान्तर्गताष्टादशसहस्रश्लोकयुक्तपुराणविशेषः । (तन्तु मतभेदेन विष्णुभागवतदेवीभागवतभेदान् द्विविधम् ।) यथा,—

“अष्टादशं भागवतं सारमात्रं सर्वतः ।
ज्ञानवान् भगवान् व्यासः शुकश्चाध्यापयन् सुतम् ।
स्कन्धैर्द्वादशभिर्युक्तं ब्रह्मविद्यासमन्वितम् ।
वेदवेदान्तसारं तन् पुराणानाञ्च सत्तमम् ।
यत्र संकीर्तितः कृष्णो भगवान् वै पदे पदे ।
श्रीभागवतमित्येव ये स्मरन्ति नराः कश्चित् ।
तुष्यन् सर्वपापेभ्यो यथा नाम्ना गदाभृतः ।
महोभृता यथा मेरुर्देवानां केशवो यथा ।
सुरभिः कामधेनुनामश्चरसुसु यथोर्वशी ।
काष्ठीनां पाञ्चतोनाथो राक्षसं दाशरथिर्यथा ।
सप्तोनाथैव गन्धर्वा नदीनां जाङ्गवो यथा ।
पुराणानां तथा राजन् श्रीभागवतसुततमम् ।

अम्बरीश उवाच ।

पुराणं तं भागवतं पठ मे पुरतो हरेः ।
चरितं देवराजस्य प्रजादस्य च मत्पतेः ।

गौतम उवाच ।

अम्बरीश शुकप्रोक्तं त्वत्वं भागवतं श्रुत्वा ।
पठस्व स्वसुखेनापि यदीच्छसि भवच्छयम् ।
स्कन्धे स्कन्धेऽथमेधस्य फलमाप्नोति मानवः ।
प्रत्यध्यायं राजस्यफलेन परियुष्यते ।
प्रतिश्लोकं वाजपेयफलं तस्योपजायते ।
पदे पदे महाराज तीर्थस्नानफलं लभेत् ।
एतद्भागवतं देव पुराणं सुक्तिसाधकम् ।
तत्रापि दशमस्कन्धः सर्वभक्तमनोहरः ।
तत्रापि रासलीलायां पञ्चाध्यायौ महाप्रज्ञा ।

श्रीपाञ्चलुवाच ।

सर्वञ्च हरिलीलाञ्च श्रीमद्भागवतं यदि ।
स्कन्धस्य दशमस्यायं महिमा केन हेतुना ।
रासलीलेति तत्रापि कथ्यते सर्वतोऽधिका ।
तत्र मे कारणं श्रोतुमुनकण्ठा वहुं भ्रष्टम् ।

श्रीसदाशिव उवाच ।

स्वयं भगवतो जन्म तस्य लीला च वक्ष्यते ।
श्रुतीनाञ्च स्तुतिर्यत्र सर्ववेदाद्यसम्भिता ।
स्वयं भगवतो लीला सर्वशक्तिश्च दर्शिता ।
दशमस्कन्धमाहात्म्यं एतदे कारणं मतम् ।
तत्रापि रासलीलाया यन्माहात्म्यमुदीरितम् ।
तत्रापि कारणं वचमि श्रुत्वा पञ्चतन्दिनि ।
यः स्वयं भगवान् ज्ञात्वा पूर्वैश्चर्य इतोयते ।
स सर्वशक्तिसम्पन्नः सर्वलीलाप्रकाशकः ।
तस्यैव शक्तयो गोप्यः प्रोक्ताः सर्वोत्तमा यतः ।
शक्तीनाञ्च शक्तिमतो लीला यत्रैकतः स्थिता ।
सा लीला सर्वतः श्रेष्ठा कीर्तिता परम-

धिभिः ॥”

इति पाञ्चपातालखण्डे ७१ अध्यायः ।

(तथाच शिवपुराणे ।

“भगवत्याञ्च दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते ।

तन्तु भागवतं प्रोक्तं नतु देवीपुराणकम् ॥”

अस्य विशेषविवृतित्तु पुराणशब्द-भागवत-
शब्दयोर्दृष्टव्यम् ।)

श्रीभ्राता, पुं, (श्रियः भ्राता समुद्रजातत्वात् ।) अश्वः । इति राजनिर्घण्टः । चन्द्रः । समुद्रोत्पन्नत्वात् ।

श्रीमतिः, स्त्री, राधा । यथा,—

“श्रीराधा श्रीमतिः श्रेष्ठा श्रेष्ठरूपा श्रुति-
प्रिया ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे तस्याः सहस्रनामस्तोत्रम् ।

श्रीमती, स्त्री, (श्रीर्विद्यतेऽस्या इति । मत्तुप् । डीष् ।) श्रीयुक्ता । योविज्ञानः पूर्वं एतच्छब्दो योष्यः । इति शिष्टाचारः ।

श्रीमस्तकः, पुं, (श्रीयुक्तं मस्तकमस्य ।) रसोनः । इति त्रिकाण्डशेषः । (श्रियो मस्तकः ।) लक्ष्मोशिरश्च ।

श्रीमान्, [त्] पुं, (श्रीर्विद्यतेऽस्येति । मत्तुप् ।) तिलकवृक्षः । इत्यमरः । अश्वत्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । विष्णुः । इति शब्दरत्नावली । शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः । कुबेरः । इति शब्दमाला ।

श्रीमान्, [त्] त्रि, (श्री + मत्तुप् ।) मनोहरः । (यथा, माघे । १ । १ ।

“श्रियः पतिः श्रीमति प्राणितुं जगत्

जगन्निवासो वसुदेवसङ्गिन ।

वसन् हृदप्रार्थितरत्नमम्बरात्

हृदरश्मिगर्भाङ्गभुवं सुनिं हरिः ॥”)

धनी । इति मेदिनी । तन्मन्थायः । लक्ष्मीवान् २ लक्ष्मणः ३ श्रीलः ४ । इत्यमरः । (यथा,—

“श्रीमन्नाथ भवद्दृशोविटपिनः खे तारकाः

कीरका-

क्षीषामेकतमः पुरा विकशिथो यः पूर्वमा-
चक्रमाः ।

तेनेदं शरद्विन्दुसुन्दरमुधास्यन्दैर्जगत् मण्डितं
प्रवेत्स्यु विकस्वरंभु भविता कीदृक् न जानी-
महे ॥”

इति कालिदासः ।)

श्रीमलापहा, स्त्री, घृन्पत्रा । इति राजनिर्घण्टः ।

श्रीमुखः, पुं, कालचक्रस्य सप्रमवत्सरः । इति केचित् । पत्रपृष्ठे श्रीमुखलिखनम् । इति लोकप्रसिद्धिः । श्रीभायुक्तानने, स्त्री ।

श्रीमूर्तिः, स्त्री, (श्रीयुक्ता मूर्तिः ।) देवविग्रहः । विष्णुप्रतिमा । यथा । अथ श्रीमूर्तयः । एका-
दशस्कन्धे ।

“श्रीलौ दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकता ।

मनोमयी मणिमयी प्रतिमाद्यविधा मता ।

चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमन्दिरम् ।

उद्गासावाहने न स्तः स्थिरायासुहृत्वाचने ।

अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्थलिते तु भवेत्
इयम् ।

स्त्रपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनम् ।

गोपालमन्त्राद्विद्यत्वात् तच्छ्रीमूर्तिरपेक्षिता ।

तथापि वैष्णवप्रोक्षे लेख्याः श्रीमूर्तयोऽखिलाः ॥”

अथ श्रीमूर्तिलक्षणानि । इयश्रीमपञ्चरात्रे ।

भगवच्छ्रीहृद्यश्रीवैष्णवसंवादे ।

“आदिमूर्त्तिर्त्वांसुदेवः सकृर्षणमथास्त्रजन्तु ।

चतुर्भुजः परं प्रोक्तं एकैको भिद्यते त्रिधा ।

केशवादिप्रभेदेन मूर्त्तिर्द्वादशकं स्मृतम् ।

पङ्कजं दक्षिणे दद्यात् पाञ्चजन्यं तथोपरि ।

वामोपरि गदा यस्य चक्रं चाधोऽवस्थितम् ।

आदिमूर्त्तिस्तु मेदोऽयं केशवति प्रकीर्तते ॥१॥

अधरोत्तरभावेन ज्ञतमेतन्तु यत्र वै ।

नारायणाख्या सा मूर्त्तिः स्थापिता भुक्ति-

सुक्तिदा ॥ २ ॥

सद्याधः पङ्कजं यस्य पाञ्चजन्यं तथोपरि ।

दक्षिणोर्ध्वं गदा यस्य चक्रं चाधोऽवस्थितम् ।

आदिमूर्त्तिस्तु मेदोऽयं माधवेति प्रकीर्तते ॥३॥

दक्षिणाधःस्थितं चक्रं गदा यस्योपरिस्थिता ।

वामोर्ध्वंस्थितं पद्मं शङ्खं चाधोऽवस्थितम् ।

सकृर्षणस्य मेदोऽयं गोविन्देति प्रकीर्तते ॥४॥

दक्षिणोपरि पद्मं तु गदा चाधोऽवस्थिता ।

सकृर्षणस्य मेदोऽयं विष्णुरित्यभिप्रश्नते ॥५॥

दक्षिणोपरि शङ्खश्च चक्रं चाधः प्रदृश्यते ।

वामोपरि तथा पद्मं गदा चाधः प्रदृश्यते ।

मधुसूदननामायं भेदः सकृर्षणस्य च ॥६॥

त्रिविक्रममूर्त्तिमाह ।

दक्षिणोर्ध्वं गदा यस्य पङ्कजं चाप्यधः स्थितम् ।

वामोर्ध्वं संस्थितं चक्रमधः शङ्खं प्रदृश्यते ।

ब्रह्माखण्डं वामपादं दक्षिणं शेषपृष्ठगम् ॥७॥

श्रीधामनमूर्त्तिमाह ।

बलिवचनसंयुक्तं धामनं चाप्यधःस्थितम् ।

वामोर्ध्वं कौभोदी यस्य पुष्करीकमधःस्थितम् ॥

श्रीमूर्तिः

दक्षिणोर्ध्वं सहस्रारं पाञ्चजन्यमधःस्थितम् ।
सप्ततालप्रमाद्येन वामनं कारयेत् सदा ॥८॥
ऊर्ध्वं दक्षिणतश्चक्रमधः पद्मं व्यवस्थितम् ।
वामोर्ध्वं कौमोदी यस्य पाञ्चजन्यमधःस्थितम् ॥
पद्मा पद्मकरा वामे पार्श्वे यस्य अवस्थिता ।
स्थितो वायुपविष्टो वा सानुरागविलासवान् ॥
प्रद्युम्नस्य हि भेदोऽयं श्रीधरेति प्रकीर्णते ॥९॥
दक्षिणोर्ध्वं महाचक्रं कौमोदी तदधःस्थिता ॥
वामोर्ध्वं नलिनं यस्य अधः शक्रं विराजते ।
ऋषीकेशेति विज्ञेयः स्थापितः सर्वकामदः ॥१०॥
दक्षिणोर्ध्वं पुष्करीकं पाञ्चजन्यमधस्तथा ।
वामोर्ध्वं संस्थितं चक्रं कौमोदी तदधःस्थिता ॥
पद्मनाभेति साम्बर्हिः स्थापिता भोजदायिनी ॥११॥
दक्षिणोर्ध्वं पाञ्चजन्यमधस्तात्पु कुण्डलप्रथम् ॥
सथोर्ध्वं कौमोदी देवी हेतिराजमधःस्थितम् ।
अनिवृत्तस्य भेदोऽयं दामोदर इति स्थितः ॥१२॥
एतेषाम्बु स्त्रियौ कार्ये पद्मवीणाधरेभ्युभे ।
इति क्रमेण मार्गादिमासाधिपाः केशवाद्यो
दादश ॥ ॥ अथ विद्वार्थसंहितायां चतु-
र्विंशतिस्मर्यैः ।
“वासुदेवो गदाशङ्खचक्रपद्मधरो मतः ॥१॥
पद्मं शङ्खं तथा चक्रं गदां वहति केशवः ॥२॥
शङ्खं पद्मं गदां चक्रं धत्ते नारायणः सदा ॥३॥
गदां चक्रं तथा शङ्खं पद्मं वहति माधवः ॥४॥
चक्रं पद्मं तथा शङ्खं गदाश्च पुरुषोत्तमः ॥५॥
पद्मं कौमोदकीं शङ्खं चक्रं धत्तेऽप्यधोऽक्षयः ॥६॥
सङ्कर्षणो गदाशङ्खचक्रपद्मधरः स्मृतः ॥७॥
चक्रं गदां पद्मशङ्खौ गोविन्दो धरते भुजे ॥८॥
गदां पद्मं तथा शङ्खं चक्रं विष्णुर्बिभर्ति यः ॥९॥
चक्रं शङ्खं तथा पद्मं गदाश्च मधुसूदनः ॥१०॥
गदां सरोजं चक्रश्च शङ्खं धत्तेऽप्युतः सदा ॥११॥
शङ्खं कौमोदकीं चक्रमुपेन्द्रः पद्मसुवहेत् ॥१२॥
शङ्खचक्रगदापद्मधरः प्रद्युम्न उच्यते ॥१३॥
पद्मं कौमोदकीं चक्रं शङ्खं धत्ते त्रिविक्रमः ॥१४॥
शङ्खं चक्रं गदां पद्मं वामनो वहते सदा ॥१५॥
पद्मं चक्रं गदां शङ्खं श्रीधरो वहते भुजे ॥१६॥
चक्रं पद्मं गदां शङ्खं नरसिंहो विभर्ति यः ॥१७॥
पद्मं सुदर्शनं शङ्खं गदां धत्ते जनार्दनः ॥१८॥
अनिवृत्तश्चक्रगदाशङ्खपद्मसङ्गजः ॥१९॥
ऋषीकेशो गदां चक्रं पद्मं शङ्खश्च धारयेत् ॥२०॥
पद्मनाभो वहते शङ्खं पद्मं चक्रं गदां तथा ॥२१॥
पद्मं चक्रं गदां शङ्खं धत्ते दामोदरः सदा ॥२२॥
शङ्खं चक्रं सरोजश्च गदां वहति यो हरिः ॥२३॥
शङ्खं कौमोदकीं पद्मं चक्रं जग्यो विभर्ति
यः ॥२४॥
एताश्च स्मर्यथो ज्ञेया दक्षिणाधःकरक्रमात् ॥”
मत्स्यपुराणे च ।
“एतदुद्दिश्यतः प्रोक्तं प्रतिमालक्षणं तथा ।
विस्तरेण न शक्नोति हृदयस्तरपि हिजाः ॥”
इति ।
सेवानिष्ठा हरिः श्रीमद्भक्त्याः पाञ्चरात्रिकाः ।
शक्रव्यादखिलाङ्गानां श्रीमूर्तिं बहु मन्यते ॥

१६८
श्रीराम

सेवा निजनिर्देव मन्येः स्वस्तेऽह नृपयः ।
शालयामात्मके रूपे नियमो नैव विद्यते ॥
दिसुखा जलदश्यामा चिभङ्गी मधुराकृतिः ।
मेया ध्यानारूपेव श्रीमूर्तिः जग्यदेवतेः ॥
अन्याश्च विविधाः श्रीमद्वतारादिस्मर्यैः ।
प्रादुर्भावविधायिणे लेख्यास्तत्तद्विशेषतः ॥
निष्कर्मप्रसङ्गेऽत्र स्मर्यैः जग्यप्रतिष्ठयोः ।
विधिर्न लेखितुं योग्यः स तु लेखिष्यतेऽयतः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १८१ विलासः ॥
श्रीयुक्तः, त्रि, (त्रिया युक्तः ।) लक्ष्मीविशिष्टः ।
श्रीमान् । जीवत्पुरुषनाम्नः पूर्वं दातव्योऽयम् ॥
श्रीयुतः, त्रि, (त्रिया युतः ।) लक्ष्मीविशिष्टः ।
श्रीमान् । जीवत्पुरुषनाम्नः पूर्वं दातव्योऽयम् ॥
श्रीरसः, पुं, (त्रियः रसो नित्यासः ।) श्रीवेष्टः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रीरङ्गपत्तनं, स्त्री, देशविशेषः । सारंपटम् इति
भाषा । इति मादराजान्यदेशे पसिद्धम् ॥
श्रीरागः, पुं, षड् रागाणां मध्ये तृतीयरागः । इति
हलायुधः । अस्य रागिण्यो यथा,—
“गान्धारी देवगान्धारी मालवश्रीश्च सारवी ।
रामकीर्यपि रागिण्यः श्रीरागस्य प्रिया
इमाः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
विस्तारस्तु श्रीशब्दे इत्यर्थः ॥
श्रीरामः, पुं, (श्रीयुतो रामः ।) रामचन्द्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥
श्रीरामनवमी, स्त्री, (श्रीरामस्य नवमी तज्जन्म-
दिनत्वात् ।) चैत्रशुक्लनवमी । सा च श्रीरामस्य
जन्मतिथिः । तद्ब्रतकथा यथा,—
“पुरैकदा सुखासीनं ब्रह्मार्जुनं जगतां पतिम् ।
उवाच सहस्रगन्ध सनकः संजितेन्द्रियः ॥
सनक उवाच ।
राज्ञा दशरथेनैव राज्ञा कौशल्यायापि वा ।
कस्मात् कर्मवशात्तस्यः पुत्रोऽसौ जगतीपतिः ।
दून्वादनश्यामरामो विस्तार्य कथयस्व मे ॥
ब्रह्मोवाच ।
साधु एष्टं त्वया वत्स जगतां हितकारकम् ।
पुरा राजा दशरथः कौशल्या च समाहितौ ॥
जजाप मन्त्रं दुर्गायाः शिवस्य च विशेषतः ।
तयोर्जपेन तुष्टः सन् शिवः प्रत्यक्षतः गतः ॥
दशरथ उवाच ।
अयं मे सफलं जन्म अयं मे सफलं तपः ।
अयं मे सफलं चतुर्थतन्त्रमवलोकितः ॥
श्रीशिव उवाच ।
किन्ति काम्यं महाराज कथयस्व ददामि तत् ॥
दशरथ उवाच ।
देवदेवायपुत्रोऽहमिति दुःखिन दुःखितः ।
चिरं विचार्य मनसा शिवाराधनतत्परः ॥
इति श्रुत्वा महादेवस्तुवाच ह्यापरः ।
कुर्व राजन् वंशयज्ञं ततस्ते जगतीपतिः ॥
श्रीरामनामा पुत्रोऽसौ कौशल्यायां भविष्यति ।
इत्युक्त्वा तं महादेवस्तथोत्तरार्द्धतोऽभवत् ॥॥

श्रीराम

इति वदन्नुक्त्वा श्रुत्वा राजा दशरथः सुखी ।
ततश्चक्रे वंशयज्ञं स देव्या सह तत्परः ॥
ततः काळे महाराज्ञी गर्भं धत्ते मयोदरम् ।
चैत्रे मासि चिते पक्षे नवम्यां शोभने दिने ।
अतिपुण्यं सुसंन्ये जातो रामः स्वयं हरिः ॥
पुनर्वसुजन्मसंयुक्ता सा तिथिः सर्वकामदा ।
श्रीरामनवमी प्रोक्ता कीटिख्यंयहाधिका ॥
अस्मिन् दिने महापुण्ये रामसुहिदस्य भक्तिः ॥
यत्किञ्चित् क्रियते कर्म तदक्षयकरं स्मृतम् ॥
उपोषणं जागरणं पितृनुहिदस्य तदंशम् ।
तस्मिन् दिने तु कर्मण्यं ब्रह्मप्राप्तिसमीपसुभिः ॥
तस्मिन् दिने महापुण्ये रामसुहिदस्य भक्तिः ॥
जपेदेकान्त आसीनो यावत् स्याद्दशमीदिनम् ॥
तत्रैव स्यात् पुरश्चर्या दशम्यां भोजयेत्पूजान् ॥
भक्त्यभ्युत्थं ह्युविधैर्भक्त्या दद्याच्च दक्षिणाम् ।
स्तनकृत्यो भवेत्तत्र सद्यो रामः प्रसीदति ॥
यस्तु रामनवम्यात्पु सुदुक्ते मर्त्यां विन्दुधीः ।
कुम्भीपाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र संशयः ॥
कुर्याद्भामनवम्यां य उपोषणमतन्त्रितः ।
न श्रुते मातृजठरे स्वयं रामो भवेत्पु सः ॥
श्रीरामनवमी नाम पुण्यात्पु पुण्यतमव्रतम् ।
इति श्रुत्वा सुसंतुष्टः सनकः पुनरब्रवीत् ।
विधिना केन कर्मण्यं वद मे कमलोद्भव ॥ ॥
ब्रह्मोवाच ।
व्रतपूर्वदिने स्नात्वा सङ्कुक्त्वा निरामिषम् ।
त्वात्ता च योषिच्छयनं श्रयोत स्थण्डिले कुण्डे ॥
ब्राह्मिं सुहृत्तं चोत्थाय कृत्वा प्रातःक्रिये ततः ।
प्रातः स्नात्वा शुचिभूत्वा सङ्कल्पं विधिनाचरेत् ॥
प्रतिमायां घटे वापि पटे वा यन्मतीऽपि वा ।
शालयामश्रिणायान् तुलसीदलकल्पिता ॥
पूजा श्रीरामचन्द्रस्य कीटिकोऽटिगुणाधिका ।
कौशल्या पूजनीयादौ राजा चैव ततः परम् ॥
षडङ्गं पूजयेत्तत्र लक्ष्मणादीन् विशेषतः ।
पूजयेत् परया भक्त्या परिवारं ततः परम् ॥
ततो ग्रहांश्च दिक्पालान्स्तदव्याधि च पूजयेत् ॥
उच्चस्थे ग्रहपञ्चके सुरगुरौ सन्दौ नवम्यां तिथौ
जपे कर्कटके पुनर्वसुदिने मेघं गते पूषणि ।
निर्हन्तुं निखिलाः पलाशसमिधो मध्याद्योध्या-
रखे-
राविभूतमभूदपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेकं महः ॥
ततो वायादिकं कृत्वा दद्यादर्धं विशेषतः ।
मूलमन्त्रेण दद्याद्दे भक्त्या पुण्याङ्गलित्रयम् ॥
एवमष्टसु यामेषु अष्टधा च जपेदती ।
इतिहासकथां श्रुत्वा गीतश्रुत्वेर्निर्ग्रां नयेत् ॥
ततः परादिने प्रातः स्नानं कृत्वा विधानतः ।
रामं दून्वादनश्यामं भक्त्या भक्त्या प्रपूजयेत् ॥
दक्षिणां विधिवत्स्वा ततोऽर्च्येद्वाधारयेत् ॥
भोजयित्वा ततो विप्रान् स्वयं पारश्रमाचरेत् ॥
य इदं श्रव्ययात्रित्वं पुण्याहे च विशेषतः ।
बहुपुत्रो धनाढ्यश्च अन्ते ब्रह्मत्वमाप्नुयात् ॥
संयमे वैरियो हन्ता सर्वेषु विजयो भवेत् ॥
राजद्वार महाघोरे संयमे शत्रुबहुषे ॥

श्रीवल्ली

दूत्राद्वज्रामरामस्य रचाकरो भवेत् ।
भक्त्वा थः श्रुत्यायात्रोगी उजावः स भवेत् सदा ।
बन्धा पुत्रवती सा च पतिचित्ताशुवर्तिनी ।
सपत्नीदपदकनी वा भवेन्नात्र संशयः ।
हरिद्रो जभते वित्तं भीतो भवति निर्भयः ।
यज्ञदानतपांस्यस्य तीर्थक्षानादिकाः क्रियाः ॥
न रामनवमी-नाम-व्रतस्यैककला-समाः ।
यस्मै कस्मै न दातव्यं न प्रकाशं कदाचन ॥
श्रिष्याय भक्तियुक्ताय शुचयेऽपि प्रदापयेत् ।
श्रुताय परतन्त्राय विकल्पनरताय च ॥
भमादपि न वक्तव्यं यद्दीर्घदात्मनो हितम् ।
मयेतत् कथितं वत्स तव खेदाद्गतोत्तमम् ॥
य इदं कुरुते भक्त्वा श्रीरामनवमीव्रतम् ।
सर्वपापप्रसक्तश्च अन्ते ब्रह्मत्वमाप्नुयात् ॥”
इति श्रीरामभक्तनरङ्गिण्यां ब्रह्मसनकसंवादे
श्रीरामनवमीव्रतकथा समाप्ता ॥

श्रीलः, चि, (श्रीविद्यतेऽस्यति । श्री + विधादि-
त्वात् लच् ।) लक्ष्मीवान् । इत्यमरः ॥ श्रीभा-
युक्तश्च ॥

श्रीलता, स्त्री, (श्रीविश्रिता जता ।) महाज्योति-
श्रुती । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीवत्सः, पुं, (श्रीयुक्तं वत्सं वचो यस्य ।) विष्णुः ।
विष्णुचिह्नविशेषः । स तु वचस्यपुत्रवत्स-
दक्षिणावर्तलोमावली । (यथा, रघुः १२.०१० ।
“प्रभानुक्तिप्रश्रीवत्सं लक्ष्मीविभ्रमदपेयम् ।
कौस्तुभात्ममर्पासारं निभावं हृदयोरसा ॥”)
अर्हतां ध्वजः । इति हेमचन्द्रः ॥ सुब्रह्माभेदः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

श्रीवत्सकी, [न] पुं, (श्रीवत्सकः श्रीवत्सवत् चिह्न-
मस्यस्येति । श्रीवत्सक + इतिः ।) हृदकावर्त-
हयः । इति हेमचन्द्रः ॥

श्रीवत्सभट्ट, पुं, (श्रीवत्सं विभर्षीति । भट्ट +
किप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

श्रीवत्सनाम्नः, पुं, विष्णुः । इत्यमरः ॥ ११२.१२२ ॥
“श्रीवत्सो लाम्बुं चिह्नं यस्य श्रीवत्सनाम्नः ।
वचस्यनन्वमहापुरुषलक्षणं श्वेतरोमावर्त-
विशेषः श्रीवत्स इति सर्वस्व । श्रीवत्सो हृत्-
सङ्गतमणिविशेषः कौस्तुभवदिति लक्ष्यदासः ॥”
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

श्रीवत्साङ्गः, पुं, (श्रीवत्सः अङ्गचिह्नं यस्य ।)
विष्णुः । इति हज्जायुधः ॥ (यथा, हृदय-
संहितायाम् । ४३ । ३ ।

“लम्बवराः क्षीरोदं गत्वा ते तुष्टुवः सुराः
सेनाः ।
श्रीवत्साङ्गं कौस्तुभमणिकिरणोद्भासितोर-
स्कम् ॥”)

श्रीवराहः, पुं, (श्रिया युक्तो वराहः ।) विष्णुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

श्रीवल्ली, स्त्री, (श्रीयुता वल्ली ।) कण्टकहृत्तमेदः ।
तत्पर्यायः । शिववल्ली २ कण्टकवल्ली ३ श्रीवल्ली
४ अन्धा ५ कटुपत्रा ६ दुरारोहा ७ । अस्या
शुभाः । कटुत्वम् । अन्धत्वम् । वातशोषकधा-

१६६

श्रीविद्या

पहलश्च । तत्फलं तैजसेपत्रमख्यं वचिह्नत्
परम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीवाटी, स्त्री, नामवल्लीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रीवारकः, पुं, (श्रियं वारयति कामयते इति ।
वृ + शिच् + ण्वल् ।) शितावरशाकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

श्रीवासः, पुं, (श्रियं सरलवृत्तं वासयतीति ।
वस + शिच् + ण्वल् ।) सरलवृत्तरसः । टार-
पिन् इति भाषा । तत्पर्यायः । पायसः २ टक-
धूपः ३ श्रीवेष्टः ४ सरलवृत्तः ५ । इत्यमरः ॥
तैलपर्णी ६ श्रीपिष्टः ७ । इति जटाधरः ॥
श्रीवेशः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य शुभाः ।
“श्रीवासः सरलं पूतिः कुन्दर्यत्रियपर्णकम् ।
सिद्धकः परमा मानी देवदारु सुरा गन्धम् ।
सर्वैर्भो परमा लक्ष्मी रचोप्रा ज्वर-
नाशनाः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

अन्वत् श्रीवेष्टशब्दे द्रष्टव्यम् । (श्रियो लक्ष्मी
वासः आश्रयस्थानम् ।) पद्मम् । (यथा, राजेन्द्र-
कर्णपूरे । ४२ ।

“श्रीवासो यशसां पदं सुमनसामप्यासदं सम्पदां
यत्रागच्छति गोचरं नयनयोः काश्मीरभौन-
ध्वजः ॥”)

विष्णुः । इति मेदिनी । शिवः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

श्रीवासाः, [सु] पुं, (श्रियं सरलवृत्तं वासयतीति ।
वस + शिच् + ण्वल् ।) सरलवृत्तः । इत्यमर-
टीका ॥

श्रीविद्या, स्त्री, (श्रिया विद्या ।) महाविद्याविशेषः ।
सा तु त्रिपुरसुन्दरी । तस्याः श्रुतिश्रुद्धिदाः
यत्यबाहुभ्यामिया न लिखिताः । अथ श्रीविद्या ।
तत्र मेरुः । ज्ञानार्णवे ।

“भूमिचन्द्रः शिवो माया शक्तिः लक्ष्म्याध-
मादनौ ।

अङ्गचन्द्रश्च विन्दुश्च नवार्थो मेरुश्च्यते ॥
महात्रिपुरसुन्दर्या मन्ना मेरुससुद्धवाः ।
सकला भुवनेशानी कामेशी बीजसुद्धतम् ।
अनेन सकला विद्याः कथयामि वरावने ॥
शक्त्यान्तस्तुथेवर्णोऽयं कलमर्थे सुलोचने ।
वाग्भवं पञ्चवर्णाङ्गं कामराजमयोच्यते ॥
मादनं शिवचन्द्राङ्गं शिवान्तं मीनलोचने ।
कामराजमिदं भद्रं वद्व्यर्थं सर्वमोहनम् ॥
शक्तिबीजं वरारोहे चन्द्राद्यं सर्वमोहनम् ।
एतासुपास्य देवेशि कामः सर्वज्ञसुन्दरः ।
कामराजो भवेद्देवि विद्येयं ब्रह्मरूपिणी ॥”
अस्यार्थः । शक्तिदेकारः तूर्थ ईकारः तेन
ककार एकार ईकारणकारमहामाया वाग्-
भवकूटम् । शिवो हकारः चन्द्रः सकारः तेन
हकारसकारणकारमहामाया इति कामराज-
कूटम् । चन्द्रः सकारः तेन सकारसकारणकार-
महामाया इति शक्तिकूटम् । तेन निमिः कूटेः
कामराजविद्येयम् ॥३॥ अस्याः धारं यथा,—

श्रीहस्ति

“बालार्कमङ्गलाभासां चतुर्धाहुं जिलोचनाम् ।
पाशाङ्गुष्पशरांश्चापं धारयन्तीं शिवां अवे ॥”
एवं ध्यात्वा मानसपूजादिकं कुर्यात् । इति
तन्त्रसारः ॥

श्रीहृत्तः, पुं, (श्रीप्रदः श्रीप्रियो वा हृत्तः । शाक-
पार्थिवादिवत् समासः ।) अन्वत्यहृत्तः । इति
हेमचन्द्रः ॥ विस्वहृत्तः । यथा,—
“इवे मास्यसिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगतः ।
श्रीहृत्ते बोधयामि त्वां यावत् पूजां करो-
न्वहम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतश्रीदुर्गाबोधनमन्त्रः ॥
(विष्णोर्वचस्यलक्ष्यमुभावर्यविशेषः । यथा, विष्णु-
पादादिकेग्रान्तवर्षनस्तोत्रे । २८ ।

“वचः श्रीहृत्त-कान्तं मधुकरनिकरश्यामलं
शार्ङ्गपायोः
संसारान्ध्रमार्तैरुपवनमिव यत् सेवितं तत्
प्रपद्ये ॥”

अन्वस्य हृदावर्तः । इति माघटीकायां मञ्जि-
नाथः । ५ । ५६ ॥)

श्रीहृत्तकः, पुं, (श्रीहृत्त एव । स्वार्थे कन् ।)
अन्वस्य हृदावर्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अन्व-
प्रमाणं माघे । ५ । ५६ । इत्यस्य टीकायां द्रष्ट-
व्यम् ॥ ३॥)

श्रीवेष्टः, पुं, (श्रियः सरलवृत्तस्य वेष्टः निर्वाहः ।)
सरलवृत्तस्य निर्वाहः । तत्पर्यायः ।

“श्रीवेष्टो हृत्तधूपश्च चितागन्धो रसायकः ।
श्रीवासः श्रीरसो वेष्टो लक्ष्मीवेष्टस्तु वेष्टकः ॥
वेष्टसरो रसावेष्टः क्षीरश्रीर्षः सुधूपकः ।
धूपाङ्गुल्लिपयश्च सरलाङ्गोऽपि योऽङ्ग ॥”
तद्गुणाः ।

“श्रीवेष्टः कटुतिक्तश्च कषायः श्लेष्मपित्तजित् ।
योनिदोषरजजौर्ध्रमगन्नाभानदीधनुत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ ३॥

अपि च ।
“श्रीवासः सरलः श्रावः श्रीवेष्टो हृत्तधूपकः ।
श्रीवासो मधुरस्तिक्तः क्षिप्रोऽप्यसुवरः सरः ॥
पित्तलावातमूर्च्छाक्षिखरोगकषापहः ।
रचोऽश्रीस्वेदौर्गन्धयूकाकङ्कणप्रणयत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

श्रीशः, पुं, (श्रिया ईशः ।) विष्णुः । (यथा,
सुग्धबोधे ।
“श्रीशोऽधिपतेऽहिमधिष्ठितोऽम्बि-
मध्यास्य चोर्धं मथुरामण्य ॥
यो द्वारकामधुषिणो विकुण्ड-
सुपावसचावसतात् स हृत्तः ॥”)

श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

श्रीसंज्ञं, स्त्री, (श्रियः संज्ञा संज्ञा यस्य ।) लवङ्गम्
इत्यमरः ॥

श्रीसहोदरः, पुं, (श्रियाः सहोदरः समुद्रजात-
त्वात् ।) चन्द्रः । इति केचित् ॥

श्रीहस्तिनी, स्त्री, (श्रीयुक्ता हस्तिनीव ।) हृत्त-
विशेषः । हातिर्मुंङ्गा इति भाषा । तत्पर्यायः

श्रुतयो

भूवर्षी २ । इत्यमरः । नागदन्ती ३ । इति षटाधरः ।
 श्रु, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-सक०-अनिट् ।) अदिति । रेपरहितोऽप्ययमिति केचित् । प्रवति । इति दुर्गादासः ।
 श्रु, न गतौ । श्रुतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (स्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) न, श्रुयतीति । रचास्येति पुरापि संश्रयुमहे । इति सुरारौ यतीहारा-दात्मनेपदम् । संश्रयुञ्ज मयाखातम् । इति गणकतानिखत्वात् । आख्यातशब्दस्य क्रिया-विशेषयतयाकर्मेकत्वे समी गच्छेत्वादिना म वा । इति दुर्गादासः ।
 श्रुत्वाः, पुं, विककृतवृत्तः । इति रत्नमाला ।
 श्रुत्तिका, स्त्री, सर्लिकाचारः । इति रत्नमाला ।
 श्रुतं, स्त्री, (श्रूयते स धदिति श्रु + क्तः ।) शास्त्रम् । इत्यमरः । (यथा, रघुः । २ । २१ ।
 “श्रुतस्य याथादयमन्तमर्भक-
 क्तया परेषां युधि चेति पार्थिवः ।
 अवेत्य धातोर्गोमनार्थमर्धवित्
 चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम् ।”)
 श्रवणगोचरः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, माण्डूक्योपनिषदि । ३ । २ । ३ ।
 “नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
 न मेधया न बहुधा श्रुतेन ।”)
 पुं, कालिन्दीगर्भजातः लक्ष्यस्य पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । १० । ६१ । १४ ।
 “श्रुतः कविर्ष्वेवौ वीरः सुबाहुर्भद्र एकलः ।
 श्रान्तिर्दशैः पूर्यमासः कालिन्ध्याः सोमको-
 २वरः ।”)
 श्रुतः, त्रि, (श्रु + क्तः ।) अकृतः । इत्यमरः । आक-
 र्चितः । इति मेदिनी । (यथा, रघुः । १ । ७८ ।
 “स प्रापो न त्वया राजन् न च सारथिना
 श्रुतः ।”)
 श्रुतकीर्तिः, स्त्री, (श्रुता कीर्तियस्याः ।) जनक-
 भ्रातृकुशब्धजराजकन्या । सा श्रुतपत्नी । यथा,
 “श्रुतपत्न्यापि धर्मात्मा अश्वीन्धिषेचरः ।
 श्रुतकीर्तिर्महाबाहो पाथिं यज्ञीञ्च पाणिना ।”
 इति वाल्मीकीये रामायणे वाल्मीक्ये ७३ सर्गः ।
 अपि च ।
 “एवं भवतु भद्रं ते कुशब्धजसुते इमे ।
 पत्नी भजेतां संहितां श्रुतभरतासुभौ ।”
 इति तत्रैव ७२ सर्गः ।
 देवर्षो, पुं । (द्रौपदीगर्भजाते अर्जुनस्य पुत्रेप
 पुं । यथा, महाभारते । १ । ६३ । १२० ।
 “अर्जुनात् श्रुतकीर्तिं च प्रतानीकञ्च
 नाकुलिः ।”)
 कीर्तिशुक्ते, त्रि । इति केचित् ।
 श्रुतदेवो, स्त्री, (श्रुतस्य शास्त्रस्य देवो ।) सर-
 खती । इति हेमचन्द्रः ।
 श्रुतबोधः, पुं, (श्रुतस्य बोधो यस्मात् । श्रुतमात्रं
 बोधयतीति वा । बुध् + शिच् + अच् ।) कालि-
 दासकृतशब्दोपनिषद्विशेषः । यथा,—

श्रुतिः

“हृदसां लक्ष्यं येन श्रुतमात्रेण युज्यते ।
 तदहं कथयिष्यामि श्रुतबोधमविवक्षरम् ।”
 इति तद्व्यख्यस्याद्यञ्चोकः ।
 श्रुतर्षिः, पुं, (श्रुतप्रधान ऋषिः ।) ऋषिविशेषः ।
 स तु श्रुतादिः । इति त्रिकाण्डशेषः । यथा,—
 “संहिता ऋग्यजुःसामां संहितास्तैः श्रुत-
 र्षिभिः ।
 सामान्याश्चै ज्ञताश्चैव इत्यन्ते ज्ञापरे त्विह ।”
 इति मात्स्ये १२० अध्यायः ।
 श्रुतश्रवोऽगुणः, पुं, (श्रुतश्रवोऽगुणः ।) श्रुतेश्वर-
 यज्ञः । इति हारावली ।
 श्रुतश्रीयो, स्त्री, प्रवन्ती । इति भावप्रकाशः ।
 श्रुतादानं, स्त्री, (श्रुतस्यादानम् ।) ब्रह्मवादः ।
 इति हारावली ।
 श्रुताध्ययनसम्पन्नः, त्रि, (श्रुतस्य शास्त्रस्य अध-
 यने सम्पन्नः युक्तः ।) धर्मशास्त्रज्ञः । यथा,
 याज्ञवल्क्यः ।
 “श्रुताध्ययनसम्पन्नाः कुलीनाः सत्त्ववादिनः ।
 राज्ञा सभासदः कार्य्याः श्रुतौ मित्रे च ये
 समाः ।”
 इति व्यवहारतत्त्वम् ।
 श्रुतान्वितः, त्रि, (श्रुतेन शास्त्रेण अन्वितः ।)
 शास्त्रज्ञः । यथा,—
 “अभून्नृपो विबुधसखः परन्तपः
 श्रुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः ।
 गुणैर्लवं सुवनहितच्छलेन च
 सनातनः पितरसुपागमत् खयम् ।”
 इति भट्टिः । १ । १ ।
 श्रुतार्थः, पुं, (अतोऽर्थः ।) शाब्दबोधविषयी-
 भूतार्थः । अवयवमात्रबोधोऽर्थः । यथा,—
 “श्रुतार्थस्य परिहाराद्दश्रुतार्थस्य कल्पनात् ।
 प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसङ्गात्तदोषिका ।”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
 (त्रि, श्रुतोऽर्थो येन सः । यथा, हरिवंशे ।
 ११५ । २७ ।
 “श्रुतार्थो देव गुह्यस्य भवान् यच्च वचं
 श्रुतायुः, पुं, ख्यैर्वंशीयराजविशेषः । स तु कुशस्य
 चतुर्दशपुत्रवः । यथा,—
 “नाभागस्याम्बरीषोऽभूत् सिन्धुद्वीपस्ततोऽभवत् ।
 ततः श्रुतायुः पुत्रोऽभूत् ऋतुपालस्ततोऽभवत् ।”
 इति मात्स्ये १३ अध्यायः ।
 श्रुतिः, स्त्री, (श्रूयतेऽनयेति । श्रु + “श्रुयजिस्तुभ्यः
 करणे ।” ३ । ३ । ६४ । इत्यस्य वार्तिकीक्या
 करणे क्तिन् ।) वेदः । (यथा, मनुः । २ । १० ।
 “श्रुतिस्तु वेदो विश्वेयो धर्मशास्त्रानु वै स्मृतिः ।”)
 कर्मः । इत्यमरः । (यथा, भागवते । ६ । ११ । ८ ।
 “करौ हरेर्मन्दिरमार्जनादिह
 श्रुतिं चकाराश्रुतसत्त्वोदये ।”)
 गर्भस्थस्य पञ्चमासैः श्रुतिर्भवति । इति सुख-
 बोधः । श्रुतीन्क्रिययाज्ञः शब्दः शब्दत्वादिः ।
 यथा,—

श्रुतिः

“ब्राह्मण्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि श्रुतः ।
 तथा रघो रघुशयाक्षया शब्दोऽपि च
 श्रुतेः ।”
 इति भाषापरिच्छेदः ।
 कर्मस्य शुभाशुभलक्षणमाह ।
 “रक्षाक्षपपदघ्नशुकर्णाः स्युः पापकृत्स्वः ।
 निर्मांसेष्विपिटेर्भोगाः क्षपया ब्रह्मकर्मकाः ।
 शुककर्णाश्च राजानो रोमकर्णाः शमायुषः ।
 बृहत्कर्णाश्च राजानो धनिनः परिकीर्तिताः ।”
 इति भावर्क ६६ अध्यायः ।
 (श्रु + भावे क्तिन् ।) श्रुतकर्म । (यथा, भाग-
 वते । ६ । ५ । १६ ।
 “यन्नामश्रुतिमात्रेण पुमान् भवति निर्मेकः ।
 तस्य तीर्थपदः किंवा दासानामवशिष्यते ।”)
 वार्ता । इति मेदिनी । (यथा, रघुः । १ । २७० ।
 “यादृता यथापरस्त्रेभ्यः श्रुतौ तस्करता
 श्रिताः ।”)
 अवयवानचक्रम् । इति शब्दरत्नावली । वच्-
 जाद्वारम्भिका । इति हेमचन्द्रः । श्रुतेरु इति
 भाषा । (यथा, शिशुपालवधे । १ । १० ।
 “रथङ्गिराचक्रनया नभस्वतः
 पृथक्विभित्तश्रुतिमन्त्रैः खरैः ।”)
 सा च दार्दिग्रतिप्रकारा यथा,—
 “नाम्नी चालनिका रथा च सुसुखी चिन्ना
 विचिन्ना घना
 मातङ्गी सरसावता मधुकरो मैत्री शिवा
 माधवी ।
 बाणा शार्ङ्गरेवी कला कलरवा माजा विशाला
 जया
 मान्नेति श्रुतयः पुराणकविभिर्द्वाविंशतिः
 कीर्तिताः ।
 नान्दी-विशाला-सुसुखी-विचिन्नासम्भवः सदा ।
 वङ्को मतो सुगोत्रेण भरतेन श्रिवेन च ।
 चिन्ना घना चालनिका निवेशात्
 संजायतेऽसौ ऋषभस्तथैव ।
 खरोऽपि माजा सरसानिवेशात्
 गान्धारनामा प्रथितः पृथिव्याम् ।
 मातङ्गी माधवी मैत्री शिवाजातस्तु पञ्चमः ।
 कला कलरवा बाणा शार्ङ्गरेवास्तु पञ्चमः ।
 जायावतारसानानु संयोगाद्भवत्खरः ।
 मात्रा मधुकरो योगात् निषादः संप्रजायते ।
 श्रुतिस्थाने खरान् वक्तुं नालं ब्रह्मापि तत्त्वतः ।
 जले च सुतरां मार्गो मीनानां नोपलभ्यते ।
 गगने पक्षिणां यदत् तदनु खरगता श्रुतिः ।
 श्रुतिर्नादवशा प्रोक्ता तथाऽपि च कला
 मता ।
 यथा तैलगतं सर्पिर्गथा कालगतोऽनलः ।
 श्रायतेऽत्रोपदेशेन यथा खरगता श्रुतिः ।
 वीणादेशु श्रुतिज्ञानं खरज्ञानानु वंशजम् ।
 अन्धिनौ वसवो रथाः सहेयाङ्गेन शुशुभुः ।
 प्रशशंसुर्देवैर्नादमतो द्वाविंशतिः श्रुतिः ।”
 इति सप्ततन्त्रादीन्द्रः ।

श्रुतिव

अन्यत्र ।
 “लोभाद्भ्रुतुतीमन्दाहन्दीवत्सु वङ् जगाः ।
 स्वावती रङ्गनी च रतिका ऋषभे स्थिताः ॥
 रौद्री क्रोधा च गान्धारे वषिकाय प्रसा-
 रिणी ।
 प्रीतिश्च मार्जनीत्वैताः श्रुतयो मध्यमाश्रिताः ॥
 चित्ती रक्षा च सन्दीपन्यालापिन्यापि पञ्चमे ।
 मद्गन्धी रोहिणी रन्ध्रिता धैवतसंश्रयाः ।
 उद्या च शोभिणीति वै निषादे वसतः श्रुतीः ॥”
 इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥
 श्रुतिकटः, पुं, (श्रुतिं कटतीति । कट् + क् + अच् ।)
 प्राचल्लोहः । अहिः । पापशोधनम् । इति
 मेदिनी ॥
 श्रुतिकटः, पुं, (श्रुतौ कटः ।) कटोरशब्दः ।
 अलङ्कारस्य दोषविशेषः । यथा,—
 “श्रुतिकटश्चातसंस्कृतिरक्रोमशुचिता कवि-
 कुटविसम्भिकाः ।” उदाहरणम् ।
 “वाचा मधुरया तन्नि क्षितापाङ्गतरङ्गया ।
 मगावदनसुतोय्य कार्णार्थं कुब माहशाम् ॥”
 इति काव्यचन्द्रिका ॥
 श्रुतिकथितः, त्रि, (श्रुतौ कथितः ।) श्रुत्युक्तः ।
 वेदोक्तः । इति लोकोपनिषद्भिः ॥
 श्रुतिजीविका, स्त्री, (श्रुतिरेव जीविका यस्याः ।)
 धर्मेशास्त्रम् । यथा,—
 “श्रुतिर्धर्मेसंहिता च संहिता श्रुतिजीविका ।”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 वेदजीवनीपायश्च ।
 श्रुतितत्परः, त्रि, (श्रुतौ तत्परः ।) सकर्णः । इति
 जटाधरः ॥ वेदाभ्यासरतश्च ।
 श्रुतिधरः, त्रि, (श्रुत्या श्रवणमात्रेण धरतीति ।
 धृ + अच् ।) श्रुतिमात्रधारकः । श्रवणमात्रे-
 षाभ्यासकर्ता । (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ४ ।
 “अहो कोऽपि न विश्रुतः श्रुतिधरो धोषी कविः
 व्यापतिः ॥”)
 तदौषधं यथा,—
 हरिश्वाच ।
 “हस्तिकर्णस्य वै मूलं शुद्धीत्वा चूर्णयेत्हर ।
 सर्वरोगविनिर्मुक्तं चूर्णं पलशतं शिव ॥
 सन्धीरं भक्षितं कुर्यात् समादेन दृष्यञ्च ।
 नरं श्रुतिधरं शूरं न्दोग्दगतविक्रमम् ॥
 पद्मगौरप्रतीकांशं युक्तं दृशयतायुवा ।
 योऽप्युप्राप्स्यति विप्र सततं दुग्धभोजितम् ॥
 मधुसर्पिःसमायुक्तं जग्धमायुष्करं भवेत् ।
 तन्मधुं मधुना साहं दृशयवर्षसहस्रिणम् ।
 कुर्यान्नरं श्रुतिधरं प्रमदाननवक्त्रभम् ॥”
 इति गारुड १६१ अध्यायः ॥
 श्रुतिवर्णितः, त्रि, (श्रुत्या वर्णितः ।) बधिरः ।
 इति जटाधरः ॥ वेदरहितश्च ।
 श्रुतिवेधः, पुं, (श्रुतेः कर्णस्य वेधो यच्च ।) कर्ण-
 वेधः । तस्य विहितकाको यथा दीपिकायाम् ।
 “नो जन्मभ्रमासकथंरविष्ययाजाहृष्टमाश्रुते
 श्रुतेः कर्णे कर्णयुग्मविष्णुर्दुर्मे खानुत्तरादित्यभिः

**१७१
श्रेणिः**

शौन्धेऽप्ययिकोयकण्टकगतैः पापैः (श्रुताभा-
 रिगै-
 रीजोऽन्धे श्रुतिवेध इत्यधितमे कये तु काले
 शुभे ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 अन्यत्र । तच्च तिथयः रिक्ताभिन्नाः प्रशस्ताः ।
 वाराः दृष्टव्यतिवृत्तशुक्राणां प्रशस्ताः । नक्ष-
 त्राणि अश्विनी रेवती दृष्टा चित्रा पुनर्वसु-
 घनिष्ठा मृगशिरः पुष्यः श्रवणाशुभ्रा उत-
 त्तपुनी उत्तराशाढा उत्तरभाद्रपत्स्वाती ।
 ज्येष्ठा दृष्टतुलाधनुर्मौनसंज्ञकानि । अशुभ-
 वर्धे । जन्ममासचैकपौषायहायकभिन्नमासाः
 प्रशस्ताः । शुक्लपक्षे चन्द्रतारादिशुद्धौ हरि-
 श्रयनभिन्नकाले कालशुद्धौ श्रुतिवेधः कार्यः ।
 इति ज्योतिषम् ॥
 श्रुतिस्फोटा, स्त्री, (श्रुतिं स्फोटयतीति । स्फुट् +
 अच् । टाप् ।) कर्णस्फोटा जता । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 श्रुवः, पुं, (श्रु + कः ।) श्रागः । इति जटाधरः ॥
 सुवे, स्त्री । इति केचित् ॥
 श्रुवा, स्त्री, मूर्खा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रुवाट्टकः, पुं, विकृष्टतरुश्चः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रुद्री, स्त्री, अङ्गविशेषः । भिन्नं भिन्नं यत्किञ्चिद्-
 द्रव्यादिकमेकीक्रियते तद्गन्धनायाः श्रेष्ठा मिश्र-
 प्रायत्वात्तद्गन्धनान्तरमारब्धः श्रेष्ठीयवहारः ।
 इति सुनीम्बरगणककलतलीजावतीटीका । अ-
 स्यात्सूत्रं यथा । अथ श्रेष्ठीयवहारे करण-
 सूत्रम् ।
 “श्लोकपदप्रपदाहंमयेका-
 व्यङ्ग्युतिः किञ्च संकलितार्या ।
 वा द्वियुतेन पदेन विनिर्ग्री
 स्यात् चिह्नता किञ्च संकलितैकम् ॥”
 उदाहरणम् ।
 “एकादीनां नवान्तानां पृथक् संकलितानि मे ।
 तेषां संकलितैक्यं प्रपञ्च गणक इतम् ॥”
 न्यासः । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० ।
 लब्धान्ये तेषां संकलितानि । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० ।
 १५ । २१ । २८ । ३६ । ४५ । अथ तेषां संक-
 लितैक्यानि । १ । ४ । १० । २० । ३५ । ५६ ।
 ८४ । १२० । १६५ । तस्य शेषसूत्रं यथा ।
 करणसूत्रं साहंमार्था ।
 “पादाक्षरमिते गच्छे गुणवर्गफलचये दिगुणे ।
 समदृष्टानां संख्या तदगो वर्गवर्गश्च । स्वस्व-
 पदोनी स्यातां अहंसमानाश्च विषमाणाम् ॥”
 उदाहरणम् ।
 “समानामहंतुल्यानां विषमाणां पृथक् पृथक् ।
 दृष्टानां वद मे संख्यामनुपुष्टुपुष्टुसां इतम् ॥”
 न्यासः उत्तरो द्विगुणः गच्छे ८ लब्धा सम-
 दृष्टानां संख्या २५६ । तथाहंसमानश्च ६५२००
 विषमाणाश्च ४२६४६०१०६०१ । इति लीलावती ॥
 श्रेणिः, पुं, स्त्री, (श्रयति श्रियते वा । श्रि +
 “वृद्धिश्रुति” उदा० ४ । ५१ । इति

श्रेष्ठः

श्रेष्ठः ।) निम्बिरपंक्तिः । तत्पर्यायः । पंक्तिः २
 श्रेणी ३ विज्ञोकी ४ वीथी ५ आलिः ६
 पालिः ७ आवलिः ८ आलो ९ पाली १०
 आवली ११ वीथिः १२ वीथिका १३ राजी १४
 राजिः १५ रेखा १६ वेखा १७ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ६ ।
 “न घटपदश्रेणिभिरेव पङ्कजं
 सश्रेवलाचङ्गमपि प्रकाशते ॥”)
 समानश्रेणिसंज्ञितः । इति मेदिनी ॥ कोम्यानि
 इति इङ्गरेणीयभाषा । सेकपाचम् । इति
 विश्वः ॥
 श्रेणिकः, पुं, मगधदेशीयराजविशेषः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 श्रेणी, स्त्री, (श्रेणि + कृदिकारादिति डीप् ।)
 श्रेणिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः ।
 १ । ४१ ।
 “श्रेणीवन्धात् धितन्वद्विरक्तर्भा तोरणस्रजम् ।
 सारसैः कलनिर्द्वादैः कचिदुन्नमिताननौ ॥”)
 श्रेयः, [सु] स्त्री, (इदमनयोरतिशयेन प्रशस्यम् ।
 प्रशस्य + इयसुन् । “प्रशस्यस्य अः ।” ५ । ३ ।
 ६० । इति अः ।) धर्मम् । सुक्तिः । इत्यमरः ॥
 (चतुर्वर्ग एव श्रेयः । यथा, मनुः । २ । २२४ ।
 “धर्मार्थाशुच्यते श्रेयः कामार्थो धर्म एव च ।
 अर्थ एवैह वा श्रेयश्चिन्तयति इति तु स्थितिः ॥”
 “धर्मार्थकामात्मकः परस्वराविहङ्गिचिन्तयति एव
 पुत्रवार्थतथा श्रेय इति विनिश्चयः । एवञ्च
 बुध्चून प्रत्युपदेशो न सुसूनु । सुसूनुणाशु
 मोच एव श्रेयः इति वष्टे वक्ष्यते ॥” इति
 तट्टीकायां कुङ्कुः ।) शुभम् । इति मेदिनी ॥
 (यथा, रघुः । १ । ७६ ।
 “प्रतिवभाति हि श्रेयः पूज्यपूजायतिक्रमः ॥”)
 श्रेयसी, स्त्री, (इदमनयोरतिशयेन प्रशस्या ।
 प्रशस्य + इयसुन् । प्रशस्यस्य अः । उगत्वात्
 डीप् ।) हरीतकी । पाटा । करिपिप्पली ।
 इत्यमरः ॥ राज्ञा । इति विश्वः ॥ शुभयुक्ता च ॥
 श्रेयाशः, पुं, वृत्ताहंदिशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 श्रेयान्, [सु] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः ।
 प्रशस्य + इयसुन् । “प्रशस्यस्य अः ।” ५ । ३ । ६० ।
 इति अः ।) श्रेष्ठः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ।
 १० । ११२ ।
 “प्रतिपदाच्छिलः श्रेयांसतोऽप्युच्छः प्रशस्यते ॥”)
 शुभयुक्तश्च ॥
 श्रेष्ठ, स्त्री, (अयमेवामतिशयेन प्रशस्यः ।
 प्रशस्य + इयन् । “प्रशस्यस्य अः ।” ५ । ३ । ६० ।
 इति अः ।) गोदुग्धम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 श्रेष्ठः, पुं, (प्रशस्य + इयन् ।) कुवेरः । वृषः ।
 द्विजः । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुः । इति
 तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । (महादेवः । यथा,
 महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । ११ । ७ । ४० ।
 “विश्वरूपः स्वयं श्रेष्ठो बलवीरो बजो गणः ॥”)
 श्रेष्ठः, त्रि, (प्रशस्य + इयन् ।) प्रशस्तः । वरः ।
 (यथा, रामायणे । १ । ३ । २० ।

ओणिः

“इत्यस्मि च पितुः श्रेष्ठो बभूव भरतामजः ॥”
 तत्पर्यायः । श्रेयान् २ पुष्कलः ३ सत्तमः ४
 अतिश्रीभनः ५ । इत्यमरः ॥ सुखः ६ वरेयः ७
 प्रसुखः ८ अयः ९ अयश्चरः १० उत्तमः ११
 प्रयश्चरः १२ अनुत्तमः १३ अयोयः १४ प्रवेकः १५
 अयः १६ अयियः १७ । इति शब्दरत्नावली ॥
 अनवरः १८ अग्रिमः १९ प्रायः २ प्रायश्चरः २१
 प्रवर्हः २२ । इति जटाधरः ॥ उहः । व्यहः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 अष्टकाष्ठः, पुं, (अष्टं काष्ठमस्य ।) शाकल्यः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अष्टा, स्त्री, (इयमासामतिशयेन प्रशस्या । इहन् ।
 टाप् ।) स्थलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मेदा । इति केचित् ॥ उत्तमा नारी च ॥
 अष्टाङ्गं, स्त्री, (अष्टं अङ्गम् ।) वृक्षाङ्गम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 अष्टाश्रमः, पुं, (अष्ट आश्रमः ।) गृहस्थाश्रमः ।
 आश्रमत्रयाणां पालकत्वात् ॥
 अष्टी, [न] पुं, (अष्टं धनादिकमस्यस्येति । इतिः ।)
 कुलोत्तमशिल्पी । यथा,—
 “कुलिकस्तु कुली अष्टी कुलशिल्पिनि शिल्पि-
 नाम् ॥”
 इति जटाधरः ॥
 (यथा, उहत्संहितायाम् । १६ । १० ।
 “अष्टी सुवर्णपुष्पैः पद्मैर्विप्राः पुरोहिताः
 कुमुदैः ॥”)
 अ, स्त्रिये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 व्यक्र०-अनिट् ।) आयति रौद्राज्ञोकः । इति
 दुर्गादासः ॥
 अ, म पचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-अनिट् ।) म, अपयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 ओण, ऋ संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अप्रओणत् । संघातो
 राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥
 ओणः, पुं, (ओणतीति । ओण संघाते + अच् ।
 यद्वा, ष्योतीति । शु अवये बाहुलकात् नः ।
 इत्युणादिकीयां उज्ज्वलदत्तः । १।६ ।) पङ्क्तुः ।
 इत्यमरः ॥
 ओणा, स्त्री, (ओण संघाते + अच् ।) अवणा-
 नचक्रम् । (यथा, भागवते । ८ । १८ । ५ ।
 “ओणायां अवणद्वाद्दृशां सुहृत्तेभिर्जिति पशुः
 सर्वं नचत्रतारादाश्चक्रुः श्वान्दक्षिणम् ॥”)
 काञ्चिकम् । पङ्क्तु, त्रि । इति केचित् ॥
 ओण्यः, स्त्री, (ओण संघाते + इन् । यद्वा, शु-
 अवये + “वह्निश्रुजिति ।” उणा० ४ । ५१ ।
 इति निः ।) कटिः । इत्यमरः ॥ (यथा, उहत्-
 संहितायाम् । ५६ । ७ ।
 “पुञ्जतीरहमोत्तंवाः सङ्गमओणिमळलाः ।
 पुञ्जनाभ्रुवतीरखा हंसजावाच निम्बगाः ॥”)
 वा तु गर्भस्यस्य मासद्वयेन भवति । इति सुख-
 बोधः । प्रत्याः । इति शब्दरत्नावली ॥

ओत्रियः

ओत्रियं, स्त्री, (ओत्रिः फलं फलकमिव ।) कटिः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 ओत्रियफलकं, स्त्री, (ओत्रियफलकं + स्वार्थे कन् ।)
 कटिपार्श्वः । तत्पर्यायः । कटः २ । इत्य-
 मरः ॥ फलकं चर्म तदाकारत्वात् ओत्रिः
 फलकमिव ओत्रियफलकम् । कचते आत्रियते
 कटः कटे वर्षावरणयोः अच् । कटिः । इति
 केचित् । इति भरतः ॥
 ओत्रियिन्मं, स्त्री, कटिच्छत्रम् । इति धनञ्जयः ॥
 ओत्रिच्छत्रं, स्त्री, (ओत्रियस्थितं छत्रम् ।) खड्ग-
 बन्धनच्छत्रम् । परतजा इति हिन्दीभाषा ॥
 कटिवन्धनच्छत्रम् । इति केचित् । सुनृशी इति
 भाषा ॥
 ओत्री, स्त्री, (ओत्रि + वा डीष् ।) कटिः । प्रत्याः ।
 इति भरतद्विरूपकोषः ॥
 ओतः, [सु] स्त्री, (शु + असुन् । तुट् च ।) कर्णः ।
 नदीवेगः । इति जटाधरः ॥ इन्द्रियम् । यथा,
 “दूषीकमर्षं करणं ओतः खं विषयोन्द्रियम् ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 ओतयं, त्रि, (शु + लय् ।) अवगीयम् । यथा,—
 “अधीतयं न चाश्वेन ब्राह्मणं चतियं विना ।
 ओतयमिह सूत्रेण नाधीतयं कदाचन ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 ओता, [ऋ] त्रि, (ष्योतीति । शु + लृच् ।)
 अवगच्छता । यथा,—
 “अप्रियस्य च पयस्य वक्ता ओता च दुर्लभः ॥”
 इति हितोपदेशः ॥
 पुराणश्रीहृत्वे प्रमाणमाह ।
 “पठेदर्थं बुधमानः श्रावयेद्दे नरोत्तमे ।
 ओता तु प्राङ्मुखो भूत्वा षड्दश्यात् भक्ति-
 तत्परः ॥”
 इति पाद्मे पातालखण्डे ७१ अध्यायः ॥
 ओत्रं, स्त्री, (अयतेनेनेति । अ + “हुयामाश्रु-
 भविभ्यश्चान् ।” उणा० ४ । १६७ । इति जन् ।)
 कर्णम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ७ । १६ ।
 “इत्युत्तः पौरबधूसुखेभ्यः
 षड्दशन् कथाः ओत्रसुखाः कुमारः ॥”)
 ओत्रियता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 ओत्रियः, पुं, (कृन्दोऽधीते इति । कृन्दस् + “ओत्रियं-
 ऋन्दोऽधीते ।” ५ । २ । ८४ । इति घञ्प्रत्ययेन
 साधुः ।) वेदाध्यैतब्राह्मणः । तत्पर्यायः ।
 ह्यान्वसः २ । इत्यमरः ॥ अयते धर्माधर्मावनेन
 इति ओत्रो वेदः चासुचिति त्रः ओत्रं वेति
 अधीते वा ओत्रियः ऽये कादिति इयः । कृन्दो-
 ऽधीते इत्यर्थे इये कृन्दः शब्दस्य ओत्रादेशः ।
 इति परे । कृन्दो वेति अधीते वा ह्यान्वसः ।
 इति पूर्वेषु ऋः । इति भरतः ॥ तस्य लक्षणं
 यथा,—
 “जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्हि ज उच्यते ।
 विद्याभ्यासो भवेद्भिः ओत्रियस्त्वभिरेव हि ॥”
 इति पाद्मे उत्तरखण्डे ११६ अध्यायः ॥
 मानवे मार्कण्डेयपुराणे चाप्येवम् ॥७॥ अपि च ।

ओत्रियः

“एकां प्राक्षां सकल्पं वा वक् भिरङ्गैरधीत च ।
 षट्कर्मागिरतो विप्रः ओत्रियो नाम धर्मेवित् ॥”
 इति दानकमलाकरः ॥
 ओत्रियता, स्त्री, (ओत्रियस्य भावः । ओत्रिय +
 तल् ।) ओत्रियधर्मः । तत्पर्यायः । ओत्रम् २ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 औतं, स्त्री, (श्रुतौ भवम् । श्रुति + अच् ।) गार्ह-
 पत्याहवनीयदक्षिणाधयः । यथा,—
 “जयो ये गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाधयः ।
 इदमभिचिकं औतं जेताभिर्होत्रमित्यपि ॥”
 इति जटाधरः ॥
 औतः, त्रि, (श्रुतौ भवः । श्रुति + अच् ।) श्रुति-
 विहितधर्मादिः । यथा,—
 “धर्मेऽप्येर्विहितो धर्मः औतः स्मार्त्तो दिधा द्विजेः ।
 दानादिहोत्रसम्बन्धमिष्या औतस्य लक्षणम् ॥
 स्मार्त्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ।
 पूर्वेषु वेदयित्सेह औतं सप्तर्षयोऽनुवन् ॥
 ऋचो यजूषि सामानि ब्रह्मणोऽङ्गानि सा श्रुतिः ।
 मन्वन्तरस्यातीतस्य स्मृत्या तन्मनुजब्रवीत् ॥
 ततः स्मार्तः स्मृतो धर्मां वर्णाश्रमविभागशः ।
 एवं वै द्विविधो धर्मः श्रुत्याचारः स उच्यते ॥
 इत्यावेदात्मकः औतः स्मार्त्तो वर्णाश्रमात्मकः ॥”
 इति मातृख्ये १२० अध्यायः ॥
 अपि च । अधिकरणमालाह्लासाधवाचार्येभ्यः
 पराशरभाष्ये प्रातातपः ।
 “औतं कर्मे स्वयं कुर्यादथोऽपि स्मार्त्तमाचरेत् ।
 अशक्तौ औतमप्यन्यः कुर्यादाचारमन्ततः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 औत्रं, स्त्री, (ओत्रमेव । प्रज्ञादित्वाद्य् ।) कर्णः ।
 (ओत्रियस्य भावः कर्णं वा । “ह्ययनाक्तयुवा-
 दिभ्योऽण् ।” ५ । १ । १३० । इत्यण् । “ओत्रि-
 यस्य यलोपश्च वाच्यः ।” इति यलोपः ।)
 ओत्रियकर्मा । तत्पर्यायः । औत्रियता २ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (ओत्रस्य भावः कर्मा
 वा । अण् ।) औत्रकर्मा च । (ओत्राणां सन्धः ।
 “भिच्चादिभ्योऽण् ।” ४ । २ । ३८ । इति अच् ।)
 औषट्, अ, देवहविर्दानम् । इत्यमरः ॥ देवहवि-
 दानं इत्यनेनायं मन्त्रः सूचितः । इति भरत-
 मन्त्रम् ॥
 आक्रं, स्त्री, (अत्रि आक्रा आक्रा यस्य ।) पद्मम् ।
 इति केचित् ॥
 अक, इ उ सर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थतीवर्ष-
 युक्तादिः । इ, अङ्कते । उ, अङ्कते । सर्पो गतिः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 अत्तं, त्रि, (अत्रि आलिङ्गने + “शिवेरशोप-
 धायाः ।” उणा० ३ । १६ । इति क्तः । अकार-
 शोपधायाः ।) अल्पम् । इत्यमरः ॥ मनोहरम् ।
 इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, मनुः । २ । १५६ ।
 “अहिंसयैव भूतानां कार्यां श्रेयोऽनुशासनम् ।
 वाक् चैव मधुरा अस्या प्रयोष्या धर्म-
 मिच्छता ॥”)

श्लेष

अस्त्रकं, क्री, प्रगपनम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(भि, अस्त्रमेव । आर्यं कन् ।) मनोहरश्च ।
अस्त्रकं, [च] पुं, (अस्त्रा मनोहरा त्वक्
यस्य ।) अस्त्रककटचः । इति राजनिर्घण्टः ।
सुन्दरवस्त्रकश्च ।
अग, इ अने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) । अन्तःस्यत्ततीयवर्गयुक्तताल-
यादिः । इ, अश्रुते । इति दुर्गादासः ।
अय, त् क द्वाभ्येभ्यो । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदन्तपुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्य-
त्ततीययुक्तादिः । क, अययति । इति दुर्गा-
दासः ।
अयः, चि, (अययतीति । अय + अच् ।) शिथिलः ।
यथा । “शिथिलः प्रसन्नः अयः ।” इति जटा-
धरः । (यथा, माघे । ७ । ६२ ।
“अयश्चिरसिजपातभारा-
दिव नितरां नतिमद्भिरंसमगैः ॥”)
दुर्बलः । इति अयधाल्पर्यदर्शनात् ।
आख, ऋ आगौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्यत्ततीययुक्तः । ऋ,
अप्रशशाखन् । इति दुर्गादासः ।
आघ, ऋ ङ कत्यने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्यत्ततीययुक्तः
तालयादिः । कत्यनं प्रशंसा । ऋ, अश्राघन् ।
ङ, आघते गुणिनं गुण्यो । इति दुर्गादासः ।
आघा, खौ, (आघ कत्यने + अच् । टाप् ।)
प्रशंसा । (यथा, रघुः । १ । २२ ।
“ज्ञाने मौनं चमा शक्तौ त्वागे आघाविपर्ययः ।
गुणा गुणानुबन्धित्वात् तस्य सप्रसवा इव ॥”)
परिचर्या । अभिलासः । इति मेदिनी ।
आघ्वः, चि, (आघ + यत् ।) आघवनीयः । प्रशंस्यः ।
यथा,—
“गौरविनास्ताचार्यमित्राः आघ्यास्तत्रभवन्-
सुखाः ॥”
इति चिकित्सकश्लेषः ।
(यथा, रघुः । ११ । ८६ ।
“आहितो जयविपर्ययोऽपि मे
आघ्य एव परमेष्ठिना त्वया ॥”)
अङ्क, क्री, (अङ्कति गृह्णादौनति । अङ्क + “अङ्किः
कञ् ।” उगा० १ । ३३ । इति कुः । कञ्-
नादेशः ।) ज्योतिःशास्त्रम् । इत्युगादिकोषः ।
अङ्कः, पुं, (अङ्क आलिङ्गने + क्तः ।) भ्रत्यः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुभाषितः । विङ्गः । इत्यु-
गादिकोषः ।
अङ्ग, उ दाहे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट् । क्वावेट् ।) अन्तःस्यत्ततीययुक्तः ।
उ, अङ्गिला अङ्गु । इति दुर्गादासः ।
अङ्ग, औ य ल् चि अङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(दिवा०-पर०-सक०-आङ्गिट् ।) अन्तःस्यत्ततीय-
युक्तादिः । औ, अङ्गा । य, अङ्कति । ल्,
अङ्गित् । आलिङ्गने तु अङ्गित् । चि, अङ्गो-
ऽङ्गि । अङ्ग आलिङ्गनम् । तच्च वाङ्मयादेव

रूपम् । अङ्कति कामपीति जयदेवः । प्राप्ता-
वप्ययम् । अङ्कति ट्चं जता । इति दुर्गा-
दासः ।
अङ्ग, क अङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा०-पर०-
सक०-सेट् ।) अन्तःस्यत्ततीययुक्तः । क, अङ्ग-
यति । इति दुर्गादासः ।
अङ्गा, औ, आलिङ्गनम् । इति चिकित्सकश्लेषः ।
अङ्गः, चि, (अङ्ग + क्तः ।) अङ्गयुक्तशब्दादिः ।
भिन्नार्थकैकरूपान्वितवाक्यम् । तस्य लक्ष्यं
यथा,—
“अङ्गमित्तमविच्छेदमेकरूपान्वितं वचः ॥”
इति सरस्वतीकण्ठाभरणम् ।
अङ्गी, क्री, (अङ्गीकृतं दृष्टिमत् पदमत्रेति । एषो-
दरादित्वात् साधु ।) स्मीतपादादि । गोद
इति भाषा । तत्पर्यायः । पादवल्लीकम् २ ।
इति हेमचन्द्रः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
४८५ ।
“यन्मोपकारकं यन्न भूषणं यन् प्रकोपमातनुते ।
गुरुणापि तेन कार्यं पदेन किं अङ्गीदेनेव ॥”)
अय अङ्गीपदाधिकारः । तत्र अङ्गीपदस्य विप्रलब्धं
निदानमाह ।
“पुराणोदकभूषिताः सर्वर्तुषु च श्रुतजाः ।
ये देशस्तेषु जायन्ते अङ्गीपदानि विशेषतः ॥”
विशेषत इति वचनेनात्रापि अङ्गीपदं भवति
इति बोध्यते । * । सामान्यं लक्ष्यमाह ।
“यः सत्त्वरो वंशजो भृशार्थिः
शोथो नृणां पादगतः क्रमेण ।
तत् अङ्गीपदं स्यात् करिणैश्चकर्म-
शिशोष्ठनासास्त्रिपि केचिदाहुः ॥”
तत् त्रिविधम् । वातिकं पैतिकं अङ्गीकश्चेति ।
तेषां लक्ष्यमाह ।
“वातजं लक्ष्यरूपं हि स्फुटितं तीव्रवेदनम् ।
अनिमित्तजनं चास्य बहुशो ज्वर एव च ।
पित्तजं पीतसङ्काशं दाहज्वरयुतं भृशम् ।
अङ्गीकन्तु भवेत्किञ्चन तथा पाण्डु गुरु खिरम् ।
शौथय्येतानि जानीयात् अङ्गीपदानि कषो-
ऽङ्क्यात् ।
गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कषात् ॥”
असाध्यमाह ।
“वल्लीकमिव संजातं कण्टकैरुपपीयते ।
सर्वार्त्तकं महत्त्वन्तु वर्जनीयं विशेषतः ॥
यन् अङ्गीलाहारविहारजाते-
र्जातं तथा भूरिकफस्य पुंसः ।
साक्षावमयञ्च तु सर्वलिङ्गं
सकण्ठकं वापि विवर्जनीयम् ॥” * ।
अङ्गीपदस्य चिकित्सा ।
“लङ्कानालेपनस्त्रेरेतने रक्तमोक्षणे ।
प्रायः अङ्गीपदं सप्तपाचरेत् ॥१॥
सिद्धार्थशोभाञ्जनदेवदाह-
विशौषधैश्च त्रयुतेः प्रलिम्बेत् ।
पुनर्नवाजागरसर्षपाणां
कृत्वा वा काञ्जिकमिभित्तन ॥

श्लेषः

अङ्गीपदमिति श्लेषः । २ ।
“अङ्गीपदं अङ्गीपदाधिकारः ।
असाध्यमपि यात्यन्तं अङ्गीपदं चिरकालञ्चम् ।
नृणेन सङ्घरायास्तालमिश्रेण लेपनात् ।
तालस्य फलरसो ग्राह्यः ॥ ४ ॥
सप्तलास्यलपत्राणां कल्कं तस्मिन् वारिणा ।
संलब्धं लवणोपेतं सेवितं अङ्गीपदं हरेत् ॥५॥
शाखोटवस्त्रकलायं गोमूत्रेण युतं पिबेत् ।
अङ्गीपदानां विनाशाय मेदांशोवनिवृत्तये ॥ ६ ॥
रजनीं गुडसंयुक्तां गोमूत्रेण पिबेत्ततः ।
वर्षीयं अङ्गीपदं हन्ति ददकुलं विशेषतः ॥७॥
वर्षाभूत्रिफलाचूर्णं पिप्लवा सह योजितम् ।
सर्षपं अङ्गीपदं लिङ्गान् चिरोत्थं अङ्गीपदं जयेत् ॥८॥
गन्धर्वतैलसिद्धं हरीतकीं गोमूत्रेण पिबति ।
अङ्गीपदविकस्यन्तु भवत्वसौ सप्रदायेन ॥”
गन्धर्वतैलं एरकतैलम् । गोमूत्रेण गोमूत्रेण ॥९॥
इति अङ्गीपदाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ * ।
तस्य कर्मविपाको यथा । गीतमोऽपि क्वचिद्-
विशेषमाह । अङ्गीपदाधिकारो सुकुर्महः संलघ-
वाक् जलोदरो दारुणागो कूटसाजो अङ्गीपदी ॥
इति मिताशरायां प्रायश्चित्ताध्यायः । कूटसा-
स्यस्य सुरापानसमवेनानुपातकत्वात् तत्कर्म-
जन्यअङ्गीपदोपयुक्तं पराकत्रतं कर्मञ्चम् । इति
मन्वादिमतम् ।
अङ्गीपदप्रभवः, पुं, (अङ्गीपदस्य प्रभवतीति । प्र + भू +
अच् ।) आम्नटचः । इति शब्दमाला ।
अङ्गीपदापहः, पुं, (अङ्गीपदं अपहन्तीति । हन्
+ ङः ।) पुत्रजीवटचः । इति चिकित्सक-
श्लेषः ।
अङ्गी, चि, (अङ्गीव्यतेऽङ्गीति । अङ्गी + लच् । रस्य
लः ।) लक्ष्मीवान् । इति श्रीलक्ष्मण्टीकायां
स्वामी ।
अङ्गी, पुं, (अङ्गी + अच् ।) संयोगः । तत्पर्यायः ।
अङ्गी, २ । इत्यमरः । दाहः । आलिङ्गनम् ।
इति अङ्गीपदाल्पर्यदर्शनात् ॥ * । (यथा आर्या-
सप्तशत्याम् । ३८८ ।
“पुलकितकटोरपीवरङ्गचकलश्लेषवेदना-
भिन्नः ।
अङ्गीरुपवीतपञ्चो वाङ्कति मानयहं
देवाः ॥” * ।
अङ्गीव्यतीति । अङ्गी + “अङ्गीव्यधासुसंज्ञिति ॥”
३ । १ । १४१ । इति ऋः ।) अङ्गीलाङ्कारविशेषः ।
तस्य लक्ष्यादियंथा,—
“वाच्यभेदेन भिन्ना यद्युगपद्वाच्यस्युः ।
अङ्गीव्यन्ति शब्दाः अङ्गीव्यन्ति शब्दाः ॥”
अर्थभेदेन शब्दभेदे इति दर्शने कायमार्गे स्वरौ
न गण्यते इति च न ये वाच्यभेदेन भिन्ना अपि
शब्दा यद्युगपदुच्चारणेन अङ्गीव्यन्ति भिन्नं
स्वरूपमपहृवते स अङ्गीः । * । स च वर्षापद-
लिङ्गभाषाप्रकृतप्रत्ययविभक्तिसंज्ञानां भेदा-
दृष्ट्या । क्रमेणोदाहरणम् ।

श्लेषः

“अलङ्कारः शब्दाकरनरकपालं परिजनो
विशीर्षाङ्गो भङ्गी वसु च दृष एको बहुवधाः ।
अवस्थेयं स्थायोरपि भवति सर्वामरगुरो-
र्विधौ वक्रे मूर्द्धि स्थितवति वयं के पुनरमी ।
पृथुकापैस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।
विलसत्करेणुगहनं सम्पति सममावयोः सदनम् ॥
भक्तिप्रह्विलोकनप्रणयिणी नीलोत्पलस्यङ्घिनी
ध्यानलम्बनतां समाधिनिरतैर्नैते हितप्राप्तये ।
लावण्यैकमहानिधौ रसिकतां लक्ष्मीदृशो-
क्तन्वती
शुद्धाकं कुवतां भवार्तिशमनं नैत्रे तनुञ्जा
हरैः ॥”

यद्य एव वचनश्लेषोऽपि ।
“महदे सुर सन्धे तमवसमासं गमागमा
हरये ।
हर बहु सरणं तं चित्तमोहमवसर उमे
सहसा ॥

अयं सन्धाणि शास्त्राणि हृदि श्लेषु च वक्ष्यति ।
सामर्थ्यलक्ष्मिनाम्भि मन्त्राणाञ्च नृपालकः ॥
रजनिरमगमौलेः पादपद्मावलीक-
चयसमयपराप्रा पूर्वसम्पत्सहस्रम् ।
प्रथमनिवहमर्थे चातु चित्तप्रसादा-
दहसुचितरुचिः स्यान्नन्दिना सा तथा मे ॥

सर्वस्वं हर सर्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः ।
नयोपकारसाम्मुख्यमायासि तनुवर्षनम् ।
मेहाभावात् प्रकृत्यादेर्भेदोऽपि नवमी भवन् ॥”
नवमीऽपौत्वपिभिन्नक्रमः । उदाहरणम् ।
“योऽसक्तं परमोक्षाणां पञ्चच्छेदकममः ।
श्रतकोटिदनां विभङ्गिबुधेनः स राजते ॥”

अत्र प्रकरणादिनियमाभावान् हापय्यर्षो वाच्यौ ।
ननु स्मरितादिगुणभेदात् भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां
तद्भेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्याणाञ्च शब्दानां वन्ध-
नियमेनालङ्कारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः । शब्द-
श्लेषोऽर्थश्लेषश्चेति द्विविधोऽप्ययमर्थालङ्कारमर्थो
गच्छितोऽन्वैरिति कथमयं शब्दालङ्कारः ।
उच्यते । इह दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगत-
त्वेन यो विभागः सोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव
अवतिष्ठते । तथा हि कथत्वादिगाड्यशुभासा-
दयो अर्थत्वादिपौट्वाद्युपमादयः सद्भावतद्-
भावानुविधायित्वादेव शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्था-
प्यन्ते । तथा हि ।

“अथच पञ्जवतान्धभासतकरविराजिता ॥
इत्यभङ्गश्लेषः । प्रभातसन्धे वा चापफललुम्बे
हितप्रदेति सभङ्गशब्दश्लेषेति हावपि शब्दे-
कसमाश्रयवित्तुयोरपि शब्दश्लेषत्वसुपपन्नम् ।
न त्वाद्यस्यार्थश्लेषत्वम् । अर्थश्लेषस्य तु स विषयः
यत्र शब्दपरिवर्तनेऽपि न श्लेषत्वमख्यता ।
यथा,—

“सोकेनोन्नतिमायाति सोकेनायात्वधोमतम् ।
अहो खसदृशी वृत्तस्तुलाकोटिः खलस्य च ॥”
न चायसुपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । अपि
तु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वरूपमा । तथा हि ।

श्लेषव्या

यथा कमलमिव सुखं मनोममेतत् कचतितरा-
मित्यादौ गुणसाध्वे क्रियासाध्वे उभयसाध्वे वा
उपमा तथा सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति
च विनाशुविम्बमिवेत्यादौ शब्दमात्रसाध्वेऽपि
सां युक्तेव तथा युक्तं वदतेन । स्पष्टं
अर्थालङ्कारावेतो उपमासमुच्चयौ किन्तु ।
आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवत
इति । न च कमलमिव सुखमित्यादि साधा-
रणश्लेषप्रयोगसूत्र्य उपमाविषय इति वक्तुं
युक्तं पूर्वोपमाया निविषयत्वापत्तेः । देवत्वमेव
पातालमाशानां त्वं निवन्धनम् । त्वन्वामरमरुद्-
भूमिरेको लोकत्रयात्मकः । इत्यादिश्लेषस्य
श्लेषमात्रालङ्कारविश्लेषोऽस्ति विषयः । इति
द्वयार्थोपे सङ्कर एव उपपत्तिपर्यालोचने तु
उपमाया एवायं युक्तो विषयः अन्वया विष-
यापहार एव पूर्वोपमायाः स्यात् । न च
अविश्वसुन्दरी त्वं गलज्जावण्यविन्दुकेत्यादौ
विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । अपि तु श्लेष-
प्रतिभोत्पत्तिहेतुर्विरोधः । न स्वार्थद्वयप्रति-
पादकः शब्दः श्लेषः द्वितीयार्थस्य प्रतिभात-
मात्रस्य प्ररोहाभावात् । न च विरोधाभास
एव विरोधः । श्लेषाभास इव श्लेषस्तस्मादेव-
मादिषु वाक्येषु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरलङ्कारा-
न्तरमेव साधीयः । तथा च सद्देशस्तुता मणि-
नान्यः कविरेव स्वल्पश्लोको देव महान् भवान् ।
“अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तनपुरःसरः ।
अहो देवगतिश्चिन्ता न तथापि समागमः ॥
आदाय चापमचलं जला हीनं गुणं विषम-
दृष्टिः ।

यच्चिममच्युतशरो लक्ष्ममभाङ्गीनमस्तस्मै ॥”
इत्यादावेकदेशविश्लेषरूपश्लेषव्यतिरेकसमासो-
क्तिविरोधत्वसुचितं न तु श्लेषत्वं शब्दश्लेष इति
चोच्यते । अर्थालङ्कारमध्ये च लक्षत इति
कोटयं नयः किन्तु वैचित्र्यमलङ्कारः इति यत्रैव
कविप्रतिभासंरम्भगोचरस्तत्रैव विचित्रतेति
सैवालङ्कारभूमिः । अर्थसुखमपेक्षित्वमेतैर्षी
शब्दानामिति चेत् अनुप्रासादीनामपि तथैवेति
तेऽप्यर्थालङ्काराः किं नोच्यन्ते रसादिश्लेषक-
स्वरूपवाच्यविशेषव्यपेक्षेऽनुप्रासादीनामलङ्का-
रताशब्दगुणदोषाणामप्यर्थपिच्छयैव गुणदो-
षता । अर्थगुणदोषालङ्काराणां शब्दापेक्षयैव
अवस्थितिरिति तेऽपि शब्दगतत्वेनोच्यन्ताम् ।

विधौ वक्रे मूर्द्धि स्थितवतीत्यादौ च वर्णादि-
श्लेषे एकपयत्रीसाध्वेत्वेऽर्थश्लेषत्वं शब्दभेदेऽपि
प्रमण्यतामित्येवमादि स्वयं विचार्यम् । इति
काव्यप्रकाशे शब्दालङ्कारनिर्णयो नाम ६
उक्तासः ॥

श्लेषकः, पुं, (श्लेषा एव । स्वार्थे कन् ।) कफः ।
इति शब्दचन्द्रिका ।
श्लेषा, स्त्री, (श्लेषात्वं हन्तीति । हन + टक् ।
अभिधानात् टाप् ।) मल्लिका । केशकी । इति
विश्वमेदिनी । श्लेषाप्रकृते, चि ॥

श्लेषा

श्लेषा, स्त्री, (श्लेषात्वं हन्तीति । हन + टक् ।
टिलात् ङीप् ।) व्योतिश्रुती । इति जटा-
धरः । मल्लिका । इति मेदिनी । चक्रटुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

श्लेषणः, चि, (श्लेषावस्थस्येति । श्लेषन् +
“लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलच् । ” ५ ।
२ । १०० । इति नः ।) कफो । इत्यमरः ॥

श्लेषणा, स्त्री, (श्लेषन् + पामादिष्वात् नः । टाप् ।)
दृक्विशेषः । यथा,—
“गुरुस्त्वत्तर्पणी च श्लेषणा च दृशापि च ॥”
इति शब्दमाला ॥

श्लेषलः, चि, (श्लेषावस्थस्येति । श्लेषन् + “विधा-
दिभ्यश्च । ” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) श्लेष-
युक्तः । इत्यमरः ॥

श्लेषलः, पुं, (श्लेषन् + लच् ।) दृक्विशेषः । बहु-
यार इति खानः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

श्लेषहः, पुं, (श्लेषात्वं हन्तीति । हन + हः ।)
कटफलदृक् । इति शब्दचन्द्रिका । कफ-
नाशके, चि ॥

श्लेषा, [न] पुं, (श्लेष + “सर्वधातुभ्यो मणिन् । ”
उणा० ४ । १४४ । इति मणिन् ।) कफः ।
इत्यमरः ॥ तस्य प्रकीपहेतुयथा,—

“गुरुमधुररसातिस्त्रिगुणदुग्धेऽभ्य-
द्रवदधिदिनद्राप्रसर्पिः प्रपूरैः ।
तुहिनपतनकात्वे श्लेषगः संप्रकीपः
प्रभवति दिवसादौ सुक्तमात्रे वसन्ति ॥” ॥
तस्य लक्षणं यथा,—

“सौमिलं मधुरास्वता शिशिरता शौकं
प्रसेको मज-
प्राचुर्यं स्थिरता रसश्च लवणः कश्चरतिस्वल्पता ।
आलस्यं चिरकारिता कठिनता शोथारुचिः
स्निग्धता
तन्ना त्प्रुपदेहकासगुरुता एताः कपोक्ता
रजः ॥” ॥

अस्य प्रशमताकारणं यथा,—
“गुरुशौतदुस्त्रिगुणं मधुरस्थिरपिच्छिलाः ।
श्लेषगः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः ॥
रुचिचारकषायतिक्तकटुकथायामनिष्ठोवन-
स्त्रीसेवाञ्जनशुद्धागररतिकोडापदाघातनम् ।
धूमालुण्णशिरोविरेकवमनस्वेदोपनाहादिकं
पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेषाणस्य
जयेत् ॥” ॥

स च पञ्चविधो यथा,—
“अवलम्बक इत्येकः क्लेदकः श्लेषकोऽपरः ।
बोधककर्पकश्चेति श्लेषा पञ्चविधः स्मृतः ॥” ॥
एतेषां लक्षणानि यथा,—

“कफधान्तासु श्लेषाणां यत् करोत्यवलम्बनम् ।
ततोऽवलम्बकाख्यातिं श्लेषा प्राप्नोत्युरःस्थितः ॥१
यामाश्रयाश्रितः सोऽन्नक्लेदनात् क्लेदकः स्मृतः ।
२ ।

श्लेषकः श्लेषणात् सन्धिः स च सन्ध्या एव-
स्थितः ॥३॥

रसनावस्थितस्त्विव बोधको रसबोधनात् । ४।
शिरसि प्रस्थितश्चासौ तपको मेघतर्पणात् ॥ ५ ॥
अथ स्थानानि ।

“उरःकण्ठशिरःश्रोमपञ्चाख्यामाशयो रसः ।
मेदो द्राव्यञ्च जिह्वा च कफस्थानसुरः परम् ॥”
तत्प्रकृतिकलचयम् । यथा,—

“गम्भीरं बुद्धिः स्थूलाङ्गः स्निग्धकेशो महाबलः ।
स्त्रो चलाश्रयाजोको श्लेष्मप्रकृतिको नरः ॥ १ ॥
श्लेष्मो बन्धुः स्थिरत्वञ्च गौरवं दृष्यता बलम् ।
समा दृष्टिरजोभञ्च कफकर्मोपिकारणम् ॥”

इति सुखबोधः ॥ १ ॥

श्लेष्मकरद्रव्याणि यथा,—

“भोजनानन्तरं खानं जलपानं विना ढया ।
तिजतेन स्निग्धतेन स्निग्धमामलकीद्रवम् ।
पर्युषितान्नं तक्रञ्च पकरम्भाफलं दधि ।
मायासुशर्कराद्योयं सुस्निग्धस्थलसेवनम् ।
नारिकेलोदकं कृत्वा खानं पर्युषितं जलम् ।
तरुसुझापकफलं सुपकककटौफलम् ।
खातखानञ्च वर्षासु मूलकं श्लेष्मकारणम् ।
तत्फलं अश्वत्थं च मधुहृदयविनाश्रयम् ॥” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥

अपि च । एरुखलेलम् १ अन्नपदेशवारि २
वार्षिकपाणीयम् ३ पास्वलजलम् ४ सामान्य-
शालिधान्यम् ५ माषः ६ अतसी ७ नूतनधान्यम् ८
मधुरनारीचशाकम् ९ कचटशाकम् १०
कलम्बीशाकम् ११ उत्पादिकाशाकम् १२
मध्यमकुशाकफलम् १३ अलाबुफलम् १४
श्रीगवृत्तफलम् १५ चेलानम् १६ देर्घपटो-
लिका १७ अलाबुनाडिका १८ पिण्डालुकम् १९
करीषपलालक्षितिवेणुभ्यो जातं कृत्तिका-
शाकम् २० विशेषतः पलालजातसंखेदज-
शाकम् २१ मधुकुक्रुटिका २२ बहुवार-
फलम् २३ बालाक्विकाफलम् २४ चीरकम् २५
पक्कण्डाफलम् २६ कण्टाफलास्थि २७ पक्क-
कदलम् २८ तावन्नमस्यः २९ पाण्डुरमस्यः ३०
क्षयितमस्यः ३१ लवणभाविनमस्यः ३२ भाजूट-
मस्यः ३३ पाठीनमस्यः ३४ शिलिन्दमस्यः ३५
भेकलमस्यः ३६ गरमस्यः ३७ कर्णफलमस्यः ३८
रक्षिशमस्यः ३९ श्रेष्ठीमस्यः ४० चिञ्चट-
मस्यः ४१ वाचमस्यः ४२ चिञ्चटीमस्यः ४३
गवाचीमस्यः अर्थात् पांशुकालमस्यः ४४ कुलिङ्ग-
पक्षिमांसम् ४५ तावत्चीरम् ४६ आम-
दुग्धम् ४७ आधिकदधि ४८ माहिषदधि ४९
खाडुदधि ५० अथर्वदधि ५१ तावद्दृष्टम् ५२
माहिषदृष्टम् ५३ तावदित्तुः ५४ विशेषतो
भीरुनामकेतुः ५५ कान्तारीतुः ५६ इक्षु-
फाणितम् ५७ इक्षुखण्डः ५८ नवान्नम् ५९
चिपिटः ६० दृष्टपूरः ६१ पायसः ६२ शक्कुली ६३
सरसगुवाकफलम् ६४ मधुररसः ६५ अति-
श्रायान्भोजनम् ६६ लवणरसः ६७ शीतवीर्यं
द्रवम् ६८ कुङ्कुमपुष्पम् ६९ यूषिकापुष्पम् ७०
बन्धुकपुष्पम् ७१ तावन्नुरसः ७२ तावन्नुर-

मन्वा ७३ । इति द्रव्यगुणात् संयुहीतम् ॥
श्लेष्मनाशकद्रव्याणि यथा,—

“बहुस्निग्धं भृष्टभङ्गं पक्वतेन विप्रोषकम् ।
भ्रमणं शुष्कभक्ष्यञ्च शुष्कपक्वद्वितीकम् ।
पिण्डारकमपक्वञ्च रम्भाफलमपक्वकम् ।
वैश्वारसिन्धुवारमनाहारमपानकम् ।
सघृतं रोचनापूर्णं सघृतं शुष्कशर्करम् ।
मरीचं पिप्लीं शुष्कमाद्रकं चीरकं मधु ।
द्रव्याण्येतानि गन्धर्विः । सदाः श्लेष्महराणि च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥ १ ॥

अपि च । सार्धपतेलम् १ तैलाभ्यङ्गः २ उडु-
तेनम् ३ श्लेशिरजलम् ४ वायुजलम् ५ कौप-
जलम् ६ नेर्भरजलम् ७ वाद्येजलम् ८
सामान्योष्णोदकम् ९ विशेषतः पादशेषोष्णो-
दकम् १० पेषितवचासुसकसंयुक्तजलखानम् ११
अगुरु १२ कुङ्कुमम् १३ पत्रकम् १४ कको-
लम् १५ शटौ १६ दग्धभूमिजातशालि-
धान्यम् १७ अतिरौप्यधान्यम् १८ यवः १९
श्यामाकधान्यम् २० कोद्रवधान्यम् २१ कङ्कु-
धान्यम् २२ हृत्किश्यामाकधान्यम् २३ चीनक-
धान्यम् २४ सुन्नः २५ सुकुटम् २६ राजमाषः २७
मखरः २८ चणकः २९ कुलत्थः ३० तुवरी ३१
नानाशिम्या ३२ जलसंयोगिसामान्यशुष्क-
नारीचपत्रशाकम् ३३ हिलमोचीशाकम् ३४
शालचीशाकम् ३५ यौगुसुन्दरशाकम् ३६
पूनर्नवाशाकम् ३७ कलायशाकम् ३८ ब्रह्मी-
शाकम् ३९ चाङ्गेरीशाकम् ४० एकाशाकम् ४१
पालङ्गीशाकम् ४२ चणकपत्रशाकम् ४३
कौसुम्भशाकम् ४४ ओषधीशाकम् ४५ नहरा-
राष्ट्रीशाकम् ४६ कदलीमोचकम् ४७ लूद-
वाभौकुफलम् ४८ अज्जारपक्षवाभौकुः ४९
पाण्डुरङ्गफलम् ५० कारवंक्षफलम् ५१ कर्का-
टकफलम् ५२ पटोलनाडी ५३ कुशाख-
बाडिका ५४ वेचायम् ५५ मूरगः ५६ केषुक-
मूलम् ५७ दृष्टतेलाभ्यां सिद्धं मूलम् ५८
मूलकपुष्पम् ५९ खण्डकर्णः ६० मूलकफलम् ६१
वाराहीकन्दमूलम् ६२ आम्बपेयी ६३ अम्बरस-
दाडिमम् ६४ मातुलुङ्गलक ६५ लिम्बाकम् ६६
जम्बीरम् ६७ कर्कशुः ६८ शुष्कसमस्तकोल-
फलम् ६९ अज्जीरम् ७० जवनालम् ७१
लवलीफलम् ७२ जाम्बवम् ७३ पक्कान्किका-
फलम् ७४ पक्वतित्तुकम् ७५ अम्बवेतसम् ७६
महार्द्रम् ७७ कदम्बम् ७८ कोचाक्षफलम् ७९
तालास्थिमन्वा ८० बालविस्वम् ८१ विस्व-
पेषिका ८२ धात्री ८३ विभीतकम् ८४ विभीत-
मन्वा ८५ धात्रीमन्वा ८६ नन्दावसतमस्यः ८७
कवचीमस्यः ८८ एलङ्गमस्यः ८९ दक्षिण-
मस्यः ९० त्रिकण्टकमस्यः ९१ प्रोक्षीमस्यः ९२
मत्स्याखम् ९३ कूर्माखम् ९४ खगाखम् ९५
एणमांसम् ९६ खड्गमांसम् ९७ कूर्मपादः ९८
कपिजलमांसम् ९९ वरुणिकापिमांसम् १००
प्रसन्नामस्यम् १०१ अरिष्टमस्यम् १०२ अर्था-

मधु १०३ पुराणमधु १०४ नूतनमधु १०५
मेवीचीरम् १०६ उद्वीचीरम् १०७ श्लेष्मो-
दुग्धम् १०८ छागदधि १०९ हास्तिनदधि ११०
दधिमस्तुः १११ दधिसरः ११२ मथिततक्रम् ११३
आधिकदृष्टम् ११४ अर्कदृष्टम् ११५ पक्व-
रसः ११६ हिलु ११७ चीरकम् ११८
वास्त्रिका ११९ शुष्कश्याकम् १२० कासुन्दी-
घटिका १२१ हरिद्रा १२२ यमाजी १२३
शुष्कपिप्ली १२४ आर्द्रपिप्ली १२५ शुष्को
१२६ आर्द्रकम् १२७ सर्षपः १२८ सिद्धार्थः १२९
पलाकः १३० गुडलक १३१ पत्रम् १३२ यव-
चारः १३३ सर्षिकाचारः १३४ टङ्गु-
चारः १३५ मखः १३६ भृष्टखण्डः १३७
लाजाः १३८ लाजमखः १३९ अपक्वयव-
शक्तुः १४० वायुमखः स तु भृष्टयवमखः १४१
सुन्नयुषः १४२ रागयुषः स च दाडिमद्राजा-
युक्तसुन्नयुषः १४३ मखरयुषः १४४ कुलत्थ-
युषः १४५ खड्गयुषः १४६ काम्बलिकयुषः स तु
लवणदृष्टादितिलभाषमिश्रितपक्वदधि १४७
पलालवेष्टित-कर्म-वेपिताङ्गार-दग्धलवणवैश-
वारपुरस्कृतसार्द्रककटुतेजसन्नीलितमस्यः १४८
प्रदिग्धम् १४९ शालिपिष्टकम् १५० ताम्ब-
जम् १५१ चूर्णम् १५२ खदिरः १५३ यला १५४
जातीफलम् १५५ कर्पूरम् १५६ कटुरसः १५७
तिक्तुरसः १५८ कषायरसः १५९ उष्णसमाव-
द्रवम् १६० मालनीपुष्पम् १६१ मल्लिका-
पुष्पम् १६२ पद्मपुष्पम् १६३ वज्रपुष्पम् १६४
पुत्रागपुष्पम् १६५ कज्जारपुष्पम् १६६ उत्पल-
पुष्पम् १६७ पाटलपुष्पम् १६८ चम्पकपुष्पम् १६९
रात्रिजागरणम् १७० विस्वमूलम् १७१
पाटला १७२ शालपर्णी १७३ एश्रिपर्णी १७४
एरुखमूलम् १७५ कण्टकारिका १७६
विशाला १७७ लोधः १७८ भृङ्गराजः १७९
केशराजः १८० द्रोणपुष्पी १८१ किण्ठी १८२
वचा १८३ शक्राशनम् १८४ हरिद्रा १८५
दाल्दी १८६ अवलगुजः १८७ इडुगजः १८८
रेणुका १८९ भूर्जः १९० आसनः १९१ निम्ब-
पत्रम् १९२ भूविम्बः १९३ कुटजः १९४
यासः १९५ दुरालभाः १९६ कटुकी १९७
जायन्ती १९८ श्रेष्ठी १९९ कटफलम् २००
कुष्ठम् २०१ पारिभद्रः २०२ वासकः २०३
मधुयुक्तगुडूणी २०४ पिप्लीमूलम् २०५
चविका २०६ मजपिप्ली २०७ अर्कः २०८
पुत्तरः २०९ सामान्यगुलगुलुः २१० नूतन-
पुरातनगुलगुलुः २११ अरुणा चिष्टता २१२
निता चिष्टता २१३ सिन्धुवारः २१४ मनो-
रुजा २१५ सौराष्ट्री २१६ ताम्रम् २१७
कांस्थम् २१८ ॥ इति द्रव्यगुणात् संयुहीतम् ॥ १ ॥

श्लेषातः, पुं, (श्लेषाणमततीति । अत + अच् ।)
श्लेषातकटुः । इति शब्दरत्नावली ।
श्लेषातकः, पुं, (श्लेषात एव । स्वार्थे कन् ।) बहु-
वारकटुः । इत्यमरः । (यथा, मनुः । ६। १४

“वर्जयेत् मधुमांसं भौमानि कवकानि च ।
भूक्तं शिशुकैश्चैव श्लेष्मणकफलानि च ॥”
श्लेष्मणकः, पुं, (श्लेष्मणा स्वसेवनजनितकफेन
अन्तयति नाशयतीति । अन्त + किच् + क्लृप्)
उच्चविशेषः । बहुवार इति बहुभावाः । लघोऽङ्गा
इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । बहुवारः २
पिच्छलः ३ डिङ्कुत्सितः ४ श्लेष्मः ५ श्लेष्म-
फलः ६ श्लेष्मः ७ शाकटः ८ कर्कशदारकः ९
भूतदुग्धः १० गन्धपुष्पः ११ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । हिमत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् ।
स्नातुत्वम् । पाचनत्वम् । क्षामिशूलहरत्वम् ।
आमासदोषमलदोषबहुव्रणार्तिविस्फोटशान्ति-
करत्वम् । कफकारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
अस्थामफलगुणाः । विष्टम्भित्वम् । रूक्षत्वम् ।
पित्तकफासनाशित्वम् । तत्पत्रफलगुणाः । मधु-
रत्वम् । क्षामत्वम् । श्लेष्मणत्वम् । श्लेष्मणत्वम् ।
गुरुत्वम् । इति भावप्रकाशः ।
श्लेष्मिकं, त्रि, (श्लेष्मणः श्लेष्मणं कोपनं वा ।
श्लेष्मण + “वातपित्तश्लेष्मणः श्लेष्मणकोपनयोः ।”
५ । १ । ३८ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता उच्यते ।
कफश्लेष्मणम् । कफकोपनम् । इति आकरम् ॥
श्लेष्मोद्भवम् । श्लेष्मसम्बन्धीयम् । इति श्लेष्म-
शब्दान् विष्कप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा,
सुश्रुते । १ । ३ ।
“चिकित्साप्रविभागीये वाताभिष्यन्द्धारणः ।
पैतिकस्य श्लेष्मिकस्य रौधिरस्य तथैव च ॥”)
श्लोक, ऋ ङ संघाते । वर्जने । वर्जने । इति कवि-
कल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-अक०-सक०-च-सेट्)
संघात इह हृन्दोविश्लेषवाक्यरचनम् । ऋ,
अशुभोक्तम् । ङ, श्लोकते कविः । इति दुर्गा-
दासः ।
श्लोकः, पुं, (श्लोक्यते इति । श्लोक संघाते + चच् ।)
पद्यम् । यशः । इत्यमरः । * । (वाक् । इति
निघण्टुः । १ । ११ । “मु अथवे ‘इत् भौका-
पाश्र्वात्तिसिचभ्यः कन्’ इति कन्प्रत्यया
बाहुलकाद्भवति गुणः कपिलकादित्वात्त्वम् ।
अथते इति श्लोकः । यद्वा श्लोक संघाते ‘पुंसि
संघातार्थः ।’ श्लोक्यते पद्यते रूपेण संघातं
कविभिः श्लोकः ।” इति तट्टीका ।) श्लोकनाम-
कारणम् । यथा,—
“मा निधाद् प्रतिष्ठां लमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत्क्रौञ्चमिधुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥
नस्येत्यं व्रतचिन्ता बभूव हृदि वीक्षतः ।
श्लोकार्थेनास्य शकुनेः किमिदं आचूतं मया ॥
चिन्तयन् स महाप्राज्ञश्चकार मतिमान् मतिम् ।
श्लेष्मणैवात्रवीह्वल्यमिदं स मुनिपुङ्गवः ॥
पादश्लोचरसमस्तश्लोचसमन्वितः ।
श्लोकार्थस्य प्रवृत्तौ मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥”
इति रामायणे वाल्मीकीये बाणकाण्डे २ सर्गः ॥
श्लोक, ऋ संघाते । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अशुभोक्तम् । संघातो
राश्रीकारणम् । इति दुर्गादासः ।

अः, [च] अ, अनागतत्वात् । इत्यमरः । कालि इति
भाषा । (यथा, रामायणे । २ । ६४ । ३६ ।
“नो मया सह गन्तासि जनन्या च समेधितः ॥”)
अःअयसं, स्त्री, (अः आगामिकात्वे अयो यच् ।
“असो वधीयःअयसः ।” ५ । ४ । ८० । इति
अप् ।) कल्याणम् । इत्यमरः । (यथा,
भट्टिः । ४ । ३८ ।
“अःअयसमवाप्तासि आहृत्वा प्रत्यभाषिषा ॥”)
परमात्मा । शम्भे । इति मेदिनी । कल्याण-
युक्ते, त्रि ।
अक, इ ङ सर्पे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) वकारयुक्ताद्यः । इ,
अकृते । ङ, अकृते । सर्पे गतिः । इति
दुर्गादासः ।
अगणः, पुं, (शुनां गणः ।) कुङ्कुरसमूहः । यथा ।
हारादेव्ययोरितुमौ स्यातां गित्तद्धिते परे ।
आपदश्चक्रोस्तु वा । न तु अगणप्रभृतीनाम् ।
इति सुभबोधकाकरमटीकायां दुर्गादासः ।
(यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ८ । १४ ।
“अगणा नाच ह्यगन्ते पिशाचा मांस-
भोजनाः ॥”)
अच, ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
अच, इ ङ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) द्वौ
वकारयुक्तादौ । पुनःपाठादादौ नेदुबन्धः ।
द्विती तु द्वौ । एक एवेत्पाठवलाद्वाथ इति
नियमात् । ङ, अचते । इ, अचते । ङ,
अचते । इति दुर्गादासः ।
अठ, क गतौ । असंस्कृते । संस्कृते । इति
अठ, इ क कविकल्पद्रुमः । (पुरा०-पर०-
सक०-सेट् ।) द्वौ वकारयुक्तौ पुनःपाठादादौ
नेदुबन्धः । अयः अर्थाः । क, आठयति । इ क,
अठयति जनः । गच्छति किमपि संस्मरोति
वा इत्यर्थः । संस्कारगत्वोरिति केषित् । इति
दुर्गादासः ।
अठ, तु क दुर्वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदन्तपुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वकारयुक्तः ।
अठयति नीचः । कुत्सितं वदतीत्यर्थः । रमा-
नाथस्तु सन्ध्याभाषणे इति मत्वा अठयति
सन्ध्यावदतीत्यर्थ इत्याह । सन्ध्याभाग इत्यप्येकं ।
इति दुर्गादासः ।
अदृक्कः, पुं, (शुनो दंष्ट्रैव कण्टकोरुस्य ।)
गोचुरः । इति राजनिर्घण्टः ।
अदंष्ट्रा, स्त्री, (शुनो दंष्ट्रैव कण्टकादृत्वात् ।)
गोचुरकः । इत्यमरः । (यथा, सुश्रुते । ११ । ४६ ।
“पिप्पल्यादीनां अदंष्ट्रावस्तुकावः कुशाका-
दीनां दाञ्जीकरावः ॥”)
अधूर्तः, पुं, (शुनि धूर्तस्तद्वचकत्वात् ।) प्रगालः ।
इति शब्दरत्नावली ।
अनिशं, स्त्री, (शुनां निशा । “सुरासेना-
अनिशा, स्त्री,) आयाशालानिशा शिवाच ।”
इति जिज्ञाशुशासनसूत्रेण विभाषया स्त्रीव-
त्वम् ।) शुनां निशा । इत्यमरभरतौ । मत्त-

कुङ्कुरनिशा । यथा,—
“यस्यां मत्ता निधिः श्वानः श्वनिशं श्वनिशा च
वा ॥”
इति जटाधरः ।
अपक्, [च] पुं, (श्वानं पचतीति । पच् + क्लिप् ।)
चकालः । यथा । निषादः अपचः अपक् ।
इति भरतपुत्रवैपालितः । (यथा, मनुः । १५ । ६२ ।
“शुनाश्च पतितानाश्च अपचानां पापरोनिशान् ।
वायसानां क्षमीणाश्च श्वनकैर्निर्वृतेषु सुवि ॥”)
अपचः, पुं, (श्वानं पचतीति । पच् + अपच् ।)
चकालः । इत्यमरः । तस्य संज्ञा अन्त्याव-
सायी । तस्य धर्मो यथा,—
“चकालश्चपचानाम् बहिर्गामान् प्रतिश्रयः ।
अपचाश्च कर्तव्या धनं येषां श्वगर्हभम् ॥
वासांसि न्यतपैकानि भिन्नभाक्तेषु भोजनम् ।
काश्चायः समलङ्कारः परित्यज्या च निवृत्तः ॥
न तैः समयमन्विच्छेत् पुत्रघो धर्ममाचरन् ।
अवहारो मिथस्तेनां विवाहः सदृशैः सह ॥
अन्नं येषां पराधीनं देयं स्याद्विभ्रभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते यामेषु नगरेषु च ॥
दिवा चरेयुः काश्चार्थं चिह्नित्वा राजशासनैः ।
अनाश्वं श्वचैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥
बर्धाश्च हन्तुः सततं यथाशास्त्रं वृषाक्षया ।
बन्धवासांसि यक्षीयुः श्वयाश्चाभरन्तानि च ॥
चाकालः अपचः चत्ता सतो वेदेहकक्षया ।
मागधायोगवै चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः ॥”
तस्यान्नभक्ष्ये प्रायश्चित्तं यथा,—
“अन्त्यावसायिनामन्नमन्त्रीयाद्यस्य कामतः ।
स तु चान्द्रायणं क्रुष्यात्तत्रलक्ष्मण्यापि वा ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रवृत्ताङ्गिरोवचनम् ।
अपाकः, पुं, (शुनां पाकः काश्च्येन यस्य ।)
चकालः । इत्यमरः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“अनुर्जातस्तथोद्यायां अपाक इति कीर्त्तते ॥”
इति मानवे १० अध्यायः । * ।
रजस्रलायास्तस्य स्रग्ने प्रायश्चित्तं यथा,—
“चाकालेन अपाकेन संसृष्टा चेत् रजस्रला ।
अतिक्रम्य तान्यहानि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
चिराच्चसुपावसः स्यात् पञ्चमश्वेन शुश्रूषति ।
तां निशान् अतिक्रम्य सजात्यस्तु कारयेत् ॥”
इति वचनान्तरदर्शनात् एतत् कामतः । अन्त्या-
हाने दृश्यति ।
“पतितान्श्वपकाकेस्तु संसृष्टा स्त्री रजस्रला ।
तान्यहानि अतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
प्रथमेऽङ्गु चिराच्चसु द्वितीये षड्माचरेत् ।
अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गु चतुर्थे नक्तमाचरेत् ॥”
चतुर्थेऽङ्गु इति शुद्धिज्ञानात् पूर्वम् । इति प्राय-
श्चित्ततत्त्वम् ।
अपत्कः, पुं, (अप्रियं फलमस्य ।) वीजपूरः । इति
रत्नमाळा ।
अपत्कः, पुं, उष्णपुत्रः । स च अङ्कुरपिता ।
यथा । अगमिन्नस्यान्वयेऽन्वो उष्णः । तस्मात्
अपत्कः । तत्पर्यायः कथितं यत् । अपत्कः कान्यः

अशुभः

अस

आ

कनीयान् चित्रको नाम आता। अपक्कादकूरो
गान्दिन्यामभवन् । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे
१४ अध्यायः ।
अशुभः, पुं, (शुभः कुक्कुरान् भीरुभयशौकः ।)
प्रदगालः । इति शब्दमाला ।
अशु, क विणे । गतौ । तद्धे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(चुरा०-पर०-सक०-तक्के अक०-सेट् ।) विलं
रन्ध्रकरणम् । क, अशुयति भाष्कं बालकः ।
तद्धे इति तकि दौःश्या इत्यस्य रूपम् । अशुयति
दौनः दुःखिनः जीवतीत्यर्थः । तद्धेयाने तन्न
रत्नपाठः । इति दुर्गादासः ।
अशुं, स्त्री, (अशुयति यदिति । अशु विणे + कर्मणि
चच् ।) छिद्रम् । इत्यमरः । (यथा, मार्कण्डेये ।
४२ । २६ ।
“पततो यस्य वै गर्ते स्वप्ने द्वारं पिधीयते ।
न चोत्तिष्ठति यः अभात् तदन्तं तस्य जीवि-
तम् ।”)
अशुयुः, पुं, (दुःखो अशु गतिदृष्टोः + “द्विती-
युच् ।” ३ । ३ । ८६ । अशुच् ।) शोषः । इत्य-
मरः । (यथा, दृष्टान्तसंहितायाम् । ३२ । १० ।
“अशुयुःशोषोऽन्वयकासभवा वयिक्-
पीडा ।”)
अशुयी, स्त्री, (अशुयतीति । अशु गतिदृष्टोः +
“अशुनेचिन् ।” उणा० ४ । ७१ । इति ईचिः ।
वा डीष् ।) पीडा । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
अशु, वेगे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) वकारयुक्तादिः । अशुति । वेगः
श्रीव्रगतः । इति दुर्गादासः ।
अशुक, क भाषे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) वकारयुक्तस्तान्नाद्यादिरन्तः-
ख्यत्तीयोपधः । क, अशुक्यति । भाषः कथनम् ।
इति दुर्गादासः ।
अशु, वेगे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) वकारयुक्तादिः लघयान्तः ।
अशुति । वेगः श्रीव्रगतः । इति दुर्गादासः ।
अशुतिः, स्त्री, (शुभः कुक्कुरस्यैव पराधीना इतिः ।)
सेवा । इत्यमरः । चाकूरी इति भाषा । शुभ
इव इतिः परपिच्छोपजीवनात् । इति भरतः ।
अपि च ।
“सत्यावृतस्तु बाणिज्यं तेन चैवापि जीयते ।
सेवा अशुतिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥”
इति मानवे ४ अध्याये ६ श्लोकः ।
“सेवा तु दौनदृष्टिसम्पर्शनस्वामितर्जनीच-
क्रियादिधर्मयोगात् शुभ इव इतिरतः अशुति-
रक्ता तस्मात्तां प्रकृतौ ब्राह्मणस्यजेत् ॥” इति
कुल्लुकभट्टः ।
अशुप्राज्ञः, पुं, (शुभो व्याघ्रः ।) हिंस्रपशुः । यथा,
“प्राज्ञः पुण्डरीकश्च द्वीपी चाद्य नृगादनः ।
अशुप्राज्ञश्च तरुश्च यादृश्च आपदः समौ ॥”
इति जटाधरः ।
अशुरः, पुं, (शु आशु अश्रते व्याप्यते इति ।
अशु + “आशुराशौ ।” उणा० १ । ४५ । इति

उरन् । “शुशब्दोऽनाशुशब्दाभिधायी । आशु
आश्रयः अशुर इति घातुपारायणम् ॥” इति
तट्टीकार्या उज्ज्वलदत्तः ।) पतिपत्नीः पिता ।
इत्यमरः । (यथा,—
“असारे खलु ससारे सारः अशुरमन्दिम् ।
हिमालये हरः श्रुते हरिः श्रुते मर्षोद्भवौ ॥”
इत्युद्भटः ।)
पूज्यः । इति मेदिनी ।
अशुरौ, पुं, (अशुश्च अशुरश्च तौ । “अशुरः
अशुः ॥” १ । २ । ७१ । इति पाचिक एक-
शेषः ।) अशुश्च अशुरौ । द्विवचनान्तोऽयम् ।
इत्यमरः । अशुर आशुर्द्वौ इति भाषा ।
अशुपुं, पुं, (अशुरस्यापत्यमिति । अशुर + “राज-
अशुरात् यत् ॥” ४ । १ । १३७ । इति यत् ।)
देवरः । श्यालः । इत्यमरः । (यथा, कथा-
सरितामरे । १६ । ५७ ।
“इदौ वैदेहदेशे च राज्यं गोपालकाय सः ।
सत्कारहेतोर्नृपतिः अशुपुंयानुगच्छते ॥”)
अशुः, स्त्री, (अशुरस्य स्त्री । अशुर + “अशुर-
स्योकारलोपश्च ॥” ४ । १ । ६८ । इत्यस्य वार्त्ति-
कोक्त्या ऊड उकारलोपश्च ।) पतिपत्नीः प्रसूः ।
इत्यमरः । आशुर्द्वौ इति भाषा । * । तस्याः
शुभाभिः सहाविश्वासकारणं यथा,—
धर्मव्याघ्र उवाच ।
“मया ते दक्षिता दत्ता पुत्रार्थे वरवर्जिनी ।
सा च त्वज्याय्या पीता दुहित्वा जन्मघातिनः ॥
अनोर्ध्वमागतोऽहं ते गृहं प्रति समीक्षितुम् ।
आचारं देवपूजाश्च अतिधीनाश्च तर्पणम् ॥
एतेषामेकमप्यत्र कुर्वन्मपि न दृश्यते ।
तद्गृहं गन्तुमिच्छामि पितृणां आह्लाकास्यया ॥
स्वयं नैव सुभ्रामि पितृणां कार्यमितुन ।
अहं व्याधो जीवघातो न तु तस्मिन्निहंसकः ॥
मनसुना जीवघातस्य यद्गृहा त्वत्सुतेन च ।
त्वन्महत्त्वञ्च संप्राप्तं प्रायश्चित्तं तपोधन ॥
एवमुक्त्वा स चोत्थाय प्रप्रा नारीं तदा घरे ।
मा शुभाभिः समं अशु विश्वासो भवतु कश्चिन् ॥
मा च शुभा कदाचित् स्यात् या अशु जीवती-
मिधेन ।
एवमुक्त्वा गतो व्याधः स्वगृहं प्रति भामिनि ॥”
इति वाराहे आदिशततन्त्रान्तनामाध्यायः ॥
अशुश्च अशुरौ, पुं, (अशुश्च अशुरश्च तौ ।) अशु-
अशुरयोः सङ्कोक्तिः । तत्पर्यायः । अशुरौ २ ।
इत्यमरः ।
अस, घ लु प्राणने । इति कविकल्पद्रुमः । (अदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) “वकारयुक्तादिः । च लु,
असिति श्लोकः जीवतीत्यर्थः । आशुसेयुर्निशा-
चरान् । इति भट्टी । न विश्वसेत् पूज्यविरो-
धितस्येति । पञ्चमस्ते ।
‘न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।’
इत्यादौ च गण्यतमनिव्यमिति न्यायात् प्रपः
स्थितौ साध्यम् । अथवा कादेराकृतिगण्यत्वात्
तच्च दृश्यम् । वस्तुस्तु पचादित्वादिन अस

इवाचरतीति कौ साध्यम् ॥” इति दुर्गादासः ।
अस, लु र स्वप्ने । इति कविकल्पद्रुमः । (अदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) लु, अस्ति । र, वैदिकः ।
इति दुर्गादासः ।
असनं, स्त्री, (अस + कृट् ।) अक्षितम् । निश्वासः ।
इति मेदिनी । (यथा, किराते । १० । ३४ ।
“असनचलितपल्लवाधरोष्ठे
नवनिहितैर्धर्मिवावधुनयन्ती ॥” * ।
अशानम् । इति श्रीधरस्वामी । यथा, भागवते ।
२ । २ । २६ ।
“प्रायेण गन्वं रमनेन वै रसं
रूपश्च दृष्ट्या असनं त्वचैव ॥”)
असनः, पुं, (असितीति । अस + क्युः ।) वायुः ।
(यथा, दृष्टान्तसंहितायाम् । ३४ । २ ।
“इत्ययमवसगनिर्द्वि-
असनेऽपिनामहाभिजिताः ॥”)
मदनद्वयः । इत्यमरः ।
असनाशनः, पुं, (असनो वायुरशनं भक्ष्यं यस्य ।)
सर्पः । इति हारावली । (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । १ । ०२५ ।
“जगाद तं हिजन्मानं निश्चस्य असनाशनः ॥”)
असनेश्वरः, पुं, (असन ईश्वरो यस्य ।) अर्जुन-
द्वयः । इति शब्दचन्द्रिका ।
असनोत्सुकः, पुं, (असनाय उत्सुकः ।) सर्पः ।
इति शब्दरत्नावली ।
असितं, स्त्री, (अस + क्तः ।) आसः । यथा,—
“आसस्तु असितं सोऽन्तर्मुखे उक्त्वा स आहरः ।
आनो बहिर्मुखस्तु स्यान्निःआसः पान एतनः ॥”
इति हेमचन्द्रः ।
असनः, पुं, (अस + बाहुलकात् उरन् ।) अतत्र-
द्वयः । इति शब्दचन्द्रिका । कुक्कुरशोभा
इति भाषा ।
अस्तनं, त्रि, (अो भवम् । असु + “एषमोस्यः
असोऽन्यतरस्याम् ॥” ४ । २ । १०५ । इति त्वव-
भावे व्युत्थलौ तुट् च ।) भविष्यद्भुत् । इति
शब्दमाला । (यथा, भागवते । ११ । ८ ।
१२ ।
“सायन्तनं अस्तनं वा न संशुक्तीत भिक्षुकः ।
मत्सिका इव संशुक्लं सद्य तेन विनश्यति ॥”)
भविष्यत्कावे, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ।
अस्त्यं, त्रि, (अो भवमिति । असु + “एषमोस्यः
असोऽन्यतरस्याम् ॥” ४ । २ । १०५ । इति त्वप् ।)
अोभववस्तु । इति शब्दमाला ।
आ, [न] पुं, (अयति गच्छतीति । अि गतौ +
“अनु उच्यन्त पूषमिति ॥” उणा० १ । १५८ ।
इति कनिनृप्रत्ययेन साधु ।) कुक्कुरः । तत्-
पर्यायः ।
“कुक्कुरः आ च भवकः शुभको नृगदंशकः ।
कौलेयको रत्नदेवः सारमेयो रतत्रयः ॥
कुक्कुरो दीर्घसुरतः आनो ग्रामशुभोऽपि च ।
वक्रपुच्छः श्यालुः स्यात् शरत्काश्वरतत्रपः ॥
औषधादिधोगितः आ स्यादलक्षोऽप्यलक्षकः ।

श्रासः

श्रगयाकुशलः श्रा तु विश्वकदः पुमानयम् ॥
 इति श्रद्धरत्नावली ॥
 श्रागणिकः, त्रि, श्रगणेन चरति यः । “श्रग-
 गान् ठञ् च ॥” ४।४।११ । इति ठञ् । श्रगणेन
 चरति श्रागणिकः श्रागणिकी श्रगणिकः श्रग-
 णिको । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 श्रादन्तः, पुं, (श्रुनो दन्त इव दन्तो यस्य । “श्रुनो
 दन्तदंष्ट्रंति ॥” ६।४।१३७ । इत्यस्य वार्त्तिको-
 क्त्वा दीर्घः ।) कुकुरदण्डः । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥
 श्रानः, पुं, (श्रा एव । श्रन् + श्रायि व्यञ् ।)
 कुकुरः । इति श्रद्धरत्नावली ॥ (श्रुनां सम्बन्धः ।
 खण्डिकादित्वात् अन् । कुकुरसम्बन्धे, क्तौ ।)
 श्रानचिह्निका, स्त्री, (श्रानप्रिया चिह्निका ।)
 श्रुनकचिह्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रानी, स्त्री, (श्रान + श्रियां ङीष् ।) कुकुरी ।
 इति श्रद्धरत्नावली ॥
 श्रापदः, पुं, (श्रुन इव पदं यस्य । “श्रुनो दन्त-
 दंष्ट्राकणकुन्दवराहपुच्छपदेषु ॥” ६।४।१३७ ।
 इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्वा दीर्घः ।) श्रिसपशुः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे १२।५।५२ ।
 “श्रापदो द्विखरो हस्ती वानरः पक्षिपञ्चमः ।
 औदकाः पशवः षष्ठाः सप्तमास्तु सरोरूपाः ॥”)
 यावः । इति श्रद्धरत्नावली ॥
 श्राविन्, [घ] पुं, (श्रानं विध्यतीति । अघ +
 क्तिप् । “नहि वृतीति ॥” ६।३।११६ । इति
 दीर्घः ।) श्रल्यः । इत्यमरः ॥ सजाह इति
 भाषा ॥ (यथा, मनुः । ५ । १८ ।
 “श्राविधं श्रल्यकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा ।
 भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वहुरनुष्टुभैकता दतः ॥”)
 श्राविद्, [ध] पुं, (श्रानं विध्यतीति । अघ + क्तिप् ।
 “नहि वृतीति ॥” ६।३।११६ । इति दीर्घः ।)
 श्रल्यः । इत्यमरः ॥ सजाह इति भाषा ॥
 श्राश्रः, पुं, (श्रा कुकुरः आश्र इव वाहनं यस्य ।)
 भैरवः । कुकुरवाहनत्वान् । इति केचिन् ॥
 श्रासः, पुं, (श्रसित्वनेनेति । श्रस + करणे घञ् ।
 यदा, श्रसितोति । श्रस + “श्राहाधेति ॥” ३ ।
 १ । ४४१ । इति षः ।) श्रसितम् । वायुः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ तत्पर्यायः । प्राणः २ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३।१४७ ।
 “श्रासान् सुचति भूतखे धिलुर्नत त्वन्मार्ग-
 मालोकते
 दीर्घं रोहित विचिपत्यत इतः श्रासां सुजा-
 वल्लरीम् ॥”)
 रोगविशेषः । स तु बलवान् महापातकजः ।
 यथा,—
 “उन्मादश्च त्वत्सां होषो राजयन्माश्ररी तथा ।
 श्रासश्च मधुमेहौ डावुदरी पापसञ्चकाः ॥
 इति नारदोक्तम् ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥ स च हीनबल उपपातकजः ।
 यथा,—
 “बलोदरयज्ञुग्नीहृशूलरोगव्रणानि च ।

श्रासः

श्रावाजीर्णश्वरच्छिद्धिममोहगलघटाः ।
 रक्ताक्षुर्दिवसपीटा उभयापीडवा गटाः ॥”
 इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥
 अथ श्रासाधिकारः । तत्र निदानमाह ।
 “यैरव कारयोर्हिका देहिनां संप्रवर्षते ।
 तेरव बहुभिः श्रासो आधिर्चौरः प्रजायते ॥”
 श्रासस्य भेदानामाह ।
 “महोर्हच्छिन्नमकच्छुद्रभेदेस्तु पञ्चधा ।
 भिद्यते स महाआधिः श्रास एको विशेषतः ॥” *
 पूर्वस्वरूपमाह ।
 “प्राश्रुपं तस्य हृत्पीडा शूलमाभानमेव च ।
 आनाहो वक्रवैरस्यं श्रद्धनिस्तोद एव च ॥” * ॥
 संप्राप्तिमाह ।
 “यदा श्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्वकः ।
 विश्वग्नजति संरुद्धस्ता श्रासं करोति सः ॥”
 श्रोतांसि प्राणोदकान्नवहानि । कफपूर्वकः कफः
 पूर्वः प्रधानं यस्य सः । विश्वग्नजति सर्वतो
 विमार्गान् याति । संबन्धः कफेन बहुमार्गः ॥ * ॥
 महाश्रासस्य लक्षणमाह ।
 “उड्डयमानवातो यः श्रद्धवन् दुःखितो नरः ।
 उच्चैः श्रसिति सन्नद्धो मत्तर्षभ इवानिष्टम् ॥
 प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः ।
 विवृताश्राननो बहुमूत्रवर्षा विशीर्णवाक् ॥
 हीनः प्रश्रसितं चास्य दूरात् विज्ञायते श्रद्धम् ।
 महाश्रासोपदृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते ॥”
 उड्डयमानवातः ऊर्ध्वं नीयमानो वातो यस्य सः ।
 श्रद्धवन् श्रद्धं यथा स्यात् । कौटुकं स श्रद्धस्तद-
 बोधयितुमाह । मत्तर्षभ इव उच्चैः श्रसितो-
 त्वन्वयः । सन्नद्धः आनद्धः आनाहयुक्त इति
 यावत् । ज्ञानं श्राद्धम् । विज्ञानं तदर्थविनि-
 श्चयः । विशीर्णवाक् खलितवचनः । हीनः
 ग्लानः । मारकश्रायं महाश्रासः ॥ * ॥ ऊर्ध्व-
 श्रासमाह ।
 “ऊर्ध्वं श्रसिति योऽर्थं न च प्रत्याहरत्यधः ।
 श्लेष्मावृत्तसुखस्रोतः क्रुद्धगन्धवहाहिनः ॥
 ऊर्ध्वदृष्टिर्विपश्यन्तु विभ्रान्ताश्च इतस्ततः ।
 प्रमुञ्चन् वेदनासंश्रुष्कास्यो रतिपीडितः ॥
 ऊर्ध्वश्रासे प्रकुपिते श्लथः श्रासो निरुध्यते ।
 सुहृतस्तान्मन्यशोर्ध्वं श्रासस्तस्यैव हन्त्यस्य ॥”
 सर्वेषु श्रासेषु श्रसते । अत्र अत्यर्थासति
 विशेषः । न च प्रत्याहरत्यधः न श्रासमधः
 करोति । श्लेष्मावृत्तेत्यादि । श्लेष्मणा आवृतं
 यन्मुखं श्रोतांसि च तेः क्रुद्धो यो गन्धवहस्ते-
 नाहिनः । विपश्यन् इतस्ततो विकृतं यथा
 स्यादेवं पश्यन् । अथःश्रासो निरुध्यते श्रासो
 नाशः प्रवर्षत इत्यर्थः ॥ * ॥ ऊर्ध्वश्रासस्यारि-
 ष्य लक्षणमाह । सुहृतो मोहं प्राप्नुवतः
 ताम्यतो खानिं प्राप्नुवतश्च ऊर्ध्वश्रासः अस्य
 प्राणान् हन्ति । तस्यैवेति न तु मोहखानि-
 रहितस्य ॥ * ॥ क्षिन्नश्रासमाह ।
 “यस्तु श्रसिति विच्छिन्नं सर्वप्रायेण पीडितः ।
 न चाश्रसिति दुःखासौ मर्मच्छेदनाहिनः ॥

श्रासः

आनाहस्तेदकच्छीर्णो दृश्यमानेन वक्तिना ।
 विमुताचः परिचीयः श्रसन् रक्तैकलोचनः ॥
 विचेताः परिशुष्कास्यो विषयः प्रलपन्नरः ।
 क्षिन्नश्रासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यस्य ॥”
 विच्छिन्नं सविच्छेदम् । सर्वप्रायेण यावदस्येन ।
 मर्मच्छेदनाहिनः हृदयशिरश्चेद्वेदनयेव
 पीडितः । दृश्यमानेन वक्तिना उपलक्षितः ।
 विमुताचः अशुपूर्णनेत्रः । विचेता उद्विग्न-
 चित्तः । क्षिन्नश्रासेन विच्छिन्नः सः । यस्तु
 श्रसिति विच्छिन्नमित्यादिनाश्रुणुयुक्तो यः स
 नरश्छिन्नश्रासेन विच्छिन्नः पीडितो बोद्धव्य
 इत्यर्थः । मारकश्रायं विच्छिन्नश्रासः ॥ * ॥
 तमकश्रासमाह ।
 “प्रतिलोमं यथा वायुः श्रोतांसि प्रतिपद्यते ।
 श्रोतां शिरश्च संरुध्य श्लेष्माणं समुदीर्य च ॥
 करोति पीनसन्नेन कण्ठे चुर्चुरकं तथा ।
 अतीव तीव्रवेगश्च श्रासं प्राणप्रपीडकम् ॥
 प्रताम्यति स वेगेन त्रस्यते संनिरुध्यते ।
 प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति सुहृर्भूहुः ॥
 श्लेष्मणा सुच्यमानेन श्रद्धं भवति दुःखितः ।
 तस्यैव च विमोचान्ते सुहृत्सं लभते सुखम् ॥
 तथास्योर्ध्वसते कण्ठः श्लेष्माच्छ्रकोति भाषितुम् ।
 न चापि निद्रां लभते श्रायानः श्रासपीडितः ॥
 पार्श्वे तस्यावयुष्काति श्रायानस्य समीरणः ।
 आसीनो लभते सौख्यसुखश्चेवाभिनन्दति ॥
 उच्छ्रितासौ ललाटेन स्वियता श्रद्धामार्त्तिमान् ।
 विशुष्कास्यो सुहुः श्रासो सुहुश्चेवावधम्यते ॥
 मेघाम्बुशीतप्रावातेः श्लेष्मणैश्च विवर्द्धते ।
 स याप्यस्तमकः श्रासः साथो वा स्यान्नवी-
 त्यतः ॥”
 संरुध्य यथया समुदीर्य वर्द्धयित्वा । पीनसं
 नासासावम् । तेन श्लेष्मणा चुर्चुरकं चुर्चुर-
 श्रद्धम् । प्राणप्रपीडकं प्राणविज्ञानहृदय-
 प्रपीडकम् । प्रताम्यति तमसि प्रविशतीव ।
 वेगेन श्रासवेगेन । संनिरुध्यते निश्चेष्टो भव-
 तीति चक्रः । संनिरुध्यते श्रास इति श्लेषः ।
 श्लेष्मणा असुच्यमानेन । सुखं सुखमिव । उर्ध्व-
 सते अथितो भवति । श्रायानः श्रद्ध्यानिहताङ्गः ।
 अवयुष्काति पीडयति । उग्यश्चेवाभिनन्दति
 इत्यनेन तमको वातकफारब्ध इति बोद्धव्यम् ।
 उच्छ्रितासः श्रुनासः । ललाटेन स्वियता
 उपलक्षितः । अवयुष्मते गजार्कद्रुस्येव सर्वमात्रं
 चाल्यते ॥ * ॥ तमकस्यैव पिच्छानुबन्धधनि-
 ज्वरादियोगेन प्रतमकसंज्ञामाह ।
 “श्वरमच्छीपरीतस्य विद्यात् प्रतमकं तु तत् ।
 उदावर्त्तवर्गोऽर्थीर्णक्षिन्नकायनिरोधतः ॥
 तमसा वर्द्धितोऽर्थं शीतेश्राशु प्रश्राम्यति ।
 मञ्जतस्तमसौ चास्य विद्यात् प्रतमकं तु तत् ॥”
 सुद्रश्रासमाह ।
 “रुन्नायासोद्धवः कोष्ठे सुद्रो वात उदीरयन् ।
 सुद्रश्रासेन सोऽर्थं दुःखिनाङ्गप्रवाधकः ॥
 हिनस्ति न च गान्धाणि न च दुःखो यथेते ।

श्वसः

न च भोजनपानानां निवृत्तदुःखितां गतिम् ।
 नेत्रियाणां अघाशापि काश्चिदुत्पाद्येदुजम् ।
 स साध्य उक्तो वजिनः सर्वे वा अक्षतक्षयाः ॥”
 श्वसः अल्पनिदानलिङ्गः । उद्वेगयन् ऊर्ध्व-
 गच्छन् । दुःखः दुःखप्रदः । सर्वे महाश्वसा-
 द्योऽपि ॥ * ॥ श्वसानां साध्यात्साध्यात्माह ।
 “श्वसः साध्यतमस्तीर्षां तमकः कश्चि उच्यते ।
 चयः श्वसा न सिध्यन्ति तमको दुर्लभस्य च ।
 कामं प्राणहरा रोगा न हवा न च्वराद्यः ।
 तथा यथा श्वसहृदिके हरतो जीवमाशु ते ॥”
 अथ श्वसस्य चिकित्सा ।
 “श्वसंहिक्कातुरं प्रायः क्षिण्येः खेदैरुपाचरेत् ।
 युक्तेष्वथतेजाभ्यां तैरस्य यथितः कफः ॥
 श्वसो विलयमायाति मारुतशोपश्राप्यति ।
 क्षिण्यं क्षात्वा ततश्चैनं भोजयेच्च रसोदनम् ॥
 खरसं श्वसवेरस्य माचिकेण समन्वितम् ।
 पाययेत् श्वसकासघ्नं प्रतिश्यायकषापहम् ॥”
 श्वसवेरमाद्रकम् ।
 “प्रस्यं विभोतकानां अस्थि विना साधयेदजा-
 म्बुचं ।
 अथमवशेहो लीटो मधुसहितः श्वसकासघ्नः ॥
 दशसुको शटी राज्ञा पिप्यलो विश्वपीष्करी ॥
 श्वसतामलकीभागोऽगुडुचीनागरांसिभिः ॥
 यवागं विधिना सिद्धां कषायं वा पिबेन्नरः ।
 श्वसहृदयहृत्पाश्वीर्षिहृत्काकासप्रश्रान्तये ॥”
 तामलकी भूम्यामलकी ।
 “दशमूलस्य वा काथः पौष्करेणावचूर्णितः ।
 श्वशकासप्रश्रमनः पार्श्वशूलविनाशनः ॥
 रश्माकुन्दश्रीषायां कुसुमं पिप्यलोयुतम् ।
 पिष्ट्वा तच्छुलतोयेन पीत्वा श्वसमपाहृतं ॥
 श्वश्रीमहोषधकषायनपुष्करायां
 चूर्णं शटीमरिचयोश्च सिताविमिश्रम् ।
 काथेन पीतमन्वता वृषपञ्चमृत्या
 श्वसं चाह्वेन विनिहन्ति हि घोररूपम् ॥
 पञ्च-रत्नी तु सामान्यात् पित्त योज्या कनोयसी ।
 महतो मारुते देया सेवे देया कफोऽधिके ॥
 कुशाण्डकशिफाचूर्णं पीतं कोष्ठीन वारिण्या ।
 शोथं श्रमयति श्वसं कासश्चापि सुदारणम् ॥
 हरिद्रा मरिचं द्राक्षां कर्णा राज्ञां शटो
 गुडम् ।
 कटुतेलं लिहन् हन्यात् श्वसान् प्राणहरानपि ॥
 शतं संश्लभाभ्यास्तु दशमूलास्तथापरम् ।
 शतं हरीतकीनाश्च पंचतोयं चतुर्गुण्यं ॥
 पादावशेषे तस्मिंस्तु रसे वक्ष्यनिर्पोद्धते ।
 आलोच्य च तुलां पूतां गुडस्य त्वभयां ततः ॥
 पुनः पचेत्तु श्वस्यो यावज्जहत्वमेति तत् ।
 शीते च मधुनक्षत्र घट् पलानि विनिक्षिपेत् ॥
 त्रिकटु त्रिसुगन्धश्च पलमात्रं पृथक् पृथक् ।
 यवचारं कर्षयुग्मं संचूयं प्रक्षिपेत्ततः ॥
 भक्षयेद्भयामेकां लेहस्याहं पलं तथा ।
 श्वसं सुदारणं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा ॥
 अर्थाश्वरोचकं गुळं श्वसहृदं चयं तथा ॥

श्वसः

खरवर्षप्रदो श्वेष जठराद्येष दीपनः ।
 बान्धाभागोऽगुडुखातो भिषग्भिः सकलेर्मतः ॥”
 इति भागोऽगुडुः ॥
 “रसो गन्धो विषश्चापि टङ्गुणश्च मनःशिला ।
 एतानि कर्षमात्राणि मरिचं चाष्टकर्षकम् ॥
 कटुत्रयं कर्षयुग्मं पृथग्वा विनिक्षिपेत् ।
 रसः श्वसकुटारोऽयं सर्वश्वसनिवारणः ॥”
 श्वसकुटारो रसः । इति श्वसाधिकारः । इति
 भावप्रकाशः ॥ * ॥ अथश्व ।
 “विभोतकस्य वै चूर्णं समधु श्वसनाशनम् ।
 पिप्यलोनिफलाचूर्णं मधुसेत्सवसंयुतम् ।
 सर्वरोगञ्चरश्वसप्रोषपीनसञ्चुद्धवेत् ॥”
 इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥ * ॥
 तस्य पुराणोक्तनिदानं यथा,—
 धन्वन्तरिववाच ।
 “अथानः श्वसरोगस्य निदानं प्रवदाम्यहम् ।
 कासवृद्ध्या भवेच्छ्वासः पूर्वो वा दोषकौपनेः ॥
 श्वासातिसारवमथुविषपाण्डुवरेरपि ।
 रजोधमानिलोर्मैर्मघातादपि हिमाम्बुना ॥
 श्वसकस्तमकश्चिदो महानुर्ध्वश्च पञ्चमः ।
 कफोपरुद्धगमनः पवनो विश्वगास्थितः ॥
 प्राणोदकात्मवाहीनि दुष्टसोतांसि दूषयन् ।
 उरःस्थः कुरुते श्वसमामाश्रयसमुद्भवम् ॥* ॥
 प्रायुषं तस्य क्षुत्पार्श्वशूलं प्राणविलोमता ।
 व्यानाहः श्वसमेदश्च तत्रापासीत भोजनेः ॥
 प्रेरितः प्रेरयन् क्षुद्रं स्वयं ससमलं मरुत् ।
 प्रतिनामं शिरा गच्छेत् उदीर्य पवनः कफम् ॥
 परिश्लश शिरोयोग्येन्द्रः पार्श्वं च पीडयन् ।
 कासं चुर्चुरकं मोहमरुचिं पीनसं श्वसम् ॥
 करोति तोत्रवगश्च श्वसं प्राणोपतापनम् ।
 प्रभास्येत्तस्य वेगेन निहृतान्तं चयं सुखी ॥
 कश्चाच्छ्वयानः श्वसिति विषयः स्वास्थ्या-
 मिच्छति ।
 उच्छ्विताशो ललाटेन खिद्यता श्वसमार्तिमान् ॥
 विशुष्कास्यो सुहृः श्वसः कौचल्युक्तं सवेपथुम् ।
 मेवाभ्युपगतप्राग्वातेः श्वश्लेषेण विवर्द्धते ॥
 स याप्यक्षमकः साधो नरस्य बलिनो भवेत् ।
 श्वरन्त्रच्छायुतः शोतेः श्वाभ्येत् प्रतमकस्तु सः ॥
 कासश्चसितविच्छिन्नमन्मन्हेदरजाहृतः ।
 सखेदमच्छ्वः सानाहो वक्षिदाह्विराधवान् ॥
 अथोडधिः श्रुताश्चस्तु सुख्युक्तकलोचनः ।
 शुष्कास्यः प्रकपन् दीनो नष्टच्छायां विचेतनः ॥
 महतामहता दीनो गादेन श्वसिति कथन् ।
 उद्धूयमानः संरञ्जो मत्तर्षभ हवानिशम् ॥
 प्रनष्टज्ञानविज्ञानो विभ्रान्तनयनाननः ।
 अन्तं समाक्षिपन्वहन्त्रवर्चा विप्रोणवाक् ॥
 शुष्ककण्ठो सुहृन्मुहुः कर्णश्लक्ष्णश्रीरोऽभिरक् ।
 थो दीर्घसुच्छसिद्धं न च प्रत्याहरत्यथः ॥
 श्वश्रावतसुखश्रोत्रः क्रुद्धगन्धवहाहृतः ।
 ऊर्ध्वदन्तोक्षते भ्रान्तमक्षिणी परितः क्षिपन् ॥
 मन्मसु श्विद्यमानेषु परिदेवी निरुद्धवाक् ।
 एते सिद्धेयुरवक्ता अक्ताः प्राणहरा भुवम् ॥”

श्वसः

इति गारुडे श्वसरोगनिदानं १५४ अध्यायः ॥
 अथ श्वसरोगस्य कर्मविपाकः ।
 “श्वसरोगो महातुमो देहिदेहावघातकः ।
 कर्मणा येन भवति तन्म निगदतः श्वसु ।
 महोर्ध्वच्छिन्नतमकश्चुदाभेदोऽस्य पञ्चधा ॥
 श्वसः संजायते नृणां पृथक् कर्माशुसारतः ॥
 यस्तु यज्ञं समासाद्य पशुश्वसं निरुध्य च ।
 हन्ति खादन्ति वा तश्च महाश्वसेन गृह्यते ॥२॥
 पौराणिककथामध्ये यस्तु वाचाश्रय्या वदेत् ।
 स ऊर्ध्वश्वसमासाद्य दुर्भोध्यहरहनिशम् ॥२॥
 निविद्धदानग्रहणान् क्षिन्नश्वसेन गृह्यते ॥३॥
 मर्त्येः श्वास्त्राणनिर्णीतवाक्यं यो दूषयत्यपि ॥
 पीडयते तमकश्वसेः श्वदेः पाकस्य विघ्नतः ॥४॥
 परत्र कर्मतो देही नरकेषु विपद्यते ॥
 नरकान्ते पुनर्यात्रियोनिं शुकुरवायसोम् ।
 पृथक्कर्मवशाद्दयानिं गत्वा संप्राप्य तथ्यते ॥
 मानुषत्वमनुप्राप्य पूर्वोक्तोपापश्रुते ।
 श्रुत्वा तूयस्तु कदनं श्वसरोगसमुद्भवम् ।
 प्रथम्यभरतः श्रीमान् भृगुं वाचसुवाच ह ॥
 राजावाच ।
 श्वसकर्मचयं येन दानेन नियमेन च ।
 एतेन सुक्तो भवति तन्म वद प्रसादतः ॥
 भृगुववाच ।
 हाटकीं कारयेन्मूर्च्छं भक्ष्या वरुणवातयोः ।
 ताम्रपात्रीपरि श्याप्य तनुपात्रं कलसोपरि ॥
 राजतं कारयेत् प्राशं ध्वजकेव पल्लवयम् ।
 वामदक्षिणतो मूर्च्छं सपाशां गन्धदोपकेः ॥
 वायोध्वजसमायुक्तं गन्धमात्रपरिष्कृताम् ।
 वरुणस्यापसर्वे तु क्रुम्याद्वायोः प्रपूजनम् ॥ ।
 न च श्वसं विना कासश्चाच्छ्वासः कासतोऽपि वा ॥
 तस्मात् पूष्याविभौ सम्यक् वायुर्वरुण एव च ॥
 वारुणं कारयेद्दामं वरुणस्येति मन्त्रतः ।
 घृतचोद्गतिलयवेः सहस्रं वा स्वशक्तितः ॥
 वायोश्चिन्तयवेः काव्य मनोवातेति रुन्धतः ।
 सादरं ब्राह्मणं पूष्य वक्ष्यमाख्यात्ततादिभिः ॥
 कर्मापश्रमवाक्येन ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 सदाश्याश्च तस्मात्सं दत्त्वा मायां पट्टेन्नरः ॥
 ॐ नमः पाश्र्वते तुभ्यं ध्वजाधिपतये नमः ।
 जलाधिपतये तुभ्यं वायो सर्वजनप्रिय ॥
 शुचये दीयते दानं ध्वजपाशौ तु राजतौ ।
 श्वसकासां हरयातां प्रीतौ सर्वजनप्रियो ॥
 पूष्यवक्त्रविपाकोऽसौ श्वसकासौ च दाख्यम् ।
 सहिरण्यं प्रयच्छामि सुक्तोऽहं त्वत्प्रसादतः ॥
 सादरं माधवं नत्वा दिग्देवान् भास्करं शिष्यम् ॥
 वक्ष्यान्तरं कृतं विप्रं पुनर्भानुसुदीरयत् ॥
 अतः परं प्रकुर्वीत यदा सोऽहंनदुर्लभो ॥
 श्वसकासौ च्वरयाधा दानं तस्यापश्रान्तये ॥
 पशुघातोद्भव श्वसे कुर्वादेमस्तु तर्पणम् ।
 ॐ श्वसेर्देवैत मन्त्रेण ह्यगं दद्यात् सदाश्याम् ॥
 कथाविज्ञाद्भवे रोगे कुर्वात् सारस्वतं वृष ।
 दधिपात्रं सरजतं सरस्वत्यै निवेदयेत् ॥
 निविद्धदानग्रहणे गोदानस्तु समाचरेत् ॥

इच्छाहारेण सन्तप्ये दिव्यश्चापि प्रजापतिम् ।
 होमेनानेन दानेन सुक्तो भवति कर्मनः ।
 मादरं माधवं नत्वा सन्तप्ये दिव्यपुङ्गवान् ।
 आत्वा कलसमोयेन सुक्तो भवति माधुवः ॥”
 इति भृगुभरतोक्त्यासकासकर्मविपाकः ॥
 अपि च ।
 “पिप्लुनो नरकस्थाने जायते आसकासवान् ।
 घ्नं तेन प्रदातव्यं महस्रपलसम्मितम् ॥”
 इति शातातपीयकर्मविपाकः ॥
 आसकासः, पुं, (आसयुक्तः कासः ।) आसयुक्त-
 कासरोगः । आसजनककासः । यथा,—
 “कासवृद्ध्या भवेच्छ्वासः पूर्वो वा दोषकापनेः ।”
 इति गारुडे १५४ अध्यायः ॥
 अन्यत् आसग्रष्टे दृश्यम् ॥
 आसकुठारः, पुं (आसस्य कुठार इव तन्नाशक-
 त्वान् ।) आसरोगस्य औषधविशेषः । यथा,—
 “रसो गन्धो विषश्चापि टक्कणश्च मनःशिला ।
 एतानि कर्ममात्राणि मरिचश्चाष्टकर्मकम् ॥
 कटुत्रयं कर्षयुग्मं पृथग्वच विनिःक्षिपेत् ॥
 रसः आसकुठारोऽयं सर्वश्चासनिवारणः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 आसप्रश्वासधारणं, स्त्री, (आसप्रश्वासयोर्धारणं
 यत्र ।) प्राणायामः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आसहेतिः, स्त्री, (आसस्य हेतिरिव ।) निद्रा ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 आसारिः, पुं, (आसस्य अरिः ।) पुष्करमूलम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 आसो, [न्] पुं, (आसयतीति । अस + शिच् +
 शिनिः ।) वायुः । इति शब्दरत्नावली ।
 (आसोऽस्यास्तीति । इति ।) आसयुक्तं, त्रि ।
 (यथा, सुश्रुते । १ । २६ ।
 “वामाचारा बद्धन्तश्च आसिनो विकृतेक्षणाः ।
 यास्यां दिशं प्राङ्मलयो विषमैकपदेस्थिताः ।
 वेद्यं य उपसर्पन्त दूतास्तं चापि गर्हिताः ॥”
 आसरोगयुक्तं च त्रि । यथा, तत्रैव । ६ । ५१ ।
 “क्षेत्रवास्तं विना केचिदूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।
 नृदुप्राणवतो अहं आसिनामादिशन्ति हि ॥”
 श्वि, टु ऐ ओ इर गतिवृद्धीः । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) तालयादिः ।
 ट, अयथुः । ऐ, श्रूयात् । ओ, श्रूनः । इर,
 अश्रन् अश्रयीत् । इति दुर्गादासः ॥
 श्वित, ल् अच् ड श्रौक्तेः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) षकारयुक्तः ।
 ल्, अश्रितत् । आ, श्रितितं श्रितम् । ड, श्रितते
 प्रासादः । इति दुर्गादासः ॥
 श्वित्रं, स्त्री, (श्रिते इति । श्वित श्रौक्तेः +
 “स्यायितश्चिवशीति ।” उणा० २ । १३ । इति
 रक् ।) श्वेतकुष्ठम् । तत्पथ्यायः । कुष्ठम् २ ।
 इत्यमरः ॥ श्वेतम् ३ श्वित्रम् । इति तट्टीका ॥
 (यथा, भागवते । ७ । १ । १८ ।
 “श्रुतोरसलद्विष्युं यद्व्रज परमथयम् ।
 श्वित्रं न जातं विद्यायां नायं विषशतुस्तमः ॥”)

अथ तद्वृष्टिवाभ्यात् कुष्ठभेदत्वाच्चात्रैव श्वित्र-
 माह ।
 “कुष्ठेकसम्भवं श्वित्रं किलासचारुणं भवेत् ।
 निर्दिष्टमपरिखावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ॥”
 कुष्ठेकसम्भवं कुष्ठेन सह एकस्तुत्याः सम्भवो
 निर्दानं यस्य तत् । श्वित्रस्य भेदानाह ।
 किलासं चारुणं भवेत् । श्वित्रमेव रक्तमांसा-
 श्रयान् किलासमरुणं भवेत् इत्यन्वयः । ननु
 कुष्ठस्य श्वित्रस्य को भेदः इत्यत आह । निर्दिष्ट-
 मपरिखावीति । श्वित्रमपरिखावि भवति कुष्ठस्य
 सावि अथच त्रिधातूद्भवसंश्रयमिति त्रयो
 धातवो वातपित्तकफास्तेभ्यः पृथगभूतेभ्य उद्-
 भवो यस्य तत् । अथच त्रयो धातवो रक्त-
 मांसमेदांसि संश्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत् । कुष्ठं
 सान्निपातिकं सर्वधातुगतञ्च भवति इति भेदः ॥
 दोषभेदेन लक्षणभेदमाह ।
 “वाताङ्गानां पित्तात्तान् कमलपत्रवत् ।
 सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छुतं घनं गुरु ॥
 सकृत्कं क्रमात् रक्तं मांसमेदःसु चादिशेत् ।
 वयनेवदसुभयं कष्टं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥”
 अरुणभीषणोद्भूतम् । कमलपत्रवत् इत्यनेन
 मध्ये श्वेतमन्ते लोहितं बोधयति ।
 “घनं पृष्टं क्रमादक्तं मांसमेदःसु चादिशेत् ॥”
 तथा च चरकः ।
 “अरुणं रक्तगो वाते तान् पित्ते पलङ्गते ।
 श्वेतं श्लेष्मिण्ये मेदःस्थे श्वित्रं कुष्ठं परं परम् ॥”
 इति ॥
 उभयं द्विविधमपि श्वित्रं वक्तुं न ईदृगेव । अरुणं
 तान् श्वेतञ्च दोषभेदान् । द्विविधं दोषजं
 ब्रह्मणश्च । तथा च भोजः ।
 “श्वित्रञ्च द्विविधं विद्यादोषजं ब्रह्मणं तथेति ॥”
 श्वित्रं साध्यमसाध्यमाह ।
 “अशुक्लरोमावहलमसंख्यं मिथो नवम् ।
 अनपिदग्धजं सार्धं श्वित्रं वर्धयतीत्यथा ॥”
 अवहलं तसु । अन्यच्च ।
 “गुह्यापायित्तलोहेषु जातमप्यचिरन्तनम् ।
 वर्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता ॥”
 गुह्यं मेहनं भगवत् । तलमत्र पादतलम् ।
 सुश्रुतेनास्ते जातमिति सामान्यतो निर्दिष्ट-
 त्वात् ॥ * * * अथ श्वित्रस्य विकृताः ।
 “विभौतकत्वड मलपूजटानां
 क्षायेन लला गुडसंयुतेन ।
 अवलगुजं बीजमपाकरोति
 श्वित्राणि हृष्टाण्यपि पुष्करिकम् ॥”
 मलपूः कटुवरी । अवलगुजः वाकुची ॥ १ ॥
 “कुडुवावल्गुजबीजं हरितालं तच्चतुर्थाग्रम् ।
 मनःशिला तालकाङ्गा गुह्यापलमन्मिल्लश्च ॥
 नृत्रेण गवां पिष्टं सर्ववैतकारकं श्वित्रस्य ॥” २ ॥
 “श्वित्रकुष्ठं ब्रजत्यक्तं पञ्चाङ्गेनाधिकेन वा ।
 गिरिकण्याः सितायाम् नृत्रेण परिवेषितम् ॥”
 गिरिकर्णौलीकापराजिता । सन्वत्तरोति
 लोके ॥ ३ ॥

“नाथः सवाकुचीच्यं धात्रीखदिरसारयोः
 श्लेष्मद्वधवत्तं श्वित्रं संसेवितो हृत्नि ॥ ४ ॥
 मथितेन पिवेत्तर्णं काकोदुम्बरवल्गुजम् ।
 तैलाक्तं घर्मेसेवी स्यात्तकाशी श्वित्रकुष्ठवेत् ॥”
 मथितं निर्जलं विलोडितं दधि । तर्णं चतुर्थाग्र-
 जलयुक्तं वल्गुपूतं दधि ॥ ५ ॥
 “खदिरस्य पलाय्यैः सोमराण्याः पल्लवयम् ।
 त्रिफला पिपुमर्हश्च दाबुदावर्धय पर्यटः ॥
 पृथक् पलान् सतुह्यव्यं सिद्धिकायाः पल्लवयम् ।
 जलाद्रुक्तेभ्ये सार्धं यावत् पादरवशेषितम् ॥
 काप्यमानश्च नृत्रेणै हतप्रस्यं विपाचयेत् ।
 चतुःपलं सोमराण्याः खदिरस्य पलं तथा ॥
 पटोलमूलत्रिफलात्रयमाणा इरालभा ।
 कर्षाङ्गं कटुकश्चापि कार्षिकान् स्रष्ट्यपेषितान् ॥
 पल्लवयं कौषिकस्य शुद्धस्यात्र प्रदापयेत् ।
 सिद्धं सर्पिरिदं श्वित्रं हृत्त्यादम्भ इवानलम् ॥
 अष्टादशानां कुष्ठानां परमं वै तथोत्तमम् ।
 सोमराजोद्भूतं नाम निर्मितं ब्रह्मणा पुरा ॥
 लोकाणासुपकाराय श्वित्रकुष्ठादिरोगिणाम् ॥”
 इति सोमराजोद्भूतम् ॥ ६ ॥
 “महौषधं महामेदां निम्बपत्राणि सर्षपाः ।
 मनःशिला च सिन्दूरं पद्मवारिण्यवल्गुजम् ॥
 हरिद्रं हरितालञ्च त्रिफला पीतगन्धकान् ।
 एतानि समभागानि विषाह्णांशानि धीलयेतु ॥
 सर्षपञ्च पलाय्यैः देवदारुखरं शुभम् ।
 द्विगुणं त्रिगुणं चौरं गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥
 तान्मपात्रे तु संख्याय शनैश्चन्द्रिणा पचेत् ।
 चतुर्भागावशेषसु सकृत्कमवतारयेत् ॥
 असौ क्षिप्रम् निःशब्दं जलसुक्तं विषचक्षुः ।
 अभ्यङ्गपानयोगात्तदाशु सर्वान् गदान् जयेत् ॥
 अष्टादशानां कुष्ठानां दृग्नां श्वित्रिणां तथा ।
 दुष्टनाडीषु मर्दानां साविर्णां कीटिनां तथा ॥
 अष्टकसावपरोता ये ये च व्यक्तभिक्षुक्रियाः ।
 सर्व्वगृहविद्युक्तानां शौर्णाङ्गानां विशेषतः ॥
 सर्व्वधातुगतं कुष्ठं पतितभूश्रूरोरुहम् ।
 घर्षरायुक्तघोषायां तथा सर्व्वज्ञवातिनाम् ॥
 पानेऽभ्यङ्गे तथा नष्टे वक्षिकर्मणि निवृत्तः ॥
 सप्तत्रययोगेण सर्व्वकुष्ठानि नाशयेत् ॥
 द्विसप्ताहप्रयोगेण पूर्णचन्द्रनिभाननः ।
 आतकेशनखप्रशुभोति योऽहप्रवर्धवत् ॥
 अनङ्गसहितं साक्षात् सर्व्वानयविनाशनः ।
 एतद्दृष्टं महाश्लेष्मं भागवैवावतारितम् ॥
 मनुष्याणां हितार्थाय सर्व्वव्याधिहरं परम् ।
 महामार्तकमिदं हृतं सर्व्वामराश्वेतम् ॥ ७ ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 अपि च ।
 “धात्रीखदिरयोः क्षाथं पीत्वा च जम्बसंयुतम् ।
 श्लेष्मद्वधवत्तं श्वित्रं हृत्नि तूर्णं न संश्रयः ॥”
 इति गारुडे १७५ अध्यायः ॥
 श्वित्रमी, स्त्री, (श्वित्रं हृतीति । हृत् + टक् ।
 डीम् ।) पीतपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विष्णुटी इति भाषा ॥

श्वेतः

श्विनी, [तु] श्वि, (श्विचमस्यस्येति । श्विच +
 इङिः ।) श्विचरोगयुक्तः । यथा,—
 “श्विची वस्त्रं चा रसन्तु श्रीरी लवणहारकः ।”
 इति याज्ञवल्क्यः । १ । २१५ ॥
 श्विद, इ ड श्रौक्षी । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 आत्म०-अक०-सेट् ।) वकारयुक्तः । इ, श्विन्दते ।
 ड, श्विन्दते पुष्करौकम् । इति दुर्गादासः ।
 श्वेतं, क्ली, (श्वेतते इति । श्वित + अच् ।)
 कृष्यम् । इत्यमरः ।
 श्वेतः, पुं, (श्वेतते इति । श्वित श्रौक्षी + पचाद्यच् ।)
 शुक्लवर्णः । द्वीपविशेषः । (यथा, महाभारते ।
 १२ । ३३५ । ८ ।
 “श्रीरोह्योत्तरो हि द्वीपः
 श्वेतः स नाम्ना प्रथितो विशालः ॥”)
 पर्वतमेदः । इति मेदिनी । (स तु जम्बूद्वीप-
 पर्वतानामन्वतमः । यथा, मार्कण्डेये । ५४।६।
 “हिमवान् हेमकूटश्च ऋषभो मेरुरेव च ।
 नीलः श्वेतस्तथा शङ्खो सप्तान्श्वन् वर्षपर्वताः ॥”)
 श्वेतपर्वतस्य परिभाषादि यथा । “उत्तरोत्तरे-
 ष्वेलावृतं नीलः श्वेतः शङ्खवानिति त्रयो
 रम्यकहिरण्ययजुर्ह्यर्वा मर्यादागिरयः प्रागा-
 यताः उभयतः चारोदावधयो द्विसहस्रयोजन-
 पृथ्व एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो
 दशांशधिकंशेन देर्ध्य एव हसन्ति । एवं
 दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति
 प्रागायता यथा नीलादयः । अयुतयोजनोत्थेधा
 हरिवर्षकिंपुत्रवभारतानां यथासंख्यम् ॥” इति
 श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥ * ॥
 कपर्दकः । इति हेमचन्द्रः । शुक्रयज्ञः ।
 श्वेताधः । इति शब्दरत्नावली । श्रुतः । इति
 राजनिर्घण्टः । जीवकः । इति जटाधरः ।
 शिवावतारविशेषः । यथा,—
 “वेदशाखावताराणि द्वापरे कथितानि तु ।
 महादेवावताराणि कलौ श्वयुत सुप्रताः ॥
 व्यादौ कलियुगे श्वेतो देवदेवो महाद्युतिः ।
 नाम्ना हिताय विप्राणामभूदैवन्तेश्वरः ॥
 हिमवच्छखरे रम्ये हृगले पर्वन्तोत्तमे ।
 तस्य शिष्याः शिखायुक्ता बभूवुरमितप्रभाः ॥
 श्वेतः श्वेतशिखश्चैव श्वेतास्यः श्वेतलोहितः ।
 चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥
 सुभाषो रमनश्चाथ सुहोत्रः कङ्कणस्तथा ।
 लोकाचरथ योगीन्द्रो जैमीथयस्तु सप्तमे ॥
 अष्टमे दधिवाहुः स्यान्नवमे वृषभप्रभुः ।
 अष्टगुस्तु दशमे प्रोक्तस्तच्छाडुयः परः स्मृतः ॥
 द्वादशेश्वरिः समाख्यातो वाली चाथ त्रयो-
 दशे ।
 चतुर्दशे गौतमस्तु वेदशीर्षा ततः परम् ॥
 गोकर्णश्चाभवत्तस्मात् गुहावासः शिखण्डाय ।
 जटामाल्यदृष्टासच्च दारको लाङ्गली क्रमात् ॥
 श्वेतस्तथापरः मूली तिळी सुखी च वै क्रमात् ॥
 बह्विधः श्रीमश्वमे च नकुलीशोऽन्तिमे प्रभुः ॥
 त्रैविक्रतेऽन्तरे शम्भोरवताराणिभूजिनः ॥

१८१

श्वेतक

अष्टाविंशतिराख्याता ह्यन्ते कलियुगे प्रभोः ॥”
 इति कौर्म्ये ५० अध्यायः ॥ * ॥
 राजविशेषः । यथा,—
 ब्रह्मोवाच ।
 “श्वेताभिजनसम्पन्नः सत्यजागनस्युकः ।
 त्वयाधीतं हुतं दत्तं गुरवः परितोषिताः ॥
 न ते दत्तं हिलेभ्योऽन्नं कदाचिद्धि वुभुक्षिते ।
 तस्मात्तन्निह संजाना सुधा ते वृषसत्तम ॥
 अन्नदानाद्वेते पुंसो न स्यात्प्रिमर्ह्योतये ।
 स्वर्गो वापि तथा नात्र अन्नदानं ततोऽधिकम् ॥”
 इति बह्विपुराणे अन्नदाननामाध्यायः ॥
 (नागविशेषः । यथा, भागवते । ५ । २४ । १२ ।
 “ततोऽधस्तान् पाताले नागलोकपतयो वासुकि-
 प्रसुखाः शक्रकुलिकमहाशक्रश्चैतधनस्यधृत-
 राशुशक्तचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महा-
 भोगिनो महामर्षा निवसन्ति ॥”)
 श्वेतः, श्वि, (श्वेतो वर्णोऽस्यास्तीति । श्वेत + अर्थ-
 आद्यच् ।) शुक्लवर्णयुक्तः । इत्यमरः ॥ * ॥
 (यथा, रघुः । १ । ८३ ।
 “ललाटोदयमासुर्गं पल्लवस्त्रिगुणपाटला ।
 विभ्रती श्वेतरोमाङ्गं सन्धेव शशिनं नवम् ॥”)
 श्वेतवस्त्रानि यथा । अथ श्वेतानि ।
 “सुधांशुश्चेःश्वःशम्भुकीर्तिष्व्योत्साश्वरुहनाः ।
 प्रासादसौधतगरमन्दारदृष्टिमादयः ॥
 सूर्येन्दुकान्तकपूरकरम्भारजतं हली ।
 हिमार्कभस्म हिङ्गोरचन्दनं करका हिमम् ॥
 हारोर्णनाभतन्त्रस्थि स्वगङ्गभरदाभकम् ।
 शेषाहिः शक्ररा दुर्धं दधि गङ्गा सुधाजलम् ॥
 न्यालसिकता हंभवककेरवचामरम् ।
 रत्नागर्भगुणरीककेतकीशुद्धनिर्भराः ॥
 लोप्रसिंहश्च नच्छत्रचूर्णसूक्तिकपहंकाः ।
 सुक्ताकुसुमनजत्रदन्तपुण्योश्नोर्गुणाः ॥
 कलासकाशकापांसहासवासवकुञ्जराः ।
 नारदः पारदः क्रन्दखटिका स्फाटिकादयः ॥”
 इति कविकल्पलतायां द्वितीये श्वेषस्तवके वर्णो
 नाम द्वितीयं कुसुमम् ॥
 श्वेतकं, क्ली, (श्वेतमेव । स्वार्थे कन् ।) कृष्यम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 श्वेतकः, पुं, (श्वेत एव । स्वार्थे कन् ।) वराटकः ।
 इति भूरिप्रयोगः ॥ (श्वेतशब्दार्थोऽप्यत्र ॥
 श्वेतगुणविशिष्टे, श्वि । यथा, दृष्टवृत्तं हित-
 याम् । ८१ । १६ ।
 “कृष्णश्वेतकपीतकतान्नाद्यामीषदपि च
 विषमाणाम् ॥”)
 श्वेतकण्टकारी, क्ली, (श्वेता कण्टकारी ।) शुक्ल-
 कण्टकारिका । श्वेत रेङ्गनी इति हिन्दो
 भाषा । तत्पर्यायः । श्वेतकण्टकारिका २
 श्वेता ३ श्वेचदूती ४ लक्षणा ५ श्वितसिंही ६
 श्वितसुदा ७ सुदवात्कारिकी ८ श्विता ९
 श्विता १० कटुवासाकी ११ श्वेजना १२ कपटे-
 चरी १३ निःश्वेदपला १४ वामा १५ श्वित-
 कण्टा १६ मञ्जौषधी १७ गद्दभी १८ चक्रिका १६

श्वेतकी

श्वान्नी २० चन्द्रपुष्या २१ प्रियङ्गुरी २२
 नाकुली २३ दुर्जभा २४ राक्षा २५ । अस्या
 गुणाः । रच्यत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
 कफवातनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । दीपनत्वम् ।
 रसनिषामकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
 अथ च ।
 “श्वेता सुदा चन्द्रहावा लक्षणा श्वेचदूतिका ।
 गर्हभा चक्रभा श्वान्नी चन्द्रपुष्या प्रियङ्गुरी ॥
 कण्टकारी सरा तिला कटुका दीपनी जसुः ।
 कृष्णोष्णा पाचनी कामन्वासस्वरकफानिलान् ॥
 निहन्ति पीनसं पार्श्वपौडालमिहृदामयान् ।
 तथोः पलं कटुखं पाके च कटुकं भवेत् ॥
 शुक्रस्य रेचनं मेदि तिला पिपापित्तजसुः ।
 हन्यात् कफमन्त्रककासमेदः क्रमिष्वरान् ॥
 तद्वत् प्रोक्ता श्विता सुदा विशेषाङ्गभकारिणी ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 श्वेतकण्टा, क्ली, (श्वेता कण्टा ।) अतिविषा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्वेतकिण्णी, क्ली, (श्वेता किण्णी ।) दृक्-
 विशेषः । तत्पर्यायः । श्विताभिकटभौ २ गिरि-
 कर्णिका ३ श्विरीषपञ्चो ४ कालिन्दी ५ श्वत-
 पत्रा ६ विषजिका ७ महाश्वेता ८ महा-
 श्रौक्षी ९ महादिकटभौ १० । अस्या गुणाः ।
 कटुत्वम् । उष्णत्वम् । गुल्मविषाधानशूलदोष-
 नाशित्वम् । वातकफजीर्णरोगशमनत्वम् । श्वेता
 च तत्र गुणयुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पुस्तकान्तरे श्विताभिकटभौस्थाने श्विताकि-
 कटभौ । महादिकटभौस्थाने महादिकटभौति
 च पाठः ॥
 श्वेतकुञ्जरः, पुं, (श्वेतः कुञ्जरः ।) रेरावतहस्ती ।
 इति शब्दरत्नावली । शुक्लगजश्च ॥
 श्वेतकुशः, पुं, (श्वेतः कुशः ।) ढक्विशेषः ।
 तत्पर्यायः । श्वितदम्भः २ इक्षुकुशः ३ पूतः ४
 यज्ञीयपत्रकः ५ वज्रः ६ जङ्गपवित्रः ७ तीक्ष्णः ८
 यज्ञभूषणः ९ सुचीसुखः १० पुण्यद्वयः ११
 बहिः १२ पूतद्वयः १३ । अस्य मूलगुणाः ।
 हिमलत्वम् । रच्यत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तरक्त-
 ज्वरदवाश्यासकामलादोषनाशित्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 श्वेतकेतुः, पुं, (श्वेतः केतुर्नस्य ।) उडः । इति
 श्विकाण्डशेषः ॥ केतुयहविशेषः । यथा,—
 “केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते वातकाण्डय एव ते ।
 कर्मिकेतुः श्वेतकेतुधूमकेतुसूतीयकः ॥
 श्वेतकेतुर्नदा दृश्येत् श्वेतास्य कुरुते महीम् ।
 तदा मानुषमांसानि भक्षयन्तीह मातुषाः ॥
 सुद्वयात्तं जगत् सत्त्वं चक्रवद्भवते तदा ॥”
 अपि च ।
 “श्वेतः श्वेताङ्गुलं कुर्यात् जोहितस्त्वदिजं भयम् ।
 सुद्वयं पीतकः कुर्यात् कृष्णो रोगमथोत्सवम् ॥”
 अथ च ।
 “अथन्नी पुष्करारण्यं यावद्वन्यात्तथापरान् ।
 देशान् कश्चित् कश्चिन्नो गडुभिर्नैः परिपीडितान् ॥

श्वेतख

श्वेताख्यसु जटाकारी घ्यामी शोमनिभा-
गमः ।
निवर्ततेऽपसथेन विभागीकुरुते प्रजाः ॥”
इति समयाहृतम् ॥
(सुनिविशेषः । यथा, महाभारते १२।५।३७
“उद्दालकः प्रमतकः श्वेतकेतुश्च पिङ्गलः ॥”
स तु उद्दालकसुतेः पुत्रः । पुरा किल नाथ्यः
प्रायशः पूर्वपतिं परित्यज्य पत्न्यन्तरं जयदुः ।
अनेन तु तद्दोषमपाहृत्य समाजमन्यादा
स्थापिता । यथा, महाभारते १२।२२।६—२०।
“बभूवोद्दालको नाम महर्षिरिति नः श्रुतम् ।
श्वेतकेतुरितिख्यातः पुत्रस्तस्याभवन्मनिः ।
मन्यादेयं कृता तेन धर्म्या वै श्वेतकेतुना ।
कीपात्कमजपत्राच्च । यदर्थं तं निबोध मे ॥
श्वेतकेतोः किल पुरा समक्षं मातरं पितुः ।
जयाह ब्राह्मणः पाण्डौ गच्छाव इति चाब्रवीत् ॥
ऋषिपुत्रस्ततः कीपं चकारामर्षचोदितः ।
मातरं तां तथा दृष्ट्वा गीयमानां बलादिव ॥
क्रुद्धं तन्नु पिता दृष्ट्वा श्वेतकेतुमुवाच ह ।
मा तात कीपं कार्षीण्यमेव धर्मः सनातनः ॥
अनादृता हि सर्वेषां वर्णानामङ्गना भुवि ।
यथा गावः स्थितास्तात स्त्रे स्त्रे वर्णै तथा
प्रजाः ॥
ऋषिपुत्रोऽथ तं धर्मं श्वेतकेतुर्न चक्षमे ।
चकार चैव मन्यादासिमां स्त्रीपुंसयोर्भुवि ॥
मातृषु महाभागे न स्त्रेवाश्वेषु जन्तुषु ।
तदाप्रभृति मन्यादा स्थितेयमित नः श्रुतम् ॥
युष्मदन्त्याः पतिं नाथ्या अद्यप्रभृति पातकम् ।
भूयश्चत्वांसमं घोरं भविष्यत्यसुखावहम् ॥
भार्या तथा युष्मदतः कौमारज्जघाचारिणीम् ।
पतिव्रतामेतदेव भविता पातकं भुवि ॥
पत्न्या नियुक्ता या चैव पत्नी पुत्रार्थमेव च ।
न करिष्यति तस्याश्च भविष्यति तदेव हि ॥
इति तेन पुरा भीरु मन्यादा स्थापिता बलान् ।
उद्दालकस्य पुत्रेण धर्म्या वै श्वेतकेतुना ॥”
श्वेतकेशः, पुं, (श्वेताः केशा यस्मात् ।) रक्त-
शिरः । इति जटाधरः । (श्वेतः केशः ।)
शुक्लकचः ॥
श्वेतकोलः, पुं, (श्वेतः कोलः क्रोडदेशो यस्य ।)
शफरगत्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
श्वेतखदिरः, पुं, (श्वेतः खदिरः ।) शुक्लखदिरः ।
तत्पर्यायः । कदरः २ श्वेतसारः ३ कार्मुकः ४
कुञ्जकण्टकः ५ शोमसारः ६ शोमशृङ्गः ७
शोमवल्कलः ८ पण्डितः ९ । अस्य गुणाः ।
तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
कण्ठनिभूतकुष्ठकफवातत्रणभाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः । पुस्तकान्तरे कार्मुकस्थाने
कातुकः कुञ्जकण्टकस्थाने कुञ्जकण्टकः इति च
पाठः । ॥ ॥ अन्यच्च ।
“खदिरः श्वेतसारोऽन्धः कदरः शोमवल्कलः ।
कदरो विषदोऽन्नयो सुखरोगकफासजित् ॥”
इति भावप्रकाशः ।

१८२
श्वेतट

श्वेतगजः पुं, (श्वेतः शुक्लो गजः ।) रक्तहस्ती ।
इति हेमचन्द्रः । शुक्लवर्णहस्ती च ॥
श्वेतगरुडः, पुं, (श्वेतः गरुड पक्षो यस्य ।) हंसः ।
इत्यमरः । २ । ५ । २३ ॥
श्वेतगुग्गा, स्त्री, (श्वेता गुग्गा ।) शुक्लगुग्गा ।
सादा कुञ्च इति भाषा । तत्पर्यायः । श्वेत-
काष्ठीको २ भृष्टिका ३ काकादनी ४ काक
पीपुः ५ चक्रश्या ६ चूडाला ७ । अस्य
गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । तस्या कीजं
वान्निकरम् । तस्याः शिष्टा शूलविषनाशिनी ।
तस्याः पत्रं वषट् शस्तम् । इति राजनिर्घण्टः ।
अपि च ।
“श्वेता रक्तोष्ठा प्रोक्ता लज्जला चापि सा
स्तुता ।
रक्ता वा काकचिच्ची स्यात् काकनली च
रक्तिका ॥
काकादनी काकपीपुः वा स्तुताङ्गारवहारी ।
गुग्गाह्वयन्तु केश्यं स्यात् वातपित्तज्वरापहम् ॥
सुखशोथभ्रमन्वासह्यामदविनाशनम् ।
नेत्रामयहरं दृष्यं वक्ष्यं कण्ठं त्रयं हरेत् ।
जमीन्सुप्तकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अन्यच्च ।
“गुग्गा शिखण्डिका ताव्या रक्तिका काक-
शान्तिका ।
श्वेतान्या चक्रिका चूडा दुमाषा काकपीपुका ॥
गुग्गा केश्या बलकरा रथ्या पित्तकफापहा ।
नेत्रामयहरा दृष्या हन्ति कण्ठग्रहत्रयान् ।
जमीन्सुप्तकुष्ठानि तदहस्तीतापि शस्यते ॥”
इति मदनपलानिर्घण्टः ।
श्वेतचन्दनं, स्त्री, (श्वेतं चन्दनम् ।) शुक्लचन्दनम् ।
इति राजनिर्घण्टः । अस्य पर्यायगुण्यौ चन्दन-
शब्दे दृश्यौ ।
श्वेतचिञ्चो, स्त्री, (श्वेता चिञ्चो ।) श्याकभेदः ।
तत्पर्यायः । वास्तुकी २ सुपण्या ३ श्वेत-
चिञ्चिका ४ सितचिञ्चो ५ उपचिञ्चो ६ ज्वरघ्नी
७ सुदवास्तुकी ८ । अस्य गुणाः ।
“श्वेतचिञ्चो सुमधुरा चारा च शिशिरा च
वा ।
त्रिदोषशमनी पथ्या ज्वरदोषविनाशिनी ॥”
इति राजनिर्घण्टः ।
श्वेतच्छदः, पुं, (श्वेतः छदो यस्य ।) हंसः । इति
हलायुधः । गन्धपत्रः । इति शब्दचन्द्रिका ।
बाबुर तुलसी इति भाषा ।
श्वेतजीरकः, पुं, (श्वेतो जीरकः ।) गौरजीरकः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
श्वेतटङ्ककं, स्त्री, (श्वेतं टङ्ककम् ।) श्वेतटङ्कम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।
श्वेतटङ्ककं, स्त्री, (श्वेतं टङ्ककम् ।) चारविशेषः ।
सादा सोडागा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
श्वेतटङ्ककम् २ कौहि ३ चिन्तुकरम् ४ चिन्तु ५
मालतीतीरसम्भयम् ६ शिषम् ७ द्रावकरम् ८

श्वेतधा

श्वेतचारम् ९ टङ्कम् १० । अस्य गुणाः ।
क्षिणत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफघ्नताम-
न्यथासविन्धकासमजनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
श्वेतदूर्वा, स्त्री, (श्वेता दूर्वा ।) शुक्लदूर्वा । तत्-
पर्यायः । गोलोमी २ सिताख्या ३ चक्षा ४
भद्रा ५ भागवी ६ दुर्मेरा ७ गौरी ८ विन्नि-
शानकान्ना ९ अन्नना १० श्वेता ११ दिव्या १२
श्वेतकाष्ठा १३ प्रचक्षा १४ सहस्रवीर्या १५
सहस्रकाष्ठा १६ सहस्रपत्नी १७ सुरवल्गु १८
शुभा १९ सुपत्नी २० सितच्छदा २१ खच्छा २२
कच्छान्नाच्छदा २३ । अस्य गुणाः । अतिशिशि-
रत्वम् । मधुरत्वम् । वान्निपित्तामातिसार-
कासदाहघ्नानाशित्वम् । रज्यत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतद्विपः, पुं, (श्वेतः शुक्लो द्विपः ।) रक्त-
हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः । शुक्लगजश्च ॥
श्वेतद्वीपः, पुं, स्त्री, (श्वेतो द्वीपः ।) चन्द्रद्वीपः ।
स च वैकुण्ठाख्याविष्णुधाम । यथा,—
“श्वेतद्वीपं गतवति त्वयि द्रष्टुं तदीश्वरम् ।
तत्र दायमभूत् प्रयत्नं मां यमगुण्डच्छसि ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ८७ अध्यायः ।
अपि च ।
“एकदा ब्रह्मणो लोकादायानं नारदं सुनिम् ।
पर्यटन् रावणो लोकान् दृष्ट्वा नलाब्रवीद्वचः ॥
भगवन् ! ब्रूहि मे युद्धं कुञ्च सन्नि महाबलाः ।
योद्धुमिच्छामि बलिभिक्षं जानासि जगन्मयम् ॥
सुनिर्धत्वा तु सुचिरं श्वेतद्वीपनिवासिनः ।
महाबला महाकायास्तत्र याहि मज्जामते ॥
विष्णुपुत्रारता ये वै विष्णुना निहताश्च ये ।
त एव तत्र संजाता अर्जुनाश्च सुरासुरैः ॥
शुला तत्रायवो वेगात्कान्निभिः पुष्यकेच तान् ।
योद्धुवामः समागत्य च तद्द्वीपसमीपतः ॥
तत्रमाहृतैजस्रं पुष्यकं नाचलततः ।
त्यक्त्वा विमानं प्रययौ मन्त्रिणश्च दशाननः ॥
प्रविशन्नेव तद्द्वीपं धृतो हस्तेन योषिता ।
पृष्ठश्च त्वं कुतः कोऽसि प्रेषितः केन वा वद ॥
इत्युक्तो जीकया स्त्रीभिर्हंसकौभिः पुनः पुनः ।
लच्छाहस्तादिनिर्मुक्तस्तासां स्त्रीणां दशाननः ॥
आश्चर्यमनुजं लब्ध्वा चिन्तयामास दुर्मेतितः ।
विष्णुना निहतो यामि वैकुण्ठमिति निश्चितः ॥
मयि विष्णुर्धया कुप्येत्तथा कार्यं करोम्यहम् ॥
इति निश्चय्य वेदेहो जहार विपिनेऽसुरः ।
ज्ञात्वेव परमात्मानं स जहारावनीसुताम् ॥”
इति श्रीब्रह्माख्यपुराणे श्रीमदध्यात्मरामायणे
उत्तरकाण्डे ४ अध्यायः ॥ अन्यच्च ।
“श्वेता गङ्गा नरः जाला यः पश्येत् श्वेत-
माधवम् ।
सस्याचं माधवश्चैव श्वेतद्वीपं स गच्छति ॥”
इति तीर्थचिन्तामणिः ।
श्वेतधातुः, पुं, (श्वेतो धातुः ।) खटिका । इति
राजनिर्घण्टः । शुक्लवर्णधातुस्य च ॥

श्वेतधामा, [न] पुं, (श्वेतं धाम किरणं यस्य ।)
 कम्पः । कर्पूरः । समुद्रपिनः । इति मेदिनी ।
 श्वेतनीलः, पुं, (श्वेतो नीलश्च । वर्णौ वर्णनेति
 समासः ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली । शुक्ल-
 नीलवर्णश्च ।
 श्वेतपत्रः, पुं, (श्वेतं पत्रं पत्रो यस्य ।) हंसः ।
 इति श्वेतःत्रयशब्दार्थदर्शनात् । शुक्लपत्रे,
 स्त्री ।
 श्वेतपत्ररथः, पुं, श्वेतपत्रो हंसो रथो वाहनं
 यस्य । नक्षत्रा । इति शब्दमाला ।
 श्वेतपर्णः, स्त्री, (श्वेतं शुक्लं पद्मम् ।) शिताम्भोजम् ।
 तत्पर्यायः । शिताजम् २ पुष्करिकम् ३ श्वेत-
 वारिकम् ४ हरिनेत्रम् ५ शरत्पद्मम् ६ शार-
 दम् ७ शम्भुवल्गुम् ८ । अस्य गुणाः । हिम-
 लम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तदाहाश्रम-
 दोषपिपासानाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
 श्वेतपर्णा, स्त्री, (श्वेतानि पर्णानि यस्याः ।)
 वारिपर्णा । इति रत्नमाला । पाना इति
 भाषा । (भद्रान्धवर्षस्य पश्वतविशेषे, पुं । यथा,
 मार्कण्डेये । ५६ । ४ ।
 “पूर्वमेव यत् श्वेतं वर्णं भद्रान्धं तन्निबोध मे ।
 श्वेतपर्णश्च नीलश्च श्रौवाणश्चाचक्षीतमः ।
 कौरुजः पञ्चमालायः पश्चेत् तु कुलाचलाः ॥”)
 श्वेतपर्णासः, पुं, (श्वेतः पर्णासः ।) श्वेततुलसी ।
 यथा,—
 “अर्जुनकः श्वेतपर्णासो गन्धपत्रः कुठेरकः ॥”
 इति रत्नमाला ।
 श्वेतपाटला, स्त्री, (श्वेता पाटला ।) शुक्लपाटला-
 वृक्षः । इति जटाधरः ।
 श्वेतपिङ्गः, पुं, (देहेन श्वेतः जटया पिङ्गश्च ।
 वर्णौ वर्णनेति समासः ।) सिंहः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 श्वेतपिङ्गलः, पुं, (श्वेतो पिङ्गलश्च ।) सिंहः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । शुक्लकपिलवर्णयुक्ते, त्रि ।
 (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ ।
 १३६ ।
 “महापसादो दमनः शङ्खुहा श्वेतपिङ्गलः ॥”)
 श्वेतपिङ्गलकः, पुं, (श्वेतपिङ्गल + स्वार्थे कन् ।)
 सिंहः । इति शब्दमाला ।
 श्वेतपिङ्गीतकः, पुं, (श्वेतः शुक्लः पिङ्गीतकः ।)
 महापिङ्गीतकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 श्वेतपुष्यः, पुं, (श्वेतानि पुष्याणि यस्य ।) सिन्धु-
 वारवृक्षः । इति जटाधरः राजनिर्घण्टश्च ।
 (श्वेतं पुष्यम् ।) शुक्लकुसुमे, स्त्री । (यथा,
 सुश्रुते । १ । ११ ।
 “श्वेतपुष्य-रक्तपुष्य-सहस्रं सुदुष्यात् ॥”)
 श्वेतपुष्यकः, पुं, (श्वेतानि पुष्याणि यस्य । कप् ।)
 करवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । शुक्लपुष्य-
 युक्ते, त्रि ।
 श्वेतपुष्पा, स्त्री, (श्वेतं पुष्पं यस्याः ।) घोषातकी ।
 श्वेतघोषा इति भाषा । इति रत्नमाला ।
 नागदन्ती । नगेर्भावः । इति राजनिर्घण्टः ।

श्वेतपुष्पिका, स्त्री, (श्वेतं पुष्पं यस्याः । ततः
 स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) पुष्पादानी ।
 महाशङ्खपुष्पिका । इति राजनिर्घण्टः ।
 श्वेतप्रखनकः, पुं, (श्वेतानि प्रखनानि यस्य । कप् ।)
 वृक्षविशेषः । यथा,—
 “तिक्तः शाकतवः सेतुवृक्षः श्वेतप्रखनकः ॥”
 इति शब्दमाला ।
 शुक्लपुष्पयुक्ते, त्रि ।
 श्वेतदृहती, स्त्री, (श्वेता दृहती ।) शुक्लसुद-
 वासीकी । तत्पर्यायः । श्वेता २ श्वेतमहो-
 टिका ३ श्वेतसिंहो ४ श्वेतपला ५ श्वेतवार्ता-
 किनी ६ । अस्य गुणाः ।
 “विश्वेया श्वेतदृहती वातघ्नोऽग्निनाशिनी ।
 रथा अङ्गनयोगेन नानान्त्रामयापहा ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ।
 श्वेतभङ्गा, स्त्री, (श्वेता भङ्गा ।) श्वेतापरा-
 जिता । इति रत्नमाला ।
 श्वेतमन्दारकः, पुं, (श्वेतो मन्दारकः ।) वृक्ष-
 विशेषः । श्वेत आक इति हिन्दी भाषा ।
 तत्पर्यायः । वृष्णीकुम्भकः २ दीर्घायुष्यः ३
 सिनालकः ४ दीर्घालकः ५ शिताङ्गयः ६ ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 श्वेतमरिचं, स्त्री, (श्वेतं मरिचमिव ।) शोभा-
 ङ्गनबीजम् । इत्यमरः । शुक्लमरिचश्च ।
 श्वेतमालः, पुं, (श्वेता शुक्लवर्णा माला यस्य ।)
 मेघः । धूमः । इति विश्वः । मेदिनीशब्द-
 रत्नावलीः खतमाल इति पाठः ।
 श्वेतरक्तः, पुं, (श्वेतो रक्तश्च ।) पाटलवर्णः ।
 इत्यमरः । गौलाश्री रङ्ग इति भाषा ।
 श्वेतरङ्गनं, स्त्री, (श्वेतं शिताभं रङ्गयतीति ।
 रङ्ग + ल्यः ।) सीसकम् । इति कंचिन् ।
 श्वेतरथः, पुं, (श्वेतो रथो यस्य ।) शुक्रग्रहः ।
 इति शब्दरत्नावली । शुक्लवर्णस्यन्दनश्च ।
 श्वेतरात्री, स्त्री, (श्वेतेन वर्णेन राजते इति ।
 राज + अच् । गौरादित्वात् ङोच् ।) चर्मका ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 श्वेतरोचिः, [सु] पुं, (श्वेतं रोचियस्य ।) चन्द्रः ।
 इति हलायुधः ।
 श्वेतरोहितः, पुं, (पुष्येण श्वेतः फलेन लोहितः ।
 लस्य रः ।) वृक्षविशेषः । श्वेत रोहिड इति
 हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । सितपुष्यः २
 शिताङ्गयः ३ शिताङ्गः ४ शुक्लरोहितः ५
 लम्पोवान् ६ जनवल्गुम् ७ । अस्य गुणाः ।
 कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । सुशी-
 तलत्वम् । क्षमिदोषघ्नक्रीहरक्तनेत्रामयनाशि-
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
 श्वेतलापः, पुं, (श्वेतो लोभः ।) पट्टिकालोपः ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 श्वेतवचा, स्त्री, (श्वेता वचा ।) अतिविषा ।
 शुक्लवचा । सारा वच् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 मेधा २ वृक्षयन्त्रा ३ हीर्षपत्रिका ४ तीक्ष्ण-
 गन्धा ५ हेमवती ६ मङ्गला ७ । अस्य गुणाः ।

अतिगुणाख्यत्वम् । मतिमेघायुःसन्निहितत्वम् ।
 कफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । अन्यश्च ।
 “पारसीकवचा शुक्ला प्रोक्ता हेमवतीति सा ।
 हेमवद्युदिता तद्वच्छूलं हन्ति विशेषतः ॥”
 तदन् वचावन् । इति भावप्रकाशः ।
 श्वेतवल्कलः, पुं, (श्वेतं वल्कलं यस्य ।) उज्ज्वर-
 वृक्षः । इति जटाधरः । शुक्लत्वक् च ।
 श्वेतवाजी, [न] पुं, (श्वेतो वाजी घोटको यस्य ।)
 चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । अर्जुनः । इति
 जटाधरः । शुक्लघोटकश्च ।
 श्वेतवासाः, [सु] पुं, (श्वेतं वासो यस्य ।) शुक्ल-
 वस्त्रधारिसन्नासी । इति हलायुधः । परिहित-
 शुक्लवस्त्रे, त्रि ।
 श्वेतवाः, [ह] पुं (श्वेतेन वाहनेन उच्यते इति ।
 वह + श्विः ।) इन्द्रः । इति सुश्रुतध्याक-
 रणम् ।
 श्वेतवाहः, पुं, (श्वेतः शुक्लो वाहो घोटको यस्य ।)
 अर्जुनः । इन्द्रः । इति कंचिन् ।
 श्वेतवाहनः, पुं, (श्वेतं वाहनं यस्य ।) चन्द्रः ।
 अर्जुनः । इति मेदिनी । (यथा, महाभारते ।
 ४ । ४२ । १५ ।
 “श्वेताः काचनसन्नाहा रथे युष्यन्ति मे हयाः ।
 संग्रामे युध्यमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः ॥”)
 मकरः । इति शब्दरत्नावली । (राजाधि-
 देवस्य पुत्रः । सतु विदूरथस्य पौत्रः । यथा,
 हरिवंशे । ३८ । २ ।
 “राजाधिदेवः मूरश्च विदूरथस्तनोऽभवत् ।
 राजाधिदेवपुत्रास्तु जज्ञिरे वीर्यवतराः ।
 दत्तातिदत्तो बलिनी पानश्च श्वेतवाहनः ॥”)
 श्वेतवाही, [न] पुं, (श्वेतवाहः श्वेतघोटकोऽस्या-
 स्तीति । इतिः ।) अर्जुनः । इति शब्दरत्नावली ।
 श्वेतवुद्धा, स्त्री, (श्वेता बुद्धा ।) वनतिक्ता ।
 यथा,—
 “श्वेतवुद्धा कपीतस्तु वनतिक्ता विसर्पिणी ।
 शुद्धिनी चाकचिचा च गिरिजा धूसरच्छदा ॥”
 इति रत्नमाला ।
 श्वेतवृक्षः, पुं, (श्वेतो वृक्षः ।) वरुणवृक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः । शुक्लतरुश्च ।
 श्वेतशरपुष्पा, स्त्री, (श्वेता शरपुष्पा ।) क्षुप-
 विशेषः । श्वेत शरफोका इति हिन्दी भाषा ।
 तत्पर्यायः । सितशायका २ सितपुष्पा ३ श्वेत-
 पुष्पा ४ शुभपुष्पा ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 उष्णत्वम् । क्षमिवातवृक्षापहत्वम् । गुणाख्य-
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
 श्वेतशियुः, पुं, (श्वेतः शुक्लः शियुः ।) शुक्ल-
 शोभाङ्गनः । सारा श्विना इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । सुनीक्षणः २ सुखभङ्गः ३ शिता-
 ङ्गयः ४ सुन्दरः ५ श्वेतमरिचः ६ रोचनः ७
 मधुशियुकः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 तीक्ष्णत्वम् । शोफानिनाश्रयथासुखजाचानाशि-
 त्वम् । रथत्वम् । शीपनत्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ।

श्वेतार्कः

“शिवयुवकलपवाचां सुरसः परमानिन्दुत् ।
चक्षुषं शिवयुजं बीजं तीक्ष्णोष्णं विघनाशनम् ।
अदृष्टं कफवातघ्नं तन्मन्त्रेण शिरोऽभिभुज ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
श्वेतशिंशपा, स्त्री, (श्वेता शिंशपा ।) शुक्ल-
शिंशपावृक्षः । तत्पर्यायः । श्वेतपत्रा २
श्वेतचिञ्जिका ३ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् ।
शिथिलत्वम् । पित्तदाहनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतशुङ्गः, पुं, (श्वेता शुङ्गा यस्य ।) यवः । इति
जटाधरः ॥ शुक्लशुङ्गायुक्तं, त्रि ॥
श्वेतसूरणः, पुं, (श्वेतः सूरणः ।) वनसूरणः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतसर्पः, पुं, वरुणवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (श्वेतः
सर्पः ।) शुक्लवर्णावृक्षः ॥
श्वेतसारः, पुं, (श्वेतः सारो यस्य ।) खदिरः ।
इति जटाधरः ॥
श्वेतसुरवा, स्त्री, (श्वेता सुरवा ।) शुक्लश्रेफा-
लिका । इत्यमरः ॥
श्वेतस्रन्दा, स्त्री, अपराजिता । इति राज-
निर्घण्टः ॥
श्वेतहयः, पुं, (श्वेतो हयः ।) इन्द्राश्वः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (श्वेतो हयो यस्य ।) अर्जुनः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ७।२७।१
“ततः श्वेतहयः लघ्यामजवीदधितज्जयः ।
एव मां भ्रातृभिः सहैर्गुणैर्माह्वयतेऽभ्युत । ”)
इन्द्रः । शुक्लवर्णघोटकश्च ॥
श्वेतहस्ती, [न] पुं, (श्वेतो हस्ती ।) रेरावतः ।
इति भूरिपयोगः ॥ शुक्लगणश्च ॥
श्वेता, स्त्री, वराटिका । काष्ठपाटला । शुक्तिनी ।
इति मेदिनी । अतिविषा । इति रत्नमाला ॥
अपराजिता । श्वेतदृष्टती । श्वेतकण्टकारी ।
पाषाणभेदी । शिलावल्कला । श्वेतदूर्वा ।
वंशरोचना । स्फटो । शर्करा । वृक्षभेदः ।
केना इति कम्पे इति च हिन्दी भाषा । तत्-
पर्यायः । हुरिकापत्री २ पर्वन्मूला ३ अवि-
प्रिया ४ । अस्या गुणाः । अतिमधुरत्वम् ।
श्रोतकत्वम् । क्षान्दाहत्वम् । रुचिकारित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेताश्विदत्, स्त्री, शुक्लश्विदत्ता । सादा तेऽङ्गी
इति भाषा । तत्पर्यायः । त्रिभङ्गी २ त्रिदत्ता ३
त्रिपुटा ४ सञ्चारभूती ५ सरला ६ निश्री-
तरा ७ रेचनी ८ । अस्या गुणाः । रेचनत्वम् ।
आहुत्वम् । उष्णत्वम् । समीरपित्तज्वरघ्ने श्र-
पित्तशोथोदरनाशित्वम् । कृत्नत्वम् । इति भाव
प्रकाशः ॥
श्वेतान्त्रिः, स्त्री, क्षुपविशेषः । तत्पर्यायः । अन्त्रिका
२ पिष्टोङ्गी ३ पिष्टिका ४ । अस्या गुणाः ।
मधुरत्वम् । उष्णत्वम् । पित्तनाशित्वम् । कल-
दाहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतार्कः, पुं, (श्वेतः शुक्लवर्णः अर्कः ।) शुक्लार्क-
वृक्षः । सादा आकन्द इति भाषा । तत्प-

घ

र्यायः । तपनः २ श्वेतः ३ प्रतापः ४ श्वेता-
र्ककः ५ शर्करापुष्पः ६ वृत्तमञ्जिका ७ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
मलशोधनकारकत्वम् । मूत्रलक्ष्णाश्रोषार्नि-
त्रणदीपविनाशनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतावरः, पुं, (श्वेतं शुक्लवर्णमावृणोतीति । आ
वृ + अच् ।) श्वेतावरश्याकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
श्वेताङ्गा, स्त्री, (श्वेता आङ्गा यस्याः ।) श्वेत-
पाटला । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतेशुः, पुं, (श्वेत इशुः ।) शुक्लवर्णेशुः । सादा
आक इति भाषा । तत्पर्यायः । श्वेतेशुः ३
कोष्ठेशुः ३ वंशपत्रकः ४ सुवेशः ५ पाण्डु-
रेशुः ६ । अस्य गुणाः । कटिनत्वम् । रुच्य-
त्वम् । गुदत्वम् । कफमूत्रकारित्वम् । दीपन-
त्वम् । पित्तदाहनाशित्वम् । विपाके कोष्णल-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतोदरः, पुं, (श्वेतं उदरं यस्य ।) कुबेरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (दूर्वाकरसर्पाणामन्यतमः ।
यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ।
“श्वेतोदरो महाशिरा अलगर्हो आशीविष
इति ॥ ”) शुक्लवर्णजठरश्च ॥
श्वेत्, स्त्री, श्वेतम् । इत्यमरटीका ।
श्वेतौही, स्त्री, (श्वेतवाह + ङीष् ।) इन्द्राङ्गी ।
इति सुश्रुतौषध्याकरणम् ॥
श्वेत्वसीयसं, स्त्री, (वसुशब्दः प्रशस्तवाची तत
ईयसुनि वसीयः । श्वः शब्द उत्तरपदार्थ-
प्रशंसामाश्रीर्विषयतामाह । मथुर्यंसकाहित्वान्
समासः । “श्वो वसीयःश्वेयसः । ” ५ । ४ । ८० ।
इति अच् ।) कल्याणम् । यथा,—
“श्वःश्वेयसं शुभशिवे कल्याणं श्वेत्वसीयसं
श्वेयः ।
श्वेत्तं भावुकभविककुशुलमङ्गलभद्रमद्रशक्तानि ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
तदति, त्रि ॥

घ

व, मूर्ध्निवकारः । स तु एकपञ्चाशद्वर्णान्तर्गत-
सप्तचत्वारिंशद्वर्णः । चतुस्त्रिंशद्वर्णान्त-
र्गतैकत्रिंशत्सप्तमवर्णश्च । अस्थोच्चारणस्थानं
मूर्ध्नि । इति आकरणम् ॥ (यथा, शिचा-
याम् । १७ ।
“स्युर्ध्वंश्चा ऋटुरवा दन्वा खतुलसाः
स्युताः । ”)
तत्पर्यायः ।
“घः श्वेतो १ वासुदेवश्च २
पीता ३ प्राज्ञा ४ विनायकः ५ ।
परमेष्ठी ६ वामनाहुः ७
श्रेष्ठो ८ गर्भविमोचनः ९ ॥

घष

लम्बोदरो १० यमोक्षेशः ११
कामधुक १२ कामधूमकः १३ ।
सुश्रीः १४ उन्ना १५ वृषो १६ लम्बा १७
मयङ्गलः १८ प्रियः १९ शिवः २० ॥
सुश्यान्ना २१ जठरः २२ कौषो २३
मत्ता २४ वचो २५ विदारिकी २६ ।
कलकच्छो २७ मध्यभिन्ना २८
युद्धात्मा २९ मलपूः ३० शिरः ३१ ॥”
इति तन्त्रम् ॥ * ॥
अपि च ।
“घकारः श्वेत आख्यातो मूर्ध्नि वृषसंज्ञकः ।
पितं शक्तिश्च माया च महायोगिः स्वविन्दु-
मत् ॥”
इति मन्त्राभिधानम् ॥
अस्य स्वरूपं यथा,—
“घकारं श्वेतु चान्वेष्टि । अष्टक्रोशमयं सदा ।
रक्तचन्द्रप्रतीकाशं स्वयं परमजुषली ॥
चतुर्वर्गमयं वर्णं सुधानिर्मितविग्रहम् ।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिशक्तिसहितं सदा ।
त्रिविन्दुसहितं वर्णं आत्मादितस्त्वसंयुतम् ॥
सर्वदेवमयं वर्णं हृदि भावय पार्वति ॥”
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
अस्य लेखनप्रकारो यथा,—
“चतुष्कोशात्मिका रेखा वामदक्षिणतः क्रमात् ।
वङ्गीवृषावस्तासु तिष्ठन्ति क्रमतः सदा ॥
ऊर्ध्वमात्रा शक्तिरूपा महालक्ष्मीसमास्यता ।
मात्रा मध्यगता या तु वाग्देवी सा परा
स्युता ॥”
अस्य ध्यानं यथा,—
“चतुर्भुजां चकोराक्षीं चारुचन्दनचर्चिताम् ।
शुक्लवर्णां त्रिनयनां वरदां च शुचिस्मिताम् ॥
रत्नालङ्कारभूषाणां श्वेतमाख्योपशोभिताम् ।
देवदन्तैरभिवन्द्यां सेवितां मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥
रेवं ध्यात्वा घकारान् तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
इति च वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥
(धातुवृत्तविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।
“श्रिः कुटादः घः लदह्वान् चो जचादौ र
वैदिकः ॥”
“आख्यातिकस्याडोऽप्राप्तार्थं ज्ञादिति विशेष-
वयम् । समते त्भयञ्च उ एव । कु जी व यच
पाके । भीषिचिन्तीति पञ्चा । ” इति तट्टीका ॥)
घः, पुं, कचः । इति मेदिनी । मानवः । सर्वः ।
श्रेष्ठः । गर्भविमोचनः । इति कश्चिदेकाक्षर-
कोषः ॥
घः, त्रि, विश्वः । श्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥
घम, म ए संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-
पर०-सक०-सिट् ।) म, सिधगायत्रति । ए,
असमीत् । इति दुर्गादासः ॥
घष, न चिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-पर०-
सक०-सिट् ।) न, चन्नोति । अशोषयत् । इति
दुर्गादासः ॥

घटक

घट, सन्त्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) सचति । इति दुर्गादासः ।
घटो ऽ सचने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, सचते जलं मेघः ।
इति दुर्गादासः ।
घट, अंशके । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) अंशके अवयवे । घटति पटः
अत्रयी सः दिव्यः । इति दुर्गादासः ।
घट, [ङ] त्रि, संख्याविशेषः । छ्य इति भाषा ।
तद्वाचकानि यथा । वज्रकोणः १ त्रिशिरो-
नेत्रम् २ तर्कः ३ अङ्गम् ४ दशानम् ५ चक्र-
वर्त्तं ६ कार्त्तिकेयसुखम् ७ गुणः ८ रसः ९
ऋतुः १० ज्वरबाहुः ११ ऋपम् १२ । इति
कविकल्पजना ।

घटकर्म, [न] क्ली, (घटप्रकारं कर्म ।) घट-
प्रकारशान्तादिकर्म । यथा, शारदायाम् ।
“अथाभिधास्ये तन्नेऽस्मिन् सन्त्यक् घटकर्म-
लक्ष्यम् ।

सर्वतन्त्रानुसारेण प्रयोगः फलसिद्धिदः ।
शान्तिवश्यस्तम्भानि विद्ध्योच्चाटने ततः ।
मारणान्ति प्रसन्ति घटकर्मणि मनीषिणः ।
रोगकृत्वा गृह्यादीनां निराशः शान्तिरीरिता ।
वश्यं जानानां सर्वेषां विधेयत्वसुदीरितम् ।
प्रवृत्तिरोधः सर्वेषां स्तम्भनं तदुदाहृतम् ।
स्निग्धानां क्षेपजननं मिथोविद्ध्यणं मतम् ।
उच्चाटनं स्वदेशादिभ्यश्च परिकीर्तितम् ।
प्राणिनां प्राणहरणं मारणं तदुदाहृतम् ।
स्वदेवतादिकालादीन् स्वाहा कर्माणि साधयेत् ।
रतिवर्षी रमा प्येष्टा दुर्गा काली यथाक्रमम् ।
घटकर्मदेवताः प्रोक्ताः कर्मादौ ताः प्रपूजयेत् ।
इष्टचन्द्रनिर्द्धृतिवायुमीनाम्दिशो मताः ।
स्वर्गोदयं समारभ्य घटिकादशकं क्रमात् ।
ऋतवः स्युर्वसन्ताद्याः अहोरात्रं दिने दिने ।
वसन्तशीश्वरवर्षाशरद्धेमन्तशिशिराः ।”

यद्वा,—
“अहोरात्रं शरत्कालो हेमन्तश्च प्रभातकः ।
पूर्वाह्णश्च वसन्तः स्यात् मन्वाह्नौ ग्रीष्म एव च ॥
प्राह्णरूपोऽपराह्णः स्यात् प्रदोषः शिशिरः
ऋतः ॥”

अथवा,—
“ऊर्ध्वयोगे च हेमन्तः प्रभाते शिशिरागमः ।
प्रहाराद्धै वसन्तः स्यात् ग्रीष्मो मध्यन्दिनागमे ।
तुर्गयामे च वर्षास्यः शरदस्तं गते रवौ ॥”
अथ कालनियमः ।
“हेमन्तः शान्तिके प्रोक्तो वसन्तो वश्यकर्मणि ।
शिशिरं स्तम्भने प्रोक्तो विद्ध्ये ग्रीष्म एव च ।
प्राह्णुच्चाटने ज्ञेया शरत्कारकर्मणि ॥”
अथ तिथिनियमः ।
“पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ।
बुधवारसंयुक्ता विज्ञेया द्वेषकर्मणि ।
कृष्णा चतुर्दशी तद्दृष्टमी मन्वारकाः ।
उच्चाटने तिथिः शक्ता प्रदोषे च विशेषतः ॥

घटक

चतुर्दशमी कृष्णा अमावास्या तथैव च ।
मन्वभौमदिनोपेता शक्ता मारणकर्मणि ॥
बुधचन्द्रदिनोपेता पञ्चमी दशमी तथा ।
पौर्णमासी तु विज्ञेया तिथिः स्तम्भनकर्मणि ॥
शुभग्रहोदये कृष्णां शुभानि च शुभोदये ।
रौद्रकर्माणि रिक्ताके न्युद्योगे च मारणम् ॥*॥
जपेत् पूर्वसुखो वश्ये दक्षिणश्चाभिचारके ।
पश्चिमे स्तम्भनं विद्यात् उत्तरे शान्तिकं भवेत् ॥
आकर्षणमयामेवे नैर्द्धृते मारणं तथा ।
उच्चाटनम् वायवे ऐशान्यां मोक्षदायकम् ॥*॥
अथाभिचारे कार्या च दक्षिणाश्रवना मही ।
वसनं लोहितं प्रोक्तं उष्णीषं लोहितं ऋतम् ॥
भूषणं लौहद्रव्येण वासेन पूजनादिकम् ।
नरन्त्यायुविशेषेण मारणे रज्जुरीरिता ॥
ऋतस्य बुद्धशून्यस्य दन्तस्य गर्हभस्य वा ।
हत्वाचमालां जपयं शत्रूणां वधमिच्छता ॥
भस्मभक्तमणिभिर्जपेदाकर्षकर्मणि ।
साध्यकेषुस्त्रजपिते सुतद्दशमोद्भवैः ।
अचमालां समालोक्य विद्ध्योच्चाटने जपेत् ॥*॥
पद्मानं स्वस्तिकं भूयो विकटं कुक्कुटं पुनः ।
वज्रं भद्रकमिव्याहुरासनानि मनीषिणः ॥
पद्मासनम् संयोज्य जानूर्वातरं करौ ।
निवेश्य भूमौ संस्थाप्य योमस्यं कुक्कुटासनम् ॥”
अन्यानि वक्तव्यानि ॥*॥
“व्यपुद्राः क्रमतो ज्ञेयाः पद्मपाशगदाक्रयाः ।
सुषलाशनिखड्गास्थाः शान्तिकादिषु कर्मासु ॥
जलं शान्तिविधौ शस्तं वश्ये वह्नुरद्रीरितः ।
स्तम्भने पृथिवी शक्ता विद्ध्ये योम कीर्तितम् ॥
उच्चाटने ऋतौ वायुभूयोऽपिस्कारेण ऋतः ।
तत्तद्भूतोदये सन्त्यक् तत्तत्तन्त्रसंयुतम् ।
तत्तत् कर्म विधातयं मन्त्राणां निश्चितात्मना ॥*॥
श्रीतांशुसलिलक्षौणीयोमवायुहविर्भुजाम् ।
वर्गैः स्युर्वसन्तौ जानि घटकर्मसु यथाक्रमम् ॥
ग्रन्थनश्च विद्भैश्च संपुटो रीधनं तथा ।
योगः पञ्चव द्योते विन्यासाः घटसु कर्मसु ॥
मन्त्राण्यन्तरितान् कुर्यात् साध्यवर्णान् यथा-
विधि ।
ग्रन्थनं तद्विधानीयान् प्रशस्तं शान्तिकर्मणि ॥
मन्त्राण्यहधमध्यस्थं साध्यनामाचरं लिखेत् ।
विद्भै एष विज्ञेयो मन्त्रिभिर्व्यशकर्मणि ॥
आदावन्ते च मन्त्रः स्यान्मन्वासी संपुटः ऋतः ।
एष स्यात् स्तम्भने शक्त इत्युक्तो मन्त्रवदभिः ॥
नान्त्र आद्यन्तमध्येषु मन्त्रः स्याद्रोधनं मतम् ।
विद्ध्येषुविधानेषु प्रशस्तमिदमीरितम् ॥
मन्त्रस्यान्ते भवेन्नामयोगः प्रोच्चाटने मतः ।
अन्ते नाचो भवेन्नन्तः पञ्चमो मारणे मतः ॥
सितरक्तपौतमिश्रकृष्णधूम्राः प्रकीर्तिताः ।
वर्णो मन्त्रसंप्रोक्ता देवताः घटसु कर्मसु ॥*॥
मन्त्राणां लिखनद्रव्यं चन्दनं रोचनं निशा ।
गृहधूमचित्तान्गारौ मारणं च विधापि च ॥
श्लेनाभिलोपितानि धुस्तरकरसक्तः ।
गृहधूमलिकटुकं विधाटकमितरीरितम् ॥

घटक

देवताकालसुदादीन् सन्त्यक् स्वाहा विचक्षणः ।
घटकर्मणि प्रयुञ्जीत यथोक्तफलसिद्धये ॥*॥
उच्चाटने वषट् प्रोक्तं हूँ फड्मन्त्रश्च मारणे ।
स्तम्भने च नमः प्रोक्तं स्वाहा शान्तिकपौष्टिके ॥
होमतपंगयोः स्वाहा न्यासपूजनयोर्ग्रमः ।
मन्त्रान्ते धोजयेन्मन्त्री जपकाले यथास्थिति ॥”
अस्यार्थः एतानि तत्तत्कर्मणि जपकाले
मन्त्रान्ते धोजयित्वा मन्त्रं जपेत् । होमादिषु
नार्यं नियमः । होम इति कश्चित् मन्त्रः ।
“अग्निकार्यं जपेत् स्वाहा नमः सर्वत्र चार्चने ।
शान्तिपुष्टिवशुष्माकर्षाच्चाटनमारणे ॥
स्वाहा-स्वाहा-वषट्-हूँ च वीषट् फट् धोजयेत्
क्रमात् ॥
वश्याकर्षणसन्तापञ्चरे स्वाहा प्रकीर्तिता ॥
क्रोधोपशमने शान्तौ प्रीतौ धीयं नमो बुधैः ।
वीषट् सम्मोहनादीपपुष्टिस्तुल्येषु च ॥
हृद्कारं प्रीतिवापि च मारणे च्छेदने तथा ।
उच्चाटने च विद्ध्ये वषट् पङ्कजतो वषट् ।
मन्त्रोद्दीपनकार्येषु लाभालाभे वषट् ऋतः ॥”
इति विशेषवचनाहोमे नार्यं विधिः ॥*॥
शान्तिकादौ मन्त्रलिखनपत्रादिनियमस्तत्र एव ।
“शान्तिके राजतं तान्त्रं भूर्जपत्रश्च वश्यके ।
सर्वकार्येषु सौवर्णं क्रूरे स्यात् प्रेतकर्पटम् ॥
त्रिगन्धं शान्तिके प्रोक्तं पञ्चगव्यम् वश्यके ।
सर्वकार्येषुऽष्टगव्यः स्यात् क्रूरे चाष्टविधापि च ॥
शान्तिके लेखनी दूर्वा वश्यादौ शिखि-
पुष्पिका ॥
हेन्वा सर्वानि कार्याणि क्रूरे स्यात् काक-
पुष्पिका ॥
एतेषु शान्तिकर्म स्यात् वश्यश्च चण्डिकाएते ।
द्वालये च सर्वानि यमग्राने क्रूरकर्म च ॥”
अथ भूतानामुदयः ।
“दृष्टाकारा गतिभूमेः पुटोऽरभयोरपि ।
तोयस्य पावकस्योऽङ्गु गतिस्तियंक् नभस्तरः ॥
गतिर्धोको भवेन्नन्धे भूतानामुदयः ऋतः ।
धरणेऽदये कुर्यात् स्तम्भनं वश्यमात्मवित् ॥
शान्तिकं पौष्टिकं कर्म तोयस्य समये वक्षोः ।
मारणादीनि मरुतो विपचोच्चाटनादिके ।
चूडादिनाशने शक्तसुदये च विहायसः ॥”
अथ भूतानां मङ्गलानि ।
“एतं दिवस्तत् धङ्गुविन्दुलाभित्तं मातरश्चनः ।
त्रिकोणं स्वस्तिकोपेतं वद्वैरुद्धंसंयुतम् ॥
अम्भोजमम्भसो भूमेस्तुरसं सवचकम् ।
तत्तद्भूतसमाभानि मङ्गलानि विदुस्तुधाः ॥
वर्गैः स्त्रे रङ्गितान्याहुः स्वस्वनामावृताम्बुधि ।
स्वयं वियन् मरुत् कृष्णो रक्तोऽपिस्त्रिषदं पयः ॥”
पीडाभूतादिप्रयोगानन्तरं कुलार्थं ।
“एकलक्षं जपेन्नन्तं ध्यानन्याससमन्वितम् ।
प्रयोगदोषशान्त्यर्थमात्तरचार्यकारणम् ॥
न चेत् फलञ्च नाप्नोति देवताशापमाप्नुयात् ॥”
यत् ।
“न शस्तं मारणं कर्म कुर्याच्चेदयत्तं जपेत् ॥”

षट्क

नत् प्रायश्चित्तपरम् । इति तन्त्रसारः ॥ ७ ॥
 योगाङ्गषट्प्रकारक्रिया । तद्व्यथा—
 “धौतिर्वस्त्रक्षया नेतिर्गौलिकी चाटकक्षया ।
 कपालभातिक्षेतानि षट्कर्माणि समाचरेत् ॥
 अन्तर्धौतिर्ह्यधौतिर्ह्यधौतिर्मूलप्रोधनम् ।
 धौत्यक्षतुन्धिः प्रोक्ता षट् कुर्वन्ति निर्मलम् ॥
 वातसारं वारिसारं बहिसारं बहिष्कृतम् ।
 षटस्य निर्मलायां अन्तर्धौतिक्षतुन्धिः ॥”
 प्रयोगः ।
 “काकचक्षुवदास्येन पिबेद्वायुं शनैः शनैः ।
 चालयेद्दुदरं पश्चाद्देहना रेचयेत् शनैः ॥
 वातसारं परं गोप्यं देहनिर्मलकारकम् ।
 सर्वरोगक्षयकरं देहानलविवर्द्धकम् ॥ १ ॥
 व्याकृष्टं पूरयेद्धारि वक्रैश्च च पिबेत् शनैः ।
 चालयेद्दुदरेण चोदरादिचयेदधः ॥
 वारिसारं परं धौतं देहनिर्मलकारकम् ।
 साधयेद्दुदः प्रयत्नेन देवदेहं प्रपद्यते ॥ २ ॥
 नाभिमन्त्रिं मेरुपृष्ठं शतवारं च कारयेत् ।
 उदरामयणीं त्वक्का जठराणि विवर्द्धयेत् ।
 बहिसारमिदं धौतं योगिनां योगसिद्धिदम् ॥ ३ ॥
 काकीसुदां साधयित्वा पूरयेद्दुदरं मरुत् ।
 धारयेद्दुदर्यामसु चालयेदधवर्त्तना ॥
 इदं धौतं परं गोप्यं न प्रकाशं कदाचन ।
 नामिममजले स्थित्वा शक्तिनाडीं विसर्जयेत् ॥
 कराभ्यां चालयेत्नाडीं यावन्मलविसर्जनम् ।
 तावत् प्रचाक्ष्य नाडीं च उदरे वेष्टयेत् पुनः ॥
 इदं प्रचालनं गोप्यं देवानामपि दुर्लभम् ।
 केवलं धौतिमात्रेण देवदेहो भवेत् भ्रवम् ॥
 यामार्हधारणात् शक्तिं यावन्न साधयेन्नरः ।
 बहिष्कृतमह्यधौतिक्षतुन्धिं न जायते ॥ ४ ॥
 दन्तमूलं जिह्वामूलं रन्ध्रं च कर्णयुग्मयोः ।
 कपालरन्ध्रं पश्चैते दन्तधौतिन्धिधीयते ॥ ५ ॥
 प्रयोगः ।
 “खादरेण रसेनाथ ऋत्तिकाभिश्च शुद्धिभिः ।
 मार्ज्येद्दन्तमूलं च यावत् क्लिष्टमहाहरेत् ॥
 दन्तमूलं परं धौतिर्योगिनां योगसाधने ।
 जितं कुर्व्यात् प्रभाते च दन्तरक्षाय योगवित् ।
 दन्तमूलं धारणादिकार्येषु योगिनां यतः ॥ १ ॥
 अघातः संप्रवक्ष्यामि त्रिकाशोधनकारणम् ॥
 जराभरणरोगादि नाशयेत् दीर्घलम्बिका ।
 तर्जनी मध्यमा नामा अङ्गुलित्रययोगतः ॥
 वेप्रयेद्दन्तमध्ये तु मार्ज्येत्कामिकामलम् ।
 शनैः शनैर्मांसेयित्वा कफदीर्घं निवारयेत् ॥
 मार्ज्येन्नवनीतेन टोहयेत् पुनः पुनः ।
 तदयं लौहयन्त्रेण चर्चयित्वा पुनः पुनः ॥
 जितं कुर्व्यात् प्रयत्नेन रवेरुदयकेऽक्षकं ।
 एवं कृते तु जितं च लम्बिका दीर्घतां गता ॥ २ ॥
 तर्ज्येत्खट्व्याकायेण मार्ज्येत् कर्करन्ध्रयोः ।
 जित्यमभ्यासयोगेन पित्तनाशिणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥
 दृष्ट्वाङ्गुलेन दक्षिणं मार्ज्येद्दन्तमूलम् ।
 एवमभ्यासयोगेन कफदीर्घं निवारयेत् ॥

षट्क

नाडी निर्मलतां याति दिव्यदृष्टिः प्रजायते ।
 निदानो भोजनान्तो च दिवान्तो च दिने दिने ॥ ५ ॥
 हृत्तौतिं त्रिविधां कुर्व्यात् दृक्वप्यनवासवा ।
 रन्धादृक् हरिदृक् वेचदृक्लक्षयेत् च ॥
 हृत्तौतिं चालयित्वा तु पुनः प्रत्याहरेत् शनैः ।
 कफपित्तं तथा क्रोदं रेचयेद्दुदरं वर्त्तना ।
 दृक्धौतिविधानेन हृत्प्रोगं नाशयेत् भ्रुवम् ॥”
 हरिदृक् षट्भुरि ॥ १ ॥
 “भोजनान्तो पिबेद्धारि व्याकृष्टं पूजितं सुधीः ।
 ऊर्ध्वं दृष्टं चान्ता तन्त्रं वमयेत् पुनः ।
 जित्यमभ्यासयोगोऽयं कफपित्तं निवारयेत् ॥ २ ॥
 चतुरङ्गुलविस्तारं स्रग्ध्वस्त्रं शनैर्यसेत् ।
 पुनः प्रत्याहरेदेतत् प्रोच्यते धौतकर्मकम् ॥
 गुल्फचरुप्रोहकृष्टं कफपित्तं विनश्यति ।
 आरोग्यं वलपुष्टिश्च भवेत्तस्य दिने दिने ॥ ३ ॥
 अपानक्रूरतां तावन्मलं यावन्न शोधयेत् ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन मलप्रोधनमाचरेत् ॥
 पीतमूलस्य दक्षिणं मध्यमाङ्गुलिनापि वा ।
 यत्नेन चालयेद्गुल्फं वारिणा च पुनः पुनः ॥
 वारयेत् कौष्ठकातिन्ध्यामामाजीर्णं निवारयेत् ।
 कारुण्यं कान्तिपुष्टौ च दीपनं बहिष्कृतम् ॥ ४ ॥
 जलवक्तिः शुष्कवक्तिर्वस्ती च द्विविधौ स्मृता ।
 जलवक्तिं जले कुर्व्यात् शुष्कवक्तिं चित्तौ सदा ॥
 नाभिमयजले पायुं न्यस्तनालोत्कटासनम् ।
 व्याकुञ्चनं प्रकाशं जलवक्तिं समाचरेत् ॥
 प्रमेहश्च गुदावर्तं क्रूरवायुं निवारयेत् ।
 भवेत् स्रग्ध्वन्देहश्च कामदेवसमो भवेत् ॥”
 न्यस्तनालोत्कटासनं ऊरुदये हस्तं दत्त्वा
 शारङ्गवदुदरं कुर्व्यादित्यर्थः ॥ १ ॥
 “वक्तिं पश्चिमतानेन चालयित्वा शनैः शनैः ।
 अश्विनीसुमया पायुं व्याकुञ्चयेत् प्रकाशयेत् ॥
 एवमभ्यासयोगेन कौष्ठदीपो न विद्यते ।
 विवर्द्धयेत् जाठराग्निं आमवातं विनाशयेत् ॥ २ ॥
 वितस्त्रिमानं स्रग्ध्वस्त्रं नासानाले प्रवेष्टयेत् ।
 सुखातिर्यगमयेत् पश्चात् प्रोच्यते नेतिकर्मकम् ॥
 साधनातिरिक्तमेव चिच्छरीरसिद्धिमाप्नुयात् ।
 कफदीर्घा विनश्यन्ति दिव्यदृष्टिश्च जायते ॥ ३ ॥
 अमन्दवेगे तुन्दश्च धामयेदुभयाङ्गयोः ।
 सर्वरोगान्निहन्तो ह देहानलविवर्द्धनम् ॥”
 इति गौलिकी ॥ ४ ॥
 “निषेधोन्नेषकं त्वक्का स्रग्ध्वस्त्रं निरीक्षयेत् ।
 यावदशु निपतति चाटकं प्रोच्यते बुधैः ॥
 एवमभ्यासयोगेन श्राम्भो जायते भ्रुवम् ।
 न जायते नेत्ररोगो दिव्यदृष्टिप्रदायकम् ॥ ५ ॥
 सौतुल्य पीत्वा वक्रैश्च नासानाले विरेचयेत् ।
 अतुक्रमेण अतुक्रमेण सौतुक्रमेण विप्रोषतः ॥
 भालभातिं त्रिधा कुर्व्यात् कफदीर्घं निवारयेत् ॥
 इंद्रिया पूरयेद्वायुं रेचयेत् पिङ्गलया पुनः ।
 पिङ्गलया पूरयित्वा पुनश्चक्ष्मण्य रेचयेत् ॥
 पूरकं रेचकं क्लृप्ता वेगेन न तु धारयेत् ।
 एवमभ्यासयोगेन कफदीर्घं निवारयेत् ॥ ६ ॥
 नासाभ्यां जलमाक्षय्य वक्रैश्च रेचयेत् पुनः ॥

षट्को

पायं पायं प्रकुर्वन्नेतुं शिवादीवं निवारयेत् ।
 न जायते बाह्यकच च्वरी नैव प्रजायते ॥”
 इति धैर्यसंहितायां षट्कर्माशोधनं प्रथमो-
 २ध्यायः ॥
 षट्कर्मा, [न] पुं, (षट् कर्माणि यजनादीनि
 यस्य ।) यागादिभिर्युतो ब्राह्मणः । इत्यमरः ॥
 तथा च ।
 “द्व्याध्ययनदानानि याजनाध्यापने तथा ।
 प्रतियहश्च तैर्युक्तः षट्कर्मां विप्र उच्यते ॥”
 षट् कर्माण्यस्य इति बहुव्रीहिः । इति भरतः ॥
 षट्कूटा, स्त्री, भैरवीविशेषः । यथा,—
 अथ षट्कूटा भैरवी ।
 “काकिनी राकिणी वीजे लाकिनी काकिनी-
 युगम् ।
 साकिनी हाकिनी वीजे व्याहृत्य सुरसन्धिः ॥
 आद्यमेकारसंयुक्तमन्त्रदीकारमखितम् ।
 शक्रस्वराखितं देवि तार्त्तीयं वीजमालखितम् ।
 विन्दुनादकलाक्रान्तं त्रितयं श्लोकसम्भवे ॥”
 तृतीयवीजं सविषमं इत्यपि केचित् । तन्ना-
 न्तरे ।
 “उरौ व्यामादनं जीवं शिवमत्र त्रिधा लिखेत् ।
 अर्केण मायाशक्राभ्यां क्रमात्तं मखितं कुरु ॥
 विन्दुनादखितं चादाह्वयमन्त्रं विसर्गवत् ।
 ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि सर्वभूतनिजन्तनम् ॥
 बालसूत्र्यप्रभां देवीं जवाकुसुमसन्निभाम् ।
 सुखमालावलीरस्यां बालसूत्र्यसमांशुकाम् ॥
 सुवर्णकलसाकारपीनोन्नतपयोधराम् ।
 पाशाकुशीं पुस्तकश्च तथा च जपमालिकाम् ॥”
 इधतीमिति शेषः ।
 “द्विराह्वता षडङ्गानि विधाय परमेस्वरि ।
 यन्मस्या वरारोहे त्रिकोणं तत्पुटं लिखेत् ॥
 बहिरदृष्टं पद्मं रविपत्रं ततो लिखेत् ।
 चतुरस्रं चतुर्द्वारमेवं मङ्गलमालिखेत् ॥
 षडङ्गावरणं देवि । पूजयेत् पूर्ववच्छिवे ।
 रत्नादि त्रितयं देवि त्रिकोणं परिपूजयेत् ॥
 काकिन्याद्याश्च षट्कोणे वसुपत्रे ततः परम् ।
 ब्राह्मणादि युगलं पश्चाद्दरविपत्रे ततः परम् ॥
 बालायाः पीठशक्तीस्तु वामाद्याः पूजयेत्
 क्रमात् ॥
 चतुरस्रे लोकपालान् सायुधान् परमेस्वरि ।
 अनेनेव विधानेन जित्याख्या भैरवीं यजेत् ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 षट्कोणं, स्त्री, क्लृप्तात् षडयहम् । तत्तु रिपु-
 स्थानम् । यथा,—
 “पातालं दिवुकं चैव सुहृद्दम्भश्चतुर्थकम् ।
 त्रिजिकोणश्च नवमं दुष्कियं स्यात् तृतीयकम् ॥
 धीश्यानं पञ्चमं ज्ञेयं यामिधं सप्तमं स्मृतम् ।
 दुर्गं द्युनं तथास्ताखं षट्कोणं रिपुमन्दिरम् ॥”
 इति ज्योतिष्कम् ॥ ३ ॥
 (षट् कोणा यस्य ।) वक्ष्यम् । इति राज-
 निषेधः । षडङ्गस्तकोक्ती यन्मन्दः । यथा,
 गद्येष्टयन्तम् ।

घट्ट

“वीरं घट्टकोशमध्यं स्मरवज्रपुरे तारगं हिन्दु
लक्ष्मीः
मायो कल्पभूमिस्तद्गुरु रवपुटेज्जालिखेद्वीज-
घट्टकम् ।”

इति तन्त्रसारः ॥

घट्टचक्रं, ज्ञी, (यथा चक्राणां समाहारः ।)

शरीरस्यपद्माकारघट्टप्रकारचक्रम् । यथा,—
“सप्त प्रज्ञानि तत्रैव सन्ति लोका इव प्रभो ।
गुदे पृष्ठीसमं चक्रं हरिदणं चतुर्दलम् ।
लिङ्गे तु वङ्गदलं चक्रं स्वाधिष्ठानमिति स्मृतम् ।
त्रिजोक्तवर्णनिकेतं तत्रचामीकरप्रभम् ।
नाभौ द्वादशं चक्रं कुण्डलिन्या समन्वितम् ।
नीलाङ्गनभिं ब्रह्मस्थानं पूर्वकमन्दिरम् ।
मणिपूराभिर्धं स्रष्टं जलस्थानं प्रकीर्तितम् ।
उदरादित्यवकाशं हृदि चक्रमनाहतम् ।
कुम्भकाशं हार्दशारं वैष्णवं वायुमन्दिरम् ।
कण्ठे विशुद्धशरवं षोडशारं पुरोदयम् ।
शास्त्रवीरचक्राख्यं चन्द्रविन्दुविभूषितम् ।
बृहन्माहात्म्यं चक्रं दिदलं श्वेतसुप्तम् ।
राधाचक्रमिति स्थातं मनःस्थानं प्रकीर्तितम् ।
सहस्रदलमेकाग्रं परमात्मप्रकाशकम् ।
विलक्षणमयं सत्त्वं सहस्रादित्यसंनिभम् ।
घट्ट चक्राखीह भेद्यानि नैतद्भेदां कथयन् ॥”

इति प्राग्नि स्वर्गसूक्त २७ अध्यायः ॥३॥

अन्यथा ।
“तत्स्वरूपमेकं तत् घट्टचक्रं प्रतिपद्यते ।
घट्टचक्रोऽपि महाभायो चयं ध्यात्वा प्रयत्नतः ।
लम्बयेन्मूलमन्त्रेण आदिषोडशचक्रकम् ।
आदिषोडशचक्रस्थां साधकानन्दकारिणीम् ।
चिन्तयन् साधको देवीं जपकर्म समारभेत् ।
भुवोऽपरि नाडीनां त्रयाणां प्राक्त उच्यते ।
तन्प्राक्तं त्रिपयस्थानं घट्टकोशं चतुरङ्गुलम् ।
रत्नवर्णं धोगशेराज्ञाचक्रमितोरितम् ।
कण्ठे त्रयाणां नाडीनां वेशनं विद्यते वृणाम् ।
सुपुण्ड्रापिङ्गुलानां घट्टकोशं तत् वङ्गुलम् ।
तत् घट्टचक्रमिति प्रोक्तं शुक्लं कण्ठस्य मध्य-
गम् ।
चयाणामथ नाडीनां हृदये चैकता भवेत् ।
तत्स्थानं षोडशारं स्यात् सप्ताङ्गुलप्रमाणतः ।
तत् पीतसुक्तं धोगशेरादिषोडशचक्रकम् ।
ध्यानानामथ मन्त्राणां चिन्तनस्य जपस्य च ।
यस्मादाद्यच्च हृदयं तस्मादादीति गम्यते ॥”

इति कालिकापुराण्ये ५४ अध्यायः ॥३॥

अपरञ्च ।
“मन्त्राधारे त्रिकोशाख्ये दृष्ट्याज्ञानक्रियात्मके ।
मध्ये स्वयम्भुलिङ्गस्य कौटिल्यसमप्रभम् ।
तद्गुह्यं कामबीजस्य क-ल-शान्तीन्दनादकम् ।
तद्गुह्यं तु शिखाकारा कुण्डली ब्रह्मविद्यया ।
तद्गुह्यं हेमवर्णमिं व-स-वर्णचतुर्दलम् ।
इत हेमवर्णमस्यं पद्मं तत्र विभावयेत् ।
तद्गुह्यं त्रिसमप्रख्यं वङ्गदलं शरीरकप्रभम् ।
वादिशान्तवङ्गवर्णं युक्ताधिष्ठानचक्रकम् ॥

घट्टि

मूलमाधारघट्टकानां मन्त्राधारं ततो विदुः ।
स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥
तद्गुह्यं नाभिदेशे तु मणिपूरं महत्प्रभम् ।
मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः ।
मणिबद्धिं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ॥
दशभिञ्च दलैर्वृत्तं वादिशान्ताचरान्वितम् ।
शिवनाधिष्ठितं पद्मं विन्मलोकैककारकम् ॥
तद्गुह्यं देनाहत्तं पद्मसुधादादित्यसंनिभम् ।
कादिशान्ताचरैरकंपनेञ्च समधिष्ठितम् ॥
तन्मध्ये वागलिङ्गस्य स्याद्युतसमप्रभम् ।
शब्दब्रह्ममयं शब्दोदेनाहत्तकञ्च इत्यते ॥
तेनाहताख्यं पद्मं तत् सुनिभिः परिकीर्तयते ।
आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम् ॥
तद्गुह्यं विशुद्धाख्यं दलषोडशप्रकृजम् ।
करैः षोडशकैर्वृत्तं धूम्रवर्णं महत्प्रभम् ॥
विशुद्धं तनुते यस्मात् जीवस्य हंसलोकनात् ।
विशुद्धं पद्ममाख्यातं आकाशाख्यं महत् परम् ॥
आज्ञाचक्रं तद्गुह्यं तु आत्मनाधिष्ठितं परम् ।
आज्ञाचक्रमयं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्तितम् ॥
केलासाख्यं तद्गुह्यं तु बोधनीयं तद्गुह्यं तः ।
एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत ॥
सहस्राराम्बुजं विन्दुस्थानं तद्गुह्यं मीरितम् ।
इत्येतत् कथितं सर्वं योगमार्गमनुत्तमम् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

घट्टचरणः, पुं, (घट्ट चरणा यस्य ।) भ्रमरः ।

इति हलायुधः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
५८७ ।

“घट्टचरणकौटकुण्डं परागचुण्णपूर्वमायुधं
व्यक्रा ।

त्वां सुष्टिमेयमध्यामधुना शक्तिं करी
वहति ॥”

यक्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ घट्टपादश्च ॥

घट्ट, क निकेतने । हिंसं । दाने । बले । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-वासे बले च
अक०-हिंसं दाने च सक०-सेट् ।) नृद्व्यादि-
ष्टदयान्तः । क, घट्टयति लोकः । निवसति
इति बली स्यात् ददाति वा इत्यर्थः । इति
दुर्गाहासः ॥

घट्टिली, [न] त्रि, (उद्धर्तनादिभेदेन घट्टप्रकारा-
स्तिलाः सन्त्यस्येति । घट्टिलि + इति; ।) जम्ब-
तिथ्यादौ तिलकरणकघट्टकर्मकारो । यथा,—
“तिलोद्धर्तो तिलसाधो तिलहोभो तिलप्रदः ।
तिलधृक् तिलवापो च घट्टिली नावसीदति ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

घट्टत्रिंशत्, ज्ञी, (षडधिका त्रिंशत् । मध्यपद-
लोपि समासः ।) संख्याविंशयः । ह्रस्विण इति
भाषा । यथा, आहिकचिन्तामणौ ।
“आसनाभ्यङ्गने तद्दृष्टवर्तनविरुद्धये ।
सन्नाजर्णं सर्पिरादिस्वपनावाहने तथा ॥
पादाध्यात्ममयीयञ्च ज्ञानीयमधुपर्ककौ ।
पुनरात्ममयीयञ्च वक्ष्यन्मोपवीतके ॥
अलङ्कारो गन्धपुष्पधूपदीपौ तथैव च ॥

घट्ट

ताम्बुलादिकनेत्रैर्दं पुष्पमाणां तथैव च ।
अनुतेपञ्च शय्या च चामरखणनं तथा ।
आदर्शदर्शनश्चैव नमस्कारोऽथ नर्तनम् ॥
गोतवाद्यं च दानानि स्तुतिहोमप्रदक्षिणम् ।
दन्तकाष्ठप्रदानञ्च ततो देवविसर्जनम् ॥
उपचारा इमे श्रेयाः घट्टत्रिंशत् सुरपूजने ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

घट्टत्रिंशत्कर्म, ज्ञी, (घट्टत्रिंशत्कर्मसंस्थकधर्म-
शास्त्रकारिणां सुनीनां मतम् ।) षडधिकात्रिंशत्-
सङ्गकधर्मशास्त्रप्रयोजकसुनीनामभिप्रायः ।

यथा । तथा च घट्टत्रिंशत्कर्मम् । इति तिथि-
स्वरूपकथने तिथ्यादितत्त्वम् । तेषां नामानि
यथा,—

“मनुर्विष्णुर्वयो दचः अङ्गिरोऽत्रिदृष्टयती ।
आपस्तम्बश्चोशना च कात्यायनपराशरौ ।
वशिष्ठयाससंवत्सरां हारोतगोतमावपि ।
प्रचेताः शुकलिखितौ याज्ञवल्क्यश्च काश्यपः ॥
शातातपो जोमश्च जमदग्निः प्रजापतिः ।
विन्वाभिजपेठौनसी बौधायनपितामहौ ॥
ह्यागनेयश्च जावालो मरीचिश्चवर्णो भृगुः ।
ऋष्यशङ्को नारदश्च घट्टत्रिंशत् स्मृति-
कारकाः ॥
एतेषान्नु मतं यत्तु घट्टत्रिंशत्कर्मसुच्यते ॥”

इति शुकलिखितौ ॥

घट्टपदः, पुं, (घट्ट पदानि यस्य ।) भ्रमरः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रघुः । ६ । ६६ ।

“न हि प्रपुङ्गं सहकारमेव
वृक्षान्तरं काङ्क्षति घट्टपदाक्षी ॥”

तच्छकुनानि यथा,—

“ये घट्टपदाद्याः शकुनानि तेषा-
माश्चर्यरूपाणि निरूपयामः ।
अथेत वाभो यदि मञ्जु गुण्णन्
पश्येत वा वामदिशं प्रसर्पन् ।
आस्तादयेहा कुसुमं प्रशस्तं
भृङ्गस्तदा स्यात् सुमहान् प्रभीष्टः ।
अत्रापरे सन्ति च घट्टपदा ये
यात्रासु ते वामगताः प्रशस्ताः ॥”

इति वसन्तराजशाकुने घट्टपदादयः १५ वर्गः ॥३॥
यूका । इति राजनिर्घण्टः ॥ घट्टचरणे, त्रि ॥
(घट्टपदविशिष्टे च त्रि । यथा, महाभारते ।
१४ । ५ । १६ ।

“पुरश्च ते सुगुप्तं स्यात् दृष्टप्रकारतोरकम् ।
अष्टाङ्गालकसंवाधं घट्टपदं सर्वतोदिशम् ॥”

घट्टपदप्रियः, पुं, (घट्टपदानां भ्रमराणां प्रियः ।)
नागकेशरश्चः । इति शब्दमाला ॥

घट्टपदातिथिः, पुं, (घट्टपदः अतिथिरिव यच्च ।)
आत्मदृशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घट्टपदानन्दवर्णनः, पुं, (घट्टपदानामानन्दं वर्णय-
तीति । वृध + ल्युः ।) किंकिरातश्चः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

घट्टपदी, ज्ञी, (घट्ट पदानि यस्याः । ङीष् ।)
यूका । इति हेमचन्द्रः ॥ भ्रमरपदी च ॥

षडशी

वटप्रश्नः पुं, (वटसु रसेषु प्रश्ना यस्य ।)
 कासुकः । यथा,—
 “षड्गो खलीकः वटप्रश्नः कामकैलिर्विदूषकः ।
 पीठकैलिः पीठमर्द्दी भविलश्चिदुरो वटः ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (वटसु धर्मादिषु प्रश्ना यस्य ।) धर्मादि-
 शास्त्रविज्ञः । यथा,—
 “धर्माधिकाममोक्षेषु लोकात्त्वार्थयोरपि ।
 वटसु प्रश्नास्ति यस्मिन्नेव स वटप्रश्न इति स्मृतः ॥”
 इति च त्रिकाण्डशेषः ॥
 षडशीतः, पुं, (वटसु रसेषु अक्षीयः ।) मत्स्यः ।
 इति कैचित् ॥
 षडङ्गं, क्तो, (षष्ठां अङ्गानां समाहारः ।) शरी-
 रस्य षड्वयवम् । यथा,—
 “नङ्गे वाङ्गु शिरो मध्यं षडङ्गमिदमुच्यते ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥
 वेदाङ्गप्रशास्त्राणि । यथा,—
 “शिखा कल्पो आकरणं निरुक्तं ज्योतिषं तथा ।
 हृन्द्श्चेति षडङ्गानि वेदानां वेदिका विदुः ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
 अपि च । अङ्गान्याह शिनापदम् ।
 “हृन्द्ःपादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ कथ्यते ।
 ज्योतिषामयनं नेत्रं निरुक्तं ओन्नसुच्यते ॥
 शिखा प्राणान् वेदस्य रुखं आकरणं स्मृतम् ।
 तस्मान् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
 आद्यश्राद्धीयदानाङ्गपीठादिकम् । इति लोका-
 प्रसिद्धम् ॥ * ॥ वटप्रकारगणविशेषः । यथा,—
 “गोत्रं गोमयं चौरं सर्पिर्दधि च रोचना ।
 षडङ्गमेतन्नाङ्गानां पवित्रं सर्वदा गवाम् ॥”
 इति स्मृतिः ॥ * ॥
 हृदयादिषड्वयवम् । तत्प्रमाणं न्यासशब्दे
 द्रष्टव्यम् ॥
 षडङ्गः, पुं, (वट अङ्गानि यस्य ।) शुद्धगोशुरकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (वेदः । यथा,—
 “शिखा कल्पो आकरणं निरुक्तं हृन्द्साक्षयः ।
 ज्योतिषामयनश्चैव षडङ्गो वेद उच्यते ॥”)
 षडङ्गजित्, पुं, (षडङ्गं जितवानिति । जि + क्तिप् ।)
 विष्णुः । इति शब्दमाला ॥ षडङ्गजेतरि, त्रि ॥
 षडधिष्ठः, पुं, (वटसु धर्माधिकाममोक्षलोकात्-
 त्वार्थेषु अभिज्ञा यस्य ।) बुद्धः ॥ इत्यमरः ॥
 षडशीतः, स्त्री, रविसंक्रान्तिविशेषः । सा तु
 मिथुनकन्याधनुर्माँनराशिषु भवति । यथा,
 भविष्यमात्युज्योतिषेषु ।
 “शुक्रकर्कटसंक्रान्ती हे तूद्गदक्षिणायने ।
 विद्युवती तुलामेधे गोलमध्ये तथापराः ॥
 धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतयः ।
 दृष्टव्यश्चक्रम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 आस्थाः पुण्यकालः संक्रान्तिशब्दे द्रष्टव्यः ॥ * ॥
 षडधिकाशीतिसंख्या । इत्यङ्गशास्त्रम् ॥ ज्ञेयाशी
 इति भाषा ॥

षडान

षडशीतचक्रं, स्त्री, (षडशीतचक्रम् ।) मिथुन-
 कन्याधनुर्माँनराशिखरवेः शुभाशुभफलज्ञानार्थं
 नक्षत्राङ्गनराकारचक्रम् । यथा,—
 “सुखे चैत्रं करे वेदाः पादशुभे इयं इयम् ।
 क्रोडे वायस्तथा वेदाः करे सद्येनरेऽपि च ॥
 इयं इयं तथा नेत्रे मस्तके चित्तं तथा ।
 इयञ्चैव तथा गुह्ये षडशीत्यां स्वमे स्थिते ॥
 सुखे दुःखं करे जाभः पादयोर्भ्रमणं हृदि ।
 कान्ता स्याद्व्यनं वामे हस्ते स्यात् स्त्रीयमे
 वृणाम् ॥
 सम्मानं नेत्रयोश्चैव अपमानञ्च मस्तके ।
 गुह्ये चैव भवेन्नृत्युः षडशीतिफलश्रुतिः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 षड्दृकं, स्त्री, योगविशेषः । स तु वरकन्योः
 खखराश्रपेक्षया परस्परवहादमराशिसम्बन्धः ।
 स च मित्रारिभेदेन द्विविधः । तत्र मित्रषड-
 दृकं यथा । शीपतिरत्नमालायाम् ।
 “मकरसमेतं मिथुनं कन्याकलसौ षड्गो-
 मीनौ च ।
 दृष्टमनुष्ये अलिमेवौ कर्कटधनुषी च मित्र-
 विधौ ॥”
 षड्दृकाविति शेषः ॥ * ॥ अरिषड्दृकमाह ।
 “मकरः करिकुलरिपुना
 कन्या मेवेण सह भगवस्तुलया ।
 कर्कटघटौ दृष्टधनुषी
 दृष्टिकमिथुने चारिविधौ ॥
 यदि कन्यादमे भर्मा भर्तुः षष्ठे च कन्यका ।
 षड्दृकं विजानीयात् वल्लितं चिदश्रैरपि ॥” * ॥
 षड्दृकादौ तारानियममाह । भीमपराक्रमः ।
 “सौहृद्ये सुभयोर्दयोरपि तयोरेकाधिपत्येऽपि वा
 ताराषट् च सुमित्रमित्रजननक्षेमाथसम्यदृष्टिः ।
 षट्काष्टे नव पञ्चके व्ययधने योगे च पुंयोषितोः
 प्रोत्थायः सुखदृष्टिपुष्टिजनकः कार्थो विवाह-
 स्तदा ॥”
 गर्गः ।
 “मरुत् तारविरोधे यद्वरिपुभावे चिरेण ।
 रोगादि नरनार्याः षट्काष्टे वैरं भवेदाशु ॥”
 यावः ।
 “मैत्रादियोगेऽपि षड्दृकादौ
 तारा विपत्प्रवर्धरिनेधनाख्याः ।
 वर्ण्या विवाहे पुरुषोद्धतो हि
 प्रीतिः परा जन्मसु तारकास्तु ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
 मतान्तरं यथा,—
 “सिंहेन मकरः श्रेष्ठो कन्यया मेष उत्तमः ।
 तुलया सह मीनस्तु कुम्भेन सह कर्कटः ॥
 धनुषा दृष्टमः श्रेष्ठो मिथुनेन च दृष्टिकः ।
 एतत् षड्दृकं प्रीत्यै भवत्येव न संशयः ॥”
 इति गारुडे ६१ अध्यायः ॥
 षडाननः, पुं, (ज्ञातिकादीनां षष्ठां स्तनपानार्थं षट्
 आननानि यस्य ।) कार्तिकेयः । इत्यमरः ।
 (यथा, महाभारते । ३ । २३१ । २० ।

षडान्ना

“क्षीयामि इवेर्षमिभिसु लुष्टं
 भन्वा गुह्यं नामभिरपमेयम् ।
 षडाननं शक्तिधरं सुवीरं
 निबोध चैतानि कुर्वप्रवीर ! ॥”)
 तस्य कार्तिकेयनामकारणं यथा,—
 “अग्निपुत्रः कुमारस्तु प्रारक्तस्ते अजायत ।
 तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठनः ।
 अपत्यं ज्ञातिकाणाञ्च कार्तिकेयस्ततः स्मृतः ॥”
 इति मातृस्ये ५ अध्यायः ॥
 (वटसु वदनेषु, स्त्री । यथा, रघुः । १४।२२।
 “सर्व्वासु मातृव्यपि वत्सलत्वात्
 स निर्विशेषप्रतिपतिरासीत् ।
 षडाननापीतपयोधरासु
 नेता चन्द्रनामिव ज्ञातिकास्तु ॥”)
 षडान्नायाः, पुं, (षट् आन्नायाः ।) शिवस्य
 षड्वक्त्रविनिर्गतषट्प्रकारतन्त्रशास्त्रम् । यथा,—
 श्रीशिव उवाच ।
 “अष्टेदानीं प्रवक्ष्यामि आन्नायकार्यं पृथक् ।
 पूर्वाङ्गाद्यो यदा मन्त्रस्तदा प्राचीदिशि स्थितः ॥
 सदाशिवोऽहं भगवानाचारः परिकीर्तितः ।
 एवं वे दक्षिणाङ्गाद्यो दक्षिणस्यां दिशि स्थितः ॥
 एवं हि पश्चिमाङ्गायः पश्चिमायां दिशि स्थितः ।
 एवमेवोत्तराङ्गाय उत्तरस्यां दिशि स्थितः ॥
 सुखमूर्द्धकतं देवि । यत् प्रोक्तं तव वसिधौ ।
 ऊर्ध्वाङ्गाय च कथितो देवानामपि दुर्लभः ॥
 यदा चाधीसुखं देवि यत् प्रोक्तं गिरिजे प्रिये ।
 अथ आन्नाय इत्युक्तः सर्वं सर्वं तुमध्यमे ॥
 षडान्नायाश्च कथितास्तोत्पत्तिक्रमनामतः ॥ * ॥
 यस्मिन् यस्मिंश्च ये देवाः कथिताश्च वरानने ।
 तान्देवाञ्च प्रवक्ष्यामि साधकानां हिताय वै ॥
 श्रीविद्यामद्वैतज्ञाना तारा च त्रिपुरा तथा ।
 सुवनेश्री चान्नपूर्णा पूर्वाङ्गाये प्रकीर्तिताः ॥
 वगलामुखी च वशिनी त्वरिता धनदा तथा ।
 वशिनी बालभैरवीत्यर्थः ।
 महिषघ्नी महालक्ष्मीर्दक्षिणाङ्गायकीर्तिताः ॥
 महाखरस्ततो विद्या तथा वाग्वादिनी परा ।
 प्रवर्जिता भवानी च पश्चिमाङ्गायकीर्तिताः ॥
 कालिकाभैरवज्ञाना तारामद्वैत संयुता ।
 मातङ्गी भैरवी च्छिन्ना तथा धूमवती परा ।
 उत्तराङ्गायकथिताः कलौ श्रीब्रह्मलपदाः ॥
 समस्तमद्वैतज्ञानाः कालिकायाः प्रकीर्तिताः ।
 द्वाविंशत्यक्षरी तासां दक्षिणाङ्गायकीर्तिता ॥
 एकजटा षडान्नाये महाभोजप्रदायिनी ।
 तत्परा परमा विद्या न विद्वान्तरगोपिता ॥
 परप्रसादमन्त्रश्च ऊर्ध्वाङ्गाये प्रकीर्तितः ।
 वागीश्वरादयो देवा अथ आन्नायकीर्तिताः ॥
 ऊर्ध्वाङ्गायो अथश्चैव केवजं मोक्षदो भवेत् ।
 धर्माधिकाममोक्षार्थं आन्नायाश्च प्रकीर्तिताः ॥
 यथोक्तविधिना भजे ज्ञत्वा फलमवाप्नुयात् ॥ * ॥
 पूर्वाङ्गायादिष्वङ्गाणां विधानं श्रेष्ठं सुन्दरि ।
 ज्ञत्वा येनाशु लभते फलं यदुक्तमोत्तमम् ॥
 षट्कर्मफलदा नृणां षडान्नायाः प्रकीर्तिताः ।

घङ्गः

सूत्राचार्यो देवेश तेषामाशु फलप्रदः ॥
इति समयाचारतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥
तत्र आन्नायमिदेनाचारमेद उक्तः । यथा,—
“पूर्वांश्यायोदितं कर्मे पाश्रवं कथितं प्रिये ।
यदुक्तं दक्षिणांश्याये तदेव पाश्रवं स्तुतम् ॥
पश्चिमांश्याय कर्मे पशुवीरसमाश्रितम् ।
उत्तरांश्याय कर्मे दिव्यवीराश्रितं प्रिये ॥
दिव्योऽपि वीरभावेन साधयेत् पित्रकानने ।
वीरासनं विजा दिव्यः पूजयेत् पित्रकानने ।
ऊर्ध्वांश्यायोदितं कर्मे दिव्यभावाश्रितं प्रिये ॥”
इति निवृत्तरतन्त्रे १ पटलः ॥
घङ्गणं, स्त्री, (यस्यान्वेषणानां समाहारः ।)
मिश्रितघट्टकट्टयम् । यथा,—
“पिप्पली मरिचं शुष्की त्रयमेतद्विमिश्रितम् ।
त्रिकटु त्रुषणं योषं कटुत्रिकमथोच्यते ।
गन्धिकानलपथेस्तु चतुः पञ्च घङ्गणम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ।
अपि च ।
“पञ्चकोलं समरिचं घङ्गणमुदाहृतम् ।
पञ्चकोलगुणं तत्तु क्वचसुग्यं विधापहम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
घङ्गया, स्त्री, घङ्गविधगया । यथा,—
“गयागो गयादित्यो गायत्री च गदाधरः ।
गया गयासुरश्चैव घङ्गया स्तुतिदायिका ॥”
इति वायुपुराणे गयापद्धतिः ॥
घङ्गवं, त्रि, (घट्ट गावो यत्र । समासं अच् ।)
गोघट्टकयुक्तहजादि । यथा,—
“अष्टागवं धर्मेगृहलं घङ्गवं जीविकार्थिनाम् ।
चतुर्गवं वृषसार्ना द्विगवं ब्रह्मचातिनाम् ॥”
इत्याह्निकाचारतन्त्रम् ॥ * ॥
प्रत्ययविशेषः । (सतु । “प्रत्ययार्थस्य घट्टत्वे
घङ्गवच् ॥” ५ । २ । २६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
भवति ।) यथा,—
“पशुभ्यो गीयुगं युग्मे परं घट्टत्वे तु घङ्गवम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा च महाभारते । ८ । ३८ । ६ ।
“अयं तस्मै वरं दद्यां वीर्यं हस्तिघङ्गवम् ॥”)
घङ्गां गवां समाहारः । इति दिगुसमासनिघण्टु-
म् । तत्र, स्त्री ।
घङ्गय्या, (घट्ट यस्या यस्याः सा ।) वचा ।
इति भावप्रकाशः ॥ श्वेतवचा । श्टी । महा-
करङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
घङ्गय्या, स्त्री, (घट्ट यस्या यस्याः) पिप्पली-
मूलम् । इति वैद्यकम् ॥ घट्टपञ्चैषि, पुं
भूम्नि ॥
घङ्गय्याका, स्त्री, (घङ्गय्या एव । स्वार्थे कन् ।
टापि अत इत्वम् ।) श्टी । इत्वमरः ॥
घङ्गय्या, स्त्री, (घट्ट यस्या यस्याः । डीष् ।)
वचा । इति शब्दरत्नावली ।
घङ्गः, पुं, (घङ्गः स्थानेभ्यः जायते इति ।
जन + डः ।) तन्त्रीकण्डोत्थितस्वरविशेषः ।
इत्वमरः । अस्य अनुपपत्तिर्बेदा,—

घङ्गु

“नासां कण्ठतुरक्षासु जिह्वां दन्तीश्च संश्रितः ।
घङ्गुः संजायते यस्मात् तस्मात् घङ्गुश्च इति
स्तुतः ॥”
स च मधुरस्वरतुल्यस्वरः । यथा,—
“घङ्गुश्च रौति मयूरो हि गावो नर्हन्ति
चर्षभम् ।
अजा विरौति गान्धारं कौशो नर्हति मधुमम् ॥”
इति भरतः ॥
(अस्मिन् चतस्रः श्रुतयो वसन्ति । यथा, सङ्गीत-
दर्पणे । ५३ ।
“तीव्रा कुमुदती मन्दा कन्दोवत्सु घङ्गुजाः ॥”)
तानसेनमते सप्तस्वराणां मध्ये प्रथमस्वरोऽयम् ।
खरञ् इति लोके ख्यातः । अस्योच्चारणस्थानं
कण्ठः । अयं विप्रवर्णः । अस्यार्षकं नाम ।
अर्थात् एकस्वरमिहितः । सर्वस्वरापेक्षया
सुन्दररोऽयम् । अस्य ताल एकः । अस्याष्टौ
भेदा भवन्ति । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥
घङ्गुर्गु, स्त्री, (घट्ट प्रकारं दुर्गम् ।) घट्ट प्रकार-
कोट्टम् । तद्वयथा । धन्वदुर्गम् १ महौदुर्गम् २
गिरिदुर्गम् ३ मनुष्यदुर्गम् ४ नृदुर्गम् ५ वन-
दुर्गम् ६ । इति महाभारते राजधर्मः ॥
घङ्गु, घा, अ, (घ + धाच् ।) घट्ट प्रकारम् । इति
आकरणम् ॥
घङ्गुविन्दुः, पुं, विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः । कीट-
मेदः । इति मेदिनी । शिरोरोगस्य पक्वतैल-
विशेषः । यथा,—
“एरकमूलं तगरं श्रताङ्गा
जीवन्तिका सेन्धवराजिके च ।
भङ्गं विडङ्गं मधुघण्टिका च
विश्वोषधं क्रण्णतिलस्य तैलम् ॥
अजापयस्तेनविमिश्रितश्च
चतुर्गुणं भङ्गरसे विपक्वम् ।
घङ्गुविन्दुवो नासिकयोः प्रदेयाः
सर्वास्तिष्ठन्तुः शिरसो विकारान् ॥
अुतांश्च केशान् पलितान्श्च दन्तान्
निर्वन्ध्य मूलान् सुदृढीकरोति ।
सुपर्णयुधप्रतिमश्च चक्षुः
कुर्वन्ति बाहोरधिकं बलम् ॥”
जीवन्तिकाश्च हरीतकीशाकविशेषः । इति
भावप्रकाशः ॥
घङ्गुजः, त्रि, (घट्ट सुजा यस्याः) घङ्गुस्तयुक्तः ।
यथा,—
“भौमस्त्रिपादस्त्रिशिराः घङ्गुजो नवलोचनः ।
भयप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयभोपमः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे माध्वेश्वरस्वरूपम् ॥
(यथा च महानिर्वाणतन्त्रे । ४ । १७ ।
“चतुर्भुजा त्वं द्विभुजा घङ्गुसुजाऽभुजा
तथा ।
त्वमेव विश्वरक्षार्थं नानाशस्त्रार्थधारिणो ॥”)
चित्तन्देवे, पुं । स तु पुरोधेनमसेने घङ्गुसुजो
भूत्वा श्रीजगन्नाथदेवशरीरे जीनोऽभूत् । इति
लोकप्रसिद्धिः ॥

घङ्गु

घङ्गुजा, स्त्री, (घट्ट सुजा इव रेखा यस्याम् ।)
फललताविशेषः । खरबुजा इति भाषा । (अस्मि-
न्ने कौशल्लिङ्गेऽपि दृश्यते ।) तन्मय्यायः । मधु-
पला २ घङ्गु रेखा ३ हृत्ककटी ४ तिलका ५
तिलकपला ६ मधुपाका ७ हृत्तिलारः ८
घण्टुखा ९ । अस्या फलगुणाः ।
“तिलकं बाल्ये तदनु मधुरं किञ्चिदम्बुच पाके
निष्कञ्चितं तदन्वयसमं तर्पणं पुष्टिदायि ।
वृष्यं दाह्यमविश्रमनं मन्त्रशुद्धं विधत्ते
पित्तोन्नादापहरकफदं घङ्गुजं वीर्यकारि ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
चण्डिका । यथा । पूर्वदले चण्डिका पीन-
वचःस्थलरुद्धा अयिप्रभां घङ्गुजां दक्षिणे
गदाभयवज्रधरां वामे शक्तिमूलपरशुधरां देवी-
मिति ॥ * ॥ रुद्रचण्डा । यथा । दक्षिणदले रुद्र-
चण्डां लण्ववर्णां दिव्याभरणभूषितां प्रसन्नवदनां
घङ्गुजां दक्षिणे वज्रमूलपरशुधरां वामे पाशा-
कुण्डलेशधरां देवीमिति ॥ * ॥ चण्डवती । यथा ।
वायुदले चण्डवतीं धूम्रवर्णां प्रसन्नवदनां सर्वा-
लङ्कारभूषितां घङ्गुजां दक्षिणे अङ्गुष्ठापाशाच-
खत्रधरां वामे दण्डमूलवज्रधरां देवीमिति ॥
इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गापूजापद्धतिः ॥
घङ्गुरसः, पुं, (घट्ट प्रकारो रसः ।) मधुरादि-
घट्ट प्रकाररसः । यथा,—
“मधुरो लवणस्तिक्तः कषाथोऽन्वः कटुस्तथा ।
सन्तीति रसनीयत्वाद्भावे घङ्गुमी रसाः ॥”
एषां नामलक्षणौ ।
“मधुरं गौल्यमित्याहुरिन्द्रादौ स च लक्ष्यते ।
लवणस्तु पटुः प्रोक्तः सेन्धवादौ स दृश्यते ।
तिलस्तु पिप्पुमर्दादौ यत्तमासाद्यते रसः ।
कषायस्तुवरस्तुक्तः स च पूगीफलादिषु ।
कटुस्तु चारुशब्धः स्यात्सरीसादौ स सेष्यते ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
एषां गुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥
घङ्गुरात्रं, स्त्री, (यस्यां रात्रौर्णां समाहारः ।)
घङ्गुः । यथा,—
“सद्यःश्रीचं भवेद्विहनु तथा चोक्तं चतुर्विधम् ।
गर्भसावे च वेदोक्तं पूर्वकाले त्वषेतसः ॥
ब्राह्मणानामहोरात्रं चन्द्रियाणां दिनचयम् ।
घङ्गुरात्रश्चैव वैश्वानां शूद्राणां ह्यदृष्टा-
ङ्गिकम् ॥”
इति वामने १४ अध्यायः ॥
घङ्गुरेखा, स्त्री, (घट्ट रेखा यत्र ।) घङ्गुसुजा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ घङ्गुरात्री च ॥
घङ्गुलवणं, स्त्री, (घट्ट गुणितं लवणम् ।) नृज्जो-
पेतं पञ्चलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
घङ्गुवक्रः, पुं, (घट्ट वक्राण्य यस्याः) कार्तिकेयः ।
यथा,—
“यतस्ततो विशाखोऽसौ खातो लोकेषु घण्टुखः ।
कन्दो विशाखः घङ्गुवक्रः कार्तिकेयश्च
विश्रुतः ॥”
इति मत्स्यपुराणे १३४ अध्यायः ॥

षड्विधं, त्रि, (षट्.विधाः प्रकारा यच ।)
 षट् प्रकारम् । यथा,—
 “सञ्जा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
 अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं कृत्तलक्षम् ॥”
 इति सुभबोधटोकायां दुर्गादासः ॥
 अपि च ।
 “तत्र चितिर्गन्धहेतुर्गान्तरूपवती मना ।
 षड्विधस्तु रसस्तन्न गन्धोऽपि द्विविधो मनः ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 षड्, पुं, (षण्ण दाने + “जमन्तात् ङः ।” उणा०
 १।१२।१ इति ङः । बहुलवचनान्तु सत्वाभावः ।)
 वृषभः । षाड् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 गोपनिः २ इट्चरः ३ । इत्यमरः ॥ षण्डः ४
 प्राण्डः ५ प्राण्डः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥
 क्षीवम् । इति जटाधरामरटीके ॥ सम्बुद्धः ।
 इति उड्डाः ॥ (यथा, हरिवंशे । ३३ । ३२ ।
 “नता निचलमूर्द्धानो बभूवुस्ते महीरगाः ।
 सायाङ्गे कदलोषष्टे कम्पितास्तस्य वायुना ॥”)
 षड्, पुं, क्षी, (षण्ण दाने + ङः ।) अजादिकदम्बम् ।
 पञ्चकुसुदादिसम्बुद्धः । इत्यमरः ॥ (यथा, माथे ।
 ११ । १५ ।
 “कलरवसुपगीते षट् पदौघेन धत्तः
 कुसुदकमलषष्टे तुल्यरूपामवस्थाम् ॥”
 चिह्नम् । यथा, भागवते । ४ । १६ । २४ ।
 “यानि रूपानि जगद्दे इन्द्रो ह्यजिहीर्षया ।
 तानि पापस्य षष्ठांशं लिङ्गं षष्टमिहोच्यते ॥”)
 षष्ठी, क्षी, तैलमानम् । कृटाक् इति भाषा ।
 सरसी । (षष्ठांशं वृषभवत् कृटाकपुरुषेण अलति
 पर्याप्रोतीति । अल + अच् । गौरादित्वात्
 ङीष् ।) कामुकक्षी । इति मेदिनी । सुद्रा-
 क्तमेदिन्यां दन्त्यकारादौ लिखिता ॥
 षण्डः, पुं, (प्राण्यति शिखाभावात् । श्रम +
 “श्रमेट् ।” उणा० १ । १०१ । इति टप्रत्ययेन
 बाधुः ।) गपुंसकः । इति राजनिर्घण्टः । हेम-
 चन्द्रश्च । स च चतुर्दशविधः विंशतिविधश्च ।
 यथा नारदः ।
 “परीक्ष्यः पुरुषः पुंस्त्वे निजेरेवाङ्गलक्षणेः ।
 चतुर्दशविधः प्राण्ये षण्डो ढष्टो मनीषिभिः ॥
 चिकित्स्यञ्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः
 क्रमात् ।
 निसर्गषण्डो बहुश्च पञ्चषण्डश्च कौलकः ।
 प्रतिप्रापाद्गुरो रोमान् देवक्रोधात्तथैव च ।
 ईर्ष्याषण्डश्च संयच्छ वातरैना सुखेभगः ॥
 आचिन्तमोचबोजी च प्राणीनोऽन्यापतिस्तथा ॥”
 १४ ॥
 कामतन्त्रे तु ।
 “निसर्गषण्डो बहुश्च पञ्चषण्डश्च कौलकः ।
 प्रापादिषण्डश्च ईर्षकः सैयकस्तथा ॥
 आचिन्तमोचबोजी च प्राणीनोऽन्यापतिस्तथा ।
 सुखेभगो वातरैनाः कुम्भीकः पञ्चनटकौ ।
 आसैयश्च सुगन्धी च षण्डः क्षीवानि विंशतिः ॥”
 २० ॥

तेषां लक्षणानि यथा,—
 “अजादिरहितोत्पन्नो निसर्गषण्ड उच्यते ।१।
 गलिताण्डो भवेद्द्वन्द्वः २ पञ्चान्तरितशक्तिमान् ॥
 पञ्चषण्डः ३ कौलकस्तु यः क्षैत्यादात्मनः स्थियम् ।
 परेण सह संयोज्य पश्चात्तामेव सेवते ॥४ ॥
 प्रापादिषण्डो गुण्यदिशापादेवाप्रहर्षणः ।५।
 सदा स्तम्भितरैनास्तु रतिकम्बः ६ स ईर्षकः ॥
 दृष्ट्वा अवायमन्येषां अवाये यः प्रवर्तते ।७।
 बहुच्छीसेवनाप्यान्तरिरसः सैयकः स्तुतः ॥८॥
 प्रत्यक्प्रवृत्तवर्षीयं यो विसर्गसमये भवेत् ।
 आचिन्तमोचः स ज्ञेयो ऽ मीचबोजस्तु स
 स्तुतः ॥
 धृष्टश्लोसस्त्रिधापादेर्यो भवेत् पतितध्वजः ।१०।
 अत्र शालीनलक्ष्यं पतितम् ॥ ११ ॥
 परस्थामेव यस्यान्ति पुंस्त्वं सोऽन्यापतिस्मैतः ।१२।
 वक्तु एव तु यः कुर्यान्मोचुनं स सुखेभगः ॥१३॥
 वातरैना विसर्गं यो वातं लिङ्गेन सुचति ।१४।
 कुम्भीकः स तु वो नार्थ्याः पाण्डवेव प्रवर्तते ॥
 १५ ॥
 अचिकारिषण्डः षण्डो १६ नष्टो रोगाद्दुष्कः ।
 १७ ।
 शुक्रप्राण्यध्वजोच्छ्रायो आसैयः १८ च सुगन्धिकः ॥
 यो योनिसेषसोर्गन्धमान्नाय लभते बलम् । १९ ॥
 षण्डः क्षीतुल्यवाक्चेष्टः क्षीधर्मा क्षिप्रलि-
 ङ्गकः ॥ २० ॥
 इति वाचस्पतिप्रतस्तुतिरत्नावल्यामुड्डाह-
 रद्वयविकाशः ॥ तद्दर्शनस्यार्थनयोः प्रायश्चित्तं
 यथा,—
 “नालपेण्यनविहिद्यन् श्रीरक्षीनां तथा स्थियम् ।
 देवनापिष्टसच्छास्त्रयज्ञसञ्जादिन्दकेः ॥
 ज्ञत्वा तु स्यार्थनालापं शुद्धेनाकौवलोकनात् ।
 अवलोक्य तथोदक्यामन्धजं पतितं श्रवम् ॥
 विधर्मिस्तिकाषण्डविवक्षान्तावसायिनः ।
 न्तनिर्थातकांश्चैव परदाररताश्च ये ॥
 एतदेव हि कथं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ।
 अभोष्यस्तिकाषण्डमात्प्रांराखुंश्च कुक्कुटान् ॥
 पतितपविष्टपाण्डालान्तहारिणश्च धर्मवित् ।
 संसृष्ट्य मुद्यते ज्ञानादुदक्याग्रामशूकरौ ॥”
 इति मार्कण्डेयं सदाचाराध्यायः ॥
 षष्ठाङ्गीचक्रं, क्षी, (षड्विधं षष्ठाङ्गीचक्रम् ।)
 नराणां जन्मादिषण्डश्च नष्टतत्तचक्रविशेषः ।
 यथा,—
 “जन्मादां कर्म ततोऽपि दृश्यं सांज्ञातिकं
 षोडशभम् ।
 ससुदायमटादृश्यं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् ॥
 आद्यात्तु पञ्चविंशं मानसमेवं नरः षडृत्तः
 स्यात् ॥” ॥
 तेषां फलम् ।
 “ईहादेहाथैहानिः स्यान्मन्त्रोपपत्तये ।
 कर्मैर्षं कर्मणां हानिः प्रोङ्गा मनसि मानसे ।
 मूर्तिदविश्ववन्धुनां हानिः सांज्ञातिके तथा ।
 अन्तरे वासुदेयके मित्रभवाथैतद्वयः ॥

वेनाशिके विनाशः स्यादेहभ्रविगमस्यदाम् ॥”
 इति श्योतिस्त्वम् ॥
 षष्ठास्यः, त्रि, (षष्ठासे भवः । षष्ठास + “षष्ठा-
 सान् यच्च ।” १।१।२२ इति यत् ।) षाष्ठास्यः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 षष्णुः, पुं, (षट् सुखानि यस्य ।) कार्तिकेयः ।
 इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । १।२३१।
 १६ ।
 “त्वं क्रौञ्चसे षष्णुश्च कुक्कुटेन
 यथेष्टनानाविधकामरूपी ॥”)
 षट् संयकवदने, क्षी । तद्धति, त्रि ॥
 षसुखा, क्षी, (षट् सुखानि रेखा यस्याम् ।)
 षड्मुखा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 षत्, क्षी, (षस्य भावः । ष + त्व ।) सृष्ट्वयथाका-
 रस्य भावः । यथा । एत्वयसि । इति सुभबोध-
 व्याकरणम् ॥
 षद्, ङ ज औ श्र विधादे । श्रय्ये । गतौ । इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा० पर०-सक०-विधादे
 अक०-अनिट् ।) ङ, असदत् । ज, सादः सदः ।
 औ, असात्सीत् । श्र, सीदती सीदन्ती । विधाद
 आङ्गलीभावः । सीदति राधा रासयच्छे । श्रय्यं
 हिंसा । इति दुर्गादासः ।
 षद्, क गतौ । आड्पूर्वोऽयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा० पर०-सक०-सेट् ।) सृष्ट्व्यादिः । क,
 आसादयति । इति दुर्गादासः ॥
 षन, सम्भक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-
 सक०-सेट् ।) सम्भक्तिः सेवन्म् । सनति गुरुं
 लोकः । इति दुर्गादासः ॥
 षन, द ज उ दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना०-
 उभ० सक०-सेट् । स्तोत्रे ।) द ज, सगोति
 सगुते । उ, सनिस्वा सत्वा । इति दुर्गादासः ॥
 षन्च, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-
 सक०-सेट् ।) सञ्चति । इति दुर्गादासः ॥
 षन्च, औ षि सङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-अक०-अनिट् ।) औ, असाङ्गीत् । षि,
 सत्तोऽस्ति । सजति वपुषि वासः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 षप, सम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-
 सेट् ।) सपति । असीषपत् । सम्, सम्बन्धः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 षम, वैकथ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) वैकथ्यं विद्वलीभावः ।
 “समन्ति यद्वियोगेन सीमन्तन्यः सरासुराः ॥”
 इति दुर्गादासः ॥
 षम, तु क वैकथ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
 चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) सिधमसिधति । इति
 दुर्गादासः ॥
 षम, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) समति । इति दुर्गादासः ॥
 षर्ण, अर्णने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) सिधर्णयिधति । षर्णति ध्वं
 जोकः । इति दुर्गादासः ॥

वर्षं संप्रये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) सर्व्वेति । इति दुर्गादासः ॥

वर्षपी, ष्टी, पक्षविशेषः । यथा,—
“हापुत्रिका खल्लनिका वर्षपी खल्लनाल्लतौ ।”
इति शब्दरत्नावली,
घल, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) सलति । विघालयिषति । इति दुर्गादासः ॥

षष्टिः, ष्टी, (षष्ट्-इत्यतः परिमाणस्य । “पङ्क्ति-विंशतिविंशदिति ॥” ५ । २ । ५६ । इति निपा-ननात् साधुः ।) संख्याविशेषः । षाट् इति भाषा । इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, मनुः । ३ । २७७ ।

“वीक्ष्यान्वो नवतेः काणः षष्टेः श्वित्री शतस्य तु ।
पापरोगी सप्तस्य द्वादशप्रयते फलम् ॥”)
षष्टिकः, पुं, (षष्टिराज्ञेय पच्यन्ते इति । “षष्टिकाः षष्टिराज्ञेय पच्यन्ते ॥” ५ । २ । ६० । इति कन्-प्रत्ययेन निपातितः ।) धान्यविशेषः । षष्टि-राज्ञेय पच्यते षाट्पया इति खामिसुभूतौ । इत्यमरभरतौ । तत्प्रायः । षष्टिशलः २ षष्टिलः ३ श्लिषतकुलः ४ षष्टिवासरणः ५ । अस्या गुणाः ।

“गौरी नीलः षष्टिकोऽयं द्विधा स्या-
दाद्यो रुच्यः प्रीतलो दोषहारी ।
बल्यः पथो हीपनो वीर्य्यदुर्द्ध
इति तस्मात् किञ्चिद्गुणो द्वितीयः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

षष्टिसंख्याक्रीते, त्रि ।
षष्टिका, ष्टी, (षष्टिक + ष्टियां टाप् ।) षष्टिक-
धान्यम् । यथा,—

“हेमन्तिकं सितास्त्रिंशं धान्यं सुज्ञासिला यवाः ।
कलायककुनीवारा बासूकं हिलमोचिका ।
षष्टिका कालशाकश्च मूलकं केसुकैतरत् ॥”
इति तिथ्यादिनक्ष्त्रे हविष्याप्रकरणीयसूक्ति-
वचनम् । किञ्च । शरदि षष्टिकाभिः पाब्बंशं
नित्यमिति वाचस्पतिमिश्राः ॥

षष्टिकं, त्रि, (षष्टिकानां भवनं षष्टिकम् । षष्टिक +
“यवयवकषष्टिकात् यत् ॥” ५ । २ । ३ । इति
यत् ।) षष्टिकधान्योपयुक्तश्चेत्वादि । इत्यमरः ।
२ । ६ । ७ ॥

षष्टिमः, त्रि, (षष्टि + “षष्ट्यादेशासंख्यादेः ।”
५ । २ । ५८ । इति तमट् ।) षष्टेः पूरणः ।
इति सुश्रवणोपध्याकरणम् ॥

षष्टिधा, व्य, षष्टिप्रकारम् । षष्टिशब्दात् षाच्-
प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

षष्टिमत्तः, पुं, (षष्ट्या वर्षमत्तः ।) हस्ती । षष्टि-
वर्षपर्यन्तं वयःपूर्वार्द्धस्थित्या षष्टिमत्तः । इति
वारहताभिधानं शब्दमाला च ॥

षष्टिलता, ष्टी, अमरमारौ । इति राजनिर्घण्टः ॥
षष्टिसंख्याराः, पुं, (षष्टिगुणितः संख्याराः ।)
प्रभवादिषष्टिसंख्यकवर्धम् । यथा,—

अथ षष्टिसंख्यारगणना ।
“शाकैन्द्रकालः पृथगाज्ञानिपः २२
प्रशाङ्कनन्दाश्विगुणैः ४०६१ समेतः ।
शराद्रिवस्त्रिन्दु-१८७५ जूतः सलब्धः
षष्ट्यावशिष्टाः प्रभवादयोऽब्दाः ॥

वर्षवर्षेण्यु यच्छेषं सूर्यैः संपूर्य्यं खोन्मिभिः ६० ।
जूतयुनक्रमतः खानिद्वतेऽपि मासकादयः ॥”
अस्यार्थः । शाकैन्द्रकालः शकराजाब्दकालः
पृथक् द्विष्टः तत्रैव व्याजनिपः २२ द्वाविंशत्या
पूरितः प्रशाङ्कनन्दाश्विगुणैरेकनवत्यधिकप्रत-
द्वयाधिकचतुःसहस्रैः समेतोऽब्दः । शराद्रिव-
स्त्रिन्दुजूनः पञ्चसप्तत्यधिकष्टादशप्रतैर्यावत्सहस्रं
हर्षं शक्नोति तावता जूनः कर्त्तव्यः । सलब्धः
पूर्वप्रशाङ्कः शरैत्यादिना लब्धसंख्याया युनः
कायं षष्ट्याप्रशेषे पञ्चादशोऽब्दः पूर्ववत् षष्ट्या
जूते लब्धस्यावशिष्टे प्रभवादयः । एकावशेषे
प्रभवः द्वादशवशिष्टे विभवादिः । वर्षवर्षेण्यु
यच्छेषं वर्षान्तरित्तं शराद्रिवस्त्रिन्दुजूनता-
वशिष्टं तत् सूर्यैर्द्वादशभिः संपूर्य्यं खो-
न्मिभिः षष्ट्या जूते युनक्रमत इत्यनेन षष्टि-
जूतावशिष्टाः अद्या दक्षाः षष्टिजूतलब्धांशके
खानिद्वते विंशता जूते अवशिष्टा अंशका
लब्धा मासाः स्युरिति ॥ प्रभवादिवशिष्टवर्षा-
ण्युपक्रम्य ।

“आद्या तु विंशतिर्जांश्चि द्वितीया वैष्णवी
सूता ।
द्वितीया रुद्रदेवत्या श्रेष्ठा मध्याधमा भवेत् ॥”
भविष्यपुराणे ।

भैरव उवाच ।
“षष्टाब्दं कथयाम्यत्र क्रूराः सौम्याश्च ये प्रिये ।
संवत्सरफलं सुखं प्रभवाद्यै वरानने ॥
बहुतोयास्तथा मेघाः सर्व्वशस्या च मेदिनी ।
बहुक्षीरास्तथा गावो व्याधिरोगविवर्जिताः ।
प्रशान्ताः पार्थिवाश्चैव प्रभवे परिकीर्त्तिताः ॥२॥
सुभिचं क्षेममारोग्यं सर्व्वं व्याधिविवर्जिताः ।
प्रशान्ता मानवाः सर्व्वे बहुशस्या वसुन्धरा ।
दृष्टास्तुष्टा जनाः सर्व्वे विभवे च वरानने ॥२॥
रोगा बहुविधाश्चैव मनुष्या वाजिकुञ्जराः ।
सर्व्वे एव प्रणश्यन्ति शुक्रे वर्षे वरानने ॥३॥
उन्नतश्च जगत् सर्व्वं धनधान्यसमाकुलम् ।
नित्योत्सवः प्रजादृष्टिः प्रमोदे जायते प्रिये ॥४॥
नीरोगाश्च निरावाधा मानवा विगतद्विधाः ।
बहुक्षीरास्तथा गावः प्राजापत्ये वरानने ॥५॥
निरातङ्गं जगत् सर्व्वं धनयौवनगर्व्वितम् ।
अङ्गरवि प्रजाः सर्व्वान् नित्योत्साहा वरानने ॥
६॥

सुभिचं क्षेममारोग्यं वर्षाकालं सुप्रोभनम् ।
शश्वदृष्टिं विजानीयात् श्रीमुखे सुरवन्दिते ॥७॥
बहुक्षीरास्तथा गावो धान्यश्च बलवत्तरम् ।
जायन्ते सर्व्वशस्यानि भावे वर्षे वरानने ॥८॥
महार्घं जायते सर्व्वं दृष्टतेनरसादिकम् ।
प्रजानाश्च भवेद्दृष्टयूनि संवत्सरे शुभे ॥ ९ ॥

निष्पत्तिः सर्व्वशस्यानां मध्या धातरि कीर्त्तिता ।
रक्षुनीरगुडादीनां प्रबलत्वं वरानने ॥ १० ॥
सुभिचं क्षेममारोग्यं कार्पासस्य महार्घता ।
लवणं मधु गयश्च ईश्वरे दुर्लभं प्रिये ॥ ११ ॥
सुभिचं क्षेममारोग्यं प्रशान्ताः पार्थिवाः
प्रिये ।

तस्करोपहतं विचं बहुधान्ये वरानने ॥ १२ ॥
राक्षुभङ्गश्च दुर्भिक्षं तस्करैश्चोपपीडनम् ।
जानीयाद्विग्रहं घोरं प्रमाथिनि वरानने ॥ १३ ॥
जायन्ते सर्व्वशस्यानि मेदिनी निरुपद्रवा ।
लवणं मधु गयश्च महार्घं विक्रमे प्रिये ॥ १४ ॥
कोदवाः शालिसुजाश्च शुकुमाशास्तथैव च ।
महार्घं जायते सर्व्वं उषे च सुरवन्दिते ॥ १५ ॥
चणका सुज्ञमाशाश्च अन्यश्च विद्वं प्रिये ॥
महार्घं जायते सर्व्वं चित्रभानौ वरानने ॥ १६ ॥
सुभिचं क्षेममारोग्यं विश्वश्च निरुपद्रवम् ।
अवहारी भवेत् श्रेयान् स्वर्भानौ देवपूजिते ॥ १७ ॥
अतिशृष्टश्च जायेत धान्यस्थाय प्रपीडनम् ।
शस्यं भवति सामान्यं दास्ये देववन्दिते ॥ १८ ॥
बहुशस्यानि जायन्ते सर्व्वदेशे सुलोचने ।
सौराष्ट्रे नाटदेशे च पार्थिवे नाच संशयः ॥ १९ ॥
दुर्भिक्षं जायते घोरं सर्व्वोपद्रवसंयुतम् ।
अनादृष्टिः समाग्याता अथे संवत्सरे प्रिये ॥ २० ॥
उदयो वर्षे मेघो जलं नैवोपयच्छति ।
महार्घं सर्व्वनिदुर्घे सर्व्वमेव वरानने ॥ २१ ॥
कोदवाः शालिसुजाश्च कङ्कुमाशास्तथैव च ।
सुलभं जायते सुख्यं जगद्दे सर्व्वधारिणि ॥ २२ ॥
अनधिप्रबला लोका धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
जायते मानुषे कष्टं विरोधिनि न संशयः ॥ २३ ॥
सर्वाः प्रजाः प्रपीड्यन्ते आधिः शोकश्च जायते ।
श्रीरोवक्षीरक्षीरोगाश्च पापाहि विवृते
जनाः ॥ २४ ॥

उपद्रुतं जगत् सर्व्वं तस्करैर्मूर्च्छितैः खगैः ।
पीडिताश्च प्रजाः सर्वाः देशभङ्गः श्वरे प्रिये ॥ २५ ॥
सुभिचं क्षेममारोग्यं शस्यं भवति प्रोभनम् ।
बहुक्षीरास्तथा गावो नन्दनं नन्दने प्रिये ॥ २६ ॥
अल्पतोयास्तथा मेघा वर्षन्ति खल्लमखले ।
नश्यन्ति सर्व्वशस्यानि विजये नाच संशयः ॥ २७ ॥
नक्षत्राश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च नटनर्त्तकाः ।
पीडितास्ते वरारोहे जये सर्व्वे न संशयः ॥ २८ ॥
सरोगश्च तथा देवि दाहज्वरसमन्वितम् ।
अभिभूतं जगत् सर्व्वं मन्त्रधे सुरवन्दिते ॥ २९ ॥
तुषधान्यनयो देवि सर्व्वशस्यमहार्घता ।
अवहाराश्च नश्यन्ति दुर्मूर्खे दुर्मूर्खाः प्रजाः ॥ ३० ॥
पीड्यन्ते सर्व्वशस्यानि देशे देशे शुचिस्मिते ।
क्षेमलम्बे प्रजाः सर्वाः क्षीयन्ते नाच संशयः ॥ ३१ ॥
तस्करैः पार्थिवैश्चैव अभिभूतमिदं जगत् ।
अर्घो भवति सामान्यो विलम्बे तु भयं महत् ॥ ३२ ॥
विषमस्यं जगत् सर्व्वं विरोधे भवसंप्रवम् ।
विकारी सर्व्वतोऽपयो मम वाक्यन्त नायथा ॥ ३३ ॥
काचिद्दृष्टं पच्यन्तो देशे संहृत्तमखलः ।
दुर्भिक्षं सर्व्वरीवर्षे अवहारी विपण्यः ॥ ३४ ॥

दुर्भिक्षं जायते सर्व्वा मेदिनी दुष्यति प्रिये ।
 जवे प्रवन्ति तोयानि मानवा दुःखिता भुवि ॥३५॥
 सुवर्गं रूपधाम्यानि जगत् सर्वं सुशोभनम् ।
 ब्राह्मणा बणिजस्तुष्टाः सुभिक्षं शुभजनं प्रिये ॥३६॥
 सुभिक्षं क्षेममारोग्यं तृप्ता गोब्रह्मणाः प्रिये ।
 सुस्थिताः शोभने वर्णे प्रजाः सर्व्वाः सुलोचने ॥३७॥
 विधमस्यं जगत् सर्वं व्याकुलं समुदाहृतम् ।
 जनानां जायते भद्रं क्रोधे क्रोधः परस्परम् ॥३८॥
 सर्वत्र जायते क्षेमं सर्वशस्यमहाघृता ।
 विश्वावसौ वरारोहे कार्पासस्य महाघृता ॥३९॥
 पार्थिवैर्नृपसैश्चैव समक्षैः खण्डमण्डले ।
 प्रपीडयन्ते जनाः सर्वे भयभीताः पराभवे ॥४०॥
 तृणधान्यानि पीषन्ते ग्रीष्मे वर्धते वासवः ।
 ब्रह्मर्षेर्पोडिताः सर्व्वाः प्रजाश्च सुरवन्दिते ॥४१॥
 जायन्ते सर्वशस्यानि सुभिक्षं निरुपद्रवम् ।
 सौम्यदृष्टिर्भवेद्वाजा कालिकं च शुभं वदेत् ॥४२॥
 सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सुखञ्च निरुपद्रवम् ।
 सौम्यदृष्टिर्भवेद्वाजा सौम्ये सौख्यं प्रकीर्तितम् ॥४३॥
 तोयपूर्णा भवेन्क्षीरं वर्धते च दिने दिने ।
 निरुपद्रवाश्च राजानः सर्वसाधारणे प्रिये ॥४४॥
 वासवो वर्धते देवि देशे चाखण्डमण्डले ।
 अहिकृत्रे कान्यकुब्जे विरोधि क्रमिनाशस्तन ॥४५॥
 अभिभूतं जगत् सर्वं क्षीणैर्बहुविधैः प्रिये ।
 मारुतेः फलदाहेश्च परिवारिणि शोभने ॥४६॥
 निव्यतिः सर्वशस्यानां सुभिक्षं भवति प्रिये ।
 प्रमाथिनि जलोद्गारे जलदो मोदते प्रजा ॥४७॥
 निव्यतिः सर्वशस्यानां सर्वशस्यामहाघृता ।
 घृतं तैलसमं याति आनन्दं नन्दति प्रजा ॥४८॥
 कोदवाः शालिसुजाश्च पीषन्ते वरवर्णिनि ।
 सर्वैषधानि धान्यानि राक्षसे निहुराः
 प्रजाः ॥ ४९ ॥
 दुर्भिक्षं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
 अनले च समाख्यातं नात्र कार्या विचारणा ॥५०॥
 देशभङ्गः सुदुर्भिक्षं समासात् कथयाम्यहम् ।
 पिङ्गले चारुपद्माच्च दुर्भिक्षं नर्मदातटे ॥५१॥
 गोमहिव्यो विनश्यन्ति ये चान्ये नटवर्णकाः ।
 वासवो वर्धते देवि शस्यश्च नहि जायते ।
 तिलसर्षपमाषादिकापानानां महाघृता ।
 गोमहिव्यः सुवर्णानि कांस्यतान्द्राद्यशेषतः ॥
 तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्मणो धान्यसन्धयः ।
 तेन धान्येन लोकोऽयं निस्तरिष्यति दुर्दिनम् ।
 पार्थिवा मोघका हीनाः कालयुक्ते प्रपीडिताः ॥५२॥
 तोयपूर्णाः स्तृता मेघा बहुशस्या च मेदिनी ।
 निहुराः पार्थिवा देवि सिद्धार्थे च वरानने ॥५३॥
 अल्पतोया घनाश्चैव कीटकाः प्रबलाः स्तृताः ।
 विरह्याः पार्थिवा देवि रौद्रं संवत्सरे प्रिये ॥५४॥
 दुर्भिक्षं मध्यमं प्रोक्तं व्यवहारो न वर्धते ।
 भद्रं मध्यमा दृष्टिर्दुर्मतौ समुपस्थिते ॥ ५५ ॥
 दुर्भिक्षं जायते लोकाः सर्वे ब्रविणवर्जिताः ।
 प्राणानां जायते रज्ज्वरं दुःखं वरवर्णिनि ॥५६॥
 महिषीगोहिरण्यादिनाम्नकांस्त्यशेषतः ।
 तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्मणो धान्यसन्धयः ॥

रक्ते संवत्सरे देवि क्रूरवृद्धिर्नराधिपः ।
 मानवाः क्रूरपैटाश्च संग्रामे रुधिरं भवेत् ॥५७॥
 दुर्भिक्षं मरणं घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
 पापरीगो भवेद्देवि रक्ताख्येऽमरवन्दनि ॥५८॥
 रोगो मरणदुर्भिक्षं विरोधो बहुसङ्कुलम् ।
 क्रोधे तु विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये ॥५९॥
 मेदिनी लभते देवि सर्वभूतं चराचरम् ।
 देशभङ्गश्च दुर्भिक्षं चये संक्षीयते प्रजा ॥
 सौराष्ट्रे मालवे देशे दक्षिणे कोङ्कणे तथा ।
 दुर्भिक्षं जायते घोरं चये संवत्सरे प्रिये ॥
 कौस्तुभिनर्मदायाश्च यमुनानर्मदातटम् ।
 विन्ध्यायां सैन्धवेषापि विनश्यति न संशयः ॥
 सिन्धुलं मध्यदेशश्च कालङ्गरं तथैव च ।
 चये चयन्ति सर्व्वाणि नान्यथा वरवर्णिनि ॥६०॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

षष्ठिहायनः, पुं, (षष्ठिहायना आयुःकालो यस्य ।)
 गजः । धान्यविशेषः । इति मेदिनी राज-
 निर्घण्टश्च । षष्ठिसंख्यकवत्सरेः । तत्संख्यवयो-
 युते, त्रि (यथा, महाभारते ॥११५४॥४४॥
 “वभङ्गस्तुत्तदा वृक्षाज्जताश्चाकर्षतुत्तदा ।
 मत्ताविव च संरञ्जौ वारञ्जौ षष्ठिहायनौ ॥”)
 षष्ठः, त्रि (षष् + “तस्य पूरणे ङट्” ५ । २ ।
 ४८ । ङट् । “षट्कतिकतिपयचतुरां युक् ॥” ५ ।
 २ । ५२ । इति युक् ।) षष्ठां पूरणः । इति
 मेदिनी (यथा, रघुः । १७ । ७८ ।
 “पञ्चमं लोकपालानाम्बुः साधर्मयोगतः ।
 भूतानां महतां षष्ठमष्टमं कुलभूतानाम् ॥”)
 षष्ठकः, त्रि, षष्ठः । षष्ठशब्दान् स्वार्थे कन्प्रत्ययेन
 निव्यञ्जः । (षष्ठी भागः । “मानपञ्चङ्गयोः कन्-
 लुकौ च ” ५ । ३ । ५२ । इति कन् । “षष्ठको
 भागो मानश्चेद्भवति ।” इति काशिका ।)
 षष्ठाशुक्लकं, स्त्री, द्वित्राद्यानन्तरभुक्तम् । यथा,
 “द्वान्तरे चान्तरे सुक्तमाहुः षष्ठाशुक्लकम् ।”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 षष्ठिका, स्त्री (षष्ठी + स्वार्थे कन् ।) यथा ।
 चासुखेत्थञ्च षष्ठिकेत्यम् । इति दुर्गातुसवीय-
 वलिदानप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 षष्ठी, स्त्री, (षष्ठ + ङीप् ।) काव्यायनी । इति
 मेदिनी । षोडशमाहकान्तगतमाहकाविशेषः ।
 सा प्रकृतेः षष्ठीकला स्कन्दभाष्या च । तस्याः
 स्वरूपादर्थथा,—
 “प्रधानांशस्वरूपा या देवसेना च नारद ।
 माहकासु पूज्यतमा सा च षष्ठी प्रकीर्तिता ॥
 शिशूनां प्रतिविम्बेषु प्रतिपालनकारिणी ।
 तपस्विनी त्रिणभक्ता कार्णिकेयस्य कामिनी ॥
 षष्ठांशरूपा प्रकृतेस्तेन षष्ठी प्रकीर्तिता ।
 पुत्रपौत्रप्रदात्री च धात्री त्रिजगतां सती ॥
 सुन्दरी युवती रम्या सन्ततं भर्तुरन्तिके ।
 स्थाने शिशूनां परमा दृढरूपा च योगिनी ॥
 पूजा द्वादशमासेषु यस्या विश्वेषु सन्ततम् ।
 पूजा च स्तुतिकामारे परा षष्ठदिने शिशोः ॥
 एकविंशन्दिने चैव पूजा कल्याणहेतुकी ॥

शश्वन्प्रियमिता चेवा नित्या कान्याहुनिः परा ॥
 माहकृपा ह्यारूपा शश्वन्प्रियमिता ॥
 जले स्थले चान्तरीक्षे शिशूनां सप्रगोचरे ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे १ अध्यायः ॥ ७ ॥
 अपि च ।

श्रीनारायण उवाच ।

“षष्ठांशा प्रकृतेर्या च सा त षष्ठी प्रकीर्तिता ।
 तस्याः पूजाविधौ ब्रह्मन् इतिहासमिमं श्रव्य ॥
 राजा प्रियव्रतश्चासीत् स्वायम्भुवमनोः सुतः ।
 योगीन्द्रो न वदेष्यामि तपस्यासु रतः सदा ॥
 ब्रह्माज्ञया च यत्नेन क्षतदारो बभूव सः ।
 सुचिरं क्षतदारश्च न लेभे तनयं ततः ॥
 पुत्रेष्टियज्ञं तेषापि कारयामास कश्यपः ।
 मानिभ्ये तस्य कान्ताये सुनिर्वृत्तचरं ददौ ॥
 सुक्तां चरुञ्च तस्याश्च सती गर्भो बभूव ह ।
 दधार तञ्च सा देवी देवं द्वादशवत्सरम् ॥
 ततः सुधाव सा ब्रह्मन् कुमारं कनकप्रभम् ।
 सर्व्वावधवसम्पन्नं न्यतस्तानलोचनम् ॥
 ब्रह्मज्ञानश्च ययौ राजा गृहीत्वा बालकं सुने ।
 एतस्मिन्नन्तरे तत्र विमानश्च ददर्श ह ।
 ददर्श तत्र देवीञ्च कमनीयां मनोहराम् ।
 दृष्ट्वा तां पुरतो राजा तुष्टाव परमादरम् ॥
 पप्रच्छ राजा तां दृष्ट्वा ग्रीष्मस्यसमप्रभाम् ।
 तेजसा ज्वलितां कान्तां शान्तां स्कन्दस्य नारद ॥
 प्रियव्रत उवाच ।
 का त्वं सुशोभने कस्य कान्ते कान्तासि सुव्रते ।
 कस्य कन्या वरारोहा धन्या मान्या च धीयि-
 ताम् ॥

देवसेनोवाच ।

ब्रह्मणो मानसी कन्या देवसेनाहमीश्वरी ।
 दृष्ट्वा मां मनसा धाता ददौ स्कन्दाय भूमिप ॥
 माहकासु च विख्याता स्कन्दभाष्या च सुव्रता ।
 विश्वे षष्ठीति विख्याता षष्ठांशा प्रकृतेर्यतः ॥
 इत्येवमुक्त्वा सा देवी गृहीत्वा बालकं सुने ।
 महाज्ञानेन तपसा जीवयामास जीजया ॥
 गृहीत्वा बालकं देवी गगनं गन्तुमुद्यता ।
 पुनस्तुष्टाव तां राजा शुष्ककण्ठीक्षताशुक्लः ॥
 वृपसोत्रिण सा देवी परितुष्टा बभूव ह ।
 उवाच तं वृषं ब्रह्मन् ! वेदोक्तं कर्मनिर्मितम् ॥
 देवसेनोवाच ।

त्रिषु लोकेषु राजा त्वं स्वायम्भुवमनोः सुतः ।
 मम पूजाश्च सर्वेभ्यः कारयित्वा स्वयं कुरु ॥
 तदा दास्यामि पुत्रान्ते कुलपुत्रमनोहरम् ।
 इत्येवमुक्त्वा सा देवी तस्मै तद्बालकं ददौ ॥
 राजा चकार स्वीकारं तप्यनार्थञ्च सुव्रतः ।
 जगाम देवी स्वर्गश्च दत्त्वा तस्मै शुभं वरम् ॥
 अजगाम महाराजः स्वयञ्च दृष्टमानसः ।
 देवीं तां पूजयामास ब्राह्मणैश्चो धनं ददौ ॥
 राजा च प्रतिमासेषु श्रुत्वा षष्ठां सञ्जीवयाम् ॥
 षष्ठां देव्याश्च यत्नेन कारयामास सर्वतः ॥
 बालानां स्तुतिकामारे षष्ठांश्च यत्नपूर्वकम् ।
 तत्पूर्णां कारयामास चैकविंशतिवासरे ॥

वाकानां शुभकार्ये च शुभप्रसादने तथा ।
 नन्देन बहुयामास स्वयमेव चकार ह ।
 ध्यानं पूजाविधानञ्च स्तोत्रं मत्तो निशामय ।
 यत् श्रुतं धर्मवर्णेन कौटुमीकञ्च सुव्रत ।
 शालग्रामे घटे वाथ घटस्त्रोत्रेण वा सुने ।
 भित्तौ पुतलिकां कृत्वा पूजयेद्वा विचक्षणः ॥
 घटांशां प्रकृतेः शुद्धां सुप्रतिष्ठाञ्च सुप्रभाम् ।
 सुपुत्रदाञ्च शुभदां द्याकरुपां जगतप्रकम् ॥
 चेतर्चन्यकवर्णाभां रत्नभूषणभूषिताम् ।
 पवित्ररूपां परमां देवसेनामहं भजे ॥
 इति ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्पं दत्त्वा विचक्षणः ।
 पुनर्ध्यात्वा च मूलेन पूजयेत् सुव्रतां सतीम् ॥
 पादाब्जौचमगौथैश्च गन्धधूपप्रदीपकैः ।
 नैवेद्यैर्विविधैश्चापि फलेन शोभनेन च ॥
 मूलेर्गौ ह्यौ षष्ठीदेव्ये स्वाहेति विधिपूर्वकम् ।
 अष्टाक्षरं महामन्त्रं यथाशक्ति जपेन्नरः ॥
 ततः स्तुत्वा च प्रबन्धेऽस्ति युक्तः समाहितः ।
 स्तोत्रञ्च सामवेदीकं वरपुत्रफलप्रदम् ॥
 अष्टाक्षरं महामन्त्रं लक्ष्मणा यो जपेन्नरे ।
 स पुत्रं लभते नृनमिष्याह कमलोद्भवः ॥ ॥
 स्तोत्रं श्रेष्ठं सुनिश्चलं सर्वकामशुभावहम् ।
 आद्याप्रदञ्च सर्वेषां गूढं वेदेभ्य नारद ॥
 प्रियव्रत उवाच ।
 नमो देव्ये महादेव्ये सिद्धेऽशान्त्यै नमो नमः ।
 शुभायै देवसेनायै षष्ठी देव्यै नमो नमः ॥
 वरदायै पुत्रदायै धनदायै नमो नमः ।
 सुखदायै मोक्षदायै षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥
 शक्तिवर्द्धाशरूपायै सिद्धायै च नमो नमः ।
 मायायै सिद्धयोगिन्यै षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥
 वारायै वारदायै च पारायै सर्वकारिण्यै ।
 वाकाधिष्ठाहृदेव्यै च षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥
 कल्याणदायै कल्याण्यै फलदायै च कर्मणाम् ॥
 प्रबन्धायै च भक्तानां षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥
 पूज्यायै स्कन्दकान्तायै सर्वेषां सर्वकर्मसु ।
 देवरक्षणकारिण्यै षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥
 शुद्धसत्त्वस्वरूपायै बन्दितायै कृष्णां सदा ।
 हिंसक्रोधवर्जितायै षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥
 धनं देहि प्रियां देहि पुत्रं देहि सुरेश्वरि ।
 धर्मं देहि यशो देहि षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥
 देहि भूमिं प्रजां देहि विद्यां देहि सुपूजिते ।
 कलागणञ्च जयं देहि षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥
 इति देवीञ्च संस्तुय जेभे पुत्रं प्रियव्रतः ।
 यशस्विनञ्च राजेनं षष्ठीदेवीप्रसादतः ॥
 षष्ठीस्तोत्रमिदं ब्रह्मन् यः श्रद्धोति च वत्सरम् ।
 अपुत्रो लभते पुत्रं वरं सुविरजोविनम् ॥
 वर्षमेकञ्च वा भक्त्या संस्तुतेदं श्रद्धोति च ।
 सर्वपापविनिर्मुक्ता महाबन्धा प्रक्षयति ॥
 षोडं पुत्रञ्च गुणिनं विद्यावन्तं यशस्विनम् ।
 शुचिं चिरायुष्मन्मेव षष्ठीदेवीप्रसादतः ॥
 काकबन्धा च या नारी नृतांपत्न्या च या भवेत् ।
 वर्षं श्रुत्वा लभेत् पुत्रं षष्ठीदेवीप्रसादतः ॥
 रोगयुक्ते च नाथं च पिता मरता श्रद्धोति चित् ।

मासञ्च सुच्यते वाकः षष्ठीदेवीप्रसादतः ।
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखे ४० अध्यायः ॥ ॥
 चन्द्रस्य षष्ठकलाक्रियारूपतियविशेषः । स तु
 शुक्रलक्षणपक्षमेदेन द्विविधः । तत्र चन्द्रस्य
 षष्ठशुक्रलक्षणक्रियारूपः शुक्रपक्षीयः । तस्य
 द्वासाशुक्रलक्षणक्रियारूपः लक्ष्मणपक्षीयः ॥ ॥
 वैशाखादिषु तस्या विशेषनामानि यथा,—
 “प्रकृत्वा द्वादशे मासि सम्पूज्यापत्न्यहृदये ।
 सुते जाते तथा षष्ठीं षष्ठीं द्वादशरूपिणी ॥
 वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्येष्ठे चारण्यसंज्ञिता ।
 आषाढे काईमी ज्येष्ठा आवुषे लुक्कनी तथा ॥
 भाद्रे चपेटौ विख्याता दुर्गाश्चाश्वयुजे तथा ।
 नाषाढ्या कार्तिके मासि मार्गे मूलकक्षपिणी ॥
 पौषे मास्यन्नरूपा च श्रौतजा तपसि स्मृता ।
 गोकुपिणी फाल्गुने च चैत्रेशोका प्रकीर्तिता ॥”
 इति स्कन्दपुराणम् ॥
 तत्कथादि यथा,—
 अथ षष्ठी सा सप्तमीयुता आद्या युग्मात् ।
 राजमार्तके ।
 “ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठी चारण्यसंज्ञिता ।
 अजनेककरास्तस्यामटन्ति विपिने स्थितः ।
 तां विन्धवाविनीं स्कन्दषष्ठीमाराधयन्ति च ।
 कन्दमूलपलाहारा लभन्ते सन्ततिं शुभाम् ॥”
 कन्दं करवादि । मूलं तद्दिनरत् । भविष्ये ।
 “येयं मार्गेश्वरे मासि षष्ठी भरतसत्तम ।
 पुण्या पापहरा धन्या शिवा शान्ता गुहप्रिया ॥”
 देवीपुराणे चैत्रमधिकृत्य ।
 “षष्ठीं स्कन्दस्य कर्मया पूजा सर्वोपचारिका ।
 इहेव सुखयौभाग्यमन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥”
 इयमेव स्कन्दषष्ठी पञ्चमीयुतेषोपोष्ठा ।
 “लक्ष्मणादमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिचतुर्दशी ।
 एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिस्रस्तान् पारणं भवेत् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्तेवचनान्तं ॥
 विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “अष्टमीञ्च तथा षष्ठीं नवमीञ्च चतुर्दशीम् ।
 शिरोऽभ्यङ्गं न कुर्वीत पञ्चसन्धौ तथैव च ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ॥
 वा च कार्तिकेयाभिधिकतियः । यथा,—
 “स्वयं स्कन्दो महादेवः सर्वपापपञ्चाश्रमः ।
 तस्य षष्ठीं तिथिं प्रादादभिविके पितामहः ॥
 अस्यां फलाश्रमो यस्तु यजेन्नियतमानसः ।
 अपुत्रोऽपि लभेत् पुत्रान् अधनोऽपि लभेत् धनम् ।
 यं यमिच्छेत् मनसा तं तं लभति मानवः ॥
 यच्छेत्तत् पठति स्तोत्रं कार्तिकेयस्य मानवः ।
 तस्य गेहे कुमाराणां क्षेमारीयं भवेद्ब्रुवम् ॥”
 इति वाराहे स्कन्दोत्पत्तिनामाध्यायः ॥ ॥
 तत्र जातफलम् ।
 “विद्वान् वरिष्ठचतुरः सुकीर्तिः
 प्रलम्बाहृन्नगदीर्णगात्रः ।
 सत्प्रतिष्ठो धनपुत्रयुक्तः
 षष्ठीप्रकृतो मनुजश्चिरायुः ॥”
 इति कौडीप्रदीपः ॥ ॥

तत्र यात्राकरवदोषो यथा,—
 “पञ्चव्यामीक्षितार्थः स्यात् षष्ठीं चाधिद्युतो
 भवेत् ।
 सप्तम्यामर्थलाभः स्यादष्टम्यामस्वपीडनम् ।
 षष्ठीष्टमीद्वादशीषु न गच्छेत्तद्दिनस्यपि ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 षष्, लु र खापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) मूर्धन्यादिः । लु, सक्ति । र,
 वैदिकः । खापः श्रयणम् । इति दुर्गादासः ॥
 षसृज, सपंथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-पर०-
 सक०-सेट् ।) इत्यस्योपधः । क्षिपि संयोगादि-
 कोपे सक् । सञ्जति । बचोऽपि परवाक्षरं न च
 पदेभ्य संसञ्जते । इति शाङ्कनखे गणलताविद्य-
 तात् । इति दुर्गादासः ॥
 षस्र, र लु र खस्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) मूर्धन्यादिः इत्यस्योपधः । र,
 संस्रते । नमध्यपाठेऽपि नस्योपधत्वाभावादेव
 लोपाभावे इदमुपधो वेदेनूच्यारथमेदाथः । लु,
 सक्ति । र, वैदिकः । इति दुर्गादासः ॥
 षह, ष ङ श्रुत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-
 आत्त०-सक०-सेट् ।) इहापि शक्तिः चमा ।
 ष, साहः सहः । ङ, अन्यायं सहते नाबौ ।
 इति हजानुधः । इति दुर्गादासः ॥
 षह, य कि श्रुत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
 पुरा०-भा०-च-पर०-सक०-सेट् ।) शक्तिरिह
 देवादिकस्य शकघातो रूपं तेन चमा इत्यर्थः ।
 य, सहति दुःखं लोकः सहत इत्यर्थः । कि,
 साहयति । स एवायं नागः सहति कलमेभ्यः
 परिभवम् । इति दुर्गादासः ॥
 षहसाडः, पुं, चमावान् । यज्ञः । मयूरः । इति
 संक्षिप्तसारीकादिवृत्तिः ॥
 षाट्, ष, सम्बोधनम् । इति केचित् ॥
 षाड्वः, पुं, मानम् । रसः । इति मेदिनी । रागस्य
 जातिविशेषः । स च घटस्वरमिजितराग-
 रागिण्यौ । यथा,—
 “षौड्वः पञ्चभिः प्रोक्तः खरैः षड्भिस्तु
 षाड्वः ।
 सम्पूर्वः सप्तभिर्ज्ञेय एवं रागविष्ठा मतः ॥”
 इति सङ्गीतदर्पणम् ॥
 षाड्गुण्यं, स्त्री, (षड् गुणा एव । “चातुर्वर्ण्या-
 दीनां स्वार्थे ॥ ५ । १ । १२४ । इत्यस्य वार्त्ति-
 कोत्सा व्यञ् ।) राशौ राग्यरचये उपायाः
 घट । यथा । सन्धानासनं सन्धिं कृत्वा अच-
 खानम् १ । यात्रासन्धानं युद्धार्थयानम् २ ।
 वियन्तासनं वैरं कृत्वावस्थानम् ३ । यात्रां
 संपरियन्तासनं श्लोभयप्रदर्शनाथं यानं प्रदर्शयं
 कृत्वा अचखानम् ४ । देवीभावः उभयत्र
 सन्धीकरणम् ५ । अन्येषां संश्रयः दुर्गादेर्निष्ठा-
 राजस्य वा आश्रयः ६ । इति महाभारते
 राजधर्मैः ॥ (यथा, माथि । २ । ६३ ।
 “षाड्गुण्यस्तुपयुञ्जीत शक्यपेक्षं रवायनम् ।
 भवन्त्यस्यैवमङ्गानि स्यान्नुज वज्रवन्ति च ॥”)

विध

वास्तुतुरः, पुं, (वस्ती मातृश्यामपद्यमिति ।
“मातुरन्तुंस्त्वावंभद्रपूर्वायाः ।” ४।१।११५ ।
इति अयं । उकारश्चान्तादेशः ।) कार्तिकेयः ।
इत्यमरः ।
वाल्गव्यकः, त्रि, वल्गव्यविधायकश्राव्यवा-
ख्यानम् । तत्र भवः । यथा । वल्गव्ययोर्विधा-
यकं श्राव्यं वाल्गव्यं तस्य वाख्यानत्तत्र भवो
वा वाल्गव्यकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
वाध, औ न य सिद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(स्वा०-दिवा०-च-पर०-अक०-अनिट् ।) औ,
श्रिषातुसति । न, साधोति । य, साध्यति ।
सिद्धिर्निष्पत्तिः । इति दुर्गादासः ॥
वाक्, क सामयोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, वाक्वयति श्रोकार्त्तं
दद्यात् । सिद्धान्तविधति । इति दुर्गादासः ॥
वाङ्, त्रि, वङ् । वङ्गव्यात् स्वार्थे ष्य(अण्)प्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥ (पुं, वङो भागः । “वङ्गाद्यमाभ्यां
न च ।” ५।३।५० । इति नः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ।)
वा, ग न न न्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
स्वा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) न्हंन्यादिः ।
ग न, सिवाति सिनीते । न, सिनीति सिद्धते ।
इति दुर्गादासः ॥
वाच, प प्र न औ चरये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) प प्र न,
सिचति सिचते । औ, सेक्ता । सिचिचुरवनि-
भस्ववहाः । इति भारविः । इति दुर्गादासः ॥
वाट, अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) स्रहंन्यादिः । संठति खलं लोकः ।
इति दुर्गादासः ॥
वाङ्गः, पुं, (वाट् अनादरे + बाहुलकात् अतो-
2प ग् वलभावाच्च । इत्युणादित्ठीकार्या
उञ्जुलः । १ । १२३ ।) कासुकः । लोका इति
भाषा । तत्पर्यायः । विदग्धः २ वागरः ३
भविणः ४ छिदुरः ५ विटः ६ अलीकः ७ पट-
प्रघ्नः ८ कामकेलः ९ विदूषकः १० । इति
भूरिप्रयोगः ॥ पौठकैलिः ११ पौठमहः १२ ।
इति चक्राक्षप्रथः ॥ पञ्जविकः १३ । इति
श्रेमचन्द्रः ॥ (यथा, माथे । ५ । ३५ ।
“पत्यानमाशु विजहौहि पुरः स्तौ ते
पश्यन् प्रतिहिरदकुम्भविशङ्कितैः ।
स्तमेरमः परिगिनंसुरसावुपैति
पिङ्गैरगद्यत ससम्भ्रममेव काचित् ॥”)
वाध, गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) सधति । निष्ठायां सिधतः ।
इति दुर्गादासः ॥
वाध, उ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् । ङा वेट् ।) सधति । उ,
सिधित्वा सिद्धा । ङा वेट्वात्नेम् ङीञीति इमो
निधेये सिद्धः । इति दुर्गादासः ॥
वाध, उ य औ सिद्धौ । इति दुर्गादासः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-अनिट् । ङा वेट् ।) उ,

सेधित्वा सिद्धा । य, सिध्यति । औ, असेत्-
सीत् । अस्मात् पुषादित्वात्त्रिंशं ङ इत्यन्व्ये ।
सिद्धिर्निष्पत्तिः । सिध्यति घटो निष्पन्नः स्यात्
इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
वाध, उ शिवे । श्राव्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-श्रिवे अक०-अनुशासने सक०-
वेट् ।) स्रहंन्यादिः । उ, असेधीत् असेत्-
सीत् । श्रिवं मङ्गलम् । तदाकर्म्मकः । सिद्धो
वर्णसमाप्ताय इति कातन्त्रस्यान्यसूत्रम् । श्राव्य-
मनुशासनम् । सेधति श्रिष्यं गुरुः । इति दुर्गा-
दासः ॥
वाध, उ हिंसने । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-दीप्तौ अक०-सेट् । ङावेट् ।)
उ, सिधित्वा सिद्धा । इति दुर्गादासः ॥
वाध, प्र उञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) उञ्ज् उञ्जतप्रस्यप्रिषापष्ट-
रथम् । प्र, सिधति धान्यं दीनः । सेधिता ।
इति दुर्गादासः ॥
वाध, य उ तन्वतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-सेट् । ङावेट् ।) तन्व-
तित्तन्वभिर्द्येयनम् । य, सीधति वस्त्रं
सौचिकः । उ, सेधित्वा स्यूता । इति दुर्गा-
दासः ॥
वाध, मतौ । ऐश्वर्यप्रसवयोश्च । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-अनिट् ।) सवति । इति
दुर्गादासः ॥
वाध, न गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-
सक०-अनिट् ।) न, सुधाव सुधुवे । इति
दुर्गादासः ॥
वाध, न न स्यात्तदपीडमन्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(स्वा०-उभ०-सक०-अक०-च-अनिट् ।) न्हं-
न्यादिः । न न, सुनीति सुधुवे । सन्वा सन्वा-
नम् । न्नेद इह ज्ञानं मङ्गलज्ञानं वा । तथा च
इ न अभिषवे इति प्राचः । अभिषवः पीडनं
मन्यनं वेति त्रिलोचनादयः । ज्ञानश्चेति
दुर्गः । सन्वानं मङ्गलज्ञानं वेति धातुप्रदीपः ।
इति दुर्गादासः ॥
वाध, न ऐश्वर्यप्रसवयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) न,
सीति । इति दुर्गादासः ॥
वाध, पुं, गर्भविमोचनम् । इत्येकाक्षरकीयः ॥
सुष्ट, क तौञ्जे । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी टह-
यान्तः । क, सुष्टयति । इत्यादिरयमिति
भीमः । तौञ्जमस्वोभावः । इति दुर्गा-
दासः ॥
वाध, न दीपनक्षयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-दीपने अक०-हिंसायां सक०-सेट् ।)
न्हंन्यादिः । पञ्चमस्वरी । सुम्भति सुधुम्भ ।
इति दुर्गादासः ॥
वाध, प्र भेष्यथोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) न्हंन्यादिः । प्र, सुरति

वेक

वीरिता सुवीर । भा दीप्तिः । ऐश्वर्यमेश्वर्यम् ।
इति दुर्गादासः ॥
वृह, ङ य ङपि । शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) शक्तिः चमा ।
ङ, असुहत् । य, सुस्यति दुःखं सुनिः सङ्गत
इत्यर्थः । सुधीह । इति दुर्गादासः ॥
वृ, उ ल छतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
आत्म०-सक०-अनिट् ।) न्हंन्यादिः । उ ल,
छते । इति दुर्गादासः ॥
वृ, य उ औ छतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
आत्म०-सक०-अनिट् ।) य उ, छयते । औ,
छमः । छतिर्गर्भविमोचनम् । छते पुत्रं नारी ।
अन्यत्रापि धम्मोर्धे प्रसूयते । इति दुर्गादासः ॥
वृ, प्र छेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-
सक०-अनिट् ।) न्हंन्यादिः । प्र, सुवति ।
इति दुर्गादासः ॥
वृ, औ, गर्भविमोचनम् । इति कश्चिदेकाक्षर-
कीयः ॥
वृद, चयने । इति प्राचः । (भा०-पर०-सक०-
सेट् ।) चयनमवदारणं हिंसोपलक्ष्यमिति-
रमानाद्येन आख्यातम् । इति दुर्गादासः ॥
वृद, क आश्रुतहृत्तोः । निरासे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) आश्रुति-
रङ्गीकारः । क, छदयति धर्मं विप्राय दातुं
दाता । रमानाद्यस्तु आश्रवण इति इत्यसकारं
पठित्वा छदयति मदिरा भाञ्जात् चरति
इत्यर्थे इत्याह । इति दुर्गादासः ॥
वृद, उ निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) वृहस्वरी । उ, छदते ।
निराधी निःक्षेपः । इति दुर्गादासः ॥
वृद, उ य ई क्षन्ने । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-आत्म०-सक०-अक०-हिंसे सक०-
सेट् ।) निष्ठायां अनिट् ।) उ य, छयते । ई,
छयः । कैश्चिद्यं न मन्यते । क्षन्ने अङ्गी-
भावः । इति दुर्गादासः ॥
वृद, नादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रंफयुक्तः । वृहस्वरी । छर्चति
दुष्टं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
वृद, ईर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) न्हंन्यादिः । वृहयाक्तो-
ऽथमित्येके । इति दुर्गादासः ॥
वृध, प्रसवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) वृहस्वरी न्हंन्यादिः । स्रधति ।
इति दुर्गादासः ॥
वेक, ङ उ सपथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) न्हंन्यादिः । अस्य
थोपदेशविधौ वस्त्रनेऽपीह पाठः कश्चिद्विदु-
रोधात् । ङ, अविधेयत् । उ, वेकते । इति
दुर्गादासः ॥
वेन, ङ चालगयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) न्हंन्यादिः । ङ, अवि-
धेयत् । इति दुर्गादासः ॥

षोडश

देव, ऋ ऋ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-उम०-आत्म० च-सक०-सेट् ।) ऋ, अचि-धेवन् । ऋ, सेवति सेवते । ऋ, सेवते । सेवन-माराधनसुपभोग आश्रयणश्च । विष्णुं सेवते सुखं सेवते तीर्थं सेवते साधुः । अन्ये त्वस्मान् परस्मैपदमन्यमानाः नीचं सन्दृढमपि सेवति नीच एव । स्वाधीने विभवेऽप्यहो नरपतिं सेवन्ति किं मानिन इत्यादौ गणकृतानिबन्ध-माहुः । इति दुर्गादासः ।

षे, चये । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-अक०-अनिट् ।) ऋङ्ङ्यादिः । सायति । इति दुर्गादासः ।

षो, य नाशि । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ऋङ्ङ्यादिः । नाश इह नष्टीकरणम् । य, स्यति यमो जन्तुन् । इति दुर्गादासः ।

षोडन्, [न] पुं (षट् दन्ता अस्त्व । "षुषोदरा-दीनि यथोपदिष्टम् ।" ६ । ३ । १०६ । इति षष उलं दृष्टप्रधासुतरपदादेष्टुलश्च ।) षड्-दन्तयुक्तवृषः । इति हेमचन्द्रः ।

षोडश, [न] त्रि, (षट् च दश च । "षुषोदरा-दीनि यथोपदिष्टम् ।" ६ । ३ । १०६ । इति साधुः ।) संख्याविशेषः । षडधिकं दश । षोड इति भाषा । तद्वाचकौ इन्द्रकलामाहका-श्रुत्यौ । इति कविकल्पलता । निबन्धवृत्तचान्-तोऽयम् । (यथा, मनुः । ११ । २४६ ।

"सजाहतिप्रणवकाः प्रयायामासु षोडश । अपि भूगणनं मासान् पुनन्त्यहरहःकृताः ।") षोडशः, त्रि, षोडशानां पूरणः । षोडशानुशब्दात् षट्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी । (यथा, भागवते । २ । ६ । ६ ।

"स्यर्षेयु यत् षोडशमेकविंशं निष्कचनानां वृष यद्वनं विदुः ।")

षोडशकलाः, ऋ, (षोडशसंख्यानविताः कलाः ।) चन्द्रमखलस्य षडधिकदशभागाः । तासां नामानि यथा । तत्तन्मन्त्रस्य अन्वतादिषोडश-कलाः पूर्ववत् प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा पूजयेत् । अं अन्वताये नमः १ । आं मानदाये २ । इं पूषाये ३ । ईं तुष्टे ४ । उं पुष्टे ५ । ऊं रथे ६ । ऋं धृते ७ । ॠं शशिन्ये ८ । ॡं चन्द्रिकाये ९ । ॢं कान्थे १० । एं ज्योत्-स्नाये ११ । ऐं श्रिये १२ । औं प्रीत्ये १३ । ऋं अङ्गदाये १४ । अं पूषाये १५ । आः पूषा-न्वताये १६ । नमः सर्वत्र । शक्तश्चेत् प्रत्येक-माहात्म्य गन्धादिभिः पूजयेत् । इति तन्त्रसारः । षोडशदानं, ऋ, (षोडशप्रकारं दानम् ।) आहादौ षोडशप्रकारदेयद्रव्यम् । सत्कर्ममाहुः साम्यदायिकाः ।

"भूम्यासनं जलं वस्त्रं प्रदीपोऽन्नं ततः परम् । ताम्बूलञ्चगन्धाश्च माल्यं फलमतः परम् । शय्या च पादुका गावः काञ्चनं रत्नं तथा । दावमेतत् षोडशकं प्रेतसुहृद्भिः दीयते ।"

षोडश

तत् षोडशषोडशकैरेको दानसागरो भवति ॥ तत्र भूमेः पूजायां दानवाक्त्रे च प्रियदत्तति विशेषणम् । भूमेर्देवता विष्णुः षड्वर्षसह-स्रावच्छ्रमस्वर्गावासः फलम् । प्रतिग्रहे तद्भूमेः प्रदक्षिणीकरणम् । तद्भूमेरसन्निधाने तामुद्दिश्य प्रदक्षिणम् ॥ १ ॥ आसनस्य उत्तानाङ्गिरसो देवता राव्यस्थानानुत्तमस्वर्गप्राप्तिः फलम् । तत्र विशेषानुपदेशात् कर्मध्यातृकायेयेन तीर्थेण प्रतिग्रहः । एवमन्यत्रापि आस्येयं कर-तलम् ॥ २ ॥ जलस्य वरुणो देवता हृदिप्राप्तिः फलम् ॥ ३ ॥ वस्त्रस्य दृष्टस्यतिर्देवता चन्द्र-सालोक्यप्राप्तिः फलम् । प्रतिग्रहे दशान्तयह्य-परिधाने ॥ ४ ॥ दीपस्य अग्निर्देवता उत्तमचक्षुः-प्राप्तिः फलम् ॥ ५ ॥ अन्नस्य प्रजापतिर्देवता अन्नयसुखप्राप्तिः फलम् । प्रतिग्रहे सुष्टियह-णम् ॥ ६ ॥ ताम्बूलस्य वनस्यतिर्देवता मेधा-वित्तसुभगत्वप्राप्त्यर्थायत्वप्राप्तिः फलम् ॥ ७ ॥ कृत्रस्य उत्तानाङ्गिरसो देवता सर्वस्याधिपति-मूर्तत्वश्रीमत्त्वबहुपुत्रत्वप्राप्तिः फलम् । प्रति-ग्रहे रक्षधारणम् ॥ ८ ॥ गन्धस्य गन्धर्वो देवता ब्रह्मपदप्रयाणं फलम् ॥ ९ ॥ मालास्य वनस्यति-र्देवता अन्नसुखित्वभवनं फलम् ॥ १० ॥ फलस्य वनस्यतिर्देवता सुदा युक्तत्वं फलम् ॥ ११ ॥ शय्यायाः उत्तानाङ्गिरसो देवता अन्नसुखित्व-भवनं फलम् । प्रतिग्रहे आरोहणम् ॥ १२ ॥ पादुकायुगलस्य उत्तानाङ्गिरसो देवता सर्व-लोकसुखगमनं फलम् । प्रतिग्रहे आरोह-णम् ॥ १३ ॥ धेनुं वदो देवता स्वयंलोकप्राप्तिः फलम् । तत्र धेनुं प्राङ्मुखीमात्मसमीप-मानौय ।

"ॐ या लक्ष्मीः सर्वभूतानां वा च देवेष्वव-स्थिता । धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥ ॐ देवस्या या च वदामो शङ्करस्य च या प्रिया । धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥ ॐ विष्णोर्ब्रह्मसि या लक्ष्मीर्षी लक्ष्मीर्धनदस्य च । या लक्ष्मीः सर्वभूतानां सा धेनुर्ब्रह्मास्तु मे ॥ ॐ चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीः स्वाहा चैव विभा-वसोः । चन्द्रार्कशक्रशक्तिर्षी धेनुरूपास्तु सा श्रिये ॥ ॐ स्वधा त्वं पितृसंघानां स्वाहा यज्ञसुजां यतः । सर्वपापहरा धेनुस्तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ॐ सर्वदेवमयीं देवीं सर्ववेदमयीन्तथा । सर्वलोकनिभिताय सर्वलोकमपि स्थिरान् । प्रयच्छामि महाभागामन्त्रयाय सुखाय च ॥ इत्युच्चाये उन्वयेत् । प्रतिग्रहे पुष्कधार-णम् ॥ १४ ॥ हिरण्यस्याग्निर्देवता दीर्घायुः प्राप्तिः फलम् ॥ १५ ॥ रजतस्य चन्द्रमा देवता उत्तमरूपप्राप्तिः फलम् ॥ १६ ॥ इति शुद्धि-

षोडशां

तत्त्वम् ॥ * । गयापहलुक्तषोडशदानं यथा, "स्वर्गं रौप्यं तथा ताम्रं कांस्यं गावो गजाः । हयाः । एवं भूमिर्दुर्घो वस्त्रं शय्या चैवसुप्तानहौ । दास्यन्नं पितृयज्ञेषु दानं षोडशकं मतम् ॥" इति वायुपुराणे गयामाहात्म्यम् ॥

षोडशभूजा, ऋ, (षोडश भूजा यस्याः ।) षोड-शहस्तयुक्ता दुर्गा । यथा,—

"यदा तु षोडशभुजां महाभायां प्रपूजयेत् । दुर्गात्मकेण मन्त्रेण विशेषं तत्र वै श्रेणु ॥ कन्यायां कृष्णपत्रस्य एकादश्यासुपोषितः । द्वादश्यामेकभक्तत्वं नक्तं कुर्व्यात् परेऽहनि ॥ चतुर्दश्यां महाभायां बोधयित्वा विधानतः । गीतवादित्रनिर्घण्टिनांनानैवेत्यवदेत् ॥ अयाचितं बुधः कुर्व्यात् उपवासं परेऽहनि । एवमेव व्रतं कुर्व्यात् यावद्देवमी भवेत् ॥ षोडश्यासु समभ्यर्च्य फलेन प्रतिपूजयेत् । उत्तरेणाश्विनं कृत्वा अश्वान्ते विसर्जयेत् ॥" इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

षोडशमाहकाः, ऋ, (षोडशसंख्याकाः माहकाः ।) षोडशसंख्यकदेवीविशेषः । यथा । गौर्वादि-षोडशमाहकाभ्यो नमः । इति दुर्गासुख-पद्धतिः । तासां नामानि यथा, आहतत्वे । "गौरी पद्मा शशी मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः । शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह । आदौ विनायकः पूष्यः अन्ते च कुलदेवता ।" षोडशल्लिकक्रतुः, पुं, (षोडश ऋत्विजो यच । तादृशः क्रतुः ।) षोडशपुरोहितसाध्यभाग-विशेषः । स तु ज्योतिशोमयागः । द्वादशाह-साध्यसत्रयागश्च । यथा । ज्योतिशोमे द्वादश-शतगोदक्षिणाविभागः षोडशल्लिजां तद्विजयो-भूते सत्रात्मके द्वादशाहसाध्ये शतनाहिनो दीक्षयन्तोऽदिदृग्नेन निर्णीयते । तत्र विभागं मसुरप्याह ।

"सर्वेषामर्हिनो सुखास्तर्हिनोर्हिनोऽपरे । तर्नाविनस्तनीयांशुस्तर्थाश्चैकपादिनः ॥ दक्षिणा गोशतविभागाय श्रौतकात्यायनोऽपि । अथ द्वादश द्वादश आद्येभ्यः षट् षट् द्वितीयेभ्य-श्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्त्रिंशस्त्रिंश इतरैभ्यः । इत्यथ षोडशल्लिजां चतुरश्रतुरः कृत्वा चत्वारो वर्गाः । इति मज्जमासतत्त्वम् ॥ * । एषां ऋत्विजां नामानि यथा । अक्षा १ ब्राह्म-गाण्ड्भी २ व्याधीधः ३ पोता ४ । एते सांवे-वेदीयाः । होता ५ मैत्रावरुणः ६ व्यक्थावाक् ७ ज्ञावक्तोता ८ । एते श्रेयस्दिनः । अध्वर्युः ९ प्रतिप्रस्थाता १० नेत्रा ११ उन्वेता १२ । एते याजुषाः । उजाता १३ प्रतोता १४ प्रतिहस्ता १५ सुत्रप्रणयः १६ । एते सामगाः । इति महा-भारते मोक्षधर्म १०५ अध्याये नीलकण्ठीका ॥ षोडशांशुः, पुं, (षोडश अंशवो यस्य ।) शुक्रः । इति शब्दमाता । षोडशकिरणयुक्ते, वि ॥

षोडशल्लिकक्रतुः, पुं, (षोडश ऋत्विजो यच । तादृशः क्रतुः ।) षोडशपुरोहितसाध्यभाग-विशेषः । स तु ज्योतिशोमयागः । द्वादशाह-साध्यसत्रयागश्च । यथा । ज्योतिशोमे द्वादश-शतगोदक्षिणाविभागः षोडशल्लिजां तद्विजयो-भूते सत्रात्मके द्वादशाहसाध्ये शतनाहिनो दीक्षयन्तोऽदिदृग्नेन निर्णीयते । तत्र विभागं मसुरप्याह ।

"सर्वेषामर्हिनो सुखास्तर्हिनोर्हिनोऽपरे । तर्नाविनस्तनीयांशुस्तर्थाश्चैकपादिनः ॥ दक्षिणा गोशतविभागाय श्रौतकात्यायनोऽपि । अथ द्वादश द्वादश आद्येभ्यः षट् षट् द्वितीयेभ्य-श्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्त्रिंशस्त्रिंश इतरैभ्यः । इत्यथ षोडशल्लिजां चतुरश्रतुरः कृत्वा चत्वारो वर्गाः । इति मज्जमासतत्त्वम् ॥ * । एषां ऋत्विजां नामानि यथा । अक्षा १ ब्राह्म-गाण्ड्भी २ व्याधीधः ३ पोता ४ । एते सांवे-वेदीयाः । होता ५ मैत्रावरुणः ६ व्यक्थावाक् ७ ज्ञावक्तोता ८ । एते श्रेयस्दिनः । अध्वर्युः ९ प्रतिप्रस्थाता १० नेत्रा ११ उन्वेता १२ । एते याजुषाः । उजाता १३ प्रतोता १४ प्रतिहस्ता १५ सुत्रप्रणयः १६ । एते सामगाः । इति महा-भारते मोक्षधर्म १०५ अध्याये नीलकण्ठीका ॥ षोडशांशुः, पुं, (षोडश अंशवो यस्य ।) शुक्रः । इति शब्दमाता । षोडशकिरणयुक्ते, वि ॥

षोडशल्लिकक्रतुः, पुं, (षोडश ऋत्विजो यच । तादृशः क्रतुः ।) षोडशपुरोहितसाध्यभाग-विशेषः । स तु ज्योतिशोमयागः । द्वादशाह-साध्यसत्रयागश्च । यथा । ज्योतिशोमे द्वादश-शतगोदक्षिणाविभागः षोडशल्लिजां तद्विजयो-भूते सत्रात्मके द्वादशाहसाध्ये शतनाहिनो दीक्षयन्तोऽदिदृग्नेन निर्णीयते । तत्र विभागं मसुरप्याह ।

शुद्धी

शुद्धीः, पुं, (शुद्धिं कर्तव्यं अज्ञानं यत्नः ।) शुद्धिप्रकारस्तुमन्त्रिकमिच्छितधूपः । यथा,—
 “गुणगुणं सरलं दारु पत्रं मलयसम्भवम् ।
 श्रीवेरमगुणं कुष्ठं गुडं चर्करं चनम् ।
 हरीतकीं नखीं नाचं जटामांषीच शैलजम् ।
 शुद्धीशुद्धं विदुषुं देवे पेयि च कर्मणि ॥”
 इति तन्त्रधारः ॥
 शुद्धीशुद्धयवयुक्ते, वि ।
 शुद्धीशुद्धिः, पुं, (शुद्धिं कर्तव्यं यत्नः ।) कर्कटः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ शुद्धीशुद्धयवयुक्ते, वि ।
 शुद्धीशुद्धिः, स्त्री, (शुद्धिं कर्तव्यं इव इतानि यत्नः ।) शुद्धीशुद्धयवयुक्तम् । यथा, तन्त्रे ।
 “आधारे लिङ्गनाभौ हृदयसरविन्दे तासुनये
 कसाटे
 इ पत्ने शुद्धीशुद्धिरे दिग्दशदशदशे द्वादशार्धे
 चतुष्के ।
 बासान्ते बाह्यान्ते च-च-क-ठ-सहिते कण्ठ-
 देशे सराब्जा
 इत्यौ कौदकमध्ये सकलदकगतं वर्णरूपं
 नमामि ॥”
 जलाशयोत्सर्गोपदेशिकोपरिकर्तव्यचक्रम् । यथा,
 मत्स्यपुराणे ।
 “रजसा मूलं कुम्भान् पञ्चवर्णेन तत्त्ववित् ।
 शुद्धीशुद्धिं भवेत्तत्र पद्मगर्भं चतुर्मुखम् ।
 चतुरस्रम् परितो वृत्तं मध्ये गुणोत्तरम् ।
 वेद्याशोपरि तत् कला यद्वाङ्मोक्तपतीक्षया ।
 विन्दुसंज्ञतः सन्तान् प्रतिद्वेषु विचक्षणः ॥”
 इति जलाशयोत्सर्गतन्त्रम् ॥
 शुद्धीशुद्धिः, [च] पुं, (शुद्धिं कर्तव्यं वि यत्नः ।) शुद्धीशुद्धिः । इति भूरिप्रयोगः ॥ शुद्धीशुद्धि-
 युक्ते, वि ।
 शुद्धीशुद्धिः, पुं, (शुद्धिं कर्तव्यं यत्नः ।) शुद्धः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ शुद्धीशुद्धयवयुक्ते, वि ।
 शुद्धीशुद्धिः, स्त्री, पञ्चपरिभाषा । इति वैद्यक-
 परिभाषा ।
 शुद्धीशुद्धिः, [न] पुं, यज्ञपात्रविशेषः । यथा अति-
 रात्रे शुद्धीशुद्धिं यज्ञाति नातिरात्रे शुद्धीशुद्धिं
 यज्ञातीति । शुद्धीशुद्धिः सद्योमकपात्रविशेषः ।
 इति मन्त्रमासतन्त्रम् ॥
 शुद्धीशुद्धिः, स्त्री, द्वादशमहाविद्यान्तर्गतविद्याविशेषः ।
 यथा,—
 “कालौ तारा महाविद्या शुद्धीशुद्धिः भुवनेश्वरी ।
 भैरवी हिन्दमन्त्रा च विद्या धूमावती तथा ।
 बमला विहविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका ।
 यता ह्यम महाविद्याः विहविद्याः प्रकीर्तिताः ॥”
 तत्र परिभाषिकीं शुद्धीशुद्धिमाह ज्ञानार्थवे ।
 “चन्मानं वाचयान्त्रं शक्रादिसहितं पृथक् ।
 बामाक्षिविष्णुनादाद्यं विन्दुमाहकलात्मकम् ।
 विद्याशौ धोत्रवेदेवि वाचात् जापयत्कल्पिकी ।
 चिद्रूपाः सकला भेदाः पञ्चरूपा भवन्ति हि ।
 वेद्यवीचरुद्रा स्यात् पञ्चरूपा शाङ्करी
 भवेत् ॥”

शुद्धी

अस्यार्थः चन्मानं इकारः । वाचयान्त्रं
 शकारः । शक्रादी रेवः । बामाक्षि रेकारः ।
 विद्याशौ पूर्वोक्तद्वादशविद्याशौ ।
 “वेदादिमहिता देवि शिवशक्तिसयी सदा ।
 तदा भेदास्तु सकलाः पञ्चरूपा परमेश्वरि ।
 वेद्यवीचरुद्रा स्यात् पञ्चरूपा च शाङ्करी ॥”
 अस्यार्थः । शिवशक्तिसयी पूर्वोक्ता शोचदय-
 वती । वेदादिः प्रभवः । महिता आदी
 भूयिता ॥ ७ ॥ अथ महाशुद्धी ।
 “आद्यशोचदयं भद्रं विपरीतक्रमेण हि ।
 विलिख्य परमेशानि ततोऽन्यानि सप्तदशैः ॥
 अन्तर्मुखीं वरारोहे कुमारीं चिपुरेश्वरी ।
 एभिस्तु पञ्चसंज्ञाकैर्बोधिः संपुटितां यजेत् ॥
 पञ्चरूपां परमेशानि विद्येयं शुद्धीशुद्धी ।
 चिद्रूपाः सकला भद्रे शुद्धीशुद्धी भवन्ति हि ।
 वेद्यवीचोत्रविद्यायां शैवी सप्तदशाक्षरी ॥”
 अस्यार्थः । आद्यशोचदयं मयारमात्मकम् ।
 विपरीतक्रमः आदौ रमा पञ्चाध्याया ।
 अन्तर्मुखीं स्थितं कामबीजं मुखे आदौ यस्याः
 कुमारीः । एभिः पञ्चसंज्ञाकैर्बोधिः पञ्चरूपां
 पञ्चरूपां नवरूपां वा संपुटितां संपुटवत्
 ज्ञतां तेनानुलोमविजोमतः संपुटितामित्यर्थः ।
 योगिनोतन्त्रे ।
 “श्रीबीजमायाशरयोनिशक्ति-
 शारङ्ग माया कमलाय विद्या ।
 शक्रादिवीचैश्च विजोमतोऽन्या
 श्रीशुद्धीशुद्धीयश्च शिवप्रादद्या ॥”
 तथा च ब्रह्मयामये ।
 “श्रीमेधाया मन्त्रो वाणी परा तारं शिवप्रिया ।
 हरिप्रिया चिद्रूपा सा परा वाणी मनोभवः ।
 माता स्याद्व्येष्टाविद्या श्रीबीजं शुद्धीशुद्धी परा ॥”
 अथ शोचावली शुद्धीशुद्धी । ब्रह्मयामये ।
 “श्रीबीजमाये संलिख्य तथैव च कुमारिकाम् ।
 श्रीबीजमाये कामश्च बाष्पाया कमला तथा ।
 परां कामश्च वाग्बीजं माया श्रीबीजमेव च ।
 शोचावली शुद्धीशुद्धीं सन्ततं गीयता ।
 राण्यं देयं शिरो देयं न देया शुद्धीशुद्धी ॥”
 तन्त्रान्तरे ।
 “आद्या कुकुकिनो शक्तिः शक्तिराद्या ततः परा ।
 निवेशयेत्तयोन्मेषे देवि गोविन्दवज्रभाम् ॥
 ततस्तु मन्त्रं बीजं श्रीबीजं तदनन्तरम् ।
 सुखेसा रमयोन्मेषे वेदवक्रं विनिःक्षिपेत् ॥
 ततो जीपां न्यसेदेवि चिद्रूपास्यथा पराम् ।
 आद्यानि पञ्च बीजानि पञ्चाक्षिन्वस्य सुन्दरि ।
 शुद्धीशुद्धीं सुगोप्या हि खेहादेवि प्रकाशिता ।
 अस्या माहात्म्यमतुलं जिह्वाकोटिशतैरपि ।
 वक्तुं न शक्यते देवि किं पुनः पञ्चभिर्मुखैः ॥
 अपि प्रियतमं देयं सुतदारुधमादिकम् ।
 राण्यं देयं शिरो देयं न देया शुद्धीशुद्धी ॥”
 तन्त्रान्तरे ।
 “विन्दुरजसा वापि कुकुमेन विक्षेपिते ।
 विह्वला दर्शयेद्भूमौ न च सर्वे प्रकाशयेत् ॥”

ततः साक्षात्पुष्टार्थं कथमेकं चपिदृगुवः ॥ ७ ॥
 बीजशुद्धीमाह । विह्वयामये ।
 “कामो माया रमा वाका चिद्रूपा स्त्री भग-
 कुपौ ।
 काली कामकला रूचं सन्वादी प्रभवः प्रिये ॥
 श्रीमहाशुद्धीयश्च या स्यात्ता भुवनत्रये ।
 ज्ञानेन न्यस्युहा विद्या सन्वाद्यायेनंमस्तुता ।
 सप्तलक्षमहाविद्यासन्वादी कथिताः प्रिये ।
 वारात्वारतरा भूता या या विद्याः सुगीयिताः ॥
 बहुना किमिहोक्तं तासां वादा तु शुद्धीशुद्धी ।
 प्रकाशिता महादेवी या पृष्टा ते पुनः पुनः ॥”
 शाक्तकामराजन्तु श्रीक्रमे ।
 “मायाबीजं तथा भिद्ये कामं शक्रं वियत्
 क्रमात् ॥
 चातवेदी न्यागङ्गेन लाङ्घितं परमेश्वरी ।
 एतद्भागभवकूटश्च पूर्ववत् कामराजकम् ।
 तथैव शक्तिबीजन्तु सुन्दर्येवा प्रकीर्तिता ॥”
 अत्रापि पूर्ववद्बीजसंयोगः । माया ईकारः ।
 भिद्ये एकारः । पुनः शाक्तमाह ।
 “एतद्गं ततो माया ब्रह्मा शक्रो हरीऽपिना ।
 वामनेत्रेण संयुक्तो नादविन्दुविभूषितः ।
 एतद्भागभवकूटं पूर्ववत् कामशक्तिकम् ॥”
 भग एकारः । अत्रापि पूर्ववद्बीजसंयोगः । अत्र
 विशेषः ।
 “ब्रह्मबीजं यदा दद्यात् चिद्रूटेषु परानने ।
 प्रथमा सुन्दरी देवी द्वितीया ब्रह्मसुन्दरी ।
 शक्तिरूटे मन्त्रेशानि अन्तस्तुन्दरी मता ।
 यथा तु सुन्दरी विद्या मतभेदेन दर्शिता ॥
 चिद्रूपासौ हंसबीजं विन्दुसर्गविभूषितम् ।
 यथा श्रीप्राञ्चसंयुक्ता दारिद्र्यदुःखभोचिनी ॥”
 इति तन्त्रधारः ॥ ७ ॥
 जनविश्रुतिपिच्छदानक्रिया । यथा,—
 प्रेश्लोक्तरीत्या द्वादशपिच्छान् शुद्धीशुद्धी-
 पिच्छान् दद्यात् । इति तीर्थयात्राप्रयोगतन्त्रम् ।
 तद्विधानं यथा,—
 “अमावस्यां कन्याकै तीर्थप्राप्तौ तथा वृष ।
 जला आहं विधानेन दद्यात् शुद्धीशुद्धीकम् ॥”
 वायुपुराणीयस्तत्रयोगो यथा । जनविश्रुति-
 द्वादशमानपिच्छानानि यथादक्षिणं भाग-
 चतुष्टयेन ज्ञानानि तत्र दक्षिणायान् कुशान्
 आक्षीये ।
 “अक्षतकुले नृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
 आवाहयिष्ये तान् सन्तान् दर्भपृष्ठे तिकोदके ॥
 मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
 आवाहयिष्ये तान् सन्तान् दर्भपृष्ठे तिकोदके ॥
 ननुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
 आवाहयिष्ये तान् सन्तान् दर्भपृष्ठे तिकोदके ॥”
 इत्येतैस्तिकोदकेरावाह्य ।
 “आत्रस्तुत्तमप्येकं देवविपिच्छमानवाः ।
 ह्यन्यत् पितरः सर्वे माह्यमातामहादयः ॥
 अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपविवासिनाम् ।
 आत्रस्तुत्तमप्येकं देवविपिच्छमानवाः ॥”

इतिनाम्नी तिजीदकाङ्गोन् दद्यात् । तती प्रजा-
 दितः पिहतीर्थेन पिहाम् दद्यात् । तत्र क्रमः ।
 “अस्मत्कुले ऋता ये च गतिर्धैर्वा न विद्यते ।
 तेषामुद्धरणायाय इमं पिहं दद्यान्वहम् ॥१॥
 मातामहकुले ये च गतिर्धैर्वा न विद्यते ।
 तेषामुद्धरणायाय इमं पिहं दद्यान्वहम् ॥२॥
 बन्धुवर्मकुले ये च गतिर्धैर्वा न विद्यते ।
 तेषामुद्धरणायाय इमं पिहं दद्यान्वहम् ॥३॥
 अजातदन्ता ये केचित् ये च गर्भे प्रपौञ्जिताः ।
 तेषामुद्धरणायाय इमं पिहं दद्यान्वहम् ॥४॥
 अविदग्धा ये केचिन्नामिदग्धास्तथा परे ।
 विद्युच्चौरहता ये च तेभ्यः पिहं दद्यान्वहम् ॥५॥
 दावदाहे ऋता ये च सिद्धयात्रहताश्च ये ।
 दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि तेभ्यः पिहं ददा-
 न्वहम् ॥ ६ ॥
 उड्ढान्दन्ता ये च विषशस्त्रहताश्च ये ।
 आत्मापघातिनो ये च तेभ्यः पिहं दद्यान्वहम् ॥७॥
 अरखे वर्तन् वने सुधया लघया हताः ।
 भूतप्रेतपिशाचाश्च तेभ्यः पिहं दद्यान्वहम् ।
 वने जले ॥ ८ ॥
 रौरवे चान्धतामिसे कालकृत्रे च ये स्थिताः ।
 तेषामुद्धरणायाय इमं पिहं दद्यान्वहम् ॥९॥
 अनेकयातनासंख्याः प्रेतलोकै च ये गताः ।
 तेषामुद्धरणायाय इमं पिहं दद्यान्वहम् ॥१०॥
 अनेकयातनासंख्या ये नीता यमकिङ्करैः ।
 तेषामुद्धरणायाय इमं पिहं दद्यान्वहम् ॥११॥
 नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः ।
 तेषामुद्धरणायाय इमं पिहं दद्यान्वहम् ॥१२॥
 पशुयोनिगता ये च पक्षिकीटसरीसृपाः ।
 अथवा वृक्षयोनिस्यास्तेभ्यः पिहं दद्यान्व-
 हम् ॥ १३ ॥
 आत्मानरसहस्रेषु भ्रमन्तः स्निग्धकर्मणा ।
 मातुष्यं दुर्लभं धैर्वा तेभ्यः पिहं दद्यान्वहम् ॥१४॥
 दिग्गन्तरीसभूमिष्ठाः पितरो बान्धवाद्यः ।
 ऋता अवंस्कृता ये च तेभ्यः पिहं दद्यान्व-
 हम् ॥ १५ ॥
 ये केचित् प्रेतकूपेण वर्तन्ते पितरो मम ।
 ते सर्वे तन्निमायान् पिहद्दानेन सर्वदा ॥१६॥
 येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्नि बान्धवाः ।
 तेषां पिहो मया दत्तः अक्षय्यसुपतिष्ठताम् ॥१७॥
 पिहवंप्रे ऋता ये च माहवंप्रे च ये ऋताः ।
 सुबन्धुपुरवन्धूनां ये चान्ये बान्धवा ऋताः ।
 ये मे कुले सुप्रपिहताः पुत्रदारविवर्जिताः ।
 क्रियालापगता ये च आत्यन्थाः पञ्चवस्तथा ।
 बिरुपा आमगर्भाश्च ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ।
 तेषां पिहो मया दत्तः अक्षय्यसुपतिष्ठताम् ॥१८॥
 आत्मान्धो ये पिहवंप्रजाता
 मातुस्तथा वंशभवा मदीयाः ।
 कुलहये ये मम दासभूता
 अत्यासथैवाश्रितसंबन्धाश्च ।
 मित्राणि सख्यः पश्यन् वृथा
 वृथा वृथश्च जतोपकाराः ।

जन्मानरे ये मम दासभूता-
 स्तेभ्यः स्वधा पिहमहं दद्यात् ॥ १९ ॥
 अज्ञोर्विश्रुतिपिहो बोद्धशपिहत्वं पारिभाषिकं
 पञ्चान्वत् । इति तिथ्यादित्यम् ॥२०॥ एतेषां
 मन्त्राणां स्त्रीजङ्गोदेन स्त्रीबोद्धशीलं भवति ॥२१॥
 अथ माहबोद्धशी ।
 “गर्भादेवगमे चैव विषमे भूमिवर्तन ।
 तस्या निष्क्रमणायाय माहपिहं दद्यान्वहम् ॥२२॥
 मासि मासि हतं कष्टं वेदना प्रसवेषु च ।
 तस्या निष्क्रमणायाय माहपिहं दद्यान्वहम् ॥२३॥
 शैथिल्ये प्रसवे चैव मातुरत्यन्तदुष्करम् ।
 तस्या निष्क्रमणायाय माहपिहं दद्यान्वहम् ॥२४॥
 पद्भ्यां जनयते मातुर्दुःखश्चैव सुदुष्करम् ।
 तस्या निष्क्रमणायाय माहपिहं दद्यान्वहम् ॥२५॥
 पद्भ्यामत्यत्र दृष्टामिति च पाठः ॥ २६ ॥
 अपिना शोषते देहं निराचानशनेषु च ।
 तस्या निष्क्रमणायाय माहपिहं दद्यान्वहम् ॥२७॥
 पिबेच्च कटुद्रव्याणि क्षेशानि विविधानि च ।
 तस्या निष्क्रमणायाय माहपिहं दद्यान्वहम् ॥२८॥
 दुर्लभं भक्षद्रव्यस्य त्यागे विन्दति यत् फलम् ।
 तस्या निष्क्रमणायाय माहपिहं दद्यान्वहम् ॥२९॥
 रात्रौ सूत्रपुरीषाभ्यां भिद्यते माहकर्मणम् ।
 तस्या निष्क्रमणायाय माहपिहं दद्यान्वहम् ॥३०॥
 पुत्रं याधिसमायुक्तं माहदुःखमहर्निशम् ।
 तस्या निष्क्रमणायाय माहपिहं दद्यान्वहम् ॥३१॥
 यदा पुत्रो न जन्मते तदा मातुश्च शोचनम् ।
 तस्या निष्क्रमणायाय माहपिहं दद्यान्वहम् ॥३२॥
 सुधया विक्रमे पुत्रे ददाति निर्भरं स्तनम् ।
 तस्या निष्क्रमणायाय माहपिहं दद्यान्वहम् ॥३३॥
 दिवा रात्रौ यदा मातुः शोषणश्च पुनः पुनः ।
 तस्या निष्क्रमणायाय माहपिहं दद्यान्वहम् ॥३४॥
 पूर्वं तु दशमे मासि मातुरत्यन्तदुष्करम् ।
 तस्या निष्क्रमणायाय माहपिहं दद्यान्वहम् ॥३५॥
 गात्रभङ्गो भवेन्मातुस्तन्नि वैव प्रबन्धति ।
 तस्या निष्क्रमणायाय माहपिहं दद्यान्वहम् ॥३६॥
 अल्पाहारवती माता यावत् पुत्रीऽस्ति बालकः ।
 तस्या निष्क्रमणायाय माहपिहं दद्यान्वहम् ॥३७॥
 यमहारे मन्त्राचोरे पथि मातुश्च शोचनम् ।
 तस्या निष्क्रमणायाय माहपिहं दद्यान्वहम् ॥३८॥
 इति गयायां प्रसिद्धिः ॥
 बोद्धशोपचारः, पुं. (बोद्धशप्रकार उपचारः ।)
 बोद्धशप्रकारपूजाद्रव्यम् । यथा,—
 “आसनं खागतं पादमर्चमाचमनीयकम् ।
 मधुपर्काचमनस्नानवसनभरणानि च ॥
 सुगन्धिसुसनीधूपदीपनेत्रैद्यवन्धनम् ।
 प्रथोजयेद्दक्षिणाय उपचारान्स्तु बोद्धश ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 बोद्धा, ष, (वृ + धाच् । एषोदरादित्वात् वाधु ।)
 वृद्धप्रकारम् । यथा,—
 “सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा ।
 निन्दाहृत्केककाम्बले बोद्धा वृद्धतिरिच्यते ॥”
 इत्यहमिती आगदीश्री टीका ।

संख्याया धाच्प्रकारे । इति क्वचिन् वृद्धस्यात्
 धाच्प्रत्ययेन निपातनात्त्रिव्यम् । इति सुभ-
 बोधवाकरम् ॥
 बोद्धायाः, पुं, (बोद्धा वृद्धा न्यासः ।) विधिना
 शरीरे मन्त्रविन्यासः । यथा । अथ बोद्धायाः ।
 तदुक्तं वीरतन्त्रे ।
 “केवलां माहकां कृत्वा माहकां तारसंपुटाम् ।
 माहकापुटितं तारं न्यसेत् साधकसक्तमः ॥ १ ॥
 श्रीबीजपुटितां तान्त्वा माहकापुटितान् तत् ॥ २ ॥
 कामेन पुटितां देवीं तत् पुटं काममेव च ॥ ३ ॥
 शक्त्या च पुटितां देवीं शक्तिश्च तत्पुटी न्यसेत् ॥ ४ ॥
 क्रीं इन्द्रश्च पुनर्न्यासा क-नह-ख-ख-पूर्ववत् ॥ ५ ॥
 मूलेन पुटितां देवीं तत्पुटं मन्त्रमेव च ॥ ६ ॥
 अनुलोमविक्रमेन न्यस्या मन्त्रं यथाविधि ।
 मूलेनाद्यप्रतं कुर्यात् व्यापकं तदनन्तरम् ॥”
 यथा । प्रथमपुटितां माहकाम् । एवं माहका-
 पुटितं तारम् । एवं श्रीबीजपुटितां ताम् । तत्-
 पुटितं श्रीबीजम् । एवं कामेन पुटितां माहका-
 कामम् । माहकापुटितं कामम् । एवं शक्त्या
 पुटितां माहकाम् । माहकापुटितां शक्तिं
 न्यसेत् । तथा क्रीं इन्द्रश्च क-नह-ख-ख-पूर्व-
 वत् । तत्पुटितां माहकां न्यसेत् । माहकापुटि-
 तश्च तत् । मन्त्रपुटितां माहकाम् । तत्पुटितं
 मन्त्रम् । पुनरनुलोमविक्रमेन केवलां माहका-
 स्थाने न्यस्य मूलेनाद्यप्रतयेन व्यापकं कुर्यात् ।
 अयं न्यासस्ताराया अपि कार्यः ।
 “इति गुप्तेन दुर्गाया अङ्गबोद्धा प्रकीर्तिता ।
 तारायाः कालिकायाश्च उन्मुखाश्च तथा-
 परे ।
 एतस्मिन् न्यासवर्त्ये च सर्वं पापं प्रथम्यति ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 एक, म प्रतीचते । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) म, तिष्ठकथयति । इति
 दुर्गादासः ॥
 एग, म ए वंहती । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) म, तिष्ठकथयति । इत्य-
 वर्गद्वितीयोपध इति केचित् । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 एन, मि शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) मि, स्तनयति स्नानयति
 अतिष्ठन्तु । इति दुर्गादासः ॥
 एभ, इ उ स्तम्भे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 व्यास०-सक०-सेट् ।) इ, स्तम्भति । इ,
 स्तम्भते । तिष्ठन्मथयति । इकारस्य पुनरुक्तिः
 पूर्वत्र तद्व्यञ्जनेधेयायैव द्वितस्तु सर्वं । एक
 एवेत् पाठबलात् वाच्य इति वत् । स्तम्भो जङ्गी-
 भावः जङ्गीकरणश्च । स्तम्भौ स्तम्भान्जङ्गीभावौ
 इत्यमरोक्तेः । शीतनावस्त्वः जङ्गीकृत इत्यर्थः ।
 इति क्रमदीश्वरोक्तेश्च । स्तम्भ इह क्रिया-
 निरोधः । इति भीमः । दोषद्विरिति गोविन्द-
 भट्टः । स्तम्भो बद्धीकरणश्च । स्तम्भते क्वाटिन
 द्वारं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

टम, वैलथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) वैलथं विह्वलीभावः । क्षमति ।
अतिष्टमत् । इति दुर्गादासः ॥
टम, त् क वैलथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) नृहन्त्यादिः । घोष-
दंष्ट्रपाठो भ्राष्ट्रादीति दन्त्यत्वे क्षतसकारादि-
त्वात् यत्कार्यः । तिष्ठमयिधति । एवं सर्वत्र ।
इति दुर्गादासः ॥
टिघ, न ड आस्कदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(स्था०-आत्म०-सक०-सेट् ।) आस्कन् आस्क-
न्दनम् । अभियोग इति भट्टमल्लः । न ड,
स्तिष्ठते नदीं पात्यः । तिष्ठे । इति दुर्गा-
दासः ॥
टिप, ऋ ड च्युति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अतिष्टेपत् । ड,
क्षेपते तिष्ठेपे । च्युति चरणे । इति दुर्गादासः ॥
टिम, य क्षेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-अक०-सेट् ।) य, स्तिष्ठति तिष्ठे । क्षेदः
आर्द्रभावः । इति दुर्गादासः ॥
टीम, य क्षेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-अक०-सेट् ।) य, टीम्यति तिष्टीम । क्षेद
आर्द्रभावः । इति दुर्गादासः ॥
टु, न ल स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
उभ०-सक०-अनिट् ।) नृहन्त्यादिः । न ल,
स्तौति स्तवीति स्तुते । इति दुर्गादासः ॥
टुच, ड प्रसादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) नृहन्त्यादिस्तमध्यः ।
प्रसादः प्रसन्नोभावः । ड, स्तोचते जनं तोष्टु-
च्यते । यस्याधो नृहन्त्या इति केचित् । स्तोचते
सोष्टुच्यते । इति दुर्गादासः ॥
टुभ, उ ड स्तम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सक०-च-सेट् ।) उ, स्तोभित्वा स्तुम्भा । ड,
स्तोभते तुष्टोभसि-
यति । स्तम्भो जडोभावः तत्करणञ्च । स्तम्भौ
स्वगाजडोभावाविव्यमरोक्तेः । प्रीतेनावस्तम्भो
जडोक्त इत्यर्थः । इति क्रमदीश्वरोक्तेश्च ।
“शास्त्रेण स्तोभते भूयो लघुप्रकृतिको नरः ।”
इति हलायुधः ।
स्तोभते वृषं प्रीतो वायुः । इति चतुर्भुजः ।
स्तम्भ इह क्रियानिरोधः । इति भीमः । द्रोव-
वृद्धिरिति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥
टूप, क उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) षष्ठस्वरी । उच्छ्रायो
राशोकरणम् । क, स्तूपयति घाम् लघकः ।
तुष्टुपयिधति । इति दुर्गादासः ॥
टूप, य इर् उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) षष्ठस्वरी । य,
स्तप्यति । इर्, अस्तूपत् अस्तूपीत् । पुषादित्वा-
प्रियं ड इत्यर्थः । अतुष्टुपत् । इति दुर्गादासः ॥
टृ, गमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) सप्तमस्वरशुक्तः तमध्यः । स्तृचति ।
नरोऽष्टयते । इति दुर्गादासः ॥

टृह, ज प्र वधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-वेट् ।) नृहन्त्यादिः तमध्यः । ज,
अस्तृहीत् । अस्तृचत् । प्र, स्तृहती स्तृहन्ती ।
तिष्ठह्यिधति । इति दुर्गादासः ॥
टृह, ज प्र वधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-वेट् ।) नृहन्त्यादिः तमध्यः । अष्ट-
मस्वरी । ज, अस्तृहीत् अस्तृचत् । प्र, स्तृहती
स्तृहन्ती । तिष्ठह्यिधति । इति दुर्गादासः ॥
टृप, ऋ ड च्युति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अतिष्टेपत् । ड,
क्षेपते तिष्ठेपे । च्युति चरणे । इति दुर्गा-
दासः ॥
टृम, षं, चक्रः । दौमिः । इति केचित् ॥
टृ, संहती । ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तदन्त्य-
वर्गाद्यमध्यः घयोगात् टः । तेन तट्टौ । तट्टा-
यति । ताट्टायते । संहतिः सन्हः । ट्टायति
लोकः एकत्र सन्हायते शब्दायते वा इत्यर्थः ।
दन्त्यविधौ ट्टोष्णक्लृष्टौ वर्णनात्त दन्त्यः । इति
दुर्गादासः ॥
टृग, म ए संहती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) नृहन्त्यादिस्तमध्यः घयोगात्
टः । म, तिष्ठगयिधति । ए, अस्थगौत् । दन्त्य-
वर्गप्रथममध्यः इति केचित् । तिष्ठगयिधति
अतिष्ठगत् । इति दुर्गादासः ॥
टृल, न स्थितौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ज, स्थालः स्थलः । स्थलति
लोकस्तिष्ठतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
टृा, णि स्थाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) णि, स्थितोऽस्ति । स्थानं
गतिनिवृत्तिः । तिष्ठति साधुधर्मैः । पृष्ठतस्तिष्ठ-
मान इति वीरचरिते प्रकाशार्थं आत्मनेपद-
विधानात् शानः । अथवा ताच्छीत्ये शतुः
शानः । इति दुर्गादासः ॥
टृव, उ निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) उ, उर्वित्वा
स्तुत्वा । अस्य नेम् उर्वी इत्यादिना इमो
निषेधे निष्ठायां स्तुत इति भेदः । निरास इह
फुल्कार इति भट्टमल्लः । सुखेन श्लेषादेर्लभन-
मिति केचित् । इति दुर्गादासः ॥
टृव, य निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-सक०-सेट् ।) य, उर्वयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
टृवी, निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) उर्वयति । यं इस्त्रिनं मत्वा
स्त्रिद्वयमाचमोऽपीति दौर्घ्यं विद्वामः स
एवायं उर्वयति इत्यादिवाधनाय दौर्घ्यं
पच्यते । तेन इस्त्रिनो यद्वयेनास्त्रिन् एहीति
भ्राष्ट्रादि षः इत्यादिना नृहन्त्यवस्य दन्त्यसो
न स्थात् एवं उर्वयत्योः खेरित्यादिना खेष्ठ-
कारस्य तकारे तिष्ठोव तिष्ठोव इत्यपि स्थात् ।
यत्तु सव्यप्यस्त्रिद्वयं उर्वयतिमिति निपातनं

तदस्य सर्वसम्पत्तत्वाभावात् । निरास इह पुन-
कार इति भट्टमल्लः । सुखेन श्लेषादेर्लभन-
मिति केचित् । उर्वयत्तं लोकः । उर्वयामि
शुष्केत्तुलताश्लिकल्पम् । इति दुर्गादासः ॥
टृव, य उ उर्वयति । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) उर्वयत् । नृहन्-
त्यादिर्दन्त्यकारयुक्तः । य, अस्थति । उ,
अस्थत् । उ, अस्थिता कुत्वा । मि, अस्थयति ।
आस्थयति । इति दुर्गादासः ॥
टृवा, ल प्रीधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) नृहन्त्यादिर्दन्त्यम् ।
दन्त्यादिर्दन्त्यमिति कश्चित् । ल, क्षाति गङ्गायां
धीरः । अनुपसर्गस्य णौ ज्वलङ्गलेत्यादिना
इसो वा ऋपयति ऋपयति । षोपसर्गस्य तु
प्रक्षापयति । इति दुर्गादासः ॥
टृव, ज य ल प्रीधनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-वेट् ।) ज, खेष्टयति
क्षेष्टयति । य, खेष्टयति वन्धुः । ल, अजि-
हत् । णि, खेष्टयः खीष्टोऽस्ति । इति दुर्गा-
दासः ॥
टृव, क खेष्टने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) खेष्टनं खिन्नीभावः । क,
खेष्टयति वर्तिका तैलेन । इति दुर्गादासः ॥
टृव, न ल स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
उभ०-सक०-अनिट् ।) न ल, स्तौति स्तवीति
स्तुते । इति दुर्गादासः ॥
टृव, ड सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) स्तोचते सुष्टुपे । इति
दुर्गादासः ॥
टृम, य भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यकारयुक्तः । य,
स्तुयति सुष्टुपे । इति दुर्गादासः ॥
टृव, य उ उर्वयति । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-वेट् ।) दन्त्यकारयुक्तः ।
उर्वारो वान्तिः । य, सुष्टुयत्तं लोकः । ज,
खेष्टयति खेष्टयति । ल, अस्तुहत् । इति
दुर्गादासः ॥
टृवे, वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-
अनिट् ।) प्रकृत्या दन्त्यवर्गशेषोपधः । ऋयति
वृचं कता । अनुपसर्गस्य णौ ज्वलङ्गलेत्यादिना
इसो वा । ऋपयति ऋपयति । षोपसर्गस्य
तु प्रक्षापयति । इति दुर्गादासः ॥
टृवि, ड क्षिते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-अनिट् ।) क्षितमीषहास्यम् ।
ड, अयते वधूः । विष्ठापयते । इति दुर्गा-
दासः ॥
टृव, ड सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) वकारयुक्तादिः षोपधः ।
ड, अकृते विष्यक्लिधते वाप्यकृते । दन्त्य-
विधावस्य वर्णनात्त दन्त्यः । चन्द्रोदयस्तु इमं
पञ्चमस्वरिचं मत्वा सुकृते सुष्टुक्लिधते षोप्यकृते
इत्याह । इति दुर्गादासः ॥

अद, क खादे। ह्रिदे। इति कविकल्पद्रुमः ।
(शुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) खादो रघो-
पादानम् । क, खाद्यति चौरं लोकः । इति
दुर्गादासः ।

अद, ड प्रीतिलिङ्गोः । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) प्रीतिः प्रीती-
करणम् । लिट् रघोपादानम् । ड, अपां हि
ह्रस्वात् न वारिधारा खादुः सुगन्धिः खदते
नुषारं । इति श्रीहर्मैः । इति दुर्गादासः ।

अनुज, औ णि उ आलिङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) वकारयुक्तादिः ।
आलिङ्ग आलिङ्गनम् । औ, खड्गता । णि,
खक्तोऽस्ति । ड, खजते युवती युवा । परि-
खजति पाञ्चाली मध्यं पाण्डुनन्दनमिति गण-
कतानिबन्धात् । इति दुर्गादासः ।

अप, औ च लु णि श्रये । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदा०-पर०-अक०-अनिट् ।) वकारयुक्त-
मूर्हन्त्यादिः । औ, अस्त्राणीन् । च लु, खपिति ।
णि, सुमोऽस्ति । श्रयः श्रयनम् । इति दुर्गादासः ।

अर्ष, क गत्वाम् । तङ्के । इति कविकल्पद्रुमः ।
(चुरा०-पर०-सक०-तङ्के-अक०-सेट् ।) वकार-
युक्तमूर्हन्त्यादिः । तङ्को इः खिन जीवनम् । क,
खर्षयति जनो गच्छति दुःखिन चौरवति वेत्यर्थः ।
असिद्धर्षत् । इति दुर्गादासः ।

अ्विद, ल औ य आ णि खिदि । इति कविकल्प-
द्रुमः । (दिवा०-पर०-अक०-अनिट् ।) ल,
अखिदत् । औ, खेता । य, खिद्यति । आ,
खेदितं खिन्नं तेन । णि, खिमोऽस्ति । खिदीति
मोहखेदमोक्षेऽपि बोपदेवः । गात्रप्रचरणं
इति प्राञ्चः । न च खिद्यति तस्याङ्गमिति
हजाग्रहः । इति दुर्गादासः ।

अ्विद, णि आ ड ल मोहखेदमोक्षेषु । इति कवि-
कल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) णि,
खिमोऽस्ति । आ, खेदितं खिन्नं तेन । ड, खेदते
तिनः तैलं सुखति इत्यर्थः । ल, अखिदत् ।
कैहः खिन्धीभावः । इति दुर्गादासः ।

अ, दन्वसकारः । स तु अङ्गनद्वान्निश्वस्यः । अख्यो-
चारगस्थानं दन्वः । इति आकरणम् । (तथाच
श्रियायाम् । १७ ।

“स्युर्मूर्हन्त्या ऋटुरघा दन्वा लतुलसाः स्तुताः ॥”
तत्संस्वरं यथा,—

“सकारं श्रयु चार्थङ्गि शक्तिवीर्यं परान्परम् ।
कोटिविद्युत्ताकारं कुक्कलीचयस तम् ॥

पञ्चदेवमयं देवि पञ्चप्राणात्मकं ।
रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिविकुसलितं ।”

इति कामधेः तम् ॥ * ॥

अख्य वेद्यप्रकारो यथा,—

“कुचिता वामतो ह्यमता च गीकतिलधः ।

पुनरुद्गता तासु वद्वचनद्विवाकराः ।
मात्रा भवानी विज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”
अख्य ध्यानादि ।

“शुक्लाभरीं शुक्लवर्णां द्विभुजां रक्तलोचनाम् ।
श्वेतचन्दननिभाङ्गीं सुक्ताहारोपश्रीभिताम् ॥
गन्धर्वगीयमानाञ्च सदानन्दमयीं पराम् ।
अष्टसिद्धिप्रदां नितां भक्तादन्दविवर्द्धनीम् ॥
एवं ध्यात्वा सकारान्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥
त्रिप्रशक्तिसहितं वर्क्यं आत्माहितस्य संयुतम् ।
प्रकल्प्य सततं देवि हृदि भावय सुन्दरि ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

तत्पर्यायः ।

‘सो हंसः सुयशा विष्णुर्भगवोऽश्वत्थसंज्ञकः ।
जगद्गीर्णं शक्तिनामा सोऽहं वैश्वती भृगुः ॥
प्रहृतिरीश्वरः शुद्धः प्रभा श्वेता कुलोष्णुलः ।
दक्षपादोऽमृतं ब्राह्मी परमात्मा परोऽक्षरः ॥
सुररूपा च गुणेशो गौः कलकखो टुकोदरी ।
प्राणाद्याञ्च पुरा देवी लक्ष्मीः सोमो हिरण्यपुः ।
दुर्गोत्तारिणि सम्भोहाञ्जीवो मूर्धर्मनोहरः ॥”

इति तन्त्रम् ॥

सं, [म] स, शोभनार्थः । समार्थः । सङ्गार्थः ।
प्रहृष्टार्थः । इति मेदिनी । उपसर्गविशेषः ।
अस्यार्थाः यथा । सम् प्रकर्मोद्देशनेरन्तर्धी-
चिन्ताभिसुखेषु । इति सुम्भोधटीकायां दुर्गा-
दासः ।

सं, पुं, ईश्वरः । सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
पत्नी । इत्येकाक्षरकोषः । विष्णुः । यथा । सः
स्याद्विष्णो हरे सर्पे । इति भरतेकार्थसंग्रहः ॥
पूर्वोक्तपरामर्शकः । से इति भाषा । तच्छब्दस्य
प्रथमेकवचननियन्त्रः । यथा, भङ्गिः । १ । २ ।

“सोऽधोऽहं वेदांस्त्रिदशानयद्य

पितृनपारीत् समसंज्ञं वन्धुम् ॥”

समाप्तपूर्वपदत्वे सङ्गार्थः । यथा । समाह्वकः ।
कचित् समानार्थश्च । यथा । सरूपः । इति
आकरणम् ॥

संज्ञाज्ञौ, [न] पुं, (संज्ञाज्ञौति । सं + ज्ञ +
ज्ञिनिः ।) कृटजट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
धारके, ञि ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

“दीपनं लघु संज्ञाहि स्वासकाशासपित्तनुम् ॥
संग्रहकारके च । यथा, कामन्दकीयनीति-
सारे । ४ । १० ।

“प्रख्यातवृक्षमकरं लोकसंज्ञाहिं शुचिम् ।
कुर्वीतात्महिनाकाङ्क्षी परिवारं महोपतः ॥”

संज्ञं, स्त्री, पीतकाष्ठम् । यथा,—

“जायकं भाद्रुकं संज्ञं प्रचेनं प्राविरः पुमान् ।
वाजीयकञ्च कानाशुवायंश्चाय समर्थकम् ॥”

जायकादिसप्त पीतकाष्ठे । इति शब्दचन्द्रिका ॥

संज्ञः, ञि, (सन्धकप्रकारेण जानाति यः । सं +
ज्ञा + ञः ।) कण्ठजानुकः । यथा,—

“प्रभुः प्रगतजानुः स्यात् प्रज्ञोऽत्रैव च हश्यते ।
संज्ञुः संज्ञतजानुश्च भवेत् संज्ञोऽपि तत्र हि ॥”

इति साहस्यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

संज्ञपनं, स्त्री, (सं + ज्ञा + ञिच् + क्यट् ।) मार-
णम् । इत्यमरः । (यथा, भागवते । ११ । १ । २२ ।
“दृष्ट्वा संज्ञपनं योगं पशुनां स पतिर्मत्वि ।
यजमानपशोः कस्य कायात्तेनाहरच्छिरः ॥”)
विज्ञापनञ्च ॥

संज्ञप्रिः, स्त्री, (सं + ज्ञा + ञिच् + क्तिन् ।) मार-
णम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विज्ञापनञ्च ॥

संज्ञा, स्त्री, (सं + ज्ञा + भावे अङ् ।) चेतना ।
(यथा, कुमारः । ६ । ४४ ।

“रतिखेदसस्तुतपत्ता निद्रा संज्ञाविपर्येयः ॥”)
बुद्धिः । (श्वानम् । यथा, भागवते । ११ । ७ । ७ ।

“गुरोर्नाधिगमः संज्ञां परीक्षन् भगवान् स्वराट् ।
ध्यायन् धिया सुरैर्युक्तः शम्भे नालभतात्मनः ॥”

तथाच गीतायाम् । १ । ७ ।
“नायका मम सैन्यस्य मंज्ञार्थं तान् प्रवीमि ते ॥”)

नाम । आख्या । (यथा, मनुः । ८ । १३१ ।
“शोकमयवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि ।
तामन्वद्वृत्तवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥”)

हस्तादौ र्थसंज्ञना । हस्तभूलोचनादिभिः प्रयो-
जनस्य ज्ञापना । इत्यमरभरतौ । (यथा,
कुमारः । ६ । ४१ ।

“सुखापित्तिकाङ्गुलिसंज्ञयेव
मा चापलायेति गमान् यनेषीत् ॥”)

गायत्री । सूर्यपत्नी । इति मेदिनी । (यथा,
मार्कण्डेये । २७ । १ ।

“मार्कण्डस्य रवेर्भायां तनया विश्वकर्मेणः ।
संज्ञा नाम महाभाग तस्यां भातुरजीजनत् ॥”

अस्या विशेषविवरणान्तु तत्रैवाध्याये प्र-
थम् ॥)

संज्ञासुतः, पुं, (संज्ञायाः सुतः ।) शनिः । इति
केचित् ॥

संज्ञुः, ञि, (संज्ञते संज्ञे जानुनी यस्य । “प्रसंभ्यां
जानुनीः ॥” ५ । ४ । १०६ । इति ङुः ।)
संज्ञतजानुकः । इत्यमरः ॥

संज्ञ्वरः, पुं, (संज्ञ्वरयतीति । सं + ज्वर + ञिच् +
अच् ।) अस्मिन्तापः । इत्यमरः ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ५५ । ६३ ।

“कदलीपत्रपवनेर्वीज्यमानां सखीजनैः ।
पाण्डुचामामभियत्तसरसंज्ञ्वरलक्ष्याम् ॥”)

संयः, पुं, कङ्कालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

संयत्, पुं, स्त्री, (संयन्त्यतेऽनेति । सं + यम् +
क्तिप् । “गमादीनाम् ॥” ६ । ४ । ४० । इत्यस्य
वार्तिकोक्ता मणोपः । तुक् ।) युद्धम् । इत्य-
मरभरतौ । (यथा, रघुः । ७ । ३६ ।

“उत्थापितः संयति रेखरश्चैः
सान्नीहृतः स्यन्दनवृक्षकैः ॥”)

संयतः, ञि, (सं + यम् + क्तः ।) बह्वः । इत्यमरः ॥
(यथा, रामायणे । १ । १० । २५ ।

“मायाभिव परिभ्रष्टौ हरिणीभिव संयताम् ॥”)
हतसंयतः । यथा ब्रह्मपुराणम् ।

“सो यः कञ्चितीर्थयात्रान्तु गच्छेत्
सुसंयतः स च पूर्वं गृहे खे ।

संयमः

कतोपवासः शुचिरप्रमत्तः
संपूजयेद्भक्तिमन्त्रो गच्छेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

संयत्नः, पुं, वाग्यतः। जन्तुसम्बन्धः। इति
संज्ञिसंसारोणादित्यतिः ॥

संयत्नः, पुं, (संयच्छतीति। सं + यम् + “छिन्नर-
च्छत्वेति।” उणा० ३। १। इति च्चरच्प्रत्य-
येन साधु।) श्रुपः। इत्युणादिकोषः ॥

संयत्ना, [च्च] चि, संयमनकर्ता। नियन्ता।
संपूर्ण्यमघातोक्तुप्रत्ययेन निव्ययः ॥ (यथा,
महाभारते। १। ६२। ४८।)

“तं विचक्षणमपोवाह संयत्ना रथवाजिनाम्।
उपदेशमनुस्मृत्य रथमाशो महारथम् ॥”)

संयमः, पुं, (सं + यम् + “यमः सप्तपत्तिविद्यु च।”
३। ३। ६३। इति अप्।) त्रताद्यङ्पूर्वदिव-
कर्मकाचारः। तत्पर्यायः। विद्यामः २ विद्यमः
३ यामः ४ यमः ५ संयामः ६। इत्यमरः ॥

संयमनम् ७ नियमः ८। इति धरणिः ॥ तद्-
विधानं यथा। अथ दशमीनियमाः। छरि-
कन्तोषे।
“कांक्षं मां मखरच चक्रकं कोरदूषकम्।
शाकं मधु पराश्रय तजेदुपवसन् चियम् ॥”
अधोपवसन्निति तद्दिने भोजनासम्भवात् वामी-
प्यात् पूर्वापरदिनयोर्दृष्टम् ॥ स्मृतिः।
“शाकं मां मखरच पुनर्भोजनमैद्युने।
द्वानमन्वपानच दशम्यां वैश्वस्यजेत् ॥
कांक्षं मां सुरां चौरां लोभं वितथभावणम्।
आयामच अवायच दिवास्त्रं तथास्त्रनम् ॥
तिलपिष्टं मखरच दशम्यां वर्जयेत् पुमान्।
दशम्यामेकभक्तच कुर्वीत नियतेन्द्रियः ॥
आचम्य हन्तकाष्ठच खादेत् तदनन्तरम्।
पूर्वं चरिदिनास्त्रीकाः सध्वं चैकभोजनम् ॥
अवनीपुष्टशयनाः स्त्रियाः सङ्गविवर्जिताः।
सिबन् देवदेवेशं पुराणं पुरोधोपमम्।
सकलभोजनसंयुक्ता द्वादश्याच भविष्य ॥”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ ॥

आङ्पूर्वदिनकर्तव्यनियमो यथा। देवलः।
“चः कर्तास्त्रीति निश्चित्य दाता विप्रास्त्रिमन्त्र-
येत् ॥

निरासिचं सक्तुं भुक्ता सर्वसुप्तजने यदे।
असम्भवे परेद्युत्वा ब्राह्मणास्त्रिमन्त्रयेत् ॥”
वराहपुराणम्।

“वस्त्रशौचादि कर्मसं चः कर्तास्त्रीति आनता।
स्यानोपलेपनचैव कृत्वा विप्रास्त्रिमन्त्रयेत् ॥
हन्तकाष्ठच विद्वेत्तुं ब्रह्मचारी शुचिर्मनितुं ॥”
विद्वेत्तुं आङ्गीयनास्त्रियेभ्यो ह्यात् ॥ मार्क-
ण्डेयपुराणम् ॥

“निमग्नयेच पूर्वेषुः पूर्वोक्तान् द्विजसत्तमान्।
अप्राप्तौ तद्दिने वापि द्विजः योषितुप्रसङ्गनम् ॥”
यमः।

“प्रायेत प्रदीपान् भुक्तान् शयितान् द्विजान्।
वसंयासविनिर्मुक्तैः कामकोषविबर्जितैः ॥

संयमः

भवितव्यं भवद्भिश्च न्योभूते आहकर्मणि।
इत्यर्थं आङ् चालभ्य त्वं मयाच निमन्त्रितः।
एवं निमन्त्रा नियमान् आवयेत् पितृकान् बुधः ॥”
तन्नियममाह।

“अग्नीधनेः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः।
भवितव्यं भवद्भिश्च मया च आहकर्मणि ॥”
इति आहृतत्वम् ॥ ॥

तीर्थयात्रापूर्वदिनकर्तव्यनियममाह। ब्रह्म-
पुराणम्।

“यो यः कश्चित्तीर्थयात्रानु गच्छेत्
सुसंयतः स च पूर्वं यदे स्त्रे।
कतोपवासः शुचिरप्रमत्तः
संपूजयेद्भक्तिमन्त्रो गच्छेत् ॥
देवान् पितॄन् ब्राह्मणांचैव साधून्
धौमान् प्रीक्षयन् वित्तश्रद्धा प्रयत्नात्।
प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव
देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेत् ॥”
एवं प्रकुर्वन्तस्तस्य तीर्थाद्यदुक्तं फलं तत्
स्यान्नात्र सन्देह एव। सुसंयतः पूर्वदिने
कृतैकभक्तादिनियमस्तदुत्तरदिने कतोपवास
रथादि। उपवासदिने सुस्नानमपि।
“प्रयागे तीर्थयात्रायां पितृमाहविद्योगतः।
कचानां वपनं कायं दृष्या न विक्रयो भवेत् ॥”
इति विष्णुपुराणात् ॥ इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ॥
प्रायश्चित्तपूर्वोक्तं यथा। श्रद्धालिखितौ।
“वाप्य केशमखान् पूर्वं हृतं प्राश्य बहिर्निशि।
प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(बन्धनम्। यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १५५।
“कापि कुन्तलसंज्ञानसंयमस्य परेशनः।
बाहुकुलं कनौ नाभिपङ्कजं दृश्येत् स्फुटम् ॥”
संकोचः। यथा, मार्कण्डेये। ७७। ४।
“मखि हृष्टे सदा यस्मात् कुरुवे नेचसंयमम्।
तस्मान्निश्च्यते नृपे प्रजासंयमनं यमम् ॥”)

संयमकः, चि, (संयच्छतीति। सं + यम् + क्तुच्।)
नियन्ता। यथा,—
“स एव धाता सर्वस्य तन्नियोगकरा वयम्।
यमसंयमने त्वक्तः सोऽस्मान् संयमको हरिः ॥”
इति बह्विपुराणे नारसिंहप्राडुर्भावाध्यायः ॥
संयमो च ॥

संयमनं, स्त्री, (सं + यम + क्तुच्।) बन्धनम्।
(यथा, साहित्यदर्पणे। ६। २१८।
“यथावा वेश्यां द्रौपदीकेशसंयमनचेतुर्भौमसेन-
क्रोधापचितो बुधिशिरोनुवाहः ॥”) व्रतम्।
इति मेदिनी ॥ चतुःशालम् ॥ इति सञ्जवन-
शब्दटीकायां भरतः ॥ (यमयहम्। यथा,
महाभारते। ३। १६३। ६।
“एतत् संयमनं पुण्यमतीषाङ्गतदर्शनम्।
प्रेतराजस्य भवनकृत्वा परमया युतम् ॥”
प्राच्यनम् ॥ दमनम् ॥ यथा, भागवते ॥ १०। १६। ६।
“तं चक्रेवैगविषवीर्थमवैश्या तेन
दुष्टां नदीच क्लृप्तसंयमनावतारः ॥” ॥

संयुक्

संयच्छतीति। सं + यम + क्तुच्। नियन्तरि-
त्रि। यथा, मार्कण्डेये। ७७। ४।
“तस्मान्निश्च्यते नृपे प्रजासंयमनं यम् ॥”)
संयमनी, स्त्री, (संयम्यतेऽस्यामिति। सं + यम् +
अधिकरणे क्तुच्।) यमपुरी। इति मेदिनी ॥
(यथा, भागवते ॥ १०। ४५। ४२।
“ततः संयमनीं नाम यमस्य दयितां गुरीम्।
गत्वा जनार्दनः श्रद्धं प्रदधौ स हलायुधः ॥”)
संयमितः, चि, जातसंयमः। संयमशब्दात् इतो-
ऽस्य जाते इत्यनेन इतप्रत्ययेन-निव्ययः ॥
संयमी, [नृ] पुं, (संयमीऽस्यास्तीति। संयम +
इतिः।) स्तुतिः। इति धरणिः ॥ नियुहीते-
न्द्रिये, चि, यथा,—
“या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी।
यस्यां जायति भूतानि सा निशा पश्यते तुने ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् २ अध्यायः ॥
संयान्ता, स्त्री, द्वीपान्तरगमनम्। संपूर्णं याति-
द्वीपान्तरगमनवृत्तिस्तस्यास्तुतिः चः स्त्रिया-
माप् संयान्ता। द्वीपान्तरगमनं सन्ध्यायाच्चा
संयान्ता वा। इति सांयानिकशब्दटीकायां
भरतः ॥
संयानं, स्त्री, सन्ध्यागमनम्। संपूर्णयाधातोरनट्-
(क्तुच्) प्रत्ययेन निव्ययम् ॥ (यथा, महा-
भारते ॥ ३। १६। ५।
“स त्वं बालतस्तुष्ट्याद्य लब्धसंज्ञो यदृच्छया।
पश्य मे ह्यसंयाने शिष्यां केशववन्दन ॥”
प्रेतनिर्हारः। यथा, रामायणे ॥ १। ७६। २।
“अलं श्रोत्रेण भद्रं ते राजपुत्र महद्ययः।
प्राप्तकाशं नरपतेः कुब संयानस्तुतमम् ॥”)
संयामः, पुं, (सं + यम + “यमः सप्तपत्तिविद्यु च।”
३। ३। ६३। इति पच्।) संयमः। इत्यम-
रः ॥
संयावः, पुं, (सं + यु + “समि युद्धुवः।” ३। ३।
२३। इति घञ्।) हृतचौरादिपकमोघम् ॥
यथा,—
“संयावस्तु हृतचौरगुणमोघमपाकजः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
पिटकविशेषः। पिराको इति भाषा ॥ यथा,—
“पर्यन्तः सान्ध्यासमिता निर्मिता हृतभर्जिताः।
कुट्टितास्त्रालिताः शुद्धाः शर्कराभिस्त्रिमर्हिताः ॥
तदूर्ध्वं प्रक्षिपेदेनां लवङ्गमरिचानि च।
नालिकैर्लं सकर्पूरं वारवीजायनकशः ॥
हृताक्तसमितापुष्टरोटिका रचिता ततः।
तस्यां तत्पुरजातस्य कुम्भाभुजां हृष्टां सुधीः ॥
सर्पिषि प्रचुरे तान् सुपथेभिःपुथी जनः।
प्रकारज्ञैः प्रकारोऽर्थं संयाव इति कीर्तितः ॥
मण्डकोऽपि समो ज्ञेयः संयावोऽपि गुणैर्जनेः ॥”
इति भाष्यप्रकाशः ॥
संयुक्, [ज्] चि, (सं + युक् + क्तुच्।) युज-
वान् ॥ यथा,—
“समन्वो गुणवान् संयुक् मित्रयुद्धमित्रवत्सवः ॥”
इति विक्रान्तशेषः ॥

(यथा, महाभारते । २ । १६ । २२ ।

“आचार्यन्वत्विजस्यैव संयुजस्य युधिष्ठिर ।
स्नातकस्य प्रियं प्राहुः यद्वर्षाहान्मुपं तथा ॥”
संयुक्तस्य ॥

संयुक्तः, त्रि, (सं + युज् + क्तः ।) संयोगाश्रयः ।
यथा, तिथ्यादितत्त्वम् ।

“कृथाह्लासं संयुक्तां नालामेवपि प्रवेशिणीम् ॥”

संयोगः, पुं, (“युजिरे योमे + घञ् । उक्थादिषु
युगशब्दस्य पाठान् निपातनाद्गुणत्वम् । “विशे-
योऽसौ निपातनमिष्यते कालविशेषे रथाद्युप-
करणे च ।” इति वृत्तिः ॥ सङ्गता रथयुगा
यस्मिन् वा ।” इति निरुक्तटीकायां देवग. ज-
यन्वा । २ । १७ । २६ ।) युद्धम् । इत्यमरः । २ ।
८ । १०५ ॥ (यथा, महाभारते । २ । १७ । ५ ।

“अनयस्यानुपायस्य संयुगे परमः क्षयः ।

संशयो जायते साम्यात् जयस्य न भवेत् द्वयोः ॥”
संयोगस्य ॥

संयुतः, त्रि, संयुक्तः । यथा,—

“चतुर्थीसंयुता काव्या पञ्चमी परया न तु ।
द्वे कर्मणि पत्रे च शुक्लपत्ने तथासिते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

संयोगः, पुं, (सं + युज् + घञ् ।) मेलनम् । न्याय-

मतं गुणपदार्थः । स च सम्बन्धविशेषः । अ-
प्राप्तवस्तुद्वयस्य प्राप्तिः । स च त्रिविधो यथा ।

एककर्मजन्यः । यथा पर्वते पत्तिसंयोगः ॥ १ ॥

उभयकर्मजन्यः । यथा मेघद्वयसंयोगः ॥ २ ॥

संयोगजन्यसंयोगः । यथा कपालतरुसंयोग-
जन्यतरुकुम्भसंयोगः ॥ ३ ॥ कर्मजन्यसंयोगो-

ऽपि द्विविधः । अभिवातः । तस्मात् शब्दो

जायते ॥ १ ॥ नोदनः । तस्मात् शब्दो न

जायते ॥ २ ॥ अत्र प्रमाणम् ।

“अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः ।

कौर्त्तितस्त्रिविधत्वे च आद्योऽन्यतरकर्मजः ॥

तथोभयोः कर्मजन्यो भवेत् संयोगोऽपरः ।

आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्तितः ॥

मेघयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः ।

कपालतरुसंयोगात् संयोगस्तत्कुम्भयोः ॥

द्वितीयः स्यात् कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः ।

अभिवातो नोदनश्च शब्दहेतुरिहादिमः ।

शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्विभागोऽपि त्रिधा

भवेत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥ ३ ॥

उदयान् पूर्वं दशम्याः शेषः । यथा,—

“उदयान् प्राक् दशम्यास्तु शेषः संयोग इष्यते ।

उपरिष्ठात् प्रवेशस्तु तस्मात् तां परिवर्जयेत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सम्बन्धमात्रम् । इति संयोगपृथक्त्वन्यायार्थ-

दर्शनात् ॥

संयोगपृथक्त्वं, स्त्री, (संयोगेन फलसम्बन्धभेदेन

पृथक्त्वं नानाविधत्वं यत्र ।) न्यायविशेषः ।

यथा । एकस्य कर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां

द्वैक्याङ्गीकारे नित्यानित्यसंयोगविरोधः । भवेत्

संयोगपृथक्त्वन्यायात् । स च न्यायश्चतुर्थाध्याये

उक्तः । यथा । खादिरं पशुं बध्नाति खादिरं

वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत इति श्रूयते । अत्र

संशयः । किं काम्यस्यैव खादिरता नित्येऽपि

स्यादुत नेति । तत्र फलार्थत्वेनानिश्चयतया नित्य-

प्रयोगाङ्गता न युक्ता । यत् नित्येऽपि खादि-

रत्वश्रवणं तत् काम्यस्यैव पशुबन्धनाय यथा-

श्रयज्ञापनार्थं अतो न नित्ये खादिरता इति

प्राप्तेराह्वान्ताय चतुर्थाध्यायसूत्रम् । एकस्य

तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति । अत्र संयोगः

सम्बन्धमात्रं पृथक्त्वं भेदः । एकस्य खादिरस्य

फलार्थत्वपुरुषार्थत्वरूपोभयात्मकत्वे वाक्यद्वयेन

च क्रतुशैलफलशेषत्वलक्षणसंयोगभेदावगमात्

नित्यानित्यसंयोगविरोधः । न चाश्रयज्ञानार्थं

नित्यत्वात् सन्निधानादेवाश्रयज्ञानात् । अत

उभयार्था खादिरतेति । एवं दध्ना जुहोति

दध्नेन्द्रियकामस्य इत्यादावुभयार्थत्वे । दधित्वस्य

दध्नाश्रवणात् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

संयोगविरुद्धं, स्त्री, (संयोगेन विरुद्धम् ।) पर-

स्परसंयोगेन रोगजनकखाद्यद्रव्यम् । यथा,—

“शाकान्नपलपिण्याककुलत्पलवणामिधेः ।

करीरदधिमामैश्च प्रायः क्षीरं विरुध्यते ॥

प्राणहारी तु हारीतो हरिद्रालवणैः श्वेतः ।

रुरोक्षौत्थेऽनलैश्च विषं मायूरमामिषम् ॥

वराहवमया भृष्टा वलाका तु हरत्यस्य न ।

संयुक्ता सैव वारुण्या कुल्माषैश्च विरुध्यते ॥

अविं कुम्भशाकेन मत्स्यैर्लेः कर्णा त्यजेत् ।

मांसैरिच्छुविकारांश्च काञ्जिकैस्त्रिलशकुलीम् ॥

कपोतः सार्षपे भृष्टो घृतं कांस्ये दशाह्वगम् ।

विषं घृतसमं क्षौद्रं मधुना गगनाम्बु च ॥

मूलकं माषरूपेण मधुना च न भजयेत् ।

एकत्र सर्वमांसानि विरुद्धानि परस्परम् ॥

रात्रान्धवोसर्पदकोदराणां

विस्फोटिकोन्मादभगन्दराणाम् ।

मूर्च्छामदाधानगलग्रहणां

पाण्डामयस्यामविषस्य चैव ॥

किलासकृष्णग्रहणीगदानां

श्रोथातिसारस्वरपीनसानाम् ।

सन्धानदोषस्य तद्यव न्यतो-

र्विकृद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् ॥

विरुद्धाहारजान् रोगान् विनिहन्ति विरेचनम् ।

वमनं शमनं वापि पूर्वं वा हितसेवनम् ॥”

इति संयोगविरुद्धम् । इति राजवल्लभः ॥

संयोगितः, त्रि, जातसंयोगः । संयोग शब्दादित-

प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति संयोजितशब्दटीकायां

भरतः ॥

संयोगी, [न] त्रि, (संयोगोऽस्यास्तीति । संयोग +

इतिः ।) संयोगविशेषः । यथा,—

“अये वृषः कपिसंयोगी न मूले ॥” इति

सिद्धान्तलक्षणजागदीश्री ॥

संयोगनं, स्त्री, (सं + युज् + क्तुः ।) मैथुनम् ।

इति हारापत्नी ॥ संयोगस्य ॥

संयोजितः, त्रि, (सं + युज् + क्तुः + क्तः ।)

पदार्थः पदार्थान्तरेण संयुक्तोक्तः । तत्पर्यायः ।

उपाहितः २ । इत्यमरः ॥ संयोगितः ३ ।

इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । ५ । २६ । ३ ।

“यथा मेधीक्तम् आक्रमणपशवः संयोजिताः

त्रिभिः सवनेर्यथास्थानं मखलानि चरन्ति ॥”

संरम्भः, पुं, (सं + रम्भ + घञ् । तुम् ।) क्रोधः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ४ । १६६ ।

“ताडयित्वा तर्णनापि संरम्भात् मतिपूर्वकम् ।

एकविंशतिमात्रातीः पापयोनियु जायते ॥”)

आटोपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सम्भ्रमः ।

यथा, भागवते । ८ । ६ । २४ ।

“न संरम्भेण सिद्धान्तं सर्वार्याः सान्त्वया

यथा ॥”

वेगः । यथा, तत्रैव । ८ । ११ । ४५ ।

“संयम्य मन्युसंरम्भं मानयन्तो मुनेऽञ्चः ।

उपगीयमानानुचरैर्युः सर्वं त्रिविधम् ॥”)

उत्साहः । यथा,—

“काव्यारम्भेषु संरम्भः स्थिय उत्साह इष्यते ॥

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

संरावः, पुं, (सं + र ल ध्वनौ + “उपसर्गे ऋवः ।”

३ । ३ । २२ । इति घञ् ।) शब्दः । इत्यमरः ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३४२ ।

“तनक्तस्य सरित्पाते मुक्तसंरावमग्नतः ।

ऊर्ध्वबाहुर्महद्भूतं प्रादुरासीत् महौजसः ॥”)

संरावी, [न] त्रि, प्रशस्तशब्दविशेषः । संराव-

शब्दादस्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

संरुद्रः, त्रि, (सं + रुद्र + क्तः ।) प्रौढः । अङ्क-

रितः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।

१२ । २२८ । २ ।

“तस्मी मनसि संरुद्रं करिष्यामस्तथा च तत् ॥”)

संरोधः, पुं, (सं + रुध् + घञ् ।) रोधनम् ।

(यथा, भागवते । १० । ७३ । २ ।

“स्तुतानामाः शुष्कवदनाः संरोधपरिकर्षिताः ।

ददुस्ते घनश्यामं पीतकौशेयवाससम् ॥”)

क्षेपः । इति मेदिनी ॥

संलमः, त्रि, संयुक्तः । संपूर्वलग्नघातोः क्तप्रत्ययेन

निष्पन्नः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १२३ । १११ ।

“स चाञ्जिवलया नीत्वा विधिमथैव रोधसि ।

क्षिप्रस्तद्धीपसंलग्नो महामत्स्योऽवसन्नवान् ॥”)

संलयः, पुं, (सं + ली + अच् ।) मित्रा । इति

क्षेमचन्द्रः ॥ प्रलयस्य ॥

संलापः, पुं, (सं + लप + घञ् ।) परस्परभाष-

णम् । इत्यमरः ॥ अन्योन्यं प्रीतिभाषणं

संलापः । उक्तिप्रत्युक्तिभावेन विरोधरहित-

मन्योन्यभाषणं संलापः । इति परेऽपि । रहसि

भाषणं संलापः । इति कौमुदी । मिथोऽन्योन्यं

रहस्यपि । इति वक्ष्यति । समन्तात्प्रपन्नं संलापः

प्रियादिकथा घञ् । यस्मात्संलापः स तु केनापि

क्रियते । इदं परस्परभाषणमेवेति भेदः । इति

भरतः ॥ “उक्तिप्रत्युक्तिमहाक्यं संलाप इति

कौर्त्तते ॥” इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

संवरः

संवत्, च, वत्सरः । इत्यमरः । अधुना विक्र-
मादिकराजवत्सरः संवत् इति ख्यातः ॥ (स्त्री,
भूमिविशेषः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
११ । १२ ।

“वरिष्ठामनु संवत्सम् ।”

“वन सम्भक्तौ संवन्ते सम्यग्भज्यते ऋद्धरणाद्यं
संयते इति संवत् संपूर्णस्य वनतेः कियितद्रूपम् ।
ऋत्खननयोग्या भूमिः संवत् । साच पाषाणाद्य-
भावेनातिप्रशस्तत्वाद्दृष्टव्यते ।” इति तद्-
भाष्यम् ॥ संग्रामः । इति निघण्टुः । २ । १७ ॥

संवत्सरः, पुं, (संवसन्ति ऋतवो यत्र । सं + वस
निवासे + “संपूर्णानि चित्” उणा० ३ । ७० ।
इति वत्सरन् ।) वत्सरः । इत्यमरः ॥ “संवसन्ति
ऋतवो अत्र संवत्सरः । वस औ निवासे
नास्तीति सरः सस्य तः । संवदति भावान्
इति वदो रूपं वा ।” इति भरतः ॥ पञ्चविध-
वत्सरान्तर्गतप्रथमवत्सरः । यथा,—

“शुक्राब्दात् पञ्चभिः शेषान् समाद्याद्विषु वत्-
सराः ।

संपरीदानुपूर्वकाश्च तथोदापूर्वका मताः ॥”

संवत्सरादिफलं विष्णुधर्मोत्तरे ।

“संवत्सरे तथा दानं तिलस्य च महाफलम् ।

परिपूर्णे तथा दानं यवानाश्च द्विजोत्तमाः ॥

इदपूर्वेष्वन्नवस्त्राणां धान्यानांशुपूर्वके ।

उदासंवत्सरे दानं रजतस्य महाफलम् ॥

अतिस्त्रिदस्त्रिस्त्रयमध्यात् प्रभवादेश्च सम्भवम् ।

ऊचुस्तदत् समाद्याद्विषाणामपि सम्भवम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

संवदनं, स्त्री, (सं + वद + क्युट् ।) आलोचनम् ।
वशीकरणम् । इति मेदिनी । (यथा, महा-
भारते । ३ । २३२ । ५७ ।

“एतज्जानाम्यहं कर्तुं भर्तुः संवदनं महत् ।
असत्स्त्रीणां समाचारं नाहं कुर्वाम् कामये ॥”

संवादः । इति हेमचन्द्रः ॥

संवदना, स्त्री, संवदनम् । वशीक्रिया । यथा ।
मणिमन्त्राद्यध्वेषीकरणं संवदनम् । संपूर्णां
वदित्वंशीकरणे भावेऽनट् । संवदना चेति
केचित् । करणेऽनटि वशी क्रियासाधने मणि-
मन्त्रादावपि । अथऽश्रयः संवदनं यतस्तदिति
रघुः । संचलनमिति पाठान्तरम् । इत्यमर-
टोकायां भरतः ॥

संवदनं, स्त्री, (सं + वन + क्युट् ।) संवदनम् ।
इत्यमरटोकायां रामायणम् ॥ (यथा, कथा-
चरित्सागरः । ३४ । १६६ ।

“हृदयानुप्रदेशो हि ऽभीः संवननं महत् ॥”

संवरं, स्त्री, (सं + वृ + “अहृद्वहनिष्गमश्च” ।
३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) जलम् । बौद्धव्रत-
विशेषः । इति केचित् ॥ रभसे मकारमध्य-
पाठः । तत्र सम्भ्रतातोरप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

संवरः, पुं, द्वैत्वविशेषः । मत्स्यविशेषः । हरिण-
विशेषः । इति केचित् ॥ रभसकोषे सम्बर इति
पाठः ॥ (क्वचित् सम्बर इति च दृश्यते ।)

संवरः, पुं, (सं + वृत् + घञ् ।) प्रलयः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ८ । १५ । ७६ ।

“दृष्टमिव दिशो दिग्भिः संवर्त्तान्तिरिवो-
त्थितः ॥”

सुनिविशेषः । (यथा, मार्कण्डेये । १३० । ११ ।

“ऋत्विक् तस्य तु संवर्त्तो बभूवाङ्गिरसः सुतः ।
भ्राता दृष्टस्यतेर्विप्र महात्मा तपसां निधिः ॥”

अयं हि धर्मशास्त्रप्रयोजकानामन्यतमः ॥)
कर्त्तृफलवृत्तः । इति मेदिनी । मेघः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १० । ६० ।

“शुश्रुवे सुमहान् शब्दः संवर्त्तनिनदो यथा ॥”)
मेघनायकविशेषः । तस्य विवरणं यथा,—

“त्रियुते प्राकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात् ।
आवर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमसुदम् ॥
आवर्त्तो निर्जलो मेघः संवर्त्तश्च बहुदकः ।
पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः ॥”

इति श्योतिसूक्तम् ॥

संपूर्णकान्तःस्वकारादित्तघातोः चल्प्रत्ययेन
नियन्तत्वाद्गुस्वारमध्यः । मकारमध्योऽप्य-
यम् ॥

संवर्त्तकः, पुं, (संवर्त्तयतीति । सं + वृत् + क् +
क्युल् ।) बलदेवः । इति शब्दरत्नावली । बल-
देवस्य लाङ्गलम् । वङ्गवानजः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, भागवते । १२ । ४ । ६ ।

“ततः संवर्त्तको वङ्गः सङ्गुधेणसुखीत्यतः ।
दृष्ट्यनिलवेगोत्थः शून्यान् भूविवरानथ ॥”)

संवर्त्तकी, [न्] पुं, (संवर्त्तकोऽस्यास्तीति ।
इतिः ।) बलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
संवर्त्तः, स्त्री, (सम्यक्प्रकारेण वर्त्तते इति ।
सं + वृत् + “ङ्पिपिबिबुहीति” उणा० ४ ।
११८ । इति इत् ।) संवर्त्तिका । इत्यमर-
टोकायां भरतः ॥

संवर्त्तिका, स्त्री, पद्मस्य केशरसमीपस्थदलम् ।
इत्यमरः ॥ पद्मादीनां जटिकाकारे नवपत्रे
इत्यन्ये । सम्यक् वर्त्तते वर्द्धते इति संवर्त्तिका
शकः । संवर्त्तयति वेद्ययतीति वा नास्तीति इप्र-
त्यये संवर्त्तरपि । संवर्त्तनवपत्रिकेति वोपा-
लिनः । पाच्छोणादीति इपि संवर्त्तो च अतः
स्वार्थे के संवर्त्तिका । सामान्यनूतनपत्रेऽपि
संवर्त्तिकेति हङ्गुचन्द्रः ॥ दलमात्रे च संवर्त्ति-
केति मधुः । कुञ्जाणा समकोचयद्दृष्टान्तान्य-
म्भोजसंवर्त्तिकेति सुरारिः । इति भरतः ॥

संवर्द्धकः, त्रि, (संवर्द्धयतीति । सं + वृद्ध् + क् +
क्युल् ।) संवर्द्धनकारी । इति हेमचन्द्रः ॥

संवर्द्धनं, स्त्री, (सं + वृद्ध् + क्युट् ।) सम्यग्-
वृद्धिः । सन्दीपनम् । संपूर्णवृद्धघातोऽनट्प्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६३ । १०९ ।

“पुरुषः स विभुः कर्त्ता सर्वभूतपितामहः ।
धर्मं संवर्द्धनार्थाय प्रयच्छेत्सकृच्छ्रियु ॥”

श्रीङ्गनम् । यथा, रामायणे । २ । १११ । १० ।

“निवृत्तं प्रियवादेन तथा संवर्द्धनेन च ॥”

“संवर्द्धनं श्रीङ्गनम् ॥” इति तट्टीका ।)

संवाहः

संवर्द्धितः, त्रि, (सं + वृद्ध् + क् + क्तः ।)
सम्यग् वृद्धिविशिष्टः । यथा,—

“अथ प्रभावोपनतैः कुमारं
कल्पद्रमोत्थैरप्रकीर्यं पुष्पैः ।

उवाच वाग्मी दृशनप्रभाभिः
संवर्द्धितोरःखलतारहारः ॥”

इति रघौ ५ अर्गः ॥

संवर्द्धितः, त्रि, (सं + वल + क्तः ।) मिश्रितः ।
एकत्रीकृतः । यथा । प्रकृतगन्धस्यस्वरसंवर्द्धित-
स्यैव पाठस्य घर्त्तुनूचितत्वाद्वाग्मिरेवधारणं
युक्तम् । इति पञ्चताजामदीशी टीका ॥
अन्यत्र ।

“प्रतीयमानः प्रत्येकं प्रथमं हेतुरुच्यते ।

ततः संवर्द्धितः सर्वो विभवादिः सचेतसाम् ॥”
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

संवसथः, पुं, (संवसथ्येति । सं + वस + “उपसर्गे
वसेः” उणा० ३ । ११४ । इति अथः ।)

ग्रामः । इत्यमरः ॥

संवहः, पुं, (संवहतीति । सं + वह् + अच् ।)
सप्रवायुन्तर्गतप्रशस्तवायुः । स तु उदहवायो-
रपरिष्ठः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (यथा,
महाभारते । १२ । ३०८ । ४२ ।

“चतुर्थः संवहो नाम वायुः स गिरिमर्दनः ।

येन वेगवता रुष्या रुद्धैगारुजता नगान् ॥

वायुना सहिता मेघास्ते भवन्ति बलाहकाः ।

दारुणोत्पातसञ्चारो नभसः सनयित्तुमान् ॥”)

संवाटिका, स्त्री, शृङ्गाटकः । इति जटा-
धरः ॥

संवादः, पुं, (सं + वद + घञ् ।) सन्देशवाक्यम् ।
समाचार इति यावत् । तत्पर्यायः । वाचिकम् २
सन्देशः ३ । इति जटाधरः ॥ सन्देशवाक् ४ ।
इत्यमरः ॥ वाचिकं तद्गवेद्यञ्च दूतत्वेनाभि-
शंसनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (मिथः-
सम्भाषणम् । यथा, गीतायाम् । १८ । ७० ।

“अधीयते च य इमं धर्मं संवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिथः स्थामित मे मतिः ॥”)

संवासः, पुं, (संवसथ्येति । सं + वसु + घञ् ।)
गृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, दृष्ट-
संहितायाम् । ६५ । १३ ।

“भयदो जनसंवासान्

द्दि भाषान्यपनयेत् काकः ॥”)

पुरवासिनां विहारार्थं पुरमध्ये बहिर्ज्ञा
अनाट्टतस्थानम् । तत्पर्यायः । सन्नियोगः २
सन्निकर्षणम् ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ४६ । ४ ।

“शृण्वन् वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवास-

वासिनाम् ।

राजानं धिक् दृश्यं कामस्य वशमास्थितम् ॥”

एकत्रावस्थानम् । यथा, मनुः । ८ । ३७३ ।

“ब्राह्मया सह संवासे चाकाशा तावदेव तु ॥”)

संवाहः, पुं, (संवाहयतीति । सं + वह् + क् +
अच् ।) अङ्गविमर्दकः । इति जटाधरः ॥

संविधा

(संप्रकारसुखानम् । इति नीलकण्ठः ॥ यथा, महाभारते । ३ । १६० । ३७ ।
 “हारतोरखनिर्व्वहजसंवादशोभिना ॥”
 सं + वह + वच् । विमर्हनम् । यथा, मार्क-
 ङ्क्ये । १६ । १५ ।
 “तं तथा खाधितं भार्या पतिं देवमिवाश्चयत् ।
 पादाभ्यङ्गाङ्गसवाङ्गानाच्छादनभोजनैः ॥”
 संवाहकः, चि, (संवाहयतीति । सं + वह +
 णिच् + क्तुल्) । अङ्गमर्हकारकः । तत्पर्यायः ।
 अङ्गमर्हकः २ । इति चिकीत्सुशेषः ॥ अङ्ग-
 मर्हः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कामन्द-
 कीयनोतिसारे । १२ । ४५ ।
 “प्रसाधका भोजकाश्च मात्रसंवाहका अपि ।
 जलनाम्नलकुसुमगन्धभूषणदायकाः ।
 कर्षथाश्च सदा ह्येते ये चान्येभ्यासवर्णिनः ॥”
 संवाहनं, क्री, (सं + वह + णिच् + क्युट्) । अङ्ग-
 मर्हनम् । (यथा, मार्कङ्क्ये । १० । ७४ ।
 “तेलाभ्यङ्गो बान्धवानामङ्गसंवाहनश्च यत् ।
 तेन चाप्यायते जन्तुर्वाञ्जलि सवान्धवाः ॥”
 भारादिवहनम् । इति मेदिनी ॥
 संवित्तिः, क्री, (सं + विद् + क्तिन्) । प्रतिपत्तिः ।
 जनस्याविवादः । इति मेदिनी ॥ चेतना ।
 बुद्धिः । इति शब्दरत्नावली हेमचन्द्रश्च ॥
 (यथा, किराते । १६ । ३२ ।
 “ह्यायां विनिह्ये य तमोमयीर्ना
 तन्वस्य संवित्तिरिवाप विद्याम् ॥”
 अनुभवः । यथा, तच्चेव । ११ । ३४ ।
 “चक्षुष्या सुखसंवित्तिः स्मरणीयाधुनातनी ।
 इति स्वप्नोपमान् मत्वा कामान् मागास्तदङ्ग-
 ताम् ॥”
 संवित्, क्री, (सं + विद् + क्तिन्) । अङ्गी-
 संविद्, कारः । ज्ञानम् । (यथा, क्रीधर-
 स्वामी ।
 “वागीशा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्षसि ।
 यस्यास्ति हृदये संवित् तं वृषिं हर्महं भजे ॥”
 सम्भाषा । क्रियाकारः । युद्धम् । इत्यमरः ॥
 आचारः । (यथा, माघे । १२ । १५ ।
 “ओजस्विष्वोष्णलघुतशासनः
 प्रसादिनोऽनुज्झितगोत्रसंविदः ।
 शोकाशुपेक्षस्य पुरः स भूयसो
 गुणान् वसुहिंस्य पठन्ति वन्दिनः ॥”
 संवितः । (यथा, रघुः । ७ । ३१ ।
 “स राजलोकः कृतपूर्व्वसंवित्
 आरम्भसिद्धौ समयोपलभ्यम् ।
 आदास्यमानः प्रमदामिभं तत्
 आट्टव्य पन्थानमजस्य तस्यौ ॥”
 नाम । तोषणम् । इति मेदिनी ॥ समाधिः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 संविदितः, चि, (सं + विद् + क्तः) । अङ्गीकृतः ।
 इत्यमरः ॥
 संविधा, क्री, (सं + वच् + विधो यञ्) । अति-
 विधा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

संवेशः

संवीचकं, क्री, (सं + वि + ईच् + क्युट्) । अन्वे-
 यणम् । अपहृतवस्तुनस्तात्पर्य्यान्वेषणम् ।
 इत्यमरः ॥ सम्यक्तात्पर्य्याण्य विविधप्रकारे-
 रीचकं संवीचकं अन्वट् । इति भरतः ॥
 संवीतं, चि, (सं + वी + क्तः) । बह्वम् । आहृतम् ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ४६ ।
 “तिरस्कृत्योचरेत् काष्ठलोष्टपत्रश्यादिना ।
 नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गीऽवगुण्ठनः ॥”
 मंठतः, पुं, आहृतः । संपूर्व्वकृतधृतातोः क्तप्रत्ययेन
 नियमः ॥
 संवृत्तः, पुं, (सं + वृत् + क्तः) । वरणः । इति
 शब्दमाला ॥
 संवृत्तिः, क्री, (सं + वृत् + क्तिन्) । सम्यक्-
 प्रकारेण वर्तनम् । (यथा, कथासरित्सागरे ।
 ५६ । ४१४ ।
 “हसता हृदि भीमभूभुजा
 क्षतसंवृत्तुपचारसनक्रियः ।
 ऋतुपर्णाशुपौऽपि तं नलं
 प्रतिपूष्याथ जगाम कोशलान् ॥”
 आवरणम् । इति संपूर्व्वकृतधृतातोः क्त-
 प्रत्ययेन नियमः ॥ (देवीविशेषः । यथा, महा-
 भारते । २ । ११ । ३६ ।
 “संवृत्तिराशा नियतिः ऋष्टिर्देवी रतिस्तथा ।
 एताश्चान्याश्च वै देव्य उपतस्युः प्रजा-
 पतिम् ॥”
 संवेगः, पुं, (सं + विज् + वच्) । भयादिजनित-
 त्वरा । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । २ ।
 ७२ । १४ ।
 “अथ सभ्याः सभामध्ये वसुष्कृतकरास्तदा ।
 ऊचुर्बुद्धिप्रमनसः संवेगान् सर्व्व एव हि ॥”
 सम्यक्वेगश्च ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ ।
 ३६० ।
 “अभयप्रमसंवेगलम्बसिद्धिर्नैराधिपः ।
 शीघ्रतादाहव्यापि भयानामेति ढक्पथम् ॥”
 संवेदः, पुं, (सं + विद् + वच्) । अनुभवः ।
 तत्पर्यायः । वेदना २ । इत्यमरः ॥ हे अनुभवे ।
 विद् ल मतौ वच् संवेदः । क्रीविश्रज्योति
 अने वेदना । न नेत्युक्तेः क्री वेदनम् । तत्र
 विशेषिणापि सामान्यं वाध्यते न क्वचित् कर्तौति
 अन्वट् । इति भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे ।
 २०३ । २३ ।
 “संवेदजननी धात्री चेति मात्रा प्रचोदिता ।
 अनुतां तदुताश्चैव जन्तानां कर्म्मभोगिनाम् ॥”
 संवेष्टः, पुं, (सं + विष्ट + वच्) । निद्रा । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, रघुः । १ । ६३ ।
 “अथ प्रदोषे दीपश्चः संवेष्टाय विश्रांपतिम् ।
 सुरुः सुरुतवाक् सष्टुः विससर्जादितश्रियम् ॥”
 स्त्रीरतवन्धः । इति मेदिनी ॥ पीठः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (उपभोगस्थानम् । इति स्वामी ॥
 यथा, भागवते । ३ । २३ । २० ।
 “विहारस्थानविश्रामसंवेष्टाङ्गनाजिरेः ।
 यथोपकोषं रचितैर्विस्थापनमिवात्मनः ॥”)

संशया

संशयनं, क्री, (सं + विष्ट + क्युट्) । रतिक्रिया ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (उपवेष्टनम् । यथा, भाग-
 वते । ५ । ६ । १० ।
 “शीतोष्णवातवर्षेषु त्रुष इवानाहताङ्गः पीनः
 संहननाङ्गः स्थण्डिलसंवेष्टनामर्हनामप्यन-
 रजसा महाभागिरिव ॥ ॥ ॥ विचचार ॥”
 संशयनं, क्री, (सं + शय + क्तः) । उक्तरीयवच्छम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
 किराते । ४ । २० ।
 “विपाणसंशयानमिवानिलोद्धतं
 निरुन्धतीः सप्रपलाशजं रजः ॥”
 वच्छम् । इति मेदिनी ॥
 संशयकः, पुं, समयान् संशयमादनिवर्त्तः । इत्य-
 मरः ॥ सभयान् कुलाचारान् शपथाहृत्
 संशयमादनिवर्त्तनोऽपराडसुखा अपलाध-
 मानाश्चाक्रोशन्ति ते संशयकाः । शपेर्भावे क्त
 शपं सम्यक् सत्वं शपं येषां ते संशयकाः ।
 इति भरतः ॥ नारायणीसिनाविशेषः । इति
 महाभारतम् ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 १ । १७७ ।
 “यदाश्रौतं चास्मदीयान् महारथान्
 यवस्थितान् अन्वन्त्यान्तकाय ।
 संशयकान् निहतान् अन्वेन
 तदा नाशंसे विजयाय मञ्जय ॥”
 एतद्वधृत्तान्तादिकं महाभारते द्रौणपत्निकं
 १७ अथ्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥
 संशयः, पुं, (सं + शो + क्युट्) । सन्देहः । इत्य-
 मरः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
 “म संशयो भवेद्यथा धीरेकत्वाभावभावयोः ।
 साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम् ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 “संशयं लक्षयति संशय इति । एकधर्मिक-
 विरुद्धभावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशय इत्यर्थः ।
 साधारणंति उभयसाधारणो यो धर्मस्तज-
 ज्ञानं संशयसाधनम् । यथा उच्चैस्तरत्वं
 स्थाण्डिलसाधारणं ज्ञात्वा अयं स्थाण्डिले वेति
 सन्देहे । एवमसाधारणज्ञानं संशयकारणम् ।
 यथा शब्दत्वं निवृत्तानिवाद्यात्तत् शब्दे शब्दीत्वा
 शब्दो निवृत्तौ न वेति सन्देहे । विप्रतिपत्तिस्तु
 शब्दोऽनिवृत्तौ न वेति शब्दात्मिकः न संशय-
 कारणं शब्दस्यापिज्ञानादीनां निश्चयमात्रजन-
 कत्वसाभावात् । किन्त्वत्र शब्देन कोटिद्वय-
 ज्ञानम् जन्यते संशयस्तु मानस एवेति । एवं
 ज्ञानेऽपि साधारणसंशयाद्द्वयसंशयः । एवं याद-
 संशयादपि यापकसंशय इत्यादिकं बोध्यम् ।
 किन्तु संशये धर्मिज्ञानं धर्मोन्निव्यमन्निकर्मा
 वा कारणमिति ॥” इति तट्टीका सिद्धान्त-
 मुक्तावली ॥
 संशयानः, चि, संशययुक्तः । संपूर्व्वशीऽघातोः
 श्यानप्रत्ययेन नियमः ॥
 संशयापन्नमानसः, चि, (संशयमापन्नं मानसं
 यस्य यन्नेति वा) संशयविषयः । संशययुक्तः ।

तत्प्रयोगः। संश्रयिकः २। इत्यमरः ॥ हे संश्रय-
विषये स्थावलादी । संश्रयमापन्नः संश्रयिकः
श्रयिकः। संश्रयमापन्नं मानसं यत्र स्थावलादी
न तथा। संश्रयमापन्नं मानसं यस्य स
तथेति षष्ठान्यपदार्थत्वे संश्रयितरि पुरुषा
दावप्येतच्छब्दद्वयप्रवृत्तिः स्यात्। इति भरतः ॥
संश्रयात्, त्रि, संश्रयिता। इति हेमचन्द्रः ॥
संश्रयिता, [ऋ] त्रि, (सं + श्रौ + ळच्)
संश्रयकर्ता। इति हेमचन्द्रः ॥
संश्रयणं, क्ली, (सं + श्रु + ल्युट्)। रणारम्भः।
इति शब्दमाला ॥ (संश्रयणम्। यथा,
कामन्दकीये। ६। ४।
“लोकानुग्रहमन्विच्छन् शरीरमनुपालयेत्।
राज्ञः संश्रयणं धाम शरीरं धर्मसाधनम् ॥”)
संश्रितं, त्रि, (सं + श्रौ + क्तः)। सम्यक्सम्पा-
दितम्। व्रतविषयकयत्रवान्। यथा। संश्रितं
व्रतम्। सम्यक् सम्पादितमित्यर्थः। संश्रितो
ब्राह्मणः। व्रतविषयकयत्रवानित्यर्थः। इति
मिहान्तकौमुदी ॥
संश्रुतिः, क्ली, (सं + श्रु + क्तित्)। सम्यक्
श्रीधनम्। शरीरमार्जनम्। यथा,—
“मम्मार्जनञ्च संश्रुतिः संश्रीधनविश्रीधने ॥”
इति रत्नमाला ॥
संश्रुक्तं, त्रि, आनपादिना संश्रीधितवस्तु।
संपूर्वशुभधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
संश्रीधनं, क्ली, (सं + श्रु + क्युट्)। संश्रुतिः।
इति रत्नमाला ॥
संश्रीधितं, त्रि, (सं + श्रु + क्तः)। शुद्धीकृत-
वस्तु। यथा,—
“ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्गताश्रयोषाणाम्।
संश्रीधिताश्रयानां सद्यः सिद्धिर्भवेत्तेषाम् ॥”
इति मधुमती ॥
संश्रुत्, क्ली, (सं + श्रु + क्तः)। सं +
श्रु + “संश्रुत्पदेहत्” उणा० २। ५५।
इति अतिप्रत्ययेन निपातनात् साधु। कुष्ठकः।
इत्युणादिकोषः ॥
संश्रानः, त्रि, (सं + श्रौ + क्तः)। श्रितेन सङ्कु-
चिन्तः। इति सुश्रवोपध्याकरणम् ॥
संश्रवः, पुं, (सं + श्रु + षच्)। आश्रयः। यथा,
“स्तुता सुरैः पूज्यमभीष्टसंश्रया-
त्तथा सुरेण्येन दिनेषु संविता।
करोत् सा नः शुभहेतुरीश्वरी
शुभानि भद्राण्यभिहन्तु चापदः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः ॥
(आश्रयस्थानम्। यथा, रामायणे। २। ४१। ६।
“अहो निश्चिन्तनो राजा जीवन्लोकस्य संश्रयम्।
धर्मो सत्यव्रतं रामं वनवासं प्रवृत्सति ॥”)
संश्रवः, पुं, (सं + श्रु + षच्)। अङ्गीकारः।
इत्यमरः ॥ (सम्यक्-श्रवणम्। यथा, महा-
भारते। १५। ३। ६।
“अथ भीमः सुहृत्स्ये वाङ्मुखात् तदाकरोत्।
संश्रवे हृतराक्षस्य गान्धायाञ्चाप्यमर्षणः ॥”)

संश्रितः, त्रि, (सं + श्रु + क्तः)। आश्रितः। यथा,
“न प्राचीमग्रतः शुम्भोर्नोदीचीं शक्तिसंश्रि-
ताम्।
न प्रतीचीं यतः पृथमतो दक्षं समाश्रयेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
संश्रुतः, त्रि, (सं + श्रु + क्तः)। अङ्गीकृतः।
इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे। ३। १०। ३६।
“मया चैतद्वचः श्रुत्वा कान्तं क्षीण परिपालनम्।
ऋषीणां दृष्टकारण्ये संश्रुतं जनकात्मजे ॥”)
संश्रुष्टः, त्रि, आश्रुष्टः। मिलितः। संपूर्व-
श्रुषधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
संश्रुषः, पुं, (सं + श्रु + षच्)। आलिङ्गनम्।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते। १२। १३३। १७।
“संश्रुषश्च परस्त्रीभिर्दस्युरेतानि वर्जयेत् ॥”)
मेलनम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये। ३७। १५।
“अनन्तरैश्च संश्रुषमभ्येत्य तदनन्तरम्।
तेषामन्यतमेभ्यः समाक्रम्यानयद्दृशम् ॥”)
संश्रुत्, क्ली, (सं + श्रु + क्तित्)। निपा-
तनात् सिद्धम् ॥ “संपूर्वात् श्रुयतेः संश्रुदिति
सुभूतिचन्द्रः ॥” इत्युणादिकोषात् उज्ज्वल-
दत्तः। २। ५५। माया। यथा,—
“संश्रुत्तु कुहके ज्ञेयं संश्रुत् तत्रैव ते समे ॥”
इत्युणादिकोषः ॥
संसक्तः, त्रि, (सं + सज्ज + क्तः)। संलयः।
अयवहितः। इत्यमरः ॥
संसक्तिः, क्ली, संसक्तता। संपूर्वश्रुषधातो-
भावे क्तित्प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥
संसत्, क्ली, (सं + श्रु + क्तित्)। सं +
सत् + क्त्विप्)। सभा। इत्यमरः ॥
(यथा, रघुः। १६। २४।
“तदङ्गुत्वं संसदि राजितृत्वं
प्रातर्द्विजेभ्यो वृषतिः शशंस ॥”)
संसरणं, क्ली, (सं + श्रु + क्तः)। प्राणि-
जन्तुः। असंवाधसेन्यगमनम्। घण्टापथः।
इत्यमरः ॥ रणारम्भः। इति मेदिनी ॥ गमनम्।
इति शब्दरत्नावली ॥ (संसारः। यथा,
भागवते। १०। ४०। २८।
“पुंसो भवेद्यर्षिं संसरेणापवर्ग-
स्तथ्यजनाभ सदुपासयामतिः स्यात् ॥”)
संसर्गः, पुं, (सं + श्रु + षच्)। सम्बन्धः।
स च समवायादिः। इति न्यायशास्त्रम् ॥ * ॥
पापिष्ठान्त्यजादिसंसर्गप्रायश्चित्तम्। यथा,—
“स्त्रियादिना पतिता इत्युपक्रम्य उक्तम्। अचा-
जानतो वत्सरेण पातित्यम्।
‘संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्।
याजनाध्यापनादयौनादेकश्रय्यासनाश्रनात् ॥’
इति हारीतवचनात्।
ज्ञानतो वत्सराहनेति। तदसंसृष्टस्तदोष्माभाव
एव। [कश्चित् ।
‘वाग्वोऽपि पृथग्भूत्वा तत् पापं नाश्रुयात्
इति देवजवचनात् ॥* ॥
‘ब्रह्मस्य भुङ्क्ते पक्वान् कृच्छ्राहं तस्य निर्दिशेत् ॥’

शुष्कान्नभोजिनः पादमित्याह भगवान् मनुः ॥
तस्याविज्ञानचक्षालसहितैकवेष्टस्यसङ्कराकर-
णरूपमूलपाककर्तुः द्वितीयसंसर्गः। तथा
चापस्तम्भः।
‘अन्यजातिरविज्ञातो निवसेदयस्य वैश्रमिणि।
स वै ज्ञात्वा तु कालेन कुर्व्यात्स्य विप्रोधनम् ॥
चान्द्रायणं पराको वा द्विजातीनां विप्रोधनम्।
प्राजापत्यस्तु शूद्राणां तथा संसर्गदूषणे ॥
यैस्तत्र सुक्तं पक्वान् कृच्छ्रं तेषां विनिर्दिशेत्।
तेषामपि च यैर्मुक्तं तेषामहं विधीयते।
तेषामपि च यैर्मुक्तं कृच्छ्रपादो विधीयते ॥’
अत्र द्वितीयसंसर्ग एव प्रायश्चित्तदर्शनात्
चतुर्थसंसर्गो दोषो नास्ति। प्रायश्चित्तविवेको-
ऽप्येवम् ॥ इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥ अथ
संसर्गनिरूपणम्। तत्र महापातकिसंसर्गस्य
पापहेतुत्वमाह मनुः।
“ब्रह्महत्या सुरापानं स्त्रियं गुर्वङ्गनागमः।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापितैः सह ॥”
प्रायश्चित्तमपि मनुना दर्शितम्।
“एषां पापकृतानुक्ता चतुर्णांमपि निष्कृतिः।
पतितैः संप्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः ॥
यो येन पतितेनेषां संसर्गं याति मानवः।
स तस्यैव व्रतं कुर्व्यात् तत्संसर्गविशुद्धये ॥
प्रायश्चित्तोयनां प्राप्य देवान् पापकृतेन वा।
न संसर्गं ब्रजेत् सद्भिः प्रायश्चित्तैः कृतैः द्विजैः ॥”
पापिष्ठसंसर्गो पातको भवति इति कल्पश्रुतिः ॥
विष्णुः। यच्च येन पापात्मना सह संसृजेत् स
तस्यैव प्रायश्चित्तं कुर्व्यात्। गोतमोऽप्याह।
ब्रह्महत्यासुरापगुरुतल्पगपिठमाद्योनिस्सम्बन्धाग-
स्तेनाभक्ष्यभक्तकनास्तिकान्दिकान्दितकर्म-
त्यागिपतितात्वाभ्यपतितत्यागिनः पतिताः
पातकसंप्रयोजकाश्च तेषां समाचरन्।
निषिद्धपतितसंसर्गात् पतनीति श्रुतिः कल्पशा ॥
के ते संसर्गप्रकारा इत्यत्राह बृहस्पतिः।
“एकश्रय्यासनं पङ्क्तिर्भाङ्गपक्वान्मिश्रणम्।
याजनाध्यापनं योनिस्तथा च सहभोजनम्।
नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्तव्योऽधमेः सह ॥”
ह्यागलेयः।
“आलापात् पात्रसंस्पर्शात् निश्वासात् सह-
भोजनात्।
सहश्रय्यासनाध्यायात् पापं संक्रमते वृथाम् ॥”
यमः।
“दुष्कृतं हि मनुष्याणामममश्रय्य तिष्ठति।
यो यस्यान्नमिहाश्रित स तस्याश्रितः किल्बि-
षम् ॥”
देवलः।
“पतितेन सहोषित्वा जानन् संवत्सरं नरः।
मिश्रितस्तेन सोऽन्वन्ते स्वयश्च पतिगो भवेत् ॥
थाजनं योनिस्सम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम्।
हत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन न संश्रयः ॥”
यासः।
“ब्रह्महत्या मद्यपः स्त्रीनो गुरुतल्पग एव च।

संसारः

महापातकिनस्त्वैते यस्य तेः सह संवसेत् ।
संवत्सरान् पतितेः संसर्गं कुरुते तु यः ।
यान्प्रव्यासनेर्निर्णयं जानन् स पतितो भवेत् ॥”
ननु द्वितीयतृतीयसंसर्गिणि प्रमाणं नास्ति
अतएव दृढप्रज्ञातपः ।

“अशुचिं संसृष्टेद्यस्तु एक एव स दृश्यति ।
तत्सृष्टान्यो न दृश्यते सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥”
तथा ।

“संहतानान् पात्राणां यद्विकसपहस्यते ।
तस्य तत् प्रोघ्नं प्रोक्तं न तु तत्सृष्टिनामपि ॥”
उच्यते । यस्य येन पापात्मनेति यो येन संपिबे-
दिति संसर्गो येन संसर्गमिति विष्णुव्यास-
जावालवचनैः सामान्येन पापिष्ठसंसर्गो पापी
भवति इति प्रतिपादनान् संसर्गपापिष्ठस्यापि
संसर्गो पापयुक्तो भवतीति एभिरेव प्रति-
पादितम् ॥ * : पतितोत्पन्नानां शुद्धिमच्छतां
पतितानां प्रायश्चित्तस्य तृतीयो भागस्तत्राय-
श्चित्तं त्रयम् । स्त्री च पतितोत्पन्ना तृतीय-
भागस्य तृतीयभागं कुर्यात् । इति प्रायश्चित्त-
विवेकः ॥

संसर्गभावः, पुं, (संसर्गेण सम्बन्धेन अवच्छिन्नो-
भावः ।) सम्बन्धरहितत्वम् । न्यायमते अभाव-
पदार्थविशेषः । स तु मेदभिन्नाभावः । स च
त्रिविधः । प्रागभावः १ ध्वंसः २ अत्यन्ता-
भावः ३ यथा,—

“अभावस्तु द्विधा संसर्गाभ्याम्भावमेदतः ।
प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥
एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गभाव इत्येते ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥ * :

मेदत्वं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावत्वम् । विनाशभावत्वं प्रागभावत्वम् १
जन्याभावत्वं ध्वंसत्वम् २ नित्यसंसर्गाभावत्व-
मत्यन्ताभावत्वम् ३ । इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

संसर्गो, [नृ] (संसर्गोऽस्यास्तीति । इतिः ।
यद्वा, सं + खञ् + “संश्रुत्वात्तु र्धेति ।” ३ । २ ।
१४२ । इति चिच्छुन् ।) संसर्गविशेषः । यथा ।
विभागानन्तरं मैत्र्यात् पितृभ्रातृपितृव्यभ्रातृ-
पुत्राणां यथायथं एकत्रावस्थानं संसर्गः तद्-
युक्तः संसर्गो । एवम्भूतस्य संसर्गिणो ऋतस्य
धनं तज्जातस्यापत्यस्य तदपत्याभावे संसर्गो
स्वयं गृह्णीयात् । इति दायतत्त्वम् ॥

संसर्पः, पुं, सम्यक्प्रकारेण गमनम् । सर्पादि-
गमनवद्गमनम् । संपूर्णरूपघातोर्ध्वप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

संसर्पो, [नृ] त्रि, संसर्पशब्दादिप्रत्ययेन संपूर्णं क-
रुष्यघातोर्ध्वप्रत्ययेन वा निष्पन्नः ॥ संसर्प-
विविधः । सम्यग्गमनशीलः ॥ (यथा, रघुः ।
७ । २६ ।

“कपोलसंसर्पिशिखः स तस्याः
सृष्टृर्भक्त्योत्पलतां प्रपेदे ॥”

संसारः, पुं, (संसरत्यस्मादिति । सं + खञ् + गतौ +
ञञ् ।) मिथ्याज्ञानजन्यवासना । इति त्रैया-

संसार

यिकाः । यथा । संसारश्च मिथ्याधीप्रभवा
वासना । इति प्रामाण्यवाद्गादाधरी टीप्यनी ॥
स्वाद्योपनिबद्धशरीरपरिग्रहः । इति कलाप-
टीकायां गोपीनाथः । संसरणम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तत्पर्यायः । दुःखलोकः २ भवः ३
कष्टकारकः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अपि च ।
“अस्माद्भिजायते विश्वमन्त्रेव प्रविलीयते ।
अमायो मायया बद्धः करोति विविधास्तनः ॥
न चाप्ययं संसरति न च संसारयेन प्रभुः ।
नायं पृथ्वी न सलिलं न तेजः पवनो न तत् ॥
न प्राणो न मनो यत्तं न शब्दः स्पर्श एव
च ।

न रूपरसगन्धाश्च नाहं कर्ता न वागपि ॥
न पाणिपादौ नो पायुर्न चोपस्थो द्विजोत्तमाः ।
न कर्ता न च भोक्ता वा न च प्रकृतिपूरुषौ ॥
न माया नैव च प्राणश्चैतन्यं परमार्थतः ।
अहं कर्ता सुखी दुःखी लक्षः स्थलेति या मतिः ॥
सा चाहङ्कारकर्तृत्वादात्मन्यारोप्यते जनैः ।
वदन्ति वेदविद्भिः साक्षिणं प्रकृतेः परम् ॥
भोक्तारमचरं शुद्धं सर्वत्र समवस्थितम् ।
तस्माद्ज्ञानमूलोऽयं संसारः सर्वदेहिनाम् ॥”

इति कौर्म्ये ईश्वरगीतात् २ अध्यायः ॥
किञ्च ।

“पितृमातृसुहृद्भ्रातृकलत्रादिकृतेन च ।
हृद्योऽसलत्तथा दैन्यमश्रुपूर्णावनो गतः ॥
एवं संसारश्चक्रोऽस्मिन् भ्रमता तात सकृटे ।
ज्ञानमेतन्मया प्राप्तं मोक्षसंप्राप्तिकारकम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादानामा-
ध्यायः ॥

संसारगुरुः, पुं, (संसारस्य गुरुः ।) कामदेवः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जगद्गुरुश्च ॥

संसारमार्गः, पुं, (संसारस्य मार्गः ।) धोनिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

संसारमोक्षणं, त्रि, (संसारस्य मोक्षणं यस्मात् ।)
भवतारकम् । यथा,—

“एवमेतन्महाशास्त्रं देवि । संसारमोक्षणम् ।
मम भक्तवचन्यायै प्रयुक्तं परमं मया ॥”
इति वाराहे सुतस्वामिमाहात्म्यनामाध्यायः ॥ *
(संसारस्य मोक्षणम् ।) भवमोक्षणे, स्त्री ।
तदुपाया यथा,—

बलिर्वाच ।

“संसारार्कवमयानां नराणामन्यचेतसाम् ।
वरणे यो भवेत् पीतस्तस्मै वाखातुमर्हसि ॥
प्रजाद उवाच ।

ये श्राद्धकामाकरं तु श्राद्धिणं
खगेन्द्रकेतुं वरदं श्रियः पतिम् ।
समाश्रयन्ते भवभीतिनाशनं
संसारगर्ते न पतन्ति ते पुनः ॥

वैकुण्ठं खड्गपरशुं भवबन्धसमुच्छिदम् ।
प्रणिपत्य महात्मानं संसारे न पुनर्भवेत् ॥
ध्यायेत् दामोदरं यस्तु भक्तिमन्तोर्ध्वयेत वा ।
न स संसारगर्तेऽस्मिन् मण्ठते दानवेषरः ॥

संश्रुष्टः

ये मानवा विगतरागपराधरक्षा
नारायणं सुरगुरुं सततं स्मरन्ति ।
ते धीतपाखरपटा इव राजहंसाः
संसारसागरजलस्य तरन्ति पारम् ॥”

इति वामने ६० अध्यायः ॥

संसारी, [नृ] पुं, (संसारोऽस्यस्येति । इतिः ।)
संसारविश्रिष्टप्राणो । इति हलायुधः ॥ शरीरीः ।
यथा । संसारिणामिति संसारित्वं शरीरित्वम् ।
शरीरित्वञ्च भोगावच्छेदकत्वं न तु क्षेष्टावत्त्वम् ।
अत ईश्वरपरिग्रहीतरामकृष्णादिशरीरेश्वदासः
मिथ्याज्ञानजन्यवासनाया अदृष्टस्य वा न
संसारपदेन विवक्षान्भवः । इति बौद्धाधि-
कारस्य गादाधरी टीप्यनी ॥

संसिद्धिः, स्त्री, (सं + सिध् + क्तिन् ।) प्रकृतिः ।
स्वभावः । इत्यमरः ॥ सम्यक्सिद्धिः । भद्रोया ।
इति मेदिनी ॥ परमा सिद्धिः । मोक्षः । यथा,
“मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्रवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायां ८ अध्याये १५ श्लोकः ॥
(फलम् । इति स्वामी ॥ यथा, भागवते । १ ।
२ । १३ ।

“अतः पुंभिर्हि जश्रेष्ठा वर्णाश्रमविभागशः ।
खनुल्लितस्य धर्मस्य संसिद्धिर्हरितोषणम् ॥”

संश्रुतिः, स्त्री, (सं + श्रु + क्तिन् ।) संसारः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १ ।
१ । १४ ।

“आपन्नः संश्रुतिं घोरां यन्नाम विवशो यगन् ।
ततः सद्यो विसृज्येत यद्भिभेति स्वयं भयम् ॥”
प्रवाहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

संश्रुष्टः, त्रि, (सं + श्रु + क्तः ।) संसर्गः ।
वमनादिना संप्लुष्टः । इति मेदिनीकरहेम-
चन्द्रौ ॥ विभागानन्तरं मैत्र्यात् पितृभ्रातृ-
पितृव्यभ्रातृपुत्राणां यथायथं एकत्रावस्थानं
संसर्गस्तदयुक्तः । अथ संश्रुष्टधनविभागः ।

एकपितृजातयोरपि सोदरविभाज्यधर्मोत्तदेय-
घटपुरुषपितृदाहत्वेन सोदरस्यैव धनाधिकारो
न तु पित्रादित्रयमात्रपितृदातुर्विभाज्यस्य ।
कश्चित् संश्रुष्टत्वेन विभाज्यस्याप्यसंश्रुष्टसोदरेण
सह तुल्याधिकारिता सोदरस्य संश्रुष्टत्वे स
एव गृह्णीयात् संश्रुष्टापि विभाज्य इति ।
तथा च याज्ञवल्क्याः ।

“संश्रुष्टिनस्तु संश्रुष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।
दद्यात्सोपहरेदंशं जातस्य च ऋतस्य च ॥
अन्योऽन्यस्तु संश्रुष्टी नान्योऽन्यो धनं हरेत् ।
असंश्रुष्टापि चादद्यात् संश्रुष्टी नान्यमाज्यः ॥”
संश्रुष्टिनमाह दृष्टव्यतिः ।

“विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र
संस्थितः ।

पितृयोगायवा प्रीत्या स तु संश्रुष्ट उच्यते ॥”
तेन विभागानन्तरं मैत्र्यात् पितृभ्रातृपितृव्य-
भ्रातृपुत्राणां यथायथं एकत्रावस्थानं संसर्गः
तदयुक्तः संसर्गो । एवम्भूतस्य संसर्गिणो ऋतस्य

धनं तज्जातस्यापत्यस्य तदपत्याभावे संसर्गो
स्वयं गृह्णीयात् । एवं सोदरस्य तु सोदरः ॥३॥
ततश्च संस्मृतिस्तु संस्मृत्येवतद्वचनं तुल्यरूप-
सम्बन्धिसंसर्गकृतविशेषप्रतिपत्तार्थं तेन सोद-
राणां सापत्नानां भ्रातृपुत्राणां पित्र्याणां
तुल्यानां सद्भावे संसर्गो गृह्णीयात् वाक्याद-
विशेषश्रुतेः । पूर्ववचने सर्वेषामेव प्रकृतत्वात्
सर्वेषु चास्तिपासम्भवात् । अतो न भ्रातृमात्र-
विषयमित्दं वचनमिति जीम्नत्ववाहनः ॥ सोदरे
त्वसंस्मृतिं संस्मृत्यसोदरे च सति कतर-
स्तावत् गृह्णीयात् । एवं सोदरासोदरयोः संस्म-
रयोः सद्भावे कतर इत्यत्र प्रथमत आह
अन्योदर्यास्त्विति । अन्योदर्यः पुनः संस्मृती
सन् गृह्णीयात् नान्योदर्यमात्रः किन्तु असं-
स्मृतापि पूर्ववचनस्यसोदरपदानुषङ्गात् प्रायः
सोदरश्च गृह्णीयात् । तेन एकत्र विषये
पूर्ववचनोक्तसंस्मृतत्वसोदरत्वयोरेकशस्तुल्यत्वा-
दुभयोर्विभक्त्यग्रहणम् । तदुभयसत्त्वं च असो-
दर्यासंस्मृतिनोऽतुल्यरूपत्वात् निति । द्वितीये
आह संस्मृते नान्यमात्रज इति । सोदरे
संस्मृतिं सति अन्यमात्रजः संस्मृतापि न
गृह्णीयात् । अर्थात्तत्र संस्मृते सोदर एव
गृह्णीयात् । संस्मृत्याविशेषेऽपि सोदरत्वेन तस्य
बलवत्त्वात् । दायभागकारास्तु अन्योदर्यस्तु
संस्मृते सन् सत्यपि सोदरेऽसंस्मृतिं धनं
हरेत् नान्योदर्यः संस्मृतापि गृह्णीयादिति
पूर्वाहंस्यार्थः । तत्र किं सोदरस्तदासीं न
गृह्णीयादेवैवपेक्षायासुतराह्णेनोक्तं असंस्मृतापि
चादद्यात् सोदर इत्यनुषङ्ग्यते न संस्मृत्येव-
मात्रजः केषलः । किन्तु उभाभ्यामेव विभक्त्य
ग्रहीतव्यमित्याहुः । मित्ताचरादयोऽप्येवम् ।
याज्ञवल्करादीपकलिकायां मूलपाणिमहामहो-
पाध्यायास्तु । अन्यादर्थस्तु संस्मृते नान्योदर्यो
धनं हरेत् । असंस्मृतापि सोदर एव गृह्णीयात्
न तु संस्मृतेः सापत्नो भ्राता । संस्मृते इति
गर्भसंस्मृतेः सोदर इति केचित् । नान्योदर्यो
धनं हरेत् इति पाठे अन्योदर्यः सन् धनं न
गृह्णीयात् इति व्याख्या असंस्मृतेसोदरस्याधि-
कारार्थमित्दं वचनमती न पुनर्वाक्तिरित्याहुः ।
रत्नाकरप्रभृतयस्तु कल्पतरौ नान्योदर्यधनं हरे-
दिति पाठोऽप्येतत् स मूलभूतयाज्ञवल्करामिता-
चरापरिजातहलायुधप्रथ्यु नान्योदर्यो धनं
हरेदिति पाठदर्शनात् तदनुसारव्याख्यादर्श-
नाच्च लिपिकरप्रमाद इत्याहुः । इति दाय-
तत्वम् ॥

संस्मृतं, स्त्री, (संस्मृ+त्व) संस्मृतस्य भावः ।
यथा । तेन एकत्र विषये पूर्ववचनोक्तसंस्मृतत्व-
सोदरत्वयोरेकशस्तुल्यत्वादुभयोर्विभक्त्य
ग्रह-
णम् । इति दायतत्वम् ॥

संस्मृते, [न] पुं, (संस्मृ+संस्मृतत्वमस्यास्तीति ।
इतिः) संस्मृत्यविशेषः । यथा, याज्ञ-
वल्करः ।

“संस्मृतिस्तु संस्मृते सोदरस्य तु सोदरः ।
दद्यात्सापत्नरेदं जातस्य च न्तस्य च ॥
अन्योदर्यस्तु संस्मृते नान्योदर्यो धनं हरेत् ।
असंस्मृतापि चादद्यात् संस्मृते नान्यमात्रजः ॥”
इति दायतत्वम् ॥

संस्कारः, पुं, (सं+कृ+घञ्) प्रतियत्नः ।
अनुभवः । मानसकर्म । इति मेदिनी ॥ न्याय-
मते गुणविशेषः । स च त्रिविधः । वेगाद्य-
संस्कारः १ अयं मूर्तेपदार्थस्वार्थी । कश्चिद्देग-
जन्यः कश्चिन्कर्मजन्यश्च । स्थितिस्थापक-
संस्कारः २ अयं पृथिवीगुणः केषाञ्चिन्कते पृथि-
व्यादिसत्तुःपदार्थगुणः । अयं अतीन्द्रियः
स्यन्दनकारणश्च । भावनाख्यसंस्कारः ३ अयं
व्यात्मनः अतीन्द्रियगुणः । उपेक्षानात्मक-
निश्चयजन्यः । अयं स्मरणप्रत्यभिज्ञयोः कार-
णश्च ॥ * ॥ अस्य प्रमाणम् ।

“संस्कारमहो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने ।
मूर्तेमान्ने तु वेगः स्यात् कर्मणो वेगजः कश्चित् ॥
स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचित्तुर्व्यपि ।
अतीन्द्रियः स विज्ञेयः कश्चित् स्यन्देऽपि
कारणम् ॥

भावनाख्यस्तु संस्कारो जीवदृष्टिरेतौन्द्रियः ।
उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् ॥
स्मरणं प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥ * ॥

शुद्धिः अदृष्टविशेषजनककर्म । यथा । यद्यमि-
स्थापनान्तरं कर्मकाले दृष्ट्यादिप्रकृत्या संस्कृ-
तामिरन्यजानीयते तदा पुनर्भूंसंस्कारः
कर्तव्यः । ससुप्त्य उपलप्य उल्लिख्य उद्धृत्य
व्यभुञ्जयेत् एष संस्कारोऽनुगतोऽसौ भूयः ।
इति गृह्यान्तरान् । इति संस्कारतत्वम् ॥ * ॥

दशविधसंस्कारा यथा । विवाहः १ गर्भा-
धानम् २ पुसवनम् ३ भीमन्तोन्नयनम् ४
जातकर्म ५ नामकरणम् ६ अन्नप्राशनम् ७
चूडाकरणम् ८ उपनयनम् ९ समावर्तनम् १० ।
यथा चारीतः । गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं
सन्ध्यानि पुसवनात् पुंसिकरोति फलस्थापनात्
मानापितृजं पाप्मानमपोहति रेतोरक्तगर्भो-
पघातः पञ्चगुणो जातकर्मणा प्रथममपोहति
नामकरणेन द्वितीयं प्राशनेन तृतीयं चूडा-
करणेन चतुर्थं स्नापनेन पञ्चमं एतैरष्टाभिः
संस्कारैर्गर्भोपघातान् पूतो भवतीति । स्नान-
मत्र समावर्तनरूपमिति कल्पतरुः । इति
संस्कारतत्वम् ॥ * ॥ याज्ञवल्करः ।

“गर्भाधानमहो पुंसः सवनं स्यन्दनात् पुरा ।
धृष्टेऽहमे वा भीमन्तः प्रसवे जातकर्म च ॥
अथर्वकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।
धृष्टेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥
एवमेतः श्रमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ॥”
इति मलमासतत्वम् ॥ * ॥

संस्कृतानामधिकारमाह याज्ञवल्करः ।
“असंस्कृतास्तु संस्कारां भावभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्त्वांशस्तु तुरीयकम् ॥”
असंस्कृता भ्रातरो भगिन्यश्च पूर्वसंस्कृतैरुप-
नीतैः । अन्यथा मन्त्रपाठानधिकारापत्तेः इत्य-
द्वाह्यतत्वम् ॥ एषो विवरणं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ।
गरुडपुराणोक्तसंस्कारास्तत्रैव ६३ । ६४ । ६५
अध्यायेषु द्रष्टव्याः ॥ * ॥

अथ जीर्णदेवगृहादिसंस्कारफलम् ।
“अथ चर्त्वीर्णसंस्कारविधिः पुण्यो मष्टीतुने ।
देवतादिषु कर्तव्यो महाभोगफलेप्सुभिः ॥
मूलादृष्टगुणं पुण्यं जीर्णसंस्कारतो भवेत् ।
तस्मादनाथजीर्णेषु कार्यं संस्कारणं सुते ।
स्वकीयं परकीयं वा यथाविभवविसरैः ॥
स्वतो वा परतो वाद्य यस्तु संस्करते सुरान् ।
स यावच्चन्द्रस्यैर्गौस्तावत्कालं सुखी
भवेत् ॥

लोकेषु तेषु देवानां विरजस्केतु च्छुषीः ।
यथा गोमिधयज्ञेषु पशुरीमसमाः समाः ॥
वसते दिवि च्छुषात्मा जीर्णसंस्कारकारकः ।
अनाथा वा सनाथा वा पूजनीयाः सदा सुराः ॥”
इति देवपुराणे पूजाविधिनामाध्यायः ॥

संस्कारजः, त्रि, संस्कारेण जातः । संस्कार-
शब्दपूर्वकजनधतोऽपत्ययेन निव्यञ्जः ॥
संस्कारवर्जितः, पुं, (संस्कारेण वर्जितः) उप-
नयनसंस्कारहीनः । तत्पर्यायः । ब्राह्मः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ दशसंस्कारहीने, त्रि ॥

संस्कारहीनः, पुं, (संस्कारेण हीनः) ब्राह्मः ।
इत्यमरः ॥ संस्कारहीनत्वकालमाह । यमः ।
“पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पश्य च ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ।
प्रायश्चित्तं भवेद्देवां प्रोवाच वदतां वरः ॥”
तथा मार्कण्डेयः ।

“विप्रस्य षोडशवर्षात् राज्ञो द्वाविंशतः
परम् ।
वैश्यस्याष्टाधिकादष्टात् सावित्रीपतनं भवेत् ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“षोडशान्दा हि विप्रस्य राजन्यस्य द्वि-
विंशतिः ।
विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्तिता ॥
सावित्री नातिरिच्यत अत ऊर्ध्वं निवर्तते ॥”
इति मलमासतत्वम् ॥

संस्कृतं, स्त्री, (सं+कृ+क्तः) लक्षणोपेतम् ।
इति मेदिनी ॥ पाणिन्यादिकृतयाकरणसूत्रेण
उपेत उपगतो लक्षणोपेतः साधुशब्दः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ स तु देववाणी । यथा,

“गीर्वाणवाणीवदनं सुकृन्द-
संकीर्तनश्चैतुभयं हि लोकं ।
सुदुर्लभं तच्च न सुग्धबोध-
न लभ्यतेऽतः पठनीयमेतत् ॥”

इति सुग्धबोधयाकरणप्रशंसाश्लोकः ॥
संस्कृतः, त्रि, (सं+कृ+क्तः) कश्चिन्मः । इत्य-
मरः । करणेन निर्दृष्टः कश्चिन्मो घटादिः ।
इति भरतः ॥ पक्रः । स्वतो गुणान्तराधानम् ।

संख्यः

दृष्टमरटीकायां स्वामी । शक्तः । भूषितः । इति मेदिनी । शोधितः । इति ञटाधरः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २ । ११ । “पुराणसुतमं पुण्यं श्रीमद्भागवताभिधम् । अष्टादशसहस्राणि श्लोकास्तत्र तु संस्कृताः ॥”) संस्क्रया, स्त्री, (सं + कृ + कृञः प्रच । ” ३ । ३ । १०० । इति प्रः ।) श्रवदाहादिक्रिया । इति त्रिकाण्शेषः ॥ संस्कारश्च ॥ संस्तरः, पुं, (सं + स्तृ + अच् ।) श्रया । यज्ञः । इति हेमचन्द्रः ॥ पञ्चदाहिरचितश्रया । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ८ । ५७ । “नवपञ्चवसंस्तरं पि ते ऋद्ध दूयेत यदङ्गमर्पितम् । नदिदं विषद्विद्यते कथं वद वासोऽपि ताधिरोहणम् ॥”) संस्तरः, पुं, (सं + स्तृ + अच् ।) परिचय । इत्यमरः ॥ (यथा, किराते । ४ । २५ । “विहाय वाष्ठासुदिते मदात्यया-दरक्तकण्ठस्य रते शिखण्डिनः । श्रुतिः श्रयत्युक्त्वाहं सनिःस्वगं गुणाः प्रियत्वेऽधिक्रता न संस्तरः ॥”) सम्यक्स्तुतिश्च ॥ (यथा, भागवते । १२ । १३ । ४१ । “इति मे छिन्नसन्देहा सुनयः सनकादयः । सभाजयित्वा परया भक्त्या युगत संस्तवैः ॥”) संस्तवानः, त्रि, (संस्तवोतीति । सं + स्तृ + “सन्त्यानच् स्तुवः ।” उणा० २ । ८६ । इति आनच् ।) सङ्कता । इत्युणादिकोशः ॥ वाग्मी । उद्गाता । हर्षः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥ संस्तावः, पुं, (समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे कृन्दोगा इति । सम् + स्तृ + “यञ्जे समि स्तुवः ।” ३ । ३ । ३१ । इति घञ् ।) क्रतुषु दिजन्तनां स्तुतिभूमिः । इत्यमरः ॥ यज्ञेषु स्तुतिकारिणां ब्राह्मणानां अवस्थानभूमिः संस्ताव उच्यते । क्रतुषु यज्ञविषयेषु द्विजानां या स्तुतिभूमिः स्थानं स संस्ताव इत्यन्वयः । समेत्य स्तुयते कृन्दोगैरत्र इति संस्तावः घञ् । इति भरतः ॥ संस्तुतः, त्रि, (सं + स्तृ + क्तः ।) सम्यक्प्रकारेण स्तुतिप्राप्तः । सम्यक्स्तवविषयीभूतः । यथा,— “भूयश्च श्रतवार्षिक्यामनाष्ट्यामनम्भसि । स्तुतिभिः संस्तुता भूमौ सम्भविष्याम्ययोनिका ॥” इति देवीमाहात्म्यम् ॥ संस्त्यायः, पुं, (सं + स्तृ + घञ् । आतो युक् ।) संघातः । सन्नवेशः । इत्यमरः ॥ संस्त्यानम् । विस्तृतिः । इति मेदिनी ॥ यद्दम् । इति हेमचन्द्रः ॥ संख्यः, पुं, (संतिष्ठते स्वपरराष्ट्रे इति । सं + ख्या + कः ।) चरः । इति मेदिनी ॥ निज-राष्ट्रकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कामन्द-कीये । १२ । ३६ । “संख्याः स्युश्चारसंख्यैश्चेत्तदायाः शुभा-श्रयाः ॥”)

संस्थाप

संस्थाः, त्रि, (संतिष्ठते इति । सं + स्था + कः ।) अवस्थितः । इति मेदिनी ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपञ्चमि । ८ । ६६ । “यदा मे मरणं भूयान तदा मा भूत् स्तुतिभ्रमः । दिने दिने चणं चित्तं त्वयि संस्थां भवत्विति ॥”) इत्यमरः । इति शब्दरत्नावली ॥ संस्था, स्त्री, (संतिष्ठतेऽनेयेति । सं + स्था + अङ् ।) न्यायपद्यस्थितिः । इत्यमरः ॥ सन्ति-ष्ठतेऽनेया सम्यगवस्थानं वा संस्था । इति भरतः ॥ अस्याः पर्यायोऽस्यादाशब्दे दृश्यः ॥ (यथा, उपदेशप्रश्नके । ६० । “अपि शक्तः परिहृत्तुं यथातिशयं हरिर्हते कंस । राजासनं न भेजे पुरातनी पालयेत् संस्थाम् ॥”) प्रतिज्ञा । यथा, रघुः । ११ । ३८ । “तस्य वीर्य ललितं वपुः शिशोः पार्थिवः प्रथितवैशजन्मनः । स्वं विचिन्त्य च धनुर्दरानमं पीडितो दुहितृशुक्कसंस्थया ॥”) स्थितिः । सादृश्यम् । नाशः । इति मेदिनी ॥ अवस्था । (यथा, मनुः । १ । २१ । “सर्वेष्वान्तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् वेदशब्देभ्य यवादौ पृथक् संस्थाञ् निर्ममे ॥”) अन्तिः । क्रतुभेदः । (यथा, भागवते । १० । २३ । ८ । “दीक्षायाः पशुसंस्थायाः सौत्रामण्याश्च सत्तमाः । अन्यत्र दीक्षितस्यापि नात्रमथन् हि दुष्यति ॥”) समाप्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रलयचतुष्टयम् । यथा,— “नेमित्तकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको लयः । संस्थिति कविभिः प्रोक्तश्चतुर्थास्य स्मभावतः ॥” इति पुराणम् ॥ संस्थानं, स्त्री, (सं + स्था + ल्युट् ।) सन्नवेशः । (यथा, मनुः । ८ । ३७१ । “भक्षारं लक्षयेत् या तु स्त्रीज्ञानिगुणदर्पिता । तां श्वभिः खादयेदाजा संस्थाने बहुषांस्थिते ॥”) चतुष्टयः । इत्यमरः ॥ आकृतिः । ऋतुः । इति मेदिनी ॥ चिह्नम् । इत्यत्रयपालः ॥ सम्यक्-श्रितिश्च ॥ (यवस्था । यथा, भागवते । ३ । ६ । २७ । “लोकसंस्थानविज्ञान आत्मनं परिस्फुटतः । तामाहागाधया वाचा कश्मलं श्रमयतिव ॥”) संस्थापनं, स्त्री, (सं + स्था + णिच् + ल्युट् ।) सम्यक्स्थितिप्रापणम् । स्थिरीकरणम् । यथा, “परिचागाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृत्याम् । धर्मसंस्थापनायाय संभवामि युगे युगे ॥” इति भगवद्गीतायाम् ३ अध्यायः ॥ “साधुरक्षयेन दुष्टवधेन च धर्मं स्थिरीकर्तुम् ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

संहत

संस्थितः, त्रि, (सं + स्था + क्तः ।) ऋतः । इत्य-मरः ॥ (यथा, मनुः । ६ । १६० । “संस्थितानपत्यस्य समोऽत्रात् पुत्रमाहरेत् । यत्र यदकथजातं स्यात् तत्तस्मिन् प्रतिपाद-येत् ॥”) सम्यक्स्थितिर्विग्रहश्च ॥ (यथा, कौर्मि । १ । २१ । “इदम् पञ्चदशमं पुराणं कौर्मिसूक्तमम् । चतुर्दशसंस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः ॥”) संस्थितिः, स्त्री, (सं + स्था + क्तित् ।) संस्थानम् । (यथा, मनुः । ६ । ६० । “यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् । तथेवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥”) ऋतुः । गृहम् । इति कैचित् ॥ संस्थापः, पुं, (सं + स्था + घञ् ।) सम्यक्-स्थापः । स तु स्वगित्थय्याऽस्यगुणविशेषः । यथा, कागनेयः । “आत्मापान् गात्रसंस्थापान् निश्चामान् सह-भोजनान् । महश्रयासनाध्यायान् पापं संक्रमते ब्रह्माम् ॥” इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ संस्थापः, स्त्री, (संस्थापतेऽसौ इति । सं + स्था + कर्म्मणि घञ् । टाप् ।) जनानामगन्ध-द्रवम् । इत्यमरः ॥ संस्थालः, पुं, (सम्यक् स्थालः स्फुरणं यस्य ।) मेघः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ संस्तुटः, त्रि, (संस्तुटतीति । सं + स्फुट् + इगुप धृति कः ।) विकसितः । इति शब्दरत्नावली ॥ संस्तुटः, पुं, (सं + स्फुट् अनादरे + अधिकरणे घञ् ।) युद्धम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ संस्तुटः, पुं, (संस्तुटत्वन्त । सं + स्फुट् भेदने + घञ् ।) युद्धम् । इत्यमरः ॥ संस्तरणं, स्त्री, (सं + स्तृ + ल्युट् ।) संस्तुतिः । संस्कारजन्यज्ञानम् । यथा, योगियाज्ञवल्करः । “ध्यायन्नारायणं नित्यं ज्ञानादियु च कर्म्मसु । तद्विद्योतिरिति मन्त्रेण ज्ञायादपस्त पुनः पुनः ॥ गायत्री वैश्वो स्येभा विष्णोः संस्तरणाय वै ॥” इति तिथ्यादितन्त्रम् ॥ संस्तुतिः, स्त्री, संस्तरणम् । संपूर्णस्तुधानोः क्तित्प्रत्ययेन नियन्त्रा ॥ (यथा, कथासरित्-सागरे । ५५ । २०६ । “तच्छ्रुत्वा संस्तुतं सञ्जा स राजा प्रत्युवाच तम् ॥”) संहतः, त्रि, (सं + हत + क्तः ।) दृढसन्धिः । इत्यमरः ॥ मिलितः । दृढः । इति मेदिनीकर-हेमचन्द्रौ ॥ सम्यक्प्रकारेण हतश्च ॥ संहतजातुः, त्रि, (संहते जानुनी यस्य ।) लयजातुकः । यथा,— “प्रभुः प्रगतजातुः स्यात् प्रसोऽत्रैव च दृश्यते । स ज्ञुः संहतजातुश्च भवेत् संहोऽपि तत्र हि । ऊर्जातुर्जुजातुः स्यादूर्वाऽपिऽर्जुजातुकः ॥” इति भरतधृत्वाहवाङ् ॥

संहार

संहतजानुकः, त्रि, (संहतजानुरेव। स्वार्थे कन्।) लघुजानुकः। तत्पर्यायः। संसुः २। इत्यमरः ॥ संहतजानुः ३ संसुः ४। इति तट्टीकायां भरतः ॥

संहतलः, पुं, (संहतं परस्परयोर्मेलनं लातीति। ला + कः।) मिलितपाण्डुयम्। इत्यमरः ॥ दौ वामदक्षिणौ प्रतलौ संहतौ मिलितौ संहतल उच्यते। प्रतलद्वयं मिलितं संहतलः स्यादित्यर्थः। संहतं लाति संहतलः हन-जनादिति डः। निर्विमर्गपाठे द्वौ वामदक्षिणौ पाणौ संहतौ मिलितौ चेत् तदा संहतल-प्रतलायुच्यते। अस्मिन्नर्थे प्रतलोऽयं चपेटे संहतने च वर्तमानत्वात् नानार्थः। इति भरतः ॥

संहतिः, स्त्री, (सं + हन + क्तिन्।) सम्बन्धः। इत्यमरः ॥ (यथा, हितोपदेशे। “अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कांशमाधिका। लघुगणत्वमापन्नैर्विध्वंस्ते मत्तदन्तितः ॥”) संहननं, स्त्री, (संहन्त्यते इति। सं + हन + न्यट्।) शरीरम्। इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते। ५। २। २२। “आग्नीध्रसुतान्ते मातुरन्यहादौतपत्तिकेनेव संहननवलोपेताः पित्रा विभक्ता आत्मतुल्यानानामि यथाविभागं जम्बुद्वीपवर्षाणि वृभुजुः ॥”) सम्यग्घातनञ्। (कठिने, त्रि। यथा, भागवते। ५। ६। १०। “श्रीतोऽप्यवातवर्षेषु त्र्य दवानाश्रिताः पीनः संहननाङ्गः * * * विचचार ॥” “सहन्यन्ते निवड्डीभवन्ति अङ्गानि यस्य। कठिनावयव इत्यर्थः ॥” इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

संहाराख्यः, पुं, (संहार इति आख्या यस्य।) पावकनामाभिः। इति मत्स्यपुराणम् ॥

संहर्षः, पुं, (सं + हृष + घञ्।) प्रमोदः। स्यर्द्धा। (यथा, महाभारते। ३। २१८। २४। “संहर्षाद्धारयन् क्रोधं धन्वी सखी रथ स्थितः। समरे नाशयेन शूचनमोघो नाम पावकः ॥”) वायुः। इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (लोमहर्षः। यथा, सुश्रुते। ६। ६। “दाहसंहर्षताम्रत्वशोकनिस्तोद्गौरवैः ॥”) संहवनं, स्त्री, सम्यक्प्रकारेणाहृतिः। संपूर्व-हृधातोर्भावेऽनट्(लुट्)प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

संहारः, पुं, (संहियतेऽनेनेति। सं + हृ + “अध्याय-न्यायेति ॥” ३। ३। २२। इति घञन्तः साधुः।) नरकविशेषः। इत्यमरः ॥ प्रलयः। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः। १। ८०। “मन्वन्तराण्यसंख्यानं सर्गः संहार एव च। क्रौञ्चनिवेतत् कुर्वते परमेष्ठो पुनः पुनः ॥”) संक्षेपः। इति जटाधरः ॥ संहरणञ् ॥ (यथा, रघुः। ५। ५७। “संमोहनं नाम सखे! ममाख्यं प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ॥”) संहारसुद्धा, स्त्री, (संहारस्य सुद्धा।) विसर्जनसुद्धा। यथा, राघवभट्टधृतम्।

संहिता

“अधोमुखे वामहस्ते ऊर्ध्वाख्यं दक्षहस्तकम्। निमाङ्गुलीरङ्गुलीभिः संयुक्तं परिवर्तयेत्। प्रोक्ता संहारमुद्देश्यमर्पणे तु प्रशस्यते ॥” अर्पणे आत्मनोति श्रेयः। इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ भैरवविशेषः। यथा,— “अमिताङ्गी नरसखः क्रोध उन्मत्त एव च। कपाली भीषणश्चैव संहाराश्चाष्ट भैरवाः ॥” इति तत्त्वम् ॥

संहितः, त्रि, मिलितः। संपूर्वधाधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

संहितपुष्पिका, स्त्री, (संहितानि मिलितानि पुष्पाणि यस्याः। कापि अत इत्वम्।) मिश्रिया। इति राजनिर्घण्टः ॥

संहिता, स्त्री, (सम्यक् धीयते स्मेति। धा + कर्मणि क्तः। यदा, सम्यक् हितं प्रतिपाद्यं यस्याः।) मन्वादिप्रणीतधर्मशास्त्रम्। तत्पर्यायः। स्मृतिः २ धर्मसंहिता ३ श्रुति-श्रीविका ४। इति शब्दरत्नावली। संहिता-विशेषा यथा,— “एवं पुराणसंख्यानं चतुर्लक्षसुदाहृतम्। अष्टादशपुराणानामेवमेव विद्वन्महाः। एवञ्चोपपुराणानामष्टादश प्रकीर्णिताः ॥ इतिहासो भारतश्च वाल्मीकिं काव्यमेव च। पञ्चकं पञ्चरात्राणां लक्षमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ वाशिष्ठं नारदीयञ्च कापिलं गौतमीयकम्। परं सनत्कुमारीयं पञ्चरात्रञ्च पञ्चकम्। पञ्चम्यः संहितानाञ्च लक्षभाक्तिसमन्विताः। ब्रह्मणश्च शिवस्यापि प्रज्ञादस्य तथैव च। गौतमस्य कुमारस्य संहिताः परिकीर्णिताः ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणस्मृत्युक्ते १३२ अध्यायः ॥ अपि च। “इदं पञ्चदशमं पुराणं कौर्मसुत्तमम्। चतुर्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः ॥ ब्राह्मी भागवती श्रौवी वैष्णवी च प्रकीर्णिता। चतस्रः संहिताः पुण्या धर्मकामार्थमोक्षदाः ॥ इयन्तु संहिता ब्राह्मी चतुर्वेदैः समन्विता। भवन्ति षट्सहस्राणि लोकानामत्र संख्या ॥” इति कौर्म १ अध्यायः ॥

तत्र स्कन्दपुराणोक्तषट्संहिता यथा,— “स्कन्दमद्याभिवक्ष्यामि पुराणं श्रुतिसम्मितम्। षड्विधं संहिताभेदैः पञ्चाशत्सख्यमखिलम् ॥ आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूनसंहिता। तृतीया शाङ्करी विप्राश्चतुर्थी वैष्णवी मता ॥ तत्परा संहिता ब्राह्मी सौरान्या संहिता मता। ग्रन्थतः पञ्चपञ्चाशत्सहस्रेणोपलक्षिता ॥ आद्या तु संहिता विप्रा द्वितीया षट्सहस्रिका। तृतीया ग्रन्थतस्त्रिंशत्सहस्रेणोपलक्षिता। तुरीया संहिता पञ्चसहस्रेणोपलक्षिता। ततोऽन्या त्रिसहस्रेण ग्रन्थेनैव विनिर्मिता। अन्या सहस्रतः दृष्टा ग्रन्थतः पञ्चोत्तमाः ॥” इति स्कन्दपुराणे सूतसंहितायां शिवमाहात्म्य-खण्डे १ अध्यायः ॥

सकटा

संकृतिः, स्त्री, (सं + कृ + क्तिन्।) बहुभिः कृताज्ञानम्। इत्यमरः ॥

संकृतः, त्रि, (सं + कृ + क्तः।) कृतसंहारः। यथा, “अहं विभूत्या बहुभिरिह रूपैर्यदा स्थिता। तत् संकृतं मयैकेव तिष्ठाम्याजौ स्थिरो भव ॥” इति मार्कण्डेयपुराणोद्देश्यदेवीमाहात्म्यम् ॥

संकृतिः, स्त्री, (सं + कृ + क्तिन्।) संहारः। यथा,— “विद्वष्टौ दृष्टिरूपा त्वं स्थिति रूपा च पालने। तथा संकृतिरूपान्ते जगतोऽस्य जगन्मये ॥” इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

संक्षयः, पुं, (सं + क्षि + अच्।) नाशः। यथा,— “रिपवः संक्षयं यान्ति कलाकां चोपपद्यते। नन्दते च कुलं पुंसां माहात्म्यं मम श्रद्धताम् ॥” इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

प्रलयः। इति शब्दरत्नावली ॥

संक्षिप्तः, त्रि, (सं + क्षिप् + क्तः।) कृतसंक्षेपः। संक्षेपविशिष्टः। यथा,— “समाहृतान्यतन्नामि संक्षिप्तेः प्रतिसंस्कृतेः। सम्युक्तसुच्यते वर्गेर्नामिलङ्गाशुशासनम् ॥” इत्यमरः ॥

संक्षिप्तेः अल्पेनैव बहुर्थप्रतिपादकतयाभिहितैः। इति तट्टीकायां भरतः ॥

संक्षेपः, पुं, (सं + क्षिप् + घञ्।) लोकेन भूयसो-ऽभिधानम्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ सुम्बक इति खल्य इति च ख्यातः ॥

संक्षुब्धः, त्रि, (सं + क्षुभ + क्तः।) सञ्चलनविशिष्टः। इति क्षुभधात्वर्थदर्शनात्। आकुलः। यथा,— “दृष्ट्वा समस्तं संक्षुब्धं त्रैलोक्यममरारयः। सन्नद्धाखिलसैन्यास्ते ससुतस्युद्धाशुधाः ॥” इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

संक्षेपणं, स्त्री, (सं + क्षिप् + क्तुट्।) विकी-र्णानां संक्षेपः। प्रपञ्चकरणवैपरीत्यम्। इति भरतः ॥ तत्पर्यायः। समसनम् २। इत्यमरः ॥

संहारः ३ समाहारः ४ संयज्ञः ५ समासः ६। इति जटाधरः ॥

संक्षोभः, पुं, (सं + क्षुभ + घञ्।) चाञ्चल्यम्। सञ्चलनम्। यथा। “संक्षोभमचरयुषामपि चित्ततन्वीः ॥” इति श्रीभागवतम् ॥

सकः, पुं, } पूर्वोक्तपरामर्शकः। से इति भाषा। सका, स्त्री, } तच्छब्दस्य टेः पूर्वं अकि परञ्चाप्यप्रत्यये च कृते प्रथमेकवचननिष्पन्नं पद-ह्वयम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। १६१। ११। “इयत्तिका शकुन्तिका सका जघास ते विषम् ॥”) सकटः, पुं, (कटेन अशुचिना श्वादिना सह वर्तमानः।) शाखोटवृक्षः। इति भूरिप्रयोगः ॥ सकटाग्रं, स्त्री, (कटशब्देनाशौचं लक्ष्यते तत्-सहचरितमग्रं सकटाग्रम्। इति मिताचरा।) अशुद्धाग्रम्। इति केचित् ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः। ३। १५। “आचार्यपितृपाध्यायान्निर्हृत्वापि त्रयी त्रयी। सकटाग्रं न चात्रोयात् न च तैः सह संवसेत् ॥”)

सकाशः

सकष्टकः, पुं, (कष्टकेन सह वर्तमानः ।)
 शैवालः । इति शब्दचन्द्रिका । करञ्जविशेषः ।
 इति रत्नमाला । नाटाकरञ्ज इति भाषा ।
 कष्टकयुक्तं, त्रि । यथा,—
 “शीतलोष्णसमायुक्तसकष्टकदलान्वित ।
 हर पापमपामार्गं भ्रान्त्यमायः पुनः पुनः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 (लोभाश्रिते च त्रि । यथा, कथासरित्-
 सागरे । २५ । २२० ।
 “स तं साहसिकच्छाभीतेरिव सकष्टकेः ।
 अङ्गः प्रयतमालङ्गास्तुदे भूपतिश्चरम् ॥”)
 सकरः, त्रि, हस्तयुक्तः । राजस्वविशिष्टः । शु-
 युक्तः । किरणविशिष्टः । करेण सह वर्तते
 योऽसौ । इति बहुव्रीहिसमासनिघण्टुः ।
 सकरुणः, त्रि, (करुणया सह वर्तमानः ।)
 करुणायुक्तः । सद्यः । यथा,—
 “भवानि त्वं दासे मयि वितर दृष्टिं सकरुणा-
 मिति स्तोतुं वाञ्छन् कथयति भवानि त्वमिति
 यः ।
 तदेव त्वं तस्मै दिशसि निजसायुष्यपदवीं
 सुकुम्भश्चिन्तस्मत्सुकुटनीराजितपदाम् ॥”
 इत्यानन्दलहरी ॥
 सकर्णः, त्रि, (कर्णाभ्यां सह वर्तमानः ।) अवन-
 शीलः । तत्पर्यायः । श्रुतितत्परः २ । इति
 जटाधरः ॥ कर्णयुक्तश्च ॥
 सकर्मकः, पुं, (कर्मणा सह वर्तमानः । कर्त् ।)
 कर्मयुक्तधातुः । कर्मन्वयिक्रियार्थकः । यथा ।
 कश्चित् सकर्मकाह्वानोर्भावेऽपि क्रियाव्याप्ति-
 रस्ति । यथा । कां दिग्ं गन्तव्यम् । इति सुग्-
 बोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (कर्मयुक्तं, त्रि ।
 यथा, भागवते । ५ । २० । ३२ ।
 “तद्द्वेषपुराणा भगवन्तं ब्रह्मरूपिणं सकर्मकेण
 कर्मकाराधयन्ति ॥” “सकर्मकेण ब्रह्मसालो-
 क्वादिसाधनेन ॥” इति तट्टीका ॥)
 सकलं, त्रि, (कलया सह वर्तमानम् ।) समु-
 दायः । तत्पर्यायः । समम् २ सर्वम् ३ विश्वम् ४
 अष्टमम् ५ सत्कम् ६ समस्तम् ७ निखिलम् ८
 अखिलम् ९ निःशेषम् १० समग्रम् ११ पूर्वम् १२
 अखलम् १३ अखलकम् १४ । इत्यमरः ॥
 अनलम् १५ । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
 भागवते । ४ । २० । ४ ।
 “हार्भिः प्रविश्य सुभ्रष्टं प्राह्वयन् सकलां पुरीम् ॥”
 कला प्रकृतिसत्तया सह वर्तते इति । सगुणम् ।
 यथा, महाभारते । १३ । १६ । ८ ।
 “निष्कलं सकलं ब्रह्म निर्गुणं गुणगोचरम् ॥”)
 सकामः, त्रि, (कामेन सह वर्तमान इति ।)
 कामनाविशिष्टः । यथा,—
 “अकामो वा सकामो वा यच्च कापि बहिर्जले ।
 इह चासुच दुःखानि माघस्नाथी न पश्यति ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 सकाशः, पुं, (काशः प्रकाशस्तेन सह वर्तते इति ।)
 समीपः । यथा,—

सहात्फ

“देवि देवेश्वरः सुम्भस्त्रैलोक्ये परमेश्वरः ।
 दूतोऽहं प्रेषितस्तेन त्वत्सकाशमिहागतः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
 काशयुक्तं, त्रि ॥
 सकुरुणः, पुं, साकुरुणरुचः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 सकुलः, पुं, (कुलेन सह वर्तते इति ।) शकुल-
 मलयः । इति शब्दरत्नावली ॥
 सकुलः, त्रि, (समाने कुले भवः । यन् ।) सगोत्रः ।
 यथा,—
 “जारो जज्ञः सगोत्रास्तु स्वजनज्ञातिवाम्बवाः ।
 भ्रुकुलबन्धुदायादस्वसमानोद्का अपि ॥”
 इति जटाधरः ॥ * ॥
 स्वावधुर्द्धतनाष्टमावधिदशमपुरुषपर्यन्तपुरुष-
 त्रयम् । तेषां दशमपुरुषपर्यन्तसन्ततिः । स्वाव-
 धधक्तनाष्टमावधिदशमपुरुषपर्यन्तसन्ततिश्च ॥
 तेषामश्रीचं यथा, दृष्टव्यः ।
 “दशाहेन सपिण्डास्तु शुभ्रान्ति प्रेतस्त्रजे ।
 त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु ज्ञात्वा शुभ्रान्ति
 गोत्रजाः ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
 दायाधिकारिसकुल्यास्तु पञ्चमपुरुषावधयः ।
 यथा । बौधायनः । प्रपितामहः पितामहः
 पिता स्वयं सोदर्येभ्यः सवर्गायाः पुत्रः पौत्रः
 प्रपौत्रो वा एतानवभक्तदायादान् सपिण्डान्
 आचक्षते । विभक्तदायादान् सकुल्यान् आच-
 क्षते सत्सङ्गेषु तन्नामी ल्यर्थो भवतीति । इति
 दायतत्त्वं शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ तस्य कन्यादानाधि-
 कारित्वं यथा । विष्णुः । पिता पितामहो
 भ्राता सकुल्यो भ्रातामहो माता चेति कन्या-
 प्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्यः परः परः । नार-
 दश्च ।
 “पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वानुमतः पितुः ।
 मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥
 माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते ।
 तस्यामप्रकृतिस्यार्था कन्या ददुः स्वजातयः ॥”
 इत्युद्गाहतत्त्वम् ॥
 सकुली, स्त्री, मत्स्यविशेषः । अस्या गुणादि-
 क्षालयशकारादिशकुलशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 सकृत्, अ, (एक + “एकस्य सकृच्च ॥” ५।४।१६।)
 इति सुच् सकृदादेशश्च । संयोगान्तस्येति सुचो
 लोपः ।) एकवारम् । (यथा,—
 “सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।
 सकृदाह ददातीति त्रीय्येतानि सकृत् सकृत् ॥”
 इति महाभारतम् ॥)
 सह । इत्यमरः । विष्ठा । इति तट्टीका ॥
 (अस्मिन्नेर्धे तालयशकारस्य प्रयोगः प्रायशो
 दृश्यते ॥)
 सहजयनः, पुं, (सहजत् प्रजा यस्य ।) काकः ।
 इत्यमरः ॥ जातेकमात्रापत्वे, त्रि ॥
 सहजफला, स्त्री, (सहजत् फलानि यस्याः ।)
 कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

सखा

सहजभः, पुं, (सहजत् गर्भो यस्य ।) खेसरः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ एकमात्रगर्भिण्यां, स्त्री ॥
 सहदौरः, पुं, (सहजत् वीर इव ।) एकवीररुचः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सक्तः, त्रि, (सन्ज + क्तः ।) अविरतः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ व्यासक्तः । (यथा, रामायणे ।
 ६ । ४ । ११८ ।
 “अन्योन्यैराहताः सक्ता सम्बन्धुर्भूमिः स्वनाः ।
 जन्मयः सिन्धुराजस्य महाभैरव इवाहवे ॥”)
 सक्तिः, स्त्री, सङ्गः । सम्बन्धुधतोः क्तप्रत्ययेन
 निष्पन्ना । (यथा, किराते । ५ । ४६ ।
 “सक्तिं जवात्पनयत्यनिले जतानां
 वैरोचनेर्द्विगुणिताः सहसा मथुवैः ।
 रोधोभुवां सुहुरसुच हिरण्ययोर्ना
 भासस्तद्धिदिलक्षितानि विडम्बयन्ति ॥”)
 सक्तुः, पुं, (सच्यते सिच्यते इति । सच सेचने +
 “सितनिगमिमिसिचिती ।” उणा० १ । ७० ।
 इति तुन् ।) भ्रष्टयवादिचूर्णः । छातु इति
 भाषा । यथा,—
 “भ्रष्टा यवाः पुनर्धाना धानाचूर्णान् सक्तवः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 अस्य गुणादिः तालवादिशक्तुशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । १२२ ।
 “एकः श्रावः सक्तनामेकः प्रत्यहमम्भसः ।
 शकटालस्य तत्रान्नः सपुत्रस्य ग्ध्यधीयत ॥”
 अर्द्धचादित्वात् क्लीबलिङ्गोऽपि दृश्यते । प्रायशो-
 २यं शब्दः बहुवचने प्रयुज्यते ॥)
 सक्तुकः, पुं, (सक्तुरिव । कन् ।) विषभेदः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ स्वार्थे के सक्तुश्च ॥
 सक्तुफला, स्त्री, (सक्तव इव फलानि यस्याः ।
 अजादित्वात् टाप् ।) शमीवृक्षः । इत्यमरः ॥
 सक्तुफली, स्त्री, (सक्तव इव फलानि यस्याः ।
 डीष् ।) शमीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
 सकृथि, [त्] स्त्री, (सच्यते इति । सन्ज सङ्गे +
 “अस्मिन्निर्ध्या क्थिन् ।” उणा० ३ । १५४ ।
 क्थिन् ।) ऊरुः । इत्यमरः ॥ (यथा, मार्क-
 ण्डेये । १८ । ४६ ।
 “वृणां पदे स्थिता लक्ष्मीर्निलयं संप्रयच्छति ।
 सकृथोच्च संस्थिता वक्त्रं तथा नानाविधं वसु ॥”)
 शकटावयवविशेषः । इत्युद्गाहिकोषः ॥
 सक्षमः, त्रि, क्षमताविशिष्टः । क्षमाविशिष्टः ।
 क्षमेण क्षमया वा सह वर्तमानः । इति बहु-
 व्रीहिनियन्तः ॥
 सक्षारः, त्रि, लवणयुक्तः । चारेण सह वर्तमानः ।
 इति बहुव्रीहिसमासनिघण्टुः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
 १ । ४५ ।
 “वातश्लेष्महरं वायं सक्षारं कटुपित्तलम् ॥”)
 सखा, [इ] पुं, (समानः ख्यायते इति । समान +
 खा + “समाने ख्यः सचोदात्तः ।” उणा०
 ४ । १२६ । इति इच् । टिलोपयलोपी समा-
 नस्य सभावश्च ।) सौहार्दयुक्तः । समानः
 ख्यायते जनैः नास्तीति छिः मनीषादित्वात्

सगरः

स्थातेर्यलीपः समानस्य सभावश्च सख्यङ्गा-
मिति सखा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्प-
थ्यायः । आक्रन्दः २ मित्रम् ३ सुहृत् ४ । इति
जटाधरः ॥ वयस्यः ५ सवयाः ६ स्निग्धः ७
सहचरः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे ।
२ । ३६ ।

“सखा गरीयान् प्रचक्षुः क्षत्रिमक्षौ हि कायंतः ।
स्थाताममिचौ मित्रे च सहजप्राप्ततावपि ॥”
सहायः । इति मेदिनी । तत्पत्नीगमने दोषो
यथा,—

“गुरुतत्पत्न्यतं कुर्वान् रेतः सिद्धा स्वयोनियु ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्यथासु च ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

सखिता, स्त्री, (सख्युर्भावः । सखि + तल् ।)
सख्यम् । यथा,—

“भीमसि बहूसेवितानि सुहृदक्षकाः समस्ताः
स्य मे
वेदान्ताः परमात्मबोधगुरवो यूयं मयोपासिताः ।
जाता आकरणाणि बालसखिता युष्माभिरभ्यर्थये
प्राप्तोऽयं समयो मनुक्त्ववृत्तौ साहाय्यमाल-
म्बताम् ॥”
इति मनुटीकायां कुल्लुकभट्टः ॥

सखित्वं, स्त्री, (सख्युर्भावः । सखि + तल् ।) सख्यम् ।
(यथा, महाभारते । १ । १३७ । १५ ।

“कृतं सर्वेषु मेऽन्येन सखित्वेन त्वया वृत्ते ।
इन्द्रयुद्धे च पार्थेन कर्तुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥”

सखी, स्त्री, (“सख्युश्चोति भाषायाम् ॥” ४ ।
१ । ६२ । इति डीम् ।) सहचरी । तत्पथ्यायः ।
आलिः २ वयस्या ३ । इत्यमरः ॥ सध्रीषी ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । ३ । १ ।

“अर्थोऽस्तं भर्तृरुपस्थितोदयं
सखीजनोद्गीचणकोसुदीमुखम् ।
निदानमिच्छाकुक्कुलस्य सन्ततेः
सुदक्षिणा दौर्द्धलक्ष्यं दधौ ॥”

सख्यं, स्त्री, (सख्युर्भावः कर्म वा । सखि + यत् ।)
मित्रता । तत्पथ्यायः । सौहृदम् २ सौहार्दम् ३
माप्रपरीनम् ४ भैत्रम् ५ जर्ण्यम् ६ सङ्गतम् ७ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १३ । ५७ ।

“वधनिर्घृत्तशापस्य कवन्धस्योपदेशतः ।
सुहृत्सह सख्यं रामस्य समानयसने हरौ ॥”

सग, म ए संवृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खा-
पर-सक-सेट् ।) म, मिसगविषति । ए,
असगोत् । इति दुर्गादासः ॥

सगन्धः, पुं, (गन्धेन सह वर्षमान इति ।) ज्ञातिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गन्धयुक्ते, त्रि । (यथा,
टहस्यं हितायाम् । ४३ । ३६ ।

“हिरदमदमहीसरोजजाजे-
हृतमधुना च हुताग्ने सगन्धे ॥”

सगरः, पुं, (गरेण सह वर्षमानः ।) अर्द्धहृद्दः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ सख्यवर्षीयराजविशेषः । स तु
अथोष्वाधिपतिवाहुराजपुत्रः । तस्योत्पत्तादि
यथा,—

सगरः

“सख्यवर्षे महाराजो बाहुनाम महानभूत् ।
तस्य राज्यं हृतं सर्वं हेहयैस्तालजङ्गकेः ॥
काम्बोजाः पद्मवाक्षेव पारदा यवनाः शकाः ।
एते पञ्चगणा तपन्न हेहयार्थे पराक्रमन् ॥
हृतराज्यः स वै विप्र तदा बाहुर्जनं यथौ ।
पत्नी तु यादवी तस्य गुञ्जिग्यामीत् पतिव्रता ॥
तत्पत्नी पूर्वमेव तस्या गर्भजिघांसया ।
भोजनेन सह प्रादात् गरं धर्मानवेषया ॥
यादवास्तु तपोयोगान् गर्भो नैव ममार ह ।
न ममार च सा राज्ञी देवानामनुकम्पया ॥
पतिं मानुयथौ साञ्ची सिधेवे तं वने सदा ।
स राजा विपिनं तस्मिन् प्राणायत्नत्वाज योग-

वान् ॥
सा तु भर्तृचितं कृत्वा वने तामधरोहत् ।
और्वंस्तां भागवत्कालात् कारुण्यात् समवारयत् ॥
तस्याश्रमे च सा गर्भं सुषुप्ते ज्वलनप्रभम् ।
यजायत महाबाहुर्गरेणैव सह द्विज ॥
सगरी नाम तेनाभूत् बालकोऽतिमनोहरः ।
और्वंस्तु जातकर्मोदि तस्य कृत्वा महात्मनः ॥
अध्याय वेदानसखितान् प्रच्छाणि प्रत्यपादयत् ।
आमेयन् महाचौरममरेरपि दुःसहम् ॥
न तेनास्त्वबलेनासौ बलेन च समन्वितः ।
हेहयास्तालजङ्गलं जग्नि रत्नः पशूनिव ॥
जनयामास लोकेश्मिन् कौर्त्ति कौर्त्तिमतांवरः ।
ततः शकान् मयवनान् काम्बोजान् पारदा-

क्षया ।
पद्मवांश्चापि निःशेषान् कर्तुं यवसितो वृषः ॥
ते हन्वमाना वीरेण सगरं महौजसा ।
वशिष्ठं शरणं जग्मुः सख्यवंशपुरोहितम् ॥
वशिष्ठः शरणापन्नान् समये स्थाप्य तावृषिः ।
मगरं वारयामास तेभ्यो दत्त्वाभयं तदा ॥
सगरस्तां प्रतिज्ञान्ति निश्चय्य सुमहाबलः ।
धर्मं जघान तेषां च वैशानन्यांश्चकार ह ॥
अर्द्धं शिरः शकानान् सुखयामास भूपतिः ।
यवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानामपि द्विज ॥
पारदान् सुक्तकेशांस्तु पद्मवान् धमशुधारिणः ।
निम्बाध्यायवधकारान् सर्वानेव चकार ह ॥
कोलिसर्पा माहिषका दार्वास्त्रीलाः सकेरलाः ।
खसास्तुषारास्त्रीनाश्च मद्राः किष्किन्धका-

क्षया ।
कोलजाश्च तथा बन्धाः शाब्वाः कोङ्कका-
क्षया ।
सर्वे ते क्षत्रियास्तात् धर्मास्त्रिंशं निराकृताः ॥
पुरोहितस्य वाक्येन कृता विप्रतवशिष्यः ।
वशं कृत्य स राजन्यान् खराण्यमन्वशांमत ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे १५ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।

“रोहिताक्ष वृको जातो वृकादाहुरजायत ॥
सगरस्तस्य पुत्रोऽभूत् राजा परमधार्मिकः ॥
हे भार्ये सागरस्यापि प्रभा भाद्रुमती तथा ।
ताभ्यामाराधितः पूर्वमौर्वीऽभिः पुत्रकाम्यया ॥
और्वंस्तुष्टकथोः प्रादात् यथेष्टं वरतुतमम् ।

एका षष्टिसहस्राणि सुतमेकं तथा परा ॥
युक्तातु वंशकर्तारं प्रभा युक्ताहृत्कथा ।
एकं भाद्रुमतीपुत्रमयुक्ताहसमञ्जसम् ॥
ततः षष्टिसहस्राणि सुषुप्ते यादवी प्रभा ।
खनन्तः पृथिवीं दग्धा विष्णुना येऽश्वभाग्ये ॥
असमञ्जसस्तु तनयः अंशुमान् नाम विष्णुतः ।
तस्य पुत्रो हिलीपस्तु हिलीपात्तु भगीरथः ॥
येन भागीरथी गङ्गा तपः कृत्वावतारिता ।
भगीरथस्य तनयो नाभाग इति विष्णुतः ॥”
इति मातृख्ये १२ अध्यायः ॥

सगर्भः, पुं, (समानो गर्भो यस्य । समानस्य सः ।)
सहोदरः । इति शब्दरत्नावली ॥ त्रि, अन्ध-
न्तरितस्यपञ्चादियुक्तः । यथा,—
“दभान् सगर्भानादाय नव सप्त च पञ्च वा ।
सायान् सन्तानान्श्चक्रान् द्विषो दक्षिण-

सघ

पाणिना ।
अन्वारब्धेन सखेन तर्पयेत् षड्विनायकान् ॥”
इति काशीखण्डे सदाचारो नाम ३५ अध्यायः ॥
(गर्भविशष्टे च त्रि । यथा, कथासरित्सागरे ।
२० । ८४ ।
“अनलोऽपि सगर्भोऽभूत् तेन वीर्येण धूर्जटेः ॥”
सगर्भः, स्त्री, (गर्भेण सह वर्तमाना ।) गर्भवती ।
यथा,—
“केचिद्दहनमाश्रित्य केचिन् पातालमाविशन् ।
सगर्भा चन्द्रसंनस्य भार्या दाल्भ्याश्रमं यथौ ॥”
इति पाद्मे षष्टिखण्डे १ अध्यायः ॥

सहोदरा । इति सगर्भशब्ददर्शनात् ॥
सगर्भः, पुं, (समाने गर्भे भवः । “सगर्भसयूथ-
सनुतानु यन् ॥” ४ । ४ । ११४ । इति यन् ।)
सहोदरः । इत्यमरः ॥ (यथा, वाजसनेयसंहि-
तायाम् । ४ । २० ।

“अनु त्वा माता मन्यतामनु पितानु भ्राता
सगर्भोऽनु सखा सयूथः ॥”
सगोत्रं, स्त्री, (समानं गोत्रमिति । समानस्य सः ।)
कुलम् । यथा,—
“कुलं गोत्रं सगोत्रश्च तुल्यगोत्रे निगद्यते ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

सगोत्रः, पुं, (समानं गोत्रमस्य । “प्योतिर्जन-
पदरात्रीति ॥” ६ । ३ । ५ । इति समानस्य सः ।)
ज्ञातिः । यथा,—
“सगोत्रवान्त्वज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥”
इत्यमरः ॥

(यथा, मनुः । ६ । १६० ।
“संस्थितस्थानपत्यस्य सगोत्रात् पुत्रमाहरेत् ॥”
सग्धिः, स्त्री, सहभोजनम् । इत्यमरः ॥ समाना
सह वा जग्धिः सग्धिः । अदः क्तः जग्धादेशो
इति जग्धि जग्धिः निपातनात् सग्धिरादेशः ।
सग्धिरपि हृन्सीति परे । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

सघ, न हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खा-
पर-सक-सेट् ।) न, सन्नोति । अघीसघत् ।
इति दुर्गादासः ॥

सगोत्रः, पुं, (समानं गोत्रमस्य । “प्योतिर्जन-
पदरात्रीति ॥” ६ । ३ । ५ । इति समानस्य सः ।)
ज्ञातिः । यथा,—
“सगोत्रवान्त्वज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥”
इत्यमरः ॥

(यथा, मनुः । ६ । १६० ।
“संस्थितस्थानपत्यस्य सगोत्रात् पुत्रमाहरेत् ॥”
सग्धिः, स्त्री, सहभोजनम् । इत्यमरः ॥ समाना
सह वा जग्धिः सग्धिः । अदः क्तः जग्धादेशो
इति जग्धि जग्धिः निपातनात् सग्धिरादेशः ।
सग्धिरपि हृन्सीति परे । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

सघ, न हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खा-
पर-सक-सेट् ।) न, सन्नोति । अघीसघत् ।
इति दुर्गादासः ॥

सङ्करः

सङ्कटः. चि, (सम् + "संप्रोदक्ष कटच्" ५।२।
२६। इति कटच् ।) संवाधः। इत्यमरः ॥ हे
अल्पावकाशे वर्णादौ। सन्धक् कटति आठ-
णोति सङ्कटं अल्। सन्धगन्धोन्वं वाघन्तेऽत्र
संवाधः घञ्। वाचलिङ्गता च। संवाधं
दृष्ट्वपि तद्भूष वत् इति माघः। इति
भरतः ॥ दःखे, क्ली। यथा,—
“सन्धावाधासु घोरासु वेदनाभ्यर्दितोऽपि वा।
स्मरन्ममैतच्चरितं गरी सुथ्येत सङ्कटात् ॥”
सङ्कटं दुःखमुत्तराहंसुत्तरान्वय। इति देवी-
माहात्म्यास्य टीकायां नागोभीभट्टः ॥
सङ्कटा, क्ली, (सन्धक् कटति आठणोति षा।
सम् + कट् + अच्। टाप्।) देवीविशेषः। सा
च वाराणस्यां प्रसिद्धा। योगिनीविशेषः। यथा,
“मङ्गला पिङ्गला धन्या भामरी भद्रिका तथा।
उल्का सिंहः सङ्कटा च योगिन्योऽष्टौ प्रकी-
र्षिताः ॥”
इति ज्योतिषम् ॥
सङ्कटाक्षः, पुं, (संकटं अक्षतीति। अक्ष यामौ +
अण्।) धवदृचः। इति, विश्वः ॥
सङ्कथनं, क्ली, (सन्धक् कथनम्।) सन्धग्भाष-
णम्। यथा,—
“उपवासफलं नश्यत् दिवास्वप्नास्यमैद्युनात्।
स्वाग्नां संप्रेक्षणात् स्यात्प्रतिभाभिः सङ्कथनादपि ॥”
इत्येकादशोत्तमम् ॥
सङ्कथा, क्ली, (सन्धक् कथा।) परस्परभाषणम्।
यथा,—
“उल्लापः काकुवागन्धीनोक्तिः संलापसङ्कथे ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, भागवते। १०।२२।१७।
“पृथा भाट्टन् स्वसृवांस्य तत्पुत्रान् पितरा-
वपि।
भाट्टपत्नीमुंजुन्वच्च जहौ संकथया शुचः ॥”)
सन्धक्कथनम् ॥
सङ्करः, पुं, (सङ्कीर्यते इति। सं + कृ विच्पे +
अच्।) सम्मार्जन्या चिप्रधुल्यादिः। तत्प-
र्यायः। अवकरः २। इत्यमरः ॥ सङ्कारः २।
इति शब्दरत्नावली ॥ अमिचटकारः। इति
मेदिनीहारावली ॥ मिश्रितत्वम्। यथा,—
“भेदाख्यानय न हन्दी नैकशेषो न सङ्करः ॥”
इत्यमरः ॥
परस्परान्वयभावसमानाधिकरणयोरेकाधि-
करणम्। यथा, स्मृतं मनसि वर्तते भूतत्वं
नास्ति आकाशे भूतत्वं वर्तते स्मृतं नास्ति।
पृथिव्यां भूतत्वं वर्तते स्मृतं चास्तीति जाति-
साङ्ख्यम्। तथा चोक्तम्।
“यस्मिन्भेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः।
रूपहानिरसम्बन्धो जातिवाधकसंयत् ॥”
इति सिद्धान्तसूक्तावली ॥ * ॥
वर्णसङ्करजातिः। यथा,—
याज्ञवल्क्य उवाच।
“वर्णसङ्करजात्यादि यद्दृश्यादिविधिं परम्।

विप्राङ्गुर्विभक्तो हि चक्षुर्यायां विश्वः
श्चियाम् ॥
जानोऽम्बुस्तु शूद्रायां निषादः पार्श्वतोऽपि वा।
माहिष्योऽपि प्रजायेते विट्शूद्राङ्गनयोर्वापात् ॥
वैश्यां शूद्राच्च राजन्यां माहिष्योऽपि सुतौ
स्युतौ ॥
शूद्रायां करणो वैश्यात् विद्वान् एष विधिः
स्युतः ॥
जाक्षण्यां चक्षुर्यात् सुतो वैश्यादेदेहकस्तथा।
शूद्राङ्गात्सु चाख्यानः सन्धधर्मैर्वाहकृतः ॥
चक्षुर्या मागधं वैश्यात् शूद्रात् चक्षुरामेव च।
शूद्रादायोगव वैश्या जनधामास वै सुतम् ॥
माहिष्येण करणान्त् रथकारः प्रजायते।
असंस्तुताश्च विज्ञेयाः प्रातिजोमानुलोमजाः ॥
जात्युत्कर्षाद्भिर्जा ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा।
यद्यपे कर्मणां साम्ये पूर्ववच्छोचरावरम् ॥”
इति गारुड ६६ अध्यायः ॥
सङ्करी, क्ली, (सं + कृ + अच्। गौरादित्वात्
डीष्।) नवदूषितकन्या। इति मेदिनी ॥
सङ्करीकरणं, क्ली, (असङ्करः सङ्करः क्रियतेऽने-
नेति। सङ्कर + ल + ल्युट्। अश्रुततद्भावे चिः।)
नवविधपापान्तर्गतपापविशेषः। यथा, विष्णुः।
अथ पुरुषस्य कामक्रोधलोभास्यं रिपुत्रयं
भवति। परिग्रहप्रसङ्गेन विशेषाद्दृष्ट्वाश्रमिणः।
तिनायमाक्रान्तोऽतिपातकमहापातकानुपात-
कोपपातकेषु वर्तते। जातिभङ्गकरेषु सङ्करी-
करणेष्वपात्रीकरणेषु मलावहेषु प्रकीर्णकेषु।
तद्वथा,—
“खराश्वोऽङ्गुलोभानामजाविकवधस्तथा।
सङ्करीकरणं ज्ञेयं मौनाहमिहवस्य च ॥”
तस्य प्रायश्चित्तं यथा,—
“सङ्करापाचलत्यासु मासं शोधनमैन्दवम्।
मलिनोकरणीयेषु तप्तः स्याद्यथावकस्त्रहः ॥”
तथा विश्वः।
“गान्धारय्याणां पशूनां हिंसा सङ्करीकरण-
णम्।
सङ्करीकरणं कृत्वा मासमग्राति यावकम्।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तान् कारयेत् ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
सङ्कर्षणं, क्ली, आकर्षणम्। सन्धक्प्रकारेण कर्ष-
णम्। संपूर्वकषधातोरनटप्रत्ययेन निव्यञ्जम् ॥
(यथा, भागवते। १०।२।१३।
“गर्भसंकर्षणात् तं वै प्राहुः सङ्कर्षणं सुवि ॥”
एकीकरणम्। इति खामो। यथा, भागवते।
५।२५।१।
“तस्य मूलदेशे त्रिंशद्योजनसहस्रान्तरे आस्ते
या वै कला भगवत्क्षामसी समाख्याता अनन्त
इति सात्वतीया द्रष्टृदृश्ययोः सङ्कर्षणं अह-
मित्यभिमानलक्ष्यं यं सङ्कर्षणं इत्याचक्षते ॥”)
सङ्कर्षणः, पुं, (सन्धक् कर्षतीति। सं + लघ् + ल्युः।)
वकरेवः। इत्यमरः ॥ (अस्य नामनिवृत्ति-
र्था, हरिवंशे। ५६।६।

सङ्कल्पः

“कर्षणेनास्य गर्भस्य स्वगर्भाच्चावितस्य वै।
सङ्कर्षणो नाम शुभं तव पुत्रो भविष्यति ॥”
तथा च भागवते। १०।२।१३।
“गर्भसंकर्षणात् तं वै प्राहुः सङ्कर्षणं सुवि ॥”)
सङ्कलः, पुं, सङ्कलनम्। योगः। संपूर्वकलधार्ता-
भावे अल्पप्रत्ययेन निव्यञ्जः ॥
सङ्कलनं, क्ली, (सं + कल + ल्युट्।) एकत्रीकर-
णम्। योजनम्। इति लोलावती ॥ ठिक
देव्योया इति भाषा ॥
सङ्कलितः, चि, (सं + कल + क्तः।) लेखादिना
संयुतः। तत्पर्यायः। संगणः २। इत्यमर-
भरतौ ॥ योजिताङ्गम्। ठिक देव्योया अंक
इति भाषा। यथा, अथ सङ्कलितव्यकलितयोः
करणसूत्रम्। इति लोलावती ॥ पुञ्जीकृत-
धान्यादि। इति केचित् ॥
सङ्कल्पः, पुं, (सं + लघ् + भावे घञ्। गुणं कृते
रस्य लः।) कर्मणो मानसम्। इत्यमरः ॥
“सङ्कल्प उक्तो ह्यारोतेन। यथा, मनसा सङ्कल्प-
यति वाचा अभिलपति कर्मणा चोपपादयति।
इति। भविष्यपुराणवचनेन च।
‘सङ्कल्पेन विना राजन् यात्कश्चित् कुरुते नरः।
फलश्चात्पात्पकं तस्य धर्मस्याहं चयो भवेत् ॥’
इति। ब्रह्मपुराणेनापि।
‘आशास्य च शुभं कार्यमुद्दिश्य च मनोगतम्।
इत्यगस्त्यपूजनं उक्तम्। मनागतं शुभं फलं
आशास्य मनसा सङ्कल्प्य उद्दिश्य वाचा अभि-
लय कायं कर्मणा उपपादयम्। भविष्ये।
‘शुक्तिशुक्लाश्च हस्ते च कांस्यरुप्यादिभिस्तथा।
सङ्कल्पो नैव कर्षेयां न्यस्येन कदाचन ॥
गृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम्।
दर्भत्रयं सागमूलं फलपुष्पतिलान्वितम् ॥
जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्वदिङ्मुखः।
साधारण्यं चोत्तरास्य रेखाभ्यां निक्षिपेष्जलम् ॥’
अत्र केवलहस्तनिधिस्तु पात्रान्तरसङ्काव-
विधयः। शक्यादिसाहचर्यात् एकहस्तपरो वा।
‘गृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुद्दसुखः।
उपवासस्य गृहीयाद् यदा वाक्यं धारयेत् ॥’
इति वराहपुराणदर्शनात् ॥ इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ * ॥ सङ्कल्पश्च भावे भयेतत् कर्षेण-
मेव निधिधे तु भयेतस कर्षेयमिभि ज्ञानविशेषः।
जनादीनां सङ्कल्पसम्भवत्वं यथा,—
“सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः।
व्रता नियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्युताः ॥”
इत्येकादशोत्तमम् ॥
तद्वाक्यरचना यथा,—
“श्रीपदं पूर्वसुखाय ततो विष्णुपदं वदेत्।
ॐ तत् सद्दित्युच्यते नाम गीर्षं ततो यदेत्।
तत इष्टप्रोक्तकामो मूलबीजं समुदयेत्।
ततोऽस्याश्च वरारोहं गङ्गाज्ञानमहं ततः।
कारण्ये इति सङ्कल्प्य शिरःज्ञानं समाचरत् ॥
चिः ज्ञात्वा चक्षलापाङ्गि इति वाक्यं सुरा-
र्चितं ॥

अदेव्यादस्य चाब्जि ! रहस्यं प्रवदामि ते ।”

इति कामधेनुतन्त्रे ३२ पटलः ॥ * ॥

अपि च । अथ सङ्कल्पविधानम् ।

“असङ्कल्पितमर्थो यन्ननाधिकमथापि वा ।
न सन्धकफलभागभूयात्तस्मान्नियममाचरेत् ।

तान्त्रपात्रं सद्रूपं सतिर्लं जलपूरितम् ।

सङ्कशाच फलेर्देवि ! गृहीत्वाचम्य कल्पतः ॥

अभ्यर्च्य च शिरःपद्मे श्रीगुरुं करुणामयम् ।

यत्नेप्रवदनो वापि देवेभ्यः प्रवदन्नोऽपि वा ॥

मासं पक्षं तिथिश्चैव देवपत्न्यादिकल्पथा ।

न्यायन्तकालश्च तथा गोत्रं नाम च कामिनाम् ।

क्रियाकथं करिष्येऽन्तमेवं समुत्तरेणैव पयः ॥”

इति योगिनोतन्त्रे प्रथमखण्डः २ पटलः ॥ * ॥

अन्यथा । शिवपूजायां मानससङ्कल्पो यथा,—

“तत्सु परमेशानि । कृत्वा सङ्कल्पमानसम् ।

यथापूर्वं महादेवि । त्रयाण्यस्तिमानसः ॥

तथा भवतु सर्वाङ्गं इति सङ्कल्प्य मानसः ।

न गोत्रं मम देवेशि ! न नाम परमेश्वरि ॥

न माता परमेशानि न पिता मम कामिनि ।

तस्मिन् काले ममेशानि मम सर्वं न हि प्रिये ॥

न वारं न तिथिं देवि तस्मिन् काले शुचिस्मिते ।

न काष्ठां न कलां देवि तस्मिन् काले वरानने ॥

न दिवा परमेशानि न रात्रिं परमेश्वरि ।

अतएव ममेशानि सङ्कल्प्य मानसं स्मृतम् ॥

मानसं यदि आयाति तदा स्थानेन किं प्रिये ।

सङ्कल्प्य मानसं देवि चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥

स्थलं हि परमेशानि सङ्कल्प्य अर्थसुच्यते ॥

सङ्कल्पेन विना देवि यत् किञ्चित् कृतवान् सुधीः ।

तदुक्तं परमेशानि तत् सर्वं मानसं परम् ॥

यदुक्तं परमेशानि सुमिना च्छुद्रबुद्धिना ।

तत् सर्वं परमेशानि अर्थं भवति पार्श्वति ।

इति सङ्कल्पमाचर्य जीवन्वासं समाचरेत् ॥”

इति लिङ्गाचनतन्त्रे ५ पटलः ॥

सङ्कल्पजन्मा, [न] पुं, (सङ्कल्पात् जन्म यस्य ।)

कामदेवः । इति हलायुधः ॥ (यथा, कथा-

सहितसागरे । ४६ । २३८ ।

“दग्धोऽपि कामः सङ्कल्पजन्मा श्रद्धेण

निर्मितः ॥”)

सङ्कल्पभवः, पुं, (सङ्कल्पान् भव उत्पत्तिर्यस्य ।)

कामदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अभिलाष-

सम्भूतमात्रे, त्रि । यथा, महाभारते । १३ ।

४१ । ८ ।

“त्वर्धमागतं विद्धि देवेभ्यं मां शुचिस्मिते ।

क्षिप्रमानमनङ्गेन त्वत्सङ्कल्पभवेन च ॥”)

सङ्कल्पयोनिः, पुं, (सङ्कल्पात् योनिर्यस्य ।) काम-

देवः । इति हेमचन्द्रः ॥

सङ्कसुकः, त्रि, (सन्धक् कसति इतस्ततो गच्छ-

तीति । सम् + कस गतो + “समि कसेचकन् ।”

उणा० २ । २६ । इति उकन् ।) अस्थिरः ।

इत्यमरः । दुर्बलः । इत्युणादिकोषः ॥ मन्दः ।

इति सिद्धान्तकौमुद्यासुग्राहद्विः । संकीर्णः ।

अपवादशोः । इति संचिप्रचारोणादिवृत्तिः ॥

(यथा, महाभारते । १० । १६३ । १३ ।

“लोष्टमर्दी ढगच्छेदी नखखादी तु यो नरः ।

निव्योच्छेष्टः सङ्कसुको नेहायुर्विन्दते महत् ॥”)

सङ्कारः, पुं, (संकीर्णते इति । सं + कृ विक्षेपे +

घञ् ।) सम्मार्ज्ज्या चिप्रधृत्त्यादिः । इति

शब्दरत्नावली ॥ अयिचटत्कारः । इति

मेदिनी ॥

सङ्कारी, स्त्री, नवदूषितकन्या । इति मेदिनी ॥

सङ्काशः, त्रि, (सन्धक् काशते प्रकाशते इति ।

काश + पचाद्यच् ।) सङ्काशः । (यथा, महा-

भारते । १ । १२३ । ३ ।

“आजगाम ततो देवो धर्म्मो मन्त्रबलान् ततः ।

विमाने सूर्यसङ्कोपे कुन्ती यत्र जपस्थिता ॥”)

अन्तिकः । इति विश्वः ॥

सङ्किलः, पुं, दृढनोल्का । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सङ्कीर्णं, त्रि, (सं + कृ + क्तः ।) जनादिभिर्निर-

वकाशः । इति भरतः ॥ नानाजातिर्मिलितम् ।

इति भानुदौचित्तः ॥ तत्पर्यायः । सङ्कुलम् =

आकीर्णम् ३ । इत्यमरः ॥ निचिन्तम् ४ । इति

नानार्थे अमरः ॥ आप्तम् ५ समाकीर्णम् ६ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

१३४ । २६ ।

“द्रोणः सङ्कीर्णयुद्धे च शिञ्जयामास वीर्यवान् ॥”)

सङ्कटः । इत्यजयः ॥ परस्परविजातीयः । यथा,

“विश्वेच्छिन्नेः संकीर्णानाथैरय्यैरपि ॥”

इत्यमरश्लोकटीकायां भरतः ॥

अपुङ्गुः । इति नानार्थे अमरः ॥

सङ्कीर्णः, पुं, (सं + कृ + क्तः ।) अम्बलकरणादि-

चाखालपयन्तमिश्रजातिः । इत्यमरः ॥ मिश्रित-

रागः । इति संगीतशास्त्रम् ॥

सङ्कीर्णं, स्त्री, (सं + कीर्ण + ल्युट् ।) समक्-

प्रकारेण देवतानामोच्चारणम् । गुणादि-

कथनम् । यथा,—

“कृष्णवर्णं त्विषा कृष्णं साङ्गोपाङ्गस्वपार्धदम् ।

यज्ञैः सङ्कीर्त्तनप्रार्थैर्यजन्ति हि सुमेधसः ॥”

इति श्रीमद्भागवते ११ स्कन्धे ५ अध्यायः ॥

“रुचतां यावत्तयति । त्विषा कान्त्या कृष्णं

इन्द्रनीलमणिवदुल्लम् । यद्वा त्विषा कृष्णं

कृष्णावतारं अनेन कलौ कृष्णावतारस्य प्राधान्यं

दर्शयति । अङ्गानि हृदयादीनि । उपाङ्गानि

कौस्तुभादीनि । अस्त्राणि सुदर्शनादीनि ।

पार्श्वदाः सुमन्दादयः । तन्सहितं यज्ञैरर्चनैः ।

सङ्कीर्त्तनं नामोच्चारणं स्तुतिश्च तन्प्रधानैः ।

सुमेधसो विवेकिनः ॥” इति तट्टीकायां श्रीधर-

स्वामी ॥ * ॥ तन्माहात्म्यं यथा,—

“सङ्कीर्त्तनध्वनिं श्रुत्वा ये च वृत्त्यन्ति मानवाः ।

तेषां पादरजःस्रग्नात् सदाः पूता वसुन्धरा ॥”

इति बृहन्नारदीयपुराणम् ॥

अपि च ।

“नामसङ्कीर्त्तनं यच्च कृष्णस्य परमात्मनः ।

स्थानं तत्तु पवित्रं स्यान्नृताणां तत्तु सुक्तिदम् ॥”

इति पद्मपुराणम् ॥ * ॥

प्रथमसङ्कीर्त्तनारम्भप्रमाणं यथा । पुष्करतीर्थे
नारदं प्रति ब्रह्मवाक्यम् ।

“श्रीकृष्णारससङ्कीर्त्तं वीणाध्वनिसमन्वितम् ।

कुरु वत्साधुनाचैव श्रद्धयन्तु सुनयः सुराः ॥

गोपीनां वल्गुहरणं परं रासमञ्जीववम् ।

ताभिः साहं जलक्रीडां हरेरत्कीर्त्तनं कुरु ॥

कृष्णसङ्कीर्त्तनं तूर्णं पुनाति श्रुतिमात्रतः ।

श्रोतारश्च प्रवक्तारं पुरुषैः सप्रभिः सङ्घः ॥

यत्रैव प्रभवेद्वत्सु । तन्नामगुणकीर्त्तनम् ।

तच्च सर्वाणि तीर्थानि पुण्यानि मङ्गलानि च ॥

तत्कीर्त्तनध्वनिं श्रुत्वा सर्वाणि पातकानि च ।

दूरादेव पलायन्ते वेतनेयमिवोरगाः ॥

तद्दिनं सफलं धन्यं यशस्यं सर्वमङ्गलम् ।

श्रीकृष्णकीर्त्तनं यच्च तत्र वै नायुषोऽययः ॥

कृष्णसंकीर्त्तनस्थाने ये च वृत्त्यन्ति वैष्णवाः ।

तेषां पादरजःस्रग्नात् सदाः पूता वसुन्धरा ॥

उत्कीर्त्तनं भवेद्यत्र कृष्णस्य परमात्मनः ।

स्थानं तच्च भवतीर्थं नृताणां तत्र सुक्तिदम् ॥

नात्र पापानि तिष्ठन्ति पुण्यानि सुस्विराणि

च ।

तपस्विनाश्च व्रतिनां व्रतानां तपसां स्थलम् ॥

वर्त्तन्ते पापिनां दंष्ट्रे पापानि त्रिविधानि च ।

महापापोपापापातिपापात्वेव स्मृतानि च ॥

कृष्णसंकीर्त्तनाङ्गानात्तन्मन्त्रग्रहणाद्दो ।

सुच्यन्ते पातकेस्तेषु पापिनस्त्रिविधा जनाः ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे ज्ञानानन्दसारे प्रथमैक-

रात्रे महोत्सवारम्भो नाम १० अध्यायः ॥

सङ्कीर्त्तितः, त्रि, (सं + कीर्त्त + क्तः ।) सन्धु-

चरितः । संस्तुतः । यथा,—

“अज्ञानादथवा ज्ञानादुत्तमस्योक्तनाम यत् ।

संकीर्त्तितमघं पुंसो दृष्टेर्दोषो यथानलः ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे २ अध्यायः ॥

सङ्कुचितं, स्त्री, (सं + कुच् + क्तः ।) संकोच-

युक्तम् । अप्रफुल्लम् । तत्पर्यायः । निद्रायाम् २

मीलितम् २ सुद्रितम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

सुप्तम् ५ मिलितम् ६ नतम् ७ निकुचितम् ८ ।

सनिद्रम् ९ अलसम् १० । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६५४ ।

“सङ्कुचितार्ङ्गीं द्विगुणांशुकां मनोमात्रविस्फुर-

न्मद्वाम् ।

दयितां भजामि सुधामिव सुहृन् इव प्रसा-

देन ॥”)

सङ्कुलं, स्त्री, (सङ्कुलतीति । सं + कुल + संख्याने +

दगुपधेति कः ।) युद्धम् । इत्यजयः ॥ (यथा,

हरिवंशे । ६१ । ६५ ।

“ततो बलेन महता गजानीकेन चाप्यथ ।

उभयोरन्तरं ताभ्यां सङ्कुलं समपटत ॥”)

परस्परपराहतवाक्यम् । तत्पर्यायः । क्लिष्टम् २ ।

इत्यमरः ॥ “हे पूर्वापरविकृते वाक्ये । यथा,—

‘थावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारौ पिता मम ।

माता च मम बन्धा स्यात् क्षराभोरुपमो

भवान् ॥’

सङ्केतः

सङ्क्रामः

सङ्क्रान्तिः

कुलजनवन्धुसंहयोः संपूर्णः सङ्कुलत्वात् कः ।
 क्लिष्टप्रवृत्तः क्तः क्लिष्टम् । परस्परं पराहतं
 विरुद्धं परस्परपराहतम् । तत्र सरस्वती-
 कच्छाभरणी तु क्लिष्टलक्षणं यथा,—
 'दूरे यस्यार्थसंवितः क्लिष्टं नेष्टं हि तत्
 सताम् ।'
 यथा,—
 'विजितात्मभवद्वेषिगुरुपादहतो जनः ।
 हिमापहामित्रधरेर्थां योमाभिनन्दति ।'
 अस्यायं । विना गुरुं न जित इन्द्रस्तस्यात्म-
 भवोऽर्जुनस्तस्य इषी कर्णः तस्य गुरुः पिता
 सूर्यः तस्य पादौ रश्मिभिर्हतौ जनो लोक-
 योम आकाशमभिनन्दति । क्रीडशं हिमापहो-
 ऽभिलस्तस्यामित्रं जलं तद्धारयन्ति ये तैर्मित्रैर्वा-
 म् ।" इति तद्वीकायां भरतः ॥ (सङ्कीर्णता ।
 यथा, महाभारते । ३ । १४२ । ३८ ।
 "एतस्मिन् सङ्कुले तात वर्तमाने भयङ्करे ।
 अतिभारान् वसुमती योजनानां शतं गता ॥",
 सङ्कुलं, त्रि, (सं + कुल संस्थाने + कः ।) जना-
 दिभिर्निरवकाशम् । तत्पर्यायः । सङ्कीर्णम् २ ।
 आकीर्णम् ३ । इत्यमरः ॥ कलिलम् ४ गह-
 नम् ५ । इति केचित् ॥ सङ्कीर्णते स्म जना-
 दिभिर्निरन्तरं व्याप्यते स्म सङ्कीर्णं क्लृप्तं विच्छेपे
 क्तः । संकुलति सङ्कुलं कुल ज वन्धुसंहयोः
 संपूर्णकुलत्वात् कः । संकुलं दन्त्यादि । शक्ति-
 धातोश्चे शङ्कुलं तालयादीति स्वाभी । आकीर्णं
 सङ्कीर्णवत् । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । ११३ । २६ ।
 "ततः सेनासुपादाय पाङ्कनाविध्वज्वजाम् ।
 प्रभूतदृष्टयन्त्रयुतां पदातिरथसङ्कुलाम् ॥")
 सङ्केतः, पुं, सङ्कल्यते उच्यते च । (सं + कित +
 घञ् ।) स्वाभिप्रायथयञ्जकचेष्टाविशेषः । तत्प-
 र्यायः । प्रज्ञप्तिः २ परिभाषा ३ शैली ४ समयः
 ५ आकारः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उदा-
 हरणं यथा,—
 "सङ्केतप्रियशङ्कया निजपतिं प्रावोचदध्वज्वजम् ॥"
 इति रससंग्रहः ॥
 (यथा च साहित्यदर्पणे ।
 "सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।
 हसन्नेवापिताङ्गुलं लीलापद्मं निमीलितम् ॥")
 न्यायमते यथा । सङ्केतो लक्षणा चार्थे पद-
 वृत्तिः । वृत्त्या पदप्रतिपादोऽर्थ एव पदार्थं
 इत्यभिधीयते । इदं पदमिममर्थं बोधयत्विति
 आस्माच्छब्दादयमर्थो बोधय इति वेच्छा
 सङ्केतरूपा वृत्तिः । तत्राधुनिकसङ्केतः परि-
 भाषा । तथा अर्थबोधकं पदं पारिभाषिकम् ।
 यथा शास्त्रकारादिसङ्केतितनदीवृद्धादिपदम् ।
 ईश्वरसङ्केतः शक्तिः । तथा अर्थबोधकं पदं
 वाचकम् । यथा गोलादिविशिष्टबोधकगवादि-
 पदम् । तद्विधोऽर्थो गवादिर्वाच्यः स एव
 तुल्यार्थे इत्युच्यते । इति शक्तिवादे गादाधरी
 ङीका ।

सङ्केतनिकेतनं, क्री, (सङ्केतस्य निकेतनम् ।) पिय-
 मेलनार्थावधारितशङ्कम् । यथा,—
 "सङ्केतनिकेतने प्रियमनवलोक्व समाकुलदृष्टया
 विप्रलम्बा ।
 'सङ्केतकेलियुद्धमेव निरीत्य शून्य-
 मेथोदृशो निवृत्तनिःश्वसिताधरायाः ।
 अर्द्धाचरं वचनमर्द्धविकाश्रि नेत्रं
 ताम्बूलमर्द्धकवलीकृतमेव तस्यौ ।'
 सङ्केतस्थलं प्रति भर्तुरनागमनकारणं चिन्तयति
 या सोत्कण्ठिता ॥" इति रसमञ्जरी ॥
 सङ्कीर्णं, क्री, (सङ्कुचतीति । सं + कुच् + अच् ।)
 कुकुमम् । इत्यमरः ॥
 सङ्कीर्णः, पुं, (सं + कुचतीति । सं + कुच् + अच् ।)
 मत्स्यभेदः । (सं + कुच् + भावे घञ् ।) बन्धः ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६० ।
 ६५ ।
 "निनाय च निश्रामिन्द्रविषमाम्बिनीव ताम् ।
 बहुमोहालिपटले हृदि सङ्कीर्णमेव सा ॥")
 बहुविषयक-वाक्यार्थादेरल्पविषय-स्थापनम् ।
 यथा, सामान्यशब्दार्थस्य विशेषनिष्ठत्वं सङ्कीर्णः ।
 इति श्राद्धविवेकः ॥ रोधः । जङ्गीभाव इत्यर्थः ।
 यथा,—
 "यस्मिन् प्रसूदिते राशि तमः सङ्कीर्णति
 क्षितौ ॥"
 इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥
 सङ्कीर्णनी, स्त्री, (सङ्कुचतीति । सं + कुच् + ल्युट् ।)
 ङीष् ।) लण्तालुलता । इति रत्नमाला ॥
 सङ्कीर्णपिशुनं, क्री, (सङ्कीर्णेन पिशुनम् ।)
 कुकुमम् । इति भावप्रकाशः ॥
 सङ्क्रन्दनः, पुं, (सङ्क्रन्दयति असुरानिति । सं +
 क्रन्द + णिच् + ल्युट् ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥
 (भौत्यस्य मनोः पुत्रविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।
 १०० । ३२ ।
 "स्त्रीमायी च प्रतीरश्च विष्णुः सङ्क्रन्दनस्तथा ।
 तेजस्वी सुबलश्चैव भौत्यस्यैते मनो सुताः ॥"
 सं + क्रन्द + भावे ल्युट् ।) रोदने, क्री । (यथा,
 महाभारते । ११ । २३ । ४ ।
 "दिष्ट्या नैनं महाराज दास्यं भरतक्षयम् ।
 कुब सङ्क्रन्दनं घोरं युगान्तमनुपश्यसि ॥"
 सङ्क्रन्दयति शत्रून्ति । शत्रुतापके, त्रि ।
 यथा, महाभारते । ४ । ५ । २६ ।
 "तस्य मौर्वीमपाकर्षत् मूरः सङ्क्रन्दनो
 युधि ।
 कुवे नास्ति समो रूपे यस्मिन् नकुलः स्तुतः ॥")
 सङ्क्रमः, पुं, क्री, दुर्गसम्पन्नः । संको इति भाषा ।
 इत्यमरः ॥ संक्रामति अनेन संक्रम्यते असौ वा
 संक्रमः । घञ् । दुर्गं सेत्वादि सञ्चरत्यनेन
 दुर्गसम्पन्नः करणे अल् । सञ्चरो निर्गमोऽन्व-
 पथः । इति रत्नकोषः । इति भरतः ॥ (यथा,
 मनुः । ६ । २५ ।
 "सङ्क्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानाश्च भेदकः ।
 प्रतिकुर्वाणश्च तदु सर्वं पञ्च दद्यात् प्रतापि च ॥")

सङ्क्रमः, पुं, (सं + क्रम + घञ् ।) क्रमणम् ।
 सम्यग्प्राशिसञ्चारवस्तु । इति धरणिः ॥ (यथा,
 भागवते । ४ । १२ । ४८ ।
 "दिनत्रये यतीपाते सङ्क्रमेऽर्केदिनेऽपि वा ॥")
 रविसंक्रमकालो यथा,—
 "त्रुटेः सङ्क्रमभागो यः सः कालो रविसङ्-
 क्रमः ॥"
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 सङ्क्रमणं, क्री, (सं + क्रम + ल्युट् ।) गमनम् ।
 सूर्यस्य राश्यन्तरप्रवेशः । यथा । कालकौस्तुभ्यां
 जावालिः ।
 "पूर्णे चेदुर्द्धरात्रे तु रविमङ्क्रमणं भवेत् ।
 प्राहुर्दिग्द्वयं पुण्यं त्वक्का मकरकर्कटौ ॥"
 देवीपुराणम् ।
 "रविसङ्क्रमणे पुण्ये न ज्ञायात् यस्तु मानवः ।
 सप्तजन्म भवेत् कुष्टी दरिद्रश्चोपजायते ॥"
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 (प्रापणम् । यथा, हरिवंशे । ३२ । १६ ।
 "अत्रैवोदाहरन्तोमं भरद्वाजस्य धीमतः ।
 धर्मसङ्क्रमणश्चापि मरुद्भिर्भरताय वै ॥")
 सङ्क्रान्तिः, त्रि, (संक्रान्तिरस्यास्तीति । अच् ।)
 संक्रान्तिविशेषः । यथा,—
 "असङ्क्रान्तमासोऽधिमासः स्फुटः स्यात्
 द्विसंक्रान्तमासः क्षयात्थः कदाचित् ॥"
 इति मलमासतत्त्वम् ॥
 (सं + क्रम + क्तः ।) प्राप्तः । गतः । क्रमागत-
 घनादि । यथा । स्त्रीसङ्क्रान्तधनस्य स्त्रीधनत्वा-
 भावात् अधिकारविशेषश्चात्र वचनादप्राप्त्या-
 काङ्क्षया कल्पने सादृश्यत्वात् स्त्रीसङ्क्रान्तधन-
 मात्रस्य पूर्वस्वामिदायादरूपोऽधिकारो कल्प-
 नीय एतदर्थं पत्नीपदस्य स्त्रीलक्षकत्वमिति
 भावः । इति दायभागटीकायां शैलण्यतर्का-
 लङ्कारः ॥
 सङ्क्रान्तिः, स्त्री, (सं + क्रम + क्तिन् ।) राश्य-
 न्तरसंयोगानुकूलयापारः । यथा,—
 "नाङ्गिनश्चन्द्रवसे रविभौमशनेश्चराः ।
 सङ्क्रान्तिं यस्य कुर्वन्ति तस्य क्लेशोऽभिजायते ॥"
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 रविसंक्रान्तिर्यथा । भविष्यमातृस्य ष्योतिषेषु ।
 "नृगकर्कटसंक्रान्ती हे तुदग्दक्षिणायने ।
 विधुवती तुलामेव गोलमध्ये तथापराः ॥"
 नृगो मकरः । गोलो राशिसंक्रमः ।
 "धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडशोतथः ।
 वृषदृषिकसिंहेषु कुम्भे विष्णुपदी स्तुता ॥"
 देवीपुराणम् ।
 "यावद्विशकला सुक्तास्तत् पुण्यं चोत्तरायणे ।
 निरंशं भास्करे दृष्टे दिनान्तं ह्येषायने ॥
 अर्द्धरात्रे स्वसंपूर्णं दिवा पुण्यमनागतम् ।
 अर्द्धरात्रे यतीते तु विज्ञेयं चापरेऽहनि ॥
 संपूर्णं चार्द्धरात्रे च उदयेऽक्षमयेऽपि वा ।
 मानाहं भास्करे पुण्यमपूर्णे शर्वरोदये ॥
 सम्युक्ते तुभयोर्जयमतिरेके परेऽहनि ।

सङ्क्रान्तिः

षडशीतिमुखेऽतीते तृप्ते च विद्युवदये ।
 भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे ।
 आदौ पुण्यं विजानीयात् यद्यभिन्ना तिथि-
 भवेत् ॥”
 विंशकला विंशतितमी कला संक्रान्तिचक्राद्दृष्टं
 यावद्भवति तावत् पुण्यम् । निरंशोऽंशसूत्र्ये
 संक्रान्तिकाले हि भास्करोऽंशरहितो भवति
 तस्मिन् दृष्टे दिवसि यावत् । दिनश्च दिनकर-
 करसंस्कृतास्त्रिंशत्पञ्चिका इति ज्योतिर्विदः ।
 तदन्तं तत्समाप्तं यावत् तावत् पुण्यम् । तथा
 च दृष्टदृष्टिः । त्रिंशत्कर्कटके नाथो मकरे
 विंशतिः स्युताः । नाडी दृष्टः ।
 “उत्पलाद्विपलं षष्ट्या विपलात् पलं नयेत् ।
 पलात् षष्ट्या नयेन्नाडीं तत् षष्ट्या तु रवेर्दिनम् ॥”
 इति सिद्धान्तसन्दर्भान् ॥
 ततश्च देवीपुराणदृष्टदृष्टिद्वयोरेकवाक्यतया
 कलानाड्योः पंथायता ॥ * ॥ रात्रिसंक्रमणे
 त्वाह अर्द्धरात्रे त्विति । असम्युक्तं कलान्यानाह-
 रात्रे ।
 “कलान्यानाहारात्रे तु यदि संक्रमणं भवेत् ।
 तदहः पुण्यमिच्छन्ति मार्गमालवगोतमाः ॥”
 इति ज्योतिष्शास्त्राभिधिवर्षज्योतिष्शास्त्रमार्गवचनात् ।
 कालकौस्तुभाच्च मालवैश्च चारीत इति पाठः ।
 ततश्च कलान्यानाहारात्राभ्यन्तरे द्वादशस्त्रिव
 संक्रान्तियु अनागतं नागतं संक्रमणेन यत्र
 दिवा तदेव पुण्यं पुण्यजनकम् । तत्तु पूर्वदिनं
 तदेव संक्रान्तिरागतत्वसम्भवान् । तेन संक्र-
 मणकालादन्तरे दिवापराहर्षे खानादिकं
 कर्मयमित्यर्थः । अर्द्धरात्रे अतीते कालाधिकार्द्ध-
 रात्रे अतीते । संपूर्णं अर्द्धरात्रे रात्रिमध्य-
 कलयोः । कलान्यानाहारात्रे त्विति वचनान-
 नन्तरं भुजबलभीमे ।
 “अर्द्धरात्रे कलाधिक्यं यदा संक्रमते रविः ।
 तदोत्तरदिनं यास्यं ज्ञानदानत्रयादिषु ॥
 अर्द्धरात्रे तु संपूर्णं यदा संक्रमते रविः ।
 प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं त्वक्का मकरकर्कटौ ॥”
 इति वचनाभ्यां तथा प्रतीतिः । कालविवेके
 कालकौस्तुभाच्च शातातपजावालो ।
 “पूर्णे चैर्द्धरात्रे तु रविसंक्रमणं भवेत् ।
 प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं त्वक्का मकरकर्कटौ ॥”
 एतथोर्थवस्थां आह कालमाधधीये भविष्यो-
 त्तरीयम् ।
 “मिथुनात् कर्किसंक्रान्तियदि स्यादंशुमालिनः ।
 प्रदोषे वा निशीथे वा कुर्व्यादहनि पूर्वतः ॥
 कार्त्तिकस्य परित्यज्य भयं संक्रमते रविः ।
 प्रभाते वाहारात्रे वा ज्ञानं कुर्व्यात् परेऽहनि ॥”
 ततश्च रात्रिमध्यदृष्टद्वयात्मकार्द्धरात्रसंक्रान्ता-
 बुद्ध्येऽस्तमयेऽपि वा इत्यनेन उदयोपक्रममस्त-
 मयान्तश्च मानार्द्धं पुण्यम् । एवञ्चोभयदिने
 पुण्यकाले पूर्वदिनाकरण एव परदिने ।
 “चः काथंमद कर्त्तव्यं पूर्वज्ञे चापराह्नि-
 कम् ।

सङ्क्रान्तिः

न हि प्रतीचते न्युः क्षतमस्य न वा क्षतम् ॥”
 इति लिङ्गपुराणात् मोक्षधर्माच्च ॥
 तत्रापि दक्षिणायने पूर्वदिनाहर्षमात्रमिति
 विशेषः । उत्तरायणे परदिनाहर्षमात्रमिति
 विशेषः । मानार्द्धमिति भास्करे भास्करोप-
 लक्षिते काले इदं विति यावत् तस्मिन् संक्रमणे
 ऽपि मानार्द्धं पुण्यम् । एतच्च विद्युवदशीति-
 विषयम् । अयनकालयोः पूर्वसुक्तत्वात् विष्णु-
 पद्याच्चोभयतः षोडशकलानां पञ्चदशनाडि-
 कानां वा पुण्यत्वस्य शातातपादिवचनेन वक्ष्य-
 माणत्वात् । तेन दिवासंक्रमण एवायनादित्येन
 पुण्यकाले विशेषः । रात्रिसंक्रमणे तु अर्द्ध-
 रात्रीयमकरकर्कटसंक्रमणव्यतिरिक्तं सर्वेषां
 तुल्यमिति । अपूर्णे अर्द्धरात्रे कलान्यानाहारात्रे
 इत्यत्रापि मानार्द्धमित्यनुष्यते । दिवापुण्य-
 मिति यत् प्रागुक्तं अत्र तदेव मानार्द्धत्वेन विशेष-
 षितमित्यनुवृत्तिः । एवमुदयास्तमये यन्मा-
 नार्द्धं पुण्यं तत् किमेकदिने दिनयोर्नैति तत्राह
 संपूर्णं तूभयोरिति उभयोः पूर्वापरदिनयो-
 र्मानार्द्धं पुण्यं तेन पूर्वदिनस्यास्तमयपंथेन
 परदिनस्य उदयमारभ्य मानार्द्धं पुण्यमित्यर्थः ।
 अतिरिक्ते अर्द्धरात्रात् परतः संक्रमणे परेऽहनि
 मानार्द्धं पुण्यमित्यनुष्यते । मानार्द्धं प्रहर-
 दयम् ।
 “अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरिक्रिया ।
 ऊर्द्धं संक्रमणे भागोऽह्यात् प्रहरदयम् ।
 पूर्वाहारात्रसंक्रान्तौ हे दिनाहर्षं तु पुण्यदे ॥”
 इति संवत्सरप्रदोपगङ्गावाक्यावलीधृतवशिष्ठ-
 सौरधर्मवचनेकवाक्यत्वात् ।
 “अर्द्धरात्रादधस्तैव दिनाहर्षस्योपरि क्रिया ।
 ऊर्द्धं संक्रमणे भागोऽह्यात् प्रहरदयम् ॥”
 इति भोजराजज्योतिष्शास्त्राभिधिवर्षज्योतिष्शास्त्राच्च
 अधः पूर्वं ऊर्द्धं परतः । क्रिया खानादिका ।
 एवञ्च गर्गवचनस्यतदहरेति यामहयपरम् ।
 अन्यथा मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनापत्तेः । एवञ्च
 षडशीतिमुखेऽतीते इत्यादि दिवासंक्रमणविष-
 यम् । तेन दिवा षडशीतिसंक्रमणे भूते भविष्य-
 क्षानार्द्धं पुण्यं एवं विद्युवदयेऽपि । दिवोत्तरा-
 यणेऽपि भविष्यदंशरहितः पुण्यत्वम् ।
 अत्रोत्तरायणस्य पृथगभिधानात् अथन इति
 पदं दक्षिणायनपरं गोवलीवर्हत्यायात् । तेन
 दिवा दक्षिणायने भविष्यति भूतत्रिंशद्दृष्टानां
 पुण्यत्वम् । एवञ्च षडशीत्यादिव्यप्यवकाशमलभ-
 मानम् ।
 “अर्द्धात् षोडश विज्ञया नाड्यः पञ्चाच्च
 षोडश ।
 कालः पुण्योऽर्कसंक्रान्तिर्विद्विः परिकीर्तितः ॥”
 इति शातातपीधम् ।
 “अतीतानागतो भोगो नाड्यः पञ्चदश स्युताः ।
 इति देवीपुराणोपच वचनं दिवा विष्णुपदीविष-
 यम् । अतएव जावालिदृष्टदृष्टौ ।
 “पुण्यार्थं विष्णुपदाच्च प्राक् पञ्चादपि षोडश ।”

सङ्क्रान्तिः

अर्द्धरात्रे विशेषमाह आदाविद्यादि । अर्द्धरात्र-
 संक्रान्तावादौ पूर्वदिने एव मानार्द्धं पुण्यम् ।
 यद्यभिन्ना संक्रान्तिकाले पूर्वदिने च एकैव
 तिथिर्भवेत् तेन मध्यरात्रे संक्रमणे यदुभयदिन-
 मानार्द्धं पुण्यसुक्तं तद्विद्वदिति विषयम् । अतीते
 पुनरर्द्धरात्रे पूर्वदिनाहर्षात् तिथ्यभेदेऽपि परदिनस्यैव
 पूर्वार्द्धं पुण्यमिति तात्पर्यार्थः । एवञ्च रात्रि-
 संक्रान्तौ दिन एव पुण्यत्वाभिधानात् ॥
 “राहुर्दृष्टानसंक्रान्तिविवाहाद्यवदृष्टिषु ।
 ज्ञानदानादिकं कुर्यान्निशि कांश्यत्रेण च ॥”
 इति देवलेने दिनसंक्रमणस्य रात्रिप्रविष्टपुण्य-
 कालाग्रे संक्रान्तिनिमित्तेन ज्ञानदानादि विधी-
 यते इति ॥ * ॥ यत्तु ।
 “मन्दा मन्दाकिनो ध्वाङ्गी घोरा चैव महोदरी ।
 राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा वृष ॥
 मन्दा भुवेषु विज्ञेया न्हौ मन्दाकिनो तथा ।
 क्षिप्रे ध्वाङ्गी विजानीयादग्रे घोरा प्रकीर्तिता ॥
 चरे महोदरी श्रेया क्रूरैश्चैव राक्षसी ।
 मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रितार्क्षसु संक्रमे ॥”
 इत्येतेर्द्वादशस्त्रिव संक्रान्तियु ध्रुवादिनचक्र-
 योगानुमन्दादिरूपतया सप्तधाभिन्नासु ।
 “त्रि चतुः पञ्च सप्ताष्ट नव द्वादश एव च ।
 क्रमेण घटिका ह्येतास्तत् पुण्यं पारमार्थिकम् ॥”
 इति देवीपुराण एव त्रिचतुराद्विघटिकानां
 पुण्यत्वसुक्तं तद्विवारात्रोक्तत्वात्कालोपदेशात्
 अवकाशमलभमानं सन्ध्याहयसंक्रान्तिविषयमिति
 समयप्रकाशः ॥ * ॥ ध्रुवादिगणस्तु दीपिकायाम् ।
 “उग्रः पूर्वमघान्तकाः ध्रुवगणस्त्रीशुभराणि
 स्वभू-
 व्जातादित्यहरिचयं चरगणः पुष्यान्विहस्ता
 कर्तुः ।
 चित्रामित्रन्दगान्धवं न्हदुगणस्त्रीशुभरे-
 रद्रेन्द्रयुक्
 मिश्रोऽग्निः सविशाखभः शुभफलाः सर्वे खल्वे
 गणाः ॥”
 अन्तको भरणी । स्वभू रोहिणी । वातादित्य-
 हरिचयं स्वाती पुनर्वसुः श्रवणा धनिष्ठा
 शतभिषा । मित्रन्दगान्धवं अनुराधाशुभश्रीरो-
 रेवत्यः । अहिरद्रेन्द्रयुक् अश्लेषा आर्द्रा
 ज्येष्ठा मूला । अग्निः कृत्तिका । कल्पतरुस्तु ।
 क्रमेण यथासंख्येन एता घटिकास्तत्पुण्यं तस्य
 संक्रमणस्य पुण्यहेतुत्वात् पुण्यं पारमार्थिकं
 सुखम् ।
 “त्रुटेः सहस्रभागो यः स कालो रविसंक्रमः ।
 इत्युक्तस्यसदक्रमकालीनानुष्ठानजन्यपुण्यसम-
 पुण्यहेतव इत्याह । त्रुटिस्तु ।
 “लघुचतुरचतुर्भागस्तुटिरित्यभिधीयते ।
 त्रुटिद्वयं लवः प्रोक्ता विज्ञेयस्तु लवद्वयम् ॥”
 इति स्युत्कृता ॥
 एतदेव मतं युक्तम् । अतएव देवसेन ।
 “या याः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः
 स्युताः ॥”

सङ्क्रान्तिः

इत्युक्तम् । एवमेता घटिकाः पुण्यतमाः
 मंगानाहार्दिकान्तु पुण्यमात्रमिति तस्मान्मन्त्रेणादि
 न सन्धासंक्रान्तिविषयकमिति । सन्धासंक्रान्ति-
 विषयत्वे पारमार्थिकमित्यनुपपत्तेः । पुण्य-
 मित्यनेनैव सिद्धेः । पारमार्थिकमित्यत्र कल्प-
 तरुयास्थानानवलोकनात् रविसंक्रम इति
 पाठोऽल्पतयाः सत्यमेव । समयप्रकाशकतापि
 तथा पठितत्वात् । जीमूतवाहनीरपि काल-
 विवेके ।
 “अङ्घ्रि संक्रमणे पुण्यमहः कृतं प्रकीर्तितम् ।
 रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनाहं ज्ञानदानयोः ॥”
 इति बृहद्ब्रह्मिष्ठादिवचनपर्यालोचनया दिवा-
 संक्रान्तौ दिनमात्रं पुण्यं पुण्यतरास्तु विशेष-
 विहितं नाद्यः इत्याह । अतएव तद्वृत्तजा-
 बालिबृहस्पतिश्रातातपवचनमपि सङ्गच्छते ।
 यथा,—
 “वर्षमाने तुलामेवे नाद्यस्तुभयतो दश ॥”
 कालमाधवोयेऽपि । अङ्घ्रिभिमिधाय प्राशस्थ-
 नारतम्यमुक्तम् । एवञ्च दिवासंक्रान्तौ कृतं
 दिनं पुण्यं षड्शीतिसुखेऽतीते इति वचनं
 पुण्यतरपरम् ॥ * ॥ ननु देवीपुराणे दिवा-
 रात्रौः संक्रमणे विशिष्यकालाभिधानात्
 सन्धासंक्रान्तेः कः काल इति चेत् ।
 “त्रिंशत्सुहृत् कथितमहोरात्रस्तु यन्मया ॥”
 इति विष्णुपुराणेन सन्ध्योः पृथगनुपादानात्
 दिवारानिसम्बन्धित्वात्सुहृत्सुहृत्तयोरेतन्मावः ।
 तथा च दशः ।
 “अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्येनचवर्जितः ।
 मा तु सन्धा समाख्याता सुनिमित्तस्तदर्थिभिः ॥”
 योगियात्रवल्काः ।
 “द्वासुहृदो च सततं दिनरात्रोर्यथाक्रमम् ।
 सन्धा सुहृत्समाख्याता द्वासे हृदौ समा-
 स्तुता ॥”
 बराहः ।
 “अङ्घ्रिस्तमयात् सन्धा यत्कीभूता न तारका
 यावत् ।
 तत्रःपरिहानिरुषा भानोरहोर्दयं यावत् ॥”
 अतएव केनापि सुनिता नानादेश्योयसंयह-
 कारेण च सन्धासंक्रान्तित्वेन विशेषो नाभि-
 हितः ॥ * ॥ * ॥ तदयं संज्ञेयः । दिनसंक्र-
 मणे कृतं दिनं पुण्यम् । षड्शीतिसुखेऽतीते
 इत्याहुक्तं पुण्यतरं । मन्दा मन्दाकिनोऽद्यादि-
 रूपेण त्रिचतुरादिघटिकाः पुण्यतमाः ।
 दिनश्रुतोरारायणादिविहितविश्रुतिदृष्टादीनां
 रात्रिप्रविष्टभागस्यापि पुण्यत्वम् । रात्रिसंक्र-
 मणे तु कलान्यूनप्रथमार्हाराचगते तद्विषयीय-
 शेषयामहयं पुण्यम् । कलाहयात्मकमध्यरात्र-
 गते तद्विषयीयतिथेरभेदे तद्विषयीयशेषयामहयं
 पुण्यम् । भेदे तु तद्विषयीयशेषयामहयं पर-
 द्विषयीयाद्ययामहयञ्च पुण्यम् । उभयदिने
 पुण्यकाशेऽपि पूर्वदिनाकरण एव परदिने
 संहितं कार्यम् । तिथिभेदाभेदयोर्ह्येवैवा-

सङ्क्रान्तिः

यने तद्विषयीयशेषयामहयं उत्तरायणे तु पर-
 द्विषयीयाद्ययामहयं पुण्यमिति । मध्यरात्रीय-
 कलोत्तरशेषार्हाराचसंक्रमणमात्रे तु परदिनाद्य-
 यामहयं पुण्यमिति । सन्धासंक्रमणे तु दिन-
 दृष्टे दिनस्य रात्रिदृष्टे रात्रेर्यवस्थिति ॥ * ॥ * ॥
 ब्रह्मपुराणे ।
 “पृक्तपक्षस्य सप्रम्यां यदा संक्रमते रविः ।
 महाजया तदा प्रोक्ता सप्रमो भास्करप्रिया ॥
 ज्ञानं दानं तपो ह्योमः पितृदेवाभिपूजनम् ।
 सर्वं कोटिगुणं प्रोक्तं तपनेन महौजसा ॥”
 अत्र ।
 “मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः ॥”
 इत्यनेन प्राप्तित्युक्ते तद्विशेषणत्वेन महा-
 जया इत्युक्तम् । संज्ञाविधेरतदेव प्रयोजनं
 यत्तया निर्देश इत्युक्तत्वात् । एवञ्च संक्रान्ति-
 विशेषस्य निमित्तत्वेन प्राप्तौ विद्युवाद्यु-
 क्तोऽपि ॥ * ॥ स्वान्दे ।
 “एकान्तो मया प्रोक्ताः कालाः संक्रान्ति-
 संज्ञकाः ।
 नेतेषु विद्यतेऽनिष्टं यतश्चाक्षयसंज्ञिताः ।
 अग्रहयापि यद्दत्तं कुपात्रेभ्योऽपि मानवैः ।
 अकाशेऽपि हि तन् सर्वं सत्यमक्षयतां व्रजेत् ॥”
 मात्स्ये ।
 “अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च ।
 षड्शीतिसहस्रस्तु षड्शीत्यामुदाहृतम् ॥
 शतमिन्द्रस्यै पुण्यं सहस्रस्तु दिनक्षये ।
 विद्युवे शतसाहस्रमा का-मा-वैश्वानरकम् ॥”
 आ-का-मा-वैषु आषाढीकार्तकीमाधी-
 वैशाखीपूर्णिमास्तु । देवीपुराणे ।
 “रविसंक्रमणे पुण्ये न ज्ञायाद्यस्तु मानवः ।
 सप्रजन्मस्वसौ रोगी नहन्नुपपजायते ॥” * ॥
 दीपिकायाम् ।
 “नाडीनक्षत्रदिवसे रविभौमशनेऽराराः ।
 संक्रान्तिं यस्य कुर्वन्ति तस्य ज्ञेयोऽभिजायते ॥
 गोमूत्रसर्षपैः ज्ञानं सर्वोषधियेन च ।
 विशुद्धं काचनं दद्यान्नाडीदोषोपशान्तये ॥”
 नाडीनक्षत्राणि चाद्यदशषोडशष्टादशत्रयो-
 विश्रुतिपञ्चविंशतयः । रत्नमात्रायाम् ।
 “ताराबलादिन्द्रयेन्द्रोऽर्था-
 ह्वाकरः संक्रममाण उक्तः ।
 यथाञ्च सर्वे सवितुर्वलेन
 महौसुताद्याः क्रमशः प्रशस्ताः ॥” * ॥
 संवत्सरप्रदीपे ।
 “धूसूरबीजसलिलैः ज्ञायात् संक्रान्तिशान्तये ।
 तथा सर्वोषधीभिश्च विष्णुमन्त्राञ्च संजपेत् ॥
 यदाह्नि मेघसंक्रान्तिस्तुलासंक्रमणं निशि ।
 तदा प्रजा विवर्हन्ते धनधान्यसम्बद्धिभिः ॥
 कुजाकेशनिवारेण महासंक्रमणं यदा ।
 तदा भवेत् प्रजानाशो दुर्भिक्षादिभयं महत् ॥”
 घटत्रिंशत्तनिगमौ ।
 “संक्रान्त्यां पञ्चदश्याञ्च द्वादश्यां आहवासरैः ।
 वक्ष्यं न पीडयेत्तत्र न च चारेण योजयेत् ॥

सङ्क्रान्तिः

संक्रान्त्याञ्च चयोदश्यां पक्षान्ते नवमीदिने ।
 सप्रम्यां रविवारे च ज्ञानमामलकेऽव्यजेत् ॥”
 श्रातातपः ।
 “रविवारंऽर्कसंक्रान्त्यां षड्शीतं वै सप्रमोतिथौ ।
 आरोग्यकामस्तु नरो निम्नपत्रं न भक्षयेत् ॥ * ॥ * ॥
 कृत्यचिन्तामगौ गुणिसर्वस्वै च ।
 “चेत्त्रे मासि च मस्युच्यो घटाकर्णो घटात्मकः ।
 आरोग्याय सुहोमूलं संक्रान्त्यां तत्र कारयेत् ॥”
 पूजामन्त्रः ।
 “घटाकर्णं महावीर सर्वथाधिविनाशन ।
 विस्फोटकभये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल ॥”
 शिवपुराणे ।
 “घटाकर्णो गणः श्रीमान् शिवस्यातीव-
 वल्लभः ॥” * ॥
 कृत्यचिन्तामगौ ।
 “मसूरं निम्नपत्रञ्च योऽपि मेघगते रवौ ।
 अपि रोषान्वितस्तस्य तक्षकः किं करिष्यति ॥”
 संवत्सरप्रदीपे तूत्तरार्द्धे ।
 “मेघस्यै च विधौ तस्य नास्यङ्गे विषजं भयम् ॥”
 स्मृतिः ।
 “मेषादौ शक्तवो देया वारिपूर्णां च गर्गरी ॥”
 वारिदानमन्त्रः ।
 “एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवान्तकः ।
 अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥
 वैशाखे यो घटं पूर्णं सभोध्यं वै द्विजम्भन ।
 ददात्यमुक्ता राजेन्द्र स याति परमां गतिम् ॥”
 पूर्णं जलेनति श्रेष्ठः । महाखंवे ।
 “यो ददाति हि मेषादौ शक्तं ननुघटान्वितान् ।
 पितृनुद्दिश्य विप्रैः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 विप्रैः पादके कृत्वा पितृभ्यो विद्युवे शुभम् ॥”
 पितृभ्यः पितृनुद्दिश्य इत्यर्थः । अत्र विद्युवस्य
 पुण्यविशेषजनकत्वेन विश्रुतित्वान् मेषादाविति
 विद्युवसंक्रान्तिपुण्यकालपरम् । अन्यथा कालह-
 यकल्पनापत्तेः ॥ * ॥ कर्मापदेशान्यां व्यासः ।
 “संक्रान्त्यां पलयोरन्ते द्वादश्यां आहवासरैः ।
 सायंसन्धां न कुर्वीत कृते च पितृहा भवेत् ॥”
 देवीपुराणे ।
 “अतीतानागतो भोगो नाद्यः पञ्चदश स्तुताः ।
 सात्रिधनु भवेत्तत्र यथागां संक्रमे रवेः ॥
 पुण्यपापविभागेन फलं देवी प्रयच्छति ॥”
 भोगः पुण्यपापजननयोग्यकालः । पुण्यपाप-
 विवचने विश्वामित्रः ।
 “यमार्याः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिभिः ।
 स धर्मा यं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते ॥”
 आगमवेदिभिः क्रियमाणमिति सम्बन्धः ।
 तान्निकास्तु ।
 “विहितक्रियया साधो धर्मेः पुंसो गुणो मतः ।
 प्रतिघट्टक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्म उच्यते ॥”
 अत्रैकस्मिन्नेव काशे पुण्यपापफलदानदर्शनात्
 संक्रमणपुण्यकाल एव खानादिवत्तैलादित्यागः ।
 एवमेव गुरुचरणाः । एकादश्याप्रकरणीक-
 संक्रान्त्यपवाचस्य तत्त्वेन भावरूपत्वात् भाव-

सङ्क्रान्ति

घटितत्वाद्दोषयथापि तत्र पूष्ये विधीर्वृत्तिरित्य-
नेन पुण्यकालयुक्ताहोरात्रकर्तव्यता अष्टसुप-
वासवन् । एकादशीतस्त्वे एतद्बुधा विन्द्यम् ।
एवञ्च रात्रिप्रागर्हसंक्रान्तौ दिवाशेषार्हमात्रस्य
तत्रपुण्यकालत्वाद्वात्रिसुहृत्ताहं सायं सन्धो-
पासनं कार्यमेव । * । अश्वपुराणे ।
“निर्वाह्योरयनयोर्निर्वाह्यं विपुत्रनोर्दयोः ।
चन्द्रार्कयोर्दृश्ययोर्वातीपातेषु पञ्चसु ।
अहोरात्रोषितः स्नानं आर्हं दानं तथा जपम् ।
यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयश्च तत् ॥”
अहोरात्रोषितः पूर्वदिने कृतोपवासः । एतत्-
परमेव ।
“अर्हरात्रे अतीते तु संक्रान्तिर्यदहर्भवेत् ।
पूर्वं व्रतादिकं कुर्यात् परेदुः स्नानदानयोः ॥”
इति भौमपराक्रमभौयम् ॥
स्नानदानयोरित्यत्र सप्तमीनिर्देशात् परदिव-
सीयस्नानदानादिनिमित्तकं पूर्वदिने उपवास-
संयमरूपं व्रतादिकं कुर्यादित्यर्थः । इति
तिथ्यादित्यम् ॥ * । अथ रविसंक्रान्तिगणनम् ।
“नवाष्टकक्रहोनेन शकाब्दाङ्केन पूरिताः ।
भूस्वाद्यचन्द्रावेकास्मी कुरामौ वेदयुग्मके ॥
२ । १५ । ३२ । ३२ । २४ ॥
अङ्का अशुपलादेस्तु षष्ठा लब्धाङ्कमिश्रिताः ।
दृष्टात् खामी ह्येषू च ३०।५७ पलाङ्कित्वा
ततः पुनः ॥
समावशिष्टा वाराः स्युस्ततो दृष्टादिकाः परे ।
मेघसंक्रमणे भानोः सिद्धान्तस्फुटसम्भवाः ॥
सुत्रौ षड्भू रामासौ २।५।३३ कालो
जातिर्गजावनी । ६।२२।२८
रामश्चन्द्रोऽग्निगुम्भश्च ३।१।३३ तर्काङ्क दृष्ट-
नवाशुगौ ॥ ६।२।५२ ॥
हावङ्कद्विदशाणां २।०।५४ अश्विर्वाग्शरी
सुराः । ४।५।५।३३ ।
षष्ठागवेदौ शून्धू ६।४।२० एकं शैलभुवौ
शराः ॥ १।२०।५ ॥
द्वौ बड्भौ तथा काला २।३।६ अर्वा रामाः
शरावनी । ४।३।२५ ।
पञ्चास्यौ तथा वदा ५ । ५३ । २२ मेघ-
संक्रमवारतः ।
अङ्कैर्वीण्या उषादेस्तु वाराद्याः संक्रमे रवेः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
सङ्क्रान्तचक्रं, क्री, (संक्रान्त्याश्चक्रम् ।) नराणां
शुभाशुभ-ज्ञानार्थनक्षत्राङ्कितनराकारचक्रम् ।
यथा,—
“मूर्द्धं सप्त मुखे त्रीणि हृदये पञ्च विन्यसेत् ।
त्रितयं हस्तपादेषु महाविद्युवभक्रमात् ॥
मस्तकं भूपतेः सोऽर्धं वदने पटुता स्वभे ।
हृदये च घनाश्वतोऽर्थप्राप्तदक्षिणे करे ॥
वामकरे महद्दुःखं मुखं पादे च दक्षिणे ।
भ्रमणं वामपादे च कथितं विद्युवत्फलम् ॥”
इति महाविद्युवत्फलम् ॥ * ॥
“षड्मूर्द्धं वदने पञ्च चत्वारि हृदये तथा ।

२२६

सङ्क्रान्ति

त्रितयं करपादेषु पयोविद्युवभक्रमात् ॥
मानं मूर्द्धं मुखे चैवं हृदये सुखसम्भवः ।
दोः पदोर्दक्षयोर्भोग्गसासश्च वामयोः स्वभे ॥”
इति जलविद्युवत्फलम् ॥ * ॥
“श्रीर्षे पञ्च मुखे त्रीणि हस्तयोश्च त्रयं त्रयम् ।
हृदि पञ्च शशी नामौ गुदे च पादयो रसाः ।
उत्तरायणभाजस्यैयं स्वन्त्रस्थितेः फलम् ॥
श्रीर्षेऽर्थलाभो वदने सुखानि
दत्ते करेऽङ्गौ हृदये च सौख्यम् ।
नामौ शुभं वामकरेऽर्थनाशो
गुह्ये भयं वामपादे प्रवासः ॥”
इत्युत्तरायणचक्रफलम् ॥ * ॥
“श्रीर्षे त्रीणि मुखे त्रीणि हृदये पञ्च हस्तयोः ।
अष्टौ पादद्वयेऽष्टौ दक्षिणायनभक्रमात् ॥
श्रीर्षे मानं मुखे विद्या हृदये वित्तमन्त्रयः ।
प्रवासः स्यात् करे वामे भिन्नालाभश्च दक्षिणे ।
निष्फलं वामपादे च किञ्चिन्नाभश्च दक्षिणे ॥”
इति दक्षिणायनचक्रफलम् ॥ * ॥
“ऋत्वे संक्रमणं यत्र विष्णुपदां मुखे च तत् ।
चत्वारि दक्षिणे बाहौ त्रीणि त्रीणि पदद्वये ॥
चत्वारि वामबाहौ च हृदये पञ्च निर्दिष्टान् ।
अक्षयोर्द्वयं द्वयं धोष्यं मूर्द्धं द्वौ चैककं
गुदे ॥
रोगो भोगस्तथा यात्रं बन्धनं लाभ एव च ।
ऐश्वर्यं राजपूजा च अपस्त्युरिति क्रमात् ॥”
इति विष्णुपदोचक्रफलम् ॥ * ॥
“मुखे चैकं करे वेदाः पादयुग्मे द्वयं द्वयम् ।
क्राडं वागस्तथा वेदाः करे सन्धेतरुपि च ॥
द्वयं द्वयं तथा नेत्रे मस्तके त्रितयं तथा ।
द्वयश्चैव तथा गृह्ये षड्श्रीर्षा स्वभे स्थिते ॥
मुखे दुःखं करे लाभः पादयोर्भ्रमणं हृदि ।
कान्ता स्याद्वन्दनं वामे हस्ते स्यात् स्वीयमे
वृणाम् ॥
सम्मानं नेत्रयोश्चैव अपमानश्च मस्तके ।
गुह्ये चैव भवेन्मृत्युः षड्श्रीर्षातिफलश्रुतिः ॥”
इति षड्श्रीर्षातिचक्रफलम् ॥ * ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
सङ्क्रामः, पुं, (सं + क्रम + चप् ।) दुर्गसंहरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
सङ्क्रोदः, पुं, (सं + क्रोद् + चप् ।) आर्द्रोभावः ।
(यथा, हरिवंशे । ५३ । ४२ ।
“अनया सह जाह्नवा भोद्मानो ममाज्ञया ।
इमं सलिलसंक्रोदं विस्मरिष्यसि सागरः ॥”)
सङ्क्रो, क्री, (सम्बन्धे ख्यायतेऽचेति । सं + ख्या +
वाङ्मूलात् कः ।) युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
गीतायाम् । २ । ४६ ।
“एवमुक्त्वाङ्गुनः संख्ये रथोपस्थ उपविशत् ॥”)
सङ्क्रो, त्रि ॥
सङ्क्रान्ता, क्री, सङ्क्रान्तम् । सङ्क्रोयता । सङ्क्र-
शब्दात् भावे तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
सङ्क्रा, क्री, (संख्यायतेऽनयेति । सं + ख्या +
अङ् । टाप् ।) बुद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सङ्क्रान्ति

विचारणा । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।
२ । ५७ । ७ ।
“यो वेत्ति संख्यां निहन्तौ विधिञ्च-
श्चैष्टास्त्रिभुः कितवोऽप्यजासु ।
महामतिर्यश्च जानाति दूतं
स वै सर्वं सहते प्रक्रियासु ॥”)
एकत्वादः । इति मेदिनी ॥ सङ्क्रोये, त्रि ।
यथा,—
“विपणो विक्रयः सङ्क्राः सङ्क्रोये ह्यादश त्रिषु ।
विंशत्याद्याः सदेकले सख्याः सङ्क्रोयसङ्क्रायाः ॥
सङ्क्रार्थे द्विवहुत्वे स्तनासु चानवतः स्थियः ।
पङ्क्तेः शतसङ्क्रादि क्रमाद्दशगुणोत्तरम् ॥”
इति चामरः ॥
“आदश दशश्रुतिपञ्चमं अष्टादश यावत् एका-
दिकाः संख्याशब्दाः संख्येये द्वये वर्तन्ते । त्रिषु
लिङ्गेषु तेन संख्यासंख्येययोः समानाधिकरण्येन
वृत्तिः । यथा एका श्राटी एकः पटः एकं
कुण्डम् । द्वि शब्दो अवधारणे संख्येय एव न तु
संख्यायामित्यर्थः । तेन घटा दश इति साधुने
घटानां दशेति । किन्तु हेक्रयोर्द्विवचनेक-
वचने इति सूत्रे हेक्रयोरिति निर्देशात् संख्या-
मात्रेऽपि सम्भव इति भाष्यम् । घटानां
पञ्च इत्यपि स्यादिति सुभूतिः । ‘वात्ताङ्कुरेषा
गुणसप्तयुक्ता’ इति वैदिकम् । आङ्गुल्येन
दशशब्दस्याययोभावः । दशशब्दस्य त्रि-
ल्लुत्वात् नपुंसकत्वपक्षे क्रीवादेति पक्षे चः तेन
आदशं आदशेति पाठः । विंशः । अष्टादश-
परा विंशत्याद्याः सख्या एव संख्याः संख्यायां
संख्येये च नियमेकवचनान्ता भवन्ति यथा
विंशतिर्गावः गवां विंशतिः । संख्या । इह
संख्या संख्यान्तरं अन्यथा पूर्वैर्गण विरोधः
स्यात् संख्या अर्थः अभिधेयो यस्य स संख्यार्थः
तत्र संख्यार्थे विंशत्यादौ संख्यायां संख्येये च
सामानाधिकरण्यात् द्विवचनबहुवचने भवतः
यथा द्वे विंशती गावः गवां वा तिस्रो विंश-
तयो गावः गवां वा एवं द्वे शते दश शतानो-
त्यादि । अथमभिप्रायः सदा विंशत्यादीनाम-
नाश्रुतिरेकेव विंशतिरेकमेव शतमित्येवं स्यात्
तदा पूर्वैर्गण एकवचनान्तैव यथोक्तं विंशति-
र्गावः गवां विंशतिरिति । यदा विंशत्यादे-
राश्रुतिविंशतिद्वयं शतद्वयमित्येवं स्यात् तदा
अनेन द्विवचनबहुवचनान्तता स्यात् यथोक्तं
द्वे विंशती तिस्रो विंशतयः । अतएव परं
परिभाषन्ते । विंशत्यादेरनाश्रुतौ बहुत्वे-
ऽधिकवचनं इति । एकशेषात् द्वे विंशती तिस्रो
विंशतयः इत्यन्येऽपि । स्वमतेऽपि च्यादयः
संख्याशब्दा ल्लान्ता इत्युक्तेः टलोप इति सूत्रे
विंशतेस्तेस्त्वडाविति द्विवर्जनैव एकवचनान-
न्तताज्ञापकात् कद्वानि इत्यनेन चाश्रुतौ
द्विवचनसम्भवाच्चायमर्थोऽवगम्यः । तासु
संख्यासु विंशत्याद्या नवत्यन्ताः क्रीलिङ्गाः
भिन्नलिङ्गेनापि सामानाधिकरण्ये स्थिय एव

यथा विंशत्या पुरुषैः विंशतिः कुलानोति विंशतिः श्रुतिरष्टाविंशतियावत् एवं त्रिंशत् श्रुतिरष्टाविंशदद्यावत् एवं चत्वारिंशदादौ । पदक्तिर्दशशक्या तामारभ्य परार्हान्तं दशगुणीतरं दशगुणाधिकं क्रमान् शतसहस्रादि भवति । क्रमादितिपदोपादानाद्यमर्थः एकं दशगुणितं पङ्क्तिरुच्यते । दशपङ्क्तयः शतम् । दशशतानि सहस्रम् । एवं दशगुणितं सहस्रमयुतम् । एवं लजनिद्युतादि त्रियम् । तथा च । प्रज्ञाणपुराणम् ।

‘एकं दश शतञ्चैव सहस्रमयुतं तथा ।

लक्षञ्च नियुतञ्चैव कोटिरञ्चैवमेव च ॥

वृन्दः खर्वी निखर्वश्च शक्यपद्यौ च सागरः ।
अत्यन्तं मध्यं परार्हञ्च दशष्टह्या यथाक्रमम् ॥’

शतं तालशकारम् । सहस्रं द्विदन्त्यसकारम् ॥ इति भरतः ॥ * ॥ न्यायमते अस्या गगनव्यवहारे कारणत्वम् । एकत्वं नित्यवस्तुनि नित्यम् । अन्यत्र अनित्यम् । हित्वादि परार्हपथेन अपेक्षाबुद्धिर्जायते । एवं अपेक्षाबुद्धिनाशे तेषां नाशः । पर्याप्तिसम्बन्धेन अनेकाश्रये तिष्ठन्ति । यथा,—

“गगनव्यवहारे तु हेतुः संख्या विधीयते ।

नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येषु नित्यमित्यते ॥

हित्वादयः परार्हान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः ।

अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्त्तिताः ॥

अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषां नाशो निरूपितः ।

अनेकेकत्वबुद्धिर्यां सापेक्षा बुद्धिरुच्यते ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥ * ॥

अपि च ।

श्रीभैक्ष्य उवाच ।

“परार्हसंख्यां भगवन् ! समाचक्ष यथा तु सः ।

द्विगुणीकृतया ज्ञेयः प्राकृतः प्रतिसञ्चरः ॥

श्रीपराशर उवाच ।

स्थानात् स्थानं दशगुणमेकस्माद्गुण्यते द्विज ।

तनोऽष्टादशमे भागे परार्हमभिधीयते ॥

परार्हद्वितयं यत्तु प्राकृतः प्रलयो द्विज ।

तदायुक्तेऽखिलं अत्तं सहेतौ लयमेति वै ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ३ अध्यायः ॥

सङ्गानं, चि, (सं + ख्या + क्तः ।) कृतसङ्गम् ।

तत्पर्यायः । गणितम् २ । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १४ । ३ ।)

“रजोभिः समसंख्याताः पार्थिवैरिह जन्तवः ।

तेषां ये केचनेहन्ते श्रेयो वै मनुजादयः ॥”

सङ्गानं, क्ली, (सं + ख्या + लुट् ।) सङ्गा ।

संपूर्णसंख्याघातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, मनुः । ८ । ४०० ।)

“मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥”

प्रकाशः । यथा, भागवते । ५ । १७ । १७ ।

“ॐ नमो भगवते महापुरुषाय सर्वगुणसंख्या-

नायानन्तायायक्ताय नम इति ॥”

“सर्वेषां गुणानां संख्यानं प्रकाशो यस्मात् ॥”

इति तच्च श्रीधरस्वामी ॥)

सङ्गावान्, पुं, (संख्या बुद्धिरुच्यतेति । मनुप् ।

मस्य वः ।) पङ्क्तिः । इत्यमरः ॥ (यथा, काशीखण्डे । ८२ । ८ ।)

“रणाङ्गणे कृतान्ताभः सङ्गावांश्च सदोजिरे ॥”

सङ्गायुक्ते, चि, इति मेदिनी ॥

सङ्गायं, चि, (संख्यातुं योग्यमिति । सं + ख्या + यत् ।) सङ्गायोग्यम् । तत्पर्यायः । गणयम् २

गणनीयम् ३ । इति जटाधरः ॥ गणयम् ४ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ४ । २५५ ।)

“एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात् सङ्गायस्य नैव

यत् ॥”

सङ्गः, पुं, (सङ्ग सङ्गे + घञ् ।) मेलनम् । तत्पर्यायः । मेलकः २ सङ्गमः ३ । इत्यमरः ॥

(यथा, देवीभागवते । १ । २० । ६७ ।)

“अम्बिका च यदा खाना नारी ऋतुमती तदा ।

सङ्गं प्राप्य मुनेः पुत्रमसृतात्वं महाबलम् ॥”

रागः । यथा । “रागसङ्गौ तु गृध्रता ॥” इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कुमारः । १ । २७ ।)

“अनन्तपुत्रस्य मधोर्हि चतु

द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥” * ॥)

सङ्गदोषो यथा,—

“स मे समाधिर्जलवासमित्र-

मत्स्यस्य सङ्गान सहसैव नटः ।

परिरुहः सङ्गतो ममायं

परिरुहोऽप्यस्य महाविविक्ताः ॥”

इति विष्णुपुराणे ४ अंशे २ अध्यायः ॥

अन्यत्र ।

“अष्टोऽस्य दारसंयोगः कथं तस्मैऽरेतसः ।

ड्यूा तयोश्च शृङ्गारं मुनिः कामो बभूव ह ।

जितेन्द्रियेऽसतो सङ्गात् दोषः सांसर्गिको

भवेत् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २३ अध्यायः ॥

अपि च ।

“असतो सङ्गदोषेण को न याति पराभवम् ।

त्रिदशैर्बन्धितो बद्धिर्भसना सहितो यथा ॥”

इति चाणक्यम् ॥

किञ्च ।

“यत्र यत्र स्थितो जीवन्तमोयोगेन लज्जते ।

उपहासाय किं न स्यादसत्सङ्गो मनीषिणाम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्वम् ॥

सङ्गिका, स्त्री, अप्रतिरूपकथा । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

सङ्गतं, क्ली, (सं + गम् + क्तः ।) सौहार्दम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारः । ५ । ३६ ।)

“यतः सतो सप्ततगात्रि । सङ्गतं

मनीषिभिः साप्रदीनमुच्यते ॥”

युक्तियुक्तवाक्यम् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।

हृद्यङ्गमम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । २८ ॥ (मौय्य-

वंशीयवृत्तिविशेषे, पुं । यथा, भागवते । १२ ।

१ । १३ ।)

“सुयथा भविष्या तस्य सङ्गतः सुयशःसुतः ॥”

सङ्गतिः, स्त्री, (सं + गम् + क्तिन् ।) सङ्गमः ।

ज्ञानम् । इति मेदिनी ॥ न्यायमते । आनन्त-

र्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो

स्यर्थः । भा च षोढा । प्रसङ्गः १ । सङ्गतिखे

सति उपोद्घातादिभिः । यथा सामान्यलक्ष-

णार्थां प्रसङ्गसङ्गतिः । उपोद्घातः २ । निर्दि-

ष्टोपपादकत्वम् । यथा परामर्शप्रवक्तृज्ञाने च

उपोद्घातसङ्गतिः । हेतुता ३ । यथा । प्रत्यक्ष-

प्रमाणे हेतुतासङ्गतिः । अवसरः ४ । अनन्तर-

वस्तुत्वम् । यथा । उपमाने अवसरसङ्गतिः ।

निर्वाहकम् ५ । कारणतानिर्वाहकं कार्यत्वम् ।

यथा । अनुमाने कार्यतासङ्गतिः । एककार्य-

त्वम् ६ । एककार्यकारित्वम् । यथा हेत्वाभासे

एककार्यकारित्वसङ्गतिः । इति अनुमितिग्रन्थे

जगदीश्वरकालङ्कारः ॥ (मेलनम् । यथा, मोह-

सुद्धरे । ६ ।)

“लगाभिह सञ्जनसङ्गतिरेका

भवति भवागवतरणे नौका ॥”

युक्तिः । यथा,—

“त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्र महायशः ।

सङ्गत्या नापराप्नोति राज्यमेतदनायकम् ॥”

इति रामायणे । २ । ७६ । ३ ॥)

सङ्गमः, पुं, क्ली, (सं + गम् + “ग्रहणद्विखि-

गमश्च ।” ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) सङ्गः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।)

“सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न

सङ्गमस्तस्याः ।

सङ्गमे सैव तथेका त्रिभुवनमपि तन्मयं

विरहे ॥”

नदादिमेलकः । इति पुनपुंसकलिङ्गसंयह-

टोकायां भरतः ॥ स्त्रीपुंसोभिमथुनीभावः । स

त्रिविधः । प्रथमः १ । मध्यमः २ । उत्तमः ३ ।

यथा,—

“त्रिविधं तन्मसाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ।

अदृशकालभाषाभिनिर्जने च परस्त्रियाः ।

कटाक्षवेक्षणं चास्यं प्रथमं साहसं स्तुतम् ॥१

प्रथमं गन्धमात्यानां धूपभूषणवाससाम् ।

प्रलोभनचाप्रपानेर्मध्यमं साहसं स्तुतम् ॥२॥

सहासनं विविक्त्यु परस्परसमाश्रयः ।

केशाकेशिग्रहञ्चैव सम्यक्संयहसं स्तुतम् ॥” ३ ॥

इति मिताक्षराष्टतथाश्वचनम् ॥

सङ्गरं, क्ली, (संगीर्यते इति । सं + गृ + अप् ।) ।

शमीवृक्षफलम् । इति मेदिनी ॥

सङ्गरः, पु, (संगणन्ति प्राच्यान्ते वीरा यत्र ।

सं + गृ शब्दे + अप् ।) युद्धम् । (यथा, कथा-

सरितागरे । ३१ । ६३ ।)

“सङ्गटे हि परीक्ष्यन्ते प्राज्ञाः शूराश्च सङ्गरे ॥”

आपत् । अङ्गीकारः । (यथा, रघुः । ५ । २६ ।)

“तथेति तस्या वितथं प्रतीतः

प्रत्यग्रहौत् सङ्गरमयजम्भा ॥”

संघत् । इत्यमरः ॥ क्रियाकारः । विषम् । इति

मेदिनी ॥

सङ्गीतं

सङ्गवः, पुं, (सङ्गताः गावो दोहनार्थं यत्र । निपातनात् साधुः ।) प्रातःकालात् परं सङ्गर्त-
त्रयम् । यथा,—
“प्रातःकालो मुहुर्तास्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।
मध्याह्निसङ्गर्तः स्यादपराह्नतः परम् ।
सायाह्निसङ्गर्तः स्याच्छाह्नं तत्र न कारयेत् ॥”
इति तिथ्यादितरत्वम् ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ५ । ७६ । ३ ।
“उतायातं सङ्गवे प्रातरङ्गो
मध्यन्दिन उदित्ता सङ्गस्य ॥”
“अङ्गो द्वेषा चेधा पञ्चदशयेति समाना विभागाः
सन्ति इह पञ्चधा विभाग आतः उतापिचायातं
आगच्छतं कदा सङ्गवे सङ्गवकाले । सङ्गच्छन्ते
गावो दोहनभूमिं यस्मिन् काले स सङ्गवः ।
रात्रपरकाले हि गावो वने हिमलक्षणानि
भक्षयित्वा पुनर्दोहाय सङ्गवे प्रतिनिवर्तन्ते ॥”
इति तद्भाष्ये सायणः ।)
सङ्गी, [न] चि, (सङ्गीतस्यास्तीति । इतिः)
सङ्गविशिष्टः । यथा,—
“आन्दत्यतो नैव मनोरथाना-
मन्तोऽस्ति विज्ञातमिदं मयाद्य ।
मनोरथार्थपरस्य चित्तं
न जायते वै परमार्थसङ्गि ॥”
इति विष्णुपुराणे ४ अंशे २ अध्यायः ॥
सङ्गीतं, स्त्री, (सं + गे + क्तः ।) प्रेक्षणाद्यर्थ-
गौतवाद्यम् । यथा, हेमचन्द्रः ।
“गीतवाद्यनृत्यत्रयं नाच्यं तौत्रिककञ्च तन् ।
सङ्गीतं प्रेक्षणाद्यर्थेऽस्मिन् प्राक्कोक्तं नाच्य-
धर्मिका ॥”
नृत्यगीतवाद्यस्य शास्त्रम् । तत्तु सोमेश्वरभरत-
हनुमन्कल्लिनाद्यमत्तभेदान् चतुर्विधम् । अधुना
हनुमन्मतं प्रचलितम् । तस्य अध्यायाः सप्त ।
स्वराध्यायः १ रागाध्यायः २ तालाध्यायः ३
नृत्याध्यायः ४ भावाध्यायः ५ कोकाध्यायः ६
हस्ताध्यायश्च ७ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ * ॥
सङ्गीतावसाने ताम्बलदानप्रमाणं यथा,—
“ता वासुदेवोऽप्यनुरक्तचित्तः
संनृत्य गौताभिनयेरुदारैः ।
नरेन्द्रसुनो परितोषितेन
ताम्बलयोगेन वराहरोभिः ॥
तदागताभिर्बृवराहतास्तु
हृद्येऽस्य मानमयास्तथेव ।
फलानि गन्धोत्तमवन्नि वीरा-
म्बालिष्यगान्धर्वमथाहृतश्च ॥
हृद्येऽस्य च त्रिदिवान्द्रदेव
अनुग्रहार्थं भूवि मातृपाणाम् ।
स्थितश्च रस्यं हरितेजसेव
प्रयोजयामास स रौक्मिणीयः ।
हृद्येऽस्य गान्धर्वसुदारबुद्धि-
सो नैव ताम्बलमथ प्रयुक्तम् ॥”
इति हरिवंशे भागुमतीहरणे जलक्रीडायाम्
१४० अध्यायः ।

सङ्गह

सङ्गीतः, स्त्री, (सं + गे + “स्वागापापचो भावे ।”
३ । ३ । ६५ । इति क्तिन् ।) आलापः । इति
हलायुधः ॥ सङ्गीतश्च ॥
सङ्गीर्णं, चि, (सं + गृ + क्तः ।) अङ्गीकृतम् ।
इत्यमरः ॥
सङ्गुपः, पुं, (सं + गुप + क्तः ।) बुद्धभेदः । इति
शेमचन्द्रः । सङ्गीपनाश्रये, चि ॥
सङ्गुपः, चि, (सं + गुह + क्तः ।) लेखादिना
संज्ञतः । इति भरतः ॥ रेखादिना पुञ्जीकृत-
धान्यादिः । इति नीलकण्ठः ॥ तत्पर्यायः ।
सङ्गलितः २ । इत्यमरः ॥
सङ्गीपनं, स्त्री, (सं + गुप + क्तुट् ।) सम्यक्प्रका-
रेण गोपनम् । संपूर्णगुपधातोरनट्प्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥
सङ्गहः, पुं, (सं + गृह + अच् ।) समाहृतः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १७ । ६० ।
“कोपेनाश्रयणीयत्वमिति तस्यार्थसंग्रहः ।
अम्बुगर्भो हि औम्भतश्चातकेरभिनन्दते ॥”)
“संक्षेपेण गृह्यन्ते नानास्थाने विप्रकीर्णा अर्था
बुध्यन्तेऽनेन संग्रहः । संपूर्णात् गृह आदाने-
ऽल ।
‘विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः ।
निबन्धो यः समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधाः ॥’
इति ॥
इतस्तत आलस्य एकत्र निवस्यनं संग्रहः । इति
कल्पतरुप्रभृतयः ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥
नानाग्रन्थस्या अर्थाः संग्रह्यन्ते एकस्थानस्थाः
क्रियन्ते इति संग्रहो ग्रन्थविशेषः । इति
आह्नविवेकटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥ * ॥
(यथा, हरिवंशे । ८६ । ७ ।
“चतुष्पादं धनुर्वेदं प्राख्ययामं ससङ्गहम् ।
अचिरमेव कालेन गुरुस्तावभ्यशिक्षयन् ॥”)
गृह्यत । उक्तुङ् । गृह्यम् । (यथा, रघुः । ११ । ६६ ।
“नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविक्रददृशिनः ।
न प्रकामधुजः आह्वे स्वधामंग्रह्यतत्पराः ॥”)
संक्षेपः । इति मेदिनी । मुष्टिः । इति विश्वः ॥
स्वीकारः । सङ्गीदुयोगः । इति नानार्थरत्न-
माला ॥
सङ्गहणी, स्त्री, (सञ्चिता गृहणी ।) गृहणी-
रोगः । तस्य निदानादि गृहणीशब्दे द्रष्टव्यम् ।
अथ सामान्यगृहणीरोगस्य चिकित्सासाह ।
“गृहणीमाश्रितं रोगमजीर्णं वदुपाचरेत् ।
लङ्घनेर्दीपनीयेश्च मन्दातौसारभेषजैः ॥
दीर्घं सामं निरामश्च विद्यादज्ञातिसारवत् ।
अतिसारोक्तविधिना तस्यामश्च विपाचयेत् ॥
पेयादि पटु लघ्नं पञ्चकोलादिभिर्भुज्यते ।
दीपनानि च तक्रश्च गृह्ययां योजयेद्भेषकम् ॥
कपिल्यत्रिखञ्जराङ्गीरौतक्रदाहिसमाधिता ।
यवागः पाचयत्यामं सङ्गतं संवर्षयत्यपि ॥”
संवर्षयति घनिकरोति ॥ * ॥ औषधान्याह ।
“जातीफलजवङ्गलापञ्चत्वडनागकेशरैः ।
कर्पूरं चन्दनलखलकचीरतगरामसैः ॥

सङ्गह

तालीसपिपलीपयाख्यलजीरकचिचकैः ।
शुष्ठीविङ्गुमरिचैः समभागैर्विचूर्णितैः ॥
यावन्त्येनानि सर्वाणि दद्याद्गङ्गाश्च तावतीम् ।
सर्वचूर्णसमानांशा प्रदेया मुभ्रशर्करा ॥
कर्षमात्रमिदं स्वदिग्बुधनाप्लावितं जनः ।
नाशयेद्यहणीं कासं चयं श्वासमरोचकम् ॥”
इति जातीफलादिचूर्णम् ॥ * ॥
“चिचकं पिपलीमूलं चारौ लवणपञ्चकम् ।
योषं हिङ्गुजमोदाश्च चयं चैकत्र चूर्णयेत् ॥
वटिका मातुलुङ्गस्य रसेऽपि दाहिस्य वा ।
जता विपाचयत्यामं प्रदीपयति चानलम् ॥”
चारौ खर्जिकायवचारौ । लवणपञ्चकमिति ।
मेखवं रसकं चैव विङ्गुं चासुद्रिकं गङ्गमिति ।
योषं शुष्ठीपिपलीमरिचानि । अजमोदाश्च
यवानिका । मातुलुङ्गं बीजपूरकम् । चिच-
कादिबटिका ॥ * ॥
“श्रीफलशलादुकल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः
सगुहः ।
गृहणीगदमद्युं तक्रमुजा शीतितो जयति ॥”
श्रीफलशलादुः विखस्यामं फलम् । गुहस्याश्च
भागद्वयम् । विखकल्कः ॥ * ॥
“चतुष्पलं सुधाकाण्डं त्रिफलं लवणत्रयम् ।
वार्ताकोः कृडवचाकेरुलाहिल्ये तथानलात् ॥
दग्धद्वेषण वार्ताकीर्गुटिका भोजनोत्तरम् ।
सुक्तासुक्तं पचत्याशु नाशयेद्यहणीगदम् ।
कासं श्वासं तथाश्रांसि विस्त्रचीश्च हृदामयम् ॥”
इति वार्ताकुर्गुटिका ॥ * ॥
“सुक्तकातिविषाविखकौटजं सूक्ष्मचूर्णितम् ।
मधुना च समालीटं गृहणीं सर्वैरान्धयेत् ॥”
कौटजं इन्द्रयवः । सुक्तादिचूर्णम् ॥ * ॥
“श्वेतो वा यदि वा रक्तः सुपकी गृहणीगदः ।
गुह्याधिकसर्वेन भक्तितेनाशु नश्यति ॥”
सर्वैः राल इति लोके । सर्वैरसचूर्णम् ॥ * ॥
“विखान्द्रप्रक्रयवनालकमोक्षसिङ्घ-
माजं पयः पिबति यो दिवसत्रयेण ।
सोऽतिप्रवृहचिरं गृहणीविकारं
सामं सप्रोषितमसाध्यमपि क्षिणोति ॥”
मोक्षो मोक्षरसः । निम्बोति हन्ति ।
“प्रस्यत्रये स्वामलकीरसस्य
शुहस्य दत्वाहृतुला गुहस्य ।
चूर्णोत्तैर्यन्धितजीरकचय-
योषिभलायाहवुषाजमोदैः ॥
विङ्गुसिन्धुत्रिफलायवानो-
पाटाभिधान्येश्च पलप्रमाणैः ।
दत्त्वा त्रिचूर्णपलानि चाष्टा-
वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ॥
तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं
यथेष्टचेष्टसिन्धुसुगन्धियुक्तम् ।
अनेन सर्वा गृहणीविकाराः
सन्वासकास्वरभेदशोधाः ॥
प्रास्थानि चार्थं चिरमन्तराद्ये-
हृतस्य पुंसस्य च दृढिहेतुः ।

सङ्ग्राम

स्त्रीकान्तु बन्ध्यामयनाशनः स्यात्
 कल्याणको नाम गुडः प्रसिद्धः ॥
 तैले मनाक् चिद्रुं भृष्टा त्रिसुगन्धि पलं पलम् ।
 सिद्धिं निधेयमत्रैव गुडो कल्याणपूर्वके ॥”
 इति कल्याणकगुडः ॥ * ॥
 “पिप्पली पिप्पलीमूलं चयकं गजपिप्पली ।
 धान्यमक्ष विडङ्गानि यवानो मरिचानि च ॥
 त्रिफला चाजमोदा च नलिनी जीरकस्तथा ।
 मेखवं रौमकं चापि सामुद्रं रुचकं विडम् ॥
 प्यारग्वधश्च तैक् पत्रं सृष्टीला चोपकुञ्चिका ।
 सुष्ठी शुक्यवाञ्चैव प्रत्येकं कर्षसम्मिता ॥
 षडौकायाः पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि ।
 त्रिदशायाः पलान्यथै गुडस्यार्हंतुला तथा ॥
 तिलतेजपलान्यथै चामलक्या रसस्य तु ।
 प्रस्यत्रयमिदं सर्वं शनैर्द्विदिना पचेत् ॥
 उडुम्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
 तावन्मात्रमिदं खादेद्द्वयदेहा यथाफलम् ॥
 निखिलान् यद्यन्वीरोगान् प्रमेहान्श्चेकविंशतिम् ।
 उरोघातं प्रतिश्यायं दौर्बल्यं च हृत्तचक्षुषम् ॥
 च्वरानपि हरेत् सञ्चान् कुर्व्यात् कान्तिं मतिं
 स्वरम् ।
 पिप्पुपाठान्वयाहन्ति रक्तपित्तश्च चिद्रुयम् ॥
 धातुक्षीणो वयःक्षीणः स्त्रीषु क्षीणः क्षयो च यः ।
 तेषु हितश्च बन्ध्याये महाकल्याणको गुडः ॥”
 इति महाकल्याणकगुडः ॥ * ॥
 “कुशाखानां सुपकानां चित्राणां लिङ्गुचलचाम् ।
 सर्पिःप्रस्ये पलशतं ताम्रपात्रे शनैः पचेत् ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
 धान्यकानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥
 त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजाजिसेवम् ॥
 एकैकस्य पलं चैकं त्रिदशोऽष्टपलानि च ॥
 तैलस्य च पलान्यथै गुडान् पञ्चाशदेव तु ।
 आमलक्या रसस्यात्र प्रस्यत्रयसुदीरितम् ॥
 तावत् पाकं प्रकुर्वीत षट्ठुना विद्वाना भिषक् ।
 यावत् दूर्वाप्रलेपः स्यात् तदेनमवतारयेत् ॥
 औडुम्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
 तावन्मात्रमिदं खादेद्द्वयदेहा यथाफलम् ॥
 अनेनेव विधानेन प्रयुक्तश्च दिने दिने ।
 निहन्ति यद्यन्वीरोगान् कुष्ठान्यर्शोभगन्दरान् ॥
 च्वरमानाहृद्भोगुल्मोदरविस्त्रिकाः ।
 कामला पाण्डुरोगश्च प्रमेहान्श्चेकविंशतिम् ॥
 वातशोणितवीसपदद्रुपचक्षुलीमकान् ।
 वातपित्तकफान् सञ्चान् दुष्टान् शुद्धान् समाचरेत् ॥
 यात्रिक्षीणा वयःक्षीणा स्त्रीषु क्षीणाश्च येनराः ।
 तेषु हितो गुडोऽयं स्यात् बन्ध्यानामपि पुत्रदः ।
 वृथो बल्यो वृद्धश्च वयसः स्थापनः परः ॥”
 इति कुशाखकल्याणगुडः ॥ * ॥
 अतीवाराधिकारलिखितं विस्वं तैलञ्चात्र
 हितम् । इति यद्यन्वीरोगाधिकारः । इति
 भावप्रकाशः ॥
 सङ्ग्राम, उ अ तु क युङ् । इति कविकण्ठदुमः ॥
 (अदन्त पुरा०-आत्म०-उभ०-च-अक०-सेट् ।)

सङ्घट्टः

अमसंग्रामत् । उ, संग्रामयते । अ, संग्रामयति
 संग्रामयते । जितैवोभयपदसिद्धौ डित्करणं
 अफलवत्कर्त्तरि आत्मनेपदार्थम् । एवं सञ्च ।
 किन्तु अयमात्मनेपदीति प्राच्यः कदाचित्
 परस्मैपदार्थो अकारः । इति दुर्गादासः ॥
 सङ्ग्रामः, पुं, (सङ्ग्राम + शिच् + भावे घञ् ।)
 युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ८७ ।
 “न निवर्तते संग्रामान् चात्र धर्ममनुस्मरन् ॥”)
 सङ्ग्रामपट्टहः, पुं, (सङ्ग्रामस्य पट्टहः ।) रण-
 वाद्यम् । यथा, त्रिकाण्डशेषे ।
 “रणतूर्येषु संग्रामपट्टहोऽभयविक्रमः ॥”
 सङ्घट्टः, पुं, (संग्रहणमिति । सं + ग्रह + “समि
 सुष्टौ ।” ३ । ३ । ३६ । इति घञ् ।) फलकस्य
 सुष्टिः । फलकग्रहणस्थानमिति यावत् । सुष्टि-
 बन्धनक्रिया । तत्प्रथमायः । सुष्टिवन्धः २ । इ
 सुष्टिवन्धनक्रियायाम् । सुष्टिवन्धोऽङ्गुलिबन्ध्यामो
 सुष्टिवन्धः । सुष्टिना बन्धो ढङ्ग्रहणं संग्राह
 इत्यपरे । सुष्टामेव संग्रह इत्यन्वे । सुष्टिः
 क्लियश्च संग्रह इति वोपालितः । संपूर्णग्रहे-
 र्घञ् संग्राहः । इत्यमरभरतौ । (यथा, महा-
 भारते । ५ । १५४ । २० ।
 “सुसंग्राहाः सुसम्पन्नाः हेमभाण्डपरिच्छदाः ।”
 “पदातिनो नरास्तत्र बभूवुर्हेममालिनः ॥”)
 सङ्घाही, [न्] पुं, (संग्रह्णाति मलमिति । सं + ग्रह
 + शिञिः ।) कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (मलसन्धारके, त्रि । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
 “दीपनं लघु संग्राहं श्वासकाशासपित्तनुत् ॥”
 संग्राहके, त्रि । यथा, कामन्दकीये । ४ । १० ।
 “प्रस्थातवंशमक्रूरं लोकसंग्राहिनं शुचिम् ।
 कुर्वीतात्महिताकाङ्क्षीं परिवारं महौपतिः ॥”)
 सङ्घः, पुं, (सं + हन + “संघोऽघौ गणप्रशंसयोः ।”
 ३ । ३ । ८६ । इति अच् टिलोपो चत्वश्च निपा-
 त्यते ।) सम्मूहः । इत्यमरः ॥ सजातीयानां
 विजातीयानाञ्च जन्तूनां वृन्दे सङ्घसार्थो
 स्यानाम् । यथा भिक्षुसङ्घः बणिक्सारथः । संह-
 न्यते परिच्छिद्यतेऽनेनेति सङ्घः । संपूर्णान् हन-
 घातोर्नाञ्जीति षः निपातनात् षस्य चः । इति
 भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२० । १ ।
 “तत्रापि तपसि श्रेष्ठे वसैमानः स वीर्यवान् ।
 सिद्धचारणसङ्घानां बभूव प्रियदर्शनः ॥”)
 सङ्घाचारी, [न्] पुं, (सङ्घेन चरतीति । चर +
 शिञिः ।) मत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ बहुभिः
 सहगामिनः त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ६ ।
 ११ । १६ ।
 “तत्तस्तद्व्युद्यमद्युग्ममभवत् सङ्घचारिणाम् ॥”)
 सङ्घजीवी, [न्] पुं, (सङ्घेन जीवतीति । जीव +
 शिञिः ।) ज्ञानीनः । इति हेमचन्द्रः ॥
 सङ्घट्टः, पुं, (सं + घट्ट + घञ् ।) अन्योन्यविमर्दनम् ।
 यथा,—
 “नेवान्यत्र मदान्धसिन्धुरघटासङ्घट्टघट्टारणतु-
 कारक्षसमस्तवैरिवनितालब्धस्तुतिर्भूपतिः ॥”
 इति वाङ्मौक्तिकतगङ्गाधकसौत्रम् ॥

सङ्घातः

गठनम् । यथा,—
 “मदाहरणसङ्घट्टप्रतिष्ठाज्ञानमेव च ।
 स्रपनं पूजनश्चैव विसर्जनमतः परम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 चक्रविशेषश्च ॥
 सङ्घट्टचक्रं, स्त्री, (संघट्ट एव चक्रम् ।) युद्धविचा-
 रार्थनचक्राङ्कितचक्रविशेषः । यथा, -
 “अश्विन्यादि लिखेच्चक्रं सप्तविंशतितारकैः ।
 त्रिकोणं नवभिर्लैधः कर्त्तव्यस्तिस्र्यंगान्तरकैः ॥
 अश्विनीरेवतीवेधो अश्विनीच्येष्टयोस्तथा ।
 मघापुण्योः सर्पपित्तोरश्लेषामूलयोस्तथा ॥
 च्येष्टामूलकयोर्लैधो भवेत् सङ्घट्टचक्रके ।
 एवं सङ्घट्टचक्रं च काव्या ऋत्तगता गृह्याः ॥
 भूपगामर्षसङ्घट्टे युद्धं भवति नान्यथा ।
 निर्वधे सौम्यवधे च युद्धं नास्ति रणशयोः ॥
 क्रूरवधे भवेद्युद्धं तत्कारो घोरदाकणम् ।
 युद्धाकाङ्क्षी भवद्राजा यस्य भ्रं क्रूरवेधितम् ॥
 युद्धहेयो भवेत् सौम्यैर्भे च वेधविवर्णिते ।
 सौम्यक्रूरविभागेन मित्रामित्रक्रमेण च ।
 वक्रातिचारगत्या च युद्धमत्रास्ति नास्ति च ॥”
 इति स्वरोदये सङ्घट्टकालानलचक्रम् ॥
 सङ्घट्टनं, स्त्री, (सं + घट्ट + ल्युट् । स्थियां
 युष् ।) मेलनम् । गठनम् । घटना । इति
 केचित् ॥ (यथा, माह्वयदर्पणे । ६ । ६२४ ।
 “पदसंघट्टना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् ।
 उपकर्त्ता रसादीनां सा पुनः स्यात्तत्सिद्धिः ॥”)
 सङ्घट्टा, स्त्री, (संघट्टते इति । सं + घट्ट + अच् +
 टाप् ।) लता । इति शब्दचन्द्रिका ।
 सङ्घतलः, पुं, (सङ्घे संघृते तले यत्र ।) मिलित-
 प्रतलद्वयम् । इत्यमरः ॥ योद्धृत् इति भाषा ॥
 सङ्घपृथ्वी, स्त्री, (संघानि पृथ्वाणि यस्याः ।)
 घातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सङ्घर्षः, पुं, (सं + घर्ष + घञ् ।) सङ्घर्षणम् ।
 (यथा, महाभारते । १ । १८ । २३ ।
 “तेषां सङ्घर्षश्चाभिरर्क्षिभिः प्रज्वलन् सुहृः ।
 विदुद्भिरिव नीलाबभ्रमावगोतु मन्दरं गिरिम् ॥”)
 सङ्घा । (यथा, महाभारते । १ । ७६ । ५ ।
 “सुराणामसुराणाञ्च समजायत वै मिथः ।
 ऐश्वर्यं प्रति संघर्षस्त्रैलोक्ये सचराचरे ॥”)
 संसर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
 सङ्घाटिका, स्त्री, (संघाटयतीति । सं + घट +
 शिच् + ण्वल् । टापि अत इत्वम् ।) युग्मम् ।
 कुट्टनी । जलकण्टकम् । इति मेदिनी । प्राणम् ।
 इति विश्वः ॥
 सङ्घातः, पुं, (सं + हन + घञ् ।) सम्मूहः ।
 (यथा, कुमारे । ५ । ५५ ।
 “न जातु बाला लभते स्र निर्वृतिं
 तुषारसङ्घातशिलातलेष्वपि ॥”)
 नरकभेदः । इत्यमरः ॥ हननम् । इति मेदिनी ।
 (निविडसंयोगः । यथा, कुमारे । २ । ११ ।
 “दवः सङ्घातकटिनः स्थूलः सृष्टो लघुर्गुहः ।
 अक्तो अक्षतरश्चासि प्राकास्यं ते विभूतिषु ॥”)

सञ्चिदा

रूपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नाटके गति-
विशेषः । इति केचित् ॥

सङ्घातपत्रिका, स्त्री, (सङ्घातयुक्तानि पत्राणि
यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) शतपुण्या । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सङ्घातितं, चि, सन्ध्याघोषणाश्रयः । संपूर्ण-
सङ्घातं, घुषधातोः क्तप्रत्यये क्तने वा ऋषा-
मङ्घलरसंघुनास्यन इत्यनेन विकल्पेन इमा
नियमम् । इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥ (यथा,
महानिर्वाणतन्त्रे ॥ १ । ४ ।

“मत्तकोकिलसन्दोहसंघुटविपिनाम्नरे ॥”)

सञ्चिः, स्त्री, (सच समवाये + “सर्वधातुभ्य
इत् ॥” उणा० ४ । ११७ । इति इत् ॥) शची ।
इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥

सचिचक्रः, चि, क्रिप्रचक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥

सचिवः, पुं, (सच समवाये + इत् ॥ तथा सन्
वातीति । वा + कः ।) मन्त्री । सहायः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, देवीभागवते ॥ २ । ६ । ४२ ।
“इत्युक्त्वा सचिवान् राजा कल्पयित्वा सुरज-
कान् ।

कारयित्वाथ प्रासादं सप्रभूमिकसुतमम् ।

आबरोहीतरासुतुः सचिवैः सह तनुचयम् ॥”)

ऋणधत्तरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सचिवामयः, पुं, (सचिवानामामयः ।) विसर्पः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सची, स्त्री, (सचि + कृदिकारादिति डीप् ।)
शची । इन्द्राणी । शचते अक्तं अक्ति शची
शच ड वाति तालयादिः नास्तीति इः
पाश्चोणादीति पक्षे ईप् शची । कौशिकी च
शची कौशातकीति वर्णादेशमालायां तालय-
शेषु पठ्यते । सची इत्यादिश्च तत्र सचते
आप्याययति इन्द्रमिति घञ ड सेचने पूर्व्वन्
इः ईप् च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ सचिः
शचीति भरतद्विरूपकोषश्च ॥

सचीनन्दनः, पुं, (सच्या नन्दनः ।) शचीतुतः ।
स च जयन्तः । चेतन्यदेवः । यथा,—

“शाके सुनिचोमयुगेन्द्रगणये
पुण्ये तिथौ फानगुनपौर्णमास्याम् ॥
त्रेलोक्यभाग्योदयपुण्यकीर्ति-
द्वः सचीनन्दन आविरासीत् ॥”

इति चैतन्यचन्द्रोदयगाटकम् ॥

सचिष्टः, पुं, आम्नः । इति शब्दमाला ॥ चैष्टया
सह वर्षमाने, चि ॥

सञ्चारा, स्त्री, हरिदा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सचिन्, स्त्री, अक्ष । इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥

सचिदानन्दः, पुं, (सञ्चासौ चिञ्चासौ आनन्द-
चेति त्रिपदे कर्मधारयः ।) नित्यज्ञानसुख-
स्वरूपं ब्रह्म । यथा,—

“अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न
शोकभाक् ।

सचिदानन्दरूपोऽहं नित्यसुखभाववान् ॥”

इत्याहिकतत्त्वम् ॥

सञ्जनः

साकारदेवविशेषणे, चि । यथा,—

“सुकुन्दं सचिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणोयते ॥”

इत्यादि सुम्भबोधयाकरणम् ॥

सज्जालः, चि, (जम्बालेन पङ्केन सह वर्षमानः ।)
पङ्किलः । इत्यमरः ॥

सजातिः, पुं, (समाना जातिरस्य । समानस्य
सः ।) समानजातिस्त्रीपुंशोः पुत्रः । यथा,—

“सवर्णभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ।
अनिन्द्येभ्यु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्द्धनाः ॥”

इति मितान्तरायां आचाराध्यायः ॥

समानजातौ, चि ॥

सजातीयः, चि, (जातौ भवः जातीयः । समानो
जातीयः । समानस्य सः ।) समानधर्मा-
क्रान्तः । यद्वा,—

“सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुं नपुंसकम् ॥”

इत्यमरः ॥

सजः, [न] अ, सहार्थः । इति शब्दरत्नावली
भरतश्च ॥ (यथा, भागवते ॥ ६ । १८ । ६७ ।
“सजुरिन्द्रेण पञ्चाशन् देवास्ते मरुतोऽभवन् ॥”)

सजः, [घ] चि, (जुष सेवे + क्तिप् । जुषा सह
वर्तेते इति । सहस्य सः । “ससजुषो रुः ॥” ८ ।
२ । ६६ । इति रुः । वीरिति दीर्घः ।) प्रीति-
युक्ता । सेवायुक्ता । इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥

“जुषो प्रीतिसेवनयोः । जोषणं जुष्टं सह जुषा
वर्तेते या सा सजः ॥” इति तट्टीकायां दुर्गा-
दासः ॥ तापसः । इति मत्तप्रसारयाकरणम् ॥

सञ्जः, चि, (सञ्जतीति । सञ्ज + अच् ।) मन्त्रज्ञः ।
इत्यमरः ॥ सम्भृतः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

निभृतः । इति शब्दरत्नावली ॥ सञ्जायुक्तश्च ॥
(यथा, महाभारते ॥ १ । २ । २३२ ।

“ते तस्य वचनं श्रुत्वा मन्त्रयित्वा तु यद्विदितम् ।
सांग्रामिकं ततः सर्वं सञ्जश्चक्रुः परन्तपाः ॥”)

सञ्जनं, स्त्री, (सञ्ज + गिच् + ल्युट् ।) रत्नगार्थं
सैन्यस्थानम् । चौकीति ख्यातम् । तत्पठ्यायः ।
उपरत्नगम् २ । इत्यमरः ॥ सङ्गः । इति
मेदिनी । सञ्जा च ॥

सञ्जनः, पुं, (सन् चासौ जनचेति ।) सनकुलो-
द्भवः । तत्पठ्यायः । महाकुलः २ कुलीनः ३
आर्यः ४ सभ्यः ५ साधुः ६ । इत्यमरः ॥

कुलजः ७ सम्मः ८ साधुजः ९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ मेदिनीकरमते वाच्यलिङ्गोऽयम् ।
तल्लक्षणं यथा,—

दान्त उवाच ।

“निजाचारग्राहणो ये कुर्वन्तो वेदसम्मतम् ।
पापाभिवाधरहितः सञ्जनास्ते प्रकीर्तिताः ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥

तल्लक्षणं यथा,—

“नलिनीदलगतजलवत्तरलं
तद्वन्नीवनमतप्रयत्नपलम् ।
तल्लक्षणं सञ्जनसङ्गतिरका
भवति भवार्णवतरणे नौका ॥”

इति श्रीशङ्कराचार्यकृतमोहसूत्रः ॥

सञ्चरः

सञ्चना, स्त्री, (सञ्ज + गिच् + न्यासशब्देति
यच् । टाप् ।) नायकस्यारोहणार्थं गजसञ्चो-
करणम् । तत्पठ्यायः । कल्पना २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ॥ ३१६ ।

“निजपद्मगतिगुणरञ्जितजगतां करिणाश्च
सत्कवीनाश्च ।

वहतामपि महिमानं शोभायै सञ्चना एव ॥”)

सञ्जा, स्त्री, वेष्टः । साज इति भाषा । सञ्जाहः ।
साञ्जयोया इति भाषा । घञ्जधातोर्भावे चान्-
प्रत्ययनियन्ता । इति आकरणम् ॥

सञ्जितः, चि, भूषितः । कृतसञ्जः । वर्धितः ।
मन्त्रज्ञः । घञ्जधातोः क्तप्रत्ययेन नियमः ॥

सञ्चः, पुं, (सञ्चिनोति वर्णानिति । सं + चि +
ङः ।) पुस्तकलेखनार्थपत्रचयः । साञ्च् इति
भाषा । यथा,—

“श्रीताड्डीपत्रजं सञ्चे ममे पत्रसुसञ्चते ।

विचित्रकं विपार्थं च चम्भर्गा संपुटीकते ॥

रक्तेन अथ कृष्णेन सङ्ख्यावर्द्धितेन च ।

दृढसुवर्णवर्णेन एवंविधकृतेन च ॥

यस्तु द्वादशसाहस्रीं सञ्चितासुपलेखयेत् ।

ददाति चाभियुक्ताय स याति परमां गतिम् ॥”

इति देवीपुराणे विद्यादानमाहात्म्यफलनामा-
ध्यायः ॥

सञ्चत्, पुं, (“सञ्चत्तपदे हत् ॥” उणा० २ । ८५ ।
इत्यत्र “सञ्चत्” इति पाठेन अतिप्रत्ययान्तो
निपात्यते ।) प्रतारकः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥

सञ्चयः, पुं, (सञ्चयते इति । सम् + चि +
“एरच् ॥” ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) सङ्ग्रहः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ॥ १८ ।
१२८ ।

“तस्यौ स सेवमानस्तं राजानं स तदाश्रितः ।
सुञ्जानश्च सहाय्यैस्तेर्वाश्रयैर्ग्रामसञ्चयम् ॥”)

संयहः । यथा,—

“शक्तेनापि हि सुद्वेग न कार्यो धनसञ्चयः ।
शूद्रो हि धनमासाद्य वाञ्छगानेव वाधते ॥”

इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥

सञ्चयनं, स्त्री, (सं + चि + ल्युट् ।) सञ्चयः ।
यथा, संवर्षः ।

“चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यमस्त्रिसञ्चयनं द्विजेः ।

ततः सञ्चयनादूर्ध्वमङ्गसार्थं विधीयते ॥”

इति श्रुतिहस्तम् ॥

सञ्चयी, [न] चि, सञ्चयविशिष्टः । संयहकर्त्ता ।
सञ्चयशब्दादस्यर्थे इत्प्रत्ययेन नियमः । यथा,
सञ्चयी नावसोदति । इति महाभारतम् ॥

सञ्चरः, पुं, (सञ्चरन्तीनेनेति । सम् + चर +
“गोचरसञ्चरेति ॥” ३ । ३ । ११६ । इति घः ।)
सेतुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सञ्चरो निर्गमो-
ऽस्युपयः । इति भरतसूत्ररत्नमाला ॥ (मार्गः ।
इति सिद्धान्तकौस्तुभे । यथा, कुमारे ॥ ६ । ४३ ।

“यत्रौषधिप्रकाशेन नक्तं दर्शितसञ्चराः ।
अनभिज्ञास्तमिच्छायां दुर्दिनेष्वभिचारिकाः ॥”)

देहः । इति वैमचक्रः ॥

सञ्चारी

सञ्चलनं, क्ली, कर्म्यन्तम् । संपूर्णचलनात्तोरनट-
(लुट्)प्रत्ययेन निव्यञ्जम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
६ । १८ ।

“केचिद्गिरिनिपातेन केचिदम्बोधिवारिणा ।
केचित् मञ्जीसञ्चलनान् प्रययुः प्राणिनः क्षयम् ॥”
सञ्चानः, पुं, श्येनपक्षी । इति केचित् ॥ शिक्रे
इति भाषा ॥

सञ्चायः, पुं, (सञ्चीयतेऽस्मिन् सोम इति । सं +
चि + “कृतौ कुण्डपायसञ्चायौ ॥” ३ । १ । २३० ।
इति श्यदायादेशौ निपाठिते ।) यज्ञविशेषः ।
इति मुग्धबोध्याकरणम् ॥

सञ्चारः, पुं, (सं + चर + घञ् ।) दुर्गसञ्चारः
इत्यमरटीका ॥ गमनम् । यथा । सञ्चारो रति-
मन्दिरावधि इत्यादि काव्यप्रकाशः ॥ (यथा,
रघुः । २ । १५ ।

“सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि
कृत्वा दिगन्ते निलयाय गन्तुं
प्रचक्रमे पल्लवरागताम्ना
प्रभा पतङ्गस्य सुनेत्र धेनुः ॥”)

गङ्गादे राशयन्तरसंक्रमणञ्च ॥ (यथा, याज्ञ-
वल्क्ये । ३ । १७२ ।

“तारानक्षत्रसञ्चारैर्ज्वागरेः स्रज्जैरपि ॥” ॥
सञ्चारत्वस्मिन्निति । अधिकरणे घञ् । देशः ।
इति रामायणटीका ॥ यथा, रामायणे । २ ।
११६ । १८ ।

“तावत्पुस्तके वनचरास्तापसा धर्मचारिणः ।
वनस्य तस्य सञ्चारं राक्षसेः समभिद्रुतम् ॥”
सञ्चारञ्जीवी, [न्] त्रि, (सञ्चारेण जीव-
तीति । जीव + णिनिः ।) शरणापन्नः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

सञ्चारिका, स्त्री, (सञ्चारयति नायकयोर्वाचा-
मिति । सं + चर + णिच् + ण्वुल् ।) दूती ।
इत्यमरः ॥ युगलम् । कुट्टनी । ब्राह्मम् । इति
मेदिनी ॥

सञ्चारौ, [न्] पुं, (सञ्चरतीति । सं + चर +
णिनिः ।) धूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वायुः ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥ भावविशेषः । यथा,—
“स्याधिसात्त्विकसञ्चारिप्रभेदैः स्यान्निति पुनः ।”
इति हेमचन्द्रः ॥

अन्यञ्च ।
“सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ।
उद्बुद्धमात्रस्याथो च भाव इत्यभिधीयते ॥”
अपि च ।

“नानाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसान् यतः ।
तस्माद्भावा अमी प्रोक्ताः स्याधिसञ्चारि-
सात्त्विकाः ॥”

वाल्मीक्यरससञ्चारियो यथा,—
“सञ्चारियोऽनष्टशङ्काहर्षगन्धाद्यो मताः ॥”
वीररससञ्चारिणस्तु । “धृतिमतिगमिस्तुतितर्क-
रोमाचाः ॥” इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥
(गतिशीले, त्रि । यथा, गीतगोविन्दे । ६ ।
११ ।

सञ्ज्ञातिः

“अङ्गेष्वभाभरणं करोति बहुशः पञ्चेऽपि
सञ्चारिणि
प्राप्तं त्वं परिशुद्धते वितनुते शय्यां चिरं
ध्यायति ॥”)
सञ्चारिणी, स्त्री, (सञ्चरतीति । सं + चर +
णिनिः । डीप् ।) हंसपद्री । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (गतिशीला । यथा, कुमारः । १ । ५४ ।
“पथ्याप्तप्रप्यस्तवकावनम्ना
सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव ॥”)
सञ्चाली, स्त्री, गुञ्जा । यथा,—
“सञ्चाली प्रोच्यते गुञ्जा सा तिस्रो रूपकं
भवेत् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

सञ्चिञ्जा, स्त्री, (सम्यक् चिञ्जमस्यामिति ।) मृषी-
कर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

सञ्चयं, त्रि, सञ्चयनीयम् । सञ्चयम् । संपूर्णक-
चिञ्जानोः कर्मणि यप्रत्ययेन निव्यञ्जम् ॥

सञ्जः, पुं, (सम्यक् जायते इति । सं + जन + डः ।
सम्यक् जायतीति । जि + अन्वेषीति वा डः ।)
ब्रह्मा । शिवः । इति मेदिनी ॥

सञ्जवनं, स्त्री, (सञ्जवन्ति संमिलन्यन्तेति । सं +
जु गतौ + अधिकरणे लुट् ।) अन्योन्याभिसुख-
गृहणतुष्टयम् । तत्पर्यायः । चतुःशालम् २ ।
इत्यमरः ॥ संयमनम् ३ चतुःशाली ४ । इति
भरतः ॥ सञ्जीवनम् ५ शाला ६ निलयः ७
चतुःशालकम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
हरिवंशे । १ । ५५ । ५६ ।

“तस्मिन् सुविहिताः सर्वे रुक्मदृष्टाः पताकिनः ।
सदने वासुदेवस्य मार्गेषुञ्जवनध्वजाः ॥”)

सञ्जा, स्त्री, छागी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सञ्जीवनं, स्त्री, (सञ्जीयतेऽस्मिन्निति । सं + जीव +
अधिकरणे लुट् ।) सञ्जवनम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (सं + जीव + भावे लुट् ।)
सम्यक्प्रकारेण प्राणधारणञ्च ॥ (यथा, सुकृन्द-
मालायाम् । ३० ।

“यामोहोद्दलनौषधं सुनिमनोवृत्तिप्रवृत्तौषधं
देवानर्थकरौषधं चिञ्जगतां सञ्जीवनेकौषधम् ।
भक्तान्तप्रशमौषधं भवभयप्रक्षंसि द्वियौषधं
श्रेयः प्राप्तिकरौषधं पिब मनः शौक्यणनाभौ-
षधम् ॥”

नरकविशेषः । यथा, मनुः । ४ । ८६ ।
“नरकं कालसूत्रञ्च महानरकमेव च ।
सञ्जीवनं महावीरिणं तपनं सम्युत्तापनम् ॥”

स्त्री, विद्याविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
७६ । ३३ ।
“ततः सञ्जीवनीं विद्यां प्रयुज्य कथमाह्वयत् ॥”)

सञ्ज्ञं, स्त्री, संज्ञम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सञ्ज्ञः, त्रि, संज्ञः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

सञ्ज्ञपनं, स्त्री, (सं + ज्ञा + णिच् + लुट् ।)
संज्ञपनम् । इत्यमरः ॥

सञ्ज्ञातिः, स्त्री, (सं + ज्ञा + णिच् + णिच् + णिच् ।)
संज्ञातिः । इति हेमचन्द्रः ॥

सञ्ज्ञाः

सञ्ज्ञा, स्त्री, (सं + ज्ञा + ञ् ।) संज्ञा । इति
मेदिनी ॥

सञ्ज्ञुः, त्रि, (सञ्ज्ञते जानुनी यस्य । “प्रसभ्यो
जानुनोऽङ्गुः ॥” ५ । ४ । १२६ । इति ङुः ।)
संज्ञुः । इत्यमरः ॥

सञ्ज्वरः, पुं, (सम्यक् ज्वरः ।) संज्वरः । इत्य-
मरः ॥

सटं, स्त्री, (सटतीति । सट अवयवे + ञ् ।)
जटा । यथा,—

“जटा जटिर्जटो जटो जुटकस्तु सटं सटा ।
कौटीरं जूटकं हृत्सं शिखायां व्रतिनामपि ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

सटा, स्त्री, (सट अवयवे + ञ् ।) जटा ।
केशरः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः ।
६ । ६० ।

“तं वाहनादवनतोत्तरकायमीधत्
विध्यन्तसुद्धृतसटाः प्रतिहन्तुमीधुः ॥”)

शिखा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
वते । ४ । ५ । २ ।

“क्रुद्धः सुदृष्टौष्टपुटः स धूर्जटि-
र्जटां तद्विलङ्घितोऽपरोचिषम् ॥”)

सटाङ्गः, पुं, (सटा अङ्गचिह्नं यस्य ।) सिंहः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सटिः, स्त्री, (सटतीति । सट अवयवे + इत् ।)
शटो । इति शब्दरत्नावली ॥

सटिका, स्त्री, गन्धपत्रा । सटो । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सटो, स्त्री, (सटि + वा डीप् ।) गन्धव्यविशेषः ।
वन आदा इति अन्वहरिद्रा इति च भाषा ।

आवेहलदो इति कोङ्कणे प्रसिद्धा । तत्पर्यायः ॥
शटो २ गन्धशटो ३ सुगन्धा ४ सटिः ५
शटिः ६ गन्धमूला ७ गन्धमूली ८ पलाशः ९
कर्कूरः १० षड्गन्धिका ११ कर्कूरः १२
गन्धोलिः १३ गन्धमूलकः १४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ शटो १५ षड्गन्धा १६ अन्ननिशा १७
बधुः १८ गन्धारी १९ सटिका २० पला-
शिका २१ समुद्रा २२ त्रयो २३ दून्डा २४
गन्धा २५ पृथुपलाशिका २६ सौन्धा २७
हिमोद्भवा २८ गन्धबधुः २९ । अस्या गुणाः ।
सुतिक्तत्वम् । अन्वरमत्वम् । लघुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । रुचिप्रदत्वम् । ज्वरकफासककृमिघ्नोष-
वक्रामयनाशित्वम् । चूद्यत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सट्टा, स्त्री, पश्चिमेदः । वाद्यम् । इति संक्षिप्त-
म.रोशादिशक्तिः ॥

सट, कञ्ठार्थः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इत्यादिः । क, वाटयति
शठार्थं गत्यसंस्कृतसंस्कृतेषु । इति दुर्गादासः ॥

सटो, स्त्री, शटो । इति राजनिर्घण्टः ॥

सञ्ज्ञपनं, स्त्री, (सञ्ज्ञस्य सञ्ज्ञम् ।) शय्यसञ्ज्ञम् ।
इत्यमरटीकायां रायसुजटः ॥

सञ्ज्ञः, पुं, सञ्ज्ञः । इत्यमरटीका ॥

सखिप्रः, पुं, सन्धः । साँडाशि इति भाषा ।
यथा,—
“पायसं ऋषराच्छागं देवानानि च यानि वै ।
भक्तानि यैरसंख्य तेषामन्नाणि पापिनाम् ॥
निपातितानां भूषणे उद्धतानि निरीक्षताम् ।
सखिशैरपक्रम्यन्ते नरैर्यौग्यैर्मुखात्ततः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे १४ अध्यायः ॥

सखीनं, स्त्री, खगगतिःक्रिया । इत्यमरः ॥ खगानां
पक्षिणां गतौ स्थानान्तरसंचारे एताः क्रियाः
आपाराः । कास्ता इत्याह प्रथमखीनं उज्जय-
नाय क्रमवन्तः । ऊर्हं डीनं उज्जुनं विद्यद्गमनम् ।
संगतं डीनं सखीनं वृत्तार्थं पतनमिति ।
एथक् एथक् पक्षिगतिःक्रियासु प्रखीनं मङ्गल-
गमनमित्यर्थे । ओ डी ड य गतौ डीड च
नभोगतौ भावे क्तः सुखाद्योदिति नत्वम् ।
इति भरतः ॥

सततं, स्त्री, (सन्तत्यते स्मेति । सं + तन + क्तः ।
समी वा हितततयोरिति पक्षे मलोपः ।) निर-
न्तरक्रिया । तदिति, च । इत्यमरः ॥ तत्प्रायः
अनवरतशब्दे नित्यशब्दे च द्रष्टव्यः । अपि च ।
“सतते त्वनवरतानारताश्रान्तसन्तनम् ।
प्रमक्तासक्तनिद्याश्रान्ताहविरतानिग्रमम् ॥”

इति जटाधरः ॥

(यथा, मनुः । ४ । २२ ।

“एतान्के महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।
अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुहुति ॥”)

सतत्त्वं, स्त्री, स्वभावः । इति हेमचन्द्रः । ६ । १३ ॥
सतर्कः, चि, तर्कणं सच्च वस्तमानः । सावधानः ।
इति लोकप्रसिद्धिः ॥

सतानन्दः, पुं, गौतमसुनिपुत्रः । स च जनकराज-
पुरोहितः । इति शब्दरत्नावली ॥

सतिः, स्त्री, (सतु दाने + क्तच् । “सतः क्तचि
लोपश्चास्यान्तरस्याम् ॥” ६ । ४ । ४५ । इति
नलोपः ।) दानम् । अवसानम् । इति साति-
शब्दटीकायां भरतः ।

सती, स्त्री, (अस्तीति । अस् + शब्द । उगित्वात्
डोप् ।) दुर्गा । साध्वी । इति मेदिनी ॥
(यथा, कुमारः । १ । २२ ।

“सती सती योगविष्टदेहा
तां जन्मने शीलवधुं प्रपदे ॥”)

सौराष्ट्रस्तिका । इति हेमचन्द्रः ॥ दानम् ।
अवसानम् । इति नानार्थसातिशब्दटीकायां
भरतः ॥ * । स्थानविशेषे सत्यष्टोत्तरशत-
नामानि यथा,—

देशुवाच ।

“सर्वेणा सर्वभूतेषु द्रष्टया सर्वतो मुखि ।
सप्तलोकैषु यत्किञ्चिद्द्रष्टितं न मया विना ॥
तथापि येषु स्थानेषु द्रष्टयाः सिद्धिभोपसुभिः ।
कर्त्तव्या भूतिकामैस्त्वा ता वक्ष्यामि प्रयत्नतः ॥
वाराणस्यां विशालाक्षी नैमिषे लिङ्गधारिणी ।
प्रयागे कलिता देवी कासुका गन्धमादने ॥
मानसे कुसुदा नाम विश्वकाया तथेश्वरे ।

गोमती गोमती नाम मन्दरे कामचारिणी ॥
महोत्कटा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे ।
कान्यकुब्जं तथा गौरी रम्भा मलयपर्वते ॥
एकाम्रके कौर्णिसती विश्वा विश्वेश्वरे विदुः ।
पुष्करे पुरुचूतेति केदारे मागंदायिनी ॥
नन्दा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्मिका ।
स्थानेश्वरे भवानो तु विश्वके विश्वपञ्चिका ॥
श्रीशैले माधवी नाम भद्रा भद्रेश्वरे तथा ।
जया वराहशैले तु कमला कमलालये ॥
रुद्रकोत्यान्तु रुद्राक्षी काली कालझरे तथा ।
महालिङ्गे तु कपिला साकोटे कमलेश्वरी ॥”
अत्र कपिलाम्बरा इति च पाठः ।

“शालग्रामे महादेवी शिवलिङ्गे जनप्रिया ।
मायापूर्वां कुमारी तु सन्ताने कलिता तथा ॥
उत्पलाक्षी सहस्राक्षे हिरण्यक्षे महीत्पला ।
गयायां मङ्गला नाम विमला पुरुषोत्तमे ॥
विपाश्यामघोराक्षी पाटला पुष्करवर्द्धने ।
नारायणी सुपार्श्वे तु चिकूटे रुद्रसुन्दरी ॥
विपुले विपुला नाम कल्याणी मलयपक्षे ।
कौटवी कौटतीर्थेषु सुगन्धा माधवे वने ॥
गोदाश्रमे त्रिसन्ध्या तु गङ्गाहारे रत्निप्रिया ।
शिवकुण्डे शिवानन्दा नन्दिनी देविकातटे ॥
रुक्मिणी दारवत्यान्तु राधा वृन्दावने वने ।
देवकी मथुरायान्तु पाताले परमेश्वरी ॥
चित्रकूटे तथा सोता विश्वे विश्वाधिवासिनी ।
सख्यहारे करीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका ॥
रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां ऋगावती ।
करवीरे महालक्ष्मीरुमादेवी विनायके ॥
अरोगा वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी ।
अभयेतुण्डतीर्थे तु अस्त्या विश्वकन्दरे ॥”
उष्णतीर्थेषु च अश्वतीर्थेति च पाठः ।
“माख्ये माखवी नाम स्वाहा माहेश्वरे
पुरे ।

कृगलाखे प्रचञ्छा तु चण्डिकामरकण्टके ॥
सोमेश्वरे वरारोहा प्रभाषे पुष्करावती ।
देवमाता सरस्वती पारा पारातटे मता ॥
महालये महाभागा पयोण्यां पिङ्गलेश्वरी ।
सिंहिका कृतशीचे तु कार्तिकेये तु शङ्करौ ॥
उत्पलावर्षके लीला सुभद्रा शोणसङ्गमे ।
महासिंहवने लक्ष्मीरनङ्गा भरताश्रमे ॥
जालेश्वरे विश्वसुखी तारा किष्किन्धपर्वते ।
देवदारवने पृष्टिर्मेधा काश्मीरमण्डले ॥
भीमादेवी हिमाद्रौ च तुष्टिर्वक्षेश्वरे तथा ।
कपालभीचने शृङ्गिणीया कायावरोहणी ॥
शङ्कोहाने ध्वनिर्नाम धृतिः पिङ्गारके तथा ।
काला तु चन्द्रभागायामच्छोदे शिवचारिणी ॥
वैष्णवायामस्त्या नाम वदस्थां वर्षधी तथा ।
ओषधी ओषरकुर्वी कुशङ्गीपे कुशोदका ।
मन्मथा हेमकूटे तु कुसुदे सत्यवादिनी ॥* ॥
अश्वत्ये वन्दनीया तु निधिवेश्वरालये ।
गायत्री वेदवदने पार्वती शिवसन्निधौ ॥
देवलोकं तथेन्द्राक्षी ब्रह्मास्थेयु सरस्वती ।

सुख्यविम्बे प्रभा नाम माहृणा त्रेष्वापी तथा ॥
अरन्धती सतीनाम् रामासु च तिलोत्तमा ।
चित्ते ब्रह्मकला नाम शक्तिः सर्वेश्वरीरिणाम् ॥
एतदुद्देशतः प्रोक्तं नामाष्टशतसुतमम् ।
अष्टोत्तरश तीर्थानां शतमेतद्दाहृतम् ।
यः पठेच्छुश्रूयाद्वापि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
एषु तीर्थेषु यः कृत्वा ज्ञानं पश्यति मानवः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः कल्पं शिवपुरे वसेत् ॥
यस्तु मत्परमः कालं करोत्येतेषु मानवः ।
स भिक्षा ब्रह्मसदनं पदमश्नोति शाङ्करम् ॥
नामाष्टशतकं यस्तु श्रावयेच्छिवसन्निधौ ।
हृत्वीयायामयाष्ट्यां बहुपुत्रो भवेन्नरः ॥
गोदाने आहकाले वा अहन्त्यहनि वा पुनः ।
देवाश्चैवविधौ विद्वान् पठन् ब्रह्माधिगच्छति ॥
एवं वदन्ती सा तत्र ददाह्यात्मानमात्मना ।
स्वायम्भुवर्षे काले च दत्ताप्राप्तेतसोऽभवत् ॥
पार्वती चाभवद्देवी शिवदेहाहंधारिणी ।
मेनागर्भसमुत्पन्ना भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ॥
अरन्धती अपन्तेतत्तदात्ता योगसुतमम् ।
पुष्करवाच राजर्षिर्लोकेशु जयतामगात् ॥
यथार्तः पुत्रलाभन्तु धनलाभन्तु भार्गवः ।
तथान्ये देवदेव्याश्च ब्राह्मणाः क्षत्रियास्तथा ।
वैश्याः शूद्राश्च बहवः सिद्धिभोयुर्थेषु चिताम् ॥
यत्रैतस्त्रिखितं तिष्ठत् पृथ्यते देवसन्निधौ ।
न तत्र शोकादीर्गत्वं कदाचिदपि जायते ॥”
इति मत्स्यपुराणे १३ अध्यायः ॥* ॥

सावित्री । यथा,—

यम उवाच ।

“सावित्रीवरदानेन त्वं सावित्रीकला सती ।
प्राप्ता पुरा भूश्रुता च तपसा तत्समा शुभे ॥
यथा श्रीः श्रीपतेः क्रोडे भवानीव भवोरसि ।
सौभाग्या सुप्रिया त्वच्च भव सत्यवति पिये ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखे २४ अध्यायः ॥* ॥
विद्यमाना । (यथा,—

“तथा समचं दहता मनोभवं

पिनाकिना भयमनोरथा सती ।

निनिन्दरूपं हृदयं पाञ्चती

प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥”

इति कुमारसम्भवे । ५ । १ ॥)

सतीनः, पुं, वंशः । इति शब्दमाला ॥ सतीलकः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

“हरेः सतीनाश्च विज्ञेया बहुवर्षसः ॥” * ॥

स्त्री, जलम् । इति निघण्टुः । १ । १२ ॥)

सतीलकः, पुं (सतीन एव । स्वार्थे कन् ।) सती-
लकः । इत्यमरटीका ॥

सतीर्थः, पुं, (समानस्तीर्थे गुरुर्थस्य । समानस्य
सः ।) परस्वरेकगुरुशिव्यः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

सतीर्थः, पुं, (समाने तीर्थे वासोति । “समान-
तीर्थे वासी ॥” ४ । ४ । १०७ । इति यत् । “तीर्थे
ये ॥” ६ । ३ । ८७ । इति समानस्य सः ।)
परस्वरेकगुरुशिव्यः । इत्यमरः ॥ एकोऽभिमतो

गुर्वर्धनां तीर्थान् सतीर्थ्याः । समाने तीर्थे
गुरौ वसन्ति सतीर्थ्याः । उषेकादिति यः ।
ज्योतिर्जनपदेत्यादिना सः । तीर्थेऽपि युञ्जते
गुरौ इति वचते । इति भरतः ॥ अपि च ।
“स्यात् सतीर्थः सतीर्थ्याऽपि तथैकगुरुरित्यपि ।”

इति शब्दरत्नावली ॥

सतीलः, पुं, वंशः । इति हारावली ॥ वायुः ।
इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥ (“तीलेन तीलवत्
लघवर्णचिह्नेन सह वर्णते इति । निपातनादि-
कारस्य दीर्घः ।” इति भरतः ॥) कलायः । यथा,
“कलायस्त्रिपुटः प्रोक्तः सतीलो वर्णलो मतः ।”

इति भरतधृतशब्दः ॥

सतीलकः, पुं, (सतील एव । स्वार्थे कन्) कलायः ।
यथा,—

“कलायस्तु सतीलकः हरेश्चखण्डिकौ चास्मिन् ।”

इत्यमरः ॥

“चत्वारि कलाये । मटर इति ख्याते । कलाय-
शब्दो विशेषे सामान्ये च अतएव भावकलाय
इत्यादिप्रयोगः । कथंते भुष्यते कलायः । कड
भक्षणे नास्तीति आयः मनोघादित्वात् उच्य-
ते । तिलेन तिलवत् लघवर्णचिह्नेन सह वर्णते
सतीलः निपातनादिकारस्य दीर्घः स्वार्थे के
सतीलकः इत्यादिः । द्वयते भक्षणाथं हरति
मनो वा हरेश्चः नास्तीति शब्दः । खण्डिते
विद्यते खण्डिकः पूर्वोर्ण इकः ।

‘कलायस्त्रिपुटः प्रोक्तः सतीलो वर्णलो मतः ।
हरेश्चः कण्टका ज्ञेया—’

इति तु आदिः ।” इति भरतः ॥

सतीला, स्त्री, कलायविशेषः । तस्योडा इति
भाषा । यथा । सतीला निष्कका तिगृहीति
शब्दचन्द्रिका ॥

सतुषं, स्त्री, (तुषेण सह वर्णमानम् ।) तुषयुक्त-
शब्दम् । धान्यम् । यथा,—

“शस्यं चैवगतं प्राहुः सतुषं धान्यसुच्यते ।

आमं वितुषमित्युक्तं खिलमन्नसुदाहृतम् ।”

इति आहृतत्वम् ॥

सहट, [ण्] त्रि, (ढषा सह वर्णमानः ।)
ढषायुक्तः । तस्यार्थायः । ढषितः २ तर्षितः ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सतेरः, पुं, तुषः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
सत्, स्त्री, (अस्तीति । अस + श्रुट् ।) ब्रह्म ।

यथा । भगवद्गीतायाम् ।

“ओम् तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणश्चिद्विधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहितः पुरा ॥”

ओम् तत् सदिति त्रिविधो ब्रह्मणो जगदी-
श्वरस्य निर्देशोऽभिधानं ब्रह्मविद्विश्चित्तम् ।
तत्र तावदोमिति ब्रह्मत्यादि श्रुतिप्रसिद्धोमिति
ब्रह्मणो नाम । पातञ्जलिरप्याह अस्यैव वाचकः
प्रथमः । अस्य ब्रह्मणः । ओम्कारो भगवान्
विष्णुरित्यादि तु वाच्यवाचकयोर्भेदेन । तथा
च । जगत्कारणत्वेन प्रसिद्धत्वाद्द्विदुषी परोक्ष-
त्वाच्च तच्छब्दोऽपि ब्रह्मणो नाम । एवं पर-

मार्थसत्त्वसाधुत्वप्रशस्तत्वादितिः सच्छब्दोऽपि ।
अतस्तेन त्रिविधनिर्देशेन । यद्वा यस्यायं त्रिविधो
निर्देशस्तत्र परमात्मना ब्राह्मणादयो निर्मिताः ॥
वेदिके कर्मणि तेषां प्रथमतो निर्देशो यथा,—
“तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रिया ।
प्रवर्षन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥”

यस्मादेवं ब्रह्मणो निर्देशस्तस्मादोमित्युदाहृत्य
उच्यते कृता वेदादिनां यज्ञाद्याः शास्त्रोक्ताः
क्रियाः सततमङ्गवेक्योऽपि प्रवर्षन्ते प्रकर्षेण
वर्षन्ते सगुणा भवन्तीति भगवान् प्रह्वराचार्य-
चरणाः ॥

“तदित्यनभिसन्वाय यज्ञदानतपःक्रिया ।

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥”

तदिति ब्रह्मणोऽभिधानसुदाहृत्य इत्यनुषङ्गः ।

अनभिसन्वाय कर्मणः फलमिति शेषः । तस्मान्

फलाभिसन्धानं विना सुसुचुणा कर्म कर्तव्य-
मित्यपि बोध्यम् ।

“सद्भावे साधुभावे च सद्व्यति तत् प्रयुज्यते ।

प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥”

यतो विद्यमानजन्मनि उत्तुङ्गकारिते च सद्वि-
द्येतत् प्रयुज्यते । अतो यज्ञादौ कर्मणि प्रथ-
मतः सच्छब्दः प्रयुज्यते । इत्युदाहृतीत्वम् ॥ ॥

सत्, त्रि, (अस्तीति । अस + श्रुट् ।) सत्यम् ।

साधुः । (यथा, मुग्धबोधे ।

“रामं नमति सानन्दं धर्मानभिनिविश्य स सत् ॥”)

विद्यमानम् । (यथा, हितोपदेशे ।

“दुर्जनः परिहरन्त्यां विद्यायां कुरुतोऽपि सत् ।

मणिना भूषितः सपः किमसौ न भयङ्करः ॥”)

प्रशस्तम् । अव्ययत्वं । इत्यमरः ॥ धौरः ।

इति मेदिनी ॥

सत्कदम्बः, पुं, (सत् कदम्बः ।) केलिकदम्बः ।

यथा,—

“केलितृप्तः सत्कदम्बो ब्रह्मभूः प्रिशुपालकः ।”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सत्कर्ता, [ऋ] पुं, (सत् कर्ता ।) विष्णुः ।

यथा । सत्कर्ता सत्कृतः साधुरिति तस्य

सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

सत्कर्म, [ण्] स्त्री, (सत् प्रशस्तं कर्म ।) वेद-

विहितक्रिया । यथा । विष्णुपुराणे ।

“सत्कर्मयोग्यो न जनो नैवापः शौचकारणम् ।

यस्मिन्ननुदिते तस्मै नमो देवाय भास्वते ॥”

इति प्रायश्चित्तत्वम् ॥

सत्काशनारः, पुं, (सत् काशनारः ।) रक्त-

काशनः । यथा,—

“कीविदारे चभिरिकः कुहालो युगपत्रकः ।

सत्काशनारः कामालुह्यवाहनप्रह्वरः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सत्काण्डः, पुं, चिह्नः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सत्कारः, पुं, (सत्करणाति । सत् + कृ + ष +

पूजा । यथा । एवभूताः सभासदः सभायां

यथा सीदन्ति उपविशन्ति तथा दानमानसत्-

कारे सद्भा कर्तव्याः । इति अवधारतत्वम् ॥

(यथा, कुमारः । ६ । ५२ ।

“विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य दर्शकः ।

स तेराक्रमयामास शुद्धान्तं शुद्धकर्मभिः ॥”

उत्सवविशेषः । यथा, मनुः । ३ । ५६ ।

“तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाश्रयैः ।

भूतिकामेनैर्निर्णयं सत्कारेभूतसवेषु च ॥”

“सत्कारेषु कौमुद्यादिषु उत्सवेषु उपनयना

दियु ।” इति तट्टीकायां कुल्लकः ॥ ॥

श्रवदाहादिक्रिया । इति लोकप्रसिद्धिः ॥

सत्कुलीनः, पुं, (सत्कुले जातः । सत्कुल + ख +

सन् प्रशस्तः कुलीन इति वा ।) सत्कुलोद्भवः ।

यथा,—

“सत्कुलीनाय श्रान्ताय ऋजवे दम्भवर्जिते ।

दद्यात् स्तोत्रमिदं पुण्यं सर्वकामफलप्रदम् ॥”

इति विश्वसारतन्त्रे वटुकभैरवस्तोत्रम् ॥

सत्कृतः, त्रि, (सत् + कृ + क्तः ।) पूजितः । कृत-

सत्कारः । यथा,—

“तस्यै कश्चित् म कालश्च मुनिना तेन सत्-

कृतः ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

(महादेवे, पुं । इति महाभारतम् । १३ ।

१७ । ११३ ॥)

सत्कृतिः, स्त्री, (सत् + कृ + क्तिन् ।) सत्कारः ।

सत्क्रियाशब्दार्थदर्शनात् ॥ (यथा, भागवते ।

१० । १५ । ४३ ।

“तत्सत्कृतिं समधिगम्य विवेश गोष्ठं

सन्नीहृष्टासविनयं यदपाङ्गभोक्षम् ॥”

पुं, विष्णुः । इति महाभारतम् । १२ । १४६ । ८८ ॥

सत्क्रिया, स्त्री, (सती क्रिया ।) श्रवदाहादि-

क्रिया । तस्यार्थायः । संस्कृत्या २ । इति त्रिकाण्ड-

द्वयः ॥ संस्कारः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । १ । ४४ । ५ ।

“तसो वृषे तत्सकतजमा हते

प्रयुज्य सन्ताः परलोकसत्क्रियाः ।

शुचिर्द्विजो राजपुरोहितस्तदा

तथैव ते तस्य वृषस्य मन्त्रिणः ॥”

परिष्कारः । यथा, रघुः । ११ । ३ ।

“यावदादिश्रुति पार्थिवस्तथो-

निर्गमाय पुरमांसत्क्रियाम् ।

तावदाशुविदधे भरतमखैः

सा सपुण्यजलवर्षिभिर्घनेः ॥”

सम्मानम् । २ । मनुः ।

“घटोपवा, इतिमध्यस्थो यवमं गवाम् ।

प्रदद्यात्पुण्यं गोभिः सत्कृतस्य हि, सत्क्रिया ॥”

इति प्रायश्चित्तत्वम् ॥

सतमः, त्रि, (अयमेधामतिशयेन सत् । सत् +

तमप् ।) अतिशोभनः । इत्यमरः ॥ पूज्यतमः ।

साधोयान् । उत्तमः । इति मेदिनी । (यथा,

देवीभागवते । ११ । १६ । ३ ।

“तद्भेदानपि वक्ष्यामि श्रेष्ठ देवर्षिसतमः ॥”

सत्ता, स्त्री, जातिविशेषः । इति भाषापरिच्छेदः ॥

(सतो भावः । सत् + तण् ।) विद्यमानता ।

सत्ता

यथा । यद्यपि पापस्य कार्यान्वितत्वेन सत्-
सत्तायामप्रामाण्यं प्रतिभाति । इति प्राय-
श्चित्तत्वम् ॥ साधुता । सतो भाव इत्यर्थे
सच्छब्दात् तत्प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥
सत्ता, स्त्री, (सतः साधुन् जायते इति । ज्ञे + कः ।
यदा, सीदन्ति सत्तना यत्र । सद् गतौ +
“गृध्रवीपचिवचोति ।” उणा० ४ । १६६ । इति
त्रः ।) यत्रः । (यथा, मनुः । ८ । ३०३ ।
“अभयस्य हि यो दाना संपूज्यः सततं वृषः ।
सत्तं हि वहते तस्य सदेवाभयदक्षिणम् ॥”)
महादानम् । आच्छादनम् । अरययम् । (यथा,
किराते । १३ । ६ ।
“अयमेव ऋग्यसत्तकामः
प्रहरिष्यन् मयि मायया समस्ये ।
पृथुभिर्भ्रजिनोरवेवैकाशीन्
चकितोद्भ्रान्तस्त्रगायि काननामि ॥”)
केतवम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । ३६ । ३८ ।
“मत्तैश्च नूनं कृष्णं हि चरन्तं पार्थमञ्जनम् ।
उत्तरः सारथिं कृत्वा निष्वातो नगरान्
बहिः ॥”)
धनम् । गृहम् । दानम् । सरोवरम् । इत्यने-
कार्यकोषः । यागविशेषः । यथा,—
“नेमिषोऽनिमिषश्चेत् ऋषयः श्रौतकादयः ।
सत्तं स्वर्गाय लोकाय महत्सममासत ॥
कलिमागतमाज्ञाय ज्ञेयंस्मिन् वैष्णवे वयम् ।
आसीना दीर्घमत्तैश्च कथायां सत्तया हरेः ॥”
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥ * ॥
दादशाहसाधसत्तं यथा । श्योतिष्टोमे द्वादश-
शोभतदक्षिणाविभागः षोडशत्वंजां तद्विहन्ती-
भूते सत्तात्मके द्वादशाहसाधे श्रुतेनाहुनो
दौक्षयन्तोऽद्यादिदर्शनेन निर्णयते । तच्च साधन-
मानेन कर्तव्यम् । यथा,—
“सत्तायुपास्यान्यथ सावनेन
लोकेश्वरं यत् स्यादावहारकर्म ॥”
इति मलमासतत्वम् ॥ * ॥
सदक्षिणं सततं सपानम् । तस्मिन्दक्षिणादि-
निषेधो यथा, ननु । इति ।
“नाक्षपेज्जनविद्विष्टदत्ताहीना तथा स्त्रियम् ।
देवतापितृसञ्ज्ञास्यप्रसत्तादिनिन्दकैः ।
कृत्वा तु अर्शनालापं शुद्धताकावलीकनात् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे । १० अध्यायः ॥
सत्तं सदक्षिणं सततामदत्तं । तद्वृत्तिका ॥
सत्तं, [म्], अ, सद् । इति श्रु-
धरश्च ॥
सत्तशाला, स्त्री, (सत्तस्य शाला ।) असादिदान-
गृहम् । तत्पर्यायः । प्रतिश्रयः २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २१ ।
७४ ।
“ततः सा सत्तशालान्तः प्रविशेत् बन्धुक्सुता ।
अन्वगान् राजपुत्रोऽपि स तौ गुप्तमवेक्षितुम् ॥”)
सत्ता, अ, सद् । इत्यमरः ॥

सत्त्व

सत्ताजित्, पुं, राजविशेषः । स तु श्रीकृष्णस्य
अशुरः । परे भक्ताटनगरे शशिध्वजराजो
बभूव । इति कल्किपुराणे २७ अध्यायः ॥
सत्तिः, पुं, मेघः । हत्ती । जयश्रीके, त्रि । इत्यु-
णादिकोषः ॥
सत्तिजातकं, स्त्री, (सत्साधु विजातकं तुल्यास्येजा-
पत्नादिकं यत्र) अङ्गनविशेषः । यथा,—
“मांसं बहुष्टते अष्टं सिद्धा शोण्याम्बुना
सुष्टुः ।
औरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ।
तदेव द्रुततक्राण्डं प्रदिग्धं सत्तिजातकम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सत्ती, [न्] पुं, (सत्तमस्यस्येति । इतिः ।)
गृहपतिः । इत्यमरः ॥ हे गृहस्थे । सत्तं सदा
दानं विद्यतेऽस्य सत्ती इन् । सदेष्टं सत्तं
द्वितकारम् । सत्तमाच्छादने यज्ञे सदा दाने च
केतवे । इति विश्वः । गृहस्थस्य पतिर्गृहपतिः ।
इति भरतः ॥ निव्यप्रवृत्तामदानः । यथा विष्णुः ।
नाश्रीचं राक्षीं राजकर्मणि न त्रिनिर्वां व्रते न
सत्तिर्णां सत्तं न क्राव्याणं स्वकर्मणि न राजाज्ञा-
कारिणां तद्विद्यया न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः
पूर्वसंश्रुतयोः । इति । सत्तिर्णां निव्यप्रवृत्ताम-
दानानां सत्तमदाने । इति शुद्धितत्वम् ॥
(यज्ञान्ति, त्रि । यथा, महाभारते । १४ । ७ । ३१ ।
“सत्तमेतद्भवानाह स मां जानाति सत्तिमम् ।
कथयस्व तदेतस्मिं क्व नु सन्ति नारदः ॥”)
सत्तं, स्त्री, (सतो भावः । सत् + त्व ।) प्रकृते-
र्गुणविशेषः । अत्र सत्तं प्रकाशकज्ञानं सुख-
हेतुः । सतो भावः सत्त्वम् । त्वतो भावे इति त्वं
निपातनात्तलोप इति केचित् । सत्तं द्वितकार-
मिति बहवः । इत्यमरभरतौ ॥ * ॥ (यथा,
मनुः । १२ । २४ ।
“सत्तं रजस्तमश्चैव चीन् विद्यादात्मनो गुणान् ।
यैर्यापिमान् स्थितो भावान् महान् सर्वान-
शेषतः ॥”)
महाभारतमते सुखजनकगुणः । तस्य धर्माः ।
प्रसादः १ धर्मः २ प्रीतिः ३ असन्देहः ४
धृतिः ५ सृष्टिः ६ इति मोक्षधर्माः ॥ इत्यम् ।
असुः । (यथा, रामायणे । २ । ६० । १ ।
“ततो भूतोपखेटेव वैपमाना पुनः पुनः ।
धरण्यां गतसत्त्वेव कौशल्या द्रुतमत्रवीत् ॥”)
यवसायः । इत्यमरः । पिशाचादिः । (यथा,
रामायणे । २ । ३३ । १० ।
“अद्य नूनं दशरथः सत्त्वमाविश्य भावते ।
न हि राजा प्रियं पुत्रं विवानयितुमर्हति ॥”)
बलम् । (यथा, रघुः । ४ । ७२ ।
“श्रुत्वां स तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेऽसम्भ्रमम् ।
गुहाशयानां सिंहानां परितृप्तावली-
कितम् ॥”)
खभावः । (यथा, किराते । १२ । ३६ ।
“सत्त्वविहितमनुकम्बुजयो-
र्वेगमस्य पश्यत नृषीऽधिकुप्यतः ॥”)

सत्प्रति

आत्मा । चित्तम् । इति मेदिनी ॥ रसः । आयुः ।
इति धरणिः ॥ कुबेरः । इति हेमचन्द्रः ॥
धनम् । आत्मता । इति शब्दरत्नावली ॥
सत्त्वः, पुं, स्त्री, (सत्त्वमस्यस्येति । अर्शणादि-
त्वादच् ।) जन्तुः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः ।
२ । ८ ।
“रक्षापदेशाम्बुनिहोमघोः
वन्द्यान् विनेष्यतिव दुष्टसत्त्वान् ॥”)
सत्त्वता, स्त्री, सत्त्वस्य भावः । सत्त्वशब्दात् भावे
तत्प्रत्ययानन्तरं आप्प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥
सत्त्वसम्पन्नः, त्रि, (सत्त्वं सम्पन्नः ।) सत्त्वप्राप्तः ।
इति लोकाप्रसिद्धिः ॥
सत्त्वस्यः, त्रि, (सत्त्वे तिष्ठतीति । स्या + कः ।)
सत्त्ववृत्तिप्राप्तौ । सत्त्वप्रधानः । यथा,—
“ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥”
इति भगवद्गीतायाम् । १४ । १८ ॥
सत्त्वपत्रं, स्त्री, (सत्त्व पत्रं यस्य ।) पद्मस्य नवदलम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सत्त्वपथः, पुं, (सन् पन्थाः । टच् ।) प्रशस्तपथः ।
तत्पर्यायः । अतिपन्थाः २ सुपन्थाः ३ अर्चि-
ताम्बा ४ इत्यमरः । सुपथः ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ४ । १२ । ५० ।
“ज्ञानमज्ञाततत्त्वाय यो दद्यात् सन्पथेऽन्वतम् ।
कृपानोर्दीननाथस्य देवास्तस्यायु दहते ॥”)
सत्त्वपशुः, पुं, (सन् पशुः ।) यज्ञीयपशुः । इति
केचित् ॥ श्रीभनपशुश्च ॥
सत्त्वपुत्रः, पुं, (सन् पुत्रः ।) उत्तमसन्तानः ।
वेदादिविहितपित्रादिकायं कर्त्ता । यथा,—
“पुत्राश्चो नरकाद्यस्मात्त्रायते पितरं सुतः ।
सुखसन्दर्शनेनापि तदुत्पत्तौ यतत सः ॥”
इति दृष्टस्यलुक्तरकनिस्ताराय ऋणमस्मिन्
समसयति अन्ततत्त्वश्च विन्दति । पिता पुत्रस्य
जातस्य पश्येच्च जीवतो सुखम् । इति वशि-
ष्ठोक्तार्णपनयनाय च यत् पश्येदिति नियम-
विधानं तदङ्गतपुत्रकायं पुत्रपरम् । सत्त्वपुत्रस्तु
सुखदर्शनं विनापि नरकनिस्तारकः । तथा च
विष्णुपुराणम् ।
“सत्त्वपुत्रेण तु जातेन वेद्योऽपि चिदिवं ययौ ।
पुत्राश्चो नरकात्ततः स तेन सुमहात्मना ॥”
ब्रह्मपुराणेऽपि ।
“सत्त्वपुत्रेण भो विप्राः सत्त्वपुत्रेण महात्मना ।
जातः स पुरुषव्याघ्रः पुत्राश्चो नरकात्तदा ॥”
इति शुद्धितत्वम् ॥
सत्त्वपुरुषः, पुं, (सन् पुरुषः ।) पूज्यमानपुरुषः ।
इति संक्षिप्तसारसमासपादः (यथा, .रामा-
यणे । २ । ४८ । ८ ।
“एकः सत्त्वपुरुषो लोके लक्ष्यः सद्द सौतया ।
योऽगुणश्चैति काङ्क्षुत्स्यं रामं परिचरन् वने ॥”)
सत्त्वप्रतिग्रहः, पुं, सद्ग्राः साधुभ्यः प्रतिग्रहो दान-
ग्रहणम् । साधुजनदत्तग्रहणग्रहणम् । यथा,—
“सत्त्वप्रतिग्रहमा धर्मेणा दायो जातः क्रयो जयः ॥

सत्यं

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिपक्ष एव च ॥”

इति मानवे १० अध्यायः ॥

सत्प्रतिपक्षः, पुं, (सत् प्रतिपक्षः) तुल्यव्यक्तिः ।
प्रतियोगी । न्यायमते । साध्याभावव्याप्यवत्
पक्षः । यथा । इदो वद्विमान् धूमादित्यादौ
वह्नाभावव्याप्यवद्दृष्टादिः । इति सत्प्रतिपक्ष-
ग्रन्थः ॥ ग्लान्त्यं यथा । साध्यविरोधोपस्थापन
समर्थसमानवलोपस्थापना प्रतिबन्धकार्यलिङ्गत्वं
तत्त्वं बलञ्च व्याप्तिपक्षधर्मतो विरोधविधकान्य-
गमकतौपयिकरूपसन्वित्तिसत्तया श्रायमानेन
प्रतिबन्धकार्यत्वं वा तत्त्वम् । इति गङ्गेशो-
पाध्यायकृतचिन्तामणिः ॥

सत्फलः, पुं, (सत् फलं यस्य ।) दाडिमवृक्षः ।
इति शब्दचक्रिका ॥ शोभनफलवद्वृक्षश्च ॥

सत्यं, स्त्री, (सते हितम् । सत् + यत् ।) कृतयुगम् ।

श्रपयः । यथार्थम् । (यथा, रघुः । १२।७५।

“कामं जीवति मे नाथ इति सा विजहौ
शुभम् ।

प्राङ्गत्वा सत्यमस्यान्तं जीवितास्तीति
लज्जिता ॥”)

तदिति, चि । इति मेदिनी ॥ (यथा, याज्ञ-
वल्क्ये । ३ । १४६ ।

“महाभूतानि सत्वानि यथात्मापि तथैव हि ॥”)

निवृत्तान्तः । इति शब्दरत्नावली ॥३॥ यथार्थस्य
पर्यायः । तथ्यम् २ ऋतम् ३ सत्यम् ४ । इत्य-
मरः ॥ अविनयम् ५ भूतम् ६ । इति जटा-
धरः ॥ तल्लक्षणम् । यथा,—

“यथार्थकथनं यच्च सर्वलोकसुखप्रदम् ।
तत् सत्यमिति विज्ञेयमसत्यं तद्विपर्ययम् ॥”

इति पाप्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥ ३ ॥

तदाकारा यथा,—
“सत्यञ्च समता चैव दमश्चैव न संशयः ।
अमात्यर्थं चमा चैव ह्रीस्तित्तिज्ञानस्यता ॥
ज्ञागो ध्यानमथार्थत्वं धृतिञ्च सततं दया ।
अहिंसा चैव राजेन्द्र सत्याकारास्त्रयोदश ॥”

इति महाभारते राजधर्मैः ॥ ३ ॥

तस्यापालने दीयो यथा,—
“ज्ञात्वा श्रपयस्वरूपञ्च सत्यं हन्ति न पालयेत् ।
स हतश्चः कालसूत्रे वसेद्देवचतुर्धुगम् ॥
सप्रजन्तसु काकश्च सप्रजन्तसु पंचकः ।
ततः शूद्रो महायाधी जन्मसप्त ततः शुचिः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसूत्रे ४८ अध्यायः ॥ ३ ॥

अपि च ।
“सत्येन लोकं जयति सत्यन्तु परमं तपः ।
यथाभूतप्रसादन्तु सत्यमाहुर्मनीषिणः ॥”

इति कौर्मि उपविभागे १४ अध्यायः ॥ ३ ॥

तस्य प्रशंसा यथा,—
“सत्वमायास्यति हरिः सत्यं निष्कपटं वद ।
वद तत् स्वभयं त्वह्ना सत्यं ब्रूहि सुसंसदि ॥
वरं क्रुपशतदापो वरं वापोशतत् क्रतुः ।
वरं क्रतुशतत् पुत्रः सत्यं पुत्रशतत् किल ॥
नहि सत्यात् परो धर्मो नाश्रुतात् पातकं परम् ॥

३२५

सत्यं

नहि मातुः परो बन्धुर्न गुरुर्मन्त्रदात् परः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते जन्मखण्डे ६५ अध्यायः ॥ ३ ॥

अपि च ।
“तस्मात् सत्यं परं ब्रह्म सत्यमेव परं तपः ।
सत्यमेव परो यज्ञः सत्यमेव परं श्रुतम् ॥
सत्यं वेदेषु जागर्ति सत्यञ्च परमं पदम् ।
कौर्त्तियंश्च पुण्यञ्च पित्रदेवेषुपूजनम् ॥
आदौ विधिश्च विद्या च सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥
सत्यं यज्ञस्तथा वेदा मन्त्रा देवाः सरस्वती ॥
व्रतचर्या तथा सत्यं ओङ्कारः सत्यमेव च ।
सत्येन वायुरभ्येति सत्येन तपते रविः ॥
सत्येनापिर्देहेन्द्रियां स्वर्गं सत्येन गच्छति ।
सत्येन चापः क्षिपति पर्जन्यो धरणीतले ॥
परेण सर्वदेवानां सर्वतीर्थवागाहनम् ।
सत्यस्य वचनालोकं सर्वमाप्रोत्यसंश्रयम् ॥
अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राह्नि सत्यमेव विशिष्यते ॥
सत्येन देवाः प्रीयन्ते पितर ऋषयस्तथा ।
मनुष्याः सिद्धगन्धर्वाः सत्यान् सिद्धिमितो
गताः ॥

अगाधे विपुले शुद्धे सत्यतीर्थे शुचिहृदे ।
ज्ञातयं मनसा युक्तेः ज्ञानं तत् परमं स्मृतम् ॥
आत्मार्थे वा परार्थे वा पुत्रार्थे वापि मानवाः ।
अनृतं ये न भाषन्ते ते बुधाः स्वर्गगामिनः ॥
तस्मात् सत्यकृतं पञ्च तदनन्तफलं भवेत् ॥”

इति बृहदारण्यके दानावस्थानिर्णयनाभाष्यायः ॥
अपि च ।

“तद्भागशतदानेन यत् पुण्यं लभते नरः ।
ततोऽधिकञ्च लभते वापीदानेन निश्चितम् ॥
दशवापीप्रदानेन यत् फलं लभते नरः ।
ततोऽधिकञ्च लभते पुण्यं कन्याप्रदानतः ॥
दशकन्याप्रदानेन यत् फलं लभते नरः ।
ततोऽधिकञ्च लभते यज्ञैकेन नराधिपः ॥
श्रतयज्ञेन लभते यत् पुण्यं पुण्यकृत्स्नः ।
ततोऽधिकञ्च लभते पुत्रास्य श्रुतेन च ॥
दर्शने श्रतपुत्राणां यत् पुण्यं लभते नरः ।
तत् पुण्यं लभते नूनं पुण्यवान् सत्यपालनान् ॥
नहि सत्यात् परो धर्मो नाश्रुतात् पातकं नरः ।
नहि गङ्गासमं तीर्थं न देवः केशवात् परः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥ ३ ॥

अन्यच्च ।
“सत्यमूलं जगत् सर्वं सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ।
सिद्धं लभन्ते सत्येन ऋषयो वेदपारगाः ॥
सत्येन दीयते कन्या सत्यं जल्पन्ति ब्राह्मणाः ।
सत्यं वदन्ति राजानः सत्येन वसुधा धृता ॥
सत्येन गन्त्यते स्वर्गं मोक्षं सत्येन प्राप्यते ।
सूर्यस्तपति सत्येन सोमः सत्येन राजते ॥
यमः सत्येन हरति सत्येनेन्द्रो विराजते ।
वरुणश्च कुबेरश्च तौ च सत्ये प्रतिष्ठितौ ॥
तत् सत्यं मम नश्येत् तद्वहं नागमे पुनः ॥”

इति वाराहे मथुरामाहात्म्ये अत्यकतीर्थ-
प्रभाववर्षेणामाध्यायः ॥ ३ ॥ अन्यच्च ।

“सत्यं सन्तोष आस्तिक्यं तथा चेन्द्रियनिग्रहः ।
देवताभ्यर्चनं पूजा ब्राह्मणानां विशेषतः ॥
सत्यं भूतहितं वाक्यमस्ति यं स्वागतस्य रम् ॥
नियमाः पञ्च सत्यानां बान्धवाभ्यन्तरं द्विधा ॥”

इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥ ३ ॥

अपि च ।
“येऽर्था धर्मेण ते सत्या येऽधर्मेण गतश्रियः ।
सत्यशौचं मनःशौचं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥
सर्वभूतदया शौचं जलशौचञ्च पञ्चमम् ।
यस्य सत्यञ्च शौचञ्च तस्य सर्गो न दुर्लभः ॥
सत्यं हि वचनं यस्य सोऽश्वमेधादिशिष्यते ॥”

इति गारुडे ११३ अध्यायः ॥ ३ ॥

अपि च ।
“न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नाथो धर्मो यत्र नो सत्यमस्ति
नो तत् सत्यं यच्छलेनानुविह्वम् ॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामाहित्यञ्चैव तेजसाम् ।
शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यसुप्तम् ॥”

इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥ ३ ॥

ब्रह्म । यथा । यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञान-
मयं तपः सर्वस्य वशी सर्वस्यज्ञानः यः
पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरः सोऽकाममयत
बहुस्यां स ईश्वर तत्तत्रोऽश्नन् सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्म इत्याद्याः । इति श्रीभागवतदर्शन-
स्कन्धीय ८७ अध्यायौयत्तीयश्लोकोटौकायां
श्रीधरस्वामी ॥ ३ ॥ अपि च ।

“अहमात्मा परं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तकम् ।
विज्ञानमानन्दो ब्रह्म सत्त्वमसि केवलम् ॥
नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमदयम् ।
योऽसावादित्यपुरुषः सोऽसावहमखण्डतः ॥
इति ध्यायन् विमुच्येत ब्रह्मणो भवबन्धनात् ॥”

इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥

तद्देहिकपर्यायः । वट १ अन् २ सन्ना ३
अह्ना ४ इत्या ५ ऋतम् ६ । इति षट् सत्य-
नामानि । इति वेदनिघण्टौ । ३ । १० ॥

सत्यं, [म्] अ, प्रश्नः । स्त्रीकारः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सत्यः, पुं, (सते हितः । सत् + यत् ।) श्रीरामः ।
यथा,—
“कौशल्यानन्दनः श्रीशः सत्यो दशसुखान्तकः ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

विष्णुः । यथा,—
“अतमेऽप्यन्तरे विष्णुः सत्येः सह स्वधीतमेः ।
सत्यायामभवत् सत्यः सत्यरूपो जनार्दनः ॥”

इति कौर्मि ४८ अध्यायः ॥ ३ ॥

अन्यच्च ।
“सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं
सत्तस्य योनिं निहितञ्च सत्ये ।
सत्तस्य सत्यन्तसत्यनेनं
सत्यात्मकं त्वां श्रयं प्रपन्नाः ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १ अध्यायः ॥ ३ ॥

सत्यज्ञा

“प्रतिश्रुतं सत्त्वं कृतमिति च्छुष्टाः प्रथमं सत्यत्वेन
 ननुवन्ति सत्यव्रतमिति । सत्त्वं व्रतं सङ्कल्पो यस्य ।
 मत्त्वं परं श्रेष्ठं प्राप्तिसाधनं यस्मिन् तम् ।
 निसत्त्वं त्रिधापि कालेषु दृष्टेः पूर्वं प्रलयानन्तरं
 स्थितिसमये च मत्त्वं अथभिचारेण वर्तमानम् ।
 तत्र एवाहः । सत्तास्य योनिमिति । सच्छब्देन
 पृथिव्यपतेर्जाभि । त्वशब्देन वायाकाशौ । एवं
 मच्च त्वस्य सत्ता भूतपञ्चकम् । तं सत्तामित्या-
 चक्षते इति श्रुतेः । तस्य योनिं कारणं अनेन
 दृष्टेः पूर्वं वर्तमानतोक्ता । तथा सत्ता तस्मि-
 न्नेव निहितं अन्तर्यामितया स्थितं अनेन स्थिति-
 समये च सत्यत्वसुक्तम् । तथा सत्तास्य सत्त्वं
 तस्यैव सत्तास्य सत्त्वं पारमार्थिकं नाश्रौषि
 अवशिष्टमात्रं रूपं अनेन प्रलयेऽप्यवधिलेन
 मत्त्वं दृष्टं एवं त्रिसत्यत्वसुपपादितम् । तथा
 ऋतसत्यनेचम् । ऋतश्च स्रुता वाणी सत्यश्च
 ममदर्शनम् । तथा भगवता आख्यास्यमानत्वान्
 मत्त्वं ममदर्शनमिति ऋतश्च स्रुता वाणी
 कविभिः परिकीर्तता ॥ इति तथोक्तं नयन-
 साधनं नेतारं प्रवर्तकमिति यावन् । एवं सर्व-
 प्रकारेण सत्यात्मकं तां वयं प्रारणं प्रपन्ना
 इत्यर्थः ॥” इति श्रीधरस्वामी ॥३३॥ अथत्यत्रुचः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ नान्दीसुखश्राद्धदेवः । यथा,
 “इष्टिश्चाहं क्रतुर्देवः सत्यो नान्दीसुखे वसुः ।
 नेमित्तके कालकामौ काम्ये च धुरिलोचनौ ॥”

इति श्राद्धतत्त्वम् ॥३३॥
 (सुनिविशेषः । यथा, महाभारते । २।११।० ।
 “असितो देवलः सत्यः सर्मामाली महाशिराः ॥”
 देवगणविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ७१।१—२ ।
 “मन्वन्तरे तृतीयोऽस्मिन् उत्तमस्य प्रजापतेः ।
 देवानिन्द्रावृषोन् भूपान् निबोध गदतो भम ॥
 स्वधामानक्षया देवा यथानामानुकारिणः ।
 सत्याश्च द्वितीयोऽन्वच्छिदशानां तथा
 गणः ॥”)

तपोलोकार्द्रलोकः । इति विश्वः ॥ अस्य विव-
 रणं सत्यलोकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 सत्यकं, क्ली, सत्यकारः । इति कैचित् ॥ (सत्यमेव ।
 स्वार्थे कन् ।) सत्यम् । तद्व्युक्ते, त्रि ॥ (त्रि-
 वंशोऽथविशेषे, पुं । यथा, भागवते । ६।२।१२३ ।
 “अनमित्रसुतो योऽन्यः शान्तिस्तस्य च सत्यकः ॥”)
 सत्यकारः, पुं, (सत्यस्य कार इति । क्त + कच् ।
 “कारं सत्यागदस्य ॥” ३ । ३ । ७० । इति
 सुम् ।) अवश्यं मयेतन् क्रतयामिति सत्या-
 करणम् । तत्पठ्यायः । सत्यापनम् २ सत्या-
 कृतिः ३ । इत्यमरः ॥ सत्यापना ४ । इति
 वीपालितः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६।७२ ।
 “लेभिरं निघनन्तस्मान् सत्याकारान् पदातयः ॥”)
 सत्यकारकृतः, त्रि, (सत्यकारेण कृतः ।) अवश्यं
 मयेतन् क्रतयामिति सत्यं कृत्वा यद्दयम् ।
 वायना इति भाषा । इति मिताक्षरा ॥
 (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । ३१ ।
 “सत्यकारकृतं द्रथं दिगुणं प्रतिपादयेत् ॥”)

सत्यना

सत्यनापाः, [सु] पुं, (सत्त्वं तपो यस्य ।) सुनि-
 विशेषः । स तु पुरा आध आसीत् ततस्तपः
 कृत्वा दुर्वाससो वरेण वेदादिस्वर्वाश्रयौ
 भूत्वा एतन्नामा बभूव । यथा,—
 “तमस्थिप्रियं आधन्तु क्षुधादुर्बलतां गतम् ।
 उवाच वेदाः साङ्गान्ति सरहस्यपदक्रमाः ।
 ब्रह्मविद्यापुराणानि प्रत्यक्षाणि भवन्तु ते ॥
 एवं प्रादाह्वरं तस्य दुर्वासा नाम चाकरोत् ।
 भवान् सत्यतपा नाम ऋषिराद्यो भविष्यसि ॥”
 इति वाराहे सत्यतपउपाख्याननामाध्यायः ॥
 सत्यधृतिः, पुं, (सत्या धृतिः ।) ऋषिविशेषः ।
 यथा,—
 “सरह्वतस्तु हायादमहत्या संप्रसूयते ।
 शतानन्दं ऋषिभ्यं तस्यापि सुमहातपाः ।
 तस्य सत्यधृतिर्नाम सुनिवेदस्य पारगः ॥”
 इति मात्स्ये ४८ अध्यायः ॥
 (सत्यधीले, त्रि । यथा, रामायणे । २।२२।६ ।
 “रामस्तथा सत्यधृतिः सतां धर्ममनुस्मरन् ।
 नाजहात् पितुरादेशं शशी ष्योक्ताभि-
 वोदितः ॥”)

सत्यनारायणः, पुं, (सत्यो नारायणः ।) देवता-
 विशेषः । सत्यपीर इति भाषा । तस्य व्रतकथा
 यथा,—
 “एकदा मुनयः सर्वे सर्वलोकहिते रताः ।
 सुरस्यै नैमिषारण्ये गोक्षीचक्रुर्मनोरमाम् ॥
 तत्रान्तरे महातेजा आसन्निष्यो महायथाः ।
 स्रुतः शिष्यगणैर्युक्तः समायातो हरिं स्मरन् ॥
 तमायान्तं समालोक्य स्रुतं श्लाघार्थपारगम् ।
 नेमुः सर्वे ससुत्याय श्रौनकात्पास्तपोधनाः ॥
 शीघ्रितान् सहसा भक्त्या सुनीन् परमवैष्णवान् ।
 ननाम दृक्कवज्ञौ सर्वधर्मावर्दावरः ॥
 वरामने महाबुद्धिस्तोर्दत्ते सुनिपुणवेः ।
 उवाच स सभामध्ये सर्वैः शिष्यगणैर्वृतः ॥
 तत्रोपविष्टं तं स्रुतं श्रौनको सुनिसत्तमः ।
 वङ्गाङ्गलिरीमां वाचमुवाच विनयान्वितः ॥
 श्रौनक उवाच ।

महर्षे स्रुत सर्वज्ञ कलिकाले समागते ।
 केनोपायेन भगवन् हरिभक्तिर्भवेद्गुणम् ॥
 कलौ सर्वे भविष्यन्ति पापकर्मपरायणाः ।
 वेदविद्याविहीनाश्च तेषां श्रेयः कथं भवेत् ॥
 कलावन्नगतप्राणा लोकाः स्वत्यायुषस्तथा ।
 निघनान्श्च भविष्यन्ति नानापीडाप्रपीडिताः ॥
 प्रयाससाध्यं सुकृतं शास्त्रेषु श्रूयते हि ज्ञ ।
 तस्मान् केऽपि करिष्यन्ति कलौ न सुकृतं जनाः ॥
 सुकृतेषु विनष्टेषु प्रवृत्ते पापकर्मणि ।
 सर्वप्राः प्रलयं सर्वं गमिष्यन्ति दुराश्रयाः ॥
 स्वल्पश्रमेरेत्यवित्तेरेत्यकाले च मत्तम ।
 यथा भवेन्महापुण्यं तथा कथय स्रुत नः ॥
 यस्थोपदेशतः पुण्यं पापं वा कुरुते जनः ।
 स तद्गामी भवेन्मर्त्त इति शास्त्रेषु निश्चितम् ॥
 पुण्योपदेशो सद्यः केतवैश्च विवर्जितः ।
 पापायनविरोधी च चत्वारः केशवोपमाः ॥

सत्यना

ज्ञानं संप्राप्य संसारे यः परेभ्यो न यच्छति ।
 ज्ञानरूपी हरिस्तस्मै प्रसन्न एव नेचते ॥
 ज्ञानरत्नेश्च रत्नेश्च परसन्तोषस्तनः ।
 स श्रेयः सुकृतिर्जनं नररूपधरो हरिः ॥
 व्रतेन तपसा किंवा प्राप्यते वाञ्छितं फलम् ।
 सर्वं तत् श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामते ॥
 त्वमेव सुनिष्ठाद्गुरु वेदवेदाङ्गपारगः ।
 त्वद्वैतं नहि वक्तव्यो यतस्त्वं आसन्नासितः ॥
 कृत उवाच ।

धन्योऽसि त्वं सुनिश्चिच्छ त्वमेव वैष्णवाग्रणीः ।
 यतः समस्तलोकानां हितं वाञ्छसि सर्वदा ।
 श्रेष्ठं श्रौनक वक्ष्यामि यत् त्वया श्रोतुमिच्छते ॥
 नारदोऽनेवसुक्तः सन् भगवान् कमलापतिः ।
 सुरवर्षे यथेवाह तत् श्रेष्ठं च समाहितः ॥३३॥
 एकदा नारदो योगी परानुग्रहकाङ्क्षया ।
 पथेऽतन् विविधान् लोकान् मर्त्तलोकसुपामम् ॥
 तत्र दृष्ट्वा जनाः सर्वे नानादुःखसमन्विताः ।
 नानायांसिससुतपन्नाः क्षिप्रान्ते पापकर्मभिः ॥
 केनोपायेन चेतया दुःखनाशो भवेद्भुवम् ।
 इति सच्चिन्ध भगवा विष्णुलोकं गतस्तदा ॥
 तत्र नारायणं देवं शुक्लवर्णं चतुर्भुजम् ।
 श्लक्ष्णकधरं देवं वनमालाविभूषितम् ॥
 दृष्ट्वा तं देवदेवं स्तोत्रं ससुपचक्रमे ॥
 नारद उवाच ।

नमस्ते वाङ्मनोऽन्तोरूपायानन्तशक्तये ।
 आदिमध्यान्तहीनाय निर्गुणाय गुणात्मने ॥
 सर्वेषामादिभूताय भक्तानामाभिर्नाशने ।
 श्रुत्वा स्तोत्रं ततो विष्णुर्नारदं प्रत्यभाषत ॥
 श्रीभगवानुवाच ।
 किमर्थमागतोऽसि त्वं किन्तं मनसि वर्णते ।
 कथयस्व महाभाग तत् सर्वं कथयामि ते ॥
 नारद उवाच ।
 मर्त्तलोकं जनाः सर्वे नानाशोकसमन्विताः ।
 नानायांसिससुतपन्नाः पथन्ते पापकर्मणा ॥
 तत् कथं श्रमयेन्नाथ लघूपायेन तद्दृढ ।
 श्रोतुमिच्छामि तत् सर्वं कृपास्ति यदि ते मयि ॥
 श्रीभगवानुवाच ।

माधु पृष्टं त्वया वत्स । लोकानुग्रहकाख्या ।
 यत् कृत्वा सुच्यते मोहान् तत् श्रेष्ठं च वेदामि ते ॥
 व्रतमस्ति महापुण्यं स्वर्गं च सुवि दुर्लभम् ।
 तव ज्ञेयान्नया विप्र प्रकाशाक्रियतं धुना ॥३३॥
 सत्यनारायणस्यैतद्दत्तं सत्यास्वधानतः ।
 कृत्वा सतः सुखं सुकृ। परत्र मोक्षमालभेत् ॥
 तत् श्रुत्वा भगवद्वाक्यं नारदः पुनरब्रवीत् ॥
 किं फलं किं विधानश्च कृतं केनेति वा व्रतम् ।
 तत् सर्वं विस्तारदृष्ट्वा कदा काये हि तद्-
 व्रतम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।
 दुःखश्रीकादिशमनं धनधात्यविवर्द्धनम् ।
 मौभाग्यसन्तिकरं सर्वत्र विजयप्रदम् ॥
 यस्मिन् कस्मिन् दिने मर्त्तौ भक्तिश्रद्धासमन्वितः ।
 सत्यनारायणं देवं यजेत्पुष्टो निष्ठासुखे ॥

सत्यना

बान्धवैर्ब्राह्मणैश्चैव सद्दितो धर्मतत्परः ।
नेवैवं भक्तितो दद्यात् सपादं भक्ष्यसुत्तमम् ॥
रम्भाफलं हृतं नीरं गोधूमस्य च चूर्णकम् ।
अभावे शालिचूर्णं वा शर्करां वा गुडं तथा ॥
सपादसर्वभक्ष्याणि एकौकृत्य निवेदयेत् ।
विप्राय दत्तानां दद्यात् कथां श्रुत्वा जनः सद्यः ॥
ततश्च बभूविः साह्रं विप्रभ्यः प्रतिपादयन् ।
प्रसादं भक्षयेत् भक्ष्या नृत्तगीतादिकं चरेत् ॥
ततः सुत्वा गृहं गच्छेत् सत्यनारायणं स्मरन् ।
एवं कृतं मनुष्याणां वाक्साविद्धिर्भवेद्भवम् ॥
विशेषतः कलियुगे नान्योपायोऽस्ति भूतले ।
कथामस्य प्रवक्ष्यामि कृतकृत्यो भवेत् त्रिनः ॥*॥
कश्चित् काशीपुरं गामे आसीद्विप्रश्च निहृत्तः ।
क्षुधात्ण्डाकुलो भूत्वा सततं भ्रमते महीम् ॥
दुःखितं ब्राह्मणं दृष्ट्वा भगवान् ब्राह्मणप्रियः ।
दृढब्राह्मणरूपः सन् पप्रच्छ द्विजमादरात् ॥
किमर्थं भ्रमसे विप्र! महीं हत्स्नाश्च दुःखितः ।
तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथयतां यदि शक्यते ॥

विप्र उवाच ।

ब्राह्मणोऽतिदृष्टोऽहं भिक्षार्थं भ्रमते महीम् ।
उपायं यदि जानामि क्षपया कथय प्रभो ॥

दृढ उवाच ।

सत्यनारायणो देवो वाञ्छितार्थफलप्रदः ।
तस्य त्वं द्विजशार्दूल कुर्वन् व्रतसुत्तमम् ॥
यत् कृत्वा सर्वदुःखिभ्यो मुक्तो भवति मानवः ॥
विधानञ्च व्रतस्यास्य विप्रायाभाष्य यत्नतः ।
सत्यनारायणो दृढस्तत्रैवाप्तरर्थायत ॥
ततः प्रातः करिष्यामि व्रतं मनसि चिन्तितम् ।
इति सच्चिन्त्य विप्रोऽसौ रात्रौ निद्रां न चाल-
भत् ॥

ततः प्रातः समुत्थाय सत्यनारायणव्रतम् ।
करिष्येऽहं च सकृदपि भिक्षार्थमगमद्दिनः ॥
तस्मिन्नेव दिने विप्रः प्रचुरं प्राप्त्वान् धनम् ।
तनेव बभूविः साह्रं सत्यस्य व्रतमाचरन् ॥
सर्वदुःखांश्चिन्तितः सर्वसम्पत्समन्वितः ।
बभूव स द्विजश्रेष्ठो व्रतस्यास्य प्रभावतः ।
ततः प्रभृत्कालञ्च मासि मासि व्रतं कृतम् ॥

सूत उवाच ।

एवं नारायणस्यैवं व्रतं कृत्वा द्विजोत्तमः ।
सर्वपापानिभ्रंती दुर्लभं मोक्षमाप्नुवान् ॥
व्रतञ्च तद्वयथा विप्रः पृथिव्यां सच्चरिष्यति ।
तदेतत् सर्वदुःखं हि नराणाञ्च विनश्यति ॥
एवं नारायणोक्तं नारदाय महात्मने ।
मयापि कथितं विप्र किमन्यत् कथयामि ते ॥
इति श्रीस्कन्दपुराणे रेवाखण्डे सत्यनारायण-
विप्रसंवादां नाम २ अध्यायः ॥ * ॥

शौनक उवाच ।

“तस्माद्द्विप्र व्रतं केन पृथिव्यां चरितं मुने ।
तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि श्रद्धासाकं प्रजायते ॥
सूत उवाच ।

श्रेष्ठं सुनयः सर्वे तस्माद्दृष्टेन कृतं सुवि ।
एकदा स द्विजवरो यथावभवविस्तरैः ॥

सत्यना

बभूविः स्वजनैः साह्रं व्रतं कर्तुं समुद्यतः ।
एतस्मिन्नेव काले तु काष्ठकेतुः समागतः ।
बहिः काष्ठञ्च संस्थाप्य विप्रस्य मन्दिरं ययौ ॥
तथाया पीडितात्मा स विप्रं दृष्ट्वा तथाविधम् ।
प्रणिपत्य द्विजश्रेष्ठं किमिदं क्रियते त्वया ।
कृतं किं फलमाप्नोति विस्तराद्दृष्टे मे प्रभो ॥
विप्र उवाच ।

सत्यनारायणस्यैवं व्रतं सर्वैस्सन्तप्रदम् ।
दुःखशोकादिप्रामनं सर्वत्र विजयप्रदम् ॥
धनादिसन्ततिकरं सर्वधामोष्णतप्रदम् ।
यस्य प्रसादान्न सर्वं धनधान्यादिकं महत् ॥
ततस्तु स व्रतं ज्ञात्वा काष्ठकर्त्तातिहर्षितः ।
पपौ जलं प्रसादञ्च मुक्त्वा तत्रगमं ययौ ॥
सत्यनारायणं देवं चिन्तयन् स्थिरमानसः ।
काष्ठं विक्रीय नगरे प्राच्यते चायं यद्वनम् ।
तनेव सत्यदेवस्य व्रतमद्य करोम्यहम् ॥
इति सच्चिन्त्य मनसा काष्ठं कृत्वा तु मस्तके ।
जगाम नगरे रम्ये धनिनां यत्र संस्थितः ।
तद्दिने काष्ठस्यञ्च दिगुणं प्राप्तवानसौ ॥
ततः प्रसन्नहृदयः सुपक्कदलीफलम् ।
शर्कराञ्च हृतं दुग्धं गोधूमस्य च चूर्णकम् ॥
प्रत्येकान्तु सपादञ्च गृह्णीत्वा गृहमाययौ ।
ततो बभूव समाहृत्य चकार विधिना व्रतम् ॥
तद्व्रतस्य प्रसादेन धनपुत्रान्वितोऽभवत् ।
इह लोके सुखं मुक्त्वा चान्तं सत्यपुरं ययौ ॥
इति श्रीस्कन्दपुराणे रेवाखण्डे सत्यनारायण-
कथायां विप्रकाष्ठकेतुमवादां नाम २ अध्यायः ॥
सूत उवाच ।

“पुनरन्यत् प्रवक्ष्यामि श्रेष्ठं सुनिश्चयतः ।
आसीदुल्कासुखो नाम वृषतिर्बलिनो वरः ॥
जितेन्द्रियः सत्यवादी ययो देवालयं प्रति ।
दिने दिने धनं दत्त्वा द्विजान् सन्तोषयेत् सुधीः ॥
भाष्या तस्य प्रसुम्भा च सरोजवदना धती ।
सस्मितास्या शरदन्दं सकटाक्षं च विभ्रती ॥
काञ्चीञ्च विभ्रती श्यामा मालतीमाल्यभूषिता ।
भद्रशीला व्रतं सत्यं सिन्धुतीरेऽकरोमुने ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र साधुः कोऽपि समागतः ।
बाणिव्यार्थं बहुधने रत्नाद्यैः परिपूरितः ॥
नावं संस्थाप्य ततोरे जगाम तत्पटं प्रति ।
दृष्ट्वा तत्र व्रतं सत्यं पप्रच्छ विनयान्वितः ॥
साधुरुवाच ।

किमिदं कुरुषे राजन् भक्तियुक्तेन चेतसा ।
प्रकाशं कुरु तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि सम्पत्ति ॥
राजोवाच ।

पूजनं क्रियते साधो विष्णोरतुल्यतजसः ।
व्रतञ्च स्वजनैः साह्रं पुत्रादिप्राप्तये भया ॥
प्रत्युवाच ततो नत्वा राजानं मधुरं वचः ।
सत्यं कथय मे राजन् व्रतमेतत् करोम्यहम् ॥
ममापि सन्ततिर्नास्ति सत्यमेतत् सुव्रतम् ।
ततो निवृत्त बाणिव्यात् सानन्दं गृहमागतः ॥
भाष्याये कथितं सर्वं व्रतञ्च सन्ततिप्रदम् ।
नदा व्रतं करिष्यामि यदा मे सन्ततिर्भवेत् ॥

सत्यना

यत्किञ्चिद्विसे तस्य भाष्या लीलावती सती ।
गर्भयुक्तानन्दचित्ताभवहर्मपरायणा ॥
पूर्णे गर्भे सती जाता बालिका चातिनिर्मला ।
दिने दिने वर्द्धमाना शुक्रपत्ने यथा शशो ॥
ततो बणिक् सुतायाञ्च जातकर्मादिकश्चरन् ।
नाम्ना कलावती चिति तन्नामकरणं कृतम् ॥
ततो लीलावती प्राह स्वामिनं मधुरं वचः ।
न करोषि किमर्थं वा पुरा यञ्च प्रतिश्रुतम् ॥
विवाहसमयेऽप्यस्याः करिष्यामि व्रतं प्रिये ।
इति भाष्या समाश्रास्य जगाम नगरं प्रति ॥
ततः कलावती कन्या वर्द्धता पितृवेषमि ।
दृष्ट्वा कन्यां ततः साधुनगरे बभूविः सद्यः ।
मन्त्रयित्वा हृतं दूतं प्रेरयित्वा स धर्मवित् ।
विवाहार्थञ्च कन्याया वरं श्रेष्ठं विचारन् ॥
तेनाज्ञपञ्च दूतोऽसौ काञ्चनं नगरं ययौ ।
तस्मादेकं बणिक्पुत्रं समादायागतो हि सः ॥
दृष्ट्वा तं सुन्दरं बालं बणिक्पुत्रं गुणान्वितम् ।
ज्ञातिभिर्बभूविः साह्रं परितुष्टेन चेतसा ॥
दत्तवान् साधुराहृत्य कन्यां विधिविधानतः ।
ततो भाग्यवशात्तत्र विस्मृतं व्रतसुत्तमम् ॥
विवाहसमयेऽप्यस्यास्तेन दृष्टोऽभवद्दृष्टः ॥
ततः कालेन कियता निजधर्मविशारदः ।
बाणिव्यार्थं गतः शौघं जामात्रा सद्दितो
बणिक् ॥

रत्नसारपुरे रम्ये गत्वा सिन्धुसमीपतः ।
बाणिव्यं कुरुते साधुर्जामात्रा श्रीमता सद्यः ॥
पुरां निर्माय नगरं चन्द्रकेतोनुपस्य च ॥
एतस्मिन्नेव काले तु सत्यनारायणः प्रभुः ।
भृष्टप्रतिज्ञमालोक्य श्रापं तस्मै प्रदत्तवान् ।
अद्यप्रभृति कालञ्च महादुःखं भविष्यति ॥
तस्मिन्नेव दिने राज्ञो धनमादाय तस्करः ।
तनेव वर्त्मना यातः पृष्ठदेशं विलोकयन् ॥
तत्पञ्चाहावकान् दूतान् दृष्ट्वा भीतेन चेतसा ।
धनं संस्थाप्य तत्रैव गतः शौघमल्लवितः ॥
ततो दूताः समायाता यत्रास्ति सज्जतो बणिक् ।
दृष्ट्वा वृषधनं तत्र बद्धा दूता बणिक्सुतो ॥
हर्षयुक्ता घ्रावमाना जघनृपसमीपतः ।
तस्करो ह्यै समातीतो विलाक्याज्ञापय प्रभो ॥
ते वृषाञ्चां समादाय दृष्टं बद्धा तु तावुभौ ।
स्थापितौ ह्यौ महादुर्गे कारागारेऽविचारयन् ॥
सूत उवाच ।

मायया सत्यदेवस्य न श्रुतञ्च तयोर्वचः ।
ततस्मिन्नेव धनं यत्र गृहीतं चन्द्रकेतुना ॥
तच्छापाच्च तयोर्गर्भे भाष्या च दुःखिताभवत् ।
चौरैणापहृतं सर्वं गृहे यच्च स्थितं धनम् ॥
आधियाधिसमायुक्ता क्षुत्पिपासातिपीडिता ।
अन्नचिन्तापरा भूत्वा भ्रमते च गृहे गृहे ।
ततः कलावती कन्या बन्धाम प्रतिवासरे ॥
एतस्मिन् दिवसे राज्ञो क्षुधापीा द्विजमन्दिरम् ।
गत्वापश्यद्व्रतं तत्र सत्यनारायणस्य सा ॥
उपदिश्य कथां श्रुत्वा वरं प्रार्थयती मुदा ।
प्रसादभक्ष्यं ज्ञत्वा यथौ राज्ञो गृहं प्रति ॥

सत्यना

ततो लीलावती कन्या भर्तृव्यामास तांभ्यम् ।
 पूत्रि ! राज्ञी स्थिता कुत्र किन्ने मनसि वर्तते ॥
 द्विजालये व्रतं मातङ्गं वाञ्छितसिद्धिदम् ॥
 तत् श्रुत्वा कन्यकावाक्यं व्रतं कर्तुं समुद्यता ।
 नमुता सा बणिग्भाष्या सत्यनारायणस्य च ॥
 व्रतं चक्रे च वे साध्वी बन्धुभिः स्वजनैः सह ।
 भर्तृजामातरौ क्षिप्रमागच्छेतां ममाश्रमम् ॥
 इति देवं वरं याचे सत्यदेवं पुनः पुनः ।
 अपराधन्तु भर्तृन् जामातुः चानुमहंसि ॥
 व्रतेन तस्यास्तुष्टोऽसौ सत्यनारायणः प्रभुः ।
 दर्शयामास स्वप्नं हि चन्द्रकेतुं वृषोत्तमम् ॥
 वन्दिनौ मोचय प्रातर्बणिजौ वृषसत्तम ! ।
 देयं धनञ्च तत् सच्च विधिना दिगुणीजतम् ॥
 नो चेत् त्वां नाश्रयिष्यामि सराण्यधनपुत्रकम् ।
 एवमाभाष्य राजानं ध्यानगम्योऽभवत् प्रभुः ॥
 ततः प्रभातसमये राजा च स्वजनैः सह ।
 उपविश्य मभामध्ये प्राह दूतजनं प्रति ।
 बद्धो महाजनौ शीघ्रं मोचयध्वं बणिक्सुतौ ॥
 इति राज्ञो वचः श्रुत्वा मोचयित्वा महाजनौ ।
 समानोय वृषस्याग्रे प्रोचुश्च विनयात्विताः ॥
 आनिमौ ही बणिक्पुत्रौ सुक्तौ निगडबन्धनात् ॥
 ततो महाजनौ गत्वा चन्द्रकेतुं वृषोत्तमम् ।
 स्तुत्वा च पूर्ववृत्तान्तं विस्मयाद्भयविह्वलौ ॥
 राजा बणिक्सुतौ वीक्ष्य प्रोवाच सादरं वचः ।
 देवान् प्राप्तं महत् कष्टमिदानीं नास्ति ते भयम् ॥
 इदानीमेव सुक्तस्त्वं चुरकन्मादिकश्चर ॥
 ततो वृषवरः श्रौमान् स्वर्णरत्नविभूषणैः ।
 अलङ्कृत्य बणिक्पुत्रौ वचसाप्रीणयद्गुश्रम् ॥
 पुरा नीतश्च यद्द्वयं दिगुणीकृत्य दत्तवान् ॥
 प्रोवाच तौ ततो राजा गच्छ साधो निजा-
 श्रमम् ।
 राजानं प्रविपत्त्याह गन्तव्यं त्वत्प्रसादतः ॥
 यात्रां कृत्वा ततः साधुर्भङ्गलाचारपूर्विकाम् ।
 ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा सहर्षो नगरं ययौ ॥
 क्रियदूरे गते साधो सत्यनारायणः प्रभुः ।
 जिज्ञासां कृतवान् साधो किमस्ति तरयौ तव ॥
 ततो महाजनो मत्तो हेलया च प्रहस्य च ।
 कथं पृच्छसि भो दक्षिण ! सुदा किं लब्धु-
 मिच्छसि ॥
 लतापत्रादिकश्चैव वर्तते तरणौ मम ।
 गण्डुरश्च वचः श्रुत्वा सत्यं भवतु ते वचः ॥
 एवमुक्त्वा गतः शीघ्रं दक्षीं तस्य समीपतः ।
 क्रियदूरे ततो गत्वा स्थितः मित्सुसमीपतः ॥
 गते दक्षिणि साधुश्च कृतनिव्यं क्रयस्तदा ।
 उत्थितस्तरणीं दृष्ट्वा विस्मयं परमं ययौ ॥
 लतापत्रादिकं दृष्ट्वा मूर्च्छितो न्यपनद्भुवि ।
 लम्बसंशो बणिक्पुत्रस्तत्स्थित्वापरोऽभवत् ॥
 अमुरं दुहितुः कान्तो वचनश्चेदमब्रवीत् ॥
 जामातोवाच ।
 किमर्थं कुरुते शोकं प्रापादेतश्च दक्षिणः ।
 प्रथयते तेन सर्वं हि कर्तुं हर्षं न संशयः ॥
 ततस्तच्छरणां यामो वाञ्छितार्थो भविष्यति ।

सत्यना

जामातुश्च वचः श्रुत्वा तत्सकाशं गतस्तदा ॥
 दृष्ट्वा च दक्षिणं भक्त्वा गत्वा प्रोवाच सादरम् ।
 चमस्व चापराधं मे यदुक्तं तव सन्निधौ ॥
 मया दुरात्मना देव सुगोऽहं तव मायया ।
 यदुक्तं तदयो नाथ दुष्टं मे चानुमहंसि ॥
 यतः परलताः सर्वे चमासारा हि साधवः ।
 पुनः पुनस्ततो गत्वा रुरोद शोकविह्वलः ॥
 तमुवाच ततो दक्षीं विलपन्तं विलोक्य च ।
 मा रुरोदीः शृणु मे वाक्यं मम पूजापराङ्मुखः ।
 मामवज्ञाय दुर्बुद्धे ! लब्धं दुःखं सहुर्मुहुः ।
 तत् श्रुत्वा भगवद्वाक्यं स्तुतिं कर्तुं समुद्यतः ॥
 साधुर्वाच ।
 स्वप्नायामोहितः सर्वे ब्रह्माद्यास्त्रिदिवीकसः ।
 न जानन्ति गुणं रूपं तवाश्चर्यमिदं प्रभो ॥
 स्रष्टोऽहं त्वां कथं जाने मोहितस्तव मायया ।
 प्रसीद पूजयिष्यामि यथाविभवविस्तरेः ॥
 पुत्रं वित्तञ्च मच्चित्तं पाहि मां शरणागतम् ॥
 श्रुत्वा भक्तियुतं वाक्यं परितुष्टो जनार्दनः ।
 वरञ्च वाञ्छितं दत्त्वा तन्नेवान्तरधीयत ॥
 ततोऽसौ नावमारुह्य दृष्ट्वा रत्नादिपुरिताम् ।
 क्षपया सत्यदेवस्य यत् फलं वाञ्छितं मम ॥
 इत्युक्त्वा स्वजनैः सह पूजां कृत्वा यथाविधि ।
 हृष्यन् महाता साधुः प्रयाणं चाकरोत् द्विजः ॥
 नावं संयोज्य वेगेन स्वदेशमगमत्तदा ॥
 ततो जामातरं प्राह पश्य वत्स पुरीं मम ।
 दूतञ्च प्रेरयामास निजवित्तस्य रत्नकम् ॥
 ततोऽसौ नगरं गत्वा साधुभाष्यां विलोक्य च ।
 उवाच वाञ्छितं वाक्यं गत्वा बह्वाङ्गलिकदा ॥
 निकटे नगरस्थैव जामात्रा सहितो बणिक् ।
 आगतौ बन्धुवर्गश्च धनेभ्येऽह्वयिधेक्षया ॥
 श्रुत्वा दूतसुखादाक्यं महाहर्षयुता सती ।
 सत्यपूजां ततः कृत्वा प्रोवाच तमुजां प्रति ।
 ब्रजामि शीघ्रमागच्छ साधुसन्दर्शनाय च ॥
 इति माद्वचः श्रुत्वा व्रतं कृत्वा समाप्य च ।
 प्रसादं संपरित्यज्य गता सा च पतिं प्रति ॥
 तेन रुष्टः सत्यदेवो भर्तारं तरणीन्तया ।
 संहृत्य च धनेः सहैव जले तस्मिन् समर्पयत् ॥
 ततः कलावतीकन्या बालोक्य बणिजं पतिम् ।
 श्लोकेन महता तत्र रुदन्ती चापतद्भुवि ॥
 दृष्ट्वा तथाविधां कन्यां न दृष्ट्वा तत्पतिं तरौम् ।
 भीतेन महता साधुः किमाश्चर्यमिदं महत् ॥
 विचिन्त्यमानास्ते सर्वे बभूवुस्तस्मिन्दिवा ॥
 ततो लीलावती साध्वी दृष्ट्वा तद्विह्वला सती ।
 विललापातिदुःखेन भर्तारश्चेदमब्रवीत् ॥
 इदानीं मौक्या सहैव मद्दृष्टोऽभूदलक्षितम् ।
 न जाने केन देवेन हेलया वापहारितम् ॥
 सत्यदेवस्य माहात्म्यं किं ज्ञातुं नहि शक्यते ।
 इत्युक्त्वा विललापाय तत्रस्था स्वजनैः सह ॥
 ततो लीलावती कन्या क्रोडे कृत्वा रुरोद च ।
 ततः कलावतीकन्या नष्टे स्वामिनि दुःखिता ।
 यहीत्वा पादुकां तस्य अशुगन्तुं मनो दधे ॥
 कन्यायाश्चरितं दृष्ट्वा सभाष्यः सुजनो बणिक् ।

सत्यना

अतिश्लोकेन सन्तप्तचित्तयामास धर्मेवित् ॥
 कृतो हि सत्यदेवेन जामाता सत्यमायया ।
 सत्यपूजां करिष्यामि यथाविभवविस्तरेः ॥
 इति सत्यान् समाहूय कथितञ्च मनोरथम् ।
 गत्वा च दृष्ट्वाऽसौ सत्यदेवं पुनः पुनः ॥
 ततस्तुष्टः सत्यदेवो गगनाद्विजं प्रति ।
 जगाद वचनश्चेदं नैवेद्यमवमन्य च ।
 आगता स्वामिनं ब्रष्टमतोऽहश्योऽभवत् प्रभुः ॥
 यद्दं गत्वा प्रसादञ्च सुक्ता चायाति सा पुनः ।
 लब्धभर्तृसुखा साधो भविष्यति न संशयः ॥
 ततश्च प्राणदं वाक्यं श्रुत्वा गगनगच्छलात् ।
 क्षिप्रं तदा यद्दं गत्वा प्रसादं प्रतिमुष्य च ॥
 अपश्यत् पुनरागत्य पतिं नावं जनैः सह ।
 ततः कलावती तुष्टा जगाद पितरं प्रति ॥
 इति तात यद्दं याहि विलम्बं कुरुष्वे कथम् ।
 तत् श्रुत्वा कन्यकावाक्यं सन्तुष्टोऽभूद्भणिकस्तुतः ॥
 पूजनं सत्यदेवस्य कृत्वा विधिबिधानतः ।
 धनेर्बन्धुगणेः सहैव जगाम निजमन्दिरम् ॥
 पौर्णमास्याञ्च संक्रान्त्यां पूजां कृत्वा यथाविधि ।
 इह लोके सुखं सुक्ता चान्ते सद्यपुरं ययौ ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे रेवाखण्डे श्रीसत्यनारायण-
 कथायां बणिक्साधुमोचवर्णनो नाम ३
 अध्यायः ॥ * ॥
 सत उवाच ।
 “अथ चान्यत् प्रवक्ष्यामि शृणुष्वं सुनिसत्तमाः ।
 आसीदंशध्वजो राजा प्रजापालनतत्परः ॥
 प्रसादं सत्यदेवस्य व्यक्ता दुःखमवाप सः ।
 एकदा स वनं गत्वा हत्वा च विविधान् नृगान् ॥
 आगत्य वटमूले च दृष्ट्वा सत्यस्य पूजनम् ।
 गोपाः कुञ्चन्ति सन्तुष्टा भक्तियुक्ताः सवान्धवाः ॥
 राजा दृष्ट्वा तु दर्पेण नागतो न ननाम सः ।
 ततो गोपगण्यः सर्वे पसादं वृषसन्निधौ ॥
 संस्थाप्य पुनरागत्य सुक्ता सर्वे यथेष्टितम् ।
 ततः प्रसादं संकल्प्य राजा दुःखमवाप सः ॥
 तस्य पुत्रप्रप्तं नष्टं धनधान्यादिकञ्च यत् ।
 सत्यदेवेन तत् सर्वं नाश्रितं मम निश्चितम् ॥
 अतस्तत्रैव गच्छामि यत्र देवस्य पूजनम् ।
 मनसंति विनिश्चिद्य ययौ गोपालसन्निधम् ॥
 ततोऽसौ सत्यदेवस्य पूजां गोपगणैः सह ।
 भक्तिश्रद्धान्वितो भूत्वा चकार विधिवद्भूपः ॥
 सत्यदेवप्रसादेन धनपुत्रान्वितोऽभवत् ।
 इह लोके सुखं सुक्ता चान्ते विष्णुपुरं ययौ ॥
 य इदं कुरुते सत्यव्रतं परमदुर्लभम् ।
 शृणोति च कथां पुण्यां भक्तिस्तुक्तिफलप्रदाम् ॥
 धनधान्यादिकं तस्य भवेत् सत्यप्रसादतः ।
 दरिद्रो लभते वित्तं बद्धो सुच्येत बन्धनात् ॥
 भीतो भयात् प्रसुच्येत सत्यमेतन्न संशयः ।
 ईष्टितञ्च फलं सुक्ता चान्ते सद्यपुरं व्रजेत् ॥
 इति वः कथितं विप्राः सत्यनारायणव्रतम् ।
 यत् कृत्वा सर्वदुःखेभ्यो सुक्तो भवति मानवः ॥
 विप्रवतः कजियुगे सत्यपूजाकथाफलम् ।
 सत्यनारायणं केचित् सत्यदेवं तथापरे ॥

सत्यना

नानारूपधरो भूत्वा सर्वेषामीशितप्रदः ।
भविष्यति कलौ सत्यव्रतरूपो मनातनः ॥
य इदं पठते नित्यं श्रेयोति सुनिश्चयमाः ।
तस्य नश्यन्ति पापानि सत्यदेवप्रसादतः ॥”
इति श्रीस्कन्दपुराणे रेवाखण्डे सत्यनारायणकथा-
नाम ४ अध्यायः ॥ * ॥ इति श्रीसत्यनारायण-
व्रतकथा नामा ॥ कश्चित् पुस्तके अध्यायनाम
नास्ति । कश्चिच्च भविष्यपुराणे इति क्त्वा
एतत्कथा लिखिता ॥ * ॥ अथ सत्यनारायण-
पूजापद्धतिः । आदौ स्वस्तिवाचनपूर्वकं सङ्कल्पं
कुर्व्यात् । अदोत्यादि असुकतितथौ राजौ
असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मणा असु-
कामः गणेशादिदेवतापूजापूर्वकं श्रीसत्यनारायणपूजन
कथाश्रवणमहं करिष्ये । ततः सक्तं पठेत् ।
तत आसनशुद्धादिकं क्त्वा गणेशादिदेवता-
नवग्रहदिकपालान् पूजयेत् । लक्ष्मीसरस्वत्यादि-
पुरुषानादिपुरुषश्रीरामलक्ष्मणपूजां क्त्वा यव-
तिलैः सत्यनारायणमावाहयेत् । प्रणवयः कृतीः
सप्तसार्धं भगवन् सत्यनारायण इहागच्छ
इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ मम पूजां गृह्णाण
इत्यादिना आवाह्यं पुष्यं गृहीत्वा ध्यायेत् ।
“ध्यायेत् सत्यं गुणातीतं गुणत्रयसमन्वितम् ।
लोकनाथं त्रिलोकेशं पीताम्बरधरं हरिम् ॥
इन्द्रीवरदण्डधामं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
नारायणं चतुर्भुजं श्रीवत्सपदभूषितम् ।
गोविन्दं गोकुलानन्दं जगतः पितरं गुरुम् ॥”
इति ध्यात्वा एतन् पादं सत्यनारायणाय नमः ।
अर्घ्यमन्त्रस्तु ।
“यत्कायकस्वरूपाय त्वधीकपतये नमः ।
मया निवेदिता भक्ता व्यर्घ्योऽयं प्रतिगृह्य-
ताम् ॥”
एषोऽर्थः श्रीसत्यनारायणाय नमः । पुष्या-
ञ्जलिं गृहीत्वा ।
“नमस्ते विश्वरूपाय शङ्खचक्रधराय च ।
पद्मनाभाय देवाय हृषीकपतये नमः ।
नमोऽनन्तस्वरूपाय त्रिगुणात्मविभासिने ॥”
नेवेदं गृहीत्वा ।
“त्वदीयं वस्तु गोविन्द तुभ्यमेव समर्पितम् ।
गृह्णाण समुखो भूत्वा प्रसीद पुरुषोत्तम ॥”
ततः अञ्जलिं बद्धा पठेत् ।
“अच्युतं पुण्डरीकाक्षं तृप्तं देवसुन्दरम् ।
हृषीकेशं जगन्नाथं वागीशं वरदायकम् ॥
गुणत्रयं गुणातीतं गोविन्दं गरुडध्वजम् ।
जनार्दनं जनानन्दं जानकीवल्लभं जयम् ॥
प्रणमामि सदा सत्यनारायणमतः परम् ।
दुर्गमे विधमे घोरे शत्रुभिः परिधीडिते ॥
विविधैर्पतसु दुष्टेषु तथाभ्यन्वपि यद्भवम् ।
नामान्येतानि सङ्कीर्त्ता ईशितं फलमाप्नुयात् ॥
सत्यनारायणं देवं वन्देऽहं कामदं शुभम् ।
लीलया च ततं विश्वं येन तस्मै नमो नमः ॥”
ततो दक्षिणान्द्वयात् । अष्टिद्रावधारणं
कुर्व्यात् । इति सत्यनारायणपूजापद्धतिः ॥

सत्ययु

सत्यपुरं, कौ, (सत्यं पुरम् ।) विष्णुलोकः । यथा,
“ईशितश्च फलं भुक्त्वा चान्ते सत्यपुरं वसेत् ।
इति वः कथितं विप्राः सत्यनारायणव्रतम् ॥”
इति स्कन्दपुराणीयसत्यनारायणव्रतकथा ॥
सत्यफलः, पुं, (सत्यं फलं यस्य ।) विश्ववृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सत्यभामा, स्त्री, कृष्णपत्नीभेदः । इति शब्दरत्ना-
वली । सा च श्रीकृष्णस्याष्टमहिष्यन्तगत-
महिषीविशेषः । यथा,—
“अष्टौ महिष्यस्ताः सर्वा रक्तिशयाद्या महा-
त्मनः ।
रक्तिशयो सत्यभामा च कालिन्दी च शुचि-
सिता ॥
मित्रविन्दा जाम्बवती नामगिती मुलच्छणा ।
सुश्रीला नाम तन्वङ्गी महिष्यश्चाष्टमाः
सृताः ॥”
इति पाद्मे उत्तरखण्डे ६६ अध्यायः ॥
सत्यभारतः, पुं, (सत्यं भारतं यस्य ।) वेदथासः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सत्ययुगं, कौ, (सत्यं युगम् ।) चतुर्थयुगानां प्रथम-
युगम् । यथा,—
“कृतं सत्ययुगं त्रैतामयी द्वापरयुगौ ।
कलिर्भर्भरकः कर्मयुगं पापन्तु पातकम् ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥
तस्य कृतनामकारणं यथा,—
“तदुपाधिगतः कालो ब्रह्मणो ब्रह्मन्तुःकृतः ।
शतधेवतुर्भरं ब्रह्मा लयं प्राप्नोति हि त्वथ ॥
लयान्तं तन्नामिभ्युदित्यतः सृजति प्रभुः ।
ततः कृतयुगान्तंऽहं कालं महम्मैपालकम् ॥
कृतकल्पाः प्रजा यत्र तन्नाम्ना मां कृतं विदुः ॥”
इति कल्किपुराणे १६ अध्यायः ॥ * ॥
तद्वर्ष्मा यथा,—
“धम्मेषुत्प्यादभवत् कृते पूर्णं जगत्तथम् ।
देवा यथोक्तफलदास्वरान्ति भुवि सन्तः ॥
सञ्जगत्स्था वसुमती हृष्टपुष्टनाटिता ।
प्राक्कथीत्याश्रुतेर्हाना आधियाधिविर्जिता ॥
विप्रा वेदविदः सुमङ्गलयुता नाभ्यस्तु चर्थाव्रतेः
पूजाद्योमपराः पतिव्रतधरा यागोद्यताः
श्रितियाः ।
वैश्या वस्तुधु धर्मतो विनिमयेः श्रीविष्णुपूजा-
पराः
शूद्रास्तु द्विजसेवनादृकथालापाः सपर्या-
पराः ॥”
इति कल्किपुराणे २० अध्यायः ॥ * ॥
तदयुगमानं यथा,—
“चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं क्त्वादिषु यथाक्रमम् ।
संख्यातानि सद्दशाणि द्विगुणानि शतानि च ॥”
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे ४ अध्याये २ श्लोक-
टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ तस्याप्युत्तरादियथा ।
वैशाखशुक्लपक्षे तृतीयायां रविवारे सत्य-
युगोत्पत्तिः । तत्राप्यतारचतुर्थ्यं मत्स्यकूर्म-
वराहवृषिः । पूर्णं पुण्यम् । पापं नास्ति ।

सत्यध

कुरुक्षेत्रं तीर्थम् । यथाश्री ब्राह्मणः । मञ्जा
गताः प्राणाः । इच्छान्तुः । एकविंशति-
हस्तपरिमितो मानवदेहः । लक्षवर्षं परमायुः ।
सुवर्णनिर्मितभोजनपात्रम् । सत्ययुगाब्दाः
१७००००० । सत्ययुगस्य राजा बलिः वेणुः
मान्वाता पुरोरवा धुन्वुमारिकः कार्तवीर्यः
एते षट् चक्रवाचिनः ॥ सत्ययुगस्य लक्षणम् ।
“सत्यधर्मरतो नित्यं तीर्थानाञ्च मदाश्रयम् ।
नन्दन्ति देवताः सर्वाः सत्ये सत्यपरा नराः ॥”
तत्र तारकब्रह्मनाम यथा,—
“नारायणपरा वेदा नारायणपराः क्षराः ।
नारायणपरा मुक्तिर्नारायणपरा गतिः ॥”
इति सुद्राङ्कितपञ्जिकातः मंशुहोतम् ॥
सत्ययुगाद्या, स्त्री, (सत्ययुगस्य आद्या तिथि-
रित्यर्थः ।) कृतयुगारम्भकतिथिः । सा तु
वैशाखशुक्लतृतीया । तदिवरं युगाद्याशब्दे
इत्यम् ॥
सत्यधौवनः, पुं, (सत्यमेव धौवनमिव यस्य ।)
विद्याधरः । इति अष्टाधरः ॥
सत्यरतः, पुं, (सत्ये रतः ।) सत्यव्रतराजपुत्रः ।
यथा,—
“त्रिधन्वनः सुतो ज्ञानस्वरूपारुण इति सृजतः ।
तस्य सत्यव्रतो नाम तस्मान् सत्यरतः सृजतः ॥
तस्य पुत्रो हरिश्चन्द्रो हरिश्चन्द्राचरोहितः ॥”
इति मातृये १२ अध्यायः ॥
सत्यलोकः, पुं, (सत्यो लोकः ।) सप्रलोकान्तर्गत-
लोकविशेषः । यथा,—
“षड्गुणेन तपोलोकान् सत्यलोको विराजते ।
अपुनर्मरिका यत्र ब्रह्मलोको हि स सृजतः ॥”
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ७ अध्यायः ॥
जनलोकापेक्षयेव षड्गुणेन द्वादशकोट्युच्छ्रा-
येण तपोलोकानन्तरं सत्यलोकः । न तु तपो-
लोकान षड्गुणेनैव मन्तव्यम् । तथा सत्यध-
चत्वारिंशत्कोट्युच्छ्रायत्वेन ब्रह्माण्डं तस्याव-
काशाभावात् । सत्याखण्डे लयोरन्तःकोशः स्युः
पञ्चविंशतिरिति श्रुकोक्तः । सत्यलोक एव कक्षा
भेदेन ब्रह्मधिष्ठानं परं वैश्वल्लोकादि क्षेत्रम् ।
एवञ्च भूतलादूहे पञ्चदशल्लोकात्तरास्त्रयोविं-
शतिः कोशो भवति । सत्यलोकादूहे पञ्च-
दशल्लोकात्कोटिद्वयादृक्कटाः इति त्रैयम् ।
अपुनर्मरिकाः पुनर्मृत्युशून्याः । इति तट्टीका ॥
सत्यवचाः, [म] पुं, (सत्यं वचो यस्य ।) ऋषिः ।
इत्यमरः ॥ सत्यवादिनि, त्रि ॥
सत्यवती, स्त्री, (सत्यमस्यस्येति । सत्य + मतुप् ।
मस्य वः । डीप् ।) यासमाता । तत्पर्यायः ।
काली २ योजनगन्धा ३ गन्धकाली ४ भङ्गि-
दरी ५ यासमाता ६ सत्या ७ चित्राङ्गदपञ्च ८
विचित्रवीर्येष्ठः ९ कक्षा १० दास्यो ११ दास-
नन्दिनी १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
भागवते । १ । ३ । २१ ।
“ततः सप्तदशे जातः सत्यवती पराशरात् ।
चक्रे वेदनरोः प्राखा दृष्ट्वा पुंभोऽल्पमेघवः ॥”)

सत्यव

नारदपत्नी । (यथा, महाभारते । ५।१२।७।१५।
“दमयन्त्यां नलक्षैव सत्यवत्याश्च नारदः ॥”)
ऋचीकसुनिपत्नी । इति मेदिनी । (यथा, हरि-
वंशे । २७।१८।

“गाधिः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती
शुभा ।
तां गाधिः कायपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रसुः ॥”
सत्यवतिष्ठे, त्रि । (यथा, भागवते । ७।२२।४६।
“पुत्रेण जयते लोकानिति सत्यवती मृतिः ।
ब्रह्मदण्डहतः पापे यद्देवोऽत्यतरत्तमः ॥”)
ऋचीकपत्न्याः प्रमाणात्तरं यथा,—
“ब्रह्मपुत्रो भृगुर्नाम ऋचीकस्तत्सुतोऽभवत् ।
स भाग्यार्थी चरन् भूमौ कान्यकुलं गतः पुरा ॥
ददर्श चारण्यगतं जङ्घोऽश्रसमुद्भवम् ।
कुशिकस्य सुतं गाधिं तपस्यं वृषसत्तमम् ॥
अरण्यस्थस्य तस्यापुत्रकामस्य भूभृतः ।
सभाग्यस्य सुता जङ्घे देवकन्यासमा गुणैः ॥
ऋचीको भृगुपुत्रस्तां भाग्यार्थं समयाचत ।
गाधिं वृषतिशार्दूलं स चोवाच वृषो सुनिम् ॥
एकतः श्यामकणां नामश्यानां चन्द्रवर्चसाम् ।
सहस्रमेकं यो दद्यात्सखे पुत्रो प्रतीयते ॥

ऋचीक उवाच ।

दास्याम्यश्वमहसन्तु तव राजंस्तथाविधम् ।
कश्चिच्छालं प्रतीक्षस्व यावत्तदहमानये ॥
गङ्गाजलादुत्थितसु दत्तं सम्यक् प्रचेतसा ।
आदायान्श्वसहस्रं स सुनिर्गाधिमथाभ्यात् ॥
तानश्वान् गाधिरादाय पुत्रो सत्यवती स्वकाम् ।
ऋचीकाय ददौ लक्ष्यो केशवायेव सागरः ॥
ऋचीको गाधितनयां लब्धा भाग्यामनिन्दिताम् ।
सुदितः स तथा रेमे यथाकामं स्वमाश्रमे ॥
कृतदारं सुतं श्रुत्वा द्रष्टुं पुत्रं स्वकं भृगुः ।
अथाजगाम मतिमान् क्षुभां दृष्ट्वा ननन्द च ॥
दृष्ट्वा तं समासीनं भृगुं देवगणाञ्चितम् ।
पूजयित्वा समासीनं तस्मत्पुत्रो जताङ्गभी ॥
ततो भृगुः क्षुभां स्वीयां सुप्रोत इदमब्रवीत् ।
वरं वृणोष्व दास्यामि वाञ्छितं वरवर्णिनि ॥
अदेयं दुष्करं वापि यच्च ते वसंते स्पृष्ट्वा ॥
ततः सत्यवती पुत्रं तपःश्रान्वायपारगम् ।
मातुश्च वीरमतुलं पुत्रं वरमयाचत ॥
स चैवमस्त्वित्युक्त्वा भूत्वा ध्यानपरस्तदा ।
विश्वमावर्ता मनसा यत्नान् श्वासं ससर्ज सः ॥
तस्य निःश्वसवातात्त निःश्वतं वै चरद्भयम् ।
तस्यै तत् द्वितयं दत्त्वा भृगुस्तामिदमब्रवीत् ॥
चरद्भयं गृह्णाण त्वं क्षुभे सत्यवति स्वयम् ।
ज्वाला ऋती ऋतो माता तदा त्वच्च करि-

जयः ॥

आलिङ्ग्यान्त्यवृत्तं ते माता पुंसवनाय वै ।
चरुमारक्तकं चेमं सा भोक्ष्यति सुतस्ततः ॥
त्वञ्चोद्भूतवृत्तसु समालिङ्ग्य सितं चरुम् ।
भक्ष्यसेतेन पुत्रस्ते भविष्यति सनातनः ॥
एवमुक्त्वा भृगुर्वातो यथेच्छं सापि संसुदम् ।
आवाप मात्रा सहिता भर्त्रा पित्रा च भाविनी ॥

सत्यवा

अथ ज्ञानदिनेऽसत्यमालिङ्ग्यारक्तकं चरुम् ।
अद्यात् सत्यवती तस्या माता फल्गुं सितं
चरुम् ॥ ॥
परिवर्त्तन्तुं ज्वाला दिव्यज्ञानो भृगुर्मुनिः ।
अथागत्य क्षुभां तान् वचनच्छेदमब्रवीत् ॥
विषययस्त्वया भर्त्रे वृत्तानिङ्गनकर्म्मणि ।
तथा चरुप्राग्ने च तत्रेदम्ने भविष्यति ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियाचारस्तव पुत्रो भविष्यति ।
क्षत्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्ते भविता सुतः ॥
इदं क्त्वा भृगुणा साञ्ची तदा सत्यवती भृगुम् ।
पुनः प्रसादयामास पौत्रो मेऽस्त्विति तादृशः ।
एवमस्त्विति प्रोक्त्वा स तत्रैवान्दह्ये भृगुः ॥
अथ काले सुतं दीप्तं जमदग्निश्च गाधिजा ।
सुयुवे जननी तस्या विश्वामित्रं तपोधनम् ॥
जमदग्निस्ततो वेदान् चतुरः प्राप मा चिरम् ॥
प्रादुरासहस्रवर्द्धेदः स्वयं तस्मिन् महात्मनि ॥
विश्वामित्रोऽपि सकलान् वेदानि तथाचिरात् ।
धनुर्वेदं तथा कृतं विप्रश्चाभूत्तपोधनः ॥
आन्वत्यमानस्तेजस्वी जमदग्निर्हातपाः ।
वेदैस्तपोभिः स सुनीनत्यक्रामश्च स्वयं व ॥”
इति श्रीकालिकापुराणे जामदग्नोपाख्याने ८४
अध्यायः ॥

सत्यवतीसुतः, पुं, (सत्यवत्याः सुतः ।) आसः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १५७ । १२ ।
“एवं स तान् समाश्रास्य आसः सत्यवतीसुतः ।
एकचक्रामभिगतः कुन्तीमाश्रासयन् प्रसुः ॥”
जमदग्निः । इति पुराणम् ।)

सत्यवाक्, [च्] पुं, (सत्या वाक् यस्य ।) ऋषिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (कश्यपपत्न्या सुनेः पुत्र-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४३ ।
“सत्यवागर्कपर्गश्च प्रयुतश्चापि विश्रुतः ॥”)
काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सावर्गमनु-
पुत्रविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ८० । ११ ।
“विरजाश्चास्वीरोश्च निर्मोहः सत्यवाक् कृतिः ।
विष्णुाद्याश्चैव ननयाः सावर्गस्य मनोर्नृपाः ॥”)
सत्यवादिनि, त्रि । (यथा, रामायणे । २ ।
२६ । ११ ।

“कालश्चायं समुत्पन्नः सत्यवाग् भवतु द्विजः ॥”)
सत्यवादी, [त्] त्रि, (सत्यं वदतीति । वद् +
गिनिः ।) यथार्थवक्ता । तत्पर्यायः । सत्योदः
२ । इति शब्दमाला ॥ (यथा, महानिर्वाण-
तन्त्रे । ३ । ६६ ।

“अस्मिन् धर्मे महेशि ! स्यात् सत्यवादी जिते-
न्द्रियः ।
परोपकारनिरतो निर्विकारः सदाश्रयः ॥”)
सत्यवान्, [त्] पुं, (सत्यमव्यस्येति । सत्य +
मत्पु । मस्य वः ।) राजविशेषः । स तु सावित्री-
पतिः । इति मेदिनी ॥ (अस्य नामनिर्दिष्टि-
र्यथा, महाभारते । ३ । २६३ । १२ ।

“सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते ।
ततोऽस्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नामितेत् सत्यवागिति ॥”

सत्यस

अस्य विशेषवृत्तान्तस्तु तत्रैव २६२ अध्याय-
मारभ्य द्रष्टव्यः ॥ ॥ चाक्षुषमनुपुत्रविशेषः ।
यथा, भागवते । ४ । १३ । १६ ।
“स चक्षुः सुतमाकुर्वी पत्न्यां मनुमवाप ह ।
मनोरुहत मर्द्विषीं विरजात्तज्जला सुतान् ।
पुत्रं कृतस्त्वन्तं तुभ्यं सत्यवन्तं न्तं व्रतम् ॥”)
सत्यवति, त्रि । (यथा, महाभारते । १३ ।
७५ । ३४ ।

“सत्यवन्तः स्वर्गलोके मोदन्ते भरतवर्षभ ॥”)
सत्यवृत्तः, त्रि, (सत्यं वृत्तं यस्य ।) सत्यवादी ।
इति केचित् ॥ (सच्चरित्रे, जी । यथा, महा-
भारते । १३ । ७३ । ११ ।

“यावन्वीवं सत्यवृत्तं रतश्च
दानं रतो यः क्षमी चापराधे ॥”)
सत्यवतः, पुं, (सत्यमेव व्रतं यस्य ।) जैतायुगे
स्वयं वंशोपपन्नविंशराजः । यथा,—
“विधन्वनः सुतो जातक्ययोरिण इति स्मृतः ।
तस्य सत्यव्रतो नाम तस्मात् सत्यवतः स्मृतः ॥”
इति मातङ्ग्ये १२ अध्यायः ॥

स च त्रिशङ्कराजः । यथा,—
“विधन्वनक्ययोरुगन्तव्याश्चान् सत्यवतः । योऽसौ
त्रिशङ्कुसंज्ञामवाप चाकालतातुपगतश्च ।
दादश्रवाविश्वामनराष्ट्रां विश्वामित्रस्य कलत्रा-
पत्यपोषणार्थं चाकालपरिग्रहपरिहरणार्थश्च
आह्ववीतोरे न्ययोधे न्यगमासमनुदिनं बबन्व ।
परितुष्टेन च विश्वामित्रेण नशरीरः स्वर्गं
आरोपितः । त्रिशङ्कोर्हैरिच्छन् ॥” इति विष्णु-
पुराणे ४ अंशे ३ अध्यायः ॥ (धृतराष्ट्रस्य
पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १।६३।१७७ ।
“जयः सत्यव्रतश्चैव पुत्रमित्रश्च भारत ॥”
महादेवः । इति महाभारतम् । १३।१७।१५८॥
सत्यरूपव्रते, जी । यथा, रामायणे । २।२६।६७॥
“सा त्वं वसेह कल्याणि राज्ञः समनुवर्त्तिनी ।
भरतस्य रता धर्म्मं सत्यव्रतपरायणा ॥”
सत्यव्रतविशेषे, त्रि । यथा, हरिवंशे । ३१।५८।
“एतेऽह्नि वंशजाः सर्वे राजानः कौरिप्तिता
मया ।

सत्यव्रता महात्मानः प्रजावन्तो महारथाः ॥”)
सत्यसङ्काशः, त्रि, (सत्यस्य सङ्काशः सट्टशः ।)
सत्यसन्निभः । इति केचित् ॥
सत्यसङ्करः, पुं, (सत्यः सङ्करः प्रतिज्ञा युक्तं वा
यस्य ।) कुबेरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अन्याय-
रहितयुद्धश्च ॥ (ऋषिविशेषः । इति महा-
भारतम् । २ । ७ । १५ ॥)

सत्यसन्धः, पुं, (सत्ये सत्या अभिसन्धिर्यस्य ।)
रामानुजभरतः । जनमेजयः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् । १३ ।
१४६ । ६७ ॥ धृतराष्ट्रपुत्रः । इति च महा-
भारतम् । १ । ११७ । ८ ॥) सत्यप्रतिज्ञे, त्रि ॥
यथा,—

“राजेन्द्रं सत्यसन्धं दृष्ट्वाथतनयं श्यामलं शान्त-
स्वृत्तिं

बन्धे लोकाभिरामं रघुकुलतिलकं राघवं राव-
यारिम् ॥”
इति महाजाटके १ अङ्कः ।
सत्यसत्या, स्त्री, (सत्ये सत्याभिसन्धिर्यस्याः ।)
दौपदी । इति शब्दरत्नावली ॥
सत्या, स्त्री, (सत्यमस्यस्या इति । सत्य + अच् ।
टाप् ।) सीता । सा च रामपत्नी । सत्यवती ।
सु तु आसमाता । इति शब्दरत्नावली ॥
दुर्गा । इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ (सत्य-
भामा । सा च लक्ष्मणपत्नी । यथा, भागवते ।
१ । १४ । ३७ ।
“यतपाद्गुण्युगसुखकर्मणा
सत्याद्यो ह्यष्ट-सहस्रयोधितः ।
निर्विष्य संख्ये त्रिदशान्तदाश्रयो
हरन्ति वन्द्यायुधवल्गभोचितः ॥”
तथा च महाभारते । ३ । २३४ । २ ।
“आवच्छन् रथं सत्यामाह्वयामास केषवः ॥”
शंयुपत्नी । यथा, महाभारते । ३ । २१८ । ४ ।
“शंयोरप्रतिमा भाव्या सत्या सत्याय धर्मिणा ।
अपिस्तस्य सुतो दीपस्तिः कन्याश्च सुतताः ॥”
सत्याकृतिः, स्त्री, (सत्यस्य अकृतिः करणम् ।
“सत्यादृशपथे ॥” ५ । ४ । ६६ । इति ङाच् ।)
अवश्यं मथैतत् कृतयामिति सत्यकरणम् । तत्-
पर्यायः । सत्यङ्कारः २ सत्यापनम् ३ । इत्य-
मरः ॥
सत्याभिः, पुं, (सत्यस्य अभिः ।) अगस्त्यसुनिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सत्याश्रुतं, स्त्री, बाण्यम् । इत्यमरः ॥ किञ्चित्
सत्यं किञ्चिदमत्यं सत्यसहितमश्रुतं वा यत्र ।
इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ६ ।
“सत्याश्रुतश्च बाण्यं तेन चेवापि जीयते ।
सेवा श्रुतिराख्याता तस्मात्ता परिवर्णयेत् ॥”
सत्याश्रुतश्चित् इन्द्रे कृते द्विवचनप्रयोगः
स्यात् । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १२ । ७७ ।
“इष्ट्वा रूपं आकरोत् सत्याश्रुते प्रजापतिः ॥”
सत्यापनं, स्त्री, (सत्यस्य करणम् । सत्य + “सत्याप-
पाश्रैति ॥” ३ । १ । २२ । इति णिच् आपुक्च
ततो ल्युट् ।) सत्याकृतिः । इत्यमरः ॥
सत्यापना, स्त्री, (सत्यस्य करणम् । सत्य +
“सत्यापपाश्रैति ॥” ३ । १ । २५ । इति णिच्
आपुक्च ततो युच् ।) सत्याकृतिः । इत्यमर-
टोकायां वीपालितः ॥
सत्योद्यः, त्रि, (सत्यस्य वदनम् । वद् + क्यप् ।)
सत्यवादी । इति शब्दमाळा ॥
सच्च, त् ड क सवन्धे । सन्ततो । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (अदन्त-पुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।)
दन्धवर्गाद्यमध्यः । सन्ततिर्निर्वाहक्रियेति भट्ट-
मङ्गलः । ड, सच्चयते । सत्तापयते प्रतिज्ञा साधुः ।
सन्ततिर्विस्तारणमिति गोविन्दभट्टः । इति
दुर्गादासः ॥
सच्च, स्त्री, (सच्चयते संतन्यते इति । सच्च + घञ् ।)
यज्ञविशेषः । यथा,—

“नैमिषेऽनिमिषसेजे ऋषयः श्रौतकादयः ।
सच्चं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ॥
कलिमागतमाहाय जेजेऽस्मिन् वैष्णवे वयम् ।
आसीना दीर्घसन्नेन कथायां सच्चया हरेः ॥”
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥
सच्चजित्, पुं, (सवेण आजयति लोकानिति ।
आ + जि + क्तिप् ।) राजविशेषः । स च
श्रीकृष्णश्चगुरुरः । सत्यभामापिता । परे शशि-
ध्वजराजश्च बभूव । इति कल्किपुराणे २७
अध्यायः ॥ (त्रि, सन्ततजयशीलः । यथा,
ऋग्वेदे । २ । २२ । १ ।
“सच्चजिते गृजित उर्वराजिते ॥”
“सच्चजिते सत्ता सन्ततं जयशीलाय ॥” इति
तद्गाथे सायणः ॥)
सच्चिजातकं, स्त्री, (त्रिजातकेन सह वर्तमानम् ।)
मांसयज्ञनविशेषः । यथा,—
“मांसं बहुघृतं भृष्टं मिह्ना चोष्णाभुना सुहृः ।
जीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ।
तदेव घृततक्राटं प्रदिग्धं सच्चिजातकम् ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥”
सत्वरं, स्त्री, सह त्वरया वर्तते इति । श्रौत्रम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३६ । १४ ।
“राजा सत्वरमाहूय आप्तं वित्तसञ्चये ।
उवाच देशकालज्ञो निश्चितं सर्वतः शुचिः ॥”
तद्वति, त्रि । इति भरतः ॥ (यथा, मनुः ।
६ । ६४ ।
“त्रिंशद्दशं वहेत् कन्यां हृदां द्वादशवार्षिकीम् ।
त्र्यष्टवर्षाष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥”
सत्सारः, पुं, (सन् सारो यस्य ।) वृत्तविशेषः ।
चित्तकरः । कविः । इति केचित् ॥ उत्तमसार-
युक्तं, त्रि ॥
सद्युनकारं, स्त्री, अयुक्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥
शुनकारेण सह वर्तमानम् ॥
सदंशकः, पुं, (दंशकेन सह वर्तमानः ।) कर्कटः ।
इति राजनिघण्टुः ॥ दंशयुक्तं, त्रि ॥
सदंशवदनः, पुं, (सदंशं दंशाकारसहितं वदनं
यस्य ।) कङ्कपत्नी । इति राजनिघण्टुः ॥
सदञ्जनं, स्त्री, (सन् अञ्जनम् ।) कुसुमाञ्जनम् ।
यथा,—
“रीतिपुष्यं पुष्यकेतु पौष्यकं कुसुमाञ्जनम् ।
सदञ्जनश्चास्तुत्यं मालिकं धातुमालिकम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सदनं, स्त्री, (सीदन्त्यनेति । सद + अधिकरणे
ल्युट् ।) गृहम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रामा-
यणे । २ । ६४ । ३६ ।
“तिष्ठ मा मागमः पुत्र यमस्य सदनं प्रति ।
शो मया सह गन्तासि जनन्या च समे-
धितः ॥”
जलम् । इति मेदिनी ॥
सदः, [स] स्त्री, स्त्री, (सीदन्त्यस्यामिति । सद +
“सर्वधातुभ्योऽसुन् ॥” उणा० ४ । १८८ । इति
असुन् ।) सभा । इत्यमरः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।

“विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा
सदसि वाकपटुता युधि विक्रमः ।
यशसि चाभिरुचौ यमनं श्रुतौ
प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥”
सदास्यः, पुं, (सदसि साधुः । सदस् + यत् ।)
विधिवर्णः । इत्यमरः ॥ न्यातिरिक्ततां विप-
यासश्च परिहृत्तुं विधिं वेदोक्तयज्ञक्रियाकलापं
दृष्टुं शीलं येषां ते सदस्याः । सदसि साधवः
कारका इति विकारसंघेयादिना यः । इति
भरतः ॥ तस्य नामान्तरं प्रश्वक्ता । यथा,—
“एकः कर्मेनियुक्तः स्यात् द्वितीयस्तत्प्रधारकः ।
तृतीयः प्रश्नकं त्रयास्ततः कर्म समाचरेत् ॥”
कर्मेनियुक्तः आचार्यः स च ब्रह्माङ्गके होम-
कर्मेणि ब्रह्मा । स्वयं होमाकारणे होतापि ।
स्वयं प्रधानकर्माकारणे प्रतिनिधिरपि । तन्त-
धारकः पुस्तकधारकः । प्रश्वक्ता सदस्यः ।
इति संस्कारतत्त्वम् ॥ * सभ्यः । यथा । सभ्याः
सदस्याः पार्वत्याः सभास्ताराः सभासदः ।
सामाजिका इत्यादि हेमचन्द्रः ॥
सदा, य, सर्वकालः । सर्वदा । इत्यमरः ॥ यथा,
“परोपकारनियतः सदा भव महाजन ॥”
इति विष्णुपुराणम् ॥
सदागतिः, पुं, (सदा सर्वदा गतिर्यस्य ।) वायुः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७० । १ ।
“एवमुक्तस्तथा शक्रः सन्दिदेश सदागतिम् ।
प्रातिष्ठत तदा काले मेनका वायुना सह ॥”
सूर्यः । निर्व्वाणम् । सदीश्वरः । इति मेदिनी ॥
(सर्वदा गमनशीले, त्रि । यथा, महाभारते ।
३ । १३३ । २५ ।
“चतुर्विंशतिपर्यन्तं त्वां वस्त्राभि ह्यदृशप्रधि ।
तत्तपिष्टिप्रतारं वै चक्रं पातु सदागति ॥”
सदाचारः, पुं, (सर्वां माधुनामाचारः ।) साधु-
नामाचरणम् । तल्लक्षणं यथा,—
“सरस्वतीदृशद्वयोर्देवनदीर्यदन्तरम् ।
तद्देविर्भित्तं देशं प्रस्थावत्तं प्रचक्षते ॥
तस्मिन् देशे य आचारः पारम्यं क्रमागमः ।
वर्णानां सान्तरालानां सदाचारः स उच्यते ॥”
इति मनुः ॥ *
अन्यच्च ।
शौचं उवाच ।
“सदाचारेषु राजेन्द्र विशेषान् श्रेणु संप्रति ।
यानवश्यं नृपः कुर्यात्सात्कृतः सकलान् श्रेणु ॥
साधवः शौचदोषाश्च सच्छब्दः साधुवाचकः ।
तेषामाचरणं यत् सदाचारः स उच्यते ॥
आगमेषु पुराणेषु संहितासु यथोद्दिताः ।
समुद्दिष्टसदाचारान्तान् यस्त्रीयादृशहृष्यवन् ॥
ऋषीन् यजेद्देवपाठैर्हवान् होमैस्तु पूजयेत् ।
श्राद्धैः पिष्टुन् यजेद्भैरूतानि बलिभिरुथा ॥
मैत्रं प्रसाधनं ज्ञानं दन्तधावनमञ्जनम् ।
सर्वं गृहस्थवन् कुर्यात् निषेकाद्यं विधिं तथा ॥
घटकर्मैस्तु नियुञ्जीत राजा विप्रान् समन्ततः ।
तथैव क्षत्रियादीनि स्त्री स्त्री कर्मणि योजयेत् ॥

सदाचा

यः स्वधर्मं परित्यज्य परधर्मं समाचरेत् ।
 तं शतानुशतं दुष्टानि पुनस्तस्मिन्निर्जयेत् ॥
 सांवत्सरेषु कृतेषु विशेषितान् समाचरेत् ।
 अत्रशं पार्थिवो राजन् विशेषांस्तु श्रेयुष्व मे ॥
 शरत्काले महाशय्यां दुर्गायाः परिपूजनम् ।
 नीराजनं दशम्यान्तु कुर्याद्देवैः बलवृद्धये ॥
 पौषे मासि तृतीयायां कुर्यात् पुण्याभिवेचनम् ।
 पूजयित्वा श्रियं देवो श्रीपञ्चम्यां वृषश्चरेत् ॥
 श्रावणं धनधान्यस्य वृद्धये वृषसत्तमः ।
 ज्येष्ठे दशहरायान्तु विष्णोरिष्टिं समाचरेत् ॥
 रवौ हरिस्थे द्वादश्यां शक्रपूजां समाचरेत् ।
 विशेषितान्तु वृषतिः कुर्यात् सर्वं बहुश्रयेः ।
 यमिः कृतेषु रात्र्यां क्रोधश्चापि विवर्द्धते ॥
 अकृत्येषु यज्ञेषु दुर्मितं मरकं तथा ।
 जायते च वृषस्तस्मादेपु यज्ञं समाचरेत् ॥
 शरत्काले महाशय्यां दुर्गायाः पूजने विधिः ।
 पुरा प्रोक्तान्तु विधिना तेन कार्यन्तु पूजनम् ॥”

इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “सदाचारं विशेषोद्यं कथितस्तव पार्थिव ।
 निषेधेषु विशेषांस्तु श्रेयं येन श्रियेष्यते ॥
 असंपूष्य तथा विष्णुं शिवाभिमं पुरन्दरम् ।
 अदत्त्वा च तथा दानं न भुञ्जीयान्नृपः क्वचित् ॥
 हावधेदग्निधीत्रन्तु नित्यमेव पुरोहितैः ।
 अहत्वा चाग्निधीत्रन्तु सुद्वन्द्वकमाप्नुयात् ॥
 नारत्तिते गृहे राजा रत्नहिं परिर्वर्जिते ।
 स्वपत्न्या स्त्रिया सार्द्धं न कदाचन संविशेत् ॥
 भुक्त्वा श्रीफलं नाद्यात्तथा धात्रीफलं वृषः ।
 बुद्धिचयकरा एता माष आसवष्टिकाः ॥
 निम्बाटकवृक्षाश्च बुद्धिवृद्धिकरा न ताः ।
 बुद्धिवृद्धिहरान्तिथं त्वेन्द्राजा च भोजनं ॥
 भाजयेदन्वत्तं बुद्धिवृद्धयेतुं वृषोत्तमः ।
 न पश्यायविहीनन्तु प्रारोहेदासनं वृषः ॥
 न यानं न गजानश्वमारोहेदीक्ष्य ज्ञान्तरम् ॥
 नेकान्तु विचरेद्वाजा कदाचिदपि निजनं ॥
 मद्रहेतुं न भुञ्जीयान् कदाचिदपि भोजने ।
 कदापि नोपसेवेत रुष्टस्यां मांसभेद्यने ॥
 अमास्त्रानं गयाश्राद्धं तिलैस्तपश्चमेव च ।
 न जीवन्पितृको भूपः कुर्यात् कृत्वाधमाप्नुयात् ॥
 न जैत्रजादींस्तनयान् राजा राज्येभिविचयेत् ।
 पित्रुणां श्राद्धयेन्नित्यमौरसे तनये सति ॥
 औरसः सितजखैव दत्तः कृत्विम एव च ।
 गणोत्पन्नोऽपविडश्च भागार्हास्तनया इमे ॥
 कानानश्च सङ्घोऽप्य क्रौतः पौनर्भवस्तथा ।
 स्वयंदत्तश्च पोष्यश्च घडिमे पुत्रपांशुलाः ॥
 अभावे पूर्वपूर्व्यां परान् समभिवचयेत् ।
 पौनर्भव स्वयंदत्तं दासं राज्ये न योजयेत् ।
 दत्ताद्याश्चापि तनया निजगोत्रेण संस्थिताः ।
 आयान्ति पुत्रतां सम्यगन्वृत्तिससुद्धवाः ॥
 पितृगोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ।
 आचङ्कान्तं न पुत्रः सः पुत्रतां याति चान्यतः ॥
 चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।

सदाचा

दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥
 ऊर्ध्वं पश्चमाङ्गर्हात्ताद्याश्च सुता वृष ।
 गृहीत्वा पश्चवर्षायं पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेत् ॥
 पौनर्भवन्तु तनयं जातमात्रं समानयेत् ।
 ज्ञत्वा पौनर्भवं स्त्रीमं जातमात्रस्य तस्य वै ॥
 सर्वास्तु कुर्यात् संस्कारान् जातकर्मादिकांस्तः ।
 कृते पुनर्भवस्त्रीमे सुतः पौनर्भवस्तथा ॥
 एकोद्विष्टं पितुः कुर्यान्न श्राद्धं पाल्श्यादिकम् ।
 क्रीताद्या वनिना स्त्र्योः सा दाधीति निगद्यते ॥
 तस्यां धो जायते पुत्रो दासः पुत्रस्तु स स्मृतः ।
 न राज्ञो राज्यभाक् स स्याद्द्विपुलानपि श्राद्धकृत् ।
 अथमः सर्वपुत्रेभ्यस्तं तस्मात् परिवर्जयेत् ॥
 पुरागधर्मशास्त्राणि संहिताश्च सुनीरिताम् ।
 नाध्यापयेन्नृपः श्रद्धेर्विहितान्यत् यदृच्छया ॥
 यस्य राज्यं सदा श्रद्धाः पुराणं संहितां तथा ।
 पठन्ति स्यान्महोनाशो राजा राजेण सान्वयः ।
 मोहादा कामतः श्रुतः पुराणं संहितां

स्मृतम् ।
 पठन्नरकमाप्नोति पितृभिः सह पापकृत् ॥
 श्रुदोक्त्वा विहितं यच्च यच्च मन्त्र उदाहृतः ।
 तद्वयं विप्रवदनाद्यान्तं श्रुतेः सदेव हि ॥
 न योजयेन्नृपः श्रुतं व्यवहारस्य दर्शने ।
 नियोज्य तत्र तं भूपः । तामिहे तेन पच्यते ।
 हीनायुश्च भवेन्नोको राजा चापि सद्धान्वयः ॥
 कार्णं शङ्गमन्थपुत्रं वापिभ्रमजितेन्द्रियम् ।
 न हस्वं आधितं वापि वृषः कुर्यात् पुरोहितम् ॥
 क्षपणस्य धनं राजा न गृह्णीयात् कदाचन ।
 न द्विजानां तथा दद्यान्नानि विपुलान्यपि ॥
 नारोहिते कासुकोन्मत्तं गर्जं राजा कदाचन ।
 आरुह्य कासुकं तन्तु परचेह विधीदति ॥
 अनायुष्यं न कुर्यात्तु कर्म भूपः कदाचन ।
 सततं आयुषो वृद्धे यतैत सकलेभ्यैः ॥
 न क्रूरवारं नाश्रम्यां न घडां वृषवत्तमः ।
 अङ्गनाभ्यङ्गने कुर्यात्ताम्बूलस्थापि भोजनम् ॥
 अतिस्त्रयं तथा पूर्णं ग्रहणं चन्द्रस्यंयोः ।
 नालोकयेत् स्वयं राजा रत्नं स्वयं तथैव च ॥
 उत्पातं जायते यत्तु दिव्यं भौमश्च नाभसम् ।
 नेचेत यत्रानुपतिहृष्टा नाद्यात् घ्राहं पुनः ॥
 सर्वदा मङ्गलं रत्नं धारयेत् सह दूर्जया ।
 अवस्त्राच्छादितं गात्रं न विप्रेभ्यः प्रदर्शयेत् ॥
 न तीये स्वं सुखं प्रश्लेष्ठाद्यान्मांसानि पर्वसु ।
 नारोहित खरं चोद्धृत् न वामोमपि गुर्विणीम् ॥
 एकं नययुतो राजा चतुरङ्गं विवर्द्धयेत् ।
 आत्मानं सततं रक्षन् सदा वीर्यं विवर्द्धयेत् ॥
 बीजक्षयकरं नित्यं भयं भोज्यश्च पानकम् ।
 वर्जयेत् चारुश्राकाद्यानकम् बहुतिक्तकम् ॥
 कास्यराजतरङ्गस्यं तोयं पानेऽप्यवर्द्धनम् ।
 स्ववृद्धिकरं बीजक्षयकारि विवर्जयेत् ॥
 ताम्नायः स्रग्शीसानां पात्रस्यं फलचर्मणोः ।
 शुक्रवृद्धिकरं तोयं तदुपाधीत यत्ततः ॥
 सर्वस्वेषु कृतेषु सदाचारंस्वनुद्धितः ।
 सुकृते विविधान् भोगानिक्त्वां स्थानं व्रजेत् परे ॥

सदाचा

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
 एवमौक्त्वा सगरं शशास सुनिपुङ्गवः ।
 शास्त्राणि चैव सर्वाणि सदाचारान् सगुह्य-
 कान् ।
 बहुशः कथयामास सगराय महात्मने ॥
 तन्नास्ति यत् पुरोर्विण कथितं सगराय न ।
 राजनीतिः सतां नीतिर्येषान्यच्छास्त्रसम्भवम् ॥
 संहितासु पुराणेषु यथागमचये स्थितम् ।
 सर्वं शुश्राव सगरो सुखार्दीर्घस्य धीमतः ॥
 तेषान्तु कथितं किञ्चिदुद्धृत्य द्विजसत्तमाः ।
 विष्णुधर्मात्तरे पूर्वं मया रहसि भारते ॥
 राजनीतिं सदाचारं वेदवेदाङ्गसङ्गतम् ।
 रहस्यं सततं विष्णोर्वीर्यध्वं द्विजसत्तमाः ॥
 यच्चानुदितमन्यत्र गदितं वा ससंश्रयम् ।
 संश्रयच्छेदनं तेषु युष्मभ्यं कथितं त्विदम् ॥
 अगुक्तं संश्रयच्छेदि पुराणं कालिकाङ्गयम् ।
 योऽभ्यसेत् सततं विप्रः स वेदानां फलं लभेत् ॥”
 इति श्रीकालिकापुराणे ८६ अध्याये राजनीति-
 सदाचारादिकं समाप्तम् ॥ * ॥ अन्त्यम् ।

कथय ऊचुः ।
 “सदाचारो निगदितस्तव योऽस्माभिरादरात् ।
 लक्षणं तस्य वक्ष्यामस्तच्छ्रेयुष्य निशाचर ॥
 गृहस्थेन सदा कार्यमाचारपरिपालनम् ।
 न स्यात्सारविहीनस्य भद्रमत्र परत्र च ॥
 यज्ञदानतपांसोश्च पुरुषस्य न भूतये ।
 भवन्ति यः समुल्लङ्घ्य सदाचारं प्रवर्जते ॥
 दुराचारो हि पुरुषो नेह नासुच नन्दति ।
 कार्या यत्रः सदाचारं आचारो ह्यत्यलक्ष्यम् ॥
 तस्य स्वरूपं वक्ष्यामः सदाचारस्य राक्षस ।
 श्रेयुष्येकमनास्त्वच्च यदि श्रेयो हि वाञ्छसि ॥
 धर्माऽस्य मूलं धनमस्य शाखा
 पुष्यश्च कामः फलमस्य भोजनः ।
 अक्षौ सदाचारतरुः सुकेशिन्
 संसेवितो येन स पुरणभोक्ता ॥
 ब्राह्मणं सुहृत् प्रथमे विबुध्य-
 दनुस्तरहेववरं महर्षीन् ।
 प्राभातिकं मङ्गलमेव वाक्यं
 यदुक्तवान् देवपतिस्त्रिनेत्रः ॥
 सुकेशी उवाच ।
 किं तदुक्तं सुप्रभातं शङ्करेण महात्मना ।
 प्रभाते यत् पठन् मर्त्यः सुच्यते पापबन्धनात् ॥
 कथय ऊचुः ।
 श्रूयतां राक्षसश्रेष्ठ सुप्रभातं हरोदितम् ।
 श्रुत्वा स्मृत्वा पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 ब्रह्मा सरारिक्खिपुरात्कारो
 भातुः शशी भूमिसुतो बुधश्च ।
 गुरुः सशुक्रः सह भारुजेन
 कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
 भृगुर्विश्वः क्रतुरङ्गिराश्च
 मनुः पुलस्त्यः पुलहः सगोतमः ।
 रेभ्यो मरीचिष्वाववो रिसुश्च
 कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

सदाचा

सनत्कुमारः सनकः सनन्दनः
 सनातनोऽप्यासुरिपिङ्गलौ च ।
 सप्त साराः सप्त रसातलाश्च
 कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
 पृथ्वी सगन्धा सरसाक्षयापः
 सस्यशंवायुर्वलितश्च तैजः ।
 नभः सप्रसन्नं महता महैव
 कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
 सप्तार्णवाः सप्त कुलाचलाश्च
 सप्तर्षयो ह्यीपवराश्च सप्त ।
 भूरादि कृत्वा सुवनानि सप्त
 कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
 इत्यं प्रभाते परमं पवित्रं
 यः संस्मरेद्वा श्रद्धया च भक्त्या ।
 दुःस्वप्ननाशो ननु सुप्रभाते
 भवेच्च सत्त्वं भगवत्प्रसादात् ॥
 ततः सप्तत्याय विचिन्तयेच्च
 धर्मं तथार्थश्च विहाय श्रद्धाम् ।
 उत्थाय पश्चाद्दरिद्रिस्तुदीर्यं
 गच्छेत्तदीत्सर्गविधिं हि कर्तुम् ॥
 न देवगोत्राक्षयवह्निमार्गं
 न राजमार्गं न चतुष्पथं च ।
 कुर्व्याद्यथोत्सर्गमपीह गोष्ठे
 प्रच्छाद्य शीघ्रं सुखनासिकश्च ॥
 ततश्च शीघ्रार्थसुपाहरेन्मृदं
 गुद्रे अयं पाणितले च सप्त ।
 तथोभयोः पञ्च चतुस्तथैकां
 लिङ्गे तथैकां ऋदमाहरेत् ॥
 नान्तर्जलाद्राक्षसभ्रषिकस्यला-
 म्ना चावशिष्टा सद्नादिभ्याम् ।
 वल्मीकश्चेव हि शीघ्रनाय
 यास्या सराचारविदा नरेण ॥
 उदङ्मुखः चाल्य पदौ सुविद्यः
 समाचमेद्द्विरेफेनिलाभिः ।
 आचम्य च त्रिः परिरुन्ध्य च द्वि-
 क्षतः सृष्टेचात्मशिरः करेण ॥
 सन्ध्यां स निर्वर्ष्य ततः क्रमेण
 केशांश्च संशोध्य च दन्तधावनम् ।
 कृत्वा तथा दर्पणदर्शनं च
 कृत्वा शिरःस्नानमथाङ्गिकश्च ॥
 संपूज्य तोयनं पितृन् संदेवान्
 ह्योमश्च कृत्वात्मनं शुभानाम् ।
 कृत्वा वह्निर्निर्गमयं प्रशस्तं
 दूर्वां दधि सर्पिर्पयोदकुम्भम् ॥
 धंशुं सवत्स्रां वृषभं सुवर्षं
 ऋद्धोमयं खलिकमक्षतानि ।
 साजा मधु ब्राह्मणकन्यकाश्च
 न्येतानि पुष्याख्येण शोभनानि ॥
 हुताशनं चन्दनमर्कटविस्म-
 मन्वत्यवृक्षश्च समालभेत ।
 ततस्तु कुर्व्यान्नजनातिधर्मं
 देवाद्युष्टिं कुजधर्मीमग्रम् ॥

सदाचा

स्वगोचधर्मं न हि सन्त्यजेत
 तेनापि सिद्धिं ससुपाचरेत् ।
 नासत्प्रलापं न च सत्यहीनं
 न निरुरं नागमशास्त्रहीनम् ॥
 वाक्यं वदेत् साधुजनेन न
 निन्द्यो भवेन्नैव च धर्मभेदे ।
 सङ्गं न चामनुसु जनेषु कुर्व्यात्
 सन्ध्यासु भस्मं सुरतं दिवा च ।
 सन्ध्यासु योनीषु पराङ्गलासु
 रजस्वलास्त्रिव जलेषु धीरः ॥
 वृथाटनं वृथादानं वृथा च पशुमारणम् ।
 न कर्तव्यं गृहस्थेन वृथा दारपरिग्रहम् ॥
 वृथाटनान्निवृत्तानि वृथादानाङ्गनक्षयः ।
 वृथापशुघ्नः प्राप्नोति घातनाम्नरकं महत् ॥
 मन्तव्या दानि रश्नाद्या वर्यमङ्कुरतो भयम् ।
 भेतश्च भवेन्नोके वृथादारपरिग्रहात् ॥
 परस्वै परदारं च न काव्या बुद्धिरुत्तमैः ।
 परस्वं नरकायैव परदाराश्च न्दत्तवे ॥
 नक्षेत्रं परस्त्रियं नयानं न सम्भाषेत् तस्करान् ।
 उदक्या दर्शनं स्यर्ष्यं सम्भाषाश्च विवर्जयेत् ॥
 नैकामने तथा स्येयं सुन्दर्या परनायया ।
 तथैव स्यान्न मातुश्च तथैव दुहितुस्तपि ॥
 न भार्या वीक्ष्यते नया पुरुषेण कदाचन ।
 न च स्नायीत वै नयो न शयीत कदाचन ॥
 दिवाससोऽपि न तथा परिभ्रमणमिच्छते ।
 भिन्नासनं भाजनादीन् दूरतः परिवर्जयेत् ॥
 नन्दासु नाभ्यङ्गसुपाचरेत्
 चौरश्च रिक्तासु जयासु माघम् ।
 पूर्णासु योषित् परिवर्जनीया
 भद्रासु सर्व्वाणि समालभेत ॥
 नाभ्यङ्गमर्कं न च भूमिपुत्ते
 चौरश्च शूक्रे रविजे च मांसम् ।
 बुधेषु योषिभ्यः सभाचरेत्
 श्रेष्ठेषु सर्व्वाणि सदैव कुर्व्यात् ॥
 चिन्नासु हस्ते श्रवणेषु तैलं
 चौरं विशाखास्त्रभिजित्तुसु वर्ज्यम् ।
 कृत्वा ऋगे भाद्रपदासु मांसं
 योषिभ्यश्चाक्षतिकयोत्तरासु ॥
 सदैव वर्ष्यं श्रयने न्युदकशिर-
 क्षया प्रतीच्यां रजनीचरेश्च ।
 भुञ्जीत नैवेद्यं च दक्षिणासुखो
 न च प्रतीचीमभिभोजनीयम् ॥
 देवालयं चैतत्तरं चतुष्पथं
 विद्याधिकक्षापि गुह्यं प्रदक्षिणम् ।
 कुर्व्यान्न वामं गमने च धोमान्
 द्विजान् ऋमान् गाश्च निशाचरेश्च ॥
 मात्स्यानुलेपं वधनानि यज्ञतो
 नान्यैर्धृतान्येव हि धारयेत् ।
 स्नायाच्छिरःस्नानतया च नित्यं
 निष्कारयं चैव विना निशासु ॥
 ग्रहोपरागि खजनाभिघाते
 तुष्ठी च जन्मार्थं गतं प्रशाङ्गे ॥

सदाचा

नाभ्यङ्गितं कायसुपस्युशेच
 स्नातो न केशान् विधुनीत चापि ॥
 गात्राणि चैवाम्बरपाणिना च
 स्नातोऽवन्ध्याङ्गजनीचरेश्च ।
 वसेच्च देशेषु सुरालकेषु
 सुसंहितस्वीयजनेषु नित्यम् ॥
 अक्रोधना न्यायपरा अमत्सराः
 कथोचला ह्यौषधिजातयश्च ।
 न तेषु देशेषु वसेच्च दुहितान्
 यस्मिन्नपी दण्डरुचिस्त्वशक्तः ।
 जनोऽपि नित्योत्सववह्निभैरः
 सदा जिगीषुश्च निशाचरेण ॥
 ऋषय ऊचुः ।
 यत्र भोज्यं महावाही सदा धर्मस्थितैर्नरैः ।
 यद्भोज्यश्च ससुष्टिं कथयिष्यामहे वयम् ॥
 त्वय्यमन्नं पर्युषितं खेहाक्तं चिरसंभृतम् ।
 अस्मिन्ना ब्राह्मणः श्रद्धया विकाराः पायसा-
 क्षया ॥
 शशकः शलको गोधा तथा खड्गी च कच्छपः ।
 तद्द्विदलकादीनि भोज्यानि मसुरज्वीत ॥
 मणिवस्त्रप्रवालानां तद्दन्तुक्ताफलस्य च ।
 शैलदारुमयायाश्च त्वय्युत्क्रोषधस्य च ॥
 शकधान्याजिनानाश्च संहृतानाश्च वाससाम् ।
 बल्कलानामशेषाणामम्बुना शुद्धिरिष्यते ॥
 सस्त्रेहानामधोर्णान तिलकल्कन चाविकम् ।
 कार्पासिकानां वस्त्राणां शुद्धिः स्यात् सह
 भस्मना ॥
 नागदन्तास्त्रिशृङ्गाणां तच्छणाक्कुद्धिरिष्यते ।
 पुनःपार्श्वेन भाङ्गानां न्यग्रयानाश्च शुद्धता ॥
 शुद्धं भैक्ष्यं कारुहस्तः पर्ययं योषिभ्यस्त्वं तथा ।
 रथ्यागतमविवृत्तानं दानवर्गणं यत् कृतम् ॥
 वाक्यपूतं चिरानोतमनेकान्तरितं लघु ।
 चेटितं बालवृद्धानां बालस्य तु सुखं शुचि ॥
 स्त्रेच्छानामपि गोशाला स्नानन्ययसुता स्थियः ।
 वास्विप्रुधो दिजेन्द्राणां पाठे वागम्बुविन्दवः ॥
 भूमिर्विगृह्यते खातदाहृगोक्रमसंचनेः ।
 लेपादुल्लेखनात् सेकात् वध्नसम्भार्यवाण्यलात् ॥
 केशकोटावपन्नैश्च गोघ्राते मच्चिकान्विते ।
 ऋद्धारिभङ्गचार्याणि प्रक्षेपयानि शुद्धये ॥
 उदुम्बराणाश्चान्तेन चारैण स्युसीसयोः ।
 कांस्थानां भस्मना शुद्धिस्तोयाक्कुद्धिर्नवस्य च ॥
 अमेध्याक्तस्य ऋतोद्योगेन्यापहरणेन च ।
 अन्धेषामपि तद्व्ये शुद्धिर्गन्धावहारतः ॥
 मातुः प्रसवने वल्गः शकुनिः फलपातने ।
 गर्हभो भारहारिले श्वा रुग्णग्रहण्ये शुचिः ॥
 रथ्याकर्हमतीयानि गावः पांथ लणानि च ।
 मारुतनेव शुध्यन्ति पक्षेष्टकक्षितानि च ॥
 यदतं द्रोणाङ्कस्यान्नममेध्याभिन्नतं भवेत् ।
 अग्रसुद्धयं सन्धयं श्रेष्ठस्य प्रोक्षयं स्मृतम् ॥
 उपवासं चिरात् वा दूधितानस्य भोजने ।
 अशातं ज्ञातपूर्वे च नैव शुद्धिर्बिधीयते ॥
 उदक्याश्च तु नयाश्च कृतिभान्नावशाधिगः ।

सदाचा

सदाचा जायीत प्रीचाधं नयेव न्तहारिणः ॥
 सखेहमस्य संसृष्ट्य सवासः ज्ञानमाचरेत् ।
 आलभ्येव तु नःकेहं गामालभ्याकर्मोस्य च ॥
 न लक्षयेत् नरं लक्ष्यवर्तानं दुर्बलं तथा ।
 यद्वाहुच्छिरविमज्जपादाङ्गांश्च निपेहहिः ॥
 पञ्चपिण्डाननुहुत्वं न ज्ञायात् परवारिणि ।
 ज्ञायीत देवखातं सु सरोहदसरित्सु च ॥
 नोद्यानादौ विकालेषु प्राञ्जलिष्ठेत् कदाचन ।
 नालपिण्डनविदितं वीरहीना तथा स्त्रियम् ॥
 देवतापितृसंस्कारयज्ञसत्रादिनिन्दकैः ।
 कृत्वा तु स्रष्टृनाशपं मुध्यतेऽकावलीकनात् ॥
 अमोघ्याः स्तिकावण्डमाप्नोराखुन्वज्जुकटाः ।
 पतितापविह्वनयाश्च चाण्डालाश्चाधमाश्च ये ॥

सुकेशी उवाच ।

भवद्भिः कौन्तितामोघ्या य एते स्तिकादयः ।
 अमोघीं श्रांतुमिच्छामि तत्पत्नी लक्ष्यानि च ॥
 ऋषय ऊचुः ।
 ब्राह्मणी ब्राह्मणश्चैव यावच्छेषत्वमागतौ ।
 तात्रुभौ स्तिकास्तौ तयोरन्नं विगर्हितम् ॥
 न जुहोत्युचिते काले न ज्ञाति च ददाति च ।
 पितृदेवार्चनाहीनः स वण्डः परिगीयते ॥
 दम्भायं जपते यश्च तप्यते यजते तथा ।
 न परत्रार्थसुदुक्तो मार्जारः परिकीर्तितः ॥
 विभवे सति नैवाति न ददाति जुहोति च ।
 तमाचुराखुं तस्यान्नं भुक्त्वा लक्ष्मणं शुध्यति ॥
 समागतानां यः सभ्यः पक्षपातं समाश्रयेत् ।
 तमाहुः कुक्कुटं देवास्तस्याप्यन्नं विगर्हितम् ॥
 स्वधर्मं यः समुत्सृज्य परधर्मं समाचरेत् ।
 अनापदि स विदद्भिः पतितः परिकीर्तितः ॥
 वेदव्यागी पितृव्यागी गुरुवद्भुज्जकस्तथा ।
 गोब्राह्मणस्त्रीवधकृदपविह्वः स उच्यते ॥
 येषां कुले न वेदोऽस्ति न शास्त्रं नैव च व्रतम् ।
 ते नयाः कौन्तिताः सद्भिस्तेषामन्नं विगर्हितम् ॥
 आश्रापनामदता च दातुश्च प्रतिषेधकः ।
 शूरणागतं यस्त्यजति स चाण्डालाधर्मो नरः ॥
 यो बान्धवैः परित्यक्तः साधुभिर्ब्राह्मणैरपि ।
 कुण्डाशी यश्च तस्यान्नं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
 यो नित्यकर्मणो ज्ञानं कुर्वन्मैमित्तिकस्य च ।
 भुक्त्वा तस्य शुध्यति त्रिरात्रोपोऽज्ञतो नरः ॥
 नित्यस्य कर्मणो ज्ञानिः केवलं न्यतजन्वसु ।
 न तु नैमित्तिकोच्छेदः कर्त्तव्यो हि कथञ्चन ॥
 जाते पुत्रे पितुः ज्ञानं सचेलस्य विधीयते ।
 नृते च सर्वत्रस्यनामिवाह भगवान् ऋगुः ॥
 प्रेताय सजलं देयं बहिर्दग्धा तु गोत्रजेः ।
 प्रथमेऽङ्गि चतुर्थं वा सप्तमे वास्त्रिसप्तयम् ॥
 ऊर्ध्वं सप्तयनासंषामङ्गस्यगो विधीयते ।
 सोदकेऽस्तु क्रिया कार्या अगुह्येस्तु सपिण्डकैः ॥
 विधोऽस्मिन्प्रश्नाभ्युवन्निपाननृतेषु च ।
 तथा गृहीतसन्धासं देशान्तरनृते तथा ॥
 सदाःशौचं भवेद्विद्वन् तच्चाप्युक्तं चतुर्विधम् ।
 गर्भसावे तदेवोक्तं पूज्यंकारेण न वै चरेत् ॥
 ब्राह्मणानामहोरात्रं चतस्र्याणां दिनत्रयम् ।

सदाचा

वह्राचं चैव वैश्यस्य भूदानां द्वादशाङ्गिकम् ॥
 दशदादशमासाहं माससंख्यादिनेश्च तेः ।
 ज्ञात्वा कर्मक्रियाः कुर्याः सर्वे वर्णा यथाक्रमम् ॥
 प्रेतसुहृदस्य कर्मयमेकोऽह्निं विधानतः ।
 सपिण्डीकरणं कार्यं प्रेतस्य वत्सरान्तरेः ॥
 तनः पितृत्वमापन्ने दर्शयौर्णादिभिः शुभैः ।
 प्रीणानन्तश्च कर्त्तव्यं यथाश्रुतिनिदर्शनम् ॥
 पितुरर्थं समुहृदस्य भूमिकोवादिक्श्च यत् ।
 कुर्व्याद्वेयनास्य सुप्रीता पितरो यान्ति राक्षस ॥
 यद्यदिदृशतं किञ्चित् यच्चास्य दयितं गृहे ।
 तत्तद्गुणवते देयं तदेवाचयमिच्छता ॥
 अधोतया त्रयी नित्यं भाञ्ज्य चिद्वत्सा सदा ।
 धर्मतो धनमाह्वयं यद्यथापि शक्तितः ॥
 आचारं कुर्वन्तो नात्मा जुगुप्सामेति राक्षस ।
 तत् कर्मयमशङ्कते यत्र गोप्यं महानजे ॥
 एवमाचरतो लोके पुरुषस्य गृहे सतः ।
 धर्मार्थकामसंप्राप्तिः परचेह च शोभना ॥
 एष तद्देशतः प्रोक्तो गृहस्थाश्रम उत्तमः ॥*॥
 वानप्रस्थाश्रमं धर्म्मं ते वक्ष्यामोऽवधायताम् ।
 अपत्यसन्ततिं दृष्ट्वा प्राञ्चो देहस्य चायतिम् ।
 वानप्रस्थाश्रमं गच्छेदात्मनः शुद्धिकारणम् ॥
 तत्रारण्योपभोगेन तपोभिश्चात्मकर्मणम् ।
 भूमौ शय्या ब्रह्मचर्यं पितृदेवातिथिक्रिया ॥
 होमस्त्रिसवनज्ञानं जटावल्कलधारणम् ।
 वन्यश्च हनिषेवित्वं वानप्रस्थविधिस्त्वयम् ॥*॥
 सर्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्यममानता ।
 जितेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसते चिरम् ॥
 ध्यानारम्भस्तथाहारे भिक्षा विप्रैः सनिन्दिते ।
 आत्मज्ञानं विवेकश्च तथा ज्ञात्वावबोधनम् ॥
 चतुर्थं चाश्रमे धर्म्मा ज्ञप्त्वाभिस्तं प्रकीर्तिताः ॥
 वर्गधर्म्माणि चान्यानि निश्रामय निशाचर ॥
 गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यंश्च वानप्रस्थं त्रयाश्रमाः ।
 चतस्र्यस्यापि गदिता य आचारो द्विजस्य हि ॥
 वेदानसत्वं गार्हस्थ्यमाश्रमदितयं विशः ।
 गार्हस्थ्यसुप्तमं त्वेकं शूद्रस्य चण्डाचर ॥
 स्नानि वर्णाश्रमोक्तानि धर्म्माणीह न ह्यापयेत् ।
 यो ह्यापयति तस्यासौ परिकुप्यति भास्करः ॥
 कुपितः कुलनाशाय देहरोगविद्वहये ।
 वर्णाशु पतते तस्य नरस्य चण्डाचर ॥
 तस्मात् स्वधर्मं न हि संत्यजेत
 न ह्यापयेत्तपि तथालम्बशम् ।
 यः संत्यजेत्तपि निजं हि धर्मं
 तस्मै प्रकुर्यति दिवाकरश्च ॥
 पुलस्त्य उवाच ।
 इत्यवसुक्तो सुनिभिः सुकेशी
 प्रगम्य तान् ब्रह्मन्वेषीकृत्वा
 जगाम चोत्पत्य पुरं स्वकीयं
 सुहृद्भिर्दुर्धर्ममवकमाणः ॥”
 इति श्रीवामनपुराणे १४ अध्यायः ॥*॥
 अन्यत् पादौ स्वर्गखण्डे २६ । २० । १२ अध्या-
 येयु विष्णुपादौ ३ अंशे १२ अध्याये मार्कण्डेय-
 पुराणे सदाचारनामकाध्याये चाजोक्तनीयम् ॥

सदानो

(सन साधुराचारो यस्य । सदाचरणशीले,
 चि । यथा, कथासरित्सागरे । २ । ७ ।
 “कात्यायनो जगद्गुरुपविष्टः जगान्तरे ।
 सदाचारो भवानेवं कथमेतां गतिं गतः ॥”)
 सदाचारवान्, [न] चि, सदाचारविशुद्धः । सदा-
 चारो । सदाचारशब्दादख्यर्थे वतुप्रत्यय-
 निव्ययः ॥ (यथा, मनुः । ४ । १५८ ।
 “सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान् नरः ।
 श्रद्धाहीनश्च यश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥”)
 सदानः, पुं, (सदा भवः । सदा + “सार्थाचर-
 मिति ।” ४ । ३ । २३ । इति व्यञ्जुनौ तुट
 च ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नित्ये, चि ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टिः । ५ । ६५ ।
 “सायन्तनो तिथिप्रणयः पङ्कजानी दिवातनीम् ।
 कान्तिं कान्था सदातन्या ह्येयन्यौ शुचि-
 क्षिता ॥”)
 सदातोया, स्त्री, (सदा तोयं यत्र ।) एजापथी ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ करतोया । इति सदा-
 नीराशब्ददर्शनात् ॥
 सदादानः, पुं, (सदा दानं महजलं यस्य ।) ऐरा-
 वतः । गणेशः । मत्तहस्ती । इति मेदिनी ॥
 नित्यदाने, स्त्री ॥
 सदानन्दः, पुं, (सदा आनन्दो यस्य ।) शिवः ।
 यथा,—
 “सदाशिवः सदाकर्त्ता सदाहर्त्ता सदागतः ।
 सदानन्दः सदावर्त्ता सदासङ्गवर्जितः ॥”
 इति श्रीशिवयामले पाञ्चतन्त्रसंवादे शिव-
 सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ सतताज्ञाद्युक्ते, चि । यथा,
 “ममानन्दे सदानन्दः सदानन्दो भविष्यति ।
 ममानन्दे निरानन्दो निरानन्दो भविष्यति ॥”
 इति पुराणे भगवतोवाक्यम् ॥
 सदानर्त्तः, पुं, (सदा नृत्यतीति । नृत् + अच् ।)
 खड्गनपथी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सर्वदाशु-
 कारके, चि ॥
 सदानोरवहा, स्त्री, (वहतीति । वह + अच् । सदा
 सर्वदा नीरस्य वहा ।) करतोया नदी । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 सदानीरा, स्त्री, (सदा नीरं यस्याः ।) करतोया
 नदी । इत्यमरः ॥ गार्गीविवाहसमये शहर-
 करगजितसम्पदानतोयप्रभवत्वात् करस्य तोयं
 विद्यते अत्रेति करतोया अर्थ आदिवाहः ।
 आवणे एतद्वत् सर्व्वा नदी रजस्वला इयन्तु
 न रजस्वला । अतएव सदा सर्व्वा नीरमस्या
 इति सदानीरा । तथा च स्मृतिः ।
 “अथादौ कर्कटे देवो चण्डं गङ्गा रजस्वला ।
 सर्व्वा रक्तवहा नदाः करतोयान्मुवाह्वनी ॥”
 इति भरतः ॥
 (यथा, महाभारते । २ । २० । २७ ।
 “गण्डकीश्च सदानीरां शर्करावर्णमेव च ।
 एकपञ्चतके नद्यः क्रमेणैवाव्रजन्तु ते ॥”
 निरन्तरजलपूर्णे अश्रुजलपूर्णे च त्रि । यथा,
 आर्यासप्तशत्याम् । २२४ ।

सदृशः

सदृशः

सदृशः

“चिरपथिकद्राघिमिलदलकलताशै-
बलावलप्रथिता ।
करतोयेव न्मगास्या ददिरिदानीं सदाभीरा ॥”
सदापुष्यः, पुं, (सदा पुष्यं यस्य ।) नारिकेलवृक्षः ।
इति शब्दमाला ॥ सर्वदाकुसुमयुक्तं, त्रि ॥
(यथा, महाभारते । १५ । ३५ । २०-२२ ।
“अथक्तमीजप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् ।
मच्छहङ्कारविटप इन्द्रियाङ्कुरकोटरः ॥
महाभूतविशेषश्च विशेषप्रतिशाखवान् ।
सदापर्णः सदापुष्यः सदाशुभफलोदयः ॥
आजीवः सर्वभूतानां ब्रह्मबीजः सनातनः ।
एतज्ज्ञात्वा च तन्नामि ज्ञानेन परमः ॥ ३ ॥
द्विष्ट्वा चामरतां प्राप्य जहति न्यलुप्तमनो ॥”)
सदापुष्यो, स्त्री, (सदा पुष्यं यस्याः । डीष् ।)
रत्नार्कवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
सदाप्रसन्नः, पुं, (सदा प्रसन्नं यस्य ।) रोहितकः ।
अर्कः । कुन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सदाफलः, पुं, (सदा फलमस्य ।) स्कन्धफलः ।
नारिकेलः । उडुम्बरः । इति मेदिनी ॥ विस्वः ।
इति जटाधरः ॥
सदाफलः, स्त्री, (सदा फलं यस्याः ।) त्रिसन्धि-
पुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वार्त्ताकुविशेषः ।
सना वेगुन इति कुली वेगुन इति दंकी वेगुन
इति च भाषा । अस्या गुणाः ।
“सदाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी ।
कण्ठकण्ठूहरी चैव वार्त्ताकीगुणवन्तरा ॥”
इति राजवल्लभः ॥
सदाभद्रा, स्त्री, (सदा भद्रमस्याः ।) गम्भारीवृक्षः ।
इति रत्नमाला ॥
सदायोगी, [नृ] पुं, (सदा सर्वस्मिन् काले योगी ।)
विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हरिप्रयत्ने मधु-
मांसवर्जानफलभागो । यथा,—
“सदासुनिः सदायोगी मधुमांसस्य वर्जनात् ।
निराधिनीरुगोक्षी विष्णुभक्तश्च जायते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
सदृक्, [श्] त्रि, (समान इव दृश्यतेऽसौ ।
समान + दृश् + “समानान्यथोच्चेति वक्तव्यम् ।”
३ । २ । ६० । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्वा किन् । “दृक्-
दृश्यत्वसु ॥” ६ । ३ । ८६ । इति समानस्य
सः ।) तुल्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ३६ । ८८ ।
“न त्वया सदृगन्धोऽस्ति जेलोक्थेऽपि धनुर्धरः ॥”)
सदृशः, त्रि, (समान इव दृश्यते इति । समान +
दृश् + क्त्सः । समानस्य सादेशः ।) सदृशः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । १ । २६ ।
“कश्चिद्धरेः सौम्य सुतः सदृश्च
आस्तिः प्रयो रथिनां साधु सान्नः ॥”)
सदृशः, त्रि, (समान इव दृश्यतेऽसौ । समान +
दृश् + क्त्सः । “दृक्दृश्यत्वसु ॥” ६ । ३ । ८६ ।
इति समानस्य सः ।) समः । इत्यमरः ॥
(यथा, रघुः । १ । १५ ।
“आकारसदृशप्रपन्नः प्रपन्नया सदृशप्रपन्नः ।

आगमेः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः ॥”)
उचितः । इति मेदिनी ॥
सदृशस्यन्दनं, स्त्री, निव्यन्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सदृशः, त्रि, (देशेन सह वर्तमानः ।) निकटः ।
इत्यमरः ॥ देशान्वितः । यथा,—
“सदेशसदृशौ निकटे देशवेशान्वितौ क्रमात् ॥”
इति धरणिः ॥
सद्भूतः, त्रि, (सन् भूतः ।) सत्यम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हरिवंशे । १४८ । ४४ ।
“तद्भवद्भिर्गुणा वाच्याः प्रदुःखस्य मच्छात्मनः ।
सद्भूताः कुलरूपस्य शीलस्य वयसस्तथा ॥”)
सद्भू, [नृ] स्त्री, (सौदन्त्यञ्चेति । सदृ + भूनिन् ।)
युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ३ । १६ ।
“न केवलं सद्भूनि मागधीपतेः
पथि यजुम्भान् द्विवीकसामपि ॥” ॥
“विश्रीयंति शिलादिषु पातान् विश्रीयन्तेऽनेन
कुद्यादय इति वा । गच्छति वागच्छति निष्प-
गम्यते वा प्रागिभिः । अवसादयति पिपासा-
युक्तं वा । सदृक् विशरणगत्यवसादनेषु +
मनिन् ॥” इति निघण्टुटीका । १ । १२ । ६६ ।)
जलम् । इति मेदिनी ॥ (सादान्ते अवसाद्यन्ते
प्रागिभो यञ्चेति । न्यामः । इति निघण्टुः ।
२ । १७ ।)
सदृः, [स्] य, (समानेऽहनि इति । “सदृः
परुत्परार्थ्यवम इति ॥” ५ । ३ । २२ । इति
द्विप्रत्ययः समानस्य सभावश्च निपात्यते ।)
तत्त्वज्ञम् । तत्त्वज्ञायः । सपदि २ । इत्यमरः ॥
हे तत्त्वज्ञे तत्त्वज्ञे । समानेऽहनि सदृः कुतः क
कुह इत्यादिना निपातः । सदृः प्रतति मांसिन
इति सपदि सुकृलितार्थोम् । इयं दत्त्यादि ।
इति भरतः ॥
सदृःक्षतं, स्त्री, (सदृक्षतज्ञानं क्षतम् ।) नाम ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्त्वज्ञक्षते, त्रि ॥
सदृःप्राणकरः, त्रि, (सदृक्षतज्ञानात् प्राणस्य
बलस्य करः ।) तत्त्वज्ञानात् बलकारकद्रव्यादिः ।
यथा, चाणक्ये ।
“सदृमांसं नवात्तश्च बाला स्त्री चौरभोजनम् ।
एतस्युद्योदकश्चैव सदृःप्राणकराणि षट् ॥”
सदृःप्राणहरः, त्रि, (सदृः प्राणस्य बलस्य हरः ।)
तत्त्वज्ञानात् बलाद्युद्योदकद्रव्यादि । यथा,—
“शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालाकंस्तरुणं दधि ।
प्रभाते मेषुनं निद्रासदृःप्राणहराणि षट् ॥”
इति चाणक्यम् ॥
सदृःशुद्धिः, स्त्री, (सदृक्षतज्ञानात् शुद्धिः ।) सदृः-
शौचम् । यथा,—
“देशान्तरन्वते बाले सदृःशुद्धिर्यतौ न्वते ॥”
इति गारुडे १०७ अध्यायः ॥
सदृःशोधा, स्त्री, (सदृःशोथो यस्याः ।) कपि-
कच्छुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सदृःशौचं, स्त्री, (सदृ एव शौचं शुद्धिः ।) तत्-
त्वज्ञानाच्छुद्धिः । यथा,—
“शिल्पिनः कारवो वेद्या दासीदासाश्च श्रवकाः ।

अभिमान् शौचियो राजा सदृःशौचाः प्रकी-
र्त्तिताः ॥”
इति गारुडे १०७ अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च ।
“कारवः शिल्पिनो वेद्या दासीदासास्तथैव च ।
दातारो नियमो चैव ब्रह्मविद्वेषचारिणी ।
सत्रियो व्रतितस्तावन सदृःशौचा उदाहृताः ।
राजा चैवाभियुक्तश्च प्रातः सत्रिण एव च ॥
यश्चै विवाहकाले च देवयामे तथैव च ।
सदृःशौचं समाख्यातं द्भिन्ने वायुपदवे ॥
द्विभ्राह्मवहतानाश्च विद्युता परिधेर्विजेः ।
सदृःशौचं समाख्यातं सजातिमरणे तथा ॥
अथो मरुप्रपतने वीराध्वस्याप्यनाशके ।
ब्राह्मणार्थे च संन्यस्ते सदृःशौचं विधीयते ॥”
इति कौर्मि उपविभागे २२ अध्यायः ॥ * ॥
अपरश्च । अथ सदृःशौचम् । तत्र विष्णुः ।
नाशौचं राज्ञः राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न
सत्रिणां सत्रे न कारुणां स्वकर्मणि न
राजाज्ञाकारिणां तदिच्छया न देवप्रतिष्ठा-
विवाहयोः पूर्वसंभृतयोः इति । सत्रिणां नित्य-
प्रवृत्तान्नदानानां सत्रे अन्नदाने । कारवः
रूपकाराद्याः । आदिपुराणे ।
“रूपकारेण यत् कर्म करणीयं नरेष्विह ।
तदर्थो नैव शक्नोति तस्माच्छुद्धः स रूपकृतः ॥”
कूर्मपुराणे ।
“कारवः शिल्पिनो वेद्या दासा दास्यस्तथैव च ।
दातारो नियमो चैव ब्रह्मविद्वेषचारिणी ।
सत्रियो व्रतितस्तावन सदृःशौचा उदाहृताः ॥”
आदिपुराणे ।
“शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः कर्म यत् साधयन्त्युत ।
तत् कर्म नान्यो जानाति तस्मात् शुद्धः
स्वकर्मणि ॥
दासा दास्यश्च यत् कर्म कुर्वन्त्यपि च लोक्षया ।
तदर्थो न क्षमः कर्तुं तेन ते शुचयः स्मृताः ॥”
चित्रकाराद्यरूपाः शिल्पिनः । आद्यशब्दाच्चल-
निर्गोक्षकाद्याः । प्रानातपः ।
“मृत्युकर्मकराः गृहा दासा दास्यस्तथैव च ।
ज्ञानं शरीरसंस्कारं यद्दृक्कर्मण्यदृषिताः ॥”
स्मृतिः ।
“सदृःसृष्टयो गर्भदासो भक्तिदासश्चाह्या-
च्छुचिः ॥”
वेद्या अपि चिकित्सायामेव । तथा च स्मृतिः ।
“चिकित्सको यत् कुरुते तदर्थं न शक्यते ।
तस्मात् चिकित्सकः सर्वं शुद्धो भवति नित्यशः ॥”
दातार आवश्यकप्रत्यक्षं गोभूमिहरण्यादि-
दाने प्रवृत्ताः । तेषां तद्दान एव । प्रत्यक्षं
दानश्च । दातव्यं प्रत्यक्षं पात्रे इति याज्ञ-
वल्क्यात् । कादाचित्कदानकारिणाम् दाने
प्रक्रान्ते अशौचं नास्ति तावत् यावत् कर्म
कुर्वन्ति इति । हारलताप्येवम् । पूर्वसङ्कल्पित-
द्रव्यानेऽपि नाशौचम् । यथा च मिता-
चरायाम् ।

सद्यःश्री

“पूर्वसङ्कलितं त्रयं दीयमानं न दुष्यति ॥”
इति ॥
आदिपुराणी ।
“निवृत्ते ऋच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ।
ग्रहोतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ॥
निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे आहकर्मणि ।
निमन्त्रणाद्भि विप्रस्य स्वाध्यायाद्विरतस्य च ।
देहे पिठेषु निवृत्तत्वात् नाश्रीचं विद्यते क्वचित् ॥”
पाजापत्यादिऋच्छ्रे समाम्ने होमयागजपेषु
ममाग्नेषु सम्पूर्णार्थमवश्यं मया ब्राह्मणा
भोजयितव्या इति ग्रहोतनियमो यस्तस्या-
श्रीचैऋतकुलजातानामपि सुज्ञानानां दोषा-
भावः । कस्यचिदाहोमोक्तोरित्यर्थः । एवं प्रारब्ध-
आदौपि क्वचिदित्यनेन दाहोक्तोरश्रीचाभावः ।
तथा च विष्णुः ।
“व्रतयज्ञविवाहेषु आहो होमेऽर्चने जपे ।
आरब्धे स्तनके न स्यादनारब्धे तु स्तनकम् ॥”
इति ॥
पराशरः ।
“दोषितेष्वभिषिक्तेषु व्रततीर्थपरेषु च ।
तपोदानप्रसक्तेषु नाश्रीचं स्तनस्तनके ॥”
यजमानानां होमयागाद्गदोचनीयेद्यै कृतायां
दोषितत्वं भवति तेन दोषनीयेद्युत्तरकालं
यजमानस्य यत् कर्म तत्राश्रीचं नास्ति ।
अभिषिक्तेषु चात्रियनृपतियु । तीर्थं गङ्गादि ।
गुरुरिति कश्चित् ॥ कालमाधवीयं कूर्मपुरा-
णम् ।
“काश्योपवासं प्रकान्तिं अन्तरा स्तनस्तनके ।
तत्र काश्यव्रतं कुर्यात् दानार्चनविवर्जितम् ॥”
तत्र दानार्चनं स्वयं वक्ष्येत् अन्यदारा तु कार-
येत् । तथा च मत्स्यपुराणम् ।
“गर्भिणी स्तनिका नक्तं कुमारौ च रजस्वला ।
यदाशुद्धा तदान्येन कारयन् क्रियते सदा ॥”
उपवासाचरणे गर्भादिपीडासम्भावनायां नक्तं
भोजनं कुर्यात् ।
“उपवासेष्वशक्तस्य तदेव फलमिच्छतः ।
अनभ्यासेन रोगाणां किमिदं व्रतमुच्यताम् ॥”
इति नारदप्रश्नान्तरम् ।
“उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते ॥”
इति मत्स्यपुराण एवेश्वरप्रतिवचनात् ।
स्वयमशुद्धा शुद्धद्वारा पूजादिकं कारयेत् ।
कायिकसुपवासादि सदा शुद्धशुद्धिकाये स्वयं
क्रियते । स्मृतिपरिभाषायामप्येवम् । विष्णुः ।
“बहुकालिकमङ्गल्यो ग्रहोतनश्च पुरा यद्दि ।
स्तनके स्तनके चैव व्रतं तत्रैव दुष्यति ॥”
एतत्काम्यव्रतपरम् । निव्यानान्वारञ्जानामना-
रञ्जानामविशेषेण कर्षयता । नाश्रीचमित्यनु-
वृत्तौ ब्रह्मपुराणम् ।
“नेहिकस्याथवायस्य भिन्नार्थं प्रथितस्य च ॥”
नेहिकस्य ब्रह्मचारिविशेषस्य । अन्यस्य चतुर्था-
श्रमिणः । अश्रीचिभिन्नायहणे दोषाभावः ।
इति हारलताप्रभृतयः । कौर्मि ।

सद्योजा

“सद्यःश्रीचं समाख्यातं दुर्भिक्षे चाप्युपपन्नम् ।
डिम्बाहवहृतागच्छ विद्युता पाथिवैर्हिजेः ।
सद्यःश्रीचं समाख्यातं शापादिमरुणे तथा ॥”
उपपन्ने राजविपन्ने । औपसर्गिकात्यन्तमरुक-
पीडने च सद्यःश्रीचसुक्तम् । तथा च पराशरः ।
“उपसर्गं स्तनके चैव सद्यःश्रीचं विधीयते ।”
अतएव ।
“आपद्यपि च कथायां सद्यःश्रीचं विधीयते ॥”
इति याज्ञवल्क्यवचने अनिरुद्धभट्टश्रुतपाणि-
प्रभृतिभिरौपसर्गिकात्यन्तमरुकपीडयां सद्यः-
श्रीचं विधीयते इत्युक्तम् । उपसर्गश्च त्रिवि-
धोऽप्यतः । तथा च गर्गसंहितावाहस्यत्ययोः ।
“अतिलोभादसत्याद्वा नास्ति क्वाद्वाप्य-
धर्मतः ।
नरापचारात्प्रियतमुपसर्गः प्रवर्तते ॥
अतोऽपचारात्प्रियतमपवर्जन्ति देवताः ।
ताः स्तन्यद्वृतांस्तवाह्वयनाभसभूमिजान् ॥
त एव त्रिविधा लोके उत्पन्ता देवनिर्मिताः ।
विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्भावयन्ति च ॥”
यद्यप्युपसर्गः श्रुतो रोगभेदोपपन्नव्योरोपीति
विश्वकेश्यादुपसर्गस्योभयवाचकत्वं तथाप्यत्र
सुनिप्रयुक्तत्वेनान्तरङ्गत्वात् त्रिविधोऽप्यतः
कोपसर्गो गृह्यते न तु रोगविशेषात्मक इति ।
एतेनोपपन्नमतीति सुत्पत्त्या देहाभ्यन्तर एव
यावदनेते तावत्कालमरण एव सद्यःश्रीचं बहि-
र्भावे व्रणपरम्यरथा मरुणे सति स्वजातुक्ता-
श्रीचमेवेति च ग्रहमिति दर्शनस्मृतिसारप्रदीपा
इति वाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम् । द्विजेर्ब्राह्मणेः ।
शापादौत्थादिशब्देनाभिचारस्तस्य गृह्यणम् ।
ब्रह्मकूर्मपुराणार्था यद्ब्राह्मणहृतस्याश्रीचा-
भाव उक्तः स बुद्धिपूर्वकहनने बोद्धव्यः । प्रमाद-
हृते त्वश्रीचाद्यस्यैव अन्यथा मरीचिवचनं
निर्विषयं स्यात् । यथा,—
“विषशस्त्रापदादिस्त्रिगुणब्राह्मणघातिनाम् ।
चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषाम् विगर्हता ॥”
विषादिसाहचर्यात् ब्राह्मणहतघातोऽस्या-
स्तीति प्रतीयते । यद्वात्र ये च वै ब्राह्मणेर्हता
इति ब्रह्मपुराणीयं साधकत्वेनोपपन्नं आह-
विवेके तच्चिन्त्यम् ।
“महापातकिनो ये च पतितास्ते उदाहृताः ॥”
इत्युत्तरार्हेन पातित्यभिधाय तेषां आह-
निषेधान् । आवालः ।
“दुर्भिक्षे राष्ट्रमप्याते शस्त्रगोब्रह्मघातिते ।
पतितेऽनशनप्रते विदेशस्थे शिशौ न च ॥”
नाश्रीचमित्यर्थः । इति श्रुतिवचनम् ॥
सद्यःस्तः, त्रि, (सद्यः कायतीति । के + कः ।)
नूतनम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा, सुश्रुते ।
१ । ४५ ।
“नवनीतं पुनः सद्यस्त्वं लघु सुकुमारं मधुर-
मिति ॥”)
सद्योजातः, पुं, (सद्यस्तज्जातु जातः ।) वत्सः ।
इति शब्दचन्द्रिका । शिवः । यथा,—

सधर्मा

“भक्षेनांनाविधेयुक्तं ब्राह्मणाय निवेद्येत् ।
प्रौयतां देवदेवोऽत्र सद्योजातः पिनाकधृक् ॥”
इति मातृस्य शिवचतुर्दशोऽत्रैः ७६ अध्यायः ।
सद्योजाताय व्रतः । इति शिवरात्रिप्रते शिव-
ज्ञानमन्त्रः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तत्तज्जातो-
पत्ते चि ॥
सद्योभावी, [नृ] पुं, (सद्यो भवतीति । भू +
शानिः ।) तर्ककः । सद्योजातवत्सः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
सद्यः, त्रि, (सीदति गच्छतीति । सद गतौ +
“दाघेट्सिद्दसदो कः ।” ३ । २ । १५६ । इति
कः ।) गमनकर्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
सदस्यः, पुं, ग्रामः । सद्यस्त्वं कवसधातोरथच्-
प्रत्ययेन नियन्त्रः । इति कैचित् ॥ किन्तु संपूर्ण-
वसधातोरथप्रत्यये संवसथ इति सिद्धान्तकौ-
मुद्यां निर्यादितम् ॥
सदृत्तं, स्त्री, (सत् वृत्तम् ।) साधुस्वभावः । सच्च-
रिचम् । इति जटाधरः । (यथा, कथ्य-
सरित्सागरे । ५१ । २२७ ।
“सच नरवाहनदत्तः सद्यःतमनोरमासुन्दरगुणाम् ।
प्राप्यालङ्कारवतीं वागीमिव सुकविरास्त
तद्रसिकः ॥”)
तद्वृत्ते चि । यथा,—
“नासमञ्जसशीलेस्तु सहासीत कदाचन ।
सदृत्तसन्निकर्षो हि चणाहंमपि शस्यते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
सदृत्तभाक्, [ज्] त्रि, (सदृत्तं भजतीति
भज् + क्तिप् ।) सदृत्तविशिष्टः । यथा, सारा-
वल्याम् ।
“पथ्याशिनां शीलवतां नराणां
सदृत्तभाजां विजितेन्द्रियाणाम् ।
एवंविधानामिदमायुरत्र
चिन्त्यं सदा दृढसुनिपवाद् ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
सधर्मचारिणी, स्त्री, (सद्यधर्मं चरतीति । चर +
शानिः । “वोपसर्जनस्य ।” ६ । १ । २२ । इति
सद्यस्य सः ।) भार्या । यथा,—
“सधर्मचारिणी पत्नी जाया च गृहिणी गृहा ॥”
इति हलायुधः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । १४० । ४८ ।
“एतन्मे संश्रयं सर्वं वक्तुमर्हसि वै प्रभो ।
सधर्मचारिणी चाहं भक्ता मेति वृषध्वज ॥”)
सधर्मा, [नृ] त्रि, (समानो धर्मो यस्य । “धर्मा-
दिच् केवलात् ।” ५ । ४ । १२४ । इति
अनिच् ।) सदृशः । यथा,—
“तुल्यः समानः सदृशः सरूपः सदृशः समः ।
साधारणसधर्माकौ सर्वार्थः सन्निभः सदृक् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
समानधर्मयुक्तश्च । (यथा, मनुः । १० । ४१ ।
“सजातिजानन्तरजाः षट्सुता द्विजधर्मिणः ।
शूद्राणामु सधर्माणः सर्वेषुपध्वंजसाः
स्तृताः ॥”)

सनः

सधर्मिणी, स्त्री, (सह धर्मोऽस्या अस्तीति ।
“धर्मशीलवर्णास्ताश्च ।” ५ । २ । १३२ । इति
इति । “वोपसर्जनस्य ।” ६ । ३ । ८२ । इति
सहस्य सः ।) भार्या । यथा,—

“सुवासिनी वधूटी स्याच्चिरराट्पथ सधर्मिणी ।
पत्नी सहचरी पाणिशुद्धीती गृहणी गृह्या ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

सधर्मो, [न] त्रि, (सह धर्मोऽस्त्यस्येति ।
“धर्मशीलवर्णास्ताश्च ।” ५ । २ । १३२ । इति
इति । “वोपसर्जनस्य ।” ६ । ३ । ८२ । इति
सहस्य सः ।) समानधर्माचारी । यथा,—

“पशूनां समजोऽन्येषां समाजोऽथ स-
र्मा-
गाम् ॥”
इत्यमरः ॥

सधवा, स्त्री, (धवेन भर्ता सह वर्तमाना ।)
जीवत्यतिका । तत्पथ्यायः । सभर्तृका २ पति-
वती ३ सनाथा ४ । इति जटाधरः ॥ अस्या
धर्मा यथा,—

“भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्मो ह्यमायया ।
तद्वन्मनाश्च कल्याण्यः प्रजानाश्चानुपोषणम् ॥
दःश्रीलो दुर्भगो ब्रह्मो जडो रोग्यधनोऽपि वा ।
पतिः स्त्रीभिर्न हानयो लोकेपुमभिरपातको ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २६ अध्यायः ॥

सधिः, पुं, अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सधिः, [सु] पुं, (सहते इति । सह + “सहेर्धश्च ।”
उणा० २ । ११४ । इति इस्त्वं घञान्तादेशः ।)
वृषभः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुगादिश्रुतिः ॥

सधोचो, स्त्री, (सह अश्नति या सा । अश् +
ऋत्विगादिना क्तिन् । सहस्य सधिः । अश्नते-
श्चोपसंस्थानं इति डोप् । अश् इत्यकारलोपः ।
चाविति दीर्घः ।) सखी । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, भट्टः । ६ । ७ ।

“नीतां सौमित्रिणा त्यक्तां सधोचो वसुमेकिकाम् ।
विज्ञायामंस्त काकुत्स्थः च ये क्षेमं सुदुर्लभम् ॥”)

सध्राड्, [च्] त्रि, (सह अश्नतीति । अश् गतौ +
ऋत्विगादिना क्तिन् । सहस्य सधिः ।) सहचरः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । २ । ७ । ४७ ।

“सध्राड् नियम्य यतयो यमकर्त्तृहेतिं
जस्युः स्वराडिव निपानखनित्रमिन्द्रः ॥”

सम्यक् । यथा, तत्रैव । ४ । २७ । १ ।

“इत्थं पुरञ्जनं सध्रग्वशसानीय विभ्रमेः ।
पुरञ्जनी महाराज रेमे रमयती पतिम् ॥”)

सन्, पुं, आकरणीयप्रत्ययविशेषः । तत्सृजति
यथा । सन्निकायाम् । धाः परः सन् स्यादि-
च्छायाम् । अन्तुमिच्छति जिघ्रसति । इति
सुग्वधोपध्याकरणे सन्नत्पादः ॥ * ॥ प्रथमैक-
वचनान्तपुंलिङ्गसञ्चस्वरूपोऽप्येवम् । तदुदा-
हरणम् । यथा,—

“रामं नमति सानन्दं धर्मानभिनिविश्य सन् ॥”
इति तत्रैव कारकपादः ॥

सनः, पुं स्त्री, हस्तिकर्णास्थालः । यथा । कर्णा-
स्थाषे सनः सनी । इति शब्दरत्नावली ॥

सनत्कु

सनः, पुं, घटापाटलिद्वयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(सनत्कुमारः । सनकः । सनन्दनः । सनातनः ।
दाने, स्त्री । अखण्डिते, त्रि ॥ यथा, भागवते ।
२ । ७ । ५ ।

“तप्तं तपो विविधलोकसिद्धिप्रया म
आदौ सनात् स्वतपसः स चतुःसनीभूत् ॥”
“स हरिः चतुःसनीभूत् । सनत्कुमारः सनकः
सनन्दनः सनातन इति चत्वारः सनशब्दा
नास्ति यस्य सः । कथम्भूतान् स्वतपसः सनात्
अखण्डितान् यदा स्वतपसः सनात् दानात् सम-
पन्नादित्यर्थः स तु दाने ॥” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥)

सनकः, पुं, विष्णुपारिषदभेदः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ स तु ब्रह्मणश्चतुष्पुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः ।
यथा,—

“दृष्ट्वा पापीयसीं सृष्टिं नात्मानं बहुमन्यत ।
भगवद्भानुपतेन मनसान्यास्ततोऽसृजत् ॥
सनकश्च सनन्दश्च सनातनमथात्मभूः ।
सनत्कुमारश्च सुनीनु निष्क्रियानृहृत्तसः ॥
तान् ब्रह्मवि स्वभूः पुत्रान् प्रजाः सृजत् पुत्रकाः ।
तत्रैच्छन्मोक्षधर्माणो वासुदेवपरायणाः ॥”
इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १२ अध्यायः ॥
तस्य वासस्थानं जनलोकः । इति काशीखण्डम् ॥

सनत्, पुं, ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेषशब्दरत्ना-
वली ॥

सनत्, अ, सञ्ज्ञा । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥

सनत्कुमारः, पुं, (सनतो ब्रह्मणः कुमारः ।)

ब्रह्मणः पुत्रः । तत्पथ्यायः । वैधानः २ । इत्य-
मरः ॥ वैधानिकः ३ । इति भरतः ॥ धाट्-
पुत्रः ४ वैधायः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
तन्नामव्युत्पत्तिर्यथा । सनत् ब्रह्मा तस्य कुमारः
सनत्कुमारः । सन्नित्यकुमारस्तेन सनत्कुमारो
वापीति स्वाभिमतम् । इति भरतः ॥ तन्नाम-
कारणम् । यथा,—

“यथोत्पन्नक्षथैवाहं कुमार इति विहि माम् ।
तस्मात् सनत्कुमारिति नामैतन्म प्रतिष्ठितम् ॥”

इति महाभारते हरिवंशः ॥ * ॥

स च धर्मस्योरसेन अहिंसायां जातः पश्चात्
ब्रह्मणो दत्तपुत्रः । अयं साध्यगणः । यथा,—
श्रीनारद उवाच ।

“कोऽयं सनत्कुमारिति यस्कोक्तं ब्रह्मणा स्वयम् ।
तवापि तेन गदितं वद मामनुपूर्वतः ॥

पूलस्त्य उवाच ।

धर्मस्य भार्या हिंसाया तस्यां पुत्रचतुष्टयम् ।
सम्प्राप्तं मुनिशार्दूल योगशास्त्रविचारकम् ॥

च्छेदः सनत्कुमारोऽभूत् द्वितीयश्च सनातनः ॥
द्वितीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः ॥

सांख्यवेत्तारमपरं कपिलं वोढुमासुरिम् ।
दृष्ट्वा पश्चिखं श्रेष्ठं योगयुक्तं तपोनिधिम् ॥

ज्ञानयोगं न ते ददुर्व्यायांसोऽपि कनीयसाम् ।
ज्ञानमादां महायोगं कपिलादिर्न चावदत् ॥

सनत्कुमारश्चाभ्येव ब्रह्मणं कमलोद्भवम् ।

सनन्दः

अपृच्छ द्योगविज्ञानं तमुवाच प्रज.पतिः ॥
कथयिष्यामि ते सांख्यं यदि पुत्रेति मे वचः ।
श्रुत्वा कुरुषे तत्र ज्ञानं साख्यं श्रुतो भव ॥
पितामहवचः श्रुत्वा साध्यः प्राह तपोधन ।
सहं हि तव पृच्छोऽहं देव योगं वदस्व माम् ॥
तमुवाच महायोगी त्वन्मातापितरौ यदि ।
दास्येते च ततः स्रुतुर्दायादो मेऽसि पुत्रकः ॥
सनत्कुमारः प्रोवाच दायादपरिकल्पना ।
येषां हि भवता प्रोक्ता तान् मे याथातुमर्हसि ॥
तदुक्तं साध्यमुख्येन वाक्यं श्रुत्वा पितामहः ।
प्राह प्रहस्य भगवान् शृणु वक्षति नारद ॥”
इति वामने ५७ । ५८ अध्यायो ॥

स च पञ्चहायनवयस्कः चण्डादिभस्कारवेद-
सन्ध्याविहीनश्च । यथा,—

“तच्छ्रुत्वा सृष्टयो राजा रत्नभरणभूषिताम् ।
गृह्णीत्वा कन्यकां रम्यां नारदाय ददौ मुदा ॥
गृह्णीत्वा च सभार्यं तं पुत्रं धाता मुदान्वितः ।
प्रथमो ब्रह्मलोकश्च देवन्द्रेर्मुनिभिः सह ॥

तत्राजगाम नमश्च प्रज्वलन् ब्रह्मतेजसा ।
सनत्कुमारो भगवान् साक्षाच्च बालको यथा ॥

सृष्टेः पूर्वञ्च त्रयसा यथेवं पञ्चहायनः ।
अचङ्कोऽनुपधीतश्च वेदसन्ध्याविहीनकः ॥

कृष्णति मन्त्रं जपति यस्य नारायणो गुरुः ।
अनन्तकालकल्पश्च भ्रातृभिश्च त्रिभिः सह ॥

वेणुवानामगणेशो ज्ञानिनाश्च गुरोर्गुरुः ।
आराद्दृष्ट्वा नारदस्तं भ्रातरश्च सप्तं वरम् ॥

सहसा शिरसा भूमौ दृष्टवन् प्रणनाम तम् ।
उवाच नारदं बालः प्रहस्य परमार्थकम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मण्यम्बखण्डे २२ अध्यायः ॥
जिनमते दादशसांख्यभौमान्तर्गतसांख्यभौमभेदः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

सनन्दः, पुं, ब्रह्मणः पुत्रचतुष्टयान्तर्गतपुत्रविशेषः ।
स तु जनलोकवासी । इति काशीखण्डम् ॥

स एव दिव्यमनुष्यः । अस्य तपणं निवोतिना
प्रत्यङ्मुखेन प्राजापत्यतीर्थेन सामगेन कर्त्तव्यम् ।
तदितरेण उदङ्मुखेन कर्त्तव्यम् । यथा दत्तः ।

“प्रादेशमात्रसुतुल मलिलं प्राङ्मुखः सुरान् ।
उदङ्मुख्यांस्तु पितृन् दक्षिणतस्तथा ॥

अयेस्तु तपयेद्देवान् मनुष्यान् कुशमध्यतः ।
पितृस्तु कुशस्तुलान्ने विधिः कौशी यथाक्रमम् ॥

द्वितीयोऽपि देवभ्यो निवोती च भवेत्ततः ।
मनुष्यांस्तपयेद्दक्षिणतः ऋषिपुत्रावृषींस्तथा ॥

सनकश्च सनन्दश्च द्वितीयश्च सनातनः ।
कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ।

सर्वे ते तत्रिभायास्तु महत्तनाम्बुना सदा ॥”
अनेनाल्लिङ्गयम् । यथा,—

“एकेकमज्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु मनकादयः ।
अहन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् श्वियस्त्वेकेकमज्ज-
लिम् ॥”

परिशिष्टप्रकाशश्रुतं सामवेदीयषट्त्रिंशद्-
ब्राह्मणम् । मनुष्याणामेषा दिक् या प्रती-
चीति । तथा च ज्योतिष्ठीने श्रूयते । प्राचीं

देवा अभजन्त दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्याः
उदीचीं मसुराः अपरेषासुदीचीं मनुष्याः ।
विष्णुपुराणे ।

“प्राजापतेन तीर्थेन मनुष्यास्तर्पयेत् पृथक् ।”
इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥

सनपर्णी, स्त्री, (सनस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।
पाककर्णाति डीप् ।) असनपर्णी । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सनसूत्रं, स्त्री, (सनस्य सूत्रम् ।) पवित्रकम् । हे
श्रगसूत्रजाले । श्रगस्य सूत्रं श्रगसूत्रं श्रगति
इहाति सूत्रं श्रगः । श्रग अस्मि दाने अन् श्रग-
स्तालयादिर्ह्यङ्गान्तः । इति बहवः । सनो
दन्त्यसादिर्ह्यङ्गान्तः । इति केचित् । तस्मिन्
सन दु न दाने इत्यस्य रूपम् । सगो दन्त्य-
सादिर्ह्यङ्गान्त इत्यपरे । सग किञ्च मणि
काकण कोष काणा इति ह्यङ्गान्ते विद्या-
भरणः ।

“कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्ह्यङ्गं त्रित्तम् ।
सनसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौचिकम् ॥”
इति मनुवचनात् पवित्रकमपि तदुच्यते । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

सना, य, निवम् । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
३ । ५४ । ६ ।

“सना पुराणमध्ये स्यारात् ॥”)

सनात्, य, निवम् । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥
(चिरात् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २० । ६ ।

“सनादेव सहसे जात उग्रः ॥”

“सनादेव चिरादेव जात उग्रः ॥” इति तद्-
भाष्ये सायणः ॥) विष्णुः । इति तस्य सहस-
नामस्तोत्रम् ॥

सनातनः, पुं, (सना भवः । “सायश्चिरं प्राङ्
प्रगे इति ॥” ४ । ३ । २३ । इति व्युत्पत्तौ तुट्
च ।) विष्णुः । शिवः । ब्रह्मा । पित्र्यामतिथिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ इत्यमनुष्यः । अस्य प्रमाणं
सनन्दशब्दे द्रष्टव्यम् । स च ब्रह्मणः पुत्रः ।
यथा,—

“सनत्कुमारी धर्मश्च सनकश्च सनातनः ।

सनत्स्वापि सूर्यश्च येन्ये वा ब्रह्मणः सुताः ॥
विचक्षणान् यदक्तुं के वाच्ये जङ्गुद्वयः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रलतिखण्डे ३१ अध्यायः ॥

स तु जगत्लोकवासी । इति काशीखण्डम् ॥

वह्निपुराणमते तु तपोलोकस्य इति भेदः ।
वैष्णवराजः । इति मत्स्यपुराणम् ॥

सनातनः, त्रि, (सना भवः । सायश्चिरमिति व्युत्पत्तौ
तुट् च ।) निवम् । इत्यमरः ॥ सुनिश्चलः ।
इति विश्वः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ६८ ।

“स्योऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्मः सनातनः ।

अस्माद्धर्मात् अवेत चक्षिथो ननु रणे

रिपून् ॥”)

सनातनतमः, पुं, (अयमेवामतिप्रथेन सनातनः ।
तमम् ।) विष्णुः । इति महाभारते तस्य
सहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १४६ । १०६ ।

सनातनी, स्त्री, (सनातन+टित्वात् डीप् ।)
दुर्गा । जम्बीः । सरस्वती । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—

“सर्वकाले सना प्रोक्ता विद्यमाने तनीति च ।
सर्वत्र सर्वकालेषु विद्यमाना सनातनी ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रलतिखण्डे ५४ अध्यायः ॥
अपि च ।

“निर्गमस्य च निवस्य वाचकश्च सनातनः ।

सदा निव्या निर्गम्या या कीर्तिता सा सना-
तनी ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्षणजम्बखण्डे २७ अध्यायः ॥
अन्यत्र ।

“स्थितिं करोति भूतानां मेव काले सनातनी ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥

सनाथा, स्त्री, (नाथेन सह वर्षमाना ।) जीवद-
भर्तृका । इति जटाधरः ॥ (प्रभुविशिष्टे, त्रि ।
यथा, भागवते । १ । ११ । ८ ।

“अहो सनाथा भवता स्म यदयं

त्रैपिठपानामपि दूरदर्शनम् ।

प्रेमस्मितस्मिन्धनरीचगाननं

पश्येम रूपं तव सर्वसौभगम् ॥”)

सनाभिः, पुं, (समानो नाभिर्गोत्रमस्य । “ज्योति-
र्जनपदेति ॥” ६ । ३ । ८५ । इति समानस्य
सः ।) सपिण्डः । ज्ञातिः । इत्यमरमेदिनीकरी ॥
(यथा, मनुः । ५ । ७२ ।

“यथोक्तैव कस्येन शुश्रूषितं तु सनाभयः ॥”)

सनाभिः, त्रि, (समानो नाभिर्यस्येति । समानस्य
सः ।) तुल्यः । इति मेदिनी ॥ स्नेहयुक्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥

सनामकः, पुं, श्रीभाञ्जनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(समानं नाम यस्य ।) समाननामयुक्ते, त्रि ॥
(यथा, हरिवंशे । ३१ । १४ ।

“स तासु जनयामास पुत्रिकासु सनामकान् ।

दश पुत्रान् महात्मासौ तपस्युत्थेरतान् सदा ॥”)

सनिः, पुं, (सन+“खनिकव्यञ्जीति ॥” उणा०
४ । १३६ । इति इः ।) पूजा । दानम् । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुष्णादित्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
१ । १०० । १३ ।

“तं सचन्ते सनयन्तं धनानि ॥”

“सनयो धनस्य दानानि सचन्ते सेवन्ते ॥” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥)

सनिः, पुं, स्त्री, (“सन+खनिकव्यञ्जीति ॥” उणा०
४ । १३६ । इति इः ।) अर्थघणा । इत्यमरः ॥
गर्वादेः सत्कारपूर्वकं क्रचिदर्थे नियोजनम् ।
तच्च हे गुरो अस्माकं कर्म कुर्वित्यादिरूपम् ।

सायते हीयते पुष्यादिकमत्र सनिः सन दु न
दाने नास्तीति इः पाञ्चोणादीति इपि सनी
च । अन्वेषणादिवदध्येषणा । इति भरतः ॥

दिक् । इति शब्दमाला ॥

सनितः, त्रि, प्रतिपन्नः । इति हेमचन्द्रः ॥

सनिष्ठीवं, स्त्री, (निष्ठीवेन सह वर्षमानम् ।)

सनिष्ठेवम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

सनिष्ठेवं, स्त्री, अम्बुलतम् । इत्यमरः ॥ निष्ठेवो
सुखवारिबिन्दुः तेन सह वर्षते इति सनिष्ठेवं
निपूर्वस्त्रिवेषणं गुणः सनिष्ठीवमिति क्रचित्
पाठो लिपिकरप्रमादादिति सुकटः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

सनी, स्त्री, (सन+इः । वा डीप् ।) सनिः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ हस्तिकर्णाफाजः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सनीडः, त्रि, (नीडेन वासस्थानेन सह वर्षमानः ।)
निकटः । इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टः । ५ । ३१ ।

“सम्यथ तस्मिन्नीडेऽसौ तं वृत्तान्तमश्रयवत् ॥”)
नीडयुक्तश्च ॥

सन्तः, पु, संहृतलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सच्छ-
न्दस्य प्रथमावहुवचनान्तरूपश्च ॥ (यथा,
रघुः । १ । १० ।

“तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्भक्तिहेतवः ।

हेनः संलस्यते ह्यसौ विशुद्धिः श्यामिकापि
वा ॥”)

सन्ततं, स्त्री, (सम्+तन+क्तः । समो वा हित-
ततयोः इति पञ्चे मलोपाभावः ।) सततम् ।
तद्भक्ति, त्रि । इत्यमरः ॥

सन्तताभ्यासः, पुं, (सन्ततं यथा तथा अभ्यासः ।)
निरन्तराभ्यासः । यथा । साध्यायः सन्तता-
भ्यासः । इति भूरिप्रयोगः ॥

सन्ततिः, स्त्री, (सम्+तन+क्तिन् ।) गोत्रम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १ । ६६ ।

“सन्ततिः शुद्धवंध्या हि परच्छेदश्च शर्मणे ॥”)
पंक्तिः । (यथा, कथासरित्सागरे । ११ । ५१ ।

“तत् श्रुत्वा नेत्रयुगलान् सरागादश्रुसन्ततिम् ।
हृदयाद्गीरताश्चापि समं कथा सुमोच सा ॥”)

विस्तारः । (यथा, भागवते । १ । ४ । १६ ।
“अदघात् यज्ञसन्तत्ये वेदमेकं चतुर्विधम् ॥”)

परस्परभवः । पुत्रः । कथा । इति विश्वः ॥
(यथा, स्मृतिः ।

“सन्तत्या पित्रश्चणु शोधयित्वा परिव्रजेत् ॥”)

सन्तमः, त्रि, (सम्+तप्+क्तः ।) अध्वगमना-
दिना आन्तः । तत्पर्यायः । सन्तापितः २
धूपितः ३ धपायितः ४ हूनः ५ । इत्यमरः ॥

तमः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अविजताप-
युक्तः । यथा,—

“आदिशदादीमल्लशाशुकस्यं

सिंहासनं तस्य सपादपीठम् ।

सन्तप्रचामीकरवल्लगुवञ्चं

विभागविन्यस्तमहाचरत्नम् ॥”

इति भट्टिकाव्ये ३ सर्गः ॥

सन्तमसं, स्त्री, (समन्तात् तमः । “अवसमन्वभ्य-
स्तमसः ॥” ५ । ४ । ७६ । इति अच् ।) विश्वक्-
तमः । आपकान्तकारः । इत्यमरः ॥ (यथा,
साधे । ६ । २२ ।

“अवधायै कार्यगुरुतामभव-

न्न भयाय सान्ततमसन्तमसम् ॥”)

मोहः । यथा,—

सन्तानि

“ममापि किं नो द्यसे दयाधन
त्वद्दुःखमयं यदि वेत्य मे मनः ।
निमज्जयन् सन्तमसे पराश्रयं
विधिक्षु वाच्यः क्व तवागसः कथा ॥”

इति नैषधे ६ सर्गः ॥

सन्तर्पणं, स्त्री, (सन्तर्पयति इन्द्रियाणीति । सं +
तृप् + लृच् + ल्युः ।) द्वाद्यादादिमखण्डौ-
कक्ष्णौशर्कराणाञ्चूर्णमध्वाण्यममिलितम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रिकाण्डशेषः, त्रि । यथा,
“पुण्यो महाश्रमसम्पन्नः
सन्तर्पणो नाकमदां वरेण्यः ।
जन्वाल लोकस्थितये स राजा
यथाध्वरे वह्निरभिप्रणीतः ॥”

इति भट्टिकाव्ये १ सर्गः ॥

सन्तानः, पुं, (सन्तनोति विस्तारयति पत्रपुण्यादी-
निति । सम् + तन विस्तारे + “तनोतिरुप-
संख्यानम् ॥” ३ । १ । १४० । इत्यस्य वार्त्तिक-
कोश्या गः ।) कल्पपृष्ठः । (संतन्यते इति ।
तन + घञ् ।) वंशः । इत्यमरः ॥ विस्तारः ।
(यथा, महाभारते । १ । १०३ । १० ।
“तयोत्तपाद्यापत्यं सन्तानाय कुलस्य नः ।
मन्त्रियोगान् महाबाहो धर्मं कर्तुमिहाह्वयि ॥”)
अपत्यम् । इति मेदिनी । (यथा, मनुः । ६ । १५६ ।
“देवराज्ञा मपिच्छाज्ञा स्त्रिया मस्यक् नियुक्तया ।
प्रक्षेप्तताधिगन्तया सन्तानस्य परिणये ॥”)
तद्वैदिकपर्यायः । तुक् १ तोकम् ० तनयः ३
तोक् ४ तक् ५ शेषः ६ अग्रः ७ गयः ८ जाः
९ अपत्यम् १० यहुः ११ खनुः १२ नपान् १३
प्रजा १४ बीजम् १५ । इति पञ्चदशापत्य-
नामानि । इति वेदनिघण्टौ । २ । २ ॥ (अस्त्र-
विशेषे, स्त्री । यथा, महाभारते । ५ । ६ । ४० ।
“सन्तानं नर्मकं घोरमास्यमोदकमष्टमम् ।
एतैर्विद्वाः सन्त्य एव मरणं यान्ति मानवाः ॥”)

सन्तानिका, स्त्री, (सन्तानो विस्तारोऽस्यस्या
इति । सन्तान + टन् ।) क्षीरसरः । मकैट-
जालकः । कुरिकाफलम् । फेनः । इति हारा-
वली ॥ आद्यस्य गुणाः ।

“सन्तानिका गुहः श्रौता वृष्या पितास्रवातजित्वा”
इति राजनिर्घण्टः ॥

मिष्टानविशेषः । सरभाजा इति भाषा । तत्-
करणप्रकारो यथा । दुग्धं श्रावणचतुष्टयं शर्करा-
राहंश्रावपरिमिता घृतं श्रावपादैकश्च गृहीत्वा
तद्दुग्धे आवर्तनेन घनीभूतं उष्णं स्थितेऽमन्यान-
दखेन मधनेन बहुतरफेनो भविष्यति । तत्फेन-
महितदुग्धस्य तत्राज्ञारोपरिच्छयात् सरो
जायते । तं सरमखेण चतुष्कोणाकृतं निर्माय
घृतेन भट्टा एकतारवह्णशर्करारसे मयं कुंयात् ।
किन्तु तत्राधिककथं न रच्यते । इति पाक-
राजेश्वरः ॥ (जालकरज्युः । यथा, सुश्रुते । १ । २८ ।
“अत ऊर्ध्वं त्रयवन्धनत्रयाण्युपदेक्ष्यामः । तद्-
यथा क्षौमकायांसः * * * विद्वान्ज्युतूलफल-
सन्तानिकाक्षौहानीति ॥”)

सन्दंशः

सन्तापः, पुं, (सं + तप + घञ् ।) अश्लि-
तापः । तत्पर्यायः । संस्वरः २ । इत्यमरः ॥
तापः ३ प्रोषः ४ उष्णः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
सस्यक् तापनश्च ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
१५ । ७५ ।

“जम्बना ज्वरसन्तापपीडां गाढमवाप सः ॥”

दुःखम् । यथा, भागवते । ६ । १४ । ४१ ।

“हाचीनां कोऽनु सन्तापः स्वाभिनः परि-
चर्यया ।

अभीक्ष्णं लब्धमानानां दास्या दामीव दुर्भगाः ॥”

सन्तापनः, पुं, (सन्तापयतीति । सं + तप +
णिच् + ल्युः ।) कामदेवस्य पञ्चबाणान्तर्गत-
बाणविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सस्यक्-
तापकारके, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ७ । १० । २६ ।
“दिष्टा ते निहतः पापो लोकसन्तापनो-
त्सुरः ॥”)

सन्तापितः, त्रि, (सं + तप + णिच् + क्तः ।)
अध्यादिना श्रान्तः । इत्यमरभरतौ ॥ अस्य
पर्यायः सन्तप्रशब्दे द्रष्टव्यः ॥

सन्तिः, स्त्री, (सन्तु दाने + क्तिच् । “मनः क्तिचि
लोपश्चास्यान्तरस्याम् ॥” ६ । ४ । ४५ । इति
नलोपाभावः ।) दानम् । अवसानम् । इत्य-
मरे चातिशब्दटीकायां नीलकण्ठः ॥ सतिश्च
सातिश्च सतिसाती । सनोतिराशिषि तिगन्तस्य
एतौ निपातौ । पञ्जे सनुतात इति वाच्ये
तिक्रान्ते हवन्तेरिति इमनिषेधे वनतनेत्यत्र
तिक्रान्तान् नलोपाभावे सन्तिः । इति
सुश्रुतबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ सन्तिशब्दो
निर्विसर्गश्चेत् असलभावे इत्यस्मात् अन्ति-
प्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा,—

“सन्ति रम्या जनपदा वज्रताः परितः कुरुन् ।”

इति महाभारते विराटपर्व ॥

सन्तुष्टः, त्रि, (सं + तुष्ट + क्तः ।) सन्तोषयुक्तः ।
यथा,—

“गच्छधर्मसराः सर्वे गृह्यात्वाही स्वमालयम् ।

सन्तुष्टा वरमस्माकं दत्त्वाही सुप्रजिताः ॥”

इति कृष्णार्जुनसंगतश्चम् ॥

सन्तोषः, पुं, (सं + तुष्ट + घञ् ।) सन्तुष्टिः । तत्-
पर्यायः । घृतिः २ स्वास्याम् ३ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।

“सन्तोषान्तद्विमानां यत् सुखं शान्तचित्तसाम् ।

कृतस्तद्वनलुब्धानामितश्चेत्तच्च यावताम् ॥”)

सन्दंशः, पुं, (सन्दंशतीति । सं + दंश + अच् ।)
कङ्कसुखः । इति हेमचन्द्रः ॥ सांज्ञासौ इति
भाषा ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १४ । ६३ ।

“निपातितानां भूदृष्टे उद्दहाणि निरीक्षताम् ।

सन्दंशैः पश्य कथ्यन्ते नरेयास्तेर्मुखात्ततः ॥”

वेदशास्त्रोक्तयन्त्रविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ७ ।

“तत्र मनःशरीरावाधकाराणि शल्यानि तेषा-
माहरणोपायो यन्त्राणि । तानि षट्प्रकाराणि ।

तद्यथा । खलिकयन्त्राणि । सन्दंशयन्त्राणि ।

*** इति सन्दंशयन्त्रे *** सविद्योऽनियञ्च

सन्दिग्धा

सन्दंशौ बोद्धशास्त्रौ भवतस्त्वर्मांसशिराज्ञायु-
गतशस्त्रोद्धरणार्थसुपदिश्यते ॥”)

सन्दंशिका, स्त्री, (सन्दंशतीति । सं + दंश +
ञ्जल् । टापि अत इत्वम् ।) सुपुटी । सांज्ञासौ
इति चिमुटा इति च भाषा । लौहयन्त्रविशेषः ॥
कातारि इति भाषा । इति मेदिनी ॥

सन्दंभः, पुं, (सं + दंभ ग्रन्थने + घञ् ।) रचना ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
७०० ।

“कविसमरसिंहनादः खरातुवादः सुधेक-
संवाद् ।

विहङ्गोदकन्दः सन्दंभोऽर्थं मया दृष्टः ॥”)

प्रबन्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ग्रन्थनम् ।

यथा,—

“सन्दंभो रचना गुम्फः अग्र्यनं ग्रन्थनं समाः ।”
इति हेमचन्द्रः ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“गुणार्थस्य प्रकाशश्च सारोक्तिः श्रेष्ठता तथा ।
नानार्थवत्त्वं वेदात्मं सन्दंभः कथ्यते बुधैः ॥”

इति रूपसनातनगोष्माभिज्ञत श्रीभागवतीयषट्-
सन्दंभस्य प्रथमसन्दंभकारिका ॥

सन्दंशनं, स्त्री, (सं + दंश + क्युट् ।) सस्यक्-
प्रकारेण दर्शनम् । यथा,—

“सन्दंशनार्थमन्वाया नदीपुलिनसंस्थितः ।

स च वैश्वस्तपस्तेपे देवोऽसक्तं परं जपन् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

(सं + दंश + णिच् + क्युट् । कारितदर्शनम् ।
यथा, महाभारते । १ । २ । १०० ।

“अस्यसन्दंशनारम्भो धर्मराजस्य मन्त्रिणौ ॥”

सन्दानं, स्त्री, (सं + दा + क्युट् ।) दाम । इत्य-
मरः ॥ सस्यग्दानश्च ॥

सन्दानः, पुं, गजस्थाहीवतोरधोभागः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

सन्दानिका, स्त्री, अरिखदिरः । इति राज-
निघण्टुः ॥

सन्दानितः, त्रि, (सन्दानं जातमस्येति । सन्दान +
इतच् ।) बद्धः । इत्यमरः ॥

सन्दानिनी, स्त्री, गोगृहम् । इति हेमचन्द्रः ॥
गोयालि इति भाषा ॥

सन्दावः, पुं, (सं + दु + “सभि युद्धवः ।” ३ ।
३ । २३ । इति घञ् ।) पलायनम् । इत्यमरः ॥

सन्दाहः, पुं, (सं + दह + घञ् ।) सुखतास्त्रोः
दाहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सन्दिग्धः, त्रि, (सं + दिह + क्तः ।) सन्देहयुक्तः ।
यथा,—

“न तावत् सन्दिग्धसाध्यधर्मत्वं पञ्चत्वमिति
पञ्चताम्रलम् ॥”

सन्दिग्धमतिः, त्रि, सन्देहविषयीभूतबुद्धियुक्तः ।
सन्दिग्धा मतिर्यस्य इति बहुव्रीहिसमास-
निष्पन्नः ॥

सन्दिग्धार्थः, पुं, (सन्दिग्धोऽर्थः ।) सन्देहविषयी-
भूतार्थः । (सन्दिग्धोऽर्थो यस्य ।) तद्विशिष्टे, त्रि ॥

सन्धानं

सन्धितः, त्रि, (सं + हो अवखणने + क्तः ।) बहुः ।
 इत्यमरः ॥
 सन्धिः, स्त्री, (सं + दिश + क्तः ।) वार्ता । इति
 शब्दरत्नावली ॥ कथिते, त्रि ॥
 सन्धिः, पुं, (सन्धिः शब्दो यस्मिन् ।) सन्धि-
 हरः । इति केशित् ॥
 सन्धिः, त्रि, (सं + दिह + शानच् ।) सन्धिः ।
 यथा, जटाधरः ।
 “सन्धिः शान्तः संशयापन्नमानसः ॥”
 मन्दी, स्त्री, खट्वा । यथा । निधत्वा खट्टिका
 मन्दी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मन्दीयः, पुं, मयूरशिखावृक्षः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 मन्दीयः, पुं, (सं + दिश + घञ् ।) संवादः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मेघदूते । ७ ।
 “मन्दीयं मे हर घनपतिक्रोधविस्मितस्य
 गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यत्तेश्वराणाम् ॥”)
 स्वनामख्यातमिडाक्षविशेषश्च ॥
 मन्दीयवाक, [च्] स्त्री, (सन्दीय एव वाक् ।)
 संवादः । तत्पर्यायः । वाचिकम् २ । इत्यमरः ॥
 मन्दीयहरः, पुं, (हरतीति । हृ + अच् । सन्दी-
 यस्य हरः ।) दूतः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 रघुः । ३ । ६६ ।
 “तत्रैव सन्दीयहरात् विप्रांपतिः
 श्रुणोति लोकेषु । तथा विधीयताम् ॥”)
 मन्दीयहारकः, पुं, (सन्दीयं संवादं हरतीति ।
 हृ + क्तुल् ।) दूतः । इति हेमचन्द्रः ॥
 सन्दीयः, पुं, (सं + दिह + घञ् ।) एकधर्मिक-
 वरुहभावाभावप्रकारकं ज्ञानम् । इति सिद्धान्त-
 सुक्तावली ॥ तत्पर्यायः । विचिकित्सा २
 संशयः ३ ह्यापरः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा,
 महाभारते । ३ । ५७ । ११ ।
 “तान् समीक्ष्य ततः सन्दीयं निर्विशेषाकृतौ नू
 स्थितान् ।
 सन्दीयाद्य वेदर्मी नाभ्यनानास्रजं वृषम् ॥”)
 सन्दीयः, पुं, (सं + दुह + घञ् ।) समूहः । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५८६ ।
 “स्तनूतनखलेखाजन्तो तव घर्भे विन्द-
 सन्दीयः ।
 आभाति पट्टस्ये प्रविशन्निव मौक्तिक-
 प्रसरः ॥”)
 सन्दीयः, पुं, (सं + इ + “समि बुद्धदुवः ।” ३ । ३ ।
 २३ । इति घञ् ।) पलायनम् । इत्यमरः ॥
 सन्धा, स्त्री, (सं + धा + अच् ।) स्थितिः । प्रतिज्ञा ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १४ । ५२ ।
 “गङ्गां निषादाहृतनीविशेष-
 क्षतार सन्धासिन्धु सत्यसन्धः ॥”)
 सन्धानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ सन्धा ।
 यथा । सन्धा द्विजमैत्री पित्रप्रसूः । इति भरत-
 धृतवाचस्पतिः ॥
 सन्धानं, स्त्री, (सन्धीयते यदिति । सं + धा + ल्युट् ।)
 मद्यसन्धीकरणम् । इति नयनानन्दः ॥ तत्-

सन्धिः

पर्यायः । अभिषवः २ । इत्यमरः ॥ सन्धानी ३
 सन्धिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सन्धीयते
 सन्धानं वंशाङ्कुरफलादीन् बहुकालं सन्धाय
 यत् क्रियते । इति भरतः ॥ सङ्कृतम् । इति
 मेदिनी ॥ (यथा, कुमारे । ५ । २७ ।
 “मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निश्र
 प्रवेपमानाधरपञ्चशोभिना ।
 तुषारवृष्टिचतपद्मसम्पदां
 सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम् ॥”)
 काञ्जिकम् । इति हज्जायुधः ॥ महरा । अव-
 दंशः । सौराष्ट्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धनुषि बाणयोजनम् । यथा,—
 “तदाशु कृतसन्धानं प्रतिसंहर शायकम् ।
 आर्षेणागाय वः शस्त्रं न प्रहर्षुमनागसि ॥”
 इत्यभिज्ञानशकुन्तलायाम् १ अङ्कः ॥
 अन्वेषणम् । इति लोकप्रसिद्धम् ॥ (सन्धिः ।
 यथा, महाभारते । ५ । १० । ३३ ।
 “एवं कृतं तु सन्धाने हृत्तः प्रसुप्तोऽभवत् ।
 यतः समभवत्तपि शक्यो हर्षसमन्वितः ॥”)
 सन्ध्यातीति । सं + धा + ल्युट् । धारके, त्रि ।
 यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
 “मधु तु मधुरं कषायानुरसं ॥ ३ ॥ हृत्तं सन्धानं
 शोधनं रोपणमिति ॥”)
 सन्धानिका, स्त्री, (सन्धानमख्यस्या इति । सन्धान
 + ठन् ।) ख्याद्वयविशेषः । आचार इति
 भाषा । तत्कारणप्रकारको यथा । अपक्रान्त-
 फलानि विंशतिः राजिका शरावधोऽश्लोकभाग-
 मिना मरिचं तोलकद्वयं जवणं घट्टोलकं
 मेथिकादिहोलकं जीरकं तोलकद्वयं हरिद्रा-
 तोलकेकं नागरसुस्तकमेकतोलकं ज्व्याजीरकं
 तोलकेकं गृहीत्वा आम्रभिन्नं सकलद्रव्यं चूर्ण-
 यित्वा एकत्रीकृत्यात् । आम्रान्नु दीर्घं द्विखण्डं
 चतुस्रखण्डं वा जत्वा अर्धौ दूरीकृत्य तदभ्यन्तरे
 पूर्वाक्तपूर्णं पूरयित्वा शलाकया विद्वाखण्डा-
 न्नवन् कुर्व्यात् । ततस्तेषु निमज्जयेत् । इति
 पाकराजेश्वरः ॥
 सन्धानितः, त्रि, सन्धानविश्लिष्टः । सङ्कृतितः ।
 सन्धानशब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 सन्धानिनी, स्त्री, गोशृङ्गम् । इति केशित् ॥
 सन्धानी, स्त्री, (सन्धीयते यस्यामिति । सं + धा +
 ल्युट् । ङीप् ।) कुण्डला । इति हेमचन्द्रः ॥
 सन्धानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 सन्धिः, पुं, (सन्धानमिति । सं + धा + क्तः ।)
 राजादीनां घट्टगुणान्तर्गतगुणविशेषः । स तु
 खर्गादिदानेन बन्धुभिः प्रीत्यनुपादनात् मित्री-
 करणम् । मेल इति ऐक्य इति च भाषा ।
 तद्विवरणं यथा,—
 “पनवहो भवेत् सन्धिः स्वयं हीनस्तमाचरेत् ।
 मर्यादोलङ्घनं नास्ति यदि शत्रोरिति स्थितिः ॥
 मर्यादोलङ्घनं यत्र शत्रौ संशयितं भवेत् ।
 न तं संशयितं कुर्व्यादित्युवाच हृदयतिः ॥
 बलवद्विद्यहीनः सन् वृषोऽग्न्यप्रतिशयः ।

सन्धिः

आपन्नः सन्धिभावेन विदधात् कालयाप-
 नाम् ॥
 ये च देवेनोपहृता राष्ट्रं येषाञ्च दुर्गतम् ।
 बहुवो रिपवो येषां तेषां सन्धिर्विधीयते ॥
 दुर्मन्त्रो भिन्नमन्त्रश्च नीचधर्मैरतश्च यः ।
 एतेः सन्धिं न कुर्वीत विशेषात् पूर्वपीडितैः ।
 सन्धिं हि तादृशैः कुर्वन् प्राणैरपि हि ह्यीयते ॥”
 इति भोजराजज्ञतशुक्तिकल्पतरुः ॥ ३ ॥
 घोडशविधसन्धिर्यथा,—
 “बलीयसाभियुक्तस्तु शृपो नाभ्यप्रतिक्रियः ।
 आपन्नः सन्धिमन्विच्छेत् कुर्वाणः कालयापनम् ॥
 कपाल १ उपहारश्च २ सन्धानः ३ सङ्गत-४
 क्षया ।
 उपन्यासः ५ प्रतीकारः ६ संयोगः ७ पुरुषा-
 न्नरः ८ ॥
 अदृष्टनर ९ आदिष्ट १० आत्मादिष्ट ११
 उपग्रहः १२ ।
 परिक्रय- १३ स्तथोच्छिन्न- १४ क्षया च
 परभूषणः १५ ॥
 स्कन्धोपनेयः १६ सन्धिश्च घोडश्रुते प्रकीर्तिताः ।
 इति घोडश्रुते प्राहुः सन्धिं सन्धिविचक्षणः ॥”
 तेषां लक्षणानि । यथा,—
 “कपालसन्धिविज्ञेयः केवलं समसन्धितः । १ ।
 सन्धुदानाङ्गवति य उपहारः स उच्यते ॥२॥
 सन्धानसन्धिविज्ञेयो दारिकादानपूर्वकः । ३ ॥
 सङ्गिस्तु सङ्गतः सन्धिर्मैत्रीपूर्णं उदाहृतः ॥
 यावदायुःप्रमाणस्तु समानार्थप्रयोजनम् ।
 सम्यक्तौ वा विपत्तौ वा कारणैर्यो न भिद्यते ॥
 सङ्गतः सन्धिरेवायं प्रकृतत्वात् सुवर्णवत् ।
 तथान्यैः सन्धिकुशलेः काश्चनः स उदाहृतः ॥४॥
 द्रव्यात्मा कार्यविहितस्तु ससुदिश्य क्रियते यः ।
 स उपन्यासकुशलेरुपन्यास उदाहृतः ॥ ५ ॥
 मयास्थोपहतं पूर्वं ममाधिष करिष्यति ।
 इति यः क्रियते सन्धिः प्रतीकारः स उच्यते ॥”
 अन्यश्च ।
 “उपकारं करोम्यस्य ममाद्येन करिष्यति ।
 अयच्चापि प्रतीकारो रामसुग्रीवयोरिव ॥६॥
 एकार्थो सम्यगुद्दिश्य क्रियां यत्र हि गच्छति ।
 समं हि तत्प्रमाणेन स च संयोग उच्यते ॥७॥
 आवयोर्थाधिसुखेस्तु मदर्थः साध्यतामिति ।
 यस्मिन् पणस्तु क्रियते स सन्धिः पुरुषान्तरः ॥८॥
 त्वयैकेन मदीयोर्यथः संप्रसाध्यस्वसाविति ।
 यत्र शत्रुः पणं कुर्व्यात् सोऽदृष्टपुरुषः स्मृतः ॥९॥
 यत्र भूयःकदेशेन पणेन रिपुर्वर्जितः ।
 सन्धीयते सन्धिविज्ञेः स चादिष्ट उदाहृतः ॥१०॥
 स्वसेव्येन तु सन्धानमात्मादिष्ट उदाहृतः ॥११॥
 क्रियते प्राणरक्षार्थं सर्वदानादुपग्रहः ॥१२॥
 कोषांशिनार्थंकोषिण्य सर्वकोषिण्य वा पुनः ।
 श्लिष्टस्य प्रतिरक्षार्थं परिक्रय उदाहृतः ॥१३॥
 तुवां सारवतीनाम् दानादुच्छिन्न उच्यते ॥१४॥
 भूयुत्पलदानेन सर्वेण परभूषणः ॥ १५ ॥
 प्रतिच्छिन्नं पक्षं यत्र प्रतिस्कन्धेन दीयते ।

सन्धिः

सन्धिोपनेयं तं प्राहुः सन्धिं सन्धिविच-
 चयाः ॥ १६ ॥
 परस्परौपकारस्तु मैत्रीसम्बन्धकक्षया ।
 उपहारश्च विशेषात्प्रकारश्चैव सन्धयः ॥”
 इति विश्वश्रुतिलक्षणतद्विधौ सन्धिर्नाम चतुर्थ-
 कथासंज्ञः ॥ संयोगः । तत्पर्यायः । श्लेषः २ ।
 इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, मनुः । ८ । २४८ ।
 “तुङ्गागान्धुपानानि वाप्यः प्रसवगानि च ।
 सोमासन्धियु कार्याणि देवतायतनानि च ॥”)
 सुरङ्गा । भगम् । सङ्गहनम् । रूपकाणां
 सुखाद्यङ्गम् । सावकाशः । इति मेदिनी ॥ भेदः ।
 इति विश्वः ॥ (साधनम् । यथा, रघुः १६।१६ ।
 “तस्य सावरणदृष्टसन्धयः
 कान्धवस्तुयु नरेषु सङ्गनः ।
 वल्लभाभिरुपदृष्ट्य चक्रिरे
 साभिसुक्तविषयाः समागमाः ॥”)
 आकरणमते वर्णद्वयस्य मेलनम् । (यथा,
 कथासरित्सागरे । ६ । ११२—११७ ।
 “अथैका तस्य महिषी राज्ञः सनभरालसा ।
 शिरीषसुकुमाराराज्ञौ क्रीडन्ती क्लममभ्यगात् ॥
 मा जलेरभिविचलन्तं राजानमसहा सती ।
 अत्रवीष्णोदकैर्देव परिताडय मामिति ।
 तच्छ्रुत्वा मोदकान् राजा हतमागाययन् बहून् ।
 ततो विहस्य सा राज्ञी पुनरैवमभाषत ॥
 राजन्नवसरः कोऽत्र मोदकानां जलानरे ।
 उदकेः सिञ्च मा त्वं मामित्युक्तं हि मया तव ॥
 सन्धिमात्रं न जातासि माशब्दोदकशब्दयोः ।
 न च प्रकरणं वेत्सि नृखल्लं कथमीदृशः ॥”)
 तस्य लक्षणादर्थेया । अहंमात्रोच्चारणकालेना-
 यवहितयोर्व्यर्थोद्गततरोच्चारणं सन्धिः । अत
 एव श्लोकार्थोन्मत्तार्थोर्त्वा न सन्धिः । तत्र
 अहंमात्रोच्चारण-कालव्यवधानस्योचितत्वादिति
 प्राचः । स्वमते तु सन्ध्यायसूत्रविहितकार्यं
 सन्धिरिति सन्धिलक्षणम् । तेन पिपत्त्यादि-
 शब्दानां संयोगान्तुपि लुपि न सन्ध्याविधौ
 इति निषेधेऽपि सन्धिरह्यात् सन्धिलुप्येव न
 सन्धिरिति नियमात् अनुपभवोरित्यनेन चपणवौ
 पिपक् पिपम् इति । भिन्नपदे तु सन्धिर्निभाष-
 वेति बोध्यम् । तथा च ।
 “सन्धिरूपदे निबो निबो घातूपसर्गयोः ।
 सन्धेयु च भवेन्नित्यः सेवान्धश्च विभावया ॥”
 इति प्राचः ।
 एकपदे इति स्वभावादेकपदे समासेऽपि ।
 यथादानं भवेत् नदी इत्यादि । समासे सुरारिः
 क्षुधीकेशः चात्मकः गवीशः इत्यादि । धातू-
 पसर्गयोस्तु अधीते उपेत्य इत्यादि । अन्यत्र
 अत्र अन्धः अन्धान्धः इह इन्द्रः इहेन्द्रः
 इत्यादि । धातूपसर्गयोः समासस्य नित्यत्वादेक-
 पदस्यह्येनेषेष्टसङ्घौ तयोः पुनरुपादानं अनित्य-
 समासे कदाचिदेकपदेऽपि सन्धिर्विभाव्यते इति
 ज्ञापनायेम् । तेन उच्चारितविरहश्चां चान-
 नावां चतुर्थी इत्यादि सिद्धिः । इति सुग्ध-

सन्धिपू

बोधशाकरणटीकायां दुर्गादासः ॥ * ॥ सर्वा-
 कुरसन्धिसमासत्रयेण भवति । गात्रसन्धिः सप्र-
 मासेर्भवति । इति सुखबोधः । युगसन्धिर्युग-
 शब्दे देहसन्धिर्मेमेशब्दे च दृश्यः ॥
 सन्धिका, स्त्री, (सन्धा एव । स्वार्थे कन् ।) मय-
 मन्वानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 सन्धिचौरः, पुं, (सन्धिकृतं सुरङ्गाकारी चौरः ।
 सन्धिना चौर इति वा ।) चौरविशेषः ।
 सिंधाल चौर इति भाषा । यथा । सन्धिचौरस्तु
 हारकः । इति शब्दमाला ॥
 सन्धिजं, स्त्री, (सन्धेर्जायते यदिति । जन + ङः ।)
 व्यासवादि । यथा, काशीखण्डे ।
 “कार्तिके वर्णयेत्सैलं कार्तिके वर्णयेन्मधु ।
 कार्तिके वर्णयेत् कांक्षं कार्तिके मासि सन्धि-
 जम् ॥”
 सन्धिजमासवादि । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 (सन्धिसप्तपत्रे, त्रि । यथा, सुश्रुते । ६ । २ ।
 “यकः श्लोकः सन्धिजः संसवेद्युः
 सान्त्तं पूयं पूति पूयात्मनः सः ॥”)
 सन्धिजीवकः, त्रि, (सन्धिना अभिसन्धिना जीव-
 तोति । जीव + ञल् ।) कुश्टत्वा विभवान्नेषी ।
 तत्पर्यायः । पाशकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सन्धितः, त्रि, (सन्धा जातास्येति । सन्धा +
 इतच् ।) सन्धियुक्तः । मिलितः । यथा,—
 “असहहरादिश्वपुः सन्धितः सन्धिमानसौ ।
 आश्वत्थादायैराजाख्यः स्यातो सुवि भवि-
 स्यति ॥”
 इति राजतरङ्गिण्याम् २ तरङ्गः ॥
 आसवादि । यथा,—
 “कार्तिके वर्णयेत् कांक्षं कार्तिके शुक्लसन्धि-
 तम् ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥
 शुक्लं काङ्गिकादिपर्युषितमयं सन्धितश्च वर्ण-
 येत् । इति तट्टीका ।
 सन्धिनौ, स्त्री, (सन्धास्यस्त्वा इति । इतिः ।
 ङीप् ।) दृग्भेगाक्रान्ता गौः । इत्यमरः ॥ या
 ऋतुमती दृग्भेगा आक्रान्ता निप्यादितमेयुना
 सा सन्धिनौ । गर्भे च सन्धानं सन्धा सा विद्यते
 अस्याः सन्धिनौ इत् । इति भरतः ॥ अकाल-
 दुग्धा गौः । इति मेदिनी शब्दरत्नावली च ॥
 (यथा, याज्ञवल्क्यः । १ । १७० ।
 “सन्धिन्यनिर्द्देशावन्सागोपयः परिवर्णयेत् ॥”)
 सन्धिपूजा, स्त्री, (सन्धौ अष्टमीनवमीसन्धिचण्डे
 पूजा ।) शारदीयमहापूजान्तर्गततृतीया पूजा ।
 यथा कालिकापुराणवचनान्तरम् ।
 “अष्टमीनवमीसन्धौ तृतीया खलु कथ्यते ।
 तत्र पूज्या त्वहं पुत्र योगिनोगणसंयुता ॥”
 ज्योतिषे ।
 “अष्टम्यां सन्धियोगे सकलपरिजनैः पूजयेत्
 सत्सभावेः ॥”
 सप्तमीपूजावत्महापूज्यादित्यत्रमपि षडिदृश-
 लिङ्गायास्त्रिंशत् न तु परदिवसीयस्त्वतिथौ किन्तु

सन्ध्या

पूर्वोक्तसन्धयुरोधानिशादाविव खण्डतिथावपि
 सन्धिपूजा । एवञ्च पूर्णाष्टम्यां महापूजा
 तत्परदिने अष्टमीनवम्योः सन्धिपूजा तत्परदिने
 महानवमीपूजा प्रागुक्तान्तिकेश्वर-पुराणा-
 तुक्तोदयगामितियुतुरोध्यात् । तत्परदिने
 दशम्यां विसर्जनं पूजातुरोधेनाधिकदिनलाभात् ।
 अन्यत् दुर्गाशब्दे दृश्यम् ॥
 सन्धिबन्धः, पुं, (सन्धिं बध्नातीति । बन्ध + ञच् ।)
 भूमिचम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सन्धिबन्धनं, स्त्री, (सन्धेर्बन्धनं यस्मात् ।) शिरा ।
 इति केचित् ॥
 सन्धिमतिः, पुं, काश्मीरदेशीयजयेन्द्रराजमन्त्री ।
 स च परे राजा बभूव । यथा,—
 “सुतो महामहेन्द्रस्य जयेन्द्रस्य भूपतेः ।
 य्मासाजाशुभुतो राजा बुभोजाय प्रगुप्रथः ॥
 तस्याभूदङ्गुतोदन्तभवभक्तिविभूषितः ।
 राज्ञः सन्धिमतिर्नाम मन्त्री मतिमतांवरः ॥
 अस्महरादिश्वपुः सन्धितः सन्धिमानसौ ।
 आश्वत्थादायैराजाख्यः स्यातो सुवि भवि-
 स्यति ॥”
 इति राजतरङ्गिण्याम् २ तरङ्गः ॥
 सन्धिरत्नका, स्त्री, (सन्धिरत्नैश्च कायतीति ।
 के + कः । टाप् ।) सुरङ्गा । इति केचित् ॥
 सन्धिला, स्त्री, (सन्धिं लातीति । ला + कः ।)
 सुरङ्गा । नदी । मदिरा । इति मेदिनी ॥
 सन्धिवेला, स्त्री, (सन्धिरूपा वेला ।) काल-
 विशेषः । स तु अहोरात्रादिमेलनकालरूपः ।
 यथा । आसः ।
 “उपास्ते सन्धिवेलायां निशाया दिवसस्य च ।
 तामेव सन्ध्यां तस्मात्तु प्रवदन्ति मनोविद्युः ॥”
 इत्याहिकतत्त्वम् ॥
 सन्धिहारकः, पुं, (सन्धिना हरतीति । हृ +
 ञल् ।) सन्धिचौरः । यथा,—
 “वन्धिचौरौ माचलः स्यात् कुम्भिलः सन्धि-
 हारकः ॥”
 इति हारावली ॥
 सन्ध्या, स्त्री, (सं सन्धक ध्यायत्यस्मादिति । सं +
 ध्ये चिन्तने + “आतश्चोपसर्गे ॥” इत्यङ् । यद्वा,
 सन्धधातीति । सं + धा + “अच्चाद्यच् ॥”
 उणाः ४ । ११२ । इति ऋक्प्रथयेन निपा-
 तितः ।) कालविशेषः । स तु दिवारात्रि-
 सन्धिसदृशरूपः । तत्पर्यायः । पित्रप्रष्टः २ ।
 इत्यमरः ॥ सन्धा ३ द्विचमैत्री ४ । इति भरत-
 धृतवाचस्पतिः । सायम् ५ । इदानीम् ६ ।
 निशादि ७ दिवसाद्ययम् ८ । इति राज-
 निघण्टुः ६ सायान् ६ विकालः १० ब्रह्म-
 भूतिः ११ सायः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥
 सा च कालस्य भाष्या । यथा,—
 “कालस्य तिस्रो भाष्याश्च सन्ध्यारात्रिदिनानि च ।
 याभिर्विना विधात्रा च संख्यां कर्तुं न शक्यते ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंज्ञे २ अध्यायः ॥ * ॥
 राजेराश्वत्थादायैराजाख्यः स्यातो सुवि भवि-

सन्ध्या

“त्रियामां रजनीं प्राहुस्वहाद्यन्तस्तुष्टयम् ।
नाङ्गीनां तदुभे सन्धे दिवसाद्यन्तसंश्रिते ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
तस्मार्थं यथा,—
“समुद्रे हिमवतपार्श्वे नद्यामस्याश्च दर्शते ।
रात्रावहनि सन्ध्यायां कस्य गुणः परिग्रहः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
त्रिमस्यकालीनोपासना । तत्कालोपास्या
देवता । यथा । अथ सन्ध्याोपासनम् । तत्र
हृन्दोगपरिशिष्टम् ।
“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सन्ध्याोपासनिकं विधिम् ।
अग्रहः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः
सूतः ॥”
अतः प्रातःस्नानान्तरम् । तथा,—
“एतन् सन्ध्यायं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितम् ।
यस्य नाख्यादरस्तत्र न ब्राह्मण उच्यते ॥”
श्रातातपः ।
“अत्राज्ञाणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्व-
वादिना ।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ।
तृतीयो बहुयाज्यः स्यात्तुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ।
अनागतान्तु यः पूर्वां सादित्वाञ्चैव पश्चिमात् ।
नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः
सूतः ॥”
राजभृतो राजसेवकः । ग्रामादेभृतो भर-
णोयः । ग्रामलक्षणमाह मार्कण्डेयपुराणम् ।
“तथा शूद्रजनप्रायाः सुसृष्टहृत्क्षीबलाः ।
क्षीबोपयोगभूमध्ये वसन्तिग्रामसंज्ञिका ॥”
अत्र सन्ध्यायस्य नित्यत्वाभिधानम् ।
“सर्वकालसुपस्थानं सन्ध्यायाः पार्थिवेष्यते ।
अन्यत्र सुतकाश्रौचविभ्रमातुरभीतितः ॥”
इति विष्णुपुराणीये सन्ध्याया इत्येकवचनान्त-
पाठो धर्मशौचोक्तो युक्तः । एवमेव नखवर्द्ध-
मानः । सर्वकालं प्रातर्मेधाहृद्यार्यरूपकाल-
त्रये । अन्यथा तदुपादानं अर्थं स्यात् । विभ्रम-
श्चित्तवर्धनः । तेन चतारावपि सन्ध्यामाच-
रन्ति । अतएव याज्ञवल्क्यः ।
“सन्ध्यावस्थोऽपि यो विप्रः सन्ध्याोपासनतुपरः ।
ब्राह्मणस्याश्च न हीयेत अन्यजन्मगतोऽपि सन् ॥”
सन्ध्यावस्थोऽपि नित्यं सेवकादिकस्मैरतोऽपि ।
यद्योचितशौचेऽप्यशक्तोऽपि इति रत्नाकरः ॥
अस्याद्यवस्थापन्नोऽपीति युक्तम् ॥ * ॥ सन्ध्या-
यथाधाराणलक्षणमाह योगियाज्ञवल्क्यः ।
“त्रयाणाञ्चैव वेदानां ब्रह्मादीनां समागमः ।
सन्ध्याः सर्वसुराणाञ्च तेन सन्ध्या प्रकीर्णता ॥”
सन्ध्यादयकालस्तु अहोरात्रसम्बन्धिसुहृत्ता-
त्मकः । तथा च दत्तः ।
“अहोरात्रस्य यः सन्ध्याः सूर्यनक्षत्रवर्णितः ।
सा च सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्व-
वादिभिः ॥”
सूर्यनक्षत्रवर्णितः । अर्द्धास्तमितार्द्धोदितसूर्य-

सन्ध्या

मखलप्रकृततेजोवचनवर्णितः । तथा च
वराहः ।
“अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या अस्तीभूता न तारका
यावत् ।
तेजःपरिहानिरुषा भानोरर्द्धोदयं यावत् ॥”
अथ आद्यन्तना उक्तम् । परिमाणमाह दत्तः ।
“रात्राजन्तकाले नाङ्गी दे सन्ध्यादिः काल
उच्यते ।
दृशनादरविरखायास्तदन्तो मुनिभिः सूतः ॥”
नाङ्गीदृष्टः । योगी याज्ञवल्क्यः ।
“ह्रासवृद्धौ च सततं दिनरात्रोर्यथाक्रमम् ।
सन्ध्या सुहृत्तमाख्याता ह्रासे वृद्धौ समा सूता ॥”
अत्रोपासनाया अपि सन्ध्यात्वमाह आसः ।
“उपास्ते सन्धिवेलायां निशया दिवसस्य च ।
तामेव सन्ध्यां तस्मान् प्रवदन्ति मनोविद्यः ॥”
उपास्ते यज्ञस्यमाणप्राणायामादिक्रिययेति
यावत् ॥ * ॥ तत्काले उपास्या अपि देवता
सन्ध्या । तथा च याज्ञवल्क्यः ।
“मन्थी सन्ध्यामुपासीत नास्ते नोद्गते रवौ ॥”
उपासनोपक्रममाह संवर्तः ।
“प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि ।
सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यां अर्द्धास्तमितभास्कर-
राम् ॥”
सनक्षत्रामित्यनेन तद्युक्तकाले उपक्रम्य प्रातः-
सन्ध्यामुपासीत । एवमेवार्द्धास्तमितभास्करा-
र्यां पश्चिमां सादित्यामित्यनेन तद्युक्तकाले
उपक्रम्य उपासीतेत्यर्थः ॥ * ॥ मध्याह्नसन्ध्याया
अद्यमसुहृत्तं कालमाह सूतः ।
“पूर्वापरं तथा सन्धे सनक्षत्रे प्रकीर्णिते ।
समसूर्योऽपि मध्याह्ने सुहृत्तं सप्तमोपरि ॥”
सांख्यानग्रन्थम् । अरग्ये समितुपाणिः सन्ध्या-
मुपास्ते नित्यं वाग्यत उत्तरापरामिसुखो-
ऽन्वयमदिशमानचन्द्रदर्शनात् । अतिक्रान्तायां
महायाह्नतीः सावित्री स्वस्वयनगदि जन्मा एवं
प्रातः प्राहुस्वस्तिसुहृत्तं आमखलदर्शनादिति ।
उत्तरापरामिसुखो वायुकोणाभिसुखः । कोणं
विदुकोति अन्वयमदिशमिति । उभयदिशम-
भागमिति यावत् । आसः ।
“गायत्री नाम पूर्वाह्ने सावित्री मध्यमे दिने ।
सरस्वती च सायाह्ने सेव सन्ध्या त्रियु सूता ॥
प्रतिग्रहान्न दोषाश्च पातकादुपपातकात् ।
गायत्री प्रीच्यते तस्मान् गायन्तं चायते यतः ॥
मविलम्ब्योतनात् सेव सावित्री परिकीर्णता ।
जगतः प्रसविचोत्वात् वाग्यरूपत्वात् सरस्वती ॥”
तेतिरीयब्राह्मणम् । उद्यन्तमर्षं यान् आदित्य-
मभिधायन् ऊर्ध्वं ब्राह्मणो विद्वान् सकलं
भद्रमनुते । असावादित्यो ब्रह्मा इति ब्रह्मैव
सन् ब्रह्माभ्येति य एवं वेदेत्यथमर्थः । वक्ष्यमाण-
प्रकारेण प्राणायामादिकं ऊर्ध्वं यथोक्तनाम-
रूपोपेतं सन्ध्याशब्दस्य वाच्यमादित्यं ब्रह्मेति
ध्यायन् ऐहिकमासुप्तिकश्च सकलभद्रमनुते ।
य एवसुक्तध्यानेन शुद्धान्तःकरणो ब्रह्मवाचात्

सन्ध्या

कुरुते स पूर्वमपि ब्रह्मैव सन् प्रज्ञावान् निर-
जीवित्वं प्राप्नो यथोक्तज्ञानेनाज्ञानोपशमे ब्रह्मैव
प्राप्नोति । इति पराशरभाष्ये माधवाचार्यः ॥
अतएव आसः ।
“न भिन्नां प्रतिपन्नैत गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।
सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केन-
चित् ॥” * ॥
गायत्रीस्यभर्गपदप्रतिपाद्य ईश्वरः । अर्द्धं जीव-
रूपोऽस्मि भवामि इति । अजहृत्सन्ध्यावर्णलक्ष-
णया जीवेश्वरयोरर्द्धकारप्रतिफलितत्वोपाधि-
रहितेन चिद्रूपेणैक्यम् । षटाकाशयज्ञाकाशयो-
रुपाधिरित्यवगमनात् । ऐक्यमिव भावयन् उपा-
सीत । याज्ञवल्क्योऽपि ।
“या सन्ध्या सा तु गायत्री द्विधा भूत्वा प्रति-
ष्ठिता ।
सन्ध्या उपासिता येन विष्णुस्तेन उपासितः ॥” * ॥
उपासनायाः फलमाह स एव ।
“गवां सर्पिः शरीरस्यं न करोत्यङ्गपोषणम् ।
निःस्वतं कर्मसंयुक्तं पुनस्तासां तदौषधम् ॥
एवं स हि शरीरस्यः सर्पिवन् परमेश्वरः ।
विना चोपासनादेव न करोति हितं वृषु ॥
प्रणववाहृतिभ्याश्च गायत्र्या जितयेन च ।
उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यत्र प्रतिष्ठितः ॥”
चितयेन प्रणवादिचितयेन ब्रह्मप्रतिपादकेनो-
च्चारितेन तदर्थवागमेन उपास्यं प्रसादनीयम् ।
तदाह स एव ।
“वाच्यः स ईश्वरः प्रोक्तो वाचकः प्रणवः सूतः ।
वाचकेऽपि च विज्ञाते वाच्य एव प्रसीदति ॥
भूर्भुवः स्वस्तया पूर्वं स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
आहृता ज्ञानदेहेन तस्मात् आहृतयः सूताः ॥”
ज्ञानदेहेन तत्त्वज्ञानस्य चिद्रूपेश्वरस्य देहेन
शरीररूपेण आहृता उक्ताः । तेन तद्वाच्यो-
ऽपीश्वरः । ऊर्ध्वपुराणम् ।
“प्रधानं पुरुषः कालो ब्रह्मविष्णुमहेश्वरः ।
सत्त्वं रजस्तमस्त्रिषुः क्रमाद्वाहृतयः सूताः ॥”
एतद्गुणायपि भावनीयाः । इत्याह्निकाचार-
तत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च ।
“दिनान्तसन्ध्यां सूर्येण पूर्वाह्ने दैर्युनां बुधः ।
उपतिष्ठन् यथान्यायं सन्ध्याचक्ष्य पार्थिव ॥
सर्वकालसुपस्थानं सन्ध्यायाः पार्थिवेष्यते ।
अन्यत्र सुतकाश्रौचविभ्रमातुरभीतितः ॥
सूर्येणाभ्युदितो यस्तु त्यक्तः सूर्येण यः स्वपन् ।
अन्यत्रातुरभावाश्च प्रायश्चित्तोयते नरः ॥
तस्माद्गुह्ये सूर्ये ससुत्याय मह्योपते ।
उपतिष्ठन्नरः सन्ध्यां ससुत्याश्च दिनान्तजाम् ॥
उपतिष्ठन्ति वै सन्ध्यां येन पूर्वां न पश्चिमात् ॥
ब्रह्मन्ति ते दुरात्मानस्तामिसं नरकं वृष ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ११ अध्यायः ॥ * ॥
दीप्ततविशेषस्य सन्ध्याविशेषा यथा,—
भूमिबवाच ।
“देवदेव कथं सन्ध्यां दीप्ततः कुरुते वद ।
केन मन्त्रेण वा भक्त्याव कर्मपरायणः ॥

सन्ध्या

वराह उवाच ।

शुद्ध माधवि बन्धन सन्ध्यामन्त्रमनुत्तमम् ।
यथा वदन्ति वै सूर्य्यं सन्ध्यां पूर्वं चिरां तथा ॥
जलाङ्गलिं गृहीत्वा च मम भक्त्या अवस्थितः ।
सुहृत्तं ध्यानमास्थाय इमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥
मन्त्रः । भवोद्भवमादिं यत्कमदयमादित्यं सर्वं
देवाः प्रचरन्तेऽस्मात्तत्र कृणो यथासीत् ध्यान-
योगस्थिता ते सन्ध्या संज्ञा वासुदेवं नमस्ति
वयं देवमादि यत्करुणं कृत्वा चात्मनि देवसंस्था
तथापि संसर्गार्थं कर्म तत्कारणमेव सन्ध्या
संज्ञा वासुदेव नमो नमः ।
अननेव तु मन्त्रेण सन्ध्यां कुर्यात्तु दीप्ति नः ॥”
इति वाराहे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ * * *
सन्ध्याप्रशंसा यथा,—

सुनय ऊचुः ।

“कथं सुने दिवं याति ब्राह्मणो दग्धकिल्बिषः ।
अनग्रिको हि मे ब्रूहि यदुक्तं वद्विना पुरा ॥

सूत उवाच ।

सायं प्रातश्च यः सन्ध्यासुपास्तेऽस्करमानसः ।
जपन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ॥
तपसा भावितो देवा ब्राह्मणः पूजकिल्बिषः ।
न सीदन् प्रतिगृह्णातो अपि पृथ्वीं समागराम् ॥
ये चान्ये दारुणाः केचित् गृह्णाः सूर्याद्यो
दिवि ।

ते चास्य सौम्यतां यान्ति शिवाः शिवतरास्तथा ॥
यत्र तत्र गतं चेनं दारुणाः पिशिताश्रिताः ।
घोररूपा महाकायाः प्रभवन्ति न राक्षसाः ॥”
इति वद्विपुराणे आन्ध्रमेधिकनामाध्यायः ॥ * * *
अपि च ।

“नित्यं नित्यं त्रिसन्ध्याश्च करिष्यसि दिने दिने ।
मध्याह्ने चापि सायाह्ने प्रातरेव शुचिः सदा ॥
सन्ध्याहोत्रोऽशुचिर्नैत्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।
यद्वा कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥
नोपनिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमात् ॥
स भूतवह्निः कार्यैः सर्वेस्मात् द्विजकर्मणः ॥
यावज्जीवनपर्यन्तं यस्त्रिसन्ध्यां करोति च ।
स च सूर्यसमो विप्रस्तेजसा तपसा सदा ॥
तत्पादपद्मरजसा सद्यः पूता वसुधरा ।
जीवन्मुक्तः स तेजस्वी सन्ध्यापूतो हि यो द्विजः ॥
तीर्थानि च पवित्राणि तस्य संसर्गमात्रतः ।
ततः पापानि यान्येव वै न तेयादिवोरगाः ॥
न गृह्णन्ति सुरास्तेषां पितरः पिच्छतर्पणम् ।
स्वच्छया च द्विजातिश्च त्रिसन्ध्यारहितस्य च ॥
विष्णुमन्त्रविहीनश्च त्रिसन्ध्यारहितो द्विजः ।
एकादशीविहीनश्च विषहोत्रो यथोरगः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २१ अध्यायः ॥
अन्यत् कौर्म १७ अध्याये गारुडे २१।२२०
अध्याययोर्दृश्यम् ॥ * * * जननमरणाश्रीचै तन्नि-
विधौ यथा,—

“सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञं नैतिकं स्मृतिकर्म च ।
तन्मध्ये ह्यपयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया ॥”
इति शुद्धितन्त्रम् ॥ * * *

सन्ध्याच

सायंसन्ध्यानि तु घकाला यथा । कर्मोपदेशिन्यां
यासः ।

“संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां ब्राह्मवासरे ।
सायंसन्ध्यां न कुर्वीत कृते च पिच्छहा भवेत् ॥”
इति तिथ्यादितन्त्रम् ॥ * * *

तत्काले शयनादिनिषेधो यथा,—

“स्वप्नमध्ययनं स्नानसुहृत्तं भोजनं गतिः ।
उभयोः सन्धयोर्निवृत्तं मध्याह्ने चैव वर्जयेत् ॥”
इति कौर्म १५ अध्यायः ॥

नदीविशेषः । युगसन्धिः । इति मेदिनी ॥
चिन्ता । संश्रवः । सौमा । सन्धानम् । कुसुम-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

सन्ध्यांशः, पुं, (सन्ध्याया अंशः ।) युगसन्धिः ।
यथा,—

“चत्वार्याह्वः सहस्राणि वर्षाणाम् कृतं युगम् ।
तस्य तावच्छतौ सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥
इतरेषु समन्वेषु समन्ध्यांशेषु च त्रिषु ।
एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥”
इति मानवे । १ । ६६-७० ॥

चत्वार्याह्वरिति । चत्वारि वर्षसहस्राणि कृत-
युगं कालं मन्वाद्यो वदन्ति तस्य तावद्वर्ष-
शतानि सन्ध्या सन्ध्यांशश्च भवति युगस्य पूर्वा
सन्ध्या उत्तरश्च सन्ध्यांशः । तदुक्तं विष्णुपुराणे ।
“तत्प्रमाणैः शतैः सन्ध्या पूर्वा तत्राभिधीयते ।
सन्ध्यांशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि यः ॥
सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तर्यः कालो मुनिसत्तम ।
युगांशः स तु विज्ञेयः कृतत्रैतादिसंज्ञकः ॥”
वर्षसंख्या चैयं दिश्यमानेन तस्यैवानन्तरप्रकृत-
त्वान् ।

“द्विषोर्धर्मसहस्रेषु कृतत्रैतादिसंज्ञितम् ।
चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं निबोध मे ॥”
इति विष्णुपुराणवचनाच्च ।

इतरेष्विति अन्येषु त्रैतादापरकलियुगेषु सन्ध्या-
सन्ध्यांशसहितेषु एकहान्या सहस्राणि शतानि
च भवन्ति । तेनदं सम्यग् । त्रीणि वर्षसह-
स्राणि त्रैतायुगं तस्य त्रीणि वर्षशतानि सन्ध्या
सन्ध्यांशश्च । एवं हे वर्षसहस्रे ह्यपरः तस्य हे
वर्षशते सन्ध्या सन्ध्यांशश्च । एवं वर्षसहस्रं
कलिः । तस्यैकवर्षशतं सन्ध्या सन्ध्यांशश्च । इति
कुल्लुकभट्टः ॥

सन्ध्याचलः, पुं, (सन्ध्याया अचलः ।) पर्वत-
विशेषः । यथा,—

“आराधनोपदेशाय कापोतस्य वचः स्मरन् ।
जग्मतुर्दक्षिणां काष्ठां यत्र सन्ध्याचलः स्थितः ॥
कान्ता नाम नदी तत्र वशिष्ठेनावतारिता ।
तस्याक्षीरं महाशैले स्निग्धं श्लाघा लता तदा ॥
सन्ध्यां वशिष्ठः कृतवान् तत्र यस्माद्धिधेः सुतः ।
अतः सन्ध्याचलं नाम तस्य गायन्ति देवताः ॥”
इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥ * * *

अपि च ।
“शोभकाश्लाघाशैलादेशान्यां पर्वतोत्तमः ।
सुहृः सन्ध्याचला नाम वशिष्ठो यत्र शतवान् ॥

सन्नतिः

निमेर्नाम्ना तु राजर्षेः प्रापाद्ब्रह्मसुतः पुरा ।
वशिष्ठो स्य शरीरोऽभूत्तच्छायाच निमित्ततया ॥
ततो ब्रह्मोपदेशेन निर्मले कामरूपके ।
सन्ध्याचले तपस्तेपे तस्य विष्णुरभूत्तदा ॥
प्रत्यक्षस्तस्य देवस्य वरदानाश्चासुनिः ।
अन्धतान्धवतांशेषु कुण्डं कृत्वा गिरेस्तटे ॥
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च शरीरं प्राप पूरितम् ।
तस्मादन्धतकुण्डात्तु सन्ध्या नाम नदीवरा ।
निःस्थता तत्र चाभुव्य त्रिरायुरगहो भवेत् ॥”
इति च कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

सन्ध्यानाटी, [न] पुं, (सन्ध्यायां नटतीति ।
नट + इनिः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली-
त्रिकाण्डशेषौ ॥

सन्ध्यापुष्पी, स्त्री, (सन्ध्यायां पुष्पं यस्याः । डीष् ।)
जाती । इति राजनिर्घण्टः ॥

सन्ध्याबलः, पुं, (सन्ध्यायां बलं यस्य ।) राक्षसः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सन्ध्याबलिः, पुं, शिवालयस्थितस्तुकाष्ठादिनिमित्त-
वृषः । यथा,—

“ये शिवायतनोत्सृष्टास्ते सन्ध्याबलयो वृषाः ॥
इति हारावली ॥

सन्ध्याभ्रं, स्त्री, (सन्ध्याया अभ्रमिव तद्गर्भत्वात् ।)
सुवर्णगौरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सन्ध्या-
कालीनमेवः । यथा, रघुः । १२ । २८ ।

“सन्ध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः ।
अतिहृन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरेव गृहः ॥”)
सन्ध्यारागं, स्त्री, (सन्ध्याया राग इव रागो यस्य ।)
सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । ६६२ ।

“प्राचीरान्तरितयं प्रियस्य वदनेऽधरं सम-
पर्यति ।
प्राग्गिरिपिहित्वा रात्रिः सन्ध्यारागं दिन-
स्थिव ॥”)

सन्ध्यारामः, पुं, (सन्ध्यायां रामो रमणं यस्य ।)
ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥

सन्नः, पुं, (सद् + क्तः ।) पिथालवृक्षः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ अवसन्ने, वि ॥ (यथा,
रामायणे । ६ । ११३ । ७७ ।

“कषलाभिहता सन्ना बभौ सा रावणोरसि ॥”)
सन्नकः, पुं, (सीदति स्मेति । सद् + क्तः । ततः
स्वार्थे कर्त् ।) खर्वः । इति सन्नकद्वय-
टीकायां भरतः ॥

सन्नकदः, पुं, पिथालवृक्षः । इत्यमरः ॥ सन्नकः
खर्वो इः स्वन्धोऽस्येति सन्नकहरिति खामी ।
सन्नको इच्छेति हे नामनी इति सोमनन्दो ।
इति भरतः ॥

सन्नतिः, स्त्री, (सं + नम + क्तिन् ।) प्रणतिः ।
(यथा, भागवते । १० । ७० । २४ ।

“ये च दिग्विजये तस्य सन्नतिं न ययुर्नृपाः ।
प्रसह्य ब्रह्मास्तेनासन्नयुते हे गिरिव्रजे ॥”)
धनिः । इति मेदिनी ॥ नन्नता । यथा, हरि-
वंशे ।

सन्निक

“यत्र हीः श्रीः स्थिता तत्र यत्र श्रीस्तत्र सन्नतिः ।
सन्नतिर्हीक्षया श्रीश्च निर्यं कण्ठो महात्मनि ॥”
इति तिथ्यादिनक्षत्रम् ॥
(तथा च रामायणे । ५ । ६४ । २० ।
“तव चेदं सुमदृशं वाक्यं नान्यस्य कस्यचित् ।
सन्नतिर्हि तवाख्याति भविष्यत्कुभयोद्यताम् ॥”)
सन्नहः, त्रि, (सं + नह + क्तः ।) वस्त्रितः ।
कृतसन्नाहः । (यथा, भागवते । ७ । १० । ६६ ।
“नमस्त्रो रथमास्याय धरं धनुर्पाददे ॥”)
यादः । अहविद्यासयुक्तः । इति मेदिनी ॥
आतनाथी । वधीयतः । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥ मन्नादिभ्युत् । इति शब्दरत्नावली ॥
(आबहः । यथा, अभिज्ञानशाकुन्तले १ अङ्के ।
“कसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गयु सन्नहम् ॥”)
सञ्ज्ञानः । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, रघुः । १३ । ७
“पुराणपत्राप्रमादनन्तरं
लतेव सन्नहमनोऽपल्लवा ॥”)
सन्नयः, पुं, (सं + नी + अच् ।) सन्महः । (यथा,
महाभारते । १ । १६० । ६ ।
“अस्मिन् राजसमावाये देवानामिव सन्नये ।
किमयं सदृशं कश्चित् तृपतिं नैव दृष्टवान् ॥”)
पृथुस्थायिवलः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥
सन्नाहः, पुं, (सं + नहते + शौ इति । सं + नह +
घञ् ।) अङ्गनागम् । सौजोया इति भाषा ।
तत्पर्यायः । वर्म २ ककुटः ३ जगरः ४ कव-
नम् ५ दंशः ६ तनुचम् ७ मार्या ८ उर-
च्छदः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । ४ । ३० । १७ ।
“पृथक् काचनमज्ञानं रथेऽन्वयनयोजयन् ॥”
उद्योगः । इति रामानुजः ॥ यथा, रामा-
यणे । ६ । ७५ । ४० ।
“ततो रामशरान् दृष्ट्वा विमानेषु पृथेषु च ।
सन्नाहो रात्रसेन्नाणां तुसुलः समपद्यत ॥”)
सन्नाहः, पुं, (सं + नहते इति । सं + नह + ण्यत् ।)
युद्धयोग्यगजः । यथा,—
“राजवाह्यस्तुपवाह्यः सन्नाहः समरोचितः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
सन्निकर्षः, पुं, (सं + नि + लघ + घञ् ।) सान्नि-
ध्यम् । तत्पर्यायः । पार्श्वम् २ समीपम् ३ सवि-
धम् ४ समीपाभ्यासम् ५ सवेशः ६ अलिकः ७
सदेशम् ८ आभ्यगम् ९ समीपम् १० सनि-
धानम् ११ उपान्तम् १२ निकटम् १३ उप-
कच्छम् १४ सन्निलम् १५ समीपादम् १६
अभ्यगम् १७ आसन्नः १८ सन्नधिः १९ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ७४ ।
“स्त्रीसन्निकर्षं परिहर्तुमिच्छन्
अनर्द्धे भूतपतिः सभूतः ॥”)
न्यायमते विषयेन्द्रियसम्बन्धः । स च ज्ञानस्य
कारणम् । स तु द्विविधः । लौकिकसन्निकर्षः
अलौकिकसन्निकर्षश्च । लौकिकसन्निकर्षश्च षड्-
विधः । इन्द्रियसंयोगः १ इन्द्रियसंयुक्तसमवायः
२ इन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवायः ३ ओच्चादि-

सन्नधिः

समवायः ४ ओच्चादिसमवेतसमवायः ५ तदादि-
विशेषणता ६ । अलौकिकसन्निकर्षस्तु त्रिविधः ।
सामान्यलक्षणा १ ज्ञानलक्षणा २ योगजः ३ ।
यथा,—
“महत्त्वं षड्विधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् ।
विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः ॥
द्रव्यवहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः ।
द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः ॥
तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः ।
तद्दत्तानां समवेतसमवायेन तद्द्रव्यः ॥
विशेषणतया तदद्भावानां ग्रहो भवेत् ।
यदि स्यादुपलभ्येतेऽपि यत्र प्रसच्यते ॥
प्रलब्धं समवायस्य विशेषणतया भवेत् ।
अलौकिकः सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्तितः ॥
सामान्यलक्षणा ज्ञानलक्षणा योगजस्तथा ।
व्याप्तिसाराश्रयाणां सामान्यज्ञानमिच्छते ॥
तद्विन्दियजतद्भूमिबोधसाम्यपेक्ष्यते ।
विषयो यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणाः ॥
योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुग्मानभेदतः ।
युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
सन्निकर्षणं, स्त्री, (सं + नि + लघ + ल्युट् ।) सनि-
धानम् । तत्पर्यायः । सन्नधिः २ । इति सङ्कीर्ण-
वर्गे अमरः ॥ सन्नधम् ३ । इति भरतः ॥
(सम्बन्धः । यथा, भागवते । ११ । २८ । १२ ।
“यावद्देहेन्द्रियप्राणैरालम्बनः सन्निकर्षणम् ।
संसारः फलवांस्तावदपार्थाऽप्यविवेकिनः ॥”)
सन्निकृष्टः, त्रि, (सं + नि + लघ + क्तः ।) सनि-
कर्षविशिष्टः । निकटः । इति विशेषणनिवर्ग-
वर्गे अमरः ॥ अन्ध पर्यायः समीपशब्दे द्रष्टव्यः ॥
सन्निकृष्टं, स्त्री, (सं + नि + धा + क्तः ।) सन्निकृष्टम् ।
इति भरतदृष्टतवोपालितः ॥
सन्निकृष्टानं, स्त्री, (सं + नि + धा + ल्युट् ।) निक-
टम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । २१ । ५३ ।
“श्रेयो सुहृत्तं तव सन्निकृष्टानं
ममेव लक्ष्मादिपि जीवन्तिकात् ॥”)
सम्बन्धिधोयतेऽस्मिन्निति । आश्रयः । यथा,—
“आरम्भः संशयानामविनयभवनं पतनं साह-
सानां
दोषाणां सन्निकृष्टानं कपटप्रतमयं जैत्रमपत्यया-
नाम् ।
दुस्त्वान्यं यन्महद्भिः सुरनरदृष्टभैः सर्वमाया-
करणं
स्त्रीरूपं केन लोके विषममृतमयं धर्मनाशाय
दृष्टम् ॥”
इति शान्तिप्रसक्तम् ॥
(अवस्थानम् । यथा, मार्कण्डेये । ६७ । ३५ ।
“यस्मिन् गेहे च लिखितमेतत् तिष्ठति नित्यदा ।
सन्निकृष्टानं लते आह्वे तत्रास्माकं भविष्यति ॥”)
सन्नधिः, स्त्री, (सं + नि + धा + क्तः ।) सनि-
कर्षः । इत्यमरः । (यथा, मनुः । २ । १६४ ।

सन्निपा

“हीनान्नवस्त्रवेषः स्यात् सर्वदा गुरुसन्निधौ ॥”
इन्द्रियगोचरः । इति मेदिनी ॥ (अवस्थानम् ।
यथा, जलशुद्धिप्रकरणे ।
“गङ्गे च यस्तुने चैव गोदावरि सरस्वति ।
नर्मदे सिन्धुकावेरि जलोऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥”)
सन्निपतितः, त्रि, एकत्रोक्ततः । मिश्रितः । सं-
पूर्वकपतधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ .
सन्निपातः, पुं, (सम्बन्ध् निपातो पतनं यच् ।)
तालभेदः । यथा,—
“एक एव गुरुर्यत्र सन्निपातः स उच्यते ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(सम्बन्ध् निपातो यस्मात् ।) विकारोत्पादक-
मिलितदोषत्रयम् । अस्य त्रयोदश नामलक्ष-
णानि यथा,—
“श्रीश्रृंगस्तान्निकर्षवमसाध्यश्चित्तविभ्रमः ।
कष्टसाध्यः कष्टकुलः कर्णिको जिम्भगस्तथा ॥
कथात् कथतमो ज्ञेयो रगदाढो ह्यन्त मान-
वम् ।
अन्तको भयनेत्रश्च रक्तछीवी निपातकः ॥
श्रीताङ्गश्च प्रलापश्च अभिन्यासोऽतिमारकः ।
ज्ञातथाः सर्वदा वैदेः सन्निपाताख्योदृशः ॥”
माख्योये ।
“श्रीश्रृंगस्तान्निकर्षवमसाध्यश्चित्तविभ्रमः ।
कर्णिको जिम्भगश्चैव कथाहृत्तान्निकस्तथा ॥
भयनेत्रो विलापश्च प्रलापः श्रीतलाङ्गकः ।
अभिन्यासश्चेति विद्यात् सन्निपाताख्योदृशः ॥
सदास्यं श्लेषणा पूर्णं शूलं कासोऽतिवेदना ।
श्लेषश्च लक्षणाख्यं श्रीश्रृंगे सान्निपातिके ॥
अतितन्द्रा च्वरः श्वासकासस्तापोऽतिसारकः ।
स्थूलकच्छः शिता श्लामा जिह्वा कच्छे च
कूषति ॥
श्रुतिरक्ष्या चेति विद्यात् तान्त्रिके सान्नि-
पातिके ॥
मदो मोहो भ्रमस्तापो ह्यस्यश्रीतप्रलापनम् ॥
निर्यं वैकल्पिता पीडा विकटाचनिरौच्यम् ।
लक्षणेः सन्निपातोऽयं ज्ञातव्यश्चित्तविभ्रमः ॥
कष्टयहो च्वरौ रूच्छी दाहः कम्पविलापनम् ।
मोहस्तापः श्रौरोऽतश्च वातार्तः प्रलयं गतः ॥
कष्टकुलं सन्निपातं कष्टसाध्यं विनिर्द्दिष्टम् ॥
च्वरः कर्णात्तश्लेषश्च श्वासः कम्पः प्रलापनः ॥
खेदः कष्टयहस्तापस्तृणोहो भयमेव च ।
कर्णिके सन्निपाते च लक्षणाणि भवन्ति हि ॥
सङ्कटा कठिना जिह्वा कासः श्वासोऽति-
विह्वलः ।
भ्रको वधिरता तापो वलहानिश्च लक्ष्यम् ॥
जिम्भगः सन्निपातोऽयं कथात् कथतरः परः ॥
मोहस्तापः प्रलापश्च यथा कच्छे भ्रमः श्रमः ॥
वेदना च तया जायते श्वासश्च लक्षणेऽस्मिन् ।
कथात् कथतरो ज्ञेयः कथाहः सान्निपातिकः ॥
दाहो मोहः श्रौरः कम्पो जिह्वा श्वासाङ्ग-
महंनम् ।
सन्नापश्चान्तको ज्ञेयः सन्निपातोऽतिमारकः ॥

सन्निपा

अथर्व लोचने मुखे स्थितिः स्थूला च्वरोऽधिकः ।
 मांहः प्रलापनं कम्पो भ्रमो निद्रा च लक्षणेः ।
 ज्ञातयो मुखनेत्रोऽयं सन्निपातः चर्यकरः ॥६॥
 रक्तनिष्ठीवनं मूर्च्छां च्वरो मोहस्तथा भ्रमः ।
 वान्निष्कृत्वातिधारश्च संज्ञानाशो हृदि यथा ॥
 मण्डलं श्यावरक्तश्च देहेषु लक्षणेः ।
 ज्ञातयः सन्निपातोऽयं रक्तहीनो निपातकः ॥१०॥
 प्रलापनापकर्णाभिः प्रज्ञानाशोऽतितापवान् ।
 ज्ञेयः प्रलापकश्चिद्धैः सन्निपातोऽतिमारकः ॥११॥
 शरीरं हिमवत् शीतमतिसारश्च कम्पनम् ।
 कर्णनादो हस्ततापो हिक्का श्वासः क्रमो-
 रम् ।
 सञ्जाज्ञशीतलो हन्ति शीताङ्गः सन्निपातकः ॥
 १२ ॥
 त्रिदोषश्च मुखं शुष्कं निद्रावैकल्यकष्टवाक् ।
 निश्चितनमतिशयो मन्दाग्निर्वलहीनता ॥
 मृत्युतुल्यमभिव्यामं सन्निपातश्च लक्षयेत् ॥ १३ ॥
 इति चक्रपाणिदत्तः ॥ * ॥
 यं दृष्ट्वा यस्य सम्भवः स तस्य सन्निपातः । सन्नि-
 पातविधिरनिमित्तं तद्विघाताय । इति कलाप-
 याकरणे ४ वृत्तौ २ प्रकरणम् ॥ समूहः ।
 यथा,—
 “धमण्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क्रमेणः
 सन्देशार्थाः क्रमपटुकरणेः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।
 इत्यौत्सुक्यादपरिगमयन् गुरुकस्तं यथाने
 कामार्ता हि प्रकृतिक्रमणाश्चिन्तनाचितनयु ॥”
 इति मेघदूतम् ॥
 सम्यक्प्रकारेण पतनं मरणश्च ॥
 सन्निपातच्वरः, पुं, (सम्यक् निपातो नाशो यस्मान्
 तादृशो च्वरः ।) त्रिदोषच्वरः । स तु अष्ट-
 प्रकारच्वरान्तर्गतच्वरविशेषः । अष्टत्वं विट्ट-
 गोतिः वातिकः पित्तिकः श्लेष्मिकश्चेति त्रयः ।
 इन्द्रजाश्च त्रयः । वातपित्तिकः वातश्लेष्मिकः
 पित्तश्लेष्मिकश्चेति । संघातनः सन्निपातिक एकः ।
 “दृष्ट्वाणोकोऽखण्डेः घट्टं स्थूलानमध्यादिकेषु घट्टं ।
 समेषुको विकारोक्तं सन्निपाताच्छयोदृष्ट ॥”
 इति चरकेण त्रयोदश सन्निपाता उक्ताः ॥
 ते यथा । वातोऽखण्डः १ पित्तोऽखण्डः २ कफो-
 ऽखण्डः ३ वातपित्तोऽखण्डः ४ वातश्लेष्मोऽखण्डः ५
 पित्तश्लेष्मोऽखण्डः ६ एवं घट्टं । अधिकवातो
 मध्यपित्तो हीनकफः १ अधिकवातो मध्यकफो
 हीनपित्तः २ अधिकपित्तो मध्यवातो हीन-
 कफः ३ अधिकपित्तो मध्यमकफो हीनवातः ४
 अधिककफो मध्यवातो हीनपित्तः ५ अधिक-
 कफो मध्यपित्तो हीनवातश्चेति ६ घट्टं । शुल्बण
 एकः १ । एवं त्रयोदश । अत्र तु त्रिदोषज-
 त्वेन साध्यात् सान्निपातिक एक एव गणितः ।
 आगन्तुजोऽपि एक एव । अत्र आगन्तुज-
 शब्देन अभिघातादयो हेतव उच्यन्ते । कुत्र-
 चिद्ग्राधयः कार्यकारणयोरभेदोपचारात् । इति
 च्वराधिकारे भावप्रकाशः ॥ * ॥ अथ सन्नि-
 पातच्वराधिकारमाह । तत्र सन्निपातच्वरस्य

२४५

सन्निपा

विप्रलक्ष्यसन्निपातकारणकथनपूर्विकां सम्प्राप्ति-
 माह ।
 “त्रिदोषजनकैः ज्ञातपित्तश्लेष्मानुसङ्गाः ।
 वह्निर्निरस्य कोष्ठानि रमगा च्वरकारिणः ॥”
 पूर्वस्वरूपमाह ।
 “प्रायूपायि त्रिदोषाणां स्थूलिदोषच्वरे
 वृणाम् ॥”
 सन्निपातच्वरस्य सामान्यानि लक्षणान्याह ।
 “क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्य सन्निधिरोरुजा ।
 मासावे कलुषे रक्ते निर्भये चापि लोचने ॥
 सन्वनी सखौ कर्णा कण्ठः शूकैरिवावृतः ।
 तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासश्चासोऽरुचिर्भ्रमः ॥
 परिदग्धा खरस्यर्शा जिह्वा सञ्जाज्ञता परा ।
 शीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ॥
 शिरसो लोटनं त्र्यणा निद्रानाशो हृदि यथा ।
 स्निग्धपुत्रीयाणां चिराद्दर्शनमल्पशः ॥
 हृश्रत्वं नातिगात्राणां प्रतनं कण्ठकूलनम् ।
 कीटानां श्यावरक्तानां मण्डलानाश्च दर्शनम् ॥
 मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च ।
 चिरान्पाकश्च दोषाणां सन्निपातच्वरकृतिः ॥”
 लोचने मासाने साशुणी । कलुषेऽखण्डे ।
 निर्भये निर्गते कूटिले च । कण्ठः शूकैरि-
 वान्यागैरिवावृतः । जिह्वा परिदग्धा परि-
 दग्धेव ज्ञायते । अथवा परिदग्धेव त्र्यणा
 दृश्यते । सञ्जाज्ञता श्लिथिलगात्रता । परा
 अतिशयिता । शीवनमित्यादि कफसंयुक्तस्य
 रक्तस्य पित्तस्य च शीवनम् । शिरसो लोटन-
 मितस्ततः शिरश्चालनम् । हृश्रत्वं नातिगात्राणां
 गात्राणामतिशयितं काशं न व्याधिप्रवभान् ।
 प्रतनं निरन्तरम् । कीटः वरटीदृष्टसंस्थानः
 कीट इत्यभिधीयते । श्यावः कपिशो वर्णः ।
 मूकत्वमवचनत्वमल्पवचनत्वं वा । स्रोतसा
 कर्णनासादीनाम् ॥ * ॥ ननु वातादयः पर-
 स्परविरुद्धगुणास्तेषां सम्भूयैककार्यारम्भकत्वं
 नोपपद्यते परस्परौपघातात् । दृष्टनसलिलयोरिव ।
 तत् कथं वातपित्तकफा मिलित्वा विकारोत्-
 पादकाः । अत्र समाधानमुक्तं दृष्टवलेन ।
 “विरुद्धैरपि न त्वेते गुणैर्गन्ति परस्परम् ।
 दोषाः सहजसात्प्रगल्भाद्विषं घोरमहीनिव ॥”
 गदाधरस्तु हेत्वन्तरमुक्तवान् ।
 “देवाद्दोषस्वभावाद्वा दोषाणां सान्निपातिके ।
 विरुद्धेषु गुणैः कश्चिन्नोपघातः परस्परम् ॥” इति
 ननु भिन्नचयप्रकोपकालानां वातपित्तकफानां
 युगपदुत्थानाभावात् कथं सम्भूय सन्निपात-
 च्वरारम्भकत्वमुपपद्यते । उच्यते । त्रिदो-
 जनकनिदानवलेन युगपदेशां प्रकोपादिति
 सिद्धान्तः ॥ * ॥ अथ सामान्यसन्निपातच्वरस्य
 त्रयोदश विशेषानाह ।
 “एकोऽखण्डस्य स्थूलिदोषस्य तथेति घट्टं ।
 शुल्बणश्च भवेदेको विशेषः स तु सप्तमः ॥
 प्रवृद्धमध्यहीनेस्तु वातपित्तकफेषु घट्टं ।
 सन्निपातच्वरस्यैवं स्थूलिदोषाच्छयोदृष्ट ॥”

सन्निपा

तत्र प्रवृद्धवातो मध्यपित्तो हीनकफः १ मध्य-
 वातः प्रवृद्धपित्तो हीनकफः २ हीनवातः
 प्रवृद्धपित्तो मध्यकफः ३ प्रवृद्धवातो हीनपित्तो
 मध्यकफः ४ मध्यवातो हीनपित्तः प्रवृद्धकफः ५
 हीनवातो मध्यपित्तः प्रवृद्धकफश्चेति षट् ६ ।
 तेषां नामानि क्रमादाह ।
 “विस्फारकश्चाशुकारी कम्पनो वभ्रुसंज्ञकः ।
 शीघ्रकारी तथा भङ्गः सप्तमः कूटपाकलः ॥
 सम्मोहकः पाकलश्च याम्यः क्रकच इत्यपि ।
 तद्वत् कर्कटकः प्रोक्तस्ततो वैदारिकाभिधः ॥”
 तन्नाम्नरे विस्फारक इत्यत्र विस्फुरक इति
 पाठः । वभ्रुस्थाने विभुरिति पाठः । कुत्रापि
 विद्ध इत्यपि पाठः । भङ्गरित्यत्र फलगुरिति
 पाठः । याम्य इत्यत्र संग्राम इति पाठः ।
 कर्कटक इत्यत्र कर्कोटक इति पाठः ॥ * ॥ तत्र
 वातोऽखण्डस्य लक्षणमाह ।
 “श्यावः कासो भ्रमो मूर्च्छा प्रलापो मोह-
 वपथुः ।
 पार्श्वस्य वेदना जुम्भा कण्ठयत्वं मुखस्य च ॥
 वातोऽखण्डस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।
 एष विस्फारको नाम्ना सन्निपातः मुदाखण्डः ॥” १
 अथ पित्तोऽखण्डस्य लक्षणमाह ।
 “अतीसारो भ्रमो मूर्च्छा मुखपाकस्तथैव च ।
 गात्रे च विन्ध्वो रक्ता दाहोऽतीव प्रजायते ।
 पित्तोऽखण्डस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।
 भिद्यग्भिः सन्निपातोऽयमाशुकारी प्रकी-
 र्णितः ॥” २ ॥ * ॥
 अथ कफोऽखण्डस्य लक्षणमाह ।
 “जडता गद्गदा वागी रात्रौ निद्रा भवत्यपि ।
 प्रक्तस्ये नयने चैव मुखमाभ्युद्यमेव च ॥
 कफोऽखण्डस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।
 सुनिभिः सन्निपातोऽयमुक्तः कम्पनसंज्ञकः ॥” ३ ॥
 अथ वातपित्तोऽखण्डस्य लक्षणमाह ।
 “वातपित्ताधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
 तस्य च्वरो मदत्त्र्यणा मुखशीघ्रप्रमीलकाः ।
 आध्यानाकचित्काश्च कासश्चान्भ्रमश्चाम्नाः ।
 सुनिभिर्वभ्रुनामायं सन्निपात उदाहृतः ॥” ४ ॥ * ॥
 अथ वातश्लेष्मोऽखण्डस्य लक्षणमाह ।
 “वातश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
 तस्य शीतच्वरो मूर्च्छा क्षुत्त्र्यणा पार्श्वनिग्रहः ॥
 शूलमस्त्रिद्यमानस्य हिक्का श्वासश्च जायते ।
 असाध्यः सन्निपातोऽयं शीघ्रकारीति कथ्यते ।
 न हि जीवत्यहोरात्रमनेनाविष्टविग्रहः ॥” ५ ॥
 अथ पित्तश्लेष्मोऽखण्डस्य लक्षणमाह ।
 “पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
 अन्तर्हाहो वहिः शीतं तस्य त्र्यणा प्रवर्द्धते ॥
 तुद्यते दन्तानं पार्श्वसुरः शीघ्रगलग्रहाः ।
 शीवति श्लेष्मपित्तश्च हृश्रत्वं कण्ठश्च दृश्यते ॥
 विह्वभेदः श्वासहिक्काश्च वर्द्धन्ते सप्तमीलकाः ।
 ऋषिभिर्भङ्गनामायं सन्निपात उदाहृतः ॥” ६ ॥
 अथ वातपित्तश्लेष्मोऽखण्डस्य लक्षणमाह ।
 “सर्वदोषोऽखण्डे यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।

सन्निपा

त्रयाणामपि दोषाणां तस्य रूपानि लक्षयेत् ॥
 याधिभ्यो दारुणश्चैव वज्रगन्धाप्रिसन्निभः ।
 केवलोच्छ्वासपरमस्त्राङ्गस्तब्धलोचनः ॥
 त्रिरात्रोपरमे तस्य जन्तोर्हरति जीवितम् ।
 तदवस्थान्तु तं दृष्ट्वा मृष्टो व्याहरति जनः ॥
 धर्मितो रानमेवमवेषायां चरन्ति ये ।
 अन्वया भवते केचित् यन्नियया ब्रह्मराजसैः ॥
 पिशाचैर्गन्धकेष्वेव तथाहोमस्तके हतम् ।
 कुलदेवार्चनाहीनं धर्मितं कुलदेवतेः ॥
 नक्षत्रपीडामपरे गरुडकर्मति चापरे ।
 सन्निपातमिमं प्राहुर्भयजः कूटपाकलम् ॥ ७ ॥
 अथ प्रवृद्धमध्यहीनवातादिजनितसन्निपातत्व-
 गामां लक्षणान्याह ।
 “प्रवृद्धमध्यहीनेस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
 तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥
 प्रलापायाससंमोहकम्पमूर्च्छारतिभ्रमाः ।
 एकपक्षाभिघातश्च तत्राप्येतद्दिशेषतः ।
 एष सम्मोहको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ॥”
 रोगास्त एवोक्ता उक्ता एव ते रोगाः यथा-
 वपथुनिदानाश्लेषिभ्याद्यो वातजाः । दाह-
 ल्पयोष्णता स्वेदादयः पित्तजाः । गौरवाग्नि-
 भान्द्योक्तामिका सुखप्रसेकादयः कफजाः ।
 तत्रापि प्रलापादयः पक्षाघातान्ता विशेषाद्-
 भवन्ति ॥ * ॥ ननु वातः प्रवृद्धः सन् च्वरं
 करिष्यति पित्तन्तु मध्यं सममिति यावत् तत्
 कथं च्वरं करिष्यति । यत् आह ।
 “घातवस्तम्बला दीषा नाश्रयन्त्यसमास्तनुम् ।
 ममाः सुखाय विज्ञेया बलायोपचराय च ॥”
 इति ।
 उच्यते । अत्र पित्तं मध्यमपि अप्रकृतमेव यती-
 २ प्रकृतयोर्वातिस्त्रैगुणोरपेक्षया मध्यं तेन मध्यं
 मध्यकूपितमित्यर्थः ॥ * ॥ ननु कफः क्षीणः स कथं
 च्वरं करिष्यति हीनशक्तिकत्वान् उच्यते ।
 दोषाः क्षीणा अपि आधीन् कुर्वन्त्येव । यत्
 आह ।
 “वातक्षयेऽल्पचेष्टत्वं मन्द्वाक्त्वं विमंजता ।
 पित्तक्षयेऽधिकश्लेष्मा वद्धिमन्दः प्रभालयः ॥
 श्लिथिजाः सन्त्यो मूर्च्छा रौक्ष्यं दाहो कफ-
 लयः ॥”
 इत्याशङ्का सिद्धान्तस्यापरत्रापि ॥ ८ ॥ * ॥
 “मध्यप्रवृद्धहीनेस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
 तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥
 मोहप्रलापमूर्च्छाः स्थूर्मन्यास्तम्भः शिरोग्रहः ।
 कासः श्वासो भ्रमस्तन्द्रा संज्ञानाश्रो हृदिग्रहः ॥
 र्वेभ्यो रक्तं विस्त्रजति तन्द्रा स्यात् सञ्चनेत्रता ।
 तत्राप्येते विशेषाः स्थूर्मत्तुरस्राक् त्रिधासरान् ।
 भिषग्भिः सन्निपातोऽर्थं कथितः पाकला-
 भिः ॥ ९ ॥
 हीनप्रवृद्धमध्यस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
 तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥
 हृदयं दह्यते चास्य यक्तुमो हान्तपुष्पुषाः ।
 पथ्यन्तेऽथैहङ्गाधः पूयशीणितविगमः ॥

सन्निपा

शीर्गदन्तश्च मृद्युश्च तत्राप्येतद्दिशेषतः ।
 भिषग्भिः सन्निपातोऽर्थं याम्यनामा प्रकी-
 र्णितः ॥” १० ॥ * ॥
 अथ प्रवृद्धवातमध्यपित्तहीनकस्य सन्निपातस्य
 लक्षणमाह ।
 “प्रवृद्धमध्यहीनेस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
 तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥
 प्रलापायाससंमोहकम्पमूर्च्छारतिभ्रमाः ।
 मन्यास्तम्भेन मृद्युश्च तत्राप्येतद्दिशेषतः ।
 उक्तः क्रकचनामायं सन्निपातो भिष-
 ग्वरैः ॥ ११ ॥ * ॥
 मध्यहीनप्रवृद्धेस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
 तेन रोगास्तथेवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥
 अन्तर्हाहो विशेषोऽत्र न च वक्तुं शक्यते ।
 रक्तमालक्तकेनेव लक्ष्यते सुखमखलम् ॥
 यत्नेनाकर्षितः श्लेष्मा हृदयान्न प्रसिष्यते ।
 इयुगेवाहृतं पाशं तुयन्ते खन्त्ये हृदि ॥
 प्रमीलकश्चासिद्धिका वर्द्धते तु दिनं दिनम् ।
 जिह्वा दग्धा खरस्पर्शां गलः शुकैरिवावृतः ॥
 विसर्गं नाभिजानाति कूलेच्छापि कपीतवत् ।
 अतीवश्लेष्मणा पूर्णः शुष्कवक्त्रोऽन्तर्लोकः ॥
 तन्द्रानिद्रातियोगार्त्तो हतवागिहृतद्युतिः ।
 न चातिलभते ग्लानिं विपरीतानि चैच्छति ॥
 व्यायम्यते च बहुधो रक्तं हीवति चाल्पशुः ।
 एष कर्कटको नाम्ना सन्निपातः सुदा-
 रुणः ॥ १२ ॥ * ॥
 हीनमध्यप्रवृद्धेस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
 तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥
 अल्पं शूलं कटीतोदो मध्ये दाहो रुजा भ्रमः ।
 भ्रष्टं क्रमः शिरो वक्रमन्या हृदयवायुजः ॥
 प्रमीलकः श्वासिद्धिकाकासजाच्चविमंजताः ।
 प्रथमोत्पन्नमेतन्तु साध्ययन्ति कदाचन ॥
 एतस्मिन् सन्निवृत्ते तु कर्णमूले सुदारुणा ।
 पिडुका जायते जन्तोर्यथा कृच्छ्रेण जीवति ॥
 स वैदारिकसंज्ञोऽर्थं सन्निपातः सुदारुणः ।
 त्रिरात्रोपरमे तस्य अर्धमौषधकल्पनम् ॥ १३ ॥
 अथ तन्नाम्नरे । वातोत्पन्नादीनां सन्निपात
 च्वरविशेषाणां त्रयोदशानां शीताङ्गादीनि
 त्रयोदश नामान्तराणि लक्षणान्तराणि चाह ।
 “शीताङ्गस्त्रिमलोद्भवच्वरगण्ये तन्द्रो प्रलापी ततो
 रक्तहीनवियता च तत्र गणितः सम्भयनेत्रक्षया ।
 सांभन्यासकजिह्वकश्च कथितः प्राक्सन्धिगो-
 थयान्तको
 रुग्दाहः सहचित्तविभ्रम इह द्वौ कर्णकण्ड-
 यद्वौ ॥”
 तन्द्रो तन्द्रिकः । प्रलापी प्रलापकः । रक्तहीन-
 यिता रक्तहीनः । सम्भयनेत्रो सम्भयनेत्रः । अभि-
 न्यासकः अभिन्यासः । कर्णकण्डग्रहो कर्णग्रहः
 कर्णकः । कण्डग्रहः कण्डकुञ्जकः ॥ * ॥
 अथ तेषां प्रत्येकलक्षणानि ।
 “हिमशिशिरशरीरैः सन्निपातच्वरौ यः
 श्वसनकसनहिक्का मोहकम्पप्रलापैः ।

सन्निपा

क्रमबहुकफतान्तर्हाहवन्धुपीडा-
 खरविकृतिभिरार्णैः शीतगात्रः स उक्तः ॥ १४ ॥
 तन्द्रातीव तत्तृष्णातिसरयं श्वासोऽधिकः
 कासरक
 मन्मनातिसर्गुणैश्च यथुना सार्द्धं कण्डः कफः ।
 सुध्यामा रसना क्रमः श्वगथोऽभ्यान्वश्च दाह-
 क्षथा
 यत्र स्यात् स हि तन्द्रिको निगद्यते दोष-
 त्रयोत्यो च्वरः ॥ २ ॥
 यत्र च्वरे निखिलदोषनितास्त दोष-
 चाते प्रलापबहुला सहस्रोत्थिताश्च ।
 कम्पयथापतनदाहविमंजताः स्यु-
 र्नाम्ना प्रलापक इति प्रथितः पृथिव्याम् ॥ ३ ॥
 निद्रोवो रुधिरस्य रक्तवदृष्टं क्रम्यं तनौ मखलं
 लोहितं नयनेऽप्यारुचिर्विभ्रमासातिसारभ्रमाः ।
 अश्वानश्च विमंजता च तपनं हिक्काङ्गपीडाभ्रष्टं
 रक्तहीनि सन्निपातजनिते लिङ्गं च्वरे
 जायते ॥ ४ ॥
 भ्रष्टं नयनरक्तताश्वसनकासतन्द्राभ्रमाः
 प्रलापमद्वेषथुश्वगणानिमोहास्तथा ।
 अदो निखिलदोषो भवति यत्र लिङ्गं च्वरे
 पुरातनचिकित्सकेः स इह सुमनेत्रो
 मतः ॥ ५ ॥
 दोषास्तीव्रतरा भवन्ति बलिनः सर्वोऽपि यत्र
 च्वरं
 मोहोऽतीव विचैष्टता विकलता श्वासो भ्रष्टं
 मूकता ।
 दाहश्चिक्कागमाननश्च दहनी मन्दो बलस्य
 क्षयः
 सोऽभिन्यास इति प्रकीर्णित इह प्राज्ञै-
 भिषग्भिः पुरा ॥ ६ ॥
 त्रिदोषजनिते च्वरे भवति यत्र जिह्वा भ्रष्टं
 तृता कठिनकण्ठकोष्ठदुग्धकृता मूढता ।
 श्रुतिचतुर्बलक्षतो श्वसनकाससन्तप्रयः
 पुरातनभिषग्वरास्त्रिमिह जिह्वकं भक्षते ॥ ७ ॥
 अथातिश्रयिता भवेत्कृथयुसंयुता सन्धिषु
 प्रभूतकफता सुखे विगतविद्रता कासरक ।
 समस्तमिति कोष्णितं भवति लक्ष्यं यत्र च्वरं
 त्रिदोषजनिते बुधैः स हि निगद्यते सन्धिगः ॥ ८ ॥
 यस्मिन् लक्षणाभेदतस्तु सकले दोषे रदोते च्वर-
 २ जसं मूढं विधूननं सकसनं सन्धाङ्गपीडाधिका ।
 हिक्काश्वासमदाहमोहसिद्धता देहेतिसन्तप्रता
 वैकल्यश्च त्रयावचांस सुनिभिः सङ्कीर्णितः
 मोऽन्तकः ॥ ९ ॥
 दाहोऽधिको भवति यत्र तृषा च तीव्रा
 श्वासप्रलापविरुचिभ्रममोहोपीडाः ।
 मन्या हनुश्वथनकण्ठरुजा श्रमाश्च
 रुग्दाहसंज्ञ उदितस्त्रिभ्रमो च्वरोऽयम् ॥ १० ॥
 गायति ब्रुवति हसति प्रसपति विकृतं त्रिरो-
 क्षते सुख्यं ।
 दाहयथाभयात्तौ दोषत्रयश्चित्तविभ्रमो च्वर-
 यान् ॥ ११ ॥

सन्निपा

निःशेषदोषजनितज्वरशेषजन्मा
 स्थानं कर्णभ्रूलविषये श्वययुर्थथा च ।
 कण्ठग्रहो वधिरताश्वसनप्रलाप-
 प्रस्त्रिभोहृदहानानि च कर्णकार्थे ॥ १२ ॥
 कण्ठः शुकप्रतावरुहवदितश्वामः प्रलापोऽरुचि-
 दाहो देहवजा लघापि च ह्युप्लम्भः शिरो-
 र्निस्तथा ।
 म्भोहो वपयुना सहेति सकलं लिङ्गं त्रिदोषज्वरे
 यत्र स्थानं स हि कण्ठकृज उदितः प्राज्ञे-
 सिक्तितमात्रुधैः ॥ १३ ॥ * ॥
 मन्विगस्त्रियु माध्यः स्यात्तन्द्रिकश्चित्तविभ्रमः ।
 कर्णको अङ्गकः कण्ठकुजः पश्चापि वक्ताः ॥
 रुग्दाहस्त्रिकट्टेन संसाध्यस्त्रियु भाषितः ।
 रक्तश्रीषी भुजनेत्रः श्रोतगात्रः प्रलापकः ।
 अभिन्यासोऽन्तकश्चेत् यदुसाध्याः प्रकी-
 र्तिताः ॥ * ॥
 अथ तन्त्रान्तरे । वातोत्त्वगादीनां सन्निपात-
 ज्वरविशेषाणां त्रयोदशानां कुम्भीपादादीनि
 त्रयोदश नामान्तराणि लक्षणान्तराणि चाह ।
 “कुम्भीपाकः प्रोक्तावः प्रलापो
 च्यन्तदाहो दण्डपातोऽन्तकश्च ।
 रणोदाहश्चाथ हारिद्रसंज्ञो
 भेदा एते सन्निपातज्वरस्य ॥
 अजघोषभूतहासो यन्नापीडुश्च संन्यासः ।
 मंशोषो च विशेषास्त्रैवाक्तास्त्रयोदश च ॥”
 अथेषां लक्षणानि ।
 “घोनाविवरभ्ररुह्युशोणासितनीललोहितं
 सार्धं ।
 विस्तुठन् मस्तकमभितः कुम्भीपाकेन पीडितं
 विद्यात् ॥
 उत्पिप्य यः स्वमङ्गं लिपत्यस्तान्नितान्त-
 सुच्छसिति ।
 तं प्रोक्तावकुष्ठं विपिचकणं विजानीयात् ॥
 स्त्रिदभमाङ्गपीडा कम्पो दवशुर्वमी यथा कण्ठे ।
 गात्रश्च गुञ्जतीदं प्रलापिजुष्टस्य जायते
 लिङ्गम् ॥
 अन्तर्दाहः शैलं बहिश्च यस्या विशेषतः श्वामः ।
 अङ्गमिव दग्धकल्पं सोऽन्तर्दाहार्हितः कथितः ॥
 नक्तं दिवा न निद्रासुषोपि गृह्णाति गृह्णीर्भसः ।
 उत्थाय दण्डपाते भ्रमातुरः सर्वतो भ्रमति ॥”
 नभसो गृह्णाति आकाशात् किञ्चिद्गृह्णीतुं
 करौ प्रसारयति इत्यर्थः ।
 “मंपूर्वते शरीरं अन्विभरभितस्तथोदरं
 भ्रुता ।
 श्वासातुरस्य सततं विचेतनस्यान्तक्रान्तस्य ॥
 परिधावतोव गात्रे रुक्पात्रे सुजगपतग-
 हरिगगगाः ।
 वेपथुमतः सदाहस्येगीदाहज्वरास्य ॥”
 रुक्पात्रे पीडाभाजनं । गात्रस्य विशेषणमेतत् ।
 “यस्यातिपीतमङ्गनयनं सुतरामलं ततोऽप्य-
 धिकम् ।
 दाहोऽतिशीतता बहिरस्य स हारिद्रको ज्ञेयः ॥

सन्निपा

हृगलकशरीरगन्धः स्कन्धरजावाग्निरुडुगल-
 रस्यः ।
 अजघोषसन्निपातादातान्नाक्तः पुमान् भवति ॥
 शब्दादीनधिगच्छति न स्वान्विषयान् यदी-
 न्द्रियग्रामः ।
 हसति पलपति परुषं स ज्ञेयो भूतहासार्थः ॥
 येन मुहुर्ज्वरवगाद्यन्तरेवावपीद्यते गात्रम् ।
 रक्तं पीनश्च वमेन यन्नापीडुः स विज्ञेयः ॥
 अतिमरति वमति कूजति गात्राग्यमितश्चरं
 नरः सन्निपाति ।
 स न्याससन्निपाते प्रलपति सुभाक्षिमखलो
 भवति ॥
 मेचकवपुरतिमेचकलोचनयुगलोऽबलो मलोत्-
 मगान् ।
 मंशोषिणि मितपिडकामखलयुक्तो ज्वरे भवति ॥
 नारायण एव भिषगभेषजमेतेषु जाह्ववीनीरम् ।
 नेत्रज्वरहेतुरेको निथं न्यत्रयोऽध्येयः ॥ * ॥
 अथासाध्यसन्निपातज्वरस्य लक्षणमाह ।
 “सन्निपातज्वरस्यान्तं कर्णं मूले सुदारुणः ।
 शोथः संजायते तेन कश्चिद्देव प्रसुच्यते ॥”
 सुदारुणः मारकत्वात् यतस्तेन शोधेन कश्चि-
 देव प्रसुच्यते । कोऽपि शीविनं त्यजति इत्यर्थः ।
 “सन्निपातज्वरान् कश्चानसाध्यानपरे जगुः ।
 दोषे विवहं नष्टेऽप्यो सर्वमम्युगलक्षणः ।
 सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कष्टसाधुश्चतोऽन्यथा ॥”
 दोषे पित्तकफे । विवहं अपके सर्वमम्युगल-
 लक्षणः सञ्जायते दाहशोनादीनि सम्युक्तानि
 अन्यूनानि प्रोक्तानि यावत् लक्षणानि यस्य
 सः । ततोऽन्यथा दोषे पके असौ दोषे स्वल्प-
 लक्षणकः कष्टसाध्य इत्यर्थः ॥ * ॥ * ॥
 अथ सामान्यसन्निपातज्वरस्य चिकित्सा ।
 “सन्निपातार्णवे ममं योऽभ्युद्धरति मानवम् ।
 कस्तेन न हतो धम्मः काश्च पूर्जा न सोऽर्हति ॥
 नृदुना सह यादृशं सन्निपातं चिकित्सता ।
 यश्च तत्र भवेज्जता स ज्ञेयः मयसङ्कले ॥
 अग्निग्रहमेवादौ कुंथाहाधौ त्रिदोषजे ।
 निरस्ते अग्निं ह्यस्य सोतःसद्वाटितेषु च ।
 लाघवं जायते सद्यस्त्रुणा चोपशाम्यति ॥” * ॥
 भेडोऽप्याह ।
 “सन्निपातज्वरे पूर्वं कुंथादासकफापहम् ।
 पश्चात् अग्निं संदीप्य शमयेत् पित्तमारुतौ ॥”
 इति * ॥ * ॥
 ननु तन्त्रान्तरे प्रथमं पित्तस्य प्रतिक्रिया प्रोक्ता ।
 यथा,—
 “शमयेत् पित्तमेवादौ ज्वरं समवाधियु ।
 दुर्धवारतरं तद्वि ज्वरार्त्तं विप्रशयतः ॥” इति ।
 अन्यत्रापि ।
 “समवाधे त्रिदोषाणां पूर्वं पित्तसुपाचरं तु ।
 ज्वरं चेवातिशारं च सत्रान्यत्र मारुतः ॥”
 इति ॥ * ॥
 तथाप्यत्र प्रथमं वायोः प्रतिक्रिया प्रोक्ता ।
 यथा,—

सन्निपा

“वातस्यानुजयेत् पित्तं पित्तस्यानुजयेन कफम् ॥”
 इति * ॥ * ॥
 तत्र अत्रस्यामाह तन्त्रान्तरे ।
 “ज्वरे त्रिदोषेण मांसे प्रथमं प्रथमं कफम् ।
 जीर्णत्वामे जयेत् पित्तं निरामे त्वनिलं जयेत् ॥”
 इति । प्रथममिति स्थानत्रयेऽपि सम्भवति ।
 अन्ये त्विति समादधते ।
 “त्रयाणां वा जयेत् पूर्वं तं यः स्याद्दलवत्स्वरः ।”
 इति ।
 तथा च ।
 “संसर्गं यो गरीयान् स्यादुपक्रम्यः स वै भवेत् ।
 शोषदोषाविरोधेन सन्निपाते तथैव च ॥” इति ॥
 संसर्गं दोषद्वयसंसर्गं । गरीयान् बलवत्स्वरः ।
 “अंशान् यत्र दोषाणां विवेक्तुं नेत्रं शुक्यात् ।
 क्रियां साधारणीं तत्र विदधीत चिकित्सकः ॥
 लङ्घनं बालुकास्त्रिदो नस्यं निष्ठीवनं तथा ।
 अत्रोहोऽङ्गनश्चैव प्राक् प्रथोऽर्थं त्रिदोषजे ॥”
 ज्वर इति शेषः ॥ * ॥ ननु ।
 “क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्वां प्रथो जयेत् ।
 पूर्वस्थां शान्तवर्गायां न क्रियासङ्करो हितः ॥”
 इति वचनेन क्रियासङ्करस्य निषिद्धत्वात् कथ-
 मत्र नस्यनिष्ठीवनावलोक्याङ्गनानि युगपादधी-
 यन्त इत्याशङ्कयामाह ।
 “क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिः क्रियामाङ्ग्यमिच्यते ।
 भिन्नरूपतयेतास्तु नहि कुञ्जान्त दूषणम् ॥” * ॥
 तत्र लङ्घनस्य अवधिमाह ।
 “चिरान्नं पश्चरात्रं वा दशरात्रमथापि वा ।
 लङ्घनं सान्निपातयु कुंथाहारोऽयदर्शनान् ॥”
 लङ्घने चिरात्तदविकल्प उल्लग्वानाद्यपेक्षया
 दोषाणां शीघ्रमध्यमन्दशक्तिक्त्वात् आधिस्वभा-
 वाच्च । आरोग्यदर्शनात् इति यावदरोगता-
 दर्शनं स्यात्तावदा लङ्घनं कुंथात् । यतन
 चिरात्तादवधेरनियतत्वं सूचितम् । अतएव
 सुश्रुतः प्राह ।
 “सप्रमे द्विसं प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा ।
 पुनर्धोरतरौ भूत्वा प्रथमं यान्ति हन्ति वा ॥”
 धोरतर इति धोरः स्वभावादथ तदा चारतरौ
 भूत्विति * ॥ * ॥ हननप्रथमनयोः कारणमाह ।
 “पित्तकफानिलवृद्धा दशद्विसं दशसंसा-
 धात् ।
 हन्ति विमुच्यथवा त्रिदोषो धातुमलपा-
 कात् ॥”
 त्रिदोषो ज्वर इति शेषः । धातुमलपाकात्
 धातुपाकाहन्ति मलपाकाद्भुसुधतीत्यर्थः ।
 धातुमलपाके प्राक्तनकर्मैव हेतुः । तत्र याद
 जीवनसंबद्धं कस्मात्स तदा मलपाकोऽप्यथा
 धातुपाकः । स च रसादिशुक्रान्तधातूनां पाको
 बः इत्यर्थः ॥ * ॥ तत्र धातुपाकस्य लक्षणमाह ।
 “निदानांशो हृदि स्तम्भो विष्टम्भो ग. र. वा-
 रुचो ।
 अरतिर्बलहानिश्च धातूनां पाकलक्षणम् ॥”
 विष्टम्भ उदरस्य । गौरवं गात्राणाम् । अन्यच्च ।

सन्निपा

“संवाध्यमानो हृदि नाभिरश्रे
गात्रेषु वा पाकरजायुतेषु ।
पीडाज्वरात्तोऽङ्गुलिभिश्च गच्छेत्
स धातुपाकी कथितो भिषग्भिः ॥”

अपरश्च ।
“नाभेरुद्धं हृदोऽधस्तात् पीडाते अथवा यदि ।
धातोः पाकं विनाशोयादन्यथा तु मलयश्च ॥”
मलपाकलक्षणमाह ।

“दोषप्रकृतिवैकृत्यं लघुता ज्वरदेहयोः ।
इन्द्रियाणाश्च वैमल्यं मलानां पाकलक्षणम् ॥”
दोषप्रकृतिवैकृत्यं दोषा वातादयस्तेषां प्रकृति-
वैपयुदाहृगौरवादिकरणं तस्य वैकृत्यं वैप-
रौथ्यम् । वैमल्यं मलराहित्यम् । मलानां
दोषाणाम् । अन्यश्च ।

“शश्वद्धीन्द्रियपक्षकस्य पटुता वक्ष्ये यत्र क्रमात्
लघ्वादिप्रशमो ज्वरस्य ऋतुता तं दोषपाकं
वदेत् ।

हृन्नाभ्योरतिवेदनातिमरणं तीव्रो ज्वरस्तृणद-
न्वासाधिक्यमरौचको रतिरिति स्याद्वातु-
पाकाकृतिः ॥”

आमस्याधिक्येन सप्तमद्विसाद्यवधतिक्रमे पर-
मावधिमाह । हारोतः ।

“सप्तमी द्विगुणा यावन्नवम्येकादशी तथा ।
एषा त्रिदोषमर्यादा भोज्याय च वधाय च ॥”
नवम्येकादशी चागमनद्विसं संविहाय बोद्धव्या
तेनागमनद्विसं नीत्वा दशमी द्वादशी च अत्र
रात्रिरित्यध्याह्नयते ।

“सन्निपातज्वरी पूर्वं मध्यगलङ्घनमाचरेत् ।
इतं श्रौतं पियेदम्भः समये भेषजं भजेत् ॥

सन्निपातेन लघ्नं पार्श्वेकं तालुश्लोषितम् ।
यः पाययेन्नलं श्रौतं स ऋतुर्नरविग्रहः ॥”

श्रौतं अक्रयितम् । इतं तु श्रौतं विहितमेव
इति लङ्घनम् ॥ * ॥ अथ वालुकास्त्रेदः ।

“वातसङ्गलते स्वेदान् कारयेद्दृष्टानिर्मितात् ।
स्निग्धः स्वेदो निघडोऽत्र विना केवलवातजान् ॥

खर्परभृष्टपटस्थितकाञ्जिकसंसिक्तवालुकास्त्रेदः ।
शमयति वातकफामयमक्तक्यूलाङ्गभङ्गादीन् ॥

श्रोतमामाद्रवं कृत्वा नीत्वा पावकमाश्रयम् ।
हत्वा वातकफसम्भं स्वेदो ज्वरमपोहति ॥”

इति वालुकास्त्रेदः ॥ * ॥

अथ नस्यम् ।

“मैत्र्यं श्वेतमरिचं सर्षपाः कुष्ठमेव च ।
वक्ष्येऽत्रैव संपिष्टं नस्यं तन्नानिवारणम् ॥”

श्वेतमरिचं शिशुधीमम् । सैन्धवादिनस्यम् ॥
“भद्रकसारसिन्धुत्वचचोषणकणाः समाः ।
अक्षुण्णं पिष्ट्वास्मथा नस्यं दद्यात् संज्ञाप्रबोध-
नम् ॥”

इति मधुकसारदिनस्यम् ॥

“मातुलुङ्गाद् करसं कोष्यं त्रिलवणान्वितम् ।
अन्यथा सिद्धविहितं नस्यं तीक्ष्णं प्रयोजयेत् ॥

तेन प्रभियते स्निग्धा प्रभिमन्त्रं प्रसिच्यते ।
शिशुहृदयकण्ठास्यपार्श्वेकं चोपशाम्यति ॥

सन्निपा

भोहामयेन सुगंधं बोधयितुं यादृशः शक्तः ।
कल्पतरुनामधियो रसो न तादृक् परं
किञ्चित् ॥”
इति नस्यम् ॥ * ॥

अथ निहोवनम् ।
“जिह्वातालुगलकोम मरुत्पित्तं चोच्छ्रितः ।
तदा स चारयेच्छोषं जिह्वायाः खरतां तथा ॥
स्फुटनश्च तदा जिह्वां शेषयेत्सुपिष्टया ।
द्राक्षया साव्यपातेन जिह्वा स्यात् सरसा
ऋतुः ॥

आर्द्रकस्य रसोपेतं मैत्र्यं कटकत्रयम् ।
आकण्ठाहारयेदास्ये निहोवेच पुनः पुनः ॥

तेनास्य हृदयकोममन्यापार्श्वशिशुरोगलात् ।
नीलोऽप्याकण्ठ्यते स्निग्धा लाघवं चास्य जायते ॥

पञ्चभेदो ज्वरो मूर्च्छा निद्राश्वासगलामयाः ।
सुखालिगौरवं जाड्यास्तृणशोपशाम्यति ॥

सक्तं द्विस्त्रिचतुः कुर्याद्दृष्ट्वा दोषबलावलम् ।
एतद्भि परमं प्राहुर्भेषजं सन्निपातिनाम् ॥”

इति कवलग्रहः ॥ * ॥

अथावलेहः ।

“कटफलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी ।
अक्षुण्णं चूर्णितं चैतन् मधुना सह लेहयेत् ॥

एषावलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारणम् ।
हृत्वां श्वासश्च कामश्च कण्ठरोगश्च नाशयेत् ॥

एतद्योष्यं कफोद्रेकं चूर्णमार्द्रकजै रसेः ॥”
तन्नाम्नरे च उक्तम् ।

“अष्टाङ्गं मधुना लिह्यादर्द्रकस्य रसेन वा ।
संमोहं दारणं हन्यात्तन्नाकाससमन्वितम् ॥”

इति ।

“सर्वेषु सन्निपातेषु न चौरुमवचारयेत् ।
श्रीतोपचारि चौरुं स्याच्छीतश्चात्र विरुध्यते ॥”

अथमभिप्रायः । सन्निपातज्वरेषु स्निग्धनिग्र-
हार्थं मर्वादा स्त्रेदो हित उक्तः । अत्राग्नि-
सम्बन्धाद्देहस्योष्णता निरुद्धेदेव । उष्णेन मधुना
विरोधः । उक्तं सुश्रुतेन ।

“उष्णेन्द्रिह्यते सर्वं विषान्वयतया मधु ।
उष्णान्तुष्णैरुष्णैश्च तन्निहन्ति यथा विषम् ॥”

इति ॥

श्रीतोपचारि चौरुमिति । श्रीतोपचारोऽस्या-
स्तीति श्रीतोपचारि । श्रीतश्चात्र सन्निपाते
विरुध्यते । अथमवलेहः प्रायेणोर्जुज्वरोग-
हरत्वात् सायसुपयुच्यते । यत उक्तं चरकेण ।

“ऊर्जुज्वरुगदह्नी या सा सायमवलेहिका ।
अधोरोगहरि या सा भोजनात् प्राक् प्रयु-
च्यते ॥”

पौष्करं पुष्करमूलं तदलाभे कुष्ठं देयम् ।
शृङ्गी कर्कटशृङ्गी व्योषं शुष्ठीपिप्लीमरि-
चानि । यामो यवासः । केचिद्दयासस्थाने
यवानो प्रक्षिपन्ति । कारवी मगरेजा इति
लोके । अष्टाङ्गावलेहिका ॥ * ॥

“स्निग्धमाम्लकं पिष्ट्वा द्राक्षया सह भेलयेत् ।
विश्वभेषजसंयुक्तं मधुना सह लेहयेत् ॥

सन्निपा

तेनाशु शाम्यति श्वासः कासो मूर्च्छारवि-
स्तथा ॥”
इत्यवलेहः ॥ * ॥

अथाङ्गनम् ।
“शिशोषबीजगोमूत्रकण्ठामरिचसैन्धवैः ।
अङ्गनं स्यात् प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः ॥”

इति शिशोषबीजाद्यङ्गनम् ॥ * ॥

“अथोरजः श्वेतलोध्रमङ्गनं मरिचं तथा ।
गोपित्तं समायुक्तं तन्नाशाशनसुप्तमम् ॥”

गोपित्तं गोरोचना । लौहचूर्णाद्यङ्गनम् ॥ * ॥
“अङ्गनं सन्ध्यागारुं मधुसिन्धुशिलोषगैः ।
प्रमोहद्रोहि भवति भावितं भिषजां वरैः ॥”

शिला मनःशिला । उषणं मरिचम् । इत्य-
ङ्गनम् ॥ * ॥ अथ कायः ।

“सूतं विश्वं मरिचं तुल्यकं नवसादरम् ।
चूर्णितं स्वरसैर्मदां धर्मपत्ररसोनयोः ॥

सन्निपातकृते मोहे मूर्च्छे लिम्प्यत् पदोपरि ।
अस्थिथयाम्बुनेनेव शेषं कुर्यात् पदोपरि ॥”

पदं पीड्य इति लोके ।
“विश्वशोनाकगम्भारीपाटजागणिकारिकाः ।
पाचनं वातकफघ्नं पञ्चमूलामिदं महत् ॥

शालपर्णी पृथिवर्णी वृक्षभो कण्टकारिका ।
गोक्षुरो वातपित्तघ्नं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥

उभयं दशमूलं तन् पिप्लीचोर्णसंयुतम् ।
सन्निपातज्वरं हन्ति हृत्कण्ठग्रहनाशनम् ॥

तन्नावातकफान्कृश्यासपार्श्वान्तिकासनुत् ।
महान्ति यानि मूलानि काण्डगर्भाणि यानि
च ।

तेषाम्बु वल्कलं ग्राह्यं वृक्षमूलानि कृतशुभः ॥”
अत्र विख्यादीनां पञ्चानां मूलस्य वल्कलं
ग्राह्यम् । दशमूलकायः ॥ * ॥

“दशमूलीकषायस्तु स पौष्करकणान्वितः ।
सन्निपातज्वरं देयः श्वासकाससमन्वितं ॥”

इति द्वादशाङ्गकायः ॥ * ॥

“चिरञ्ज्वरे वातकफोत्सर्गं वा
त्रिदोषजे वा दशमूलमिधः ।
किराततिक्तादिगणः प्रयोष्यः
शुद्धार्थेन वा त्रिभृता विमिश्रः ॥”

किराततिक्तादिर्यथा,—
“किराततिक्तको सुप्तं गुडूची विश्वभेषजम् ।
किरातादिगणो ह्येष चातुर्भेदकमित्यपि ॥”

इति चतुर्दशाङ्गकायः ॥ * ॥

“दशमूली शटो शृङ्गी पौष्करं सदुरालभम् ।
भागौ कुटलबीजश्च पटोलं कटुरोहिणी ॥

अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः ।
कासहृदयहृत्पार्श्वान्निश्वासाहृत्कावमी हरः ॥”

इत्यष्टादशाङ्गकायः ॥ * ॥

“भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्द-
तिक्तं नवीजघनि केभकणाकषायः ।
तन्नाप्रलापकसनासिचिदाहृमोह-
न्वासात्रिदोषजनितज्वरनाशनः स्यात् ॥”

इति द्वितीयाष्टादशाङ्गकायः ॥

सन्निपा

रतस्यैव गुण उक्तो वक्ष्येनेन ।
“अष्टादशाङ्गमित्येव न्यस्तकल्पं चरं जयेत् ॥”
इति ॥ * ॥

अथ सन्निपातचरं रसाः ।
“विषं चिकटुकं गन्धं टङ्गुलं न्यस्तशुक्लकम् ।
धुस्तुरस्य च बीजानि हिङ्गुलं नवमं सूतम् ॥
रतादि नमभागानि दिनेकं विजयाद्रवेः ।
मह्येष्टक्याकारा कर्णया वटिकाय वा ॥
भक्ष्यथीया तु पातयो रविमूलकघायकः ।
न्यस्तसंजीवनीनाम्ना सन्निपातचरान्तस्त ॥”
इति न्यस्तसंजीवनी वटिका ॥ * ॥

सन्निपातचरं रसप्रदीपे ।
“शुद्धसूतसमं गन्धं सूतांशं न्यस्तान्नकम् ।
त्रिभिसुखोर्गवां चौरैर्मह्येष्टदातपे खरे ॥
मह्येष्टेहिनमेकन्तु निर्गच्छीश्रियुजद्रवेः ।
विधाय गोलं नं गोलमन्वस्त्रयागतं पचेत् ॥
त्रियामान् बालुकायन्त्रे ततः खल्ले विचुर्ययेत् ॥
अष्टमांशं विषं तत्र क्षिपेत्तेनापि मह्येष्टे ॥
त्रिनेत्राख्यो रसो ह्येष त्रियो गुञ्जाहयोष्णितः ।
पञ्चकोलकघायक्ये ह्यागोदुग्धेन वा सह ॥
रसेनानेन भुक्तं सन्निपातचरं महान् ।
संक्षयं त्रजति क्षिप्रं कर्णयो नात्र संशयः ॥”
इति त्रिनेत्रो रसः ॥ * ॥

सन्निपातचरं रसप्रदीपे ।
“भक्ष्य धोदुश्रनिष्कं स्यादारग्योपलसम्भवम् ।
मरिचं निष्कमात्रं च विषं निष्कं विचुर्ययेत् ॥
रसो भक्ष्यश्चो नाम्ना सन्निपातचरान्तस्त ॥
एकगुञ्जामितो भक्ष्य आद्रकस्य द्रव्यं हि ॥”
इति भक्ष्यश्चो रसः ॥ * ॥

सन्निपातचरं रसेन्द्रचिन्तामणौ ।
“दो कर्षो सूतकादृग्नौ गन्धकाहौ तथैव च ।
यत्रतक्षुभयं मद्यं दिनं हंसपदीरसेः ॥
कल्कस्य वटिकां हत्वा निःक्षिपत् काचभाजने ।
कर्षकमन्तं तत्र क्षिप्रा वत्तं निरोधयेत् ॥
क्षुपिकायाः परौ भागौ बालुकाभिश्च पूरयेत् ॥
साहं यावद्दोरात्रं तावत्तत्र पचेद्रसम् ॥
दोपमाचोऽनलो देयः साङ्गशीतं ततुल्लरेत् ॥
तोलाहंमन्तं तत्र क्षिपेत्तावत्तथोषणम् ॥
भक्षितो रक्तिकामाचो रसस्त्रिपुङ्गुमारकः ।
सन्निपातचरं ह्यन्धाह्वानं मन्दायितामपि ॥
मूलं संयज्ज्यो गुच्छं चयं पाकुगदं तथा ।
न्यावकासादिकान् सर्वान् गद्गान्घ विना-
शयेत् ॥”
इति अयिकुमारो रसः ॥ * ॥

सन्निपातचरं रसेन्द्रचिन्तामणौ ।
“गन्धेश्टङ्गमरिचं विषं धत्तं रजेद्रवेः ।
दिनसंमदितं शुक्लं पञ्चवक्त्रो रसो भवेत् ॥
आद्रकस्य द्रव्येषु दातयो रक्तिकामितः ।
सन्निपातचरं घोरं नाशयेन्नात्र संशयः ॥”
ईशः पारदः । टङ्गः टङ्गुलः । पञ्चवक्त्रो रसः ॥ * ॥
सन्निपातचरं रसेन्द्रचिन्तामणौ । अथ शीत-
चरं रसाः ।

सन्निपा

“सूतकं गन्धकश्चैव हरितालं मनःशिलाम् ।
एकनिष्कं द्विनिष्कं चतुर्निष्कं तथैव च ॥
पञ्चनिष्करसेः कारवेलाः कल्कं प्रकल्पयेत् ॥
तान्नपत्राणि तुल्यानि तेन कल्केन लेपयेत् ॥
सरावसंपुटे तानि हत्वा तेषास्तु यथैव ॥
दद्यात्तां पिष्टिकां पश्चात् पुटपाकेन पाचयेत् ॥
ततः संचुर्ययेदेव रसः चौरैश्च भक्षितः ।
यवेकमात्रया हन्ति घोरं शीतचरं भुवम् ॥”
पारदङ्कः १ गन्धकटङ्कः २ हरितालटङ्कः ४
मनःशिलाटङ्कः ५ तान्नपत्रटङ्कः १२ । इति
शीतचरारिरसः ॥ * ॥ रसप्रदीपे ।
“पारदं गन्धकं तुल्यं दरदश्च विषं समम् ।
विषादृष्टगुणं योज्यं मरिचं विन्धमेधजम् ॥
अन्धगन्धा तु विजया काममहकठिञ्जकः ।
चतुर्थांशं रसेरेतद्वर्णं यत्नेन मह्येष्ट ॥
तुलस्यास्तु दलेः साहं भक्षितो रक्तिकामितः ।
हन्ति शीतचरं घोरं नाचायं शीतकेशरी ॥”
इति शीतकेशरीरसः ॥ * ॥

रसप्रदीपे ।
“तालकं युक्तिकाचूर्णं तुल्यं तत्रोभयोपरि ।
नवमांशश्च तुल्यं स्थानं मह्येष्टं कल्पकाद्रवेः ॥
तत्तु संशुष्कसुपनेर्वन्धैर्गजपुटे पचेत् ॥
शीतं तच्चूर्णय्येदहं गुञ्जाभात्रं श्रितायुजम् ॥
प्रभाते भक्ष्येत्तेन याति शीतचरचयम् ।
वान्निर्भवति कस्यापि कस्यापि न भवत्यपि ॥”
इति शीतभञ्जो ॥ * ॥

“रसकं पारदं तुल्यं तालकं गन्धकङ्कम् ।
सर्वमेतत् समं चूर्णं कारवेलांरसे हिनम् ॥
मह्येष्टेन शुद्धस्य रसकादिसमस्य तु ।
तान्नस्य भाजनस्यान्तर्निष्पेदह्नीकुलोष्णितम् ॥
तत् पचेद्बालुकायन्त्रे यथा यावत् स्फुटन्ति हि ।
शीतलं तद्धि यक्ष्णीयात्तान्नपात्रोदराद्रिषक् ॥
शीतभञ्जो रसो माषमात्रो मरिचसंयुतः ।
भक्षितः पर्यखल्लेन नाशयेद्द्विषमचरान् ॥”
इति शीतभञ्जो रसः ॥ * ॥

शीतचरं रसेन्द्रचिन्तामणौ ।
“तालको दरदोद्भूतपारदो गन्धकः शिला ।
क्रमाद्भागार्हंरहितं कारवेलांरसमहितम् ॥
अनेनास्य प्रमायेन तान्नपात्रौ प्रक्षेपयेत् ।
अधोमुखीं द्रष्टुं भाक्लं तान्निदध्याच पूरयेत् ॥
चुञ्जां बालुकया घसमसिं प्रक्षालयेद्दृष्टम् ।
शीतं संचुर्य माषोऽस्य नागवल्लीदले स्थितः ॥
भक्षितो मरिचेः साहं समस्तान् विषमचरान् ।
शीतदाहादिकान् हन्ति पर्यं श्राय्यौदनं
पयः ॥”
इति शीतभञ्जो रसः ॥ * ॥

रसरत्नप्रदीपे ।
“रसं गन्धं विषश्चैव समं शुद्धश्च टङ्गुलम् ।
मह्येष्टं खल्लमध्यं तु यावत् कल्पनसन्निभम् ॥
नकुलस्य मुखे क्षिप्रा नृदा संवेष्टयेद्दृष्टम् ।
स्यापयेत् न्यग्रये पात्रे अधोऽर्द्धजवर्णं न्यसेत् ॥
मुखे भाक्लं संनिदध चतुर्थांशं द्रष्टुमिना ।

सन्निपा

खाङ्गशीतं वसुधुत्थ हत्वा खल्लेषु कल्पनीम् ।
गुञ्जाह्वयप्रमाणेन नस्य कर्माणि योजयेत् ।
वामभागे चरं हन्ति तत्तुल्यात् कौतुकं महत् ।
योजयेद्दक्षिणे भागे चारोम्यं निक्षिप्तं भवेत् ॥”
रत्नदर्शनारीगटेश्वरो रसः ॥ * ॥

शीतचरं रसेन्द्रचिन्तामणौ ।
“कटफलं त्रिफलादारुचन्दनं सपरुषकम् ।
कटुकापदाकौशीरं विपचेत् कर्षकं जले ॥
त्रिदोषदाहलघ्यांशं पानमात्रेयपूजितम् ।
दीर्घकालशरार्णामेतत् स्यादन्वतोपमम् ॥”
कर्षं कटुफलातुशीरान्नानां समुदितानां जले
प्रस्थमिते विपचेत् अर्द्धशेषम् । कटुफलादिपानं
लघ्यायां दाहे च ।
“सन्निपाते तु दाहार्त्तं यः सिधेच्छीतवारिणा ।
आतुरः स कथं जीवेद्विषया स कथं भवेत् ॥”
एष सन्निपातनो दाहे शीताम्बुसकनिधेधो रग-
दाहान्यत्र तत्र व्याप्याद्यवगाहनस्योक्तत्वात् ॥ * ॥
अथात्रमाह ।

“दुःखार्थगोचुरस्तुदासिद्धमाहारमर्पयेत् ।
दोषशान्तिबलाभार्थं त्रिदोषचरिणे भिषक् ॥”
दुःखार्थो यवासः । आहारस्तुचितमन्नम् ।
“लाजशक्तं समश्रीयात् सैन्धवेन समन्वितान् ।
ते चोष्णीयन्त्यवन्नेन चरौ जीवेत्तदा भुवम् ॥”
इति कैचित् ॥
“रक्तपित्ते हितत्वेन लघ्यादाहचरेषु च ।
लाजानां शक्तवः शीता न च तेऽत्र हित्ता
मताः ॥

पाचनो दीपनः शोथो लाजमण्डो यतः सूतः ।
दृशम्बलादिर्मसिद्धः सन्निपातचरं हितः ॥
सन्निपातचरौ यस्तु कल्पते प्रलपत्यपि ।
किञ्चिदेव न जानाति चिकित्सा तस्य कथ्यते ॥
अभ्यङ्गयेत् पुरायोनं सर्पिषा पूर्वमेव तम् ।
बलारासागुडुप्यादौक्षेलेषु परिषेचयेत् ॥
वर्णको वर्णका जावो वर्णकक्षितिरः शूशः ।
कुलिङ्गश्च रसेनैषां तर्पयेत् यथानलम् ॥”
वर्णकः घटेर इति लोके । वर्णका घटेर इति
लोके । वर्णको वातघटक इति निर्घण्टः ॥
वगेरा इति लोके । कुलिङ्गो गरगदेषा इति
लोके ।

“सन्निपाते क्षुधार्त्तं यो भोजयेत् पिष्टितौदनम् ।
स कथं भिषगाख्यान्तु जभते यशुजाधमः ॥” * ॥
अथ वानोत्सवमन्निपातचरस्य चिकित्सा ।
“पञ्चमूलीकघायन्तु दद्यात् वानोत्तरे चरं ।
भ्रशोम्यं वा सुखीयं वा दृष्ट्वा दोषवलावलम् ॥”
पञ्चमूली महती प्रथमं प्राप्तायाख्यागे वचना-
भावान् ॥ * ॥ अथ पिपीलीकमन्निपातचरस्य
चिकित्सा ।
“परुषकाणि त्रिफला देवदारु च कटुफलम् ।
चन्दनं पद्मकं चैव तथा कटुकरोहिणी ॥
पृत्रिपणीं श्रुतं त्वेभिर्वापतं शीतलं जलम् ।
पिपीलीके दृग्भावेतन् सन्निपाते चिकित्सितम् ॥”
इति परुषकादिकायः ॥ * ॥

सन्निपा

“किराततिक्तकं सुप्तं शुद्धौ विन्धभेषजम् ।
पाठोदीचं न्यमानश्च श्रुतं पिताधिके पिबेत् ॥”
इति किरातादिसप्तकम् ॥ * ॥
अथ कफोत्सर्गसन्निपातञ्चरस्य चिकित्सा ।
“इहयौ पौष्करं भार्गो शटी शङ्खी दुरा-
जभा ।
पल्लकस्य तु बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ।
इहत्यादिर्गन्धः शूलः सन्निपाते कफोत्तरे ।
चासादिषु च सर्वेषु हितः सोपद्रवेऽपि ॥”
इति इहत्यादिक्वाथः ॥ * ॥
अथ वातपित्तोत्सर्गसन्निपातञ्चरस्य चिकित्सा ।
“वातपित्तहरं रुच्यं कनीयः पञ्चमूलकम् ।
तत्काथो मधुना हन्ति वातपित्तोत्तरं चरम् ॥”
इति लघुपञ्चमूलम् ॥ * ॥
अथ वातश्लेष्मोत्सर्गसन्निपातञ्चरचिकित्सा ।
“किराततिक्तकं सुप्तं शुद्धौ विन्धभेषजम् ।
चातुर्भद्रकमित्याहुन्वातश्लेष्मोत्सर्गे चरे ॥”
इति चातुर्भद्रकक्वाथः ॥ * ॥
अथ पित्तश्लेष्मोत्सर्गसन्निपातञ्चरचिकित्सा ।
“पपटः कटफलं कुष्ठसुशीरं चन्दनं जलम् ।
नागरं सुक्तकं शङ्खी पिप्लोषां श्रुतं हितम् ।
ह्यादाहायिमाम्बेषु पित्तश्लेष्मोत्सर्गे चरे ॥”
इति पपटादिक्वाथः ॥ * ॥
अथ वातपित्तश्लेष्मोत्सर्गसन्निपातञ्चरचिकित्सा ।
“नागरं धान्यकं भार्गो पद्मकं रक्तचन्दनम् ।
पटोलं पिचुमर्दश्च त्रिफला मधुकं बला ।
शर्करा कटुका सुक्ता गजाङ्गा याधिघातकः ।
किराततिक्तमन्दा दशमूली निर्दिग्धिका ।
योगराजो निहन्त्यश्च सन्निपातत्रिकोत्सर्गम् ।
सन्निपातसत्तुत्यानं न्यस्तुमप्यागतं जयेत् ॥”
गजाङ्गा गजपिप्लो । याधिघातकः आरन्ध्रः ।
निर्दिग्धिका हेगुयार्थं पृथक् पठिता । इति
योगराजक्वाथः ॥ * ॥ अथ प्रवृद्धमध्यहीनवा-
तादिजनितसन्निपातञ्चराणां यस्यां तन्मेव
चिकित्सांमाह ।
“प्रवृद्धं कर्षयेद्यौषं चीर्यं संवह्येद्विषकं ।
चिकित्सेयं विधातया दोषयोन्वह्नीययोः ॥”
अस्यायमर्थः । प्रवृद्धं दोषं कर्षयेत् तत्तैष्य-
हेतुभिरौषधानविहारेः क्षणीकस्य समीकृत्यात् ।
चीर्यं दोषं संवह्येत् । तद्वृद्धिहेतुभिरौषधान-
विहारेर्वह्यित्वा समीकृत्यादित्यर्थः ।
“प्रवृद्धे समिते दोषे मध्यमः स्वयमेव हि ।
शान्तिं याति समं नीते त्वशुबन्धेऽशुबन्धवत् ॥”
अस्यायमर्थः । वर्षासु वायुरशुबन्धः सेवः ।
प्रधानमिति यावत् । पित्तश्लेष्मावायुशुबन्धा
वायोरशुचरौ शरदि पित्तमशुबन्धं कफोऽशु-
बन्धः । वसन्ते कफोऽशुबन्धो वातपित्तं अशुबन्धा
तत्र यथाशुबन्धे प्रथमं नीतेऽशुबन्धः स्वयमेव
शान्तिं याति । तथा प्रवृद्धे दोषे शमिते द्वाव-
यित्वा समीकृते मध्यमे दोषे हि निश्चयेन
स्वमेव शान्तिं याति प्रकृतो भवतीत्यर्थः ॥ * ॥
अथ श्रीताङ्गादीनां सन्निपातञ्चराणां त्रयो-

सन्निपा

दशानां विधिष्ठा चिकित्सा । तत्र श्रीताङ्गस्य
चिकित्सांमाह ।
“भास्वनमूलं जीरकं योषभार्गी-
यात्रीशुष्कीपुष्करं गोजलेन ।
सिद्धं सद्यः श्रीतगाजातिभोज-
न्यासश्चेन्नोत्रे ककावाग्निहन्ति ॥”
भास्वनमूलं अर्कमूलम् ।
“कक्कोटिकाकन्दरजः कुलत्थ-
लयावचाकटफनलज्यशरीरैः ।
किराततिक्तानलकटुलाडु-
पथ्याभिरुदरानमच शूलम् ॥”
कक्कोटिकाकन्दरजः खलवामूलरजः ।
“रसविषमरिचमहेषप्रियपलभस्यैकभूचतुर्व-
सुभिः ।
भागैर्मितसुहृन्नमिदममितस्त्रेदशैश्चरम् ॥” * ॥
अथ तन्त्रिकस्य चिकित्सा ।
“सुदान्तानागरपौष्करानि
श्रुतावि पीतानि शिवायुतानि ।
मुष्कीकयागस्तिरवोषयानि
नस्येन तन्नाविजयोत्सर्गानि ।
मरिचकचपचपचा वचा रक्त-
क्षमिहरनागरशन्वीरौमवाक्यः ।
हृगसकजलकक्षिता नितान्तं
नसि निहता ननु तन्त्रिकं जयन्ति ॥”
कचः वावकः । पचपचा दारहरिद्रा । रक्त-
कुष्ठम् । क्षमिहरो विडङ्गः । शन्वीरो हरिद्रा ।
गवाक्षी रज्जुवाक्यो । नसि नासिकायाम् ।
“तुरङ्गलालवयोत्तमेन्द्रः
मनःशिलाभागधिका मधुनि ।
नियोजनात्यन्दिनि निश्चितं द्राक्
तन्नां सनिद्रां विनिवारयन्ति ॥”
लवणोत्तमं सैन्धवम् । इन्द्रः कपूरः । निद्रा
अतिनिद्रा ॥ * ॥ अथ प्रलापकस्य चिकित्सा ।
“वतगरवरतिक्तो रेवताम्बोदतिक्ता-
नलदतुरगमन्वाभारतीहारहूराः ।
मलयजदशमूलीशङ्खपुष्कीसुपकाः
प्रलपनमपहन्तुः पानतो नातिदूरात् ॥”
वरतिक्तोऽत्र पपटो न तु मद्यानिबन्धना-
न्तराशुरोघान् । नलदं लाम्बकम् । तदलाभा-
दुशीरं यास्यम् । भारती ब्राह्मी । वरम्बो
इति लोके । हारहूरा द्राक्षा ।
“सास्वने रङ्गने र्मस्त्रेक्षोक्षितमितसेवनेः ।
सन्ततो विज्ञतं चित्तमस्य प्रकृतिमानयेत् ॥” * ॥
अथ रक्तशोथचिकित्सा ।
“रौहिषधन्वयवासकवासा
पपटगन्धलाकटुकाभिः ।
शर्करया सममेष कवायः
चतुर्लक्षो विन उदित उपायः ॥”
रौहिषं सुगन्धकविशेषः । रौहित इति
लोके । गन्धला प्रियङ्गुः ।
“पद्मकचन्दनपपटसुक्ता-
जातिवराखचन्दनवारि ।

सन्निपा

श्रीतकविन्धयुतं परिपक्वं
वारि भवेद्दृष्टं श्लोथितवारि ॥”
श्रीतकं यष्टीमधुकम् । इह रक्तशोथेन ।
“मधुकमधुकपक्षकपाय-
चन्दनपल्लवदावसनायः ।
श्रीपर्णीफलश्रीतकवायः
सश्रित इह स्यादसजयाय ॥”
पल्लवं पचकम् । पायः बालः । सनायः सप-
धानः । श्रीपर्णी गम्भारी ॥ * ॥ अथ सुप-
नेत्रस्य चिकित्सा ।
“तुरङ्गमन्वालवयोत्तमेन्द्रा-
मधुकशरीरवमामग्रीभिः ।
वस्त्राभुशुष्कीलसुनाश्विताभि-
र्द्रस्यं त्वयम्भुमदृष्टं करोति ॥” * ॥
अथाभिन्वासस्य चिकित्सा ।
“शङ्खीभार्यभयाजाजीकभाभूनिबन्धपपटेः ।
देवदावचाकुष्ठयासकटफलनागरेः ।
सुक्तधान्याकतिक्तेत्रयपटाहरेणुभिः ।
हस्तिपिप्लव्यापामार्गपिप्लोनीलचिकित्सेः ।
विश्लारग्वधारिष्टशटीवाङ्गुचिकाफलेः ।
विडङ्गरजगीदाम्नीयवानीहयसंयुतेः ।
समाश्लेष्मिहितः काथो विडङ्गकरसाश्वितः ।
अभिन्वासञ्चरं घोरं हन्ति तन्नाश्च तत्तथात् ॥
प्रमोहं कर्ममूलञ्च सन्निपातांश्वयोद्दृष्ट ।
हिक्कां श्वासञ्च कासञ्च तथा सन्नासुपद्रवान् ॥”
इति शङ्खादिक्वाथः ॥ * ॥
अथ जिडकस्य चिकित्सा ।
“किराततिक्ताकुलजलक्षिज्ज-
कचूरज्याकटुतेजयुक्तः ।
अम्बदवः संश्रमयेदसद्या
दोषास्तुनो दाशरथियैथाश्विम् ॥”
आकुलजत् अकरकरहा इति लोके । कलिज्जं
कुलिज्जन इति लोके । अम्बदवः बीजपूरादि-
रसः । इति किरातादिकवचनः ॥ * ॥
“शालूरपर्णी मालूरम्लामयमधुप्रुता ।
शम्बुकपुष्पी संहिता सेखा वाचां विशुद्धये ॥”
शालूरपर्णी ब्राह्मी । मालूरमूलं विस्वमूलम् ।
आमयः कुष्ठम् । शम्बुकपुष्पी शङ्खपुष्पी । शालूर-
पर्यादिरवलेहः ॥ * ॥
“सुदानागरपुष्करान्ततजता ब्राह्मी वचा
सुवता
भार्गी वावकया सतीयसुरवा काथो जये-
ष्यञ्चकम् ।
विन्धावर्म्मविभावरीयुगवरावत्सादनीवारिद-
यात्रीनिबन्धपटोपुष्करजटावग्दावभिन्वा
जतः ॥”
पुष्करं पुष्करमूलम् । तथा चामरसिंहः ।
‘मूले पुष्करकाञ्चीरपद्मपत्राणि पौष्करे ।’
सुवता गन्धपलाशी काञ्चीरे प्रसिद्धा । सुरवा
तुलसी । विन्धादिर्योगान्तरम् । वर्म्मे पर्यटः ।
विभावरीयुगं हरिद्रा दारहरिद्रा च । वरा
त्रिफला । वस्त्रादनी शुद्धौ । ब्राह्मी कच-

सन्धिपा

कारिका । ककुब्जम् ॥ ॥ अथ सन्धिगण्य चिकित्सा ।

“श्रीशूरतन्त्रमाः स्याद्विरहावराजाः समाः सनागरसुधाश्विताः पिव शतावरीसंयुताः । ऋद्वलनपाशिताः सह पुरेण सन्धिग्रह- यथापहतये त्रया शिशिरसेवनं मा लघाः ॥”
उत्तमा चिफला । स्याद्विरहाव विघारा इति लोके । सुधा गुडची । पुरो गुग्गुलुः ।
“वैष्णवचक्रासहचराश्वताभङ्गुरा- सुराङ्गवनागुरातन्त्रदावराजापुराः । त्रयातन्त्रभीरभिः सह भवन्ति सन्धिग्रह- यथोत्तमदिग्मन्त्रमभयपत्रघातद्वयः ॥”
कवचः पर्यटकः । कक्षुरा यवासः । भङ्गुर अतिविषा । सुराङ्गं देवदारु । अतन्त्रदाव दृढदारु । पुरो गुग्गुलुः । त्रया दृढहन्ती यरखवत् पत्रघातपा तद्वामे दन्ती च ग्राह्या समानगुणत्वात् । तद्वय यरखः । भीरः शता- वरो ।

“सुरदाव श्रुती सुधाजला सुवहा शुक्लियुता श्रुता जले । सपुराः श्रमयन्ति सेविताः सततं सन्धिगतं सदागतम् ॥”
सुवहा राज्ञा ।

“सुखैरखप्राणदावागदाव- ष्णिकाराजाभीरकक्षूरतिक्ता । वासा विश्वा पञ्चमूलोयुगाट्या हन्यान्मन्यास्तम्भसन्धिग्रहार्ताः ॥”
प्राणदा हरितकी । वागः नीलपुष्पसहचरः । तिक्ता कटुका ॥ ॥ अथान्तके विधिः ।

“रहापहाय व्रतसुखचारि चरारिपूयादिगदापहारि । चरच्छिदं जीवितद्वयं निर्यां ऋतुपुत्रं चेतसि चित्तयस्य ॥”
रह अन्तके । व्रतं लङ्गनादिनियमम् ।

“कक्षूरप्रकरावदातवपुत्रं सद्योगसुभ्राजुषं शश्वत्तजनेषु भाङ्गुकुचुषं भाङ्गुस्फुरच्छुषम् । संपूर्णाश्वत्थसम्भतकरं शुभाचमालाधरं पिङ्गोत्तुङ्गवटाकलापवचिरं चन्द्रार्द्धमौलिं सुहृ ॥”

भिवगभिरिति निर्गीतं सन्धिपातेऽन्तकाभिधे । भवजं जाङ्गुवीगौरं वेदी !ोविन्द एव हि ॥ ॥ अथ रग्दाहस्य चिकित्सा ।

“उशीरचन्दनोदोद्यद्राजामकपप्यंटेः । श्रुतं शीतं जलं दद्याद्दाहद्वृक्षरशान्तये ॥”
इति षडङ्गपानम् ॥ ॥

“सशितो निशि पथ्येवितः प्रातर्धान्याकतच्छुल- कायः । पीतः श्रमयत्पिरादन्तर्हृदं चरं पैतम् ॥”
धान्याकतच्छुलाः कण्ठधाम्यकानि । इति धान्याकतच्छुलाः ॥ ॥

“पथा तैलहतचौत्रैर्जहन् दाहज्वरापहान् । काशाक्षुपित्तवीर्यपश्वासान् हन्ति वमीमपि ॥”

सन्धिपा

तैलघृतचौत्रैरिहच न समुचयः खेचिन केवलेन मधुनापि लिङ्ग्यात् । इति पथ्यावलेहः ॥ ॥

“प्रशमयति दाहमचिरात् दधियुक्कर्मसुपल्लवे लैपः । लेपो हिमकरमलयजनिम्बलेस्तक्रपिष्टेऽम् ॥”
हिमकरः कपूरः । तथा च भनसारश्चक्रसंज्ञ इत्यमरः ॥

“उत्तानसुप्रस्य गभीरताम्- कास्यादिपात्रे निहिते च नाभौ । शीताम्बुधारा बहला पतन्ती निहन्ति दाहं त्वरितं च्वरश्च ॥
शीताम्बवा तु श्रतश्च विलोडितेन गयेन चन्दनयुनेन हृतेन दिग्धा । दाहज्वरी सकमलोत्पलमालाधारी चिप्रं विशेषं सन्धिजोहमन्यकालम् ॥”

काङ्गिकाङ्गपटेनावगुच्छन् दाहनाशनम् । अथ गीतकसंज्ञितश्रीतकीज्ञतवाससा ॥ ॥ अथात्रमाह ।

“दाहावमर्दितं चामं निरन्नं त्रयायान्वितम् । शर्करामधुसंयुक्तं पाययेत्ताजतर्पणम् ॥”
लाजतर्पणं लाजशुक्लभिरुपतर्पणम् । “वायुः कमलहासिन्यो जलयन्त्रयहाः शुभाः । नाय्यश्चन्दनदिग्धाश्री दाहदेव्यहरा मताः ॥
सुक्तावलीचन्दनशीतलानां सुगन्धपुष्पाभरभूधतानाम् । नितम्बिनौनां सुपयोधराणा- मालिङ्गनायाशु हरन्ति दाहम् ॥”

प्रकादं चास्य विश्राय ताः स्त्रीरपगयेन पुनः । हितश्च भोजयेदन्नं वेनाप्रोति सुखं महत् ॥”
प्रकादकं कामजतं हर्षम् ॥ ॥ अथ चित्त- भ्रमस्य चिकित्सा ।

“कषायगोपालवणोत्तमानि करञ्जबीजं चण्डामलानि । पथ्याक्षविहार्थकहिङ्गुसुखी- युतानि वस्तान्त्विसिभ्रतानि ॥
पिष्ट्वा गुटीयं नयने विधेया प्रचेतनेति प्रथितान्वितार्था । चित्तभ्रमापस्तुतिभूतदोष- शिरोऽचिरोगभ्रमनाशहेतुः ॥”

वस्तान्नु ह्यागच्छम् । “कुम्भोद्भवतरोरम्भोगुडविन्वाकणान्वितम् । निहृतं नसि नूनं स्यात् चित्तभ्रमविनाशनम् ॥”
कुम्भोद्भवतरोरम्भः अगस्त्यवृक्षत्वक्करवः । “सुरामूर्द्धजमेधाकामिधूकमलयोद्भवेः । मरुत्तवमधुक्लिशैः पुरपाण्डिपांशुभिः ॥
लोहकामञ्जकेलाभिर्धूपश्चिन्तभ्रमापहः । गृहदोषहरः शीदः सोभाग्यकर उत्तमः ॥”

सुरा यन्नाङ्गी । मूर्द्धजो बाला । मरुत्तवः देवदारुः । पुरः गुग्गुलुः । पाण्डिः नखः । पांशुः पर्यटकः । जोहं अगुवः । कामञ्जकं उशीरवत् पीतच्छविहृणविशेषः । तद्वामे उशीरं स्यान्नम् ।

सन्धिपा

“श्रीकामरदात्मस्य शकलासुस्तामलक्योऽन्तता पथ्यारेवतरामसेनकरजोराजीफलैः संयुताः । हन्युश्चित्तवजोऽप्य दहै रदना प्राचा पटोली पयः ॥”

पथ्या पर्यटराजश्चकटुकाशम्भकपुष्पः श्रुताः ॥”
श्रीका प्राचा । मत्स्यशकला कटुका । चारे- वतः चारवधः । रामसेनकः किराततिक्तकः । रजः पर्यटकः । राजीफलः पटोलः । अथ योगान्तरमाह । इदं लक्ष्मी मच्छकपर्णी । सा च चार्था प्राची मञ्जिष्ठा शीतकण्ठ । तथाप्यत्र प्राची ग्राह्या । यत् उक्तं गुणग्रन्थे । प्राची मतिप्रदा मेधा च्वरहन्ती रसायनीति । प्राची वरम्भी इति लोके । पयः बालकं राज- वृत्त चारवधः । शम्भकपुष्पी शकपुष्पी ॥ ॥ अथ कर्णकस्य चिकित्सा ।

“प्रलेपः समस्तं नयत्यल्पमेकः समुत्तुक्तश्रीयश्च रक्तावसेकः । विपक्षश्च श्चक्रक्रिया पूयजित सा ब्रणत्वं गतश्च द्रुतं तश्चिकित्सा ॥”
अयमर्थः । अल्पं तं कर्णकं एकः प्रलेपः अल्पं नाशं नयति । तश्चिकित्सा ब्रणचिकित्सा । “निश्राविशालामयमाशिमन्त्य- दार्वीकुदीमूलकतः प्रलेपः । प्रभाकरचौरयुतप्रभावाद्- अन्तः समस्तोऽप्यत्र कर्णकप्रः ॥”

कुलस्यः कटफलं शुष्की कारवी च समीशुकैः । सुखीर्णैर्लेपनं कार्यं कर्णमूत्रे सुहृत्सुहृदुः ॥ गेरिकं कठिनीशुष्कीकटफलेः सवत्तैः समैः । उख्यैः काङ्गिकसपिष्टैः प्रलेपः कर्णमूलशुत् ॥ शिशुराजिकयोः पिष्ट्वा कर्णमूलं प्रलेपयेत् । कर्णमूलभवः शोधस्तेन लेपेन श्राम्यति ॥ अशिशिरजलपरिहृदितं मरिचककाञ्चीर- सिन्धुजं त्वरितम् । नस्यविधिसेवितं ननु कर्णकवक् नाशकदु- गदितम् ॥

भार्गीजयापौष्करकण्टकारी- कटुत्रिकोयाचनकुङ्कलीभिः । कुञ्जीरश्चक्रीकटुकारवाभिः सतः कषायः किल कर्णकप्रः ॥ भार्गी वभनेटी इति लोके । तद्वामे कण्ट- कारीमूलं ग्राह्यम् । जया गण्डियार इति लोके । पौष्करं पुष्करमूलम् । जया वचा । कुङ्कली गुडूची । कुञ्जीरश्चक्री कर्कटश्चक्री । रसः राज्ञा ।

“दशमूलमत्स्यशकलाचपला- चिफलामहौषधिकिरातयुतम् । मरिचं परिक्वचितमाशु वला- दपहन्ति कर्णवजः सकला ॥”
चपला पिप्पली ॥ ॥ अथ कण्ठकुञ्जस्य चिकित्सा ।

“पञ्चकिकपूयसुक्तकहि- कविङ्गविहाननश्वन्वीभिः ।

सन्निवे

काथः ततः ज्ञानति कथञ्चन
कथीरवः कुञ्जरमाधु यद्वत् ॥”

विज्ञाननो वासकः । शब्दो हरिद्रा ।
“किरातकटुकाकषाकुटजकटफलाम्बोधरेः ।
विषामलकपुष्करानलकुलीरशङ्खीटुषे-
मैश्वीषधसखैर्यं जयति कथञ्चन गयः ॥”

शटी कचूरः । कलिदः विभीतकः । कलिमं
देवदारुः । कटुकं मरिचम् । विषा अतिविषा ।
पुष्करं पुष्करम् । टुषः वासकः । टुषा-
दिभिः किंविश्लेषैः मश्वीषधसखैः मश्वी-
षधसखिभिः । तेन एतैः सङ्घतेन मश्वी-
षधेन इत्यर्थः ॥ ॥ अथोख्यगवातादिप्रवृद्ध-
मध्यक्षीगवातादिहेतुकानां कुम्भीपाकादिसन्नि-
पातत्वरानी त्रयोदशानां चिकित्साभिधीयते ।
सा च तुल्यहेतुकानां विस्फुरकादीनां त्रयो-
दशानामिव विधातव्या । इति सन्निपातत्वर-
धिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

सन्निपातबुत, पुं, (सन्निपातं बुदतीति । बुद् +
क्विप् ।) नेपालजन्मः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सन्निबद्धः, चि, सम्यग्व्यवस्थयुक्तः । संनिपूर्वबन्ध-
धातोः कर्मेण्यि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सन्निबन्धनं, स्त्री, सम्यङ्निबन्धनम् । सम्यग्-
विवन्धनम् । संनिपूर्वकबन्धधातोरनट्प्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥

सन्निभः, चि, (सम्यक् निभातीति । सं + नि +
भा + कः ।) सहश्रः । इति ञटाधरः । (यथा,
भागवते ॥ ११ ॥ २२ ।

“भगवान् यज्ञपुत्रो जगन्नागेन्द्रसन्निभः ॥”)

सन्निबद्धगुदः, पुं, (संनिबद्धं गुदं यस्मात् ।) गुल्म-
हारीद्वरोगविशेषः । इति भावप्रकाशः ॥
(यथा, सुश्रुते ॥ ४ । २० । ४३ ।

“संनिबद्धगुदं रोगं वल्लोकं वङ्गरोहिणीम् ।
प्रत्याख्याय यथायोगं चिकित्सितमथाचरेत् ॥”)
तन्निदानादि सुमरोगशब्दे प्रत्ययम् ॥

सन्निबद्धः, चि, (सं + नि + विष् + क्तः ।) उप-
बद्धः । यथा,—

“धियः सदा सविष्टमल्लजमध्यवर्ती
नारायणः सरविजासनसन्निबद्धः ।
केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरौटी
हारी हरिश्चयवपुधुतप्रह्वचक्रः ॥”

इत्यादिवृद्धयम् ॥

निकटः । इति केचित्तु ॥

सन्निवृत्तः, स्त्री, (सं + नि + वृ + क्तः ।) सम्यङ्-
निवर्तनम् । (यथा, रघुः । १० । २७ ।

“गतिक्वं वीतरामाशामभूयः सन्निवृत्तये ॥”)

सन्निवेशः, पुं, (संनिवेशने अच्चेति । सं + नि +
विष् + क्तः ।) पत्न्यादिषु दिगादिपरिच्छिन्न-
प्रदेशः । पूर्वदिगाद्यवच्छिन्नयद्दम् । इति
कलिङ्गः ॥ पुरादेव्यङ्गिहृदयभूमिः । इति
खाम्बाद्यः । तत्पर्यायः । निकर्षणम् २ । इत्य-
मरभरती । किञ्च ।

सन्निवे

संख्यासः

“नगरादिबहिः खैरविहारपावभूमिषु ।
तत्र ह्ययं निगदितं सन्निवेशो निकर्षणम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, रघुः । ११ । ७६ ।

“अमृततीरां सुनिवसिषे-
स्तमोऽपहृतीं तमसां वगाह्य ॥”

संख्यानम् । यथा, कुमारे । ३ । ४५ ।

“उत्तानपानिह्वयसन्निवेशात्
प्रफुल्लराजीवमिवाह्वये ॥”)

सन्निहितं, चि, (सं + नि + धा + क्तः ।) निकट-
स्थितम् । यथा, ब्रह्मपुराणे ।

“वष्टादौ लण्यपदे तु भूमौ सन्निहिता भवेत् ।
यावत् पुण्यममावास्यां दिनानि दश पञ्च च ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(अतिविशेषे, पुं, यथा, महाभारते । ३ ।
२२० । १६ ।

“प्रायानाश्रित्य यो देहं प्रवर्षयति देहिनाम् ।
तस्य सन्निहितो नाम शब्दरूपस्य साधनः ॥”)

सम्यक्तः, चि, (सं + नि + अस् + क्तः ।) सम्यङ्-
न्यासीकृतः । समर्पितः । यथा,—

“योगसम्यक्तकर्माणां ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
आत्मवर्णं न कर्माणि निवर्तन्ति धनञ्जय ॥”
इति भगवद्गीतायाम् ४ अध्यायः ॥

संख्यासः, पुं, (सं + नि + अस् + क्तः ।) ञटा-
मांसी । इति शब्दचन्द्रिका । काव्यकर्माणां
न्यासः । यथा,—

“काव्यानां कर्माणां न्यासं संख्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलदायं प्राहुस्तथां विचक्षणान् ॥”
इति श्रीभगद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥

अपि च ।

“संख्यासः कर्माणां न्यासः ज्ञानानामकृतेः सह ।
कुशलाकुशलाभ्यान् प्रह्वानं न्यास उच्यते ॥”

इति मातृये १०० अध्यायः ॥ ॥

चतुर्थाश्रमः । तदाश्रमधर्मा यथा,—

“सर्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्यसमन्वितः ।
जितेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसतिश्चरम् ॥
अनारम्भस्तथाहारं भिक्षा विप्रैश्चान्विते ।
आत्मज्ञानविवेकश्च तथा ज्ञानाववाधनम् ॥
चतुर्थं चाश्रमे धर्मांश्च साक्षात्सिद्धिं प्रकीर्तितः ॥”

इति वामने १४ अध्यायः ॥ ॥

तदाश्रमकालादि यथा,—

“एवं वनाश्रमे स्थित्वा तृतीयं भागमायुषः ।
चतुर्थमायुषो भागं संख्यासेन नयेत् क्रमात् ॥
अयोनात्मनि संख्याप्य द्विजः प्रवर्तितो भवेत् ।
योगाभ्यासरतः श्रान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः ॥
यदा मनसि सम्यग् वैदुष्यं सर्ववस्तुषु ।
तदा संख्यासमिच्छेत् पतितः स्याद्विषय्ये ॥
प्राजापत्याग्निर्कथ्येष्टिमायेथीमथवा पुनः ।
दान्तः पक्कषायोऽथै ब्रह्माश्रममुपाश्रयेत् ॥”

इति कौर्मे उपविभागे २७ अध्यायः ॥ ॥

कञ्चो चन्द्रियवैश्रयोः संख्यासनिधिो यथा,—
“अश्वमेधं गवाक्षमं संख्यासं पञ्चपेदकम् ।

संख्यासो

देवरेव सुतोत्पत्तिं कञ्चो पञ्च विवर्षयेत् ॥”

इति कञ्चो संख्यासनिधिधकं पुराणवैश्रयविष-
यकम् । इति मज्जिमासतत्त्वम् ॥ संख्यासप्रति-
विधश्च कञ्चो चन्द्रियवैश्रयोः । इति मज्जिमास-
तत्त्वप्रतिज्ञायां श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यः ॥ ॥
चैत्रमासे संख्यासकरायप्रमाणं यथा,—
“चैत्रे शिवोत्सवं कुर्व्यात् वृत्तगीतमद्योत्सवे ।
आयात् त्रिसन्ध्यां रात्रौ च हविष्याशी जिते-
न्द्रियः ॥

शिवस्वरूपतां याति शिवप्रीतिकरः परः ॥
चन्द्रियादिषु यो मर्त्यो देहं संपीड्य भक्तितः ।
अश्वमेधफलं तस्य जायते च पदे पदे ॥
सर्वकर्मपरित्यागो शिवोत्सवपरायणः ।
भक्तेर्जागरणं कुर्व्याद्रात्रौ वृत्तकुतूहलेः ॥
नानाविधैर्मेहावादीर्भूत्वे च विविधैरपि ।
नानाविधधरेर्भूत्वेः प्रीयते शङ्करप्रभुः ॥
किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने नीलजोहिते ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन तोषणीयो महेश्वरः ॥
शङ्कवात्यं शङ्कतोयं वर्णयेत् शिवसन्निधौ ।
यामाहृदिरिमं शम्भोऽन्तसर्वं कारयेन्मुदा ।
उपोष्य हुत्वा संक्रान्तां व्रतमेतत् समापयेत् ॥”

इति वृद्धहर्मपुराणे उत्तरखण्डे ६ अध्यायः ॥

संख्यासो, [न] पुं, (संख्यासोऽस्यासोति । इतिः)
संख्यासाश्रमविश्लेषः । चतुर्थाश्रमो । तत्पर्यायः ।
पाराशरी २ मस्कारी ३ परित्राट् ४ कर्मेन्दो ५
अमयः ६ भिक्षुः ७ । इति ञटाधरः ॥ तस्य
कचयादि यथा । सर्वे यद्वादिकं त्यक्त्वा सुखित-
सुखी गैरिककौपीनाच्छादनं द्रव्यं कमलकुञ्ज
विभत् भिक्षावृत्तिनिर्जने तीर्थे वा स्थित्वा
केवलमीश्वराराधनं करोति यः स संख्यासो ।
स तु चतुर्भिः । कुटीचरः १ वृद्धकः २
हंसः ३ परमहंसः ४ । तस्य धर्मा यथा,—

“सदमे वा कदमे वा लोके वा काचने तथा ।
समवृद्धिर्यस्य श्रान्तं स संख्यासोति कीर्तितः ॥
द्रव्यं कमलकुञ्जं रक्तवस्त्रमात्रश्च धारयेत् ।
निव्यं प्रवासी नैकत्र स संख्यासोति कीर्तितः ॥
शुद्धाचारविजानश्च भुङ्क्ते जोभादिवर्जितः ।
किन्तु किञ्चन याचेत स संख्यासोति कीर्तितः ॥
न यापारी नाश्रमी च सर्वकर्मविवर्जितः ।
ध्यायेन्नारायणं श्रान्तं स संख्यासोति कीर्तितः ॥
श्रान्तोनी ब्रह्मचारी संख्यासाकापवर्जितः ।
सर्वं ब्रह्ममयं पश्येत् स संख्यासोति कीर्तितः ॥
सर्वत्र समवृद्धिश्च हिंसामायाविवर्जितः ।
क्रोधाहङ्काररहितः स संख्यासोति कीर्तितः ॥
अयाचितोपस्थितश्च मिष्टामिष्टश्च भुक्तवान् ।
न याचेत भक्ष्यार्थी स संख्यासोति कीर्तितः ॥
न च पश्येत् सुखं स्त्रीणां न तद्विचल्यमीपतः ।
हारवीमपि योगाश्च न स्मृष्ट्वा यः स भिक्षुकः ॥
अयं संख्यासिर्ना धर्मे इत्याह कमलोद्भवः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रह्वतिखण्डे १३ अध्यायः ॥ ॥

अपि च ।

“सर्वन्यासो हरी भूप धर्मेः संख्यासिर्ना प्रबुम् ।

सन्ध्यासो

रक्षित्वासा दक्षिणे विभक्तिं श्लोकमखण्डम् ॥
 सर्वत्र समदर्शा च करेभ्योरायणं सदा ।
 करोति भ्रमणं नित्यं गेहे गेहे न तिष्ठति ॥
 विश्रामन्तश्च कस्मैचित् न ददाति च देवतम् ।
 करोति नाश्रमं भिक्षुः करोति नान्यवासनाम् ॥
 करोति नान्यसङ्गश्च निर्मूर्च्छः सङ्गवर्जितः ।
 न स्वादु भुङ्क्ते देवाश्च स्त्रीसुखं न हि पश्यति ॥
 न स्वाङ्कितं भक्ष्यवस्तु याचते गृह्णन् व्रतौ ।
 इति सन्ध्यासिनो धर्ममिच्छाश्च कमलोद्भवः ॥”
 इति ब्रह्मवेवर्त श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ५६ अध्यायः ॥
 अन्यच्च ।
 “तपसा कर्षितोऽथर्वं यस्तु ध्यानपरं न वेत् ।
 सन्ध्यासोऽहं स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥
 योगाभ्यासरतो नित्यमाशुक्लुर्जितेन्द्रियः ।
 ज्ञानाय वर्णते भिक्षुः प्रोच्यते पारमेष्ठिकः ॥
 यस्मात्परतिरेव स्यान्नित्यत्प्रो महासुनिः ।
 सस्यक् च दमसम्यजः स योगी भिक्षुवर्णते ॥
 भेष्यं श्रुतश्च मौनित्वं तपो ध्यानं विशेषतः ।
 सस्यक् च ज्ञानपैराग्यं धर्म्मार्थं भिक्षुके मतः ॥
 ज्ञानसन्ध्यासिनः केचित् वेदसन्ध्यासिनोऽपरे ।
 कर्मसन्ध्यासिनः केचित् त्रिविधः पारमेष्ठिकः ॥
 योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिको मोक्ष एव
 च ।
 तृतीयोऽन्ध्याश्रमी प्रोक्तो योगवृत्तिसमाश्रितः ॥
 प्रथमा भावना पूर्वे भांक्षे लक्षरभावना ।
 तृतीये चान्तमा प्रोक्ता भावना पारमेश्वरी ॥
 यतीनां यतचित्तानां न्यासिनाम्हर्षुरतसाम् ।
 आनन्दं ब्रह्म तन् स्थानं यस्मान्नावर्त्तते सुनिः ॥
 योगिनामस्तं स्थानं योमाख्यं परमत्तरम् ।
 आनन्दमेश्वरं यस्मान्मुक्तो नावर्त्तते नरः ॥”
 इति गारुड ४६ अध्यायः ॥
 अपरश्च ।
 “ज्ञानसन्ध्यासिनः केचिद्देवसन्ध्यासिनोऽपरे ।
 कर्मसन्ध्यासिनस्त्वन्व्यं त्रिविधाः परिकीर्त्तिताः ॥
 यः सत्त्वसङ्गात्सुक्तो निहृदश्चापि निर्भयः ।
 प्रोच्यते ज्ञानसन्ध्यासो स्वात्मन्येव यवास्थितः ॥
 वेदमेवाभ्यसन्नित्यं निराश्रीनिष्परिग्रहः ।
 प्रोच्यते वेदसन्ध्यासो सुसुचुर्ब्रजितन्द्रियः ॥
 यस्त्वस्त्रीनात्मसात् कृत्वा ब्रह्मार्पणपरो द्विजः ।
 ज्ञेयः स कर्मसन्ध्यासो महायज्ञपरायणः ॥
 प्रयाणामपि चैतथा ज्ञानी त्वभ्यधिको मतः ।
 न तस्य विद्यते कर्म न लिङ्गादा विपश्चितः ॥
 निर्म्ममो निर्भयः शान्तो निहृदः परमभोजनः ।
 जीर्णकौपीनवासाः स्यान्नयो वा ध्यानतत्परः ॥
 ब्रह्मचारी भिताहारो यामान्नासं समाहरेत् ।
 अथात्परतिराशीत निरपेक्षो निरामिषः ।
 आत्मनेव सहायेन स्वर्गार्थं विचरेद्दिह ॥”
 स्वर्गार्थमित्यत्र सुवार्थमिति च पाठः ।
 “नाभिनन्दत मरणं नाभिनन्दत जीवितम् ॥
 कालमेव प्रतीक्षत निदेषं भृतको यथा ।
 नाश्वेतथं न वक्तथं न श्रोतथं कदाचन ॥
 एवं ज्ञानपरो योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते ।

२५३
 सन्ध्यासो

एकवासोऽथवा विद्वान् कौपीनाच्छादनोऽथवा ॥
 सुखः शिखी वाद्य भवेत् त्रिदक्षी निष्परि-
 ग्रहः ।
 काषायवासाः सततं ध्यानयोगपरायणः ॥
 यामान्ते वृक्षमूले वा वासं देवालयेऽपि वा ।
 समः शत्रौ तथा मित्रे तथा मानापमानयोः ।
 भैक्षेण वर्णयेन्नित्यं नेकान्नादी भवेत् कश्चित् ॥
 यस्तु मोहेन चान्यस्मादेकान्नादी भवेद्यदि ।
 न तस्य निष्कृतिः काश्चिद्धर्मशास्त्रेषु कथ्यते ॥
 रागद्वेषविसृक्तात्ममल्लोऽशमकाचनः ।
 प्राणिहंसानिवृत्तश्च मौनी स्यात् सर्वनिष्कृष्टः ॥
 इष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ॥
 सत्यपूर्तां वदद्वागी मनःपूतं समाचरेत् ॥
 नैकत्र निवसेद्देशे वर्षाभ्योऽन्वय भिक्षुकः ।
 स्नानशौचरतो नित्यं कमण्डलुकरः शुचिः ॥
 ब्रह्मयज्ञरतो नित्यं वनवासरतो भवेत् ।
 मोक्षशास्त्रेषु निरतो ब्रह्मसूत्री जितेन्द्रियः ॥
 दम्भाहङ्कारनिर्मूलो निन्द्यापैशुन्यवर्जितः ।
 आत्मज्ञानगुणोपेतो यतिस्मान्महाप्रियात् ॥*
 अभ्यसेत् सततं वेदं प्रणवाख्यं सनातनम् ।
 ज्ञात्वाचस्य विधानेन शुचिर्देवालययादियु ॥
 यज्ञोपवीती शान्तात्मा कुशपाणिः समाहितः ।
 धौतकाषायवसनो भस्मस्नतनरूहः ॥
 अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।
 आध्यात्मिकश्च सततं वेदान्ताभिमतश्च यत् ॥
 पुत्रेषु वाद्य निवसन् ब्रह्मचारी यतिर्म्मनिः ।
 वेदमेवाभ्यसन्नित्यं स याति परमां गतिम् ॥
 अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं तपः परम् ।
 तमा दया च सन्तोषो व्रतान्यस्य विशेषतः ॥
 वेदान्तज्ञाननिष्ठो वा पश्यज्ज्ञानं समाहितः ।
 कुर्व्यादहरहः स्नात्वा भेषजिनेव तेन हि ॥
 होममन्त्रान् जपेन्नित्यं काले काले समाहितः ।
 स्वाध्यायं चान्वहं कुर्व्यात् सावित्रीं सन्ध्यायो-
 ज्जपेत् ॥
 ध्यायेत सततं देवमेकान्ते परमेश्वरम् ।
 एकान्तं वर्णयेन्नित्यं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
 एकवासा दिवःसा वा शिखी यज्ञोपवीतवान् ।
 कमण्डलुकरो विद्वाच्छिदरुषी याति तत्पदम् ॥”
 इति कौर्म उपविभागे २३ अध्यायः ॥*
 आस उवाच ।
 “एतत्त्वाश्रमनिष्ठानां यतीनां नियतात्मनाम् ।
 भैक्षेण वर्णनं प्रोक्तं फलमूलैरथापि वा ॥
 एककालं चरेद्भ्रष्टं न प्रसज्येत विस्तरे ।
 नैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्त्रिषयेष्वपि सञ्जति ॥
 सप्तगारं चरेद्भ्रष्टमलाभं हे पुनश्चरेत् ।
 प्र्यात्वा पात्रे सुञ्जीयादङ्घ्रिः प्रक्षालयेत्तु तत् ॥
 अथवा न्यदुपादाय पात्रं सुञ्जीत नित्यशः ।
 सुद्धा च सन्धजेत् पात्रं यान्नामात्रमलोक्षुपः ॥
 विधुमे सन्नसुषले अङ्गारे सुक्तवर्जने ।
 वृत्ते प्रारवसंपाते भिन्नां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
 गोदोहमात्रं तिष्ठेत कालं भिक्षुरधोमुखः ।
 भिक्षुश्चुद्धा सकृत्पाणीमश्रीयाद्वाग्यतः शुचिः ॥

सन्ध्यासं

प्रक्षाल्य पाणिपादौ च समाचस्य यथाविधि ।
 आदित्ये दर्शयित्वात्तं सुञ्जीत प्राङ्मुखोऽन्वरः ॥
 हुत्वा प्राणाहुनीः पञ्च ग्यासानद्यौ समाहितः ।
 आचस्य देवं ब्रह्माणं ध्यायेत् परमेश्वरम् ॥
 अलातुं दारुपात्रश्च मृगमयं वेणवं तथा ।
 चत्वारि यतिपात्राणि मयुराह प्रजापतिः ॥
 प्र्येषे पररात्रे च मध्याह्ने तदेव च ।
 सन्ध्यास्वाह्वं विशेषेण चिन्तयेन्नित्यमीश्वरम् ॥
 कृत्वा हृत्पद्मनिलये विश्वाख्यं विश्वसम्भवम् ।
 आत्मानं सर्वभूतानां परत्वात्तममः स्थितम् ॥
 सर्वस्याधारमयत्तमानन्दं ज्योतिरश्चयम् ।
 प्रधानपुरुषातीतमाकाशं दहनं परम् ॥
 तदन्तः सर्वभावानामीश्वरं प्रक्षरूपिणम् ।
 ध्यायेदनादिमद्वैतमानन्दोद्दिग्गुणालयम् ॥
 महान्तं परमं ब्रह्म पुरुषं सत्यमश्चयम् ।
 निततराक्षणाकारं महेशं विश्वरूपिणम् ॥
 ओङ्कारान्तोऽथवात्मानं संस्थाप्य परमात्मनि ।
 आकाशे देवभोशानं ध्यायेत्तत्काशमश्चयम् ॥
 कारणं सर्वभूतानामानन्देकमश्रयम् ।
 पुराणं पुरुषं शम्भुं ध्यायन्मथेन बन्धनात् ॥
 यदा गुहायां प्रकृतो जगत्सम्मोहनालयः ।
 वित्तिन्ध परमं योम सर्वभूते ककारणम् ॥
 जीवनं सर्वभूतानां यत्र लोकः प्रतीयते ।
 आनन्दं ब्रह्मणः सृष्ट्यां यत् पश्यन्ति सुसुखतः ॥
 तन्मध्य निहितं ब्रह्म केवलं ज्ञानलक्षणम् ।
 अनन्तं सत्यमीशानं वित्तिन्ध्यासीत संयतः ॥
 गुह्याद्गुह्यतमं ज्ञानं यतीनामेतदीरितम् ।
 योऽनुतिष्ठत सततं सोऽयुते योगमीश्वरम् ॥
 तस्मात् ध्यानरतो नित्यमात्मविद्यापरायणः ॥
 ज्ञानं समभ्यसेद्ब्राह्मं सुखेन भवत्वन्धनात् ॥
 यद्वा पृथक्त्वमात्मानं सचेस्मादेव केवलम् ।
 आनन्दमन्तरं ज्ञानं ध्यायेत् च पुनः परम् ॥
 यस्माद्भवन्ति भूतानि यद्भवा नैह जायते ।
 स तस्मादीश्वरो देवः परस्तादयोऽर्घतिष्ठति ॥
 यदन्तरे तद्गगनं शाश्वतं शिवमश्चयम् ।
 यमाहुस्तत्परो यस्तु स देवः स्यात्सहेश्वरः ।
 व्रतानि यानि भिक्षुणां तथेवोपव्रतानि च ।
 एकैकातिक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते ॥
 उपेत्य च स्त्रियं कामात् प्रायश्चित्तं समाहितः ।
 प्राणायामसमायुक्तं कुर्व्यात् सान्तपनं शुचिः ॥
 ततश्चरेत् नियमान् क्तनश्चान् संयतमानसः ।
 पुनराश्रममागत्य चरेद्भिक्षुरतन्दिनः ॥
 न नर्म्मयुक्तमवृत्तं हिनस्तीति मनोषिणः ।
 तथापि न च कर्त्तव्यः प्रसङ्गो ह्येष दारुणः ॥
 एकरात्रोपवासश्च प्राणायामशतं तथा ।
 उक्तावृतं प्रकर्त्तव्यं यतिना धर्म्मनिपुणना ॥
 परमापद्गतेनापि न कार्यं स्तथमन्यतः ।
 स्तोयाद्भ्यधिकः कश्चित् नास्यधर्म इति स्मृतिः ॥
 हिंसा चेषा परा लृणा या चात्मज्ञाननाशिका ।
 यदेतद्द्विगणं नाम प्राणास्तं तु बहिश्चराः ।
 स तस्य हरते प्राणान् यो यस्य हरते धनम् ॥
 एवं कृत्वा स दुष्टात्मा भिक्षुर्यतो व्रतयुतः ।

सन्ध्यासी

भूयो निर्वेदमापन्नखरेचान्द्रायणं व्रतम् ।
 विधिना शास्त्रदृष्टेन संवत्सरमिति श्रुतिः ।
 भूयो निर्वेदमापन्नखरेद्विचरतन्निः ।
 अकस्मादपि हिंसानु यदि भिक्षुः समाचरेत् ।
 क्रुष्यान् क्रच्छातिक्रच्छन्तु चान्द्रायणमथापि वा ॥
 स्कन्देन्द्रियदौर्बल्यात् स्त्रियं दृष्ट्वा यतिर्यदि ।
 तेन धारयित्वा वै प्राणायामास्तु षोडश ।
 दिवा स्वप्ने त्रिरात्रं स्यात् प्राणायामशतं तथा ॥
 शक्राग्ने मधुमांसे च नवश्राद्धे तथैव च ।
 प्रत्यन्तलवणं शोक्तं प्राजापत्यं विशोधनम् ॥
 ध्याननिष्ठस्य सततं नश्यते सर्वपातकम् ।
 तस्मान्महेश्वरं ध्यात्वा तस्य ध्यानरतो भवेत् ॥
 यद्ब्रह्म परमं ज्योतिः प्रतिष्ठास्यमन्त्रयम् ।
 योऽन्तरात्मा परं ब्रह्म स विज्ञेयो महेश्वरः ॥
 एष देवो महादेवः केवलं परमेश्वरः ।
 तद्देवाद्यमहेतं तदादित्यान्तरं परम् ॥
 यस्मान् महीयते देवः स्वघान्त्रि ज्ञानसंज्ञिते ।
 न्यात्ययोगाङ्गय तत्त्वे महादेवकृतः स्तुतः ॥
 नान्यं देवं महादेवाद्वातिरिक्तं प्रपश्यति ।
 तमेवात्मानमन्वति यः स याति परं पदम् ॥
 गन्तं ये स्वमात्मानं विभिन्नं परमेश्वरात् ।
 न तं पश्यन्ति तं देवं दृष्ट्वा तेषां परिश्रमः ॥
 एकमेव परं ब्रह्म विज्ञेयं तत्त्वमन्त्रयम् ।
 स देवस्तु महादेवो नैतद्विज्ञाय बध्यत ॥
 तस्माद्यज्ञेन नियतं यतिः संयतमानसः ।
 ज्ञानयोगरतः शान्तो महादेवपरायणः ॥
 एष वः कथितो विप्रा यतोनामाश्रमः शुभः ।
 पितामहेन प्रभुणा सुनीनां पूर्वमोरितः ॥
 न पुत्रशिश्वयोऽगभ्यो दद्याद्विदमनुत्तमम् ।
 ज्ञानं स्वयम्भुवा प्रोक्तं यतिधम्माश्रमं शिवम् ॥
 इति यातनियमानामेतदुक्तं विधानं
 प्रभुपतिपरितोषे यद्भवदकहेतुः ।
 न भवति पुनरेषासुद्धवो वा विनाशः
 प्रविष्टतमनसा ये नित्यमेवाचरन्ति ॥”
 इति कौर्मो उपविभागे यतिधर्मा नाम २८
 अध्यायः ॥ * ॥ युगभेदे सन्ध्याधर्मा नामानि
 उपाधयश्च यथा आदा वेदान्ताचार्यो ब्रह्मा ।
 द्वितीयाचार्यो विष्णुः । तृतीयाचार्यो रुद्रः ।
 चतुर्थाचार्यो वशिष्ठः । पञ्चमाचार्यः शक्रिः ।
 यज्ञाचार्यः पराशरः । सप्तमाचार्यो व्यासः ।
 अष्टमाचार्यः शुकः । नवमाचार्यो गौडः ।
 दशमाचार्यो गोविन्दः । एकादशः शौशङ्करा-
 चार्यः । सत्ययुगमध्ये आचार्यत्रयं ब्रह्मविष्णु-
 रुद्राः । त्रेतायुगे आचार्यत्रयं वशिष्ठशक्ति-
 पराशराः । द्वापरं आचार्यद्वयं आसृष्टौ ।
 कलियुगे आचार्यत्रयं गौडगोविन्दशङ्करा-
 चार्यः । शङ्कराचार्यस्य चत्वारः शिष्याः
 स्वरूपाचार्यः पञ्चाचार्यः त्रोटकाचार्यः पृथ्वी-
 धराचार्यः इति ॥ * ॥ अथ दश नामानि ।
 स्वरूपाचार्यस्य शिष्यः तीर्थ आश्रमश्च । पञ्चा-
 चार्यस्य शिष्यद्वयं वनः अरण्यश्च । त्रोटका-
 चार्यस्य शिष्यत्रयं गिरिपर्वतसागरा इति ।

सन्ध्यासी

पृथ्वीधराचार्यस्य शिष्यत्रयम् । सरस्वती भारती
 पुरी चेति । इति शौशङ्कराचार्यविरचितं सप्तम-
 खम् ॥ * ॥ अपि च ।
 “तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्वतसागराः ।
 सरस्वती भारती च पुरीति दश कीर्तिताः ॥”
 तेषां लक्षणानि यथा,—
 “त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थे तत्त्वमस्यादिलक्षणे ।
 स्नायात्तत्त्वार्थभावेन तीर्थनामा स उच्यते ॥१॥
 आश्रमग्रहणे प्रौढ आशापाशविवर्जनः ।
 यातायातविनिर्मुक्त एतदाश्रमलक्षणम् ॥ २ ॥
 सुरस्ये निम्नरे देशे वने वासं करोति यः ।
 आशापाशविनिर्मुक्तो वननामा स उच्यते ॥३॥
 अरण्ये संस्थितो नित्यमानन्दनन्दने वने ।
 त्वाहा सर्वमिदं विश्वमानन्दलक्षणं किल ॥ ४ ॥
 वासो गिरिवरे नित्यं गीताभ्यासे हि तत्परः ।
 गम्भीराचलबुद्धिश्च गिरिनामा स उच्यते ॥ ५ ॥
 वसेत् पर्वतमूलेषु प्रौढो धो ध्यानधारणान् ।
 सारान् सारं विजानाति पर्वतः परि-
 कीर्तितः ॥ ६ ॥
 वसेत् सागरगम्भीरो वनरत्नपरियहः ।
 मय्यादाश्च न लङ्घित सागरः परिकीर्तितः ॥७॥
 स्वरज्ञानवशो नित्यं स्वरवादी कवीश्वरः ।
 संसारसागरं साराभिज्ञो यो हि सरस्वती ॥८॥
 विद्याभारण सम्पूर्णः सर्वभारं परित्यजेत् ।
 दुःखभारं न जानाति भारती परिकीर्तितः ॥९॥
 ज्ञानतत्त्वेन संपूर्णः पूर्णतत्त्वपदे स्थितः ।
 पदमश्नरतो नित्यं पुरीनामा स उच्यते ॥१०॥
 इति दृष्ट्वाङ्कुरविजये विद्यारण्यस्वामिधृतम् ॥
 शौसदाशिव उवाच ।
 “अवधूताश्रमो देवि कलो सन्ध्यास उच्यते ।
 विधिना येन कर्मैषं तत् सर्वं श्रेष्ठं साम्प्रतम् ॥
 ब्रह्मज्ञाने समुत्पन्नं विरते स्वर्गकर्मणि ।
 अथात्मविद्यानिपुणः सन्ध्यासाश्रममाचरेत् ॥
 विज्ञाय दृष्ट्वा पितरौ शिशुं भाष्यां पतिव्रताम् ।
 त्वाहासमर्थान् यन्त्रं च प्रब्रजन्नारको भवेत् ॥
 सन्ध्याद्य शुककर्मणि परितोऽद्यागमानपि ।
 निम्नेभ्यो निलयाङ्कुरैस्त्रिभ्यो विजितेन्द्रियः ॥
 आहूय स्वजनान् बन्धून् ग्रामस्थान् प्रति-
 वासिनः ।
 प्रीत्यानुमतिमन्विच्छेद्दृष्ट्वाङ्गिमियुनरः ॥
 तेषामनुज्ञामादाय प्रणम्य परदेवताम् ।
 ग्रामं प्रदक्ष्णौकृत्य निरपेक्षो दृष्ट्वादियात् ॥
 सुक्तः संसारपाशैः परमानन्दद्विहितः ।
 कुलावधूतं ब्रह्मज्ञं गत्वा संप्राथयेद्दिदम् ॥
 दृष्ट्वाश्रमे परं ब्रह्मन् ममेतद्विगतं वयः ।
 प्रसादं कुरु मे नाथ सन्ध्यासग्रहणं प्रति ॥
 निवृत्तशुककर्मणं विचार्य विधिवद्गुरुः ।
 शान्तं विवेकिनं वीक्ष्य द्वितीयाश्रममादिशेत् ॥
 ततः शिष्यः कृतज्ञानो यतात्मा विहितोद्दिष्टः ।
 ऋणत्रयविसृज्य देवर्षीं शार्चयेत् पितृन् ॥
 देवा ब्रह्मा च विष्णुश्च रुद्रश्च स्वर्ग्यैः सह ।
 ऋषयः सन्नाद्याश्चात्राद्यो देवैर्यज्जया ॥

सन्ध्यासी

अत्र ये पितरः पूष्या वस्त्रामि श्रेष्ठं तानपि ।
 पिता पितामहश्चैव प्रपितामह एव च ॥
 माता पितामही देवि तथैव प्रपितामही ।
 मातामहाद्योऽप्येवं मातामह्याद्योऽपि च ॥
 प्राच्यान्ध्रौन् यजेद्देवान् दक्षिणस्यां पितृन्
 यजेत् ॥
 मातामहान् प्रतीच्यान्तु पूजयेन्नासकर्मणा ॥
 पूषादिक्रमतो दद्यादासनानां द्वयं द्वयम् +
 देवादीन् क्रमतस्तत्रावाह्य पूजां समाचरेत् ॥
 समर्च्य विधिवत्तैः पिच्छान् दद्यात् पृथक्
 पृथक् ।
 पिच्छप्रदानविधिना दत्त्वा पिच्छं यथाक्रमम् ॥
 क्षताङ्गलिपटो भूत्वा प्रार्थयेत् पिच्छदेवताः ।
 त्वप्यहं पितरो देवा देवर्षिमाहोतकागणाः ॥
 गुणातीतपदे यूयमनुगोक्रुताचिरात् ॥
 आनुग्रहमर्थयित्वा तु प्रणम्य च पुनः पुनः ।
 ऋणत्रयविनिर्मुक्तमात्मश्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥
 पिता स्वामेव सर्वेषां तत्पिता प्रपितामहः ।
 आत्मत्यात्मार्षणायां क्रुष्यादात्मक्रियां सुधीः ॥
 उत्तराभिमुखो भूत्वा पूजयेत् कल्पितासने ।
 आवाह्यात्मपितृन् देवि दद्यात् पिच्छं समर्चयेत् ॥
 प्रागयान् दक्षिणायाश्च पश्चिमायान् यथा-
 क्रमात् ॥
 पिच्छार्थमाकर्तरेद्भानुदगग्रान् स्वकर्मणि ॥
 समाप्य श्राद्धकर्मणि गुरुदक्षितवर्त्मना ।
 सुसुक्ष्मचित्तशुद्धार्थमिमं मन्त्रं शतं जपेत् ॥
 ह्रीं चाम्बकं यजामहे सुगन्धं पुष्टिवर्धनम् ।
 उन्मार्कमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मा स्तान् ॥
 उपासनानुसारं विद्यामखलपूर्वकम् ।
 संस्थाप्य कलसं तत्र गुरुः पूजां समाचरेत् ॥
 ततस्तु परमब्रह्म ध्यात्वा शास्त्रवत्सना ।
 विधाय पूजां ब्रह्मज्ञो ब्रह्मस्यापनमाचरेत् ॥
 प्रागुक्तसंस्कृतं बह्वी सङ्कल्पोक्ताहुतिं गुरुः ।
 दत्त्वा शिष्ये समाहूय साकल्यं ह्यवयन्तु तम् ॥
 आदौ याहुतिभिर्हुत्वा प्राक्क्षीमं प्रकल्पयेत् ॥
 प्राणोऽपानः समानक्षोदानयानौ च वायवः ॥
 तत्र ह्योमं ततः क्रुष्याद्दहामध्वत्वसुक्तये ।
 पृथिवी सलिलं वह्निर्वायुराकाशमेव च ॥
 गन्धो रसश्च रूपश्च सारं शब्दो यथाक्रमात् ॥
 ततो वाक्पाणिपादाश्च पायूपस्थो ततः परम् ॥
 श्रोत्रं त्वक् नयनं जिह्वाग्रां बुद्धीन्द्रियाणि च ॥
 यतानि मे पदानि च शुश्रूषन्ति पदमुचरेत् ॥
 ह्रीं व्यतिरिक्तं विरजा विपाप्मा भूयसां हित
 इत्यपि ।
 चतुर्विंशतितन्त्रानि कर्मणि वैदिकानि च ।
 हुत्वाभ्यो निरिक्तो देहं स्तनवाचिन्तयेत्ततः ॥
 विभाय स्तवत्तु कार्यं रहितं सर्वकर्मणा ।
 स्मरन् तत् परमं ब्रह्म यश्चक्षुः समुहरेत् ॥
 ऐं कीं हुं इति मन्त्रेण स्तन्यादुचायं तत्त्ववित् ॥
 यश्चक्षुः करे दृष्ट्वा पटित्वा याहुतित्रयम् ।
 वह्निजायां समुचायं हृताक्तमनसि चिपेत् ॥
 हुत्वेवमुपवीतश्च कामवीजं समुचरेत् ॥

क्रिष्णा शिखां करे कृत्वा हृतमध्ये नियोजयेत् ॥
 ब्रह्मपुत्रि शिखे त्वं हि बाणीरूपा मनामनी ।
 हीयते पावके स्थानं गच्छ देवि नमोऽस्तु ते ॥
 कामं मायां कृच्छेमलं वद्विजायामदीरयेत् ।
 शिखामाश्रित्य पितरो देवो देवर्षयस्तथा ।
 उल्लास्याश्रमकर्मणि निवसन्ति शिखोपरि ॥
 ततः सन्त्या ताः सन्त्या देवर्षिपत्न्यदेवताः ।
 शिखासूत्रपरिवागान् देही ब्रह्ममयो भवेत् ॥
 यज्ञसूत्रशिखात्यागान् सत्यासः स्याद्विजम्बनाम् ।
 पूजागामिनरंभाश्च शिखां हृत्वेव संस्क्रुया ॥
 ।तो मुक्तशिखासूत्रः प्रणमेद्दृष्टवद्गुरुम् ।
 ।रुत्वाप्य तं शिष्यं दत्तकर्णं वदेदमम् ॥
 ।त्त्वमसि महाप्राज्ञ हंसः सोऽहं विभावय ।
 ।नमो नो निरहङ्कारः स्वभावेन सुखं चर ॥
 ।तो घटश्च वद्विश्च विद्विश्च ब्रह्मतत्त्वविन् ।
 ।यात्सवरूपं तं मत्वा प्रणमेच्छ्वरसा गुरुम् ॥
 ।नमस्तुभ्यं नमो मह्यं तुभ्यं मह्यं नमो नमः ।
 ।त्वमेव त्वदृष्टमेव विश्वरूपं नमोऽस्तु ते ॥
 ।ब्रह्ममन्त्रोपासकानां तत्त्वज्ञानां जितात्मनाम् ।
 ।स्वमन्त्रेण शिखाच्छेदान् सत्यासग्रहणं भवेत् ॥
 ।ब्रह्मज्ञानवशुद्धानां किं यज्ञैः श्राद्धपूजनैः ।
 ।स्वेच्छाचारपराणां प्रलावायो न विद्यते ॥
 ।ततो निहन्तृरूपोऽथो निष्कामः स्थिरमानसः ।
 ।निर्ममो विहरेत् शिष्यः साक्षाद्ब्रह्ममयो भुवि ॥
 ।मुक्तो विधिविधायां नियोगक्षेम आत्मवित् ।
 ।सुखदुःखसमो धीरो जितात्मा विगतस्युहः ॥
 ।स्थिरात्मा प्राप्रदः खोऽपि सुखे प्राप्तेऽपि निष्पृहः ।
 ।सदानन्दः शुचिः शान्तो निरपेक्षो निराकुलः ॥
 ।नोऽहंकारः स्यात्कीर्तनां सदा प्राणित्तै रतः ।
 ।विगतमर्षभीर्दानो निःसङ्कल्पो निरुदमः ॥
 ।शोकद्वेषविमुक्तः स्याच्छौचो मित्रे समो भवेत् ।
 ।श्रीतवातातपसहः समो मानापमानयोः ॥
 ।ममः शुभाशुभं तुष्टो यदृच्छालाभवस्तुना ।
 ।निष्कोगुणो निष्किल्बो निर्लोभः स्यात्त्वमस्यथी ॥
 ।यथासत्त्वतुपाश्रित्य ऋषा विश्वं प्रतिष्ठते ।
 ।आत्माश्रितस्तथा देहो जानन्नैव सुखो भवेत् ॥
 ।इन्द्रियाण्येव कुञ्चन्ति स्वं स्वं कर्मै पृथक् पृथक् ।
 ।आत्मा साक्षी विनिर्लिप्तो ज्ञात्वेवं मोक्षभाग्-
 ।भवेत् ॥
 ।धातुप्रतिग्रहं निन्दामग्नं क्रोडनं स्त्रिया ।
 ।रैतस्यागमस्यथाश्च सत्यामी परिवर्जयेत् ॥
 ।सर्वत्र समदृष्टिः स्यात् कौटे देवे तथा नरे ।
 ।सर्वं ब्रह्मेति जानीयात् परित्राट् सर्वकर्मसु ।
 ।विप्राश्च श्वपचाश्च वा यस्मात्समात् समागतम् ॥
 ।दर्शं कालं तथा चाज्ञमश्रीयाद्विचारयन् ।
 ।अध्यात्मशास्त्राध्ययनेः सदा तत्त्वविचारणेः ॥
 ।अवधूतो नयेत् कालं स्वेच्छाचारपरायणः ।
 ।सत्यासिनां ऋतं काथं दाहयेत्स कदाचन ॥
 ।संपूज्य गन्धपुष्पाद्यैर्निखनेद्वापसु मण्येत् ।
 ।अप्राप्तयोगमर्त्तानां सदा कामाभिवाषणाम् ॥
 ।प्रभाव्यायते देवि प्रवृत्तिः कर्मसंक्रान्ते ।
 ।अत्रापि ते सागुरक्षा ध्यानाच्चौत्सवाधने ॥

श्रेयस्तदेव जानन्तस्तत्रैव दृष्टुमिच्छयाः ।
 अतः कर्मविधानानि प्रोक्तानि चित्तशुद्धये ॥
 नामरूपं बहुविधं तदर्थं कल्पितं मया ।
 ब्रह्मज्ञानं विना देवि कर्मसंन्यसनं विना ॥
 कुञ्चन् कल्पशतं कर्म न भवेत्कृत्तिभाजनः ।
 कुलावधूतस्तत्त्वज्ञो जीवन्मुक्तो नराकृतिः ॥
 साक्षात्पारायणं मत्वा गृहस्थस्तं प्रपूजयेत् ।
 यनेर्ह्यज्ञानमात्रेण विमुक्तः सर्वपातकान् ।
 तीर्थव्रततपोदानसंयज्ञफलं लभेत् ॥”
 इत्यवधूताश्रमः । इति महानिर्वाणान्त्ये अष्ट-
 मोज्ञानः ॥
 उप, सम्बन्धे । (भा०-पर०-सक०-सैट् ।) असीम-
 पत् । इति दुर्गादासः ॥ कविकल्पद्रुमे सूत्र-
 न्यादिरयम् ॥
 सपत्नाकरणं, क्ली, (सपत्न + क + ल्युट् । “सपत्न-
 निव्यत्तादतिचयने ।” ५।४।६१ इति डाच् ।)
 अत्यन्तपीडनम् । इति हलायुधः ॥
 सपत्नाकृतः, पुं, (सपत्न + कृ + क्तः । डाच् ।)
 कृतव्यादिः । अत्यन्तपीडिते, त्रि । इति
 केचिन ॥
 सपत्नाकृतिः, क्ली, (सपत्न + कृ + क्तित् । डाच् ।)
 अत्यन्तपीडनम् । तत्पर्यायः । निव्यत्ताकृतिः
 ० । इति हेमचन्द्रः ॥
 सपत्नः, पुं, (सह पतति एकार्थे इति । पत + नः ।
 सहस्य सः ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 महाभारते । १।१४।५ ।
 “संरज्ज् तात मन्त्रश्च रूपज्ञाश्च ममोद्धर ।
 निपुणेनाभ्युपायेन यद्व्रजवीमि तथा कुरु ॥”)
 सपत्नारिः, पुं, (सपत्नस्य शत्रोररिश्चि दुर्गप्रभव-
 त्वात् ।) वंशविशेषः । वैशुड् वंश इति भाषा ।
 यथा,—
 “ब्रह्मयष्टिः सपत्नारिश्चैतुसन्तिराराशुपः ।”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सपत्नी, क्ली, (समानः एकः पतिर्यस्याः । “निर्ब-
 सपत्न्यादियु ।” ४।१।३५ । इति डीप ।
 पत्युर्नकारादेशः समानस्य सभावोऽपि निपा-
 त्यते ।) समानपतिका । सतीन इति भाषा ।
 (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४६३ ।
 “या नीयते सपत्न्या प्रविश्य या वर्जिता
 सुजङ्गिन ।
 यमुनाया इव तस्याः सखि मलिनं जीवनंमयम् ॥”)
 यथा च । दौहित्राभावे सपत्नीपुत्रः । तस्य
 पुत्रत्वस्मरणान् । यथा मनुः ।
 “सर्वासाभेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् ।
 सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीस्मृतः ॥”
 एकपत्नीनामिति एकः पतिर्यासांमिति ।
 अत्र सपत्नीपुत्रस्य पुत्रत्वादिदेशात् तत्सखे-
 २पि स्त्रीणां सपिण्डनं मेथिलैरुक्तम् । तन्न ।
 “पुत्रिणैव तु कर्मस्य सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।
 पुरुषस्य पुनस्तस्यै भ्रातृपुत्रादयोऽपि ये ॥”
 इति जजुहारीतवर्गने एवकारेणातिदिष्टपुत्र-
 निवेधान् । इति शुद्धितत्वम् ॥

सपदि, अ, (संपद्यते इति । पद गतौ + इत् । एषो-
 दरादित्वात् मलोपः ।) इतम् । तत्त्वणः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः । ३।७६ ।
 “सपदि मुकुलिताक्षी रुद्रमरम्भभीत्या
 दुहितरभ्युक्त्यासदिरादाय दीर्घ्याम् ।
 सुरगण इव विभन्तु पद्भिर्नी दन्तलयां
 प्रतिपथगतिरामोत्त वेगदीर्घां कृताङ्गः ॥”)
 सपर्या, क्ली, (सपर पूजयाम् + “कण्ठादिभ्यो
 यक् ।” १।१।२७ इति यक् । “अ प्रत्ययान् ।”
 ३।३।१०२ इति अः । ततश्चाप् ।) पूजा ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । १।१४ ।
 “तमर्थमर्घ्यादिकयादिपुरुषः
 सपयेया साधु स पयंपुपूजन् ॥”)
 सपादः, त्रि, पादेन सह वसमानः । स तु चरण-
 युक्तश्चतुर्थभागसहितश्च । यथा,—
 “सपादपलमानेन वेला त्रुच्यति निश्चितम् ॥”
 इति सत्त्वत्यसुक्तावली ॥
 सपादपीठं, त्रि, (सपादं पादसहितं पीठं यत्र ।)
 पादपीठयुक्तसिंहासनादि । यथा,—
 “आदिपदादीपत्रशातुकल्पं
 सिंहासनं तस्य सपादपीठम् ।
 सन्तप्रचामीकरवल्गुवक्षं
 विभागविव्यक्तमहाधरतम् ॥”
 इति भट्टी ३ सर्गः ॥
 सपिण्डः, पुं, (समानः पिण्डो मूलपुरुषो तत्रापि
 वा यस्य । समानस्य सः ।) सप्तपुरुषान्त-
 गंतज्ञातिः । तत्पर्यायः । मनाभिः २ । इत्य-
 मरः ॥ स च अश्रीचविवाहदायभेदात् त्रिविधः ।
 तत्राश्रीचमपिण्डस्य लक्षणं यथा । सप्तपुरु-
 षान्तगतत्वे सति गोत्रेण्ये सति दाहत्वमोक्त-
 त्वान्यतरसम्बन्धेन पिण्डेपात्यतरवत्त्वम् । दत्त-
 कन्यानाम् भर्तृसापिण्डेन सापिण्डम् । अद-
 त्तानां पित्रवधित्रिपुरुषसापिण्डम् । विवाह-
 सापिण्डास्तु । पित्रपितृवन्धुपत्न्या सप्तमपुरुषा-
 वधयः । मातामहमाहवन्धुपत्न्या पञ्चमपुरु-
 षावधयश्च । यथा,—
 “पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं माहृतः पित्रतः क्रमात् ।
 सपिण्डता निवर्तते सर्ववर्णज्यै विधिः ॥”
 इत्युदाहृतस्वधृतनारदवचनम् ॥
 दायसपिण्डास्तु । त्रिपुरुषावधयः । ते च पित्र-
 पितामहप्रपितामहाः तेषां पुत्रपौत्रप्रपौत्र-
 दौहित्राः । मातामहप्रमातामहवृहप्रमाता-
 महाः । तन्पुत्रपौत्रप्रपौत्राश्च । इति दाय-
 भागः ॥ * ॥ अथ सपिण्डादिविचारः । मत्स्य-
 पुराणम् ।
 “नेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
 पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डं सापत्नीरुधम् ॥”
 नन्वेवं भ्रात्रादिभिः सह पिण्डसंज्ञेपभीक्तत्वा-
 सम्भवात् कथं सपिण्डत्वमिति चेदुच्यते । तेषा-
 मपि पिण्डेपयोः सम्बन्धोऽस्ति । तथा च
 बौधायनः । प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं
 सोऽर्थेभ्रातरः । सवर्णायाः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो

सपिण्डः

वा एतानविभक्तदायादान् सपिण्डानाचक्षते विभक्तदायादान् सकुल्यानाचक्षते सन्सङ्गलेयु तन्नामी स्तुर्थो भवति इति । अस्वार्थः । पित्रादिपिण्डत्रयेषु सपिण्डेन भोक्तृत्वात् । पुत्रादिभिस्त्रिभिस्तपिण्डदानात् । यश्च जीवन् यस्य पिण्डदाता स न्यतः सन् सपिण्डेन तपिण्ड-भोक्ता एवं सति मध्यस्थितः पुरुषः पूर्वेषां जीवन् पिण्डदाता न्यतः सन् तपिण्डभोक्ता-परेशो जीवन् पिण्डसम्यदानभूत आसीत् न्यतश्च तेः सह दौहित्रादिदेयपिण्डभोक्ता । अतो येषामयं पिण्डदाता ये चास्य पिण्डभोक्तारस्ते-ऽविभक्तं पिण्डरूपं दायं अग्रणीति अविभक्त-दायादाः सपिण्डा इति । इदञ्च सपिण्डत्वं सकुल्यात्स दाययज्ञार्थम् । अग्रौचाद्यर्थेणु पिण्डलेपभुजाभिपि । लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पि-त्राद्याः पिण्डभागिनः ॥ इति प्रागुक्तमस्यपुरा-णात् वक्ष्यमाणकूर्मपुराणशुद्धलिखितवचनात् । पिण्डे यथा परस्परं भोक्तृत्वं तथा लेपे तुल्या-न्यायान् । हारलतायां कूर्मपुराणम् । “सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते । समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । लेपभाजश्चतुर्थाद्याः सापिण्डा साप्रपौरुषम् ॥” लेपभागिभ्यस्तु यवाञ्जन्मनाम्नोरवेदनं याव-दसुकनाम्नोऽस्मात् पूर्वपुरुषादयं जातः इति विशेषः । अयमस्मत्कुले जात इति सामा-न्यतो वा स्मर्यते तावत् समानोदकत्वमिति हारलता ॥ अत्र परवचनेनैव सापिण्डसिद्धौ पूर्ववचनपूर्वाहं जीवत्पिण्डकत्वादिना अधिक पुरुषेषु पिण्डलेपसम्बन्धेऽपि सापिण्डतानिष्ठित-ज्ञापनाय । सर्वेदेष्टीयाचारोऽपि तथा । यथा आह्विविकेऽपि पार्वण्यश्राद्धानन्तरं नित्यश्राद्धे विकल्प उक्तः । मार्कण्डेयपुराणम् । “नित्यक्रियां पिण्डानु केचिदिच्छन्ति सत्तमाः । न पिण्डां तथैवान्ये श्रेयं पूर्ववदाचरेत् ॥” अत्र पूर्वार्हात् पिण्डाणां प्राप्तिं न पिण्डानामित्यत्र पुनः पिण्डाणां यद्दणं सनकादीनामज्ञोत्सर्गा-भ्यनुज्ञानार्थं इति फलान्तरसुक्तम् । हरिशम्भ-णापि अन्यार्थं पुनर्वचनमिति लिखितम् । अथ यः खजु पिण्डान् दत्त्वेव न्यतः परतश्चाप्राप्त-पिण्डभावः स कथं सपिण्डः एकपिण्डदातृत्व-भोक्तृत्वसंगसम्बन्धाभावादिति चेत् तदुद्योग्य-तयेति ब्रूमः । योग्यताप्रयोजकञ्च सामान्य-श्राद्धविषयत्वम् । तस्य अत्यतिदृढप्रपिता-महावधिकाधस्तनानां पक्षां पुंसां प्रत्येकपिण्डया सप्तानामेकगोत्राणां स्वाधिपरतनानां सप्ता-नाञ्च सापिण्डं पिण्डलेपयोदात्त्वभोक्तृत्वसम्ब-न्धादिति । स्त्रीणानु भर्तृसापिण्डेन सापि-ण्डम् । प्रपितामहं भर्तृसापिण्डमिति वचनात् । नन्वेवं कन्यायाः कथं सपिण्डतेति चेत् आदि-पुराणवचनात् त्रैपुरुषं सापिण्डम् । यथा,— “सपिण्डता तु कन्यानां सर्वर्षाणां त्रिपौरुषी ॥”

२५६
सपिण्डः

अत्र कन्यानामनुदानाम् । अप्रपितानां त्रिपौ-रुषमिति वशिष्ठवचनात् । तेन आत्मपञ्चमे-ऽह्वप्रपितामहे सापिण्डं निवर्त्तते इति प्रति-पादितम् । अतएव कन्यायाः प्रपितामहभ्रात्रा-तत्सन्ततिभिश्च सह सापिण्डाभावात् कन्या-भरणजननयोक्तेषां सपिण्डाशौचं नास्ति किन्तु-समानोदकनिमित्तमेवाशौचमिति । एवं तेषा-मपि जननमरणयोः कन्यानामिति मूलपाणि-महामहोपाध्यायः ॥ यत् कूर्मपुराणम् । “अप्रपितानां तथा स्त्रीणां सापिण्डं साप्र-पौरुषम् । प्रपितामहं भर्तृसापिण्डं प्राह देवः पितामहः ॥” इति रत्नाकरधृतं तद्विवाहे पिण्डपक्षविषयम् । यथा, विष्णुपुराणम् । “सप्तमीं पिण्डपक्षाच्च मातृपक्षाच्च पञ्चमीम् । उद्धृतं द्विजो भार्यां न्यायेन विधिना वृष ॥” सप्तमीं पञ्चमीं हित्वा इति शेषः । भर्तृसापिण्ड-मित्यत्र साप्रपौरुषमित्यनुष्यते । तेन भर्तृ-समानसापिण्डमित्यर्थः । शुद्धलिखितौ । “सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्रपौरुषी । पिण्डोदकदानञ्च शौचाशौचं तदारुणम् ॥” गोत्रतः गोत्रेणैव तेन मातामहकुले कदाचित्-षट्पुरुषपर्यन्तं पिण्डसम्बन्धेऽपि न सपिण्डता । तान् सप्तपुरुषान् वा समन्तात्कारेण पिण्डा-दिकमनुगच्छतीति तदारुणम् । एतेन रूपि-ण्डता एकशरीरावयवान्वयेन भवति । तथा हि । पितुः शरीरावयवान्वयेन पित्रा-सह एवं पितामहादिभिरपि पिण्डारंण-तच्छरीरावयवान्वयात् । एवं मातृशरीरा-वयवान्वयेन मात्रादिभिरपि । एवं पत्या सह पत्न्या एकशरीरारम्भकतया सापिण्डम् । तथा च गर्भोपनिषदि । एतत् षाट्कोषिकं शरीरं त्रीणि पिण्डतः त्रीणि मातृतः आस्थि-स्नायुमज्जानः पिण्डतः त्वङ्मांसरुधिराणि मातृतश्चेति । तत्र तत्रावयवान्वयप्रतिपादनात् । निष्ठाप्य पिण्डान्वये तु सापिण्डं भातृपिण्ड-यादिसापिण्डं न स्यात् । अतिप्रसङ्गस्तु सप्तान्य-तमत्वेन प्रयोगोपाधिना निरसनीयः । यद्वैवं मातामहादीनामपि मरणे सपिण्डत्वेन दशा-द्याशौचं प्राप्नोति स्यादतत् यदि मातामहानां मरणे त्रिरात्रं स्यादशौचकं इत्यादिविशेष-वचनं न स्यात् । यत्र तु विशेषवचनं नास्ति तत्र दशाहमिति मितान्तरारम्भाकारादिमतभ-पास्तम् । लेपभाज इत्यादिवाचनिकेऽर्थे सापिण्डे-एकशरीरावयवान्वयरूप-स्वकपोलरिति तार्थान-वकाशात् । निष्ठाप्य पिण्डसम्बन्धेन भ्रात्रादीनां सापिण्डस्य मत्स्यपुराणवैधायनाभ्यां पूर्वसुक्त-त्वात् । कामधेनुहारलताकल्पतरुपारिभात-कारादिभिरुच्यैव व्याख्यातत्वाच्च । रेतः शोणित-परिणामरूपत्वादपत्यशरीरस्य भवतु वा तथा । पत्या सह पत्न्या एकशरीरारम्भकतायाः प्रत्यक्षाधिगतत्वात् कथं सापिण्डं प्रमातामहा-

सपिण्डः

दीनां विशेषवचनाभावात् सपिण्डत्वेन दशा-ह्वयशौचप्रसङ्गात् मातामहादौ सापिण्डस्य-लोकविरुद्धत्वाच्च । भवतु वा तथा शरीरद्वारा-सापिण्डं तथापि वचनात् यथा सप्तान्तर्गतत्वं-तन्त्रं तथा गोत्रतः साप्रपौरुषीति वचनात्-गोत्रेणैवमपि प्रागुक्तवचनात् । कन्यायाश्च शौ-रुषं सापिण्डं ऊट्टायाश्च कर्तृसापिण्डेन-सापिण्डमिति चेत् तदेतन्मतेऽपि अवस्थार्था न-क्षतिरिति । अतएव सुमन्तुवचनाभिहितं यद्-शमपुरुषपर्यन्तमशौचं तत् सप्तमपुरुषाभ्यन्तरा-शौचाभ्यन्तं त्रिरात्रम् । यथा ब्राह्मणानामेक-पिण्डस्वधानामादशमात् घर्म्मविच्छित्तिर्भवति-आसप्तमात् ऋकथविच्छित्तिर्भवति आलतीयात्-स्वधाविच्छित्तिर्भवति अन्यथा पिण्डाशौचक्रिया-दुर्कृदात् ब्रह्महृत्युक्तो भवतीति । अस्वार्थः । एका समाना पिण्डस्वधा येषां ते तथा । यथा-एकोद्दिश्य पिण्डे तु अनुशब्दो न युज्यते इत्य-चारुशब्देनानुशब्दयुक्तो मन्त्रो लक्ष्यते अनुशुक्त-मन्त्रस्तु ये चात्र त्वामनु याञ्च त्वमनु तस्मै ते-स्वधा इति तथा पिण्डस्वधाशब्देन पिण्डसम्बन्धि-स्वधाशब्दयुक्तमन्त्रकरणकदेयजनं लक्षितम् । तथा च । ऊर्जं बहन्तोऽस्मत् घृतं प्रयः कोलालं-परिश्रुतं स्वधास्तपेयत मे पितृन् इत्यनेन पिण्डान्-मिच्छेदित्युक्तम् । ततश्च एकोपिण्डस्वधानां सप्ता-नोदकानामित्यर्थः । अतएव भवतु । “जन्मन्येकोदकानानु त्रिरात्रान् शुद्धिरिच्यते ॥”-विष्णुपुराणम् । “मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बन्धा ये जलेन वा ॥”-मातृपक्षस्य मातामहपक्षस्य पिण्डेन सम्बन्धाः-सपिण्डाः जलेन सम्बन्धाः समानोदका इति-श्राद्धविवेकेऽपि व्याख्यातम् । “असम्बन्धा भवेद्या तु पिण्डेनैवोदकेन वा ॥”-इति विवाहेऽप्युक्तम् । अत्र पुत्रिकायाः पार्वण्ये-पिण्डोदकयोः सम्बन्धात् कन्यामात्रेऽपि तदुद्योग्य-तायाः सत्त्वात् कन्या पिण्डोदकसम्बन्धोच्यते । एतदनुसारादपि तस्याः सपिण्डता बोद्धव्या-तस्मादेकपिण्डस्वधानामित्यनेन समानोदकभावः-समाख्यातः । न तु दशमपुरुषपर्यन्तं पित्रादि-जीवनादिना पिण्डसम्बन्धेऽपि सापिण्डं विहितं-प्रागुक्तयुक्तं स्वधेयस्य तदनुशुक्तत्वेन वैधर्ष्या-पक्षः । अपुत्रधनाधिकारस्तु सन्निहिततराभावे-सप्तमपुरुषपर्यन्तम् । न्यतपिण्डकस्य स्वधोप-लक्षितश्राद्धाधिकारः पुरुषत्रयपर्यन्तमिति । अत्र स्वधाशब्दो मन्त्रपरः पिण्डभक्ष्येऽपि । तथा च गुणविष्णुधृता श्रुतिः । स्वधा वै पितृ-णामन्नमिति । दशमपुरुषानन्तरं समानोदक-त्वेऽपि न त्रिरात्रं किन्तु पक्षिण्यादि । तथा-हि । उदकक्रियामधिकृत्य पारस्करः । सर्वे-ज्ञातयो भावयन्ति । आसप्तमादशमाहा-समानयामवासेन यावत् सम्बन्धमनुसरेदुच्चा-इति । भावयन्ति निष्ठाप्यन्ति । अत्र यावत्-सम्बन्धमनुसरेदुरेककुलजाता वयमिति स्मरन्

सपिण्डी

भवतीत्यनेनैव सर्वेषां सुदकदाने प्राप्तिर्यदात्म-
माहृशमाद्वेतुक्तं तत् सन्निकर्षतारतम्येना-
श्रीचमेदेऽप्युदककर्मसमानार्थमिति । अश्रीच-
मेदस्तु सप्तमपुरुषपर्यन्तं सपिण्डत्वाद्दशाहः ।
ततश्च दशमपुरुषपर्यन्तं त्रयाहः । तथा च विष्णु-
ब्रह्मसूत्रे ।

“दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्दन्ति न्यतस्तके ।
त्रैरात्रेण सकृन्वास्तु ज्ञात्वा शुध्दन्ति
गोत्रजाः ॥”

ततश्चतुर्दशपुरुषपर्यन्तं पञ्चिणी । ततश्च जन्म-
नामस्तुतिपर्यन्तमेकाहः । तथा च मिताश्वरा-
विवाहचिन्तामणयोर्वृहस्पतः ।

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्षते ।
समानोदकभावस्तु निवर्षेताचतुर्दशात् ॥
जन्मनामस्तुतेरेके तत्परं गोत्रसुच्यते ॥”
अत्र समानोदकत्वे द्विविधे । पूर्वत्र गोत्रसः
पञ्चिणीसपिण्ड इति । परत्र हारीतः ।

“मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहस्वसपिण्डके ॥”
अत्रैव गोत्रजानामहः स्तुतमिति जावाल-
वचनम् । ततः परं सर्वथा समानोदकनानि-
रुक्तः स्नानमात्रमिति । ज्ञात्वा शुध्दन्ति गोत्रजा
इति वृहस्पत्युक्तत्वादिति । इति शुद्धितत्वम् ॥

सपिण्डीकरणं, क्ली, (सपिण्ड + क्ल + क्लुट् । अभूत-
तद्भावे च्चुः ।) पूर्णसंवत्सरेक्रियमाणार्वाङ्गेको-
द्विष्टिकर्मैयताकश्राद्धम् । यत्र प्रेतपिण्डस्य
पिण्डपिण्डेन सह मिश्रीकरणम् । यथा,—

“सपिण्डीकरणं प्रोक्तं पूर्णं संवत्सरे पुनः ।
कुर्वाणश्चत्वारि पात्राणि प्रेतादीनां द्विजोत्तमाः ॥
प्रेतार्थं पिण्डपात्रेषु पात्रमासेचयेत्ततः ।
ये समाना इति हाभ्यां पिण्डानप्येवमेव हि ॥
सपिण्डीकरणश्राद्धं देवपूर्वं विधीयते ।
पिण्डनावाहयेद्यत्र पृथक् पिण्डश्च निर्दिशेत् ॥
ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां स्यात् पृथक्
क्रिया ।

यस्तु कुर्वाणं पृथक् पिण्डं पिण्डहा सोऽपि
जायते ॥”

इति जूर्मपुराणो उपविभागे २२ अध्यायः ॥*
अथ च ।

“ततः संवत्सरे पूर्णं सपिण्डीकरणं भवेत् ।
सपिण्डीकरणाद्दूर्हं प्रेतः पार्श्वकभुगयतः ॥
वृद्धिपूर्तेशु योग्यश्च यदृश्यश्च भवेत्ततः ।
सपिण्डीकरणं श्राद्धं देवपूर्वं नियोजयेत् ॥
पिण्डनेवाश्रयेत्तत्र पृथक् प्रेतं विनिर्दिशेत् ।
गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्वाणं पात्रचतुष्टयम् ।
अर्घ्यार्थं पिण्डपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥
तदन् सकृत्पञ्च चतुरः पिण्डान् पिण्डप्रदस्तदा ।
ये समाना इति हाभ्यामाद्यन्तु विभजेत्त्रिधा ॥
चतुर्थस्य पुनः कार्यं न कदाचित् यतो भवेत् ।
ततः पिण्डत्वमापन्नः स चतुर्थस्तदा पुमान् ॥
अपिण्डात्तादमध्यन्तु प्राप्नोष्यन्तस्तुतमम् ।
सपिण्डीकरणाद्दूर्हं तस्मै तस्मान्न दीयते ॥”

इति मातृङ्गे १८ अध्यायः ॥

सपिण्डी

अपरश्च । अथ सपिण्डीकरणम् । तत्र गोभिलः ।
पूर्णे संवत्सरे षष्ठासे त्रिपक्षे यदृह्या वृद्धि-
रापद्येत तदृह्यत्वायुदकपात्राणि सतिल-
गन्धपुष्पोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पिण्डनामैके
प्रेतस्य प्रेतपात्रं पिण्डपात्रेऽवशिष्यति । ये
समानाः समनसः पितरो यमराज्ये तेषां लोकः
स्वधा नमो यत्रो देवेषु कल्पताम् ।

“ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः ।
तेषां श्रीर्भय कल्पतामस्मिन् लोके श्रुतं समाः ॥”
इति ॥

एतेनैव पिण्डो आख्यात इति । पूर्णे संवत्सरे
इति सुखकल्पः । तदशक्तौ नवमी मासः ।
संवत्सरान्ते विसर्जनं नवममास्यमित्येके । इति
पैठौनसिवचनात् । तदशक्तौ षष्ठो मासः ।
तत्राप्यशक्तौ त्रिपक्षः तत्राप्यशक्तौ अश्रीचाप-
गमे प्रथममासस्य द्वादशभिर्दिनेर्द्वादशमासि-
कानि श्राद्धानि निर्वर्त्य त्रयोदशाहः सपिण्डी-
करणकालः । शूद्रस्य द्वादशाहो न तु त्रयो-
दशाह एव मासिकार्थवत् द्वादशाहश्राद्धं कृत्वा
त्रयोदशेऽह्नि वा तत् कुर्वाणस्त्ववर्ज्यं हि
शूद्राणां द्वादशेऽह्नीति विष्णुवचनात् । मासि-
कार्थवदिति मासिकार्थो मासि मासि क्रिय-
माणश्राद्धप्रयोजनं प्रेताप्यायनादितद्युक्तं द्वाद-
शाहक्रियमाणश्राद्धमित्यर्थः ॥* ॥ यत्र त्रिका-
दशमासाभ्यन्तरेऽधिमासपातः तत्र त्रयोदशसु
दिनेषु त्रयोदश मासिकानि कृत्वा चतुर्दशेऽह्नि
सपिण्डनं कार्यमिति । संवत्सराभ्यन्तरे यदाधि-
मासो भवति तदा मासिकार्थं दिनमेकं वर्द्धयेत् ।
इति विष्णुवाक्यात् । शूद्रस्य त्रयोदशदिनेषु
त्रयोदशमासिकानि त्रयोदशेऽह्नि सपिण्डनं
दृष्टपरिकल्पनान्यायात् । एवञ्च श्राद्धवृद्धिमात्रं
न दिनवृद्धिरिति मिश्रोक्तं ज्ञेयम् । तद्वत्विष्णु-
सूत्रे दिनमेकं वर्द्धयेदिति श्रुतेः । श्राद्धाधिक्य-
माह सत्यव्रतः ।

“संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः ।
तदा त्रयोदशे श्राद्धं कार्यन्तदधिकं भवेत् ॥”
तत्राप्यशक्तौ प्रथममासस्यैकाह एव द्वादश-
मासिकसहितसपिण्डीकरणकालः ।

“सुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्याप्नातुं प्रति ।
द्वादशाहेन वा कुर्वादेकाहे द्वादशाधवा ॥”
इति मरौचिवचनात् । अपर्याप्तौ अशक्तौ
ऋतुर्मासद्वयम् । अत्र कल्पे षड्मासिकदिने
पञ्चममासिकं कृत्वा प्रथमवाग्मासिकं कृत्वा
षड्मासिकं कार्यं तदाद्यतुर्कर्मन्यायात् । न तु
तत्पूर्वं वाग्मासिकं क्षुण्णमापत्तने च पञ्चम-
मासिकमपि पूर्वदिने न्यततिष्ठभावात् एवमेव
वाच्यस्वतिमिश्रः ॥* ॥ अपकर्षनिमित्तमाह
श्राद्धः ।

“आनन्त्यात् कुलधर्माणां पुंसाञ्चैवायुषः
चयात् ॥

अथितश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥”
इतश्च द्वादशाहपदं श्रावाश्रीचान्तद्वतीयदिन-

सपिण्डी

मात्रपरमिति प्राचीनमैथिलाः अजहन्स्वार्थ-
लक्षण्या स्वजात्युक्ताश्रीचान्तद्वतीयदिनमात्रो-
पलक्षकं इति श्राद्धप्रदीपश्राद्धचिन्तामणौ ।
तद्यमप्युक्तम् । द्वादशाहेन वा कुर्वाण इति
मरौचिवचनद्वादशाहश्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि
वा कुर्वाण इति विष्णुवचनाभ्यामेकवाक्यतया
द्वादशाहमित्यस्य द्वादशदिनपरत्वात् । कुल-
धर्माणामिति कुलधर्मैर्व्योतिरागमादिसिद्धा-
नन्तरभाविनाश्रपरचक्रभयोत्पन्नकेश्चदशगम-
नादिभिर्निमित्तेः अश्रीचापगमे द्वादशदिना-
योद्दशश्राद्धापकर्षकाल इति मूलपाठोपाध्याय-
आख्यानात् । मरौचिनेव एकाहे द्वादशाहवेति
सामान्यत एव एकाहविधानाच्च । अतएव
एकाहापेक्षया प्राश्रस्थाभिधानमपि सङ्गच्छते
अतएव प्रथममासस्य एकाह एव द्वादश-
मासिकसहितसपिण्डीकरणकालः इति श्राद्ध-
विवेकः । अत्र यानि एकाहकर्मैश्चतया द्वादश-
मासिकश्राद्धान्युक्तानि तानि श्रुतैर्नापि आद्य-
मासिकदिन एव कार्याणि । न त्वाद्यमासिकं
कृत्वा तत्परदिने एकादशमासिकानीति ज्ञेयम् ।
एवञ्च तेषामपकर्षं तन्मध्यतदन्तकालकर्मैश्चतया
वाग्मासिकद्वयसपिण्डीकरणपकर्षः सिध्यतीति
सुधीभिर्विभायम् ॥* ॥ यदृह्या वृद्धिरिति
वृद्धिराश्राद्धमानं पुंसवनादि । आपद्येत
आभद्रा भवति तद्दिने सपिण्डीकरणम् । तथा
हि प्रागावर्षेनादृहः कालं विद्यात् । इति
गोभिलसूत्रेण पुंसवनादिरूपवृद्ध्यामदयाभ्यन्तरे
विधानात् सपिण्डीकरणस्य चापराद्धे विधाना-
त्तयोः कालयोरवाधाय वृद्धिपूर्वदिने अप-
कर्षः ॥* ॥ ननु सपिण्डीकरणस्यापराद्धिकल्पे
किं प्रमाणमिति चेत् अपराद्धे तु पेटक-
मित्युत्सर्गवचनम् ।

“किञ्च यदादन्तकः पूषा पेटमति सदा
चरम् ।

अमीन्श्वरसामान्यात्तत्कृत्वा विधीयते ॥”
इति ह्यद्वोगपरिशिष्टधर्मे यथा बहूनामनु-
रोधात्तत्कृत्वाकृतं कानुरोधात् पेटचरः । विरह-
धर्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्मकत्वम् । इति
जैमिनिसूत्रात् । तद्वत्त्रापि बहुदेवताक-
पार्श्वानुरोधादेकोद्विष्टकालवाध इति । एवञ्च
संवत्सरं अधिलक्ष्य ।

“सपिण्डीकरणं तस्मिन् काले राजेन्द्र तन् श्रद्धा ।
एकोद्विष्टविधानेन कार्यं तदपि पार्थिव ॥”
इति विष्णुपुराणोयमेकोद्विष्टांशे तदतिकर्मैश्च-
तापरं न तु तत्कालपरम् । तथा च परिशिष्ट-
प्रकाशस्तम् ।

“श्राद्धद्वयसुपक्रम्य कुर्वीत सहपिण्डताम् ।
तथोः पार्श्ववत् पूर्वमेकोद्विष्टमथापरम् ॥”
इति ॥* ॥

एवञ्च शुद्धितत्वलिखित-स्यमनकोपाख्यानवत्
वृद्धं निश्चित्य कृतं सपिण्डीकरणं तदान
विज्ञेयं वृद्धभावेऽपि वृद्धारम्भकालान्तरं पूर्व-

सपिण्डी

संवत्सरं वा प्राप्य पिण्डप्रदायकं इति न सपिण्डान्तरम् । अत्र च; कर्माणीति निश्चित्य दाता विप्राप्तिमन्त्रयेत् । इतिवन्निश्चित्येति उत्कटकोटिकसम्भावनीयपक्षणम् । भविष्यत्समि- तस्य कर्मणः प्रवृत्तत्वात् । एवञ्च वृद्धि- आह्वं यदर्थं ज्ञातं तत् कर्म चेत् विप्राप्तहिने न क्रियते तदा दिनान्तरे तत्कर्मणि क्रियमाणे तदङ्गत्वात् पुनर्वृद्धिआह्वं कर्मण्यमेव । “प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायानु नावृत्तिर्न च तत् क्रिया ॥” इति ह्युद्गीगपरिशिष्टेन साङ्गकरणाभिधानात् ॥ हेमाद्रिधृतम् । “पूर्व संवत्सरे आह्वं षोडशं परिकीर्तितम् । तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाव्यक्तमित्यते ॥” अत्र पूर्वसंवत्सरक्रियमाणस्याहोभय- निष्वाहः । तथापिपण्डसपिण्डान्तरमयनिष्वा- हान् पूर्वसंवत्सरं आन्दिक्कान्तरं कार्यम् । एवञ्च पञ्चदशआह्वं ज्ञातेऽप्युक्तं यम् ॥ * ॥ उदक- पात्राणि इति अर्थानुसङ्गकयुक्तपात्राणि । अत्र त्राणि पितृणामेकं प्रेतस्थितिं पाठक्रमदर्श- नात् सर्वत्र ह्युद्गीगानां यजुर्वेदिनाश्च गृह्यानु- रोधात् सपिण्डीकरणे प्रेतकर्मकरणं पिण्डकर्म- पूर्वकम् । तयोः पार्वण्यवत् पूर्वमेकोद्दिष्टमथा- परम् । इति पूर्वलिखितवचने शाब्दक्रमदर्श- नात् । देवजातपिण्डकृतयोर्मध्ये प्रेतजातेन यव- धानस्यायुक्तत्वात् । एतेन अथ सपिण्डीकरणं संवत्सरमेकं पिण्डसुद्दिष्टं संवत्सरान्तं चत्वार्यु- दकपात्राणि प्रयुक्तं तत्रैकं प्रेतस्य त्राणि इतरेभ्यः । इत्याश्वलायनदर्शनात् सर्वशाखिनां सपिण्डीकरणे प्रेतादत्तं मैथिलीकं निरस्तम् । एतद्वचनस्य तच्छाखिमात्रपरत्वात् । किन्त्वर्थे- दानमात्रे पाठक्रमाच्छाब्दक्रमस्य बलवत्त्वात् ब्रह्मपुराणे प्रेतार्थदानानन्तरं ततः पितामहा- दिभ्यः इति शाब्दक्रमस्यावाधायार्थपात्रेषु गन्धपुष्यदानपर्यन्तं पिण्डपूर्वकता उत्सर्गं तु प्रेतपूर्वकतेः । तथा ब्रह्मपुराणम् । “चतुर्थं श्राद्धपात्रेभ्य एकं वामेन पाणिना । गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना च तिलोदकम् ॥ सम्प्राणयित्वा पृथिवीं ये समाना इति स्मरन् । प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् ॥ ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रे च पृथक् पृथक् । ये समाना इति हाभ्यां तज्जलम् समर्पयेत् ॥ अर्थं तेनैव विधिना प्रेतपात्राच पूर्ववत् । तेष्वश्राद्धं निवेदोव पश्चाच्च स्वयमाचमेत् ॥” एकं प्रेतपात्रं वामेन अनन्तरं दक्षिणेन गृहीत्वा इति सम्बन्धः । ये समाना इति मन्त्रद्वयं पठन् प्रेतपात्रस्य उत्सृष्टजलं ऊपरंखात्रयेथ चतुर्धा विभज्य भागमेकं प्रेतब्राह्मणहस्ते क्षिपेत् दद्यात् । उत्सृष्टजलपिण्डयोर्बिभागे मन्त्रस्य करणत्वं अक्तमाह शांतातपः । “निरुध्य चतुरः पिण्डान् पिण्डदः प्रतिनामतः । ये समाना इति हाभ्यामाद्यन्तु विभजेत् त्रिधा ।

२५८
सपिण्डी

एव एव विधिः पूर्वमर्घ्यपात्रचतुष्टये ॥” ततस्तदनन्तरं तन्मन्त्रैः पितामहादिभिरेव त्रिरा- वृत्तेर्या दिव्या इति मन्त्रैश्चकारात् पितामहा- द्युत्सर्गवाक्यैरर्घ्यसुत्सृष्ट्यं ये समाना इति हाभ्यां मन्त्राभ्यामर्घ्यं पुष्योदकं तज्जलं प्रेत- पात्रस्यजलं तेनैव विधिना प्रत्येकेन पूर्ववत् चतुर्भागरूपं प्रेतपात्रात् समर्पयेत् । तेषुः पितामहादिभ्यश्चिभ्यस्तन्मन्त्रितपुष्यतिलोदक- रूपमर्घ्यं निवेद्य तत्तद्व्राह्मणहस्ते प्रक्षिप्य पश्चादाचमेदित्यर्थः । तेन प्रेतब्राह्मणहस्ते उत्सृष्ट्यं दत्तस्यैवार्घ्यजलस्य तद्विशिष्टजलस्य भागत्रयं पितामहाद्युत्सृष्टार्घ्यजलेषु मिश्री कर्मण्यमिति प्रतीयते । अतएव दत्तस्यैव प्रेत- पिण्डस्य मिश्रीभाव इति आह्वविवेकः ॥ * ॥ यच्च न चात्र देवं भोजयेत् प्रागेव देवे अर्घ्य- मन्नाद्यश्च दत्त्वा गन्धमात्यैः पात्रमर्घ्ययित्वा हृतशेषं पिण्डभ्यः पात्रेषु दत्त्वात् इत्याश्वलायन- वचने पिण्डपात्रे देवं न मिश्रयेदिति कल्पतय- याख्यातुरोधेन मैथिलीकं सर्वशाखिनान्तथा- चरणम् । तन्न युक्तम् । आश्वलायनेन काण्डाहु- शयस्योक्तत्वात् बह्वचानामेव तथा युक्तत्वात् । न सामगयजुर्वेदिनोः । तयोः पदार्थानुशय- स्योक्तत्वात् । अत्र सामगयजुर्वेदिनोः आह्ववचने समन्वये मन्त्रदर्शनात्तत्रैव मन्त्रान्वयः पिण्ड- दयितादायुक्तः । वस्तुमस्तु पौराणिकत्वात् देव- ताभ्य इत्यस्य पाठवत् साधारणस्मृतिकार- शांतातपोक्तत्वाच्च विभागेऽपि मन्त्रान्वयो युक्तः । अतएव मैथिलैरपि तथा लिखितमिति ॥ * ॥ एवञ्च पार्वणे प्रागुक्तवचनेन श्रेष्ठद्रव्येण पिण्ड- दानविधानात् तद्विज्ञतावपि सपिण्डीकरणे तन्नियमात् यद्यपि शेषाभावे पिण्डनिवृत्ति- रायाति तथापि । “यथोक्तवस्त्वसंप्राप्तौ यास्यं तदनुकारि यत् । यवानामिव गोधूमा व्रीहीणांमिव शालयः ॥” इति ह्युद्गीगपरिशिष्टवचनात् सुखाभावे प्रति- नाधिः शास्त्रार्थ इति न्यायाच्च मन्त्राद्यभावे गुडादिद्रव्यवत् द्रव्यान्तरेणापि पिण्डदानम् । श्रेष्ठद्रव्यनियमस्तु तत्रैव द्रव्यान्तरत्वागाय । अन्यथा तदङ्गाभावे कर्मवैगुण्यं स्यात् । सह- पिण्डक्रियायां इति मन्त्रैः प्रेतपिण्डस्य सह मिश्रीकरणं यत्रैति सपिण्डीकरणसमाख्या- सिद्धार्थं सुतरां तत्र तथाचरणम् । प्रतिपत्ति- रूपकर्मणा एव प्रतिपाद्याभावे तन्निरुक्तिः । पशुयागे लोहितं निरस्यति सकृन्निरस्यति इत्यादायुक्ता । अतएव यज्ञवास्तुरूपप्रतिपत्ति- यागेऽपि यज्ञो यच्च वसति इति यज्ञवास्तुसमा- ख्यानुरोधेनास्तुतुकुशाविनाशेऽपि कुशान्तरप्रति- निधिर्भेदनारायणेः गोभिलभाष्ये उक्तः । प्राक् खिञ्जित आवापः इति गोभिलहृत्त्रस्य व्याख्यानेऽपि आ उद्यते इत्यावापः प्रधानश्रीमः स तु खिञ्जितोमात् प्राक् न पश्चादित्यर्थः । एवञ्च सुखाहोमे जज्ञते यदि चरुर्गो इष्टो वा

सपिण्डी

भवति तदाभ्यः पाप्यः सुखे ज्ञते चैनाशुदुष्टो स्यातां तदाभ्येनैव खिञ्जितोम इति शरणा । एतेन श्रेष्ठनाशे पिण्डनिवृत्तिरिति वाचस्पति- मिश्रीकं हेयम् ॥ * ॥ एतेन पिण्ड इति । एतेनार्घ्यदानविधानेन । पिण्डः पिण्डमिश्रण- प्रकारो व्याख्यातः । तथा च ब्रह्मपुराणम् ॥ “अथ तेनैव विधिना दर्भस्यैवनेजनम् । पितृर्दत्त्वा तु पिण्डस्तु दद्याद्गृह्या तु पूर्ववत् ॥ दत्त्वा पिण्डान् पिण्डभ्यस्तु पश्चात् प्रेताय पार्वतः । तन्तु पिण्डं त्रिधा जत्वा आशुपूर्वगा च सन्त- तम् ॥ निदध्यात्त्रिषु पिण्डेषु एवं संसर्जने विधिः ॥” पिण्डभ्यः पिण्डपितामहादिभ्यः पिण्डान् दत्त्वा पश्चात् प्रेताय पार्वतः पूर्वदक्षे पिण्डं दद्यादि- त्यर्थः । तं प्रेताय दत्तपिण्डम् । आशुपूर्वगा पितामहादिक्रमेण । संसर्जने प्रेतपिण्डमिश्रणे । भविष्यपुराणम् । “गन्धोदकतिलैर्युक्तं क्रुष्यात् पात्रचतुष्टयम् । अर्घ्याथ पिण्डपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥” ये समाना इति दाभ्यामेतज्ज्ञेयं सपिण्डनम् । निश्चिन तुल्यं श्रेष्ठं स्यादेकोद्दिष्टं स्थिता अपि ॥” निश्चिनावश्रुकेन ततश्च पार्वण्ये पार्वण्येन एकोद्दिष्टेण एकोद्दिष्टेन श्रेष्ठं अङ्गानां तुल्यम् । एकोद्दिष्टमिति एकोद्दिष्टं तद्वर्त्म- द्याहत्वात् सपिण्डीकरणश्चेत्तुभयपरम् । एतन् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्थिता अपि । इति याज्ञवल्क्यवचनेकवाक्यत्वात् । तेन आह्वेषु मध्ये एतच्छ्राद्धद्वयं स्थिताः कर्मणं न त्वाभ्यु- दधिकआह्लादि । अत्र वा कर्मैरि ज्ञते इति कर्मैरि षडोति कर्तुंत्वनियमः । वृद्धिआह्लादी क्लीणां भोजनदर्शनात् भोक्तृत्वनियमः ॥ * ॥ पितरि पूज्यं नृते तद्वर्षाभ्यन्तरे पितामहे प्रपितामहे च नृते यथा कर्मणं तथाह ह्युद्गीग- परिशिष्टे कात्यायनः । “पितुः सपिण्डतां जत्वा क्रुष्यान्नासानुमासिकम् । असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रपौत्रकेः । पितरं तत्र संस्कुर्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापजलापि वा । पितामहेन पितरं संस्कुर्यादिति निश्चयः ॥” पितुः सपिण्डतां जत्वा प्रेतीभूतयोरपि पिता- महप्रपितामहयोः सतोः प्रतिमासविहितं पार्वणं पिण्डद्वयप्रपितामहातिद्वयप्रपिता- महानां कर्मणं न तु तयोः सपिण्डीकरणापेक्षा कार्या ॥ * ॥ ननु सपिण्डनेनासंस्कृताभ्यां पितामहप्रपितामहाभ्यां सह पितुः कथं सपिण्डनाखसंस्कारस्तस्मात् तदर्थं तयोः सपिण्डीकरणमपकर्षणीयं पितुरेव वा सपिण्डन- स्तृत्कर्षणीयमित्यत आह असंस्कृताविति । उत्- कर्षापकर्षौ न कार्यावित्यनेन वचनेनोक्तम् । कथमसंस्कृतेन सह संस्कार इत्यत्र आह पापि- ष्टमपीति । पापिष्ठमजतसपिण्डीकरणं शुद्धेन जतसपिण्डीकरणेन पितामहेन पापजता वा

अहत्तसपिण्डीकरणेनापि शुद्धं कुर्वादिनि
शास्त्रनिश्चयः। अतो वचनवजाददोषः इति
तात्पर्यम्। अत्र तु प्रतीभूतपितामहेन पितुः
सपिण्डने पितामहस्यैकोद्दिष्टमेव।

“असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत् ॥”

इति प्रागुक्तजावालवचनात्। एवमन्यत्रापि
बोध्यम्। उहप्रपितामहस्य प्रेतत्वे तेन सह न
कार्यमिति तात्पर्यम् ॥३॥ अत्र मातुः सपिण्डने
अशुरार्यश्चशुरयोः पिण्डी कुशोराच्छादौ।
यथा च गार्ग्यः।

“पतिनेकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः।
सा मता हि नृते कलं कुशोरन्तरयन् पितृन् ॥
अशुरस्याग्रतो यस्माच्छिरःप्रच्छादनक्रिया।
पुत्रैर्दग्धैश्च सा कार्याः मातुरभ्युदयार्थिभिः ॥”
अन्तरयन्तीत्यर्थे अन्तरयन्निति लिङ्गत्वव्ययेन
पुंस्वमिति ह्यजायुधः। परवचनं गोभिलश्राद्ध-
स्तत्रभाष्यज्ञतापि लिखितम्। अतएव प्रब्रजिते
पतिने वा पितरि नृते न पितामहादिभिर्म्नातुः
सपिण्डीकरणं किन्तु पितामहादिभिरेव।

“स्त्रेण भवेत् सहेवास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः।
एकत्वं सा मता यस्माच्चरमन्नाहुतिव्रतेः।
तस्मिन् सति सुताः कुर्वन्ः पितामहा सहैव तु ॥”
इत्यत्र तस्मिन् सतीति आह्वानवर्धभर्त्तरुपलक्ष-
णम्। अतएव।

“तस्याश्चैव तु जीवन्त्यां तस्याः अश्रुति
निश्चयः।”

इति लघुहारीतेन अश्रुजीवने तस्याः अश्रु-
त्युक्तं न तु अश्रुरथैतिकचिदप्युक्तम् ॥३॥ एवं
पितामहादिभिर्म्नातुः सपिण्डीकरणेऽपि साम-
गेन ये चात्र त्वामशु यांश्च त्वमशु तस्मै ते स्वधा
इति मन्त्रो न पाठ्यः मन्त्रलिङ्गविरोधात्। अत-
एव आभ्युदयिके मातृपक्षे श्रीदत्तादिभिर्म्ना-
न्तरं लिखितं न तु ये यात्र त्वामिति। वस्तु-
तस्तु आभ्युदयिके ह्यन्तोमानां मातृपक्ष एव
नास्तीति वक्ष्यते। एवञ्च।

“अर्घ्याणि पित्रप्राज्ञेषु प्रेतप्राज्ञं प्रसेचयेत्।
ये समाना इति हाभ्यां श्रेष्ठं पूर्ववदाचरेत् ॥”
एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि।
इति याज्ञवल्कीयान् पार्ष्वणेकोद्दिष्टविद्यतीभूत-
पुंसपिण्डनातिदेशात् तद्विद्यतीभूतस्त्रीसपिण्डने-
ऽपि ये समाना इति मन्त्रद्वयस्य पार्ष्वणोक्तस्य
ये चात्र त्वामिति मन्त्रस्य च लिङ्गार्थासम-
वेतत्वेऽपि प्रकृत्यर्थस्य समवेतार्थत्वात् पाठः।

“ततश्च मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्व्याद्विच-
क्षणः।

मन्त्रोऽत्र यथान्यायं श्रेष्ठाणां मन्त्रवर्जितम् ॥”
इत्यनेन यच्छ्रेष्ठाणां मन्त्रवर्जनमित्युक्तं तत्
शुश्रूणां पितरः शुश्रूणां पितामहाः इत्यादि
प्रकृत्यर्थयोग्यमन्त्रवर्जनपरमिति प्रागुक्तम्।
मार्कण्डेयपुराणम्।

“सन्नाभावे स्त्रियः कुर्वन्ः स्वभर्तृणाममन्त्रकम्।
सदभावे च वृषतिः कारयेत् सङ्कटमुपवत् ॥

स्त्रीणामप्येवमेतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम्।

नृताहनि यथान्यायं नृणां यद्दिष्टोदितम् ॥”
स्त्रियोऽत्र असवर्गोऽपि अपिण्डीता वेति
श्राद्धविवेकः। सवर्गोऽपि प्रायाः पुत्रपौत्रप्रपौत्रा-
भाव एव विधानात्। तथा श्रद्धः।

“पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया।
तद्भावे तु पत्नी स्यात्तद्भावं सहादरः ॥”

स्त्रीणामिति तु सम्प्रदानपरम्। स्त्रीकर्तृक-
त्वस्य पूर्वाहं एवोक्तत्वात्। एकमेवामन्त्रकर्मि-
त्यर्थः। इति श्राद्धविवेकः ॥ अत्र स्त्रिय इत्य-
स्यासवर्गोऽपि अपिण्डीतापरत्वस्याख्यानात्
स्त्रीणां मन्त्रनिषेधोऽपि तत्त्वस्यदानकश्चाह
एवावगम्यते। न तु स्त्रीसम्प्रदानकमात्रे।
कल्पतरौ तु स्त्रीणामप्येवमिति यादृशेन सम्ब-
न्धेन पित्र्यत्वादिना पुरुषाणामेकादशाहादि-
श्राद्धं तादृशेन सम्बन्धेनैव स्त्रीणांमेतत् कर्त्तव्य-
मिति। एतद्व्याख्याने स्त्रीसम्प्रदानकश्चाह
सुतरां मन्त्राः पाठ्याः। याज्ञवल्कीयानापि
समन्त्रकमेकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणश्रीद्धा एतत्
सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपिण्डनेन
स्त्रिया अपि तथैवोक्तम्।

“मातुः सपिण्डीकरणं पितामहा सहोदितम्।
यथोक्तं नैव कल्पेन पुत्रिकाया न चैत सुतः ॥”
इति ह्यन्तोमपरिशिष्टेनापि यथोक्तं नैव कल्पेन
इत्यनेन मन्त्रादिकसम्बन्धितदिष्टं यथाहारीऽपि
तथेति। अमन्त्रकं स्त्रीकर्तृकमन्त्रपाठरहितम्।
अमन्त्रा हि स्त्रियो मताः। इति बौधायनेन
समान्यतोऽभिधानात्। न तु ब्राह्मणकर्तृक-
मन्त्रपाठरहितम्। तथा च वराहपुराणम्।

“अयमेव विधिः प्रोक्तः श्रद्धाणां मन्त्रवर्जितः।
अमन्त्रस्य तु श्रद्धस्य विप्रो मन्त्रेण श्रद्धते ॥”

अत्रामन्त्रस्येति विशेषणस्य यावदमन्त्रयाप्रार्थ-
त्वेन परिभाषारूपत्वात् प्रेतश्राद्धमात्रविषयः।
न वा श्रद्धकर्तृकश्चाहमात्रविषयः। किन्तु स्त्री-
कर्तृकश्चाहमप्यस्य विषयः। अतं ब्राह्मे।

“स्त्रीभिश्चावरवर्णे च श्राद्धं विप्राशुशासनात्।
मन्त्रवर्द्धिधपूर्वम् तु वद्विपाकविवर्जितम् ॥”

विप्राशुशासनात् विप्रपाठनात्। मन्त्रवर्जित-
युक्तम्। वद्विपाकविवर्जितमित्यसवर्गस्त्रीकर्तृक-
श्राद्धपरम्। पतिकर्तृकः चैऽपि पत्न्याः पार्काधि-
कारदर्शनात्। तथा ह्यन्तोमपरिशिष्टम्।
श्राकश्च फाल्गुनाऽन्त्यां स्वयं पत्न्याथवा पत्नेत्।
पत्नीत्वञ्च सवर्गोऽपि प्रायाः। ज्येष्ठा पत्नीति वच-
नात्। ज्येष्ठाभाह मनुः।

“यदि स्वाश्च पराश्चैव देवैः धीवितो द्विजाः।
तासां वर्णक्रमेणैव ज्येष्ठो पूजा च वैश्व च ॥”
कुवेरोपाध्यायधृतम्।

“असंस्कृतप्रभोतानां पिता न श्राद्धमाचरेत्।
यदि ज्येष्ठेन कुर्वन्ते सपिण्डीकरणं विना ॥”
असंस्कृतप्रभोतानाम् अशुपनोतस्तानाम्।
लघुहारीतुः।

“पुत्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः।

पुरुषस्य पुनस्तन्ये भातृपुत्राद्योऽपि ये ॥”

आदिशब्दस्याज्ञानाह स एव।
“भाता वा भातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव
वा।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्वाद्यभ्युदयं ततः ॥”
भाता वा इति वाशब्दात् भात्रपेक्षया प्रधान-
त्वेन पूर्वाधिकारिणां दौहित्रान्ताणां ससुचयः।
अतएव सपिण्डत्वेनैव भातृपुत्रयोरेधिकार-
सिद्धौ पृथगुपादानं प्राधान्यज्ञापनार्थम् ॥३॥
“महागुरौ प्रतीभूते उद्विक्तं न युज्यते ॥”
इति श्रूलपागिलिखितवचनेन।

“प्रमीगौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत्।
नापि देवं न वा पितृं यावत् पूर्णां न वस्त्ररः ॥”
इति देवीपुराणवचनेन च प्रतीभूतमातापित्र-
कस्य पितुः प्रतीभूतमातापित्रकस्य संस्कार्यस्य
प्रतीभूतमातापित्रकायाः अनृपायाः कन्यायाश्च
वैदिककर्मकर्तृत्वकर्मत्वानर्हत्वेन तत्परीहाराय
यद्देहत्वा उद्विष्टरापद्येन इत्यनेन पूर्वेदिने सपि-
ण्डनं कृत्वा पित्रादिः परदिने अभ्युदयं नाम-
करणादिकं कुर्वात्। ऊढायास्तु पतिरेको
गुरुः स्त्रीणाम्। इति वचनोक्तैकपदेन पत्नरैव
महागुरुत्वाभिधानात् तत्प्रेतत्वमात्रे तस्याः
कर्मानधिकारः। एवञ्च पित्रमात्रोन्महागुरुत्व-
व्यावृत्तस्तयोर्मरणा ऊढाया न कर्मानधिकारः।
अत्राभ्युदयसपिण्डनयोरानन्तर्यमात्रं ज्ञाप्य-
यार्थः न त्वेककर्तृत्वमपि। अन्यथा सपिण्ड-
नाधिकारिण्याः पत्न्याः स्वस्य अभ्युदयाधि-
कारिणो भातुः सपिण्डनाधिकारापत्तेः।

यथा,—
“नानिष्टा तु पित्रनृश्राद्धैः कर्म वैदिक-
मारभेत् ॥”
इति श्रातातपवचने पित्रकर्तृकश्राद्धाह्वान-
नन्तरमेव पुत्रेण विवाहः क्रियते। न तु पुत्रेण
श्राद्धान्तरं क्रियते ॥३॥ अत्र पुरुषस्य पुनस्तन्ये
इत्यनेन पुत्रवत् शिष्यान्तस्य सपिण्डने सामान्य-
तोऽधिकारप्रतिपादनात् अभ्युदयं विनापि
पुरुषस्य सपिण्डनं प्रतीयते।

“सह पिण्डक्रियां कृत्वा कुर्वाद्यभ्युदयं ततः ॥”
इति तु सपिण्डीकरणात् पूर्वमभ्युदयाभावाद्यं न
त्वभ्युदयसत्त्वं एव सपिण्डीकरणार्थमिति ॥३॥
यत्।

“यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्रस्येतराण्यपि।
एकस्यैव तु दातव्यमपुत्रायाश्च धीवितः ॥”
इति ह्यन्तोमपरिशिष्टेयं सपिण्डीकरणेतरपश्-
दशश्राद्धविधायकं तच्छिष्यपर्यन्ताभावे पुरुषस्य
बोध्यम्। एतराणि एकोद्दिष्टविधानेनैव यानि
प्राप्तानि प्रत्यादिकश्राद्धानि ताथैव दातव्यं
दातव्यानि इत्यर्थः। अपुत्रायाश्चित्तकारो-
ऽनुक्तसमुच्चारकः पतिरहितया इति ससु-
चिनोति।

“अपुत्रायां नृतायानु पतिः कुर्वात् सपिण्ड-
ताम् ॥”

सपिण्डी

इति पैठीनसिक्वचने कवाक्यत्वात् । अत्र ह्युद्गो-
परिशिष्टे अपुत्रायाः पञ्चदशश्राद्धविधानात् ।
“सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते ।”
इति मार्कण्डेयपुराणाच्च बालकपुत्रसत्त्वे सपिण्डी-
करणं अन्येनापि कर्त्तव्यमिति प्रतीयते । एवं
पतिः कुर्यादियत्राति पतिसत्त्वमात्रं विवर्जित-
तम् । तेन ऊढ्या दुष्टज्ञा सपिण्डीकरणं कार्यम् ॥
अत्र ।
“सर्वासांकेपत्नीनामेका चैव पुत्रिणी भवेत् ।
सर्वासांस्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीभैतुः ॥”
इति मनुवचने सपत्नीपुत्रस्य पुत्रत्वादिदेशान्
तत्सत्त्वेऽपि स्त्रीणां सपिण्डीकरणं मैथिलैरुक्तम् ।
तत्र । प्रागुक्तलघुहारीतवचने पुत्रेणैवेत्येव-
कारेणातिदेशपुत्रनिषेधात् । अतएव तदुत्त-
राद्धिं भाद्रपुत्रोपादानं सङ्गच्छते । अन्यथा
भाद्रपुत्रसत्त्वे ।
“यद्विक्रान्ता बहवो भान्तरश्च सहोदराः ।
एकस्यापि सुते जाने सर्वे ते पुत्रिणी मताः ॥”
इति बृहस्पतिवचनेन पुत्रत्वातिदेशात् भाद्र-
पुत्रस्य पितृश्राद्धाधिकारे प्राप्ते भाद्रपुत्रो-
पादानं अर्थं स्यात् । पुत्रातिदेशफलम् तत्सत्त्वं
पुत्रान्तराकरणं पुत्रामन्तरकाणश्च ॥ लघु-
हारीतः ।
“सपिण्डीकरणान्तां यानि आह्वानि षोडश ।
एषुऽनेव सुताः कुर्युः एषुग्दथा अपि कर्त्तव्यम् ॥
प्रेतसंस्कारकर्मणि यानि आह्वानि षोडश ।
यथाकालम् कार्याणि नान्यथा सुच्यते ततः ॥”
एषुग्दथा अपि विभक्तधना अपि एषुक् न
कुर्युः सुतरामेषुग्दथाः एषुक् न कुर्युः कित्त्व-
एषुक् कुर्युः । अत्र विशेषयति मरौचिः ।
“नृते पितरि पुत्रेण क्रिया कार्या विधानतः ।
बहवः सूर्यदा पुत्राः पितुरेकत्रवासिनः ॥
मर्त्तव्यान्तु मत्तं कृत्वा ष्येष्टेनैव तु यत् कृतम् ।
द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥”
पुत्रेणैव विशेषात् सर्वेषामधिकारे प्राप्ते ष्येष्टस्य
साक्षात् कर्त्तव्यतामाह बहव इति । ष्येष्टेनापि
सर्वेषां भाद्रपुत्रां मत्करणेनैव करणं भवतु इति
भक्तं ज्ञानं कृत्वाविभक्तत्वेन द्रव्यसंज्ञेयं च
कृतं कर्म सर्वैरेव कृतमेव भवेत् । तदानीं
द्रव्यसंज्ञेयं च तस्मात् द्रव्यं प्राप्त्तमिति कृत्वा
कर्त्तव्यम् । यदि तेन तत्र परिशुध्यते तदा स
ऋणी भवति प्रत्यवायी च भवति । न तु तेन
आह्वानारं कर्त्तव्यमिति आह्वयविकोक्तं युक्तम् ।
एषुऽनेव सुताः कुर्युः इत्यनेन एषुक्करणस्य
पर्युदस्तत्वेनानधिकारात् । यथाकालमिति अ-
शौचान्तरदिनीयदिनदादशमासस्ततित्येकाह-
न्यत्रयस्यासहितयसंवत्सरं यु । न च विधानसाम-
न्येऽपि तत्कालप्राप्ते रथकमिदमिति वाच्यम् ।
तत्कालानां दादशाहादपेक्षया प्राधान्यबोध-
नार्थत्वात् ॥ अत्र ।
“यानन्त्यात् कुलधर्माणां हुंसाश्चैवाशुभः
चयात् ।

सप्त

अश्रितेषु शरीरस्य दादशाहः प्रशस्यते ॥”
इति याज्ञवल्क्योक्तप्रशस्यते इत्यनेन कुलाचार-
श्रुतिः प्राज्ञादिजातभक्तिमरणराष्ट्रोपज्ञवा-
दित्स्वदेष्टादिगमनानुसारादेव सपिण्डीकर-
णापकर्षे दादशाहापेक्षया प्रागुक्तनवममासादि-
गौणकालपरिग्रहः । अथवा यथाकालमित्या-
देर्यदृष्टत्वाद् द्विहारापद्यते इत्यनेनावश्यकनाम-
करणादिबृहदर्थमेवापकर्षो न त्वनावश्यक इत्या-
पूर्त्तादर्थपकर्षः कार्य इति तात्पर्यम् । अतएव
लघुहारीतेन । तथैव काण्वं यत् कर्म वत्सरात्
प्रथमाहते इत्यनेन काण्वस्यापकर्षनिमित्तता
नास्तीत्युक्तम् । यदि त्वावश्यकद्विनिमित्तनाप-
कर्षः कृतस्तदा इत्यापूर्त्तादिकाण्यं वत्सराभ्य-
न्तरेऽपि कर्त्तव्यमिति । आह्वयविकोऽप्येवम् ।
यद्यपि गोभिलसूत्रादौ सपिण्डीकरणस्यैवाप-
कर्षः प्रागुक्तस्तथापि सपिण्डीकरणापकर्षे तत्-
पूर्वकर्त्तव्यश्राद्धानामपि तदादिनदन्तन्यायादप-
कर्षः ।
“सपिण्डीकरणान्ता तु ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः ॥”
इति शातातपवचने प्रेतक्रियायाः सपिण्डीकर-
णान्तत्वं प्रतीयते ॥ अत्र द्विनिमित्तं विना
सपिण्डीकरणपकर्षे कृते पूर्णसंवत्सरकालं प्राप्य
प्रेतत्वपरीहारमाह विष्णुधर्मोत्तरम् ।
“कृते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात् परम् ।
प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥”
द्विनिमित्तकसपिण्डीकरणपकर्षे कृते तत्-
त्त्वादेव प्रेतत्वपरीहारः । तदर्थं एवापकर्षात् ।
एवञ्चान्यनिमित्तकापकर्षे द्विनिमित्तं प्राप्य प्रेतत्व-
परीहारः । तत्कालस्य पूर्णसंवत्सरकालतुल्या-
त्वात् ।
“अर्वाक् संवत्सरादृष्ट्वा पूर्णं संवत्सरेऽपि वा ।
ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषाम् एषुक्क्रिया ॥”
इति शातातपवचनान् । इति आहृतत्वम् ॥
सपीतिकः, पुं, राजकीषातकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सपीतिकः, स्त्री, (पा पाने + क्तिन् । “सुमास्या-
गेति ॥ १ । ४ । ६ । इति ईत्वम् । सह एकत्र
पीतिः पानम् । सहस्य सः ।) आत्मीयजन-
सहमित्तैककालपानम् । तत्पर्यायः । तुल्य
पानम् २ । इत्यमरः । सहपीतिः ३ । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, वाजसनेयसंहिता-
याम् । १८ । ६ ।
“सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे हविश्च मे ॥ ॥
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥”)
सपीतिका, स्त्री, हस्तिघोषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
सप्त, [त्] त्रि, (सप्त सप्तमाये + कनिन् । तुट् च ।
इत्युज्जलः । १ । १५६ ।) संख्याविशेषः । सात
इति भाषा । बहुवचनान्तोऽयम् । तदाचकानि
यथा । पातालम् १ भुवनम् २ सुनिः ३ द्वीपः ४
सूर्याश्वः ५ वारः ६ सप्तदशः ७ खरः ८ राज्या-
ङ्गम् ९ त्रीहिः १० बह्विंशति ११ पञ्चतः १२ ।
इति कविकल्पलता । सप्तसंख्याविशेषः । यथा,

सप्तजि

“सप्त सप्त विनिहितं प्रेरितिका-
स्तियं गूर्हमथ क्षतिकारिकम् ।
लेखयेद्भिजिता समन्वितं
चेकरेखगखगेर्न विद्यते ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वे दीपिका ॥

अपि च ।

“कमान् स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम् ।
सूक्ष्मेत्युच्यते ग्रामत्रये ताः सप्त सप्त च ॥”

इति संगीतदर्पणम् ॥

सप्तकः, त्रि, (सप्तन् + कन् ।) सप्तानां पूरणः ।

यथा,—

“योऽत्रे सप्तके मेषतुले युग्मद्वयौ तथा ।

सिंहघटौ सदा वर्ज्यौ स्तितं तत्रात्रवीक्ष्यवः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

सप्तसंख्याविशेषः । यथा,—

“यद्य जाय द्रिद्रा च चकारा शक्तिरेव च ।

दीधी वेवी च विज्ञेयो यथाहिः सप्तको गणः ॥”

इति सुम्बोधटीकायां दुर्गादासः ॥

सप्तसंख्या । सप्त एव सप्तकः स्वार्थे कप्रत्ययः ॥

सप्तकौ, स्त्री, (सप्तभिः स्वरैरेव कायति शब्दायते

इति । के + कः । गौरादत्वात् ङीष् ।) काञ्ची ।

इत्यमरः ॥

सप्तगोदावरं, स्त्री, सप्तानां गोदावरीणां समा-

हारः । इति सुम्बोधटीकाकरणम् ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । ८५ । ४४

“सप्तगोदावरं स्नात्वा नियतो नियताशनः ।

महत् पुण्यमवाप्नोति देवलोकाश्च गच्छति ॥”)

सप्तच्छदः, पुं, (सप्त सप्त छदा यस्य ।) दृक्प्रत्ययः ॥

छातिम् इति भाषा । (यथा, रघुः । ५ । ४८ ।

“सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाह-

मसह्यमात्राय मदं तदीयम् ।

विलङ्घिताधोरणतीव्रयत्नाः

सेनागणैश्च विमुखा बभूवुः ॥”)

तत्पर्यायः । गुच्छुष्यः २ युग्मपर्यः ३ मणि-

च्छदः ४ दृक्प्रत्ययः ५ बहुपर्यः ६ शास्त्रलि-

पत्रकः ७ मदगन्धः ८ गन्धिपर्यः ९ । अस्य

गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । विरोधप्रत्वम् ।

दौषणत्वम् । मद्गन्धित्वम् । प्रणरक्तामयकृमि-

नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्यत् सप्त-

पर्यंशब्दे दृश्यम् ॥

सप्तजिह्वः, पुं, (सप्त जिह्वा काख्यादयो आहुति-

यसनाया यस्य ।) अयिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, दृक्प्रत्ययसंहितायाम् । ७४ । १६ ।

“सुप्ततत्रतयाङ्गना गताच्छन्

अवगूह्य प्रविशन्ति सप्तजिह्वम् ॥”)

तस्य सप्तजिह्वानां नामानि यथा,—

“काली कराली च मनोजवा च

सुलोहिता चैव सुधूम्रवर्णा ।

उषा प्रदीपा च क्षपीटयोनिः

सप्तैव कौलाः कथिताश्च जिह्वाः ॥”

टीकासंज्ञे तु उषाप्रदीपयोः स्थाने स्फुलि-

ङ्गिणी विन्धनदास्तीति नामद्वयम् । इत्यमर-

सप्तद

टीकाचारसुन्दरी । कर्मविधिषु तासां नामान्तराणि यथा । हिरण्या १ कनका २ रक्ता ३ लवणा ४ सुप्रभा ५ बहुरूपा ६ अतिरक्ता ७ यथाः सात्त्विको यागकर्मणि । काव्यकर्मणि तु । पशुरागा १ सुवर्णा २ भद्रलोहिता ३ लोहिता ४ श्वेता ५ धूमिनी ६ करालिका ७ एता रत्नस्यः । क्रूरकर्मणि तु । विश्वकर्माः १ स्मलिङ्गिनी २ धन्ववर्णा ३ मनोजवा ४ लोहिता ५ कराला ६ काली ७ एतास्तामस्यः ॥ * ॥ एतामाभिष्टालदेवता यथा,— “अमर्त्यपिष्टगन्धर्व्यजनागपिशाचकाः । राक्षसः सप्तजिह्वानामीरिता अधिदेवताः ॥” एतासां वर्णद्वयमौ यथा । गणेशविमर्षिण्याम् । “हिरण्या तमहेमाभा मूलपाणेर्दिशि स्थिता । वैदूर्यवर्णा कनका प्राच्यां दिशि समाश्रिता ॥ तद्व्यादित्यसङ्काशा रक्ता जिह्वायिर्स्थिता । लवणा नीलाभ्रसङ्काशा नेत्र्यां दिशि संस्थिता ॥ सुप्रभा पशुरागाभा वायव्यां दिशि संस्थिता । अतिरक्ता जवाभासा वायव्यां दिशि संस्थिता । बहुरूपा यथा ख्याता दक्षिणोत्तरसंस्थिता ॥” इति तन्त्रसारः ।
 सप्तज्वालाः, पुं, (सप्त ज्वाला यस्याम् ।) अयिः । इति हेमचन्द्रः ।
 सप्ततन्तुः, पुं, (सप्तभिर्भूरादिभिर्महायाज्ञानिभिरसि- जिह्वाभिर्वा तन्वते इति । तत्र विस्तारे + “सितनिगमोति । ” उणा० १ । ७० । इति तुन् । सप्त तन्तवः संख्या यस्त्विति वा ।) यज्ञः । इत्य- ऋः । (यथा, माघे । १४ । ६ । “सप्ततन्तुमधिगन्तुमिच्छतः कुर्वन्तुयज्ञमनुश्रया मम । मृततासुपगते खलु त्वयि प्रापि धर्मेमयवृत्तता मया ॥”)
 सप्ततिः, स्त्री, (सप्त दशतः परिमाणमस्य । “पंक्ति- विश्रुतिचिंश्रुति । ” ५ । १ । ५६ । इति निपा- तनात् साधुः ।) सङ्गाविशेषः । सत्तोर इति भाषा । यथा,— “नवतिर्योजनाश्च सङ्गायाश्च सप्ततिः । यावद्वृष्टिकमात्रेण तावत्कलित भास्करः ॥” इत्यादित्यहृदयम् ।
 सप्ततितमः, त्रि, (सप्तति + “तस्य पूरणं उट् । ” ५ । १ । ४८ । इति उट् । “वद्यथादेवासंख्यादेः । ” ५ । २ । ५८ । इति उट्कतमडागमः ।) सप्ततैः पूरणः । सप्ततिशब्दान् पूरणार्थे मयट्प्रत्यय- निष्पन्नः । इति सुश्रुतबोध्याकरणम् ।
 सप्तदश, [नृ] त्रि, (सप्ताधिका दश ।) सङ्गा- विशेषः । सत्तरो इति भाषा । तत्संख्या- विशिष्टः । यथा । एष वै सप्तदश प्रजापति- बन्धे यज्ञे आन्वायतः । इति मज्जिमासतत्त्वम् । बहुवचनान्तोऽयम् ।
 सप्तदशः, त्रि, (सप्तदश + “तस्य पूरणं उट् । ” ५ । १ । ४८ । इति उट् ।) सप्तदशानां पूरणः । यथा,

सप्तना

“ततः सप्तदशै जातुः सत्त्ववर्णा पराशरात् । चक्रे वेदतरोः धाखा दृष्टा पुंसोऽल्पमिधकाः ॥” इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ४ अध्यायः ॥
 सप्तद्वीपतिः, पुं, (सप्त द्वीपतयो यस्याम् ।) अयिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सप्तद्वीपपतिः, पुं, (सप्तानां द्वीपानां पतिः ।) सप्तद्वीपानामधिपतिः । यथा,— “न सत्यमाहादेश्यातः सभार्यकृदिसंयुतः । सप्तद्वीपपतिर्जातः स्वयंयुतसमप्रभः ॥” इति तिथ्यादित्यहृतमत्स्यपुराणम् ।
 सप्तद्वीपा, स्त्री, (सप्त द्वीपा यस्याम् ।) पृथिवी । यथा, “मनोः स्वायम्भवस्यासन् दश पुत्रास्तु तत्समाः । यैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सप्ततना । सप्तसुद्रा करवती प्रतिवर्षे निवेष्टिता ॥” इति मार्कण्डेयपुराणम् ।
 तेषां नामादि द्वीपशब्दे इत्यम् ।
 सप्तधा, अ, (सप्तन + धाच् ।) सप्तप्रकारम् । यथा, “सप्तवारानुपोष्ये सप्तधा संयतेन्द्रियः । सप्तजन्मकृतात् पापात् मुच्यते नात्र मंशयः ॥” इति तिथ्यादित्यहृतम् ।
 सप्तधातवः, पुं, (सप्तगुणित्वा धातवः ।) शरीरस्य- सप्तसंख्यकधातवः । तद्यथा,— “रसास्मान्ममेदोऽस्थिमज्जानः शुक्रसंयुताः । शरीरस्यैर्यदा सन्त्यक् विज्ञेयाः सप्तधातवः ॥” इति राजनिर्घण्टः ।
 सप्तनाड्यीचक्रं, स्त्री, (सप्तनाड्यीनां चक्रम् ।) वृष्टि- ज्ञानार्थं यज्ञनन्त्राङ्कितसप्तनाडिकमर्पाकार- चक्रम् । यथा । अथ सप्तनाड्यीचक्रम् । “अध्यातः संप्रवक्ष्यामि यच्चक्रं सप्तनाडिकम् । येन विज्ञानमात्रेण वृष्टिं जानन्ति साधकाः ॥ कृत्तिकादीनि ऋचाणि साभिजिहे क्रमेण च । सप्तनाड्यीचक्रस्तत्र कर्तव्यः पञ्चगाहतिः ॥ ताराचतुष्कवेधेन नाडिकेका प्रजायते । तासां नामान्यहं वक्ष्ये तथा चैव फलानि च ॥ कृत्तिका च ३ विशाखा च १६ मैत्राख्या १७ भरणी २ तथा । ऊर्ध्वाद्या शनिनाड्यी स्याच्चक्रनाद्याभिधा मता ॥ रोहिणी ४ ज्येष्ठा १५ अश्लेषा-२८ अश्वि-२९ द्वितीया नाडिका मता । आदित्यप्रभवा नाड्यी वायुनाड्यी तथैव च ॥ सौम्यम् ५ चित्रा १४ तथा मूलम् १६ पौष्ण- चैश्च २७ चतुर्थकम् । ऋतुयाङ्गारका नाड्यी दृष्टनाख्या च सप्तता ॥ रौद्रम् ६ हस्तम् १३ तथा पूर्वाषाढा १० भाद्रपदोत्तरा २६ । चतुर्थी जीवना नाड्यी सौम्यनाड्यी प्रकीर्तिता ॥ पुनर्वसु- ७ तारफल्गु- १२ ताराषाढ- २१ तारकाः । पूर्वभाद्रा च २५ शुक्राख्या पञ्चमी नीर- नाडिका ॥ पुष्यर्चम् ८ फल्गुनी पूर्वा ११ अभिजित् ० प्रतारकाः २७ ।

सप्तना

षड्दी नाड्यी च विज्ञेया बुधाख्या जलनाडिका ॥ अश्लेषर्चम् ६ मघा १० विशु- २२ धनिष्ठा २३ तथैव च ।
 अन्तनाख्या हि सा चान्नी सप्तमी चन्द्रनाडिका ॥ मध्यनाड्यीस्थिता सौम्या नाड्यी तस्यायपृष्ठतः । सौम्ययाम्यगतं ज्ञेयं नाडिकानां त्रिकं त्रिकम् ॥ क्रूरा याम्यगता ज्ञेया सौम्या सौम्यदिशि स्थिता । मध्यनाड्यी च मध्यस्था यच्चरूपफलप्रदाः ॥ एकनाड्यीगता द्याद्या यहाः क्रूराः शुभा यदि । ततो नाड्यीफलं वाच्यं शुभं वा यदि वाशुभम् । यहाः कुर्यन्महावातं गनाच्छलाख्यानानि ॥ वायुनाड्यीगता वायुं दृष्टनाद्याभिदाहकाः ॥ सौम्यनाड्यीगता मध्या नीरस्या मेषवाहकाः । जलायां वृष्टिदृष्टकचन्द्रनाड्यीगतास्तथा ॥ एकोऽपि तत्र फलं दत्ते स्वनाड्यीमस्थितो यहाः ॥ भूसुतः सर्वनाड्यीषु दत्ते नाड्यीसमं फलम् ॥ प्राश्टकाले तु संप्रप्ते रौद्रकचक्रगते रवौ । नाड्यीवेधसमायोगे जलयोगं वदाम्यहम् ॥ यत्र नाड्यीस्थितश्चक्रस्तत्र स्युः खेचरा यदि । क्रूराः सौम्या विमिश्राश्च तद्दिने वृष्टिरुत्तमा ॥ एकचक्रसमायोगे जायते यदि खेचरैः । तत्काले च महावृष्टिर्यावदस्यांशुके शशी ॥ केवले सौम्येः पापेर्त्वा गृहैर्बिह्यो यदा शशी । तदा तु तुच्छपानीयं दुर्हृदयं भवेदुभयम् ॥ यस्य यदस्य नाड्यीस्थश्चन्द्रमास्तदयदेष च । इष्टो युक्तः करोत्यम्भो यदि लीलो न जायते ॥ स्थियो सितानितौ चैव सौरिसौम्यौ नृपुंसकौ । पुरुषाः पुरुषेर्वायुः स्त्रीवौ तु बुधकारणौ ॥ स्त्रीपुरुषसमायोगे वृष्टिस्तु प्रबला भवेत् ॥ पोषुषनाड्यीगश्चक्रस्तत्र खेटाः शुभाशुभाः ॥ द्विचक्रतुः पञ्च पानीयं दिनान्येकत्रिसप्तकम् ॥ एवं जलाख्यनाड्यीस्थे चन्द्रमिश्रयहात्स्विते ॥ दिनार्द्धं दिवसं पञ्च दिनानि जायते जलम् । नीरनाड्यीस्थिते चक्रे अचस्येः पूर्ववदृष्ट्यैः ॥ याम् दिनार्द्धकं त्रीणि दिनानि जायते जलम् ॥ अन्तनादि त्रिनाड्यीषु यदि स्युः सर्वखेचराः ॥ तत्र वृष्टिः क्रमात्त्रेया धृत्यैरुत्तरवासरान् । सौम्यनाड्यीगताः सर्वे वृष्टिदास्ते दिनत्रयम् ॥ शेषा नाद्यां महाराज दुष्टवृष्टिप्रदा यहाः । निर्जला जलदा नाड्यी भवेद्योगो शुभाधिकः ॥ क्रूराधिकसमायोगे जलदाद्यापि निर्जलाः । याम्यनाड्यीगताः क्रूरा अनावृष्टिप्रसूचकाः ॥ शुभयुक्ता जलाशस्याश्चातिवृष्टिः शुभा यहाः । एकनाड्यीसमायुक्तौ चन्द्रमोघरणीसुतौ ॥ यदि तत्र भवेज्जोषस्तदा वारिमयी मही । बुधशुक्रौ यदैकत्र गुरुणा च समन्वितौ ॥ चक्रयोगे तदा काले जायते वृष्टिरुत्तमा । जलयोगगती स्यातां यदा चन्द्रसितौ यदौ ॥ क्रूरदृष्टौ युतौ वापि तदा मेघोऽल्पवृष्टिः । उदयास्तगते मार्गे वक्रयुक्ते च संक्रमौ ॥ जलनाड्यीगतास्ते तु महावृष्टिप्रदा यहाः ॥ इति खरोदये सप्तनाड्यीचक्रम् ॥

सप्तमा, स्त्री, (सप्त नामानि यस्याः । “ढाबुभा-
भ्यामन्यतरस्याम् ।” ४ । २ । १४ । इति ङाप् ।)

आदित्यमक्ता । इति राजनिर्घण्टः ।

सप्तपत्नीः, पुं, (सप्त सप्त पत्नीषु यस्य ।) सुहृ-
दृजः । इति राजनिर्घण्टः ।

सप्तपदी, स्त्री, सप्तानां पदानां समाहारः ।
(“ङीगोः ।” ४ । २ । २१ । इति ङीप् ।) इति

आकरणम् । विवाहाङ्गसप्तपदीगमनं यथा ।

नतो जायमाना प्राग्दीर्घा गत्वा बधूं सप्तभि-

न्मन्त्रैः सप्तमखलिकासु सप्तपदानि नयेत् ।

बधूश्च दक्षिणपादं नीत्वा पश्चाद्दामपादं मख-

लिकां नयेत् जायमाना च बधूं ब्रूयात् । वामेन

पादेन दक्षिणं पादमाक्रामयेत् । सप्तानां

मन्त्राणाञ्छ्लाघादयः साधारणाः । प्रजापति-

र्कविरेकपाद्भिराष्टं हृद्दो विष्णुर्देवता पादा-

क्रामणे विनियोगः । ॐ एकमिषे विष्णुस्त्वा

नयतु । हे ऊर्ध्वं विष्णुस्त्वा नयतु । त्रीणि व्रताय

विष्णुस्त्वा नयतु । चत्वारि माथो भवाय विष्णुस्त्वा

नयतु । पञ्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु । षड्-

दायस्त्रीषाय विष्णुस्त्वा नयतु । सप्तमभ्यां

होत्राभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु । ततः सप्तमं पदं

गतां बधूं पतिराश्राप्ते । प्रजापतिर्कर्मिणा-

मक्रीपंक्तिच्छन्दः कन्या देवता पादाक्रामणा-

नन्तरमाश्रान्ते विनियोगः । सखा सप्तपदी भव

सख्यन्ते गमेयं सख्यन्ते मा योषा सख्यन्ते

मायोष्ठाः । इति सप्तपदीगमनम् । इति भव-

देवभट्टः ।

सप्तपर्षा, स्त्री, (सप्तानां प्राजादोर्णां पर्षामिव यत्र ।)

मिष्टान्नविशेषः । यथा,—

“द्राक्षादाडिमखर्करजितान्नं सप्तर्करम् ।

लाजचूर्णं समध्वान्यं सप्तपर्णमुदाहृतम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सप्तपर्षा, पुं, (सप्त सप्त पर्षानि यस्य ।) वृक्ष-

विशेषः । ह्यातिम् इति भाषा ॥ (यथा, रघुः ।

४ । २३ ।

“प्रसवेः सप्तपर्षानां महगन्धिभिराहताः ।

अख्ययैव तन्नागाः सप्तयैव प्रसुसुः ॥”)

तत्पर्यायः । विशालत्वम् २ शारदी ३ विषम-

च्छदः ४ । इत्तरः ५ शारदः ५ देवदत्तः ६

दानगन्धिः ७ शिरोवजा ८ यक्षनाशः ९ श्रुति-

पर्षाः १० महाशी ११ यक्षनाशः १२ । इति

शब्दरत्नावली । गुह्यपुष्पः १३ शक्तिपर्णः १४

सुपर्णकः १५ । इति जटाधरः ॥ इहलक १६ ।

इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः ।

“सप्तपर्षो वनज्जैश्वानकुष्ठासज्जन्तुजित ।

दीपनः स्यासगुल्मघ्नः क्षिण्णोष्णस्तुवरः स्मृतः ॥”

अन्यत्र सप्तच्छदशब्दे द्रव्यम् ॥

सप्तपर्णी, स्त्री, (सप्त सप्त पर्णान्यस्याः । ङीष् ।)

लज्जालुलता । इति रत्नमालाराजनिर्घण्टौ ॥

सप्तपातालं, स्त्री, (सप्तानां पातालानां समा-

हारः ।) सप्तसंख्याकाधोमुवचम् । यथा,—

“आदित्यरश्मितो देवो रुद्ररूपो जनाह्ननः ।

निःसृत्य प्रथमं यातः पातालतलमन्ततः ॥

सप्तपातालसंख्यांस्तु नागगन्धर्वराक्षसान् ।

देवावृशोश्च शेषांश्च जघान वरभूलकम् ॥”

इति कालिकापुराणे २४ अध्यायः ॥

तन्नामानि यथाह भरतः ।

“अतलं विनलक्षैव नितलश्च गभस्तिमत् ।

महास्थं सुतलश्चायं पातालं सप्तमं विदुः ॥”

सप्तपुत्रः, स्त्री (सप्त पुत्रान् सृष्टे इति । स्र +

क्रिप् ।) सप्तपुत्रसृष्टता । तत्पर्यायः । सुत-

वस्करा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सप्तभद्रः, पुं, (सप्तसु स्थानेषु भद्रमस्य ।) शिरोध-

रुजः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सप्तमः, त्रि, (सप्तन् + “तस्य पूरणे ङट् ।” ५ ।

० । ४८ । इति ङट् । “नान्नाहमंख्यादेर्मट् ॥”

५ । २ । ४६ । इति ङटो मङ्गागमः ।) सप्तानां

पूरणः । सातद इत्यादि भाषा । यथा,—

“तेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिच्छभागिनः ।

पिच्छदः सप्तमस्तैर्षा सापिच्छं साप्तपौरुषम् ॥”

इति शुद्धितत्वम् ॥

सप्तमी, स्त्री, (सप्तम + टिच्चात् ङीप् ।) तिथि-

विशेषः । चन्द्रस्य सप्तमकलाक्रिया । तत्र युक्त-

पक्षे अष्टतपूर्णावच्छिन्नसप्तमकलाक्रिया । कृष्ण-

पक्षे तु अष्टतद्वासानुकूलसप्तमकलाक्रियेति

विशेषः । पञ्जिकायां तस्या अक्षः शुक्लपक्षे ७

कृष्णपक्षे २२ ॥ * ॥ तत्र जातफलम् ।

“कन्याप्रजो वैरिकुलेभिसिंहो

विशालनेत्रः प्रथितप्रभावः ।

देवहिजाक्षरसिको माहात्मा

आत् सप्तमीचः पिष्टवित्तहर्ता ॥”

इति बोधोपदीपः ॥ * ॥

अथ सप्तमी । सा च षष्ठीयुता ग्राह्या युग्मात् ।
पैठीनसिधचनश्च । यथा,—

“पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपन्नवमी चैव कर्मया सांमुखी तिथिः ॥”

सांमुख्यसुक्तं स्मार्थे ।

“सांमुख्यं नाम सायाङ्ग्यापिनी दृश्यते यदा ।

अतएव परदिने त्रिसंख्यकालाद्यापित्ने षष्ठी-

युक्तमप्रत्यासृपवासमाह भविष्यपुराणम् ।

“षष्ठीसमेता कर्मया सप्तमी नाष्टमीयुता ।

पतङ्गोपासनायेह षष्ठ्यामाहुत्तपोषणम् ॥”

यथा उपोषणे तथा कर्मान्तरे । तथा ।

“षष्ठा युता सप्तमी च कर्मया सर्वदा तिथिः ॥

षष्ठी च सप्तमी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ॥”

इति स्कन्दपुराणान् ॥ तथा ।

“शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्यवारी यदा भवेत् ।

सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् ॥”

भविष्ये ।

“शालिनकुलप्रस्थस्य क्रूर्यादन्नं सुमंस्कृतम् ।

सूर्याय चरकं दत्त्वा सप्तम्याश्च विशेषतः ॥

यावन्तस्तुलास्तस्मिन्ने वेत्ति परिमंख्यथा ।

तावद्धर्ममहसाणि सूर्यलोके महोयते ॥”

गोपथब्राह्मणम् ।

“हार्त्विशतुपलिकं प्रस्थसुक्तं स्वयमथर्वण्या ॥”

ज्योतिषे ।

“पलसु लौकिकेभ्योः सादरत्तिङ्गिमाषकम् ।

तोलकत्रितयं त्रयं ज्योतिषैः स्मृतिसम्मतम् ॥”

तेन चतुरासिकाधिकमाषपञ्चाधिकषडधिक-

शततोलकमिताः प्रस्थतुलाः । इति । एव-

ञ्चेतस्युनाधिकयोः फलतारतम्यं बोध्यम् । एवं

देवतान्तरंरपि तत्तत्तोलकमहितत्वफलेन कल्प-

यितुं युक्तम् । अतएव शिवेऽप्येवं वस्यते ॥ * ॥

वराहपुराणे ।

“अथापरं महाराज व्रतमारोग्यसंज्ञकम् ।

कथयामि परं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥

तस्यैव माघमासस्य सप्तम्यां सप्तुपोषितः ।

पूजयद्वास्करं देवं विष्णुरूपं सनातनम् ॥

आदित्य भास्कर एवं भानो सूर्ये दिवाकर ।

प्रभाकरेति संपूज्यो देवः सञ्ज्ञेऽहो रविः ॥ * ॥

षष्ठाश्चैकशताहारः सप्तम्यां सप्तुपोषितः ।

अष्टम्याश्चैव सञ्ज्ञीत एव एहं तिथिः स्मृतः ॥ * ॥

अनेन वस्तरं पूर्णं विधिना पोषयेद्विद्वान् ॥

सप्तमी

तस्मारोयं धनं धान्मिह जन्मि जायते ।
 परच च सुभं स्यात् यत्नत्वा न निवर्तते ॥
 सप्तमीं चतुर्षोपित इति आदिकेनैव क्तः ।
 तेन सप्तमीं चतुर्षुपितमत्तव्यवानित्यर्थः । ततश्च
 प्रातः सप्तमीमेवोपवासवकल्पः । रविश्च विष्णु-
 रूपतया पूजाकाले ध्येयः । अभिलाषे तु
 तन्निष्कषित्युक्त्वा आरभ्येति ऐहिकारोग्यधन-
 सुपारलौकिकशुभस्थानलाभकामः संवत्सरं
 यादृशारोग्यनमिति विशेषः । ततः प्रभृति
 सप्तम्यासुपवासं कुर्वन् ।
 “आदित्य भास्कर रवे भानो सूर्ये दिवाकर ।
 प्रभाकर नमस्तुभ्यं अन्नाद्गोमाहिभोचय ॥”
 इति मन्त्रेण पूजयेत् । अत्र षष्ठ्यादिसु तत्तत्-
 कर्मविधानात् षष्ठीसमेतेत्यस्य न विषयः ।
 कालिकापुराणे भक्तं प्रति सूर्येवाक्यम् ।
 “अदृष्टा मां न सुञ्जीत विष्णुञ्च नैव दर्शयेत् ॥”
 तथा ।
 “मदृष्टाधृतनिर्मात्यं शरीरे न तु धारयेत् ॥
 अर्था प्रतिमा ॥ अथ विधानसप्तमी ।
 कल्पचिन्तामणौ ।
 “अकार्यं शुचि गोमयं सुमरिचं तोयं फलचायुते
 मूलं नक्तुसुपोषणश्च विधिवत हलैकभक्तं नरः ।
 सौदं वायुपानं हताशनमिति प्रोक्ताम्यम्नि
 क्रमात्
 क्त्वा द्वादश सप्तमीर्दिनकृतः प्राप्नोत्यभीष्टं
 फलम् ॥”
 अत्र चार्कायादीतरभोजननिवृत्तिरवस्यते ।
 नपश्चात् । तथा च मत्स्यपुराणम् ।
 “तपोभिः प्राप्यतेभीष्टं नासाध्यं हि तपस्यतः ।
 दुर्भगत्वं तृषा लोको वहत सति साधने ॥”
 उपसः क्लेशस्वभावत्वं तत्रैवोक्तम् ।
 “उमेऽतिचपला पुत्रि न चमं तावकं वपुः ।
 सोऽं क्लेशस्वभावस्य तपसः सौम्यदर्शने ॥”
 अक्तसुक्तं यथा,—
 “अर्कपत्राङ्कुरमात्रमन्तरीणगृहीतकम् ।
 कपिलाविद्युवमात्रं मञ्जुलं मरिचं जलम् ।
 कर्द्वीफलमध्वन्तु कणामात्रमपक्वकम् ।
 कुशमूलं यवमात्रं स्वच्छायाद्विगुणे जये ॥
 भक्ष्यं मितौदनं नक्तं शुद्धोपवसनं तथा ।
 एकभक्तं मयूराक्षप्रमाणं भोजनं मतम् ॥
 अर्द्धप्रहृतिमात्रं कपिलादुग्धभक्षणम् ।
 क्त्वा सम्यग्य मार्शेण प्राड् सुखी वाशुमा-
 शयेत् ॥
 इतं कल्पं पौषमासे माघादह्यं समाचरेत् ।
 ब्राह्मणान् भोजयेद्ब्रह्मा गुडक्षीरजिरामिषैः ॥
 विप्राय दक्षिणा देया विभवस्थानुरूपतः ।
 व्यष्ट्यां पारयं कुव्यात् कङ्करहितेन च ॥
 सुहृद्गृह्णतितादीनि इतश्चैव विवर्णयेत् ।
 एकविहं भक्ष्यसुक्तमकेतन्नातुसारतः ॥”
 एतद्व्रतस्य साक्षादिमासविशेषविहितकर्म्मत्वेन
 भक्तमासेतरकर्म्मत्वं आदि वशिष्ठलिङ्गपुरा-
 णम् ।

सप्तमी

“परिच्छेदं तु प्रति पश्चात् सप्तमीं त्वधिमासके ।
 पूर्वमानेन तं शक्त्वा कार्यं द्वादशमासिकम् ॥”
 पूर्वमानेन मन्त्रिण्युत्पन्नास्यमानेन । तं मल-
 सासेम् । द्वादशमासिकं द्वादशमासेष्वेव कार्यं
 न मलमास इत्यर्थः । यत्तु ।
 “मासे मलित्त्वेऽप्येव यजेद्वैवी सप्तहराम् ।
 किन्तु नोदयामन् कार्यमित्याह भगवान्
 शिवः ॥”
 इति शिवस्मृत्यनुसारेण ।
 तन्मासादिप्राप्तदिनेऽसमाप्तकथायाः मन्त्रिण्यु-
 दिव्रतकर्त्तव्यतापरम् । उदयपर्यन्तं प्रतिष्ठा ।
 एवमारम्भोऽपि निषिद्धः । भाष्यः ।
 “अस्तं गते गुरौ शुक्ले वाके वृहते मलित्त्वे ।
 उपायनसुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत् ॥”
 उपायनं प्रतिष्ठा । उपारम्भमारम्भम् । एतच्च
 कालाशुद्धिमात्रपरं तत्तन्मात्रविधिकल्पने गौर-
 वात् ॥ * ॥ भविष्ये ।
 “माद्रे मासि सिते पक्षे सप्तमीं नियमेन या ।
 खात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सहात्मिकम् ।
 पूजयेच्च तदा तस्या दुष्प्रापं नैव विद्यते ॥”
 इदं कुक्कुटोन्नतत्वेन ख्यातम् ॥ * ॥ भविष्ये ।
 “सूर्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
 अरुणोदयवेलायां तस्यां खानं महाफलम् ॥
 माघे मासि सिते पक्षे सप्तमीं कोटिभास्करा ।
 दद्यात् खानार्थं दानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥
 अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
 गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहणतैः समा ॥”
 कोटिभास्करा कोटिसप्तमीतुल्या । सूर्यग्रहण-
 फलं खानजं सन्निधिते बुद्धिरन्तरङ्गिति न्यायात् ।
 तेन बहुशतसूर्यग्रहणकालीनगङ्गाखानजन्म-
 फलसमफलप्राप्तिः फलमत्र ज्ञेयम् । अत्र बहु-
 शतसूर्यग्रहणाणां प्रत्येकाधिकरणतासंसर्गोत्पन्-
 यात् कालानां खानानां तत्फलानामपि बहु-
 शतत्वं लभ्यते अतो नाप्रसिद्धिः । पूर्वसप्तमीं
 पूर्वापरयोर्त्रारुणोदयकाले सप्तमीं पूर्वदिने
 तत्काले खानम् ।
 “चतस्रो घटिका प्रातररुणोदय उच्यते ।
 यतीनां खानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः ॥
 त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्वक्काद्यन्तचतुष्टयम् ।
 नाडीनां तदुभे मध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते ॥”
 इति कालमाधवीयधृतब्रह्मवैवर्त्तयेन पूर्वस्य
 तत्कालस्य पूर्णतिथिसम्बन्धिदिनकर्त्तव्यकर्म्मज्ञ-
 त्वेन इतरस्य चैतराङ्गत्वेनाभिधानात् । अतएव
 दक्षिण तत्कालमारभ्याद्विक्रमकल्पमभिहितम् ।
 अत्रारुणोदयात् सुहृत्तान्मूनिथिलाभ एव
 खानम् ।
 “व्रतोपवासस्नानादौ घटिकेका यदा भवेत् ।
 उदये सा तिथिर्याहा आह्लादावन्नगामिनी ॥”
 इति विष्णुधर्मोत्तरात् ।
 अथ घटिका सुहृत्तं आह्वयित्वाकालाहुरोधात्
 इति वृत्त्यते । ब्रह्मवैवर्त्तवचने घटिका दक्ष-
 रूपा परवचने नाडीरूपमाद्यन्तचतुष्टयमित्येक-

सप्तमी

वापि नैव तत्तु सूर्योद्भावात् प्रागपि
 प्रातःकाले उपवासं तत्रैव माघसप्तम्यास्य-
 गुणैः कालेनैव उपवासं कर्त्तव्यमित्यम् । प्रक-
 रणं प्रातःकाले उपवासं इति जैमिनिस्मृत्येव
 प्रसिद्धं । अतएव कल्पतरु-
 र्नामकम् ।
 “सप्तमीं ह्युपवासं भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोप-
 मान् ।
 प्रातःकाले भवेत्कल्पं दौ मासौ माघपाल-
 गुणौ ॥”
 इति शिवस्मृत्यां निव्यखानप्रकरणतः प्रकरण-
 न्तरं यत्प्रातः प्रकरणान्तराधिकरणन्यायेन
 काव्यखानान्तरमिदमित्युक्तं न तु गुणफल-
 विधिः । किन्तु काव्यकरणे प्रसङ्गात्तत्त्वसिद्धि-
 रिति । अत्र माघमासनिमित्तकमाघसप्तमी-
 निमित्तककाव्यखानयोः प्रातःविधानात् नैमि-
 त्तकत्वेन प्रायश्चित्तवत् महदनुष्ठानम् ।
 “प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।
 तदङ्गस्याक्रियायाम् नाटुत्तरे च तत्क्रिया ॥”
 इति काव्यायनवचनान् ।
 “न खानमाचरेद्दुक्ता नातुरो न महानिधि ।
 न वामोभिः सखानसं नाविज्ञाते जलाशये ॥”
 इति मनुवचनेनेकदाजसखाननिषेधाच्च ।
 “धर्मविप्राचरन्तु खानमादिकश्च पुनःपुनः ॥”
 इति मनुवचनान् ।
 अतएव नास्तीमुखप्रकरणेषु प्रधानानामपि
 काव्यानां तत्तद्देशकालविहितानां तन्त्रेणैव
 सिद्धिरिति आह्वित्चिन्तामणिः । निष्कामविष्णु
 प्रीतिकामयोः सुतरां सकृदनुष्ठानं गुणतार-
 तम्यात् फलतारतम्यं इति न्यायेन फलं बोध्यम् ।
 तन्तु रक्षुक्षीरगुडादिमाधुर्यभेदवद्भिर्दुग्धमश-
 न्यम् ।
 “पक्षान्तरेऽपि कन्यास्ये रवौ आह्वं प्रशस्यते ।
 कन्यागते पक्षमे तु विशेषेणैव कारयेत् ॥”
 इति हेमाद्रिधृतादित्यपुराणोक्तवत् । एतद्वचन-
 प्रागर्द्धं कार्त्तिकमलमासाद्विषयम् ।
 “देशकालाश्रमश्चेन्नद्रव्याहृतमनोगुणाः ।
 सुकृशस्यासि दानस्य फलातिशयहेतवः ॥”
 इति ब्रह्मपुराणोक्तवच्च ।
 तीर्थभेदे लिकहापि नानाखानम् ।
 “विष्णुवह्निसं प्राप्ति पश्चतीर्थी विधानतः ॥”
 इति ब्रह्मपुराणादिवचनान् तीर्थभेदे तन्त्रपस-
 ङ्गथोरसम्भवाच्च । अतएव गङ्गावाक्यावली-
 आह्वित्चिन्तामण्योः । यत्तु प्रयागे त्र्यङ्गखान-
 काङ्कोकतेऽपि माघसप्तमीखानादावसाधारण-
 सङ्कल्पेन पुनस्तथैव प्रातःखानाचरणं सद-
 युक्तम् । तदा सकृत्खानस्यैव विहितत्वात्
 अन्यथा तत्रत्र्यङ्गफलकामनायां तदानन्त्यापत्ति-
 रित्युक्तम् । * ॥ खाने परिपाटीमाह्वं कल्प-
 कल्पलतायां विष्णुः । सप्तवदप्रजापि समाक-
 पन्नापि च शिवसि निधाय ।
 “यदुपस्यन्ततं पार्थं सया वसतु जन्मसु ।

सप्तमी

तस्मै रोकच प्रीकच माकरे हनु सप्तमी ।
इत्युच्यते स्मृत्यादिनि श्रेयः । रोकं हि हनुम् ।
निधिलक्ष्यस्य पीर्यमास्यन्तमावाङ्कल्यन्तमाक-
रोति पदं मकराकारव्यचान्मासीयतिधपरम् ।
“निधिलक्ष्ये च कल्यादिं व्रते शुक्लादिमेव च ।
विवाहादौ च सौरादिं मासं कश्चि विनिर्दि-
शेत् ॥”

इति ब्रह्मपुराणात् ॥

मन्वन्तरादित्वेन तथा युक्तत्वात् । यथा, ३३-
पुराणे ।

“यस्मान्मन्वन्तरादौ तु रथमापुर्दिवा ३३-
माघमासस्य सप्तम्यां तस्मात् सा रथः ३३-
अबन्दीदयवेलायां तस्यां ज्ञानं महाफलम् ॥
अतएव नारसिंहे रथ्याख्यायामित्युक्तम् । यथा,
“महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपि चैव हि ।
तथाचयद्वितीयायां शिष्यान्नाध्यापयेदुद्युधः ।
“माघमासि तु सप्तम्यां रथ्याख्यायानु वर्णयेत् ॥”
द्वादश्यां शयनोत्थानद्वादश्याम् । भरण्यां शक्र-
ज्जपतभरण्याम् । इति कल्पतरुः । अत्र
महानवम्यादिषाहचर्याद्गौणत्वात् प्रती-
यते । अतएव चतुर्दशमन्वन्तरादिगणने ज्ञापि
न राशुल्लेखः । यथा, भविष्यमासुखयोः ।
“अश्वयुक्तशुक्लनवमी द्वादशी कार्तिकी तथा ।
द्वितीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ।
फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्येकादशी तथा ।
आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ।
आषाढस्याष्टमी कल्या तथाषाढस्य पूर्णिमा ।
कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी
सिता ।

मन्वन्तरादयस्त्वैता दत्तस्याचयकारिकाः ॥
अथामावास्याष्टमीचरितरिक्ताः शुक्लाः । पुनः
पुनस्तथापरोपादानात् उपक्रमोपसंहारयोः
शुक्लत्वकीर्तनाच्च । अत्र कामधेनौ द्वितीया
चैत्रमाघस्येति । कल्पतरौ तु द्वितीया चैत्र-
माघस्येति लिखितम् । अत्र पाठद्वये श्रीपति-
रत्नमालायाम् । अश्वयुजि शुक्लनवमी द्वाद-
श्यां मध्ये द्वितीया चेति पाठाच्चैवद्वितीयैव
यास्याः । श्रीदत्तोऽप्येवम् । माघसप्तम्याञ्चान्नत्वं
सौरागमेऽपि ।
“अर्कपत्रैः सवरेदून्वीचतसचन्द्रेः ।
अष्टाङ्गविधिना चार्घ्यं दद्यादादित्युद्युधे ॥
माघेऽथ फाल्गुने वापि भवेद्दे माघसप्तमी ।
माकरोति च यत् प्रोक्तं तत् प्रायोदत्तदर्श-
नात् ॥”

अष्टाङ्गविधिना ।
“श्रीदत्ताङ्गमर्घ्यमापूर्य भानोर्हृदि निवेदयेत् ।
बाण्युपांजाध्यदानेन पुण्यं दशगुणं स्मृतम् ॥”
इति विष्णुपुराणीयेन । आदित्यपुराणे ।
“अष्टाङ्गविधिं यत् कर्म विहितं नरेः ।
देवं कथिष्यन्त पितृ तदप्यत्रापि दृश्यते ॥”
अर्धमन्वन्तु ।
“जननी सर्वममृतं सप्तमी सप्तवसिन्दि ।

सप्तमी

सप्तम्यादृष्टिके देवि त्रमसौ इति ३३-
प्रथममन्वन्तु ।
“सप्तम्यवह प्रीत सप्तमीकप्रदीपः ।
सप्तम्यां हि नमस्तुभ्यं नमोऽवन्तारं वेधसे ॥”
समिरन्धः । इति तथ्यादित्यम् ॥ ३३ ॥ सप्तमी-
व्रतविशेषा यथा,—
ब्रह्मोवाच ।

“भगवन् भवमन्वारसागरोत्तारकारकम् ।
विचिद्व्रतं समाचतु सर्गारोग्यसुखप्रदम् ॥
श्रीभगवान् उवाच ।
सौरधर्मं प्रवक्ष्यामि नाम्ना कल्याणसप्तमीम् ।
विशोकसप्तमीं तदत् फलदां पापनाशिनीम् ॥
शर्करासप्तमीं पुण्यां तथा कमलसप्तमीम् ।
मन्दारसप्तमीं पुण्यां तथैव शुभसप्तमीम् ॥
सर्वाः सर्वफलाः प्रोक्ताः सर्वदेवार्घ्यपूजिताः ।
विधानमासां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
यदा तु शुक्लसप्तम्यामादित्यस्य दिनं भवेत् ।
सा तु कल्याणिनी नाम विजया तु निगद्यते ॥”
असां इतिकर्तव्यताकालौ च मनुष्यपुराणे
६६ अध्यायावधि ७५ अध्यायपर्यन्तं दृश्यते ॥ ३३ ॥
सा स्वयंभूतिप्रकाशिका तिथिः । यथा,—
“एवमुक्तस्तदा देवैः सौम्यां भूतिमथाकरोत् ।
प्रकाशत्वं जगामासु देवतानां महाप्रभः ॥
एतत् सर्वं सुराणाम् दहनं ग्रामितं पुरा ।
सप्तम्यां खलु स्वयंभूतिं च कृतवान् भुवि ॥”

इति वाराहे स्वर्गोत्पत्तिनामाध्यायः ॥
सप्तम्यं, ज्यौ, (सप्तानां रक्तानां तदर्थानां समा-
हारः ।) शरीरस्य रक्तवर्णसम्भावयवाः । ते च
हस्तपादतलनेत्रान्तरतालुकाधरजिज्ञानखाः ।
यथा, सामुद्रके ।
“पाणिपादतलौ रक्तौ नेत्रान्तरनखानि च ।
तालुकाधरजिज्ञाश्च सप्तम्यं प्रशस्यते ॥”

सप्तम्यः, पुं भूति, (सप्त ऋषयः) सप्तसंख्यकर्षयः ।
तेषां नामानि यथा । मरीचिः १ अचिः २
अङ्गिराः ३ पुलस्त्यः ४ पुलहः ५ क्रतुः ६ वशिष्ठः ७ ।
इत्यमरः ॥ अपि च ।
“सप्तम्यमखलं तस्माद्दृश्यते सर्वतोपरि ।
तत्र सप्तम्यः सन्ति विनियुक्ताः प्रजावृक्षाः ॥
मरीचिरचिः पुलहः पुलस्त्यः क्रतुरङ्गिराः ।
वशिष्ठश्च महाभाग ब्राह्मणो मानसाः सुताः ॥
सप्तब्राह्मण इत्येते उच्यन्ते ब्रह्मवादिभिः ।
संभूतिरनखया च क्षमा प्रीतिश्च सप्ततिः ॥
अखन्तिस्तथा लज्जा तत्पत्नी लोकमातरः ।
एतासां तपसा चैतद्द्वयंते भुवनत्रयम् ॥
सन्ध्याचयसुपासीना गायत्रीजपतत्पराः ।
तस्मिन् लोके वसन्ते ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ११ अध्यायः ॥
(प्रतिमन्वन्तरे सप्तम्यो भिन्ना एषासन् । तद्-
दृष्टान्तस्तु ऋषिभ्यश्चे दृश्यः ॥)

सप्तमा, ज्यौ, (सप्त जातोति । जा + कः ।) नव-
माजिका । इत्यमरः । चर्म्मिकावा । शुक्ला ।
पाटसा । इति मेदिनी ।

सप्तमी

सप्तमी, ज्यौ, सप्तमी प्रतानां समाहारः । इति
लोकान्तम् ॥ ३३ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥
ज्यौ ।) सप्तम्यतिर्काः सप्तम्यत्तौकात्तकरीवे
माहात्म्याम् । चर्म्मिकेन स्थापनं यथा,—
“अर्गलं कौलक्यादौ पठित्वा कर्म्म ततः ।
अपेत् सप्तम्यौ चर्म्मौ क्रम एव शिवोदिनः ॥”
इत्यर्गलकोचम् ॥

तथा च नागोजोभङ्गः ।
“तत्राद्ये चरिताध्याये लोका अशीतिर्दशैः ।
अथ मध्ये चरिते तु पञ्चाष्टसंख्यकाः ॥
जयोऽध्यायाच्चतुःसप्तचतुर्विंशवेदकाः ।
अथोत्तरचरिते तु षट्षड्विंशकोभाक् ।
अमीसोमाध्यायवती गीता सप्तम्यती स्मृता ॥”
सप्तम्यलाकः, पुं, (सप्त म्यलाकाः तद्वृत्तरेखा यथा ।)
विवाहस्य शुभाशुभदिनज्ञानार्थं (तथैवगुरुसप्त-
रेखाविश्लेषकविशेषः । यथा,—
“कृतिकादिचतुःसप्तरेखाशौ परिभमम् ।
यद्वन्देदेकरेखास्यो वेधः सप्तम्यलाकजः ॥

सप्त सप्त विलिखितं प्ररेखिका-
स्त्रियंगुरुमथ कृतिकादिकम् ।
लेखयेदभिजिता समन्वतं
चैकरंखगखगेन विधत्ते ॥
वैश्यस्य चतुर्थेऽंशे अथवादौ लिपिकाचतुष्के च ।
अभिजित् तस्ये खचरे विज्ञेया रोहिणीश्चिहा ॥”
लिपिका दृक् ।

“यस्याः शशी सप्तम्यलाकभिन्नः
पापैरपापैरथवा विवाहे ।
रक्ताशुकनेव तु रोदमांता
प्रशानभूमिं प्रमदा प्रयाति ॥”
इति सप्तम्यलाकवेधः । इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥

तत्रकरूपं यथा ।

३	४	५	६	७	८	९
२						१०
१						११
२०						१२
२६						१३
२५						१४
२४						१५
२३						१६

२२०२१२०१६१८१७

सप्तशिरा, ज्यौ, (सप्त शिरा यस्याः ।) नागवक्त्रौ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सप्तसप्तः, पुं, (सप्त सप्तयो घोटका बर्म्मिके) ।
सुख्यः । इति हिमचन्द्रः ॥ (यथा, रङ्गः १२१।१२।
“हविर्भुजाधेधवतां चतुर्णां *
मध्ये लजाटनपसप्तसप्तः ।
असौ तपसुत्तपपरसप्तस्यौ
नाम्ना सुतीत्यथचरितेन दानः ॥”)

सप्तार्चिः

सप्तसागरः, पुं, (सप्त सागरा इव कुण्डानि यत्र ।) महादानविशेषः । यथा,—
 मन्त्र उवाच ।
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानसमुत्तमम् ।
 सप्तसागरकं नाम सर्वपापविनाशनम् ॥
 पुण्यं दिनमशासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
 तुलापुष्पैश्च कुर्यात् लोकेशावाहनं बुधः ॥
 त्विन्द्रपुष्पसंभार भूषणाच्छादकादिकम् ।
 कारयेत् सप्त कुण्डानि कनकानि विचक्षणः ॥
 प्रादेशमात्राणि तथारत्नमात्राणि वा पुनः ।
 कुर्यात् सप्तपलादूर्ध्वमासहस्राच्च शक्तिः ॥
 संख्याप्यानि च सर्वाणि कृत्वाजिनतिक्तोपरि ।
 प्रथमं पूरयेत् कुण्डं लवणेन विचक्षणः ॥
 द्वितीयं पयसा तद्वत् तृतीयं सर्पिषा पुनः ।
 चतुर्थं तु गुडैरेव दध्ना पञ्चममेव च ॥
 षष्ठं शर्करया तद्वत् सप्तमं तीर्थवारिणा ।
 स्थापयेत्प्रवणस्यन्तु ब्रह्माणं काञ्चनं शुभम् ॥
 केशवं क्षीरमध्ये तु घृतमध्ये महेश्वरम् ।
 भास्करं गुडमध्ये तु दधिमध्ये सुराधिपम् ॥
 शर्करायां न्यसेत् लक्ष्मीं जलमध्ये तु पार्वतीम् ।
 सर्वेषु सर्वरत्नानि धान्यानि च समस्ततः ॥
 तुलापुरुषवत् शेषमत्रापि परिकल्पयेत् ।
 ततो वारुणहोमान्ते स्थापितो वेदपुङ्गवः ।
 त्रिः प्रदक्षिणमाहृत्य मन्त्रानिमानुदोरयेत् ॥
 नमो वः सर्वसिन्धुनां प्राधारिभ्यः सनातनाः ।
 जन्तूनां प्राणदेभ्यश्च ममुद्रेभ्यो नमो नमः ॥
 क्षीरोदकाज्यदधिमाधवलावणेक्षु-
 सारासृतेन भुवनत्रयजीवसंघान् ।
 आनन्दयन्ति वसुभिश्च यतो भवन्त-
 स्तस्मान्माप्यघविघातमलं विदध्वम् ॥
 यस्मात् समस्तभुवनेषु भवन्त एव
 तीर्थमरासुरसुवन्द्यमणिप्रदानम् ।
 पापक्षयाद्भरविलोपनभूषणाय
 लोकस्य विभ्रति तदस्तु ममापि लक्ष्मीः ॥
 इति ददाति रसाम्बरसंयुतान्
 शुचिरविश्रयवानिह सागरान् ।
 अमलकाञ्चननवरत्नमयानसौ
 पदमुपैति हरैरमराहतः ॥
 सकलपापविघातविराजितं
 पिष्टपितामहपुत्रकलत्रकम् ।
 नरकलोकसमाकुलमध्यलं
 ऋटिति नेतुमसौ शिवमन्दिरम् ॥”
 इति मन्त्रपुराणे महादानानुकीर्तने सप्तसा-
 गरप्रादानिको नाम २६१ अध्यायः ॥
 सप्तसूः, स्त्री, (सप्त सूते इति । सू + क्तिप् ।) सप्त-
 पुत्रप्रसूता । तत्पर्यायः । सुतवस्करा २ । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 सप्तशुक्लः, पुं, (सप्तभिरंशुभिः शुक्ल इव
 श्रेष्ठत्वात् ।) शनिग्रहः । इति जटाधरः ॥
 सप्तार्चिः, [स] पुं, (सप्त अर्चांसि यस्य ।)
 अग्निः । (यथा, रघुः १० । ३१ ।
 “सप्तसाग्रीपगीतं त्वां सप्तार्चवज्जलेशयम् ।

२६५
 सबलः

सप्तार्चिर्मुंशुमाचक्षुः सप्तलोकैकसंश्रयम् ॥”
 चित्तकवचः । इत्यमरः ॥ शनिग्रहः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ क्रूरचक्षुषि, त्रि । इति मेदिनी ॥
 अग्नेः सप्तानामर्चिषां नामानि सप्तजिह्वग्रहे
 दृष्टव्यानि ॥
 सप्तार्चः, पुं, (सप्त अर्चा यस्य ।) सूर्यः । अर्क-
 वृक्षः । इत्यमरः ॥ (कचित् वाच्यलिङ्गेऽपि
 दृश्यते । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४५ । ८ ।
 “आ सूर्यो यातु सप्तार्चः चेवं यदस्त्वोर्विया-
 दीर्घयाथे ॥”
 “सूर्यः सर्वस्य प्रेरको देवः सप्तार्चः सर्पण-
 स्वभानाशोपेतः सप्तसंख्याकाशो वा आयातु
 अस्मदभिमुखमागच्छतु ॥” इति तन्नाथे
 सायणः ॥)
 सप्तार्चवाहनः, पुं, (सप्त अर्चा वाहनान्यस्य ।)
 सूर्यः । यथा,—
 “लोकसाक्षी त्रिलोकेशः कर्ता हर्ता तमि-
 सहा ।
 तपनस्तापनश्चैव शुचिः सप्तार्चवाहनः ॥”
 इति शास्त्रपुराणे सूर्यस्तोत्रम् ॥
 सप्तिः, पुं, (“षप समवाये । ‘सपिनसिवांसि-
 पदिभ्यास्तप’ इति श्रीभोजदेवः । सपति सङ्गा-
 मेषु सहसामिवेति । गतिकर्मणो वा सप्तिः ।
 समतेः स्वर्गार्थात् इति माधवः । सृष्टि गती ।
 अस्माद्वा तिप्रत्यये गुणे च रेफलोपो बाहुल-
 कात् सर्पति सप्तिः ।” इति निघण्टुटीकायां
 देवराजयज्वा । १ । १४ । ५ ।) अश्वः । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८ । ४ । १४ ।
 “अर्वाञ्च त्वा सप्तयोऽध्वरत्रिययो वदन्तु भवने-
 दुप ॥”)
 सफरः, पुं, मत्स्यविशेषः । पुटी इति भाषा ॥
 शयाना स्फुरति पार्श्वेन गच्छतीति शफरी
 मनीषादिः नदादित्वादीप् । शोणिशफरी-
 शय्याशकटशिलाशरणशतपथ इत्युत्सभेदात्
 तालव्यादिः । दन्त्यादिरपीति केचित् । शफ-
 रश्च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 सफरी, स्त्री, (सफर + ङीष् ।) मत्स्यविशेषः ।
 इति भरतः ॥ पुंटी इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 शफरी २ प्रोष्ठो ३ । इत्यमरः ॥ शफरः ४
 श्वेतकोलः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,—
 “अगाधजलसञ्चारी रोहितोऽपि स्थिरायते ।
 गण्डधूजलमात्रेण सफरी फर्फरायते ॥”
 इत्युद्धः ॥)
 सफलं, त्रि, (फलेन सह वर्त्तमानम् ।) फल-
 विशिष्टम् । तत्पर्यायः । अमोघम् २ । इति
 जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६१ । ३७ ।
 “सफलं मे भवेज्जन्म यदि मां नावमन्यसे ॥”
 समस्यम् । यथा, कथासरित्सागरे । २५ । १२ ।
 “अपश्यदाश्रमपदं सफलश्चिन्मपादपम् ॥”)
 सबलः, त्रि, (बलेन सह वर्त्तमानः ।) सैन्ययुक्तः ।
 सामर्थ्यवान् । यथा,—
 “सबले च गृहे पापे दिनमात्रं प्रचक्षते ।

सभा

मध्ये बले तथा मासं वर्षं विद्याभयाबले ॥”
 इति पञ्चस्वराः ॥
 सबलिः, पुं, विक्तालः । इति हेमचन्द्रः ॥
 सबाधः, त्रि, पीडायुक्तः । निषेधयुक्तः । बाधया
 बाधेन च सह वर्त्तमानो यः इति बहुव्रीहि-
 समासजिप्यत्रः ॥
 सन्नञ्चारी, [न्] पुं, (ब्रह्म वेदस्तदध्ययनार्थं
 यद्व्रतं तदपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी
 समानो ब्रह्मचारी । यद्वा, समाने ब्रह्मचि-
 चरतीति । णिनिः । “चरणे ब्रह्मचारिणि ।”
 ६ । ३ । ८६ । इति समानस्य सः ।) परस्परैक-
 ब्रह्मचरताचारः । इत्यमरः ॥ एकस्माद्गुरो-
 र्ब्रह्मणे वेदाय अर्थात् वेदाध्ययनाय व्रतं अभि-
 ब्रह्मचर्याख्यं आचरन्ति ये तेऽन्योन्यं सन्नञ्च-
 चारिण उच्यन्ते । उपचारात् ब्रह्माध्ययनार्थं
 व्रतमपि ब्रह्म । समानं ब्रह्म चरन्तीति प्रहादि-
 त्वाङ्गिनि ज्योतिर्जानपदेत्यादिना समानस्य
 सभावे सन्नञ्चारिणः । एकब्रह्मचरताचारा
 इत्यत्र एकस्माद्ब्रह्मणे ब्रह्माध्यतुं व्रतमा-
 चरन्तीति तुमर्थं चतुर्थ्यां विगृह्यतीति परे ।
 सन्नञ्चारी भिन्नगुरुशिष्य इति हारलतेति
 नयनानन्दः । इति भरतः ॥
 सभर्तृका, स्त्री, (भर्ता सह वर्त्तमाना । सहस्य
 सः ।) विद्यमानपतिका । तत्पर्यायः । पति-
 वती २ । इत्यमरः ॥ सधवा ३ सनाथा ४ ।
 इति जटाधरः ॥
 सभा, स्त्री, (सह भान्ति शोभन्ते यत्रेति । भा
 दीप्ती + भिदादित्वात्प्रधिकरणे अङ् । सहस्य
 सः ।) सह भान्ति अत्र । मजलिम् इति पार-
 सीक भाषा । पञ्चायित इति हिन्दीभाषा ।
 मिटिं इति इङ्गरेजी भाषा । तत्पर्यायः ।
 समञ्चा २ परिषत् ३ गोष्ठो ४ समितिः ५
 संसत् ६ आस्थानी ७ आस्थानम् ८ सदः ९
 समाजः १० । इत्यमरः ॥ पर्यत् १२ इति जटा-
 धरः ॥ तल्लक्षणादि यथा । मनुः ।
 “यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदक्षयः ।
 राज्ञः प्रतिक्रतो विद्वान् ब्राह्मणस्यां सभां
 विदुः ॥” ॥
 विद्वत्संज्ञतावपि सभापर्यायपरिषच्छब्दमाह
 स एव ।
 “त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की निरुक्तो धर्मपाठकः ।
 त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वं परिषत् स्याद्दशावराः ॥”
 त्रैविद्यः त्रिवेदपारगः । हेतुकः सदयुक्ति-
 व्यवहारी । अतएवामरसिंहः । सभा सदसि
 सभ्ये च । अत्र भा दीप्तिः प्रकाशो ज्ञानमिति
 यावत् । तथा सह साक्षात्परम्परया वा वर्त्तते
 इति सभा ॥*॥ कात्यायनः ।
 “कुलशीलवयोहृत्तवित्तवद्भिरधिष्ठितम् ।
 बणिग्भिः स्यात् कतिपयैः कुलहृत्तरधिष्ठि-
 तम् ॥”
 सद इति शेषः । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥*॥
 सामाजिकः । द्यूतम् । गृहम् । इति मेदिनी ॥

समुहः । इति हेमचन्द्रः ॥१॥ सभायां एकाकि-
ममननिवेधो यथा,—

“नैकचरत् सभा विप्रः समवायश्च वर्ज-
यत् ॥”

इति कौर्मो उपविभागी १५ अध्यायः ॥
सभाज, त् क सेवने । प्रीती । दर्शने । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तपुरा०-पर०-सक०-
सैट् ।) अससभाजत् । इति दुर्गादासः ॥

सभाजनं, स्त्री । (सभाज त् क सेवने प्रीती +
ज्) । गमनागमनादिसमये सुहृदादेः आ-
लिङ्गनारोम्यप्रसङ्गागतादिनामन्दोत्पादनम् ।
तत्पर्यायः । आनन्दनम् २ आप्रच्छनम् ३ ।
इत्यमरः ॥ ट् नदि संशुधि सभाज त् क
सेवनप्रीतिदर्शने प्रच्छी य शीष्णे अनट् ।
नन्दतिः । पृच्छतिश्चाङ्पूर्वालिङ्गनादाविति
सुभूतिः । गमनसमये सुहृदमालिङ्ग्य गमना-
नुशासकम् । आगतस्य वा स्वागतारोग्यादि-
पृच्छा आनन्दनमिति रमानाथः । इति भरतः ॥
(यथा, रघुः । १३ । ४३ ।

“सभाजने मे भुजमूर्द्धबाहुः

सव्येतरं प्राध्वामतः प्रयुङ्क्ते ॥”

सभाजयतीति । सभाज त् क प्रीती + ज् ।
प्रीतिदायके, चि । यथा, महाभारते । ४।१३।१०
प्रभूतनागाश्वरथं सभाजनं
सद्विभुक्तं बहुपानभोजनम् ।
मनोहरं काञ्चनचित्रभूषणं
गृहं महत् शोभयतामियं मम ॥”

सभापतिः, पुं, (सभायाः पतिः ।) समाजाधि-
पतिः । (यथा, भागवते । ६।१७।७ ।
“जटाधरस्त्रीव्रतया ब्रह्मवादी सभापतिः ।
अङ्गीकृत्य स्त्रियश्चास्ते गतस्त्रीः प्राकृतो यथा ॥”)
द्यूतगृहस्वामी । इति केचित् ॥

सभासत्, पुं, (सभा + सद् + क्तिप् ।) सभायां
सभासद् । सौदति उपविशति यः । तत्पर्यायः ।
सभास्तारः २ सभ्यः ३ सामाजिकः ४ । इत्य-
मरः ॥ परिषदः ५ वर्षद्वयः ६ परिषदः ७
पार्षदः ८ परिषभ्यः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
तद्वचसादि यथा । कात्यायनः ।
“सभ्ये नावश्यवक्तव्यं धर्माद्यसहितं वचः ।
श्रूयति यदि नो राजा स्यात् सभ्यस्तदावृणः ॥”
सभ्यः सभायां साधुः । तत्राविधानाद् याज्ञ-
वल्करः ।

“श्रुताध्ययनसम्पन्नाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
राज्ञा सभासदः कार्याः शत्रौ मित्रे च ये
समाः ॥”

श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्मशास्त्रज्ञाः । कुलीनाः
सङ्गरादि-दोषशून्यमातापितृवंशपरम्पराकाः ।
एवम्भूताः सभासदः सभायां यथा सौदन्ति
तथा दानमानसत्कारे राज्ञा कर्तव्याः । इति
व्यवहारतत्त्वम् ॥१॥ अथर्व ।

“समः शत्रौ च मित्रे च धर्मशास्त्रविशारदः ।
विप्रमुखाः कुलीनश्च धर्माधिकरणे भवेत् ॥

कार्यास्तथाविधास्तत्र द्विजमुखाः सभासदः ॥”

इति मत्स्यपुराणे १८८ अध्यायः ॥

हृदयतिस्तु सप्त पञ्च त्रयो वा सभासदो
भवन्तीत्याह ।

“लोकवेदत्रधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।
यत्रोपाविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसङ्घो सभा ॥”
किञ्च ।

“सप्राङ्गुवाकः सामात्यः सत्राङ्गणपुरोहितः ।
ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः ॥”
तत्र ब्राह्मणा अनियुक्ताः सभासदस्तु नियुक्ता
इति भेदः । तत्र नियुक्तानां यथावस्थितार्थ-
कथनेऽपि यदि राजान्यथा करोति तदासौ
निवारणीयोऽन्यथा दोषः । उक्तञ्च कात्यायनेन ।
“अन्यायेनापि तं यान्तं येऽनुयान्ति सभासदः
तेऽपि तत्राग्निस्तस्माद्रोधनीयः स तेऽर्चयः ॥”
इति मिताक्षरा ॥

सभास्तारः, पुं, (सभां स्थापतीति । स्तञ्प्रचाञ्छा-
दने + “कर्मण्यल्” ३।२।१ । इत्यल् ।) सभा-
सद् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । २।४८।२ ।

“के च तत्र सभास्तारा राजानो ब्रह्मविष्णवः ॥”

सभिकः, पुं (सभा द्यूतसभा आश्रयत्वेनास्त्वस्येति
सभा + स्त्रीश्चादित्वात् ठन् ।) द्यूतकारकः ।
इत्यमरः ॥ हे सङ्घियार इति ख्याते । सभा
द्यूतमस्याश्रयत्वेनास्ति सभिकः विकारसंघेति
श्लोकः । सभा द्यूतं सभा गृहमिति रुद्रः ।
द्यूतं कारयति द्यूतकारकः षण्णत्वात् स्वार्यं
कः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।

“दुरोदरश्च निग्रन्थद्यूतकारकलम्बकाः ।

सभिकः प्रतिभूषति—”

इति जटाधरः ॥

(यथा, याज्ञवल्करः । २ । २०२ ।

“ग्लहे श्रतिकद्वहेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।
गृह्णीयात् धूर्त्तकितवादितराद्दशकं शतम् ॥”)

सभौकः, पुं, द्यूतकारकः । इति शब्दरत्नावली ॥
सभोचितः, पुं, (सभायामुचितः ।) पण्डितः ।
इति धनञ्जयः ॥ सभायोग्ये, त्रि ॥

सभ्यः, पुं, (सभायां साधुः । सभा + “सभाया यः”
४।४ । १०५ । इति यः ।) साधुः । सभासद् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ८ । १० ।

“सोऽस्य कार्याणि संपश्येत् सभ्यैरेव त्रिभि-
हृतः ॥”

अस्मिन्नर्थे वाचलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, रघुः ।
१ । ५५ ।

“तस्मै सभ्याः सभाख्याय गोप्ते गुप्तमेन्द्रियाः
परिणामहते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे ॥”)

सभिकः । इति जटाधरः ॥

सभ्यः, त्रि, (सभा + यः ।) प्रत्ययितः । इति
जटाधरः ॥ सभासम्बन्धी च ॥

सम्, व्य, समार्थः । प्रकृतार्थः । सङ्गतः । शोभनः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ समुच्चयः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ चतुर्थीपसर्गः । इति व्याकरणम् ॥
अस्वार्थविशेषाः संशब्दे द्रष्टव्याः ॥

समः, चि, (समतीति । सम वैलम्ब्ये + पचाद्यच्)
सर्वम् । (अस्मिन्नर्थे सर्वनामसंज्ञा भवति ।
यथा, मुग्धबोधे ।

“नमः समस्मात् पूर्वज्ञा अन्तरज्ञा अनेक-
साम् ॥”)

समानम् । इत्यमरः ॥ (अस्मिन्नर्थे सर्वनाम-
संज्ञा न भवति । यथा, मुग्धबोधे ।

“समायेषु परायेषां सुकथेऽर्थान्तराय च ॥”)
साधुः । इति मेदिनी ॥

समः, पुं, (सम वैलम्ब्ये + पचाद्यच् ।) राशि-
विशेषाणां संज्ञाविशेषः । ते तु राशयः ह्य-
कर्कटकन्याशुभिकमकरमीनाः । यथा,—

“क्र रोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च

श्रीजोऽथ युग्मं विषमः समश्च ।

चरस्त्रिरहात्मकनामधेया

मेघादयोऽसौ क्रमयः प्रदिष्टाः ॥”

इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥ * ॥

मानस्य प्रकारविशेषः । स तु यदा गौतवाच्यो
स्तालः गायकस्य हस्तपादादिषालनश्च एकदा
समभावेन पतति तदा भवति । इति सङ्गीत-
शास्त्रम् ॥ * ॥ वर्गमूलानयनार्थं चङ्गोपरि-
दत्त ऋजुरेखाविशेषः । यथा,—

“त्यक्त्वा न्यादिषमात् कर्तितं द्विगुणयेत्सुलं समे
तद् तत् ।

त्यक्त्वा सव्यकर्तितं तदाद्यविषमालम्ब्यं द्विनिष्पं
न्यसेत् ॥”

इत्यादि लीलावली ॥

समकन्या, स्त्री, (समा विवाहतुल्या कन्या ।)
विवाहोपयुक्ता । इति धनञ्जयः ॥ सदृश-
कुमारी च ॥

समकोलः, पुं, (समः कोलो यस्य ।) सर्पः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

समकः, त्रि, गमनकर्ता । संपूर्वकान्धधातोः
कप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

समक्षं, त्रि, अन्वयोः समीपम् । सपूर्वाक्षिशब्दात्
अप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति मुग्धबोधव्याकर-
णम् ॥ (यथा, कुमारः । ५ । १ ।

“तथा समक्षं दहता मनोभवं

पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।

निनिन्द रूपं हृदयेन पाव्यं तो

प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥”)

समगन्धकः, पुं, (समास्तुल्या गन्धा गन्धद्रव्याश्चि
यत्र । कप् ।) कृत्रिमधूपः । यथा,—

“हृक्धूपे भक्तकरो गिरिः स्वात् समगन्धकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

समगन्धिक, स्त्री, (समस्तुल्यो गन्धोऽस्त्वनेति ।
ठन् ।) उग्रोरम् । इति राजनिघण्टुः ॥ तुल्य-
गन्धयुक्ते, त्रि ॥

समग्रः, त्रि, (समं समकालमेव गृह्णातीति ।
ग्रह + डः ।) सकलम् (यथा, रामायणे ।
२ । ५२ । ८४ ।

“चतुर्दश हि वर्षाणि समग्राण्युच्य कानि ।

आत्रा सह मया चेव पुनः प्रत्यागमिष्यति ॥”
पूर्वम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १५४ । १३ ।

“अवेक्षमाणस्तस्याश्च हिङ्गिष्वो मानुषं वपुः ।
सगन्धाम्पूरितशिखं समवेन्दुनिभाननम् ॥”

समझा, स्त्री, मञ्जिष्ठा । इत्यमरः । लज्जालुलता ।
वराहक्रीष्णा । इति रत्नमासा ॥ बासा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

समचित्तं, क्लौ, (समं तुल्यं चित्तम् ।) एकविष-
यकान्तःकरचतुष्टिः । यथा,—

“मनो बुद्धिश्च चित्तश्च ते ज्ञानीयाः शरीरिणाम्
एकचित्तं मनः क्लवा ज्ञानेन प्रयुक्तोचने ॥

समचित्तं प्रपद्यन्ते न ते लिप्यन्ति मानवाः ।
सर्वभक्ष्याणि भक्षन्तः पेयापेयं तथैव च ।

समं चित्तं मयि यदि तदा तस्य न च क्रिया ॥”
इति वाराहे गुह्यकर्ममाहात्म्यवर्षनं नामा-
ध्यायः ॥ (समं सर्वेषु पदार्थेषु तुल्यरूपं चित्तं
यस्येति विषये सर्वत्र तुल्यदर्शकं, चि । यथा,
भागवते । ७ । १३ । ८ ।

“न यतरात्रमः प्रायो धर्महेतुर्महात्मनः ।
शान्तस्य समचित्तस्य विश्वयादुत वा त्यजेत् ॥”

समजं, क्लौ, (समजन्ति पशधो यत्र । सम् + अज
गती + अच् ।) वनम् । इति मेदिनी ॥

समजः, पुं, (स + अज गती + “समुदोरजः पशुषु”
३ । ३ । ६ । इति अच् ।) पशुसमूहः । इत्यमरः ॥
मूर्खसंघतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

समज्ञा, स्त्री, (समैः सर्वैर्ज्ञायते इति । ज्ञा +
अजर्थे कः ।) कीर्तिः । इत्यमरः ॥ समाज्ञा
समज्या समाख्या इति च पाठः । इति भरतः ॥

समज्या, स्त्री, (समजन्ति सङ्घञ्जन्तेऽस्यामिति ।
सम् + अज + “संज्ञायां समजनिषदति” ३ ।
३ । ८ । इति कच् ।) सभा । इत्यमरः ॥

कीर्तिः । इति तट्टिकायां रायमुकुटः ॥

समञ्जसं, क्लौ, (सम्यक् अञ्ज भौचित्यं यत्र ।
अच् ।) उचितम् । इत्यमरः ॥

समञ्जसः, त्रि, (सम्यक् अञ्ज भौचित्यं यत्र ।
अच् ।) समोचनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, भागवते । ६ । ८ । ३५ ।

“अहोस्त्रिदात्माराम उपशमशीलः समञ्जस-
दर्शन उदाहृत इतिह वाव न विदाम ॥”

अभ्यस्तः । इत्यजयपालः ॥

समण्डः, पुं, गण्डीरः । इति शब्दरत्नावली
हारावसा च ॥

समता, स्त्री, समत्वम् । समस्व भावः इत्यर्थे
समशब्दात् तत्प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥ (यथा,
रघुः । ८ । ६ ।

समतया वसुवृष्टिविसर्जनेः
नियमनादसताश्च नराधिपः ॥”

समतिरिक्तं, क्लौ, सम्यगधिकम् । सम्यक्प्रकारे-
णातिरिक्तं इति तत्पुरुषसमासनिष्पन्नम् ॥

समत्रयं, क्लौ, (समं त्रयं यत्र ।) समभाग-
हरीतकीनागरगुडम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

समदर्शी, [न] त्रि, (समं पश्यतीति । दृश +
शिनिः ।) सर्वभूतेषु तुल्यदर्शनशीलः । यथा,—

“विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव शपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥”

इति श्रीभगवद्गीता ॥
समदृष्टिः, स्त्री, (समा दृष्टिः ।) सर्वत्र तुल्य-
दर्शनम् । यथा,—

“दुःखे सुखे च विप्रेन्द्र या दृष्टिर्व्यसंते सदा ।
तथा शनौ च मित्रे च समदृष्टिश्च सा क्षता ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥
(समा दृष्टियस्य ।) समदर्शिन, त्रि ॥

समधिकः, त्रि, (सम्यक् अधिकः ।) अधिकः ।
तत्पर्यायः । अतिरिक्तः २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
रघुः । १८ । ५३ ।

“प्रतिकृतिरचनाभ्यो दृतिसन्दर्शिताभ्यः
समधिकतररूपाः शुद्धसन्तानकामैः ।
अधिविदुरमाल्यैराहतास्तस्य युनः
प्रथमपरीष्टहोते श्रीभुवौ राजकन्याः ॥”

समन्तः, पुं, सोमा । सम्यक्प्रकारेण अन्तः इति
तत्पुरुषसमासनिष्पन्नः ॥

समन्ततः, [स] व्य, चतुर्दिगभिध्यातः । तत्प-
र्यायः । परितः २ सर्वतः ३ विश्वक् ४ । इत्य-
मरः ॥ समन्तात् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

यथा, रामायणे । २ । ५७ । ३४ ।
“स्त्रियश्च सर्वा रुरुदुः समन्ततः
पुरं तदासोत् पुनरेव सह लम् ॥”

समन्तदग्धा, स्त्री, (समन्तात् दुग्धं चोरमस्याः)।
क्षु, होतृच् । इत्यमरः ॥

समन्तपञ्चकं, क्लौ, (समन्तात् पञ्चकं ऋदपञ्चकं
यत्र ।) कुरुक्षेत्रम् । तत्र कुरुपाण्डवयोर्युद्ध-
स्थानम् । तत्र पुरा परशुरामः क्षत्रियरुधिरण
पञ्चकदान् चकार । यथा,—

“त्रिःसप्तशतैः पृथिवीं कृत्वा निक्षत्रियां प्रभुः ।
समन्तपञ्चकं पञ्च कृतवान् रुधिरं दान् ॥
स तेषु तर्पयामास पितॄन् भृगुकुलाह्वयः ।
साक्षात् ददर्श पितरं स च रामं न्यवारयत् ॥”

इति पाद्मे भूमिखण्डे १२४ अध्यायः ॥*॥
अन्यथ ।

“त्रिःसप्तशतैः पृथिवीं कृत्वा निक्षत्रियां प्रभुः ।
समन्तपञ्चकं चक्रं शोणतोदान् ऋदान् नवम् ॥”

इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥*॥
तस्य माहात्म्यं सोमा च यथा,—

“पृथिव्यां नैमिषं तीर्थमन्तरीक्षे च पुष्करम् ।
त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते ॥”

इत्यारभ्य,—
“तरन्तुकारन्तुकयोर्दन्तरं
रामकृदानाश्च मचक्रुकस्य च ।
एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
पितामहस्योत्तरार्धेदिरुच्यते ॥”

इति महाभारतीयवनपर्वणि ८२ अध्यायः ॥
समन्तभद्रः, पुं, (समन्तात् भद्रमस्य ।) बुधः ।
इत्यमरः ॥

समन्तभुक्, [ज] पुं, (समन्तात् भुङ्क्ते इति भुञ्
+ क्तिप् ।) अन्नः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

समन्तात् व्य, समन्ततः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, ऋतुसंहारे । १ । २२ ।

“दिनकरपरितापात् क्षीणतोयाः समन्तात्
विदधति भयमुच्चैर्वीक्ष्य माणा वनान्ताः ॥”

समन्युः, पुं, (मन्युना क्रतुना क्रीधेन वा सह वर्त्त-
मानः ।) शिवः । इति केचित् ॥ क्रीधयुक्तश्च ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २६८ । ४ ।

“बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्युः-
बहुयते प्राणपतिः शरीरे ॥”

समन्वितः, त्रि, (सम् + अन्तु + इष् + क्तः ।)
संयुक्तः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

“विष्णुमद्वृतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदं तथा ।
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥”

समपदं, क्लौ, (समे पदे यत्र ।) धन्विनां पादयो-
स्तुल्यरूपतया धारणम् । इत्यमरटौकायां
भरतः ॥

समपदः, पुं, (समे पदे चरणे यत्र ।) रतिवन्ध-
विशेषः । यथा,—

“योपित्पादौ हृदि स्थाप्य कराभ्यां पोडयेत्
स्तनौ ।
यथेष्टं ताडयेद्योनिं बन्धः समपदः स्मृतः ॥”

इति रतिमञ्जरी स्मरदौषिका च ॥
समपादं, क्लौ, (समौ पादौ यत्र ।) धन्विनां
पादयोस्तुल्यरूपतया धारणम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥

समभिव्याहारः, पुं, (सम् + अभि + वि + आ +
हृ + घञ् ।) सहितः । घटमानय इत्यत्र भवति
चाव्यवहितपूर्ववर्तितालक्षणसमभिव्याहारस-
म्बन्धेन घटपदनिष्ठस्यानुस्वारपदस्य व्यतिरेक-
प्रयुक्तो घटवत् कर्मत्वमिति भेदान्बन्धुभाव
इति तादृशान्वयबोधे घटपदस्यानुस्वारपदवत्त्व-
माकाङ्क्षा एवं विनिगमनाविरहादव्यवहितो-
त्तरवर्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन अनुस्वार-
पदनिष्ठस्य घटपदस्य व्यतिरेकप्रयुक्तोऽपि घटवत्
कर्मत्वमिति भेदान्बन्धुभावइत्यनुस्वारपदस्य
घटपदवत्त्वमपि तादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षा ।
इति आकाङ्क्षाग्रन्थं मथुरानाथः ॥

समभिव्याहृतः, पुं, (सम् + अभि + वि + आ +
हृ + क्तः ।) सहोच्चरितः सहितः । यथा
निमित्तानां उत्पत्तिविधिसमभिव्याहृतनियता-
नाम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

समभिहारः, पुं, (सम् + अभि + हृ + घञ् ।)
पीनःपुन्यम् । भृशार्थः । इति मेदिनी ॥

समभूमिः, स्त्री, (समा भूमिः ।) समानस्थानम् ।
तत्पर्यायः । आजिः २ । इति जटाधरः ॥
(यथा, रामयणे २ । ५६ । ११ ।

“समभूमितस्य रम्यं द्रुमैर्वृद्धभिरावृते ।
पुष्पैरं स्यामहे तात चित्रकूटस्य कामने ॥”

समम्, व्य, सहितम् । यथा । साङ्गन्तु साकं सर्वं
समं सह । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । २ । ११९ ।

समयः

“विद्ययैव समं कामं मर्त्यं ब्रह्मवादिना ।
 चापद्यपि हि घोरयां नत्वेनामरिणे वपेत् ॥”
 समयः, पुं, (सम्बन्धीति । सम् + इण् गतौ +
 पचाद्यच् ।) कालः । (यथा, उत्तरचरिते १ अङ्के)
 “समयः समवर्तत इवैव यत्र मां
 समनन्दयत् सुसुखि ! गीतमार्पितः ।
 अयमागृहीतकमनीयकङ्कण-
 स्तव मूर्त्तिमानिव महोत्सवः करः ॥”
 शपथः । आचारः । (यथा, महाभारते ।
 १३।८०।५० ।
 “ऋषीणां समये नित्यं ये चरन्ति युधिष्ठिर ! ।
 निश्चिताः सर्वधर्मशास्त्रान् देवान् ब्राह्मणान्
 विदुः ॥”
 सिद्धान्तः । संवित् । इत्यमरः ॥ क्रियाकारः ।
 निर्देशः । भाषा । (यथा, महाभारते । ५ ।
 ३३ । ११६ ।
 “दिशाचारान् समयान् जातिधर्मान्
 बभूवते यः सः परावरत्रः ॥”
 संज्ञेतः । इति मेदिनी ॥ (व्यवहारः । यथा,
 मनुः । १० । ५३ ।
 “न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्ममाचरन् ॥”
 सम्पत् । नियमः । (यथा, भागवते । ३।२२।१८
 “अतो भजिष्ये समयेन साध्वीं
 यावत्तेजो विभ्रयादात्मनो मे ॥”)
 अवसरः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३॥ कालप्रशंसा ।
 यथा,—
 परशुराम उवाच ।
 “राजेन्द्रोत्तिष्ठ समरं कुरु माहसपूर्वकम् ।
 कालभेदे जयो नृणां कालभेदे पराजयः ॥
 काले सिंहः शृगालश्च शृगालः सिंहमेव च ।
 काले व्याघ्रं नरो हन्ति गजेन्द्रं हरिणस्तथा ॥
 महिषं मक्षिका काले गरुडश्च यथोरगः ।
 किङ्करः स्त्रीति राजेन्द्रं काले राजा च किङ्कर-
 रम् ॥
 इन्द्रश्च मनवः काले काले राजा मरिष्यति ।
 तिरोहिता च प्रकृतिः काले श्रीकृष्णविग्रहे ॥
 मरिष्यन्ति सुराः सर्वं त्रिलोकस्याधराचराः
 सर्वं काले लयं यान्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥
 कालस्य कालः श्रीकृष्णः सष्टुः सष्टा यथेच्छया
 संहर्ता चैव संहर्तुः पातुः पाता परात्परः ॥
 महास्थूलात् स्थूलतमः सूक्ष्मात् सूक्ष्मतमः क्रमः
 पराणुः परमः कालः कालश्च कालभेदकः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४० अध्यायः ॥ ३॥
 अपि च ।
 “कालः करोति संमर्गं बन्धुनां बन्धुभिः समम्,
 कालः करोति विच्छेदं विरोधं प्रीतिमेव च ॥
 कालः सृष्टिश्च कुरुते कालश्च परिपालनम् ।
 कालः करोति सानन्दं कालः संहरते प्रजाः ॥
 सुखं दुःखं भयं शोकं जरां मृत्युञ्ज जन्म च ।
 सर्वं कर्मानुरोधेन काल पव करोति च ।
 सर्वं कालकृतं तात विप्रयं न ब्रज ब्रज ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८० अध्यायः ॥

२६८

समयः

अथ कालनिरूपणम् ।
 “आनन्दनन्दनस्यैव परिपूर्णतमस्य च ।
 शृणु कालगतिं वक्ष्ये मदीयज्ञानगोचराम् ॥
 नराणाञ्च पितृणाञ्च सुराणाञ्चापि ब्रह्मणः ।
 नागानां राक्षसादीनां तत्परिषाञ्च पुत्रक ॥
 कथयामि निगूढार्थं सावधानं निशामय ।
 सर्वस्माञ्च परः स्थूलः सर्वाधारो महान्ः
 विराट् ॥
 यस्य क्षीमसु विश्वानि चासंख्यानि च तानि च
 सर्वस्माञ्च परं सूक्ष्मं परमाणुं निशामय ॥
 कालारम्भात्मकं सर्वस्वानुं परमीक्षितम् ।
 परमः सद्दिशेषाणामनेकोऽयुतशस्तथा ॥
 परमाणुः स विज्ञेयो गृणामेकब्रह्ममी यथा ।
 परमाणुद्वयेनाणुस्ररेणुस्तु ते द्वयः ॥
 त्रसरेणुत्रिकेणापि त्रुटिकृत्ता मनीषिभिः ।
 वेधस्तुटिशतैर्नैव त्रिविधेन लवस्तथा ॥
 चिलवेन निमेषश्च त्रिनिमेषश्च क्षणः ।
 काष्ठा पञ्चक्षणेनैव लघुश्च दशकाष्ठया ॥
 लघुपञ्चदशे दण्डस्तत्प्रमाणं निशामय ।
 हादशार्द्धपलोन्मा च चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः ॥
 स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं यावत् प्रच्छजलप्लुतम् ।
 दण्डद्वये च मुहूर्त्तः षष्टिदण्डात्मिका तिथिः ॥
 तदष्टभागः प्रहरः प्रमाणश्च निरूपणम् ।
 चतुर्भिः प्रहरैः रात्रिश्चतुर्भिर्दिनमेव च ॥
 तिथिपञ्चदशेनैव पञ्चमानं प्रकीर्तितम् ।
 पञ्चदशेन मासः स्यात् शुक्लकृष्णाभिधेन च ॥
 ऋतुस्मासद्वयेनैव तत्षट्केनैव वत्सरः ।
 वसन्तशीतवर्षाश्च शरद्वं मन्तशीतकम् ॥
 वर्षाः पञ्चविधा ज्ञेयाः कालविद्विर्निरूपिताः ।
 संवत्सरः प्रवत्सरश्च इलावत्सर एव च ॥
 अनुवत्सरो वत्सरोऽयमिति कालविदो विदुः ।
 अष्टो द्विषट्कमासेश्च तन्नाम शृणु चोद्धवा ॥ ३॥
 वैशाखो ज्येष्ठ षाषाढः श्रावणो भाद्र एव च ।
 आश्विनः कार्तिको मार्गः पौषो माघस्तु
 फाल्गुनः ॥
 चैत्रस्तु चरमो ज्येष्ठो वर्षशेषो निरूपितः ।
 वसन्तश्चैत्रवैशाखी मासौ युग्मेन कीर्तितः ॥
 ज्येष्ठाषाढद्वयेनैव श्रीशस्तु परकीर्तितः ।
 वर्षा श्रावणभाद्रेण आश्विने कार्तिके शरत् ॥
 मार्गं पौषे च हेमन्तः शिशिरो माघफाल्गुने ।
 अष्टस्तु चायने हे चैत्रोत्तरे दक्षिणायने ॥
 माघादिषट्कं नियतं उत्तरायणमीप्सितम् ।
 श्रावणादिमासषट्कं दक्षिणायनमेव च ॥
 माघादाषाढपर्यन्तं दिनद्विषं क्रमेण वै ।
 नक्तं दृष्टं श्रावणाच्च पौषपर्यन्तमेव च ॥ ३॥
 प्रतिपदः पूर्णिमान्तः शुक्लः पक्षः प्रकीर्तितः ।
 पूर्णिमायाः प्रतिपदः अमावास्यान्त एव च ॥
 कृष्णपक्षस्तु विज्ञेयो वेदविद्विर्निरूपितः ।
 द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी पञ्चमी तथा ॥
 षष्ठी च सप्तमी चैव षष्टी नवमी तथा ।
 दशम्येकादशी चापि द्वादशी च त्रयोदशी ।
 चतुर्दशी कुर्वाणवदिनस्तु गणनं कृतम् ॥ ३॥

समयः

अश्विनी भरणी चापि कृत्तिका रोहिणी तथा ।
 मृगशिरास्तथाार्द्रा च मघश्रे हे पुनर्वसुः ॥
 पुष्याश्लेषा मघा चैव पूर्वा चोत्तरफल्गुनी ।
 हस्ता चित्रा तथा स्वाती विशाखा चानुरा-
 धिका ॥
 ज्येष्ठा मूला तथा ज्येष्ठा पूर्वाषाढोत्तरा तथा-
 श्रवणाप्यभिजिष्वेव धनिष्ठा च प्रकीर्तिता ॥
 ततः शतभिषा ज्येष्ठा पूर्वाभाद्रपदस्तथा ।
 तथोत्तरस्तु विज्ञेयो रेवती चरमा कृता ।
 अष्टाविंशच्च नक्षत्रं कलत्रं शशिशेव ।
 क्रमेण ताभिः साहस्रं चन्द्रस्तित्ति नित्यशः ॥
 सप्तविंशतिनक्षत्रं कलत्रं च शुती श्रुतम् ।
 अभिजिच्छ्रवणाच्छाया तेनाष्टाविंशतिः कृता
 एकदा च मघी चन्द्रो रोहिष्ठा रामया सह ।
 रेमे दिवानिशं दृष्ट्वा श्रवणा च पुकोप सा ॥
 छायां दत्त्वा च चन्द्राय यथौ तातान्तिकं
 भिया ।
 ततः पितरमाणीय सा प्रचक्रे विभागकम् ॥
 बभूव तेन नक्षत्रमभिजिन्नामकं पुरा ।
 एतत् श्रुतं कृष्णमुखाच्छतशृङ्गे च पर्वते ।
 नक्षत्रं कथितं वक्ष्ये तित्थ्यां भ्रमति नित्यशः ॥ ३॥
 योगश्च करणश्चैव मद्वक्त्रेण निशामय ।
 विष्कम्भः प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः शोभनस्तथा
 अतिगण्डः सुकर्मो च धृतिः शूलस्तथैव च ।
 गण्डो द्विध्रुवश्चैव व्याघातो हर्षणस्तथा ॥
 वज्रश्चासृग्यतीपातो वरीयान् परिधः शिवः ।
 सिद्धः साध्यः शुभः शुक्रो ब्रह्मन्नी वैधृतिस्तथा
 कीर्तितस्तु योगगणः करणं श्रूयतामिति ।
 ववश्च बालवर्षेऽथ कौलवस्तैतिलस्तथा ॥
 गरश्च वणिजश्चापि विष्टिश्च शकुनिस्तथा ।
 चतुष्पाञ्चापि नागश्च किन्तुन्न इति कीर्तनम् ॥
 नराणाञ्चापि मामेन पितृणाञ्च दिवानिशम् ।
 शुक्ले तेषां दिनश्चापि कृष्णे नक्तं प्रकीर्तितम् ॥
 वत्सरेण नराणाम् सुराणाञ्च दिवानिशम् ।
 दिनन्तेषामुत्तरेण नक्तञ्च दक्षिणायणे ॥
 मन्वन्तरन्तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ।
 मनोरायुःपरिमितं शक्रस्यायुः प्रकीर्तितम् ॥
 पञ्चविंशत्सहस्रञ्च तथा पञ्चशतं परम् ।
 तत्र सूर्यगतितर्नास्ति शक्रपातानुसारतः ॥
 युगानां षष्टिमधिकं नराणाञ्च प्रकीर्तितम् ।
 कालेनैतेन शक्रस्य पतनञ्च मनोस्तथा ॥ ३॥
 चतुर्दशेन्द्रावच्छिन्नकालेन ब्रह्मणो दिनम् ।
 एतेनैव च तदयुक्तसुक्तं धातुर्दिवानिशम् ॥
 एवन्तेषां निपतनं बोद्धव्यं तद्दिवानिशम् ।
 तत्र सूर्यगतितर्नास्ति शक्रपातानुसारतः ॥
 दिवानिशञ्च जानन्ति ब्रह्मलोकनिवासिनः ।
 दण्डद्वयं लवपलं शक्रपातेन तत्पलम् ॥
 एवं त्रिंशद्दिनेनैव धातुर्भासः प्रकीर्तितः ।
 अष्टो द्वादशभिर्मासैरेवन्तस्य शतायुषः ॥
 ब्रह्मणः पतनेनैव निमेषः श्रीहरेरपि ॥ ३॥
 धातुः पातानुसारेण वैष्णवेन दिवानिशम् ।
 तत्र सूर्यगतितर्नास्ति चैव मोक्षोक्ततः कृतम् ॥

समर्थः

बहुवृत्तशक्तिः सर्वे तेन जानन्त्यर्हनिशम् ॥
 चन्द्रस्यापि यद्वाणाश्च गतिर्नास्तीति तत्र वै ।
 चक्रं नैव भ्रमत्येव राशीनामिच्छया हरिः ॥
 दिनश्च तेजसा दीप्तं कृष्णस्य परमात्मनः ।
 नक्तं तेजोविहीनस्य हरौ च मन्दिरं गते ॥
 एवं कालगतिस्तत्र विष्णुलोकैः स्थितं सन्ततम् ।
 कालस्वरूपो भगवान् परमात्मा निराकृतिः ॥
 मृत्युसूर्यगतिर्नास्ति पातालेषु च सप्तसु ।
 तद्वाचिनश्च जानन्ति सङ्घे तेन दिवानिशम् ॥
 दिने च मूर्ध्नि नामानां मणिवर्जलति निवृत्तः ॥
 सव्यायां दौमिहीनस्य रात्रिश्च तमसाहता ॥
 कालं तन्म्रीप्रमाद्येन जानन्ति तन्निवाकिनः ।
 यथा भुवि तथा तत्र परिमाणं प्रकीर्तितम् ॥*॥
 कृतं त्रेता हापरश्च कलियुगे चतुर्युगम् ।
 दिव्यैर्हादशसाहस्रैर्व्यंक्षरैश्चापि सन्धितम् ॥
 अष्टौ शतान्यप्यधिकं सहस्राणां चतुष्टयम् ।
 दिव्यैर्वर्षैः कृतयुगं कालविज्ञानं रूपितम् ॥
 अष्टाविंशत्सहस्राण्यप्यधिकं परिमाणकम् ।
 लक्षाणाञ्च समदश नृमाणं परिकीर्तितम् ॥
 अधिकं षट्शतान्येव सहस्राणां त्रयं तथा ।
 दिव्यैर्वर्षैश्च त्रेतेति वत्स कालविदो विदुः ॥
 षण्णवतिसहस्राणि लक्षैर्हादशभिः सह ।
 नृणां वर्षैश्च त्रेतेति कालविज्ञः प्रकीर्तितः ॥
 चतुष्टयं शतानाञ्चाप्यधिकं द्विसहस्रकम् ।
 वर्षं दिव्यं हापरश्च कालज्ञैः परिकीर्तितम् ॥
 चतुःषष्टिसहस्राणि लक्षैरष्टभिरैव च ।
 नृणां वर्षैर्हापरश्च कालज्ञैः परिकीर्तितम् ॥
 अधिकं द्विशतान्येव दिव्यं वर्षसहस्रकम् ।
 एवं मितं कलियुगं वत्स प्राज्ञैः प्रकीर्तितम् ॥
 हात्रिंशच्च सहस्रञ्च चतुर्लक्षं नृमाणकम् ।
 वर्षं चैति कलियुगं चकार कालकोविदः ॥
 लक्षैश्चत्वारिंशच्चैः सह विंशत्सहस्रकैः ।
 नृमाणवर्षैः कालज्ञैर्व्यंक्षरैश्च चतुर्युगम् ॥
 त्रिंशत्ते कथितं वत्स कालसंख्यानिरूपणम् ।
 यथाश्रुतं यथाज्ञानं गच्छ वत्स हरिः पुरम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे राधोद्भवसं-
 वादे कालनिरूपणम् ८६ अध्यायः ॥*॥अपि च ।
 मार्कण्डेय उवाच ।
 “निमेषो नाम कालाङ्गी नेत्रोन्मेषविलक्षितः ।
 तैरष्टादशभिः काष्ठा काष्ठानां त्रिंशता कला ॥
 कलाभिस्तावतीभिस्तु क्षणाः परिकीर्तितः ।
 क्षणैर्हादशभिः प्रोक्तो मुहूर्त्तस्तैस्तु त्रिंशता ॥
 मानुष्यः स्यादहोरात्रः पञ्चसु दश पञ्च च ।
 पञ्चाभ्यां मानुषो मासः पितृणां तदहर्निशम् ॥
 मासैर्हादशभिर्वर्षा देवानां तदहर्निशम् ।
 कृष्णपञ्चः पितृणास्तु कर्मार्थं दिवसो मतः ॥
 स्वप्नार्थं शुकपञ्चस्तु रजनी परिकीर्तिता ।
 देवानास्तु दिनं प्रोक्तं षण्मासा उत्तरायणम् ॥
 रात्रिः स्वप्नाय देवानां षण्मासा दक्षिणायनम्
 हाभ्यां हाभ्यास्तु मासाभ्यामर्कजाभ्यास्तुः
 स्मृतः ॥
 ऋतुभिश्चायनं प्रोक्तं त्रिभिस्ताम्रानुषं मतम् ।

१६६-

समर्थः

ऋतुभिर्वत्सरः षड्भिस्तांश्च नृणु पृथक्
 पृथक् ॥*॥
 चैत्रादियुगलैः संज्ञा तैस्तैः षड्भिर्द्विजोत्तमः ।
 वसन्तश्चैत्रवेशाश्वी शीतो ज्येष्ठः श्रुचिस्तथा ॥
 प्राहट्टं नभोनभस्यौ तु शरत् स्यादिशकार्तिकौ ।
 सहःषोषौ च हेमन्तः शिशिरो माघफाल्गुनी ॥
 षड्भिः ऋतवः प्रोक्ताः यज्ञादौ विहितः पृथक्
 नृणां मानेन दशभिलक्षैः सप्तभिरुत्तरैः ॥
 साष्टाविंशतिसाहस्रैर्म्यानं कृतयुगस्य च ।
 सव्या चतुःशतानौह वर्षानामन्तरालतः ॥
 सव्यांशस्तावता प्रोक्तस्तदन्तर्गत ईप्सितः ।
 चैता हादशभिलक्षैर्मानुषैर्वत्सरैर्भवेत् ॥
 षण्णवत्या सहस्रैश्च सव्या च स्यात् शतचयम् ।
 शतत्रयन्तु सव्यांशस्तदन्तः परिकीर्तितः ॥
 चतुःषष्टिसहस्राणि लक्षाण्यष्टौ प्रमाणतः ।
 भवेद्युगं हापरान्यं तेषु सव्या शतत्रयम् ॥
 शतत्रयन्तु सव्यांशस्तदन्तर्गत इत्यने ।
 हात्रिंशत्तु सहस्राणि चतुर्लक्षाणि वै कलेः ।
 संवत्सरैर्भवेन्मानं सव्यांशं प्रोच्यते शतम् ॥
 वत्सराणामेकशतं सव्यांशश्च तदन्तरे ।
 एवं कृतश्च त्रेता च हापरश्च तथा कलिः ॥
 मानुषेण प्रमाणेन भवेद्युगचतुष्टयम् ।
 त्रिंशत्वारिंशता लक्षैर्मानं चतुर्युगं भवेत् ॥
 सहस्रै रपि विंशत्या सव्यासव्यांशसंयुतम् ।
 देवं दिनं वत्सरेण मानुषेण सरात्रकम् ॥
 एवं क्रसं गणित्वा तु मानुषीयैश्चतुर्युगम् ।
 देवं हादशसाहस्रं वत्सराणां प्रकीर्तितम् ॥
 देवैर्हादशसाहस्रैर्व्यंक्षरैर्दिविकं युगम् ।
 तद्वच्चतुर्युगं नृणां सव्यासव्यांशसंयुतम् ॥
 देवानास्तु कृतं त्रेता हापरादिव्यवस्थया ।
 न युगत्रयवहारोऽस्ति न च धर्मादिभिरत्रा ॥
 किन्तु चातुर्युगं नारं भवेद्देवयुगं सदा ।
 देवैरेव च समत्या युगेभ्योऽन्तरं भवेत् ॥
 देवै युगसहस्रे हे ब्रह्मणः स्यादहर्निशम् ।
 चतुर्युगसहस्रे हे नृणां मानेन तद्वेत् ॥
 एकास्मिन् ब्राह्मणदिवसे मनवः स्युस्तद्वृत्तम् ।
 एवं ब्राह्मण मानेन दिवसैस्तु त्रिभिः शतैः ॥
 सषष्टिभिर्व्यंक्षरः स्याद्ब्राह्मणो वर्षो नृणां यथा
 ब्राह्मणैः पञ्चशता वर्षैः परार्द्धः परिकीर्तितः ॥
 तदौखरस्य दिवसं तावती रात्रिरिष्यते ।
 शतेन ब्रह्मणो वर्षैः कालः स्यात् द्विपरार्द्धकः ॥
 परार्द्धं हितयैऽतीते ब्रह्मणः प्रलयो भवेत् ।
 प्रलीने ब्रह्मणि परे जगतां प्राकृतो लयः ॥
 समस्तजगदाधरमव्ययं यत् परात्परम् ।
 तस्य ब्रह्मस्वरूपस्य दिवारात्रश्च तद्वेत् ।
 तत्परं नाम तस्यार्द्धं परार्द्धमभिधीयते ॥”
 इति श्रीकालिकापुराणे २४ अध्यायः ॥*॥
 किञ्च ।
 “अक्षिपञ्चपरिज्ञेयो निमेषः परिकीर्तितः ।
 दौ निमेषो ऋतिर्नाम हे नृणो तु लवः स्मृतः ॥
 हिलवः षण् इत्युक्तः काष्ठा प्रोक्ता दश
 क्षणाः ।

समर्थः

दश काष्ठाः किला नाम तत्संख्या स्याच्च
 चाटिका ॥
 घटिके हे मुहूर्त्तः स्यात्सैस्त्रिंशत्या दिवानिशम् ।
 चतुर्विंशतिवैलाभिरहोरात्रं प्रचक्षते ॥
 सूर्योदयादिविज्ञेयो मुहूर्त्तानां क्रमः सदा ।
 पश्चिमादहोरात्रादिहोराणां विद्यते क्रमः ॥”
 इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥*॥
 अपरं नृसिंहपुराणे २ अध्याये कौर्मा ६ अध्याये
 च दृष्टव्यम् ॥
 समयकारः, पुं, (समयस्य कारः करणम्) सङ्घेतः
 यथा,—
 “प्रज्ञातिः परिभाषा शैले सङ्घेतसमयकाराणां”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 समया, व्य, (समयनमिति । सम् + इण गतौ +
 “याः समिण्णिकपिभ्याम् ।” उच्यते ४।१७४।
 इति आप्रत्ययः ।) निकटः । षष्ठ्य पर्यायः ।
 निकषा २ हिरक् ३ । इत्यमरः ॥ (यथा,
 शिशुपालवधे । ६ । ७३ ।
 “कुटजानि वीक्ष्य शिखिभिः शिखरीन्द्रं
 समयावनौ घनमदभ्रमराणि ।
 गगनश्च गोतनिनदस्य गिरोच्चैः
 समया वनीघनभ्रमराणि ॥”)
 मध्यः । इति चामरः । ३ । ३ । २५१ ॥
 “समया निकटे मध्ये मध्ये च निकषान्तिकी”
 हिरक् ३ ध्वं विनार्थं च—”
 इति रुद्रः ॥
 हिरगुक्तश्च सामीप्ये । इत्यमरमाला ॥ काल-
 विज्ञापनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 समरः, पुं, क्ली, (सम्यक् अरणं प्रापणमिति
 सं + ऋगती + अण् । यद्वा, सम्यक् ऋच्छत्य-
 त्रेति । “मन्दरकन्दरशोकरिति ।” बाहुलकात्
 अरप्रत्ययेन साधुः । इत्युज्ज्वलः । ३ । १३१ ।
 युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १२ । ८२ ।
 “इतराश्चपि रचांसि पेतुर्नारकोटिषु ।
 रजांसि समरोत्यानि तच्छोषितनदीष्विव ॥”)
 समरभः, पुं, (समरवत् भातीति । भा + कः ।)
 रतिबन्धविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
 “स्वजहाइयसंयुक्तं कृत्वा योषित्पदद्वयम् ।
 स्तनी धृत्वा रमन्तु कामी बन्धः समरभः स्मृतः ॥
 इति रतिमञ्जरी ॥
 समरूप्यः, त्रि, (समादागत इति । सम + “हेतु-
 मनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ।” ४ । ३ । ८२ ।
 इति रूप्यः ।) समस्य साधोर्भूतपूर्वो गवादिभ्यः
 समशब्दात् रूप्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 समर्थः, त्रि, (समर्थयते इति । सं + अर्थ + पचा-
 यच् ।) शक्तिष्ठः । (यथा, तिथितत्त्वे ।
 “ये समर्था जगत्प्रसिद्धं सृष्टिस्थित्यन्तकारिणः
 तेषु कालेन कौयन्ते कालो हि बलवत्तरः ॥”)
 सम्बन्धार्थः । इति । इत्यमरः ॥ (यथा, महा
 भारते । १३ । ५ । २६ ।
 “नार्हसि मां सहसाच्च हुमं त्याजयितुं चिरान्तं
 समर्थसुपजीव्यं त्वज्येयं कथमद्य वै ॥”)

समव

समर्थता, स्त्री, (समर्थस्व भावः । समर्थ + तल्) सामर्थ्यम् । शक्तिः । समर्थत्वम् । समर्थशब्दात् तत्प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

समर्थनं, स्त्री, (सम् + अर्थ + ल्युट् ।) इदमुचित-मिदमनुचितमिति निश्चयः । तत्पर्यायः । संप्रधारणा २ । इत्यमरः । समर्थना ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २५ । ७३ ।

“शक्तिदेवस्य पार्श्वस्थो विष्णुदत्तः समर्थनम् । विनोदपूर्वकं कुर्वन् कथां कथितवानिमाम् ॥” सामर्थ्यं च ॥ (यथा, महाभारते । १।१२०।१० । “स तु ज्ञानगरीयस्त्वात् तपसश्च समर्थनात् । अथतस्मै महाप्राप्नो धैर्यं च परमेण च ॥”)

समर्थना, स्त्री, (सम् + अर्थ + युच् । टाप् ।) अर्थस्य ऽध्ववसायः । यथा । सिन्धुमपि शीष-याणि । इति सुम्बोधध्याकरचम् ॥ समर्थनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४ । २४ ।

“समर्थनास्तु सर्वासु हितेषु प्रियमेव च । संवर्धयेत्तदेवास्व प्रियादपि हितं वदेत् ॥” समर्थकः, त्रि, (सम् + धोतीति । सम + ऋधुवच् + खल् ।) वरदः । इष्टफलदाहृदेवतादिः । इत्यमरः ॥

समर्पणं, स्त्री, संपूर्णस्य ऋधातोर्जा (षिचि) कृते पनि कृतेऽनट् (ल्युट्) प्रत्ययनिष्पन्नम् । सम्यक्-प्रकारेणापणम् । सापोन इति भाषा । यथा, “प्राणायामं ततः कृत्वा प्रजपेत् साधकाप्रणीः देव्या हृते जपफलसमर्पणमथाचरेत् ॥”

इति तोडसतस्मै ३ पटलः ॥

समर्थ्यादः, पुं, (मर्थ्यादया सह वर्त्तमानः ।) समीपः । मर्थ्यादासहिते, त्रि । इति मेदिनी ॥ समलं, स्त्री, (मलेन सह वर्त्तमानम् ।) विष्ठा । इति शब्दरत्नावली ॥ आविले, त्रि । इति जटाधरः ॥ (कलङ्कविशष्टे च त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । १०३ । ६२ ॥

“समलो व्योम्नि दृष्टोऽय चन्द्रोऽनेनेतिकौतुकात् अथ्योन्नि दर्शितं धात्रा चन्द्रमन्यमिवामलम् ॥” समवकारः, पुं, (समवकौर्त्यन्ते बहवोऽर्था यस्मि-न्निति । सम + अव + क् + घञ् ।) नाटकमिदः । यथा,—

“स्वाभाटकं प्रकरणं भाषः प्रहसनं डिमः । व्यायोगः समवकारो विथङ्गे हास्यगा इति । अभिनेयप्रकाराः स्युर्भाषाः षट् संस्कृता-दिकाः ॥” इति हेमचन्द्रः ॥

(तत्र चत्वारिदिकं यथा,—

अथ समवकारः ।

“वृत्तं समवकारे तु ख्यातं देवाचराश्रयम् । सन्ध्यो निर्विर्मर्षास्तु तयोऽङ्गास्तत्रादिमे ॥ सन्ध्यो हावन्त्ययोस्तद्देक एको भवेत् पुनः । नायका हादशोदासाः प्रख्याता देवदानवाः ॥ कर्त्तव्यं प्रथक् प्रथक् तेषां वीरमुख्योऽखिलो रसः ।

समष्टिः

वृत्तयो मन्दकौशिको नात्र विन्दुप्रवेशकौ ॥ वीथ्यङ्गानि च तत्र स्व्यर्थालाभं तयोदश । गायत्र्याण्डमुष्णान्यत्र कृन्दांसि विविधानि च त्रिभुङ्गारस्त्रिकपटः कार्य्यार्थं त्रिविधवः । वस्तु हादशनाडीभिर्निष्पाद्यं प्रथमाङ्गम् ॥ द्वितीयोऽङ्गे च त्रिभुङ्गारिभ्यामङ्गे तृतीयके ॥ नाडिका घटिकाद्यमुच्यते । विन्दुप्रवेशकौ च नाटकोक्तावपि नेह विधातव्यौ । तत्र ।

धर्मार्थकामैस्त्रिविधः भुङ्गारः कपटः पुनः । स्वाभाविकः कृत्रिमश्च द्वैवजो विद्वः पुनः ॥ अचेतनेषु तनेषु चेतनाचेतनेः कृतः ॥ तत्र शास्त्राविरोधेन कृतो धर्मभुङ्गारः । अर्थ-लाभार्थकल्पितः अर्थभुङ्गारः । प्रहसन-भुङ्गारः कामभुङ्गारः । तत्र कामभुङ्गारः प्रथमाङ्ग एव । अन्ययोस्तु न नियम इत्याहुः । चेतनाचेतना गजादयः । समवकौर्त्यन्ते बह-वोऽर्था अस्मिन्निति समवकारः । यथा, समुद्र-मथनम् ॥” इति साहित्यदर्पणे । ६।५।१५-५।१६ ॥ समवतारः, पुं, तीर्थम् । समवपूर्वकदृष्टधातोर्घञ्-प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, किराते । ५ । ७ ।

दधतमाकरिभिः करिभिः चतेः

समवतारसमैरसमैस्तैः ॥”)

समवर्त्ती, [न्] पुं, (समं वर्त्तते इति । सम् + वृत् + णिनिः ।) यमः इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २०७ । ३५ ।

“शासितारश्च पापानां पितृणां समवर्त्तिनम् । असृजत् सखं भूतात्मा निधिपञ्च धनेश्वरम् ॥” तुल्यवर्त्तनश्रीले, त्रि ॥

समवायः, पुं, (समवाय्यते इति । सम् + अव + अय + घञ् ।) सम्मूहः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ४ । १०८ ।

“अनध्यायो बह्यमाने समवाये जनस्य च ॥” सम्बन्धविशेषः । यथा,— “घटादीनां कपालादीं द्रव्येषु गुणकर्मीणोः । तेषु जातेषु सम्बन्धः समवायः प्रकीर्तितः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

अवयवावयविनोर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतो-र्जातिव्यक्तयोर्निस्त्वद्रव्यविशेषयोश्च यः सम्बन्धः स समवायः । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

समवेतः, त्रि, (सम् + अव + इण् + क्तः) मिलितः । यथा,—

“धर्मचेत्रे कुरुचेत्रे समवेता युयुक्तावः । नामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वन्त सञ्जय ॥” इति भगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥

समवायसम्बन्धेन वृत्तिः । यथा,—

“यत् समवेतं कार्यं भवति च यन्तु समवायिजनकं तत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

समश्रुवानः, त्रि, सम्यक्प्रकारेण व्याप्तिविशिष्टः । संपूर्णकाशधातोः शानच्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ समष्टिः, स्त्री, (सं + अश् व्याप्ती + क्तिन्) समस्तः । मिलितः । यथा,—

समस्या

“समष्टिरीशः सर्वेषां स्वात्मतादात्म्यवेदनात् ॥ तदभावात्तदन्वो तु ज्ञायन्ते व्यष्टिसंज्ञया ॥” इति पञ्चदशौ ॥

समष्टिलः, पुं, (सम् तिष्ठतीति । स्था + बाहु-लकात् इलच् ।) सुपविशेषः । कौकुयां इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । भण्डौरः २ नद्याम्बः ३ आम्बगन्धकः ४ कौकापः ५ कण्टकि-फलः ६ उपदंशः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । हृद्यत्वम् । मुखविशोधनत्वम् । कफवातप्रशमनत्वम् । दाहकारित्वम् । दीपन-त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

समष्टिला, स्त्री, (समष्टिल + णियां टाप् ।) गण्डौरः । इत्यमरः ॥ हे शसा इति ख्याते शमठ इति ख्याते । अणुपदेशजे शाके इति केचित् । गुण्डिया इति ख्याते शाके इति सर्वानन्दः । गण्डौनि अन्वियुक्तानि अणानि ईरयति गण्डौरः षष् । गण्डं रोगविशेषं ईरयति गण्डौरः शूर्यकन्द्यादिरित्यन्ये । सम्य-गस्त्रि लाति समष्टिला डः मनीषादित्वाद् सस्य षत्वम् । इति भरतः ॥

समष्टीला, स्त्री, समष्टिला । यथा,—

“समष्टोऽपि च गण्डौरः समष्टीला समष्टिला ॥” इति शब्दरत्नावली ॥

समसनं, स्त्री, (सम् + अस् + ल्युट् ।) संक्षेपणम् । इत्यमरः ॥ (समासः । इति केचित् ॥)

समसृप्तिः, पुं, (समेषां सर्वेषां सृप्तिर्यत्र ।) कल्पान्तः । महाप्रलयः । इति हेमचन्द्रः । २ । ७५ ॥ (स्त्री, समा सृप्तिरिति ।) तुल्य-शयनश्च ॥

समस्तः, त्रि, (सम् + अस् + क्तः ।) सम्पूर्णम् । तत्पर्यायः । समम् २ सखम् ३ विश्वम् ४ अशेषम् ५ कृतस्वम् ६ निखिलम् ७ अखिलम् ८ निःशेषम् ९ समग्रम् १० सकलम् ११ पूर्णम् १२ अखण्डम् १३ अनूनकम् १४ । इत्यमरः ॥ अनन्तम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अन्य-नम् १६ अनूनम् १७ । इति जटाधरः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ४ । ३३ ।

“सूक्तान्यशेषाणि शटाकलापो ब्राह्मं समस्तानि हवीषि देव ॥”)

समस्तः, त्रि, (सम् तिष्ठतीति । स्था + क्तः ।) समाप्तः । समभावेन स्थितः । समशब्दपूर्वक-स्वाधातोर्घप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, हृत्-संहितायाम् । ५० । २० ।

“परतो न विशेषफलं

विषमसमस्यास्तु पापशुभफलदाः ॥)

समस्यन्तौ, स्त्री, (समा खलौ ।) गङ्गायमुनयो-र्न्मध्यदेशः । तत्पर्यायः । अन्तर्वेदिः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

समस्या, स्त्री, समसनं उक्त्वा संक्षेपणम् । सम् + अस् + ल्युट् । संज्ञापूर्वकत्वात् हृत्प्रभावः । समस्यते संक्षिप्यतेऽनया समस्या अस्तु इर्-चेपे शीघ्रजयेत्यादिना क्वप् भिन्नाभि-

समाग

प्रायस्य श्लोकादेशदीयत्वेन प्रत्यभिज्ञायमानानां भागानां स्वकृतेन परकृतेन वा भागान्तरैश्च समसं संवटनं समस्येति माधवी ॥ श्लोकस्य पादेनैकेन द्वाभ्यां चिभिर्वा पुरश्चम् । यथा,— “सुसूचीः किं तवाद्यापि चित्रकानननामरेः । अरु नारायणं येन त्रेतायां रावणो हतः ॥” इत्यादिश्लोकादौ पादे पुरश्चरूपेणाद्यमित्येके । इति रायमुकुटः । तत्पर्यायः । समासार्था २ । इत्यमरः ॥ समस्यार्था ३ समासार्था ४ । इति भरतः ॥

समस्यार्था, स्त्री, (समस्या अर्था यस्याः ।) समस्या । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

समस्या, स्त्री, यश्चः । इति शब्दरत्नावली ॥

समा, स्त्री, (सम वैज्ञान्ये + पञ्चाद्यच् । ततष्ठाप् ।) वत्सरः । इत्यमरः ॥ समति विकसयति भावान् समा सम एव वैज्ञान्ये पञ्चादित्वाद्वाच्चाप् ।

समा नित्यबहुवचनान्ताः स्त्रियामिति वामनादयः । समां समां विज्ञायते इत्येकत्वेऽपि दृश्यते इति स्वामी । अतएव समा इति बहुवचनेन क्वचित् पाठः । समेति क्वचिदेकवचनेन । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, रामायणे । १।२।१५)

“मा निषाद प्रतिष्ठां स्वमगमः प्राश्रयतीः समाः यत् क्रौञ्चमिधुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥” समांशहारी, [न] चि, (समांशं हरतीति । इ + चिनिः ।) समभागाहः । यथा, दायतत्त्वं ।

“समांशहारिणी माता पुत्राणां स्यात् सृते पती ॥”

समांशिकः, त्रि, (समांशोऽस्यस्येति । ठन् ।) समभागाहः यथा,—

“यदि कुर्व्यात् समानांशान् पत्नयः कार्य्याः समांशिकाः ।

न दर्श स्त्रीधनं यासां दत्ते त्वहं प्रकीर्तितम् ॥” इति दायतत्त्वम् ॥

समांशो, [न] त्रि, (समांशोऽस्यस्येति । इनिः ।) तुल्यभागविशिष्टः । समानभागौ । यथा,—

“अष्टे” वा अष्टभागिन सख्ये वा स्युः समांशिनः ॥ इति दायतत्त्वम् ॥

समांसमीना, स्त्री, (समां समां विज्ञायते इति । “समां समां विज्ञायते” ५।२।१२। इति खः ।) प्रतिवर्षप्रसूतगवो । इत्यमरः ॥

समाकर्षी, [न] पुं, (समाकर्षेति चित्तमिति । सम् + षा + कर्ष् + षिनिः ।) अतिदूरगामि-मन्थः । तत्पर्यायः । निर्हारी २ । इत्यमरः ॥

दृष्टाजनकगन्धयुक्तो भष्णादिद्रव्ये इयमेतदिति साङ्गः ॥ तत्र, त्रि ॥

समाख्या, स्त्री, (समाख्यायतेऽनयेति । सम् + षा + ख्या + षङ् ।) कीर्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥ संज्ञा । यथा,—

“सपिच्छीकरणसमाख्यासिचर्यं सुतरां तत्र तत्राचरणम् ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

समागतः, त्रि, (सम् + षा + गम क्तः ।) सम्यगा-गमनविशिष्टः । भागमनाशयः । यथा,—

समाधा

“कैर्मया सद्य योद्धव्यमस्मिन् रथसमुद्यमे । योऽस्मानानवेषेऽहं य एतेऽथ समागताः ॥” इति भगवद्गीतायाम् । १ । २२ ॥

समागतिः, स्त्री, समागमनम् । समाङ्पूर्वमम-धातोः क्तिप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

समागमः, पुं, (सं + षा + गम + षञ् ।) सम्यगा-गमनम् । सम्प्रतिः । यथा,—

“रतिशक्तिः स्त्रियः कान्ता भोज्यं भोजन-शक्तिता ।

दानशक्तिः सविभवा रूपमारोम्भनम्यदः । आरुपुष्यमिदं प्रोक्तं फलं ब्रह्मसमागमः ॥” इति आहतस्वष्टमस्त्रपुराणवचनम् ॥

समाघातः, पुं, (समाहृत्यतेऽत्रेति । सं + षा + हन + षञ् ।) युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ४२१ ।

“सम्केटस्तु समाघातः क्रुद्धसत्वरयोर्द्वयोः ॥”) वधः । इति मेदिनी ॥

समाचारः, पुं, (सम् + षा + चर + षञ् ।) सम्यगाचरणम् । यथा,—

“पुण्यस्त्रीणां समाचारं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।” इति मात्स्ये ६६ अध्याये ॥

संवादः । इति लोकप्रसिद्धः ॥

समाजः, पुं, (संवीयतेऽत्रेति । सं + षज + षञ् । “अजिर्ष्यं षजपोः” ३।४ । ५६ । इति वीभावो न । “अजिर्ष्योऽपि” ७ । २ । ६० । इति कुल्लनिषेधः ।) पशुभिन्नानां संघः । इत्यमरः ॥

सभा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । १० । ४४ । ८ ।

“धर्मव्यतिक्रमोऽज्ञस्य समाजस्य भ्रुवं भवेत् । यत्राधर्मः समुत्तिष्ठेन्न स्थेयं तत्र कर्षिचित् ॥”) इत्यौ । इति अनेकार्थकोषः ॥

समाज्ञा, स्त्री, (समाज्ञायते इति । सम् + षा + ज्ञा + “आतद्योपसर्गो” इत्यङ् । टाप् ।) समज्ञा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

समादानं, स्त्री, सम् + षा + दा + ष्यट् ।) समी-चौनग्रहणम् । सम्यगग्रहणम् । (यथा, महा-भारते । १३ । ८४ । ३५ ।

“सर्वं पापसमादानं नृशंसे, चानृते च यत् । तत्तस्यास्तु सदा पापं यस्तं हरति पुष्करम् ॥”) शौगताङ्ककम् । बौद्धानां नित्यकर्म । इति मेदिनी ॥

समाधाः, पुं, निव्यक्तिः । विरोधभङ्गनम् । इति लोकप्रसिद्धम् । समाधानम् । समाङ्पूर्वधा-धातोर्विच्प्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

समाधानं, स्त्री, (सम् + षा + धा + ष्यट् ।) ब्रह्मणि मनःस्फुरोकरणम् । चित्तैकार्यम् । तत्-पर्यायः । अवधानम् । प्रणिधानम् ३ समाधिः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ निगृहीतस्य मनसः श्रवणादौ तदनुगुणविषये च समाधिः समा-धानम् । इति वेदान्तसारः ॥ इजानो समा-धानं सन्नयति । निगृहीतस्येति । शब्दादि-

समाधिः

विषयेभ्यो निगृहीतस्यान्तःकरणस्य श्रवणादौ तदनुगुणेषु तदुपकारकेषु अमानित्वादिसाधन-विषयेषु समाधिर्नैरन्तर्येण तच्चिन्तनं समा-धानमित्यर्थः । इति तट्टीकासुबोधनी ॥ (यथा, भागवते । ३ । २८ । ६ ।

“स्वधिष्णानामिकदेशे मनसा प्राणधारणा । वैकुण्ठलीलाभिधानं समाधानं तथात्मनः ॥”) पूर्वपक्षस्योत्तरम् । इति लोकप्रसिद्धम् ॥ (गाट-काङ्कविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ११८ ।

“उपशेषः परिकरः परिख्यासो विकीर्णनम् । युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभाषणा । उद्देशः करणं भेद एतान्यङ्गानि वै सुखे ॥” तद्वचणादिकं यथा, तत्रैव । ६ । ३४५ ।

“बीजस्यागमनं यत्तु तत् समाधानमुच्यते । यथा, वैष्णोसंहारे ।

नेपथ्ये भो भो विराट्पदप्रभृतयः ! श्रूयताम् । ‘यत् सत्त्वत्रतभङ्गभोरुमनसा यत्नेन मन्दोक्तं यहिष्मत्तुमपौहितं शमवता शान्तिं कुसख्ये-च्छता ।

तद्व्यातारणिसम्भृतं सृपसुताकेशास्त्रराकषेभ्यः क्रोधव्योतिरिदं महत् कुदबले यौधिष्ठिरं जूशते ॥’

अत्र ‘सुखा भवन्ति मयि जीवतीति’ आदि-बीजस्य प्रधाननायकाभिमतत्वेन सम्यगाहित-त्वात् समाधानम् ॥”) (॥)

समाधिः, पुं, (समाधीयतेऽस्मिन् मनो जनैरिति । सम् + षा + धा + “उपसर्गं धोः क्तिः ।” इति क्तिः ।) समर्थनम् । नीवाकः । नियमः । इत्य-मरः ॥ (यथा, कुमारि । ५ । ६ ।

“अयाचतारस्थनिवासमात्मनः फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥”) समर्थनं अशक्ये अश्ववसायः दुर्घटस्य घटनत्वं वा । नीवाको वचनाभावः । इति स्वामी ॥

धान्यादिषु मूल्योत्कर्षपूर्वको जनादरः । इति सुभूतिः ॥ नियमः अङ्गोकारः । एते समा-धयः । समाधीयतेऽस्मिन् मनो जनैरिति क्तिः । इति भरतः ॥ ध्यानम् । काव्यगुणविशेषः । इति मेदिनी ॥ (अर्थोत्तरविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ७४० ।

“समाधिः सुकरं कार्यं देवाहस्वन्तरागमात् ॥” यथा,—

“मानमस्या निराकर्तुः पादयोर्मं पतिष्यतः । उपकाराय दिष्टेऽदसुदोषं घनगर्जितम् ॥” समाधीयतेऽनेनेति करणे क्तिः । कारण-सामग्री । (यथा, रघुः । १ । २८ ।

“तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना । तथाहि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः ॥”) इन्द्रियनिरोधनम् । इति शब्दरत्नावली ॥”) समाधिलक्षणं यथा, गारुड ४४ अध्याये ।

“नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमहयम् । तुरीयमक्षरं ब्रह्म अहमस्मि परं पदम् । अहं ब्रह्मैत्यवस्थानं समाधिरिति गीयते ॥”

अपि च तत्रैव २४० अध्याये ।
 'हादशध्यानपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः ।
 तुष्टे तु संयतो मुक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥
 ध्येयमेव हि सर्वत्र ध्याता तत्रयतां गतः ।
 पश्यति ह्येतरहितं समाधिः सोऽभिधीयते ॥'
 अथ च विष्णुपुराणे । ६ । ७ । ६० ।
 तस्यैव कल्पनाद्यैर्न स्वरूपग्रहणं हि यत् ।
 मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते ॥'
 अपरश्च ।
 "इमं गुणसमाहारमनात्मत्वेन पश्यतः ।
 अन्तः श्रौतस्तथा यस्य समाधिरिति कथ्यते ॥"
 इति योगवाशिष्ठे उपशमप्रकरणम् ॥
 योगाङ्गविशेषः । यथा । समाधिस्तु द्विविधः ।
 सविकल्पको निर्विकल्पश्चेति । तत्र सविकल्पको
 नाम ज्ञातृज्ञानादिविकल्पलयानपेक्षया द्वितीय-
 वस्तुनि तदाकाराकारितायाश्चित्तवृत्ते रवस्था-
 नम् । तदा मृत्तमयगजादिभाषेऽपि मृत्तमवत्
 हेतुभाषेऽप्येवैतं वस्तु भासते । तदुक्तमभियुक्तैः
 "दृशि स्वरूपं गगनोपमं परं
 सकृदविभातं त्वजमेकमव्ययम् ।
 अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं
 तदेव चाहं सततं विमुक्तम् ॥
 दृशिस्तु शुद्धोऽहमविक्रियात्मको
 न मेऽस्ति बहो न च मे विमोक्षः ॥"
 इत्यादि ॥*॥

निर्विकल्पकस्तु । ज्ञातृज्ञानादिभेदलयापेक्षया
 द्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारिताया बुद्धिवृत्त-
 रतितरामेकोभाविनाथस्थानम् । तदा तु जला-
 काराकारितलवणानवभासेन जलमात्रावभास-
 वद्वितीयवस्त्वाकाराकारितचित्तवृत्त्यनवभास-
 नाद्वितीयवस्तुमात्रमेवावभासते । ततश्चास्य
 सुषुप्तेऽभेदशुद्धा न भवति उभयत्र ह्यस्यभाषे
 समानेऽपि तल्लहावासद्भावमात्रेणानयोर्भेदोप-
 पत्तेः ॥ अस्याङ्गानि । 'यमनियमासनप्राणायाम-
 प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः । तत्र अहिंसा-
 सत्यास्तो यन्न ब्रह्मचर्यापरिग्रहाः यमाः । १। शौच-
 सन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः २
 करचरणादिसंस्थानविशेषलक्षणानि पद्मस्वस्त-
 कादीनि आसनानि । ३। रेचकपूरककुम्भक-
 लक्षणाः प्राणनिग्रहोपायाः प्राणायामाः । ४।
 इन्द्रियाणां स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहारणं प्रत्या-
 हारः । ५। अद्वितीयवस्तुन्यन्तरिन्द्रियधारणं
 धारणा । ६। तत्राद्वितीयवस्तुनि विच्छिद्य
 विच्छिद्य अन्तरिन्द्रियवृत्तिप्रवाहो ध्यानम् । ७
 समाधिस्तु उक्तः सविकल्पक एव । ८। एव-
 मस्याङ्गिना निर्विकल्पकस्य लयविशेषकषाय-
 रसास्वादलक्षणस्वारां विप्राः सम्भवन्ति ।
 लयस्तावत् अखण्डवस्वनवलम्बनेन चित्तवृत्ते
 निर्दिष्टा । १५। अखण्डवस्वनवलम्बनेन चित्तवृत्ते-
 रन्यावलम्बनं विक्षेपः । १६। लयविक्षेपाभावेऽपि
 चित्तवृत्ते रागादिवासनया स्वभावभावात्
 अखण्डवस्वनवलम्बनं कषायः । १७। अखण्ड-

वस्वनवलम्बनेनापि चित्तवृत्तेः सविकल्पानन्दा-
 स्वादनं रसास्वादः । समाधारश्चसमये सवि-
 कल्पानन्दास्वादनं वा । ४। अनेन विघ्नवृत्त-
 टयेन रहितं चित्तं निर्व्यातदीपवदचलं सद-
 खण्डचेतन्यमात्रमवतिष्ठते यदा तदा निर्व्य-
 कल्पकः समाधिरित्युच्यते ॥*॥ तदुक्तम् ।
 "लये सम्बोधयेत् चित्तं विक्षिप्तं शमयेत् पुनः ।
 सकषायं विजानीयात् शमप्राप्तं न चालयेत् ॥
 नास्वादयेद्रसं तत्र निःसङ्गः प्रपञ्चया भवेत् ॥"
 इत्यादि । यथा दीपो निवातस्थो ज्ज्वलते
 इत्यादि च । इति श्रीसदानन्दयोगीन्द्रविरचित-
 वेदान्तसारः ॥ (स्वानामस्थानवैश्याविशेषः । अयं
 हि महामायाभारश्च परं ज्ञानमलभत् । अस्व
 विशेषतन्तास्तु देवोमाहात्म्यतो द्रष्टव्यः ॥)
 समाधिस्थः, त्रि, (समाधौ तिष्ठतीति । स्वा +
 कः । समाधियुक्तः । यथा,—
 "मनः संकल्परहितमिन्द्रियार्थानचिन्तयन् ।
 यस्य ब्रह्मणि संलीनं समाधिस्थः स कीर्तितः ॥
 ध्यायतः परमात्मानमात्मस्य यस्य योगिनः ।
 मनस्तत्रयतां याति समाधिस्थः स कीर्तितः ॥"
 इति गारुडं गीतासारे २४० अध्यायः ॥
 समानं, चि, (समानोति सम्यक्प्रकारेण प्राणि-
 तीति । सम् + आ + अन् + ल्युः । यद्वा, समानं
 मानमस्य । समानस्य च्छन्दसीति सः ।) सत् ।
 समम् । यथा, रघुः । २ । ७४ ।
 "भुजे भुजङ्गं नृसमानसारे
 भूयः स भूमेर्धुरमाससज्ज ॥"
 एकम् । इति मेदिनी । (यथा, मनुः । १४। ४० ।
 "नोपगच्छेत् प्रमत्तोऽपि स्त्रियमात्तं वदशने ।
 समानशयने चैव न शयीत तथा सह ॥" *॥
 मानेन सह वर्त्तमानमिति विग्रहे गर्वसहि-
 तश्च । यथा, भागवते । १ । १६ । ३६ ।
 "स्वैर्यं समानमहरत् मधुमानिनोनां
 रोमोत्सवो मम यद्विद्विड्विडितायाः ॥"
 समानः, पुं, (समन्तादित्यनेनेति । सम् + अन् +
 घञ् ।) शरीरस्थवायुविशेषः । स तु नाभि-
 संस्थितः । इत्यमरभरती ॥ (यथा,—
 "हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभि-
 संस्थितः ॥"
 वर्णभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ स तु एकस्थानो-
 सार्थवर्णः । यथा । साम्यन्त्वे कस्थानत्वम् । इति
 मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
 समानकालीनः, त्रि, (समानकाले भवः । समान
 काल + क्तः ।) तुल्यकालोत्पत्तिकः । यथा ।
 गोषु दुग्धमानासु भागतः दुग्धास्वागत इत्यादौ
 समानकालीनत्वं भाषते । तत्र गोविषयकवर्त्त-
 मानदोहनकालोत्पत्तिगमनानुकूलकृतिमान् । एवं
 गोविषयकालोत्पत्तिदोहनसमानकालीनातीतगम-
 नानुकूलकृतिमानिति बोधः । इति सार-
 मञ्जरी ॥
 समानोदकः, पुं, (समानं एकं तर्पणकाले देय-
 मुदकं यस्य ।) एकोदकः । स तु ज्ञाति-

विशेषः । तर्पणे समानं एकमुदकमस्य । यथा,
 "जारी नङ्गः सगोचस्तु स्वजनज्ञातिवाञ्छवाः ।
 सकुल्यबन्धुदायादस्वसमानोदका अपि ॥"
 इति जटाधरः ॥
 स तु चतुर्दशपुरुषपर्यायः जन्मानामस्मृति-
 पर्यन्तश्च । तत्र आद्यस्यैकादशपुरुषावधि-
 चतुर्दशपुरुषपर्यन्तस्याशौचं पक्षिणी द्वितीय-
 स्यैकादशः । यथा । उदकक्रियामधिकृत्य पार-
 स्कारः । सर्वे ज्ञातयो भावयन्ति । आसत्-
 मादशमाहा समानग्रामवासेन यावत् सम्बन्ध-
 मनुस्मरियुर्वा इति भावयन्ति निष्पाटयन्ति
 अत्र यावत् सम्बन्धमनुस्मरियुरेककुलजाता वय-
 मिति स्मरणं भवतीत्यनेनैव सर्वेषामुदकदाने
 प्राप्ते यदासमादशमादुक्तं तत्सन्निकर्षतार-
 तम्येनाशौचभेदेऽप्युदककर्म्म समानार्थमिति ।
 अशौचभेदस्तु सप्तपुरुषपर्यन्तं सपिण्डत्वाद्-
 शाहः । ततश्च दशपुरुषपर्यन्तं त्राहः ।
 तथा च विष्णुहृदयस्ती ।
 "दशाङ्गेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति मृतसूतके ।
 त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु ज्ञात्वा शुध्यन्ति
 गोत्रजाः ॥"
 ततश्चतुर्दशपुरुषपर्यन्तं पक्षिणी ततश्च जन्माना-
 मस्मृतिपर्यन्तमेकादशः । तथा च मिताक्षरा-
 विवादचिन्तामण्योर्वृहन्तुः ।
 "सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।
 समानोदकभावस्तु निवर्त्तताचतुर्दशात् ॥
 जन्मानामस्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते ॥"
 अत्र समानोदकत्वे द्विविधे पूर्व्वं च गौतमः
 पक्षिणीमसपिण्डे । परत्र हारीतः । मातामहे
 त्रिरात्रं स्यादेकादशसपिण्डके इति । अथैव
 गोत्रजानामहः स्मृतमिति जावालवचनम्
 ततः परं सर्वं या समानोदकतानिष्ठतेः सान-
 मात्रमिति ज्ञात्वा शुध्यन्ति गोत्रजा इति हृद-
 स्यलुक्त्वादिति । इति श्रुतत्वम् ॥
 समानोदर्थः, पुं, (समाने उदरे शयितः । "सम-
 नोदरे शयितो षो चोदासः ।" ४। ४। १०८ ।
 इति यत् । "विभाषोदरे ।" ६। ३। ८८ । इति
 पक्षे सादेशो न ।) सहोदरः । इत्यमरः ।
 (यथा, भट्टिः । ७। ८६ ।
 "समानोदर्थमस्माकं जटायुश्च सुधादरात् ॥"
 समापः, पुं, (समा आपो यस्मिन् । ऋक्पूरित्यः ।
 "समाप ईत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।" ६। ३। ८७ ।
 इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ईत्वप्रतिषेधः ।) देवयज-
 नम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
 समापकः, त्रि, समापनकर्त्ता । समापयति यः
 संपूर्णपथातोषकप्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा,—
 "आख्यातास्तुबादयस्तेषाञ्च प्रधानत्वं वाक्य-
 समापकत्वात् ॥" इति दुर्गादासः ॥
 समापनः, क्ली, (सम + आप् + ल्युट्) परिच्छेदः ।
 समाप्तिः । (यथा, मनुः । ५। ८८ ।
 "भादिष्टो नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात्
 समाप्ते नूदकं कृत्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥")

समाल

समाव

समाव

वधः । इति मेदिनी ॥ समाधानम् । इति विश्वः ॥ लब्धम् । इति धरणिः ॥
समापकं, त्रि, (सम् + आप् + क्तः ।) समाप्तः । प्राप्तः । क्लिष्टः । वधः । इति विश्वः ॥
समापका, स्त्री, (समापयतीति । सम् + आप् + क्तः ।) टाप् अत इत्वम् ।) वाक्यसमापकक्रिया । तत्र तिशादयो भवन्ति । यथा । देवदत्तो गच्छति । कश्चित् ज्ञानादिपदेनापि वाक्यसमाप्तिः । यथा । नाम्ना दृष्टः शिवो जनैः । कश्चित् तस्यायन्तक्रियाया अपि वाक्यसमापकत्वम् । यथा । मया कां दिशं गन्तव्यम् । कार्दन्तिकौ क्रिया समापिका । तत्र शत्रादयो भवन्ति । यथा । गच्छन् भुङ्क्ते । भुङ्क्ता व्रजति । इति व्याकरणटीका ॥
समापितं, त्रि, (सम् + आप् + णिच् + क्तः ।) कृतसमापनम् । यथा,—
“भारत्वं मलमासात् प्राक् यत् कर्म न समापितम् ।
आगते मलमासेऽपि तत् समाप्यं न संशयः ॥” इति मलमासतत्त्वम् ॥
समाप्तः, चि, (सम् + आप् + क्तः ।) समापनप्राप्तः । समाप्तिविशेषः । यथा,—
“समाप्ते यदि जानीयात्तदन्वयाकृतम् ।
यतस्तदन्वयाभूतं तत एव समापयेत् ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
समाप्ता, पुं, (समाप्तय अलतीति । अल + अच् ।) पतिः । इति संचिन्तसारोणादिवृत्तिः ॥
समाप्तिः, स्त्री, (सम् + आप् + क्तिन् ।) अवसानम् । (यथा, कुमारः । ३ । २७ ।
“सद्यः प्रबालोद्गमचारुपत्रे
नीते समाप्तिं नवचतुर्वाणे ।
निवेशयामास मधुर्हरेफान्
नामाक्षराण्यैव मनोभवस्य ॥”)
समर्थनम् । इति मेदिनी ॥ परिप्राप्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥
समाप्तार्था, स्त्री, (समाप्ता अर्था यस्याः ।) समस्या । इति समाप्तार्थाशब्दटीकायां भरतः ॥
समाप्यं, त्रि, (सम् + आप् + क्तः ।) समापनीयम् । समापितव्यम् । अस्य प्रमाणं समापितशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
समायोगः, पुं, (सम् + आप् + युज् + ञच् ।) संयोगः । (यथा, मनुः । ८ । ३३ ।
“चित्तभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः
पुमान् ।
चेतबीजसमायोगात् सभावः सर्वदेहिनाम् ॥”)
समावायः । प्रयोजनम् । इति मेदिनी ॥
समालम्बी [न्] पुं, (समालम्बते इति । सम् + आप् + लम्ब + णिच् ।) भूटणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
समालम्बः, पुं (सम् + आप् + लम्ब + ञच् ।) “उपसर्गात् सलज्जोः ।” ० । १ । ६० । इति तुम् ।

कुङ्कुमादिविलेपनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १३१ । ८ ।
“गोरोचनासमालम्बो वचाहस्तश्च यो भवेत् ।
दृताक्षतश्च यो दद्यात् मस्तके तत्परायणः ।
ये च मांसं न खादन्ति तान् शक्नुम हिंसितुम् ॥”
मारणम् । यथा, महाभारते । १३ । ३४ । २८ ।
“इथा पशुसमालम्बं नैव कुर्व्यात् कारयेत् ॥”
समालम्बनं, स्त्री, (सम् + आप् + लम्ब + ण्युट् ।) कुङ्कुमादिविलेपनम् । तत्पर्यायः । विच्छिन्तिः कषायः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समालम्बः विलेपनम् ५ । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ । २६ । २८ ।
“समालम्बनमादाय गोरोचनमनःशिलाम् ।
आजग्मुस्तत्र मुदिता वराः कन्याश्च षोडश ॥”)
सम्यङ्मारणम् । सम्यक्क्षयनम् । यथा । अत ऊर्ध्वमसमालम्बनमादशरात्रादिति गोभिलसूत्रम् ॥
समाली, स्त्री, कुसुमाकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
समावर्त्तनं, स्त्री, सम् + आप् + वृत् + ण्युट् ।) वेदाध्ययनान्तरं गार्हपत्यधिकारप्रयोजकं कर्म । यथा । “अथ समावर्त्तनम् । ज्योतिषे ।
‘भौमभानुजयोर्वारि नक्षत्रे च व्रतोदिते ।
ताराचन्द्रविशुद्धौ च समावर्त्तनमिच्छते ॥’
गोभिलः । अथाश्रवणम् । अथ व्रतानन्तरमाश्रवणं ज्ञानं कुर्व्यादिति शेषः । उत्तरतः पुरस्तादाचार्यकुलस्य परिव्रतं भवति । आचार्यगृहादुत्तरस्यां पूर्वस्यां वा स्नानार्थमावृत्तं ज्ञानं कुर्व्यात् । अत्र प्राग्येषु दर्भेषु उदगाचार्य उपविशति तत्रावृत्ते उदक् उदङ्मुखः प्राक् ब्रह्मचार्युदग्येषु दर्भेषु । प्राक् प्राङ्मुख उपविशतीत्यन्वयः । सर्वेषु विफाण्डाभिरङ्गिगन्धवतीभिः शीतोष्णाभिर्नाचार्योऽभिषिञ्चेत् । सर्वेषुषधयः ।
“व्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्षपास्तिलाः
यवाशौषधयः सप्त विपदो ज्ञान्ति धारिताः ॥”
इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तास्ताभिः सह या आपो विफाण्डा विपका उष्णोक्तास्ताः सर्वेषु विफाण्डास्ताभिर्गन्धवतीभिः सन्दिनादि-गन्धद्रव्ययुक्ताभिः शीतोष्णाभिः शीतोदकमिश्रिताभिरिति भट्टभाष्यम् ॥ स्वयमेव तु मन्त्रवर्णो भवति । इवशब्द एवार्थः । स्वयमेव ब्रह्मचारौ आत्मानमभिषिञ्चेत् । आचार्यकृतं काभिषेकस्तु परमतो यतो मन्त्रवर्णो भवन्ति । मन्त्रवर्णः अभिषेकमन्त्रलिङ्गं तच्च तेनाहं मामभिषिञ्चामि इति तेन मामभिषिञ्चतमिति च । तद्विधिमाह । येऽपस्वन्तरमन्यः प्रविष्टा इत्यपामञ्जलिमवसिञ्चति । येऽपस्वन्तरमन्य इति मन्त्रेण कासामपामञ्जलिं ब्रह्मचारी अवसिञ्चति । क भूमौ कृतः अवसिञ्चति वचनात् । तस्मिन्स्थाभिहितान् सजामीति यदपामिति मन्त्रस्याभिहितान् सजामि इति मन्त्रलिङ्गस्याप सर्वै-

धारत्वेन प्राप्तायां भूमौ त्यजति । यदपां चौरं यदपां क्रूरं यदपामशान्तमिति च । अपामञ्जलिमवसिञ्चतीति वर्त्तते चकारात् । यो रोचनस्समिह गृह्णामीत्यात्मानमभिषिञ्चति । प्रकृतानामपामञ्जलिना यो रोचन इति मन्त्रेण ब्रह्मचारी आत्मानमभिषिञ्चति । भोम् यशसि तेजते इति च । आत्मानमभिषिञ्चतीति वर्त्तते । येन स्वियमलक्ष्यतमिति च । आत्मानमभिषिञ्चतीति वर्त्तते । तूष्णीं चतुर्थम् । आत्मानमभिषिञ्चतीति वर्त्तते । अभिषेकः शिरसि कर्त्तव्यः शिरः प्रधानमङ्गानामिति वचनात् । उपोत्यायादित्यमुपतिष्ठेत् उच्यन् आजश्चिदभिरित्येतत्प्रथितमन्त्रेण । आचार्यममीपादुत्याय उच्यन्वित्येतत्प्रथितमन्त्रेण मा हिमीरित्यन्तमन्त्रेणादित्यमुपतिष्ठेत् उपान्मन्त्रेण चेत्यात्मनेपदम् । मेखलामवमुञ्चते उदुत्तमं वरुणमिति । अथमुञ्चते अथस्तादवतारयति अथशब्दो अथस्तादर्थः । ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुङ्क्ता केशश्मशुरीमनखानि वापयतीति शिखावर्जम् । ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुङ्क्ता नापितेन मुञ्चयेत् । अत्र शिखावर्जमिति वचनात् प्राक् सशिखं वपनमिति दर्शयति । उक्तञ्च । सशिखं वपनं कार्यमास्त्रानात् ब्रह्मचारिणा इति । स्नात्वा अलङ्कृत्याहने वासमी परिधाय सजमावधौत श्रीरसि मयि रमस्विति । अलङ्कृत्य कुण्डलादिनात्मानं योजयित्वा आहते ।
“ईषधीतं नवं शुभ्रं सट्टणं यत्र धारितम् ।
आहृतं तद्विजानीयात् सर्वं कर्मसु पावनम् ॥” इति वशिष्ठोक्तलक्षणम् ।
ईषत् सूक्ष्मम् । न धारितं न परिधानादि कृतम् । सजं ग्रथितपुष्यं आवधौत शिरसीति शेषः । श्रीरमीति मन्त्रेण । नेतौ स्थो नयतं मामित्युपानहौ । आवधौतित्यनुवर्त्तते । उपानहौ चर्मपादुके योष्यत्वात् पादयोः । गन्धर्वोऽसीति मन्त्रेण वैणवं दण्डं गृह्णाति । वैणवं वंशप्रभवं गन्धर्वोऽसीति मन्त्रेण । आचार्यं सपरिषत्कमभ्येत्याचार्यपरिषदमौचते । यच्चमिव चक्षुषः प्रियो वो भूयासमिति । सपरिषत्कं शिखादिसभासहितं अभ्येत्याभिसुखेन गत्वा आचार्यं परिषद्वेचते यच्चमिति मन्त्रेण । उपोपविश्य मुख्यान् प्राणान् संस्मरन् षोष्ठापिधाना नकुलौति उपाचार्यसमीपे मुख्यान् प्राणान् मुखप्रभवान् वायून् संस्मरन् स्नातकः । षोष्ठापिधानमिति मन्त्रं जपेत् । अत्रैवमाचार्योऽहंथेत् । अत्रावसरे एनं स्नातकं विवाहोक्तवराहं विधिनाहंथेत् । तदशक्तौ गन्धपुष्पाभ्याम् । गीयुक्तं रथमुपक्रम्य पक्ष्मी कूर्वरवाक् राभिसृषेत् । वनस्पतिविडुहो हि भूया इति । पक्ष्मी चक्रे । कूर्वरं रथिकस्यानम् । वाक् रं रथरेखेत्यर्थः । वनस्पतीति मन्त्रेणाभिसृषेत् सृषेत् । आस्ता ते जयतु जेतानोत्वातिष्ठति । रथमाह्वय आस्ता ते जयतु जेतानोति वन-

समावे

स्मृते इत्यादिमन्त्रस्य चतुर्थपादेनातिष्ठति । उप-
विशति प्राप्त्वा उद्गवाभिप्रयाय प्रदक्षिण-
माहृत्वा उपयाति । तेन रथेन प्राङ्मुखो वा
प्रयाय प्रकर्षेण गत्वा उपयाति आचार्य-
समीपमागच्छति उपयातायार्च्यमिति कोह-
नीयाः । उपयातायार्च्यसमीपमागतायार्च्यं
देयमिति कोहनीया आचार्या आहुः । रथा-
भवेऽपि मन्त्रपाठाचारः । चरुकरणे तण्डुला-
दावघातादिवत् । अस्य कर्मणः समावर्त्तन-
संज्ञापि ।

गुरुणानुमतः स्नात्वा समावर्त्तो यथाविधि ।
उद्गृहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्ष्णान्विताम् ॥”

इति मनक्तेः ॥

‘अष्ट’ शीनककारियाम् । कुर्वीत स्वयमेवैतत्
समावर्त्तनसंज्ञकम् ॥” इति संस्कारतत्त्वम् ॥
समावायः, पुं, समूहः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
(यथा, भागवते । २ । ८ । १३ ।

‘यस्मिन् कर्मसमावायो यथा येनोपगृह्यते ।
गुणानां गुणिनां चैव परिणाममभीष्टताम् ॥”)

समाहृतः, चि, (सम् + आ + हृ + क्तः ।) सम्यक्
प्रकारेण आहृतः । यथा,—

“जय त्वं कालि सर्वेशे सर्वभूतसमाहृते ।
रक्ष मां निजभूतेभ्यो बलिं भुङ्क्षु नमोऽस्तुते ॥”
इति दुर्गाहोत्रप्रयोगतत्त्वम् ॥

समाहृतः, पुं, (सम् + आ + हृ + क्तः ।) वेदः-
ध्ययननिवृत्तः । तत्पर्यायः । लक्ष्मणः २ ।
इत्यमरः ॥ साङ्गवेदाध्ययनानन्तरं त्वामदानो
गृहस्थो भव इति गार्हस्थ्याय प्राप्तानुमतिः
समाहृत उच्यते । समावर्त्तते अध्ययनाद्विर्त्तते
इति समाहृत्पूर्वात्तृतेः कर्त्तरि क्ते समाहृतः ।
इति भरतः ॥

“अतः परं समाहृतः कुर्याद्धारपरिग्रहम् ॥”
इति उद्गाहृतत्वम् ॥*

तस्य सर्वांगीचे मुण्डनं यथा अशीवाधिकारि-
प्रापस्तम्बः । अनुभाविनाञ्च परिवापनमिति ।
अनुभाविनां स्वाशीचमनुभवतां समाहृतानां
सर्वांगीचे मुण्डनम् । यत् पुनरापस्तम्बः । न
समाहृता वपियुरन्यत्र वीहारादित्येके । वीहा-
रात् दर्शयोरमासाङ्ग्यागविशिषादन्यत्र समा-
हृता गृहस्थान वपेयुः । इत्येकेषां मतम् । तत्
काम्यपरम् । इति श्रुतितत्त्वम् ॥

समाहृतकः, पुं, (समाहृत एव । स्वार्थं कन् ।)
समाहृतः । इति शब्दरत्नावली ॥

समावेशः, पुं, (सम् + आ + विश + घञ् ।)
एकत्र सहावस्थानम् । यथा । अर्थसाधनत्वं
बलवदनिष्टानुबन्धीष्टसाधनत्वम् । अनर्थसाध-
नत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वम् । न चानयोरेकत्र
समावेशः । इति तिथ्यादितत्त्वे वैधर्म्यसा-
विचारः ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
१ । ६ ।

“परस्परसमावेशात् जगतः पासने स्थितौ ।
तयोस्तत्र यथावत्तं कैलासे पर्वतोत्तमे ॥”)

समासः

समावेशितः, त्रि, सहावस्थितः । प्रविष्टः । समा-
वेशप्राप्तः । समावेश-शब्दादितत्त्वयेन निष्पन्नः ॥
समाश्रयः, पुं, (सम् + आ + श्रि + घञ् ।) सम्य-
गाश्रयः । (यथा, रघुः । ८ । १२ ।

“तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं
शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ।
पितरं प्रणिपत्य पादयो-
रपरित्यागमयाचतात्मनः ॥”

सम्यगाधारः । सहायः । समाहृत्पूर्वकश्चिधातो-
रलप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समाश्रितः, चि, (सम् + आ + श्रि + क्तः ।) सम्यक्-
प्रकारेणाश्रितः । यथा,—

“रवेः कवेः किं समरस्य सारः
लक्षेभ्यं किं किमदन्ति भृङ्गाः ।
सदा भयश्चाप्यभयश्च केषां
भागीरथीतीरसमाश्रितानाम् ॥”

इत्यन्तर्लापिका ॥

समासः, पुं, (सम् + अस् + घञ् ।) संक्षेपः ।
(यथा, मनुः । ७ । २०२ ।

“सर्वेषाम्बु विदित्वेषां समासेन चिकीषितम्
स्थापयेत् तत्र तद्व्यंजकुर्याच्च समयक्रियाम् ॥”)
समर्थनम् । इति मेदिनी ॥ समाहारः । इति
हलायुधः ॥ एकपद्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ सम-
सं पदयोः पदानां वा एकपदोत्तरं समासः ।
इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ स च षड्विधः ।
हन्तः १ बहुव्रीहिः २ कर्मधारयः ३ तत्पुरुषः
४ द्विगुः ५ अव्ययीभावः ६ । तेषां लक्षणं
यथा । भिन्नान्येकार्थद्वादि संख्याव्यादीनां च-
ह-य-घ-ग-वाः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥*
अपि च ।

“नाम्नां समासो युक्तार्थस्तत्स्या लोप्या विभ-
क्तयः ॥”

इति वैयाकरणाः ॥ तस्य सामान्यलक्षणं यथा ।
अभिधानान्धितलोपाभाववदन्य-मध्यवर्त्तिविभ-
क्तिशून्यनाम-समुदायत्वं समासत्वम् । तत्र कर्म-
धारयद्दिगु-तत्पुरुष-बहुव्रीहि-हन्ताव्ययीभावाः
षट्साममा भवन्ति । तत्र कर्मधारयत्वं समास-
नियतलक्षणाशून्यासंज्ञास्यसंख्यावाचक-पूर्वपद-
कान्यमध्यवर्त्तिविभक्तिशून्यतुल्याधिकरणपदस-
मुदायत्वम् । यथा नीलोत्पलमित्यादि ॥१॥

तत्र द्विगुत्वम् । समासाधीनलक्षणाशून्यमध्य-
पदवर्त्तिविभक्ति-शून्यासंज्ञास्यसंख्यावाचक-पूर्व-
पदक-तुल्याधिकरणनामसमुदायत्वम् । स च
तद्विधार्थं विषयोभूते तद्विधार्थेऽभिधेये उत्तर-
पदे वा समाहारे वाभिधेये भवति । उत्तर-
पदं पारिभाषिकं यत्पदद्वयं तसमासान्तवर्त्ति-
द्विगुत्वपदं तत् पदम् । तेन च पञ्चगवो
धनानीत्येवासमस्तप्रयोगो न तु पञ्चगवानि
धनानि इति । तद्विधार्थं विषयोभूते यथा पञ्च-
गर्गहृष्यः पञ्चम्राश्रयः पञ्चनापतिः ईना-
विकमित्यादि । तद्विधार्थेऽभिधेये यथा पञ्च-
कपालः षोडशः । समासस्य संस्कृतोऽर्थः, संस्कार-

समासः

प्रयोज्यतासम्बन्धेन पञ्चकपालस्यान्वयो व्युत्पत्ति-
वैचित्र्यात् तथा च पञ्चकपालप्रयोज्यसंस्कारा-
श्रयाभिन्न षोडशः । तद्विधार्थस्य समासेनाभि-
धानात् न तद्विधार्थस्य समाहारेऽभिधेये यथा
पञ्चगवं चतुस्रं द्विपत्रं त्रिभुवनं चतुस्रं गमित्या-
दयः । उत्तरपदे यथा । पञ्चनवधनः इत्यादि ॥२॥
तत्पुरुषत्वम् । समासाधीनलक्षणकविशेष-
णपदकमध्यवर्त्तिविभक्ति-शून्यनामसमुदायत्वम् ।
यथा । राजपुरुषः । कष्टाश्रितः । पुरुषोत्तमः ।
इत्यादि ॥ ३ ॥

समासप्रयुक्तलक्षणानियतोत्तरपदकसमासत्वं
बहुव्रीहित्वम् । समासाधीनलक्षणकविशेष-
वाचकपदकमध्यवर्त्तिविभक्तिशून्यनामसमुदा-
यत्वं वा सम्बन्धिलक्षणकत्वव्याप्योत्तरपदक-
त्वं वा बहुव्रीहित्वम् । बहुव्रीहित्वं द्विविधः ।
समानाधिकरणो व्यधिकरणश्च । यथा धिचगुः ।
गृहधान्यकश्चैत्रः । आरुद्रवर्गिरा ह्यः ।
इत्यादि ॥ ४ ॥

सप्तकौभूतप्रत्येकपदार्थान्वितार्थकसोत्तरविभ-
क्तिकमध्यवर्त्तिविभक्तिशून्यनामसमुदायत्वं हन्त-
त्वम् । यथा धवखदिरपलासांश्चिन्धि । इति ।
द्विविधो हन्तः । इतरंतरयोगः समाहारश्च । यत्र
समाहारस्यावयवार्थः प्रधानं तत्रेतरंतरयोगः
द्विवचनेऽपि तत्रैव । यथा । देवदत्तयज्ञदत्तौ ।
धवखदिरपलासाः । इति यत्र संहतिप्राधान्यं
तत्र समाहारस्तत्रैव कवचनं नपुंसकलिङ्गता च ।
यथा वाग्दृशदं इत्यम्बम् । इत्यादि ॥ ५ ॥

समासप्रयुक्तलक्षणशून्यावयवपूर्वपदकमध्य-
वर्त्तिविभक्तिशून्य-तत्पुरुषान्यनाम-समुदायत्वं
अव्ययीभावत्वम् । यथा । उपकुम्भं अष्टं निर्म-
क्तिकं अधिक्षि इत्यादि ॥ ६ ॥ इति समास-
वादः ॥* अन्यच्च । यौगिकेषु समासं लक्षयति ।

“यादृशस्य महावाक्यस्यान्तस्वादिनिजार्थकं ।
यादृशार्थस्य धौहितुः स समासस्तदर्थकः ॥”
यादृशमहावाक्योत्तरः त्वत्लादिः स्वार्थस्य यादृ-
शार्थावच्छिन्नविषयताशालिबोधे हेतुस्तादृशं
तद्वाक्यं तथाविधार्थं समासः । विभजते ।

“स चायं षड्विधः कर्मधारयादिप्रभेदतः ।
यद्योपपदसन्नोऽन्यस्तोनासौ सप्तधा मतः ॥
पूर्वमध्यान्धसर्वान्यपदप्राधान्यतः पुनः ।
प्राच्यैः पञ्चविधः प्राक्तः समासो वा भटादिभिः ॥”
तेषु कर्मधारयं लक्षयति ।

“क्रामिकं यन्नामयुगमेकार्थेऽन्यार्थबोधकम् ।
तादात्म्येन भवेदेष समासः कर्मधारयः ॥”
क्रामिकं यन्नामद्वयं तयोरेकस्य नाम्नोऽर्थेऽभिधेयि
तादात्म्येनापरनाम्नोऽर्थस्य अन्यबोधः प्रति
समर्थं तादृशनामद्वयं कर्मधारयः । यथा-
नीलोत्पलम् ॥ १ ॥ द्विगुं लक्षयति ।

“संख्याशब्दयुतं नाम तदलक्ष्यार्थबोधकम् ।
अभेदेनैव यत् स्वार्थं स द्विगुस्त्रिविधो मतः ॥
संख्यावच्छिन्नशक्त-यत्-पदोत्तरत्वविशिष्टयन्नाम
स्वार्थधर्मिकं तादात्म्येन तदलक्ष्यार्थस्यान्वय-

समासः

बोधं प्रति समर्थं तन्नामोत्तरतापन्नं तन्नामैव तदन्वयार्थाभिन्नस्यार्थं द्विगुण्यते । तत्र तद्विद्यार्थद्विगुणं लक्षयति ।
 “तद्विद्यार्थान्वितस्वार्थस्वद्विद्यार्थद्विगुण्यतः । तद्विद्यार्थं लाक्षणिकस्वार्थनाम त्वसर्व्वगः ॥ यो द्विगुः स उत्तरतद्विद्यार्थान्वितस्वार्थकः ॥” उत्तरपदद्विगुं लक्षयति ।
 “स्वान्तर्निविष्टशब्दाभ्यां शब्दान्तरसमासगः । यो द्विगुः शाब्दिकैरुक्तः स उत्तरपदद्विगुः ॥” यो द्विगुः स्वघटकनामभ्यां सह साकाङ्कनामान्तरेण समासस्यान्तर्गतः स उत्तरपदद्विगुः । यथा पञ्चमवधनः । समाहारद्विगुं लक्षयति ।
 “स्वार्थान्वितसमाहारलक्षकः स्वान्वयशब्दकः । उक्ताभ्यामिनरः किं वा समाहारद्विगुर्द्विगुः ॥” स्तोपस्याप्यार्थस्य समाहारलक्षको यदौयान्वयशब्दः स द्विगुः समाहारद्विगुः । यथा पञ्चपुलीत्यादि ॥ २ ॥ तत्पुरुषं लक्षयति ।
 “यदौयेन सुवर्थेन युतयद्वोधनक्षमः । यः समासस्तस्य तत्र स तत्पुरुष उच्यते ॥” यदर्थगततेन सुवर्थेन विशिष्टस्य यदर्थस्यान्वयबोधं प्रति यः समासः स्वरूपयोग्यः स तदर्थस्य तदर्थं तत्पुरुषः । न तु यन्नामोत्तरं यन्नाम यदर्थगतसुवर्थावच्छिन्नस्य यत् स्वार्थस्य बोधकं तदुत्तरतन्नामैव तदर्थयोस्तत्पुरुषः । पूर्वकायोऽर्हपिप्यलोत्यादावव्याप्तेः । विभजते ।
 “द्वितीयादि सुवर्थस्य भेदादेव च षड्विधः । क्रियान्वयी द्वितीयादेरर्थः प्रायोऽत्र योजितः ॥” ३ ॥
 अन्वयीभावं लक्षयति ।
 “उत्तरार्थान्वितस्वार्थान्वयपूर्वस्तु यो भवेत् । समासः सोऽन्वयीभावः स्त्रीपुंलङ्गविवर्जितः ॥” यः समासः सोऽन्वयपदोपस्थाप्येन यदर्थान्वितस्य यदर्थस्य बोधकाव्ययपूर्वभागकः स तद्विशिष्टस्य तदर्थस्य बोधने अन्वयीभावः । यथा निर्मञ्जिकं उपकुम्भमित्यादि ।
 “अमादेशं विना श्रयमाणषष्ठौ न बोधिका । स्वार्थं यदर्थस्य यदा सोऽन्वयीभाव इष्यते ॥” अमादेशं विना श्रयमाणषष्ठौ स्वार्थं यत् समासार्थस्यान्वयबोधं प्रत्यसमर्था स एव वाच्ययीभावः श्रयमाणेष षष्ठौ स्वार्थं समासान्तरार्थस्यान्वयबोधनेऽसमर्था न तु लुमापि ॥ ४ ॥ बहुव्रीहिं लक्षयति ।
 “बहुव्रीहिः स्वगर्भसम्बन्धित्वेन बोधकः । निरुदया लक्षणया स्वांशप्रापकशब्दान् ॥” स्वांशस्य निरुदलक्षणया प्रापकेन शब्देन घटितः स्वगर्भस्य यादृशार्थस्य समन्वितप्रकारेणाव्ययबोधं प्रति समर्थः समासः स्वगर्भतादृशार्थसम्बन्धिवोधने बहुव्रीहिः ।
 “अप्येकं प्रथमान्तं सत् सुबन्तैरितरैः सह । यदा भेदसुबन्तेन साकाङ्कं नाम विग्रहः ॥” अस्य बहुव्रीहिर्घटकमेकं नाम प्रथमान्तं सत् सुबन्तैरितरनामभिः सह भेदार्थकसुबन्तयच्छ-

समास

ब्देन साकाङ्कं विग्रहः कथ्यते । बहुव्रीहिं विभजते ।
 “तदतद्गुणसंविज्ञानो ह्ये भेदो तदादिमः । विग्रहस्य विशेषो यस्तद्विशेष्यकबोधकत् ॥” तत्र विग्रहवाक्यस्य विशेष्यविधया प्रत्याख्यो योऽर्थस्तद्विशेष्यकबोधकत् बहुव्रीहिस्तयोरादिमः तद्गुणसंविज्ञानः । तस्य स्वार्थगुणोभूतस्य सम्यग्विशेष्यविधया विज्ञानं यन्निश्चितिव्युत्पत्त्या स्वार्थान्वयः संज्ञात्वात् तन्निरुद्धात्तद्गुणसंविज्ञानस्वरम इत्यर्थादवगम्यते । प्राचां मतेन तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिमन्वया निर्व्वक्ति ।
 “यः स्वार्थघटकार्थस्य स्वार्थान्वयिनि बोधने । अनुकूलो बहुव्रीहिः स तयोर्थवादिमः ॥” यो बहुव्रीहिः स्वार्थस्यान्वयिनि स्वार्थघटकस्याप्यर्थस्यान्वयबोधने समर्थः स तयोस्तद्गुणात्तद्गुणयोरादिमः । लब्धकर्णमानय चारथौवं पश्य इत्यादि । पुनर्विभजते ।
 “स्वान्तर्निविष्टद्विगुणादिनामभिर्विग्रहात् पुनः बहुव्रीहिर्बहुविधो द्विपदत्रिपदादिकः ॥” द्वित्रिचतुरादिभिरेव स्वघटकनामभिर्विग्रहवशात् द्विपदत्रिपदचतुष्पदादिको बहुव्रीहिर्बहुविधः ॥ ५ ॥ इहं लक्षयति ।
 “यदयदर्थकयन्नामव्युद्धो यदयत्प्रकारके । बोधे समर्थः स इहः समासस्तावदर्थकः ॥” यदयदर्थार्थपस्थापकस्य क्रमिकयादृशनामस्तोमस्य निश्चयस्तदर्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति तच्चेन समर्थस्तादृशनामनिवह एव तावदर्थको इहसमासः । इहं विभजते ।
 “हो भेदावस्य शास्त्रोक्तो समाहारैतरैरौ । एकान्वयवचनाकाङ्क्षा हानोपादानतश्च तौ ॥” अथ इहस्य ह्ये भेदो समाहार इतरैरथ शास्त्रमिदो । तत्रैकवचनान्वयसुवाकाङ्क्षाविहीनः समाहारः । तथाविधसुवाकाङ्क्षैतरैरः । यथा । पाणिपादं इत्यत्र धवच्छदिरौ । इत्यादि ॥ ६ ॥ उपपदसमासं लक्षयति ।
 “यदुत्तरपदं नामानुत्तरं यदबोधकम् । धातुकञ्जसुपपदसमासः स तदन्तकः ॥” धातुकञ्जानि निष्पन्नं यस्योत्तरपदं शब्दानुत्तरं स यादृशार्थस्य बोधं प्रत्यसमर्थं तादृशार्थं तादृशार्थकान्वयपदकः समास उपपदसंज्ञकः । कुम्भकारः चौरपायोत्यादि । विभजते ।
 “कारकैकोपपदकः षड्विधोऽयमिति भ्रमः । कर्मैकत्राद्युपपदभेदात् बहुविधस्त्वसौ ॥” ७ ॥ इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥
 समासज्ञः, त्रि, (सम् + आ + सञ्ज + क्तः ।) संयुक्तः । यथा, कर्पूराख्यस्तोत्रे ।
 “त्रिपञ्चारे पाठे श्वशिवहृदि स्मरेदनां महाकालेनोच्चैर्भेदनरसलावण्यनिरताम् । समासतो नक्तं स्वयमपि रतानन्दनिरतो जनो यो ध्यायेत्त्वामपि जननि स स्यात् स्मरहरः ॥”

समाह

समासजनं, क्ली, (सं + आ + सञ्ज + क्त् ।) समासज्ञः । मेलनम् । संयोगः । समाह-पूर्वकसन्जघातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ समासज्ञः, त्रि, निकटस्थम् । समाहपूर्वकसदधातोः ऋप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, रघुः ॥ १० ॥ ३५ । “अथ वेलासमासज्ञशैलन्यानुनादिना । स्वरैषोवाच भगवान् परिभूतार्थवध्वनिः ॥”) समासवान्, [त्] पुं, (समासः संज्ञेपोऽख्यस्येति समास + मतुप् । मत्त्वः वः ।) तुल्यत्वः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ समासविशिष्टे, त्रि ॥ समासादितः, त्रि, (सम् + आ + सद् + णिच् + क्तः ।) आहृतः । प्राप्तः । समाहपूर्वकान्तसदधातोः ऋप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ समासाद्य, त्रि, (सम् + आ + सद् + क्त् ।) प्राप्यम् । इत्यमरः ॥ अनुस्वारशून्यश्चेत् प्रात्यनन्तरबोधकक्रिया ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १६ । १६ । “अपां फेनं समासाद्य विष्णुतेजोऽभिर्हृष्टित्म लया ह्रौ इतः पूर्वं देवराज ! जगत्पते ।”) समासार्था, स्त्री, (समासेन संज्ञेपेण अर्थो यस्याः ।) समस्या । श्लोकस्य पादेनैकेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा पूरणम् । इत्यमरभरतौ ॥ समाहरणं, क्ली, (सं + आ + ह + क्त् ।) समाहारः । समाहपूर्वकसदधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ समाहारः, पुं, (सं + आ + ह + घञ् ।) समुच्चयः । इत्यमरः ॥ बहूनां भिन्नानां बाह्याव्यापारेण बुद्ध्या वा पञ्चमूर्त्ती त्रिभुवनवत् राशोकरणम् । इति भरतः ॥ संज्ञेपः । यथा, “समासस्तु समाहारः संज्ञेपः संशयोऽपि च ।” इति हेमचन्द्रः ॥ समाहारइहसमाहारद्विगुसमासयोर्व्वरखं समासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ समाहितः, त्रि, (सम् + आ + धा + क्तः ।) समाधिस्यः । यथा, देवोभागवते । १ । १७ । ६६ । “स्नात्वा प्रातःक्रियां कृत्वा पुनरास्ते समाहितः ॥”) उक्तसिद्धान्तः । आहितः । निर्विवादीकृतः । प्रतिज्ञातः । इति मेदिनी ॥ निष्पन्नः । इति धरणिः ॥ शुचौ, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥ समाहृतः, त्रि, सम्यक्प्रकारेण आहरणोक्तः । संशुद्धोतः । एकत्रोक्तः । संज्ञेपेण प्रतिपादितः । समाहपूर्वकसदधातोः ऋप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ समाहृतिः, स्त्री, (सम् + आ + ह + क्तिन् ।) संग्रहः । इत्यमरः ॥ एककर्तृकाणामनेककर्तृकाणां वा एकाभिप्रायाणां वाक्यानां समाहरणं समाहृतिः । समाहृत्यते संज्ञेपेण प्रतिपद्यते अनया समाहृतिः । अपूर्वत्वात् षाड्पूर्वत्वात् ह्र अ हरणे इत्यस्मात् क्तः । इति भरतः ॥ समाहृत्यः, पुं, (समाहृत्यतेऽनेति । सम् + आ + ह्र + पुंसीति चः । बाहुलकात् नात्वम् ।)

समित्

यूतम् । आह्वानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
पशुपत्तियूतम् । सङ्करम् । इति मेदिनी ॥ ३॥
तस्य निबिहत्वं यथा,—

यूतं समाह्वयश्चैव राजा राष्ट्रान्निवारयेत् ।
राज्यान्तकरणावेतो द्वौ दोषौ प्रथिवीक्षिताम् ॥
प्रकाशमेतत् तस्कर्यं यद्देवनसमाह्वयी ।
तयोर्निर्त्यं प्रतीघाते नृपतिर्यज्ञवान् भवेत् ॥
अप्राणिभिर्यत् क्रियते तन्नोके यूतमुच्यते ।
प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥
यूतं समाह्वयश्चैव यः कुर्यात् कारयेत् वा ।
तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विज-

लिङ्गिनः ॥”

इति मानवे । ८ । २२१—२२४ ॥

समाह्वा, स्त्री, (सम्यक् आह्वा यस्याः ।) गो-
विह्वलश्च । इति शब्दचन्द्रिका ॥ समाह्वया च ॥
समिकं, स्त्री, शैलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वंड्, सा
इति भाषा ॥

समित्, स्त्री, (समीयतेऽनेति । सं + इण् +
क्विप् ।) युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । २२ । २३ ।

“पाण्डव राजा समितोन्मकल्पो
युधि प्रवोरैर्बहुभिः समेतः ॥”

समित्, [ध] स्त्री, (समीप्यतेऽनयेति । इन्ध +
क्विप्) अग्निमन्दोपनार्थदणकाष्ठादिः । तत्-
पय्यायः । इन्धनम् २ एधम् ३ इधम् ४ एधः
५ । इत्यमरः ॥ समिन्धनम् ६ । एतस्मिन्
सूक्ष्मे क्लिप्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
समीयसमिञ्चणं मत्स्यपुराणे ।

“प्रादेशमात्राः शशिष्वाः सवस्काश्च पला-
सिनीः ।

समिधः कल्पयेत् प्राज्ञः सर्वं कर्मसु सर्वं दा ॥”
सञ्चणान्तरं यथा, छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“नाङ्गुष्ठादधिका न्यूना समित् स्थूलतया क्वचित्
न निर्मुक्तत्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥
प्रादेशात् नाधिका नोना न तथा स्याद्विधा-
खिका ।

न सपत्रा न निर्वीर्या होमेषु च विजानता ॥”
इति संस्कारतत्त्वम् ॥ * ॥

तस्य निबिहलक्षणं यथा,—
“विशीर्षा विदला ऋसा वक्राः स्थूला द्विधा-

कताः ।
कमिदष्टाश्च दीर्घाश्च समिधो नैव कारयेत् ॥”
श्वत्र दोषो यथा,—

“विशीर्षायुः चयं कुर्याद्विदला पुत्रनाशिनी ।
ऋसा नाशयते पत्नीं वक्रा बन्धुविनाशिनी ॥
कमिदष्टा रोगकरो विदपकरणी द्विधा ।
पशून् मारयते दीर्घा स्थूला चार्थविनाशिनी ॥”
इति तन्त्रम् ॥ * ॥

नववह्वाणां समिधो यथा,—
“अकः पलाशः खदिरश्चपामार्गोऽथ पिप्पलः
उडु श्वरः शमी कूर्मः कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥”
इति संस्कारतत्त्वं याज्ञवल्क्यवचनम् ॥

समित्

समिता, स्त्री, (सम्यक्प्रकारेण इता प्राप्ता ।)
गोधूमचूर्णम् । इति हेमचन्द्रः ॥ मयदा इति
भाषा ॥ तस्या लक्षणं यथा,—
“गोधूमा धवला धीताः कुट्टिताः शीघ्रितास्ततः
प्रक्षिप्ताः सा विनिष्पिष्टाश्चक्षिताः समिता
यता ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

समितिः, स्त्री, (संयन्त्यस्यामिति । सं + इण् +
क्विप् ।) सभा । यथा, महाभारते । १ । २ । २२४ ।
“प्रभाते राजसमितौ सञ्चयो यत्र वा विभोः ।
ऐक्यात्म्यं वासुदेवस्य प्रोक्तवानर्जुनस्य च ॥”
युद्धम् । (यथा, भागवते । २ । ७ । ३४ ।
“ये वा मृधे समितिशालिन आत्तचापाः
काञ्चीजमत्स्यकुण्डश्चयकैकयाद्याः ॥”)

सङ्गः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ साम्यम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (सन्निपातः । इति श्रीधरस्वामी ॥
यथा, भागवते । ११ । २५ । ८ ।

“प्रवृत्तिलक्षणे निष्ठा पुमान् यर्हि ष्टहाश्रमे ।
स्वधर्मं चानुतिष्ठेत् गुणानां समितिर्हि सा ॥”

समिधः, पुं, (समितेति । सं + इण् + “समीपः”
उष्णः २ । ११ । इति यक् ।) अग्निः । इत्य-
णादिकोषः ॥ युद्धम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणादिहृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २० । ८ ।

“शिक्षानरः समिधेषु प्रह्वान्
वहो राशिमभिनेतासि भूरिम ॥”

अस्मिन्नर्थे क्वचित् क्लीबेऽपि दृश्यते । यथा,
तत्रैव । १ । ५५ । ५ ।

“स इन्धहानि समिधानि मञ्जना
कृणोति युध्म भोजसा जनेभ्यः ॥”

आहुतिः । इति संक्षिप्तसरोषादिहृत्तिः ॥
समिद्, [ध] स्त्री, (समिध्यतेऽनयेति । सं + इन्ध +
क्विप् ।) समित् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ।
२ । १७६ ।

“नित्यः स्नात्वा शुचिः कुर्यात् देवर्षिपितृ-
तर्पणम् ।
देवताभ्यर्चनश्चैव समिदाधानमेव च ॥”

समिधः, पुं, (सं + इन्ध + क्तः ।) प्रदीप्तः । यथा,
कात्यायनः ।

“योऽनर्क्षिपि शुद्धोत्थग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः
मन्दाग्निरामयावो च दरिद्रश्च स जायते ।
तस्मात् समिधे होतव्यं नासमिधे कदाचन ॥”
इति संस्कारतत्त्वम् ॥

समिधः, पुं, (समिध्यते इति । सं + इन्ध + क्तः)
अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रामा-
यणे । २ । २४ । ६ ।

अयन्तु मामात्मभवस्तवादर्शनमावतः ।
विलापदुःखसमिधो वृद्धिताशुहुताहुतिः ॥”

समिन्धनं, स्त्री, (समिध्यतेऽनेनेति । सं + इन्ध +
ल्युट् ।) समित् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा
भट्टिः । २ । २८ ।

“तपोमहर्निर्भवतां शरान्निः
संधुष्यतां नोऽरिसमिन्धनेषु ॥”

समीपः

समिरः, पुं, बायुः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १७२ ॥
समीकं, स्त्री, (सम् + अलीकादयश्चेति ईकः ।)
युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २४ । ३ ।
“तमिन्नरो विज्ञयन्ते समीके
रिरिकासस्तव्यः ज्ञवतत्राम ॥”)

समीकृतं, त्रि, एकीकृतम् । समानीकृतम् । जज्ञ-
धातौ परे समशब्दात् चिप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

समीकं, स्त्री, (सम्यगीकृतोऽनेनेति । सम् + ईक +
घञ् ।) साङ्गशब्दम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सम्यग्दर्शनम् ॥

समीकचं, स्त्री, सम्यक्प्रकारेण दर्शनम् । “प्रै-
षणम् । संपूर्णचधातोरणट् (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्प-
न्नम् ॥ (प्रकाशके त्रि । यथा, भागवते । ८ । २४ । ५ ।
“त्वमर्कदृक् सर्वदृशां समीकणो
हृतो गुरुर्न स्वगतिं बुभुक्षताम् ॥”)

समीक्षा, स्त्री, (सम् + ईक + गुरोश्चेत्यः । टाप्)।
तत्त्वम् । बुद्धिः । निभालनम् । इति मेदिनी ॥

मीमांसाशास्त्रम् । यज्ञः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (आत्मविद्या । इति स्वामी ॥ यथा,
भागवते । ११ । २८ । ३४ ।

“एवं समीक्षा निपुणा सती मे
हृन्यात् तमिन्द्रं पुरुषस्य वृद्धेः ॥”

सम्यग्दर्शनम् । यथा, भागवते । ३ । ४ । १० ।
“आश्रुत्वतो मामनुरागशस-
समीक्षया विश्रमयन् वाच ॥”

समीचः, पुं, (संयन्ति नद्यो यस्मिन् । सं +
इण् + “समीपः” उष्णः ४ । ८२ । इति
चट् । दीर्घश्च ।) समुद्रः । इत्युणादिकोषः ॥ ॥

समीचकः, पुं, मैथुनम् । इति केचित् ॥

समीची, स्त्री, (संयातीति । सं + इण् + चट् ।
ङीप् ।) मृगी । इत्युणादिकोषः ॥ वन्दना ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

समीचीनः, स्त्री, (सम्यगीव । सम्यक् + “विभाषा-
श्चेरदिक् स्त्रियाम् ।” ५ । ४ । ८ । इति खः ।)
यथार्थम् । तत्पर्यायः । सत्यम् २ सम्यक् ३
ऋतम् ४ तथ्यम् ५ यथातथ्यम् ६ यथास्थितम् ७
सङ्गतम् ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ तद्वति, त्रि ॥
(यथा, भागवते । २ । ४ । ५ ।

“समीचीनं वचो ब्रह्मन् सर्वज्ञस्य तवानघ ।
तमो विशीर्यते मज्जं चरेः कथयतः कथाम् ॥”

समीदः, पुं, गोधूमचूर्णम् । इति केचित् ॥

समीनः, त्रि, (समाभधीष्टो भूतो भूतो भावो वा ।
समा + “समायाः खः ।” ५ । १ । ८५ । इति
खः ।) वस्त्रसम्बन्धी । समाशब्दात् बीन-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समीनिका, स्त्री, प्रतिवर्षप्रसूता गौः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

समीपः, त्रि, (सङ्गता चापो यत्र । “ऋक्
पूरभ्युपथामानचे ।” ५ । ४ । ७४ । इति ऋः ।
“ह्यन्तदपसर्गेभ्योऽप ईत् ।” ६ । ३ । ८७ ।
इति ईत् ।) निष्कटः । इत्यमरः ॥ (क्लीबेऽपि
दृश्यते । यथा, मनुः । २ । १०४ ।

समुच्च

“अपि समीपे नियतो नैत्यिकं विधिमाखितः । सावित्रीमप्यधीयते गत्वारण्यं समाहितः ॥” समीपता, स्त्री, नैकत्वम् । समीपत्वम् । सामीप्यम् । समीपशब्दात् तत्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ समीपः, चि, (सम् + “गङ्गादिभ्यश्च” ४ । २ । १३८ । इति छः ।) सम्प्रत्ययेन । तुल्यकारणः । समशब्दात् षीयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ समीरः, पुं, (सम्यगीर्त्तं गच्छतीति । सं + ईर गतो + कः ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ६५ ॥ (यथा, माघे । ४ । ५४ । “समीरशिथिरः शिरःसु वसतां सतां जवनिका निकामसुखिणम् ॥”) समीरह्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ समीरणः, पुं, (समीरयतीति । सम् + ईर + ण्यः ।) वायुः । (यथा, कुमारः । १ । ८ । “यः पूरयन् क्रीचकरभुभागान् दरीमुखीलेन समीरणेन । उन्नास्यतामिच्छति किन्नराणां तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥”) मन्वकः । इत्यमरः । २ । ४ । ७ । पथिकः । इति मेदिनी ॥ (स्त्री, सं + ईर + ण्युट् । प्रेरणम् । यथा, महाभारते । ८ । ८४ । २३ । “शराभिघाताच्च रथा च राजन् स्वया च भासास्त्रसमीरणश्च ॥”) प्रेरके, त्रि । यथा, हरिवंशे । १०२ । २२ । “सोऽपिबत् पाण्डुराभाभस्त्रालंघ्रातिभिर्वृतः वनान्तरगतो रामः पानं मदसमीरणम् ॥”) समुच्छः, त्रि, (सुखेन सह वर्त्तमानः ।) वाग्मी । वावदूकः । इति हेमचन्द्रः ॥ समुचितः, त्रि, सम्यगुचितः । उपयुक्तः । यथा,— “बदामस्ते किंवा जगनि वयमुच्चैर्जडधियो न धाता नापीयो हरिरपि न ते वेत्ति परमम् तथापि त्वङ्गतिर्मुञ्चरयति चास्त्राकमसिते तदेतत् क्षन्तव्यं न खलु पशुरोषः समुचितः ॥ इति तन्त्रसारधृतश्यामास्तोत्रम् ॥ समुच्चयः, पुं, (सं + उत् + चि + षच् ।) समाहारः । इत्यमरः । ३ । २ । १६ ॥ यथा,— “राशौ ह्योर्बङ्गनाश्च समाहारः समुच्चयः ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः । १ । ४८ । “सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं विनिवेशितेन । सा निर्मिता विश्वरूपा प्रयन्ता- देकस्वसौन्दर्यदिदृश्येव ॥”) समुच्छेदः, पुं, विनाशः । संपूर्वोत्पूर्वच्छेदधातोर्जञप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, किरातो । ११ । ४८ । “यंश्लक्ष्मीमनुपृत्य समुच्छेदेन विधिषाम् । निर्व्यापमपि मन्येऽहमन्तरायं जयन्त्रियः ॥”) समुच्छयः, पुं, (सं + उत् + चि + षच् ।) विरोधः । उत्सिधः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । ६ । २० । “कनधूपसमुच्छयशोभिनी वितमसा तमसासरयुताः ॥”)

समुत्सु

समुच्छायः, पुं, समुच्छयः । समुत्पूर्वविधातोर्जञप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ समुच्छितः, त्रि, उच्चः । समुत्पूर्वविधातोर्ज्ञप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ समुच्छितः, त्रि, (सम् + उच्च उच्चर्गे + क्तः ।) त्यक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । १०७ ॥ समुत्सुमः, पुं, जडुगमनम् । समुत्पूर्वक्रमधातोर्ज्ञप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ समुत्क्रोशः, पुं, (समुत्क्रोशतीति । सं + उत् + क्रुश + षच् ।) कुररपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (भावे घञ् ।) उच्चैःशब्दश्च ॥ समुत्सुः, चि, (समुत्सिष्ठतीति । सं + उत् + स्था + कः ।) समुद्रवः । समुत्सितः । समुत्पूर्वस्थाधातोर्ज्ञप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ४५ । “दश कामसमुत्सानि तथाष्टौ क्रोधजानि च । व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥”) समुत्सानं, स्त्री, (सम् + उत् + स्था + ण्युट् ।) समुदयोगः । (यथा, महाभारते । ३ । २ । ७ । “सर्वे हि स्त्रं समुत्सानमुपजीवन्ति जन्तवः । अपि धाता विधाता च यथायमुदके वक्रः ॥”) व्याधौनां निर्णयः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ८ । २८७ । “अङ्गावपीडनायाश्च त्रणयोषितयोस्तथा । समुत्सानश्चयं दाप्यः सर्वं दण्डमथापि वा ॥”) जडुगमनम् । सम्यक्प्रकारेण उत्सानम् । उत्सोलनम् । यथा,— “इन्द्रध्वजसमुत्सानं प्रमादाच्च कृतं यदि । तदा द्वादशमे वर्षे कर्त्तव्यं नान्तरा पुनः ॥ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ समुत्सितः, पुं, (सम् + उत् + स्था + क्तः ।) सम्यगुत्सितः । यथा,— “समुत्सितस्त्वं श्रवणाद्यपादे गृह्णाण पूर्णा भगवत्समस्ते ॥ इति तिथ्यादितत्त्वे शक्रोत्सानपुत्रात्मनः ॥ समुत्सवः, त्रि, (सम् + उत् + पद + क्तः ।) समुद्रतः । यथा,— “पुस्तकस्था च या विद्या परहस्तगतं धनम् । कार्येकाले समुत्सवे न सा विद्या न तद्वनम् ॥ इति चाणक्यम् ॥ समुत्सिञ्चः, त्रि, (सम् + उत् + पिञ्जि हिंसायाम् + षच् ।) अत्यन्तव्याकुलः । यथा,— “उत्पिञ्जलसमुत्सिञ्चपिञ्जला भृशमाकुले ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ समुत्सिञ्चः, पुं, (सम् + उत् + पिञ्च + पचाद्यच् ।) भृशमाकुलसैन्यम् । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ॥ समुत्सुकः, त्रि, (सम्यगुत्सुकः ।) सम्यगुत्सुकितः । इति हेमचन्द्रे उत्सुकशब्दाद्यर्थनात् ॥ सम्यगिष्टार्थोदयुक्तः । इत्यमरे उत्सुकशब्दाद्यर्थदर्शनात् ॥ (यथा, रघुः । १ । ३३ । “तस्यामात्मानुरुपायामात्मजसमुत्सुकः । विलम्बितकालैः कालं स निनाय मनोरथैः ॥”)

समुद्ग

समुदक्तः, त्रि, (समुदक्षते ऋति । सम् + उत् + धन् + क्तः ।) उद्धतम् । कृपादेवद्धृत- जलादि । इत्यमरः । ३ । १ । ८० ॥ समुद्गतः, त्रि, (सम् + उत् + भू + क्तः ।) समुत्पन्नः । यथा, देवीमाहात्म्ये । “साम्रवीचान् सुरान् सुभ्र भवन्निस्तूयतेऽपि वा शरीरकोषतस्याः समुद्गताम्रवीचिवा ॥” समुदयः, स्त्री, (सम् + उत् + इष् + षच् ।) सन्मम् । यथा,— “सामर्थ्यं तनु कल्पते समुदये विषं कुटुम्बं ततो विक्रान्तिं सहजं ततोयभवने योधश्च सच्चि- न्तयेत् ॥ इत्यादि ष्योतिस्तत्त्वम् ॥ षष्ठाधीचक्रान्तर्गतचतुर्थनाडी । सा तु अन्न- नक्षत्रावधिकाष्टादशनक्षत्ररूपा । तत्पर्यायः । सामुदायिकम् २ । यथा, ष्योतिस्तत्त्वे । “जन्मार्थं कर्म ततो दशमं सांघातिकं षोडशभम् । समुदयमष्टादशमे विनाशसंज्ञं तथोविंशम् ॥ सन्तमे सामुदायिके मित्रभूत्यर्थसंज्ञयः ॥” समुदयः, पुं, (सम् + उत् + इष् + षच् ।) समूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४० ॥ (यथा, कथासरित्- सागरे । १० । १८६ । “तमुपाजगमतुस्त्री च सेनासमुदयान्वितौ । तं विज्ञायैव संबन्धं मुदा दुहितवत्सली ॥” युद्धम् । (यथा, महाभारते । ६ । १२३ । ४४ । “द्रोणः पाञ्चालपुत्रेषु समागम्य महारणे । महासमुदयं चक्र शरैः सन्नतपर्शभिः ॥”) समुद्गमः । इति मेदिनी ॥ दिवसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ समुदागमः, पुं, (सम् + उत् + आ + गम + घञ् ।) समन्ताज्ज्ञानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समुदाचारः, पुं, (सम् + उत् + आ + चर + घञ् ।) आशयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समुदायः, पुं, (सम् + उत् + अय + घञ् ।) समूहः । युद्धम् । इत्यमरः । २ । ५ । ४० । २ । ८ । १०६ ॥ पृष्ठस्थायिबसम् । इत्यजयः ॥ समुच्छयः । इति मेदिनी ॥ समुदितः, त्रि, सम्यक्प्रकारेण कथितः । संपूर्व- वदधातोः ऋप्रत्ययेन निष्पन्नः । उदयं प्राप्तः । समुद्गतः । संपूर्वोत्पूर्वन्धातोः ऋप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ समुद्गः, पुं, (समुद्गच्छतीति । सम् + उत् + गम् + षच् + ष्वोति उः ।) सम्युत्कः । इति हेम- चन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ८१ । ७५ । “शुक्राद्यन्दनकल्कांश्च समुद्गेष्ववतिष्ठतः ॥ मुने न सह वर्त्तमानः ।) मुनेसहितश्च ॥ समुद्गकः, पुं, (समुद्ग एव । सार्थं कन् ।) सम्युत्कः । इत्यमरः । २ । ६ । १३८ ॥ सांपूर्वा इति स्थाने । समुद्गच्छतीति जनजनाहमादेरिति उे समुद्गः ततः सार्थं कः । सम्युत्तति द्रव्यैः संज्ञिष्टो भवति सम्युत्कः पुट् शि शेषे इणुत्वात् कः ततः ।

समुद्रः

स्वार्थं कः । इति भरतः ॥ (यथा, कथा-सरित्सागरे । ३८ । ४७ ।
 “भिन्नुः प्रपञ्चबुद्ध्याः समुद्रकमुपानयत् ॥”) चन्द्रोविशेषश्च ॥
 समुद्रमः, पुं, ऊर्ध्वगतिः । उत्पत्तिः । संपूर्वोत्-पुर्वगमधातोः अल् प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १११ । ८८ ।
 “जुह्वतामग्निहोत्राणि धूमराजिसमुद्रमैः । प्रदर्शयदिवारोहमार्गं दिवि तपस्विनाम् ॥”) समुद्रोत्, त्रि, उच्चैर्गीतम् । समुत्पूर्वगमधातो-क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 समुद्रोर्णः, त्रि, वमितः । उत्तोलितः । कथितः । समुत्पूर्वगमधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 समुद्रतः, त्रि, (सम् + उत् + ह्र + क्तः ।) अवि-नीतः । इत्यमरः । ३।१।२ ॥ समुद्रोर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥
 समुद्ररणं, स्त्री, (सम् + उत् + ह्र + ण्यट् ।) वान्तान्नम् । उन्नयः । इत्यमरः ॥ वान्तार्थं उदो-र्णार्थः उन्नयः कृपादेर्जलाद्युत्तोलनं हृन्ना-द्युत्तोलनं वा अनयोः समुद्ररणम् । समुद्रियते उत्तोल्यते यत् समुद्ररणं कर्मण्यनट् । भुक्तो ज्-भित्तोश्च लितयोः स्यादुद्धरणमुन्नयः । इति रभसः । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३२७ । १८ ।
 “सोऽसृष्ट्यमाणस्तदाह्वं समुद्ररणनिश्चितः । अथाह तां तदा शक्तिं न चंनो स व्यकम्पयत् ॥” समुद्रुतं, त्रि, (सम् + उत् + ह्र + क्तः ।) समुत्-कोर्णम् । अपनोतम् । इति मेदिनी ॥ सम्यक्-प्रकारेण उद्धृतम् । उत्यापितम् । यथा,—
 “जलौघमग्ना सचराचरा धरा विषाणकोट्याखिलविश्वमूर्त्तिना । समुद्रुता येन वराहकृपिणा स मे स्वयम्भुर्भगवान् प्रसीदतु ॥” इति पाण्डवगीता ॥
 समुद्रः, पुं, जलसमूहस्थानम् । तस्य व्युत्पत्ति-र्यथा । “चन्द्रोदयात् समुद्रयन्ति क्लियन्ति च । चन्द्रोदयात् समुद्रयन्ति वा समुद्रः । उन्धो क्लेदे नास्तीति रक् हमुङ्गलोप इति मलोपः ।
 ‘अपां चैव समुद्रेण स समुद्र इति स्मृतः ।’ इति वायुपुराणम् ॥
 सुद्रा मर्यादा तथा सह वर्तते इति वा समुद्रः सम्यगुद्गतो रोऽग्निरत्र इति । सुदं राति ददा-तीति डे । सुद्राणि रत्नादीनि तैः सह वर्तते इति वा ।” इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । अश्विः २ अक्षुपाः ३ पारावारः ४ सारतपतिः ५ उद-न्वान् ६ उदधिः ७ सिन्धुः ८ सरस्वान् ९ सागरः १० अर्षवः ११ रत्नाकरः १२ जल-निधिः १३ यादः पतिः १४ अपांपतिः १५ । इत्य-मरः । १।१७।१ ॥ महाकच्छः १६ नदीकान्तः १७ तरोयः १८ द्वीपवान् १९ जलेन्द्रः २० मन्धिरः २१ शीघ्रीप्राचीरम् २२ मकरालयः २३ ।

२७८

समुद्रः

इति जटाधरः ॥ सरिताम्यतिः २४ जलधिः २५ नौरनिधिः २६ नौरधिः २७ अश्वधिः २८ पाथोनिधिः २९ पाथोधिः ३० यादसाम्यतिः ३१ नदीनः ३२ इन्द्रजनकः ३३ तिमिकोषः ३४ वारांनिधिः ३५ वारिनिधिः ३६ वारिः ३७ वारिधिः ३८ तोयनिधिः ३९ कीलालधिः ४० धरणीपूरः ४१ शौराश्विः ४२ धरणिपूरः ४३ वाहः ४४ कचङ्गलः ४५ पेहः ४६ मितद्रुः ४७ वाहिनोपतिः ४८ गङ्गाधरः ४९ दारदः ५० तिमिः ५१ प्राणभास्वान् ५२ ऊर्ध्विमाली ५३ महाशयः ५४ अश्वोनिधिः ५५ अश्वोधिः ५६ तरिषः ५७ कूलङ्गवः ५८ तारिषः ५९ । इति शब्दरत्नावली ॥ वारिराशिः ६० शैलशि-रम् ६१ पराजुवः ६२ तरन्तः ६३ महोप्राची-रम् ६४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पयोधिः ६५ सरिन्नाथः ६६ अश्वोराशिः ६७ धुनीनाथः ६८ नित्यः ६९ कन्धिः ७० अपानाथः ७१ । अस्य जलगुणाः । विस्त्वम् । स्वणरत्नामयप्रद-त्वम् । उष्णत्वम् । वैषण्णोषजनकत्वम् । विशि-षाहाहार्त्तिपित्तकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “सामुद्रमुदकं चारं सर्वं दोषप्रकोपणम् ॥” इति राजवल्लभः ॥
 सुद्रायुक्ते, त्रि ॥ * ॥ स च समुद्रो ब्रह्मणो मेद्राज्जातः । यथा,—
 “इदि कामो भुवोः क्रोधी लोभसाधरदच्छ-दात् । आस्वाहाक् सिन्धवो मेद्रात् निर्कृतिः पायो-रघाशयः ॥” इति श्रीभागवते । ३ । १२ । १३ ॥
 कल्पभेदे श्रीकृष्णैरसेन विरजागर्भजातः । यथा, “श्रीकृष्णो विरजां दृष्ट्वा सरिद्रुपां प्रियां सताम् उच्चैः कुरीद विरजातीरे नौरमनोहरे ॥ जलादुत्थाय चागच्छ निधाय तनु नूतनम् । आजगाम हरैरथ साक्षाद्राधेव सुन्दरो ॥ ताश्च रूपवतीं दृष्ट्वा प्रेम्णोद्दे कां जगत्पतिः । चकारालिङ्गनं तूर्णं चुचुम्ब च मुहुर्मुहुः ॥ नानाप्रकारशृङ्गारं विपरीतादिकं प्रभुः । रहसि प्रेयसीं प्राप्य चकार च पुनः पुनः ॥ विरजा सा रजोयुक्ता धृत्वा वीर्यममोघकम् । सद्यो बभूव तत्रैव धन्या गर्भवती सती । तस्यौ तत्र सुखासीना साहूँ पुत्रैश्च सप्तभिः ॥ एकदा हरिणा सार्द्धं हृन्दारस्थे सुनिर्जने । विजहार पुनः साधो शृङ्गारासक्तमानसा ॥ एतस्मिन्नस्तरे तत्र मातुः क्रोडं जगाम ह । कनिष्ठपुत्रस्तस्याश्च भ्राष्ट्रभिः पीडितो भिया ॥ भोतं स्वतनयं दृष्ट्वा तत्याज तां कृपानिधिः । क्रोडं चकार बालं सा कृष्णो राधागृहं ययौ । प्रबोध बालं सा साधो न ददर्शान्तिकं प्रियम् ॥ विललाप भृशं तत्र शृङ्गारात्ममानसा ॥ शशाप स्वसुतं कोपात् स्ववयोदो भविष्यति । कदापि ते जलं केन न खाद्विन्दति जीविनः ॥

समुद्रः

शशाप सर्वान् बालांश्च यास्तु मूढा महीतलम् । गच्छध्वञ्च मर्षो मूढा जम्बुद्वीपं मनोहरम् ॥ स्थितिर्नैकश्च युष्माकं भविष्यति पृथक् पृथक् । द्वीपे द्वीपे स्थितिं कृत्वा तिष्ठन्तु सुखिनः सुताः द्वीपस्थाभिर्नदीभिश्च सह क्रीडन्तु निर्जने ॥ कनिष्ठो मातृशपाश्च स्ववयोदो बभूव ह । कनिष्ठः कथयामास मातृशपश्च बालकान् ॥ आजग्मर्दुःखिताः सर्वे मातृस्नानञ्च बालकाः । श्रुत्वा विवरणं सर्वं प्रचक्षुर्धरणीतलम् ॥ प्रणम्य मातुश्चरणं भक्तिमन्त्रात्मकम्बराः । सप्तद्वीपे समुद्राश्च सप्त तस्यैर्विभागशः ॥ कनिष्ठाह्वयार्थं तं द्विगुणं द्विगुणं मुने । लवणेशुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलार्णवाः ॥ एतेषाश्च जलं पृथ्वांश्च शस्यार्थं च भविष्यति । व्यासाः समुद्राः सप्तैव सप्तद्वीपा वसुन्धराम् ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३ अध्यायः ॥ तस्य ङ्गासहस्रकारणं यथा,—
 “अपां चैव समुद्रे कात् समुद्र इति संश्रितः । उदयतीन्द्री पूर्वं तु समुद्रः पूर्यते सदा ॥ प्रक्षीयमाणे बहुले क्षीयतेऽस्मिन्नेन वै । अपूर्ण्यमाणो ह्युदधिरालनैवाभिपूर्यते ॥ ततो वै क्षीयमाणस्य स्वात्मन्येव क्षपां क्षयः । उद्दीप्यन्तेऽग्निसंयोगात् उखास्वापो यथा स्वयम् ॥ तथा स्वतः समुद्रोऽपि वर्धते शशिनोदये । अन्युनानतिरिक्तास्ता वर्षन्त्यापो ऋसन्ति च ॥ उदयास्तमर्येष्वन्दोः पक्षयोः शुकृकृष्णयोः । क्षयो हृदिय उदधेः सोमहृदिययो यथा ॥ दशोत्तराणि पञ्चाहुरङ्गुलानां शतानि च । अपां हृदिः क्षयो दृष्टः समुद्राणाम् तु पर्वसु ॥” इति मास्ये १०० अध्यायः ॥
 अन्यत् विष्णुपुराणे २।४ अध्याये दृष्टव्यम् ॥ * ॥ समुद्रे वर्णनोयानि यथा,—
 “अश्वी द्वीपाद्रिरत्नोन्मिषीतयादोजलप्रवाः । विष्णुकुल्यागमसन्द्रादृद्विरीर्वाङ्गपूरणम् ॥ इति कविकल्पलतायाम् १ स्ववके ३ कुसुमम् ॥ * ॥ कली द्विजानां समुद्रयात्रादिनिषेधो यथा, उदाहृतस्वधृतहृत्कारदीयवचनम् ।
 “समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् । द्विजानामसवर्षासु कन्यासूपयमस्तथा ॥ देवरेण सुतोत्पत्तिर्मधुपकं पशोर्वधः । मांसादनं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥ दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च । दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्चमेधकी ॥ महाप्रस्थानगमनं गोमिधश्च तथा मखम् । इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥ (केपाश्चमते कलावपि समुद्रयात्रास्वीकारे न दोषः ॥) शीरोदसमुद्रस्य मन्थनवृत्तान्तो यथा, भागवते । ८ । ७ । १—१० ।
 “कृतस्थानविभागास्तै एव कश्चपनन्दनाः । ममन्युः परमं यत्ता अस्त्यर्थं पयोनिधिम् ॥ मथ्यमानेऽर्णवे सोऽद्विरनाधारो ह्यपोऽविद्यत् ॥

समुद्रः

भ्रीयमाणोऽपि बलिभिर्गौरवात् पाण्डुनन्दन ॥
 ते सुनिर्व्विक्रमनसः परिज्ञानमुच्छ्रियः ।
 आसन् सुपीरुषे नष्टे देवेनातिबलीयसा ॥
 विलोक्य विद्वन्प्रविधिं तदेष्वरो
 दुरन्तबीर्य्योऽवितथाभिसन्धिः ।
 कत्या वपुः काच्छपमङ्गलं महत्
 प्रविश्य तोयं गिरिसुञ्जहार ॥
 तमुत्थितं वीर्य्यं कुलाचलं पुनः
 समुद्यता निरूपितुं सुरासुराः ।
 दधार पृष्ठेन स लक्षयोजन-
 प्रक्षारिणा हीप इवापरो महान् ॥
 सुरासुरेभ्यो भुञ्जवीर्य्यवेषितं
 परिभ्रमन्तं गिरिमङ्गलपृष्ठतः ।
 विभ्रत्तदावर्त्तनमादिकच्छपो
 मेनेऽङ्गकण्ठं यनमप्रमेयः ॥”
 तथा तत्रैव । ८ । ७ । १८—१९ ।
 “निर्मय्यमानादुदधेरभुविषं
 महोत्सवं हालाहलाङ्गमगतः ।
 संभ्रान्तमौनोऽकाराङ्गकण्ठपात्
 तिमिद्विपयाऽवतिमिङ्गलाकुलात् ॥
 तदुग्रवेगं दिशि दिश्युपर्थ्यधो
 विसर्पदुत्तुर्ध्वदसह्यमप्रति ।
 भीताः प्रजा दुद्रुवुरङ्ग सेखरा
 अरक्षमाणाः शरणं सदाशिवम् ॥”
 तथाच तत्रैव । ८ । ७ । ३६—४३ ।
 “तदौष्य व्यसनं तासां कृपया भृशपीडितः ।
 सर्वदेवसुहृद्देव इदमाह सतीं प्रियाम् ॥
 अहो वत भवान्येतत् प्रजानां पश्य वैशषम् ।
 क्षीरोदमथनोद्भूतात् कालकूटादुपस्थितम् ॥
 आसां प्राणपरीप्लूनां विधेयमभयं हि मे ।
 एतावान् हि प्रभोरर्थो यद्दोनपरिपालनम् ॥
 प्राणैश्च प्राणिनः पान्तिः साधवः क्षणभङ्गुरैः ।
 बहवैरेषु भूतेषु मोहितेष्वान्तमायया ॥
 पुंसः कृपयतो भद्रं सर्व्वात्मा प्रीयते हरिः ।
 प्राते हरौ भगवति प्रीयेऽहं सचराचरः ॥
 तस्मादिदं गरं भुञ्जे प्रजानां स्वस्तिरस्तु मे ।
 एवमामन्त्रा भगवान् भवानो विश्वभावनः ॥
 तद्विषं जम्बुमारैर्भे प्रभावज्ञान्मोदत ।
 ततः करतलोकृत्य व्यापिं हालाहलं विषम् ॥
 अभक्ष्यन्महादेवः कृपया भूतभावनः ।
 तस्यापि दर्शयामास स्ववैर्य्यं जलकल्पयः ॥
 यक्षकार गले नीलं तक्ष साधोर्विभूषणम् ॥”
 तथा तत्रैव । ८ । ८ । १—९ ।
 “पौते गरे उषाङ्गण प्रीतास्तेऽमरदानवाः ।
 ममन्युस्तरसा सिन्धुं हविर्दानि ततोऽभवत् ॥
 तामग्निहोत्रोत्पया अष्टहृद्भ्रवादिनः ।
 यज्ञस्य देवयानस्य मेध्याय हविषे नृप ॥
 तत उच्चैःश्रवा नाम हयोऽभूच्छन्द्रपाण्डरः ।
 तस्मिन् बलिः सृष्टाङ्गके नन्द ईश्वरशिष्या ॥
 ततो ऐरावतो नाम वारणेन्द्रो विनिर्गतः ।
 दन्तेषुतुभिः खेताद्देहैर्नृ हिमवतो महौम् ॥
 ऐरावणादयस्त्वष्टी दिग्गजा अभवस्ततः ।

समुद्रः

अभमुपभृतयोऽष्टौ च करिष्यस्वभवक्षुप ॥
 कोसुभाष्यमभूद्रक्षं पद्मरागं महोदधेः ।
 तस्मिन् मणौ सृष्टाङ्गके वचोऽलङ्करणे हरिः ॥
 ततोऽभवत् पारिजातः सुरलोकविभूषणम् ।
 पुरयत्परिधेनो योऽर्थः शशङ्गं वि यथा भवान् ॥
 ततश्चाप्सरसो जाता निष्ककण्ठराः सुवामसः ।
 रमण्यः सर्गिणां बल्लगुगतिलोलावलोकनैः ॥
 ततश्चाविरभूत् साक्षात् श्रीरमा भगवत्परा ।
 रञ्जयन्ती दिशः कान्ध्या विद्युत्सौदामनी यथा
 तस्यां चक्रः सृष्टां सर्वं समुरासुरमानवाः ।
 रूपीदार्य्यवयोवर्णमहिमाक्षितचेतसः ॥”
 तथा तत्रैव । ८ । ८ । २५ ।
 “तस्याः त्रियस्त्रिजगती जनको जनन्या
 वचोनिवासमकरोत् परमं विभूतेः ।
 श्रीः स्वाः प्रजाः सकरुणेन निरौत्सनेन
 यत्र स्थितेधयत साधिपतींस्त्रिलोकान् ॥”
 तत्रैव । ८ । ८ । ३०—३६ ।
 “अथासौद्वारुणी देवी कन्या कमललोचना ।
 असुरा जगद्भृतां वै हरिरेनुमतेन ते ॥
 अथोदधेर्मथ्यमानात् काश्यपैरसृताथिभिः ।
 उदतिष्ठन्महाराज पुरुषः परमाङ्गतः ॥
 दीर्घपौवरदोदण्डः कम्बुभीवोऽक्षणेक्षणः ।
 श्यामलस्तरुणः सखी सर्वाभरणभूषितः ॥
 पौतवासा महोरस्कः सुसृष्टमणिकुण्डलः ।
 स्त्रिभकुञ्चितकेशान्तसुभगः सिंहविक्रमः ॥
 असृतापूर्णकलसं विभ्रहलयभूषितः ।
 स वै भगवतः साक्षाद्द्विषोरंशंशसभभवः ॥
 धन्वन्तरिरिति ख्यात आयुर्व्वदृष्टीग्यभाक् ।
 तमालोक्यासुराः सर्वं कलसं चासृताभृतम् ॥
 लिप्यन्तः सर्व्ववस्तूनि कलसं तरसाहरन् ।
 नीयमानेऽसुरेस्तास्मिन् कलसेऽसृताभजनं ।
 विषसमानसा देवा हरिं शरणमाययुः ॥”
 तत्रैव । ८ । ८ । ४१ ।
 “एतस्मिन्नन्तरे विष्णुः सर्व्वापायविदोश्वरः ।
 योषिट्पमनिर्दृश्यं दधार परमाङ्गतम् ॥”
 तत्रैव । ८ । ८ । ४२ ।
 “ततो गृहोत्वासृताभजनं हरि-
 र्शभाष ईषत्स्मितशोभया गिरा ।
 यद्यभ्युपेतः क्व च साध्वसाधु वा
 कृतं मया वो विभजे सुधामिमाम् ॥”
 तत्रैव । ८ । ८ । २० ।
 “कल्पयित्वा पृथक्पङ्क्तौऽभयेषां जगत्पतिः ।
 तांशोपवेशयामास स्वेषु स्वेषु च पङ्क्तौषु ॥
 देत्यान् गृहोत्कलसो वक्ष्यन्नुपसञ्चरैः ।
 दूरस्थान् पाययामास जरास्युहरां सुधाम् ॥”
 तत्रैव । ८ । ८ । २४ ।
 “देवलङ्गप्रतिच्छन्नः स्वर्भानुर्देवसंघदि ।
 प्रविष्टः साममपिबच्चन्द्राकाभ्याश्च सृचितः ॥
 चक्रणं चुरधारणं जहार पिबतः शिरः ।
 हरिस्तस्य कबन्धस्तु सुधया प्रावितोऽपतत् ॥
 शिरस्त्वमरतां नीतमजो ग्रहमचोऽकृपत् ।
 यस्तु पर्व्वं चि चन्द्राकावभिधावति वरधोः ॥

समुद्र

पौतप्रायेऽसृते देवैर्भगवान् लोकभावनः ।
 पश्यतामसुरेन्द्राणां स्वरूपं जगृहे हरिः ॥”
 पाप्मे उत्तरखण्डे ६८ अध्यायेऽप्येवम् ॥ (अन्त-
 रिचम् । इति निघण्टुः । १ । ३ । अथ व्युत्-
 पत्तिर्यथा तदोकायाम् । “समुद्भवन्ति सङ्गता
 ऊर्ध्वं द्रवन्ति गच्छन्त्यस्मादापो रश्मिभिराकृत्य-
 माणा आदित्यमण्डलम् । समुत्-पूर्व्वात् द्रवते
 गत्यर्थात् अन्येष्वपि दृश्यते इति अपादाने
 उ-प्रत्यये टि-लोपे च रूपम् । यद्वा, सङ्गता
 अभिद्रवन्त्येनमापो भीमरसलक्षणा वायुना
 प्रेर्यमाणः आदित्यमण्डलाद्वा वर्षाकाले
 रश्मिभिः प्रवर्त्तमानाः । अत्र उदित्येव उप-
 सर्गाऽभीत्यर्थं वर्त्तते । कर्माणि उ-प्रत्यय इति
 विशेषः । सम्पादन्तेऽस्मिन् भूतानि अन्तरिक्ष-
 चारीणीति वा । सम्पूर्व्वात् मुद हर्षं इत्यस्मात्
 स्फायितश्चिवश्चि इत्यादिना अधिकरणे रक्-
 प्रत्यये समो म-लोपे च रूपम् । यद्वा, सम्
 इत्येकीभावे उदकात् उच्छब्दः रो मत्वर्थीयः ।
 एकीभूतमुदकमस्मिन् विद्यते वर्षास्त्रिति उदक-
 शब्दस्योद्भावश्चाह्वानः । यद्वा सम्पूर्व्वात् उन्दो
 ल्लेदने इत्यस्मात् स्फायितश्चिवश्चि इत्यादिना
 कर्त्तरि रक्-प्रत्यये कित्त्वानलोपे च समुद्रः ॥”
 इति देवराजकृतनिर्व्वचनम् ॥
 समुद्रकफः, पुं, (समुद्रस्य कफ इव ।) समुद्रफेनः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 समुद्रकान्ता, स्त्री, (समुद्रस्य कान्ता ।) नदी ।
 इति हलायुधः ॥ पृक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 समुद्रगा, स्त्री, (समुद्रं गच्छतीति । गम + डः ।)
 नदी । इति हेमचन्द्रः ॥ गङ्गा । यथा,—
 “यद्यद्वयं ग्रावणादि सर्वां नद्यो रजस्वलाः ।
 तासु स्नानं न कुर्वीत वर्ज्जयित्वा समुद्रगाम् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वे कन्दोगपरिशिष्टवचनम् ॥
 यथा च महाभारते । ३ । १०८ । १० ।
 “सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन् समुद्रगा ।
 फेनपुञ्जाकुलजला हंसानामिव पङ्क्तयः ॥”
 समुद्रगामिनि, त्रि ॥
 समुद्रगृहं, स्त्री, (समुद्र इव जलशुक्तं गृहम् ।)
 जलयन्त्रगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 समुद्रचलुकः, पुं, (समुद्रशुलुक इव अनायासेन
 पियत्वात् यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 समुद्रदयिता, स्त्री, (समुद्रस्य दयिता ।) नदी ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 समुद्रनवनीतं, स्त्री, (समुद्रस्य क्षीरोदस्य नव-
 नीतमिव ।) अमृतम् । चन्द्रः । इति
 मेदिनी ॥
 समुद्रफलं, स्त्री, (समुद्रस्य फलमिव ।) अम्बि-
 फलम् । शौषधविशेषः । यथा,—
 “समुद्रनाम प्रथमं पश्चात् फलमुदाहरत् ।
 समुद्रफलमित्यादि नाम वाच्यं भिषग्वरैः ॥
 फलं समुद्रस्य कटुष्णकारि
 वातापहं भूतनिरोधकारि ।

सम्पत्

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ८ । २२१ ।
 “एवं दण्डविधिं कुर्याद्दार्शनिकः पृथिवीपतिः ।
 ग्रामजातिसमूहेषु समयस्यभिचारिणाम् ॥”)
 समूहनो, स्त्री, (समूहतेऽनयति । सम् + ऊह +
 क्त्वात् । स्त्रियां ङीप् ।) सम्मार्जनी । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 समूहः, पुं, (समूहते इति । सम् + ऊह + क्तत्वात्)
 यज्ञान्निः । तत्पर्यायः । परिचायः २ उप-
 प्रायः ३ । इत्यमरः । २।७।२० ॥ सम्मूहयोष्ये,
 त्रि । निर्विसर्गबोदानन्तर्यायः । यथा,—
 “प्रागुदकप्रवर्तनं देशं समं वा परिसमूहम् ॥”
 इति गोभिलसूत्रम् ॥
 समूहः, त्रि, (सम् + ऊह + क्तः ।) समूह-
 युक्तः । तत्पर्यायः । अधिकर्षः २ । इत्यमरः ।
 ३।१।११ ॥ अधिसम्पत्तिशाली ३ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २।१४ । २७ ॥
 “सङ्घट्टमनुजोपितां समूहविपद्यापणाम् ॥”
 नागविशेषे, पुं । इति महाभारतम् । १।
 ५७ । १७ ॥
 समूहः, स्त्री, (सम् + ऊह + क्तन् ।) सम्यग्-
 हृदिः । अतिशयसम्पत्तिः । तत्पर्यायः । एधा
 २ । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ विधा ३ । इति
 जटाधरः ॥ (यथा, रघुः । १३ ।
 “चरणयोर्नखरागसमूहभि-
 र्मुकुटरत्नमरीचिभिरस्यूशन् ॥”)
 समेतः, त्रि, (सम् + प्रा + इष् + क्तः ।) सम्यक्
 प्राप्तः । संयुक्तः यथा,—
 “नामसमेतं कृतसङ्केतं वादयते मृदु वेषुम् ।
 बहु मनुते तनुते तनुसङ्गतपवनचलितमपि
 रेषुम् ॥”
 इति श्रौतयजुर्वेदः ॥
 समेधितः, त्रि, सम्यग्वर्धितः । संपूर्वधधातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 समोदकं, स्त्री, (समं उदकं यत्न ।) मद्यितार्द्धांशु-
 दधि । अर्द्धजलयुक्तघोलम् इति हेमचन्द्रः ॥
 तत्पर्यायः । उदक्षित् २ । इत्यमरः । २ । ७ ।
 १३८ ।
 सम्पः, पुं, पतनम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
 सम्पत्तिः, स्त्री, (सं + पद् + क्तन् ।) विभवोत्-
 कर्षः । तत्पर्यायः । श्रीः २ लक्ष्मीः ३ सम्पदुः
 इत्यमरः । २।८।८२ ॥ ऋद्धिः ५ । इति जटाधरः ॥
 भूतिः ६ । इति मेदिनी ॥ (यथा, कथासरित्-
 सागरे । २४ । १६१ ।
 “तदैव च ददौ तस्मै सुतां क्लेशविवर्द्धिताम् ।
 निजां शिवाय सम्पत्तिमिव मूढत्वहारिताम् ॥”)
 सम्पत्, [द्] स्त्री, (सं + पद् + क्तप् ।) सम्पत्तिः ।
 इत्यमरः । २।८।८१ ॥ (यथा, रघुः । १ । ३४ ।
 “त्वयैव चिन्थमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोगिना ।
 सानुबन्धाः कथं न स्युः सम्पदो मे निरापदः ॥”)
 गुणोत्कर्षः । (यथा, किराते । ५ । २४ ।
 “गुणसम्पदा समधिगम्य परं
 महिमानमच महिते जगताम् ।

सम्पातः

नयशास्त्रिनि त्रिय इवाधिपती
 विरमन्ति न ज्वलितुमीषधयः ॥”)
 हारमेदः । इति मेदिनी ॥
 सम्पदं, स्त्री, (समाक् पदं यत्न ।) समं पदयुगम्
 इति शब्दमाला ॥
 सम्पदरः, पुं, (सं + पद् + च्वरच् । इति पुर्वो-
 त्तमदेवः । इत्युच्चादिटीकायामुज्वलदत्तः ।)
 राजा इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 सम्पन्नः, त्रि, (सं + पद् + क्तः ।) साधितः ।
 (यथा, पञ्चदशो । ८ । ८१ ।
 कौत्तिकं वचनं साधं सम्पन्नं त्वत्प्रसादतः ॥”)
 सम्पत्तिशुक्तः । इति मेदिनी ॥
 सम्परायः, पुं, (समाक् परे काले ईयते इति ।
 इच् + घञ् ।) आपत् । युद्धम् । उत्तरकालः ।
 इत्यमरः । ३ । ३ । १५० ॥
 सम्परायकं, स्त्री, युद्धम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 २ । ८ । १०४ ॥
 सम्परायिकं, स्त्री, युद्धम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ।
 २ । ८ । १०४ ॥
 सम्पर्कः, पुं, (सम् + पृच् + घञ् ।) मेलकः ।
 रतिः । इति मेदिनी ॥ संसर्गः । यथा,—
 “सम्पर्काद्दृश्यते विप्रो जनने मरणेऽपि वा ।
 सम्पर्कविनिवर्त्तानां न प्रेतं नैव सूतकम् ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 सम्पर्की, [न्] त्रि, (सं + पृची सम्पर्के + “संपृ-
 चेति । ३।२।१४२। इति घिनुष् ।) सम्पर्क-
 विशिष्टः । सम्पर्कशब्दादिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ।
 इति कैचित् ॥
 सम्पर्कीयः, त्रि, सम्पर्ककृत् । सम्बन्धीयः ।
 सम्पर्कशब्दात् ण्योयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 सम्पा, स्त्री, (संपततीति । सं + पत + उः । टाप्)
 विद्युत् । यथाह काश्चित् ।
 “रागान्धातमसो विसारिविरहज्वालातिष्ठैः
 क्षरा-
 विष्टा भूतगणात् पथोऽतिविषमाद्भ्रष्टा बधूः
 सत्पथात् ।
 पङ्कादेन मदेन पङ्किलतनुः सम्पाति सम्पाततः
 सम्पाभानुभुजङ्गस्य विजहो यान्तो भुजङ्गा-
 इयम् ॥”
 सम्पाकः, पुं, (समाक् पाको यस्य ।) आरग्वध-
 ट्टकः । इत्यमरः । २।४।२३ ॥ (यथा, सुश्रुते
 उत्तरतन्त्रे ६१ अध्याये ।
 “सम्पाकश्रेयसीसप्तपर्णपामार्गपीतुभिः ॥”)
 समाक्पाकश्च ॥
 सम्पाकः, त्रि, (समाक् पाको यस्य ।) तर्ककः ।
 घृष्टः । इति मेदिनी ॥ अल्पः । लम्पटः । इति
 धरणिः ॥
 सम्पाटः, पुं, तर्कः । इति शब्दमाला ॥
 सम्पातः, पुं, (सम् + पत + घञ् ।) पतनम् ।
 इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, गोतायाम् । १ ।
 २० ।
 “प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुश्च्यमरा पा ऋवः ।

सम्पुटः

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ! ॥”)
 पश्चिमां गतिविशेषः । इति जटाधरः ॥
 सम्पातिः, पुं, अक्षयपुत्रः । स च जटायुषोऽपजो
 भ्राता । यथा, रामायणे । ४ । ५६ । २ ।
 “सम्पातिर्नाम नाम्ना तु चिरजीवी विशङ्कमः ॥
 भ्राता जटायुषः श्रीमान् विख्यातबलपीरुषः ॥”
 (यथा च तत्रैव गरुडवाक्ये । ३ । १४ । ३२ ।
 “हो पुत्री विनतायास्तु गरुडोऽकृण एव च ।
 तस्माज्जातोऽहमश्नान् सम्पातिश्च ममापजः ॥”
 यथा च महाभारते । १ । ६६ । ७० ।
 “अक्षयश्च भार्या श्येनी तु वीर्यवन्ती महा-
 बली ।
 सम्पातिं जनयामास वीर्यवन्तं जटायुषम् ॥”
 तथा तत्रैव । ३ । २७८ । १ ।
 “सखा दशरथस्यासौत् जटायुरकृणात्मजः ।
 गृध्रराजो महावीरः सम्पातिर्यस्य सोदरः ॥”
 अथ पञ्चदहन-विवरणम् । यथा, रामायणे ॥
 ४ । ८ । ४—७ ।
 “पुरा हतवधे हते स चाहञ्च जयैषिणी ।
 आदित्यमुपयाती खे ज्वलन्तं रश्मिमालिनम् ॥
 आहत्याकाशमार्गेण जवेन स्वर्गतो भृशम् ।।
 मध्यं प्राप्ते तु सूर्यं तु जटायुरवसौदति ॥
 तमहं भ्रातरं दृष्ट्वा सूर्यरश्मिभिरर्दितम् ।
 पक्षाभ्यां क्रादयामास खेहात् परमविक्रवम् ॥
 निर्दग्धपक्षः पतितो त्रिभ्योऽहं वानरार्थभाः ।
 अहमस्मिन् वसन् भ्रातुः प्रहृष्टिं नोपलक्षयं ।
 जटायुषस्त्वेवमुक्तो भ्रात्रा सम्पातिना तदा ॥”)
 सम्पातिकः, पुं, (सम्पातिरेव । स्वार्थं कन् ।)
 गरुडज्येष्ठपुत्रः । इति शब्दमाला (अक्षयस्य
 ज्येष्ठपुत्रः । इति पुराणम् ॥)
 सम्पादकः, पुं, (सम्पादयतीति । सं + पद् + णिच्
 + क्तृल् ।) निष्पादकः सम्पन्नकर्त्ता ॥
 सम्पादनं, स्त्री, निष्पादनम् । संपूर्वकजन्त-
 पदधातोरनट्- (स्यट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । १५ । १४८ ।
 “संभाव्य सिद्धुदयमात्मचिकीर्षितस्य
 सम्पादनाय सुतरां जगद्भुः प्रयत्नम् ॥”)
 सम्पादितः, त्रि, निष्पादितः । संपूर्वजन्त-
 पदधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 सम्पौडनं, स्त्री, समाक्प्रकारेण व्ययनम् । सं-
 पूर्वापीडधातोरनट्- (स्यट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 सम्पौतिः, स्त्री, समाक्पानम् । संपूर्वापाधातोः
 क्तन्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 सम्पुटः, पुं, (सं + पुट् + कः ।) कुर्वकः ।
 इत्यजयः ॥ पेटा । इति हेमचन्द्रः ॥ एकजा-
 तीयोभयमध्यवर्त्ती । यथा, तन्त्रसारः ।
 “सकामः संपुटो जय्यो निष्कामः संपुटं विना ॥
 तथा च तत्रैव ।
 “केवलां माडकां कृत्वा माडकां तारसंपुटा ।
 माडकापुटितं तारं न्यसेत् साधकसत्तमः ॥”
 रतिबन्धविशेषः । तत्रार्थं यथा,—
 “संप्रसार्योभयोः पादौ श्यागतकपोलकः ।

सम्प्रति

भगलिङ्गस्य संयोगात् रमते संपुटो हि सः ॥
इति रतिमञ्जरौ ॥
सम्पुटकः, पुं, (सम्पुटते इति । सं+पुट+
कुन् ।) आधारविशेषः । संपुडा इति ख्यातः ।
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः समुद्रकः २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । १३८ ॥ समुद्रः २ सम्पुटः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥
सम्पूर्णः, त्रि, (सं+पू+क्तः ।) सम्पन्नम् । परि-
पूर्णम् । साङ्गम् । यथा,—
“गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! यद्यपूर्णे त्वहं स्त्रिये ।
तस्मै भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनाहंन ॥”
इति तिथ्यादितस्त्वम् ॥
सम्पूर्णः, पुं, (सं+पू+क्तः ।) रागस्य जाति-
विशेषः । स तु सप्तस्वरमिश्रितरागिण्यः । यथा,
“श्रीऽवः पञ्चभिः प्रोक्तः स्वैः षड्भिस्तु
षाडवः ।
सम्पूर्णः सप्तभिः प्रोक्तो रागजातिस्त्रिधा मता ॥”
इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥
अपि च । सम्पूर्णस्वराः सा ऋ ग म प ध नि ।
सम्पूर्णरागाः सप्तभिः स्वरेयथा । नाट-
वसन्तादयः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥
सम्पूर्णा, स्त्री, (सम्पूर्णं+टाप् ।) एकादशी-
विशेषः । सा तु पूर्वाह्णोदयव्यापिनौ सतौ
षष्टिदण्डात्मिका । यथा,—
“आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विता ।
सैकादशी हि संपूर्णा विद्यायां परिकीर्त्तिता ॥”
इति तिथ्यादितस्त्वम् ॥
सम्पृक्तः, त्रि, (सं+पृच+क्तः ।) मिश्रितः ।
तत्पर्यायः । करम्बः २ कवरः ३ मिश्रः ४ खचितः
५ इति हेमचन्द्रः ॥
सम्प्रति, अ, (सम् च प्रति च इयोः समाहारः ।)
अस्मिन् काले । तत्पर्यायः । एतद्दि २ इदानीं
३ अधुना ४ साम्प्रतम् ५ । इत्यमरः । ३।४।२३ ॥
(यथा, भागवते । ७ । १ । १७ ।
“सम्प्रत्यमर्षी गोविन्दे दन्तवक्रश्च दुर्मतिः ॥”)
सम्प्रति, पुं, अतीतकालीयाहं देवः । इति हेम-
चन्द्रः ॥
सम्प्रतिपत्तिः, स्त्री, (सं+प्रति+पट्+क्तिन् ।)
उत्तरविशेषः । यथा,—
“मिथ्यासम्प्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दं तथा ।
प्राङ् न्यायाच्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्र-
वेदिभिः ॥
श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थं यदि तं प्रतिपद्यते ।
सा तु सम्प्रतिपत्तिः स्याच्छास्त्रविद्विद्ददाहृता ॥”
अभियुज्यते अभियोगः । प्रतिपद्यते अङ्गी-
करोति । तं साध्यार्थम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
(सौमनस्यम् । यथा, माघे । १८ । ३८ ।
“न तस्मै भर्तृतः प्राप्तमानसम्प्रतिपत्तिषु ।
रणैकसर्गेषु भयं मानसं प्रति पत्तिषु ॥”)
सम्प्रतिरोधकं, त्रि, (समग्रं प्रकारेण प्रतिरु-
हति । सं+प्रति+रुध+बुल् ।) प्रतिबन्धकम् ।
सम्प्रतिपूर्वकप्रधानातीर्णप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सम्प्रदा

सम्प्रतीतिः, स्त्री, सम्प्रकृत्यातिः । सम्प्रज्ञानम् ।
सम्प्रतिपूर्वकप्रधानातीर्णप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
सम्प्रदाता, [कृ] चि, (सं+प्र+दा+कृप् ।)
सम्प्रदानकर्ता । यथा, श्रुतितत्त्वे कात्यायन-
वचनम् ।
“त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते ।
चतुर्थं सम्प्रदातेषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥”
सम्प्रदानं, स्त्री, (सं+प्र+दा+कृट् ।) सम्प्र-
कृत्कारेण दानम् । षट्कारकान्तर्गतकारक-
विशेषः । स च द्विसासुयाक्रोधैर्षाचिद्रोह-
स्याङ्गुलावस्थश्चिपपाधौचाप्रतिश्रुतप्रत्युत्पद्यार्थ-
र्थानां विषयः । तत्र चतुर्थी विभक्तिः स्यात् ।
मुख्यसम्प्रदानन्तु प्रकष्टं दानं यो लभते सः ।
तथा चोक्तम् ।
“सम्प्रदानं तदेव स्यात् पूजानुग्रहकाम्यया ।
दीयमानेन संयोगात् स्वामित्वं लभते यदि ॥”
इति सुगन्धबोधव्याकरणटीकायां दुर्गादासः ॥
अपि च ।
“गत्यादिभिन्ने धातये चतुर्थी विग्रहस्यया ।
यः स्वार्थी बोधनीयस्तत् संप्रदानत्वमीरितम् ॥”
गत्यादिभिन्ने यद्वातूपस्थाप्य यादृशार्थं विग्रहस्य-
चतुर्थी यः स्वार्थी बोधयितुं शक्यते स तदा-
तूपस्थाप्य तादृशक्रियायां संप्रदानत्वमुच्यते ।
ब्राह्मणाय दानं धनस्य इत्यादौ ददातिः स्वत्व-
जनकस्यागोऽर्थः तत्रिविष्टे च स्वत्वे ब्राह्मणादेः
प्रतियोगित्वं निरूपितत्वं वा चतुर्थी बोध्यते इति
तदेव तत्र संप्रदानत्वं ब्राह्मणादिप्रतियोगिकं
यद्भवति स्वत्वं तज्जनकस्याग इत्येवं तत्र प्रत्य-
यात् धात्वर्थतावच्छेदकौभूतस्वत्वाख्यफलवत्तया
धनादेर्दानकर्मत्वात् । न चैवं पशुकामनया
यागकरणदशायां चैत्रः स्वात्मने पशुददातीत्यपि
प्रयोगापत्तिः तादृशयागस्य चैत्रोयं यत् पशु-
निष्टं स्वत्वं तज्जनकत्यागत्वादिति वाच्यं स्वत्व-
ध्वंसजनकक्रियापर्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे स्वत्व-
ध्वंसेऽपि द्वितीयाद्यर्थस्यान्वयेन पशुफलकयागे
पशुनिष्ठस्य स्वत्वध्वंसस्य जनकत्वविरहादेत-
द्वाक्यस्याप्रमाणात्वात् । यामाय गत इत्यादौ
विग्रहस्यचतुर्थी धात्वर्थं बोध्यमपि कर्मत्वं न
गत्यादिभिन्ने । इत्यादि सेचक इत्यादौ गत्यादि-
भिन्ने चतुर्थी बोधनीयोऽपि संवर्धयितुमित्यादि
तुमर्थी न विग्रहस्येति न तत्र प्रसङ्गः ।
संप्रदानशब्दस्तु स्वाश्रयगोचरत्यागजन्यस्वत्वस्य
प्रतियोगिन्येव शक्त इति स्वत्वप्रतियोगित्वं संप्र-
दानमित्यादिको न प्रयोगः । न च दानस्य
स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावः ।
“सप्त वित्तागमा धर्मरा दायो लाभः क्रयो
जयः ।
प्रयोगः कर्मयोगश्च सर्वप्रतिग्रह एव च ॥”
इत्यादि मन्वादिवचनेऽस्य स्वत्वहेतुत्वाप्रति-
पादनादिति वाच्यम् । ब्राह्मणाय त्यक्तायां गवि
गौरियं ब्राह्मणस्य न तु ममेत्यादि सार्वजनौन-
प्रतिरेव तत्र प्रमाणात्वात् प्रदानं स्वाभ्य-

सम्प्रदा

कारकमिति वचनाच्च ततएव विदेशकं पाच-
सुदृश्यत्वात्तदने स्त्रीकारमन्तरेणैव पात्रस्य
मरचस्यत्वे पिण्डदायत्वेन तत्रं पुत्रादिभिविभक्त्य
गृह्यते अन्यथा तैरिव उदासीनैरपि तदन्-
स्वारस्यज्जुयादेरिपोपादाने यथेष्टनियोगे च
प्रत्यवायो न स्यात् नन्वेवं दानादेव स्वत्वसिद्धे-
र्दत्तवस्तुनि स्त्रीकारो व्यर्थ इति चेन्न लब्धा
चाष्टगुणं फलमित्यादि कृतेः प्रतिगृहितद्रव्य-
दानस्य फलविशेषं प्रति हेतुत्वे न तादृशप्रस-
सम्प्रसार्यमेव प्रतिग्रहस्योपयोगात् याजना-
ध्यापनप्रतिग्रहैर्हि जो धनमजंयदित्यादिश्रुत्या
प्रागुक्तकृत्या च प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वहेतुत्व-
बोधनाच्च । स्वत्वजनकत्यापारस्वैवार्जनपदाह-
त्वात् । दासाय भक्षं ददाति श्रतकाय वेतनं
ददातीत्यादावपि स्वत्वजनकत्यागं प्रतिपादयन्
ददातिर्मुख्य एव पुष्पजनकन्तु न तादृशं
दानमवैधत्वात् । यत्तु स्त्रीकारजन्यस्य स्वत्वस्य
जनकस्यागो दानं मनसा पात्रसुदृश्य धनत्या-
गन्तु न दानं किन्तुत्सर्गमात्रं प्रतिग्रहजन्यस्वत्वं
प्रति हेतुभूतवैधत्यागस्यैव तथात्वात् उपेक्षा तु
स्वत्वध्वंसमात्रजनकस्यागो न तु तत्र स्वत्व-
जनकस्यान्तर्भाव इति मैथिलैरुक्तं तत्र युक्तं
साधवेन स्वत्वजनकत्यागस्यैव ददात्यर्थत्वात् ।
तिलानस्यै प्रतिग्रहस्यै तुरगमस्यै विक्रीणीते
इत्यादौ द्रव्यान्तरग्रहणपूर्वकं दानमेव प्रति-
दानम् । मूल्यग्रहणपूर्वकं दानमेव विक्रय इति
तत्रापि मुख्यमेव संप्रदानत्वं चतुर्थी बोध्यते ।
तिलादिकञ्च न मूल्यं पणपुराणादेरेव शास्त्रे
तथात्वोपदेशात् । षट्शर्तं दत्तस्यैव च
स्त्रीकारः प्रतिग्रह इति परेण प्रतिदत्तस्य
विक्रीतस्य वा तिलतुरगादेः स्त्रीकारो न
दोषावहः । मैत्राय रोचते मोदक इत्यत्र
चतुर्थी धात्वर्थान्वितं प्राधेयत्वं धातुना च
भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छोपस्थाप्यते तिङ्गा तु प्रकाशत
इत्यादाविव विषयत्वलक्षणं कर्तृत्वं तथा च
मैत्रनिष्ठायाः भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छाया विषयता-
वान् मोदकः इत्याकारकस्तत्र बोधः । गुरवे
गां धारयते इत्यत्र षुडा गृह्यावस्थितिः द्विती-
यया तदन्वितं कर्तृत्वं चतुर्थी च तत्रिविष्ट-
गृह्यान्वितं सम्बन्धित्वमुपस्थाप्यते तेन गोकर्तृ-
काया गुरुत्वनिष्ठगृह्यावस्थितेरनुकूलव्यापार-
वान् इत्याकारकस्तत्र बोधः । धातुत्तरणिच्चा
व्यापारबोधनादिति कालापाः । पाणिनीयास्तु
धारयत्तमर्थे इति सूत्रानुसारेण चैत्राय शतं
धारयते इत्यादाविव गुरवे गां धारयते इत्या-
दावपि ऋणग्रहणं धारणं दत्तत्वञ्च चतुर्थ्यर्थः
तथा च गुरुदत्तां गां ऋणत्वेन गृह्णाति इत्या-
कारस्तत्र वाकार्यः पश्चात् शोध्यत्वेनाङ्गीकृत्य
गृह्यते च द्रव्यगृहणमित्याहुः । पुत्राय राध्यन्ति
पुत्रायैव इत्यादौ दैवनिर्गुणं धात्वर्थः तत्र-
विष्टे च दैवे सुवर्धस्य सम्बन्धस्यान्वयत्वेन पुत्रस्य
दैवं निरूपयति इत्येवं तत्र बोधः । गुरवे गां

प्रतिष्ठाप्योति चान्यथेदि इत्यादी देयत्वे नाम्भ्य-
पगमः श्रुतोत्तरार्थस्तत्र गोविंशित्वेन तदेका-
देशे च दाने गुरोर्दृष्टत्वे नाम्भ्यस्तेन गुरु-
इत्येकदानकर्मत्वेन गामभ्युपगच्छतीत्येवं तत्र
बोधः । श्रोत्रे प्रतिष्ठाप्यतीत्यादौ वर्णातुल्य-
व्यापारसत्त्वं प्रोक्षाह्नं यथातिर्यस्तदेका-
देशे च हर्षं शोचादेरन्वयः तेन श्रोत्रनिष्ठ-
हर्षानुक्तव्यापारवान् इत्याकारकस्तत्र बोधः ।
पुत्राय कुप्यतीत्यादौ धात्वर्थं उत्कटहृषस्तत्र
विषयित्वसत्त्वं संप्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते तेन
शैत्रविषयकोत्कटहृषवान् इत्याकारकस्तत्र
बोधः । पुत्रे कोपो न युज्यते इत्यत्र क्तन्तस्य
कोपपदस्यैवार्थं पुत्र इत्यस्यान्वयो न तु भ्रातृर्थो
पटाय यतते इत्यादावपि धात्वर्थज्ञाती सुक्त
पटस्य विषयित्वं बोध्यते तत्र उहृष्यत्वमिव चतु-
र्थ्यर्थः कथमन्वया पटच्छया तन्तुनिर्माण-
दशायां पटाय यतते इत्यादिकः प्रयोग इत्यपि
वदन्ति । मिताय दृष्टति इत्यत्र द्विष्टाचरणं
द्रोहस्तेन मितस्य द्विष्टमाचरतीत्यर्थः । शिष्याय
ईर्यति इत्यत्र अनिष्टानुपेक्षणसीर्षा तथा च
शिष्यानिष्टं नोपेक्षत इत्यर्थः । पुत्रायामसूयति
इत्यत्रास्या गुणहृषत्वेन पुत्रस्य गुणं द्वेष्टि
इत्याकारस्तत्र बोधः । मितं दृष्टति शिष्य-
मीर्यति पुत्रमसूयतीत्यपि प्रयोगात् दृष्टादि-
कर्मणः संप्रदानत्वं वैकल्पिकमित्युच्यते ।
कोपपूर्वकस्य द्रोहदेद्रोहादिधातुवाच्यत्वे तत्-
कर्मणः संप्रदानत्वं द्रोहादिमात्रस्य तथात्वे
तु कर्मत्वमेवेति पुनः कौमाराः । सोपसर्गयोस्तु
क्रुधद्रुहोः कर्मणः कर्मत्वैव न तु संप्रदानता
अतएव शिष्यस्याभिक्रौडा मितस्याभिद्रोहे-
त्यादौ क्तद्वयोर्गौ कर्मणि षष्ठ्यैव प्रमाणम् ।”
इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

सम्प्रदायः, पुं, (सं+प्र+दा+घञ्) । “आतो
युक् चिण्ज्ञतोः” ७ । ३ । ३३ । इति युक् ।
गुरुपरम्परागतसदुपदेशः । शिष्टपरम्परा-
वतीर्णापदेशः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
आत्मायः २ । इत्यमरः । ३ । २ । ७ ॥ (यथा, माघे ।
१४ । ७९ ।

“सम्प्रदायविगमादुपेयुषी-
रेष नाशमविनाशिविग्रहः ।
कार्मुमप्रतिहतस्मृतिः श्रुती-
ईत इत्यभवदत्रिगोत्रजः ॥”
गुरुपरम्परागतसदुपदेश्यक्तिसमूहः । यथा,
“सम्प्रदायानुरोधेन पौर्वापर्यानुसारतः ।
श्रीभागवतभावायदीपिकेयं प्रतन्यते ॥”
इति श्रीधरस्वामी ॥

तद्भेदा यथा, श्रीपद्मपुराणे ।
“श्रीमन्नारायणो ब्रह्मा नारदी व्यास एव च ।
श्रीलमध्यः पद्मनाभो नृहरिर्माधवस्तथा ॥
अक्षोभो जयतीर्थश्च ज्ञानसिन्धुमंजानिधिः ।
विद्यानिधिश्च राजेन्द्रो जयधर्ममुनिस्तथा ॥
पुरुषोत्तमो ब्रह्मज्ञो व्यासतीर्थमुनिस्तथा ।

श्रीमन्नक्षीपतिः श्रीमन्नाभवेन्द्रपुरिस्तथा ॥
संप्रदायविहीना ये मन्नास्ते निष्कला मताः ।
अतः क्ली भविष्यन्ति सत्वारः संप्रदायिनः ।
श्रीमाध्वरुद्रसनका वैष्णवाः चित्तिपावनाः ॥”
तन्मोक्षवैष्णवसंप्रदाया यथा,—
श्रीशिव उवाच ।
“वैष्णवः सामवेदादौ श्रीराधावल्लभी तथा ।
गोकुलेशो महेशानि ! तथा हृन्दावनो भवेत् ॥
पाञ्चरात्रः पञ्चमः स्यात् षष्ठः श्रीबौरवैष्णवः ।
रामानन्दो हविष्याशो निष्कार्कश्च महेश्वरि ॥
ततो भागवतो देवि दश मेदाः प्रकीर्त्तिताः ।
शिखी मुक्ती जटी चैव द्विचिदण्डी क्रमेण च ॥
एकदण्डी महेशानि वीरशवस्तथैव च ।
सप्त पाञ्चपताः प्रोक्ता दशधा वैष्णवा मताः ॥
एतेषां वासनं देवि ! शृणु यत्नेन शाश्वति ।
वेवेष्टि सर्वं संख्याय यस्मिन्निति स वैष्णवः ॥
वैष्णवानसादिदक्षाद्यैर्भूषितः स्मार्त्तवैष्णवः ।
श्रीराधावल्लभं देवि शृणु यत्नेन शाश्वति ॥
वैष्णवाचारनिरतो विष्णुतन्त्रैकपारगः ।
अनन्यचेताः शान्तात्मा विष्णुचिन्तापरायणः ॥
श्रीराधावल्लभी देवि गोकुलेशं शृणु प्रिये ।
नानाभूषणसम्पन्नो नानासुगन्धिभूषितः ॥
गवां कुलं प्रीणयिता केलिकण्णस्वरूपधृक् ।
शरीरमथं प्राणांश्च तन्निवेदनकारकम् ॥
अन्तःशक्तिपरो देवि वह्नैर्वैष्णवरूपधृक् ।
गन्धर्वाचारनिरतो सतावेष्टनतत्परः ॥
संप्रदायो गोकुलेशः सर्वसिद्धिकरो भुवि ।
हृन्दावनाख्यं देवेशि शृणु यत्नेन सांप्रतम् ॥
विगताशः प्रसन्नात्मा विष्णुभक्तिपरायणः ।
कामिनोसङ्गचपलो वनक्रीडाविनोदधृक् ॥
सौगन्धभूषिततनुः स्त्रीध्यानैकपरायणः ।
विष्णुसारूप्यतत्त्वज्ञः प्रोक्तो हृन्दावनो शिवे ॥
पाञ्चरात्रो महेशानि तथैव वीरवैष्णवः ।
पूर्वमेव महेशानि कीर्त्तितः परमेश्वरि ॥
रा शक्तिरिति विख्याता म शिवः परिकीर्त्तितः ।
तदानन्दो शान्तचित्ति प्रसन्नात्मा विचारधृक् ॥
सत्त्वं समरूपश्च रामानन्दो प्रकीर्त्तितः ।
हविष्याशं महेशानि यथावदवधारय ।
पापसंहारणाशक्तो विष्णुभक्तो जितेन्द्रियः ॥
यमादिनियमैर्युक्तो भक्ताचारपरायणः ।
स्वोपयोगफलाग्राहो परकार्यपरायणः ॥
हविष्याशो महेशानि शिवशक्तिस्वरूपधृक् ।
निष्कार्काख्यं संप्रदायं शृणु यत्नेन सांप्रतम् ॥
नित्याश्च नक्रमासक्तः स्वतन्त्रैकपरायणः ।
बाह्यपूजादिनिरतो नान्यभक्तः प्रसन्नधीः ॥
आर्थपक्षान्वितः स्वच्छः स्वच्छन्दाचारतत्परः ।
स्वतन्त्रः स्मार्त्तविद्देवो निष्कार्को भगवान् हरिः
अथ भागवतं देवि कथ्यते शृणु सांप्रतम् ॥
विष्णुभक्तैकानिपुणो विजातात्मा प्रसन्नधीः ।
स्मार्त्तगर्वान्वितो देवि तदन्त्याचारतत्परः ॥
आर्थपक्षान्वितो देवि तथा स्वरूपवेशधृक् ।
शैवहृषो तस्य सङ्गात् पुनः ज्ञानपरायणः ।

केवलं विष्णुतत्त्वज्ञः प्रोक्तो भागवतः शिवे ॥”
इति शक्तिसङ्गमतम् १ खण्डे ८ पटलः ॥
सम्प्रधारणा, स्त्री, (सम्+प्र+धृ+णिच्+
युच् । टाप् ।) उचितानुचितनिश्चयः । तत्-
पर्यायः । समर्थनम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । २५ ॥
सम्प्रपदं, स्त्री, (सं+प्र+पद गतौ+कः ।) ।
भ्रमणम् । पर्यटनम् । इति केचित् ॥ (यथा,
याज्ञवल्क्ये । ३ । ५२ ।
“स्वध्याद् भूमौ शुक्री रात्रौ दिवासंप्रपदेर्नयेत्
स्थानासनविहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा ॥”)
सम्प्रयोगः, पुं, (सं+प्र+युज+घञ् ।) निधु-
वनम् । रतम् । अन्वितिः । सम्बन्धः । (यथा,
रघुः । ५ । ५४ ।
“उष्णत्वमन्त्रातपसंप्रयोगात्
शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य ॥”)
काम्येणम् । वशीकरणादिकर्म । इति मेदिनी-
करहेमचन्द्रौ ॥ अर्थिते, वि । इत्यजयः ॥
सम्प्रयोगी, [न]पुं, (संप्रयोगोऽस्यास्तीति । इति ।
कत्ताकेलिः । कामुकः । संप्रयोजकः । इति
मेदिनी ॥
सम्प्रसारणं, स्त्री, (सं+प्र+सृ+णिच्+ल्यट् ।)
व्याकरणस्य संज्ञाविशेषः । यथा । इग्यणः
संप्रसारणम् । यणस्थाने प्रयुज्यमानो य इक्
स संप्रसारणसंज्ञः स्यात् । इति सिद्धान्तकी-
मुदी ॥
सम्प्रहारः, पुं, (सम्यक् प्रकारेण प्रक्रीयतेऽत्रेति
सं+प्र+हृ+घञ् ।) युद्धम् । इत्यमरः । २ ।
८ । १०५ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ५२ ।
“व्यङ्गी गदाव्यायतसंप्रहारो
भग्नयुधौ बाहुविमहं निष्ठौ ॥”)
गमनम् । इति मेदिनी ॥ इननम् । इति
धरणिः ॥
सम्प्राप्तः, त्रि, (सं+प्र+आप्+क्तः ।) सम्यक्-
प्रकारेण प्राप्तः । यथा । स्कन्दपुराणम् ।
“संप्राप्तं मकरादित्ये पुष्ये पुष्यप्रदे सदा ।
कर्त्तव्यो नियमः कश्चिद्ब्रतरूपो नरोत्तमैः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
सम्प्राप्तिः, स्त्री, (सं+प्र+आप्+क्तिन् ।) ।
सम्यक् प्राप्तिम् । यथा,—
“आत्मनपदसंप्राप्तौ परस्मै कुतश्चिद्भवेत् ॥”
इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥
सम्यै च, पुं, (सं+प्र+इष+घञ् ।) नियोगः ।
विधिः । इति हेमचन्द्रः ॥
सम्प्रालः, पुं, (सम्यक् फालो गमनं यस्य ।) मेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
सम्प्रज्ञः, त्रि, (सं+फल+क्तः ।) “उत्फुल्लसंफु-
ल्लयोरिति वक्तव्यम् ।” ८ । २ । ५५ । इत्यस्य
वार्त्तिकोक्त्या निपातितः । विकसितः । प्रफुल्लः ।
इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥
सम्ब, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०
सङ्ग० सेट् ।) दन्त्यादिः । शोष्ठ्यवर्गशेषोपधः ।
सम्बति । सिसम्बयिपति । इति दुर्गादासः ॥

सम्बन्धः

सम्बन्धः क. सम्बन्धः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) श्रीष्टावर्गशेषोपधः । क, सम्बन्धयति धनं लोकः संबन्धातीत्यर्थः । तास्य्यादिरयमिति धातुप्रदीपः । मूर्धन्यादिरित्यप्येके । इति दुर्गादासः ।
 सम्बन्धः स्त्री, (सम्बन्धति संपत्तीति । सम्बन्ध + चञ् ।) जन्मम् । इति जटाधरः ॥ वारह्यिकर्षणम् । इति सम्बन्धतयम्दर्शनात् ॥
 सम्बन्धः, द्वि, (सं + बन्ध + क्तः ।) सम्बन्धयुक्तः । यथा सुमन्तुः । मातृपितृसम्बन्धा चासत्प्रमाद-विवाहाः कन्या भवन्ति । इत्युदाहृतत्वम् । (यथा च भागवते । २ । ६ । १ ।
 “आत्ममायानृते राजन् परस्थानुभवात्मनः । न घटेतार्थसम्बन्धः स्वप्नदृष्टिवाञ्छसा ॥”
 बन्धनविशिष्टः । (यथा, रामायणे । ५ । ५६ । २७ । “दन्तीष्ठपुटमंबद्धं वल्लं सापि तदाकरोत् ॥”)
 सम्बन्धः, पुं, (सम्बन्धते इति । सं + बन्ध + चञ् ।) सम्बन्धिः । न्यायः । इत्यजयः ॥ (मत्स्यम् इति मल्लिनाथः ॥ यथा, रघुः । २ । ५८ ।
 “सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहु-
 र्त्तः स नौ सङ्गतयोर्विनास्ते ॥”)
 संसर्गः । यथा । एकपदार्थे अपरपदार्थसंसर्गः संसर्गमर्यादाया भासते स च प्रतियोग्यनयोग्या-धाराधेयविषयविषयिभावादिः । इतिप्रथमव्युत्पत्तिवादीयगादाधरी ॥ सम्यक्कः । स च त्रिविधः । विद्याजः १ योनिजः २ प्रीतिजः ३ । तद्विवरणं यथा—
 “सम्बन्धो येषु येषां यः सर्वजातिषु सर्वतः । तं त्वां ब्रवीमि वेदोक्तं ब्रह्मणा कथितं पुरा ॥ पिता तातस्तु जनको जन्मदातरि वर्तते । अस्मा माता च जननी गर्भधात्रां प्रसुरिति ॥ पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपितामहः । अथ ऊर्ध्वं ज्ञातयश्च सगोत्राः परिकीर्त्तिताः ॥ मातामहः पिता मातुः प्रमातामह एव च । मातामहस्य जनकस्तत्पिता वृद्धपूर्वकः ॥ पितामहो पितृर्माता तत्पत्न्यः प्रपितामहो । मातामहो मातृमाता मातृतुल्या च पूजिता ॥ प्रमातामहोति विख्याता प्रमातामहकामिनी वृद्धप्रमातामहो ज्ञेया तत्पितुः कामिनी तथा पितृभ्राता पितृव्यः स्यात्पितृभ्राता तु मातुलः पितुः स्वसा पितृभग्वी मातृभग्वी च मासुरौ ॥ स्नुष्य तनयः पुत्रो दायादद्यात्मजस्तथा । घनभाक् वीर्यजस्रैव पुंसि अन्ये च वर्तते ॥ जन्यायां दुहित्या कन्या चात्मजा परिकीर्त्तिता पुत्रपत्नी बहुर्ज्ञेया जामाता दुहितुः पतिः ॥ पतिः प्रियश्च भर्ता च स्वामी कान्तं च वर्तते । पत्नीभ्राता श्यालकश्च पत्नीभग्वी च श्यालिका टंवरः स्वामिनो भ्राता ननन्दा स्वामिनः स्वमा श्वशुरः स्वामिनस्तातः स्वयुथ स्वामिनः प्रसूः ॥ भार्या जाया प्रिया कान्ता स्त्री च पत्न्याश्च वर्तते । पत्नीमातास्तथा श्वश्रुस्तत्पिता श्वशुरः स्मृतः ॥

सम्बन्धः

सगर्भः सोदरी भ्राता सगर्भा भगिनी स्मृता । भग्वीपुत्री भागिनियो भ्रातृपुत्रश्च भ्रातृजः ॥ श्यालस्तु भगिनीकान्तो भगिनीपतिरेव च । श्यालीपतिस्तु भ्राता च श्वशुरैकत्वहेतुना । श्वशुरस्तु पिता ज्ञेयो जन्मदातुः समो मुने ॥ अन्नदाता भयदाता पत्नीतातस्तथैव च । विद्यादाता जन्मदाता पश्चैते पितरो नृणाम् ॥ अन्नदातुश्च या पत्नी भगिनी गुरुकामिनी । माता च तत्पत्न्योश्च कन्यापुत्रप्रिया तथा ॥ मातृर्माता पितृर्माता श्वश्रुः पित्रोः स्वसा स्मृता ।
 पितृव्याणी मातुलानी मातरश्च चतुर्दश ॥ पौत्रस्तु पुत्रपुत्रे च प्रपौत्रस्तत्सुतोऽपि च । तत्पुत्राद्याश्च ये वंशाः कुलजाताश्च कीर्त्तिताः ॥ कन्यापुत्रश्च दौहित्रस्तत्पुत्राद्याश्च बान्धवाः । भागिनियसुताद्याश्च पुरुषा बान्धवाः स्मृताः ॥ भ्रातृपुत्रश्च पुत्राद्यास्ते पुनर्ज्ञातयः स्मृताः ॥ गुरुपुत्रस्तथा भ्राता पोष्यः परमबान्धवः । गुरुकन्या च भगिनी पोष्या मातृसमा मुने ॥ पुत्रस्य च गुरुभ्राता पोष्यः सुस्त्रिग्विबान्धवः । पुत्रस्य श्वशुरभ्राता बन्धुर्वेवाहिकः स्मृतः ॥ कन्यायाश्च श्वशुरे तत्सम्बन्धः परिकीर्त्तितः । गुरुश्च कन्यायाश्च पुरुषा बान्धवा स्मृताः ॥”
 पुरुषा बान्धवा स्मृता इत्यत्र भ्राता सुस्त्रिग्विबान्धवा इत्यपि क्वचित् पाठः ।
 “गुरुः श्वशुरभ्रातृणां गुरुतुल्यश्च पूजितः । बन्धुता येन साहस्रं तन्मित्रं परिकीर्त्तितम् ॥ मित्रं सुखप्रदं ज्ञेयं दुःखदो रिपुरुच्यते । बान्धवो दुःखदो देवात् निःसम्बन्धो सुखप्रदः ॥ सम्बन्धस्त्रिविधः पुंसां विप्रोद्भू ! जगतीतले । विद्याजो योनिजश्चैव प्रीतिजश्च प्रकीर्त्तितः ॥ मित्रन्तु प्रीतिजं ज्ञेयं स सम्बन्धः सुदुर्लभः । मित्रमाता मित्रभार्या मातृतुल्या न रंशयः ॥ मित्रभ्राता मित्रपिता भ्रातृपितृसमो नृणाम् चतुर्थं नाम सम्बन्धमित्याह कमलोद्भवः ॥ जारश्चोपरतिबन्धुर्दृष्टासंभोगकर्त्तरि । उपपत्न्यां नवर्त्नी च प्रेयसी चित्तहारिणी ॥ स्वामितुल्यश्च जारश्च नवर्त्नी गृहिणीसमा । सम्बन्धो देशभेदे च सर्वदेशे विगर्हितः ॥ अवेदिको निन्दितस्तु विश्वामित्रेण निन्दितः । दुःखान्यस्तु महद्भिश्च देशभेदे च सञ्चरेत् ॥ अकौर्त्तजनकः पुंसां योषिताश्च विशेषतः । तैर्जायसां न दोषाय विद्यामानो युगे युगे ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे सम्बन्धजातिनिर्णयो नाम १० अध्यायः ॥ * ॥ कूर्मपुराणे ।
 “एकंदकानां मरणे सूतकं चेतदेव हि । पत्निणीं योनिस्सम्बन्धे बान्धवेषु तथैव च ॥”
 योनिस्सम्बन्धे मातृस्वस्त्रियभागोनेषु ॥ अपि च “असम्बन्धिनो हिजान् दुहित्वा वदित्वा सद्यः शौचं सम्बन्धे तु त्रिरात्रम् ॥ इति श्रुतितत्वम् ॥ शब्दव्याकरणयोर्युत्पाद्यव्युत्पादकभावः सम्बन्धः ग्रन्थादौ तस्य वक्तव्यता यथा,—

सम्बोधः

“सिद्धान्तं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । यन्वादौ तेन कर्त्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥” सप्रयोजन इत्यत्र क्वचित् पुस्तके साभिधेयिक इति पाठः । इति मूग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥
 सम्बन्धः, चि, (सम्बन्धते इति । सं + बन्ध + चञ् ।) शक्तः । द्वितः । इत्यजयः ॥
 सम्बन्धी, [न] चि, सम्बन्धोऽस्यास्तीति । इतिः ॥ सम्बन्धविशिष्टः । तत्पर्यायः । गुणवान् संसुक् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ८ । ६५ । “नार्थसम्बन्धिनो नाप्ता न सहायान वैरिणः । न दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याध्यार्त्तान दूषिताः ॥” पुं, मातृपत्नीयः । श्वशुरादिः । जामाता । श्यालकादिः । यथा, मनुः । २ । १३२ ।
 “विप्रोश्च तूपसंघाता ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ॥”
 “ज्ञातयः पितृपत्न्याः पितृव्यादयः । सम्बन्धिनो मातृपत्न्याः श्वशुरादयश्च तेषां ज्येष्ठानां या स्त्रियः ।” इति कुङ्कुमभट्टः ॥ * ॥ तथाच मनुः । ४ । १७८ ।
 “बालदृष्टातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसम्बन्धिवान्धवैः ॥”
 “ज्ञातयः पितृपत्न्याः । सम्बन्धिनो जामातृश्यालकादयः ।” इति तट्टोकायां कुङ्कुमः ॥ * ॥ वैवाहिकः । यथा, उत्तरचरिते । ४ अङ्के ।
 “स सम्बन्धो द्वाष्यः प्रियसुहृदसौ तच्च हृदयं स चानन्दः साक्षादपिच निखिलं जीवितपदम् ॥” मित्रम् । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, रघुः । २ । ५८ । तद्गुणानामनुग नार्हसि त्वं सम्बन्धिनो मे प्रथयं विद्वन्तुम् ॥”
 सम्बन्धतं, द्वि, (सम्बन्धतम् । डाच् ।) वारह्यिक-कृष्टचेतम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६ । तालव्य-शादि च ॥
 सम्बोधः, पुं, (सम्बन्ध् बाधा यत्र ।) सङ्घटः । (यथा, माघः । ८ । २ ।
 “समन्तैर्विपुलतया मिथो नितम्बैः सम्बोधं हृदपि तद्भूव वर्त्म ॥”)
 भगम् । इति मेदिनी ॥ भयम् । (यथा, महा-भारते । ४ । ३८ । ७ ।
 “व्यायामसहमत्यर्थं त्वत्पराजसमं महत् । सर्वायुधमहामात्रं शत्रुसम्बोधकारकम् ॥”)
 नरकवर्त्म । इति शब्दरत्नावली ॥
 सम्बोधनं, स्त्री, (सम्बन्ध् बाधनं यत्र ।) मद-नस्य हारम् । शूलायम् । हारपालः । इति मेदिनी ॥
 सम्बुद्धः, पुं, (सं + बुध् + क्तः ।) बुद्धावतारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सम्यग्बोधोद्भवश्च, चि ॥
 सम्बुद्धिः, स्त्री, (सं + बुध् + क्तन् ।) सम्बोधनम् । यथा । स्वर्थसम्बुद्धाकार्यं प्री । इति मूग्धबोध-व्याकरणम् ॥
 सम्बोधः, पुं, (सं + बुध् + चञ् ।) बोधनम् । (यथा, महाभारते । ३ । २१२ । ८५ ।
 “ज्ञानं तत्त्वार्थसम्बोधः शमश्चित्तप्रशान्ता । दयासर्वं सुखैषित्वमार्जवं समचित्तता ॥”
 चेषः । इति मेदिनी ॥ नायः । इत्यजयपाठः ॥

सम्भाव

सम्बोधनं, स्त्री, (सं + भू + क् + ट्) अन्यत्र व्यासक्तस्य कार्यान्तरे नियोजनार्थमाभिसुख्य-विधानम् । यथा हे विष्णो । इति व्याकरणम् ॥ हे ह्य हे कते हे फल इत्यादावचेतने रूप-चारः । इति दुर्गादासः ॥ तत्पर्यायः । चाम-न्तरम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ सम्बुद्धिः ३ । इति मुग्धबोधः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५ । ३ । "सम्बोधनोक्तिप्रत्यक्ती कुर्यादाकाशभाषितैः ॥" सम्बली, स्त्री, कुङ्कनी । इत्यमरः । २ । ६ । १८ ॥ "हे परपुरुषेण सह परमारी योजयन्त्यां कुङ्कनी इति ख्यातायाम् । कुङ्कयति क्षिन्नति स्त्रीपुरुष-वेमत्वं कुङ्कनी गन्धादिः । शं कल्याणं भवति निरूपयति शम्भुः भक्त उ निरूपणे पचा-दित्वाद् नदादित्वादीप शम्भुः तालव्यादिः सम्यक् भवति शम्भुः दन्त्यादिरित्यन्व । " इति भरतः ॥ सम्भवः, पुं, (सं + भू + क् + ट्) हेतुः । उत्पत्तिः । (यथा, चार्यासप्तशत्याम् । ४ । ५८ । "महता प्रियेण निर्मितमप्रियमपि सुभग ! सद्गतां याति । सुतसम्भवेन यौवनविनाशनं न खलु खेदाय ॥") मेलकः । आधेयस्य आधारानतिरिक्तत्वम् । इति मेदिनी ॥ सङ्केतः । अपायः । इत्यजयः ॥ वत्तमानकल्याणार्थम् इदं । इति हेमचन्द्रः ॥ सम्भव्यः, पुं, (सं + भू + यत् ।) कपित्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सम्भवनीये, त्रि ॥ सम्भारः, पुं, (सं + भू + क् + ट्) सम्भूतिः । समूहः । इति मेदिनी ॥ सर्वपूर्णत्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथादिकार्यापकरणद्रव्यम् । यथा, देवोभागवते । १ । १८ । २३ । "कृत्वा तस्य मखं पूर्णं करिष्यामि तवापि वै । तावत् कुर्वन् राजेन्द्र सम्भारन्तु शनैः शनैः ॥" तथा तत्रैव । २ । ८ । ४ । "विवाहार्थं सम्भारं रचयामासत्सर्वं ॥" संग्रहः । इति मङ्गलायः ॥ यथा, कुमार । २ । ३६ । "पर्यायसीवामुत्सृज्य पुण्यसम्भारतत्पराः । उद्यानपालसामान्यसूतवस्तुमुपासते ॥" सम्भावनं, स्त्री, (सम्भावयत्यनेनेति । सं + भू + क् + ट्) फलकारविशेषः । यथा,— "सम्भावनं यदीदं स्वादित्यहोऽन्यस्य सिद्धये । यदि शेषो भवेत्तदा कथिताः स्युर्गुणास्तव ॥" इति चन्द्रालोकः ॥ सम्भावनं क्रियासु योग्यादाध्वसायः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (सम्भावके, त्रि । यथा, भागवते । ४ । १९ । २६ । "पुमान् योषिदुत स्त्रीव आत्मसम्भावनोऽधमः । भूतेषु निरनुक्रोशो नृपाणां तद्वधोऽवधः ॥") सम्भावना, स्त्री, (सं + भू + क् + ट्) । टाप् । उल्कटकोटिकसंग्रहः । संपूर्णत्वात् भू क् शब्द-चिन्तयोरित्यस्यात् । औपनिषद्व्यादिसूत्रेषाम-प्रत्ययनिष्पत्त्या । यथा, "एवं कोऽयं शीत्कव-

सम्भूय

रूपं सम्भावनात्वमपि विषयताविशेषः । इति ध्येयम् । "इति सप्रतिपक्षचिन्तामन्दिदीधिति-गादाधरी ॥ धूमदर्शनानन्तरं वज्रादिव्यवहा-रसु सम्भावनामात्रादितिकुसुमाक्षिटीकायां हरिदासः । पौराणिकासु सम्भवनामकं प्रमा-णान्तरं गन्तव्यं तत्रमात्रेण प्रमितिः सम्भावना इति वदन्ति । तन्मतन्तु न चतुष्टय-मैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् इति सूत्रेणोपन्यस्य शब्द एतिह्यानर्थान्तरभावाद्नु-मानेऽर्थापत्ति-सम्भवाभावानामनर्थान्तरभावा-च्चाप्रतिषेध इति सूत्रेण भगवदक्षपादपादे-निराकृतम् । निखिल्येति उल्कटकोटिकसम्भा-वनोपलक्ष्यं इति तित्यादितत्त्वे आत्तंभट्टा-चायैलिखन्तु सम्भावनाशब्दस्य संग्रहमात्र-परतया सङ्गमनीयम् । इति नानाग्रन्थैः संगृहीतम् ॥ सम्भावितः, त्रि, (सं + भू + क् + ट्) । सम्भा-वनाविशिष्टः । सम्भवनयोग्यः । बहुमतः । यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ३४ । "चकीर्त्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्य-याम् । सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्भरणादतिरिच्यते ॥" "सम्भावितस्य बहुमतस्य ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ सम्भाषणं, स्त्री, (सं + भाष + क् + ट्) । कथनम् । आलापनम् । यथा,— "कृते सम्भाषणादेव चेतायां स्पर्शनेन तु । हापर त्वर्थमादाय कलौ पतति कर्मणा ।" इत्युदाहृतत्वम् ॥ सम्भाषा, स्त्री, (सं + भाष + क् + ट्) । टाप् । सम्भाषणम् ॥ सम्भिन्नः, त्रि, (सं + भिद् + क्तः) । सम्यग्भेद-विशिष्टः । यथा,— "सम्भिन्नकांस्ववदोषो निरिति वदनादयम् । कास इत्युच्यते लोके तासव्याप्तो न कीर्त्तितः ॥" इति प्राचीनकारिका ॥ सम्भूः, त्रि, (सं + भू + "विप्रसंभो डुसंज्ञायाम्" ३ । २ । १८० । इति डुः) । सम्भवति यः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ सम्भूतः, त्रि, (सं + भू + क्तः) । उत्पन्नः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८४ । ३४ । "इत्थं तत् कथितं भूप सम्भूता सा यथा पुरा । देवी देवशरीरेभ्यो जगत्प्रयहितैषिणो ॥" सम्भूतविजयः, पुं, (सम्भूतो विजयो यस्य) । श्रुत-केवलिसंज्ञकवैद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ सम्भूयसमुत्थानं, स्त्री, (सम्भूय मिलित्वा समुत्थानं कर्मकरणं यत्र ।) मिलित्वेकमत्वा बणिजां कर्मकरणम् । तत्तु विवादपदविशेषः । यथा, सम्भूयसमुत्थानं नाम विवादपदमिदानीमभि-दधाति । "समवायेन बणिजां साभार्थं कर्म कुर्वताम् । साभासाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा जती ॥"

सम्भूय

सर्वं वयमिदं कर्म मिलिताः कुर्म इत्येवंरूपा सम्प्रतिपत्तिः समवायस्तेन ये बणिङ्गनटनर्त्तक-प्रभृतयो साभलिपसवो भूत्वा प्रातिस्विकं कर्म कुर्वन्ते तेषां साभासाभावपचयो यथाद्रव्यं येन यावदनं पश्यन्त्याद्यर्थे दत्तं तदनुसारेणाव-सेयी । यदा । प्रधानगुणभावपर्यायोचनयास्य भागहयमस्यैको भाग इत्येवंरूपया संविदा सम-येन यथा संप्रतिपत्तौ तथा वेदितव्या । किञ्च । "प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादात् यच्च नाशितम् । स तद्दृष्ट्यादिप्रवाच रक्षिताद्दशमंशभाक् ॥" तेषां सम्भूय प्रचरतां मध्ये पश्यमिदमित्यं न व्यवहस्य व्यमिति प्रतिषिद्धमाचरता यन्नाशितं चनादिष्टमननुज्ञातं वा कुर्वाणेषु तथा प्रमा-दात् प्रज्ञाहीनतया वा येन यन्नाशितं स तन्-पश्यं बणिङ्गभ्यो दद्यात् । यः पुनस्तेषां मध्ये चौरराजादिजनितान्त्वयसनात् पश्यं पाक्षयति स तस्माद्द्रष्टितात् पश्यात् दशमसंशं लभते । "अर्घप्रक्षेपणादिं शं भागं शुक्लं नृपो हरेत् । व्यासिद्धं राजयोग्यं विक्रीतं राजगामितत् ॥" इह यतः पश्यस्वैयम्भूत्यं इत्यर्घस्तस्य प्रक्षेपणात् राजनिरूपणाहेतोरसौ मूल्याहिश्रितितमसंशं शुक्लार्थं गृह्णीयात् । यत् पुनर्व्यासिद्धमन्यत्र न विक्रयमितिराज्ञा प्रतिषिद्धम् । यच्च राजयोग्यं माणिक्याद्यप्रतिषिद्धमपितद्राज्ञे अनिवेद्य साभ-लोभेन विक्रीतश्चेद्वाजगामिमूल्यदाननिरपेक्षं तत् सर्वं पश्यं राजापहरेदित्यर्थः । "मिथ्या वदन् परीमाणं शुक्लस्थानादपामरत् दाप्यस्त्वष्टगुणं पञ्च सव्याजक्रयविक्रयो ॥" यः पुनर्गणिकशुक्लवचनार्थं परीमाणं निरुते शुक्लग्रहणस्थानाहापसरति यथास्येदमस्य वेत्येवंविदादास्यदीभूतपश्यंकीणाति विक्रीणीते वा ते सर्वं पश्याष्टगुणं दण्णीयाः । अपि च । "तरिकः स्थलजं शुक्लं गृह्णन् दाप्यः पश्यान्दश ब्राह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवानिमन्त्रणे ॥" शुक्लं हि द्विविधं स्थलजं जलजञ्च । तत्र स्थल-जमर्घप्रक्षेपणादिं शं भागं शुक्लं नृपो हरे-दित्युक्तम् । जलजन्तु मानवेऽभिहितम् । "पश्यं यानं तरे दाप्यं पुरुषोऽर्घपणन्तरे । पादं पश्य योषिष्य पादाहं रिक्तकः पुमान् ॥ भाण्डपूर्णानि यानानि ताव्यं दाप्यानि सारतः रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित् पुमांसञ्चापरिच्छदाः ॥" शुक्लदयेऽप्ययमपरो विशेषः । "न भिन्नकार्षापणमस्ति शुक्लं न शिल्पवृत्तौ न शिशौ न दूते । न भेष्यलब्धे न हृतावशेषे न श्रोत्रिये प्रव्रजिते न यज्ञे ॥" इति । तीर्थतऽनेनेति तरो नावादिस्तज्जन्तुशुक्लेऽधि-क्षतस्तरिकः स यदा स्थलोद्भवं शुक्लं गृह्णाति तदा दशपणान् दण्णीयाः । वेशो वेश्य प्रति-वेश इतिस्ववेश्याभिमुखं स्ववेश्यमपार्श्वं चोच्यते तत्र भवाः प्रतिवेश्याः । ब्राह्मणश्च ते प्राति-वेश्याश्च ब्राह्मणप्रातिवेश्यास्तोषां श्रुतवृत्तसम्प-

सम्भोगः

ज्ञानां आद्यादिषु विभवे सखनिमन्त्रणे एतदेव
दशपणात्मकं दण्डनं वेदितव्यम् ॥ * ॥ देशा-
न्तरमृतबन्धिग्रिक्यं प्रत्याह ।
“देशान्तरगते प्रेते द्रव्यं दाय्यादबान्धवाः ।
प्रातयो वा हरेयुस्तदागतास्तेर्विना मृतः ॥”
यदा सम्भूयकारिणां मध्ये यः कश्चिद्देशान्तरं
गतो मृतस्तदा तदीयमंशं दाय्यादः पुत्राद्यपत्य-
वर्गः बान्धवाः मातृपत्नीयाः मातुलाद्याः
प्रातयोपत्यवर्गव्यतिरिक्ताः सपिण्डा वा भा-
गताः सम्भूयव्यवहारिणो ये देशान्तरादाग-
तास्ते वा मृच्छीयुस्तैर्विना दाय्याद्यभावे राजा
मृच्छीयात् । वाशब्देन च दाय्यादीनां वैकल्पिकं
अधिकारं दर्शयति । पौष्पीपथ्यनियमस्तु पत्नी
दुहितर इत्यादि प्रतिपादित एवात्रापि
विज्ञेयः । शिष्यसन्नज्ञचारित्राङ्गणनिषेधबन्धिक-
प्राप्तिश्च वचनप्रयोजनम् । बणिजामपि मध्ये
यः पिण्डदानार्णदानादिसमर्थः स मृच्छीयात् ।
सामर्थ्याविशेषे पुनः सर्वं बणिजः संमृष्टिनो
विभज्य मृच्छीयुस्तेषामभावे दशवर्षं दाय्याद्या-
गमनं प्रतीक्षानागतेषु स्वयमेव राजा मृच्छी-
यात् तदिदं नारदेन स्पष्टमुक्तम् ।
“एकस्य चेत् स्यात् मरणं दाय्यादोऽस्यतदाप्रुयात्
अन्यो वासति दाय्यादे शक्तश्चेत् सर्व एव तं ॥
तदभावे तु गुप्तं तत् कारयेद्दशवत्सरात् ।
अस्वामिकमदायादं दशवर्षं स्थितं ततः ॥
राजा तदात्मसात् कुर्व्यात् एवं धर्मा न हीयते ॥”
किञ्च ।
“जिह्वं त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्ये न कारयेत् ॥”
जिह्वो वक्षकः तं निर्लाभं निर्गतलाभं लाभमा-
च्छिद्य त्यजेयुः बन्धिष्कुर्युः । यश्च सम्भूयकारिणां
मध्ये भाण्डप्रत्यवेक्षणादिकं कर्तुमसमर्थोऽसाव-
न्येन स्वं कर्म भाण्डभारवाहनं तदायव्ययपरी-
क्षणादिकं कारयेत् । इति मिताक्षरा ॥
सम्भृतः, त्रि, (सं + भृ + क्त) । सम्यक्पुष्टः । सम्यक्
भृतः । सम्यक्प्रकारेण धृतः ।
सम्भृतिः, स्त्री, (सं + भृ + क्त) । सम्यक्पोषणम्
सम्यग्भरणम् । सम्यग्धारणम् । (सन्धारः ।
यथा, कथासरित्सागरे । १०३ । १७१ ।
“अन्यं युगणकैः सूनोर्लम्बाहे निश्चिते मृतः ।
चकारामरदत्तोऽत्र तद्विवाहाय सम्भृतिम् ॥”
सम्भृदः, पुं, (सं + भृ + क्त) । सिन्धुनद्योः
सङ्गमः । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥ (यथा,
मनुः । ८ । ३५६ ।
“परस्त्रियं योऽभिवदेत् तीर्थैरख्ये वनेऽपि वा ।
नदीनां वापि सम्भृदे स संग्रहणमा प्रुयात् ॥”
स्कटनम् । (यथा, सुश्रुते । २ । ५ ।
“कौष्णं गतिद्योऽङ्गानां सम्भृदः क्षतसर्पणम् ॥”
श्लेषनम् । इति मेदिनी ॥
सम्भोगः, पुं, (सं + भृ + क्त) । भोगः । (यथा,
मनुः । ८ । २०० ।
“सम्भोगो ह्यश्नते यत्र न ह्यश्नेतागमः कश्चित् ।
आगमः कारणं तत्र न सम्भोग इति स्थितिः ॥”

सम्मानः

सुरतम् । (यथा, महाभारते । ४ । १३ । २८ ।
“रत्युन्नादसमारम्भाः साक्षात्कारकारा मम ।
प्राक्सप्रदानसम्भोगात् मामुद्धर्तुं त्वमर्हसि ॥”)
जिनशासनम् । इति मेदिनी ॥ हर्षः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ केलिनागरः । इति जटाधरः ॥
शृङ्गारभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य लक्षणं
यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
“दर्शनस्पर्शनादीनि निषेधेते विलासिनौ ।
यत्रानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगः समुदाहृतः ॥”
सम्भोगी, [न] पुं, (सम्भोगोऽस्यास्तीति । इनिः) ।
केलिनागरः । इति भूरिप्रयोगः ॥ सम्भोग-
विशिष्टे, त्रि ॥
सम्भ्रमः, पुं, (सं + भ्रम + घञ्) । भयादिजनित-
त्वं । (यथा, रघुः । ११ । २५ ।
“वीक्ष्य वेदिमथ रत्नबिन्दुभि-
र्बन्धुजीवपुत्रभिः प्रदूषिताम् ।
संभ्रमोऽभवदपोदकमोक्षां
ऋत्विजां च्युतविक्रान्तस्तु चाम् ॥”)
तत्पर्यायः । संवेगः २ । इत्यमरः । १ । ७ । ३४ ।
आवेगः ३ । इति तट्टीका ॥ प्रवेगः ४ त्वरा ५
त्वरिः ६ । इति वाचस्पतिः ॥ भयम् । (यथा,
रामायणे । ४ । २ । १४ ।
“सम्भ्रमस्तारण्यतामेष सर्वैर्बालिक्रान्ते महान् ॥”)
आदरः । इति मेदिनी ॥ महाभ्रमः । सूत्रम् ।
इत्यजयपालः ॥
सम्प्रतिः, स्त्री, (सं + मन + क्त) । अभिलाषः ।
अनुज्ञा । इति मेदिनी ॥ (यथा, किराते ।
१० । ३६ ।
कथमिव तव सम्प्रतिर्भवित्री
समस्तुभिर्मुनिनावधीरितस्य ॥”)
प्राक्सप्रदानम् । इत्यजयपालः ॥
सम्भ्रदः, पुं, (सम् + भ्रद + “प्रमदसंमदौ हर्षे” ।
३ । ३ । ६८ । इति अण्) । हर्षः । (यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १६० ।
“मदसम्भ्रदपौडार्थैर्वैस्त्रयं गदगदं विदुः ॥”)
मत्स्यविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । ४ । २ । १८ ।
“बह्वृचस्य सौभरिर्नाम महर्षिरस्तज्जले हाद-
शाब्दं कालमुवाच । तत्र चान्तर्जले मत्स्यः
सम्भ्रदो नामातिबहुप्रजोऽतिप्रमाणो मीनाधि-
पतिरासीत् ॥” तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । ४ । २४ ॥
सम्भ्रदः, पुं, (संमृद्यतेऽत्रेति । सं + मृद् + घञ्) ।
युद्धम् । इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते ।
५ । १६८ । १० ।
“जवे प्रहारे संमर्हं सर्वं एवातिमानुषाः ।
सर्वैर्जिता महीपाला दिग्जये भरतधंभ ॥” ॥
परस्परविमर्हः । यथा, रघुः । १५ । १०१ ।
“यज्ञोपतरकलोऽभूत् संमर्हस्तत्र मज्जताम् ।
अतस्तदाख्यया तीर्थं प्रावनं भुवि पपथे ॥”)
सम्भ्रादः, पुं, (सं + भ्रद + घञ्) । सम्यक्प्रकारेण
मत्सता ॥
सम्मानः, पुं, (सम् + मन + घञ्) । समादरः ।
यथा, तिथ्यादितत्त्वं ।

सम्मुखी

“जन्मार्चयुक्तां यदि जन्ममासे
यस्य भ्रुवं जन्मतिथिर्भवेच्च ।
भवन्ति तद्वत्सरेव याव-
न्नैव जन्मसम्मानं सुखानि तस्य ॥”
सम्मानितः, त्रि, (सम्मानोऽस्य जातः । सम्मान +
इतच्) । समादृतः । गौरवितः । यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे । ८२ । ७० ।
“अन्यं रपि सुरैर्हवी भूषणैरायुधैस्तथा ।
सम्मानिता ननादोषैः साहृदासं मुहुर्मुहुः ॥”
सम्भ्राज्जकः, पुं, (सम्भ्राज्जयतीति । सं + भ्रज +
खल्) । सम्भ्राज्जनी । इति शब्दरत्नावली ॥
सम्यङ्मार्जनकर्तृरि, त्रि ॥
सम्भ्राज्जनं, स्त्री, (सं + भ्रज + क्युट्) । संशोधनम्
यथा, रत्नमालायाम् ।
“सम्भ्राजनश्च संशुद्धिः संशोधनविशोधने ॥”
सम्भ्राज्जनी, स्त्री, (संमृज्यतेऽन्येति । सं + मृज +
क्युट् । डीप्) । धूस्यादिमार्जनसाधनी ।
को स्ता इति भौटा इति च भाषा । तत्-
पर्यायः । शोधनी २ । इत्यमरः । २ । २ । १८५ ।
ऊहनी ३ समूहनी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
बहुकरी ५ वर्धनी ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
सम्प्रितः, त्रि, (सं + मा + क्तः) । समानपरि-
माणः । सङ्गः । इति जटाधरः ॥
सम्प्रितः, त्रि, (सम्यक् प्रकारेण मिश्रयतीति ।
मिश्र मिश्रणे + अच्) । संयुक्तः । मिश्रितः ।
यथा, तिथ्यादितत्त्वं ।
“सम्प्रित्या या चतुर्हस्या अमावस्या भसेत्
कश्चित् ।
खर्वितां तां विदुः केचिदुपेक्षमिति चापरे ॥”
सम्मुखः, त्रि, (सम्यक् मुखं यस्य) । अभिमुखा-
गतः । तत्पर्यायः । भन्नपुष्टः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २७ । १३८ ।
“तस्यां विक्रमसिंहाख्यो भूभवान्वर्धयाख्यया ।
राजा वैरिभृगा यस्य नैवासन् सम्मुखाः
कश्चित् ॥”
अभिमुखे, स्त्री । समुख इति भाषा ॥ यथा,
कथासरित्सागरे । ४ । ७० ।
“नाशकत् सम्मुखे स्थातुं कष्टो ह्यविनयक्रमा”
तथा च साहित्यदर्पणे । ३ । १५४ ।
“दृष्टा दर्शयति द्रोडां सम्मुखं नैव पश्यति ॥”
सर्वं सुखमिति निपातनात् अस्तलोपे सम्मुख-
मिति सिद्धम् । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥
समस्तमुखे च स्त्री । इति काशिका । ५ । २ । ६ ॥
सम्मुखी, [न] पुं, (सम्मुखमस्यास्तीति । इनिः) ।
दर्पणम् । इति केचित् ॥
सम्मुखीनः, त्रि (सर्वस्य मुखस्य दर्शनः ।
सम्मुख + “यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः” ।
५ । २ । ६ । इति खः) । अभिमुखः । इति
हेमचन्द्रः । १ । ७३ । (यथा, रघुः । १५ । १७ ।
“अपशुलं तमासाद्य लवणं लक्ष्मणानुजः ।
सरोध सम्मुखीनो हि जयो रभ्रप्रहारि-
शाम् ॥”)

सम्पाट्

सरघा

सरट्:

सम्पाट्, त्रि, (सं + मुह + णः।) सम्यङ्मोह-
युक्तः। सुम्भः। यथा, श्रुतितत्त्वे।
“मानुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारि सारमार्गणम्।
यः करोति स सम्पाटो जलबुद्धदसन्निभे ॥”
सम्पाट्, पुं, (सम्यक्प्रकारेण मूर्च्छति व्याप्नो-
तीति। मूर्च्छं व्याप्नो + षच्। तथाविधः सन्
जायते इति जन + उः।) षण्णादिः। इति
हेमचन्द्रः ॥
सम्पाट्, स्त्री, (सं + मूर्च्छं व्याप्नो मोहे च +
ल्युट्।) सम्पातो व्याप्तिः। तत्पर्यायः। अभि-
व्याप्तिः २। इत्यमरः। १। २। ६ ॥ उच्छ्रायः।
मोहः। इति मेदिनी ॥
सम्पाट्, पुं, (संमूर्च्छनादुद्भवतीति।
उत् + भू + षच्।) मत्स्यादिः। इति हेम-
चन्द्रः ॥
सम्पाट्, त्रि, (सं + सृज + णः।) संशोधितः।
इत्यमरः। २। ८। ४६ ॥ हे मन्त्रिकाद्यपनय-
नेन शोधिते व्यञ्जनादौ। इति भरतः ॥
सम्पाट्, पुं, (सं + मुह + षच्।) प्रीतिः। षष्ठीः।
इति शब्दरत्नावली ॥
सम्यक्, व्य, समुदयः। इति केचित् ॥ यथा,—
“सम्यक् संसाधनं कर्म कर्तव्यमधिकारिणा।
निष्कामिण सदा पार्थ काम्यं कामान्वितेन च ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
सम्यक्, [च्] त्रि, (सं + षच् + ऋत्विगादिना
क्विन्। “समः समि।” ६। ३। ८३। इति
सम्यादेशः।) सत्यवचनम्। अर्थेन सह सम-
ञ्चति सङ्गच्छते। इत्यमरभरती ॥ मनोन्नः।
सङ्गतः। इति मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदे। २। ३। ६।
“तन्तुं ततं संवयन्ती समीची
यज्ञस्य पेशः सुदुवे पयस्वती ॥”)
सम्पाट्, [ज्] पुं, (सम्यक् राजते इति। सं +
राज + क्तिप्। “मो राजि समः क्वी।” ८।
२। २५। इति समो मकारस्य मादेशस्तेन
नानुस्वारः।) येन राजस्येन इष्टम्। यो
मण्डलस्येश्वरः। आश्रया राज्ञः शास्त्रि यः।
इत्यमरः ॥ राजस्यस्यकर्त्तृसाध्यो याग-
विशेषः। तेन येन इष्टं यागः कृतः। यो मण्ड-
लस्य द्वादशराजमण्डलस्य ईश्वरः। यश्च राज्ञो
नृपान् आश्रया शास्त्रि भृत्यवध्यापारेषु नियो-
जयति स सम्पाटुच्यते। केचित्तु समुच्चयेन
चीष्येतान्याहुः। राजस्ययाजो यः स सम्पाट्
चतुरभिचीमावच्छिन्नाया भूमिर्न ईश्वरः
सोऽपि। यश्च कियत्परिमाणाया भूमिः पती-
नाश्रया शास्त्रि सोऽपि। इह परत्र च सम्यक्
राजते इति [क्तिप् सम्पाट् दान्ते म इत्यत्र
सम्पाट्, वृत्तान्नाकानुस्वारः। इति भरतः ॥ (यथा,
रघुः। २। ५।
“आस्वादयन्निः कवलेस्तृणानां
काण्डयनेर्देगनिवारणैश्च।
अव्याहृतैः स्रैरगतैः स तस्याः
सम्पाट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥”)

सयोनिः, पुं, (योनिभिः सह वर्त्तमानः।) इन्द्रः।
इति केचित् ॥ योन्या सह वर्त्तमाने समानीत्-
पत्तिस्थानके च, चि ॥ (यथा ऋग्वेदे। १। १। ६।
“सना अत्र युवतयः सयोनी-
रेकं गर्भं दधिरे सतवाणीः ॥”
“समानमन्तरिचं योनिस्थानं यासां ताः।”
इति तन्नाथे सायणः ॥
सरं, स्त्री, (सरतीति। सृ + षच्।) सरोवरः।
इति शब्दरत्नावली ॥ जलम् ॥ इति जटाधरः ॥
सरः, पुं, (सृ गती + पचाद्यच्।) दध्ययम्।
तत्पर्यायः।
“सरस दध्युत्तरगं दधिरे इस्तु कटुरम् ॥”
इति रत्नमाला ॥
गतिः। इति मेदिनी ॥ बाणः। लवणः। इति
हेमचन्द्रः ॥ निभंरे, पुं, स्त्री। इति भरत-
द्विरूपकोषः ॥
सरः, त्रि, (सृ + षच्।) सारकः। भेदकः।
यथा, राजवल्लभः।
“पिप्पली मधुरा षष्ठा कटुका दीपनी सरा ॥”
गमनकर्त्तरि, त्रि ॥
सरः, [स्] स्त्री, (सरतीति। सृ + “मर्व्व धातुभ्यो-
ऽसुन्।” उणा० ४। १८८। इति असुन्।)
सरोवरः। इत्यमरः। १। १०। २६ ॥ (यथा,
महाभारते। १। १५६। २४।
“तथैव वनदुर्गेषु पुष्पितद्रुममानुषु।
सरःसु रमण्येषु पद्मोत्पलयुतेषु च ॥”)
अस्य विवरणं तद्भागपद्माकरशब्दयोर्द्रष्टव्यम् ॥
अस्य जलगुणाः। यथा, राजवल्लभः।
“सारसं लघु षष्ठांघ्रं बल्यं स्वादु कषायवत् ॥”
नीरम्। यथा। सरो नीरे तद्भागे च। इति
रुद्रः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
सरःकाकः, पुं, (सरसः काकः।) हंसः। इति
शब्दरत्नावली ॥
सरःकाकी, स्त्री, (सरसः काकी।) हंसी। इति
शब्दरत्नावली ॥
सरकं, स्त्री, (सरमेव। स्वार्थे कन्।) सरोवरः।
इति शब्दरत्नावली ॥ आकाशम्। इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिदृष्टिः ॥
सरकः, पुं, स्त्री, (सरतीति। सृ + वुन्।) ग्रीधु-
पातम्। ग्रीधुपानम्। इक्षुग्रीधु। अच्छि-
न्नाध्वगण्डक्तिः। इति मेदिनी ॥ मद्यपरिवेश-
नम्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, कथा-
सरितागरे। ५४। १८८।
“प्रासायां निशि पप्रच्छ निजं परिजनश्च सः।
किमथ रात्रिपथ्यासमस्ति नः सरकं न वा ॥”)
सरकः, त्रि, (सृष्ट, सरतीति। सृ + “प्रसृज्यः
समभिहारि वुन्।” ३। १। २४८। इति वुन्।)
गतिशीलः। इति शब्दरत्नावली ॥
सरघा, स्त्री, (सरं मधुविशेषं इतीति। हन +
उः। निपातनात् साधुः।) मधुमत्तिका।
इत्यमरः। २। ५। २६ ॥ (यथा, रघुः। ४।
६१।

“भक्षापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम्।
तस्तार सरघाव्याप्तैः सञ्चोदपटलैरिव ॥”)
सरङ्गः, पुं, (सरतीति। सृ + षच्।) चतुष्पात्।
पक्षी। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
सरजं, स्त्री, (सरात् जायते इति। जन + उः।)
नवनीतम्। ह्येयवीनम्। इति हारावली ॥
(मलिनम्। यथा, भागवते। १। २३। २३।
“सा तद्भक्तुः समादाय वचः कुवलयेषुष्या।
सरजं विभ्रतौ वामो वेणीभूतान् स्वमूर्द्धजान् ॥”
सरजाः, [स्] स्त्री, (रजसा सह वर्त्तमाना।)
ऋतुमती स्त्री। तत्पर्यायः। मलिष्ठा २।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पङ्कजे, स्त्री। इति
काशिका। ५। ४। ७७ ॥)
सरट्, पुं, सरतीति। सृ गती + “सर्त्तरटिः।”
उणा० १। १३३। इति षटिः।) वायुः।
मेघः। इत्युणादिकोषः ॥ मधुमत्तिका। इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिदृष्टिः ॥ ककलासः।
इत्यमरटीका ॥
सरटः, पुं, (सरतीति। सृ गती + शक्रादित्वादटन्।
ककलासः। इत्यमरः। २। ५। १२ ॥ गिरगिट्
इति ककलास इति च भाषा ॥ तत्पतनादि-
फलं यथा,—
“वल्लयाः प्रपाते च फलं सरटस्य प्ररोहणे।
शीर्षे राजश्रियोऽस्वाभिर्भाले चैश्वर्यमेव च ॥
कर्णयोर्भूषणावाप्तिसिन्धयोर्वसुदशनम्।
नासिकायाश्च सौगन्ध्यं वक्तुं मिष्टान्नभोजनम् ॥
कण्ठे चैव श्रियोऽस्वाभिर्भुजयोर्विभवो भवेत्।
धनलाभो बाहुमूले करयोधनद्वयः ॥
स्तनमूले च सौभाग्यं हृदि सौख्यविहनम्।
पृष्ठे नित्यं महीलाभः पार्श्वयोर्बभ्रुदर्शनम् ॥
कटिद्वये वस्त्रलाभो गुह्ये मृत्युममागमः।
जङ्घे चार्थक्षयो नित्यं गुदे रोगभयं भवेत् ॥
ऊर्ध्वे वाहनावाभिर्जानुजङ्घेऽर्थसंचयः।
वामदक्षिणयोः पादोर्भ्रमणं नियतं भवेत् ॥
वल्लयाः प्ररोहणे चैव पतने सरटस्य च।
व्यत्याशाश्च फलं चैव तददेवं प्रजायते ॥
वल्लयाः प्ररोहणं रात्रौ सरटस्य प्रपातनम्।
निधनार्थाय भवति व्याधिपोडाविपर्ययो ॥
पतनानन्तरं चैवारोहणं यदि जायते।
पतने फलमुत्कृष्टं रोहणेऽन्यत् फलं भवेत् ॥
आरोहणञ्चोद्भवन् अभावक्त्वा च पातनम्।
भवेदिष्टफलं तस्य तत्फलं जायते भ्रुवम् ॥
सृष्टमात्रेण यः सद्यः सचेत् जलमाविशत् ॥
पञ्चगव्यप्राशनञ्च कुर्व्यादकार्वाणिकनम् ॥
वल्लीरूपं सुवर्णस्य रत्नवस्त्रेण वेष्टयेत्।
पूजयेत् गन्धपुष्पाद्यैस्तदर्थं पूर्णकुम्भके ॥
पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चासृतं सपन्नवम्।
पञ्चदशकषायञ्च निःक्षिप्यावाहयत्ततः ॥
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्लोकपालांस्तथा क्रमात्।
मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण समिद्धिः खादिरैः शुभैः ॥
तिलैर्घ्राहृतिभिर्धौममष्टोत्तरसप्तकम् ॥”
वल्ली गृहगोधिका। मृत्युञ्जयमन्त्रस्त्रास्यकमन्तः

सरमा

इति विद्याकरः इति ज्योतिष्स्वम् ॥ (वातः । इत्युणादिटीकायामुक्त्वलदत्तः । ४ । १०५ ॥)
 सरटिः, पुं, सरतीति + स्र + षट् । वायुः । मेघः । इत्युणादिकोषः ॥
 सरट्, पुं, (स्र + षट् ।) ककलासः । इत्युणादिकोषः ॥
 सरणं, स्त्री, (सरतीति । स्र गतौ + "स्रण्डकस्य दन्त्यस्यस्यधीति" ३।२ । १५० । इति युच् ।) लोहमलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्र + षट् ।) गमनम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । २३१ । ५ । "अजातपक्षाच्च सुता न शक्ताः सरणे मम ॥")
 सरसा, स्त्री, (सरतीति + स्र + युच् ।) प्रसारणी । इत्यमरः । २ । ४ । १५२ ॥ गन्धभादालि इति भाषा ॥ त्रिहता । इति शब्दमाला ॥ तेउड़ी इति भाषा ॥ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥
 सरणिः, स्त्री, (सरन्त्यनयेति । स्र गतौ + "स्रणिः स्रधमीति" । उणा० २।१०३ । इति षनिः ।) पङ्क्तिः । पन्थाः । इति मेदिनी ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४०१ । "सरलां सरणिं त्यक्त्वा जीवितस्य हया समम् । गुहा तेन ततः साम्प्रतमीभीमा व्यगाह्यत ॥") प्रसारणी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 सरणी, स्त्री, (सरणि + वा डीष् ।) पङ्क्तिः । पन्थाः । इति मेदिनी ॥ प्रसारणी । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ । १५५ ॥
 सरण्डः, पुं, (सरतीति । स्र + "अण्डन् कस्यभ्र-ज्जः" । उणा० १ । १२८ । इति अण्डन् ।) धूर्तः । सरटः । भूषणभेदः । इति मेदिनी ॥ कामुकः । पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
 सरण्यं, त्रि, (सरण + ष्यञ् ।) गम्यम् । गन्तव्यम् । मरणशब्दात् षण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 सरण्युः, पुं, (सरतीति । स्र गतौ + "स्रयुवचि-भ्योऽन्युजागजङ्कुचः" । उणा० ३ । ८१ । इति अण्युच् ।) मेघः । वायुः । जलम् । इति शब्द-रत्नावली ॥ वसन्तः । अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥
 सरत्, स्त्री, (स्र + षट् ।) सूत्रम् । इति शब्द-माला ॥ (गन्तरि, त्रि, ॥)
 सरत्रिः, पुं स्त्री, रत्रिः । इति केचित् ॥
 सरहान्, [त्]पुं, गीतमसुनिः । गीतमसुनिपुत्रः । इति पुराणम् ॥ तालव्यशादिश्च ॥
 सरपत्रिका, स्त्री, (सरपत्रं जलस्यपत्रमस्यस्या इति । ठन् । टापि अत इत्वम् ।) पद्मम् । पद्मपत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 सरमा, स्त्री, (रमया शोभया सह वर्त्तमाना ।) राक्षसीभेदः । सा च विभीषणपत्नी । (इयं लङ्कावाससमये सीतायाः प्रणयिनो आसीत् । यतश्चात्मानस्तु रामायणे लङ्काकाण्डे । ३३ । ३४ । अध्याययोर्दृष्टव्यः ॥) कुङ्कुरी । देवशुनी । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३ । ११ । "जनमेजय एवमुक्तो देवशुन्या सरमया भृशं सभ्रान्तो विषस्यसीत् ।") कश्यपपत्नी-विशेषः । तदपत्न्यानि भ्रमरादयः । यथा,—

सरल

"गोलाङ्गुलचकोरश्च चेत्यापत्यं तथैव च । अपत्यं सरमायाश्च गणो वै भयरादयः ॥"
 इति वज्रपुराणे काश्यपीयनामाध्यायः ॥
 सरयुः, पुं, (सरतीति । स्र गतौ + "सर्त्तरयुः" । उणा० ३ । २२ । इति अयुः ।) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सरयुः, स्त्री, (सरतीति । स्र गतौ + "सर्त्त-सरयुः" ।) रयुः । उणा० ३।२२ । इति अयुः । "सर्त्तरयुः" इति केचित् ।) नदीविशेषः । इत्युणादिकोषः । अस्या जलगुणाः । "सरयूसलिलं स्नातु बलपुष्टिप्रदायकम् ।" इति राजनिर्घण्टः ॥
 तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
 "एवं विवाह विधिवत् सौवर्षे मानसाचले । अरुन्धतीं वशिष्ठस्तु मोदमाप तया सह ॥ तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरे । ततोयं सप्तधा भूत्वा मानसाचलकन्दरात् ॥ हेमाद्रेः कन्दरे सानी सरस्याश्च पृथक् पृथक् । यतोयं सङ्गतं कुर्व्याहंसा वडवसन्निधौ । तेनाभूत् सरयुर्नाम्ना नदी पुण्यतमा शुभा ॥" इति काशिकापुराणे २३ अध्यायः ॥
 सरलः, पुं, (सरतीति । स्र + "ह्रषादिभ्यश्चित्" । उणा० १।१०८। इति कलच् । बाहुलकात् गुणः । इत्युक्त्वलदत्तः ।) ह्रस्वविशेषः । (यथा, कुमारि । १ । ८ । "कपोलकण्ठुः करिभिर्विनेतुं विघट्टितामां सरलद्रुमाशाम् । यत्र सूतचौरतया प्रसूतः सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥")
 तत्पर्यायः । पीतद्रुः २ पूतिकाष्ठम् ३ । इत्यमरः । २।४।६० ॥ धूपहृत्कः ४ । इति शब्द-रत्नावली ॥ पीतदारुः ५ भद्रदारुः ६ मनोज्ञः ७ । इति रत्नमाला ॥ पीतः ८ क्षिण्णदारुसंज्ञः ९ । क्षिण्णः १० मरिचपत्रकः ११ पीतहृत्कः १२ सुरभिदारुः १३ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातत्वग्दोषशोफ-कण्डूतित्रण्णनाशित्वम् । कोष्ठशुद्धिदाहृत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्यच्च भावप्रकाशे । "सरलः पीतहृत्कः स्यात् तथा सुरभिदारुःकः । सरलो मधुकक्षितः कटुपाकरसो लघुः ॥ क्षिण्णोष्णः कर्णकण्ठाच्चिरोगरक्षीकरः स्मृतः । कफानिलस्रद्युककामलाच्चित्रपापहः ॥" बृहः । अग्निः । इति धरणिः ॥
 सरलः, त्रि, (स्र + कलच् । बाहुलकात् गुणः ।) उदारः । अवक्रः । इति मेदिनी ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । "आदिश्यानाययामास गणकान् सरलाश्रयः ॥")
 सरलद्रवः, पुं, (सरलस्य द्रवः ।) सरलहृत्करसः । टारपीन इति भाषा । तत्पर्यायः । पायसः २ श्रीवासः ३ हृत्कधूपः ४ श्रीवेष्टः ५ । इत्यमरः । २।४।१२८ ॥ तैलपथी ६ श्रीपिष्टः ७ । इति जटाधरः ॥ श्रीवेशः ८ यासः ९ यवासः १०

सरस

हृताङ्गयः ११ दध्याङ्गयः १२ क्षीराङ्गयः १३ षवक्रः १४ क्षीरश्रीः १५ वायसः १६ इति शब्द-रत्नावली ॥ अस्य गुणाः श्रीवेष्टशब्दे द्रष्टव्याः ॥
 सरसा, स्त्री, (सरस + टाप् ।) त्रिपुटा । इत्यमरः । २।४।१०८ ॥ नदीभेदः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 सरसाङ्गः, पुं, (सरसः पीतद्रुमस्य ।) श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सरस्यः, स्त्री, (सरं रागं व्ययतीति । व्य + षः ।) लक्ष्मम् । इत्यमरटीका ॥ तालव्यशादिश्च ॥
 सरसं, स्त्री, (रसेन जलेन सह वर्त्तमानम् ।) सरोवरः । इति शब्दरत्नावली ॥ रसयुक्ते, चि यथा,—
 "कविता कोमलवनिता प्रायाता सुखदायिका बलादानीयमाना सा सरसा विरसा भवेत् ॥" इत्युक्तः ॥
 सरसम्पृतं, स्त्री, चिकण्टहृत्कः । तैकांटासिज् इति भाषा ॥ यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् । "त्रिकण्टः पत्रगुमश्च पेषणः सरसम्पृतम् ॥" सरसा, स्त्री, (रसेन सह वर्त्तमाना ।) खेत-त्रिहता । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
 सरसिजं, स्त्री, (सरसि जायते इति । जन + षः ।) सप्तम्या अलुक् ।) पद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के । "सरसिजमनुविहं शैवसेनापि रम्यं मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति । इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाक्षतीनाम् ॥" सरोवरजाते, त्रि, । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ । "अधस्तादगुरवो ज्ञेया मत्सराः सरसिजाः स्मृताः ।" सरसी, स्त्री, (स्र + असृन् ।) गीरादित्वात् डीष् ।) सरोवरः । इत्यमरः । १ । १० । २८ ॥ (यथा, रघुः । १ । ४३ । "सरसीश्वरविन्दानां वीधिविचोभश्रीतलम् । आमोदसुपजिघ्रन्ती स्निग्धासानुकारिणम् ॥")
 सरसीकः, पुं, (सरस्यां कायति शब्दायते इति । कै + कः ।) सारसपक्षी । इति शब्दरत्ना-वली ॥
 सरसीरुहं, स्त्री, (सरस्यां रोहतीति । रुह + कः ।) पद्मम् । इत्यमरः । १ । १० । ४० ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ८ । २ । "तामनुसर सरसीरुहलोचन या तव हरति विषादम् ॥")
 सरसती, स्त्री, (सरो नीरं तदत् रसो वास्यस्या इति सरस् + मतुप् ।) मस्य वः । तस्मी मत्वर्थ इति भत्वान्न पदकार्यम् ।) नदी । (यथा, महाभारते । १ । २१४ । ३ । "ते तथा तैश्च सा वीरैः पतिभिः सह पक्षभिः । बभूव परमप्रोता नागरिव सरसती ॥")
 वाणी । यथा, रघुः । १५ । ४६ । "उच्चचार पुरस्तस्य गूढरूपा सरसती ॥" क्षीरकम् । गीः । नदीभेदः । मनुपक्षी । इति

सरस्व

मेदिनी ॥ ज्योतिषती । ब्राह्मी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ सोमलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥
बुद्धशक्तिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दुर्गा ।
यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।

“स्वराः स्वरणशैलत्वात् गीयाख्याः सम
कोत्तिताः ।

अतिप्रापणदाने वा तेन देवो सरस्वती ॥”
वेगदेवता । तत्पर्यायः । ब्राह्मी २ भारती ३
भाषा ४ गीः ५ वाक् ६ बाणो ७ । इत्यमरः ॥
इरा ८ सारदा ९ गिरा १० गिरादेवी ११
गीर्द्वी १२ ईश्वरी १३ वाचा १४ वचसा-
मीशा १५ वागदेवी १६ वर्णमातृका १७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ गीः १८ श्रीः १९ । इति
जटाधरः ॥ वाक्येश्वरी २० अन्त्यसन्ध्येश्वरी २१
सायंसन्ध्यादेवता २२ । इति कविकल्पलता ॥ *
तस्या उत्पत्त्यादि यथा, ब्रह्मवैवर्त्त ब्रह्मखण्डे
३ । ५२—६३ ।

सीतिरुवाच ।

“आविर्भूव कल्पेका धर्मस्य वामपार्श्वतः ।
मुक्तिर्भूति मतो साक्षात् द्वितीया कमलालया ॥
आविर्भूव तत्पश्चात् स्रुतः परमात्मनः ।
एका देवी शुक्लवर्णा वीणापुस्तकधारिणी ॥
कोटिपूर्णशोभाया शरत्पङ्कजलोचना ।
वक्रशृङ्गाशुकाधाना रत्नाभरणभूषिता ॥
सस्मिता सुदती वामा सुन्दरीणाञ्च सुन्दरी ।
श्रेष्ठा श्रुतीनां शास्त्राणां विदुषां जननी परा ॥
वाग्धिष्ठादेवो सा कवीनामिष्टदेवता ।
शुद्धसत्त्वस्वरूपा च शान्तरूपा सरस्वती ॥
शोविन्दुरतः स्थित्वा जगौ प्रथमतः सुखम् ।
तन्नामगुणकीर्त्तिञ्च वीणया सा ननर्त्त च ॥
कृतानि यानि कर्माणि कल्पे कल्पे युगे युगे ।
तानि सर्वाणि हरिणा तुष्टाय संपुटाञ्जलिः ॥

सरस्वतुरवाच ।

रासमण्डलमध्यस्थं रासोक्ताससमुत्सुकम् ।
रत्नसिंहासनस्थञ्च रत्नभूषणभूषितम् ॥
रासेश्वरं रासकरं वरं रासेश्वरीश्वरम् ।
रासाधिष्ठादेवञ्च वन्दे रासविनोदिनम् ॥
रासायासपरिचान्तं रासे राजविहारिणम् ।
रासोत्सुकानां गोपीनां कान्तं शान्तं मनो-
हरम् ॥

प्रणम्य तं यामोत्तराङ्गा प्रहृष्टवदना सती ।
उवास सा सकामा च रत्नसिंहासने वरे ॥
इति बाणीकृतं स्तोत्रं प्रातस्तथाय यः पठेत् ।
बुद्धिमान् सोऽपि विद्यावान् लक्ष्मीवान् पुत्र-
वान् सदा ॥”

अपि च तत्रैव गणेशखण्डे । ४० । ६१—६७ ।
“सा च शक्तिः सृष्टिकाले पञ्चधा चेश्वरेच्छया
राधा पद्मा च सावित्री दुर्गा देवी सरस्वती ॥
प्राणाधिष्ठात्री या देवी कृष्णस्य परमात्मनः ।
प्राणाधिकप्रियतमा सा राधा परिकीर्त्तिता ॥
ऐश्वर्याधिष्ठादेवो सर्वसङ्कलकारिणी ।
परमानन्दरूपा च सा लक्ष्मीः परिकीर्त्तिता ॥

सरस्व

विद्याधिष्ठात्री या देवी परमेशस्य दुर्लभा ।
वेदशास्त्रयोगमाता सा सावित्री प्रकीर्त्तिता ॥
बुद्ध्याधिष्ठात्री या देवी सर्वशक्तिस्वरूपिणी ।
सर्वज्ञानात्मिका सर्वा सा दुर्गा दुर्गनाशिनो ॥
वाग्धिष्ठात्री या देवी शास्त्रज्ञानप्रदा सदा ।
कृष्णकण्ठोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती ॥
पञ्चधादौ स्वयं देवी मूलप्रकृतिरीश्वरी ।
ततः सृष्टिक्रमणैव बहुधा कलया च सा ॥” * ॥
तस्याः पूजादियथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

“आदौ सरस्वतीपूजा श्रीकृष्णेन विनिर्मिता ।
यथासादात्मुनिश्रेष्ठ सुखो भवति पण्डितः ॥
आविर्भूता यदा देवी वक्रतः कृष्णयोषितः ।
इयेष कृष्णं कामेन कामुको कामरूपिणी ॥
स च विज्ञाय तद्भावं सर्वत्रः सर्वमातरम् ।
तामुवाच इतं सत्त्वं परिणामसुखावहम् ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

भज नारायणं साध्वी मदंशं तं चतुर्भुजम् ।
युवानं सुन्दरं सर्वगुणयुक्तञ्च मन्मथम् ॥
कामत्रं कामिनीनाञ्च तासाञ्च कामपूरकम् ।
कोटिकन्दर्पलावण्यलीलान्यकृतमौश्वरम् ॥
कान्ते कान्तञ्च मां कृत्वा यदि स्यात्तुमिच्छसि
त्वत्तो बलवती राधा न ते भद्रं भविष्यति ॥
यो यस्मात् बलवान् बाणि ततोऽन्यं रक्षितुं
क्षमः ।

कथं परान् साधयति यदि स्वयमनीश्वरः ॥
सर्वेशः सर्वशास्त्राहं राधां वाधितुमक्षमः ।
तेजसा मन्मथमा सा च रूपेण च गुणेन च ॥
प्राणाधिष्ठात्री देवी सा प्राणांशुयुक्तञ्च कः क्षमः
प्राणतोऽपि प्रियः कुत्र केषां वास्ति च कश्चन ॥
त्वं भद्रे गच्छ वैकुण्ठं तव भद्रं भविष्यति ।
पतिं तमीश्वरं कृत्वा मोदस्व सुचिरं सुखम् ॥
लोभमोहकामकोपमानहंसाविवर्जिता ।
तेजसा तस्मै सा लक्ष्मी रूपेण च गुणेन च ॥
तया साहं तव प्रीत्या शश्वत्कालं प्रयास्यति ।
गीरवं महाराजसुखं करिष्यति पतिर्हयोः ॥
प्रतिविशेषु ते पूजां महतीं ते सुदान्विताः ।
माघस्य शुक्लपञ्चम्यां विद्यारम्भे च सुन्दरि ॥
मानवा मनवो देवा मुनीन्द्राश्च मुमुक्षवः ।
सन्तश्च योगिनः सिद्धा नागगन्धर्वराक्षसाः ॥
महरेण करिष्यन्ति कल्पे कल्पे लयावधि ।
भक्तियुक्ताश्च दत्त्वा चैवोपचाराणि षोडश ।
काण्वशास्त्रोक्तविधिना ध्यानं स्तवनेन च ॥
जितेन्द्रियाः संयताश्च घटे च पुस्तकेऽपि च ।
कृत्वा सुवर्णगुटिकां गन्धचन्दनचर्चिताम् ॥
कवचं ते ग्रहीष्यन्ति कण्ठे वा दक्षिणे भुजे ।
पठिष्यन्ति च विद्वांसः पूजाकाले च पूजिते ॥
इत्युक्त्वा पूजयामास तां देवीं सर्वपूजितः ।
ततस्तत्पूजनञ्चक्रुर्ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
अनन्तश्चापि धर्मेश मुनीन्द्राः सनकादयः ।
सर्वं देवाश्च मनवो नृपाश्च मानवादयः ।
बभूव पूजिता नित्या सर्वलोकैः सरस्वती ॥

सरस्व

नारद उवाच ।

पूजाविधानं स्तवनं ध्यानं कवचमीषितम् ।
पूजोपयुक्तमैवेद्यं पुष्पञ्च चन्दनादिकम् ॥
वद वेदविदां श्रेष्ठ श्रुतुं कौतुहलं मम ।
वर्धते साम्पतं शशत् किमिदं श्रुतिसुन्दरम् ॥
श्रीनारायण उवाच ।

शृणु नादद वक्ष्यामि काण्वशास्त्रोक्तपद्धतम् ।
जगन्मातुः सरस्वत्याः पूजां विधिसमन्विताम् ॥
माघस्य शुक्लपञ्चम्यां विद्यारम्भदिनेऽपि च ।
पूर्वेऽङ्गि संयमं कृत्वा तत्राङ्ग संयतः शुचिः ॥
स्नात्वा नित्यक्रियां कृत्वा घटं संस्थाप्य भक्तितः
संपूज्य देवषट्कञ्च नैवेद्यादिभिरैव च ॥
गणेशञ्च दिनेशञ्च वक्रिं विष्णुं शिवं शिवाम् ।
संपूज्य संयतो गृही ततोऽभीष्टं प्रपूजयेत् ॥
ध्यानेन वक्ष्यमाणेन ध्यात्वावाङ्मा घटे बुधः ।
ध्यात्वा पुनः षोडशोपचारेण पूजयेद्ब्रह्मते ॥
पूजोपयुक्तं नैवेद्यं यद्यद्देदे निरूपितम् ।
वक्ष्यामि साम्पतं किञ्चित् यथाधीतं यथा-
गमम् ॥

नवनीतं दधि क्षीरं लाजश्च तिललड्डुकम् ।
इक्षुमिर्चरसं शुक्लवर्णपङ्कगुडं मधु ॥
स्वस्तिकं शंकरा शुक्लधान्यस्याक्षतमक्षतम् ।
अस्त्रिन्नशुक्लधान्यस्य पृथक् शुक्लमोदकम् ॥
घृतमेन्धवसंस्कारैर्हविष्यान्नञ्च व्यञ्जनेः ।
यवगोधूमचूर्णानां पिष्टकं घृतसंस्कृतम् ॥
पिष्टकं स्वस्तिकस्यापि पक्करभाफलस्य च ।
परमानञ्च सघृतं पिष्टानञ्च सुधोपमम् ॥
नारिकेलं तदुदकं केशरं मूलमार्द्रकम् ।
पक्करभाफलं चारु श्रीफलं वदरं फलम् ॥
कालदेशोद्भवं पक्कफलं शुक्लं सुसंस्कृतम् ॥
सुगन्धि शुक्लपुष्पञ्च सुगन्धि शुक्लचन्दनम् ।
नवीनशुक्लवस्त्रञ्च शङ्खञ्च सुन्दरं मुने ।
माख्यञ्च शुक्लपुष्पाणि शुक्लहारञ्च भूषणम् ॥
यद्दृष्टञ्च श्रुतौ ध्यानं प्रशस्यं श्रुतिसुन्दरम् ॥
तन्निबोध महाभाग भयभङ्गनकारणम् ॥
सरस्वतीं शुक्लवर्णां सस्मितां सुमनोहराम् ।
कोटीचन्द्रप्रभामुष्टपुष्टश्रीयुक्तविग्रहाम् ॥
ब्रह्मशृङ्गाशुकाधानां सस्मितां सुमनोहराम् ॥
रत्नसारन्दरनिर्माणवरभूषणभूषिताम् ।
सुपूजितां सुरगणैर्ब्रह्मविष्णुशिवदिभिः ॥
वन्दे भक्त्या च वन्द्यां तां मुनीन्द्रमनुमानवैः ।
एवं ध्यात्वा च मूलेन सर्वं दत्त्वा विचक्षणः ॥
मंस्तूय कवचं धृत्वा प्रणमेद्दण्डवद्भुवि ।
येषां येषामिष्टदेवी तेषां नित्या क्रिया मुने ॥
विद्यारम्भे च वर्षान्ते सर्वेषां पञ्चमीदिने ।
सर्वोपयुक्तो मूलस्य वैदिकाष्टाक्षरं परम् ॥
येषां येनोपदेशो वा तेषां समूल एव च ।
सरस्वतीचतुर्थ्यन्तो वक्रिजायन्त एव च ॥
लक्ष्मीर्मायादिकश्चैव मन्तोऽयं कल्पपादपः ।
पुरा नारायणश्च मं वाल्मीकाय कृपाविधिः ॥
प्रददौ जाङ्गवीतोरं पुण्यक्षेत्रं च भारते ।
भृगुर्ददौ च शुक्याय पुष्करं सूर्यपर्वणि ॥

सरस्व

चन्द्रपर्वणि मारीचो ददौ वाक्पतये मुदा ।
भृगवे च ददौ तुष्टो ब्रह्मा वदरिकाश्रमे ॥
आस्तोकाय जरत्कारुदंदौ चीरोदसन्धिषी ।
विभाण्डको ददौ मेरो ऋष्यशृङ्गाय धीमते ॥
शिवः कणादमुनये गीतमाय ददौ मुदा ।
सूर्यस्य याज्ञवल्क्याय तथाकात्यायनाय च ॥
शेषः पाणिनये चैव भरहाजाय धीमते ।
ददौ शाकटायनाय सुतले बलिसंसदि ॥
चतुर्लक्षजपेनैव मन्त्रः सिद्धो भवेन्नृणाम् ।
यदि स्यात् सिद्धमन्त्रोऽपि हृदस्यतिसमो भवेत् ।
कवचं शृणु विप्रेन्द्र यद्दत्तं विधिना पुरा ।
विश्वत्रेष्ठं विश्वजयं भृगवे गन्धमादने ॥

भृगुर्वाच ।

ब्रह्मन् ब्रह्मविदां श्रेष्ठं ब्रह्मज्ञानविशारद ।
सर्वं च सर्वं जनक सर्वं च सर्वं पूजित ॥
सरस्वत्याश्च कवचं ब्रूहि विश्वजयं प्रभो ।
अयातयाममन्त्राणां समूहसंयुतं परम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणु वक्ष्ये प्रवक्ष्यामि कवचं सर्वकामदम् ।
श्रुतिसारं श्रुतिसुखं श्रुत्युक्तं श्रुतिपूजितम् ॥
उक्तं कृष्णेन गोकुले मद्भ्रातृन्दावने वने ।
रासेश्वरेण विभुना रासे च रासमण्डले ॥
अतीवगोपनीयञ्च कल्पवृक्षपरं वरम् ।
अश्रुताद्भुतमन्त्राणां समूहस्य समन्वितम् ॥
यद्दत्त्वा पठनाद्ब्रह्मन् बुद्धिमांश्च हृदस्यतिः ।
यद्दत्त्वा भगवान् श्रुतः सर्वदैत्येषु पूजितः ॥
यठनाहारणाद्वाग्मी कवीन्द्रो वास्विको मुनिः ।
सायम्भुवो मनुष्येव यद्दत्त्वा सर्वं पूजितः ॥
कणादो गीतमः कण्वः पाणिनिः शाकटायनः ।
अथञ्चकार यद्दत्त्वा दक्षः कात्यायनः स्वयम् ॥
धृत्वा वेदविभागश्च पुराणान्यखिलानि च ।
चकार लीलामात्रेण कृष्णह्रैपायनः स्वयम् ॥
शातातपश्च संवर्त्ता वशिष्ठश्च पराशरः ।
यद्दत्त्वा पठनाद्दृश्यं याज्ञवल्करश्चकार सः ॥
ऋष्यशृङ्गो भरहाजयास्तोको देवलस्तथा ।
जैगीषथ्यो याजलिश्च यद्दत्त्वा सर्वं पूजितः ॥
कवचस्यास्य विप्रेन्द्र ऋषिरेव प्रजापतिः ।
स्वयं हृदस्य हृदती देवो रासेश्वर प्रभुः ॥
सर्वं तत्त्वपरिज्ञानसर्वार्थसाधनेषु च ।
कवितासु च सर्वासु विनियोगः प्रकीर्तितः ॥
श्रीं श्रीं सरस्वत्यै स्वाहा शिरो मेपातु सर्वतः ।
श्रीं वाग्देवतायै स्वाहा भालं मे सर्वं दावतु ॥
ॐ सरस्वत्यै स्वाहेति श्रोत्रं पातु निरन्तरम् ।
ॐ श्रीं श्रीं भारत्यै स्वाहा नेत्रयुग्मं सदावतु ॥
ॐ श्रीं श्रीं वाग्वादिन्यै स्वाहा नासां मे सर्वं तो-
ऽवतु ॥
श्रीं विद्याधिष्ठादेव्यै स्वाहा चोष्ठं सदावतु ॥
ॐ श्रीं श्रीं ब्राह्मण्यै स्वाहेति दन्तपङ्क्तिं सदावतु ।
ऐमित्येकाक्षरो मन्त्रो मम कण्ठं सदावतु ।
ॐ श्रीं श्रीं पातु मे शीवां स्कन्धं मे श्रीं सदा-
वतु ।
ॐ वाग्धिष्ठादेव्यै स्वाहा सर्वं सदावतु ॥

सरस्व

ॐ सर्वकण्ठवासिन्यै स्वाहा प्राच्यां सदावतु ।
ॐ सर्वजिह्वावासिन्यै स्वाहाग्निदिशि रक्षतु ॥
ॐ एं श्रीं श्रीं श्रीं सरस्वत्यै वधजनन्यै स्वाहा ।
सततं मन्त्रराजोऽयं दक्षिणे मां सदावतु ॥
ॐ श्रीं श्रीं चक्षरो मन्त्रो नेत्रैः त्वं सर्वं दावतु ॥
ॐ एं कविजिह्वावासिन्यै स्वाहा मां वारुणे-
ऽवतु ॥
सदम्बिकायै स्वाहा च वायव्ये मां सदावतु ।
ॐ गद्यपद्यवासिन्यै स्वाहा मामुत्तरेऽवतु ॥
ॐ सर्वशास्त्रवासिन्यै स्वाहाशान्ये सदावतु ।
ॐ श्रीं सर्वपूजितायै स्वाहा चोर्ध्वं सदावतु ॥
ॐ श्रीं पुस्तकवासिन्यै स्वाहाधो मां सदावतु ॥
ॐ ग्रन्थबीजस्वरूपायै स्वाहा मां सर्वतोऽवतु ॥
इति ते कथितं विप्र सर्वं मन्त्रीघविग्रहम् ।
इदं विश्वजयं नाम कवचं ब्रह्मरूपिणम् ॥
पुरा श्रुतं धर्मवक्त्रात् पश्यते गन्धमादने ।
तव स्नेहान्मयाख्यातं प्रवक्ष्यामि न कस्यचित् ॥
गुरुमभ्यर्च्य विधिवत् वस्त्रालङ्कारचन्दनैः ।
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ कवचं धारयेत् सुधीः ॥
पञ्चलक्षजपेनैव सिद्धन्तु कवचं भवेत् ।
यदि स्यात् सिद्धकवचो हृदस्यतिसमो भवेत् ॥
महावाग्मी कवीन्द्रश्च त्रैलोक्यविजयी भवेत् ।
शक्नोति सर्वं जेतुश्च कवचस्य प्रसादतः ॥
इदञ्च काण्वशास्त्रीकं कवचं कथितं मुने ।
स्तोत्रं पूजाविधानञ्च ध्यानञ्च वन्दनं तथा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्तं प्रकृतिखण्डे सरस्वतीकवचम् ।
४ । ५६—६१ * ॥

श्रीनारायण उवाच ।

“वाग्देवतायाः स्तवनं श्रूयतां सर्वकामदम् ।
महामुनिर्याज्ञवल्क्यो येन तुष्टाव तां पुरा ॥
गुरुशापाच्च स मुनिर्हंतविद्यो बभूव ह ।
तदा जगाम दुःखार्त्तां रविस्थानञ्च पुण्यदम् ॥
स प्राप तपसा सूर्यं लोलार्कं दृष्टिगोचरे ।
तुष्टाव सूर्यं शोकैर्न करोद च मुहुर्मुहुः ॥
सूर्यस्तं पाटयामास वेदवेदाङ्गमोश्वरः ।
उवाच स्तुहि वाग्देवीं भक्त्या च स्मृतिहेतवे ।
तमितुरङ्गा दीननाथोऽप्यन्तर्धानं चकार सः ।
मुनिः स्नात्वा च तुष्टाव भक्तितन्मात्मकन्धरः ॥
याज्ञवल्कर उवाच ।

कृपां कुरु जगन्मातर्मा मेव हततेजसम् ।
गुरुशापात् नष्टस्मृतिं विद्याहीनञ्च दुःखितम् ॥
ज्ञानं देहि स्मृतिं देहि विद्यां विद्याधिदैवते ।
प्रतिष्ठां कवितां देहि शक्तिं शिष्यप्रबोधिकां ॥
ग्रन्थकर्तृत्वशक्तिञ्च सञ्छिद्यं सुप्रतिष्ठितम् ।
प्रतिभां सत्सभायाश्च विचारचमतां शभाम् ॥
लुप्तं सर्वं देवदोषात् दूरीभूतं पुनः पुनः ।
यथाङ्कुरं भस्मनि च कुराति देवता पुनः ॥
ब्रह्मस्वरूपा परमा ज्योतीरूपा सनातनी ।
सर्वं विद्याधिदेवी या तस्यै बाण्यै नमो नमः ॥
यया विना जगत् सर्वं शस्त्रज्जीवन्तं परम् ।
ज्ञानाधिदेवी या तस्यै सरस्वत्यै नमो नमः ॥
यया विना जगत् सर्वं मूकमुन्मत्तवत् सदा ।

सरस्व

वाग्धिष्ठादेवी या तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
हिमचन्दनकुन्देन्दुकुमुदाशोभसन्निभा ।
वर्णाधिदेवी या तस्यै चाक्षरायै नमो नमः ॥
विसर्गबिन्दुमात्रासु यदधिष्ठानमेव च ।
तदधिष्ठादेवी या तस्यै बाण्यै नमो नमः ॥
यया विनात्र संख्यावान् संख्यां कर्तुं न शक्यते
कालसंख्यास्वरूपा या तस्यै देव्यै नमो नमः ॥
व्याख्यास्वरूपा या देवी व्याख्याधिष्ठा-
देवता ।
भ्रमसिद्धान्तरूपा या तस्यै देव्यै नमो नमः ॥
स्मृतिशक्तिर्ज्ञानशक्तिर्बुद्धिशक्तिस्वरूपिणी ।
प्रतिभाकल्पनाशक्त्या च तस्यै नमो नमः ॥
सनत्कुमारो ब्रह्माणं ज्ञानं पप्रच्छ यत्र वै ।
बभूव जडवत् सोऽपि सिद्धान्तं कर्तुं मत्तमः ॥
तदाजगाम भगवानात्मा श्रीकृष्ण ईश्वरः ।
उवाच सततं स्तौहि बाणीमिति पजापते ॥
स च तुष्टाव त्वां ब्रह्मा चाक्षया परमात्मनः ।
चकार त्वत्प्रसादेन तदा सिद्धान्तमुत्तमम् ॥
यदाप्यनन्तं पप्रच्छ ज्ञानमेकं वसुन्धरा ।
बभूव मूकवत् सोऽपि सिद्धान्तं कर्तुं मत्तमः ॥
तदा त्वां स च तुष्टाव संतस्तः कश्यपाक्षया ।
ततश्चकार सिद्धान्तं निर्मलं भ्रमभञ्जनम् ॥
व्यासः पुराणसूत्रञ्च पप्रच्छ वास्विकं यदा ।
मौनीभूतः स सम्भार त्वामेव जगदम्बिकाम् ॥
नदा चकार सिद्धान्तं त्वद्वेषेण सुनीश्वरः ।
संप्राप निर्मलं ज्ञानं भ्रमाशब्धसंदीपकम् ॥
पुराणसूत्रं श्रुत्वा स व्यासः कृष्णकलौद्भवः ।
त्वां सिपेवे च दध्यौ च शतवर्षञ्च पुष्करे ॥
तदा त्वत्तो वरं प्राप्य स कवीन्द्रो बभूव ह ।
तदा वेदविभागश्च पुराणश्च चकार सः ॥
तदा महेश्वरः पप्रच्छ तत्त्वज्ञानं शिवाशिवम् ।
क्षणं त्वामेव संचिन्त्य तस्मै ज्ञानं ददौ विभुः ॥
पप्रच्छ शब्दशास्त्रञ्च महेश्वरश्च हृदस्यतिम् ।
दिव्यवर्षसहस्रञ्च स त्वां दध्यौ च पुष्करे ॥
तदा त्वत्तो वरं प्राप्य दिव्यं वर्षसहस्रकम् ।
उवाच शब्दशास्त्रञ्च तदर्थञ्च सुरेश्वरम् ॥
अध्यापिताश्च ये शिष्या यैरधीतं सुनीश्वरैः ।
ते च त्वां परिसंचिन्त्य प्रवर्त्तन्ते सुरेश्वरि ॥
त्वं संस्तुता पूजिता च सुनीन्द्रमनुमानवैः ।
दैत्यैश्च सुरैश्चापि ब्रह्मविष्णुशिवादिभिः ॥
जङ्गीभूतः सहस्रास्यः पञ्चवक्त्रश्चतुर्मुखः ।
यां स्तोतुं किमहं स्तौमि त्वामेकास्तेन मानवः ॥
इतुरङ्गा याज्ञवल्करश्च भक्तितन्मात्मकन्धरः ।
प्रणनाम निराहारो करोद च मुहुर्मुहुः ॥
तदा ज्योतिःस्वरूपा सा तेनादृष्टाप्युवाच तम्
सुकवीन्द्रो भवेत्तुरङ्गा वैकुण्ठश्च जगाम ह ॥
याज्ञवल्करकृतं बाणीस्तोत्रं यः संयतः पठेत् ।
सुकवीन्द्रो महावाग्मी हृदस्यतिसमो भवेत् ॥
महामूर्खश्च दुर्मैधा वर्षमेकं यदा जपेत् ।
स पण्डितश्च मेधावी सुकविश्च भवेद्भुवम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्तं प्रकृतिखण्डे सरस्वतीपा-
ख्याम् । ५ । १—३५ * ॥

अपि च । “संवत्सरप्रदीपे ।
 ‘पञ्चम्यां भूजयेत्क्षीं पुष्यधूपानवारिभिः ।
 मस्याधारं लेखनीं च पूजयेत् लिखेत्ततः ॥
 माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी या त्रियः प्रिया
 तस्याः पूर्वार्द्ध एवैव कार्यः सारस्वतीक्षवः ॥’
 सारस्वत इत्युपादानात् त्रियः सरस्वत्याः ।
 तथा च व्याङ्गिः ।
 ‘क्षीं सरस्वतीधीचिर्वर्गसम्पद्भिभूतिशोभासु ।
 उपकरणवेशरनाविधासु च श्रीरिति प्रथिता ॥’
 तथा शोर्गां दद्यादित्यादी नानाशब्दस्यापि
 प्रसिद्धार्थत्वेन व्यवहारः विपरीतार्थशाङ्क-
 वाक्यशेषसत्त्वे तु अप्रसिद्धार्थत्वेन च व्यवह्रियते
 सर्वदा नानार्थानां व्यवहारस्तु श्लेषकाव्यादा-
 विति ।
 ‘तरुणशकलमिन्दोर्विभ्रती शुभ्रकान्तिः
 कुचभरनमिताङ्गी सन्निषणा सितान्जे ।
 निजकरकमलोद्यत्ते खनीपुस्तकश्रीः
 सकलविभवसिद्धैः पातु वाग्देवता नः ॥’
 इति शारदोक्तं ध्यायेत् ॥
 पाद्यादिभिः पूजयित्वा ।
 ‘भद्रकाश्ये नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः ।
 वेदवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च स्वाहा ॥’
 इति ब्रह्मपुराणीयेन त्रिः पूजयेत् ॥
 मत्स्यसूक्ते ।
 ‘बभ्रुजीवश्च द्रोणश्च सरस्वत्यै न दापयेत् ॥’
 सरस्वतीं संपूज्य ।
 ‘यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 त्वां परित्यज्य सन्निष्ठे तथा भव वरप्रदा ॥
 वेदाः शास्त्राणि सर्वाणि नृत्यगीतादिकश्च यत्
 न विहोर्न त्वया देवि तथा मे मन्तु सिद्धयः ॥
 लक्ष्मीर्मेधा धरा पुष्टिर्गौरौ तुष्टिः प्रभा धृतिः
 एताभिः पाद्भिः तनुभिरष्टाभिर्मो सरस्वति ॥’
 इति मत्स्यपुराणीयेः प्रार्थयेत् ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ अथ सरस्वती-
 मन्त्रादि ।
 “अद्रिर्व्वरुणसंरुद्धो दवाग्वादिनिट्प्रयम् ।
 सरस्वत्या दशाणीऽयं वागेश्वर्यफलप्रदः ॥”
 मन्त्रो यथा । वद वद वाग्वादिनि वज्रिव-
 क्षमेति दशाक्षरः । तथा निबन्धे ।
 ‘भुवनेश्वरीसंपुटोऽयं महासारस्वतप्रदः ॥ * ॥
 अस्य यन्त्रम् ।
 “व्योमिन्दौ रसनार्णकर्णिकमचां हन्तैः स्फुरत्-
 केशरं
 पत्रान्तर्गतपञ्चवर्गयशला वर्णादिवर्ग क्रमात् ।
 आसास्त्रिपु लाम्तलाङ्गलियुजा क्षीणी-
 पुरेणावृतं
 यन्त्रं कल्पितमत्र पूजयतु तां वर्णात्मिकां
 देवताम् ॥”
 गीतमीथे ।
 “कर्णिकायां प्रेतबीजं विधिना विलिखेत् गुरुः
 ततः षोडशकेशरेषु विलिखेत् षोडश स्वरान् ॥
 तथाष्टदशमध्ये च वर्गाष्टकं यथाविधि ।

कादिमान्ताः पञ्च पञ्च वर्गाः सुर्माहकोर्दिताः ॥
 यादिवान्ताः शादिहान्ता लक्ष्मीं प्रवि-
 न्यसेत् ।
 चतुरस्रं चतुर्द्वारं दिक्षु वं ठं विदिक्षु च ॥ * ॥
 अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकृत्यादिपीठन्यासान्तं
 कर्म विधाय केशरेषु मध्ये च पीठशक्तीन् न्यसेत्
 यथा, ‘ॐ मेधायै नमः । ॐ प्रज्ञायै नमः ।
 ॐ प्रभायै नमः । ॐ विद्यायै नमः । ॐ धियै
 नमः । ॐ धृत्यै नमः । ॐ स्मृत्यै नमः । ॐ
 बुद्धेयै नमः । ॐ विद्येश्वर्यै नमः । मध्ये तदु-
 परि ॐ पद्मासनाय नमः । प्रणवादिनमोऽ-
 स्तेन पूजयेत् । तथा च सारदातिलके ।
 “आधाशक्तिमारभ्य पीठशक्त्यन्तमर्चयेत् ।
 मेधापद्माप्रभाविद्याधीधृतिस्मृतिबुद्धयः ॥
 विद्येश्वरी च सम्प्रोक्ता ताराद्या नव शक्तयः ।
 वर्णाजेनासनं दद्यात् सूक्तिं मूलैः कल्पयेत् ॥”
 तत ऋष्यादिन्यासः । तदयथा । शिरसि ॐ
 कण्ठप्रथये नमः । मायापुष्टितथैत् ॐ हृदय-
 तये ऋषये नमः । मुखे विराट्कन्दसे नमः ।
 हृदि वागीश्वर्यै देवतायै नमः ॥ * ॥ अत्र
 मन्त्रन्यासः । शिरसि वं नमः । श्रवणयोर्दे नमः
 वं नमः । चक्षुषोर्दे नमः । वां नमः । नासि-
 कयोर्वां नमः । दिं नमः । वदने निं नमः ।
 लिङ्गे स्वां नमः । गुह्ये हां नमः ॥ * ॥
 ततो माहकायाः कराङ्गन्यासी कृत्वा ध्यायेत् ।
 तथाच निबन्धे ।
 “शिरःश्रवणदृष्टनासावदनाभ्युगुदंश्चिमान् ।
 न्यस्य वर्णान् पङ्क्तानि माहकोक्तानि कल्प-
 येत् ॥”
 ततो ध्यानम् ।
 “तरुणशकलमिन्दोर्विभ्रती शुभ्रकान्तिः
 कुचभरनमिताङ्गी सन्निषणा सितान्जे ।
 निजकरकमलोद्यत्ते खनीपुस्तकश्रीः
 सकलविभवसिद्धैः पातु वग्देवता नः ॥”
 एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्कस्थापनं कुर्यात्
 ततः पीठपूजां कृत्वा केशरेषु मध्ये दिक्षु च
 मेधादिपीठमन्त्रान्तं संपूज्य पुनर्ध्यात्वावाहनादि-
 पञ्चपुण्याञ्जलिदानपर्यन्तं कर्म विधाय आव-
 रणपूजां कुर्यात् । अग्निकोणे अं कं खं गं घं
 ङं आं हृदयाय नमः । एवं नैऋते इं चं छं जं
 भं जं ईं शिरसे स्वाहा । वायुकोणे उं टं ठं
 डं ङं णं जं शिखायै वषट् । ईशाने एं तं थं
 दं धं नं एं कवचाय हुं । मध्ये आं पं फं बं
 मं मं षौं नैऋत्याय वौषट् । दिक्षु अं यं रं लं
 वं शं षं सं हं लं चं अः करतलपृष्ठाभ्यां
 अस्त्राय फट् । ततः पक्षेषु पूर्वदिषु ॐ योगायै
 नमः । ॐ सत्यायै नमः । ॐ विमलायै नमः ।
 ॐ ज्ञानायै नमः । ॐ बुद्धेयै नमः । ॐ स्मृत्यै
 नमः । ॐ मेधायै नमः । ॐ प्रज्ञायै नमः ।
 दलायै षु । ब्राह्मणाद्या मातरः पूज्याः प्रणवादि-
 नमोऽस्तिकाः । तद्विद्वान्द्रादीन् वच्चादींश्च
 पूजयेत् । ततो धूपदिवसर्जनात् कर्म समा-

पयेत् ॥ * ॥ अस्य पूरखरणं दशलक्षजपः ।
 तथा च ।
 “दशलक्षं जपेन्नन्तं दशांशं जुहुयात्ततः ।
 पुण्डरीकैः पयोऽभ्यक्तं स्थिलैस्त्रिमधुरान्वितैः ॥”
 इति ॥ * ॥
 मन्त्रान्तरम् ।
 “हृदयान्ते भगवति वदशब्दयुगं ततः ।
 वाग्देविवज्रजायान्तं वाग्भवाद्यं समुच्चरेत् ॥”
 अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकृत्यादिपीठन्यासान्तं
 कर्म विधाय केशरेषु मध्ये च पूर्वोक्तमेधादि-
 पीठशक्तीः पीठमनुश्च न्यसेत् । ततः पूर्वोक्त-
 ऋष्यादिन्यासं कृत्वा कराङ्गन्यामी कुर्यात् । तद्-
 यथा । एं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । नमस्तर्जनीभ्यां
 स्वाहा । भगवति मध्यमाभ्यां वषट् । वद वट
 अनामिकाभ्यां हुं । वाग्देवि कनिष्ठाभ्यां
 वौषट् । स्वाहा करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं
 हृदयादिषु । तथा च निबन्धे ।
 “मनोः पङ्क्तिः पदैः कुर्यात् जातियुक्तं पङ्-
 क्तकम् ॥ * ॥
 ततो ध्यानम् ।
 “शुभां स्वच्छविलेपमाख्यवसनां शीतांशुशङ्क-
 ज्वला
 व्याख्यामक्षगुणं सुधाव्यकलसं विद्याञ्च हस्ता-
 स्पर्शैः ।
 विभ्राणां कमलासनां कुचनतां वाग्देवतां
 सक्तितां
 वन्दे वाग्भिवप्रदां त्रिनयनां सीभाग्यसम्पत्
 करीम् ॥”
 एवं ध्यात्वा मातमेः संपूज्य शङ्कस्थापनं कुर्यात्
 ततः पूर्वोक्तक्रमेण पूजयेत् । किन्त्वङ्गमन्त्र-
 विशेषः । अस्य पूरखरणमष्टलक्षजपः । तथा चः
 “हविष्याशी जपेन्नन्तं वसुलक्षमन्यधीः ।
 दशांशं जुहुयादन्ते तिलैराज्यपरिभूतैः ॥
 तारो मायाधरो बिन्दुः शक्तिस्तारः सरस्वती ।
 डेऽन्तो नमोऽन्तको मन्त्रः प्रोक्त एकादशा-
 क्षरः ॥ * ॥
 अस्याः पूजाप्रयोगः । प्रातःकृत्यादिपूर्वोक्त-
 पीठमन्त्रान्तं विन्यस्य पूर्वोक्तं ऋष्यादिन्यासं
 कुर्यात् । ततो मन्त्रन्यासः । ॐ नमो ब्रह्म-
 रन्ध्रे । ह्रीं नमो भ्रूमध्ये । ऐं नमः ह्रीं नम-
 श्चक्षुषोः । ॐ नमः सं नमः कर्णयोः । र नमः
 स्वां नमो नासिकयोः । ल्यं नमो मुखे । मं नमो
 लिङ्गे । मं नमो गुह्ये । ततः कराङ्गन्यामी ।
 एं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । एं तर्जनीभ्यां स्वाहा ।
 इत्यादि । एवं हृदयादिषु । तथा च निबन्धे ।
 “मन्त्रवर्णान् न्यसेन्नन्तां वाग्भवेनाङ्गकल्पनाम्”
 इत्यादि ॥ * ॥
 ततो ध्यानम् ।
 “बाणीं पूर्णनिशाकरोज्ज्वलमुखीं कर्पूरकुन्द-
 प्रभा-
 चन्द्रार्वाङ्गितमस्तकां निजकरैः संविभ्रतोः
 मादरात् ।

वीणामस्रगुणं सुधाव्यकलसं विद्याञ्च तद्गुणनी
टिब्यैराभरणैर्विभूषिततनुं हंसाधिरुदां भजे॥”
एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कुर्यात्
ततः पोठपूजां विधाय केशरेषु मध्ये च पूर्वीं
पोठशक्तीः पोठमनुञ्च यजेत् । ततः पुनर्ध्यात्वा-
आवाहनादि पञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं कर्म
समाप्य आवरणपूजां कुर्यात् । देव्या दक्षिणे
ॐ संस्तुतायै वाङ्मयै नमः । वामे ॐ प्राङ्ग-
ताय वाङ्मयै नमः । ततः केशरेषु अग्नि-
कोणे ऐं हृदयाय नमः । नैऋते ऐं शिरसे
न्वाहा । वायव्ये ऐं शिखायै वषट् । ईशाने
ऐं कवचाय हुं । मध्ये ऐं नेत्रत्रयाय वीषट् ।
दिक्षु ऐं अस्त्राय फट् । ततः पूर्वादिपत्रेषु ॐ
प्रज्ञायै नमः एवं मेधायै श्रुत्यै शक्त्यै स्मृत्यै
वागीश्वर्यै मत्स्यै स्वस्ती । ततः पत्रार्थेषु
ब्राह्मणाद्याः पूजयेत् । तथा च निबन्धे ।
“देव्या दक्षिणतः पूज्या सस्तता वाङ्मयी शुभा
प्राङ्गता वाङ्मयी पूज्या वामतः सर्वदा शुभा॥
इष्टा पूर्ववदङ्गानि प्रज्ञाद्याः पूजयेत् पुनः ।
प्रज्ञा मेधा श्रुतिः शक्तिः स्मृतिर्वागीश्वरी
मतिः ।
स्वस्तिश्चेति समाख्याता ब्राह्मणाद्यास्तदनन्त-
रम् ॥”
तद्वहिरिन्द्रादीन् वज्रादीश्च पूजयेत् । ततो
धूपादिविसर्जनात् कर्म समापयेत् । अस्य
पुरश्चरणं द्वादशलक्षजपः । तथा च ।
“जपेत् द्वादशलक्षानि तत्सहस्रं सिताम्बुजैः ।
नागचर्मकपुष्पैर्व्यां जुहुयात् साधकोत्तमः॥” *॥
मन्त्रान्तरम् शारदायाम् ।
“वाचस्पतेऽस्मृते भूयः प्रवष्टुरिति कीर्त्तयेत् ।
वागाद्यो मनुराख्यातो रुद्रसंख्याचरोऽपरः ॥”
अस्य पूजादिकं पूर्ववत् । कराङ्गन्यासन्तु ऐं
अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । वाचस्पते तर्जनीभ्यां
स्वाहा । अस्मृते मध्यमाभ्यां वषट् । ध्रुव
अनामिकाभ्यां हुं । मूः कनिष्ठाभ्यां फट् ।
एवं हृदयादिषु । तथा च निबन्धे ।
“कुर्त्यादङ्गानि विधिवत् वागाद्यैः पञ्चभिः पदैः॥
ध्यानन्तु ।
“श्रामोना कमले करैर्जपवटीं पञ्चहयं पुस्तकं
विभ्राणा तरुणन्दुवडमुकुटा मुक्तन्दुकुन्दप्रभा ।
भालीश्रीलितलोचना कुचभराक्रान्ताभव-
इतये
भूयाद्वाग्धिदेवता मुनिगणैरासेव्यमाना-
निशम् ॥”
एवं ध्यात्वा पूर्ववत् पूजादिकं कुर्यात् । अस्य
पुरश्चरणमेकादशलक्षजपः । तथा च ।
“रुद्रलक्षं जपेन्नन्दं दशांगं जुहुयाद्दृष्टैः ॥” *॥
मन्त्रान्तरं शारदायाम् ।
“तीर्थस्थं शयनं विष्णोः सकेवलचतुर्मुखम् ।
अर्धशिन्दुयुतो वङ्गिबिन्दुमत्यास्कुमान् भृगुः ।
उक्तानि त्रीणि बीजानि सङ्गिः सारस्वता-
र्थिनाम् ॥

तीर्थं वकारः विष्णोः शयनमाकारः केवलेन
आकाररहितेन ककारेण सहितः तेन वागिति
सिद्धं वाग्भवमित्यर्थः । केचित्तु लक्षितलक्षणा
भयादेवं वदन्ति आकारयुक्तो वकारः के
मस्तके वलते केवलोऽनुस्वारः तद्युक्तेन कका-
रेण सह वर्त्तते तेन ज्ञामिति । तत्र । निरुद्-
लक्षणायाः । शक्तितुल्यत्वात् । वाक् वाग्भव
इति पर्यायः । वस्तुतस्तु ऐं वं स्वीम् ।
द्वादशलक्षरमुद्गत्य बिन्दुनादविभूषितम् ।
बिन्दुनादसमायुक्तं वङ्गिबीजं समुद्धरेत् ॥
षष्ठस्वरसमायुक्तं द्वितीयं बीजमुद्धरेत् ।
चन्द्रबीजं समुद्गत्य बरुणं योजयेत्ततः ।
त्रयोदशस्वाराङ्कं बिन्दुनादविभूषितम् ॥”
इति विश्वसारवचनात् वाग्भवबीजमेव । अस्य
पूजादिकं पूर्ववत् । कराङ्गन्यासस्तु हिरुक्ते-
स्त्रिभिर्विधिभिः । तथा च निबन्धे ।
“अङ्गानि कल्पयेन्मन्त्री हिरुक्तेर्जातिसंयुतैः॥”
ध्यानन्तु ।
“मुक्ताहारावदातां शिरसि शशिकलालङ्कतां
बाहुभिः स्वे-
र्याख्यां वर्णाक्षमालां मणिमयकलसं पुस्तक-
क्षोड्धन्तीम् ।
आपीनोत्तुङ्गवचोरुहभरविलसन्मध्यदेशा-
मधीशां
वाचामीडे चिराय त्रिभुवनमितां पुण्डरीके
निषण्णाम् ॥”
एवं ध्यात्वा पूर्ववत् पूजादिकं कुर्यात् । अस्य
पुरश्चरणं त्रिलक्षजपः । तथा च
“त्रिलक्षं प्रजपेन्नन्दं जुहुयात्तद्दशांशतः ।
पायसैराज्यसंसिक्तैः संस्तुते हृदयवाहने ॥” *॥
अथ पारिजातसरस्वतीमन्त्राः । मन्त्रदेवप्रका-
शिकायम् । स च प्रणवहृत्तेखा संपुटित-
हकारसकारोकारविन्दुयुक्तः सरस्वती उऽन्ता
नतिथ । अस्य पूजा । प्रातःकृत्यादिपोठमन्त्रं
विन्यस्य ऋथादिन्यासं कुर्यात् । शिरसि कण्ठ-
ऋषये नमः । मुखे षण्णुक्त्से नमः । हृदि
पारिजातसरस्वत्यै देवतायै नमः । ततो माळ-
कोक्तकराङ्गन्यासो कुर्यात् । मूर्ध्नि भ्रूमध्येन-
कर्णनासापुटद्वयजिह्वालङ्गिप्रायुषु एकादशा-
क्षरन्यासः । ततो ह्मां अङ्गुष्ठाभ्यां नम इत्या-
दिना कराङ्गन्यासो कुर्यात् । अन्यत् सर्वं पूर्व
वत् । दक्षिणामूर्त्तिं संहितायान्तु ।
“सम्पदादाया भैरव्या वाग्भवं बीजमालिखेत्
तारुणं परया देवि संपुटीकृत्य मन्त्रवित् ।
सरस्वत्यै हृदन्तोऽयं रुद्रार्णो मनुरौरितः ॥”
तथाच प्रपञ्चमार ।
“आद्यन्तप्रणवगतिमध्यसंस्था
वाक् भूयो भवति च सरस्वती उऽन्ता ।
नत्यन्तो मनुरयमौशंसंख्यवर्णः
संप्रोक्तो भजमानः पारिजातः ॥
दक्षिणामूर्त्तिर्ऋषिः प्रोक्तो गायत्री ऋन्
ईरितम् ।

पारिजातेश्वरी बाणी देवता परिकीर्त्तिता ॥
द्वितीयश्च द्वितीयश्च बीजशक्ती च तारकम् ।
कीलकं परमेशानि महासारस्वतप्रदम् ॥
षड्दीर्घस्वरसंभिवबीजनाङ्गानि विन्यसेत् ॥”
ततो ध्यानम् ।
“हंसाङ्कटा हरहसितहारेन्दुकुन्दावदाता
बाणी मन्दस्मिततरमुखो मौलिबहेन्दुरेखा ।
विद्यावीणाश्रुतमयघटाक्षयजा दौसहस्ता
शुभ्राक्षया भवदभिमतप्राप्तये भारती स्यात् ॥”
अस्य पूजादिकं पूर्वींकादशाक्षरीवत् । पुर-
श्चरणन्तु द्वादशलक्षजपः । सितपद्मैर्नागचर्मकैर्वा
जुहुयाद्द्वादशलक्षमिति । इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
नदीविशेषस्य पर्यायः । ब्रह्मसमुद्रवा २ वाक्-
प्रदा ३ ब्रह्मसुता ४ भारती ५ वेदाप्रणीः ६
पयोष्णिजाता ७ बाणी ८ विशाला ९ कुटिला
१० । तज्जलगुणाः । स्वादुत्वम् । पूतत्वम् । सव्व-
रजापहत्वम् । रथत्वम् । दोषमत्वम् । पथत्वम् ।
देहकान्तिकरत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ सा तु देशभेदे सप्तनाम्नी यथा ।
पुष्करे पितामहयज्ञे आङ्गता सुप्रभा १ नैमि-
पारख्ये सत्रयाजिभिरु पिभिराङ्गता काञ्चनाक्षी
२ गयदेशे गयराजयज्ञे आङ्गता विशाला ३
उत्तरकोशलयां श्रीहालकमुनियज्ञे समा-
ङ्गता मनोरमा ४ ऋषभद्वीपे कुरुक्षेत्रे कुरुराज-
यज्ञे समाङ्गता श्रीघवती ५ गङ्गाहारे दक्ष-
प्रजापतियज्ञे समाङ्गता सुरेणुः ६ हिमालय-
पर्वते ब्रह्मणः पुनर्यज्ञे समाङ्गता विमलादा ७
तत्र सप्तसरस्वत्यः समागताः । अतएव तत्
तीर्थं सप्तसरस्वतनाम्ना ख्यातम् । इति महा-
भारते शक्यपर्व ॥ * ॥
तस्या उत्पत्तिर्ब्रह्मपद्मिनीकारणञ्च यथा,—
नारायण उवाच ।
“सरस्वती सा वैकुण्ठे स्वयं नारायणान्तिके ।
गङ्गाशपिन कलया कलङ्गाङ्गारते सरित् ॥
पुण्यदा पुण्यजननी पुण्यतीर्थस्वरूपिणी ।
पुण्यवर्द्धिनिषेध्या च स्थितिः पुण्यवतां मुने ॥
तपस्विनां तपोरूपा तपस्याकररूपिणी ।
कृतपापेक्षदाहाय ज्वलदग्निस्वरूपिणी ॥
ज्ञाने सरस्वतीतीर्थे मग्नं यैर्भानवैर्भवि ।
तेषां स्थितिश्च वैकुण्ठे सुचिरं हरिसंसदि ॥
भारते कृतपापी च स्नात्वा तत्रावलीलया ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोके वसेच्चिरम् ।
चातुर्भास्यां पापंभास्यामक्षयायां दिनक्षये ।
व्यतौपाते च ग्रहणेऽन्यास्मिन् पुण्यदिनेऽपि च ॥
आनुषङ्गेण यः स्नाति हेलया श्रद्धयापि वा ।
सारूप्यं लभते नूनं वैकुण्ठे स हररपि ॥
सरस्वतीमनुं तत्र मासमेकञ्च यो जपेत् ।
महामूर्खः कवीन्द्रश्च स भवेन्नाच संशयः ॥
नित्यं सरस्वतीतीर्थे यः स्नाति मुण्डयेच्चरः ।
न गर्भवासं कुरुते पुनरेव स मानवः ॥
इत्येवं कथितं किञ्चित् भारतीगुणकौर्त्तनम् ।
सुखदं पुण्यदं सारं किं भुयः श्रोतुमिच्छसि ॥ * ॥

सरस्व

नारद उवाच ।
 कथं सरस्वती देवी गङ्गाशापेन भारते ।
 कलयया कलहैर्नैव बभूव पुण्ड्रदा सरित् ॥
 नारायण उवाच ।
 शृणु नारद वक्ष्यामि कथामेतां पुरातनीम् ।
 यस्याः श्रवणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 लक्ष्मीः सरस्वती गङ्गा तिस्रो भार्या हरिरपि ।
 प्रेम्णा समास्तासिष्ठन्ति सन्ततं हरिसन्निधौ ॥
 चकार सेकदा गङ्गा विष्णोर्मुञ्चनिरीक्षणम् ॥
 सन्निता च सकामा च सकटाक्षं पुनः पुनः ।
 विभुर्जहास तद्वक्त्रं निरीक्ष्य च क्षणं मुदा ।
 क्षमां चकार तद्दृष्ट्वा लक्ष्मीर्नैव सरस्वती ॥
 बोधयामास तां पद्मा सत्स्वरूपा च सन्निता ।
 क्रोधाविष्टा च सा बाणी न च शान्ता बभूव ह ॥
 उवाच गङ्गा भर्तारं रत्नास्वा रत्नलोचना ।
 क्षम्यता कोपवेगेन शम्भुप्रस्फुरिताधरा ॥
 सरस्वत्युवाच ।
 सर्वत्र समता बुधिः सङ्कर्तुः कामिनी प्रति ।
 धर्मिष्ठस्य वरिष्ठस्य विपरीता खलस्य च ॥
 ज्ञातं सौभाग्यमधिकं गङ्गायां ते गदाधर ।
 कमलायाश्च तत्पुत्रं न च किञ्चिन्मयि प्रभो ॥
 गङ्गायाः पद्मया साहं प्रीतिश्चास्ति सुसम्भता ।
 क्षमां चकार तेनेदं विपरीतं हरिप्रिया ॥
 किं जीवनेन मेऽत्रैव दुर्भगायाश्च साम्प्रतम् ।
 निष्कलं जीवनं तस्या या पत्युः प्रेमवञ्चिता ॥
 त्वां सर्वेशं सत्स्वरूपं ये वदन्ति मनोषिणः ।
 ते च मूर्खा न वेदन्ता न जानन्ति मतिं तव ॥
 सरस्वतीवचः श्रुत्वा दृष्ट्वा तां कोपसंयुताम् ।
 मनसा स समालोच्य प्रजगाम बहिःसभाम् ॥
 गते नारायणे गङ्गामुवाच निर्भयं रूपा ।
 वागधिष्ठातृदेवी सा वाक्शं श्रवणदुष्करम् ॥
 हे निर्लज्जे हे सकामे स्वामिगर्वं करोषि किम्
 अधिकं स्वामिसौभाग्यं विज्ञापयितुमिच्छसि ॥
 मानचूर्णं करिष्यामि तवाद्य हरिसन्निधौ ।
 किं करिष्यति ते कान्तो ममैव कान्तवत्सभे ॥
 इत्येवमुक्त्वा गङ्गायाः केशं यज्ञोत्सुख्यता ।
 वारयामास तां पद्मा मध्यदेशे स्थिता सती ॥
 शशाप बाणी तां पद्मा महाकोपवती सती ।
 वृक्षरूपा सरिद्रूपा भविष्यसि न संशयः ॥
 अत्युन्नताश्च तां दृष्ट्वा कोपप्रस्फुरिताधरा ।
 उवाच गङ्गा तां देवीं पद्माश्च रत्नलोचना ॥
 गङ्गोवाच ।
 त्वमुत्सृज महीशाश्च पद्मे किं मे करिष्यति ।
 वाग्दृष्ट्वा वागधिष्ठात्री देवीयं कलहप्रिया ॥
 इत्येवमुक्त्वा सा देवी वाक्शं शापं ददाविति ।
 सरित्स्वरूपा भवतु सा या त्वाश्च शशाप ह ॥
 अधोमत्स्यं सा प्रयातु सन्ति यत्रैव पापिनः ।
 कलौ तेषाश्च पापांश्च लभिष्यसि न संशयः ॥
 इत्येवं वचनं श्रुत्वा तां शशाप सरस्वती ।
 त्वमेव यास्यसि महीं पापिपापं लभिष्यसि ॥
 यतस्त्रिदन्तरे तत्र भगवानाजगाम ह ।
 चतुर्भुजसतुर्भिश्च पापं दैश्च चतुर्भुजैः ॥

२६३
 सरस्व

सरस्वतीं करे धृत्वा वासयामास वक्षसि ।
 बोधयामास सव्यन्नः सर्वज्ञानं पुरातनम् ॥
 श्रीनारायण उवाच ।
 लक्ष्मि त्वं कलयया गच्छ धर्मध्वजगृहं शुभे ।
 अयोनिमश्रवा योनीं तस्य कन्या भविष्यसि ॥
 तत्रैव देवदोषेण वृक्षत्वञ्च लभिष्यसि ।
 मदंशस्यासुरस्यैव शङ्खचूडस्य कामिनी ॥
 भूत्वा पद्माश्च मत्पत्नी भविष्यसि न संशयः ।
 त्रैलोक्यपावनी नाम्ना तुलसीति च भारते ॥
 कलयया च सरिद्रूपा शोभं गच्छ वरानने ।
 भारते भारतीयशापात् नाम्ना पद्मावती भव ॥
 गङ्गे यास्यसि पद्माश्चमंशेन विष्णुपावनी ।
 भारतं भारतीयशापात् पापदाहाय पापिनाम् ॥
 भगोरथस्य तपसा तेन नीता सुदुष्करात् ।
 नाम्ना भागीरथी पूता भविष्यसि महीतले ॥
 मदंशस्य समुद्रस्य जाया भव ममाश्रया ।
 मत्कलांशस्य तस्यैव शान्तनीच सुरेश्वरि ॥*॥
 गङ्गाशापेन कलयया भारतं गच्छ भारति ।
 कलहस्य फलं भुङ्क्ष्व संपत्नीभ्यां सहचरते ॥
 स्वयञ्च ब्रह्मसदनं ब्रह्मणः कामिनी भव ।
 गङ्गा यातु शिवस्थानमत्र पद्मं व तिष्ठतु ॥
 शान्ता च क्रोधरहिता मङ्गला सत्स्वरूपिणी ।
 महासाध्वी महाभागा सुशीला धर्मचारिणी ॥
 यदंशकलयया सर्वा धर्मिष्ठाश्च पतिव्रताः ।
 शान्तरूपाः सुशीलाश्च प्रतिविशेषु योषितः ॥
 तिस्रो भार्यास्त्रिशालाश्च त्रयो भृत्याश्च
 वाक्शवाः ।
 ध्रुवं वेदविरुहाश्च न ह्येते मङ्गलप्रदाः ॥
 गच्छ गङ्गे शिवस्थानं ब्रह्मस्थानं सरस्वती ।
 अत्र तिष्ठतु मङ्गले सुशीला कमलालया ॥
 इत्युक्त्वा जगतां नाथो विरराम च नारद ।
 अत्युच्चै रुरुदुर्दयैः समालिख्य परस्परम् ॥
 ताश्च सर्वाः समालोच्य क्रमेणोचुः सदीश्वरम् ।
 कम्पिताः साऽनुनेचाश्च शोकेन च भयेन च ॥
 सरस्वत्युवाच ।
 विदायं देहि मे नाथ दुष्टाया जन्मशोधनम् ।
 सत्स्वामिना परित्यक्ता कुतो जीवन्ति काः
 स्त्रियः ॥
 देहत्यागं करिष्यामि योगिन भारते ध्रुवम् ।
 अत्युच्छ्रितो निपतनं प्राप्तमर्हति निश्चितम् ॥
 गङ्गोवाच ।
 अहं केनापराधेन त्वया त्यक्ता जगत्पते ।
 देहत्यागं करिष्यामि निर्दोषाया वधं लभ ॥
 निर्दोषां कामिनीं त्याग करोति यो जनो भवे
 स याति नरकं कल्पं किं ते सर्वेश्वरस्य वा ॥
 महालक्ष्मोर्वाच ।
 नाथ सत्स्वरूपस्त्वं कोपः कथमहो तव ।
 प्रसादं कुरु भार्य्ये हं सदीशस्य चमा वरम् ॥
 भारतं भारतीयशापात् यास्यामि कलयया विभो
 कतिकाल स्थितिस्थाश्च कदा द्रक्ष्यामि ते पदम् ।
 दास्यन्ति पापिनः पापं मङ्गलं ज्ञानावगाहनात्
 केन तेन विमुक्ताहमागमिष्यामि त्वत्पदम् ।

सरित्

कलयया तुलसीरूपा धर्मध्वजसुता सती ।
 भूत्वा कदा लभिष्यामि त्वत्पादाब्जजमञ्जत ॥
 वृक्षरूपा भविष्यामि त्वदधिष्ठातृदेवता ।
 मामुवरिष्यसि कदा तस्मै ब्रूहि कृपानिधे ॥
 गङ्गा सरस्वतीशापात् यदि यास्यति भारतम् ।
 सा केन मुक्ता पापाश्च कदा त्वां वा लभि-
 ष्यति ॥
 गङ्गाशापेन सा बाणी यदि यास्यति भारतम् ।
 कदा शापाहनिर्मञ्च लभिष्यति पदं तव ॥
 तां बाणीं ब्रह्मसदनं गङ्गां वा शिवमन्दिरम् ।
 गन्तुं वदसि हे नाथ तत् क्षमस्व च ते वचः ॥
 इत्युक्त्वा कमला कान्तपदं धृत्वा ननाम च ।
 स्वकेशैर्वेष्टनं कृत्वा हरोद च पुनः पुनः ॥
 उवाच पद्मनाभस्तां पद्मां कृत्वा स्ववक्षसि ।
 ईषहास्यप्रसन्नास्यो भक्तानुग्रहकारतः ॥
 श्रीनारायण उवाच ।
 त्वहाक्यमाचरिष्यामि स्ववाक्शश्च सुरेश्वरि ।
 शमताश्च करिष्यामि शृणु तत्क्रममेव च ॥
 भारतो यातु कलयया सरिद्रूपा च भारतम् ।
 अर्दांशा ब्रह्मसदनं स्वयं तिष्ठतु मदगृहे ॥
 भगोरथेन नीता सा गङ्गा यास्यति भारतम् ।
 पूतं कर्तुं त्विभुवनं स्वयं तिष्ठतु मदगृहे ॥
 तत्रैव चन्द्रमौलेश मीलिनं प्राप्स्यति दुर्लभम् ।
 ततः स्वभावतः पूताप्यतिपूता भविष्यति ॥
 कलांशांशेन त्वं गच्छ भारतं कमले भव ।
 पद्मावती सरिद्रूपा तुलसी वृक्षरूपिणी ॥
 कलिः पञ्चसहस्रं च गते वर्षे च मोक्षणम् ।
 युष्माकं सरिताश्चैव मदगृहहृद्भागिमथ्यति ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिस्रष्टे ॥११—८८॥
 सरस्वान्, [त्] पुं, (सरो नीरमस्यस्येति
 मतुप् । तसौ मत्वर्थे इति भत्वात् पदकार्यम्)।
 समुद्रः । इत्यमरः । १।१२-११ नदः । रसिके,
 त्रि । इति मेदिनी ॥
 सरा, स्त्री, (सरति गच्छतीति । सृ + अच् ।
 टाप् ।) निर्भरः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
 प्रसारिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सरावः, पुं, (सरात् सरणात् अवतीति । अश्
 रक्षणे + अच् । शरावः । इति भरतद्वि-
 रूपकोषः ॥
 सरिः, पुं, स्त्री, (सरतीति । सृ + इन् ।) निर्भरः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 सरिका, स्त्री, हिङ्गुपत्नी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 गमनकर्त्री च ॥
 सरित्, स्त्री, (सरतीति । सृ गती + “ह्रस्वरुहि-
 युधिभ्यः इति ।” उणा० १ । ८८ । इति इतिः)।
 नदी । इत्यमरः । १।१२-०। २८ ॥ (यथा,
 देवीमाहात्म्ये ।
 “सरितो मार्गवाहिन्दस्थयासंस्तत्र पातिते ॥”)।
 सूत्रम् । इति शब्दमाला ॥ दुर्गा । यथा,—
 “क्रिया कारणरूपत्वात् सरणाश्च सरिष्मता ।
 सङ्गमाहमभाङ्गा लोके देवी विभाभ्यत ॥”
 इति देवपुराणे ४५ अध्यायः ॥

सरित्पतिः, पुं, (सरितां पतिः ।) समुद्रः ।
इत्यमरः । १।१०।१॥ (यथा, भागवते । ५।१७।७।
“एवं माख्यवच्छिन्नरात्रिष्यतन्तो तत उपरत-
वेगा केतुमालमभि वक्षः प्रतीच्यां दिशि सरि-
त्यतिं प्रविशति ॥”)
सरित्त्वान्, [त्] पुं सरितः सन्त्यस्येति । सरित् +
मतप् । मस्य वः ।) समुद्रः । इति केचित् ॥
सरित्सुतः, पुं, (सरितो गङ्गायाः सुतः ।) भीष्मः ।
गङ्गापुत्रत्वात् ॥
सरितांनाथः, पुं, (सरितां नदीनां नाथः । अलुक-
समासः ।) समुद्रः । यथा,—
“त्वं देव सरितांनाथ ! त्वं देवि सरितां वरे ।
उभयोः सङ्गमे स्नात्वा मुञ्चामि दुरितानि वै ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गङ्गासागरस्नानमन्त्रः ॥
सरिताम्पतिः, पुं, (सरितां पतिः । अलुकसमासः।)
समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ यथा, कुमारे ।
२ । ३७ ।
“तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरिताम्पतिः ।
कथमप्यभ्रसामन्तः शानियन्तेः प्रतीक्षते ॥”)
सरिहरा, स्त्री, (सरिहृ, वरा श्रेष्ठा ।) गङ्गा ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १।८।६।८।
“महाभिषक्तु तं दृष्ट्वा नदी धैर्याञ्जितं नृपम् ।
तमेव मनसा ध्यायन्त्युपावृत्तं करिहरा ॥”
नदीश्रेष्ठे, त्रि । यथा, महाभारते । १।७।८।८।
“सा तमग्निसमं विप्रमनुचिन्त्य सरिहरा ।
श्रुतधा विद्वता यन्माच्छतद्वुरिति विश्रुता ॥”)
सरिन्नाथः, पुं, (सरितां नाथः ।) समुद्रः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सरिमा [न्] पुं, (सरतीति । सृ + “हृ-भृ-ष्टृ-
शृभ्य इमन्निच्” उणा० ४।१४७ । तति इम-
निच् ।) गमनम् । वायुः । इत्युणादिकोषः ॥
सरिलं, स्त्री, (सलिलम् । रलयोरैक्यात् लस्य रः।)
सलिलम् । इत्यमरटोकायां भरतः ॥
सरिषपः, पुं, (सृ गती + षपः युगागमश्च । ततः
घुषोदरादित्वात् साधुः । इत्युणादिकोकायां
उज्वलदन्तः । ३।१४१ ।) सर्पपः । इति विका-
शशेषः ॥
सरो, स्त्री, (सरि + कृदिकारादिति वा डीष् ।)
निर्भरः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
सरोरुपः, पुं, (कुटिलं सर्पतीति । सृप् + यङ्
लुक + पचाद्यच् ।) सर्पः । इत्यमरः । १।८।७।
(यथा, महाभारते । ३ । २ । ३ ।
“वनञ्च दीपत्रहलं बहुव्यालसरोरुपम् ।
परिक्लेशो वी मन्वे भ्रुवं तत्र भविष्यति ॥”)*
जङ्गमे, त्रि । इति स्वामी ॥ यथा, भागवते ।
५ । १८ । २७ ।
“पातुं न श्रेकुर्विपदस्तुष्यदः ।
सरोरुपं स्थाणु यदत्र दृश्यते ॥”)
सरः, पुं, (सृ + उन् ।) त्सरः । खड्गमुष्टिः ।
इत्यमरटोकासारसुन्दरी ॥
सरः, त्रि, (सृ + उन् ।) सूक्ष्मः । इति भूरि-
प्रयोगः ॥

सरूपः, त्रि, (समानं रूपं यस्य । “न्योतिर्जन-
पदेति ॥” ६ । ३ । ८५ । इति समानस्य सः ।)
सदृशः । ससानरूपः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
सुष्टकोपनिषदि । २ । १ । १ ।
“यथा सुदीप्तात् पावकात् विस्फुलिङ्गाः
सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।
तथाचराद्विधाः सोम्य भावाः
प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति ॥”)
सरूपता, स्त्री, (सरूपस्य भावः । तच् + टाप् ।)
समरूपत्वम् । तुल्यता । सरूपशब्दात् तप्रत्य-
येनापा निष्पत्ता ॥
सरोजं, स्त्री, (सरसि जायते इति । जन + ङः ।
पञ्चम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारे ।
५ । २७ ।
“सुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि
प्रवेपमानाधरपद्मशोभिना ।
तुषारदृष्टिस्तपस्यसम्पदां
सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम् ॥”)
सरोवरजाते, त्रि ॥
सरोजम्, [न्] स्त्री, (सरसः जन्म उत्पत्तिर्यस्य ।)
पद्मम् । इति हेमचन्द्रः ॥
सरोजिनी, स्त्री, (सरोजानि सन्त्यस्यामिति ।
सरोज + “पुष्करादिभ्यो देशे” ५ । २।१३५।
इति इनिः । कमलाकरः । पद्मम् । इति
मेदिनी ॥ पद्मसमूहः । इति रत्नमाला ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ७०३ ।
“निसर्गसौरभोद्भ्रान्तभङ्गसङ्गीतशालिनी ।
उदिते वासराधीशे स्मै राजनि सरोजिनी ॥”)
सरोजी, [न्] पुं, (सरोजं उत्पत्तिस्थानत्वेनास्य-
स्येति । इनिः ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली-
त्रिकाशशेषी ॥
सरोत्सवः, पुं, (सरे सरोवरे उत्सवो यस्य ।)
सारसपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
सरोधः, त्रि, रुद्रः । रोधेन सह वर्त्तमानः । इति
बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः ॥
सरोरुहः, [ह] स्त्री, (सरसि रोहतीति । रुह +
क्विप् ।) पद्मम् । इति हेमचन्द्रः ॥
सरोरुहं, स्त्री, (सरसि रोहतीति । रुह + कः ।)
पद्मम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा, भागवते ।
१ । १५ । २८ ।
“एवं चिन्तयतो जिष्णोः कृष्णपादसरोरुहम् ।
सौहार्देनातिगादेन शान्तासौहिमला मतिः ॥”)
सरोरुहासनः, पुं, (सरोरुहमासनं यस्य ।)
ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥
सरोवरः, पुं, (सरःसु वरः श्रेष्ठः पद्माकरत्वात् ।)
जलाशयविशेषः । (यथा, भागवते । ८।२४।२१।
“तत आदाय सा राज्ञा क्षिप्ता राजन्
सरोवरे ।
तदाहृत्यात्मना सोऽयं महासीनोऽन्ववर्त्तत ॥”
तत्पर्यायः । पद्माकरः २ कासारः ३ तङ्गाः ४
तङ्गाकः ५ तटाकः ६ सरसः ७ सरसौ ८
सरः ९ सरम् १० सरकम् ११ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ तत्त्वत्वादि पुष्करिणीशब्दे द्रष्ट-
व्यम् । तस्य जलगुणाः सरःशब्दे द्रष्टव्याः ॥
सर्गः, पुं, वायुः । मनः । प्रजापतिः । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
सर्गः, पुं, (सृज् + षञ् ।) स्वभावः । निर्मातृः ।
(यथा, महाभारते । १३ । १६२ । ३५ ।
“राजमार्गे गवां मध्ये धान्यमध्ये च धर्मिणः ।
नोपसेवन्ति राजेन्द्र सर्गं मूलपुरीषयोः ॥”) -
निश्चयः । (यथा, रघुः । ३ । ५१ ।
“गृह्णाण शक्यं यदि सर्गं एष ते
न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥”
अध्यायः । (यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५५८ ।
“नातिसख्या नातिदोर्घाः सर्गां षष्ठाधिका
इह ॥”)
सृष्टिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२ ॥ (यथा,
मनुः । १ । २८ ।
“हिंसाहिंसे मृदुकुरे धर्माधर्माहृतावृते ।
यद्यस्य सोऽद्भात् सर्गं तत्तस्य स्वयमाविशत् ॥”
संसारः । यथा, गीतायाम् । ५ । १८ ।
“इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ॥”
मोहः । उत्साहः । इति मेदिनी ॥ अनुमतिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ सगविवरणं यथा,—
“अव्याकृतगुणक्षोभात् महत्तस्त्रिहृतोऽहमः ।
भूतसूक्ष्मेन्द्रियार्थानां सन्भावः सर्व उच्यते ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
नवधासर्गो यथा,—
“सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतस्तु यः ।
कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसंक्रमः ॥,
आद्यस्तु महत्तः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः ।
द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः ॥
भूतसर्गस्तुतोयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान् ।
चतुर्थे ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः ॥
वकारिको देवसर्गः पञ्चमो यन्मयं मनः ।
षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभोः ॥
षड्विधं प्राकृताः सर्गां वैकृतानपि मे शृणु ।
रजोभाजो भगवतो लौलेयं हरिमेधसः ॥
सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्युपाद्य यः ।
वमस्यत्सोऽपधिलतात्वक् सारा वीरुधो दुमाः ।
उत्स्रोतसस्तमः प्राया अन्तःस्वर्गो विशेषिणः ॥
तिरयामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः ॥
अविदो भूरितमसो त्राणञ्चा हृद्यवेदिनः ।
गौरजो मर्दिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुद्रः ॥
द्विशफाः पशवश्चेमे अविद्वेष सत्तम ।
खरोऽम्बोऽस्तरो गौरः शरभश्चमरी तथा ॥
एते चैकशफाः सप्तः शृणु पञ्चनखान् पशून् ।
श्वा शृगालो ह्रको व्यात्रो मार्जारः शयशङ्ककौ ॥
सिंहः कपिर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः ।
कङ्कभ्रवकश्चेनभासभङ्गकर्वर्हिणः ॥
हंससारसपद्माङ्गकाकोलूकादयः खगाः ।
अर्ध्याकस्रोतस्तु नवमः सत्तरेकविधो नृषाम् ॥
रजोऽधिकाः कर्मपरा दुःखे च सुखमानिनः ।
वैकृतास्त्रय एवैते देवसर्गश्च सत्तम ॥

सर्जनि

वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तुभयात्मकः ।
 देवसर्गशाष्टविधो विवृधाः पितरीऽसुराः ॥
 गन्धर्वाक्षरसः सिद्धा यक्षरक्षाश्च चारणाः ।
 भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याधाः किन्नरादयः ॥
 दग्नेते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृजकताः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि वंशं मन्वन्तराणि च ॥
 एवं रजःप्लुतः स्रष्टा कल्पादिष्वालम्भुर्हरिः ।
 सृजत्यमोघसंकल्प आत्मैवात्मनमात्मना ॥”
 इति च त्र्योभागवते । ३ । १० । १४-२६ ॥
 (विष्णुः । इति महाभारतम् । १३।१४।३० ॥
 शिवः । इति च तत्रैव । १३ । १७ । १४८ ॥)
 सर्गबन्धः, पुं, (सर्गं ध्यायेत्बन्धो यस्य ।) महा-
 काव्यम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ तत्रक्षणं यथा,—
 “सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ।
 आशीर्नमस्त्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुच्यते ॥
 इतिहासकथोद्भूतमितरहा तदाश्रयम् ।
 चतुर्वर्गफलयात्तं चतुरोदात्तनायकम् ॥
 नगरार्णवशे लुप्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः ।
 उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः ॥
 विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारीदयवर्णनैः ।
 मन्वद्भूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयेरपि ॥
 अलङ्कृतमसन्निभं रसभावनिरन्तरम् ।
 सर्गेरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः ॥
 सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तरूपेति लोकरञ्जनम् ।
 काव्यं कल्पान्तरस्यायि जायते सदलङ्कृति ॥”
 इति दण्डी ॥
 सर्ज्ज, अर्ज्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) सिसर्ज्जयिषति । सर्ज्जति
 धनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
 सर्ज्जः, पुं, सृजति निर्यासादीनि । सृज +
 षच् ।) शालहृत्तः । इत्यमरः । ३ । ४ । ४४ ॥
 सर्ज्जरसः । इति भरतः ॥ पीतशालः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । २ । १७।
 “कदम्बसर्ज्जार्ज्जुनमीपकेतकी-
 विंकम्ययस्तकुसुमाधिवासितः ।
 सशोकराग्नोधरसङ्कशोतलः,
 समीरणः कं न करोति सोत्सुकम् ॥”)
 सर्ज्जकः, पुं, (सर्ज्ज एव । स्वार्थे कन् ।) पीत-
 शालः । इत्यमरः । २ । ४ । ४४ ॥ (यथा,
 भावप्रकाशे । १ । १ ।
 “सर्ज्जकोऽजककर्णः स्यात् शालो मरिच-
 पत्रकः ॥”)
 शालः । इति जटाधरः ॥
 सर्ज्जगन्धा, स्त्री, (सर्ज्जस्येव गन्धो यस्याः ।)
 राज्ञा । इति रत्नमाला ॥
 सर्ज्जनं, स्त्री, (सृज + ल्युट् ।) सेन्यपञ्चाङ्गागः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ विसर्ज्जनम् । सृष्टिः ।
 इति सृजधात्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा, सर्वदर्शन-
 संपद्वे अक्षपाददर्शने ।
 “तस्मादौक्षरस्य जगत्सर्ज्जनं न युज्यते ॥”)
 सर्ज्जनिर्यासकः, पुं, (सर्ज्जस्य निर्यासः । स्वार्थे
 कान् ।) रालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्ज्जः

सर्ज्जमणिः, पुं, (सर्ज्जस्य मणिरिव ।) धूनकः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सर्ज्जरसः, पुं, (सर्ज्जस्य रसः ।) शालहृत्तनिर्यासः ।
 धूना इति भाषा । (यथा, महाभारते । १ ।
 १४५ । ८ ।
 “शणसर्ज्जरसादीनि यानि द्रव्याणि कानिचित्
 धाम्ने यान्युत सन्तीह तानि तत्र प्रदापय ॥”)
 तत्पर्यायः । यक्षधूपः २ अरालः ३ सर्वरसः ४
 बहुरूपः ५ । इत्यमरः । २।६।२२७ ॥ रालः ६
 वक्रवल्गवः ७ । इति भरतधृतभरतः ॥ शालजः
 ८ शालनिर्यासः ९ सर्ज्जः १० धूनकः ११ शाल-
 सारः १२ । इति रत्नमाला ॥ विरूपः १३ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ शालवेष्टः १४ अग्नि-
 वल्गवः १५ सर्ज्जमणिः १६ । इति हेमचन्द्रः ॥
 राजनिर्घण्टोक्तपर्यायगुणौ रालशब्दे दृष्टव्यौ ॥
 सर्ज्जिः, स्त्री, (सर्ज्ज अर्ज्जने + इन् ।) सर्ज्जिका-
 चारः । इति रत्नमाला ॥
 सर्ज्जिका, स्त्री, (सर्ज्जिरेव । स्वार्थे कन् । टाप् ।
 सर्ज्जिकाचारः । इति जटाधरः ॥ (नदी-
 विशेषः । इति भरतः ॥)
 सर्ज्जिकाचारः, पुं, (सर्ज्जिका एव चारः ।)
 यथा, सर्ज्जिकाया नद्याः चारः । इति भरतः ॥
 साक्षिचार इति साजिमाटि इति च भाषा ॥
 तत्पर्यायः । कापोतः २ सुखवर्षकः ३ सौव-
 र्चलम् ४ रचकम् ५ । इत्यमरः । २।६।१०८ ॥
 सृजिकाचारः ६ सर्ज्जिका ७ चारः ८ । इति
 तटीका । खर्ज्जिका ९ खर्ज्जिका १० । इति
 शब्दरत्नावली ॥ सुरवर्षकः ११ । इति जटा-
 धरः ॥ सर्ज्जिचारः १२ सर्ज्जिकः १३ सर्ज्जि १४
 सुखोर्ज्जिकः १५ सुवर्षिकः १६ सुवर्षी १७
 सुखवर्षीः १८ । अस्य गुणाः । पटुत्वम् ।
 कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातोदरार्तिनाशि-
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “पाक्यचारो यवचारो यावशुको यवाग्रजः ।
 सर्ज्जिकोऽपि स्मृतः चारः कापोतः सुखवर्षकः ॥
 कथितः सर्ज्जिकामेदो विशेषज्ञैः सुवर्षिका ।
 यवचारो लघुः स्रग्धः सुसूक्ष्मो वक्रिदोपनः ॥
 निहन्ति शूलं वातामश्लेष्मासगलामयान् ।
 पाण्डुरोग्यहृत्पौगुस्मानाहृष्टीहृष्टदामयान् ॥
 सर्ज्जिकाव्यगुणा तस्माद्दिशिपादगुल्मशूलहृत् ।
 सुवर्षिका सर्ज्जिकावहाद्वया गुणतो जनैः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 सर्ज्जिचारः, पुं, (सर्ज्जिरेव चारः ।) सर्ज्जिका-
 चारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सर्ज्जि, स्त्री, (सर्ज्जि + वा ङीष् ।) सर्ज्जिकाचारः ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 सर्ज्जः, पुं, (सर्ज्जति उपाज्जयतीति । सर्ज्ज अर्ज्जने
 + षच् ।) बणिकः । इति मेदिन्यादिशेषः ॥
 सर्ज्जः, स्त्री, (सर्ज्जतीति ।) सर्ज्ज + “क्षपिचमि-
 तनिधनौति ।” ङणा० १ । ८२ । इति जः ।)
 विद्युत् । इति मेदिनी ॥ अभिसारः । चारः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

सर्पः

सर्पः, पुं, (सर्ज्जस्येव दमिति । यत् ।) सर्जरसः ।
 इति रत्नमाला ॥ अर्ज्जनीये, त्रि ॥
 सर्पः, पुं, (सृप्यते इति । सृप + षच् ।) नाग-
 केशरः । इति रत्नमाला ॥ (सृप + भावे षच् ।)
 गमनम् । इति सृपधात्वर्थदर्शनात् । (सर्पति
 इतस्ततो गच्छतीति । सृप + षच् ।) श्मश्रु-
 धारी स्त्रीच्छजातिविशेषः । पुरा अयं क्षत्रिय
 आसीत् । मगरराजेन अस्य वेद्यागादौ अन-
 धिकारित्वं कृत्वा वैशान्त्यं धर्मानाश्रय चकार
 यथा, महाभारते हरिवंशे २४ अध्याये ।
 “सगरः स्वां प्रतिष्ठान्तु गुरोर्वाक्यं निशम्य च ।
 धर्मं जघान तेषां वै वैशान्त्यं चकार ह ॥
 अहं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्जयत् ।
 यवनानां शिरः सर्वं काञ्चोजानां तथैव च ॥
 पारदान् मुक्तकेशांस्तु पञ्चवान् श्मश्रुधारिणः ।
 निःस्वाध्यायवपटकाराः कृतास्तेन महात्मना ॥
 शका यवनकाञ्चोजाः पारदाः पञ्चवास्तथा ।
 कोलिसर्पा माहिपका दाञ्चोथोलाः सकेरला ॥
 सर्वं ते क्षत्रियास्तात धर्मस्तेषां निराकृतः ।
 वशिष्ठवचनाद्राजन् सगरेण महात्मना ॥”
 हिंस्रजन्तुविशेषः । साप इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । पृदाकुः २ भुजगः ३ भुजङ्गः ४
 अहिः ५ भुजङ्गमः ६ आगौविषः ७ विषधरः
 ८ चक्री ९ व्यालः १० सरीसृपः ११ कुण्डलो
 १२ गूढपात् १३ चतुःश्रवाः १४ काकोदरः १५
 फनो १६ दर्वीकरः १७ दीर्वष्टः १८ दन्द-
 शूकः १९ विलेययः २० उरगः २१ पन्नगः २२
 भोगो २३ जिह्वगः २४ पवनाशनः २५ । इत्य-
 मरः । १ । ८ । ३ ॥ विलययः २६ कुम्भीनसः
 २७ हिरसनः २८ मेकभुक् २९ श्वसन्तोत्सुकः
 ३० फणाधरः ३१ फणधरः ३२ फणावान् ३३
 फणवान् ३४ फणाकरः ३५ फणकरः ३६ सम-
 कालः ३७ व्याडः ३८ दंष्ट्री ३९ विषास्यः ४०
 गोकर्णः ४१ उरङ्गमः ४२ गूढपादः ४३ विल-
 वासो ४४ दर्विभृत् ४५ हरिः ४६ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ प्रचलाकी ४७ द्विजिह्वः ४८ जन-
 रुण्डः ४९ कञ्चुको ५० चिकुरः ५१ भुजः ५२ ।
 इति जटाधरः ॥ अस्योत्पत्तिव्युत्पत्तौ यथा,
 “अप्रियेणास्य तान् दृष्ट्वा केशाः शोथेन्त वैधमः ।
 हीनाः स्वशिरसो भूयः समरोहन् ततः शिरः ।
 सर्पणात्तेऽभवन् सर्पा हीनत्वादहयः स्मृताः ॥”
 इति ब्रह्मपुराणे सर्गकथननामाध्यायः ॥५॥
 सर्पाणामुत्सवतिथिर्यथा,—
 सुमन्तुहवाच ।
 “पञ्चमी दयिता राजन् नागानां नन्दिर्वर्चनी ।
 पञ्चम्यां किल नागानां भवतीत्युत्सवो महान् ॥
 वासुकिस्तक्षकश्चैव कालीयो माणभद्रकः ।
 ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयो ॥
 एते प्रयच्छन्त्यभयं प्राणिनां प्राणजीविनाम् ।
 पञ्चम्यां ज्ञापयन्तीह नागान् क्षीरेण ये नराः ॥
 तेषां कुले प्रयच्छन्ति अभयं प्राणदक्षिणम् ।
 शता नागा यदा माता दह्यमाना दिवानिशम् ॥

सर्पः

निर्वासयन्ति स्रपनेर्वां चीरेण मिश्रितेः ।
 ये स्नापयन्ति वै नागान् भक्त्या अद्यासमन्विताः ॥
 शतानीक उवाच ।
 माता शशाः कथं नागाः कारणं संवदस्व वै ।
 कथं वानन्दकरणं कस्य वा संप्रसादजम् ॥
 सुमन्तु उवाच ।
 उच्चैः श्रवा अश्वरत्नं श्वेतो जातोऽश्वतोऽश्वः ।
 तं दृष्ट्वा चात्रवीत् कद्रुर्नागानां जननी स्वसा ॥
 अश्वरत्नमिदं श्वेतं संपश्येऽश्वतसम्भवम् ।
 कृष्णांश्च पश्यसे बालान् स वै श्वेतः सुता ह्येयः ॥
 विनतोवाच ।
 सर्वश्वेतो ह्यश्वरो नास्य कृष्णो न लोहितः ।
 कथं त्वं पश्यसे कृष्णं विनतोवाच तां स्वसा ॥
 कद्रु उवाच ।
 पश्येऽहमेकनयना कृष्णबालसमन्वितम् ।
 द्विनन्वा त्वन्तु विनते न पश्यसि पणं कुरु ॥
 विनतोवाच ।
 अहं दासी भवित्री ते कृष्णं केशे प्रदर्शिते ।
 न चेद्दृग्गतो कद्रुर्मम दासी भविष्यति ॥
 एवं तेऽविनयं कृत्वा गते क्रोधसमन्विते ।
 विनतास्वमा च शयने कद्रुर्जिह्वामचिन्तयत् ॥
 आह्वय पुत्रान् प्रोवाच बाला भूत्वा ह्यातने ।
 तिष्ठध्वं विपणे जेथे विनतां जयगृह्णिनीम् ॥
 प्रोचुस्तां जिह्वाबुद्धितो नामा मातां विगृह्य तु
 अधर्ममेतन्मातोऽतो न करिष्याम ते वचः ॥
 तान् शशाप रुषा कद्रुः पावको वः प्रधष्यति ।
 गते बहुतिथे काले पाण्डवो जनमेजयः ॥
 सर्पसत्रं स कर्त्ता वै भुवि अन्धैः सुदुष्करम् ।
 तन्मिन् सत्रे स तिम्रांशुः पावको वः प्रधष्यति ॥
 एवं शशा रुषा कद्रुः प्रोक्तवाक्यैव किञ्चन ।
 माता शशास्तथा नागाः कर्त्तव्यं नान्वपद्यत ॥
 वासुकिं दुःखितं ज्ञात्वा ब्रह्मा प्रोवाच सान्ख्ययन्
 मा शुचो वासुकेऽत्यर्थं शृणु महचनं परम् ॥
 पराशरकुले जातो जरत्कारि रिति द्विजः ।
 भविष्यति महातेजास्तास्मिन् काले तपोनिधिः
 भगिनीञ्च जरत्कारि तस्य त्वं प्रति दास्यति ।
 भविता तस्य पुत्रोऽसौ आस्तीक इति विश्रुतः ॥
 स तत् सत्रं प्रहृष्टं वै नागानां भयदं महत् ।
 निषेधियति स मुनिर्वाग्भिरग्र्याभिस्तोष्यति ॥
 तदिमां भगिनीं राजन् तस्य त्वं प्रतिदास्यति ।
 जरत्कन्यां जरत्कारोः प्रदद्यादविचारयन् ॥
 यदासी प्रार्थतेऽरस्यै यत्कामं द्विवदिष्यति ।
 तत् कर्त्तव्यमशङ्कं न यदीच्छेः श्रेयमात्मनः ॥
 पितामहवचः श्रुत्वा वासुकिः प्रणिपत्य च ।
 तथाकरोद्यथा चोक्तं यत्तच्च परमास्थितः ॥
 तच्छ्रुत्वा पद्मगाः सर्वे प्रहृष्टात्फुल्लोचनाः ।
 पुनर्जातमिवात्मानं मेनिरं भुजगात्तमाः ॥
 तच्च मन्त्रं महाबाहो तव पिता प्रवर्तितम् ।
 ऋत्विग्भिः संहितं नैह सर्वं लोकेषु दुष्करम् ॥
 प्रोक्तञ्च विष्णुना पूर्वं धर्मपुरुषस्य धीमतः ।
 अश्वशं तस्य भविता नागानां भयकारकम् ॥
 तस्मात् ज्ञानान्तराद्वाजन् साधे वर्षशते गते ।

२६६
सर्पः

तत् सत्रं भविता घोषं नागानां कथकारकम् ॥
 यास्यन्त्यधर्ममरितां दन्दशुका विषेः स्वणाः ।
 कोटिसंख्या महाराज निपतिष्यन्त्यहर्निशम् ॥
 भाद्रवे तु निमग्नानां घोरे रौद्राग्निसागरे ।
 आस्तीकस्तत्र भविता तेषां नीर्वह्निसागरे ॥
 स्तुत्वा स चाग्निं राजानमृत्विजस्तदनन्तरम् ।
 निवर्त्तयिष्यति तदयागं नागानां भोजनं परम् ॥
 पञ्चस्यां तच्च भविता ब्रह्मा प्रोवाच लोहितान् ॥
 तस्मादियं महाबाहो पञ्चमी दयिता सदा ।
 नागानामानन्दकरी दत्ता वै ब्रह्मणा पुरा ॥
 कृत्वा तु भोजनं पूर्वं ब्राह्मणानाम् कामतः ।
 विद्वज्य नागाः प्रीयन्तां ये केचित् पृथिवीतले ॥
 ये च हेलिमरीचिस्त्रायेऽन्तरीचे दिवि स्थिताः ॥
 ये नदीषु महानागा ये सरस्वतिगामिनः ।
 ये च वापोतङ्गागेषु तेषु सर्वेषु वै नमः ॥
 नागान् विप्रांश्च संपूज्य विद्वज्य च यथार्थतः ।
 ततः पश्चात्तु भुञ्जीयात् सद्यः भूत्येनराधिपः ॥
 प्रथमं मधुरमग्नीयात् द्वितीयं भुज्य कामतः ।
 एवं नियमयुक्तस्य यत् फलं तन्निबोध मे ॥
 मृतो नागपुरं याति पूज्यमानोऽम्बुरोग्यैः ।
 विमानवरमारुढो रमते कालमोषितम् ॥
 इह चागत्य राजासौ अयुतानां वरो भवेत् ।
 सर्व्वरत्नसमृद्धः स्यात् वाहनाच्छय जायते ॥
 पञ्चजन्मन्थसौ राजा ह्यपरं ह्यपरं भवेत् ।
 आधिव्याधिविनिर्मुक्तः पत्नीपुत्रसहायवान् ।
 तस्मात् पूज्याश्रमाणाञ्च हृतपायसगुग्गुलैः ॥*॥
 शतानीक उवाच ।
 दशन्ति यं नरं विप्र नागाः क्रोधसमन्विताः ।
 भवेन् किं तस्य दष्टस्य विस्तरात् प्रह्ववीहि मे ॥
 सुमन्तु उवाच ।
 दंष्ट्रा शुक्ला च कृष्णा च रक्ता पीता च दक्षिणा
 समासेन तु वक्ष्यामि यथा वै वर्णतः स्मृताः ॥
 शुक्ला तु ब्राह्मणो ज्ञेया रक्ता तु क्षत्रिया स्मृता
 वैश्या तु पीतिका ज्ञेया कृष्णा शूद्रा तु कथ्यते ॥*॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि दंष्ट्राणां विषलक्षणम् ।
 दंष्ट्राणाम् विषं नास्ति नित्यमेव भुजङ्गमे ॥
 दक्षिणं नेत्रमासाद्य विषं सर्पस्य तिष्ठति ।
 संक्रुद्धस्यैव सर्पस्य विषं गच्छति मस्तके ॥
 मस्तकाहमनो याति ततो नाड्येषु तिष्ठति ।
 नाड्येभ्यां गच्छते दंष्ट्रे विषं तत्र प्रवर्त्तते ॥
 तत् सर्व्वं कथयिष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः ।
 अष्टभिः कारणैः सर्पो दशते नाच संशयः ॥*॥
 आक्रान्तो दशते पूर्व्वं द्वितीयं पूर्व्वं वैरिणम् ।
 तृतीयं दशते भौतसतुर्थं मददर्पितः ॥
 पञ्चमन्तु क्षुधाविष्टः षष्ठश्चेह विषोऽस्वपः ।
 सप्तमं पुच्छरक्षार्थं अष्टमं कालचोदितम् ॥
 यन्तु सर्पो दशित्वा तु उदरं परिवर्त्तयेत् ।
 बलभुग्नाकृतिदंष्ट्रा आक्रान्तं तं विनिर्द्दिशेत् ॥
 यस्य सर्पेण दष्टस्य गन्धौरं दृश्यते व्रणम् ।
 वैरदष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ॥
 एकदंष्ट्रा पदे यस्य अथ्यक्तं न च कूपितम् ।
 भौतदष्टं विजानीयात् यथोवाच प्रजापतिः ॥

सर्पः

यस्य सर्पेण दष्टस्य रेखा दन्तस्य जायते ।
 मददष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ॥
 हे च दंष्ट्रे पदे यस्य दृश्येते च महाक्षतम् ।
 क्षुधाविष्टं विजानीयात् यथोवाच प्रजापतिः ॥
 हे दंष्ट्रे यस्य दृश्येते कश्चिद्दुधिरसंकुले ।
 विषोऽस्वपं विजानीयाद्दशन्तं नात्र संशयः ।
 अपत्यरक्षार्थाय जानीयात्तत्र संशयः ॥
 यन्तु काकपदाकारं चिभिर्दन्तैर्विच्छिद्रितम् ।
 महानाग इति प्रोक्तः कालदष्टं विनिर्द्दिशेत् ॥*॥
 त्रिविधं दष्टजातंस्तु लक्षणं समुदाहृतम् ।
 दष्टं दष्टा तु पीतञ्च दष्टोद्युतं तथैव च ॥
 यन्तु सर्पो दशित्वा तु पिबते तु विषक्षयः ।
 दष्टा तु पीतं विषयं कश्यपस्य वचो यथा ॥
 विषभागी तु सर्पस्य द्विभागस्तत्र संक्रमेत् ।
 उदरं दर्शयेद्यस्तु उद्युतं तं विनिर्द्दिशेत् ॥
 कृद्दितं विषवेगेन निर्व्विषः पशुगो भवेत् ।
 अमाध्यवापि विषे यश्चतुर्दंष्ट्राभिपीडितः ॥
 योवाभङ्गो भवेत् किञ्चित् संदष्टो विषयोगतः ।
 आर्द्राश्लेषामत्राभरणीकृत्तिकासु विशेषतः ॥
 विशाखा त्रिषु पूर्व्वान्सु मूलास्त्रातिशतात्मके ।
 सर्पदष्टा न जीवन्ति विषं पीतञ्च यैस्तथा ॥
 शून्यागारे श्मशाने च शुष्कवृक्षे तथैव च ।
 न जीवन्ति नरा दष्टा मन्त्रे तिथिसंयुते ।
 हतो दंशस्ततः शुद्धव्यन्तरः परिकीर्त्तितः ॥”
 इति महिष्यपुराणे शतसाहस्रार्हसंहितायां
 पञ्चमीकल्पे ॥*॥
 कश्यप उवाच ।
 “ततः परं प्रवक्ष्यामि कालदष्टस्य लक्षणम् ।
 शृणु गौतम तत्त्वेन यादृशो भवते नरः ॥
 जिह्वाभङ्गो हृदि शूलं चक्षुर्भ्यांश्च न पश्यति ।
 दंशञ्च दग्धसङ्काशं पक्वजम्बुफलोपमम् ॥
 वैवर्णं चैव दन्तानां श्यामो भवति वर्णतः ।
 सर्व्वेष्वङ्गेषु श्रैथिल्यं पुरीषस्य च भेदनम् ॥
 भग्नस्कन्धकटीश्रीव ऊर्ध्वदृष्टिरधीमुखः ।
 दह्यते वेपते चैव स्वपते च सुदुष्कृद्भुः ॥
 शस्त्रेण छिद्यमानस्य रुधिरं न प्रवर्त्तते ।
 दण्डेन ताद्यमानस्य दण्डराजो न जायते ॥
 दंशे काकपदे सुनीलमसक्तजम्बुफलाभं घनं
 उच्छूनं रुधिराङ्गसैकबहुलं कृष्णाक्षिरोधो
 भवेत् ।
 जिह्वाश्लासगलघट्टश्च सुमहान् या दुस्वचा
 दृश्यते
 संस्थानं प्रवदन्ति शास्त्रानिपुनास्तत् कालदष्टं
 विदुः ॥
 दंशे यस्याथ शोधः प्रवर्त्तितवर्त्तितं मण्डलं वा
 सुनीलं
 प्रस्वेदो गात्रभेदः स्रवति च रुधिरं सानुनासञ्च
 जल्पेत् ।
 दन्तोष्ठाभ्यां वियोगो भ्रमति च हृदयं सच्चि
 रोधश्च तीव्रो
 दिव्यानामिष दंशस्यस्यविपुलमयो विद्धि तं
 कालदष्टम् ।

सर्पः

दन्तेहं नान् स्थिति बहुशो दृष्टिरायासखिका
स्थलो दंष्ट्रः स्रवति कथिरं केकरं चक्षुरेकम् ।
प्रत्यादिष्टः स्वसिति सततं सानुनासश्च भावेत्
यद्यद्भूते सकलगदितं कालदष्टं तमाहुः ॥
वेपते वेदना तीव्रा रक्तनेत्रश्च जायते ।
श्रीवाभङ्गश्च लालाभिः कालदष्टं विनिर्द्दिशेत् ॥
उर्मणे सन्निधि वापि आलक्ष्यायां न पश्यति ।
मन्दरश्मिं तथा दीपं तेजोहीनं दिवाकरम् ॥
वेपते वेदनातस्तु रक्तनेत्रश्च जायते ।
स याति निधनं जन्तुः कालदष्टं विनिर्द्दिशेत् ॥
अष्टम्याश्च नवम्याश्च कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।
नागपक्षमीदृष्टानां जीवितस्य च संशयः ।
आर्द्राशेषामघाभरणीकृत्तिकासु विशेषतः ।
विशाखा त्रिषु पूर्व्यासु मूलास्वातिशतात्मके ॥
संपदृष्टा न जीवन्ति विषं पीतश्च यैस्तथा ।
शुन्यागारे श्मशाने च शुष्कहृत्ते तथैव च ।
न जीवन्ति नरा दष्टा नक्षत्रे तिथिसंयुते ॥
अष्टोत्तरं मर्मशतं प्राणिनां ममुदाहृतम् ।
तेषां मध्ये तु मर्माणि दश हे चापि कौर्त्तिते ॥
शङ्के नेत्रे भ्रुवोर्मध्ये वस्त्रिभ्यां वृषणान्तरे ।
कक्षे स्कन्धे हृदि मध्ये तालुके चिबुकु गृदे ॥
एषु हादशमर्मेषु दष्टः शस्त्रेण वा हतः ।
न जीवन्ति नरा लोके कालदष्टं विनिर्द्दिशेत् ॥*
अ-क-च-ट-त-प-म-य-शान् वदन्ति प्रोक्त्या न
जीवन्ति हतस्य गतम् ।
श्रुवात् यदि खलति गिरा तस्य संप्राप्तकालः ।
भवति च यदि दूत उत्तमस्याधमो वा
यदि भवति च दूत उत्तमो वाधमस्य ॥
आदौ दष्टस्य नाम यदि वदति क्वचिद्वक्ति
तस्याथ पश्चात्
वर्णान्तं वर्णभेदो यदि भवति समः प्राप्तकालस्य
दूतः ॥
दूतो वा दण्डहस्तो भवति च युगलं पाश-
हस्तस्तथा वा
रक्तं वस्त्रश्च कृष्णं अथ शिरसि गतं एक-
वस्त्रश्च दूतः ।
तैलाभ्यक्तश्च तद्वत् यदि त्वरितगतिर्मुक्तकेशश्च
याति
यः कुर्व्यात् घोरशब्दं करचरणयुगैः प्राप्त-
कालस्य दूतः ॥*॥
नागोदयं प्रवक्ष्यामि ईशानेन तु भाषितम् ।
ब्रह्मणा तु पुरा सृष्टा गृहा नागास्त्वेकशः ॥
अनन्तं भास्करं विद्यात् सोमं विद्यात् वासुकिम्
तत्तकं भूमिपुत्रस्तु कर्कोटश्च बुधं विदुः ॥
पद्मं हृदयति विद्यान्महापद्मश्च भागवम् ।
कुलिकः शङ्खपालश्च हावेती तु शनैश्चरः ॥
पूर्वं पादः शङ्खपालो द्वितीयः कुलिकोऽस्य च ।
नेत्रभागे यमौ दिष्टौ दिनरात्रौ तथैव च ॥
शुक्रसोमौ च मध्यः उदये तु क्षमासुतम् ।
प्राणः प्रागष्टमे भागे दिवासन्धाविहोच्यते ॥
पद्माश्च भुङ्क्षते राजन् पथि मृत्युं ब्रजत्यधः ।
अधो गत्वा भवेत् सर्पं निर्विषो नात्र संशयः ॥

२८७

सर्पः

शतानीक उवाच ।

नागदष्टः पिता यस्य भ्राता वा दुहितापि वा
माता पुत्रोऽथवा भार्या किं कर्त्तव्यं वदस्व वै ॥
मोक्षाय तस्य विप्रेन्द्र दानं श्रतसुपोषितम् ।
ब्रूहि मे द्विजशार्ङ्गूल येन तद्द्वै करोम्यहम् ॥
सुमन्तुर्वाच ।
उपोष्या पञ्चमौ राजन् नागानां पुष्टिर्वर्धिनी ।
शुभं कमेकं राजेन्द्र विधानं शृणु भारत ॥
मासि भाद्रपदे या तु शुक्लपक्षे महीपते ।
सा तु पुण्या महाप्रोक्ता आद्यापि च महीपते ॥
त्रेया हादश संवत्सं पञ्चम्यां भरतर्षभ ।
चतुर्थ्यामिकभक्तस्तु तस्यां नक्तं प्रकीर्त्तितम् ॥
भूरिचन्द्रमयं नागमयवा कलधौतकम् ।
कृत्वा दास्यमयं वापि अथवा मृत्तयं नृप ॥
पञ्चम्यामर्षयिज्ञतथा नागं पञ्चफणं नृप ।
कारवीरैः श्रतपत्नैर्जातिपुष्यैश्च सुव्रत ॥
तथा गन्धप्रधूपैश्च पूज्यं पञ्चगमुत्तमम् ।
ब्राह्मणं भोजयेत् पश्चात् धृतपायसमोदकः ॥
अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलमेव च ।
तथा कर्कोटकं नागं नागं वाश्वतरं नृप ॥
धृतराष्ट्रं शङ्खपालं कालियं तत्तकं तथा ।
पिङ्गलश्च तथा नागं मामि मासि च कौर्त्तितम्
संवत्सान्ते पारणं स्यान्महाब्राह्मणभोजनम् ।
इतिहासविदे नागं गैरिकेण कृतं नृप ॥
तथाज्जमी प्रदातव्या वाचकस्य महीपते ।
एष पारणके वापि विधिः प्रोक्तो बुधैर्नृप ॥
तव पित्रा कृतश्चैव पितुर्मोक्षाय भारत ।
शुभात्मिकेयं वैधी च पञ्चमौ भरतर्षभ ॥
सुवर्णभारनिष्यन्नं नागं दत्त्वा तथा च गाम् ।
व्याप्तस्य कुरुशार्ङ्गूल पितुरानृष्यमाप्नुयात् ॥
तव पित्रा कृतत्वं पञ्चम्योपासनं नृप ।
उत्सृज्य नागतां वीर तव पूज्यं पितामहः ॥
पुष्यं तरसदो गत्वा तथा पुष्यसदो नृप ।
सुनासौरसदो गत्वा तथा भङ्गसदो गतः ॥
भूपसदस्ततो गत्वा कञ्जकस्य सदो गतः ।
अन्येऽपि ये करिष्यन्ति इदं श्रतमनुत्तमम् ।
दष्टकात् मोक्षते तेषां शुभं स्थानमवाप्सरति ॥
यथेदं शृणुयान्त्रियं नरः श्रद्धासमन्वितः ।
कुले तस्य न नागोभ्यो भयं भवति कुत्रचित् ॥*
इति भविष्यपुराणे पञ्चमीकल्पे ॥ * ॥
शतानीक उवाच ।
“सर्पाणां कति रूपाणि के वर्णाः किञ्च लक्षणम्
का जातिस्तु भवेत्तेषां केषु योनिः कुलेषु वा ॥
सुमन्तुर्वाच ।
अत्र ते वचमि संवादं कश्यपस्य मदात्मनः ।
यथासीदुगतमेनेह शृणु पूर्वं हिमाचले ॥
दुताग्निहोत्रमासो न कश्यपस्तु हिमाचले ।
प्रणम्य शिरसा भक्त्या गौतमो वाक्यमब्रवीत् ॥
सर्पाणां कति रूपाणि किञ्चिद् किञ्च लक्षणम्
जातिं कुलं तथा वर्णान् ब्रूहि सर्वं प्रजापते ।
कथं वा जायते सर्पः कथं सुखेद्विषं प्रभो ।
विपवेगाः कति प्रोक्ताः कथ्येव विषनाडिकाः ॥

सर्पः

दंष्ट्राः कतिविधाः प्रोक्ताः किं प्रमाणं विषागमे
कदा तु मृच्छते गर्भं कथं वेद प्रसूयते ॥
कौटुशी स्त्री पुमांश्चैव कौटुशश्च नपुंसकम् ।
किं नाम दशनं चैव एतत् कथय सुव्रत ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कश्यपः प्रत्यभाषत ।
शृणु गौतम तत्त्वं न सर्पाणांमिह लक्षणम् ॥*॥
मास्याषाढे तथा ज्येष्ठे प्रमाद्यन्ति भुजङ्गमाः ।
ततो नागो नागिनी च मैथुनं संप्रपद्यते ॥
चतुरो वार्षिकान् मामान् नागो गर्भमधारयत्
ततः कार्त्तिकमासे तु अण्डकानि प्रसूयते ॥
अण्डकानान्तु विज्ञेयं हे श्रते हे च विंशती ।
तान्येव भक्षयेत् सा तु भागैकं घृणया त्यजेत् ॥
सुवर्णाकर्षणनिभात् पुमान् मंजायतेऽण्डकात्
तानेव खादते सर्पे अहोरात्राणि विंशतिम् ॥
अर्कादकसुवर्णाभात् दीर्घराजीवसन्निभात् ।
तस्मादुत्पाद्यते स्त्री वै अण्डाद्ब्राह्मण-
सत्तम ॥
श्रीरघुपुत्रवर्णाभादण्डकात् स्थाननपुंसकम् ।
ततो भिनन्ति चाण्डानि पशमासेन तु गौतम ॥
ततस्ते प्रीतिसंबन्धात् स्त्रे हं बध्नन्ति बालकाः ।
ततोऽसौ समरातेण कृष्णो भवति यज्ञतः ॥*॥
आयुःप्रमाणं सर्पाणां श्रतं विंशोत्तरं स्मृतम् ।
मृत्युश्चाष्टविधो ज्ञेयः शृणुश्चात् यथाक्रमम् ॥
मयूरात् मानुषाहापि चकोराहोखुरात्तथा ।
विडालान्कुलाश्वेव वराहार्हाश्चिकात्तथा ॥
एतेषां यदि मृच्छते जीविहंशोत्तरं श्रतम् ।
समाहे तु ततः पूर्णं दंष्ट्राणान्तु विरोहणम् ॥
विषस्यागमनं तत्र विज्ञेयश्च पुनः पुनः ।
एवं ज्ञात्वा तु तत्त्वं न विषकर्म समारभेत् ॥
एकविंशतिरात्रेण विषं दंष्ट्रासु जायते ।
नागीपार्श्वसमावर्त्ती बालसर्पस्तु उच्यते ॥
पञ्चविंशतिरात्रस्तु सद्यः प्राणहरो भवेत् ।
षण्मासाज्जातमात्रस्तु कश्चुकं वै प्रमुञ्चति ॥
पादानाश्चापि विज्ञेया हे श्रते हे च विंशती ।
गोलोमसदृशाः पादाः प्रविशन्ति क्रमन्ति च ॥
सन्धीनां चास्य विज्ञेयं हे श्रते विंशती तथा ।
पांशुस्यश्चापि विज्ञेया हे श्रते विंशतिस्तथा ॥
अकालजाता ये सर्पा निर्विषास्ते प्रकीर्त्तितः ।
पञ्चसप्ततिवर्षाणि आयुस्तेषां प्रकीर्त्तितम् ॥
रक्तपौतशुक्रदन्ता आनीला मन्दवेगिनः ।
एते चास्यायुषो ज्ञेया अल्पाहाराश्च भीरवः ॥
एकस्यास्य भवेद्वन्नं हे जिह्वे च प्रकीर्त्तित ।
प्रथमा ब्रह्मदेवत्या द्वितीया विष्णुदेवता ॥
तृतीया रुद्रदेवत्या चतुर्थी यमदेवता ।
हीना प्रमाणतः सा तु वामनेत्रं समाश्रिता ॥
नास्यां मन्दाः प्रयोक्तव्या नौषधं नैव भेषजम् ।
वेद्यः परासुखो याति मृत्युस्तस्या विलेखनात् ॥
चिकित्सा न बुधैः कार्या तदन्तं तस्य जीवितम्
मकरीं मासिकीं विद्यात् करालीश्च हिमा-
सिकीम् ।
काशरात्री भवेत् चीणि चतुरो यमदूतिका ॥
मकरीशस्त्रकं विद्यात् कराली काकपादिका ।

सर्पः

ठकाराकृतिः कालरात्री याम्या कृपाकृतिः
 स्मृता ॥
 मकरी वातुला ज्ञेया कराली पैत्तिकी स्मृता।
 कफालिका कालरात्री यमदूती सान्निपातिकी।
 शुक्रा तु मकरी ज्ञेया कराली रक्तसन्निभा।
 कालरात्री भवेत् पीता कृष्णा च यमदूतिका ॥”
 इति भविष्यपुराणे पञ्चमीकल्पे ॥ * ॥
 कश्यप उवाच ।
 “सविषा दंष्ट्रयोर्मध्ये यमदूती तु चेद्भवेत् ।
 न चिकित्सा बुधैः कार्या तं गतायुं विनि-
 र्द्दिशेत् ॥
 प्रहरार्धं दिवारात्री एकेकं भुञ्जते षड्भिः ।
 एकस्य च समानस्य द्वितीयं षोडशं तथा ॥
 नागोदये ययुर्दष्टो हतो विद्वो विदारितः ।
 कालदष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ॥
 यन्मात्रे पतते बिन्दुर्ज्वालामसल्लोडृतम् ।
 तन्मात्रं सवतं दंष्ट्राविषं सर्पस्य दारुणम् ॥
 ज्वालाशते तु संपूर्णं देहे संक्रमते विषम् ।
 यावत् संक्रामयेद्वाहं कुञ्चितं वा प्रसारयेत् ॥
 अनेन क्षणमात्रेण विषं गच्छति मस्तके ।
 वेधते विषवेगस्तु शतशोऽथ सहस्रशः ॥
 वर्द्धते रक्तमासाद्य ततो वाति शिखी यथा ।
 तैलबिन्दुज्जलं प्राप्य यथा वेगेन वर्द्धते ॥
 गिम्बण्डो आश्रयं प्राप्य मारुतेन समीरितः ।
 ततस्तः शशतं प्राप्य त्वचास्थानं विचेष्टितम् ॥
 त्वचासु द्विगुणं विद्याच्छीनिषु चतुर्गुणम् ।
 पित्तं तु त्रिगुणं याति शेषं वे षोडशं भवेत् ॥
 वायो त्रिगुणश्चैव मज्जे षष्टिगुणं तथा ।
 प्राणं चैरार्णवोभूते सर्वस्रोतात्रिरोधयेत् ॥
 स्रोतेन रुध्यमानेन याति साध्यमसाध्यताम् ।
 ततोऽसौ म्रियते जन्तुर्निश्वासीच्छासवर्जितः ॥
 निष्कान्ते तु ततो जीवे भूते पञ्चत्वमागते ।
 तानि भूतानि गच्छन्ति यस्य यस्य यथालयम् ॥
 पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ।
 इत्येषामिव संघातः शरीरमभिधायते ॥
 पृथिवी पृथिवीं याति आपस्तोषेषु लीयते ।
 तेजो गच्छति चादित्यं मारुतो मारुतं तज्जितम् ॥
 आकाशश्चैव आकाशे सह तेनैव गच्छति ।
 स्वस्थानं ते प्रपद्यन्ते परस्परविर्योजिताः ॥
 न जीवेदागतः कश्चिद्विद्वि जन्मानि सुव्रत ।
 विषाशं न उपेक्षते त्वरितं तु चिकित्सेयेत् ॥*॥
 एकमस्ति विषं लोकं द्वितीयञ्चोपपद्यते ।
 यथा चलविषश्चैव स्थावरन्तु तथैव च ॥
 प्रथमे विषवेगं तु रोमहर्षं प्रजायते ।
 द्वितीये विषवेगं तु स्वं दां गात्रं पु जायते ॥
 तृतीये विषवेगं तु कम्पो गात्रं पु जायते ।
 चतुर्थं विषवेगं तु श्रोतान्तरनिरोधकत् ॥
 पञ्चमे विषवेगं तु हिक्का गात्रेषु जायते ।
 षष्ठे तु विषवेगं तु शोवाभङ्गस्तु जायते ॥
 सप्तमे विषवेगं तु प्राणभ्यो विप्रमुच्यते ।
 सप्तधातुवहा ह्येते वेनतयेन भाषिताः ॥*॥
 त्वचस्थाने विषे प्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु ।

सर्पः

पङ्गानि तिमिरायन्ति यतन्ते च मुहुर्मुहुः ॥
 एतानि यस्व चिह्नानि तस्य त्वचगतं विषम् ।
 तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥
 अर्कमूलमपामार्गप्रियङ्गु तगरं तथा ॥
 एतदाक्षीघ्रं दातव्यं ततः सम्पद्यते सुखम् ॥
 ततस्तस्मिन् कृते विप्रा न निवर्त्तते चेद्द्विषम् ।
 त्वचस्थानं ततो भिस्वा रक्तस्थानं प्रधावति ॥*॥
 विषे च रक्तसंप्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु ।
 दहते मुञ्चते चैव शीतलं बहु मन्वते ॥
 एतानि यस्व रूपाणि तस्य रक्तं विषं गतम् ।
 तत्रागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥
 उमीरं चन्दनं कुष्ठमुत्पलं तगरं तथा ।
 महाकालस्य मूलानि सिन्धुवारश्चगस्य च ॥
 हिङ्गुश्च मरिचश्चैव पूर्ववेगे तु दापयेत् ।
 हृद्गतो वृषिकाली च रम्बुवारुणिमूलकम् ॥
 सर्पगन्धा हृतं चैव द्वितीये परिकीर्तितम् ।
 सिन्धुवारं तथा हिङ्गु तृतीये कारयेद्बुधः ॥
 नखं पानश्च कुर्वीत अक्षयं लेपनं तथा ।
 एतेनैवोपचारेण ततः सम्पद्यते सुखम् ॥ * ॥
 रक्तस्थानं ततो गत्वा पित्तस्थानं प्रधावति ।
 पित्तस्थानगते विप्र विषे रूपाणि मे शृणु ॥
 उत्तिष्ठते निपतते दहते मुञ्चते तथा ।
 गात्रतः पीतता स्याद् दिशः पश्यति पीतिकाः ॥
 धवलाश्च भवेन्मुर्च्छा न शालानं विजानते ।
 विषक्रियां तस्य कुर्यात् यथा सम्पद्यते
 सुखम् ॥
 पिप्पलं मधुकं चैव मधुखण्डहृतं तथा ।
 मधुसारमलाबुध जातिमकरवाणुकाम् ॥
 इन्द्रवारुणिमूलश्च गवां मूत्रेण पेययेत् ।
 नखं तस्य प्रयुञ्जात पानमालेपमाज्जनम् ॥
 एतेनैवोपचारेण ततः सम्पद्यते सुखम् ।
 पित्तस्थानमतिक्रम्य श्लेष्मस्थानश्च गच्छति ॥*॥
 श्लेष्मस्थाने ततः प्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु ।
 गात्राणि तस्य रुध्यन्ते निश्वासाश्च न जायते ॥
 लाला च सवते तस्य कण्ठे घुरघुरायते ।
 एतानि यस्व रूपाणि तस्य श्लेष्मगतं विषम् ॥
 तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।
 त्रिकटुकश्च कोशातकी लोभ्रमधुसारकम् ॥
 एतेषां सप्तभागानि गवां मूत्रेण पेययेत् ।
 नखं पानश्च कुर्वीत अक्षयं लेपनं तथा ॥
 एतेनैवोपचारेण ततः सम्पद्यते सुखम् ।
 श्लेष्मस्थानमतिक्रम्य वायुस्थानश्च गच्छति ॥*॥
 तत्र रूपाणि वक्ष्यामि वायुस्थानगते विषे ।
 आभायते च जठरं यत्रवाश्च न पश्यति ॥
 ईदृशं कुरुते रूपं दृष्टिभङ्गश्च जायते ।
 एतानि यस्व रूपाणि तस्य वायुगतं विषम् ॥
 तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।
 शीशमूलं पिप्यालश्च रक्ता च गजपिप्पला ॥
 भार्गी वचा पिप्पलित्थेदेवदारु-
 मधुकसारं सह सिन्धुवारम् ।
 हिङ्गुश्च पिष्ट्वा गुडिकाश्च कुर्यात्-
 इत्याश्च तस्याक्षयलेपनादौ ॥

सर्पः

एषोऽगदः सर्वविषाणि हन्यात्
 क्षयभूवा देववरेण सृष्टः ॥
 अक्षयश्चैव नस्यश्च क्षिप्रं दद्याद्विषान्विते ।
 वायुस्थानं ततो मुक्त्वा मज्जस्थानं प्रधावति ॥*॥
 विषे मज्जगते विप्र तस्य रूपाणि मे शृणु ।
 दृष्टिश्च ह्यीयते तस्य भ्रममङ्गानि मुञ्चति ॥
 एतानि यस्व रूपाणि तस्य मज्जगतं विषम् ।
 तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥
 हृतं मधु मर्कराश्च उमीरं चन्दनं तथा ।
 एतदाक्षीघ्रं दातव्यं पानं तस्य च सुव्रत ॥
 ततः प्रणश्यते दुःखं ततः सम्पद्यते सुखम् ।
 अथ तस्मिन् कृते योगे विषं तस्य निवर्त्तते ॥*॥
 मज्जस्थानं ततो गत्वा मर्मस्थानं प्रधावति ।
 विषे तु मर्मसंप्राप्ते शृणु रूपं यथा भवेत् ॥
 निश्चेष्टः पतते भूमौ कर्णाभ्यां वधिरो भवेत् ।
 करिषा सिन्धुमानस्य रोमहर्षो न जायते ॥
 दण्डेन हन्यमानस्य दण्डराजो न जायते ।
 शस्त्रेण ह्यिद्यमानस्य रुधिरं न प्रवर्त्तते ॥
 केशेषु सुखमानेषु नैव श्लेशप्रवेदने ।
 यस्य कर्षी च पार्श्वी च हनु पादौ च सन्धयः ॥
 शिथिलानि भवन्तीह स मतासुरिति श्रुतिः ।
 एतानि यस्व रूपाणि विषरीतानि शीतम् ॥
 हृतन्तु तं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ।
 वैद्यास्तस्य न पश्यन्ति ये पश्यन्ति कुश्रिचिन्ताः ॥
 विषक्षणास्तु पश्यन्ति मन्त्रौषधिसमन्विताः ।
 तस्यागदं प्रवक्ष्यामि स्वयं रुद्रेण भाषितम् ॥
 मयूरपित्तं माज्जारपित्तं नकुलपित्तकम् ।
 मत्स्यमाहृषपित्तश्च धानाक्षीमूलमेव च ॥
 कुङ्कुमं भार्गवं कुष्ठं काञ्चरी च त्वचं तथा ।
 उत्पलश्च च किञ्चल्कं पद्मस्य कुमुदस्य च ॥
 एतानि समभायानि गोमूत्रेण तु शोषयेत् ।
 एषोऽगदो यस्व हस्ते दष्टेन म्रियते न वै ।
 काष्ठाहिन्यापि दष्टोऽपि क्षिप्रं भवति निर्विषः ॥
 क्षिप्रमेव प्रदातव्यं मृतसन्धीवनौषधम् ।
 अक्षयश्चैव नस्यश्च क्षिप्रं दद्यात् विषक्षणे ॥”
 इति भविष्यपुराणे ब्रह्मपर्वाणि पञ्चमीधातु-
 गतविषक्रिया ॥*॥
 गौतम उवाच ।
 “कीदृशं एतदाख्याहि सर्वं दष्टस्य लक्षणम् ॥
 कश्यप उवाच ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि नागानां रूपलक्षणम् ।
 सर्पदष्टस्य च तथा समासाह्वजपुङ्गव ! ॥
 अथ सर्पेण दष्टस्य ऊर्ध्वो दृष्टिः प्रजायते ।
 सर्पा दष्टस्य च तथा अधोदृष्टिः प्रजायते ॥
 नपुंसकेन दष्टस्य अङ्गमर्हः प्रजायते ।
 रुषा दष्टस्य वा साम्या दृष्टिर्हिवरोत्तम ॥
 कुमारिणापि दष्टस्य दक्षिणा एव जायते ।
 गुर्विस्था वाय दष्टस्य तथा स्वं दक्ष जायते ।
 रोमाश्चः सूतिकायाश्च वेपथुश्चापि जायते ।
 पद्मगी प्रभवेद्वाची दिवा सर्पो विषाधिकः ॥
 नपुंसकस्तु सन्ध्यायां कश्यपेन तु भाषितम् ।
 अन्धकारे तु दष्टानामुदके गहने वने ॥

सर्पः

सुप्तस्य वै प्रमत्तस्य पदे सर्पों न दृश्यते ।
दृष्टरूपाण्यजानन् वै कथं वेद्याधिकित्सति ॥
चतुर्विधा रश्मिः प्रोक्ताः पन्नगास्तु महात्मना ।
दर्शिकरा मण्डलिनो राजिला व्यन्तरास्तथा ॥
दर्शिकरा वातविषा मण्डलाः पैत्तिकाः स्मृताः ।
श्लेष्मला राजिला श्लेष्मला व्यन्तराः सान्निपातिकाः ॥
रक्तं परीक्षयेद्वाङ् सर्पाणां पृथक् पृथक् ।
कृष्णं दर्शिकराणां जायते वातमुख्यणम् ॥
रक्तं घनञ्च बहुमः शोणितं मण्डलौकते ।
पिच्छिलं राजिले स्वल्पं तदघान्तरके तथा ॥*॥
ज्ञेयाः सर्पास्तु चत्वारः पञ्चमो नोपलभ्यते ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव चतुर्थकः ॥
ब्राह्मणे मधुरं दद्यात् तित्कं दद्यात्क्षेत्रे ।
वैश्ये कर्पफलं दद्यात् शूद्रे त्रिफलमेव वा ॥
ब्राह्मणेन तु दृष्टस्य दाहो गात्रेषु जायते ।
मूर्च्छा च प्रबला स्याद् न ज्ञानमभिजायते ॥
श्यामवर्णं मुखञ्च स्यान्ननस्तभ्यश्च जायते ।
तस्य कुर्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम् ॥
अश्वगन्धामपामागं सिन्दुवारं सुरालयम् ।
एतत् सर्पिःसमायुक्तं पानं नस्यञ्च दापयेत् ।
एतेनैवोपचारेण सुखो भवति मानवः ॥*॥
क्षत्रियेण तु दृष्टस्य कम्पो गात्रेषु जायते ।
मूर्च्छा मोहस्तथा स्याद् न ज्ञानमभिजायते ॥
जायते वेदना तस्य ऊर्ध्वेव निरीक्षते ।
तस्य कुर्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम् ॥
अर्कमूलमपामागं प्रियङ्गुमथ वारुणीम् ।
एतत् सर्पिःसमायुक्तं पानं तस्य प्रदापयेत् ।
एतेनैवोपचारेण सुखो भवति मानवः ॥*॥
वैश्ये नापि हि दृष्टस्य शृणु रूपाणि यानि तु ।
श्लेष्मप्रकोपो लाला च नवोद्दहति वेदना ॥
मूर्च्छा च प्रबला यस्य आत्मानं नाभिनन्दति ।
तस्य कुर्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम् ॥
अश्वगन्धां सगोमूत्रां गृह्णधूमं समुग्गुलुम् ।
शिरोषार्कपलाशञ्च श्वेतां च गिरिकर्णिकाम् ॥
गोमूत्रेण समायुक्तं पानं नस्यञ्च दापयेत् ।
एष वैश्येन दृष्टानामगदः परिकीर्तितः ॥*॥
शूद्रेणापि हि दृष्टस्य शृणु तत्त्वेन गीतम् ।
कुप्यते वेपते चैव ज्वरः शीतञ्च जायते ॥
अङ्गानि चुतुचुलायन्ते शूद्रदृष्टस्य लक्षणम् ।
तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥
पद्मञ्च लोभकञ्चैव क्षौद्रं पद्मस्य केशरम् ।
मधु मधुकमारञ्च श्वेता च गिरिकर्णिका ॥
एतानि समभागानि पेययेत् शीतवारिणा ।
पानं लेपाञ्चनं नस्यं सुखी भवति मानवः ॥*॥
पूर्वाह्ने चरते विप्रो मध्याह्ने क्षत्रियश्चरेत् ।
अपराह्णे चरेद्दृश्यः शूद्रः सन्ध्याचरो भवेत् ॥
आहारश्चात्र पुण्याणि ब्राह्मणानां विदुर्मुधाः ।
मूषिकाः क्षत्रियाणाञ्च आहारो हिजसत्तम ॥
वैश्या मण्डूकभक्ष्याश्च शूद्राः सर्वाशिनस्तथा ॥
अथतो दश्यते विप्रः क्षत्रियो दक्षिणेन तु ।
वामपार्श्वे सदा वैश्यः पश्चाद् शूद्र आदशेत् ॥
मदकाले तु संप्राप्ते पीयमाना महाविषाः ।

२८८

सर्पः

अवेलायां दश्यन्ते वै मैथुनात्तां भुजङ्गमाः ॥*॥
पुष्पगन्धाः स्मृता विप्राः क्षत्रियायन्तनावहाः ।
वैश्याश्च दृष्टगन्धा वै शूद्राः कूर्मस्य गन्धिनः ॥*
वासं तेषां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वञ्च ।
नदीकूपतडागेषु गिरिप्रसवणेषु च ॥
पारामेषु पवित्रेषु श्रुचिष्वायतनेषु च ॥
वसन्ति ब्राह्मणाः सर्पाः ग्रामहारे चतुर्विधे ॥
क्षत्रियो वसते निम्बं तोरणेषु पुरेषु च ।
गोशालासखशाखाषु पलाशेषु तटेषु च ॥
गोष्ठेषु पक्षि हृष्टेषु विप्र वैश्या वसन्ति च ।
अविविक्तेषु स्थानेषु निर्भरेषु वनेषु च ।
शून्यागारे श्वशाने च शूद्रा विप्र वसन्ति च ॥
श्वेताश्च क्षपिलाश्चैव ये सर्पास्वनलप्रभाः ।
सास्त्रिका मनस्विनो विप्र ब्राह्मणास्तु दुधैः
स्मृताः ॥
रक्तवर्णसुवर्णाभप्रबालमणिसन्निभाः ।
सूर्यप्रभास्तथा विप्र क्षत्रियास्तु भुजङ्गमाः ॥
नानाविचित्रराजीभिरतसोवर्णसन्निभा ।
बाणपुष्पसुवर्णाभा वैश्यास्तु च भुजङ्गमाः ॥
काकोदरनिभाः केचित् ये च अश्वनसन्निभाः ।
काकवर्णाधूमवर्णास्तु शूद्राः परिकीर्तिताः ॥*
यस्य सर्पेण दृष्टस्य दंशमङ्गलमन्तरम् ।
बालदृष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ॥
यस्य सर्पेण दृष्टस्य दंशं हाङ्गलमन्तरम् ।
यौवनस्येन दृष्टस्य एतद्भवति लक्षणम् ॥
यस्य सर्पेण दृष्टस्य साहङ्गलमन्तरम् ।
हृष्टदृष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ॥*॥
अनन्तः प्रेक्षते पूर्वं वामपार्श्वे तु वासुकिः ।
तत्रको दक्षिणे पार्श्वे कर्कोटः पृष्ठतस्तथा ॥
बलेन भ्रमते पद्मो महापद्मो निमज्जति ।
विमज्जंस्तिष्ठते चैव शङ्खपालो मुहुर्मुहुः ॥
सर्वेषां कुरुते रूपं कुलिकः पद्मगोत्तमः ।
अनन्तस्य दिशा पूर्वा वासुकेस्तु इताशनः ॥
दक्षिणा तत्रकस्योक्ता कर्कोटस्य तु नैऋती ।
पश्चिमा पद्मनाभस्य महापद्मस्य वायुजा ॥
उत्तरा शङ्खपालस्य वैशानी कुलिकस्य तु ।
अनन्तस्य भवेत् पद्मं वासुकेः स्यात्क्षेत्रोत्पलम् ॥
स्वस्तिकं तत्रकस्योक्तं कर्कोटस्य त्रिरेखकम् ।
पद्मस्य तु भवेत् पद्मं शूलमश्वतरस्य तु ॥
शङ्खपालेभवेच्छ्वेतं कुलिकस्याहंश्वेतकम् ।
अनन्तः कुलिको विप्रः क्षत्रियो शङ्खासुको ॥
महापद्मस्तत्रकस्य वैश्यो विप्र प्रकीर्तितः ।
पद्मकर्कोटको शूद्रो सदा ज्ञेयो मनोविभिः ॥
अनन्तकुलिको शूद्रो धर्मतो ब्रह्मसम्भवी ।
वासुकिः शङ्खपालश्च शूद्रोऽग्निशमुद्भवी ॥
तत्रकस्य महापद्मं शूद्रात् पीतो बभूवतुः ।
पद्मकर्कोटको विप्र सर्पो कृष्णो बभूवतुः ॥*॥
इयं यानं ह्यं ह्यं राजानमथ पावकम् ।
धरणीमुत्पाद्य ह्यं ह्यं तानं सत्त्विकरान् विदुः ॥
पूर्णकुम्भः पताका च काञ्चनं मणयस्तथा ।
शरसो मासिका कम्बुजीवञ्जीवति सुव्रता ॥
एतेषां दर्शनं श्रेष्ठं कन्या च प्रातिसृत्तिका ।

सर्पः

चतुःषष्टिः समाख्याता भागिनो मत्तपन्नगाः ॥
अष्टश्यास्तेषु षड्विंशो अष्टत्रिंशो महीधराः ।
विंशोस्तु कुलिताः प्रोक्ता सप्त मण्डलिनस्तथा ।
राजीवास्तु दश प्रोक्ता दक्षाः षोडश पञ्च च ॥
इन्दुभो दुन्दुभिश्चैव चैडभः श्रेष्ठवाहनः ॥
नागपुष्पसुवर्णाख्या निर्विषा ये च पन्नगाः ।
एवमिषन्तु सर्पाणां शतहिनवति स्मृतम् ॥
वराहकणं गजपिप्लिञ्च
गान्धारिका पिप्पलदेवदार ।
मधुकसारं सह मिन्धुवारं
क्षिप्रञ्च पिप्पा गुडिका च कार्या ॥*॥
सुमन्तुरुवाच ।
इत्युक्तवान् पुरा वीर गीतमस्य प्रजापतिः ।
रुच्यं सर्वं नागानां रूपवर्णविषैस्तथा ॥
तस्मात् संपूजयेन्नागान् सदा भक्त्या समन्वितः
विशेषतस्तु पञ्चस्यां पयसा पायसन च ॥
आवणे मांसं पञ्चस्यां शृङ्गपत्ते नराधिप ।
हारस्योभयतो लेखा गोमयेन विषोत्खणाः ॥
पूजयेद्द्विधिवहीरं दधिदूर्वाक्षतेः कुशैः ।
गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ॥
ये त्वस्यां पूजयन्तोऽहं नागान् भक्तिपुरःसराः ।
न तेषां संपतो वीर भयं भवति कर्हचित् ॥”
इति भविष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥*॥
सुमन्तुरुवाच ।
“तथा भाद्रपदे मांसं पञ्चस्यां श्रद्धयान्वितः ।
तथासिन्धु नरो नागान् कृष्णवर्णादियुक्तैः ॥
पूजयेद्दन्धपुष्पैश्च सर्पिःपायसगुग्गुलैः ।
तस्य तुष्टिं समायान्ति पन्नगास्तुक्तकादयः ॥”
आसममात् कुलात्तस्य न भयं नागतो भवेत् ।
तस्मात् सर्वं प्रयत्नं न नागान् वं पूजयेद्बुधः ॥”
इति भविष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥*॥
सुमन्तुरुवाच ।
“तथा चाश्वयुजे मांसं पञ्चस्यां कुरुनन्दन ।
कृत्वा कुशमयानागान् इन्द्रान्या सह पूजयेत् ॥
हृतोदकाभ्यां पयसा स्नापयित्वा विशाम्यते ।
गोधूमैः पयसा स्निग्धैश्चैव विविधैस्तथा ॥
यस्त्वस्यां विधिवन्नागान् श्रद्धाभक्त्या समन्वितः
पूजयेत् कुरुगार्हूलं तस्य शिवादयो नृप ॥
नागाः प्रीता भवन्तीह शान्तिमाप्नोति मानवः
सुशान्तिलाकमासाद्य मोदते शाश्वतीः समाः ॥
इत्येतत् कथितं विप्र पञ्चमोऽध्यायः सुमन्तुः ॥
पन्नगान् च्यते मन्त्रं सर्वं सर्पनिषेधकम् ॥”
ॐ कुरु कुले नः फट् स्वाहा । इति भविष्य-
पुराणे शतसाहस्रां संहितायां पञ्चमोऽध्यायः ॥*
अन्यथा ।
सूत उवाच ।
“प्राणेश्वरं गार्हृञ्च शिवोक्तं प्रवदाम्यहम् ।
स्थानान्यादौ प्रवक्ष्यामि नद्यां दृष्टो न जीवति
चितावस्तीकशेलादौ कूपे च विवरं तरोः ।
दंशे रेखात्रयं यस्य प्राञ्चनं न जीवति ॥
षष्ठ्याञ्च कर्कोटे मेषे मूलाश्लेषामघादिषु ।
कक्षाशोणिकले सन्धौ शङ्खकर्णादरादिषु ॥

सर्पः

दण्डी शस्त्रधरो भिक्षुर्लम्बादिः कालद्रुतकः ।
 वक्रो बाहो च श्रीवायां पृष्ठे च नहि जीवति ॥
 पूर्व दिग्गतिर्भुङ्क्ते चन्द्रयामन्ततोऽपरे ।
 शेषा ग्रहाः प्रतिदिनं षट्सङ्गापरिवर्तनैः ॥
 नागभोगकमो ज्ञेयो रात्रौ वाणविवर्तनैः ।
 शेषोऽर्कः फणपञ्चन्द्रस्तचको भौम ईरितः ॥
 कर्कोटो ज्ञो गुरुः पद्मो महापद्मश्च भागवः ।
 शङ्खः शनैश्चरो राहुः कुलिकश्चाहयो ग्रहाः ॥
 रात्रौ दिवा सुरगुरोर्भोगे स्वादमरान्तकः ।
 पद्मोः कालो दिवा राहुः कुलिकेन सह
 स्थितः ॥
 यामार्हसन्धिसंख्यः स वेलां कालयतीश्चरेत् ।
 वाणद्विषड्भ्रज्जवाजियुगभूरेकभागतः ॥
 दिवा षड्वेदेनत्रादिपञ्चमिषसंस्वांशकैः ।
 पादाङ्गुष्ठे पादपृष्ठे गुल्फे जानुनि लिङ्गके ॥
 नाभौ हृदि स्तनतटे कण्ठे नासापुटेऽपि ।
 कर्णयोश्च भ्रुवोः शङ्खे मस्तके प्रतिपत्क्रमात् ॥
 तिष्ठेच्चन्द्रश्च जीवेन पुंसो दक्षिणभागके ।
 कायस्य वामभागे तु स्त्रिया वायुवहात् करात् ॥
 अमवस्वकतो मोहो निवर्तत च महं नात् ।
 आत्मनः परमं बीजं हंसार्थं स्फाटिकामलम् ॥
 ज्ञातव्यं विषपापन्नं बीजं तस्य चतुर्विधम् ।
 बिन्दुपञ्चस्वरयुतमाद्यसुक्तं द्वितीयकम् ॥
 षष्ठाङ्गुष्ठं तृतीयं स्यात् सविसर्गं चतुर्विधम् ।
 ॐ कुरु कुन्दे स्वाहा ॥
 विद्यात्रैलोक्यरचार्यं गुरुं न धृता पुरा ।
 वधेपसना च नागानां मुखेऽथ प्रणवं न्यसेत् ॥
 गले कुरु न्यसेत् पश्चात् हृदि चैव विशेषतः ।
 कुन्दे स्वा गुह्ययोः पादयुगे हान्यास ईरितः ।
 गृहेऽपि लिखित्वा यत्र तन्नागाः संत्यजन्ति च ॥
 महस्रमन्त्रजसन्तु सूत्रं कर्णं धृतं तथा ।
 यदगृहे शर्करा जप्ता क्षिपा नागास्यजन्ति च ।
 ममलक्षस्य जप्याहं सिद्धिः प्राप्ता सुरामुरैः ॥
 ॐ सुवर्णरेखे कुङ्कुटविग्रहरूपिणि स्वाहा ॥
 एवञ्चाष्टदले पद्मे दले वर्णयुगं लिखेत् ।
 नामैतत् वारिधाराभिः स्नातो दष्टो विषं
 त्यजेत् ॥
 ॐ पञ्चि स्वाहा ।
 अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तं करे न्यस्याथ देहके ।
 के वक्रो हृदि लिङ्गे च पादयोर्गुरुडो हि सः ॥
 नाक्रामन्ति च तच्छायां स्वप्नेऽपि विषपन्नगाः ।
 यस्तु लक्षं जपेन्नास्याः स दृष्ट्वा नाशयेद्द्विषम् ॥
 ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं भिरुण्डायै नमः ॥
 कर्णं जप्ता त्वयं विद्या दष्टकस्य विषं हरिेत् ।
 अथा न्यसेत् पादाय ई-ई गुल्फेऽथ जानुनि ॥
 उ-ऊ ए-ए कटितटे ज्ञो नाभौ विन्यसेत्
 सुधीः ।
 हृदि श्री वक्रदेशे च षड्भ्रं अः हंसमंयताः ॥
 हंसो विषादि च हरिेत् जप्तो ध्यातोऽथ पूजितः ।
 गरुडोऽहमिति ध्यात्वा कुर्याद्द्विषहरां क्रियाम् ।
 हं मन्त्र गात्रविन्यस्तं विषादिहरमीरितम् ।
 न्यस्य हंसं वामकरे नासामुखनिरोधकत् ॥

३००
 सर्पः

मन्त्रो हरिेत् दष्टकस्य त्वष्टांसादिगतं विषम् ।
 स वायुना समाक्षय दन्तानां गरलं हरि ।
 तनी न्यसेद्दृष्टकेव नीलकण्ठादि संकरिेत् ॥*॥
 पीतं प्रत्यङ्गिरामूलं तण्डुलाग्निर्विषापहम् ।
 पुनर्नवाफलनीनां मूलं चक्रजमीहयम् ॥
 मूलं शुक्लहृत्वास्तु कर्कोट्या गैरिक्वणिकम् ।
 अङ्गिष्टं दृष्टतोपेतलोऽयं विषमहनः ॥
 विषमृच्छिं न त्रजेच्च उष्णं पिबति यो दृष्टम् ।
 पञ्चाङ्गुस्तु शिरोषस्य मूलं गृह्णन्जन्तया ।
 सर्व्याङ्गुलेपतथापि पानाहा विषहृत्वेत् ॥
 ह्रीं गोनसादिविषहृत् ॥
 हृल्लाटविसर्गान्तं ध्यातं वय्यादिहृत्वेत् ।
 न्यस्तं योनौ वशेत् कन्यां कुर्यात्तदजलाविलाम् ।
 जप्ता सप्ताष्टसाहस्रं गरुत्मानिव सर्वगः ।
 कविः स्यात् श्रुतिधारी स्याद्दशस्त्रीचायुरा-
 प्रयात् ।
 विषहृत् स्यात् कथा तदन्मुनिर्वा सम्यतो
 ध्रुवम् ॥”
 इति गारुडे प्राणेश्वरं गारुडं समाप्तं १८
 अध्यायः ॥*॥*॥ अथरश्च ।
 अग्निरवाच ।
 “नागादयोऽथ तारादिदशस्थानानि मन्त्रं च ।
 सूतकं दष्टचेति सतलक्षणमुच्यते ॥
 शेषवासुकित्वास्याः कर्कोटोऽज्ञो महास्युजः ।
 शङ्खपालश्च कुलिक इत्यष्टौ नागव्येकाः ॥
 दशाष्टपञ्चनिगुणशतमुर्ध्वान्विताः क्रमात् ।
 विप्रौ नृपौ विप्रौ शूद्रौ द्वौ द्वौ नागेषु कीर्त्तितौ ॥
 तदन्वयाः पञ्चशतं तेष्यो जाता ह्यसङ्ख्याकाः ।
 फणिमण्डलिराजौलवातपिसकफालकाः ॥
 व्यन्तरा दोषमिश्रास्तौ सर्पां दर्वीकराः स्मृताः ।
 रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्त्रिकाङ्गु शधारिणः ॥
 गोनसा मन्दगा दोर्षा मण्डलैर्विधिः स्थिताः ।
 राजीलाक्षित्वाः क्षिग्धास्त्रिथ्यगूर्ध्व
 राजभिः ॥
 व्यन्तरा मिश्रच्छिन्नाश्च भुवर्षान्नेयवायवः ।
 चतुर्विधास्तै षड्विंश भेदाः षोडश गोनसाः ॥
 तयोदश च राजीला व्यन्तरा एकविंशतिः ।
 येऽनुक्तकाले जायन्ते सर्पांस्ते व्यन्तराः स्मृताः ॥
 आषाढादित्रिमासेः स्याद्भर्षो मासचतुष्टयं ।
 अण्डकानां शते ह्ये च चत्वारिंशत् प्रसृत्यते ।
 सर्पां शसन्ति सूतौ तान् विनास्त्रीपुंनपुंसकान् ।
 उन्नीलतेऽक्षि सप्ताहात् दृष्टो मासाङ्गवेदहः ॥
 हादशाहात् स्वबोधः स्यादन्ताः स्युः सूर्य-
 दर्शनात् ।
 हात्रिंशद्दिनविंशत्याद्यतसप्तशु दंष्ट्रिकाः ॥
 करालो मकरौ कालरात्रौ च यमदूतिकाः ।
 एतास्ताः सविषा दंष्ट्रा वामदक्षिणपार्श्वगाः ॥
 षण्मासाश्च श्वते कृत्तिं जीवेत् षष्टिसमाहयम् ।
 नागाः सूर्यादिवारिणाः सप्त उक्ता दिवानिग्रि ॥
 तेषां षट् प्रतिवारेषु कुलिकः सर्वसन्धिषु ।
 शङ्खेन वा महाजन सह तस्त्रोदयोऽथवा ॥
 हयोर्वा नाङ्किकामन्त्रमन्तरं कुलिकोदयः ।

सर्पः

दुष्टः सकालः सर्वत्र सर्वदंशे विनिर्द्दिशेत् ॥
 ज्ञानिका भरणी स्नातो मूलं पूर्व्यात्रयाश्रमिणी ।
 विद्याच्छार्द्रा मघाश्लेषा चित्रा श्रवणरोहिणी ॥
 हस्ता मन्दकुजौ वारौ पञ्चमी चाष्टमीतिथिः ।
 षष्ठी रिक्ता शिवा निव्या पञ्चमी च चतुर्दशी ॥
 सख्याचतुष्टयं दुष्ट दग्धयोगाश्च राशयः ।
 एकद्विचतुष्टयो दंशा दष्टविषश्च खण्डितम् ॥ . .
 अदंशमवगुप्तं स्याद्दंशमेव चतुर्विधम् । . .
 तयो ह्येकचता दंशा वेदना रुधिरौ नृणाम् ॥
 नक्तं ह्येकाङ्किकूर्माभा दंशाश्च यमचोदिताः ॥
 दाहो पिपौलिकास्पर्शा कण्ठशोषरुजान्वितः ।
 सतोदो अन्वितो दंशः सविषो म्यस्तनिर्विषः ॥
 देवालये शून्यगृहे वस्त्रीकोद्यानकोटरे ।
 रथ्या सख्या श्मशाने च श्मशाने सिन्धुसङ्घमे ॥
 हीपे चतुष्पथे सौधे गृहेऽपि पर्वतायतः ।
 विलहारे जीर्णकूपे जीर्णवेश्मनि कुचके ॥
 शिपुश्लेषातकाक्षेषु जम्बूद्वारणेषु च ।
 वटे च जोषंप्राकारे स्वास्त्रस्तकजजङ्घणि ॥
 ताली शङ्खे गले मूर्द्धि चिबुके नाभिपादयोः ।
 दंशोऽशुभः शुभो भूतः पुष्यहस्तः सुवाक् सुधीः ॥
 लिङ्गवर्णसमानश्च शुक्लवस्त्रोऽमलः शुचिः ।
 अपहारागतः शस्त्री प्रमादो भूगर्तक्षणः ॥
 विवर्णवासाः पाशादिहस्तो गरुदवर्णभाक् ।
 शुष्ककाष्ठान्वितः खिन्नस्तिलाक्तकरांशुकः ॥
 आद्रवासाः क्षणरक्तपुष्पो हेमशिरोरुहः ।
 कुचमूर्द्धी नखच्छेदो गुदस्यक् पादलेखकः ॥
 केशलुब्धो दण्डच्छेदो दृष्टा दूतास्तथैकलः ।
 इडान्यावाहयहेधा यदि दूतस्य चात्मनः ॥
 आभ्यां ह्याभ्यां पृष्टयान्यान् विद्यात् स्त्रीपुंनपुं-
 सकान् ।
 दूतः सृशति यद्गतात् तस्मिन् दंशमुदाहरिेत् ॥
 दूताङ्कचलनं दुष्टं सुखिभिर्निश्चला शुभा ।
 जोषपार्श्वे शुभो दूतो दुष्टोऽन्यत्र समागतः ॥
 जीवो गतागते दुष्टः शुभो दूतनिवेदने ।
 दूतस्य वाक् प्रदुष्टा सा पूर्व्यामजार्हनिन्दता ॥
 विभक्तैस्तस्य वाक्यान्तौ विषं विनिर्विषकालता ।
 पादोः स्वरेश्च कायैश्च वर्गेभिरक्षिपिर्द्दिधा ॥
 स्वरजोवसुमान् वर्गो इति श्लेषश्च मातृकाः ।
 वाताग्नीन्द्रजलात्मानो वर्गेषु च चतुष्टयम् ॥
 नपुंसकाः पञ्चमाः स्युः स्वराः शक्राश्रुयोनयः ।
 दुष्टौ दूतस्य वाक्पादौ वाताग्नी मध्यमो हरिः ॥
 प्रश्या वारुणा वशां अतिदुष्टा नपुंसकाः ।
 प्रश्याने मङ्गलं वाक्यं गर्जितं मिचहस्तिनोः ॥
 प्रदक्षिणं फले हृषे चासस्य च हतं जितम् ।
 शुभा गीतादिशब्दाः स्युरीदृशं स्यादसिष्ये ॥
 अनर्थगीतायाक्रन्दो दक्षिणे विरुतं सुतम् ।
 वेश्या विप्रो नृपः कन्या गौर्दन्ती मुरजक्षजौ ॥
 क्षीराण्यदधिगङ्गाण्युच्छ्रितं मेरी फलं सुराः ।
 तण्डुला हेमद्वयश्च सिन्धयोऽभिमुखा पमी ॥
 सकाष्ठः सानलः कार्मुर्लिनान्मरभारभृत् ।
 गलच्छटङ्को गोमायुर्ध्रौलूककपर्द्दिकाः ॥
 तैलं कपासकापासा निषेधो भस्मनष्टयै ।

सर्पः

विषयैनाथ सप्त स्वर्धतोर्वात्मन्तरातितः ॥
विषदंशो लखाटं यात्यतो नेत्रं ततो मुखम् ।
आस्त्राचरणनाभी द्वौ धातून् प्राप्नोति हि
क्रमात् ॥”

इत्यान्वये २८४ अध्याये लक्षणानि ॥*॥

पञ्चिष्यवाच ।

“अन्धधानीषीधैर्दृष्टिचिकित्सां प्रवदामि ते ।
ॐ नमो भगवते नीलकण्ठायैति ॥
जपनादिष्वहानिः स्यादोषधं जीवरक्षणम् ।
साध्यं सन्नद्रसं पेयं द्विविधं विषमुच्यते ॥
जङ्गमं सर्पमुषादि शृङ्गादि स्वावरं विषम् ।
शान्तस्वरावितो ब्रह्मा लोहितं तारकः शिवः ॥
विषते नाम मन्त्रोऽयं तार्कः शब्दमयः स्मृतः ।
ज्वल मज्जामते हृदयाय । गरुडविलासशिरसे ।
गरुडशिखायै । गरुडविषभक्षण ३ प्रभेदेन ३ ।
वित्रास्य ३ विमर्हय ३ कवचाय । अप्रति-
हतशासभं वं ऋं फट् अस्त्राय । उग्ररूप-
धारक सर्वभयङ्कर भीषय ३ सर्वं दह ३
भस्मीकुर्व कुर्व स्वाहा नेत्राय ।
सप्तवर्णान्तमुग्माष्टदिग्दलस्वरकेशरात् ।
वर्षरत्नं बहिष्वाभूत् कर्षिकं मातृकास्तुजम् ।
कृत्वा हृदिस्थं तन्मन्त्रो वामहस्ततले अरेत् ॥
अङ्गुष्ठादी न्यसेद्वान् विषमेदोदिताः कक्षाः ।
पात्रं वक्ष्यन्तुष्कोणं पार्थिवं शक्रदेवतम् ॥
हृत्पादमाप्यं पद्माहं शृङ्गं वरुणदेवतम् ।
त्रयसं स्तस्त्रिकयुक्तं भेषजं वक्रिदेवतम् ॥
हृत्तन्दिन्दुहृतं वायुदेवतं ज्ञानमानिलम् ।
अङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीमध्ये पर्यास्तेषु स्ववेशमसु ॥
सवर्णनागवाहनवेष्टितेषु न्यसेत् क्रमात् ।
विषते चतुरो वर्णान् स्वमण्डलसमस्त्रिषः ।
अरूपे वरतन्मात्रे आकाशे शिवदेवते ॥
कनिष्ठामध्यपर्यान्ते न्यसेत्स्वाद्यमचरम् ।
नागानामादिवर्णांश्च स्वमण्डलगतान्यसेत् ॥
भूतादिवर्णान् विन्ध्यस्व अङ्गुष्ठाद्यन्तपर्वसु ।
तन्मात्रादिगुणायणानिङ्गुलीषु न्यसेद्वुधः ॥
स्पर्शनादेव तार्क्ष्येण इक्ष्णे इन्द्राद्विषहयम् ।
मण्डलादिषु तान् वर्णान् विषते करयोजितान् ॥
त्रै हाद्यङ्गुलिभिर्देहनाभिस्थानेषु पर्वसु ।
सजोक्तः सवर्णाभमानामे स्तुहिनप्रभम् ॥
कुङ्कुमाद्यङ्गुष्ठादाकेशान्तात् सितेतरम् ।
ब्रह्माण्डव्यापिनं तार्क्ष्यं चन्द्राख्यं नागभूषणम् ॥
नीलायनासमात्मानं महापक्षं अरेद्वुधः ।
एवं तार्क्ष्यात्मनो वाक्पात्तन्मन्त्रः स्वात्मनिशो विषे
स्तस्त्रि तार्क्ष्यकरस्यान्तःस्त्रिताङ्गुष्ठविषापहा ।
तार्क्ष्यहस्तं समुद्यम्य तत्पद्माङ्गुलिषासनात् ॥
कुर्व्याद्विषस्व स्तन्मादोस्तदुक्तमदेषोषया ।
आकाशादेशभुवोजः पञ्चाङ्गाधिपतिर्भूतुः ॥
संस्तभ्येति वीषातो भाषया स्तन्मयीद्विषम् ।
व्यत्यस्यभुषया बीजो मन्त्रोऽयं श्राधुसाधितः ॥
संज्ञवः ज्ञावयशतः शब्दाद्यः संहरैद्विषम् ।
देहमुत्यापयेद्वै संज्ञमात्रोऽभिषेकतः ॥
स्वजतशङ्करीर्थादिनिस्सनसवसेन वा ।

सर्पः

संददात्येव संयुक्तो भूतेजोव्यत्ययात् स्थितः ॥
भूवायुव्यत्ययात्तन्मन्त्रो विषं संक्रामयत्यसौ ।
अन्तस्त्रो निजवेशमस्यो बीजाम्नीन्दुजलाब्धुभिः ॥
एतत् कर्म नयेत्तन्मन्त्रो गरुडाङ्गुलिष्विषम् ।
तार्क्ष्यं वारणगीहस्वस्तर्जनान्नाशयैद्विषम् ॥
जामुदण्डीन्दुसुदिनं स्वधात्रीबीजलाञ्छितम् ।
स्नानपानात् सर्वविषजरारोगापहृत्युजित् ॥
पश्चि पश्चिमहापश्चि महापश्चि विषे स्वाहा ।
पश्चिपश्चि महापश्चि महापश्चि चौची स्वाहा
हावेतो पश्चिराङ्गुली विषप्रावभिमन्त्रयात् ।
पश्चिराजाय विषहै पश्चिदेवाय धीमहि तन्नो
गरुडः प्रचोदयात् ॥
वक्रिस्त्री पार्श्वतत्पूर्वो दन्तत्रीको च दन्तिनो
सकलो लाङ्गलो चेति नीलकण्ठायमीरितः ॥
वक्षःकण्ठशिखाखेतं न्यसेत् स्तम्भे सुसंस्कृतौ ।
हर हर हृदयाय नमः कपर्दिने च शिरसे
नीलकण्ठाय वैशिष्ट्याम् ॥
कालकूटविषभक्षणाय स्वाहायर्ष्यं धर्मं च ।
कण्ठिनेत्रं कृत्तिसासं नेत्रैः प्रत्येकशस्त्रिभिः ।
पूर्वाद्यैराननेयुक्तं श्वे तपौ तार्क्ष्यासितैः ॥
अभयं वरदक्षायं वासुकिश्च दध्नजः ।
यज्ञोपवीतपार्श्वन्तु गौरी ब्रह्मोऽस्य देवता ॥
पादजानुगुणानाभिहृतकण्ठाननमूर्हसु ।
मन्त्रणांश्वस्य करयोरङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीषु च ॥
तर्ज्ज्यादितदन्तासु सर्वं मङ्गुष्ठयोन्यसेत् ।
ध्यात्वं वं संहरैत् क्षिप्रं ब्रह्मया मूलमुद्रया ॥
कनिष्ठा ज्येष्ठया ब्रह्मा तिस्रोऽन्याः प्रकृतिर्जवः ।
विषनाशो वामहस्तमन्यस्मिन् दक्षिणं करम् ॥
नमो भगवते नीलकण्ठाय चिः । अमलकण्ठाय
चिः सर्वत्रकण्ठाय चिः क्षिप्रं श्रोम् स्वाहा ॥
नमो नीलकण्ठाय नैकसर्वविषापहाय । नमस्त
रुद्रमन्यव इति समार्ज्जनादिषं विनश्यति ॥
न सन्देहः कर्षजाप्या उपनेत्रा विधानतः ।
यजेद्गुद्रविधानेन नीलघोवं मण्डेश्वरम् ।
विषव्याधि विनाशः स्यात् कृत्वा रुद्र विधानतः ॥
इत्यान्वये महापुराणे दृष्टचिकित्सा नाम १८५
अध्यायः ॥ * ॥ * ॥ यात्राकाले तस्य शुभा-
शुभसूचकत्वं यथा,—

“गोनासदूर्वाकरराजिलाद्या
जाल्यैव सर्वं भयदा भुजङ्गाः ।
विशोक्च सर्पं यदि निर्विकल्पया
निवृत्तविप्रस्य शुभं विचिन्त्यम् ॥
पाषाणसंस्तम्भितकण्ठकेषु
दस्त्रा पदं यान्ति विनष्टविघ्नाः ।
सर्वच्छया पञ्चनखाभिधेयः
प्रयाणकाले स तु वामभागे ।
दृष्टः शुभेः सिद्धिदुक्तताय-
स्तिष्ठेत् पथोर्ध्वं यदि राज्यलाभः ॥”
इति सर्पः । इति वसन्तराजप्राकृते १५ वर्गः ॥
सर्पकङ्कालिका, स्त्री, (सर्पकङ्काली एव । स्वार्थं
कन् ।) हृत्तविशेषः । तस्यार्थः । तीक्ष्णा २
विषदंष्ट्रा ३ विषापहा ४ । इतिरत्नमाला ॥

सर्पः

सहा ५ सर्पकङ्काली ६ विषनाशिनी ७ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
सर्पकङ्काली, स्त्री, (सर्पस्य कङ्कालमिवाङ्गं यस्याः ।
डोष् ।) सर्पकङ्कालिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सर्पगन्धा, स्त्री, (सर्पे गन्धयते हिनस्तीति । गन्ध
हिसने + षण् । टाप् ।) हृत्तविशेषः । यथा,
“हृत्तकी सर्पगन्धा च रमना च पलङ्कषा ॥”
इति जटाधरः ॥
सर्पघातिनी, स्त्री, (सर्पे हन्तीति । हन + णिनिः ।
डोष् ।) सर्पकङ्कालीभेदः । यथा,—
“सर्पसहा सर्पनामा सर्पाङ्गी सर्पघातिनी ॥”
इति रत्नमाला ॥
सर्पदण्डः, पुं, (सर्पस्तृणमिव च्छेद्यो यस्य ।)
नकुलः । इति हेमचन्द्रः ॥
सर्पदंष्ट्रः, पुं, (सर्पस्य दंष्ट्रं व पुण्यमस्य ।) दन्ती-
हृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सर्पदंष्ट्रा, स्त्री, (सर्पस्य दंष्ट्रे व ।) हृत्तिकाली ।
इति रत्नमाला ॥
सर्पदंष्ट्रिका, स्त्री, (सर्पदंष्ट्रा + स्वार्थं कन् । टापि
चत इत्वम् ।) अजगृही । इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्पदण्डा, स्त्री, (सर्पे दण्डयतीति । दण्ड + षण् ।
टाप् ।) सेंहली । इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्पदण्डी, स्त्री, (सर्पे दण्डयतीति । दण्ड + षण् ।
डोष् ।) गोरक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्पदन्तो, स्त्री, (सर्पस्य दन्त इव पुण्यमस्याः ।
गौरादित्वात् डोष् ।) नागदन्तो । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सर्पदमनी, स्त्री, (सर्पस्य दमनमस्याः । डोष् ।)
वन्ध्याकर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्पनामा, स्त्री, (सर्पस्य नाम नाम यस्याः ।)
सर्पकङ्कालीभेदः । इति रत्नमाला ॥
सर्पपुष्पी, स्त्री, (सर्पस्य दन्त इव पुण्यमस्याः ।
डोष् ।) नागदन्तो । इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्पफणजः, पुं, (सर्पस्य फणात् जायते इति ।
जन + ङ ।) सर्पफणजातमणिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
सर्पसुकु, [ज]पुं, (सर्पे भुङ्क्ते इति । भुज + क्तिप् ।
मयरः । इति हेमचन्द्रः ॥ सर्पभक्तके, त्रि, ॥
सर्पमाला, स्त्री, (सर्पस्य मालेव ।) सर्पकङ्काली-
भेदः । इति काचित् रत्नमाला ॥ सर्पनामा
इति साधुपाठः ॥
सर्पराजः, पुं, (सर्पाणां राजा समासे टच् ।)
वासुकिः । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥ (सर्पत्रेष्टे,
त्रि । यथा, हरिवंशे ६८ । १५ ।
“एष मोहं गतः कृण्वो मग्ने वै कालिये ऋदे ।
भक्ष्यते सर्वराजेन तदागच्छत मारिचम् ॥”)
सर्पलता, स्त्री, (सर्प इव लता ।) नागवल्ली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्पसत्रं, स्त्री, (सर्पनाशकं सत्रम् ।) सर्पनाशक-
यज्ञविशेषः । यथा, श्रीभागवते १२।६।१६-२८।
“जनमेजयः स्वपितरं श्रुत्वा तत्रकर्मक्षितम् ।
यथा सुहाव संक्र हः सर्पान् सत्रे सज्जिज्ञैः ॥

सर्पारा

सर्पस्य समिद्धात्मी दह्यमानान् महीरगान् ।
 दृष्टेन्द्रं भयसंविम्बस्तचकः शरणं ययौ ॥
 अपश्यस्तचकं तत्र राजा पारोक्षितो द्विजान् ।
 उवाच तचकः कस्मान्न दृष्टेतोरगाधमः ॥
 तं गोपायति राजेन्द्र शक्रः शरणमागतम् ।
 तेन संस्तभितः सर्पस्तस्मान्नाम्नो पतत्यसौ ॥
 पारोक्षित इति श्रुत्वा प्राङ्मुखोऽदरार्धोः ।
 सहेन्द्रस्तचको विप्रा नाम्नो किमिति पात्यते ॥
 तच्छ्रुत्वा शुभ्रुर्विप्राः सहेन्द्रं तचकं मखे ।
 तचकाशु पतस्येह सहेन्द्रेण मखत्वता ॥
 इति ब्रह्मोदिताक्षेपैः स्नानादिन्द्रः प्रचालितः ।
 वभूव संभ्रान्तमतिः सविमानः सतचकः ॥
 तं पतन्तं विमानेन सह तचकमम्बरात् ।
 विस्त्रोषाङ्गिरसः प्राङ् राजानं तं दृश्यति ॥
 नैष त्वया मनुष्येन्द्र वधमर्हति सर्पराट् ।
 अनेन पीतममृतमथवा अजरामरः ॥
 जोषितं मरणं जन्तोर्गतिः स्वेनैव कर्मणा ।
 राजस्ततोऽन्यो नास्त्वस्य प्रदाता सुखदुःखयोः ।
 सर्पचौरारिवङ्गास्वु चतुर्द्व्याध्यादिभिर्नृप ।
 पञ्चत्वमिच्छते जन्तुर्भुङ्क्ते चाराभ्यकर्म तत् ॥
 तस्मान् सन्नमिदं राजन् संख्येयताभिचारिकम् ।
 सर्पा अनागसो दग्धा जनैर्दृष्टं हि भुज्यते ॥
 इत्युक्तः स तथेत्याह महर्षेर्मानयन् वचः ।
 मयं सत्त्वादुपरतः पूजयामास वाक्पतिम् ॥”
 (जरत्कारुपुत्रस्यास्तोकस्य वचनादेव जनमेजयः
 सर्पसत्त्वात् विररामिति पुराणान्तरमतम् ॥)
 सर्पसत्त्वा, [न] पुं, (सर्पसत्त्वमस्यास्तोति इतिः) ।
 जनमेजयराजः । इति शब्दरत्नावली ॥
 सर्पसहा, स्त्री, (सर्पं सहते इति । सह + अच् ।)
 सर्पकङ्कालौभेदः । इति रत्नमाला ॥
 सर्पहा, [न] पुं, (सर्पं हन्तीति । हन् + क्लिप्) ।
 नकुलः । इति हेमचन्द्रः ॥
 सर्पाक्षं, स्त्री, (सर्पस्य अक्षीव अक्षं यस्य । अच् ।)
 रुद्राक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सर्पाक्षो, स्त्री, (सर्पस्य अक्षीव पुष्यं यस्याः । अच् ।
 डीप् ।) गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हृत्विशेषः । सहचरी इति गण्डिनी इति च
 हिन्दि भाषा । तत्पर्यायः । गण्डाली २ नाडी-
 कलापकः ३ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
 त्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिनाशित्वम् । हृत्त्रिको-
 न्द्रुसर्पाणां त्रिपनाशित्वम् । व्रणरोपणत्वञ्च ।
 इति भावप्रकाशः ॥
 सर्पाख्याः, पुं, (सर्पस्य आख्या आख्या यस्य ।)
 महिषकन्दभेदः । इति राजनिर्घण्टः । नाम-
 केसरः । इति रत्नमाला ॥ सर्पनामके, त्रि ॥
 सर्पाङ्गी, स्त्री, (सर्पस्यैव अङ्गं यस्याः । डीप् ।)
 सर्पकङ्कालौभेदः । इति रत्नमाला ॥ ईहलौ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सर्पादनौ, स्त्री, (सर्पस्य तद्विषस्य अदनं भक्ष्यं
 यस्य । डीप् ।) नाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सर्पारतिः, पुं, (सर्पस्य अरतिः ।) गरुडः । इति
 हेमचन्द्रः ॥

सर्व्यः

सर्पारिः, पुं, (सर्पस्य अरिः ।) नकुलः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ गरुडश्च । (यथा, हरिवंशे ।
 ६८ । ३७ ।
 “तं दृष्ट्वा पञ्चमूर्धानं सर्पं सर्पारिकेतनः ।
 अङ्गुष्ठ एव भगवान् प्रत्युवाचोरगीश्वरम् ॥”)
 सर्पावासं, स्त्री, (सर्पस्य आवासो यत्र ।) चन्दनम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ सर्पस्थाने, पुं, (यथा,
 हरिवंशे । ६८ । २५ ।
 “यशोदामनुगच्छन्त्यः सर्पावासमिमं क्रुदम् ।
 प्रविशामो न यास्यामो विना दामोदरं
 ब्रजम् ॥”)
 सर्पाशनः, पुं, (सर्पमश्नातीति । अश् + ल्युः ।)
 मयूरः । इति हलायुधः ॥ गरुडश्च ॥
 सर्पिः, [स्] स्त्री, (सर्पतीति । सृप गती + “अर्चि-
 श्चिदुसृपीति ।” उणा० २ । १०८ । इति
 इतिः ।) छतम् । इत्यमरः । २ । ५२ ॥
 (यथा, मनुः । ३ । २७४ ॥
 “अपि नः स कुले जायात् यो वो दद्यात्
 चयोदशोम् ।
 पायसं मधुसर्पिभ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥”
 उदकम् । इति निघण्टुः । १ । १२२ ॥)
 सर्पिणी, स्त्री, (सर्पतीति । सृप + णिनिः ।
 डीप् ।) सर्पभार्या । सापिनी इति भाषा ॥
 यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
 “आशीराशी सर्पदंष्ट्रा तत्स्त्री सर्पो च
 सर्पिणी ॥”
 सुदृष्टपभेदः । तत्पर्यायः । भुजगो २ भोगो ३
 कुण्डलो ४ पद्मगो ५ फणी ६ । तस्या गुणौ ।
 विपन्नत्वम् । कुचवदनत्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 सर्पी, स्त्री, (सर्प + जातौ डीप् ।) सर्पिणी ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 सर्पी, [न] त्रि, गमनकर्ता । सृपधातोर्निष्-
 प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, किराते । ५ । ३५ ।
 “स एष कलास उपान्तसर्पिणः
 करोत्यकालेऽस्तमयं विवस्वतः ॥”)
 सर्पीष्टं, स्त्री, (सर्पीणां सर्पभार्याणामिष्टम् ।)
 श्रीखण्डचन्दनम् । इति रत्नमाला ॥
 सर्पेष्टं, स्त्री, (सर्पाणामिष्टम् ।) श्रीखण्डचन्दनम् ।
 इति जटाधरः ॥
 सर्व्यं, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०
 सक०-सेट् ।) दन्धादिः । आष्टवगंशेषोपधः ।
 सर्व्यति सिसर्व्ययिपति । इति दुर्गादासः ॥
 सर्व्यः, पुं, (सर्व्यं स्मिन् सर्व्यं तीति सर्व्यं गती + पच-
 यच् । यद्वा, सृ गती + “सर्व्यं निष्ट्वेति ।”
 उणा० १ । १५३ । इति वनप्रत्ययेन साधुः ।)
 शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३२ ॥ क्षितिमूर्त्तिरयम् ।
 यथा, विसर्जनात् पूर्वं भविष्यपुराणोक्तं स्वभाव-
 सिद्धप्राणैशान्यादिदिक्षु वामावर्त्तेन पूजनम् ।
 यथा, सर्व्याय क्षितिमूर्त्तये नम इत्यादि
 तिथ्यादितत्त्वम् ॥ विष्णुः । यथा,—
 “असत्स्रु सतसेव सर्व्यं प्रभवाम्ययाः ।

सर्व्यगः

सर्व्यस्य सर्व्यदा ज्ञानात् सर्व्यमेतं प्रचक्षते ॥”
 इति विष्णुपुराणम् ॥
 विष्णुसहस्रनामस्तोत्रेऽप्येवमेव ॥
 सर्व्यः, त्रि, (सृ + वन् ।) सम्पूर्णः । इत्यमरः ।
 ३ । १ । ६४ ॥ अस्य पर्यायः सकलशब्दे
 द्रष्टव्यः । प्रयोगो यथा,—
 “सर्व्यरत्नमयो मेघः सर्व्यार्थ्यमयं नभः ।
 सर्व्यतीर्थमयो गङ्गा सर्व्यदेवमयो हरिः ॥”
 इति वङ्गपुराणे देवास्वरौषसंवादे २ अध्यायः ॥
 सर्व्यं सहा, स्त्री, (सर्व्यं सहते इति । सह + “पू-
 सर्व्ययोर्दीरिसहोः ।” ३ । २ । ४१ । इति ऋच् ।
 अर्चिषदिति मुम् ।) पृथिवी । इत्यमरः । १ । २ । १३ ॥
 (यथा आर्यासप्तशत्याम् । १३८ ।
 “जदामुनातिवाहय पृष्ठे लम्नापि कालमच-
 क्षापि ।
 सर्व्यं सहे कठोरत्वचः किमङ्गेन कमठस्य ॥”
 रात्रि, पुं, । इति काशिका ॥ सर्व्यं क्लेशादि-
 सहे, त्रि, । यथा, साहित्यदर्पणे । २ । २० ।
 “कामं सन्तु दृढं कठोरदयो रामोऽस्मि सर्व्य-
 सहे
 वैदेही तु कथं भविष्यति इहा हा देवि
 धीरा भव ॥”)
 सर्व्यकः, त्रि, सकलः । सर्व्यशब्दस्य टेः पूर्वमकि-
 तस्मात् स्त्रायै के च निष्पन्नः । इति मुग्धबोध-
 व्याकरणम् ॥
 सर्व्यकर्ता, [त्र] पुं, (सर्वेषां कर्ता ।) ब्रह्मा ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 सर्व्यकर्मणः, त्रि, (सर्व्यं कर्मणि व्याप्नोतीति ।
 सर्व्यं कर्म + “तत्सर्व्यादेः पथ्यङ्कर्मपत्रपाठं
 व्याप्नोति ।” ५ । २ । ७ । इति षः ।) सकल-
 कर्मकर्ता । यथा, भट्टो ५ सर्गं ।
 “संग्रामे सर्व्यकर्मणौ बाह्वु यस्वीपजानुकौ ॥”
 सर्व्यके, व्य, सर्व्यत्र । सर्व्यशब्दात् अक्षच्प्रत्ययेन
 निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 सर्व्यकेशो [न] पुं, (सर्व्यं केशोऽस्यास्तीति । सर्व्य-
 केश + “सर्व्यादेश्चि त वक्तव्यम् ।” ५ । २ । १३५ ।
 इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या इतिः ।) नटः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 सर्व्यचारः, पुं, (सर्व्येषां चारः ।) चारभेदः ।
 सावान् इति भाषा । इति केचित् ॥ तत्पर्यायः ।
 बहुचारः २ समूहचारकः ३ स्तामचारः ४
 महाचारः ५ मसारिः ६ चारमेलकः ७ । अस्य
 गुणाः । अतिचारत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । वस्ति-
 शोधनत्वम् । उदावर्त्तिक्रिमिनाशित्वम् । मलवस्त्र-
 विशोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सर्व्यगं, स्त्री, (सर्व्यं गच्छतीति । गम + “अन्ता-
 त्यन्ताध्वेति ।” ३ । २ । ४८ । इति ङः ।) जलम् ।
 इति मेदिनी ॥
 सर्व्यगः, पुं, (सर्व्यं गच्छतीति । गम + ङः ।)
 शिवः । (यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०४ ।
 “प्रभावः सर्व्यगो वायुरर्थमा सविता रविः ॥”)
 ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ आत्मा । इति शब्दः

सर्व्वज

मासा ॥ (भौमस्य पुत्रः । यथा, महाभारते । १।८५।७७।

भोमोऽपि काश्यां बलधरां नामोपयेमि वीर्य-
शुक्लां तस्यां सर्व्वगं नामोत्पाद्यामास ॥”
सर्व्वज्ञगामिनि, त्रि ॥ (यथा, याज्ञवल्करे ।
३।१३०।

“ऋषेरन्वितस्यापि पूर्व्वज्ञानं कथञ्चन ।
वेत्ति सर्व्वगतां कक्षात् सर्व्वगोऽपि न वेद-
नाम् ॥”)

सर्व्वगन्धः, स्त्री, (सर्व्वं गन्धा यथेति ।) चतुर्जात-
कादि । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

“चतुर्जातकककोलसवङ्गागुरुसिद्धकम् ।
सर्व्वगन्धमिदं चायं सुनिभिः परिकीर्तितम् ॥”
अन्वय भावप्रकाशे ।

“चातुर्जातककपूर्व्वककोलागुरुकुङ्कुमम् ।
सवङ्गसहितस्यैव सर्व्वगन्धं विनिर्दिशेत् ॥”
(पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, बृहत्संहितायाम् ।
४८।४२ ॥

“रत्नानि सर्व्वगन्धांश्च विस्वस्य सवितकृतम् ।
प्रशस्तनाम्नस्यैषधो हिरण्यं मङ्गलानि च ॥”
सर्व्वगन्धविशिष्टे, चि । यथा, छान्दोग्योप-
निषदि । ३।१४।२।

“भाकाशात्मा सर्व्वकर्मा सर्व्वकामः सर्व्वगन्धः
सर्व्वरसः सर्व्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः ॥”)

सर्व्वगा, स्त्री, (सर्व्वं गच्छतीति । गम् + डः ।
टाप् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सर्व्वग्रन्थिः, पुं, (सर्व्वं स्मिन् ग्रन्थिरिव यत्र ।)
पिप्यलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्व्वग्रन्थिकां, स्त्री, (सर्व्वं ग्रन्थिरिवात्र । कन् ।)
पिप्यलीमूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

सर्व्वचर्मणाः, त्रि, (सर्व्वचर्मणा कृतः । सर्व्व-
चर्मन् + “सर्व्वचर्मणः कृतः खखञी” ५।
२।५। इति खः ।) सकलचर्मनिर्मितः ।

इति सिद्धान्तकौमुदौ ॥

सर्व्वजनानः, चि, (सर्व्वजनाय हितः । सर्व्वजन +
“सर्व्वजनात् ठञ् खञ्” ५।२।८। इत्यस्य
वार्तिकोक्त्या खः ।) सर्व्वजनसम्बन्धी । इति
सिद्धान्तकौमुदौ ॥

सर्व्वजया, स्त्री, (सर्व्वेषां जयो यस्याः ।) स्त्रीकत्तं-
व्यमार्गशीर्षादिहादशमासनिष्पाद्यव्रतविशेषः ।
यथा । अथ सर्व्वजयाव्रतम् । सामान्योक्तं कृत्वा
अथ मार्गशीर्षे मासि असुकपक्षे असुकतिथौ
विष्णुपदौसंक्रान्त्यामारभ्य वर्षपर्यन्तं असुक-
गोत्रा श्रीअसुकी हादशमासशाकादित्यागफल-
प्रातिपूर्वकपुत्रपौत्राद्यैश्वर्यप्राप्त्यन्तर-स्वर्गकामा
मनोरथकामा वा गणेशादिहरगौरीपूजात्मक-
सर्व्वजयाव्रतमहं करिष्ये । ततः सामान्योक्तं
नवग्रहपूजान्तं कृत्वा अष्टम्यासं प्रणवेन कृत्वा
गौरीसहितहरं ध्यायेत् ।

“श्वेतवर्णं वृषारूढं व्यालयज्ञीपवीतनम् ।
विभूतिभूषिताङ्गञ्च व्याघ्रचर्मधरं शुभम् ॥
पञ्चवक्त्रं दशभुजं जटिलं चन्द्रचूडकम् ।

सर्व्वज

त्रिनेत्रं पार्ष्वतीयुक्तं प्रमथैश्च समन्वितम् ।
प्रसन्नवदनं देवं वरदं भक्तवत्सलम् ॥”

इति ध्यात्वा ॐ नमः शिवाय ॐ दुर्गायै
नमः । इति मन्त्रेणार्घ्यं कृत्वा पुनर्ध्यात्वा ॐ
गौरीसहितहराय नमः । इत्यासनादिना पूज-
येत् । ततः पञ्चपुण्याक्षलिदानं कृत्वा प्रणमेत् ।
“नमस्ते पार्ष्वतीनाथ । नमस्ते शशिेश्वर ! ।
नमस्ते पार्ष्वतीदेव्ये चण्डिकायै नमो नमः ॥”
अथ कथा ।

लक्ष्मीरुवाच ।

“भगवन्तं सुखासीनं लक्ष्मीः पृच्छति केशवम् ।
केन व्रतेन देवेश स्त्रोणां सर्व्वमनोरथम् ॥
सौभाग्यमतुलञ्चापि पुत्रपौत्रविवर्द्धनम् ।
नानासुखसमायुक्तं लभ्यते वैष्णवं पदम् ॥
तद्व्रतं ब्रूहि मे देव ! क्रियते च यथा प्रभो ॥
श्रीभवानुवाच ।

अस्ति सर्व्वजया नाम व्रतानां व्रत्मुत्तमम् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण स्त्रीणां सर्व्वमनोरथम् ॥
लोकत्रयहिते युक्ता सिध्यतीह न संशयः ।
कुर्व्व त्वं तद्व्रतं देवि ! प्रचारय महोत्तले ॥

लक्ष्मीरुवाच ।

प्रसन्नो यदि देवेश विधानं मयि कथ्यताम् ।
सुखेन येन देवेश ! क्रियते व्रतमुत्तमम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।

सर्व्वजयाव्रतं वक्ष्ये शृणु पक्षे सुगोभनम् ।
नैव दृष्टं व्रतं देवि यथा सर्व्वजयाव्रतम् ॥
पुरुषाणां गयात्राहं स्त्रोणां सर्व्वजयाव्रतम् ।
पितृहारशकं नाम मनोरथप्रदायकम् ॥
व्रतराजमिदं भद्रे नारीणां सुखदायकम् ।
मार्गशीर्षे त्यजेत् श्राकं पीण्डरीकं फलं लभेत्
पौषे तु लवणं त्यक्त्वा गोसहस्रफलं स्मृतम् ।
माघे तैलं परित्यज्य श्रियं प्राप्नोति मानवी ॥
फाल्गुने च त्यजेत् पूगं भवेत् पतिव्रता सती ।
चैत्रे पुष्यं परित्यज्य सा याति परमां गतिम् ॥
भक्तं त्यक्त्वाव वैशाखे याति चन्द्रपुरीं शुभाम् ।
ज्येष्ठे धाराजलं त्यक्त्वा वारुणं लोकमाप्नुयात् ।
षाषाढे च दधि त्यक्त्वा वारुणं लोकमाप्नुयात् ॥
त्रावण वसनं त्यक्त्वा प्रजापतिपुरं व्रजेत् ।
भाद्रे तु व्यजनं त्यक्त्वा नारायणपुरं व्रजेत् ॥
आश्विने च घृतं त्यक्त्वा लावणमुत्तमं लभेत् ।
शय्याश्च कार्तिके त्यक्त्वा प्रयाति परमां गतिम्
मासान्तं शोषभुञ्जीत सर्व्वं दत्त्वा द्विजातये ।
शय्या देया व्रते पूर्णं दानानि विविधानि च ।
गौर्या हरश्च संपूज्य श्राकं भुञ्जीत पायसम् ॥
एवं या कुरुते नारी वर्षं यावत् समाप्यते ।
स्वर्गं वसति सा नित्यं पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिता ॥
तत् कुर्व्व प्रयत्नेन येन सर्व्वजया भव ।
शचीव देवराजस्य रतीव मदनस्य च ।
तत्सदृशी भवेत् भद्रे व्रतस्यास्य प्रसादतः ॥”

इति स्कन्दपुराणोक्ता सर्व्वजयाव्रतकथा समाप्ता ।
ततः स्तुत्वा प्रणम्य विद्यजेत् । वर्षान्ते प्रतिष्ठा-
कर्त्तव्या । द्रव्यदानेऽसुकमासासुकद्रव्यत्यागजन्धा

सर्व्वतो

मुक्तफलप्राप्तिकामा शिवदुर्गाप्रीतिकामा वा
ब्राह्मणायाहं ददे इति वदेत् । इति कृत्य-
चन्द्रिका ॥

सर्व्वजित्, पुं, (सर्व्वान् जयतीति । जि + क्तिप् ।)
कालचक्रस्य एकविंशवर्षः । इति केचित् ॥
(त्वाष्ट्रे युगे षाड्यवत्सरः । यथा, बृहत्संहि-
तायाम् । ८। ३७।

त्वाष्ट्रे युगे सर्व्वजिदाद्य उक्तः
संवत्सरोऽन्यः खलु सर्व्वधारी ॥”)
सकलजयकर्त्तरि, त्रि ॥

सर्व्वज्ञः, पुं, (सर्व्वं जानातीति । ज्ञा + कः ।)
शिवः । (यथा, महाभारते । १३।१७।३८ ।

“सुवर्णरेताः सर्व्वज्ञः सुबीजो बीजवाहनः ॥”
बृहः । इत्यमरः । १।१।३५। १।१।३३ ॥ (विष्णुः ।
यथा, महाभारते । १३। १४८। ६२ ।

“सर्व्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्व्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥”
सकलज्ञातरि, चि ॥ (यथा, रघुः । १०।२० ।

“मव्यंश्चस्त्वमविज्ञातः सर्व्वयोनित्वमात्मभूः ॥”
सर्व्वज्ञा, स्त्री, (सर्व्वं जानातीति । ज्ञा + कः ।
टाप् ।) दुर्गा । यथा, देवोपुराणे ४५ अध्याये ।

“उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादित्त्रिगुणा मता ।
सर्व्वज्ञा सर्व्ववेत्तत्वाच्छान्तित्वाच्छान्तिरुच्यते ॥”
सर्व्वतः, व्य, चतुर्दिगभिव्याप्तिः । तत्पर्यायः ।
समन्ततः २ परितः ३ विश्वक ४ । इत्यमरः । ३।
४। १३ ॥ (यथा, मुण्डकोपनिषदि । ३।२।५।

“ते सर्व्वगं सर्व्वतः प्राप्य धीरा
युक्तात्मानः सर्व्वमेवाविशन्ति ॥”
सर्व्व + तसिच् । सर्व्वः । यथा, मनुः । १। ५।

“अप्रतर्कमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्व्वतः ॥”
“प्रसुप्तमिव सर्व्वतः प्रथमार्थं तसिः । स्वकार्या-
क्षममित्यर्थः ।” इति तट्टीकायां कुल्लूकः ॥ पञ्च-
म्यास्तसिच् । सर्व्वस्मात् । सर्व्वभ्यः । यथा,
मनुः । ४। २४७ ।

“सर्व्वतः प्रतिगृह्णोयाम्भयथाभयदक्षिणाम् ॥”
सप्तम्यास्तसिच् । सर्व्वस्मिन् । यथा, ऋतु-
संहारि । १। २३ ।

“भ्रमति गवययुधः सर्व्वतस्तोयमिच्छन्
शरभकुलमजिह्व प्रोहरत्यस्य कूपात् ॥”
सर्व्वतःशुभा, स्त्री, (सर्व्वतः शुभं यस्याः ।)
प्रियङ्गुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सर्व्वतन्त्रः, पुं, (सर्व्वं तन्त्रमस्येति ।) सकलतन्त्रा-
ध्यता । इति केचित् ॥ (स्त्री, सर्व्वं तन्त्रमिति !)
सकलशास्त्रञ्च ॥

सर्व्वतापनः, पुं, (सर्व्वान् तापयतीति । तप +
णिच् + ल्युः ।) कामदेवः । इति केचित् ॥

सर्व्वतापके, चि, ॥

सर्व्वतिसक्ता, स्त्री, (सर्व्वतस्सिक्ता ।) काकमाची ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्व्वतीभद्रः, स्त्री, पुं, (सर्व्वती भद्रमस्मादिति ।)
ईश्वरगृहविशेषः । इत्यमरः । २।२।१० ॥ हारा-
लिन्दादिभेदभिन्नाग्यग्रहम् । तस्य लक्षणमुप-
न्यस्तं माश्रुतेन यथा,—

स्वस्तिकं प्राङ्मुखं यत् स्यादलिन्दानुगतं भवेत्
तत्पार्श्वानुगतौ चान्यौ तत्पार्श्वानुगतोऽपरः ॥
अनिषिद्वालिन्दभेदं चतुर्द्वारं यदुत्तरम् ।
तद्वेत् सर्वतोभद्रं चतुरालिन्दगोभितम् ॥
प्राक्पश्चिमानुगतौ च शेषानुदरविस्तृतौ ।
यच्चालिन्दौ रुचस्यतो न चेत् स्यादुत्तरामुखम्
क्रमेणोपचीयमानं यत्रालिन्दद्वयं गृहे ।
तद्वर्मानमित्याहुर्न चेत् स्यादुत्तरामुखम् ॥
दक्षिणानुगतालिन्दद्वयं यत् पश्चिमानुखम् ।
पूजनीयोत्तरोऽप्ययं नन्द्यावर्त्तं वदन्ति तत् ॥
उपर्युपरि यद्गृहं तद्विच्छिन्नकसंज्ञकम् ॥
इति वचनेषु स्वस्तिकादीनां श्लोक्तदशनात्
स्वस्तिकादीनां पुंनपुंसकत्वं मन्तव्यम् । एवमादि
प्राप्तौ रुचकवर्त्तमानौ पुंलिङ्गावपि यदुक्तम् ।
“स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो रुचको वर्त्तमानकः ।
नन्द्यावर्त्ताद्येषां द्वारालिन्दादिभेदजाः ॥”
इति भरतः ॥*॥
लक्षणान्तरं यथा, भविष्योत्तरे ।
“मेषादिचन्द्रे जातस्य नृपतेः स्युस्तुक्रमात् ।
द्वादशैव गृहान् वक्ष्ये तेषां लक्षणमप्रतः ॥
सुनन्दः सर्वतोभद्रो भव्यो नान्दीमुखस्तथा ।
विनोदश्च विलासश्च विजयो विमलस्तथा ॥
रङ्गः केशिर्जयो वीरो द्वादशैते प्रकीर्त्तताः ॥”
तल्लक्षणं यथा,—
“सौ राजहस्तावायामि परिणाहे तथैव च ।
इत्ययं सर्वतोभद्रः शुक्रश्यासाधिदेवता ॥
दानवा रक्तकाशैव पूज्यास्ते चात्र यन्नतः ।
चतुर्द्वाराण्य द्वाराणि कृष्णचित्राहतानि च ॥
पीठपट्टाहतो श्लेषः सर्वानिष्टविनाशनः ।
अत्र स्थित्वा मञ्जोपालः सर्वान् शत्रून् निहन्ति ॥”
दौर्घं २१ प्रख्य २० इति सर्वतोभद्रः । इति
युक्तिकल्पतरुः ॥ (सर्वतो मङ्गलप्रदे, त्रि ।
यथा, भागवते । १० । ७१ । ११ ।

“इत्यहवषो राजन् सर्वतोभद्रमश्नुतम् ।
देवविर्यदुत्तुवाच कृष्णश्च प्रत्यपूजयन् ॥”
सर्वतोभद्रं, श्लो. (सर्वतो भद्रमस्येति ।) उच्यते-
सर्गत्रयप्रतिष्ठादौ पूजाधारमण्डलविशेषः । यथा,
शारदायाम् ।
“चतुरस्रे चतुःकोष्ठे कर्षसूत्रसमन्तिते ।
चतुर्वर्षे च कोष्ठेषु कोणसूत्रचतुष्टयम् ॥
मध्ये मध्ये यथा मन्त्रा भवेयुः पातयेत्तथा ।
पूर्वापरायते हे हे मन्त्रो यास्योत्तरायते ॥
पातयेत्तेषु मन्त्रेषु समं सूत्रचतुष्टयम् ।
पूर्ववत् कोणकोष्ठेषु कर्षसूत्राणि पातयेत् ।
तद्गृहेषु मन्त्रेषु दद्यात् सूत्रचतुष्टयम् ॥
ततः कोष्ठेषु मन्त्राः स्युस्तोषु सूत्राणि पातयेत्
यावत् शतद्वयं मन्त्रो षट्पञ्चाशत् पदान्यपि ।
तावत्तेनैव विधिना तत्र सूत्राणि पातयेत् ॥
षट्त्रिंशता पदेमध्ये लिखेत् पञ्च सुलक्षणम् ।
वहिःपङ्क्त्या भवेत् पीठं पङ्क्तियुग्मेन वीथिका
द्वारशोभोपशोभासान् शिष्टाभ्यां परिकल्पयेत्
शास्त्रोक्तविधिना मन्त्रो ततः पञ्च समालिखेत् ॥
पद्मक्षेत्रस्य संलग्न्य द्वादशांशं वहिः सुधीः ।
तन्मध्ये विभजेत् द्वैत्रैस्त्रिभिः समविभागतः ॥
आयं स्यात् कर्णिकास्थानं केशराणां द्वितीयकम्
द्वितीयं पञ्चपञ्चाणां मुक्ताशिन दलाक्षकम् ॥
बाह्यहत्तान्तरालस्य मानेन विधिना सुधीः ।
निधाय केशराशेषु परितोऽर्चनिशाकरान् ॥
लिखित्वा सन्धिसंस्थानि तत्र सूत्राणि पातयेत्
दलाश्राणाश्च यन्मानं तन्मानाद्दत्तमालिखेत् ॥
तदन्तरालतन्मध्येसूत्रस्थोभयतः सुधीः ।
आलिखेद्द्वारद्वारेण दलाश्राणि समन्ततः ॥
दलमूलेषु युगशः केशराणि प्रकल्पयेत् ।
एतत् साधारणं प्रोक्तं पङ्क्तं तन्त्रवेदिभिः ॥
पदानि त्रीणि पादायं पीठकोणेषु मार्जयेत् ।
अवशिष्टैः पदेऽर्चिहान् पीठगात्राणि कारयेत् ॥
पदानि वीथिसंस्थानि मार्जयेत्पङ्क्त्यभेदतः ।

दिशु द्वाराणि रचयेत् द्विचतुःकोष्ठकैस्तथा ॥
पदेऽर्चिभिरयेकेन शोभाः स्युर्द्वारपार्श्वयोः ।
उपशोभाः स्युरेकेन त्रिभिः कोष्ठै रनन्तरम् ॥
अवशिष्टैः पदैः षड्भिः कोणानां स्याच्चतुष्टयम्
रक्षयेत् पञ्चभिर्वर्णैर्मण्डलं तन्मनोहरम् ॥
पीठं हरिद्राचूर्णं स्यात् सितं तण्डुलसम्भवम् ।
कुसुमचूर्णमहर्षं कृष्णं दग्धपुलाकजम् ॥
विस्वादिपञ्चकं श्यामं इत्युक्तं वर्णपञ्चकम् ।
अङ्गुलीत्सुधविस्ताराः सौमारिखाः सिताः
शुभाः ॥
कर्णिकां पीतवर्णेन केशराख्यरूपेण च ।
शुक्लवर्णानि पत्राणि तत्सम्भूतान् श्यामलीन च ॥
रजसा रक्षयेत्कान्ठी यथा पीतैव कर्णिका ।
केशराः पीतरक्ताः स्युररुणानि दलान्यपि ॥
सन्धयः कृष्णवर्णाः स्युः सितेनाप्यसितेन वा ।
रक्षयेत् पीठगर्भाणि पादाः स्युररुणप्रभाः ॥
गात्राणि तस्य शुक्लानि वीथीषु चतसृष्वपि ।
आलिखेत् कल्पलतिका दलपुष्पफलाश्रिताः ॥
वर्णैर्नानाविधैश्चित्तैः सर्वदृष्टिमनोहराः ।
द्वाराणि श्वेतवर्णानि शोभा रक्ताः समीरिताः
उपशोभाः पीतवर्णाः कोणान्यसितभानि च ।
तिस्रो रेखा वहिः कार्याः सितरक्ताभिताः
क्रमात् ॥
मण्डलं सर्वतोभद्रमेतत् साधारणं स्मृतम् ॥*॥
प्रकारान्तरं यथा,—
“चतुरस्रां सुवं भिस्वा दिग्भ्यो द्वादशधा सुधीः
पातयेत्तत्र सूत्राणि कोष्ठानां दृश्यते शतम् ॥
चतुश्चत्वारिंशदायं पद्यात् षट्त्रिंशताम्बुजम् ।
कोष्ठैः प्रकल्पयेत् पीठं पङ्क्त्या नैवात्र वीथिका
द्वारशोभे यथा पूर्वमुपशोभा न दृश्यते ।
अवशिष्टैः पदैः कुर्यात् षड्भिः कोणानि
तन्त्रवित् ।
विदध्यात् पूर्ववत् शेषमेवं वा मण्डलं स्मृतम् ॥”
इति तन्त्रसारं १ परिच्छेदः ॥ * ॥

सर्वतोभद्रमण्डलस्य रूपं यथा ।

सर्वतो

नराणां शुभाशुभज्ञानार्थं चक्रविशेषः । यथा,
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं त्रैलोक्यदीपनम् ।
 विख्यातं सर्वतोभद्रं सद्यः प्रत्ययकारकम् ॥
 ऊर्गुगा दयं विन्यस्य तिर्यगे खास्तया दयम् ।
 एकाश्रीतिपदं चक्रं जायते नात्र संशयः ॥
 अकारादिस्वराः कोष्ठेष्वीशादौ विदिमि
 क्रमात् ।
 प्रदक्षिणक्रमाज्ज्ञेया ज्योतिःशास्त्रविशारदैः ॥
 क्षत्तिकादीनि धिष्टानि पूर्वाशादि सिद्धेक्षतः
 सप्त तप्त क्रमेणैव अष्टाविंशतिसंख्यया ॥
 अ-व-क-इ-डाः पूर्वस्थां म-ट-प-र-ता
 हरिति दक्षिणस्थाम् ।
 न य-भ-ज-खा वाहण्यां ग-श-द-च ला-श्री-त-
 रस्थां स्युः ॥
 त्रयस्त्रयो वृषाद्यास्तु पूर्वोदिक्रमतो बुधैः ।
 राशयो द्वादश ख्याप्या मेघान्ता दक्षमार्गतः ॥
 शेषेषु कोष्ठकेष्वेवं नन्दादितिथिपञ्चकम् ।
 वाराणां सप्तकं लेख्यं भीमाद्यं तत्तथिक्रमात् ॥
 इत्येवं सर्वतोभद्रप्रकारः कथितो मया ।
 यस्मिन्ने स्थितः खेटस्तातो वेधत्रयं भवेत् ॥
 यहदृष्टिवशेनात्र वामदक्षिणसंमुखे ।
 भुक्तं भोग्यं तथाक्रान्तं विद्धं क्रूरग्रहेण भम् ॥
 शुभाशुभेषु कार्येषु वर्जनीयं प्रयत्नतः ।
 वक्रगो दक्षिणा दृष्टिर्वामा दृष्टिश्च शीघ्रगे ॥
 संमुखी मध्यचारे च ज्ञेया भौमादिपञ्चके ।
 सूर्यमुक्ता ग्रहाः शीघ्रास्तथा चाकं द्वितीयगे ॥
 समास्तु तीयगे ज्ञेया मन्दा भानौ चतुर्थगे ।
 वक्राः स्युः पञ्चषष्ट्येकं त्वतिवक्रा नगाष्टगे ॥
 नवमे दशमे भानौ जायते सहजा गतिः ।
 द्वादशेकादशे सूर्ये लभन्ते शीघ्रतां पुनः ॥
 रविस्थित्यंशकांशत्रिंशदधेः संख्यात्र कल्पते ।
 न तु राशयन्तराश्रयात् द्वितीयादिनिरूपणम् ॥
 राहुकेतू सदा वक्रौ शीघ्रगो चन्द्रभास्करौ ।
 गतरेकस्वभावत्वादेयां दृष्टिचयं सदा ॥
 क्रूरा वक्रा महाक्रूराः सौम्या वक्रा महाशुभाः
 स्युः सहजस्वभावस्थाः सौम्या क्रूराश्च शीघ्रगाः ॥
 घ-ङ-छाः ष-ण-ठास्ये व-फ-टास्ये भ-जा-
 स्तथा ।
 एतत् त्रिकं त्रिकं विद्धं विद्मैः क-प-भ-दैः
 क्रमात् ॥
 घ-ङ-छा रौद्रगे वेधे ष-ण-ठा अस्तगे ग्रहे ।
 घ-फ-टाः पूर्वोपादायां य-भ-जा भाद्र उत्तरे ॥
 रवी शसौ खयौ चैव जयौ णनी परस्परम् ।
 एकेन हि द्वयं ज्ञेयं शुभाशुभग्रहव्यधे ॥
 अवरणादिस्वरद्वन्द्वं त्वेकवेधात् द्वयोर्व्यधः ।
 युग्मवर्णात्मकं वेधे अनुस्वारविसर्गयोः ॥”
 अकारादियुग्मवर्णात्मकवेधवदनुस्वारविसर्गयोः
 एकवेधादुभयवेध इत्यर्थः ।
 “कोषस्थान्त्ययोर्मध्ये अन्त्यादिपादगे ग्रहे ।
 अकारादिचतुष्केषु वेधः पूर्णतिथौ तथा ॥
 एकादिक्रूरवेधेन फलं पुंसां प्रजायते ।
 उह गश्च भयं हानिर्व्याधिर्भूत्युः क्रमेण च ॥

३०५
सर्वतो

शुभे भ्रमोऽचरे हानिः स्वरे व्याधिर्भयं तिथौ ।
 राशौ विधे महाविघ्नः पञ्चविधो न जीवति ॥
 एकवेधे भयं बुधे युग्मवेधे धनक्षयः ।
 त्रिवेधे तु भवेद्भूतो मृत्युर्वेधचतुष्टये ॥”
 दिष्टिचये उदाहरणमाह ।
 “भरष्यकारहृषभं नन्दां भद्रां तुलाश्च भम् ।
 विशाखां हरिभं विध्ये द्वादश आन्ने यसंस्थितः ॥”
 उदाहरणान्तरमाह ।
 “वं युग्ममीस्वरं कन्यां रेफं स्वातीमुकारकम् ।
 अश्विनीं रोहिणीस्योऽभिजिद्भिवं परेष्वपि ॥
 यथा दृष्टफलाः क्रूरास्तथा सौम्याः शुभप्रदाः ।
 क्रूरयुक्तः पुनः सौम्यो ज्ञेयः क्रूरफलप्रदः ॥
 अकवेधे मनस्तापो द्रव्यहानिश्च भूसुते ।
 रोगपीडाकारः सौरी राहुकेतू च विघ्नदौ ॥
 अन्धे मित्रफलं पुंसां रतिलाभश्च भार्गवे ।
 बुधवेधे भवेत् प्रजा जीवः सर्वशुभप्रदः ॥
 स्वच्छेत्स्ये बलं पूर्णं पादोनं मित्रमे ग्रहे ।
 ग्रहं समग्रहे प्रोक्तं पादं शतग्रहे स्थिते ॥
 इदञ्च सौम्यक्रूराणां बलं स्थानवशात् समम् ।
 एतदेव फलं विद्धि सौम्यैः क्रूरैर्विपर्ययात् ॥
 स्थानवेधसमायोगात् यत्संख्यं जायते बलम् ।
 तत्संख्यं वेध्यवस्तुनां फलं ज्ञेयं शुभाशुभम् ॥
 दृष्टिहीने पुनर्वेधे न स्यात् किञ्चित् शुभाशुभम्
 ग्रहाः सौम्यास्तथा क्रूरा वक्राः शीघ्रोच्चनीचगाः
 स्थानश्च वेध्यमित्येवं बलं ज्ञात्वा फलं वदेत् ।
 वक्रग्रहे फलं द्वित्रिं त्रिगुणं स्वोच्चस्थिते ॥
 स्वभावजं फलं शीघ्रे नौचस्योऽर्धफलो ग्रहः ।
 तिथिराश्रयंनक्षत्रं विद्धं क्रूरग्रहेण यत् ॥
 सर्वेषु शुभकार्येषु वर्जनीयत् प्रयत्नतः ।
 न नन्दति विवाहं च यात्रायां न निवर्तते ॥
 रोगान् मुच्यते रोगी वेधवेलाक्ततोद्यमः ।
 रोगकाले भवेद्देहः क्रूरखेचरसम्भवः ॥
 वक्रगत्या भवेत्स्युः शीघ्रे जाप्यरुजान्वितः ।
 वेधस्थाने रणे भङ्गो दुर्गं खण्डिः प्रजायते ॥
 कविप्रवेशनं तत्र योधाघातश्च तत्र वै ॥”
 कविशौरयोडा ।
 “यत्र पूर्वोदिकाष्टायां वृषराश्यादिगो रविः ।
 सा दिग्स्तामिता ज्ञेया शेषास्तिस्रः सदोदिताः
 ईशानस्थाः स्वराः प्राच्यां ज्ञेया यास्या-
 मयाम्निगाः ।
 नेर्कतस्याश्च वाहण्यां वायव्यां सौम्यगा मताः
 नक्षत्राणि स्वरा वर्षा राशयस्तिथयो दिशः ॥
 ते सर्वोऽस्तामिता ज्ञेया यत्र भानुस्त्रिमासिकाः ॥
 नक्षत्रेऽस्ते रुजा वर्षे हानिः शोकः स्वरेऽस्तगे
 राशौ विघ्नस्तिथौ भीतिः पञ्चाङ्गे मरणं भवेत् ॥
 यात्रा युधे विवाहश्च द्वारं प्रासादश्चर्मायोः ।
 न कर्तव्यं शुभं चान्यदस्ताशाभिमुखं नरैः ॥
 अस्ताशायां स्थितं यस्य नाभः प्रथममचरम् ।
 स चार्त्तः सर्वकार्येषु ज्ञेयो देवहतो नरः ॥
 करी कोष्ठे तथा इन्द्रे चातुरङ्गमहाबले ।
 वर्णाशास्तं गता योधा यदौच्छेदिक्यं रणे ॥
 नक्षत्रेऽभ्युदिते पुष्टिर्वर्षे लाभः स्वरे सुखम् ।

सर्वतो

राशौ जयस्तिथौ तेजः पदातिः पञ्चकोदये ॥
 प्रशुकाले भवेद्दिव्यं यज्ञग्नं क्रूरखेचरैः ।
 तद्दृष्टं शोभनं सौम्यैर्मित्रैर्मित्रफलं भवेत् ॥
 प्रहाविहन्तु यज्ञग्नं फलं लग्नस्वभावतः ।
 प्रातःप्रातःप्रातः केन्द्रे भाषितं यच्चरादिकम् ॥
 शीघ्रोदये सौम्यविलग्नवर्गे
 लग्ने ऽपि वा सौम्ययुते शुभं स्यात् ।
 अतोऽन्यथात्वे तु तदन्वयात्
 मित्रं विमिश्रैरधिकं बसादेः ॥
 केन्द्रोपगा नवमपञ्चमगाय सौम्याः
 केन्द्राष्टवर्जमशुभास्त्यवष्टसंस्थाः ।
 सर्वाथसाधनकराः परिपृच्छतां स्तु-
 रेभिर्विपर्ययगतेस्तु विपर्ययः स्यात् ॥
 लग्नाधिनाथो यदि केन्द्रगः स्यात्
 तन्निद्रमेतस्य च केन्द्रगं वा ।
 व्ययाष्टकेन्द्रानपहाय पापा
 अन्धत्र याता यदि तच्छुभं स्यात् ॥
 पाप्यो लग्नाधिपः कार्यं लग्ने कार्याधिपो यदि
 द्वितीयो लग्नपो लग्ने कार्यं कार्याधिपो यदि
 लग्नपः कार्यपश्चापि लग्ने यदि ततोयकः ।
 चतुर्थः कार्यपी स्वातां यदि लग्नपकार्यपी ॥
 कार्यसिद्धिस्तदा ज्ञेया मित्रश्चेदधिकं मतम् ।
 एवं दृष्टिवशाज्ज्ञेयं फलं तद्दृष्टतुष्टयम् ॥
 पूर्णनाडीस्थितो दूतो यत् पृच्छति शुभाशुभम् ।
 तत् सर्वं सिद्धिमाप्नोति शून्ये शून्यं समीरणे ॥
 पादौ शून्यगतः पृच्छेत्यथात् पूर्णं विशेद्यदि
 तदा सर्वार्थसिद्धिः स्यात् वामं वामं न संशयः
 खासप्रवेशकाले चेद्दूतो जल्पति वाञ्छितम् ।
 तस्यार्थः सिद्धिमाप्नोति निर्गमे नास्ति सुन्दरम्
 ऊर्ध्वामागतो दूतो ज्ञेयो वामपथास्थितः ।
 पृष्ठे दचे तथाधस्ताद्दक्षिणादौ गतो मतः ॥
 यात्रादानविवाहेषु वस्त्रालङ्कारभूषणे ।
 शुभे कर्मणि सन्धौ च प्रवेशे वामगः शुभः ॥
 कलहयुतयुधेषु ज्ञानभोजनमैशुने ।
 व्यवहारे भये भङ्गे दक्षनाडी प्रशस्यते ॥
 क्रूरैरुभयतो विद्या यस्याचरतिथिस्वराः ।
 राशिधिष्ठश्च पञ्चापि तस्य मृत्युर्न संशयः ॥
 मण्डलं नगरं ग्रामो दुर्गं देवालयं पुरम् ।
 क्रूरैरुभयतो वेधे विनश्यन्ति न संशयः ॥
 क्षत्तिकायां तथा पुष्ये रेवत्याश्च पुनर्वसौ ।
 विद्धे मति क्रमाद्देधो वर्णेषु ब्राह्मणादिषु ॥
 तीलं भाण्डं रसो धान्यं गजाश्वादिचतुष्टयाः ।
 सर्वं महाघर्षतां याति यावत् क्रूरव्यये स्थितम्
 क्रूरवेधमयोगी यस्योपग्रहसम्भवः ।
 तस्य मृत्युर्न सन्देहो रोगाहाय रणादपि ॥
 सूर्यभात् पञ्चमं धिष्टं ज्ञेयं विद्युन्म खाभिधम्
 शूलशाष्टमकं प्रोक्तं सन्निपातं चतुर्दशम् ॥
 केतुरष्टादशं प्रोक्तमुक्त्वा स्यादेकविंशतम् ।
 द्वाविंशतितमं कम्पं त्रयोविंशत् वज्रकम् ॥
 निर्घातश्च चतुर्विंशमुक्त्वा अष्टावुपग्रहाः ।
 प्र्याने विघ्नदाः प्रोक्ताः सर्वकार्येषु सर्वदा ॥
 इति सर्वतोभद्रचक्रम् । इति ज्योतिषशास्त्रम् ॥

सर्वतोभद्रवक्रस्य रूपं यथा ।

पूर्व

७	३	४	५	६	७	८	९	१०
२	उ	घ	व	क	ख	ड	ज	१०
१	ल	ळ	वृषः	मिथुनः	कर्कटः	वृ	म	११
२०	च	मेषः	घो	मन्दा	मी	सिंहः	ट	१२
२६	द	मीनः	रिक्ता	पूर्णा	भद्रा	कन्धा	प	१३
२५	श	कुम्भः	षः	जया	षं	तुला	र	१४
२४	ग	रे	मकरः	धनुः	वृश्चिकः	ए	त	१५
२३	ऋ	वृ	ज	भ	य	न	ऋ	१६
ई	२२	०	२१	२०	१९	१८	१७	१६

उत्तर

दक्षिण

पश्चिम

सर्वतोभद्रः, पुं, सर्वतो (भद्रमस्येति) निम्ब-
वृक्षः । इत्यमरः । २।४।६२॥ व्यङ्गविशेषः । इति
तद्गोका ॥ विश्वरथः । इति शब्दरत्नावली ।
वंशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चित्रकाव्यविशेषः ॥
इति मेदिनी ॥

तदुदाहरणं यथा ।

स	का	र	ना	ना	र	का	स
का	य	सा	द	द	सा	य	का
र	सा	ह	वा	वा	ह	सा	र
ना	द	वा	द	द	वा	द	ना

इति सर्वतोभद्रः । इति मात्रे । १८ । २७ ॥
अस्यार्थः । “सकारेति । पुनः कीदृशी ।
'कारो बधे निश्चये च बले यत्रे रतावपि ।'
इति विश्वः ॥

सकाराः सयत्राः सोऽन्नाहाः नाना नाना-
विधाश्च ये चाराः चरीणां समूहाः । भिन्नादि-
भ्योऽण् । तेषां कासा गतिभेदाः काया विग्र-
हाश्च तेषां सादं ददतीति साददाः नाश-
कारकाः सायका यस्यां सा तयोक्ता । रसेन
रागिणाहवो यस्याः सा रसाहवा रणरागिणी-
त्यर्थः । वाहसाराणां वाहस्रेष्ठानां ये नादा
हेषादिघोषास्तेषां वादं कलहं ददतीति वाद-
दानि । तैः सह कलहायमानानि वादनानि
वाद्यानि यस्यां सा वाहसारनादवाददना
तूर्यवाद्घोषेत्यर्थः । अतएव तेषां तुल्यतोक्ते-
रतिशयोक्तिः । सर्वतो भ्रमणात् । सर्वतो-
भद्राव्यञ्जित्वत्त्वात् । अत एव दण्डी ।
'तदिदं सर्वतोभद्रं भ्रमणं यदि सर्वतः ।' इति ।

उदाहरणम् । अतःकोष्ठे चतुरङ्गवन्धे पञ्चिचतुष्टये
पादचतुष्कं विलिख्यानन्तरं पङ्क्तिचतुष्टये-
ऽप्यधःक्रमेण पादचतुष्टयलीखने प्रथमासु चतसृषु
प्रथमपादः सर्वतो वाच्यते । एवं द्वितीयादिषु
द्वितीय इत्यादि । "इति तद्गोकायां मञ्जिनाथः ॥
(वटिकीषधविशेषः । यथा,—

“विशुद्धं गगनं शान्तं हिकर्षं शुद्धगन्धकम् ।
तोलकं तोलकाहं च हिकर्षलोत्तरसन्तथा ॥
कपूर्वं केशरं मांसी तेजपत्रं लवङ्गकम् ।
जातोकोषफलश्चैव सूक्ष्मैलाकरिपिप्ली ॥
कुष्ठं तालीशपत्रश्च धातकी चोचमुस्तकम् ।
हरीतकी मरिचश्च शृङ्गवेरविभोतकम् ।
पिप्ल्यामलकश्चैव शाणभागं विचूर्णितम् ।
सर्वमैकोक्तं पिष्ट्वा वटौर्ध्व्याद्दिगुञ्जिकाम् ॥
भक्षयेत् पर्णखण्डेन मधुना सितयापि वा ।
रोगं ज्ञात्वानुपानश्च प्रातः कुर्याद्विचक्षणः ॥
इति मन्दानलान् सर्वानामदोषं विसृचिकाम्
पित्तश्लेष्मभवं रोगं वातश्लेष्मभवन्तथा ॥
पानाहं सूत्रकच्छुश्च संप्रहृष्टहृणीं वमिम् ।
अस्त्रपित्तं शीतपित्तं रक्तपित्तं विशेषतः ।
चिरञ्चरं पित्तभवं धातुस्थं विषमञ्जरम् ॥
कासं पञ्चविधं इति कामलां पाण्डुमेव च ।
सर्वलोकहितार्थाय शिवेन भाषितः पुरा ।
सर्वतोभद्रनामायं रसः साक्षान्महेश्वरः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ष्वराधिकारे ॥
“सूतं तपनगगनं कान्तलीहस्य चूर्णं
कल्लेकस्मिन् दृशदि पिषितं शृङ्गवेरस्य वारा ।
शुष्काद्रोगे यत्कतिगुदजे ष्ट्रीङ्गि सर्वञ्जरेषु
शोथे पाण्डौ क्षमिन्नतगदे सर्वतः कामलायाम्
कासे श्वासे प्रमिहजठरे सर्वदोषप्रभृते
स्थायी योगः सुरमणिकतः सर्वरोगैकहन्ता ॥”
इति च रसेन्द्रसारसंग्रहे ष्ट्रीङ्गाधिकारे ॥

सर्वतोभद्रा, स्त्री, (सर्वतो भद्रं मङ्गलमस्या
इति ।) गन्धारी । गटयोषित् । इति मेदिनी ॥
सर्वतोमुखं, स्त्री, (सर्वतो मुखमस्येति ।) जलमा
इत्यमरः । १।१०।४४॥ आकाशम् । इति मेदिनी ॥
(समस्ततोमुखविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते ।
१ । २११ । १२ ।

“एवं सर्वान् समादिश्व पूर्वतोरे महोदधेः ।
कुरां मतिं समास्थाय जन्मतुः सर्वतोमुखी ॥”
सर्वतोमुखः, पुं, (सर्वतः मुखमस्येति ।) शिवः ॥
(यथा, महाभारते । १३ । ३७ । ६६ ।
“सर्वकामवरश्चैव सर्वदः सर्वतोमुखः ॥”)
ब्रह्मा । (यथा, कुमार । २ । ३ ।
“अथ सर्वस्य धातारं ते सर्वं सर्वतोमुखम् ।
वागोशं वागभिरर्थाभिः प्रक्षिपत्योपतस्थिरे ॥”)
आत्मा । इति मेदिनी ॥ (विश्वः । यथा,
महाभारते । १३ । १४८ । १०० ।

“अमृताशोऽमृतवपुः सर्वज्ञः सर्वतोमुखः ॥”)
ब्राह्मणः । इति शब्दरत्नावली ॥ स्वर्गः । इति
शब्दमासा ॥ अग्निः । यथा,—
“सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षिशिरीमुखः
विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्मसु ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वधृताग्निप्रणयनमन्त्रः ॥

सर्वच, व्य, (सर्वक्षिभिति । सर्व + “सप्रम्यास्तल्”
५ । ३ । १० । इति तल् ।) सर्वदिग्देशकाले ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ३ । ६२ ।
“ततोष वीर्यातिशयेन वृत्रहा
पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥”)

सर्वचगः, पुं, (सर्वत्र गच्छतीति । गम + “उप्रक-
रणे सर्वत्रपन्नयो रूपसंख्यानम् ।” ३।२।४८।
इत्यस्य वार्तिकोक्ता ७ः ।) वायुः । सर्वत्र-
गामिनि, त्रि । इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥
(यथा, गीतायाम् । ८ । ६ ।

सर्वधु

“यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय॥” सर्वत्रगामो, [न] पुं, (सर्वत्र गच्छतीति। गम + णिनिः।) वायुः। इति शब्दचन्द्रिका॥ सर्वदिग्देशकाले गमनकर्त्तरि, त्रि॥

सर्वथा, व्य, (सर्वेषु प्रकारेषु। सर्व + “प्रकार-वचने थाच्”।) ५।३।२३। इति थाच्।) सर्वप्रकारम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, मनुः। २।१५।

“उदितेऽनुदिते चैव समयाधु पिते तथा। सर्वथा वर्तते यच्च इतीयं वैदिकी श्रुतिः॥” प्रतिष्ठा। भृशम्। हेतुः। इति शब्दरत्नावली॥ सर्वदमनः, पुं, (सर्वान् दमयतीति। दम + ष्वः।) भरतराजः। स तु शकुन्तलापुत्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अस्य नामनिवृत्तियथा महा-भारते। १।७४। ५—७।

“षड्वर्ष एव दासः स कश्चात्रमपदं प्रति। सिंहान् व्याघ्रान् वराहान् महिषान् गणां-स्तथा॥

ववन्व त्वे बलवानात्रमस्य समीपतः। पारोहन् दमयन् चैव क्रीडन् परिधावति॥ ततोऽस्य नाम चक्रुस्ते कल्पात्रमनिवासिनः। अस्वयं सर्वदमनः सर्वान् हि दमयत्यसौ॥ स सर्वदमनो नाम कुमारः समपद्यत॥” सर्वदमनकर्त्तरि, त्रि। इति व्याकरणम्॥ सर्वदर्शी, [न] पुं, (सर्वं पश्यतीति। दृश + णिनिः।) बुधः। इति शब्दरत्नावली॥ सकल-दर्शनकर्त्तरि, त्रि॥ (यथा, रामायणे। २। १०६। ६।

“सर्वत्रः सर्वदर्शी च बुद्धिमांसासि राघव॥” सर्वदा, व्य, (सर्व + “सर्वैकान्यकिञ्चतदः काले दा।” ५।३।१५। इति दा।) सर्वस्मिन् काले इत्यमरः। १।४।२२॥ (यथा, नरसिंह-पुराणे। १२। ५६।

“तत्पादपद्मे देवेश भक्तिं मे देहि सर्वदा। यदि तुष्टो ममाद्य त्वमन्यदेकं हणोम्यहम्॥” सर्वदुःखक्षयः, पुं, (सर्वेषां दुःखानां क्षयो यत्र।) मोक्षः। इति हेमचन्द्रः॥ सकलपीडनाशश्च॥ सर्वदिवमुखः, पुं, (सर्वेषां देवानां मुखं यत्र।) अग्निः। इति जटाधरः॥

सर्वद्राङ् [ञ्] त्रि, सर्वस्य पूजकः। सर्वानश्नति इत्यर्थे क्लिप्तप्रत्ययेन निष्पन्नः। इति व्याकरणम्॥ सर्वधारी, [न] पुं, (सर्वं धरतीति। धृ + णिनिः।) कालचक्रस्य द्वाविंशत्यधः। इति केचित्॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ८। २७।

“त्वाद्दे युगे सर्वजिदाद्य उक्तः संवत्सरोऽन्यः खलु सर्वधारी। तस्मात् विरोधी विजितः स्वरश्च। शस्त्रो द्वितीयोऽत्र भवाय शेषाः॥” सर्वधारके, त्रि॥

सर्वधुरावहः, पुं, (सर्वां चासी धूयति। सर्व-धुरा। ऋक्पूर्वित्। वहतीति। वह + षच्।

सर्वधुराया वहः।) सकलभारवाहकः। रथ-शाङ्खादीनां भारवाहकगवादिः। इत्यमरः॥ सर्वधुरीणः, पुं, (सर्वधुरां वहतीति। “खः सर्व-धुरात्” ४।४।७८। इति खः।) सकल-भारवाहकः। रथशाङ्खादीनां भारवाहक-गवादिः। इत्यमरः। २।८। ६६॥

सर्वन्दमः, पुं, (सर्वं दमयतीति। दम + षच्। द्वितीयायां षलुक्।) भरतराजः। स तु शकु-न्तलापुत्रः इति हेमचन्द्रः॥

सर्वपा, स्त्री, (सर्वं पातीति। पा + कः। टाप्।) बलिराजपत्नी। इति केचित्॥ सर्वरक्षण-कर्त्तरि सर्वपानकर्त्तरि च त्रि॥ सर्वपूर्णत्वः, स्त्री, (सर्वद्रव्यैः पूर्णत्वम्।) सम्भारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

सर्वप्रियः, त्रि, सर्वेषां जानानां प्रियः। सकलजन-वृत्तमः॥ सर्वस्य शिवस्य प्रियः। सर्वः प्रियो यस्येति वा। शिवभक्तः॥

सर्वभक्षा, स्त्री, (सर्वान् भक्षयतीति। भक्ष + षण्-ङागो। इति हेमचन्द्रः॥ सर्वभक्षणकर्त्तरि, त्रि॥ (यथा, महाभारते। १। ६। १४।

“इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममन्यमान्। सशापाग्निमतिक्रुधः सर्वभक्षो भविष्यसि॥”) सर्वमङ्गला, स्त्री, (सर्वाणि मङ्गलानि अस्याः।) दुर्गा। इत्यमरः॥ अस्या व्युत्पत्तियथा,— “मङ्गलं मोक्षवचनं चाशब्दो दाहवाचकः। सर्वाभ्योचान् या ददाति सा एव सर्वमङ्गला॥ इयं सम्पदि कल्याणे मङ्गलं परिकीर्त्तितम्। तान् ददाति च या देवी सा एव सर्वमङ्गला॥” इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्यायः॥ अपि च।

“सर्वमङ्गलशब्दश्च सम्पूर्णार्थव्याचकः। आकारो दाहवचनस्तस्मात् सा सर्वमङ्गला॥” इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे सर्वमङ्गला-स्तोत्रं २७ अध्यायः॥ अन्यच्च।

“सर्वाणि हृदयस्थानि मङ्गलानि शुभानि च। ददाति चेप्सितान् लोके तेन सा सर्वमङ्गला॥” इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥

सर्वमयः, त्रि, सर्वात्मकः। सर्वशब्दात् मयट्-प्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, माकण्डेये। ८। १। ३३। “आप्यायन्ते च ते यज्ञास्त्वदाधारा हुताशन। अतः सर्वस्य योनिस्त्वं वङ्गे सर्वमयस्तथा॥”) सर्वमूर्खः, स्त्री, (सर्वस्य मूर्खत्वम्।) कपर्दकम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

सर्वमूषकः, पुं, (सर्वान् मुष्णातीति। मुष् + खल्-प्रपोदरादित्वात् साधुः।) कालः। इति हेम-चन्द्रः॥

सर्वरसः, पुं, (सर्वां रसो यत्र।) सूर्यः। पण्डितः। इति शब्दरत्नावली॥ धूनकः। इत्य-मरः॥ वाद्यभाण्डम्। तत्तु बोणाभेदः। इति मेदिनी॥ लवणरसः। इति हेमचन्द्रः॥ (मधु-रादिरसः। यथा, भागवते। २। ६। १।

“वाचां वङ्गे मूलं क्षेत्रं छन्दसां सप्त धातवः।

इत्यकव्यामृताक्षानां जिह्वासर्वरसस्य च॥” सर्वरसविशिष्टे, त्रि। यथा, ह्यान्योऽप्योप-निषदि। ३। १४। २।

“सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः इति॥”) सर्वरसोत्तमः, पुं, (सर्वरसेषु उत्तमः।) लवण-रसः। इति हेमचन्द्रः॥

सर्वरात्रः, पुं, सर्वा रात्रिः। “अहःसर्वैक-देशसंख्यातपुण्याश्च रात्रिः।” ५। ४। ८७। इति षच्।) समस्तरजनौ। इति सिद्धान्त-कौमुदी॥

सर्वरी, स्त्री, सर्वरो। रात्रिः। इति वक्ष्यमाण-शब्ददर्शनात्॥

सर्वरौकरः, पुं, (सर्वरथ्याः करः।) चन्द्रः। इति धरणिः॥

सर्वर्तुपरिवर्तः, पुं, (सर्वर्तूनां परिवर्त्तियत्र।) वत्सरः। इति जटाधरः॥

सर्वर्तुफलः, स्त्री, (सर्वर्तुजातं फलम्।) सकलर्तु-जातफलम्। यथा,—

“सर्वर्तुकुसुमाकीर्णं सर्वर्तुफलशोभिते। स्थिरच्छायद्रुमाकीर्णं सन्तानकवमाहते॥” इति भविष्यपुराणे शिवरात्रिव्रतकथा॥

सर्वरक्षणकवचं, स्त्री, (सर्वरक्षणं सर्वरक्षाकरं कवचम्।) कवचविशेषः। यथा,—

“शिशोः स्वस्थयनं चक्रुस्तूर्णं ब्राह्मणपुङ्गवाः। हस्तं दत्त्वा शिशोर्गात्रं पपाठ कवचं द्विजः॥ वदामि तत्ते विप्रेन्द्र कवचं सर्वरक्षणम्। तद्वत् मायया पूर्वं ब्रह्मणं नाभिपङ्कजे॥ निद्रितं जगतां नाथे जले च जलशायिनि। भीताय स्तुतिकर्षं च मधुकैटभयोर्भयात्॥ योगनिद्रावाच।

दूरीभूतं कुरु भयं भयं किन्ते मयि स्थिते। स्थितायां मयि च ब्रह्मन् सुखी तिष्ठ जगत्पते॥” श्रीहरिः पातु ते वक्रं मस्तकं मधुसुदनः। श्रीकृष्णश्चक्षुषी पातु नामिकां राधिकापतिः॥

कर्णयुग्मश्च कण्ठश्च कपाल पातु माधवः। कपोलं पातु गोविन्दः केशांश्च केशवः स्वयम्॥ अधरीष्ठं हृषीकेशो दन्तपङ्क्तिं गदायजः। रासेश्वरश्च रसनां तालुकं वामनो विभुः॥

वचः पातु मुकुन्दस्ते जडरं पातु दैत्यहा। जनाईनः पातु नामिं पातु विष्णुश्च ते हनुम्॥ नितम्बयुग्मं गुह्यश्च पातु ते पुरुषोत्तमः। जानुयुग्मं जानकीशः पातु ते सर्वदा विभुः॥

हस्तयुग्मं नृसिंहश्च पातु सर्वत्र सङ्घटे। पादयुग्मं वराहश्च पातु ते कमलोद्भव॥ जङ्घे नारायणः पातु अघस्तात् कमलापतिः।

पातु पूर्वं च गोपालः पातु वङ्गी दशास्यहा॥ वनमालो पातु याम्यां वैकुण्ठः पातु नैऋते। वारुणे वासुदेवश्च पातु ते जलजासन।

पातु ते सन्ततमजो वायव्यां विष्टरश्रवाः। उत्तरे च सदा पातु सोऽनन्तोऽनन्तकः स्वयम्॥ ऐशान्यामीश्वरः पातु सर्वत्र पातु शकुजित्।

जले स्थले चान्तरीचे निद्रायां पातु माधवः॥”

जले स्थले चान्तरीचे निद्रायां पातु माधवः॥”

जले स्थले चान्तरीचे निद्रायां पातु माधवः॥”

जले स्थले चान्तरीचे निद्रायां पातु माधवः॥”

जले स्थले चान्तरीचे निद्रायां पातु माधवः॥”

इत्येवं कथितं ब्रह्मन् ! कवचं परमाद्भुतम् ।
 कृष्णं न कृपया दत्तं स्मृतेनैव पुरा मया ॥
 शुभेन सह संग्रामे निर्लेसे घोरदारुणे ।
 गगनस्थितो यः सद्यः प्राप्तिमात्रेण शक्तितः ॥
 कवचस्य प्रसादेन धरण्यां पतितो मृतः ।
 पूर्व्वं वर्षगतं खे च कृत्वा युद्धं भयावहम् ॥
 मृते शुभे च गोविन्दः कृपालुगगने स्थितः ।
 मात्स्यश्च कवचं दत्त्वा गोलोकं स जगाम ह ॥
 कल्पान्तरस्य वृत्तान्तं कृपया कथितं मुने ।
 आभ्यां तव भयं नास्ति कवचस्य प्रभातः ॥
 कोटिशः कोटिशो नष्टा मया दृष्टाश्च सर्व्वशः ।
 अहश्च हरिणा साहं कल्पे कल्पे स्थिरा सदा ॥
 इत्युक्त्वा कवचं दत्त्वा सान्तरानं चकार ह ।
 निःशङ्को नाभिकमले तस्थौ स कमलोद्भवः ॥*॥
 सुवर्णगटिकायान्तु कृत्वेदं कवचं परम् ।
 कण्ठे वा दक्षिणे बाहौ बध्नीयात् यः सुधीः सदा ।
 विषाम्निजलशत्रुभ्यो भयं तस्य न विद्यते ।
 जले स्थले चान्तरीक्षे निद्रायां रक्ततौश्वरः ॥
 संग्रामे वज्रपाते च विपत्तौ प्राणसङ्कटे ।
 कवचस्मरणदेव मद्यो निःशङ्कतां व्रजेत् ॥
 बद्धेदं कवचं कण्ठे शङ्करस्त्रिपुरं पुरा ।
 जघान लीलामात्रेण दुरन्तमसुरेश्वरम् ॥
 बद्धेदं कवचं कालौ रक्तबीजं चखाद सा ।
 सहस्रशीर्षा धृत्वेदं विश्वं धत्ते तिलं यथा ॥
 आवां सनत्कुमारश्च धर्मः मात्तौ च कर्मणाम् ।
 कवचस्य प्रसादेन सर्व्वत्र जयिनो वयम् ॥
 न्यस्य नन्दशिरोः कण्ठे जगाम कवचं द्विजः ।
 आत्मनः कवचं कण्ठे दधार च हरिः स्वयम् ॥
 प्रभावं कथितं सर्व्वं कवचस्य हरिस्तथा ।
 अनन्तस्यास्य तस्यैव प्रभावमतुलं मुने ! ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्त्त श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२ अध्यायः ॥
 सर्व्वला, स्त्री, (सर्व्वं लातीति । ला + कः टाप्) ।
 तामरः । इत्यमरः । २ । ८ । ८३ ॥
 सर्ज्जिलङ्गी [न] पुं, (सर्व्वेषां वर्णाश्रमाणां लिङ्गं
 चिह्नमस्यर्थेति । इति ।) पाषण्डः । इत्य-
 मरः ॥ इदं वेदविरुद्धाचारिषु सर्व्ववर्णचिह्नधारिषु
 षोडशपणकादिषु । पापं संवन्ति ददति
 पाषण्डाः मनोपादित्वात् साधुत्वं मूर्खन्यमधो-
 ऽयम् । सर्व्वेषां वर्णाश्रमाणां किञ्चित् किञ्चित्
 लिङ्गमस्यैव प्राप्ति । इन् । इति भरतः ॥
 सकलचिह्नधारिणि, त्रि ॥
 सर्व्वलौ, स्त्री, (सर्व्वं लातीति । ला + कः गौरा-
 दित्वात् डीप् ।) तामरः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 सर्व्वलोहः, पुं, (सर्व्वं लोहो यस्य ।) लौहमय-
 बाणः । यथा,—
 “प्रक्ष्यं इनः सर्व्वलोहो नाराच षण्णश्च सः ।”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 सकलधातुश्च ॥
 सर्व्ववर्णिका, स्त्री, (सर्व्वं वर्णयतीति । वर्ण + गृत् ।
 टाप् अत इत्वम् ।) गम्भारीवृक्षः । इति
 जटाधरः ॥

सर्व्ववक्त्रभा, स्त्री, (सर्व्वेषां वक्त्रभा ।) असती
 नारी । इति धरणिः । इति केचित् ॥ सकल-
 प्रिये, त्रि ॥
 सर्व्ववित्, पुं, (सर्व्वं वेत्तीति । विद् + क्तिप् ।)
 परमेश्वरः । यथा,—
 “यः सर्व्वज्ञः सर्व्वविद्य यस्य ज्ञानमयं तपः ।
 तस्मादेतत् ब्रह्मनाम रूपमन्नश्च जायते ॥”
 इति सुखकोपनिषत् । १ । १ । ८ ।
 सर्व्वज्ञे, त्रि ॥)
 सर्व्ववेदः, पुं, (सर्व्ववेदानधीति इति । “क्रतूकथादि-
 सूत्रान्तात् ठक् ।” ४ । २ । ६० । इति ठक् ।
 “सर्व्ववेदेः सादेश लुक्त्वञ्च ।” इति लुक् ।)
 सर्व्ववेदाध्वेता ब्राह्मणः । इति केचित् ॥
 सर्व्वज्ञे, त्रि, ॥
 सर्व्ववेदाः, [म] पुं, (सर्व्वं धनं वेदयति निवेदयति
 ऋत्विगभ्य इति । विद् + णिच् + असुन् ।)
 सर्व्वस्वदक्षिणयागो येनेष्टः सः । इत्यमरः ॥
 सर्व्वस्वं दक्षिणा यत्र स सर्व्वस्वदक्षिणो विश्वजि-
 त्नामयागः स येनेष्टः सम्पादितः स सर्व्ववेदा
 उच्यते । सर्व्वं स्वं वेदयति लभयति ऋत्विजे
 इति सर्व्ववेदाः विद ल् लामे जगन्तात् त्रासु-
 सिति अम् । इति भरतः ॥
 सर्व्ववेशी, [न] पुं, (सर्व्वेषां वेशोऽस्यास्तीति ।
 इतिः ।) नटः । इति । हेमचन्द्रः ॥ सकलवेश-
 धारिणि, त्रि ॥
 सर्व्वशान्तिहृत, पुं, (सर्व्वशान्तिं करोतीति । ह्र +
 क्तिप् ।) भरतराजः । स तु शकुन्तलापुत्रः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ सकलशमकारकं, त्रि ॥
 सर्व्वसङ्गतः, पुं, (सर्व्वं सङ्गतमस्येति ।) षष्टिका-
 धान्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सकलसङ्गति-
 युक्ते, त्रि ॥
 सर्व्वसंसर्गलवनं, स्त्री, (सर्व्वसंसर्गेण जातं लव-
 णम् ।) औषरकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सर्व्वसन्नहनार्थकः, पुं, (सर्व्वेषां सन्नहनस्य अर्थो
 यत् ।) चतुरङ्गसैन्यसन्नाहः । तत्पर्यायः ।
 सर्व्वभिमारः २ सर्व्वेषः ३ । इत्यमरः ॥ सर्व्व-
 मन्त्रहनं अर्थोऽभिधेयमस्य । सर्व्वैरभिस्रियते-
 ऽभिमुखं गम्यतेऽनेन सर्व्वभिमारः करणे घञ् ।
 सर्व्वेषां ओषो हृन्मन्त्र सर्व्वेषः । इति भरतः ॥
 सर्व्वसन्नाहः, पुं, (सर्व्वेषां सन्नाहो यत्र ।) सर्व्वाल्मा
 इति हलायुधः ॥ सर्व्वसन्नहनश्च ॥
 सर्व्वसहः, पुं, (सर्व्वं सहते इति । सह + अच् ।)
 गुग्गुलुः । इति रत्नमाला ॥ सकलसहिष्णो,
 त्रि ॥ (यथा, भागवतं । ८ । ५ । ८ ।
 “स त्वं जगन्नाथखलपहावथे
 निरूपितः सर्व्वसहो गदाश्रुता ॥”)
 सर्व्वसिद्धिः, पुं, (सर्व्वेषां सिद्धिरस्मात् ।) औफलः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ सकलसाधनश्च ॥
 सर्व्वस्वः, स्त्री, (सर्व्वं स्वम् ।) समुदायधनम् यथा,
 “गुरवे दक्षिणां दद्यात् प्रत्यक्षां शिवात्मने ।
 सर्व्वस्वं वा तदहं वा तदहं वा तदाश्रया ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥

सर्व्वस्त्री, [न] पुं, वर्षसङ्करविशेषः । स तु
 गोपकन्यायां नापिताज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्त
 ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥ (सकलधनविशिष्टे,
 त्रि ॥
 सर्व्वहितं, स्त्री, (सर्व्वस्मिन् हितम् ।) मरिचम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ सकलहितकारके, त्रि ॥
 सर्व्वज्ञः, स्त्री, (सर्व्वं अङ्गम् ।) सकलावयवः ।
 यथा,—
 “पादौ रक्ततु मे केतुः सर्व्वज्ञं मे नवग्रहाः ।
 आपादमस्तकश्चैव सर्व्वविघ्नविनाशकः ॥”
 इति उष्णीसातन्त्रे नवग्रहकवचम् ॥
 (पुं, महादेवः । इति महाभारतम् । १३ ।
 १७ । ३१ ॥)
 सर्व्वज्ञसुन्दररसः, पुं, (सर्व्वस्मिन् अङ्गे सुन्दरः ।
 स एव रसः ।) औषधविशेषः । यथा,—
 “रसगन्धकतुल्यांशो द्वौ भागौ टङ्गणस्य च ।
 मौक्तिकं विद्रुमं शङ्खमवनीय समांशतः ॥
 हेमभस्मार्धभागश्च सर्व्वं खल्ले निधापयेत् ।
 निम्बुद्रवस्य योगिन पिष्टिकां कारयेद्भिषक् ॥
 पश्चात् गजपुटं दद्यात् शीतलञ्च समुद्धरेत् ।
 हेमभस्मसमं तीक्ष्णं तीक्ष्णाहो दरदो मतः ॥
 एकीकृत्य समस्तानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 ततः पूजां प्रकुर्व्वीत भक्षयेत् दिवसे शुभे ॥
 सर्व्वज्ञसुन्दरो ह्येष रोगराजनिघ्नतनः ।
 वातपित्तज्वरं घोरं सन्निपाते सुदारुणे ॥
 अर्शससु ग्रहणीरोगं मेहे गुल्मे भगन्दरे ।
 निहन्ति वातजानुगान् श्लैष्मिकांश्च विशिषतः ॥
 पिप्पलीमधुसंयुक्तं घृतयुक्तमथापि वा ।
 भक्षयेत् पर्णखण्डेन सितया चार्द्रकेण वा ॥
 गुडूचोसत्त्वसहितं प्रमेहे च विशिषतः ।
 रसरत्नाकरप्रोक्तः सिद्धयोगो रसोत्तमः ।
 राजकाहिङ्गुतलास्त्रं लवणाद्यं विवर्जयेत् ॥”
 सर्व्वज्ञसुन्दररसः । इति भैषज्यरत्नावली ॥
 (यथा च ।
 “रसगन्धकयोः कर्षं श्राद्धमेकं सुशोधितम् ।
 ततः कज्जलिकां कृत्वा मृदुपाकेन साधयेत् ॥
 जातीफलं तथा कोषं लवङ्गारष्टपत्रके ।
 मन्बुवारदलञ्चैव पलाशबीजं तथैव च ॥
 एषाञ्च कर्षमात्रेण तीर्थनाथ विमर्हयेत् ।
 मुक्तागृहे पुनः स्थाप्यं पुटपाकेन साधयेत् ॥
 घनपङ्के बहिलिङ्गा पुटमध्ये निधापयेत् ।
 गुञ्जाष्टकप्रमाणेन प्रत्यहं भक्षयेन्नरः ॥
 एतत् प्रोक्तं कुमाराणां रक्षणाय महौषधम् ।
 ज्वरघ्नं दोषनञ्चैव बलवर्धनप्रसाधनम् ॥
 दुर्व्वारं ग्रहणीरोगं जयत्येव प्रवाहिकाम् ।
 सूतिकाञ्च जयेदतद्रक्ताशी रक्तसम्भवम् ॥
 पिशाचा दानवा दैत्या बालानां विघ्नकारकाः
 यत्रौषधवरस्तिष्ठेत् तत्र सौमं न यान्ति ते ॥
 बालानां गदयुक्तानां स्त्रीणाञ्चैव विशेषतः ।
 महागन्धकमेतद्धि सर्व्वव्याधिनिघ्नदन्म् ॥
 विना पाकेन सर्व्वज्ञसुन्दरोऽयं प्रकीर्त्तितः ॥”
 इति वैद्यकरसन्दसारसंग्रहेऽतिसाराधिकारि ॥)

सर्वार्था

सर्वार्थीः, त्रि, (सर्वार्थं व्याप्नोतीति । "तत्-
सर्वार्थेः पथ्यङ्कर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ।" ५ ।
२ । ७ । इति खः ।) सर्वार्थयज्ञसम्बन्धयुक्तः ।
सर्वार्थयवव्याप्तः । यथा, भट्टी । ४ । १० ।
"वसानस्तन्मकनिभिः सर्वार्थीणे तत्त्वचौ ।
काण्ठीरः खाङ्गिकः शार्ङ्गी रचन् विप्र-
स्तानुचवान् ॥"
सर्वार्थी, स्त्री, (सर्वस्य पत्नी । सर्व + "इन्द्रवरुण-
भवंसर्वेति ।" ४ । १ । ४ । इति ङीष् । आनुगाग-
मश्च ।) दुर्गा । इत्यमरः । १ । १ । १८ । अस्मा व्युत्-
पत्तिर्यथा, नृपवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्याये ।
"सर्वार्थोचं प्रापयति जन्मवृत्त्यजरादिभक्तम् ।
चराचरांश्च विग्रहस्थान् सर्वार्थी तेन कीर्तिता ॥"
सर्वार्थानुकारिणी, स्त्री, (सर्वमनुकरोतीति । क्त +
णिनिः । ङीष् ।) शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्वार्थानुभूतिः, स्त्री, (सर्वेषामनुभूतिर्यत्र ।) श्वेत-
त्रिहता । इत्यमरः । २ । ४ । १०८ । (अस्याः पर्यायी
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।
"श्वेता चिह्नत्रा भङ्गी स्वाचिह्नता त्रिपुटापि च
सर्वार्थानुभूतिः सरला निशोत्रा रचनीति च ॥")
चतुर्विंशतिभूताईदन्तगताईद्रेदः । चतुर्विं-
शतिभाव्यईदन्तगताईद्रेदस्य । इति हेमचन्द्रः ॥
सर्वार्थभक्तः, त्रि, (भक्तयतीति । भक्त + क्वल् ।
सर्वेषामन्नं सर्वार्थम् । तस्य भक्तः ।) सक-
लाभभोजी । तत्पर्यायः । उदरपिशाचः २
सर्वार्थीनः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
सर्वार्थभोजी, [नृ] त्रि, सर्वेषां चतुर्णां वर्णानामे-
वात्रं भुङ्क्ते सर्वार्थभोजी । इति भरतः ॥ भुज
+ णिनिः ।) सर्वेषामन्नभक्तः । इत्यमरः । ३ ।
१ । २२ ॥ सर्वप्रकारान्नभक्तः । इति केचित् ॥
सर्वार्थीनः, त्रि, (सर्वार्थानि भक्षयतीति ।
सर्वार्थ + "अनुपदसर्वार्थानयानयमिति ।" ५ ।
२ । ८ । इति खः ।) सर्वार्थभोजी । इत्यमरः ॥
सर्वार्थिसन्धी, [नृ] पुं, (सर्वस्मिन् विषये अभि-
सन्धास्त्वस्येति । इनिः ।) वैङ्गलप्रतिकः ।
कृष्णतापसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सकलाभि-
सन्धानविशिष्टे, चि ॥
सर्वार्थिसारः, पुं, (सर्वेषामभिसारो यत्र ।)
चतुरङ्गसैन्यसन्नाहः । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ ॥
अस्य पर्यायः सर्वसङ्घनयण्ये द्रष्टव्यः ॥
सर्वार्थसाधिका, स्त्री, (सर्वान् अर्थान् साधय-
तीति । साधि + क्वल् । टापि अत इत्वम् ।)
दुर्गा । यथा, मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये ।
सर्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।
शरस्ये चरुवके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥
सकलप्रयोजनसाधके, चि ॥
सर्वार्थानुसाधिनी, स्त्री, (सर्वानर्थाननुसाधय-
तीति । अनु + साधि + णिनिः । ङीष् ।) दुर्गा ।
यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
"धर्मादीन् चिन्तितान् यस्मात् सर्वलोकेषु
यच्छ्रुति ।
ततो देवी समाख्याता सा सर्वार्थानुसाधिनी ॥"

३०८
सर्वौष

सर्वार्थसिद्धः, पुं, सर्वेषु अर्थेषु सिद्धः ।) बुधः ।
इत्यमरः । १ । १ । ११५ ॥ सकलप्रयोजनसिद्धि-
युक्ते, त्रि ॥
सर्वार्थसरः, पुं, (सर्वेषामवसरो यत्र ।) अर्ध-
रात्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सर्वार्था, स्त्री, सर्वार्थि अस्त्राणि यस्याः ।)
षोडशविद्यादेव्यन्तर्गतदेवीविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ सकलास्त्रयुक्ता च ॥
सर्वार्थः, पुं, (सर्वमहः । "राजाहःसखिभ्यष्टच्" ५ ।
४ । ८२ । इति टच् । "अङ्गोऽह एतेभ्यः ।" ५ ।
४ । ८८ । इति अङ्गादेशः । खत्वच् ।) समस्त-
दिनम् । इति व्याकरणम् ॥
सर्वार्थः, त्रि, (सर्वस्मै हितः । सर्व + "सर्वार्थस्य
वा वचनम् ।" ५ । १ । १० । इत्यस्य वार्त्ति-
कोक्त्या पञ्चे छः ।) सर्वसम्बन्धो । सर्वशब्दात्
शौचप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति व्याकरणम् ॥
सर्वेश्वरः, पुं, (सर्वेषामेश्वरः ।) शिवः । इति
केचित् ॥ सार्वभौमश्च । (निखिलप्रभौ, त्रि ।
यथा, भागवते । ६ । ८ । ३३ ।
"केवलजगदाधार लोकैकनाथ सर्वेश्वर लक्ष्मी-
नाथ इति ॥")
सर्वौषः, पुं, (सर्वेषामौषो यत्र ।) चतुरङ्गसैन्य-
सन्नाहः । इत्यमरः ॥ गुरुवेगः । इति मेदिनी ॥
सर्वौषधिः, पुं, (सर्वौषधोपधयो यत्र ।) औषधि-
वर्गविशेषः । यथा,—
"कुष्ठमांसीहरिद्राभिर्वचाशैलेयचन्दनैः ।
मुराचन्दनकर्पूरैः सुस्तः सर्वौषधिः स्मृतः ॥"
अत्र द्वितीयचन्दनपदं रक्तचन्दनपरम् ॥ इति
राजनिर्घण्टः ॥ (कचित् स्त्रोलिङ्गेषुपि दृश्यते ॥)
सर्वौषधिगणः, पुं, (सर्वौषधीनां गणः ।) मुराद्यो-
षधिसमूहः । यथा,—
"मुरा मांसो वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीहयम् ।
शटी चम्पकमुस्तश्च सर्वौषधिगणः स्मृतः ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
अन्यश्च ।
"हरिद्रा चन्दनं दार्वीं मुस्तकं देवताडुकम् ।
धन्याकं जीरकं मेथो धान्नीफलमुषीरकम् ॥
त्रिसुगन्धिः शटी गन्धमाद्री कपूरकं वचा ।
नखो मरुवकं कुष्ठं देवदारु विडङ्गकम् ॥
सरलं पद्मकाष्ठञ्च बालकं भद्रमुस्तकम् ।
ग्रन्थिकञ्च जटामांसी पलाशः शैलजं शमी ॥
अर्कचर्चिगरुकं दूर्वा मुरामांसौ च कुङ्कुमम् ।
अपामार्गो मधुरिका विकासो खदिरः कुशा ॥
चातुर्जातकसस्त्रोऽथोऽष्टवर्गो यज्ञदुम्बरः ।
नागेश्वरश्च कस्तूरी त्रिफला पक्केश्वरम् ॥
कक्कोलं धातकीपुष्पं त्रिकटुं रेणुकं यवः ।
तिलाः कुन्दुर ललुकं भार्गी गौरीचना वकः ॥
शुण्ठी पुष्पञ्च नहुनौ श्रीफलं वंशलोचना ।
इन्दीवरं बहुसुता वकुलं मालतीदलम् ॥
इन्द्रबीजं कोकनदं जयन्ती गजपिप्पली ।
श्वेतापराजितापुष्यं सर्वौषधिगणः स्मृतः ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०७ अध्यायः ॥

सर्वपः

सर्वपः, पुं, (सरतीति । ख गनी + "सर्त्तरपः पुक्
च ।" उणा० ३ । १४१ । इति षपः पुगा-
गमश्च ।) शस्यविशेषः । सरिषा इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । तन्तुभः २ कदम्बकः ३ । इत्यमरः ।
२ । ८ । १७ ॥ सरिषपः ४ । इति भरतः ॥ तन्तुकः
५ । इति रमानाथः ॥ कटुकश्च ६ । इति
जटाधरः ॥ शर्षपः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
राजश्वकः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
ह्याम्बोऽप्योपनिषदि । ३ । १४ । १ ।
"एष म आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा
यवाहा सर्वपाहा श्यामाकाहा इति ॥")
अस्य गुणाः । कफवातघ्नत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ॥
उष्णत्वम् । रक्तपित्तकारित्वम् । कटुत्वम् ।
क्षमिकुष्ठनाशित्वञ्च । सिद्धार्थेषुपि तद्गुणः ।
इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अपरश्च ।
"भासुरी राजिका राजी रक्तिका रक्तसर्वपः ।
तीक्ष्णगन्धा मधुरिका चवकः क्षतकः क्षवः ॥
भासुरी कटुतिक्तौष्णा वातघ्नीहृत्तिशूलनुत् ।
दाहपित्तप्रदा इन्ति कफगुल्मक्षमिषणान् ॥* ॥
सर्वपो राजश्वकः कृष्णा तीक्ष्णफला राजिका
राज्ञी सा कृष्णा सर्वपास्या विज्ञेया राजसर्व-
पास्या च ॥
राजसर्वपकस्तित्तः कटुष्णो वातशूलनुत् ।
पित्तदाहप्रदो गुल्मकण्डू कुष्ठव्रणापहः ॥"
इति कालियसरिषपः ॥ * ॥
"सर्वपस्त्वनघो गौरः सिद्धार्थो भूतनाशनः ।
कटुश्चो घृष्टश्च कण्डूश्चो राजिकाफलः ॥
तीक्ष्णकश्च दुराधर्षो रक्षोघ्नः कुष्ठनाशनः ।
सिद्धप्रयोजनः सिद्धः साधनः सितसर्वपः ॥
सिद्धार्थः कटुकोष्णश्च वातरक्तघ्नापहः ॥
त्वग्दीपशमनो रूच्यो विषभूतघ्नापहः ॥"
इति सर्वपः ॥* ॥
तत्तैलगुणाः ।
"सर्वपतैलं तिक्तं कटुकं वातकफविकारघ्नम् ।
पित्तासदीषदं क्षमिकुष्ठं तिलजवश्चुष्यम् ॥"
तत्पर्ययशाकगुणाः ।
"साधपं पत्रमत्युष्णं रक्तपित्तप्रकोपकम् ।
विदाह कटुकं स्वादु शुकुहत् रुचिदायकम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अन्यश्च ।
"सर्वपः कटुकश्च इस्तन्तुभश्च कदम्बकः ।
गौरस्तु सर्वपः प्राज्ञैः सिद्धार्थ इति कथ्यते ॥
सर्वपस्तु रसे पात्रे कटुहृद्यः सतिक्तकः ।
तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्धनः ॥
रक्षोघ्नो जयित् कण्डू कुष्ठकोष्ठक्षमिषणान् ।
यथा रक्तस्थया गौरः किन्तु गौरो वरो
मतः ॥"
अथ राह । कृष्णराह ।
"राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा सुज्जनिका
सुरी ।
क्षवः क्षुताभिजनकः क्षमिकः कृष्णसर्वपः ॥
राजिका कफवातघ्नी तीक्ष्णोष्णा रक्तपित्तघ्ना

किञ्चिद्वाग्निदा कण्डूकुष्ठकोठकमीन् हरित् ॥
 अतितौष्ठा विशेषेण तद्वत् कण्ठापि राजिका ॥
 तत्तैलगुणाः ।
 “दीपनं सार्धं तैलं कटुपाकरसं लघु ।
 लेखनं अश्ववीर्योष्णं तोष्यं पित्तास्रदूषकम् ॥
 कफमेदोऽनिलार्शोन्नं शिरःकर्षामयापहम् ।
 कण्डूकोठकमिश्रितकुष्ठदुष्टव्रणप्रणुत् ॥
 तद्वत् राजिकयोस्तैलं विशेषाभूतकण्ठकत् ॥”
 राजिकयोः कण्ठा राइ । आरक्त राइ ।
 तयोः ॥ * ॥ तच्छाकगुणाः ।
 “कटुकं सार्धं शाकं बहुमूत्रमलं गुरुः ।
 अन्नपाकं विदाहं स्यादुष्णं रुचं त्रिदोषकत् ॥
 सकारं लवणं तोष्यं स्वादुशाकेषु निन्दितम् ।
 तोष्णोष्णं सार्धं नालं वातघ्नं अन्नपापहम् ।
 कण्डूकमिहरं दद्रुकुष्ठघ्नं रचिकारकम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥*॥
 स्थावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ षड् लिख्या-
 परिमाणम् । यथा,—
 “जालान्तरगते भानी यच्चाणुर्दृश्यते रजः ।
 तैश्चतुर्भिर्भवेत्लिख्या लिख्याषड् भिष्य सर्षपः ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सर्षपतैलं, क्ली, (सर्षपोद्भवं तैलम् ।) सर्षपजात-
 क्तं च । यथा,—
 “सर्षपतैलं तिक्तं कटुकं वातकफविकारघ्नम् ।
 पित्तास्रदोषदं कृमिकुष्ठघ्नं तिलजवच्चक्षुष्यम् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सर्षपी, (क्ली, (स्र गती + अपः पुगागमश्च । ततो
 ङीष् ।) खञ्जिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (पिडकाविशेषः । यथा, सुश्रुते । २ । ६ ।
 “गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा तु सर्षपी ॥”)
 सलं, क्ली, (सरतोति । स्र गती + अप् । रस्य
 लः । सल गती + अप् वा ।) जलम् । इत्यमर-
 टोकायां भरतः ॥
 सलिलं, क्ली, (सलति गच्छतीति । सल गती +
 “सलिकल्पनीति ।” उणा० १ । ५५ । इति
 इलच् ।) जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ३ ॥ तत्र
 विश्वं ब्रह्माग्निपिधो यथा, मनुः ।
 “न सूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मान् न गोव्रजे ।
 न फालकृष्णो न जले न चित्यां न च पर्वते ॥
 न जोषं देवायतने न वस्त्रोक्ते कदाचन ।
 न समत्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि संस्थितः ॥
 न नदीतोरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।
 वायुग्नविप्रानादित्यमपः पश्यंस्तथैव च ।
 न कदाचन कुर्वीत विश्वं ब्रह्मस्य विसर्जनम् ॥”
 इत्याहिकतत्त्वम् ॥
 अपि च ।
 “मूत्रघ्ने अपुरीषाणि यैरुत्सृष्टानि वारिणि ।
 “तं पात्यन्ते च विष्णुं ने दुर्गन्धे पूयपूरिते ॥”
 इति वामनपुराणे कर्मविपाको नाम १२
 अध्यायः ॥*॥ अथ सलिलपरीक्षा । पितामहः ।
 “तौयस्याथ प्रवक्ष्यामि विधिं धर्म्यां सनातनम्
 मण्डलं पुष्यधूपार्थां कारयेत् सुविचक्षणः ॥

शरान् संपूजयेत्तथा वैश्वानरं धनुस्तथा ॥”
 तत्र प्रथमतो वरुणं पूजयेत् । यथा नारदः ।
 “गन्धमाश्वैः सुरभिर्भिर्भुञ्जीरष्टादिभिः ।
 वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः ॥”
 ततो धर्मावाहनादिसकलदेवतापूजासोमसम-
 न्नकप्रतिष्ठापचशिरोनिवेशान्तं कर्म कुर्वीत् ।
 कात्यायनः ।
 “शरांस्वनायसाधास्तु प्रकुर्वीत विग्रहये ।
 वेणुकाष्ठमयाश्चैव क्षेप्ता च सुदृढं क्षिपेत् ॥”
 पितामहः ।
 “क्षेप्ता च क्षिप्यः कार्यः तद् क्षिर्वाह्योऽथवा
 अक्रूरद्वयः शान्तः सोपवासस्तथा शुचिः ॥
 इषुश्च प्रक्षिपेद्दीमान् माहते वाति वा भृशम् ।
 विषमे भुप्रदेशे च वृक्षस्त्राणुसमाकुले ॥”
 नारदः ।
 “क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं मतम् ।
 मन्दं पञ्चशतं प्रोक्तमेव ज्ञेयो धनुर्विधिः ॥”
 अक्षुलीनां सप्ताधिकं शतं यस्य धनुषः परिमाणं
 तत् सप्तशतं एवं षट्शतादिकम् । पिता-
 महः ।
 “मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत् शरत्रयम् ।
 इस्तान्नाश्च शते सार्धं लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥
 तेषाञ्च प्रेषितानान्तु शराणां शास्त्रदेशनात् ।
 मध्यमस्तु शरो श्राद्धः पुरुषेण वलीयसा ॥
 शराणां पतनं श्राद्धं सर्षपं परिवर्जयेत् ।
 सर्षपं सर्षपं शरो याति दूराद्दूरतरं यतः ॥”
 पतनं श्राद्धमिति शरपतनस्थानपर्यन्तं गच्छे-
 दित्यर्थः । तेन प्रसरत्पक्षेऽपि पतनस्थानकशर-
 यद्वयम् । ततश्च प्रथमतः पुरुषान्तरेण तत्स्थाने
 शरं शानतेश्च । नारदः ।
 “नदीषु नातिवेगासु तडागेषु सरःसु च ।
 ऋदेषु स्थिरतीयेषु कुर्वीत् पुंसां निमज्जनम् ॥”
 नातिवेगासु स्थितिबिरोधिवेगशून्यासु । विष्णुः ।
 पङ्कशैवालदुष्टग्राहमत्स्यजलीकादिवर्जितं तस्य
 नाभिमात्रजले मग्नस्यारागद्वेषिणः पुरुषस्यान्य-
 स्योरु गृह्णीत्वाभिमन्त्रिताभ्यः प्रविशेत् । तत्-
 समकालश्च नातिक्रूरदुना धनुषा पुरुषोऽपरः
 शरमोक्षं कुर्वीदिति । तस्य शोध्यस्येत्यर्थः ।
 अन्यथा तस्येति व्यर्थं स्यात् ॥*॥ अन्यपुरुषस्य
 स्तम्भधारणमाह स्मृतिः ।
 “उदके प्राङ्मुखस्तिष्ठे हर्म्यस्थूणां प्रगृह्य च ॥”
 प्राङ्मुखिवाककर्तृकजलाभिमन्त्रणमाह पिता-
 महः ।
 “तौय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यन्तु निर्मितम्
 शुद्धे च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनान्तथा ।
 अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरोक्षणे ॥”*॥
 शोध्यकत्तंकाभिमन्त्रणमाह याज्ञवल्करः ।
 “सत्येन साभिरक्षत् वरुणेत्यभिशाप्य कम् ।
 नाभिसामोदकस्यस्य गृह्णीत्वोरु जलं विशेषत् ॥”
 सा मामभिशाप्य शपथं कारयित्वा कं जलं
 विशेषत् निमज्जत् । तोरणञ्च निमज्जनसमीपे
 समे स्थाने शोध्यकं प्रमाणीकृतं कार्यम् ।

यथा, नारदः ।
 “गत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरणमुच्छ्रितम् ।
 कुर्वीत कर्णमाचक्षु भूमिभागे समे शुची ॥”
 शरमोक्षे विशेषमाहतुर्नारददृष्टव्यती ।
 “शरप्रक्षेपणस्थानादयुवा जवसमन्वितः ।
 गच्छेत् परमया शक्त्या यत्रासी मध्यमः शरः ॥
 मध्यमं शरमादाय पुरुषोऽन्यस्तथाविधः ।
 प्रत्यागच्छेत् तु वेगेन यतः स पुरुषो गतः ॥
 आगतस्तु शरप्राप्ते न पश्यति यदा जले ।
 अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा शुद्धिं विनिर्द्दिशेत् ॥
 अन्यथा न विशुभः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ।
 खानाहान्यत्र गमनाद्यस्मिन् पूर्वं निवेशयेत् ॥”
 जविनी विशेषयति नारदः ।
 “पञ्चाशतो धावकानां वी स्यातामधिकी जवे
 ती च तत्र नियोज्यी शरानयनकर्मणि ॥”
 एकाङ्गस्य दर्शनादिति कर्षाद्यभिप्रायेण ।
 “शिरोमात्रम् दृश्येत् न कर्षी नापि नासिके
 षसु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्द्दिशेत् ॥”
 इति विशेषाभिधानात् ॥
 कात्यायनः ।
 “निमज्जोत्प्लवते यस्तु दृष्टश्चेत् प्राणिना नरः
 पुनस्तत्र निमज्जत् दंशचिह्नविचारितः ॥”
 जलान्तर्गतमत्स्यजलीकादिना दष्टः समुत्प्लवते
 यदि तदा दष्टे दृष्टे पुनर्निमज्जनीय इत्यर्थः ॥*॥
 पितामहः ।
 “गन्तुष्यापि च कर्तुं सभं गमनमज्जनम् ।
 गच्छं तोरणमूलात् शरस्थानं जवी नरः ॥
 तस्मिन् गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय शाय-
 कम् ।
 गच्छे तोरणमूलान्तु यतः स पुरुषो गतः ॥
 आगतस्तु शरप्राप्ते न पश्यति यदा जले ।
 अन्तर्जलगतं सम्यक् ततः शुद्धिं विनिर्द्दिशेत् ॥”
 अत्र मज्जनसमकालं गमनाभिधानात् शर-
 मोक्षसमकालं गमनं शूलपाण्युक्तमयुक्तम् ।
 मज्जनसमकालक्षितं मध्यमं शरमादायेत्यपर-
 सुक्तमपि प्रमाणशून्यम् । ततश्च त्रिषु शरैषु
 सुक्तेषु एको वेगवान् मध्यमशरपतनस्थानं
 गत्वा तमादाय तत्रैव तिष्ठति अन्यस्तु पुरुषो
 वेगवान् शरमोक्षस्थाने तोरणमूले तिष्ठति
 एवं स्थितयोस्तृतीयायां करतान्तिकायां प्राङ्-
 विवाकदत्तायां शोध्यो निमज्जति तत्समकाल-
 नेव तोरणमूलास्थितोऽपि द्रुततरं मध्यमशर-
 पतनस्थानं गच्छति शरप्राप्ते च तस्मिन् प्राप्ते
 द्रुततरं तोरणमूलं प्राप्यान्तर्जलगतं यदि न
 पश्यति तदा शुद्धो भवतीति वक्तुं कार्यः ॥*॥
 तत्र प्रयोगः । उक्तलक्षणजलाश्रयिकटे तथा
 तोरणं विधाय उक्तदेशे लक्ष्यं कृत्वा तोरण-
 समीपे सशरं धनुः संपूज्य जलाशये वरुण-
 मावाह्यं पूजयित्वा तत्तरे धर्मादौ देवान्
 हवनान्तमिहा दक्षिणां कृत्वा शोध्यस्य शिरसि
 प्रतिष्ठापत्वं बद्धा प्राङ्विवाको जलमभि-
 मन्त्रयेत् ।

सलीलः

“ॐ तीय त्वं प्राणिनां प्राणः छट्टेराद्यन्तु
निर्मितम् ।
शुद्धेय कारणं प्रोक्तं दृश्याणां देहिनां तथा ।
भतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे ॥”
इति मन्त्रेण ॥

श्रीध्वस्तु ॐ सत्येन माभिरक्षस्व धरुणेत्यनेन
जलमभिमन्त्र्य गृहीतस्थूषस्य श्रीध्वनाभिमाचो-
दकावस्थितस्य बलीयसः प्राङ्मुखस्य पुरुषस्य
समीपं जलमध्ये गच्छेत् । ततः शरेषु त्रिषु
मुक्तेषु मध्यमशरपतनस्थाने मध्यमशरं गृहीत्वा
जविन्धे कस्मिन् पुरुषे स्थिते चन्वस्मिंश्च तोरण-
मूले स्थिते प्राङ् विवाकेन तालचये दत्ते श्रीध्वो
गृहीतस्थूषप्राङ्मुखपुरुषस्योरु गृहीत्वा निम-
ज्जति । तस्मत्कालमेव तोरणमूलस्योऽपि
मध्यमशरस्थानं द्रुतं गच्छति । ततः शरयाही
च तस्मिन् प्राप्ते द्रुतं तोरणमूलं प्राप्य जला-
न्तःस्थं यदि न पश्यति तदा शुद्धः । कर्णाद्यङ्गं
विना शिरोमात्रदर्शनेऽपि शुद्धः मज्जनस्थाना-
दन्वयं गमनेऽप्यशुद्धः । दक्षिणादिकं दद्यात् ।
इति दिव्यतस्वम् ॥

सलिलकुन्तलः, पुं, (सलिलस्य कुन्तल इव ।)
श्रीवालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सलिलजं, स्त्री, (सलिले जायते इति । जन + उः ।)
पद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ जलजाते, त्रि ॥
(यथा, महाभारते । ७ । १२५ । २१ ।
“एष वृष्णिप्रवीरेष भ्रातः सलिलजो भृशम् ।
पृथिवीश्वान्तरोक्षश्च निनादयति शङ्कराट् ॥”)
सलिलाशयः, पुं, (सलिलानामाशयः ।) जला-
शयः । तस्य वैकृत्ये दोषो यथा,—

मगं उवाच ।

“नगरादपसर्पन्ते समीपमुपयान्ति च ।
नद्यो ह्रदाः प्रसवणाः विरसाश्च भवन्ति ते ।
विवर्णं कलुषं तप्तं फेनवज्जन्तुसङ्कुलम् ।
चीरं स्नेहं सुरां रत्नं वहन्ते चाकुलीदकाः ॥
पण्मासाभ्यन्तरे तत्र परचक्रभयं भवेत् ।
जलाशया मदन्ते वा प्रव्यसन्ति कथञ्चन ॥
विमुञ्चन्ति तथा ब्रह्मन् ज्वालाधूमरजांसि च ।
अस्त्राते वा जलोत्पत्तिः ससत्त्वा वा जलाशयाः ॥
संगीतशब्दा दृश्यन्ते जले मारभयं वदेत् ।
दिव्यमशोभयं सर्पिर्मधुना त्ववसिचनम् ।
जप्तव्या वारुणा मन्त्रास्तेषु होमो जले भवेत् ॥
मध्यान्धयुक्तं परमात्ममन्त्रं
देयं द्विजानां द्विजभोजनार्थम् ।
गावश्च देयाः सितवस्त्रयुक्ता-
स्त्रयोदकुम्भाः सलिलाशयान्त्र्ये ॥”

इति मातङ्ग्ये २०८ अध्यायः ॥

सलिलेभ्यः, पुं, (सलिलं इभ्यं यस्य ।) वाड-
वानलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सलीलः, त्रि, लीलया सह वर्तमानः । लीला-
विशिष्टः । यथा,—

“सुरद्रुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मिते
असद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् ।

सुराङ्गनाभवनवीकरप्रपञ्चामर-
स्फुरत्समीरवीजितं सदाश्रुतं भजामि तम् ॥”
इति छन्दोमञ्जरी ॥

सल्लकी, स्त्री, (सत्कृत्य लक्ष्यते स्वाद्यते गजेरिति ।
सत् + लक + क्तुन् । गौरादित्यात् ङीप् ।) खना-
मख्यातवृक्षः । तत्पर्यायः । गजभञ्जारं सुवहा
३ सुरभी ४ रसा ५ महेरणा ६ कुन्दुकौ ७
झादिनी ८ । इत्यमरः । २।४।१२४ ॥ गजभञ्जा
८ सुरभिः १० सुरभीरसा ११ महेरणा १२
शल्लकौ १३ सल्लकी १४ शिल्लकी १५
झादिनी १६ । इति तट्टीका ॥ गच्छते ज्ञाध्यते
गजेः शल्लकी । शल्ल क ऊ ज्ञाद्ये चुरादिः जेर-
भावपञ्चे नाञ्जीति लकट् । श्वादिद्द्रुभेदौ
शल्लक्यौ शल्लका ज्ञासवितर्कयोरिति तास्यव्यादौ
रभसः । सलति गच्छति सलगती दन्त्यादिः
शकः भौवादिः निपातनात् लस्य द्वित्वम् ।
सत्कृत्य लक्ष्यते स्वाद्यते गजेरिति वा सल्लकी
दन्त्यादिरित्यन्ये । सल्लकौ चेत्येके । देग्री-
प्राथम्यम् । सल्लकी सल्लकौ ह्रदेति रुद्रः ।
इति स्वामी । इत्यमरटोकायां भरतः ॥

संव(स्व)रं, स्त्री, (संव्रियते इति । सं + वृ + षप् ।)
संयमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वीह्रतविशेषः ।
इति मेदिनी ॥ जलम् । इत्यमरः । १।१०।४ ॥
“सम्बति सम्बरम् । संस्व सर्पणे पूर्व्येण अर
सम्बरं दन्त्यादि । शम्भ गतावित्यस्मादरे ताल-
व्यादि च ।

‘लौवन्तु सम्बरं नीरवीह्रतविशेषयोः ।
विशेषे पुंसि दैत्यस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च ॥’

इति दन्त्यादौ रभसः ॥

‘शम्बरो हरिणे दैत्ये मत्स्ये च सलिले स्मृतः ॥
इति तालव्यादावजयः ।’ इति भरतः ॥

संव(स्व)रः, पुं, (संव्रणोति आह्रणोति जलमिति ।
सं + वृ + षच् ।) सेतुः । यथा । सेतौ पश्यालि-
संवराः । इति हेमचन्द्रः ॥ दैत्यविशेषः ।
हरिणविशेषः । मत्स्यविशेषः । शैलविशेषः ।
जिनविशेषः । इति मेदिनी ॥ स तु भाव्यहंन् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

संवरणं, स्त्री, (सं + वृ + ष्यट् ।) आवरणम् ।
(यथा, महाभारते । १ । १४१ । ७१ ।

“मन्त्रसंवरणे यन्नः सदा कार्योऽनसूयता ॥”
इन्द्रियसंयमः । इति संवरादिशब्दटोकायां
भरतः ॥ (प्राकारः । यथा, रामायणे । २ ।
८८ । २४ ।

“शून्यसंवरणारक्षामयस्त्रितृयद्विपाम् ।
पनाहृतपुरद्वारां राजधानीमरक्षिताम् ॥”

“शून्यसंवरणारक्षां संवरणानां प्राकाराणामा-
समन्तात् रक्षया शून्याम् ॥” इति तट्टीका ॥ ॥
पुं, अजमोदपुत्रः । स च कुरोः पिता । इति
महाभारतम् । १ । ८५ । ३० ॥

सवरारिः, पुं, (संवरस्य अरिः ।) कामदेवः । इत्य-
मरः । १।१।२३ ॥ “सवरस्य दैत्यविशेषस्य अरिः ।
‘लौवन्तु संवरं नीरवीह्रतविशेषयोः ।

सवयाः

विशेषे पुंसि दैत्यस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च ॥
इति दन्त्यादौ रभसः । संवरणं संवरः भावेऽल्ल् ।
इन्द्रियसंयमः संवरस्तस्यारिरिति वा । तदुक्तं
साहित्यकल्पतरुणा । रुद्रस्य सम्बरारिश्च पुष्य-
वतीनां कुसुमधन्वेति तदयं संवरारिरिह
तासव्यादिर्दन्त्यादिश्च ॥ इति भरतः ॥

संवरी, स्त्री, गतावरी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सूषिकपर्णी । इत्यमरः । २।४। ८८ ॥ इन्दुर-
काणी इति ख्यातायां युलकुडी इति ख्याता-
यामिति केचित् । अं कस्याणं हृणोति शंवरौ
पूर्व्ववदन् ईप् तालव्यशादिः दन्त्यसादिश्चेति
स्वामी । इति भरतः ॥

संवलं, स्त्री, (संव्रणोतीति । सं + वृ + षच् । रस्य
सः ।) जलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

संवलः, पुं, स्त्री, पाथियम् । तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च ।
इत्यमरभरती ॥

सवं, स्त्री, (सूते रसानिति । सू + षच् ।) जलम् ।
इति जटाधरः ॥ पुष्परसः । इति केचित् ॥

सवः, पुं, (सूयते सोमोऽत्रेति । सू + षप् ।)
यज्ञः । इत्यमरः । २।७।११ ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । ८४ । २५ ।

“राजसूयाश्वमेधाद्यैः सोऽयजत् बहुभिः सवैः ॥”
सन्तानः । इति मेदिनी ॥ सूर्यः । चन्द्रः । इति ;
केचित् ॥ (अर्घ्ये, चि । यथा, वाजसनेयसंहि-
तायाम् । ८ । ३८ ।

“सविता त्वा सवानां सुवताम् ॥”

“सविता सवानां प्रसवानामज्ञानामधिपत्ये ह्ये
यजमान त्वा त्वां सुवतां प्रेरयतु ॥” इति
तद्भाष्यम् ॥)

सवनं, स्त्री, (सु ज् अभिषवे + ष्यट् ।) यज्ञ-
स्नानम् । (यथा, किराते । १२ । १० ।

“प्रविवेश गामिव ह्यशस्य

नियमसवनाय गच्छतः ।

तस्य पदविनिमित्तो हिमवान्

गुरुतां नयन्ति हि गुणा न संहतिः ॥”)

तत्पर्यायः । सूत्या २ अभिषवः ३ । इत्यमरः ।
२।७।४७ ॥ सोमसन्धानम् ४ । इति जटाधरः ॥
सोमपानम् । इति भरतः ॥ अश्वरम् । (यथा,
रघुः । ८ । ७५ ।

“अथ तं सवनाय दीक्षितः

प्रणिधानात् गुरुराश्रमस्थितः ।

अभिषङ्गजङ्घं विजज्ञिवान्

इति शिष्येण किलान्वबोधयत् ॥”)

सोमनिर्दलनम् । इति मेदिनी ॥ प्रसवः । इति
केचित् ॥ (सु + युच् । चन्द्रे, पुं । इत्युणादिवृत्तौ
उज्ज्वलदत्तः । २।७।४ ॥ वनेन सह वृत्तमानमिति
विग्रहे वनविशिष्टं, चि । यथा, महाभारते ।
१ । १८ । ८ ।

“अथ पर्व्वतराजानं तमनन्तो महाबलः ।

उज्जहार बलाद्ब्रह्मन् सवनं सवनौकसम् ॥”

सवयाः, [स] स्त्री, (समानं वयोऽस्याः । “ज्योति-
र्जनपदेति ।” ६।३।८५ । इति समानस्य सः ।)

सवित्रि

समवयस्का । तत्पर्यायः । आशिः २ वयस्या ३ सखी ४ सवचरी ५ । इति जटाधरः ॥
 सवयाः, [स्] पुं, (समानं वयो यस्य ।) वयस्यः । इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥ समानवयस्के, त्रि ॥ (यथा रघुः । ५ । ६५ ।
 "सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं प्राबोधयन्नुपसि वाग्भिरदारवाचः ॥")
 सवरः, पुं, सलिलम् । शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सवर्णः, त्रि, (समानो वर्णोऽस्य । "ज्योतिर्जनपदेति ।" ६ । ३ । ८५ । इति समानस्य सः ।) सट्टमः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १५ । ११ । "प्रथितमौलिरसौ वनमालया तरुपलाशसवर्णतनुच्छदः ॥")
 समानवर्णः । (यथा, महाभारते । ७ । २२ । ४३ । "इन्द्राद्युधसवर्णैस्तु कुन्तिभोजो ज्योत्समैः । आयात् सदस्यैः पुरुजित् मातुलः सव्यसाचिनः ॥") तुल्यजातिः । यथा, मनुः ।
 "पाणिचक्षुषसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते । असवर्णास्वयं चो यो विधिरुहाडकर्मणि ॥ इत्युहाडतस्त्वम् ॥ एकस्थानोत्पन्नवर्णः । यथा । सवर्णनाकदीर्घः । इति सन्धिसारव्याकरणम् ॥
 सवर्णा, स्त्री, (समानो वर्णो यस्याः ।) सूर्यपत्नी छाया । इति शब्दरत्नावली ॥ (समानवर्णा स्त्री । यथा, मनुः । ३ । ४ । "उद्दृष्टं द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणां तां ॥")
 सवहा, स्त्री, त्रिहता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 सविकाशः, त्रि, विकशितः । प्रफुल्लः । विकशेन सह वर्त्तमानः ॥
 सविता, [क्व] पुं, (सूते लोकादीनिति । सू + ङच् ।) सूर्यः । इत्यमरः । १ । ३ । ३१ । यथा, कुमारः । ५ । २० ।
 "विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभामनन्वदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥")
 तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
 "धीशब्दवाच्यो ब्रह्माणं प्रचीदयति सर्वदा । सृष्टार्थं भगवान् विष्णुः सविता स तु कौर्त्तितः ॥ सर्वलोकप्रसवनात् सविता स तु कौर्त्तिते । यतस्तद्देवता देवो सावित्रीत्युच्यते ततः ॥" इति वक्रपुराणे गायत्रीकल्पौ नामाध्यायः ॥
 अर्कहृत्तः । इति चामरः । २ । ४ । ८० ॥
 सविददेवतः, पुं, (सविता देवतं यस्य ।) हस्तनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 सविदलः, त्रि, सविदसम्बन्धी । सविदशब्दात् सप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 सविचं, स्त्री, (सुयतेऽनेनेति । सू प्रसवे + "चत्ति-लुधूसूखनसहचर इवः ।" ३ । २ । १८४ । इति कारणे इचः ।) प्रसवकरणम् । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥
 सवित्रियः, त्रि, (सवितुरयमिति । सविद + घः ।) सूर्यसम्बन्धीयः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

३१२

सम्भ्रुः

सवित्री, स्त्री, (सूते या । सू + ङच् । ङीप् ।) माता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारः । १ । २४ । "तथा दुहित्वा सुतरां सवित्री स्फुरत्यभामच्छलया चकारि ॥")
 गौः । इति केचित् ॥
 सविधः, त्रि, (समाना विधास्येदि ।) निकटम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६७ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५३ । ३० । "अथ सविधमागत्य राज्ञस्तस्त्रोपविष्टवान्") समानप्रकारश्च ॥ (यथा, भागवते । ३ । ३ । ८ । "आसां सुहृत्त एकस्मिन् नानागारेषु योषिताम् सविधं जगृहे पाथीनशुक्रपुः स्वमायया ॥")
 सविधायः, त्रि, (विक्रयेन सह वर्त्तमानः ।) विक्रयापन्नः । तत्पर्यायः । वीक्षापन्नः २ । इति हारावली ॥
 सवेशः, त्रि, (वेशेन सह वर्त्तमानः ।) वेशान्वितः । इति धरणिः ॥ निकटम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६७ ॥
 सव्यः, त्रि, (सू प्रेरणे + "माच्छासिसिन्धुयो यः" उणा० ४ । १०८ । इति यः ।) वामः । इत्यमरः । ३ । १ । ८५ ॥ (यथा, मनुः । २ । ६३ । "उद्भूते दक्षिणे पाणानुपवीत्युच्यते द्विजः । सव्यं प्राचीनं चावीती निवोती कण्ठसज्जने ॥") दक्षिणः । (यथा, अनर्घराघवे । ६ । ७० । "एकेन सव्यपाणिना विशिखमुत्खाय किमाह रावणः । साधु रे मनुष्यडिम्भ साधु ।" "सव्यपाणिना दक्षिणहस्तेन" इति तट्टीका ॥) प्रतिकूलः । इति हेमचन्द्रः ॥
 सव्यः, पुं, (सूते विश्वमिति । सू प्रसवे + "माच्छासिसिन्धुयो यः" उणा० ४ । १०८ । इति यः ।) विष्णुः । इति शब्दमाला ॥
 सव्यसाची, [न्] पुं, (सव्येन वामेन हस्तेनापि सचति सन्दर्भात् बाणमिति । सच सन्धाने + षिनिः ।) अजुनः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । १२ । १८ । "उभौ मे दक्षिणो पाथो गाण्डीवस्य विकर्षणे तेन देवमनुष्यपु सव्यसाचीति मां विदुः ॥")
 सव्येष्ठः, पुं, (सव्ये तिष्ठतीति । स्या + कः । "स्यास्विन्स्युणाम्" ८ । ३ । ८७ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या षत्वम् । हलदन्तादित्यलुक् ।) सारथिः । इति हलायुधः ॥
 सव्येष्ठा, [क्व] पुं, सव्ये तिष्ठतीति । स्या + "सव्ये स्यच्छन्दसि" उणा० २ । १०२ । इति छन्दसि ऋः । स च ङित् । "स्यास्विन्स्युणाम्" ८ । ३ । ८७ । इति षत्वम् । सप्तम्या अलुक् ।) सारथिः । इत्यमरः । २ । ८ । ६० ॥
 सशस्या, स्त्री, (शस्येन सह वर्त्तमाना ।) नागदन्ती । इति रत्नमाला ॥ शस्ययुक्तभूम्यादौ त्रि ॥
 सशुकः, पुं, (शुकेन दयया सह वर्त्तमानः ।) आस्तिकः । इति केचित् ॥
 सश्रुः, स्त्री, (श्रुणा सह वर्त्तमाना ।) श्रुणुयुक्तस्त्री । तत्पर्यायः । नरमालिनी २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (श्रुणुविशिष्टं, त्रि ॥)

सखेदा

सखेदा, स्त्री, (सखेन सह वर्त्तमाना ।) गर्भिणी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ३ । ८ । नदीमिवात्मःसखिलां सरस्वतीं "नृपः सखेदां मन्विषीममन्वत ॥")
 प्राणियुक्ते, त्रि । यथा, "मनुः । ४ । ४७ । 'न मूत्रं पथि कुर्वीत न भक्षानि न गोत्रजे' 'न सखेदु गतेषु न गच्छन्नापि संखितः ॥' सखेदु प्राणिमत्सु ।" इत्याहिकतस्त्वम् ॥
 ससमं, स्त्री, (सस नाशे + स्युट् ।) यत्रार्थपक्षजनम् । इत्यमरटीका । २ । ७ । २६ ॥ तस्य रूपान्तरं शसनं शसनश्च ॥
 सखितः, त्रि, (खितेन सह वर्त्तमानः ।) ईषहास्वतुक्तः । यथा,—
 "सखिताननसरोजमङ्गले रिङ्गमाचमतिबोमकुन्तलम् । रोचनीहसितभासमस्तु मे कैशवं मनसि शेषवं वपुः ॥" इत्यनुमितौ जगदीशः ॥
 सख्यं, स्त्री, (सस सखे + "माच्छासिसिन्धुयो यः" उणा० ४ । १०८ । इति यः ।) हृद्यादीनां फलम् । यथा,—
 "संसनं सौसकं सख्यं सख्यं सास्त्रा च साध्वसम् ॥" इत्युपविवेकात् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 धान्यम् । यथा, हेमचन्द्रः ।
 "धान्यस्तु सख्यं सौख्यं त्रीहस्तस्यकरिच तत्" शस्त्रम् । गुणः । इति विश्वः ॥ तस्य प्रशंसा यथा, "जीर्णमन्नं प्रशंसोयात् भार्याय गतवीवनाम् । रणात् प्रत्यागतं शूरं सख्यश्च दृष्टमागतम् ॥" इति चाचक्षुशतकम् ॥
 अन्यत् शस्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 सख्यकः, पुं, (सख्येन गुणेन परिजातः सख्यश्च । सख्य + "सख्येन परिजातः" ५ । २ । ६८ । इति कन् ।) मन्मिदः । (यथा, हृदयसंवितायाम् । ७ । २० । "हेमकान्तिरघवा शुकवर्षः सख्येन मणिना सहयो वा ॥")
 असिः । इति मेदिनी ॥
 "सख्यको नासिकेरान्तः सखाभमषिष्णव्योः ॥" इति हेमचन्द्रः ॥
 (शालिः । साधुः । इति काशिका ॥)
 सख्यसारी, [न्] पुं, (सख्यं सारयतीति । सू + णिच् + षिनिः ।) मन्मानुषकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सख्यनाशके, त्रि ॥
 सख्यसंवरः, पुं (सख्यैः संत्रियते इति । सं + वृ + "ग्रहहृदिनिश्चिगमश्च" ३ । ३ । ५८ । इति षप् ।) सालहृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ४४ ॥
 सख्यसंवरणः, पुं, (सख्यैः संवरणमस्त्विति ।) अन्नकर्णहृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सखेदा, स्त्री, (सखे देन सह वर्त्तमाना ।) दूषिता कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (घर्षविशिष्टं, त्रि ॥)

सह, व्य, सहितम् । तत्पर्यायः । साकम् २. सार्धम्
३ सत्रम् ४ समम् ५ । इत्यमरः । ३।४।४ ॥
ससुः ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः ।
१०।६१ ।
“यत्र त्वेते परिध्वंसा जायन्ते वर्षादूषकाः ।
राष्ट्रिकः सह तद्वाङ्गं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥”)
साकल्यम् । विद्यमानम् । साहस्यम् । योगपद्यम् ।
संज्ञिः । सख्यः । इति मेदिनी ॥ सामर्थ्यम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सहं, क्ली, (सहते इति । सह + अच् ।) पांशव-
लक्षणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सहः, पुं, (सहते इति । सह + पचाद्यच् ।)
अपहायणमासः । (यथा, वाजसनेयसंहि-
तायाम् । १४।२७ ।
“सहस्र सहस्रस्य हैमन्तिकाहृत ॥” ॥
महादेवः । इति महाभारतम् । १३।१० ।
१२६ ॥) क्षमे, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
महाभारते । १६।८।१० ।
“गदापरिघशक्तीनां सहाः परिघबाहवः ।
त एरकाभिर्निहताः पश्य कालस्य पर्ययम् ॥”)
सहः, पुं, क्ली, (सहते इति । सह + अच् ।)
बलम् । इति मेदिनी ॥
सहः, [स्] क्ली, (सहते इति । सह + “सर्व-
धातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४।१८८ इति असुन् ।)
ज्योतिः । बलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुः । ८।७ ।
“सदयं वभुजे महाभुजः
सहसोर्हे गमियं व्रजेदिति ।
अचिरोपनतां स मेदिनीं
नवपाणिग्रहणां बभूमिव ॥”)
सहकारः, पुं, (सह युगपत् कारयति विक्षेपयति
सौगन्धमिति । क + णिच् + अच् ।) अति-
सीरभान्नः । इत्यमरः । २।४।३३ ॥ (यथा,
रघुः । ४।८ ।
“मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।
फलैर्न सहकारस्य पुष्योद्गम इव प्रजाः ॥”)
सहकारी, [न्] पुं, (सह करोतीति । क +
णिनिः ।) प्रत्ययः । यथा,—
“अथ हेतुरुपादानं प्रत्ययाः सहकारिणः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
न्यायमते तद्विभवे सति तज्जन्यजनकत्वं सह-
कारित्वम् ॥ (मिलित्वा करणशीले, त्रि ॥)
सहचरः, पुं, स्त्री, सह चरतीति । चर + अच् ।)
पौतभिक्षणी । नौलभिक्षणी । इति रत्नमाला ॥
(यथा, सुश्रुते । १।३८ ।
“वैततकसहचरद्वयदर्भेष्टादनीति ॥”)
सहचरः, पुं, (सह चरतीति । चर + अच् ।)
भिक्षणी । वयस्यः । (यथा, कथासरित्सागरे ।
२४।१६२ ।
“ततः सहचरैः साकं तस्यैवाशिश्रयद्दृष्टम् ॥”)
प्रतिबन्धकः । इति हेमचन्द्रः ॥ अनुचरे, त्रि ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारः । २।६४ ।

“सहचरमधुहस्तान्यस्तचूताङ्ग राक्षः
शतमखमुपतस्ये प्राञ्जलिः पुष्यधन्वा ॥”)
सहचरी, स्त्री, (सह चरति या । चर + अच् ।
पचादिषु चरतेऽत्किरणात् ङीष् ।) पीत-
भिक्षणी । इत्यमरः । २।४।७५ ॥ सखी ।
इति जटाधरः ॥ पत्नी । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, रघुः । ८।५७ ।
“लक्ष्मीकृतस्य हरिणस्य हरिप्रभावः
प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहम् ।
आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी
बाणं कृपासुदमनाः प्रतिस्पर्शहार ॥”)
सहजः, पुं, (सह जायते इति । जन + ङः ।)
सहोदरः । इत्यमरः । २।६।३४ ॥ निरर्गः ।
सहोत्थे, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः ।
८।४३ ।
“विललाप स वाप्यगहदं
सजजामप्यपहाय धीरताम् ।
अभितप्तमयोऽपि माह्वं
भजते कैव कथा शरीरिषु ॥”)
जन्मलम्नात् तृतीयस्थानम् । यथा,—
“सुतमदननवान्धे पूर्णदृष्टिः सुरारि-
र्युगलदशमराशौ दृष्टिपादत्रयाह्वः ।
सहजरिपुष्यतुर्येष्वष्टमे चार्द्धदृष्टिः
स्थितिभवनमुपाख्यं नैव दृश्यं हि राशोः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
सहजमित्रं, क्ली, (सहजं मित्रम् ।) स्वाभाविक-
सुहृत् । यथा,—
“अरिमित्रमुदासीनोऽनन्तरस्तत्परः परः ।
क्रमशो मण्डलं चिन्त्यं सामादिभिरुपक्रमैः ॥”
परिः शत्रुः । मित्रं सुहृत् । उभयविलक्षण
उदासीनः । ते च त्रयस्त्रिविधाः । सहजाः
कृत्रिमाः प्राकृताश्चेति । सहजं मित्रं भागि-
नेयपैतृस्वस्रीयमादस्वस्रीयीदिः । इति मिता-
चारायामाचाराध्याये १ अध्यायः ॥
सहजातः, त्रि, (सह जातः उत्पन्नः ।) सहो-
दरः । यमजः इति केचित् ॥ (सहोत्थे, त्रि ।
यथा, कथासरित्सागरे । ११३।२२ ।
“तारावलोकनामा च क्रमाद् द्विं जगाम सः
दानधर्मविवेकाद्यैः सहजातैर्गुणैः सह ॥”)
सहजारिः, पुं, (सहजः स्वाभाविकः परिः ।)
स्वाभाविकशत्रुः । यथा । “सहजारिः सापन्न-
पितृव्यतत्पुत्रादिः ॥” इति मिताचाराया-
माचाराध्यायः ॥
सहजोदासीनः, पुं, (सहज उदासीनः ।) स्वाभा-
विकपरतरः । यथा । “सहजकृत्रिममिद्विशु-
लक्षणरहितौ सहजकृत्रिमोदासीनौ ॥” इति
मिताचारायामाचाराध्यायः ॥
सहण्डुकं, क्ली, मांसव्यञ्जनविशेषः । यथा,—
“छागादेर्मांसमूर्धादेः कृष्टितं षण्डितं पुनः ।
शुद्धमांसविधानेन पचेदेतत् सहण्डुकम् ।
सहण्डुकं गुणयन्ते शुद्धमांसगुणं कृतम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

सहदेवः, पुं, (पाण्डवविशेषः । इति मेदिनी ॥
स च पाण्डुराजस्य पञ्चमपुत्रः । माद्रीगर्भं
अश्विनीकुमाराभ्यां जातः ॥ जरासन्धसुतः ।
स युधिष्ठिरममकालीनो मगधेषु राजासीत् ।
इति श्रीभागवतम् ॥ (इत्यंखनसुतः । यथा,
हरिवंशे । २८।३ ।
“इत्यंखनसुतो राजा सहदेवः प्रतापवान् ।
सहदेवस्य धर्मोत्सा नदीन इति विन्धुतः ॥”
सोमदत्तपुत्रः । यथा, तत्रैव । ३२।८० ।
“सोमदत्तस्य दाय्यादः सहदेवो महायशः ।
सहदेवसुतश्चापि सोमको नाम पार्थिवः ॥
देवैः सह वर्त्तमाने, त्रि । यथा, भागवते ।
४।२।८ ।
“श्रुयतां ब्रह्मर्षयो मे सहदेवाः महात्मयः ।
साधूनां ब्रवतो वृत्तं नाज्ञाताश्च मत्सरात् ॥”)
सहदेवा, स्त्री, (सह दीव्यतीति । दिव + अच् ।
टाप् ।) बला । दण्डोत्पलाः । शारिर्वीषधिः ।
इति मेदिनी ॥ अहंसाता । इति हेमचन्द्रः ॥
(देवककन्यान्यतमा । सा तु वसुदेवपत्नी । यथा,
भागवते । ८।२४।२३ ।
“शान्तिदेवोपदेवा च श्रीदेवा देवरक्षिता ।
सहदेवा देवकी च वसुदेव उवाह ताः ॥”)
सहदेवी, स्त्री, सर्पाक्षी । इति मेदिनी ॥ पीत-
दण्डोत्पला । इति रत्नमाला ॥ बलाप्रभेदः ।
तत्पर्यायः । महाबला २ ज्येष्ठबला ३ कट-
भरा ४ केशरुहा ५ केसरिका ६ सुगान्दी ७
वर्षपुष्पा ८ केशवर्द्धिनी ९ पुरासिनी १० देव-
बला ११ सारिणी १२ पीतपुष्पी १३ देवार्हा
१४ गन्धवल्ली १५ सुगा १६ सुगरसा १७ ।
अस्या गुणाः । हृद्रोगवातार्शःशोफहारित्वम् ।
शुक्रवृद्धिकारिम् । बल्यत्वम् । विषमण्डर-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ सहदेव-
पत्नी च ॥
सहदेवीगणः, पुं, (सहदेवीनां गणः ।) प्रति-
ष्ठायां देवचानार्थमोषधिसमूहः । यथा,—
“पञ्चगव्यैः स्नापयेच्च सहदेव्यादिभिस्ततः ।
सहदेवी बला चैव शतमूली शतावरी ॥
कुमारी च गुडुची च सिंहौ व्याघ्री तथैव च ।
य ओषधीति मन्त्रेण ज्ञानमोषधिसङ्गलेः ॥”
इति गारुडे ४८ अध्यायः ॥
सहधर्मिणी, स्त्री, (सह धर्मोऽस्यस्या इति ।
इनिः । ङीप् ।) वेदविधानेनोदा । इत्यमरः ।
२।६।५ ॥
सहनं, क्ली, (सह + ल्युट्) शान्तिः । तत्पर्यायः ।
तित्तिचा २ क्षमा ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । ६।३८० ।
“कार्यसंग्रह आदानं तदाहृच्छादनं पुनः ।
कार्यार्थमपमानादेः सहनं खलु यज्ञवेत् ॥”)
सहनः, त्रि, (सहते इति । सह + ल्युट् ।) सहन-
शीलः । इत्यमरः । ३।१।३१ ॥ तत्पर्यायः ।
सहिष्णुः २ क्षमिता ३ क्षमी ४ तित्तिष्ठुः ५
क्षन्ता ६ । इति हेमचन्द्रः ॥

सहनर्तनं, क्ली, (सह मिलित्वा नर्तनम् । एकत्र मण्डनाकारनृत्यकरणम् । इति केचित् ॥
 सहपांशुकिलः, पुं, (सह पांशुना रजसा किलति क्रोडतीति । किल क्रोडने + कः ।) वयस्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सहपानं, क्ली, (सह मिलित्वा पानम् ।) एकत्र मद्यभक्षणम् । तत्पर्यायः । सपीतिः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ तुल्यपानम् ३ । इत्यमरः ॥ २।८।५५ ॥ सहपीतिः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 सहपूर्वाङ्गं, क्ली, (पूर्वाङ्गस्य सदृशम् । "अव्ययीभावे चाकाले । ३।३।८१ इत्यत्र अकाले इति कथनात् न सादेशः ।) पूर्वाङ्गसदृशम् । इति मुग्धबोधव्याकरणे अव्ययीभावसमासः ॥
 सहभावो, [न्] त्रि, (सह भवतीति । भू + णिनिः ।) सहायः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सहभोजनं, क्ली, (सह मिलित्वा भोजनम् ।) एकत्र भक्षणम् । तत्पर्यायः । सन्धिः २ ॥ इत्यमरः ॥ २।८।५५ ॥ (सहभोगकरणम् । यथा, महाभारते । १।१८६।२४ ।
 एष नः समयो राजन् रत्नस्य सहभोजनम् । न च तं हातुमिच्छामः समयं राजसत्तम ॥")
 सहमरणं, क्ली, (सह पत्या मरणम् ।) मृतस्वामिसहितज्वलच्चितारोहण-पूर्वकमरणम् । यथा । "अथ सहानुगमनम् । अङ्गिराः । मृते भर्त्तरि या नारी समारोहेषुताशनम् । सारुथ्यतोसमाचारा स्वर्गलोके मङ्गीयते ॥ तिस्रः कौट्योऽर्धकौटो च यानि लोमानि मानवे ।
 तावन्व्यङ्गानि सा स्वर्गे भर्त्तरं यानुगच्छति ॥ व्यालघाहो यथा व्यालं बलादुद्धरते विलात् । तद्वद्भर्त्तरमादाय तेनैव सह मोदते ॥ मातृकं पैटकञ्चैव यत्र कन्या प्रदीयते । पुनाति त्रिकुलं नारी भर्त्तरं यानुगच्छति ॥ तत्र सा भर्तृपरमा परा परमलालसा । क्रोडते पतिना साहं यावदिन्द्रासतुर्ह्य ॥" भर्तृपरमा भर्त्ता परमो यस्याः सा तथा । परा परमलालसेत्यत्र स्तूयमानाः पुरोगैरिति व्यासेन पठितम् ।
 'ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वापि यो नरः । तं वै पुनाति सा नारी इत्याङ्गिरसभाषितम् ॥ साध्वीनामेव नारीणामग्निप्रपतनादृते । नान्यो धर्मा हि विज्ञो यो मृते भर्त्तरि कर्हिचित् । या नारीत्युपादानात् सहमरणाभावपक्षोऽपि सूचितः । नान्यो धर्म इति तु सहमरणस्तुत्यर्थम् । तथा च विष्णुः । मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा इति । ब्रह्मचर्यमेधुनवर्जनं ताम्बुलादिवर्जनञ्च । यथा प्रचेताः ।
 'ताम्बुलाभ्यञ्जनञ्चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥' अभ्यञ्जनमायुर्वेदोक्तं पारिभाषिकम् । यथा, 'मूर्द्धं दत्तं यदा तलं भवेत् सर्वोङ्गसङ्गतम् । सांताभिस्तर्पयेद्वाङ्ग अभ्यङ्गः स उदाहृतः ॥

तैलमखं यदाङ्गेषु न च स्वाहाहुतर्पणम् । सा माष्टिः पृथगभ्यङ्गो मस्तकादो प्रकौ-
 त्तितः ॥
 मृतिः ।
 'एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन । पर्यङ्गशायिनौ नारी विधवा पातयेत् पतिम् ॥ गन्धद्रव्यस्य सन्धोगो नेव कार्येस्तथा पुनः । तर्पणं प्रत्यङ् कार्यं भर्तृस्तिलकुशोदकेः । तस्थितुस्तत्पितृषापि नामगोषादिपूर्वकम् ॥ एतत् तु तर्पणं पुत्रपौत्राद्यभावविषयमिति मदनपारिजातः ॥
 'वैशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमश्चरेत् । ज्ञानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामघञ् मुहुः ॥ अत्र साध्वीत्वमाह ।
 'भार्त्तान् मुदिता दृष्टे प्रोषिते मलिना कृया । मृते म्रियते या पत्नी साध्वी च या पतिव्रता ॥ हृन्दोगपरिशिष्टीयमिति कल्पतरुः ॥ साध्वी-प्रसादेन लोकधारणमप्याह ॥ महापुराणम् । 'तस्मात् साध्याः स्त्रियः पूज्याः सततं देव-
 वज्जनेः ।
 तासां राज्ञा प्रसादेन धार्यते च जगत्त्रयम् ॥' महाभारते ।
 'अवमत्य च याः पूर्वं पतिं दृष्टे न चेतसा । वर्त्तन्ते याश्च सततं भर्तृणां प्रतिकूलतः ॥ भर्त्तनुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः । कामात् क्रोधात् भयान्कोहात् सर्वाः पूता भवन्ति ताः ॥' अत्र ऐहिकब्रह्मपतेर्द्वाहनिषेधात् जन्मान्तरीयतत्पापवत एव सहमरणोद्धारः । ब्रह्मपुराणे ।
 'देशान्तरमृते पत्नी साध्वी तत्पादुकाहयम् । निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम् ॥ ऋग्वेदादात् साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनौ । त्रहाशौचे निवृत्ते तु त्राहं प्राप्नोति शास्त्र-
 वत् ॥'
 ऋग्वेदादात् इमा नारीरविधवा इत्यादि-
 मन्त्रात् । एवञ्च अङ्गिरो ब्रह्मपुराणवचनपर्यालोचनया ब्राह्मण्यादिसकलभार्याणां स्वगत-
 भर्त्तृगतफलविशेषार्थिनौनां गभवती बालापत्या-
 दिव्यतिरिक्तानां सहमरणानुमरणधरधिकार इति विवादकल्पतरुत्कारौ । तत्र ब्राह्मण्या-
 यनुमरणाधिकारोऽसङ्गतस्तस्यास्तन्निषेधात् । तथा च मिताक्षरायां देवबोधकृतयोऽवस्कण्टोकायाश्च गीतमः ।
 'पृथक्चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति । इतरासां नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः ॥ तस्माद्ब्राह्मण्याः सहमरणमेव इतरासां उभयमिति । कल्पतरुत्कारोऽपि चिन्ता-
 मण्डियु पादुकाहयमिति दर्शनात् पादुकादिक-
 मित्युपाठः किन्तु पादुकाहयमित्युपलक्षणम् । उग्रनसा विप्रेतरासां द्रव्यविशेषमनुपादाय पृथक्चित्यारोहणमात्रोक्तः । यथोचनाः ।

'पृथक्चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति । अन्यासामेव नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः ॥ मदनपारिजातोऽप्येवम् । शिष्टाचारोऽपि तथा । कल्पतरुत्कारोऽपि हृदयारदीयम् ।
 'बालापत्याश्च गर्भिणी दृष्टेऽप्यतवस्तथा । रजस्वला राजसुते ! नारीहन्ति चितां शुभे ॥ राजसुते इति सगरमातुः सम्बोधनम् । वृह-
 क्षतिः ।
 'बालसम्बन्धं न त्यक्त्वा बालापत्या न गच्छति । रजस्वला स्तिका च रणेर्भश्च गर्भिणी ॥ एवमन्यतश्च बालस्य संवहं न स्यात् तदा तस्या अप्यधिकारः । व्यासः ।
 'दिनेकगम्यदेशस्या साध्वी चेत् कृतनिर्णया । न दहेत् स्वामिनं तस्या यावदागमनं भवेत् ॥ भविष्यपुराणे ।
 'दत्तोयेऽङ्गि उदक्याया मृते भर्त्तरि वै द्विजाः । तस्यानुमरणार्थीय स्वापयेदेकरात्रकम् ॥ तस्य भर्तुः । तथा,—
 'एकां चितां समासाद्य भर्त्तरं यानुगच्छति । तद्भर्त्तर्यः क्रियाकर्त्ता स तस्याश्च क्रियाश्चरेत् ॥ एतच्च पिण्डदानपर्यन्तम् ।
 'यच्चान्निदाता प्रेतस्य पिण्डान्दद्यात् स एव हि । इति वायुपुराणैकवाक्यत्वात् ॥ ब्रह्मपुराणे ।
 'यावद्यज्ञस्तु जायान्तु स्वभर्तृकुक्षपामिसाम । चितामारोपयन् प्राज्ञः प्रमृते धर्मसुत्तमम् ॥ इमाः पतिव्रताः पुण्याः स्त्रियो या याः सुशो-
 भनाः ।
 सह भर्तृशरीरेण संविशन्तु विभावसुम् ॥ एवञ्च शुत्वा ततो नारो त्र्यामन्त्रिसमन्विता । पिण्डमेधेन यज्ञेन इष्टा स्वर्गमवाप्नुयात् ॥ प्रमृते भर्त्तरोति शेषः । पिण्डमेधेन यज्ञेन चितारोहणरूपेण । पादुकाहयग्रहणपूर्वकानुमरणेऽपि सह भर्तृशरीरेण इत्यनूहः प्रयोग्यः । देशान्तरमृते पत्यावित्यादिना शरीर-
 प्रतिनिधित्वेन तदौयद्रव्यविधानात् प्रतिनिधौ च यथाश्रुतमन्त्रपाठमाह कात्यायनः । शब्दे-
 ऽविप्रतिपत्तिः इत्येतत् विवृतमेकादशोतस्त्वे ॥ न च अग्निजलप्रविष्टानां भृगुसंश्रामदेशान्तर-
 मृतानां गर्भोणां जातदन्तानां मरणे त्रिराक्षेण शुद्धिः । इति काश्यपवचनात् सहमृताया अप्यग्निप्रवेशेन त्रिराक्षोचं तत्रैव तस्याः पिण्डदानमिति वाच्यम् । प्रागुक्तब्रह्मपुराणे पृथक्चितिसमारोहणमात्रे त्रहाशौचविधानात् अन्यत्र भर्तृतुल्याशौचप्रतीतेः । सहमरणे काश्यपोक्तत्रिराक्षोचोक्तारोऽपि तस्या-
 शौचस्य वृत्ता पत्यशौचकालावधिस्थायित्वम् ॥ 'अन्तर्हशाहे स्याताश्चेत् पुनर्भरणजन्मनी । तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत् स्यादनिर्हयम् ॥ इति मनूक्त्याशौचसङ्करे पराशौचस्य पूर्वा-
 शौचकालावधिस्थायित्वप्रतीतेः । ततश्च यथा अशौचकालसङ्कोचे तन्मध्य एव सङ्कल्प्य पिण्ड-

दानं तथाशौचकालहृत्वापि यावदशौचं यथा-
क्रमं दद्युः पिण्डा देया इति । अतएव जिक-
नीयाभ्येष्टिविध्यनुमरणविवेकयोर्भासः ।
'संस्थितं पतिमालिङ्गं प्रविशेद्यथा हुताशनम् ।
तस्याः पिण्डादिकं देयं क्रमशः पतिपिण्डवत् ॥'
विष्णुः ।
'अन्विता पिण्डदानन्तु यथा भर्तुर्द्विने द्विने ।
तदन्वारोहणी यस्मात्तस्मात् सा नात्मघातिनी'
अत्रानुः सद्धार्यः । पतिमालिङ्गं त्यजेनेकवाक्य-
त्वात् । स्वाभ्यशौचाभ्यन्तरे पृथक्चितामृताया-
स्त्राह्ये पिण्डदानं स्वाभ्यशौचापगमे तु चाहम्
'अन्वितायाः प्रदातव्या दशपिण्डास्त्राह्येण तु ।
स्वाभ्यशौचव्यतीते तु तस्याः आहं विधीयते ॥'
इति जिकनष्टतपैठीनस्त्रिवचनात् ॥
अग्निपुराणस्य दमिति शूलपाणिः । अत्रानुः
पञ्चादर्यः । अतीते तु भर्तृशौचे पादुकाद्यसु-
पादाय ज्वलदग्निप्रवेशे त्र्यहशौचव्यवस्थया
पिण्डदानं चतुर्थदिने आहं पूर्वोक्तब्रह्मपुराण-
वचनात् । तत्र तु भर्तुः संग्रामहृतत्वादिना
सद्यःशौचं तत्र पृथक्चितामृताशौचस्य पूर्वोक्त-
ब्रह्मपुराणवचनात् विरात्रत्वेन बहुकालव्यापि-
त्वेनाघट्टिमत्वात् तनेन पूर्वशौचस्य व्यपग-
मात् तत्र भर्तुरपि त्र्यह्येण पिण्डदानम् । तत्रा-
य्येकचित्तारोहणे भर्तृशौचव्यपगमात् शुद्धिः ।
संस्थितं पतिमालिङ्गं इति अन्वितापिण्डदान
मिति पूर्वोक्तवचनाभ्यां अग्निप्रवेशे सुमन्तुना
सद्यःशौचविधानाच्च । यथा भृश्वग्निजलसंग्राम
देशान्तरस्थसत्यास्यनशनशनमहाध्वनिकानां
उदकक्रिया कार्या सद्यःशौचं भवति इति ।
भृगुरुहदेशः । महाध्वनिकः पुण्यार्थं हिमा-
लयावधिकमहापथगमनेन सम्पादितमरणः ।
न चेतत् सद्यःशौचं नित्यवेदाध्यापकरग्निहोत्र-
भिश्च एकाहशौचभिश्च कर्त्तव्यमिति हार-
लतादत्तविषयत्वेन नैतद्विषयकमिति वाच्यम्
तस्मात्त्रविषयकत्वे प्रमाणाभावात् । सामान्य-
मुखप्रवृत्ततया वचनान्तरसंवादितया चेत-
द्विषयकमिति । अन्यथा कश्यपोक्तत्रिराचा-
शौचमपि अग्निजलसंग्रामप्रविष्टानां प्रमादा-
देव मरण इति हारलतादर्शनात् अनुमरण-
विषयकं न स्यात् तस्मात् काश्यपवचनं ब्रह्म-
पुराणसमानविषयकं इति । सुमन्तुवचनं संग्राम-
हृतभर्तृसहगमनविषयकमपीति ॥*॥ एवञ्च
समाधिना त्यक्तदेहस्य मुक्तस्य धृतराष्ट्रस्य
पर्णोत्कान्तिना देहदाहकाले तत्पत्न्या
गाभ्याथ्या अग्निप्रवेशदर्शनादिदानो काश्यादि-
मृतस्य मुक्तस्यापि पत्युस्तत्पत्न्याः सहमरणं
सङ्गच्छते । आभागवतं तदुक्तम् ।
'दहमानेऽग्निभिर्देहे पत्युः पत्नी सहोत्क्रे ।
बहिःस्थिता पतिं साध्वा तमग्निमनुवेक्षति ॥'
अनुवेक्षति अग्निप्रवेशनं करिष्यति इति
युधिष्ठिराय नारदस्य भविष्यत्कथनम् ।
'दयितं यान्मदेशस्य मृतं शुक्ला पतिव्रता ।

समारोहति शौचान्नी तस्याः सिद्धिं निबोधत ॥
इति व्यासवचनादिना सहमरणानुमरणयो-
र्निरवकाशनेमिसिक्तकाम्यत्वेन मलमासादा-
वपि कर्त्तव्यता ।
'नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा
तथा तथैव कार्याणि न काकन्तु विधीयते ॥'
इति दक्षवचनात् ॥*॥
तदयं प्रयोगः । पुत्रादिना स्वगृह्योक्तविधिना
अग्नी दत्ते ज्वलितायां भर्तृचितायां सहगन्ती
साध्वी ज्ञाता परिहितधीतवासोयुगा कुश-
हस्ता प्राङ्मुखी वा देवतोर्येनाचान्ता तिल-
जलकुशत्रयमादाय ॐ तत् सति त्रिभ्रमणै-
रुच्चारिते नारायणं संख्या नमोऽस्यामुके मासि
अमुके पक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रा श्रीमतौ
अमुकोदेवी अहन्वतीसमाचारत्वपूर्वकस्वर्ग-
लोकमहीयमानत्वमानवाधिकरणकलामसम-
संख्याव्यावच्छिन्नस्वर्गवासभक्तमहितमोदमान-
त्वमाह-पितृ-स्वभ्ररकुलत्रयपूतत्व चतुर्दशेन्द्रा-
वच्छिन्नकालाधिकरणकासुरोगणस्तूयमानत्व-
पतिसहितक्रीडमानत्वब्रह्मपतिपूतत्वकामा
भर्तृज्वलितारोहणमहं करिष्ये इति । अनु-
मरणे तु भर्तृज्वलितारोहणमित्यत्र ज्वल-
चित्तप्रवेशेन भर्तृनुमरणमिति सहस्य अष्टौ
लोकपाला आदित्यचन्द्रानिलान्वाकाशभूमि-
जलहृदयावस्थितान्त्यामिपुरुषयमदिनरात्रि-
सन्ध्याधर्मा ययं साक्षिणो भवत ज्वलितारोह-
णेन भर्तृशरीरानुगमनमहं करोमि इति । अनु-
मरणे तु भर्तृशरीरानुगमनमित्यत्र भर्तृनुमरण-
मित्युच्चार्य ज्वलितान्नि त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य
'ॐ इमानारोहविधवाः सपत्नौ-
राञ्चनेन सर्पिषां संविशन्तु ।
अनयवो अनमीवाः सुरत्रा
आरोहन्तु जनयोर्योनिमग्रे ॥'
इति ऋग्वेदोक्तमन्त्रे । १२०।१८।७॥
'ॐ इमाः पतिव्रताः पुण्याः स्त्रियो या याः
सुशोभनाः ।
सह भर्तृशरीरेण संविशन्तु विभावसुम् ॥'
इति पौराणिके मन्त्रे च ब्राह्मणेन पाठिते नमो
नम इत्युच्चार्य ज्वलितानां समारोहेत् ॥*॥
आपस्तम्बः ।
'चितिभ्रष्टा तु या नारी मोहाच्चलितान्ना
भवेत् ।
प्राजापत्येन शुभ्यं तु तस्माद्दि पापकर्मणः ॥'
पाद्यात्यनिर्णयामृतं स्मृतिः ।
'एकचित्यां समारूढी दम्पती निधनं गतौ ।
पृथक् आहं तयोः कुर्यादोदनन्तु पृथक् पृथक् ॥'
विद्याकरधृता स्मृतिः ।
'एकाहेन मृतानान्तु बहूनामथवा द्वयोः ।
तन्त्रेण अपणं कृत्वा पृथक् आहं प्रवर्त्तयेत् ॥'
यत्तु ।
'यदा नारो विभेदग्निं स्वच्छया पतिना सह ।
अशौचमुदकं तस्याः सह भवेति निश्चितम् ।

तिथ्यन्तरमृतायान्तु पृथक् आहं न विद्यते ॥
इति चतुर्भुजभट्टाचार्ये धृतयमवचनाङ्गिकतिथि-
मृताया अपि पत्युर्मृततिथौ आहमिति हरि-
दासतर्काचार्याः । तत्र अस्य वचनस्यामूलत्वात्
समूलत्वेऽपि आहपदं पिण्डपरम् । एकोहिष्टं
मृताहनीति यमवचनविरोधात् । इति शङ्कि-
तस्वम् ॥*॥ अन्यत् ब्रह्मवेदं गणपतिगण्डे
२८ अध्याये । मार्कण्डेयपुराणे दमचरिताध्याये
विष्णुपुराणे ५ अंशे ३८ अध्याये । कल्किपुराणे
३३ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥
सहायायी, [द्व] चि, (सह यातीति । या +
णिनिः ।) मिलितगामो । यथा.—
“न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वतेषु च पर्वतान् ।
आवासे भोजने वापि न त्यजेत् सहयायिनम् ॥”
इति कूर्मपुराणे उपविभागे । १५।५८ ॥
सहरसा, स्त्री, (सह रसो यस्याः ।) मुहूर्त्तौ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सहरि, व्य, हरिः सट्टगम् । इति मुग्धबोधव्याक-
रणम् ॥ सूर्यं हृषे च, पुं । इति केचित् ॥
सहर्षः, पुं, (सह हर्षो यत्र ।) स्वर्जनम् । हर्षः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (हर्षेण सह वर्त्तमानः ।)
हर्षयुक्ते, चि ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
२ । २३ ।
“पतच्छ्रुत्वा वचः शम्भोः सहर्षोऽहमिहा-
गतः ॥”)
सहसा, व्य, उठात् । तत्पर्यायः । अतर्कितः ।
इत्यमरः । ३ । ४ । ७ ॥ अकस्मात् ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ सहसा कर्मकरणनिर्णयो
यथा, किराताज्जनीये । २ । ३० ।
“सहसा विदधौ न क्रिया-
मविवेकः परमापदां पदम् ।
हृणते हि विमृश्यकारिणं
गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥”
हास्ययुक्ते, त्रि । यथा,—
“प्रियतमेन यथा सरुषा स्थितं
न सहसा सहसा परिरभ्य तम् ।
अथयितुं क्षणमक्षमतां गता
न सहसा सहसा कृतवेपथुः ॥”
इति माघे । ३ । ५७ ॥
सहसादृष्टः, त्रि, उठात्, दृष्टः । दत्तकपुत्रे, पुं ।
इति केचित् ॥
सहसानः, पुं, (सहते इति । सह + “ऋञ्जिर्वाधि-
मन्दिर्वाधिभ्यः कित् ।” उणा० २ । ८३ । इति
असानच् ।) मयूरः । यत्रः । क्षमायुक्ते, त्रि ।
इत्युणादिकोषः ॥ (शृङ्गामभिभूवितरि, त्रि ।
इति सायणः ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । १८८ । ८ ।
“मानस्य सन्तुः सहसानं अग्नौ ॥”)
सहस्यः, पुं (सहसि बले साधुः । तत्र साधुरिति
यत् ।) पोषमासः ॥ इत्यमरः । १ । ४ । १५ ॥
(यथा, कुमारः । ५ । २६ ।
“निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः
सहस्यराशौरुदवासततः पराः ॥”)

सहस्र

सहस्रः स्त्री. (सहो बलमस्य किञ्चित् । सहस् + रः । "सहो बलनामसु व्याख्यातम् । रो मत्व-श्रीयः । अस्यापि भाविनी शक्तिरक्षिक्वस्ति ।" इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा । ३।१।) दशशतसंख्या । इति हेमचन्द्रः ॥ हजार इति पारस्यभाषा । (यथा, मनुः । ३। १७७ । "पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥") तहाषकानि यथा । जाङ्गवीवक्तुम् १ शेष-गोषम् २ पद्मच्छदः ३ रविकरः ४ अर्जुन-वाणः ५ वेदशाखा ६ इन्द्रदृष्टिः ७ । इति कविकल्पलता ॥ (बहु । इति निघण्टुः । ३।१॥ यथा,—
 "सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सदस्रपात् ।" इति पुरुषसूक्तम् ॥)
 सहस्रकाण्डा, स्त्री, (सहस्रं काण्डानि यस्याः ।) अत्र तदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सहस्रकिरणः, पुं, (सहस्रं किरणानि यस्य ।) अर्थः । इति हलायुधः ॥ (यथा, बृहत्संहि-त्तायाम् । ४२ । १३ ।
 "राशौ राशौ यस्मिन् शिशिरमयूखः सहस्रकिरणो वा ॥")
 सहस्रदंष्ट्रः, पुं, (सहस्रं दंष्ट्रा यस्य ।) पाठोन-मत्स्यः । इत्यमरः । १ । १० । १८ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ । "रोहितपाठीनपाटला-गजोववर्णमस्य-क्षणमत्स्य-वायुञ्जारमुरल-भहस्रदंष्ट्रप्रभृतयो नादेयाः ॥")
 सहस्रदंष्ट्री, [न्] पुं, (सहस्रदंष्ट्राः सन्त्यस्येति । इतिः ।) वीदालमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
 सहस्रदोः [स्] पुं, (सहस्रं दोषो बाहवो यस्य ।) कार्तवीर्यार्जुनः । इति जटाधरः ॥
 सहस्रधाराः, पुं, (सहस्रं धारा यस्य ।) विष्णु-वक्तुम् । इति केचित् ॥
 सहस्रधारा, स्त्री, (सहस्रं बहवो धारा जल-प्रमाता यत्र ।) देवतास्नानार्थसहस्रच्छिद्रयुक्त-पात्रमलितजलधारा । यथा,—
 "सहस्रधारया देवीं स्नापयामि सुरेश्वरीम् ॥" इति दुर्गास्तवपद्धतिः ॥
 सहस्रनयनः, पुं, (सहस्रं नयनानि यस्य ।) इन्द्रः । इति हलायुधः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १०१।२२७ ।
 "कियं सहस्रनयनप्रोक्षणीया किमस्वराः । वनश्रीरथवा पुण्यलग्नाय करपल्लवा ॥")
 वाचलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते । २३ । १४ । २०४ ।
 "किञ्चात्र बहूभिः सूक्तेर्हेतुवादैः पुरन्दर । भद्रस्रनयनं दृष्ट्वा त्वामिव सुररुत्तम ॥")
 सहस्रनेत्रः, पुं, (सहस्रं नेत्राणि यस्य ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । ६ । २३ ।
 "क्रियाप्रवन्धादयमध्वराणा-मजस्रमाहृतसहस्रनेत्रः । शचाश्चिरं पाण्डुकपोललम्बान् मन्दारशून्यान लकाञ्चकार ॥"

३१६
सहस्र

वाचलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते । १ । २१२ । २७ ।
 "एवं चतुर्मुखैः स्थाणुर्महादेवोऽभवत्पुंरा । तथा सहस्रनेत्रस्य बभूव बलसूदनः ॥")
 विष्णुः । इति श्रीभागवतम् ॥
 सहस्रपत्रं, स्त्री, (सहस्राणि पत्राणि यस्य ।) पद्मम् । इत्यमरः । १ । १० । ४३ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ११ ।
 "तासां मुखैरासवगन्धर्मे-र्यासान्तराः सान्द्रकुतूहसानाम् । विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥")
 सहस्रपात्, [द्] पुं, (सहस्रं पादा यस्य । संख्या-सुपूर्वं स्थेति पादस्यान्तलोपः ।) विष्णुः । यथा, "सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥" इति पुरुषसूक्तम् ॥
 (तथा च महाभारते । १३ । १४८ । ३७ ।
 "सहस्रमूर्धा विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥")
 महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । १३० ।
 "हृद्यक्षः ककुभो वक्षो शतजिह्वः सहस्रपात् ॥ ऋषिपिशेषः । यथा, तत्रैव । १ । १० । ७ ।
 "अहं पुरा बरो ! नाम्ना ऋषिरामं सहस्रपात् सोऽहं शापेन विप्रस्य भुजङ्गत्वमुपागतः ॥")
 सहस्रपादः, पुं, (सहस्रं पादा यस्य ।) कारण-पत्नी । सूर्यः । विष्णुः । इति मेदिनी ॥
 सहस्रबाहुः, पुं, (सहस्रं बाहवो यस्य ।) बाण-राजः । यथा,—
 "बाणः पुत्रशतज्येष्ठो बलेरासीन्महात्मनः । सहस्रबाहुर्वाद्येन ताण्डवे तोषयन्मृडम् ॥" इति श्रीभागवते । १० । ६२ । २ ॥
 (कार्तवीर्यार्जुनः । शिवः । यथा, महा-भारते । १३ । १७ । १३१ ।
 "सहस्रबाहुः सर्वाङ्गः शरण्यः सर्वलोककृत ॥")
 बहुबाहुविशिष्टः, त्रि । यथा, भागवते । ४।५।३ ।
 "ततोऽतिकायस्तनुवा सृशन् दिवं सहस्रबाहुर्घनरुक् त्रिसूर्यदृक् ॥")
 सहस्रभुजः, पुं, (सहस्रं भुजा यस्य ।) विष्णुः । यथा,—
 "पश्यन्त्यदोरूपमदभ्रचक्षुषा सहस्रपादोरुभुजानमाद्भुतम् । सहस्रमूर्धं श्रवणाक्षिनासिकं सहस्रमौल्यस्वरकुण्डलोत्तसत् ॥" इति श्रीभागवते । १ । ३ । ४ ॥
 कार्तवीर्यार्जुनः ॥ (बाणराजस्य ॥)
 सहस्रभुजा, स्त्री, (सहस्रं भुजा यस्याः ।) महा-लक्ष्मीः । सा च महिषासुरमर्दिनी । यथा,—
 "खतानाना नीलभुजा सुखतस्तनमण्डला । रत्नमध्या रत्नदेहा नीलजङ्घोस्तालुका ॥ चित्रानुलेपना कान्ता सर्वसौभाग्यदायिनी । अटादशभुजा पुज्या सा सहस्रभुजा रणे ॥ आयुधान्त्वत् रक्षन्ति दक्षिणाधः करक्रमात् । अक्षमाला च सुपलं बाणासिक्तुल्लिगं गदाम् ॥"

सहस्र

अक्षं त्रिशूलं परशुं शङ्खचण्डं च पाशकम् । शक्तिं दण्डं चर्मं चापं पानपात्रं कमण्डलुम् ॥ अलङ्कृतभुजा त्वं भिरायुधैः परमेश्वरी । अर्त्तव्या स्तुतिकालादी महिषासुरमर्दिनी ॥ इत्येषा राजसी मूर्तिः सर्वदेवमयी मता । यां ध्यात्वा मानवो निखं लभते हितमात्मनः ॥" इति मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्यपाठक्रमः ॥
 सहस्रमूर्धा, [न्] पुं, (सहस्रं मूर्धानो यस्य ।) विष्णुः । अस्य प्रमाणं सहस्रभुजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (तथाच महाभारते । १३ । १४८ । ३७ ।
 "सहस्रमूर्धा विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥" शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १३० ।
 "सहस्रमूर्धा देवेन्द्रः सर्वदेवमयो गुरुः ॥")
 सहस्रमूली, स्त्री, (सहस्रं मूलानि यस्याः ।) डीर्घा द्रवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सहस्रमौलिः, पुं, (सहस्रं मौलयो यस्य ।) विष्णुः । अस्य प्रमाणं सहस्रभुजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (यमन्त-देवः । यथा, देवीभागवते । १ । २ । ७ ।
 "विष्णुस्तु शेषशयने स्वपितीति काले तन्नाभिपद्ममुकुले खलु तस्य जन्म । आधारातां किल गतोऽत्र सहस्रमौलिः सख्योध्यतां स भगवान् हि कथं मुगारिः ॥")
 सहस्ररश्मिः, पुं, (सहस्रं रश्मयो यस्य ।) सूर्यः । इति सहस्रकिरणशब्ददर्शनात् ॥ (यथा, भावे । १ । ५३ ।
 "अशक्तं वन् सोढुमधीरलोचनः सहस्ररश्मि रिव यस्य दर्शनम् ॥")
 सहस्रवदनः, पुं, (सहस्रं वदनानि यस्य ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 सहस्रवीर्या, स्त्री, (सहस्रं वीर्याण्यस्याः ।) दूर्वा । इत्यमरः । २ । ४ । १५८ ॥ महाशता-वरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १८ ।
 "शतवीर्यां सहस्रवीर्यां सिद्धाधींश्च शिरसा धारयेत् ॥")
 प्रभृतवीर्याशालिनि, त्रि । यथा, वाजसनेयमंहितायाम् । १३ । २६ ।
 "सहस्रवीर्यासि सा मा जिव्व ॥")
 सहस्रवेधं, स्त्री, (सहस्रं वेधा यस्य ।) चुक्रम् । काञ्चिकविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सहस्रवेधि, [न्] स्त्री, (सहस्रं विधतीति । विध छिद्रिकरणे + णिनिः ।) चिह्नम् । इति मेदिनी-राजनिर्घण्टौ ॥
 सहस्रवेधो, [न्] पुं, (सहस्रं वेधितुं शीलमस्य । विध छिद्रिकरणे + णिनिः) अश्ववेतसः । इति मेदिनी ॥ कस्तुरो । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सहस्रवेधकर्त्तरि, त्रि ॥
 सहस्रशिखरः, पुं, (सहस्रं शिखराणि यस्य ।) विन्ध्यपर्वतः । इति केचित् ॥ (यथा, मार्कण्डे । ५५ । १० ।
 "सहस्रशिखरश्चाद्रिः पारिपात्रः समृक्त्वान् ॥")
 सहस्रश्रवणः, पुं, (सहस्रं श्रवणानि यस्य ।) विष्णुः । अस्य प्रमाणं सहस्रभुजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सहस्री

सहस्रार्थ्याः, पुं. इन्द्रायः । इति केचित् ॥
 सहस्रा, स्त्री, (सहस्रं वीर्याणि सन्वस्यामिति ।
 अच् । टाप् ।) अम्बुडा । इति भावप्रकाशः ॥
 सहस्रांशः, पुं. (सहस्रं शंशवी दस्य ।) सूर्यः ।
 इत्यमरः । १ । ३ । २१ ॥ (यथा, मनुः । १ । ८ ।
 "तदण्डमभवत्सं सहस्रांशसमप्रभम् ।
 तस्मिन् अञ्जे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥")
 सहस्राक्षः, पुं. (सहस्रमक्षीत्यस्येति । "बहुव्रीहौ
 सक्षयस्योः स्वाङ्गात् अच् ।" ५ । ४ । ११३ । इति
 अच् ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४३ ॥ (यथा,
 महाभारते । १ । २५ । ८ ।
 "नमुचिन्नमस्तेऽस्तु सहस्राक्षं शचीपते ! ॥")
 विष्णुः । यथा,—
 "सहस्रगोर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।"
 इति पुरुषसूक्तम् ॥
 (पौठस्थानविशेषः । यथा, देवीभागवते । ७ ।
 ३० । ६५ ।
 "उत्पलाक्षौ सहस्राक्षे हिरण्णाक्षे महो-
 त्यला ॥")
 सहस्राननः, पुं. (सहस्रं आननानि यस्य ।)
 विष्णुः । अस्य प्रमाणं सहस्रभुजशब्दे दृष्टव्यम् ॥
 सहस्रानीकः, पुं. शतानीकराजपुत्रः । यथा,—
 "शतानीकोऽभवत् पूर्वं पुराकल्पे महोपतिः ।
 इन्द्राय सुवहन् यज्ञान् अह्नापूतनं चेतसा ॥
 यज्ञे यज्ञे सहस्राणि गजाश्वयदन्तिनाम् ।
 ब्राह्मणेभ्योऽददद्राजन् श्यामानाश्च शतं शतम् ॥
 द्विजस्तुष्टौ ददौ पुत्रं कौषिको भुभृते तथा ।
 पत्न्यास्तस्य स जातोऽपि कालात् कालं व्यवर्द्धत ॥
 वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धर्मज्ञो नियतव्रतः ।
 काम्या चन्द्रमस्तुत्यः प्रतापात् सूर्यवत् प्रभुः ॥
 संमये धर्मराजो व क्षमया पृथिवीसमः ।
 एतद्गुणवतो ज्ञात्वा सुतं राज्ञो द्विजातयः ।
 सहस्रानोकनामानं चक्रुस्तस्य सुहृषिताः ॥"
 इति ब्रह्मपुराणे पापनाशनवृषदानाध्यायः ॥
 (तथा च भागवते । ८ । २२ । ३८—३९ ।
 "तस्य पुत्रः शतानीको याज्ञवल्क्यात् त्रयो
 पठन् ।
 अस्त्रज्ञानं क्रियाज्ञानं शौनकात् परमेष्ठिति ॥
 सहस्रानीकस्तत्पुत्रस्ततश्चैवाश्वमेधजः ॥")
 सहस्रारः, पुं. स्त्री, (सहस्रं आराणि कीणा यस्याः)
 शिरोऽवस्थिताधोमुखसहस्रदलकमलम् । यथा,
 "सहस्रारं हिमनिभं सख्यवर्णविभूषितं ।
 अ-क-थादिविरेखात्म-ह-ल-क्ष-त्रयभूषितं ॥
 तन्मध्ये परविन्दुश्च सृष्टिस्थितिलयात्मकम् ।
 एवं समाहितमना ध्यायेद्यासोऽयमान्तरः ॥"
 इति तन्त्रसारोक्त्यान्तर्मातृकान्यासः ॥
 (सहस्रं आराणि यस्येति । बहुवचनविशिष्टे,
 त्रि । यथा, देवीभागवते । ६ । ५ । १८ ।
 "चक्रं सुमोच वेगेन सहस्रारं सुदर्शनम् ॥")
 सहस्री, [न्] पुं. (सहस्रं बलमस्त्वस्येति ।
 सहस्र + "तपःसहस्राभ्यां विनीनौ ।" ५ । २ ।
 १०२ । इति इनिः ।) सहस्रेण यो बली । तत्-

सहायः

पर्यायः । साहस्रः २ । इत्यमरः । २ । ८ ।
 ६२ ॥ हे हाजरा इति ख्याते । यी सहस्रेण
 सहस्रसंख्येन गजादिना बलिनः सैन्यवन्तः ते ।
 सहस्रं बलानि सन्वेषामिति अस्यर्थे विकार-
 संघेत्यादिना षो नैकाजादिति इति च रूप-
 दयम् । इति भरतः ॥ (सहस्रविशिष्टे, त्रि ।
 यथा, मनुः । ८ । ३७६ ।
 "ब्राह्मणीं यद्यगुमाश्च गच्छेतां वैश्वपार्ष्णिनी ।
 वैश्वं पश्यतं कुर्यात् क्षत्रियस्तु सहस्रिणम् ॥"
 तथाच भागवते । १ । ८ । ३० ।
 "तदोपमं ह्यस्य गिरः सहस्रिणी-
 विमुक्तसङ्गं मन आदिपुरुषे ॥"
 "सहस्रिणीः सहस्रार्थवतीः" इति तटीका ॥
 सहा, स्त्री, (सहते इति । सह + अच् । टाप् ।)
 छतकुमारी । मुद्रपर्णी । इत्यमरः । २ । ४ । ७३ ;
 २ । ४ । ११३ ॥ नखमेपजम् । दण्डोत्पला ।
 पृथिवी । इति मेदिनी ॥ शक्रकिण्टी । सर्प-
 कङ्काली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राज्ञा । स्वर्ण-
 क्षीरो । पोतदण्डोत्पला । इति रत्नमाला ॥
 तरणोपुष्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सहाः, [स] पुं. (सहते इति । सह + अच् ।)
 अग्रहायणमासः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते ।
 १२ । ११ । ४१ ॥
 "अथांशः कश्यपस्तार्क्ष्यं ऋतसेनस्तथोर्वशी ।
 विद्युच्छतुर्भङ्गाशङ्कः सहोमासं नयन्त्यमी ॥"
 हेमन्तकालः । इति मेदिनी ॥
 सहाचरः, पुं. (सह आचरतीति । आ + चर +
 अच् ।) पीतकिण्टी । इति शब्दरत्नावली ॥
 (अस्य पर्यायो यथा,—
 "सैरैयकः श्वेतपुष्यः सैरैयः कटसारिका ।
 सहाचरः सहचरः स च भिन्त्यपि कथ्यते ॥"
 इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ३७ ।
 "सहाचरवरीविश्रवाकाकणाशविदारिभिः ॥"
 यथाच ।
 "वासानिम्बपटोलकेतकीबलाकुशाण्डकेन्द्रीवरी-
 वर्षाभ्रुकुटजाश्वगन्धसहिते हे पूतिगन्धामृते ॥
 मांसं नागबलासहाचरपुरैर्हिङ्गार्द्रके नित्यशो
 याह्वास्तत्क्षयमेव न द्विगुणिता ये चेत्तुजाता
 घनाः ॥"
 इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥)
 सहचरश्च ॥
 सहायः, पुं. (सह अयते इति । अय + अच् ।)
 अनुकूलः । तत्पर्यायः । अनुभवः २ अनुचरः ३
 अभिसरः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ७१ ॥ (यथा,
 मनुः । ६ । ४८ ।
 "अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
 आत्मनेव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥"
 राज्ञां सहाया यथा, मातृङ्गे । २१५ । ७४ ।
 "सहताश्च तथा पुष्टाः सततं प्रतिमानिताः ।
 राज्ञा सहायाः कर्त्तव्याः पृथिवीं जेतु-
 मिच्छता ॥"

सहुरिः

सहायता, स्त्री, (सहाय + "ग्रामजनबन्धुसहा-
 येभ्यस्तल् ।" ४ । २ । ४३ । इति तल् ।)
 सहायानां समूहः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४१ ॥
 (सहायस्य भावः कर्म वा । तल् ।) साहा-
 य्यश्च ॥ (यथा, रघुः । ८ । १८ ।
 "स किल संयुगमूर्ध्नि सहायतां
 मघवतः प्रतिपद्य महारथः ।
 स्वभुजवीर्यमगापयदुच्छ्रितं
 सुरबधुरवधूतभयाः शरैः ॥")
 सहायत्वं, स्त्री, सहायता । सहायस्य भावः ।
 सहायशब्दाद्भावे त्वप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । ३० । ८७ ।
 "अङ्गीचक्रे सहायत्वं राजा तस्यारिमर्द्दने ॥")
 सहारः, पुं. (सहते इति । सह + "तुषारादयश्च ।"
 उणा० ३ । २ । ३८ । इत्यारन् ।) आम्बुहृत् । इत्यु-
 षादिकोषः ॥ महाप्रलयः । इति जलायुधः ॥
 सहारोग्यः, चि. (घारोग्येण सह वर्त्तमानः ।)
 नोक्त् । इति हेमचन्द्रः ॥
 सहाईः, चि. हाईन सह वर्त्तमानः ॥ सप्रेमः ।
 अत्रे इयुक्तः ॥
 सहितः, त्रि. (सं + धा + क्तः । "समो वा हित-
 ततयोः ।" ६ । २ । १४४ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
 मलोपः ।) सहशब्दात् इतच्प्रत्ययेन च निष्पन्नः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ समभिव्याहृतः ।
 संयुक्तः । (मिलितः । यथा, मनुः । ८ । २१२ ।
 "सौदर्या विभजेरंस्तं समेत्य सहिताः समम् ।
 भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥")
 संहितः । सम्यग्हितः । इति मृगबोधव्याक-
 रणम् ॥ हितेन सह वर्त्तमानश्च ॥
 सहिता, [ऋ] त्रि. (सहते इति । सह + ष्टच् ।
 "तोषसहेति ।" ७ । २ । ४८ । इति षष्ठे इट् ।)
 सहनशीलः । सोढा । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 सहितं, स्त्री, (सहते अनेनेति । सह + "अर्त्ति-
 लूधूसूखनसहचर इवः ।" ३ । २ । १८४ । इति
 इवः ।) सहनकरणम् । इति व्याकरणम् ॥
 सहिष्णुः, त्रि. (सहते इति । सह + अलञ्ज-
 निराकञ्जिति ।" ३ । २ । १३६ । इति इष्णुच् ।)
 सहनशीलः । तत्पर्यायः । सहनः २ क्षमा ३
 तितिक्षुः ४ क्षमिता ५ क्षमो ६ । इत्यमरः ।
 ३ । १ । ३१ ॥ (यथा, किराते । २ । ५० ।
 "अपरागसमीरषेरितः
 क्रमशोर्षाकुलमूलसन्ततिः ।
 सुकरस्तृक्वक्षसिष्णुना
 रिपुक्खलियितुं महानपि ॥")
 सहिष्णुता, स्त्री, (सहिष्णोर्भावः । सहिष्णु +
 तल् ।) सहिष्णोर्भावः । तत्पर्यायः । तितिक्षा
 २ क्षमा ३ क्षान्तिः ४ । इति कटाधरः ॥
 (यथा, सुश्रुते । ४ । २४ ।
 "अमकमपिपासोष्णशीतादीनां सहिष्णुता ॥")
 सहुरिः, पुं. (सहते इति । सह + "जसिंसो-
 हरिन् ।" उणा० २ । ७३ । इति उरिन् ।)
 सूर्यः । इत्युणादिकोषः ॥

सहुरिः, स्त्री, (सह सहने + उरिन् ।) पृथिवी ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिह्रस्विः ॥
सहृदयः, त्रि, (हृदयेन अन्तःकरणेन सह वर्त्त-
मानः ।) प्रशस्तमानः । इत्यमरटीकायां भरतः
३ । १ । ३ ॥ (यथा, रामायणे । २ । १३ । २२ ।
“कुह साधुप्रदामं मे बाले सहृदया ह्यसि ॥”)
सहृद्वेषः, स्त्री, (हृद्वेनेन सह वर्त्तमानम् ।)
विचिकित्सितानम् । यथा,—
“विचिकित्सा तु हृदये अन्ने यस्मिन् प्रजा-
यते ।
सहृद्वेषस्तु विप्रयं पुरीषस्तु स्वभावतः ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
सहोक्तिः, स्त्री, (सह उक्तिः ।) अलङ्कारविशेषः ।
यथा,—
“सहोक्तिः सहभावश्चेत् भासते जनरञ्जनः ।
दिगन्तमगमत्तस्य कौर्त्तिः प्रत्यर्थिभिः सह ॥”
इति चन्द्रालोकः ॥
(अस्य लक्षणोदाहरणानि यथा, साहित्य-
दर्पणे । १० । ७०१ ।
“सहार्थस्य बलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः ।
सा सहोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तियंदा भवेत् ॥”
अतिशयोक्तिरूपत्वाभेदाध्यवसायमूला कार्य-
कारणपूर्वापर्यवर्त्यरूपं च । अन्तेदाध्यव-
सायमूलापि श्लेषभित्तिका अन्यथा च । क्रमे-
णोदाहरणम् ।
“सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः ॥”
अत्र रागपदे श्लेषः ।
“सह कुमुदकदम्बैः काममृत्तासयन्तः
सह घनतिमिरोर्वर्धेयमुत्सारयन्तः ।
सह सरमिजषण्डैः स्वान्तमामीलयन्तः
प्रतिदिशममृतांशोरंशवः सञ्चरन्ति ॥”
इदं मम । अत्रोक्तामादीनां सम्बन्धिभेदादेव
भेदो न तु श्लेषतया ।
“सममेव नराधिपेन सा
गुरुसम्प्रीहविलुप्तचेतना ।
अगमत्सह तैलविन्दुना
तनुदौपाक्षिरिव क्षितेस्तलम् ॥”
इयञ्च मालयापि सम्भवति । तथोदाहृतं सह
कुमुदकदम्बैरित्यादौ ।
“लक्ष्मणेन समं रामः काननं गहनं ययौ ।”
इत्यादौ चातिशयोक्तिमूलत्वाभावात्त्रायमल-
ङ्कारः ॥ ३ ॥
सहोदजः, पुं, (उदजेन सह वर्त्तमानः ।) मुनीनां
पर्णशाला । यथा,—
“मुनीनाञ्च चित्तकुट्यां पर्णाटजमहोदजौ ॥”
इति हारावलो ॥
सहोदः, पुं, (ऊदया सह वर्त्तमानः ।) द्वादश-
विधपुस्तान्तगतपुस्तकविशेषः । इति जटाधरः ॥
“या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा
सती ।
वोदुः स गर्भो भवति सहोदु इति चोच्यते ॥”
इति मानवे ८ अध्यायः ॥

या गर्भवती अज्ञातगर्भा ज्ञातगर्भा वा परि-
णीयते स गर्भस्तस्यां जातः परिणेतुः पुत्रो
भवति सहोदु इति व्यपदिश्यते । इति कुल्लूक-
भट्टः ॥ (होद्रेण हृतद्रव्येण सह वर्त्तमाने, त्रि ।
यथा, मनुः । ८ । २७० ।
“न होद्रेण विना चौरं घातयेद्वाग्भिको नृपः ।
सहोदुं सोपकरणं घातयेदविचारयन् ॥”)
सहोदरः, पुं, (उदरेण सह वर्त्तते इति । सह
समानं उदरं यस्येति वा ।) एकमादृगर्भ-
जातभ्राता । तत्पर्यायः । सहजः २ सोदरः ३
भ्राता ४ सगर्भः ५ समानोदर्यः ६ सोदर्यः ७ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ८ । १८२ ।
“जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्व्वं सहोदराः ।
भजेरन् मादृकं रिक्यं भगिन्यश्च सनाभयः ॥”
सहोदरः, स्त्री, (सहसा तेजसा सह बलमतेति ।)
दौरात्म्याम् । इति कैचित् ॥
सहोरः, त्रि, (सहते सर्व्वमिति । सह + “किशो-
रादयश्च ॥” उणा० १ । ६६ । इति शोरन् ।)
साधुः । इत्युणादिकोषः ॥
सह्यं, स्त्री, (सह्यते इति । सह + यत् ।) शारीर्यम् ।
साम्यम् । सुमधुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(प्रियम् । यथा, महाभारते । ३ । २७७ । १० ।
“ततस्तं प्रत्युवाचाथ मारीचो राक्षसेश्वरम् ।
किन्ते सह्यं मया कार्यं करिष्याम्यवशोऽपि
तत् ॥”)
सह्यः, पुं, पर्व्वतविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
रघुः । ४ । ५२ ।
“असह्यविक्रमः सह्यं दूरात् मुक्तमदन्वता ।
नितम्बमिव मेदिन्याः सस्तांशुकमलङ्कयत् ॥”)
स तु पुनाख्यदेशस्य उत्तरपश्चिमदिशि वर्त्तते ॥
सह्यः, त्रि, (सोदुं शक्यः । सह + “शकि-
मञ्चोश्च ॥” ३ । १ । ८८ । इति यत् ।) सोदुः ।
सहनोयः इति मेदिनी ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
१०६ । ५६ ।
“मह्यं भवतु ते तेजो भूतानां भूतभावन ! ॥”)
सा, स्त्री, गौरी । लक्ष्मीः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ पूर्व्वोक्तपरामर्शवर्षयोभूता । प्रसिद्धा ।
इति स्तोलिङ्गतच्छब्दस्य प्रथमेकवचननिष्पत्त्या ।
इति व्याकरणम् ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।
“सङ्गमविरहविकल्पं वरमिह विरहो न
सङ्गमस्तस्याः ।
सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे ॥”)
सांख्यं, स्त्री, (संख्या सम्यग्ज्ञानं सा अस्यचेति
संख्या + अण् ।) सम्यक् ख्यायते प्रकाशयते
वस्तुतत्त्वमनयेति संख्या सम्यक् ज्ञानं तस्यां
प्रकाशमानमात्मतत्त्वं सांख्यम् । इति श्रीभगवद्
गीताटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ षड्दर्शनान्तर्गत-
दर्शनशास्त्रविशेषः । तत्पर्यायः । कापिलम् २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ यथा,—
“पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविभ्रुतम् ।
प्रोवाचानुरये साख्यं तत्त्वप्रामाण्यनिर्णयम् ॥”
इति श्रीभागवते । १ । ३ । १० ॥

अपि च सांख्ये । ३ । २८ ।
“सांख्यं संख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते ॥”
अथ सांख्येराख्यायते परिणामवादे परिपन्थिन
जागरूके कथंकारं विवर्त्तवादे आदरणीयो
भवेदेष हि तेषामाघोषः । संक्षेपेण हि सांख्य-
शास्त्रे चतस्रो विधाः संभाव्यन्ते । कश्चिद्विज्ञाति-
रेव कश्चिद्विज्ञातिः प्रकृतिश्च । कश्चिदनुभव
इति । तत्र केवला प्रकृतिः । प्रधानपदेन वेद-
नीया मूलप्रकृतिः । नासावन्यस्य कस्यचिद्वि-
ज्ञातिः । प्रकरोतीति प्रकृतिरिति व्युत्पत्त्या
सत्त्वरजस्तमोगुणानां सांख्यावस्थाया अभि-
धानात् । तदुक्तम् । मूलप्रकृतिरविज्ञातिरिति ।
मूलज्ञासौ प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृतिः । महदादेः
कार्यकलापस्यासौ मूलं न त्वस्य प्रधानस्य
मूलान्तरमस्ति अन्वस्थापातात् । न च बीजा-
ह्रवदनवस्थादोषो न भवति इति वाच्यम् ।
प्रमाणाभावादिति भावः । प्रकृतयश्च महद-
हङ्कारतन्मात्राणि । तदप्युक्तम् । महदाद्याः
प्रकृतिविकृतयः समेति । अस्यार्थः । प्रकृतयश्च
ता विकृतयश्चेति प्रकृतिविकृतयः सप्त महदा-
दीनि तत्त्वानि । तत्रान्तःकरणादिपदेनयं मह-
त्तत्त्वमहङ्कारप्रकृतिः मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः ।
एवमहङ्कारतत्त्वं अभिमानापरनामधेयमहती
विकृतिः । प्रकृतिश्च तदेवाहङ्कारतत्त्वं तामसं
सत् पञ्चतन्मात्राणां सूक्ष्माभिधानम् । तदेव
सात्त्विकं सत् प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणां बुद्धी-
न्द्रियाणां चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्यानां
कर्मेन्द्रियाणां वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्याना-
मुभयात्मकस्य मनसश्च रजस्तुभयत्र क्रियोत्-
पादनद्वारेण कारणमस्तीति न वैयर्थ्यम् ।
तदुक्तमीश्वरकण्ठेन ।
“अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्त्तते
सर्गः ।
एकादशकश्च गणस्तन्मात्रा पञ्चकश्चैव ॥
सात्त्विकमेकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्
भूतादिस्तन्मात्रः स तामसस्तौजसादुभयम् ॥
बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्यानि
वाक्पादपाणिपायूपस्थाख्यानि कर्मेन्द्रिया-
ख्याङ्कः ॥”
उभयात्मकमत्र मनःसङ्ख्यविकल्प्यात्मक-
मिन्द्रियश्चेति । विद्वन्श्च तत्त्वकौमुद्यामा-
चार्यवाचस्पतिभिः । किमबला विकृतदस्तु
वियदादीनि पञ्चभूतानि एकादशेन्द्रियाणि
च । तदुक्तं षोडशकस्तु विकार इति षोडश-
संख्यावच्छिन्नो गणषोडशको विकार एव न
प्रकृतिरित्यर्थः । यद्यपि पृथिव्यादयो गोघटा-
दीनां प्रकृतिस्तथापि न ते पृथिव्यादिभ्य-
स्तत्त्वान्तरमिति न प्रकृतिः । तत्त्वान्तरोपा-
दानत्वञ्चेह प्रकृतित्वमभिमतं गोघटादीनां
स्थूलत्वेन्द्रियघ्राणत्वयोः समानत्वेन तत्त्वान्त-
रत्वाभावः । तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रेभ्यः
पूर्व्वपूर्व्वसङ्गभूतसहितेभ्यः पञ्च महाभूतानि

विद्यदादीनि क्रमेणैकद्वित्रिचतुःपञ्चगुणानि जायन्ते । इन्द्रियसृष्टिस्तु प्रागैवात्मा । उक्तञ्च । प्रकृतेर्महान् ततोऽहङ्कारः तस्मात्प्रथमं षोडशकः तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्चभूतानांति । अनुभवात्मकः पुरुषः । तदुक्तम् । न प्रकृतिर्न त्रिकृतिः पुरुष इति । पुरुषस्तु कृटस्थो नित्यः परिणामी न कस्यचित् । प्रकृतिर्नापि विजृतिः कस्यचिदित्यर्थः । एतत्पञ्चविंशतितत्त्वसाधकत्वेन प्रमाणत्रयमभिमतम् । तदप्युक्तम् । दृष्टमनुमानमासवचनं सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयमिष्टिः प्रमाणाद्यैति । इह कार्यकारणभावे चतुर्धा विप्रतिपत्तिः प्रसरति । असतः सञ्जायत इति सौमताः सङ्गिरन्ते । नैयायिकादयः सतोऽसञ्जायते इति । वेदान्तिनः सतो विवर्तः कार्यजातं न वस्तु सदिति । सांख्याः पुनः सतः सञ्जायत इति । तत्रासतः सञ्जायत इति न प्रामाणिकः पक्षः । असतो निरुपाख्यस्य शशविषाणवत् कारणत्वानुपपत्तेः तुच्छातुच्छयोः सादात्म्यानुपपत्तेः । नापि सतोऽसञ्जायते कारणकव्यापारात् प्रागसतः शशविषाणवत् सता सम्बन्धलक्षणोत्पत्तेः । न हि नौलं निपुणतमेनापि पीतं कर्तुं पार्थीते । ननु सत्त्वासत्त्वे घटस्य धर्माविति चेत्तद्वारु । असति धर्मिणि तदधर्म इति व्यपदेशानुपपत्त्या धर्मिणः सत्त्वापत्तेः । तस्मात् कारणकव्यापारात् प्रागपि कार्यम् । सदेव सतश्चाभिव्यक्तिरुपपद्यते । यथा पीडनेन तिलेषु तैलस्य दोहनेन सौरभेयीषु पयसः । असतः कारणे किमपि निदर्शनं दृश्यते । किञ्च कार्येण कारणं सम्बद्धं तज्जनकं असम्बद्धं वा प्रथमे कार्यस्य सत्त्वमायातं सतोरेव सम्बन्ध इति नियमात् । चरमे सत्त्वं कार्यजातं सर्वस्माज्जायते असम्बद्धत्वाविशेषात् । तदाख्यायि सांख्याचार्यैः ।

“असत्त्वात्तस्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमच्छतो न व्यवस्थितिः ॥” अथैवमनुष्ठेयसम्बद्धमपि तदेव जनयति यत्र यच्छक्तं शक्तिश्च कार्यदर्शनोवेयेति तत्र संगच्छते । तिलेषु तैलजननशक्तिरित्यत्र तैलस्यासत्त्वं सम्बद्धत्वासम्बद्धत्वविकल्पेन तच्छक्तिरिति निरूपणायोगात् कार्यकारणयोरभेदाच्च । कार्यस्य सत्त्वं कारणात् पृथक् न भवति पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते तदधर्मत्वान्न यदेवं न तदेवं यथा गौरश्वः । तदधर्मश्च पटः तस्मान्नार्थान्तरं तर्हि प्रत्येकं त एव प्रावरणकार्यं कुर्वेरिति चेन्न । संख्याभेदेनाविर्भूतपटभावानां प्रावरणार्थक्रियाकारित्वोपपत्तेः । यथा हि । कूर्मस्याङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति एवं कारणतत्त्वादेः पटादयो विशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उल्लसन्त इत्युच्यन्ते निविशमानास्तिरोभवन्तो विनश्यन्त्युच्यन्ते न पुनरसतामुत्पन्नः

सतां वा विनाशः । यद्योक्तं भगवद्गीतायाम् । नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । इति । ततश्च कार्यानुमानात्तत्प्रधानमिष्टिः । तदुक्तम् असदकारणत्वादुपादानं यद्वृणात् सर्वसम्भवात् । शक्तस्य शक्यकरणात् कारणाभावाच्च सत्कार्यमिति । नापि सतो ब्रह्मतत्त्वस्य विवर्तः प्रपञ्चः वाधानुपपत्त्यात् । अधिष्ठानारोप्ययोः चिञ्जडयोः कलधीतरौप्यादिवत् साख्याभेदेनापि संभवाच्च । तस्मात् सुखदुःखमोहात्मकस्य तथाविधकारणमवधारणायम् । तथा च प्रयोगः । विमतं भावजातं सुखदुःखमोहात्मककारकं तदन्वितत्वात् यत् येनान्वीयते तत्तत्कारणकं यथा रुचकादिकं सुवर्णान्वितं सुवर्णकारणकं तथा चेदं तस्मात्तथेति । तत्र जगत्कारणे येषु सुखात्मकता तत् सत्त्वम् । या दुःखात्मकता तदत्रजः । या च मोहात्मकता तत्तम इति त्रिगुणात्मककारणमिष्टिः । यथा हि प्रत्येकं भावात्तद्गुणवन्तोऽनुभूयन्तो यथा मैत्रदारिषु सत्यवती मैत्रस्य सुखमाविरस्तं प्रति सत्त्वगुणप्रादुर्भावात्तत्त्वप्रबोनां दुःखं ताः प्रतिरजोगुणप्रादुर्भावात् तामलभमानस्य चैवस्य मोहा भवति तं प्रति तमोगुणसङ्गावात् । एवमन्यदपि घटादिकं लभ्यमानं सुखं करोति परैरपि ऋज्यमाणं दुःखाकरोति उदासीनस्योपेक्षाविषयत्वेनोपतिष्ठते उपेक्षाविषयत्वं नामोहः सुह वैचित्ते इत्यस्माद्जातोर्माहशब्दनिष्पत्तेः उपेक्षणीयेषु चित्तवृत्त्यनुदयात्तस्मात् सर्वं भावजातं सुखदुःखमोहात्मकं त्रिगुणप्रधानकारणकमवगम्यते । तथा च खेताखेतरोपनिषदि श्रूयते ।

“अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बद्धीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् । अजो ह्येको लुपमानाऽनुश्रुतं जहात्येनां भुक्तभोगामजाऽन्यः ॥” इति ॥

अत्र लोहितशुक्लकृष्णशब्दा रञ्जकत्वप्रकाशकत्वावरकत्वसाधर्म्यात् रजःसत्त्वतमोगुणत्वप्रतिपादनपराः । नन्वेतन् प्रधानं चेतनानधिष्ठितं महदादिकार्यं न व्याप्रियते अतः कनचित् चेतनाधिष्ठाना भवितव्यम् । तथा च सार्थदर्शं । परमेश्वरः स्रोकृत्तव्यः स्यादिति चत् । तदसङ्गतो अचेतनस्य । यथा वत्सविह्वल्यर्थमचेतनं शौरं प्रवर्तते । यथा च जलमचेतनं लोकोपकाराय प्रवर्तते । तथा च प्रकृतिरचेतनापि पुरुषविमोक्षाय प्रवर्तति । तदुक्तम् । वत्सविह्वलयं शौरस्य यथा प्रवृत्तिरेतस्याः पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्येति । यस्तु परमेश्वरः कर्णया प्रवर्तक इति परमेश्वरास्तत्ववादिनां डिण्डिमः स प्रायेण गतः विकल्पानुपपत्तेः । स किं सृष्टेः प्राक् प्रवर्तते सृष्टान्तरकालं वा । प्राये शरीराद्यभावेन दुःखानुपपत्तौ जीवानां दुःखप्रहाणे च्छानुपपत्तः । इतोऽपि परस्परान्तरप्रसङ्गः ।

कर्णया सृष्टिः सृष्ट्या कारुण्यमिति तस्मादचेतनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य महदादिरूपेण परिणामः पुरुषार्थप्रयुक्तप्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तः । यथा । निर्व्यापारस्याप्यायस्कमन्निधानेन लोहितस्य व्यापारः । तथा निर्व्यापारस्य पुरुषस्य सन्निधानेन प्रधानव्यापारो युज्यते । प्रकृतिपुरुषसम्बन्धस्य पङ्कत्ववत् परस्परापेक्षानिबन्धनः । प्रकृतिर्हि भोक्ष्यतया भोक्तारं पुरुषमपेक्षते । पुरुषोऽपि भेदाग्रहद्विच्छाया पत्रा तद्वत् दुःखत्रयं वारयमाणः केवलयमपेक्षते । तत्प्रकृतिपुरुषविवेकनिबन्धनः । न च तदन्तरेण युक्तमिति केवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते । यथा स्तुल कौचित् पङ्कत्वौ पथि सार्थेन गच्छन्तौ देवकृतादुपपत्त्यात् परित्यक्तसार्थी मन्दमन्दमितस्ततः परिभ्रमन्तौ भयाकुली देववशात् संयोगमुपगच्छताम् । तत्र चान्येन पङ्कः स्कन्धमारोपितः पङ्कदर्शितेन मार्गिण्यः समीहितं स्थानं प्राप्नोति पङ्करपि स्कन्धाधिरुद्धः तथा परस्परापेक्षप्रधानपुरुषनिबन्धनः सङ्गः पुरुषस्य दर्शनार्थं केवल्यार्थतया प्रधानस्य पङ्कत्ववत् उभयोरपि सम्बन्धस्तत्कृतसर्गः इति । ननु पुरुषार्थनिबन्धना भवतु प्रकृतेः प्रवृत्तिः निवृत्तिस्तु कथमुपपद्यते इति चेदुच्यते यथा भवो दृष्टदोषा स्वैरिणो पुनर्भोक्तारं नापेति यथा वा कृतप्रयोजना नक्तको नर्त्तने तथा प्रकृतिरपि यथाकं रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्त्तकी यथा नृत्यात् पुरुषस्य तथानन्दं प्रकाश्य निवर्तते प्रकृतिरिति । तदर्थं निरोधरभांख्यशास्त्रप्रवर्तककपिलानुसाराणां मतमुपन्यस्तम् । इति साधवाचार्यकृतसर्वदर्शनसंग्रहं सांख्यदर्शनम् ॥ अस्य चत्वारः अध्यायाः । तत्र प्रकृतिपुरुषयोरुभयोः सृष्टिकर्तृत्वं अन्यपङ्कन्यायेन स्थापितम् । तत्त्वानां संख्यानञ्च कृतम् । इति केचित् ॥

सांघातिकः, त्रि, (संघाते साधुः) संघात + “गुडादिभ्यष्ठञ् ।” ४ । ४ । १०३ । इति ठञ् ।) सम्यक्कारणं ह्यनकारकः । मारात्मकः ॥ जन्मनसत्त्वावधिकपोड्यनचक्रम् । यथा,— “जन्माद्यं कर्म ततोऽपि दशमं सांघातिकं पोड्यभम् ॥”

तत्फलम् । “देहद्रविणबन्धुनां हानिः सांघातिके तथा ।” इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ सांघातिकं, क्ली, (संहृष्टौ प्रत्यये भवम् । संहृष्टि + ठञ् ।) सद्यःफलम् । इत्यमरः ॥ सृष्टिपरिकल्पनान्यायः । यथा । दौहित्रान्तस्वसन्तानाभावे पितुरधिकारवत् दौहित्रान्तपितृसन्तानाभावे पितामहाधिकारस्य सांघातिकन्यायासदत्वाच्च । यथा पितृभावे माता तथा पितामहाभावे पितामहोति सांघातिकन्यायेन पितामहाधिकारस्य सिद्धत्वाच्च । इति श्रीकृष्णार्थकारकृतकृतकमसंग्रहः ॥

सांयात्रिकः, पुं, (संयात्रा ह्योपात्तरगमनम् । सा प्रयोजनमस्येति । संयात्रा + "तदस्य प्रयोजनम् ।" इति ठञ् ।) पोतवणिकः । इत्यमरः । १ । १० । १२ ॥ हे वहिन्नगामिनि वणिग्जने । संपूर्णां यातिर्होपात्तरगमनवृत्तिस्ततस्त्रासु-सिति तः स्त्रियामाप संयात्रा ह्योपात्तरगमनं तदस्य प्रयोजनमिति विकारसंघेति षिकः । सम्यक् यात्रा संयात्रा तथा व्यवहरतीति ढघे कादिति षिको वा । इति भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । ५८ । १४ ।

"सिद्धिः सांयात्रिकाणां तु वेला त्वं सागरस्य च ॥")

सांयुगीनः, त्रि, (संयुगे साधुः । संयुग + "प्रतिजनादिभ्यः खञ् ।" ४ । ४ । ८८ । इति खञ् ।) युक्तकुशलः । रणे साधुः । इत्यमरः । २ । ८ । ७७ ॥ (यथा, रघुः । ११ । ३० ।

"इत्यपास्तमखविप्रयोस्तयोः

सांयुगीनमभिनन्द्य विक्रमम् ।

ऋत्विजः कुलपतेर्यथाक्रमं

वाग्यतस्य निरवर्चयन् क्रियाः ॥")

सांराविणं, क्ली, (सं + क्ल ध्वनौ + "अभिविधी भावे इनुण् ।" ३ । ३ । ४४ । इति इनुण् । "अणितुणः ।" ५ । ४ । १५ । इति स्वार्थे अण् ।) इदस्य सम्यक् शब्दः । इति मुखबोधव्याकरणम् ॥ संपूर्णं क्ल ध्वनौ भावे णिनि णित्वा-हृदौ सांराविण इति स्थिते ततः स्वार्थे णि णिस्वे विराद्यच्च इति हृदौ ययोर्लोप इत्यकार-लोपे सांराविणं इदस्य सम्यक् शब्दो व्यास इत्यर्थः । इति तट्टोकायां दुर्गादासः ॥ (यथा, अनर्घराघवे । ७ । ५७ ।

"यं दोमार्तपरिच्छदो युधि मुदोत्क्षिप्य प्रतो-च्छन्मुहुः

संने दशभिर्निजैरपि मुखैः सांराविणं रावणः ॥")

सांवत्सरः, पुं, (संवत्सरं तज्ज्ञानोपयोगि शास्त्रं वेत्ति अर्धोते वा । संवत्सर + अण् ।) गणकः । इत्यमरः । २ । ८ । १४ ॥ (यथा, बृहत्संहिता-याम् । २ । १० — ११ ।

"मुहुर्त्तं तिथिनक्षत्रमृतवद्यायने तथा ।

सर्वाण्येवोक्तानि स्युर्न स्यात् सांवत्सरो यदि । तस्माद्वाज्ञाभिगन्तव्या विद्वान् सांवत्सरो-

ऽग्रणीः ।

जयं यशःत्रियं भोगान् श्रेयश्च समभीषता ॥"

अस्य लक्षणादिकं तत्रैव २ अध्याये विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ फले, पञ्चि च क्ली । इति पाणिनिः । ४ । ३ । १६ ॥ संवत्सरस्येदमिति ।

अण् ।) सवत्सरसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । १४० । ३ ।

"स सांवत्सरदौक्षायां दौक्षितः षट्पुरालये । आवर्त्ताया शुभे तौरि सुनद्या मुनिशुष्टया ॥")

सांवत्सरिकः, त्रि, (संवत्सर + "कालात् ठञ्" ४ । ३ । ११ । इति ठञ् ।) संवत्सरे भवः । सव-

त्सरं व्याप्य भूतः । प्रतिवर्षकर्त्तव्यञ्चाहम् । यथा अथ सांवत्सरिकञ्चाहम् । तत्र गोभिलः । अत ऊर्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायाश्च दद्यात् यस्मिन्-हनि प्रेतः स्यात् इति । अत ऊर्ध्वं सपिण्डी-करणान्तञ्चाहनिभिन्नादाद्यसंवत्सरादूर्ध्वं संव-त्सरे संवत्सरे प्रतिवर्षं यस्मिन्हनि मृतस्तस्मिन्-हनि मृताय दद्यात् । व्याघ्रः । प्रतिवत्सरेष्वेव-मेकोहिष्टं मृताहनि । एतेन सपिण्डीकरणाप-कर्षं आद्यसंवत्सरेऽपि मृताहे आहान्तरं कर्त्तव्यमिति मैथिलोक्तं हेयम् । व्यक्तमाह हेमाद्रिद्वयं वचनम् ।

"पूर्णे संवत्सरे आहं षोडशं परिकीर्त्तितम् ।

तेनेव च सपिण्डत्वं तेनेवाद्भिकमिच्छते ॥"

अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाणञ्चाह्याद्यथोभयनि-र्व्याहृत्स्थापकृष्ट-सपिण्डीकरणञ्चाह्यादप्युभय-निर्व्याहो न पूर्णसंवत्सरे आहिकान्तरम् । एवं

पञ्चदशञ्चाह्येऽप्यत्रयम् । मत्स्यपुराणम् ।

"ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वसु ।

त्रिपिण्डमाचरेत् आहमेकोहिष्टं मृताहनि ॥"

ततः प्रेतत्वपरीहारात् त्रिपिण्डं चैषुवचम् ।

निरूपदमृताहशब्दः मृतसम्बन्धिसापच-तिथिविशेषपरः । उपपदात्तु क्वचित्तिथिविशेष-मात्रपरः । यथा मृताहे प्रतिमासं कुर्व्यादि-त्यादौ । शङ्कः ।

"सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते । तत्र तत्र त्रयं कुर्व्यात् वर्जयित्वा मृताहनि ॥

अमावास्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो विधिः ॥"

त्रयं सम्प्रदानानां त्रयं कुर्व्यात् त्रिभ्यो दद्यात् इत्यर्थः । मृताहपर्युदस्तत्रिदेवतस्य प्रति

प्रसवमाह । अमावास्यामिति । प्रेतपक्षेऽपि पितृपक्षः अश्वयुक्तपक्ष इति यावत् । न

तु कृष्णपक्षमात्रं कृष्णपक्षसामान्यपरत्वे अमा-वास्यापदव्यर्थ्यापत्तेः ॥*॥ पितृपक्षं विशेष-

यति हेमाद्रिमाधवाचार्यद्वयं नागरखण्डम् । "नभो वाथनभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।

सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः ॥"

अत्र आश्वयुक्तपक्षेऽपि तच्छाहकरणे न पार्वणम् । किन्त्वे कोहिष्टमिति । अत्र पार्वणो

विधिः पार्वणेतिकर्त्तव्यताकोहिष्टविधिरिति नव्यवर्द्धमानप्रभृतयः । तत्रपूर्ववचनोक्तत्रैपुरुषि-

कस्य मृताहे पर्युदस्तस्य पार्वणो विधिरित्य-नेन प्रतिप्रसवात् । तस्मादत्र सदेवतेकोहिष्टं

न युक्तं किन्तु चैपुरुषिकं न तु षाट्पुरुषिकम् । "कर्षमन्वितं मुक्ता तथाश्च आहृषोडशम् ।

प्रत्याद्भिकश्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः ॥"

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन प्रत्याद्भिकव्यति-

रिक्तेषु षट्संख्यानियमात् ॥ * ॥ एवममा-वास्यादिमरणमित्तेन मातुरपि प्रत्याद्भिकं पार्वणविधिनैव ।

"अपुत्रा धी मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये तेषामपि च देयं स्यादेकोहिष्टं न पार्वणम् ॥"

इत्यापस्तम्बवचने अपुत्रा इति विशेषणो-पादानान् सपुत्राणां पार्वणाभ्यनुष्ठानात् ।

एतच्च मातादित्त्रितयदेवतं कार्यम् । मात्रे पितामहौ प्रपितामहौ च पूर्ववत् ब्राह्मणान्

भोजयित्वा इत्युक्तकायां तथा दर्शनान् । अ-सानदिनमित्तेन पार्वणविधिना छन्दोगेरपि

मातादित्त्रिकाणां आहं कर्त्तव्यम् । न योषिणाः पृथग्दद्यादवसानादिनाहते । इति छन्दोगपरि-

शिष्टवचने विशेषतः प्रतिप्रसवात् । एवं सपिण्डी-करणेऽपि । एतच्च मृताहपार्वणं मातापितो-

रेव । तथा च हेमाद्रिद्वयं कात्यायनवचनम् ।

"सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पितोरेव हि पार्वणम् ।

पितृश्रम्राहमातृणामेकोहिष्टं सदेव तु ॥"

मातृपदं सपत्नीमातृपरम् । सपत्नीमात्रित्यत्र मातृपदस्य राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।

ततश्च वाक्ये मातृसप्ततीति न प्रयोज्यं किन्तु सपत्नीमातरित्यादिकम् ॥*॥ एवं साग्निर्कौरस-

क्षेत्रजाभ्यां मृताहे पार्वणं कर्त्तव्यम् । "श्रीरसक्षेत्रजौ पुत्री विधिना पार्वणेन तु ।

प्रत्यद्भितरे कुर्व्युरेकोहिष्टं सुता दश ॥"

इति जाबालवचनस्य ।

"यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात् परम् ।

पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा ॥"

इति मत्स्यपुराणवचनस्य चैकवाक्यत्वात् ।

उग्रनाथ ।

"प्रत्यद्भं दर्शवच्छाहं साग्निः कुर्वीत वै द्विजः । एकोहिष्टं सदा कुर्व्यन्निरग्निः आहृदः सुतः ॥"

अत्र प्रागुक्तयुक्त्या प्रेतञ्चाहस्य एकोहिष्टत्वा-भिधानात् सांवत्सरिकञ्चाहे यदेकोहिष्टपदमुक्तं

तत् प्रेतञ्चाहधर्मञ्चाह्वित्यर्थम् । ततश्च योग्य-त्वादेकार्थादिलाभः । न तु यथा प्रेतञ्चाहे

पितृशब्दस्थाने प्रेतपदोऽहः तथा अत्रापीति वाच्यं सांवत्सरिके प्रेतत्वाभावात्तथाविधानानु-

पपत्तेः । एवं प्रतिसांवत्सरिकञ्चाहे सम्बन्धार्थ-पदं आशोःप्रार्थनं शेषभोजनञ्च कर्त्तव्यम् ॥*॥

रजस्वलायां विशेषयति गीतमः । "अपुत्रा तु यदा भार्या सम्प्राप्ते भर्तुराद्भिके ।

रजस्वला भवेत् सा तु कुर्व्यात् तत्पञ्चमे दिने ॥"

कुर्व्याच्छाहमिति शेषः । यस्तु आहचिन्तामणौ एकोहिष्टं त्रैवर्षिकेन सिद्धान्न कर्त्तव्यम् ।

"एकोहिष्टं कर्त्तव्यं पार्कनेव सदा स्वयम् । अभावे पाकपात्राणां तदहः समुपोषणम् ॥"

इति लघुहारीतवचनात् ॥ पाकपात्राभावः पाकसामग्रभावोपरुक्तकः ।

तदापि नामञ्चाहं किन्तुपोषणमेव आहस्यानीय-मित्यर्थः । स्वयमित्यभिधानात् अपाटवादिनापि

नान्यद्वारा कारयितव्यम् । अतएव उपवासेनेव
आह्वयानोद्येन तदकारणप्रायश्चित्तेन वा कृत-
कृतव्यया आह्वयिन्ने इत्यादिवचनादपि नैका-
दश्यामनुष्ठानमिति तन्न । पिष्टहमे रजातत्वे
नैकादश्यां तदनुष्ठानस्य युक्तत्वात् । अन्यथा
षोडश्यायाधिकारिणः कदाचित्तथात्वे ।
“यस्यैतानि न दीयन्ते प्रेतआह्वानि षोडश ।
दिशासत्त्वं भ्रवं तस्य दत्तैः आह्वयैरपि ॥”
इति यमवचनेन षोडश्यायाभावे प्रेतत्वपरी-
हारो न स्यात् । तस्मादुपवासो न आहार्यः
किन्तु तदानीन्तनाकरणप्रायश्चित्तार्थः । यथा
स्वकालाकृतसंस्कारे प्रायश्चित्तं कृत्वा काला-
न्तरे तत्करणं तथात्रापि तद्दिने उपवासं
कृत्वा एकादश्यां आहं कर्त्तव्यमिति । एकोद्दिष्टं
नान्यद्वारा कार्यमित्यत्रापि गोत्रजेतरत्वेन
विशेषणीयम् ।
“न कदाचित् सगोत्राय आहं कार्यमगोत्रजैः ।”
इति प्रेतआह्वे ब्रह्मपुराणात् ।
अत्र हि नागोत्रजस्य साक्षात्कर्त्तृत्वं निषिध्यते
सगोत्रायैत्यसम्बन्धापत्तेः । तस्मात् सगोत्रजैर्हार-
भूतैः सगोत्राय आहं न कार्यमित्यर्थः । तथा
च पर्युदासपक्षे गोत्रजद्वारा कारयितव्यमिति
सुव्यक्तमेव । प्रसज्यपक्षे तु सगोत्रजविशेषण-
स्वरसात् गोत्रजलाभः । प्रेतआह्वधर्म्याहृत्वात्
सांख्यरिक्तमपि तथैति आह्वयविकः । कल्प-
तहरत्नाकरयोस्तु स्वगोत्रायैति पठितं स्वमा-
त्मीयं गोत्रं यस्य स स्वगोत्रः विद्यमानगोत्र
इत्यर्थः । यस्मै आहं कर्त्तव्यं तस्य स्वगोत्रजे
विद्यमानेऽन्यगोत्रजेन संघातान्तर्गतं रात्रौ
आहं न कारयितव्यमिति व्याख्यातञ्च । एतन्मते
ऽप्यदुद्दिष्टत्वादीनामसगोत्रत्वेऽपि न निषेधः ।
वस्तुतस्तु तत्पाठेऽपि कर्मधारयापेक्षया बहु-
व्रीहैर्जघन्यत्वात् स्वमात्मीयञ्च तत् गोत्रञ्चेति
तस्मै अन्यगोत्रजद्वारा आहं न कार्यमित्यर्थः ।
अतो लघुहारीतवचने स्वयं पदं स्वगोत्रपरम् ।
अन्यथा ब्रह्मपुराणोक्तागोत्रजपदवैयर्थ्यापत्तेः ॥*
एवञ्च भविष्यपुराणप्रभासखण्डयोः ।
“मृताहनि पितृर्थेस्तु न कुर्यात् आहमादरात् ।
मातृश्वेव वरारोहे वस्तरान्ते मृताहनि ।
नाहन्तस्य महादेवि ! पूजां गृह्णामि नो हरिः ॥”
मरीचिः ।
“पण्डिता भ्रानिनो मूर्खाः स्त्रियोऽथ ब्रह्म-
चारिणः ।
मृताहं समतिक्रम्य चाण्डालेष्वभिजायते ॥”
इत्याभ्यां कालमाधवीयष्टताभ्यां वचनाभ्यां
सांख्यरिक्तआह्वय मृताहकत्तव्यत्वेनावश्यक-
त्वात् भविष्यमृताहै स्वयं कर्त्तव्यत्वसम्भावना-
रहितेन मृताह्वात् पूर्वकालेऽपि प्रतिनिधायते ।
“प्रक्षिप्यान्नि स्तदारेषु परिकल्प्यत्विजं तथा ।
प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो ह्यैव न चिरं क्षिति ॥”
इति ह्यन्दीगपरिशिष्टोक्तसायंप्रातर्होमप्रति-
निधिवत् । एवं सति प्रतिनिध्यकरण एव एका-

दश्यां क्रियते ॥ * ॥ न च पाकस्वाङ्गत्वेन
प्रधानतिथिकर्त्तव्यतानियम इति वाच्यम् ।
“त्रतोपवासनियमे घटिकेका यदा भवेत् ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्रर्थं चापराङ्मिकी ॥”
इति वचनेन मुहूर्त्तमात्रलाभेऽपि कर्त्तव्यतोप-
देशात् तदानीं पाके तदसम्भवात् । एवमुदी-
च्याङ्गशेषभोजनेऽपि न तन्नियमः । इति आह-
तस्वम् ॥ (गणके, पुं । यथा, बृहत्संहितायाम् ।
२ । १२ ।
“नासांख्यत्सरिके देशे वस्तव्यं भूतिमिच्छता ।
चक्षुर्भूतो हि यत्रेष पापं तत्र न विद्यते ॥”)
सांख्यिकः, पुं, (सम्यक् वादाय प्रभवतीति ।
संवाद + ठञ् ।) नैयायिकः । यथा,—
“नैयायिकः साक्षपादः स्वात्मावादिक आहितः ॥”
इति जटाधरः ॥
संवाददातरि, त्रि ॥
सांख्यिकः, त्रि, (संशयमापन्नः । संशय +
“संशयमापन्नः ।” ५ । १ । ७३ । इति ठञ् ।)
संशययुक्तः । तत्पर्यायः । संशयापन्नमानसः २
इत्यमरः । ३ । १ । ५ ॥ सन्दिहानः ३ । इति
जटाधरः ॥ इति संशयविषये स्यात्वादी । संशय-
मापन्नः सांख्यिकः शिवाकः संशयमापन्नं मानसं
यत्र स्यात्वादी स तथा । संशयमापन्नं मानसं
यस्य स तथैति षष्ठ्यन्तपदार्थत्वे संशयितरि
पुरुषादावप्ये तच्छब्दह्यप्रवृत्तिः स्यादिति
भरतः ॥ (संशयविषयकः । यथा, मार्कण्डेये ।
१० । ४५ ।
“तद्ब्रूहि त्वं महाभाग यत् ते सांख्यिकं
हृदि ॥”)
सांख्यानिकः, त्रि, (संस्थाने व्यवहरतीति । संस्थान
+ “कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥” ४ ।
४ । ७२ । इति ठञ् ।) समानदेशीयः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥ संस्थानयुक्तञ्च ॥
सांखाविणं, क्ली, वृक्षस्य वृक्षं व्याप्य सम्यक् सावः ।
इति संचितसारोणादिहृत्तिः ॥
साकं, व्य, सहार्थम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ४ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ४ । १३६ ।
“अहं जनन्या गुरुभिश्च साक-
मासाद्य लक्ष्मीमवसं चिराय ॥”)
साकल्यं, क्ली, (सकल + भावे षञ्) । समुदायः ।
सकलस्य भावः । (यथा, मनुः । १२ । २५ ।
“यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ।
स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ॥”)
साकारः, त्रि, (आकारेण सह वर्त्तमानः ।)
आकारविशिष्टः यथा,—
“साकारश्च निराकारं सगुणं निर्गुणं प्रभुम् ।
संख्याधारश्च सर्वञ्च स्वेच्छारूपं नमाम्यहम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे । ३२ । ३१ ॥
साङ्ख्यरुण्डः, पुं, (सङ्ख्यरुण्ड एव । स्वार्थे षण् ।)
वृक्षविशेषः । सङ्ख्यरुण्ड इति गुर्जरदेशीय-
भाषा । तत्पर्यायः । ग्रन्थिफलः २ विकटः ३
वक्षभूषणः ४ कुण्डः ५ कर्बूरफलः ६ सङ्ख-

रुण्डः ७ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । हचि-
कारित्वम् । दीपनत्वम् । मारकत्वम् । श्लेष्मवात-
नाशित्वम् । वस्त्ररञ्जनकत्वम् । लघुत्वञ्च । इति
राजनिघण्टः ॥
साकेतं, क्ली, अयोध्यानगरम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, रघुः । ५ । ३१ ।
जनस्य साकेतनिवासिनस्ती
हावप्यभूतामभिवन्द्यसखी ॥”)
साङ्ख्यकः, पुं, (सङ्ख्ये साधुः । सङ्ख्य + “गुडादिभ्य-
ठञ् ।” ४ । ४ । १०३ । इति ठञ् ।) यत्रः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (सङ्ख्यं समूहः ।
सङ्ख्य + “अचित्तहस्तिषेनोष्ठक ।” ४ । २ । ४७
इति ठञ् ।) सङ्ख्यसमूहे, क्ली । सङ्ख्यसम्बन्धिनि-
त्रि ॥ (सङ्ख्ये प्रभवतीति । “तस्मै प्रभवति
संतापादिभ्यः ।” ५ । १ । १०१ । इति ठञ् ।
सङ्ख्यसमर्थं च त्रि ॥)
साक्षरं, त्रि, अक्षरयुक्तम् । अक्षरेण सह वर्त्त-
मानम् । इति बहुव्रीहिसमामनियन्त्रम् ॥
साक्षात्, व्य, प्रत्यक्षम् । (यथा, कुमारः । ६ । २२ ।
“साक्षात् दृष्टोऽसि न पुनर्विस्मृत्वा वयमञ्जसा
प्रसौद कथयामानं न धियां पथि वर्त्तसे ॥”)
तुल्यम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २४ ॥
साक्षी, [न्] त्रि, (अक्षेण दर्शनन्दियेण सह
वर्त्तमानं तत् यत् साक्षं प्रत्यक्षज्ञानम् । तद-
स्यास्तीति । साक्ष + इनिः ।) वृत्तज्ञः । इति
हेमचन्द्रः ॥ तत्पर्यायः । प्रत्यक्षदर्शनः २ । इति
शब्दमाला ॥ तस्य मिथ्याकथने अकथने च
दोषो यथा, महाभारते आदिपर्वाणि ।
“पृष्टो हि साक्षी यः साक्षं जानन्नप्यन्यथा
वदेत् ।
स पूर्वानात्मनः सप्त कुले इत्यात्थापरान् ॥
यश्च कार्यार्थतत्त्वज्ञो जानन्नपि न भाषते ।
सोऽपि तेनैव पापेन लिप्यते नात्र संशयः ॥”
अपि च ।
“ब्रह्मस्वस्याप्यहारी च मिथ्यासाक्ष्यप्रदायकः ।
मित्रद्रोही कृतघ्नश्च हृषवाहकसूपकत् ॥
एते महापातकानस्त्रिषु लोकेषु निन्दिताः ।
कालसूत्रे च नरके पतन्ति ब्रह्मणः शतम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे । ४४ । ५० ; ५४ ॥
अपरश्च ।
“मिथ्यासाक्ष्यं यो ददाति कामात् क्रोधात्तथा
भयात् ।
सभायां पाक्षिकं वक्ति स कृतघ्न इति स्मृतः ॥
मिथ्यासाक्ष्यं पाक्षिकं वा भारते वक्ति यो नृप
तावदिन्द्रसहस्रश्च सर्पकुण्डे वसेद्भुवम् ॥
सन्ततं वेष्टितैः सर्पैर्भीतश्च भक्षितस्तथा ।
भुङ्क्ते च सर्पविण्मूर्त्तं यमदूतेन ताडितः ॥
ककलासो भवेत्तत्र भारते सप्तजन्मसु ।
सप्तजन्मसु मण्डकः पिष्टभिः सप्तभिः सह ॥
ततो भवेच्च वृक्षश्च महारण्ये च शाक्यलिः ।
ततो भवेन्नरो मूकस्ततः शूद्रस्ततः शुचिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४८ अध्यायः ॥*

सर्वशरीरेषु श्रीकृष्णस्य साक्षिरूपत्वं यथा,—
 “स्यूतात् स्थलतरं प्राप्तमतिस्त्वस्मददर्शनम् ।
 स्थितं सर्वशरीरेषु साक्षिरूपमदृश्यकम् ।
 शरीरवन्तं सगुणमशरीरं गुणोत्करम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ८।८४-८५ ॥
 (पुं, विष्णुः । इति महाभारतम् । १३।१४८।१५ ॥)
 साध्यं, कौ, (साक्षिणो भावः कर्म वा ।
 साक्षिन् + अच् । यद्वा, साक्षिणि भवम् ।
 साक्षिन् + “दिगादिभ्यो यत् ।” ४।३।५४ ।
 इति यत् ।) साक्षिकर्म । यथा । मनुः ।
 “समददर्शनात् साध्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति ।”
 एतत् प्रमाणमात्रोपलक्षणम् ।
 “अनुभावी च यः कश्चित् कुर्यात्साध्यं विवा-
 दिनाम् ।”
 इति तद्वचनान्तरात् ॥
 अतएवाकृतमपि साक्षिणमाह । मनुः ।
 “यत्नानिरुद्धो वीक्ष्येत् शृणुयाद्वापि किञ्चन ।
 पृष्टस्तत्रापि तदनुयात् यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥”
 अनिरुद्धस्तत्र साक्षित्वेनानियुक्तः । परम्परयापि
 श्रवणमाह विष्णुः ।
 “उद्दिष्टसाक्षिणि स्मृते देशान्तरगतेऽपि वा ।
 तदभिहितश्रोतारः प्रमाणं नात्र संशयः ॥”
 अस्योत्तरसंज्ञामाह नारदः ।
 “साक्षिणामपि यत् साध्यं स्वपक्षं परिभाषताम्
 श्रवणात् श्रवणाद्वापि स साध्युत्तमसंज्ञकः ॥”
 स्वपक्षसम्बन्धिसाध्यं परिभाषतां साक्षिणां यः
 स्वयं शृणोति श्रुतिना श्राव्यते वा स श्रवणात्
 श्रवणादुत्तरसाक्षीत्यर्थः । एवं योऽर्थिना गूढ-
 तथा प्रत्यर्थिवचनं श्रावितः स गूढसाक्षीत्याह
 स एव ।
 “अर्थिना स्वार्थसिद्धार्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् ।
 यः श्राव्यते तदा गूढो गूढसाक्षी स उच्यते ॥”
 तेनान्यतरवाद्यभिहितार्थ-विषयकदृष्टकारणजं
 विज्ञापनं साध्यमिति स्थितम् । तत्र नारदः ।
 “तेषामपि न बालः स्यान्नैको न स्त्री न दुष्ट-
 क्त ।
 न बान्धवो न चारतिब्रूयस्ते कार्यमन्यथा ॥”
 कार्यं सदापि अन्यथा तद्विरुद्धत्वेन । एवञ्च
 यदि परमधार्मिकत्वेन बान्धवादीनामपि सत्य-
 वादित्वं निश्चयते तदा तेऽपि साक्षिणो भवितु-
 मर्हन्तीति । तेषां साध्यविधायकं वक्ष्यमाण-
 मनुवचनमपि एतादृश्विषयम् ॥॥ याज्ञवल्करः ।
 “अथवाः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्त्तिक्रिया-
 रताः ।
 यथाजाति यथावर्णं सर्वं सर्वेषु वा स्मृताः ॥”
 त्रयोऽवरा निरुक्ता येषां ते त्रयवराः त्रिभ्यो
 अन्युना भवन्तीत्यर्थः । यथेति यो यज्जातीय-
 स्तस्य तज्जातीयः साक्षी । स्त्रीणां स्त्रियोऽन्य-
 ज्ञानामन्यजाः । यथावर्णं ब्राह्मणानां ब्राह्मणाः
 क्षत्रियादीनां क्षत्रियादयः । अभावे तु तत्त-
 र्दं विना सर्व एव ॥ * ॥ अथवा इत्यस्याप-
 दादमाह स एव ।

“उभयानुमतः साक्षी भवेदेकोऽपि धर्मवित् ।
 उभयानुमतत्वं धर्मवित्त्वञ्च नियतं तन्मम् ।
 तदाह विष्णुः । अभिमतगुणसम्पन्नस्तुभयानु-
 मतस्त्वेकोऽपि इति । अतएव श्रौत्रियमप्येकं
 निषेधयति ब्रह्मस्यतिः ।
 “नव सप्त पञ्च वा स्युस्त्वारस्वय एव वा ।
 उभौ तु श्रौत्रियौ प्राज्ञौ नैकं पृच्छेत् कदाचन ॥
 एको मिलितगुणसम्पन्नः प्रधानकल्पः । तदभावे
 उभयानुमतमात्रोऽपि प्राज्ञस्तदाह नारदः ।
 “उभयानुमतो यः स्याद्द्वयोर्विदमानयोः ।
 भवत्येकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात् स संसदि ॥”
 उभयानुमत एकोऽनुस्यूतादिना सर्वजनप्रसिद्ध-
 श्च तदा साक्षित्वे संसदि बहुजनमन्निधौ
 प्रष्टव्यः । तथात्वे स्त्रैर्वैरादिसत्त्वेऽप्यकीर्त्ति-
 भयात् सत्याभिधानसम्भवादित्याशयः । विचा-
 रस्य तत्त्वनिर्णयार्थत्वात् । तदाह मनुः ।
 “एकोऽप्यनुस्यूतः साक्षी स्यात् बह्व्यः शृचोऽपि
 न स्त्रियः ।
 स्त्रीष्वेव स्त्रियस्तात्त दोषैश्चान्येऽपि यी वृताः ॥”
 एकोऽनुस्यूतस्तु साक्षी स्यादिति कुक्कुकभट्टत-
 पाठः । एको लुब्धस्वसाक्षी स्यादिति जीमूत-
 वाहनभट्टपाठस्तु न युक्तः । लुब्धाश्चैव बहुवो-
 ऽप्यसाक्षिणो भवितुमर्हन्तीति । एकपदस्य
 व्यर्थतापत्तेः । भवतु वा तत्पाठः तथाप्येक
 इत्यनुरोधोऽपि तन्निषेधमुखेनानुस्यूतस्य अनु-
 मतिसत्त्वे धर्मवित्त्वमन्तरिण साक्षित्वं बोध्यम् ।
 इत्यर्थतो न विरोधः । अतएव विश्वरूपप्रभृ-
 तीनां उभयानुमत एक एव साक्षीति व्याख्याने
 धर्मविदिति नोक्तम् । दोषैः स्त्रियादिभिः । तथा
 च नारदः ।
 “स्तेनाः साहसिका धूर्ताः कितवा योधकाश्च
 ये ।
 अससाक्षिणस्तु ते दुष्टास्तेषु सत्यं न विद्यते ॥”
 कितवा द्यूतकराः ॥॥ अपवादमाह उग्रनाः ।
 “दामोऽन्यो वधिरः कुष्ठो स्त्री बालः स्वविरादयः
 एतेऽप्यनभिसम्बन्धाः साहसे साक्षिणो मताः ॥”
 स्वविरो ग्लानेन्द्रियग्रामः । आदिशब्दात्
 कितवादयः । उभयानुमताभावे श्रुतिक्रियत्वादि
 गुणयुक्तश्चैको प्राज्ञः । तथा च व्यासः ।
 “श्रुतिक्रियश्च धर्मज्ञो योऽन्यत्राप्यनभूतवाक् ।
 प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साहसेषु विशेषतः ॥”
 अनुभूतवाक् स्थानान्तरे सत्यत्वेनेति । भवदेव-
 भ्रष्टोऽप्येवम् । कात्यायनः ।
 “अभ्यन्तरस्तु निःक्षेपे साध्यमेकोऽपि दापयेत् ।
 परिणामा प्रोहितः साक्षी भवेदेकोऽपि याचिते ॥
 संस्कृतं येन यत् पण्यं तत्तेनैव विभावयेत् ।
 एक एव प्रमाणं स विवादे परिकीर्त्तितः ॥”
 संस्कृतं गठितम् । पण्यं कुण्डलादि । विष्णुः ।
 स्त्रेयसाहसवाग्दण्डपाकस्यसंप्रहृषेषु साक्षिणो
 न परीक्षा इति । स्त्रेयपरदारगमनादिकार्याणां
 निष्प्रवेनेव क्रियमाणत्वात् देवादेव परं साक्षिणो
 भवन्तीति न परीक्षा इत्युक्तम् । तेषां वाक्यन्तु

मित्कारिभावादिनिरूपणेनैवोपपत्त्यनुपपत्तिभ्या-
 मालोचनीयं न तु वाक्यमात्रादिति व्यवहार-
 माह का । अतएव कात्यायनः ।
 “अथादिषु परीक्षेत साक्षिणः स्थिरकर्मसु ।
 साहसात्ययिकेनैव परीक्षा कुचचित् स्मृता ॥”
 इति ॥॥ श्रौत्रियादीनामसाध्यमाह नारदः ।
 “श्रौत्रियास्तापसा ब्रह्मा ये च प्रव्रजिता नराः ।
 वचनात्तेष्वसाक्षित्वं नात्र हेतुकदाहृतः ॥”
 वचनादिति श्रौत्रियत्वादिरूपाभिधानात् न च
 तत्रान्यो हेतुरित्यर्थः । तथा च स्त्रेयवैदिककर्म-
 करणव्यपतया परकीयकार्यं विस्मरणसम्भवात्
 साक्षित्वरूपलघुकार्यनियोगे तच्छापभयेन व्यव-
 हारद्रष्टारोऽपि ताव पृच्छन्तीति तस्मात्स-
 करणानर्थक्याश्च न ते साक्षिणः कर्तव्याः । किन्त्य-
 कताः स्वयं साक्षिणो भवन्त्येव । उभौ तु श्रौत्रिभौ
 स्यातामिति स्मृतेः । ब्रह्मसाक्षित्वं ब्रह्मत्वादेव
 ग्लानेन्द्रियत्वादित्यर्थः ॥॥ मनुः ।
 “स्त्रीणां साध्यं स्त्रियः कुर्याद्विजानां सदृशा
 द्विजाः ।
 शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्यानामन्ययोनयः ॥
 अन्तर्वेश्मन्तरण्ये वा शरीरस्यात्ययेऽपि च ।
 स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्वविरणं वा ।
 शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भूतकेन वा ॥॥
 देवब्राह्मणसाक्षिण्ये साध्यं पृच्छेद्वै द्विजान् ।
 उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् वा पूर्वान् वै श्रुचिः
 श्रुचीन् ॥
 ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत् सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम् ।
 गोबीजकाश्च नैर्वश्यं शूद्रं सर्वंस्तु पातकैः ॥”
 गोबीजकाश्च नापहारि यत् पापं तत्तवावृताभि-
 धाने स्यादिति वैश्यम् । एतत् साक्ष्यान्वृताभि-
 धाने भवान् सर्वः पातकैः सम्बध्यते इत्युक्त्वा
 शूद्रश्च पृच्छेत् ।
 “ब्रह्मज्ञा ये स्मृता लोके ये च स्त्रीबालघातिनाः
 मितद्रुहः क्षतघ्नाश्च ते ते स्युस्वदतो मृषा ॥”
 इति मनुक्तं दूषणम् ॥ सत्फलञ्च ।
 “अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम् ।
 अश्वमेधसहस्राह सत्यमेवातिरिच्यते ॥”
 इति मनुनारदोक्तं श्रावयेत् ॥॥ याज्ञवल्करः ।
 “न ददाति हि यः साध्यं जानन्नपि नराधमः ।
 स कूटसाक्षिणां पापैस्तुष्यो दण्डेन चैव हि ॥”
 कात्यायनः ।
 “अवीचिनरके वर्षे वसेयुः कूटसाक्षिणः ।”
 याज्ञवल्करः ।
 “सत्यां प्रतिज्ञां यस्मिन् साक्षिणः स जयी भवेत्
 अन्यथा वादिनो यस्य भ्रुवस्तस्य पराजयः ॥
 वर्षाणां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यान्वृते वदेत् ।
 तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः ॥”
 गौतमः । नानृतवचने दोषो जीवन्मतेऽतदधीनम्
 न तु पापीयसो जीवन्म । इति ।
 “हेधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ।
 गुणिवेधे तु वचनं प्राज्ञं धे गुणवत्तराः ॥”
 तेषामिति शेषः ॥॥ यत्तु ।

“साक्षिणां लिखितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च वादि-
नाम् ।
तयामेकोऽन्यथावादी भेदात् सर्वेऽप्यसाक्षिणः ॥”
इति कात्यायनवचनं तत् त्रयाणां तुल्यरूपाणां
साक्षिणां मध्ये एकस्याप्यन्यथावादे अपरस्य
तत्तुल्यस्य मन्वतिपक्षतया तृतीयस्य किञ्चिद्वा-
दित्वे तत्र भेदात् परस्परविरुद्धार्थाभिधाने
भेदात् साक्षिभ्यो न निर्णयः इति परम् ॥*॥
वृहस्पतिः । साक्षिभ्यो कर्मनिष्ठानां यद्वच-
माह । गुणिभ्यो क्रियावतामित्यनेन । तथा ।
“साक्षिणांऽर्थिसमुद्दिष्टान् सत्सु दोषेषु दोषयेत्
षट्पदं दूषयन् वादौ तत्समं दण्डमर्हति ॥” इति
तत्समं विवादसमम् । सभासदादिविदित-
साक्षिदूषणमेव प्राज्ञं न तु त्रावरादिसाक्षिभिः
प्रतिपाद्यम् । अनवस्थापातात् । इत्याह नारदः ।
“सभासदां प्रसिद्धं यज्ञोक्तसिद्धमथापि वा ।
साक्षिणां दूषणं याज्ञमसाध्यं दोषवर्जितम् ॥
अथैव साक्षिभिः साध्ये दूषणे पूर्वसाक्षिणाम्
अनवस्था भवेद्दोषस्तेषामप्यन्यसम्भवात् ॥”
असाध्यं साधनानर्हम् । सिद्धत्वाद्दोषवर्जनात् ।
अनवस्थाविरहात् । तस्मात् प्रसिद्धदूषणमेव
याज्ञम् ॥*॥ दूषणमाह कात्यायनः ।
“बालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्री पापाभ्यासाच्च कूट-
कृत् ।
विभ्रूयात् बान्धवः स्नेहात् वैरनिर्घातनादरिः ॥
यः साक्षी नैव निर्दिष्टो नाभूतो नैव दर्शितः ।
भ्रूयाम्भिर्यति तथ्यं वा दण्डः सोऽपि नराधमः ॥”
कात्यायनः ।
“क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु
लेख्ये च सति वादेषु न दिव्यं न च साक्षिणः ॥
समत्वं साक्षिणां यच्च दिव्येस्तत्र विशोधयेत् ॥”
एतत् संशयानुच्छेदे बोध्यम् । याज्ञवल्क्यः ।
“निष्ठुते लिखितानेकमेकदेशे विभावितः ।
दाप्यः सर्वाभूषणार्थान् प्राज्ञस्त्वनिवेदितः ॥”
यो लिखितानेकं सुवर्णादिकं अपलपति स एक-
द्रव्यं साक्षादिभिर्विभावितः सन् सर्वान्
दद्यात् । कात्यायनः ।
“यद्येकदेशप्रासापि क्रिया विद्येत मानुषी ।
सा प्राज्ञा न तु पूर्णापि दैविकी वदतां नृणाम् ॥”
वदतां विवदतामित्यविशेषेण दर्शयति । पूर्णापि
दैविकी समप्रविषयकापि न प्राज्ञा । तेनेक-
देशप्रतिपादिकया मानुष्या क्रियया समस्तसा-
ध्यसिद्धिरिति ।
“साध्यांशे निगदिते साक्षिभिः सफलं भवेत्
स्त्रीसङ्गं साहसे चौर्यं यत् साध्यं परिकल्पि-
तम् ॥”
इति कात्यायनवचनं तत्विषयप्रदर्शकम् । ऋण-
निक्षेपाद्यपङ्कवेऽपि योज्यमिति ॥*॥ यत्तु ।
“अनेकार्थाभियोगे तु यावत् संशोधयेन्नो ।
साक्षिभिस्तावदेवास्त्री लभते साधितं धनम् ॥”
तद्व्याख्यानभिन्नपुत्रादिविषयकम् । तथा हि ।
नानाविधपित्रर्णाद्यभियुक्तेनाजानता नाहं

जानामीति उत्तरवादिना साक्षादिभिर्यावहनं
प्रतिपादयति तावदेव पुत्रेण दातव्यम् । एवमेव
विश्वरूपजीमूतवाहनप्रभृतयः ॥*॥ कात्यायनः ।
“अनुमानादरः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं गुरु
अनिरुद्धा त्रिपुरव्यो भक्तिस्तेभ्यो गरीयसी ॥”
अनुमानं प्रत्यामङ्कितम् । तदाह मनुः ।
“बाह्यैर्विभावयैर्निर्णयैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ।
स्वरवर्णैः कृताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥”
स्त्री गदगदादिः । वर्णाऽस्वाभाषिकः । इङ्गितं
स्वद्वेषयुरोमाहादि । आकारो विकृतः ।
चक्षुषा कातरैण । चेष्टितेन स्थानत्यागादिना ।
एषाश्चान्यथासिद्धेदुं निरूप्यत्वादेभ्यः साक्षी बल-
वान् इत्यर्थः । सुखनिरूप्यत्वे तु याज्ञवल्क्यः ।
“देशाद्देशान्तरं याति स्वकथी परिलेदि च ।
ललाटं स्विच्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमिति च ॥
परिश्रयत्स्वल्हाद्यो विरुद्धं बहु भाषते ।
वाक् चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठी निर्भुजत्यपि ॥
स्वभावाद्दिक्रान्तिं गच्छेन्नोवाक्कायकर्मभिः ।
अभियोगे च साक्ष्ये च स दुष्टः परिकीर्तितः ॥”
न परोक्षां वाचं प्रतिवचनेन पूजयति । तथोष्ठ
चक्षुष परकीयवैचक्षण्येन निर्भुजति कुटिलौ-
कराति यदा मनोवाक्कायकर्मभिः स्वभावात्
पूर्वोक्तां यथायोग्यां विक्रान्तिं गच्छेत्तदा स दुष्टो
इत्यर्थः । अतएव श्रोत्रामायणे ।
“आकारस्याद्यमानोऽपि न शक्योऽसौ निगू-
हितुम् ।
बलाच्च विदुषोऽप्येव भावमन्तर्गतं नृणाम् ॥”
आकारो देहधर्मः सुखाप्रसादवैवर्ण्यरूपः ॥
नारदः ।
“सुदीर्घेणापि कालेन लिखितं सिद्धिमाप्नुयात्
संज्ञानन्वात्मनो लेख्यमजानंस्तत्तु लेखयेत् ॥”
सुदीर्घेणेति संस्कारोद्बोधकलिखनसत्त्वादयं
चिरेणापि साध्यं दातुं शक्नोति इत्यर्थः ॥*॥
लिपिपत्रं स्वहस्तेन लेखयेत् तदत्र परहस्ते-
नेत्याह व्यासः ।
“अलिपिज्ञो ऋणो यः स्यात् लेखयेत् स्वमतन्व
सः ।
साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपगः ॥”
वृहस्पतिः ।
“सूषितं घातितं यच्च सीमायाश्च समन्ततः ।
अकृतोऽपि भवेत् साक्षी ग्रामस्तत्र न संशयः ॥”
अकृता अपि साक्षिणो भवन्तोत्याह तुम्हेनु-
कात्यायनी ।
“अन्ये पुनरनिर्दिष्टाः साक्षिणः समुदाहृताः ।
ग्रामश्च प्राङ्गुविकाश्च राजा च व्यवहारिणाम् ॥
कार्येभ्यन्तरो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः ।
कुल्याः कुलविवादेषु भवेयुस्तोऽपि साक्षिणः ॥”
स्मृतिः ।
“दत्तादत्तेऽथ भृत्यानां स्वामिनां निर्गमे सति
विक्रयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति ॥
युते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते ।
साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम् ॥”

प्रक्रान्ते साहसे वापि पाकथे दण्डवाचिके ।
बलोद्भवेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव च ॥”
वृहस्पतिः ।
“लेख्यं वा साक्षिणो वापि विवादे यस्य
दूषिताः ।
तस्य कार्यं न सिध्यति यावत्तच्च विशोधयेत् ॥”
तल्लेख्यसाक्षिरूपप्रमाणम् ॥*॥ लेख्यशोधन-
माह । कात्यायनः ।
“सहस्रलेख्यमन्दे ह्ये जीवतो वा मृतस्य च ।
तत् स्वहस्तकृतैरन्यैः पतैस्तान्ने ख्यनिर्णयः ॥”
तथा ।
“समवेतैश्च यद्वष्टं वक्तव्यं तत्तथैव च ।
विभिन्नैव कार्यं तु तदक्तव्यं इयक् पृथक् ॥
नापुष्टैरनियुक्तैर्वा समं सत्यं प्रयत्नतः ।
वक्तव्यं साक्षिभिः साध्यं विवादस्थानमागतेः ॥
अनुद्दिग्नेन चित्तेन दृष्टं सत्यं विदा तु यत् ।
प्रत्यक्षं तत् स्मृतं कार्यं साध्यं साक्षी तु तद-
दत् ॥”
नारदः ।
“यः परार्थोऽपहरति स्वां वाचं पुरुषाधमः ।
आत्मार्थं किं न कुर्व्यात् स पापो नरकनिर्भयः ॥
अर्था वै वाचि नियता वाङ्मूला वाग्विनिःसृता
यस्तु तांस्तो नयहाचं स सर्वस्तेयकृत्वरः ॥”
बोधायनः ।
“पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतमश्नानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥
हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृते वदन् ।
सर्वं भूम्यनृते हन्ति साध्ये साक्षी मृषा वदन् ॥”
वृहस्पतिः ।
“यस्याशेषं प्रतिज्ञातं साक्षिभिः प्रतिपादितम् ।
स जयो स्यादन्यथा तु साध्यार्थं न समाप्नुयात् ॥”
याज्ञवल्क्यः ।
“उक्तेऽपि साक्षिभिः साध्ये यद्यन्ये गुणवत्तराः
द्विगुणा वान्यथा ह्युयः कूटाः स्युः पूर्व-
साक्षिणः ॥”
अन्यथा पूर्वविपरीतार्थप्रकारेण । कूटा अना-
देयवचनाः । तथा,—
“यः साध्यं आवृत्तोऽन्येभ्यो निष्ठुते तमसाहृतः
स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणश्च विवासयेत् ॥”
त्वमन्येभ्यः साध्यं आवृत्तेति वादिना प्रयुक्तो
यः आवृतः कारितइयात् पदसिद्धिः । एवभू-
तोऽपि सभायां निगदकाले साध्यं निष्ठुते
यस्तस्याष्टगुणो दण्डः । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
(त्रि. दृश्यः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा,
भागवते । ५ । ११ । ७ ।
“तावानयं व्यवहारः सदाविः)
चेन्नसाध्यो भवति स्थूलसूक्ष्मः ॥”
साख्येयः, त्रि. (सख्युरिदम् । सखि + “बुक्ख-
काटजिति ।” ४ । २ । ८० । इति ठञ् ।) सखि-
सम्बन्धो । इति सिद्धान्तकौमुदौ ॥
साख्यं, स्त्री, (सख्युर्भावः कर्म वा । सखि +
अञ् ।) सख्यम् । इति धनञ्जयकौषः ॥

सागरः, पुं, (सागरस्य राज्ञोऽयमिति । सगर + षण् ।) समुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । १ ॥
सगरेणावतारितत्वात् तस्यायमिति षणे सागरो दन्त्यादिः । श्रीरोदादिष्वप्युपमया सागरव्यप-
देशः इति भट्टाः । इति भरतः ॥ स तु सप्त-
विधः । यथा,—
“लवणः क्षीरसंज्ञश्च घृतोदो दधिसंज्ञकः ।
सुरोदेषुरसोदौ च स्वादूदः सप्तमो भवेत् ॥
क्षत्वारः सागरा ख्याताः पुष्करिण्यश्च ताः
स्मृताः ॥”
इत्याद्य वङ्गपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥ * ॥
(सागरस्यापत्यं पुमानिति । सगर + षण् ।
सगरपुत्रः । यथा, महाभारते । ३ । १०७ । ७ ।
“वध्यमानास्ततो लोकाः सागरैर्मन्दबुद्धिभिः ।
ब्रह्माणं शरणं जग्मुः संहिताः सर्वदेवतैः ॥”)
सृगविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दशपद्म-
संख्या । यथा,—
“विन्दः खर्वी निखर्व्यश्च शङ्खपद्मी च सागरः ॥”
इति ब्रह्माण्डपुराणम् ॥
(सागरस्येदमिति । सागरसम्बन्धिनि, त्रि ।
यथा, हरिवंशे । ५३ । ३८ ।
“आधत्स्व सरितां नाथ त्यक्त्वा मां सागरीं
तनुम् ॥”)
सागरगामिनी, स्त्री, (सागरं गच्छतीति । गम +
णिनिः । डीप् ।) नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, रघुः । ६ । ५२ ।
तृपं तमावर्त्तमनोन्ननाभिः
सा व्यत्यगादन्यवधर्भवित्री ।
महीधरं मार्गवशादुपेतं
स्त्रीतीवहा सागरगामिनीव ॥”)
सुस्मैला । इति राजनिर्घण्टः ॥
सागरनेमिः, स्त्री, (सागरः नेमिरिव यस्याः ।)
पृथिवी । इति हेमचन्द्रः ॥
सागरमेखला, स्त्री, (सागरः मेखलेव यस्याः ।)
पृथिवी । इति हेमचन्द्रः ॥ (वाच्यलिङ्गेऽपि
दृश्यते । यथा, महाभारते । ३ । १०७ । ६४ ।
“अंशुमानपि धर्मात्मा महीं सागरमेखलाम् ।
प्रशशास महाराज ! यथैवास्य पितामहः ॥”)
सागरास्वरा, स्त्री, (सागरः अस्वरं वस्त्रमिव
यस्याः ।) पृथिवी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रघुः । ३ । ८ ।
“निधानगर्भानिव सागरास्वरां
शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम् ।
नदीमिवान्तःमलिनां सरस्वतीं
तृपः सप्तत्वां महिषीममन्यत ॥”)
सागरालयः, पुं, (सागरः आलयो यस्य ।)
वरुणः । इति शब्दमाला ॥
सागरौत्थः, स्त्री, (सागरादुत्तिष्ठतीति । उत् + स्था
+ कः ।) समुद्रलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
साङ्गलं, त्रि, (साङ्गल + “सङ्गलादिभ्यश्च ।” ४ ।
२ । ७५ । इति षञ् ।) सङ्गलेन निर्घृत्तम् ।
सङ्गलनाज्जातम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

साङ्गतिः, पुं, मुनिविशेषः । स तु वैयाघ्रपद्यगोत्रस्य
प्रवरः । यथा,—
“वैयाघ्रपद्यगोत्राय साङ्गतिप्रवराय च ।
अपुत्राय ददास्येत् सङ्गलं भीषवर्षणे ॥”
इति तिथ्यादितस्त्वम् ॥
साङ्गे पिकः, त्रि, (साङ्गे पाय हितः । साङ्गे प + ठञ् ।)
संक्षिप्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा,
मनुटीकायां कुङ्कुमः । १२ । ३४ ।
“इदं वक्ष्यमाणं साङ्गे पिकं क्रमेण लक्षणं ज्ञात-
व्यम् ॥”) संचेपकारकः । संचेपशब्दात् षिण्क-
प्रत्ययनिष्पन्नः ॥
साङ्गाः, पुं, कपिलमुनिजतदर्शनशास्त्रविशेषः ।
तत्पर्यायः । कापिलः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
तथा च ।
“साङ्गां कपिलमुनिना प्रोक्तं
संसारविमुक्तिकारणं हि ।
यत्नेताः सप्ततिरार्या
भाष्यं चात् गौडपादकृतम् ॥
एतत् पवित्रमघां
मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ ।
आसुरिरपि पञ्चशिखाय
तेन च बहुधा कृतं तन्मम् ॥
शिष्यपरम्परयागतमीश्वरकृष्णं न चैतदार्याभिः
संक्षिप्तमार्थमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् ॥
सप्तत्वां किल येऽर्था-
स्तोऽर्थाः कृतज्ञस्य षष्टितन्मस्य ।
आख्यायिका विरहिताः
परवादविवर्जिताश्चापि ॥”
इति साङ्गाप्रवचनमाथम् ॥
साङ्गायोगः, पुं, (साङ्गागोत्रो योगः) ज्ञानयोगः ।
स च ब्रह्मविद्या । यथा,—
“हीतोये शोकसन्तप्तमज्जुनं ब्रह्मविद्याया ।
प्रतिबोध्य हरिश्चक्रं स्थितप्रज्ञस्य लक्षणम् ॥”
इति गौताटीकायां श्रीधरस्वामी । २ । ११ ॥
तद्योगो यथा,—
श्रीभगवानुवाच ।
“अशोचानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥
न त्वं वाङ् जातु नासं न त्वं नेमि जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वं वयमतः परम् ॥
देहिमोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥
भावास्वर्गास्तु कौन्तेय । शीतोष्णसुखदुःखदाः
आगमापायिनोऽनित्यास्तां तितिक्षस्व भारतम् ॥
यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥
नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ।
अविनाशि तु तद्विद्मि यिन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥
अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्मात् बुध्यस्व भारत ॥

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥
न जायते म्रियते वा कदाचि-
न्नायं भूर्त्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यामाने शरीरे ॥
वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थः । कं चातयति हन्ति कम्
वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि यद्वाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यान्यानि संयाति नवानि देही ॥
नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मातृतः ॥
अच्छेद्योऽयमदाह्नोऽयमक्लो दोऽशोच पव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थानुरचलोऽयं सनातनः ॥
अश्वत्थोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥
अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो ! नैनं शोचितुमर्हसि ॥
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्योऽर्थं न त्वं शोचितुमर्हसि ॥”
इत्यादि श्रीभगवद्गोतायां साङ्गायोगे । २ ।
११—३० ॥ * ॥
साङ्गमः, पुं, (सङ्गम एव । स्वार्थे षण् ।) सङ्गमः ।
इत्यमरटीकायां भरतः । ३ । २ । १८ ॥
साङ्गामिकः, पुं, (संग्रामे साधुः । संग्राम +
“गुडादिभ्यश्चञ् ।” ४ । ४ । १०३ । इति
ठञ् ।) सेनापतिः । सङ्गामकुशले, त्रि । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥ (सङ्गामसम्बन्धिनि च त्रि ।
यथा, महाभारते । १ । २ । २३२ ।
“ते तस्य वचनं श्रुत्वा मन्त्रयित्वा च यद्विदम् ।
साङ्गामिकं ततः सर्वं सज्जं चक्रुः परम्पराः ॥”)
साङ्गुखी, स्त्री, (सङ्गुखाय हिता । सङ्गुख +
षण् । डीप् ।) सायाङ्गव्यापिनी त्रिभिः ।
यथा,—
“पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।
प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या साङ्गुखी त्रिभिः ॥”
इति पैठोणसिवचनस्य तु ।
‘साङ्गुख्यं नाम सायाङ्गव्यापिनी दृश्यते यदा ।
इति स्कन्दपुराणेन सायाङ्गव्यापिनिभ्यः साङ्गुख्य-
विधानेन पूजादावनवकाशादुपवासपरत्वम् ।
सायाङ्गव्यापित्वमपि मुहूर्त्तान्यूनत्वेन ज्ञेयम् ॥’
इति तिथ्यादितस्त्वम् ॥
साचि, व्य, (सच + इण् ।) तिर्थगर्भः । तत्पर्यायः ।
तिरः २ । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥ (यथा,
किराते । १० । ५७ ।
“सविनयमपराभिस्तस्य साचि
स्मितसुभगैकालसत्कपोलसङ्घैः ॥”)
साचिव्यः, स्त्री, (सचिव + षञ् ।) सचिवस्य भावः ।
सचिवशब्दात् भावे षाण्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(यथा, रामायणे । ५ । ५ । १ ।

सातिः

“चन्द्रोऽपि साचिव्यमिवास्व कुर्व-
स्वारागचैर्मध्यगतो विराजन् ।
ज्योत्स्नावितानेन निपत्य लोका-
मुत्तिष्ठतेऽनेकसहस्ररश्मिः ॥”
साचिवाटिका, स्त्री, (साचि यथा तथा वटति
वेष्टयतीति । वट वेष्टने + वृत् । टापि अत
इत्वम् । धेतपुनर्नवा । इति रत्नमासा ॥
साचौकृतं, त्रि, (असाचि साचि कृतम् । अभूत-
तद्भावे चिः ।) वक्रौकृतम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (यथा, रघुः । ६ । १४ ।
“प्रासव्यमुत्कृष्टं यथावकाशं
निनाय साचौकृतचारुवक्रः ॥”)
साचनः, पुं, (अचनेन तद्वच्छरीरेण सह वर्त-
मानः ।) ककनासः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(अचनविशिष्टे, त्रि ॥)
साट, त् क प्रकाशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) द्वितीय-
स्वरयुक्तसकारादिरयम् । अससाटत् । इति
दुर्गादासः ॥
सात्, स्त्री, (सात सुखे + क्तिप् ।) ब्रह्म । इति
केचित् ॥
सात, क सुखे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) दन्त्यादिः । सातयः ।
सौत्रधातुरयम् । इति दुर्गादासः ॥
सातं, स्त्री, (सात सुखे + अच् ।) सुखम् । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ दत्तम् । नष्टम् । षण्-
धातोः षोधातोश्च ऋप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
सातयः, त्रि, (सातयतीति । सात सुखे + अनुप-
सर्गात् सिम्पविन्देति । ३ । १ । १३८ । इति
शः ।) सुखजनकः । सात क सुखे इत्यस्मात्
औ प्रप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति मुग्धबोध-
टीकायां दुर्गादासः ॥
सातला, स्त्री, (सातं सर्पविषादिनाशं ज्ञातीति ।
ला + कः ।) चर्मकषा । इत्यमरः २।४।१४३॥
सुपविशेषः । स तु सेषुण्डभेदः । तत्पर्यायः ।
सतला २ सारी ३ विन्दुजा ४ विमला ५
अमला ६ बहुफेना ७ चर्मकषा ८ फेना ९
दीप्ता १० विषाणिका ११ स्वर्णपुष्पी १२
पत्रघना १३ । अस्या गुणाः । कफापित्तघ्नत्वम् ।
बहुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । विसर्पविष-
निस्फोटप्रणशोफनाशित्वञ्च । इति राजनि-
र्घण्टः ॥
सातवाहनः, पुं, (सातः वाहनो यस्यः ।)शालि-
वाहनराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सातनाम-
केन गुणकेनोद्वत्वादस्य तथा नाम । यथा,
कथामरितसागरे । ६ । १०७—१०८ ।
“इत्युज्जानार्हिते तस्मिन् सातनामनि गुणके ।
स राजा तं समादाय बालं प्रत्याययौ गृहम् ॥
सातेन यस्माद्दुष्टोऽभूत्सस्मात् सातवाहनम् ।
नाम्ना चकार कालेन राज्ये चैनं न्यवेशयत् ॥”
सातिः, स्त्री, (सन + क्तिन् । “जनसनञ्जनामिति
६।४।४२ । इति आत्वम् । यथा, सनु दाने +

क्तिन् । “जति-यति-जति-सातीति ।” ३।१।६०।
इति इत्वाभावो निपात्यते ।) अवसानम् ।
दानम् । तीव्रवेदना । इत्यमरभरती ॥ (संभज-
नम् । इति ऋग्भाष्ये सायणः ॥ यथा, ऋग्वेदे ।
१० । १४३ । ५ ।
“यातमच्छा पतत्रिभिर्नासत्या सातये कृतम् ॥”
सातिसारः, त्रि, (अतिसारेण सह वर्तमानः ।)
अतिसाररोगयुक्तः । तत्पर्यायः । अति-
सारकौ २ । इत्यमरः । २ । ४ । ५८ ॥
सातीलकः, पुं, (सतीलक एव । स्वार्थे षच् ।)
सतीलकः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । २ ।
८ । १६ ॥
सात्त्व (त्व) तः, पुं, (सात्त्वतस्यापत्वं पुमानिति ।
+ अच् ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥ (लक्ष्यः ।
यथा, महाभारते । १ । २२८ । १२ ।
“ततस्तत्र महाबाहुः शयानः शयने शुभे ।
आपगानां वनानाञ्च कथयास सात्त्वते ॥”
यादवमात्रे । यथा, तत्रैव । १ । २२२ । ३ ।
“अर्थसुखान् न वः पार्थो मन्यते सात्त्वतान्
सदा ।
स्वयंवरमनाष्टुषं मन्यते चापि पाण्डवः ॥” ॥
सत्त्वमेव सात्त्वं तत् तनोतीति । तन + उः ।)
विष्णुः । इति चिकित्साशेषः ॥ (सच्छब्देन
सत्त्वमूर्तिर्भगवान् । स उपास्यतया विद्यते
ऽप्येति । मतुप । ततः स्वार्थे षच् ।) विष्णुः-
भक्तविशेषः । यथा,—
“सत्त्वं सत्त्वाश्रयं सत्त्वगुणं सेवेत केशवम् ।
योऽनन्यत्वेन मनसा सात्त्वतः समुदाहृतः ॥
विज्ञाय काव्यकर्मदीनं भजेदेकाकिनं हरिम्
सत्त्वं सत्त्वगुणोपेतो भक्त्या तं सात्त्वतं विदुः ॥
मुकुन्दपादसेवायां तन्नामश्रवणेऽपि च ।
कौर्त्तने च रतो भक्तो नामः स्यात् स्मरणे
हरेः ॥
वन्दनार्चनयोर्भक्तिरनिशं दास्यसख्ययोः ।
रतिरात्मार्षणे यस्य दृढान्तस्तस्य सात्त्वतः ॥”
इति पाश्चोत्तरखण्डे ८८ अध्यायः ॥ ॥
यदुवंशीय सत्त्वतराजपुत्रः । यथा,—
“अनोस्तु पुरकुत्सोऽभूदंशस्तस्य तु रिक्-
थभाक् ।
अथांशोः सत्त्वतो नाम विष्णुभक्तः प्रतापवान् ॥
महात्मा दाननिरतो धनुर्वेदविदां वरः ।
स नारदस्य वचनाद्वासुदेवार्चनावितः ॥
शास्त्रं प्रवर्त्तयामास कुण्डगोलादिभिः श्रुतम् ।
तस्य नाम्ना तु विख्यातं सात्त्वतं नाम शोभनम् ॥
प्रवर्त्तते महाशास्त्रं कुण्डादीनां हितावहम् ।
सात्त्वतस्तस्य पुत्रोऽभूत् सर्वशास्त्रविशारदः ॥
पुण्यश्लोकं महाराजस्तेन चैतत् प्रकीर्त्तितम् ।
सात्त्वतः सत्त्वसम्पन्नः कौशल्यान् सुपुत्रे सतात् ॥
अन्धकं वैमहं भोजं विष्णुं देवहिधं नृपम् ॥”
इति कौर्म्मे पूर्वभागे यदुवंशानुकीर्त्तने । २४ ।
३१—३६ ॥ (सङ्करजातिविशेषः यथा, मनुः ।
१० । २३ ।

सत्त्विकः

“वैश्यान् जायते ब्राह्म्यात् सुधन्वाचार्य्य एव च ।
कारुण्यं विजया च मेघः सात्त्वत एव च ॥”
सात्त्व(त्व)ताः पुं, भूक्ति, देशभेदः । यथा,—
“यदवस्तु दशाह्नीः स्युः सात्त्वताः कुकुराश्च ते ॥
इति चिकित्साशेषः ॥
सात्त्व(त्व)ती, स्त्री, नाटकवृत्तिविशेषः । यथा,—
“अभिनेयप्रकाराः स्युर्भाषाः षट् संस्कृता-
दिकाः ।
भारती सात्त्वती कैशिक्यारभट्टी च वृत्तयः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, अङ्कारतिलके । ३ । ४२—४३ ।
“हंसप्रधानाधिकसत्त्ववृत्ति-
स्वागोत्तरोदारवचोमनोज्ञा ।
आचार्य्यसम्पत्सुभगा च या स्या-
न्ना सात्त्वती नाम मतात्र हृत्तिः ॥
नातिगूढार्थसम्पत्तिः अथ्यशब्दमनोरमा ।
वीरि रौद्रेऽङ्गते शान्ते वृत्तिरेषा मता यथा ॥
सत्त्वग्राह्यं जननी निधिश्च पयसां निःशेष-
रत्नाकरी
मर्यादानिरतस्त्वमेव जलधे । कृतेऽत्र कोऽन्या-
दृशम् ।
किं त्वेकस्य गृहं गतस्य बहुवावङ्गेः सदा दृष्याया
ल्लान्तस्योदरपूरणेऽपि न सहो यत्तन्मनास्रध्व-
मम् ॥
स्फारितोत्कटकठोरतराका-
कौर्षवङ्गिकणसंततिः क्रुधा ।
दुर्निमित्ततडिदाकुतिर्बभौ
दृष्टिरिष्टसमरांशुमालिनः ॥
अत्यद्भुतं नराधिप तव कीर्तिर्धवल्यक्यऽपि
जगन्ति ।
रत्नान् करोति सुहृदो मलिनयति च वैरि-
वदनानि ॥
निवृत्तविषयासङ्गमधुना सुचिराय मे ।
आत्मन्येव समाधानं मनः केवलमिच्छति ॥” ॥
सात्त्वतस्यापत्वं स्त्री । सात्त्वत + अच् । डीप् ।)
शिशुपालमाता । इति केचित् ॥ (यथा, महा-
भारते । २ । ४५ । ६ ।
“एष नः शत्रुरत्यन्तं पार्थिवाः सात्त्वतीसुतः ।
सात्त्वतानां नृशंसात्मा न हितोऽनपकारि-
णाम् ॥”
सुभद्रा । यथा, महाभारते । १ । २२२ । ६६ ।
“स सात्त्वत्यामधिरथः सम्बभूव धनञ्जयात् ।
मखे निर्मथनेनेव शमीगर्भाद्भुताशनः ॥”
सात्त्विकः, पुं, (सत्त्वात् सत्त्वगुणप्रधानात् विष्णो-
र्भूतः । सत्त्व + ठञ् ।) ब्रह्मा । (सात्त्वं सत्त्व-
गुणोऽस्यास्तीति । ठञ् । विष्णुः । इति महा-
भारतम् । १३ । १४८ । १०६ ॥) त्रिविध-
भावान्तर्गतभावविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
“सत्त्वोत्कटे मनसि ये प्रभवन्ति भावा-
स्ते सात्त्विका इति विदुर्मुनिपुङ्गवास्ते ।”
इति सर्वानन्दः ॥

ते च यथा,—
“स्वेदः सन्धोऽथ रोमाश्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः
वेवर्णमन्त्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥”
प्रलयो मूर्च्छा । इति भरतः ॥
सात्त्विकः, त्रि, (सत्त्वेन निर्वृत्तः । तेन निर्वृत्त-
मिति ठञ् ।) सत्त्वगुणनिष्पादितः । इत्यमरः ।
१ । ७ । १६ ॥ सत्त्वं मनोगुण आशयो वा तेन
निष्पादितः सात्त्विकः स्वेदादिः । सत्त्वशब्दात्
ठवे कादिति णिकः । इति भरतः ॥॥ सत्त्व-
गुणयुक्तः । तद्विवरणं यथा, गीतायाम् । १७ । ११ ।
“अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इष्यते ।
यदृष्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥”
सात्त्विकतपो यथा, तत्रैव । १७ । १७ ।
“अहया परया तप्तं तपस्तन्निविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥”
सात्त्विकदानं यथा, तत्रैव । १७ । २० ।
“दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥”
सात्त्विकयोगो यथा, तत्रैव । १८ । ८ ।
“कार्थमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥”
सात्त्विकज्ञानं यथा, तत्रैव । १८ । २० ।
“सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमौचते ।
अविभक्तं विभक्तं तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥”
सात्त्विककर्म यथा, तत्रैव । १८ । २३ ।
“नियतं सङ्गरहितमरागदेषतः कृतम् ।
अफलप्रप्सुना कर्म यस्तत् सात्त्विकमुच्यते ॥”
सात्त्विकबुद्धियथा, तत्रैव । १८ । ३० ।
“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्यं भयाभये ।
बन्धं मोक्षश्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥”
सात्त्विको धृतिर्यथा, तत्रैव । १८ । ३५ ।
“धृत्या यया धारयते मनः प्राणैर्न्द्रियक्रियाः ।
योगिनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥”
सात्त्विकसुखं यथा, तत्रैव । १८ । ३७ ।
“यत्तदयं विषमिव परिणामेऽन्वतोपमम् ।
तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥”
सात्त्विकपुराणानि यथा,—
“विष्णवं नारदोयञ्च तथा भागवतं शुभम् ।
गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शनम् ।
सात्त्विकानि पुराणानि विद्मो यानि शुभानि वै ॥”
सात्त्विकस्मृतयो यथा,—
“वाशिष्ठश्चैव हारोतं व्यासं पाराशरं तथा ।
भारद्वाजं काश्यपञ्च सात्त्विका मुक्तिदाः
शुभाः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ४३ अध्यायः ॥
सात्त्विकप्रियाहारा यथा,—
“अ. यु. सत्त्वबलारोग्यसुखप्रौतिविवर्द्धनाः ।

रसाः क्षिप्वाः क्षिरा हृद्या आहाराः
सात्त्विकप्रियाः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १७ । ८ ॥
सात्त्विककर्त्ता कर्त्तृशब्दे सात्त्विकाहार आहार-
शब्दे च द्रष्टव्यः ॥
सात्त्विकी, स्त्री, (सात्त्वं सत्त्वगुणोऽख्यस्या इति ।
सात्त्व + ठन् । ङीप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ पूजाविशेषः । यथा,—
“शारदी चण्डिकापूजा त्रिविधा परिगोयते ।
सात्त्विकी राजसो चैव तामसो चेति तत्
श्रुत्वा ॥”
सात्त्विकी अपयज्ञाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिष्टैः ।
माहात्म्यं भगवत्याश्च पुराणादिषु कीर्तितम् ।
पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्देवीमनास्ताथा ॥”
इति दुर्गासप्ततत्त्वम् ॥
साल्म्यं, त्रि, सुखजनकम् । आत्मनो हितं कर्म
आत्म्यं आत्म्येन सह वर्त्तमानं साल्म्यम् । इति
भेषज्यरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
“सर्वप्राणभृतां तस्मात् साल्म्यं क्षीरमिहो-
च्यते ॥”
“साल्म्यं नाम तदयत् सातत्येनोपसेव्यमानमुप-
श्रिते । तत्र ये धृतक्षीरतेलमांसरससाल्म्याः सर्व-
रससाल्म्याश्च ते बलवन्तः क्लेशसहाः चिर-
जीविनश्च भवन्ति । रूक्षनित्याः पुनरेक-
रससाल्म्याश्च ये ते प्रायणास्पबलाश्चाक्लेशा-
सहाः अत्यायुषोऽल्पसाधनाश्च ॥” इति चरके
विमानस्थानेऽष्टमिध्याये ॥
“यो रसः कल्पते यस्य सुखायैव निषेवितः ।
व्यायामजातमन्यहा तस्मात्प्रमिति निर्दिशेत् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये ॥
क्षी, देवत्वम् । यथा, भागवते । ६ । १८ । २०
“इन्द्रेण प्रापिताः साल्म्यं किं तत् साधु
कृतं हि तैः ॥”
मारुप्यम् । यथा, तत्रैव । ७ । १० । ४० ।
“नृपाद्यैवाद्यः साल्म्यं हरेस्तच्चिन्तया ययुः ॥”
सात्यकिः, पुं, सत्यकस्यापत्य पुमानिति । इज् ।)
वृष्णिवंशीयसत्यकपुत्रः । स तु श्रीकृष्णस्य
सारथिः । तत्पर्यायः । शैनेयः २ शिर्नर्नसा ३
युयुधानः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ योधः ५ ।
इति जटाधरः ॥ (अयं हि अर्जुनस्य शिष्य
आसीत् भारतयुद्धे युधिष्ठिरपक्षमाश्रित्य तुमुलं
युद्धं विधाय च हतःपि निखिलबले वासुदेवेन
पाण्डवैश्च सह जीवित आसीत् । तथाहि महा-
भारते अश्वत्थामवाक्ये । १० । ८ । ४७ ।
“सप्त पाण्डवतः शेषा धार्तराष्ट्रास्त्रयो वयम् ।
ते चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवोऽथ सात्यकिः ।
अहञ्च कृतवर्मा च कृपः शारद्वतस्तथा ॥”
सात्यवतः, पुं, (सत्यवत्यां भवः । अण् ।) वेद-
व्यासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सात्यवर्तयः, पुं, (सत्यवत्या अपत्यं पुमान् सत्य-
वतो + ठक्) सत्यवतीसुतः । वेदव्यासः । इति
हस्तायुधः ॥

सादः, पुं, (सद + ञञ् ।) विषादः । (यथा,
रघुः । ३ । २ ।
“शरीरसाद्रादसमयभूषणा
मुखेन सालद्यत लोभ्रपाण्डुना ॥”)
शरणात् । गतिः । (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
४६ । ६० ।
“यानं वाहवियुक्तं यदि गच्छेन्न व्रजेच्च वाहन-
युतम् ।
राष्ट्रभयं भवति तदा चक्राणां सादभङ्गे च ॥”)
सादनं, स्त्री, (सद् + स्वार्थे णिच् + ष्युट् ।)
सदनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १५४ । २८ ।
“अहमेको गयिष्यामि त्वामद्य यमसादनम् ॥”)
सादनी, स्त्री, (साद्यन्ते रोगा अनया । सद +
णिच् + कर्णे ष्युट् । ङीप् ।) कटुकी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सादिः, पुं, (सद गतौ + “वसिष्पियजीति ।”
उषा० ४ । १२४ । इति इज् ।) सारथिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ योद्धा । इत्युणादिकोषः ॥
अवसन्नः । वायुः । इति संचित्तसारोष्वादि-
वृत्तिः ॥
सादितः, चि, (सद + णिच् + क्तः ।) विषादितः ।
(यथा, रघुः । ७ । ४४ ।
“यैः सादिता लक्षितपूर्वकेतून्
तानेव सामर्षतया निजघ्नुः ॥)
शरणप्रापितः । गमितः । इति अग्निसदधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
सादोः [नृ]पुं, (सद गतौ + णिनिः ।) अश्वारूढः ।
इत्यमरः । १ । ८ । ६० ॥ (यथा, रघुः । ७ । ४७ ।
“पूर्वं प्रहर्त्ता न जघान भूयः
प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादौ ॥”)
गजारोहः । रथारोहः । इति मेदिनी ॥
सादृश्यं, स्त्री, (सदृश्यं भावः । सदृश + ञञ् ।
सदृशत्वम् । तद्वन्नत्वे सति तद्वत्तभूयोधर्मवत्त्वम् ।
यथा, चन्द्रभिल्लत्वे सति चन्द्रगताद्वादकत्वादि-
मत्त्वं मुखे चन्द्रसादृश्यम् । इति सिद्धान्तमुक्ता-
वली ॥॥ अथ सादृश्यानि । वेष्ट्याः सर्पः १
भ्रमरश्रेणिः २ । केशपाशस्य चाक्षरः १ मयूर-
पुच्छः २ । धर्मिष्ठस्य विधुन्तुदः १ अश्वकारः २ ।
सौमन्तस्य मेघः १ पत्न्याः २ दण्डः ३ । लला-
टस्य अष्टमोचन्द्रः १ फलकम् २ । कपोलस्य
चन्द्रः १ मुकुरस्थलम् २ । भ्रुवोः खड्गः १
धनुर्ग्रहः रेखा ३ पद्मवः ४ वज्रः ५ । दृशोः
चकोरचक्षुः १ हरिणचक्षुः २ मदिरा ३
खञ्जनः ४ अश्वजम् ५ कुमुदम् ६ नीलपद्मम् ७
प्राणीमत्स्यः ८ । कर्णस्य दोला १ पाशः २ ।
नासायाः वंशः १ केतकीपुष्पकण्ठकः २ अधो-
मुखतूणोरः ३ चक्षुः ४ तिलपुष्पम् ५ दण्डः ६ ।
अधरस्य नवपद्मवम् १ विष्वफलम् २ प्रवालः ३ ।
दन्तानाम् मुक्ताश्रेणिः १ कुन्दपुष्पम् २ दाडिम-
बीजम् ३ हौरकम् ४ । स्मितस्य ज्योत्स्ना १
पुष्पम् २ पीयूषम् ३ । श्लासस्य पद्मगन्धः १

मुक्ताशीतलम् २ । जिह्वायाः जवापुष्पम् १
चञ्चलवस्तु २ । बाण्याः कोकिलशब्दः १
भ्रमरगुञ्जनम् २ सुधा ३ मधु ४ बौणावाचम् ५ ।
सुखस्य चन्द्रः १ पद्मम् २ दर्पणम् ३ । कण्ठस्य
शङ्खः १ । चित्तकस्य दर्पणवृत्तम् १ । अक्षय्य
कुम्भः १ । बाह्योः वक्त्रोः १ शृणालम् २ तरुणः ३
शाखा ४ पाशः ५ । हस्तस्य शृणालादयः १ ।
अङ्गुल्याः पद्मवम् १ पद्मदलम् २ चम्पकपुष्पम् ३
नवदलम् ४ दीपः ५ । नखानां रत्नम् १ ताराः २
पुष्पम् ३ चन्द्रः ४ । स्तनयोः पद्मसुकुलम् १ घटः २
हस्तिकुम्भः ३ गिरिः ४ चक्रवाकः ५ विन्ध-
युग्मम् ६ । मध्यस्य वरटकमध्यम् १ सिंहाध्यम् २
वज्रमध्यम् ३ चीरद्वयम् ५ । लोमश्रेण्याः रेखा ।
नीलकान्तमणिशिखा २ शैवालसता ३ धूम-
सता ४ हस्तिशृङ्खलः ५ । नाभेः भावर्तः १ पद्मम् २
रुद्रः ३ विवरम् ४ कूपः ५ । त्रिवल्गाः तरुणः १
सोपानम् २ निश्रींशो ३ । जघनस्य पुलिनम् १
पीठः २ फलकम् ३ । नितम्बस्य स्वलम् १ पर्वतः २
पृथिवी ३ स्थूलोपलम् ४ महद्वस्तु ५ । ऊर्ध्वोः
कदलीकाण्डः १ करिकरः २ । जङ्घयोः स्तम्भः
१ । पादस्य पद्मम् १ नवपद्मवम् २ । गतेः हंस-
गमनम् १ हस्तिगमनम् २ शृङ्खलगमनम् ३ ॥
पुरुषस्त्रियोरीचिख्येन सादृश्यं वर्षनीयम् ।
पुरुषरूपे कोऽपि कुत्रचिद् विशेषो लिख्यते ।
स्वस्थस्य हृषस्कन्धः १ वज्रम् २ अश्वस्कन्धः ३ ।
बाह्योः हृषस्कन्धः १ हस्तिशृङ्खलः २ स्तम्भः ३
भर्गलदण्डः । वज्रसः शिला १ कवाटम् २ ।
गतेः प्रमत्तानुद्भूतिः १ । यशसः चन्द्रकुन्द-
युथिकाप्रभृतिशृङ्खलवर्णपदार्थाः १ । प्रतापस्य
अग्निः १ बाहुवाग्निः २ रविः ३ रविकिर-
णादिः ४ जवापद्मप्रभृतिरत्नवर्णपदार्थाः ५ ।
पुण्यस्य संस्कारः १ गौः २ हृषबीजम् ३
अङ्कुरः ४ शृङ्खलवर्णपदार्थाः ५ । सामर्थ्यस्य
महद्वस्तु १ सिंहविक्रमादिः २ । नीतेः साध्वी
स्त्री १ प्रदोपज्वाल २ सतादिः ३ । आश्रया
वेदवाक्यम् १ गुरुपदेशः २ उल्लेख्यादिः ३ ।
शासनस्य प्रारम्भकर्म १ स्थिरवस्तुनि २ ।
पापस्य कर्मः १ कलङ्कः २ अकीर्तिः ३
कृष्णवर्णकेशमसीप्रभृतिवस्तुनि ४ अन्धकारः ५
अकीर्तिः मालिन्यम् १ कृष्णवर्णवस्तुनि २ अन्ध-
कारः ३ । कस्तूरिकायाः मेघः १ भ्रमरः २
नीलकान्तमणिः ३ कज्जलम् ४ सुगन्धिद्रव्यदाह-
जन्यधूमः ५ कृष्णवर्णपुष्पप्रभृतिः ६ स्वल्पविशेष
कन्दर्पायशः ७ कामुकायशः ८ कामिन्ययशश्च ९
कज्जलस्य पूर्वोक्तमेघादीनि ९ । कर्पूरस्य चन्द्रः १
चन्द्रकिरणः २ कुन्दयुथिकादिपुष्पम् ३ चिह्नरी-
पिण्डः ४ विरहिशृङ्खलप्रभृतिः ५ । मनोरथस्य
फलपुष्पादियुक्तवृक्षः १ कविबुद्धिरचना २ ।
आनन्दस्य सुधासमुद्रः १ ब्रह्मसाक्षात्कारादिः २ ।
कामिन्यवलोकनस्य नित्यसुखसाक्षात्कारः १
अमृततरसः २ पूर्णचन्द्रादिसाक्षात्कारः ३ अति-
प्रियतमवस्तुप्राप्तिः ४ ब्रह्मसाक्षात्कारः ५ ।

अमृतस्य कामिन्यधरादिः १ सत्काव्यम् २ ब्रह्म-
साक्षात्कारः ३ । विषस्य साध्वीस्त्रीविरहः १
पापम् २ मलिनवस्तु ३ दुःखद्वस्तु ४ प्रीत्याग्निः ५
श्रीतकालीनश्रीतोदकम् ६ व्यभिचारिणीभार्या ७ ।
विरहस्य अग्निः १ आधिः २ यातना ३ समुद्रः
४ तमवस्तु ५ दुःखद्वस्तुनि ६ । पुण्याथां
चन्द्रादिः १ कामिनौ २ कर्पूरम् ३ यशः ४ ।
चन्द्रस्य प्रमदासुखम् १ अतिशुभवस्तु २ यशः-
पुष्पादिः ३ । सूर्यस्य शिवनेत्राग्निः १ जवा-
पुष्पम् २ वसन्तकालीनपलाशवृक्षः ३ काञ्चन-
वृक्षः ४ बाहुवाग्निः ५ । पद्मस्य पाटलपुष्पम् १
कामिनौसुखादिः २ रत्नवर्णद्रव्यम् । इन्द्री-
वरस्य नीलकान्तमणिः १ कस्तूरी २ कामिनौ
नेत्रम् ३ । कैरवस्य चन्द्रः १ कुन्दादिशृङ्ख-
लवर्णवस्तु २ । रात्रः इन्द्रः १ कुबेरः २ चन्द्रः ३
सूर्यः ४ मान्धाट्यभगीरथप्रभृतिप्रसिद्धचक्रवर्तिनः
५ । मेघस्य कृष्णः १ कालो ३ नीलपद्मसमूहः ३
भ्रमरश्रेणिः ४ इन्द्रीवरवनम् ५ दाढ्याक्तिः ६
कृष्णवर्णवस्तु ७ । शरभेवस्य चन्द्रप्रभृतिशृङ्ख-
लवर्णपदार्थाः १ । कन्दर्पस्य चन्द्रः १ पुरुरवाः २
अश्विनीकुमारः ३ नलः ४ । प्रदोपस्य चम्पक-
पुष्पम् १ प्रतापः २ शास्त्रम् ३ ऋषिः ४ । वायोः
श्रीमगपदार्थः १ । अश्वस्य वायुः १ हरिणः २
मनः ३ । हस्तिनः पर्वतः १ मेघः १ तमाल-
वृक्षः २ अन्धकारः ४ । सीधस्य कैलासः १
ऐरावतः २ उच्चैःश्रवाः ३ चन्द्रः ४ । शिवस्य
पूर्वोक्तानि ४ । श्रीकृष्णस्य सजलजलदः १ तमाल
वृक्षः २ नीलमणिः ३ भ्रमरश्रेणिः ४ इन्द्रीवरम् ५
नीलपद्मम् ६ आकाशः ७ । श्रीरामस्य पूर्व-
कथिताः पदार्थाः ७ दूर्वादलम् ८ वृक्षपद्म-
वम् ९ । लक्ष्म्याः पार्वती १ चन्द्रकान्तिः २
रतिः ३ सीता ४ द्रौपदी ५ पद्मकान्तिः ६ ।
सरस्वत्याः चन्द्रकला १ कैलासकान्तिः २ शृङ्ख-
लवर्णपदार्थः ३ । विषणः समुद्रः १ पण्डित-
मनः २ नारायणोदरम् ३ ब्रह्माण्डम् ४ । मसु-
द्रस्य मेघादिकृष्णवर्णवस्तु १ विदूरभूमिः २
महाभारतम् ३ अप्सारो ४ । पुरुष स्वर्गः १
कैलासः २ मनोरमदृष्टवस्तु ३ । रथस्य पुष्प-
कम् १ वेङ्कण्डः २ पुरो ३ पीठः ४ पृथ्वी ५ ।
कामिनौसुखस्य चन्द्रः १ पद्मम् २ दर्पणः ३ ।
कामिन्याः तडित् १ तारा २ स्वर्णलता ३
स्वर्णवर्णां केतकी ४ । नायकस्य चन्द्रः १ कन्दपः
२ ऐलः ३ अश्विनीकुमारः ४ । सभायाः सूर्य-
मण्डलम् १ सुधर्मो २ गण्डकोपर्वतः ३ सुमेरुः ४
गङ्गा ५ । पण्डितस्य हृषस्यतिः १ शृङ्खलः २
ऋषिः ३ सरस्वती ४ । विरहस्य श्रीरामः १
श्रीशिवः २ अजः ३ दुःखिव्यक्तिः ४ उन्मत्त-
व्यक्तिः ५ चन्दनतकः ६ शिवशिरश्चन्द्रः ७
बाहुवाग्निशुक्तसमुद्रः ८ बन्धोक्तः ९ चन्द्रशेखर-
पर्वतः १० । दातुः कर्णः १ उषोनरः २ कल्प-
वृक्षः ३ कामधेनुः ४ रोहणः ५ समुद्रः ६ मेघः ७
बलिः ८ जैमिनिः ९ युधिष्ठिरः १० । वसन्त-

ऋतोः मलयवायुः १ मद्यम् २ उन्मादरोगः ३ ।
विरहस्य प्रति यमः १ अग्निः २ विषम् ३ सर्पः ४
श्रीशक्तोः अग्निः १ विरहः २ विरहिणी-
निश्वासः ३ सर्पनिश्वासः ४ । वर्षाऋतोः रात्रिः १
समुद्रः २ गगनम् ३ नारायणः ४ । शरदृतोः
काशपुष्पादिरूपचामरैरावतगजाः १ चन्द्रः २ ।
श्रीतऋतोः अप्सारिव्यक्तिः १ राज्यशून्यराजा
२ । शिशिरऋतोः राजागमनकालः १ । १ ।
गुणिनः समुद्रः १ पर्वतः २ पृथिवी ३ मदनः ४
अश्विनी ५ । सचिवस्य हृषस्यतिः १ । वाक्यस्य
कोकिलशब्दः १ भ्रमरगुञ्जनम् २ वीणा-
वाद्यम् ३ । इति कविकल्पलतायाम् ४ स्तवके
५ कुसुमम् ॥

साध, य न श्री सिद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-स्वा०-च-पर०-अक्ष०-निष्पादने सक०-
अनिट् ।) य, साध्यति । न, साधोति । श्री,
सिधात्सति । सिद्धिर्निष्पत्तिः । साध्यति घटो
निष्पन्नः स्यादित्यर्थः । सिद्धिर्निष्पादनेति गो-
विन्दभट्टः । साधोति साध्यति घटं कुलाब्जः
निष्पादयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

साधकः, पुं, (साध्यति निष्पादयति कार्यमिति ।
साध + क्तृन् ।) साधनकर्त्ता । निष्पादकः ।
तस्य लक्षणं यथा,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि साधकानाम् लक्षणम् ।
धर्मशोलास्तपोयुक्ताः मत्वादिजित्तिन्द्रियाः ।
मात्स्यव्यं परित्यक्ताः सर्वमस्वहितं रताः ॥
कर्मशोलास्तथोत्साहा मत्तलोकेऽजुगुप्सकाः
परस्परसुसन्तुष्टानुकूलाः साधकस्य तु ।
इदृशैः साधनं कुर्यात् सुसहायैः सहैव तु ॥”
इति देवोपुराणे नन्दोमाहात्म्यसमाप्ताध्यायः ॥
अपि च ।

“चतुर्धा साधको ज्ञेयो मृदुमंथाधिमात्रकः ।
अधिमात्रतमः श्रेष्ठो भवाव्यो लङ्घनक्षमः ॥
मन्दोत्साहो सुसमूढो व्याधिस्थो गुणद्रुषकः ।
लोभो पापमतिश्चैव ब्रह्मशो वनिताश्रयः ॥
चपलः कातरो रोगी पराधीनोऽतिनिष्ठुरः ।
मन्दाचारो मन्दवीर्या ज्ञातव्यो मृदुना नरः ॥
हादशान्दे भवेत् सिद्धिरेतस्य यत्रतः परम् ।
मन्त्रयोगाधिकारो स ज्ञातव्यो गुरुणा ध्रुवम् ॥१॥
समबुद्धिः समायुक्तः पुण्यकाङ्क्षो प्रियंवदः ।
मध्यस्थः सर्वकार्येषु सामान्यः स्यान्न संशयः ।
एतज्ज्ञात्वेव गुरुभिर्दीयते युक्तिर्लभ्यते ॥२॥
स्थिरबुद्धिर्लघे युक्तः स्वाधीनो वीर्यवानपि ।
महाशयो दयायुक्तः क्षमावान् वीर्यवानपि ॥
शूरो लयश्च श्रद्धावान् गुरुपादाब्जपूजकः ।
योगाभ्यासरतश्चैव ज्ञातव्यसाधिमात्रकः ॥
एतस्य सिद्धिः षड्वर्षेभवेदभ्यासयोगतः ।
एतस्मै दीयते धीरेर्हठयोगस्य साधकः ॥३॥
महावीर्यान्वितोक्ताहो मनोज्ञः शीर्यवानपि
शास्त्रज्ञोऽभ्यासशौल्य निर्गमश्च निराकुलः ॥
नवयौवनसम्पन्नो मिताहारो जित्तिन्द्रियः ।
निर्भयश्च शक्तिर्दत्तो दाता सर्वजनाश्रयः ॥

साधुः

साधिष्ठ, त्रि, (अयमेवामतिशयेन वाङ् । वाङ् +
 “अतिशयने तमविष्ठनौ” ५।३।५५।
 इति इठन् । “अन्तिकवाङ्गयोर्नदसाधौ”
 ५।३।६३। इति साधादेशः ।) अतिशय-
 वाङ् । इदमः । इत्यमरः । ३।१।११२ ॥
 व्यायः । इति हेमचन्द्रः ॥ अन्त्यायः । इति
 मेदिनी ॥ (यथा, छान्दोग्ये । ४।८।३।
 “सुतं ह्येव मे भगवद्भ्योऽप्याचार्यादेव
 विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापतीति ॥”)
 साधोयान् [सु]त्रि, (अयमनयोरतिशयेन वाङ् ।
 इति । वाङ् + “द्विवचनविभञ्जोपपदे तरबी-
 यसुनौ” ५।३।५७। इति ईयसुन् । “अन्ति-
 कवाङ्गयोरिति” ५।३।६०। इति साधा-
 देशः ।) अतिशयवाङ् । अतिशयसाधुः । इत्य-
 मरः । ३।३।२३४ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १
 परिच्छेदे ।
 “कटुकौषधीपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करो-
 पशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्करा-
 प्रवृत्तिः साधोयसी न स्वादिति ॥”)
 साधुः, पुं, (साध्वति निष्पादयति धर्मादिकार्यं
 मिति । साध + “ज्ञवापाञ्जीति” ७।५।१
 १। इति ङण् ।) उत्तमकुलोद्भवः । तत्पर्यायः ॥
 महाकुलः २ कुलीनः ३ भार्यः ४ सभ्यः ५
 सज्जनः ६ इत्यमरः । २।७।३ ॥ कुलजः ७
 साधुजः ८ कुलकः ९ कुलिकः १० । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ कुल्यः ११ कौलेयकः १२ इति
 भरतः ॥ जिनः । मुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 साधुलक्षणं यथा,—
 “यथालम्बोऽरिस्तनुष्टः समचित्तो जितेन्द्रियः ।
 हरिपादाश्रयो लोके विप्रः साधुरनिन्दकः ॥१॥
 निर्वैरः सदयः शान्तो दम्भाहङ्कारवर्जितः ।
 निरपेक्षो मुनिर्भित्तरागः साधुरिहोच्यते ॥२॥
 लोभमोहमदक्रोधकामादिरहितः सुखो ।
 कृष्णाङ्गुशरणः साधुः सद्दिग्गुः समदर्शनः ॥३॥
 समचित्तो मुनिः पूतो गोविन्दचरणश्रयः ।
 सर्वभूतदयः कार्णो विवेकी साधुरुत्तमः ॥४॥
 कृष्णार्पितप्राणशरीरबुद्धिः
 शान्तेन्द्रियस्त्रीसुतसम्पदादिः ।
 आसक्तचित्तः श्रवणादिभक्ति-
 यंस्येह साधुः सततं हरयः ॥ ५ ॥
 कृष्णाश्रयः कृष्णकथानुरक्तः
 कृष्णेष्टमन्त्रस्मृतिपूजनीयः ।
 कृष्णानिशं ध्यानमनास्वजन्यो
 यो वै स साधुर्मुनिवैक्याणः ॥” ६ ॥
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ८८ अध्यायः ॥ * ॥
 अथ च ।
 “न प्रहृष्यति सन्माने नावमानेन कुप्यति ।
 न क्रुहः पदं ब्रूयादेतत् साधोस्तु लक्षणम् ॥”
 इति गारुडः । १११।४२ ॥ * ॥
 तस्य स्वभावो यथा,—
 “व्यक्तात्मसुखभोगेष्वाः सर्वसत्त्वसुखेषिणः ।
 भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः ॥

साधुः

परदुःखानुरा नित्यं स्वसुखानि महान्त्वपि ।
 नापेक्षन्ते महात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥
 परार्थमुच्यताः सन्तः सन्तः किं किं न कुर्वन्ते ।
 तादृगप्यस्वधेर्भारि जसदेषत् प्रयोयते ॥
 एक एव सतां मार्गो यदङ्गीकृतपालनम् ।
 दहन्तमकरोत् क्रोडं पावकं यदपां पतिः ॥
 आत्मानं पोडयित्वापि साधुः सुखयते परम् ।
 ह्यादयन्नाश्रितान् हृत्तो दुःखस्य सहते स्वयम् ॥”
 इति वक्रपुराणे दानावस्थानिर्णयनाभाष्यायः ॥
 (तथा, महानिर्वाणतन्त्रे । १।२२।
 “देवायतनगा मर्त्या देवकल्या दृढव्रताः ।
 सत्यधर्मपराः सर्वे साधवः सत्यवादिनः ॥”)
 तस्य प्रशंसा यथा,—
 यत्पूजायां भवेत् पूज्यो दृष्ट्या न यमदर्शनम् ।
 पापसंघः स्पर्शनाच्च किमहो साधुसङ्गमः ॥
 साधुनां हृदयं धर्मो यच्चो वो नः सनातनाः ।
 कर्मचयाणि कर्माणि यतः साधुर्हरिः स्वयम् ॥”
 इति कल्किपुराणे ३० अध्यायः ॥ * ॥
 (एतदाचारस्तु चतुर्विधधर्मप्रमाणान्यतमः ।
 यथा, मनुः । २।६।
 “वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्
 आचारश्चैव साधुनामालनस्तुष्टिरिव च ॥”)
 कलिशूद्रस्त्रीणां साधुत्वं तत्कारणञ्च यथा ।
 “कलिः साध्वति यत् प्रोक्तं शूद्रः साध्वति
 योषितः ।
 यथाह भगवान् साधुधर्म्याश्चेति पुनः पुनः ॥
 तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामो न चेत् शुद्धं महासुनं
 इत्युक्तो मुनिभिर्व्यासः प्रहस्येदमथाब्रवीत् ॥
 श्रूयतां भो मुनिगणा यदुक्तं साधु साध्वति ।
 यत् कृते दशभिर्वर्षेष्वेतायां ज्ञानेन तत् ॥
 हापरे तच्च मासेन अहोरात्रेण तत् कलौ ।
 तपसो ब्रह्मचर्यस्य जपादेश फलं हिजाः ॥
 प्राप्नोति पुरुषस्तेन कलिः साध्वति भाषितम्
 ध्यायन् कृते यजन् यज्ञं स्त्रेतायां हापरेऽर्चयन् ॥
 यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्णं केशवम् ।
 धर्मोत्कर्षमतीवात्र प्राप्नोति पुरुषः कलौ ॥
 स्वल्पायसेन धर्मसास्तेन तृष्टोऽन्मरुत् कलौ ॥
 व्रतचर्यापरैर्गङ्गा वेदाः पूर्वं हिजातिभिः ।
 ततस्तु धर्मसंप्राप्ते र्यष्टव्यं विधिवद्भवेत् ॥
 इथाकथा इथाभोष्यं इथेय्या च हिजम्ननाम् ।
 पतनाय तथा भाव्यं तैस्तु संयमिभिः सदा ॥
 असम्यक्करणे दीवास्तेषां सर्वेषु वस्तुषु ।
 भक्षयिष्यादिकं चेषां नेच्छाप्राप्तिकरं हिजाः ॥
 पारतन्त्रं समस्तं तु तेषां कार्येषु वै यतः ।
 जयन्ति ते निजान् लोकान् क्लेशेन महता
 हिजाः ॥
 हिजशुश्रूषयैवैष पाकयन्नाधिकारवान् ।
 निजं जयति वै लोकं शूद्रो धन्यतरस्ततः ॥
 भक्ष्याभक्ष्येषु नास्यास्ति पेयापेयेषु वा यतः ।
 नियमो मुनिशार्ङ्गनास्तौ नाधौ साध्वितोरितम् ॥
 स्वधर्मस्त्राविरोधेन नरेर्लभ्यं धनं सदा ।
 प्रतिपाद्यच्च पात्रेषु यष्टव्यञ्च यथाविधि ॥

साधुः

तस्यार्जने महान् क्लेशः पालने च द्विजोत्तमाः ।
 तथा सहिनियोगाय विज्ञेयं गहनं नृत्नाम् ॥
 एभिरन्यैस्तथा क्लेशैः पुरुषा हिजसत्तमाः ।
 निजान् जयन्ति वै लोकान् प्राजापत्यादिकान्
 क्रमात् ॥
 योषित्शुश्रूषणं भर्तुः कर्मणा मनसा गिरा ।
 कुर्वन्ती समवाप्नोति तस्मान्लोभ्यं ततो हिजाः ॥
 नातिक्लेशेन महता तानेव पुरुषो यथा ।
 हृतोयं व्याहृतं तेन मया साध्वति योषिताम् ॥”
 इति विश्वपुराणे । ६।२।१२—२८ ॥
 साधुः, त्रि, (साध्वति कार्यमिति । साध + ङण्)
 वार्धुषिकः । चारुः । (यथा, महाभारते । १।
 १०७।८।
 “न किञ्चिद्दहनं राजस्रवोत् साध्वसाधु वा ॥”)
 सज्जनः । इति मेदिनी ॥
 साधुजः, त्रि, (साधौ सत्कुले जायते इति ।
 जन + ङः ।) उत्तमकुलोद्भवः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 साधुधीः, स्त्री, (साधुर्धीयंस्याः ।) शत्रुः । इति
 चारावली । २०१ ॥ (साधुर्धीः ।) सुन्दरबुद्धिः ।
 तद्व्युक्ते, त्रि ॥
 साधुपुष्यं, स्त्री, (साधु चारु पुष्यं यस्य ।) स्वल्प-
 पद्मम् । इति शब्दमाला ॥ उत्तमकुसुमञ्च ॥
 साधुवाङ्, पुं, (साधुरुत्तमो वाङ् ।) विनीताश्रमः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ सुन्दरवाहनय ॥
 साधुवाङ्, [न्] पुं, (साधु उत्तमं वहतीति ।
 वह + णिनिः ।) शोभनवहनशीलघोटकः ।
 सुशिक्षिताश्रमः । तत्पर्यायः । विनीतः २ ।
 इत्यमरः । २।८।४४ ॥ सुष्ठुवाहनशीलकः ३ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ सुन्दरघोटकविशिष्टे,
 चि ॥ (साधुवहनशीले, चि । यथा, महा-
 भारते । ६।४६।३६ ।
 “तस्य क्रुहः स नागेन्द्रो वहतः साधुवाहिनः ।
 पदा युगमधिष्ठाय जघान चतुरो हयान् ॥”)
 साधुवृत्तः, पुं, (साधुवृत्तः ।) कदम्बतरुः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ वरुणवृत्तः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ शोभनतरुञ्च ॥
 साधुवृत्तिः, स्त्री, उत्तमजीविका । सहिवरणम् ।
 सुन्दरवर्त्तनम् । साध्वी चासी वृत्तिश्चेति कर्म-
 धारयसमासनिष्पन्ना । साधोवृत्तिरिति षष्ठी-
 तदपुरुषसमासनिष्पन्ना वा ॥
 साधुतं, स्त्री, मयूरसमूहः । पखवीधी । आत-
 पञ्चम् । इत्यजयपालः ॥
 साधुः, पुं, (साधुमस्त्वस्येति । अर्थभादित्वात्) ।
 गणदेवताविशेषः । इत्यमरः । १।१।१० ॥
 स तु हादशसंख्यकः । यथा, भरतः ।
 “साध्या हादशविख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः ॥”
 तेषां नामानि यथा,—
 “मनो मन्ता तथा प्रावो नरोऽपानञ्च वीर्यवान् ।
 विनिर्भयो गयश्चैव दंसो नारायणो ह्यथ ।
 प्रभुश्चेति समाख्याताः साध्या हादश पीर्यकाः ॥”
 इति वक्रपुराणे गणभेदनाभाष्यायः ॥ * ॥

देवः। विष्णुभ्रादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतकविंश-
योगः। इति मेदिनी ॥ तत्र जातफलम् ।

“असाध्यसाध्यः किल साध्यजातः
शूरोऽतिधीरो विजितारिपक्षः ।
बुद्ध्या ह्युपायैः परिसाधितार्थः
परं कृतार्थः सुतरां विनीतः ॥”

इति कौट्टीप्रदीपः ॥

साध्यः, त्रि, (साध + ष्यत् ।) साधनीयः। इति
मेदिनी ॥ यथा,—

“ऋणादिषु विवादिषु स्विरप्रायिषु निश्चितम् ।
जने वाप्यधिके चार्थे प्रोक्ते साध्यं न सिध्यति ॥”
इति मिताक्षराद्युक्तकाव्यायनवचनम् ॥

साधनार्हाभिमतः । स तु पक्षः । यथा,—
“प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।
निश्चितं लोकसिद्धयः पक्षं पक्षविदो विदुः ॥”
साध्यं साधनार्हाभिमतं पक्षं विदुः । यद्यप्यत्र
साध्यं प्राप्यं तद्विशिष्टधर्मी पक्ष इति भेद-
स्तथाप्यत्र वाक्पत्याय्यर्णादिधर्मविशेषविशि-
ष्टस्य पक्षतया धर्मिणोऽधमर्णपदैरेव साध्यत्वात्
साध्यपक्षयोरभेदाभिधानम् । इति व्यवहार-
तत्त्वम् ॥*॥ अनुमितिविधेयः । यथा । साध्यता-
वच्छेदकमिति अनुमितिविधेयतावच्छेदक-
मित्यर्थः । इति सिद्धान्तलक्षणजागदीशीटीका ॥
मन्त्रविशेषः । यथा,—

“नामाद्यन्तरमारभ्य यावन्मन्त्रादिमाक्षरम् ।
चतुर्भिः कोष्ठैरेकैकमिति कोष्ठचतुष्टयम् ॥
पुनः कोष्ठगकोष्ठेषु सञ्च्यतो नाम्न आदितः ।
सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिः क्रमाज्ज्ञेया मनी-
षिभिः ॥
सिद्धः सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपहीमतः ।
सुसिद्धो ग्रहणमात्रेण अरिर्मूलं निक्रान्ति ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

साध्यतावच्छेदकं, लो, (साध्यतामवच्छिनत्तीति
अव + छिद + ण्वल् ।) अनुमितिविधेयांशे
भासमानो धर्मः । यथा साध्यतावच्छेदकमिति
अनुमितिविधेयतावच्छेदकमित्यर्थः । तथा
चोक्त्यासिद्धानाहण्ड्यंशे दण्डत्वप्रकारिकादण्ड-
त्ववत्त्वानित्येकानुमितिनं तु दण्डमान् इत्या-
कारा दण्डप्रकारिकापि तस्य व्यापकतावच्छे-
दकत्वेनाग्रहात् कारणार्थान्न तदसम्भवादिति
भावः इति । सिद्धान्तलक्षणस्य जागदीशी
टीका ॥

साध्यसिद्धिपादः, पुं, (साध्यस्य सिद्धिर्यत्र । तादृशः
पादः) । व्यवहारस्य चतुर्थपादः । स च निर्णय-
पादः । यथा । प्रत्ययिनोऽप्यतो लेख्यमिति
भाषापादः प्रथमः । अतार्थस्योत्तरं लेख्यमित्यु-
त्तरपादो द्वितीयः । ततोऽर्थो लेखयेत् सद्य इति
क्रियापादस्तृतीयः । तस्मिन्ही सिद्धिमाप्नोति
इति साध्यसिद्धिपादश्चतुर्थः । यथा,—

“भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः ।
आचिन्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते ॥”
इति मिताक्षरा ॥

साध्यसं, लो, (साधुनस्वतीति । साधु + अत् +
अक् ।) भयम् । इत्यमरः । १ । ७ । २१ ॥
(यथा, भागवते । २ । १ । १५ ।

“अन्तकालेऽपि पुरुष आगते गतसाध्यसः ।
छिन्द्यादसङ्गशस्त्रेण स्पृष्टां देहेऽनु ये च तम् ॥”
स्यति नाशयतीति । सो + “स्यतधुक् ।” इति
असच् धुक् च । प्रतिभा । इत्युणादितोकायां
उज्ज्वतः । ३ । ११७ ॥ भाषिकोऽङ्गविशेषः ।
इति साहित्यदर्पणम् । ६ । ५५६ ॥)

साध्वी, स्त्री, (साधु + डीष् ।) मेधा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ पतिव्रता । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥
तत्रक्षणात्साध्वी हास्यैतः ।

“आर्त्तात्तं मुदिता हृष्टे प्रोषिता मलिना कृशा
मृते म्रियेत या पत्नी साध्वी च यो पतिव्रता ॥”
 (“सा स्त्री च यो पतिव्रता ।” इत्यपि कश्चित्
पाठः ॥*॥) तद्वर्णा यथा । अङ्गिराः ।
“साध्वीनामेव नारीणामग्निप्रपतनादृते ।
नान्यो धर्मा हि विज्ञेयो मृते भर्त्तरि कर्हि-
चित् ॥”
इति श्रुतितत्वम् ॥

तत्रन्तसा यथा,—

“साध्वी स्त्री मादतुल्या च सर्वथा हित-
कारिणी ।
असाध्वी वैरतुल्या च शम्भत् सन्तापदायिका ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे । २ । २५ ॥*॥
साध्वीस्त्रीणां पतिः प्रेम्णा शतपुत्राधिकः ।
यथा,—

“शतपुत्राधिकः प्रेम्णा सतीनाश्च पतिवृत् ॥
निरूपितो भगवता वेदेषु हरिणा स्वयम् ॥”
इति तत्रैव । ३४ । ६२ ॥*॥

“कामिनी कुलजाताश्च रहस्ये कामिनीं
सतीम् ।

न पृच्छति कुले जात एवमेव श्रुती श्रुतम् ॥
श्रुती पुराणे यामाश्च चरित्रमानरूपितम् ।
तासु को विश्वसेत् प्राञ्चो अप्रज्ञाश्च दुराशयाम्
तासां को वा रिपुर्भ्रान्तं प्रार्थयन्ती नवं नवम्
दृष्ट्वा सुवेगं पुरुषमिच्छन्ति हृदये सदा ॥
वाह्ये स्वात्मसतोत्वश्च प्रापयन्ती प्रयत्नतः ।
मत्त्वप्रधानं यदुपं तत् शुद्धश्च स्वभावतः ।
तदुत्तमश्च विश्वेषु साध्वीरूपं प्रशंसितम् ॥
स्थानाभावात्वात् क्षणभावात् मध्यवृत्तरभावतः
देहकेशेण रोगेण सख्यमर्गण सुन्दरि ॥
बहुगोष्ठोत्तनेव रिपुराजभयेन च ।
रजोरूपस्य साध्वीत्वमेतनेव प्रजायते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १४ अध्यायः ॥*॥
अन्यच्च ।

“सुते स्तनाभ्यं यः स्त्री ही याकाङ्क्षान्वेत्सोभितं
पतिस्ते हस्य साध्वीनां कलां नाहन्ति षोडशीम्
स्तनाभ्यं स्तनदानान्तं मिष्टाभ्यं भोजनावधि ।
कान्ते चित्तं सतीनाश्च स्वप्ने ज्ञाने च मस्ततम् ॥
नात्रं दृष्ट्वा जले दृष्ट्वा साध्वीनां स्वामिना
विना ।

यथा जारे पुञ्जलीनां साध्वीनाम् तथा प्रिये ॥
शोकं निमग्नमन्येषां कालेन पानभोजनात् ।
विपरीतं कात्तशोको वर्द्धते भक्षणादहो ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । १७।

८७, ८०, ८७ ॥*॥ किञ्च ।

“आकाशोऽसौ दिशः सर्वा यदि नश्यन्ति वायवः
तथापि साध्वीशापस्तु न नश्यति कदाचन ॥”
इति तत्रैव । ४२ । ३४ ॥
सानन्दः, पुं, (पानन्देन सह वर्त्तते इति ।)

षोडशभ्रुकान्तर्गतभ्रुकभेदः । यथा,—
“षष्टादशाक्षरैर्युक्तो यशोवर्षप्रदो भ्रुवः ।
कहस्कसंज्ञके तासे सानन्दो वीरके रसे ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

गुच्छकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आङ्गाद-
युक्ते, त्रि । यथा,—

“रामं नमयति सानन्दं धर्मानभिनिविश्य सन् ॥”
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
सानन्दूरः, पुं, तीर्थविशेषः । यथा,—

धरण्युवाच ।
“हारकातः परं श्रेष्ठं अस्ति गुह्यं परं कश्चित्
ततो महीवचः श्रुत्वा विष्णुः कमललोचनः ।
वाराहकूपी भगवान् प्रत्युवाच वसुन्धराम् ॥
वराह उवाच ।

सानन्दुरेति विख्यातं भूमे ! गुह्यं परं मम ।
उत्तरे तु समुद्रस्य मलयस्य च दक्षिणे ।
तत्र तिष्ठामि वसुधे उदीचीदिशमाश्रितः ॥
प्रतिमा वै मदीयास्तु नात्युक्ता नातिनीचका
आयसो तां वदन्येकं अन्येतास्त्रसयीं तथा ॥
कांसीं रीतिमयोमन्ये केचित् सोसकनिर्मिताम्
शिलामयीमित्यपरे महाशय्यैरुपिणीम् ।
तत्र स्थानानि मे भूमे कथ्यमानं मया शृणु ॥
मनुजा यत्र मुच्यन्ते गताः संसारसागरम् ।
तत्राशय्यं प्रवक्ष्यामि सानन्दुरे यशस्विनि ॥
सौवर्णं दृश्यते पद्मं मध्याङ्गं तु दिवाकरे ।
यत्र रामगृहं नाम मम गुह्यं यशस्विनि ॥
तत्रापि शृणु चाशय्यं यद्यापि परिवर्त्तते ।
एवं तत्र लता वृक्षमुच्चस्थूलमहाद्रुमम् ।
समुद्रमध्ये तिष्ठन्तं सोऽपि तत्र न पश्यति ॥*॥
अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि महाशय्यं शृणुष्व मे ।
मम भक्तांश्च पश्यन्ति तिष्ठन्तो हि स्वकर्मणा ॥
बहुमन्यसहस्राणि कोट्यो ह्यर्बुदमेव च ।
क्षिप्तः पिण्डश्च तन्मध्ये येन केन विकर्मिणा ॥
एकस्तत्र स्थूलमख्यो भूमिचक्रणे चाङ्कितः ।
तावत् कश्चिन्न गृह्णाति यावत्ते न भक्षितः ॥
तत्र रामसरं नाम तस्मिन् क्षेत्रे परं मम ।
अगाधश्चाप्यपारश्च रक्तपद्मविभूषितम् ॥
तत्र स्थानम् कुर्वीत एकरात्रोपितो नरः ।
बुधस्य भवनं गत्वा मोदते नात्र संशयः ॥
अथ प्राणान् प्रमुच्येत रम्ये रामसरे तथा ।
बुधस्य भवनं त्यक्त्वा मम लोकश्च गच्छति ॥
तत्र रामसरे भूमे महाशय्यं शृणुष्व मे ।
मनुजास्तत्र पश्यन्ति मम कर्मपरायणाः ॥

सानुमा

सत्वरः क्रोधविस्तारं बहुगुणकताकुलम् ।
मनोत्रं रमणीयञ्च जलजेखापि संवृतम् ॥
तत्र मूढाक्षिपद्मानि शोतयन्ति दिशो दश ।
एकान्तु दृश्यते श्वेतमेकं रक्तामयं तथा ॥
तत्र ब्रह्मसरं नाम गुह्यं क्षेत्रे परं मम ।
उत्तरेषु तु पार्श्वेन मम क्षेत्रस्य सुन्दरि ॥
तत्र कुण्डं महाभागे पर्वते च समाश्रितम् ।
धारा यत्र पतन्तीव स्थूला मुषलसन्निभा ॥
तत्र स्नानञ्च कुर्वीति घटकासोपितो नरः ।
ब्रह्मलोकं समासाद्य मोदते नात्र संशयः ॥
अथ प्राणान् प्रमुञ्चेत तत्र ब्रह्मसरे मम ।
ब्रह्मणा समनुज्ञातो मम लोकञ्च गच्छति ॥
तत्राश्चर्यं महाभागे रम्ये ब्रह्मसरे मृगु ।
मङ्गला यानि पश्यन्ति घोरं संसारमोक्षणम् ॥
चतुर्विंशतिहादश्यां सा धारा पृथक्क्षणे ।
मध्याह्ने पतते भूमे यावत् सूर्यः स तिष्ठति ॥
परावृत्ते तु मध्याह्ने सा धारा न पतति ॥
एवं तत्र महाश्चर्यं पुण्ये ब्रह्मसरे मम ॥”
इति वाराहे सागन्दूरमाहात्म्यानामाध्यायः ॥
सानसिः, पुं. (सन्वते दौयते दक्षिणाद्यर्थमिति ।
षण्णु दाने + “सानसिवर्णसौति ।” उणा० ४ ।
१०७ । इति षसिप्रत्ययिन साधुः ।) सुवर्णः ।
इत्युणादिकोषः ॥ (संभजनीये, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । १० । १४० । ४ ।
“पृथञ्चि सानसिं क्रतुम् ॥”
“सानसिं संभजनीयं क्रतुं कर्म पृथञ्चि
अस्माभिः संपर्चयसि फलेन वा संयोजयसि ॥”
इति तद्गाथे सायणः ॥)
सानिका, स्त्री. (सनति सुस्वरमिति । षण्णुदाने +
गुल् । टाप् षत इत्वम् ।) वंशी । इति शब्द-
रत्नावली ॥
सानुः, पुं, स्त्री. (सन्वते सेव्यते मुनिप्रभृतिभिरिति
सन सेवायाम् + “ट्मनिजनौति ।” उणा० १ ।
३ । इति जुष् ।) पर्वतसमभूभागः । तत्पर्यायः ।
खुः २ प्रस्थः ३ । इत्यमरः । २ । ३ । ५ ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ३१ । २७ ।
“भवास्तु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रंस्यते ।
अहं सर्वं करिष्यामि जायते स्वपतस्य ते ॥”)
वनम् । वात्या । मार्गः । अग्रम् । कौविदः ।
इति मेदिनी ॥ अर्कः । पञ्चवः । इति जटाधरः ॥
सानुजं, स्त्री. (सानौ जायते इति । जन् + डः ।)
प्रदीणुरौकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सानुजः, पुं. (सानौ पर्वतप्रस्थे जायते इति ।
जन + डः ।) तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अनुजेन सह वत्तमाने सानुजाते च त्रि ॥
सानुमान्, [तुं] पुं. (सानुर्विद्यतेऽप्येति । सानु +
मतुप् ।) पर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रघुः । ८ । ६० ।
“न पृथग्जनवच्छुचो वशं
वशिनामुत्तम ! गन्तुमर्हसि ।
द्रुमसानुमतां किमन्तरं
यदि वायौ हितथेऽपि ते चलाः ॥”

सान्व

वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, रामायणे । २ ।
४८ । १० ।
“आपगाञ्च महानपाः सानुमन्तश्च पर्वताः ॥”)
सानेयिका, स्त्री. (सानेयो + स्त्रार्थं कन् ।) वंशी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सानेयो, स्त्री. वंशी । इति शब्दरत्नावली ॥
सान्तपनं, स्त्री. (सन्तपतीति । सम् + तप + ण्यः ।
ततः स्त्रार्थं षण् ।) व्रतविशेषः । इत्यमरः । २ ।
७ । ५२ ॥ यथा,—
“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥
एकरात्रोपवासञ्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥”
इति मानवे ११ अध्यायः ॥
गोमूत्रमिति । गोमूत्रादि एकीकृत्य एकस्मिन्
इति भक्षयेत् नान्यत् किञ्चिदद्यात् अपरदिने
चोपवासः । इत्येतत् सान्तपनं कृच्छ्रं स्मृतम् ॥
यदा तु गोमूत्रादिषट् प्रत्येकं षड्दिनानुरप-
भुज्यते सप्तमे दिने चोपवासः तदा महासान्त-
पनं भवति । तथा च याज्ञवल्करः ।
“कुशोदकञ्च गोक्षीरं दधि मूत्रं शङ्खदं घृतम्
जम्बू परेऽङ्गुप्रवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरन् ॥
पृथक्सान्तपनद्रव्यैः षडङ्गः सौपवासिकः ।
सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनं स्मृतम् ॥”
इति कुङ्कुमभट्टः ॥
गारुडे १०५ अध्यायेऽप्येवम् ॥ (सन्तापकं,
त्रि ॥ यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५६ । ६ ।
“सान्तपना इदं हविर्मरुतस्तज्जुलुष्टन ॥”
“सान्तपनाः शत्रूणां संतापका इं मरुतः ॥”
इति तद्गाथे सायणः ॥ सन्तपनस्य सूर्यस्येद-
मिति । अण् । सूर्यसम्बन्धिनि च त्रि । यथा,
वाजसनेयसंहितायाम् । १७ । ८५ ।
“स्वतवांश्च प्रधामी च सान्तपनश्च गृहमेधी च ॥
‘सान्तपनः सूर्यस्तत्सम्बन्धो सान्तपनः ।’ इति
तद्गाथम् ॥)
सान्तरं, त्रि. विरलम् । इति जटाधरः ॥ (यथा,
हहतसंहितायाम् । २२ । ३ ।
“यदि ताः स्युरेकरूपाः
शुभास्ततः सान्तरास्तु न शिवाय ॥”)
अन्तरेण सह वर्त्तमानञ्च ॥ (सावकाशम् ।
यथा, महाभारते । ७ । ११ । १८ ।
“तस्य जिह्वामभिप्रायं ज्ञात्वा द्रोणोऽथ तत्त्व-
वित् ।
तं वरं सान्तरं तस्मै ददौ मंचिन्य बृहिसान् ॥”)
सान्व. क सामयोगि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०
पर०-सक०-सेट् ।) क, सान्वयति शोतार्त्तं
दयालुः । इति दुर्गादासः ॥
सान्व. त् क सान्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यादि-
स्तमभ्यः वकारोपधः । सान्वनं प्रियकरणम् ।
सान्वयति सान्वापयति । इति दुर्गादासः ॥
सान्वं, स्त्री. (सान्व सान्वने + घञ् ।) अत्यर्थ-
मधुरम् । तन्नु कर्णमनःप्रोतिजनकं वाक्यम् ।
(यथा, महाभारते । ५ । १४० । २ ।

सान्दीप

“कानि सान्वाणि गोविन्दः सूतपुत्रे प्रयुक्त-
वान् ॥”)
साम । तच्च प्रियवादार्थप्रदानसम्बन्धादिभिः
क्रोधोपशमनम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,
माघे । २ । ५४ ।
“चतुर्थीपायमाध्वे तु रिपौ सान्वमपक्रिया ।
स्वेद्यमामञ्जरं प्राञ्चः कोऽभ्रसा परिपिञ्चति ॥”
दाक्षिण्यम् । इति मेदिनी ॥
सान्वनं, स्त्री. (सान्व + ण्यट् ।) सामीपायः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ प्रियकरणम् । इति साम्ब-
धातुटीकायां दुर्गादासः ॥ (यथा, महाभा-
रते । २ । ३८ । ६ ।
“नाम्ने देयो ह्यनुनयो नायमर्हति सान्वनम् ।
लोकहृदतमे कृष्णे योऽहंनं नाभिमन्वते ॥”)
सान्वना, स्त्री. स्त्री. सान्व + युच् । टाप् । स्त्रीपक्षे
ण्यट् ।) सान्वनम् । प्रणयः । यथा । “प्रणयः
सान्वना न ना ।” इति जटाधरः ॥
सान्ववादः, त्रि. (सान्वस्य सामस्य वादः
कथनम् ।) सान्वनावाक्यम् । इति केचित् ॥
सान्दीपनिः, पुं. (सन्दीपनस्यापत्यमिति । सन्दी-
पन + इञ् ।) मुनिविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते
श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ६८ । ३० ।
“विश्वामित्रः सतानन्दो जाजलिस्त्रैतिलिस्त्राया
सान्दीपनिश्च ब्रह्मांशो योगिनां ज्ञानिनां गुरुः ॥”
अपि च ।
“विदिताखिलविज्ञानी तत्त्वज्ञानमयावपि ।
शिखाचार्यक्रमं वीरौ ख्यातयन्ती यदूत्तमी ॥
ततः सान्दीपनिं काश्यपमवन्तिपुरवासिनम् ।
अस्त्रार्थं जग्मतुर्वीरौ बलदेवजनाहं नी ॥”
काश्यं काश्यां जातम् ।
“तस्य शिष्यत्वमभ्येत्य गुरुवृत्तिपरी हि ती ।
दर्शयाञ्चक्रतुर्वीरावाचारमखिले जने ॥
सरहस्यं धनुर्वेदं ससंशयमधीयताम् ।
अहोरात्रैश्चतुःषष्ट्या तदङ्गुतमभूद्भिज्ज ॥
सान्दीपनिरसंभाष्यं तयोः कर्मातमानुषम् ।
विचिन्व्य तौ तदा मेने प्राप्नो चन्द्रदिवाकरौ ॥
अस्त्रग्राममशेषञ्च प्रोक्तमात्रमवाप्य तौ ।
ऊचतुर्विंशतं याते दातव्या गुरुदक्षिणा ॥
सोऽप्यतोन्द्रियमालोक्य तयोः कर्म महामतिः
अयाचत स्मृतं पुत्रं प्रभाते लवणार्णवे ॥”
अतान्द्रियं अन्यत्रादृष्टपूर्वम् ।
“गृहीतास्त्री ततस्तौ तु सार्धपात्रो महोदधिः
उवाच न मया पुत्रो हृतः सान्दीपनेरिति ॥
दैव्यः पञ्चजनो नाम शङ्करूपः स बालकम् ।
जग्राह सांस्ति सलिले ममैवारिनिसूदन ॥
इत्युक्तेऽन्तर्जलं गत्वा हत्वा पञ्चजनश्च तम् ।
कृष्णो जग्राह तस्यास्थिप्रभवं शङ्खमुत्तमम् ॥
तं पाञ्चजन्यमापूर्य गत्वा यमपुरीं हरिः ।
बलदेवश्च बलवान् जित्वा वंशस्तं यमम् ॥
तं बालं यातनासंख्यं यथापूर्वशरीरिणम् ।
पित्रे प्रदत्तवान् कृष्णो बलश्च बलिवां वरः ॥”
इति विष्णुपुराणे । ५ । २१ । १८ । ३० ॥

सान्निध्यं

सान्द्रिकं, क्ली, (सन्द्रि प्रत्यये भवम् सन्द्रि + ठञ् ।) सन्धःफलम् । इत्यमरः । २। ८। २८ ॥
दृष्टपरिकल्पनान्यायः । यथा पितामहदीहि-
त्वाभावे प्रपितामहप्रपितामहोः क्रमेणाधि-
कारः प्रपितामहपिण्डस्य धनिभोग्यत्वात्
पूर्वोक्तसांष्टिकन्यायसिद्धत्वात् । इति दाय-
कमनयश्च ॥

सान्द्रः, क्ली, (अदि बन्धने + बाहुलकात् रक् ।
अन्द् च सङ् वर्त्तते इति ।) वनम् । इति मेदिनी ॥
सान्द्रः, चि, (अन्द् च निविडबन्धनेन सङ् वर्त्तते
इति ।) घनः । इत्यमरः । ३। १। ६६ ॥ (यथा,
माघे । ४। २८ ।

“उच्चैर्मेहारजतराजिविराजितासौ
दुर्वर्णभित्तिरिह सान्द्रसुधासवर्णा ॥”

सुदुः । इति मेदिनी ॥ सिन्धुः । मनोघ्नः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सान्द्रपुण्यः, (सान्द्रं पुण्यमस्य ।) विभीतक-
हृत्सः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सान्द्रसिन्धुः, त्रि, (सान्द्रः सिन्धुश्च ।) निविड-
सिन्धुः । तत्पर्यायः । मेदुरः २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सान्द्रिकः, पुं, (सन्धा मद्यसञ्जीकरणं शिष्यमस्य
सन्धा + ठक् ।) शौण्डिकः । इति शब्दमाला ॥

(सन्धिं करोतीति । ठक् ।) सन्धिकर्ता च ॥
सान्द्रिवेला, चि, (सान्द्रिवेला + “सान्द्रिवेलाद्यु-
नक्षत्रेभ्योऽण् ।” ४। ३। १६ । इति षण् ।)

सान्द्रिवेलायां भवम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
सान्द्रः, त्रि, (सन्धायां भवः । सन्धा + सन्द्रिवेला-
दित्वात् षण् ।) सन्धासम्बन्धीयः । (यथा,
रघुः । २। २३ ।

“गुरोः सदारस्य निपीच पादौ
समाप्य सान्द्रश्च विधिं दिलीपः ।
दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं
भेजे भुञ्जीच्छन्नरिपुर्निषण्णाम् ॥”

सान्द्रकुसुमा, क्ली, सान्द्रं सन्धिकालोद्भवं कुसुमं
यस्याः ।) त्रिसन्धिपुण्यहृत्सः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सान्द्रहृत्सः, चि, (सन्द्रहृत्सं प्रयोजनमस्येति ।
सन्द्रहृत्स + तदस्य प्रयोजनमिति ठक् ।) सन्धाह-
विशिष्टः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सान्द्रार्थं, क्ली, (सन्ध्यक् नौयते होमार्थमिति ।
सं + नो + “पायसाकार्येति ।” ३। १। २८ ।
इति ख्यत्सायादेशः समो दीर्घत्वञ्चनिपात्यते
ह्रिविः । इत्यमरः । ३। ७। २७ ॥

सान्द्रिधं, क्ली, (सन्धिधरेव । सन्धिधि + “चातु-
र्वर्ष्यादीनां स्वार्थं उपसंख्यानम् ।” ५। १।
१२४ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या स्वार्थं षञ् ।)
निकटम् । यथा,—

“अर्धकस्य तपोयोगात् अर्धनस्यातिशयात् ।
आभिरुप्याश्च दिव्यानां देवः सान्द्रिध-
श्च्छति ॥”

इति तिघ्रादितत्त्वम् ॥

साफल्यं

सान्निपातिकः, त्रि, (सन्निपातस्य शमनं क्रीपनं
वा । “सन्निपाताश्च ।” ५। १। ३८ । इत्यस्य
वार्त्तिकोक्त्या स्वार्थं षञ् ।) सन्निपातजरोगः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा, कुमारः । २। ४८ ।
“तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः क्रूरे प्रतिहतक्रियाः ।
वीर्यशक्तीवधानीव विकारैः सान्निपातिके ॥”
तद्विवरणं सन्निपातशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सान्द्रासिकः, पुं, (सन्धासः प्रयोजनमस्येति ।
ठक् ।) सन्धासौ । तत्पर्यायः । भिक्षुः २ यतिः ३
कर्मन्दी ४ रत्नवसनः ५ परिव्राजकः ६ तापसः
७ पाराशरो ८ पारिकाष्ठी ९ मस्करो १०
पारिरक्षकः ११ । इति हेमचन्द्रः ॥

सापन्नः, पुं, (सपन्न एव । स्वार्थं षञ्) शत्रुः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः । २। ८। १० ॥

(सपन्नग अपत्यमिति । सपन्ती + षञ् ।)
सपन्नोपुत्रः । यथा, बृहस्पतिः ।

“पित्रा सह विभक्ता ये सापन्नग वा सहोदराः
अधन्यजाश्च ये तेषां पित्रभागहरास्तु ते ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥

(सपन्नग भावः । सपन्ती + ब्राह्मणादित्वात्
षञ् ।) सपन्तीभावे, क्ली ॥ (यथा, माघे ।
८। १५ ।

“गित्याया निजवसतेर्निरासिरे य-
द्राणेण त्रियमरविन्दतः करार्यैः ।
व्यक्तव्यं नियतमनेन निन्युरस्याः
सापन्नं चित्तिसुतविधिषो महिषः ॥”

सापिण्ड्यं, क्ली, (सपिण्डस्य भावः । सपिण्ड +
षञ् ।) सपिण्डतां । सा तु पुंसां सप्तमपुरुष-
पर्यन्तं अनट्टकन्यानां त्रिपुरुषपर्यन्तश्च स्वा-
यिनी । यथा,—

“लेपभाजसतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः
पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्
इति मत्सरपुराणम् ॥

अप्रप्तानां त्रिपौरुषम् । इति वशिष्ठः ॥ अपि च
“पित्रादिषड्भिः सापिण्ड्यं तत्तत्कान्ततिसप्तकैः
गोत्रैर्कै सति तत्तु स्यात् षड्भिः पुत्रादिभि-
स्तथा ।

अप्रप्तानान्तु कन्यानां त्रिभिः पित्रादिभिः
स्मृतम् ॥”

इति कारिका ॥
अन्यत् सपिण्डशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

साप्तपदीनं, क्ली, (सप्तभिः पदैरवाप्यते इति ।
“साप्तपदीनं सस्यम् ।” ५। २। २२ । इति
खञ् प्रत्ययेन साधुः ।) सस्यम् । इत्यमरः । २।
८। १२ ॥ (यथा, कुमारः । ५। ३८ ।

“प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना
न मां परं सम्यत्पत्तुमहंसि ।
यतः सतां सन्नतगाधि ! सङ्गतं
मनोविभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥”

सप्तपदसम्बन्धिनि, त्रि ॥
साफल्यं, क्ली, (सफलस्य भावः । सफल + षञ् ।)
सफलता । (यथा, मुकुन्दमालायाम् । २८ ।

साम

“जिह्वे श्रीकण्ठमन्त्रं जप जप सततं जञ्-
साफल्यमन्त्रम् ॥”

साह्यी, क्ली, द्रव्याविशेषः । इति केचित् ॥
साम, क साम्बे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
पर०-सक०-सिट् ।) दन्त्यादिर्हितीयस्त्री । साम्बः
प्रियकरणम् । क, सामयति दीनं दानेन दाता ।
इति दुर्गादासः ॥

साम, क साम्बे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तपुरा०-पर०-सक०-सिट् ।) साम्बेन प्रिय-
करणम् । अससामत् दीनं दानेन दाता ।
इति दुर्गादासः ॥

साम, [न्] क्ली, (स्वति क्षिणति दुःखं गेय-
त्वात् स्वति दुःखयति दुरध्वं यत्वादिति वा । सो
+ “सातिभ्यां मनिन्मनिषी ” उणा० ४। १५२ ।
इति मनिन् ।) वेदविशेषः । इत्यमरः । २। ६। ३५ ॥
स्वति पापं साम यो य नाग्ने द्राक्षसिति मन् ।
इति भरतः ॥ तत्तत्त्वणमाह जैमिनिः । गीतेषु
सामाख्या इति । गीयमानेषु मन्त्रेषु सामसंज्ञ-
त्यर्थः । इति तिघ्रादितत्त्वम् ॥ तत्तु चतुर्विंशान्त-
गंततृतीयवेदः । तस्य सङ्गशाखा तस्योपनिषत्
छान्दोग्यादिः । विवरणान्तु वेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ *
सामध्वनिश्रवणानन्तरं वेदपाठनिषेधस्तदधि-
ष्ठादेवताकथनश्च यथा,—

“सामध्वनाहृग्यशुषी नाधीयीत कदाचन ।
वेदस्वाधौत्य बाप्यन्तमारस्यकमधीत्य च ॥
ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः ।
सामवेदः स्मृतः पित्रास्तस्मान्साशुचिर्वर्जितः ॥”

इति मानवे । ४। १२३ ॥ * ॥
(वेदोऽयं गजोत्पत्तिकारणम् । तथा च रघुवंश-
टीकायां मन्त्रिनाद्यष्टतपालकाव्ये । १६। ३ ।
“सूर्यास्त्राण्यकपाले ह्ये समानीय प्रजापतिः ।
हस्ताभ्यां परिगृह्णाथ सप्तसामान्यगायत ।
गायतो ब्रह्मणस्तस्मात् समुत्पेतुर्मतः प्रजाः ॥”)

शत्रुवशीकर्त्रोपायविशेषः । इत्यमरः । २। ८। २० ॥
प्रियवादार्थप्रदानसम्बन्धादिभिः क्रीधोपशमनं
साम । स्वति विरोधमिति षोऽन्तकर्मणोत्पत्त्यात्
द्राक्षसिति मन् । साम्ब साम त् क साम्बे
इत्यस्मात् नास्तीति षञ् वा । साम दन्त्यादि ।
शमयति विरोधमिति शाम नान्तं तासव्यादि
इति केचित् । इति भरतः ॥ * ॥ अपि च ।
मनुस्मृतौ च ।

“उपायांस्त्वं समाचक्षु सामपूर्वांश्चाहासुते ।
सञ्चणश्च तथा तेषां प्रयोगश्च सुरोत्तम ॥
मत्सर उवाच ।

सामभेदस्तथा दानं दण्डश्च मनुजोत्तम ।
उपेक्षा च तथा माया इन्द्रजालश्च पार्थिव ॥
प्रयोगाः कथिताः सप्त तन्त्रे निगदतः शृणु ।
द्विविधं कथितं साम तथ्यश्चातथ्यमेव च ॥
तत्रापरातथ्यं साधूनां आक्रोशाद्यैव जायते ।
तथ्यं साधुप्रियश्चैव सामसाध्या मरा मताः ॥
महाकुकीना ऋजवो धर्मीनिष्ठा जितेन्द्रियाः ।
मामसाध्या नरास्तथ्यं तेषु साम प्रयोजयेत् ॥

सामग्र्यं

तथैव साम कर्त्तव्यं कुक्कुरीलादिवर्तिना ।
तथा सदुपचाराणां कृतानाञ्चानुवर्णनम् ॥
अनयेव तथा युक्त्या कृतानाख्यापनं स्वकम् ।
एवं साम्नेन कर्त्तव्या वशगा धर्मतत्पराः ॥
साम्ना यद्यपि रक्षांसि गृह्णन्तीति परा श्रुतिः ।
तथाप्येतदसाधनां प्रयुक्तं नोपकारकम् ।
अतिशान्तिकर्मित्वेव पुत्रेषु सामवादिनम् ।
असाधवोऽवजानन्ति तस्मात् तेषु विवर्जयेत् ॥

ये शुद्धवंशा ऋजवः प्रतीता
धर्मो स्थिताः सत्यपरा विनीताः ।
ते साम साध्याः पुत्राः प्रदिष्टा
मानोक्ता ये सततञ्च राजन् ॥”

इति मातृस्ये राजधर्मो सामविधिः ॥२२२१-२०॥
(प्रियवाक्यादिना सामन्वयम् । यथा, देवीभाग-
वते । १ । १० । ३१ ।

“सामपूर्वमुवाचासीत् सत्ता संस्थितं मुनिम् ।
गच्छतां यत्र ते कार्यं यथेष्टं द्विजसत्तमम् ॥”
सामकं, क्ली, (सममेव सामम् । अण् । ततः
स्वार्थे कन् ।) मूलशब्दम् । (यथा, मिता-
क्षरायाम् । २ । ६४ ।

“द्विजमात्रापाकरणार्थं ननु बन्धकं सामकं दत्त्वा-
श्रुयादृषी समं मूल्यं सममेव सामकम् ॥”
सामकः, पुं, (समतीति । सम अथैकस्य +
खुल् ।) तर्कशाणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(साम अधीते वेद वा । सामन् + “क्रमादिभ्यो
वुन्” ४।२६१ । इति वुन् । सामाभिज्ञे, त्रि ॥)

सामगः, पुं, (साम गायतीति । गै शब्दे + टक् ।
सामवेदो ब्राह्मणः । इति जटाधरः ॥ (विष्णुः ।
इति महाभारतम् । १३ । १४८ । ७५ ॥ * ॥
सामवेदज्ञे, त्रि । यथा, भागवते । १।४।२१ ।
“तत्रर्वेदधरः पैलः सामगो जैमिनिः कविः ।
वेशम्पायन एवैको निष्णातो यजुषामुत ॥”)

सामगर्भः, पुं, (साम गर्भे यस्य ।) विष्णुः । इति
शब्दरत्नावली ॥

सामगी, स्त्री, (साम गायतीति । गै + टक् ।
ङीप् ।) सामगब्राह्मणपत्नी । इति कैचित् ॥
सामघी, स्त्री, (समस्य भावः । अण् । अभि-
धानात् स्त्रीत्वम् । ङीप् । यलोपः) कारण-
समूहः । यथा,—

“सामघी चेन्न फलविरहो व्याप्तिरेवेति तत्त्वम्”
इति पदाङ्कदूतः ॥

द्रव्यम् । यथा,—
“एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् ।
अभावे पाकपात्राणां तदहः समुपोषणम् ॥”
इति लघुहारीतवचनान्तं प्राकपात्राभावः पाक-
सामग्र्यभावोपलक्षणम् । इति त्र्याहृतत्वम् ॥

सामग्र्यं, क्ली, (समस्य भावः । समस्य + व्यञ् ।)
समुदायत्वम् । (यथा, कुमारः । ३ । २८ ।
“वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं
दुनोति निर्गन्धतया स चेतः ।
प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां
पराङ्मुखी विश्वजः प्रवृत्तिः ॥”)

३३३

सामर्थ्यं

सामगः, पुं, (सामो वेदभेदात् जायते इति ।
जन + उः ।) इस्ती । सामोत्ये, त्रि । इति
मेदिनी ॥ (उभयार्थे प्रमाद्यम् । यथा, माघे ।
१२ । ११ ।

“नानाविधाविष्कृतसामजखरः
सहस्रवर्त्मा चपलैर्दुरध्ययः ।
गान्धर्वभूयिष्ठतया समानतां
स सामवेदस्य दधौ बलोदधिः ॥”)

सामञ्जस्य, क्ली, (समञ्जसस्य भावः । समञ्जस +
अण् ।) औचित्यम् ॥
सामगो, स्त्री, पशुवन्धनरज्जुः । इति दामशब्द-
टीकायां सारसुन्दरी ॥

सामन्तः, पुं, (समन्तायाः संज्ञकै कदेशाया भूमि-
रयमिति । समन्ता + तस्येदमिति अण् । सम-
न्तात् भवः । तत्र भव इति अण् वा ।) स्ववि-
षयानन्तरराजा । सम् संलग्नोऽन्त एकदेशो
यस्याः सा समन्ता स्वविषयानन्तरा भूमिः तस्या
ईश्वरा इति षो सामन्ताः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (यथा, रघुः । ५ । २८ ।

“सामन्तसम्भवनयेव धीरः
कौलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥”
सीमान्तरभवे, त्रि । यथा, मनुः । ८ । २५८ ।
“साक्ष्यभावे तु चत्वारो यामाः सामन्तवासिनः
सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ ॥”
“ग्रामसामन्ताः सीमान्तरवासिनः प्रष्टव्याः ।”
इति मेधातिथिः ॥ “समन्तभवाः सामन्तास्त-
द्वासिनश्चत्वारो ग्रामवासिनः ।” इति तट्टी-
कायां कुङ्कुम्भः ॥)

सामान्यः, पुं, (सामसु साधुः । सामन् + “तत्र
साधुः” ४ । ४।८८८ इति यत् ।) सामसेदज्ञ-
ब्राह्मणः । (यथा, भट्टिः । ४ । ८ ।
“ऋग्यजुषमधौयानान् सामान्यांश्च समर्चयन् ।
बभुजे देवसात्कृत्वा शूल्यमुष्यञ्च होमवान् ।”
सामयिकः, त्रि, (समयः प्राप्तो यस्य । समय +
“समयस्तदस्य प्राप्तम्” ५।१।२०४ इति ठक्)
समयोचितः । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १८८ ।
“निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।
सोऽपि यत्र न संरक्ष्यो धर्मा राजकृतस्य यः ॥”
सामयोनिः, पुं, (साम्नः योनिः कारणम् ।) ब्रह्मा
(साम वेदभेदः योनिः कारणं यस्य ।) इस्ती ।
सामोत्यवस्तुनि, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा,
रघुः । १६ । ३ ।

“चतुर्भुजांशप्रभवः स तेषां
दानप्रवृत्तेरनुपारतानाम् ।
सुरद्विपानामिव सामयोनि-
भिन्नोऽष्टधा विप्रससार वंशः ॥”)

सामर्थ्यं, क्ली, (समर्थस्य भावः । समर्थ + अण् ।)
योम्यता । (यथा, रामायणे । २ । ४३ । २० ।
“न हि मे जीविते किञ्चित् सामर्थ्यमिह कल्पते
अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्रं लक्ष्मणञ्च महाबलम् ॥”
शक्तिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, गीतायाम् ।
२ । ३६ ।

सामान्यं

“अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तथाहिताः ।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥”
सामवायिकः, पुं, (समवायान् समवेति । सम-
वाय + “समवायान् समवेति ।” ४।४।४३ ।
इति ठक् ।) मन्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥ सम-
वायसम्बन्धिनि, त्रि ॥

सामाजिकः, पुं, (समाजं समवतीति । समाज +
“समवायान् समवेति ।” ४।४।४३ इति ठक् ।
यद्वा, समाजं रक्षतीति । “रक्षति ।” ४ । ४ ।
३३ । इति ठक् ।) सभ्यः । इत्यमरः । २ । ७ ।
१६ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २२८ ।
“सामाजिकैस्ततो ह्याखरभोऽयमनुभूयते ॥”)

समाजसम्बन्धिनि सभासम्बन्धिनि च त्रि ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । ३८ ।
“ननु कथं रामादिरत्याद्युद्धोपकारणैः सीता-
दिभिः सामाजिकरत्याद्युद्धोप इत्यर्थतः ॥”)
सामान्यं, क्ली, (समान एव । स्वार्थे अण् ।)
जातिः । यथा,—

“जातिर्जातश्च सामान्यं व्यक्तित्त्वं पृथगात्मिका”
इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥
तद्विविधं यथा, भाषापरिच्छेदे ।
“सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परस्परमेव च ।
द्रव्यादित्त्रिकवृत्तित्त्वं सत्ता परतयोच्यते ॥
परभिन्ना च या जातिः सैवापरतयोच्यते ।
व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वादपरपि च
द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥”
तद्वचनं यथा । नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम् ।
अनेकसमवेतत्वं संयोगादीनामप्यस्ति अतः
सत्यन्तं नित्यत्वे सति समवेतत्वं गगनपरिमाणा-
दीनामप्यस्ति अत उक्तं अनेकति नित्यत्वे सति
अनेकवृत्तित्वमत्यन्ताभावस्याप्यस्ति अतोवृत्ति-
सामान्यमुपेक्ष्य समवेतत्वमुक्तम् । एकव्यक्ति-
वृत्तित्त्वं न जातिः । तथा चोक्तम् ।

“व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्घोऽथानवस्थितिः ।
रूपहानिरसम्बन्धो जातिवाधकसंशयः ॥”
एकव्यक्तिकत्वात् आकाशत्वं न जातिः । तुल्य-
वृत्तिकत्वात् घटत्वं कलसत्वं न जातिद्वयम् ।
संकीर्णत्वात् भूतत्वं मूर्त्तत्वं न जातिः । अन-
वस्थाभयात् सामान्यत्वं न जातिः । विशेषस्य
व्यावृत्तस्वभावस्य रूपहानिः स्वादतो विशेषत्वं
न जातिः । समवायसम्बन्धाभावात् समवायो
न जातिः । द्रव्यादित्त्रिकवृत्तिरिति परत्वं
अधिकदेशवृत्तित्वं अपरत्वमल्पदेशवृत्तित्वम् ।
स त्रलजात्यपेक्षया अधिकदेशवृत्तित्वात् सत्तायाः
परत्वम् । एतद्विधनाय द्रव्यादीति । तदपेक्षया
चान्यासां जातीनां अपरत्वम् । परभिन्ना सत्ता-
भिन्ना । व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वाद्-
परपि च । पृथिवीत्वाद्यपेक्षया व्यापकत्वात्
अधिकदेशवृत्तित्वात् द्रव्यत्वस्य परत्वम् । सत्तापे-
क्षया अल्पदेशवृत्तित्वाद्द्रव्यत्वस्य अपरत्वञ्च ।
तथा च धर्मोद्देशसमावेद्यात् उभयमविरुद्धम् ।
इति सिद्धान्तमुक्त्वावली ॥ (साहित्यम् । समा-

साम्परा

तिलकं लाञ्छनं शीघ्रं यस्या वामकुचे भवेत् ॥
 एकं पुत्रं प्रसूयादौ अन्ते च विधवा भवेत् ।
 गुह्यस्य दक्षिणे भागे तिलकं यदि योषितः ॥
 तदा क्षितिपतेः पत्नी सूते च क्षितिपं सुतम् ।
 नासाग्रे मशकः शोणो महिष्या एव जायते ॥
 कृष्णः स एव भर्तृप्रागः पुंस्यस्या वा प्रकी-
 र्त्तितः ।
 नाभेरधस्तात् तिलकं मशको लाञ्छनं शुभम् ॥
 मशकस्तिलकं चिह्नं गुल्फदेशे दरिद्रकत् ॥
 सुलक्षणपि दुःशोला कुलक्षणशिरोमणिः ॥
 कुलक्षणपि या साञ्ची सर्वलक्षणभूस्तु सा ।
 कृष्णा कपिलकेशी च मिलितभ्रुकुटिस्तथा ।
 गमनं सत्वरश्चैव त्यक्त्वा स्यात् सदा बुधैः ॥
 यस्या गमनमात्रेण भूमौ कम्पः प्रजायते ।
 बह्नाग्निनीं प्रलोभाच्च तां नारीं परिवर्जयेत् ॥
 विरला दशना यस्याः कृष्णोष्ठी कृष्णजिह्विका
 भर्तारं प्रथमं हन्ति द्वितीयश्चैव विन्दति ॥
 षड्भ्रुवो विरला यस्याः सलोमा गात्रकर्कशा ।
 भेका भेकस्तनौ बुद्धा दूरतः परिवर्जयेत् ॥
 त्रौणि यस्याः प्रलम्बानि ललाटे उदरं भगम् ।
 क्षीणि सा भक्षयेन्नारी श्वशुरं देवरं पतिम् ॥
 ललाटे श्वशुरं हन्यात् जठरे देवरं तथा ।
 भगश्च हन्याद्भर्तारं महादोषास्तयः स्मृताः ॥
 यस्या अत्युक्कटं नार्या वक्षश्च विस्तृतं भवेत् ।
 उत्तरोष्ठे च लोमानि शीघ्रं सा भक्षयेत्
 पतिम् ॥
 चरणानामिका यस्याः क्षितिं न स्पृशते यदि ।
 द्वितीया वा तृतीया वा सा कन्या सुख-
 वर्जिता ॥
 नासाग्रे दृश्यते यस्याः तिलकं मशकोऽपि च ।
 कृष्णदन्ता कृष्णजिह्वा दशाहेन पतिं हरेत् ॥
 सूक्ष्मकेशा तु या कन्या गोरवर्णा च या भवेत्
 अष्टौ जनयतं पुत्रान् प्राप्नोति विपुलं सुखम् ॥
 इति सामुद्रिके स्त्रीलक्षणं समाप्तम् ॥
 (समुद्रसम्बन्धिनि, त्रि। यथा, महाभारते।
 ५। ३५। ४४।
 "सामुद्रिकं बाणिजकश्च चौरं
 शलाकहतिस्रश्च चिकित्सकश्च ।
 परिश्रमिन्श्च कुशीलवश्च
 नैतान् सास्ये त्वधौकुर्वीत सप्त ॥")
 सामुद्रिकः, त्रि। (समुद्रेण प्रोक्तं शास्त्रमधीते
 वेत्तीति वा। ठञ्।) स्त्रीपंसचिह्नवेत्ता। इति
 चारावली ॥ समुद्रसम्बन्धो च ॥ (यथा, महा-
 भारते। १२। १६६। २।
 "सामुद्रिकान् स बाणिजस्ततोऽपश्यत् स्थितान्
 पथि ।
 स तेन सह सार्धेन प्रययौ सागरं प्रति ॥")
 साम्नी, स्त्री, वैदिकच्छन्दोविशेषः। इति कंचित् ॥
 साम्परायिकं, स्त्री, (संपरायाय विपदे प्रभव-
 तीति। संपराय + "तस्मै" प्रभवति सन्तापा-
 दिभ्यः।) ५। १। १०१। इति ठञ्। युद्धम् ।
 इत्यमरः। २। ८। १०४ ॥ (साम्परायं उत्तर-

३३६
 साम्यं

काले हितम्। सम्पराय + ठञ्।) पार-
 लौकिके, चि। यथा,—
 "प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।
 न साम्परायिकं तस्य दुर्भतेर्विद्यते फलम् ॥"
 इति मनुः। ११। ३०।
 (साम्परायं युद्धमर्हतीति। तदर्हतीति ठञ्।
 युद्धार्हे, त्रि। यथा, रघुः। १७। ६२।
 "पिशा संवर्धितो नित्यं कृतास्त्रः साम्परायिकः
 तस्य दण्डवतो दण्डः स्वदेशाच्च व्यशिश्यत ॥"
 साम्प्रातं, व्य, (सम् च प्रति च द्वयोः समाहारः।
 ततः प्रज्ञाद्यण्।) युक्तम्। (यथा, कुमारे।
 २। ५५।
 "इतः स देव्यः प्राप्रश्नीर्जेत एवाहति क्षयम् ।
 विषहन्तोऽपि संवर्धयं स्वयं ह्येतुमसाम्प्रातम् ॥"
 इदानीम्। इत्यमरः। ३। ४। ११। २३ ॥
 (यथा, ऋतुसंहारे। १। ७।
 "समुद्रतस्त्रे दक्षिणाङ्गसन्धयो
 विमुच्य वासांसि गुरुणि साम्प्रातम् ।
 स्तनेषु तन्वं शकमुन्नतस्तना
 निवेशयन्ते प्रमदाः सयौवनाः ॥"*) ॥
 सम्प्राति भवं साम्प्रातम्। अण्। इदानीन्तने,
 त्रि। यथा, हरिवंशे। ६। १६।
 "वैवस्वतेऽन्तरे चास्मिन् साम्प्राते समुपस्थिते ।
 वैश्यात् प्रभृति राजिन्द्र सर्वस्यैतस्य सम्भवः ॥"
 तथाच तत्रैव। ७। ३७।
 "मनोर्वैवस्वतस्यैते वर्तन्ते साम्प्रातेऽन्तरे ।
 इच्छाकुप्रमुखाश्चैव दशपुत्रा महात्मनः ॥"
 तथाच तत्रैव। ८। ४३।
 "तस्य ते कौर्त्तियथ्यामि मनोर्वैवस्वतस्य च ।
 विसर्गं भरतश्चेष्ट साम्प्रातस्य महाद्युतेः ॥"
 साम्ब, क सम्बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०
 पर०-सक०-सेट्।) षोडशवर्गशेषोपधः।
 द्वितीयस्वरो। क, साम्बयति धनं लोकः संब-
 ध्नाति इत्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥
 साम्बरं, स्त्री, (सम्बरदेशे भवम्। अण्। गङ्-
 लवणम्। यथा,—
 "गङ्गादिलवणं शुभ्रं पृथ्वीजं गङ्गदेजम् ।
 गङ्गीपथश्च महारम्भं साम्बरं सम्बरोद्भवम् ॥"
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 साम्बरी, स्त्री, (सम्बरणे कृता। सम्बर + अण् +
 ङीष्।) माया। यथा,—
 "शाम्बरो साम्बरी माया मायाकृत्स्निके नटे"
 इति शब्दरत्नावली ॥
 साम्भवी, स्त्री, रत्नलोभः। इति शब्दचन्द्रिका ॥
 साम्नातुरः, पुं, (सम्नातुरपत्यं पुमान्। सम्नाट +
 "मातृकृत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः।" ४। १। ११। इति
 अण्। उकारश्च।) सतीतनयः। तत्पर्थ्यायः।
 भाद्रमातुरः २। इति हेमचन्द्रः। ३। २२० ॥
 साम्यं, स्त्री, (समस्य भावः। सम + अण्।)
 समता। तुल्यत्वम्। यथा,—
 "चाञ्चालान्धस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रति-
 गृह्य च।

सार्धस

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्बन्तु गच्छति ॥
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 साम्बन्धे कस्यानत्वम्। इति मुग्धबोधव्याक-
 रणम् ॥ (साम्बावस्थापने, त्रि। यथा, भाग-
 वते। ८। ३। १२।
 "नमः शान्ताय घोराय मूढाय गुणधर्मिणे ।
 निर्विघ्नेषाय साम्बाय नमो ज्ञानघनाय च ॥"
 साम्बाण्यं, स्त्री, (सम्बाजो भावः। अण्।)
 समस्तराण्यम्। (यथा, रघुः। ४। ५।
 "छायामच्छललक्ष्मिं तमद्भ्या किल स्वयम् ।
 पद्मा पद्मातपत्रेषु भेजे साम्बाण्यदीक्षितम् ॥"
 दशलक्षाधिपत्यम्। यथा,—
 "लक्षाधिपत्यं राज्ञं स्वात् साम्बाण्यं दश-
 लक्षके।
 यतस्तत्रे महेशानि महासाम्बाण्यमुच्यते ॥"
 इति वरदात्मके २ पटलः ॥
 साम्बाणिकर्हमं, स्त्री, जवादिनामकगन्ध-
 द्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
 साम्बाणिजं, स्त्री, महापारिवतम्। इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 सायं, व्य, (स्यति समापयति दिनमिति। सो +
 बाहुलकात् णम्। युगागमाश्च।) सायाङ्कः।
 इत्यमरः। ३। ४। १६। सन्या। इति राज-
 निर्घण्टः ॥ तथा,—
 "दिनात्ते पुंसि सायः स्यात् सायाङ्के साय-
 मव्ययम् ॥"
 इति शब्दार्णवः ॥
 (यथा, रघुः। १। ४८।
 "सदुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः ।
 सायं संयमिनस्तस्य महर्षमर्हिषीसखः ॥"
 सायंकालः, पुं, (सायं सायाङ्कः कालः।)
 सायाङ्कः। सायंसन्ध्यासमयः। यथा, स्मृति-
 सागरधृतमन्त्रसूक्तम् ।
 "ज्येष्ठा वाप्यधवा षष्ठौ सायंकाले न चेद्भवेत् ॥
 सायमेव तथापि स्याद्विष्वशास्त्राभिमन्त्रणम् ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 सायंसन्ध्या, स्त्री, (सायं सायाङ्कं या सन्ध्या।)
 सायंकालोपास्या देवता। सायंकालकर्त्तव्यो-
 पासना। सायंसन्ध्यापासनाकालश्च। तत्प्रमाणं
 सन्ध्याशब्दे द्रष्टव्यम्। पश्चिमा सन्ध्या। तस्या
 उत्पत्तियथा,—
 मार्कण्डेय उवाच ।
 "नारायणः स्वयं सन्ध्यां पश्यन्नाथपाणिना ।
 ततः पुरोडाशमयं तच्छरीरमभूत् क्षणात् ॥
 महासुनेनेहायज्ञे तस्मिन् विश्वोपकारिणि ।
 नाग्निः क्रव्यादादां यातीत्येतदथ तथा कृतम् ॥
 एवं कृत्वा जगन्नाथस्तत्रैवान्तरधीयत ।
 सन्ध्याप्यगच्छद्यत्नेजे तत्र मेधातिथिर्मुनिः ॥
 अथ विश्वोः प्रसादेन केनाप्यनुपलक्षिता ।
 प्रविवेश तदा यज्ञं सन्ध्या मेधातिथिर्मेनेः ॥
 वशिष्ठेन पुरा या तु वर्षाभूता तु सा सुता ।
 उपदिष्टा तपश्चतुर्वचनान् परमेष्ठिनः ॥

कदाचित् तुन्दिलो दुःखी कदाचित् चञ्चला सती ॥
 मेघस्त्रे हेन सीभाग्यं दत्तस्त्रे हेन भोजनम् ।
 इत्यस्त्रे हेन सैश्वर्यं पादस्त्रे हेन वाहनम् ॥
 अकर्मकठिनो हस्तो पादावधनि कोमलो ।
 यस्य पाणिनलो रक्ती तस्य राज्यं विनिर्दिशेत् ॥
 दीर्घलिङ्गेन दारिद्रं खूललिङ्गेन निर्धनः ।
 कृशलिङ्गेन सीभाग्यं कृशलिङ्गेन भूपतिः ॥
 रेखाभिर्बहुभिर्दुःखं स्वल्पाभिर्धनहीनता ।
 रक्ताभिः त्रियमाप्नोति कृष्णाभिः प्रेक्षतां व्रजेत् ॥
 अङ्गुष्ठोदरमध्ये तु यवो यस्य विराजिनः ।
 उन्नतं भोजनं तस्य शतं जीवति मानवः ॥
 अङ्गुष्ठं कुलिशं कृशं यस्य पाणिनसे भवेत् ।
 तस्यैश्वर्यं विनिर्दिष्टं अशीत्यायुर्भवेद्भ्रुवम् ॥
 धनुर्धस्य भवेत् पाणौ पङ्कजं वायु तोरणम् ।
 तस्यैश्वर्यं राज्यं अशीत्यायुर्भवेद्भ्रुवम् ॥
 कनिष्ठातर्जनीं यावद्देखा भवति चाक्षता ।
 विश्वस्यद्धाधिकशतं नरो जीवत्यनामयः ॥
 कनिष्ठामध्यमां यावद्देखा भवति चाक्षता ।
 शताब्दं वायु वाशीतिं नरो जीवेन्न संशयः ॥
 कनिष्ठानामिकायाश्चेत् रेखा भवति चाक्षता ।
 षष्टिं पञ्चाशदब्दं वा नरा जीवन्त्यसंशयम् ॥
 रेखाया भिद्यते रेखा स्वल्पायुश्च भवेन्नरः ।
 कनिष्ठाधःस्थिता रेखाः संख्या यावतिकाः ॥
 स्मृताः ।
 तावती पुरुषाणाम् नारी भवति निश्चितम् ॥
 करमध्यगता रेखा भ्रुवा उर्ध्वभवेद् यदि ।
 नृपो वा नृपतुल्यो वा ख्यातोऽर्थवान् भवेत् ॥
 मन्त्रापुच्छप्रकीर्णं विद्यावित्तसमन्वितः ।
 पितामहस्य वा किञ्चिदनश्च लभते भ्रुवम् ॥
 मध्यमायां यदि यवा दृश्यन्तेऽत्यन्तशोभनाः ।
 तदान्यसञ्चितं वित्तं प्राप्नोत्यङ्गुष्ठके यवे ॥
 यस्याथ चक्रमङ्गुष्ठे यवः पूर्णं च दृश्यते ।
 तदा पितामहादीनामर्जितं धनमाप्नुयात् ॥
 तर्जनीमथ चक्रं मित्रद्वारा धनभवेत् ।
 तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
 मध्यमायां स्थिते चक्रे देवद्वारा धनं लभेत् ।
 तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
 अनामिकायां भवेच्चक्रं सर्वद्वारा भवेन्नरम् ।
 तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
 कनिष्ठायां भवेच्चक्रं बाणिज्येन धनं भवेत् ।
 तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
 ललाटे दृश्यते यस्य चक्ररेखाचतुष्टयम् ।
 अशीत्यायुः समाप्नोति पञ्चरेखाः शतं समाः ॥
 यस्मिन्नतं ललाटे च ताम्रवर्णं च दृश्यते ।
 रेखाहीनश्च कश्चन स चोन्नतो मही भवेत् ॥
 यस्य जिह्वा भवेद्दीर्घा नासाधं लेदि सर्वदा ।
 योगो भवति निर्वाणः पृथ्वीं भ्रमति सर्वदा ॥
 दन्ताश्च विरला यस्य गण्डे कूपोऽपि जायते ।
 परस्त्रीरमणो नित्यं परवित्तं न वित्तवान् ॥
 कर्कशैः कठिनैलिङ्गैः प्रमाणाभिर्गतैः सदा ।
 रमते च सदा दासो निर्धनो भवति भ्रुवम् ॥

कृशलिङ्गेन सूक्ष्मेण रक्तवर्णेन भूपतिः ।
 बहुस्त्रीरमणो नित्यं नारीणां वल्लभो भवेत् ॥
 यस्य पादतले पद्मं चक्रं वाप्यथ तोरणम् ।
 अङ्गुष्ठं कुलिशं वापि स राजा भवति ध्रुवम् ॥
 कृशातिलोमशा ये स्यः केकराक्षाः कुचेलकाः ।
 कातरं व्यालजिह्वाश्च ते दरिद्रा न संशयः ॥
 कपिला मलिनाङ्गाश्च कृष्णाश्चैव हृदयखाः ।
 कृशातिदीर्घा मनुजास्तं दरिद्रा न संशयः ॥
 चिक्के श्मश्रुशून्या ये निर्लोमहृदयाश्च ये ।
 ते धूर्ता नैव सन्देहः समुद्रवचनं यथा ॥
 सूचीमुखं भग्नपृष्ठाः कृष्णदन्ता कुचेलकाः ।
 वक्रनासा वक्रनासास्तं नरा दुष्टमानसाः ॥
 दयालवश्च दातारो रूपवन्तो जितेन्द्रियाः ।
 परोपकारिणश्चैव तऽपूर्वा मानवाः स्मृताः ॥”
 इति पुरुषलक्षणम् ॥ * ॥
 अथ स्त्रीलक्षणम् ।
 “यस्याः पादतले रेखा सा भवेत् क्षितिपाङ्गना
 भवेदखण्डभोगा च या मध्याङ्गलिमङ्गता ॥
 उन्नतो मांसलोऽङ्गुष्ठो वर्तुलोऽतुलभोगदः ।
 वक्रो ह्रस्वश्च चिविटः सुखसीभाग्यमन्त्रकः ॥
 दीर्घाङ्गुलीभिः कुलटा कृशाभिरतिनिर्धना ।
 कृष्णाभिः स्याच्च कृष्णायुः भग्नाभिर्भृग्वर्त्तनी ॥
 चिविटाभिर्भवेद्दासी विरलाभिर्दरिद्रिणी ।
 परस्परं समारूढा यदाङ्गुल्यो भवन्ति हि ॥
 हत्वा बह्वनपि पतीन् परप्रैष्या तदा भवेत् ।
 स्निग्धा समुन्नतास्ताम्ना हत्ताः पादनखाः ॥
 श्रुमाः ॥
 राज्ञीत्वसूचकं स्त्रीणां पादपृष्ठं समुन्नतम् ।
 समपाणीं श्रुमा नारी पृथपाणीं सुदुर्भगा ॥
 कुलटोन्नतपाणीं स्यात् दीर्घपाणीं च दुःख-
 भाक् ॥
 रोमहीने समे स्निग्धे जङ्घे च क्रमवर्तुले ॥
 सा राजपत्नी भवति विशिरे सुमनोहरं ।
 हत्तं पिशितसंलग्नं जानुयुग्मं प्रशस्यते ॥
 निर्मांसं स्त्रैरचारिण्या दरिद्रायाश्च विश्लथम् ।
 विशिरेः करभाकारैरुभिमसृण्णैर्घनेः ।
 सुहृते रोमरहितेभवेयुर्भूवप्लभाः ॥
 चतुर्भिरङ्गुलैः शस्ता कर्टाविं शतियुतेः ।
 समुन्नतनितम्बाव्या चतुरस्रा सृगीदृशाम् ॥
 नितम्बविव्यो नारीणां उन्नतो मांसलः पृथुः ।
 महाभोगाय संप्रोक्तः तदन्योऽग्रमृणाय च ॥
 गम्भीरा दक्षिणावर्त्ता नाभिः स्यात् सुखसम्पदे
 वामावर्त्ता समुत्ताना व्यक्तप्रस्थी न शोभना ॥
 उदरेणाभितुच्छेन विशिरेण सुदुत्वचा ।
 योषित् भवति भोगाव्या नित्यमिष्टान्नसेविनी ॥
 कुम्भाकारं दरिद्राया जठरश्च सुदुह्वत् ।
 कुष्माण्डाभं यवाभश्च दुष्पूरं जायते स्त्रियाः ॥
 निर्लोम हृदयं यस्याः समं निम्नत्ववर्जितम् ।
 ऐश्वर्यं चाप्यवेधयं प्रियमेसा च सा भवेत् ।
 घनी वृत्तौ दृढौ पीनी समौ शस्ती पयोधरी ।
 खलाधौ विरली सूक्ष्मौ वामीरूणां न शर्मदौ ॥
 दक्षिणीन्नतवर्त्तोजा पुच्छिणीवपणीमता ।

वामीन्नतकुचा सृते कन्यां सीभाग्यसुन्दरीम् ॥
 मूले खुली क्रमकशावधे तीक्ष्णी पयोधरी ।
 सुखदौ बाण्यकाले तु पञ्चादत्यन्तदुःखदौ ॥
 अशोभमुकुलाकारमङ्गुष्ठाङ्गुलिमसृण्डम् ।
 इत्यदयं सृगाक्षीणां बहुभोगाय जायते ॥
 सुदुमध्योन्नतं रक्तं तलं पाण्योररम्भकम् ।
 प्रशस्तं शस्त्रेखाव्यमन्परैश्चं शुभप्रदम् ॥
 विधवा बहुरेखेण विरेखेण दरिद्रिणी ।
 भिक्षुकी सुशिराकान नारी करतलेन वै ॥
 मत्स्येन सुभगा नारी स्वस्तिकेन च सुप्रजा ।
 पद्मं न भूपतेः पत्नी जनयेत् भूपतिं सुतम् ॥
 चक्रवर्त्तिस्त्रियाः पाणौ नन्यावर्त्तप्रदक्षिणः ।
 शङ्कातपत्रकमठा राजमादत्वसृचकाः ॥
 कृशोबलस्य पत्नी स्याच्छकटेन युगन वा ।
 चामराङ्गुशकोदण्डैः राजपत्नी भवेद् भ्रुवम् ॥
 अङ्गुष्ठमूलादिगत्य रेखा याति कनिष्ठिकाम् ।
 यदि स्यात् पतिहन्त्री सा दूरतस्तां त्यजेत् ॥
 सुधोः ॥
 त्रिशूलासिगदाशक्तिदुन्दुभ्याकृतिरेखया ।
 नितम्बिनी कीर्त्तिमती करेण पृथिवीतले ॥
 पाटलो वर्तुलः स्निग्धो रेखाभूषितमध्यभुः ।
 सीमन्तिनीनामधरो राज्ञां चैव प्रियो भवेत् ॥
 श्यामः खूलोऽधरोष्ठः स्यात् वैधव्यकलहप्रदः ।
 मसृणो मत्तकाशिन्याद्योत्तरोष्ठः सुभोगदः ॥
 पीताः श्यामाश्च दशनाः खूला दीर्घा द्विपङ्-
 क्तयः ।
 शक्याकाराश्च विरला दुःखदीर्भाग्यकारणम् ।
 अधस्तादधिकैर्दन्तैर्मातरं भक्षयेत् स्फुटम् ॥
 पतिहीना च विकटेः कुलटा विरलैर्भवेत् ।
 ममहत्तपुटा नासा लघुच्छिद्रा शुभावहा ॥
 खूलाया मध्यनम्ना च न प्रशस्ता समुन्नता ।
 ललना लोचने शस्त्रे रक्तान्तं कृष्णतारकं ॥
 गोक्षीरवर्णविशदे सुस्निग्धे कृष्णपक्षिणी ।
 उन्नताक्षी न दीर्घायुः हत्ताक्षी कुलटा भवेत् ॥
 मेषाक्षी महिषाक्षी च केकराक्षी न शोभना ।
 कामशृङ्गिता नितरां गोपिङ्गाक्षी सुदुर्भगा ॥
 पारावताक्षी दुःशोला रक्ताक्षी भर्तृघातिनी ।
 कोटरानयना दुष्टा गजनेत्रा न शोभना ॥
 पुंषलो वामकाणाक्षी वस्या दक्षिणकाणिका ।
 मधुपिङ्गाक्षी रमणी धनधान्यमसृष्टिभाक् ।
 प्रलम्बमालिकं यस्या देवरं हन्ति सा भ्रुवम् ॥
 रोमशेन शिरालेन प्रांशुना रोगिणी मता ॥
 खूलमूर्धा च विधवा दीर्घशीर्षा च वन्यकी ।
 विशालेनापि शिरसा भवेद्दीर्भाग्यभाजनम् ॥
 केशा अलिकुलच्छायाः स्निग्धाः सूक्ष्माः सुको-
 मलाः ।
 किञ्चिदाकुञ्चिताश्च कुटिलायातिशोभनाः ॥
 भ्रुवोरन्तो ललाटे वा मशको राज्यसूचकः ।
 वामं कपोले मशकः शोणो मिष्टान्नदः शुभः ॥
 तिलकं लाञ्छनं वापि हृदि मौभाग्यकारणम् ।
 यस्या दक्षिणवर्त्तोजे भवेत् तिलकलाञ्छनम् ॥
 कन्याचतुष्टयं सृते सृते सा च सुतद्वयम् ।

तिलकं लाञ्छनं शीघ्रं यस्या वामकुचे भवेत् ॥
एकं पुत्रं प्रसूयादौ चन्ते च विधवा भवेत् ।
गृहस्य दक्षिणे भागे तिलकं यदि योषितः ॥
तदा क्षितिपतेः पत्नी सूते च क्षितिपं सुतम् ।
नासाग्रे मशकः शोणो महिष्या एव जायते ॥
क्षणः स एव भर्तृघ्नाः पुंस्यन्वा वा प्रकी-

र्त्तितः ।

नाभेरधस्तात् तिलकं मशको लाञ्छनं शुभम् ॥
मशकस्तिलकं चिह्नं गुल्फदेशे दरिद्रकृत् ॥
सुलक्षणापि दुःशौला कुलक्षणशिरोमणिः ॥
कुलक्षणापि या साध्वी सर्वलक्षणभूस्तु सा ।
क्षणा कपिलकेशी च मिलितभ्रुकुटिस्तथा ।
गमनं सत्वरञ्चैव त्यक्त्वा स्यात् सदा बुधैः ॥
यस्या गमनमात्रेण भूमौ कम्पः प्रजायते ।
ब्रह्माग्निनीं प्रलोभाच्च तां नारीं परिवर्जयेत् ॥
विरला दशना यस्याः क्षणाष्टौ क्षणजिह्विका
भर्तारं प्रथमं हन्ति द्वितीयञ्चैव विन्दति ॥
अङ्गुली विरला यस्याः सलोमा गात्रकर्कशा ।
भेका भेकस्तनौ क्षुद्रा दूरतः परिवर्जयेत् ॥
द्वौण्यं यस्याः प्रलम्बानि ललाटे उदरं भगम् ।
कीण्यं सा भक्ष्यन्नारी श्वशुरं देवरं पतिम् ॥
ललाटे श्वशुरं हन्यात् जठरे देवरं तथा ।
भगञ्च हन्याद्भर्तारं महादोषास्तयः स्मृताः ॥
यस्या अत्युत्कटं नार्या वक्षस्य विस्तृतं भवेत् ।
उत्तरोष्ठे च लोमानि शीघ्रं सा भक्षयेत्

पतिम् ॥

घरणानामिका यस्याः क्षितिं न स्पृशते यदि ।
द्वितीया वा तृतीया वा सा कन्या सुख-

वर्जिता ॥

नासाग्रे दृश्यते यस्याः तिलकं मशकोऽपि च ।
क्षणदन्ता क्षणजिह्वा दशाहेन पतिं हरेत् ॥
सूक्ष्मकेशा तु या कन्या गोरवर्णा च या भवेत्
अष्टौ जनयते पुत्रान् प्राप्नोति विपुलं सुखम् ॥

इति सामुद्रिके स्त्रोलक्षणं समाप्तम् ॥

(समुद्रसम्बन्धिनि, त्रि। यथा, महाभारते ।
५। ३५। ४४।

“सामुद्रिकं वाणिजकञ्च चौरं

शलाकहृत्तिञ्च चिकित्सकञ्च ।

परिञ्च मित्रञ्च कुशीलवञ्च

नैतान् साख्ये त्वधौकुर्वीत सम ॥”)

सामुद्रिकः, त्रि, (समुद्रेण प्रोक्तं शास्त्रमधीते
वेत्तीति वा। ठञ्।) स्त्रीपंसचिह्नवेत्ता। इति
हारावलो ॥ समुद्रसम्बन्धो च ॥ (यथा, महा-
भारते । १२। १६८। २।

“सामुद्रिकान् स वाणिजस्ततोऽपश्यत् स्थितान्
पथि ।

स तेन सह सार्थेन प्रययौ सागरं प्रति ॥”)

साम्नी, स्त्री, वैदिकच्छन्दोविशेषः । इति कैचित् ॥
साम्परायिकं, स्त्री, (संपरायाय विपदे प्रभव-
तीति। संपराय + “तस्मै प्रभवति सन्तापा-
दिभ्यः।” ५। १। १०१। इति ठञ्।) युद्धम् ।
इत्यमरः । २। ८। १०४ ॥ (सम्परायं उत्तर-

काले हितम् । सम्पराय + ठञ्।) पार-
लौकिके, चि। यथा,—

“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।
न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥”

इति मनुः । ११। ३०।

(सम्परायं युद्धमर्हतीति । तदर्हतीति ठञ् ।
युद्धार्हे, त्रि। यथा, रघुः । १७। ६२।

“पिचा संवर्द्धितो नित्यं कृतास्त्रः साम्परायिकः
तस्य दण्डवतो दण्डः स्वदेशात् व्यश्रियत ॥”)

साम्पृतं, व्य, (सम् च प्रति च द्वयोः समाहारः ।
ततः प्रज्ञायण् ।) युक्तम् । (यथा, कुमारः ।
२। ५५।

“इतः स देव्यः प्राप्रश्नीनेत एवाहति क्षयम् ।
विषहृत्तोऽपि संवर्द्ध स्वयं ह्येतुसाम्पृतम् ॥”)

इदानीम् । इत्यमरः । ३। ४। ११। २३ ॥
(यथा, ऋतुसंहारे । १। ७।

“समुद्रतस्त्रे दक्षिताङ्गसन्धयो

विमुच्य वासांसि गुरुणि साम्पृतम् ।

स्तनेषु तन्व शुकमुन्नतस्तना

निवेशयन्ते प्रमदाः सयौवनाः ॥” ॥

सम्पृति भवं साम्पृतम् । अण् । इदानीन्तने,
त्रि। यथा, हरिवंशे । ६। १६।

“वैवस्वतेऽन्तरे चास्मिन् साम्पृते समुपस्थिते ।
वैख्यात् प्रभृति राजेन्द्र सर्वस्यैतस्य सम्भवः ॥”
तथाच तत्रैव । ७। ३७।

“मनोवैवस्वतस्यैते वर्तन्ते साम्पृतेऽन्तरे ।

इच्छाकुप्रमुखाश्चैव दशपुत्रा महात्मनः ॥”

तथाच तत्रैव । ८। ४३।

“तस्य ते कौत्तयिष्यामि मनोवैवस्वतस्य ह ।
विसर्गं भरतश्चेष्ट साम्पृतस्य महाद्युतेः ॥”)

साम्ब, क सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०
पर०-सक०-सेट्।) षोष्ठ्यवर्गशेषोपधः ।

द्वितीयस्वरी । क, साम्बयति धनं लोकः संब-
ध्नाति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

साम्बरं, स्त्री, (सम्बरदेशे भवम् । अण् । गड-
लवणम् । यथा,—

“गडादिलवणं शुभ्रं पृथ्वीजं गडदेजम् ।

गडोप्यञ्च महारभं साम्बरं सम्बरोद्भवम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

साम्बरी, स्त्री, (सम्बरेण कृता । सम्बर + अण् +
ङोष् ।) माया । यथा,—

“शाम्बरी साम्बरी माया मायाङ्गिष्ठिके नटे”
इति शब्दरत्नावलो ॥

साम्भवी, स्त्री, रक्तलोभ्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
साम्नातुरः, पुं, (सम्नातुरपत्यं पुमान् । सम्नाट् +

“मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः।” ४। १। ११५। इति
अण् । उकारश्च ।) सतीतनयः । तत्पठ्यायः ।

भाद्रमातुरः २ । इति हेमचन्द्रः । ३। २२० ॥
साम्यं, स्त्री, (समस्य भावः । सम + अण् ।)

समता । तुल्यत्वम् । यथा,—

“चाण्डालान्धस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रति-
गृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

साम्यन्त्वे कस्यानत्वम् । इति मुन्धबोधव्याक-
रणम् ॥ (साम्यावस्थापत्ने, त्रि। यथा, भाग-
वते । ८। ३। १२।

“नमः शान्ताय घोराय मूढाय गुणधर्मिणे ।
निर्विशेषाय साम्याय नमो ज्ञानघनाय च ॥”

साम्राज्यं, स्त्री, (सम्नाजो भावः । अण् ।)
समस्तराज्यम् । (यथा, रघुः । ४। ५।

“ह्यायामखललक्षणे तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदौक्षितम् ॥”

दशलक्षाधिपत्यम् । यथा,—

“लक्षाधिपत्यं राज्यं स्वात् साम्राज्यं दश-
लक्षके ।

शतलक्षे महेशानि महासाम्राज्यमुच्यते ॥”
इति वरदात्मके २ पटलः ॥

साम्राणिकर्हमं, स्त्री, जवादिनामकगन्ध-
द्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

साम्राणिजं, स्त्री, महापारिवतम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सायं, व्य, (स्यति समापयति दिनमिति । सो +
बाहुलकात् णम् । युगागमाच्च ।) सायाङ्गः ।

इत्यमरः । ३। ४। १६। सन्ध्या । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तथा,—

“दिनान्ते पुंसि सायः स्यात् सायाङ्गे साय-
मव्ययम् ।”

इति शब्दार्णवः ॥

(यथा, रघुः । १। ४८।
“सदुष्पापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः ।
सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥”)

सायंकालः, पुं, (सायं सायाङ्गः कालः ।)
सायाङ्गः । सायंसन्ध्यासमयः । यथा, स्मृति-
सागरधृतमस्त्रसूक्तम् ।

“ज्येष्ठा वाप्यथवा षष्ठो सायंकाले न चेद्भवेत् ॥
सायमेव तथापि स्याद्विष्वशाखाभिमन्त्रयम् ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सायंसन्ध्या, स्त्री, (सायं सायाङ्गे या सन्ध्या।)
सायंकालोपास्या देवता । सायंकालकर्त्तव्यो-
पासना । सायंसन्ध्यापासनाकालश्च । तत्प्रमाणं

सन्ध्याशब्दे द्रष्टव्यम् । पश्चिमा सन्ध्या । तस्या
उत्पत्तिर्यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“नारायणः स्वयं सन्ध्यां पश्यर्थायापणिना ।
ततः पुरोडाशमयं तच्छरीरमभूत् क्षणात् ॥

महामुनेर्महायज्ञे तस्मिन् विश्वोपकारिणि ।
नाग्निः क्रव्यादतां यातीत्येतदथ तथा कृतम् ॥

एवं कृत्वा जगन्नाथस्तत्रैवान्तरधीयत ।
सन्ध्याप्यगच्छद्यत्नेजे तत्र मेधातिथिमुनिः ॥

अथ विष्णोः प्रसादेन केनाप्यनुपलक्षिता ।
प्रविशेत् तदा यज्ञं सन्ध्या मिधातिथिर्मेनेः ॥

वशिष्ठेन पुरा या तु वर्षाभूता तु सा सुता ।
उपदिष्टा तपस्वर्तुं वचनात् परमेष्ठिनः ॥

सायाङ्गः

३३७
सारं

सारः

तमेव ज्ञत्वा मनसि तपश्चर्यापदेशकम् ।
पतित्वेन तदा सन्ध्या ब्राह्मणं ब्रह्मचारिणम् ॥
समिधेऽग्नी महायज्ञे मुनिभिर्नोपलक्षिता ।
तदा विष्णोः प्रसादेन सा विवेश विधेः सुता ॥
तस्याः पुरोडाशमयं शरीरं तत्क्षणात्ततः ।
दग्धं पुरोडाशमयं व्यस्तारयदक्षितम् ॥
वक्रिस्तस्याः शरीरं तद्गन्धा सूर्यस्य मण्डले ।
शुद्धं प्रवेशयामास विष्णोरेवाज्ञया पुनः ॥
सूर्यां हिधा विभज्याथ तत्शरीरं तदा रथे ।
स्वके संस्थापयामास प्रीतये पिढदेवयोः ॥
यदूर्ध्वभागं तस्यास्तु शरीरस्य द्विजोत्तमः ।
प्रातःसन्ध्याभवत् सा तु अहोरात्रादिमध्यगा ॥
यच्छेषभागस्तस्यास्तु अहोरात्रान्तमध्यगा ।
सा मायमभवत् सन्ध्या पिढप्रीतिप्रदा सदा ॥
सूर्योदयाच्च प्रथमं यदा स्यादरुणोदयः ।
प्रातःसन्ध्या तदोदेति देवानां प्रीतिकारिणी ॥
अस्तं गते ततः सूर्यं शोणपद्मनिभा सदा ।
उदेति सायंसन्ध्या सा पितृणां मोदकारिणी ॥
इति श्रीकालिकापुराणे अरुन्धतीजन्मकथने
२२ अध्यायः ॥

सायंसन्ध्यादेवता, स्त्री. (सायंसन्ध्याया देवता ।)
सरस्वती । इति कविकल्पलता ॥

सायः, पुं. (स्यति समापयति दिनमिति । सो +
श्याङ्घ्रिधिति णः । ततो युगागमः ।) दिनान्तः ।
इत्यमरः । १ । ४ । ३ ॥ बाणः । इति मेदिनी ॥
सायोल्लवौ विकालके । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सा(श्रा)यकः, पुं. (स्यति क्षिणन्तीति । सो +
शुल् + युक् ।) बाणः । (यथा, रामायणे ।
२ । ३१ । १० ।
“अभेद्ये कवचे दिव्ये तूष्णी चाक्षय्यसायकौ ॥”)
खड्गः । इत्यमरः । ३ । ३ । २ ॥ (यथा, महा-
भारते । ४ । ४० । १४ ।
“कस्य पाञ्चनखे कोपे सायको हेमविग्रहः ।
प्रमाणरूपसम्पन्नः पीत आकाशसन्निभः ॥”)
पञ्चमसंख्या । यथा, साहित्यदर्पणे । ४ । २६४ ।
“सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्टा चैकरूपया ।
वेदस्त्राग्निशराः शुद्धं रिषुवाणाग्निसायका ॥”)
सायकपुङ्गा, स्त्री. (सायकस्य पुङ्ग इव पुङ्गो
यस्याः ।) शरपुङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(सायकस्य पुङ्ग, पुं । यथा, रघुः । २ । ३१ ।
“सक्ताङ्गलिः सायकपुङ्ग एव
चित्रार्पितारम्भ इवावतस्ये ॥”)
सायन्तनः, त्रि. (सायं भवः । सायम् + “सायं-
चिरंप्राङ्गं प्रागव्ययभ्यष्टुभ्यल्लौ तुट् च ।” ४ । ३ ।
२३ । इति भ्युल् तुट् च ।) सायंकालभवः ।
यथा,—
“सन्ध्यां सायन्तनीं कुर्यात् षादश्यादिव्यपि
प्रिये ।
अकुर्वन्निरयं याति यतो नित्यागमक्रिया ॥”
इति बृहन्नोक्तस्य प्रथमपटलः ॥
सायाङ्गः, पुं. (सायमङ्गः । “संख्याविसायेति ।”
६ । ३ । ११० । आपकात् समासः ।) पञ्चधा-

विभक्तदिनपञ्चमांशः । दिवसस्य शेषमूर्द्धन्-
त्रयम् । यथा,—
“प्रातःकालो मूर्द्धन्तीस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।
मध्याह्नस्त्रिमूर्द्धन्तं स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥
सायाङ्गस्त्रिमूर्द्धन्तं स्यात् आहं तत्र न कारयित्
राक्षसी नाम सा वेला गहिता सर्वकर्मसु ॥”
इति तिथ्यादितस्त्वम् ॥
तत्पर्यायः ।
“सायो दिनान्तः सायाङ्गो विकालः सायमेव च”
इति शब्दरत्नावली ॥
सायिका, स्त्री, क्रमस्थितिः । इति शब्दरत्नावली ॥
सायौ, [न] पुं. (सायति नाशयति गतिक्लेश-
मिति । सै चये + णिनिः ।) अश्वारोहः ।
इति केचित् ॥
सायुज्यं, लौ. (सयुजो सहयोगस्य भावः ।
ब्राह्मणादित्वात् यञ् ।) सहयोगः । एकत्वम् ।
तत् पञ्चधामुत्तयन्तर्गतमुक्तिविशेषः । यथा,—
“सालोक्यसाष्टिसामौप्यमारूप्यै कत्वमपुत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥”
इति श्रीभागवते । ३ । २८ । १३ ॥
“भक्तानां निष्कामतां कैमुतिकन्याथिनाह ।
सालोक्यं मया सह एकस्मिन् लोके वासम् ।
साष्टिं समानैश्वर्यम् । सामौप्यं निकटपरि-
त्वम् । सारूप्यं समानरूपताम् । एकत्वं
सायुज्यम् । उत अपि दीयमानमपि न गृह्णन्ति
कुतस्तत्कामना इत्यर्थः ।” इति श्रीधरस्वामी ॥
“एकत्वं भगवत्सायुज्यं ब्रह्म सायुज्यञ्च । अनयो-
स्तत्सालोक्यत्वेन तत्सेवनार्थत्वाभावात् ग्रह-
णावश्यकत्वमेवेति भावः ।” इति क्रमसन्दर्भः ॥
साये, व्य, दिनान्ते । सायंकाले । इति केचित् ॥
सार, त् क दौर्बल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सिट् ।) रेफोपधः ।
असमारत् । इति दुर्गादासः ॥
सारं, लौ. पुं. (सारं त् क दौर्बल्ये + अच् । सृ गतो
+ घञ् इति वा ।) जलम् । धनम् । (यथा,
रघुः । ४ । ७६ ।
“परस्परं विज्ञातस्तेषुपायनपाणिषु ।
राज्ञा द्विमवतः सारो राज्ञः सारो हिमा-
द्रिणा ॥”)
न्याय्यम् । इति मेदिनी ॥ (सरात् जातम् ।
सर + अण् ।) नवनीतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । २६ ।
“चोरशेषश्च तन्मयं शीतं सारमुपाहरत् ॥”
अमृतम् । यथा, भागवते । ७ । ६ । २५ ।
“धर्मादयः किमगुणेन च काङ्क्षितेन
सारंशुषां चरणयोरुपगायतां नः ॥”)
लीहम् । इति भावप्रकाशः । विपिनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ ॥ सारवस्तुनि यथा,—
“सारं रसानान्तं घृतं घृतसारं घृतञ्च यत् ।
इतस्य सारं स्वगञ्च स्वर्गात् सारन्तु योषितः ॥
अतो राजन् प्रदेयाः स्युः स्त्रियः स्वर्गमभौप-
सतः ।

तथैवेह सुखं ताभिः सह राज्यं कृषीतम् ॥”
इति वक्रिपुराणे दासीदानाध्यायः ॥
अपि च ।
“असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयम् ।
काश्यां वासः सतां सङ्गो गङ्गाभः शम्भु-
सेवनम् ॥”
इति कवितारत्राकरघृतपुराणवचनम् ॥
सारः, पुं. (सृ + “सृ स्थिरे ।” ३ । ३ । १७ । इति
घञ् ।) बलम् । (यथा, महाभारते । १ । १५५ ।
२३ ।
“तरस्व भीम मा क्रीड जहिर रक्षो विभीषणम् ।
पुरा विकुरुते मायां भुजयोः सारमर्षय ॥”)
स्थिरांशः । इत्यमरः । ३ । ३ । १७० ॥ (यथा,
रघुः । १० । १० ।
“प्रभानुलिप्तश्रीवत्सं सन्धोविभ्रमदर्पणम् ।
कौस्तुभाख्यमपां सारं विभ्राणं हृदतोरसा ॥”)
मज्जा । इत्यमरः । २ । ४ । १२ ॥ वज्रधारम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वायुः । इति जटाधरः ॥
रोगः । इति धरणिः ॥ पाशकः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ दध्यन्तरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(अर्थालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० । ७३१ ।
“उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते ॥”
यथा,—
“राज्ये सारं वसुधा वसुधायामपि पुरं पुरं
सौधम् ।
सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनासर्वस्वम् ॥”)
सारः, त्रि. (सृ + घञ् ।) अतिदृढः । इति
शब्दरत्नावली ॥ वरः । अष्टः । इत्यमरमेदिनी-
करी ॥ यथा,—
“सर्वसारो यथा कृष्णो जतानां पुण्यकं तथा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । ३ । ३० ॥
अपि च ।
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
“जगत् सर्वन्तु निःसारमनित्यं दुःखभाजनम् ।
उत्पद्यते क्षणादेतत् क्षणादेतत् विपद्यते ॥
यथैवोत्पद्यते साराग्निः सारं जगदञ्जसा ।
पुनस्तस्मिन्निलोयन्ते महाप्रलयसङ्गमे ॥
उत्पत्तिपलयाभ्यान्तु जगन्सारतां हरिः ।
शम्भवे दर्शयामास भावेन जगतां पतिः ॥
एकं शिवं शान्तमनन्तमच्य तं
परात्परं ज्ञानमयं विशेषम् ।
अद्वैतमव्यग्रमचिन्त्यरूपं
सारत्वेकं नास्ति सारं त्वदन्यत् ॥
यन्म्रादेतज्जायते विश्वमग्रं
यन्म्राज्ञो न स्यात् तत्पश्चात् स्थितञ्च ।
आकाशवन्मेषजालस्य घृत्या
यद्विष्वं वै ध्रियते तच्च सारम् ॥
अष्टाङ्गयोग्यं दाम् मिच्छन्
योगी युनक्त्यात्मरूपं सदेव ।
निवर्त्तते प्राप्य यन्नेह लोके
तच्च सारं सारमन्यत्र चास्ति ॥

सारङ्गः

सारो द्वितीयो धर्मस्तु यो नित्यप्राप्तये भवेत् ।
यो वै निवर्त्तको नाम तत्रासारः प्रवर्त्तकः ॥
सर्वं चरति लोकेऽस्मिन् धर्मो नैव च्युतो भवेत्
स्वधर्मादयो न चलति स एवाचार उच्यते ॥
एतद् कथितं सारं निःसारश्च यथा जगत् ।
यथा स्वयं ददर्शाशु शशुर्ज्ञानेन स्वोऽन्तरे ॥
एतद् दर्शयामास स विष्णुर्जगतां पतिः ।
स्वयं जगद् मनसा ध्यामेनात्मनि शङ्करः ॥
सारं तत्त्वं परमं निष्कलं य-
न्मूर्त्या दौर्नं मूर्त्तिमान् धर्म एषः ।
सारोऽन्योऽसौ सारहीनं तदन्यत्
ज्ञात्वेवेष्यं याति नित्यं महाधीः ॥”
इति श्रीकालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥
सारकः, पुं, (सारयति मलमिति । सृ + णिच् +
क्वल् ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विरे-
चके, त्रि । इति वैद्यकम् ॥
सारखदिरः, पुं, (सारः अतिदृढः खदिरः ।)
दुःखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सारगन्धः, पुं, (सारो गन्धो यस्य ।) चन्दनम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सारपाही, [न्] त्रि, (सारं गृह्णातीति ।
यद् + णिनिः) सारग्रहणकर्त्ता ॥
सारघं, क्ली, (सरघाभिर्मधुमक्षिकाभिः कृतमिति
सरघा + घण् ।) मधु । इति जटाधरः ॥
(यथा, भागवते । १० । १६ । ४३ ।
“पीत्वा मुकुन्दमुखसारघमक्षिभृङ्ग-
स्त्रापां जहृविरहजं ब्रजयोपितोऽङ्गि ॥”)
सारङ्गः, पुं, (सरतीति । सृ गती + “सृष्टजो-
र्हृद्विष्ये” उणा० १ । १२१ । इति अङ्गच् ।
हृद्विष्ये ।) चातकपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ६३ । १६ ।
“उष्णमन्तर्हृद्वे सद्यः स्निग्धा दृष्टिशिरे घनाः ।
ततो जहृषिरे सर्वे भेकसारङ्गवर्हिणः ॥”)
हरिणः । (यथा, भट्टिः । ३ । २६ ।
“गोमायुसारङ्गगणाय सम्यक्
नायासिषुर्भीममरासिषुश्च ॥”)
मातङ्गजः । इति मेदिनी ॥ पक्षिभेदः । भृङ्गः ।
इति विश्वः ॥ यथा,—
“नानुहेष्टि कलिं सन्नाटं सारङ्ग इव सारभुक्
कुशलान्याशु सिध्यन्ति नेतराणि कृतानि यत् ॥”
इति श्रीभागवते । १ । १८ । ७ ॥
“ननु अधर्महेतुं कलिं सर्वथा किं न हतवान्
तत्राह नानुहेष्टीति । सारङ्गो भ्रमर इव सार-
ग्राही । सारमाह यत् यस्मिन् कुशलानि
पुष्पानि आशु संकल्पमात्रेण फलन्ति इतराणि
पापानि आशु न सिध्यन्ति यतस्तानि कृतान्येव
सिध्यन्ति न तु संकल्पितमात्राणीति ॥” इति
श्रीघरस्वामी ॥ ॥ कृतम् । राजहंसः । चित्र-
मृगः । (यथा, महाभारते । ७ । २२ । २१ ।
“आक्रीडन्तो वहन्ति स्म सारङ्गशवला हयाः ॥”)
वाद्यभेदः । शंशुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
नानावर्णः । मयूरः । कामदेवः । धनुः । केशः ।

सारथिः

स्वर्णम् । आभरणम् । पद्यम् । शङ्कः । चन्दनम् ।
कर्पूरम् । पुष्पम् । कोकिलः । मेघः । पृथिवी ।
रात्रिः । दौमिः । सिंहः । इत्यनेकार्थकोषः ॥ ३ ॥
सारङ्गहरिणमांसगुणाः ।
“सारङ्गं जाङ्गलं स्निग्धं मधुरं लघु हृद्यदम् ।”
इति राजनिर्घण्टः ॥
सारङ्गः, त्रि, (सृ + अङ्गच् ।) शवलः । इत्य-
मरः । ३ । ३ । २३ ॥ “शारङ्गशातके ख्यातः
शवले हरिणेऽपि च । इति तालव्यादावजयः ।
अतएव सारङ्गो दन्त्यादिस्तालव्यादिश्च ॥” इति
भरतः ॥
सारङ्गिकः, पुं, (सारङ्गं हन्तीति । सारङ्ग + “पक्षि-
मत्स्यमृगान् हन्ति ।” ४ । ४ । ३५ । इति ठक् ।)
व्याधः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
सारङ्गी, स्त्री, वाद्यविशेषः । इति केचित् ॥
सारङ्गं, क्ली, (सारात् जायते इति । जन + डः ।)
नवनीतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सारणं, क्ली, (सारयतीति । सृ + णिच् + ल्युः ।)
गन्धभेदः । इति धरणिः ॥
सारणः, पुं, (सृ + णिच् + ल्युः ।) अतीसाररोगः ।
रावणमन्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥ भद्रवला । इति
धरणिः ॥ आम्नातकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सारणिः, स्त्री, (सृ + णिच् + णिनिः । इत्युणादि-
वृत्ती उज्ज्वलः । २ । १० । ३ ।) सुद्रनदौ । प्रसार-
णी । इत्युणादिकोषः ॥
सारणिकः, त्रि, पथिकः । सरणिशब्दात् णिक-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
८१ । ३६ ।
“यदा सारणिकान् राजा पुत्रवत् परिरक्षति ।
भिनत्ति च न मर्यादां स राज्ञो धर्मो उच्यते ॥”)
सारणिकघ्नः, पुं, (सारणिकान् पथिकान् हन्तीति
हन + टक् ।) दस्युः । इति केचित् ॥
सारणी, स्त्री, (सारणि + वा डीष् ।) प्रसारणी ।
स्वल्पनदी । इति मेदिनी ॥ (यथा, अनर्घ-
राघवे । २ । २५ ।
“आलवालवलयेषु भूरुहां
मांसलास्त्रिमितमन्तरान्तरा ।
केरलौचिकुरभङ्गिभङ्गुरं
सारणीषु पुनरम्बु दृश्यते ॥”)
सारण्डः, पुं, सर्पाण्डः । इति जटाधरः ॥
सारतरुः, पुं, (सारं जलं तत्प्रधानस्तरुः ।)
कदलीवृक्षः । इति धनञ्जयः ॥
सारथिः, पुं, (सरत्यश्नानिति । सृ + अन्तर्भावि-
ष्यर्थः + “सर्त्तणिच्च” उणा० ४ । ८८ । इति
घथिन् ।) रथादिघोटकनियोगकर्त्ता । तत्-
पर्यायः । नियन्ता २ प्राजिता ३ यन्ता ४
सूतः ५ क्षत्ता ६ सव्येष्टा ७ दक्षिणस्थः ८ रथ-
कुटुम्बो ९ इत्यमरः । २ । ८ । ५८-६० ॥ सार्दी १०
सव्येष्टः ११ नियामकः १२ चातुरिकः १३ ।
इति जटाधरः ॥ प्रवेता १४ रथनागरः १५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ सरथस्यापत्यं सारथिः
बाह्याद्यत इति णिः । सद् रथेन वृत्तं योऽसौ

सारसं

सरथोऽश्वाः तं प्रेरयति ढघे कादिति णिर्ष्वा ।
सारयति अश्वान् इति अश्वान्तात् सृ गतावि-
त्यस्मात् नास्तीति अथिप्रत्ययो वा । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ तल्लक्षणं यथा, मातृस्ये ।
२१५ । २०—२१ ।
“निमित्तशकुनज्ञानो ह्यथिश्चाविशारदः ।
ह्यायुर्व्वेदतत्त्वज्ञो भूरिभागविशेषवित् ॥
स्वामिभक्तो महोत्साहः सर्वेषाञ्च प्रियंवदः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परिकीर्त्तितः ॥”
समुद्रः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
सारदा, स्त्री, (सारं ददातीति । दा + कः ।)
सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥ दुर्गा । यथा ।
शरत्कालबोधनीयत्वेन शारदापदव्युत्पत्ते-
स्तत्पदं तालव्यादि सारं ददातीति व्युत्पत्ति-
स्तुकात्पत्तिको । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ सार-
दातरि, त्रि ॥
सारद्रुमः, पुं, (सारः अतिदृढः द्रुमः ।) खदिरः
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
४३ । ५८ ।
“उत्थापयेत् लक्ष्म सहस्रवक्षुषः
सारद्रुमाभग्नकुमारिकान्वितम् ॥”)
सारपादपः, पुं, (सारः अतिदृढः पादपः ।)
धामनिवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
सारभाण्डं, क्ली, (सारस्य भाण्डमिव ।) अक्षत्रिम-
पात्रम् । यथा मृगनाभ्यादि ॥ (यथा, याज्ञ-
वल्काः । २ । २५० ।
“समुद्रपरिवर्त्तञ्च सारभाण्डञ्च क्वचिमम् ।
आधानं विक्रयं वापि नयती दण्डकल्पना ॥”)
सारमितिः, पुं, वेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ सारं
यथायं मोयते ज्ञायते अनेन सारमितिः ।
सारोपपदात् माधातानां स्त्रीति तिः ॥
सारमूर्षिका, स्त्री, (सारं मुर्षिकेव) देवदाली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सारमेयः, पुं, (सरमाया अपत्यं पुमानिति । टक् ।)
कुङ्कुरः । इत्यमरः । २ । १० । ३१ ॥ (यथा,
महाभारते । ६ । ८ । ७३ ।
“अन्योन्यस्यावलुम्पन्ति सारमेया इवामिषम् ।
राजानो भरतश्चेष्ट भोक्तुकामा वसुन्धराम् ॥”)
सारमेयी, स्त्री, (सरमाया अपत्यं स्त्री । टक् ।
डीष् ।) कुङ्कुरी । इति शब्दरत्नावली ॥
सारलोहं, क्ली, (सारं श्रेष्ठं लोहम् ।) लोह-
सारः । इति भूरिप्रयोगः ॥ इष्यात इति भाषा ॥
सारवः, त्रि, (सरयां भवः । अण् । “दाण्डि-
नायनहास्तिनायनेति ।” ६ । ४ । १७४ । इति
निपातनात् साधुः ।) सरयुनदौसमुत्पन्नः ।
इत्यमरः । १ । १० । ३६ ॥
सारवर्जितः, त्रि, स्थिरांशरहितः । असारवस्तु ।
सारं वर्जित इति ढतीयातत्पुरुषसमास-
निष्पन्नः ॥
सारसं, क्ली, (सरसि भवम् । सरस् + अण् ।)
पद्मम् । इत्यमरः । १ । १० । ४० ॥ स्त्रीकव्या-
भरणम् । इति केचित् ॥

सारसी

सारसं, वि. (सरसि भवम् । सरस् + षच् ।)
सरोवरोद्भवजलादि । तज्जलगुणाः । तथा,—
“नद्याः शैलवराणां यत्र संसृज्य तिष्ठति ।
तत् सरोजजलं क्वचं तदङ्गः सारसं स्मृतम् ॥
सारसं सलिलं बन्धं दण्डान्नं मधुरं सधु ।
रोचनं तुवरं क्वचं बहमूत्रमलं सितम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(यथा च ।

“चारं घनं वातकफानुकारि
त्वग्दोषकृत् तत् कटु दौषणम् ।
प्रोक्तं विपाके भ्रमशोषकारि
स्यात् सारसं नो सुखकारि वारि ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

सारसः, पं, चन्द्रः । इति मेदिनी ॥

सारसः, पुं, स्त्री, (सरसि भवः । षच् ।) स्वनाम-
ख्यातपक्षी । तत्पर्यायः । पुष्कराङ्गः २ ।
इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥ गोनर्हः ३ नाङ्गः ४
लक्षणः ५ लक्षणः ६ सरसीकः ७ सरोत्सवः ८
इति शब्दरत्नावली ॥ रसिकः ९ कामी १० ।
तस्यांसगुणाः । मधुरत्वम् । अन्नत्वम् । कषाय-
त्वम् । महान्तिसारपित्तघ्नस्त्र्यर्शनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ * तस्य शकुनं यथा,—
“इष्टार्थसिद्धिः सकलासु दिक्षु
स्यात् सारसहन्विलोकनेन ।
श्रुत्वास्य पृष्ठे निनदं न गच्छेत्
सिध्यत्यभीष्टं गृह एव यस्मात् ॥
वामेन योषितकुललाभकारी
शब्दस्तथापि नृपतोऽर्थलब्धये ।
यः सारसाभ्यां युगपद्दारावः
कृतोऽचिरं क्रमतोऽपि वामः ।
स वेदितव्यः कथितार्थकारौ
क्रीञ्चइयस्याप्ययमेव वर्गः ॥”

इति वसन्तराजशकुने सारसवर्गः ॥

सारसनं, स्त्री, (सारं सनोति ददातीति । षच्
दाने + षच् ।) काशी । स्त्रीकव्याभरणम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥ अयं पर्यायः काशी-
शब्दे द्रष्टव्यः ॥ कञ्चुकदाकार्यं मध्यकायनिब-
धिकादि । तत्पर्यायः । अधिकाङ्गम् २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ६३ ॥ इ कञ्चुकदाकार्यं
मध्यकाये निबधे पट्टिकादी । सकञ्चुकाः सस-
नाहाः मध्ये दाकार्यं यद्भवन्ति तत् सारसनं
अधिकाङ्गञ्चोच्यते । इति भरतः ॥ (यथा,
किराते । १८ । ३२ ॥

“तयोत्तरीयं करिचर्म साङ्गं
ज्वलन्निः सारसनं महानिधिः ।
सगास्यपङ्क्तिः शवभस्म चन्दनं
कला हिंसाशेष समञ्चकासत ॥”

सारसी, स्त्री, (सारस + जाती ङीष् ।) सारस-
पक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
११ । १८ । १४ ।

“संगदभाषिण्यो दुःखशोकप्रमोहिताः ।
सारस्य हव रासन्धः पतिताः पश्य माधव ॥”

सारस्व

सारस्वतः, पुं, सरस्वती देवतास्येति । षच् ।)
विव्दण्डः । (सरस्वत्या अयमिति । तस्ये द-
मित्यण् ।) देशविशेषः । स तु इस्तिनापुरस्य
उत्तरपश्चिमभागे प्रसिद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥
यथा । कूर्मीश्वरदेशानाह ।

“मध्ये सारस्वता मन्त्राः शूरसेनाः समाधुराः
पाञ्चालशास्त्रमाण्डव्यकुर्वचेचगजाङ्गयाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

सारस्वतीनदीपुत्रमुनिविशेषः । सारस्वतदेशो-
द्भवब्राह्मणः । यथा,—

“सारस्वताः कान्यकुब्जा गौडमैथिलकोकलाः ।
पञ्च गौडा इति ख्याता विन्ध्यस्थोत्तरवासिनः ॥”

इति पुराणम् ॥

कल्पविशेषः ॥ यथा,—

“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्कारामराः ।
तद्दृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमुच्यते ॥”

इति मात्स्ये ५० अध्यायः ॥

व्याकरणविशेषः । (नवमहापरयुगस्य व्यासः ।
यथा, देशीभागवते । १ । ३ । २८ ।

“सारस्वतस्तु नवमे त्रिधामा दशमे तथा ॥”

पृथविशेषे, स्त्री । यथा,—

“समूलपत्रामादाय ब्रह्मो प्रचास्य वारिणा ।
उदूखले चोदयित्वा रसं वस्त्रे ण गालयेत् ॥

रसे चतुर्गुणे तस्मिन् पृथप्रस्थं विपाचयेत् ।
श्लोषधानि तु पेष्याणि तानीमानि प्रदापयेत् ॥

हरिद्रा मालती कुष्ठं त्रिहृती सहरोतकी ।
एतेषां पलिकान्भागान् शेषाणिकार्पिकाणि तु

पिप्पल्योऽथ विडङ्गानि सेन्धवं शर्करा वचा ।
सर्वमेतत् समालोच्य शनैश्च हग्निना पचेत् ॥

एतत्प्राशितमात्रेण वाग्बिभृशश्च जायते ।
सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते ॥

अर्द्धमासप्रयोगेण सोमराजीवपुर्भवत् ।
मासमात्रप्रयोगेन श्रुतमात्रस्तु धारयेत् ॥

हृत्पृष्ठादशकुष्ठानि अर्धसिद्धि विधानि च ।
पञ्चगुष्ठान् प्रमेहान्श कासं पञ्चविधं जयेत् ॥

बन्ध्यानाञ्च व नारीणां नराणामस्वरेतसाम् ।
पृत्तं सारस्वतं नाम बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे रसायनाधिकारे ॥
इदमेव ब्रह्मोपृत्तमित्याख्ययापि प्रसिद्धम् ॥*

त्रि, सरस्वतीसम्बन्धो । (यथा, याज्ञवल्क्ये ।
२ । ८३ ।

“वर्णिनां हि वधो यत्र यत्र साख्यनृतं वदेत् ।
तत्पावनाय निर्व्याप्यश्चरुः सारस्वता हिजैः ॥”

सारस्वतदेशसम्बन्धो ॥ (सरस्वतीनदीसम्बन्धो ।
यथा, मेघदूते । ५१ ।

“कृत्वा तासामभिगममपां सौम्य सारस्वतीना-
मन्तः शुद्धस्वमपि भविता वर्षमात्रेण कृणः ॥”

सारस्वतकल्पः, पुं, (सारस्वतः कल्पः ।) सरस्व-
त्युपासनाप्रकरणम् । यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“शृणु ब्रह्मन् परं गुह्यं कल्पं सारस्वतं मम ।
यस्य विद्वानमात्रेण जात्यापहरणं भवेत् ॥

सारस्व

सर्वशास्त्रप्रकाशश्च सर्वज्ञो जायतेऽचिरात् ।
अभ्यासाच्च भवेद्यस्य वाचस्पिना भवन्ति हि ॥

अवापुस्त्रिदशा व्यासं वागीश्वरं ब्रह्मस्यतिः ।
द्वैपायनोऽपि यां ज्ञात्वा वेदव्यासोऽभवन्मनिः ॥

मन्त्रोद्धारं प्रवक्ष्यामि साङ्गावरणपूजनैः ।
अनन्तं विन्दुना युक्तं वाममण्डान्तभूषितम् ॥

जपेत् द्वादशलक्षन्तु मूक्तोऽपि वाक्पतिर्भवेत्
नाभौ शुभ्रारविन्दश्च ध्यायेद्दशदलं सुधीः ॥

तन्मध्ये भावयेन्मन्त्रो मण्डलानां त्रयं चिरम् ।
रत्नसिंहासनं तत्र वर्षज्योत्स्नामयं पुनः ॥

तस्योपरि पुनर्ध्यायेद्देवीं वागीश्वरीं ततः ।
मुक्ताकान्तिनिभां देवीं ज्योत्स्नाजाल-

विकाशिनीम् ॥

मुक्ताहारयुतां शुभ्रां शशिखण्डविमण्डिताम् ।
बिभ्रतीं दक्षहस्ताभ्यां व्याख्यां वर्षस्य मासि-

काम् ॥

अमृतेन तथा पूर्णं घटं दिव्यञ्च पुस्तकम् ।
दधती वामहस्ताभ्यां पीनस्तनभराश्रिताम् ॥

मध्ये क्षोणां तथा स्वच्छां नानारत्नभूषिताम्
आत्माभेदेन ध्यात्वेव ततः संपूजयेत् क्रमात् ॥

आद्येन दीर्घयुक्तेन कुर्यादङ्गानि हस्तयोः ।
हृदयादौ तथा कुर्याद्वाजेनाङ्गक्रिया पुनः ॥

भ्रुवोर्मध्ये तथा नाभौ गुह्ये च देशिकस्तथा ।
न्यसेद्दोजं पुनर्वस्तौ व्यापकं विन्ध्यसेततः ॥

पीठन्यासं तनो कुर्यात् देवताभावशुद्धये ।
मातृकायान्तु यत् प्रोक्तं पीठमभ्यर्चयन्नतः ॥

बर्णाब्जनासनं दद्यात् मूर्त्तिं मूलेन कल्पयेत् ।
आवाह्यं पूजयेत्तस्यां देवीं वागीश्वरीं ततः ॥

अङ्गः प्रथमा वृत्तिः स्यात् द्वितीया शक्ति-
भिस्ततः ।

दलापेषु समभ्यर्च्य ब्रह्माख्याया यथाविधि ॥
लाकपाला बहिः पूज्यास्तेषामस्त्राः ण तद्वहिः ।

एवं सम्पूजयेन्मन्त्रा जपहोमरतस्तदा ॥
कवित्वं लभते वाग्मो लक्ष्मीर्दार्ढ्यवम् ।

प्रातजप्त्वा सहस्रन्तु पिबेद्ब्राह्मो वचान्विताम्
न विस्मरति मेधावो श्रुतान् वेदागमानपि ।

कण्ठमात्रोदके स्थित्वा ध्यायेन्नात्तण्डमण्डले ॥
ज्योतिःपुञ्जनिभां देवीं परिवारसमन्विताम् ।

वराभययुतां हस्तं मुद्रापुस्तकधारिणीम् ॥
जपन् सहस्रमाणेन षण्मासं विजितेन्द्रियः ।

भोमां सम्प्राप्य वाक्सिद्धिं कर्षोनामघण्टीर्भवेत्
अथ योगं प्रवक्ष्यामि जाद्यानाशकरं परम् ।

रात्रिशेषे समुत्थाय शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥
“उडभावेन चात्मानं गुरुञ्च परिकल्पयेत् ।

तत्प्रभापटलव्यासं जगत् सर्वं विचिन्तयेत् ॥
मूलाधारं स्थितां देवीं कुण्डलीं परदेवताम् ।

सुप्तां प्रीत्याप्य तां शक्त्या क्रमाच्चक्राणि भेदयेत्
ततः परशिवे नोत्वा सोधोञ्च प्रापयेत्ततः ।

ऊर्ध्वं प्रन्यं विनिर्भयं जिह्वां दोषस्वरूपिणीम्
बोजरूपस्वरुपा तु प्रोक्तसन्तो परात्मिकाम् ।

शब्दब्रह्मस्वरूपाश्च निश्चलां चिन्तयेत् पुनः ॥
तत्प्रभापटलव्यासं शरीरं चिन्तयेत्ततः ॥

सारस्व

नित्यं सहस्रमाणेन जपेत् संबत्सरं यदि ।
ततः संजायते मन्त्री वाचस्पतिरिवापरः ॥
कन्दोऽलङ्कारतर्कादिनाशास्त्रार्थविज्ञवेत् ।
कवित्वं ज्ञानशक्त्या तु पाण्डित्यमधिकं भवेत् ॥ *
अथापरं प्रवक्ष्यामि योगं भुवि सुदुर्लभम् ।
नाभिचक्रस्थितां सौम्यां रक्ताब्जारां विचि-
न्तयेत् ॥

श्रीमातृवद्विद्वान् रक्ताभरणभूषिताम् ।
पाशाङ्गुशधरां दिव्यां वराभययुतां पुनः ॥
दृष्ट्वा चासृत्तवर्षिण्या पूरयन्तीं मनोरथान् ।
एवं ध्यात्वा जपेत्तत्र मनुजो विहितं ततः ॥
होमं कुर्यात् त्रिमध्वत्तं रक्तोत्पलयुतैर्हिजः ।
ततः सन्तर्पयेद्देवीं दुग्धयुक्तं न सर्पिषा ॥
पायसेन बलिं दद्यात् दधिपिष्टमधुपुतैः ।
एवं कृत्वा विधानस्तु साक्षाद्देव्यो भवेत् ॥
सिद्धार्थैस्त्रिमधुरोपेतैर्हुत्वा जगद्दशं नयेत् ।
पद्मदानेन महतीं प्राप्नुयात् त्रियमूर्जिताम् ॥
देवीं हृदयविद्याया नास्ति किञ्चित् सुदुर्लभम्
सं हर्भावेन सम्प्राप्तं न देयं यस्य कस्यचित् ॥
एतत्तं कथितं दिव्यं विद्योत्पत्तेश्च कारणम् ।
विष्णुना दत्तमस्मभ्यं मया तुभ्यं हिजोत्तम ॥
सिद्धमन्त्री यदा मन्त्री वालिशस्यापि मूर्धनि ।
हस्तं दत्त्वा जपेत् सोऽपि सौधीं वाचमन-
गंलाम् ॥”

इति स्वायम्भुवमातृकातन्त्रे सारस्वतः पटलः ।
इति तन्त्रसारः ॥

सारस्वतव्रतः, पुं, (सारस्वतः सरस्वतीदेवताकः
व्रतः ।) सरस्वत्या व्रतविशेषः । यथा,—
मनुरुवाच ।

“मधुरा भारती केन व्रतेन मधुसूदन ।
तथैव जनसौभाग्यमतिविद्यासुकौशलम् ॥
अभेदश्चापि दम्पत्योस्तथा बन्धुधनेन च ।
आयुश्च विपुलं पुंसां तन्मे कथय माधव ॥
मत्स्य उवाच ।

सम्यक् पृष्टं त्वया राजन् शृणु सारस्वतं व्रतम्
यस्य सङ्कीर्तनादेव तुष्यतोह सरस्वती ॥
यो यज्ञतः पुमान् कुर्यादेतद् व्रतमनुत्तमम् ।
तद्वासरादौ संपूज्य विप्रानेतत् समारभेत् ॥
अथवादित्यवारेण ग्रहतराबलेन वा ।
पायसं भोजयेद्द्वान् कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
शुक्लवस्त्राणि दत्त्वा च सहिरण्यानि शक्तितः ।
गायत्रीं पूजयेद्भक्त्या शुक्लमाल्यानुलेपणैः ॥
यथा न देवा भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
त्वां परित्यज्य सन्तिष्ठेत्तथा भव वरप्रदा ॥
वेदाः शास्त्राणि सर्वाणि नृत्यगोतादिकञ्च यत्
न विज्ञानं त्वया देवि तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥
लक्ष्मीर्मेधा धरा पुष्टिर्गौरी तुष्टिः प्रभामतिः ।
एताभिः पाहि तनुभिरष्टाभिर्मां सरस्वति ॥
एवं सम्पूज्य गायत्रीं वीणाक्षमाख्यधारिणीम् ।
शुक्लपुष्पाञ्जलिभक्त्या सकमण्डलुपुष्पकम् ॥
मौनव्रतेन भुञ्जीत सायं प्रातश्च धर्मवित् ।
पञ्चम्यां प्रतिपद्यञ्च पूजयेत् शब्दवासिनोम् ॥

सारिका

तथैव तण्डुलप्रथं वृत्तपात्रेषु संयुतम् ।
शौरं दद्याद्विरण्यञ्च गायत्री प्रीयतामिति ॥
सन्ध्यायाश्च तथा मौनमेतत् कुर्वन् समाचरेत् ।
नाम्तराभोजनं कुर्यात् यावन्मासास्त्रयोदश ॥
समाप्तं तु व्रते दद्यात् भोजनं शुक्लतण्डुलैः ।
सुवर्णं वस्त्रयुग्मञ्च गाञ्च विप्राय शोभनाम् ।
देव्या वितानं घण्टाञ्च सितनेत्रपटाहताम् ।
चन्दनं वस्त्रयुग्मञ्च दध्यन्ने शिखरं पुनः ।
तद्योपदेशारमपि भक्त्या सम्पूजयेद्गुरुम् ॥
वित्तशाल्येन रहितो वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ।
अनेन विधिना यस्तु कुर्यात् सारस्वतं व्रतम् ।
विद्यावानर्थयुक्तञ्च व्यक्तकण्ठञ्च जायते ॥
सरस्वत्याः प्रसादेन ब्रह्मलोके महीयते ।
नारी वा कुरुते या तु सापि तत्फलभागिनी
ब्रह्मलोके वसेद्राजन् यावत् कल्पायुतत्रयम् ।
सारस्वतं व्रतं यस्तु शृणुयादथवा पठेत् ।
विद्याधरपुरे सोऽपि वसेद्व्यायुतत्रयम् ॥”

इति मत्स्यपुराणे । ६६ । १—२४ ॥

सारस्वताः, पुं, भूम्नि, (सारस्वते भवाः । अण्)।
सारस्वतदेशजातमनुष्यः । यथा, हेमचन्द्रे ।

“काश्मीरास्तु माधुमताः सारस्वतास्तु विक-
र्णिकाः ॥”

सारस्वतोत्सवः, पुं, (सारस्वतः सरस्वतीसम्बन्धी
उत्सवः ।) सरस्वत्या उत्सवः । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ अस्य प्रमाणादिकं सरस्वतीशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

सारा, स्त्री, (सारयतीति । सृ + णिच् + षच् ।
टाप् ।) कृष्णविवृता । इति शब्दरत्नावली ॥
दूर्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (सिद्धुण्डभेदः ॥
शालता अनेन नाम्ना प्रसिद्धा ॥ यथा,—

“शालता सप्तला सारा विमला विदुला च सा
तथा निगदिता भूरिफेना चर्मकषेत्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सारालः, पुं, (सारणे सरणेन अलति पर्यायो-
तीति । अल षच् ।) तिलः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

सारिः, पुं, स्त्री, (सरतीति । सृ + ण् ।)
पाशकः । इति शब्दरत्नावली ॥

सारिका, स्त्री, (सरति गच्छतीति ॥ सृ + ण्वल्
टाप् ।) पक्षिविशेषः । इत्यमरः । ३।५।८ ॥

शालिक इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे ।
२।५३।२२ ।

“मन्त्रे प्रीतिविशिष्टा सा मत्तो लक्षण !
सारिका ।

यत्तस्याः श्रुयते वाक्यं शुक्रपादमरेईश ॥”)
तत्पर्यायः । पीतपादा २ गौराटी ३ गो-
किराटिका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ शारिका ५

सारौ ६ शारी ७ चित्रलोचना ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ मधुरालापा ९ पूती १० मेधा-
विनी ११ गौराण्टिका १२ गोकिराटी १३

गोरिका १४ कलहप्रिया १५ । इति राज-
निघण्टुः ॥

सार्थः

सारिणी, स्त्री, (सरतीति । सृ + णिनि । ङीप्)।
सहदेवी । कार्पासी । दुरालभा । अपिल-
शिंशपा । प्रसारिणी । रक्तपुनर्षवा । इति
राजनिघण्टुः ॥

सारिवा, स्त्री, लताविशेषः । अनन्तमूल इति
ख्याता । गोरिया साउ इति हिन्दी भाषा ।

सा तु जम्बुवत्पत्रा दुग्धगर्भा व्रततिर्भवति ।
तत्पर्यायः । शारदा २ गोपी ३ गोपकन्या ४

गोपवल्ली ५ प्रतानिका ६ लता ७ आस्कोता ८
काष्ठसारिवा ९ । इति राजनिघण्टुः ॥ गोपा

१० उत्पलसारिवा ११ अनन्ता १२ शारिवा
१३ श्यामा १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या

गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । हृष्यत्वम् ।
पित्तप्रणाशित्वञ्च । इति राजनिघण्टुः ॥ * ॥

कृष्णसारिवा । सा तु इन्द्रजम्बुवत्पत्रा सुगन्धा
कलघण्टेति प्रसिद्धा । करिया साउ इति

हिन्दी भाषा । श्यामालता इति वङ्गभाषा ।
तत्पर्यायः । कृष्णमूली २ कृष्णा ३ चन्दन-

सारिवा ४ भद्रा ५ चन्दनगोपा ६ चन्दना ७
कृष्णवल्ली ८ । अस्या गुणाः । त्रिदोषशमन-

त्वम् । तिक्तत्वम् । कटुरसत्वञ्च । इति राज-
निघण्टुः ॥ अपि च ।

“सारिवाहौ तु मधुरौ हिमौ भूतनिघ्नन्तौ ।
कुष्ठकण्डुज्वरहरी देहदुर्गन्धिनाशनौ ॥”
इति राजनिघण्टुः ॥

किञ्च ।
“सारिवायुगलं स्वादु स्निग्धं शुककरं गुरु ।
अग्निमाद्यरुचिश्चासकासामधिषणाशनम् ।
दोषत्रयाश्रप्रदरज्वरातिसारनाशनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

सारि, स्त्री, (सारि + वा ङीप् ।) सारिका-
पक्षिणौ । पाशकः । इति शब्दरत्नावली ॥

सप्तला । इति राजनिघण्टुः ॥ (सप्तलाशब्दे-
ऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

सारोद्भ्रुकः, पुं, (सारोद्भ्रु देशे भवः । सारोद्भ्रु +
ठञ् ।) विषभेदः । सारोद्भ्रु देशभेदस्तत्र भवः

सारोद्भ्रुकः ढधे कादिति षण्कः दन्त्यादिः ।
सुराद्भ्रुशब्दात् सौराद्भ्रुकः । इति स्वामी ।

इत्यमरभरती । १ । ८ । १० ॥

सार्थः, पुं, (सरतीति । सृ + “सर्त्तर्णञ्च ॥” उणा०
२ । ५ । इति थन् । सच णित् ।) जन्तुसंघः ।

इत्यमरः । २।६।४१ ॥ बणिक्समूहः । (यथा,
रघुः । १०।६४ ।

“वापीष्विव सवस्तीषु वनेषूपवनेष्विव ।
सार्थाः स्वैरं स्वकीयेषु चैतवैश्मस्ववाद्भु ॥”)
समूहमात्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, बृहत्-
संहितायाम् । ८६ । ४८ ।

“पश्चिमे शर्वरोभागे नोमृकोलुकपिङ्गलाः ।
सर्वे एव विपर्यस्ता ग्राह्याः सार्थेषु योषि-
ताम् ॥”)
सार्थः, नि, अर्थेन सह वर्तमानः । अर्थयुक्तः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ यथा, वनपर्वण्ये ।

सार्धः

“सार्धः प्रसवतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ।
 आतुरस्य भिषग्विद्वं दानं मित्रं मरिचतः ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 सार्धकः, त्रि, (सार्ध + कन् ।) अर्थेन सह वर्त्त-
 मानः । यथा,—
 “शब्दान्तरमपेक्षैव सार्धकः सार्धबोधकत् ।
 प्रकृतिः प्रत्ययश्चैव निपातश्चेति स त्रिधा ॥”
 इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥
 (सफलः । यथा, भागवते । १० । ४१ । ४५ ।
 “प्राह नः सार्धकं जन्म पावितश्च कुलं प्रभो ।
 पित्रदेवर्षयो मन्त्रं तुष्टा ज्ञागमनेन वाम् ॥”
 सार्धवाहः, पुं, (सार्धं वहतीति । वह + अच् ।)
 वचिक् । इत्यमरः । २ । ८ । ७८ ॥ (यथा,
 कलाविलासे । १ । ११ ।
 “भुक्तोत्तरं सङ्घदयराख्यानीसंस्कृतं कदा-
 चित्तम् ।
 अर्थे त्व सार्धवाहो दत्तमहाहोपचारमधि-
 कनकः ॥ ”)
 सार्धं, त्रि, (सार्धेण सह वर्त्तमानम् ।) सार्धम् ।
 इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥ सार्धं युक्ते, चि ।
 “अङ्गुष्ठमात्रं स्त्रीत्वेन बाहुमात्रः प्रमाणतः ।
 सार्धं च सपलाशश्च दण्ड इत्यभिधीयते ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रतारिणीवचनम् ॥
 सार्धं, व्य, संहितम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ४४ ॥ (यथा,
 महाभारते । ७ । २७ । २ ।
 “सुश्रमा भ्रातृभिः सार्धं युधार्थी पृष्ठतोऽन्व-
 यात् ॥ ”)
 सार्धं, त्रि, अर्थेन सह वर्त्तमानम् । अर्थ युक्तम् ।
 यथा,—
 “मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां
 नित्यम् ।
 अहनि च तथा तमस्त्रिणां सार्धं प्रहरया-
 मान्तः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 अपि च ।
 “गतेऽप्ये दितये सार्धं पक्षपक्षे दिनद्वये ।
 दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः ॥”
 इति मलमासतत्त्वम् ॥
 सार्धिणः, त्रि, (सार्धिणः अयं सार्धिषा संस्कृतो
 वा । सार्धिष् + अच् ।) सार्धिःसम्बन्धो । सार्धिः-
 संस्कृतवस्तु । सार्धिःशब्दात् षाप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 सार्धिष्कं, त्रि, (सार्धिष् + “तेन संस्कृतम् ॥” इति
 ठक् ।) सार्धिषा संस्कृतम् । यथा,—
 “सार्धिष्कं दाधिकं सार्धिदधिभ्यां संस्कृतं
 क्रमात् ।”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 सार्धः, पुं, (सर्पो देवता यस्य । अच् ।) अन्नेवा-
 नचक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे ।
 १ । १८ । १५ ।
 “पुष्ये जातस्तु भरतो मोनसन्ने प्रसन्नधीः ।
 सार्धं जाती तु सौमित्री कुलीरेऽभ्युदिते रवी
 सर्पस्त्रायमिति ।) सर्पसम्बन्धिनि, त्रि ॥

३४१

सालः

सार्धः, पुं, (सर्वस्यै हितः । सर्व + “सर्वसर्व-
 पुरुवाभ्यां षठञौ ।” ५ । १ । १० । इति चः ।
 वृहः । जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥ सर्वसर्व-
 न्धिनि, त्रि ॥
 सार्धजनिकः, त्रि, (सर्वजनाय हितः । “सर्व-
 जनात् ठञ् षष्ठः ।” ५ । १ । १२ । इत्यस्य वार्त्ति-
 कोक्ता ठञ् ।) सकलजनहितः । सर्वजन-
 शब्दात् षाकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 सार्धजननीः, त्रि, (सर्वजनाय हितः । सर्वजन
 + षः ।) सार्धजनिकः । सर्वजनशब्दात्
 षीनप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 सार्धभूमिः, पुं, (सर्वभूमौ विदितः । “तत्र विदितः
 इति च ।” ५ । १ । १४३ । इत्यच् ।) उत्तरदिग्-
 गजः । इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥ सर्वभूमोऽक्षरः ।
 तत्पर्यायः । चक्रवर्ती २ एकजम्बा ३ नृपा-
 यन्त्रीः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 महाभारते । ३ । ८३ । ८ ।
 “भरतस्य च वीरस्य सार्धभूमिस्य पार्थिव ! ।
 भुवं प्राप्स्यति दुष्पापान् लोकांस्तीर्थपरि-
 ष्रुतः ॥”)
 विदूरथपुत्रः । यथा,—
 “परिष्करनपत्न्योऽभूत् सुरथो नाम जाङ्गवः ।
 ततो विदूरथस्तस्मात् सार्धभूमिस्ततोऽभवत् ॥”
 इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे २२ अध्यायः ॥
 (पुरुवंशोऽयाहंयातिनृपस्य पुत्रः । यथा, महा-
 भारते । १ । ८५ । १५—१६ । “अहंयातिः
 खलु क्षतवीर्यदुहितरमुपयेमे भानुमती नाम ।
 तस्यामस्य यज्ञे सार्धभूमिः । सार्धभूमिः खलु
 जित्वा जह्वार कैकेयो सुनन्दं नाम तामुप-
 येमे ॥” ॥) सकलभूमिसम्बन्धिनि, चि ॥
 सार्धलौकिकः, चि, (सर्वलोकं विदितः । “लोक-
 सर्वलौकात् ठञ् ।” ५ । १ । ४४ । इति ठञ् ।)
 सर्वजनविदितः । यथा,—
 “भवन्तं कार्तवीर्यो यो षीनसन्निभश्चीकरत् ।
 जिगाय तस्य इन्तारं स रामः सार्धलौकिकः ॥”
 इति भट्टिकाव्ये ५ सर्गः ॥
 सार्धलौकिकः सर्वलोकविदितः । इति तट्टीका
 सार्धवेद्यः, पुं, (सर्ववेदं वेत्तीति । सर्ववेद +
 अच् ।) सकलवेदज्ञप्राज्ञश्च । सर्ववेदशब्दात्
 षाप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 सार्धपः, चि, (सर्धपस्यायमिति । सर्धप + अच् ।)
 सर्धपसम्बन्धेयशकतैलादिः । यथा,—
 “ष्टतश्च सार्धपं तैलं यत्तैलं पुष्यवासितम् ।
 अदृष्टं पक्षतैलश्च ज्ञानाभ्यङ्गे तु नित्यशः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 सालः, पुं, (शक्यते इति । शल गतौ + षञ् ।)
 शालमत्स्यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ वृक्ष-
 मात्रम् । प्राकारः । इति मेदिनी ॥ सालः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (सारोऽस्यत्वेति । अच् ।
 रस्य लः ।) सनामख्यातवृक्षः । इत्यमरः । २ । २ ।
 ३ ॥ सफुया इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
 सर्जः २ सर्जरसः ३ कलः ४ कलसज्जोऽवः ५

सालम्

वल्कीवृक्षः ६ वीरपर्वः ७ रालकार्यः ८ पुस्तका-
 न्तरे रालः कार्येति शब्दद्वयम् । अजकार्यकः
 ८ वस्तुकार्यः १० कषायो ११ सलनः १२ गन्ध-
 वृक्षकः १३ वंशः १४ रालनिर्यासः १५ दिव्य-
 सारः १६ सुरेष्टकः १७ गूरः १८ अग्निवल्कलः
 १९ यक्षधूपः २० सिद्धिकः २१ । अस्य गुणाः ।
 कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । हिमत्वम् ।
 स्निग्धत्वम् । पतिसारपित्तासदोषकुष्ठकण्डूवि-
 स्फोटवातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपि च ।
 “सालस्तु सर्जकार्याशकर्मकाः शस्यसम्बरः ।
 अशकर्मः कषायः स्याद्गुणस्तेदकफक्लिमीन् ॥
 त्रध्विद्विधवाधिर्येयोनिकथंगदान् हरत् ॥”
 अथ सालप्रभेदाः ।
 “सर्वकोऽन्योऽजकर्मः स्वाच्छालो मरिचपत्रकः
 अजकर्मः कटुस्निग्धः कषायोऽन्यो व्यपोऽति ।
 कफपाण्डुशुतिगदान् मेघकुष्ठविषवचान् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 सालङ्गः, पुं, रागस्य प्रकारविशेषः । यो रागो
 रागान्तरामिश्रितः सन् रागान्तराभासयुक्तः ।
 इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥
 सालनः, पुं, (सालः कारणत्वेनास्त्वस्येति । पमादि-
 त्वात् नः ।) मर्जरसः । इति रत्नमाला ॥
 सालनिर्यासः, पुं, (सालस्य निर्यासः ।) सर्जरसः ।
 इति रत्नमाला ॥
 सालपर्णी, स्त्री, (सालस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।
 डोष् ।) शालपर्णी । इत्यमरः । २ । ४ । १२५ ॥
 शालपानि इति भाषा । यथा,—
 “शालपर्णी सालपर्णी स्थिरा चांशुमती भुवा ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 “अभावे पृथ्निपर्णाश्च शालपर्णी नियोजयित् ।”
 इति वैद्यशास्त्रम् ॥
 सालपुष्पः, स्त्री, (सालस्येव पुष्पमस्य ।) स्वल्पपत्रम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 सालभञ्जिका, स्त्री, (सारं भनक्तीति । भनज् +
 षल् ।) टापि अत इत्वम् । रस्य लः ।) पुस्त-
 लिका । यथा,—
 “पाञ्चालिका तु पाञ्चाली पुस्तिका साल-
 भञ्जिका ।”
 इति जटाधरः ।
 शैला । यथा,—
 “शैला तु गणिका क्षुद्रा वारञ्जी सालभञ्जिका”
 इति च जटाधरः ॥
 सालरसः, पुं, (सालस्य रसः ।) रालः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 सालवाहनः, पुं, (सालः तन्नामा यज्ञो वाहनं
 यस्य ।) शालिवाहनराजः । इति कैचित् ॥
 (अस्य विवरणं सातवाहनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 सालवेष्टः, पुं, (सालस्य वेष्टः निर्यासः ।) धूमकः ।
 इति भूरिप्रयोगः ॥
 सालशुङ्गः, स्त्री, (सालस्य शुङ्गमिव ।) प्राची-
 राशम् । इति कैचित् ॥

सावनः

साला, क्ली, (सालः प्रकारोऽस्वप्ना इति । अच् । टाप् ।) ष्टमम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 सालाकारी, क्ली, युक्ते पराजितनारी । इति केचित् ॥
 सालातुरीयः, पुं, पाणिनिमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 तालव्यशकारादिः साधुपाठः । यथा,—
 “सालातुरीयशालङ्किदाक्षिपुत्राश्च पाणिनी ।”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 सालारं, क्ली, (सालां रातीति । रा + कः ।) द्रव्यरक्षणार्थं भित्तिस्वकीलकः । डाल्हा इति भाषा । इति केचित् ॥
 सालावकः, पुं, (सालाया वक इव ।) कुकरः । ऋगालः । तरणुः । इति केचित् ॥ तालव्यशकारादिशायम् ॥
 सालूरः, पुं, मण्डूकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 तालव्यशकारादिश्च ॥
 सालीयः, पुं, मधुरिका । इत्यमरटीका ॥ तालव्यशकारादिश्च ॥
 साल्वः, पुं, विष्णुवध्वराजविशेषः । इति हेमचन्द्रः स तु सोभदेशाधिपतिः । इति महाभारते कर्णपर्व ॥ देशविशेषः । तद्देशस्थे, पुं भूम्नि । तद्देशस्थस्त्वानि, त्रि ॥ तालव्यशकारादिश्च ॥
 साल्वहा, [न] पुं, (साल्वं हन्तीति । हन् + क्तिप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 साल्विकः, पुं, पश्चिमविशेषः । सालिक इति भाषा यथा,—
 “शवमज्ञः सुद्रचुडो गूथलक्ष्य साल्विकः ।”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सावकः, त्रि, शिशुः । इति केचित् ॥ तालव्यशकारादिः साधुपाठः ॥
 सावधानः, त्रि, (सवधानेन सञ्च वर्तमानः ।) सचेतनः । सतकः । यथा, आदित्ये ।
 “पागच्छन्तु महाभाया विश्वदेवा वरप्रदाः । ये चात्र विहितः आद्ये सावधाना भवन्तु ते ॥”
 सावनं, क्ली, (सवनं सोमयज्ञज्ञानं तस्येदमित्यण्) सवनसम्बन्धिदिनम् । यथा । सोमयागे सवनत्रयस्याहोरात्रसाध्यत्वात् तस्मिन् दिने सावनम् । इति माधवाचार्यः ॥ अपि च ।
 ब्रह्मसिद्धान्ते । सावनं दण्डाः षष्टिरङ्गः स्वलग्नस्वगुणांशाक्यास्तदेनं भवेत् । इति मलमासतत्त्वम् ॥ (यथाच सूर्यसिद्धान्ते ।
 “उदायादुदयं भानोः सावनं तत् प्रकीर्तितम् । सावनानि स्युरतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः ॥”)
 सावनः, पुं, (सवनस्यायमिति । अण्) यज्ञकर्मान्तः । यजमानः । वरुणः । इति मेदिनी ॥
 दिवसविशेषः । यथा,—
 “तिष्ठनेकेन दिवसयान्द्रमाने प्रकीर्तितः । अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृतः ॥”
 इति मलमासतत्त्वम् ॥
 मासभेदः । स च त्रिंशद्द्वोरापालकः । यथा,
 “त्रिंशता सौरदिवसेः सावनः परिकीर्तितः ।”
 इति शब्दरत्नावली ॥

सावर्णः

अपि च । ब्रह्मसिद्धान्ते ।
 “चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः । एकराशौ रविर्यावत् कालं मासः स भास्करः । मध्यर्धपरिवर्त्तय नाक्षत्र इति चोच्यते ॥”
 विष्णुधर्मोत्तरे च ।
 “सन्निकर्षादयारभ्य सन्निकर्षमथापरम् । चन्द्रार्कयोर्बुधेभ्योसप्तान्द्र इत्यभिधीयते । सावने च तथा मासि त्रिंशत्सूर्योदयाः स्मृताः ॥
 भादित्यराशिभोगेन सौरो मासः प्रकीर्तितः । सर्वर्धपरिवर्त्तय नाक्षत्र इति चोच्यते ॥” * ॥
 सावनमासकत्तव्यकर्मोदि यथा,—
 “सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमयज्ञभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तितः ॥
 पितामहः ।
 “भादिके पिबकृत्ये च मासयान्द्रमसः स्मृतः । विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः ॥”
 अत्र चादिपदेन सत्रभूतिवृद्धिप्रायश्चित्ताद्युद्दया-
 ग्रीच-गर्भाधान-पुंसवन-सोमन्तोन्नयन-नामकर-
 णान्नप्राशन-निष्क्रमण-चूडादिग्रहणम् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ॥
 “अध्यायनश्च ग्रहचारकर्म सौरणे मानेन सदाध्यवस्येत् । सत्राण्युपास्यान्वथ सावनेन लौक्यञ्च यत् स्याद्भवहारकर्म ॥”
 इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥
 वर्षविशेषः । यथा,—
 “सौरणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव । सावनेन च मानेन दिनषट्कं प्रपूर्यते ॥”
 सौरसंवत्सरे दिनषट्काधिकः सावनः संवत्सरां भवतीति । इति मलमासतत्त्वम् ॥
 सावरः, पुं, (सवराणामयमिति । अण् ।) लोभः । इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । २२ ।
 “शारिवोत्पलपृष्ठाङ्गसावरगुरुचन्दनैः ॥”) पापम् । अपराधः । इति विश्वः ॥ (ऋग्विशेष-
 मांसे, क्ली । तस्य गुणा यथा,—
 “सावरं पललं सिम्भं शीतलं गुरु च स्मृतम् । रसे पाके च मधुरं कफदं रक्तपित्तहृत् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वस्वच्छे द्वितीये भागे ॥) तालव्यशकारादिग्रह्यम् ॥
 सावर्णः, पुं, (सवर्ण एव । स्वार्थे अण् । सवर्णायाः क्वायाया अपत्यमिति अण् वा ।) अष्टममनुः । यथा,—
 “क्वायासंज्ञासुतो योऽसौ द्वितीयः कथितो मनुः पूर्वजस्य सवर्णाऽसौ सावर्णस्तेन कथ्यते ॥”
 इति देवीभागवतम् ॥
 (तथाच हरिवंशे । ८ । १८ ।
 “पूर्वजस्य मनोस्तात सट्टयोऽयमिति प्रभुः । मनुरेवाभवत्तान्ना सावर्णं इति चोच्यते ॥”) यथाच मातृस्ते । ८ । ३१—३३ ।
 “सावर्णस्य प्रवक्ष्यामि मनोर्भावित्तथान्तरम् । अश्वत्थामा शरदांश्च कौशिकी गालवस्तथा ॥

सावित्रः

सतानन्दः कश्यपश्च रासश्च ऋषयः स्मृताः । धृतिर्वरीयान् यवश्चः सुवर्णो वृष्टिरिव च ॥ चरिष्णुरीशः सुमतिः वसुः सुभुश्च वीर्यवान् । भविष्या दशसावर्णा मनोः पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥ सावर्णलक्ष्णं, क्ली, (सावर्णस्य समानवर्णस्य पूर्वो-
 क्तैरिति यावद् लक्ष्णं तस्मात् ।) चर्म । इति शब्दरत्नावली ॥
 सावर्णः, पुं, (सवर्णाया अपत्यमिति । इज् ।) अष्टममनुः । स च सूर्यपुत्रः । यथा,—
 “विवस्वतश्च हे जाये विवस्वकर्मसुते उभे । संज्ञा ह्याया च राजेन्द्र ये प्रागभिहिते तव ॥
 तृतीयां वद्वामिके तासां संज्ञासुतास्तथः । यमो यमो आह देवम्हायायाश्च सुतान् नृणु ॥
 सावर्णिस्तपती कन्या भार्या संवरणस्य या । शनैश्चरस्तृतीयोऽभूदस्मिन् बड्वात्मजी ॥
 अष्टमेऽन्तर आयाते सावर्णिर्भविता मनुः । निर्मोकविरजस्कायाः सावर्णितनया नृप ॥
 तत्र देवाः सुतपसो विरजा अस्तप्रभाः । तेषां विरोचनसुतो वल्लिरिन्द्रो भविष्यति ॥
 दत्त्वं मां याचमानाय विष्णवे यः पदत्रयम् । राहमिन्द्रपदं हित्वा ततः सिद्धिमवाप्सति ॥
 योऽसौ भगवता बहः प्रीतेन सुतले पुनः । निवेशितोऽधिके स्वर्गादधुनास्ते स्वराडिव गालवो दीप्तिमानामो द्रोणपुत्रः क्षपस्तथा । ऋथ्यशृङ्गः पिताम्नाकं भगवान् वादरायणः । इमे मत्तर्पयस्तत्र भविष्यन्ति स्वयोगतः ॥
 इदानीमासते राजन् स्वे स्वे आश्रममण्डले । देवगुह्यात् सरस्वत्यां सार्वभौम इति प्रभु । स्थानं पुरन्दराड्वा वसये दास्यतीश्वरः ॥”
 इति श्रीभागवते । ८ । १३ । ८—१७ ॥
 (अस्य विशेषविवरणन्तु मार्कण्डेपुराणे देवो-
 माहात्म्ये द्रष्टव्यम् ॥) गौत्रविशेषः । यथा ।
 वात्स्यसावर्णिगौत्रयोरीर्व्यच्यवनभार्गवजासद-
 न्याप्रवत्यवराः । इत्युहाहतत्त्वम् ॥
 सावित्रं, क्ली, (सविता देवता अस्थेति । अण् ।) यज्ञोपवीतम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (तत्-
 सम्बन्धिनि, त्रि । यथा, भागवते । ४ । ३ । १० ।
 “किं जन्मभिक्षिभिर्येह शीकसावित्रयाज्ञिकैः । कर्मभिर्वा ज्योप्रोक्तैः पुंसोऽपि विवृधायुसा ॥”
 सावित्रः, पुं, (सविता देवता अस्थेति । अण् ।) ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥ शङ्करः । वसुः । इति मेदिनी ॥ (स्वार्थे अण् ।) सूर्यः । गर्भः । इति शब्दरत्नावली ॥ (सवितुरपत्यं पुमान् । अण् । कर्णः । यथा, महाभारते । १ । १३७ । ८ ।
 “सोऽत्रवीत् मेघगभीरस्वरणे वदतां वरः । भ्राता भ्रातरमज्ञातं सावित्रः पाकप्रासनम् ॥”
 सूर्यवंशोये, त्रि । यथा, उत्तरचरिते १ अङ्के ।
 “यत् सावित्रेर्दीपितं भूमिपाले-
 लोकश्रेष्ठैः साधु शब्दं चरितम् ।
 मत्सम्बन्धात् कम्मला किंवदन्ती
 आश्वेदस्मिन् हन्त धिक् मामधन्यम् ॥”

सावित्री

सवित्रसम्बन्धिनि च वि । यथा, मनुः । ४ । १५० ।

“सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्व्यात् पर्वण्डु निस्त्रयः ॥”

सावित्री, स्त्री, शास्त्रदेशीयवस्त्रवपुःराजपत्नी । सा तु मद्रदेशीयाय्यपतिराजकन्या ॥ (अस्या विशेष-विवरणन्तु महाभारते वनपर्वण्डुशिर्षे २८२ अध्याय-मारभ्य द्रष्टव्यम् ॥*) उमा । इति मेदिनी ॥ तन्नामकरणं यथा,—

“त्रिदशैरर्चिता देवी वेदयोगेषु पूजिता । भावशुक्लरूपा तु सावित्री तेन सा स्मृता ॥” इति देवीपुराणे ४४ अध्यायः ॥

अपि च । “सर्वलोकप्रसवनात् सविता स तु कीर्तते । यतस्तद्देवता देवी सावित्रीत्युच्यते ततः । वेदप्रसवनाद्यापि सावित्री प्रोच्यते बुधेः ॥” इति वज्रपुराणे ब्राह्मणप्रशंसानामाध्यायः । गायत्री । इति त्रिकाण्डशेषः ॥* ॥ (उप-नयनकर्म । यथा, मनुः । २ । ३८ ।

“आ षोडशात् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते । आ द्वाविंशत् क्षत्रियस्योरा चतुर्विंशतिर्विंशः ॥” “सावित्रीशब्देन तदनुवचनसाधनमुपनयनाख्यं कर्म लख्यते ॥” इति मेधातिथिः ॥) ब्रह्मपत्नी । सा तु सवितुः पृथ्वां पत्नी जाता । अस्या उत्पत्तिनामास्तराणि यथा,—

“ततः संजपतस्तस्य भिक्षा देहमकल्पयत् । स्त्रीरूपमर्हमकरोदहं पुरुषरूपवत् ॥ शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते । सरस्वत्यश्च गायत्री ब्रह्मणी च परन्तप ॥” इति माण्डूक्ये । ३ । ३०—३२ ॥* ॥

तस्या शतनामानि यथा,—
विष्णुरुवाच ।

“सावित्री पुष्करे नाम तीर्थानां प्रवरे शुभे । वाराणस्यां विशालाक्षी नैमिषे लिङ्गधारिणी । प्रयागे ललिता देवी कामुका गन्धमादने । मानसे कुमुदा नाम विश्वकाया तथाश्वरे ॥ गोमते गोमती नाम मन्दारे कामचारिणी । मदीकटी चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे ॥ कान्यकुब्जे तथा गौरी रश्मा मलयपर्वते । एकास्त्रके कीर्त्तिमती विश्वा विश्वेश्वरे तथा ॥ जवा वराहशैले तु कमला कमलालये । रुद्रकोट्यान्तु रुद्राणी काली कालश्वरे गिरी ॥ महालिङ्गे तु कपिला कर्कोटे मुकुटेश्वरी । शालग्रामे महादेवी शिवलिङ्गे जनप्रिया ॥ नौलांत्वला मायापुर्यां सन्दन्ती ललिते तथा । उत्पलाक्षी साहस्राक्षे हिरण्याक्षी मञ्जीतपले ॥ गङ्गायां मङ्गला नाम विमला पुरुषोत्तमे । विशालायाममोघाक्षी पाण्डला पाण्डुपर्वते ॥ नारायणी सुपर्णं तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी । विपुले विपुला नाम कल्याणी मलयचले ॥ कोटरी कोटरीतीर्थे सगन्धा गन्धमादने । कुम्भाक्षेत्रे त्रिसन्धा तु गङ्गाहारे हरिप्रिया ॥

सावित्री

शिवचण्डे शुभा चण्डा नन्दिनी देविकातटे । रुक्मिणी द्वारवत्यान्तु राधा हन्दावने वने ॥ देवकी मथुरायान्तु पाताले परमेश्वरी । सीता विन्ध्ये तथा रौद्री कालिन्त्यां विन्ध्य-वासिनी ॥

सङ्गाद्रावेकवीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका । रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां नृगावती ॥ करवीरे महालक्ष्मीरुमा देवी विनायके । शरीरे तु रोगहन्त्री महाकाले महेश्वरी ॥ अभयैत्यणतीर्थे तु अस्तुता विन्ध्यकन्दरे । माण्डूक्ये माद्रवी देवी महागौरी महेश्वरी ॥ षोडशे च प्रचण्डा तु चण्डिकामरकण्डके । सोमेश्वरी वराहे तु प्रभासे पुष्करावती ॥ देवी माता सरस्वत्यां पारावारतटे स्थिता । महालये महापद्मा पयोण्यां पिङ्गलेश्वरी । सिंहिका कृतसीरे च कार्तिकेये तु शङ्करे । उत्पलावर्त्तके काला मुभद्रा मित्यसङ्गमे ॥ माता सिस्यवने लक्ष्मीस्तरङ्गा भरताश्रमे । जालन्धरे विश्वमुखी तारका शिष्यपर्वते ॥ देवदारवने पुष्टिर्मधा काश्मीरमण्डले । भोमा देवी हिमाद्री तु सेतुवर्त्तके श्वरे तथा ॥ कपालमोचने शशा माता कायावरोहणे । शङ्खेदारे ध्वनिर्नाम धृतिः पिण्डारके वने ॥ काली तु चन्द्रभागायामचोदे सिद्धिदायिनी । नरनारायणे देवी वदव्यांमुञ्च्ये तथा ॥ ओषधीशोत्तरकुले कुण्डोपे कुशोदका । मन्मथा हेमकूटे तु कुमुदे सत्यवादिनी ॥ अश्वत्थवन्धनीका तु विविक्ते शमणालये । गायत्री वेदशालायां सावित्री ब्रह्मसन्निधौ ॥ सूर्यविम्बे प्रभा नाम मातृणां वंशणी मता । अरुन्धती मतीनान्तु रामासु च तिलोत्तमा ॥ ब्रज ब्रह्मकला नाम शक्तिः सर्वेश्वरीरिणाम् । एतदुद्देशतः प्रोक्तं नामाष्टशतमुत्तमम् ॥ अष्टोत्तरश्व तीर्थानां शतमेतदुदाहृतम् । यो जपेत् शृणुयाद्वापि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ एषु तीर्थेषु यत् कृत्वा स्नात्वा पश्येन्नरो हिः यः सर्वपापविनिर्मुक्तः कल्पं ब्रह्मपुरे वसेत् ॥ नामाष्टशतकं यस्तु श्रावयेद्ब्रह्मसन्निधौ । पौर्णमास्याममावस्यां बहुपुत्रो भवेन्नरः ॥ गोदानं श्राद्धदानं च अह्न्यह्ननि वा पुनः । देवाह्ननविधौ विद्वान् परं ब्रह्माधिगच्छति ॥” इति पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे १७ अध्यायः ॥* ॥ अपि च ।

नारद उवाच ।

“तुलस्यपाख्यानमिदं श्रुतमीश सुधीपमम् । तत्तु सावित्रपाख्यानं तन्म व्याख्यातुमर्हसि ॥ पुरा येन समुद्भूता सा श्रुता च श्रुतिप्रसूः । केन वा पूजिता देवी प्रथमे कैश्च वा परे ॥ नारायण उवाच । ब्रह्मणा वेदजननी पूजिता प्रथमे सुने । द्वितीये च वेदगणैस्तत्पथाद्द्विदुषां गणैः ॥ तदा चाश्वपतिः पूर्वं पूजयामास भारते ।

साक्षा

तत्पथात् पूजयामासर्वर्षाश्चत्वार एव च ॥” इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । २१ । १—४ ॥ सावित्रीव्रतं, स्त्री, (सावित्रा व्रतम्) षष्ठी-कृष्णचतुर्दश्यां स्त्रीकर्त्तव्यनियमविशेषः । तद्वि-वरणं यथा, पराशरः ।

“मिषे वा हपमे वापि सावित्रीं तां विनिर्दिशेत् ॥ तां चतुर्दशीम् । “ज्यैष्ठ्ये षष्ठीकृष्णचतुर्दश्यां सावित्रीमर्चयन्ति याः । वटमूले सोपवासा न ता वेधव्यामाप्नुयुः ॥” राजमार्त्तण्डकृत्यचिन्तामण्योः । “ज्यैष्ठ्ये मासि चतुर्दश्यां सावित्रीव्रतमुत्तमम् । अवेधव्याय कुर्वन्ति स्त्रियः श्रद्धासमन्विताः ॥” व्रतमात्रे तु अमन्तचतुर्दशीव्रतोक्तमाचरन्ति । दृष्टपरिकल्पनान्यायात् । तदुक्तं मत्स्यपुराणे । “गर्भिणी सृतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला । यदाशुद्धा तदार्यं न कारयेत् क्रियते सदा ॥” उपवासाः स्त्री नक्तं भोजनं कुर्व्यात् । “उपवासस्वयन्तानां नक्तं भोजनमिष्यते ॥” इति तद्भूतवचनः स्मृतात् । अशुद्धा चेत् पूजां कारयेत् । कार्याकृत्तुपवासार्त्तिकां सदा शुद्धया अशुद्धया च स्वयं क्रियते । एवं स्मृतिपरि-भाषायां षडमानोपाध्यायाः । नारदः ।

“दिवाभागं त्रयोदश्यां यदा चतुर्दशी भवेत् । तत्र पूज्या महासाधो देवी सत्यवता सह ॥” दिवाभागं दण्डद्वयमात्रसत्त्वेऽपि अतएव प्रदीपे व्रतमाचरन्ति । पूर्वार्हे तद्विधत्वेऽपि परार्हे त्रिसन्ध्यव्यापित्वं परार्ह एव त्रिसन्ध्यव्यापनोति वचनात् । यदा तु पूर्वपरयोर्न तथाविधा । तदापि परार्ह एव । यथा, ज्यातिषे । “चतुर्दश्याममावस्या यदा भवति नारद ! । उपोष्य पूजनीया सा चतुर्दश्यां विधानतः ॥” सा सावित्री । ततश्चामावास्यायां सावित्रीव्रत-विधानं शिवा घोरा तथा प्रैर्तेति वचनस्यैतत्-परम् । पराशरः ।

“सावित्रोमर्चयित्वा तु फलाहारा परेऽहनि । ततश्चाविधवा नारी वित्तभोगान् लभेत सा ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अन्यत् वनपर्वण्डुसावित्रीव्रतकथायां द्रष्टव्यम् ॥ सावित्रीसूत्रं, स्त्री, (सावित्रीदेवाकालिक-सूत्रम्) । यज्ञोपवीतम् । इति शब्दरत्नावली ॥ साशयन्दकः, पुं, ज्यैष्ठ्ये । इति कैचित् ॥

साशुकः, पुं, कव्वलः । इति हारावली । १५६ ॥ साशुधौः, स्त्री, श्वयुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सास्थितास्त्राहं, स्त्री, (सास्थि अस्थिसहितं तान्त्राहं यच्च) । कांस्यम् । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

सास्त्रा, स्त्री, (षस स्वप्ति + “रास्त्रानास्त्रास्त्राणा-वांगाः” उणा० ३ । १५ । इति नप्रत्ययेन साधुः । गलकव्वलः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥ (यथा, माघे । ५ । ६२ ।

“रोमन्वमन्वरचलद्गुरुसास्त्रसा-श्चक्रं निसोसदलसंक्षयमौचकेण ॥”

साहसं

साहस्यं, क्ली, (सहचरस्व भावः कर्म वा । सहचर + षञ् ।) सहचरस्व भावः । (यथा, कुमारः ३।११।

“मधुच ते मन्त्रय ! साहस्य्या-
दसावनुक्तोऽपि सहाय एव
समीरयो नोदयिता भवेति
व्यादिश्यते केन हुतासनस्य ॥”

सहगमनम् । सहचरशब्दात् षाप्रत्ययेन निष्प-
न्नम् ॥ सहचारः । सामानाधिकरण्यात् ।
एकाधिकरणवृत्तित्वम् । यथा,—

“प्रायशो रूपभेदेन साहस्य्याश्च कुचचित् ।”
इत्यमरः ॥

(सहस्य्याश्चरणम् । इति मल्लिनाथः ॥ यथा,
रघुः १।१६।८०।

“तस्याः सृष्टे मनुजपतिना साहस्य्याय हस्ते
माङ्गल्योर्णवलयिनि पुरः पावकस्योष्णस्य ॥”
साहस्यः, त्रि, (साहस्यतीति । साहि + “मनुप-
सर्गात् सिन्धुविन्देति ।” ३।१।१३८। इति
शः ।) सहनकारयिता । इति व्याकरणम् ॥

साहसं, क्ली, (सहसा बलेन वर्तते इति । सहस् +
“तेन निर्वृत्तम् ।” ४।२।६८। इति षण् ।)

दण्डः । इत्यमरः । २।८।२१ ॥ स च त्रिविधः ।
यथा, याज्ञवल्करः ।

“साशोतिपणसाहसो दण्ड उत्तमसाहसः ।
तदूर्ध्वं मध्यमः प्रोक्तस्तदूर्ध्वमधमः स्मृतः ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
बलात्कारकृतकार्यम् । इति मेदिनी ॥ (यथा,
“वेगरोधात् चयासैव साहसाद्विषमाशनात् ।
त्रिदोषो जायते यस्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥”
इति माधवकरसंग्रहोत्तरनिबन्धे यस्माधि-
कारे ॥ “साहसादिति साहसो बलवद्विषमादि-
रूपः सोभहेतुत्वेन कारणत्वम् ॥” इति तट्टी-
कायां विजयरचितः ॥॥ दुष्कृतकर्म । अवि-
श्रुतकर्मः । (यथा, महाभारते । १।४२।१।
“यद्येतत् साहसं तात । यदि वा दुष्कृतं कृतम्
प्रियं वाप्यप्रियं वा तं वागुक्ता न मृषा भवेत् ॥”)

हेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ पञ्चाङ्गमनासोच्य
करणम् । तत्तु चौख्यपरदारगमनादि । इति
मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥॥ साहसमाह
नारदः ।

मनुष्यमारणं स्तयं परदारभिमर्षणम् ।
पारुष्यममृतसंघं साहस पञ्चधा स्मृतम् ॥”

अत्र सद्य एवोत्तरदापनम् । यथा,—
साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिशापात्यथे स्त्रियाम् ।
विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥”

विवादयेत् सद्य एवोत्तरं दापयेत् । इति शूल्-
पाणिः ॥ तत्र दासादयोऽपि साक्षिणो भवन्ति
यथा, उग्रना ।

“दासोऽन्वो वधिरः कुष्ठी स्त्रीबासस्वविरा-
दयः ।
एतेऽप्यनभिसम्बन्धाः साहसे साक्षिणो मताः ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

साहाय

(तदयुक्ते, त्रि । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
३८।३०।

“न जाने इति यद्गुणे किमतः साहसं वचः ॥”
साहसः, पुं, (सहसे बलाय दितः । सहस् +
षण् ।) अग्निविशेषः । यथा,—

“प्रायश्चित्ते विधुसैव पाकयज्ञे तु साहसः ।
सहसोमे च वज्रः स्यात् कौटिल्येने हुता-
शनः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
साहसाहः, पुं, (साहसः एव अहश्चिह्नं यस्य ।)
विक्रमादित्यराजः । इति जटाधरः ॥

साहसिकः, त्रि, (सहसा बलेन वर्तते इति ।
सहस् + “भोजःसहोभसा वर्तते ।” ४।४।
२०। इति ठक् ।) मनुष्यमारकः । शौरः ।
पारदारिकः । परुषवादी । अमृतवादी । इति
साहसशब्दाद्यर्थदर्शनात् । एते असाक्षिणः ।
यथा नारदः ।

“स्तेनाः साहसिका धूर्ताः कितवा योधकाश्च
ये ।
असाक्षिणस्तु ते दुष्टास्तेषु सत्यं न विद्यते ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

(हठकारी । यथा, “केचित् साहसिका-
स्त्रिलोचनमिति पेटुः ।” इति कुमारटीकायां
मल्लिनाथः । ३।४४ ॥)

साहसं, क्ली, (सहसाणां समूहः । सहस +
“भिष्वादिभ्योऽण् ।” ४।२।३८। इति षण् ।)
सहससमूहः इत्यमरः । ३।२।४५ ॥ (यथा,
महाभारते । २।५८।१३।

“एतावन्ति च दासानां साहसाण्युत सन्ति मे ॥”
सहसमेव । स्त्रायं षण् ।) सहसमात्रम् ।
यथा,—

“हरिस्ते साहसं कमलबलिमाधाय पदयो-
र्यदकोने तस्मिन्निजमुदहरत्त्रकमलम् ।
गतो भक्त्युद्रेकः परिणतिससौ चक्रवपुषा
त्रायाणां रचायै त्रिपुरहर जागर्त्ति जगताम् ॥”
इति महिम्नस्तवः ॥

(सहसेण क्रीतमिति । “शतमानविंशतिक-
सहस्रवसनादण् ।” ५।१।२०। इति षण् ।)
सहसेण क्रीते, त्रि ॥ (सहसस्ये दमिति । षण् ।)
सहस्रसम्बन्धिनि च त्रि ॥ (यथा, विष्णुपादादि-
केषामन्तवर्षनस्तोत्रे । १४।

“साहसो वापि संख्या प्रकटमभिहित्वा सर्व-
वेषु येषाम् ॥”
साहसः, पुं (सहसमस्यास्तीति । सहस + “षण्
च ।” ५।२।१०३। षण् ।) सहस्रसङ्ख्याक-
गजादिना बलौ । इत्यमरः । १।८।६२ ॥
(सहस्रविशिष्टे, त्रि । यथा, मनुः । ८।३८३।
“सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्तं तु ते व्रजन्
शूद्रायां क्षत्रियविभोः साहसो वै भवेद्दमः ॥”)

साहायकं, क्ली, (सहायस्व भावः कर्म वा ।
सहाम + “योपधात् गुरुपोत्तमात् वृञ् ।”
५।१।१२२। इत्यत्र सहायादिति वक्तव्यम् इत्युक्तेः

सिंहः

पाक्षिकी वृज् ।) साहाय्यम् । सहायस्व भाव
इत्यर्थे कश्चप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, रघुः ।
१०।५।

“स कुलोचितमिन्द्रस्य साहायकमुपेयिवान् ।
जघान समरे दैत्यं दुर्जयं तेन चावधि ॥”

साहाय्यं, क्ली, (सहायस्व भावः कर्म वा । सहाय
+ षणे ब्राह्मणादित्वात् षञ् ।) सहायता ।
सहायशब्दात् षाप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
महाभारते । १।१५५।१८।

“साहाय्येऽस्मि स्मितः पार्थ ! पातयिष्यामि
राक्षसम् ॥”

साहित्यं, क्ली, क्ली, (सहित + षञ् ।) मिलनम् ।
सहितस्व भावः इत्यर्थे षाप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
परस्परसापेक्षाणां तुल्यरूपाणां युगपदेक-
क्रियान्वयित्वं साहित्यम् । इति त्रयविशेषकः ॥
तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वम् । बुद्धिविशेषविशेषत्वं
वा । इति शब्दशक्तिप्रकाशिकी ॥ साहित्यं
एकक्रियान्वयित्वम् । तदयथा । धवच्छदिर-
पलाशांश्चिन्धि इत्यत्र धवच्छदिरपलाशप्रति-
योगिकं यत् साहित्यं तन्निरूपितं यदवयव-
विभागरूपफलं तज्जनिता या ह्रिदिक्रिया
तदनुकूलकतिमास्त्वम् । इति सारमञ्जरी ॥
मनुष्यकृतसौकमयग्रन्थविशेषः । स तु भर्द्वा-रघु-
कुमारसम्भव-माघ-भारवि-मैघदूत-विदग्धसुष-
मण्डनशान्तिशतकप्रभृतयः ॥

साह्यं, क्ली, (सहस्य भावः । सह + षञ् ।)
मिलनम् । सहितत्वम् । इति धरणिः ॥ (साहा-
य्यम् । यथा, महाभारते । ५।७।११।

“ततो दुर्योधनः क्षणमुवाच प्रहसन्निव ।
विषहेऽस्मिन् भवान् साह्यं मम दातुमिहा-
र्हति ॥”)

साह्यकत्, पुं, (साह्यं करोतीति । क् + क्तिप् ।)
समभिव्याहारी ॥

साह्यः, पुं, (साह्येन सह वर्त्तमानः ।) मेवादि-
प्राणिषूतम् । पशुशुद्धम् । यथा,—
“मेवादिप्राणिषूतं स्यात् साह्ययश्च समाह्वयः ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

(नामयुक्ते, त्रि । यथा, भागवते । १।४।६।
“कथमाक्षिणतः पौरैः स प्राप्तः कुहजाङ्गलम् ।
उन्मत्तमूकजडवत् विचरन् गजसाह्ये ॥”)

सिंहः, पुं, (सिञ्चति तेजः पशुषु इति । सिञ्च +
“सिञ्चेः सन्नायां ङनुभौ कश्च ।” ङष्ठा० ५।
६२। इति कः । अन्त्यादेशो हकारः । गुम् च ।
पृषोदरादित्वात् अन्ताविपर्यये ङिनस्तीति
सिंह इत्यपि भवति ।) स्वनामख्यातपशुः ।
(यथाह कश्चित् ।

“सिंहो बलौ हिरदकुञ्जरमांसभोजी
संवत्सरेण कुर्वते रतिमेकवारम् ।
पारावतः खलु शिलाकणमात्रभोजी-
कामो भवेदगुदिनं वद कोऽत्र हेतुः ॥”)

तत्पर्यायः । अमीन्द्रः २ पञ्चास्यः ३ हृष्येणः ४
केशरी ५ हरिः ६ इत्यमरः । २।५।११ ॥

सिंहत

पारोन्मः ७ खेतपिङ्गलः ८ कण्ठीरवः ९ पञ्च-
 शिखः १० शैलाटः ११ भीमविक्रमः १२
 सटाङ्गः १३ मृगराट् १४ मृगराजः १५ मरुत्-
 प्रवः १६ केशी १७ लम्बीकाः १८ करिदारकः १९
 इति शब्दरत्नावली ॥ महावीरः २० खेतपिङ्गः २१
 गजमोचनः २२ मृगारिः २३ इति जटाधर ॥
 इभारिः २४ नखरायुधः २५ महानाटः २६
 मृगपतिः २७ इति हेमचन्द्रः ॥ पञ्चमुखः २८
 नखी २९ मानी ३० क्रव्यादः ३१ मृगाधिपः ३२
 मूरः ३३ विक्रान्तः ३४ द्विरदान्तकः ३५ बहु-
 बलः ३६ दीप्तः ३७ बली ३८ विक्रमो ३९ दीप्त-
 पिङ्गलः ४० तन्मांसगुणाः । अर्घः प्रमेहजठरा-
 मयजाष्टानाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपि च ।
 “सिंहव्याघ्रहका ऋक्षतरक्षुहीपिनस्तथा ।
 यभ्रजस्य कमाजारा इत्याद्यान्तु गुहाशयाः ॥
 गुहाशया वातहरा गुरुणां मधुराश्च ते ।
 सिन्धवा बल्या हिता नित्यं नेत्रगुह्यविकारि-
 णाम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 पदान्ते श्रेष्ठार्थवाचकः । इत्यमरः । ३।१।५८ ॥
 (यथा, रामायणे । २।७३।७ ।
 “क यास्यमि महाराज ! हिल्वेमं दुश्चितं
 जनम् ।
 हीनं पुरुषमिहेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥”)
 अर्चिता ध्वजः । इति हेमचन्द्रः ॥ रत्नशिखः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । ४।८ ।
 “तुत्यालकटकाव्योषसिंहार्कहयमारकाः ॥”)
 मेषादिद्वादशराश्यान्तर्गतपञ्चमराशिः । तत्-
 पश्चात् । लेयः २ । इति सत्कृत्यमुक्तावली ॥
 तस्याधिष्ठात्री देवता सिंहः । स च मघा-
 पूर्वफलगुनी-समुदायोत्तरफलगुनी-प्रथमपादेन
 भवति । अग्निराशिः । पीतवर्णः । रुद्रः । एवं
 धूम्रवर्णः । पित्तप्रकृतिः । पूर्वदिक्स्वामी ।
 पर्वतचारी । क्षत्रियवर्णः । क्रूरः । महाशब्दः ।
 अल्पसन्तानः । अल्पस्त्रीमङ्गलः । तत्र जात-
 फलम् । क्रोधो । शीघ्रगतिः । हास्यवाग्निः ।
 अतिवक्ता । चञ्चलः । शीतलः । मत्स्यप्रियश्च ।
 इति बृहज्जातकादयः ॥ * ॥ मेषादिद्वादश-
 राश्यान्तर्गतपञ्चमलग्नम् । तत्र जातफलम् ।
 “सिंहलग्ने समुद्भूतो भोगी शत्रुविमर्दनः ।
 स्वल्पोदरोऽल्पपुत्रश्च सोत्साही गजविक्रमः ॥”
 इति कोष्ठोपदेयः ॥
 सिंहकेलिः, पुं, (सिंहस्येव केलिर्यस्य ।) मञ्जु-
 घोषः । जिनविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सिंहकेशरः, पुं, (सिंहस्येव केशरो यस्य ।)
 वकुलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सिंहस्य जटा
 च ॥
 सिंहतलः, पुं, (सिंहस्येव तलमत्र । यथा, सिंह-
 तलः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कताञ्जलिः ।
 करहययोजनम् । इत्यमरटीकायां रामानुजः ।
 २।६।८५ ॥

३४५

सिंहपु

सिंहतुण्डः, पुं, (सिंहस्य तुण्डमिव पुण्यमस्य ।)
 सेहृण्डहचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
 पर्यायो यथा,—
 “सिंहण्डः सिंहतुण्डः स्यात् वच्ची वज्रद्रुमोऽपि च
 सुधासमन्तदुग्धा च कृक् स्त्रियां स्यात्
 कृ, ह्यो गुडा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 सिंहस्य तुण्डमिव तुण्डमस्य । मत्स्यविशेषः ।
 यथा, मनुः । ५।१६ ।
 “पाठोन्नरोहितावाद्यौ नियुक्तौ ह्यव्यक्ययोः ।
 राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सगल्कांश्चैव सर्वशः ॥”
 सिंहमुखे, स्त्री, (सिंहचिह्नितं द्वारमिति मध्य-
 पदलोपिकर्मधारयः ।) प्रवेशद्वारम् । तत्-
 पर्यायः । प्रवेशनम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । ४३ । १७५ ।
 “सिंहद्वारे युवा देवि दृष्टोऽन्माभिमंहाव्रती ।
 सहितोऽपि यो धत्तं सोन्दर्यं साहितीयताम् ॥”)
 सिंहध्वनिः, पुं, (सिंहस्य ध्वनिः ।) सिंहशब्दः ।
 सिंहनादसदृशशब्दः । यथा,—
 “तुषारसंवातशिलाः क्षुराद्यैः
 समुल्लिखन् दर्पकलः ककुद्धान् ।
 दृष्टः कथञ्चिद्भवयैविविग्नै-
 रसोदसिंहध्वनिरुन्ननाद ॥”
 इति कुमारसम्भवम् ॥
 सिंहनादः, पुं, (सिंहस्येव नादः ।) योधानां
 रणोत्साहजरवः । तत्पर्यायः । चेड्वा २ । इत्य-
 मरः । २।८।१०७ ॥ गजयूथदशनात् तद्ग-
 ज्ञाय यथा सिंहस्य नादस्तथा परबलभङ्गाय
 स्वात्साहविवृद्धये च यो रावः सः । सिंहस्येव
 नादः सिंहनादः । इति भरतः ॥ (यथा आर्या
 मशशत्याम् । ७०० ।
 “कथिसमरमिहनादः खरातुनादः सुधैक-
 संवादः ।
 विहहिनीदकन्दः सन्दर्भोऽयं मया दृष्टः ॥”
 महदेवः । इति महाभारतम् । १३।१७ ।
 ११० ॥ * ॥ सिंहस्य नादः ।) सिंहशब्दश्च ॥
 सिंहनादकः, पुं, (सिंह इव नदतीति नद +
 क्वल् ।) वृक्कारः । इति हारावली । १८४ ॥
 सिङ्गा इति भाषा ॥
 सिंहनादिका, स्त्री, सिंहमपि नादयतीति । नद
 + णिच् + क्वल् । टापि अत इत्वम् ।) दुरा-
 लभा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सिंहपर्णी, स्त्री, सिंहस्य शिग्रोः पर्णमिव पर्ण-
 मस्याः । डोष् ।) वासकः । इति जटाधरः ॥
 सिंहपुच्छिका, स्त्री, (सिंहपुच्छी + स्वार्थे कन् ।)
 चित्रपर्णिका । इति रत्नमाला ॥ चन्द्रचाकुलिया
 इति भाषा ॥
 सिंहपुच्छी, स्त्री, (सिंहस्य पुच्छ इव पुण्यमस्याः ।
 डोष् ।) चित्रपर्णिका । पृथ्वीपर्णी । इत्यमरः ।
 २।४।८३ ॥ माषपर्णी । इति रत्न-
 माला ॥

सिंहवा

सिंहपुष्पी, स्त्री, (सिंहस्य पुच्छ इव पुण्यमस्याः ।
 डोष् ।) पृथ्वीपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सिंहमुखी, स्त्री, (सिंहस्य मुखमिव पुण्यमस्याः ।
 डोष् ।) वासकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सिंहयाना, स्त्री, (सिंहो यानं वाहनं यस्याः ।)
 दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥
 सिंहरथा, स्त्री, (सिंह एव रथो यस्याः ।) दुर्गा ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १७६ ।
 १७ ।
 “वराङ्गनां सिंहरथां बहुरूपां ह्यध्वजाम् ॥”)
 सिंहलं, स्त्री, (सिंहलो देशः प्रभवत्वेनास्यस्येति ।
 अच् ।) रङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥ रीतिः ।
 त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सिंहलः, पुं, स्त्री, (सिंहं लाति प्राप्नोतीति ।
 ला + कः ।) देशविशेषः । शिलोन इति
 म्यातः । यथा,—
 “दक्षिणेऽवन्तिमाहेन्द्रमलया ऋष्यमूककाः ।
 चित्रकूटमहारण्यकाश्चोसिंहलकोङ्कणाः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 (अथञ्च जम्बुद्वीपस्य अष्टप्रसिद्धीपानामन्य-
 तमः । यथा, भागवते । ५।१८।२८—३० ।
 “जम्बुद्वीपस्य च राजन् उपद्वीपानष्टौ ह्येक
 उपदिशन्ति सागरात्मजैरश्वान् वषण इमां महीं
 परितो निखनङ्गिरूपकल्पितान् । तदुयथा
 स्वर्णप्रस्थस्यन्द्रशूक आवतन्तो रमणको मन्द-
 हरिणः पाञ्चजन्यः सिंहलो लङ्कितः ॥” * ॥
 तद्देशवासिनि, पुं भूम्नि । यथा, महाभारते ।
 १।१७६ । ३५ ।
 “पौण्ड्रान् किरातान् यवनान् सिंहलान्
 वर्धवान् खड्गान् ।
 समर्ज फेनतः सा गीर्वां च्छान् बहुविधानपि ॥”)
 सिंहलस्या, स्त्री, (सिंहले तिष्ठति या । स्या +
 कः ।) सिंहलो । इति राजनिर्घण्टः ॥ सिंहल-
 देशवासिनी च ॥
 सिंहलास्यानः, पुं, (सिंहल आस्यानं यस्य ।)
 तालवृक्षसदृशवृक्षविशेषः । यथा,—
 “प्रोत्फलः सिंहलास्यानश्छेडो पिञ्जा छटापि
 च ॥”
 इति शब्दमाला ॥
 सिंहलीलः, पुं, (सिंहस्य लीलेव मीला यत् ।)
 रतिवन्धविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
 “निङ्गोपरिस्थिता नारी भूमौ दत्त्वा पदद्वयम्
 हृदये दत्तहस्ता च सिंहलीलः प्रकीर्तितः ॥
 निङ्गोपरिस्थिता नारी कान्तोरुस्यपदद्वया ।
 हृदये दत्तहस्ता च सिंहलीलोऽप्यसावपि ॥”
 इति रतिमञ्जरी ॥
 सिंहवाहिनी, स्त्री, सिंहरूपो वाहो वाहन-
 मस्यस्या इति । इति । दुर्गा । यथा,—
 “सिंहमारुह्य कल्पान्ते निहतो महिषो
 यतः ।
 महिषघ्नी ततो देवो कथ्यते सिंहवाहिनी ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

सिंहास

सिंहविक्रान्तः, पुं. (सिंह इव विक्रान्तः ।) अश्वः । इति हारावली ॥ ५२ ॥ शब्दमाला च ॥ सिंह-तुल्यविक्रमविशिष्टे, त्रि ॥
 सिंहविद्या, स्त्री. (सिंह इव विद्या विद्याता ।) मासपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सिंहसंहननः, चि. (सिंहस्येव संहननं अवयवो यस्य ।) वराह रूपोपेतः । इत्यमरः । २।१।१२ ॥ प्रत्येकमवयवशुद्धा सुन्दरः । सिंहसंहननः स स्वाद्यो हि सर्वाङ्गसुन्दरः । इति कोषान्तरम् ॥ सिंहस्येव संहननं देहोऽस्य सिंहसंहननः । रुद्रिशब्दोऽयं यथाकथञ्चिदन्वयः । इति भरतः ॥ (सिंहस्य संहननम् ।) सिंहनाशने, स्त्री ॥
 सिंहा, स्त्री. (सिञ्चतीति । सिञ्च + कः । अन्त्यादेशो ङकारः । तुम् च । टाप् ।) नाडी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सिंहाङ्ग, स्त्री, लौहमलम् । इत्यमरटीका । २।१।१८ ॥
 सिंहाङ्गं, स्त्री, लौहमलम् । इत्यमरः । २।१।१८ ॥ तस्य रूपान्तराणि यथा । सिंहाङ्गम् २ सिंहाङ्गम् ३ । इति तट्टीका ॥ नासिकामलम् सिक्नो इति भाषा । तत्पर्यायः । सिंहाणकम् । २ सिंहाङ्गम् ३ सिंघणम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ कफः ५ श्लेष्मा ६ खेटः ७ । इति जटाधरः ॥
 सिंहासनं स्त्री, (सिंहचिह्नितमासनम् ।) स्वर्णमयराजासनम् । इत्यमरः । २।८।३२ ॥ अथ सिंहासनयुक्तिः ।
 “राज्ञो वरासनं नाम शोसिंहासनमुच्यते ॥ शुभं मुहूर्त्तं शुभमासवर्धं सुवारवेलातिथिचन्द्रयोगे । काले निरुत्पातनिरातिभावे सिंहासनावस्थाविधिं वदन्ति ॥
 स्थिरराशिस्थिते भानौ चन्द्रे च स्थिरभोदिति । आसनारम्भमिच्छन्ति गृहहारभोऽपि येषु च ॥ एतेन गृहहारभिसिंहासनयोरारम्भः । तत्र क्रमः । “बाणवेदान्तिपञ्चाणि सोपानानि युगैः क्रमात् चत्वारिंशत्तथा त्रिंशत् विंशतिः षोडशैव च ॥ सिंहान्वितानि चोयानि चरणानि युगैः क्रमात् पञ्चः षडो गजो हंसः सिंहो भृङ्गो मृगो हयः ॥ अष्टौ सिंहासनानीति नौतिशास्त्रविदो विदुः आदित्यादिदशजानां भूपतीनां यथाक्रमम् ॥ राज्ञः स्वहस्तैरष्टाभिरायामपरिणाहयोः । राजपात्रमिदं नाम सोपानं पुरुषोन्नतम् ॥ तदर्हमाणं तन्मध्यं राजासनमुदाहृतम् ॥ अर्धोन्नतमिदं रम्यं प्रोक्तं कलिमहीभुजाम् । दिगष्टर्षाभिः कोणैः स्वादन्नद्वादीनां यथा-यथम् ॥”
 अथाष्टानां लक्षणानि ।
 “गम्भारीकाष्ठघटितः पद्ममालोपचित्रितः । पद्मरागकिचित्राङ्गः शुद्धः काञ्चनसंस्तृतः ॥ चरणाङ्गे पद्मकोष्ठात् पद्मरागविचित्रिताः । दिक्कष्टौ पुच्छिका राजद्वादशाङ्गलिसम्पिताः ॥

सिंहास

राजासनं चतस्रश्च एवं द्वादशपुच्छिकाः । रत्नैश्च नवभिः कार्यं निर्माणं चान्तरान्तरा ॥ रक्तवस्त्राहतं ह्येतत् पद्मसिंहासनं मतम् । अत्रोपित्वा नरपतिः प्रतापसतिविन्दति ॥ १ ॥ भद्रेन्द्रकाष्ठघटितः शङ्खमालोपशोभितः । शुद्धस्फटिकचित्राङ्गः शुद्धरूप्योपशोभितः ॥ चरणान्ते शङ्खनाभिः पुच्छिकाः समविंशतिः । स्थाने स्थाने विधातव्याः शुद्धस्फटिकसंस्तृताः । शुक्लपट्टाहतं ह्येतत् शङ्खसिंहासनं मतम् ॥ २ ॥ पद्मसोपघटितो मज्जमालोपशोभितः । विद्रुमैरपि वैदूर्यैः काञ्चनेनापि शोभितः ॥ चरणान्ते गजशिरः पुच्छादेकैकपुच्छिका । माणिक्यरचिता रक्तवस्त्रादिकविभूषणम् । गजसिंहासनं नाम साम्राज्यफलदायकम् ॥ ३ ॥ शालकाष्ठेन घटितो हंसमालोपशोभितः । पुष्परङ्गैः काञ्चनेन कुशविन्दैश्च चित्रितः ॥ चरणान्ते हंसरूपं पुच्छिकाश्चैकविंशतिः । गोमेदकोपघटितापीतवस्त्रविभूषणम् । हंससिंहासनं नाम सर्वाणिष्टविनाशनम् ॥ ४ ॥ चन्द्रेणोपघटितः सिंहामालोपशोभितः । शुद्धहौरकचित्राङ्गः शुद्धकाञ्चननिर्मितः ॥ चरणानां सिंहलेखः पुच्छिकाश्चैकविंशतिः । मुक्ताशुक्तिभिरन्वैश्च निर्मलेरिव भूषणम् ॥ शुद्धशुण्डाहतं ह्येतत् सिंहसिंहासनं मतम् । अत्रोपित्वा नरपतिः ज्ञत्वा साधयति चितिम् ॥ ५ ॥ भृङ्गमालोपसहितं शुद्धचम्पककल्पितम् । शुद्धभ्रंजरकतैर्युक्तं पादाङ्गं पद्मकोष्ठाङ्कितम् ॥ द्वाविंशतिः पुच्छिकास्तु नीलवस्त्रादिभूषणम् । भृङ्गसिंहासनं नाम शत्रुचयजयप्रदम् ॥ ६ ॥ निम्बकाष्ठेन घटनामृगमालोपशोभितम् । इन्द्रनीलैर्महानीलैः काञ्चनेनापि चित्रितम् ॥ चरणान्ते मृगशिरश्चत्वारिंशश्च पुच्छिकाः । नीलवस्त्रादियुक्तान्तु मृगसिंहासनं मतम् । लक्ष्मीविजयसम्पत्तिर्नैरुज्यपदमुत्तमम् ॥ ७ ॥ केशरूपेणघटितं हयमालोपशोभितम् । समस्तवस्त्रभूषाश्च पुच्छिकाः पञ्चसप्ततिः ॥ चरणान्ते हयशिरश्चित्तवस्त्रादिभूषणम् । हयसिंहासनं नाम लक्ष्मीविजयवर्धनम् ॥ ८ ॥ इत्येतत् कथितं सारं मह्यसिंहासनाष्टकम् । यथा भोजेन लिखितं यथा चान्यैश्च पण्डितैः ॥ एतस्यातिक्रमं दन्वाद्युः कुर्यात् प्रथिवोपतिः अचिरादेव कुरुते तस्य मृत्युरतिक्रमम् ॥ परासनस्थो यो राजा यो राजा च निरासनः । स परैरुच्यते सिंहैरिव मत्तगजाधिपः ॥ स्वलग्नमित्रासनमध्यस्थिति-र्न दुष्यतीति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥ चतुराजीक्रीडायां जयविशेषः । यथा, तिथ्यादि-तत्त्वं । “अन्यद्वाजपदं राजा यदा वातो युधिष्ठिरः । तदा सिंहासनं तस्य भण्यते नृपसत्तम ॥

सिंहास

राजा च नृपतिं हत्वा कुर्यात् सिंहासनं यदा द्विगुणं वाहयत् पञ्चमन्यथैकगुणं भवेत् ॥ मित्रसिंहासनं पार्थ यदा रोहति भूपतिः । तदा सिंहासनं नाम सर्वं नयति तद्वलम् ॥ यदा सिंहासनं कर्तुं राजा ब्रह्मपदान्वितः । तदा घातेन हन्तव्यो बलेनापि सुरचितः ॥ १ ॥ योगासनविशेषः । यथा, ब्रह्मपदीपे । “गुल्फौ च द्वेषणस्थाभः सौवन्धाः पार्श्वयोः सिपित् । दक्षिणे सव्यगुल्फन्तु दक्षगुल्फन्तु सव्यके ॥ हस्तौ च जान्वोः संस्थाप्य स्वाङ्गुलीः संप्रसार्य च व्याप्तवक्त्रो निरोधेत नासाग्रं सुसमाहितः ॥ सिंहासनं भवेदेतत् पूजितं योगिभिः सदा । बन्धनयस्य सम्भानं कुरुते चासनोत्तमम् ॥”
 सिंहासनः, पुं. (सिंहस्य आसनं उववेशनमिव आसनं यत्र ।) षोडशरतिवन्धाकार्यतषतुर्हंस-बन्धः । तस्य लक्षणं यथा,—
 “स्वजङ्घाद्वयबाह्व च कृत्वा बोषावदह्वयम् । स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धः सिंहासनी मतः ॥ इति रतिमञ्जरी ॥
 सिंहासनचक्रं, स्त्री, (सिंहासनमिव चक्रम् ।) समविंशति-नक्षत्राङ्कित-नराकार-चक्र-त्रयम् । यथा,—
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं सिंहासनत्रयम् । समविंशतिनक्षत्रैरेकैकश्च नवात्मकम् ॥ अश्विनोमघमूलाद्यं पञ्चनाडीविविधतः । अश्विन्याद्युत्तरे मागे मघाद्यं पूर्वतः स्थितम् ॥ मूलाद्यं दक्षिणे भागे ज्ञातव्यं नृपतित्रयम् । इतरेषु च राज्येषु नृपनामर्चतो वदेत् ॥ शुभाशुभमिदं सर्वं यत्र यस्य शनिः स्थितः । नाडिकापञ्चवेधेन एकैकस्यासनं भवेत् ॥ आधारमासनं पट्टं सिंहं सिंहासनं तथा । ग्रहैर्विधवशाज्ज्ञेयं सीम्यैः क्रूरैः शुभाशुभम् ॥ ऋक्ष आधारगे राजा अभिषिक्तो य आसनं । पराधीनमतं राज्यं कुरुते नात्र संशयः ॥ आसनस्थेन ऋक्षेण नोति युक्तो भवेन्नृपः । प्रधानपुरुषो देवः प्रजाशान्तिकरो भवेत् ॥ पट्टं ऋक्षे यदा राजा उपास्यते नृपसने । पूर्वराजस्थितस्तुल्यश्चिरं पास्यते महीम् ॥ सिंहरूपी भवेद्राजा सिंहर्षेणासने स्थितः । संयामस्य प्रियो नित्यमसाध्यो मन्त्रिमण्डलैः ॥ सिंहासनयते धिष्णुते तेजस्वी भीषणाकृतिः । चलच्चित्तो मह्यक्रोधी प्रजापीडाकरो नृपः ॥ तत्कालेन्दुगते ऋक्षे क्रूरनिर्विधनाडिके । शुभावस्था शुभे लग्ने संस्थाप्यो नृप आसने ॥ ईदृशे च समायोगे उपविष्टो य आसनं । उच्छ्राय शत्रुसंघातमेकच्छत्रं करोति च ॥ क्रूरयज्ञगतां नाडीमुपविष्टो य आसनं । बन्धनं भूमिनाशश्च तथा मृत्युः प्रजायते ॥ आधार ऋक्षगः सौरिरनाहृष्टं करोति च । दुर्भिक्षं रौरवं तत्र प्रजापीडा च जायते ॥ आसने च यदा सौरियुद्धं भङ्गप्रदो भवेत् ॥

सिकता

अथवा व्याधिपीडा च मनोदुःखं प्रजायते ॥
पह चचे यदा सौरिः पहराप्नो विनश्यति ।
प्रियो वाच कुमारो वा मन्त्रिबन्धुचयोऽपि वा ॥
सिंहि सिंहासने वापि यदा तिष्ठति सूर्यजः ।
तदा मृत्युर्न सन्देहो यदि शक्रसमो नृपः ॥
शनिराहकंमाहेया यदा चन्द्रेण संयुताः ।
यस्यासनगता एते तस्य राज्ञो भयङ्कराः ॥
क्रूरयुक्तोऽथ वक्रस्तु क्रूरनाडीगतोऽपि वा ।
आसने चन्द्रयोगिन कालरूपी शनैश्चरः ॥
एवं शुभफलं दद्याद्देवमन्त्रो न मंगयः ।
करोति विपुलं राज्यं यस्यासनगतो गुरुः ॥”

इति ज्योतिस्तस्त्वम् ॥

सिंहासः, पुं, (सिंहस्य आस्यमिव पुष्पमस्य ।)
वासकः । इत्यमरः । २ । ४ । १०३ ॥ सिंह-
तुल्यमुखे, त्रि ॥

सिंहिका, स्त्री, कश्यपपत्नी । राहुमाता । यथा,
“कश्यपस्य दृष्टिणी तु सिंहिका
राहुवास्तनयावजीजनत् ।
पूर्वजो हरिनिकतकन्धरो
देवतंरवरजो निपातितः ॥”

इति वास्तुयागतस्त्वम् ॥

(पीठस्था देवीविशेषः । यथा, देवीभागवते ।
७ । ३० । ७५ ।

“सिंहिका कृतग्रीचे तु कान्तिके त्वतिशाङ्करी ॥”
सिंहिकासूनुः, पुं, (सिंहिकायाः सूनुः पुत्रः ।
राहुः । इति शब्दरत्नावली । वास्तुपुरुषः ।
इति वास्तुयागतस्त्वम् ॥

सिंहौ, स्त्री, (सिंह + डीप् ।) सिंहपत्नी ।
(यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १०२ ।
“अयं स वदितोऽन्यासां सिंहोनां पयसा
मया ॥”)

वार्ताकौ । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥ कण्ट-
कारी । वासकः । इति मेदिनी ॥ बृहती ।
राहुमाता । इति विश्वः ॥ सुहपर्णी । इति
राजनिघण्टः ॥

सिंहोलता, स्त्री, (सिंहाः लता ।) वृहती । इति
भावप्रकाशः ॥

सिक, सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-पर०
सक०-सेट् ।) दन्त्यादिः । सिकता । इति
दुर्गादासः ॥ सौत्रधातुरयम् ॥

सिकता, स्त्री (सिक सेचने + बाहुलकात् अतच् ।
सिकतिलः । वालुकायुक्तभूमिः । इति मेदिनी ॥
ते, १६८ ॥ वालुका । इति राजनिघण्टः ॥

सिकताः, स्त्री, भूमिः (सिक + अतच्) वालुका ।
इति मेदिनी । ते, १६८ ॥ अमरस्य । ३ । ३ । ७३ ॥
(यथा, महाभारते । २ । ७६ । १६ ।

“सिकता वपन् सव्यसाधो राजानमनुगच्छति
असक्ताः सिकतास्तस्य यथा संप्रति भारत ।
असक्तं शरवर्षाणि तथा मॉच्छति शत्रुषु ॥”)

सिकतामयं, स्त्री, (सिकतात्मकम् । मयट् ।)
वालुकामयतटम् । तत्पर्यायः । संकतम् २ ।
इत्यमरः । १ । १० । ८ ॥

सिङ्गाण

सिङ्गाणान्, [न्] त्रि, (सिकताः सन्त्येति ।
मत्पु । मस्य वः ।) वालुकावृक्षदेशः । तत्-
पर्यायः । सिकता २ सिकतिलः ३ सैकतः ४ ।
इत्यमरभरती । २ । १ । १११ ॥

सिकतिलः, चि, (सिकताः सन्त्येति । सिकता +
“देशे लुबिलचौ च ।” ५ । २ । १०५ । इति
इलच् ।) सिकतावान् । इत्यमरटीकायां
भरतः । २ । १ । १११ ॥

सिक, [च] स्त्री, (सिञ्चते इति । सिञ्च + क्तिप् ।)
वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (जालम् । यथा,
भागवते । ६ । १२ । ८ ।

“लोकाः सपाला यस्मिन् खसन्ति विवशा वशे ।
द्विजा इव सिचावदाः स काल इह कारचम् ॥”)
सिक्ताः, चि, (सिञ्च + क्तः ।) मेकाशयः कृत-
सेचनः । यथा, वायुपुराणे गयापद्धती ।

“भान्नाच सिक्ताः पितरश्च दसा
एका क्रिया हर्यकरौ प्रसिद्धा ॥”

सिक्थं, स्त्री, (सिञ्चति चरतीति । सिञ्च चरेण +
“पातुतुदिवचौति ।” उणा० २ । ७ । इति
यक् ।) मधुच्छिष्टम् । इति मेदिनी ॥ मोम
इति भाषा ॥ (यथा,—

“तिक्तासिक्थनिशयाष्टीनक्ताङ्गफलपत्रकैः ।
पटोलमालतोनिम्बपत्रैर्ब्रह्मं घृतं स्मृतम् ॥”
इति तिक्ताद्यष्टतम् ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ग्रन्थशोधाधिकारे ॥
नोलो । इति हेमचन्द्रः ॥

सिक्थः, पुं, (सिञ्च + थक् ।) भक्तपुलाकः ।
(सिटी इति भाषा ॥ यथा,—

“—————पेया सिक्थसमन्विता ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥
प्रासः । इति मेदिनी ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
१०८ । ७७ ।

“भक्तसिक्थइयं प्राप्य पाकभाण्डादभक्षयम् ॥”)
सिक्थकं, स्त्री, (सिक्थमेव । स्वार्थं कन् ।)
मधुच्छिष्टम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०७ ॥ (पुं,
भक्तपुलाकः । सिटी इति भाषा । यथा,—

“सिक्थकैरहितो मण्डः पेया सिक्थसमन्विता
यवागूङ्गुसिक्था स्याद्विलेपो विरलद्रवा ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥

यथा च बृहत्संहितायाम् । २६ । ८ ।
“दन्तनागा गोहयाद्यश्च लोन्ना
हेन्ना भूपाः सिक्थकेन द्विजाद्याः ।
तद्देशा वधमासा दिशश्च
श्रेयद्रव्यास्यात्मरूपस्थितानि ॥”)

सिञ्चः, पुं, स्फटिकः । इति कैचित् ॥
सिङ्गाणं, स्त्री, नासिकामलम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ सिक्नो इति भाषा ॥

सिङ्गाणं, स्त्री, नासिकामलम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, वाभटे उत्तरस्थाने २८ अध्याये ।
“अजस्रं पिच्छिलं पीतं पक्वं सिङ्गाणकं चनम् ॥”

सिङ्गाणकं, स्त्री, नासिकामलम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, वाभटे उत्तरस्थाने २८ अध्याये ।
“अजस्रं पिच्छिलं पीतं पक्वं सिङ्गाणकं चनम् ॥”

सिङ्गाणकं, स्त्री, नासिकामलम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, वाभटे उत्तरस्थाने २८ अध्याये ।
“अजस्रं पिच्छिलं पीतं पक्वं सिङ्गाणकं चनम् ॥”

सितचि

सिङ्गिनी, स्त्री, नासिका । इति इलाहभुधः ॥
सिचयः, पुं, (सिञ्चं सिञ्चनमेति प्राप्नोतीति ।
इन् + चच् ।) वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १ ।

“भूपाभोगिफणारत्नरोचिःसिचयचारवे ।
नमः प्रलोनमुक्ताय हरकल्पमञ्जीरुहे ॥”)
जोर्णवस्त्रम् ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सिञ्चन्, [त्] त्रि, (सिञ्चतीति । सिञ्च + शब् ।)
सेचनकर्ता ॥

सिञ्चिता, स्त्री, (सिञ्च + णिच् + क्तः । टाप् ।)
पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सिञ्चा, स्त्री, अक्षरार्धनिः । इति कैचित् ॥
तालव्यशकारादिः साधुपाठः ॥

सितं, स्त्री, (सितः शुक्लवर्णोऽस्यास्तीति । अच् ।)
रौप्यम् । मूलकम् । इति राजनिघण्टः ॥

चन्दनम् । इति रत्नमाला ॥ (तत्तु शुक्लचन्द-
नम् । यथा,—

“सितं मलयजं शीतं गोशोर्षसितचन्दनम् ॥”
इति गारुडं २०८ अध्याये ॥)

सितः, पुं, (सिनोतीति । सि बन्धने + “अच्छिष्ट-
सिभ्यः क्तः ।” उणा० ३ । ८८ । इति क्तः ।)
शुक्लवर्णः । इत्यमरः । ३ । ३ । ८० ॥ शुक्ला-
चार्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ शरः । इति
नानार्थध्वनिमञ्जरी ॥

सितः, त्रि, (सितः शुक्लवर्णोऽस्यास्तीति । अच् ।)
शुक्लवर्णयुक्तः । इत्यमरः । ३ । ३ । ७८ ॥ (यथा,
माघे । १ । २५ ।

सितं सितिञ्चा सुतरां मुनेर्वपु-
र्विसारिभिः सौधमिवाथ लभ्यन् ॥” * ॥
सो + क्तः ।) समाप्तः । निश्चयः । ज्ञातः । इति
विश्वः ॥

सितकण्टा, स्त्री, (सितः शुक्लः कण्टो यस्याः ।)
श्वेतकण्टकारी । इति राजनिघण्टः ॥

सितकण्टारिका, स्त्री, श्वेतकण्टकारी । इति
राजनिघण्टः ॥

सितकण्ठः, पुं, (सितः कण्ठो यस्य ।) दाह्य-
पची । इति शब्दरत्नावली । श्वेतकण्ठशुके,
त्रि ॥

सितकरः, पुं, (सितः शुक्लः करो यस्य ।) कर्पूरः ।
इति राजनिघण्टः ॥ चन्द्रश्च ॥

सितकर्णी, स्त्री, (सितः कर्ण इव पुष्पमस्याः ।
डीप् ।) वासकः । इति राजनिघण्टः । (सित-
पर्णी इति क्वचित् पाठः ॥ गुणादयोऽस्या
वासकशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

सितकुञ्जरः, पुं, (सितः कुञ्जरो यस्य ।) इन्द्रः ।
(सितः शुक्लः कुञ्जरः । इन्द्रश्च स्त्री । इति
कैचित् ॥

सितगुञ्जा, स्त्री, सिता गुञ्जा ।) श्वेतगुञ्जा ।
इति राजनिघण्टः ॥

सितचिञ्चः, पुं, (सितानि चिञ्चानि यत्र) वालुका-
गङ्गः । इति इरावली ॥ वेलिया मत्स्य इति
भाषा ॥

सितपु

सितच्छत्रं, स्त्री, (सितं छत्रम् ।) राजच्छत्रम् ।
इति भुरिप्रयोगः ॥
सितच्छत्रा, स्त्री, (सितं छत्रमिव पुष्पमस्याः ।)
शतपुष्पा । इत्यमरः । २ । ४।१५२॥ (विहृति-
रस्याः शतपुष्पाशब्द दृष्टव्या ॥)
सितच्छत्रितः, पुं, (सितच्छत्रं जातमस्येति ।
इतच् ।) श्वेतच्छत्रयुक्तः । यथा, नैषधे ।
१ । १ ।
“निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथां
तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि ।
नलः सितच्छत्रितकौन्तिमण्डलः
स राशिरासोऽम्हसां महोऽञ्जलः ॥”
सितच्छदः, पुं, (सितो छदो पक्षी यस्य ।) हंसः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
सितच्छदा, स्त्री, (सितच्छदो यस्याः ।) श्वेत-
दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितदर्भः, पुं, (सितो दर्भः ।) श्वेतकुशः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सितदीधितिः, पुं, चन्द्रः । सिता शुक्ला दीधितिः
क्षिरणो यस्य इति बहुव्रीहिममासनिष्पन्नः ॥
सितदीप्यः, पुं, (सितं दीप्यं दीप्तिर्यस्य ।) श्वेत-
जोरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितदूर्वा, स्त्री, (सिता दूर्वा ।) श्वेतदूर्वा ।
इति रत्नमाला ।
सितद्वः, पुं, (सितः द्वृहो यस्य ।) मोरट-
विशेषः । इति रत्नमाला ॥ (सितो दुरिति ।)
शुक्लवर्णहृत्क्षत्रम् ॥
सितधातुः, पुं, (सित + शक्नो धातुः ।) कठिनो ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्लवर्णधातुमात्रम् ॥
सितपक्षः, पुं, (सितो पक्षी यस्य ।) हंसः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (सितः पक्षः ।) शुक्लपक्षः ।
यथा, हृत्क्षत्रमंहितायाम् । ६० । २० ।
“उदगयने सितपक्षे
शिशिरगभस्ती च जीववर्गस्थे ॥”
सितपर्णी, स्त्री, (सितं पर्णमस्याः ।) डीप् ।
अकपुष्पिकाहृत्क्षत्रः । इति रत्नमाला ॥
सितपाटलिका, स्त्री, (सिता पाटलिका ।)
शुक्लपाटलाहृत्क्षत्रः । श्वेतपाडुरि इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । सितकुम्भी २ फलेरुहा ३
सितामोघा ४ कुबेराक्षौ ५ श्वेताह्वा ६ काठ-
पाटला ७ धवलपाटली ८ । अस्या गुणाः ।
तिक्तत्वम् । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । वातदोष-
वर्माहिककाफयमशोफनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सितपुङ्गा, स्त्री, (सितः पुङ्गो यस्याः ।) श्वेतशर-
पुङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितपुष्पं, स्त्री, (सितं पुष्पमस्य ।) कौवर्ती-
मुस्तकम् । इति जटाधरः ॥ तालव्यशकारादि-
रपि पाठः ॥
सितपुष्पः, पुं, (सितं पुष्पमस्य ।) तगरहृत्क्षत्रः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतरोहितः । काशः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सितसा

सितपुष्पा, स्त्री, (सितं पुष्पं यस्याः ।) मङ्गिका ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सितपुष्पी, स्त्री, (सितं पुष्पं यस्याः ।) डीप् ।
श्वेतापराजिता । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः
पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“गवाक्ष्यश्वसुरी श्वेता श्वेतभङ्गापराजिता ।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥”
सितमरिचं, स्त्री, (सितं मरिचम् ।) श्वेतमरि-
चम् । तत्पर्यायः । सितास्थम् २ सितवल्मीकम् ३
वालुकम् ४ बहुलम् ५ धवलम् ६ चन्द्रकम् ७ ।
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विषभूत-
दृष्टिरोगनाशित्वम् । अट्टथत्वम् । युक्त्या रसा-
यनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितामाषः, पुं, (सितो माषः ।) राजमाषः ।
इति हारावली ॥
सितरञ्जनः, पुं, (सितं रञ्जयतीति । रञ्ज + ञ्युः ।)
पोतवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥
सितरश्मिः, पुं, चन्द्रः । सितः शुक्लो रश्मिः
किरणो यस्य सः ॥
सितवर्षाभूः, पुं, (सितो वर्षाभूः ।) पुनर्नवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सितशायका, स्त्री, (सिता शायका ।) श्वेतशर-
पुङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितशिम्बिका, पुं, (सिता शिम्बिक्यस्य । कप् ।)
गोधूमः । इति हेमचन्द्रः ॥ शितिशिम्बिकोऽपि
पाठः ॥
सितशिवं, स्त्री, (सितं शुक्लं शिवं मङ्गलजनकम्) ।
सैन्धवलवणम् । तस्य रूपान्तराणि । शित-
शिवम् । सितसिवम् । शीतशिवम् । शीत-
सिवम् । इत्यमरटीका । २ । ८ । ४२ ॥
सितशिशपा, स्त्री, (सिता शिशपा ।) श्वेत-
शिशपाहृत्क्षत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितशुकः, पुं, (सितः शुको यस्य ।) यवः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (यवशब्दस्य विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)
सितशूरणः, पुं, (सितः शूरणः ।) वनशूरणः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सितसतिः, पुं, (सिता सप्तयो चोटका यस्य ।)
अर्जुनः । इति कैचित् ॥ (यथा, किराते । ११ । १८
“स भवस्य भवस्यैकहेतोः
सितसप्तैव विधास्यतोः सहार्थम् ।
रिपुराप पराभवाय मध्यं
प्रकृतिप्रत्ययोरिवानुबन्धः ॥” * ॥
सितः सतिः ।) श्वेताश्वत्थम् ॥
सितसर्षपः, पुं, (सितः सर्षपः ।) गौरसर्षपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सितसारः, पुं, (सितः सारो निर्यासो यस्य ।)
शालिन्ध्रशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितसारकः, पुं, (सितसार एव । स्वार्थे कन् ।)
शालिन्ध्रशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“शालिन्ध्रः सितसारश्च पञ्चुरो लोहमारकः ॥

सितापा

सितसिन्धो, स्त्री, (सिता सिन्धो ।) श्वेतकण्ट-
कारो । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितसिन्धुः, स्त्री, (सिता शुक्लजला सिन्धुः) गङ्गा ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सिता, स्त्री, (सित + टाप् ।) शर्करा । इत्यमरः ।
२ । ८ । ४३ ॥ अस्या गुणाः ।
“खण्डन्तु सिकतारूपं सुश्रेतं शर्करा सिता ।
सिता सुमधुरा दृष्ट्या वातपित्तासदाह-
इत् ।
मूर्च्छाच्छर्दिष्वरान् इन्ति सुशीता शुक्रका-
रिणी ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, महानिर्व्याणतम् १ । ८ । ७८ ।
“ततो दुग्धं सितान्धेव दृष्ट्वा पाकविधानतः ।
सुपचेत् संस्कृते वङ्गौ सावधानेन सुव्रते ॥”)
मङ्गिका । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतकण्ट-
कारो । वाकुची । विदारो । श्वेतदूर्वा ।
चन्द्रिका । कुटुम्बिनी । मद्यम् । पिङ्गा । त्राय-
माणा । तेजनी । इति राजनिर्घण्टः । पर्वत-
जातापराजिता । इति रत्नमाला ॥
सितांशुः, पुं, (सिता अंशवो यस्य ।) चन्द्रः ।
(यथा, नैषधे । १ । १२ ।
“सितांशुर्वर्णयति स तद्गुणै-
र्भृष्टासिन्धुः सहस्रक्षरी बहुम् ।
दिग्ङ्गनाङ्गाभरणं रणाङ्गने
यशःपटं तद्भटचातुरीतुरी ॥”)
कर्पूरः । इति शुभ्रांशुशब्ददर्शनात् ॥
सितांशुतैलं, स्त्री, (सितांशुजातं कर्पूरसम्भवं
तैलम् ।) कर्पूरतैलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिताखण्डः, पुं, (सितायाः खण्डो यत्र ।)
मधुजातशर्करा । तत्पर्यायः । खण्डकः २
सितजा ३ शर्करजा ४ माधवी ५ मधुशर्करा
६ माक्षीकशर्करा ७ । अस्य गुणाः । अति-
मधुरत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । छर्दि कुष्ठव्रणकफ-
श्वासहिक्कापित्तासदोषनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सितायः, पुं, (सितः अयो यस्य ।) कण्टकम् ।
इति हारावली ॥
सिताङ्कः, पुं, (सितः अङ्को यत्र ।) वालुका-
गडमत्स्यः । इति हारावली । १८० ॥ (सिताङ्क
इति पाठः साधुः ॥
सिताङ्कः, पुं, (सितमङ्गं यस्य ।) श्वेतरोहितः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (वालुकागडमत्स्यः । इति
हारावली । १८० ॥)
सिताजार्जो, स्त्री, श्वेतजोरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणादयोऽस्याः श्वेतजोरकशब्दे ज्ञेयाः ॥)
सितादिः, पुं, (सितायाः आदिः कारणम् ।)
गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिताननः, पुं, (सितमाननं यस्य ।) शरङ्गः ।
इति कैचित् ॥ शुक्लमुखयुक्तः, त्रि ॥
सितापाङ्कः, पुं, (सितो पपाङ्गी यस्य ।) मयूरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सिताव

सिताजः, स्त्री, (सितमजम् ।) श्वेतकमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सरस्वतीध्याने । “कुवभरनमिताङ्गी सजिसखा सिताजे ॥”) सिताभः, पुं, (सिता शलाभाभा यस्य ।) कर्पूरः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ सिताभा, स्त्री, (सिता आभा यस्याः ।) तन्नाम्ना । इति राजनिर्घण्टः ॥ सिताभ्रः, पुं, (सितं शुक्लमभ्रति प्राप्नोतीति । अभ्र गतौ + भ्रच् ।) कर्पूरः । इत्यमरः । २।६।१३० ॥ (अस्य पर्यायो यथा,— “युं सि स्त्रीवे च कर्पूरः सिताभ्रो हिमवासुकाः वनसारचन्द्रसंज्ञो हिमनामापि स श्रुतः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) सिताभ्रकः, स्त्री, (सितं शुक्लमभ्रति प्राप्नोतीति । अभ्र + क्तुच् ।) कर्पूरम् । इति रत्नमाला ॥ सिताम्बरः, पुं, (सितमम्बरं यस्य ।) श्वेतवस्त्र-परिहितवस्त्रम् । इति हलायुधः ॥ शुक्लवस्त्र-परिधायिनि, त्रि ॥ सिताम्बोजः, स्त्री, (सितं अम्बोजम् ।) श्वेतपद्मम् । इत्यमरः । १।६।४१ ॥ सिताम्बुकः, पुं, (सितमम्बुयतीति । अम्बु + क्तुच् ।) श्वेततुलसी । श्वेताजवला इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । वैकुण्ठः २ वटपत्रः ३ कुठेरकः ४ जम्बीरः ५ गन्धवहलः ६ सुमुखः ७ कटुपत्रकः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-त्वम् । कफवातनेत्रामयनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । सुखप्रसवकारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सितासकः, पुं, (आलयति भूययतीति । अस + णिच् + क्तुच् । सितः आसकः ।) श्वेतमन्दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सितासता, स्त्री, (सिता सता ।) श्वेतदूर्वा । इति रत्नमाला ॥ (श्वेतदूर्वाशब्दस्या विषयो ज्ञातव्यः ॥) सितासिकटभी, स्त्री, श्वेतकिण्विहीनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सितावरः, पुं, (सितावरोतीति । आ + वृ + अच् ।) शाकविशेषः । सुसुनी इति भाषा । तत्पर्यायः । सूच्यः २ सूचीपत्रकः ३ त्रीवारकः ४ शिखीः ५ वभ्रः ६ स्वस्तिकः ७ सुनि-ष्यकः ८ कुचटः ९ कुकुटः १० सूचीदलः ११ श्वेतावरः १२ मेधाकृत् १३ घाटकः १४ । अस्य गुणाः । संप्रादित्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् । मेधाकृतिप्रदत्वम् । दाह-ज्वरहरित्वम् । रसायनत्वम् । इति राज-निर्घण्टः ॥ निद्राकारित्वम् । इति लोकाप्रसिद्धम् ॥ तस्य लक्षणं यथा,— “चाङ्गेरीसदृशः पत्रे चतुर्दश इतीरितः । शाको जलान्किते देशे चतुष्पत्तीति चोच्यते ॥” इति भावप्रकाशः ॥ सितावरी, स्त्री, (सितावरोतीति । आ + वृ + अच् । ङीष् ।) बाहुची । इति राज-निर्घण्टः ॥

सितोद्ग

सितासितः, पुं, (सर्वेन सितः वस्त्रे च सितः ।) वस्त्रदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥ शुक्लसहितवस्त्रिः । यथा । ज्योतिष्कार्त्वि । “सितासितो चन्द्रमसो न कश्चित् बुधः शमी सीव्यसितौ रवीन्दू । रवीन्दुभीमा रवितस्वमित्रा मित्रारिशेषश्च समः प्रदिष्टः ॥” शुक्लसहितकण्ठश्च । (यथा, महाभारते । ७ । १३० । २८ । “ते ह्यथा बह्व्योभन्त मिश्रिता वातरंशुः । सितासिता महाराज यथा ज्योत्स्नि वसाहकाः ॥” नितान्त्यः, पुं, (सित आन्तयो यस्य ।) श्वेत-शिशुः । श्वेतरोहितः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सितिः, त्रि, शुक्लः । कण्ठः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ सितिकण्ठः, पुं, (सितिः कण्ठः कण्ठो यस्य ।) श्रितिकण्ठः । शिवः । इत्यमरटीकायां सिति-शब्दस्य दन्त्यादित्वदर्शनात् ॥ सितिमा, [न] पुं, (सितस्य सितेर्वा भावः । इम-निच् । शुक्लात् । (यथा, माघे । १ । २५ । “सितं सितिच्चा सुतरां मुनेर्वपु-र्विसारिभिः सौधमिवाय लभ्ययन् ॥”) कण्ठता । इति सितिशब्दादिमन्प्रत्ययेन निष्पन्नः सितिवारः, पुं, (सितिं हृणोतीति । हृ + अच्) सुनिष्यकः । इति भावप्रकाशः ॥ सितिवासाः, [स्] पुं, (सिति नौलं वासो यस्य ।) वसुदेवः । इति नीलाम्बरशब्ददर्शनात् ॥ (यथा, माघे । १ । ६ । “पिशङ्गोस्त्रीयुजमर्जुनच्छविं वसानमेनाजिनमञ्जनयुति । सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बरां विदुष्वयन्तं सितिवाससस्तनुम् ॥”) सितेशुः, पुं, (सितः इशुः ।) श्वेतेशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सितेतरः, पुं, (सितादितरः ।) श्यामशालिः । कुलत्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्लेतरवर्णश्च । (यथा, कुमारः । ३८ । “नीविमतिक्रम्य सितेतरस्य तस्यै लक्ष्मामध्यमणेरिवाचिः ॥” सितस्य इतरश्च इति विषये । कण्ठशुक्लौ । अथ द्विवचनप्रयोगः स्यात् । यथा, भागवते । १० । ४१ । ४१ । “नानालक्षणवेषाभ्यां कण्ठरामो विरजतुः । स्वलङ्कृती बालगञ्जी पर्वणीव सितेतरौ ॥”) सितेतरगतिः, पुं, (सितेतरा कण्ठा गतिरस्य ।) अग्निः । इति हलायुधः ॥ सितोदरः, पुं, (सितमुदरं यस्य ।) कुबेरः । इति हेमचन्द्रः ॥ शुक्लकुचियुक्ते, त्रि ॥ (सितमुदर-मिति ।) शुक्लकुची, स्त्री ॥ सितोद्गवं, स्त्री, (सित उद्गवो यस्य ।) श्वेत-चन्दनम् । इति केशिन् । (सिताया उद्गवो यस्य ।) शर्कराज्ञाने, त्रि ॥

सिद्धः

सितोपलः, स्त्री, (सितमुपलमिव ।) कठिनी । इति चिकित्सकः ॥ सितोपलः, पुं, (सितः उपलः ।) स्फटिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सितोपला, स्त्री, (सित उपल इव आकृतिर्यस्याः स्त्रियो टाप् ।) शर्करा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,— “सितासितोपला चैव मत्स्यस्त्रीशर्करा कृता” इति गाङ्गे २०८ अध्यायः ॥) अस्या गुणा यथा,— “सितोपला सरा लघ्वी वातपित्तहरी हिमा ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ सिद्धः, स्त्री, (सिध + क्तः ।) सैन्धवत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सिद्धः, पुं, (सिध + क्तः) देवयोनिसिद्धिः । इत्यमरः । १।१।११ ॥ स तु अणिमादिगुणो-पेतो विख्यावसुप्रभृतिः । इति भरतः ॥ (यथा, कुमारः । १ । ५ । “उद्वेजिता वृष्टिभिरान्ययन्ते शुक्लाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥”) व्यासादिः । विस्वभादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतै-कविंशयोगः । इति मेदिनी ॥ तत्र जातफलम् । “जितेन्द्रियः सर्वकलानिधानो गौरोऽतिशूरो मधुरो विनीतः । सत्योपपन्नः कृतभूरिभोगो यस्य प्रसूतौ किल सिद्धयोगः ॥” इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ व्यवहारः । इति शब्दरत्नावली ॥ कण्ठ-धुस्तरः । गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सिद्धः, त्रि, (सिध + क्तः ।) प्रसिद्धः । (यथा, भागवते । १० । १८ । १६ । “एवं तौ लोकसिद्धाभिः क्रौड्याभिर्ये रतुर्वने ॥”) नित्यः । निष्पन्नः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । ८८ । ८ । “सिद्धार्थः खलु मीमिक्षिर्यश्चन्द्रविमलोपमम् । मुखं पश्यति रामस्य राजीवाचं महाश्रुतिम् ॥”) मुक्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १२ । १८ । “अहो दानव सिद्धोऽसि यस्य ते मतिरौदरी ॥”) पक्वम् । यथा, सुमन्तुः । “पर्यमितं पुनः सिद्धमभोग्यमन्वयश्च शिरस्ती-दकक्ष्यर्थात् ॥” इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ मन्त्रसिद्धि-विशेषः । यथा,— अथ मन्त्रसिद्धेरुपायाः । गौतमीये । “अव्यगनुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धिर्न जायते । पुनस्त्येनैव कर्त्तव्यं ततः सिद्धो भवेद्दुष्कृतम् ॥ पुनरनुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धिर्न जायते । पुनस्त्येनैव कर्त्तव्यं ततः सिद्धो न संशयः ॥ पुनः सोऽनुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धिर्न जायते । उपायास्तत्र कर्त्तव्याः सप्त शङ्करभाषिताः । आमन्त्रं रोधनं वशं पीडनं पोषणोपयम् । दहनान्तं क्रमात् कुर्यात् ततः सिद्धो भवेन्ननुः ॥

सिद्धकः

आमन्त्रं वायुबीजेन यथातुक्कमयोगतः ।
 तन्मन्त्रं यन्त्रं चालिख्य सिद्धकर्पूरकुङ्कुमैः ।
 उशीरचन्दनाभ्यान्तु मन्त्रं संप्रथितं लिखेत् ।
 श्रीराज्यमधुतोयानां मध्ये तन्निश्चितं भवेत् ॥
 पूजनाञ्जपनाद्योमात् भ्रामितः सिद्धिदो भवेत्
 भ्रामितो यदि न सिद्धः स्याद्दोषं तस्य कारयेत्
 सारस्वतेन बीजेन संपुटीकृत्य संजपेत् ।
 एवं कृते भवेत् सिद्धो न चेदेतद्वशीकुर्व ॥
 अलक्ष्मणन्दनं कुष्ठं हरिद्रा मादनं शिला ।
 एतैस्तु मन्त्रमालिख्य भूर्जपत्रे सुगोभने ।
 धार्थ्यकण्ठे भवेत् सिद्धः पौडनं वास्य कारयेत् ॥
 अधरोत्तरयोगेन पदानि परिजप्य वै ।
 ध्यायेच्च देवतां तद्वत् अधरोत्तररूपिणीम् ॥
 विद्यामादित्यदुग्धे न लिखित्वाक्रम्य चाङ्गुषा
 तथाभूतेन मन्त्रेण होमः कार्यो दिने दिने ॥
 पीडितो लज्जयाविष्टः सिद्धः स्यादथ पोषयेत् ॥
 बालायान्द्रतयं बीजं प्राच्यन्ते तस्य योजयेत् ॥
 गोक्षीरमधुनालिख्य विद्यां पाक्षी विभावयेत् ॥
 पोषितोऽयं भवेत् सिद्धो न चेत् कुर्वीत
 शोषणम् ॥
 हाभ्यान्तु वायुबीजाभ्यां मन्त्रं कुर्याद्विदभिषणम्
 एषा विद्या गले धार्या लिखित्वा वरभस्मना ॥
 शोषितोऽपि न सिद्धः स्यात् दहनीयोऽग्नि-
 बीजतः ।
 धार्गनेन तु बीजेन मन्त्रस्यैकैकमन्त्रम् ॥
 प्रायन्तमध ऊर्ध्वं योजयेद्दहाङ्कर्मणि ।
 ब्रह्महंसस्य तैलेन मन्त्रमालिख्य धारयेत् ॥
 कण्ठदेशे ततो मन्त्रः सिद्धः स्याच्छङ्खोदितम् ।
 इत्येतत् कथितं सत्यं क्वैवलं तव भक्तितः ॥
 एकेनेव कृतार्थः स्याद्वह्नुभिः किमु सुव्रते ॥
 इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
 सिद्धिविशिष्टः । स च चतुस्त्रिंशद्विधः । यथा,—
 “चतुस्त्रिंशद्विधः सिद्धः सर्वकर्मोपकारकः ।
 तमुपैति स्वयं सिद्धं भक्तस्तं नैव वाञ्छति ॥
 हात्रिंशद्विधं सिद्धं सर्वसाधनकारणम् ।
 मन्त्रुखात् श्रूयतां नन्द सिद्धमन्त्रं गृह्याण च ॥
 अग्निमा लक्षिमा प्राप्तिः प्राकास्य महिमा तथा
 ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता ॥
 दूरश्रवणमेवेति परकायप्रवेशनम् ।
 मनोवायित्वमेवेति सर्वज्ञत्वमभोषितम् ॥
 बुद्धिस्तम्भं जलस्तम्भं चिरजीवित्वमेव वा ।
 वायुस्तम्भं सुत्पिपासानिद्रास्तम्भनमेव च ॥
 कायव्यवृत्तं वाक्सिद्धं स्तानयनमीषितम् ।
 सृष्टीनां कारणञ्चैव प्राणार्कषणमेव च ॥
 प्राणानाञ्च प्रदानञ्च लोभादीनाञ्च स्तम्भनम् ।
 इन्द्रियाणां स्तम्भनञ्च बुद्धिस्तम्भनमेव च ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ७८।२०-२८
 सिद्धकः, पुं, (सिद्ध इव । इवार्थं कन् ।) सिन्धु-
 वारः । शालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 सुन्दते । ५ । ३ ।
 “धवाङ्ककर्णसगपरिभद्रां
 सपाटलाः सिद्धकमोचकौ च ॥”)

सिद्धम

सिद्धकामिच्छरी, स्त्री, (सिद्धा कामिच्छरी ।) कामा-
 स्थायाः पञ्चमूर्त्तान्तर्गतप्रथममूर्त्तिः । तस्या
 रूपं यथा, कालिकापुराणे ६१ अध्याये ।
 “रविशशियुतकर्णा कुङ्कुमापीतवर्णा
 मणिकनकविचित्रा लोलकर्णा त्रिनेत्रा ।
 अभयवरदहस्ता साक्षस्त्रप्रशस्ता
 प्रणतसुरवरेणा सिद्धकामिच्छरी सा ॥
 अक्षयकमलसंस्था रत्नपद्मासनाख्या
 नवतरुणशरीरा मुक्तकेशी सुहारा ।
 श्रवणद्वि पृथुतुङ्गस्तन्ययुग्मा मनोघ्रा
 शिशुरविसमवस्था सिद्धकामिच्छरी सा ॥
 विपुञ्जविभवदात्री श्लेरवक्त्रा सुकेशी
 दलितकरकदन्ता सासिचन्द्रावनम्रा ।
 मनसिजट्टमदिस्था योनिमुद्रालसन्ती
 पवनचलनगता संश्रुतस्थानभागा ॥”
 सिद्धगङ्गा, स्त्री, (सिद्धा गङ्गा ।) क्वचित् सिद्धजना-
 कौर्णां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् । रामा० २ ।
 ८५।८। इत्युक्तेः सिद्धसेविता गङ्गा इति वा ।)
 मन्दाकिनी । इति जटाधरः ॥
 सिद्धजलं, स्त्री, (सिद्धं पक्वं जलं यत्र ।) काञ्चि-
 कम् । इति हारावली ॥ (सिद्धं जलमिति ।)
 पक्ववारि च ॥
 सिद्धदेवः, पुं, (सिद्धो देवः ।) शिवः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 सिद्धधातुः, पुं, (सिद्धो धातुः ।) पारदः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 सिद्धपीठः, पुं, (सिद्धः पीठः ।) सिद्धस्थानम् ।
 यथा—
 “जानो लज्जवलिर्यत्र होमो वा कोटिसंख्यकः ।
 महाविद्याजपः कोटिः सिद्धपीठः प्रकीर्तितः ॥”
 इति तन्त्रम् ॥
 सिद्धपुरः, स्त्री, (सिद्धं पुरम् ।) भूगोलस्याधो-
 देशविशेषः । यथा,—
 “लङ्का कुमर्था यमकोटिरस्याः
 प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च ।
 अथस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः
 सौम्येऽथ यास्ये वडुवानलञ्च ॥
 कुङ्कुत्पादान्तरितानि तानि
 स्थानानि षड् गोलविदो वदन्ति ॥”
 इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
 सिद्धपुष्पः, पुं, (सिद्धप्रियं यन्त्रसिद्धं वा पुष्पमस्य)
 करवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सिद्धप्रयोजनः, पुं, (सिद्धानां प्रयोजनं यत्र ।)
 गौरसर्वपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सिद्धमन्त्रः, पुं, (सिद्धो मन्त्रः ।) सिद्धप्राप्तमन्त्रः ।
 यथा, ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ७८।२१ ;
 २७—२८ ।
 “हात्रिंशद्विधं सिद्धं सर्वसाधनकारणम् ।
 मन्त्रुखात् श्रूयतां नन्द सिद्धमन्त्रं गृह्याण च ॥”
 “धोम् सर्वेश्वराय सर्वविघ्नविनाशिने मधुसूद-
 नाय स्वाहेत्येवं मन्त्रञ्च सर्वेषां कल्पपादपः ।
 सामवेदे च कथितः सिद्धानां सर्वसिद्धिदः ॥

सिद्धा

चनेन योगिनः सिद्धा मुनिश्चाच्च सुरास्तथा ॥
 यतलक्षजपेनैव मन्त्रसिद्धिर्भवेत् सताम् ॥”
 सिद्धमोदकः, पुं, (सिद्धान् मोदयतीति । मुद +
 णिच् + क्तुल् ।) तवराजोद्भवखण्डः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 सिद्धयोगिनी, स्त्री, (सिद्धा योगिनी ।) योगिनी-
 विशेषः । इत्यपराजितास्त्रीचम् ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । ३७ । १६१ ।
 “इत्यत्रैव गतायाञ्च तस्यां सा सिद्धयोगिनी ।
 तपतीघातहेतोर्माभवोचदन्त्यमोचिनी ॥”)
 सिद्धरसः, पुं, (सिद्धो रसः ।) पारदः । रससिद्धः ।
 इत्यजयपालः ॥
 सिद्धरसः, त्रि, (सिद्धो रसो यस्य ।) धातुप्रभृतिः ।
 इति मेदिनी ॥
 सिद्धविद्या, स्त्री, (सिद्धा विद्या ।) महाविद्या-
 विशेषः । यथा,—
 “काली तारा महाविद्या षोडशी भवनेश्वरी ।
 भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा ॥
 वग्लामुखी सिद्धविद्या मातङ्गी कमलात्मिका
 एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्तिताः”
 इति तन्त्रसारः ॥
 सिद्धसलिलं, स्त्री, (सिद्धं पक्वं सलिलं यत्र ।)
 काञ्चिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सिद्धसाधनं, स्त्री, (सिद्धस्य साधनम् ।) सिद्धस्य
 वस्तुनः साधनम् । साध्यवत्त्वानिश्चयसत्त्वेऽप्यनु-
 मानम् । यथा,—
 “अतएव न स्वरूपासिद्धिः सिद्धसाधनं वा ।”
 इति सिद्धान्तलक्षणे जगदीशः ॥
 सिद्धसाधनः, पुं, (सिद्धानां साधनमस्मादिति ।)
 गौरसर्वपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सिद्धसाध्यः, पुं, (सिद्धात् साध्यः ।) मन्त्रविशेषः ।
 यथा,—
 “सिद्धसिद्धो यथोक्तेन द्विगुणात् सिद्धसाध्यकः ।
 सिद्धसुसिद्धोऽर्द्धजपात् सिद्धारिर्हन्ति बान्धवान् ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 सिद्धसिद्धः, पुं, (सिद्धात् सिद्धः ।) मन्त्रविशेषः ।
 यथा,—
 “सिद्धसिद्धो यथोक्तेन द्विगुणात् सिद्धसाध्यकः ।
 सिद्धसुसिद्धोऽर्द्धजपात् सिद्धारिर्हन्ति बान्धवान् ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 सिद्धसिन्धुः, स्त्री, (सिद्धसेविता सिन्धुः ।) गङ्गा ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सिद्धसुसिद्धः, पुं, (सिद्धात् सुसिद्धः ।) मन्त्र-
 विशेषः । अस्य प्रमाणं सिद्धसाध्यशब्दे द्रष्टव्यम् ।
 सिद्धसेनः, पुं, (सिद्धा सेना यस्य ।) कार्तिकेयः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 सिद्धसंज्ञितः, पुं, (सिद्धैः मेकितः ।) वटुक-
 भैरवः । इति तस्याष्टोत्तरशतनामस्तोत्रम् ॥
 सिद्धजनेपोसिते, त्रि ॥
 सिद्धा, स्त्री, (सिद्ध + क्तः । टाप् ।) ऋद्धिः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ योगिनीविशेषः । यथा, जातक-
 दीपिकायाम् ।

सिद्धान्ती

सिद्धिस्थानं

“मङ्गला पिङ्गला भन्वा भ्रामरी भद्रिका तथा।
उक्त्वा सिद्धा वृष्टा च योगिन्वोऽष्टौ प्रकी-
र्त्तिताः ॥”
सिद्धान्तः, पुं, (सिद्धः अन्तो यस्मात् ।) पूर्व-
पक्षं निरस्य सिद्धपक्षस्यापनम् । इति भरतः ॥
(यथा, मङ्गलभारते । १ । ७० । ४३ ।
“स्नापनाद्येपिसिद्धान्तपरमार्थज्ञतां गतैः ॥”)
तत्पर्यायः । राक्षान्तः २ । इत्यमरः । १ । ५ । ४ ॥
नवंविधज्योतिषान्ताः । यथा । ब्रह्मसिद्धान्तः १
सूर्यसिद्धान्तः २ सोमसिद्धान्तः ३ बृहस्पति-
सिद्धान्तः ४ गर्गसिद्धान्तः ५ नारदसिद्धान्तः ६
पराशरसिद्धान्तः ७ पुलस्त्यसिद्धान्तः ८ वशिष्ठ-
सिद्धान्तश्च ९ ॥ तन्माधिकरणभ्युपगमसंस्थितिः
सिद्धान्तः । स च चतुर्विधः । सर्वतन्त्रप्रति-
तन्त्राधिकरणभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात्
सर्वतन्त्राधिकरणसंस्थित्युपगमसंस्थित्यर्थः सर्वतन्त्र-
सिद्धान्तः ॥ १ ॥ समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः
प्रतितन्त्रसिद्धान्तः ॥ २ ॥ यन्त्रिहावन्त्रप्रकरणसिद्धिः
सोऽधिकरणसिद्धान्तः ॥ ३ ॥ अपरौचित्याभ्युप-
गमात् तद्विशेषपरोक्षमभ्युपगमसिद्धान्तः ॥ ४ ॥
इति गीतमसूत्रम् ॥ (तथास्य विवृतिर्यथा, —
“अथ सिद्धान्तः । सिद्धान्तो नाम यः परोक्षकौ-
र्बहुविधं परोक्षं हेतुभिः साधयित्वा स्थाप्यते
निर्णयः स सिद्धान्तः । स चोक्तचतुर्विधः । सर्व-
तन्त्रसिद्धान्तः, प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, अधिकरण-
सिद्धान्तः, अभ्युपगमसिद्धान्त इति ।
तत्र सर्वतन्त्रसिद्धान्तो नाम सन्ति निदानानि,
सन्ति व्याधयः, सन्ति सिद्धपायाः साध्यानामिति
प्रतितन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिंस्तस्मिंस्तन्त्रे तत्तत्
प्रसिद्धं यथान्यत्राष्टौ रसाः षडन्यत्र । पञ्चेन्द्रि-
याणि यथान्यत्र षडिन्द्रियाणि । वाताधिक्रताः
सर्वविकारा यथान्यत्र वातादिक्रता भूतक्रताश्च
प्रसिद्धाः ।
अधिकरणसिद्धान्तो नाम यन्त्रिहाधिकरणे
संस्तुयमाने सिद्धान्तान्यन्यपि अधिकरणानि
भवन्ति । न मुक्तः कर्मोनुबन्धकं कुरुते निष्क-
हत्वादिति प्रस्तुते सिद्धाः कर्मफलमोक्षपुरुष-
प्रोत्थभावा भवन्ति ।
अभ्युपगमसिद्धान्तः । अभ्युपगमसिद्धान्तो नाम
यमर्थमसिद्धमपरोक्षतमनुपदिष्टमहेतुकं वा
बादकालेभ्युपगच्छन्ति भिषजः । तद्यथा द्रव्यं
न प्रधानमिति क्त्वा वक्ष्यामः । गुणाः प्रधाना
इति क्त्वा वक्ष्यामः । इत्यवमादिचतुर्विधः
सिद्धान्तः ।” इति चरके विमानस्थाने
८ अध्यायः ॥)
सिद्धान्ताचारः, पुं, (सिद्धोऽन्तो यस्य । तादृश
भाचारः ।) तान्त्रिकाचारविशेषः । यथा, —
“आत्मानं देवतां मत्वा यजैवैवौषधं मानसैः ।
सदा शुद्धः सदा शान्तः सिद्धान्ताचार उच्यते ॥”
इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥
सिद्धान्तो, [न] पुं, (सिद्धान्तोऽस्यास्तीति । इन्)
मीमांसकः । इति भूरिप्रयोगः ॥

सिद्धापमा, स्त्री, सिद्धसेविता चापगा । गङ्गा ।
इति हेमचन्द्रः ॥
सिद्धायिका, स्त्री, चतुर्विंशतिबुद्धशासनदेव-
तान्तर्गतदेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
सिद्धारिः, पुं, मन्त्रविशेषः । एतत्प्रमाणं सिद्ध-
साध्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सिद्धार्थः, पुं, (सिद्धोऽर्थो यस्य ।) वृत्तार्थत्पिता ।
इति हेमचन्द्रः ॥ शक्यसिद्धः । इति मेदिनी ॥
(सिद्धोऽर्थो यस्मात् ।) खेतसर्षपः । इत्यमरः ।
२ । ८ । १८ ॥ (यथा, भागवते । ४ । ८ । ५८ ।
“भ्रूवाय पथि दृष्टाय तत्र तत्र पुरस्त्रियः ।
सिद्धार्थात्तदध्यन्तु पूज्यापुष्पफलानि च ।
उपजङ्गः प्रयुज्जाना व्याकृत्यादाश्रयः सतीः ॥”)
अस्य पर्यायगुणाः गौरसर्षपशब्दे द्रष्टव्याः ॥
नटीशब्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रसिद्धार्थः ।
यथा, —
“सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रेतुं श्रोता प्रवर्त्तते ।
अन्यादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥”
इति व्याकरणटीका ॥
सिद्धार्था, स्त्री, (सिद्धोऽर्थो यस्याः ।) चतुर्थ-
जिनमाता । इति हेमचन्द्रः ॥
सिद्धिः, स्त्री, (सिद्ध + क्तिन् ।) दुर्गा । यथा, —
साधनात् सिद्धिरित्युक्ता साधका वाथ ईश्वरी ॥
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
ऋद्धिनामीषधम् । इत्यमरः । २ । ४ । ११२ ॥
योगविशेषः । निष्पत्तिः । यथा, मनुः । ३ । ८७ ।
“वेदास्त्यागश्च यन्नाश्च द्वियमाश्च तपोऽसि च ।
न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कश्चित् ॥”)
पादुका । अन्तर्द्धिः । वृद्धिः । इति मेदिनी ॥
मोक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः ।
१२ । ११ ।
“कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति ॥”)
सम्पत्तिः । इति धरणिः ॥ बुद्धिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ ७ ॥ अष्टसिद्धिनामलक्षणानि यथा,
“अणिमा महिमा चैव लक्षिमा प्राप्तिरेव च ।
प्राकाम्यश्च तथेशित्वं वशित्वञ्च तथापरम् ॥
यत्र कामावसायित्वं गुणानेतानथैश्वरान् ।
प्राप्नोत्यष्टौ नरव्याघ्र परनिर्व्याः सूचकान् ॥
सूच्यात् सूक्ष्मतरौऽण्योयान् शोभत्वाङ्गविमा-
गुणः ।
महिमाशेषपूज्यत्वात् प्राप्तिर्नाप्राप्यमस्य यत् ॥
प्राकाम्यमस्य व्यापित्वात् ईशित्वं चेश्वरो यतः ।
वशित्वात् वशिता नाम योगिणः सप्तमो गुणः ॥
यत्रेच्छास्थानमप्युक्तं यत्र कामावसायिता ।
एश्वर्यं कारणं रेभिर्यागिनः प्रोक्तमष्टधा ॥”
इति मार्कण्डेये दत्तात्रेयालकसंवादे योगवक्त्र-
नामाध्यायः ॥ ४ ॥ (अष्टादशसिद्धिनामानि
यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १ । ६ । १८ — २८ ।
“अणिमा लक्षिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा
तथा ।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च सर्वकामावसायिता ॥
सर्वसद्गुरुरन्वयणं परकायप्रवेशनम् ।

वाक्सिद्धिः कल्पवृक्षत्वं सद्दुः संवर्तुमीयतां ।
भरतत्वञ्च सर्वार्थं सिद्धयोऽष्टादश स्मृताः ॥”)
भावनासिद्धिर्यथा, —
“तीर्थं कान्तेऽभोष्टदेवे गुरौ मन्त्रे भवौषधे ।
चास्या च यादृशो यासां सिद्धिस्तासाञ्च
तादृशी ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २८ अध्यायः ॥
ज्ञानात् सिद्धिर्यथा, —
“तस्मात् त्वमपि भूपाल देहि न्यायार्जितं
धनम् ।
दानात् ज्ञानं ततः प्राप्य ज्ञानात् सिद्धिमवा-
प्स्यसि ॥”
इति वज्रपुराणे शिवरूपाख्याननामाध्यायः ॥
सिद्धिदः, पुं, (सिद्धिं ददातीति । दा + क्तः ।)
वटुकभैरवः । इति तस्य स्तोत्रम् ॥ सिद्धिदातरि,
त्रि । (यथा, देवोभागवते । ६ । २ । ५२ ।
“तं कुन्ती वचनं प्राह मम मन्त्रोऽस्ति कामदः
दत्तो दुर्व्याससा पूर्वं सिद्धिदः सर्वथा प्रभो ॥”)
यथा च ।
“मधुमासे तु संप्राप्ते शुक्रपक्षे चतुर्दशे ।
प्रोक्ता मदनभञ्जोति सिद्धिदा तु मञ्जीकवे ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
सिद्धियोगः, पुं, (सिद्धेयोंगो यत्र ।) तिथिवार-
घटितशुभयोगविशेषः । यथा, —
“गुरुं नन्दा बुधे भद्रा शनौ रिक्ता कुजे जया
गुरौ पूर्णा च संयुक्ता सिद्धियोगः प्रकीर्त्तितः ॥
इति ज्योतिःसागरः ॥
सिद्धियोगिनी, स्त्री, (सिद्धिप्रिया योगिनी ।)
योगिनीभेदः । यथा, —
“प्रणवाद्याय या दिव्याः शूद्रादौ न ममीरिताः
अस्याञ्चैव विश्वो यत् योषिञ्चेत् समुपासयेत् ॥
डाकिनो सा भवत्येव डाकिनोभिः प्रजायते ।
पतिहोना पुत्रहोना यथा स्यात् सिद्धियोगिनी”
इति तन्त्रसारः ॥ ७ ॥
दक्षस्य पञ्चाशत् कन्याः । तथा, —
“सती ज्योतिः स्मृतिः स्वाहा ह्यनसूया स्वधा
तथा ।
प्रीतिः क्षमा च संभृतिः सन्नतिश्च प्रसन्नती ॥
कोर्त्तिलक्ष्मोष्ट तिर्मधा पुष्टिः यथा क्रिया सतिः
बुद्धिलक्ष्मा वपुःशान्तिस्तुष्टिः सिद्धिस्तथा रतिः ॥
अरुन्धतो वसुयोमो लम्बा भानुर्भरुन्धती ।
सङ्ख्या च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च नामतः
अदितिश्च दितियैव दनुः कालादनायुषा ।
मिहिका सुरसा कद्रुविंशता सुराभिः श्वभा ॥
क्रोधा इरा च प्राधा च दक्षकन्याः प्रकीर्त्तिताः
पञ्चाशत् सिद्धियोगिन्यः सर्वलोकस्य मातरः ॥”
इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
सिद्धिनी, स्त्री, (सिद्धिं लातीति । ला + क्तः ।
डौप् ।) सुद्रुपिपोलिका । इति कैचित् ॥
सिद्धिस्थानं, स्त्री, (सिद्धः स्थानम् ।) पुण्यस्थान-
विशेषः । यथा, —
“अतः परं प्रवक्ष्यामि सिद्धिस्थानानि यानि तु

सिद्धीचः

यच्चिकाराधिता देवी सिद्धिं भवति सिद्धिदा ॥
 तुङ्गारं ग्रन्थद्वयं त्रिकुण्डं पर्वतं तथा ।
 विन्ध्या गङ्गा हरिद्वयं देवातीरमथापि वा ॥
 पयोधौ चसुरास्या तु चयवा मण्डलेऽम्बरे ।
 शङ्करेश्वरामिश्रे चयवा भमरेऽम्बरे ॥
 वेचवत्सासुटे रम्ये हरिचन्द्रे तथा प्रिये ।
 सरस्वतीतटे पुष्पे सुगन्धायतनेऽपि वा ।
 स्थानेष्वेव जपं कुर्यात् मन्दाहे कृतमानसः ।
 भैरवं शूलभेदश्च चण्डीयं त्रिपुरान्तकम् ॥
 अष्टचक्रं चक्रोच्छ्वासं कपालाच्छायनामकम् ।
 अजाविकं खरोद्वास्यं स्थानान्ये तानि वर्जयेत् ॥”
 इति देवीपुराणे कुच्छप्रवेशनामाध्यायः ॥
 सिद्धेश्वरी, स्त्री, (सिद्धा ईश्वरी) देवीविशेषः ।
 यथा,—
 “सिद्धां सिद्धेश्वरीं सिद्धविद्याधरगणैर्युताम् ।
 मन्त्रसिद्धिप्रदां योनिसिद्धिदां लिङ्गशोभिताम् ॥
 इति सुच्छमाज्ञातन्त्रे ११ पटले महाविद्या-
 स्तोत्रम् ॥ अथ च ।
 “कण्ठे न बलभद्रेण गोपैः कंसजिघांसुभिः ।
 सङ्कतकं कृतं तत्र मन्त्रनिश्चयकारकम् ॥
 तदा सङ्कतकैः सा च सिद्धा देवी प्रतिष्ठिता ।
 सिद्धिप्रदा भोगदा च तेन सिद्धेश्वरी स्मृता ।
 सङ्कतकेश्वरीश्चैव दृष्टा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥”
 इति वाराहे मथुरापरिक्रमप्रादुर्भावनामा-
 ध्यायः ॥
 सिद्धीचः, पुं, (सिद्धानामोचः) । गुह्यकर्मविशेषः ।
 यथा, तन्त्रे ।
 “अथ तारागुरुन् वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदान् ।
 ऊर्ध्वकेशो ध्योमकेशो नीलकण्ठो वृषभजः ॥
 दिव्यीचाः सिद्धिदा वक्ष्ये सिद्धीचान् शृणु
 यत्नतः ।
 वशिष्ठः कूर्मनाथश्च मौननाथो महेश्वरः ॥
 हरिनाथो मानवोचान् शृणु वक्ष्यामि तद्गु-
 रून् ।
 तारावती भानुमती जयाविद्या महोदरी ॥
 सुखानन्दः परानन्दः पारिजातः कुलेश्वरः ।
 विरूपाक्षः फेरवी च कथितं तारिणीकुलम् ।
 पानन्दनाथशब्दान्ता गुरवः सर्वसिद्धिदाः ।
 स्त्रियोऽपि गुरुरूपाश्च शब्दान्ताः परि-
 कीर्त्तिताः ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 अन्यश्च ।
 “ब्रह्मानन्दः पूर्णदेवसलचिन्मसलाचलः ।
 कुमारः क्रीधनश्चैव तथा च खरदोपनः ॥
 माया मायावती चैव मानवोचान् शृणु प्रिये ।
 वशिष्ठः कूर्मनाथश्च मौननाथो महेश्वरः ।
 हरिनाथो मानवोचानश्च वक्ष्यामि सद्गुरुन् ॥”
 इति शक्तिरत्नाकरतन्त्रम् ॥
 तथा ।
 “नारदः काश्यपः शम्भुर्भागवः कुसुकीशिकः ।
 एते पञ्च महादेव सिद्धीचाः परिकीर्त्तिताः ॥”
 इति तन्त्रम् ॥

सिध्यः

सिध्यः, [न] स्त्री, (सिध + मन् । स च कित् ।)
 किलासरोगः । इत्यमरः । २ । ६ । ५३ ॥ (यथा,
 सुन्दते । २ । ५ ।
 “सुदकुष्ठान्यपि खुसाह्व्यं महाकुष्ठमिहकुष्ठ-
 चर्मदलं विस्पर्षः परिसर्पः सिध्य विचर्षिका
 किटिमं पामा रकसा चेति ॥”)
 सिध्यः, स्त्री, (सिध + बाहुलकात् मक् ।) किलास-
 रोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ सप्तमहाकुष्ठान्तर्गत-
 कुष्ठरोगविशेषः । तत्त्वचर्षं यथा,—
 “श्लेत्ताम् तनु च यद्वजो दृष्टं विमुञ्चति ।
 प्रायश्चोरसि तत् सिध्यमसावकुसुमोपमम् ॥”
 इति माधवकरः ॥
 त्वच्चात्रगता सिध्यपुष्पिका इति असावपुष्पवत्
 श्लेत्तां सिध्यं सिध्यपुष्पिका । महाकुष्ठन्तु सिध्यं
 धातुप्रविष्टं सिध्यपुष्पिकेतरं श्लेत्तासोहितवर्षम्
 एतेन सिध्यस्य द्वे विध्यं सूचितम् । इति विजय-
 रचिततादयः ॥
 सिध्यपुष्पिका, स्त्री, (सिध्यस्य किलासस्य पुष्पं
 विद्यते यस्याः । सिध्यपुष्प + ठन् ।) कुष्ठव्याधि-
 भेदः । सा च त्वच्चात्रगता असावपुष्पवत् श्लेत्ता
 इति रत्विनिश्चयटीकायां विजयरचिततादयः ॥
 सिध्यलः, त्रि, (सिध्यं अस्यास्तीति । सिध्य +
 “सिध्नादिभ्यश्च” ५ । २ । ८७ । इति लप् ।)
 किलासी । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ (यथा,
 वाजसनेयसंहितायाम् । ३० । १७ ।
 “विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सिध्यलं भूत्ये जागरण-
 मभूत्ये इति ॥”)
 सिध्यला, स्त्री, (सिध्यमस्या अस्तीति । लप् । टाप् ।)
 मस्यविक्रान्तिः । इति मेदिनी ॥ (भीषधविशेषः ।
 तदयथा,—
 “त्वगादिहीनाः संशुद्धाः प्रत्ययाः शकुलादयः ।
 अण्यचूर्णोक्तं तेषां श्रौते पलशतत्रयम् ॥
 शतेन कटुतैलेऽस्य व्योषरामठधान्यकैः ।
 क्रिमिप्रदोषकनिशाचविकाराग्रिविकाद्रं कैः ॥
 जीरकहयहृशोरसुरसार्जकसिद्धकैः ।
 दशमूलालगुमाभ्यां मार्कवैलवर्षैश्चिभिः ॥
 चूर्णितैः पलिकैः सार्धमारणालपरिप्लुतैः ॥
 विन्यसेत् खे हपाते तु धान्यराशौ पुनन्यं सेत् ।
 सतरात्रात् समुहृत्य पानभक्ष्यभोजनैः ।
 सिध्यलेयं प्रयोक्तव्या सामे वायी विशेषतः ॥
 भग्न्वन्नाश्च तद्वताः कम्पिनः पीठसर्पिणः ।
 गृध्रसौमन्निसादश्च शूलगुल्फोदराणि च ।
 वलीपलितखालित्यं हत्वास्परमलेन्द्रियाः ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिंसंज्ञके आमवाताधिकारे)
 सिध्यवान्, [त] त्रि, (सिध्यमस्त्वस्येति । सिध्य +
 पञ्च-मत्तप् । मस्य वः ।) किलासरोगविशेषः
 इति सिध्यशब्दादस्यर्थं वतुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 सिध्या, स्त्री, किलासरोगः । इति हेमचन्द्रः ॥
 सिध्यः, पुं, (सिध्यन्त्यस्मिन्नर्थे इति । सिध्य +
 “पुञ्चसिध्यो नचत्रे” ३ । १ । ११६ । इति
 ऋष्यप्रत्ययेन निपातितः ।) पुञ्चनचत्तम् । इत्य-
 मरः । १ । ३ । २२ ॥

सिन्दुवा

सिन्धुः, पुं, साहुः । उच्यः । इत्युवादिशेषः ॥
 सिन्धुका, स्त्री, (सिन्धु + क्वाङ् + कन् ।) अभिधानात्
 स्त्रीत्वम् ।) उच्यविशेषः । इत्यमरः । १ । ५ । ८ ॥
 सिधति रोगहन्तृत्वमिति सिधमा । सीध इति
 स्यातो उच्यः । पिपु मत्वां नास्तीति रक् ततः
 स्वार्थे कः संज्ञाविधेरनित्यत्वात् न इत् । इति
 भरतः ॥
 सिन्धुकावर्षं, स्त्री, (सिन्धुकायां वनमिति । षत्वम् ।)
 देवोद्यानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सिन्धुः, स्त्री, (सिनोति बध्नाति आत्मानमिति । सिन्धु-
 बन्धने + “इञ् सिञ्जीति” । उवा० ३ । २ ।
 इति नक् ।) शरीरम् । इति संक्षितसारो-
 षादिहृत्तिः ॥ (अचम् । इति निचण्टः । १ । ७ ॥
 सिन्धुः, पुं, (सिनोतीति । सिन्धु बन्धने + “इञ्
 सिञ्जीति” । उवा० ३ । २ । इति नक् ।)
 ग्रासः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ काणः ।
 इति केषित् ॥ शुक्लगुणविशिष्टे, त्रि ॥
 सिनी, स्त्री, शुक्लगुणविशिष्टा । यथा । श्वेता सिता
 सिनी श्येनी । इति व्याङ्गिः । इति सिनीवाल्मी-
 शब्दटीकायां भरतः ॥
 सिनी(वा)वाली, स्त्री, (सिनी शुक्ला वासा चन्द्र-
 कला अस्यामिति । यद्वा, सिन्ध्या शुक्लया चन्द्र-
 कलाया वक्ष्यते सिन्ध्रते या । वल मिन्ध्रणे +
 घञ् । ततो ङीष् ।) दृष्टेन्दुकलाभावास्या ।
 इत्यमरः । १ । ४ । ८ ॥ सा चतुर्दशोयुक्ता-
 भावस्या । सिनी श्वेता वासा चन्द्रकलास्यां
 सिनीवाली नदादित्वादीप् । इति तट्टीकायां
 भरतः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १२ । ४८ ।
 “पीर्षमास्यां सिनीवासां हादश्यां त्रयश्वे-
 ऽयवा ॥”.)
 दुर्गा । इति मेदिनी ॥
 सिन्दुकाः, पुं, सिन्दुवारुच्यः । इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥
 (तथास्य पञ्चायगुणाय ।
 “सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्दुवारकः ॥
 नौलपुष्पो तु निर्गुणो शीफालो सुवहा च सा ।
 सिन्दुकः स्रुतिदस्तिकः कषायः कटुको सङ्घः ॥
 केश्यो नेत्रहिनो इति शूलशोषाममाह्वतान् ।
 क्रमिकुष्ठारुचिन्नेष्वज्वरसौलापि तद्विधा ।
 सिन्दुवारदलं जन्तु-वातश्लेष्महरं लघु ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सिन्दु(न्धु)वारः, पुं, सिन्धुं गजमदं वारयति तिर-
 त्वात् । उ + षण् । पाञ्चिको धस्य दः ।) उच्य-
 विशेषः । निसिन्धा इति भाषा । इनसुर इति
 च कश्चित् । तत्पर्यायः । सिन्दुकः २ इन्द्र-
 सुरिसः ३ निर्गुणो ४ इन्द्राणिका ५ । इत्यमरः ॥
 २ । ४ । ६ ॥ सिन्धुकाः ६ सिन्धुवारकः ७ इन्द्राणी
 ८ पीलोमी ९ शक्राणी १० कासनाशिनौ ११ ।
 इति रत्नकोषः ॥ श्वेतपुष्पः १२ सिन्दुवारकः
 २३ खिरसाधनकः १४ अनन्तः १५ सिद्धकः
 १६ अर्थसिद्धकः १७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । कफघ्नातृण्यकुष्ठकण्ठीशूलना-
 शित्वम् । कायसिद्धिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिन्दूर

सिन्धु

सिन्धुवा

अपि च ।

“सिन्धुकः स्मृतिदक्षिणः कषायः कटुको लघुः केयो नेत्रहितो वृत्ति शूलशोषाममाहृतान् ॥ कृमिकुष्टारक्षिकेसत्रचान् नीलापि तद्विधा । सिन्धुवारदलं तत्तु वातज्ञेसद्वरं लघु ॥”

इति भावप्रकाशः ॥३॥

“स्यन्दं वारयति सिन्दुवारः पञ्च निपातनात् जिः षत उच्च । सिन्दुकसिन्दुवारी दन्त्यसादी तवर्ग-
द्वितीयवन्ताविति वृहवः । केचित्तु सिन्धुं समुद्र-
मपि वारयति शोषयति तीक्ष्णरसत्वेन कफप्र-
त्वात् सिन्धुवारः सिन्धुकसिन्धुवारी तवर्गचतुर्थ-
वन्तावित्वाद् ॥” इति भरतः ॥

सिन्दूरः, स्त्री, (स्यन्दते इति स्यन्दू उ चरचे +
“स्यन्देः सम्प्रसारणञ्” उणा० १।२८।
इति ऊरन् । सम्प्रसारणञ् ।) रक्तवर्णचूर्ण-
विशेषः । सिन्दूर इति भाषा । तत्पर्यायः ।

नागसन्धुवर्णः २ । इत्यमरः । २।८।१०५ ॥
नागरैः ३ रक्तम् ४ सौमन्तकम् ५ नागजम् ६
नागगर्भम् ७ शोषणम् ८ वीररजः ९ गवेष-
भूषणम् १० सन्ध्यारागम् ११ शृङ्गारकम् १२
सौगायम् १३ चरुणम् १४ मङ्गलम् १५ ।

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
व्रणविरोधत्वम् । कुष्ठसम्भ्रमकण्डूतिविसर्पशम-
नत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥३॥ अपि च ।

“सिन्दूरं रक्तरेणुञ्च नागगर्भञ्च सीसजम् ।
सीसोपधातुः सिन्दूरं गुणैस्तत् सीसवन्मतम् ॥
संयोगजप्रभावेण तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः ।
सिन्दूरसुखं वीसर्पकुष्ठकण्डूविषापहम् ।
भग्नसन्धानजननं व्रणशोधनरोहणम् ॥” ॥

सिन्दूरस्य शोधनमाह ।
“दुग्धान्धयोगतस्तस्य विशुद्धिर्गदिता बुधैः ।
इति भावप्रकाशः ॥३॥

सिन्दूरदानमन्त्रो यथा,—
“सिन्दूरञ्च वरं रस्यं भाले शोभाविषर्षणम् ।
पूरुषं भूषणानाञ्च सिन्दूरं प्रतिगृह्यताम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २१ अध्यायः ॥३॥

तस्य धारणात् पत्युरायुर्व्युत्तिर्भवति । यथा,—
“हरिद्रां कुङ्कुमञ्चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा ।
कार्पासकञ्च ताञ्जूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् ॥
केशसंस्कारकवरीकरकर्णविभूषणम् ।
भर्तुरायुष्यभिच्छन्ती दूरयेन्न पतिव्रता ॥”

इति काशीखण्डे ४ अध्यायः ॥
सिन्दूरः, पुं, (स्यन्दते इति । ऊरन् ।) वृह-
विशेषः । इति मेदिनी ॥
सिन्दूरकारणं, स्त्री, (सिन्दूरस्य कारणमिति ।)
सोसकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

सिन्दूरतिलकः, पुं, (सिन्दूरस्यैव तिलको यस्य ।)
इत्युक्ते । इति मेदिनी ॥
सिन्दूरतिलका, स्त्री, (सिन्दूरस्य तिलको यस्याः ।)
साधवा नारी । इति मेदिनी ॥

सिन्दूरपुष्पी, स्त्री, (सिन्दूरवत् रक्तवर्णं पुष्पं
यस्याः । पाककर्षेति ङीष् ।) पुष्पवृक्षविशेषः ।

तत्पर्यायः । सिन्दूरी २ वोरपुष्पी ३ वृहपुष्पी ४
करणदा ५ शोचपुष्पी ६ । अस्या गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । स्रग्जवात-
शिरोऽर्त्तिभूतनाशित्वम् । चण्डीप्रियत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सिन्दूरी, स्त्री, (सिन्दूरं तद्वर्णोऽस्या अस्तीति।
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) रोचनी । रक्त-
चेलिका । धातकी । इति मेदिनी ॥

सिन्धुः, पुं, (स्यन्दते इति । स्यन्दू प्रसवणे +
“स्यन्देः सम्प्रसारणञ्” उणा० १।२२।
इतिः उः । धकारादेशः सम्प्रसारणञ् ।)
समुद्रः । इत्यमरः । १।१०।११ ॥ यथा,
भागवते । ३।११।३१ ।

तावन्निभुवनं सद्यः कल्पान्तं धितसिन्धुवः ।
श्रावयन्त्युक्ताटोपचण्डवातेरितोर्भयः ॥”
वमयुः । देशविशेषः । (यथा, रघुः । १५।
८७ ।

“युधाजितस्य सन्देहात् स देशं सिन्धुनामकम् ।
ददौ दत्तप्रभावाय भरताय भूतप्रजः ॥”
नदविशेषः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रश्च इति
ख्यातः । (यथा, रघुः । ४। ६७ ।

“विनीताध्वजमास्तस्य सिन्धुतौरविचेष्टनैः ।
दुधुवर्षाजिनः स्क्वन्तान् लम्बकुङ्कुमकेशरान् ॥”
गजमदः । इति हेमचन्द्रः ॥ सिन्धुवारवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्वेतटङ्गणम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ रागविशेषः । स च मालकौशराम-
पुत्रः । यथा,—

“माधवः शोभनः सिन्धुर्गर्भमेवाडुकुन्तलाः ।
कलिङ्गः सोमसंयुक्तः कौशिकस्य सुता इमे ॥”
इति सङ्गीतसिन्धुः ॥

सिन्धुः, स्त्री, (स्यन्दते इति । स्यन्द + उः । सम्प्र-
सारणम् । दस्य धञ् ।) नदी । इति मेदिनी ॥
(यथा, मुण्डकोपनिषदि । २।१।८ ।

“अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वे-
ऽस्मात् स्यन्दन्ते सिन्धुवः सर्वरूपाः ।
अतश्च सर्वा भोषधयो रमश्च
येनेष भूतैस्त्रिष्टते ह्यन्तरात्मा ॥”
नदीविशेषः । तज्जलगुणाः । यथा,—

“शतद्रोर्विपाशाशुजः सिन्धुनद्याः
सुशीतं लघु स्वादु सर्वाभयघ्नम् ।
जलं निर्मलं दीपनं पाचनञ्च
प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधाशुषणम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

सिन्धुकः, पुं, (सिन्धु रेव । स्वार्थे कन् ।) सिन्धु-
वारवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, बृहत्-
संहितायाम् । ५८। ६ ।

“वैश्यानां जीवकखदिर-
सिन्धु कष्यन्दनाश्च शुभफलदाः ॥”
सिन्धुकफः, पुं, (सिन्धोः कफ इव ।) समुद्रफेनः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सिन्धुकरं, स्त्री, (सिन्धौ सिन्धु देशे कीर्यते इति
कृ + षप् ।) श्वेतटङ्गणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिन्धुखेलः, पुं, (सिन्धौ तक्ष्मीपे खेलतीति ।
खेल + कः ।) सिन्धुदेशः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

सिन्धुजं, स्त्री, (सिन्धोर्जायते इति । जन + उः ।)
सैन्धवलवणम् । इत्यमरः । २।८।४२ ॥
(यथा, सुश्रुते । ४। ३७ ।
“वचापुष्करकुष्ठैलामदनामरसिन्धुजैः ॥”)
समुद्रजाते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३।
७१। १४ ।

“शुभान् दशभिरावर्तेः सिन्धुजान् वातरंजसः ॥”
सिन्धुजम्, [नृ]स्त्री, (सिन्धोर्जेष्वा उत्पत्तिर्यस्य ।)
सैन्धवलवणम् । इति रत्नमाला ॥

सिन्धुजम्बा, [नृ] पुं, (सिन्धोः चीरसमुद्रात्
जम्ब यस्य ।) चन्द्रः । इति जटाधरः ॥
सिन्धुजा, स्त्री, (सिन्धोर्जायते इति । जन + उः ।)
लक्ष्मीः । इति जटाधरः ॥

सिन्धुजा, स्त्री, मालवरागभार्या । यथा,—
“धानुषी मालवी रामकिरी च सिन्धुजा तथा ॥
अश्ववारी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

सिन्धु नन्दनः, पुं, (सिन्धोः चीरोदस्य नन्दनः ।)
चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सिन्धुनाथः, पुं, (सिन्धुनां नदीनां नाथः ।)
समुद्रः । इति केचित् ॥ (यथा, माघे । १४। ६८ ।
“मत्कुण्ठाविव पुरा परिश्रवी
सिन्धुनाथशयने निषेदुषः ।
गच्छतः स मधुकैटभो विभो-
यस्य नैदुसुखविघ्नतां चणम् ॥”)

सिन्धुपुत्रः, पुं, (सिन्धोः पुत्रः ।) मर्कटेन्दुः । इति ।
शब्दचन्द्रिका ॥ चन्द्रश्च ॥

सिन्धुपुष्पः, पुं, (सिन्धौ पुष्पयति प्रकाशते इति ।
पुष्प फलने + षच् ।) शङ्खः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

सिन्धुमन्थजं, स्त्री, (सिन्धुमन्थात् जायते इति ।
जन + उः ।) सैन्धवलवणम् । इति रत्नमाला ॥
सिन्धुरः, पुं, (सिन्धुं मदं राति ददातीति । रा +
कः ।) इक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
भार्यासप्तशत्याम् । १८८ ।

“गतिर्गच्छतवरयुवतिः करो कपोली करोतु
मदमक्षिणौ ।
सुखवन्धमात्रसिन्धुर लम्बोदर किं मदं वक्ष्मि ॥”
सिन्धुरहोपौ, [नृ] पुं, (सिन्धुरं इक्षितं इष्टीति ।
द्विष + णिनिः ।) सिन्धुः ॥

सिन्धुलवणं, स्त्री, (सिन्धुजानं लवणम् ।) सैन्ध-
वम् । इति रत्नमाला ॥
सिन्धुवारः, पुं, (सिन्धुमपि वृणोति गत्येति ॥
वृ + षण् ।) हयोत्तमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(सिन्धुं मदजलमपि वारयति तिरस्करोति
तिक्तारसेन । वृ + णिच् + षच् ।) सिन्धुवार-
वृक्षः । इत्यमरः । २। ४। ६८ ॥ यथा,—

“विसुन्धकः सिन्धुवारः सिन्धुकं सुरसोऽपि च ।
तथेन्द्रसुरसस्त्रिन्दुसुरिसः सिन्धुवारितः ।

निगुं लीन्द्राशिकेन्द्राणी सुरसा सिन्धुवारकः ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

अथ गुणाः ।

“सिन्धुवारो विषलेषत्रणकुष्ठचयापहः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

सिन्धुवारकः, पुं, (सिन्धुवार एव । स्वार्थे कन् ।)

सिन्धुवारहृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

सिन्धुवारितः, पुं, (सिन्धुमंदजलं वारितो येन ।)

सिन्धुवारहृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

सिन्धुवेषणः, पुं, गम्भारीहृत्तः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

सिन्धुशयनः, पुं, (सिन्धुः क्षीरोदः शयनं यस्य ।)
विष्णुः । क्षीरोदशायित्वात् ॥

सिन्धुसङ्गमः, पुं, (सिन्धुनां सङ्गमो यत्र ।) नदी-
नदसमुद्राणां परस्परमेलकः । तत्पर्यायः ।

सम्भेदः २ । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥ सिन्धो-
र्नद्योः सङ्गमो मेलकः सम्भेदः । सम्भेदन्ति

मिलन्ति अस्मिन्निति सम्भेदः घञ् । सिन्धु-
शब्देन नदी नदः समुद्रयोश्च तेन नद्योर्नदयो-

र्नदीसमुद्रयोश्च मेलकः सम्भेदः । इति वैकुण्ठा-
दयः । इति भरतः ॥

सिन्धुङ्गलं, स्त्री, (सिन्धोदङ्गलो यस्य ।) मैथ्व-
लवणम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते ।

१ । ४४ ।

“विङ्गुसारो मरिचं सदाह-

योगः स सिन्धुङ्गलमूत्रयुक्तः ॥”)

सिन्धुपलं, स्त्री, (सिन्धोः समुद्रस्य उपलमिव ।)
सैन्धवलवणम् । इति हारावली । ५५ ॥

सिप्रं, स्त्री, (सिच् + क्तिप् । सिचं चरणं रातीति ।
रा + कः ।) पृषोदरादित्वात् चस्य पः ।) सरो-

वरविशेषः । यथा, कालिकापुराणे ४१ अध्याये
“एतस्मिन्नन्तरे शम्भुः सिप्रं त्यक्त्वा तदा सरः ।

गङ्गावतारमगमत् हिमवत्प्रस्थमुत्तमम् ॥”

सिप्रः, पुं, (सिच् चरणे + क्तिप् । तं रातीति ।
रा + कः ।) पृषोदरादित्वात् साधुः ।) चन्द्रः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ निदाघसलिलम् । घर्म्मः ।
इति मेदिनी ॥

सिप्रा, स्त्री, (सिप्र + स्त्रियां टाप् ।) नदीभेदः ।
इति मेदिनी ॥ सा तु उज्जयनीदेशसमीपे

वसति । (यथा, रघुः । ६ । ३५ ।

“अनेन युना सह पार्थिवेन

रथोरु ! कश्चित् मनसो रुचिस्ते ।

सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु

विहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥”)

तस्या उत्पत्तिर्यथा कालिकापुराणे २३ अ-
ध्याये ।

“एवं विवाहं विधिवत् सौवर्णं मानसाचले ।

अहन्ती वशिष्ठस्तु मोंदमाप तथा सह ॥

तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरं ।

विवाहावष्टथार्थाय शान्त्यर्थं च पुरा कृतम् ॥

ब्रह्मविष्णुमहादेवपाणिभिः समुदोरितम् ।

तत्तोयं सप्तधा भूत्वा पतितं मानसाचलात् ॥

हेमाद्रेः कन्दरे सानी सरस्वाच्च पृथक् पृथक् ।
तत्तोयं पतितं सिप्रे देवभोष्ये सरोवरे ।

तेन सिप्रा नदी जाता विष्णुना प्रेरिता

चित्तिम् ॥”

सिमः, पुं, (सिच् बन्धने + अविस्विसिष्णुषिभ्यः
कित् ।) उणा० १ । १४३ । इति मन् । सच

क्रित् ।) समुदायः । सिमः सव्यः । इति सिन्हा-
स्तकौमुदी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ११५ । ४ ।

राज्ञी वासस्तनुते सिमस्मै ॥”)

सिम्बा, स्त्री, (घम वैक्लव्ये + षल्वाद्यश्चेति
साधुः ।) शमी । यथा,—

“शमी समी शिम्बिशिम्बिसिम्बासिम्बिरपीथते
इति हिरूपकोषः ॥

इ छिमिडा इति ख्याते श्रुंठी इति ख्याते ।
शाम्यति हृदिरनया शमी शमभिर्ये शमे

नास्तीति इः पाच्छीणादीति इपि शमी ताल-
व्यादिः शमेः पूर्वेषु वे निपातनादकारस्य इत्वे

शिम्बापि तालव्यादिः । सिम्बा दन्त्यादिरिति
पुरुषोत्तमादयः । सिम्बिशब्दोऽप्यत्र शिम्बिरपि

तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च । इति भरतः ॥

सिम्बिः, स्त्री, शिम्बा । इति हिरूपकोषः ॥
नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिम्बिजा, स्त्री, शमीधान्यम् । इति भावप्रकाशः ॥
तालव्यशकारादिरपि ॥

सिम्बी, स्त्री, (सिम्बि + षले ङीष् ।) निष्पावी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“सिम्बा सिम्बी पुस्तसिम्बिस्तथापुस्तकसिम्बिका
शिम्बिद्वयश्च मधुरं रसे पाके हिमं गुरु ।

बल्यं दाहकरं प्रोक्तं श्लेष्मलं वातपित्तजित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

सिरः, पुं, पिप्पलीमूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पिप्प-
लीमूलशब्दोऽस्य विषयो ज्ञेयः ॥)

सिरा, स्त्री, (सिनोतीति ।) सिच् बन्धने + रक् ।
इत्य णादौ उज्ज्वलः । २ । १३ ।) नाडी । (यथा,

सुश्रुते । ३ । ७ ।

“व्याप्रवन्धभितो देहं नाभितः प्रसृताः सिराः
प्रतानाः पद्मिनौकन्द्राहिसादीनां यथा जलम् ॥”

यथा च ।

“ध्मानाहमन्धः सवणात् क्षीतांसि सरणात्
सिराः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥

तथा च ।

“सप्त सिराशतानि भवन्ति । याभिरिदं शरीर-
माराम इव जलहारिणीभिः केदार इव च

कुल्याभिरुपनिष्कृतं तु गच्छते चाकुञ्चनप्रसा-
रणादिभिर्विशेषैः । द्रुमपत्रसेवनीनामिव च

तासां प्रतानास्तासां नाभिर्मूलं ततश्च प्रस-
रन्त्युर्ध्वमधस्तिर्यक् च ॥ भवतश्चात्र ॥

यावत्सु सिराः काये सम्भवन्ति शरीरेणात्मा
नाभ्यां सर्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥

नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणात्नाभिषुपा-
श्रिता ।

सिराभिराहता नाभिसक्तनाभिरिवारकैः ॥
तासां मूलसिराश्चत्वारिंशत्तासां वातवाहिन्यो

दश पित्तवाहिन्यो दश कफवाहिन्यो दश दश
रक्तवाहिन्यः । तासान् वातवाहिनीनां वात-

स्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं भवति तावत् एव
पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने कफवाहिन्यश्च कफ-

स्थाने रक्तवाहिन्यश्च यज्ञत्प्रीक्रीरेवमेतानि सप्त
सिराशतानि ।

तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन् सक्थिपञ्च-
विंशतिः एतेनेतरसक्थिवाङ्ग च व्याख्यातौ ।

विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां गुदमेढ्राश्रिताः
त्रयोश्चामष्टौ द्वे द्वे पार्श्वयोः षट् षष्ठे तावत् एव

चोदरे दश वक्षसि । एकचत्वारिंशत्तुण ऊर्ध्वं
तासां चतुर्दश श्रोत्रायां कर्णयोश्चतस्रः । नव

जिह्वायाम् । षट् नासिकायाम् । षष्टौ नेत्रयोः ॥
एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवहानां

सिराणां व्याख्यातम् । एष एव विभागः शेषा-
णामपि । विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश

कर्णयोर्दश । एवं रक्तवहाः कफवहाश्च । एव-
मेतानि सप्त सिराशतानि सविभागानि व्याख्या-
तानि । भवन्ति चात्र ।

क्रियाणामप्रतीघातममोहं बुद्धिकर्मणाम् ।
करोत्यन्यान् गुणांश्चापि स्वाः सिराः पवन-

शरन् ॥

यदा तु कुपितो वायुः स्वाः सिराः प्रतिपद्यते ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते वातसम्भवाः ॥

भ्राजिष्णुतामन्त्ररुचिमग्निदोषिमरोगताम् ।
संसर्पत् स्वाः सिराः पित्तं कुर्व्याच्चान्यान्

गुणानपि ॥

यदा प्रकुपितं पित्तं सेवते स्ववहाः सिराः ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते पित्तसम्भवाः ॥

स्त्रं ह्रमङ्गेषु सन्धीनां स्वैर्यं बलमुदीर्णताम् ।
करोत्यन्यान् गुणांश्चापि बलासः स्वाः सिरा-

शरन् ॥

यदा तु कुपितः श्लेष्मा स्वाः सिराः प्रतिपद्यते
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते श्लेष्मसम्भवाः ॥

धातूनां पूरणं वर्णं स्वर्गज्ञानमसंशयम् ।
स्वाः सिराः सञ्चरद्रक्तं कुर्व्याच्चान्यान् गुणानपि

यदा तु कुपितं रक्तं सेवते स्ववहाः सिराः ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः ॥

नहि वातं सिराः काश्चिन्न पित्तं केवलन्तथा ।
श्लेष्माणं वा वहन्त्येता अतः सर्ववहा स्मृताः ॥

प्रदुष्टानां हि दोषाणा मुच्छितानां प्रधावताम्
ध्रुवमुन्मार्गगमनमतः सर्ववहाः स्मृताः ॥

तद्वारुणा वातवहाः पूर्यन्ते वायुना सिराः ।
पित्तादुष्णाय नीलाश्च शोता गौर्यः स्थिराः

कफात् ॥

असृग्वास्तु रोहिण्यः सिरा नातुष्णशीतलाः
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि न विध्यद्व्याः सिरा

भिषक् ॥

वैकल्यं मरणश्चापि व्यधात्तासां ध्रुवं भवेत् ।
सिराशतानि चत्वारि विद्याच्छाखासु बुद्धिमान्

श्रिता ।

वटत्रिंशच्च व्रतं कोष्ठे चतुःषष्टिश्च सूर्यनि ।
 शाखासु षोडश सिराः कोष्ठे द्वात्रिंशदेव तु ॥
 पञ्चाशच्छतशोर्धर्मवेध्याः परिकीर्त्तिताः ॥”
 इति सुश्रुते शारोरेखाने सप्तमोऽध्याये ॥
 शब्दवाहिनो । इति हेमन्द्रः ॥
 सिद्धको, स्त्री, सप्तकोष्ठः । इत्यमरटीकायां
 भरतः । २ । ४ । १२४ ॥
 सितरः, पुं, हस्तो । इति जटाधरः ॥
 सिवांधयिषा, स्त्री, (साधयितुमिच्छा । साध +
 सन् + षः । षिज्यां टाप् ।) साधनेच्छा । यथा,
 भाषापरिच्छेदे । ७० ।
 “सिवांधयिषया शून्या भिद्यित्तं न विद्यते ।
 स पञ्चस्तत्र हस्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥”
 सिद्धकः, पुं, स, षोडशः । इति शब्दरत्नावले ॥
 (सुहृद्यस्य विवृतिर्विज्ञया ॥)
 सिद्धः, पुं, (सिद्धति मनो यत् । सिद्ध + चञ् ।
 ष्वोदरादित्वात् साधुः ।) गन्धद्रव्यविशेषः ।
 सिद्धा इति ख्यातः । तत्पर्यायः । तुरुष्कः २
 पिण्डकः ३ यावनः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १२८ ॥
 सिद्धकः ५ पिण्डकः ६ कपिचञ्चलः ७ तैलाख्यः
 ८ यावः ९ यावसः १० । इति शब्दरत्नावले ॥
 सप्तकोष्ठः ११ पिण्डकः १२ तैलपर्णी १३ हक-
 धूपः १४ कृष्णधूपः १५ । इति जटाधरः ॥
 सिद्धकः, पुं, (सिद्ध एव । स्वार्थे कन् ।) सिद्धः ।
 इति शब्दरत्नावले ॥ (शिलारसः । अस्य
 पर्यायो यथा,—
 “कपिनामा कपितैलं कृत्विमं कपिलक्षलः ।
 तुरुष्को मुक्तिसुक्तश्च पिण्डातः सिद्धको रसः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 “सिद्धकस्तु तुरुष्कः स्याद्युतो यवनदेशजः ।
 कपितैलश्च सहायस्तथाच कपिनामकः ॥”
 अस्य गुणा यथा,—
 “सिद्धकः कटुकः खादुः सिग्धोष्णः शुक्र-
 कान्तिकृत् ।
 हृष्यः कण्ठः खेदकुष्ठज्वरदाहप्रहापहः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सिद्धको, स्त्री, सप्तको । इति शब्दरत्नावले ॥
 सिद्धभूमिका, स्त्री, सप्तको । इति शब्दरत्ना-
 वले ॥
 सौक, ऋ ङ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 भा०-सक०-सेट् ।) ऋ, आससोकत् । ङ,
 सेकते । इति दुर्गादासः ॥
 सौक, क्ति आस्यश्च । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) क्ति, सोकयति
 सौकति । आस्यश्च स्वर्थः । प्रमाणं तालव्यादीं
 दृश्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 सौकरः, पुं, शोकरः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 १ । ३ । १११ ॥ (यथा, रघुः । ५ । ४२ ।
 “स नर्मदा रोधसि सौकरार्द्र-
 मंश्चिरानर्त्तितनक्तमाले ।
 निवेशयामास विलाङ्गताध्वा
 क्लान्तं रजोधूसरकंतु मेन्यम् ॥”)

सौता, स्त्री, (सिनोतीति । सिञ्जन् बन्धे + बाहु-
 लकात् ऋः । दीर्घश्च । इत्युच्चादी उञ्ज्वलः । ३।
 ८० ।) साङ्गलपद्यतिः । इत्यमरः । २ । ८ । १४ ॥
 “इं लाङ्गलरेखायां सिनोति खनति भूमिं सौता
 पि न ग ज बन्धे नाञ्जीति तः निपातनाद्दीर्घः ।
 सौता दन्त्यसादिः । श्रुते भुवि इति शौता
 तालव्यसादिश्च ॥” इति भरतः ॥ (यथा,
 कुमारः । ५ । ६१ ।
 “न वेष्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा
 सखीभिरसोत्तरमौक्षितामिमाम् ।
 तपःकृगामभ्यपपत्स्यते सखीं
 हृषेव सौतां तदवयवहृत्ताम् ॥”)
 जनकराजमन्दिनौ । सा तु श्रीरामपत्नी । तत्-
 पर्यायः । वैदेही २ मैथिली ३ जानकी ४
 परशोसुता ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ भूमिसम्भवा ६
 इति जटाधरः ॥ अस्या उत्पत्तिर्यथा, वास्तो-
 कोये रामायणे । ६६ । १३-१४ ।
 “अथ मे कथतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता ततः ।
 क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाञ्जा सौतीति विश्रुता ॥
 भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्धत ममालजा ।
 वीर्यशुक्लेति मे कन्या स्यापितेयमयोनिजा ॥”
 अपि च तट्टीकाधृतपद्मपुराणम् ।
 “अथ लोकेश्वरौ लक्ष्मोजनकस्य पुरे स्वतः ।
 शुभलेखे हलोत्खाते तारे चोत्तरफलगुणे ॥
 अयोनिजा पद्मकरा बालाकंशतसन्निभा ।
 सौतामुखे समुत्पन्ना बालभावेन सुन्दरी ॥
 सौतामुखोद्भवात् सौता इत्यस्यै नाम चाकरोत्
 ततोऽभूद्रीरसो तस्य उर्मिला नाम कन्यका ॥”
 तज्जन्मव्रतादि गीतमं प्रति शिवेनोक्तं यथा,—
 “वंशाश्वशुक्लपक्षे त्वष्ट्यां संयमनं कुरु ।
 परंशुर्विकुरुष्वै तज्जानकीजन्मनो व्रतम् ॥
 मन्तुष्टा जानकी तेन भविष्यति न संशयः ।
 एतद् व्रतं ममाप्यस्ति कर्त्तव्यं श्वो द्विजोत्तमः ॥
 माहात्म्यं तस्य गदितुं नास्ति मे निखलं मनः ।
 अहं तद्रसलीनोऽस्मि शक्तस्तद्गदितुं न हि ॥
 तस्मादेकं वदामि त्वां मार्कण्डेयाश्रमोऽधुना ।
 गत्वा मुनीन्द्रः सकलं मार्कण्डेयोऽनुपृच्छताम्
 सर्वं निवेदितं तस्मै व्रतमाहात्म्यमुत्तमम् ।
 विधानञ्च फलं तस्य स मुनिस्त्वां वदित्यति ॥
 मार्कण्डेयोपदिष्टेन विधिनाचर तद्व्रतम् ।
 यथाशक्त्यपि कुर्वाणो व्रतस्योत्सवमादरात् ॥
 लक्ष्मसे सकलान् कामान्नात्र कार्या विचा-
 रणा ॥”
 इत्यादि गीतमप्रश्नानन्तरं श्रीमार्कण्डेय उवाच
 “नैतायुगे उत्तराशां गते कमलिनीपती ।
 सर्वर्त्तुनिकरश्चै ऋती तु कुसुमाकरे ॥
 मामि पुण्यतमे विप्र माधवे माधवप्रिये ।
 नवम्यां शुक्लपक्षे च वामरे मङ्गले शुभे ॥
 सार्धं ऋते च मध्याह्ने जानकी जनकालये ।
 आविर्भूता स्वयं देवी योगेषु गतिरुत्तमा ॥
 एतद्योगं कृतश्चैतद् व्रतं प्रोक्तमनन्तकम् ॥
 षष्ट्यां यदि विद्वा स्यात्सवमो माधवे सिते ।

कुर्यादेदं व्रतं तस्यां कृतश्चेत्पुनराता भवेत् ॥
 मध्याह्नव्यापिनी प्राञ्चा व्रतेऽस्मिन्नवमो तिथिः
 दिनद्वयगतायान्तु तस्यां कार्या परा नरैः ॥
 एतेर्थांगेविनापि स्यात् तद्धिनं पापनाशनम् ।
 व्रतानां नित्यमात्रातं कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥ ५ ॥
 यस्तु नो कुरुते मोहात् जानकोजन्मसम्भवम् ।
 व्रतं स पश्यते घोरं नरकं नात्र संशयः ॥
 तस्मिन्नहनि मूढात्मा भुक्त्वाप्यन्नन्तु यो नरः ।
 मुने स कर्मिसङ्घातं सपूयं खादति स्फुटम् ॥
 न करोति हि यः श्रुत्वा व्रतानामुत्तमं व्रतम् ।
 स महापातको ज्ञेयः सर्वधर्मोर्षाहृत्कृतः ॥ ६ ॥
 कुरुते यो व्रतं सोऽपि पृथ्वीदानफलं लभेत् ।
 महाषोडशदानानां यज्ञानां मुनिपुङ्गव ! ॥
 प्राप्नोति सर्व्वतीर्थानां प्राप्नुयात् सकलं फलम्
 सर्व्वभूतदयां कृत्वा फलमाप्नोति यज्जनः ।
 तत्राप्नोति व्रतादस्मात् नात्र कार्या विचारणा
 षष्ट्यां प्रातरुत्थाय कृत्वा श्रीचमत्तन्द्रितः ।
 महानद्यां तडागे वा कूपे वाप्यन्तिकेऽपि वा ॥
 स्नात्वा कुर्यान्नित्यकर्मं प्रातःमन्यादिवन्दनम्
 देवान् पितृंश्च संतप्यं हविष्याशो च संयतः ॥
 एकमुक्त्वा ब्रह्मचारो स्याद्भूमिगामी च गीतम् ॥
 नवम्यां प्रातरुत्थाय दान्तो भूत्वा समाहितः ॥
 तीर्थादीं विधिवत् स्नात्वा कृतानित्यक्रियो नरः
 कुर्वीत मण्डपं रम्यं षोडशस्तम्भमण्डितम् ॥
 षष्टस्तम्भयुतं वापि चतुःस्तम्भमथापि वा ।
 तीर्थैः सहितं कुर्याद्वितानवरशोभितम् ॥
 द्वारं शुभं चक्रादिपताकाभिर्ध्वजस्तथा ।
 अलङ्कुर्यात् प्रतिस्तम्भं स्थापयत् कलमान्
 शुभान् ॥
 शुद्धतण्डुलराशीपु पूर्णपात्रैरलङ्कृतान् ।
 मध्ये तु चत्वरं कुर्यात् चतुर्हस्तप्रमाणतः ॥
 इन्तमात्रोच्छ्रितं रम्यं चतुरस्रं मूढा मुने ।
 पलद्वयमितं कुर्यात् जानकोप्रतिमां शुभाम्
 काञ्चनीमथवा शक्त्या कुर्यादेकपलान्मिताम् ।
 तद्वर्त्तनं तद्वर्त्तनं कुर्याच्छक्त्या चतुर्भुजांम् ॥
 वित्तशाय्यमकृत्वेवं राजतामपि कारयेत् ।
 शोडश्वरीं पञ्चनीं वा ऋणयौ वृत्तजामुत ॥
 कुड्य पटेऽथ वा लेख्या वर्णकैः प्रतिमां वराम् ।
 लेख्यञ्च सूतिकागारं सर्व्वतश्च पटावृतम् ॥
 पर्य्यङ्गयने सुप्ता तत्र राज्ञो महामतिः ।
 तस्याः समीपतः सुप्ता मैथिली स्तनपायिनी ॥
 जातकर्मकरो लेख्यो जनकश्च महोपतिः ।
 शतानन्द पुरोधाय लेखनोयः प्रयत्नतः ॥
 इत्यादि चरितं लेख्यं जानकोजन्मसम्भवम् ।
 यथाशक्ति हलं कुर्यात् काञ्चनं किल गीतम् ॥
 राजतं चैवममलं स्वर्णमिहासनं तथा ।
 कुर्यात्ताम्रमयं कुम्भं पूर्णपात्रादृतं गुह्ये ॥
 तन्मध्ये पञ्चरत्नादि तीर्थान् निक्षिपेन्नृपे ॥
 आचार्य्यं शास्त्रकुशलं वेदाध्ययनक्रोपिदम् ।
 हृणुयाद्विमलाचारमवतंसङ्गदानेनः ॥
 अन्तरोयात्तरौयश्च पञ्चपात्रादिभिर्भ्रती ।
 श्रीफलार्दिभिरभ्यर्च्य गन्धमाख्यानुसोपनैः ॥

सीता

हृणुयाई विधानेन ततः षोडश ऋत्विजः ॥
 विद्यावतः सदाचारानष्टौ वा भक्तिसंयुतः ।
 मध्ये वेदी समालेख्या विचित्रैर्वर्णकैस्ततः ॥
 पञ्चमष्टदलं तत्र स्थापयेत् कलसं ततः ।
 रत्नसिंहासनं रम्यं संस्थाप्य विजितेन्द्रियः ॥
 तत्राधिवासनं कुर्यादग्न्युत्तारणपूर्वकम् ।
 प्रतिमायां विधानेन देवीमावाहयेत्ततः ॥*॥
 प्राणानायम्य मूलेन त्रिरेकांशे च चेतसा ।
 मूलमन्त्रस्य जनकं मुनिं विन्यस्य मूर्धनि ॥
 मुखे हृत्क्षत्रं गायत्री सीतादेवीं हृदि न्यसेत् ।
 नाभौ तु विन्यसेद्ब्रह्मन् लक्ष्मीबीजं सविन्दुकम् ।
 पादयोश्च नमः शक्ये ततो विन्यस्य मन्त्रवित् ।
 श्रीं श्रीमित्यादिभिर्बीजैर्हीर्षघटस्वरसंयुतैः ।
 कृत्वा करषडङ्गेषु ग्यासं ध्यायेत्ततो व्रतौ ॥*॥
 चतुर्भुजां सुवर्णाभां रामालोकनतत्पराम् ।
 श्रीराघवाश्रितां सीतां चिन्तयेद्दृढि सर्वदा ॥
 इति ध्यात्वा समुच्चार्य मूलमन्त्रं कृताञ्जलिः ।
 सविन्दुकमलाबीजं पूर्वमुच्चार्य गीतम् ॥
 सीतायै इति पद्यात् नमश्च वदेत् किल ।
 संपूज्य प्रतिमां रात्रौ कृत्वैवमधिवासनम् ।
 ब्रह्मचारी भूमिशायी तस्यां रात्रौ भवेद्ब्रतौ ॥
 तस्यां नवम्यां विधिवत् कृत्वा शौचमर्तान्द्रतः ।
 नद्यादीं विमले स्नात्वा नित्यकर्म विधाय च ॥
 ततस्तु प्रथमे यामि नित्यपूजाविधिं व्रतौ ।
 कृत्वा द्वितीयप्रहरे गीतवाद्यपुरःसरम् ॥
 मध्याह्नसमये भक्त्या कुर्यादिकाग्रचेतसा ।
 आसनं उपविश्यादीं मूलं विन्यस्य पूर्ववत् ॥
 चतुरस्रश्च षट्कोणं त्रिकोणश्च पुरस्ततः ।
 कृत्वा मण्डलमाधारं तत्र संपूज्य मन्त्रवित् ॥
 मूलेन शङ्खं संस्थाप्य जलमासिन्धुं निर्मलम् ।
 चिन्तयं तत्र संचिन्त्य तीर्थमद्भुशमुद्रया ॥
 आकृष्य मूलमन्त्रेण समवाराभिमन्त्रितैः ।
 जलैः संप्रोक्षयेद्द्विद्वान् सामर्थीं पूजनोचिताम् ॥
 पात्राणि ताम्रहैमादिनिर्मितानि ततो मुने ।
 पादाग्रप्रदानार्थं च मधुपक्वाण्यमेव च ॥
 तथैवाचमनीयार्थमेवमासादयेत् क्रमात् ।
 एकस्मिन्नथवा पात्रे पाद्यादीनि प्रकल्पयेत् ॥
 पात्राणीत्यं समासाद्य ततोऽग्निर्यागमाचरेत् ।
 पुष्याञ्जलिं समादाय ध्यायेत् प्रतिमागतम् ॥
 शङ्खचक्रगदापद्मान्याश्रयन्तीं चतुर्भुजैः ।
 महामतस्तथा प्राप्नो जनकस्य महामनः ॥
 हलचालनतः साक्षादाविर्भूतां स्वतः त्रियम् ।
 सीतां देवीं हृदि ध्यात्वा मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ।
 पुष्याञ्जलिं त्रय देवो प्रतिमामूर्धनि क्षिपेत् ।
 हिरण्यवर्णां मन्त्रेण देवीमावाहयेत्ततः ॥
 आवाहनादिमुद्राणामष्टकं संप्रदर्शयेत् ।
 तामावाहय इतुरक्तो मन्त्रो देव्यासने सुने ॥
 अक्षपूर्णांमर्चदाने पाद्यं कासोऽस्त्रिमन्त्रतः ।
 चन्द्रप्रभेति मन्त्रेण दद्यादाचमनीयकम् ॥
 आदित्यवर्णं इतुरक्तो मन्त्रः पञ्चासृते भवेत् ।
 अघ्यायस्वति मन्त्रेण पथसा स्थापयेत्ततः ॥
 दक्षिणावृत्ततो दक्षो हृतेन हृतवतुरत ।

शुद्ध
सीता

मधुना मधुवतिति वृषभ्या सितवा सुने ॥
 स्नादुयवस्त्रमन्त्रेण ततस्त्रीर्वाङ्मुभिः क्रमात् ।
 उपेतु मामिति प्रोक्तः सीतायाः रूपेण मनुः ॥
 स्वर्वासिंहासने रम्ये प्रतिमां स्थापयेद्ब्रतौ ।
 वासोभिः क्षुत्पिपासेति पूजयेद्द्विमशोत्तमैः ॥
 गन्धहारामिति भवेद्दाने गन्धादिकाश्च तु ।
 मनसः काममित्याहुर्गन्धमाभरणादिके ॥
 मधुपर्कं ततो दद्यात् सीतादेव्ये विधानतः ।
 कस्तूरीकुसुमोपेतैः कर्पूरागुहचन्दनैः ॥
 प्रतिमां पूजयेद्ब्रह्मवा यतः पुष्यैः स्वकालिकैः ।
 सुगन्धैः कर्दुमेनेति मन्त्रेण किल गीतम् ॥
 अर्चयेत्तुलसीपत्रैः कोमलैर्गोक्षरीयुतैः ।
 प्रतिमां मूलमन्त्रेण शतमष्टोत्तरं जपेत् ।
 ततः संपूजयेद्द्विद्वान् राजानं जनकं व्रतौ ॥
 जनकपूजामन्त्रः ।
 'देवी पद्मासया साक्षादवतीर्णा यदास्ये ।
 मिथिलापतये तस्मै जनकाय नमो नमः ॥'
 महामतिपूजामन्त्रः ।
 "श्रीसीताजननी मातर्भङ्गिणी जनकस्य च ।
 पूजां शृणुष्व महत्तां महामति नमोऽस्तु ते ॥"
 शतानन्दपूजनमन्त्रः ।
 "निधानं सर्वविद्यानां विद्वत्कुलविभूषणः ।
 जनकस्य पुरोधसस्य शतानन्दाय ते नमः ॥"
 हस्तपूजनमन्त्रः ।
 "जीवयस्वित्सर्वं विश्वं चालयन् वसुधातलम् ।
 प्रादुर्भावयसे सीतां सीर तुभ्यं नमोऽस्तु वै ॥"
 सुभगापूजनमन्त्रः ।
 "त्वयैवोत्पादितं सर्वं जगदेतद्वराचरम् ।
 त्वमेवासि महामाया मुनीनामपि मोहिनी ॥
 त्वयायत्ता इमे लोकाः श्रीसीतावत्सभा परा ।
 वन्दनीयासि देवानां सुभगे त्वां नमाम्यहम् ॥*॥
 ततोऽष्टदलमध्यस्त्रजयाद्या भक्तितः क्रमात् ।
 संपूजयेद्द्विशुक्ला गन्धपुष्याक्षतादिभिः ॥
 बहिर्मुखं लवर्त्तन्त्यः षोडश्याद्यास्तु देवताः ।
 अणिमाद्याभिधाः पूज्या वरिः सर्वा ऋचस्ततः ॥
 संपूज्यावरणाख्येवं मुख्यदेव्यास्ततो व्रतौ ।
 दशाङ्गुगुगुलैर्दद्याद्भूमिपः स्रतविभिः ॥
 दीपस्तु साज्यवर्त्तीभिराद्रं पुष्करिणामिति ।
 नैवेद्यं हृतपक्वान्नेर्नान्वाञ्जनसंयुतैः ॥
 प्रदद्यात् पायसाद्यैरप्याद्रापःकरिणामिति ।
 रात्रौ च गुडलज्जुकान् महामन्त्रे निवेदयेत् ॥
 ताव्यलक्ष्म ततो दद्यात् कर्पूराद्यैः सुसंयुतम् ।
 साङ्गतासिद्धये देया यथाशक्ति च दक्षिणा ॥
 नोराजयेत्ततो देवीं प्रणमेत्तदनन्तरम् ।
 तामाह्वय च मन्त्रेण पुष्याञ्जलिमथार्पयेत् ॥*॥
 मूलेन हावयेत् विप्रैरष्टोत्तरसहस्रकम् ।
 अष्टोत्तरशतं वापि पायसं शर्करायुतम् ॥
 आहुतीनां ततः पञ्चान्मुने कुर्यात् प्रदक्षिणाम् ।
 पुनः पुष्याञ्जलिं दद्यात् सीतामूर्धनि भक्तितः ।
 आदाय तुलसीपत्रं पुष्यं यत्किञ्चिदेव वा ।
 सीताङ्घ्रिपङ्कजास्तथा तदाकारं विभावयन् ॥
 इति मन्त्राभिरा भूत्वा रोपयेत्तत् क्षमूर्धनि ।

सीता

ततः सीतापदाभोजयत् संशुभ्य मङ्गलम् ॥
 कराञ्जलिपुटं बद्धा प्रार्थयेद्भामवत्सभाम् ।
 भक्त्या परमया ब्रह्मन् ताभिः कोमलशक्तिभिः ॥
 दुरन्तसंसारसमुद्रमन्त्रं
 सीते शरणां शरणागतं त्वाम् ।
 उद्यारयस्वाग्नं कृतं भयेत-
 हृतं ततो देवि मयि प्रसीद ॥
 संप्राप्यं जानकीमिव दण्डवत् प्रक्षमेत् पुनः ।
 पुष्याञ्जलिं पुनर्दत्त्वा स्तुवीत परमेश्वरीम् ॥
 नीलनीरजदलायतेषणां
 कौशलेशुभुजसावलम्बनाम् ।
 सानुरागहरिमेवमीक्षतीं
 भावये मनसि रामवत्सभाम् ॥
 मन्दहंसगतिगात्रं कृपाङ्गीं
 कामकान्तिपरिभूतचन्द्रिकाम् ।
 ताडकारिचह्रमे मविमन्नां
 भावये मनसि रामवत्सभाम् ॥
 कुन्तलाककपोलमाननां
 राहुवक्रागसुधासमद्युतिम् ।
 वाससा पिदधतीं श्रियाकुलां
 भावये मनसि रामवत्सभाम् ॥
 कायवाञ्छनसगीः पतिव्यधात्
 स्वप्रजायतिषु राघवेश्वरः ।
 शिवविरिञ्चिभिरङ्घ्रि वन्दितां
 भावये मनसि रामवत्सभाम् ॥
 भक्तैकगम्यां प्रकृतैः पराञ्च
 चित्ते भृशं लोकनमस्कृताञ्च ।
 भूवायुवह्निवगनाकसंस्थितां
 विभावये चेतसि रामवत्सभाम् ॥
 इन्द्रवद्रधनदानुपालकैः
 सहिमानगणमास्थितैर्हिवि ।
 पुष्यवर्षमनुसंस्तुतशीलां
 भावये मनसि रामवत्सभाम् ॥
 ध्येयमानममरेश्वररूपां
 वामधामतनुनिर्मितहेमाम् ।
 पुल्लनीरजविभावाराननां
 भावये मनसि रामवत्सभाम् ॥
 सञ्चयेद्द्वि विसदां विमानगै-
 र्विन्ध्याकुलमनोभिरौचिताम् ।
 तेजसापि दधतीं सदा दिशं
 भावये मनसि रामवत्सभाम् ॥
 एतदष्टकमनिष्टहानिहृद्
 यः पठेदथ मृणोत्यहर्मुखे ।
 अन्तरापरहिता तु मैथिलौ
 तस्य भक्तिमतुलां प्रयच्छति ॥
 सुत्वेत्यं जानकीदेवीं गीतवाद्यादिभिर्व्रतौ ।
 रात्रौ जागरणैः सर्वां तां रात्रिमपवाहयेत् ॥
 ततः प्रातर्हंशम्याञ्च पूर्वाङ्कविधिना द्विज ।
 प्रतिमां पूजयित्वादा वा चार्थं पूजयेत्ततः ॥
 तस्मै सोपस्करां दद्यात् स्वक्षां गां पयस्विनीम्
 दक्षिणाञ्च यथाशक्ति ततः पूर्वाहुतिं चरेत् ॥
 पूर्वाहुतिविधानेन कृत्वा च प्रतिमादिकम् ।

सौता

सौतायाः प्रीतये दद्यात् मन्त्रपादि विच्छेद्य च ॥
सौताप्रीतिं वाचयित्वा ब्राह्मणाचार्यभाषितैः ।
चन्द्रोऽपि यथाशक्त्वा भूयसीं दक्षिणां ददेत् ॥
पतिविभ्योऽसदानश्च कर्त्तव्यं तद्दिने किल ।
सन्तोष्य सकलान् लोकान् कुटुम्बसहितो व्रती ॥
विधिना पारणं कुर्यात् भूमिशायी च मानवः ।
तस्योपरि सदा प्रीता सौता स्यान्नात्र संशयः ॥ *
यदृष्टं नित्यपूज्या स्यात् प्रतिमा तत्र गीतम् ।
तस्यामिवोक्तं कुर्याज्जानक्याः पूजनादिकम् ॥
जित्यपूज्या न यस्य स्यात् सौतायाः प्रतिमा यदा
शालग्रामशिलायां स कुर्यात् सौतोक्तं वुधः ॥
लक्ष्मीनारायणौ यस्मान्त्स्यां संवसतः सदा ।
पूर्वोक्तविधिना सौतानवम्या उत्सवं द्विज ॥
पूजां कुर्यात् वै तस्याः सर्वां पञ्चाशत्तादिभिः ।
तुष्येत तेन वै तस्मिन् जानकीरघुनन्दनौ ॥ * ॥
इत्थं निन्दितं सर्वं जानकीजन्मनो व्रतम् ।
कुर्वन्तीन्द्रादयः सर्वं व्रतमेतदनुत्तमम् ॥
गन्धर्व्याः किन्नरा यक्षा गुह्यकाः सिद्धचारणाः ॥
नागाश्च मुनयश्चापि प्रकुर्वन्ति व्रतं द्विज ॥
यः कुर्याद् व्रतमेतद्द्वि जानकीजन्मसम्भवम् ।
स लभेत् सकलं ब्रह्मन् पृथ्वीयात्त्राफलं किल ॥
तथा षोडशदानानां फलं प्राप्नोति मानवः ।
अश्वमेधादियज्ञानां तीर्थानामपि गीतम् ॥
अत्युत्तमपसां चापि वेदोक्तायुश्च विन्दति ।
गीतमेतदं व्रतं तस्मादवश्यं कुरु भक्तितः ॥
नेदं वक्तुं समर्थास्तौ फणोन्द्रचतुराननाः ।
कृताद् व्रतोत्तमादस्माद्दोर्घायुः प्राप्तवानहम् ।
व्रतानां नित्यमास्त्रातं भक्तितं कुर्वतां सताम् ॥

सूत उवाच ।

मुनये गीतमाथित्यं जानकीजन्मसम्भवम् ।
व्रतञ्च व्रतमाहात्म्यं विधानं श्रुतिचोदितम् ।
जगाद सकलं व्यक्तं मार्कण्डेयो मुनीश्वरः ॥
इत्यादि श्रीभविष्यपुराणे श्रीसौतानवमीव्रत-
माहात्म्यं समाप्तम् ॥ * ॥ स्वर्गगङ्गा । इति
मदिनी ॥ सा तु भद्राश्ववर्षगङ्गा । यथा, श्रीभाग-
वते ५ स्कन्धे । “सौता तु ब्रह्मसदनात् केशवा-
चलादिगिरिशिखरेभ्योऽधाऽधः प्रसवन्ती गन्ध-
मादनसूर्द्धसु पतित्वात्तरणे भद्राश्वं वर्षं प्राच्यां
दिशि चारसमुद्रमभिप्रविशति ॥” चापि च ।
मार्कण्डेय उवाच ।

“यत्र देवसभा भूता सानौ तस्य महागिरिः ।
तत्र जाता देवनादौ सौताख्या वचनादिधेः ॥
स्नापयित्वा यथा चन्द्रं सौतातोयैर्मनोहरैः ।
चन्द्रं पपुन्नं ह्यवाक्यान् सर्वे ते त्रिदिवीकसः ॥
तदा सौताजलं चन्द्रस्नानयोगाच्च साष्टतम् ।
भूत्वा निपतितं तस्मिन् हृद्ब्रह्मोदितसंज्ञकं ॥
तद्ब्रह्मं तदा तोयं तस्मिन् सरसि निर्मलम् ।
तद्दृश्यं स्वयं ब्रह्मा विदुषं साधु तज्जलम् ॥
तद्दृशनाज्ज्वात्तस्मादुत्थिता कनकोत्तमा ।
चन्द्रभागेति तन्नाम विधिश्चक्रे स्वयं ततः ।
भाष्यार्थं सागरस्नानु जपाच्च ब्रह्मसम्पत्ते ॥”
इति काशिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

सौधुः

लक्ष्मीः । उमा । श्याधिदेवता । इति नानार्थ-
ध्वनिमन्त्रौ ॥ मदिना । इति राजनिर्घण्टः ॥
गङ्गास्रोतः । यथा,—
“गङ्गायान्तु भद्रसोमा महाभद्राय पाटला ।
तस्याः स्रोतमि सौता च वङ्कुर्भद्रा च कौर्त्तिता
तद्देऽलकनन्द्यापि शारिणी त्वल्पनिम्नगा ॥”
इति शब्दमाला ॥
(नदीविशेषः । इति केचित् ॥ यथा, महा-
भारते । ३ । १८८ । १०० ।
“गाङ्गं शतद्रुं सौताश्च यमुनामथ कौशिकीम् ।
* * * * *
एताश्चान्याश्च सरितः पृथिव्यां या नरोत्तमा ।
परिक्रामन् प्रपश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥”
सौतापतिः, पुं, (सौतायाः पतिः) श्रीरामचन्द्रः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सौतायाःपतिः, पुं, (सौतायाः पतिः । अलक-
समासः ।) श्रीरामचन्द्रः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, रामायणटोकाकृतो मङ्गला-
चरणे ।
“रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे ।
रघुनाथाय नाथाय सौतायाःपतये नमः ॥”)
सौतोलकः, पुं, सतोलकः । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥
सौत्कारः, पुं, (सौत् + क + भावे घञ् ।) मनु-
ष्याणां गुणानुरागशब्दः । (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । २१६ ।
“गृह्णित्वा चिकुरश्चसमयसौत्कारमौलित-
दृशापि ।
बाला कपोलपुलकं विलोक्य निहतोऽस्मि
शिरसि पदा ॥”)
सौत्कृतं, क्ली, (सौत् + क + भावे क्तः ।) मनु-
ष्याणां गुणानुरागशब्दः । यथा,—
“शब्दो गुणानुरागात्प्रणादः सौत्कृतं
नृणाम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
सौत्वं, क्ली, (सौतया निहृत्तमिति । सौता + यत्)
धान्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
सौत्वं, त्रि, (सौतया समितम् । सौता + “नौ-
वयोधर्मोति” ४ । ४ । ८१ । इति यत् ।)
छष्टचत्वादि । इत्यमरः । २ । ८ । ८ ॥
सौद्यं, क्ली, आलस्यम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
सोधुः, पुं, (शोधुः । पृषोदरादित्वात् शस्य सः ।)
मद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवी-
भागवते । ५ । २४ । ६० ।
“अशोकं कुरुराजानं पादघातविकाशितम् ।
वकुलं सोधुसंकेन तथा कुरुवकं कुरु ॥”)
मद्यभेदः । इत्यमरः । २ । १० । ४२ ॥ यथा,—
“इक्षोः पक्वं रसं सिद्धः सोधुः पक्करसश्च सः ।
आमंस्तेरेव यः सोधुः स च शीतरसः कृतः ॥
सोधुः पक्करसः श्रेष्ठः स्वरान्गिबलवणकृतः ।
वातपित्तकरा ह्यस्यः स्त्रेणो रोचनो हरित् ॥
विषम्भेदशोफार्यः शोफोदरकफामयान् ।

सौमन्ति

तस्मादल्पगुणः शीतरसः कंलेखनः कृतः ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा च ।
“सोधुः कषायात्ककमाधुरो वा
सन्दीपनो भेदमलापहा च ।
आमातिसारानिलपित्तशूल-
श्लेष्माभयार्शोपहृणोदहः ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्यायः ॥)
सोधुगन्धः, पुं, (सोधोरिव गन्धो यस्य ।) वकुलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सोधुपुष्पः, पुं, (सोधुवत् गन्धयुक्तं पुष्पं यस्य ।)
कदम्बः । वकुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सोधुपुष्पी, स्त्री, (सोधुवत् गन्धयुक्तं पुष्पं यस्याः ।
ङीष् ।) धातकौ । इति राजनिर्घण्टः ॥
(धातकौशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
सोधुरसः, पुं, (सोधोरिव रसो यश्च ।) आम्ब-
हृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सोधुसंज्ञः, पुं, (सोधोः संज्ञा संज्ञा यस्य ।)
वकुलहृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सोधुः, क्ली, अपानम् । इति केचित् ॥
सोपः, पुं, तर्पणाद्ययंजलपात्रम् । कौषा इति
भाषा । यथा,—
“वस्तुतस्तु अत्रानुवृत्तस्य सोपासम्भवात् उवृत्त-
पदं हस्तादन्त्यं न सोपादिनोवृत्तपरम् । तेन
सोपादियुक्तकरतर्पणे तत्रैव जले तिलान्
मिश्रयेत् ॥” इति गोपालन्यायपञ्चाननकृत-
विचारतिर्णयः ॥
सौमन्तः, पुं, (सौमन्तोऽन्तः । शकन्धादित्वात्
साधुः ।) केशिष्ठु बर्त्त । इति हेमचन्द्रः ॥
सिंति इति भाषा ॥ (यथा महाभारते । १ । ४४ । २
“अपश्यन्त तथा यान्तमाकाशि नागमुत्तमम् ।
सौमन्तमिव कुर्वाणं नभसः पञ्चवर्षं समम् ॥”)
सौमन्तोन्नयनसंस्कारः । यथा, याज्ञवल्क्यः ।
१ । ११ ।
“गर्भाधानश्रुतौ पुंसःसवनं सन्दिनात् पुरा ।
षष्ठेऽष्टमे वा सौमन्तः प्रसवे जातकर्म च ॥”
(प्रत्यङ्गविशेषः । यथा, सुश्रुते । ३ । ५ ।
“चतुर्ह्येव सौमन्ताः । ते चास्थिसघातवद्वच-
नीया यतस्तैर्युक्ता अस्थिसघाताः । ये ह्युक्ताः
सघातास्तु खल्वष्टादशं केषाम् ॥”)
सौमन्तकं, क्ली, (सौमन्ते कारयति शोभते इति ।
क + कः ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सौमन्तकः, पु, नरकावासः । यथा,—
“लक्ष पञ्चव नरकावासा सौमन्तकादयः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
सौमन्तिनो, स्त्री, (सौमन्तोऽस्या अस्तीति ।
इतिः । ङीष् ।) नारी । इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ३५ । २१ ।
“मास्य सौमन्तिनी काचित् जनयित् पुत्रमी-
हम् ।
सौमन्ते । योऽहमन्वाया दक्षि शोकमनन्त-
कम् ॥”)

सौमन्तो

सौमन्तोन्नयनं, स्त्री, (सौमन्तस्य उन्नयनं उन्नो-
न्ननं यत् ।) संस्कारविशेषः । इति जटाधरः ॥
तद्विधानञ्च यथा,—

अथ सौमन्तोन्नयनम् ।

“यदि पुंसवनं न कृतं तदा तस्मिन्नेव दिने
प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा पुंस-
वनञ्च कृत्वा सौमन्तोन्नयनं कार्यम् । तथा च
नारदः ।

‘येषाम्नु न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात् ।
कर्त्तव्या भ्रातृभिक्षोषां पैतृकादेव तद्वनात् ॥
अविद्यमाने पित्रर्थे स्वांशादुष्टृत्य वा पुनः ।
अवश्यकार्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥

क्रमात् भ्रातृणां संस्काराणाञ्च पौर्वापर्यक्रममात्
भ्रातृक्रमस्तु सोदरविषय एव । विवाहे तथा
दर्शनात् । छन्दोगपरिशिष्टम् ।

देवतानां विपर्यासे जुहोतिषु कथं भवेत् ।
सर्वं प्रायश्चित्तं कृत्वा क्रमेण जुहुयात् पुनः ॥
संस्कारा अतिपत्येर्न स्वकालाच्चेत् कथञ्चन ।
इत्वेतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः ॥

एतदित्यनेन सर्वं प्रायश्चित्तमनुकृष्टं तच्च प्रागेव
विद्वतम् । उभयकरणं तन्मन्त्रैव मातृका-
पूजादि ।

‘गणेशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।
सकृदेव भवेत् आहमादी न पृथगादिषु ॥’
इति छन्दोगपरिशिष्टात् ॥ * ॥

गोभिलः । अथ सौमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे
मासि षष्ठे ऽष्टमे वा । अथ पुंसवनानन्तरम् ।
सौमन्तः केशरचनाविशेषः । वाशब्देक्याञ्च चतु-
र्थादिमासानां तुल्यवद्विकल्पः । किन्तु पूर्वपूर्व-
कालः प्रशस्तः । समर्थस्य चेपायोगात् इति
न्यायात् ततश्च नवममासादे प्रायश्चित्तं कृत्वैव
कर्त्तव्यम् । प्रथमगर्भ इत्युपादानात् । यदि
कथाश्चिदकृत एतस्मिन् संस्कारे गभनाशे पुन-
र्गर्भोत्पत्तौ अयं कालनियमो न किन्तु गर्भस्यन्दने
सौमन्तोन्नयनं यावन्न वालप्रसवः । इति शङ्ख-
लिखितोक्तकालो ग्राह्यः । इन्द्रराजमार्त्तण्डे ।

‘या नार्यकृतसौमन्ता प्रसूते च कथञ्चन ।
अहं विधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति ॥*॥
षष्ठे मासेऽष्टमेऽष्टौष्यकुण्ठदिनकृतां नन्दभद्रे
तिथीं च

मेत्ने मूले सृगाहे करपिष्टपवने पौष्णविष्णुत्रियुग्म
पुष्याश्रादित्यरौद्रे युवतिहरिभसे षडिके वाप
लग्ने ।

अन्त्रे तारानुकूले शुभमपि नियतं स्याच्च
सौमन्तकर्म ॥
सृगाजरहिते लग्ने नवांशे पुंशस्य च ।
कीचिद्वदन्ति सौमन्तं तथा रिक्तं तरे तिथौ ॥

गोभिलः । प्रातः सशिरस्काभ्रतोदगर्षे षु दर्भेषु
पश्चादन्नैः प्राण्युपविशति उक्तार्थमेतत् । पश्चात्
पतिरवस्थाय युगमन्तमौडम्बरं शलाटुपथुमाव-
ध्नाति अथमूर्त्जावतो वृक्ष इति । अग्नैः पश्चात्
पतिः स्थित्वा । युगानि फलानि यस्मिन् शला-

सौमा

टपथु नौलस्तवके स युगमान् तं मतुवन्तम् ।
तथा च भङ्गनारायणधृतं छन्दोगपरिशिष्टम् ।
‘शलाटु नौलमित्यक्तं पथुस्तवक उच्यते ।
कपुष्णिकाभितः केशा मूर्द्धि पश्चात् कपुच्छलः
एतद्वचनं नारायणोपाध्यायेन धृतम् । उडु-
म्बरभवमौडम्बरम् । अथमूर्त्जावतो वृक्ष इति
मन्त्रेण भार्यायाः कण्ठे बध्नाति ॥ * ॥ अथ
सौमन्तमूर्द्धः नयति भूरिति दर्भपिच्छलीभिरेव
प्रथमं भुव इति द्वितीयं स्वरिति तृतीयम् ।
अथानन्तरं यत्र सिन्दूरं स्त्री ददाति तं सौमन्तं
ललाटोर्द्धं नयति भूरिति मन्त्रेण दर्भपिच्छलो-
भिस्तिसृभिः । एकवारकरणाद्यावन्मन्त्रयनानि
तावतीभिरेव तिसृभिरित्यर्थः । प्रथमादिपदानि
तु व्याहृतीनां पिच्छलीनाञ्च पृथङ्नियोगार्थम्
पिच्छली पवित्रम् । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्
‘अनन्तर्गर्भेषां सायं कौशं हृदलेमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुतचित् ।
एतदेव हि पिच्छला लक्षणं समुदाहृतम् ॥’
गोभिलः । अथ वीरतरिणे येनादितेरित्येतयश्चां
वीरास्तरन्धनेन युष्मिति वीरतरः शरः ॥
तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् ।

‘श्राविच्छलाका शलली तथा वीरतरः शरः ।
तिलतण्डुलसम्पाकः कृपरः सोऽभिधीयते ॥’
ततश्च शरेण येनादितेरिति मन्त्रेण सौमन्तमूर्द्धं
नयति इति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते ॥ * ॥ अथ
पूर्णेन सूत्रचात्रेण वाकामहमित्येतयश्चां । चात्रं
तर्कः । तेन सूत्रपूर्णेन वाकामहमिति मन्त्रेण
सौमन्तमूर्द्धं नयतीति शेषः । त्रिः श्वेतया
शलल्या यास्ते वाके सुमतय इति स्थानत्रितये
शुक्लेन श्रेजाजन्तुकण्ठकेन यास्ते इति मन्त्रेण
सौमन्तमूर्द्धं नयतीति शेषः । कृपरः स्थाली-
पाक उत्तरघृतस्तमवेक्षयेत् । कृपर उक्तः ।
स्थालीपाकश्चरुः स उपरि दत्तघृतस्तं बध्नाः
प्रदर्शयेत् । स्थालीपाकपदं चरुस्थाल्यां कृष-
रस्य अर्पणार्थम् । मनुष्यार्थत्वात् द्विःप्रक्षालनम्
ततश्च यः कथिन्महानसे अर्पयित्वा स्थापयेत् ।
किम्पश्यसोत्युक्ता प्रजामिति वाचयेत् किं पश्य-
सोति पतिरुक्ता प्रजामित्यादि मन्त्रं गर्भिणी
वाचयेत् । तं मा स्वयं भुञ्जीत । तमेवेत्तितं
कृषरम् । वीरसूर्जविसूर्जवपत्नीति ब्राह्मण्यो

मङ्गल्यादिभिर्व्याग्भिर्कृपासौरन् । बीरान् विक्रा-
न्तान् पुत्रान् सूत इति वीरसूत्रं भवेति वाक्य-
शेषः प्रतिपदं स्यात् । जीवतो दीर्घायुषः
पुत्रान् सूत इति जीवसुः जीवतः पत्नी जीव-
पत्नी अविधवेत्यर्थः । एवं प्रकाराभिर्व्याग्भि-
रनुनयेयुः । क्रमश्च महाव्याहृतिभिर्हुत्वा
शौडम्बरफलस्तवकं कण्ठे बध्ना प्रजामिति
वाचयेदित्यन्तं तन्त्रं कृत्वा व्याहृतिभिर्होमादि-
तन्त्रं समापयेत् ततो ब्राह्मण्य उपसौरन् ॥
इति संस्कारतत्त्वम् ॥

सौमा, [न] स्त्री, (सौयते इति । सि + “नामन्-
सौमा,) सौमन्त्वोभक्तिः । उषा० ४।१५०।

इति मनिन्प्रत्ययेन साधुः । “डावभाभ्याम-
न्यतरस्याम् ॥” ४।१।२३। इति पाणिनी उपा।
ग्रामादीनामवधारितान्तभागः । सौमाना इति
भाषा । तत्पर्यायः । मर्यादा २ अक्षरिः ३
आघाटः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः ।
८ । २५३—२५४ ।

“यदि संशय एव स्यात् लिङ्गानामपि दर्शने ।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सौमावादविनिर्णयः ॥
ग्रामीयककुलानाञ्च समक्षं सौमि साक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सौमलिङ्गानितयोश्चैव विवादिनोः ॥”
स्थितिः । (यथा, माघे । ३ । ५७ ।
“यस्यामजिह्वा महतीमपङ्गाः
सिमानमत्यायतयोऽत्यजन्तः ।
जनैरजातस्त्वलनेर्णं जातु
इयेऽप्यमुच्यन्त विनीतमार्गाः ॥”)
चेत्रम् । अण्डकोषः । इति मेदिनी ॥ (यथा,—
“केशेषु चमरीं हन्ति सौमि पुष्कलको हतः ॥”
इति सिद्धान्तकौमुदी । २ । ३ । ३६ ॥)
वेला । इति विश्वः ॥

सौमाविवादः, पुं, (सौमायाः विवादः) ग्रामा-
दीनां सौमाविषयककलङ्कः । यथा । अधुना
सौमाविवादनिर्णय उच्यते ।
“सौमो विवादे चेत्रस्य सामन्ताः स्वविरादयः
गोपाः सौमाकृषाणा ये सर्वे च वनगोचराः ॥
नयेयुरेते सौमानं स्थलाङ्गारतुषट्पदम् ।
सेतुवस्त्रीकनिन्नास्त्रिचैत्याद्यैरुपलक्षिताम् ॥”
ग्रामहयसम्बन्धिनः चेत्रस्य सौमो विवादेतथैक-
ग्रामान्तर्वर्तिचेत्रमर्यादाविवादे च सामन्ता-
दयः स्थलाङ्गारादिभिः पूर्वकृतैः सौमालक्षणै-
रुपलक्षितां चिह्निनां सौमां नयेयुः निश्चिनियुः
सौमा चेत्रादिमर्यादा सा चतुर्विधा । जन-
पदसौमा १ ग्रामसौमा २ चेत्रसौमा ३ गृह-
सौमा ४ चेति । सा च यथासम्भवं पञ्चलक्षणा
तदुक्तं नारदेन ।

“ध्वजिनी मत्सिनी चैव नैधानो भयवर्जिता ।
राजशासननीता च सौमा पञ्चविधा स्मृता ॥”
ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता । वृक्षादीनां प्रकाश-
कत्वेन ध्वजतुल्यत्वात् । मत्सिनी सलिलवती
मत्स्यशब्दस्य स्वधारजलक्षणत्वात् । नैधानो
निष्ठातुषाङ्गारादिमतो । तेषां निष्ठातत्वेन
निधानतुल्यत्वात् । भयवर्जिता अर्थप्रत्यर्थि-
परस्परसम्पत्तिनिर्मिता । राजशासन-
नीता । वृक्षादिप्रकाशे राजेच्छया निर्मिता
एवम्भूतायां षोढा विवादः संभवति । यथाह
कात्यायनः ।

“आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च
अभोगभुक्तिः सौमा च षड्भूवादस्य हेतवः ॥”
इति । तथा हि । ममाच पञ्चनिवर्त्तनाया भूमै-
रधिका भूरस्तीति केनचिदुक्ते पञ्चनिवर्त्तनेव
नाधिकेत्याधिक्ये विवादः पञ्चनिवर्त्तना मदीया
भूरित्युक्तेन ततो न्यूनैवेति न्यूनतायाम् । पञ्च-
निवर्त्तनो ममांश इत्युक्तेऽंश एव नास्तीत्यस्ति-

इति मनिन्प्रत्ययेन साधुः । “डावभाभ्याम-
न्यतरस्याम् ॥” ४।१।२३। इति पाणिनी उपा।
ग्रामादीनामवधारितान्तभागः । सौमाना इति
भाषा । तत्पर्यायः । मर्यादा २ अक्षरिः ३
आघाटः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः ।
८ । २५३—२५४ ।

“यदि संशय एव स्यात् लिङ्गानामपि दर्शने ।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सौमावादविनिर्णयः ॥
ग्रामीयककुलानाञ्च समक्षं सौमि साक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सौमलिङ्गानितयोश्चैव विवादिनोः ॥”
स्थितिः । (यथा, माघे । ३ । ५७ ।
“यस्यामजिह्वा महतीमपङ्गाः
सिमानमत्यायतयोऽत्यजन्तः ।
जनैरजातस्त्वलनेर्णं जातु
इयेऽप्यमुच्यन्त विनीतमार्गाः ॥”)
चेत्रम् । अण्डकोषः । इति मेदिनी ॥ (यथा,—
“केशेषु चमरीं हन्ति सौमि पुष्कलको हतः ॥”
इति सिद्धान्तकौमुदी । २ । ३ । ३६ ॥)
वेला । इति विश्वः ॥

सौमाविवादः, पुं, (सौमायाः विवादः) ग्रामा-
दीनां सौमाविषयककलङ्कः । यथा । अधुना
सौमाविवादनिर्णय उच्यते ।
“सौमो विवादे चेत्रस्य सामन्ताः स्वविरादयः
गोपाः सौमाकृषाणा ये सर्वे च वनगोचराः ॥
नयेयुरेते सौमानं स्थलाङ्गारतुषट्पदम् ।
सेतुवस्त्रीकनिन्नास्त्रिचैत्याद्यैरुपलक्षिताम् ॥”
ग्रामहयसम्बन्धिनः चेत्रस्य सौमो विवादेतथैक-
ग्रामान्तर्वर्तिचेत्रमर्यादाविवादे च सामन्ता-
दयः स्थलाङ्गारादिभिः पूर्वकृतैः सौमालक्षणै-
रुपलक्षितां चिह्निनां सौमां नयेयुः निश्चिनियुः
सौमा चेत्रादिमर्यादा सा चतुर्विधा । जन-
पदसौमा १ ग्रामसौमा २ चेत्रसौमा ३ गृह-
सौमा ४ चेति । सा च यथासम्भवं पञ्चलक्षणा
तदुक्तं नारदेन ।

“ध्वजिनी मत्सिनी चैव नैधानो भयवर्जिता ।
राजशासननीता च सौमा पञ्चविधा स्मृता ॥”
ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता । वृक्षादीनां प्रकाश-
कत्वेन ध्वजतुल्यत्वात् । मत्सिनी सलिलवती
मत्स्यशब्दस्य स्वधारजलक्षणत्वात् । नैधानो
निष्ठातुषाङ्गारादिमतो । तेषां निष्ठातत्वेन
निधानतुल्यत्वात् । भयवर्जिता अर्थप्रत्यर्थि-
परस्परसम्पत्तिनिर्मिता । राजशासन-
नीता । वृक्षादिप्रकाशे राजेच्छया निर्मिता
एवम्भूतायां षोढा विवादः संभवति । यथाह
कात्यायनः ।

“आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च
अभोगभुक्तिः सौमा च षड्भूवादस्य हेतवः ॥”
इति । तथा हि । ममाच पञ्चनिवर्त्तनाया भूमै-
रधिका भूरस्तीति केनचिदुक्ते पञ्चनिवर्त्तनेव
नाधिकेत्याधिक्ये विवादः पञ्चनिवर्त्तना मदीया
भूरित्युक्तेन ततो न्यूनैवेति न्यूनतायाम् । पञ्च-
निवर्त्तनो ममांश इत्युक्तेऽंश एव नास्तीत्यस्ति-

सौमाविं

नास्तिः विवादः सम्भवति । मदीया भूः प्राग-
विद्यमानभोगेव भुज्यत इत्युक्तं न सन्तता चिर-
न्तन्वेव मे भुक्तिरित्यभोगभुक्तौ विवादः । इयं
मर्थादेयश्चेति सोमाविवाद इति षट्प्रकार एव
विवादः सम्भवति । षट्प्रकारेऽपि भूविवादे
सुख्यथाभ्यां सोमाया अपि निर्णयमानत्वात्
सौमानिण्यप्रकरणे तस्यान्तर्भावः । समन्ता-
द्भूमाः सामन्ताः । चतस्रसु दिक्खनन्तरा ग्रामा-
दयस्तु च प्रातिसीमं व्यवस्थिताः ।

“ग्रामो ग्रामेषु सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कौत्सि-
तम् ।

गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात् परिरभ्य हि ॥”
इति कात्यायनवचनात् । ग्रामादिग्रहणेन तत्-
स्याः पुरुषा लक्ष्यन्ते । ग्रामः पलायत इति
यथा । सामन्तग्रहणञ्च तत्संज्ञादुरपलक्षणा-
र्थम् । उक्तञ्च कात्यायनेन ।

“संज्ञाकृतास्तु सामन्तास्तत्संज्ञास्तथोत्तराः ।
संज्ञासंज्ञासंज्ञाः पञ्चाकाराः प्रकीर्त्तिताः ॥”
इति । स्वविरा इत्यादिः । आदिग्रहणेन मौलोः-
तयोर्ग्रहणम् । इत्यादिलक्षणञ्च तन्नेवोक्तम् ।
“निष्पाद्यमानं यद्वैष्टं तत् कार्यं तद्गुणा-
न्वितैः ।

इहा वा यदि वातृषास्ते च इहाः प्रकीर्त्तिताः ॥
ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरं गताः ।
तन्मूलत्वानु ते मौला ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ॥
उपश्रवणमभोगकाथ्याख्यानोपचिह्नताः ।
उद्धरन्ति पुनर्यस्मादुद्धतास्ते ततः स्मृताः ॥”
गोपा गाचारकाः ।

“सोमाकृपाणाः सोमासंनिहितक्षेत्रकर्षकाः ।
सर्वं च वनगोचरा वनचारिणो व्याधादयस्तु
च मनुनोक्ताः ।

“व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान्
मूलखातकान् ।
व्यालघ्राहानुच्छृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान् ॥”
स्वल्पमुद्रतो भूपदेशः । अङ्गारोऽग्ने रुच्छिष्टम् ।
तुषा धान्यत्वचः । द्रुमा न्यग्रोधादयः । सेतु-
जलप्रवाहबन्धः । चैत्यं पाषाणादिबन्धः ।
आद्यग्रहणेन वेणुवालुकादीनां ग्रहणम् । एतानि
च प्रकाशप्रकाशभेदेन द्विःप्रकाराणि । तथा
च मनुः ।

“सोमाहृष्टास्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्रयकिंशुकान्
शाल्मलीन् शालतालांश्च चौरिणश्चैव पाद-
पान् ॥

गुल्मान् वेणुंश्च विविधान् शमी वल्ली खलानि
च ।

शरान् कुलकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति ॥
तद्भागानुदपानानि वाप्यः प्रसवणानि च ।
सोमासन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥”
इति प्रकाशरूपाणि ॥

“उपच्छन्तानि चान्यानि सोमालिङ्गानि
कारयेत् ।

सौमानानि दृशां धीकृन्तिष्वं क्षोके विपर्ययम् ॥

सौमावि

पश्मनोऽस्त्रीनि गोबालांस्तुषान् भस्त्रकपा-
लिकाः ।

करीषमिष्टकाङ्गारशर्करावालुकास्तथा ॥
यानि चैवं प्रकाराणि कालाङ्गुनिर्न भक्षयेत् ।
तानि सन्धिषु सोमाया अप्रकाशानि कारयेत् ॥

एतेर्लिङ्गेर्नयेत् सोमां राजा विवदमानयोः ॥”
प्रच्छन्नलिङ्गानि एतैः प्रकाशप्रकाशरूपैर्लिङ्गैः
सामन्तादिप्रदर्शितैः सोमां प्रति विवदमानयोः
सौमानिण्यं कुर्याद्वाजा ॥ * ॥ यदा पुनश्च-
ङ्गानि न सन्ति विद्यमानानि वा लिङ्गालिङ्ग-
तया सन्दिग्धानि तदा निर्णयोपायमाह ।

“सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा
रक्तस्रग्वसनाः सोमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥”
ग्रामन्ताः पूर्वोक्तलक्षणाः । समग्रामाश्चत्वा-
रोऽष्टौ दशापि वा इत्येवं समसंख्याः प्रत्यामन्-
ग्रामौणाः । रक्तस्रग्विणो रक्ताम्बरधराः मूर्द्धा-
रोपितक्षितिखण्डाः सौमानं नयेयुः प्रदर्शयेयुः
सामन्ता वेति विकल्पाभिधानं स्मृत्युत्तरोक्त-
साध्यभिप्रायम् । यथाह मनुः ।

“साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सौमावादविनिर्णयः ।
तत्र च साक्षिणां निर्णयत्वं मुख्यं तदभावे
सामन्तानाम् । तदुक्तम् ।
“साध्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सीमन्तवासिनः
सौमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ ॥”
तदभावे तत्संज्ञादीनां निर्णयत्वम् । यथाह
कात्यायनः ।

“स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् ।
तत्संज्ञास्तु कृत्वा उद्धारो नात्र संशयः ॥
संज्ञासंज्ञादोषे तु तत्संज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ।
कृत्वा न प्रदुष्टास्तु राजा धर्मं विजानता ॥”
सामन्ताद्यभावे मौलादयो ग्राह्याः । तेषाम-
भावे सामन्ता मौलहृडोद्घातदयः । स्थावरं
षट्प्रकारेऽपि कार्यां नात्र विचारणेत कात्या-
यनेन क्रमविधानात् । एते च सामन्तादयः
संख्यागुणान्तरिकेन संभवन्ति ।

“सामन्ताः साधनं पूर्वं निर्दिष्टाः स्वर्गुणा-
न्विताः ॥”

द्विगुणास्तूचरा च यास्ततोऽन्ये द्विगुणा मताः
इति स्मरणात् ॥ * ॥

ते च साक्षिणः सामन्तादयश्च स्त्रैः स्त्रैः शपथैः
शापिताः सन्तः सोमां नयेयुः ।
“शिराभिस्तु गृहोत्सोर्वाः स्रग्विणो रक्तवाससः
सुक्ततः शापिताः स्त्रैः स्त्रैर्नयेयुस्तु समञ्जसम् ॥
इति स्मरणात् ॥

नयेयुरिति बहुवचनं इयोर्निरासार्थं नैकस्य ।
“एकश्चदुदयेत् सोमां सोपवासः समुचयेत् ।
रक्तमाभ्याम्बरधरो भूमिमादाय मूह नि ॥”
इति नारदनेकस्याभ्यनुज्ञानात् । यस्तु ।

“नैकः समुचयेत् सोमां नरः प्रत्ययवानपि ।
गुरुत्वादस्य कार्यस्य चियेषा बहुषु स्थिता ॥”
इत्येकस्य निषेधः । स उभयानुमतधर्मविद्यति-
रिक्तविषय इत्यविरोधः ॥ * ॥

सौमावि

स्वलादिचिह्नाभावेऽपि साक्षिसामन्तादीनां
सौमानान् उपायविशेषो नारदेनोक्तः ।

“निष्प्रगापहृतोत्तुष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु ।
तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणाद्भोगदर्शनात् ॥”
निष्प्रगाया नद्या अपहृततेनापहरणेनोत्तुष्ट-
ष्टानि स्वस्थानात् प्रचुतानि नष्टानि वा
लिङ्गानि यासु मर्यादाभूमिषु तत्र तत्प्रदेशा-
नुमानात् उत्तुष्टनष्टचिह्नानां प्राचीनप्रदेशा-
नुमानाद् ग्रामादारभ्य सहस्रदण्डपरिमितं
क्षेत्रमस्य ग्रामस्य पश्चिमभाग इत्येवं विधानात्
प्रमाणाद्वा प्रत्ययसमञ्जसविप्रतिपत्त्याः
स्मार्त्तकालोपलक्षितैर्भुक्तैश्चा निश्चिनयुः । इह-
स्थतिना चात्र विशेषो दर्शितः ।

“प्रागमञ्च प्रमाणञ्च भोगं कालञ्च नाम च ।
भूभागलक्षणञ्चैव ये विदुस्तुस्तु साक्षिणः ॥”
एते च साक्षिसामन्तादयः शपथैः शापिताः
सन्तः कुलादिसमञ्चं राज्ञा प्रष्टव्याः । यथाह
मनुः ।

“ग्रामेयककुलानान्तु समञ्चं सीञ्चि साक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सोमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥
ते पृष्टाः साच्यादयः समस्ता एकमत्येन सीञ्चि
निर्णयं कुर्युः । तं निर्णीतां सोमां तत्प्रदर्शित-
सकललिङ्गयुक्तां माच्यादिनामास्विताश्चाविस्म-
रणार्थं पत्रे समारोपयेत् । उक्तञ्च मनुना ।
“ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सामन्ताः सीञ्चि
निर्णयम् ।

निबधीयान्तथा सोमां सर्वांस्तार्थं व नामतः ॥
एतेषां साक्षिसामन्तप्रभृतीनां सोमाचक्रमण-
दिनादारभ्य यावत् चिपत्रं राजदैविकं व्यसनं
चैत्रापपद्यते तदा तत्प्रदेशनात् सोमानिर्णयः ।
अथञ्च राजदैविकव्यसनार्थः कात्यायनोक्तः ।
“सोमाचक्रमणं कोपि पादस्पर्शं तथैव च ।
द्विपक्षपक्षसमाहं देवराजकामिष्यते ॥” इति ॥
यदा त्वर्षोपां उक्तसाध्यवचसां द्विपक्षाभ्यन्तरे
रोगादिदृश्यते । अथवा प्रतिवादिनिर्दिष्टाभ्य-
धिकसंख्यागुण-साध्यन्तरविरुद्धवचनता तदा
ते सृषाभाषतया दण्डनीयाः । तदाह ।

“अनृते तु पृथग्दण्डा राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥
अनृते मिथ्यावदने निर्मितभूते सति सर्वसा-
मन्ताः प्रत्येकं मध्यमसाहसेन चत्वारिंशदधि-
केन पणपञ्चगतेन दण्डनीयाः । सामन्तविष-
यता चास्य साक्ष्यमौलादीनां स्मृत्यन्तरे
दण्डान्तरविधानादवगम्यते । तथा च मनुः ।
“यथाज्ञेन नयन्तस्तु पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।
विपरोतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्दशतं दमम् ॥”
नारदाऽपि ।

अथ चदन्तं ब्रूयुः सामन्ताः सीञ्चि निर्णये ।
सर्वं पृथक् पृथक् दण्डा राज्ञा मध्यमसाह-
सम् ॥”

सामन्तानां मध्यमसाहसं दण्डमभिधाय ।
“शेषाश्च दन्तं ब्रूयुर्निष्कृता भूमिकर्मणः ।
प्रत्येकान्तु जघन्यास्तौ विनेयाः पूर्वसाहसम् ॥”

सौमावि

तत्संयुक्तादिषु प्रथमं साहसमुक्तवान् । मौला-
दीनामपि तमेव दण्डमाह ।

“मौलहृदादयस्त्वन्वे दण्डगत्या पृथक् पृथक् ।
विनेयाः प्रथमेनैव साहसेनामृते स्थिताः ॥”

इति ।

आदिप्रहणेन गोपशाकुनिकव्याधवनगोचराणां
प्रहणम् ॥ * ॥ यदपि शाकुनिकादीनां पाप-
रत्नत्वान्निर्दग्धं एवोपयोगो न साक्षात्सौमा-
निर्णये तथापि लिङ्गदर्शन एव सृष्टाभाषित्व-
सम्भवात् दण्डविधानमुपपद्यत एव । अमृते तु
पृथग्दण्डा इत्येतद्दण्डविधानमज्ञानविषयम् ।
“बहूनास्तु प्रहीतृणां न सर्वे निर्णयं यदि ।
कुर्वन्भयादा लोभाद्वा दण्डास्तत्तमसाहसम् ॥”

इति ज्ञानविषये साक्षादीनां कात्यायनेन
दण्डान्तरविधानात् ॥ * ॥ तथा साक्षिवचन-
भेदेऽप्ययमेव दण्डस्तेनैवोक्तः । कौर्त्तितं यदि
भेदः स्याद्दण्डास्तत्तमसाहसमिति । एव-
मज्ञानादिना अमृतवदने साक्षादीन् दण्ड-
यित्वा पुनः सौमाविचारः प्रवर्त्तयितव्यः । अज्ञा-
नोक्तौ दण्डयित्वा पुनः सौमां विचारयेदित्युक्ता
“त्यक्त्वा दुष्टास्तु सामन्तानन्यान् मौलादिभिः
सह ।

संमिथः कारयेत् सौमामिव धर्मविदो विदुः ॥”
इति निर्णयप्रकारस्तो नैवोक्तः ॥ * ॥ यदा पुनः
सामन्तप्रभृतयो ज्ञातारविज्ञानि च न सन्ति
तदा कथं निर्णय इत्यत आह ।

“अभावे ज्ञातारिणां राजा सौमः प्रवर्त्तता ॥
ज्ञातृणां सामन्तादीनां लिङ्गादीनाञ्च । हृदा-
दीनामभावे राजैव सौमः प्रवर्त्तता प्रवर्त्त-
यिता । अन्तर्भावितोऽत्र स्थितः । ग्रामहय-
मध्यवर्त्तिनीं विवादास्यदीभृतां भुवं समं
प्रविभज्यास्येयं भूरस्येयमित्युभयो समर्थं
तन्मध्ये सौमालिङ्गानि कुर्व्यात् । यदा तस्यां
भूमावन्तरस्योपकारातिशयो दृश्यते तदा
तस्यैव ग्रामस्य सकला भूः समर्पणीया । यथाह
मनुः ।

“सौमायामविषय्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।
प्रदिशेद्भूमिकेषामुपकारादिभिः स्थितिः ॥” *
असत्यामप्यतद्वावाशङ्कायामस्याः स्मृतेर्न्याय-
मूलतां द्योतयितुमतिदेशमाह ।

“शारामायतनग्रामनिपानोचानवेशमसु ।
एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षास्तुप्रवहादिषु ॥”
शारामः पुष्पफलोपचयहेतुः भूभागः । आयतनं
निवेशनं पलालकूटाद्यर्थं विभक्तौ प्रदिशः ग्रामः
प्रसिद्धः । ग्रामग्रहणश्च नगराद्युपलक्षणम् ।
निपानं पानोयस्थानं कूपवापोप्रभृतिकम् ।
उद्यानं क्रौडार्थाभूमिः । वेश्म गृहम् । एतेष्वार-
ामादिष्वयमेव सामन्तसाक्षादिलक्षणां विधि-
ज्ञातव्यः । तथा प्रवषणाद्भूतेषु जलप्रवाहेषु
अनयोर्गृहयोर्मध्ये न जलौघः प्रवहत्यनयो-
र्वैत्येवं प्रकारे विवादे आदिप्रहणात् प्रासा-
दादिष्वपि प्राचीन एव विधिर्ज्ञेयः वेदितव्यः ।

सौमावि

तथा च कात्यायनः ।
“चेत्कूपतडागानां केदारारामयोरपि ।
गृहप्रसादावसथत्पदेवगृहेषु च ॥” इति ॥ * ॥

सौमानिर्णयमुक्त्वा तत्प्रसङ्गेन मर्यादाप्रभेद-
नादौ दण्डमाह ।

“मर्यादायाः प्रभेदे तु सौमातिक्रमणे तथा ।
चेत्तस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः ॥”
अनेकचेत्तस्यवेदिका साधारणौ भूमर्यादा
तस्याः प्रकर्षणे भेदनेसौमातिक्रमणे सौमामति-
लङ्घन कर्षणे चेत्तस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे
यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमदण्डा वेदितव्याः ।
चेत्प्रहणश्च गृहाराभाष्युपलक्षणार्थम् । यदा
पुनः स्वीयभ्रात्या चेत्त्रादिकमपहरति तदा
द्विशतो दमो वेदितव्यः ॥ यथाह मनुः ।

“गृहं तडागमारामं चेत् वा भौषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्डाः स्यादज्ञानाद्विशतो दमः ॥”
इति ॥

अपक्रियमाणचेत्त्रादि भूयस्वपर्यालोचनया
कदाचिदुत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः । अत
एवाह ।

“वधः सर्वस्वहरणं पुरास्त्रिर्वासनाङ्कने ।
तदङ्कच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः ॥”

इति ॥ * ॥

यः पुनः परचेत्ते सेतुकूपादिकं प्रार्थनया अर्थ-
दानेन वा लब्धानुज्ञा निर्मातुमिच्छति तं निषे-
धतः चेत्तस्मिन् एव दण्ड इत्यत आह ।

“न निषेधोऽल्पवाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।
परभूमिं हरन् कूपः स्वल्पचेतो बह्वदकः ॥”
परकीयां भूमिमपहरन्नाशयन्नपि सेतुर्जल-
प्रवाहबन्धः चेत्तस्मिन्ना न प्रतिषेध्यः स
चेदौषत्पौडाकरो बह्वपकारकश्च भवति ।
कूपस्याल्पचेत्तस्यापित्वेनाल्पवाधो बह्वदकत्वेन
बह्वपकारको नैव निवारणीयः । कूपग्रहणश्च
वापोपुष्करिण्याद्युपलक्षणार्थम् । यदा पुन-
रसौ सर्वचेत्तवर्त्तयया बहुवाधो नद्यादिसमीप
चेत्तवर्त्तयया वा अल्पोपकारकस्तदासौ निषेध्य
इत्यर्थादुक्तमभवति ॥ * ॥ सेतोश्च द्वैविध्यमुक्तं
नारदेन ।

“सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः स्त्रियो बन्धस्तथैव च ।
तोयप्रवर्त्तनात् स्त्रियो बन्धः स्यात्तन्निवर्त्तनात् ॥”
इति ॥

यदा त्वन्यनिर्णीतं सेतुं भेदनादिना नष्टं स्वयं
संस्करोति तदा पूर्वस्वामिनं तदहंशत्पं वा
सृष्टेव संस्कुर्यात् । यथाह नारदः ।

“पूर्वप्रहृत्तमुत्सन्नमपृष्टा स्वामिनस्तु यः ।
सेतुं प्रवर्त्तयेत् कश्चित् न स तत्फलभाक् भवेत्
सृते तु स्वामिनि पुनस्तदहंशे वापि मानवे ।
राजानमामन्त्र्य ततः कुर्व्यात् सेतुप्रवर्त्तनम् ॥”
इति ॥ * ॥

चेत्तस्मिन् प्रति उपदिष्टमिदानीं सेतोः
प्रवर्त्तयितारं प्रति आह ।
“स्वामिने योऽनिषेधैव चेत्ते सेतुं प्रवर्त्तयेत् ।

सिमावि

उत्पत्ते स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः ॥”
चेत्तस्मिन्मनभ्युपगम्य तदभावे राजानं वा
यः परचेत्ते सेतुं प्रवर्त्तयत्यसौ न फलभागभव-
त्यपि तु तदुत्पत्ते फले चेत्तस्मिन्भोग-
स्तदभावे राज्ञः । तस्मात् प्रार्थनयार्थदानेन वा
चेत्तस्मिन् तदभावे राजानं वाप्यनुज्ञार्थेव
परचेत्ते सेतुः प्रवर्त्तनीय इति तात्पर्यार्थः ॥ * ॥

चेत्तस्मिन्ना सेतुर्न प्रतिषेध इत्युक्तमिदानीं
तस्यैव प्रसक्तानुप्रसक्त्वा क्षिप्रिद्विधन्तरमाह ।
“फालाहृतमपि चेत् न कुर्व्याद्यो न कारयेत्-
स प्रदाप्यः कष्टफलं चेत्तमन्येन कारयेत् ॥”
यः पुनः चेत्तस्मिन्ः पार्श्वेऽहमिदं चेत्
क्षयामि इत्यङ्गोक्तत्वं पश्चादुत्सृजति न चान्येन
कर्षयति तच्च चेत् यद्यपि फलाहृतमौषहलेन
विदारितं न सम्यग्जीववापाहं तथापि तस्या-
कष्टफलंयावत्ततोत्पत्त्यर्थं सामन्तादिकल्पितं
तावदसौ कर्षको दापनीयः । तच्च चेत् पूर्वकर्ष
कादुच्छिद्यान्येन कारयेत् । इति सौमाविवाद
प्रकरणम् । इति मितान्तरा ॥ * ॥ अपि च ।

“सौमां प्रति समुत्पत्ते विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।
ज्येष्ठे मासि नयेत् सौमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥
सौमाहृत्वाञ्च कुर्वीत न्यग्रोधोऽथवाकंशुकान् ।
शास्त्रलौन् शासतासाञ्च चौरिणश्चैव पादपान् ॥
गुल्मान् वेणुञ्च विविधान् शमौवक्त्रौ स्थलानि च
शरान् कुक्कुलगुल्माञ्च तथा सौमा न नश्यति ॥
तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रसवणानि च ।
सौमासन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥
उपच्छन्नानि चान्यानि सौमालिङ्गानि कारयेत्
सौमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम्
अश्रमोऽस्त्रीनि गोबालान् तुषान् भक्ष्य कपा-
लिकाः ।

करीषमिष्टकाङ्गारान् शर्करा वालुकास्तथा ॥
यानि चैवं प्रकाराणि कालाद्भूमिं भक्षयेत् ।
तानि सन्धिषु सौमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥
एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सौमां राजा विवदमानयोः ।
पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥
यदि संशय एव स्यात् लिङ्गानामपि दर्शने ।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सौमावादविनिर्णयः ॥
ग्रामीयककुलानाञ्च समन्तं सौमि साक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सौमालिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥
ते पृष्टास्तु तथा ब्रूयुः समन्ताः सौमि निश्चयम्
निबध्नीयान्तथा सौमां सर्वांस्तान्चैव नामतः ॥
शिरोभिस्त गृहीत्वोर्षीः स्रग्विणो रक्तवाससः
सुकतैः प्रापिताः स्त्रै स्त्रैर्नथियुस्ते समन्तसम् ॥
यद्योक्तं नयन्तस्तं पृथन्ते सत्यसाक्षिणः ।
विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्दिशतं दमम् ॥
साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवा-
दिनः ।

सौमाविनिर्णयं कुर्वुः प्रयता राजसन्धिषु ॥
सामन्तानामभावे तु मौलानां सौमि साक्षि-
णाम् ॥
इमानप्यनुज्ञीत पुरुषान् वनगोचरान् ॥

सौवनं

आधानं शान्तुभीषणं गोपान् केवर्तान् मूक-
स्त्रानकान् ।
आलपादानुवृत्तौनन्यां वनचारिणः ॥
ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सौमासन्धिषु लक्षणम् ।
तत्तथा स्वापवेद्राजा धर्मेषु ग्रामयोर्हयोः ॥
चेचकूपतङ्गागानामारामस्य गृहस्य च ।
सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सौमासेतुविनिर्णयः ॥
सामन्ताश्चैव ब्रूयुः सेतो विवदतां नृणाम् ।
सर्वे पृथक् पृथक् दण्ड्या रात्रा मध्यमसाहसम्
गृहं तङ्गागारामं चैत्रं वा भीषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्याः स्यादङ्गानाद्दिशतो दमः ॥
सौमायामविषङ्गायां स्वयं राजेव धर्मवित् ।
प्रदिशेत् भूमिभेतेषामुपकारादिति स्थितिः ॥”
इति मानवे ८ अध्यायः ॥
सौमिकः, पुं, (स्वमति शब्दायते इति । स्वमु
शब्दे + “स्वमेः संप्रसारणश्च ।” उणा० २ ।
४३ । इति किकन् धातोः सम्प्रसारणं दीर्घश्च)
ह्रस्वभेदः । वस्त्रीकः । सूत्रममिजातिः । इति
संक्षिप्तमारोशादिह्रस्वः ॥
सो(श्री)रः, पुं, (सिनोति सौयते इति वा । सि बन्धे
+ “सुसिचिमिजां दीर्घश्च ।” उणा० २ । २५ ।
इति कन् । दीर्घश्च ।) सूर्यः । इति मेदिनी ॥
अर्कह्रस्वः । हलः । इत्यमरः । २ । ८ । १४ ॥
(यथा, मेघदूतः । १६ ।
“सद्यः सौरोत्कर्षणसुरभि चेतमारुह्य मालं
किञ्चित्पश्चात् व्रजलघुगतिः किञ्चिदेवोत्तरिणः ॥”)
सो(श्री)रकः, पुं, (सौर + संज्ञायां कन् ।) शिशु-
मारः । इति शब्दमाला ॥ (सौर + स्वार्ये
कन् ।) सौरशब्दार्थोऽप्यत्र ॥
सो(श्री)रध्वजः, पुं, (सौरः ध्वजे यस्य ।) चन्द्र-
वंशीयराजविशेषः । स तु ऋष्यरोमराजपुत्रः ।
यस्य पुत्रार्थं यजनभुवं जपतः सौरः सौता
दुष्टिता समुत्पन्ना तस्य पुत्रो भातुमान् । इति
विष्णुपुराणे । ४ । ५ । १२ ॥ (भागवतमतेऽस्य
पुत्रः कुशध्वजः । यथा, तत्रैव । ८ । १३ ।
१८ ।
“ततः सौरध्वजो जज्ञे यत्रार्थं कर्षतो महीम् ।
सौता सौराप्तो जाता तस्मात् सौरध्वजः
स्युतः ॥
कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्मध्वजो नृपः ॥”)
सौरपाणिः, पुं, (सौरः पाणौ यस्य ।) बलदेवः ।
इत्यमरः । १ । १ । २५ ॥
सौरी, [न्] पुं, (सौरोऽस्यास्तीति । इनिः ।)
बलदेवः । इति हलायुधः भूरिप्रयोगश्च ॥
सौलम्बः, पुं, मध्यभेदः । सिलिन्दा इति भाषा ।
तस्य गुणाः ।
“सौलम्बः श्लेषलो हृष्यो विपाके मधुरो गुहः ।
वातपित्तहरो हृद्य आमवातकरश्च सः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
सौवनं, स्त्री, (सिञ्च्य तन्तुसन्ताने + ष्युट् । ङिच्
सिञ्चोऽर्षुटि वा दौर्घः इति स्वामी । मुग्धबोध-
मते “सौवनसौवने वा ।” इति सूत्रात् निपा-

३६१
सामक

तितः ।) तन्तुसन्तानम् । सूचीकर्म । सेयानी
इति सेलायी इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
सेवनम् २ स्युतिः ३ । इत्यमरः । ३ । २ । ५ ॥
जतिः ४ व्युतिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, सुश्रुते । ४ । १ ।
“यथोक्तं सौवनं तेषु कार्यं सन्धानमेव च ॥”)
सौवनी, स्त्री, (सिव + ष्युट् । ङिच् । ङीप् ।)
लिङ्गमख्यधःसूत्रम् । लिङ्गाघातु गुह्यपर्यन्त-
सौवनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
सौसं, स्त्री, सौसकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
महाभारते । ५ । ४८ । ७८ ।
“सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रयु ।
त्रयं त्रयु मलं सोसं सौसस्यापि मलं मलम् ॥”)
अथ सौसस्योत्पत्तिनामगुणाश्च ।
“हृष्टा भोगिसुतां रम्यां वासुकिस्तु मुमोच यत् ।
वीर्यं जातस्ततो नागः सर्वरोगापहो नृणाम् ।
सौसं वधश्च वधश्च योगेष्टं नागनामकम् ॥
नागनामकं नागः भुजङ्ग इत्यादि ।
सौसं रङ्गगुणं त्रयं विशेषात् मेहनशानम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सौसकं, स्त्री, (सौसमेव । स्वार्ये कन् ।) धातु-
विशेषः । सौसा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
नागम् २ योगेष्टम् ३ वधम् ४ । इत्यमरः । २ । ८ ।
१०५ ॥ सौसम् ५ सौसपत्रकम् ६ गण्डपदभवम् ७
सिन्दूरकारणम् ८ वर्धम् ९ स्वर्णारि १०
यवनेष्टम् ११ सुवर्णकम् १२ । इति हेमचन्द्रः ॥
वधम् १३ पिष्टम् १४ सुवर्णारि १५ त्रयु १६
त्रयुः १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ वधकम् १८
महावलम् १९ यवनेष्टकम् २० । इति
जटाधरः ॥ बहुमलम् २१ चीनम् २२
पिष्टम् २३ । इति रत्नमाला ॥ जडम् २४
भुजङ्गम् २५ उरगम् २६ कुरङ्गम् २७ परि-
पिष्टकम् २८ मृदुलक्ष्णायसम् २९ पद्मम् ३० तार-
शुद्धिकरम् ३१ शिराहस्तम् ३२ वयोवङ्गम् ३३
चीनपिष्टम् ३४ । अस्य गुणाः ।
“सौसन्तु वङ्गसायं साद्रसवीर्यविपाकतः ।
उष्णश्च कफवातघ्नमर्शोघ्नं गुरु ह्रस्वम् ॥
वर्षे नीलं मृदु स्निग्धं निर्मलञ्च सुगौरवम् ।
रौप्यसंशोधने चिप्रं सौसकञ्च तदुत्तमम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ ५ ॥
अथ सौसस्योत्पत्तिनामगुणाः ।
“हृष्टा भोगिसुतां रम्यां वासुकिस्तु मुमोच यत् ।
वीर्यं जातस्ततो नागः सर्वरोगापहो नृणाम् ।
सौसं वधश्च वधश्च योगेष्टं नागनामकम् ।
नागः भुजङ्ग इत्यादि ।
सौसं वङ्गगुणं त्रयं विशेषात् मेहनशानम् ॥
नागस्तु नागशततुल्यबलं ददादि
व्याधिं विनाशयति जीवनमातनोति ।
वर्जितं प्रदीपयति कामबलं करोति
मृत्स्यञ्च नाशयति सन्ततसेवितः सः ॥
पाकेन हीनो किल रङ्गनागौ
कुष्ठानि गुह्यांश्च तथा निज्जटान् ।

मुकण्ट

पाण्डुप्रमेहानिलसादसोय-
भगन्दरादीन् कुतः प्रयुक्तौ ॥” ॥
अथ सौसकस्य शोधनम् ।
“तस्य साहजिका दोषा वङ्गस्येव निदर्शिताः ।
शोधनञ्चापि तस्यैव भिषग्भिर्गदितं पुरा ॥” ॥
अथ सौसकस्य मारणविधिः ।
“ताम्बूलरससंपिष्टशिलासेपात् पुनः पुनः ।
हात्रिशङ्गिः पुटेनांशो निरुत्यं भस्म जायते ॥”
शिला मनःशिला । अन्यश्च ।
अथत्यचिञ्चात्वकचूर्णं चतुर्यांशेन निःक्षिपेत् ।
मृत्पात्रे विद्रुतो नागो लोहदर्व्या प्रचालितः ॥
यामैकेन भवेद्भस्म तत्तुल्या स्यान्नमःशिला ।
काञ्चिकेन द्वयं पिष्ट्वा पचेद्दपुटेन च ॥
स्वाङ्गशोतं पुनः पिष्ट्वा शिलया काञ्चिकेन च ॥
पुनः पचेत् शरावाभ्यामेवं षष्टिपुटेर्हतिः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
मारितस्यास्य गुणाः पूर्ववत् ॥ ५ ॥ अपि च ।
“तैले तन्ने गवां मूत्रे काञ्चिके च कुलत्यके ।
त्रिधा त्रिधा विशुद्धिः स्यात् स्वर्णादीनां
समासतः ॥”
अथ सौसकस्य मारणम् ।
“कुडुवं नागपत्राणां कुनट्याः स्यात् पलाई-
कम् ।
तण्डुलीयरसैर्यामं यामं वासारसैस्तथा ।
संमयं च क्रियां कृत्वा धर्मं संशोष्य तं पुनः ।
सरावसंपुटे कृत्वा पचेद्दन्वोपलैर्भिषक् ॥
एवं सप्तपुटेनागो भस्मोभवति निश्चितम् ।
द्विगुणोऽयं भ्रुवं हन्यात् प्रमेहान्खिलानपि ॥”
इति वैद्यदर्पणः ॥
सौसपत्रकं, स्त्री, सौसकम् । इति हेमचन्द्रः ॥
सौहृण्डः, पुं, सेहृण्डह्रस्वः । स्रु, ही । इत्यमरः । २ ।
४ । १०५ ॥
सु, गती । ऐश्वर्यं । प्रसवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) सवति । इति
दुर्गादासः ॥
सु, अ गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-
सक०-अनिट् ।) अ, सुसाव सुपुवे । इति दुर्गा-
दासः ॥
सु, व्य, निर्भरम् । इत्यमरः । १ । ४ । २ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १५८ । १६ ।
“विदित्वा व्यवसिस्थामि यद्यपि स्वात् सुदु-
ष्करम् ॥”)
पूजा । इत्यमरः । १ । ४ । ५ ॥ (शोभनम् । यथा,
मनुः । ७ । ३१ ।
“प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायिन धीमता ॥”)
अनुमतिः । लक्ष्मम् । समृद्धिः । इति मेदिनी ॥
अनायासः । इति भरतैकार्यसंग्रहः ॥ उप-
सर्गविशेषः । यथा । सुपूजानायासातिशयेषु ।
इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ समस्या
वहुवचनविभक्तिः । इति व्याकरणम् ॥
मुकण्टका, स्त्री, (सुहृकण्टकोऽस्याः ।) हृत्-
कुमारौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकलः

सुकलः, पुं, (सु शोभना कण्ड, यञ् ।) कण्डरोग-
इति शब्दरत्नावली ॥

सुकन्दः, पुं, (सु सुन्दरः कन्दो यस्य ।) कशेरुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकन्दकः, पुं, (सु सुन्दरः कन्दो यस्य । कप् ।)
पलाण्डः । इत्यमरः । २।४।१४७॥ वाराहोक्तः ।
धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकन्दो, [न्] पुं, (सुकन्दोऽस्यास्तीति । इनिः ।)
शूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकन्दकः, त्रि, शोभना कन्या यस्य । इति मुग्ध-
बोधव्याकरणम् ॥

सुकन्या, स्त्री, (सु शोभना कन्या ।) शर्यातिराज
कन्या । सा तु अवनर्षिपत्नी । यथा, श्रीभागवते
८ । ३ । अध्याये ।

“शर्यातिर्मानवो राजा ब्रह्मिष्ठः संवभूव ह ।
सुकन्या नाम तस्यासौ कन्या कमललोचना ॥
सुकन्या अवनं प्राप्य पतिं परमकोपनम् ।
प्रीणयामास चित्तत्रा अप्रमत्तानुवृत्तिभिः ॥”
शोभना कन्या च ॥

सुकन्याकः, त्रि, (शोभना कन्या यस्य ।) सुक-
न्यकः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सुकरः, त्रि, (सुखेन क्रियते इति । सु + कृ +
“ईपङ्गुः सुपु कृष्ठाकृष्ठाथेषु खल् ।” ३ । ३ ।)
१२३ । इति खल् । सुखकरः । अक्षेयसाध्यः ।
यथा,—

“क्रियमाणस्तु यत् कर्म स्वयमेव प्रमिधति ।
सुकरैः स्वैर्गणैः कर्तुः कर्मकर्त्तृति तद्दुः ॥”
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सुकरा, स्त्री, (सु सुखं करोतीति । कृ + अच् ।)
सुशीला गौः । इत्यमरः । २ । ८ । ७० ॥

सुकर्णकः, पुं, (सुन्दरः कर्ण इव कन्दो यस्य ।)
हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरकर्ण-
युक्तो, त्रि ॥

सुकर्णिका, स्त्री, (सुन्दरः कर्ण इव पर्णमस्याः ।
कापि षत इत्वम् ।) सूपोकर्णी । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सुकर्णी, स्त्री, (शोभनः कर्ण इव पत्रमस्याः ।
डौष् ।) इन्द्रवारुणो । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकर्मा, [न्] पुं, (सु शोभनं कर्म यस्मात् ।)
विस्कन्धादिसर्वावश्रितियोंगान्तर्गतसप्तमयोगः ।
तत्र जातफलम् ।

“परोपकारी कुशलः कलामु
हर्षण युक्तो नितरां यशस्वो ।
प्रसूतकाले यदि चेत् सुकर्मा
नरः सुकर्मा भवति प्रसिद्धः ॥”

इति कांठीप्रदीपः ॥

विश्वकर्मा । इति मेदिनी ॥

सुकर्मा, [न्] त्रि, (सु शोभनं कर्म यस्य ।)
शोभनकर्मशालः । सत्क्रियः । इति हंम-
चन्द्रः ॥

सुकलः, त्रि (सुष्टु कल्पते इति । सु + कल +
खल् ।) दाढभीक्ष्णव्यक्तिः । इत्यमरः । १।१।८॥

सुकुमा

य एक एव दत्ते भुङ्क्ते च तत्र । विख्या-
तत्वात् सुष्टु षतिशयेन वा कल्पते शब्दप्रते वा
षसौ सुकलः । इति भरतः ॥

सुकाण्डः, पुं, (सु शोभनः काण्डो यस्य ।) कार-
वेकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरकाण्डयुक्त-
वृत्तादिश्च ॥

सुकाण्डिका, स्त्री, (सुन्दरः काण्डो यस्याः । कन्
टाप्ति षत इत्वम् ।) काण्डोरलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुकाण्डौ, [न्] पुं, (सुन्दराः काण्डा इव चर-
णानि सन्त्यस्येति । इनिः ।) भ्रमरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरकाण्डयुक्तश्च ॥

सुकामा, स्त्री, (सुष्टु काम्यतेऽसौ । सु + कम् +
कर्मणि घञ् ।) तायमाणा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (सुष्टु कामो यस्याः ।) शोभन-
कामयुक्ता च ॥

सुकालुका, स्त्री, डोडीक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुकाष्ठकं, स्त्री, (सु शोभनं काष्ठमस्येति । कन् ।)
देवकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दर-
दारु च ॥

सुकाष्ठा, स्त्री, (सु शोभनं काष्ठमस्याः ।) कट्टी ।
काष्ठकदलो । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकुन्दकः, पुं, पलाण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥
सुकुन्दनः, पुं, वल्करः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकुमारः, त्रि, (सुष्टु कुमारयत्ननेति । सु +
कुमारत् क केलौ + घञ् ।) कोमलः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ७८ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १५४ । १४ ।

“सुभ्रूनासाच्चिकेशान्तं सुकुमारनखत्वचम् ॥”
पुं, उत्तमबालकश्च ॥

सुकुमारः, पुं, (सु + कुमारत् क केलौ + अच् ।
घञ् वा ।) पुण्ड्रेक्षुः । इति मेदिनी ॥ वन-
चम्पकः । क्ष्वः । श्यामाकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ टैल्यविशेषः । इति केचित् ॥ (मोदकौ-
षधविशेषः । यथा,—

“त्रिदृढं पलं चूर्णं सिताचीदं पलं पलम् ।
एलात्वपरिचानाञ्च मिष्कं प्रति विमिश्रयेत् ॥
क्रिञ्चिन्मृद्वनिना तप्तं कर्षणयुक्तं भक्षयेत् ।
विरकः सुकुमाराणां रक्तपित्तनिलापहः ॥”
इति सुकुमारमोदकः ।

इति वैद्यकपञ्चसंग्रहः ॥)
सुकुमारकः, स्त्री, (सुकुमारमिव । कन् ।) तमाल-
पत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकुमारकः, पुं, (सुकुमार एव । स्वार्थे कन् ।)
शालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरबालकः ।
यथा हरिवंशे । ३८ । ३६ ।

“सिंहप्रसेनमवधोत् सिंहो जाञ्जवता हतः ।
सुकुमारक ! मा रोदोस्त्व ह्येष स्वमन्तकः ॥”

सुकुमारा, स्त्री, (सुकुमार + टाप् ।) जाती ।
नवमालिका । कदली । पृक्षा । मालती । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुकेशी

सुकुमारी, स्त्री, (सुकुमार + डौष् ।) नव-
मालिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शङ्खिनौ ।
तत्पर्यायो यथा,—

“शङ्खिनी सुकुमारी च ।”

इति मारुडे २०८ अध्यायः ॥

कोमलाङ्गी स्त्री । यथा, रामायणे । २।३।४।
“सुकुमारी च बाला च सततञ्च सुखोचिता ।
नेयं वनस्य योग्येति सत्यमाह गुरुमम ॥”

सुकृत्, त्रि, (सुष्टु करोतीति । कृ + “सुकर्मपाप-
मन्त्रपुण्येषु कृजः ।” ३ । २ । ८८ । इति
क्षिप् ।) पुण्यवान् । इति जटाधरः ॥ धार्मिकः
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । ११।५० ।

“सद्य एव सुकृतां हि पश्यते

कल्पवृक्षफलधर्मि काङ्क्षितम् ॥”)

सुकृतं, स्त्री, (सु + कृ + क्तः ।) पुण्यम् । इत्य-
मरः । १ । ४ । २४ ॥ (यथा, कुमारः । ६ ।
४७ ।

“अथ ते मुनयो दिव्याः प्रेष्य हैमवतं पुरम् ।
स्वर्गाभिसन्धिसुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे ॥”)

शुभम् । सुविहितं, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा,
भागवते । ८ । २३ । ३१ ।

“क्रियमाणे कर्मणोर्दं देवे पित्रेऽथ मानुषे ।
यत्र यत्रानुकीर्त्तितं तत् तेषां सुकृतं विदुः ॥”)

सुकृतन्तु मनुष्यैः सह गच्छति । यथा,—

“सुकृतं दुष्कृतं लोके गच्छन्तमनुगच्छति ।
तस्माद्विदितं समासाद्य देवाहा पौरुषादथ ।
दद्यात् सम्यक् द्विजातिभ्यः कीर्त्तनानि च
कारयेत् ॥”

इति वज्रपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुष्ठा-
सनोनामाध्यायः ॥

सुकृतिः, स्त्री, (सु + कृ + क्तिन् ।) पुण्यम् ।
मङ्गलम् । सत् कर्म ॥

सुकृतो, [न्] त्रि, (सुकृतमस्यास्तीति । इनिः ।)
पुण्यवान् । इत्यमरः । ३ । १ । ३ ॥ शुभयुक्तः ।

इति मेदिन्यां सुकृतशब्दाधदर्शनात् ॥ (यथा,
गोतायाम् । ७ । १६ ।

“चतुर्विधा भजन्ते मां जना सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्त्ता जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानो च भरतर्षभ ॥”)

सुकेशरः, पुं, (सुन्दरः केशरो यस्य ।) बीजपूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकेशा, स्त्री, (शोभनः केशो यस्याः ।) सुन्दर-
केशयुक्ता । यथा । “सुकेशी सुकेशा रथ्या ।”

इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सुकेशी, स्त्री (शोभनः केशो यस्याः ।) डौष् ।)
स्वर्गविश्याभेदः । इति पुराणम् ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । १८ । ४५ ॥

“मनाहरा सुकेशी च सुमुखो हासिनी प्रभा ।
एतासान्याश्च वै बह्व्यः प्रवृत्तास्तरसः शुभाः ॥”)

शोभनकेशयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३।
६४ । ६४ ।

“शुभ्रूः सुकेशी सुश्रीणो सुकुचा सुद्विजानना ।
सा विवशाश्रमपद वीरसेनसुताप्रया ॥”)

सुखीलो, लो, (सुयोभना कोलो) चौरकाकोली।
इति रत्नमाला ॥ शोभनवदरी च ॥
सुकोयकः, पुं, (सु शोभनः कोयो यस्या) कोषाम्बः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सुख, त् क तत्कृती । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भदन्तचुरा० पर०-सक०-सेट् ।) तत्कृतिः
सुखक्रिया । श्रौजयदेवकवेरिति गीतं सुखयतु
केशवपदमुपनीतम् ॥ इति दुर्गादासः ॥
सुखं, लो, (सुखयतीति । सुख + अच् ।) आत्म-
वृत्तिगुणविशेषः । इति नैयायिकाः ॥ मनसो
धर्मः । इति वेदान्तिकाः ॥ तत्पर्यायः । मृत् २
प्रोतिः ३ प्रमदः ४ हृषः ५ प्रमोदः ६ आमोदः
७ संमदः ८ आनन्दयः ९ आनन्दः १० शर्म ११
शातम् १२ । इत्यमरः ११४१२५ ॥ मदः १३
भोगः १४ रभसः १५ निवृत्तिः १६ वृत्तिः १७
वीचिः १८ । इति जटाधरः ॥ संमदः १९
मोदः २० नन्दयः २१ नन्दः २२ मृदा २३
सौख्यम् २४ उपजोषम् २५ आनन्दम् २६ जोषम्
२७ । इति शब्दरत्नावली ॥ न्यायमते जगतां
कास्यं धर्मजन्यमिदम् । यथा,—
“सुखन्तु जगतामिव कास्यं धर्माण जन्यते ।
अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्प्रतिकूलं सचेतसाम् ॥”
तस्य मनोगोचरत्वं यथा,—
“मनोवाह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः
कृतिः ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥ * ॥
“सुखं चतुर्विंशतिगुणान्तगतगुणविशेषः । तत्
नित्यं जन्यम् । नित्यं परमात्मनो विशेषगुणान्त-
र्वर्ति । अन्यसुखं जीवात्मनो विशेषगुणान्त-
र्वर्ति । तच्च शुभाष्टजन्म धनमित्त्रलाभारोग्य-
मिष्टान्नपानपुरीषासर्गपुत्रादिजन्मतत्प्राणित्य
काम्नासम्भोगादिजन्यञ्च तस्य द्विजगत्प्राणित्यं
स्त्रीत्तरोत्पन्नानुभवनाश्रयत्वात् । सुखाद्यपरागी-
शेषात्मनो मानसबोधः । सुखं तदुपायश्चेष्टः ।
बालस्य स्नानपानप्रहृती सुखसाधनत्वज्ञानं
हेतुः तत्र सुखस्यैवेष्टत्वम् । दुःखजनकगमनादि-
प्रहृती सुखोपायो धनं तदेष्टं तस्माधनत्वज्ञान-
मेव हेतुः । यागादिप्रहृत्तावपि पारलौकिक-
सुखसाधनत्वज्ञानं कारणं सुखोपायस्वर्गादिरूपे-
ष्टसाधनत्वज्ञानमपि कारणम् । सुखस्य काला-
वच्छेद्यत्वं शरीरावच्छेद्यत्वज्ञातोऽव्याप्यवृत्तित्वं
शरीरकदेशावच्छेदेन दुःखसम्भवेऽप्यन्यदेशा-
वच्छेदेन सुखसम्भवात् एकत्रणावच्छेदेन
जीवस्य दुःखसम्भवेऽपि क्षणान्तरावच्छेदेन
सुखसम्भवाच्च तस्य विस्फोटकवतो मिष्टान्न-
भोजनादौ द्रष्टव्यम् । इति तार्किकाः ॥ * ॥
तत्कारणं यथा,—
“सुदिनं दुर्दिनं शब्दद्वयमेव भवे भव ।
सर्वेषां प्राक्ततानाच्च द्वे बीजे सुखदुःखयोः ॥
सुखाद्भवति हृषय दपः शीर्थं प्रमत्तता ।
राग ऐश्वर्यकामौ च विद्वेष परस्परम् ॥
दुःखात् शोकात् समुद्भे गात्रयं नित्यं प्रवर्तते ।

इतान्ते तानि सर्वाणि इति बीजे महेश्वर ॥
सुदिनं दुर्दिनमेव सर्वं कर्माङ्गं भव ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते श्रौकण्यजम्बुखण्डे १४३१४८-५१
तस्य कारणान्तरं लक्षणञ्च यथा,—
“रागहोषादियुक्तानां न सुखं कुत्रचित् द्विज ।
विचार्य खलु पश्यामि तत्सुखं यत्र निवृत्तिः ॥
यत्र खो हो भयं तत्र खो हो दुःखस्य भाजनम् ।
खे ह्मूलानि दुःखानि तस्मिं स्वयंते महत्
सुखम् ॥
शरीरमेवायतनं दुःखस्य च सुखस्य च ।
जीवितञ्च शरीरञ्च जात्येव सह जायते ॥
सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
एतद्विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
सुखं दुःखं मन्युषाणां चक्रवत् परिवर्तते ॥”
इति गार्कडे ११३ अध्यायः ॥ * ॥
सर्वभूतसुखकर्तृत्वत्वं यथा, देवीपुराणे देवी-
संवल्लरवलिहरणाध्याये ।
“कर्मिकीटपतङ्गेषु भूमौ दध्योदनं क्षिपेत् ।
सर्वदा सर्वभूतानां सुखं कार्यं सुप्नार्थिनाम् ॥”
सुख-दुःख-साधनानामस्थिरत्वं सुखस्य मनो-
विलासमात्ररूपत्वञ्च यथा,—
“वस्त्वं कर्मव दुःखाय सुखायेर्थोऽववाय च ।
कोपाय च यतस्तस्मादस्तु वस्त्वात्मकं कुतः ॥
तदेव प्रीत्ये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते ।
तदेव कोपाय ततः प्रसादाय च जायते ॥
तस्माद्दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित् सुखा-
त्मकम् ।
मनसः परिणामोऽयं सुखदुःखोपलक्षणः ॥”
इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । ४३-४५ ॥
“सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते
घनान्यकारिष्विदोऽपदर्शनम् ।
सुखान्तु यो याति नरो दरिद्रतां
धृतः शरीरेण मृतः स जीवति ॥”
इति मृच्छकटिकम् ॥ * ॥
तद्वैदिकपर्यायः । शिखाता १ शतरा २
शातपन्ता ३ शिल्गुः ४ स्वमकम् ५ श्रेष्ठम् ६
मयः ७ सुग्गाम् ८ सुदिनम् ९ शूषम् १०
शुनम् ११ शग्गम् १२ भेषजम् १३ जलाशम् १४
स्योनम् १५ सुखम् १६ शिवम् १७ शिवम् १८
शम् १९ कम् २० । इति विंशतिः सुखनामानि ॥
इति वेदानिघण्टौ । ३ । ६ ॥ * ॥ त्रिविधसुखं
यथा,—
“अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तञ्च नियच्छति ।
यत्तद्गुं विषमिव परिणामेऽस्तोपमम् ॥
तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥
विषयान्द्रयसंयागात् यत्तदग्रेऽस्तोपमम् ।
परिणामं विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥
यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्य प्रमादोऽयं तत्तामससुदाहृतम् ॥” ३ ॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥
स्वर्गः । इति मेदिनी ॥ इतिनामोषधम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ जलम् । इति केचित् ॥ सुख-
विशिष्टे, त्रि । यथा,—
“यस्तथाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ।”
इत्यमरः ११४१२६ ॥
“पापपुण्यशब्दौ सुखादयः शस्तान्ताश्च गुणे
यथोक्तलिङ्गाः उपचारात्तद्वि द्रव्ये विशिष्ये
वर्तमाना वाच्यलिङ्गाः । यथा,—
“पापा ऋतुमतो कन्या पापो राजाप्यरक्षकः
पापं व्याधकुलं हिसं पापो विप्रश्च सेवकः ॥”
पुण्यं तोर्यं पुण्या नदो पुण्यं चाश्रमः । सुखा
भूतिः सुखो वासः सुखं कामिकुलम् ॥” इति
भरतः ॥
सुखकरः, चि, (सुखं कर्तुं शीलमस्येति । सुख
+ कृ + टः ।) सुकरः । यथा । कर्तुः सुकरः
सुखकरैरित्यर्थः । इति मुम्बोधटोकायां
दुर्गादासः ॥
सुखगः, चि, (सुखेन गच्छतीति । गम् + डः ।)
सुखेन गमनकर्ता ॥
सुखहरी, स्त्री, (सुखं करोतीति । कृ + खृ +
मुम् । डीप् ।) जीवन्तीहृषः । इति राज-
निघण्टः ॥ सुखकरो च ॥
सुखङ्गः, पुं, शिवखटाङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
सुखचरः, चि, सुखगामो । सुखेन चरति इत्यर्थं
टप्रत्ययेन निष्पन्नः । प्रामविशेषे, पुं, । सुखेन
चरति अत्र इत्यर्थं अलप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
सुखचारः, पुं, (सुखेन चरत्यनेनेति । चर + घञ्)
उत्कृष्टाश्वः । इति शब्दमाला ॥
सुखजातः, त्रि, (सुखेन जातः । यद्वा, जातं
सुखमस्येति ।) जातसुखः । यथा भट्टी ५३८
“सुखजातः सुरापीतो नृजग्धो मास्यधारयः ॥”
(सुखस्य जननं, लो, यथा, गीतगोविन्दे १०।३
“घटय भुजबन्धनं जनय रदखण्डनं
येन वा भवति सुखजातम् ॥”)
सुखदं, लो, (सुखं ददातीति । दा + कः ।)
विष्णोः स्थानम् । विष्णोरामनम् । इति केचित्
सुखदः, पुं, (सुखं ददातीति । दा + कः ।) विष्णुः
यथा । सुखदोऽनेकदोऽयजः । इति तस्य
सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ तालभेदः । यथा,—
“विश्वत्यक्षरमंयुक्तो भवः सुखदसंज्ञकः ।
शृङ्गारवीरयोर्जयो गुरुणकेन मण्डितः ॥”
इति संगीतदामोदरः ॥
सुखदातरि, त्रि, (यथा, उद्धृतसंहितायाम् ।
१०४ । ३८ ।
“हरिणप्रु, तशावविचित्रितं
रिपुगतं मनसः सुखदं गुरौ ॥”
सुखदा, स्त्री, (सुखं ददाति या । दा + कः ।
टाप् ।) सुखदाता । गङ्गा । यथा,—
“सद्यःपातकमंहन्तो सद्योदुःखविनाशिनी ।
सुखदा मोक्षदा गङ्गा गङ्गेव परमा गतिः ॥”
इति गङ्गाप्रणाममन्त्रः ॥
स्वर्गवेष्टा । इति शब्दरत्नावली ॥ शर्माहृषः ।
इति राजनिघण्टः ॥

सुखरा

सुखदोद्या, स्त्री, (सुखेन दोद्या दोहनयोष्या)
सुखसंदोद्या गौः । इति हेमचन्द्रः ॥
सुखभाक्, [ञ्] त्रि, सुखी । सुखं भजते इति ।
ठाङ्गजवहसहो विष्णु । इत्यनेन सुखशब्दपूर्वक-
भजधातोर्विष्णुप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सुख-
बोधध्याकरणम् ॥ (यथा, उच्यतेसंहितायाम् ।
४७ । ५ ।

“निर्वैराः क्षितिपाः सुखभाजः
संघृष्टाश्च जना गतरोगाः ॥
इष्टपरिष्वङ्गः । इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥
सुखमोदा, स्त्री, (सुखकरो मोदो यस्याः ।) सज-
कीहृद्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुखरात्रिः, स्त्री, (सुखकरी रात्रियस्या-
सुखरात्रिका,) मिति । पञ्चे कप् ।) दीपा-
न्वितामावास्यारात्रिः । तद्दिधानं यथा,
ज्योतिषे ।

“तुलाराशिगते भानौ षमावास्यां नराधिपः ।
आत्वा देवान् पितॄन् भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च
कृत्वा तु पाषाणश्राद्धं दधिचीरगुडादिभिः ।
ततोऽपराह्नसमये घोषयेन्नगरे नृपः ।
सखीः संपूज्यतां लोका उल्काभिर्वापि
वेद्यताम् ॥” * ॥

दर्शयेधे प्रदोषयास्रा निर्णयः ।
“तुलासंस्थे सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः ।
उल्काहस्ता नराः कुर्व्युः पितॄणां मार्गदर्शनम् ॥”
इति ज्योतिषात् ॥
उभयतः प्रदोषप्रप्तौ परदिने एव युग्मात् ।
“दण्डेकरजनीयोगो दर्शय स्यात् परेऽहनि ।
तदा विहाय पूर्व्यद्युः परेऽहनि सुखरात्रिका ॥”
इति ज्योतिष्वचनाच्च ॥

उभयत्र प्रदोषाभ्यामावपि उल्कादानं परदिने
पूर्वोक्तपार्ष्णापुरोधत् ।
“भूताहे ये प्रकुर्वन्ति उल्काग्रहमचेतसः ।
निराशाः पितरो यान्ति श्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥”
इति ज्योतिष्वचनाच्च ॥ * ॥

अत्रैव सखीः पूर्वाहे रात्रौ पूज्या ।
“षमावास्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशी ।
पूजनीया तदा सखीर्ष्वज्ञेया सुखरात्रिका ॥”
इति ज्योतिष्वचनात् ॥ * ॥
उल्कागृहणादिपिठकृत्यात् प्राचीनावीतिना
दाक्षिणामुखेन कर्त्तव्यम् । तथा च मनुः ।
“प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिया ।
पित्रमनिधनात् कार्यं विधिवद्भर्पाणिना ॥”
तत्र गृहणमन्त्रः ।

“शस्त्राशस्त्रहतानाश्च भूतानां भूतदर्शयोः ।
उल्लसलज्योतिषा देहं दहेयं व्योमवर्जना ॥”
दानमन्त्रश्च ।
“अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम
उल्लसलज्योतिषा दग्धास्तोयान्तु परमां गतिम् ॥”
विसर्जनमन्त्रः ।
“यमलोकं परित्यज्य चागता ये महालये ।
उल्लसलज्योतिषा वर्त्म प्रपश्यन्तो ब्रजन्तु ते ॥” * ॥

सुखव

ब्रह्मपुराणम् ।
“षमावास्यां यदा देवाः कार्तिकेमासि केशवात्
अभयं प्राप्य सुमास्य चौरौदार्ववसानुषु ॥
सखीर्देवभयान्मुक्त्वा सुखं सुमास्युजोदरे ।
चतुर्युगसप्तशान्ते ब्रह्मा स्नापति पङ्कजे ॥
अतोऽत्र विधिवत् कार्या मनुष्यैः सुखरात्रिका
दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते बालातुराज्जनात् ॥
प्रदोषसमये सखीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
दीपतृष्णास्तथा कार्या भक्त्या देवगृहेष्वपि ॥
चतुष्पथशमशानेषु नदीपर्वतसानुषु ।
हृद्यमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च ॥
बस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः ।
दीपमालापरिष्कृते प्रदोषे तदनन्तरम् ॥
ब्राह्मणान् भोजयित्वादी विभोज्य च बुभुक्षि-
तान् ।

अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ।
स्निग्धैर्भुग्धैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्हृतैः सह ॥”
सुखेः सुन्दरैः । सुखः सुन्दरमूढयोरिति
विश्वः ॥ * ॥ अत्र सखीपूजायां पुष्पदानकाले ।
“नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ।
या गतिस्त्वत्प्रदानां सा मे भूयात् तदर्थनात्”
सखी नमः । इत्यनेन वारचयं पूजयेत् ।
“सुखरात्रां प्रदोषे तु कुबेरं पूजयन्ति ये ॥”
इति रुद्रधरहृतात् कुबेरमपि पूजयन्ति ।
“धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च ।
भवन्तु त्वत्प्रसादान्ने धनधान्यादिसम्पदः ॥”
इति पठित्वा कुबेराय नमः । इति त्रिः पूज-
येत् । ततो देवगृहादिषु दीपान् दद्यात् । तत्र
मन्त्रः ।

“अग्निज्योती रविज्योतिश्चन्द्रज्योतिस्तथैव च ।
उत्तमः सर्वज्योतीनां दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥”
ततो ब्राह्मणान् बन्धुंश्च भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा
सुखं सुखा प्रत्युषे भविष्योक्तं कर्म कुर्यात् ।
यथा,—
“सुखरात्रेरुषःकाले प्रदोषोऽज्वलितालये ।
बन्धुर्वन्धु नवन्धुश्च वाचा कुशलयाश्चयेत् ॥
प्रदोषवन्दनं कार्यं सखीमङ्गलहेतवे ।
गौरीचमाम्नात्तत्रैव दद्यादङ्गेषु सर्वतः ॥”
सखीपूजामन्त्रः ।

“विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये शुभे ।
महासखि नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे ॥
वर्षाकाले महाघोरे यस्याया दुष्कृतं कृतम् ।
सुखरात्रिप्रभातेऽद्य तन्मे सखीव्यपोहतु ॥
या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।
संबन्धरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥
माता त्वं सर्वभूतानां देवानां सृष्टिसम्भवा ।
पाश्याता भूतले देवि सुखरात्रि नमोऽस्तु ते ॥”
सखी नमः । इति त्रिः पूजयेत् । इति तिथ्यादि
तत्त्वम् ॥

सुखवर्चकः, पुं, (सुखं वर्चयति उद्दीपयतीति ।
वर्च + षिच् + ऋच्) सर्जिकाचारः । इत्य-
मरः । २ । ८ । १०८ ॥

सुखी

सुखवर्षाः, [ष] पुं, (सुखं वर्चयतीति । वर्च
+ षसुन् ।) सर्जिकाचारः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुखवासः, पुं, (सुखकरो वासो यस्य ।) फल-
विशेषः । तरसूज इति भाषा । तत्पर्यायः ।
शीर्षवन्तः २ । इति रत्नमाला ॥

सुखवासनः, पुं, (सुखं वासयतीति । वस + षिच्
+ ण् ।) सुखवासनगन्धद्रव्यम् । यथा,—
“सुखवासकरो गन्ध आमोदी सुखवासनः ।
सुखवासन इत्येके शुभवासन इत्यपि ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

सुखसन्दोद्या, स्त्री, सुशीला गौः । इत्यमरटीकायां
भरतः । २ । ८ । ७१ ॥

सुखसन्दोद्या, स्त्री, (सुखेन सन्दोद्या ।) सुशीला
गौः । तत्पर्यायः । सुव्रता २ । इत्यमरः । २ ।
८ । ७१ ॥ सुखदोद्या ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
सुखदुद्या ४ । इति भरतः ॥

सुखा, स्त्री, (सुखमस्यस्यामिति । अच् । टाप् ।)
वरुणपुरौ । इति मेदिनी ॥

सुखाधारः, पुं, (सुखानामाधारः ।) स्वर्गः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ सुखस्याधारे, त्रि ॥

सुखायतः, पुं, (सुखेन प्रायस्यते इति । आ +
यम + क्तः ।) सुशिक्षिताश्वः । यथा,—
“सुखायतः शुद्धसुखः सुखचारः सुखायनः ।”
इति शब्दमाला ॥

सुखायनः, पुं, (सुखेन अयति गच्छति अनेनेति
अय + ण्युट् ।) सुशिक्षिताश्वः । यथा,—
“सुखायतः शुद्धसुखः सुखचारः सुखायनः ।”
इति शब्दमाला ॥

सुखावतीश्वरः, पुं, (सुखावत्या ईश्वरः ।) सुह-
भेदः । हेमचन्द्रः ॥

सुखावहः, षि, (आवाहतीति । आ + वह +
अच् । आ + खस्य आवाहः ।) सुखदाता । यथा,
“सर्वपापहरं पुष्पं सर्वपापहनिवारकम् ।
सर्वकामाद्यदं देवि ! साधकानां सुखावहम् ॥”
इति वटुकभैरवस्तोत्रम् ॥

सुखाशः, पुं, (सुखा सुखयुक्ता भाशा यस्य । यद्वा
सुखायां पुष्यां श्रिते इति । शी + उः ।) वरुणः ।
(सुखेन अश्रयते इति । अश्र + घञ् ।) राज-
तनिशः । (अश्र भोजने + भावे घञ् । सुखेन
प्राशः ।) सुखभोजनम् । इति मेदिनी ॥

सुखाशकः, पुं, (सुखाश एव । स्वार्थे कन् ।)
राजतनिशः । इति शब्दमाला ॥

सुखी, (न्) त्रि, (सुखमस्यास्तीति । सुख +
इन् ।) सुखविशिष्टः । यथा, रामकवचम् ।
“स चिरायुः सुखी पुत्री विनयी विजयी भवेत् ॥”
“स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याममाधव ॥”
इति भगवद्गीता ॥

“सा श्रीर्यां न मदं कुर्यात् स सुखी दृष्टायोज-
न्मिः ।
तन्मित्रं यच्च विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥”
इति गारुड ११६ अध्यायः ॥

सुगन्धः

सुखोत्सवः, पुं, (सुखकरः उत्सवो यस्मात् ।)
पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सुखजनक
उत्सवः ।) पानन्दोत्सवश्च ॥
सुखोदकः, स्त्री, (सुखजनकमुदकम् ।) सुखजनक-
तमजलम् । तत्पर्यायः । सुखोष्णम् २ । इति
रत्नमाला ॥
सुखोज्ज्वलः, पुं, सर्जिकाचारः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सुगं, स्त्री, (सुखेन गच्छति निर्यातीति ।
गम + डः ।) विष्ठा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(सुखेन गच्छत्यस्मिन्निति । "सुदुरोरधिकरणे")
३ । २ । ४८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या डः । सुख-
गन्तव्यो देशादिः ॥ सुन्दरगामिनि, त्रि ॥
(सुन्दरं गायतीति । गै + कः । शोभनशो-
भालिनि च त्रि ॥ यथा, भागवते । १० ।
१२ । ३४ ।
"गीतैः भुगा वाद्यधराय वाद्यकैः
स्वैश्च विप्रा जयनिस्वमेगेणाः ॥")
सुगण्, त्रि, (सुगणयतीति । सु + गण + क्तिप ।)
सुन्दरगणकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
सुगतः, पुं, (सु शोभनं गतं गमनं ज्ञानं वा अस्वेति)
बुद्धः । इत्यमरः । १ । १ । ११ ॥ (तद्वर्णा-
वल्ग्वी । यथा, कथासरित्सागरे । २८ । ४० ।
"तेनाभिपूज्य सुगतान् भासयामास तत्र मा ॥")
सुन्दरममनविश्रष्टे, त्रि ॥
सुगतिः, पुं, (शोभना गतिर्यस्याः) अतीतकल्पी-
याङ्गदेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ ग्रन्थकर्तृविशेषः ।
यथा, सुगतिसोपानप्रभृतयोऽप्येवमिति स्मार्त्त-
लिखनम् ॥ (गयस्य पुत्रविशेषः । यथा, भाग-
वते । ५ । १५ । १४ ।
"गयात् गायन्त्यां चित्ररथः सुगतिरविरोधन
इति त्रयः पुत्रा बभूवुः ।" शोभना गतिर्यं-
स्वेति । शोभनगतिशौले, त्रि । यथा, हृदत्-
संहितायाम् । ८ । ४५ ।
"सुगतिरविक्रतो जयान्वितः
ज्ञातसुगरूपकरः सिताङ्गयः ॥"
स्त्री, सङ्गतिः । यथा, महाभारते । १ । २ ।
३३५ ।
यत्र धर्मं समान्त्रिय विदुरः सुगतिं गतः ॥")
सुगन्धः, स्त्री, (शोभनो गन्धो यस्य ।) सुद-
जोरकम् । गन्धदणम् । इति रत्नमाला ॥
(भूदणम् । तत्पर्यायो यथा,—
"गुह्यवीजन्तु भूतीकं सुगन्धं जम्बुप्रियम् ।
भूदणन्तु भवेच्छत्रा मालादणञ्चामत्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नीलोत्पलम् । चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रतिपर्णम् । इति भावप्रकाशः ॥
सुगन्धः, पुं, (शोभनो गन्धो यस्य ।) रत्नशिपः ।
गन्धकः । चणकः । भूदणम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (भूपलाशः । तत्पर्यायो यथा,—
"प्रास्तातकः सुगन्धश्च भूपलाशो विश्वस्तम् ॥"
ति वैश्वकरत्नमालायाम् ॥

सुगन्धिः

सुन्दरः । सुगन्धद्रव्यगन्धीनिर्यासः । तत्-
पर्यायो यथा,—
"कुन्दरसु सुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
क्रिमिभेदः । यथा,—
"पन्नादा उदरावेष्टा हृदयादा मन्नागदाः ।
सुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्तौ च कुर्वन्ते ॥"
इति वैद्यकसन्निधयसंग्रहे क्रिम्यधिकारे ॥)
समवायातिरिक्तसम्बन्धेन सङ्गन्धविशेषे, चि ॥
(यथा, अष्टिः । २ सर्गे ।
"प्राणायिवान गन्धवहः सुगन्धः ॥")
सुगन्धकः, पुं, (शोभनो गन्धो यस्य । ततः कन् ।)
रत्नतुलसी । गन्धकः । इति रत्नमाला ॥ नाम-
रत्नकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कर्कोटकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (शालिधान्यम् । यथा,—
"रत्नशालिः मकलमः पाण्डुकः शकुनाङ्गतः ।
सुगन्धकः कर्कमको महाशालिश्च दूषकः ॥
पुष्पाण्डकः पुष्करौकस्तथा मङ्गिषमस्तकः ।
दौर्घशुकः काञ्चनको ह्ययनो लोभपुष्पकः ॥
इत्याद्याः शालयः सन्ति बहवो बहुदेशजाः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सुगन्धतैलनिर्यासं, स्त्री, (सुगन्धः तैलस्य निर्यासो
यत्र ।) जवादिनामगन्धद्रव्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सुगन्धपत्रा, स्त्री, (सुगन्धानि पत्राणि यस्याः ।)
रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुगन्धभूदणम्, स्त्री, (सुगन्धो भूदणम् ।) गन्ध-
दणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुगन्धमूला, स्त्री, (सुगन्धं मूलं यस्याः ।) खल-
पद्मिनी । राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(लवली । तत्पर्यायो यथा,—
"सुगन्धमूला लवली पाण्डुः कोमलवल्कला ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सुगन्धा, स्त्री, (शोभनो गन्धो यस्याः ।) राक्षा ।
इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥ शटी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ बन्ध्याकर्कोटको । रुद्रजटा । शन-
पुष्पा । नाकुली । नवमानिका । स्पर्णयुधिका ।
पुष्पा । गङ्गापत्रो । सङ्गकी । माधवी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अनन्ता । मातुलुङ्गा । तुलसी ।
इति रत्नमाला ॥ (पीठस्थानस्य देवीविशेषः ।
यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६८ ।
"कोटवी कोटतीर्थं तु सुगन्धा माधवे वने ॥")
सुगन्धामलकं, स्त्री, (सुगन्धमामलकम् ।) मिलि-
तौषधविशेषः । यथा,—
"सर्वौषधिसमायुक्ताः शृङ्गास्वामलकत्वचः ।
यदा तदायं योगः स्यात् सुगन्धामलकाभिधः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
सुगन्धिः, पुं, (शोभनो गन्धो यस्य । "गन्धस्ते-
दुत्पूतिसुरभिः ॥" ५ । ४ । १३५ । इति
इत् ।) सङ्गन्धः । तत्पर्यायः । इष्टगन्धः २
सुरभिः ३ । प्राञ्जतपर्वः ४ । इत्यमरः । १ । ५ । ११४
परमाला । इति मोक्षधर्मटोकायां नीलकण्ठ-

सुगमः

धृतवेदः ॥ सङ्कारः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सुगन्धयुक्ते, त्रि, । इति मेदिनी ॥ (यथा,
कुमारि । ३ । ५६ ।
सुगन्धिनिखासविहङ्गदणं
विश्वधरासचचरं हिरैफम् ।
प्रतिचषं संभ्रमलोलदृष्टि-
लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥")
सुगन्धि, स्त्री, (शोभनो गन्धो यस्य । इत् ।) एल-
वालुकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२१ ॥ (चष
एलवालुकं कञ्जोलसदृशं कुष्ठगन्धि ।
"एलवालुकमैलेयं सुगन्धि इतिवालुकम् ।
ऐलवालुकमैलालुकपित्यं पत्रमीरितम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सुष्णा । कशेरु । गन्धदणम् । धान्यकम् ।
पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुगन्धिकं, स्त्री, (शोभनो गन्धो यस्य । इत् । ततः
स्वार्थं कन् ।) कङ्कारम् । इति शब्दरत्नावली ॥
पुष्करमूलम् । गौरसुवर्णम् । सुरपर्णम् ।
उशोरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुगन्धिकः, पुं, (सु शोभनो गन्धो यस्य । इत् ।
ततः कन् ।) महाशालिः । इति हेमचन्द्रः ॥
तुरुष्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धकः । इत्य-
मरटोकायां रायमुकुटः ॥
सुगन्धिकुसुमः, पुं, (सुगन्धि कुसुमं यस्य ।) पीत-
करवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुगन्धिपुष्पो,
स्त्री ॥
सुगन्धिकुसुमा, स्त्री, (सुगन्धि कुसुमं यस्याः ।)
पुष्पा । इति जटाधरः ॥
सुगन्धिता, स्त्री, (सुगन्धेर्भावः । तल् । टाप् ।)
सौगन्धिः । सौरभम् । इति हलायुधः ॥ (यथा,
माघे । ३ । ५४ ।
सुगन्धितामप्रतियत्नपूर्वां
विभ्रन्ति यत्र प्रमदाय पुंसाम् ।
मधुनि वज्राणि च कामिनीना-
मामोदकमव्यतिहारमोयुः ॥")
सुगन्धित्रिफला, स्त्री, (सुगन्धि त्रिफलं त्रिगिराकं
फलं यस्याः ।) जातीफलम् । पूगफलम् ।
लवङ्गकलिकाफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुगन्धिनी, स्त्री, (सुगन्धोऽस्त्वस्या इति । इनिः ।
ङीप् ।) चारामशौतला । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (सुवर्णकेतको । अस्याः पर्यायो यथा,
"केतकः सूचिकापुष्पो जम्बुकः क्रकचच्छदः ।
सुवर्णकेतको त्वन्या सद्युपुष्पा सुगन्धिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सुगन्धिमूलं, स्त्री, (सुगन्धि मूलमस्य ।) उशीरम् ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥
सुगन्धिमूषिका, स्त्री, (सुगन्धिर्गन्धविश्रष्टा
मूषिका ।) छच्छुन्दरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुगमः, चि, (सु + गम + क्त् ।) सुखेन गम्यते
प्राप्यते यः । यथा, पक्षे सुगमम् । इति मुग्ध-
बोधीयादादिप्रकरणलिखणम् ॥ (यथा, भाग-
वते । १० । ८४ । ३६ ।

सुम्भः

“चित्तस्योपशमोऽयं वै कविभिः शास्त्रचक्रवा ।
दशितः सुगमो योगो धर्मबालमुदावहः ॥”
सुगहनः, त्रि, (सुन्दरो गहनः ।) निविडः ।
इत्यमरटीकायां रामायणः ॥
सुगहना, स्त्री, कुम्भा । सुगहनेतिविशेषणमिति
केचित् । नाम इत्यन्वये । इत्यमरटीकायां रामा-
नाथः ॥
सुगहनावृत्तिः, स्त्री, कुम्भा । इत्यमरः ॥ यज्ञस्थाने
असृष्ट्यादिदशमवारणाय या सुगहना निरव-
काशा इतिर्वेष्टनं सा कुम्भा । इति भरतः ॥
सुगृहः, पुं, (सुन्दरं गृहं यस्य ।) चक्षुस्चिक-
पचौ । इति हेमचन्द्रः ॥ (सुन्दरं गृहम् ।)
सुन्दरालये, स्त्री ॥
सुगृहीतः, त्रि, (सु + गृह् + क्तः ।) सुन्दररूपेण
कृतपहणः ॥
सुगृहीतनामा, [नृ] पुं, (सुगृहीतं नाम यस्य ।)
शुभकाम्यया प्रातः स्मर्यते यः । स च युधिष्ठि-
रादिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सुग्रन्थिः, पुं, (शोभना ग्रन्थो यत्र ।) चोरकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरग्रन्थियुक्ते, त्रि ॥
सुघोवः, पुं, (शोभना घोषा यस्य ।) विश्वोरसः ।
(यथा, महाभारते । २ । २ । १४ ।
“प्रययौ पुण्डरीकाक्षः श्रेयसुघोववाहनः ॥”)
शास्त्राष्टोत्तरः । इति मेदिनी ॥ स तु सूर्य-
पुत्रः किष्किन्नाधिपतिः श्रीरामचन्द्रस्य सखा
यथा, वल्मीकीये रामायणे बालकाण्डे १७
सर्ग ।
“वानरेन्द्रं महेंद्राभिमन्त्रो बालिनमालजम् ।
सुघोवं जनयामास तपनस्तपतां वरः ॥”
किञ्च तत्रैव किष्किन्नाकाण्डे ५ सर्ग ।
“दोष्यमानं ततो वरिष्ठं पुष्यैरभ्यर्च्य सत्कृतम् ।
तयोर्मध्ये तु सुप्रोतो निदधौ सुममाहितः ॥
ततोऽग्निं दोष्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् ।
सुघोवो राघवश्च वयस्यत्वमुपागतौ ॥” * ॥
अर्हत्पिता । स च वर्त्तमानयुगीयनवमजिज-
पिता । इति हेमचन्द्रः ॥ शिवः । इन्द्रः ।
राजहंसः । असुरः । पर्वतविशेषः । अस्त्र-
विशेषः । नागभेदः । इति केचित् ॥ शोभन-
घोवायुक्ते, त्रि । इति विश्वः ॥
सुघोवी, स्त्री, (शोभना घोषा यस्याः ।) डीप् ।
* ताम्नागभंजाता कश्यपदुहिता । यथा,—
“षट्सुतास्तु महासत्त्वास्ताम्रायाः परि-
कौर्त्तिताः ।
शुक्री श्येणी च भासी च सुघोवी शुचिगृभिका
शुक्री शुकानजनयत् उलूको प्रत्युलूककान् ।
शुश्रीदकान् पक्षिगणान् सुघोवी तु व्यजायत ॥”
इति गारुडं ६ अध्यायः ॥
सुघोवेशः, पुं, (सुघोवस्य ईशः ।) श्रीरामचन्द्रः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सुम्भः, त्रि, (सुम्भायतीति । सु + म्भे + “घात-
सोपसर्गं ।” ३ । १ । १३६ । इति कः ।) पत्यन्त-
हर्षमयविशिष्टः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सुजल्पः

सुजल्पः, [सु] पुं, (शोभनं चक्षुरिव फलं यस्य ।)
उड्ङ्ग्वरः । इति जटाधरः ॥ शोभनसोचने,
स्त्री ॥ तदयुक्ते, त्रि ॥
सुजल्पुका, स्त्री, (सुष्ठु, चक्षुरिव शिखा यस्याः ।
कप् ।) महाचक्षुःशकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुचरित्रा, स्त्री, (शोभनं चरित्रं यस्याः ।)
साध्वी । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ शोभनचरित्र-
युक्ते, त्रि ॥
सुचर्मा, [नृ] पुं, (शोभनं चर्मं यस्य ।) भूर्ज-
हस्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शोभनचर्मविशिष्टे,
त्रि ॥
सुचारुः, त्रि, (शोभनसारुचः ।) मनोहरः ।
यथा, कालिकापुराणोक्तदशभुजादुर्गाध्याने ।
“सुचारुदशनां तद्वत् पौनोन्नतपयोधराम् ॥”
सुचित्रकः, पुं, (सुन्दराणि चित्राणि यत्र ।) मत्-
स्यरहः । चित्रसपः । इति शब्दरत्नावली ॥
सुन्दरचित्रयुक्ते, त्रि ॥
सुचित्तबीजा, स्त्री, सुचित्तं बीजं यस्याः ।)
बिडङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुचित्रा, स्त्री, (शोभनानि चित्राणि यस्याः ।)
चिभिटा । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुचिरायुः, [सु] पुं, (सुचिरं आयुर्यस्य ।) देवता ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सुसुटी, स्त्री, अग्न्याद्युहरणार्थलीहादियन्त्रविशेषः
चिम्टा इति भाषा । इति केचित् ॥
सुचेलकः, पुं, (शोभनचेलकः ।) शोभनवस्त्रम् ।
सरु कापड इति भाषा । तत्पर्यायः । पटः २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ११६ ॥ पटिः ३ पटौ ४ ।
इति तट्टोका ॥ सुन्दरवस्त्रयुक्ते, त्रि ॥
सुच्छत्री, स्त्री, शतद्रुनदो । इति शब्दरत्नावली ॥
शतलज्ज इति ख्याता ॥
सुजनः, पुं, (सु सुन्दरो जनः ।) साधुः । सज्जनः ।
यथा,—
“दुज्जनस्य हि सङ्गेन सुजनोऽपि विनश्यति ।
प्रसन्नं जलमित्याहुः कर्हमैः कलुषीकृतम् ॥”
इति गारुडं १५ अध्यायः ॥
सुजनता, स्त्री, (सुजनस्य भावः ।) तल् । टाप् ।)
सौजन्यम् । यथा,—
“धिगस्त्वेतां विद्यां धिगपि कवितां धिक्सुजनतां
वयो रूपं वा धिक् धिगपि च यशो निर्धन-
वताम् ।
असौ जीयादेकः सकलगुणहीनोऽपि धनवान्
वर्हयस्य हारे ढणलवसमाः सन्ति गुणिनः ॥”
इत्युक्तः ॥
सुजल्पं, स्त्री, (शोभनं जल्पं यस्मात् ।) कमलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरसलिलञ्च ॥ सुन्दर-
जलसम्बन्धिनि, त्रि ॥
सुजल्पः, पुं, (सुन्दरो जल्पः कथनम् ।) वाक्य-
विशेषः । यथा,—
“यथाज्जवात् सगाभीष्टं सदैव्यं सहचापलम
सोत्पण्डञ्च हरिः स्युष्टः स सुजल्पो निगद्यते ॥”
इत्युक्त्वकनीलमणिः ॥

सुतरां

सुजाता, स्त्री, (सु + जन + क्तः ।) तुषरी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सुजीवन्ती, स्त्री, (सुजीवतीति । सु + जीव +
शट् । डीप् ।) स्वर्णजीवन्तो । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सुष्ट, क तौच्छेय । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः
(चरा०-पर०-सक०-सिट् ।) पञ्चमस्वरी टह-
यान्तः । क, सुष्टयति । दन्त्यादिरयमिति भीमः ।
तौच्छेयमस्योभावः । इति दुर्गादासः ॥
सुतः, पुं, (सुयते स्मृति । सु + क्तः ।) पुत्रः ।
इत्यमरः । २ । ६ । २७ ॥ “सुयते सुतः कर्मणि
क्तः । पुतो नरकभेदात् वायते इति पुत्रः ।
‘पुत्रासौ नरकाद्यस्मात् पितरं वायते सुतः ।
तस्मात् पुत्र इति ख्यातः स्वयमेव स्वयन्भुवा ॥’
इति स्मृतिः ॥
किंवा पुनाति मातापितराविति त्रासुसिति
त्रे निपातात् ऋसत्वे पुत्रः । पुत्रो हितकारः
एकतकारश्च ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥
मातृपितृस्वभाववत्स्वभावे सुतकथ्ये भवतः ।
यथा,—
“शौलं संभजते पुत्रो मातृस्नातस्य वै सुता ।
यथाशौला भवेन्माता तथाशौलो भवेत् सुतः ॥
यद्वर्णा वै भवेद्भूमिस्तद्वर्णं सलिलं भवेत् ॥
मातृणां शौलदोषेण पितृशौलगुणेन च ।
विभिन्नास्तु प्रजाः सर्वा भवन्ति भवशौलि-
नाम् ॥”
इति वरिष्ठपुराणे काश्यपीयवंशः ॥
पार्थिवः । इति मेदिनी ॥ * ॥ (उत्पन्ने, त्रि ॥)
सुतजीवकः, पुं, (सुतं जीवयतीति । जीव + क्वल्
पुत्रजीवकश्चः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुतनुः, स्त्री, (शोभना तनुयस्याः ।) नारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (शोभना तनुः शरीरम् ।)
शोभनशरीरम् ॥ तदयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, उत्तर-
चरिते १ अङ्के ।
“स्मरसि सुतनु ! तस्मिन् पर्वते लक्ष्मणेन
प्रतिर्विहृतसपथ्यासुख्योऽस्मान्यहानि ॥”)
सुतपाः, [सु] पुं, (सुष्ठु, तपतीति । सु + तप् +
“गतिकारकरोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।” उणा०
४ । २२६ । इति षसिः ।) सूर्यः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ शोभनं तपो यस्य । मुनिः ॥ (रौच्य-
मनुपुत्रविशेषः । इति मार्कण्डेयपुराणम् । ८४ ।
२५ ॥ विष्णुः । इति महाभारतम् । १३ ।
१४८ । ३४ ॥ उग्रतपस्यायुक्तं, त्रि । यथा,
कथासरित्सागरे । ११२ । १४१ ।
“स एव जातः संकल्पदोषाहाशकुले द्विजः ।
भार्यास्य सा च सुतपा जातेषा तं सुता नृप ॥”
सुतपाटिका, स्त्री, (सुताः समकालीनमुत्पन्नाः
पादा मूलानि यस्याः । कप् । टापि षत इत्यम् ।)
हंसपदो । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुतरां, ध्व, (सु + हिवचनविभक्त्यादिना तरप् ।)
अवधारिताधर्मप्रतिपादकम् । यथा । क्रियैव
काञ्च इति मते तु सुतरां नाधिकरण्या । इति

सपिण्डीकरचसमाख्यासिपार्थं सुतरां तत्रतया-
चरणम् । इति च तिष्ठादितत्वम् ॥ अपि च ।
“अपुत्रा जप्तिनः पापात् प्राप्तिनः समव-
स्तिताः ।
मनुजास्तत्र सुतरां भवन्ति मृद्धकर्मिणः ॥”
इति पाथे ऋष्टिच्छे ४३ अध्यायः ॥
“शृणु हिज महाबुद्धे दन्तेनापि स्रृतो हरिः ।
ददाति मोक्षं सुतरां किं पुनर्भववर्जनात् ॥”
इति तत्रेव पातालच्छण्डम् ॥
सुतकर्त्री, स्त्री, देवदासीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सुतर्हन्, पुं, (सुष्टु, तर्हन्ति पीडयति विरहिणमिति
तर्हं षर्हने + ह्युः ।) कीकिलः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
सुतलाः, पुं, (शोभनं तलं यत्र ।) अट्टालिका-
वम्शः । नागलोकप्रभेदः । इति मेदिनी ॥ स तु
पातालपृष्ठच्छण्डः । तद्विवरणं यथा,—
“ततोऽधस्तात् सुतल उदारश्रवाः पुण्यश्लोको
विरोचनात्मजो बलिभंगवता महेश्वरस्य प्रियं
चिकीर्षमाणेनादितैर्लक्ष्यकायो भूत्वा वटुयामः
रूपेण पराश्रितलोकचयो भगवदनुकम्पयेवपुनः
प्रवेशित इन्द्राद्विष्विख्यमानया सुसमृद्धया त्रि-
याभिजुष्टः स्वधर्मेणाराधयंस्तमेव भगवन्तमारु-
धनोयमपगतसाध्वस आस्ते अधुनापि ॥”
इति श्रीभागवते । ५ । २४ । १८ (तथाच
देवीभागवते । ८ । १८ । १३—१२ ।
“ततोविलासस्तात् प्रोक्तं सुतलाख्यं विलेश्वरम्
पुण्यश्लोको बलिर्नाम आस्ते वैरोचनिर्मुने ! ॥
महेश्वरस्य च देवस्य चिकीर्षुः प्रियमुत्तमम् ।
त्रिविक्रमोऽपि भगवान् सुतले बलिमानयत् ॥
वैलोक्षलक्ष्मीमाक्षिप्य स्थापितः किल दैत्य-
राट् ।
इन्द्राद्विष्वप्यलब्धा या सा स्त्रीस्तमनुवर्तते ॥
तमेव देवदेवेशमारुधयति भक्तिः ।
व्यपेतसाध्वसोऽद्यापि वर्तते सुतलाधिपः ॥
* * * *
एवं दैत्यपतिः सोऽयं बलिः परमपूजितः ।
सुतले वर्तते यस्य द्वारपालो हरिः स्वयम् ॥
एकदा दिग्जये राजा रावणो लोकरावणः ।
प्रविश्य सुतले येन भक्तानुग्रहकारिणा ॥
यादाङ्गुष्ठेन प्रक्षिप्तो योजनाश्रुतमत्र हि ॥
एवभूतानुभावाऽयं बलिः सर्वसुखैकभुक् ।
आस्ते सुतलराज्यस्त्री देवदेवप्रसादतः ॥”
सुतवस्करा, स्त्री, (सुताः वस्कराः पश्चिम इव
बहुत्वात् यस्याः ।) सप्तपुत्रप्रसूः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
सुतन्त्रयो, स्त्री, (सुता उत्पन्ना अस्थो यस्याः ।
एकत्र बहुजातत्वात् तथात्वम् । सूषिक-
पर्णी । इत्यमरः । २ । ४ । ८८ । उन्दुरविलोया
इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । द्रवन्ती २
न्यग्रोधी ३ सूषिकाज्या ४ चिन्वा ५ मूषक-
मारौ ६ प्रत्यक्ष्येष्ठी ७ शम्भरी ८ । अस्या

गुणाः । अक्षयत्वम् । कटुत्वम् । आसुविषप्रच-
दोषनेत्रायग्रागित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुस्तकान्तरे सुतश्चेतीति च पाठः ॥
सुतद्विक्रयोः, पुं, विवाहोक्तयोगविशेषः ।
यथा, ज्योतिःसारसंग्रहे ।
“सुतद्विक्रयविद्यमानधर्म-
स्वमरगुर्यदि दानवाचितो वा ।
यद्यशुभमुपयाति तच्छुभं स्यात्
शुभमतिष्ठतिमुपैति तत्प्रभवात् ॥”
अपि च ज्योतिस्तत्त्वे ।
“लग्ने तत्पञ्चमे तूर्य्ये नवमे दशमे तथा ।
गुरुर्भुगुणा दोषस्रो विवाहे वर्यते शुभम् ॥”
अयमेव सुतद्विक्रयोः ॥
सुता, स्त्री, (सूयते स या । सु + क्तः । टाप् ।)
अभ्यपत्यम् । कन्या । इति मेदिनी ॥ यथा—
“आत्मजस्तनयः सूतुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी।
आहुर्दुहितरं सर्वे—”
इत्यमरः । २ । ६ । १२७-२८ ॥
“अमी आत्मजायाः स्त्रियां वर्तमाना दुहितर-
माहुः । यथा । आत्मजा । तनया । सूतः
प्रत्ययान्तराभावात् स्त्रियामपि सूतुरेव । सुता
पुत्रा । स्त्रियै के केऽकस्व इति ऋत्वत्वे ङोपसृत-
पुत्रेत्यादिना विभाषया अत इति पुत्रिका
पुत्रका च । शोनादिपाठात् पुत्रो च । मा
भैषीः पुत्रि सौतेति महानाटकम् ॥” इति
तद्दोकायां भरतः ॥ (यथा, भट्टः । २ । ४७ ।
“द्विरण्मयी शालन्तैव जङ्गमा
श्रुतादिव श्यान्निवाचिरप्रभा ।
शशाङ्कान्तरधैवताकृतः
सुता ददे तस्य सुताय मेथिलो ॥”)
दुरालभा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सुतात्मजा, पुं, (सुतस्य सुताया वा आत्मजा ।)
पौत्रः । दोहितः । इति सुतात्मजाशब्ददर्श-
नात् ॥
सुतात्मजा, स्त्री, (सुतस्य सुताया वा आत्मजा)
पौत्रो । दीहितो । इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥
सुतारका, स्त्री, (शोभने तारके यस्याः ।) चतु-
र्विंशतित्तुष्टशासनदेवताकृतदेवताविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ शोभनतारकायुक्तं, त्रि ॥
सुतिकः, पुं, (सुष्टु, तिक्तः ।) पण्यटः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सुतिककः, पुं, (सुष्टु, तिक्तः । ततः कन् ।) पारि-
भद्रः । इति जटाधरः ॥ भूनिम्बः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
सुतिका, स्त्री, (सुष्टु, तिक्ता ।) कोषातकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सुती, त्रि, पुत्रच्छुः । पुत्रवदाचरणकर्ता ।
इति सुभबोधव्याकरणम् ॥
सुती, [न्] त्रि, (सुतमस्यास्तीति । इतिः ।) सुत-
विशेषः । यथा, हितोपदेशे ।
“गुणिविशगणनारम्भे
न प्रतति कठिनी ससभ्रमात् यस्य ।

तेनास्या यदि सुतिनी
वद बन्धा कीदृशो भवति ॥”
सुतीष्वः, पुं, (सुष्टु, तीष्यः ।) शोभाजनः । इति
जटाधरः ॥ श्वेतशिष्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुनिविशेषः । यथा, भट्टी ४ सर्गे ।
“पुरो रामस्य जुहवाश्चकार ज्वलने वपुः ।
शरभङ्गः प्रदिश्यात् सुतीष्यमुनिकेतनम् ॥”
अतिशयखरे, त्रि ॥ (यथा, ऋतुमंजारी । ६ । २८ ।
“समदमधुकराणां कीकिलानानाश्च नादः
कुसुमितसङ्कारैः कर्णिकारैश्च रम्यैः ।
इषुभिरिव सुतीष्यै र्मानसं माननोनां
तदति कुसुमबाणो मन्मथोद्दीपनाय ॥”)
सुतुङ्गः, पुं, (सुष्टु, तुङ्गः ।) नारिकेलवृक्षः । इति
द्वारावली । १०० ॥ यद्वाणां उच्चांशविशेषः ।
तस्य नामान्तरं अन्धतुङ्गः । यथा, सत्कथ-
मुक्तावल्याम् ।
“सूर्योद्युञ्जान् क्रियत्पद्मगुस्त्रीकुलीरान्धयुके
दिग्बन्धोन्मथयतिधियरान् समविश्यांश्च विशान्
अशानितान् वदति जवनशान्धतुङ्गान् सुतुङ्गान्
तानेवांशान् मदनभवनेष्वह नौचान् सुतो-
चान् ॥”
अतिशयोक्ते, त्रि ॥
सुतेजनः, पुं, (सुतेजयतीति । सु + तिज + ह्युः ।)
धन्वन्वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (तथास्य
गुणाः ।
“धन्वङ्गः कफपित्तामकामहत्तुरो लघुः ।
वृङ्गो बलकाद्रूलः सन्धिकद्वन्द्वगरोपणः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सुतेजाः, [स्] पुं, (सुष्टु, तेजो यस्य । यद्वा, सुतेजय-
तीति । सु + तिज + “गतिकारकयोरिति ।”
उणा० ४ । २२६ । इति अक्षिः ।) अतौत-
कत्पोयाङ्ङेदः । इति हेमचन्द्रः । आदित्य-
भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ शोभनतेजोयुक्ते,
त्रि ॥ (यथा, छान्दोग्योपनिषदि । ५ । १२ । १ ।
“एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मान-
मुपास्ते ॥”)
सुतेला, स्त्री, (सुष्टु, तैलमस्यामिति ।) महा-
ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुत्तमा, [न्] पुं, (सु + च + मनिन् ।) इन्द्रः । इत्य-
मरः । १ । १ । ४५ ॥ सुष्टु, त्रायते भुवनं सुत्तमा
चासुसिति मन् सोः पक्षे दीर्घत्वं सूत्तमा च ।
इति रुद्रः । इति भरतः ॥ (यथा, अम्बाष्टके । ३ ।
“यत्राश्रयो लगति तत्रागजा वसतु कुत्रापि
निम्बुलशुका
सुत्तमाकालसुष्टुसत्राशनप्रकारसुत्तमाकारि-
चरणा ॥”
गन्धलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, वाजसनेयमंदि-
तायाम् । १० । ३२ ।
“इन्द्राय सुत्ताम्णे पच्यस्व ॥”
“सुष्टु, त्रायते इति सुत्तमा तस्मै सुत्ताम्णे
शोभनत्तमाणकत्वं सुत्तातव्याय वा इन्द्राय पच्यस्व”
इति तद्वाच्यम् ॥)

सुदर्श

सुत्वा, [न] पुं, (सु + "सुयजोर्ङ्वनिप् ।" १।२। १०३ । इति ङ्वनिप् ।) अभिषवे क्तौ । इत्य-
मरः । २। ७। ४७ ॥ अभिषवः ज्ञानमात्रं
इह तु प्रस्तावान् यज्ञाङ्गानं तत् कृतवान् यः
स सुत्वा कथ्यते । सुजः कनिप् तन् सुत्वा
कृतौति अधीतिवत् । कृतं इति पाठे सप्तमी ।
इति भरतः ॥
सुद, इ शोभे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-अक०-सिट् ।) सुन्दरम् । इति दुर्गा-
दासः ॥ सौत्रधातुरयम् ॥
सुदम्बिका, स्त्री, (सुष्टुदम्बं दाहोऽस्वस्या इति
सुदम्ब + ठन् ।) दम्बानामह्वः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सुदण्डः, पुं, (शोभनो दण्डो यस्मात् ।) वेदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सुदण्डिका, स्त्री, गोरक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुदन्, [त्] त्रि, (शोभना दन्ता यस्य । "वयसि
दन्तस्य दद" ५ । ४ । १४१ । इति दद ।)
शोभनदन्तविशेषः । (स्त्रियां ङोप् । यथा,
रघुः । ६ । ३७ ।
"विधाय सृष्टिं ललितां विधातु-
र्जगाद भूयः सुदतीं सुनन्दा ॥"
शोभनो दत् दन्तः इति विगुह्ये सुदत् इत्येव
स्यात् । शोभनदन्तः । यथा, भागवते । ३ ।
२३ । ३२ ।
"सुसुवा सुदता स्रस्त्रिगन्धापाङ्गेन चक्षुषा ।
पद्मकोशसुधा नौलैरलकैश्च लसन्मुखम् ॥"
सुदन्तः, पुं, (शोभनो दन्तो यस्य । वयोगम्यमा-
नाभावात् न दन्तादेशः ।) नटः । इति केचित् ।
शोभनदन्तश्च ॥
सुदन्ती, स्त्री, (शोभनो दन्तो यस्याः । ङोप् ।
वयोगम्यमानाभावात् न दन्तादेशः ।) दिक्-
कारिणीविशेषः । शुभदन्तीशब्ददर्शनादिति
केचित् ॥
सुदर्भा, स्त्री, (सुष्टु दर्भो यत्र !) इक्षुदर्भा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ शोभनकुशयुक्ते, त्रि ॥
सुदर्शनं, क्तौ, (सुष्टु दृश्यते इति । सु + दृश् +
ल्युट् । शोभनं दर्शनमस्येति वा ।) इन्द्रनगर-
म् । इति मेदिनी ॥
सुदर्शनः, पुं, क्तौ, (शोभनं दर्शनमस्येति ।) विष्णु-
चक्रम् । इत्यमरः । १ । १ । २८ । तस्योत्-
पत्तियथा,—
"तस्मात् प्रसादं कुरु मे यद्यत्तु यद्भागहम् ।
अपनेर्थासि ते तेजः कृत्वा यन्ने दिवाकर ॥
रूपं तव कारिष्यामि लोकानन्दकरं प्रभो ।
तथेत्यक्तः स रविणा भ्रमी कृत्वा दिवाकरम् ॥
यद्यक् चकार तत्तेजश्चक्रं विष्णोरकल्पयत् ।
त्रिशूलश्चापि रुद्रस्य वज्रमिन्द्रस्य चाधि-
कम् ।
देवदानवसंघर्षुः सहस्रकिरणात्मकम् ॥"
इति मातृख्ये । ११ । २७-३० ॥ * ॥
अपि च पाप्मोत्तरखण्डे १४५ अध्याये ।

सुदर्श

ईश्वर उवाच ।
"नायमेभिर्महातेजाः शस्त्रास्त्रैर्वंध्यते मया ।
देवाश्च स्वस्तेजांसि शस्त्रार्थं दौयतां मम ॥
नारद उवाच ।
अथ विष्णुमुखा देवाः स्वतेजांसि ददुस्तथा ।
तान्येभ्यं वै गतानीयो दृष्ट्वा स्वस्त्रामुचम्वहः ॥
तेनाकरोन्महादेवः सहसा शस्त्रमुत्तमम् ।
चक्रं सुदर्शनं नाम ज्वालामालातिभीषणम् ।
तेजःशेषेषु च तथा वल्लभं कृतवान् हरः ॥"
तत्र शिवेन विष्णवे दत्तम् । यथा,—
"ततः प्रीतः प्रभु प्रादात् विष्णवे प्रवरं वरम् ।
प्रत्यक्षं तेजसं श्रीमान् दिव्यं चक्रं सुदर्शनम् ॥
तद्वत्सा देवदेवाय सर्वभूतभयप्रदम् ।
कालचक्रनिभं चक्रं शङ्करो विष्णुमग्रवीत् ॥
वरायुधोऽयं देवेश सर्वायुधनिवहणः ।
सुदर्शनो हादशारो यो मनःसट्शो जवी ॥
भारान् स्थिता भमी चात्र देवा मासाश्च
राशयः ।
शिष्टानां रक्षणार्थाय संस्थिता ऋतवस्तु षट् ॥
अग्निः सोमस्तथा मित्रो वरुणश्च प्रजापतिः ।
इन्द्राग्नी चाप्यथो विश्वे प्रजापतय एव च ॥
चनुमांश्चाथ बलवान् देवो धन्वन्तरिस्तथा ।
तपांस्त्रेव तापसश्च चादशैते प्रतिष्ठिताः ॥
चैत्राद्याः फाल्गुनान्ताश्च मासास्तत्र प्रति-
ष्ठिताः ॥
त्वमेवमादाय विभो वरायुधं
शत्रुं सुराणां जहि मा विश्वह्वियाः ।
अमोघ एषोऽमरराजपूजितो
धृतो मया देहगतस्तपोबलात् ॥"
इति वामने ७८ अध्यायः ॥ * ॥
वैष्णवाङ्गे तन्निष्कारणविधिः यथा । ब्रह्माण्डे ।
"कृत्वा धातुमयीं मुद्रां तापयित्वा स्वकां
तनुम् ।
चक्रादिचिह्नितं भूप धारयेद्देवो नरः ॥"
नारदोयपञ्चरात्रे ।
"हादशारान्तु षट्कोणं बलयत्रयसंयुतम् ।
हरः सुदर्शनं तप्तं धारयेत्तद्विचक्षणः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥
अन्यत् सुद्राशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * श्रीमन्दिरोपरि
देयतचक्रप्रमाणं यथा—
विम्बाईमामं चक्रन्तु त्रिभागेणाय कारयेत् ।
हात्रिशदङ्गुलं ज्येष्ठं कनिष्ठं त्वष्ट्रानितः ॥
प्रतिमात्थ्यभागेन कारयेद्वा सुदर्शनम् !
लोहजं शैलजं वापि कारयेत्सिद्धपूर्वकम् ॥
श्रृष्टारं हादशारं वा मध्ये मूर्त्तिसमन्वितम् ।
नारसिंहेन रौद्रेण विश्वरूपेण वा पुनः ॥"
इत्यादि ॥ * ॥
"अधिवास्य विधानेन चक्रं दण्डं ध्वजं तथा ।
देववत् सकलं कृत्वा मण्डपस्रपनादिकम् ॥
नेत्रोन्मीलनकं कृत्वा पूर्वोक्तं सञ्जमाचरेत् ।
अधिवासयेत् विधिना श्रव्यायां प्राप्य देशिकः ॥
ततः सहस्रशीर्वेति स्रुतं चक्रं न्यसेद्दुधः ।

सुदर्श

तथा सीदर्शनं मन्त्रं मनस्तस्य निवेशयेत् ॥
मनोऽनुकूपेणास्त्रैव सजीवकरणं ऋतम् ।
भारिषु मूर्त्तयो न्यासाः केगवाद्याः सुरोत्तमाः ॥
नाभ्यक्षप्रतिनेमीषु न्यसेत्तस्मानि देशिकः ।
नारसिंहं विश्वरूपमक्षमध्मे निवेशयेत् ॥
सकलं विश्वसिद्धं स्रुतात्मानं सजीवकम् ।
निष्कलं परमात्मानं ध्वजे ध्यायन् न्यसेद्वरिम् ॥
तच्छक्तिं व्यापिनीं ध्यायेत् ध्वजरूपाञ्जला-
ननाम् ।
ततो मण्डपमध्ये तु स्थाप्य पुण्य यथाविधि ॥
पूर्वोक्तं न विधानेन शोभं कुण्डेषु कारयेत् ॥
ततः प्रभातसमये मूर्त्तियैः सह देशिकः ।
मूर्त्तियैः चाचार्यैः ।
कलसे स्वयंशकलं न्यस्त्वा रत्नानि पञ्च च ।
स्थापयेच्चक्रमन्त्रं च स्वयंचक्रमधस्ततः ॥
पारदेन तु मंग्राय्य नेत्रपट्टेन स्थापयेत् ।
ततो निवेशयेच्चक्रं हादशारं सुदर्शनम् ॥
दुर्निरोधं सुरैर्हैर्त्यैर्भ्रमद्विस्फुलिङ्गकम् ।
तन्मध्ये चिन्तयेद्देवं नृसिंहं दैत्यनिर्हलम् ॥
स्फुरत्समीदामिनीजिह्वं ज्वलज्जलनकेसरम् ।
दोषार्कनयनं चन्द्रकोटिभास्वरदंष्ट्रणम् ॥
तप्तस्य तपनोयस्य सहस्रं परुषाननम् ।
सर्वदुष्टहरं देवं दुष्पुंश्च देवदानवैः ॥
सर्ववर्णान्तबीजेन चतुर्हं शत्रुतेन च ।
बिन्दुनालकृतेनादौ प्रथमेन मुनेन च ।
अन्ते प्रथमित्युक्तेन स्थापयेद्दृष्ट्वाशनम् ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १८ विलासः ॥ * ॥
चक्रमन्त्रो यथा । ॐ नमो भगवते सुदर्शनाय
निर्णाशितसकलरिपुध्वजाय भगवन्नारायण-
कराभोरुदृश्यार्शुदुर्जलिताय ।
"एच्छेच्च त्वं सहस्रार चक्रराज सुदर्शन ।
यज्ञभागं प्रगृह्यस्व पूजास्त्रैव नमो नमः ॥"
इति च तत्रैव १५ विलासः ॥
सुमेरुः । जम्बूद्विपः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
मातृख्ये । ११३ । ७४—७५ ।
"सुदर्शनो नाम महान् जम्बूद्विपः सनातनः ।
नित्यपुष्पफलोपेतः सिद्धचारणसेवितः ॥
तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीपो वनस्पतेः ।
योजनानां सहस्रस्य शतधा च महान् पुनः ॥
उत्सो धो ह्यस्यराजस्य दिवमाहृत्य तिष्ठति ॥"
ह्यत्ताहृत्पिता । जिनानां बलदेवः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (मत्स्यः । तत्पर्यायो यथा,—
"मत्स्यो मोनो विसारश्च भगवो वैसारिणोऽप्युजः
शकुलो पृथुरोमा च स सुदर्शन इत्यपि ।
रोहिताद्यास्तु ये जीवास्तेमत्स्याःपरिकीर्त्तिताः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
सुदर्शनः, त्रि, सुदृश्यः । सुखेन दृश्यते असी इति
सुपूर्वकदृशधातोः कर्मस्थानप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
इति सुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (शोभनं
दर्शनं यस्येति वा । यथा, भागवते । १।२।४।५१
"श्यामशोषधिरौषधिरुदुक्लस्रणैर्मिषलम् ।
समचार्यद्विजहोह निष्कजानुसुदर्शनम् ॥"

सुदलः

सुदर्शनचूर्णं, स्त्री, (सुदर्शनं सुदृश्यं चूर्णं यच्च ।) ज्वररोगस्य शोषधिविशेषः । यथा,—
 “त्रिकफला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुग्मं शटी ।
 त्रिकटु ग्रन्थिकं मूर्च्छा गुडचो धन्वयासकः ॥
 कटुका पर्पटी मुखं चायमाणा च बालु-
 कम् ॥
 निम्बं पुष्करमूलञ्च मधुयष्टी च वल्कलः ॥
 यवानौन्द्रयवो भार्गी शिपुबोकं सुराद्रजा ।
 वचा त्वक् पद्मकोशीरचन्दनातिविषाबलाः ॥
 शालिपर्णी शुभ्रिपर्णी विडङ्गं तगरं तथा ।
 चित्रकं देवकाष्ठञ्च चव्यं पत्रं पटोलजम् ॥
 जीवकपंभकौ चैव खड्गं वंशलोचना ।
 पुण्डरीकञ्च काकोलिपत्रकं जातिपत्रकम् ॥
 तालीशपत्रमेतानि समभागानि चूर्णयेत् ।
 अर्धमां सर्वचूर्णस्य किरातं प्रक्षिपेत् सुधीः ॥
 एतत् सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम् ।
 ज्वरांश्च निखिलान् हन्त्यावाच कार्या विचा-
 रणा ॥
 पृष्णगन्धागन्तुजांश्च धातुस्थान् विषमज्वरान् ।
 सन्निपातोद्भवांश्चापि मानसानपि नाशयेत् ॥
 शोतादीन्पि दाहादीन् मोहं तन्द्रां भ्रमं
 षष्णाम् ।
 कामं खामञ्च पाण्डुञ्च हृद्रोगं कामलापि च ॥
 त्रिकण्टकटो जानुपाशशूलञ्च नाशयेत् ।
 शोताम्बुना पिबेदेतत् सर्वज्वरनिवृत्तये ॥
 सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम् ।
 तद्वज्जराणां सर्वेषां चूर्णमेतत् प्रणाशनम् ॥” *
 पुष्करमूलाभावे कुष्ठमपि दद्यात् । भाग्यभावे
 कण्टकारीमूलम् । सौराष्ट्रभावे स्फुटिकां
 दद्यात् । तगरालाभे कुष्ठं देयम् । जीवकपं-
 भयोरभावे विदारोकन्दस्य भागद्वयं दद्यात् ।
 पुण्डरीकं श्वेतकमलम् । काकोल्यभावे अश्व-
 गन्धामूलं दद्यात् । तालीशपत्रकाभावे स्नर्ण-
 तालीं प्रदीयते इति । अथवा कण्टकारीजटा
 देया । इति भावप्रकाशः ॥
 सुदर्शनहोपं, स्त्री, (सुदर्शनस्य तन्नाम्ना प्रसिद्धस्य
 जम्बूवृक्षस्य होपम् ।) जम्बूहोपम् । इति पुरा-
 णम् ॥
 सुदर्शना, स्त्री, (सुखेन दृश्यतेऽसौ । सु + दृश् +
 भाषायां शासियुधीति युच् । टाप् ।) सुदर्शन-
 वृक्षः । सुदर्शनगुलञ्च इति पद्मगुलञ्च इति च
 ख्यातः । तत्पर्यायः । चक्राङ्गा २ वृषकर्णी ३
 दध्यानी ४ । इति रत्नमाला ॥ सोमवल्ली ५
 मधुपर्णिका ६ चक्राङ्गा ७ । अस्या गुणाः ।
 स्वादुत्वम् । उष्णत्वम् । कफशोफास्रवातनाशित्व-
 त्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ विषनाशित्वम् ।
 इति राजवल्गवः ॥ आत्रा । शोषधिविशेषः ।
 इति विश्वमेदिनौ ॥
 सुदर्शनौ, स्त्री, (सुष्ठु दर्शनं यस्याः । डीप् ।) अमरावती । इति विश्वः ॥
 सुदलः, पुं, (सुष्ठु दलमस्य ।) चौरमोरटा । इति
 रत्नमाला ॥

सुदिना

सुदला, स्त्री, (सुष्ठु दलान्यस्याः ।) शालपर्णी ।
 तद्वशी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुदानः, पुं, (सुष्ठु दान्तः ।) शाक्यमुनिशिष्य-
 विशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अतिशय-
 शान्ते, त्रि । यथा, महाभारते । १।३८।१२ ।
 “सुदान्तानपि चेवाहं दद्यामष्टादश्यापरान् ॥”)
 सुदामा, [न्] पुं, (सुष्ठु ददातीति । दा +
 “आतो मनिन्कनिपूर्वापञ्च ।” ३ । २ । ७४
 इति मनिन् ।) मेषः । पर्वतः । इति मेदिनी ॥
 गोपभेदः । समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 ऐरावतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीकृष्ण-
 शरणागत-विप्रविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते
 श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२२ अध्याये ।
 “रुदो जहार दारिद्र्यं सुदामो ब्राह्मणस्य च
 समागतस्य खण्डहात् हारकां शरणाधिगमः ॥”
 सुदामा, [न्] त्रि, (सु + दा + मनिन् ।) सुदाता
 सुष्ठु, ददातीत्यर्थे मन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति
 मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
 सुदामा, स्त्री, नदीविशेषः । यथा, वाल्मीकीये
 रामायणे अयोध्याकाण्डे ७० सर्गे ।
 “स प्राप्नुवो राजगृहादभिनीर्याय वीर्यवान्
 ततः सुदामां यातिमान् सन्तोर्थावेक्ष्य तां
 नदीम् ॥”
 सुदायः, पुं, (सुष्ठु दौयते इति । सु + दा + घञ्
 युगागमः ।) देययौतकादि । इत्यमरः । २ ।
 ८ । २८ ॥ यथा । यैतक आदिना उपनयन-
 भिक्षाप्रसादादि च यत् देयं तत् दायहरण-
 पदवाच्यम् । कन्यादानकाले जामात्रादिभ्यो
 व्रतभिक्षादौ ब्राह्मणादिभ्यश्च यद्रव्यं दौयते तच्च
 दायदिद्वयमित्यर्थः । युतकं यानिसम्बन्धः तत्र
 भवमिति षो यातकम् । युतयोर्ध्ववरयोरिद-
 मिति वा कणि यौतकम् । यौतकमुकारमध्य-
 मपि । यौतकं यौतकञ्च तत् । इति वाचस्पतिः
 दौयते दायः कर्मणश्च सुष्ठु, दौयते सुदाय
 इति पाठ इत्यन्यं । इति भरतः ॥ पिडमाढ-
 भन्तु कुलसम्बन्धो । यथा,—
 “सुदायेभ्यः पिडमाढभन्तु कुलसम्बन्धिभ्यो कञ्
 सौदायिकम् ।” इति दायतत्त्वम् ॥
 सुदारः, पुं, (सुष्ठु दार यत् ।) पारिपात्रपर्वतः
 तत्पर्यायः । पारिपात्रिकः २ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 सुदि, व्य, शुक्लपक्षः । इति पश्चिमदेशे प्रसिद्धः ॥
 सुदिनं, स्त्री, (सुष्ठु दिनम् ।) शुभाटवसः । यथा,
 ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ४३।४८।५१ ।
 “सुदिनं दुहि नं शम्भु भ्रमत्येव भवे भव ।
 सर्वेषां प्राक्तानाञ्च हं बोजे सुखदुःखयोः ॥
 सुदिनं दुहि नञ्चैव सर्वं कर्मोद्भवं भव ।
 तत्कर्म तपसा साध्यं कर्मणाञ्च शुभाशुभम् ॥”
 सुदिनाह, स्त्री, (सुदिनेषु शुभदिनेषु चहः शुभ-
 दिनम् । यथा, सुदिनं प्रशस्तमहः । टच्
 समासि ।) प्रशस्तदिनम् । यथा । उत्तमैका-
 भ्याञ्च । प्राभ्यामङ्गादेशो न । उत्तमशब्दः

सुदुख्य

अन्वयः पुष्पशब्दमाह । पुष्पे काभ्यामित्येव
 सूत्रयितुमुचितम् । पुष्पाहम् । सुदिनाहम् ।
 सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥
 सुदीर्घः, त्रि, (सुष्ठु दीर्घः ।) अतिविस्तारः ।
 यथा,—
 “विवाह्य श्रीत्रियैभ्यो रात्रामात्यैस्तथैव च ।
 सुदीर्घेषापि कालेन तेषां तप्तं न सिध्यति ॥”
 इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
 सुदीर्घघर्मा, स्त्री, (सुदीर्घः अतिशयः घर्मा
 यस्याः ।) असनपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥
 सुदीर्घफलिका, स्त्री (सुदीर्घं फलं यस्याः ।) कपू ।
 टापि अत इत्वम् ।) वाताकुविशेषः । इति
 रत्नमाला ॥ शिङ्गा वेगुन इति भाषा ॥
 सुदीर्घा, स्त्री, (सुष्ठु दीर्घा ।) चीनाकर्कटी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुदुःखितः, त्रि, (सुष्ठु दुःखितः ।) अतिशय-
 व्यथितः । यथा । ज्योतिष्तत्त्वे भीमपराक्रम-
 वचनम् ।
 “विष्णुभाष्ये त्रिके चित्रे ज्योहायां ज्वनने यमे ।
 एभिर्विवाहिता कन्या भवत्येव सुदुःखिता ॥”
 सुदुर्लभः, त्रि, (सु + दुर् + लभ + खल् ।) अति-
 दुष्प्राप्यः । यथा,—
 “ब्रह्मत्वादपि देवत्वादिस्त्वात्समरादपि ।
 अमृतात् मिहिलाभाञ्च हरिदास्यं सुदुर्लभम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८७ अध्यायः ॥
 सुदुश्चरः, त्रि, (सु + दुर् + चर + खल् ।) अति-
 शयदुःखेनाचरणोयः । यथा, श्रीभागवते ११।
 २८ । १ ।
 “सुदुश्चरामिमां मन्ये योगचर्यामिनात्मनः ।
 यथाहमा पुमान् मिथ्ये त् तन्मे ब्रह्मज्ञसाध्यम् ॥”
 (कार्तिकेये, पुं । यथा, महाभारते । ३ ।
 २३१ । ७ ।
 “प्रभुर्नता विशाखश्च नैगमैः सुदुश्चरः ॥”)
 सुदुष्करः, त्रि, (सु + दुर् + कृ + खल् ।) अत्यन्त-
 क्लेशकरः । यथा, श्रीभागवते । ४ । ८ । ६८ ।
 “सुदुष्करं कर्म कृत्वा लोकपालैरपि प्रभुः ।
 एषत्यचिरतो राजन् यशो विपुलयंस्तव ॥”
 सुदुस्तरः, त्रि, (सु + दुर् + स्तृ + खल् ।) अति-
 दुःखेन तरणोयः । यथा, श्रीभागवते । १० ।
 २ । ३१ ।
 “स्वयं समुत्तीर्य सुदुस्तरं सुमन्
 भवार्णवं भीममदभ्रसोहदाः ।
 भवत्पदाभोरुहनावमत्र ते
 निधाय याताः सदनुग्रहो भवान् ॥”
 सुदुस्वजः, त्रि, (सु + दुर् + त्यज + खल् ।)
 अतदुःखेन त्याज्यः । यथा,—
 “त्यक्त्वा सुदुस्वजसुरैरपितराज्यलक्ष्मीं
 धर्मिष्ठ आर्थवचसा यदगादरक्ष्यम् ।
 मायासृगं दयितयेषितसम्बन्धाय-
 हन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥”
 इत्याह्वितत्वधृतश्रीभागवतवचनम् ॥

सुधर्मः

सुदूरः, त्रि, (सुष्ठु, दूरः ।) अतिदूरतरः । तत्पर्यायः । दवीयान् २. दविष्ठः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ६८ ॥

सुदूरपराहतः, त्रि, (सुदूरे पराहतः निराकृतः ।) अतिदूरनिराकृतः । चिरध्वस्तः । यथा । “अननुगमेन तत्तज्जातिघटितलक्षणासम्भवात् लक्षणात्पत्तिरूपयुक्तेः सुदूरपराहतत्वात् इति भाववर्णनं अनुपादेयमेव ।” इत्यवयवप्रत्यगादाधरी ॥

सुदृक्, [श] त्रि, (सुष्ठु, दृक्, नेत्रं यस्य) सुन्दरचक्षुःशतः । यथा, श्रीभागवते । १० । ३० । २७ । “भीता सुदृक् पिधायास्यं भेजे भीतिविडम्बनम् ॥”

“सुदृक् सुनयनं चास्यं पिधाय । सुदृक् वराप्नोति वा । भीतिविडम्बनं भयानुकरणम् ।” इति श्रीधरस्वामी ॥ श्रीभनचक्षुषि, क्ली ॥

सुदृढः, क्ली, (सुष्ठु, दृढम् ।) गाढम् । तद्वति, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

सुयुक्तः, पुं, वैश्वतमनुपुत्रः । स तु इडराजः । यथा, वज्रपुराणे सागरापाख्याननामाध्याये । “जलक्रोडागतो यत्र पार्वत्या सहितो हरः । स्त्रीरूपधारिभिर्व्यालस्ततः स हिमवद्गिरौ ॥ ततोऽविशदिविस्तारं शृगयाकण्ठचेतनः । वभूव नृपतिः सद्यः सानुयात्रबलान्वितः ॥ इदं स्त्रीलिङ्गमापन्नः प्रतिभ्रमति कानने । ततो बुधाश्रमं प्रायार्द्राङ्गरूपाश्रया सती ॥ बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपमन्विता । सोमपुत्राद्बुधाद्राजन् तस्या जज्ञे पुरुरवाः ॥ जनयित्वा पुनः सातं पुनः सुयुक्ततां गता । प्रसादात् शङ्करस्यापि बुधेनाराधितस्य च ॥ सुदुरास्यत् तदायादः स्रवः परमधार्मिकः ॥”

सुधन्वा, [न्] त्रि, (सुष्ठु, धनुर्यस्य । धनुषधत्त्वं लङ् ।) प्रोडधानुष्कः । इति मेदिनी ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ३६ ।

“नमस्तोष्णे षवे चायुधने च नमः स्वायुधाय च सुधन्वे ॥”)

सुधन्वा, [न्] पुं, (सुष्ठु, धनुर्यस्य ।) विश्वकर्मा । इति मेदिनी ॥ राजविशेषः । इति पुराणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १२ । १० ।

“सम्भूतस्य च दायदः सुधन्वा रिपुमर्दनः । सुधन्वनः सुतथासोत् त्रिधन्वा नाम पार्थिवः ॥ विदुरः । यथा, भागवते । ३ । २१ । ३५ ।

“तास्मिन् सुधन्वज्जनि भगवान् यत् समादिशत् । उपादायात्रमपदं मुनेः शान्तव्रतस्य तत् ॥”)

सुधन्वाचार्यः, पुं, ब्राह्मणवशात् सवर्णायां जातो जातिविशेषः । यथा,—

“वैश्यान् जायते ब्राह्म्यात् सुधन्वाचार्य एव च कार्ष्ण्यं विजम्ना च मैत्रः सात्वत एव च ॥” इति मानवे १० अध्यायः ॥

सुधर्मा, पुं, जिनगणाधिपविशेषः । इति हिमचन्द्रः ॥

सुधाक

सुधर्मा, स्त्री, (शोभनो धर्माऽस्वामिति । अनिच् । ततः “डाकुभाभ्यामन्यतरस्वाम् ।” ४ । १ । १३ । इति पचे डाप् ।) देवसभा । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥ (यथा, रघुः । १७ । २७ ।

“स राजककुदव्यप्रपाणिभिः पार्श्ववर्तिभिः । यथावदोरितालोकः सुधर्मानवमां सभाम् ॥”

“सुधर्माया देवसभाया अनवमां अन्वूनाम् ।” इति तट्टोकायां मञ्जिनायः ॥)

सुधर्मा, [न्] पुं, (सुष्ठु, धर्मा यत्र । “धर्मादनिच् केवलात् ।” ५ । ४ । १२४ । इति अनिच् ।) देवसभा । कुटुम्बी । इतरणादिकोषः । २ । १८७ ॥ (देवसभार्थं स्त्रीलिङ्गोऽपि भवति ॥ “सु + ध +

“मिथुने मनिः ।” उणा० ४ । १५१ । इति मनिः श्चिचयः । इत्यञ्जलदत्तः ॥ सधर्माविशिष्टे, त्रि यथा, हरिवंशे । ११५ । ७५ ।

“सुधर्मणे सुधर्मां तां कृष्णायाकृष्टकारिणे । देवो देवसभां दत्त्वा वायुरन्तरधीयत ॥”)

सुधर्मा, स्त्री, देवसभा । इत्यमरटीका । १ । १ । ५१ । सुधा, स्त्री, (सुखेन धीयते पीयते इति । घेट् पाने + “भातघोपसर्गं”, ३ । ३ । १०६ । इत्यङ् ।

टाप् ।) अमृतम् । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६१ । १३ ।

“न पथात्तेऽपि मन्यन्तेसुधामपि सुरोपमाः ॥” लेपनम् । (यथा, माघे । १२ । ६२ ।

“सैनासुधाक्षालितसौधमस्यदां पुरां बहूनां परभागमाप सा ॥”)

सुधर्मा, स्त्री, देवसभा । इत्यमरटीका । १ । १ । ५१ । सुधा, स्त्री, (सुखेन धीयते पीयते इति । घेट् पाने + “भातघोपसर्गं”, ३ । ३ । १०६ । इत्यङ् ।

टाप् ।) अमृतम् । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६१ । १३ ।

“न पथात्तेऽपि मन्यन्तेसुधामपि सुरोपमाः ॥” लेपनम् । (यथा, माघे । १२ । ६२ ।

“सैनासुधाक्षालितसौधमस्यदां पुरां बहूनां परभागमाप सा ॥”)

सुधर्मा, स्त्री, देवसभा । इत्यमरटीका । १ । १ । ५१ । सुधा, स्त्री, (सुखेन धीयते पीयते इति । घेट् पाने + “भातघोपसर्गं”, ३ । ३ । १०६ । इत्यङ् ।

टाप् ।) अमृतम् । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६१ । १३ ।

“न पथात्तेऽपि मन्यन्तेसुधामपि सुरोपमाः ॥” लेपनम् । (यथा, माघे । १२ । ६२ ।

“सैनासुधाक्षालितसौधमस्यदां पुरां बहूनां परभागमाप सा ॥”)

सुधर्मा, स्त्री, देवसभा । इत्यमरटीका । १ । १ । ५१ । सुधा, स्त्री, (सुखेन धीयते पीयते इति । घेट् पाने + “भातघोपसर्गं”, ३ । ३ । १०६ । इत्यङ् ।

टाप् ।) अमृतम् । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६१ । १३ ।

“न पथात्तेऽपि मन्यन्तेसुधामपि सुरोपमाः ॥” लेपनम् । (यथा, माघे । १२ । ६२ ।

“सैनासुधाक्षालितसौधमस्यदां पुरां बहूनां परभागमाप सा ॥”)

सुधर्मा, स्त्री, देवसभा । इत्यमरटीका । १ । १ । ५१ । सुधा, स्त्री, (सुखेन धीयते पीयते इति । घेट् पाने + “भातघोपसर्गं”, ३ । ३ । १०६ । इत्यङ् ।

टाप् ।) अमृतम् । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६१ । १३ ।

“न पथात्तेऽपि मन्यन्तेसुधामपि सुरोपमाः ॥” लेपनम् । (यथा, माघे । १२ । ६२ ।

“सैनासुधाक्षालितसौधमस्यदां पुरां बहूनां परभागमाप सा ॥”)

सुधर्मा, स्त्री, देवसभा । इत्यमरटीका । १ । १ । ५१ । सुधा, स्त्री, (सुखेन धीयते पीयते इति । घेट् पाने + “भातघोपसर्गं”, ३ । ३ । १०६ । इत्यङ् ।

सुधासि

“उत्सृष्टिं सांख्येनोऽयं ज्योत्स्नावर्षी सुधाकरः स्फुरति ।

आसक्तकण्ठचरणः शकट इव प्रकटितचौरः ॥” सुधाङ्गः, पुं, (सुधामयं अमृतात्मकमङ्गमस्य । सुधेव शङ्कमङ्गमस्येति वा ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुधाजीवो, [न्] पुं, (सुधा + जीव + णिनिः ।) सुधया लेपनेन जीवति यः । राज इतिभाषा । तत्पर्यायः । पलगण्डः २ लेपकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुधाधारः, पुं, (सुधाया आधारः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ अमृतपात्रश्च ॥

सुधानिधिः, पुं, (सुधाया निधिः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

सुधापयः, [स्] क्ली, सुधेवशक्तं पयः निर्व्यासः । अहोचोरम् । इति केचित् ॥

सुधापाणिः, पुं, (सुधा पाणो यस्य ।) धन्वन्तरिः । इति केचित् ॥

सुधाभुक्, [ज्] पुं, (सुधां भुङ्क्ते इति । भुञ् + क्तिप् ।) देवः । इति हिमचन्द्रः ॥

सुधाभृतिः, पुं, (सुधाया भृतियंक्तात् ।) चन्द्रः । यज्ञः । इति मुद्राङ्कितमेदिनी ॥ इत्याचरमेदिन्यां सुधाभृतिरिति पाठः ॥

सुधामयः, पुं, (सुधात्मकः इति । सुधा + मयट् ।) भूपालभवनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ अमृतात्मके, त्रि । यथा, श्रीजयदेवः ।

“रासोक्तासभरणे विभ्रमभृतामामीरवामभ्रवन्नभ्यर्णं परिरभ्य निर्भरसुरः प्रेमास्यया राधया साधु त्वददनं सुधामयमिति व्याहृत्य गीत-स्तुति-व्याजादुद्गटचम्बतः स्मितमनोहारौ हरिः पातु कः ॥”

सुधामोदकः, पुं, (सुधेव मोदयतीति । मुद + णिच् + खुल् ।) यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुधामोदकजः, पुं, (सुधामोदात् जायते इति । जन + डः ।) तवराजोद्भवशङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुधावर्षी, [न्] पुं, (सुधां वर्षतीति । वृष + णिनिः ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुधावासः, पुं, (सुधाया वासाः ।) चन्द्रः । यथा, “ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः नमस्ते रोहिषोक्तान्त सुधावास नमोऽस्तुते ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(त्रपुसम् । तत्पर्यायो यथा,—

“त्रपुसं कर्णिकफलं सुधावासः सुशौतलम् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वशङ्खे प्रथमे भागे ॥)

सुधावासा, स्त्री, (सुधाया वासो यत्र ।) त्रपुषी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुधासिन्धुः, पुं, (सुधायाः सिन्धुः ।) अमृतसमुद्रः । यथा,—

सुनन्दः

“सुधासिन्धोर्गन्धे सुरविटपिवाटीपरिहते
मधिहोपे नोपोपवनवति चिन्तामणिरुद्रे ।
शिवकारि मन्त्रे परमशिवपर्यङ्गनिलयां
भजन्ति त्वा धन्वाः कतिचन चिदानन्दलह-
रीम् ॥”

इत्यानन्दलहरी ॥

सुधासूतिः, पुं, (सुधायाः सूतिरत्यन्तियत्र ।)
यज्ञः । चन्द्रः । पद्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥
सुधासवा, स्त्री, (सवतीति । सु + सच् । टाप् ।
- सुधायाः सवा ।) प्रतिजिह्वा । अलिजिह्विका ।
इति चिकाण्डशेषः ॥ रुदन्तीवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुधाहरः, पुं, (सुधां हरतीति । हृ + षच् ।
सुधाया हर इति वा ।) गरुडः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सुधाहृतः, पुं, (सुधां हरतीति । हृ + क्तिप् ।)
गरुडः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुधितिः, पुं, स्त्री, स्वधितिः । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥

सुधीः, पुं, (सु शोभना धीयस्य ।) पण्डितः ।
इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥

सुधीः, स्त्री, (शोभना धीः ।) सुन्दरवृद्धिः ।
सुधुधीः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ शोभना
धीयस्य ।) शोभनबुद्धियुक्ते, त्रि ॥ (यथा,
भट्टिः । १२ । ६ ।)

“मात्रातिमात्रं शभयैव बुद्ध्या
चिरं सुधोरभ्यधिक समाधात् ॥”

सुधूम्यः, पुं, स्यादुनामगन्धद्रव्यम् । इति राज-
निघण्टुः ॥

सुधोद्भवः, पुं, (सुधया सह उद्भवो यस्य ।)
धन्वन्तरिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुधोद्भवा, स्त्री, (सुधाया उद्भवो यस्याः ।)
हरतीतकौ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (हरतीतकौ-
शब्दस्य विवरणं त्रियम् ॥)

सुनन्दः, स्त्री, (सुष्ठु नन्दयतीति । नन्द + षच्)
बलभद्रस्य सुषलम् । इति शब्दमाला ॥ (कुजृम्भ-
दैत्यस्य सुषलम् । यथा, माकण्डेये । ११६ । १८
“सुनन्दं नाम सुषलं त्वष्टा यन्निर्मितं पुरा ।
तज्जहार स दुष्टात्मा तेन हन्ति रणे रिपून् ॥)
सुन्दरानन्दजनकं, त्रि ॥

सुनन्दः, पुं, (सुष्ठु नन्दयतीति । नन्द + षच् ।)
श्रीकृष्णस्य पार्षदशेषः । यथा, श्रीभागवते
१० । ८८ । ५६ ।

“सुनन्दनन्दप्रसुखैः स्वपार्षदैः

चक्रादिभिर्मूर्त्तिधरैर्निजायुधैः ।

पुष्ट्या त्रिया कौत्तरजयाखिलर्षिभि-
र्निषेव्यमाणं परमेष्ठिनां पतिम् ॥”

द्वादशविध-राजगृहान्तगतशेषविशेषः । यथा,
“यदयत्रं वीर्यते मानं तस्य तेनैव कल्पना ।
राजः स्रष्टुमेकन्तु दीर्घं सर्वत्र निःक्षिपेत् ॥
आयामेन सुनन्दः स्याद्राजहस्तैश्च पञ्चभिः ।
परिषाहे चतुर्भिश्च राजहस्तैः प्रतिष्ठितः ॥

सुनाभः

पश्चाधिदेवता भौमो रक्षतौदं वसुधरा ।
द्वाराणि विंशतिबाह्व रक्षतिवाहतानि च ॥
रक्षपट्टाहृतो गेहः सकलार्थप्रसाधकः ।
अत्र स्थित्वा महोपालः सुचिरं पाति मेदि-
नीम् ॥”

दीर्घः ५१ प्रस्थः ४० । इति सुनन्दः ॥ सुन्दरः
इति च पाठः । इति युक्तिरूपतरुः ॥

सुनन्दा, स्त्री, (सुष्ठु नन्दयति या । नन्द + षच् ।
टाप् ।) उमा । गोरोचना । इति मेदिनी ॥
नारी । इति विश्वः ॥ उमासखीभेदः । इति
शब्दमाला ॥ (अजपत्रा इन्दुमत्याः सखी
द्वारपालिका । यथा, रघुः । ६ । २० ।

“ततो नृपाणां न्युतहत्तवंशा
पुं वत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।
प्राक् सन्निकर्षं मगधेश्वरस्य
नीत्वा कुमारीमवदत् सुनन्दा ॥”

अर्कपत्नीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ इषेरमूल
इति भाषा ॥ (पुरुवंशोयमाश्वीभूमनृपतेः
पत्नी । यथा, महाभारते । १ । ८५ । १६ ।

“सार्वाभौमः खलु जित्वा जहार कौकेयीं सुनन्दां
नाम तामुपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे जयत्सेनो
नाम ॥” * ॥ दुष्यन्तपुत्रभरतस्य पत्नी । यथा,
तत्रैव । १ । ८५ । ३२ ।

“भरतः खलु काशेयीमुपयेमे सार्वसेनीं सुनन्दां
नाम । तस्यामस्य जज्ञे भुमनुः ॥” * ॥ चेदि-
राजकन्या । यथा, तत्रैव । ३ । ६५ । ५० ।

“एवमुक्त्वा ततो भैमीं राजमाता विशांपते ।
उवाचेदं दुहितरं सुनन्दां नाम भारत ॥”

सुनयनः, पुं, (शोभने नयने यस्य ।) मृगः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ शोभनचतुर्थ्युक्ते, त्रि ॥ (यथा,
रघुः । ८ । ५२ ।

“दृष्टशूरध्वनि तं वनदेवताः
सुनयनं नयनन्दितकौशलम् ॥”

सुनयना, स्त्री, (सु शोभने नयने यस्याः ।) नारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुनाकृतः, पुं, कर्पूरकः । इति शब्दचन्द्रिका ।
सुनाभः, पुं, (सुष्ठु नाभिरस्य । अच् समासे ।)
मैनाकपर्णवतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १० । ३० ।

“इन्द्रकौलः सुनाभश्च तथा दिव्यौ च पर्वतौ ॥”
छतराष्ट्रपुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । १२७ । ५ ।

“उर्णनाभः सुनाभश्च तथानन्दोपनन्दकौ ॥”
सुष्ठु नाभिसंक्रममध्यमस्येति । सुदर्शनचक्रं, स्त्री
यथा, भागवते । ३ । ३ । ६ ।

“सुतं मृधे खं वपुषा शसन्तं
दृष्ट्वा सुनाभोन्मथितं धरित्रा ।
आमन्त्रितस्तत्तनयाय शेषं
दत्त्वा तदन्तःपुरमाविवेश ॥”

वाचलिङ्गस्यैः पृथक् । यथा, महाभारते ।
३ । ३ । ४८ ।

“तत्संज्ञा कृतं चक्रं सुनाभं विश्वकर्माणा ।
देवारीणां मदीयेन नाशितः शार्ङ्गधन्वना ॥”

सुनाम

सुनामहादशमी, स्त्री, (सुनामा हादशमी । यथा,
सुनामप्रिया हादशमी ।) द्वादशमासीयद्वादश-
कत्तभ्यन्नतविशेषः । यथा,—
पम्बरीष उवाच ।

“कथं सुनामभिर्देवो द्वादश्यां मुनिसत्तम ।
पूज्यते केशवो मत्तोर्भुक्तिकामफलार्थिभिः ॥
वशिष्ठ उवाच ।

शृणुष्वैकमना भूयः सुनामहादश्यां शुभाम् ।
सर्वपापहरां स्वर्गां भुक्तिमुक्तिप्रदायिकाम् ॥
मनसापि चिकीर्षन्ति ये द्वादश्यां नरोत्तमाः ।
तेऽपि घोरं न पश्यन्ति पुनः संसारसागरम् ॥
आद्यं सर्वत्रतानान्तु वैष्णवानां मृषोत्तम ।
नरैः स्त्रीभिश्च कर्त्तव्यं विष्णोस्तुष्टिकरं परम् ॥ *
मार्गशीर्षं शुभे मासि शुक्लपक्षे यत्नतः ।
प्रथमं च व गृह्णीयात् द्वादश्यां विधिवत्करः ॥
मनोवाक्कायचेष्टाभिः स विशुद्धो जितेन्द्रियः ।
दशम्यां नियतः स्नात्वा प्रणिपत्य जनार्दनम् ॥
हविष्यान्नकृताहारः शुचिर्भूत्वा भवेद्भूतो ।
उपलभते शुची देशे भक्षयेत् दन्तधावनम् ॥
उपोष्येकादश्यां सम्यक् पूजयित्वा जनार्दनम् ॥
सुनामहादश्यां देव षष्टं भोक्ष्ये परेऽहनि ॥
एवं सङ्कल्प्य नियमं प्रणम्य गरुडध्वजम् ।
दशम्यामेकभक्ताशौ संयतः संवसेन्निशाम् ॥
एकादश्यां ततः कुर्यादेकचित्तः समाहितः ।
पूर्वं प्रपूजयेत् सूर्यं ततोऽर्चयेत् प्रपूजयेत् ॥
नमस्ते देवदेवेश नमस्ते भक्तवत्सल ।
भास्कराय नमस्तुभ्यं रवये कार्यभानवे ॥
नमः सूर्याय देवाय नमस्ते सप्तसप्तये ।
एकस्मै हि नमस्तुभ्यमेकचक्ररथाय च ॥
ज्यातिपां पतये नित्यं सर्वतजोहराय च ।
दिवाकर नमस्तेऽस्तु प्रभाकर नमोऽस्तु ते ॥
एवं संपूज्य विधिवत् पुण्यधूपानुलेपनैः ।
दोषैर्व्यस्रः सुनेवेद्यंस्ततो विष्णुगृहं व्रजेत् ॥
ततोऽनु स्नापयेद्देवं दधिचौरहृतादिभिः ।
सर्वीपधिजलः पुण्यैस्तथा चन्दनवारिभिः ॥
कुङ्कुमोशोरकपू रं चन्दनं विलेपयेत् ।
अच्युतं चार्चयेन्नृत्त्या मालतोऽकुसुमेभ्यं शुभम् ॥
गुग्गुलुं छतसंयुक्तं धूपं दद्यादहर्निशम् ।
पायसापूपसंयावकरभाष्यकदम्बकैः ॥
नैवेद्यं हरये दद्यात् फलमोदकयाम्बुतैः ।
गोतवाद्यंहरंशं प्रणम्यैव सुङ्गुर्मुहुः ॥
एवं पूजां करः कृत्वा त्रिज ज्ञानप्रदायकम् ।
पूजयेदन्तरं नास्ति विकेशवयोरपि ॥
ततोऽत्रयं समालभ्य चन्दनेन नवं घटम् ।
स्रग्विणं तोयसम्पू र्णं न्यसेद्देवस्य सन्निकर्षो ॥
सङ्गमभौक्तिकाचन्तु धञ्जरत्नसुवणकम् ।
न्यस्य गर्भे सवस्त्रन्तु पूजयेत्तत्र केशवम् ॥
यस्य रीचि स्थिता मेघाः सर्वसन्धिषु पद्मगाः ॥
सागराः कुक्षिदेशस्थाः सोऽत्रायातु जगत्पति ।
वनस्पतिरसो दिव्यः सर्वगन्धेषु चोत्तमः ।
छतेन सङ्गसोन्मित्रो धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥
केशवः केशिहा केशिकंसारिष्टनिर्मुदणः ।

सुनाम

सर्वकामप्रदो देवः स मे पापं व्यपोहतु ॥
 एवमभ्यर्च्य देवेशं प्रणिपत्य समापयेत् ।
 हादश्यां तत्र तोयेन स्नापयेत्तेन मानवः ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तो वेणुवो लभते तनुम् ।
 क्षताभिषेकः पुण्यात्मा सम्यग्भ्यर्च्य केशवम् ॥
 नवनीतकृतां धेनुं ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
 केशवः प्रीयतां दिवः केशिहस्ता महाश्रुतः ।
 स मे भवेत् सुप्रोतः इष्टान् कामान् प्रयच्छतु ॥
 एवं प्रदक्षिणं कृत्वा शृणु तस्यापि यत् फलम् ॥
 त्रिंशदष्टकत पापं हित्वा स त्रिविधं नरः ।
 षष्टिं वर्षसहस्राणि स्वर्गं मोहति देववत् ॥
 यदा कालादिहायाति सधर्मी धनवान् भवेत् ॥
 अभावादय धेनुनां तत् पात्रं कल्पयेत्ततः ॥
 तत्फलं हि विनिर्दिष्टं यथाशक्त्या तु दक्षिणा ।
 भक्त्या फलं समाप्नोति भक्तिरेवात्र कारणम् ॥*
 पीयस्यैव तु मासस्य योऽप्येवं क्षपयेत्तरः ।
 समाहितमना भूप रसधेनुप्रदायकः ॥
 आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
 अयमं वर्त्मनो तस्मात् नारायण इति स्मृतः ॥
 नारायणः प्रीयतां मे देवो नरप्रियः सदा ।
 इष्टकामप्रदो नित्यं स मे पापं व्यपोहतु ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।
 एवं हि पीयमासस्य तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 षष्ठा वास्यैः कृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु ॥
 हत्वा स्वर्गं समाप्नोति वर्षाणामयुतायुतम् ॥*
 माघस्यैव तु मासस्य द्वादशीं शुक्लपक्षतः ।
 यः क्षिपेत्त्रिंशत्सु चिर्भूत्वा एकचित्तः समाहितः ॥
 स्नापने पूजने नित्यं ब्राह्मणानाञ्च तर्पणे ।
 प्रदाने नृपशाहू लक्ष्मं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 सा लक्ष्मीश्च पुरात्रेयो भगिनो शशिनोऽनुजा ।
 भर्ता त्वमपि तस्याश्च सर्वकामद माधव ॥
 प्रीयतां माधवो देवो मधुकैटभसूदनः ।
 वासुदेवो जगन्नाथो मम पापं व्यपोहतु ॥
 एवं यः कुरुते सद्यस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 यावज्जन्मकृतं पापं हत्वा सर्वमशेषतः ॥
 दिव्यवर्षसहस्राणि स्वर्गं वसति षोडश ।
 गुडधेनुप्रदो माघे इहायातः सदा सुखी ॥
 भवेद्राजन् निरातङ्कः पुत्रैश्चर्यसमन्वितः ।
 तत्र विष्णुपरो भूत्वा क्रमात्क्रोचमवाप्नुयात् ॥*
 फालगुनामलपक्षस्य द्वादश्यां नियतः शुचिः ।
 पूजयित्वा विधानेन देवदेवं स्वशक्तितः ॥
 मन्त्रेणानेन राजेन्द्र गोविन्दः प्रीयतामिति ।
 गवां भक्तोऽसि गोस्वामी गोवासो गोकुतालयः ॥
 सर्वकामप्रदो नित्यं स मे पापं व्यपोहतु ।
 सुखैवं शर्कराधेनुं भक्त्या दद्यात् हिजातये ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा शृणु पुण्यं यथातथम् ।
 वलौक्यसहस्राणां दशानां धूर्तिवाहिनाम् ॥
 न तस्मात् फलमाप्नोति द्वादश्यां यज्ञवेत्तप ।
 दिव्यवर्षसहस्राणि स्वर्गं तिष्ठति स्वर्गवत् ॥*
 चैत्रस्य द्वादशीं शुक्लां समुपोष्य नृपोत्तम ।
 स्नात्वा प्रपूजयेत्त्रिंशत् जगतोऽन्तरचारिणम् ॥
 पूर्वोक्तविधिवत् स्नात्वा गोमूत्रैर्गोमयेन च ।

३७२
 सुनाम

स्नापयित्वा तैर्नैव पश्यानां गन्धसंयुतेः ॥
 अग्निः पश्चात् प्रपूज्येवं गन्धधूपविलेपनैः ।
 पुष्यैर्वासीभिरैवं हि मन्त्रेणानेन बुद्धिमान् ॥
 प्रवेशने यथाशीलो जगतां रक्षणाय च ।
 दुष्टं क्षानां विनिर्जंतुमसि विष्णुरतो हरि ॥
 विष्णुर्भवतु मे प्रीतां विष्णुर्देवः सनातनः ।
 सर्वपापविनाशाय विष्णुर्मे प्रीयतामिति ॥
 मधुधेनुमभावाच्च शक्तितः पात्रमेव च ।
 दत्त्वा यत् फलमाप्नोति तदिष्टैकमनाः शृणु ॥
 पूर्वजन्मनि यत् पापमिह जन्मनि साम्प्रतम् ।
 वर्जते सकलं हत्वा स्वर्गलोके महीयते ॥*
 वैशाखस्य तु मासस्य पूजयेत्पुष्यसूदनम् ।
 पूर्वोक्तविधिना राजन् सौवर्णं मधुसूदनम् ॥
 जलकुम्भे तु संस्थाप्य मन्त्रेणानेन पूजयेत् ।
 एकार्णवे जले धातुर्हता वेदाः पुरा हरि ॥
 मधुना ते इतः सोऽपि तेनासि मधुसूदनः ।
 स मे भवतु सुप्रोतो देवदेवः सनातनः ॥
 सर्वपापविनाशाय प्रीयतां मधुसूदनः ।
 छतधेनुमयो दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
 ततः प्रदक्षिणं कुर्यात् दत्त्वा देवान् यथोपगाम् ॥
 एवन्तु क्षपमाणस्य तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 कपिलानां सहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य पुष्करे ।
 तत्फलं समवाप्नोति भक्तियुक्तोऽप्यसंशयः ।
 यावदिन्द्रो वसेत् स्वर्गं तावदेव स तिष्ठति ॥*
 ज्येष्ठस्यैव तु मासस्य शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् ।
 पूजयेद्विधिवद्ब्रह्मणा समुपोष्य त्रिविक्रमम् ॥
 जलधेनुमयो दद्याद्दिवाय नियतः शुचिः ।
 यज्ञभागभुजो दैत्यान् सन्निहत्य क्रमैस्त्रिभिः ॥
 त्रैलोक्यमाहृतं तस्मात् तेनासि त्वं त्रिविक्रमः ॥
 त्रिविक्रमं त्रिलोकेशं प्रीणयामि त्रिविक्रमम् ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणाम् ।
 दत्त्वा तु भोजयेत्तान् शृणु तस्यापि यत् फलम् ॥
 वाजपेयस्य यज्ञस्य सम्यगिष्टस्य पार्थिव ।
 तत्फलं लभते मर्त्याः परत्रेह सुखी भवेत् ॥*
 वामनस्तु तथापाठे समुपोष्य प्रयत्नतः ।
 द्वादशीं नियताहारी वामनं तत्र पूजयेत् ॥
 हिताय सर्वदेवानां आदित्यः कामदो यथा ।
 तथा त्वं भव मे देव वामनो वलिवन्धनः ॥
 तिलधेनुं ततो दद्यात् वामनः प्रीयतामिति ।
 तदभावात्तथा पात्रं यथाशक्त्या च दक्षिणाम् ॥
 पूर्वजन्मकृतं पापमिह जन्मकृतञ्च यत् ।
 तत् सर्वं विनिहत्याश्च परत्र च शुभां गतिम् ॥*
 श्रावणस्य तु मासस्य द्वादश्यां शुक्लपक्षतः ।
 यः क्षिपेन्नियतो भूत्वा समुपोष्य जनार्दनम् ॥
 संभर्षयेत् यथाशक्त्या पूर्वोक्तविधिना ततः ।
 धेनुं सर्वगुणोपेतां ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 मन्त्रेणानेन राजेन्द्र पौराणविहितेन च ।
 समादाय ततो लक्ष्मीं लोकेशः शौरसागर ।
 स्वपिषि श्रावणे मासि शोधरोऽसि जगत्पते ॥
 श्रावणे शोधरो देवः श्रौतस्यः श्रौतिकेतनः ।
 प्रीयतां हि त्रियः कान्तो गतिमिष्टां ददातु मे ॥
 गवां दशसहस्रेण पात्रदत्तेन यत् फलम् ।

सुनाम

सकलं लभते मर्त्यां भक्तियुक्तो न संशयः ।
 स्वर्गेषु विपुलान् भोगान् भुङ्क्ते सुरराडिषः ॥*
 तैर्नैव विधिना राजन् मासे भाद्रपदे ततः ।
 समुपोष्य ततो भक्त्या हृषीकेशं प्रपूजयेत् ॥
 मुक्ताधेनुमयो दद्यात् यथाविभवविस्तारात् ।
 हृषीकाणोन्द्रियप्रियाहुस्तेषामीशो जगत्पतिः ॥
 करोति कर्त्तभूतोऽसौ हृषीकेशो भवानतः ।
 देवदेवं हृषीकेशं भूतेषु प्रभवाम्ययम् ॥
 प्रीणयामि सुसंप्रीतो मम पापं व्यपोहतु ।
 एवं प्रदक्षिणं कृत्वा विष्णुलोके महीयते ॥*
 द्वादश्यां समुपोष्य पश्यानां तथास्त्रिणे ।
 पूजयेद्विधिवद्ब्रह्मणा गन्धधूपविलेपनैः ।
 गन्धधेनुं ततो दद्यात् कर्पूराशुभचन्दनैः ।
 कुङ्कुमेन हि राजेन्द्र वित्तशाख्यं विवर्जयेत् ॥
 एकार्णवगते तोये स्वपतो यस्य वेधसः ।
 निवासाय भवन्नाभ्यां पश्यानाभोऽसि इत्युत ॥
 प्रीयतां पश्यानाभो मे दुस्करं चोपशाम्यतु ।
 इत्युक्त्वा तं समभ्यर्च्य दद्यात् धेनुं हिजायते ॥
 इत्येवं क्षपमाणस्य तस्य पुण्यमतः शृणु ।
 समजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
 दध्ना तत् सकलं भूप विष्णुलोकं स गच्छति ॥*
 कार्तिकस्य तु मासस्य एकादश्यामुपोषितः ।
 प्रसुप्तं बोधयेद्वाचो अर्धाभक्तिसमन्वितः ॥
 नृत्वेर्गीतैस्तथा वाद्यैश्च ग्यञ्जुः साममङ्गलैः ।
 बोषाणवशस्यैश्च पुराणश्रवणेन च ॥
 वासुदेवकथाभिश्च स्तोत्रैरन्यैश्च वाङ्मयैः ।
 सुभाषितैरिन्द्रजालैर्भूमिशोभाभिरैव च ॥
 पुष्यधूपैश्च नैवेदीर्पापहृत्तश्च शोभनैः ।
 होमैश्चैरुपैश्च फलैः शकैश्च पायसैः ।
 इक्षोर्विकारेमधुना द्राक्षाखोडैः सदाङ्गमैः ।
 कुठेरकस्य मञ्जूर्यां सर्जिकालवणेन च ॥
 हृद्याभ्यां श्वेतरक्ताभ्यां चन्दनाभ्याश्च सर्वदा ।
 कुङ्कुमालककाभ्याश्च रक्तसूत्रैः सकङ्कणैः ॥
 तथा नानाविधैः पुष्पैश्चैर्विचक्रियाघनेः ।
 तस्यां रात्र्यां व्यतोतायां द्वादश्यामरुणोदये ।
 स्नात्वा मदीजलैः पुष्यैः प्रतिमां स्नापयेत्ततः ॥
 उत्थितां त्वपरै रस्यां ताम्नां रीष्यां सुवर्षजाम् ।
 वेणुवो प्रतिमा यच्च चिन्ने सुप्ता कश्चित् भवेत् ॥
 तत्र स्नानादिपूजा च त्रेधां कार्या च विष्णवे ॥
 आदौ छतेन तैलेन मधुना तदनन्तरम् ।
 दध्ना क्षीरेण च ततः पञ्चगव्येन शास्त्रवित् ॥
 उद्धर्तनं माघचूर्णं मसूरा मलकानि च ।
 रौध्रं कालीयकञ्चैव नागरं वर्णकं तथा ॥
 सर्वपाथ प्रियङ्गुश्च मातुलुङ्गरसेस्तथा ।
 सर्वोषधयः सर्वगन्धाः सर्वद्रव्यानि काञ्चनम् ॥
 माङ्गल्यानि यथालाभं रत्नानि च कुशोदकम् ।
 इस्तिदन्तोदृता मृच्च वृषभस्त्रोदृता तथा ॥
 नदीतीराहवां स्नानात् वस्त्रोक्तात् सङ्गमात् ॥
 उदात् ॥
 इन्द्रस्थानाच्च सरसस्तथा पर्वतमस्ताकात् ॥
 एताभिः स्नाप्य देवेशं दद्यात् गौरीचमां शुभाम् ॥
 ततस्तु क्लृप्ता देया यथाप्राप्तं स्वसङ्गताः ॥

जातीपञ्चवसंतुताः सफलाश्च सकाशनाः ।
 पुष्पाश्चवेदगन्धेन वीणाविणुरवेच च ॥
 शब्देन मधुरेषु सतमागधवन्दिनाम् ।
 एवं संख्याय गोविन्दं खनुक्षितं खलङ्कृतम् ॥
 सुवासं पूजयेत्तन्तु सुमनोभिश्च कुङ्कुमेः ।
 दीपैर्धूपैर्मनोऽर्चयेत् पायसेन तु भूरिणा ॥
 नानारत्नप्रदानैश्च होमैः पुण्यैः सदक्षिणैः ।
 वासोभिर्भूषणैश्च योगैर्भिरभ्रैर्गजैरपि ॥
 ब्राह्मणाः पूजनीयाश्च विष्णोराद्याः सुमूर्तयः ।
 विष्णो रात्रौ प्रसुप्तस्य दामोदरगतं यतः ॥
 ब्रह्माण्डस्य च तेनासि दामोदर इति स्मृतः ।
 दामोदर इमां धेनुं गृह्णातु स्वयमेव हि ॥
 द्विजकूपेच ते विष्णो प्रकल्पेणा सनातनी ।
 इत्येवं पृथिवीदानात् फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 सुवर्णस्य महाधेनुं दत्त्वा नृपवरोत्तमः ।
 इत्वा पापाण्यशेषाणि शतजन्मान्तराणि वै ॥
 वेणुवं लोकमाप्नोति यावद्विन्द्राश्चतुर्हय ।
 सम्यग्द्रव्यं व्रते चौर्ये सप्तजन्मानुगं फलम् ॥
 ददाति भगवान् विष्णुः कामान् मोक्षं नरेभ्यः ।
 ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्ष्या भक्षैरुखावचैरपि ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा यथाशक्त्या च दक्षिणाम् ।
 कलसान् हादशैवेवं ब्राह्मणेभ्यः प्रदापयेत् ॥
 वस्त्रेषां वेष्टितश्रीवान् हेमगर्भोपशोभितान् ।
 दधिचौरयुतांश्चैव सगुडान् नृप भूरिभ्यः ।
 शक्तिर्यथा तथा दद्यात् भक्तिरेवात्र कारणम् ॥
 प्रसङ्गेनापि यो राजन् सुनामहादशो नरः ।
 करोति पुण्यभागी स यथा दैत्योऽङ्गो बलिः ॥
 एवं यः कुरुते राजन् सुनामहादशो नरः ।
 राजसूयस्य यज्ञस्य फलं समधिकं भवेत् ॥
 सर्वदानेषु यत् पुण्यं यज्ञं पुण्यं तपोवने ।
 सर्वतोर्षेषु यत् पुण्यं तत् पुण्यं समुदाहृतम् ॥
 गावां हादश दातव्या वस्त्रयुग्मानि काश्चनम् ।
 अलाभे चैव गामेकां पात्रं वा स्वर्णसंयुतम् ॥
 मासं मासेऽथवाप्येवं चञ्चलं जौषितं यतः ।
 बहुविधं हि धर्मस्य कर्तुं शिष्टं न जायते ॥
 एतज्जन्वात्वा सुमेधावो न तत्र ग्लपयेन्मनः ।
 न तस्य वित्तलाभोऽस्ति भक्तिग्राह्यो हि केशवः ॥
 अनेन विधिना यस्तु हादशो प्रतिवत्सरम् ।
 कृत्वा नरः परं याति विष्णुलोकमनामयम् ॥
 सुनामहादशो चैव व्रतानामुत्तमा नृप ।
 आद्या नरेस्तु कर्त्तव्या तोषयार्जुनार्हणम् ॥
 यश्चैनां कौत्सयेत् पुष्पां शृणुयात् हादशीं नरः ॥
 तावुभौ गच्छतः स्वर्गं कर्त्ता विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
 इति वज्रपुराणे सुनामहादशोनामाध्यायः ॥
 सुनारः, पुं, (सुष्ठु, नालमस्य । लस्य रः ।)
 यनोस्तन्मम् । सर्पाण्डः । कलविहङ्गः । इति
 मेदिनी ॥
 सुनासकः, पुं, (सुष्ठु, नालमस्य । कप् ।) वक्त्र-
 पुष्पवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सुन्दरनाल-
 युक्ते, त्रि ॥
 सुनासिका, स्त्री, (सुष्ठु, नासिका यस्याः ।)
 काकनासा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शोभना

नासिका ।) शोभननासा । तद्बुक्ते, त्रि ॥
 (यथा, भागवते । ४ । २४ । ४६ ।
 "पञ्चकोषपलाशाचं सुन्दरम् सुनासिकम् ॥"
 सुनासीरः, पुं, (सुष्ठु, नासीरं चपगामिसेव्यं
 यस्य ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । १४४ ॥ (देवः ।
 यथा, भागवते । ४ । ७ । ७ ।
 "ततो मीडुंसमामन्त्रा सुनासीराः ऋषिभिः ।
 भूयस्तद्देवयजनं समीदुर्देधसो ययुः ॥"
 सुनाशीरश्च ॥
 सुनिर्यासा, स्त्री, (शोभनो निर्यासो यस्याः ।)
 जिह्विनोष्ठकः । इति भावप्रकाशः ॥
 सुनिश्चितः, पुं, (सुष्ठु, निश्चितं निश्चयो यस्य ।)
 बुद्धविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 स्निग्धः, त्रि, (सुष्ठु, निश्चितः ।) सुन्दरनिश्चय-
 विषयोभूतः । इति इलायुषः ॥
 सुनिषस्य, स्त्री, (सुष्ठु, निषस्यं निद्रा यस्मात् ।)
 सुनिषस्यकशकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, सुश्रुते । ६ । ४५ ।
 "पटोलशैलसुनिषस्ययूथिका
 वटातिमुक्ताङ्गु रमिन्द्रवारजम् ।
 हितश्च शाकं घृतसंस्कृतं सदा
 तथैव धातुफलदाडिमन्वितम् ॥"
 क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—
 सुनिषसा हिमो ग्राहो मोहदोषत्रयापहः ।
 अविदाहो लघुः स्वादुः कषायो रुचदोषनः ।
 तृथो रुथो ज्वरश्लासमेहकुष्ठभ्रमप्रणतु ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सुनिषस्यकः, स्त्री, पुं, (सुनिषस्यमेव । स्वार्थं कन् ।)
 शाकविशेषः । सुष्ठुणौ इतिभाषा । तत्पर्यायः ।
 वितुन्नम् । इत्यमरः । २ । ४ । १४८ ॥ सुनि-
 षस्यम् ३ चुचः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
 "श्रितिवारः श्रितिवरः स्निग्धः सुनिषस्यकः ।
 श्रीवारकः सूचिपत्रः पणकः कुक्कुटः शिखी ॥
 चाङ्गेरोमट्टं पत्रं चतुर्हल इतीरितः ।
 शाका जलान्वितं देयं चतुःपत्राति चोच्यते ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 अस्य गुणाः । यथा,—
 "अविदाहो त्रिदोषघ्नः संघाहो सुनिषस्यकः ।"
 इति राजवल्लभः ॥
 अन्यत् सितावरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 सुनिष्टसः, त्रि, अत्यन्तः । सुपूर्वनिर्पूर्वतप-
 धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 सुनोतिः, स्त्री, (शोभना नोतिः ।) शोभनतनयः ।
 ध्रुवमाता । इति मेदिनी ॥ सा तु उत्तानपादस्य
 राज्ञोऽप्रेयसी पत्नी । यथा, भागवते । ४ । ८ । ८ ।
 "जाये उत्तानपादस्य सुनोतिः सुसुचिस्तयोः ।
 सुसुचिः प्रेयसी पत्युनेतरा यत्सुतो ध्रुवः ॥"
 शोभननोतिविशेषः, त्रि ॥
 सुनोधः, त्रि, (सुष्ठु, नयति धर्ममिति । सु + नो
 + "इति कुषिनोरमिकाशिव्यः कथन् । " उषा •
 २ । २ । इति कथन् ।) धर्मश्रीलोकः । इत्यु-
 षादिकोषः ॥ पुं, ब्राह्मणः । इति संक्षिप्तसारा-

वादिहतिः ॥ (चन्द्रवंशीयालर्कराजपीठः ।
 यथा, भागवते । ८ । १७ । ८ ।
 "अलर्कात् सन्ततिस्त्वात् सुनीयोऽथ निखि-
 तनः ॥"
 सुनीलः, स्त्री, सुष्ठु, नीलम् ।) लामञ्जकम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 सुनीलः, पुं, (पतिशयो नीलः ।) दाडिमः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरनीलवर्णश्च ॥
 सुनीलकः, पुं, (सुनील एव । स्वार्थं कन् ।) नील-
 भृङ्गराजः । नीलासनः । नीलरत्नम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 सुनीला, स्त्री, (पतिशयनीला) अतसी ।
 विष्णुकान्ता । जरतोदणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुनु, [नी] स्त्री, जलम् । शोभना नीर्यत्र तत् सुनु
 जलम् । इति सुश्रुतबोधटीकायां दुर्गादासः ॥
 सुनीः, त्रि, शोभननोकाविशेषः । शोभना नीर्यत्र
 यस्य वा इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः । शोभन-
 नोकायाम्, स्त्री ॥
 सुन्दः, पु, वागरविशेषः । यथा,—
 "जाम्बवान् ऋषभः सुन्दो वम्भः शतवलिः
 पृष्टुः ।
 व्यूढानीकाश्च यत्ताश्च द्रुमानादाय सर्वतः ॥"
 इति वासुकीये रामायणे युद्धकाण्डे ४० सर्गः ॥
 राक्षसविशेषः । यथा,—
 "अथ कालोपमौ युद्धं सुतो सुन्दोपसुन्दयोः ।
 यज्ञविघ्नकरौ तौ ते नैव दास्यामि पुत्रकम् ॥"
 इति रामायणे बालकाण्डे २० सर्गः ॥
 (संज्ञादपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३ । ७२ ।
 "संज्ञादपुत्री सुन्दश्च निसुन्दश्चैव तावुभौ ॥"
 विष्णुः । इति महाभारतम् । १२ । १४८ । ८८ ॥)
 सुन्दरं, त्रि, (सुष्ठु, उन्नतिं आर्द्रीकरोति चित्त-
 मिति । सु + उन्द क्लेदने + भरः । शकन्धा-
 दित्वात् साधुः ।) मनोहरम् । तत्पर्यायः ॥
 रुचिरम् २ चाह ३ सुषमम् ४ साधु ५ शोभ-
 नम् ६ कान्तम् ७ मनोरमम् ८ रुच्यम् ९
 मनोज्ञम् १० मञ्जु, ११ मञ्जुलम् १२ । इत्य-
 मरः । ३ । १ । ५१ ॥ मनाहारि १३ सीम्यम्
 १४ भद्रकम् १५ रमणीयम् १६ रामणोयकम्
 १७ । इति तट्टीका ॥ बभ्रुरम् १८ बभ्रुरम् १९
 पेशलम् २० पेशलम् २१ वामम् २२ रामम् २३
 अभिरामम् २४ नन्दितम् २५ सुमनम् २६ ॥
 इति शब्दरत्नावली ॥ बल्लगु २७ हारि २८
 स्वरूपम् २९ अभिरूपम् ३० दिव्यम् ३१ । इति
 जटाधरः ॥
 सुन्दरः, पुं, (सु + उन्द + भरः ।) कामदेवः ॥
 इति केशित् ॥ उच्चविशेषः । सुन्दरी इति
 भाषा ॥ यथा,—
 "जम्बुवन्द्योऽस्यदिरसिन्धुवाराश्च सुन्दरः ।
 एषामन्यतमाङ्गारं निर्मलाङ्गनि भावयेत् ॥"
 इति सुखबोधेः ।
 सुन्दरी, स्त्री, (सुन्दर + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 नारीमिदः । इत्यमरः । २ । ४ । ४ ॥ सुष्ठु, उन्नति

सुपन्नः

आर्द्रयति मनः इति सुन्दरी । उन्मधी क्लेदे सुपुष्पः नास्तीति चरः निपातमादुशोपः नदादित्वादीप् । रूपलावण्यसम्पन्ना सुन्दरी । इति तद्दीकायां भरतः ॥ तर्कभेदः । इति मेदिनी ॥ हरिद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ त्रिपुरसुन्दरी । यथा,—
 “अङ्गुष्ठानामिकायोगात् वामहस्तस्य पार्श्वति । तर्पयत् सुन्दरीं देवीं समुद्राच्च सवाहनाम् ॥”
 इति तन्त्रसारे श्रीविद्याप्रकरणम् ॥
 योगिनीविशेषः । यथा,—
 “तावन्मन्त्रं जपेद्दिहान् यावदायाति सुन्दरी । आत्वा दृढं साधकेन्द्रं निशीथे याति निश्चितम् ॥”
 इति तत्रैव योगिनीसाधनप्रकरणम् ॥
 सुन्म, दुगतौ । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-हिंसे सक०-सिट्) सुन्मते । इति दुर्गादासः ॥
 सुन्मन्, [त्] चि, यज्ञकर्ता । “सुजो यज्ञसंयोगे ।” ३ । २ । १२२ । इति सुनोतेः शब्दप्रत्ययः ॥ सर्वं सुन्मन्तः । सर्वं यजमानाः सत्रिणः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 सुपन्नः, पुं, (सु + पन् + क्तः ।) सुगन्ध्यान्त्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोभनपरिणते, चि ॥ (यथा, भागवते । १ । ८ । ४० ।
 “इमे जनपदाः स्वभाः सुपन्नोपधिवीरुधः । वनाद्दिनदुदन्वन्तो ह्येधन्ते तव वीजिताः ॥”)
 सुपन्नं, स्त्री, (शोभनं पन्नमस्य ।) तेजपन्नम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सुपन्नः, पुं, (शोभनं पन्नमस्येति ।) आदित्यपन्नः । पक्षिवाहणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुपन्नकः, पुं, (शोभनं पन्नमस्य । कप् ।) शिशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिशुशब्दस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
 सुपन्ना, स्त्री, (शोभनं पन्नमस्याः ।) रुद्रजटा । शतावरी । पालकम् । शमो । शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुपन्निका, स्त्री, जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुपन्थः, पुं, (सु शोभनः पन्थाः । अः समासे ।) सन्मार्गः । यथा,—
 “सत्पथस्त्वतिपन्थाश्च सुपन्थाः सुपथोऽपि च ।”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । २० । १८२ ।
 “विषयालम्ब्यमाणा हि तिष्ठन्ति सुपथे कथम् ॥”
 शोभनपथयुक्ते, चि ॥
 सुपन्था, स्त्री, (सुष्ठु, पन्थं यस्याः ।) श्वेतचिन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥ सत्पन्था, चि ॥
 सुपन्थाः, पुं, (शोभनः पन्थाः ।) सत्पथः । इति शब्दरत्नावली ॥
 सुपन्नः, पुं, पन्ननाभदत्त-कृतव्याकरणविशेषः । यथा,—
 “धैर्यावधेयं धीराः श्रीपन्ननाभनिवेदितम् । उक्तो व्याकरणादर्शः सुपन्नस्तस्य पश्चिका ॥ ततो हि वाक्बोधाय प्रयोगाणाञ्च दौपिका ।

सुपार्श्वः

उच्चादिहस्तौ रचिता च धातुकौमुदी ॥ इति तदीयपरिभाषाह्रितः ॥ (पुं, स्त्री । शोभनं पन्नम् ।) शोभनपन्नम् । शोभनपन्नविशिष्टे, त्रि ॥
 सुपन्था, स्त्री, वचा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सुपर्णः, पुं, (सुष्ठु, पर्णं पन्नो यस्य ।) गरुडः । इत्यमरः । १ । १ । ३१ ॥ (यथा, रघुः । १० । ६१ । “उच्चान्ते स्म सुपर्णेन वेगाकृष्टपयोमुखा ॥”) स्वर्णचूडपत्नी । कृतमालकहृत्तः । इति मेदिनी (पश्चिमाक्षम् । यथा, मनुः । १ । ३७ । “नागान् सर्पान् सुपर्णाञ्च पितृणाञ्च पृथग्-गणान् ॥”
 विष्णुः । इति महाभारतम् । १२ । १४८ । ३४ ॥) शोभनपर्णविशिष्टे, त्रि ॥
 सुपर्णकः, पुं, (सु शोभनानि पर्णानि यस्य । कन्) भारवधहृत्तः । इति रत्नमाला ॥ सप्तच्छद-हृत्तः । इति जटाधरः ॥ गरुडः । इति हेमचन्द्रः ॥
 सुपर्णकेतुः, पुं, (सुपर्णः केतौ यस्य ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥
 सुपर्णा, स्त्री, (सु शोभनानि पर्णानि पन्थाणि यस्याः ।) पश्चिनी । इति शब्दमाला ॥
 सुपर्णास्यः, पुं, (सुपर्णं इति आख्या यस्य ।) नागकेशरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् । “दौपः सर्पः सुपर्णाख्यसाम्प्यो नागकेशरः ॥”)
 सुपर्णिका, स्त्री, (शोभनानि पर्णानि यस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) स्वर्णजीवन्ती । पलाशी । शालपर्णी । रेणुका । वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “अवलगुजो वाकुची स्यात् सोमराजो सुपर्णिका शशिलेखा क्णष्पला सोमा पूतिफलीति च । सोमवह्नौ कालमेधो कुष्ठघ्नी च प्रकीर्तिता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सुपर्णी, स्त्री, (सुष्ठु, पर्णान्यस्याः । गौरादित्वात् डाष् ।) कमलिनौ । गरुडमाता । इति मेदिनी ॥ (पश्चिणोमात्रे च । यथा, महाभारते । ३ । २२४ । १० ।
 “सुपर्णी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात्”)
 सुपर्णीतनयः, पुं, (सुपर्णास्तनयः ।) गरुडः । इति हलायुधः ॥
 सुपर्वा, [न्] पुं, (सुष्ठु, पर्वं यस्य ।) देवताः । इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥ बाणः । वंशः । पर्वः । धूमः । इति मेदिनी ॥
 सुपर्वा, स्त्री, (शोभनं पर्वं यस्याः ।) श्वेतदूर्वा इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरपर्वविशिष्टा च ॥
 सुपार्श्वः, स्त्री, (सुपाकाय चितम् । सुपाक + यत् । विङ् लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुपार्श्वं, स्त्री, (सुष्ठु, पार्श्वम् ।) योग्यव्यक्तिः । (यथा, भागवते । ७ । १४ । ४१ ।
 “पुरोधसेऽपि राजेन्द्र सुपार्श्वं ब्राह्मणं विदुः । तपसा विद्यया तुष्ट्या भक्ते वेदं हरिस्तनुम् ॥”)

सुपार्श्वः

तत्र दानविधिर्यथा,—
 “तस्मात्सर्वान्मना पात्रे दद्यात्कनकदक्षिणाम् इति ।
 सर्वेषामिव पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः । पतन्तं त्रायते यस्मादतीव नरकार्यवादिति ॥ पात्राख्याध्यात्मिका सुख्या विशुद्धाश्चान्नि-होनिषः ।
 देवताश्च तथा मुख्या गोदानं ह्येतदुत्तममिति ॥ सर्वेषु गुणवहानं श्रुपाकादिष्वपि स्मृतम् । देशे काले विधानेन पात्रे दत्तं विशेषतः ॥”
 पात्रे विद्यातपस्यादिगुणयुक्ते । इति च प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ अपि च ।
 “तस्मात् सर्वात्मना पात्रे दद्यात् कनकमुत्तमम् । अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकार्यवे ॥”
 इति श्रुतितत्त्वम् ॥ * ॥
 शोभनभाजनम् । शोभनश्च तत्पात्रश्चेति कर्मधारयसमासनिष्पन्नम् । उत्तमपात्रयुक्ते, त्रि ॥
 सुपानः, त्रि, (सुखेन पीयते इति । सु + पा + “आतो युच् ।” ३ । ३ । १२८ । इति युच् ।) पानयोस्यः । सुखेन पीयतेऽसौ । आतोऽनोऽद-रिद्र इत्यनेन कर्मणि अतप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
 सुपार्श्वः, पुं, (सुष्ठु, पार्श्वोऽस्य ।) चतुर्विंशति-हत्ताहृदन्तर्गतहत्ताहृदशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अक्षहृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पश्चिविशेषः । स तु सम्पातिपुत्रः । यथा,—
 “निर्दग्धपत्नं सम्पातिं वानराः सुमहौजसः ।”
 इत्युपक्रम्य ।
 “अ सीता केन वा दृष्टा को वा हरति मैथिलीम् ।
 तदाख्यातु भवान् सर्वं गतिर्भव वनीकसाम् ॥ सहरोन् प्रतिसंभुक्तान् सौताश्रुतिसमाहितान् पुनराश्वासयन् प्रोत इदं वचनमब्रवीत् ॥ अहमस्मिन् गिरौ दुर्गे बहुयोजनमायते । शिरान्निपतितो हृत्तः क्षीणप्राणपराक्रमः ॥ तं मामिव गतः पुत्रः सुपार्श्वं नाम नामतः । आहारैश्च यथाकालं विभर्त्ति पतता वरः ॥”
 इति बाष्पीकौथे रामायणे किष्किन्धाकाण्डे ५८ सर्गः ॥ (पौठस्थानविशेषः । यथा, देवी-भागवते । ७ । ३० । ६६ ।
 “नारायणी सुपार्श्वं तु चिकृटे रुद्रसुन्दरी ॥”
 हलाहृतवर्षस्य पर्वतविशेषः । यथा, विष्णु-पुराणे । २ । २ । १७ ।
 “विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वं शोत्तरे स्मृतः ॥”
 सुपार्श्वकः, पुं, (सुष्ठु, पार्श्वो यस्य । कन् ।) चतुर्विंशतिभाव्यहृदन्तर्गतहृदशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ गृहभाण्डहृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ४३ ॥ (अथ पिप्लभेदः । गजहुण्डसहोरा इति लोके ।
 “पारोषोऽन्यः पलाशश्च कपिघतः कमण्डलुः । गृहभाण्डकन्दरालः कपोतनः सुपार्श्वकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुप्तः

इ०५
सुप्रती

सुप्रभा

सुपिङ्गला, स्त्री, (सुष्ठु, पिङ्गला ।) जीवन्ती ।
ज्योतिषती । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुपोङ्गन, स्त्री, (सु + पीङ्ग + ङ्ङ् ।) सुष्ठु-
मङ्गनम् इति केचित् ॥ गाचापा इति
भाषा ॥
सुपीतं, स्त्री, (सु + पा + त्तः ।) गर्जरम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सुपीवा, [न्] त्रि, (सुष्ठु, पिबतीति । सु + पा +
“पातो ममिन्कानिप्वनिपच ।” ३ । २ । ७४ ।
इति कानिप ।) शोभनपानकर्ता । इति सुग्ध-
बोधटीकायां दुर्गादासः ॥
सुपुटः, पुं, (सुष्ठु, पुटमस्य ।) कोलकन्दः । विष्णु-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुपुष्पिका, स्त्री, (शोभना पुष्पिकेव ।) जतुकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सुपुष्करा, स्त्री, स्वल्पपिङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुपुष्यं, स्त्री, (शोभनं पुष्यमस्य ।) स्वल्पम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ पाङ्कसम् । प्रपीण्डरीकम् ।
तूकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्त्रीणां रजः ।
यथा,—
“सुपुष्यै राकीषं कुसुमधनुषो मन्दिरमहो
पुरो ध्यायन् ध्यायन् यदि जपति भक्तस्तव
मनुम् ।”
इति तन्त्रसारः ॥
सुपुष्यः, पुं, (शोभनानि पुष्याणि यस्य ।) रक्त-
पुष्यकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पालितामादार
इति भाषा ॥ शिरीषः । हरिद्रुः । राजतरुणी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सुपुष्पिका, स्त्री, (शोभनानि पुष्याणि यस्याः ।
डौष् । ततः कन् ।) पाटला । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः पाटलाशब्दे
ज्ञातव्याः ॥)
सुपुष्यो, स्त्री, (सुष्ठु, पुष्यं यस्याः । डौष् ।) खेता-
पराजिता । जाणफञ्जो । शतपुष्यौ । मिश्रया ।
द्रोणपुष्यौ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कदली ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सुपूरः, पुं, बीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुपूरकः, पुं, (सुष्ठु, पूरयतीति । पूर + ण्वुल् ।)
वकपुष्पवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
सुपुः, स्त्री, लिङ्गोत्तरप्रयुज्यमानप्रत्ययविशेषः । स तु
सप्तमीविभक्तोऽव्ययचनम् । इति सुग्धबोधव्याक-
रणम् ॥ सुपुष्पादिव्याकरणसमते एकविंशति-
विभक्तौनां संज्ञा ॥ (यथा, “सुपुत्तिङन्तचयो
वाक्यम् ।” इति व्याकरणटीकायां वाक्य-
लक्षणम् ॥
सुप्तः, स्त्री, (स्वप् + त्तः ।) सुपुप्तिः । तत्पर्यायः ।
साधिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥
सुप्तः, त्रि, (स्वप् + त्तः ।) निद्रितः । तत्पर्यायः ।
निद्राणः २ शयितः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य
बोधने विधिनियमौ यथा,—
“सुधितस्तृषितः कामी विद्यार्थी क्षधिकारकः ।
भाङ्गारी च प्रवासी च सप्त सुप्तान् प्रबोधयेत् ॥

मखिका भ्रमरी सर्पो राजा वे बालकस्तथा ।
परस्मापि च मूर्खश्च सप्त सुप्तान् बोधयेत् ॥”
(स्वकार्यात्मः । यथा,—
“त्वयूचा स्फुटिता सुप्ता कथा कथा च तुष्यते
भातव्यते सरागा च पर्व्वकत्वगगतेऽनिले ॥”
इति माधवकरसंस्कृतज्ञानविशये वात-
व्याध्यधिकारे । ६ ॥)
सुप्तघातकः, त्रि, (सुप्तमपि हन्तीति । हन +
ण्वुल् ।) हिंस्रः । तत्पर्यायः । दशरः २ । इति
त्रिकाणशेषः ॥
सुप्तजनः, पुं, (सुप्ता जना यत्र ।) चर्चरातः ।
इति जटाधरः ॥ (सुप्तो जनः ।) निद्रितस्त्रीकथ ॥
सुप्तज्ञानं, स्त्री, (सुप्ते निद्रावस्थायां ज्ञानम् ।)
स्वप्नः । इति जटाधरः ॥
सुप्तविज्ञानं, स्त्री, (सुप्ते निद्रावस्थायां विज्ञान-
म् ।) स्वप्नः । इति जटाधरः ॥
सुप्तिः, स्त्री, (स्वप् + त्तिन् । स्वर्गता । निद्रा ।
(यथा, भागवते । ४ । २८ । ७१ ।
“सुप्तिमूर्च्छीपतापेषु प्राणायामविघाततः ।
नेहतेऽहमिति ज्ञानं मृत्युप्रव्वारयोरपि ॥”)
विश्रम्भः । शयनम् । इति मेदिनी ॥
सुप्रतिभा, स्त्री, (सुष्ठु, प्रतिभा यस्याः ।) मदिरा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सुप्रतिष्ठा, स्त्री, (सुष्ठु, प्रतिष्ठा यस्याः ।) पञ्चा-
क्षरावृत्तिच्छन्दः । स तु द्विविधः । पङ्क्तिः ।
प्रिया च यथा,—
“उक्यात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठा सा
सुपूर्व्विका ।
गायत्री च ततश्चोष्णिगनुष्टुप् हृहती तथा ॥”
पङ्क्तोरुदाहरणं तच्छब्दे द्रष्टव्यम् । प्रियाया
यथा । स-ल-गेः प्रिया ।
“ब्रजसम्भुवो विलसत्कलाः ।
अभवन् प्रिया सुरवैरिणः ॥”
इति छन्दोमञ्जरी ॥
(शोभना प्रतिष्ठा ।) सुन्दरप्रशंसा च ।
(शोभनप्रतिष्ठाविशिष्टे, त्रि । यथा, महा-
भारते । ३ । ६४ । ६४ ।
“सुभ्रुः सुकेशो सुश्रीणी सुकुचा सुहिजानना ।
वर्षस्त्रिनो सुप्रतिष्ठा स्वसितायतनोचना ।
सा विशेशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया ॥”)
सुप्रतिष्ठितः, पुं, (सुष्ठु, प्रतिष्ठितः ।) उड्-स्वरवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरप्रतिष्ठायुक्ते, त्रि ॥
(यथा, महाभारते । २ । ५८ । ४ ।
“अयं सहस्रसमितो वैयान्नः सुप्रतिष्ठितः ॥”
तथाच ।
“अस्मापि याति देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः ॥”
इत्युद्धृतः ॥)
सुप्रतीकः, पुं, (शोभनाः प्रतीका अङ्गानि यस्य ।
ईशानदिग्गजः । इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥
(यथा, रघुः । ५ । ७५ ।
“मदपटुनिनदद्भिर्बोधितो राजहसेः
सुरगज इव गाङ्गैकतं सुप्रतीकः ॥”)

शिवः । कामदेवः । इति केचित् ॥ (साधुः ।
इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, भागवते । १० । ८ । ३१ ।
“एवं धार्ष्टान्यु शति कुर्वते मेहनादीनि वास्तौ
स्तेयोपायैर्विरचितकृतिः सुप्रतीको यथास्तौ ॥”
शोभनः प्रतीकः ।) शोभनाङ्गम् । तदयुक्ते, त्रि ॥
(यथा, भागवते । ५ । ३ । २ ।
“भगवान् भागवतवाक्यस्तया सुप्रतीक
आत्मानमपराजितं निजजनाभिप्रैतार्थविधि-
स्तया गृहीतहृदय इति ॥”)
सुप्रभः, पुं, (सुष्ठु, प्रभा यस्य ।) शुक्लबलः । इति
हेमचन्द्रः ॥ सुन्दरप्रभायुक्ते, त्रि ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ८० । २७ ।
“वतुः पुण्यास्तथा वाताः सुप्रभोऽभूद्दिव-
करः ॥”)
सुप्रभा, स्त्री, (सुष्ठु, प्रभा यस्याः ।) वाकुचो । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अग्निजिह्वाविशेषः । यथा,—
“सुप्रभा पद्मरागाभा वारुण्यां दिशि संस्थिता ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
शोभनदीप्तिश्च ॥
सुप्रभातं, स्त्री, (सुष्ठु, प्रभातम् ।) शुभसूचक-
प्रातःकालः । (यथा, भ्रमराटके । ८ ।
“रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पद्मजालम् ।
इत्यं विचिन्तयति कौषर्गते हिरके
हा हन्त हन्त नलिनो गज उज्जहार ॥”)
प्राभातिकपाठ्यमङ्गलवाक्यम् । यथा,—
सुकेशिरुवाच ।
“किं तदुक्तं सुप्रभातं शङ्करेण महात्मना ।
प्रभाते यत् पठन्त्यो मृच्यते पापबन्धनात् ॥
नृपय ऊचुः ।
श्रूयतां राक्षसश्रेष्ठ सुप्रभातं हरोदितम् ।
श्रुत्वा स्मृत्वा पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
ब्रह्मा सुरारिस्त्रपुरान्तकारो
भानुः शशी भूमिसुतो बृधश्च ।
गुरुः सशक्रः सह भानुर्जन
कुर्वन्तु सर्वं मम सुप्रभातम् ॥
भृगुस्वर्षिष्ठः क्रतुरङ्गराश्व
मनुः पुलस्त्यः पुलहः संगोतमः ।
रेभ्यो मराचिथारवोऽम्लोहः
कुर्वन्तु सर्वं मम सुप्रभातम् ॥
सनत्कुमारः सनकः सनन्दनः
सनातनोऽप्यासुरिपिङ्गली च ।
सप्तस्वरः सप्तसातलाश्च
कुर्वन्तु सर्वं मम सुप्रभातम् ॥
पृथ्वी सगन्धा सरसास्तथापः
सप्तशंवायुर्ज्वलितश्च तजः ।
नभः सशब्दं महता सहैव
कुर्वन्तु सर्वं मम सुप्रभातम् ॥
सप्तार्णवाः सप्त कुलाचलाश्च
सप्तर्षयो ह्योपवराश्च सप्त ।
भूरादि कृत्वा भुवनानि सप्त
कुर्वन्तु सर्वं मम सुप्रभातम् ॥

सुफलः

इत्यं प्रभाते परमं पवित्रं
यः संकरेहा नृपुण्याच्च भक्त्या ।
दुःस्वप्ननाशो ननु सुप्रभाते
भवेच्च सत्यं भगवत्प्रसादात् ॥”
इति वामनपुराणे १४ अध्यायः ॥
सुप्रभाता, स्त्री, नदीविशेषः । यथा । अरुणा
मृगणा आङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋत-
भरा सत्यभरति महानद्यः । इति श्रीभागवते
५ । २० । ४ ॥ श्रीभनप्रभातयुता रात्रिश्च ॥
सुप्रयुक्तः, त्रि, (सु + प्र + युज् + क्तः ।) श्रीभन-
प्रयोगविशेषः । (यथा, साहित्यदर्पणे । परि-
च्छेदे ।
एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यक् ज्ञातः स्वर्गं लोके
च कामधुग् भवति ॥”)
सुप्रयुक्तशरः, पुं, (सुप्रयुक्तः शरो येन ।) कृत-
हस्तः । इति हेमचन्द्रः ॥
सुप्रयोगविशेषः, पुं, सुशिक्षितवाणमोक्षकः ।
साध्यसाधनचमत्वात् श्रीभनः प्रयोगो निक्षेपो
यस्य स सुप्रयोगः तादृशो विशिष्टो बाणो यस्य
स तथा । कृतहस्तः सुप्रयोगविशेषः कृत-
पुरुषवत् । इत्यमरभरतौ । २ । ८ । ६८ ॥
सुप्रलभः, पुं, (सु + प्र + लभ् + खल् । “उप-
सर्गात् खल्घञोः ।” ७ । १ । ६७ । इति नुमा) ।
सुखलभ्यः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
सुप्रलापः, पुं, (सु + प्र + लप + घञ् ।) सुवचनम्
इत्यमरः । १ । १ । ६ । ३८ ॥
सुप्रसन्नः, पुं, (सु, प्रसन्नः ।) कुबेरः । इति
शब्दमाला ॥ सुप्रसादयुक्तः, त्रि ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेये । १०५ । ७ ।
“तथानुकम्पां पुलाशां सुप्रसन्नो रवे मम ।
कुरु प्रसन्नार्त्तिं हर स्थितिकर्त्ता त्वमुच्यते ॥”
सुप्रसन्नकः, पुं, (सुप्रसन्न + संज्ञायां कन् ।) कृष्णा-
जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुप्रसरा, स्त्री, (सुप्रसरतीति । सु + प्र + सृ +
अच् । टाप् ।) प्रसारिणी लता । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सुप्रसादः, पुं, (सु, प्रसादो यस्य ।) शिवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् ।
१२ । १४८ । ३८ ॥ सु + प्र + सद् + घञ् ।)
सुप्रसन्नता च । (प्रसन्नतायुक्ते, त्रि । यथा,
महाभारते । १२ । ५७ । ३१ ।
“अप्रकारो जितक्रोधः सुप्रसादो महामनाः ॥”
सुप्रिया, स्त्री, (सु, प्रिया ।) सुन्दरहृद्या ।
अस्याः प्रमाणं सुभगाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (अप्सरो-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । १२३ । ६० ।
“असिता च सुबाहुश्च सुप्रिया सुवपुस्तथा ॥”)
सुफलः, पुं, (सु, फलं यस्य ।) कणिकारः ।
दाङ्गिमः । वदरः । मुहः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कपिल्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्रीभनफल-
युक्तः, त्रि । (यथा, मार्कण्डेये । १२० । १६ ।
“सुफलानि च शस्त्रानि रसवन्ति फलानि च ॥”
श्रीभनफले, स्त्री ॥ * सु, फला यस्येति

३७६
सुभद्र

विषये श्रीभनफलाविशिष्टे, त्रि । यथा, महा-
भारते । ४ । ४० । १२ ।
“सुफलचित्रकोपश्च किङ्किणीशायको महान् ।
कस्य हेमत्सरदिव्यः स्वप्नः परमनिर्घण्टः ॥”)
सुफला, स्त्री, (सु, फलं यस्याः ।) इन्द्रवारुणी ।
कुष्माण्डी । काश्मरी । कदली । कपिलद्राचा
इति राजनिर्घण्टः ॥
सुफेनः, पुं, (सु, फेनः ।) समुद्रफेनः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (कश्चित् क्लौवलिङ्गोऽपि
दृश्यते ॥)
सुवन्धः, पुं, (सु, बन्धो यस्य ।) तिलः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
सुव्रह्मण्यः, पुं, कार्तिकेयः । इति केचित् ॥
सुव्रह्मवासुदेवः, पुं, ब्रह्मरूपवसुदेवसुतः । यथा,
“सुव्रह्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहृताय च ।
शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु इत्युक्त्वा तान् विमर्जयेत्
इति तित्थादितस्त्वे जन्माष्टमीप्रकरणम् ॥
सुभगः, पुं, (सु, भगं माहात्म्या श्रीर्वा यस्य ।)
टङ्गणः । चम्पकः । रत्नाक्षानः । अशोकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सुभगः, त्रि, (सु, भगं श्रीर्यस्य ।) सुदृश्यः ।
तत्पर्यायः । चक्षुष्यः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, रघुः । ११ । ८० ।
“केवलोऽपि सुभगो नवासुदः
किं पुनस्त्रिदशचापलाञ्छितः ॥”
श्रीभनेश्वर्यादियुक्तश्च ॥
सुभगा, स्त्री, (सु, भगं यस्याः ।) कैवर्त्ती ।
शालपर्णी । हरिद्रा । नीलदूर्वा । तुलसी ।
प्रियङ्गुः । कस्तूरी । सुवर्णकदली । इति राज-
निर्घण्टः ॥ वनमञ्जी । इति शब्दरत्नावली ॥
पतिप्रिया । यथा, माण्डव्यः ।
“मघा ऋतं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत् ।
तत्राह्व कन्यका चोढा सुभगा सुप्रिया भवेत् ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
सुभगासुतः, पुं, (सुभगायाः सुतः ।) सौभागि-
नेयः । इत्यमरः । २ । ६ । २४ ॥
सुभङ्गः, पुं, (सुखेन भज्यते इति । सु + भञ्ज् +
घञ् ।) नारिकेलहृत्तः । इति जटाधरः ॥
सुभद्रः, पुं, (सु, भद्रं यस्मात् ।) विष्णुः । इति
शब्दमाला ॥ राजभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
(पोवरोगभंसम्भूतो वसुदेवस्य पुत्रविशेषः ।
यथा, भागवते । ८ । २४ । ४७ ।
“सुभद्रो भद्रबाहुश्च दुर्मदो भद्र एव च ।
पोवव्यास्तनयो ह्यते भूताद्या हादशाभवन् ॥
श्रीभनमङ्गलयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । २३३ । १७ ।
“त्वत्त एताः पुनः शक्र वीरुधो हरितच्छदाः ।
जायन्ते पुष्करिण्यश्च सुभद्रश्च महोदधिः ॥”)
सुभद्रकः, पुं, (सु, भद्रमस्मात् । ततः कन् ।)
देवरथः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“श्रीमदयानं दिव्यरथो विमानोऽस्त्री सुभद्रकः ॥
विष्णुहृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुभिचा

सुभद्रा, स्त्री, (श्रीभनं भद्रमस्त्र्याः ।) स्त्रामासता ।
इति शब्दमाला ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
“कालपेवो महाश्रामा सुभद्रोत्पलशारिवा ।
दीर्घमूला च पालिन्दी मसूरविदला च सा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
दृष्टमण्डा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काश्मरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीकृष्णभगिनी । सा च
अर्जुनभार्या । यथा,—
श्रीकृष्ण उवाच ।
“ममैवा भगिनी पार्थ सारणस्य सङ्घोदरा ।
सुभद्रा नाम भद्रं ते पितुर्मे दयिता सुता ।
यदि ते वर्त्तते बुध्दिव्यस्यामि पितरं स्वयम् ॥
अर्जुन उवाच ।
दुहित्वा वसुदेवस्य वासुदेवस्य च स्वसा ।
रूपेण चैवा सम्पन्ना कमिवेषा न मोक्षयेत् ॥
निहतसञ्चारं नस्तच्च विवाहं कृतवान् प्रभुः ।
पूर्णे तु हादशे वर्षे खाण्डवप्रस्थमागतः ॥”
इति महाभारते आदिपर्वणि २२९ अध्यायः
(पीठस्थानस्यदेवीविशेषः । यथा, देवीभाग-
वते । ७ । ३० । ७५ ।
“उत्पलावर्त्तके लोला सुभद्रा शोषसङ्गमे ॥”
सुभद्राशौ, स्त्री, त्रायन्ती । इति रत्नमाला ॥
बहुला इति ख्याता ॥
सुभद्रे शः, पुं, (सुभद्राया ईशः ।) अर्जुनः । इति
हेमचन्द्रः ॥
सुभाञ्जनः, पुं, (सु श्रीभनं अञ्जनं यस्मात् ।)
श्रीभाञ्जनहृत्तः । इति भरतहिरूपकोषः ॥
सुभाषितः, पुं, (सु, भाषितं यस्य ।) बहुभेदः ।
यथा,—
“कोमाभो हादशास्यश्च वीतरागः सुभाषितः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सुन्दरकथिते, त्रि ॥ (सुन्दरवाक्यविशिष्टे च
त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ६० । ४ ।
“नलश्च ज्ञतसर्वस्वसुपलभ्ये दमब्रवौत् ।
हृत्तसेनामतिशयां तां धात्रीं परिचारिकाम् ।
द्वितां सर्वार्थकुशलामनुरक्तं सुभाषिताम् ॥*
सु, भाषितम् । सुवाक्ये, स्त्री, ॥ यथा, हितो-
पदेशे ।
“विषादप्यमृतं शास्त्रममेध्याटपि काञ्चनम् ।
नीचादप्युत्तमां विद्यां बालादपि सुभाषिताम् ॥”
सुभिच्छः, त्रि, (सुखेन लभ्या भिचा यत्र ।) सुलभ-
भेक्षद्रव्यम् । सुलभभेक्षयुक्तकालादिश्च । यथा,—
“हाविमौ पुरुषी लोके सूर्यमण्डलमेदिनी ।
दातास्य तु दुर्भिक्षे सुभिच्छे वस्त्रहेमदः ॥”
इति वक्रपुराणे आङ्गिकतपोनामाध्यायः ॥
किञ्च ।
“श्वेते क्षेमसुभिच्छं ब्राह्मणपीडांश्च निर्दिशे-
द्राज्ञौ ॥”
इति तित्थादितस्त्वम् ॥
सुभिचा, स्त्री, (सु, भिच्छतेऽस्त्री । सु + भिच्छ् +
घञ् ।) धातुपुष्पिका । इत्यमरः । १ । ४ । २४ ।
(अस्याः पर्यायो यथा,—

सुमतिः

“वातकी वातपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा ।
सुभिन्ना बहुपुष्पी च वज्रिज्वाला च सा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सुभीरकः, पुं, पलाशवृक्षः । इति हारावली ॥
सुभूः, चि, (शोभना भूत्वत्तिर्यस्य ।) सुजम्बा ।
इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (शोभना भूर्भूमिः ।)
उत्कृष्टभूमौ, स्त्री । तत्त्वव्यभिचि, त्रि ॥
सुभूतिकः, पुं, (सुष्ठु, भूतिर्यस्य । कप् ।) विस्ववृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सुभूमः, पुं, कार्तवीर्यः । स तु जिनानां अष्टम-
चक्रवर्ती । इति हेमचन्द्रः ॥
सुभृशं, स्त्री, (सुष्ठु, भृशम् ।) वाढम् । अतिशयम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते ।
२ । ६ । २६ ।
“शष्पामि तं द्विजसाय येन मन्त्रः समर्पितः ।
त्वासापि सुभृशं कुन्ति ! नो चेत् मां त्वं
मजिथसि ॥”)
तद्वति, त्रि ॥
सुभ्रुः) स्त्री, (सुष्ठु, भ्रुं र्यस्याः । वा ऊङ् ।)
सुभ्रुः) मारी । इति जटाधरः ॥ (शोभना
भ्रुः । यथा, भागवते । ३ । २३ । ३२ ।
“सुभ्रुवा सुदता झञ्जिन्निष्ठापाङ्गेन चक्षुषा ।
पद्मकोषस्थधा नीलेरलकौष लसन्मखम् ॥”)
सुन्दरभ्रु, सुक्ते, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ४ । ८ । ४५ ।
“सुनसं सुभ्रुवं चारु कपोलं सुरसुन्दरम् ॥”)
सुमं, स्त्री, (सुष्ठु, मातीति । मा + कः ।) पुष्पम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, राजेन्द्र-
कण्ठपुरे । ७४ ।
“किं हारैः किमु कङ्कणैः किमु सुमैः किं
कर्णपूरैरलं
केयूरैर्मणिकुञ्जलेरलमलं साङ्गैरैरखरैः ।
पुंसामेकमखण्डनं पुनरिदं शशोर्मते मण्डनं
यन्निष्पीडितपार्वण्येन्द्रशकलस्यन्दोपमाः
सूक्तयः ॥”)
सुमः, पुं, (सुष्ठु, माति सौन्दर्यमिति । मा + कः ।)
चन्द्रः । नभः । इति संक्षिप्तसारीणादिहृत्तिः ॥
सुमङ्गला, स्त्री, (सुष्ठु, मङ्गलं यस्याः ।) वाय-
सोक्षी । इति रत्नमाला ॥ माकड्हाता इति
माकड्डिया इति च भाषा ॥ अर्हतां माता ।
इति हेमचन्द्रः ॥ कामाख्यादेशीयनदौविशेषः ।
यथा, कालिकापुराणे ८१ अध्याये ।
“नदौ सुमङ्गला नाम द्विमपर्वतनिर्गता ।
पूर्वखां मणिकूटस्य सदा सवति शोभना ॥
मणिकूटं समावह्य यस्यां पश्यति वै नदीम् ।
स गङ्गास्नानजं पुण्यमवाप्य त्रिदिवं व्रजेत् ॥”
अतिशयचेमसुक्ते, त्रि ॥
सुमतः, त्रि, सुन्दरज्ञानविषयः । सुशब्दपूर्वक-
मनघातोः प्राप्रत्ययेन निष्पद्यते ॥
सुमतिः, पुं, (शोभना मतिर्यस्याः ।) वर्त्तमानकल्पी-
याहंभेदः । भूतकल्पीयाहंभेदः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ सुन्दरमतिशुक्ते, त्रि । (यथा, भाग-
वते । १० । ६० । ३८ ।

सुमनः

“त्वं वै समस्तपुत्रवार्धमयः कालाला
यद्वाक्यया सुमतयो विश्वजन्ति कृत्स्नम् ।
तेषां विभो समुचितो भवतः समाजः
पुंसः स्त्रियाश्च रतयोः सुखदुःखिनोर्न ॥” ॥
शोभना मतिः ।) शोभनमती, स्त्री ॥
सुमतिः, स्त्री, (शोभना मतिर्यस्याः ।) विष्णु-
यशसः पत्नी । सा कल्किमाता । यथा,—
“सम्भले विष्णुयशसो गृहे प्रादुर्भवाम्यहम् ।
सुमत्यां मातरि विभोः कन्यायां तन्निदेशतः ।
चतुर्भिर्भ्रातृभिर्देव करिष्यामि कलिणयम् ॥”
इति कल्किपुराणे २ अध्यायः ॥
अपि च । तत्रैव ।
“सुमत्यां विष्णुयशसा गर्भमाधत्त वैश्ववम् ॥”
“सुमतिस्तं सुतं कथं । विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम् ।
पूर्णकामा विप्रमुखाणाञ्जयादावर्षां शतम् ॥”
सुमदनः, पुं, (सुष्ठु, मदयति कौकिलादीनिति ।
सु + मद + णिच् + क्तुः ।) चान्द्रवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सुमदात्मजा, स्त्री, (सुमदः आत्मज इव यस्याः ।
सुमदस्य आत्मजेव इति वा ।) अक्षरसः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
सुमधुरं, स्त्री, (सुष्ठु, मधुरम् ।) अत्यर्थमधुर-
वाक्यम् । तत्पर्यायः । सान्त्वम् २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ अतिशयमधुररसयुक्ते, त्रि ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । ५४ । १५ ।
“गौतमनिं सुमधुरं तथैवाध्यापनध्वनिम् ।
हंसान् सुमधुरांश्चापि तत्र शृण्वाव पाथिवः ॥”)
सुमधुरः, पुं, (सुष्ठु, सुधुरो रसो यत्र ।) जीव-
शाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुमनः, पुं, (सुष्ठु, मन्यते इति । सु + मन + षच् ।
गोधूमः । इत्यमरः । २ । ८ । १८ ॥ (अथ
पर्यायो यथा,—
“गोधूमः सुमनोऽपि स्यान्नविधः स च कीर्त्तितः ।
महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात् समागतः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
धुस्तूरः । इति शब्दमाला ॥ मनोहरे, त्रि ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सुमनः, [स्] स्त्री, (शोभनं मनो यस्मात् ।) पुष्पम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १५ । ७ ।
“प्रशंसन्ति स्म तं विप्रा गन्धर्वप्रवरा जगुः ।
सुमुचुः सुमनोधाराः सिद्धा नृत्यन्ति स्वःस्त्रियः ॥”)
उत्तममनश्च । शोभनमनोयुक्ते, त्रि ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ४८ । १० ।
“ब्राह्मणाः स्त्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव स्वकर्म्मसु ।
स्थिताः सुमनसो राजंस्तेन राज्ञा स्वधि-
ष्ठिताः ॥”)
सुमनःपत्रिका, स्त्री, (सुमनसो जात्याः पत्रिका)
जातीपत्रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुमनःफलं, स्त्री, (सुमनसो जात्याः फलम् ।)
जातीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुमनःफलः, पुं, (सुष्ठु, मनो यस्मात् तादृशं फलं
यस्य ।) कपित्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुमन्तुः

सुमन्तुः, स्त्री, भूम्नि, पुष्पम् । इत्यमरः । २ । ४ । १७ ॥
सुप्रोतं मन चाभिरिति सुमन्तुः नित्यबहुवच-
नान्तत्वात् बहुवचननिर्देशः । भूम्नि स्त्रियः
सुमन्तुः । इति रत्नकोषः ॥ बहुवच समा-
सिकता अप् सुमन्तुःपरस इति भूम्नि वाम-
नोऽपि । भूम्नि भूरिप्रयोगः । एकत्वच इत्यते ।
सुमन्ताः पुष्पमालयोः स्त्रियां नाधीरदेवयो-
रिति मेदिनी । वैश्या श्मशानसुमना इव वर्ज-
नीया इति शूद्रकप्रयोगश्च । सुमन्तुः स्त्रीवत्त्व-
मपि पुष्पं सुमन्तुः कुसुममिति नाममाणादिदर्श-
नात् । अप्रत्याख्येयं दधिसुमन्तुःस्तीति स्त्रीवत्त्वं
हान्दसमित्येके । इति भरतः ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । ८८ । २०—२२ ।
“मनो ह्यादयते यन्मात् त्रियश्चापि ददाति च ।
तस्मात् समन्तः प्रोक्ता नरैः सुकृतकर्म्मभिः ॥
देवताभ्यः सुमन्तसो यो ददाति नरः शुचिः ।
तस्य तुष्यन्ति वै देवास्तुष्टाः पुष्टिं ददत्यपि ॥
यं यमुद्दिश्य दीयिरन् देवं सुमन्तः प्रभो ।
मङ्गलायै स तेनास्य प्रीतो भवति दैत्यपि ॥”)
सुमन्ता, स्त्री, जातीपुष्पवृक्षः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, भरतधृतसुश्रुतः ।
“सुमन्तायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा ॥”)
सुमन्ताः, [स्] पुं, (शोभनं मनो यस्य ।) देवता ।
इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥ सुष्ठु, मन्यते सुमन्ता-
चम् । शोभनं मनोऽस्य इति वा । इति भरतः ॥
पण्डितः । इति मेदिनी ॥ पूतिकरस्त्रः । इति
शब्दमाला ॥ निम्बः । महाकरस्त्रः । गोधूमः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (शोभनचित्ते, त्रि । यथा,
महाभारते । ३ । २६ । २१ ।
“ततस्ते ब्राह्मणाः सर्व्वे वक्त्रं दाल्भ्यमपूजयन् ॥
युधिष्ठिरे स्तयमाने भूयः सुमन्तसोऽभवन् ॥”)
सुमन्ताः, [स्] स्त्री, (सुष्ठु, मनो यस्याः ।) पुष्पम् ।
मालती । इति मेदिनी ॥ जाती । श्रतपत्नी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ “सुष्ठु, मन्यते जनैर्मनोऽ-
त्वात् शोभनं मनोऽस्यामिति वा सुमन्ताः सान्ता
स्त्रीलिङ्गा च ।
‘स्त्रियां सुमन्तसो भूम्नि पुष्ये जाती च भेदतः ।
विदुष्यपि यदा दृष्टस्तादा भेदेन शिष्यते ।’
इति व्याङ्गिः ।
‘सुमन्ताः पुष्पमालयोः स्त्रियां नाधीरदेवयोः ।’
इति सान्तेषु मेदिनी । चावन्तापि सुमन्तास्त्रि ।
‘सुमन्तायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा ।’
इति सुश्रुतः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
सुमनोरजः, [स्] स्त्री, (सुमन्तसो रजः ।)
परागः । इत्यमरः । २ । ४ । १७ ॥
सुमन्तुः, पुं, सुनिर्घण्टः । स चाथर्ववेदशाखा-
गचारकः । वषट्कारकश्च । यथा,—
“तत्रार्थे दधरः पैलः सामगो जैमिनिः कविः ।
वैशम्पायन एवैको निष्ठातो यक्षुषासुतः ॥
अथर्व्वीक्षिरसामासीत् सुमन्तुर्दादयो सुनिः ।
इतिहासपुराणां पिता मे रोमहर्षणः ॥”
इति श्रीभागवते । १ । ४ । २०—२२ ॥

सुमुखः

“नेमिनिच सुमुखश्च वैशम्पायन एव च ।
पुलस्त्यः पुलस्त्येव पश्यते वल्लवारकाः ॥”

इति पुराणम् ॥

(सुष्ठु मन्त्रपरप्राधो यस्य ।) अल्पपराधिनि, त्रि॥
सुमुखः, पुं, कल्किदेवस्य ज्येष्ठभ्राता । यथा,—
“कल्केर्ज्येष्ठास्त्रयः शूराः कविप्राज्ञसुमुखकाः
तातमाहप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठताः ॥”

इति कल्किपुराणे २ अध्यायः ॥

अपि च ।

“विशाखयपभूपालः प्रायात् साधुजनप्रियः ।
कल्किं द्रष्टुं हरैरंशमाविभूतश्च सखले ॥
कविं प्राज्ञं सुमुखश्च पुरस्कृत्य महाप्रभम् ।
गायं भाग्यविशालैश्च ज्ञातिभिः परिवारितम् ॥”

इति तत्रैव ३ अध्यायः ॥

दशरथराजस्य सारथिः मन्त्री च । यथा,—
“तद्गच्छ त्वरितं सूत राजपुत्रं यशस्विनम् ।
राममानय भद्रं ते नात्र कार्या विचारणा ॥
अनुत्वा राजवचनं कथं गच्छामि भामिनि ।
तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणो वाक्यं राजा मन्त्रिणमब्रवीत्
सुमुख रामं द्रष्टव्यमि शोभमानय सुन्दरम् ॥”
इति वाल्मीकीये रामायणे अयोध्याकाण्डे १४
सर्गः ॥

सुमित्तः, पुं, चतुर्विंशतिवत्समानार्हत्पितृवन्तर्गत-
विंशाहत्पिता । इति हेमचन्द्रः ॥ इच्छाकु-
वर्गीयहृहृलान्वयः सुरथराजपुत्रः । इति
विष्णुपुराणे ४ अंशे २२ अध्यायः ॥

सुमित्तः, पुं, सगरः । स तु जिनानां चक्रवर्ति-
भेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुमित्रा, स्त्री, दशरथराजपत्नी । सा तु लक्ष्मण-
शत्रुघ्नमाता । यथा, भट्टो २ सर्गः ।

“प्रासोष्ट शत्रुघ्नसुदारचेष्ट-
मेका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन ॥”

तत्पर्यायः । लक्ष्मणप्रसूः २ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

सुमुखं, स्त्री, नखक्षतविशेषः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (शोभनं सुखमिति ।) उत्तमास्यश्च ॥

सुमुखः, पुं, (शोभनं मुखं यस्य ।) गरुडपुत्रः ।
(यथा, महाभारते । ५ । १०१ । २ ।

“वेनतेयसुतेः सूत षड् भिस्ततमिदं कुलम् ।
सुमुखेन सुनाम्ना च सुनेत्रेण सुवर्षसा ।

सुवचा पक्षिराजेन सुबलेन च मातले ! ॥”
गणेशः । प्राक्भेदः । नागभेदः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३५ । १४ ।

“इन्द्रपिण्डः पिठरकः सुमुखः कौणपाशनः ।
कुठरः कुक्षरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः ॥”
पण्डितः । इति विश्वः ॥ सितार्जकः । वन-
वर्षरिका । वर्षरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुमुखः, वि, (सुष्ठु मुखं यस्य ।) मनोः ।
सुन्दराननः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
भागवते । ४ । २१ । १५ ।

“सुनासः सुमुखः क्षीम्यः पीनासः सुहिज-
क्षितः ॥”

सुमेकः

सुमुखः, पुं, (सुमुखस्य स्वल्पतिथ्यं क्वात् ।)
गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उत्तमाननपुत्र-
पिता च ॥

सुमुखा, स्त्री, (शोभनं मुखं यस्याः । टाप् ।)
सुन्दरी नारो । सुन्दरानना । इति भरत-
द्विरूपकोषः ॥ सुमुखा शाला । इति सुम्भ-
बोधव्याकरणम् । दण्डः । इति केचित् ॥

सुमुखी, स्त्री, (सुष्ठु मुखं यस्याः । “स्वाङ्गा-
क्षोपसर्जनादसंयोगोपधात् ।” ४ । १ । ५४ ।
इति ङीष् ।) सुन्दरी नारो । सुन्दरानना ।
(यथा, कुमारः । १ । २६ ।

“उ मेति मात्रा तपसो निविद्या
पश्चाद्माख्यां सुमुखी जगाम ॥”
सुमुष्टिः, पुं, (सुप वच्नन् + क्तिन् । शोभना सुष्टि-
यं क्वात् ।) विषमुष्टिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुमूलः, पुं, (सुष्ठु, मूलं यस्य ।) श्वेतशिशुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुमूलकं, स्त्री, (शोभनं मूलं यस्य । कप् ।)
गर्जरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुमूला, स्त्री, (शोभनं मूलं यस्याः ।) शालपर्णी
पृश्निपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरमुल-
युक्ते, वि ॥

सुमेखलः, पुं, (शोभना मेखला यस्मात् ।) मुञ्जः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायी यथा,—
“मुञ्जो मुञ्जातको बाणः स्युलदर्भः सुमेखलः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
शोभनमेखलायुक्ते, वि ॥

सुमेधाः, [स्] स्त्री, (सुष्ठु, मेधा अस्याः ।
“नित्यमसिच प्रजामेधयाः ।” ५ । ४ । १२२ ।
इति षसिच् ।) ज्योतिष्मती । (सुष्ठु, मेधा
यस्य ।) सुबुद्धी, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा,
भागवते । ८ । ४ । ३ ।

“इमे अङ्गिरसः सत्रमासतेऽद्य सुमेधसः ॥”
सुमेकः, पुं, (सुष्ठु, मिनोति क्षिपति ज्योतींषि इति
सु + मि + “मिपोभ्यां कः ।” उणा० ४ । १०१ ।
कः ।) पर्वतविशेषः । तत्पर्यायः । मेरुः २
हेमाद्रिः ३ रत्नसानुः ४ सुरालयः ५ । इत्य-
मरः । १ । १ । ५२ ॥ अमराद्रिः ६ भूस्वर्गः ७ ।
इति जटाधरः ॥ तद्विवरणं यथा,—

“एषां मध्ये इलाहृतं नामाभ्यन्तरवर्षे यस्य
नाभ्यामवस्थितः सर्वतः सौवर्णः कुलगिरि-
राजो मेरुर्हीपायामममुन्नाडः कर्णिकाभूतः
कुवलयकमलस्य मूर्धनि हात्रिशस्त्रस्ययोजन-
विततो मूले षोडशसहस्रं तावतान्तर्भूस्यां
प्रविष्टः ॥” ७ ॥

“मन्दरो मेरुमन्दरः सुपाशः कुमुद इत्ययुत-
योजनविस्तारोन्नाडा मेरोर्यतुर्दिग्मवष्टम्भ-
गिरय उपकृष्टाः ॥ ११ ॥

चतुर्षु पतेषु चतुर्जम्बुकदम्बन्योधाः चत्वारः
पाटपप्रवराः पर्वतकेतव इवाधिसहस्रयोजनो-
न्नाडास्तावद्विष्टपथिततयः शतयोजनपरि-
णाहाः ॥ १२ ॥

सुमेकः

उटाचत्वारः पयोमध्विचतुरसृष्टजलाः
यदुपस्यार्शन उपदेवगणा योमैश्वर्याणि स्वाभ-
विकानि भारतर्षभ धारयन्ति ॥ १३ ॥

देवोद्यानानि च भवन्ति चत्वारि मन्दनं
चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमिति ॥ १४ ॥

“मेरोरू ईनि भगवत आत्मयोनेर्मध्यत उप-
कृष्टां पुरीमयुतयोजनसाहस्रीं समचतुरस्रां
शतकौशो वदन्ति ॥ २८ ॥

तामनुपरितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं
सथारूपं तुरीयमानेन पुरोऽष्टावुपकृताः ॥ २९ ॥

इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥

“अग्नित्रैन्द्रीं पुरीं पूर्वस्यां मेरोर्देवधानो
नाम दक्षिणतो यास्यां संयमनो नाम पश्चा-
द्धारणीं निम्नोचनीं नाम उत्तरतः सौम्यां
विभावरीं नाम ।” इति च तत्रैव । ५ । २१ । ७ ॥ १ ॥

अपि च ।

“परिमण्डलस्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः ।
चातुर्वर्णः स सौवर्णश्चतुरस्रः समुच्छ्रितः ॥
नानावर्णः स पाश्र्वं तु पूर्वोक्ते श्वेत उच्यते ।
पोतन्तु दक्षिणं तत्र भृङ्गपत्रनिभं परम् ॥
उत्तरं तस्य रत्नं वै इति वर्षसमन्वितः ।
मेरुस्तु शशभे दिव्यो राजवत् समधिष्ठितः ॥
आदित्यतरुणाभासो विधुम इव पावकः ।
योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिर्कच्छ्रितः ॥
प्रविष्टः षोडशसहस्राष्टाविंशतिविंशतिः ।
विस्तारान्निगुणस्तस्य परिणाडः समन्ततः ॥
स पर्वतो महादिव्यो दिव्यौषधिसमन्वितः ।
भुवनैराहतः सर्वजितरूपपरिष्कृतैः ॥
तत्र देवगणाः सर्वे गन्धर्वैरगराक्षमाः ।
शैलराजे प्रमोदन्ते सर्वतोऽम्बरसन्तथा ॥
स तु मेरुः परिहृतो भुवनैर्भूतभावनैः ।
यस्येमे चतुरो देशा नानापाश्र्वेषु संस्थिताः ॥
भद्राश्वो भारतर्षेव केतुमालश्च पश्चिमे ।
उत्तरार्षेव कुरवः कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥
विष्कम्भपर्वतास्तद्वन्मन्दरो गन्धमादनः ।
विपुलश्च सुपाशश्च सर्वरत्नविभूषितः ॥”

इति मातङ्ग्ये ८५ अध्यायः ॥ १ ॥

किञ्च ।

“मध्ये पृथिव्यामद्रीन्द्रो भास्वान् मेरुर्हिरण्यमयः
योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिः समुच्छ्रितः ॥
प्रविष्टः षोडशसहस्राष्टावर्षां धरणीधरः ।
तावत्प्रमाणा पृथिवी पर्वतश्च समन्ततः ॥
तस्य शृङ्गयं मूर्द्धि स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठितः ।
नानाद्रुमलताकोशं नानारत्नोपशोभितम् ॥
मध्यगं पश्चिमं पूर्वं मेरोः शृङ्गाणि त्रीणि वै ।
प्रयुतोच्छ्रितमात्राणि चै शृङ्गे तस्य मध्यतः ॥
मध्यस्थं स्फाटिकं शृङ्गं वैदूर्यकरकामयम् ।
इन्द्रनीलमयं पूर्वं माणिक्यं पश्चिमं स्मृतम् ॥
योजनानां सहस्राणि नियुतानि चतुर्दश ।
उच्छ्रितं मध्यगं शृङ्गं स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठितः ॥
प्रयुतान्तरितं शृङ्गं मूर्द्धि च्छत्राकृति स्थितम्
पूर्वमध्यमशृङ्गाणां सकलं मध्यमस्य च ॥

सुधीध

चिष्टो नाकपुष्टो वा अपरःशान्तिनिर्हती ।
 चानन्दोऽय प्रमोदश्च स्वर्गाः शृङ्गे च मध्ये ॥
 श्वेतश्च पौष्टिकश्चैव उपशोभनमभयौ ।
 आह्लादः स्वर्गराजश्च स्वर्गाः शृङ्गे तु पश्चिमे ॥
 निर्धमो निरहङ्कारः सौभाग्यशान्तिनिर्मलः ।
 स्वर्गाश्चैते हिजत्रोष्ठ पूर्वशृङ्गे समर्थिताः ॥
 एकविंशत्यमी स्वर्गा निविष्टा मेरुमूर्धनि ॥३॥
 अहिंसादानकर्ता च यत्रानां तपसां तथा ।
 तेषु तेषु वसन्ति स्रजनाः क्रीडविवर्जिताः ।
 जलप्रवेशो चानन्दः प्रमोदं वक्रिसाहसः ॥
 शृगुप्रपाते सौम्यस्तु रणे चैवास्य निर्मलः ॥
 अग्नये तु संवासं सृती गच्छेत्त्रिपिष्टपम् ।
 क्रतुयाजौ नाकपुष्टमग्निहोत्रौ च निर्वृतिम् ॥
 तडागकूपकर्ता च लभते पौष्टिकं हिज ।
 सौवर्षदायी सौभाग्यं लभेत् स्वर्गं मद्घातपाः ॥
 शीतकाले महावाङ्मं प्रख्यालयति यो नरः ।
 सर्वसत्त्वहितार्थी स्वर्गं चाप्सरसं लभेत् ॥
 हिरण्यगोप्रदानेन निरहङ्कारमाप्नुयात् ।
 भूमिदानेन श्रुतेन लभते शान्तिकं पदम् ॥
 रौप्यदानेन श्रुतेन स्वर्गं गच्छति निर्मलम् ।
 अश्वदानेन पुण्याहं कन्यादानेन मङ्गलम् ॥
 द्विजभ्यस्पर्षणं कृत्वा दत्त्वा वस्त्राणि भक्तितः ।
 श्वेतस्तु लभते स्वर्गं यत्र गत्वा न शोचति ॥
 कपिलागोप्रदानेन परार्द्धं चानुभूयते ।
 गोहृष्यश्च प्रदानेन स्वर्गं मन्मथमश्रुते ॥
 स पुमान् स सरित्स्त्रायौ तिलधेनुप्रदस्तथा ।
 हृदीपानहृदाता च स्वर्गं तत्फलशोभनम् ॥
 देवायतनकर्तारो शृश्रूषणपरस्तथा ।
 तौर्षयात्रापरश्चैव स्वर्गराजे महोयते ॥
 एकाग्रभोजी यो मर्त्यां नक्तभोजी च नित्यशः ।
 उपवासो त्रिरात्राद्यैः शान्तस्वर्गं शुभं लभेत् ॥
 सरित्स्त्रायौ जितक्रीडो ब्रह्मचारी दृढव्रतः ।
 निर्मलं स्वर्गमाप्नोति तथा भूतार्हते रतः ।
 विद्यादानेन मेधावो निरहङ्कारमाप्नुयात् ॥
 येन येन हि भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति ।
 तत्तत् स्वर्गमवाप्नोति यद्यदिच्छति मानवः ॥
 यस्तु सर्वाणि दानानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 संप्राप्य न निवर्तते दिवं शान्तमनामयम् ॥
 शृङ्गस्तु पश्चिमं यच्च ब्रह्मा तत्र स्थितः स्वयम् ।
 पूर्वशृङ्गे स्वयं विष्णुं मध्ये चैव शिवः स्थितः ॥
 इति नारासिंहे । ३० । १४-४५ ॥
 अथत् कौर्मो ४२ । ४३ अध्याययोः वाराहै-
 रुद्रगोतासु च द्रष्टव्यम् ।
 सुम्यलुण्ठः, पुं, कर्पूरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सुभः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 सुयामुनः, पुं, (शोभनं अतिप्रियं यामुनं यमुना-
 सम्बन्धि जलं यस्य ।) विष्णुः । वक्षराजः ।
 प्रासादः । अग्निविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 मेघविशेषः । इति मेदिनी ॥
 सुधीधनः, पुं, (सुखेन युध्यतेऽसौ । सु + युध +
 युच् ।) दुर्धीधनराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 यथा, महाभारते । १ । १५५ । ३५ ।

सुरङ्गः

“श्रीं गच्छामभद्रं ते न नो विद्यात् सुधी-
 धनः ॥”
 सुर, अ भैश्ययोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुदा-
 पर-भक-सेट् ।) द्रव्यादिः । अ, सुरति
 सोरिता सुषोर सुसोर । भा, दीप्तिः । ऐश्वर्यं
 ऐश्वर्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 सुरः, पुं, (सुष्ठु, राति ददात्यभीष्टमिति । रा +
 कः । यद्वा, सुरति शोभते इति । सुर + इगुपधेति
 कः । यद्वा, सुनोतीति । सुञ् अभिषवे +
 “सुसूधाञ्ज्ठभ्यश्चः कन् ।” उणा० २ । २४ । कन् ।
 देवः । इत्यमरः । १ । १ । ७७ । (यथा, रघुः । १ । ५६ ।
 “सुकोप तस्मै स भृशं सुरत्रियः
 प्रसन्न केशव्यपरोपणादिव ॥”
 मर्यः । पण्डितः । इति केचित् ॥ (स्वरः ।
 यथा, महाभारते । १३ । ८५ । ८१ ।
 “लक्ष्मणानि सुरास्तोमा निरुक्तं सुरपङ्क्तयः ॥”)
 सुरकरोन्द्रदपण्डा, स्त्री, (सुरकरोन्द्रस्य ऐरा-
 वतस्य दपं हन्तीति । हन् + डः । टाप् ।)
 गङ्गा । यथा,—
 “भगोरथपथानुगा सुरकरोन्द्रदपण्डा
 महेशमकुटप्रभा गिरिशिरःपताका सिता ।
 सुरासुरनरोरगैरजभवाच्चतुः संस्तुता
 विमुक्तफलदायिनौ भगवतो स्वयं राजते ॥”
 इति कल्किपुराणे ३४ अध्यायः ॥
 सुरकारः, पुं, विश्वकर्मा । सुराणां कारः
 शिल्पाति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः ॥
 सुरकृता, स्त्री, (सुरेण कृता ।) गुडची । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 सुरक्तः, त्रि, (सु + रक्त + क्तः ।) शोभनराग-
 युक्तः । अतिशयरक्तविशिष्टः । अत्यनुरक्तः ।
 इति केचित् ॥
 सुरक्तकः, पुं, (सुरक्त + संज्ञायां स्वार्थं वा कन् ।)
 कौष. म्. । स्वर्णगैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 सुरखण्डनिका, स्त्री, वीणाभद्रः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ सुरमण्डलिका इति पाठान्तरम् ॥
 सुरगण्डः, पुं, रोगविशेषः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 राजगण्ड इति भाषा ॥
 सुरगुरुः, पुं, (सुराणां गुरुः ।) हृद्यस्मिन् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथामरिक्तागरे ।
 ११५ । ७२ ।
 “ततो मुक्ता रणं देवसैन्येऽपीन्द्रमनुद्वृते ।
 निनाय ब्रह्मभवनं भोतः सुरगुरुः शचीम् ॥”
 देवपूज्ये, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १ । ३२ ।
 “यस्मात् पितामहो जज्ञे प्रभुरेकः प्रजापतिः ॥
 ब्रह्मा सुरगुरुः स्यात्सुमनुः कः परमेष्ठय ॥”)
 सुरयामुनोः, पुं, (सुराणां यामुनीनाम् ।) इन्द्रः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सुरङ्गः, स्त्री, (सुष्ठु, रङ्गो यस्मात् ।) हिङ्गुलम् ।
 पत्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरङ्गः, पुं, (सुष्ठु, रङ्गो यस्मात् ।) नागरङ्गः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ गर्तविशेषः । इति सुरङ्गयुक्तः
 शब्ददर्शनात् ॥

सुरयः

सुरङ्गदं, स्त्री, (सुष्ठु, रङ्गं ददातीति । दा + कः ।)
 पत्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरङ्गधातः, पुं, (सुष्ठु, रङ्गो यस्मात् तादृशो
 धातुः ।) गैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरङ्गयुक्तः, [ज्] पुं, (सुरङ्गं युनक्तोति । युञ् +
 क्तिप् ।) सुरङ्गं कृत्वा अपहरति यः । यथा,—
 “कुजम्बिलः सुरङ्गाहरधखोरः सुरङ्गयुक् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ।
 सुरङ्गा, स्त्री, सन्धिः । सोच इति भाषा । इति
 हलायुधः ॥ कैवर्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरङ्गिका, स्त्री, मूर्त्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरङ्गो, स्त्री, (सुष्ठु, रङ्गो यस्याः ।) डोष् ।) काक-
 नाशा । इति राजनिर्घण्टः ॥ रत्नशाभाञ्जनः ।
 इति रत्नमाला ॥
 सुरजःफलः, पुं, (सुष्ठु, रजो यत्र तादृशं फलं
 यस्य ।) पनसहृत् । इति भूरिप्रयोगः ॥
 सुरजनी, स्त्री, (सुगीभना रजनी ।) रात्रिः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सुरज्येष्ठः, पुं, (सुरेषु ज्येष्ठः ।) ब्रह्मा । इत्यमरः ।
 १ । १ । १६ ॥
 सुरञ्जनः, पुं, (सुष्ठु, रञ्जयतीति । रञ्ज + णिच् +
 ण्युः ।) गुवाकहृत् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सुरतं, स्त्री, (सुष्ठु, रतं रमणं यत्र ।) निधुवनम् ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारः । १ । १० ।
 “भवन्ति यद्वीपधयो रजन्या-
 मतेलपूराः सुरतप्रदोपाः ॥”)
 सुरते वर्णनीयानि । यथा,—
 सुरते सार्त्त्विका भावाः शोक्काराः कुटम-
 लाचता ।
 काशीकङ्कणसञ्जीवरवाधरनखचरितः ॥”
 इति कविकल्पलतायाम् १ स्ववर्के ३ कुसुमम् ॥
 दयालौ, त्रि । इत्यमरटीका मारसुन्दरो । ३ ।
 १ । १५ ॥ अथार्थं सुरतः इति पाठः साधुः ॥
 क्रोडायुक्तः । इति उणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः ।
 ५ । १४ ॥
 सुरतताली, स्त्री, (सुरतं तालयतीति । तल +
 णिच् + ञ्ण् ।) गौरादित्वात् डोष् ।) दूती ।
 शिरसक । इति मेदिनी ॥
 सुरता, स्त्री, (सुराणां भावः समूहो वा । सुर +
 तल् ।) देवत्वम् । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 महाभारते । ५ । ८८ । १४ ।
 “भवनं पश्य वारुण्यं यदेतत् सर्वकाञ्चनम् ।
 यत् प्राप्य सुरतां प्राप्ताः सुराः सुरपतेः सखे ॥”)
 सुरमसूहः । इति व्याकरणम् ॥ (सुष्ठु, रता ।
 अप्सराविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५ । ५१ ।
 “केशिना च सुवाहुश्च सुरता सुरजा तथा ॥”)
 सुरनोपकः, पुं, (सुरान् तोषयतीति । तुप् + णिच्
 + ण्युल् ।) कौस्तुभमणिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ देवप्रोतिकारकं, त्रि ॥
 सुरयः, पुं, चन्द्रवंशीयचैत्रराजपुत्रः । यथा,—
 “अत्रिश्च ब्रह्मणः पुत्रस्तस्य पुत्रो निशाकरः ।

सुरहि

स च कृत्वा राजस्यं हिजराजो बभूव च ॥
 गुरुपद्माश्च तारायां तद्भूव बुधः सुतः ।
 बुधपुत्रश्च चैत्रश्च तत्पुत्रः सुरयश्च सः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिस्रष्टे ५८।४-५ ॥
 स च स्वारोचिषमन्वन्तरे कोलापुर्व्यधिपतिः ।
 तेनादौ पृथिव्यां दुर्गापूजा कृता । तत्प्रसादेन
 च असौ सावर्षिर्नाम मनुर्जातः । यथा,—
 “कालान्तरे पूजिता सा सुरधेन महत्तना ।
 राज्ञा मेधसशिश्येण सृष्टमय्याश्च सरित्तटे ॥
 मेधादिभिश्च महिषैः कृष्णसारेश्च गण्डकैः ।
 क्रागर्मानैश्च कुशाब्जैः पक्षिभिर्बलिभिर्भुने ॥
 वेदोक्तानि च दत्त्वा उपचाराणि षोडश ।
 धृत्वा च कवचं ध्यात्वा संपूज्य च विधानतः ॥
 राजा कृत्वा परीक्षारं वरं प्राप यथेक्षितम् ।
 सुक्तिं संप्राप वैश्वस्य संपूज्य च सरित्तटे ॥
 तुष्टाव राजा वैश्वस्य सान्धनेत्रः पुटाञ्जलिः ।
 विससर्ज सृष्टमयीं तां गभीरे निर्मले जले ॥
 दृष्टमयीं सृष्टमयीं दृष्ट्वा जलधीतां नराधिपः ।
 रुरोद तत्र वैश्वस्य ततः स्थानान्तरं ययौ ॥
 त्यक्त्वा देहश्च वैश्वस्य पुष्करे दुष्करं तपः ।
 कृत्वा जगाम गोलोकं दुर्गादेवीवरिणं च ॥
 राजा ययौ स्वराज्यं पूज्यो निष्कण्ठकं बली
 भोगश्च सुभुजे भूपः षष्टिवर्षसहस्रकम् ॥
 भार्यां स्वराज्यं संन्यस्य पुत्रे स कालयोगतः ।
 मनुर्बभूव सावर्षिस्तथा च पुष्करे तपः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिस्रष्टे ५४ अध्यायः ॥*॥
 विस्तारस्तु दुर्गाशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 सुरदारः, स्त्री, (सुरप्रियं दारः) देवदारः इति
 रत्नमाला ॥ (यथा, भागवते । ८।२।१३ ।
 “पिचुमहैः कौविदारैः सरलैः सुरदारभिः ॥”)
 सुरदीर्घिका, स्त्री, (सुराणां दीर्घिका) स्वर्ग-
 गङ्गा । इत्यमरः । १।१।५२ ॥
 सुरदुन्दुभी, स्त्री, (सुराणां दुन्दुभीव चाद्वा-
 कत्वात् ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरद्रुमः, पुं, (सुराणां द्रुमः) देवनलः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ देवदारु च ॥ (कल्पद्रुमादिः ।
 यथा, भागवते । १०।३८।२२ ।
 “न तस्य कश्चिद्दयितः सुदुत्तमो
 न चाप्रियो ह्येष उपेक्ष्य एव वा ।
 तथापि भक्तान् भजते यथा तथा
 सुरद्रुमो यद्दुपात्रितोऽर्थदः ॥”)
 सुरहिट्, [ष] पुं, सुरान् हेष्टीति । हिष् +
 क्तिप् । असुरः । इत्यमरः । १।१।१२२ ॥
 (यथा, रघुः । १०।१५ ।
 “प्रिणपत्य सुरास्तस्मै शमयित्वा सुरहिपाम् ।
 अथैनं तुष्टुवुः स्तुत्यमवाप्सन्सर्गाचरम् ॥”
 राहुः । यथा, तर्कव । २।३८ ।
 “उपस्थिता शोणितपारणा मे
 सुरहिपशान्द्रमसौ सुधेव ॥”
 तथाच हृष्टसंहितायाम् । ८७ । १ ।
 “षड्भिः सितस्य मासेरब्देन शनैः सुरहिषो-
 ऽन्धार्षात् ॥”)

सुरपा

देवदेवकः ॥ (यथा, भागवते । १।३।२४ ।
 “ततः कसौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरहिपाम् ।
 बुधो नामाज्ञानसुतः कौकटेपु भविष्यति ॥”)
 सुरहिपः, पुं, (सुराणां हिपः) देवहस्तौ । इति
 केचित् ॥ (ऐरावतः । यथा, रघुः । ३।५५ ।
 “इरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः
 सुरहिपास्त्रालनकर्कशाङ्गलौ ।
 भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्किते
 स्वनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥”)
 सुरधनुः, [सु] स्त्री, (सुरस्य धनुः) इन्द्रधनुः ।
 इति जटाधरः ॥ (यथा, किराते । ७।१६ ।
 “यातस्य ग्रथिततरङ्गसैकताभे
 विच्छेदं विपयसि वारिवाहजाले ।
 चातेनुस्त्रिदशबधुजनाङ्गभाजां
 सन्धानं सुरधनुषः प्रभामणीनाम् ॥”)
 सुरधूपः, पुं, (सुरप्रियो धूपः) राक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 सुरनदी, स्त्री, (सुराणां नदी) गङ्गा । इति
 भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, महाभारते । ६।८०।५ ।
 “गङ्गायाः सुरनद्या वै स्वादुभूतं यद्योदकम् ।
 महोदधिगुणाभ्यासात् लवणत्वं नियच्छति ॥”)
 सुरनन्दा, स्त्री, (सुरान् नन्दयतीति । नन्द +
 णिच् + णण । टाप् ।) नदीविशेषः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 सुरनालः, पुं, (सुरप्रियं नालमस्य) देवनलः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरनिष्कगा, स्त्री, सुराणां निष्कगा । गङ्गा ।
 इत्यमरः । १।१०।३१ ॥ (यथा, कथा-
 सरित्सागरे । ५२ । ३४२ ।
 “त्यक्त्वा सर्व्वं तनुं त्यक्ष्यंस्तपसा सुरनिष्कगाम् ॥”)
 सुरनिर्गन्धं, स्त्री, पत्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरपतिः, पुं, (सुराणां पतिः) इन्द्रः । इत्यमरः
 १।१।४६ ॥ (यथा, महाभारते । ७।१०१।१८ ।
 “पुनर्हृदौ सुरपतिर्भृङ्गं वमो सुसंग्रहम् ॥”)
 सुरपथं, स्त्री, (सुराणां पन्थाः । समासे षः) ।
 आकाशम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 सुरपर्णं, स्त्री, (सुरप्रियं पर्णमस्य) । षोडधि-
 विशेषः । माचोपत्री इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
 देवपर्णम् २ वीरपर्णम् ३ सुगन्धिकम् ४ माची-
 पत्रम् ५ सूक्ष्मपत्रम् ६ देवाहम् ७ गन्धपत्र-
 कम् ८ अस्त्रगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
 क्षमिष्ठासवलामकफकासनाशित्वम् । दौषणत्वम्
 वर्ण्यत्वम् । बालहितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरपर्णिकः, पुं, (सुरप्रियं पर्णमस्यस्येति ।
 ठन् ।) सुरपुत्रागः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरपर्णिका, स्त्री, (सुरपर्णी । संज्ञायां कन् ।)
 पुत्रागः । इति हेमचन्द्रः ॥
 सुरपर्णी, स्त्री, (सुरप्रियं पर्णमस्याः । ङीष् ।)
 पलाशी । इति राजनिर्घण्टः ।
 सुरपादपः, पुं, (सुराणां पादपः) कल्पद्रुमः । देव-
 तर्कशब्दस्वरसात् ॥ (यथा, भागवते । ८।५।१७ ।
 “वेत्तकीचकवेषणां गुह्यानि सुरपादपान् ॥”)

सुरभिः

सुरपुत्रागः, पुं, (सुरप्रियः पुत्रागः । पुत्राग-
 ह्यविशेषः । तत्पर्यायः । नमिः २ सुरिष्टः ३
 सुरपर्णिकः ४ सुरताङ्गः ५ । अस्त्रगुणाः
 पुत्रागवत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरपुरी, स्त्री, (सुरस्य पुरी) अमरावती ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सुरप्रियः, पुं, (सुराणां प्रियः) अमरस्यपुष्प-
 ह्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ इन्द्रः । हृष्टस्यतिः ।
 इति केचित् ॥ देवहृद्ये, त्रि ॥
 सुरप्रिया, स्त्री, (सुराणां प्रिया) जाती । स्वर्ग-
 रत्ना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अमराः । यथा,
 भागवते । ८।१५।१८ ।
 “हेमजालाच्चनिर्गच्छदधुमेनागुरुगन्धिना ।
 पाण्डुरेण प्रतिच्छन्नमार्गे यान्ति सुरप्रियाः ॥”)
 सुरभिः, स्त्री, (सुष्ठु रभतेऽनेनेति । सु + रभ +
 इन् ।) स्वर्णम् । गन्धार्थम् । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ सुन्दरः । साधुगन्धः । इति धरणिः ॥
 सुरभिः, पुं, (सु + रभ + इन्) सुगन्धिः । इत्य-
 मरः । १।५।११ ॥ अम्यकः । वसन्तर्तुः ।
 जातीफलद्रुमः । इति मेदिनी ॥ शमीद्रुमः ।
 कदम्बद्रुमः । कण्ठगुग्गुलुः । गन्धद्रुमः ।
 वज्रसुहृदः । राक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चैत्रमासः । धीरः । इति धरणिः ॥ गन्धफलः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 सुरभिः, स्त्री, (सुर + रभ + इन्) शलकी ।
 मादमेदः । सुरा । गौः । इति मेदिनी ॥ पुस्त-
 कान्तरे सुरास्थाने सुरा इति पाठः । रुद्रजटा ।
 वनमालिका । तुलसी । पाची । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ पृथिवी । इति धरणिः ॥ गोमाता ।
 (यथा, रघुः । १।८१ ।
 “सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।
 आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा ॥”
 तस्या उत्पत्त्यादिर्यथा,—
 नारद उवाच ।
 “सा का वा सुरभो देवी गोलोकादागता च या
 तज्जन्मचरितं ब्रह्मन् श्रीतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
 श्रीनारायण उवाच ।
 गवामधिष्ठाद्देवी गवामाद्या गवां प्रसूः ।
 गवां प्रधाना सुरभो गोलोके सा समुद्रवा ॥
 सर्वादिस्मृष्टिकथनं कथयामि निशामय ।
 बभूव येन तज्जन्म पुरा हृन्दावने वने ॥
 एकदा राधिकानाथो राधया सह कौतुकात् ।
 गोपाङ्गनापरिहतः पुष्पं हृन्दावनं ययौ ॥
 सहसा तत्र रहसि विजहार च कौतुकात् ।
 बभूव चौरपानेच्छा तदा स्त्रेच्छामयस्य च ॥
 ससृजे सुरभिं देवी लीलया वामपार्श्वतः ।
 वक्ष्युक्तां दुग्धवतीं वक्षो गान्धा मनोरथः ॥
 दृष्ट्वा सक्तां सुदामा रत्नभाण्डे दुदोह च ।
 चौरं सुधातिरिक्तञ्च जन्मस्युजरापत्रम् ॥
 तदुष्णञ्च पयः स्नातु पपी गोपीपतिः स्वयम् ।
 सरो बभूव पयसा भाण्डविक्षणनेन च ॥
 दैर्घ्यं च विस्तृते चैव परितः श्रतयोजनम् ।

सुरभिः

गोलोके सुप्रसिद्धश्च च चौरसरोवरः ॥
 गोपिकानाञ्च राधायाः क्रीडावापी बभूव सा ।
 रत्नेन चञ्चिता तूर्ध्वं भूता वापीशरैश्चया ॥
 बभूवः कामधेनुना सहसा लक्षकोटयः ।
 तावन्तो हि च वज्राच्च सुरभौक्षोमकूपतः ॥
 तासां पुत्राः प्रपौत्राश्च सम्बभूवुरसंख्यकाः ।
 कञ्चिता च गवां हृष्टिस्तया च पूजितं जगत् ॥
 पूजाचकार भगवान् सुरभ्याश्च पुरा सुने ।
 ततो बभूव तत्पूजा चिपु लोकेषु दुर्धमा ॥
 दीपान्वितापरदिने श्रीकृष्णस्याश्रया हरेः ।
 बभूव सुरभौपूजा धर्मवज्रादिति नृतम् ॥
 ज्ञानं स्तोत्रं मूलमन्त्रं यद्यत् पूजाविधिक्रमम् ।
 वेदोक्तञ्च महाभाग निबोध कथयामि ते ॥
 ॐ सुरभ्यै नम इति मन्त्रस्तस्याः वडुचरः ।
 सिद्धौ लक्षजपेनैव भक्तानां कल्पपादपः ॥
 ज्ञानं यजुर्वेदोक्तं तत् पूज्यञ्च सर्वसम्मतम् ।
 ऋतुदं हृष्टिदश्चैव सुक्तिदं सर्वकामदम् ॥
 सस्त्रीस्वरूपां परमां राधासहस्रीं पराम् ।
 गवामधिष्ठाहृदेवीं गवामाद्यां गवां प्रसूम् ॥
 पवित्ररूपां पूज्याश्च भक्तानां सर्वकामदाम् ।
 यथा पूतं सर्वविश्वं तां देवीं सुरभीं भजे ॥
 घटे वा धेनुशिरसि बद्धस्तर्धे गवामपि ।
 शालपत्रे अले वानी सुरभीं पूजयेद्द्विजः ॥
 दीपान्वितापरदिने पूर्वाह्ने भक्तिरयुतः ।
 यः पूजयेच्च सुरभिं स च पूज्यो भवेद्भुवि ॥
 एकदा त्रिषु लोकेषु वाराहे विष्णुमायया ।
 क्षीरं जहार सहसा चिन्तिताश्च सुरादयः ॥
 ते गत्वा ब्रह्मलोकञ्च ब्रह्माणं तुष्टुवुस्तदा ।
 तदाश्रया च सुरसीं तुष्टाव पाकशासनः ॥
 महेन्द्र उवाच ।
 नमो देव्यै महादेव्यै सुरभ्यै च नमो नमः ।
 गवां बीजस्वरूपायै नमस्ते जगदम्बिके ॥
 नमो राधाप्रियायै च पद्मे शायै नमो नमः ।
 नमः कृष्णप्रियायै च गवां माषे नमो नमः ॥
 कल्पवृक्षस्वरूपायै सर्वेषां सन्ततं परम् ।
 श्रीदामधनदायै च हृष्टिदायै नमो नमः ।
 यमोदायै कीर्त्तिदायै धर्मदायै नमो नमः ॥
 स्तोत्रश्रवणमात्रेण तुष्टा हृष्टा जगत्प्रसूः ।
 भाविर्बभूव तत्रैव ब्रह्मलोके सनातनो ॥
 महेन्द्राय वरं दत्त्वा वाञ्छितञ्चातिदुर्लभम् ।
 जगाम सा च गोलोकं ययुर्देवादयो गृहम् ॥
 बभूव विश्वं सहसा दुग्धपूर्णञ्च नारद ।
 दुग्धाद्गृहं ततो यज्ञस्ततः प्रीतिः सुरस्य च ॥
 इदं स्तोत्रं महापुण्यं भक्तियुक्तञ्च यः पठेत् ।
 स गोमान् धनवाञ्छंश्च कीर्त्तिमान् पुण्यवान् ॥
 भवेत् ॥
 स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
 इह लोके सुखं भुञ्जायास्तन्ते कृष्णमन्दिरम् ॥
 सुचिरं निवसन्तत्र करोति कृष्णसेवनम् ।
 न पुनर्भवन् तस्य ब्रह्मपुत्र भवे भवेत् ॥”
 इति श्रीब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे सुरभ्युपाख्यानं
 नाम ४७ अध्यायः ॥

३८१
सुरभी

सुरभिः, त्रि, (सु + रभ + इन् ।) सुगन्धिः ।
 (यथा, मनुः । ३ । २०८ ।
 “उपवेश्य तु तान् विप्रानासनेष्वजुगुप्सितान् ।
 गन्धमास्यैः सुरभिभिरश्वंयैवपूर्वकम् ॥”)
 कान्तम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १२ । २ ।
 “निवर्त्ता राजा दयितां दयालु-
 स्तां सौरभेयीं सुरभियशोभिः ।
 पयोधरौभृतचतुःसमुद्रां
 सुगोप मोक्षधरामिबोर्ध्वीम् ॥”)
 धीरः । विख्यातः । इति धरणिः ॥
 सुरभिका, स्त्री, (सुरभि + स्त्री + कन् ।) स्वर्भ-
 कदक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरभिगन्धिः, चि. (सुरभिर्गन्धो यस्य । “गन्धस्ते-
 दुत्पूतिसुरभिभ्यः ।” ५ । ४ । १३५ । इति
 इकारः ।) शोभनगन्धयुक्तः । इति केचित् ॥
 सुरभित्रिफला, स्त्री, (सुरभिः सुगन्धिस्त्रिफला)
 सुगन्धत्रिफला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरभित्वक्, [च] स्त्री, (सुरभिः त्वक् यस्याः ।)
 हृष्टदेवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरभिदाकः, पुं, (सुरभि सुगन्धि दाक यस्य ।
 सरलहृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरभिपत्नी, स्त्री (सुरभि पत्नं यस्याः ।) जम्बू-
 हृचः । राजजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरभिभाणः, पुं, (सुरभिः साधुगन्धः बकुलादि-
 पुष्पं वा बाणो यस्य ।) कामदेवः । इति
 केचित् ॥
 सुरभिवस्त्रकलं, स्त्री, (सुरभि सुगन्धि वस्त्रकलं
 यस्य ।) गुडत्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥
 सुरभिस्रवा, स्त्री, (सुरभिः सुगन्धिः स्रवो निर्यासो
 यस्याः ।) सन्नको । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरभी, स्त्री, (सुरभि + वा डीष् ।) सुगन्धिः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ । १२३ ॥
 शन्नको । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, —
 “शन्नको गजभक्ष्या च सुवहा सुरभी रसा ।
 महेक्षणा कुन्दरुको वन्नको च बहुस्रवा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)
 ऋत्वेकारान्तसुरभिशब्दार्थोऽप्यत्र ॥ गोमाता ।
 यथा, —
 “सा का वा सुरभी देवी गोलोकादागता च या ।
 तज्जन्मचरितं ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४७ अध्यायः ॥
 (ऋत्वेकारान्तसुरभिशब्देऽस्याः विशेषविवरणं
 ज्ञेयम् ॥) अथ गोयात्राप्रवेशविशेषादिनाम् ।
 तत्र तिथयश्चमावस्थाष्टमोचतुर्दशविष्टिभक्ताः ।
 तत्र नक्षत्राणि रोहिणी पूर्वफलगुनी पूर्वा-
 षाढा पूर्वभाद्रपद उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा
 उत्तरभाद्रपद श्रवणा भरणी चित्रा पतङ्गति-
 रिक्ताणि । योगाः व्यतीपातवैष्टिभिदाः ।
 तत्र वाराः क्रूरशुभ्रभिदाः । इति ज्योतिष-
 तत्त्वम् ॥
 सुरभीरसा, स्त्री, शन्नकोऽर्थः । इत्यमरटीकायां
 मधुरेशः । २ । ४ । १२३ ॥

सुरसः

सुरभूषणः, पुं, (सुराणां भूषणः ।) देवदाकः ।
 इति भावप्रकाशः ॥ (कल्पवृक्षादिच ॥)
 सुरभृत्तिका, स्त्री, (सुरप्रिया भृत्तिका ।) तुवरी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरमेदा, स्त्री, (सुरप्रियो मेदो यस्याः ।) महा-
 मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महामेदाशब्दे-
 ऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
 सुरर्षिः, पुं, (सुरासौ ऋषिर्षेति ।) देवर्षिः ।
 इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥ स तु नारदतुल्यश्च-
 कोलाहलादिः । यथा । ब्रह्मर्षिर्देवर्षिराजर्षि-
 महर्षिपरमर्षिकाण्डर्षिभृतिभेदात् सप्तप्रकार-
 ऋषयस्तत्र नारदाद्याः सुरर्षय उक्ता इति
 भरतः ॥ (यथा, भागवते । ४ । २४ । ६३ ।
 “महानहं खं महदग्निवाधराः
 सुरर्षयो भूतगणा इदं यतः ॥”
 तथाच महारते । १ । १ । २२७ ।
 “इति राज्ञां षतुर्विंशत्तरेण सुरर्षिणा ।
 पुत्रशोकाभितप्तय पुरा श्रेष्ठाय कीर्त्तितम् ॥”
 सुरलता, स्त्री, (सुरप्रिया लता ।) महाज्योति-
 षतो । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरला, स्त्री, (सुरान् लातीति । ला + कः ।)
 गङ्गा । इति हारावलो । नदीविशेषः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 सुरलामिका, स्त्री, (सुरानपि लासयति श्लाघा-
 दयतीति । लम् + णिच् + ल्युल् । टाप् अत
 इत्वम् ।) वंशीवाद्यम् । यथा, —
 “सालीयिका च सालीयी मालिका सुरलामिका ॥”
 इति शब्दरत्नावलीति केचित् ॥
 सुरलोकः, पुं, (सुराणां लोकः ।) स्वर्गः । इत्य-
 मरः । १ । १ । ६॥ (यथा, भागवते । ७ । १० । १३ ।
 “कीर्त्तिं विशुद्धां सुरलोकगीतां
 विहाय मामिच्छति मुक्तबन्धः ॥”)
 सुरवर्त्म, [न्] स्त्री, (सुराणां वर्त्म ।) पाकाशम् ।
 इत्यमरः । १ । २ । १ ॥
 सुरवल्लभा, स्त्री, (सुराणां वल्लभा ।) श्वेतदूर्वा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरवल्लो, स्त्री, (सुराणां वल्लो ।) तुलसी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 सुरवैरी, [न्] पुं, (सुराणां वैरी ।) असुरः ॥
 इति शब्दरत्नावली ॥ [इत्याशुधः ॥
 सुरशत्रुः, पुं, (सुराणां शत्रुः ।) असुरः । इति
 सुरशार्ङ्गो [न्] पुं, (सुराणां शार्ङ्गो ।) कल्पवृक्षः ।
 इति जटाधरः ॥
 सुरश्रेष्ठा, स्त्री, (सुरेषु श्रेष्ठा ।) ब्राह्मी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 सुरसं, स्त्री, (शोभनो रसो यस्य ।) वीक्षम् ।
 त्वचम् । गन्धद्वयम् इति राजनिर्घण्टः ॥
 तुलसी । इति मेदिनी ॥
 सुरसः, पुं, (शोभनो रसो यस्य ।) सिन्धुवारः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य पर्यायो यथा, —
 “इन्द्रासौ चेन्द्रः सुरसो निगुण्ठी श्वेतवारकः ॥”
 इति वैश्वदेवब्रह्मसाम्याम् ॥)

मोचरसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पीतशालः ।
अस्य पर्यायो यथा,—
“सुरसो बीजकश्च पीतशालोऽभिधीयते ॥”
इति गारुड २०८ अध्यायः ॥
तुलसीविशेषः । अस्य गुणा यथा,—
“हृक्काकामविषग्नामपार्श्वशूलविनाशनः ।
पित्तकृत्कफघातघ्नः सुरसः पूतिगन्धनुत् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने । २७ अध्यायः ॥
“कफानिलविषग्नामकामसदीर्गव्यनाशनः ।
पित्तकृत् पार्श्वशूलघ्नः सुरसः समुदाहृतः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥
सुरसः, त्रि. (शोभनो रसो यस्य ।) स्वादुः । इति
मेदिनी ॥ सुन्दररसयुक्तश्च । (यथा, हृत्-
संहितायाम् । ५४ । १०३ ।
“तस्यां प्रभृतं सुरमञ्च तोयं
क्षणायथा यत्र च रक्तमृतं वा ॥”)
सुरसञ्च, [नृ]क्ती. (सुराणां मञ्च ।) स्वर्गः । इति
हलायुधः ॥ (देवदृष्टम् । यथा, कथासरित्-
सागरं । ८३ । ८३ ।
“एतं मोक्षं प्रयान्ति वदन्त्यासि व दूरतः ।
वाताक्षिमममृत्क्षिमेः सुरमञ्चञ्जामुकैः ॥”)
सुरसञ्चया, स्त्री. (सुरप्रियः सञ्चयो यस्याः ।)
आदित्यभक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरसरित्, स्त्री. (सुराणां सरित् !) गङ्गा । इति
हलायुधः ॥ (यथा, रघुः । २ । ७५ ।
“सुरसरिदिव तेजो वाङ्निष्ठपूतर्मैशम् ॥”)
सुरसर्षपकः, पुं. (सुरप्रियः सर्षपः । ततः कम् ।)
देवसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरसा, स्त्री. (शोभनो रसो यस्याः ।) तुलसी
यथा । सुरसा स्त्री तु पर्णासे । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ पर्णासे तु नपुंसकम् । इति मुद्राङ्कित-
मेदिनी ॥ पर्णासे पुंनपुंसकम् । इति हस्ताक्षर-
मेदिनी ॥ सुरसस्तु त्रिषु स्वादी पर्णासे न नपुं-
सकम् । इति च कस्याश्चिन्मेदिन्यां पाठः ॥
राज्ञा । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥ मिश्रेया ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ ब्राह्मी । इति रत्नमाला ॥
महाशतावरौ । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुर्गा ।
इति कैचित् ॥ नागमाता । इति मेदिनी ॥
यथा,—
“ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
अनुवन् सूर्यसङ्गाशां सुरसां नागमातरम् ॥
अयं वातात्मजः शोमान् भ्रुवते सागरोपरि ।
हनूमाक्षाम तस्य त्वं मुहूर्त्तं विघ्नमाचर ॥
राक्षसं रूपमास्थाय सुघोरं पर्वतीपमम् ।
दृष्ट्वा करालं पिङ्गाक्षं वक्रं कृत्वा नभस्यशम् ॥
बलमिच्छामहे प्रातुं भूयश्चास्य पराक्रमम् ।
त्वां विजेथ्युपायेन विषादं वा गमिष्यति ॥”
इति वाल्मीकीये रामायणे सुन्दराकाण्डे १ सर्गः ॥
नदीभेदः । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १८
अध्यायः ॥ (अण्डरोविशेषः । यथा, महा-
भारते । १ । १२३ । ६० ।
“पुण्डरीका सुगन्धा च सुरसा च प्रमाथिनी ॥”

राक्षसीविशेषः । तद्विषयको मन्त्रो यथा,—
“हिमवदुत्तरे कूले सुरसा नाम राक्षसी ।
तस्या नूपुरशब्देन विशल्या गुर्विणी भवेत् ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने ५१ अध्याये ॥
सुरसाष्टः, पुं, हृत्तणविशेषः । यथा,—
“निर्गुण्डी तुलसी ब्राह्मी बृहती कण्टकारिका
पुननवेति मुनिभिः सुरसाष्टः प्रकीर्तितः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सुरसिन्धुः, पुं, (सुराणां सिन्धुः ।) गङ्गा । इति
कैचित् ॥ (यथा, कथासरित्सागरं । १८।६२।
“निवसन्ति च देशेऽपि सुरसिन्धुसमाश्रिते ॥”)
सुरसुन्दरी, स्त्री. (सुराणां सुन्दरी रमणी सुरेषु
सुन्दरी इति वा ।) अम्बरसः । दुर्गा । इति
कैचित् ॥ योगिनोविशेषः । तद्विवरणं योगिनो-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (सुरस्त्री । यथा, किराते । ५।२८।
“अस्मिन् रतिश्रमनुदय सरोजवाताः
स्मृतं दिशन्ति न दिवः सुरसुन्दरीभ्यः ॥”)
सुरा, स्त्री, (सु अभिषवे + कृन् । स्त्रियां टाप् ।
इत्युणादिहृत्ती उज्ज्वलः । २ । २४ । यद्वा, सुहृ-
रायन्यनयेति । सु + रै शब्दे + “आतथोप-
सर्गं । ३ । ३ । ११६ । इत्यङ् । टाप् ।)
चषकम् । मद्यम् । इति मेदिनी ॥ अस्याः
पर्यायगुणादि मटिराशब्दे मद्यशब्दे च
द्रष्टव्यम् । सुराया विशेषगुणा यथा,—
“क्षयानां सक्तमूत्राणां भक्ष्यर्थाविकारिणाम्
सुरा प्रशस्ता वातघ्नो स्तन्यरक्तक्षयेषु च ॥”
इति राजवल्लभः ॥
तत्पानप्रायश्चित्तं यथा,—
“ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च स्तेयो च गुरुतप्यगः ।
सेतुं दृष्ट्वा विशुध्यन्ते तत्सयोगो च पञ्चमः ।
ततो धनुशतं दद्यात् ब्राह्मणानान्तु भोजनम् ॥”
इति गारुड २२६ अध्यायः ॥ * ॥
तत्पाने शुक्राचार्यशपो यथा,—
“सुरापानाद्दृष्ट्वा प्रापयित्वा
संज्ञानाशं चैनमस्यातिघोरम् ।
दृष्ट्वा कचञ्चापि तथापि रूपं
पीतं तथा सुरया मोहितेन ॥
समन्युक्त्याय महानुभाव-
स्तदोशना विप्रहितं चिकौषुः ।
काव्यः स्वयं वाक्यमिदं जगाद
सुरापानं प्रति वै जातशङ्कः ॥
यो ब्राह्मणोऽद्यप्रभृतोऽहं कश्चित्
मोहान् सुरां पास्यति मन्दबुद्धिः ।
अपेतधर्मो ब्रह्महा चैव स स्यात्
अस्मिन् लोके गर्हितः स्वात् परे च ॥
मया चेमां विप्रधर्मोक्तसोमां
मर्यादां वै स्थापितां सर्वलोकैः ।
सन्तो विप्राः शत्रुवांसो गुरुणां
देवा देव्याश्चोपश्रुवन्तु सर्वे ॥”
इति महाभारते । १ । ७६ । ५८—६२ ॥
ब्राह्मणचक्रियवेद्यानां शिविधसुरापानप्राय-
श्चित्तादि यथा,—

“सुरां पीत्वा हिमो मोहादग्निवर्षां सुरां
पिबेत् ।
तथा स्वकाये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्ततः ॥
गोमूत्रमग्निवर्षं वा पिबेदुदकमेव वा ।
पयो घृतं वा मरणाद्गोसक्तद्रसमेव वा ॥
कणान् वा भक्षयेदुदग्धं पिण्याकं वा सक्तत्रिभिः ।
सुरापानापनुत्तार्थं बालवासा जटी ध्वजौ ॥
सुरा वै मलमन्त्रानां पाप्मा च मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्वी वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥
गौडो पृष्टो च माध्वी च विष्णो या त्रिविधा सुरा ।
यथैवेका तथा सर्वा न पातव्या हिजोक्तमैः ॥
यत्तद्विषाचान्नं मयं मांसं सुरासवम् ।
तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्रुता इविः ॥
अमर्ष्यं वा पतन्मत्तो वेदिकं वाप्युदाहरत् ।
अकार्यमन्यत् कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः ॥
यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्राप्यते सक्तम् ।
तस्य व्यपति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वञ्च स गच्छति ॥
एषा विचित्राभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः ॥
इति मानवे ११ । ८१—८८ ॥
सौत्रामणियज्ञेऽपि तत्पाननिषेधो यथा,—
“यद्ब्रह्मणमसौ विहितः सुराया-
स्तथा पशोरालभनं न हि सा ।
एवं व्यव्रायः प्रजया न रत्ये
इमं विशुद्धं न विदुः स्वधर्मम् ॥”
इति श्रीभागवते । ११ । ५ । १३ ॥ * ॥
“यस्मात् सुराया घ्राणभक्षः भ्रवघ्राणं स एव
विहितः न पानं तथा पशोरपि आलभनमेव
विहितं न तु हिंसा । अतो न यथेष्टभक्षणभ्य-
नुज्ञे त्वर्थः । व्यव्रायोऽपि प्रजया निमित्तभृतया न
रत्ये । अतो मनोरथवादिन इमं विशुद्धं स्वधर्मं
न विदुरिति ।” इति तट्टाकायां शोधरस्वामी ॥
अन्यत् प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ सुरापाने
वर्णनोयानि यथा,—
सुरापानं विकलता स्वलनं वचने गतौ ।
लज्जा मानच्युतिः प्रेमाधिक्यं रक्ताक्षता भ्रमः ॥”
इति कविकल्पतायां १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥
सुराः, [रि] पुं स्त्री, धनवान् । सु शोभनो वा धनं
यस्येति बहुव्रीहौ क्तं रैशब्दस्य रादेशेन
नियमः ॥
सुराकरः, पुं, (सुराया आकरः ।) नारिकेल-
वृक्षः । इति कैचित् । मर्यादन्तिस्थानम् । यथा ॥
“आकराः शुचयः सर्व्ववर्जयित्वा सुराकरम् ।”
इति श्रुतितत्त्वे बौधायनवचनम् ॥
सुराङ्गना, स्त्री, (सुराणामङ्गना ।) देवपत्नी
अम्बरसः ॥ इति कैचित् । यथा,—
“सुरदुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मिते
लसहितानभूषिते सलौल-विध्वमालसम् ।
सुराङ्गनाभवल्लवोकरप्रपञ्च चामर-
स्फुरत्समोर-वोजितं सदाप्युत्तं भजामि तम् ॥”
इति हृद्योमञ्चल्याम् २ स्तवकः ॥
सुराचार्यः, पुं, (सुराणामाचार्यः ।) बृहस्पतिः ।
इत्यमरः । १ । २ । २४ ॥

सुरारिः

सुराजकः, पुं, सुष्ठु राजते इति । राज + क्त (सुष्ठु-
भृज् राजः । इति शब्दमात्रा ॥

सुराजा, [न्] पुं, (सुष्ठु, पूजितो राजा । “न
पूजनात् ॥” ५।४।६८ । इति न टच् ।) शोभनो
राजा । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (सुष्ठु-
राजा यस्य । सुन्दरनृपतियुक्ते देशादौ, त्रि ।
यथा,—

“सुराभि देशे राजन्वान् स्वात्ततोऽन्यत्र
राजवान् ॥”

इत्यमरः । २ । १३ ॥)

सुराजीवी, [न्] पुं, सुरया जीवतीति । जीव +
ञिनिः ।) शौण्डिकः । यथा,—

“कल्पपालः सुराजीवी शौण्डिको मण्डहारकः
वारिवासः पानवणिक् ध्वजो ध्वज्यासुतोबन् ॥
इति ह्रमचन्द्रः ॥

(यथा याज्ञवल्करः । १ । १६४ ।

“चैलधावसुराजीविसङ्घोपपतिवेश्मनाम् ॥”)

सुरापः, (त्रि, सुरां पिबतीति । पा + कः ।)
सुरापानकर्ता । यथा,—

“ब्रह्महा जायते यस्मै सुरापः श्यावदन्तकः ।
सुवर्णहारो कुन्खो दुष्मर्षा गुरुतल्पगः ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

सुरापगा, स्त्री, (सुराणां अपगा ।) गङ्गा ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, किराते । ५ । ४० ।

“इह सनियमयोः सुरापगाया-
मुषसि सयावकसञ्चपादलेखा ।
कथयति शिवयोः शरीरयोगं
विषमपदा पदवीं विवर्तनेषु ॥”)

सुरापानाः, पुं, भृञ्, (सुरा पानं येषाम् । “पानं
देशे ॥” ८।४।६ इति णत्वम् ।) पूर्वदेशस्थाः ।
यथा । सुरापानाः प्राच्याः । इति संचित्तसार-
टीकायां गोपीचन्द्रः ॥

सुरापानं, स्त्री, (सुरायाः पानम् । “वा भाव-
करणयोः ॥” ८ । ४ । १० । इति विभाषया
णत्वम् ।) मद्यपानम् । यथा,—

“ब्रह्महत्या सुरापानं स्तियं गुर्वङ्गनागमः ।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गथापि तैः सह ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

अवदंशः । इति शब्दरत्नावली ॥

सुराभागः, पुं, (सुराया भागः ।) सुराया अग्र-
भागः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुरामण्डः, पुं, (सुराया मण्डः ।) सुराया अग्र-
भागः । तत्पर्यायः । कारोत्तरः २ । इत्य-
मरः । २ । १० । ४३ ॥ कारोत्तमः ३ । इति
तट्टोका ॥ कालोत्तरः ४ सुराभागः ५ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

सुरारिः, पुं, (सुराणां अरिः ।) अमुरः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारि । ३ । ६ ।

“प्रसोद विश्राम्यतु वौर वञ्चं

शरैर्भदोयैः कतमः सुरारिः ।

विभेतु मोघोक्तवाहुवीर्यैः

स्त्रीभ्योऽपि कोपस्फुरिताधराभ्यः ॥”)

सुरङ्गः

सुरारिहन्ता, [ङ] पुं, (सुरारौषां हन्ता ।)
विष्णुः । यथा,—

मैत्रायपादे स्वपितीह विष्णु-
र्विष्णुमथ्ये परिवर्तते च ।

पौष्णावसानं च सुरारिहन्ता
प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

सुराङ्गं, स्त्री, (सुरान् चर्हतीति । चर्ह + ङण् ।)
हरिचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वर्णम् ।
इति कैचित् ॥

सुरालयः, पुं, (सुराणां आलयः ।) सुमेरुः । इत्य-
मरः । १ । १ । ५२ ॥ स्वर्गः । यथा गारुडे ।

“गङ्गां येऽत्रावगाहन्ते विधिना च नराधिप ।
चतुर्गुणसहस्रं ते न पतन्ति सुरालयात् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(देवमन्दिरम् । यथा, भागवते । ७।१५। ४६ ।

“पूतं सुरालयारामकूपाज्योदिलक्षणम् ॥”

सुराया आलयः ।) सुरानिलयश्च ॥

सुराङ्गः, पुं, (शोभनं राष्ट्रं यस्य ।) देगवि-
शेषः । सुरत् इति ख्यातः । स तु भारतवर्षस्य
प्रताप्यां दिशि वर्तते । इति मौराष्ट्रकशब्द-

टीकायां भरतः ॥ (यथा महाभारते । ३।८।१८ ।

“सुराङ्गं स्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ॥”
शौरामचन्द्रस्य परिवारविशेषः । स तु शौराम-

यन्त्रे पद्मदलमध्यतः पूज्यः । यथा, अग्रस्य-
संहितायाम् ।

“धूम्रं जयन्तं विजयं सुराङ्गं राष्ट्रवर्धनम् ।

अकोपं धूम्रपालाख्यं सुमन्त्रं दलमध्यतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सुराङ्गं, स्त्री, (सुराङ्गे जायते इति । जन् + ङः ।
तुवरिका । इत्यमरः । २।४।१३३ ॥ अस्य पर्यायो

यथा,—
“मौराष्ट्रो तुवरी काङ्क्षी सृतालकमुराङ्गे ।
आढको चापि साख्याता सृत्सा च मुर-
सृत्तिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमं भागं ॥

सुराङ्गः, पुं, (सुराङ्गे जायते इति । जन् +
ङः ।) ऋणमुहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष-

भेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तद्दे शजाते, चि ॥
सुराङ्गजा, स्त्री, (सुराङ्गे जायते इति । जन् +
ङः । टाप् ।) तुवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(तुवरीशब्देऽस्या विशेषो विज्ञेयः ॥)
सुराङ्गः, पुं, (सुरस्य आङ्गा आङ्गा यस्य ।) देव-
दारु । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्वचित् स्त्री ।
अस्य पर्यायो यथा,—

“सुरदारु द्रुक्किलिमं सुराङ्गं भद्रदारु च ।
देवकाष्ठं पातदारु देवदारु च दारु च ॥”

इति वंशकरद्वयमालायाम् ॥

हरिद्रुहः । मरुवकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरि, [रे] चि, (सु शोभनं रा धनं यस्य ।)
शोभनधनवत् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सुरङ्गः, पुं, शोभाङ्गनः । इति शब्दमात्रा ॥

सुरेन्द्रः

सुरङ्गा, स्त्री, सुरङ्गा । सौंभ इति सुरङ्ग इति च
भाषा । तत्पर्यायः । सन्धिला २ सन्धिः ३ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१४६ । ११ ।

“आत्वा तु तद्गृहं सर्वमादीप्तं पाण्डु नन्दनाः ।
सुरङ्गां विविशुस्तुणं माता माह मरिन्दमाः ॥”

सुरङ्गाहिः, पुं, (सुरङ्गायामहिरिव ।) शौर-
विशेषः । यथा,—

“कुजम्बिलः सुरङ्गाहिरधर्षीः सुरङ्गयुक् ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

सुरूपं, स्त्री, (सु शोभनं रूपमस्य ।) तूलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुरूपः, त्रि, (सु सुन्दरं रूपमस्य ।) शोभनरूप-
विशिष्टः । यथा,—

“सुन्दरं कचिरं चारु मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् ।
कान्तं मनोरमं कच्यं सुपमं माधु शोभनम् ॥
वल्लगु हारि सुरूपाभिरूपदिश्यमनोज्ञरम् ॥”

इति जटाधरः ॥
(यथा, बृहत्संहितायाम् । ५८ । ४० ।

“शाब्दश्च गदाहस्तः प्रद्युम्नस्यापभृत् सुरूपयश्च ॥”
विद्वान् । यथा,—

“विद्वान् विपयिहोपज्ञः सन् सुधीः कोविदो बुधः
व्यक्तो मनोपो ज्ञः प्राज्ञः सन्ध्यावान् पण्डितः
कविः ॥
धीमान् शूरिः कृतिः क्षत्रिणव्यवर्णो विचक्षणः ।
प्रासरूपसुरूपाभिरूपदूरदृशाः समाः ॥”

इति जटाधरः ॥
सुरूपा यथा । नकुजः १ पुरुरवाः २ अश्विनो-
कुमारो ३ नलकूवरो ४ कन्दपः ५ शाब्दः ६ ।
इति कविकल्पलता ॥

सुरूपा, स्त्री, (सु शोभनं रूपं यस्याः ।) शालपर्णी
भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरूङ्कः, पुं, गृहभाष्यः । इति ह्रमचन्द्रः ॥
सुरेज्यः, पुं, (सुराणां इज्यः ।) बृहस्पतिः ।
इति कैचित् ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
८ । २३ ।

“विष्णुः सुरेज्यो बलभिद्गताश-
स्वष्टोत्तरप्रोहपदाधिपयश्च ॥”

सुरेज्या, स्त्री, (सुराणामिज्या ।) तुलसी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुरेन्द्रः, पुं, (सुरेषु इन्द्रः ऐश्वर्यशाली ।) इन्द्रः ।
इति कैचित् ॥ (यथा, भागवते । ८।७।३१ ।

“न ते गिरिताखिललोकोपाल
विरिञ्चवैकुण्ठसुरेन्द्रगम्यम् ॥”

लोकपालः । इति मङ्गिनाथः ॥ यथा, रघुः ।
३ । ११ ।

“सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्
प्रयत्नमुक्तासनया सृष्टागतः ॥”

तथाच मनुः । ७ । ५ ।
“यस्मादेषां सुरेन्द्राणां माताभ्यो निर्मितो
शृपः ।
तस्मादभिभवत्प्रेष सर्वभूतानि नैजसा ॥”)

सुरेन्द्रजित्, पुं, (सुरेन्द्र देवराजं जितवानिति ।
जि + जिप् । तुगागमच् ।) गङ्ङः । इति
इलायुधः ॥ इन्द्रजित् ॥

सुरेभं, स्त्री, (सु + रेभ + षच् ।) रङ्गम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

सुरेवटः, पुं, रामपुत्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुरेश्वरः, पुं, (सुराणामेश्वरः ।) इन्द्रः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मातृस्ये । ५ । २८—३० ।
“अजेकपादश्चित्रो विहृपाचोऽथ रेवतः ।
इरथ बहुरुपश्च त्रय्यक्षश्च सुरेश्वरः ॥
सावितश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
एते इन्द्राः समाख्याता एकादश गणेश्वराः ॥”
इन्द्रः । यथा, रघुः । ३ । ६४ ।

“नरेन्द्रसुनुः प्रतिसंहरन्निषुं
प्रियंवदः प्रत्यवदत् सुरेश्वरम् ॥”

देवश्रेष्ठे, चि । यथा, भागवते । ४ । १५ । ८ ।
“ब्रह्मा जगद्गुरुर्देवैः सहासृत्य सुरेश्वरैः ।
वैष्णव्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभृतः ।
पादयोररविन्दश्च तं वै मने हरिः कलाम् ॥”
सुरेश्वराचार्यः । यथा, पञ्चदशो । ६ । १८० ।
“अन्यान्वाध्यासमत्रापि जीवकूटस्थयोरिव ।
ईश्वरब्रह्मणोः सिद्धं कृत्वा ब्रूते सुरेश्वरः ॥”
सुरेश्वरी, स्त्री, (सुराणामेश्वरी ।) स्वर्गगङ्गा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ दुर्गा च ॥

सुरेष्टः, पुं, (सुराणामिष्टः ।) शिवमन्त्री । शालः ।
सुरपुत्रागः । इति राजनिघण्टः ॥

सुरेष्टा, स्त्री, (सुराणामिष्टा ।) ब्राह्मी । इति
राजनिघण्टः ॥

सुरोत्तमः, पुं, (सुरेषु उत्तमः ।) सूर्यः । इति
केचित् ॥ देवश्रेष्ठश्च ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
५६ । ७ ।

“विप्रियं ह्याचरन् मर्त्यो देवानां सृष्ट्वाञ्छ्रुति
त्राहि मामनवव्याङ्गि ! वरयस्व सुरोत्तमान् ॥”

सुरोत्तरः, पुं, (सुरेषु तत्पूजनेषु उत्तरः श्रेष्ठः ।)
चन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुरोदः, पुं, (सुरा उदकं यस्य । उत्तरपदस्येत्या-
दकस्योदादेशः ।) सुरासमुद्रः । इति जटाधरः ॥
(यथा, भागवते । ५ । १ । ३३ ।

“चारोदेसुरोद-सुरोद-ष्टतोद-चीरोद-दधि-
मण्डोद-शुषोदाः सप्त जलधयः ॥”

सुलक्षणा, स्त्री, (सुशोभनं लक्षणं यस्याः ।) उमा-
सखीविशेषः । इति शब्दमाला ॥ सुन्दरलक्षण-
युक्तं, त्रि ॥ (यथा, कथासरित्सागरं । १५ । ६८ ।
“तच्छ्रुत्वा व्यसृजत् राजा सोऽथ प्रत्ययितान्
हिजान् ।

गत्वा सुलक्षणा सा वा न वेत्यालोच्यतामिति ॥

सुलभः, त्रि, सुखेन लभ्यते इति । सु + लभ + खल
“न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ।” ७ । १ । ६८ । इति
सुमागमो न । सुखलभ्यः । घनायासप्राप्यः ।
यथा, चाङ्गिकतत्त्वे ।
“सुलभं सकलं पुण्यं यद्दानादिजं फलम् ।
कदाप्येव सति सौहृदीं पितृतपंचम् ॥”

सुलभा, स्त्री, (सुखेन लभ्यते इति । लभ + खल
टाप् ।) माधवर्षी । धूम्रपत्रा । इति राज-
निघण्टः ॥

सुलोचनः, पुं, (शोभने लोचने यस्य ।) हरिश्चः ।
इति राजनिघण्टः ॥ दुर्योधनः । इति केचित् ॥
(धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते
१ । ६७ । ८४ ।
“विंशतिर्विकार्यश्च जलसन्धः सुलोचनः ॥”
सुन्दरचतुर्युक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । ५५ । १३ ।
“अतीवसुकुमारार्णी तनुमध्यां सुलोचनाम् ।
आक्षिपन्तोमिव च भाः शशिनः स्नेह तेजसा ॥”
सुलोचना, स्त्री, (शोभने लोचने यस्याः ।) माधव-
राजपत्नी । यथा,—
माधव उवाच ।
“श्रीमद्भक्तमभूभर्तुः पुत्रोऽहं माधवाङ्गयः ।
सर्वभावेर्भविष्यामि वशगस्तव सुन्दरि ! ॥
चन्द्रकलोवाच
समुद्रपारं तरुणपुरन्दरपुरोपमा ।
ब्रह्महीपेऽस्ति विख्याता दीव्यन्ती संज्ञया
पुरी ॥
गुणाकराङ्गयस्तत्र राजा श्रेष्ठो महायथाः ।
सुशीला नाम तद्भार्या सर्वलक्षणसंयुता ॥
सुलोचनाङ्गया कन्या वीर तत्कुक्षिसम्भवा ।
दृष्ट्वा तां विवाहेन स्वर्गभोगं यदौच्छसि ॥”
इत्युपक्रम्य ।
“ततः शुभे क्षणे तस्मिन् पृष्ठमारुह्य वाजिनः ।
प्रचेष्टाख्येन भृत्येन विलङ्घ्य जलधिं ययौ ॥
ततो गन्धर्वविधिना स राजतनयः सुधीः ।
चक्र विवाहं तां कन्यां तत्रैव प्राप्तकौतुकः ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसारे ५ अध्यायः ॥

सुलोमशा, स्त्री, (शोभना लोमशा ।) काकजङ्घा ।
इति राजनिघण्टः ॥ शोभनलोमयुते, त्रि ॥

सुलोमा, स्त्री, (सुष्ठु लोमान्यस्याः ।) डाप् ।
तान्मवर्षी । मांभच्छ्रदा । इति राजनिघण्टः ॥

सुलोहकं, स्त्री, (सुष्ठु लोहमिव । कन् ।) पित्तलम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

सुलाहिता, स्त्री, (सुष्ठु लोहिता ।) अग्निजिह्वा-
विशेषः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, मुण्डकोप-
निषदि । १ । २ । ४ ।
“कालो करालो च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनो विश्वरूपो च देवो
लोलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥”
सुन्दररत्नवर्षे, पुं ॥ तद्वति, त्रि ॥

सुवक्त्रः, पुं, (सुष्ठु वक्त्रं यस्मात् ।) वनवर्वरी ।
इति राजनिघण्टः ॥ सुन्दरानने, त्रि ॥ (यथा,
महाभारते । १४ । ८ । १६ ।
“अश्वीषिणे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढुषे ॥”
सुवचनं, स्त्री, (सुष्ठु वचनम् ॥) शोभनोक्तिः ।
तत्पर्यायः । सुप्रसायः २ । इत्यमरः । १ । ६ । १७ ॥
(यथा, उत्तरचरिते । १ चर्च ।

“शान्तस्य जीवसुसुप्तस्य विकाशनामि
सन्तर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।
एतानि ते सुवचनानि सरोदहाच्च
कर्षास्तानि मनसश्च रसायनानि ॥”)
सुवचनी, स्त्री, (सुष्ठु वचनं यस्याः ।) टित्वात्
ङीप् । एतदाश्रयणया आराधयितुर्वाक्-
साफल्यसाधयत्वम् ।) देवीविशेषः । विषदि
स्त्रियो यस्याः पूजां भवति कुर्वन्ति च ।
आचारमार्तण्डे शुभसूचनीति वर्तते ॥
सुवचाः, [स्] त्रि, (सुष्ठु वचो यस्य ।) वान्ते ।
इति जटाधरः ॥

सुवनः, पुं, (सुते विश्वमिति । सू + “भूसुधुञ्ज-
जिभ्यञ्छन्दसि ।” उषा० २ । ८० । इति ऋगु)।
सूर्यः । अग्निः । इत्युवादि कोषः ॥ चन्द्रः । इति
केचित् ॥

सुवर्षकः, पुं, स्वर्जिकाचारः । इति जटाधरः ॥

सुवर्षला, स्त्री, सूर्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अतसी । इति रत्नमाला ॥ सूर्यमूखीपुष्पम् ।
इति केचित् । आदित्यभक्ता । (अस्याः पर्यायो
गुणाश्च यथा,—
“सुवर्षला सूर्यभक्ता वरदावदरापि च ।
सूर्यावर्ता रविप्रीतापरा ब्रह्मसुदूर्लभा ॥
सुवर्षला हिमा रूक्षा स्वादुपाका सरा गुरुः ।
अपित्तला कटुः चारा विष्टभकफवानजित् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ब्राह्मी । इति राजनिघण्टः ॥ देशविशेषे, पुं ॥
सुवर्षाः, [स्] त्रि, शोभनतेजोविशिष्टः । शोभनं
वर्षां यस्मैति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ५३ । ७ ।
“तं स भौमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित्
महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्षसम् ॥”
पुं, धृतराष्ट्रपुत्रविशेषः । १ । ६७ । १०१ ।
“दृढहस्तः सुहस्तश्च वातवेगसुवर्षसौ ॥”
सुवर्षिका, पुं, स्वर्जिकाचारः । इति राजनि-
घण्टः ॥ (यथा,—
“कथितः स्वर्जिकाभेदो विशेषज्ञैः सुवर्षिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सुवर्षिका, स्त्री, जतुका । इति राजनिघण्टः ॥
(स्वर्जिकाचारः । अस्याः पर्यायो यथा,—
“कापोतं स्वर्जिका स्वर्जिः स्वर्जिका च सुव-
र्षिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
तथास्या गुणाः ।
“सुवर्षिका स्वर्जिकावत् बोधव्या गुणतो जनैः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सुवर्षी, [न्] पुं, स्वर्जिकाचारः । इति राज-
निघण्टः ॥
सुवर्षे, स्त्री, (शोभनो वर्षो यस्य ।) धातुविशेषः ।
सोना इति भाषा । तत्पर्यायः । स्वर्णम् २ कन-
कम् ३ हिरण्यम् ४ हिम ५ चाटकम् ६ तपनी-
यम् ७ घातकुम्भम् ८ गाङ्गेयम् ९ भर्षी १०
कम्बरम् ११ चामीकरम् १२ जातकम् १३

सुवर्णं

इत्थं
सुवर्णं

सुवर्णं

महारजतम् १४ काञ्चनम् १५ रुक्मम् १६
कार्तिस्वरम् १७ जाम्बूनदम् १८ चट्टापदम् १९ ।
इत्यमरः । २। ८। ८४ ॥ श्रातकौशम् २०
भर्मम् २१ कर्करम् २२ कर्कुरम् २३ रुग्मम् २४ ।
इति तद्योका ॥ भद्रम् २५ भूरि २६ पिप्परम्
२७ द्रविणम् २८ गैरिकम् २९ चाप्येयम् ३०
भद्रः ३१ चन्द्रः ३२ कलधीतम् ३३ । इति जटा-
धरः ॥ अभ्रकम् ३४ अग्निबीजम् ३५ लोहवरम्
३६ उद्वसाकम् ३७ स्यर्गमणिप्रभवम् ३८
सुख्यधातु ३९ । इति शब्दरत्नावली ॥ उज्ज्वलम्
४० कल्याणम् ४१ मनोहरम् ४२ अग्निवीर्यम्
४३ अग्नि ४४ भास्करम् ४५ पिप्पलानम् ४६
अपिप्परम् ४७ तेजः ४८ दौमम् ४९ अग्निः ५०
५० दौमकम् ५१ मङ्गलम् ५२ सौमल्यकम् ५३
शङ्करम् ५४ जाम्बवम् ५५ आग्नेयम् ५६
निष्कम् ५७ अग्निशिक्षम् ५८ । अस्य गुणाः ।
स्निग्धत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् ।
दोषत्रयघ्नं सनत्वम् । शीतत्वम् । स्वादुत्वम् ।
रसायनत्वम् । रुचिकारित्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।
पायुष्यदत्वम् । प्रज्ञावीर्यबलम् । तिकरत्वम् ।
तद्धारणस्य गुणाः । कान्तिद्वारित्तयस्त्रीकारि-
त्वम् ॥ * ॥ तत्परीक्षादि यथा,—
“दाहोऽतिरक्तमथ यच्च सितं क्रिदायां
काश्मोरकान्ति च विभाति निकापपट्टैः ।
स्निग्धञ्च गौरवमुपैति च यत्तुलायां
जानीत देवकनकं मृदु रक्तपोतम् ॥
तत्कै रसवेधजं तदपरं जातं स्वयं भूमिजं
किञ्चान्यद्दुःखं लोहमङ्गुरभवं चेति त्रिधा
काञ्चनम् ।
तन्नायं कलपीतरक्तमपरं रक्तं ततोऽन्यदुयथा
गौराभं तदिति क्रमण गदितं स्यात् पूर्व-
पूर्वात्तमम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अपिच सुवर्णस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः ।
“पुरा निजाश्रमस्थानां सप्तर्षीणां जिता-
त्मनाम् ।
पत्नीर्विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसम्पन्नयोवनाः ॥
कन्दर्पदर्पविध्वस्तचेतसा जातवदसः ।
पतितं तद्वरापुष्टं रेतस्तु हेमतामगात् ॥
स्निग्धं चापि भवति तद्रसन्द्रस्य वेधतः ।
स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेमं हाटकम् ॥
तपनीयं कलधीतं गाङ्गयं भर्मा काञ्चनम् ।
चार्मीकरं श्रातकुशं तथा कार्तिस्वरञ्च तत् ॥
जाम्बूनदं जतरूपं महारजतमित्यपि ।
दाहो रक्तं सितं छेदे निपेके कुङ्कुमप्रभम् ॥
तारशुक्लोऽभिहतं स्निग्धं कीमलं गुरु इमं
सत् ॥”

सत् उत्तमम् ।
“तच्छ्रेतं कठिनं रुक्मं विवर्णं समलं दक्षम् ।
दाहो छेदेऽसितं श्वेतं कषे त्याज्यं लघुस्फुटम् ॥”
दक्षं दोषत इति लोके । स्फुटं ग्रहनाहतं
स्फुटति ॥

“सुवर्णं शीतलं हृद्यं बल्यं गुरु रसायनम् ।
स्वादु तिक्तञ्च तुवरं पाके च स्वादु पिप्पिलम् ॥
पवित्रं हृद्घ्नं नेत्रं मेधास्य तिमतिप्रदम् ।
हृद्यमासुष्करं कान्तिवाग्बिभृद्विस्वरत्वकृत् ॥
विषहृद्ययोग्नादत्रिदोषज्वरशोषजित् ॥
बलं सवीर्यं हरते नराणां
रोगत्रयं पोषयतीह काये ।
असौख्यकार्यं व मदा सुवर्ण-
मशुद्धमेतन्मरणञ्च कुर्यात् ॥
असम्यक्सारितं स्वर्णं बलं वीर्यञ्च नाशयेत् ।
करोति रोगान्मृत्युञ्च तद्व्यादयत्नतस्ततः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अथ सुवर्णकरणम् ।
मन्वाज्यं गुडताम्रञ्च करेणामात्मिकं रसम् ।
धमनाश्च भवेद्रीष्यं सुवर्णकरणं शृणु ॥
पीतं धुस्तूरपुष्पञ्च सीसकञ्च पलं मतम् ।
पाठा लाङ्गलायाहा च मूलमावर्तनाद्भवेत् ॥”
इति गारुड १८८ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।

श्रीशङ्कर उवाच ।
“आनोय पारदं देवि स्थापयेत् प्रस्तरोपरि ।
तस्योपरि जपेन्मन्त्रं सर्वबन्धमयात्मकम् ॥
साष्टमहस्रं देवेशि प्रजपेत् साधकायणोः ।
स्वयम्भुपुष्पसंयुक्ते वस्त्रे चारुणसन्निभे ॥
संस्थाय पारदं देवि सृत्वात्र युगले शिवे ।
पुष्पयुक्तेन सूत्रेण बध्नायात् बहुयत्नतः ॥
सृत्तिकया रज्जनेव धान्यस्य परमेश्वरि ।
लेपयेद्बहुयत्नेन रौद्रे शुक्लाणि कारयेत् ॥
पुनश्च लेपयेद्दीमान् ततो वस्त्रौ विनिःक्षिपेत् ।
अष्टमीनवमोरात्रौ क्षिपेन्नैव सुरेश्वरि ॥
अथवा परमेशानि सृत्वात्रे स्थापयेद्रसम् ।
वस्त्रोत्सेन तद्द्वयं शोधयेद्बहुयत्नतः ॥
एतन्नारीरसेनैव तथैव शोधनं चरेत् ।
एवं कृतं तु गुटिकां यदि स्यात् दृढबन्धनम् ॥
धुस्तूरञ्च समानीय मध्ये शून्यञ्च कारयेत् ।
कृष्णाग्यातुलसीयागं तथा एतकमारिका ॥
एवं कृतं वर्ज्यागं भस्मसात् जायते किल ।
भस्मयोगं भवेत् स्वर्णं धनदायाः प्रसादतः ।
विवर्णं जायते द्रव्यं यदि पूजां न चाचरेत् ॥”
इति मातृकामेदन्तर्व ५ पटलः ॥ * ॥

अस्य धार्थ्यत्वं सर्वदेवतात्मकत्वञ्च यथा, रामायणं
महाभारतं च परशुरामं प्रति वशिष्ठवाक्यम् ।
“सर्वरत्नानि निमग्न्य तेजोराशि समुत्थितम् ।
सुवर्णमेभ्यो विप्रैर्नृ रत्नं परमनुत्तमम् ॥
एतस्मात् कारणाद्देवगन्धर्व्यैरगराक्षसाः ।
मनुष्याश्च पिशाचाश्च प्रयता धारयन्ति तत् ॥”
तथा ।
“तस्मात् सर्वपवित्रेभ्यः पवित्रं परमं स्मृतम् ॥”
तथा ।
“अग्निर्वै सकला देवाः सुवर्णञ्च तदात्मकम् ।
तस्मात् सुवर्णं ददता दत्ताः स्वः सर्वदेवताः ॥”
तस्मात्तत् पदादौ न चार्थं देवतात्मकत्वात् ।

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ तद्दानफलं यथा,—
अश्वरौष उवाच ।
“न सुवर्णं विना दानं तिलैर्वा मुनिसत्तम ।
कस्मात् पवित्रमित्यक्तं भवानेतत् प्रवोतु मे ॥
वशिष्ठ उवाच ।
अत्र ते कथाधिष्ठामि इतिहासं पुरातनम् ।
जामदग्न्यस्य रामस्य मुनिभिः सह पार्थिव ॥
त्रिःसप्ततयः पृथिवीं मुनीन् पप्रच्छ पार्थिव ।
कृत्वा तु कृपयाविष्टो निःसक्तं भार्गवः पुरा ॥
राम उवाच ।
क्रोधादिदं कृतं कर्म मया मुनिवरोत्तमाः ।
कथं कस्माद्दिमुञ्चं पापात् क्षत्रवधादतः ॥
इत्युक्त्वा धर्मतत्त्वज्ञाः पापानां पावनं परम् ।
दानञ्चैव सुवर्णस्य ते तन्मुमुक्षुर्हर्षयः ॥
एतत् पवित्रमतुलं सन्भूतमिह शशुम् ।
शश्वीर्वीर्यात् परं तेजो ह्यपत्यं जातवेदसः ॥
महजं कार्तिकेयस्य रुद्रशक्रमङ्गवम् ।
पवित्रं यत् सुरैः सर्वैर्धीर्यैर्नो मृकुटादिभिः ।
अग्निस्तु देवताः सर्वाः प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।
तस्मात् सुवर्णं ददतां सुवर्णञ्च तदात्मकम् ॥
दश पूर्वापरं यथैव प्रोवाचेदं ब्रह्मसतिः ।
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति नरकात्तारयन्ति ते ॥
सर्वान् कामान् प्रयान्तेत पितामहसुतोऽब्र-
वीत् ।

मरीचिर्भगवान् पूर्वं ये प्रयच्छन्ति काञ्चनम् ॥
यः सुवर्णं नरो नित्यं ब्राह्मणस्यः प्रयच्छति ।
स चिरं विरजा विद्वान् देववर्हिष मोदते ॥
सर्वंपामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ।
हाटकक्षितिगोरीणां सप्तजन्मानुगं फलम् ॥
विद्यमानं सुवर्णं तु यो लोभात् प्रयच्छति ।
स मदा जनपापैस्तु वेष्टितो नरकं व्रजत् ॥
कृत्वापि सुमहत् पापं जातरूपं ददाति यः ।
स मद्यस्तेन पापेन मुच्यते नात्र संशयः ॥
एवं ज्ञात्वा तु शून्यं सुवर्णं देहि भार्गव ।
तुनामारुह्य कायस्य समानमात्मनस्तथा ॥
इत्युक्त्वा मुनिभिर्दिव्यै रामो धर्मभृतांवरः ।
प्रादात् सुवर्णं विप्रैर्भ्यः ततः पापादमुच्यत ॥
तस्मात्स्वमपि राजेन्द्र हिजेभ्यो देहि काञ्चनम्
विव्वक्सेनं समुद्दिश्य यदीच्छेः शाश्वतीं गतिमः ॥”
इति वक्रपुत्राय तुलापुरुषदाननामाध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।

“सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च ।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकान्यपि ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
उत्सृष्टस्वर्णस्य मृद्वे चिरस्थापननिषेधो यथा,
“न चिरं स्थापयेद्देहं हेमं संप्रोक्षितं बुधः ।
तिष्ठत् भयावहं यस्मात् शोकव्याधिकारं नृणाम् ॥
शोषं परस्वीकरणात् अथ यः प्राप्नोति पुष्कलम् ॥”
संप्रोक्षितं पात्रमुद्दिश्य त्यक्तम् । अतएव विष्णु-
पुराणे ।
“तस्मात् सर्वात्मना पात्रे दद्यात् कनकमुत्तमम्
अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकार्यवे ॥

सुवर्ण

प्रमादतस्तु तत्रैतं तावन्मात्रं नियोजयेत् ।
 अथवा स्वीययुक्तः स्यात् हेन्नादत्ते विनाशित्तिं
 तत्रैव प्राणायामोत्सृष्टं ब्राह्मणमादकृतं यदि
 चीरादिना अपक्रियते तदा तावदेव पुनरुत्-
 सृज्य देयमिति दानसागरः ॥३॥ तत्तु अग्नि-
 देवनम् । यथा,—
 “आग्नेयं कनकं प्रोक्तं सर्वलौहानि वाप्यथा”
 इति शुद्धितत्वम् ॥
 (अथास्य मारणविधिः ।
 “गलितस्य सुवर्णस्य षोडशश्रेण सीमकम् ।
 योजयित्वा समुद्रतुल्य निम्बुनीरेण मर्हयेत् ॥
 गोक्षं कृत्वा गन्धचूर्णं समं दद्यात्तदुपरि ।
 शरात्रसंपुटे कृत्वा पुटेच्छिं शङ्खनोपलेः ।
 एवं सुनिपुटेर्हम नोत्थानं लभते पुनः ॥”
 अस्य गुणाः ।
 “कषायं तिक्तमधुरं सुवर्णं गुरु लेखनम् ।
 हृद्यं रसायनं बन्धं चक्षुष्यं कान्तिदं शुचि ॥
 आयुर्ध्मावयःस्थैर्यवाग्बुद्धिस्मृतिप्रदम् ।
 अयोन्मादगराणाञ्च कुष्ठानां नाशनं परम् ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणा-
 धिकारे ॥३॥) हृदिचन्दनम् । इति मेदिनी ॥
 स्वर्णं गैरिकम् । इति रत्नमाला ॥ धनम् । इति
 हेमचन्द्रः ॥ नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुवर्णः, पुं, स्त्री, (सुष्ठु वर्णोऽस्य ।) हेम्नोऽचः ।
 स अग्नीतिरक्तिकापरिमितस्वर्णम् । तत्पर्यायः
 विस्तः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥ कर्षं
 सुवर्णस्य सुवर्णं संज्ञम् । इति लीलावती ॥ कर्ष-
 परिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (यथा,—
 “विद्यात्कर्षं तथा चापि सुवर्णं कवलशङ्खम् ॥”
 इति मारुडे २०८ अध्यायः ॥)
 सुवर्णः, पुं, (शोभनो वर्णो यस्य ।) स्वर्णकर्षः ।
 यज्ञविशेषः । इति मेदिनी ॥ धुस्तुरः । इत्य-
 मरः ॥ कणगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुष्ठु वर्णं, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 महाभारते । १३ । ६८ । ३३ ।
 “वाससां सम्पदानेन स्वदारनिरतो नरः ।
 सुवर्णञ्च सुवैशद्यं भवतीत्यनुशुश्रुमः ॥”)
 सुवर्णकं, स्त्री, (सुवर्णमिव । इवार्थे कन् ।)
 पित्तसम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वार्थे कन् ।
 सुवर्णम् । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ७५ ।
 “तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ लभेत् बहु सुवर्णकम् ॥”
 सुष्ठु वर्णो यस्य । कन् । सुन्दरवर्णं युक्ते, त्रि ॥
 सुवर्णकः, पुं, (सुष्ठु वर्णो यस्य । कन् ।) आर-
 त्वधहृद्यः । इत्यमरः । २ । ४ । २४ ॥
 सुवर्णकदलो, स्त्री, (सुवर्णा सुवर्णवर्णा सुन्दर-
 वर्णा वा कदलो ।) कदलीविशेषः । चांपा
 कला इति भाषा । तत्पर्यायः । सुवर्णरश्मा २
 कनकमोचा ३ पीता ४ सुवर्णमोचा ५ चम्पक-
 रश्मा ६ सुरभिजा ७ सुभगा ८ हेमफला ९
 स्वर्णफला १० कनकरश्मा ११ पीतरश्मा १२
 गौरी १३ गौररश्मा १४ काञ्चनकदलो १५
 सुरभिजा १६ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् ।

३८६
 सुवर्ण

हिमत्वम् । स्वल्पाग्ने दीपनकारित्वम् । दृष्या-
 दाहनाशित्वम् । कफावहत्वम् । हृद्यकारित्वम् ।
 गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुवर्णकारः, पुं, (सुवर्णं स्वर्णभूषणादिकं करो-
 तीति । क्त + अण् ।) स्वर्णकारः । इति हला-
 युधः ॥ सेकरा इति भाषा ॥ (यथा, मनुः ।
 ४ । २१८ ।
 “राजाक्षं तेजं चादत्ते शूद्राक्षं ब्रह्मवर्चसम् ।
 आयुः सुवर्णकाराक्षं यशस्यर्मावकाक्षिनः ॥”)
 सुवर्णगैरिकं, स्त्री, (सुवर्णं सुन्दरवर्णं गैरिकम् ।)
 गैरिकभेदः । वर्णकमाटि इति वङ्गभाषा ।
 पीत गेरु इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
 स्वर्णधातुः २ सुरक्तकः ३ सन्याभ्रम् ४ वभ्रु-
 धातुः ५ शिलाधातुः ६ । अस्य गुणाः ।
 गैरिकं मधुरं शीतं कषायं व्रणरोपणम् ।
 विस्कोटाशीःऽग्निदाहञ्च वरं स्वर्णादिगं शुभम् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 (तथाच ।
 “गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजन्तथा ।
 सुवर्णगैरिकं, त्वन्वत्ततो रक्ततरं हि तत् ॥
 गैरिकहितयं स्निग्धं मधुरन्तुवरं हिमम् ।
 चक्षुष्यं दाहपित्तास्रकफहिक्काविषापहम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्ववृत्तच्छेद प्रथम भागं ॥)
 सुवर्णनकुली, स्त्री, (सुवर्णा नकुली ।) महा-
 ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुवर्णपुष्पः, पुं, (सुवर्णवत् पुष्पं यस्य ।) राज-
 तरुणो । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, बृहत्-
 संहितायाम् । २८ । १० ।
 “श्रेष्ठो सुवर्णपुष्पः
 पद्मैर्विपाः पुरोहिताः कुमुदैः ॥”)
 सुवर्णप्रसरं, स्त्री, (सुवर्णस्य प्रसर इव यत् ।)
 पल्वालुकम् । इति वैद्यकम् ॥
 सुवर्णवर्णकं, पुं, (सुवर्णस्य वर्णकं क्रयविक्रयादि-
 कर्त्ता ।) जातिविशेषः । सोनार वेणिया इति
 भाषा । स तु अश्वठादंश्यायां जातः मध्यम-
 वर्णसङ्करः । इति कैचित् ॥ तस्य पार्तिव्यकारणं
 यथा, ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे । १० । ८५ ।
 “कश्चिद्द्विग्विशेषश्च ससर्गात् स्वर्णकारिणः ।
 स्वर्णवैर्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः ॥”
 अपि च ।
 “गान्धिकः शाङ्गिकश्चैव कांस्यको मणिकारकः ।
 सुवर्णजैविकश्चैव पञ्चते बणिजः स्मृताः ॥
 अश्वठाद्रजपुत्रान्तु जायते गान्धिको बणिकः ।
 गन्धचन्दनधूपादिक्रयविक्रयकारकः ॥
 गान्धिक्यां रजपुत्राच्च संजातः शाङ्गिको बणिकः ।
 शङ्गं दत्त्वा मुनेः प्रज्ञैः शङ्गजैवो प्रकौत्तितः ॥
 शाङ्गिक्यां गान्धिक्याञ्जातस्ताम्रकांस्योप-
 जैविकः ।
 शाङ्गिकात् कांस्यकन्यायां मणिकारः प्रजायते ।
 कांस्यकाराश्च माणिक्यां सुवर्णजैविकोऽभवत् ॥”
 इति पराशरपद्धती भार्गवरामकृतवर्णसङ्कर-
 जातिसाक्षा ॥

सुवहः

सुवर्णविन्दुः, पुं, (सुवर्णवत् विन्दुर्यत्र ।) विष्णुः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 सुवर्णयुथी, स्त्री, (सुवर्णवत् पीता युथी ।) पीत-
 वर्णयुथिका । स्वर्णयूष इति भाषा । तत्पर्यायः
 सुगन्धा २ हेमयुथिका ३ युवतीष्टा ४ रक्तगन्धा ५
 शिखण्डी ६ नागपुष्पिका ७ हरिणी ८ पीत-
 युथी ९ पीतिका १० कनकप्रभा ११ मनोहरा
 १२ गन्धा १३ । अस्या गुणाः । स्वादुत्वम् ।
 शिशिरत्वम् । शर्करार्त्तिपित्तदाहदृषानाना-
 त्वगदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपि च ।
 “युथिका गणिकाश्चहा सा पीता हेमपुष्पिका
 युथीयुगं हिमं तिक्तं कटपाकं सरं क्षु ॥
 मधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफवातलम् ।
 व्रणामुखदन्ताक्षिशिरोरोगविषापहम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 सुवर्णवर्णः, पुं, (सुवर्णवत् वर्णो यस्य ।) विष्णुः ।
 यथा,—
 “सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्द्रनाङ्गदी ॥
 इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
 सुवर्णवर्णा, स्त्री, (सुवर्णवत् वर्णो यस्यः ।) हरिद्रा ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वर्णवर्णं युक्ते, त्रि ॥
 सुवर्णा, स्त्री, (सुष्ठु वर्णो यस्यः ।) कृष्णागुरु ।
 इति मेदिनी ॥ वाट्यालकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 स्वर्णजोरो, हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (हास्तिनापुरकर्तुर्हस्तिनी माता । यथा, महा-
 भारते । १ । ८५ । ३४ । “सुहोत्रः खलु इच्छाकु-
 कन्यामुपयमे सुवर्णां नाम तस्यामस्य जज्ञे
 हस्तौ य इदं हास्तिनपुरं स्थापयामास एत-
 दस्य हास्तिनपुरत्वम् ॥”
 सुवर्णास्यः, पुं, (सुवर्णस्य आख्या आख्या यस्य)
 नागकेशरः । इति रत्नमाला ॥ धुस्तुरश्च ।
 इति कनकाह्वयशब्ददर्शनात् ॥ (तीर्थविशेषः,
 स्त्री । इति महाभारतम् । ३ । ८४ । १७ ॥)
 सुवर्णी, स्त्री, (सुष्ठु वर्णो यस्यः ।) गौरादित्वात्
 डौष् । आखुपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विष्टतिरस्या आखुपर्णीशब्दे ज्ञातव्या ॥)
 सुवयाः, [सु] स्त्री, (सुष्ठु वयो यस्यः ।) प्रौढा-
 स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुवस्त्रि, स्त्री, (शोभना वस्त्रिः ।) सोमराज्ञी ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ८५ ॥
 सुवस्त्रो, स्त्री, (सुवस्त्रि + पच्चे डौष् ।) सोमराज्ञी ।
 इत्यमरटोकायां भरतः ॥
 सुवसन्तः, पुं, (शोभनो वसन्तो यत्र ।) चैत्रावली
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सुन्दरवसन्तकाक्षः सुजा-
 तोयवसन्तरोगश्च ॥
 सुवसन्तकः, पुं, (शोभनो वसन्तो यत्र । कप् ।)
 वासन्तो । मदनोत्सवः । इति मेदिनी ॥
 सुवहः, त्रि, (सुष्ठेन उद्यते इति । सु + वह +
 खल् ।) सुखवाहः । इति मेदिनी ॥ (सुष्ठु
 वहतीति । वह + अच् । सव्यन्वहः । इति
 हेमचन्द्रः ॥

सुबीजः

सुवहा, स्त्री, (सुष्ठु, वृत्ति सौगन्धमिति । सु + वह + षष् ।) श्रेयात्मिका । राक्षा (अस्याः पर्यायो यथा,—

“राक्षा युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा । एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा प्रेयसी तथा ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गोधापदी । फलापर्णी । इत्यमरः ॥ २।४।७० ॥ शङ्खकी । (अस्याः पर्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“शङ्खकी गजभस्या च सुवहा सुरभीरसा । महेरुणा कुन्दरुको वल्लकी च बहुस्रवा ॥”) बीणा । इति मेदिनी ॥ त्रिहता । इति शब्दचन्द्रिका भरतस्य ॥ रुद्रजटा । इति शब्दचन्द्रिका । नन्धनाकुली । मुशली । नीलसिन्धुवारः । इति राजनिघण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“सिन्धुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्दुवारकः । नीलपुष्पी तु निर्गुण्डो शेफाली सुवहा च सा ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सुवासः पुं, (शोभनो वासः ।) शोभनगन्धः । उत्तमनिवासः । इति कैचित् ॥ (महादेवः । इति महाभारतम् ॥ १३।१७।११५ ॥)

सुवासिनो, स्त्री, (सुखेन वसतीति । सु + वस + णिनः ।) चिरिण्टी । इत्यमरः ॥ २।६।१८ ॥ सुखेन वसतीति सुवासिनोति द्राविडाः । पिष्टकुलखेहात् चिरमेटीति गच्छति चिरिण्टी । इट गतौ अन् मनीषादिः । सुवासिन्यां चिरिण्टी स्यात् द्वितीयवयसि स्त्रियामिति रुद्रः । चरिण्टीत्येके । इति तट्टीकायां भरतः ॥

सुविद्, पुं, (सुष्ठु, वेत्तीति । विद् + क्तिप् ।) पण्डितः । गुणयुक्तानार्याम्, स्त्री । इत्यमरे सौविदक्षशब्दटीकायां रामाश्रमः ॥

सुविदः, पुं, (सुष्ठु, वेत्तीति । सु + विद् + कः ।) सौविदः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ राजा । इति भरतः ॥

सुविदत्, पुं, (सुष्ठु, वेत्तीति । विद् + क्तिप् । तमतौति । अत् + क्तिप् ।) राजा । इत्यमरे सौविदक्षशब्दटीकायां रायमुकुटः ॥

सुविदत्, त्रि, (सुष्ठु, वेत्तीति । सु + विद् + कः ।) कवन् । उणा० ३।१०८ । इति कचन् । कुटुम्बः । इत्युणादिकोषः ॥

सुविदत्, स्त्री, अन्तःपुरम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

सुविदत्ता, स्त्री उट्टा नारी । इत्यमरे सौविदक्षशब्दटीकायां रायमुकुटः ॥

सुविधिः, पुं, (सु शोभनो विधिर्यस्य ।) अर्हद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ उत्तमविधाश्च ॥

सुविनीता, स्त्री, (सुष्ठु, विनीता) सुकरा गौः । इति शब्दरत्नावली ॥ अतिशयविनयविशिष्टे, त्रि ॥

सुबीजः, पुं, (सु शोभनं बीजं यस्य ।) खसखसः इति राजनिघण्टः ॥ (महादेवः । इति महाभारतम् ॥ १३।१७।३८ ॥) सुन्दरबीजे, स्त्री । तद्वति, त्रि ॥

सुव्रता

सुवीरकः, स्त्री, (सु + वीर शौर्यं + ण्वल् ।) सौवीराञ्जनम् । इति शब्दचन्द्रिका । (पर्यायोऽस्य यथा,—

“सुवीरकं पार्वतेयं सौवीरं नीलमञ्जनम् ॥” इति वेद्यकरद्वमालायाम् ॥

सुवीरान्तः, स्त्री, (सुवीरं अतिशयतेजःशालि चक्ष्णयस्य ।) काञ्चिकम् । इति जटाधरः ॥

सुवीर्यः, स्त्री, (सुष्ठु, वीर्यं यस्य ।) वदरोफलम् । इति जटाधरः ॥ उत्तमवीर्यश्च ॥

सुवीर्या, स्त्री, (सुष्ठु, वीर्यं यस्याः ।) वनकार्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ (वनकार्पासीशब्दस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

सुवृत्तः, पुं, (शोभनो वृत्तः ।) शूरणः । इति राजनिघण्टः ॥ त्रि, सुन्दरवर्तुलः ॥ (यथा, भारते ॥ १।१५४।८ ।

“पश्य बाहू सुवृत्तौ मे हस्तिहस्तनिभाविमौ ॥” सुष्ठु, वृत्तं चरितं यस्येति । सञ्चरितः । यथा, रघुः । ८।७७ ।

“मयि तस्य सुवृत्तं ! वर्तते लघुमन्देगपदा सरस्वतो । शृणु विश्रुतमत्त्वमार । तां हृदि चैनामुपधातुमहंसि ॥”)

सुवृत्ता, स्त्री, (सुष्ठु, वृत्ता ।) पत्तपत्नी । काकलीद्राक्षा । इति राजनिघण्टः ॥

सुवेगा, स्त्री, (सुष्ठु, वेगो यस्याः ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिघण्टः ॥

सुवेलः, पुं, (सुगता वेला समद्रकूलं येन । यहा, सुष्ठु, वेला स्थितिर्यस्य ।) त्रिकूटपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा, अनधराधवे । ६।१७ ।

“शुक्ला दाशरथो सुवेलकटके माटीपमर्षधनुः श्वारः परिपूरयन्ति ककुभः प्रोच्छन्ति कोत्तेयकान् ॥”)

सुवेलः, त्रि, (शोभना वेला मर्यादा स्थितिर्यस्य ।) प्रथतः । शान्तः । इति मेदिनी ॥

सुवे(ष)शः, पुं, (शोभनो वेशो यस्य ।) खेतेक्षः । इति राजनिघण्टः ॥ सुन्दरवेशयुक्ते, त्रि । यथा, “सुवेशं पुरुषं दृष्ट्वा भातरं यदि वा सुतम् । योनिः क्लिद्यति नारोणां मल्यं मल्यं हि नारदा ॥” इति महाभारतम् ॥

सुवेशी, [न्] त्रि, (सुवेशोऽस्यास्ताति । इतिः ।) सुन्दरवेशयुक्तः ॥

सुव्रतः, पुं, (सुष्ठु, व्रतं यस्य ।) भाविकल्पोयार्हद्विशेषः ॥ वत्तमानकल्पोयार्हद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कार्तिकेयः । यथा, महाभारते । ३।२३१।७ ।

“सुव्रतो ललितश्चैव बालक्रीडनकप्रियः ॥”) शोभनव्रतयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १।२३४।२७ ।

“सुव्रता चापि कल्पाणी सर्वभूतेषु विश्रुता । अस्त्वतो महात्मानं वशिष्ठमृषिसत्तमम् ॥”) सुव्रता, स्त्री, (सुष्ठु, व्रतं यस्याः ।) सुखसंदोह्या गौः । इत्यमरः । ३।८।७१ ॥ शोभनव्रता ।

सुशीत

इति मेदिनी ॥ वर्तमानकल्पीयपद्मदशजिनमाता । इति हेमचन्द्रः ॥ (शठी । तत्पर्यायो यथा,—

“शठी पलाशो घड़ु पन्था सजता गन्धमूलिका । गन्धारिका गन्धवधुवधुः पृथुपलाशिका ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सुशम्भा, [न्] पुं, राजविशेषः । इति पुराणम् ॥ निन्दितब्राह्मणविशेषः । यथा,—

“सुशम्भा नाम को देव किं जातीयः किमात्मकः कुतस्तस्य च वै मुक्तिः केन वा यत्र हेतुना ॥ श्रीभगवानुवाच ।

सुशम्भा नाम दुर्मन्धाः सोमा पापात्मनामभूत् । अनाम्नायविदां वशे विप्राणां क्रूरकर्मखान् ॥” इति पाद्योत्तरखण्डे ८० अध्यायः ॥

सु + शृ गि हिमे + “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ।” ३।२।७५ । इति मनिन् । सुश्रुणाति यः । इति मुग्धबोधटोकायां दुर्गादासः ॥ शोभनसुखविशिष्टे, त्रि ॥

सुशान्तः, पुं, (सुष्ठु, हृदं शल्यं कण्ठकं यस्य ।) खदिरः । इति राजनिघण्टः ॥ (खदिरशब्दस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

सुशानो, स्त्री, कारवेणः । कृष्णजीरकः । इत्यमरटीकायां भरतः । २।४।१५५ ॥

सुशाकः, स्त्री, (सुष्ठु, शाको यस्मात् ।) आर्द्रकम् । इति राजनिघण्टः ॥

सुशाकः, पुं, (सुष्ठु, शाको यस्य ।) चन्द्रः । भिण्डा । तण्डुलोयः । इति राजनिघण्टः ॥

सुशान्ता, स्त्री, शशिध्वजराजपत्नी । यथा, कल्किपुराणे २२ अध्याये ।

“शशिध्वजो महातेजा गजायुतबलः सुधीः । तस्य पत्नी महादेवो विष्णुव्रतपरायणा ॥ सुशान्ता स्वामिनं प्राङ् कल्किना योड् मुद्यतम् नाथ कान्तं जगन्नाथं सर्वान्तर्यामिनं प्रभुम् । कल्किं नारायणं साक्षात् कथं त्वं प्रहरिष्यसि ॥”

सुशिक्षः, पुं, (शोभना शिक्षा यस्य ।) अग्निः । इति जटाधरः ॥ उत्तमशिक्षायुक्ते, त्रि ॥

सुशिक्षा, स्त्री, (शोभना शिक्षा ।) मयूरशिक्षा । इति राजनिघण्टः ॥ (सुन्दरकेशः । यथा, भागवते । ३।२०।३६ ।

“मध्यं विपोदति हृष्टस्तनभारभौत शान्तेव दृष्टिरमला सुशिक्षाममूहः ॥”) सुशीतं, स्त्री, (शोभनं शीतम् ।) पोतचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अतिशयशीतञ्च । तद्वति, त्रि ॥

सुशीतः, पुं, (सुष्ठु, शीतः ।) इक्षुप्रचः । इति राजनिघण्टः ॥

सुशीतलं, स्त्री, (सुष्ठु, शीतलम् ।) गन्धतण्डुलम् । इति रत्नमाला ॥ (गन्धतण्डुलशब्दस्य विशेषो ज्ञेयः ॥) अतिशीतगुणविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३।६५।४ ।

“निर्मलस्वादु शलिलं मनोहारि सुशीतलम् ॥” सुपरिश्रान्तवाहास्ते निवेशय मनो दधु ॥”)

सुश्रुतः

सुश्रीता, स्त्री, (सुष्ठु, श्रीता ।) शतपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुश्रीविका, स्त्री, कन्दविशेषः । वाराहीकन्दः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सुश्रीमः, पुं, श्रीतगुणः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ तद्वति, त्रि ॥
 सुश्रीलः, पुं, (सु श्रीभनं श्रीलमस्य ।) चोलराजः । यथा,—
 “यो विष्णुदासः स तु पुण्यशोली यशोलभूपः स सुश्रीलनामा ।
 षावामुभौ तत्समरूपभाजौ हाः स्त्री कर्तौ तेन रमाप्रियण ॥”
 इति पाञ्च उत्तरखण्डे ५४ अध्यायः ॥
 श्रीभनश्रीलविशेषः, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ६ । १ । १७ ।
 “सन्धोचो नो ह्ययं लोके पत्याः जेमोऽकुतोभयः । सुश्रीलाः साधवो यत्र नारायणपरायणाः ॥”
 श्रीभनं श्रीलमिति । मन्दिरे, स्त्री । यथा, महाभारते । ३ । २६७ । ४३ ।
 “त्वया सुश्रीलव्रतपुण्ययुक्तया समद्वृतं साध्वि पुनः कुलौनया ॥”
 सुश्रीलता, स्त्री, (सुश्रीलस्य भावः । तत् । टाप् । सत्स्वभावः । सुश्रीलत्वम् ॥
 सुश्रीला, स्त्री, (श्रीभनं श्रीलं यस्याः । टाप् ।) (श्रीकृष्णस्याष्टमद्विष्यन्तगतमहिषीविशेषः । यथा,—
 “षष्ठी महिष्यस्ताः सर्वा रुक्मिण्याया महात्मनः । रुक्मिणी मलयभामा च कालिन्दी च शर्चिस्मिता ।
 मित्रविन्दा जाम्बवती नागजितो सुलक्षणा । सुश्रीला नाम तन्वङ्गी महिष्याष्टमाः स्मृताः ॥”
 इति पाट्योत्तरखण्डे ६८ अध्यायः ॥
 यमभार्या । इति केचित् ॥
 सुश्रीका, स्त्री, (श्रीभना योः श्रीभा यस्याः । कप् ।) सप्तकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दर-
 श्रियुक्ते, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । १८३ । ११३ ।
 “दारोपयोभितां कृत्वा सर्वां दारवतीं पुरोम् । संसृष्टरथां सुश्रीकां बहुरत्नोपशोभिताम् ॥”
 सुश्रुतः, पुं, विश्वामित्रमुनिपुत्रः । स तु चिकित्साशास्त्रकर्ता । यथा,—
 “तथा धन्वन्तरिवंशे जातः क्षीराब्धिमन्थने । देवादीनां जीवनाय आयुर्वेदमुवाच ह ।
 विश्वामित्रसुतायैव सुश्रुताय महात्मने ॥”
 इति गारुडे १५० अध्यायः ॥
 अथ सुश्रुतपादुर्भावः ।
 “अथ ज्ञानदृशा विश्वामित्रप्रभृतयोऽवदन् । अयं धन्वन्तरिः काश्यां काशिराजोऽयमुच्यते ॥
 विश्वामित्रो मुनिस्तेषु पुत्रं सुश्रुतमुक्तवान् । वत्स वाराणसीं गच्छ त्वं विश्वश्रवणभामम् ॥
 तत्र नाम्ना दिवोदासः काशिराजोऽस्ति बाहुजः स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्वेदविदां वरः ॥
 आयुर्वेदं ततोऽधीत्य लोकोपकृतिहेतवे । सर्वप्राणि दया तीर्थमुपकारी महामन्त्रः ॥

**३८८
सुधीमः**

पितृवचनमाकर्ण्य सुश्रुतः काशिकां गतः । तेन माहं समध्ये तु मुनिस्सुश्रुतं ययौ ॥
 अथ धन्वन्तरिं सर्ववानप्रस्थायमे स्थितम् । भगवन्तं सुरयेष्ठं मुनिर्भवेद्दुर्भिमः स्तुतम् ॥
 काशिराजं दिवोदासं तेषुपश्यन् विनयान्विताः । स्वागतं व इति स्माह दिवोदासो यशोधनः ॥
 कुशलं परिपत्रच्छे तथागमनकारणम् । ततस्ते सुश्रुतद्वारा कथयामासुक्तरम् ॥
 भगवन् मानवान् दृष्ट्वा व्याधिभिः परिपीडितान् । क्रन्दतो म्रियमाणञ्च जातास्माकं हृदि व्यथा ॥
 आसयानां शमोपायं विज्ञातुं वयमागताः । आयुर्वेदं भवानस्नानध्यापयतु यत्रतः ॥
 अङ्गीकृत्य वचस्तेषां नृपतिस्तानुपादिशतु । व्याख्यातं तेन ते यत्नात् जगद्गुमुनयो मुदा ॥
 काशिराजं जयाश्रीभिर्भिनन्द्य मुदान्विताः । सुश्रुताद्याः सप्तद्वार्या जग्मर्गं स्वकं स्वकम् ॥
 प्रथमं सुश्रुतस्तेषु स्व तन्वं कृतवान् स्फुटम् । सुश्रुतस्य सखायोऽपि पृथक् तन्वाणि तेनिर ॥
 सुश्रुतेन कृतं तन्वं सुश्रुतं बहुभिर्यतः । तस्मात्तत् सुश्रुतान्ना विख्यातं त्रितिमण्डले ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (स्त्री, गोष्ठीयाइ त्रिसिप्रश्नः । यथा, मनुः । ३ । २५४ ।
 “पित्रे स्वदितमिवेव वाष्पं गोष्ठे तु सुश्रुतम् । मय्यर्वाभिव्यभ्युदये दवे रुचितमिर्त्याप ॥”)
 सुधमः, त्रि, (सुष्ठु, ममं सर्वं यस्मात् “सुधनिर्दुर्भ्यः सुधिसृतिममाः ।” ८ । ३ । ८८ । इति षत्वम् ।) श्रीभनम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५२ ॥ समः । इति मेदिनी ॥
 सुधमा, स्त्री, (सु श्रीभनं समं सर्वं यथा ।) परमा श्रीभा । इत्यमरः । १ । ३ । १७ ॥ (यथा, ऋषिः । १८ । २ ।
 “जयजय महाराज प्राभातिकीं सुधमामिसां सफलयतसां दानादक्ष्णोद्दरालसपक्ष्णयोः ॥”) निजानां कालभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
 सुधवी, स्त्री, (सुष्ठु, सूते फलानीतिः सु + सू + अच् गौरादित्वात् ङीष् ।) कारवेक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ११५ । कृष्णजोरकः । जोरकः । इति मेदिनी ॥ सुट्टकारवेक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुधिः, स्त्री, (सुष्ठु, स्यतीति । सु + सो + बाहु-लकात् किः ।) शुधिः । इत्यमरः । १ । ८ । ११ ॥
 सुधिरं, स्त्री, (शुध शोधणे + “इधिमदीति” उणा० १ । ५२ । इति किरच् ।) प्रोदरादित्वात् शस्य सः । यद्वा, सुधिरस्यास्ताति । सुधि + “ऊधसुधि सुष्कमधो रः ।” ५ । २ । १०७ । इति रः ।) शुधिरम् । इत्यमरटीकायां भरतः । १ । ८ । ११ ॥ (काष्ठम् । इति काशिका ॥ छिद्रयुक्ते, त्रि । यथा, बृहत्संहितायाम् । ५३ । ८८ ।
 “शस्त्रीषधिद्रुमलतामधुरा सुगन्धिः स्निग्धा समा न सुधिरा च मङ्गी नराणाम् ॥”
 सुधीमः, पुं, सर्पाविशेषः । इति मेदिनी ॥ चन्द्र-कास्तमणिः । इति जटाधरः ॥

सुषेणः

सुधीमः, त्रि, श्रीतगुणयुक्तः । इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥ मनोज्ञः । इति मेदिनी ॥
 सुषुप्तं, स्त्री, (सु + स्वप् + क्तः ॥ यथा,—
 “यो जागरे बहिरनुक्षणधम्मिणीऽर्थान् भुङ्क्ते समस्तकर्णैर्हृदि तत्सदृशान् । स्वप्ने सुषुप्त उपसंहरते स एकः स्मृत्यन्वयास्त्रिगुणवृत्तिहृदिन्द्रियैः ॥”
 इति श्रीभागवते । ११ । १३ । ३२ । सुषुप्तियुक्ते, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ । ५३ ।
 “यथा सुषुप्तः पुरुषो विश्वं पश्यति चात्मनि । चात्मानमेकदेशस्थं मन्यते स्वप्न उच्यते ॥”)
 सुषुप्तिः, स्त्री, (सु + स्वप् + क्तित् ।) मत्त्वप्रधानं प्रज्ञानम् । तस्य नामान्तरम् । कारणशरीरम् । आनन्दमयकोषश्च । इति वेदान्तसारः । सर्वस्य स्थूलसूक्ष्मोपाधेः कारणीयाधी लीनत्वं सुषुप्ति-त्वम् । इति तट्टीका ॥ अथव्याविशेषः । यथा, “स्वप्नावस्था परीक्षिता सुषुप्तावस्थेदानीं परी-
 क्ष्यते । तत्रैताः सुषुप्तविषयाः श्रुतयो भवन्ति यद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः सम्यक् स्वप्नं न विजानात्यासु नाडोषु मृतो भवतीति । नाडी-रनुक्रमस्य श्रुते । ताभिः प्रत्यवच्छेद्य पुरीतति शेत इति । विकल्पमानेषु तु सुषुप्तिस्थानेषु कदाचिन्नाडोभ्यः प्रतिबध्यते कदाचित् पुरीततः कदाचिदात्मन इत्यशाभिष्यत् । तस्मादप्यात्मं व तु सुप्तिस्थानमिति ।” इति शारीरिकभाष्ये ३ अध्याये २ पादः ॥ किञ्च “यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत् सुषुप्तम् ।” इति माण्डूक्योपनिषत् ॥ सुनिद्रा च ॥
 सुषुप्ता, स्त्री, (सुषु इत्यव्यक्तशब्दं न्यायतीति । न्वा + कः ।) मेरुदण्डवाह्ये इडापिङ्गलानाडौ-मध्यस्थनाडीविशेषः । यथा,—
 “भरोर्वीह्यप्रदेशे शशिमिहिरशिरि सव्यदक्षे निषस्ये मध्ये नाडी सुषुप्ता त्रितयगुणमयी चन्द्र-सूर्याग्निरूपा ।”
 इति षट्चक्रभेदः ॥ * ॥
 तस्या अशुभलक्षणं यथा,—
 “क्षणं वामं क्षणं दक्षे यदा वक्षति मासुतः । सुषुप्ता सा च विज्ञेया सर्वकार्यहराशुभा ॥
 तस्यां नाड्यां स्थितो वज्रज्वलन्तकालरूपिणः विषमं तं विजानीयात् सर्वकार्यविनाशनम् ॥
 यदानुक्रममुल्लङ्घ्य तस्यां नाड्यां इयं वञ्चते । तदा तस्य विजानीयादशुभं समुपस्थितम् ॥”
 इति ब्रह्मयामलम् ॥
 “मेरुवाह्ये इडा नाडी पिङ्गलया समन्विता । सुषुप्ता भानुमार्गेण ब्रह्मद्वारावधिस्थिता ॥”
 इति योगस्वरोदयः ॥
 सुषेणः, पुं, करमर्कः । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥ विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १४८ । ७१ ।

सुसवी

३८६

सुहित

सूक्त

“महावराहो गोविन्दः सुषेणः कनकाङ्गदी ॥”
 “शोभना सेना खगणालिका यस्य ॥” इति तत्र
 शाङ्करभाष्यम् ॥ वानरराजसुयोववेद्यः । इति
 मेदिनी ॥ वेतसः । इति राजनिर्घण्टः (वसु-
 देवपुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ८ । २४ ।
 ५३-५४ ।
 “वसुदेवसु देवक्यामष्टपुत्रानजीजनत् ।
 कीर्त्तिमन्तं सुषेणञ्च भद्रसेनमुदारधौ ॥
 ऋजुं समईनं भद्रं सङ्कर्षणमहोत्तरम् ।
 अष्टमस्तु तयोरासीत् स्वयमेव हरिः किल ॥”
 नागविशेषः । इति महाभारतम् । १।५।१६६ ॥
 नृपविशेषः । स च शूरसेनाधिपतिः । यथा,
 रघुः । ६ । ४५ ।
 “सा शूरसेनाधिपतिं सुषेण-
 मुद्दिश्य लोकान्तरगीतकीर्त्तिम् ।
 आचारग्रहोभयवशदोषं
 गुडान्तरस्या जगदे कुमारौ ॥”
 सुषेणिका, स्त्री, कृष्णविहता । इत्यमरः । २ ।
 ४ । १०८ ॥
 सुषेणी, स्त्री, चिह्नत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुषोमा, स्त्री, मदीमेदः । इति श्रीभागवते । ५।
 २६ । १७ ।
 सुष्ठु, व्य, (सुतिष्ठतीति । सु + स्था + “अपदःसु-
 स्थः ।” उणा० १ । २६ । इति कुः । सुपमा-
 दित्वात् षत्वम् । प्रशंसा । अतिशयम् । इत्य-
 मरः । ३ । ४ । १ ॥ सत्यम् । इति संक्षिप्त-
 मारीणोदादिवृत्तिः ॥ (यथा, भागवते । ४।२।१७
 “पृथोस्तत्सूक्तमाकर्ण्य सारं सुष्ठु मितं मधु ।
 स्मयमान इव प्रीत्या कुमारः प्रत्युवाच ह ॥”
 “सुष्ठु गम्भीरार्थम् ॥” इति तट्टीका ॥)
 सुष्म, क्लौ, रज्जुः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
 सुसंयतः, त्रि, (सु + सम् + यम + क्तः ।) यथा-
 विधिसंयमविशिष्टः । यथा, ब्रह्मपुराणम् ।
 “यो यः कश्चित्त्थोर्थादान्नु गच्छेत्
 सुसंयतः स च पूर्वं गृहे स्त्री ।
 कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः
 संपूजयेत् भक्तान्मन्त्रा गणेशम् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 सुसंस्कृतं, त्रि, (सुष्ठु संस्कृत्यते इति । सु + सं +
 क्त + क्तः ।) छुत्तादिनानाद्रव्येण प्रयत्नसंस्कृत-
 व्यञ्जनादि । तत्पर्यायः । प्रयत्नम् २ इत्यमरः ॥
 “तंलपाकसुसंस्कारे प्रयत्नसुपसंस्कृतम् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 उत्तमसंस्कारविशिष्टम् ॥
 सुसत्या, स्त्री, जनकराजभार्या । यथा,—
 “जानामि पितरं चाहं विदेहाधिपतिं नृपम् ।
 तस्य भार्या सुसत्याख्यामहं जानामि मातरम् ॥
 भ्रातरस्तत्सुताः सर्वे सीता मे भगिनी शुभा ।
 सुसत्या मम मातेति लोको जानाति मन्ततम् ॥”
 इति कालिकापुराणे ३७ अध्यायः ॥
 सुसवी, स्त्री, सुषवो । इत्यमरटीकामां राय-
 सुकुटः । २ । ४ । १५५ ॥

सुसम्पत्) (सुष्ठु सम्पत् । प्रादिसमासः ।)
 सुसम्पद्) सौभाग्यम् । तत्पर्यायः । परभागः ३
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सुसङ्घः, त्रि, सुखसङ्घः ॥ दुःसङ्घभिन्नः । सुखेन
 सङ्घतेऽसाविति सङ्घातोः कर्मण्यल्प्रत्ययेन
 निष्पन्नः ॥
 सुसारः, पुं (सुष्ठु, सारो यस्य ।) रत्नशदिरः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिशयसारविशिष्टे, त्रि ॥
 सुसारवत्, क्लौ, (सुसारोऽस्यस्येति । मत्तुप् ।
 मस्य वः ।) स्फाटिकम् । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 सुसिकता, स्त्री, (सुष्ठु, सिकतेव ।) शर्करा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ उत्तमवालुका च ॥
 सुसोया, स्त्री, वृत्तार्हन्माता । सा तु षष्ठजिन-
 जननी । इति हेमचन्द्रः ॥ (शोभना सीमा)
 उत्तमसीमा च ॥
 सुस्थः, त्रि, (सु + स्था + क्तः ।) सुखेन तिष्ठति यः ।
 अरोगी । यथा, श्रीभागवते । १० । ३ । २७ ।
 “मर्त्यां मृत्युव्यालभीतः पलायन्
 सर्वान् लोकान् निर्भयं नाध्यगच्छत् ।
 त्वत्पादाङ्गं प्राप्य यदृच्छयाद्य
 सुस्थः श्रिते मृत्युरस्मादपैति ॥”
 सुस्थता, स्त्री, (सुस्थस्य भावः । तल् ।) आरो-
 ग्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सुस्थिरः, त्रि, (सुष्ठु, स्थिरः ।) स्थिरतरः । यथा,
 श्रीभागवते । ११ । ६ । ३२ ।
 “न ह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात् सुपु-
 ष्कलम् ।
 ब्रह्मेतदद्वितीयं वे गीयते बहुधर्षिभिः ॥”
 सुस्राः, पुं (सुष्ठु, स्रात्यनेन रूचत्वात् । सु + स्त्रे
 + क्तिप् ।) शर्मोधान्यभेदः । खेसारी इति
 भाषा । अस्य गुणाः ।
 “सुस्रा दुर्वातलो रूचः कषायो विशदो गुरुः”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुस्रातः, पुं (सुष्ठु + स्रातः ।) यज्ञान्तस्त्रानकृत ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ सुन्दररूपकृतज्ञाने, त्रि ।
 यथा,—
 “अघाहःसु निवृत्तेषु सुस्राताः कृतमङ्गलाः ।
 प्राशुच्यादिप्रमुच्यन्ते ब्राह्मणान् सस्तिवाच च ॥”
 इति श्रुतिरत्नम् ॥
 सुस्मिता, स्त्री, (सुष्ठु, स्मितं यस्याः ।) स्त्रीभेदः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ सुन्दरपडास्ययुक्ते त्रि ॥
 सुहस्तौ, [न्] पुं, बौद्धभेदः । यथा,—
 “महागिरिसुहस्तव्या वज्रान्ता दशपूर्व्विणः ।”
 इति हेमचन्द्रः । ३४ ॥
 सुहितः, त्रि, (सु + धा + क्तः ।) विहितः । तमः ।
 इति विश्वः ॥ (यथा, हृहत्संहितायाम् ।
 ५१ । २६ ।
 “अतिबहु तदा भुक्त्वा संस्थितः सुहितो
 वदेत् ॥”)
 सुहिता, स्त्री, (सु + धा + क्तः । टाप् ।) अग्नि-
 जिह्वाविशेषः । इति जटाधरः ॥

सुहृत्) पुं, (सु शोभनं हृत् हृदयं यस्य ।)
 सुहृद्) मित्रम् । सखा । इत्यमरः । २।८।१२ ॥
 (यथा, हितोपदेशे ।
 “सुहृदां हितकामानां यः मृणोति न भाषि-
 तम् ।
 विपत्तत्रिहिता तस्य स नरः शत्रुमन्दनः ॥”)
 एकस्मान्मनात्तत्तत्थलम्नम् । यथा,—
 “पातालं हिवुकश्चैव सुहृदभ्यस्तुर्यकम् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 “शशिजः सुहृदगृहगतः करोति चातुर्थ्यहास्य-
 धनवन्तं वचसामधिपः ।” इत्यादिकोष्ठोपदेशः ॥
 (महादेवः । इति महाभारतम् । १३।१७।८६॥)
 सुहृदयः, त्रि, (सुष्ठु, हृदयमन्तःकरणं यस्य ।)
 प्रशस्तमनाः । तत्पर्यायः । हृदयानु २ । इत्य-
 मरः । ३ । १ । ३ ॥ सुहृदयः ३ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 सुहोतः, पुं, चन्द्रवंशीयबृहदिपुराजपुत्रः । यथा,
 “बृहदिपोथ दायादः सुहोतो नाम धार्मिकः
 सुहोत्स्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह ॥”
 इति महाभारते हरिवंशे पितृकल्पे २० अः ॥
 (सहृदेवपुत्रः । यथा, महाभारते । १।६।५।८० ।
 “सहृदेवोऽपि माद्रोमेव स्वयंवरे विजयां नामो
 पर्यमे मद्रराजस्य दुरातिमतो दुहितरं तस्या
 पुत्रमजनयत् सुहोतं नाम ॥” ॥ भरतवंशी-
 यस्य भुमन्योः पुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । १ ।
 ८४ । २४ ।
 “सुहोतश्च सुहोता च सुहृविः सुयजुस्तथा ।
 पुष्करिण्यामृचोकश्च भुमन्योरभवन् सुताः ॥”)
 सूः, स्त्री, सूतिः । जेपः । सूधातोः क्तिप्प्रत्ययेन
 निष्पन्नमिति केचित् ॥
 सूकः, पुं, बाणः । वातः । उत्पन्नम् । इति मेदिनी ॥
 सूकरः, पुं, (सूइत्यव्यक्तशब्दं कर्तुं शीलमस्य ।
 क्त + टः ।) वराहः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥
 (यथा, वैराग्यशतके । १६ ।
 “कामिजनपरमभोस्यं कामसुखे धारयन्ति
 वाभक्षम् ।
 मन्तः शमसुखरमिकाः सुधाशनाः सूकराश्च
 इव ॥” ॥
 सुष्ठु, कर्तुं शीलमस्य । सु + क्त + टः । पक्षे
 उपसगस्य दोषत्वम् ।) कुम्भकारः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ मृगभेदः । इति जटाधरः ॥
 सूकरी, स्त्री, (सूकर + जानी डौष् ।) सूकर-
 भार्या ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २५६ ।
 “पतिसोकं न सा याति ब्राह्मणो या सुरां
 पिवेत् ।
 इहैव सा शुनी गृध्रो सूकरी चोपजायते ॥”)
 वराहकान्ता । इति शब्दमाला ॥
 सूक्तं, त्रि, (सुष्ठु, उक्तम् ।) शोभनोक्तिविशिष्टम् ।
 वेदोक्तस्तोत्रमन्त्रादि । यथा, ऋग्वेदस्य अग्नि-
 मीले, इत्यादि अग्निस्तुक्तम् । १ । १ । १ ॥ ॥
 सहस्रशोर्षेत्वादि पुरुषस्तुक्तम् । १०।८०।१२ ॥
 अहं रुद्रेभिरित्यादि देवोस्तुक्तम् । १०।१२५।१॥

सूक्ष्मत

हिरण्यवर्णमित्यादि श्रीसूक्ष्मम् ॥१०१२७११॥ * ॥
 प्रातून इन्द्र क्षुमन्तमित्यादि गणेशसूक्ष्मम् । ८ ।
 ७०११॥* इयमददाद्रभसम् इत्यादि सरस्वती-
 सूक्ष्मम् । ६ । ६१ । ११॥* अतो देवा अयन्तु न
 इत्यादि विष्णुसूक्ष्मम् । १२२ । १६ ॥*॥ मेदिनी
 देवीत्यादि भूसूक्ष्मम् ॥*॥ प्रादित्यानामित्यादि-
 प्रादित्यसूक्ष्मम् । ७ । ५१ । ११॥*॥ त्वं सोम इत्यादि
 सामसूक्ष्मम् । १ । ८१ । ११॥ इत्यादि ऋग्वेदस्य सूक्ष्म-
 महसम् । यथा । सङ्घसमेकं सूक्ष्मानामित्यादि
 चरणव्यूहः ॥ यजुर्वेदस्य विश्वेशमित्यादि
 कुमारसूक्ष्मम् । सोमाय पिष्टमते इत्यादि पिष्ट-
 सूक्ष्मम् । पवमान स्वर्जन इत्यादि पावमानो-
 सूक्ष्मम् । इत्यादि वेदप्रसिद्धम् ॥ तथा,—
 “जप्यानि सूक्ष्मानि तथैव चेषा-
 मनुक्रमेणापि यथास्वरूपम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

अपि च ।
 “सन्देहानार्थमम्बाया नदीपुलिनमंस्थितः ।
 स च वैश्वस्तपस्तेपे देवोसूक्ष्मं परं जपन् ॥”
 इति माकण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
 सूक्ष्मास्त्री, (सुष्ठु, उक्तं कथनं यस्याः ।) शारिका ।
 यथा, त्रिकाण्डशेषे ।
 “सूक्ष्मा मदनशलाका चित्राक्षी शारिकाव-
 चण्डा च ॥”
 सूक्ष्मं, स्त्री, (सूच्यते इति । सूच पशुन्त्ये +
 सूचः क्त्वा ।) उणा० ४ । १७६ । इति
 क्त्वा ।) केतवम् । अध्यात्मम् । इति मेदिनी ॥
 (यथा, भागवते । ३ । ८ । १४ ।
 “तस्यार्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टे-
 रन्तर्गतोऽर्था रजसा तनीयान् ॥”)
 अलङ्कारविशेषः । यथा,—
 “सूक्ष्मं पराशयाभिन्नं त्वरसाकृतचेष्टितम् ।
 मयि पश्यति सा केशैः सीमन्तमणिमाहृणोत् ॥
 इति चन्द्रालोकः ॥
 सूक्ष्मः, पुं, (सूच + क्त्वा ।) कतकवृक्षः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अणुः । अल्प, त्रि ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 २१३ । १५ ।
 “न तस्याः सूक्ष्ममप्यस्ति यद्वात्रे रूपसम्पदा ।
 नियुक्ता यत्र वा दृष्टिर्न सज्जति निरौक्ष्णताम् ॥”)
 तत्पर्यायः ।
 “अल्पे स्तोत्रे क्षुद्रसूक्ष्मं क्षुद्रकक्षं क्षयं तनु ।
 दभं क्षुद्रं क्षुद्रकक्षं स्त्रियां मात्रा त्रुटौ कणा ।
 पुमानणुलो लेशः कणोऽपि च निगद्यते ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 सूक्ष्मक्षणफला, स्त्री, सूक्ष्मं क्षणञ्च फलं यस्याः ।
 मध्यमजम्बुवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
 सूक्ष्मतण्डुलः, पुं, (सूक्ष्मं तण्डुलं बीजं यस्य ।)
 खसखसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सूक्ष्मतण्डुला, स्त्री, (सूक्ष्मं तण्डुलं बीजं यस्याः ।)
 पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्ष्मश

सूक्ष्मदर्शी, [न] त्रि, (सूक्ष्मं पश्यतीति । इय +
 णिनिः ।) अतिशयबुद्धिमान् । तत्पर्यायः ।
 कुशाग्रोयमतिः २ तत्कालधीः ३ प्रत्युत्पन्नमतिः
 ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
 १३ । १४ । २३ ।
 “न विदुर्यस्य भवनमादित्याः सूक्ष्मदर्शिनः ।
 स कथं नरमात्रेण शक्यो ज्ञातुं सतां गतिः ॥”)
 सूक्ष्मदारु, स्त्री, (सूक्ष्मं दारु ।) तनुकाष्ठम् । तत्प-
 र्यायः । कलिञ्जः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सूक्ष्मपत्रः, पुं, (सूक्ष्माणि पत्राणि यस्य ।) धान्य-
 कम् । वनजोरकः । देवसर्षपः । लघुवदरः ।
 सूरपर्णम् । वनवर्चरी । लोहितेक्षुः । कुक्कु-
 टद्वः । इति राजनिर्घण्टः । यथा,—
 “वावलः स्वर्णपुष्पश्च सूक्ष्मपत्रश्च कण्टकः ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सूक्ष्मपत्रिका, स्त्री, (सूक्ष्माणि पत्राणि यस्याः ।
 ततः कन् । टापि अत इत्त्वम् ।) शतपुष्पा ।
 शतावरी । लघुब्राह्मी । क्षुद्रोपोदको । दुरा-
 लभा । आकाशमांसो । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सूक्ष्मपर्णा, स्त्री, (सूक्ष्मं पर्णमस्याः ।) जीर्ण-
 फल्गु । डोडो । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सूक्ष्मपर्णी, स्त्री, (सूक्ष्मं पर्णमस्याः ।) डीष् ।
 रामदूर्तोद्भवः । यथा,—
 “रामदूर्तो पञ्चपुष्पो विश्वत्या नागदन्तिका ।
 काण्डलो सूक्ष्मपर्णी च भरण्याद्वा फणिज-
 भका ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सूक्ष्मपिप्पली, स्त्री, (सूक्ष्मा पिप्पली ।) वन-
 पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सूक्ष्मपुष्पी, स्त्री, यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सूक्ष्मफला, पुं, (सूक्ष्मं फलमस्य ।) भूकर्वुदारः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सूक्ष्मफला, स्त्री, (सूक्ष्मं फलमस्याः ।) भूम्याम-
 लकी । इति रत्नमाला ॥
 सूक्ष्मवदरी, स्त्री, (सूक्ष्मा बदरी ।) भूवदरी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सूक्ष्मबीजः, पुं, (सूक्ष्मं बीजं यस्य ।) खसखसः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सूक्ष्मभूतः, स्त्री, (सूक्ष्मं भूतम् ।) अणुबीजता-
 काशादिभूतम् । इति वेदान्तसारः ॥
 सूक्ष्ममक्षिकः, पुं, (सूक्ष्मा मक्षिका तददाकृति-
 रस्यस्येति । अच् ।) मशकः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 सूक्ष्ममूला, स्त्री, (सूक्ष्मं मूलं यस्याः ।) जयन्ती ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सूक्ष्मवल्ली, स्त्री, (सूक्ष्मा वल्ली ।) ताम्रवल्ली ।
 जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सूक्ष्मवस्त्रं, स्त्री, (सूक्ष्मं वस्त्रम् ।) अक्षयवसनम् ।
 सरु कापड इति भाषा । यथा । उपभोगोऽपि
 न सूक्ष्मवस्त्रपरिधानादिना । इति दायभागः ॥
 सूक्ष्मशरीराणि, स्त्री, (सूक्ष्माणि शरीराणि ।)
 प्राणिन्द्रियपञ्चकं कर्म्मन्द्रियपञ्चकं वायुपञ्चकं

सूचना

बुद्धिमनसी चेति समदशावयवानि । इति
 वेदान्तसारः ॥
 सूक्ष्मशर्करा, स्त्री, (सूक्ष्मा शर्करेव ।) बालुका ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सूक्ष्मशाखः, पुं, (सूक्ष्मा शाखा यस्य ।) जाल-
 वर्त्वरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सूक्ष्मशालिः, पुं, (सूक्ष्मः शालिः ।) अणुधान्य-
 विशेषः । तत्पर्यायः । सूचिशालिः २ पाव-
 शालिः ३ सूचकः ४ । अस्य गुणाः । सूक्ष्मधुर-
 त्वम् । लघुत्वम् । पित्तासदाहनाशित्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सूक्ष्मषट्चरणः, पुं, (सूक्ष्माणि षट्चरणाणि
 यस्य ।) पञ्चयूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सूक्ष्मा, स्त्री, (सूक्ष्म + टाप् ।) यूयिका । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ क्षुद्रैला । कण्ठो । बालुका ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सूक्ष्मैला, स्त्री, (सूक्ष्मा एला ।) क्षुद्रैला । गुज-
 राटो एलाचि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 वयस्या २ तोल्यगन्धा ३ त्रपुटी ४ द्रुटिः ५ ।
 इति रत्नमाला ॥
 सूच, त् क पशुन्त्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
 चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दीर्घी । असु-
 सूचत् कथां लोकः कथितवान् इत्यर्थः । इति
 रमानाथः । पशुन्त्यन्तर्दोह इत्येके । इति
 दुर्गादासः ॥
 सूचः, पुं, (सोव्यति चरणौ इति । सिव + “सिवेष्टे-
 रू च ।” उणा० ४ । ८३ । इति षट् । टे-
 ल्वञ्च ।) कुशाङ्कुरः । इति केचित् ॥
 सूचकः, त्रि, (सूचयतीति । सूचपशुन्त्ये + ण्वल्) ।
 पिशुनः । इत्यमरः । ३ । १ । ४७ ॥ (यथा, मनुः ।
 ४ । ७१ ।
 “लोष्टमर्ही लणच्छेदी नखस्थादी च यो नरः ।
 स विनाशं ब्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च ॥”)
 अस्य विवरणं कर्णजपशब्द द्रष्टव्यम् ॥ (सूचन-
 कर्ता । यथा महाभारते । १ । १३६ । २७ ।
 “हारदेशात् समुद्रतो माहात्मबलसूचकः ।
 वज्रनिष्पेषसदृशः शशुवे भुजनिखनः ॥”)
 सूचकः, पुं, (सोव्यत्यनेनेति । सिव + “सिवेष्टे-
 रू च ।” उणा० ४ । ८३ । इति षट् । टे-
 ल्वञ्च ।) ततः स्वार्थे कन् ।) सीवनद्रव्यम् । (सूचय-
 तीति । सूच + ण्वल् ।) बोधकः । कुक्कुरः ।
 विडालः । काकः । इति मेदिनी । के, १६८ ॥
 पिशुनः । बुधः । सिवः । पिशाचः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ सूचधारः । कथकः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ सूक्ष्मशालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सूचनं, स्त्री, (सूच + ण्वल्) । गन्धनम् । इत्यमरः ।
 ३ । १ । १४ ॥ चापनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । १५ । १४८ ।
 “भङ्गिसूचनविधौ विशारदो
 नारदो मुनिरदर्शनं ययौ ॥
 सूचना, स्त्री, (सूच + णिच् + युच् । टाप् ।)
 व्यधनम् । इष्टिः । गन्धनम् । अभिनयः इति ।

सूचिका

विश्वमेदिनी ॥ (प्रापनम् । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ६ । ३१२ ।

“यत्र स्यादङ्क एकस्मिन्नाङ्कानां सूचनाखिला ।
तदङ्कमुखमित्याहुर्विजायत्यापकञ्च तत् ॥”

सूचिः, स्त्री, (सूच्यतेऽनयेति । सूच + णिच् +
“अच इः ।” उणा० ४ । १३८ । इति इः ।)
अधनी । इत्यसरः । ३।५।७ ॥ (यथा, कथा-
सरितागरे । १०४ । ७५ ।

“चन्द्रोऽग्निविवमाहारो गीतामि श्रुतिसूचयः
प्रधानं बन्धनपीवी माला दिग्धा शरावली ॥”

“विव्यथ भरतोऽतौ व्रणे तुयं व सूचिना ।”
इति रामायणे । २ । ७५ । १७ । इत्यत्र तु

महाकविप्रयोगवशात् साधुत्वम् ॥ नृत्यप्रभेदः ।
शिखा । यथा,—

“सूचिनृत्यप्रभेदे च अधनीशिखयोरपि ।”
इति रत्नकोषः ॥

(यथा, कुमारि । ५ । ४३ ।

“अलभ्यशोकाभिभवेयमाज्ञति-
र्विमानना सुभ्रु कुतः पितृगृहे ।
पराभिमर्शो न तवान्ति कः करं
प्रसारयेत् पन्नगरत्नसूचये ॥” ॥

केतकौपुयम् । इति सूचिपुयशब्दश्रुतात् ॥
यथा, ऋतुसंहारे । २ । २३ ।

“मुदित इव कदम्बैर्जातपुष्पैः समन्तात्
पवनचलितशाखैः शाखिभिरुत्थितैः ।
हसितमिव विधने सूचिभिः केतकोनां
नवसलिलनिषेकात् शान्ततापो वनाम्तः ॥”

व्यूहविशेषः । यथा, मनुः । ७ । १८१ ।

“संहतान् योधयेदस्यान् कामं विस्तार-
येद्बहून् ।
सूच्या वज्रेण चैवेतान् व्यहेन व्यूहं योधयेत् ॥”

सूचिकः, पुं, सूच्या जीवति यः । दरजौ इति
भाषा । तत्पर्यायः । सौचिकः २ सौचिः ३
तुत्रवायः ४ सूचिभत् ५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १० । ८ ।

“हस्ते नापितचाक्रिकचौरभिषकसूचिक-
द्विपथाहाः ॥”)

सूचिका, स्त्री, (सूचिरेव स्वार्थे कन् ।) सूचिः ।
हस्तिशुण्डः । इति केचित् ॥

सूचिकाधरः, पुं, (सूचिकायाः शुण्डस्य धरः ।)
हस्ती । इति शब्दमाला ॥

सूचिकाभरणः, पुं, शौषधविशेषः । यथा,—
“विषं पलमितं सूतः शानकश्चूर्णयिष्यम् ।
तच्चूर्णं संपुटे कृत्वा काचलिसशरावयोः ॥
सुद्रां कृत्वाथ संशोथ ततश्चुक्रां निवेशयेत् ।
वङ्कं शनैः शनैः कुर्यात् प्रहरद्वयसङ्ख्याया ॥
ततः उदघाव्य तन्मुद्रामुपरिस्थशरावकात् ।
संलग्नो यो भवेद्भूमस्तं गृह्णीयाच्छनैः शनैः ॥
वायुसर्षी यथा न स्यात्ततः कृप्यां निवेशयेत् ।
यावत् सूच्या मुखे लग्नं कृप्या निर्याति भेषजम्
तावन्मूत्रो रसो देयो मूर्च्छितं सन्निपाति ॥
क्षुरेण प्रक्षते मूर्च्छितं तत्राङ्गुल्या च घर्षयेत् ॥

रत्नमेघजसम्पर्कात् मूर्च्छितोऽपि हि जीवति।
तथैव सर्पदण्डोऽपि ऋतावस्त्रोऽपि जीवति ।
यदा तापो भवेत्तस्य मधुरं तत्र दोग्यते ॥”
इति सूचिकाभरणो रसः ॥
इति भेषज्यरत्नावली ॥ * ॥ अपि च ।
“विषं पल रस शानं तच्चूर्णं काचलेपिते ।
मृतसंपुटे च संरुध्य दृग्गां संस्थाप्य ाच-
येत् ॥
शनैर्यामहयं पक्त्वा तं समुदाव्य शीतलम् ।
ऊर्ध्वं पात्रगतं धूमं गृह्णीत्वा सृष्टमाहृतम् ॥
यावत्सूच्या मुखे लग्नं कृप्या प्रायाति भेषजम्
क्षुरेण प्रक्षते शोषं तत्राङ्गुल्या च घर्षयेत् ॥
त्रिदोषे मूर्च्छितो जीवो रत्नमेघजसङ्गमात् ।
मर्गदण्डे ऋतावस्थः सोऽपि जीवति तत्क्षणात्
दद्याच्च मधुरं तोयं सूचिकाभरणे रसे ॥”
इति सूचिकाभरणरसः सन्निपाते ॥
इति रसप्रदीपः ॥ * ॥ (अपि च ।
“रसगन्धकनागश्च विषं स्थावरजङ्गमम् ।
मातृस्यवाराहमायूरच्छागपित्तैर्विभावयेत् ॥
सूचिकाभरणो नाम भैरवेण प्रकीर्तितः ।
सूचिकाप्रेण दातव्यः सन्निपातनिवर्हणः ॥”
इति सूचिकाभरणो रसः ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारमंथहे ज्वराधिकारे ॥)
सूचिकामुखं, स्त्री, (सूचिकेव क्रमसूत्रं मुखं यन्म-
शब्दः । इति हारावली । ११० ॥ सूच्यास्य, चि ॥
सूचितः, त्रि, (सूच + क्तः ।) कथितः । बोधितः ।
(यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ३२१ ।
“अङ्गान्ते सूचितः पात्रैस्तदङ्गस्याविभागतः ।
यत्राङ्गोऽवतरत्येषोऽङ्गावतार इति स्मृतः ॥”)
सूचिपत्रकः, पुं, (सूचिवत् सूच्याणि पत्राणि
यस्य । कप् ।) सितावरशकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सूचिपुष्पः, पुं, (सूच्याकारं पुष्पमस्य । सूचिरिति
नाम्ना ख्यातं पुष्पमस्यति वा ।) केतकवृक्षः ।
इति जटाधरः ॥
सूचिरोमा, [न] पुं, (सूचिवत् रोमाणि यस्य ।)
वराहः । इति हारावली ॥
सूचिवदनः, पुं, (सूचिवत् सूक्ष्मं वदनं यस्य ।)
नकुलः । मसकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सूचिवान्, [त्] पुं, (सूचिस्तादाकारचक्षुरस्य-
स्येति । मतुप् । मस्य वः ।) गरुडः । इति
शब्दरत्नावली ॥
सूचिशालिः, पुं, (सूचिवत् सूक्ष्मः शालिः ।)
इति राजनिर्घण्टः ॥
सूचो, स्त्री, (सौच्यतेऽनया । सिव + “सिषेष्टे रू च
उणा० ४ । ८३ । इति चट् । टेकत्वञ्च ।
टित्वात् डीप् । गौरादित्वात् डोष् इति केचित्
सूच + इः । कृदिकारादिति डोष् वा ।) सौवन-
द्रव्यम् । सूच इति भाषा ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । ५८ । १८ ।
“यावद्भि सूच्यास्तोष्णाया विध्ये दग्ने ण मारिष
तावदप्यपरित्याज्यं भूमिर्नः पाण्डवान् प्रति ॥”

३६१

सूची

सूच्याय

वैद्यकीयकार्यमस्या यथा,—

“एषस्यागतिमन्विष्य चारसूत्रानुसारिणीम् ।
सूचो विदद्याद्गत्यन्ते चोभस्याश्च निरुदरेत् ॥
सूत्रस्यान्तं समानीय गाढबन्धनमाचरेत् ।
ततः चारबलं वीक्ष्य सूत्रमन्यत् प्रवेशयेत् ॥
चाराक्तं मतिमान् वैद्यो यावन्न क्षिद्यते गति-
भगन्दरेऽप्येष विधिः कार्यो वैद्ये न जानता ॥
अर्जुदादिषु चोत्तिय मूले सूत्रं न धापयेत् ।
सूचोभियं वकाभिराचितं वासमन्ततः ।
मूले सूत्रेण बध्नीयाच्छिन्ने चोपचरद्वयम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिग्रहे नाडोत्रणाधिकारे ॥

आङ्गिकाभिनयविशेषः । अङ्गुलाराचेष्टा । इति
मेदिनी ॥ करणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ट्टिष्ट ।
इति केचित् ॥ (केतकौपुयम् । इति सूचिशब्द-
दर्शनात् ॥ व्यूहविशेषः । यथा, मनुः । ७ । १८७ ।
“वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडं न वा ॥”)

सूची, [न] त्रि, (सूचयतीति । सूच + णिनिः ।)
सूचकः । (पिशुनः । यथा, महाभारते ।
५ । ३५ । ४६ ।
“पूर्वकारो च सूची च मित्रद्रुक् पारदा-
रिक्तः ॥”)

सूचीदलः, पुं, (सूचीवत् दलानि यस्य ।) सिता-
वरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूचीपत्रा, स्त्री, (सूचीवत् पत्राणि यस्याः ।)
गण्डदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूचीपुष्पः, पुं, (सूचीवत् सूक्ष्मं पुष्पमस्य ।
सूचीति नाम्ना प्रसिद्धं पुष्पमस्येति वा ।)
केतको । इति रत्नमाला ॥

सूचीमुखं, स्त्री, (सूचीवत् सूक्ष्मं मुखं यस्य ।)
हारकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे । ८ । ६१२ ।
“सूचीमुखेन सङ्गदेव कृतव्रणस्त्वं
मुक्ताकलाप लुठसि स्तनयोः प्रियायाः ।
बाणैः स्मरस्य शतशो विनिकृत्तमग्ना
स्वप्नेऽपि तां कथमहो न विलोकयामि ॥” ॥
नरकविशेषः । यथा, भागवते । ५ । २६ । ७ ।
“पर्यावत्तनः सूचीमुखमित्यष्टाधिगतिर्नरका
विविधयातनाभूमयः ॥” ॥ सूच्या मुखम् । यथा,
कादम्बरी । “तमसि सूचीमुखे प्रसभेद्ये इति ॥”
सूच्यास्य, त्रि । (यथा, महाभारते । ६ । १८ । ५ ।
“सूचीमुखमनोकं स्यादस्यानां बहुभिः सह ॥”
तथा, माकण्डेये । १४ । ५५ ।
“दृष्टास्तं पृथनित्यामभुजः सूचीमुखास्तु ते ॥”)
सूचीमुखः, पुं, (सूचीवत् सूक्ष्मं मुखं यस्य ।)
मितकुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सूचीरोमा, [न] पुं, (सूचीवत् रोमाणि यस्य ।)
शूकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सूचीतल्य
सौमविशिष्टे, चि ॥
सूच्यायस्थूलकः, पुं, (सूच्या अण्डेव स्थूलः । ततः
कन् ।) तणविशेषः । उलु इति भाषा । यथा,—
“सूच्यायस्थूलको दर्भो जूणीत्यथ खरच्छदः ॥”
इति रत्नमाला ॥

सूतः

सूच्याः, पुं. (सूचीवत् भाष्यं मुखं यस्य ।)
 मूषिकः । इति हेमचन्द्रः ॥ सूचीमुखे, त्रि ॥
 सूच्याः, पुं. (सूच्या आह्वा आह्वा यस्य ।)
 मितावरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सूतः, पुं. (सू प्रेरणे ऐश्वर्यं प्रसवे च + क्तः ।)
 सारथिः । (यथा, रघुः । ३ । ४२ ।
 “ स पूर्वतः पर्वतपक्षशातनं
 ददर्श देवं नरदेवसम्भवः ।
 पुनः पुनः मृतनिषिद्धचापलं
 हरन्तमग्रं रथरश्मिसंयतम् ॥ ”)
 त्वष्टा । इत्यमरः । ३ । ४ । ६१ ॥ क्षत्रियात्
 ब्राह्मणीसुतः । (यथा, मनुः । १० । ११ ।
 “ क्षत्रियात् विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः
 अश्वसारथ्यमेवैतेषां जीविका । यथा, तत्रैव ।
 १० । ४७ ।
 “ सूतानामश्वसारथ्यमन्वठानां चिकित्सितम् ॥
 वन्दो । (यथा, रघुः । ५ । ६५ ।
 “ सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं
 प्राबोधयन्नुषमि वाग्भिरुदारवाचः ॥ ”)
 पारदः । इति मेदिनी ॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्र-
 सारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ।
 “ हतो हन्ति जराव्याधिं मूर्च्छितो व्याधिघातकः
 बहः खेचरतां धत्ते कोऽन्यः सूतात् कृपाकरः ॥
 सूर्यः । इत्यनेकार्थकोषः ॥ पूराणवक्ता । यथा,
 “ सवास्ते सूतमनघं नैमिषीया महषयः ।
 पुराणसंहितां पुण्यां पप्रच्छ लोमहर्षणम् ॥
 त्वया सूत महाबुधे भगवान् ब्रह्मवित्तमः ।
 इतिहासपुराणार्थं व्यासः सम्यग्पासितः ॥
 अस्य ते सर्वरोमाणि वचसा हृषितानि यत् ।
 इ पायनस्य भगवांस्ततो वे रोमहर्षणः ॥
 भवन्तमेव भगवान् व्याजहार स्वयं प्रभुः ।
 मुनीनां संहितां वक्तुं व्यासः पौराणिको पुरा-
 त्वं हि स्वायम्भुवे यज्ञे मत्यादौ वितते सति ।
 संभूतः संहितां वक्तुं स्वाग्निं पुरुषोत्तमम् ॥ ”
 इति कौर्म ॥ १ । ३-६ ॥ * ॥
 अपि च ।
 “ नियोगाद्ब्रह्मणः साङ्गं देवेन्द्रेण महीजसः ।
 वेणुपुत्रस्य वितते पुरा पैतामहे मुखे ॥
 सूतः पौराणिको जज्ञे मायारूपः स्वयं हरिः ।
 प्रवक्ता सर्वशास्त्राणां धर्मज्ञो गुणवत्सलः ॥
 तं मां वित्त मुनिश्चेष्टाः पूर्वाङ्गितं सनातनम् ।
 एतस्मिन्नस्तरे व्यासः कृष्णहृषपायनः स्वयम् ॥
 श्रावयामास याः प्रीत्या पुराणपुरुषो हरिः ।
 मदन्वये च ये सताः संभूता वेदवर्जिताः ।
 तेषां पुराणवक्तृत्वं वृत्तिरामोदजाज्ञया ॥ ”
 इति कौर्म १२ अध्यायः ॥ * ॥
 किञ्च ।
 “ ब्रह्मणः पौष्करे यज्ञे सूत्याहे वितते सति ।
 पृषदाण्यात् समुत्पन्नः सूतः पौराणिको हिजः ॥
 वक्ता वेदादिशास्त्राणां त्रिकालामलतर्त्वावत् ।
 तीर्थयात्राप्रसङ्गेन नैमिषारण्यमागमत् ॥ ”
 इति वज्रपुराणे १ अध्यायः ॥ * ॥

सूतर्क

अन्यत्र ।
 “ इक्ष्णे तु दक्षिणे चक्रं दृष्ट्वा तस्य पितामहः ।
 विष्णोरंगं पृथुं मत्वा परितोषं परं ययौ ॥ ४४ ॥
 तस्य वै जातमाश्रय यज्ञे पैतामहे शुभे ।
 सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामते ॥ ५० ॥
 तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राञ्चोऽथ मागधः ।
 प्रीतो तदा मुनिवरैस्तावुभौ सूतमागधौ ॥ ५१ ॥
 सूयतामेव नृपतिः पृथुर्वण्यः प्रतापवान् ॥ ५२ ॥
 इति विष्णुपुराणे । १ । १३ अध्यायः ॥ * ॥
 युन एव पृथीर्जातत्वात् जातमाश्रयस्य यज्ञ इत्यु-
 च्यते । पृथुरेवाभवत् यस्मात्ततः पृथुरजायत
 इति मात्स्यांकेः । पैतामहे पितामहदेवत्ये
 पृथुरेव यज्ञे न तु पितामहकत्तुके । यथाह
 वायुः । वैष्णवस्य हि पृथोयज्ञे वत्तमानि महा-
 त्मनः । सूतः सूत्यां समुत्पन्न इति । सूत्यामिति
 सूतिरभिपूयतिः अभिपूयते कण्डरते सोमोऽस्या-
 मिति सूतिः सोमाभिषवभूमिस्तस्याम् । सौत्ये-
 ऽहनि तस्मिन्नेव दिने । इति तट्टीका ॥ * ॥
 किञ्च ।
 “ एतस्मिन्नेव काले तु यज्ञे पैतामहे शुभे ।
 सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि पुराणवित् ।
 तेषां यज्ञे पुनस्त्वं वमुत्पन्नौ सूतमागधौ ।
 पृथोः स्तुवार्थं तौ तत्र समाहृतौ महर्षिभिः ॥
 ते जचुः पयः सर्वं सूयतामेष पार्थिवः ।
 तैर्नियुक्तौ सुकर्मणि पृथोर्यानि महात्मनः ॥
 तुष्टुवुस्तानि सर्वाणि आशीर्वादांस्ततः परान्
 तथाः स्तवान्ते सुपीतः पृथुः प्रादात् जनञ्जरः ॥
 अनृपदेशं सूताय मागधान् मागधाय च ।
 तं दृष्ट्वा परमप्रीताः प्रजाः प्राहुर्महर्षयः ॥
 वृत्तौनामिष वो दाता भविष्यति नरेश्वरः ॥ ”
 इति वज्रपुराणे पृथोरुपाख्याननामाध्यायः ॥
 सूतः, पुं. क्ली. (सू + क्तः ।) पारदः । इत्यमरः ॥
 (यथा,—
 “ रसोनखरसैः सूतो नागवल्मीदस्योत्थितैः ।
 त्रिफलायास्तथा काथै रसो मद्गः प्रयत्नतः ॥
 ततस्तेभ्यः पृथक्कृत्वा सूतं प्रजास्य कार्त्स्निकैः ।
 सर्वदोषविनिर्मुक्तं योजयेद्रसकर्मसु ॥ ”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणा-
 धिकारे ॥)
 सूतः, त्रि. (सू + क्तः ।) प्रसूतः । प्रेरितः । इति
 मेदिनी ॥
 सूतकं, क्ली. (सू + भावे क्तः । ततः स्वार्थे कन् ।
 जन्म । इति मेदिनी ॥ (सूतकं जन्म कारण-
 त्वेनास्यस्येति । अच् ।) जननाशौचम् । यथा,
 “ मृतं सूतकं गच्छेन्नैतत् सूतकेन तु । ” इति ।
 बृहमनुरपि ।
 “ शावस्योपरि शावे तु सूतकोपरि सूतके ।
 शेषाहोभिर्विशुद्धिः स्यादुदकां सूतिकां विना ॥ ”
 मरणाशौचम् । यथा,—
 “ सर्वे गोत्रमसंख्यं तत्र स्यात् सूतके सति ।
 मध्यं पि सूतके दद्यात् पिच्छान् प्रेतस्य तमयी ॥ ”
 इति शुचितस्वम् ॥

सूतिका

प्रतिबन्धकम् । यथा,—
 “ त्रतयन्नविवाहेषु आहो होमिऽर्चने जपे ।
 आरब्धे सूतकं न स्यादमारभे तु सूतकम् ॥ ”
 इति तिथ्यादितस्वम् ॥
 (उपरागः । ग्रहणम् । यथा, मनुः । ४ । ११० ।
 “ प्रतिगृह्य हिलो विद्वानिकोऽहृष्टस्य केतमम् ।
 त्रहं न कौर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राज्ञीष सूतके ॥ ”
 “ राजा चन्द्रमास्तस्य सूतकं राष्ट्रं प्रत्यसृत्-
 स्त्रवणं चशब्दात् सूर्यस्य च । अथवा जनपदे-
 खरस्य राज्ञः सूतकं पुत्रजन्तोत्सवः । राज्ञोः
 सूतकं चन्द्रसूर्ययोरुपरगः ग्रहणमिति प्रसि-
 द्धम् ॥ ” इति तत्र मेधातिथिः ॥)
 सूतकः, पुं. क्ली. (सूत एव । स्वार्थे कन् ।) पारदः ।
 इति मेदिनी ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
 “ रसेन्द्रः पारदः सूतः सूतराजश्च सूतकः ।
 शिवर्तजो रसः सप्त मामान्येवं रसस्य तु ॥ ”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणा-
 धिकारे ॥)
 सूतका, स्त्री, सूतिका । इति सूतकागृहशब्द-
 दर्शनात् ॥
 सूतकागृह, क्ली. (सूतकायाः गृहम् ।) सूतिका-
 गृहम् । इत्यमरटीकायां भरतः । ३ । २ । ८ ॥
 सूततनयः, पुं. (सूतस्य अधिरथस्य सूर्यस्य वा
 तनयः ।) कर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सौतिः ।
 इति महाभारतम् ॥)
 सूतपुत्रः, (सूतस्य अधिरथस्य सूर्यस्य वा
 पुत्रः । कर्णः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 महाभारते । १ । १३५ । ११ ।
 “ स्वर्त्मानस्तु पार्थिवं सूतपुत्रोऽत्यमर्षणः ।
 दुर्योधनं समाश्रित्य सोऽवमन्यत पाण्डवान् ॥ ”
 सौतिः । यथा, तत्रैव । १ । ५ । ११ ।
 “ सूतपुत्र ! यथा तस्य भार्गवस्य महात्मनः ।
 अथनत्वं परिख्यातं तन्ममाचक्षु पृच्छतः ॥ ”)
 सूतपुत्रकः, पुं. (सूतपुत्र एव । स्वार्थे कन् ।)
 कर्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सौतिः । इति
 महाभारतम् ॥)
 सूतराट्, [ज्] पुं. (सूतः सन् राजते इति ।
 राज् + क्तिप् ।) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मृतिः, स्त्री, (सू + क्तान् ।) सोमाभिषवभूमिः ।
 यथा । “ अभिषूयते कण्डरते सोमोऽस्यामिति
 सतिः सामाभिषवभूमिः । ” इति सूतशब्दे
 विष्णुपुराणटीका ॥ जननम् । (यथा, भाग-
 वर्ते । १ । १६ । १ ।
 “ यथा हि मृत्यामभिजातकोविदाः
 समादिशन् विप्र महद्गुणस्तथा ॥ ”)
 सन्तानः । सोवनम् । इति कंचित् ॥
 सूतिका, स्त्री, (सू + क्तः । टाप् । ततः स्वार्थे
 कन् । यद्वा, सूतं प्रसवोऽस्यस्यामिति । ठन् ।)
 नवप्रसूता । यथा,—
 “ शावस्योपरि शावे तु सूतकोपरि सूतके ।
 शेषाहोभिर्विशुद्धिः स्यादुदकां सूतिकां विना ॥ ”
 इति शुचितस्वम् ॥ * ॥

सूतिका

तद्वन्नभोजनप्रार्थयन्तं यथा । शङ्कः ।
 “चाण्डालाकं भूमिपात्रमज्जीविश्वजीविनाम्
 शौण्डिकाकं सूतिकाकं भुक्त्वा मासं व्रती भवेत् ॥”
 इति प्रार्थयन्तत्त्वम् ॥*॥
 तदवलोकनतदालपनतत्संस्पर्शनविधौ यथा—
 “नालपेत् जनविद्विष्टान् वीरहोनां तथा
 स्त्रियम् ।
 देवता-पितृसञ्ज्ञास्त्रयज्ञसपादिनिन्दकैः ॥
 कृत्वा तु स्पृशनालापं शुद्धेताकावलोकनात् ।
 अवलोक्य तथोदक्यामन्यजं पतितं शवम् ॥
 विधमिसूतिकाषण्डविवस्त्रान्तावसायिनः ।
 सृत्निर्यातकांशेव परदाररतांश ये ।
 एतदेव हि कर्त्तव्यं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ॥”
 पारिभाषिकसूतिकाक्षणं यथा,—
 “अभ्योव्यसूतिकाषण्डनार्जाराखंश्च कुकुटान् ।
 पततापविहचण्डालसृत्तहारंश्च धर्मवित् ॥
 संसृश्य शुध्यते स्नानात् उदक्याग्रामसूकरौ ।
 तद्वच्च सूतिकाशोचदूषितौ पुरुषावपि ॥
 अलक उवाच ।
 भवत्या कीर्त्तिता भोज्या य एते सूतिकादयः ।
 अमीषां श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतो लक्षणानि ह ॥
 मदान्तसोवाच ।
 ब्राह्मणो ब्राह्मणश्चैव यावत्शेषत्वमागती ।
 तावुभौ सूतिकेत्युक्त्वा तयोरन्नं विगर्हितम् ॥”
 इति माकण्डेयपुराणे मदाचाराध्यायः ॥
 वामनपुराणे १४ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥
 सूतिकागारं, क्ली, (सूतिकाया आगारम् ।)
 प्रसवगृहम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, हरि-
 वंशे । १६३ । ४७ ।
 “आहृत्य शम्बरेण त्वमिहानीतोऽसि मानद ।
 मतरात्रे त्वसम्पूर्णं सूतिकागारमध्यतः ॥”)
 सूतिकागृहं, क्ली, (सूतिकाया गृहम् ।) प्रसवा-
 लयः । तत्पर्यायः । अष्टिम् २ । इत्यमरः ।
 १ । २ । ८ ॥ सूतिकागृहम् ३ । इति तट्टीका ॥
 सूतिकागृहम् ४ सूतिकागृहम् ५ । इति जटाधरः ॥
 तस्याकृतियथा,—
 “अष्टहस्तायतं चारु चतुर्हस्तविशालकम् ।
 प्राचीद्वारमुदगद्वारं विदध्यात् सूतिकागृहम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 तत्र पिशाचानां वासो यथा,—
 “सर्वत्रगानप्रतिघान् सूतिकागृहमेविनः ।
 घृष्टतः पाणिपादांश्च घृष्टशैवान् सुहसः ॥
 एवविधानं पिशाचांश्च दृष्ट्वा ब्रह्मानुकम्पया ।
 अन्तर्धानं वरं प्रादात् क्रामशायित्वमेव च ॥”
 इति वर्कपुराणे प्रजापतिसर्गनामाध्यायः ॥
 प्रसवत् पूर्व तत्संस्कारमाह साङ्ख्ययनगृह्यम्
 काण्डादभ्या मेचकधातव्या बृहत्याः कोपतक्या
 कालक्रीतकस्य मूलानि पिषयित्वा उपलेपयेद्दृशं
 यस्मिन् प्रजायते रक्षसामपहृत्ये इति । काका-
 दनो काकजङ्घा मेचकधातकौकाकमोचिका
 कोषातको घोषकम् । कालक्रीतकः यष्टिमधु-
 कृति कल्पतरुः ॥ अतएव हरिवंशे ।

सूतिका

“एष मानुषको यत्रो मानुषैरेव साध्यते ।
 अयुतां येन देवं हि मद्भिः प्रतिहन्यते ॥
 मन्त्रधामैः सुविहितैरौषधैश्चैव योजितैः ।
 यत्रेन चानुकूलेन देवमप्यनुलोभ्यते ॥”
 इत्यनुचरान् प्रति कंसवाक्यम् । इति ज्योति-
 स्तत्त्वम् ॥
 सूतिकागृहं, क्ली, (सूतिकाया गृहम् ।) प्रसव-
 गृहम् । यथा,—
 “जगाम सूतिकागृहं नारीरूपं विधाय भुः ।
 जयशब्दः शङ्कशब्दो हरिशब्दो बभूव ह ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥
 सूतिकाभवनं, क्ली, (सूतिकाया भवनम् ।) प्रसव-
 गृहम् । इति हलायुधः ॥
 सूतिकावासः, पुं, (सूतिकाया आवासः ।) प्रसव-
 गृहम् । यथा,—
 “सूतिकावासनिलया जम्बदा नाम देवताः ।
 तामां यागनिमित्तन्तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥
 षष्ठेऽङ्गि रात्रियागन्तु जम्बदानान्त् कारयेत् ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 सूतिकारोगः, पुं, (सूतिकाया रोगः ।) नव-
 प्रस्ताया व्याधिभेदः । तन्निदानादि यथा,—
 “मिथ्योपचारात् संलेशात् विशमाजीर्णभोज-
 नात् ।
 सूतिकायास्तु ये रोगा जायन्ते दारुणाश्च ते ॥”
 मिथ्योपचारात् अनुचिताचरणात् प्रवृत्तादि-
 सेवनात् । संलेशात् संक्लिश्यन्ते दोषा अनेन
 इति संलेशः दोषजनकमबन्तस्मात् । दारुणाः
 कष्टसाध्याः । के ते व्याधय इत्याकाङ्क्षायामाह
 “अङ्गमर्दो ज्वरः कामः पिपामा गुरुमातता ।
 शोथः शूलातिसारी च सूतिकारोगलक्षणम् ॥”
 एतेऽङ्गमर्दादयः प्रायेण सूतिकाया भवन्तः
 सूतिकारोगत्वेन लक्ष्यन्ते ॥ * ॥ ज्वरादीनां
 रोगविशेषाणां निदानविशेषमाह ।
 “ज्वरातीमारशोथाश्च शूलानाहबलक्षयाः ।
 तन्द्रार्कचप्रमेकाद्या वातश्लेष्मसृज्जवाः ॥
 कृच्छ्रमाध्या इति रोगाः क्षीणमांसबलाश्रिताः
 ते सर्वे सूतिका नाम्ना रोगान्ने चाप्युपद्रवाः ॥”
 सूतिकाभवत्वेन सूतिकानाम्ना ते रोगाः ।
 आश्रयाश्रितयोरभेदोपचारात् । ते चाप्युपद्रवा
 इति । त एव ज्वरादय उक्तानां रोगाणामन्य-
 तमं प्रधानीकृत्योपद्रवाश्च ॥ * ॥
 अथ सूतिकारोगचिकित्सा ।
 “सूतिकारोगशान्त्यर्थं कुर्यात् वातहरं
 क्रियाम् ।
 दशमूलकृतं कायं कोणं दद्यात् छृतान्वितम् ॥
 असृतानागरसहचरभद्रोत्कटपञ्चमूलकं जल-
 दम् ।
 शृतशीतं मधुयुक्तं शमयत्यचिरेण सूतिकागृहम् ॥
 देवदारुवचा कुष्ठं पिप्लो विश्वभेषजम् ।
 भूनिम्बकटफलं मुस्तं तिक्ताधान्यं हरीतकी ॥
 गजकृष्णा सदुःस्पर्शा गोकुलं धन्वयासकः ।
 हृदयतिविषा च्छिन्ना कर्कटः कृष्णजीरकः ॥

सूतिका

समभागान्वितैरैः सिन्धुरामठसुतैः ।
 कायमष्टावशेषन्तु प्रसूतां पाययेत् स्त्रियम् ॥
 शूलकासज्वरशामसूर्क्षाकम्पशरीर्त्तिभिः ।
 युक्तं प्रलापलड्डाहृत्तन्द्रातोमारवाग्निभिः ॥
 निहन्ति सूतिकारोगं वातपित्तकफोद्भवम् ।
 कषायो देवदार्वीदिः सूतायाः परमौषधम् ॥”
 इति देवदार्वीदिकाथः ॥*॥
 “जीरकः स्थूलजीरकश्च शतपुष्पाह्वयस्तथा ।
 यवानौ चाजमोदा च धान्यकं मेथिकापि च ॥
 शुण्ठी कृष्णा कणामूलं चित्रकं हृषपापि च ।
 बदरीफलचूर्णश्च कुष्ठं कम्पिष्णकं तथा ॥
 पतानि पलमात्राणि गुडं शतपलं मतम् ।
 चौरं प्रस्यहयं दद्यात् सर्पिपः कुडुवन्तथा ॥
 पञ्चजीरकपाकोऽयं प्रसूतानां प्रशान्तये ।
 युज्यते सूतिकारोगे योनिरोगे ज्वरे चये ।
 कासे खासे पाण्डुरोगे कार्यं वातामयेषु च ॥”
 इति पञ्चजीरकपाकः ॥*॥
 “आच्यम्याञ्जलियुरममत्र पयसःप्रस्यहयंस्वगृहतः
 पञ्चाशत्पलमत्र चूर्णितमथ प्रक्षिप्यते नागरम् ।
 प्रस्थात्ते गुडवद्विपाश्च विधिना मुष्टितयं धान्य-
 कात्
 मिथ्याः पञ्चपलं पलं कृमिरिपोः मात्राजि-
 जीरादपि ॥
 शोषाशोददनीरगन्द-सुमनस्तत्तद्राविडीनां पलं
 पकं नागरखण्डसन्नकामदं सौभाग्यदं योषि-
 ताम् ।
 तट्टश्वामज्वरदाहशोपशमनं सञ्ज्ञासकामापहं
 श्लोहव्याधिनाशनं कृमिहरं मन्दाग्निमर्दा-
 पनम् ॥”
 दलं पत्रकम् । उरगेन्द्रसुम्पनागकेशरम् ।
 द्राविडी सूक्ष्मला । सौभाग्यशुण्ठीपाकः । इति
 भावप्रकाशः ॥
 सूतिकापष्टो, स्त्री, (सूतिकायाः षष्ठी । सूतिका-
 गृहपूज्या षष्ठीति मध्यपदलोपो कर्मधारयो
 वा ।) सूतिकागारं जातबालकस्य षष्ठदिने
 पूज्यदेवोविशेषः । अथ सूतिकापष्टो-पूजा ।
 विष्णुधर्मोत्तरं ।
 “सूतिकावासनिलया जम्बदा नाम देवताः ।
 तामां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥
 षष्ठेऽङ्गि रात्रियागन्तु जम्बदानान्त् कारयेत् ।
 रक्षणोया मदा षष्ठो निशां तत्र विशेषतः ॥
 राम ! जागरणं कार्यं जम्बदानां तथा वलिः ॥”
 रामेति सर्वोपधनम् ॥*॥ तत्राग्रीचान्तरदोषो-
 ऽपि नास्ति ।
 “अशीचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।
 कर्तुंस्तात्कालिकी शक्तिः पूर्वशीचादिश-
 ध्यति ॥”
 इति प्रजापतिवचनात् । पुत्रजन्मेति श्रवणान्
 पितुरेवाग्रीचाभावः न तु मातुः कर्तुरिति
 पुल्लिङ्गनिर्देशाच्च । कारयेदिति अन्वगोत्रजाभि-
 प्रायेण ॥*॥ तत्रादौ विनयकादिसहितषोडश-
 मातृकापूजनम् । तथा च कृत्यचिन्तामणौ ।

सूतिका

“हागजागरणं कार्यं खड्गो धर्म्यः समी-
पतः ।
आवाह्यं पूजयेद्देवीं गणेशं मातरं गिरिम् ॥”
देवीं षष्ठीम् । गिरिं मन्थानदण्डम् ॥*॥ मात-
नामान्याह । बह्वृचगृहपरिशिष्टम् ।
“गौरौ पद्मा शची मधा मावित्नी विजया जया
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरौ सोकमारतः ॥
शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।
आदीं विनायकः पूज्यां भन्ते च कुलदेवताः ॥”
ताद्याभिधाय भविष्यं ।
“पूज्याश्चित्रेऽथवा कार्या वरदाभयपाणयः ।
मातरः इति सर्वासां विशेषणम् । अतएव गौर्यै
मात्रे नमः । इत्यादिप्रयोगः । एता मातरो
लोकमातरो ज्ञेयाः अतएव तयोर्बहुत्वे न
निर्देशः ॥*॥ गणेशपूजायां प्रार्थनामन्त्रो यथा,
“सर्वविघ्नहरो देव एकदन्तो गजाननः ।
षष्ठोगृहेऽर्चितः प्रीत्या शिशुं दीर्घायुषं कुरु ॥”
ततः ।
“आयाहि वरदे देवि महापठोति विश्रुता ।
शक्तिरूपेण मे पुत्रं रक्ष जागरवामरे ॥”
इति षष्ठा आवाहनम् । ततः षष्ठो पूजयेत् ।
“गौर्याः पुत्रो यथा स्कन्दः सदा संरक्षितस्त्वया
तथा ममाप्ययं बालो रक्ष्यतां पठि ते नमः ॥”
इति त्रिः पूजयेदिति । भोजराजः ।
“गणेशश्चैव नन्दा च प्रतना मुखमण्डका ।
विवािनिका शकुनिका शृङ्गनन्दा च जम्बिका ॥
आचार्यिका रेवती च पिलिपिञ्जा ततः परम् ।
स्कन्दा च हादशैतैश्चैराः रक्षार्थं मातृका-
ग्रहाः ॥”
कृत्यचिन्तामणौ स्तुतिः ।
“जय देवि जगन्मातर्जगदानन्दकारिणि ।
प्रसोद मम कल्याणि नमोऽस्तु पठि देवि ते ॥”
वरप्रार्थनम् ।
“रूपं देहि यशो देहि भाग्यं भगवति देहि मे ।
पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ॥
धात्री त्वं कार्तिकेयस्य महापठोति विश्रुता ।
त्वत्प्रसादादाविघ्नं न चिरं जीवतु बालकः ॥
देवतानामृषीणाञ्च सर्वेषां हितकारिणि ।
समर्पितं रक्ष पुत्रं महापठि नमोऽस्तु ते ॥
इत्यनेन बालं व्यजनस्यं कृत्वा समर्पयेत् ॥”
मन्थानदण्डं पूजयेत् ।
“मन्थानमन्दरोऽस्मि त्वं मथितः सागरस्त्वया ।
तथा ममापि पुत्रस्य मन्यं विघ्नं नमोऽस्तुते ॥”
ततः षट्कृत्तिकाः पूजयेत् । ताश्च ।
“श्रिया सभ्रतिनाम्नो च कौर्त्तिः सन्ततिरेव च ।
अनसुया चामा चैव पडे ताः कृत्तिकाः स्मृताः ॥”
मार्कण्डेयपुराणम् ।
“अम्याम्बु पशुशून्यं च निर्युपे सूतिकागृहे ।
अदोपशस्त्रभूषले भूतिसर्षपवज्जिते ।
अनुप्रविश्य या जातमपङ्गत्यात्मसम्भवम् ।
अणप्रसविनी बालं तत्रैवोत्सृज्यते हिज ॥
सा जातहारिणी नाम सुषोरा पिशितामना ।

सूत्रं

तन्मात् संरक्षणं कार्यं यत्नतः सूतिकागृहे ॥”
यूपो बह्वृच्छागस्तम्भः । पशुः हागः । हाग-
जागरणं कार्यमित्येकवाक्यत्वात् ॥*॥ पाशो ।
“पायनं सर्पिषा मित्रं हिजेभ्यो यः प्रयच्छति ।
गृहं तस्य न रक्षामि धर्षयन्ति कदाचन ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अन्यत् षष्ठोऽश्वे द्रष्टव्यम् ॥
सूतिगृहं, स्त्री, (सूत्याः प्रसवस्य गृहम् ।) प्रसव-
गृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥
सूतिमासः, पुं, (सूतेः प्रसवस्य मासः ।) प्रसव-
मासः । तत्पर्यायः । वैजननः २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३८ ।
“सूतिमासो वैजननो नवमो दशमोऽपि च ॥”
इति जटाधरः ॥
सूतीगृहं, स्त्री, (सूत्याः गृहम् ।) प्रसवागारः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १० ।
८५ । २० ।
सूतीगृहे ननु जगाद भवानजो नो
मंजन्न इत्यनुशुगं निजधर्मगुप्तैः ॥”
सूत्कारः, पुं, (सूत् इति शब्दस्य कारः करणम् ।)
अनुकरणशब्दविशेषः । सूत् इति शब्दं
करोति । यथा, सीत्कारादिः ॥
सूत्यानः, त्रि, (सुष्ठु, उत्थानं उद्योगो यस्य ।)
चतुरः । इत्यमरः ॥ सुन्दरोत्थाने, स्त्री ॥
सूत्यरं, स्त्री, सुरासन्धानम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सूत्या, स्त्री (सू + कृष् । निपातनात् साधुः ।)
यज्ञस्नानम् । तत्पर्यायः । अभिषवः २
सवनम् ३ । इत्यमरः ॥ सोमलतारसपानम् ।
इति भरतः ॥
सूत्याशीचं, स्त्री, (सूतिनिमित्तकमाशीचम् ।)
जननाशीचम् । यथा,—
“दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रसीते तस्य बान्धवैः ।
शावाशीचं न कर्त्तव्यं सूत्याशीचं विधेयते ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
सूत्र, त् क ग्रन्थेने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दीर्घो दन्त्यवर्गाद्य-
मध्यः । वेष्टने इत्यन्थे । सूत्रयति सूत्रापयति
सूत्रेण इत्सं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
सूत्रं, स्त्री, (सूत्रातेऽनेनेति । सूत्रत् क ग्रन्थेने +
णिच् + “एरच् ।” इत्यच् । यद्वा षिव्यु तन्तु-
सन्ताने + “सिन्विमुञ्चोष्टे क् च ।” उणा० ४ ।
१६२ । इति इन् । टेक् च ।) वस्त्रारम्भकम् ।
सूता इति भाषा । तत्पर्यायः । तन्तुः २ ।
इत्यमरजटाधरौ ॥ सूत्रतन्तुः ३ । इति भरत-
धृतप्रभावली ॥ (यथा, रघुः । १ । ४ ।
“अथवा कृतवाग्दारे वंशेऽस्मिन् पूर्व-
सूरिभिः ।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णं सूत्रस्यैवास्ति मे गतिः ॥”
यज्ञसूत्रम् । यथा, [महानिर्वाणे । १ । ४८ ।
“ब्राह्मण्यचिह्नमेतावत् केवलं सूत्रधारणम् ॥”
व्यवस्था । शास्त्रादिसूत्रनामन्यः । इति मेदिनी ॥
सूत्रलक्षणं यथा,—

सूत्रवे

“स्वत्याक्षरमसन्दिग्धं सारवह्निशतमुखम् ।
अस्योभमनवद्यच्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥”
इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥
(कारणम् । निमित्तम् । यथा, भागवते । ४ ।
६ । ४३ ।
त्वमेव धर्माद्यद्रुषाभिपन्नये
दक्षेण सूत्रेण समज्जिंथाध्वरम् ॥”
सूत्रकण्ठः, पुं, (सूत्रं कण्ठे यस्य ।) विप्रः ।
खञ्जरोटः । कपोतः । इति मेदिनी ॥
सूत्रकोणः, पुं, (सूत्रबद्धः कोणो यस्य ।) डमरः ।
इति हारावली ॥
सूत्रकोणकः, पुं, (सूत्रकोण एव । स्वार्थे कन् ।)
डमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सूत्रमण्डिका, स्त्री, (सूत्रं मण्डयतीति । मण्ड +
ण्वल् ।) तन्त्रवायोपकरणविशेषः । तत्पर्यायः ।
एधणो २ । इति शब्दरत्नमाला ॥
सूत्रतन्तुः, पुं, (सूत्रमेव तन्तुः ।) सूत्रम् । इति
हारावली ॥
सूत्रतर्कुटी, स्त्री, (सूत्रस्य तर्कुटी ।) तर्कुटी ।
इति जटाधरः ॥ टेको इति भाषा ॥
सूत्रधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । सूत्रस्य
धरः ।) सूत्रधारः । इति कंचित् ॥
सूत्रधारः, पुं, (सूत्रं धरति धारयति वा । धृ +
णिच् वा + अण् ।) शचीपतिः । इन्द्रः । नान्य-
न्तरसञ्चारो । स तु रङ्गभूमिं परिक्रम्य नाट-
कीयकथासूत्रसूचकः । (यथा, साहित्यदर्पणे ।
६ । २८३ ।
“पूर्वरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्त्तते ।
प्रविश्य स्थापकस्तद्वत् काव्यमास्थापयेत्ततः ॥”
शिल्पिप्रभेदः । कुतार इति भाषा । इति
मेदिनी ॥ स च शूद्रागर्भं विश्वकर्म्मण श्रीरमेन
जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्त ब्रह्मखण्डे १० अध्याय ॥
सूत्रपुण्यः, पुं, (सूत्रार्थं पुण्यमस्य ।) कापांसः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सूत्रवीणा, स्त्री, (सूत्रबद्धा वीणा ।) वीणा-
भेदः । तत्पर्यायः । लावुकी २ । इति हारा-
वली ॥
सूत्रभित्, पुं, (सूत्रं भिनत्तीति । भिद् + क्तिप् ।)
सूत्रभिद् । सौचिकः । इति शब्दरत्नावली ॥
सूत्रमध्यभूः, पुं, (सूत्रमध्यवत् भूवत्परिचर्यस्य ।)
यक्षधूपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सूत्रयन्त्रं, स्त्री, (सूत्रस्य यन्त्रम् ।) सूत्रवेष्टनकाष्ठम् ।
तांत इति भाषा । यथा,—
“आवापनं सूत्रयन्त्रं यत्सूत्रैरभिवेष्टते ॥”
इति शब्दमाला ॥
सूत्रला, स्त्री, (सूत्रं लातीति । ला + कः ।)
तर्कुटी । इति हारावली ॥
सूत्रवेष्टनं, स्त्री, (वेष्टयतेऽनेनेति । वेष्ट + करणे
ल्युट् । सूत्रस्य वेष्टनम् । तन्त्रवायोपकरणम् ।
तासनी इति भाषा । तत्पर्यायः । त्रसरः २ ।
इत्यमरः । ३ । २ । २४ ॥ तसरः ३ । इति
भरतः ॥

सूना

सूनामा, [न] पुं, सुहृ, चायते इति । सु + त्रै +
“सर्वधातुभ्यो मनिन् ।” उणा० ४ । १४४ ।
इति मनिन् । पक्षे उपसर्गस्य दीर्घत्वम् ।)
इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४५ ॥
सूनाली, स्त्री, (सूतस्य शाली श्रेणियंत्र ।) गल-
सूतम् । तत्पर्यायः । गलमेखला २ । इति
हारावली ॥
सूनी, [न] पुं, (सूचमस्यास्तीति । सूच + इनिः ।
काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सूत्रविशिष्टे, चि ॥
सूदः, पुं, (सूदयति रमानिति । सूद चरणे + णिच्
+ अच् ।) सूपकारः । (यथा, महाभारते ।
१ । १३४ । २१ ।
“तं दृष्टानित्यमुदयुक्तमिष्वस्त्रं प्रति फाल्गुनम
षाङ्गय वचनं द्राणो रहः सूदमभाषत ॥”)
व्यञ्जनम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ६० ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १२८ । ३४ ।
“भयं भोज्यञ्च पेयञ्च चोयं लेह्यमथापि वा ।
उपाकृतं नरेस्तत्र कुशलैः सूदकर्मणि ॥”)
सूपः । इति विश्वः ॥ सारथ्यम् । अपराधः ।
लोभः । पापम् । इत्यजयपालः ॥
सूदनं, स्त्री, (सूद + ल्युट् ।) अङ्गीकरणम् ।
हननम् । (यथा, हरिवंशे । १६३ । ४२ ।
“वेषावास्त्रं प्रयच्छास्मै वधार्थं शम्बरस्य च ।
अभेद्यं कवचं तस्य प्रयच्छासुरसूदने ॥”)
निःक्षेपणम् । षूटधातोरनटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
तद्वति, त्रि । (यथा, महाभारते । १ । १६२ । ० ।
“तत्र दिव्यं धनुर्दृष्ट्वा नरस्य भगवानपि ।
चिन्तयामास तत्रकं विष्णुर्दानवसूदनम् ॥”)
सूदशाला, स्त्री, (सूदस्य शाला ।) पाकशाला ।
तथा,—
“सूदशाला रसवती पाकस्थानं महानमम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
सूदाध्यक्षः, पुं, (सूदानां सूपकाराणामध्यक्षः ।)
पाकशालाध्यक्षः । तत्पर्यायः । पौरोगरः । १ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पुरोगमः । ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तल्लक्षणं यथा,—
“अनाहार्यः श्चिह्नं चिह्निकत्सितविदांवरः ।
सूदशास्त्रविशेषज्ञः सूदाध्यक्षः प्रशस्यते ॥”
इति मात्स्ये १८८ अध्यायः ॥
सूना, स्त्री, (सू षो ङ य सूती + क्तः ।) प्रमवः ।
पुष्पम् । विकसिते, त्रि । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
सूनः, त्रि, (सू + क्तः । “शोदितश्च ।” ८ । २ । ४५ ।
इति निष्ठातस्य नः ।) जातः । इति सुध्वोधा-
व्याकरणम् ॥
सूनवान्, [त्] चि, (सू + क्तवत् ।) जातः । इति
सुध्वोधाव्याकरणम् ॥
सूना, स्त्री, (सूयते स्मृति । सू + क्तः । टाप् ।)
पुष्पी । (सुज्ज्ण पीडने + “मुजो दीर्घश्च ।”
उणा० ३ । १३ । इति नः । दीर्घश्च धातोः ।)
वधस्थानम् । गलशण्डिका । इति मेदिनी ।
ने, २४ ॥ अगादिमांसविक्रयः । अगपञ्चिवध-
स्थानम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

(यथा, भागवते । १ । १७ । ३८ ।
“अभ्यर्थितस्तदा तस्मै स्थानानि कलये ददी ।
सूतं पानं स्त्रियः सूना यत्राधर्म्यशुर्विधः ॥”)
जाता । इति सूनाशब्दार्थदर्शनात् । सूनाप्रका-
राणि तत्पापनाशकानि च पञ्चसूनाशब्दे
द्रष्टव्यानि ॥
सूनौ, [न] पुं, (सूना अस्वस्येति । इनिः ।) व्याधः ।
मांसविक्रयो । (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । १४१ ।
“प्रतिपद्ये सूनिचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ।
दुष्टा दशगुणं पूर्वोत्पूर्वादिने यथाक्रमम् ॥”)
सूतः, पुं, (सूयते इति । सू + “सुवः कित् ।”
उणा० ३ । ३५ । इति नुः । स च कित् ।)
पुत्रः । (यथा, रघुः । १ । ६५ ।
“सूः नृत्तवाक् सष्टुः विससर्जोदितत्रियम् ॥”)
अनुजः । सूर्यः । इति मेदिनी ॥ अकट्टचः ।
इत्यमरः ॥
सूनुः, स्त्री, (सू + नुः । वा ऊङ् ।) कन्या ।
सूनः, इति हेमचन्द्रः ॥
अनृतः, स्त्री, (सूनृत्यत्यनेनेति । सु + नृत् + घञर्थे कः
उपसर्गस्य दीर्घः ।) सत्यप्रियवाक्यम् । इत्यमरः ।
१ । ६ । १६ । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १५५ ।
“भाषते सूनृतं क्लिग्धमनुरक्ता नितम्बिनी ॥”)
मङ्गलम् । इत्यजयः ॥ तद्वति, त्रि । (यथा,
भागवते । १ । १६ । ३१ ।
“प्रणम्य मूर्ध्निर्वाहितः कृताञ्जलि-
र्नत्वा गिरा सूनृतयान्वष्टुच्छत् ॥”)
सूनादः, त्रि, (सुहृ, उन्मादः ।) उन्मात्तः । उन्म-
दिष्णुः । इत्यमरे उन्मादशब्दटीकायां भरतः ।
३ । १ । २० ॥
सूनादः, त्रि, (सुहृ, उन्मादः ।) उन्मादरोग-
विशिष्टः । इत्यमरे उन्मादशब्दटीकायां रमा-
नाथः ॥
सूपः, पुं, (सौतिरसानिति । सु + “सुगृभ्यां निच्चा”
उणा० ३ । २६ । इति पः । चकारात् कित्
दीर्घत्वञ्च ।) व्यञ्जनविशेषः । डाल इति भाषा ।
सूदः । इति मेदिनी ॥ भाण्डम् । शायकम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * अथ डालो ।
“दलितन्तु शमोधान्यं दालिर्हाली स्त्रियामुभा
डालो तु सलिले सिद्धा लवणाद्र कश्चिद्भिः ।
संयुक्ता सूपनाम्नो स्यात् कथ्यते तद्गुण्या अथ ॥
सूपो विष्टम्भको रूचः श्रोतन्तु स विशेषतः ।
निस्तुषा भृष्टसिद्धः स लाघवं सुतरां ब्रजेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
सूपकारः, पुं, (सूपं करोतीति । कृ + अण् ।)
पाककर्ता । तत्पर्यायः । वक्त्रवः २ आरा-
लिकः ३ आन्धसिकः ४ सूदः ५ श्रीः निकः ।
गुणः ७ । इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ पाचकः
८ । इति शब्दरत्नावली ॥ पाकुकः ९ । इत्यु-
णादिकोषः ॥ भक्ष्यकारः १० । इति हेमचन्द्रः ॥
तस्य लक्षणं यथा, चाणक्यम् ।
“शक्तिताकारतस्वन्नो बलवान् मिष्टपाचकः ।
गूरुश्च कठिनश्चैव सूपकारः स उच्यते ॥”

सूरी

शूद्रपाकोपजीवी । यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसूत्रे
२७ अध्याये ।
“देवोपजीवाजीवी यः देवस्य प्रकीर्तितः ।
शूद्रपाकोपजीवी यः सूपकारः प्रकीर्तितः ॥
सन्ध्यापूजाविहोनाश्च प्रमत्तः पतितः स्मृतः ।
उक्तपूर्वप्रकारेण लक्षणं वृषलोपते ॥
एते महापातकिनः कुम्भीपाकं प्रयागन्ति ते ।
कुण्डान्यन्यानि ते यागन्ति निबोध कथयामि
तान् ॥”
सूपधूपनं, स्त्री, (सूपस्य धूपनमस्मादिति ।) हिङ् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सूपपर्णी, स्त्री, (सूपकरं सूपस्य स्वादुताकरं पर्ण-
मस्याः । डोष् ।) मुहपर्णी । इति रत्नमाला ॥
सूपश्रेष्ठः, पुं, (सूपेषु तत्साधनेषु श्रेष्ठः ।) मुहः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सूपाङ्गं, स्त्री, (सूपस्य अङ्गम् । तत्साधनत्वात् ॥
हिङ् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सूमं, स्त्री, (सू + “इपियुधीति ।” उणा० १ । १४४ ।
इति मक् ।) क्षौरम् । आकाशम् । इति
मेदिनी ॥ जलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
सूरः, पुं, (सूते जगदिति । सू + “सुसूधाञ्-
गृधिभ्यः कृन् ।” उणा० २ । २४ । इति कृन् ।)
सूर्यः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६३ । २ ।
“सूरादश्वं वमवो निरतष्ट ॥”)
अकट्टचः । इत्यमरः । १ । ३ । २८ । २ । ४ । ८० ॥ उन्मा-
द्वर्तापष्टविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ पण्डितः ।
इति केचित् ॥
सूरणः, पुं, शूरणः । इति शब्दरत्नावली ॥
कार्तिकमासे तस्य भक्षणनिषेधो यथा, कर्म-
लोचने ।
“मकरे मूलकश्चैव मिङ्गे चालावुकं तथा ।
कार्तिके शूरणश्चैव सदो गोमांसभक्षणम् ॥”
सूरतः, त्रि, (सुहृ, रमत इति । सु + रम + “सौ
रमतेः क्तो दंम पूर्वपदस्य च दीर्घः ।” उणा०
५ । १४ । इति क्तः सुशब्दस्य च दीर्घः ।)
कपालः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥
सूरसूतः, पुं, (सूरस्य सूर्यस्य सूतः मारथिः ।)
अरुणः । स सूर्यमारथिः । इत्यमरः । १ । ३ । ३२ ॥
सूरिः, पुं, (सूते सहाक्यानीति । सू + “सूडः
क्रिः ।” उणा० ४ । ६४ । इति क्रिः ।)
पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ६ ॥ (यथा,
भागवते । १ । १ । १ ।
“जन्मावस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिन्नः
सूराट् ॥
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्
सुरयः ॥”)
यादवः । सूर्यः । इत्युणादिकोषः ॥
सूरी, [न] पुं, (सूरः सूर्य उपास्यतया अस्व-
स्येति । सूर + इनिः ।) पण्डितः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
सूरी, स्त्री, (सू + क्रिः । डीष् ।) राजसर्पः ।
इति रत्नमाला ॥ (विदूषी । इत्युणादिकोषः)

सूर्यः

उज्ज्वलः । ४ । ६४ ॥ * ॥ सूर्यस्य स्त्री ।
 “पयोगादाख्यायाम् ॥” ४।१।४८ इति ङीष् ।
 सूर्यतिथ्यागम्येति यलोपः । कुन्ती । इति
 व्याकरणम् ॥)
 सूर्यं नारदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 मक०-सेट् ।) रेफयुक्तः षष्ठस्वरी दन्त्यादिः ।
 सूर्यंति दृष्टं लोकः । सुसूर्यं । इति दुर्गादासः ॥
 सूर्यं, स्त्री, (सूर्य + ल्युट् ।) अनादरः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 सूर्यं, अनादरे । ईर्षं । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-मक०-सेट् ।) दन्त्यादिर्दीर्घी रेफ-
 मध्यः । सूर्यंति सुसूर्यं । इति दुर्गादासः ॥
 सूर्यः, पुं, (सूर्यंति अनादित्यं इति । सूर्य +
 घञ् ।) मापः । इति शब्दरत्नावली ॥
 सूर्यः, पुं, स्त्री, शूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कुम्भपरिमाणम् । हिट्टोणपरिमाणम् । इति
 वैश्वकपरिभाषा ॥
 सूर्या, स्त्री, शूर्या । इति कंचित् ॥
 सूर्यः, पुं, (सरति आकाशे सुवति कर्मणि लोकं
 प्रेरयति वा । सृ गतो सूर रणे वा + “राजसूय-
 सूर्यसृपाद्येति ॥” ३।१।११४ इति क्वप्प्रत्ययन
 माधुः ।) ग्रहविशेषः । अर्कपर्यायः । इति
 मेदिनी ॥ बलिपुत्रः । इति कंचित् ॥ (यथा,
 हरिवंशे । ३ । ७४ ।
 “बलेः पुत्रशतशामोत् बाणज्येष्ठं नराधिप ।
 धृतराष्ट्रस्य सूर्यस्य चन्द्रमार्थेन्द्रतापनः ॥”)
 दानवविशेषः । यथा-
 “अभवन् दनुपुत्राश्च वंशे ख्याता महासुराः ।
 विप्रचित्प्रधानास्ते शतं तीव्रपराक्रमाः ॥
 स्वभानुर्वृषपर्वा च कुहदस्य महासुरः ।
 धृतराष्ट्रस्य सूर्यस्य दनुमानिन्द्रतापनः ॥”
 इति वज्रपुराणे काश्यपीयवंशः ॥
 ग्रहविशेषस्य पर्यायो यथा । सूरः २ अर्थमात्र
 आदित्यः ४ हादशात्मः ५ दिवाकरः ६ भास्करः
 ७ अहस्करः ८ व्रधः ९ प्रभाकरः १० विभा-
 करः ११ भास्वान् १२ विवस्वान् १३ समाश्वः १४
 हरिदश्वः १५ उष्णारश्मिः १६ विवर्त्तनः १७
 अर्कः १८ मार्त्तण्डः १९ मिर्हारः २० अरुणः २१
 पूषा २२ द्युमणिः २३ तरुणिः २४ मित्रः २५
 चित्रभानुः २६ विरोचनः २७ विभावसुः २८
 अहपतिः २९ त्विषाम्पतिः ३० अहःपतिः ३१
 भागुः ३२ हंसः ३३ सहस्रांशुः ३४ तपनः ३५
 सविता ३६ रविः ३७ इत्यमरः १।३।२८—३१ ॥
 सूरः ३८ भगः ३९ व्रधः ४० पश्चिनोवल्लभः ४१
 हरिः ४२ दिनमणिः ४३ चण्डांशुः ४४ सम-
 सप्तिः ४५ गर्भास्तमान् ४६ अंशुमाली ४७
 काश्यपेयः ४८ खगः ४९ भानुमान् ५० लोक-
 लोचनः ५१ पद्मबन्धुः ५२ ज्योतिषान् ५३
 अश्वथः ५४ तापनः ५५ चित्ररथः ५६
 खमणिः ५७ दिवामणिः ५८ गर्भास्तहस्तः ५९
 हेलिः ६० पतङ्गः ६१ अर्षिः ६२ दिनप्रणीः ६३
 वेदीदयः ६४ काकजतः ६५ अहराजः ६६

३६६
 सूर्यः

तमोनुदः ६७ रसाधारः ६८ प्रतिदिवा ६९
 ज्योतिःपीथः ७० इनः ७१ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ कर्मसाची ७२ जगद्गुरुः ७३ त्रयी-
 तपः ७४ प्रद्योतनः ७५ खद्योतः ७६ लोक-
 बाह्यवः ७७ पश्चिनीकान्तः ७८ अंशुहस्तः ७९
 पद्मपाणिः ८० हरिखरेताः ८१ पीतः ८२
 अद्रिः ८३ अगः ८४ हरिवाहनः ८५ अम्ब-
 रीषः ८६ धामनिधिः ८७ हिमारातिः ८८
 गोपतिः ८९ कुञ्जारः ९० प्रवगः ९१ सूनः ९२
 तमोपहः ९३ गभस्तिः ९४ । इति जटाधरः ॥* ॥
 अस्य वणः रक्तश्याममिश्रितः । स च पूर्वदिक्-
 पुरुष-क्षत्रियजाति-सत्त्वगुण-कटुरससिंहराशौ
 नामधिपतिः । धान्यादिसुवर्णद्वयचतुष्पदगो-
 भूमिस्वामी । चतुष्कोणाकृतिः । मध्याङ्काले
 प्रबलः । वृष्टः । रणधरो । तित्तरमप्रियश्च ।
 इति बृहज्जातिकादित्यः ॥* ॥ ग्रहयज्ञे तु ।
 वर्तुलाकारः । मण्डलमध्यस्थः । अस्य जन्मभूमिः
 कनिष्ठदेशः । गोत्रः काश्यपः । वर्णः रक्तः ।
 पूर्वमुखः । जातिः ब्राह्मणः । बलिगुडोदनम् ।
 धूपो गुग्गुलुः । गन्धो रक्तचन्दनम् । समित्
 अर्कः । अस्य ध्यानम् ।
 “क्षत्रियं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं हादशाङ्गुलम् ।
 पद्महस्तहयं पूर्वाननं मत्तश्ववाहनम् ।
 शिवाधिदेवतं ध्यायेद्द्विप्रत्यधिदेवतम् ॥”
 अस्य मन्त्रः ।
 “आकृष्णं न रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नसृतं
 मत्स्यं हरिख्येन सविता रथेन देवो याति
 भुवनानि पश्यन् ॥” दक्षिणा धेनुः । इति ग्रह-
 यागमंस्कारतत्त्वे ॥* ॥ तस्योत्पत्त्यादिर्यथा-
 “अथान्तर्वैशाखाभाष्य कश्यपं मुनिमत्तमम् ।
 सतोयमेघगम्भीरा वाग्वाचाशरीरिणी ॥
 मारितश्च यतः प्रोक्तमेतदण्डं त्वयादितिम् ।
 तस्मान्मुने सुतस्तेऽयं मार्त्तण्डाख्यो भविष्यति ॥
 सूर्याधिकारश्च विभूर्जगत्पेप करिष्यति ।
 हनिष्यत्यसुरांशुं यज्ञभागहरानरोन् ॥
 देवा निशम्येति वचो गगनात् रुमुपागतम् ।
 प्रहर्षमतुलं याता दानवाश्च हतौजसः ॥
 ततो युद्धाय दैतयानाजुष्टाव शतक्रतुः ।
 सह देवैर्मुदा युक्तो दानवाश्च तमभ्ययुः ॥
 तेषां युद्धमभूद्धोरं देवानामसुरैः सह ।
 शस्त्रास्त्रदौर्गतिसदोसमस्तभुवनान्तरम् ॥
 तस्मिन् युद्धे भगवता मार्त्तण्डेन निरीक्षिताः ।
 तेजसा दह्यमानास्तु भस्मीभूता महासुराः ॥
 ततः प्रहर्षमतुलं प्रापुः सर्वं दिवोकसः ।
 तुष्टुवस्तेजसो योनिं मार्त्तण्डमदितिं तथा ॥
 स्वाधिकारं ततः प्रापुयज्ञभागाश्च पृथ्ववत् ।
 भगवानपि मार्त्तण्डः स्वाधिकारमथाकरोत् ॥
 कदम्बपुष्पवद्भस्वानधर्माहंश्च रार्त्तमभिः ।
 हतोऽग्निपण्डमहेशो दध्न नातिस्फुटं वपुः ॥”
 इति मार्त्तण्डपुराणे मार्त्तण्डोत्पत्तिः ॥* ॥
 मार्त्तण्डेय उवाच ।
 “पथ तस्मै ददौ कन्यां संज्ञां नाम विवस्वते ।

सूर्यः

प्रसाद्य प्रणतो भूत्वा विश्वकर्मा प्रजापतिः ॥
 विवस्वतस्तु संभूतो मन् ही चरितं तयोः ।
 पूर्वमेव तवाख्यातं मयैतदखिलं द्विज ॥
 शीघ्रपत्यान्यसौ तस्यां जनयामास गोपतिः ।
 ही पुत्री सुमहाभागो कन्याश्च यमुनां नदीम् ॥
 मनुर्वैवस्वतो ज्येष्ठः आह देवः प्रजापतिः ।
 तेषां यमो यमी चैव यमलौ संबभूवतुः ॥
 तत्तेजोऽभ्यधिकं चैव मार्त्तण्डस्य विवस्वतः ।
 असहन्ती तु तज्जेजः स्वां ह्यायां वीक्ष्य साव्रवीत्
 संज्ञोवाच ।
 अहं यास्यामि भद्रं ते स्वकश्च भवनं पितुः ।
 निर्विकारं त्वयाप्यत्र स्थियं मच्छासनात् शभे ॥
 इमौ च बालकौ मज्जं कन्या च वरवर्णिनी ।
 संभाव्या नैव चाख्येयमिमं भगवते त्वया ॥
 ह्यायोवाच ।
 आकेशग्रहणाद्देवि आशापाद्देव कर्हिचित् ।
 आख्यास्यामि मतं तुभ्यं गम्यतां यत्र वाञ्छितम्
 इत्युक्त्वा ह्यायया संज्ञा जगास पिढमन्दिरम् ।
 तत्रावसत् पिढगृहे कश्चित् कालं शुभेक्षणा ॥
 भर्तुः समीपं याहीति पितोक्त्वा सा पुनः पुनः ।
 अगच्छद्दृष्ट्वा भूत्वा कुरुन् विप्रोत्तरांस्ततः ॥
 तत्र तपे तपः साध्वी निराहारा महासुने ।
 पितुः समीपं यातायाः संज्ञाया वाक्यतत्परा ॥
 तद्रूपधारिणी च्छाया भास्करं समुपस्थिता ।
 तस्याश्च भगवान् सूर्यः संज्ञेयमिति चिन्तयन् ॥
 तथैव जनयामास पुत्री ही कन्याकां तथा ।
 पूर्वजस्य मनोस्तुल्यः सार्वर्णिकेन सोऽभवत् ॥
 यस्तयोः प्रथमं जातः पुत्रयोर्द्विजसत्तम ।
 द्वितीयो योऽभवच्चान्यः स ग्रहोऽभूत् शनैश्चरः ॥
 कन्याभूत्तपती या तां वत्रे संवरणी नृपः ।
 संज्ञा तु पार्थिवी तेषामात्मजानां यथाकरोत् ॥
 स्नेहं न पूर्वं जातानां तथा कृतवती मती ।
 मनुस्तत् क्षन्तवांस्तस्या यमस्यास्या न चक्षमे ॥
 बहूशः पौत्र्यमानस्तु पितुः पत्न्या सुदुःखितः ।
 स वै कोपाश्च बाल्याश्च भाविनोऽर्थस्य वै बलात्
 पदा संतर्जयामास च्छायां संज्ञासुतो यमः ।
 तं यथाप ततः क्रुद्धा संज्ञा सा पार्ष्वी भृशम् ॥
 ह्यायोवाच ।
 पदा तर्जयसे यन्मां पिढभार्यां गरीयसीम् ।
 तस्मात्तवैष चरणः पतिष्यति न संशयः ॥
 यमस्तु तेन शापेन भृशं पीडितमानसः ।
 मनुना सह धर्मात्मा सर्वं पिते न्यवेदयत् ॥
 यम उवाच ।
 स्नेहेन तुल्यमन्नासु माता देव न वर्त्तते ।
 विमृज्य ज्यायमाऽप्यन्मान् कनोयांसो बुभुषति
 तस्या मयोद्यतः पादां न तु देहे निपातितः ।
 बाल्याहा यदि वा मोहात् तद्भवान् क्षन्तुमर्हसि
 शसोऽहं तात कोपेन जनन्या तनयो यतः ।
 ततो न मन्ये जननी ममैषा तपतां वर ॥
 निर्गुणेष्वपि पुत्रेषु न माता निर्गुणा भवेत् ।
 पादस्ते पततां पुत्र कथमेतत्तयोर्द्वितम् ॥
 तव प्रसादाश्चरणी न पतंत भगवन् यथा ।

सूर्यः

माहापादयं मेऽथ तथा चिन्त्य गोपते ॥
रविदवाच ।
असंशयमिदं पुत्र भविष्यत्यत्र कारणम् ।
येन त्वामाविशत् क्रोधो धर्मज्ञं सत्यवादिनम् ॥
सर्वेषामिव शापानां प्रतिघातो हि विद्यते ।
न तु माताभिश्चानां क्षिप्रं चापनिवर्तनम् ॥
न शक्यमेतन्निष्ठा तु कर्तुं मातुर्वचस्तव ।
किं चित्ते संविधास्वामि पुत्रस्ते हादशुपहम् ।
कामयो मांसमादाय प्रयास्यन्ति महौतलम् ।
कृतं तस्मा वचः सत्यं त्वच्च चाता भविष्यसि ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
आदित्यस्वप्नवीच्यायां किमर्थं तनयेषु वै ।
तुल्येष्वधिककले ह एकत्र क्रियते त्वया ॥
ननं न चेपां जननी संज्ञा कापि त्व मागता ।
विगुणेष्वप्यपत्येषु माता शपं न दास्यति ॥
सा तत् परिहरन्तीव नाचचक्षे विवस्वतः ।
स चात्मानं समाधाय युक्तस्तस्वमवेक्षत ॥
तं प्रमुमुक्षतं दृष्ट्वा ह्यायासंज्ञा दिनाधिपम् ।
भयेन कम्पिता ब्रह्मन् यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥
विवस्वास्तु तदा क्रुहः श्रुत्वा शशुरमभ्यगात् ।
स चापि तं यथान्यायमर्चयित्वा दिवाकरम् ।
निर्दग्धुं कामं रोषेण शान्तयामास सुव्रतः ॥
विश्वकर्मा उवाच ।
तवातितेजसा व्याप्तमिदं रूपं सुदुःसहम् ।
असहन्ती ततः संज्ञा वने चरति वै तपः ॥
द्रव्यते तां भवानद्य स्वां भार्यां शुभचारिणीम्
रूपार्थं भवतोऽरस्ये चरन्ती सुमहत्तपः ॥
मत्तं मे ब्रह्मणो वाक्यात् यदि ते देव रोचते ।
रूपं निवर्त्तयाम्यथ तव कामं दिवस्वते ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
यती हि भास्वतो रूपं प्रागासीत् परि-
मण्डलम् ।
ततस्तथेति तं प्राञ्च त्वष्टारं भगवान् रविः ॥
विश्वकर्मा त्वनुज्ञातः शाकशीपे विवस्वतः ।
भूमिमारोप्य तत्तेजः शान्तनाथोपचक्रमे ॥
देवाश्च ब्रह्मणा सार्धं भास्वन्तमभितुष्टुवः ।
लिख्यमानं सहस्रांशुं प्रथेमः सर्वदेवताः ॥
ततः कोलाहले तस्मिन् सख्यदेवसमागमे ।
तेजसः शान्तं चक्रुः विश्वकर्मा शनैः शनैः ॥*॥
इति मार्कण्डेयपुराणे सूर्योत्पत्तेः शान्तनम् ॥*॥
“शातितं चास्य यत्ते जप्तेन चक्रं विनिर्मितम्
विष्णोः शूलस्य सर्वस्य शिविका धनदस्य च ॥
दण्डः प्रेतपतेः शक्तिर्देवसेनापतेस्तथा ।
अन्ये प्राञ्चैव देवानामाधुधानि स विश्वकर्मा ।
चकार तेजसा भानोर्भासुराख्यरिशान्तये ॥
इति शातिततेजाः स शशुरेणातिशोभनम् ।
वपुर्दधार मार्कण्डः पुण्यापापमनोरमम् ॥
अ ददृशं समाधिष्ठां स्वां भार्यां बहुवाक्यतिम्
अपापां सर्वभूतानां तपसा नियमेन च ॥
ततो जगाम भास्वान् वै संज्ञा यत्र व्यवस्थिता ॥
सा च दृष्ट्वा तमायान्तं परपुंसो विशङ्कया ।
जगाम संमुखं तस्य पृष्ठरश्मिचतत्परा ॥

३६०
सूर्यः

ततश्च नासिकायोगात् तयोस्तत्र समेतयोः ।
नासत्यदक्षी तनयावश्वक्काहिनिर्गती ॥
रितरसोऽन्ते च रेवन्तः खड्गौ धन्वी तनुवष्टक्
अश्वारुढः समुत्पन्नो बाणतूणसमन्वितः ॥
ततः स्वरूपमतुलं दर्शयामास भानुमान् ।
तस्याथ सा समाश्लोक्य स्वरूपं सुदमाददौ ॥
स्वरूपधारिणीं चैनामानिनाय निजालयम् ।
संज्ञां भार्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः ॥
ततः पूर्वसुतो योऽप्याः सोऽभूद्भवस्ततो मनुः ।
द्वितीयश्च यमः शापात् पापदर्शनतत्परः ॥
कामयो मांसमादाय पादतस्ते महौतलम् ।
पतिष्यन्तीति शापान्तं तस्य चक्रं पिता स्वयम्
धर्मदृष्टिर्यतश्चासौ समो मित्रे तथाहिते ।
ततो नियोगे तं यास्ये चकारतिमिरापहः ॥
यमुनाञ्च नदीचक्रं कलिन्दान्तरवाहिनीम् ।
अश्विनौ देवभिक्षौ कृतौ पित्रा महात्मना ॥
गुह्यकाधिपतित्वे च रेवन्तो विनियोजितः ॥
रेवन्तमप्याह ततो भगवान् लोकभावनः ।
त्वमप्यशेषलोकस्य पूज्यो वक्ष भविष्यसि ॥
अरस्येऽन्तो महादावे वैरिदस्युभयेषु च ।
त्वां स्मरिष्यन्ति ये मर्त्या मोक्षन्ते ते महापदः ॥
चेमं वृषिं सुखं राज्यमारोष्यं कीर्त्तिमुन्नतिम् ।
नराणां परितुष्टस्वं पूजितः संप्रदास्यसि ॥
ह्यायासंज्ञासुतश्चापि सावर्णः सुमहायशाः ।
भाष्यः सोऽनागते काले मनुः सावर्णिकोऽष्टमः ॥
मेरुपृष्ठे तपो घोरमद्यापि चरति प्रभुः ।
भ्राता शनैश्चरस्तस्य ग्रहोऽभूच्छासनाद्रवेः ॥
यवीयसौ च या कन्या तस्य चासौहिजोत्तम ।
अभवत् सा सरिच्छेष्टा तपसी लोकपावनो ॥
यस्तु ज्येष्ठो महाभाग सर्गो तस्येह साम्प्रतम् ।
विस्तरं तस्य वक्ष्यामि मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥
य इदं जन्म देवानां शृणुयाद्वा पठेत्तथा ।
विवस्वतस्तु जातानां रवेर्माहात्म्यमेव च ।
आपदं प्राप्य मुच्येत प्राप्रुयाच्च महद्दयशः ॥
अहोरात्रकृतं पापमेतत् शमयति श्रुतम् ।
माहात्म्यमादिदेवस्य मार्कण्डेय महात्मनः ॥*॥
इति मार्कण्डेयपुराणे मार्कण्डेयमात्मनामा-
ध्यायः ॥ अपि च ।
प्रजापाल उवाच ।
“शरीरस्य कथं मूर्त्तिग्रहणं ज्योतिषो हि ज ।
एतस्मै संग्रयं ह्यिन्धि प्रणतस्य हिजोत्तम ॥
महातपा उवाच ।
योऽसावात्मा ज्ञानशक्तिरेक एव सनातनः ।
स द्वितीयं यदा चैच्छत् तदा तेजः समुत्थितम् ॥
तत् सूर्य इति भास्वास्तु अन्वोन्वेन महात्मनः
लोलोभूतानि तेजांसि भासयन्ति जगत्त्रयम् ॥
तस्मिन् सर्वे सुराः सिद्धा गणाः सर्वे मह-
विभिः ।
स्यं भूता इति विभो तस्मान् सूर्यस्तु सोऽभवत्
लोलोभूतस्य तस्याश्च तेजसोऽभूच्छरीरकम् ।
पृथक्त्वेन रविः सोऽय कौर्त्तं वेदवादिभिः ॥
भासयन् सर्वलोकान्तु यतोऽसावुत्थितो दिवि ।

सूर्यः

अतोऽसौ भास्करः प्रोक्तः प्राक्कर्षाच्च प्रभाकरः ।
दिवा दिवस इत्युक्तस्तस्कारित्वादिवाकरः ।
सर्वस्य जगतस्वादिरादित्यस्तेन उच्यते ॥
एतस्य हादशादित्याः संभूतास्तोजसा पृथक् ।
प्रधान एक एवायं जगत्सु परिवर्त्तते ॥
तं दृष्ट्वा जगतो व्याप्तिं कुर्वाणं परमेश्वरम् ।
तस्यैवान्तःस्थिता देवा विनिष्कृत्य स्तुतिं जगुः ॥*॥
इति वाराहे आदित्योत्पत्तिनामाध्यायः ॥*॥
उत्तरायणदक्षिणायनयोरनुलोमप्रतिलोमं गन्त-
व्यानि मण्डलानि प्रतिमासं सूर्यभ्रमणाधि-
कारिगणाश्च यथा,—
“अश्रीतिमण्डलगतं काष्ठयोरन्तरं इयोः ।
आरोहणावरोह्याभ्यां भागोरन्तेन या गतिः ॥
स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्दृष्टं विभित्तथा ।
गन्धर्वैरप्यरोभिश्च ग्रामचीसर्पराक्षसैः ॥
धाता कृतस्वला चैव पुलस्त्यो वासुकिस्तथा ।
रथकृद्ग्रामचीर्हेतिस्तुभ्यश्चैव सप्तमः ॥
एते वसन्ति वै चैत्रे मधुमासे सदैव हि ।
मैत्रेय स्यन्दने भानोः सप्त मासाधिकारिणः ॥
अर्धमा पुलहश्चैव रथीजाः पुञ्जिकस्तथा ।
प्रहेतिः कच्छनीरथ नारदश्च रथे रथैः ।
माधवे निवसन्त्येते शुचिसंज्ञे निबोध मे ॥
मित्रोऽत्रिस्तक्षको रथः पौरुषेयोऽय मेनका ॥
हाहा रथस्त्रनश्चैव मैत्रेयैते वसन्ति वै ॥
वशिष्ठो वरुणो रथ्या सहजन्वो ह्रस्वबंधः ।
रथचित्रस्तथा शुक्रे वसन्त्याषाढसंज्ञिते ॥
इन्द्रो विश्वावसुः स्रोत एलापत्रस्तथाङ्गिराः ॥
प्रज्ञोचा च नभस्येते सर्पश्चार्कं वसन्ति हि ॥
विवस्वानुशसेनश्च भृगुरायरणस्तथा ।
प्रज्ञोचा शङ्खपालश्च व्याघ्रो भाद्रपदे तथा ॥
पूषा च सुरविश्वतो गीतमोऽय धनञ्जयः ।
सुषेणोन्वो हृताची च वसन्त्याश्रयुजे रथौ ॥
विश्वामसुर्भरद्वाजः पर्जन्यै रावर्तो तथा ।
विश्वामसेनजित्संज्ञौ कार्तिके चाधिकारिणः ॥
अशुकश्चपतार्चास्तु महापद्मस्तथोर्ध्वगौ ।
चित्रसेनस्तथा विद्युत् मार्गशीर्षाधिकारिणः ॥
ऋतुर्भगस्तथोर्णायुस्कर्जः कर्कोटकस्तथा ।
अरिष्टनेमिश्चैवान्या पूर्वचिन्तिर्वराः ॥
पौषमासे वसन्त्येते सप्त भास्करमण्डले ॥
लोकप्रकाशनार्थाय विप्रवर्त्याधिकारिणः ।
त्वष्टा च जमदग्निश्च कम्बलोऽय तिस्रोत्तमा ॥
ब्रह्मापेतोऽय ऋतजित् हृतराष्ट्रश्च सप्तमः ।
माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय भास्करे ॥
श्रुयतां चापरं सूर्ये फाल्गुने निवसन्ति ये ।
विष्णुरश्मन्तरो रथ्या सूर्यवर्षाश्च सत्यजित् ॥
विश्वामित्रस्तथा रथो यक्षापेतो महासुने ।
मासेष्वेतेषु मैत्रेय वसन्त्येतेषु सप्तकाः ॥
सवितुर्मण्डले ब्रह्मन् विष्णुश्चतुष्टयुपहं हिताः ।
स्तुवन्ति सुनयः सूर्यं गन्धर्वैर्गीयते पुरः ॥
ऋतन्त्यप्सरसो यान्ति सूर्यस्यानु निशाचराः ॥
वहन्ति पद्मगा यक्षः क्रियतेऽभीषु संघः ॥
वासुदेव्यास्तथैवैव परिवार्य समासते ।

सूर्यः

सूर्यस्य सप्तगणः सूर्यमण्डले मुनिसत्तम ।
 हिमोष्णवारिहृष्टीनां हेतुत्वं समुपागतः ॥”
 इति विश्वपुराणे २ अंशे १० अध्यायः ॥*॥
 सूत उवाच ।
 “एवमेव महादेवो देवदेवः पितामहः ।
 करोति नियतं कालं कालात्मा ह्यशरी तनुः ॥
 तस्य ये रश्मयो विप्राः सर्वलोकप्रदोपकाः ।
 तेषां श्रेष्ठाः पुनः सप्त रश्मयो ग्रहयोनयः ॥
 सुसुम्ना हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च ।
 विश्वश्रवाः पुनश्चान्यः सम्पदसुरतः परः ।
 अर्वाग्वसुरिति ख्यातः स्वराडन्यः प्रकीर्तितः ॥
 सुसुम्नः सूर्यरश्मस्तु पुष्पाति शिशिरद्युतिम् ।
 तिर्यग्भुव प्रचारोऽसौ सुसुम्नः परिगौयते ॥
 हरिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रपोषकः ।
 विश्वकर्मा तथा रश्मिर्बुधं पुष्पाति सर्वदा ॥
 विश्वश्रवास्तु यो रश्मिः शुक्रं पुष्पाति नित्यदा
 सम्पदसुरिति ख्यातः स पुष्पाति च लोहितम् ॥
 हृदयसतिं प्रपुष्पाति रश्मिर्बुधं पुष्पसुः प्रभोः ।
 शनैश्च प्रपुष्पाति सप्तमथ स्वराट् तथा ॥
 एवं सूर्यप्रभावेण सर्वां नक्षत्रतारकाः ।
 वहन्ते वर्धिता नित्यं नित्यमप्याययन्ति च ॥
 दिव्यानां पार्थिवानाञ्च नैशानाञ्चैव सर्वशः ।
 आदानान्नित्यमादित्यस्तेजसा तमसां प्रभुः ।
 आदत्ते स तु नाड्योनां सहस्रेषु समन्ततः ॥
 नादयोश्चैव सामुद्रान् कृपांश्चैव सहस्रशः ।
 स्वावरान् जङ्गमांश्चैव यच्च कुल्यादिकं पयः ॥
 तस्य रश्मिसहस्रन्तु शीतवर्षाणानिस्वरम् ।
 तासां चतुःशतं नाड्यो वर्षन्ते चित्रमूर्त्तयः ॥
 हृन्दाश्चैव यद्याह्य कोतना हकनास्तथा ।
 अमृता नाम ताः सर्वा रश्मयो वृष्टिसर्जनाः ॥
 हिमोहृदाश्च तामस्यो रश्मयस्त्रयशतं पुनः ।
 रश्मो मेथ्य पेष्यश्च आदित्यो हिमसर्जनाः ॥
 चन्द्रास्ता नामतः सर्वाः पोताभाः स्युर्गभस्तयः ।
 शुक्राश्च ककुभश्चैव गावो विश्वभृतस्तथा ॥
 शुक्रास्ता नामतः सर्वास्त्रिविधा घर्मसर्जनाः ।
 समं विभक्तिं ताभिः स मनुष्यपितृदेवताः ॥
 मनुष्यानीपधेनेह स्वधया च पितृनपि ।
 असृतेन सुरान् सर्वान् तिसस्त्रीस्तपयत्यसौ ॥
 वसन्ते ग्रैषिके चैव शतं सन्तपति त्रिभिः ।
 शरद्यापि च वर्षासु चतुर्भिः सम्प्रवर्षति ।
 हिमन्ते शिशिरे चैव हिममुत्सृजति त्रिभिः ॥
 वरुणो माघमासे तु सूर्यः पूषा तु फाल्गुने ।
 चैत्रे मासि भवेदोशो पाता वैशाखतापनः ॥
 ज्येष्ठमूले भवेदन्द्र आषाढे सविता रविः ।
 विवस्वान् श्रावणे मासि प्राष्ठपत्यां भगः स्मृतः ॥
 पर्यन्त्याऽश्वयुजि त्वष्टा कान्तिके मासि भास्करः ।
 मागशां भवेत्त्रयः पौषे विश्वः सनातनः ॥
 अक्षरश्मिसहस्राणि वरुणस्याकर्मणि ।
 षड्भिः सहस्रैः पूषा तु देवाऽश्वसभिस्तथा ॥
 धाताष्टभिः सहस्रैस्तु नवाभिस्तु शतक्रतुः ।
 विवस्वान् दशभिः पाति पात्यकादशभिर्भगः ॥
 सप्तभिस्तपते मित्रश्चष्टा चैवाष्टभिस्तपेत् ॥

इह
सूर्यः

अर्थमा दशभिः पाति पर्यन्त्यो नवाभिस्तपेत् ।
 षड्भि रश्मिसहस्रैस्तु मित्रस्तपति विश्वश्रुकः ॥
 वसन्ते कपिलः सूर्यो योश्च काश्चनसप्रभः ।
 खेतो वर्षासु वर्णन पाण्डुरः शरदि प्रभुः ॥
 हिमन्ते ताम्रवर्णः स्यात् शिशिरे लोहितो रविः ।
 शोषधीषु बलं धत्ते स्वधामपि पितृष्वथ ॥
 सूर्याऽमरत्वममृतत्रयं त्रिषु नियच्छति ।
 अन्ये चाष्टौ ग्रहा ज्ञेयाः सूर्ये चाधिष्ठिता
 हिजाः ॥
 चन्द्रमाः सोमपुत्रश्च शुक्रश्चैव हृदयसतिः ।
 भीमो भानुस्तथा राहुः कंतुमानपि चाष्टमः ॥
 सर्वे भ्रुवे विरुद्धा यैश्चहास्ते वातरश्मिभिः ।
 भाष्यमाणा यथायोगं भ्रमन्त्यनु दिवाकरम् ॥
 अस्मात्तत्रवदयान्ति वातचक्रे रिता हिजाः ।
 यस्माद्दहति तान् वायुः प्रवहस्तेन वै स्मृतः ॥*
 रथस्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः ।
 वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन निशाकरः ॥
 वीथ्याश्रयाणि चरति नक्षत्राणि रवियथा ।
 ज्ञासहस्रो च विप्रेन्द्रा भ्रुवाधाराणि सर्वदा ॥
 स सोमः शुक्रपत्ने तु भास्करे परतस्थिते ।
 आपूर्यन्ते परोऽस्यान्तः सततं दिवसक्रमात् ॥
 क्षीणोऽपि तं सुरैः सोममाप्याययति नित्यदा ।
 एकेन रश्मिना विप्राः सुसुम्नाख्येन भास्करः ॥
 एषा सूर्यस्य वीर्येण सोमस्याप्यायिता तनुः ।
 पूर्णमास्यां स दृश्यते संपूर्णा दिवसक्रमात् ॥
 संपूर्णमई मासिनं तं सोमसमृतात्मकम् ।
 पिबन्ति देवता विप्रा यतस्तोऽमृतभोजनाः ॥
 ततः पञ्चदशे भागे किञ्चिच्छिष्टे कलात्मके ।
 अपराह्ण पितृणां स जघन्यां पर्युपासते ॥
 पिबन्ति हि फलं कालं शिष्टा तस्य कला तु या ।
 स्वधामृतमयो पुष्पां तामिन्द्रोऽमृततात्मिकाम् ॥
 निःसृतं तदमावास्यां गभस्तिभ्यः स्वधामृतम् ।
 मासहसिमवाप्यायां पितरः सन्ति निर्हताः ॥
 न सोमस्य विनाशः स्यात् सुधा देवैस्तु पीयते ।
 एवं सूर्यनिमित्ताऽस्य ज्ञेयो वृष्टिश्च सत्तमाः ॥”
 इति कौर्म्ये ४० अध्यायः ॥ * ॥
 अस्य भार्यापत्यानि यथा ।
 सूत उवाच ।
 “अदितिः सुषुवे पुत्रमादित्यं कश्यपात् प्रभुम् ।
 तस्यादित्यस्य चैवासोऽज्ञायाणान्तु चतुष्टयम् ॥
 संज्ञा राज्ञो प्रभा ऋगाया पुत्रांस्तासां निबोधत
 संज्ञा त्वाष्ट्रो तु सुषुवे सूर्याश्चानुमनत्तमम् ।
 यमश्च यमुनाञ्चैव राज्ञो रवन्तमेव च ॥
 प्रभा प्रभातमादित्याच्छाया सावर्णिमात्मजम्
 शनिश्चैव तपतीश्च विष्टिश्चैव यथाक्रमम् ॥”
 इति कौर्म्ये २० अध्यायः ॥ * ॥
 तस्य मण्डलपरिमाणं यथा,—
 सूत उवाच ।
 “सूर्याचन्द्रमसावती भ्रमती यावदेव तु ।
 समानाश्च समुद्राणां होपानाश्चाति विस्तरः ॥
 विस्ताराहं पृथिव्यास्तु भवेदन्यत्र वाह्यतः ।
 पर्यासपारिमास्यात्त चन्द्रादित्यौ प्रकाशतः ॥

सूर्यः

पर्यासपारिमास्यैस्तु बुधैस्तुल्यं दिनं स्मृतम् ।
 भवतीमांशयो लोकान् यस्मात् सूर्यः परि-
 भ्रमात् ॥
 अचिरान्तु प्रकाशे तु भवनात् स रविः स्मृतः ॥
 तयोर्भूयः प्रवक्ष्यामि प्रमाणं चन्द्रसूर्ययोः ॥
 महितत्वात्तदोशब्दो यस्मिन्नर्थे निपात्यते ।
 अस्य भारतवर्षस्य विष्कम्भात्तुल्यविस्तृतम् ॥
 मण्डलं भास्करस्याथ योजनैस्तन्निबोधत ।
 नवयोजनसाहस्रो विस्तारो मण्डलस्य तु ॥
 विस्तारात्तुगुणश्चापि परिणाहोऽत्र मण्डले ।
 विष्कम्भमण्डलाच्चैव भास्करात् दिगुणः शशी ॥”
 तस्य गतिनिरूपणं यथा,—
 “मानसस्योत्तरे पृष्ठे लोकपालाश्चतुर्दिशम् ।
 स्थिता धर्मव्यवस्थार्थं लोकसंरक्षणाय च ॥
 लोकपालोपरिष्ठात्तु सर्वतो दक्षिणायने ।
 काष्ठागतस्य सूर्यस्य गतिस्तस्य निबोधत ॥
 दक्षिणोपक्रमः सूर्यः क्षिप्तेषुरिव सर्पति ।
 ज्योतिषां चक्रमादाय सततं परिगच्छति ॥
 मध्यतश्चामरावत्यां यदा भवति भास्करः ।
 वैवस्वते संयमने ऊर्ध्वं तत्र प्रदृश्यते ॥
 सुखायामर्द्धं रात्रन्तु विभावर्धस्यमेति च ।
 वैवस्वते संयमने मध्याह्ने तु रवियेदा ॥
 सुखायामथ वारुण्यामुत्तिष्ठन् स तु दृश्यते ।
 विभावर्धामर्द्धं रात्रं माहेन्द्रामस्तमेति च ।
 सुखायामथ वारुण्यां मध्याह्ने चार्थ्यमा यदा ।
 विभावर्ध्यां सोमपुर्थां उत्तिष्ठति विभावसुः ॥
 रात्रार्द्धं चामरावत्यामस्तमेति यमस्य च ।
 सोमपुर्थां विभावर्थां मध्याह्ने चार्थ्यमा यदा ॥
 अमरावत्यां महेन्द्रस्य तद्वच्छति दिवाकरः ।
 अर्द्धरात्रं संयमने वारुण्यामस्तमेति च ॥
 सुशीघ्रमेव पर्यति भास्करोऽलातचक्रवत् ।
 भ्रमन् वै भ्रममाणानि ऋक्षाणि चरते रविः ॥
 एवं चतुर्षु पार्श्वेषु दक्षिणान्तेषु सर्पति ।
 उदयास्तमथ चामातुत्तिष्ठति पुनः पुनः ॥
 पूर्वार्द्धे चापराह्णे तु द्वौ द्वौ देवालयी तु सः ।
 तपत्येकश्च मध्याह्ने ताभिरैव च रश्मिभिः ॥
 उदितो वह मानाभिर्मध्याह्ने तपते रविः ।
 अतः परं ऋसन्तोभिर्गीभिरस्तान्नियच्छति ॥
 उदयास्तमयाभ्याश्च स्मृते पूर्वोपरि तु वै ।
 यावत् पुरस्तात्तपति तावत् पृष्ठेऽथ पार्श्वयोः ॥
 यैरकीं यत्र दृश्येत तेषां स उदयः स्मृतः ।
 प्रणाशं गच्छते यत्र तेषामस्तः स उच्यते ॥
 सर्वेषामुत्तरे मेरुर्लोकालोकश्च दक्षिणे ।
 विदूरभावादकस्य भूमैर्लोकगतस्य च ॥
 भ्रियन्ते रश्मयो यस्मात्तेन राज्ञो न दृश्यते ।
 ऊर्ध्वं शतसहस्रन्तु स्थितस्तत्र प्रदृश्यते ॥
 एवं पुष्करमध्येन यदा भवति भास्करः ।
 त्रिंशद्भागान्तु मेदिन्या मुहूर्त्तेन स गच्छति ॥
 योजनाद्यां मुहूर्त्तस्य इमां संख्यां निबोधत ।
 पूर्णं शतसहस्राणामेकत्रिंशत् ताः स्मृताः ॥
 पञ्चाशच्च सहस्राणि तथान्यान्यधिकानि च ।
 मौहूर्त्तस्यो गतिर्द्वेषा सूर्यस्य तु विधीयते ॥

सूर्यः

एतेन गतियोगिन यदा काष्ठान्तु दक्षिणाम् ।
पर्यागच्छत् पतङ्गोऽसौ वामकोष्ठेऽन्तरेऽहनि ॥
मध्येन पुष्करस्याथ भ्रमते दक्षिणायने ।
मानसोत्तरमेरोस्तु अन्तरं द्विगुणन्तु तत् ॥३॥
सर्पतो दक्षिणायान्तु काष्ठायान्तु निबोधत ।
नवकोट्यैः प्रसंख्याता योजनैः परिमण्डलम् ॥
तथा शतसहस्राणि चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
अहोरात्रा पतङ्गस्य गतिरेषा विधीयते ॥
दक्षिणादिनिष्ठतोऽसौ विषुवस्यो यदा रविः ।
शीरोदस्य समुद्रस्य उत्तरातो दिशश्चरन् ।
मण्डलं विषुवस्यापि योजनैस्तन्निबोधत ॥
तिस्रः कोट्यस्तु संपूर्णं विषुवस्याथ मण्डलम् ।
तथा शतसहस्राणां विंशत्येकाधिका पुनः ॥३॥
त्रायणे चोत्तरां काष्ठां चित्रभानुर्यदा भवेत् ।
गोमेदकस्य द्रोपस्य उत्तरास्तु दिशश्चरन् ॥
उत्तरायाः प्रमणन्तु काष्ठाया मण्डलस्य तु ।
दक्षिणोत्तरमध्यानि तानि विद्याद् यथाक्रमम् ॥
स्थानं जरह्वं मन्थे तथैरावतमुत्तमम् ।
वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥
नागवोथ्युत्तरा वीथी अजवोथ्याश्च दक्षिणे ।
उभे आषाढमूलन्तु अजवोथ्युदयास्तयः ॥
अभिजित् पूष्यतः स्वातो नागवोथ्युत्तरास्तयः ॥
अश्विनो कृत्तिका याम्या नागवोथ्युत्तरा स्मृता ॥
रोहिण्यार्द्रा श्रृगशिरा नागवोथीरिति स्मृता ।
पुष्याश्लेषा पुनर्वसुर्वीथीरैरावतो स्मृता ॥
तिस्रस्तु वीथयो ह्येता उत्तरो मार्ग उच्यते ।
पूर्वा उत्तरफल्गुश्रृगोर्मघा चैवार्धभो भवेत् ॥
पूर्वोत्तरे प्रोष्ठपदे गोवोथी रेवतो स्मृता ।
अवणा तु धनिष्ठा च वारुणश्च जरह्वम् ।
एताश्च वाथतस्तिष्ठो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥
इस्ता चित्रा तथा स्वातो नागवोथीरिति
स्मृता ।
विशाखमित्रपैत्रश्च नागवोथीरिहोचरते ॥
मूलपूर्वोत्तराषाढा वीथीवैश्वानरो तथा ।
स्मृतास्तिस्रस्तु वीथ्यस्ता मार्गं वे दक्षिणे बुधैः ॥
काष्ठयोरन्तरं त्वेता वक्ष्यन्ते योजनैः पुनः ।
एतच्छतसहस्राणामेकत्रिंशत्तु वै स्मृतम् ॥
शतानि त्रीणि चान्यानि त्रयास्त्रिंशच्च योजनैः
काष्ठयोरन्तरं ह्येवं योजनायात् प्रकीर्तितम् ॥
काष्ठयोरिच्छयांश्च अयने दक्षिणोत्तरे ।
ते वक्ष्यामि प्रसंख्याय योजनेस्तु निबोधत ॥
एकैकमन्तरान्तर्हं युक्तान्येतानि सप्ततिः ।
सहस्रं रतिरिक्ता च ततोऽन्या पञ्चविंशतिः ॥
लेखयोः काष्ठयोश्चैव वाह्याभ्यन्तरयोश्चरन् ।
अभ्यन्तरं स पर्यति मण्डलान्युत्तरायणम् ॥
वाह्यतो दक्षिणेनैव सततं सूर्यमण्डलम् ।
चरत्यसौ प्रतीचरान्तु त्रयोतिमण्डलं शतम् ॥
तरणिर्दक्षिणे तावत् क्रमते मण्डलानि तु ।
प्रमाणं मण्डलस्यापि योजनायान्निबोधत ॥
योजनानां सहस्राणि दश चाष्टौ ततः स्मृतः ।
अधिकान्यष्टपञ्चाशत् योजनानि च वै पुनः ॥
विष्कम्भो मण्डलस्यैतत्तिस्र्यक् स तु विधीयते ।

३६६

सूर्यः

अहस्तु चरते नाभिं सूर्यो वै मण्डलक्रमात् ॥
कुलालचक्रपर्यन्तं यथा रविः शशी तथा ।
दक्षिणे चक्रवत् सूर्यस्तथा शीघ्रं निवर्तते ॥
तस्मात् प्रकृष्टां भूमिस्तु कालेनाख्ये न गच्छति
सूर्यो हादशभिः शीघ्रं मुहूर्तैर्दक्षिणायने ॥
त्रयोदशार्हसृष्टाणां मध्ये चास्तरमण्डलम् ।
मुहूर्तं स्थानि ऋक्षाणि नक्षत्रमष्टादशैश्चरन् ॥
कुलालचक्रमध्यस्थो यथामन्दं प्रसर्पति ।
उदगयने तथा सूर्यः स सर्पत् मन्दविक्रमः ॥
तस्मात् दौर्घेण कालेन भूमिं सोऽस्यां प्रसर्पति
सूर्योऽष्टादशभिर्बन्धो मुहूर्तैर्दुदगयने ॥
त्रयोदशानां मध्ये तु ऋक्षाणां चरते रविः ।
मुहूर्तं स्थानि ऋक्षाणि रात्रौ हादशभिश्चरन् ॥
ततो मन्दतरं ताभ्यां चक्रस्तु भ्रमतां पुनः ।
श्रुत्पिण्ड इश मध्यस्थो भ्रमतेऽसौ ध्रुवस्तथा ॥
मुहूर्तं स्थावत् त्रिंशद्भिरहोरात्रं प्रव भ्रमन् ।
उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमते मण्डलानि तु ॥
उत्तरे प्रक्रमेऽर्कस्य दिवा मन्दगतिः स्मृता ।
तस्यैव तु पुनर्नक्षत्रं शीघ्रा सूर्यस्य वै गतिः ॥
दक्षिणे क्रमणे चापि दिवा शीघ्रं विधीयते ।
गतिः सूर्यस्य वै नक्षत्रं मन्दा चापि पुनः स्मृता ॥
एवं गतिविशेषेण विभजेद्रात्राहानि तु ।
अजवोथ्या दक्षिणं यत्कोकालोकस्य चोत्तरम् ॥
लोकसन्तानको ह्येष वैश्वानरपथाहृदिः ।
व्युष्टा यावत् प्रभा सौरी पुष्करात् संप्रकाशतो
पार्श्वेभ्यो बाह्यतस्तावत् लीकालोकस्तु पर्वतः ॥
योजनानां सहस्राणि दशार्हं चोच्छ्रितो गिरिः ।
प्रकाशशप्रकाशश्च सञ्चतः परिमण्डलः ॥
नक्षत्रचन्द्रसूर्याश्च यथास्तारागणेः सह ।
अभ्यन्तरं प्रकाशन्ते लीकालोकस्य वै गिरिः ॥
इति मात्स्ये १०२ अध्यायः ॥
अस्य राहुयस्तादिकारणं यथा,—
नन्द उवाच ।
“राहुयस्तः कथं सूर्यश्चन्द्रो वापि जगत्प्रभो ॥
नष्टश्चन्द्रः कथं भाद्र चतुर्थ्यांश्च मितामिते ।
वेदानां जनकस्त्वच्च कं पृच्छामि त्वया त्रिना ॥
श्रीभगवान् उवाच ।
शृणु नन्द प्रवक्ष्यामि कथामेतां पुरातनीम् ।
यां श्रुत्वा निष्कलङ्कश्च तीर्थस्त्रायो भवेन्नरः ॥
एकदा यमदग्निश्च महाकौतूहलान्वितः ।
रेणुकासहितस्तुष्टो जगाम नर्मदातटम् ।
निर्जनं नर्मदातीरे विजहार तथा सह ॥
चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं वस्त्रमाख्यधरं सुनिम् ।
महारासरसाख्यं तमुवाच भास्करः स्वयम् ॥
वेदकन्तुः प्रपीत्रस्त्वं ब्रह्मणश्च जगत्यतेः ।
चतुर्वेदविधयेषु सुनिष्ठातः सदा शुचिः ॥
वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तुर्हृदयः ।
धर्मं त्यजति धर्मोऽधर्मं परतः कथम् ॥
दिवामैथुनदोषश्च वक्ति वेदो विशेषतः ।
अहश्च कर्मणां साक्षी तेन त्वां कथयामि ते ॥
सूर्यस्य वचनं श्रुत्वा तत्याज मैथुणं हिजः ।
इहा पुनो विप्ररूपं सूर्यं तेजस्विनं सुरम् ।

सूर्यः

उवाच सूर्यं रत्नाख्यः कोपलजासमन्वितः ॥
रेणुका लज्जिता तच्च विधाय वाससौ सती ॥
यमदग्निर्वाच ।
अथ मे निर्जनस्थाने रसभङ्गस्त्वया कृतः ।
मम शापात् पापदृश्यो राहुयस्तो भविष्यति ॥
द्रष्टुं त्वां मेघगणाः सर्वे दूरोभूता भवन्ति ते ।
त्वामाच्छन्नं करिष्यन्ति वायुना प्रेरितास्तथा ॥
स्वतेजसा भवान् गर्वी हततेजा भविष्यति ।
मेवाच्छन्नः स्वल्पतेजा राहुयस्तो भवान् भव ॥
ब्राह्मणस्य वचः श्रुत्वा भगवान् भास्करः स्वयम्
चस्तः पुटाञ्जलिभूत्वा तृष्टाव मुनिपुङ्गवम् ॥
सूर्ये उवाच ।
अहमेव त्वया शप्तो मया शप्तो भवान् भव ।
अन्यथा मां वदन्त्येवं सूर्यं निस्तजसं जनाः ॥
पराभूतः क्षत्रियेण भविष्यसि हिजेश्वरः ।
मरणं क्षत्रियास्त्रेण भवतश्च भविष्यति ॥
सूर्यस्य वचनं श्रुत्वा चुकोप ब्राह्मणः पुनः ।
तं शशापातिरत्नाख्यः शशुना च जितो
भवान् ॥
उभयोः कलहं ज्ञात्वा कश्यपेन सह व्रज ।
आजगाम स्वयं ब्रह्मा विधाता जगतामपि ॥
आगत्य ब्रह्मा सतस्तं बोधयामास भास्करम् ।
मुनियेष्ठश्च धर्मज्ञं धर्मज्ञानां गुरोर्गुरुः ॥
ब्रह्मावाच ।
क्षमस्व भास्कर त्वञ्च साक्षात्तारायणो भवान् ।
युष्माकं परिपालयाम्यवधो ब्राह्मणः सदा ॥
अहं करोमि भवतो विप्रशापात्तमुत्सृणम् ।
शान्तो भव सुरश्रेष्ठ साक्षी त्वं सर्वकर्मणाम् ॥
कुत्रचिद्दिवसे ब्रह्मन्मूर्तो त्वं कुत्रचित् क्षणम् ।
भविष्यसि घनाच्छन्नः सद्यो मुक्तो भविष्यसि ॥
न्य नातिरिक्तं वपं वा राहुयस्तां भविष्यसि ।
तत्रादृश्यश्च केषाञ्चित् पुण्यदृश्यो हि कस्यचित् ॥
अन्यथा सर्वकाले नापुण्यदृश्यो भवान् भुवि ।
त्वां दृष्ट्वा च नमस्कृत्य सर्वे निष्पापिणो जनाः ॥
जन्मसप्ताष्टरिप्फाङ्कचतुर्थे दशमे विधौ ।
जन्मर्त्तं निधने नृणां अदृश्यस्त्वं भविष्यसि ॥
अस्तकाले घनाच्छन्ने मध्याह्नस्य जलेऽपि वा
अर्द्धादिते च काले च पापदृश्यो भविष्यसि ॥
भार्यादुःखनिमित्तेन भार्यया हेतुभूतया ।
शशुरेण श्यालकेन हततेजा भविष्यसि ॥
अन्यथा तव तेजश्च सन्ना सहितुमक्षमा ।
मालिसुमालियुञ्ज च शशुना त्वं पराजितः ॥
इत्येवमुक्त्वा सूर्यश्च बोधयामास ब्राह्मणम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तं श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ७८।१-५० ॥
ब्रह्माण्डपुराणे ५६ अध्यायेऽप्येवम् ॥
अथ सूर्यमन्त्राः ।
“तारो घृणिर्धृगुः पश्चाद्द्वामकर्णविभूषितः ।
वज्रासनो मरुत् शेषः सनेत्रोऽदिस्त्यर्षिभ्यः ।
अष्टाक्षरो मनुः प्रोहो भानोरभिमतः परः ॥”
ॐ घृणि सूर्यं चादित्य । अस्य पूजा । प्रातः
कत्यादिप्राणायामान्तं विधाय पौठन्यासं कुर्यात्
तत्र विशेषः । इदयस्य पूर्वादिदिशु मध्ये च ।

सूर्यः

प्रभूतं विमलं सारं समाराध्यं परमसुखं विन्यस्य
 आधारशक्त्यादि सं सूर्यमन्त्राय हादशकला-
 तने नमः इत्यन्तं विन्यसेत् । तथा च निबन्धे ।
 “पोठे कृते च प्रथमं दिक्षु मध्ये च संयजेत् ।
 प्रभूतं विमलं सारं समाराध्यमन्तरम् ॥
 परमादि सुखं पीठं स्वविन्यान्तं प्रकल्पयेत् ॥”
 ततः केसरिषु मध्ये च वां दौसायै नमः ॥
 एवं वां सूक्ष्मायै वं जयायै वै भद्रायै वै
 विभूत्यै वां विमलायै वां समोषायै वं विद्यु-
 तायै वः सर्वतोमुख्यै । तथा च निबन्धे ।
 “दौसा सूक्ष्मा जया भद्रा विभूतिर्विमला पुनः
 समोषा विद्युता सर्वतोमुखी पीठशक्तयः ॥
 दौसादौपशिक्षाकारान् बीजन्यासान् विदुः
 क्रमात् ।
 अक्षौवङ्गस्त्रितयस्वरान् विन्दन्नि संयुतान् ॥”
 तदुपरि ब्रह्मविष्णुशिववात्मकाय सौराय योग-
 पीठाय नमः । यथा च शारदायाम् ।
 “वदेत् पठं चतुर्थ्यन्तं ब्रह्मविष्णुशिववात्मकम् ।
 सौराय योगपीठाय नमः पदमन्तरम् ॥
 पीठमन्त्रोऽयमास्थानो दिनेशस्य जगत्पतेः ॥”
 ततः ऋचादिन्यासः । शिरसि देवभागवत्तथै
 नमः । मुखे गायत्रीच्छन्दसे नमः । हृदि
 आदिन्याय देवतायै नमः । निबन्धे ।
 “देवभागो मुनिः प्रोक्तो गायत्रीच्छन्द ईरितम्
 आदित्यो देवता प्रोक्तो दृष्टादृष्टफलप्रदः ॥”
 ततः कराङ्गन्यासी । सत्याय तेजोजालामणे
 हुं फट् स्वाहा अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । एवं ब्रह्मणे
 १० तर्जनीभ्यां स्वाहा । विष्णवे १० मध्यमाभ्यां
 वषट् । रुद्राय १० अनामिकाभ्यां ह्रम् । अग्नये
 १० कनिष्ठाभ्यां वीषट् । सर्वाय १० करतल-
 श्छाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु । तथा च
 शारदायाम् ।
 “सत्याय हृदयं प्रोक्तं ब्रह्मणे शिर ईरितम् ।
 विष्णवे स्याच्छिखावर्षं रुद्राय परिकीर्तितम् ॥
 अग्नये नेत्रमास्थानं सर्वायास्त्रसुदीरितम् ।
 तेजोजालामणे हुं फट् द्विष्टान्ताः परिकी-
 र्तिताः ॥”
 ततो मूर्त्तिन्यासः । यथा शिरसि ॐ आदि-
 न्याय नमः । मुखे एं रवये । हृदये जं भानवे ।
 गुह्ये ईं भास्कराय । चरणयोः चं सूर्याय ।
 तथा च निबन्धे ।
 “आदित्यं विन्यसेत्त्वं रविं मुखगतं न्यसेत् ।
 हृदये भानुनामानं भास्करं गुह्यदेशतः ।
 सूर्यं चरणयोर्न्यसेदृषेः सत्यादिपञ्चभिः ॥”
 ततो मन्त्रन्यासः । शिरशि ॐ ॐ नमः । मुखे
 ॐ ह्र नमः । कण्ठे ॐ पि नमः । हृदि ॐ स्र
 नमः । कुक्षौ ॐ थ्य नमः । नाभौ ॐ वा
 नमः । लिङ्गे ॐ दि नमः । पादयोः ॐ त्व
 नमः । तथा च ।
 “मूर्त्तिसकण्ठहृदयकुचिनाभिजघ्नाङ्गिषु ।
 मन्त्रवर्णाग्रसिद्धौ प्रत्येकं प्रचणादिकान् ॥” ॥
 ततो ध्यानम् ।

सूर्यः

“रत्नाजनुष्माभयदानहस्तं
 केयरकाराङ्गदकुण्डलायम् ।
 माणिक्यमीलिं दौननाथमौके
 बभ्रुककान्तिं विलसत्त्रिनेत्रम् ॥”
 एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यस्वापनं कृत्वा
 गुरुपत्तिं संपूज्य पीठपूजां कुर्यात् । ततः खं
 खसोक्ताय नमः । इति मन्त्रेण मूर्त्तिं संकल्प्य
 पुनर्धात्वा आवाहनादिपञ्चपुण्याञ्जलिदान-
 पर्यन्तं विधायारणपूजामारभेत् । तथा च
 निबन्धे ।
 “तारादि खं खसोक्ताय मनुना मूर्त्तिकल्पना
 साक्षिणं सर्वलोकानां तस्यामावामाङ्ग पूजयेत्”
 केसरेश्वर्यादिकोणेषु मध्ये दिक्षु च सत्याय
 तेजोजालामणे हुं फट् स्वाहा हृदयाय नमः ।
 एवं ब्रह्मणे शिरसे स्वाहा । विष्णवे शिखायै
 वषट् । रुद्राय कवचाय ह्रम् । अग्नये नेत्रत्रयाय
 वीषट् । सर्वाय अस्त्राय फट् । दिक्षुपत्रेषु
 पूर्वादि ॐ आदित्याय नमः । एवं एं रवये
 जं भानवे ईं भास्कराय । विदिकुपत्रेषु
 अग्न्यादि ॐ उषाये पं प्रजायै पं प्रभायै सं
 सन्ध्यायै । तथा च ।
 “अङ्गानि पूजयेदादौ दिक्षुपत्रेष्वर्कमूर्त्तयः ।
 आदित्याद्यास्तसोऽर्चाः शक्तयः कोण-
 पत्रगाः ॥
 खलनामादिवर्णाः स्युस्तासां बीजान्यनुक्रमात्
 उषा प्रजा प्रभा सन्ध्या शक्तयः परिकीर्तिताः ॥”
 ततः पत्राषु ब्राह्माद्याः संपूज्य पुरतोऽरण्य-
 मर्चयेत् । तथा च शारदायाम् ।
 “पत्राषुसंख्या ब्राह्माद्याः पुरतोऽरण्यमर्चयेत्”
 तद्वाद्ये चन्द्रादौन् पूजयेत् । यथा चन्द्राय नमः
 एवं मङ्गलाय बुधाय बृहस्पतये शुक्राय शनैश्-
 राय राहवे केतवे । तथा च शारदायाम् ।
 “चन्द्रादौन्पूजयेत्पश्चात्पद्मानष्टौ ततो वरिष्ठः ॥”
 ततः चन्द्रादौन् वच्चादींश्च सम्पूज्य भूपादि
 विसर्जनान्तं कर्म समापयेत् । अस्य पुरस्करण-
 मष्टलक्षणः । तथा च ।
 “वसुलक्षं जपेन्मन्त्रं समिद्धिः क्षीरशास्त्रिनाम् ।
 तस्मिन् प्रशुभ्यात् क्षीराक्ताभिर्जितेन्द्रियः ॥”
 वाचनिक एवाष्टसहस्रहोमः ॥ ॥ मन्त्रान्तरं यथा
 “आकाशमग्निदीर्घेन्दुसंयुतं भुवनेश्वरी ।
 सर्गाश्वितो भृगुर्भानोस्त्राचरोऽयं समीरितः ॥”
 ह्रीं ह्रीं सः । अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातः-
 कृत्यादिपूर्वमन्त्रोक्तपीठन्यासं विधाय पूर्वीं
 ऋचादिन्यासं कुर्यात् । ततो मन्त्रन्यासः ।
 यथा आधारादिपादपर्यन्तं ह्रीं नमः । कण्ठा-
 दाधारपर्यन्तं ह्रीं नमः । मूर्त्तादिकण्ठपर्यन्तं
 सः नमः । शारदायाम् ।
 “आधारादिपादान्तं कण्ठादाधारकावधि ।
 मूर्त्तादिकण्ठपर्यन्तं क्रमाद्योजयं न्यसेत् ॥”
 ततः कराङ्गन्यासी । ह्रीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।
 ह्रीं तर्जनीभ्यां स्वाहा । ह्रं मध्यमाभ्यां वषट्
 ह्रं अनामिकाभ्यां ह्रं । ह्रीं कनिष्ठाभ्यां

सूर्यः

वीषट् । ऋः करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदया-
 दिषु । तथा च निबन्धे ।
 “षड्दीर्घभाजा मध्ये न बीजेनाङ्गानि कल्पयेत् ॥”
 ततो ध्यानम् ।
 “रत्नाजनुष्माभयदानहस्तं
 भानुं समस्तजगतामधिपं भवामि ।
 पद्महृदयाभयवरान् दधत्ं कराङ्गे-
 माणिक्यमीलिमरुणाङ्गुष्ठं त्रिनेत्रम् ॥”
 एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यस्वापनं कृत्वा
 पूर्वीं ऋचनेषु पीठपूजां विधाय मूर्त्तिमन्त्रेण
 मूर्त्तिं संकल्प्य पुनर्धात्वा आवाहनादिपञ्चपुण्या-
 ञ्जलिदानपर्यन्तं विधायारणपूजामारभेत् ।
 अग्निनिर्घटितवायुशानेषु मध्ये दिक्षु च ह्रीं
 हृदयाय नमः इत्यादिना पूजयेत् । पत्रेषु चन्द्रा-
 दौन् पूजयेत् । ततः चन्द्रादौन् वच्चादींश्च पूजयेत्
 ततो भूपादिविसर्जनान्तं कर्म समापयेत् ।
 अस्य पुरस्करणं हादशकलक्षणः । तथा च ।
 “भानुलक्षं जपेन्मन्त्रमाज्येन च दद्यात्शतः ।
 तिलैर्वा मधुरासितैश्च पुयादितिन्द्रियः ॥”
 मन्त्रान्तरम् ।
 “आकाशमग्निपवनसत्यान्तार्धीश्विन्दुमत् ।
 मार्त्तण्डभैरवं नाम बीजमितदुदाहृतम् ॥
 पुटितं विम्बबीजेन सर्वकामफलप्रदम् ॥”
 विम्बबीजमाह ।
 “टान्तं दहननेत्रेन्दुसहितं तदुदाहृतम् ॥”
 द्विं ह्रीं ह्रिं ह्रिम् । अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातः-
 कृत्यादि पूर्ववत् एतन्मन्त्रोक्तपीठन्यासान्तं कर्म
 विधाय ऋचादिन्यासं कुर्यात् । ततो मूर्त्ति-
 न्यासः । हुं सूर्याय नमोऽङ्गुष्ठयोः । द्विं भास्कर-
 राय नमस्तर्जनीयोः । हुं भानवे नमः मध्य-
 मयोः । त्रिं रवये नमोऽनामिकायोः । द्विं
 दिवाकराय नमः कनिष्ठयोः । ततः शिरसि
 वदने हृदये गुह्ये पाददेशेषु तास्तत्तद्बीजा-
 दिका न्यसेत् । तथा च निबन्धे ।
 “पञ्चस्त्राङ्गबीजेन पञ्चमूर्त्तिः प्रविन्यसेत् ।
 अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तं अङ्गुलिषु क्रमादिमाः ॥
 सूर्यस्तु भास्करो भानुस्ततो रविदिवाकरी ।
 शिरोवदनहृदगुह्यपाददेशेषु ताः क्रमात् ॥”
 ततः कराङ्गन्यासी । ह्रीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ह्रीं
 तर्जनीभ्यां स्वाहा । हुं मध्यमाभ्यां वषट् ।
 ह्रीं अनामिकाभ्यां ह्रम् । ह्रीं कनिष्ठाभ्यां
 वीषट् । एवं हृदयादिषु । ह्रीं हृदयाय नमः
 इत्यादि । तथा च निबन्धे ।
 “दीर्घयुक्तेन बीजेन नेत्रान्ताङ्गानि विन्यसेत् ॥”
 ततो मूलबीजेन व्यापकं कृत्वा ध्यायेत् । तथा
 च ।
 “व्यापकं मूलबीजेन कुर्यात् तदनन्तरम् ॥”
 ध्यानम् ।
 “इमांशो जप्रवाकप्रतिमनिजक्षिं चाव-
 स्रहाङ्गपञ्ची
 यक्तं शक्तिं सपात्रं नृचिमतिरुचिरामच-
 मासां कपासम् ।

सूर्यका

४०१
सूर्यत

सूर्यल

इत्याभोजैर्दधानं त्रिनयनविलसद्देवज्ञाभि-
राम
भार्तणं वक्रभावं मणिमयमुकुटं शारदीयं
भजामः ॥”

एवं ध्यात्वा मानसेः सम्पूज्यार्थापनं कुर्यात्
ततः पूर्वोक्तक्रमेण पीठं संपूज्य पूर्वोदिदिक्षु
कर्णिकायाम् । उ उषायै नमः । एवं पं प्रभायै
पं प्रभायै सं सभ्यायै इति संपूज्य मूर्तिं मूलेन
कल्पयेत् । ततः पूर्वोदिदिक्षु सूर्यं भास्करं भानुं
रविश्च पूजयेत् । कोणेषु दिवाकरम् । ततः
पूर्वोदिदिक्षु पूर्वोदिदिक्षु दिक्षु त्रिं हृदयाय
नमः । इत्यादिना पूजयेत् । ईशाने द्वौ नेत्र-
त्रयाय वीषट् । शारदायाम् ।

“सूर्यादीन् चतुरो दिक्षु विदिक्षन्त्यं समर्चयेत्
अङ्गपूजा यथापूर्वा नेत्रमोशनदिगगतम् ॥”
ततः पूर्ववच्चन्द्रादिग्रहान् पूजयेत् । ततो
लोकपालान् पूजयेत् । तथा च निबन्धे ।

“ग्रन्थानष्टौ तथा बाह्ये लोकपालांस्ततःपरम् ॥”
ततो धूपादिविसर्जनान्तं कर्म समापयेत् ।
अस्य पुरश्चरणजपो लक्षत्रयमन्त्र्यः । त्रिमधुरो-
पेतैः कमलैर्दृशांशुहोमः । तथा च ।

“लक्षत्रयं जपन्मन्त्री बीजं विस्वपुटोक्तम् ।
दशांशं कमलैः फलैर्जुहुयात्त्रिमधुरोचितैः ॥
इमं मन्त्रं जपन्मन्त्र्यः कान्तिं पुत्रान् धनं द्युतिम्
वाक्सिद्धिममितां लक्ष्मीं सौभाग्यमपि साधयेत् ॥
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

अस्य प्रकारान्तरमन्त्रध्यानपूजादिकं गरुड-
पुराणे ३६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ सूर्यं वर्ण-
नीयानि यथा । अरुणता १ रविमणिप्रकाशः २
चक्रवाकप्रोतिः ३ पद्मप्रकाशः ४ पथिकप्रोतिः ५
लोचनप्रोतिः ६ तारासिः ७ चन्द्राप्रकाशः ८
दीपाप्रकाशः ९ शोषध्यप्रकाशः १० पंच-
कार्त्तिः ११ तमोऽभावः १२ चौरासिः १३ कुम्-
दार्त्तिः १४ कुलटार्त्तिः १५ । इति कविकल्प-
लता ॥

सूर्यकान्तः, पुं, (सूर्यः कान्तो यस्य । सूर्यस्य
कान्तः प्रियो वा ।) स्फटिकः । इति हला-
युधः ॥ मणिविशेषः (यथा, रघुवंशे । ११ ।
२१ ।

“ज्योतिरिन्धननिपाति भास्करात्
सूर्यकान्त इव ताडकान्तकः ॥”)
तत्पर्यायः । सूर्यमणिः २ सूर्याश्रमा ३ दहनो-
पमः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ तपनमणिः ५ तापनः ६
रविकान्तः ७ दीप्तोपलः ८ अग्निगर्भः ९ ज्वल-
नाश्रमा १० अर्कोपलः ११ । अस्य गुणाः ।
उष्णत्वम् । निर्मलत्वम् । रसायनत्वम् । वात-
श्लेष्महरत्वम् । मेध्यत्वम् । पूजनाद्रवितुष्टिदत्वञ्च
इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्पहृत्विशेषः । तत्-
पर्यायः । सूर्यमणिः २ पुष्परक्तः ३ पचत्पुटः ४ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सूर्यकान्तिः, स्त्री, (सूर्यस्वेव कान्तिर्यस्याः ।)
पुष्पविशेषः । यथा,—

“सूर्यकान्तिस्ताम्रवर्णा घोडपयोय इत्यपि ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सूर्यस्य दीप्तिश्च ॥
सूर्यकालः, पुं, (सूर्योपलक्षितः कालः ।) दिवसः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सूर्यकालानलचक्रं, स्त्री, नरणां शुभाशुभप्रानार्थं
नक्षत्रघटितचक्रविशेषः । यथा,—

“ऊर्ध्वं गास्त्रिगुण्यथास्त्रिगुण्यथावस्थिताः
हे हे नाथी स्थिते कोणे शृङ्गयुग्मं तथैकया ॥
मध्यत्रिगुणदण्डादौ भानुभावं भमण्डलम् ।
साभिजित्तत्र दातव्यं सध्यमार्गेण सर्वदा ॥
नाम ऋक्षं स्थितं यत्र ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम् ।
अधोगतैस्त्रिनक्षत्रैरुद्देशो वधबन्धनम् ॥
रेखाङ्के जयो लाभ ऋक्षघटके तथा पुनः ।
शृङ्गयुग्मे रुजाभङ्गो मृत्युः शूलत्रये स्फुटम् ॥
विवादं व्यसनं युद्धं रोगार्त्तं गमनं तथा ।
सूर्यकालानलं चक्रं ज्ञातव्यन्तु प्रयत्नतः ॥”

इति स्वरोदयः ॥
सूर्यग्रहः, पुं, (सूर्यरूपो ग्रहः ।) नवग्रहाणां
प्रथमग्रहः । (सूर्यस्य ग्रहः ग्रहणम् ।)
सूर्योपरागः । यथा, गारुडे ।

“सूर्यग्रहः सूर्यवारं सोमे सोमग्रहो भवेत् ।
चूडामणिरयं योगस्तत्रानन्तफलं स्मृतम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सूर्यग्रहणं, स्त्री, (सूर्यस्य ग्रहणम् ।) सूर्योप-
रागः । तत्कारणं यथा, वक्रपुराणे गणभेद-
नामाध्याये ।

“सूर्येन्दोरुपरागस्तु गोलकच्छायाया भवेत् ।
अन्योन्ययोस्तयोरेव व्यापयोरेव कारणात् ॥
यासमोची तु जायते तत्रातः पूर्वपश्चिमौ ।
तत्र पुष्यफलाद्भागः कृतो राहोस्तु विशुनः ॥”
अन्यत् ग्रहणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सूर्यजः, पुं, (सूर्यात् जायते इति । जन + जः ।)
सुग्रीववानरः । इति जटाधरः ॥ शनिग्रहः ।
(यथा, बृहत्संहितायाम् । १०४ । ४४ ।

“गच्छत्यध्वानं सप्तमे चाष्टमे च
हीनः स्त्रीपुत्रैः सूर्यजे दीनचेष्टः ॥”
यमः । मनुः । रेवन्तः । कर्णश्च ॥)

सूर्यजा, स्त्री, (सूर्यात् जायते इति । जन + जः ।
टाप् ।) यमुना नदी । इति हेमचन्द्रः ॥

सूर्यतनयः, पुं, (सूर्यस्य तनयः ।) शनैश्चरग्रहः ।
यमः । (सावर्णिमनुः । रेवन्तः ।) यथा,—
“तस्य पत्नीत्रयन्तइत् संज्ञा राज्ञी प्रभा तथा ॥
रेवतस्य सुता राज्ञी रेवन्तं सुपुत्रे सुतम् ॥ २ ॥
प्रभा प्रभातं सुपुत्रे त्वाष्ट्री संज्ञा तथा मनुम् ॥
यमश्च यमुना चैव यमसौ तु बभूवतुः ॥ ३ ॥
जनयामास तस्यान्तु पुत्रश्च मनुर्हृषिणम् ।
सवर्णत्वाच्च सावर्णिमनोर्वैवस्वतस्य च ॥ ८ ॥
ततः शनिश्च तपतीं विष्टिञ्चैव क्रमेण तु ।
ह्यायायां जनयामास संज्ञे यमिति भास्करः ॥ ८ ॥
इति मातृस्ये ११ अध्यायः ॥
(वानरराजः सुग्रीवः । कर्णश्च ॥)

सूर्यतनया, स्त्री, (सूर्यस्य तनया ।) यमुना नदी ।
इत्यमरः । १ । १० । ३२ ॥

सूर्यपत्रः, पुं, (सूर्य इव तीक्ष्णं पत्रमस्य ।)
षादित्यपत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूर्यपुत्रः, पुं, (सूर्यस्य पुत्रः ।) वरुणः । शनिः ।
इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३ । ११
“मघास्वप्नारको वक्रः श्रवणे च बृहस्पतिः ।
भाग्यं नक्षत्रमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीड्यते ॥”)
यमः । यथा,—

“धर्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनापुत्र ।
पाहि मां किङ्करैः साहं सूर्यपुत्र नमोऽस्तु ते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(अश्विनीकुमारी । यथा, महाभारते । १२ ।
१५७ । १८ ।

“पिवेतामश्विनौ सोमं भवद्भिः सहितासुभौ ।
उभावेतावपि सुरौ सूर्यपुत्री सुरेश्वर । ॥”)
अन्यत् सूर्यतनयशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सूर्यपुत्री, स्त्री, (सूर्यस्य पुत्री ।) यमुना । यथा,
महाभारते ।

“यमस्वसर्नमस्तेऽस्तु यमुने लोकपूजिते ।
वरदा भव मे नित्यं सूर्यपुत्रि नमोऽस्तु ते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

विद्युत् । इति केचित् ॥
सूर्यफणिचक्रं, स्त्री, सर्वकार्यशुभाशुभज्ञापक-
चक्रविशेषः । यथा,—

“सप्तविंशतिभान्यत्र पङ्क्तियुक्त्वा क्रमेण तु ।
त्रान्तारत्रान्तरे वेधः फणिचक्रं त्रिनाडिकम् ॥
यत्र ऋक्षे स्थितो भानुर्भेदादौ गणयेद्बुधः ।
नाम ऋक्षं स्थितं यत्र ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम् ॥
कुर्यान्मृत्युश्च रोगश्च नाड्यविधगतं नृणाम् ।
वर्जयेत् सर्वकार्येषु युद्धकाले विशेषतः ॥
निर्वेधऋक्षमध्यस्थं यस्य नाम प्रजायते ।
सिध्यन्ति सर्वकार्याणि संघामे च जयो भवेत् ॥”
इति स्वरोदयः ५

सूर्यभक्तः, पुं, (सूर्यस्य भक्तः प्रियः ।) बभ्रुक-
पुष्पहृत् । सूर्यपूजकं, त्रि । इति मेदिनी ॥

सूर्यभक्तकः, पुं, (सूर्यभक्त एव । स्वार्थं कन् ।)
बभ्रुकपुष्पहृत् । इति शब्दमाला ॥ सूर्य-
पूजकं, त्रि ॥

सूर्यमणिः, पुं, (सूर्यप्रियो मणिः ।) सूर्यकान्त-
मणिः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुष्पहृत्विशेषः ।
यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

“सूर्यकान्तः सूर्यमणिः पुष्परक्तः पचत्पुटः ॥”
सूर्यमण्डलं, स्त्री, (सूर्यस्य मण्डलम् ।) सूर्य-
सन्निधिवेष्टनम् । तत्पर्यायः । परिवेशः २ परिधिः
३ उपसूर्यकम् ४ मण्डलम् ५ । इत्यमरः । १ ।
३ । ३२ ॥ यथा,—

“सायाङ्गे शिवरूपाश्च हृदां हृषभवाहिनीम् ।
सूर्यमण्डलमध्यस्थां सामवेदसमायुताम् ॥”
इत्याङ्कितत्त्वम् ॥

सूर्यलता, स्त्री, (सूर्यप्रिया लता ।) षादित्य-
भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूर्यह

अथ ते कथयिष्यामि उत्तमं मन्त्रमेव च ॥
 ॐ अस्य प्रादित्यहृदयस्तोत्रमन्त्रस्य । त्र्योक्त्या
 ऋषिः त्र्योसूर्यात्मा त्रिभुवनेश्वरो देवता ।
 अतुष्टुप हृदयः । हरितहरयथं दिवाकरं
 दृष्टिरिति बीजम् । ॐ नमो भगवते जित-
 वैश्वानरजातवेदसे इति शक्तिः । ॐ नमो
 भगवते प्रादित्याय नम इति कौलिकम् ॥
 ॐ अग्निगर्भदेवता इति मन्त्रः ॥ ॐ नमो
 भगवते तुभ्यमप्रादित्याय नमो नमः । त्र्योसूर्य-
 नारायणप्रोत्थं जपे विनियोगः । अथ न्यासः ।
 ॐ ह्रीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ॐ ह्रीं तर्जनीभ्यां
 नमः । ॐ ह्रीं मध्यमाभ्यां नमः । ॐ ह्रीं अना-
 मिकाभ्यां नमः । ॐ ह्रीं कनिष्ठिकाभ्यां नमः ।
 ॐ ह्रीं करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः । ॐ ह्रीं
 हृदयाय नमः । ॐ ह्रीं शिरसे स्वाहा । ॐ ह्रीं
 शिखायै वषट् । ॐ ह्रीं कवचाय हुम् । ॐ ह्रीं
 नेत्रत्रयाय वौषट् । ॐ ह्रीं अस्त्राय फट् ।
 ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं । इति दिग्बन्धः ॥
 अथ ध्यानम् ।

“भास्वरद्राक्ष्यमीलिं स्फुरदधररुचा रञ्जितं
 चारुकेशं
 भास्वत् दिव्यतेजः करकमलयुतं स्वर्णवर्ण-
 प्रभाभिः ।

विखाकाशावकाशप्रहृष्टतिशिखरे भाति
 यक्षोदयाद्री
 सर्वानन्दप्रदाता हरिहरनमितः पातु मां
 विश्वचक्षुः ॥

पूर्वमष्टदलं पद्मं प्रणवादिप्रतिष्ठितम् ।
 मायाबीजं दलाष्टाद्ये यन्मसुहारेदिति ॥
 प्रादित्यं भास्करं भानुं रविं सूर्यं दिवाकरम् ।
 मासंण्डं तपनं चेति दलेष्वष्टसु योजयेत् ॥
 दौसा सूत्रा जया भद्रा विभूर्तिर्विमला तथा ।
 अमोघा विद्युता चेति मध्ये त्र्योः सर्वतोमुखी ॥
 सर्वज्ञः सर्वगर्भैव सर्वकारणदेवता ।
 सर्वेशं सर्वहृदयं नमामि सर्वसाक्षिणम् ॥
 सर्वात्मा सर्वकर्ता च सृष्टिजीवनपालकः ।
 हितः स्वर्गापवगश्च भास्करेश नमोऽस्तु ते ॥”

इति प्रार्थना ॥
 “नमो नमस्तेऽस्तु सदा विभावसो
 सर्व्यात्मने समहृयाय भानवे ।
 अनन्तशक्तिमणिमूषणिन
 ददस्व भुक्तिं मम मुक्तिमव्ययाम् ॥

अकन्तु मूर्ध्नि विन्यस्य ललाटे तु रविं न्यसेत् ।
 विन्यसेन्नचयोः सूर्यं कर्णयोश्च दिवाकरम् ॥
 नासिकायां न्यसेद्भानुं मुखे वै भास्करं न्यसेत् ।
 पर्जन्यमोष्ठयोश्च वै तौष्णं जिह्वान्तरं न्यसेत् ॥
 सुवर्णरेतसं कण्ठे स्कन्धयोस्तिग्मतेजसम् ।
 बाह्वोस्तु पूषणश्चैव मित्रं वै पृष्ठतो न्यसेत् ॥
 वरुणं दक्षिणे हस्ते त्वष्टारं वामतः करे ।
 हस्तावुष्णकरः पातु हृदयं पातु भानुमान् ॥
 उदरे तु यमं विन्द्रादादित्यं नाभिमण्डले ।
 कक्षां तु विन्यसेत्सं रुद्रमूर्ध्वोस्तु विन्यसेत् ॥

४०३
 सूर्यह

जावोस्तु गोपतिं न्यस्य सवितारन्तु जङ्घयोः ।
 पादयोश्च विवस्वन्तं गुल्फयोश्च दिवाकरम् ॥
 बाह्वान्तु तमोर्ध्वं भगमभ्यन्तरं न्यसेत् ।
 सर्वाङ्गेषु सहस्रांशु दिग्विदिक्षु भगं न्यसेत् ॥”
 इति दिग्बन्धः ॥

“अथ प्रादित्यविन्यासो देवानामपि दुर्लभः ।
 इमं भक्त्या न्यसेत् पार्थ सयाति परमां गतिम्
 कामक्रोधकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ।
 सर्पादपि भयं नैव संशयमेषु पृथिव्यपि ॥
 रिपुसंघट्टकालेषु तथा चोरसमागमे ।
 त्रिसन्ध्यं जपतो न्यासं महापातकनाशनम् ॥
 विस्फोटकसमुत्पन्नं तीव्रज्वरममुद्भवम् ।
 शिरोरोगं नेत्ररोगं सर्वव्याधिविनाशनम् ॥
 कुक्ष्याधिस्तथा दद्रुर्गोगाश्च विविधाश्च ये ।
 जपमानस्य नश्यन्ति शृणु भक्त्या तदर्जुन ॥
 प्रादित्यो मन्त्रमयुक्तं प्रादित्यो भुवनेश्वरः ॥
 प्रादित्यान्नापरा देवो ह्यादित्यः परमेश्वरः ॥
 प्रादित्यमच्येद् ब्रह्मा शिव प्रादित्यमच्येत् ।
 यदादित्यमयं तेजो मम तेजस्तदर्जुन ॥
 प्रादित्यं मन्त्रमयुक्तमादित्यं भुवनेश्वरम् ।
 प्रादित्यं ये प्रपश्यन्ति मां पश्यन्ति न संशयः ॥
 त्रिसन्ध्यमच्येत् सूर्यं स्मरेद्भक्त्या तु यो नरः
 न स पश्यति दारिद्र्यं जन्मजन्मनि चार्जुन ॥
 एतन्ते कथितं पार्थ प्रादित्यहृदयं मया ॥
 शृण्वन्मुक्ता च पापेभ्यः सूर्यं लोके महीयते ।
 ॐ नमो भगवते तुभ्यमप्रादित्याय नमो नमः ।
 प्रादित्यः सविता सूर्यः खगः पुषा गभस्तिमान्
 सुवर्णः स्फटिको भानुः स्फुरितो विश्वतापनः ।
 रविर्विश्वो महातेजाः सुवर्णः सुप्रबोधकः ॥
 हरिण्यगर्भस्त्रिशिरास्तपनो भास्करो रविः ।
 मार्त्तण्डो गोपतिः त्र्योमान् कृतज्ञश्च प्रतापवान्
 तमिस्रश्च भगो हंसो नासत्यश्च तमोनुदः ।
 शुद्धो विरोचनः केशो सहस्रांशुमहाप्रभुः ॥
 विवस्वान् पूषणो मृत्युर्मिहरो जामदग्न्यजित्
 धर्मरश्मिः पतङ्गश्च शरण्योऽमितज्ञश्च तपः ॥
 दुर्विघ्ने यगतिः शूरस्तो जां राशिमहायथाः ।
 शम्भुश्चिदाङ्गदः सौम्यो हृद्यकव्यप्रदायकः ॥
 अंशुमानुत्तमो देव ऋग्यजुः साम एव च ।
 हरिदश्वस्तमोदारः सप्तसप्तमरीचिमान् ॥
 अग्निगर्भोऽदितेः पुत्रः शम्भुस्त्रिमिरनाशनः ।
 पूषा विश्वेश्वरो मित्रः सुवर्णः सुप्रतापवान् ॥
 पातपी मण्डलो भास्वान् तपनः सर्वतापनः ।
 कृतविश्वो महातेजाः सर्वरत्नमयोद्भवः ॥
 अक्षरश्च चरश्चैव प्रभाकरविभाकरौ ।
 चन्द्रश्चन्द्राङ्गदः सौम्यो हृद्यकव्यप्रदायकः ॥
 अङ्गारकोऽङ्गदोऽगस्तो रत्नाङ्गश्चाङ्गवर्धनः ।
 बुद्धो बुद्धासनो बुद्धिबुद्धात्मा बुद्धिवर्धनः ॥
 बृहन्नानुबृहन्नासो बृहन्नानु बृहन्नतिः ।
 शुकलस्वः शुकलेतास्वः शुकलाङ्गः शुकलभूषणः ॥
 शनिमान् शनिरूपस्वः शनेर्गच्छसि सर्वदा ।
 अनादिरादिरादित्यस्तो जीराशिमहातपाः ॥
 अनादिरादिरूपस्तुमादित्यो दिक्पतिर्व्यमः ।

सूर्यह

भानुमान् भानुरूपस्वः स्वभानुर्भानुदीप्तिमान् ॥
 भूमकेतुर्महाकेतुः सर्वज्ञेत्तुरनुत्तमः ।
 तिमिरावरणः शम्भुः स्रष्टा मार्त्तण्ड एव च ॥
 नमः पूर्वाय गिरये पश्चिमाय नमो नमः ।
 नमोत्तराय गिरये दक्षिणाय नमो नमः ॥
 नमो नमः सहस्रांशो ह्यादित्याय नमो नमः ।
 नमः पद्मप्रबोधाय नमस्ते हादशात्मने ॥
 नमो विश्वप्रबोधाय नमो भ्राजिष्णुजिष्णवे ।
 ज्योतिषे च नमस्तुभ्यं ज्ञानार्काय नमो नमः ॥
 प्रदीमाय प्रगल्भाय युगान्ताय नमो नमः ।
 नमस्ते होतृपतये पृथिवीपतये नमः ॥
 नमो ह्यार वषट्कार सर्वव्यञ्ज नमोऽस्तु ते ।
 ऋग्वेदादि यजुर्वेद सामवेद नमोऽस्तु ते ॥
 नमो हाटकवर्णाय भास्कराय नमो नमः ।
 जयाय जयभद्राय हरिदश्याय ते नमः ॥
 दिव्याय दिव्यरूपाय ग्रहाणां पतये नमः ।
 नमस्ते शुचये नित्यं नमः कुरु कुलात्मने ॥
 नमस्त्वैलोक्यनाथाय भूतानां पतये नमः ।
 नमः कैवल्यनाथाय नमस्ते दिव्यचक्षुषे ॥
 त्वं ज्योतिस्त्वद्युतिर्ब्रह्मा त्वं विश्वस्वप्रजापतिः
 त्वमेव रुद्रो रुद्रात्मा वायुरग्निस्त्वमेव च ॥
 योजनानां सहस्रं हे हे शते हे च योजने ।
 एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तु ते ॥
 नवयोजनसंज्ञाणि सहस्रद्विगतानि च ।
 यावद्दृष्टोपमाणेन क्रममाण नमोऽस्तु ते ॥
 अथतश्च नमस्तुभ्यं पृष्ठतश्च सदा नमः ।
 पाश्चतश्च नमस्तुभ्यं नमस्ते चास्तु सर्वदा ॥
 नमः सुरारिहृद्ये च सोमसूर्याग्निचक्षुषे ।
 नमो दिव्याय व्योमाय सर्वतन्त्रमयाय च ॥
 नमो वेदान्तवेद्याय सर्वकर्मोद्दिमाक्षिणे ।
 नमो हरितवर्णाय सुवर्णाय नमो नमः ॥
 अरुणो माघमासे तु सूर्यो वै फाल्गुने तथा ।
 चैत्रमासे तु वेदाङ्गो भानुर्वशास्वतापनः ॥
 ज्येष्ठमासे तपेदिन्द्र षाषादे तपते रविः ॥
 गभस्तिः श्रावणे मासि यमो भाद्रपदे तथा ॥
 इषे सुवर्णरेताश्च कार्तिके च दिवाकरः ॥
 मार्गशीर्षे तपेत्क्षत्रः पीषे विश्वः सनातनः ॥
 पुरुषस्वधिके मासे मासाधिक्ये तु कल्पयेत् ।
 इत्येते हादशादित्याः काश्यपेयाः प्रकीर्त्तिताः ॥
 उग्ररूपा महात्मानस्तपन्ते विश्वरूपिणः ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रस्फुटा हृत्तवो नृप ॥
 सर्वपापहरश्चैवमादित्यं संप्रपूजयेत् ।
 रुक्धा दशधा चैव शतधा च सहस्रधा ॥
 तपन्ते विश्वरूपेण सृजन्ति संहरन्ति च ।
 एष विश्वः शिवश्चैव ब्रह्मा चैव प्रजापतिः ॥
 महेंद्रश्चैव कालश्च यमो वरुण एव च ।
 नक्षत्रग्रहताराणामधिपो विश्वतापनः ॥
 वायुरग्निर्धनाध्यक्षो भूतकर्ता स्वयं प्रभुः ।
 एष देवो हि देवानां सर्वमाध्यायते जगत् ॥
 एष कर्ता हि भूतानां संहर्ता रचकस्तथा ।
 एष लोकानुलोकश्च सप्तहोपाश्च सागराः ॥
 एष पातालवसन्तो देवदानवराक्षसाः ।

सूर्यह

एष धाता विधाता च बीजं क्षेत्रं प्रजापतिः ॥
 एष एव प्रजा नित्यं संवर्द्धयति रश्मिभिः ।
 एष यज्ञः स्वधा स्वाहा ह्रीः श्रीश्च पुरुषोत्तमः ॥
 एष भूतात्मको देवः सूर्यो व्यक्तः सनातनः ।
 ईश्वरः सर्वभूतानां परमेशी प्रजापतिः ॥
 कालात्मा सर्वभूतात्मा वेदात्मा विश्वतोमुखः ॥
 जन्ममृत्युजराव्याधिसंसारभयनाशनः ॥
 दारिद्र्याव्यसनध्वंसी श्रीमान् देवो दिवाकरः ।
 विक्रान्तो विवस्वांश्च मार्तण्डो भास्करो रविः ॥
 लोकप्रकाशकः श्रीभास्कोकचक्षुर्षहेश्वरः ।
 लोकमाक्षी त्रिलोकेशः कर्ता हर्ता तमिस्रहा ॥
 तपनस्तापनश्चैव शुचिः सप्ताश्रवाहनः ।
 गभस्तिहस्तो ब्रह्मण्यः सर्वदेवनमस्कृतः ॥
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं नरा नाथ्यश्च मन्दिरः ।
 यस्य प्रसादात् सन्तुष्टिरादित्यहृदयं जपेत् ॥
 इत्येतेर्नामभिः पार्थ आदित्यं स्तौति नित्यशः ।
 प्रातरुत्थाय कौन्तेय तस्य रोगभयं न हि ॥
 यातकान्मुच्यते पार्थ व्याधिभयश्च न संशयः ।
 एकसन्ध्यं द्विसन्ध्यं वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 त्रिसन्ध्यं जपमानस्तु पश्यश्च परमं पदम् ॥
 यदहः कुरुते पापं तदहः प्रतिमुच्यते ॥
 यद्वात्राः कुरुते पापं तद्वात्राः प्रतिमुच्यते ।
 दद्रुस्फोटककुष्ठानि मण्डलानि विषूचिका ॥
 सर्वव्याधिमहारोगभूतवाधास्तथैव च ॥
 डाकिनो शाकिनो चैव महारोगभयं कुतः ॥
 ये चान्ये दुष्टरोगाश्च ज्वरार्तोमारकादयः ।
 जपमानस्य नश्यन्ति जीवेश शरदां शतम् ॥
 सवस्त्रेण मरणं यदा तस्य ध्रुवं भवेत् ।
 आशीर्षां पश्यति ह्यायामहोरात्रं धनञ्जय ॥
 यस्त्विदं पठते भक्त्या भानुवारं महात्मनः ।
 प्रातःस्नाने कृते पार्थ एकाग्रकृतमानसः ॥
 स्रवणं चक्षुर्भवति न चाभ्यस्तु प्रजायते ।
 पुत्रवान् धनसम्पन्नो जायते चारुजः सुखी ॥
 सर्वसिद्धिमवाप्नोति सर्वत्र विजयो भवेत् ।
 आदित्यहृदयं पुण्यं सूर्यनामविभूषितम् ॥
 श्रुत्वा च निखिलं पार्थ सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 अतःपरतरं नास्ति सिद्धिकामस्य पाण्डव ॥
 एतज्जपस्व कौन्तेय येन श्रेयो ह्यवाप्स्यसि ।
 आदित्यहृदयं नित्यं यः पठेत् सुसमाहितः ॥
 भ्रूणहा मुच्यते पापात् कृतघ्नो ब्रह्मघातकः ।
 गाघ्नः सुरापो दुर्भोगो दुष्प्रतिग्रहकारकः ॥
 पातकानि च सर्वाणि दहत्येव न संशयः ।
 य इदं शृणुयान्नित्यं जपेद्वापि समाहितः ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा सूर्यलोकं मञ्जोयते ।
 अपुत्रो लभते पुत्रान् निधनो धनमाप्नुयात् ॥
 कुरोगी मुच्यते रोगादुभक्त्या यः पठते सदा ।
 यस्त्वादित्यदिने पार्थ नाभिमात्रजले स्थितः ॥
 उदयाचलमारूढं भास्करं प्रणतः स्थितः ।
 जपते मानवो भक्त्या शृणुयाद्वापि भक्तितः ॥
 स याति परमं स्थानं यत्र देवो दिवाकरः ।
 अमितदमनं पार्थ यदा कर्तुं समारभेत् ॥
 तदा प्रतिकृतिं कृत्वा शशोश्च रश्मिपुंशुभिः ।

४०४ सूर्यह

आक्रम्य वामपादेन आदित्यहृदयं जपेत् ॥
 एतन्मन्त्रं समाह्वय सर्वसिद्धिकरं परम् ॥”
 ॐ ह्रीं हिमालोटं स्वाहा । ॐ ह्रीं निलीटं
 स्वाहा । ॐ ह्रीं मालीटं स्वाहा । इति मन्त्रः ।
 “त्रिभिश्च रोगो भवति ज्वरी भवति पञ्चभिः ॥
 जपेत्सु समभिः पार्थ राक्षसीं तनुमाविशेत् ॥
 राक्षसेनाभिभूतस्य विकारान् शृणु पाण्डव ।
 गीयते नृत्यते नग्नं चास्फोटयति धावति ॥
 शिवास्तश्च कुरुते हसते क्रन्दते पुनः ।
 एवं संपीड्यते पार्थ यद्यपि स्यान्महेश्वरः ॥
 किं पुनर्मानुषः कश्चिच्छीवाचारविवर्जितः ।
 पीडितस्य न संदेहो ज्वरो भवति दारुणः ॥
 यदा चानुग्रहं तस्य कर्तुमिच्छेच्छुभङ्गरम् ।
 तदा मलिलमादाय जपेन्मन्त्रमिमम्बुधः ॥
 नमो भगवते तुभ्यमादित्याय नमो नमः ।
 जयाय जयभद्राय हरिदश्याय ते नमः ॥
 स्नापयेत्तेन मन्त्रेण शुभं भवति नान्यथा ॥
 अन्यथा च भवेद्दोषो नश्यते नात्र संशयः ॥
 अतस्ते निखिलः प्रोक्तः पूजाञ्चैव निबोध मे ।
 उपलिसं श्रुचौ देशे नियता वाग्यतः शुचिः ॥
 वृत्तं वा चतुरस्रं वा लिप्तभूमौ लिखेच्छुचिः ।
 त्रिधा तत्र लिखेत् पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥
 अष्टपत्रं लिखेत् पद्मं लिप्तगोमयमण्डले ।
 पूर्वपत्रं लिखेत् सूर्यं मान्ने य्यान्तु रविं न्यसेत् ॥
 यास्यायाञ्च विवस्वन्तं नैर्ऋत्यान्तु भगं न्यसेत् ॥
 प्रतोच्यां वरुणं विन्द्याहायव्यां मित्रमेव च ॥
 आदित्यमुत्तरे पत्रे ईशान्यां विष्णुमेव च ।
 मध्ये तु भास्करं विन्द्यात् क्रमेणैव समर्चयेत् ॥
 अतः परतरं नास्ति सिद्धिकामस्य पाण्डव ।
 महातेजःसमुद्यन्तं प्रणमेत् सकृत्तान्जलिः ॥
 सकेशराणि पद्मानि करवोराणि चार्जुन ।
 तिलतण्डुलसंयुक्तं कुशगन्धोदकेन च ॥
 रक्तचन्दनमिश्राणि कृत्वा वै ताम्रभाजने ।
 धृत्वा शिरसि तत्पात्रं जानुभ्यां धरणीं सृशेत् ॥
 मन्त्रपूतं गुडाकेशं चार्घ्यं दद्याद्भक्त्यै ।
 सायुधं सरथञ्चैव सूर्यं मावाहयाम्यहम् ॥”
 स्वागतो भव । संप्रतिष्ठो भव । सान्द्रधो भव ।
 मन्त्रिहितो भव । सम्मुखो भव । दृति पञ्चसुद्राः
 स्फुटयित्वाह्वयेत् सूर्यं भुक्तिं मुक्तिं लभेश्वरः ॥
 ॐ श्रीं विद्या किल्किलि कटकंष्टसर्वाथसा-
 धनाय स्वाहा । ॐ श्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं
 सूर्यं मूर्त्तये स्वाहा । ॐ श्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं
 सर्वमूर्त्तये स्वाहा । ॐ ह्रीं मार्तण्डाय स्वाहा ।
 “नमोऽस्तु सूर्याय सहस्रभानवे
 नमोऽस्तु वंशानर जातवेदसे ।
 त्वमेव चार्घ्यं प्रतिगृह्य देव
 देवाधिदेवाय नमो नमस्ते ॥
 नमो भगवते तुभ्यं नमस्तु जातवेदसे ।
 दत्तमर्धं मया भानो त्वं गृह्णाण नमोऽस्तु ते
 एहि सूर्यं सहस्रांशो तेजोराशि जगत्पते ।
 अनुकम्पय मां देव गृह्णाणाघ्यं नमोऽस्तु ते ॥

सूर्यह

नमो भगवते तुभ्यं नमस्ते जातवेदसे ॥
 ममेदमर्घ्यं गृह्य त्वं देवदेव नमोऽस्तु ते ॥
 सर्वदेवाय देवाय आधिश्वाधिर्विनाशिने ।
 इदं गृह्णाण मे देव सर्वव्याधिर्विनाशतु ॥
 नमः सूर्याय शान्ताय सर्वरोगविनाशिने ।
 ममेष्टितं फलं दत्त्वा प्रसौद परमेश्वर ॥”
 ॐ नमो भगवते सूर्याय स्वाहा । ॐ शिवाय
 स्वाहा । ॐ सर्वात्मने सूर्याय नमः स्वाहा ।
 ॐ अक्षयतेजसे नमः स्वाहा ।
 “सर्वसकष्टदारिद्रं शत्रुं नाशय नाशय ।
 सर्वलोकेषु विश्वात्मा सर्वात्मा सर्वदर्शकः ॥
 नमो भगवते सूर्यं कुष्ठरोगान् विश्वण्डय ।
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि देव नमोऽस्तु ते ॥
 नमो भगवते तुभ्यमादित्याय नमो नमः ॥”
 ॐ अक्षयतेजसे नमः । ॐ सूर्याय नमः ।
 ॐ विश्वमूर्त्तये नमः ।
 “आदित्यश्च शिवं विन्द्याच्छिवमादित्यरूपिणम्
 उभयोरन्तरं नास्ति आदित्यस्य शिवस्य च ॥
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पुरुषो वे दिवाकरः ।
 उदये ब्रह्मणो रूपं मध्याह्ने तु महेश्वरः ॥
 अस्तमाने स्वयं विष्णुस्त्रिमूर्त्तिश्च दिवाकरः ।
 नमो भगवते तुभ्यं विष्णवे प्रभविष्णवे ॥
 ममेदमर्घ्यं प्रतिगृह्य देव
 देवाधिदेवाय नमो नमस्ते ॥”
 श्रीसूर्याय साङ्गाय सपरिवाराय श्रीसूर्य-
 नारायणायैदमर्घ्यम् ।
 “द्विमघ्नाय तमोघ्नाय रक्षोघ्नाय च ते नमः ।
 कृतघ्नाय सत्याय तस्मै सत्यात्मने नमः ॥
 जयो जयश्च विजयो जितप्राणो जितश्रमः ।
 मनोजवो जितक्रोधो वाजिनः सप्त कौर्त्तिताः ॥
 हरितहयरथं दिवाकरं
 कनकमयाश्वजरेणुपिञ्जरम् ।
 प्रतिदिनमुदयं नवं नवं
 शरणमुपेमि हिरण्यरैतसम् ॥
 न तं व्याप्ताः प्रवाधन्ते न व्याधिभ्यो भयं भवेत्
 न नागभ्यां भयञ्चैव न च भूतभयं क्वचित् ॥
 अग्निशत्रुभयं नास्ति पार्थिवेभ्यस्तथैव च ।
 दुर्गतिं तरते घोरां प्रजाञ्च लभते पशून् ॥
 सिद्धिकामो लभेत् सिद्धिं कन्याकामस्तु
 कन्यकाम् ।
 एतत्पठेत्स कौन्तेय भक्तियुक्तेन चेतसा ॥
 अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।
 कन्याकोटिसहस्रस्य दत्तस्य फलमाप्नुयात् ॥
 इदमादित्यहृदयं योऽधोते सततं नरः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा सूर्यलोकं मञ्जोयते ॥
 नास्त्यादित्यसमा देवो नान्त्यादित्यसमा गतिः
 प्रत्यक्षो भगवान् विष्णुर्येन विश्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 नवतियोजनं सत्सं सहस्राणि शतानि च ।
 यावद्दृष्टीप्रमाणेन तावच्चरति भास्करः ॥
 गवां शतसहस्रस्य सम्यग् दत्तस्य यत् फलम् ।
 तत् फलं लभते विद्वान् शान्तात्मा स्तौति यो
 रविम् ॥

सूर्य्यह

योऽधीते सूर्य्यहृदयं सकलं सफलं भवेत् ।
 अष्टानां ब्राह्मणानाञ्च लेखयित्वा समर्पयेत् ॥
 ब्रह्मलोककर्मणोषाञ्च जायते मानुषोऽपि वा ।
 जातिस्वरत्नमाप्नोति शुचाला नात्र संशयः ॥

भजाय लोकत्रयपावनाय
 भूतात्मने गोपतये वृषाय ।
 सूर्याय सर्वप्रलयान्तकाय
 नमो महाकाशिकोत्तमाय ॥
 विवस्वते ज्ञानधत्तान्तरात्मने
 जगत्प्रदीपाय जगद्विभेजिणे ।
 स्वयम्भुवे दीप्तसहस्रचक्षुषे
 सुरोत्तमाशामिततेजसे नमः ॥
 सुरैरनेकैः परिसैविताय
 हिरण्यगर्भाय हिरण्ययाय ।
 महात्मने मोक्षपदाय नित्यं
 नमोऽस्तु ते वासरकारणाय ॥

आदित्यश्चार्चितो देव आदित्यः परमं पदम् ।
 आदित्यो मातृको भूत्वा आदित्यो वास्रयं जगत्
 आदित्यं पश्यते भक्त्या मां पश्यति ध्रुवं नरः ।
 नादित्यं पश्यते भक्त्या न स पश्यति मां नरः ॥
 त्रिगुणश्च त्रितत्त्वश्च त्रयो वेदास्त्रयोऽग्नेयः ।
 त्रयाणाञ्च त्रिमूर्त्तिस्त्वं तुरीयस्त्वं नमोऽस्तु ते ॥

ब्रह्मः सवित्रे जगदेकचक्षुषे
 जगत्सृष्टिस्थितानाग्रहेतवे ।
 त्रयीमवाय त्रिगुणात्मधारिणे
 विरिञ्चिनारायणशङ्करात्मने ॥
 यस्योदये नेह जगत्प्रवृत्तते
 प्रवर्तते चाखिलकर्मसिद्धये ।
 ब्रह्मन् नारायणरुद्रवन्दितः
 स नः सदा यच्छतु मङ्गलं रविः ॥
 नमोऽस्तु सूर्याय सहस्ररश्मये
 सहस्रशाखान्वितसन्ध्यात्मने ।
 सहस्रयोगोद्भवभावभागिने
 सहस्रसंख्यायुगधारिणे नमः ॥
 यन्मण्डलं दौमिकरं विशालं
 रत्नप्रभं तीव्रमनादिरूपम् ।
 दारिद्र्यदुःखक्षयकारणञ्च
 पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डलं देवगणैः सुपूजितं
 विप्रैः स्तुतं भावनमुक्किकोविदम् ।
 तं देवदेवं प्रणमामि सूर्य्यं
 पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डलं ज्ञानघनं त्वगम्य
 त्रैलोक्यपूज्यं त्रिगुणात्करूपम् ।
 समस्तवेजोमयदिव्यरूपं
 पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डलं गूढमतिप्रबोधं
 धर्मस्य वृद्धिं कुर्वते जवानाम् ।
 तत् सर्वपापक्षयकारणञ्च
 पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डलं व्याधिविनाशदहं
 ऋग्वेदः सामसु सन्मयीतम् ।

सूर्य्यह

प्रकाशितं येन च भूर्भुवः स्वः
 पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डलं वेदविदो वदन्ति
 गायन्ति यन्धारणसिद्धसङ्घाः ।
 यद्योगिनो योगजुषाश्च सङ्घाः
 पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डलं सर्वजनेषु पूजितं
 ज्योतिश्च कुर्वादिह मर्त्यलोके ।
 यत्कालकालादिमनादिरूपं
 पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डलं विष्णुचतुर्मुखाख्यं
 यदक्षरं पापक्षरं जनानाम् ।
 यत्कालकल्पक्षयकारणञ्च
 पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डलं विश्वसृजं प्रसिद्ध-
 सुत्यन्तिरक्षाप्रलयप्रगल्भम् ।
 यस्मिन् जगत् संहरतेऽखिलञ्च
 पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डलं सर्वगतस्य विष्णो-
 रात्मा परं धाम विशुद्धतत्त्वम् ।
 सूक्ष्मान्तरैर्योगपथानुगम्यं
 पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डलं ब्रह्मविदो वदन्ति
 गायन्ति यन्धारणसिद्धसङ्घाः ।
 यन्मण्डलं वेदविदः स्मरन्ति
 पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डलं वेदविदोपगीतं
 यद्योगिनां योगपथानुगम्यम् ।
 तत् सर्ववेदं प्रणमामि सूर्य्यं
 पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 मङ्गलाष्टमिदं पुण्यं यः पठेत् सततं नरः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा सूर्य्यलोके महीयते ॥
 ध्येयः सदा सवित्तमण्डलमध्यवर्ती
 नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
 केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरिटी
 हारो हिरण्यवपुष्टं तशङ्खचक्रः ॥
 सशङ्खचक्रं रविमण्डले स्थितं
 कुशेशयाक्रान्तमनन्तमन्त्रं तम् ॥
 भजामि ब्रह्मा तपनीयमूर्त्तिं
 सुरोत्तमं चित्रविभूषणोक्त्वसम् ॥
 एवं ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
 कीर्त्तयन्ति सुरत्रेष्ठं देवं नारायणं विभुम् ॥
 वेदवेदाङ्गशरीरं दिव्यदौमिकरं परम् ।
 रक्षोघ्नं रत्नवर्णञ्च सृष्टिसंहारकारकम् ॥
 एकचक्रो रथो यस्य दिव्यः कनकभूषितः ।
 स मे भवतु सुप्रोतः पञ्चदशो दिवाकरः ॥
 आदित्यः प्रथमं नाम द्वितीयन्तु दिवाकरः ।
 तृतीयं भास्करः प्रोक्तं चतुर्थन्तु प्रभाकरः ॥
 पञ्चमन्तु सहस्रांशुः षष्ठश्चैव शिलोचनः ।
 सप्तमं हरिदशश्च अष्टमञ्च विभावसुः ॥
 नवमं दिनकत् प्रोक्तं दशमं चादश्यात्मकः ।
 एकादशं त्रयीमूर्त्तिं द्वादशं सूर्य्यं एव च ॥

सूर्य्यार्घ्यं

द्वादशादित्यनामानि प्रातःकाले पठेत् नरः ।
 दुःखप्रनाशनश्चैव सर्वदुःखञ्च नश्यति ॥
 ददुःखदृष्टरश्मैव दारिद्र्यं हरते ध्रुवम् ।
 सर्वतीर्थप्रदश्चैव सर्वकामप्रवर्द्धनम् ॥
 यः पठेत् प्रातस्तथाय भक्त्या नित्यमिदं नरः ।
 सौख्यमायुस्तथारोग्यं लभते मोक्षमेव च ॥
 अग्निमीले नमस्तुभ्यमिषेतोर्जस्वरूपिणे ।
 अन्नं चायाहि वीतस्त्वं नमस्ते ज्योतिषां पते ।
 शक्तो देवी नमस्तुभ्यं जगत्सृष्टर्नमोऽस्तु ते ।
 पञ्चमायोपवेदाय नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥
 पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः ।
 सप्ताश्वरथसंयुक्तो द्विभुजः स्यात् सदा रविः ॥
 आदित्यस्य नमस्कारं ये कुर्वन्ति दिने दिने ।
 जन्मान्तरसहस्रेषु दारिद्र्यं नोपजायते ॥
 उदयगिरिसुपेतं भास्करं पद्महस्तं
 निखिलभुवननेत्रं भक्त्यरतोपमेयम् ।
 तिमिरकरिस्त्रिगुणं बोधकं पद्मिनीनां
 सुरवरमभिवन्दे सुन्दरं विश्ववन्द्यम् ॥”
 इति शोभविष्णोत्तरपुराणे श्रीकृष्णाञ्जुनसंवादे
 आदित्यहृदयस्तोत्रं संपूर्णम् ॥*॥)
 सूर्या, स्त्री, (सूर्य्यस्य भार्या । टाप् ।) सूर्य्यभार्या
 संज्ञा । इति शब्दरत्नावली ॥ इन्द्रवारुणी ।
 इति राजनिघण्टुः । नवोदा । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ यथा, श्रीभागवते । १० । १ । २८ ।
 “तस्यां हि कर्हिचच्छैरिर्वसुदेवः कृतोद्दहः ।
 देवक्या सूर्य्या साहं प्रयाणे रथमारुहत् ॥”
 (वाक् । इति निघण्टुः । १ । ११ । “सर्त्त-
 गत्यर्थात् सुवतेर्वा प्रेरणार्थात् राजसूय-
 सूर्य्यत्यादिना निपातनात् क्वपि सर्त्तकृत्वं
 सुवतेर्वा रुडागमः । सरति गच्छति स्तोतृन्
 प्रति, कर्णशङ्कुलिं वा सुवति प्रेरयति चीदना-
 रूपा पुरुषादीनिदं कुर्वति । यद्वा, सुपूर्वा-
 दीरतेः कृत्यन्टो बहुलम् । इति कर्मणि क्वपि
 निपातनाद्द्रुपसिद्धिः । सुष्ठु ईर्यते उच्चार्यते इति
 सूर्या । यद्वा, सु प्रेरणे सुसुधीगृधिभ्यः कान् इति
 कान्-प्रत्ययः । प्रेर्यते उच्चारणकाले प्राणेन सूरा
 छन्दसि स्वाथ इति यत्प्रत्ययः सूर्या । यद्वा,
 सूरयो मेधाविनः तानर्हति छन्दसि च, इति यत्
 प्रत्ययः । यद्वा, सूरिषु साधुः । तत्र साधुः इति
 यत् ।” इति तट्टीकायां देवराजयज्वा ॥)
 सूर्य्यार्घ्यं, स्त्री, (सूर्याय देयमर्घ्यम् ।) सूर्य्यसम्प-
 दानकार्घ्यम् । शक्तिपूजायां अष्टिद्रावधार-
 णार्थं सूर्य्यार्घ्यदानम् । यथा,—
 “ततो भास्करबीजेन संहितेनामुना पुनः ।
 मन्त्रेण भास्करायार्घ्यमष्टिद्रार्थं निवेदयेत् ॥
 नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ।
 जगत्सवित्रे शचये सवित्रे कर्मदायिने ॥
 ततः कृताञ्जलिर्भूत्वा पठित्वा मन्त्रमोरितम् ।
 एकाग्रमनसा वाग्भिरिच्छिद्रमवधारयेत् ॥
 यन्निच्छिद्रं तपन्निच्छिद्रं यन्निच्छिद्रं पूजनं मम ।
 सर्वं तदच्छिद्रमस्तु भास्करस्य प्रसादतः ॥”
 इति काशिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥*॥

सूर्याव

रोगादिग्रन्थैः सूर्यस्य संसादिसप्ततिनामभिः सप्ततिधार्च्यप्रदानप्रसाधं यथा,—

“इतो भातुः संहसांशस्तपनस्तापनो रविः ।
विकर्तनो विवक्षांश विश्वकर्मा विभावसुः ॥
विश्वरूपो विश्वकर्ता मार्त्तण्डो मिहिरोऽंश-
मान् ।

षादित्यशोणागुः सूर्योऽर्थ्यमा त्रभो दिवा-
करः ॥

हादश्यात्मा सप्तहयो भास्करोऽहस्करः षगः ।
सुरः प्रभाकरः श्रीमान् लोकचक्षुषं हरिः ॥
त्रिलोकेशो लोकसाची तमोऽरिः शाश्वतः

शुचिः ।

यभस्तिहस्तस्त्रीत्रांशुस्तरणिः सुमहोरणिः ॥
शुमन्निर्हरिदशोऽर्को भानुमान् भयनाशनः ।
इन्दोऽग्नी वेदवेद्यश्च भास्वान् पूषा वृषाकपिः ॥

एकचक्ररथो मित्रो मन्दे हरिस्तमिन्नहा ।
दैत्यहा पापहर्ता च धर्माधर्मप्रकाशकः ॥
हेलिकचित्रभानुश्च कलिप्रस्तास्यं वाहनः ।
दिकृपतिः पद्मिनीनाथः कुशेशयकरो हरिः ॥

धर्मरश्मिर्दुर्निरीचयण्डांशुः काश्यपात्मजः ।
यभिः सप्ततिसंख्याकैः पुण्यैः सूर्यस्य नामभिः ॥
प्रणवादिचतुर्थ्यन्तैर्नमस्कारसमन्वितैः ।
प्रत्येकमुत्तरनाम दृष्ट्वा दृष्ट्वा दिवाकरम् ॥

विष्टञ्च पाण्डियुग्मे न तान्त्रपात्रं सुनिर्मलम् ।
जानुभ्यामवनीं गत्वा परिपूर्यं जलेन च ॥
कारवीरादिक्कुसुमै रत्नचन्दनमिश्रितैः ।
दूर्वाङ्कुरैरक्षतैश्च निःशुभैः पात्रमध्यतः ॥

दद्यादर्थ्यमनर्थाय सवित्रे ध्यानपूर्वकम् ।
अपमौलिसमानोय तस्यां नान्यदृष्टनाः ॥
प्रतिमन्त्रं नमस्कुर्यादुदयास्तमये रविम् ।
अनया नाम सप्तत्या महामन्त्ररहस्यया ॥

एवं कुर्वन्तरो जातु न दरिद्रो न दुःखभाक् ।
व्याधिभिर्मन्त्रैश्च धोरैरपि जन्मास्तराज्जितैः ॥
विनीषधैर्विना वैद्यैर्विना पथपरिग्रहैः ।
कालेन निधनं प्राप्य सूर्यलोके महीयते ॥”

इति स्कन्दपुराणे कामीखण्डे ८ अध्यायः ॥
सूर्यालोकः, पुं, (सूर्यस्य आलोकः) आतपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सूर्यावर्तः, पुं, (सूर्य इव आवर्तते इति । आ +
वृत् + अच्) क्षुपविशेषः । बुडुडुडिया इति
भाषा । अस्य गुणः । सूर्यावर्तो विवन्धनः ।
इति राजवल्गुः ॥ शाकविशेषः । सुलक्षिया
इति भाषा । तत्पर्यायः ।

“पार्वतेयश्च करभो वशिरः कपिपिप्पली ।
जामातासी कश्चित् प्रोक्तः सूर्यावर्तः सितो-
ऽपरः ॥”

इति रत्नमाला ॥
“वराहकाली कथितः सूर्यावर्तस्तु शार्ङ्गकेः ॥
इति हारावली ॥

सूर्यावर्ता, स्त्री, (सूर्य इव आवर्तते या । आ +
वृत् + अच्) टाप् ।) षादित्यभक्ता । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सूर्याग्ना, [न] पुं, (सूर्यप्रियोऽग्ना प्रस्तरः ।)
सूर्यकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥

सूर्याश्वः, पुं, (सूर्यस्य अश्वः) । सूर्यघोटकः ।
तत्पर्यायः । वाताटः २ इतिः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

सूर्यास्तः, स्त्री, (सूर्यस्य अस्तम्) । सूर्यस्यास्ता-
चलगमनम् । यथा,—

“निशीथादध इत्यनेन अहं रात्रपूर्वकालत्वेन
सूर्यास्तमयकालस्यापि लाभात् ॥” इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सूर्याङ्ग, स्त्री, (सूर्यस्य षाङ्गा षाङ्गा यस्य ।)
तान्त्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सूर्यनामके,
त्रि ॥

सूर्याङ्गः, पुं, (सूर्यस्य षाङ्गा षाङ्गा यस्य ।)
अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूर्येन्दुसङ्गमः, पुं, (सूर्येण सङ्ग इन्दोः सङ्गम
एकराश्वयस्थानरूपमेलनं यत्र ।) अमावास्या ।
इत्यमरः । १ । ४ । ८ ॥ सूर्यचन्द्रमेलनञ्च ॥

सूर्योद्गः, पुं, (सूर्यं जटोऽस्तगतो यश्च ।) सूर्या-
स्तकालप्राप्तोऽतिथिः । यथा,—

“सूर्योद्गस्तु स सम्प्राप्तो यः सूर्येऽस्तं गते-
ऽतिथिः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥
यथा, विष्णुपुराणम् ।

“दिवातिथौ तु विमुखे गते यत् पातकं भवेत्
तदेवाष्टगुणं विद्यात् सूर्योद्गे विमुखे गते ॥”

इत्याङ्गकाचारतत्त्वम् ॥
सूर्योदयः, पुं, (सूर्यस्य उदयः) । सूर्यस्य प्रकाशः ।
यथा, विष्णुधर्मोत्तरे ।

“सावने च तथा मासि त्रिंशत्सूर्योदयाः स्मृताः
षादित्यराशिभोगेन सौरौ मासः प्रकीर्तितः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥
तत्र शयननिषेधो यथा,—

“सूर्योदये चास्तमिते च शायिनं
विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम् ॥”

इति लक्ष्मीचरितम् ॥ * ॥
तत्काले स्नानादेः कर्त्तव्यता यथा,—

“सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकाः क्रियाः
इति प्रार्थित्तत्त्वम् ॥

सूप, प्रसवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-
सक०-सेट् ।) षष्ठस्त्री । सूपति । इति दुर्गा-
दासः ॥

स, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर-
सक०-अनिट् ।) सरति । नालानं करिष्या
ससे इति रघौ कर्मकर्त्तृत्वादिति रमानाथः ।
तच्चिन्त्यं कर्त्तृस्यभावधातूनां तन्निषेधात् ।
वस्तुतस्तु गणकृतानित्यत्वादात्मनेपदम् । ना-
लानैरिति वा पाठ्यं तत्र कर्माविद्यायां भावे
प्रत्ययः । इति दुर्गादासः ॥

स, क गतौ । स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(परा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, सारयति ।
इति दुर्गादासः ॥

सृज

सृ, र लि गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) र, वैदिकः । १० लि,
ससृत् । इति दुर्गादासः ॥

सृक्, [ज] पुं, (सृजतीति । सृज् + क्तिप् ।)
सृष्टिकर्ता । तस्य रूपान्तराणि । सृग् । सृट् ।
सृड् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सृकः, पुं, (सरतीति । सृ गतौ + “सृहभृशुधि-
मुपिभ्यः कक् ।” उणा० ३ । ४१ । इति कक् ।
कैरवः । बाणः । इत्युनादिकोषः ॥ पद्मम् ।
वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुष्वादिहृत्तिः ॥
(वज्रः । इति निघण्टुः । २ । २० ॥ सरणशीले,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १८० । २ ।

• “सृकं संग्राय पविमिन्द्रतिग्मम् ॥”
“सृकं सरणशीलम् ॥” इति तद्भाष्यम् ॥

सृकण्डुः, स्त्री, कण्डु रोगः । इति शब्दरत्नावली ॥
सृकालः, पुं, सृगालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सृक्, [न] स्त्री, (सृजति लालादीनि । सृज् +
बाहुलकात् कनिन् ।) सृक्कणी । इति सुभूतिः ॥
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १२५ । २ ।

“भयात्संस्थितभुजः सृक्कणी लेलिहन्मुहुः ॥”
सृकं, स्त्री, सृक्कणी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, सुश्रुते । २ । १६ ।

“जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति सृक्कण्योभयतोमुखात् ॥”
सृक्कणी, स्त्री, शोष्ठयोः । प्रान्तभावः । इति
पाणिनिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
सुश्रुते । ६ । ६० ।

“भूमौ यः प्रसरति सर्पवत् कदाचित्
सृक्कण्यौ विलिहति जिह्वया प्रसक्तम् ॥”
सृक्कि, स्त्री, सृक्कणी । इत्यमरः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

सृक्क, [न] स्त्री, (सृजति लालादीनि । सृज् +
वनिप् ।) शोष्ठप्रान्तभागः । यथा,—

“————प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कणी ।”
इत्यमरः ॥

“शोष्ठयोर्वामदक्षिणौ प्रान्तौ सृक्कणी उच्यते
शोष्ठस्येति जातावेकत्वम् । सृजतो लालादि
सृक्कणी त्रासुसिति कनिप् निपातनात् कड् ।
सृक्कणा कथेतिप्रयोगात् वसंयोगः । अन्यथा
टायां सदानोऽङ्गोप इत्यङ्गोपः स्यात् ।
‘महासृक्काय शोभितो नृसिंहनखराभवत् ।’
इति श्लेषात् ककारद्वयसंयोगोऽपि । सृक्क नाम्नं
स्त्रीवत् सृक्कणी स्त्रीवे इति सुभूतिः । प्रान्तावोष्ठस्य
सृक्कणी स्त्रीवत्कण्डोऽमरदत्तश्च । ईदृश्यापि
सृक्कणी । सृक्कण्यौ विलिहति जिह्वया तथैवेति
रुग्निनिश्चयः ।

‘स सृक्कणौप्रान्तमसृक्कप्रदिग्धं
प्रलेलिहानो हरिणा विरुद्धैः ।’
इति पाणिनिः ॥

सृक्कि स्त्रीवमिदन्तश्च सकृत्स्त्रिणी दधि सृक्कि
तथा वारिः स्यादित्यमरः । सृक्क स्त्रीवमदन्तश्च
‘सृक्को हे चैव विद्धं वै चत्वारिंशत् वक्त्रजाः ।’

सधी

रत्नः। वामं सिद्धं सप्तमरत्नपूर्णं इति वसन्तराजप्रयोगाच्च । इति भरतः ॥
 सङ्गं, स्त्री, षोडशप्रान्तभागः । इति वसन्तराज-
 प्रयोगः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 सङ्गधी, स्त्री, षोडशप्रान्तभागः । कस इति भासा ।
 इति पाणिनिः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ ।
 ६ । ८१ ॥
 सङ्गि, स्त्री, षोडशप्रान्तभागः । इत्यमरः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ६ । ८१ ॥
 सङ्गिणी, स्त्री, षोडशप्रान्तभागः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 सङ्गः, पुं, (सरतीति । स + बाहुलकात् गक् ।)
 भिन्दिपालः । इत्यमरः । २ । ८ । ८१ ॥
 सङ्गाङ्गः, पुं, (सजति मायामिति । सज् + बाहु-
 लकात् कालन् । व्यङ्गादित्वात् कुत्वम्) जञ्कः ।
 इति शब्दरत्नावली । दैत्यविशेषः । इति केचित् ॥
 सङ्गा, स्त्री, शब्दवती रत्नमयी माला । यथा,—
 “तमन्नवीत् प्रीयमाणो महामाला
 वरं तवेहाय ददामि भूयः ।
 तवैव नाम्ना भवितायमग्निः
 सङ्गां चेमामनेकरूपां गृह्णाण ॥”
 इति कठोपनिषदि प्रथमा वक्त्री ॥
 “सङ्गां शब्दवतीं रत्नमयीं मालां इमामनेक-
 रूपां विचित्रां गृह्णाण स्त्रीकुर्व । सङ्गां वाकुत्-
 सितां गतिं कर्ममयीं गृह्णाण । अन्यदपि
 कर्मविज्ञानमनेकहेतुत्वात् स्त्रीकुर्वित्यर्थः ।”
 इत्यादिशाङ्करभाष्यम् ॥
 सङ्ग, श्री श विसर्गं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुद०
 पर०-सक०-पनिट् ।) श्री, असाक्षीत् । श,
 सजति । इति दुर्गादासः ॥
 सङ्ग, य उ श्री विसर्गं । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा०-आत्म०-सक०-पनिट् ।) य उ, सज्यते ।
 श्री, सटा । सरीसृज्यते । विसर्गस्थानः ।
 त्यागो व्युत्थानं पर एव अन्यत्र करोतीत्यर्थः ।
 यथा । उपासनामेव पितुः स्र सज्यते इति
 नैषधम् ॥ संपूर्वार्थमकर्मकः । यथा । संसृ-
 ज्यते सरसिजेरुणांशुभिः निशापरिणाम-
 वायुरिति रघुः । इति दुर्गादासः ॥
 सङ्गकाचारः, पुं, सर्जिकाचारः । इत्यमर-
 टीकायां रमानाथः ॥
 सङ्गिः, पुं, (सरतीति । स + “सविधिभ्यां कित्”
 उषा० ४ । ४८ । इति निः । सच कित् ।
 शत्वञ्च ।) शच् । इति शब्दमाला ॥
 सङ्गिः, स्त्री, (स + निः । शत्वञ्च ।) चङ्गु शः ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ४१ ॥ (सङ्गिहयोरित्युणादि-
 वृत्तौ उक्त्वसदत्तः ॥ तथा च शिशुपालवधे ।
 ५ । ५ ।
 “भारक्षमन्नमवमत्य सङ्गिं सितान्-
 मेकः पलायत जवेन कृतार्तनादः ॥”)
 सङ्गिका, स्त्री, लाला । इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥
 सङ्गी, स्त्री, (सङ्गि + क्कटिकारादिति डीष् ।)
 चङ्गु शः । इत्यमरः । २ । ८ । ४१ ॥

सङ्गीका, स्त्री, लाला । इत्यमरटीकायां रामा-
 त्रयः । २ । ६ । ६७ ॥
 सङ्गः, त्रि, (स + क्तः ।) गतः । (यथा, महा-
 भारते । ८ । २३ । २८ ।
 “गाथारराजस्तु पुनर्वाक्यमाह ततो वक्त्री ।
 निवर्त्तध्वमधर्मज्ञा युध्यध्वं किं सृतेन वः ॥”)
 सङ्गिः, स्त्री, (स + क्तिन् ।) गमनम् । मार्गः ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, गीतायाम् । ८ । २७ ।
 “नेते सृते पार्थ जानन् योगी मुञ्चति कश्चन ।
 तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवाञ्जुनः ॥”)
 जञ्म । इति स्वामी ॥ यथा, भागवते । १० ।
 ६० । ४३ ।
 “स्यान्मे तवाङ्गि वरणं सृतिभिर्भ्रमन्था
 ये वै भजन्तमुपयात्यन्तापवर्गः ॥”
 निर्माणात् । यथा, भागवते । ३ । २ । १३ ।
 “कात् खेन चाद्येह गतं विधातु-
 र्वाक्यसृते कौशलमित्यमन्थत ॥”
 “सर्वाक्यसृते सर्वाचौनसंसारनिर्माणे मनुष्य-
 निर्माणे वा ।” इति तट्टीका ॥)
 सङ्गः, त्रि, (सरति तच्छीलः । स गती + “इन्-
 नश्जिसर्त्तिभ्यः करप्” । ३ । २ । १६३ । इति
 करप् ।) गमनकर्त्ता । सङ्गातोः क्षुरप्प्रत्यये
 तनागमेन निष्पन्नः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
 सङ्गरी, स्त्री, (स + करप् । स + क्तिन् । डोप्)
 माता । इति संचित्तसारोणादिवृत्तिः ॥ गमन-
 कर्त्री । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
 सङ्गा, [न]पुं, (स गती + “शोङ्क्ङ्गीरुहोति ।”
 उषा० ४ । ११३ । इति क्तिन् ।) विसर्गः ।
 वृषिः । प्रजापतिः । इति संचित्तसारोणादि-
 वृत्तिः ॥
 सङ्गः, पुं, (दृ विदारणे + “कृदरादयश्च ।”
 उषा० ५ । ४१ । इति अच्प्रत्ययेन निपा-
 तनात् साधुः ।) सर्पः । इति सिद्धास्तकौमुद्या-
 मुणादिवृत्तिः ॥
 सङ्गाङ्गः, पुं, (सरतीति । स + “सर्त्तुं क् च ।”
 उषा० ३ । ७८ । इति काकुर्दुगागमश्च ।)
 वायुः । वञ्चम् । अग्निः । प्रतिसृत्येकः । इति
 मेदिनी ॥ सङ्गः । इति संचित्तसारोणादिवृत्तिः ॥
 सङ्गाङ्गः, स्त्री, (सरतीति । स गती + काकुर्दुगा-
 गमश्च ।) नदी । इत्युणादिकोषः ॥
 सङ्ग, स श्री गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वा०-
 पर०-सक०-पनिट् ।) स, असृपत् । अस्य स-
 दित्वेऽपि कृपसृशसृश इति विशेषविधानात्
 पत्ने त्वां सिः तेन असाक्षीत् असाक्षीत्
 इत्यपि । श्री, सर्पा । इति दुर्गादासः ॥
 सपाटः, पुं, सपाटी । इति स्त्रीपुंलिङ्गसंघ-
 टीकायां भरतः । ३ । ५ । ३८ ॥
 सपाटिका, स्त्री, चञ्चुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 सपाटी, स्त्री, (सपाट + गौरादित्वात् डीष् ।)
 परिमाणभेदः । इति स्त्रीपुंलिङ्गसंघटीकायां
 भरतः । ३ । ५ । ३८ ॥ रत्नधारा । इति तत्रैव
 गोवर्धनः ॥

सष्टिः

सष्टः, पुं, (सष्ट गती + “स्फायितश्चिवश्चैति ।”
 उषा० २ । १३ । इति रक् ।) चन्द्रः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥
 सष्ट, उ द्विसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वा०-पर-
 सक०-सेट् । कावेट् ।) सप्तमस्त्री । उ,
 सभित्वा सष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥
 सष्टः, पुं, (सरति तच्छीलः । स गती + “सृच-
 स्वदः करच्” । ३ । २ । १६० । इति करच् ।)
 पशुविशेषः । इत्यमरः । २ । ५ । ११ ॥ बाल-
 सृगः । इति केचित् ॥ (यथा, रामायणे । ३ ।
 १०३ । ४२ ।
 “वराहसृगसिंहाय महिषाः सष्टमरास्ताया ।
 व्याघ्रगोकर्णगवया विवेषुः सष्टैः सह ॥”
 सष्टं, त्रि, (सज् + क्तः ।) निर्मितम् । युक्तम् ।
 निश्चितम् । बहुलम् । इति मेदिनी ॥ भूषितम् ।
 इत्यजयः ॥ त्यक्तम् । (यथा, रामायणे । २ ।
 ३५ । १५ ।
 “महाब्रह्मर्षिसृष्टा वा ज्वलन्ती भीमदर्शनाः ।
 धिक्वाग्दण्डा न हिंसन्ति रामप्रवाजने
 स्थिताम् ॥”)
 सष्टिः, स्त्री, (सज् + क्तिन् ।) निर्मायिता । स्वभावः ।
 इति मेदिनी ॥ निगुणः इति शब्दरत्नावली ॥
 ब्रह्माण्डसृष्टिर्यथा । सष्टेः पूर्वं मनश्चक्षुराद्य-
 गोचरो भगवान् एक एवासीत् । यदा स
 स्वेच्छया द्रष्टा सन् दृश्यं नापश्यत् तदा
 त्रिगुणमयीं मायां प्रकाशयामास । ततो भग-
 वान् स्वांशेन पुरुषरूपं कृत्वा तस्यां मायायां
 स्वकीयं चैतन्यं चाधत्त । सा समष्टिजीवरूपं
 महत्त्वं जनयामास । तस्यात् त्रिविधोऽह-
 ङ्कारो जातः तत्र सात्त्विकाहङ्कारात् मनश्चि-
 द्वाधिष्ठात्देवताश्च जाताः । राजसाहङ्कारात्
 दशेन्द्रियाणि जातानि । तामसाहङ्कारात् पञ्च
 महाभूतानि तेषां पञ्च गुणाश्च जाताः । एष
 प्रकृत्यादिभिरैतैश्चतुर्विंशतितत्त्वे ब्रह्माण्डनिर्माय
 भगवान् तस्मिन्नेकेनांशेन प्रविश्य गर्भोदकसंज्ञकं
 जलं ससर्ज । तज्जलमध्ये योगनिद्रया सहस-
 युगमितं कालं स्थितवान् । तदन्ते उत्थाय स्वय-
 मंशेन ब्रह्मा भूत्वा सर्वान् सृष्ट्वा नानावता-
 रान् कृत्वा पालयति । कल्पान्ते रुद्ररूपेण
 संहरति च । इति श्रीभागवतमते संचेप-
 सष्टिः ॥ * ॥ अपि च ।
 “स्वावरान्ताः सुराद्यास्तु प्रजा ब्रह्मंश्चतु-
 र्विधाः ।
 ब्रह्मणः कुर्वतः सृष्टिं जप्तिरै मानसीस्तु ताः ॥
 ततो देवासुरपिण्डान् मनुष्यांश्च चतुष्टयम् ।
 सिद्धसुराभ्यांस्थितानि स्वमात्मानमयुयुजत् ॥
 युक्तात्मनस्सोमात्रा उद्विक्ताभूत् प्रजापतः ।
 सिद्धसृष्टौर्जवनात् पूर्वमसुरा जप्तिरै ततः ॥
 उत्सर्जं ततस्तान् तमोभाषात्मिकां तनुम् ।
 सा तु त्यक्त्वा तनुस्तेन मैत्रेयाभुविभावरी ॥
 सिद्धसुरादेहस्यः प्रीतिमाप ततः सुराः ।
 तस्योद्विक्ताः समुद्भूता मुखतो ब्रह्मणो द्विज ॥

सृष्टिः

त्यक्ता सापि तनुस्तेन सत्त्वप्रायमभूद्दिनम् ।
ततो हि बलिनो रात्रावसुरा देवता दिवा ॥
मत्त्वमात्रात्मिकामिव ततोऽन्यां जगृहे तनुम् ।
पिष्टवन्मन्वसानस्य पितरस्तस्य जज्ञिरे ॥
उत्ससर्ज ततस्तान् पितॄन् सृष्टापि स प्रभुः ।
सा चोत्सृष्टाभवत् सन्ध्यादिननक्ताम्तरस्थितिः ॥
रजोमात्रात्मिकामन्यां जगृहे स तनुं ततः ।
रजोमात्रोत्कटा जाता मनुष्या हिजससत्तम ॥
तामप्याशु स तत्याज तनुमाद्यः प्रजापतिः ।
ज्योत्स्ना समभवत् सापि प्राक्सन्ध्या याभिधी-
यते ॥
ज्योत्स्ना तु बलिनो मनुष्याः पितरस्तथा ।
मेतैव सन्ध्यासमये तस्मादेते भवन्ति वै ॥
ज्योत्स्ना रात्राङ्गनौ सन्ध्या चत्वार्य्यतानि वै
प्रभोः ।
ब्रह्मणस्तु शरीराणि चिगुणोपाश्रयाणि तु ॥
रजोमात्रात्मिकामिव ततोऽन्यां जगृहे तनुम् ।
ततः सृष्टब्रह्मणो जाता जज्ञे कोपस्तया ततः ॥
सृष्टात्मानस्यकारेऽथ सोऽसृष्टजगवांस्ततः ।
विरूपाः श्मश्रुला जातास्तेऽभ्यधावन्त तं
प्रभुम् ॥
मेयं भो रक्षतामिष येदं राक्षसास्तु ते ।
ऊचुः खादाम इत्यन्ये ये ते यन्नास्तु यच्छणात् ॥
अप्रियेणाय तान् दृष्ट्वा केशाः शीथ्यन्त वेधसः ।
हीनाश्च शिरसो भूयः समारोहन्त ते शिरः ॥
सपणाश्च भवन् सर्पा हीनत्वादहयः स्मृताः ।
ततः क्रुद्धो जगत्सृष्टा क्रोधात्मानो विनिर्ममे ॥
वर्णेन कपिशेनोपाः भूतास्ते पिशिताशनाः ।
धयन्तो गां समुत्पन्ना गन्धर्वास्तस्य तत्क्षणात्
पिबन्तो जज्ञिरे वाचं गन्धर्वास्तेन ते हिज ।
एतानि सृष्ट्वा भगवान् ब्रह्मा तच्छक्तिप्रोदितः ॥
ततः स्वच्छन्दतोऽन्यानि वयांसि वयसोऽसृष्टजत्
भवयो वक्षसश्चो मुखतोऽजाः स सृष्टवान् ॥
सृष्टवानुदराहाश्च पार्श्वभ्याश्च प्रजापतिः ।
पद्भ्यां चाश्वान् समातङ्गान् रासभान् गवयान्
सृष्टवान् ॥
उष्टानश्चतरांश्वेव न्यङ्गून्यांश्च जातयः ।
आपद्यः फलमूलानि रोमभ्यस्तस्य जज्ञिरे ॥
त्रेतायुगमुखे ब्रह्मा कल्पस्यादौ हिजोत्तम ।
सृष्ट्वा पशूपथीः सम्यक् युयोज स तदाध्वरे ॥
गौरजो पौरुषो मेघो अश्वान्तरगर्भभाः ।
एतान् प्रास्यपशुनाहुरारण्यांश्च निबोध मे ॥
श्वापदो हिंसुरो हस्ती वानरः पक्षिपञ्चमः ।
शौदकाः पशवः षष्ठाः सप्तमास्तु सरीसृपाः ॥
गायत्रश्च ऋचश्चैव त्रिहस्तामरयन्तरम् ।
अग्निष्टोमश्च यज्ञानां निर्ममे प्रथमान् सृष्ट्वात् ॥
यज्ञं चैशुभं ह्यन्दः स्तोमं पञ्चदशं तथा ।
हृत्सामं तथोक्त्यश्च दक्षिणादसृष्ट्वात् ॥
सामानि जगतौ ह्यन्दः स्तोमं सप्तदशं तथा ।
वैश्वदेवमतिरात्रश्च पश्चिमादसृष्ट्वात् ॥
एकविंशत्यब्ध्यां मातृयामाणमेव च ।
अमुष्टं स वैराकसुसारादसृष्ट्वात् ॥

सैकिमं

उच्चावचानि भूतानि गात्रे भ्यस्तस्य जज्ञिरे ।
देवासुरपितॄन् सृष्ट्वा मनुष्यांश्च प्रजापतिः ॥
ततः पुनः ससर्जादौ सङ्ख्यात् स पितामहः ।
यज्ञान् पिशाचान् गन्धर्वान् तथैवाप्सरसां
गणान् ॥
नरकिञ्चररक्षांसि वयःपशुसृष्टगोरगान् ।
अन्धयश्च व्ययश्चैव यदिदं स्यात्सृष्टजन्मम् ।
तत् ससर्ज तदा ब्रह्मा भगवानादिकत् प्रभुः ॥
तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्टां प्रतिपेदिरे
तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥
हिंसाहिंसे सृष्टकुरे धर्माधर्माहृतानृते ।
तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥
इन्द्रियार्थेषु भूतेषु शरीरेषु च स प्रभुः ।
नानात्वं विनियोगश्च धातैव व्यसृजत् स्वयम् ॥
नाम रूपश्च भूतानां कल्पानाश्च प्रपञ्चनम् ।
वेदशब्दश्च एवादी देवादीनां चकार सः ॥
ऋषीणां नामधेयानि यथा वेदश्रुतानि वै ।
तथा नियोगयोग्यानि अन्धेषामपि सोऽकरोत् ॥
यथार्थाहृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पथ्येयि ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥
करोत्येवंविधां सृष्टिं कल्पादौ स पुनः पुनः ।
सिद्धसाशक्तियुक्तोऽसौ सृज्यशक्तिप्रचोदितः ॥
इति विष्णुपुराणे । १ । ५ । २७—६५ ॥
सृष्टिप्रदा, स्त्री, (सृष्टिं तच्च तनुभूतगर्भं प्रददातीति
प्र + दा + क्) । गर्भदात्रीक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सृ, गि हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
पर०-सक०-अनिट्) । द्रव्यादिर्वकारोपधः
तद्द्रवितोऽपीति केचित् । गि, सृणाति । सीर्णः
सीर्णः । इति दुर्गादासः ॥
सैक, ऋ ऊ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सैट्) । ऋ, असिसेकत् ।
ऊ, सैकते । इति दुर्गादासः ॥
सैकः, पुं, (सिच् + घञ्) । सैचनम् । तत्-
पथ्यायः । घारः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रघुः । १ । ५१ ।
“सैकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणोऽजितहृत्-
कम् ।
विश्वासाय विहङ्गानामालबालाञ्चुपायिनाम् ॥
तथास्य गुणाः ।
“सैकः अमग्नोऽनिलहृत्तन्निप्रसाधकः ।
क्षताग्निदग्धाभिहतविष्टृष्टानां रुजापहः ॥
जलसिक्तस्य वक्षन्ते यथा मूलेऽङ्गुरास्तरौ ।
तथा धातुविहृतिर्हिंसे हसिक्तस्य जायते ॥”
इति सुश्रुते चिकित्सास्थाने २४ अध्याये ॥
सैकपात्रं, स्त्री, (सैकाय पात्रम्) जलसैचना-
धारः । सिंउनी इति भाषा । तत्पथ्यायः ।
सैचनम् ३ । इत्यमरः । १ । १० । १३ ॥
सैकिमं, स्त्री, (सैकेन निर्हृत्तमिति । सैक + “भाव
प्रत्ययान्तादिमप् वक्ष्यः ।” ४।४।२०। इत्यस्य
वार्त्तिकोक्त्या इमप्) । मूलकम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (सैकिनर्हृत्, त्रि ॥)

सैतुः

सैता, [स्त्री]पुं, (सिञ्चति रेतः । सिच् + ष्ट्) ।
भर्ता । इति हेमचन्द्रः ॥ सैचनकर्त्तरि, त्रि ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३२ । १५ ।
“सैकोव कोशं सिञ्चिषे पिबध्वे ॥”)
सैकं, स्त्री, (सिञ्चत्यनेनेति । सिच् + “दाक्षीणसदु
युजेति ।” ३ । २ । १८२ । इति ऋषि इन् ।)
सैकपात्रम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
सैचकः, पुं, (सिञ्चतीति । सिच् + क्तुल्) । सैचः ।
सैककर्त्तरि, त्रि । इति मेदिनी ॥
सैचनं, स्त्री, (सिच् चरणे + ष्टुट्) । चरणम् ।
सैकः । (यथा, मार्कण्डेये । ३१ । १३ ।
“भुक्ता चाचामतां यच्च जलं यच्चाङ्घ्रिसिचने ।
ब्राह्मणानां तथैवान्ये तेन ढट्तिं प्रयान्ति वै ॥”)
नौकायाः सैकभाजनम् । इति मेदिनी ॥
(अभिषेकः । यथा, महानिर्वाणो । २ । ११५ ।
“तद्दृश्यांश्चिन ह्वनं तर्पणं तद्दृश्यांश्चतः ।
सैचनं तद्दृश्यांश्चिन तद्दृश्यांश्चिन सुन्दरि ! ॥”)
सैटुः, पुं, फलविशेषः । तरमुज इति भाषा । तत्-
पथ्यायः । चेलानः २ चित्रफलम् ३ सुखाशः ४
राजतेमिषः ५ लतापनसः ६ नाटान्नः ७ ।
इति त्रिकाण्डशेषः जटाधरश्च ॥
सैतिका, स्त्री, अयोध्या । इति भूतशब्दितन्त्रम् ॥
सैतुः, पुं, (सिनोति बध्नाति जलमिति । सिञ्च
बन्धने + “सितनिगमिसीति ।” उणा० १ ।
७० । इति तुन् । चैत्रादेरासिः । इत्यमरः ।
२ । १ । १४ ॥ तत्पथ्यायः । आली २ । इति
भरतः ॥ पूरणः ३ पिण्डलः ४ । इति हारा-
वली ॥ पङ्कारः ५ जङ्गलः ६ सञ्चरः ७ । इति
जटाधरः ॥ पिण्डलः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
धरणः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥* तद्दृश्यांश्चि-
फलं यथा,—
“सैतुप्रदानादिन्द्रस्य लोकमाप्नोति मानवः ।
प्रपाप्रदानाद्दरुणलोकमाप्नोत्यसंशयम् ॥
संक्रमाणान्तु यः कर्त्ता स स्वर्गं तरते नरः ।
खगलोके च निवसेदिष्टकासैतुक्तु सदा ॥”
इति मठादिप्रतिष्ठातन्त्रम् ॥* ॥
वरुणहृत्चः । इति मेदिनी राजनिर्घण्टश्च ॥
(अस्य पथ्यायो गुणाश्च यथा,—
“वरुणो वराणः सैतुस्तुक्तुकोऽग्निदीपनः ।
वरुणः पित्तलो मेदो अश्वकृच्छ्राश्रमाहृतान् ॥
निहन्ति गुल्मवातास्रक्रिमोक्षोष्णोऽग्निदीपनः ।
कषायो मधुरस्तिक्तः कटुको रुचको लघुः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
प्रणवः । इति तन्त्रसारः ॥ अपि च ।
“मन्त्राणां प्रणवः सैतुस्तुसैतुः प्रणवः स्मृतः ।
सवत्यनीकतं पूर्वं परस्ताश्च विशीर्यते ॥
नमस्कारो महामन्त्रो देव इत्युच्यते सुरैः ।
हिजातौनामयं मन्त्रः शूद्राणां सर्वकर्म्मणि ॥
अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।
वेदत्रयात् समुहृत्य प्रणवं निर्ममे पुरा ॥
स उदात्तो हिजातीनां रात्रां स्यादनुदात्तकः ।
स्वरितश्चोच्चातानां मनसापि तथा करेत् ॥

चतुर्दशवारो योऽसौ सेतुरीकारसंज्ञकः ।
स चानुस्वारचन्द्राभ्यां शूद्राणां सेतुव्यति ॥
निःसेतुश्च यथा तोयं चणामिन्नं प्रसर्पति ।
मन्त्रस्तथैव निःसेतुः चणात् चरति यज्वनाम् ॥
तस्मात् सर्वेषु मन्त्रेषु चतुर्वर्णां द्विजादयः ।
पाश्र्वयोः सेतुमादाय जपकर्म्म समारभेत् ॥
शूद्राणामादिसेतुर्वा द्विसेतुर्वा यथेच्छतः ।
हे सेतू वः समाख्याताः सर्वदेव द्विजातयः ॥”
इति कालिकापुराणे ५५ अध्यायः ॥
सेनुकः पुं, (सेतुरेव । स्वार्थे कन् ।) वरुणह्वयः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सेतुबन्धः पुं, (सेतोर्बन्धः ।) लङ्गागमनार्थञ्चौराम-
कृतसमुद्रबन्धनसेतुः । तत्पर्यायः । समुद्राहः २।
इति जटाधरः ॥ तद्विवरणं यथा,—
“ततोऽब्रवीद्ब्रह्मणेन सागरो विनयान्वितः ।
नलः सेतुं करोत्वस्मिन् जले मे विश्वकर्म्मणः ॥
सुतो धीमान् समर्थोऽस्मिन् कार्यं लब्धवरो
हरिः ।
कोत्तिं गायन्तु ते लोकाः सर्वलोकमलापहाम् ।
इत्युक्त्वा राघवं नत्वा यथी सन्धुरदृश्यताम् ।
ततोरामस्तु सुधीवलक्षणभ्यां समन्वितः ।
नलमाज्ञापयच्छोभं वानरैः सेतुबन्धने ॥
ततोऽतिदृष्टः प्रवर्गन्द्ययुषे-
र्महानर्गन्दप्रतिमैर्युतो नलः ।
बबन्ध सेतुं श्रतयाजनायतं
सुविस्तरं पर्वतपादपैट्टेदम् ॥”
इति श्रीमद्बाल्मीकिरामायणे लङ्काकाण्डे ३५ ॥
“सेतुमारभ्यमाणस्तु तत्र रामेश्वरं शिवम् ।
सङ्कल्पानियतो गत्वा पुरो वाराणसो नरः ॥
आनाय गङ्गासलिलं रामेश्वरमभिषिष्य च ।
स्मिन् समुद्रे तद्वारि ब्रह्म प्राप्नोत्वसंशयः ॥
कृतानि प्रथमेनाह्वा योजनानां चतुर्दश ।
द्वितीयेन तथा चाह्वा योजनानाञ्च विंशतिः ॥
तृतीयेन तथा चाह्वा योजनान्ये कर्त्विश्रतिः ।
चतुर्थेन तथा चाह्वा हाविश्रति तथा कृतम् ॥
पञ्चमेन त्रयोविंशयोजनानां समन्ततः ।
बबन्ध सागरे सेतुं नलो वानरसत्तमः ॥
तेनैव जग्मुः कपयो योजनानां शतं द्रुतम् ।
असंख्याताः सुविलासिं रुरुहुः प्रवर्गोत्तमाः ॥
आरुह्य मार्कतिं रामा लक्ष्मणाऽप्यङ्गदं तथा ।
दिदृक्षु राघवो लङ्कां नानाचित्रध्वजाकुलाम् ॥”
इति तत्रैव ४ अध्यायः ॥
(चेत्त्रादेरालिबन्धनम् । यथा, महाभारते ।
७।८४।२।
“गतोदके सेतुबन्धो यादृक् तादृगयं तव ।
विलासो निष्कलो राजन् मा शुचा भरतषभ ॥”
सेतुभेदो, [न] पुं, (सेतुं भिनत्तीति । भिद् +
र्षिनिः ।) दन्तोह्वयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सेतुह्वयः पुं, (सेतुनामको ह्वयः ।) वरुणह्वयः ।
इति शब्दमाला राजनिर्घण्टे ॥ (अस्य
पर्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“वरुणस्त्रिभुवाकश्च सेतुह्वयोऽश्रसां प्रतिः ॥”)

सिंघ, स्त्री, (सीयतेऽनेनेति । सिञ् बन्धने +
“दाक्षीशसयुजति ।” ३।२।१८२ । इति
द्रुन् ।) निगडः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ वेङ्गो
इति भाषा ॥
सेना, स्त्री, चतुर्विंशतिहस्ताहंस्यातृणां तृतीया
माता । इति हेमचन्द्रः ॥ इनेन प्रभुणा सह
वर्तते या । (यथा, सिनोति शत्रुमिति । सिञ्
बन्धने + “कृञ्जुषीति ।” उणा० ३।१० ।
इति नः । स च नित् । टाप् ।) चतुरङ्गबलम् ।
फौज इति पारस्यभाषा । (यथा, रघुः । १।१८।
“सेनापरिच्छदस्तस्य ह्यमिवायसाधनम् ।
शास्त्रकुण्डिता बुद्धिर्मीर्षी धनुषि चातता ॥”)
तत्पर्यायः । ध्वजिनो २ वाहिनो ३ पूतना ४
अनौकिनो ५ चमूः ६ वरुथिनो ७ बलम् ८
सैन्यम् ९ अक्रम् १० अनौकम् ११ । इत्य-
मरः । २।८।७८ ॥ वाहना १२ पूतना १३
गुल्मिनो १४ वरचक्षुः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
केचित्तु ध्वजिन्यादि सप्तकं सेनायाम् । बलादि
चतुष्कं सेनाङ्गे इत्याहुः । अतएव ध्वजिन्यादि
सप्तकं सामान्येन सेनायाम् । बलादि चतुष्कन्तु
सामान्येन सेनायां सेनाङ्गे च इति मतम् ॥
इति भरतः ॥
सेनाङ्गं, स्त्री, (सेनाया अङ्गम् ।) हृद्यश्वरथ-
पदातीनां समूहः । यथा,—
“हृद्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चक्षयम् ॥”
इत्यमरः । २।८।३३ ॥
(यथा, हृद्यसंज्ञितायाम् । ११।४२ ।
“सेनाङ्गेषु तृपाणां गृह्यतश्शैलेषु चापि
देशानाम् ॥”)
सेनाचरः, त्रि, (सेनायां चरतीति । चर +
“भिच्चासेनादायेषु ।” ३।२।१७७ इति टः ।)
सैन्यानुगामो । सेनया सह गन्ता । इति
कंचित् ॥ (यथा, महाभारते । १।१३०।१४।
“सृगयाश्चरतो राज्ञः शान्तनोश्च यदृच्छया ।
काञ्चित् सेनाचरोऽरुण्ये मियुनं तदपश्यत ॥”)
सेनानोः, पुं, (सेनां नयतीति । नो + “सत्सृष्टि-
पेति ।” ३।२।६१ । इति क्लिप् ।) कार्त्तिकेयः ।
इत्यमरः । १।१।४२ ॥ (यथा, रघुः । २।३०।
“अथैनमद्रे स्तनया शशोच
सेनान्यामालीढमिवासुरास्त्रैः ॥”)
वाहिनोपतिः । इति चामरः । २।८।६२ ॥
(यथा, महाभारते । ४।२।६ ।
“स तु कामाग्निघ्नतमः सुदृष्ट्यामभिगम्य वै ।
प्रहसन्निव सेनानोरिदं वचनमब्रवीत् ॥”)
सेनापतिः, पुं, (सेनायाः पतिः ।) कार्त्तिकेयः ।
(कंचित् वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, महा-
निर्वाणतन्त्रे १।१४ ।
“किमुच्यते महाप्राज्ञे कथ्यतां प्राणवत्तमे ।
यदकथ्यं गणेशेऽपि स्कन्दे सेनापतःवपि ॥”)
अनौकाधिपतिः । इति मेदिनी ॥ अस्य
पर्यायः । सेनानोः २ वाहिनोपतिः ३ । इत्य-
मरः । २।८।६२ ॥ सेनापतिश्चक्षयं यथा,—

“कुलीनः श्रीकसम्यको धनुर्वेदविशारदः ।
हेस्तिप्रिचाश्रिचासु कुशलः सख्यभाषणः ॥
निमित्ते शकुनज्ञाने वेत्ता चैव चिकित्सते ।
कृतज्ञः कर्मणां शूरस्तथा क्लेशसहो ऋजुः ॥
व्यूहतत्त्वविधानज्ञः फल्गुसारविशेषवित् ।
राज्ञा सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियो-
ऽथवा ॥”
इति मातृस्ये राजधर्मो । २१५। ८—१० ॥
सेनापती वर्णनीयानि यथा,—
“सेनापतिर्जितावासः स्वामिभक्तः सुधीरभीः ।
अभ्यासी वाहने शस्त्रे शास्त्रे च विजयी रणे ॥”
इति कविकल्पलतायाम् । स्तवके वर्ण्यस्मिति-
नाम ३ कुसुमम् ॥
सेनामुखं, स्त्री, (सेनाया मुखम् ।) पत्तिचयः । स तु
सेनासङ्गाविशेषः । तदयथा । हस्तो ३ रथः ३
अश्वः ८ पदातिः १५ समुदायेन त्रिंशत् ३० ।
इत्यमरः । २।८।८१ ॥ (यथा च महा-
भारते । १।२।१८ ।
“एको रथो गजसैको नराः पञ्च पदातयः ।
त्रयश्च तुरगास्तजज्ञेः पत्तिरित्यभिधीयते ॥
पत्तिन्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः ॥”)
पुरहारसंमुखपत्तिपथः । इति कंचित् ॥
सेनारक्षः, पुं, (सेनां रक्षतीति । रक्ष + षण् ।)
सेनारक्षकप्रहरिकादिः । तत्पर्यायः । सेनिकः २ ।
इत्यमरः । २।८।६१ ॥
सेफः, पुं, शिफः । इति जटाधरः ॥
सेमन्तो, स्त्री, पुष्यविशेषः । सेऽन्तो इति भाषा ।
यथा, नारसिंहे ५२ अध्याये ।
“चम्पकानां पुष्यशतादशोऽं पुष्यमुत्तमम् ।
अशोकानां सहस्रादि सेमन्तो पुष्यमुत्तमम् ॥”
सेराहः, पुं, पोयुषवर्णाश्वः । स तु दुग्धवच्छेत्तवर्णः
इति हेमचन्द्रः ॥
सेरुः, त्रि, (सिञ् बन्धने + “दाधेऽसिग्रदसदो
रुः ।” ३।२।१५८ । इति रुः ।) बन्धन-
कर्त्ता । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
सेल, ऋ, चालगत्वीः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वा०
पर०-सक० सेट् ।) ऋ, असिसेवत् । इति
दुर्गादासः ॥
सेलुः, पुं, शैलुह्वयः । स तु श्लेषातकः । इति
भरतद्विरूपकायः ॥
सेव, अङ्, ऋ सेवनं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वा०-
उभ०-आत्म० च-सक०-सेट् ।) अ, सेवति
सेवते । उ, सेवते । ऋ, असिसेवत् । सेवन
आराधनं उपभोगः आश्रयणश्च । विष्णुं सेवते ।
सुखं सेवते । तीर्थं सेवते साधुः । अन्ये त्वस्मात्
परस्मैपदमन्वयमानाः । नोच समृद्धमपि सेवति
नोच एव । स्वाधीनं विभवेऽप्यहो नरपतिं
सेवन्ति किं मानिनः ॥ इत्यादौ गणकृतानित्य-
त्वमाहुः । इति दुर्गादासः ॥
सेवं, स्त्री, (सेव्यते यादिति । सेव + षञ् ।) सेव-
फलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायी
गुणाश्च यथा,—

“सृष्टिप्रमाणं वदन् सेव संवितिकाफलम् ।
सेवं समीरपित्तज्ञं हृद्यं कफकृद्गुरुः ।
रसे पाके च मधुरं शिशिरं रुचिशुक्रकृतम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सेवकः, पुं, (सेवते इति । सेव + क्वल् ।) प्रसे-
वकः । इति मेदिनी ॥
सेवकः, त्रि, (सेवते इति । सेव सेवने + क्वल् ।)
अनुजीवी । भूत्यः । इति मेदिनीशब्दरत्नावलीः
(यथा, हृद्यत्संहितायाम् । ५ । ३४ ।
“पूर्वेषु सलिलपूर्णां करोति वसुधां समागतो
देवः ।
यथात् कर्षकसेवकबीजविनाशाय निर्दिष्टः ॥”)
तस्य प्रभुसन्निधौ प्रश्रवणक्षमत्वं यथा,—
“किङ्करः किङ्करो वापि सर्वथा प्रष्टुमीश्वरः ।
यो यस्य सेवानिरतः स कं पृच्छति तं विना ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णसहस्रनाम्ने १३ अध्यायः ॥
(भाष्ययिता । यथा, भागवते । ४ । १६ । १६ ।
“दृढव्रतः सत्यमन्यो ब्रह्मण्यो हृदसेवकः ।
शरण्यः सर्वभूतानां मानदो दीनवत्सलः ॥”)
सेवकालुः, पुं, निशाभङ्गाह्वकः । दुग्धपिया इति
ख्यातः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सेवती, स्त्री, पुण्यविशेषः । सं उतो इति भाषा ।
तत्पर्यायगुणाः ।
“शतपत्नी तरुण्युक्ता कर्णिका चारुकेसरा ।
महाकुमारो गन्धाद्या लक्षपुष्पातिमञ्जुला ॥
शतपत्नी हिमा हृद्या ग्राहिणी शुक्रला लघुः ।
दोषत्रयासजिह्वर्णा तिक्ता कट्टी च पाचनी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
सेवधिः, पुं, (सेवः सेवनं धीयतेऽस्मिन्निति । सेवां
धिना निधिलाभाभावादित्यर्थः । धा + क्रिः ।)
निधिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तालव्य-
शकारादिरप्ययम् ॥
सेवनं, स्त्री, (सेव तन्तुसन्ताने + ल्युट् ।) सूच्या-
दिना वस्त्रादिसेवनम् । सेलाइ इति सेयासो
इति च भाषा । तत्पर्यायः । सेवनम् २ सूतिः
३ । इत्यमरः । ३ । २ । ५ ॥ उतिः ४ व्युतिः ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ [यथा, सुश्रुते । १ । ८ ।
“सूच्यः सेवने । इत्यष्टविधे कर्मण्युपयोगः
शस्त्राणां व्याख्यातः ॥” ॥ सेव सेवनं + ल्युट् ।)
उपास्ताः । उपासना । इति मेदिनी ॥ (यथा,
भागवते । ४ । १८ । १६ ।
“तमन्वीयुर्भोगवता ये च तत्सेवनीत्सुकाः ॥”
आश्रयः । यथा, भागवते । ७ । १२ । २० ।
“सत्यानृतश्च बाणिव्यं खड्गतिर्नीचसेवनम् ।
वर्जयेत् तां सदा विप्रो राजन्यश्च जुगुप्सिताम् ॥”
उपभोगः । यथा, मनुः । ११ । १७८ ।
“यत् करोत्येकरात्रेण हृषलोभवनात् हिजः ।
तन्नं श्वभुग्नपक्षित्यं त्रिभिर्वर्षेष्वप्योहति ॥”)
सेवनी, स्त्री, (सीव्यत्यनयेति । सिव + ल्युट् ।
उाप् ।) सूची । इति हेमचन्द्रः ॥ शरीरा-
वयवसंयोगविशेषः । यथा,—
“सेवन्धः सप्त तासान् भवेद्युः पञ्च मस्तके ।

एका शेषसि जिह्वायामेको विद्येत्ताः क्वचित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(यथा च माधवकरसंगृहीतरुग्निस्त्रियेऽश्वथ्य-
धिकारे ।
“सामान्यलिङ्गं रुद्राभिसेवनीवस्तिमूर्धसु ॥”)
सेवा, स्त्री, (सेव सेवने + “गुरोश्च हलः ।” ३ ।
३ । १०३ । इत्यः । टाप् ।) सेवनम् । तत्प-
र्यायः । खड्गतिः २ । इत्यमरः । २ । ८ । २ ॥
(यथा, मनुः । ४ । ६ ।
“सत्यानृतश्च बाणिव्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
सेवाखड्गतिराख्याता तस्मात् तां परिवर्जयेत् ॥”)
आराधना । उपभोगः । आश्रयणम् ॥ इति
सेवधाल्पर्यदर्शनात् ॥ (यथा, मनुः । १२ । ८७ ।
“वेधाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणाञ्च संयमः ।
अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम् ॥”)
अथ माघादिहादशमासेषु विष्णुसेवाविधिस्तत्
फलञ्च । यथा,—
व्यास उवाच ।
“विप्र हादशमासेषु माघादिषु सनातनः ।
पूजितव्यो विधानैश्च शृणु तानि वदाम्यहम् ॥
माघे मासि समायाते सर्वमासोत्तम शुभे ।
आमिषं भैयुनश्चैव वर्जयेद्द्वेषावो जनः ॥
प्रातःस्नानी भवेन्नित्यं तैलान्यपि च वर्जयेत् ।
हिर्भाजनं परान्नञ्च माघे मासि परित्यजेत् ॥
प्रातः शुक्लाश्वरधरः कृतपञ्चमहाध्वरः ।
सपर्यामारभेद्विष्णोः स्थिरहृत्तो हि वैष्णवः ॥
ईषदुष्णजलेर्द्विष्यैः स्नापयेद्विष्णुमन्त्रयम् ।
अतिस्नाने चन्दनेश्च विष्णोरङ्गञ्च लेपयेत् ॥
पूजायं जगदीशस्य देवदेवस्य चक्रिणः ।
प्रक्षालितानि पात्राणि जलहीनानि कारयेत् ॥
स्नापयित्वा जगन्नाथमीषदुष्णजलेस्ततः ।
प्रोञ्चितव्य तच्छरीरं दिव्यवस्त्रेण यत्नतः ॥
सलिलेरीषदुष्णैश्च यः स्नापयति केशवम् ।
माघे मामि हिजयेष्ठ फलं तस्य मयोचरते ॥
विमुक्तः पातकः सर्वैर्जन्मजन्मान्तरार्जितैः ।
इह भुक्त्वा सुखं सर्वं शेषं याति हरैर्गृहम् ॥
यत्रात् प्रक्षाल्य पात्राणि कृत्वा हीनानि
वारिभिः ।
यः पूजयेज्जगन्नाथं तस्य पुण्यं निशामय ॥
इह भुक्त्वा वरान् भोगान् रागशोकविवर्जितः ।
अन्ते युगसहस्राणि तिष्ठेत् केशवमन्दिरं ॥
प्रभातेऽपि च सन्ध्यायां पुरतश्चक्रपाणिनः ।
ज्वलन्तं स्थापयेद्द्विजं निर्धमं वैष्णवो जनः ॥
श्रीतस्यावरणार्थाय प्रातः सायञ्च यो जनः ।
माघे विष्णुं यतो वक्त्रं ज्वालयेत्तत्फलं शृणु ॥
इह भुक्त्वा खिलान् भोगान् पुण्यपौत्रसमन्वितः ।
अन्ते विष्णुपुरं याति देवतैरपि दुर्लभम् ॥
यथैवात्मा तथा विष्णुः सन्देहो नात्र विद्यते ।
तस्मादात्मानुमानेन विष्णुसेवा विधीयते ॥
प्रभाते रौद्रदेशे च पवित्रे स्थापयेद्हरिम् ।
न भुनक्ति हिजयेष्ठ यावत् शीतं सुदुःसहम् ॥
स्नपन्तं देवदेवेशं पयस्त्रोपरि केशवम् ।

स्नापयेन्नशि निर्वर्तते देशे च वैष्णवो जनः ॥
न प्राप्नोति यथा शीतं देवदेवो जगद्गुरुः ।
शुक्लैः पवित्रैर्द्विष्यैस्तं वस्त्रै राष्ठादयेह धः ॥
आत्मनः कुरुते मर्त्यां यथा शीतनिवारणम् ।
तथा शीतक्षयं कुर्याद्देवदेवस्य चक्रिणः ॥
क्षीरेण स्नापयेद्यस्तु माघे मासि जनार्दनम् ।
तस्मै देवोत्तमो विष्णुः सन्तुष्टो न ददाति किम् ॥
यः पूजयेत् सकृन्माघे स्नापयित्वा जनार्दनम् ।
नारिकेलोदकैर्दुग्धैः फलं तस्य वदाम्यहम् ॥
नरकाभ्यो मज्जमानान् दुस्तरं स्वेन कर्मणा ।
उद्धृत्य कोटिपुरुषान् मन्दिरं याति चक्रिणः ॥
माघे मासि च शुक्लायां कृष्ण्यां हिजसत्तमः ।
एकादश्याञ्च सप्तम्यां हरिः पूज्यो विशेषतः ॥
दातव्यो देवदेवाय सपत्न्याय मुरारये ।
पायसोऽपूपसहितो माघे मासि दिने दिने ॥
अपूपं पायसं यस्तु माघे यच्छति चक्रिणे ।
तस्य पुण्यमहं वच्मि शृणु वैष्णव जैमिने ॥
अन्ते विष्णुपुरं गत्वा मन्वन्तरचतुष्टयम् ।
भुङ्क्ते मनोरथान् भोगान् प्रसादाच्चक्रपाणिनः ॥
पुनरागत्य धरणीं चक्रवर्तीं नृपो भवेत् ।
भुङ्क्ते भोगञ्च सुचिरं मृतो याति हरैर्गृहम् ॥
पञ्चम्याञ्चैव सप्तम्यामेकादश्याञ्च जैमिने ।
अशक्त्या वैष्णवो दद्यात् परमाज्ञं मुरारये ॥
कृष्णपक्षाहिजयेष्ठ शुक्लपक्षो विशिष्यते ।
शुक्लपक्षे तिथिवासु दद्यादन्नं मुरारये ॥
एकाहमपि यो माघे विष्णवे दैत्यजिष्णवे ।
सापूपं पायसं दद्यात् तस्य दुर्लभो हरिः ॥
यत्कश्चित् विष्णुत्सर्गं माघे मासि प्रदोयते ।
तदक्षयं भवेत् सर्वं कोऽपि नास्त्वत्र संशयः ॥
माघे मासि कृतं कर्म शुभं वाशुभमेव च ।
तस्य नास्ति क्षयं विप्र मन्वन्तरशतैरपि ॥
माघे चम्पकपुष्पेण योऽर्चयेत् कर्मलापतिम् ।
स गच्छेत् परमं धाम विमुक्तः सर्वपातकैः ॥
यावन्ति स्वर्णपुष्पाणि दीयन्ते चक्रपाणये ।
तावत् युगसहस्राणि स्थीयते विष्णुमन्दिरं ॥
मेरुतुल्यसुवर्णानि दत्त्वा भवति यत् फलम् ।
एकेन स्नानपुष्पेण दत्त्वा भवति तत् फलम् ॥
सुवर्णपुष्पं विप्रेन्द्र सर्वदा केशवप्रियम् ।
माघे मासि विशेषेण पवित्रे केशवोपमे ॥
सुवर्णकुसुमेर्द्विष्येन नाराधितो हरिः ।
रत्नैर्हीनः सुवर्णाद्यैः स भवेज्जन्मजन्मिन् ॥”
इति पाञ्चे क्रियायोगसारे ८१० अध्यायौ ॥ ॥
व्यास उवाच ।
“फाल्गुने ब्राह्मणश्रेष्ठ श्रीकृष्णं सुरवन्दितम्
पूजयेद्भक्तिभावेन प्रत्यहं वैष्णवो जनः ॥
फाल्गुने स्नापयेद्यस्तु सर्पिषा देवकोष्ठतम् ।
फलं तस्य प्रवक्ष्यामि मत्तः सम्यक् निशामय ॥
सर्वयज्ञफलं प्राप्य सर्वदानफलं तथा ।
अन्ते याति हरिः स्थानं सर्वपापविवर्जितः ॥
युगकोटिसहस्राणि भुक्त्वा भोगं हरैर्गृहे ।
तत्रैव मोक्षमाप्नोति संप्राप्य ज्ञानमुत्तमम् ॥
यस्तु यच्छति कृष्णाय शिशिरे गोपमूर्तये ॥

तिलानां मोदकं दिव्यं स गच्छेद्विरमन्दिरम् ॥
 यो दुग्धलड्डुकं दद्यात् केशवाय महात्मने ।
 स पिवेददृतं ज्ञात्वा मन्वन्तरशतावधि ॥
 हरये ललितं सुखं यस्तु यच्छति जैमिने ।
 तस्य विष्णुः प्रसन्नात्मा हिनसि भवबन्धनम् ॥
 विचित्रफाणितं यस्तु दद्याद्भगवते हिज ।
 भन्ते शक्रपुरं गत्वा स भवेत् सुरवन्दितः ॥
 निर्मलां शर्करां यच्छेदयस्तु कृष्णाय भक्तिमान् ।
 स किं न लभते विप्र वासुदेवप्रसादतः ॥
 सुपक्वं फालगुणे मासि मधुरं वरदौफलम् ।
 यस्तु यच्छति कृष्णाय फलं तस्य मयोच्यते ॥
 इह भुङ्क्ते सुखं सर्वं पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
 भन्ते हरिगृहं याति रथमारुह्य शोभनम् ॥
 न दद्याद्गुडसंयुक्तं हरये वरदौफलम् ।
 भक्षानादन्नाह्णश्रेष्ठ दद्याच्चैवारी भवेत् ॥
 फालगुणे मासि यो दद्याद्हरये दाडिमीफलम् ।
 सुपक्वं तत्फलं विप्र वदतो मे निशामय ॥
 तत्र यावन्ति बीजानि तिष्ठन्ति दाडिमीफले ।
 तावन्मन्वन्तरं विष्णोर्गृहे तिष्ठति वैष्णवः ॥
 फालगुणे मासि यो दद्याद्हरये गुडपिष्टकम् ।
 सविज्ञो यो हिजश्रेष्ठ वाजिमधसहस्रकृत् ॥*॥
 चैत्रे मासि हिजश्रेष्ठ मधुना मधुसूदनम् ।
 स्नापयेत्प्रभते मत्स्यस्त्रिदशोः परमं पदम् ॥
 मधुना स्नापयेत् यस्तु नारायणमनामयम् ।
 न चर्चा क्रियते तस्य कदाचिद्रविसुनुना ॥
 चैत्रे किंशुकपुष्पेण योऽर्चयेत् कमलापतिम् ।
 तन्नाम चित्रगुप्तेन पञ्चिकायां न लिख्यते ॥
 चैत्रिके जगतामोशं कृष्णं तिलकपुष्पकैः ।
 यजतो नास्ति वै जन्म पुनरस्मिन् मद्योतले ॥
 कृष्णं वञ्जलपुष्पेण सर्वदेवशरोर्मणिम् ।
 पूजयेन्ननुजो विप्र लभते नापदं क्वचित् ॥
 वासन्तीभिः सुगन्धाभिर्वसन्ते यस्तु पूजयेत् ।
 भगवन्तं परात्मानं स देवैरपि पूज्यते ॥
 जयाकिशलयैर्ह्यैरखण्डैर्योऽर्चयेद्हरिम् ।
 तं वदन्ते समुत्थाय स्वयं पीठादयमोऽपि च ॥
 धात्रोपतेनैवोनेनैव कोमलैर्हरिमर्चयन् ।
 अचिरंशैव लभते सकलं वाञ्छितं जनः ॥
 शाण्ड्याखण्डपत्रैश्च धुस्तूरैश्चार्कपुष्पकैः ।
 योऽर्चयेद्दिव्यमोशश्च स संसाराब्धिपारगः ॥
 यो दद्याद्दिव्ये विप्र कदलीफलमुत्तमम् ।
 शक्राद्यास्त्रिदशाः सर्वे वदन्ते तमहर्षिणम् ।
 यो दद्याच्चैत्रिके मासि भक्ष्या गोपालरूपिणे ।
 गोधूमपिष्टकं विप्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ * ॥
 आयाते माधवे मासि पवित्रे माधवप्रिये ।
 आमिषं मैथुनं तैलं विष्णुभक्तः परित्यजेत् ॥
 प्रातः समाचरेत् स्नानं माधवे मासि वैष्णवः ।
 परित्यजेत् पराजन्म न च कुर्यात् हिभोजनम् ॥
 प्रभाते पूजयेद्दिव्यं पूर्वोक्तविधिना हिजः ।
 वैशाखे स्नापयेद्दिव्यं पुष्पावसितवारिणा ॥
 स्नापयेत् शीततोषेण सन्ध्यापर्यन्तमचुरतम् ।
 त्रिसन्ध्यां पूजयेद्भक्ष्या नैवद्यैर्विधेः प्रभुम् ॥
 वैशाखे चामससगुम्भिलक्ष्मीपतिरसङ्कतः ।

न किं ददाति विप्रपतेः परमेश्वरः ॥
 वैशाखे मासि यो दद्यात् यवाकं चक्रपाणये ।
 तस्य पुण्यानि संख्यातुं कः समर्थोऽस्ति पण्डितः ॥
 यत्किञ्चिन्माधवे मासि माधवप्रोतिष्ठेते ।
 दायते मानवैर्विप्र तत् सर्वमन्नं भवेत् ।
 यदन्यत् सुकृतं कर्म क्रियते मासि माधवे ।
 माधवप्रोतये विप्र न्नं तस्य न विद्यते ॥
 वैशाखो दुर्गमो मासः सर्वकामफलप्रदः ।
 पूजितो हरिस्तत्र हित्वा काश्चिद्विद्वानपि ॥
 एकाहमपि यः पूजां वैशाखे कुरुते हरिः ।
 शतवर्षं हरिं यद्वा यत् फलं लभते स तत् ॥
 वैशाखे मासि यः कुर्यात् प्रपां माधवतृष्टये ।
 दिने दिनेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 वैशाखे सिन्धुयुक्तं विष्णुमश्वत्यरूपिणम् ।
 चतुर्वर्गफलावासिहेतवे वैष्णवा जनः ॥
 गण्डूषमात्रतोषेण कुर्याद्योऽश्वत्यसंचनम् ।
 सोऽपि याति परं स्थानं विमुक्तः पाप-
 कोटिभिः ॥

व्यास उवाच ।

मात्ताहेवः स्वयं विष्णुरश्वत्योऽखिलविश्वराट् ।
 तद्भक्तिं कुर्वतः पुंसो विद्यते नाशुभं क्वचित् ॥
 अश्वत्यं सेवते यस्तु विष्णुं बुद्ध्या नरोत्तमः ।
 तस्य प्रसन्नो भगवान् ददाति परमं पदम् ॥”
 इति पाप्मो क्रियायोगसारे ११ अध्यायः ॥*॥

व्यास उवाच ।

“ज्येष्ठे मासि हिजश्रेष्ठ भगवन्तं जनार्दनम् ।
 पूजयेद्भक्तिभावेन जलैः संख्याय शीतलैः ॥
 उहत्तनश्च दातव्यं सुगन्धामलकैः तथा ।
 तैलं सुगन्धं हरये शोषकाले दिने दिने ॥
 सुवासितं शीतलं च मन्दिरंऽतिमनाहरि ।
 प्रत्यहं कमलाकान्तं स्थापयेत् जलमण्डपे ॥
 न रौद्रदेशे विप्रेन्द्र सधर्म रत्ननालय ।
 न सूतिकाण्डे चैव स्थापयेत् कमलापतिम् ॥
 चामरैर्वीजितः श्वेतैः सुदोषैः कमलापतिः ।
 ज्येष्ठे मासि हिजश्रेष्ठ सुप्रोतः किं न यच्छति ॥
 मयूरपुच्छश्वजनेनिदाघे पूजितो हरिः ।
 ददात्यभिमतं सर्वं अचिरंणव सत्तम ॥
 तालहस्तकवार्तनं पवित्रास्त्रवायुना ।
 यैर्धीषं वीज्यते विष्णु स्तं सर्वं स्वर्गगामिनः ॥
 यो गात्रलेपनं कुर्यात् सुवन्द्यैर्यस्यैह मेः ।
 शोषे हरेश्वन्देनैव स विश्वमाधवो तनुम् ॥
 गन्धैर्गमदाद्यैश्च यो लिप्येन्माधवो तनुम् ।
 उष्णामे हिजश्रेष्ठ स सुक्ता नात्र संशयः ॥
 प्रफुल्लकुसुदोद्याने तुलसीकानने तथा ।
 सन्ध्यायां स्थापयेद्दिव्यं देश धोरसमीरणे ॥
 स्रगभिः पाटलिपुष्पाणां येन विष्णु रसङ्कतः ।
 ज्येष्ठे मासि स विप्रो यो वाजिमधसहस्रकृत् ॥
 यस्तु सुक्तावली दद्यात् शोषं शोपतये जनः ।
 भूपालत्वं हरिस्तस्मै यच्छेज्जन्मनि जन्मनि ॥
 यस्तु मण्डयति शोषं शौक्यं मणिमालया ।
 तस्य पुष्पफलं विप्र वदतो मे निशामय ॥
 यावद्ब्रह्मा स्रजत्येतत् जैमिने सकलं जगत् ।

तावद्दिव्यपुरं तिष्ठेन्मणिमालाविभूषितः ॥
 सुवर्णाभरणैस्तु रजताभरणैस्तथा ।
 कृष्णं मण्डयति शोषं सोऽपि तत्फलमाप्नुयात् ॥
 विचित्रं यस्तु पर्यङ्कं सगण्डकं प्रयच्छति ।
 हरये देवदेवाय न स्याद्दुःखो कदापि सः ॥
 शोषकाले न देयानि गुरुणि वसनानि च ।
 हरये ब्राह्मणश्रेष्ठ देयं तस्य शुकं शूचि ॥
 यस्तु चूतफलेर्दिव्यैः सुपक्कैः पूजयेद्हरिम् ।
 भन्ते शक्रपुरं गत्वा स पिवेददृतं मुदा ॥
 पियालानां फलैः पक्कैर्योऽर्चयेत् कमलापतिम् ॥
 सोऽपि तत्फलमाप्नोति किमन्ये च्चुभाषितैः ॥
 निदाघे हरये दद्याद्यवागुमतिशीतलाम् ।
 नानाव्यञ्जनसंयुक्तां श्रद्धया वष्णवो जनः ॥*॥
 आषाढे मासि विप्रेन्द्र देवदेवं जगत्पतिम् ।
 दधिभिः स्नापयित्वा तु पूजयेद्भक्तिभूषणम् ॥
 दधिभिः स्नापयेद्यस्तु भगवन्तं जनाहनम् ।
 मातुः पयोधरपयः पुनस्तेन न पीयते ॥
 घनागमं घनश्यामं कदम्बकुसुमैर्हरिम् ।
 आराध्य यान्ति विप्रं पापिनोऽपि परां
 गतिम् ॥

कदम्बपुष्पमालाभिर्मण्डयत्यजलोचनम् ।
 यस्तस्य ब्राह्मणश्रेष्ठ पुण्यं वधूमि निशामय ॥
 तस्यां यावन्ति मालायां तिष्ठन्ति कुसुमानि वै ।
 प्रतिपुष्ये हिजश्रेष्ठ वाजिमधफलं लभेत् ॥
 सुगन्धैः केतकीपुष्पैः पूजितः कमलेश्वरः ।
 सर्वं दुःखं हरत्येष मानवानां हिजात्तम ॥
 पनसानां फलेर्दिव्यैः सुपक्कैर्घृतमिश्रितैः ।
 पूजितो भगवान् विष्णुर्हृदात्यैश्चैव मुत्तमम् ॥
 आषाढे मासि दध्यन्नं हरये प्रतिवासरम् ।
 श्रद्धया वष्णवो दद्यान्मुक्तिमच्छाद्द्विजात्तम ॥
 कृष्णाय नवनीतं यो ददाति वैष्णवो जनः ।
 तस्य पुण्यं न संख्यातुं शक्नोम्यश्च शतै रपि ॥
 ह्ययङ्गवानं यो दद्याद्वापालाय महात्मने ।
 श्रामिनां सगुडाश्च स महात्मा हरिः प्रियः ॥
 सशर्कराणि दुग्धानि कृष्णाय यस्तु यच्छति ।
 तस्य प्रसन्नो भगवान् ददात्यभिमतं फलम् ॥*॥
 श्रावणे मासि विप्रेन्द्र देवकानन्दन प्रभुम् ।
 स्नापयेन्निर्मलं स्तोत्रैः शुद्धैः कलुषवञ्जितैः ॥
 मल्लिकाकुसुमैर्विष्णुं योऽर्चयेद् वष्णवो जनः ।
 विमुक्तः सकलैः पापैर्ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥
 शैफालिकाप्रसूनैश्च यूथिकाकुसुमैस्तथा ।
 अर्चयन् कमलाकान्तं मनुजो नावसोदति ॥
 सुगन्धैः स्तगरैः पुष्पैः समलाकुसुमैस्तथा ।
 योऽर्चयेत् कमलाकान्तं तस्य वश्यं जगत्तमम् ॥
 प्रफुल्लमालतोपुष्पैः सुगन्धैर्योऽर्चयेद्हरिम् ।
 तत्पुण्यं नास्ति तत्तुल्यं येन स्याद्भुवि
 मानवः ॥

कुन्दपुष्पैश्च बभ्रुकुञ्जगन्धुं जनार्दनम् ।
 अर्चयन् सकलं काममाप्नोति भुवि मानवः ॥
 महासहास्रनैश्च तथा कुह्वकैर्हरिम् ।
 कुर्यात्कैः पूजयेद्यस्तस्य तुष्टः सदा हरिः ॥
 शैरीषकुसुमैर्विष्णुं प्रसुपुष्पैश्च योऽर्चयेत् ।

करवोरप्रसूनेषु स याति हरिसन्निधिम् ॥
 श्रावणे मासि यो दद्यात् लाजान् छतमम-
 न्वितान् ॥
 हरये तस्य विप्रं न विपत्तिर्गृहे भवेत् ॥
 श्रावणे पिष्टकं यस्तु हरये मुद्रपूरकम् ।
 ददाति तस्य विप्रं गृहे श्रीनिखला भवेत् ॥*॥
 भाद्रे मासि द्विजश्रेष्ठ नारायणमनामयम् ।
 अथवा पूजयेत् पाञ्चसुखं गणप्रदम् ॥
 निवोडे नूतनागारे सर्वोपद्रववञ्जिते ।
 स्थापयेत् पुण्डरीकाक्ष भगवन्तं जनाह्वनम् ॥
 दशैश्वर्यमसकेशेव प्रकीर्णं श्रीशक्तिकादिभिः ।
 हस्तिं पुरातनागारे स्थापयेत् इह भक्तिमान् ॥
 सकर्दमे पतहारि गलङ्गिणी गृहे तथा ।
 हरिं न स्थापयेत् प्राज्ञो वपासु परमेश्वरम् ॥
 विष्णुशालये द्विजश्रेष्ठ बहुधा दयस्तु मानवः ।
 चन्द्रातपं विशिष्य चन्द्रलोकं स गच्छति ॥
 रात्री नानाविधेषु पैश्वर्येण जगतीपतेः ।
 दर्शय मशकांशेव वपाकाले निवारयेत् ॥
 मसारिकाभिः प्राहृत्य मद्यशासनमथ तम् ।
 प्राहृष्य स्थापयेद्विष्णुं निशायां दिव्यमन्दिरं ॥
 कङ्कारपत्रदंशेषं सुगन्धैर्नूतनैस्तथा ।
 मुमुक्षुः पूजयेत्पुण्यां भाद्रे मासि दिने दिने ॥
 न भाद्रं केतकोपुष्यैः पूजितव्यो जनाह्वनः ।
 यतो भाद्रपदे मासि केतकी स्यात् सुरासमा ॥
 पक्ष्मालफलैर्द्विव्योऽपि यद्यदुदन्दनम् ।
 गर्भवासमहादुःखं स भूयो लभते न हि ॥
 संयुक्तं छतदुग्धाभ्यां पक्ष्मालं मुरारये ।
 यो दद्यात् अथवा मत्स्यः स गच्छेत् मन्दिरं हरिः ॥
 भाद्रे मासि द्विजश्रेष्ठ हरये तालपिष्टकम् ।
 सद्यं वैष्णवो दद्यात् वैवर्ण्यप्रामिहेतवे ॥
 मासि भाद्रपदे विप्रं न कुर्व्याच्छाकभक्षणम् ।
 न रात्री भोजनं कुर्व्यान्मुमुक्षुर्वैष्णवा जनः ॥*॥
 आश्विनं मासि विप्रेन्द्र केशवं क्लेशनाशनम् ।
 पूजयेद्भक्तिभावेन पूर्वाङ्कविधिना जनः ॥
 पूर्वाङ्के पूजयेद्यस्तु भक्त्या लक्ष्म्यापतिं हरिम् ।
 विष्णुपूजाफलं विप्रं सम्पुण्यं तेन लभ्यते ॥
 यत्तोयं दीयते विप्रं पूर्वाङ्के हरये जनैः ।
 पोषणमिव तत्तोयं गृह्णाति कमलापतिः ॥
 मध्याह्ने दीयते यच्च सलिलं चक्रपाणये ।
 तोयं तोयमिव स्वामी तद्गृह्णाति द्विजात्तमम् ॥
 अपराह्णे तु यत्तोयं गोविन्दाय प्रदीयते ।
 तत्तोयं रक्ततुल्यं स्यात् गृह्णाति यतो हरिः ॥
 अतएव द्विजश्रेष्ठ पूर्वाङ्के हरिमर्चयेत् ।
 सकलं लभते कामं केशवस्यानुकम्पया ॥
 एकवस्त्रेण विप्रेन्द्रं न कुर्व्यात् पूजनं हरिः ।
 कुर्व्याद्वापि तदा पूजां तां न गृह्णाति केशवः ॥
 अधीतं च वस्त्रं यथा पूजा कमलापतेः ।
 विफला सा च पूजा स्यात् च विष्णुः प्रसोदति
 यस्त्ववशेषिणः पूजां चक्रिणः कुर्वते जनः ।
 पूजाफलं न चाप्नोति अनिर्घाता च सा भवेत् ॥
 असंस्ततर्गृहे पूजा क्रियते या जगत्पतेः ।
 सा पूजा ब्राह्मणश्रेष्ठ अनिर्घाता भवेत् खलु ॥

ज्ञानं देवाश्चान्धेव दानञ्च पिष्टतर्पणम् ।
 तिलकेन विना विप्रं न च कुर्व्याद्विचक्षणः ॥
 तिलकाक्ष गृह्णोत्वा यत् पुष्पकर्म विधीयते ।
 भस्मीभवति तत् सर्वं कर्त्ता च नारको भवेत्
 गृह्णन्तुगदापञ्चरङ्गितं यस्य दृश्यते ।
 शरीरं ब्राह्मणश्रेष्ठ विज्ञेयः सोऽप्यतः स्वयम् ॥*॥
 इत्यादि ॥
 “त्रिपत्नीकृतदूर्वाभिराश्विने योऽर्चयेत्परिभ्रम् ।
 दूर्वैव सन्ततिस्तस्य भविष्यति प्रवर्त्तते ॥
 आश्विने मासि या दद्यात् हरये कर्कटोफलम् ।
 शंको न जायते तस्य कदाचिद्दुःखं हि ज ॥*॥
 कार्तिके तु समायाते सर्वमासोत्तमं शुभे ।
 दामोदरं देवदेव भक्त्या प्राञ्जः प्रपूजयेत् ॥
 कार्तिके मासि विप्रेन्द्र विष्णु प्रीणनहेतवे ।
 यथोक्तविधिना प्राञ्जः प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥
 आभिमं मैथुनश्च कार्तिके मासि यस्य जितम् ।
 जन्मान्तराजितं पापैर्मुक्तो याति परां गतिम् ॥
 तुलाराशिगतं सूर्यं प्रातःस्नानं द्विजोत्तम ।
 हविषं ब्रह्मचर्यञ्च महापातकनाशनम् ॥
 आभिमं मैथुनश्च कार्तिके दस्तु न त्यजेत् ।
 जन्मजन्मनि विप्रेन्द्र स भवेत् प्राप्यशुकरः ॥
 द्विभोजनं पराञ्ज तैलञ्च वैष्णवो जनः ।
 आयाते कार्तिके मासि यत्रापि परित्यजेत् ॥
 दामोदराय नभसि प्रदोषं यस्तु यच्छति ।
 फलं तस्य प्रवक्ष्यामि समासेन शृणु द्विज ॥
 ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्विमुक्तः क्लेशदायकः ।
 दामोदरपुरं गत्वा तिष्ठेत् कोटियुगवधि ॥
 दीपं ज्वलन्तं नभसि त्रिदशा वासवादयः ।
 विलोक्य हर्षिताः सर्वे वदन्तीति परस्परम् ॥
 असौ पुण्यात्मनां श्रेष्ठः केशवार्चनतत्परः ।
 प्रदोषं कार्तिके मासि यतो यच्छति चक्रिण ॥
 आगमिष्यति पुण्यात्मा कदायं त्रिदिवं प्रति ।
 कारिष्यामि कदा सख्यमनेन हरिसिनिना ॥
 मुहूर्तमपि यो दद्याद्दीपं नभसि चक्रिणे ।
 कार्तिके मासि विप्रेन्द्र तस्य तुष्टः सदा हरिः ॥
 दद्यादक्षयदोषं यः कार्तिके हरिमन्दरे ।
 दिने दिनेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 तुलसोदललक्ष्यैः कार्तिके पूजयेत्परिभ्रम् ।
 लक्षकवाजिमेधस्य मानवो लभते फलम् ॥
 विस्वच्छदनलक्षणं योऽर्चयेत् विष्णुमव्ययम् ।
 कार्तिके शङ्करं वापि लभते सोऽपि तत्फलम् ॥
 कार्तिके वक्रपुष्पेण हरिपूजनकनरः ।
 परम मोक्षमाप्नोति प्रसादाज्जगतीपतेः ॥
 यत्किञ्चित् कार्तिके मासि विष्णुमुद्दिश्य दीयते
 तदक्षयं भवेत् सर्वं सत्यमेतन्नयोच्यते ॥
 छताङ्कं शूरणाङ्कं यः कार्तिके विष्णवे नरः ।
 दद्याद्दिने दिने विप्रं तस्य विष्णुपुरे स्थितिः ॥
 प्रफुल्लपद्मपुष्पेण सितनाभ्यसितेन वा ।
 योऽर्चयेत् कमलाकान्तं तस्य किं भुवि दुर्लभम्
 कमलैः कार्तिके मासि शितैर्वा कोदितैस्तथा ।
 संपूज्य पद्मिनें मर्त्यो लभते परमं पदम् ॥
 प्रदत्तं कार्तिके मासि हरये येन पञ्चजम् ।

न दत्तं तेन किं विप्रं विष्णवे देव्यजिष्णवे ॥
 एकमेवास्त्वजं यस्तु ददाति कोटभारये ।
 तस्मै किं भगवान् विष्णुर्न ददाति त्रियः पतिः ॥
 कमलैः कार्तिके मासि येन नाराधितो हरिः ।
 जन्मजन्मनि तद्गृहे कमला न हि तिष्ठति ॥
 पद्मवैजानि यो दद्यात् केशवाय महात्मने ।
 स जायते विप्रकुले गृहे च प्रतिजन्मनि ॥
 ब्राह्मणस्य कुले जातः स चतुर्वेदविद्भवेत् ।
 धनवान् बहुपुत्रश्च कुटुम्बानाञ्च पोषकः ॥
 नास्ति पद्मसमं पुष्यं जमिने सत्यमुच्यते ।
 येन संपूज्य गोविन्दं पापात्मापि च मोक्षभाक् ॥
 सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यमेव मयोच्यते ।
 कमलैर्हरिमभ्यर्च्य लभते परमं पदम् ॥
 एकमेवारविन्दं यः प्रददाति मुरारये ।
 तस्य नास्ति पुनजन्म ससारेऽस्मिन् सुभैरवे ॥”
 इति पाञ्च क्रियायोगसारे १२ अध्यायः ॥*॥
 व्यास उवाच ।
 “मार्गशीर्षे द्विजश्रेष्ठ महालक्ष्म्या समन्वितम्
 पूजयेदव्ययं विष्णुं भक्तिभावेन वैष्णवः ॥
 उच्छिष्टदेशे विप्रेन्द्र तथैव पतितालये ।
 दुर्गेश्वरं परिव्यासे स्थाने विष्णुं न पूजयेत् ॥
 पाषण्डानां समोपे तु महापातकिनां तथा ।
 असत्यभाषिणाञ्चैव न कुर्व्याद्विष्णुपूजनम् ॥
 तस्मादेकमना भूत्वा भक्तिश्रद्धासमन्वितः ।
 पूजयेत् कमलाकान्तं चतुर्वर्गफलामये ॥
 शाश्वतं सद्यतश्चैव मुद्रपूपसमन्वितम् ।
 सवास्तुकादिशकञ्च दद्यात् सदा विष्णुवे ॥
 नागरङ्गफलं दिव्यं सुपक्वं यस्तु यच्छति ।
 केशवाय द्विजश्रेष्ठ सोऽस्माभिरपि पूज्यते ॥
 यद्यन्यं नूतनं वस्तु प्रियं भगवतो हरिः ।
 तदेवाग्रहायणे मासि भक्त्या दद्यात् मुरारये ॥*॥
 पीषे मासि समायाते श्रीकृष्णं वरदं प्रभुम् ।
 नित्यमिन्दुरसैर्द्विव्यैः स्थापयेद्वैष्णवो जनः ॥
 यः स्थापयति विप्रेन्द्र विष्णुमिन्दुरसैः प्रभुम् ।
 इह भुङ्क्ते सुखं सर्वं सृतो यातोऽनुमागरम् ॥
 यो दद्यादित्तुर्नैवेद्यं देवदेवाय विष्णवे ।
 सोऽपि तत्फलमाप्नोति किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥
 सदुग्धं पृथक् पीषे दधिभिर्वा समन्वितम् ।
 दत्त्वा मुरारये मत्तः सर्वान् कामानवाप्नुयात्
 सर्वं पुरातनं वस्त्रं दूरीकृत्य मुरारये ॥
 शीतस्य वारणार्थाय दद्यादस्त्रञ्च नूतनम् ॥
 पीषे संक्रमणे विप्रं सलक्ष्म्योकाय विष्णवे ।
 दद्यान्मुमुक्षुर्ननुजो दशवर्षञ्च पिष्टकम् ॥
 यस्तु शङ्खध्वनिं कुर्व्यात् संपूज्य कमलापतिम्
 तस्य पुष्पफलं वक्ष्मि शृणु वत्स समाहितः ॥
 भगवत्यागमनाश्चैव विमुक्तः सर्वपातकैः ।
 शेषे विष्णुपुरं गत्वा विष्णुना सह मोदते ॥
 वेनतेयाश्चितां घण्टां यस्तु वादयते हरिः ।
 पूजाकाले द्विजश्रेष्ठ तस्य पुष्पं वदाम्यहम् ॥
 अभसभक्षणाश्चैव मुक्तः पापैः सुदाहकैः ।
 प्रयाति मन्दिरं विष्णो रथमारुह्य शोभनम् ॥
 तत्र भुञ्जाण्डिलं भोगं कल्पकोटिग्रतावधि ।

पुनरागत्य घरणीं चतुर्वेदीं द्विजो भवेत् ॥
 तत्र भुक्त्वा सुखं सर्वं शोकदुःखविवर्जितः ।
 पुनर्विष्णुपुरं गत्वा मोक्षं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥
 बीषां वादयते यस्तु पूजाकाले जगत्पतेः ।
 पण्डितानामग्रणोः स्यात् प्रतिजन्मनि जन्मनि ॥
 सृष्ट्वा वायुजदयस्तु पूजायां कैटभक्षिणः ।
 तस्य प्रसन्नो देवेशो ददात्यभिमतं फलम् ॥
 उमरुं छिन्द्यमस्रं भर्गुरीं मधुरीं तथा ।
 पटङ्गं दुन्दुभिश्चैव काङ्कलं सिन्धुवादनम् ॥
 कांस्यश्च करतालश्च वेणुं वादयते च यः ।
 पूजाकाले महाविष्णोस्तस्य पुण्यं निशामय ॥
 स्तोत्राद्यैः पातकैर्मुक्तो मन्दिरं याति चक्रिणः ।
 परमं स्नानमासाद्य तत्रैव परिमुच्यते ॥
 करणद्वयः यः कुर्यात् पूजाकाले जगद्गुरोः ।
 सुखवाद्यश्च विप्रैश्च तस्य पुण्यं मयोच्यते ॥
 कोटिकोटिकुलैर्युक्तः प्रयाति हरिमन्दिरम् ।
 ज्ञानमासाद्य तत्रैव मोक्षमश्नयमाप्नुयात् ॥
 विष्णोरायतने यस्तु भक्तियुक्तः प्रनृत्यति ।
 स याति ब्राह्मणश्चैव तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 यस्तु गायति गीतानि भक्ता नारायणाद्यतः ।
 स नक्तकत्वमाप्नोति गन्धर्वाणां पुरेषु च ॥
 स्तौति स्तोत्रं जगन्नाथं यो भक्त्या वैष्णवो जनः ।
 तस्य प्रसन्नो भगवान् सर्वान् कामान् प्रयच्छति
 मासे मासे हरिं यस्तु विधिनानेन पजयति ।
 अचिरेणैव विप्रर्षे प्रसादयति सोऽच्युतम् ॥
 जगद्दधिमिमं ये तर्तुं मिच्छन्ति मत्पुत्रैः
 प्रचुरतरगभीरं सर्वदुःखप्रदञ्च ।
 परमपुरुषपादाभोजयुग्मं मनोज्ञं
 त्रिदशनिवहसिष्यं ते तु सर्वं यजन्तु ॥”
 इति पाञ्च क्रियायोगसारे १३ अध्यायः ॥॥
 अथ हात्रिग्रतः सेवापराधाः । भयवद्भक्तानां
 अन्नियसिद्धावभोजनम् १ अनिषिद्धदिने दन्त-
 धावनमकृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् २ मैथुनं
 कृत्वास्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ३ मृतं नरं
 सृष्ट्वास्नात्वा विष्णुकर्मकरणम् ४ रजस्वलां
 सृष्ट्वा विष्णुगृहप्रवेशनम् ५ मानवं शवं सृष्ट्वा-
 स्नात्वा विष्णुसन्निधावस्थानम् ६ विष्णुं स्तुयते
 पायुवायुप्रयोगः ७ विष्णोः कर्म कुर्वतः पुरीष-
 त्यागः ८ विष्णुशास्त्रमनादृत्य शास्त्रान्तर-
 प्रशंसा ९ अतिमलिनं वासः परिधाय विष्णु-
 कर्माचरणम् १० अविधानेनाचम्य विष्णोरुप-
 सपणम् ११ विष्णोरपराधं कृत्वा विष्णोरुप-
 सपणम् १२ क्लृप्तस्य विष्णुस्यार्शनम् १३ निषिद्ध-
 पुष्पेण विष्णुर्शनम् १४ रक्तं वासः परिधाय
 विष्णोरुपसपणम् १५ अन्धकारे दीपेन विना
 विष्णोश्च अर्शनम् १६ कृष्णवस्त्रं परिधाय विष्णोः
 कर्माचरणम् १७ वायुसोदृतवासः परिधाय
 विष्णोः कर्माचरणम् १८ विष्णवे कुङ्कुरोच्छिष्ट-
 दानम् १९ वराहमांसं भुक्त्वा विष्णोरुप-
 सपणम् २० हंसजालपदसरारिमांसं भुक्त्वा
 विष्णोरुपसपणम् २१ दीपं सृष्ट्वा हस्तमप्रचाञ्च
 विष्णोः अर्शनं कर्मकरणं वा २२ अज्ञानं

गत्वास्नात्वा विष्णुपसर्पणम् २३ पिण्याकं भुक्त्वा
 विष्णोरुपसपणम् २४ विष्णवे वराहमांस-
 निवेदनम् २५ मद्यमादाय पीत्वा वा सृष्ट्वा
 विष्णुगृहप्रवेशनम् २६ परकीयेणाशुचिना
 वस्त्रेण परिहितेन विष्णुकर्माचरणम् २७
 विष्णवे नवान्नमप्रदाय तज्जोजनम् २८ गन्ध-
 पुष्पेऽप्रदाय धूपदीपदानम् २९ उपानहावारुह्य
 विष्णुस्थानप्रवेशनम् ३० भैरोगन्देन विना विष्णु-
 प्रशोधनम् ३१ अर्जोर्णे सति विष्णुस्यार्शनम् ३२ ।
 एतदुपलक्षणम् । इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥
 अपि च ।

धरष्युवाच ।

“तवापराधात् देवेश वर्ज्यान् यान् वैष्णवेन च ।
 निरापराधो मनुजः सापराधश्च जायते ॥
 कर्मणाचरणे येन करणेन जुगुप्सितम् ।
 तच्च पूजाफलं सर्वं जायते तद्ददस्व मे ॥

वराह उवाच ।

कर्मणा मनसा वाचा ये पापकृच्यो जनाः ।
 भक्षयं दन्तकाष्ठस्य राजानस्य तु भोजनम् ॥
 मैथुनं शवसंस्पर्शं पुरीषोत्सर्गमेव च ।
 सूतक्युदक्याः क्षपणं स्पर्शनं मेहनं तथा ॥
 अभाष्यभाषणं कोपं पिण्याकस्य च भक्षणम् ।
 रक्तपारकमलिनं वस्त्रधारितनीलजम् ॥
 गुरोस्वालोकनिबन्धं पतितान्नस्य भक्षणम् ।
 अभाष्यभक्षणश्चैव तण्डुलीयविभीतकम् ॥
 अदानं तु वराहस्य जालपादवराकयोः ।
 भक्षणं देवतागारे सोपानत्कोपसर्पणम् ॥
 तथैव देवपूजायां निषिद्धकुसुमाञ्जनम् ।
 अनुत्तार्यै च निर्मास्यं पूजा जीर्णान्धकारयोः ॥
 पानं सुराया देवस्य अन्धकारे प्रबोधनम् ।
 वातकर्मणां च विष्णोरनमस्करणं तथा ॥
 अपराधास्त्यस्त्रिंशत् समाख्याता मया धरे ।
 एभिर्युक्तस्तु पुरुषो विष्णुं नैव प्रपश्यति ॥
 दूरस्थो न नमस्कारं कुर्यात् पूजा तु राक्षसी”
 तत्रायश्चित्तं यथा,—

“एकरात्रं द्विरात्रं वा त्रिरात्रं स्नानमेव च ।
 सवासाः पञ्चगव्यार्थो मज्जवस्त्रान्तिकं क्रमात् ॥
 नीलीरङ्गापनोदार्थं गोमयेन प्रघर्षणम् ।
 प्राजापत्येन शुद्धिः स्यात् नीलीवस्त्रस्य धार-
 णात् ।
 चान्द्रायणद्वयं कुर्यात् गुरोः क्षमितमुत्तमम् ।
 चान्द्रायणं पराकश्च पतितान्नस्य भक्षणम् ॥
 चान्द्रायणं पराकश्च प्राजापत्यं तथैव च ।
 गोप्रदानश्च भोज्यश्च अभक्ष्यस्य च भक्षणम् ॥
 उपवासस्तु पञ्चाहं पञ्चगव्येन शुध्यति ।
 सोपानकक्षरित् पादं क्लृप्तस्य द्विरभोजनम् ॥
 पुष्याभावेऽर्जनं स्नानं देवस्यार्थं कारयेत् ।
 अनिर्मास्ये नमस्कारं स्नानं पञ्चाशतेन तु ॥
 सुरापाने द्विजातीनां चान्द्रायणचतुष्टयम् ।
 तथैव द्वादशाष्टौ तु प्राजापत्यत्रयं चरेत् ॥
 ब्रह्मकूर्चं शुद्धिः स्यात् गोप्रदानत्रयेण च ।
 त्रयस्यामेकरात्रेण पञ्चाशत्तर्निवेष्टनात् ॥

मुच्यते त्वपराधैस्तु तथा विष्णोः स्तवं पठन् ।
 एतत्तं कथितं गुह्यं किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ॥
 धरष्युवाच ।

अस्ति कश्चिदुपायोऽत्र येन त्वं नृषु तुष्यसि ।
 पूजितः सफलश्चासि अपराधविशोधनः ॥
 वराह उवाच ।

संवत्सरस्य मध्ये तु तीर्थं सौकरवे मम ।
 कृतोपवासः स्नानेन गङ्गायां शुद्धिमाप्नुयात् ।
 मद्युरायां तथाप्येवं सापराधः शुचिर्भवेत् ॥
 अनयोस्तोयोर्योरेव यः सेवेत सत्तनूतः ।
 सहस्रजन्मजनि तानपराधान् जहति सः ।
 स्नानात् पानात् तथा ध्यानात् कौत्सं गाहा-
 रणात्तथा ।
 श्रवणान्मननाश्चैव दर्शनाद् याति पातकम् ॥
 इति वाराहपुराणे अपराधप्रायश्चित्तनामा-
 ध्यायः ॥

सेवि, क्ली, (सेव्यते लोकेरिति । सेव + इन् ।)
 फलविशेषः । सेवो इति द्वन्द्वो भाषा । तत्प-
 र्यायः । वदरम् २ सिद्धितिकाफलम् ३ मुष्टि-
 प्रमाणम् ४ सेवितम् ५ सेवम् ६ । अस्य
 गुणाः । वातपित्तहरत्वम् । गुरुत्वम् । बृंह-
 णत्वम् । कफकरत्वम् । हृष्यत्वम् । पाके स्वादु-
 रसत्वम् । हितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सेविका, स्त्री, मिष्टान्नविशेषः । सेषीयाञि इति
 भाषा । यथा,—
 “समितावर्ति काः कृत्वा सुसूक्षा यवसन्निभाः ।
 शुष्काः क्षीरेण संसाध्या भोज्या घृतसिता-
 न्विताः ॥”

अस्या गुणाः ।
 “सेविका तर्पणी बन्धा गुर्वी पित्तानिलापहा
 पाहिणी सन्धिकृद्भ्यातां खादेन्नातिमान्नयथा”
 इति भावप्रकाशः ॥

(दासी । भुजिष्या । इति केचित् ॥)
 सेवितः, चि, (सेव + क्तः ।) सगुपासितगुर्वादिः ।
 तत्पर्यायः । वरिवसितः २ वरिवसितः ३
 उपासितः ४ उपचरितः ५ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ चाराधितः । उपभुक्तः । आश्रितः ।
 इति सेवधात्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । १७ । ६ ।

“काञ्चनाभरणं चित्रं देवगन्धर्वसेवितम् ॥”
 सेविफले, क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सेव्यं, क्ली, (सेव्यते इति । सेव + ष्यत् ।) वीरण-
 मूलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६४ ॥ (अस्य
 पथ्यायो यथा,—
 “वीरणस्य तु मूलं स्यादुशीरं नलदक्ष तत् ।
 अमृषाञ्च सेव्यञ्च समगन्धकमित्याप ॥”
 इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे १ भागे ॥
 सामञ्जकम् । उशीरवत्पौतच्छिवित्त्वणविशेषः ।
 तत्पर्यायो यथा,—

“सामञ्जकं सुनाकं स्यादमृषालं सयं लघुः ।
 इष्टकापथकं सेव्यं नलदक्षावदातकम् ॥”
 इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

“स्वादुघोरं मृणालञ्च सैन्धवं क्षामञ्जकन्तया।”
इति गारुड २०८ अध्यायः ॥

सैन्धवः, पुं, (सैव्यते इति । सैव + ष्यत् ।) अश्वत्थ-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्विजलवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सैन्धवः, त्रि, (सैव सैवने + ष्यत् ।) सेवाङ्गः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५२।
१३०।

“अहं तं सैन्धवमन्येषां करिष्यामीश्वरं चणात् ।
तत्तं हृषीकेश भर्तारं यदि ते पुत्रि रोचते ॥”
सैन्धवा, स्त्री, (सैव + ष्यत् । टाप् ।) वन्द्यावृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सै, चित्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर-
अक-अनिट् ।) सायति । चितिः चयः । इति
दुर्गादासः ॥

सैहः, त्रि, (सिंहस्यायमिति । सिंह + अण् ।)
सिंहसम्बन्धी । सिंहतुल्यः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (स्त्रियां डाप् । यथा, भाषे । १।४७
“सटाच्छटाभिन्नघनेन विभ्रता
नृसिंहसैहोमतनुं तनुं त्वया ।
स मुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरै-
रुरोषिदारं प्रतिचस्करं नखैः ॥

सैहली, स्त्री, (सिंहले देशे भवा । सिंहल +
अण् । डाप् ।) सिंहपिप्पली । तत्पर्यायः । सर्प-
दण्डा २ सर्पाङ्गो ३ ब्रह्मभूमिजा ४ पार्वती ५
शंलजा ६ ताम्बा ७ लम्बोजा ८ उल्का ९
अद्रिजा १० सिंहलस्या ११ लम्बदन्ता १२
जीवला १३ जीवाला १४ जीवनेवो १५
कुम्भी १६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । जन्तुनाशित्वम् । दोषनत्वम् । कफश्वास-
समोरात्रिप्रमनत्वम् । कोष्ठप्रोधनत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सिंहलहोपभवे, त्रि ॥

सैहिकः, पुं, (सिंहिकायां भवः । अण् ।) राहुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सैहिकेयः, पुं, (सिंहिकाया अपत्यं पुमानिति ।
सिंहिका + टक् ।) राहुः । इत्यमरः ॥ (यथा,
भाषे । २ । ३५ ।

“भ्रियते यावदेवकोऽपि रिपुस्त्वावत् कृतः सुखम्
पुरः क्लिप्नाति सोमं हि सैहिकेयोऽसुर-
द्वेषाम् ॥”

सैकतः, स्त्री, (सिकताः सन्धयेति । अण् ।)
वालुकामयतटम् । इत्यमरः । १ । ३ । २६ ॥
(यथा, कुमारि । १ । २८ ।

“अन्दाकिनौसैकतवेदिकाभिः
सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रवैश्च ।
इमे मुहुर्न्यध्यगता सखीनां
क्रीडारसं निर्विशतीव वाञ्छे ॥”

सैकतः, त्रि, (सिकताः सन्धयेति । सिकता +
“सिकताशकराभ्याश्च ।” ५ । २ । १०४ । इति
अण् ।) सिकतामयः । इत्यमरः । १ । १० । ८ ॥
तत्पर्यायः । सिकतिलः २ सिकतावान् ३ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते । ११।२८।१२।

“शैली दारुमयी शौही सेष्या सेष्या च
सैकतो ।

मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता ॥”
सैकतिकं, स्त्री, मातयात्वा । मङ्गलसूत्रकम् ।
इति मेदिनी ॥

सैकतिकः, पुं, (सैकतं पुलिनं प्रियत्वेनास्त्वस्येति ।
सैकय + टन् ।) सन्धस्तः । अण् । सन्देह-
जोविनि, त्रि । इति मेदिनी ॥

सैकतेष्टः, स्त्री, (सैकतं स्थानमिष्टमस्य ।) शार्दूलकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वालुकामयप्रिये, त्रि ॥
सैतवाहिनी, स्त्री, बाहुदानदे । इत्यमरः । १ ।
१० । ३३ ।

सैहान्तिकः, त्रि, (सिद्धान्तं वेत्तीति । सिद्धान्त +
ठक् ।) सिद्धान्तज्ञः । इति हेमचन्द्रः कौमुदी
च ॥

सेनापत्यं, स्त्री, (सेनापतेर्भावः कर्म वा । सेनापति
+ “पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।” ५।१।२८।
इति यक् ।) सेनापतेर्भावः । तत्कर्म च ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, मनुः । १२।१००।
“सेनापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव च ।
सर्वलोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदहति ॥”
सेनापतेरिदमिति । “दित्यदित्यादित्येति ।” ४।
१ । ८५ । इति ख्यः ।) सेनापतिसम्बन्धिनि,
त्रि ॥

सैनिकः, पुं, (सेनां समवेतीति । सेना + “सेनाया
वा ।” ४ । ४ । ४५ । इति पच्चे ठक् ।) सेनायां
समवेतः । इत्यमरः । २ । ८ । ६१ ॥ मिलित-
हस्त्यश्वरथपादात् सेना तत्र ये समवेताः एक-
देशभूतास्ते सैन्याः सैनिकाश्च । इति भरतः ॥
(यथा, रघुः । ३ । ६१ ।

“निमेषमात्रादवभूय तद्व्यथां
महोत्थितः सैनिकहर्षनिखनैः ॥”

सैन्यरक्षकः । इति मेदिनी अमरश्च ॥ प्राणि-
वर्धनियुक्तः । यथा, श्रीभागवते पञ्चमस्कन्ध-
गद्यम् । ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमर्धेन यजन्ते
याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति तांश्च ताश्च ते
पशव इह निहता यमसदने यातयन्तो रक्षो-
गणाः सैनिका इव स्वर्धितना भवदायासृक्
पिबन्तीति । सैनिकाः प्राणिवर्धनियुक्ताः । इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥ सेनासम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । १८० । ४१ ।

“एवं तं निहतं संख्ये दृष्ट्वा सैनिको जनः ॥”
सैन्धवं, स्त्री, पुं, (सिन्धौ समुद्रतोरे सिन्धुदेशे वा
भवम् । सिन्धु + “अणञी च ।” ४।१।३३ । इति
अण् ।) लवणविशेषः । स तु सिन्धुनद्युपलक्षित-
देशोद्भवः । तत्पर्यायः । शीतशिवम् २ माणि-
मन्यम् ३ सिन्धुजम् ४ । इत्यमरः । २।८।४२ ॥
वशिरम् ५ सिन्धुदेशजम् ६ माणिवन्धम् ७ ।
इति जटाधरः ॥ शितशिवम् ८ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ नादियम् ९ शिवम् १० सिद्धम् ११
शिवात्मजम् १२ पथ्यम् १३ । अस्या गुणाः ।

“सैन्धवं लवणं वृष्यं चक्षुष्यं दीपनं हृषि ।

पूतं स्वादु त्रिदोषघ्नं व्रणदोषविषमञ्जित् ॥
सैन्धवं हिविधं श्रेयं सितं रक्तमिति क्रमात् ॥
रसवीर्यविपाकेषु गुणाञ्च कथितं सितम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“सैन्धवं लवणं स्वादु दीपनं पाचनं तप्तु ।
स्निग्धं हृद्यं हिमं वृष्यं सूक्ष्मनेत्रं त्रिदोषहृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

किञ्च ।

“सैन्धवं दोषजिह्वं चक्षुष्यमविदाहृ च ।
अग्निसन्दीपनं स्निग्धं रोचनं मधुरं लघु ॥”
इति राजवल्लभः ॥

तत्तु हविष्यान्नम् । यथा, स्मृतिः ।

“लवणे सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिर्षपिषी ॥”
इति हविष्यान्नमणने तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सैन्धवः, पुं, (सिन्धुरभिजनोऽस्येति । सिन्धु +
“सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञी ।” ४।३।८। इति
अण् ।) घोटकः । स तु सिन्धोरदूरभवः ।
विकारसंचेति अदूरभवार्थं षः । इत्यमर-
भरती । २।८।४४। (यथा, भागवते । ८।१।२३।
“स एकदा महाराज ! विचरन् सृगयां वने ।
वृत्तः कतिपयामाल्यैरश्वमारुह्य सैन्धवम् ॥”
सिन्धुदेशाधिपतिः । जयद्रथः । यथा, महा-
भारते । १ । १ । १८६ ।

“यदा द्रोणः कृतवर्मा कृपश्च
कर्णो द्रौणिर्भद्रराजश्च शूरः ।
अमपयन् सैन्धवं वध्यमानं
तदा नागसे विजयाय सञ्जय ॥”
सिन्धुदेशीत्यन्नमात्रं । यथा, तथैव । ३ । ५१ ।
२४

“हारहनांश्च चीनांश्च तुखारान् सैन्धवांस्तथा ॥”
सैन्याः, स्त्री, तालादिरसनिर्घासः । तत्पर्यायः ।
हाला २ । अस्या गुणाः । शीतत्वम् । कषाय-
त्वम् । अम्लत्वम् । पित्तदाहनाशित्वम् । वात-
दत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

सैन्यं, स्त्री, (सेना एव । चतुर्वर्णादित्वात् ष्यञ् ।)
सेना इत्यमरः । २ । ८ । ७८ ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ८७ । २१ ।

“इतश्च ततः सैन्यं दृष्ट्वा चण्डं निपातितम् ।
मुण्डञ्च समहावीर्यं दिशो भेजे भयातुरम् ॥”
सैन्यः, पुं, (सेनां समवेतीति । सेना + “सेनाया
वा ।” ४ । ४ । ४५ । इति ख्यः ।) सेनासमवेतः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ६१ ॥ “मिलितहस्त्यश्वरथ-
पादात् सेना तत्र ये समवेता एकदेशभूतास्ते
सैन्याः सैनिकाश्च ।” इति भरतः ॥ किञ्च ।

“सैन्यं कौवं बलेऽथे ना समवेतं तु वाचयत् ॥”
इति मेदिनी ॥

सैन्यपुष्टः, स्त्री, (सैन्यस्य पुष्टम् ।) सैन्यस्य पञ्चा-
ङ्गागः । यत्र स्थितं राजा स्वसैन्यं प्रतिगृह्णाति ।
तत्पर्यायः । प्रतिग्रहः २ । इत्यमरः ॥ परि-
ग्रहः ३ । इति भरतः ॥ पतद्ग्रहः ४ । इति
टीकान्तरम् ॥

सैरेयः

हमन्तिकं, क्ली, सिन्दूरम् । इति केचित् ॥ सीमन्त-
शब्दात् श्लिकाप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
सैरन्ध्री, स्त्री, (सैरं स्वातन्त्र्यं धरतीति । छ +
मूलविभुजादित्वात् कः । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) अन्ववेश्मस्था स्वतन्त्रा शिल्पजीविनी ।
इत्यमरः । २ । ६ । १८ । (यथा, महाभारते ।
३ । ६५ । ५१ ।
“सैरन्ध्रीमभिजानीष्व सुनन्दे देवरूपिणीम् ।
वयसा तुल्यतां प्राप्ता सखी तव भवत्वियम् ॥”)
द्रौपदी । इति हेमचन्द्रः ॥ (वर्णसङ्करसम्भूत-
स्त्री । यथा, महाभारते । १३ । ४८ । १८ ।
“अगम्यागमनाश्चैव जायते वर्णसङ्करः ।
बाह्यानामनुजायन्ते सैरन्ध्र्यां मागधेषु च ।
प्रसाधनोपचारमदासन्दासजीवनम् ॥”)
सैरिकाः, पुं, (सौर + ठक् ।) सौरिण लाङ्गलेन
खनति यः । कृषान् इति भाषा ॥ (सौरं वद-
तीति । सौर + “हलसौरात् ठक् ।” ४ । ४ ।
८१ । इति ठक् ।) सौरस्य वोढा । हेलेगह-
इति भाषा ॥ (सौरस्तेदमिति । “हलसौरात्
ठक् ।” ४ । ३ । १२४ । इति ठक् ।) सौर-
सम्बन्धिनि, वि । तेषां पर्यायः । हालिकः २
लाङ्गलिकः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ६४ ॥
सैरिन्ध्री, स्त्री, (सैरं स्वातन्त्र्यं धरतीति । छ +
मूलविभुजादित्वात् कः । एषोदरादित्वात्
साधुः । गौरादित्वात् ङीष् ।) परवेश्मस्था
स्ववशा शिल्पकारिका । इत्यमरः । २ । ६ ।
१८ ॥ तत्पर्यायः । सैरन्ध्री २ सैरिन्ध्रीः ३ इति
तट्टीका ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ८ । २ ।
“वासस्य परिधायकं कृष्णं सुमलिनं महत् ।
कृत्वा वेशं हि सैरिन्ध्र्याः कृष्णा च व्यचरत्
तदा ॥”)
वर्णसङ्करसम्भूतस्त्री । महत्क्रिया । इति मेदिनी ।
द्रौपदी । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । २३ । ५ ।
“यथा सैरिन्ध्रीदीर्घेण न ते राजन्निदं पुरम् ।
विनाशमेति वै क्षिप्रं तथा नीतिर्विधीयताम् ॥”
सैरिभः, पुं, (सौरि साङ्गलवहने इभ इव । शक-
न्वादित्वात् साधुः । ततः स्वार्थे ञ्) महिषः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ४ ॥ स्वर्गः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
सैरीयः, पुं, (सैरे भवः । ञ् । सैरः कर्षस्तत्र
भवः । वृद्धात् छः ।) भिण्टी । इति शब्द-
रत्नावली ॥
सैरीयकः, पुं, (सैरीय एव । स्वार्थे संज्ञायां वा
कन् ।) भिण्टी । इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥
अस्य गुणः । कफवातनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥
सैरीयः, पुं, (सैरे कर्षे भवः । सैर + “नद्यादिभ्यो
ठक् ।” ४ । २ । ८७ इति ठक् ।) भिण्टी । इति
शब्दमात्रा भरतश्च ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“सैरीयकः, खेतपुष्पः सैरीयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्यापि कथ्यते ॥”

सोदरः

अथास्य गुणाः ।
“सैरीयः कुष्ठवातासकफकण्डू विषापहः ।
तिक्तोष्णो मधुरोऽनन्तः सुस्निग्धः केशरञ्जनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सैरीयकः, पुं, (सैरीय एव । स्वार्थे कन् ।) भिण्टी ।
इति राजनिर्घण्टो भरतश्च ॥ (अस्य पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“सैरीयकः खेतपुष्पः सैरीयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्यापि कथ्यते ॥”)
सैवालं, क्ली, शैवालम् । यथा,—
“या पांशुपाण्डुरवपुर्व्विरसा पुरासीत्
सैवालकाङ्कुरलतामधुना विभक्तिं ।
वक्रं प्रसर्पति तनोर्वितनोति लक्ष्मीं
प्रायः प्रयोधरसमुन्नतिरत्र हेतुः ॥”
इति प्रसिद्धश्लेषकाव्यम् ॥
सोः, स्त्री, पार्वती । इति केचित् ॥ पांशातोः
क्लिप्प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥
सोदः, त्रि, (सह मर्षणे + क्तः । “सहिवहोरोद-
वर्णस्य ।” ६ । ३ । १२२ । इति षवर्णस्य
भ्रातृ ।) चान्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ॥
दुःखादिसहनशीलः । इति तट्टीकायां नील-
कण्ठः ॥
सोढा, [ऋ] त्रि, (सहते इति । सह + ढच्) ।
अमायुक्तः । शक्तः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । २६ । ६ ।
“सोढा शस्त्रनिपातानामग्निस्पर्शस्य चानघ ।
स पाण्डवबलं सर्वमद्येको नाशयिष्यति ॥”)
सोत्कण्ठः, त्रि, (उत्कण्ठया सह वर्त्तमानः ।)
उत्कण्ठायुक्तः । तत्पर्यायः । उत्कः २ उन्मनाः
३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ३१ । ४५ ।
“तत्रोद्यानगतं सा तं वत्सेशं सख्युदीरितम् ।
ददर्श दूरात् सोत्कण्ठा चक्रोर्वासावृत्त-
पम् ॥”)
सोत्प्रासं, क्ली, (उत्प्रासेन सह वर्त्तमानम् ।)
प्रियावाक्यम् । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“सोत्प्रासं चटु चाटु प्रियोदतम् ॥”
सोत्प्रासः, पुं, (उत्प्रासेन प्राधिक्येन सह वर्त्त-
मानः ।) सशब्दहास्यम् । यथा,—
“सोत्प्रास आच्छुरितकमवच्छुरितकं तथा ।
अट्टहासो महाहासो हासः प्रहास इत्यपि ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
सोदर्यः, त्रि, उदयेन सह वर्त्तमानम् । वृद्धियुक्तम् ।
सुदु समेत इति भाषा । यथा,—
“दत्तां कन्यां हरन् दण्डो व्ययं दद्याच्च सोदर्यम्
मृतायां वर आदद्यात् परिशोध्योभयव्ययम् ॥”
इत्युद्गाहतत्त्वधृतयाश्रवणकावचनम् ॥
सोदरः, पुं, (सह समानं उदरं यस्य । सहस्य
सः ।) सहोदरः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मनुः । ८ । २८८ ।
“भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्रासापराधास्त्राद्याः सूर्या वेणुदलेन वा ॥”)

सोपाकः

सोदरा, स्त्री, सहोदरा भगिनी । इति सोदर-
शब्दादाप्प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥
सोदर्यः, पुं, (समानोदरे शयितः । सोदर +
“सोदरात् यः ।” ४ । ७ । १०८ । इति यः ।) सहो-
दरः । इत्यमरः । २ । ६ । ३४ ॥ (यथा, रघुः । १२ । २६ ।
“स इत्वा लवण वीरस्तदा मेने महीजसम् ।
भ्रातुः सोदर्यमात्मानमिन्द्रजिह्वशोभिनः ॥”)
सोनहः, पुं, लसुनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
सोन्मादः, त्रि, (उन्मादेन सह वर्त्तमानः ।)
उन्मादः । उन्मादिष्णुः । तस्य रूपान्तराणि
यथा । उन्मादः । सून्मादः । सून्मादः । इत्य-
मरटोकायां भरतः । ३ । १ । २३ ॥
सोपकरणं, त्रि, उपकरणेन सह वर्त्तमानम् ।
उपकरणविशिष्टम् । यथा,—
“एवञ्च अमुककाम इति सोपकरणं वस्तुरी-
तुष्टययुक्तं हृषमिति चाभिलष्य उत्कर्गः सङ्-
च्छते ॥” इति हृषोत्सर्गतत्त्वम् ॥ इदं सोप-
करणमामान्ननेवेद्यममुकदेवताये नमः । इति
च पूजापहतिः ॥
सोपकारः, त्रि, उपकारविशिष्टः । उपकारेण
सह वर्त्तमान इति बहुव्रीहिसमासे कृते सह-
शब्दस्य सादेशेन निष्पन्नः ॥
सोपधं, त्रि, (उपधया सह वर्त्तमानमिति ।)
सच्छदानादि । यथा हारीतः । यथासद्व्य-
दानमस्वर्ग्यं यच्च दत्त्वा परितप्यते । तच्छदान-
मफलं यच्चोपकारिणे ददाति तन्मात्रं परि-
क्लिष्टं यच्च सोपधं ददाति अन्यथावितमन्त्रं
यच्चापात्राय ददाति अनिष्टदानं स्रवति यच्च
दत्त्वा प्रकीर्त्तते स्मयदानं यच्चाग्रहया ददाति
क्रोधाद्राक्षसं यच्चाक्रुश्य ददाति दत्त्वा वाक्रो-
शति असत्कृतं पैशाचं यच्चावज्ञातं ददाति
दत्त्वा वावजानीते मुमूर्षोस्तामसं यच्चाप्रकृतो
ददाति । एते दानोपसर्गा यैरुपसृष्टं दान-
मप्रसिद्धमस्वर्ग्यं मयशस्यमध्रुवफलं भवत्यल्पफलं
वेति । तर्हि त्यागानन्तरकाले हस्तार्पणमन्त्रवे-
ऽपि अदानमसमर्पणम् । उपकारिणे व्यसनो-
पकारिणे । तन्मात्रं यथोक्तोपकरणरहितम् ।
सोपधं सच्छदानं । अन्यथावितं लोकसम्भाव-
नाथं प्रकाशितम् । अनिष्टदानं शत्रवे दानम् ।
स्वयो मानभङ्गः । अप्रकृतो भयादिमान् । इति
शुद्धितत्त्वम् ॥
सोपपन्नः, पुं, (उपपन्नेन सह वर्त्तमानः ।) राहु-
यस्तः चन्द्रः सूर्यश्च । इत्यमरः । १ । ४ । १०५ ॥
सोपवासः, त्रि, (उपवासेन सह वर्त्तमानः ।)
उपवासविशिष्टः । यथा,—
“मत्स्यांस्तु कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्राहं वसेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वे याज्ञवल्कावचनम् ॥
सोपाकः, पुं, श्रुपाकः । इति केचित् ॥ (चण्डालात्
पुक्कस्यां ससुत्पन्नोऽन्यजजातिविशेषः । यथा,
मनुः । १० । ३८ ।
“चण्डालेन तु सोपाको मूलव्यसनवृत्तिमान् ।
पुक्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥”)

सोमः

सोपाधिः, त्रि, (उपाधिना सह वर्तमानः ।)
उपाधियुक्तः । प्रतिशामिच्छादिना दानादिः ।
यथा नारदः ।

“अदत्तन्तु भयक्रोधकामशोकदग्धितैः ।
बालमूढास्तन्मार्त्तमत्तोत्तापवर्जितैः ॥
कर्त्ता ममेदं कर्मति प्रतिशामिच्छया च यत् ॥”

प्रतिशामिच्छया सोपाधिदत्तमुपाध्यसिद्धावसिद्ध-
मिति विवादसिन्तामणिः । इति श्रुतितत्त्वम् ॥

सोपानं, स्त्री, (उपानमुपरिगमनं तेन सह विद्या-
मानम् ।) आरोहणम् । इत्यमरः । २।२।२८॥
इष्टादिपरिचिते पयिठा इति ख्याते । देशान्तरे
खड्गइतीति यत् प्रसिद्धम् । पारुष्ये चनेन
आरोहणं चनट् । उपपूर्वादिनितेर्भावे चल्
चनेकार्यत्वादुपानं ऊर्ध्वगमनं तेन सह वर्तते
सोपानम् । सोपानसिद्धसाध्याः संवाधसमूह-
सत्राणीति दन्वादावुपविषेकः । इति भरतः
क्रिष्ण ।

“आरोहणस्य सोपानं पेटा इति समाह्वये ।
सोपाने काष्ठवटिते निःश्रेणिस्वधिरौहणी ॥
निःश्रेणी स्वाभिःश्रयणी तथा निःश्रेणियो-
त्यपि ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, कुमारः । १ । २८ ।

“मध्ये न सा वेदिविलग्नमध्या
बलितयं चारु बभार बाला ।
आरोहणार्थं नवयौवनेन
कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥”

सोभाञ्जनः, पुं, शोभाञ्जनः । इत्यमरटीकायां
भरतः । २ । ४ । २१ ॥

सोमं, स्त्री, (सुप्रसवेःश्वर्ययोः + मन्)काञ्चिकम् ।
स्वर्गः । इति केषित् ॥

सोमः, पुं, (सौति भन्तमिति । सु प्रसवे +
“अस्तिस्तुसुहृमिति ।” उणा० १ । १३८ । इति
मन् ।) चन्द्रः । इत्यमरः । १ । ३ । १४॥ (यथा,
हरिवंशे । ४ । २ ।

“हिजानां वीरुधार्चं व नक्षत्रप्रहयोस्तथा ।
यज्ञानां तपसाश्चैव सोमं राज्येऽभ्यवेचयत् ॥”)
कपूरः । इति चामरः । २ । १ । १३० ॥ वानरः ।
कुबेरः । यमः । वायुः । वसुमेदः । (यथा,
मात्स्ये । ५ । २१ ।

“आपो भ्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्युषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकौर्त्तिताः ॥”)
जलम् । सोमलतौषधिः । इति मेदिनी ॥ (अथ
विवरणं यथा,—

“ब्रह्मादयोऽसृजन् पूर्वममृतं सोमसंज्ञितम् ।
जराहृत्युविनाशाय विधानं तस्य वक्ष्यते ॥
एक एव खलु भगवान् सोमः स्वाननामाकृति-
बोधैर्विशेषैश्चतुर्विधमिषा भिद्यते । तदयथा,
अंशमान् भूषणार्थेव चन्द्रमा रजतप्रभः ।
दूर्ध्वासोमः कनीयांश्च खेताश्चः कनकप्रभः ॥
प्रतानवांस्तासृजन्तः करवीरोऽश्वानपि ।
स्वयम्भो महासोमो यथापि महद्गङ्गातः ॥

सोमः

गायत्राणोऽष्टमः पाङ्क्तो जागतः शार्ङ्गरस्तथा
अग्निष्टोमो रैवतश्च यथोक्त इति संज्ञितः ॥

गायत्रा त्रिपदा युक्तो यथोक्त पतिवक्ष्यते ।
एते सोमाः समाख्याता वेदोक्तैर्नामभिः शुभैः ॥
सर्वेषामेव चैतेषामेको विधिरुपासने ।
सर्वे तुल्यगुणाश्चैव विधानं तेषु वक्ष्यते ॥

अतोऽन्यतमं सोममुपयुयुषुः सर्वोपकरणपरि-
चारकोपेतः प्रशस्तदेशे चिह्नतमागां कार-
यित्वा हृतदोषः प्रतिसंहरत्तः प्रशस्तेषु
तिथिकरणमुद्गर्तनचत्रेषु अंशमन्तमादाय-
ध्वरकल्पेनाहृतमभियुतमभियुतं चान्तरागारे
कृतमङ्गलः सोमकन्दं सुवर्णसूच्या विदार्य पयो
वृद्धीयात् सौवर्णं पात्रेऽस्त्रिमिमात्रं ततः सक्त-
देवोपयुञ्जोत नास्त्रादयंस्त उपसृश्य शेषम-
सु वसाय यमनियमाभ्यामात्मानं संयोज्य वाग्-
यतोऽभ्यन्तरतः सुहृद्भिरुपास्यमानो विहरेत् ॥

रसायनं पीतवांस्तु निवाते तन्मनाः शुचिः ।
आसीत् तिष्ठेत् क्रामिश्च न कथञ्चन संविशेत् ॥
सायं वा भुक्तवान् श्रुतशान्तिः कुशग्रथ्यायां
कृष्णाजिनोत्तरायां सुहृद्भिरुपास्यमानः शयौत
दृषितो वा शौतोदकमात्रां पिबेत्ततः प्रात-
रुत्थायोपश्रुतशान्तिः कृतमङ्गलो गां सृष्ट्वा
तथंवासीत् । तस्य जीर्णं सोमं हर्दिहपपयते
ततः शोषितात्क्रामिव्यामिश्रं कर्हितवतः सायं
श्रुतशौतं चौरं वितरेत् । ततस्तृतीयेऽहनि
क्रामिव्यामिश्रमतिशयैर्ते स तेनानिष्टप्रतिग्रह-
भुक्तप्रभृतिभिर्विशेषैर्मुक्तः शुद्धतनुर्भवति ततः
सायं ज्ञातस्य पूर्ववदेव चौरं वितरेत् । शौम-
वस्त्रास्तृतायां चैनं शय्यायां शाययेत् ततश्चतुर्थे-
ऽहनि तस्य शययुक्तपयते । ततः सर्वाङ्गेभ्यः
क्रमयो निष्क्रामन्ति तदहश्च शय्यायां पांशुभिर-
वकीर्यमाणः शयौत । ततः सायं पूर्ववदेव
चौरं वितरेत् । एवं पञ्चमषष्ठयोर्दिवसयो-
र्वर्त्तते केवलसुभयकालमसौ चौरं वितरेत्ततः
सप्तमेऽहनि निम्नांसस्वर्गस्थभूतः केवलं सोम-
परिग्रहादेवोच्छसिति । तदहश्च चौरिण सुखी
ष्णे न परिषिष्ये तिलमधुकचन्दनानुलिप्तदेहं
पयः पाययेत् । ततोऽष्टमेऽहनि प्रातरेव चौर-
परिषिक्तं चन्द्रप्रदिग्भाचं पयः पाययित्वा
पांशुग्रथ्यां समुत्सृज्य शौमास्तृतायां शायये-
त्ततो मांसमाभ्यायते त्वकपावदक्षति । दन्त-
नखरोमाणि चास्य पतन्ति । तस्य नवमदिव-
सात् प्रभृत्थयुतैसाभ्यङ्गः सोमवस्त्रकपायपरि-
षेकः । ततो दशमेऽहन्त्येतेदेव वितरेत्ततोऽस्य
त्वक्खिरतामुपैति । एवमेकादसद्वाशयोर्व-
र्त्तते । तत्र त्रयोदशात् प्रभृति सोमवस्त्रकपाय-
परिषेकः । एवमाषोडश्यावर्त्तते ततः सप्तदशा-
ष्टादशयोर्दिवसयोर्दशना जायन्ते शिखरिणः
क्षिन्धवज्रवेदूर्ध्वस्फटिकनिकाशाः समाः खिराः
सहस्रवः । तदा प्रभृति चान्वैः शान्तिच्छुद्धैः
चौरयवागमुपसिन्धेत् यावत् पञ्चविंशतिरिति ।
ततोऽसौ दशाष्टाशोहनं चद्रुभवकाचं पयसा

सोमः

ततोऽस्य नष्टा जायन्ते विष्टुमिन्द्रगोपकंतवणा-
दित्यप्रकाशाः खिराः क्षिन्धा सचचसम्यक्ताः
केशाश्च जायन्ते त्वक् च नौकोत्पलातसोपुष्यवे-
दूर्ध्वप्रकाशा । ऊर्ध्वं सामान् केशान् वाप-
येत् वापयित्वा शोशोरचन्दनकृष्णतिलकस्त्रैः
शिरः प्रदिश्यात् पयसा वा स्नापयेत् ॥

ततोऽस्थानन्तरं सप्तराचात् केशा जायन्ते
भ्रमराञ्जननिभाः कुक्षिताः क्षिन्धास्तार्क्षिरा-
चात् प्रथमपरिसराक्षिप्सुष्य सुहृर्त्तं स्त्रित्वा पुन-
रिवान्तः प्रविशेत् । ततोऽस्य वस्त्रातैस्तमभ्यङ्गा-
र्थेऽवधार्यम् । यवपिष्टमुहर्त्तनाथं । सुखीणाश्च
पयः परिवेकार्थं । अजकण्ठकपायमुत्तादनाथं ।
शोशौरं कूपोदकं स्नानार्थं । चन्दनमनुसोपनार्थं ।
आमसकरस-विमिश्राचास्य युषसूपविकल्पाः ।
चौरमधुकसिद्धश्च कृष्णतिलमवधारणार्थं । एवं
दशरात्रं ततोऽन्यद्दशरात्रं द्वितीये परिसरे
वर्त्तते । ततस्तृतीये परिसरे खिरौकुर्वन्नात्मान-
मन्यद्दशरात्रमासीत् । किञ्चिदातपपवनान् वा
सेवेत् पुनश्चान्तः प्रविशेत् । न चात्मानमादर्शेषु
वा निरौचेत् रूपशालित्वात् ततोऽन्यद्दशरात्रं
क्रोधादीन् परिहरेदेवं सर्वेषामुपयोगः ।
विशेषतस्तु वस्त्रोपतानक्षुपादयः सोमा भक्ष-
यितव्याः । तेषानु प्रमाणमहं चतुर्थमुद्ययः ।

अंशवन्तं सौवर्णं पात्रेऽभिषुष्यात् । चन्द्र-
मसं राजते चोपग्याष्टगुणमैश्वर्यमवाप्येशा-
नन्देवमनुप्रविशति । शेषांस्तु ताम्रमये सुखये
वा रोहिते वा चर्मणि वितते शुद्धवर्णं त्रिभि-
र्वर्णैः सोमा उपयोक्तव्याः । ततश्चतुर्थे मासे
पीर्णमास्यां शुची देशे ब्राह्मणानर्शयित्वा कृत-
मङ्गलो निःक्रम्य यथोक्तं व्रजेदिति ॥

शोषधीनाम्पतिं सोममुपयुज्य विषकण्ठः ।
दशवर्षसहस्राणि नवान् धारयते तनुम् ॥
नाग्निर्न तीर्थं न विषं न शस्त्रं नास्त्रमेव च ।
तस्यालमायुःक्षणे समर्थाश्च भवन्ति हि ॥
भद्राणां षष्टिवर्षाणां प्रसूतानामनेकधा ।
कुक्षराणां सहस्रस्य बलं समधिगच्छति ॥
सौरोदं शक्रसदनसुत्तरांश्च कुरुनपि ।
यत्रेच्छति स गन्तुं वा तत्राप्रतिष्ठता गतिः ॥
कन्दर्प इव रूपेण कान्था चन्द्र इवापरः ।
प्रह्लादयति भूतानां मनांसि स महाद्युतिः ॥
साङ्गोपाङ्गांश्च निखिलान् वेदान्द्विन्दति तत्त्वतः
चरत्यमोघसङ्कल्पो देववच्चाखिलं जगत् ॥
सर्वेषामिव सोमानां पत्राणि दश पञ्च च ।
तानि शुक्ले च कृष्णे च जायन्ते निपतन्ति च ॥
एकैकं जायते पत्रं सोमस्याहरहस्तादा ।
शुक्लस्य पीर्णमास्यान्तु भवेत् पञ्चदशच्छन्दः ॥
शोथ्येते पत्रमेकैकं दिवसे दिवसे पुनः ।
कृष्णपञ्चमये चापि सता भवति केवसा ॥
अंशमानाण्यगन्धस्तु कान्दवानुजतप्रभः ।
अदस्ताकारकन्दस्तु सुहृवांश्चमच्छन्दः ॥
चन्द्रमाः कनकाभासो जले चरति सर्वदा ।
महद्गङ्गातनामा च खेताश्चापि पाङ्कुरीः ॥

सोमः

सर्पनिर्गच्छसहस्री ती वृषापावकम्बिनी ।
तथाश्वैर्मच्छलेष्विद्विदिता इव भान्ति ते ॥
सर्व एव तु विद्येयाः सोमाः पञ्चदशच्छदाः ।
शौरस्यस्यतावन्तं परं नानाविधैः स्मृताः ॥
हिमवत्सर्वदे सङ्घे महेन्द्रे मलये तथा ।
श्रीपर्वते देवगिरौ गिरौ देवसङ्घे तथा ॥
पारिपात्रे च विद्ये च देवसुन्दे ऋदे तथा ।
उत्तरे च वितस्तायाः प्रवृषा ये महीधराः ॥
पञ्च तेषामधो मध्ये सिन्धुनामा महानदः ।
ऋतवत् प्रवते तत्र चन्द्रमाः सोमसप्तमः ॥
तस्मोद्देशेषु वाप्यस्ति सुप्रवाणंशुमानपि ।
काश्मीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना सुद्रकमानसम् ॥
नायत्राश्वेषुभः पाण्डुलो जागतः शाङ्करस्तथा ।
अथ सन्ध्यापरि चापि सोमाः सोमसप्तमभाः ॥
न तान् पश्यन्त्यधर्मिष्ठाः कृतघ्नाश्चापि मानवाः ।
शेषजह्वे विषयापि ब्राह्मणह्वे विषस्तथा ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने एकोनत्रिंशत्तमो-
ऽध्यायः ॥*॥ “सोमनामौषधिराजः पञ्चदश-
पर्णः स सोम इव हीयते वर्हते च ।” इति
चरके चिकित्सास्थाने प्रथमेऽध्याये ॥ *॥*॥)
शिवः । दीधितिः । इत्युणादिकोषः । दिव्यौषधिः
सोमसप्ततारसः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा.मनुः ।
३ । २५७ ।

“मुन्यवानि पयः सोमो मांसं यश्चानुपस्कृतम् ।
अक्षरसवणश्चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥”)
अमृतम् । पर्वतविशेषः । इति केचित् ॥*॥
चन्द्रस्य विवरणं तथा । स च वायुकोणस्त्री-
वैश्यजातिसत्त्वगुणलवणरसस्मृगशरीरानक्षत्रसमु-
द्राणामधिपतिः । इति बृहज्जातकादयः ॥
एकहस्तप्रमाणशरीरः । श्वेतवस्त्रपरिधानः ।
शुक्लवर्णः । दक्षिणहस्तवरदः । गदायुक्तवाम-
हस्तः । दशाश्वः । श्वेतपद्मस्यः । उमाधि-
दैवतः । जलप्रत्यधिदैवतः । सूर्याभिसुखः ।
यथा,—

“सामुद्रं वैश्यमात्रेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम् ।
श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम् ॥
दशाश्वं श्वेतपद्मस्यं विचिन्त्योमाधिदैवतम् ।
जलप्रत्यधिदैवस्य सूर्याभिसुखेत्तथा ॥”

इति बृहयाग्यतत्त्वम् ॥ * ॥

तस्योत्पत्त्यादिर्यथा,—

ऋषय ऊचुः ।

“सोमः पितृणामधिपः कथं शास्त्रविशारद ।
तद्दृशे के तु राजानो बभूवुः कौत्सिवर्धनाः ॥
सूत उवाच ।

आदिष्टो ब्रह्मणा पूर्वमत्रिः सर्गविधौ पुरा ।
अनुत्तमं नाम तपः सृष्टरथं तप्तवान् प्रभुः ॥
सदानन्दकरं ब्रह्म जगतः क्लेशनाशनम् ।
ब्रह्मविष्णुर्ब्रह्माणामभ्यन्तरमतीन्द्रियम् ॥
शान्तिश्चात्मनससदादमर्तयने स्थितम् ।
माहात्म्यात्तयसो विप्राः परमानन्दकारकम् ॥
यस्माद्गुमापतिः सार्धमुमया तमधिष्ठितः ।
ब्रह्महा प्रष्टुमाशिर तस्मात् सोमोऽभवत्प्रभुः ॥

सोमः

पय सुमाव नेत्राभ्यां धाम तच्चाक्षुषं चयि ।
दीपयन् विश्वमखिलं ज्योत्स्नया सचराचरम् ॥
तद्विशो जगद्गुह्यं स्त्रीरूपेण सुतेच्छया ।
गर्भो भूत्वोदरे तासामास्त्रितोऽन्द्यतत्रयम् ॥
तास्माम्बुध्वयं गर्भमशक्ता धारणे ततः ।
समादायाथ तत्रभूमिकीकृत्य चतुर्भुवः ॥
युवानमकरोद्ब्रह्मा सर्वायुधधरं वरम् ।
स्यन्दनेऽथ सङ्घास्त्रे वेदशक्तिमयि प्रभुः ॥
आरोप्य लोकमनयदात्तीयं स पितामहः ।
ततो ब्रह्मर्षिभिः प्रोक्तमस्मत्स्वामी भवत्वयम् ॥
ऋषिभिर्देवगन्धर्वैरोषधीभिस्तथैव च ।
तुष्टुः सोमदेवत्वैर्ब्रह्माद्या मन्त्रसंघैः ॥
सूयमानस्य तस्याभूदधिको महसाश्च यः ।
तेजोवितानादभवद्भुवि दिव्यौषधोगणः ॥
तद्गोतिरधिका तस्माद्द्रावी भवति सर्वदा ।
तेनौषधीशः सोमोऽभूत् द्विजेश्चाभिगद्यते ॥
वेदधामा रसश्चापि यदिदं चन्द्रमण्डलम् ।
चौयते वर्हते चैव शुक्ले कृष्णे च सर्वदा ॥
ततो विंशत्तथा सप्त दक्षः प्राचेतसो ददौ ।
रूपसावस्यसंयुक्तास्तस्मै कन्याः सुवर्चसः ॥”
इति मातङ्ग्ये । २३ । १—१५ ॥ * ॥
अपि च ।

महातपा उवाच ।

“ब्रह्मणो मानसः पुत्रः अचिर्नाम महातपाः ।
तस्य पुत्रोऽभवत् सोमो दक्षजामादृतां गतः ॥
सप्तविंशतियाः कन्या दाचायण्यः प्रकौर्त्तिताः ।
सोमपत्न्योऽपि मान्यास्तास्तासां श्रेष्ठा तु
रोहिणी ॥

तामेव रमते सोमः नेतरा इति शुश्रुम ।
इतराः प्रोचुरागत्य चन्द्रस्यासमतां पितुः ॥
दक्षोऽप्यसङ्गदागत्य तमुवाच स नाकरोत् ।
समतां सोऽपि तं दक्षः शशापान्तर्हितो भव ॥
एवमुक्तः क्षयं सोमो भगमहश्चापतः ॥
देवा मनुष्याः पशवो नष्टे सोमे सर्वोरुधः ।
शोणाभवत्सदा सर्वा ओषधश्च विशेषतः ॥
क्षयं गच्छन्निरत्यर्थमौषधीभिः सुरर्षभाः ।
मूलेषु वोरुधां सोमः स्थित इत्युचुरातुराः ॥
तेषां चिन्ताभवत्तीव्रा विष्णुश्च शरणं ययुः ।
भगवानाह तान् सर्वान् भूत किं क्रियते मया
ते चाहुर्देव दक्षेण शप्तः सोमो विनाशितः ।
तानुवाच तदा देवो मथ्यतां कलसोदधिः ॥
ओषधयः सर्वतो देवाः प्रक्षिप्याम्बुषु संयतैः ।
एवमुक्त्वा ततो देवान् दधौ रुद्रं हरिः स्वयम् ॥
ब्रह्माणश्च तथा दधौ वासुकिं नेत्रकारणात् ।
ते सर्वे तत्र संहिता ममन्युर्वरुणास्यम् ॥
तस्मिंस्तु मथिते जातः पुनः सोमो महोपते ।
योऽसौ चेतस्रसंज्ञो वे देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥
स एव सोमो मन्तव्यो देहिनां जीवसंज्ञकः ।
परिच्छेद्या स मूर्त्तिं तु पृथक् सौम्यां प्रपेदिवान्
तमेव देवमनुजाः शोडशेमाश्च देवताः ॥
उपजीवन्ति ब्रह्माश्च तथेवौषधयः प्रभुम् ॥
ब्रह्मस्मिन् सकलं दधार गिरसा तदा ।

सोमः

तदात्मिका भवन्त्यापो विश्वमूर्त्तिरसौ स्मृतः ॥
तस्य ब्रह्मा ददौ प्रीतः पौर्षमासौतिथिं प्रभुः ।
तस्मानुपोषयेद्ब्रह्मन् तमर्थं प्रतिपादयेत् ॥
स चाक्षाहारश्च भवेत् तस्य ज्ञानं प्रयच्छति ।
कान्तिं पुष्टिश्च राजेन्द्र धनं धान्यश्च केवलम् ॥”
इति वाराहे सोमोत्पत्तिरहस्यनामाध्यायः ॥*॥
तस्य अयहृदिकारणं यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“राका चानुमती चैव द्विविधा पूर्णिमा मता ।
सिनीवाली कुङ्कयैव अमावास्या द्विधैव तु ॥
अमा नाम रवे रश्मियन्त्रलोके प्रतिष्ठिता ।
यस्मात् सोमो वसत्यस्याममावासी ततः स्मृता ॥
पूर्वोदितकलाभिनर्पौर्णमास्या निशाकरे ।
पूर्णिमानुमती चैव यथा पश्चात् स्तमितभास्करे ॥
यस्मात्तामनुमन्त्यन्ते देवताः पितृभिः सङ्घ ।
तस्मादनुमती नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥
यदा चास्तमिते सूर्ये पूर्णचन्द्रस्य चोद्गमः ।
युगपत् सोत्तरारागस्तदात्तमतिपूर्णिमा ॥
राकां तामनुमन्त्यन्ते देवताः पितृभिः सङ्घ ।
रश्मनाश्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयोऽब्रुवन् ॥
सिनीवाली प्रमाणन्तु शोणशेषो निशाकरः ।
अमावास्यां विशत्यर्कं सिनीवाली ततः स्मृता ॥
कुङ्कयैव कौकिलेनोक्तो यः कालस्तु समाप्यते ।
तत्कालसंज्ञा त्वेषा वै अमावास्या कुङ्कः स्मृता ॥
अनुमत्याः सराकायाः सिनीवाल्याः कुङ्क विना
एतासां विरलः कालः कुमात्रेति कुङ्कः स्मृता ॥”
विरलस्थाने हिलवेति च पाठः ।

“कलाः षोडश सोमस्य शुक्ले वर्हयते रविः ।
अमृतेनामृतं कृष्णे पीयते देवतैः क्रमात् ॥
प्रथमां पिबते वर्त्तिर्हितयां पवनः कलाम् ।
विश्वेदेवास्तृतीयान्तु चतुर्थान्तु प्रजापतिः ॥
पञ्चमीं वरुणश्चापि षष्ठीं पिबति वासवः ।
सप्तमीं सृषयो दिव्या वसवोऽष्टौ तथाष्टमीम् ॥
नवमीं कृष्णपक्षस्य पिबतीन्द्रः कलामपि ।
दशमीं मरुतश्चापि रुद्रा एकादशीं कलाम् ॥
द्वादशान्तु कलां विष्णुर्धनदक्ष त्रयोदशीम् ।
चतुर्दशीं पशुपतिः कलां पिबति नित्यशः ॥
ततः पञ्चदशीश्चैव पिबन्ति पितरः कलाम् ।
कलावशिष्टो निरप्यीतः प्रविष्टः सूर्यमण्डलम् ॥
अमायां विद्यते रश्मौ अमावासी ततः स्मृता ॥
पूर्वाह्ने विद्यते चार्कं मध्याह्ने तु वनस्पतिम् ।
अपराह्णे विशत्यप्सु स्वयोनिं वारिसम्भवः ॥
आपः प्रविष्टः सोमश्च शेषया कलयैकया ।
दण्डगुल्मसताहृत्वाक्षिप्यादयति शीवधीः ॥
तमोषधिं स्थितं गावश्चरन्त्यापः पिबन्ति च ।
तदङ्गानुगतं गोभ्यः शौरत्वमुपगच्छति ॥
तत् शौरममृतं भूत्वा मन्त्रभूतं द्विजातयः ।
स्वाहाकारवपटकारैर्जुह्वत्याहुतयः क्रमात् ।
हुतमस्मिन् देवाय पुनः सोमं विवर्हयेत् ॥
एवं संक्षीयते सोमः शीवचाप्यायते पुनः ।
तस्मान् सूर्यः शशाङ्कस्य अयहृदिविधिर्बभूवुः ॥”
इत्याद्ये देवीपुराणे चन्द्रचयहृदिनामाध्यायः ॥*॥

सोमः

तस्य राहुयासकारणं यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“यद्यं वदते लोको वालिशत्वात्प्रहामते ।
तदहं संप्रवक्ष्यामि चन्द्रसूर्यांपरागिकम् ॥
यदि सत्यमयं प्रस्तस्तेजोराशिर्हि वाकरः ।
तत् कथं नोदरस्थेन राहुनं भस्मसात् कृतः ॥
अथवा राहुणाक्रम्य शत्रुवक्तं प्रवेशितः ।
तत् कथं दग्नेस्तीक्ष्णैः शतधा न विखण्डितः ॥
विभुक्तश्च पुनहं दृष्टयंवाखण्डमण्डलः ।
न चास्यापङ्कतं तेजो न स्थानादपसारितः ॥
यदि वा ह्येष निष्योतः कथं दोषतरोऽभवत् ।
तस्मान्न तेजसां राशो राहोर्व्यक्तं गमिष्यति ॥
भक्ष्यार्थं सर्वदेवानां सोमः सृष्टः स्वयम्भुवा ।
तत्रस्यममृतञ्चापि सन्भूतं सूर्यतेजसा ॥
पिबन्त्यम्बुं मयं देवाः पितरश्च स्वधामृतम् ।
द्वयश्च त्रिंशत्सर्वे चयत्रिंशत्तथैव च ।
त्रयश्च त्रिंशदस्य देवाः सोमं पिबन्ति ये ॥
राहोरप्यमृतं भागं पुरा सृष्टं स्वयम्भुवा ।
तस्मात्तद्ग्राहुरागत्य पातुमिच्छति पर्वसु ॥
उद्धृत्य पार्थिवो ह्यायामभ्राकारां तमोमयः ।
पातुमिच्छन् ततश्चेन्द्रमाच्छादयति ह्यायया ॥
शुक्लं च चन्द्रमभ्यंति कृष्णं पर्वणि भास्करम् ।
सूर्यमण्डलसंख्यस्तु चन्द्रमेव जिघांसति ॥
तस्मात् पिबति तं राहुस्तनुमस्याविनाशयन् ।
अविहिंसन् यथा पशुं पिबति भ्रमरो मधु ।
चन्द्रस्यममृतं तद्दमेदाद्ग्राहुरयुते ॥
चन्द्रकान्तो मणिर्यद्गुह्यं चरते क्षणात् ।
क्षरन्पि न ह्यीयेत तेजसा नैव मुच्यते ॥
यथा सूर्यमणिः सूर्यादुत्पाद्य पावकं शुभम् ।
न भवत्यङ्गुलीनोऽपि तेजसा नैव मुच्यते ॥
एवं चन्द्रश्च सूर्यश्च ह्यदितावपि राहुणा ।
स्वतेजसा न मुच्यते नाङ्गुलीनौ बभूवतुः ॥
पर्वस्वयं च चन्द्रस्य माणिक्यकनकाकृतिः ।
सोमो देवतसंयोगात् ह्यायायागाश्च पार्थिवात् ।
राहोश्च वरस्वधाहे प्रचरेदमृतं शशो ॥
स्वदोहकाले सम्प्राप्तं वत्सं दृष्ट्वा च गीर्यथा ।
स्वाङ्गादेव चरेत् क्षीरं तथेन्द्रोः क्षरतेऽमृतम् ॥
पितेव सूर्यो देवानां सोमो मातेव लक्ष्यते ।
यथा मातुः स्तनं पीत्वा जीवन्ते सर्वजन्तवः ।
पीत्वामृतं तथा सोमात् दृश्यन्ते सर्वदेवताः ॥
सन्भूतं सर्वयागेषु तथा यं चरते शशौ ।
तं चरन्तं यथामागसुपजीवन्ति देवताः ॥
तस्मिन् काले समभ्यति राहुरप्यवकर्षति ।
सर्वमर्षं त्रिभागश्च पादं पादाहमेव च ॥
आक्रम्य पार्थिवीच्छायां यावन्तं चन्द्रमण्डलम् ।
स्मृतः स भागो राहोस्तु देवभागास्तु शेषकाः ॥
दृशिं विधाय देवानां राहोः पर्वगतस्य च ।
चन्द्रो न चयमायाति तेजसा नैव मुच्यते ॥
तिथिभागाश्च यावन्तः पुनन्त्यकं प्रमाणतः ।
सर्वं चायास्थितः कासंस्तावानेव प्रकीर्तितः ॥
अतो राहुभुजः सोमः सोमाहं हिं दिवाकरः ।
पर्वकाले स्मितस्त्वं च विपरीता पुनः पुनः ॥

सोमती

अतश्चादयते राहुरभ्रवच्छशिभास्करौ ।
राहुरभ्रकसंस्थानः सोममाच्छाद्य तिष्ठति ॥
उद्धृत्य पार्थिवीं ह्यायां धूममेघ इवोत्थितः ।
चन्द्रस्य यदवष्टब्धं राहुणा भास्करस्य च ॥
तन्नावखण्डितं तस्य केवलं श्यामलीकृतम् ।
कहमेन यथा वस्त्रं शुक्लमप्युपहृन्त्यते ॥
एकदेशेऽथ सर्वं वा राहुणा चन्द्रमास्तथा ।
प्रक्षालितं तदेवेह पुनः शुक्लतरं भवेत् ॥
राहुयुक्तं भवेत्तद्वत् निर्मलं चन्द्रमण्डलम् ।
राहुणाच्छादितो वापि दृष्ट्वा चन्द्रदिवाकरौ ॥
विप्राः शान्तिपरा भूत्वा पुनराप्याययन्ति तम् ।
एवं न गृह्णाते सूर्यश्चन्द्रमास्तश्च गृह्णाते ॥
अबुधास्तं न पश्यन्ति मानुषा मांसचक्षुषः ।
जगत्सन्मोहनश्चेतत् ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ॥
इति देवीपुराणे ग्रहणविवेकनामाध्यायः ॥
सोमचयः, पुं, (सोमस्य चन्द्रस्य चयो यत्र ।)
अमावस्या । इति महाभारते दानधर्मः ॥
सोमगर्भः, पुं, (सोमः अमृतं तद्ददमोक्षो गर्भं
यस्य ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सोमजं, क्लौ, (सोमवत् जायते इति । जन + ङः ।)
दुग्धम् । इति हेमचन्द्रः ॥ चन्द्रजाते, त्रि ॥
सोमतीर्थे, क्लौ, (सोमिन कृतं तीर्थम् ।) प्रभास-
तीर्थम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ८३ । १८ ।
“ततो जयन्त्यां राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् ।
स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानवः ॥”)
तस्य विवरणं यथा,—
“यत्र तप्तं तपस्ते न सोमिन सुमहात्मना ।
पञ्चवर्षसहस्राणि एकपादेन तिष्ठति ॥
पञ्चवर्षसहस्राणि तथैवोर्ध्वमुखः स्थितः ।
एवम्भूतः पुनः पञ्चपञ्चमीनत्रतस्तथा ॥
तथैवैकेन पादेन दश पञ्च च तिष्ठति ।
एवमुग्रं तपः कृत्वा कान्तिमानभवश्च सः ॥
ममापराधान्मुक्तश्च ब्रह्मणानां पतिस्तथा ।
प्राप्नोति यन्महाभागे सोमतीर्थं कृतोदकः ॥
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि त्रिंशद्वर्षशतानि च ।
जायते ब्राह्मणः सुभु, वेदवेदान्तपारगः ॥
द्रव्यवान् गुणवाञ्छैव संविभागी यशस्विनि ।
मद्भक्तश्चैव जायेत अपराधविवर्जितः ॥
स एष ब्राह्मणो भूत्वा संसाराद्दिप्रमुच्यते ।
तस्य किञ्चित् प्रवक्ष्यामि सोमतीर्थस्य सुन्दरि ॥
तत्तीर्थं येन विज्ञेयं मम मार्गानुसारिणा ।
वेशाखस्य तु मासस्य शुक्लपक्षस्य द्वादशीम् ॥
प्रवृत्ते चान्धकारे तु यत्र कश्चिन्न दृश्यते ।
सोमेन च विना भूमि दृश्यते चन्द्रमःप्रभा ॥
आलीकश्चैव दृश्यते सोमस्तत्र न दृश्यते ।
एवं त्वां वक्ष्यामि हे भद्रे एष वे विस्मयः पुरः ॥
एतच्चित्रं महाभागे पुण्ये सीकरवे मम ।
सोमतीर्थं विशाखाच्च येन मुच्यन्ति जन्तवः ॥
अन्यत्र ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुधरे ।
प्रभावमस्य क्षेत्रस्य विस्मयं परमं महत् ॥
अकामा तु सृता तीर्थे आत्मनः कर्मनिश्चयात्

सोमया

मम क्षेत्रप्रभावेण शृगाली मानुषी भवेत् ।
रूपवती गुणवती चतुःषष्टिकलाश्रिता ॥
इति वाराहे सोकरवतीर्थमाहात्म्यनामाध्यायः ॥
सोमधारा, स्त्री, (सोमस्य धारिव ।) आकाशम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सोमपः, पुं, (सोमं पिबतीति । पा + कः ।) यागी
पीतसोमलतारसः । तत्पर्यायः । सोमपीतीर ।
इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥ सोमपाः ३ । इति
तट्टीका ॥ (यथा, गीतायाम् । ८ । २० ।
“त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ॥”)
सोमपत्रः, पुं, (सोमस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।)
दृष्टविशेषः । उलु खड्ग इति भाषा । यथा,—
“दर्भः पुरश्चदः शतः सोमपत्रः परात्प्रियः ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥
दर्भशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥
सोमपाः, पुं, (सोमं पिबतीति । पा + क्तिप् ।)
यज्ञं सोमलतारसपानकर्त्ता । इत्यमरटीकायां
रामायनः । २ । ७ । ८ ॥ (सोमरसपानशीले,
त्रि । यथा, भागवते । ३ । ३२ । ३ ।
“तत्प्रयत्नक्रान्तमतिः पितृदेवव्रतः पुमान् ।
गत्वा चान्द्रमसं लोकं सोमपाः पुनरेष्यति ॥”)
सोमपीती, [न्] पुं, (सोमस्य पीतं पानमस्या-
स्तीति । इनिः ।) सोमपः । इत्यमरः । २ ।
७ । ८ ॥ (वाचलिङ्गोऽपि दृश्यते । यथा,
महाभारते । १ । १ । १६४ ।
“सौकन्यमपि चाख्यानं चयवो यत्र भार्गवः ।
शर्यातियज्ञे नासत्यौ कृतवान् सोमपीतिनी ॥”
तस्य रूपान्तरं सोमपीथी । सोमपीवी । इति
केचित् ॥
सोमबन्धुः, पुं, (सोमो बन्धुर्यस्य ।) कुमुदः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ सूर्यः । बुधः । यथः,—
“मित्राणि सूर्याच्छशिभौमजीवाः
सूर्यन्दुजौ सूर्यशशाङ्गजीवाः ।
आदित्यशक्रौ रविचन्द्रभौमा
बुधार्कजौ चन्द्रजभार्गवौ च ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।
सोमभूः, पुं, (सोमात् भूकृत्यत्तियस्य ।) जिन-
राजभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ बुधग्रहः । सोम-
पुत्रत्वात् । सोमवंशीइवे । त्रि ॥
सोमयागः, पुं, (सोमात्मको यागः ।) सोमलता-
रसपानाङ्गकत्रैवार्थिकयज्ञविशेषः । यथा,—
नारद उवाच ।
“सोमयागविधानञ्च ब्रूहि मां मुनिसत्तम ।
कथं तं कारयामास गुरुश्च किं फलं परम् ॥
नारायण उवाच ।
ब्रह्महत्याप्रशमनं सोमयागफलं मुने ।
वर्षं सोमलतापानं यतमानः करोति च ॥
वर्षमेकं फलं भुङ्क्ते वर्षमेकं जलं सुरा ।
त्रैवार्थिकमिदं यागं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
यस्य चैवार्थिकं धान्यं निहितं भूतिद्वये ।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥

महाराजस्य देवो वा यागं कर्तुमर्हं सुते ।
व सर्वसाधो यज्ञोऽयं बह्वको बहुदक्षिणः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजम्बूद्वे ॥६०॥५४-५८॥
सोमराजो, [न] पुं, (सोमेन यजते इति । यज
+ णिनिः ।) सोमयागकर्ता ॥
सोमयोनि, स्त्री, (सोमो योनिर्यस्य ।) चन्दन-
विशेषः । यथा,—
“सुश्रोतसं चन्दनं यत् तैलपर्यङ्कमुच्यते ।
उभौ तु तस्य पर्यायौ सोमयोनि शिलोद्भवम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सोमराजिका, स्त्री, (सोमराजो एव । स्वार्थं
कन् ।) सोमराजो । इतिशब्दरत्नावली ॥
सोमराजो, [न] पुं, सोमेन सोमवद्वा राजते
इति । राज + णिनिः ।) षोडशविशेषः ।
सोमराज इति हाकुच इति च भाषा । तत्प-
र्यायः । अवलगुजः २ सुवक्त्रिः ३ सोमवक्त्रिका
४ कालमेषो ५ कृष्णफला ६ वाकुची ७ पूति-
फली ८ इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ सोमराजो
९ सुवक्त्रो १० सोमवक्त्रिः ११ कालमेषो १२ ।
इति भरतः ॥ सोमवक्त्रो १३ वागुजो १४ वाकुजो
१५ कालमेषिका १६ सोमराजिका १७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अन्यच्च ।
“वागुजो चन्द्रेखा स्यात् सोमराजो त्ववल्-
गुजा ।
कृष्णा पूतिफला कुष्ठनाशिनो सा सिता परा ॥”
इति रत्नमाला ॥
अस्य गुणाः । वातकफकुष्ठत्वग्दीपनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
“अवलगुजो वाकुची स्यात् सोमराजो सुप-
र्णिका ।
शशिलेख्या कृष्णफला सोमा पूतिफलीति च ॥
सोमवक्त्रो कालमेषो कुष्ठघ्नो च प्रकीर्तितः ।
वाकुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी ॥
विष्टभृद्धिमा रुचा सरा श्लेष्मासृपित्तनुत् ।
रुचा हृद्या श्लासकुष्ठमेहज्वरक्षमिप्रणुत् ॥
तत्फलं पित्तसं कुष्ठकफानिलहरं कटु ।
केशं त्वचं क्षमिश्वासकासयोधामपाण्डुहृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ वाकुचीशब्दे द्रष्टव्यौ
सोमराजो, स्त्री, (सोमेन राजते इति । राज-
दोसो + षच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाकुची ।
इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ । ६६ ॥ (यथा,
बृहत्संहितायाम् । ४४ । १० ।
“खेतां सपूर्णकोशां
कटुशरात्रायमाणसहृदेवीः ।
नागकुसुमं स्वगुमां
शतावरीं सोमराजौच ॥”)
पङ्कजरश्मिदोविशेषः । यथा,—
“हरे सोमराजोसमा ते ययः स्त्रीः ।
जगन्मन्त्रस्य च्छिन्नस्वकारम् ॥
इति हन्दीमन्त्ररी ॥
चन्द्रशेखरी च ॥

सोमरोगः, पुं, स्त्रीरोगविशेषः । यथा,—
अथ सोमरोगाधिकारः ।
तत्र सोमरोगस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
“स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोकाद्यापि श्रमादपि ।
अतिसारकयोगाद्वा गरयोगात्तथैव च ॥
आपः सर्वशरीरस्थाः क्षुभ्यन्ति प्रस्रवन्ति च ।
तस्यास्ताः प्रथृताः स्थानाभूत्सर्गं व्रजन्ति
हि ॥”
अथ तस्य लक्षणमाह ।
“प्रसन्ना विमला श्रोता निर्गन्धा नीरुजः शिताः ।
स्रवन्ति चातिमात्रं ताः सा न शक्नोति दुष्कंला ॥
वेगं धारयितुं तासां न विन्दति मुखं क्वचित् ।
शिरःशिथिलता तस्या सुखं तालु च श्रुयति ॥
मूर्च्छां जृम्भा प्रलापय त्वपूक्षा चातिमात्रतः ॥
भक्ष्यं भोज्यैश्च पेयैश्च न त्वतिं लभते सदा ॥
सन्धारणाच्छरीरस्य ता आपः सोमसंश्रिताः ।
ततः सोमचयात् स्त्रीणां सोमरोगे इति स्मृताः”
अथ सोमरोगस्य चिकित्सा ।
“कदलीनां फलं पक्वं धात्रीफलरसं मधु ।
शर्करासहितं खादेत् सोमधारणमुत्तमम् ॥१॥
माषचूर्णं समधुकं विदारिं मधुशर्कराम् ।
पयसा पाययेत् प्रातः सोमधारणमुत्तमम् ॥२॥
स एव सरुजः सोमः स्रवेन्मूत्रेण च मूत्रैः ।
तत्रैलापचूर्णेन पाययेत्तर्कुरां सुराम् ॥३॥
जलेनामलकौबोजकल्कं समधुशर्कराम् ।
पिबेद्दिनत्रयेणैव खेतप्रदरनाशनम् ॥४॥
तक्रोदनाहाररता संपिबेद्भागकेशरम् ।
त्रहं तन्नेण संपिष्टं खेतप्रदरनाशनम् ॥५॥
तत्रैव मूत्रातीसारस्य लक्षणं चिकित्साश्चाह ।
“सोमरोगे चिरं जाते यदा मूत्रमतिस्त्रवेत् ।
मूत्रातिसारं तं प्राहुर्बलविध्वंसनं परम् ॥
तालकन्दश्च खर्जूरं मधुकञ्च विदारिकाम् ।
सितामधुयुतां खादेत् मूत्रातीसारनाशनम् ॥१॥
चक्रमईकमूलन्तु संपिष्टं तण्डुलाशुना ।
प्रभातसमये पीतं जलप्रदरनाशनम् ॥२॥
इति सोमरोगे मूत्रातिसाराधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥ (तथाचास्य चिकित्सापयोगि-
वटिकीषधं यथा,—
“कर्षं जारितलीहृच्च तद्वर्षं रसगन्धकम् ।
एलापत्रं निशायुग्मं जम्बूवीरणगोक्षुरम् ॥
विडङ्गं जीरकं पाठा धात्रीदाडिमटङ्गणम् ।
चन्दनं गुग्गुलुं लोघ्रशालाज्जुनरसाञ्जगम् ॥
छागीदुग्धं न वटिकां कारयेद्दृशरक्तिकाम् ।
निर्मितो मित्यनाथेन सोमनाथरसस्त्वयम् ॥
सोमरोगं बहुविधं प्रदरं हन्ति दुर्जयम् ।
योनिशूलं मेदशूलं सर्वजं चिरकालजम् ।
बहुमूत्रं विशेषेण दुर्जयं हन्त्यसंशयः ॥”
इति सोमनाथरसः ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे सोमरोगाधिकारः ॥
सोमकता, स्त्री, (सोम एव कता ।) स्वनाम-
ख्याता कता । तत्पर्यायगुणाः ।
“सोमवक्त्रो सोमकता सोमा शीरी द्विजप्रिया ॥

सोमवक्त्रो त्रिदोषघ्नो कटुस्तिक्ता रसायनी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अपि च ।
“सोमवक्त्रो महागुल्मा यज्ञयष्टा धनुर्लता ।
सोमाहो गुल्मवक्त्रो च यज्ञवक्त्रो द्विजप्रिया ।
सोमश्रीरा च सोमा च यज्ञाङ्गा रुद्रसंख्यया ॥
सोमवक्त्रो कटुः शोता मधुरा पित्तदाहृत् ।
कृष्णा विशोषशमनो पावनी यज्ञसाधनी ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
सोमलतिका, स्त्री, (सोमलतव । इवार्थं कन् ।)
गुडूची । इति राजनिर्घण्टः ॥
सोमवंशः, पुं, (सोमस्य वंश उत्पत्तिस्थानत्वेना-
स्यस्य ।) युधिष्ठिरराजः । इति धरणिः ॥
(सोमस्य वंशः ।) चन्द्रसन्तानः । तद्विवरणं यथा,
हरिकृपाच ।
“सूर्यस्य कथितो वंशः सोमवंशं शृणुष्व मे ।
नारायणसुतो ब्रह्मा ब्रह्मणोऽद्विसमभूवः ॥
अत्रेः सोमस्तस्य भार्या तारा सुरगुरोः प्रिया ।
सोमात्तस्यां बुधो जज्ञे बुधपुत्रः पुरुरवाः ॥
बुधपुत्रादथोर्व्वश्यां पट्ट पुत्रास्तु श्रुतायुषः ।
विश्रवावसुः शतायुश्च आयुर्द्विमानमावसुः ॥
अमावसोरभूद्भोमी भीमपुत्रश्च काञ्चनः ।
काञ्चनस्य सुहोत्रोऽभूत् जङ्गुशाम्भूत् सुहोत्रतः ॥
जङ्गुः सुमन्तुरभवत् सुमन्तो रूपराजकः ।
रूपराजकस्थाने अपजापकोऽपि पाठः ।
“बलाकाखोऽस्य पुत्रोऽभूत् बलाकाखात् कुशः
स्मृतः ॥
कुशाश्वः कुशनाभश्चामूर्त्तरयो वसुः कुशात् ।
गाधिः कुशाखात् संजज्ञे विश्वामित्रस्तदात्मजः
कन्या सत्ववती दत्ता ऋचीकाय द्विजाय सा ।
ऋचीकादयमदग्निश्च रामस्तस्याभवत् सुतः ॥
विश्वामित्राहोवरातमधुच्छन्दादयः सुताः ।
आयुषो नहुषः पुत्रस्त्वेनैराराजिरभकौ ॥
चक्षुषः चक्षुषहात् सुहोत्रश्चाभवत्पुत्रः ।
काश्यकाशरत्नमदाः सुहोत्रादभवंस्त्रयः ॥
रत्नमदाच्छीनकोऽभूत् काश्याहोघतमस्तथा ।
वेदो धन्वन्तरिस्तस्मात् केतुमांश तदात्मजः ॥”
वैद्यस्थाने रेभ्य इत्यपि पाठः ।
भीमरथः केतुमतो दिवोदासस्तदात्मजः ।
दिवोदासात् प्रतर्ह्नोऽभूच्छत्रुजित् सोऽत्र
विश्रुतः ॥
ऋतध्वजस्तस्य पुत्रो ह्यलकेश ऋतध्वजात् ।
अलकात् सन्नतिजज्ञे सुनीथः सन्नतेः सुतः ॥
सत्यकेतुः सुनीथस्य सत्यकेतोर्व्विभुः सुतः ।
विभोस्तु सुविभुः पुत्रः सुविभोः स्वर्गमारकः ॥”
स्वर्गमारकस्थाने सुकुमारकोऽपि पाठः ।
“स्वर्गमाराहृष्टकेतुर्व्वीतिहोचस्तादात्मजः ।
वोतिहोत्रश्च भार्गोऽभूत् भार्गभूमिस्तदात्मजः ॥
भार्गभूमिस्थाने भासभूमिरिति च पाठः ।
“वैष्णवाः सुमहात्मान इत्यनेकाशयो वृषाः ॥
पञ्चपुत्रश्चतान्वासनुजीः यज्ञे च संहताः ।
प्रतिपन्नः चक्षुषहात् सञ्जयश्च तदात्मजः ॥

विजयः सक्षयस्यापि विजयस्य कृतः सुतः ।
 कृतावर्षवर्षेण सहदेवस्तदात्मजः ॥”
 वर्षवर्षेणस्थाने वृणुहल इति च पाठः ।
 “सहदेवाददीनोऽभूत् जयत्सेनोऽप्यदीवतः ॥
 जयत्सेनात् संकृतिश्च चक्षधर्मा च संकृतैः ।
 यतिर्ययातिः संयातिरायातिरियतिः कृतिः ।
 नहुषस्य सुताः स्याता ययानेनृपतेस्तथा ।
 यदुश्च तुर्वसुश्चैव देवयानी व्यजायत ॥
 दुष्टुश्चानुश्च पूषश्च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
 सहस्रजित् क्रीष्टतमा रघुश्चैव यदोः सुतः ॥
 सहस्रजितः शतजित्कामाहै गृह्ययज्ञेयौ ।
 सुद्यो वेणुहयपुत्रो धर्मो ह्येहयतोऽभवत् ॥
 धर्मस्य धर्मनेत्रोऽभूत् कुन्तिर्व्यं धर्मनेत्रतः ।
 कुन्तेर्वभूव सानृञ्जिर्महिव्यांश्च तदात्मजः ॥”
 सानृञ्जिस्थाने साहस्रिगिति च पाठः ।
 “भद्रश्रेण्यस्तस्य पुत्रो भद्रश्रेण्यस्य दुर्मदः ॥”
 दुर्मदस्थाने दुर्मद इति च पाठः ।
 “अनकी दुर्मदाश्चैव कृतवीर्यश्च धानकिः ।
 कृताग्निः कृतकर्मा च कृतभोग्यः सुमहाबलः ॥”
 कृतभोग्यस्थाने कृतौजा इति च पाठः ।
 “कृतवीर्यादङ्गुनोऽभूत् अङ्गुनाच्छूरसेनकः ।
 जयध्वजो मधुः शूरो हृषणः पञ्चसुव्रताः ॥
 जयध्वजात्तालजङ्घो भरतस्तालजङ्घतः ।
 हृषणस्य मधुः पुत्रो मधोर्हृषणरदिवंशकः ॥
 क्रीष्टोर्हृजिनवान् पुत्र आहिस्तस्य महात्मनः ॥”
 आहिस्तस्थाने आहिस्तिगिति च पाठः ।
 “आहेरुगङ्गुः संजज्ञे तस्य चित्ररथः सुतः ॥
 शशबिन्दुश्चित्ररथात् पत्न्यो लक्ष्मण तस्य ह ।
 दशलक्षश्च पुत्राणां पृथुकीर्त्यादयो वराः ॥
 पृथुकीर्तिः पृथुजयः पृथुदानः पृथुश्रवाः ।
 पृथुश्रवसोऽभूत्तम उग्रना तमसोऽभवत् ॥
 तत्पुत्रः श्रितयुर्नाम श्रीरक्षकवचस्ततः ॥”
 श्रितयुर्नामस्थाने श्वेतकर्णायुरिति च पाठः ।
 “रक्षोषुः पृथुरक्षस्य ज्यामघः पालितो हरिः ।
 श्रीरक्षकवचस्यैते विदर्भा ज्यामघान्तथा ।
 भार्यायाश्चैव सैव्यायां विदर्भात् क्रथकौशिकीः ।
 रोगपादो रोगपादाहभूर्वभ्रोर्धृतिस्तथा ।
 कौशिकस्य चिदिः पुत्रस्ततश्चैवो नृपः किलः ॥
 कुन्तिः किलस्य पुत्रोऽभूत् कुन्तेर्हृषिः सुतः ॥”
 हृषिश्च निर्हृतिः पुत्रो दशाहो निर्हृतिस्तथा ॥
 दशाहस्य सुतो व्योमो जीमूतश्च तदात्मजः ॥”
 व्योमस्थाने व्योमा इति च पाठः ।
 “जीमूतादिकृतिर्जज्ञे ततो भौमरथोऽभवत् ।
 ततो मधुरतो जज्ञे शकुनिस्तस्य चात्मजः ।
 करन्धिः शकुनेः पुत्रस्तस्य देवमतः सुतः ॥
 देवस्यो देवमताहै वचसाश्चधुः स्मृतः ।
 कुर्वन्शो मधोः पुत्रो ह्यनुश्च कुर्वन्शतः ॥
 पुरुहोत्रो ह्यनोः पुत्रः शंशुश्च पुरुहोत्रतः ।
 सत्वश्रुतः सुतश्चाशोरैते वै सात्वता नृपाः ॥”
 भजिनो भजमानश्च सात्वतादन्वकः सुतः ।
 महाभोजो वृष्णिदेव्यामन्वो देवाहधोऽभवत् ॥

निमिषशौ भजमानादन्वभाजितयेव च ।”
 अन्वभाजितस्थाने अयुताजित् इति च पाठः ।
 “शतजिह्व सहस्राजित् वभ्रुर्देवो हृहस्यतिः ॥
 महाभोजान् भोजोऽभूत् वृष्णश्चैव सुमित्रकः ॥
 सुधाजित् संश्रकस्तस्मादनमित्रशिरो तथा ॥
 अन्मित्रस्य निम्नोऽभूत् निम्नात् सत्राजितो-
 ऽभवत् ॥
 प्रसेनशपरः स्यातो ह्यनमित्राच्छिनिस्तथा ॥
 शिनेस्तु सत्यकः पुत्रः सत्यकात् सात्यकिस्तथा ।
 सात्यकैः सक्षयः पुत्रः कुण्णश्चैव तदात्मजः ॥
 कुण्णेर्युगन्धरः पुत्रस्तो ग्रैनेयाः प्रकीर्तिताः ॥”
 कुण्णस्थाने कुण्णिरिति च पाठः ।*।
 “अन्मित्राश्चैव वृष्णिः श्रफल्कश्चिकस्तथा ॥”
 चित्रकस्थाने चित्रकृत् इति च पाठः ।
 “श्रफल्काश्चैव गान्दिन्यामक्रूरो वेष्णवोऽभवत् ।
 उपमदगुरथाक्रूराभूदवाद्यास्ततः स्मृताः ॥
 देवानुपदेवश्च अक्रूरस्य सुतो स्मृती ।
 पृथुर्विपृथुश्चित्तस्य चान्यकस्य श्चिः स्मृतः ॥
 कुकुरो भजमानस्तु तथा कम्बलवर्षिणः ।
 धृष्णस्तु कुकुराज्जज्ञे तस्मात् कापोतरोमकः ॥
 तदात्मजो विलोमा च विलोमस्तुम्बु रुः स्मृतः ।
 तस्माच्च द्रुनुभिर्जज्ञे पुनर्वसुरतः सुतः ॥
 तस्याहुकथाहुकी च कन्या चैवाहुकस्य च ।
 देवकस्योपसेनश्च देवकात् देवकी त्वभूत् ॥
 हुकदेवोपदेवा च सहदेवा सुरक्षिता ।
 श्रीदेवी शान्तिदेवी च वसुदेव उवाह ताः ॥
 देवशानुपदेवश्च सहदेवासुतो स्मृती ।
 उपसेनस्य कंसोऽभूत् सुनामा च वटादयः ॥
 विदूरथो भजमानाच्छूरसाभूद्विदूरथात् ॥”
 शूरस्थाने शिव इति च पाठः ।
 “विदूरथसुतस्याथ शूरस्यापि शमी सुतः ॥
 प्रतिघ्नस्तु शमिनः स्वयम्भोजस्तदात्मजः ॥
 हृदिकश्च स्वयम्भोजात् कृतवर्मा तदात्मजः ॥
 देवः शतधनुश्चैव शूराहै देवमीदृषुः ।
 दशपुत्रा मारिषायां वसुदेवादयोऽभवन् ॥
 पृथा च श्रुतदेवो च श्रुतकीर्तिः श्रुतश्रवाः ।
 राजाधिदेवो शूराश्च पृथां कुन्तेः सुतामदात् ॥
 सा दत्ता कुन्तिना पाण्डोस्तस्यां धर्मा-
 निलेन्द्रकेः ।
 युधिष्ठिरो भौमपार्थो नकुलः सहदेवकः ॥
 माद्रां नासत्यदस्माभ्यां कुन्त्यां कर्णः पुराभवत् ॥
 श्रुतदेव्यां दन्तवक्रं जज्ञे वै हृहशर्मणः ॥
 सन्तहनादयः पञ्च श्रुतकीर्त्याश्च केकयात् ।
 राजाधिदेव्यां विन्दश्च अनुविन्दश्च जज्ञिरे ॥
 श्रुतश्रवा दमघोषात् प्रजज्ञे शिशुपलकः ।
 पौरवो रोहिणी भार्या मदिरानकदुन्दुभेः ॥
 देवकीप्रमुखा भद्रा रोहिण्यां बलभद्रकः ।
 सारणाख्याः शठश्चैव रैवत्यां बलभद्रतः ॥
 निशठशोभुको जातो देवकां पट्च जज्ञिरे ।
 कीर्तिमांश्च सुषेणश्च उदायोर्भद्रसेनकः ॥
 ऋतुदासो भद्रदेवः कंस एवावधीश्च तान् ।
 सङ्घर्षः सप्तमोऽभूदहमः क्षण एव च ॥

घोडश्च जीसहस्राणि भार्याणां चाभवन् हरिः ।
 हरिश्चौ सत्यभासा च लक्ष्मणा चारुहासिनी ॥
 श्रुता चाभवती चाष्टौ जज्ञिरे तान् बह्वन्-
 सुतान् ।
 प्रद्युम्नश्चारुदेण्यश्च प्रधानाः श्राव्य एव च ॥
 प्रद्युम्नादनिहोऽभूत्प्रनस्त्रिण्यां महाबलः ॥”
 प्रनस्त्रिण्यां स्थाने ककुच्चिन्यामिति पाठः ।
 “अनिहोत्सुत् सुभद्रायां वञ्चो नाम सुतोऽभवत् ॥
 प्रतिवाहूर्वञ्चसुतश्चारुस्तस्य सुतोऽभवत् ।
 वञ्चिचारीः सुतो जज्ञे वञ्चो भर्गीऽभवत् सुतः ॥”
 इत्यत्र वञ्चिस्तु तुर्वसोर्वंशः इत्याद्यपादे पाठः ।
 “भर्गाङ्गानुरभूत् पुत्रो भानोः पुत्रः करन्धमः ।
 करन्धमस्य महतो दृष्टोर्वंशं निबोध मे ॥”
 दृष्टोस्तु तनयः सेतुराबहश्च तदात्मजः ।
 आबहस्यैव गान्धारी धर्मा गान्धारतोऽभवत् ॥”
 आबहस्थाने आरब्ध इति आवर इति च पाठः ।
 “धृतस्तु धर्मापुत्रोऽभूद्दुर्मदश्च धृतस्य तु ।
 प्रचेता दुर्मदस्यैव अनीर्वंशं शृणुष्व मे ॥”
 अनोः सभानवः पुत्रस्तात् कारुञ्जयोऽभवत् ॥”
 सभानवस्थाने स्वभावव इति सुतारण इति च
 कालञ्जयस्थाने कालानल इत्यपि पाठः ।
 “कालञ्जयात् सञ्जयोऽभूत् सञ्जयात् पुरञ्जयः ।
 जनमेजयस्तथाभूत् महाशालस्तदात्मजः ।
 महामना महाशालादुशीनर इति स्मृतः ॥
 उशीनराच्छिविर्जज्ञे हृषदर्मः शिवेः सुतः ।
 महामनो जातिभिन्नोः पुत्रोऽभूत् जयद्रथः ॥
 हेमो जयद्रथाज्जज्ञे सुतपा हेमतोऽभवत् ॥”
 जयद्रथस्थाने रुषद्रथ इति च पाठः ।
 “बलिः सुतपत्नो जज्ञे अङ्गवङ्गकलिङ्गकाः ॥
 शृक्षपीण्डाश्च बालिया अनपानस्तथाङ्गतः ।
 अनपानाहिविरयस्तमो धर्मरथोऽभवत् ॥
 रोमपादो धर्मरथाश्चतुरङ्गस्तदात्मजः ।
 पृथुलाचः सुतस्तस्य चम्पोऽभूत् पृथुलाचतः ॥
 चम्पपुत्रस्तु हर्ष्यङ्गस्तस्य भद्ररथः सुतः ।
 हृहत्कर्मा सुतस्तस्य बृहन्नानुस्ततोऽभवत् ॥
 हृहन्मना बृहन्नानोस्तस्य पुत्रो जयद्रथः ।
 जयद्रथस्य विजयो विजयस्य धृतिः सुतः ॥
 धृतेर्धृतव्रतः पुत्रः सत्यकर्मा धृतव्रतात् ।
 तस्य पुत्रस्वधिरथः कर्णस्तस्य सुतोऽभवत् ॥
 हृषसेनस्तु कर्णस्य पूर्ववंशं शृणुष्व मे ॥”
 इत्यादि गारुडे १४३ षष्ठ्यायः ॥*॥
 हरिश्चवाच ।
 “जनमेजयश्च पूरोश्च मनस्युर्जनमेजयात् ।
 तस्य पुत्रसाभयदः सुयुषाभूत्तदात्मजः ॥”
 सुयुस्थाने स्वसुरिति च पाठः ।
 “सुद्योर्वहुगतः पुत्रः संयातिस्तस्य चात्मजः ।
 वत्सजातिश्च संयाते रीद्राश्च तदात्मजः ॥”
 वत्सजातिस्थाने वर्गजातिरिति च पाठः ।
 “ऋतेयुः स्यण्डिलेयुश्च कथेयुश्च कृतेयुः ।
 जलेयुः संहतेयुश्च रीद्राश्च सुता वराः ॥
 रतिनावः कृतेयोश्च तस्य प्रतिरथः सुतः ।
 तस्य निधातिथिः पुत्रस्तुर्वसोरेनिश्चः सुतः ॥

सोमवं

ऐनिसख तु दुषन्तो भरतस्तस्य चात्मजः ।
 ब्रह्मन्तलायां संजज्ञे वितथो भरतादभूत् ॥
 वितथस्तस्य मन्युः पुत्रो मन्योश्चैव नरः सुतः ।
 नरस्तस्य संजतिः पुत्रः सुसन्धिः संजतेः सुतः ॥
 सुसन्धिसन्ध्याने गर्गश्च इति पाठः ।
 “गर्गादमन्युः पुत्रो वै शिनिस्तस्य व्यजायत ॥”
 अमन्युः स्थाने भुमन्युः इति च पाठः ।
 “अमन्योश्च महावीर्यादुद्वयः सुतोऽभवत् ॥
 उद्वययात् त्रयाश्चिदुद्वयत्तत्राश्च मन्यु जातः
 मुहोदसस्तस्य इत्यो च अजमीदृहमोदको ॥
 इति सन्धिः पुत्रमोदश्च कश्योऽभूदजमोदतः ।
 कश्योऽन्धेधातियजिज्ञे यतः कात्यायना हिजाः ॥
 अजमीदाहृदि सुसुत्तपुत्रश्च बृहदनुः ।
 बृहदनुर्ना तस्य पुत्रस्तस्य पुत्रो जयद्रथः ॥
 जयद्रथाहिर्वाजिश्च सेनजिश्च तदात्मजः ।
 रुचिराश्वः सेनजितः पृथुसेनस्तदात्मजः ॥
 पारस्तु पृथुसेनस्य पाराव्रीपोऽभवत्पुत्रः ।
 नौपस्य समरः पुत्रः सुकतिस्तु ततोऽभवत् ॥
 विभ्राजः सुकतेः पुत्रो विभ्राजादनुहोऽभवत् ।
 कृत्यां तस्माद्ब्रह्मदत्तो विश्वकुसेनस्तदात्मजः ॥
 यवीनरो हिमोदस्य धृतिमांश्च यवीनरात् ।
 धृतिमतः सत्यधृतिर्दृढनेमिस्तदात्मजः ॥
 दृढनेमेः सुपार्श्वोऽभूत् सुपार्श्वोत् सन्नतिस्तथा ।
 छतस्तु सन्नतेः पुत्रः छतादुषाधुधोऽभवत् ॥
 उषाधुधश्च सेन्योऽभूदस्वरोपस्तदात्मजः ।
 पुरश्चयस्वस्वरोषात् तस्य पुत्रो विदूरथः ॥
 अश्वरीषस्थाने सुवीर इति च पाठः ।
 “अजमीदाश्वलिन्ध्याश्च नौलो नाम सुतोऽभवत्
 नौलाश्वान्तिरभूत् पुत्रः सुशान्तिस्तस्य
 चात्मजः ॥
 सुशान्तेश्च पुरजार्तो श्वर्कस्तस्य सुतोऽभवत् ।
 श्वर्कस्य चैव इत्यंशो इत्यंशान्मुहोऽभवत् ॥
 यवीनरो बृहदिषुः कम्पिष्यः सृञ्जयस्तथा ।
 पाञ्चालान्मुहोलाञ्जने शरदांस्तस्य चात्मजः ॥”
 तस्य चात्मजस्थाने वैष्णवो महान इति च पाठः
 “दिवोदासो द्वितीयश्च अश्वलायां शरहतः ।
 शतानन्दोऽभवत् पुत्रस्तस्य सत्यधृतिः सुतः ॥
 कृपः कृपो सत्यधृतेरुर्वंश्यां वीर्यवानितः ।
 द्रोणपत्नौ कृपो जज्ञे अश्वलायामनुत्तमम् ॥
 दिवोदासान्निवृत्तस्य मित्रयोश्चयवनोऽभवत् ।
 सुदासश्चाबनाञ्जने सीदासस्तस्य चात्मजः ॥
 सहदेवस्तस्य पुत्रः सहदेवात्सु सोमकः ।
 जन्तुस्तु सोमकाञ्जने पृषतश्चापरो महान् ॥
 पृषतात् द्रुपदो जज्ञे धृष्टद्युम्नस्ततोऽभवत् ।
 धृष्टद्युम्नात् धृष्टकेतुर्हृद्योऽभूदजमोदतः ॥
 ऋचात् संवरणो जज्ञे कुहः संवरणादभूत् ।
 सुधन्वश्च परिचित्तु जज्ञे चैव कुरोः सुताः ॥
 सुधनुषः सुहोत्रोऽभूत् अथवनोऽभूत् सुहोत्रतः ।
 अथवनात् कतको जज्ञे अथोपरिचरो वसुः ॥
 बृहद्रथश्च प्रत्यङ्गः सत्यायाश्च वसोः सुताः ।
 बृहद्रथात् कुशाश्वश्च कुशाश्वत् अथमोऽभवत् ॥
 अथमनात् पुष्यवांस्तस्माञ्जने सत्यहितो नृपः ॥

४२१

सोमवं

सत्यहितो नृपः सुधन्वाभूञ्जन् चैव सुधन्वतः ॥
 जज्ञे स्थाने जन्तुरिति च पाठः ।
 “बृहद्रथाञ्जरासन्धः सहदेवस्तदात्मजः ।
 सहदेवाश्च सोमापिः सोमापिः श्रुतवान् सुतः ॥
 भीमसेनप्रसेनो च श्रुतसेनोऽपराजितः ॥”
 प्रसेनस्थाने उपसेन इति च पाठः ।
 “जनमेजयशान्योऽभूञ्जकोस्तु सुरयोऽभवत् ।
 विदूरथस्तु सुरयात् सार्वभौमो विदूरथात् ॥
 जयत्सेनः सार्वभौमादराधीतस्तदात्मजः ।
 अयुतायुस्तस्य पुत्रस्तस्य चाक्रोधनः सुतः ॥
 अक्रोधनस्यातिथिश्च ऋचोऽभूदतिथेः सुतः ।
 ऋचाश्च भीमसेनोऽभूद्वह्लीपो भीमसेनतः ॥
 प्रतीपोऽभूद्वह्लीपात्सु देवापिस्तु प्रतीपतः ।
 शाक्यनुश्चैव वाञ्चोकश्चयस्ते भ्रातरो नृपाः ।
 वाञ्चोकात् सोमदत्तोऽभूत् भूरिभूरिश्चवास्ततः ॥
 शक्यश्च शान्तनीर्भो गोत्रायां धार्मिको
 महान् ।
 चित्राङ्गदविचित्रौ तु सत्यवत्यान्तु शान्तनोः ॥
 विचित्रवैर्येभ्यो तु शम्भिकाञ्चालिका तयोः
 धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च तदास्यां विदुरन्तथा ॥
 व्यास उत्पादयामास गान्धार्थ्यां धृतराष्ट्रतः ।
 शतं पुत्रं दुर्योधनाद्यं पाण्डोः पञ्च प्रजङ्गिरे ॥
 प्रतिबिम्ब्यः सुतः सोमः श्रुतकीर्त्तिस्तु चार्जुनात्
 शतानीकः श्रुतशर्मो द्रौपद्यां पञ्च वै क्रमात् ॥
 यौधेयी च हिडिम्बा च काशी चैव शुभद्रिका
 विजया वै वेणुमती पञ्चभ्यस्तु सुताः क्रमात् ॥
 देवको घटकश्च अभिमन्युश्च सर्वशः ।
 सुहोत्रो निरमितश्च परिचित्तमन्युजः ॥”
 अत्र अहोत्रो निरपचश्चेति तृतीयचरणे पाठः ॥
 “जनमेजयश्च ततो भविष्वांश्च नृपाञ्छु ॥”
 इति गार्हर् १४४ अध्यायः ॥
 सोमवल्कः, पुं, (सोमस्यैव वल्को यस्य ।) श्वेत-
 खदिरः । इत्यमरः । २।४।५०॥ (अस्य पर्यायो
 यथा,—
 “सोमवल्को ब्रह्मशस्यः कदरः खदिरोपमः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 कटफलः । इति मेदिनी ॥ (अस्य पर्यायो यथा,
 “कटफलः सोमवल्कश्च कौट्यैः कुम्भिकापि च
 श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च ॥”
 इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 कार्जुः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,
 “म चोक्तः प्रतिकरञ्जः सोमवल्कश्च स स्मृतः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रौठाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सोमवल्कः, स्त्री, (सोमस्य वल्कः । वा
 सोमवल्करी, स्त्री ।) सोमलता । तत्पर्यायः ।
 ब्राह्मी २ मत्स्याची ३ वयःस्था ४ । इत्यमरः ।
 २।४।१२७॥ चत्वारि सोमलतायाम् ।
 ब्राह्मीशाक इति केचित् । अतिपवित्रत्वेन
 ब्रह्मणः प्रियत्वात् ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य वा इयं
 ब्राह्मी ष्यः नञा निर्दिष्टं व्यभिचरतीति मन्-
 वर्ज्यानिनि निषेधाभावे नोर्लोपी ताविति नञ्

सोमवं

लोपः षिष्वे त्रिरिति वृद्धिः पित्वादीप् अनित-
 चेत्पुत्रेणिसाभावविवक्षया वृद्धाभावे ब्राह्मी च
 “ब्राह्मी वयःस्था मत्स्याची ब्राह्मी च सोम-
 वल्करी ॥”
 इति वाचस्पतिः ॥
 मत्स्याचितुष्यपुष्यत्वात् मत्स्याची । वयो यौवनं
 तिष्ठत्यनया वयःस्था भिदादित्वात् ङः मध्य-
 विसर्गा मनीषादित्वात् विसर्गलोपे निर्विसर्गा
 च । सोमेन यागार्थमुपात्तेति सोमवल्करी ष्य-
 परत्वात् इन्दुवल्करी चन्द्रवल्करी इत्याद्यपि ।
 वल्क्या लतार्थपरत्वात् सोमवल्करी सोमलता
 सोमवल्किका इत्याद्यपि पाठः । इति भरतः ॥
 सोमवल्किका, स्त्री, (सोमवल्क्रीव । इवार्थे कन् ।)
 सोमराजौ । इत्यमरः । २।४।८५ ॥ (सोमस्य
 वल्किका ।) सोमलता । इति भरतः ॥
 सोमवल्क्री, स्त्री, (सोमस्य वल्क्रीव ।) गुडुची ।
 इत्यमरः । २।४।४३ ॥ सोमलता इति तदौ-
 कायां भरतः ॥ सोमराजौ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ पातालनरुडौ । ब्राह्मी । सुदर्शना ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
 ५४ । १०८ ।
 “या सोमवल्काश्च समानरूपा
 साप्याशु तोयं कुरुतेऽक्षयश्च ॥”)
 सोमवारः, पुं, (सोमस्य वारः ।) सोमस्य भोग्य-
 दिनम् । चन्द्रवासरम् । यथा,—
 “सोमवारोऽप्यमावास्या षादित्याश्चै च सप्तमी
 चतुर्थी भौमवारो च अक्षयादपि चाक्षया ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
 तद्विषयीयवारवेला यथा,—
 “रवौ वन्यं चतुः पञ्च सोमे सप्त इयं तथा ।”
 इति ज्योतिःसागरसारः ॥
 तद्रात्री कालवेला यथा,—
 “रवौ षष्ठं विधीं वेदं कुजवारो द्वितीयकम् ।
 बुधे सप्त गुरौ पञ्च भृगुवारो तृतीयकम् ।
 शनोवाद्यं तथा चान्तरात्री कालं विवर्जयेत् ॥”
 इति ज्योतिःसारः ॥
 सोमवारव्रतं, स्त्री, (सोमवारकर्मण्यं व्रतम् ।)
 प्रतिसोमवारोपवामपूर्वकसायंकालकर्मण्यशिव-
 दुर्गापूजारूपव्रतविशेषः । तद्विवरणं यथा,—
 “सोमवारो विशेषेण प्रदोषादिगुणैर्युते ।
 केवलं वापि ये कुर्युः सोमवारो शिवार्चनम् ।
 न तेषां विद्यते किञ्चिद्विहासुत्रं च दुर्लभम् ॥
 उपापितः शक्तिर्भूत्वा सोमवारो जितान्द्रयः ।
 वैदिकैर्लौकिकैर्व्यापि विधिवत्पूजयेच्छिवम् ॥
 ब्रह्मचारी गृहस्थो वा कन्या वापि सभर्तृका ।
 विभर्तृका वा संपूज्य लभते वरमोक्षितम् ॥* ॥
 तथाश्च कथयिष्यामि कथां श्रोत्रमनोरमाम् ।
 श्रुत्वा श्रुतधियः शशोर्भक्तिं कुर्वन्तु निश्चलाम्
 पार्थ्यावर्त्तं नृपः काश्रिदासीदश्रीभृतां वरः ।
 चित्रवर्म्भेति विख्यातो धर्मराजो दुरात्मनाम् ॥
 सोऽनुकूलः स्वपत्नीषु पुत्रमेकं न लब्धवान् ।
 चिरेण प्रार्थितां स्त्रीं कन्यामिकां मनोहराम् ॥

सोमश्च

स एकदा जातकलक्षणज्ञा-
नाह्वय सर्वान् द्विजमुख्यवर्गान् ।
कुतूहलेनापि निविष्टचेताः
प्रपञ्च तस्या जनने विचारम् ॥३॥

अथ तं प्रावदत् कोऽपि बहुज्ञो द्विजसत्तमः ।
एका सोमन्तिनो मान्या कन्या तव महीपते ॥
अथान्योऽपि द्विजः प्राह धैर्यवानविशङ्कितः ।
एषा चतुर्दशे वर्षे वैधव्यं प्रतिपश्यति ॥
इत्याकण्य वचसास्य वञ्चनिर्घातनिष्ठ रम् ।
मुहूर्तमभवद्राजा चिन्ताव्याकुलमानसः ॥
सापि सिमन्तिनो बाला क्रमेण गतशेववा ।
वैधव्यमात्मनो भावि सा श्रुत्वाव सखीमुखात् ॥
परं निर्वन्दमापन्ना तदाकण्यं श्रुचिस्मिता ।
याश्चवल्कारमुनेः पत्नी मेघयीं पर्युपृच्छत ॥
मातस्वशरणाभोजं प्रपन्नाहं भयाकुला ।
सौभाग्यवहनं कर्म मम संश्रितमहंसि ॥४॥
इति प्रपन्नां नृपतेः कन्यामाह मुनेः सती ।
शरणं तत्र तन्वङ्गि पाञ्चतीं शिवसंयुताम् ॥
सोमवारं शिवं गौरीं पूजयस्व समाहिता ।
उपोषिता वा सुखाता विरजास्वरधारिणी ॥
यतवाङ्मनश्चलमतिः पूजां कृत्वा यथोचिताम् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च शिवं सम्यक् प्रसादय
पापक्षयोऽभिवेकेण साम्नाथं पीठपूजनात् ।
सौभाग्यमखिलं सौख्यं गन्धमात्याघतासनात्
धूपदानेन सौगन्ध्यं कान्तिर्होपप्रदानतः ।
नेवेद्येन महाभोगी लक्ष्मीस्ताम्बूलदानतः ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां नमस्कारः प्रसाधनम् ।
अष्टग्वर्थादिसिद्धीनां जप एव हि साधनम् ॥
होमेन सर्वकामानां समृद्धिरपि जायते ।
सर्वेषामेव देवानां तुष्टिर्ब्राह्मणभोजनात् ॥
इत्यमाराधय शिवं सोमवारं शिवामपि ।
प्राप्ता विपद्भिर्बहुभिर्दुःखैर्वा न विह्वल्यसे ॥
घोरात् घोवं प्रपन्नापि महाक्लेशं भयानकम् ।
शिवपूजाप्रभावेण तरिष्यति महद्भयम् ॥५॥
इत्थं सोमन्तिनी सम्यक् तन्निगम्य सतीमुखात्
ययौ सापि वरारोहा राजपुत्रो तथापि च ॥
इत्यादि स्कन्दपुराणे ब्रह्मोत्तरखण्डे सोमवार-
व्रतमाहात्म्यम् ८ अध्यायः ॥

सोमविक्रयो, [न] पुं, (सोमं विक्रीणातीति ।
वि + क्री + णिनिः ।) सोमलतारसविक्रयकर्ता ।
यथा, "पापो हि सोमविक्रयो ।" इति मत्स्यमास-
तस्व शास्त्रलायनब्राह्मणम् ॥ (एतन्नम्रदाना-
द्वेव दातुः प्रत्यवायो भवति । यथा, मनुः ।
३ । १८० ।

"सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे पूयशोणितम् ।
नष्टं देवस्यैके दत्तमप्रतिष्ठन्तु वाहुषी ॥"

सोमवृक्षः, पुं, (सोमस्य वृक्षो यस्य ।) कटफल-
वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ श्वेतखदिरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सोमशकला, स्त्री, (सोमस्य शकलमिव यत्र ।)
शशाङ्कली । इति राजनिर्घण्टः । चन्द्रखण्ड-
विशिष्टा च ॥

सोमेश्वरः

सोमसंज्ञः, स्त्री, (सोमस्य चन्द्रस्य संज्ञा सन्ना
यस्य कर्पूरम् । इति रत्नमाला ॥
सोमसारः, पुं, (सोमस्यैव शृङ्गः सारो यस्य ।)
श्वेतखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सोमसिद्धान्तः, पुं, बृहमेदः । इति जटाधरः ॥
ज्योतिषं त्वविशेषम् ॥ कापालिकवेशधारी । यथा,
"ततः प्रविशति कापालिकवेशधारी खड्गहस्तः
सोमसिद्धान्तः ।" इति श्रीकृष्णामित्रकृतप्रबोध-
चन्द्रोदयनाटकं ३ अङ्कः ॥ सोमसिद्धान्त इति
उभया सह वर्तमानः सामो महादेवस्तद्भाषित-
सिद्धान्त भागमशास्त्रम् । इति श्रुतकहरिहर-
तन्त्रालङ्कारतन्त्रश्रीरुद्रविनिर्मिततटीका ॥
सोमसिद्धान्तो, [न] पुं, सोमसिद्धान्तवेत्ता । सोम-
सिद्धान्तशब्दादिनप्रत्ययन निष्पन्नः ॥
सोमसिन्धुः, पुं, (सोमस्यामृतस्य तद्वत्सोमस्य
वा सिन्धुरिव ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
सोमसुतः, त्रि, (सोमं सुनोतीति । सोम + सुञ्
मन्थने + "सोमे सुजः ।" ३ । २ । ८० । इति
क्लिप् ।) यामं सोमलतारसजेपकर्ता । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, रघुः । १८ । २७)

"तस्यौरसः सोमसुतः सुतोऽभूत्
नेत्रोत्सवः सोम इव द्वितीयः ॥"
सोमसुता, स्त्री, (सोमस्य सुता ।) नर्मदानदी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ बुधे, पुं ॥ (यथा मार्क-
ण्डेय । १२३ । ११ ।

"भवैक्षतेन देवानां गुरुः सोमसुतो बुधः ।
नावैक्षतेनमादित्यो नाकेसुतुर्न भूमिजः ॥"
सोमसूत्रं, स्त्री, (सोमस्य जलस्य सूत्रं निर्गम-
प्रणालौव ।) प्रणालम् । तत्तु शिवलिङ्गस्य
गौरीपट्टजलनिर्गमस्थानम् । यथा, —
"शिवप्रदक्षिणे मन्त्रो षडचन्द्रक्रमेण तु ।
सव्यास्यक्रमेणैव सोमसूत्रं न लङ्घयेत् ॥"
सोमसूत्रं जलनिःसरणस्थानम् । इति तन्त्रसारं
सामान्यपूजापद्धतिः ॥

सोमास्यः, स्त्री, (सोमं सोमलतां प्राख्याति वर्ण-
नेति । आ + स्या + कः ।) रक्तकेरवम् । इति
रत्नमाला ॥

सोमाभा, स्त्री (सोमस्य प्राभा इव प्राभा यस्याः)।
चन्द्रावली । इति भक्तिरसासृतसिन्धुः ॥

सोमालः, त्रि, (सोमाय चलति पर्याप्तोतीति ।
अल् + अच् ।) कामलः । इति हिमचन्द्रः ॥

सोमाहः, पुं, (सोमस्य अहः । समासे टच् ।)
सामवारः । इति ज्योतिषम् ॥

सोमेश्वरः, पुं, (सोमस्य ईश्वरः ।) काश्यां सोम-
कर्तृकप्रतिष्ठितशिवः । यथा, —

"शिवरूपाधिष्ठितस्तु शिवरूपो गिरिः स्मृतः ।
सोमेन तत्र संस्थाप्य स्वनाम्ना लिङ्गमुत्तमम् ॥
वर्षापान्तु सहस्रं वै स्वशापस्य निष्ठतये ।
ततः क्षयाद्दिनिर्मुक्तस्तेजसा च परिभूतः ॥
स्वकं तेजोबलंप्राप्य तुष्टाव गिरिजापतम् ।
सोमेश्वराच्च वरदमाविभूतं चियम्बकम् ॥"

सोखसु

इति वाराहै सोमेश्वरादिक्रममहिमावसुक्ति-
चक्रत्रिवेखादिमहिमनामाध्यायः ॥ (पीठ-
स्थानविशेषः । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७३ ॥
"सोमेश्वरे वरारोहा प्रभासे पुष्करावती ॥")
सोमोद्भवा, स्त्री, (सोमादुद्भवो यस्याः ।) नर्मदा-
नदी । इत्यमरः । १ । १० । १२२ ॥ (यथा, रघुः
५ । ५८ ।

तथेत्युपसृष्ट्य पयः पवित्रं
सोमोद्भवायाः सरितो नृमोमः ।
उदस्युः खः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं
जघाह तस्मान्निष्ठहोतशापात् ॥")

सोमजाते, त्रि ॥
सोमोद्भवाः, पुं, (उद्भवाद्येन सह वर्तमानः ।) सोम-
गणम् । इति हलायुधः ॥ (वाचस्पिज्ञोऽयमिति
केचित् ॥)

सोमोद्भवं, स्त्री, (उद्भवाद्येन सह वर्तमानम् ।)
स्तुतिपूर्वकदुर्वादः । यथा, —
"दुर्वादः स्यादुपालभस्तत्र यः स्तुतिपूर्वकः ।
सोमोद्भवं सनिन्दस्तु यस्तत्र परिभाषणम् ॥"
इति जटाधरः ॥

(वाचस्पिज्ञोऽयमिति केचित् ॥)
सोमोद्भोक्तिः, स्त्री, (सोमोद्भवा उक्तिः)। सव्यङ्गोक्तिः
यथा । उपनायकमानेत् प्रेषितां तदुपभोग-
सुप्तचन्द्रनादीन् वापीज्ञानव्याजेन गोपयन्तीं
दूतीं प्रति सोमोद्भोक्तिरियमिति निःशेषच्युत-
चन्दनं इति श्लोकव्याख्यानं काव्यप्रकाशटीकायां
महेश्वरन्यायालङ्कारः ॥

सौकरः, त्रि, (सूकरस्यायमिति । सूकर + षण् ।)
सूकरमन्त्रो । (यथा, किराते । १२ । ५३ ।

"स तमाससाद घननोल-
मभिसुखमुपस्थितं मुनेः ।
पोत्रानिकषणविभक्तभुवं
दनुजं दधानमथ सौकरं वपुः ॥")

सौकरिकः, पुं, (सूकरं इतीति । सूकर + ठञ् ।)
व्याधः । सिकारो इति भाषा । इति केचित् ॥
(यथा, बृहत्संहितायाम् । १५ । २२ ।

"वरुणेशे पाशिकमन्त्रवन्ध-
जलजानि जलचराजीवाः ।
सौकरिकरजकशौण्डिक-
श्राकुनिकाद्यापि वर्गेऽस्मिन् ॥"

सौकर्यः, स्त्री, (सूकरस्य भावः कर्म वा । सूकर +
अञ् ।) चनायासः । (यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० । ८८ ।

"सौकर्येण च कार्यस्य विरुद्धं क्रियते यदि ॥"
सूकरस्य भावः कर्म वा । सूकर + अञ् ।)
सूकरस्य क्रिया । इति विश्वः ॥

सौख्यं, स्त्री, सूख्यता । सूख्यस्य भावः इत्यर्थं
ण्य (अञ्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सौख्यसुप्तिकः, त्रि, (सुखसुप्तिं सुखेन शयनं पृच्छ-
तीति । सुखसुप्ति + ठञ् ।) वेतालिकाः । यथा,
"वेतालिना बोधकरा परिधिकाः सौख्यसुप्तिकाः"
इति हिमचन्द्रः ॥

सौगन्धि

सौख्यं, पि, (सुखेन जीवतीति । सुख + "वेत-
नादिभ्यो जीवति ।" ४।४।१२। इति ठक्)।
सुखार्थी । सौख्येन इति भाषा ॥ (यथा, महा-
भारते । १२।१८।२३।

"श्रिया विहीने रधने त्यक्तमिद्वैरकिञ्चनैः ।
सौख्यैः सम्भृतानर्थान् यः सम्यजति किञ्च
तत् ॥")

सौख्यं, स्त्री, (सुखमेव । स्वार्थे षञ् ।) सुखमा इति
हेमचन्द्रः ॥ यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के ।
"अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्ये दुःखान्यपोहति ।
तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥"
सुखस्य भावः कर्म वा । सुख + षञ् ।) सुख-
त्वम् । सुखस्य भावः इत्यर्थे षञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सौगतः, पुं, (सुगत एव । स्वार्थे षञ् ।) बह-
विशेषः । तत्पर्यायः । शून्यावादी २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । २।२८।

"सर्वकार्यशरीरेषु मूलाङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।
सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो मञ्जी-
भृताम् ॥"

सुगतसम्बन्धिनि, सुगतमताध्यायिनि च त्रि ॥
सौगतिकः, पुं, (सौगतं मतं वेत्तीति । ठक् ।)
बहुविशेषः । इति केचित् ॥

सौगन्धः, स्त्री, (सुष्ठु गन्धो यस्य । ततः स्वार्थे
षञ् ।) कन्तृणम् । यथा,—

"सौगन्धिकश्च सौगन्धं रामकर्पूरके त्वणे ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

(पुं, सङ्करजातिविशेषः । यथा, महाभारते ।
१३।४८।२२।

"चतुरो मागधी सूते क्र रात्रायोपजीविनः ।
मांसं खादुकरं चौद्रं सौगन्धमिति विभ्रुतम् ॥"
शोभनगन्धयुक्ते, त्रि ॥

सौगन्धिकं, स्त्री, (सुगन्धोऽस्तरस्येति । सुगन्ध +
ठक् । ततः स्वार्थे षञ् ।) कन्तृणम् । (अस्य
पर्यायो यथा,—

"कन्तृणं रौहिषं देवजग्धं सौगन्धिकस्तथा ।
भूतकं व्यामपीरश्च श्यामकं धूमगन्धिकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

कङ्कारम् । इत्यमरः । १।१०।३६ ॥ पञ्च-
रागमणिः । इति मेदिनी ॥ नीलोत्पलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

"इन्द्रीवरं कुवलयं पद्मं नीलोत्पलं स्मृतम् ।
सौगन्धिकं शतदलमजं कमलमुच्यते ॥"
इति गारुडं २०८ अध्यायः ॥

यथा, महाभारते । ३।१५४।२।

अपश्यत्तत्र पाञ्चाली सौगन्धिकमनुत्तमम् ।
अनिलोदमितो नृमं सा बह्वनि परीक्षति ॥")

सौगन्धिकः, पुं, (सौगन्धोऽस्यास्तीति । ठक् ।)
गन्धकः । इत्यमरः । २।८।१०२ ॥ सुगन्ध-
व्यवहारौ । इति मेदिनी ॥ गन्धोति हिन्दी
भाषा ॥ (स्त्रे अनिमित्तकक्रिमिविशेषः । यथा,
चरके विमानस्थाने ७ अध्याये । "तेषां चिन्वि-
धानां श्लेष्मिन्निमानां क्रिमिणां नामानि

सौदाम

अन्वादा उदरादा इदयादाश्च रवो दर्भपुष्पाः
सौगन्धिका महागुदाश्च इति ॥")

सौगन्धः, स्त्री, सुगन्धत्वम् । सुगन्धस्य भाव इत्यर्थे
सुगन्धशब्दात् षञ् (षञ्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(यथा, महाभारते । १।६३।७८।

"एवमुक्त्वा वरं वज्रे गात्रसौगन्धमुत्तमम् ॥"
सौचिः, पुं, सौचिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

सौचिकः, पुं, (सूचा जीवतीति । सूची + ठक् ।)
सूचीकर्मापजीवी । दर्जी इति भाषा । तत्-
पर्यायः । तुत्रवायः २ । इत्यमरः । २।१०।६ ॥

सूचिकः ३ सौचिः ४ सूत्रभित्पू । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सौजन्यः, स्त्री, (सुजनस्य भावः कर्म वा । सुजन
+ षञ् ।) सुजनता । यथा,—

"सौजन्यं वरवंशजम् विभवो दीर्घायुरारोग्यता
विज्ञत्वं विनयित्वमिन्द्रियवशः सत्याचदाने
रुचिः ।

सम्पत्नी सुसुतः प्रिया प्रियतमा भक्तिश्च
नारायणे

सत्पुण्येन विना त्रयोदश गुणाः संसारिणां
दलभा ॥"
इत्युद्भटः ॥

सौण्डी, स्त्री, पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(पिप्पलीशब्देऽस्या विशेषो विज्ञेयः ॥)

सौत्रः, पुं, (सूत्रं यज्ञसूत्रमर्हतीति । सूत्र +
षञ् ।) ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सूत्रे
पठितः पाणिन्यादिभिः कर्मविशेषायति ।
षञ् ।) नियतप्रयोगाभावधातुविशेषः । यथा,—

"धातूनामिह सौत्राणां द्विचत्वारिंशदीरिताः ॥
इति कविकल्पद्रुमः ॥

(सूत्रस्येदमित्यण् ।) सूत्रसम्बन्धिनि, त्रि ॥

सौत्रामणौ, स्त्री, (सुत्रामा इन्द्रो देवता अस्याः ।
सुत्रामन् + षञ् । बहुलवचनात् न टिलोपः ।
ततः स्त्रियां ङीप् ।) यागविशेषः । यथा ।

अथ सौत्रामणौ त्रिभिरध्यायैः प्रक्रियते । स
एतं महाक्रतुमपश्यत् सौत्रामणौमिति श्रुतेः ।
तत्र सुरां सम्योयते । तत्र मन्त्रः । स्वाहीन्वा
स्वादुना तीव्रं तीव्रं णामृतममृतं । मधुमती
मधुमता सृजामि सं सोमेन सोमोऽस्यस्त्रिभ्यां
पचस्व सरस्वत्ये पचस्वेन्द्राय सूत्रामणे पचस्व ॥
सौत्रामण्याः ऋषिः प्रजापतिः । सुरा देवता ।
अनुष्टुप् छन्दः । इति यजुर्वेदस्य काण्व-
शाखायाम् २१ अध्यायः ॥ विस्तारस्तु
तत्रैव २१।२२।२३। अध्यायेषु द्रष्टव्यः ।
यागक्रमस्तु कात्यायनसूत्रभाष्ये द्रष्टव्यः ॥ (अत्र
सुरां पित्वा ब्राह्मणः पतितो न भतति । यदुक्तम्
"सौत्रामण्यां कुलाचारं ब्राह्मणः प्रपिबेत्
सुराम् ।
अन्यत्र कामतः पीत्वा पतितस्तु बिजो भवेत् ॥"
सौदामनी, स्त्री, (सुदामा मेघः पञ्चतो वा । तेन
"एकदिक् । तेनेकदिक् ।" ४।३।११२ ॥
इति षञ्) विद्युत् । इत्यमरः । ३।१।८ ॥

सौदासः

(सुदामा ऐरावतस्तस्य स्त्री सौदामनी पञ्चगा-
मोप् इति मनीषादित्वात् । श्वेतद्विपः
सुदामा चेति ऐरावतपर्याये त्रिकाण्डशेषः ॥

"खेभ्रं जगाम काञ्चन-
सरममौदामनीलताधामास्तम् ।
कुवलयमयमिव सरजः
सरममौदामनीलताधामास्तम् ॥"

इति हरिप्रबोधयमकात् सौदामिनोत्पपः ठ
इति मुकुटः । इति भरतः ॥ यथा, महा-
भारते । १।१७२।४२।

"ततो लालप्यमानस्य पार्थिवस्यायतेक्षणा ।
सौदामनीव चाद्भ्रं षु तवैवात्तरधीयत ॥"
अप्सरोभेदः । विद्युद्भेदः । इति मेदिनी ॥
(यथा, भागवते । १।६।२८।

"एवं कण्ठमतेन ब्रह्मामृतस्यामलात्मनः ।
कालः प्रादुरभूत् काले तडित् सौदामनी यथा ॥"
सुदामा माला तत्र भवा सौदामनी माला-
कारा इत्यर्थः । सुदामा पञ्चतः तेनेकदिगिति
सूत्रेण षञ् स्फटिकमयपर्वतप्रान्तभागभवा हि
विदुदतस्फुटा भवति । इतितद्वैकायां श्रीधर-
स्वामी ॥)

सौदामिनी, स्त्री, विद्युत् । इत्यमरटीका । १।३।८
(यथा, ऋतुमंजारे । ३।१२।

"नष्टं धनुर्वलभितो जलदोदरेषु
सौदामिनी स्फुरति नाय विद्युत्पताका ॥
तडिद्भेदः । (यथा, महाभारते । ३।५३।१२।
"तत्र स्म राजते भैमो सर्वाभरणभूषिता ।
सखीमध्यं नवद्याङ्गी विद्युत् सौदामिनी यथा ॥
अप्सरोभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ देशविशेषः ।
इत्यजयः ॥

सौदान्नी, स्त्री, सौदामनी । इति शब्दरत्नावली ॥
सौदायिकं, त्रि, (सुदायेभ्यः पितृमातृभर्तृकुल-
सम्बन्धिभ्य प्रागतमिति । सुदाय + ठक् ।) पितृ-
मातृभर्तृकुलसम्बन्धोऽयम् । यथा, कात्यायनः ।
"ऊदया कन्यया वापि पत्युः पितृष्टृहेऽयवा ।
भर्तुः सकाशात् पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं
स्मृतम् ॥
सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यामप्यते
यस्मात् तदानृशंस्याथं तैर्देसं तत्रजीवनम् ॥
सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम्
विक्रये चैव दाने च यद्येष्टं स्वाधरेष्वपि ॥"
सुदायेभ्यः पितृमातृभर्तृकुलसम्बन्धिभ्यो लब्धं
सौदायिकम् । आनृशंस्वमनेष्टुर्थम् । इति
दायतत्त्वम् ॥

सौदासः, पुं, इत्याकुवंगीयः अयोध्याधिपतिः ।
अस्य नामान्तरम् । कल्याणपादः १ मित्त-
सहः २ । इति पुराणम् ॥ (यथा, महा-
भारते । १।१२२।२१।

"सौदासेन च रभोरु निरुक्ता पुत्रजन्मनि ।
मदयन्ती जगामर्षिं वशिष्ठमिति नः श्रुतम् ॥"
अस्य विशेषविवरणस्तु कल्याणपादशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥)

सौधः, पुं, स्त्री, (सुधासेपोऽस्वास्तीति। ज्योत्स्नादि-
त्वाद्ण्। (राजसदनम्। इत्यमरः। २।२।१०॥
(यथा, रघुः। ८।८३।

“तस्य प्रसन्नं हृदयं क्लिप्तं शोकशुभ्रः
ब्रह्मप्ररोह इव सौधतलं विभेदः ॥”

सौधम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ सुधासम्बन्धिनि,
त्रि ॥ (यथा, रामायणे। २।८०। १८।

“असादमासासंयुक्ताः सौधप्रकारसंहताः ॥”
तथाच सुश्रुते। १।४४।

“विरेचनानां तोषणानां पयः सौधं परं मतम् ॥”
सौधः, पुं, दुग्धपाषाणः। इति राजनिर्घण्टः ॥

सौधारः, पुं, नाटकस्य चतुर्दशभागेकभागः। इति
केचित् ॥

सौधालं, स्त्री, (सौधवत् अक्षति पर्याप्तोतीति।
अक्ष + अच्।) शिवमन्दिरम्। इति केचित् ॥

सौनन्दं, स्त्री, (सुनन्दमेव। स्यात् अण्।) बल-
देवमुषलम्। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हरि-
वंशे। ८।६३।

“सौनन्दश्च ततः श्रीमन्निरानन्दकरं द्विषाम्।
सन्धेन सास्वतां श्रेष्ठो जग्राह मुपलोत्तमम् ॥”

सौनन्दी, [न] पुं, (सौनन्दं मुषलमस्यास्तीति।
इतिः।) बलदेवः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सौनिकः, पुं, (सुनया पश्चादिवधस्थानेन चरतीति।
सूना + ठक्।) पशुपत्तिसांसविक्रयकर्त्ता। तत्
पर्यायः। वेंतंसिकः २ मांसिकः ३ कौटिकः ४।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः। ४।८६।
“दश सूनासहस्राणि यो वाहयति सौनिकः।
तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥”)

तालव्यशङ्कारादिरपि ॥

सौन्दर्यं, स्त्री, (सुन्दरस्य भावः। सुन्दर + अच्।)
सुन्दरत्वम्। सुन्दरस्य भावः। तस्य लक्षणं यथा,
“अङ्गप्रत्यङ्गकानां यः सन्निवेशो यथोचितम्।
सुसिद्धः सन्निबन्धः स्यात् तत् सौन्दर्यमुदा-
हृतम् ॥
इत्युक्त्वलनौलमणिः ॥

(यथा, कुमारः। १।४८।
सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयन
यथाप्रदेशं विनिवेशितेन।
सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्ना-
देकस्यसौन्दर्यदिदृक्षयेव ॥”)

सौपर्णं, स्त्री, (सुपर्णे गरुडं तद्वर्णमित्यर्थः अर्द्ध-
तीति। सुपर्ण + अण्।) मरकतम्। शण्डो।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गरुडपुराणम्। यथा,
भागवते। १२।१३।८।

“एकोनविंशं सौपर्णं ब्रह्माण्डं द्वादशैवतु ॥”
गारुडतामम्। यथा, रघुः। १६।८०।

“विभूषणप्रत्युपहारहस्त-
मुपस्थितं वीक्ष्य विशाम्पतिस्तम्।
सौपर्णमक्षं प्रतिसञ्जहार
प्रह्वेणनिर्वन्धरुषो हि सन्तः ॥”

सुपर्णसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते।
६।८०। ६८।

“हाद्यमानस्तु नामैः स ध्यात्वा राक्षसपुङ्गवः।
सौपर्णं रूपमाख्याय भक्त्यामास पञ्चगाम् ॥”

सौपर्णी, स्त्री, पातालगरुडी कता। इति राज-
निर्घण्टः ॥

सौपर्ण्यः, पुं, (सुपर्णा अपत्यं पुमानिति। “स्त्रीभ्यो
ठक्।” ४।१। १२०। इति ठक्।) गरुडः।
इति हेमचन्द्रः ॥ गायत्र्यादिच्छन्दांसि। यथा,
“विनतायास्तु पुत्रौ हावकणो गरुडस्तथा।
प्रभावत्यः स्वसारश्च यवौयस्यस्तयोः स्मृताः ॥
गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि सौपर्ण्यानि पञ्चवः।
इत्यवाहानि सर्वाणि दिक्षु संनियतानि च ॥”
इति वज्रपुराणे काश्यपीयवंशकथननामा-
ध्यायः ॥

सौप्तिकं, स्त्री, (सुप्तौ सुप्तिकाले भवम्। सुप्ति +
ठक्।) रात्रियुद्धम्। तत्पर्यायः। निशा-
रणम् २। इति जटाधरः ॥ रात्रिमारणम् ३।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते। १०।
४। ३३।

“अहन्तु कदमं कृत्वा शत्रुणामथ सौप्तिके।
ततो विश्रमिता चैव स्वप्ता च विगतज्वरः ॥”
महाभारतौपर्वविशेषः। यथा,—

“धादिः सभावनविराटमथोद्यमश्च
भीष्मो गुरु रविजमद्रवसौप्तिकश्च।
स्त्रौपर्व्यं शान्तिरनुशासनमश्नेध-
व्यासाश्रमो मुषलयाणदिवारोहः ॥”
इति महाभारतटीका ॥

सुप्तसम्बन्धिनि, त्रि ॥

सौभं, स्त्री, हरिसुन्दरपुरम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तत्पर्यायः। कामचारिपुरम् २। इति जटा-
धरः ॥ (शाल्वराजपुरम्। यथा, महाभारते।
३।१२। ३३।

“इतः सौभपतिः शाल्वस्त्वया सौभश्च पाति-
तम् ॥”
अस्य विशेषविवरणन्तु तत्रैव १४ अध्यायमारभ्य
विस्तारशो द्रष्टव्यम् ॥

सौभद्रः, पुं, (सुभद्राया अपत्यं पुमानिति। सुभद्रा
अण्।) सुभद्रापुत्रः। स चाभिमन्युः। यथा,—
“सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व्य एव महारथाः ॥”
इति भगवद्गीतायां १ अध्यायः ॥
(सुभद्रा प्रयोजनमस्य। “संग्रामे प्रयोजन-
योद्भ्यः।” ४।३। ५६। इति अण्। संग्राम-
विशेषः। सुभद्रामधिकृत्य कृतो धन्यः। “अधि-
कृत्यकृतं धन्ये।” ४।४। ८७। इत्यण्। धन्य-
विशेषः। इति काशिका ॥ * ॥ तौर्यविशेषे,
स्त्री। यथा महाभारते। १।२१७। ३—४।
“अगस्त्यतीर्थं सौभद्रं पौलोमश्च सुपावनम्।
कारुण्यं प्रसन्नश्च हयमेधकलश्च तत् ॥
भारहाजस्य तौर्यन्तु पापप्रशमनं महत्।
एतानि पञ्चतौर्यानि ददर्श कुरुसत्तमः ॥”
सुभद्रासम्बन्धिनि, त्रि ॥

सौभद्रेयः, पुं, (सुभद्रायाः अपत्यं पुमानिति।
सुभद्रा + “स्त्रीभ्यो ठक्।” ४।१। १२०। इति

ठक्।) अभिमन्युः। सुभद्राया अपत्यत्वात् ॥
विभौतकडम्बः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

सौभरिः, पुं, सुनिविशेषः। यथा,—
“मीनान् सुदुःखितान् दृष्ट्वा दीनान् मीनपती
हृते।
कृपया सौभरिः प्राञ्च तत्त्वत्तमेमाचरन् ॥”
इति श्रीभागवते। १०। १७। १०।
(अस्य विशेषविवरणन्तु विष्णुपुराणे ४ अंशश्च
२ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥)

सौभागिनियः, पुं, (सुभगाया अपत्यं पुमानिति।
सुभगा + “कल्पाख्यादौनामिण्ड्”। ४।१। १२६।
इति ठक् इण्डादेशश्च। “हृद्गसिन्धन्ते पूर्व-
पदस्य च।” ७। ३। १८। इति उभयपद-
द्विः।) सुभगापुत्रः। तत्पर्यायः। सुभगा-
सुतः २। इत्यमरः। २। ६। २४ ॥ सुभागिनिय-
सम्बन्धिनि, त्रि, ॥

सौभाग्यं, स्त्री, (सुभगायै हितम्। सुभगा + अञ्
“हृद्गति” ७। ३। १८। इत्युभयपदद्विः।)
सिन्दूरम्। टङ्कणः। इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्यायो यथा,—

“सौभाग्यं टङ्कणं चारो धातुद्रावकमुच्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सुभगायाः सुभगस्य वा भावः। अञ्।) सुभ-
गत्वम्। (यथा, कुमारः। ५। १।

“तथा समक्षं दृष्ट्वा मनोभवं
पिनाकिना भग्नमनोरथा सती।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्ष्वती
प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥”)

योगभेदः। इति मेदिनी ॥ स च विष्कम्भादि-
सप्तविंशतियोगान्तर्गतचतुर्थयोगः। तत्र जात-
फलम्।

“सौभाग्यजन्मा सुभगो मनुष्यः
श्लाघ्यो जनानां धनवान् गुणधरः।
उदारचित्तो बलवान् विवेकी
महाभिमानी प्रियभाषणश्च ॥”
इति कौष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

व्रतविशेषः। यथा,—
अगस्त्य उवाच।
“अतः परं महाराज सौभाग्यकरणं व्रतम्।
शृणु येनाशु सौभाग्यं स्त्रौपुं सोरुपजायते ॥
फाल्गुनस्य तु मासस्य दशतिया शुक्लपक्षगा।
उपासितव्या नक्तनेन शुचिना सत्यवादिना ॥
सत्रौकश्च हरिं पूज्य रुद्रं वा चोमया सह।
या श्रीः सा गिरिजा प्रोक्ता यो हरिः स
त्रिलोचनः ॥
एवं सर्वेषु शास्त्रेषु पुराणेषु च पठ्यते।
एतस्मादन्यथा यस्तु ब्रूते शास्त्रं पृथक्तया ॥
रुद्रो जनानां मर्त्यानां वाचं शास्त्रं न तद्ववेत्।
विष्णुं रुद्रकृतं ब्रूयात् श्रीगौरौति निगद्यते ॥
एतयोरन्तरं यश्च ब्रूयात् सोऽधम उच्यते।
तं नास्तिकं विजानीयात् सर्वधर्मवर्जितम् ॥
एवं ज्ञात्वा ससम्भौकं हरिं संपूज्य भक्तितः।

व्रतविशेषः। यथा,—
अगस्त्य उवाच।
“अतः परं महाराज सौभाग्यकरणं व्रतम्।
शृणु येनाशु सौभाग्यं स्त्रौपुं सोरुपजायते ॥
फाल्गुनस्य तु मासस्य दशतिया शुक्लपक्षगा।
उपासितव्या नक्तनेन शुचिना सत्यवादिना ॥
सत्रौकश्च हरिं पूज्य रुद्रं वा चोमया सह।
या श्रीः सा गिरिजा प्रोक्ता यो हरिः स
त्रिलोचनः ॥
एवं सर्वेषु शास्त्रेषु पुराणेषु च पठ्यते।
एतस्मादन्यथा यस्तु ब्रूते शास्त्रं पृथक्तया ॥
रुद्रो जनानां मर्त्यानां वाचं शास्त्रं न तद्ववेत्।
विष्णुं रुद्रकृतं ब्रूयात् श्रीगौरौति निगद्यते ॥
एतयोरन्तरं यश्च ब्रूयात् सोऽधम उच्यते।
तं नास्तिकं विजानीयात् सर्वधर्मवर्जितम् ॥
एवं ज्ञात्वा ससम्भौकं हरिं संपूज्य भक्तितः।

मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ततस्तं परमेस्वरम् ॥
गभीरायति पादौ तु सुभगायति वे कटिम् ॥
उदरं देवदेवाय त्रिनेत्रायति वे मुखम् ॥
बाधस्तथै च शिरो बद्रायति च सर्वतः ।
एवमभ्यर्च्य मिधावी विष्णुं सख्या समन्वितम् ॥
हरं वा गौरीसंयुक्तं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
ततस्तस्यापतो होमं कारयेत् मधुसर्पिणा ॥
तिलैः सह महाराज सौभाग्यपतयेति च ।
ततस्त्वचारविरसं निम्बे च धरन्तीतले ॥
गोभूमासन्तु मुञ्चत कृष्णं ऽप्येवं विधिः स्मृतः ।
आषाढादिद्वितीये तु पारणं तत्र भोजयेत् ॥
यवाकन्तु ततः पश्चात् कार्तिकादिषु पार्थिव ।
श्यामाकं तत्र मुञ्चत त्रीन् मासान् नियतः ॥

शुचिः ॥
ततो माघे सिते पक्षे तृतीयायां नराधिप ।
सौवर्णां कारयेद्गौरीं रुद्रं चैकत्र बुद्धिमान् ॥
सलक्ष्मीकं हरिश्चापि यथाशक्त्या प्रसन्नधीः ।
ततस्तां ब्राह्मणे दद्यात् पात्रभूते विचक्षणैः ॥
अन्नेन हीने वेदानां पारगे साधुवर्तिनि ।
सदाचारेऽथवा दद्यात् विष्णुभक्ते विशिषतः ॥
सङ्घिः पात्रैरुपेतन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
एकं मधुमयं पात्रं द्वितीयं घृतपूरितम् ॥
तृतीयं तौल्यैस्तैस्तु चतुर्थं गुडसंयुतम् ।
पञ्चमं खण्डेः पूर्णं षष्ठं गोक्षीरसंयुतम् ॥
एतानि दत्त्वा पात्राणि सप्तजन्मान्तरं भवेत् ।
सुभगो दर्शनोयद्य नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥”

इति वाराहे सौभाग्यव्रतनामाध्यायः ॥
सौभाग्यचिन्तामणिः, पुं, (सौभाग्याय चिन्ता-
मणिरिव ।) षोडशविशेषः । यथा,—
“सौभाग्यामृतजीरपञ्चलवणव्योषाभयाक्षानला
निश्चन्द्राभ्रकशुद्धगन्धकरसानेकीकृतान् भाव-
येत् ।

निर्गुण्डीयुग्मशुद्धराजकहृषापामार्गपत्रोक्षसत्
प्रत्येकं खरसेन सिद्धवटिका भ्रन्ति त्रिदोषो-
दयम् ॥
येषां शीतमतीव देहमखिलं खेदद्रवादोक्तं
निद्रा घोरतरा समस्तकरणव्यामोहमूढं मनः ।
शूलखासबलाशकाससहितं मूर्च्छाकाचं तट-
त्वरं
तेषां वै परिहृत्य जीवितमसौ गृह्णाति मृत्यो-
र्मुखात् ॥”
इति सारकीमुदी ॥

सौभाग्यतृतीया, स्त्री, (सौभाग्याय तृतीया ।)
भाद्रशुक्लतृतीया । सा च मन्वन्तरा । इति
स्मृतिः ॥

सौभाञ्जनः, पुं, (सौभाञ्जन एव । स्वार्थे ञ् ।)
सौभाञ्जनवृक्षः । इत्यमरटीका । २।४।३१ ॥
सौभिकः, पुं, (सौभं कामधारिपुरादिनिर्घणं
शिल्पमस्य । ठक् ।) इन्द्रजालिकः । इति
हारावली ।

सौमनसा, स्त्री, जातीपत्नी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सौमनस्यं, स्त्री, (सुमनसो भावः । ञ् ।) श्राद्धे
पिच्छदानानन्तरब्राह्मणवृक्षो पुष्पदानमन्त्रः ।
यथा शातातपः ।

“पिच्छनिर्घापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते ।
स्वधावाचनलोपोऽपि विकिरस्तु न सुष्यते ॥
अच्यवदक्षिणास्वस्तिसौमनस्यमथास्त्विति ॥”
हृन्दोगपरिशिष्टम् ।

“अथाप्रभूमिसिद्धेत् सुसुप्तोचितमस्त्विति ।
श्रिया प्रापः सत्स्विति च युष्मानेवोदकेन च ॥
सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमन्तरम् ।
अक्षतश्चारिष्ट्यास्त्विति च अक्षतानपि दाप-
येत् ॥”

अथ प्रकृतब्राह्मणाचमनान्तरम् । ब्राह्मणाच-
भूमिं सुसुप्तोचितमस्त्विति प्रोचयेत् । श्रिया
प्राप इत्यादिना उदकेन वृक्षे सिद्धेत् ॥ सौम-
नस्यमस्त्वित्यनेन वृक्षे पुष्पदानं कुर्यात् । इति
श्राद्धतत्त्वम् ॥ सुमनसो भावः सौमनस्यं तदत्र
श्राद्धे दत्तं पुष्पं सौमनस्यं मनसः प्रसादजनकं
भवतु । इति गुणविष्णुः ॥ (सन्तुष्टचित्तता ।
यथा माघ । ७ । २८ ।

“रथचरणवराङ्गनाकराज-
व्यतिकरसम्पदुपात्तसौमनस्याः ॥”

प्रसन्नचित्ताहं, त्रि । यथा, भागवते । ४।१२।४४।
“धन्यं यशस्यमायुष्यं पुष्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
स्वर्ग्यं धौव्यं सौमनस्यं प्रशस्यमधमधर्षणम् ॥”
सौमनस्यायनौ, स्त्री, (अयति प्राप्नोत्यनयेति ।
अय + ण्यट् । डोप् । सौमनस्यस्य प्रसन्नचित्त-
ताया अयनौ ।) मालतीपुष्पकलिका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा । “सुमनाः सौमनस्यायि-
नीहरिद्रादारुहरिद्राहृषीरपुनर्नवामहासहा-
सुद्रसहाकषायैश्च ॥” इति चरके विमानस्थाने
अष्टमेऽध्याये ॥)

सौमिको, स्त्री, (सोमस्तहीचा प्रयोजनमस्याः ।
ठक् ।) दोक्षणीयेष्टिः । इति हेमचन्द्रः ॥

सौमित्रः, पुं, (सुमित्रायां भवः । सुमित्रा + ञ् ।)
सम्पन्नः । इति शब्दरत्नावली ॥

सौमित्रिः, पुं, (सुमित्राया अणत्वं पुमानिति ।
बाह्वादित्वात् । इञ् ।) लक्षणः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, रामगीतायाम् । २ ।

“सौमित्रिणा पृष्ट उदारवर्जिना
रामः कथाः प्राह पुरातनीः शुभाः ॥”)

सौमेधिकः, पुं, (सुमेधया निर्वृत्तः । सुमेधा + ठक्
सिद्धः । इति हारावली ॥ शोभनमेधासम्बन्धिनि,
त्रि ॥

सौमेरुकं, स्त्री, सुवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुमेरुसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (कचित् सौमेरुवामिति
पाठो दृश्यते ॥)

सौम्यः, पुं, (सोमस्वापत्यं पुमान् । सोम +
ञ् ।) बुधग्रहः । इत्यमरः । १ । ३ । २६ ॥
(यथा, बृहत्संहितायाम् । ५ । ६० ।

“पश्यन् ग्रहं सौम्यो घृतमधुतेजस्ययाय
रात्राच्च ॥”

सोम इव सौम्यः । ततः प्रज्ञायञ् ।) विपः ।
इति शब्दमाला ॥ उडुम्बरवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ हृषकर्मटकन्याहृषिकमकरमीन-
राशयः । यथा,—

“क्र रोऽथ सौम्यः पुरषोऽङ्गना च
षोकोऽथ युग्मं विषमः समश्च ।
चरस्त्रिरहात्मकनामधेया
मेवादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

भूषणविशेषः । यथा,—
“गन्धर्वी वरुणः सौम्यो बहवः कङ्क एव च ।
कुसुदश्च कसेरश्च नागो भद्रारकस्तथा ॥
चन्द्रेन्द्रमलयशङ्खयवाङ्कगभस्तिमान् ।
तान्ब्राह्मण्य कुमारी च तत्र ह्योपदशाष्टभिः ॥”
इति शब्दमाला ॥

सौम्यकच्छव्रतम् । यथा,—
“प्राजापत्यः सान्तपनः शिशुकच्छः पराककः ।
अतिकच्छः पर्यकच्छः सौम्यः कच्छातिक-
च्छकः ॥”

सौम्यः सौम्यकच्छः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(पितृगणविशेषः । यथा, मनुः । ३ । १८८ ।
“अग्निदग्धानग्निदग्धान् काव्यान् वर्हिषदस्तथा
अग्निप्राप्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्हिषेत् ॥
सौम्यः, त्रि, (सोमो देवतास्य । सोम + “सोमात्
व्यण् ।” ४ । २ । ३० । इति व्यण् ।) सोम-
देवतः । अनुषः । मनोज्ञः । इति मेदिनी ॥
(यथा रघुः । १२ । ३६ ।

“संरम्भं मेथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय
ताम् ।
निवातस्तिमितां विलां चन्द्रोदय इवोदधेः ॥”
भक्तः । यथा, भागवते । २ । ४ । २३ ।
“नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय वेधसे ।
पपुर्नानमयं सौम्या यन्मखास्युर्हृदासवम् ॥”)

भास्वरः । इति धरणिः ॥
सौम्यकच्छः, पुं, (सौम्यः अनुषः कच्छः ।) व्रत-
विशेषः । यथा, गारुडे । १०५ । ६८ ।

“पिण्याकाचामतक्राम्बुशक्तानां प्रतिवासरम् ।
एकैकमुपवासस्य कच्छः सौम्योऽयमुच्यते ॥”
सौम्यगन्धो, स्त्री, (सौम्यो गन्धो यस्याः । डोप् ।)
शतपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सौम्यग्रहः, पुं, (सौम्यो ग्रहः ।) शुभग्रहः । स च
पूर्णचन्द्रः पापग्रहायुक्तबुधः वृहस्पतिः शुक्रश्च ।
यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
“अर्हानिन्दकंशौराराः पापाः सौम्यास्तथापरे ।
पापयुक्तो बुधः पापो राहुकेतु च पापदौ ॥”
सौम्यधातुः, स्त्री, (सौम्यो धातुः ।) कफः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सौम्या, स्त्री, (सोम इव सौम्यः । शास्त्रादित्वात्
यः । ततः प्रज्ञायञ् ।) स्त्रियां टाप् ।) दुर्गा ।
यथा,—
“सौम्या सौम्यतराशेषसौम्ये भस्वति सुन्दरी ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥

महेन्द्रवावयी । बद्रजटा । महाज्योतिष्मती ।
मण्डिवली । गुप्ता । शांभुपत्नी । ब्राह्मी ।
शटी मन्त्रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
सौर्याः, स्त्री, (सोमो देवता यासाम् । सोम +
व्यण् ।) इत्यन्ताः । तास्तु मृगशिरोनक्षत्र-
शिरःस्थाः पञ्च ताराः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥
सौरः, पुं, (सूरस्य सूर्यस्यायामिति । सूर + अण् ।
अनेश्वरः । इत्यमरटोकायां भरतः । १ । २ ।
२६ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १० । ४ ।
“बहुलास्ये षोडशमे सौरिः मनुष्यजीविन-
श्चमूपाय ॥”)
तुम्बुरुहचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सूर्यक-
राशिभोगावच्छिन्नमासादिः । यथा, विष्णु-
धर्मोत्तरम् ।
“आदित्यराशिभोगेन सौरिः मामः प्रकीर्तितः ॥
विवाहादिकर्मसु सौरिमासस्योत्तमः कर्तव्यः ।
यथा, पितामहः ।
“आदिके पितृकृत्ये च मामशुद्धमसः स्मृतः ।
विवाहादौ स्मृतः सौरिः यज्ञादौ मावनी मतः ॥”
विवाहादावित्यत्रादिपदं यात्राग्रहचारपरम् ।
यत्कर्म सूर्यभाग्यराश्यान्नेत्रेण विहितं यच्च
विशेषोद्गयनादिविहितं तत्परम् । अयनस्य
सौरिमासघटितत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । तच्च
चूडोपनयनादि । विष्णुधर्मोत्तरम् ।
“अध्यायनञ्च ग्रहचारकर्म
सौरिण मानेन सदाध्वस्येत् ।
सत्राख्यपास्यान्वथ सावनेन
लौक्यञ्च यत् स्यादध्ववहारकर्म ॥”
अध्यायनं अध्वगमनं यात्राति यावत् । इति
ज्योतिष्स्तम्बम् ॥ * ॥ सूर्योपासकः । (यथा,
महानिर्घण्टतन्त्रे । ३ । १४२ ।
“शाक्ताः शैवा वैष्णवाश्च सौरा गणपतास्तथा ।
विष्णो विप्रतराश्चैव सर्वस्यैवाधिकारिणः ॥”)
गुरुविशेषः । यथा,—
“गौडाः शाल्योद्भवाः सौरा मागधाः केरला-
स्तथा ।
कोशलाश्च दशार्थाश्च गुरवः सप्त मध्यमाः ॥”
इति तन्त्रसारं १ परिच्छेदः ॥
(उपपुराणविशेषे, स्त्री । यथा, देवभागवते ।
१ । ३ । १५ ।
“सौरं पराशरप्रोक्तमादित्यश्चातिविस्तरम् ॥”
सूर्यसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—
“शैवानि गणपत्यानि शाक्तानि वैष्णवानि च ।
साधनानि च सौराणि चान्यानि यानि कानि च
श्रुतानि तानि देवेश तद्वक्त्राः स्तानि च ॥”
इति तन्त्रसारं ३ परिच्छेदः ॥ * ॥
यथा च हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ४८ । ५२ ।
“यदा सौरं वपुरिति कर्त्ता स्यां जगतीपते ।
तदा तद्वाचनायोगात् सूर्ये एव विराजसे ॥”)
सौरजः, पुं, (सौरात् तेजसः जायते इति ।
जन + उः ।) तुम्बुरुहचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सौरजाते, त्रि ॥

सौरदिवसः, पुं, (सौरिः दिवसः ।) सूर्यसम्बन्धि-
दिनम् । तत्तु रविभुक्तांशाधिकषष्टिदृष्टैर्भवति ।
यथा, “सावनं दण्डाः षष्टिरहः स्वल्पस्वगुणां-
शाख्यास्तदेन भवेत् ॥” इति मलमासतत्त्वम् ॥
“त्रिंशता सौरदिवसैः सावनः परिकीर्तितः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
सौरनक्षत्रं, स्त्री, व्रतविशेषः । यथा,—
“इत्युक्ते षोडशदिने सौरनक्षत्रं समाचरेत् ।
स्नात्वा चार्कं समभ्यर्च्य नोरीगो चिरजीवति ॥
पात्मनो द्विगुणच्छायं यदा सन्निष्ठते रविः ।
सौरनक्षत्रं विजानीयात् नक्षत्रं निशिभोजनम् ॥
इति नारमंहे ६४ अध्यायः ॥
सौरभं, स्त्री, (सौरभमस्यास्तीति । अच् ।)
कुडुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बोलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ सङ्गन्धः । सुरभेर्भाव इत्यर्थे
ण(अण्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, नैषधे ।
२ । ६२ ।
“समिषमदैर्यंदापणे
तुलयन् सौरभलोभनिश्चलम् ।
पणितान् न जनारवैरवै-
दपि गुञ्जन्तमालं मलीमसम् ॥”
तद्विशिष्टं, त्रि । यथा, भागवते । ८ । २ । ८ ।
“सरित्सरोभिरच्छोदेः पुलिनेर्मणिबालुकैः ।
देवस्त्रीमज्जानामोदसौरभास्मनिलैर्युतः ॥”)
सौरभेयः, पुं, (सुरभेरपत्यमिति । सुरभि + टक् ।
ह्रस्वः । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ (यथा, भाग-
वते । १ । १७ । ६ ।
“मा सौरभेयात्र शुची व्युत्ते तृषलात् भयम् ॥”
सुरभिसम्बन्धिनि, त्रि ॥
सौरभेयो, स्त्री, (सुरभेरपत्यं स्त्री । सुरभि +
टक् । डीप् ।) गौः । इत्यमरः । २ । ६ । ३३ ॥
(यथा, रघुः । २ । ३ ।
“निवर्त्य राजा दयितां दयालु-
स्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ।
पयोधरोभूतचतुःसमुद्रां
जुगोप् गोरूपधरामिवोर्व्वीम् ॥”
असुरोविशेषः । यथा, महाभारते । २ । १० । ११ ।
“विश्वामिहो सङ्गन्ध्या च प्रस्त्रोचा उर्व्वशौ इरा
वर्गा च सौरभेयी च समीची तुडुदा लता ॥”)
सौरभ्यः, स्त्री, (सुरभेर्भावः । सुरभि + अण् ।)
मनोज्ञत्वम् । सौगन्धम् । (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । २ । १३ ।
“गुणविष्टता सखि तिष्ठसि तथैव देहेन किन्तु
हृदयं ते ।
हृतममृता मालायाः समीरन्नेव सौरभ्यम् ॥”)
गुणगौरवम् । इति मेदिनी ॥
सौरभ्यः, पुं, (सौरभ्यं गुणगौरवमस्यास्तीति ।
अच् ।) कुबेरः । इति शब्दरत्नावली ॥
सौरिमासः, पुं, (सौरिः मासः ।) सूर्यकराशि-
भोगावच्छिन्नकालः । यथा, ब्रह्मसिद्धान्ते ।
“एकराशौ रवियावत्कालं मासः स भास्करः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

अपि च ।
“अथ षड्भिः सौरिमासेरयनं परिकीर्तितम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
अस्यान्वहिवरञ्च सौरिमासे द्रष्टव्यम् ॥
सौरिसंवत्सरः, पुं, (सौरिः संवत्सरः ।) सूर्यस्य
द्वादशराशिभोगावच्छिन्नकालः । यथा,—
“सौरिसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशिजेन तु ।
एकादशतिरिचान्ते दिनानि मृगशुक्लम् ॥”
अपि च ।
“सौरिनाब्दस्तु मानेन यदा भवति भागवत् ।
सावनेन तथा मासि दिनषट्कं प्रपूर्यते ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
सौरिसेयः, पुं, स्कन्दः । इति शब्दमाला ॥ सुर-
साया अपत्यञ्च ॥ (सुरसमर्हतीति । सुरस +
“बुञ्जणकटजिति ।” ४ । २ । ८० । इति
सख्यादित्वात् ङञ् । सुरसाहं, त्रि ॥)
सौरिसैन्धवः, त्रि, (सुरसिन्योरयम् । सुरसिन्धु +
अण् ।) गङ्गासम्बन्धीयः । स च भीष्मादिः ।
(सौरिः सूर्यसम्बन्धी सैन्धवः घोटकः ।) सूर्य-
घोटके, पुं ॥
सौराष्ट्रः, पुं, (सुराष्ट्र एव । अण् ।) देशविशेषः ।
इति जटाधरः ॥ सुरट् इति भाषा ॥ कुन्दरुक्कः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कांस्ये, स्त्री । इति कैचित् ॥
सौराष्ट्रकं, स्त्री, (सुराष्ट्रे भवम् । अण् । ततः
कन् ।) पञ्चलोहम् । इति हेमचन्द्रः ॥
सौराष्ट्रा, स्त्री, (सुराष्ट्रे भवा । अण् ।) तुवरौ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सौराष्ट्रिकं, स्त्री, (सुराष्ट्रे देशे भवम् । अध्या-
त्वादित्वात् ङञ् ।) विषभेदः । इति शब्दरत्ना-
वली भरतश्च ॥ (अस्य पर्यायो लक्षणञ्च ।
यथा,—
“विषन्तु गरलं चोडस्तस्य भेदानुदाहरे ।
वत्सनाभः स हारिद्रः सक्तकश्च प्रदौपनः ॥
सौराष्ट्रिकः मृङ्गकश्च कालकूटस्तथैव च ।
इलाहलो ब्रह्मपुत्री विषभेदा अमी नव ॥”
“सुराष्ट्रविषये यः स्यात् स सौराष्ट्रिक उच्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सौराष्ट्रदेशसम्बन्धिनि, त्रि ॥
सौराष्ट्री, स्त्री, (सुराष्ट्रे भवा । अण् । डीप् ।)
सौराष्ट्रदेशीयसुगन्धिमुत्तिका । तत्पर्यायः ।
पार्वती २ काशी ३ मृत्का ४ काशी ५
पर्यटो ६ । इति रत्नमाला ॥ कालिका ७
सती ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्या गुणाः ।
कफपित्तवीर्यघ्ननाशत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ तुवरौशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
सौरिः, पुं, (सुरस्यापत्यमिति । सूर + इङ् ।)
शनिः । इत्यमरः । १ । ३ । २६ ॥ यथा,
बृहत्संहितायाम् । १०४ । १४० ।
“कृष्णद्रव्यैः सौरिः सौम्यो मणिरजततिलक-
कुसुमैर्गुरुः परिपीतकैः ॥”)
असनहृत्तः । आदित्यभक्ता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सौरिकः, पुं, (सुरेभ्यो हितः। सुर+ठक्।) स्वर्गः। इतिशब्दरत्नावली॥ (सुरया चरतीति। सुरा+ठक्।) सुराविक्रयकर्त्ता। इति केचित्॥ स्वार्थे कप्रत्यये शनेचरः॥ (सुराया अयमिति। सुरासम्बन्धिनि, त्रि। यथा, मनुः। ८। १५८।

“प्रातिभाष्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकश्च यत् दण्डशुक्लावशेषश्च न पुत्रो दातुमर्हति॥”)

सौरिकः, स्त्री, (सौरैः शनेचरस्य रत्नम्।) नीलमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

सौरै, स्त्री, (सूर्य + अण्। डोप्। “सूर्यतिष्ठेति।” ६। ४। १४८। इति यलोपः।) सूर्यस्यापत्यं स्त्री। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

सौरियं, त्रि, (सूर्य + ङः। “सूर्यागस्त्ययोश्चै च ङाश्च।” ६। ४। १४८। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यलोपः।) सूर्याय हितम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ सौर्ये भवः। यथा। सूर्यस्येदं इत्यर्थे षः सौर्यं तेजः पुनः सौर्यं भव इत्यर्थे देयप्रत्यये अनेन यलोपे सौरियः। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥

सौरियः, पुं, शुक्रभिण्टीवृक्षः। यथा,—

“सौरियकः खेतपुष्पः सौरियः कटसारिका। सहाचरः सहचरः स च विन्यपि कथ्यते॥

कुरण्टकोऽत्र पीते स्याद्रक्तः कुरवकः स्मृतः। नौलो वाणो हयोक्तो दास आर्त्तगलस्य सः॥

सौरियः कुष्ठवातासकफकण्डूविषापहः। तिलोष्णो मधुरो दन्त्यः सुस्निग्धः केशरञ्जनः॥” इति भावप्रकाशः॥

सौवर्षकः, पुं, (सुवर्षं ताम्रपात्रादिनिर्माणं शिल्पमस्य। सुवर्ष+ठक्।) ताम्रकुट्टकः। इत्यमरटीका॥

सौवं, त्रि, स्वस्य इदम्। (स्व + अण्।) स्वसम्बन्धि। स्वर्गे भवम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

(स्वःस्वम्बन्धि। तथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १३। ५७।

“तस्य श्रोत्रं सौवम्॥”

“तस्य स्वर्गस्य सम्बन्धि श्रोत्रं कौटुशं सौवं स्वः इदं सौवं तस्येदमिति अण्। हारादित्वाट्टे-जागमः। अथयानां भमात्रे टिलोपः।” इति तद्भाष्यम्॥) शासनम्। इति केचित्॥

सौवर्षामिकं, चि, (स्वग्रामे भवम्। स्वग्राम + ठक्। स्वग्रामभववस्तु। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

सौवरं, त्रि, (स्वस्येदमिति। स्व + अण्। “हारादीनाञ्च।” ७। ३। ४। इति ऐजागमः।) स्वसम्बन्धि। स्वशब्दात् षाप्रत्यये उभागमेन निष्पन्नम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

सौवर्षलं, स्त्री, (सुवर्षलं देशे भवम्। सुवर्षल + अण्।) सुवर्षलदेशभवलक्षणम्। सञ्चलवण इति भाषा। तत्पर्यायः। अचम् २ रुचकम् ३। इत्यमरः। २। ८। ४२॥ अण्प्रत्ययम् ४। इति रत्नमाला॥ तिलकम् ५ इत्यगम्यकम् ६

रुचम् ७ कौटुविकम् ८। इति राजनिर्घण्टः॥ अथ गुणाः। इचिकारित्वम्। उष्णवीर्यत्वम्। निर्मलत्वम्। कटुत्वम्। गुल्मशूलविबन्धनाशित्वम्। किञ्चित्पित्तकरत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अपि च।

“सौवर्षलं लघु चारं कटुष्णं गुल्मशूलनुत्। ऊर्ध्वातामशूलार्त्तिविबन्धारोचकान् जयेत्॥” इति राजनिर्घण्टः॥

अन्यञ्च। “सौवर्षलं स्यादृचकमस्यं पाक्यञ्च तन्मतम्। रुचकं रोचनं भेदि दीपनं पाचनं परम्॥

सखे हवातनुस्नातिपित्तलं विशदं लघु। उद्गारशुद्धिदं सूक्ष्मं विबन्धनाहशूलहृत्॥” इति भावप्रकाशः॥

सर्जिकाचारः। इत्यमरः। २। ८। १०८॥ सुवर्षं लासम्बन्धिनि, चि॥

सौवर्षं, त्रि, (सुवर्षस्येदम्। सुवर्ष + अण्।) सुवर्षसम्बन्धि। कर्षमितहेमसम्बन्धि। यथा मत्स्यपुराणम्।

“सौवर्षी राजती वापि ताम्नी रत्नमयी तथा” इत्युपक्रम्य॥

“शुभदारुमयी वापि देवतायां प्रशस्यते॥” इति देवप्रतिष्ठातत्त्वम्॥

सौवर्षभेदिनी, स्त्री, (सौवर्षमिव वर्णं भिनन्ति प्रकाशयतीति। भिद् + णिनिः। डोप्।) प्रियङ्गुः। इति शब्दमाला॥

सौवर्षिकः, पुं, (स्वस्ति तत् करणे साधुः। स्वस्ति + ठक्।) पुरोहितः। इति हेमचन्द्रः॥ स्वस्ति-सम्बन्धिनि, त्रि। इति व्याकरणम्॥

सौवास्तवः, त्रि, (सुवास्तोरिदम्। सुवास्तु + सुवास्तूदिभ्योऽण्।) ४। २। ७७। इत्यण्।) सुन्दरवास्तुसम्बन्धी। सुशब्दपूर्वकवान्तुशब्दात् षाप्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (सुवास्तोरदूरभवः। इति काशिका॥)

सौविदः, पुं, (सुष्ठु, वेत्तीति। सु + विद + कः। ततः प्रज्ञायण्।) अन्तःपुररक्षकः। इत्यमरः। २। ८। ८।

सौविदः, पुं, (सुष्ठु, विदन्तं विज्ञमपि लाति वशवर्त्तिनं करोतीति। सुविदत् + ला + कः। ततः स्वार्थे अण्।) अन्तःपुररक्षकः। (यथा, कथासरित्सागते। ३८। २८।

“तदन्यस्य न लाभोऽस्ति सौविदकाभिरक्षिते। अन्तःपुरेऽत्र पुंसो यदतोऽसौ तेन संगता॥”) तत्पर्यायः। कश्चुको २ स्थापत्यः ३ सौविदः ४। इत्यमरः। २। ८। ८॥ स्थपतिः ५ सुविदः ६। इति तट्टीका॥ चत्वारि महत्तरजके। बहिः सञ्चरन्तोऽन्तःपुरस्त्रीणां प्रेक्षकपुरुषान्तरवारणाय राज्ञा स्त्रागारे ये वेदधरा नियुक्तास्ते बहिर्मुखकाः सौविदकादिशब्दवाचाः। शोभनं विदन्ति सुविदः पण्डिताः क्षिप् तान् अतति सत्येन गच्छति सुविदत् भूपालः तं स्नाति सुविदन्तं अन्तःपुरं इनजनाति डः से

लस्तोरिति लः तत्र नियुक्ता इति ठचे कादिति ष्णे सौविदकाः। इति भरतः॥

सौविदकाः, पुं, (सौविदक एव। स्वार्थे कन्।) सौविदकः। इति शब्दरत्नावली॥

सौवीरं, स्त्री, बदरम्। काञ्चिकम्। सोतोञ्जनम्। इत्यमरः। २। ४। ३७। २। ८। ३८। २। ८। १००॥ एतेषां विशेषा यथा,—

“— — — सौवीरं बदरं महत्॥” इति रत्नमाला॥

“सौवीरन्तु यवैरामैः पक्षैर्वा निस्तुषेः कृतम्। गोधूमैरपि सौवीरमाचार्यैः कैश्चिदृचिरे॥

सौवीरन्तु यदृष्यर्थः कफघ्नं भेदि दीपनम्। उदावर्त्ताङ्गमर्दास्त्रिशूलानाहेषु शस्यते॥” इति भावप्रकाशः॥

सौवीराञ्जनम्। यथा,—

“सुवीरकं पार्वतयं सौवीरं नीलमञ्जनम्।” इति रत्नमाला॥

सौवीरः, पुं, (सुष्ठु, वीरा यत्। ततः स्वार्थे अण्।) देशविशेषः। इति मेदिनी॥ (यथा, हरिवंशे। ८०। १८।

“सौवीरराजः श्रेयस्य पाण्ड्याश्च बलिनां वरः॥”) सौवीरकं, स्त्री, (सौवीरमेव। स्वार्थे कन्।) काञ्चिकविशेषः। तत्पर्यायः। सुरीरान्त्रम् २ गोधूमसम्भवम् ३ यवाञ्जम् ३ यतोत्तम् ५ तुपात्यम् ६ तुपोदकम् ७। अस्य गुणाः। अस्त्ररसत्वम्। केश्यत्वम्। मस्तकदोषजराशैथिल्यनाशित्वम्। बलकारित्वम्। सन्तर्पणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

सौवीरकः, पुं, (सौवीर + संज्ञायां कन्।) बदर-वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

सौवीरमारं, स्त्री, सोतोञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

सौवीराञ्जनं, स्त्री, (सौवीरनामकञ्चनम्।) अञ्जनप्रभेदः। तत्पर्यायः। अञ्जनम् २ यामु-नम् ३ कण्ठम् ४ नाट्यम् ५ मंचकम् ६ सोतोञ्जम् ७ दुग्धदम् ८ नीलम् ९ सुवीरजम् १० नोलाञ्जनम् ११ चक्षुथम् १२ वारिसम्भवम् १३ कपोतकम् १४ कापोतम् १५। अस्य गुणाः। शोतत्वम्। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। कषायत्वम्। चक्षुष्यत्वम्। कफवातविषण्णशित्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

सौष्ठवं, स्त्री, (सुष्ठु, भावः। सुष्ठु + “प्राणभृज्जाति-वयोवचनाद्गात्रादिभ्योऽण्।” ५। १। १२८। इत्यञ्।) आतिशय्यम्। (यथा, महाभारते। १। १३४। १४।

“तुल्यस्त्रप्रयोगेषु साधवे सौष्ठवेषु च। सर्वपाभेव शिष्याणां बभूवाभ्याधिकोऽर्जुनः॥”) प्रयसनत्वम्। इति सुष्ठुशब्दार्थदर्शनात्॥ (यथा हरिवंशे। ४०। ३४।

“साधुःशैवाण्युपचयो लक्षणं रूपसौष्ठवम्॥”) नाटकाङ्गविशेषः। इति केचित्॥

स्कन्दः

सौहार्दं, ली, (सुहृदः सुहृदयस्य वा भावः कर्म वा । सुहृत् सुहृदय वा + "हायनान्तयुषा-दिभ्योऽच्" ५।१।१३०। इत्यच् । हृदयस्य हृदादेशः । "हृद्गसिन्धुन्ते पूर्वपदस्य च ।" ७।१।१८। इति उभयपदद्वयः ।) सुहृदो भावः । तत्पर्यायः । सख्यम् २ सौहृदम् ३ सासपदीनम् ४ मैत्री ५ अजय्यम् ६ सङ्गतम् ७ इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १। ७०। ११ ।

"सौहार्दं चानुरागे च वेद्य मे भक्तिमुत्तमाम् । न मामर्हसि धर्मस्य त्वत्तं भक्तामनागसम् ॥") सौहार्दः, पुं, (सुहृदोऽपत्यमिति । सुहृद् + अण् । सुहृत्पुत्रः । इति केचित् ॥

सौहार्दं, ली, (सुहृदयस्य भावः । सुहृदय + अच् । "वा शोकयञ्ज रोगेषु" ६।३।५१। इति हृदयस्य हृदादेशः ।) सौहार्दम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सौहृद्व्यं, ली, (सुहितस्य भावः कर्म वा । सुहित + "पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्" ५। १।१२८। इति यक् ।) हृदिः । इत्यमरः । २।८।५६ ॥ (यथा, महाभारते । १२।२४४।१३। "अहेरिव गणाज्ञोतः सौहृद्व्यान्नरकादिव । कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

सौहृदं, ली, (सुहृदः कर्म भावो वा । सुहृत् + अण् ।) सख्यम् । सौहार्दम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य प्राशस्त्यं यथा,—

"तदभुज्यते यद्विजभुक्तशर्षं
स बुद्धिमान् यो न करोति पापम् ।
तत् सौहृदं यत् क्रियते परोक्षं
दग्धैर्विना यः क्रियते स धर्मः ॥"

इति गारुडं ११५ अध्यायः ॥

स्कन्द, द उ आप्रवे । उहृत् । उतुप्रत्य गत्याम् इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्-अक०-सक०-च-सेट् ।) आद्यस्वरो । इ, स्कन्द्यते । उ, स्कन्दते चिस्कन्द्यते । पञ्चमस्वरोति धातु-प्रदोपरासौ । स्कन्दते स्कन्दते चापि षडाप्रवन-वाचिनः । इति भट्टमहाशयः । चुस्कुन्द्यते । इति दुर्गादासः ॥

स्कन्द, इर श्रीर शोषणे । गत्याम् । इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (स्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) इर, आस्कदत् । अस्कांसौत् । श्री, स्कन्ता चस्कन्द । इति दुर्गादासः ॥

स्कन्द, त क समाहृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दस्यवर्ग-द्वितीयोपधोऽयम् । तच्चतुर्थोपध इति केचित् । स्कन्दयति स्कन्दापयति अचस्कन्दत् । इति दुर्गादासः ॥

स्कन्दः, पुं, (स्कन्दते उत्प्लुत्य गच्छति स्कन्दति शोषयति दैत्यान् वा । स्कन्द + अच् ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरः । १।१।४२ ॥ तस्य उत्पत्तिषडा-ननपञ्चानामचतुर्भ्योऽभिषेकगणवाहनास्त्रादि यथा,—

स्कन्दः

नारद उवाच ।

"किमर्थमेवकः क्रीडो भिन्नः स्कन्देन सुव्रत ।
एतन्मे विस्तराद् ब्रह्मन् कथयस्वामितयुते ॥
पुलस्त्य उवाच ।

एतां ते कथयिष्यामि कथां पुष्पां पुरातनीम् ।
यशोवृद्धिं कुमारस्य कार्त्तिकेयस्य नारद ॥
यत् पौतं वीतिहोत्रेण वीर्यं त्वत्तं पिनाकिनः ।
तेनाक्रान्तोऽभवद्ब्रह्मन् मन्दतेजा हुताशनः ॥
ततो जगाम देवानां सकाशममितयुतिः ।
देवतैः प्रहितस्तूर्णं ब्रह्मलोकं जगाम च ॥
स गच्छन् कुटिलां देवीं ददर्श पवि पावकः ।
तां दृष्ट्वा प्राह चाधत्स्व तेजो यस्मिन् दुर्हरम् ॥
महेश्वरेण सख्यतां निर्देहेत् भुवनान्यपि ।
तद्वारणाच्च कुटिले पुत्रो धन्यो भविष्यति ॥
इत्यग्निना सा कुटिला श्रुत्वा सुतमनुत्तमम् ।
प्रक्षिप्तमात्रं जयाह तेज ऐशं महापगा ॥
ततस्त्वधारयह वी शार्च्यं तेजः स्वपुपुषत् ।
हुताशनोऽपि च भयात् यच्च तत्र परिभ्रमन् ॥
पञ्चवर्षसहस्राणि ह्यध्यासो ह्यव्यभुक् ततः ।
मांसमस्थोनि रत्नानि मेदोमज्जस्वचस्तथा ॥
रोमाणि चाक्षिकेशाद्याः सर्वे जाता हिर-

श्मयाः ।

हिरण्यरेता लोकेऽस्मिन् विख्यातः पावकस्तदा
पञ्चवर्षसहस्राणि कुटिला ज्वलनोपमम् ।
धारयन्ती तदा गर्भं ब्रह्मणः स्थानमागता ॥
पितामहस्तां शोणाङ्गीं सन्त्यन्तीं महापगाम्
दृष्ट्वा पप्रच्छ केनायं तव गर्भः समाहितः ॥
सा चाह शार्च्यं तेजः पावकेन समर्पितम् ।
अप्यशक्तेन तेनास्य निक्षिप्तं मयि सत्तम ॥
पञ्चवर्षसहस्राणि धारयन्त्याः पितामह ।
अन्नपानादिकमपि न मेऽपच्यत कर्हिचित् ॥
तच्छ्रुत्वा भगवानाह गच्छ त्वमुदयं गिरिम् ।
तत्रास्ति योजनशतं विस्तीर्णं सुरसेवितम् ॥
तमनुप्राप्य सुश्रोणि विस्तीर्णं गिरिसानुनि ।
दशवर्षसहस्रान्ते ततो बालो भविष्यति ॥
ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा कुटिला गिरिमागता ।
आगत्य गर्भं तत्याज मुखेनैवाद्रिनन्दनी ॥
सा तु संत्यज्य तं बालं ब्रह्माणं सहसागमत् ।
आपोमयी मन्त्रवशात् संयता कुटिला सतौ ॥
तेजसा चापि शार्च्येण रीकः शरवणोऽभवत् ।
तत्रिवासवतश्चाग्रे पादपा मृगपक्षिणः ॥
ततो दशसु पूर्णेषु शरहृश्रतेष्वथ ।
बालार्कदीप्तिः संजातो बालः कमसलोचनः ॥
उत्तानशायी भगवान् दिव्ये शरवणे स्थितः ।
मुखेऽङ्गुष्ठं समाक्षिप्य हरीद घनराडिव ॥
एतस्मिन्नन्तरे देव्यः कृत्तिकाः षट् सुतेजसाः ।
ददृशुः स्त्रीच्छया यान्त्यो बालं शरवणे स्थितम् ॥
ऊपायुक्ताः समाजग्मु र्यत्र स्कन्दः स्थितोऽभवत्
अहं पूर्वमहं पूर्वं तस्मै स्तन्ये हि चुक्रुशुः ॥
विवदन्तौः स ता दृष्ट्वा षष्मुखः समजायत ।
अवीभरन्तस्ताः सर्वाः शिशुं स्त्रीहाह

कृत्तिकाः ॥

स्कन्दः

श्रियमाचः सतीभिस्तु बालो वृद्धिमगाश्रुते ।
कार्त्तिकेय इति ख्यातो जातः स बलिनाम्बरः ॥
एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मन् पावकं प्राह पञ्चभुः ।
कियन्नमाचः पुत्रस्ते वरुते साम्प्रतं गुहः ॥
स तद्वचनमाकर्ण्य पञ्चानन् तं हराम्बजम् ।
प्रोवाच पुत्रं देवेश न वेद्मि कतमो गुहः ॥
तं प्राह भगवान् सुक्तं तेजः पौतं पुरा त्वया ।
नैयम्बकं त्रिसोकेयं जातः शरवणे शिशुः ॥
श्रुत्वा पितामहवचः पावकस्वरितोऽभ्यगात् ।
उदयाद्रिश्च कुटिला तं ददर्श हिते रता ॥
पप्रच्छ कुटिला देवी क्व शीघ्रं ब्रजसि कवे ।
सोऽब्रवीत् पुत्रदृष्ट्यर्थं जातं शरवणे शिशुम् ॥
साम्रवीत्तनयो मङ्गलं ममित्याह च पावकः ।
विवदन्तो ददर्शय स्त्रीच्छाचारी जनार्दनः ॥
तौ पप्रच्छ किमर्थं वा विवादमिह चक्रतुः ।
तमूचतुः पुत्रहेतो रदृशुकोऽब्रवादिति ॥
तावुवाच हरिर्देवो गच्छतं त्रिपुरान्तकम् ।
स यद्व्यति देवेशः कुरुतं तदसंशयम् ॥
इत्युक्त्वा वासुदेवेन कुटिलाङ्गी हरान्तिकम् ।
समभ्येत्योचतुस्तथ्यं कस्य पुत्रो भवेद्गुहः ॥
रुद्रस्तदाकामाकर्ण्य हर्षनिर्भरमानसः ।
दिष्ट्वा दिष्ट्यति गिरिजां प्रोद्भूतपुलकोऽब्रवीत्
ततोऽम्बिका प्राह हरं देव गच्छाव तं शिशुम् ।
दृष्ट्वा समागमेदुयां स तस्याः पुत्रो भविष्यति ॥
वाढमित्येव भगवान् समुत्तस्थो वृषध्वजः ।
महोमया कुटिलया पावकेन च धीमता ॥
सम्प्राप्तास्तौ शरवणं हरौमाकुटिलाग्नयः ।
ददृशुः शिशुकं तच्च कृत्तिकोत्सृश्यायिनम् ॥
ततः स बालकस्तेषां मत्वा चिन्तितमादरात्
योगो चतुर्भ्योर्त्तिरन्तूत् षष्मुखः स शिशुः पितुः ॥
कुमारः शङ्करमगात् विशाखो गिरिजामगात्
कुटिलामगमच्छाखो नेगमेयोऽग्निमभ्यगात् ॥
ततः प्रीतियुतो रुद्रः उवाच कुटिला तथा ।
पावकश्चापि देवेशः परां मुदमवाप च ॥
ततोऽब्रुवन् कृत्तिकास्ताः षष्मुखः किं हराम्बजः ।

ता अब्रवीत् हरः प्रीत्या विवेश वचनं मुने ॥
नाम्ना तु कार्त्तिकेयेति युष्माकश्च भवत्वसौ ।
कुटिलायाः कुमारैति पुत्रोऽयं भविताम्बयः ॥
स्कन्द इत्येव विख्यातो गौरीपुत्रो भवत्वसौ ।
गुह इत्येव नाम्ना च ममासौ तनयः स्मृतः ॥
महासेन इति ख्यातो हुताशस्यास्तु पुत्रकः ।
सारस्वत इति ख्यातः सुतः शरवणस्य च ॥
एवमेव महायोगी पृथिव्यां ख्यातिमेच्छति ।
षडास्यत्वाश्चाहावाहुः षष्मुखो नाम गीयते ॥
इत्येवमुक्त्वा भगवान् शूरापाणिः पितामहम् ।
सस्मार देवतैः साहं तेष्याजग्मु स्वराग्विताः ॥
प्रणिपत्य च कामारिं उमाह गिरिनन्दनीम् ।
दृष्ट्वा हुताशनं प्रीत्या कुटिलां कृत्तिकास्तथा ॥
ददृशुर्वासमत्युषं षष्मुखं सत्यसन्निभम् ।
मुष्णान्तमिव चक्षुषि देवानां स्त्रे न तेजसा ॥
कौतुकाभिहताः सर्वे एवमुचुः सुरोत्तमाः ।

स्कन्दः

देवकार्यं त्वया देव कृतं देव्याग्निना तथा ॥
 तदुत्तिष्ठ ब्रह्मामोऽथ तीर्थमौजसमन्वयम् ।
 कुर्वन्ने सरस्वत्यामभिविष्टाम पञ्चुषम् ॥
 सेनायाः पतिरस्त्वेष देवगन्धर्वकिचरः ।
 महिसं घातयत्वेष तारकश्च सुदारुणम् ॥
 वाढमिष्यन्वीश्वर्यः समुत्तस्यः सुरास्तातः ।
 कुमारसहिता जम्बुः कुर्वन्ने महाफलम् ॥
 तत्रैव देवताः शिन्वा रुद्रमज्जनार्हनाः ।
 यज्ञमस्त्राभिषेकाय चक्रुर्मुनिगणैः सह ॥
 ततोऽप्युना सप्तसमुद्रवाहिनी-
 नदीजलेनापि महाफलम् ।
 वनीषधीभिश्च सहस्रमूर्तिभि-
 स्सदाभ्यषिञ्चन्त हराण्युतायाः ॥
 अभिविचक्षितं सेनान्यां कुमारे दिव्यरूपिणि ।
 जगुर्गन्धर्वपतयो नृत्तुवापुसुरोगणाः ॥
 अभिविक्तं कुमारश्च गिरिपुत्री निरीक्ष्य हि ।
 क्वे हात्तस्त्रमं स्कन्दं मूर्धाजिघ्रसुर्मुहुः ॥
 जिघ्रती कार्तिकेयस्य अभिवेकाद्रमाननम् ।
 भाव्यद्रिजा यथेन्द्रस्य देवमातादितिः पुरा ॥
 तदाभिविक्तं तनयं दृष्ट्वा शर्षी सुदं ययी ।
 पावकः कर्त्तिकाश्चैव कुटिला च यशस्विनी ॥
 ततोऽभिविक्तस्य हरः सेनापत्ये गुह्यस्य तु ।
 प्रथमांशतुरः प्रादाच्छक्रतुष्यपराक्रमान् ॥
 घण्टाकण्ठं लोहितार्चं नन्दिवेषं शुदारुणम् ।
 चतुर्थं बलिनां मुखं ख्यातं कुमुदमालिनम् ॥
 हरदत्तान् गणान् दृष्ट्वा देवाः स्कन्दस्य नारद ।
 प्रददुः प्रमथानन्यान् सर्वे ब्रह्मपुरोगमाः ॥
 स्वाणुब्रह्मा गणं प्रादाद्विष्णुः प्रादात् गणपयम् ।
 संक्रामं विक्रमश्चैव तृतीयश्च पराक्रमम् ॥
 उच्येयं पञ्चजं शक्रो रविदंष्ट्रकपिङ्गली ।
 चन्दो मणिं वसुमणिं शशिनौ नन्दिनन्दिनौ ॥
 ज्योतिर्हुताशनः प्रादात् ज्वालाजिह्वं तथा-
 परम् ।
 कुन्दनिष्कुन्दकुमुदान् धाता चानुचरान् ददौ ॥
 चक्रानुचक्रौ त्वष्टा च वेधातिस्त्रिरदुस्त्रिरी ।
 पाणित्वजं कालकश्च प्रादात् पूषा महाबली ॥
 स्वर्णमालं धनार्कश्च हिमवान् प्रमथोत्तमौ ।
 प्रादाद्द्विष्यतो विन्ध्यस्तुतिशृङ्गश्च पार्षदम् ॥
 सुवर्चसश्च वरुणः प्रददौ चातिवर्चसम् ।
 सपहं विश्वश्चैव नागाभियसंजयौ ॥
 उन्नादं शक्रकण्ठं पुष्पदन्तं तथास्त्रिका ।
 दुर्गश्चातिबलश्चैव श्रेष्ठौ चानुचरानुभौ ॥
 परिघं चटकं भीमं दाहाभिमदहनौ तथा ।
 प्रददावंशुमाख्यश्च प्रमथान् पञ्चुष्याय हि ॥
 यमः प्रमाथसुन्धार्यं कालसेनमजामुखम् ।
 तालशक्रं बाणजिह्वं पडैवानुचरान् ददौ ॥
 सुप्रभं शुभकर्मण्यं विष्टतां दानवेश्वरौ ।
 सुप्रसृत्यं सस्रमित्रं सुप्रजश्च द्विजोत्तम ॥
 अनन्तः शङ्खपीठश्च निकुञ्जकुमुदावजः ।
 एकाक्षं कुसुमोचक्रः किचीटः कलसोदरः ॥
 किचीटस्त्राने किरीटः इति च पाठः ।
 “सुचीवक्रः कोकनदः प्रदासः सिद्धकोऽप्ययः ॥

स्कन्दः

गणाः पञ्चदशेते वै यच्चैर्दत्त्वा गुह्यस्य च ।
 कालिन्याः कलकन्दश्च नर्मदाया रथोत्कटः ।
 गोदावर्ष्याः सिद्धपाचस्तमसायास्तु पञ्चजः ॥
 सहस्रबाहुः सौताया वज्रुलायाः स्मितोदरः ।
 मन्दाकिन्याः सुबाहुश्च विपद्यायाः प्रियङ्करः ॥
 ऐरावत्याश्चतुर्दंष्ट्रः षोडशाक्षोऽपरस्तथा ।
 मार्जारं कौशिकी प्रादात् क्रयक्रीडौ च
 गीतमी ॥
 बाहुदा शतशीर्षश्च बाह्या गोनन्दनन्दिनौ ।
 भीमं भीमरथी प्रादात् दुर्गारिं सरयुर्ददौ ॥
 षष्टबाहुं ददौ काशी सुबाहुमपि गण्डकी ।
 महानन्दौ चित्रदेवं चित्रा चित्ररथं ददौ ॥
 कुङ्कुः कुवल्यं प्रादात् मधुवर्षं मधुदका ।
 जम्बु कं धूतपापा च वेणु पेटाननं ददौ ॥
 स्तुता प्रथमपर्णश्च रेवा सागरवेगिनम् ।
 प्रभावा पाशजं प्रादात् काञ्चना कनकप्रभम् ॥
 धृतपत्रश्च विमला चारुवक्रं मनोहरा ॥
 अपापा च महारामं वेणु विद्रुमसुप्रभम् ॥
 सुप्रसादं सुवेणु च जिष्णु मोघवती ददौ ।
 यज्ञबाहु विशाला च सरस्वत्या ददुर्गणान् ॥
 कुटिलातनयस्यादात् दशशक्रबलाहणान् ।
 करालं शितकेगश्च कृष्णकेशं जटाधरम् ॥
 मेघनादं चतुर्दंष्ट्रं विद्युजिह्वं दशाननम् ।
 सोमाप्यायनमेवोयं देवयाजिनमेव च ॥
 हंसास्यं कुण्डजठरं बहुशीवं हयाननम् ।
 कूर्मशीवश्च पञ्चेतान् ददुः पुत्राय कर्त्तिकाः ॥
 स्यूलजङ्घं कुण्डवक्रं लोहजङ्घं महाननम् ।
 पिण्डारकश्च पञ्चेतान् ददुः स्कन्दाय चर्षयः ॥
 नागजिह्वं चन्द्रभासं पाणिकूर्मं शशिष्करम् ।
 वासवक्रं सजम्बूकं ददौ तीर्थः पृथुदकः ॥
 चक्रतीर्थं सुचक्राख्यं मकराक्षं गयाशिरः ।
 गणं पञ्चशिखं नाम ददौ कनखलः स्वयम् ॥
 बभ्रुदत्तं वालिशिरो वालुसारश्च पुष्करम् ।
 सर्वोजसं माहिषकं मानसं पिङ्गलं तथा ॥
 रुद्रमौशनसः प्रादात् ततोऽन्या मातरो ददुः ।
 वसुदामां शोणतीर्थः प्रभासो नन्दिनोमपि ॥
 इन्द्रतीर्थं विशोकश्च उदपानं घनधनाम् ।
 सप्तसारस्ततः प्रादात् मातरश्चतुरोऽङ्गताः ॥
 जितप्रियां माधवौश्च तोर्थनेमिं सिताननाम् ।
 एकलूतां नागतीर्थः कुर्वन्ने पलाशदाम् ॥
 ब्रह्मात्मनिः खण्डशिलां भद्रकालीं त्रिपिष्टपः ।
 पैण्डी भैण्डी योषभैण्डी प्रादादुरदरपावनः ॥
 सोपानीयां महान्प्रादाच्छालिकां मानसाङ्गदः ।
 शतपुण्ड्रं शतानन्दं तथोलूखलमेखलाम् ॥
 पञ्चावतीं माधवौश्च ददौ बदरिकाश्रमः ।
 सुखसामिकलूलाश्च देवो धर्मधरां तथा ॥
 उकायनीं वेदमित्रां कंदारो मातरो ददौ ।
 सुनक्षत्राश्च करणां सुप्रभावां सुमङ्गलीम् ॥
 वेदमित्रां चित्रसेनां ददौ रुद्रो महाबलः ।
 कोटराक्षी संयताचामसतीं बहुपुत्रिकाम् ।
 पक्षितां कमलाक्षीश्च प्रयासां मानसो ददौ ॥
 सुपर्णीं मधुक्रुशाश्च ख्यातिं ददृददां पराम् ।

स्कन्दः

प्रादाद् कार्तिकेयाय सर्वपापविमोचकम् ॥
 सान्तामिकां विकलिकां क्रसुकां खरवासिनी
 जलेश्वरी कुङ्कटिका सुदामा लोहमेखला ॥
 वपुषाख्युकाक्षी च केकनामा महाशनी ।
 रौद्रा भूभुविका तुण्डा खेततीर्थो ददौ त्विमाः ॥
 एतानि भूतानि गणाश्च मातरो
 दृष्ट्वा महात्मा विनतातनुजः ।
 ददौ मयूरं स्वसुतं महाजवं
 तथा वृषाङ्ग तरत्रसुत्तमम् ॥
 शक्तिं हुताशोऽद्रिसुता तु वक्रं
 दण्डं गुरुः सा कुटिला कमण्डलुम् ।
 मालां हरिः शूलधरः पताकां
 कण्ठे च हारं मघवानुरस्तः ॥
 गणेश्वतो माहभिरन्वितश्च
 मयूरसंखो वरशक्तिपाणिः ।
 सेन्याधिपत्ये स हतो भवेन
 रराज सूर्यैव महावपुषान् ॥”
 इति वामनपुराणे कार्तिकेयोत्पत्तौ ५४ अध्यायः ॥
 देव्या हारपालविशेषः । तस्य बलियथ्या—
 “महानवभ्यां शरदि रात्री स्कन्दविशाखयोः ।
 यवचूर्णमयं कृत्वा रिपुं मृष्यमयमेव वा ॥
 शिरश्छित्त्वा बलिं दद्यात् कृत्वा तस्य तु मन्त्रतः
 अनेनेव तु मन्त्रेण खड्गमामन्त्रा यत्नतः ॥
 रक्तं किलकिलो घोरघोरा धारविहिंसकः ।
 ब्रह्मशिव्यास्विकाशिव्यममुकं चारिसत्तमम् ॥
 तान्तो विमगमञ्चितः स च बिन्दुयतोऽपरः ।
 ब्रह्माग्नियोगसन्धेण बिन्दुना च समन्वितः ॥
 शिरश्छित्त्वा बलिं दद्यात् कृत्वा तस्य तु
 मन्त्रतः ।
 अनेनेव तु मन्त्रेण बिन्दुना च समन्वितः ॥
 फडन्ते बलिषु प्रोक्तः खड्गे स्कन्दविशाखयोः ।
 रक्तद्रव्यैः सेचयित्वा कर्त्तिसं तं रिपुं बलिम् ॥
 कुचन्दनस्य तिलकं ललाटेऽभिविशेषयित् ।
 रक्तमाख्यधरं कृत्वा रक्तवस्त्रधरं तथा ॥
 कण्ठे बद्धा रक्तसूत्रैर्नाभौ माख्यश्च कर्त्तिसम् ।
 दक्षोत्तरशिरःस्कन्धं कृत्वा खड्गं न च्छेदयेत् ॥
 शिरस्तस्य ततो दद्यात् स्कन्दाय तेन मन्त्रतः ।
 चतुर्हंशस्वराग्निभ्यां संयुक्तः स परः घमम् ॥
 परतः परतः पूर्वं चन्द्रबिन्दुमन्वितः ।
 स्कन्दस्य मूलमन्त्रोऽयं तेन तस्मै बलिं सृजेत् ॥
 चतुर्हंशस्वराग्निभ्यां पटतीयन्तु पूर्ववत् ।
 प्रोक्तो विशाखमन्त्रोऽयं तेन तस्मै बलिं सृजेत् ॥
 कुटिलाक्षी कृष्णपिङ्गवर्णी रक्ताशुधारिणी ।
 त्रिशूलं करबालश्च पाणिभ्यां दक्षिणे तथा ॥
 बिभ्रती नृकपालश्च कर्त्तकश्चापि वामतः ।
 चिनेत्रौ नरमुष्णानां मालामुरसि बिभ्रती ॥
 विकटौ दशनेर्भैरवैर्गणेशो हारपालकौ ।
 ध्यानं चिन्तयेद्देव्याः पुरतः संखितौ सदा ॥”
 इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥ * ॥
 (महादेवः । इति महाभारतम् । १२।१०।१०३॥
 नृपतिः । इति जटाधरः ॥ शरीरम् । इति
 बिकारशेषः ॥ पारदः । इति शक्तिवर्णकः ॥

नदीभटम् । पण्डितः । इति केचित् ॥ बालकस्य
ग्रहविशेषः । (यथा,—

“स्कन्धो विद्यासो मेवाख्यः खण्डः पितृ-
संज्ञितः ।

शकुनिः पूतना श्रौतपूतना दृष्टिपूतना ॥
सुखमण्डलिका तद्देवती शुष्करिषती ।
तेषां ग्रहीयतां रूपं प्रततं रोदनं खरः ॥

सामान्यं रूपमुक्त्वासज्जन्माभ्रं चैपदीनताः ।
फेनलावीहृष्टोष्ठदन्तदंशप्रजागराः ॥

रोदनं कूजनं स्तन्यविह्वलस्वरवेकतम् ।
मखैरकक्षात् परितः स्रधात्राङ्गविलेखनम् ॥

तत्रैकनयनलावी शिरो विक्षिपते मुहुः ।
इतैकपक्षः स्तब्धाङ्गः सखेदो नतकन्धरः ॥

दन्तखादौ स्तनदेषो त्रस्यन् रोदिति विस्वरः ।
वक्रवक्रो वमिह्लासो भृशमूर्धं निरोक्षते ॥

वसास्रगुग्गुलिहृदिग्नो बहुमृष्टिशकृच्छिद्यः ।
चक्षितेकाक्षिगण्डभ्रुः संरक्तो भयलोचनः ॥

स्कन्धासंज्ञेन वैकल्यं मरणं वा भवेद्भ्रुवम् ॥”
इत्युत्तरस्यानं ततोयेऽध्याये वाभटनोक्तम् ॥

तस्य चिकित्सा बालग्रहशब्दे द्रष्टव्या ॥
स्कन्दनं, स्त्री, (स्कन्ध + ल्युट्) रचनम् । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १४ ।
“चतुर्विधं यदेतद्दिग्द्विधस्य निवारणम् ।
सन्धानं स्कन्दनञ्चैव पाचनं दहनस्तथा ॥”)

गमनम् । शोषणम् । इति स्कन्धधात्वर्थ-
दर्शनात् ॥

स्कन्दपठो, स्त्री, (स्कन्दप्रिया षष्ठी) । चैत-
मासीयशुक्लषष्ठी । तत्रमाणादि षष्ठीशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ अन्वयः ।

“अमावस्यासमस्यन्नः स्कन्दः पूर्वं हुताशनात् ।
ततः षष्ठ्यान्तु शुक्लायां मासे तु चैतनामनि ।
सेनापत्येऽभिषिक्तसु देवानां ब्रह्मणा स्वयम् ॥”

इति संवत्सरकौमुदीदृष्टतन्त्रपुराणवचनम् ॥
स्कन्दांशकः, पुं, (स्कन्धस्य अंश इव अंशो यत्र ।
शिववीर्योद्भवत्वात् । ततः कन् ।) पारदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्कन्धः, [स्त्री] (स्कन्धे इति । स्कन्ध + “स्कन्धेऽ
स्वाङ्गे ।” उणा० ४ । २०६ । इति असुन्
धसान्तादेशः) अंसः । प्रकाण्डः । यथा,
“स्कन्धः सान्तं नपुंसकमिति केचित् ॥” इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ३२ । ५ ।
“स्कन्धांसीव कुलिशेनाविहक्णा ॥”)

स्कन्धः, पुं, (स्कन्धतःसौ इति । स्कन्ध + घञ् ।
घृषोटरादित्वात् साधुः । स्कन्ध + असुन् । धसा-
न्तादेशः । सर्वे सान्ता अदन्त्या इति न्यायात्
अकारान्तो वा ।) अवयवविशेषः । कौंध इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । भुजशिरः २ अंसः ३ ।
इत्यमरः । ३ । ६ । ७८ ॥ स्कन्धः ४ । इति
शब्दरत्नावले ॥ टीः शिखरम् ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते । ४ । २८ । ३३ ।
“यथा हि पुरुषो भारं शिरसा शुक्रमुहहन् ।
तं स्कन्धेन स चाधत्ते तथा सर्वाः प्रतिक्रियाः ॥”)

तरोर्मूलादिशाखापर्यन्तम् । गुंही इतिभाषा
तत्पर्यायः । प्रकाण्डः २ । इत्यमरः ॥ काण्डमः
इति शब्दरत्नावली ॥ दण्डः ४ । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, रघुः । ४ । ५० ।

“खर्जूरीस्कन्धनद्यानां मदीश्वरसुगन्धिषु ।
कटेषु करिषां पेतुः पुत्रागिभ्यः शिलीमुखाः ॥”)
नृपतिः । सम्परायः । समूहः । कायः । (यथा,
महाभारते । १२ । १५ । २६ ।

“सूक्ष्मयोनीनि भूतानि तर्कगम्यानि कानिचित्
पञ्चणोऽपि निपातेन येषां स्यात् स्कन्धपर्य्ययः ॥”
भट्टादिः । कन्दोभेदः । इति मेदिनी ॥ विद्या-
नादिपञ्च । (यथा, शिशुपालवधे । २ । २८ ।
“सर्वकार्येश्वरौरेषु मुक्ताङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।
सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो मही-
भृताम् ॥”)

“रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराः पञ्च स्कन्धाः
तत्र विषयप्रपञ्चो रूपस्कन्धः । तज्ज्ञानप्रपञ्चो
वेदनास्कन्धः । आलयविज्ञानसन्तानो विज्ञान
स्कन्धः । नामप्रपञ्चः संज्ञास्कन्धः । वासना-
प्रपञ्चः संस्कारस्कन्धः । एवं पञ्चधा परिवर्त्त-
मानो ज्ञानसन्तान एवात्मा इति बौद्धाः ॥”
इति तद्दोकायां मञ्जिनाथः ॥) व्युत्पन्नः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । ४ । ३० ।

“प्रतापाऽप्ये ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पश्चाद्रथादीति चतुस्कन्धेव सा चम् ॥”)
पत्याः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा महा-
भारते । ३ । २३० । ५५

“तथाब्रवीत् महासेनं महादेवो बृहहचः ।
सप्तमं माहृतस्कन्धं रच नित्यमतन्द्रितः ॥”)
अन्वयपरिच्छेदः । यथा—
श्रीपार्वत्युवाच ।

स्कन्धेर्हादशभिः प्रोक्तं श्रोमद्भागवतं प्रभो ।
शुक्रस्तच्छ्रावयामास महाराजं परोक्षितम् ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे ७९ अध्यायः ॥
स्कन्धचापः, पुं, (स्कन्धे चाप इव ।) वंशादि-
निर्मितशिक्याधानम् । तत्पर्यायः । विह-
ङ्गिका २ । इति हारावली ॥

स्कन्धजः, पुं, (स्कन्धात् जायते इति । जन + डः) ।
शुक्लकादिः । यथा, हेमचन्द्रः ।
“पूर्वयोनय इच्छाया स्कन्धजाः शुक्लकीमुखाः ॥”
सुद्राङ्कितहेमचन्द्रे कन्दज इति पाठः ॥ (वटः
अस्य पर्यायो यथा,—
“वटो रक्तफलः शृङ्गी न्यग्रोधः स्कन्धजो भ्रुवः ।
चीरो वंशवणावासो बहुपादो वनप्यतिः ॥”
इति-भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
स्कन्धतरुः, पुं, (स्कन्धप्रधानतरुः) । नारिकेल-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्कन्धदेशः, पुं, (स्कन्धस्य देशः) । गजस्य स्कन्धः ।
यत्र हस्तिपक उपविशति । तत्पर्यायः । आस-
नम् २ । इत्यमरः ॥ स्कन्धमात्रम् । यथा,—
“त्रिपुरारिः स्कन्धदेशे कण्ठे कामाङ्गनाशनः ॥”
इति भृगुभरतसंवादे माण्ड्यकरवचनम् ॥

स्कन्धफलः, पुं, (स्कन्धे फलमस्य) । नारिकेलवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ उडुम्बरवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

स्कन्धवन्दना, स्त्री, (स्कन्धे वन्दनमिवास्याः) ।
मधुरिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
स्कन्धमल्लकः, पुं, (स्कन्धेन मल्ल इव । कन् ।)
कङ्कपत्नी । इति हेमचन्द्रः ॥
स्कन्धरुहः, पुं, (स्कन्धात् रोहतीति । रुह + कः) ।
वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्कन्धवाहः, पुं, (स्कन्धेन वाहयतीति । वह +
णिच् + अच्) । शकटादिवाहकवृषः । यथा,
“स्कन्धवाहस्तु शङ्खश्च शृङ्गो गौरश्चधूर्त्तिलः ॥”
इति हारावली ॥
स्कन्धवाहकः, पुं, (स्कन्धेन वहतीति । वह +
ण्वल्) । शकटादिवाहकवृषः । तत्पर्यायः ।
स्कन्धिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ स्कन्धेन वहन-
कर्त्तरि, त्रि ॥
स्कन्धशाखा, स्त्री, (स्कन्धस्य शाखा) । वृक्षस्य
मुख्यशाखा । तत्पर्यायः । शाला २ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ११ ॥ (यथा, भागवते । ८ । ५ । ४८ ।
“यथा हि स्कन्धशाखानां तरोर्मूलावसिचनम् ।
एवमारोधनं विष्णोः सर्वेषामात्मनश्च हि ॥”)
स्कन्धशृङ्गः, पुं, (स्कन्धपर्य्यन्तं शृङ्गमस्य) ।
महिषः । इति केचित् ॥
स्कन्धा, स्त्री, शाखा । लता । इति केचित् ॥
स्कन्धाग्निः, पुं, (स्कन्धस्य काण्डस्य अग्निरिव) ।
वृहत्काष्ठानिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स्कन्धानलः, पुं (स्कन्धस्य काण्डस्य अनल इव) ।
वृहत्काष्ठानिः । तत्पर्यायः । स्थूलकाष्ठधक् २ ।
इति जटाधरः ॥
स्कन्धावारः, पुं, (स्कन्धेन सेन्यममूर्ध्नेन व्यूहेन नृप-
तिना वा आग्निर्यते इति । आ + ह + घञ्) ।
सेन्यस्थितिः । (यथा, रामायणे । ६ । ४२ । २२ ।
“एतस्मिन्नन्तरे चक्रुः स्कन्धावारनिवेशनम् ॥”)
राजधानी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १८५ । ६ ।
“ते तु दृष्ट्वा परं तच्च स्कन्धावारश्च पाण्डवाः ।
कुम्भकारस्य शालायां निवासं चक्रिरे तदा ॥”)
कटकः । इति भूरिप्रयोगः ॥
स्कन्धिकः, पुं, (स्कन्धेन वहतीति । स्कन्ध + ठक्) ।
स्कन्धवाहकवृषः । इति हेमचन्द्रः ॥
स्कन्धो, [न] पुं, (स्कन्धोऽस्यास्तीति । इनिः ।
ह्रस्वः । इति रत्नमाला ॥ स्कन्धयुक्ते, त्रि ॥
(काण्डविशष्टे, च त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । १५४ । ५ ।
“हिमवन्तं समासाद्य महानासीहनस्थितिः ।
वर्षपूगाभिसंह्रष्टः शाखी स्कन्धो पलाशवान् ॥”)
स्कन्धं, त्रि, (स्कन्ध + क्तः) । अन्तम् । इत्यमरः ।
३ । १ । १०४ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६३ । ४८ ।
स्कन्धमात्रश्च तद्देतो वृक्षपत्रेषु भूमिपः ।
प्रतिजग्राह मिथ्या भि न पतेद्देत इत्युत ॥”)
शुष्कम् । गतम् । इति स्कन्धधात्वर्थदर्शनात् ॥

स्नान, इ उ स्नाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) स्नान इह कृषीकरणम् ।
इ. स्नानते । उ, स्नानते कवाटेन हारं
लोकः । अस्नाने । इति दुर्गादासः ॥

स्नान्, क्री, (स्नान्स्वेदमिति । स्नान् + प्रण् ।)
स्नानपुराणम् । यथा,—

“वाराहश्च तथा स्नानं वामनं कूर्मसंज्ञकम् ॥
इत्यादि नारदीयपुराणम् ॥

अस्य विवरणं पुराणशब्दं द्रष्टव्यम् ॥

स्कु, ग न अ उद्धृती । आग्नावने । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-स्वा० च-उभ०-सक०-सेट् ।)
ग अ, स्कुनाति स्कुनीते । न अ, स्कुनीति
स्कुनुते । चुस्काव । उद्धृतिरुद्धरणम् । आग्-
वने । इति प्राञ्चः ।

“स्कुनाति च स्कुनीते च स्कुनीत्याग्नावनेऽपि च ।
स्नान्ते स्कुन्ते चापि षड्भवनवाचिनः ॥”

इति भट्टमङ्गलः ।

आवरणे इति पाणिनीयाः । स्कुनाति शत्रुं
बाधेन भटः आच्छादयतीत्यर्थः । इति रमा-
नाथः । इति दुर्गादासः ॥

स्कुद, इ उ आग्नेवे । उद्धृती । उत्प्लुत्य गत्याम् ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-अक०-
च-सेट् ।) “पञ्चमस्वरोति घातुप्रदीपरामी ।
‘स्नान्ते स्कुन्ते चापि षड्भवनवाचिनः ।’

इति भट्टमल्लोऽपि ।

चुस्कुन्तिषते ॥” इति दुर्गादासः ॥

स्कुन्म, ग न उ रोधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रा०-स्वा० च-पर०-सक०-सेट् ।) क्रावेट् ।
दन्त्यादिः । पञ्चमस्वरो । ग, स्कुभ्राति । न,
स्कुभ्रीति । उ, स्कुभ्रित्वा स्कुभ्रा । रोधन-
मावरणम् । इति दुर्गादासः ॥ सौत्रधायुरयम् ॥
स्कोटिका, स्त्री, पश्चिमविशेषः । यथा,—
अथ सपपो ।

“हापुच्छिका खञ्जिका तुलिकास्कोटिके ममे ॥
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वद, म ष उ विदारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(स्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) म, स्वदयति ।
उपसर्गात् परस्य तु वा शम यम फय इत्या-
दिना वा ङस्वः । प्रस्वदति प्रस्वादयति । अथ
परिवर्ज्यादुपसर्गात् परस्य घटादित्वं नास्ति
इति ज्ञातन्वाद्याः । तत्रैव अथस्थाने अप इति
भीमः । प्रस्वादयति अथस्वादयति परिस्वद-
यति । अपपरिभ्यां परस्य घटादित्वं नास्तीति
जौमराद्याः । अपस्वादयति परिस्वादयति
प्रस्वदयति । स्वद स्वदने इति प्राञ्चः । स्वदनं
स्वैर्यमिति त्रिलोचनरामौ । पाटनमिति गो-
विन्दः । क्लेशोत्पादनमिति गोयीचन्द्रः ।
हिसैति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

स्वदनं, क्री (स्वद + ल्युट् ।) विदारणम् । इति
स्वदधात्वर्थदर्शनात् ॥ स्वैर्यम् । पाटनम् ।
क्लेशोत्पादनम् । हिंसा । इति कविकल्पद्रुम-
टोकायां दुर्गादासः ॥

स्वल, मि चयि । चले । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(स्वा०-पर०-सक०-चले अक०-सेट् ।) मि,
स्वलयति वचनं ते सर्वथा सुभ्रु, खेदमिति
मालत्याम् । स्वालयति चस्वाल । चयः सञ्चयः
स्वलयति पुष्यं मालिकः मञ्चिनोतीत्यर्थः । चलः
स्वलनम् । स्वलयति पत्रं वृक्षस्य ।

“दृष्टः प्रेमा भग्नः सदसिरिव सन्धिं न लभते ।
लभतापि प्रायः स्वलयति खलु यत्रैरपि धृतः ॥”
इति दुर्गादासः ॥

स्वलनं, क्री, (स्वल + ल्युट् ।) पतनम् । तत्-
पर्यायः । रिङ्गणम् २ । इत्यमरः । १।७।३६ ॥
रिङ्गणम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुयुते ।
४।२४ ।

“प्रपस्वलनदोषघ्नं स्वविरै च प्रशस्यते ।
सस्वोत्साहबलस्यैर्यैर्धैर्यैर्वीर्यैर्विवर्धनम् ॥”
अभिघातः । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, माघे ।
८।५२ ।

“निजपाणिपङ्कवतलस्वलना-
दभिनासिकाविवरमुत्पतितैः ।
अपरा परोक्ष्य गनकैर्मुमुदे
सुखवासमास्य कमलश्वसनैः ॥”

उच्चारणम् । यथा, साहित्यदर्पणे । ३।२१८ ।
“उत्स्रप्रायितभोगाङ्गुगोत्रस्वलनसम्भवा ॥”
तथाच भागवते । ५।३।१२ ।

“अथ कथञ्चित् स्वलनच्युत्पतनजृम्भनदुरवस्था-
नादिषु विवशानां नः स्मरणाय ज्वरमरण-
दशायामपि सकलकश्मलनिरसनानि तव गुण-
कृतनामधेयानि वचनगोचराणि भवन्तु ॥”
स्वलितं, क्री, (स्वल + क्तः ।) कूटयुद्धादिना
युद्धमर्थ्यादायाः स्वलनम् । तत्पर्यायः । क्लमम् ।
२ । इत्यमरः । २।८।१०८ ॥ अंशः । त्रि,
चलितम् । इति मेदिनी । ते, १६४ ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ६७२ ।

“सौधगवाक्षगतापि हि दृष्टिस्तं स्थितिकृत-
प्रयत्नमपि ।
हिमगिरिशिखरस्वललिता गङ्गे वैरावतं
हरति ॥”

स्तक, म प्रतीघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) म, तिष्ठकथिषति तिस्त-
कथिषति । इति दुर्गादासः ॥

स्नान, त् क अभ्यशब्दं । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तपुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) स्नानयति
मैवः । इति दुर्गादासः ॥

स्नान, मि शब्दं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) मि स्नानयति स्नानयति ।
अतिस्नानत् । इति दुर्गादासः ॥

स्नानः, पुं, (स्नान्यते शब्दार्थे कामुकेः स्नानयति
कथयति वचःशोभामिति वा । स्नान शब्दं +
घञ् ।) अवयवविशेषः । माह इति चूँची इति
च भाषा ॥ तत्पर्यायः । कुचः २ । इत्यमरः ।
२।६।७७ ॥ कुचः ३ उरोजः ४ वक्षोजः ५
पयोधरः ६ वक्षोवहः ७ उरसिजः ८। तस्यापं

चूचुकम् । इति शब्दरत्नावली । तत्र शभ-
लक्षणं यथा, गारुडे । ५६।८५ ।

“परोमथी स्नानी पौनी घनाविषमी
शुभी ।
कठिनावरोममुरो मृदुधीवा च कञ्जुभा ॥”
तस्य मनोहरत्वकारकौषधं यथा, तत्रैव ।
१८४।४ ।

“कुष्ठनागबलाचूर्णं नयनीतममञ्चितम् ।
तत्रैपो युवतोनाञ्च कुय्यान्मनोहरं स्नानम् ॥”
अधस्तनरोगस्य संप्राप्तिसाह ।

“सत्पौरी वाप्यदुग्धो वा दीपः प्राप्य स्नानी स्त्रियः
रक्तं मांसञ्च संदूष्य स्नानरोगाय कल्पते ॥”
अदुग्धावपि स्नानी प्रसूताया गर्भिण्याश्च
स्त्रिया बोधव्यौ । यत आह सुयुतः ।

“धमन्यः संवृतहाराः कन्यानां स्नानसंश्रिताः ।
दोषाविसरणास्तासां न भवन्ति स्नानमयाः ॥”
दोषाविसरणाः संवृतहारत्वेन दोषाणाम-
विसरणमसञ्चारो यासु ताः ।

“तासामिव प्रसूनानां गर्भिणीनाञ्च ताः पुनः ।
स्वभावादेव विवृता जायन्ते सम्भवन्त्यतः ॥” ॥
स्नानरोगाणामतिदेशेन लक्षणान्याह ।

“पञ्चानामपि तेषान्तु हित्वा शोषितविद्रधिम् ।
लक्षणानि समानानि बाह्यविद्रधिर्लक्षणैः ॥”
पञ्चानां वातपित्तकफसन्निपातागन्तुजानाम् ।
आगन्तुजस्नानरोगाभिघातेन शल्येन च बोधव्यः ॥
रक्तजस्यासम्भवः । स्वभावात् ॥ ॥

अथ स्नानरोगस्य चिकित्सा ।
“शोथं स्नानोत्थितमवैष्य भिषग्विदध्यात्
यद्दिद्रधावभिहितं बहुधा विधानम् ।
आमे विदाहिन तथैव च तस्य पार्श्वे
तस्याः स्नानी सततमेव च निर्यच्छेती ॥

पित्तघ्नानि तु शोताति द्रव्याण्यत्र प्रयोजयेत् ।
जर्लीकाभिर्हरिद्रक्तं न स्नानावुपनाहयेत् ॥”
उपनाहयेत् स्वदयेत् ।

“लेपो विशालामूलैर्न हन्ति पीडां स्नानो-
त्थिताम् ।
निशाकनककल्काभ्यां लेपः प्रोक्तः स्नानो-
त्थिताम् ॥”

विशाला इन्द्रवारुणी । कनकस्य धत्तूरस्य पत्रं
ग्राह्यम् ।

“लेपाविहन्ति मूलं स्नानरोगं वन्ध्यकर्कोट्याः ।
निर्वाप्य तमलोहं सलिले तद्वा पिबेत्तत्र ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

स्नानं, क्री, (स्नान शब्दं + ल्युट् ।) ध्वनिमात्रम् ।
मघशब्दः । कुन्वितम् । इति मेदिनी ॥

स्नानन्धयः, पुं, स्त्री, (स्नानं धयति पिबतीति स्नान
+ धेट् पाने + “नासिकास्नानयोर्धाघंटोः ।” ३।
२।२८ । इति खड्ग । अहृदि षदिति मुम् ।
अतिशिशुः । तत्पर्यायः । उत्तानमयः २ अन्त-
नमया ३ डिम्बः ४ डिम्बा ५ स्नानपः ६ स्नानपा
७ स्नानन्धयी ८ स्नानन्धया ९ । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा, रघुः । १४।७८ ।

स्तनाभो

“पयोधरेरात्रमवाकहचकान्
संवर्धयन्ती स्ववसानुरूपैः ।
असंशयं प्राक् तनयोपपत्तेः
स्तनस्यप्रोतिमवापस्यसि त्वम् ॥”

स्तनस्यया, स्त्री, (स्तनस्य + टाप् ।) अति-
बालिका । इत्यमरटीकायां भरतः । २।६।४१ ॥
स्तनस्यो, स्त्री, (स्तनस्य + टिच्वात् स्त्री ।)
अतिबालिका । इत्यमरः । २।६।४१ ॥
स्तनपः, पुं, स्तनं पिबतीति । पा + कः । अति-
शिशुः । इति भरतः ॥ स्तनपानकर्त्तरि, त्रि ॥
स्तनपा, स्त्री (स्तनं पिबति या । पा + कः ।
टाप् ।) अतिबालिका । इत्यमरः । २।६।४१ ॥
स्तनपायिका, स्त्री, अतिबालिका । दुग्धपोष्या ।
स्तनशब्दपूर्वकपाधातोर्णक् (षुल्) प्रत्यये षाप्-
प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
स्तनभरः, पुं, (स्तनयोर्भरः ।) स्तनस्तनभारः ।
तत्पर्यायः । स्तनभोगः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
स्तनभवः, पुं, (स्तनाभ्यां भव उत्यत्तिर्यस्य । रति-
बन्धविशेषः । यथा,—
“स्वजङ्घाहयमथो तु कृत्वा योषित्पदहयम् ।
स्तनो धृत्वा रमेत् कामी बन्धः स्तनभवः
स्मृतः ॥”
इति स्मरदीपिका ॥

स्तनजाते, त्रि ॥

स्तनमुखः, पुं, (स्तनयोर्मुखम् । अभिधानात्
पुंस्त्वम् ।) स्तनाग्रभागः । यथा । चूचुकन्तु स्तना-
हन्तशिखामुखाः । इति हेमचन्द्रः । ३।२।६० ॥
स्तनयिन्नुः, पुं, (स्तनयतीति । स्तन क्त्वाभ्यश्च +
“स्तनिह्वयिपुपीति । ” उषा० ३ । २८ । इति
इत् । “अयमन्तेति । ” ६।४।५५ । इति
अथादेशः ।) मेघः । इत्यमरः । १।३।६ ॥
(यथा, उत्तररामचरिते ३ अङ्के ।
“किमव्यक्तोऽसि निन्दे कुतस्योऽपि त्वमीदृशी ।
स्तनयिन्नोमयूरीव चकितोत्कण्ठिता स्थिता ॥”)
मुस्तकः । इति चामरः । २।४।१५८ ॥ मेघध्वनिः ।
इति मेदिनी ॥ विद्युत् । इति शब्दरत्नावली ॥
सत्यः । रोगः । इति हेमचन्द्रः ॥
स्तनहन्तः, पुं, (स्तनयोर्हन्तम् । अभिधानात्
पुंस्त्वम् ।) स्तनमुखम् । इति हेमचन्द्रः । ३।२।६० ॥
स्तनेर वोटा इति भाषा ॥
स्तनशिखा, स्त्री, (स्तनयोः शिखा ।) स्तनहन्तः ।
इति हेमचन्द्रः । ३।२।६० ॥
स्तनाग्र, स्त्री, (स्तनयोरग्रम् ।) स्तनहन्तम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
स्तनान्तरं, स्त्री, (स्तनयोरन्तरम् ।) हृदयम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १० । ६२ ।
“विभ्रत्या कौस्तुभन्यासं स्तनान्तरविलम्बिनम्
पर्युपास्यन्त लक्ष्म्या च पद्मव्यजनहस्तया ॥”)
स्तोवधश्चलक्षपविशेषः । इति केचित् ॥
स्तनाभोगः, पुं, (स्तनयोराभोगः ।) स्तनभरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्तनस्य परिपूर्णता च ॥

स्तम्बक

स्तमितः, स्त्री, (स्तन + क्तः ।) मेघनिर्घोषः । इत्य-
मरः । १।३।८ ॥ (यथा, मनुः । ४।१०३ ।
“विद्युत्स्तमितवर्षेषु महोत्कानाश्च संभवे ।
आकाशिकमनध्यायमितेषु मनुरन्नवीत् ॥”)
करतालिशब्दः । इति केचित् ॥ (शब्दमात्रम् ।
यथा, हरिवंशे । ८८ । ४८ ।
“घातंस्तमितसंनान्दे वधिराम्बुद्धदाकुले ॥”)
शब्दिते, त्रि ॥
स्तमितफलः, पुं, (स्तनितानि फलानि यस्य ।)
विकण्ठकहचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्तम्बं, स्त्री, (स्तने भवम् । स्तन + “शरीरावय-
वाच्च । ” ४ । ३ । ५५ । इति यत् ।) दुग्धम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । २ । ६८ ।
“स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा
सहस्रलो वत्सहुतावशेषम् ।
पपो वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः
शुभं यशो मूर्त्तमिवातिदृष्टः ॥”
स्तनाय हितमिति । “शरीरावयात् यत् । ” ५ ।
१ । ६ । इति यत् स्तनचित्ते, चि ॥)
स्तम्बः, त्रि, स्तम्भितः । जडोक्तः । स्तम्भधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । २० । ८६ ।
“स्वयमुत्क्षिप्तकलसस्तम्बवाहुरभूत्तटा ॥”)
स्तम्बरोमा, [नृ] पुं, (स्तम्भानि रोमाणि यस्य ।)
शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥ स्तम्भित-
लोमयुक्ते त्रि ॥ (यथा, आर्याभट्टश्यामा । ५३२ ।
“विमुखे चतुर्मुखेऽपि त्रितवति चानोशभाव-
मौशेऽपि ।
मन्महोनिस्तारे हरिः परं स्तम्बरोमाभूत् ॥”)
स्तम्भ, इ ड स्तम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-
आत्म०-अक०-सक०-च सेट् ।) दम्ब्यादिः । इ,
स्तम्भते । ड, स्तम्भते । तिष्ठन्नायिपति । तिष्ठ-
न्नायिपति । स्तम्भो जडोभावस्तत्करणश्च ।
स्तम्भः स्थूणाजडोभाववित्यमरोक्तः । शीते-
नावस्तम्भो जडोक्तः इत्यर्थ इति क्रमदीर्घरो-
क्तश्च । स्तम्भ इह क्रियानिरोधः इति भौमः ।
दोषहरिरिति गोविन्दभट्टः । स्तम्भो रुद्धीकर-
णश्च । स्तम्भते कवाटेन हारं लोकः । इति
दुर्गादासः ॥
स्तम्भः, पुं, ङागः । इति शब्दरत्नावली ॥
स्तम्बः, पुं, (तिष्ठतीति । स्था + “स्वः स्तोऽम्बज-
वकी । ” उषा० ४।८६ । इति अम्बच् । स्तादे-
शश्च ।) प्रकाण्डरहितहचः । स तु भ्रिष्टि-
कादिः । तत्पर्यायः । गुल्फः २ । इत्यमरः । २।
४ । ८ ॥ ढपादिः । तत्पर्यायः । गुच्छः २ ।
इति चामरः ॥ गुल्फः ३ । इति तट्टीका ॥
विटपः ४ । इति जटाधरः ॥
स्तम्बकारिः, पुं, (स्तम्बं करोतीति । स्तम्ब + क्त +
स्तम्बशक्तोरिन् । ” ३ । २ । २४ । इति इन् ।)
धान्यम् । इत्यमरः । २ । ८ । २१ ॥ अपि च ।
“पुंसि स्तम्बकारिर्धान्यं द्रोहिर्ना धान्यमात्रको”
इति शब्दरत्नावली ॥

स्तम्भन

स्तम्बकारः, त्रि, (स्तम्बं करोतीति । क्त + अच् ।)
गुच्छकारकः । स्तम्बशब्दात् क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
स्तम्बघनः, चि, (स्तम्बः हन्यतेऽनेनेति । स्तम्ब +
हन् + “स्तम्बे क च । ” ३।३।८३ । इति चकारात्
अप् घनादेशश्च ।) ढपाद्यम् स्तम्भकारिण-
त्रादिः । तत्पर्यायः । स्तम्बघ्नः २ इत्यमरः ।
३।२।३५ ॥ स्तम्बहननः ३ । इति सारसुन्दरी ॥
स्तम्बघ्नः, त्रि, (स्तम्बो हन्यते येनेति । स्तम्ब +
हन् + “स्तम्बे क च । ” ३।३।८३ । इति कः ।)-
स्तम्बघनः । इत्यमरः । ३ । २ । ३५ ॥
स्तम्बपूः, [र्] स्त्री, (स्तम्भानां पूरिव ।) पुरीमेदः ।
तत्पर्यायः ।
“तामलिसं दामलिसं तामलिसौ तमालिनी ।
स्तम्बपूर्वेषुगृह्ये स्वादिदर्भा तु कुण्डिनम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
स्तम्बहननः, त्रि, (स्तम्बो हन्यतेऽनेनेति । हन् +
करणे ल्यट् ।) स्तम्बघनः । इत्यमरटीकासार-
सुन्दरी । ३ । २ । ३५ ॥
स्तम्बेरमः, पुं, (स्तम्बे रमते इति । स्तम्ब + रम +
“स्तम्बकर्णयो रमिजपोः । ” ३।२।१३ । इत्यच् ।
“तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥” ६।३ । १४ । इति
सप्तम्या अलुक् ।) हस्तो । इत्यमरः । २।८।३५ ॥
(यथा, रघुः । ५ । ७२ ।
“शय्यां जहात्युभयपक्षविनीतनिद्राः
स्तम्बेरमा मुखरशृङ्गलकर्षिणस्ते ॥”)
स्तम्भ, ग न उ रोधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रा० स्वा० च०-पर०-सक०-सेट् । क्वावेट् ।)
ग, स्तम्भति । न, स्तम्भोति । उ, स्तम्भित्वा
स्तम्भा । रोधनमावरणम् । इति दुर्गादासः ।
सौत्रधातुरयम् ॥
स्तम्भः, पुं, (स्तम्भतीति । स्तम्भ + पचाद्यच् ।)
स्थूणा । याम इति खुं टो इति च भाषा ।
जडोभावः । स तु निष्पतिभता । इत्यमर-
भरती । ३।१।३४ ॥ (यथा, माघः । ५।४८ ।
“स्तम्भं महान्तमुचितं सहसा सुमोच
दानं ददावतितरं सहसापहस्तः ।
बहापराणि परितो निगडान्यलावीत्
स्वातन्त्र्यमुज्ज्वलमवाप करेणुराजः ॥”
“महान्तं स्तम्भं आलानं जायञ्च सहसा
सुमोच । स्तम्भः स्थूणाजडत्वहोरिति विश्वः ।”
इति तट्टीका ॥ काण्डम् । यथा, रघुः । ५।१५ ।
“भारन्यकोपात्तफलप्रसूतिः
स्तम्बेन नोवार इवावविष्टः ॥”)
स्तम्भकरः, पुं, (करोतीति । क्त + अच् । स्तम्बश्च
करः ।) वेष्टनम् । इति केचित् ॥ स्थूणाकारके
जायकारके च त्रि ॥
स्तम्भको, [नृ] पुं, वाद्यविशेषः । इति केचित् ॥
स्तम्भनं, स्त्री, (स्तम्भ + क्त्वात् ।) जडोकरणम् ।
यथा, वगलामुखीस्तोत्रे ।
“दृष्टस्तम्भनमुपविष्टममनं दारिद्र्यविद्राक्तम् ॥”
षट्कर्म्यान्तगताभिचारकर्म्मविशेषः । यथा,—

स्तम्भः

“उल्लङ्घकाक्रयोः पक्षी गृह्णीत्वा मन्त्रवित्तमः ।
आलिख्य वै शरावे निशयाच्च साध्याचर-
संपुटितम् ॥
मन्त्रं स्थापितपवनं सहस्रजतं चतुस्त्रये निखनेत्
स्तम्भमितिदवश्यां भविता जगताश्च नात्र
सन्देहः ॥”

स्थापितपवनं कृतप्राणप्रतिष्ठम् ।
“कृत्वा प्रतिष्ठितमयवा
श्रमशानाङ्गारकेशशववसनजाम् ।
संख्यमधिष्ठितपवनां
हृत्तनाक्षीं समन्त्रललाटाम् ॥
वसनाधिष्ठितपवनां
सहस्रजतां तदुत्कया वसनाम् ।
दग्धां कृत्वा निखनेत्
श्रमशानदेशे सपदि वाक्स्तम्भः ॥
आलिख्य चेटकायुगले मन्त्रं सनामपुटितम् ।
निशया निशयौकाले सहस्रजतं प्रतिष्ठित-
प्राणम् ॥
बन्धनमतितीक्ष्णतरं स्तम्भनमतितीक्ष्णाब्धु-
निःक्षिप्तम् ॥

लिखितमन्त्रचितामयकीलकं,
सहितकर्म्म सनाम समाकृतम् ॥
कृतजपं त्रिसहस्रकसंख्यया
पथि खनेदथ याननिवारणम् ।
विहितनिम्बतरौ रिपुनामयुतं
मनुमिमं निशया कृतनामकम् ।
नवसहस्रजपादिसुमाधितं
पथि खनेदथ सैन्यनिरोधनम् ॥”
इति स्तम्भनम् ॥

इति फेल्वारिणीतन्त्रे ५ पटलः ॥ * ॥
अथाग्निस्तम्भनम् ।

“मालूरस्य रसं गृह्य जलौकां तत्र पेषयेत् ।
हस्ती तु लेपयेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥
शास्त्रालोरसमादाय खरमूत्रे निधाय तम् ।
अग्न्यागारे क्षिपेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥
वायसी उदरं गृह्य मण्डूकवसया सह ।
गुडिकां कारयेत्तेन ततोऽग्नीं प्रक्षिपेद्दशी ॥
एवमेतत्प्रयोगेण अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥
रक्तपाटलमूलन्तु भवश्च मूलकैः ।
दिव्यं स्तम्भयते क्षिप्रं पयः पिण्डं जलान्तकम् ॥
मुण्डीतकवचाकुण्डं मरोचं नागरं तथा ।
चर्वित्वा च इमं सद्यो जिह्वया ज्वलनं लिहेत्
गोरोचनां भृङ्गराजं चूर्णीकृत्य घृतं समम् ।
दिव्यस्तम्भश्च पोत्वा स्यात् मन्त्रे णानेन वै तथा
ॐ ह्यं अग्निस्तम्भनं कुक् ॥ ॐ नमो भगवते
जलं स्तम्भय स्तम्भय सं समं सक्के कक्के कचर ।
जलस्तम्भनमन्त्रोऽयं जलं स्तम्भयते शिव ॥”
इति गारुडं पूर्वखण्डे । १८६ । ११—१८ ॥
प्रकारान्तरं घटकर्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्तम्भः, पुं. (स्तम्भयतीति । स्तम्भ + णिच् + ष्यः ।)
कामदेवस्य पञ्चवाषान्तर्गत-वाण-विशेषः ।
यथा,—

४३३
स्त्रावः

“उन्मादनः शोषणश्च तापनस्तम्भनस्तथा ।
सम्प्रीडनश्च पक्षैते विख्याताः कामशायकाः ॥”
इति जटाधरः ॥
(स्तम्भके, त्रि । यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।
“कषायः संघाहको रोपणः स्तम्भनः शोधनो
लेखनः शोषणः पीडनः क्लेदोपशोषणश्चेति ॥”)

स्तम्भितः, त्रि. जड़ीभूतः । जड़ीकृतः । इति स्तम्भ-
शब्दात् इतोऽस्य जाते इतप्रत्ययेन स्तम्भधातोः
कप्रत्ययेन वा निष्पन्नः ॥
स्तरिमा, (नृ) पुं. (स्तृणीति चाच्छादयतीति ।
स्तृ + “हृष्टृष्टृस्तृभ्य इमनिच् ।” उणा० ४ ।
१४१ । इति इमनिच् ।) तल्पम् । इत्युणादि-
कोषः ॥

स्तरो, स्त्री, (स्तृणीति चाच्छादयतीति । स्तृ +
“अन्तुस्तृन्दिभ्य ईः ।” उणा० ७ । १५८ ।
इति ईः ।) धूमः । इति हेमचन्द्रः ॥
स्तवः, पुं. (स्तृयतेऽनेनेति । स्तृ + षप् ।) प्रशंसा ।
तत्पर्यायः । स्तोत्रम् २ तुतिः ३ स्तुतिः ४ ।
इत्यमरः । १ । ६ । ११ ॥ स्तवनम् ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ वर्णः ६ । इति जटाधरः ॥
(यथा, हरिवंशे । १२८ । २८ ।

“तुष्टाव च तमीशानं मारीचः कश्यपस्तदा ।
वेदोक्तैः स्वकृतैश्चैव स्तवै स्तुत्यं जगद्गुरुम् ॥”)
स्तवकः, पुं. (तिष्ठतीति । स्था + “स्थः स्तोऽब्ज-
जवकौ ।” उणा० ४ । ८६ । इति षवकः
धातोश्च स्तादेशः ।) गुच्छकः । इत्यमरः ।
२ । ४ । १६ ॥ “इह स्तवके यलो इति ख्यातिं
बहुभिः पुष्यैः फलेर्वा संवाधः पञ्चवयन्यः
गुच्छः । गूयते ध्वन्यते भ्रमरैरत्र गुच्छः । गु
घु ड ड ध्वनौ नास्तीति छक् ।
‘पुष्यादिस्तवके गुच्छो मुक्ताहारकलापयोः ।’
इति चवर्गान्तेषु रन्दिदेवः ॥

‘स्यात् गुच्छः स्तवके स्तव्हे हारभेदकलापयोः ॥’
इति चवर्गाद्वितीयान्ते मेदिनी ॥
स्वार्थं के गुच्छकः गुत्सकः इति च पठन्ति । तदा
बुध्यति वेष्टते इति गोधन्ते क्रीडन्ति भ्रमरा
अत्रेति वा गुत्सः । गुथ्य वेष्टे गुथ ड क्रीडे
इत्यस्माद्वा नाप्नोति सः । स्वार्थं कः गुत्सकः ।
‘स्तवके हारभेदे च गुत्सः स्तव्हे च कीर्त्तितः ॥’
इति दन्त्यान्तेषु रुद्रः ।

‘गुत्सः स्यात् स्तवके स्तव्हे हारभेदप्रत्य-
पर्णयोः ।’
इति दन्त्यान्तेषु मेदिनी ।
‘मुकुटः कुटमलषापि स्तवको गुत्सकाविति ॥’
इति हड्डः ।
स्तृयते इति स्तवकः । घृज ल स्तृती अल् स्तवः
स्वार्थं अभिधानात् नित्यकः । इति भरतः ॥ *
स्तुतिः । इतिविश्वः ॥ प्रत्यपरिच्छेदः । समूहः ।
इति केचित् ॥ स्तवकारके, त्रि ॥

स्तवरकः, पुं. श्रावरकः । इति केचित् ॥
स्त्रावः, पुं. स्त्रवः । स्तृधातोर्भावे घञ् प्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

स्तुनकाः

स्तावकः, त्रि. (स्तृतीति । स्तृ + ष्वल् ।) स्तृ-
कर्त्ता । स्तृधातोर्णकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा,
भागवते । ४ । १५ । २१ ।
“स्तावकान् तानभिप्रेत्य पृथुर्वेण्यः प्रतापवान् ।
मेघनिष्ठादया वाचा प्रहसन्निदमज्वीत् ॥”)
स्तिमितः, त्रि. (स्तिम + क्तः ।) अचञ्चलः । (यथा,
रघुः । १३ । ४८ ।

“एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा
सरिह्रिदूरान्तरभावतन्त्री ।
मन्दाकिनौ भाति नगोपकण्ठे
मुक्तावली कण्ठगतैव भूमिः ॥”
षाद्रः । यथा, “स्तिमितोऽचञ्चलाद्र्योः ।”
इति मेदिनी ॥

स्तिम्भिः, पुं. (स्तृभ्रातीति । स्तृ + “कृमि-
मिश्रितस्तृभ्रात इच्च ।” उणा० ४ । १२१ ।
इति इन् अत इच्च ।) समुद्रः । वाधा । इत्यु-
णादिकोषः ॥

स्तीर्त्विः, पुं. (स्तृणातीति । स्तृ + “स्तृज्जृग्-
स्तृजागृभ्यः क्तिन् ।” उणा० ४ । ५४ । इति
क्तिन् ।) नभः । रुधिरम् । लणजातिः । अध्वर्युः ।
पयः । शक्रः । इति संचित्तसारोणादिहृत्तितः ॥

स्तुतः, त्रि. (स्तृ + क्तः ।) स्तुतिविषयः । तत्-
पर्यायः । ईनितः २ शस्तः ३ पणायितः ४
पनायितः ५ प्रणुतः ६ पणितः ७ पणितः ८
अपिगोर्णः ९ वर्णितः १० अभिष्टुतः ११ । इत्य-
मरः । ३ । २ । ११० ॥ गीर्णः १२ ईडितः १३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ नुतः १४ । इति जटाधरः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । २८४ । १८ ।

“नमः स्तुताय स्तुत्याथ स्तृयमानाय वै नमः ॥”)
स्तुतिः, स्त्री, (स्तृ + क्तिन् ।) स्तवः । इत्यमरः ।
१ । ६ । ११ ॥ (यथा, नैषधे । ३ । ११६ ।
“इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया
यदध्विमप्युत्तरलीकराति ॥”)

दुर्गा । यथा,—
“स्तुतिः मिडिरिति ख्याता श्रियाः संश्रयणाच्च
सा ।

लक्ष्मीर्वा ललना वापि क्रमात् सा काम्तिरुच्यते”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

स्तुतिपाठकः, पुं. (स्तुतिं पठतीति । पठ + ष्वल् ।)
राजादेयात्वादीं वाच्यस्तुतिकर्त्ता । तत्पर्यायः ।
वन्द्यो २ । इत्यमरः । २ । ८ । ८७ ॥ लम्बः ३
स्तुतिव्रतः ४ सूतः ५ मागधः ६ मधुकः ७ ।
इति जटाधरः ॥ प्रातर्गयः ८ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

स्तुतिव्रतः, पुं. (स्तुतिरेव व्रतं यस्य ।) स्तुति-
पाठकः । इति जटाधरः ॥

स्तुत्यः, त्रि. स्तवनोयः । स्तृधातोः क्यप्रत्ययेन
निष्पन्नः । इति सुम्भबोधध्याकरणम् ॥ (यथा,
रघुः । ४ । ६ ।

“परिकल्पितसान्निध्या काले काले च बन्दिषु ।
स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥”)
स्तुनकाः, पुं. ङागः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्तुनभ, ग न उ रोधने । शीतधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-स्वा०-च०-पर०-सक०-सेट् । ज्ञावेट् ।) दन्त्यादिः । पञ्चमस्वरौ । न, स्तुभाति । न, स्तुभोति । उ, स्तुभित्वा स्तुब्धा । रोधनमावरणम् । इति दुर्गादासः ॥
 स्तुभः, पुं, क्रागः । इत्यमरटीकायां भरतः २ । ८ । ७६ ॥ (अग्निविशेषः । यथा, महाभारते । २ । २२० । १४ ।
 “चातुर्मास्यं पु नित्यानां इविषां योनिरग्रहः । चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भोगोरेवान्वयः स्तुभः ॥”)
 स्तुवेयः, पुं, (स्तुयते इति । स्तु + “स्तुवः क्ये-च्छन्दसि ।” उणा० ३ । ८८ । इति क्येयः । कित्त्वाद्गुणाभावे सत्युवडादेशः ।) इन्द्रः । इत्यणादिकोषः ॥
 स्तुपेयः, त्रि, अष्टः । उत्तमः । वैदिकशब्दोऽयम् । पुषातोरौषादिकमेप्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामृणादिहृत्तिः ॥
 स्तूप, क उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा० पर०-सक०-सेट् ।) पष्ठस्वरौ । उच्छ्रायो राशो-करणम् । स्तूपयति धान्यं कषकः । तुष्टूपयि-षति । इति दुर्गादासः ॥
 स्तूप, य इर उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) पष्ठस्वरौ । य, स्तूपयति । इर, अस्तूपत् अस्तूपीत् । अस्मात् पुषादित्वात्त्रिंशत् उ इत्यन्वे । अतुस्तूपत् । इति दुर्गादासः ॥
 स्तूपः, पुं, (स्तुयते इति । स्तु + “स्तुवोदोर्घया” उणा० ३ । २५ । इति पः दोर्घय ।) सृदादि-कूटः । राशोक्ततत्तिकादिः । इति पुल्लिङ्ग-संग्रहे अमरः । ३ । ५ । १८ ॥ संघातः । निष्पद्योजनम् । बलम् । इति संक्षिप्तसारोणादि-हृत्तिः ॥
 स्तु, न प्रीतिरक्षाप्राणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-पर०-सक०-अक०-च-अनिट् ।) न, स्तुणोति । इति दुर्गादासः ॥
 स्तु, न अ स्तुती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा० उभ०-सक०-अनिट् ।) न अ, स्तुणोति स्तुणुते स्तुतिराच्छादनम् । इति दुर्गादासः ॥
 स्तु, गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) सममस्वरयुक्ततमध्यः । स्तुचति । तगौस्तुचते । इति दुर्गादासः ॥
 स्तु, उ श वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा० पर०-सक०-वेट् ।) ऊ, अस्तुहीत् अस्तुचत् । श, स्तुहति । तिस्तुहयिषति । इति दुर्गा-दासः ॥
 स्तु अ गि छादने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा० उभ०-सक०-अनिट्) अ गि, स्तुणाति स्तुणीति स्तोर्षः स्तोर्षिः । इति दुर्गादासः ॥
 स्तु, उ श वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा० पर०-सक०-वेट् ।) ऊ, अस्तुहीत् अस्तुचत् । श, स्तुहति । तिस्तुहयिषति । इति दुर्गादासः ॥

स्तेन, त् क चौर्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चदन्त-चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) पतिस्तेनत् धनं चौरः । इति दुर्गादासः ॥
 स्तेनं, क्ली, (स्तेनत् क चौर्थे + भावे षच् ।) स्तेयम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । १० । २४ ॥
 स्तेनः, पुं, (स्तेनयतीति । स्तेन + पचाद्यच् ।) चौरः । इत्यमरः । २ । १० । २४ ॥ तस्य दण्ड-निर्णयो यथा,—
 “स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये । परमं यत्नमातिष्ठेत् स्तेनानां नियमं नृपः । स्तेनानां नियमादस्य यथा राष्ट्रञ्च वर्धते ॥ अन्नादे भ्रूणह्ना मारिष्टं पत्नी भार्यापचारिणी । गुरो शिष्यश्च याच्यश्च स्तेनो राजनि-किल्बिषम् ॥
 यस्तु तान्युपकल्पमाणि द्रव्याणि स्तेनयिन्नरः । तमाद्यं दण्डयेद्राजा यश्चान्निं चौरयेदगृह्णात् ॥ येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते । तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥”
 इति मानवे च अध्यायः ॥
 तद्द्वैदिकपर्यायः । तपुः १ तक्का २ रिभ्वा ३ रिपुः ४ रिक्का ५ रिहायाः ६ तायुः ७ तस्करः ८ वनर्गुः ९ हुरश्चित् १० मुषीवान् ११ मलिन्नुचः १२ अघगमः १३ ठकः १४ । इति चतुर्हंशव स्तेननामानि । इति वेदनिघण्टौ । ३ । २४ ॥ * ॥ देवायानिविद्यान्नादिभोक्ता । यथा, श्रीभगवद्गोतायाम् । ३ । १२ ।
 “इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञ-भाविताः । तेह्यंत्तानप्रदायेभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥”
 स्तेप, क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) एकादशस्वरौ । क, स्तेप-यति । तिस्तेपयिषति । इति दुर्गादासः ॥
 स्तेमः, पुं, (स्तेम आर्द्रं + घञ् ।) आर्द्राभावः । इत्यमरः । ३ । २ । २८ ॥
 स्तेयं, क्ली, (स्तेनस्य भावः कर्म वा । स्तेन + “स्तेनाद्यन्तलोपश्च ।” ५ । १ । १२५ । इति यत् । नलोपश्च) चौर्थेयम् । तत्तु चौरस्य भावः तस्य कर्म च इत्यमरभरती । २ । १० । २५ ॥ तस्य लक्षणं यथा, प्रायश्चित्तविवेके ।
 “प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा रात्रौ वा यदि वा दिवा यत् परद्रव्यहरणं स्तेयं तत् परिकीर्तितम् ॥”
 तत्करणे नरकं प्रतिप्रसवश्च यथा,—
 व्यासोवाच ।
 “न हिंस्यात् सर्वभूतानि नानृतञ्च वदेत् क्वचित् नाहितं नाप्रियं वाक्यं न स्तेनः स्यात् कदाचन दण्डं वा यदि वा शाकं मृदं वा जलमेव वा । परस्यापहरणं जन्तुनरकं प्रतिपद्यते ॥ न रात्रां प्रतोयत्तौयाञ्च मृदुपतितादपि । न चान्यस्मादशक्तश्च निन्दितान् वञ्चयेद्बुधः ॥ नित्यं याचनको न स्यान्न पुनस्तत् प्रयाचयेत् ॥ न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्त्रं विषमुच्यते । देवस्यैवापि यत्नेन सदा परिहरित्ततः ॥

पुष्ये शाकीदके काष्ठे तथा मूले फले हविः । अदत्तादानमस्तेयं मनुराह प्रजापतिः ॥ यद्द्वीतव्यानि पुष्याणि देवार्चनविधी द्विजैः । भैकस्त्रादेव नियतमनुज्ञाय केवलम् ॥ दणं काष्ठं फलं पुष्यं प्रकाशं वे हरेद्बुधः । धर्मार्थं केवलं शास्त्रमन्यथा पतितो भवेत् ॥ तिलमृद्गयवादीनां सृष्टिर्ग्राह्या पथि स्थितेः । बुधान्तैर्नान्यथा विप्र विधिविद्विरिति स्थितिः ॥ इति कौर्म्ये उपविभागे । १६ । १—१० ॥
 स्तेयप्रायश्चित्तं यथा,—
 “एतेर्ब्रह्मैरपीह स्थादेनो हिंसासमुद्भवम् । स्तेयदोषापहर्तृणां व्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ धान्यान्यधनचौर्याणि कृत्वा कामात् द्विजो-त्तम । स्वजातीयगृहहादेव कृच्छ्रादेन विशुध्यति ॥ मनुष्याणान्तु हरणे स्त्रीणां चैत्रगृहस्य च । कूपवापीजलानाञ्च शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ द्रव्याणामग्निसाराणां स्तेयं कृत्वान्यविश्रमनः । चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं तत्पापपरिशुद्धये ॥ भक्षभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य तु । पुष्यमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥ दणकाष्ठद्रुमाणान्तु पक्वानस्य गुडस्य तु । तैलचर्मामिषाणान्तु त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥ मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य तु । श्रयस्कांस्योपलानाञ्च द्वादशहं कणाद्रभुक् ॥ कार्पासकौटकोर्णानां द्विशकैकशफस्य च । पक्षिगन्धोषधानाञ्च रज्जाश्चैव त्रहं पयः ॥ एतेर्ब्रह्मैरपीहेत पापं स्तेयकृतं बुधः ॥”
 इति मात्स्ये २०१ अध्यायः ॥ * ॥
 स्तेयस्य दण्डविधिर्दण्डशब्दे द्रष्टव्यः । सुवर्ण-स्तेयप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 स्तेयी, [न्] पुं, (स्तेयमस्यास्तोति । इनिः ।) चौरः । यथा । सुमन्तुः । सुवर्णस्तेयी मामं सावित्राष्टसहस्रं आज्याहुतीर्जुहुयात् त्रिरात्र-मुपवसेत् तप्तकृच्छ्रेण वा पूतो भवति । इति प्रायश्चित्तविवेकः । स्वर्णकारः । इति केचित् ॥
 स्तेनं, क्ली, (स्तेनस्य चौरस्य भावः कर्म वा) स्तेन + अण् ।) चौर्थेयम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । १० । २५ ॥
 स्तेन्यं, क्ली, (स्तेनस्य भावः कर्म वा । स्तेन + अण् ।) चौर्थेयम् । इत्यमरभरती । २ । १० । २५ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७२ । ७ ।
 “इमां हि पत्नीमस्माकंधर्मज्ञां धर्मचारिणीम् संस्मरेदौट्थो भावः शुचिं स्तेन्यमिवावृत्तम् ॥”)
 स्तेन्यः, पुं, (स्तेन एव । स्वार्थे ष्यञ् ।) चौरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 स्तेमित्यं, क्ली, (स्तेमितस्य भावः । स्तेमित + अण् ।) जडता । इति राजनिघण्टुः ॥ (आर्द्रत्वम् । यथा, “स्तेमित्यं स्तेमितो वेगः ।” इति वेद्यमाधवकरसंगृह्योतकृत्विनिश्चयस्य ज्वराधिकारे ॥ “स्तेमित्यमङ्गस्यार्द्रपटावगुण्डितत्वमिव ॥” इत्यस्य व्याख्याने विजयेनोक्तम् ॥)

स्तोकः, पुं, (स्तुवते इति। स्तुव प्रसादे + घञ्।) चातकः। इति मेदिनी ॥ विन्दुः। कथा। इति केचित् ॥ (यथा, मार्कण्डेये। ४८। ५८। “दृष्ट्यावहरेरभवत् स्तोतः स्तातानि निष्कगाः। ये पुरस्तादपां स्तोका आपन्नाः पृथिवीतले ॥”) तथा च भागवते। ८। ६। ४८। “एवं गृहेष्वभिरतो विषयान् विविधैः सुखैः। सेवमानो न चातुष्यादायस्त्वोक्तैरिवानलः ॥”) स्तोकः, त्रि, (स्तुव् + घञ्।) अन्नः। इत्यमरः। ३। १। ६१ ॥ (यथा, महाभारते। १। १। २१८। “सञ्जयेवर्गते प्राणांस्तुमिच्छामि मारिचम्। स्तोकां ह्यपि न पश्यामि फलं जौवितधारणे ॥”) स्तोककः, पुं, (स्तोक एव। स्वार्थे कन्।) चातक-पक्षी। इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः। १२। ६०। “रक्षानि हृत्वा वांसांसि जायते जौवजौवकः। ह्यको मृगंभं व्याघ्रोऽथं फलमूलन्तु मर्कटः। स्तोमस्तोमको वारि यानान्युष्टुः पशुनजः ॥”) स्तोता, [ऋ]त्रि, (स्तौतीति। स्तु + ण्वल्।) स्तवकर्ता। ष्टधातोस्तुण्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, ऋग्वेदे। ८। ४४। १८।

“स्तोता स्तां तव शर्मणि ॥”) तद्दिकपर्यायः। रिभः १ जरिता २ कारः ३ नदः ४ स्तामुः ५ कीरिः ६ गौः ७ सूरिः ८ नादः ९ हन्तः १० स्तुप् ११ रुद्रः १२ कपयुः १३। इति त्रयोदश स्तोतृनामानि। इति वेदनिर्घण्टौ। ३। १६ ॥ (विष्णुः। इति महाभारतम्। १३। १४८। ८६ ॥) स्तोत्रं, स्त्री, (स्तुयतेऽनेनेति। स्तु + “दास्त्रीशस-युजोति।” ३। २। १८२। इति ङ्।) स्तवः। इत्यमरः। १। १। ६। ११ ॥ तच्चतुर्विधं यथा, मात्से १२१ अध्याये। “अत्र वो वर्णाथ्यामि विधिं मन्वन्तरस्य तु। ऋचो यजुषि सामानि तथावत् प्रति देवतम्। विधिहोत्रं तथा स्तोत्रं पूर्ववत् संप्रवर्तते ॥ द्रव्यस्तोत्रं कर्मस्तोत्रं विधिस्तोत्रं तथैव च। तथैवाभिजनस्तोत्रं स्तोत्रमेतच्चतुष्टयम् ॥ मन्वन्तरेषु सर्वेषु यथा भेदाद्भवन्ति ये। प्रवर्तयन्ति तेषां वै ब्रह्मस्तोत्रं पुनः पुनः ॥” स्तोमः, पुं, (स्तुभ + घञ्।) सामावयवविशेषः। स तु गीतालापपूरणाक्षरः। स च अयोदशविधो यथा। अयं वावलोको हाउकारो १ वायुर्हा-इकारो २ चन्द्रमाशयकारः ३। आलेहकारो ४ ऽग्निरौकारः ५ आदित्य ऊकारः ६। निहव एकारो ७ विश्वे देवा श्रीहोइकारः ८ प्रजा-पतिर्हिकारः ९। प्राणः स्वरः १० ऽन् या ११ वाग्विराड्गिरुक्त १२ अयोदशः स्तोमः सञ्चरो हुंकारः १३। दुग्धे ऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादी भवति य एतामेवं सान्ना-सुपनिषदं वेदोपनिषदं वेद। इति छान्दोग्योप-निषद्वाङ्मये प्रथमप्रपाठकः समाप्तः ॥ * ॥

अथ भाष्यम्। भक्तिविषयोपासनं सामा-वयवसम्बन्धमित्यतः सामावयवान्तरस्तोभाक्षर-

विषयास्तुपासनान्तराणि संज्ञान्युपदिश्यन्ते। अनन्तरं सामावयवसम्बन्धत्वाविशिषादयंवावाय मेव लोको हाउकारः स्तोभो रथन्तरे सान्नि प्रसिद्ध इयं वै रथन्तरमित्यस्मात् सम्बन्ध-सामान्याहाउकारः स्तोभोऽयं लोक इत्येव-सुपासोत १। वायुर्हाइकारो वामदेव्ये सामनि हाइकारः प्रसिद्धो वायुसम्बन्धश्च वामदेव्यस्य सान्नि योनि-रित्यस्मात् सामान्याहाइकारं वायुदृष्ट्यो-पासोत २। चन्द्रमा अथकारः चन्द्रदृष्ट्या अथकारमुपा-सोत अत्र होदं स्थितमन्नात्मा चन्द्रः थकारा-कारसामान्याश्च ३। आत्मा इह कार इहति स्तोभः प्रत्यक्षो ह्यात्मा इहति व्यपदिश्यते इहति च स्तोभः। ४। तत्सामान्यादग्निरौकार इति। इ निधा-नानि चान्नेयानि सर्वाणि सामानीत्यतः। ५। तत्सामान्यादादित्य ऊकारः। उच्चैरुर्ध्व-सन्तं आदित्यं गायत्र्याकारयायं स्तोभश्चादित्य देवत्ये सान्नि स्तोभ इत्यादित्य ऊकारः। ६। निहव इत्याह्वानमेकारस्तोभः एहोति चाह्वय-न्तीति। ७। तत्सामान्यादिष्वे देवा श्रीहोइकारो वैश्व-देव्ये सान्नि स्तोभस्य दर्शनात्। ८। प्रजापतिर्हिकार अनिरुक्ताहिकारस्य चाव्यक्तत्वात्। ९। प्राणः स्वरः स्वर इति स्तोभः प्राणस्य च स्वरहेतुत्वसामान्यात्। १०। अन्नं या या इति स्तोभोऽन्नं अन्नेन होदं यातोत्यतः। ११। तत्सामान्यात् वागिति स्तोभो विराड्गं देवताविशिषो वा वैराजे सान्नि स्तोभदर्शनात् अनिरुक्ताऽव्यक्तत्वात् इदञ्चदञ्चति निर्वक्तुं न शक्यत इत्यतः। १२। सञ्चरो विकल्पमानस्वरूप इत्यर्थः कोऽसावि-त्याह हुंकारोऽव्यक्तो ह्ययतोऽनिरुक्ताविशिष एवोपास्य इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥ स्तोभाक्षरोपासनाफलमाह। दुग्धे ऽस्मै वाग् दोहमित्याद्युक्तार्थं य एतामेवं यथोक्तलक्षणं सान्नां सामावयवस्तोभाक्षरविषयामुपनिषदं दर्शनं वेद तस्यैतत् यथोक्तं फलमित्यर्थः। द्विर-भ्यामोऽध्यायपरिसमाप्तार्थः सामावयवविषयो पासनविषयः परिसमाप्त्यर्थो वेति ॥ * ५ इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परम-हंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवत्-पादस्य कृती छान्दोग्योपनिषद्विषये प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ * ॥ हेलनम्। स्तम्भ-नम्। इति हेमचन्द्रः ॥ अर्पि च। साङ्ख्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा। वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥ इति श्रीभागवते। ६। २। १४ ॥

“साङ्ख्यं पुञ्जादौ साङ्ख्यं पारिहास्यं परि-

हासेन कृतम्। स्तोभं गीतालापपूरणार्थं कृतम्। हेलनं किं विष्णुनेति सावन्नमपि च वैकुण्ठनामोच्चारणम् ॥ इति तट्टीकायां श्रीधर-स्वामी ॥ स्तोम, त् क आघने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट्। अतुस्तोमत्। इति दुर्गादासः ॥ स्तोभं, स्त्री, (स्तुयते इति। स्तु + “अर्पिस्तुस्तु-सिति।” उणा० १। १३८। इति मन्।) मस्तकम्। धनम्। शयम्। लोहापदण्डः। वक्रो, त्रि। इति केचित् ॥ स्तोमः, पुं, (स्तु + मन्।) समूहः। इत्यमरः। २। ५। ३८ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते। १ अङ्के “ऋषोणासुप्रतपसां यमुनातोरवासिनाम्। लवणत्रासितः स्तोमस्त्रातारं त्वामुपस्थितः ॥”) यज्ञः इति हेमचन्द्रः ॥ स्तवः। इति चामरः। ३। ३। २४१ ॥ स्तौपिकं, स्त्री, बुद्धव्यविशेषः। इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ श्रीवा इति हिन्दी भाषा ॥ स्त्यानं, स्त्री, (स्त्ये + क्तः।) स्निग्धम्। प्रति-ध्यानम्। घनत्वम्। (यथा, उत्तररामचरिते। २ अङ्के। “दधति कुहरभाजामत्र भङ्गुकयना-मनुरसितगुरुणि स्त्यानमस्वुकृतानि ॥”) आलस्यम्। इति विश्वमेदिनी ॥ स्त्यानः, त्रि, संहतिकर्ता। ध्वनिकर्ता। इति स्त्येधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ स्तोत्रः, पुं, (स्त्यायतेति। स्त्ये + “श्यास्त्याङ्ग-विभ्यइनच्।” उणा० २। ४६। इति इनच्।) चौरः। असृतम्। इत्युणादिकोषः ॥ स्त्ये संहती। ध्वनी। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर०-अक०-अनिट्।) दन्त्यादिरन्तः स्त्याय-युक्ततमध्यः। स्त्यायति तिस्त्यासति। इति दुर्गा-दासः ॥ स्त्री, स्त्री, (स्त्यायति गर्भो यस्यामिति। स्त्ये + “स्त्यायतेः ङट्।” उणा० ४। १६५। ङट्। ङित्वात् ङित्वापः। ङित्वात् ङीप्।) स्तन-योऽन्यादिमतो। तत्पर्यायः। योषित् २ अथला ३ योषा ४ नारी ५ सोमन्तिनी ६ बधुः ७ प्रतीप-दर्शिनी ८ वामा ९ वनिता १० महिला ११ इत्यमरः। २। ६। २ ॥ प्रिया १२ रामा १३ जनिः १४ जनी १५ योषिता १६ जोषित् १७ जोषा १८ जोषिता १९ वनिका २० मह-लिका २१ महिला २२। इति शब्दरत्नावली ॥ शब्दरो २३ सिन्दूरतिलका २४ सुभ्रुः २५ इति जटाधरः ॥ सुनयना २६ वामहृत् २७ अङ्गना २८ ललना २९ कान्ता ३० पुरन्धो ३१ वरवर्षिणी ३२ सुतनुः ३३ तन्वी ३४ तनुः ३५ कामिनी ३६ तन्वणी ३७ रमणी ३८ कुरङ्गनयना ३९ भीमः ४० भाविनी ४१ विलासिनी ४२ नित-स्विनी ४३ मत्तकासिनी ४४ सुनेता ४५ प्रमदा

४६ सुन्दरी ४७ अक्षितभ्रः ४८ ललिता ४९ वासिता ५० भागिनी ५१ वरारोहा ५२ नताङ्गी ५३ त्रिनता ५४ वरा ५५ श्यामा ५६ चारुवर्चना ५७। इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ सा चतुर्विधा। पद्मिनी१ चित्रिणी२ शङ्किनी ३ हस्तिनी ४। तासां लक्षणानि यथा,—

“भवति कमलनेत्रा नासिकाक्षुद्ररथा
अविरलकुचयुग्मा दीर्घकेशी कृशाङ्गी ।
सुदुवचनसुशोभा नृत्यगीतानुरक्ता
मकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा ॥ १ ॥
भवति रतिरसज्ञा नातिदीर्घा न खर्वा
तिलकुसुमसुनासा स्निग्धदेहोत्पलाक्षी ।
कठिनघनकुचाश्या सुन्दरी सा सुशीला
मकलगुणविचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रा ॥ २ ॥
दीर्घा सुदीर्घमयना वरसुन्दरी या
कामोपभोगरसिका गुणशौल्युक्ता ।
रेश्यात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा
सन्धोगकेलिरसिका किल शङ्किनी सा ॥ ३ ॥
स्युलाधरा स्युलनितम्बभागा
स्युलाङ्गुली स्युलकुचा सुशीला ।
कामोत्सुका गाढरतिप्रिया च
नितम्बखर्वा खलु हस्तिनी सा ॥ ४ ॥

पद्मिनी पद्मगन्धा च मोनगन्धा च चित्रिणी ।
शङ्किनी चारुगन्धा च मदगन्धा च हस्तिनी ॥
शशकं पद्मिनी तुष्टा मृगं तुष्टा च चित्रिणी ।
हृषभं शङ्किनी तुष्टा ह्ये तुष्टा च हस्तिनी ॥
पद्मिनी शशयोर्योनिमदृकी चतुरङ्गुली ।
चित्रिणीमृगयोर्योनिमदृकी च तथाविधी ॥
शङ्किनीहृषयोरष्टाङ्गुली तावेव सम्प्रती ।
हस्तिनीवाजिनोरेव तावेव द्वादशङ्गुली ॥” ॥
तस्या अथस्या यथा,—

“सा षोडशात् भवेद्दाला तरुणी त्रिंशता मता
पञ्चपञ्चाशत् यावत् प्रौढा वृद्धा ततः परम् ॥”

इति रसमञ्जरी ॥ * ॥

“बाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणधारिणी
प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशत् ॥
निदाघशरदोर्बाला प्रौढा वर्षावसन्त्योः ।
हंमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा क्वापि शस्यते ॥
नार्त्तवे षोडशाहर्षात् समत्याः परतो न च ।
आयुःकामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥
त्रिभिस्त्रिभिरर्त्तोभिश्च सेवेत प्रमदां नरः ।
सर्व्वेषु तेषु प्रीक्षेधु पक्षान्साहाजिह्वधः ॥
पञ्चपञ्चाशतो नारी समसर्तितः पुमान् ।
हावेतौ न प्रसूयते प्रसूयते विपर्ययात् ॥”

इति राजवल्लभे रात्रिकृत्यम् ॥ * ॥

स्त्रियाः शुभाशुभलक्षणानि यथा,—
श्रीहरिश्वाच ।

“यस्यास्तु कुचिताः केशा मुखश्च परिमण्डलम्
नाभिश्च दक्षिणावर्त्ता सा कन्या कुलवर्द्धिनी ॥
या च काञ्चनवर्णाभा रक्तहस्तसरारुहा ।
सहस्राणाम् नारीणां भवेत् सापि पतिव्रता ॥
वक्रकेशा च या कन्या मण्डलाक्षी च या भवेत्

भर्ता च स्त्रियते तस्या नियतं दुःखभागिनी ॥
पूर्णचन्द्रमुखी कन्या बालसूर्यसमप्रभा ।
विशालनेत्रा विम्बीठी सा कन्या लभते सुखम् ॥
रेखाभिर्बहुभिः क्लेशं स्वल्पाभिर्धनहीनताम् ।
रक्ताभिः सुखमाप्नोति कृष्णाभिः प्रेम्णतां व्रजेत् ॥
कार्य्येऽपि मन्त्री पत्नी स्यात् सखी स्यात्

करणेषु च ।

स्त्री ह्येषु भार्या माता स्यात् वैश्या च श्रयने
शुभा ॥
अङ्गुलं कुण्डलं चक्रं यस्याः पाणितले भवेत् ॥
पुस्तकान्तरे चक्रं स्थाने ह्यत्रमिति च पाठः ।
“पुत्रं प्रसूयते नारी नरेन्द्रं लभते पतिम् ॥
यस्यास्तु रोमश्रीं पार्श्वीं रोमश्रीं च पयोधरी ।
उन्नती चाधरीष्ठी च चिप्रं मारयते पतिम् ॥
यस्याः पाणितले रेखा प्राकारं तोरणं भवेत् ।
अपि दासकुले जाता राज्ञीत्वमुपगच्छति ॥
उहृत्तकपिला यस्या रोमराज्ञी निरन्तरम् ।
अपि राजकुले जाता दासोत्वमुपजायते ॥
यस्या अनामिकाङ्गुष्ठी पृथिव्यां नैव तिष्ठतः ।
पतिं मारयते चिप्रं स्वातन्त्र्येणैव वर्त्तते ॥
यस्या गमनमात्रेण भूमिकम्पः प्रजायते ।
पतिं मारयते चिप्रं क्लेशाचारेण वर्त्तते ॥
चक्षुःक्षेपेन सौभाग्यं दन्तक्षेपेन भोजनम् ।
त्वचः क्षेपेन शय्याश्च पादक्षेपेन वाहनम् ॥
स्निग्धोन्नती ताम्रनखी नाय्याश्च चरणौ शुभौ ।
मत्स्यङ्गुलाक्षिणी च चक्रलाङ्गुलक्षिणी ॥
अस्त्रे दिनी सुदुतली प्रशस्तौ चरणौ स्त्रियाः ।
शुभे जङ्घे विरोधे च उरु हस्तिकरोपमी ॥
अश्वत्थपत्रसदृशं विपुलं गुह्यमुत्तमम् ।
नाभिः प्रशस्ता गम्भीरा दक्षिणावर्त्तिका शुभा
परोमा त्रिवली नार्या हृत्स्तनी रोमवर्जिता ॥

इति गारुडे नरस्त्रोलक्षणम् ६४ अध्यायः ॥
तस्याश्चरितं यथा,—

“विषकुम्भाकाररूपाममृतास्याश्च सन्ततम् ।
हृदये क्षुरधाराभां शश्वन्मधुरभाषिणीम् ॥
स्वकार्यपरिनिष्पन्नतत्परां सततं सदा ।
स्वान्तर्मलिनरूपाश्च प्रसन्नवदनचक्षणाम् ॥
श्रुती पुराणे यासाश्च चरित्रमनिरूपितम् ।
तासु को विश्वसेत् प्राज्ञः अप्राज्ञाश्च दुराशयाम् ॥
तासां को वा रिपुर्भित्तं प्रार्थयन्ती नयं नवम्”
दृष्ट्वा सुवेशं पुरुषमिच्छन्तो हृदये सदा ॥
बाह्ये स्वात्मसतीत्वश्च पापयन्तो प्रयत्नतः ।
शश्वत्कामाश्च वामाश्च कामाधारां मनोहराम् ॥
बाह्ये भावं क्वादयन्तीं स्वान्तर्मथुनमानसाम् ।
कान्तं यसन्तीं रहसि बाह्येऽतीव सुलज्जिताम् ॥
मानिनीं मैथुनाभावे कोपनां कलहाङ्गराम् ।
सुप्रौतां भूरिसंयोगात् स्वल्पमैथुनदुःखिताम् ॥
सुमिष्टान्नात् शौततोयादाकाङ्क्षन्तीश्च मानसः ।
सुन्दरं रसिकं कान्तं युवानं गुणिनं सदा ॥
सुतात् परमपि स्त्री ह्यकुर्वती रतिकर्त्तरि ।
प्राणाधिकं प्रियतमं सन्धोगकुशलं प्रियम् ।
पश्यन्तीं रिपुतुल्यश्च वृद्धं वा मैथुनाक्षमम् ॥

कलहं कुर्वतीं शश्वत् तेन साहं सुकीपनाम् ॥
चर्चया भययन्तीं तं कीनाश इव गोक्षरम् ।
दुःसाहसस्वरूपाश्च सर्व्वदोषाश्रयां सदा ॥
शश्वत् कपटरूपाश्च दुःसाध्यमप्रतीतकाम् ।
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां दुःस्याणां मोहकारि-

णीम् ॥

तपोमार्गागलां शश्वत् सुक्तिमार्गकपाटिकाम् ।
हरिर्भक्तिव्यवहृतां सर्व्वमायाकारणिकाम् ॥
संसारकारागारे च शश्वन्निगडरूपिणीम् ।
इन्द्रजालस्वरूपाश्च मिथ्यातिस्वरूपिणीम् ॥
विभ्रतीं बाह्यसौन्दर्य्यमधोऽङ्गमतिकुलिताम् ।
लालाविष्णुपूयानामाधारं मलसंयुतम् ।
दुर्गन्धिदोषसंयुक्तां रक्ताक्तकमसंस्कृतम् ॥
मायारूपां मायिनाश्च विधिना निर्मितं पुरा
विपरूपां मुमुक्षुणामदृश्यामप्यवाञ्छिताम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १६ अध्यायः ॥ * ॥

तस्या निन्दा यथा,—
“दुर्निवार्य्यश्च सर्व्वेषां स्त्रीस्वभावश्च चापलः ।
दुःस्याञ्च योगिभिः सिद्धै रक्ताभिश्च तपस्त्रिभिः ॥
जितेन्द्रियैर्जितक्रोधैः स्त्रोरूपं मोहकारणम् ।
सर्व्वमायाकारणञ्च कामवर्द्धनकारणम् ॥
ब्रह्मास्त्रं कामदेवस्य दुर्भेद्यं जयकारणम् ।
सुनिर्मितश्च विधिना सर्व्वार्थं ब्रह्मपूर्व्वजम् ॥
मोक्षद्वारकवाटश्च हरिर्भक्तिविरोधनम् ।
संसारबन्धनस्तम्भरञ्जुरूपमल्लतनम् ॥
वैराग्यनाशबीजश्च शश्वद्रागविवर्द्धनम् ।
पत्तनं साहमानाश्च दोषाणामालयं सदा ॥
अप्रत्ययानां क्षेत्रश्च स्वयं कपटमूर्त्तिमत् ।
अहङ्काराययं शश्वद्विषकुम्भं सुधामुखम् ॥
सर्व्वैरसाध्यमानश्च दुराराध्यश्च सर्व्वदा ।
स्वकार्य्यसाध्यं चाराध्यं कलहाङ्गुरकारणम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे । ६।५५—६१ ॥
स्त्रीसंसर्गयुक्तपुंदर्शननिषेधो यथा,—

“रहःस्थलनियुक्तश्च न दृश्यः स्त्रीयुतः पुमान् ।
स्त्रीसंसर्गश्च पुरुषं य पश्यति नराधमः ॥
करोति रसभङ्गं वा कालसूत्रं व्रजेत् ध्रुवम् ।
तत्र तिष्ठति पापोयान् यावच्छन्द्रदिवाकरौ ॥
विशेषतश्च पितरं गुरुं वा भूमिपं द्विज ।
रहःसु रतिसंसक्तं न हि पश्येत्तच्छरणः ॥
कामतः कोपतो वापि यः पश्येत्सुरतोऽशुखम् ।
स्त्रीविच्छेदो भवेत्तस्य ध्रुवं सप्तसु जन्मसु ॥
श्राणीं वक्षःस्थलं वक्त्रं यः पश्यति परस्त्रियाः ।
कामतो वापि मूढश्च पण्डो भवति निश्चितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे । ४२।१०—१४ ॥
सा च त्रिभो रक्षितव्या यथा,—

“स्त्रीजातिरवला शश्वद्रक्षणीया स्वबन्धुभिः ।
जनकस्वामिपुत्रैश्च गर्हितान्यैश्च निश्चितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णार्जवखण्डे । ४।१८।* ॥
अपि च ।

“पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रश्च स्थाविरं रक्षेत् न स्त्री स्वात्मरक्षति ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥ * ॥

अथ च ।

“कोमारे रचिता तातो दखा पात्राय सत्कृती
सर्वदा रचिता कान्तस्तदभावे च तत्सुतः ॥
त्रिव्यवस्थासु नारीणां रचितारक्षणः सदा ।
याः स्वतन्त्राश्च ता नष्टाः सर्वधर्मवहिस्कृताः ॥
असत्कुलप्रसूतास्ताः कुलटा दुष्टमानसाः ।
श्रतजन्मकृतं पुण्यं तासां नश्यति पद्मज ! ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥१७८२-८४

अपरश्च ।
“रचेत् कन्यां पिता बाण्ये यौवने पतिरेव ताम् ।
वाङ्के रचते पुत्रो ज्ञानायां ज्ञातयस्तथा ॥
पतिं विना न तिष्ठे त दिवा वा यदि वा निशि ॥”
इति गारुडे ॥ ६५ ॥ ३१-३२ ॥ ३॥

सा सूर्यैरपि अट्टश्या कर्त्तव्या । यथा,—
“परसृष्टा च या नारी या सृष्टां कुरुते परम् ।
सापि दुष्टा परित्याज्या चेत्याह कमलोद्भवः ॥
तस्मादनारी परैर्यत्राददृष्टा कृतिभिः कृता ।
असूर्यम्यश्या या रामाः शुद्धास्ताश्च पतिव्रताः ॥
स्वच्छन्दगामिनौ या च स्वतन्त्रः शूकरीसमा ।
अन्तर्दुष्टा सदा सैव निश्चितं परगामिनौ ॥
स्वामिसाध्या च या नारीकुलधर्मभिया स्थिता ।
कान्तेन साहै सा कान्ता वेंकुण्ठं याति
निश्चितम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १८११६-११८
तस्यामानावमानयोर्गुणदोषी यथा,—

“पदे पदे शुभं तस्य यः स्त्रीमानश्च रचति ।
अवमन्य स्त्रियं मूढो यो याति पुरुषाधमः ।
पदे पदे तदशुभं करोति पार्वती सती ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३२ अध्यायः ॥
उपयाचिकास्त्रीत्यागे दोषो यथा,—

मोहिन्युवाच ।

“इङ्कितेनैव नारीणां सद्यो मत्तो भवेत् पुमान्
करोत्याकृष्य सभोगं यः स एवोत्तमो विभो ॥
ज्ञात्वा स्फुटमभिप्रायं नाख्यां संप्रेरितो हि यः
पश्चात् करोति सृष्टारं पुरुषः स च मध्यमः ॥
पुनः पुनः प्रेरितश्च स्त्रिया कामार्त्तया च यः ॥
तया न क्षितो रक्षसि स क्लौवो न पुमानहो ॥
गृहीतपत्नी कामो वा त्यजेत् स्त्रियमुपस्थिताम्
व्रजेत् परत्र नरकमपूज्यश्च भवेदिह ॥
अष्टश्रोत्रं अष्टरूपं अष्टदुर्गं भवेद्भ्रुवम् ।
स सद्यः क्लौवतां याति ब्रह्मन् शापेन योषितः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३३ अध्यायः ॥
परस्त्रीसङ्गदोषो यथा,—

“सदापकीर्तिर्वसति परस्त्रीषु च वस्तुषु ।
तस्मात्ते नैव गृह्णन्ति सन्तः स्वक्लेशकारणे ॥
स्मर मामन्तरे बाह्ये मदौयं विषयं कुरु ।
अतस्तेन मनो लोलं भविता परवस्तुषु ॥
योषिट्टुपा च मे माया सर्वेषां मोहकारिणी ।
खोलया कुरुते मोहं स्वात्मारामस्य सन्ततम् ॥
नृणां मूढाश्रये देशे रागिणां सन्ततं रतिः ।
स्वनाभिधे मासपिच्छेऽधरे लालासयिऽशुचौ ॥
शोषी वक्त्रं स्नानं तासां कामदेवालयं सदा ।

तस्मात्ता न हि पश्यन्ति सन्तो हि धर्मभीरवः ॥
को धर्मः किं यशस्तेषां का प्रतिष्ठा च किन्तपः ।
किं बहिर्विद्या ज्ञानञ्च परस्त्रीषु च यन्मनः ॥
इहाप्यपयशो दुःखं नरकेषु परञ्च च ।
वासः प्रहारस्तेषाञ्च ताङ्गैः कृमिभक्षणेः ॥
दुःखबीजं सुखं मत्वा मूढाय देवदोषतः ।
परस्त्रीसेवणं प्रीत्या कुर्वन्ति सततं मुदा ॥
उत्तमा मत्पदाभोजं मत्कर्म मध्यमाः सदा ।
स्मरन्ति शश्वदधमाः परस्त्रीसेवनं मुदा ॥

विपत्तिः सन्ततं तस्य परवस्तुषु यन्मनः ।
विशेषतः परस्त्रीषु सुधर्मेषु च भूमिषु ॥
देवात् परस्त्रियं दृष्ट्वा विरभेदयो हरिं स्मरन् ।
सृष्ट्वा परसुवर्णञ्च हस्तप्रचालनाच्छुचिः ॥
सन्ततं नातिसंसक्ताः सन्तः स्त्रीषु च कामतः ।
यस्यस्याधिज्ञानहानिलोकनिन्दाभयेन च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३५ अध्यायः ॥
सभर्त्तृकायास्तु व्रतोपवासादिः पृथङ्निषिद्धो
मनुना यथा,—

“नास्ति स्त्रीणां पृथक् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम्
पतिं श्रुयते यत् तेन स्वर्गं महीयते ॥”

विष्णुनापि भर्त्तुः समानव्रतचारित्वमित्युक्तम् ।
समानव्रतचारित्वं भर्त्तृव्रताचरणे तदानुकूल्य-
कारित्वम् । यत्र तु सावित्रीव्रतादी विशेषविधि
स्तत्र भर्त्तृनुज्ञया पृथगपि । यथा शङ्करः ।
कामं भर्त्तृनुज्ञया व्रतोपवासनियमेज्यादी-
नामभ्यासः स्त्रीधर्म इति । यत्तु ।

“पत्नौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् ।
आयुः संहरते पत्युः सा नारी नरकं व्रजेत् ॥
इति विष्णुं तं तदनुज्ञातविषयम् । इत्येकादशी
तत्त्वम् ॥ ३ ॥ स्त्रीधर्मादि यथा,—

“या स्त्री भर्त्तुरसौभाग्या सा सौभाग्या च
सर्वतः ।

शयने भोजने तस्या न सुखं जीवनं पृथा ॥
यस्या नास्ति प्रियप्रेम तस्या जन्म निरर्थकम् ।
तत् किं पुत्रे धने रूपे सम्यक्तौ यौवनेऽथवा ॥
यद्भक्तिर्नास्ति कान्ते च सर्वप्रियतमे परे ।
साश्चिधर्महीना च सर्वकर्मविवाहिता ॥
पतिबन्धुर्गतिभर्ता देवतं गुरुर्वेव च ।
सर्वस्माच्च गुरुः स्वामी न गुरुः स्वामिनः परः ॥
पिता माता सुतो भ्राता क्लिष्टो दातुमिदं धनम्
सर्वस्वदाता स्वामी च मूढानां योषितां सुराः
काचिदेव हि जानाति महासाध्वी च
स्वामिनम् ।

अतिसहंशजाता च सुशीला कुलपालिका ॥
असहंशप्रसूता या दुःशीला धर्मवर्जिता ।
सुखदुष्टा योनिदुष्टा पतिं निन्दति कोपतः ॥
या स्त्री हेष्टि सर्वपरं पतिं विष्णुममं गुरुम् ।
कुम्भीपाके पतति सा यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
व्रतं चानश्रमं दानं सत्यं पुण्यं तपश्चरम् ।
पतिभक्तिविहीनाया भस्मीभूतं निरर्थकम् ॥
अतः किञ्चिन्न वस्त्रामि निष्ठुरं पतिमी स्मरन् ।
भृत्यापराधैर्देवेन प्राणास्वप्नामि निश्चितम् ॥

पतिदोषे महासाध्वी पतिं न निष्ठुरं वदेत् ।
यदि सोढुमशक्ता च प्राणां स्वजति धर्मतः ॥
पतिसेवा व्रतं स्त्रीणां पतिसेवा परं तपः ।
पतिसेवा परो धर्मः पतिसेवा सुरार्चनम् ।
पतिसेवा परं सत्यं दानतीर्थानुतीर्थकम् ॥
सर्वदेवमयः स्वामी सर्वदेवमयः शुचिः ।
सर्वपुण्यस्वरूपय पतिरूपी जनार्दनः ॥
या सती भर्त्तुरच्छिष्टं भुङ्क्ते पादोदकं सदा ।
तस्या दशमुपसर्गं नित्यं वाञ्छन्ति देवताः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४७ अध्यायः ॥

अपिच ।
“भर्ता हि देवतं स्त्रीणां भर्ता च गतिरुच्यते ।
जीवपत्याः स्त्रियो भर्ता देवतं प्रभुरेव च ॥
या धर्मचारिणी नारी पतिव्रता परायणा ।
नानुवर्त्तति भर्तारं सा मद्भिनं प्रशस्यते ॥
पतिव्रता भर्तृपरा नारी भर्तृ परायणा ।
इह कीर्त्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गं महीयते ॥
भर्तृश्चितानुगाभिन्या देवाराधनशीलया ।
गाह्यस्याधर्मरतया भर्ता संव्यस्वित्त्वया ॥”
इति वाङ्मपुराणम् ॥ ३ ॥

गृहिणीधर्मा यथा,—

“गृहिणीनां सदाचारं श्रुयतां यत् श्रुती श्रुतम् ।
गृहिणी पतिभक्ता च देवब्राह्मणपूजिता ॥
सा शुद्धा प्रातरुत्थाय नमस्कृत्य पतिं सुरम् ।
प्राङ्मुखं मण्डलं दद्यात् गोमयेन जलेन च ॥
गृहकृत्यश्च कृत्वा च द्वात्वागत्य गृहं सती ।
सुरं विप्रं पतिं नत्वा पूजयेत् गृहदेवताम् ॥
गृहकृत्यं सुनिवृत्य भोजयित्वा पतिं सती ।
अतिथिं पूजयित्वा च स्वयं भुङ्क्ते सुखं सती ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८४ अध्यायः ॥
स्त्रीणां त्रैविध्यं यथा,—

“उत्तमा पतिभक्ता सा किञ्चिद्धर्मसमन्विता ।
प्राणान्तेऽपि न कुरुते तं जारमयशस्करम् ॥
पूजयेत् सा यथा कान्तं तथा देविहजार्तिथिम् ।
व्रतानि चापवासांश्च कुरुते सर्वपूजनम् ॥
गुरुणा रचिता यत्रात् जारश्च न भजेत् भयात्
सा कृत्तिमा मध्यमा च यथाकिञ्चित्पतिं व्रजेत्
स्थानं नास्ति क्षणं नास्ति नार्त्ति प्रार्थयिता नरः
तेन हि नन्दे तामाश्च मतोत्वमुपजायते ॥
अधमा परमा दुष्टात्यन्तामहंशया तथा ॥
अधर्मशीला दुःशीला दुर्मुखा कलहप्रया ॥
पतिं भर्त्सयति नित्यं जारश्च सेवयेत् सदा ।
दुःखं ददाति कान्ताय विषयुष्यश्च पश्यति ॥
जारहारमुपायेन इन्ति कान्तं मनोहरम् ॥”

जारहारं स्थाने आयुहारमिति पाठः ।
“ददाति भर्त्तं नाहारं विधोक्तिं वक्ति सन्ततम् ।
धर्मिन्श्च वरिष्ठश्च गरिष्ठश्च महीतले ॥
कामदेवसमक्षापि जारं पश्यति कामतः ।
शुभदृष्ट्या कटाक्षेण शश्वत्पापीयसी मुदा ॥
सुवेशं पुरुषं दृष्ट्वा युवानं रतिशूरकम् ।
योनिः क्लिद्यति नारीणां कामकौणां निरन्तरम्
अधर्मं चिन्तयेत् शश्वत् जारश्च परमं मुदा ॥

गुरुभिर्भक्तिता सा च रक्षिता च श्रुतेन च ।
तथापि आरं कुरुते नापि साध्या नृपेरपि ॥
नास्ति तस्याः प्रियं किञ्चित् सर्वं कार्यवशेन च
गावस्तृणमिवारण्ये प्रार्थयन्ती नवं नवम् ॥
विद्युद्गासा जले रेखा तस्याः प्रीतिस्तथैव च ।
अधम्युक्ता सततं कपटं वक्ति निश्चितम् ॥
व्रते तपसि धर्मं च न मनो गृहकर्मणि ।
न गुरौ न च देवेषु जारे निग्धश्च चञ्चलम् ॥
स्त्रीजातित्रिविधानाश्च कथा च कथिता मया ॥
एति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजम्बखण्डे । ८४।२६-४०
स्त्रीसंसर्गं दोषो यथा,—

सनत्कुमार उवाच ।

“अयि भ्रातः किं करोषि कुशलं युवतीपते ।
स्त्रीपुंसोर्वर्ते प्रेम नित्यं तन्नित्यनूतनम् ॥
अगलं ज्ञानमार्गस्य भक्तिहारकपाटकम् ।
मोक्षमार्गव्यवहितं चिरं बन्धनकारणम् ॥
गर्भ वासस्य बीजश्च परं नरककारणम् ।
पीयूषबुद्ध्या गरलं भुङ्क्ते पापी नराधमः ॥”

इति च तत्रैव । १३० । ३१—३३ ॥

स्त्रीणां स्वभावा यथा,—
“स्त्रीस्वभावं चरित्रश्च पापकारकम् ॥
क्षणं नास्ति रक्षो नास्ति नास्ति कृत्वे विभावना
तेन नारद नारौणां सतीत्वमुपजायते ॥
एकवासा तथा गौरी श्यामा वा वरवर्णिनी ।
मध्यगणा प्रगल्भा च वयोऽतीतास्तथा स्त्रियः
सुरूपं पुरुषं दृष्ट्वा क्षरन्ति मुनिसत्तम ।
स्वभाव एष नारौणां शास्वस्य शृणु कारणम् ॥”
इति वाराहे सूर्यप्रतिष्ठाननामाध्यायः ॥ ३॥
अपि च ।

“विद्याघातो ह्यनभ्यासः स्त्रीणां घातः कुचेनता
व्याधीनां भोजनं जीणं शत्रोर्घातः प्रगल्भता
तस्कारस्य वधो दण्डः कुमितस्याल्पभाषणम् ।
पृथक् शय्या तु नारौणां ब्राह्मणस्यानिमन्त्रिता
दुर्जनाः शिल्पिनो दासा दुष्टाश्च पटहाः
स्त्रियः ।

ताडिता मार्दवं यान्ति न ते सत्कारभाजनाः ॥
जानीयात् प्रेषणे भृत्यान् बान्धवान् व्यसनागमैः
मिश्रश्चापदि काले च भार्याश्च विभवक्षये ॥
स्त्रीणां हिगुणमाहारः प्रजा चैव चतुर्गुणा ।
पङ्गुणो व्यससायश्च कामाश्चाष्टगुणाः स्मृताः ॥
न स्वप्नं न जयन्तिदां न कामेन स्त्रियं जयेत् ।
न चेन्मनैर्जयेद्विद्वं न मद्येन द्रव्यां जयेत् ।
समांसभोजनैः स्निग्धैर्भयैः सीधुसुरासवैः ।
वस्त्रैर्भूषणैश्चैर्भयैः कामः स्त्रोषु विजृम्भते ॥
ब्रह्मचार्यैव वक्तव्यः प्राप्तं मन्मथचेष्टितम् ।
इदं हि पुरुषं दृष्ट्वा योनिः प्रहृष्यते स्त्रियाः ॥
सुवेद्यं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम् ।
गुरुं वा भिक्षुकं वाभ्यभिच्छन्ति सततं स्त्रियः ॥

नद्यश्च नार्थश्च समस्वभावाः
स्वतन्त्रता वेगवलाधिकक्ष ।
तोयैश्च दीपैश्च निपातयन्ति
नद्यो हि कुलानि कुलानि नार्थः ॥

नदी पातयते कुलं नारौ पातयते कुलम् ।
नारौणाश्च नदीनाश्च स्वच्छन्दस्त्रियता गतिः ॥
नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नात्मकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥
मनोऽनुकूलाः प्रमदा रूपवत्यः स्वलङ्कृताः ।
वासः प्रासादपृष्ठेषु स्वर्गः स्याच्छुभकर्मणः ॥
न दानेन न मानेन नाज्ज्वेन न सेवया ।
न शस्त्रेण न शास्त्रेण सर्वदा विषमाः स्त्रियः ॥
इति गारुडे १०८ अध्यायः ॥ ३ ॥

स्त्रीवधनिषेधो यथा,—
“अवध्याश्च स्त्रियं प्राहुस्त्रियग्योनिगतेष्वपि ।
स त्वं सुपृथिवोपाल न धर्मं त्यक्तुमर्हसि ॥”
इति वक्रपुराणे पृथोरुपाख्याननामाध्यायः ॥
स्त्रीणामात्मदानं अस्वातन्त्र्यं यथा,—
“ततोऽब्रवीच्छाप्यवजा नाहं त्वां पार्थिवात्मज ।
दातुं शक्ता तथात्मानं स्वतन्त्रा न हि योषितः ॥”
इत्युपक्रम्य ॥

“विश्वकर्मसुता माध्वी नाम्ना चित्राङ्गदाभवत् ।
सा कदाचिन्महाराज्यं सखीभिः परिवारिता ।
जगाम नैमिषं नाम स्नातुं कमललोचना ।
सा स्नातुमवतीर्णा च अथाभ्यागान्नेश्वरः ॥
सुदेवतनयो धोमान् सुरधो नाम नामतः ।
तां ददृशं च तन्वङ्गीं शुभाङ्गीं मदनातुरः ॥
संहतः सा सखीं प्राह वचनं सत्त्वसंयुता ।
असौ नराधिपसुतो मदनेन कदर्थ्यते ।
मदर्थश्च क्षमं मेऽस्य स्वप्रदानं सुरूपिणः ॥
सत्यस्तामनुवन् बाले न प्रगल्भासि सुन्दरि ।
न स्वातन्त्र्यं तवास्तौह प्रदानं स्वात्मनोऽनघे ॥
पिता तवास्ति धर्मिष्ठः सर्वशिल्पविशारदः ।
न ते युक्तमिहात्मानं दातुं नरपते स्वयम् ॥”
इति वामनपुराणे ६० अध्यायः ॥ ३ ॥

स्त्रीणां मध्य गुरवो यथा,—
“मातामहो मातुलानी तथा मातुश्च सहोदरा ।
श्वश्रुः पितामहो ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रीषु ॥
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं माततः पितृतो द्विजाः ।
अनुवर्तनमेतासां मनोवाक्कायकर्मभिः ॥”
इत्यादि ॥
“गुरुणामपि सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ।
तेषामाद्यास्त्रियः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ॥
यावत् पिता च माता च हावेती निर्वि-
कारिणी ।

तावत् सर्वं परित्यज्य पुत्रः स्वात्तत्परायणः ॥
माता पिता च सुप्रोतौ स्यातां पुत्रगुणैर्यदि ।
स पुत्रः सकलं धर्मं प्राप्नुयात्तेन कर्मणा ॥
नास्ति मातृसमं देवः नास्ति मातृसमं गुरुः ।
तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते ॥
तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यात् कर्मणा मनसा गिरा ।
न ताभ्यामननुज्ञातो धर्मोऽन्यं समाश्रयेत् ॥”
इति कौर्म उपविभागि । ११।२७, ३१, ३४-३७ ॥
व्यभिचारिण्याः स्त्रिया निर्वास्यत्वं यथा,—
“हताधिकारां मलिनां पिच्छमाचोपसेविनीम्
परिभूतामधःशय्यां वासयिष्यद्व्यभिचारिणीम् ॥”

स्त्रीणां मिथ्यत्वं त्याग्यत्वश्च यथा,
“सोमः शीघ्रं ददौ तासां गन्धर्वाश्च शुभां
गिरम् ।
पावकः सर्वभक्षित्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः ॥
व्यभिचारादृती शुद्धिर्गर्भं त्यागो विधीयते ।
गर्भभर्तृवधे तासां तथा महति पातके ॥
सुरापी व्याधिता इद्री विहर्तव्या प्रियंवदा ।
भर्तव्या चान्यथा ह्येन ऋषयो हि भवेन्महत् ॥”
तस्याः प्रशंसा यथा,—

“यत्राविरुद्धं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धते ।
मृते जीवति वा पत्नी या नान्यमुपगच्छति ॥
सेह कौर्त्तिमवाप्नोति मोदते चोमया सह ।
शुभां त्यजन्सूतोयांशं दाप्यो ह्याभरणं स्त्रियाः ।
स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यं एष धर्मः परः स्त्रियाः ॥”
स्त्रीगमनाहं कालो यथा,—
पौड्यशतुर्निशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु
संविशेत् ।

ब्रह्मचार्यैव पर्वस्याद्याद्यतस्तु वर्जयेत् ॥
एवं गच्छेत् स्त्रियं चामां मघां मूलश्च वर्जयेत्
लक्ष्यं जनयेदेव पुत्रं रोगविवाञ्जितम् ॥
यदा कामी भवेद्वापि स्त्रीणांस्वरमनुस्वरन् ।
स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतस्ततः ॥ ३ ॥
भूषणादिना भर्तादिभिः स्त्रियः पूज्या यथा,—
“भर्तृभ्रातृपितृभ्रातृश्वश्रुश्वशुरदेवैः ।
बन्धुभिश्च स्त्रियः पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ॥
स्त्रीभिः श्वश्रुश्वशुरयोः पादवन्दनं सदा कार्यम्
यथा,—

“संयतोपस्करा दक्षा दृष्टा व्ययपराङ्मुखी ।
श्वश्रुश्वशुरयोः कुर्यात् पादयोर्वन्दनं सदा ॥”
प्रोषितभर्तृ कया क्रीडादिकं वर्जनीयं यथा,—
“क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोक्तवदशनम् ।
हास्यं परगृहे यानं त्यजेत् प्रोषितभर्तृका ॥”
ज्येष्ठया स्त्रिया सह धर्मकर्मोत्थानं कर्त्तव्यम् ।
यथा,—

“ज्येष्ठां धर्मविधौ कुर्यान्न कनिष्ठां कदाचन ।
दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ॥
आहरेद्विधिवहारानग्निश्चैवाविलम्बितः ।
हिता भर्तृर्द्विं गच्छेद्विह कौर्त्तिमवाप्य च ॥”
इति गारुडे । ८५ । ३२—३३ ॥

चञ्चलस्त्रीणां कुलनाशकत्वं यथा,—
“लवणजलान्ता नद्यः स्त्रीभेदान्ताश्च मैथुनम् ।
पैशुन्यं जनवार्त्तान्तं वित्तं दुःखत्रयान्तकम् ॥
राज्यश्रीर्ब्रह्मशापान्तं ह्यलान्तं ब्रह्मवर्षसम् ।
आचारं घोषवासान्तं कुलस्यान्तं स्त्रियश्चलाः ॥
सर्वं क्षयान्ता निषयाः पतनान्ताः समु-
च्छ्रिताः ॥”

स्त्रीनायके वासनिषेधादि यथा,—
अनायके न वस्तव्यं वस्तव्यं बहुनायके ।
स्त्रीनायके न वस्तव्यं वस्तव्यं बालनायके ॥
त्यजेद्व्यामष्टमाब्दे नवमे तु मृतप्रजाम् ।
एकादशे स्त्रीजननीं सद्यश्चाप्रियवादिनीम् ॥
अनर्थित्वात्प्रनुष्णाणां भिया परिजनस्य च ।

सर्वादेतमर्थ्यादाः क्षियन्ति हन्ति भर्तृषु ॥
इति गारुडे । ११५ । ५८—५९ ; ६२—६५ ॥
क्षियो धन्या यथा,—
“योषितः साधु धन्यास्तास्ताभ्यो धन्यतरोऽस्ति
कः ॥”
इत्युपक्रम्य ।
“कलिः साध्विति यत् प्रोक्तं शूद्रः साध्विति
योषितः ।
तच्चाह भगवान् साधुधन्याश्चेति पुनः पुनः ॥
तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामो न चेद्गुह्यं महामुनि
इत्युक्तो मुनिभिर्व्यासः प्रहस्येदमथाब्रवीत् ॥
योषिच्छुभ्रुषणं भर्तुः कर्मणा मनसा गिरा ।
कुर्वन्तौ संभवाप्रोति तस्मालोक्यं ततो द्विजाः ॥
नातिक्रमेण महता तानेव पुरुषो यथा ।
तृतीयं व्याहृतं तेन मया साध्विति योषिताम् ॥”
इति विष्णुपुराणे । ६ । २ । ८२—८३ ॥
वेश्यास्त्रीणां धर्मो यथा,—
श्रीकृष्णमहिष्य ऊचः ।
वेश्यानामपि यो धर्मस्तन्नो ब्रूहि तपोधन ।
दाल्भ्य उवाच ।
यः कश्चित् शुक्लमादाय गृहमेथ्यति वः सदा ।
निश्चयनेवोपचर्यः स तदान्यत्र दाञ्चिकात् ॥
देवतानां पितृणाञ्च पुण्याङ्गे समुपस्थिते ।
गोभृहिरण्यदानानि प्रदेयानि च शक्तितः ॥
ब्राह्मणेभ्यो वरारोहाः कार्य्याणि वचनानि च ।
यथाप्यन्यद्दत्तं सम्यगुपदेक्ष्यामि तत्त्वतः ॥
अविचारेण सर्वाभिरनुष्ठेयन्तु तत् पुनः ।
संसारोसारणायालमेतद्देदविदो विदुः ॥
यदा सूर्यादिने हस्तः पुष्यो वायु पुनर्वसुः ।
भवेत् सर्वाधिष्ठानं सम्यङ्गारी समाचरेत् ।
तदा पञ्चशरस्याथ सन्निधात्त्वामिष्यते ॥
अर्चयेत् पुण्डरीकाक्षमनङ्गस्यानुकीर्तनैः ।
कामाय पादौ संपूज्य जङ्घ वै मोहकारिणे ॥
मिदं कन्दर्पनिधये कटिं प्रीतिमते नमः ।
नाभिं सौख्यसमुद्राय रामाय च तथोदरम् ॥
हृदयं हृदयेभ्यो स्तनावाङ्गादकारिणे ।
उल्काण्डायिति वै कण्ठमास्यमानन्दकारिणे ॥
वामांसं पुष्यचापाय पुष्यबाणाय दक्षिणम् ।
नमोऽनङ्गाय वै मौलिं विलोलायिति च ध्वजम्
सर्वात्मने शिरस्तद्देवस्य पूजयेत् ।
नमः शिवाय शान्ताय पाशाङ्कुशधराय च ॥
गदिने पीतवस्त्राय शक्रचक्रधराय च ॥
नमो नारायणायिति कामदेवात्मने नमः
नमः शान्त्यै नमः प्रीत्यै नमो रत्यै त्रिये नमः ॥
नमः पुष्टे नमस्तुष्टे नमः सर्वार्थसम्पदे ॥
एवं संपूज्य गोविन्दमनङ्गात्मानमौश्वरम् ।
गन्धैर्घ्राण्येस्तथा धूपैर्नैवेद्येन च भामिनो ॥
तत आङ्गय धर्मज्ञं ब्रह्मज्ञं वेदपारगम् ।
अप्यङ्गावयवव पूज्य गन्धधूपार्चनादिभिः ॥
शालीयतण्डुलप्रस्यं घृतपात्रेण संयुतम् ।
तस्मै विप्राय सा दद्यात्साधव प्रीयतामिति ॥
यद्येष्टाहारशुक्तं वै तमेव द्विजसत्तमम् ।

रत्यर्थं कामदेवोऽयमिति चित्तेन धार्यताम् ॥
यद्यदिच्छति विप्रेन्द्रस्तत्तत् कुर्व्यात् विलासिनो
एवमादित्यवारेण सदा तद्दत्तमाचरेत् ।
तण्डुलप्रस्यदानञ्च यावन्मासांश्चर्योदश ॥
ततश्चर्योदशे मासि सम्प्राप्ते तस्य भाविनी ।
विप्रस्योपकरैर्युक्तां शय्यां दद्याद्विलक्षणाम् ।
सोपधानकविश्यामां स्वास्तरावरणां शुभाम् ॥
दौषिकोपानहच्छत्रं पादुकासनसंयुताम् ।
सपत्नीकमलङ्कृत्य हेमसूत्राङ्गुलीयकैः ॥
सूत्रवस्त्रैः सकटकैर्धूपमास्यानुलेपनैः ।
कामदेवं सपत्नीकं गुडकुम्भोपरिस्थितम् ॥
ताम्रपात्रासनगतं ईशं नेत्रपटावृतम् ।
सकांस्यभाजोपेतमिच्छद्दण्डसमन्वितम् ।
दद्यादेतेन मन्त्रेण तथैकां गां पयस्विनाम् ॥
यथान्तरं न पश्यामि कामकेशवयोः सदा ।
तथैव सर्वकामाप्तिरस्तु विष्णो सदा मम ॥
यथा न कामिनी देहात् प्रयाति तव केशव ।
तथा ममापि देवेश शरीरे त्वं कुरु प्रभो ॥
तथा च काञ्चनं देवं प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ।
कोऽदात् कस्या अदादिति वेदिकं मन्त्रमी-
रयेत् ॥
ततः प्रदक्षिणीकृत्य विसर्ज्य द्विजसत्तमम् ।
शय्यासनादिकं सर्वं ब्राह्मणस्य गृहं नयेत् ॥
ततः प्रभृति योऽन्योऽपि रत्यर्थं गृहमागतः ।
सामान्यं सूर्यवारे च स संपूज्यो भवेत्तदा ॥
एवं त्रयोदशं यावत् मासमेकं द्विजोत्तमम् ।
तर्पयेत् यथाकालं प्रोषितेऽन्यं समाचरेत् ॥
तदनुष्कारूपवन्तं यावदस्यागमो भवेत् ।
आत्मनोऽपि तथा विघ्नं गर्भसूतकराजसम् ॥
देवं वा मानुषं वा स्यादुपरागस्य वा ततः ।
साचारानिष्टयशसो यथाशक्त्या समाचरेत् ॥
एतद्देवः कथितं सम्यग्भवतीनां विशेषतः ।
स्वधर्मोऽयं यतो भाव्यां वेश्यानामिह सर्वदा ॥
पुरङ्गतेन यत् प्रोक्तं दानवैषु पुरा मया ।
तदिदं साम्प्रतं सर्वं भवतीष्वपि युज्यते ॥
सर्वपापप्रशमनमनन्तफलदायकम् ।
कल्याणिनोनां कथितं कुरुध्वञ्च नरानना ॥
करोति याशेषमखण्डमितत्
कल्याणिनी माधवलोकसंस्था ।
सा पूजिता देवगणेशै-
रानन्दकृत् स्थानमुपैति विष्णोः ॥
तपोधनः सोऽप्यभिधाय चैत-
दनङ्गदानव्रतमङ्गनानाम् ।
स्वस्थानमेथ्यन्तु ताः समस्त-
मित्यं करिष्यामि च वेदयोनि ॥”
इति मत्स्यपुराणेऽनङ्गदानव्रतम् । ७० । ३०—६४
स्त्रीरोगनाशकार्येषु यथा,—
हरिश्वाच ।
“एकं पुनर्नवामूलं अपामार्गस्य वा शिव ।
सरसं योनिविद्युत् वराङ्गस्य व्यथां हरत् ॥
प्रसूतिवेदनाञ्चैव तरुणीनां व्यथां हरत् ॥
भूमिकुष्माण्डमूलं वै शालितण्डुलवारिणा ।

सप्ताहं दुग्धपीतं स्वात् स्त्रीणां बहुपयस्करम् ॥
रुद्रेन्द्रवारुणीमूललेपात् स्त्रीस्तनवेदना ।
नस्यत् घृतविपक्वा च कार्य्यावश्यन्तु पालिका ।
भक्षिता सा महेशान योनिशूलं विनाशयेत् ॥
प्रलेपिता कारवेक्ष्ममूलेनैव विनिर्गता ।
योनिः प्रवेशमायाति नात्र कार्य्या विचारणा ॥
मौलीपटोलमूलानि साज्यानि तिलवारिणा ।
पिष्टान्येषां प्रलेपो वै ज्वालागर्भगरीगनुत् ॥
पाठामूलं रुद्रपीतं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
पापरोगहरं स्याच्च कुष्ठपानन्तथैव च ॥
वाप्योदकञ्च समधु पीतमन्तर्गतस्य वै ।
पापरोगस्य सन्तापनिवृत्तिं कुरुते शिव ॥
कदलीलकुचं पीतं पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।
स्त्रीणाञ्चैव महादेव रक्तस्रावं हि वारयेत् ॥
घृततुल्या रुद्र लाक्षा पीता चीरेण वै सह ।
प्रदरं हरते रोगं नात्र कार्य्या विचारणा ॥
द्विजयष्टौत्रिकटुकं चूर्णं पीतं हरिच्छिव ।
तिलकाद्येन संयुक्तं रक्तगुल्मं स्त्रिया हर ॥
कुसुमस्य निवहञ्च तरुणीनां महेश्वर ।
रक्तोत्पलस्य वै कन्दं शर्करातिलसंयुतम् ॥
पीतं मशकरं स्त्रीणां धारयेत् गर्भपातनम् ।
रक्तस्रावस्य नाशः स्यात् शीतोदकनिषेवणात् ॥
पीतन्तु काञ्चिकं रुद्र कथितं शरपुङ्गवा ।
द्विङ्गु मैश्वरसंयुक्तं शीघ्रं स्त्रीणां प्रसूतिकृत् ॥
मातुलुङ्गस्य वै मूलं कटिबन्धं प्रसूतिकृत् ।
अपामार्गस्य वै मूलं योनिस्थञ्च प्रसूतिकृत् ॥
अपामार्गस्य वै मूले गर्भवत्यास्तु नामतः ।
उत्पाद्यमाने सकले पुत्रः स्यादन्यथा सुता ॥
अपामार्गस्य वै मूले नारौणां शिरसि स्थिते ।
गर्भशूलं विनश्येत् नात्र कार्य्या विचारणा ॥
कपूरमदनफलं मधुकैः पूरितः शिव ।
योनिः शुभः स्याद्दृष्ट्वा युवत्याः किं पुन-
हर ॥
माषस्य विदलान्येव वितुषाणि महेश्वर ।
घृतभावितशुष्काणि पयसा साधितानि वै ॥
समध्वान्यपयोभिश्च भर्त्सयित्वा च कामयेत् ।
स्त्रीणां शतं महादेव तत्क्षणात्त्रयं शंशयः ॥
रसश्च रण्डतैलेन गन्धकेन शुभो भवेत् ।
त्रिफलोदकसंघृष्टो बलकङ्कणपाङ्कजेत् ॥
दुग्धं वितुषमापेयं शिखोवोजैश्च साधितम् ।
अपामार्गस्य तैलेन पीतं स्त्रीशतकामकृत् ॥”
इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥
(स्त्रीसम्भूतेः कारणं यथा,—
“स्त्रीरेतसाऽधिकत्वेन ह्यौनशुक्लेन्द्रियादपि ।
रजसोऽप्यधिकत्वेन स्त्रीसम्भूतिः प्रजायते ॥
सप्तधातुबलेनापि प्रकृत्या विकृतेः समे ।
ऋतुव्याप्तरजःस्त्रीणां या या भवति भावना ॥
सास्त्रिकी राजसी वापि तामसौ वापि सत्तम ।
तादृशं जनयेद्दालं गुणैर्वा तादृशैरपि ॥”
इति हारीते शारोरस्थाने प्रथमोऽध्याये ॥
हरश्चरच्छन्दोविशेषः । यथा, छन्दोमन्त्रय्याम् ।
“गौ स्त्री । गोपस्त्रीभिः कथ्यो रमि ॥”

स्त्रीचौरः

स्त्रीधनं

स्त्रीधनं

स्त्रीगवी, स्त्री, (स्त्री चासौ गौचेति । समाधि
वच् । स्त्रीयां स्त्रीप् ।) धेनुः । गार इति
भाषा । तत्पर्यायः । तुम्बा २ निलिम्बा ३
रोहिणी ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
काशिकायाम् । ३।३।७१ । “स्त्रीगवीषु
पुङ्गवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुच्यते ॥”)
स्त्रीगुरुः, पुं, (स्त्री चासौ गुरुचेति ।) दौष्ठा-
कर्त्री । मन्त्रमात्रोपदेशी । तद्वचनं यथा,—
“साध्वी चैव सदाचारा गुरुभक्ता जितेन्द्रिया
सर्वमन्वार्यतत्त्वज्ञा सुशोला पूजने रता ॥
सर्वलक्षणसम्यक्ता रूपिका पद्मलोचना ।
रत्नालङ्कारसंयुक्ता स्वर्णाभरणभूषिता ॥
शास्ता कुलीना कुलजा चन्द्रास्या सर्व-
बुद्धिगा ।

अनन्तगुणसम्यक्ता रुद्रत्वदायिनी प्रिया ॥
गुरुरूपा शक्तिदात्री शिवज्ञानयिरूपिणी ।
गुरुर्योग्या भवेत् सा हि विधवा परिवर्जिता ॥
स्त्रियो दौष्ठा शुभा प्रोक्ता मातृघाटगुणा
स्मृता ।

पुच्छिणी विधवा ग्राह्या केवलानन्दकारिणी ॥
सिद्धमन्त्रं यदि तदा गृह्णीयाद्दिवामुखे ।
केवलं सुफलं तत्र मातृघाटगुणं स्मृतम् ॥
स्वयं वा स्वप्रविलये ददाति यदि मन्त्रम् ।
तत्राष्टगुणमाप्नोति यदि सा पुच्छिणी सती ॥
यदि माता स्वयमन्त्रं ददाति तनुजाय च ।
तदाष्टविधमाप्नोति भक्तमार्गं न मथयः ॥
तदेव दुर्लभं देव यदि मात्रा प्रदीयते ॥
आदौ भक्तिं ततो मुक्तिं सम्प्राप्य कामरूप-
धृक् ।

महसकोटिविद्यार्थं जानाति नात्र संशयः ॥
स्वप्ने वा यदि वा माता ददाति च समन्त्रकम् ॥
पुनर्हीनां सोऽपि कृत्वा दानवत्वमवाप्नुयात् ॥
यदि भाग्यवशेनैव जननीच्छानुवर्तिनी ।
तदा सिद्धिमवाप्नोति तत्र मन्त्रं विचारयेत् ॥
स्वयमन्त्रोपदेशेन न कुर्याद्गुरुचिन्तनम् ॥”
इति स्त्रीगुरुकथनम् ॥

इति रुद्रयामले उत्तरखण्डे २पटलः पूर्वखण्डे
१५ पटलश्च ॥ तद्वानं गुप्तसाधनतन्त्रे
२ पटले तत्पूजनं बृहत्शालतन्त्रे २पटले तत्-
स्तोत्रं कवचञ्च मातृकामेदतन्त्रे ७ पटले दृष्ट
व्यम् । तन्नीता च कङ्कालमालिनौतन्त्रे २
पटले वेदितव्या ॥

स्त्रीघोषः, पुं, (स्त्रीणां घोषो यच् ।) प्रत्यूषः ।
इति कैचित् ॥

स्त्रीचित्तहारी, [न्] पुं, (स्त्रीणां चित्तं हर-
तीति । हृ + णिनिः ।) शोभाञ्जनः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ नारोमनोहारिण, चि ॥

स्त्रीचिह्नं, स्त्री, (स्त्रियर्चिह्नम् ।) योनिः । इति
जटाधरः ॥ नारौलक्षणश्च ॥

स्त्रीचौरः, पुं, (स्त्रियाचौरः ।) कामुकः । तत्प-
र्यायः । रतचिह्नकः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ नारौहर्षि, त्रि ॥

स्त्रीजितः, पुं, (स्त्रिया जितः ।) स्त्रीवशीभूतः ।
यथा, ब्रह्मवेवर्ते त्रौक्त्यलक्षणे १४२।१५।
स्त्रीजितस्यशंभावेण सर्वं पुण्यं प्रणश्यति ।
न भूमौ पातकौपापात् पापिनां स्त्रीजितात्
परः ॥”

स्त्रीता, स्त्री, स्त्रीत्वम् । स्त्रिया भावः इत्यर्थे तल्-
प्रत्ययटापप्रत्ययाभ्यां निष्पन्नम् ॥

स्त्रीधनं, स्त्री, (स्त्रिया धनम् ।) स्त्रीस्वस्वास्वदी-
भूतधनम् । तत् षड् विधम् । यथा,—

“अध्वग्यध्वावाह्निकं भर्तृदायं तथैव च ।
भ्रातृदत्तं पित्रभ्याञ्च षड् विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥
इति दायभागधृतनारदवचनम् ॥ * ॥

अथ स्त्रीधनम् । तत्र कात्यायनः ।
“प्राप्तं शिष्यैस्तु यद्दत्तं प्रीत्या चैव यदन्यतः ।
भर्तुः स्वाम्यं भवेत्तत्र शेषस्तु स्त्रीधनं स्मृतम् ॥”

अन्यतः पित्रमातृभर्तृकुलव्यतिरिक्ताद्यलब्धं
शिल्पेन वा यदर्जितं तत्र भर्तुः स्वातन्त्र्यं तेन
स्त्रिया अपि धनं न स्त्रीधनं अस्वातन्त्र्यात्
एतद्दत्तं यद्व्यतिरिक्तधने स्वत्वं स्त्रिया एव दानाय-
धिकारात् । मनुविष्णुः ।

“पत्नी जीवति यः कश्चिदलङ्कारो धृतो भवेत्
न तं भजेरन् दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥”
पत्युरदत्तेऽपि तदनुज्ञया परिहितोऽलङ्कार-
स्तावता एव भार्यायाः स्त्रियो भवतीति मेधा-
तिथिः ॥ कात्यायनः ।

“ऊढया कन्या वापि पत्युः पित्रगृहेऽथवा ।
भर्तुः सकाशान् पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं
स्मृतम् ॥

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिच्छते
यस्मात्तदानुशंस्यार्थं तेदत्तं तत् प्रजीवनम् ॥
सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम्
विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥”
सुदायिभ्यः पित्रमातृभर्तृकुलसम्बन्धिभ्यो लब्धं
सौदायिकम् । आनृशंस्यमनेष्टं य्यम् । नारदः ।

“भर्ता प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रिये तस्मिन् सृतेऽपि तत्
सा यथाकाममश्रीयाद्द्यादा स्थावरादृते ॥”
भर्तृदत्तविशेषणात् भर्तृदत्तस्थावरादृतेऽन्य-
स्थावरं देयमेव । अन्यथा यथेष्टं स्थावरेष्वपि
इति कात्यायनोक्तं विरुध्यते । कल्पतरुव्या-
करयोः कात्यायनः ।

अपकारक्रियायुक्ता निर्लेज्जा चार्थनाशिनी ।
व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न च सार्हति ॥”
याज्ञवल्कराः ।

“दुर्भिक्षे धर्मकार्यं वा व्याधी संप्रतिरोधके ।
गृह्यते स्त्रीधनं भर्ता नाकामो दातुमर्हति ॥”
संप्रतिरोधके भोजनाद्यवरोधकारिण्युत्तमर्णा-
दिके । अन्यत्र तु कात्यायनः ।

“न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।
आदाने वा विरुगे वा स्त्रीधने प्रभविष्यवः ॥” *
अथ स्त्रीधनाधिकारिणः । देवलः ।

“सामान्यं पुत्रकन्यानां स्त्रियां स्त्रीधनं विदुः ॥
अप्रजायां हरिर्भर्ता माता भ्राता पितापिवा ॥”

अत्र इदं निर्द्देशात् पुत्रकन्ययोस्तुत्याधिकारः ।
अन्यतराभावे अन्यतरस्य तदनम् । एतयो-
रभावे ऊढया दुहितुः पुत्रवत्त्वाः सम्भावित-
पुत्रायाश्च तुत्याधिकारः । अपुत्राचारश्च
पाष्यथे ।

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् पित्रभ्यः प्रदीयते ।
सर्व्वं च गृहारा माता इति धर्मेषु निश्चयः ॥”

इति शातातपोक्ततन्त्रायपतिपिण्डदानसम्भ-
वात् । तथा च नारदः ।

“पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् ॥”
अतएव एतादृशदुहित्वाभावे पौत्राधिकारः ।
तदभावे दौहित्वाधिकारः ।

“दौहित्येऽपि ह्यमुत्तरेण सन्तारयति पौत्रवत् ॥”
इति मनुवचने दौहित्ये पौत्रधर्मातिदेशात् ।

पुत्रेण परिणोतदतितुर्वाधाहाकपुत्रेण वाध्य-
दुहितपुत्रवाधस्य न्यायत्वात् । एवं तदभावे
प्रपौत्रः तद्गोत्रपिण्डदावत्वात् । तदभावे बन्ध्या-
विधवयोर्मातृधनाधिकारः तयोरपि तत्प्रजा-
त्वात् । तदभावे तु भर्ता । तच्च न पित्रमातृ-
दत्तधनविषयं तत्र भ्रातुरधिकारात् । तथा च
हृत्तकात्यायनः ।

“पित्रभ्याश्चैव यद्दत्तं दुहितुः स्थावरं धनम् ।
अप्रजायामतीतातां भ्रातृगामि तु सर्व्वदा ॥”
मातुः परिणयनकाललब्धस्तु पुत्रसर्व्वेऽपि क्रमे-
णानूदाददुतित्रोरेवाधिकारः । मातुः पारि-
णाय्यं स्त्रियो भजेरन्निति वशिष्ठोक्तेः । स्त्रीधनं
दुहितृणामप्रदानमप्रतिष्ठितानाञ्चेति गौतम-
वचनेन प्रथममप्रदानामवागदत्तानां तदभावे
त्वप्रतिष्ठितानां वागदत्तानां ईषदर्थं नञ् रुद-
भावे चकारसमुच्चितानामुद्दानां स्त्रीधनं दुहि-
तृणामिति सामान्यतः प्रागुक्तत्वात् अप्रदाना-
मित्यादिस्तु क्रमार्थत्वेनोपसंहारार्थत्वात् ।
व्यक्तमाह मनुः ।

“मातुश्च यौतुकं यत् स्यात् कुमारीभाग एव
सः ॥”
यौतुकपदं यु मिश्रणे इत्यस्मात् सिद्धं मिश्रता च
स्त्रीपुंसयोर्विवाहाद्भवति । यदेतत् हृदयत्वव
तदस्तु हृदयं मम यदिदं हृदयं मम तदस्तु
हृदयं तव इति मन्त्रलिङ्गात् । यौतुकं तदिति
वाचस्पतिमिश्रायमुकुटधृतात् यौतुकं यौतुक
मपि साधु । परिणयनकालः परिणयनपूर्वा-
परोभूतकालः स च हृदयारभ्यपत्यभिवादान्तो-
विवाहसत्त्वे विवृतः । यत्तु मनुवचनम् ।

“स्त्रियास्तु यद्भवेदितं पित्रा दत्तं कथञ्चन ।
ब्राह्मणो तथरेत् कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥”
इति तत् पित्रा दत्तमिति विशेषणाद्दिवाह-
समयादन्यदपि पित्रदत्तं कन्यायां एवेत्येत-
दर्थम् । ब्राह्मणीपदस्तु कन्यामात्रपरम् । यद्वा
चक्षियादिस्त्राणामनपत्यानां पित्रदत्तं धनं
सपत्नीदुहिता ब्राह्मणीकन्या हरत् न पुनरप्र-
जस्त्रीधनं भर्तुरिति वचनावकाशः । इति वच-
नार्थः । तभावे पुत्राधिकारः ।

“सामान्यं पुत्रकन्यानां स्त्रियां स्त्रीधनं विदुः ॥
अप्रजायां हरिर्भर्ता माता भ्राता पितापिवा ॥”

स्त्रीधनं

स्त्रीपुंघ

“दुहितृणामभावे तु रिक्तं पुत्रेषु तद्वेत् ॥”
इति मनुवचनात् ॥
एवं पुत्राधिकारात् प्राक् दुहितृधिकारविधा-
यकवचनान्तराख्येतद्विषयकाणि । पुत्राद्यभावे
तु ब्राह्मणादिपञ्चकविवाहकालीनं स्त्रीधनं
भर्तुः । आसुरादित्यविवाहकालीनम् मातुः
तदभावे पितुः । यथा मनुः ।
“ब्राह्मणदेवार्षगाभ्यर्ष्यप्राजापत्येषु यजनम् ।
अनीतायामप्रजायां भर्तुरेव तदिच्छते ॥
यत्तस्याः स्यात् धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।
अनीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तदिच्छते ॥”
कन्याधनाधिकारि क्रममाह बौधायनः ।
“रिक्तं सतायाः कन्याया गृह्णीतुः सोदराः
स्वयम् ।
तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे भवेत् पितुः ॥
अत्र क्रमदर्शनात् पूर्ववचने मातापित्रोरित्यत्र
पाठक्रमेणाधिकारो न तु ह्यन्विष्टेयात् समु-
चितेन । ब्रह्मसंहिताः ।
“मातृस्वसा मातुलानी पित्रव्यस्ती पित्रस्वसा
श्वश्रुः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्तिताः ॥
यदासामोरसो न स्यात् सुतो दौहित्र एव वा ।
तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्तीयाद्याः समा-
प्रयुः ॥”
श्रीरसपदं कन्यापुत्रोभयपरम् । सुत इति
पुत्रोपपत्तौ पुत्रपरम् ।
“सर्वानामिकपत्नीनामिका चेत् पुत्रिणी भवेत्
भर्तुः स्त्रीणां पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्भर्तुः ॥”
इति मनुवचनेः ।
अत्रामिति एकः पतिर्यासां ताः । न तु
पुत्रेणैव विशेषणं वैयर्थ्यात् । सपत्नीपुत्र-
विधायिकाधिकारापत्तेः । तत्सुत इति
पुत्रोपपत्तौ न तु दौहित्रपुत्रपरं तस्य
पुत्रोपपत्तौ पिण्डदानाधिकारात् । अत्र प्रागु-
क्तानुसारं दौहित्रपर्यन्तानन्तरमेव सपत्नी-
पुत्रपरं पुत्रोपपत्तौ अधिकारः । न तु प्रागुक्तभर्तादि-
पिण्डव्यन्तानामुपोति वाच्यं भर्तादीनां धनि-
भ्योऽप्यर्ष्यपिण्डदानाधिकारात् । तस्मादे-
तेषां सपत्नीपुत्रपरानां तत्सुतो वेति
वाच्यं न विद्यते ।
“सासायं पुत्रकन्याभिः सतायां स्त्रीधनं
विदुः ।
प्राजायां भर्तुः भर्ता भर्ता भर्ता पितापि-
ता ॥”
इति ब्रह्मसंहितायां ब्रह्मसिद्धिपत्रपर्यन्तं ब्रह्म-
भाव एव तत्सुतः । अत्र ब्रह्मसिद्धिपत्रेण
स्वस्तीयाद्या इत्यनेन भूमिनीपुत्रोपपत्तौ भूमिनी
भर्तुः श्वश्रुः कन्यापुत्रोपपत्तौ भर्तुः स्वस्तीयाद्या
जामातृ-देवतायां मातृस्वसादिभिः अधिकार-
धनव्यगतेषु च । अत्र
“नयाणामुदकं नयाणामुदकं नयाणामुदकं
चतुर्थः समुदातेषु च ।
इति द्वा

पिण्डदोऽश्वर इति याज्ञवल्करीयात् । मातृ-
तुल्याः प्रकीर्तिता इत्यनेन स्वस्तीयादीनां पुत्र-
त्वज्ञापनेन एकप्रयोजनकत्वात् ।
“मातुलो भूमिनीयस्य स्वस्तीयो मातुलस्य च ।
श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च ॥
एतेषाञ्चैव भार्याभ्यः स्वसुमातुः पितुस्तथा ।
पिण्डदानम् कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः ।
इति शातातपवनात् ।
पिण्डदानविशेषेणैव षष्ठाध्यायमधिकारक्रमः
प्रतिपत्तव्यः । पाठक्रमादर्थं क्रमस्य बलवत्त्वात् ।
अन्यथा सर्वत्रैव देवराधिकारि महाजनविरोधः
स्यात् । तत्र प्रथमं देवरः तत्पिण्डतद्गर्तुं पिण्ड-
तद्गर्तुं देयपुरुष-चय-पिण्डदत्वात् सपिण्डत्वाच्च-
भ्रः स्त्रीधने अधिकारी । तदभावे भ्रातृश्वशुर-
देवरयोः सुतो तत्पिण्डतद्गर्तुं पिण्डतद्गर्तुं देय-
पुरुषइयपिण्डदत्वात् सपिण्डत्वाच्च । तयोरभावे
त्वमपिण्डोऽपि भूमिनीपुत्रः तत्पिण्डतत्पुत्रदेय-
तत्पिण्डादित्यपिण्डदत्वात् । तदभावे भर्ताभा-
गिनियः पुत्राङ्गर्तुं बलत्वेन तत्स्थानपातिनो-
रपि भूमिनीपुत्रभर्ताभूमिनीययोस्तथैव बला-
बलस्य न्याय्यत्वेन तद्गर्तुं देयपुरुषचयपिण्डद-
त्वात् तत्पिण्डदत्वात् तद्गर्तुं पिण्डदत्वाच्च मातु-
लानीधने अधिकारी । तदभावे भ्रातृपुत्रः
तत्पिण्डतत्पुत्रदेयतत्पिण्डादिपिण्डइयदत्वात्
पिण्डस्वसुधने अधिकारी । तदभावे श्वशुरयोः
पिण्डदानात् जामाता श्वश्रुधने अधिकारीति
क्रमः । स्वस्तीयाद्या इति अधिकारिमातृपरं न
पाठिकक्रमपरं एषां षष्ठां प्रातिस्विकोक्ताना-
मभावे सपिण्डानन्तर्येण श्वशुरादिवदधिकारी
न च सपिण्डाभावे मातृस्वसेति वचनं वाच्यं
अस्मिन् अधिकारिगणने देवरतत्सुतभ्रातृश्वशुर-
सुतानां अधिकारज्ञापनादासन्नतरश्वशुरभ्रातृश्व-
शुरादेः परित्यागादिति । इति दायतत्त्वम् ॥
स्त्रीधर्मः, पुं, (स्त्रिया धर्मः ।) ऋतुः । तत्प-
र्यायः । पुष्यम् २ भातं वम् ३ रजः ४ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (मेषुनम् । यथा हरिवंशे । ८४ ।
६१ ।
“शृण्वती कामजननीर्वाचः श्रोत्रसुखावहाः ।
बहिशाश्चैव विकृतं खगानाच्च विकूलितम् ॥
अभोक्ष्यमभिशृण्वन्ती स्त्रीधर्मं सा व्यरोचयत् ॥”
स्त्रीणां श्रमकर्मादिः । यथा, मनुः । १।११४।
“स्त्रीधर्मयोगं तापस्यं मोक्षं सत्र्याममेव च ॥”
स्त्रीधर्मिणी, स्त्री, (स्त्रीधर्मोऽस्या अस्तीति ।
इतिः । डोए ।) ऋतुमती । इत्यमरः । २ ।
६ । २० ॥ (यथा, महाभारते । २।७७ । १४ ।
“स्त्रीधर्मिणी वरारोहा शोचिनेन परिग्रता ।
एकवस्त्राय पाश्चाली पाण्डवानभ्यवैचत ॥”
इत्येव विवरणं रजस्वलागच्छे द्रष्टव्यम् ॥
स्त्रीधर्मः, पुं, (स्त्रीणां धर्मः प्रियः ।) पुरुषः । इति
अमरः ।
स्त्रीधर्मः, पुं, (स्त्रीषु परः निरतः ।) पिङ्गः ।
इति वेचित् ॥

स्त्रीपण्योपजीवी, [न] पुं, (स्त्रीपण्येन उपजीव-
तीति । उप + जीव + णिनिः ।) सभोगार्थ-
मन्यकै स्त्रियं दत्त्वा तदुपजीवी । इति
महाभारते दानधर्मः ॥
स्त्रीपुंघर्मः, पुं, (स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसी । तयो-
र्धर्मः ।) स्त्रीपुंसयोर्व्यवहारः । स च षष्ठा-
दशविवादपदान्तर्गतविवादविशेषः । यथा,—
“स्त्रीपुंघर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वयमेव च ।
पदान्यष्टादशेतानि व्यवहारस्थिताविह ॥”
इति मानवे ८ अध्यायः ॥
तद्विवरणं यथा,—
“पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्मो वर्त्मनि तिष्ठतोः ।
संयोगे विप्रयोगे च धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान्
अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्य्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् ॥
विषयेषु च सञ्जन्यः संस्थाप्या पात्मनो वशे ॥
पिता रक्षति कौमारि भर्ता रक्षति यौवने ।
रक्षन्ति स्वविरं पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यमहति ॥
कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चातुपयन् पतिः
ऋतं भर्तुं रि पृच्छस्तु वाच्यो मातुररक्षिता ॥
सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गं भ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः
इयोहि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥
इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्मसुत्तमम् ।
यतन्ते रक्षितुं भार्यां भर्तारो दुर्बला अपि ॥
स्वां प्रसूतिं चरित्रञ्च कुलमात्मानमेव च ।
स्वश्च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति ॥
पतिर्भार्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वे च जायते ।
जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥
यादृशं भजते हि स्त्री सुतं सूते तथाविधम् ।
तस्मात् प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियं रक्षेत् प्रयत्नतः ॥
न कश्चित् योषितः शक्तः प्रमत्त परिरक्षितुम् ।
एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥
अथस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।
शौचे धर्मोऽन्नपत्त्याश्च पारिणाशस्य वेद्यये ॥
अरक्षिता गृहे रुहाः पुरुषैरासकारिभिः ।
आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः ॥
पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ।
स्वप्नोऽन्यगिहवासश्च नारीसंदूषणानि षट् ॥
नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः ।
सुरूपं वा विरूपं वा परमानित्येव भुञ्जते ॥
पौत्रत्याचलचित्ताश्च नैस्ते ह्याश्च स्वभावतः ।
रक्षिता यत्नतोऽपीह भर्तृष्वेता विकुर्वन्ते ॥
एवं स्वभावं ज्ञात्वासां प्रजापतिनिर्गमम् ।
परमं यत्नमातिष्ठेत् पुरुषो रक्षणं प्रति ॥
शय्यासनामलङ्कारं कामं क्रोधमनाज्वलम् ।
द्रोहभावं कुचर्यांश्च स्त्रीभ्यो मनुर्कल्पयत् ॥
नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्वैरिति धर्मो व्यवस्थितः
निरान्द्र्या ह्यमन्दाश्च स्त्रियोऽमृतमिति स्थितिः
तथा च न्युतयो बह्वो निगीता निगमेष्वपि ।
स्वास्वस्वपरौचार्थं तासां न्युतयः निष्कृतीः ॥
यन्म माता प्रलुप्तुमे विचरन्त्यपतिव्रता ।
तन्मे रेतः पिता ह्यत्तामित्यस्यैतद्विदर्शनम् ॥
ध्यायत्वमिष्टं यत्किञ्चित् पाप्मिणाश्च चेतसा

स्त्रीपुंघ

तस्यैव व्यभिचारस्य निवृत्तः सम्यगुच्यते ॥
 यादृग्गुणेन भर्ता स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।
 तादृग्गुणा सा भवति समुद्रे णेव निवृत्ता ॥
 अचमाला वशिष्ठेन संयुक्ताधमयोनिजा ।
 शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणोयताम् ॥
 एतावान्याय लोकेऽस्मिन्नपक्रष्टप्रसृतयः ।
 उल्कषं योषितः प्रासाः स्त्रीः स्त्रीभर्तृगुणैः शुभैः ॥
 एषोदिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभाः
 प्रत्येह च सुखोदकान् प्रजाधर्मात्प्रबोधत ॥*॥
 प्रजनाथं महाभागाः पूजाहं गृह्णीम्यतः ।
 स्त्रियः त्रियस्य गेहेषु न विशेषोऽस्ति कथन ॥
 उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
 प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यहं स्त्रीनिवन्धनम् ॥
 अपत्यं धर्मकार्याणि शूद्राणां रतिरुत्तमा ।
 दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह ॥
 पतिं यां नाभिचरति मनोवाग्देहमंयताः ।
 सा भर्तृलोकानां प्राप्तिं सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥
 व्यभिचारात् भर्तुः स्त्री लोके प्राप्तिं निन्द्य-
 ताम् ।
 शृगालयोनिज्ञापति पापरोगेश्च पीडते ॥
 पुत्रं प्रत्युदितं सद्भिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः ।
 विश्वजन्ममिमं पुण्यमुपन्यासं निबोधत ॥
 भर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिद्वेषन्तु भर्तृरि ।
 आहुरत्यादकं केचिदपरं चेतृणं विदुः ॥
 चेतृभूता स्मृता नारो बीजभूतः स्मृतः पुमान्
 चेतृबीजभूतायोगात् सन्भवः सर्वदेहिनाम् ॥
 विशिष्टं कुत्रचिद्बीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव कुत्रचित्
 उभयन्तु समं यत्र सा प्रसूतिः प्रगस्यते ।
 बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमृत्कृष्टमुच्यते ।
 सर्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥
 यादृशं तृप्यते बीजं चेतरे कालोपपादितं ।
 तादृशोऽस्ति तत्तस्मिन् बीजं स्त्रीर्वाञ्जितं गुणैः ॥
 इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वतो योनिरुच्यते ।
 न च योनिगुणान् काञ्चिद्बीजं पुष्यति पुष्टिषु ॥
 भूमावप्येककेदारैः कालोमानि कृपीबलैः ।
 नानारूपाणि जायन्ते बीजानोह स्वभावतः ॥
 क्रोडयः शालयो मुद्गास्तिला मापास्तथा यवाः ।
 यथाबीजं प्ररोहन्ति लग्नानोचवस्तथा ॥
 अन्यदुमं जातमन्यदित्येतन्नोपपाद्यते ।
 उच्यते यच्च यद्बीजं तत्तदेव प्ररोहति ॥
 तत् प्राज्ञेन विनोतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ।
 आयुष्कामेन वसथं न जातु परयोषिति ॥
 अत्र गाथा वायुगोताः कोत्तंयन्ति पुराविदः ।
 यथा बीजं न वसथं पुंसां परपरिग्रहे ॥
 नश्यतोपुयथा विहः खे विहमनुविध्यतः ।
 तथा नश्यति वै क्षिप्रं बीजं परपरिग्रहे ॥
 पृथोरपौमां पृथिवीं भार्यां पूर्वविदो विदुः ।
 स्थाणुच्छेदस्य केदारमाहुः शश्वतो मृगम् ॥
 एतावनेन पुरुषो यज्जायात्मा प्रजति ह ।
 विप्राः प्राणुस्तथा चैतदुयो भर्ता सा स्ताज्ञाना
 न निष्कृत्यविसर्गाभ्यां भर्तृभार्या विमुच्यते ।
 एवं धर्मं विजानीमः प्राक् प्रजापतिनिर्मितम् ॥

स्त्रीपुंघ

सकदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।
 सकृदाह ददानौति त्रीस्थेतानि सतां सकृत् ॥
 यथा गोऽश्वोऽदासीषु महिष्यजाविकासु च ।
 नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्यपि ॥
 ये चेतृणो बीजवन्तः परचेत्रप्रवापिणः ।
 ते वै शस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ॥
 यदन्यगेषु हृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।
 गोमिनामेव ते वत्सा मोघं क्कन्दितमार्षभम् ॥
 तथैवाचेत्रिणो बीजं परचेत्रप्रवापिणः ।
 कुर्वन्ति चेतृणामर्थं न बीजो लभते फलम् ॥
 फलस्त्वनभिसन्धाय चेतृणां बीजिनां तथा ।
 प्रत्यहं चेतृणामर्थो बीजाद्योनिर्गरीयसी ॥
 क्रियाभ्युपगमाच्च तद्बीजार्थं यत् प्रदीयते ।
 तस्यैव भागिनो दृष्टौ बीजो चेतृक एव च ॥
 घोषवाताहृतं बीजं यस्य चेतरे प्ररोहति ।
 चेतृकस्यैव तद्बीजं न वसा लभते फलम् ॥
 एष धर्मो गवाश्वस्य दास्यद्वाजाविकस्य च ।
 विहङ्गमहिषीणाञ्च विद्वेयः प्रमवं प्रति ॥
 एतद्दः सारफलं गुत्वं बीजयोऽन्योः प्रकीर्त्तितम् ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि ॥*॥
 भ्रातृर्ज्येष्ठस्य भार्या या गुरुपत्नानुजस्य सा ।
 यवीयसस्तु या भार्या स्रुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता
 ज्येष्ठो यवीयसो भार्या यवीयान् वायजस्त्रियम्
 पतिता भवतां गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥
 देवराहा सपिण्डाहा स्त्रिया सभ्यङ्गनियुक्तया ।
 प्रजिप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिचये ॥
 विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि।
 एवमुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥
 द्वितीयमेकं प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्ददः ।
 अनिहत्तं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तयोः ॥
 विधवायां नियोगार्थं निहत्ते तु यथाविधि ।
 गुरुवश्च स्रुपावश्च वत्तंयातां परस्परम् ॥
 नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वत्तंयातास्तु कामतः
 तावुभौ पतितां स्यातां स्रुपागुरुतल्पगौ ॥
 नान्यस्मिन् विधवा नारो नियुक्तव्या हिजा-
 तिभिः ।
 अन्यस्मिन् हि नियुक्तानां धर्मं हन्यः सनातनम्
 नोद्धारिहकेषु मन्त्रेषु नियोगः कौच्यते क्वचित् ।
 न विवाहविधावुक्तं विधवा वेदनं पुनः ॥
 अयं हिजैर्हि विहङ्गिः पशुधर्मो विगर्हितः ।
 मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेणे राज्यं प्रशासति
 स महोमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ।
 वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥
 ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमोतपतिकां स्त्रियम्
 नियोज्यत्यपत्यर्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥
 यस्या स्त्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।
 तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥
 यथाविध्यभिगम्येनां शुकुवस्त्रां शुचिप्रताम् ।
 मिथो भजेदाप्रसवात् सकृत् सकृदताहृती ॥
 न दत्त्वा कस्यचित् कन्यां पुनर्दद्यात् विचक्षणः
 दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषानृतम्
 विधिवत् प्रतिगृह्णापि स्वजेत् कन्यां विगर्हिताम् ॥

स्त्रीपुंघ

व्याधितां विप्रदुष्टां वा हृष्टानां चोपपादिताम्
 यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्यायोपपादयेत् ।
 तस्य तद्विदथं कुर्व्यात् कन्यादातुर्दुरात्मनः ॥
 विधाय हृत्तिं भार्यायाः प्रवसेत् कार्यवाकरः ।
 अहृत्तिकर्षिता हि स्त्री प्रदुष्येत् स्थितिमत्यपि ॥
 विधाय प्रोषिते हृत्तिं जीवेन्नियममास्थिता ।
 प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छित्प्येरगर्हिते ॥
 प्रोषितो धर्मकार्यार्थं प्रतीच्छोऽष्टौ नरः समाः ॥
 विद्वार्थं षट् यशोऽर्थं वा कामार्थं चोत्सु
 वत्सरान् ॥
 संवत्सरं प्रतीचेत द्विपत्नीं योषितं पतिः ।
 ऊर्ध्वं संवत्सराच्चैनां दायं हृत्वा न संवसेत् ॥
 अतिक्रामेत् प्रमत्तं या मत्तं रोगात्तमेव वा ।
 सा त्रीन् मासान् परित्याज्याविभूषणपरि-
 च्छेदा ॥
 उच्यते पतितं स्त्रीवमबीजं पापरोगिणम् ॥
 न त्यागोऽस्ति द्विपत्न्याश्च न च दायापवत्तं नम् ॥
 मद्यपासाधुहृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।
 व्याधिता साधिवेत्तव्या हिंसार्थंस्त्री च सर्वदा ॥
 बन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याष्टे दशमे तु मृतप्रजा ।
 एकादशे स्त्रीजननो सद्यस्त्वप्रियवादिनो ॥
 या रोगिणी स्यात्त हिता सम्यक्ता चैव शीलतः
 सानुष्ठापाधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिस्मिन्
 अधिविन्ना तु या नारो निर्गच्छेद्विधिता गृहात्
 सा सद्यः सन्निरोहव्या त्याज्या वा कुलसर्वेषु
 प्रतिघ्नता पिबेदया तु मद्यमभ्युदयिष्विदि
 प्रेक्षासभाजं गच्छेदा सा दण्ड्या कृष्णया
 यदि स्वाद्यापराश्वेव विन्देरन् योषिते
 तासां वर्णक्रमणैव ज्येष्ठं पूजा च
 भर्तुः शरीरशूद्राणां धर्मकार्येषु भि
 स्वा चैव कुर्व्यात् सर्वेषां नान्यथाति
 यस्तु ततः कारयेन्मोहात् स्वजाया विग
 न्यायां
 यथा ब्राह्मणचण्डालः पूर्वकृष्टस्तयेव स
 उत कृष्टायाभिरुपाय वराद्विद्वेद्याय
 अप्राप्तमपि तां तस्मै कन्यां दद्यादय
 काममारणात्तिष्ठेदुर्गं नान्यथा
 न चैवैनां प्रयच्छेत् तं पतिनाय
 त्रीणि वर्षाण्युदीचेनैव नान्यथा
 ऊर्ध्वं नु कालादेतं विगर्हितं
 अदोयमाना भर्तृभूमिग
 नैनः किञ्चिदवाप्तिं न चैव
 अलङ्कारं नाददेत् तं न
 मादकं आददेत् वा चैव
 पित्रे न दद्यात् तं न
 स हि स्वाभ्यां नान्यथा
 त्रिंशद्वर्षं नान्यथा
 चाष्ट
 देव
 तं

स्त्रीरोगः

प्रसूनायै स्त्रियः सटाः सत्ताचार्यं मानवाः।
तस्मात् साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्रा सहोदितः॥
कन्यायां दत्तशुक्लायां स्त्रियेत यदि शुक्लदः।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥
चाददौत न शूद्रोऽपि शुक्लं दुहितरं ददत्।
शुक्लं हि गृह्णन् कुरुते क्वं दुहितविक्रयम् ॥
एतसु न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः।
यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥
नानुश्रुयुम जास्वैतत् पूर्वेष्वपि हि जन्मसु।
शुक्लसंज्ञं न मूल्येन क्वं दुहितविक्रयम् ॥
अन्योन्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः।
एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥
तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ।
यथा नाभिचरितां तौ विद्युक्तावितरेतरम् ॥
एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः।
आपद्यपत्यप्राप्तिस्य दायभागं निबोधत ॥”

इति मानवे ८ अध्यायः ॥

स्त्रीपुंसलक्षणा, स्त्री, स्त्रीपुंसयोर्लक्षणं चिह्नं स्तन.
श्रम्यादिरूपं यस्यां सा। इति भरतः ॥ तत्-
पर्यायः। पीटा २। इत्यमरः ॥

स्त्रीपुंसौ (स्त्री च पुमांश्च) “अचतुरविचतु-
रिति ॥ ४। ७७। इति अचप्रत्ययेन
साधुः। स्त्रीपुंसयोर्युग्मम्। तत्पर्यायः।
मिथुनम् ॥ ३। इत्यमरः। २। ५। ३८।
स्त्रीपुंसयोश्च ॥ (यथा, मनुः। ८। २५।
स्त्रीपुंसयोश्च नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा॥”
(स्त्री पूर्व प्रधानतया सर्वकार्येषु
स्त्रीपुंसयोश्च यस्यां) स्त्रीजितः। इति महा-
भारतः ॥

(स्त्रियाः प्रियः।) आस्रवचः।
स्त्रीपुंसयोश्च ॥ नारीप्रियद्रव्ये, त्रि ॥
स्त्रीपुंसयोश्च (स्त्रीमुखं पातीति। पा + कः।)
स्त्रीपुंसयोश्च ॥
स्त्रीपुंसयोश्च ॥ रक्षयति रागे-
स्त्रीपुंसयोश्च ॥ इति केचित् ॥
स्त्रीपुंसयोश्च ॥ (स्त्रीपुंसयोः) नारीणामामयः।
स्त्रीपुंसयोश्च ॥

धर्मनिरुक्तम्

स्त्रीपुंसयोश्च ॥ श्रुतं तां शृणु
यथा ॥ स्त्रीपुंसयोश्च ॥ वातजित् ॥
वचनं ॥ स्त्रीपुंसयोश्च ॥ भवम्।
अज्ञानं ॥ स्त्रीपुंसयोश्च ॥ भवत् ॥
पिष्टम् ॥ स्त्रीपुंसयोश्च ॥ जितम्।
योनिपुंसयोश्च ॥ शरीरवि-
बदरोप ॥ स्त्रीपुंसयोश्च ॥ प्रश-
स्त्रीपुंसयोश्च ॥ कर्तव्यं च ॥
पञ्चपञ्च ॥ स्त्रीपुंसयोश्च ॥
रविपञ्चम ॥ स्त्रीपुंसयोश्च ॥
असुभारा ॥ स्त्रीपुंसयोश्च ॥
“सकाशिकं कथयन् ॥
दूर्वापिष्टं संपद्यन् ॥
धात्राचनभया ॥

यदा भवेदित्यत्र रजो हरिदिति च पाठः।
“सदुग्धा लक्षणा पीता न स्याद्वा पुत्रदा ज्ञातो
दुग्धस्यार्हादिकं चाचमश्वगन्धा च पुत्रदा।
बन्ध्या पुत्रं लभेत् पौत्रा घृतेन व्योषकेशरम् ॥
कुशकाशोरुकाणां मूलैर्गोशुरकस्य च।
दुग्धश्चैव सितायुक्तं गर्भिण्याः शुल्लनुत्परम् ॥
पाठालाङ्गलिमिहास्यमयूरकुटजैः पृथक्।
नाभिवस्त्रिभगालेपात् सुष्ठं नारी प्रसूयते ॥
सूताया हृच्छिरोवस्त्रिशूलं वै मन्दसंज्ञितम्।
यवचारं पिबेत्तत्र मस्तुनोष्णोदकेन वा ॥
कुशमूलौकतः काथः साज्यः सूतिरुजापहः।
शालितण्डुलचूर्णस्तु सदुग्धं दुग्धकृत्वेत् ॥
विदारिकुसुमरसं मूलं कार्पासजं तथा।
धात्री स्तन्यविशुद्धायं मुह्युपरसायनी ॥
कुष्ठा वचाभया ब्राह्मो मधुरो चौद्रसर्पिषो।
वर्णायुःकाम्तिजननं लेहं बाले प्रदापयेत् ॥
स्तन्याभावे पयस्कायं गव्यं वा तद्गुणं भवेत्
मुस्तशुण्ठीविषा बाला कुटजा चातिसारनुत् ॥
व्योषं मधु मातुलुङ्गं हिक्काच्छर्दिनिवारणम्।
कुष्ठेन्द्रयवसिद्धार्थनिशा दूर्वा च कुष्ठजित् ॥
समच्छदामयनिशाचन्द्रेणानुलेपनम्।
शङ्खाज्जोजरुद्राक्षवचानोहादिधारणम् ॥”

इति गारुडे ॥ १७६ ॥ १-१८ ॥

स्त्रीसभं, स्त्री, (स्त्रीणां सभा। अशालाचेति नपुं-
सकत्वम्।) नारीणां सभा। इति केचित् ॥
स्त्रीस्वभावः, पुं, (स्त्रीणां स्वभाव इव स्वभावो
यस्य।) महत्कः। इति शब्दमाला ॥ नारीणां
शीलञ्च ॥ (यथा, महाभारते। ३। ७१। ६।
“स्त्रीस्वभावश्च लोके मम दोषश्च दारुणः।
स्यादेवमपि कुर्व्यात् सा विवशा गतसौहृदा॥”)
स्त्रीणं, स्त्री, (स्त्रिया इदम्। स्त्री + नञ्।) स्त्री-
स्वभावः। यथा, भट्टिः।

“कर्णजपेराहितराज्यलोभा
स्त्रेणैव नीता विकृतिं लघिन्ना।
रामप्रवासे व्यसृष्टन्न दोषं
जनापवादं सनरेन्द्रस्त्युम् ॥”
(यथा, च भागवते। ४। ४। ३।

“पितोरगात् स्त्रेणविसूदधोर्गृह्णान्
प्रेमणात्मनो योऽर्हमदात् सतां प्रियः ॥”
स्त्रीणां समूहः। स्त्री + नञ्। स्त्रीसमूहः।
इति काशिका ॥ ४। १८७ ॥ यथा, शान्तिशतके।
“दृणे वा स्त्रेणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः
क्वचित् पुण्येऽरखे शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥”
स्त्रेणः, त्रि, (स्त्रीपुं भवः। स्त्रीभ्य आगतः। स्त्रीभ्यो
हितो वा। स्त्री + “स्त्रीपुंसाभ्यां नञ् स्त्री
भवनात् ॥” ४। १। ८७। इति नञ्।) स्त्री-
सम्बन्धो। इति सुश्रवोधव्याकरणम् ॥ स्त्रिया
अपत्यं स्त्रेणः। स्त्रिया इदं स्त्रीणां समूहो वा
स्त्रेणम्। इति तट्टोकायां दुर्गादासः ॥ (रमणौ
रतः। यथा, भागवते। १। ११। ४०।

“तं मेनिरेऽवनामोऽव्यात् स्त्रेणं चानुव्रतं रक्षः।
अप्रमाणविदोः भर्तृभ्योऽन्ये सतयो यथा ॥”)

स्थण्डिलं

स्थः, त्रि, (तिष्ठत्यस्मिन्निति स्था + ष्वजर्थे कः।)
स्थलम्। यथा,—

“स्थलो देवकर्तृकेऽन्यत् स्थलं स्त्रीवे स्था इत्यपि”
इति शब्दरत्नावली ॥
(सुबन्तोपपदे तु “सुपि स्थः।” ३। २। ४।
इति कप्रत्ययः। स्थितिशीलः। यथा, रघुः।
१२। १५।

“चित्रकूटवनस्थश्च कथितस्वर्गोत्तिर्गुरोः।
लक्ष्मणा निमन्त्रयाश्चक्रे तमनुच्छिष्टसम्पदा ॥”
स्थग, म ए संहतो। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्था०-
पर०-सक०-सेट्।) दन्त्यादिस्थमध्यः। म,
सिस्थगयिषति। ए, अस्थगौत्। इति दुर्गादासः।
स्थगः, त्रि, (स्थगति संहणोति आत्मानमिति।
स्थग + अच्।) धर्मः। यथा,—

“धूर्त्तं स्थगश्च निर्लेखः पटुः पाटविकोऽपि च ॥”
इति शब्दरत्नावली त्रिकाण्डशेषश्च ॥
स्थगनं, स्त्री, (स्थग + ल्युट्।) अपवारणम्।
यथा,—

“व्यवधानं तिरोधानमन्तर्हि स्वपवारणम्।
छदनं व्यवधान्तर्हापधानस्थगनानि च ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

स्थगितं, त्रि, (स्थग + क्तः।) तिरोहितम्।
तत्पर्यायः। संवीतम् २ रक्षम् ३ आहतम् ४
संहतम् ५ पिहितम् ६ छद्मम् ७ अपवारितम् ८
अन्तर्हितम् ९ तिरोधानम् १०। इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, किराते। १४। ३१।

“उद्दृढवचः स्थगितं कटिष्णु स्तो
विकृष्टविस्फारितचपमण्डलः ॥”)

स्थगी, स्त्री, (स्थगत्येऽनयेति। स्थग + घञर्थे कः।
गौरादित्वात् डोष। ताम्बूलपात्रम्। पानेर
वाटा इति भाषा। तत्पर्यायः। ताम्बूलकरहः
२। इति हेमचन्द्रः ॥

स्थगु, स्त्री, गडुः। कुज् इति भाषा। यथा,—
“हृदये ते निविष्टास्ता भूयस्थान्याः सहस्रशः।
तदेव स्थगु यद्दीर्घं रथघोणमिवायतम् ॥
लब्धार्था च प्रतोता च लेपयिष्यामि ते स्थगु।
मुखे च तिलकं चित्रं जातरूपमयं शुभम् ॥”
इति रामायणे प्रयोध्याकाण्डे ८ सर्गः ॥

स्थण्डिलं, स्त्री, (तिष्ठत्यस्मिन्निति स्था + मिथिला-
दयथेति इलच्प्रत्ययेन निपातनात् साधु।)
चत्वरम्। इत्यमरः। २। ७। १८ ॥ हे वेदो-
रभितोऽन्यत्र वा यन्नार्थं परिष्कृतायामनिष्क्रो-
न्नतायां विस्तृतायां भूमौ। असंबाधेन तिष्ठ-
न्त्यत्र स्थण्डिलं नास्तीति इण्डिलः चत्यते निवा-
साय याच्यते चत्वरं चते ज याचे पूर्वेषु वरः।
इति भरतः ॥ यथा च।

“यज्ञे परिष्कृतस्थानं स्यातां स्थण्डिलचत्वरं ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥ ४ ॥

होमनिमित्तान्निस्थापनार्थं स्थण्डिलविधिर्यथा,
वशिष्ठसंहितायाम्।

“तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैव कर्त्तव्यं शुभवेदिकम्।
हस्तमात्रं स्थण्डिलं वा संज्ञिते होमकर्त्तव्यं ॥”

क्रियामारोऽपि ।

“कुलमेवंविधं न स्यात् स्थण्डिलं वा समा-
चयेत् ॥”

शारदातिलकोऽपि ।

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं स्थण्डिले वा समाचरेत्
हस्तमात्रम् तत् कुर्व्यात् चतुरस्रं समन्ततः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अपि च । गोभिलः । अनुगुप्ता अप चाहृत्य
प्रागुदकप्रवनं देवं समं वा परिसमूह्य उप-
लिप्य मध्यतः प्राचीं रेखामुल्लिख्य उदीचींश्च
संहतां पश्चात्मध्ये प्राचींस्तिस्र उल्लिख्याभ्यः
क्षयेत् लक्षणार्हदेशा सर्वत्रेति । अनुगुप्ता
आच्छादिताः । पतितादिभिरदृष्टा इति यावत् ॥
प्राङ्नीचादिफलमाह गुह्यासंग्रहे गोभिल-
पुत्रः ।

“प्राङ्नीचं ब्रह्मवर्षस्यमुदङ्नीचं यशोत्तमम् ।
पितृं दक्षिणतो नीचं प्रतिष्ठालभकं समम् ॥”
यशोत्तममित्यत्र सान्ना अप्यदन्ता इत्यङ्ग-
दन्तोऽपि यशश्चन्द्रः गयाशिरः इतिवत् । परि-
समूह्य सर्वतः कुशैः पांखादिकमपसार्य उत्त-
रस्यां दिशि सार्धहस्तोपरि क्षिपेत् । परि-
समूह्य वितस्त्रितये उत्तरत उत्करं करोतीति
इतिशर्मैष्टतवचनात् । तत् उपलेपनम् ॥*॥
तत्र कारणमाह गुह्यासंग्रहः ।

“इन्द्रेण वज्राभिहतः पुरा इवो महासुरः ।
मदसा तस्य संक्लान्नातदर्थमुपलेपयेत् ॥” इति ।
मध्यतः स्थण्डिलाभ्यन्तरे दक्षिणांशे न तु
मध्यांशे उदग्गतैकविंशत्यङ्गुलरैखानुरोधत् ।
अन्यथा ॥

“कुशैः संमार्ज्यैर्द्रुमिं शृङ्गामादौ शचिस्ततः ।
हस्तमात्रां चतुरस्रां गोमयेनोपलेपयेत् ॥”
इति भारद्वाजीयहस्तप्रमाणस्थण्डिले तदनुप-
पत्तेः । प्राचीं प्रागगताम् । उदीचींश्च संहतां
पश्चादिति । प्रागगतायाः पश्चिम भागे संलग्ना-
मुदगधाम् । मध्ये उदग्गतायाः प्राचीः प्राग-
यास्तिस्रो रेखा उल्लिख्याभ्यः क्षयेदिति । रेखाभ्यः
उद्वृत्तमृत्तिकोद्धरणपूर्वकमभ्यः क्षयेत् । उल्लिख्य
उद्वृत्त्याभ्यः क्षयेदिति कात्यायनसूत्रात् ॥ * ॥
उत्करप्रक्षेपदेशमाह गुह्यासंग्रहः ।

“उत्करं गृह्य रेखाभ्योऽरन्निमान्चे निधापयेत् ।
हारमेतत् पदार्थानां प्रागुदीचां दिशि स्मृतम्
इति ॥

परिसमूहनादिपरिषेकान्तं कर्म लक्षणसंग्रहं
तस्य लक्षणस्याहत प्रक्रिया सर्वत्र यत्र यत्राग्नि-
प्रक्षयनं तत्र बोध्या ॥ * ॥ रेखाप्रमाणमाह
हृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

“दक्षिणे प्रागगतायास्तु प्रमाणं द्वादशाङ्गुलम्
तच्छूलकान्ना योदीचीं तथा एवं नवोत्तरम् ॥
उदग्गतायाः संलग्नाः शेषाः प्रादेशमात्रिकाः ।
मससमाङ्गुलांश्चैव कुशेनैव समुल्लिखेत् ॥”
नवोत्तरं नवाधिकं द्वादशाङ्गुलमेकविंशत्यङ्गुल-
मित्यर्थः । शेषाः उत्करेणोपरवशिष्टास्तिस्रः ।

कुशेन इति सर्वत्राभिसम्बन्धते । एवकारेण
शास्त्रान्तरोक्तस्य व्यावृत्तिः ॥ * ॥ रेखाणां
देवता वर्णान्वाह कृतिः ।

“प्रागगता पार्थिवी च या चान्नेयी चापुद-
ग्मता ।
प्राजापत्या तथा चैन्द्री सौमी च प्राकृज्जाता
कृता ॥

पार्थिवी पीतवर्णा खादान्नेयी लोहिता भवेत्
प्राजापत्या भवेत् कृष्णा नीला चैन्द्री प्रकी-
र्त्तिता ॥
श्वेतवर्णेन सौमी स्यात् रेखाणां वर्णलक्षणम् ॥”
अग्निस्थापनपर्यन्तं सव्यहस्तप्रादेशस्य विधान
माह । गृह्यासंग्रहः ।

“सव्यं भूमौ प्रतिष्ठाप्य प्रोज्ज्वलेहृत्क्षिणेन तु ।
तावन्नोत्थापयेत् पाणिं यावदग्निं निधापयेत् ॥”
मानकर्त्तारमाह हृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।
“मानक्रियायासुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि ।
मानकृदयजमानः स्याद्धिदुषामेष निश्चयः ॥”
अङ्गुलाङ्गुलिमानमाह स एव ।

“अङ्गुलाङ्गुलिमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते ।
तत्र तत्र हृत्क्षिण्यन्त्यभिर्भूमिनुयात् सदा ॥”
यजमानासन्निधौ होमे तु साधारणाङ्गुलि-
मानम् । यथा कपिलपञ्चरात्रम् ।
“अष्टभिस्तौर्भवेज्जोष्ठं मध्यसं सप्तभिर्यवैः ।
कन्यसं षड्भिरहृष्टमङ्गुलं मुनिसत्तमैः ॥”
तैः प्रक्रम्यमाणयवैः । कन्यसं कनिष्ठम् । मानन्तु
पार्श्वेन । षड्भ्यः पाश्वंसंमिताः । इति कात्य-
यनवचनात् । इति संस्कारतत्त्वम् ॥

स्थण्डिलशायी, [न] पुं, (स्थण्डिले श्येते इति ।
शो + ऋते । ३ । २ । ८० । इति इनिः ।)
यो व्रतवशात् स्थण्डिले श्येते सः । तत्पर्यायः ।
स्थाण्डिलः २ । इत्यमरः । २ । ७ । ४४ ॥ स्थण्डि-
लेशयः ३ । इति शब्दरत्नावलो ॥ (वाचस्पलिङ्गे-
ऽपि वर्तते । यथा, महिः । ३ । ४१ ।

“वाचयमान् स्थण्डिलशायिनश्च
युयुक्षमाणाननिग्रं मुमुक्षुन् ।
अध्यापयन्तं विनयात् प्रणमः
पद्मा भरद्वाजमुनिं सशिश्वम् ॥”
स्थण्डिलसितकं, क्ली, (स्थण्डिले सिकता यत्र ।)
वेदिः । इति हारावली ॥

स्थण्डिलेशयः, पुं, (स्थण्डिले श्येते इति । शी
+ षच् । अणुक्समासः ।) स्थण्डिलशायी ।
इति शब्दरत्नावलो ॥ (वाचस्पलिङ्गोऽप्ययमिति
केचित् ॥ यथा, भागवते । ४ । २३ । ६ ।
“आकण्ठमग्नः शिशिरे उदके स्थण्डिलेशयः ॥”

स्थपतिः, पुं, (तिष्ठन्त्यस्मिन्निति । स्था + कः । स्थ-
स्थानम् । तं पातीति । पा + बाहुलकात् ।
इत्युणादित्तौ उक्त्वः । ४ । ५ । ८ ।) गोप्यतौ
ष्वा । हृत्क्षिण्यति सवननामकयागकर्त्ता ।
भेदः । राज् इति भाषा । इत्यमरः ।
कारः शिष्यो तद्दे यद् इति स्थण्डिले
कारभेदो सुस्थतचेति सामी ।

याजिनि कुक्षुश्रिनि च । इति भरतः ॥*॥ तस्य
लक्षणं यथा,—

“वास्तुविद्याविधानज्ञो लघुहृत्क्षी जितत्रयः ।
दोर्घदर्शी च शूरश्च स्थपतिः परिकीर्त्तितः ॥”
इति मात्से । २ । १५ । ३८ ॥
कक्षुकी । इति मेदिनी । कुबेरः । इत्यजय-
पालः ॥ अधीशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ५२ । ५ ।

“स तु रामस्य वचनं निश्चय्य प्रतिगृह्य च ।
स्थपतिस्तर्षं माङ्गय सचिवानिदमन्नवौत् ॥”
स्थपतिः, त्रि, (तिष्ठन्ति स्वधर्मो इति स्थाः सन्त-
स्तेषां पतिः ।) सत्तमः । इति मेदिनी ॥
स्थपुटः, त्रि, विषमसम्भारजौवी । इति चिकाण्ड-
शेषः ॥ विषमोन्नतम् । इति हेमचन्द्रः ॥
स्थल, जस्थाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०
अक०-सेट ।) ज, स्थालः स्थलः । तिस्थाल-
यिषति । अयं नास्तीति केचित् । इति दुर्गा-
दासः ॥

स्थलं, क्ली, स्त्री, (स्थल + षच् ।) जलशून्या-
क्षत्रिमभूभागः । तत्पर्यायः । स्थली २ । इत्य-
मरः । २ । १ । ५ । स्थल्यते स्थौयतेऽत्र स्थलं
स्थलज स्थाने षल् । एवं स्थली नारी सखी
इत्यादिना अक्षत्रिमत्वे ईपि स्थली निपात्यते
क्षत्रिमत्वे तु षावेव स्थला । क्षत्रिमाक्षत्रिम-
सामान्ये तु स्थलं प्रयुज्यते । इति हडाः । स्थ-
शब्दः स्त्रौनपुंसकलिङ्गः । इति भरतः ॥
मनुः । ७ । १८२ ।

“स्यन्दनाखेः समे युध्देदनेपे नौहिणेऽथवा
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचक्रायुधैः ॥
यथा च तैत्तिरीयसंहितायाम् ।
“यज्ञो यजमानाय वर्षति स्थलमृष्टं
गृह्णन्ति ॥”

स्थलं, क्ली, (स्थल + षच् ।) जलशून्या-
क्षत्रिमभूभागः । इत्यमरः । कात्यायनः । २ । १ ।
१ । ५ । (स्थानमात्रम् । यथा, भाष्यः । १ । १ ।
उवाच वाग्मी हृश्वप्रभोभिः
संवर्द्धितोरः स्वभारदारः ॥”
वस्त्रगृहम् । यथा,—

“पटवासः स्वभारं स्वयं वक्ष्यते स्वभारं
इति भाष्यः ।
स्थलकन्दः, पुं, (स्थलमात्रकन्दः ।) स्थल-
कन्दः । इति शब्दरत्नावलो । वनशोभे इति
भाष्यः ॥

स्थलकर्मणः, क्ली, (स्थलकर्मणः ।) स्थल-
कर्मणः । यथा, गोतमः । १ । ७ ।

“स्थलकर्मणः स्वयं स्वयं स्वयं स्वयं
इति शब्दरत्नावलो ।
तत्पर्यायः । पटवासः २ । पतिचरा ३
अथवा ५ । इति ६ । अस्य गुणाः ।
पटवासः । कन्दः । तिष्ठत्वम् । कषायत्वम् ।
कार्त्तव्यत्वम् । स्वभारः । स्वभारः । स्वभारः ।
कार्त्तव्यत्वम् । स्वभारः । स्वभारः । स्वभारः ।

स्थले

खलकुमुदः, पुं, (खलस्य कुमुदः ।) करवीरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खलपद्मः, स्त्री, (खलस्य पद्मम् ।) खनामख्यात-
पुष्पविशेषः । (यथा, भट्टिः । २ । ३ ।

“विष्णुगतैस्तीरवनेः समृद्धिं
निजां विलोक्यापहृतां पयोभिः ।

शूलानि सामर्षतयेव तेनुः
सरोजलक्ष्मीं खलपद्महासैः ॥”)

तत्पर्यायः । कद्रुपत्रम् २ तमालकम् ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ तच्चतुर्विधं यथा,—

“चतुर्था खलपद्मानि सेवन्ती गुलदावदी ।
नैपाली च गुलावश्च वकुलश्च कदम्बकः ॥”

इति रावणकृतार्कप्रकाशः ॥

खलपद्मः, पुं, (खलजातः पद्म इव ।) मानकः ।
इति रत्नमाला ॥ मानकचु इति भाषा ॥
(यथा,—

“खलपद्ममयं कस्कं पयसा लोष्य पाययेत् ।
प्रोहामयहरश्चैव सर्वाङ्गैकाङ्गशोधजित् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिमंथने शोधाधिकारे ॥)

खलपद्मिनी, स्त्री, (खलस्य पद्मिनी ।) खल-
पद्मम् । वेतामर इति हिन्दी भाषा । तत्-
पर्यायः । पद्माङ्गा २ चारटो ३ पद्मचारिणी ४
सुगन्धमूला ५ अश्वरुहा ६ लक्ष्मीः ७ श्रेष्ठा ८
सुपुष्करा ९ रम्या १० पद्मावती ११ अति-
चरा १२ खलरुहा १३ पुष्करिणी १४ पुष्कर-
पर्णिका १५ पुष्करनाडी १६ । अस्या गुणाः ।
गौणत्वम् तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । वान्तिरक्त-
पित्तमेहभूतातीसारनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

खलमञ्जरी, स्त्री, (खलस्य मञ्जरी ।) अषामार्गः ।
इति रत्नमाला ॥

खलशृङ्गाटः, पुं, (खलजातः शृङ्गाटः ।) गोक्षुर-
वृक्षः । इति रत्नमाला ॥

खलशृङ्गाटकः, पुं, (खलशृङ्गाट एव । स्वार्थे
कन् ।) गोक्षुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खलसौमा, [न]पुं, (खलस्य सौमा ।) खण्डिलः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥

खला, स्त्री, (खल + टाप् ।) जलशून्याकृत्रिम-
भूमिः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । १ । ५ ॥
(अस्याः प्रमाणं खलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

खलौ, स्त्री, (खल + ङोष् ।) जलशून्याकृत्रिमा
भूमिः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । १ । ५ ।
(यथा, साहित्यदर्पणे ।

“सैषा खलौ यत्र विचिन्वता त्वां
भ्रष्टं मया नुपूरमेकमुखांशम् ।

अदृश्यत त्वच्चरणारविन्द-
विश्वपदुःखादिव बन्धमौनम् ॥”)

खलीदेवता, स्त्री, (खल्या देवता ।) ग्राम्यदेवता ।
इति कौचित् ॥

खलेरुहा, स्त्री, (खले रोहतीति । रुह + कः ।)
गृहकुमारी । दम्भावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
खलजाति, त्रि ॥

स्थाणुः

खलेययः, पुं, (खले येति इति । इति शौ + चच् ।
क्रोडरुचुरङ्गादयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
खलशायिनि, त्रि ॥

खविः, पुं, (तिष्ठतीति । स्था + “कविष्ट्योति ।”
उणा० ४ । ५६ । इति क्तिन्प्रत्ययेन साधुः ।)
तन्त्रवायः । स्वर्गः । जङ्गमः । इति संक्षिप्त-
सारोपादिहृत्तिः ॥

खविरं, स्त्री, (स्था + “अजिरश्शिरिति ।” उणा०
१ । ५४ । किरच्प्रत्ययेन साधुः ।) शैलेयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खविरः, पुं, (स्था + किरच् ।) ब्रह्मा । इति
हेमचन्द्रः ॥

खविरः, त्रि, (तिष्ठतीति । स्था + “अजिर-
श्शिरिति ।” उणा० १ । ५४ । इति किरच्-
प्रत्ययेन साधुः ।) वृहः । इत्यमरः । २ । ६ ।
४२ ॥ (यथा, मनुः । २ । १२० ।

“ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यतः खविर आयति
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥”
भिक्षुः । इत्युपादिहृत्तौ उक्त्वलदत्तः ॥१४५॥)

अचलः । इत्युपादिकोषः ॥

खविरा, स्त्री, (स्था + किरच् । टाप् ।) महा-
श्रावणौ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृहा च ॥

खविष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन स्थूलः । स्थूल
+ इष्टन् । “स्थूलदूरेति ।” ६ । ४ । १५६ ।
इति साधुः ।) अतिशयस्थूलः । इत्यमरः । ३ ।
२ । १११ ॥ (यथा, भागवते । २ । १ । २४ ।

“विशेषस्तस्य देहोऽयं खविष्ठश्च खवीयसाम् ॥”
स्थाणुः, पुं, (तिष्ठतीति । स्था + “स्थोणुः ।” उणा०
३ । ३७ । इति णुः ।) शिवः । इत्यमरः । १ ।
१ । ३६ ॥ (यथा, रघुः । ११ । १३ ।

“स्थाणुदग्धवपुषस्तपोवनं
प्राप्य दाशरथिरात्तकाम्युक्तः ।
विग्रहेण मदनस्य चारुणा
सोऽभवत् प्रतिनिधिर्न कर्मणा ॥”)

तन्नामकारणं यथा,—

“समुत्तिष्ठन् जलात्तस्मात् प्रजास्ताः सृष्टवानहम्
ततोऽहं ताः प्रजा दृष्ट्वा रक्षिता एव तेजसा ॥
क्रोधेन महता युक्तो लिङ्गमुत्पाद्य चाक्षिपम् ।
उत्क्षिप्तं सरसो मध्ये ऊर्ध्वमेव यदा स्थितम् ।
तदा प्रभृति लोकेषु स्थाणुरित्येव विश्रुतम् ॥”

इति वामने ४६ अध्यायः ॥
(ब्रह्मा । यथा, महाभारते । १ । १ । ३२ ।

“यस्मात् पितामहो जज्ञे प्रभुरेकः प्रजापतिः ।
ब्रह्मा सुरगुरुः स्थाणुर्मनुः कः परमेष्ठय ॥”)

कोलः । इति मेदिनी ॥ जीवकगन्धद्रव्यम् । यथा,
“जीवके जीवनी जीवो निधिः स्थाणुः प्रको-
र्त्तितः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥
(ब्रह्मा । यथा, महाभारते । १ । १ । ३२ ।

“यस्मात् पितामहो जज्ञे प्रभुरेकः प्रजापतिः ।
ब्रह्मा सुरगुरुः स्थाणुर्मनुः कः परमेष्ठय ॥”)

कोलः । इति मेदिनी ॥ जीवकगन्धद्रव्यम् । यथा,
“जीवके जीवनी जीवो निधिः स्थाणुः प्रको-
र्त्तितः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥
स्थाणुः, पुं, स्त्री, (स्था + णुः ।) निःश्राखवृक्षः ।
मुङ्गा वाह इति भाषा ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १७ । ५३ ।

“आयामासपे चैव समदर्शी महातपः ।
स्थाणुः, पुं, (स्था + णुः ।) निःश्राखवृक्षः ।
मुङ्गा वाह इति भाषा ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १७ । ५३ ।

“आयामासपे चैव समदर्शी महातपः ।
स्थाणुः, पुं, (स्था + णुः ।) निःश्राखवृक्षः ।
मुङ्गा वाह इति भाषा ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १७ । ५३ ।

स्थानं

ध्यानं कृत्वा तथैकान्ते स्थितः स्थाणुरिवा-
चकः ॥”)

तत्पर्यायः । ध्रुवः २ शङ्कुः ३ । इत्यमरः । १ । ४ । ८ ॥
अशाखवृक्षः ४ । इति जटाधरः ॥ अक्षमिदः ।
इति नीलकण्ठः ॥

स्थाणुः, त्रि, (स्था + णुः ।) स्थिरः । इति धरणिः ॥
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ५८ ।

“अव्ययञ्च व्ययञ्चैव यदिदं स्थाणुजङ्गमम् ।
तत् समज्जं तदा ब्रह्मा भगवानादिकत् विशुः ॥”

स्थाणुतीर्थं, स्त्री, (स्थानोस्तीर्थम् ।) तीर्थविशेषः ।
यथा, वामने ४३ अध्याये ।

“स प्रोवाच महादेवो ब्रह्माणं प्रणतस्थितम् ।
पुण्यप्रदं नृणाञ्चैव तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम् ॥
एतत् सन्निहितं प्रोक्तं मरः पुण्यप्रदं महत् ।
स्थाणुजिङ्गस्य माहात्म्यं ब्रह्मन् मेऽवहितः शृणु ॥
अचेतनः सचेता वा अज्ञो वा प्राज्ञ एव वा ।
लिङ्गस्य दर्शनादेव मुच्यते सर्वपातकैः ॥
पुष्करादीनि तीर्थानि समुद्रचरणानि च ।
स्थाणुतीर्थं समेथन्ति मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ॥
तत्र स्थास्यति यो ब्रह्मन् मास स्तोषति
भक्तितः ।

तस्याहं सुलभो नित्यं भविष्यामि न संशयः ॥
इत्येवमुक्त्वा वचनं देवदेवो गतः प्रभुः ।
देवाश्च ऋषयः सर्वं स्थानि स्थानानि भेजिरे ॥
ततः प्रभृति लोकेऽस्मिन् स्थाणुतीर्थं वदन्ति
हि ॥”

स्थाण्डिलः, पुं, (स्थाण्डिले शयितुं व्रतमस्य ।
स्थाण्डिल + “स्थाण्डिलात् शयितरि व्रते ।” ४ ॥
२ । १५ । इति षण् ।) स्थाण्डिलशायो । इत्य-
मरः । २ । ७ । ४५ ॥ (वाच्यलिङ्गोऽयमिति केचित् ॥)

स्थाण्वीश्वरः, पुं, (स्थाण्वीश्वरश्च ।) शिवलिङ्ग-
विशेषः । यथा,—

“स्थाण्वीश्वरः स्थितो यस्मात् स्थाण्वीश्वरस्ततः
स्यतः ॥
ये स्मरन्ति सदा स्थाणुं ते मुक्ताः सर्व-
किल्बिषैः ।
भविष्यन्ति गृहदेहा दर्शनाम्बोक्षगामिनः ॥
इत्येवमुक्त्वा देवेन ऋषयो ब्रह्मणा सह ।
तस्माद्धारुणं लिङ्गं नेतुं समुपचक्रसुः ॥”
इति वामने ४२ अध्यायः ॥

स्थातव्यं, त्रि, (स्था + तव्य ।) स्थेयम् । स्थानीयम् ।
यथा, कालिदासकृतशृङ्गारतिलके ।

“बाणिज्येन गतः स मे गृहपतिवार्त्तापि न
श्रूयते
प्रातस्तज्जननी प्रसूततनया जामातृगृहं गता ।
बालाहं नवयौवना निशि कथं स्थातव्यमस्मद्-
गृहे
शायं सम्पूति वर्त्तते पथिक हे स्थानान्तर
गम्यताम् ॥”

स्थानं, स्त्री, (स्था + ण्ट् ।) नीतिवेदिनां त्रिव-
र्गान्तर्गतवर्गविशेषः । इत्यमरः । २ । ८ । १८ ॥

स्थानकं

नीतिविदिनां नीतिशास्त्रज्ञानं चयादिभि-
स्त्रिभुवः । अथे धान्तु धर्मकामार्थैः पूर्वमुक्तः ।
षट्त्वर्गस्थापचयः चयः । तस्यैवोपचयो वृद्धिः ।
तस्य नोपचयो नापापचयः स्थानम् । षट्त्वर्गो
यथा,—

“कर्मिर्ब्रह्मिकपयो दुर्गं सेतुकुञ्जरबन्धनम् ।
कन्याकरबलादानं मैत्र्यानाञ्च निवेशनम् ॥
षट्त्वर्गः स्मृतौ रात्रामिति—”

इति भरतः ॥ ४ ॥

सादृश्यम् । अवकाशः । स्थितिः । इति मेदिनी ।
(यथा, मनुः । ६ । २२ ।

“स्थानासनाभ्यां विहरेत् सवनेषूपयन्नपः ॥”
सन्निवेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ वसतिः । इति
चतुर्थकाण्डे हेमचन्द्रः ॥ यथाह कश्चित् ।

“स्थानं प्रधानं न वलं प्रधानं

स्थानस्थितः कापुरुषोऽपि सिंहः ॥”

यज्यसन्धिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भाजनम् ।
इति इलायुधः ॥ निकटम् । यथा,—

“त्वमत्र कृत्तिकास्थाने कथयामासुरीश्वर ।
सर्वं धर्मादयो देवा धर्माधर्मस्य साक्षिणः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । १५।१६ ॥

अपि च ।
“एते ह्यपत्यास्तस्यर्षे धारयन्ति चराचरम् ।
पुरा मङ्गलकः सिद्धस्तस्थाने इति मे श्रुतम् ॥”

इति वामने ३० अध्यायः ॥ ४ ॥

स्वधर्मानुष्ठायिनां असम्यग्वर्तिनाञ्च स्थान-
विशेषप्राप्तियथा,—

“वर्णानामाश्रमाणाञ्च सम्यग्धर्मानुपालिनाम्
असम्यग्वर्तिनां लोकान् ब्रह्मा चक्रे यथा च यत्
प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम्
क्षत्रियाणां तथा चेन्द्रं संग्रामेष्वनुवर्तिनाम् ॥
वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्ममनुवर्तिनाम् ।
गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचर्यानुकारिणाम् ॥
अष्टाशौचिसहस्राणां यतोनामूर्द्धरेतसाम् ।
स्मृतं तेषाम् यत् स्थानं तदेव गुरुवाग्निनाम् ॥
सप्तर्षीणाञ्च यत् स्थानं स्मृतं तद्वत् वनौ-

कसाम् ।

प्राजापत्यं गृहस्थानां गृहधर्मानुवर्तिनाम् ॥
न्यासिनाम् परं ब्रह्म योगिनामस्मृतं स्मृतम् ।
यक्राम्नावाग्निनां ब्रह्मध्यायिनां परमं पदम् ॥
तामिस्रमन्थतामिस्रं महारौरवरीरवम् ।
असिपत्नवनं घोरं कालपत्रमवीचिमत् ॥
वेदस्य निन्दकानाम् यज्ञव्याघातकारिणाम् ।
स्थानमेतस्मात्स्थानं स्वधर्मविनिवर्तिनाम् ॥”

इति वज्रपुराणे सर्गकथननामाध्यायः ॥

स्थानकं, क्लो, स्थानामिव । कन् । स्थाने कं जलं
यत्रेति वा । ॥ आलवालम् । इति हेमचन्द्रः ॥
नगरम् । फेनम् । इति कैचित् ॥ (स्थानमेव ।
स्वार्थं कन् । स्थानशब्दार्थोऽप्यात्र । यथा, महा-
भारते । १३ । २६ । ८४ ।

तत् स्थानकं ब्राह्मणमभीष्टमानै-
र्गङ्गा सदैवात्मवशैरुपास्या ॥”

स्थापना

स्थानचक्षला, स्त्री, (स्थाने चक्षला) वर्धरीवृक्षः
इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्थानच्युतः, त्रि, (स्थानात् च्युतः ।) स्थानभ्रष्टः ।
यथा, गारुड ११ । ७१ ।

“स्थानस्थितस्य पद्मस्य भिन्नौ वरुणभास्करौ ।
स्थानच्युतस्य तस्यैव क्लेशोपशान्तकारकौ ॥”
स्थानपालः, पुं, स्थानं पालयति यः । (स्थान +
पालि + णण ।) स्थानरक्षकः । (यथा, याज्ञ-
वल्क्ये । २ । १७६ ।

“श्रीश्लोकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम्
अर्वाक् संवसरात् स्वामो हरेत् परतो नृपः ॥”
स्थानभ्रष्टः, त्रि, (स्थानात् भ्रष्टः ।) पदच्युतः ।
यथा,—

“स्थानस्थितानि पूज्यन्ते पूज्यन्ते च पदस्थिताः
स्थानभ्रष्टा न पूज्यन्ते केशा दन्ता नखा नराः ॥
इति गारुडे । ११५। ७३ ।

स्थानाध्यक्षः, पुं, (स्थानस्य अध्यक्षः ।) स्थान-
रक्षकः । तत्पर्यायः । स्थानिकः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥

स्थानिकः, पुं, (स्थानमध्येति । ठन् ।) स्थाना-
ध्यक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्थानी, [न्] त्रि, स्थानविशिष्टः । स्थानं विद्यते-
ऽस्य इत्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा,
स्थानिवदादेशः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

स्थानीयं, क्लो, (स्थानाय हितमिति । स्थान + क्) ।
नगरम् । इत्यमरः । २ । २ । १ ॥ स्थानसम्ब-
न्धिनि, त्रि ॥

स्थाने, व्य, योग्यम् । (यथा, रघुः । ५ । १६ ।
“स्थाने भवानेकनराधिपः स-
नकिञ्चनत्वं मन्त्रजं व्यनक्ति ॥”)

कारणार्थः । सादृश्यम् । सत्यम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

स्थापकः, त्रि, (स्थापयतीति । स्था + णिच् +
कृन् ।) स्थापनकर्ता । अन्तस्थाधातोर्णकप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥

स्थापत्यः, पुं, (स्थापतिरेव । स्थापति + थ्यञ् ।)
अन्तःपुररक्षकः । इत्यमरः । २।२।८ ॥ स्थापते-
र्भावे, क्लो ॥

स्थापनं क्लो, (स्था + णिच् + क्युट् ।) रोपणम् ।
पुं सवनम् । इति मेदिनी ॥ समाधिः । इति
विश्वः ॥ (पादादिपिण्डीकरणम् । इति श्रोधर-
स्वामौ ॥ यथा, भागवते । १० । ४४ । ५ ।

“उत्थापने रुद्रयनेश्चालनेः स्थापने रपि ।
परस्परं जिगोषन्तावपचक्रतुरात्मनः ॥”
स्थापना, स्त्री, (स्था + णिच् + युच् + टाप् ।)
स्थापनम् निवेशनम् । (यथा, महाभारते ।
१२ । २८१ । २४ ।

“स्थापना वै सुमहती त्वया देव प्रवर्तिता ॥”
विचाराङ्गविशेषः । तदुच्यते,—
“अथ स्थापना । स्थापना नाम तस्या एव
प्रतिज्ञाया हेतुभिर्दृष्टान्तोपनयनिगमैः स्थापना
पूर्वं हि प्रतिज्ञा पश्चात् स्थापना किञ्चप्रति-

स्थायी

ज्ञातं स्थापयिष्यति यथा नित्यः पुरुष इति
प्रतिज्ञा हेतुरक्तकत्वात् इति । दृष्टान्तः यथा,
अक्तकमाकाशं तत्र नित्यम् । उपगयो यथा,
चाक्तकमाकाशन्तथा पुरुषः । निगमनन्तस्था-
नित्यइति ॥ इति चरके विमानस्थानेऽपध्याये ॥

स्थापनी, स्त्री, (स्थाप्यतेऽनयेति । स्था + णिच् +
क्युट् । डोप् ।) पाठा । इति मेदिनी अमरश्च ।
२ । ४ । ८४ ॥

स्थापितः, त्रि, (स्था + णिच् + क्तः ।) निश्चितम् ।
न्यस्तम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, देवीभागवते ।
२ । ८ । ४३ ।

“मणिमन्त्रधराः शूराः स्थापितास्तत्र रक्षणे ॥”
स्थाम, [न्] क्लो, (तिष्ठत्यनेनेति । स्था + सर्व-
धातुभ्यो मनिन् ।) उणा० ४ । १४४ । इति
मनिन् ।) सामर्थ्यम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०२ ॥

(नादः । यथा, महाभारते । १ । १३१ । २४ ।
“अश्वस्येवास्य यत् स्थाम नदतः प्रदिशो गतम् ।
अश्वस्यामेव बालोऽयं तस्मान्नास्त्रा भविष्यति ॥”
स्थायिभावः, पुं, (स्थायी भावः !) रसस्य त्रिधा-

भावान्तर्गतभावविशेषः । यथा,—
“सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ।
उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ॥
न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।
परस्परकृता सिद्धिरनयो रसभावयोः ॥”
इत्युक्तदिशा परमालोचनया परमविश्रान्ति-

स्थानेन रसेन महेव वर्तमाना अपि राजा-
नुगतविहारप्रवृत्तभृत्यवत् आपाततो यत्र
प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणः देवमनिगृह-
न्त्पादिविषया रतिः उद्बुद्धमात्राविभवादिभि-

रपरिपुष्टतया रसतामनापाद्यमानाश्च स्थायिनो
भावा भावशब्दाच्चाः । उद्बुद्धमात्रस्थायीभावो
यथा,—

“हरस्तु किञ्चित् परिहृत्य धैर्यं
चन्द्रोदयारम्भ इवास्वराशिः ।
उमामुखे विस्वफलाधरोष्ठे
व्यापारयामास विलोचनानि ॥”

अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः । इति
साहित्यदर्पणे रसभावादिनिरूपणो नाम ३
परिच्छेदः ॥

स्थायी, [न्] पुं, (तिष्ठतीति । स्था + णिनिः ।)
भावभेदः । यथा,—

“स्थायिमात्स्विकसञ्चारिप्रभेदैः स्यादृतिः पुनः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २०५—२०७ ।
“अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।
आस्वादाङ्गुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्प्रतः ॥
यदुक्तम् ।

सकृत्प्रवृत्ता भावानामन्येषामनुगामुक्ताः ।
न तिरोधीयते स्थायो तै रसौ पुष्यते परम् ॥
तद्देदानाह ।

रतिर्हासस्य शोकश्च क्रोधोक्ताहौ भयं तथा ।
सुगुप्ता विस्मयश्चैत्यमष्टौ प्रोक्ताः रसोऽपि च ॥

स्यालीप

तत्र
रतिर्मनोऽकुलेऽर्थे मनसः प्रवचयितम् ।
वागादिवैज्ञाचेतोविकासो हास इत्यते ॥
इष्टनाशादिभिचेतो वेङ्गव्यं शोकशब्दभाक् ।
प्रतिकूलेषु तेष्यास्यावबोधः क्रोध इत्यते ॥
कार्यारम्भेषु संरम्भः स्वेयानुत्साह उच्यते ।
रौद्रशक्त्या तु जनित चित्तवैङ्गव्यदं भयम् ॥
दोषेक्षणदिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा ।
विविधेषु पदार्थेषु लोकसौमतिवर्त्तिषु ॥
विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ।
शमो निरीहावस्थायामालविश्रामजं सुखम् ॥
यथा मालतीमाधवे रतिः । नटकमेलके हासः ।
रामायणे शोकः । महाभारते शमः । एवमन्ये
ऽपि । एते हि एतेष्वन्तरा उत्पद्यमानैस्त्रैस्ते-
र्विरुद्धैरविरुद्धैश्च भावरनुच्छिन्नाः प्रत्युत परि-
पुष्टा एव स्वहृदयानुभवसिद्धाः ॥*॥ स्थिति-
विशिष्टे, त्रि॥ (तथा, महाभारते । ६।१।२६।
“संवत्सरस्थायिनी च ग्रहौ प्रज्वलितावभौ॥”)
स्यायुक्तः, पुं, (स्यातुं शीलमस्य । स्या + “लस-
पतपदेति” ३।२।१५४ । इति उक्त्वा ।) एक-
ग्रामाधिकृतः एकस्मिन् ग्रामे नियोजितः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ७ ॥ (स्थितिशीले, त्रि । यथा,
भट्टिः । २ । २२ ।
“आयोधने स्यायुक्तमस्त्रजात-
ममोघमभ्यर्णमहाहवाय ।
ददौ वधाय क्षणदाचराणां
तस्मै मुनिः श्रेयसि जागरूकः ॥”)
स्थालं, स्त्री, (तिष्ठत्यस्मिन् अत्रादिकमिति स्या +
“स्याचतिमृजेरिति” उणा० १ । ११५ । इति
आलच् ।) हेमादिकृतभोजनपात्रम् । याल
इति भाषा । इत्यमरः । ३।५ । ३२ ॥ स्थलति
तिष्ठति अत्रादिकमत्र स्थालं स्थल ज स्थाने
घञ् । इति भरतः ॥ (अस्थिविशेषः । यथा,
याज्ञवल्करः । ३ । ८५ ।
“स्थालैः सह चतुःषष्टिर्हण्डा वै विंशतिर्नखाः॥”
“स्थालानि दन्तमूलप्रदेशस्थान्यस्थानि ।” इति
तत्र मित्ताचरा ॥)
स्थाली, स्त्री, (तिष्ठत्यत्रान्नादीनोति । स्या +
आलच् । गौरादित्वात् ङीष् । इत्युणादिवृत्तौ
उज्ज्वलः । १ । ११५ ।) पाकपात्रविशेषः ।
हांडी इति थाली इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
पिठरः २ उखा ३ कुण्डम् ४ । इत्यमरः । २ ।
८ । ३१ ॥ पिठरी ५ स्थालम् ६ उषा ७ कुण्डौ
८ । इति तट्टीका ॥ कुण्डा ८ कुण्डिका १० ।
इति शब्दरत्नावली ॥ पाकः ११ पातिली १२ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, हरिवंशे । २६। ४० ।
“पूरयित्वाग्निना स्थालीं गन्धर्वीष तमभुवन् ।
अनेनेद्वा च लोकान्नः प्राप्स्यसि त्वं नराधिपा॥”)
पाटलावृक्षः । इत्यमरटोका । २ । ४ । ५४ ॥
मेदिनी च ॥
स्थालीपक्कं त्रि, (स्थाल्यां पक्कम् ।) स्थाल्यां
पक्कान्नादि ॥

स्थालीवि

स्थालीपाकः, त्रि, (स्थाल्यां पाको यस्य ।) भाजन-
पक्कान्नादिः । यथा, चातुर्मास्यव्रते मास्ये ।
“लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभक्षयन् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(स्थाल्यां पच्यते इति । पच् + घञ् । स्थाली-
कृतपाकविशेषे, चरुविशेषे च पुं । यथा,
महाभारते । ३ । २३२ । ३२ ।
“ये च धर्माः कुटुम्बेषु खन्या मे कथिताः पुरा ।
भिक्षावलिश्राद्धमिति स्थालीपाकाश्च पर्वसु ॥
मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मम
तान् सर्वाननुवर्त्तामि दिशारात्रमतन्द्रिता ॥”)
मांसाटकायाश्च स्थालीपाकस्य मांसप्रति-
निधित्वं यथा, “पशुभावे स्थालीपाकेन यथा
गोमिः । “अपि वा स्थालीपाकं कुर्वीत
इति ।” तद्विधानन्तु ।
“स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्याद्यद्यद्यानुकल्पिकम्
अप्येते सर्वस्वायास्तुरण्या गोः पयस्यनु ॥”
इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तं ग्राह्यम् । अन्विति
शोदनचरोः पद्यात् ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(वैद्यकोक्तस्थालीपाकविधिर्यथा,—
अथ स्थालीपाकविधिः ।
“इत्यमादित्यपाकान्ते स्थाल्यां पाकमुपाचरेत् ।
स्थालीपाके फलग्राह्यमयमस्त्रिगुणोक्तम् ॥
तस्य षोडशिकं तीयमष्टभागावशेषितम् ।
मृदुमध्यकठोरानामन्ये पामयसा समम् ॥
कथनीयं समादाय चतुरष्टौ च षोडश ।
गुणानां स्थाप्यते तीयं षेपथेदयसा समम् ॥
खरसस्यापि लौहेन स्थालीपाके समानता ।
स्थाल्यां क्वाथादिकं दत्त्वा यथाविधिविनिर्मितम्
पाकेन क्षीयते यस्मात् स्थालीपाक इति स्मृतः
हस्तिकर्णपलाशस्य मूलञ्च शतमूलिका ॥
मृङ्गराजाख्यराजानामेषां निजरसेः सह ।
मिलित्वा वा विधातव्यं स्थालीपाके फलादनु ।
यथा दीपौषधनापि स्थालीपाको विधीयते ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
कारे ॥)
स्थालीपुलाकः, पुं, (स्थालीस्थः पुलाको भक्त-
गुलिका यत्र ।) न्यायविशेषः । यथा,—
“स्थालीस्थास्तण्डुला एते सर्व्वं विकृतिभागिनः
समकालाग्निमयोगभागित्वात् प्रतिपन्नवत् ॥”
इति स्थालीपुलाकन्यायेन वैदिकलिङ्गत्वाव-
च्छेदेनापूर्वं शक्तिरूपनात् । प्रतिपन्नं हस्त-
मर्दनादिना स्फुटितत्वेन ज्ञातम् । इति मल-
मामतत्त्वम् ॥
स्थालीविलं, स्त्री, (स्थाल्या विलम् ।) पाकपात्र-
स्याभ्यन्तरम् । स्थाल्याः शून्यभागः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥
स्थालीविलोयः, त्रि, (स्थालिविलमर्हतीति ।
स्थालीविल्यः,) “स्थालीविलात् ॥” ५।१।७० ।
इति छः यञ् ।) पाकयोग्यतण्डुलादिः । यथा,
स्थालीविलीयास्तण्डुलाः । स्थालीविल्याः पाक-
योग्या इत्यर्थः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

स्यावरः

स्थालीवृक्षः, पुं, (स्थालीवत् वृक्षः ।) तरुप्रभेदः ।
वेलियापोपर इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
नन्दीवृक्षः २ पशुत्यभेदः ३ प्ररोही ४ गज-
पादपः ५ क्षयतरुः ६ चीरी ७ वनस्पतिः ८ ।
अस्य गुणाः । लघुत्वम् । स्वादुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । तुवरत्वम् । उष्णत्वम् । कटुपाकरसत्वम् ।
ग्राहित्वम् । विपपित्तकफासनाशित्वञ्च । इति
भावप्रकाशः ॥
स्यावरं, स्त्री, (तिष्ठति धनुषीति स्या + वरच् ।)
धनुर्गुणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स्यावरः, पुं, (तिष्ठतीति । स्या + वरच् । पर्वतः ।
इति शब्दरत्नावली त्रिकाण्डशेषश्च ॥
स्यावरः, त्रि, (तिष्ठतीति । स्या + “स्थेशभास-
पिमकसो वरच्” ३ । २ । १७५ । इति
वरच् ।) जङ्गमतरुः । अचलवन्तु । इत्यमरः ।
३ । १ । ७३ ॥ जङ्गमा गोमक्षिष्यादयः ततो-
ऽन्यो वृक्षादिः स्यावरः । इति भरतः ॥ * ॥
स च ब्रह्मणः सप्तमः सगोः पङ्क्तिविधयः । यथा,—
“सप्तमो मुख्यमर्गस्तु पद्विधस्तस्यपाञ्च यः ।
वनस्पत्यापभिलता त्वक्सारो वीरुधो द्रुमाः ॥”
तेषां लक्षणं यथा,—
“उत्स्रोतमस्तमः प्रायाः अन्तःस्यर्गा विग्रेषिणः ॥”
इति श्योभागवतम् ॥
“ये पुष्यं विन्दु फलन्ति ते वनस्पतयः । श्लेषधयः
फलपाकान्ताः । स्योः शारोहणापेक्षाः ।
त्वक्सारो विग्रेषादयः । लता एव काठिन्येन
शारोहणानपेक्षा वीरुधः । ये पुष्यैः फलन्ति ते
द्रुमाः । ऊङ्गं स्रोत आहारसञ्चारो येषां ते ।
तमः प्रायाः अत्यक्तचैतन्याः । अन्तःस्यर्गाः स्यर्ग-
मेव जानन्ति नान्यत्तदापि अन्तर्गव न बहिः ।
विग्रेषिणः अत्यवस्थितपरिणामाद्यनेकभेदवन्तः”
इति तट्टीकायां शोधरस्वामी ॥*॥ स्यावरधनं
सान्निध्यं तरेभ्यो न विक्रं तव्यम् । यथा,—
“स्यावरं धनमन्यस्मै स्थितं सान्निध्यवर्त्तिनि ।
योग्यं क्रंतेरि विक्रं तु न शक्तः स्यावराधिपः ॥
सान्निध्यवर्त्तिनां ज्ञातिः सवर्णा वा विग्रेष्यते ।
तयोरभावे सृष्टदा विक्रं त्रिच्छा गरीयमी ।
निर्णीतमूल्यं पश्येन स्यावरस्य क्रयोद्यमः ।
तन्मूल्यञ्चत् समोपस्था रतिं क्रंता न चापरः ॥
मूल्यं दातुमशक्तश्चेत् सम्यतो विक्रयेऽपि वा ।
सान्निध्यस्थस्तदान्यस्मै गृह्यौ शक्नोति विक्रये ॥
क्रोतश्चेत् स्यावरं देवि ! परोक्षे प्रतिवांसिनः ।
यवणादेव तन्मूल्यं दत्त्वान्नी प्राप्नुमर्हति ॥
क्रंता तत्र गृह्यारामान् विनिर्माति भुनक्ति वा
मूल्यं दत्त्वापिनाप्नोति स्यावरं सान्निध्यस्थितः ॥
इति महानिर्व्वाणतन्त्रे द्वादशोऽंशः ॥
स्यावरे विशेषो यथा, याज्ञवल्करः ।
माणमुक्ताप्रवालानां सर्व्वस्यैव पिता प्रभुः ।
स्यावरस्य तु सर्व्वस्य न पिता न पितामहः ॥”
अपि च ।
“स्यावरं हिपदश्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।
असम्भूय सृतान् सर्व्वान् न दानं न च विक्रयः ॥”

स्वावरः

किञ्च ।

“पितुः प्रसादात् भुज्यन्ते वस्त्राश्चाभरणानि च
स्वावरन्तु न भुञ्जीत प्रसादे सति पैठके ॥”
इति मिताक्षराधृतवचनमपि पितामहधन-
परम् । पित्रा च खोपार्जितं स्वावरं दत्तं
भुज्यत एव इति ॥

“स्वावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुष्या ॥”
इति स्वावरस्य केवलविक्रयप्रतिषेधात् विक्रये-
ऽपि कर्तव्ये सद्भिरस्यमुदकं दत्त्वा दानरूपेण
स्वावरविक्रय इति विज्ञानेश्वरः । वस्तुतस्तु स्वाव-
रविक्रयनिषेधोऽविभक्तस्वावरविषयः ॥*॥ पूर्व-
पुरुषार्जितनष्टोद्धारे विशेषयति मिताक्षरायाम् ।
“स्वावरं द्विपदश्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।
असम्भय सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः ॥”
अस्याप्यपवादमाह ।

“एकोऽपि स्वावरे कुर्यात् दानाधमनविक्रयम्
आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च विशेषतः ॥”
अनुपभोगे तु सर्वस्य क्रीतादेर्हानियंथा हृह-
स्यतिः ।

“संविभागप्रप्तं पितरं लब्ध्वा राजतः ।
स्वावरं मिद्धिमाप्नोति भुज्या हानिरुपेक्षया ॥*
सौदायिके सदा क्रीणाः स्वातन्त्र्यं परिकल्पितम्
विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्वावरं स्वपि ॥”
नारदः ।

“भर्ता प्रीतेन यद्दत्तं तस्मिन् नृतेऽपि तत्
सा यथा काममश्रीयात् दद्याद्वा स्वावरादृते ॥”
यमः ।

“अविभक्तं स्वावरं यत् सर्वेषामेव तद्भवेत् ।
विभक्तं स्वावरं प्राप्तं नान्योदर्यैः कदाचन ॥”
सर्वेषां सोदरासोदराणाम् । स्वावरातिरिक्तन्तु
विभक्ताविभक्तसोदराणामेवेत्यर्थतः मिद्धम् ।
तेषां तत्पण्डितादृत्वेन तस्मात्तदभोग्यपार्वण्यपि-
ण्डितादृत्वेन चाधिकारान् । इति दायतत्त्वम् ॥*
(अथातः स्वावरविषयविज्ञानीयमध्यापं व्याख्या-
स्यामः ।

“स्वावरश्चङ्गमश्चैव द्विविधं विषमस्यते ।
दशाधिष्ठानमाद्यन्तु द्वितीयं षोडशाश्रयम् ॥
मूलं पत्रं फलं गुणं त्वक् चौरं सार एव च ।
निर्यासो धातवश्चैव कन्दश्च दशमः स्मृतः ॥
तत्र क्रीतकाश्चमारगुञ्जासुवन्धुगंगरकरघाट-
वियुक्त्वाविजयानीत्यष्टौ मूलविषाणि । विष-
पतिक्काः लम्बावरदारुककरभ्र-महाकरभ्राणि
पञ्च पत्रविषाणि । कुमुदतीक्ष्णकाकरभ्रकहा-
करभ्रकर्काटकरणुकखद्योतकचर्मरीभगन्धा-
सर्पधातिनन्दनसारपाकानोति द्वादश फल-
विषाणि । वेतकादम्बवलीजकरभ्रमहाकर-
भ्राणि पञ्च पुष्पविषाणि । अम्बपाचककर्त्तरीय-
सौरीयकरघाटकरभ्रनन्दनवराटकानि सप्त-
त्वकसारनिर्यासविषाणि कुमुदघ्नोच्छुहोजाल-
क्षौथ्याणि त्रीणि क्षीरविषाणि । फेणाश्रमभ्र-
हरितालञ्च द्वे धातुविषे । कालकूटवल्गनाभ-
सर्पपकपासककईमकवैराटकमुस्तकशुद्धीविष-

स्वावरः

प्रपौष्टरिक्तमूलकहलाहलमहाविषकर्काटका-
नोति त्रयोदश कन्दविषाणि । इत्थेवं पञ्च-
पञ्चाशत् स्वावरविषाणि भवन्ति ॥
चत्वारि वल्गनाभाणि मुस्तके द्वे प्रकीर्तिते ।
षट् चैव सर्षपाख्याः शेषाख्ये कौकमेव तु ॥
उद्देष्टनं मूलविषैः प्रलापो मोह एव च ।
जम्बाहोहृष्टनश्वासा श्लेष्माः पञ्चविषेण तु ॥
मुष्कशोफः फलविषेर्होहोऽहोऽहोऽहो एव च ।
भवेत् पुष्पविषैर्होहोऽहोऽहो एव च ॥
त्वकसारनिर्यासविषैरुपयुक्तं भवन्ति हि ।
आस्यदीर्गम्बपाश्च शिरोरुक्कफसंज्ञवाः ॥
फेणागमः क्षीरविषे विड् भेदो जिम्बजिह्वता ।
हृत्वीडनं धातुविषैर्मुष्का दाहश्च तालुनि ॥
प्रायेण कालघातौनि विषाख्ये तानि निर्द्दिशेत्
कन्दजानि तु तीक्ष्णानि तेषां वक्ष्यामि विस्तरम्
स्वर्गाज्ञानं कालकूटे वेपथुः स्तम्भ एव च ।
श्रीवास्तभो वल्गनाभे पोतविषमूत्रनत्रता ॥
सर्षपे वातवेगुल्लमानाहो ग्रन्थिजन्म च ।
श्रीवा दीर्घम्बवाकसङ्गी पालकेऽनुमताविह ॥
प्रसेकः कर्हमाख्ये तु विड् भेदो नेत्रपीतता ।
वैराटकेनाङ्गदुःखं शिरोरोगश्च जायते ॥
गात्रस्तम्भो वेपथुश्च जायते मुस्तकेन तु ।
शुद्धीविषेणाङ्गसाददाहोदरविह्वलयः ॥
पुण्डरीकेण रक्तत्वमन्त्रोद्दृष्टिस्थोदरे ।
वेपथुः मूलकैश्चिद्द्विक्काशोफप्रमुदताः ॥
चिरंशोच्छसिति श्यावो नरो ह्यालहलेन वै ।
महाविषेण हृदये ग्रन्थिशूलोद्गमौ भृशम् ॥
कर्काटेनीत्यतल्लुङ्गं हसन् दन्तान् दशत्यपि ।
कन्दजान्यु ग्रवीर्याणि प्रयुक्तानि त्रयोदश ॥
सर्व्याणि कुण्डलैर्ज्ञानान्ये तानि दशभिर्गुणैः ।
रुज्जमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाशु व्यापयि च ॥
विकाशि विशदश्चैव लक्ष्मपाकि च तत स्मृतम्
तद्रीत्यात् कोपयेद्वायुमौष्णात् पित्तं सशीणि-

तम् ॥
मानसं मोहयेत्तै र्ण्यदाङ्गवन्धान् क्लिन्त्यपि ।
शरीरावयवान् सौक्ष्मात् प्रविशेद्विकरोति च ॥
आशुत्वादाशु तद्वन्ति व्यायात् प्रकृतिं भजेत् ।
क्षपयेच्च विकाशित्वाहोषान् धातुमलानपि ॥
धैर्यादादतिरिच्येत् दुर्धिकाक्षश्च लाघवात् ।
दुर्जरश्चाविपाकित्वात्तस्मात् क्लेशयते चिरम् ॥
स्वावरं जङ्गमं यच्च क्लृप्तं चापि यत्नितम् ।
सद्यो व्यापादयेत्तत्तु च यं दशगुणान्वितम् ॥

यत् स्वावरं जङ्गमक्लृप्तं वा
देहादशेषं यदनिर्गतं तत् ।
जीर्णं विषघ्नीषधिभिर्हृतं वा
दावर्गिन्वातातपशोषितं वा ॥
स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं
विषं हि दूषीविषतामुपैति ।
वीर्यास्वभावात् निपातयेत्तत्
कफाहतं वर्षणानुबन्धि ॥
तेनाहृतो भिन्नपरोषवर्षो
विगन्धवैरससुहः पिपासी ।

स्वावरः

मूर्च्छन् वमन् गद्गदाग्विषयो
भवेच्च दूषोदरलिङ्गसुष्टः ॥

चामाश्रयस्ये कफवातरोगी
पिताश्रयस्येऽनिलपित्तरोगी ।
भवेत्तरो ध्वस्तशिरोरुहाहो
विलूनपञ्चस्तु यथा विहङ्गः ॥
स्थितं रसादिर्ध्वज वा यथोक्तान्
करोति धातुप्रभवान् विकारान् ।
कोपश्च शीतानीलदुर्द्दिनेषु
यात्याशु पूर्वम् शृणु तत्र रूपम् ॥
निद्रा गुरुत्वञ्च विजृम्भञ्च
विश्लेषहर्षावथवाङ्गमहः ।

ततः करोत्यवमदाविपाका-
वरोचकं मण्डलकोठमोहान् ॥
धातुक्षयं पादकराख्यशोफं
दकोदरं छर्द्दिमथातिसारम् ।
वैवर्ण्यमूर्च्छाविषमज्वरान् वा
कुर्यात् प्रहृष्टां प्रवलां तृषां वा ।
उन्मादमन्यजनयेत्तथाऽन्य-
दानाहमन्यत् क्षपयेच्च शुक्रम् ।
गात्रयमन्यजनयेच्च कुष्ठं

तांस्तान् विकारांश्च बहुप्रकारान् ॥
दूषितं देशकालात्तदिवस्त्रैरभिषण्यः ।
यन्माहृषयते धातून् तस्माद्दूषीविषं स्मृतम् ॥
स्वावरस्योपयुक्तस्य वेगे तु प्रथमे नृणाम् ।
श्यावा जिह्वा भवेत् स्तम्भा मूर्च्छाश्वासश्च जायते
द्वितीये वेपथुः स्वदो दाहः कण्डूकृजस्तथा ।
विषमामाश्रयप्राप्तं कृते हृदि वेदनान् ॥
तालुशोषं तृतीये तु शूलं चामाश्रये भृशम् ।
दुर्ध्वर्णं हृदि शूने जायते चाख्य लोचने ॥
पक्षाश्रयगतं तोदो द्विक्काकासोऽन्धकृजन्म ।
चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥
कफप्रसेको वैवर्ण्यं पञ्चभेदश्च पञ्चमे ।
सर्वदोषप्रकोपश्च पक्षाधाने च वेदना ॥
षष्ठे प्रज्ञाप्रणाशश्च भृशं वाप्यतिसार्थते ।
स्कन्धपृष्ठकटोभङ्गः सन्निरोधश्च सप्तमे ॥
प्रथमे विषवेगे तु वान्तं शीताम्बुसेवितम् ।
अगदं मधुसपिंथीं पाययेत् समायुतम् ॥
द्वितीये पूर्ववह्नात् पाययेत्तु विरेचनम् ।
तृतीयेऽगदपानन्तु हितं नख्यं तथाऽन्नम् ॥
चतुर्थे चो हंसमिश्रं पाययेत्तागदं भिषक् ।
पञ्चमे क्षौद्रमधुककाशयुक्तं प्रदापयेत् ॥
षष्ठेऽतिसारवन्तिहरवपौडश्च सप्तमे ।
मूर्च्छिं काकपदं हत्वा साष्ट्र्यापि शितं क्षिपेत्
वेगान्तरे त्वन्यतमे कृते कर्मणि शीतलाम् ।
यवागुं सघृतक्षौद्रमिश्रं दद्याद्द्विचक्षणः ॥
कोषातक्योऽग्निः पाठासूक्ष्मवह्नामृताभयाः ।
शिरोषः किण्विहीश्लुगिर्ग्याहा रजनौदयम् ॥
पुनर्णवे हरिणुश्च त्रिकटुः सारिवे बला ।
एषां यवागुंनिक्काथे कृता इन्ति विषहयम् ॥
मधुकं तगरं कुष्ठं भद्रदाह हरिचणः ।
पुन्नागकैलबालूनि नागपुष्पोत्पलसं सितम् ॥

स्थिकः

विदुषं चन्दनं पत्रं प्रियङ्गुं ध्यामकं तथा ।
इन्द्रिं हे इन्द्रो च सारिवे च स्थिरासदा ॥
कल्केरेषां हृतं सिद्धमज्यमिति विन्दुतम् ।
विषाधि हन्ति सर्वाधि शीघ्रमेवाजितं क्वचित् ॥
दूषीविषाणं सुखिमूर्च्छाधमश्च शोधितम् ।
पायथेतागदं निवृत्तमिदं दूषीविषापहम् ॥
पिप्यन्तो ध्यामकं मांसौ सावरः परिपेक्षवम् ।
सुवर्षिका ससृष्टैला तोयं कनकगौरिकम् ॥
शौद्रयुक्तोऽगदो शेष दूषीविषमपोहति ।
एष नाम्ना विषारिस्तु न चान्यत्रापि वार्यते ॥
ज्वरे दाहे च हिजायामानाहे शुक्रसंशये ।
शोफोऽतिसारि मूर्च्छायां हृद्रोगे जठरेऽपि वा ॥
उन्मादे वेपथी चैव ये चान्ये स्युरूपद्रवाः ।
यथासं तेषु कुर्वीत विषन्ने रौपधैः क्रियाम् ॥
साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं संवत्सरोत्थितम् ।
दूषीविषमसाध्यन्तु क्षौणस्याहितसेविनः ॥”

इति सुश्रुते कल्पस्थाने २ अध्यायः ॥

स्थावरदि, क्ली, (स्थावरं चादिः कारणं यस्य)।
वस्त्रनाभविषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थाविरं, क्ली, (स्थविरस्य भावः कर्म वा । स्थाविरं
+ “हायनान्तयुवादिभ्योऽण्” ५ । १ । १३० ।
इत्यण् ।) स्थाविरत्वम् । इत्यमरः ।

२ । ३ । ४० ॥ (यथा, महाभारते । २ । १८८ । ३ ।
“गार्हस्थ्येऽथवा वास्ये यौवने स्थाविरैऽपि वा ।
यथाफलं समन्नाति तथा त्वं कथयस्व मे ॥”)

तसु सप्ततिवर्षात् परम् यथा,—
“था षोडशाब्देवालस्यारुणस्तत उच्यते ।
इषः स्यात् सप्ततैर्द्वि वर्षीयान् नवतैः परम् ॥”

इति भरतधृतस्मृतिवचनम् ॥

स्थासकः, पुं, चार्थिकम् । इत्यमरः । २ । १ । १२२ ॥
जलादेव्युद्दम् । इति मेदिनी ॥

स्थासु, क्ली, शरीरबलम् । छाधातोः सुप्रत्ययेन
निष्पन्नम् । इति केचित् ॥

स्थासुः, त्रि, (तिष्ठतीति । स्था + “क्लाजिस्थश्च
क्लुः” ३ । २ । १३८ । इति क्लुः ।) स्थिरतरः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ७३ ॥ (यथा, भट्टिः । २ । ४७ ।

“हिरस्मयो शाललतेव जङ्गमा
न्यु ता दिवः स्थासु रिवाधिरप्रभा ।
शशाङ्कान्तेरधिदेवताकृतिः
सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥”)

शश्वतः । इति भरतः ॥ (यथा, किराते । २ । १८ ।
“अभिमानधनस्य गत्यै-
रसुभिः स्थासु यशश्चिषीषतः ।
चचिरांशुविलासचञ्चला
ननु लक्ष्मीः फलमानुसङ्गिकम् ॥”

स्थावरः । इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधर-
स्वामे । २ । ६ । ४० ॥ (यथा, मनुः । १ । ५६ ।
“यदाणुमात्रिको भूत्वा बीजं स्थासु चरिषु च
समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्तिं विसृजति ॥”

स्थिकः, पुं, कटिप्रोषः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“कटिप्रोषः कटिप्रोषः पुलः स्थिकः स्थियां
स्थिका ॥”

स्थिरः

स्थितः, चि, (स्था + क्तः ।) प्रतिज्ञातवान् ।
(यथा, हरिवंशे । २५५ । ८५ ।
“पक्षीन्द्रवचनं श्रुत्वा दानवेन्द्रोऽब्रवीदिदम् ।
स्थितोऽस्मि समये तस्य चनन्तस्य महात्मनः ॥”)

जङ्गुः । निबलः । इति मेदिनी ॥ (वर्तमानः ।
गतिनिवृत्तिविशिष्टः । यथा, रघुः । २ । ६ ।
“स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां
निषेदुषीमासनवन्धुधोरः ।
जलाभिलाषो जलमादधानां
ह्ययिव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥” ॥

क्ली, स्था + भावे क्तः । अवस्थानम् । कुल-
मर्यादा । यथा, रामायणे । २ । ३८ । २४ ।
“साध्वीनान्तु स्थितानान्तु शौले सत्ये श्रुते स्थिते
स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते ॥”)

स्थितपक्षः, त्रि, (स्थिता प्रतिष्ठिता आत्मा-
नात्मविवेकजा प्रज्ञा यस्य ।) मनोगतसर्व-
वासनारहितः । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् २ ।
५५—५६ ।

“प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ ! मनो-
गतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥
दुःखेषु हिममनाः सुखेषु विगतस्मदः ।
वोतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥”

स्थितप्रेमा, [न] पुं, (स्थितं प्रेम यस्य ।) स्थिर-
तरबन्धुः । इति केचित् ॥

स्थितिः, स्त्री, (स्था + क्तान् ।) न्याय्यपथस्थितिः ।
तत्पर्यायः । संख्या २ मर्यादा ३ धारणा ४ ।
इति क्षत्रियवर्गं अमरः । २ । ८ । २६ ॥
संस्थितिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
कुमारे । १ । १८ ।

“स मानसो मेरुसखः पितृणां
कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिन्नः ।
मेनां मुनीनामपि माननीया-
मात्मानुरूपां विधिनोपयमे ॥”)

अवस्थानम् । तत्पर्यायः । आस्यार २ आसना ३ ।
इति सङ्कीर्णवर्गं अमरः । ३ । २ । २१ ॥
(यथा, रघुः । १ । ८८ ।
“प्रस्थितायां प्रतिष्ठे थाः स्थितायां स्थिति-
माचरेः ॥”)

सोमा । इति मेदिनी ॥ * ॥ (नियमः । यथा,
महाभारते । ३ । १३१ । २० ।
“श्येनः कपोतान्तीति स्थितरेषा समातनी ।
मा राजन् सारमज्ञात्वा कदलोक्तन्वमासजः ॥”)

द्रव्यविशेषे स्थितिनिषेधो यथा,—
“नास्थिभस्मकपालानि न केशान् वा कथञ्चना
तुषाङ्कारकविष्ठानामधितिष्ठेत् कदाचन ॥
इति कौर्म्ये उपविभाग । १६ । ७८ ॥

स्थिरः, पुं, (तिष्ठतीति । स्था + “अजिराशिशि-
रिति । उणा० १ । ५४ । इति किरच्प्रत्ययेन
साधुः ।) देवः । प्रवृत्तः । कार्तिकेयः । इषः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ शनिः । मोक्षः । इति
मेदिनी ॥ चनद्वान् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थिरजी

धवहचः । इति भावप्रकाशः ॥ उपसिंहहृदिक-
कुम्भराशयः । यथा,—
क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
शोभोऽथ युग्मं विषमः समश्च ।
चरस्थिरहात्मकनामधेया
मेषादयोऽसौ क्रमशः प्रदिष्टाः ॥
इति ज्योतिष्सास्वम् ॥

तत्र जातफलं यथा,—
“चस्थिरविभूतिमिचं चलमटमं स्वस्थितनियम-
मपि चरभे ।
स्थिरमे तद्विपरीतं चेमान्वितं दीर्घसूत्रश्च ॥
द्विशरीरे त्यागयुक्तं कृतदुमुत्साहिनं विविध-
चेष्टम् ॥”

इति दीपिका ॥ * ॥

स्थिरवस्तुनि यथा । युष्ते प्रधानभटः १ साध्वी २
धर्मः ३ अधर्मः ४ सम्मनः ५ । अस्थिरवस्तुनि
यथा । अबला १ दोला २ अपाङ्गः ३ यौवनम् ४
दुर्जनः ५ स्वामिप्रसादः ६ हस्तिकर्णः ७
स्वर्णम् ८ मत्स्यः ९ कपिः १० श्वीः ११ । इति
कविकल्पलता ॥

स्थिरः, त्रि, (स्था + किरच् । कठिनः । निबलः ।
इति धरणिः ॥ यथा,—
“अब्रह्मच्छाया खलैः प्रीतिः परनारीषु
सङ्गतिः ॥
पञ्चैते अस्थिरा भावा यौवनानि धनानि च ॥
अस्थोरं जीवितं लोकं अस्थिरं धनयौवनम् ।
अस्थिरं पुत्रदारायं धर्मः कीर्त्तियशः स्थिरम् ॥”
इति गारुडे । ११५ । २५—२६ ॥

स्थिरगन्धः, पुं, (स्थिरो गन्धो यस्य ।) चम्पकहृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चिरस्थायिसौरभयुक्तं चि ॥
स्थिरगन्धा, स्त्री, (स्थिरो गन्धो यस्याः ।) पाटला ।
केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थिरचक्रः, पुं, (स्थिरं चक्रं यस्य ।) जिनविशेषः ।
तत्पर्यायः । मञ्जुश्रीः २ ज्ञानदर्पणः ३ मञ्जु-
भद्रः ४ मञ्जुघोषः ५ कुमारः ६ अष्टारचक्रवान् ७
वज्रधरः ८ प्रज्ञाकायः ९ वादिराट् १० मोक्षो-
त्पली ११ महाराजः १२ नीलः १३ शार्ङ्ग-
वाहनः १४ धियाम्यतिः १५ पूर्वजिनः १६
खड्गो १७ दण्डो १८ विभूषणः १९ बाल-
व्रतः २० पञ्चचौरः २१ सिंहकेलिः २२ शिखा-
धरः २३ वागीश्वरः २४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्थिरच्छदः, पुं, (स्थिराच्छदा यस्य ।) भूर्जपत्रः ।
इति रत्नमाला ॥

स्थिरच्छायाः, पुं, (स्थिरा निबला च्छाया यस्य ।)
वृक्षमात्रम् । इति शब्दमाला ॥ छायातरुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (निबलच्छायायुक्ते, चि ।
यथा, महानिर्वाणे । १ । ३ ।
“स्थिरच्छायदुर्मच्छायाच्छादिते स्निग्धमञ्जुले ॥”)

स्थिरजङ्गः, पुं, (स्थिरा जिङ्गा यस्य ।) मत्स्यः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

स्थिरजीविता, स्त्री, (स्थिरं बहुकालस्थायि जीवितं
यस्याः ।) शास्त्रसिद्धिः । इति शब्दमाला ॥

स्थिरा

स्थिरतरः, त्रि, (अयमनयोरतिशयेन स्थिरः । स्थिर + तरप् ।) अतिशयस्थिरः । तत्पर्यायः ।
 स्थानुः, २ स्थीयान् ३ । इत्यमरः । ३।१।७३ ॥
 दृढतरः, ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्थेयः, ५ ।
 अतिस्थिरः, ६ स्थेयः, ७ । इति हेमचन्द्रः ॥
 स्थिरदंष्ट्रः, पुं, (स्थिरा दंष्ट्रा यस्य ।) भुजङ्गः ।
 वराहाकृतिविष्णुः इति मेदिनी ॥ ध्वनिः ।
 इत्यजयः ॥
 स्थिरपत्रः, पुं, (स्थिराणि पत्राणि यस्य ।)
 हिमालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थिरपुष्पः, पुं, (स्थिराणि पुष्पाणि यस्य ।) चम्पक-
 वृक्षः । वकुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थिरपुष्पी, [न्] पुं, (स्थिरपुष्पमस्यास्तीति ।
 इनिः ।) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थिरफला, स्त्री, (स्थिरं फलं यस्याः ।)
 कुष्माण्डी । इति केचित् ॥
 स्थिरमतिः, स्त्री, (स्थिरा मतिः ।) निचला
 बुद्धिः । यथा,—
 “स्थिरमतिं समतिं कमनीयतां
 कुशलतां हि नृणामुपभोगिताम् ।
 हृष्यगतीं हिमगुर्भं गमादिशित्
 सुकृतिनः कृतिनश्च सुखान्यपि ॥”
 इति कोष्ठोपदीपः ॥
 तद्वयुक्ते, त्रि । स्थिरा मतिर्यस्येति बहुव्रीहि-
 समामः ॥
 स्थिरयोनिः, पुं, (स्थिरा योनिरुत्पत्तिर्यस्य ।)
 छायातरुः । इति भृशप्रयोगः ॥
 स्थिरयौवनः, पुं, (स्थिरं यौवनं यस्य ।) विद्या-
 धरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (स्थिरं यौवन-
 मिति । निचलयौवनं, स्त्री । यथा, माकण्डेयि
 ६० । ३ ।
 “तस्य ते वै फलरसं पिबन्तः पुरुषाः सदा ।
 स्थिरयौवनसम्पन्नाः स्त्रियश्चोत्पलगन्धिकाः ॥”)
 चिरस्थायितरुणावस्थे, त्रि ॥ (यथा, विष्णु-
 पुराणे । १२१ । ६२ ।
 “सत्वभामोत्तमा स्त्रीणां सुभगा स्थिरयौवना ।
 जरां न यास्यति बधूयां वत्त्वं कृष्ण मानुषः ॥”)
 स्थिररङ्गा, स्त्री, (स्थिरो रङ्गो रागो यस्याः ।)
 नौलो । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थिररागा, स्त्री, (स्थिरो रागो यस्याः ।) दारु-
 हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थिरश्रीः, त्रि, स्थिरा श्रालक्ष्मोर्यस्य । स्थिर-
 लक्ष्मोकः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे मत्स्यपुराणम् ।
 “स्थिरोपायो हि पुरुषः स्थिरश्रीश्च जायते ।
 रक्षितुं नैव शक्नोति चपलश्चपलां श्रियम् ॥”
 स्थिरसाधनकः, पुं, (स्थिरं साधयतीति । साधि +
 क्तः । ततः कन् ।) सिन्दुवारवृक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 स्थिरसारः, पुं, (स्थिरः सारो यस्य ।) शाक-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थिरा, स्त्री, (स्था + किरच् । टाप् ।) पृथिवी ।
 शाकपर्णी । इत्यमरः । २।१।२ । २।४।११५ ॥

स्थूलं

काकोली । इति जटाधरः ॥ शास्त्रलिह्वः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्थैर्ययुक्ता स्त्री च ॥
 स्थिराङ्घ्रिपः, पुं, (स्थिरः अङ्घ्रिपः वृक्षः ।)
 हिमालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थिरायुः, [स्] पुं, (स्थिरं आयुर्यस्य ।) शास्त्रलि-
 वृक्षः । इत्यमरः । २।४।४६ ॥ चिरजोविनि, त्रि ॥
 स्थुड, शि इत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदा०-कुटा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यादिः ।
 गि, स्थुडति अस्थुडोत् तुस्थोड् । इत्यां वरणे ।
 इति दुर्गादासः ॥
 स्थूरी, [न्] पुं, स्थूरी । इत्यमरटीकायां राय-
 मुकुटः ॥
 स्थूणा, स्त्री, (तिष्ठतीति । स्था + “राक्षामास्त्रा-
 स्थूणाबीणाः” उणा० ३ । १५ । इति नप्रत्य-
 येन साधुः ।) गृहस्तम्भः । कुंटो इति भाषा ॥
 (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १७२ ।
 “हृषोऽन्वः पतिरेप मञ्चकगतः स्थूणावशेषं गृह-
 कालोऽभ्यर्णजलागमः कुशलिनी वल्गस्य
 वार्त्तापि नो ।
 यद्वात् सञ्चिततैलविन्दुघटिका भग्नेति पथ्या
 कुला
 दृष्ट्वा गभेभरालसां निजबधूं श्वयुश्चिरं
 रोदिति ॥”)
 शूर्मी । लौहप्रतिमा । इत्यमरः । ३ । ३।५० ॥
 स्थूमः, पुं, दौमिः । चन्द्रः । इति केचित् ॥
 स्थूरः, पुं, (तिष्ठतीति । स्था + “स्थः किञ्च ।”
 उणा० ५ । ४ । इति उरन् ।) वृषः । इति
 संक्षिप्तसागोणादिवृत्तिः । मनुष्यः । इति
 मिडान्तकौमुदी ॥
 स्थूरी, [न्] पुं, सादृश्येन स्थूरो हृषोऽस्यास्तीति ।
 इनिः ।) खरवृषभवत् पृष्ठेन भारवाहकोऽश्वः ।
 वृष्टेन वर्हति पृष्ठस्थमपि बाह्यमुपचारात् पृष्ठ-
 तद्वहति वा पृष्ठः ढधे काटिति यः स्थूल्यते
 संव्रियते पृष्ठमनया स्थूरा । स्थूल त् क ङ
 हं हण्णं सेमक्तात् सरोरिति अः निपातनात्
 लस्य रत्वं स्थूरा पर्ययणं तस्या इटमिति ण्यं
 स्थूरी पृष्ठारोपितभारादिकं तदस्थस्येति इनि
 स्थूरी स्थूरी च स्थूरीति स्वामी । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥
 स्थूल, त् क ङ हं हण्णं । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तचुरा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) दोर्घो
 ङ, अतुस्थूलत् । हं हण्णं वृद्धिः । इति दुर्गादासः
 स्थूलं, त्रि, (स्थूलयतीति । स्थूल + अच् ।) उप-
 चितावयवम् । मोटा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 पौनम् २ पौवम् ३ पौवरम् ४ । यथा, कुमारे ।
 २ । ११ ।
 “द्रवः सङ्घातकठिनः स्थूलः सूक्ष्मो लघुर्गुरुः ।
 व्यक्तो व्यक्तोतरसासि प्राकास्यं ते विभूतिषु ॥”)
 जडः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०३ ॥ (यथा,
 महाभारते । १२ । ३०५ । १६ ।
 न यः संसत्सुः कथयेत् प्रत्यर्थं स्थूलबुद्धिमान् ।
 स कथं मन्दविज्ञानो प्रत्यं वक्ष्यति निर्णयात् ॥”)

स्थूलको

स्थूलं, स्त्री, (स्थूल + अच् ।) वृटम् । समूहः ।
 इति मेदिनी ॥
 स्थूलः, पुं, (स्थूलत् क ङ हं हण्णं + अच् ।) पनसः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः । इति महा-
 भारतम् । १३ । १४८ । १०३ ॥ कन्दविशेषः ।
 रत्नलग्नः । इति, केचित् ॥ यथा, सुश्रुते ।
 १ । ४६ । “स्थूलशूरणमाणकप्रभृतयः कन्दा
 ईपल्लवायाः कटुका रुचा विटशिनो गुरवः
 कफघातलाः पित्तहराश्च ।
 .माणकं स्वाद् शीतञ्च गुरु चापि प्रकीर्तितम् ।
 स्थूलकन्दस्तु नात्युष्णः शूरणो गुदकीलहा ॥”)
 स्थूलकः, पुं, (स्थूल एव । कन् ।) वृणविशेषः ।
 उलु इति भाषा । यथा, रत्नमालायाम् ।
 “सूच्यः स्थूलको दर्भो जूर्णाव्यस्य स्वरच्छदः ॥”
 स्थूलकः, त्रि, (स्थूल + स्वार्थे कन् ।) यद्वा, स्थूल-
 प्रकार इति । “स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्”
 ५ । ४।३ । इति कन् ।) स्थूलः । स्थूलशब्दात्
 स्वार्थे कप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 स्थूलकङ्कः, पुं, (स्थूलः कङ्कः ।) वरकधान्यम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थूलकणा, स्त्री, (स्थूला कणा यस्याः ।) स्थूल-
 जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थूलकण्टकः, पुं, (स्थूलाः कण्टका यस्य ।) जाल-
 वल्कुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थूलकण्टकिका, स्त्री, (स्थूलाः कण्टका यस्याः ।
 ततः कापि अत इत्वम् ।) शास्त्रलिह्वः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 स्थूलकण्टा, स्त्री, (स्थूलः कण्टो यस्याः ।) बृहती ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थूलकन्दः, पुं, स्थूलः कन्दः ।) रत्नलग्नः ।
 (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
 “स्थूलकन्दस्तु नात्युष्णः शूरणो गुदकीलहा ॥”)
 शूरणः । इति कन्दः । माणकन्दः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 स्थूलकाष्ठक, [ह] पुं, (स्थूलकाष्ठं दहतीति ।
 दह + क्तिप् । स्थूलकाष्ठस्य धक् इति वा ।)
 बृहत्काष्ठान्निः । तत्पर्यायः । स्कन्धानलः २ ।
 इति जटाधरः ॥
 स्थूलकाष्ठान्निः, पुं, (स्थूलकाष्ठस्य अग्निः ।) बृहत्-
 काष्ठानलः । तत्पर्यायः । स्कन्धान्निः २ । इति
 हारावली ॥
 स्थूलचेडः, पुं, । (स्थूलः चेडः ।) बाणः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 स्थूलचक्षुः, पुं, (स्थूला चक्षुरिव शिखा यस्य ।)
 महाचक्षुःशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थूलचापः, पुं, (स्थूलचापः ।) तूलपरिष्कारार्थ-
 धनुः । इति शब्दरत्नावली ॥ तूलचाप इति
 साधुपाठः ॥
 स्थूलजीरकः, पुं, (स्थूलो जीरकः ।) जीरकभेदः ।
 कालजिरा इति वङ्गभाषा । मगरेशा इति
 कलीञ्जी इति च हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः ।
 दिव्या २ उपकुञ्चिका ३ कासा ४ पृष्ठी ५

स्थूलपु

स्थूलकथा ६ पृथुः ७ मनोज्ञा ८ जारणी ९ जीर्वा १० तद्वयः ११ सुषुवी १२ कारवी १३ पृथ्वीका १४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातगुल्मामदोषक्षोभाधान-जन्तुनाशित्वम् । जीर्णत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ त्रिविधजौरकनामगुणाः । “जौरको जरणोऽजाजौ कणा स्याद्दीघजौरकः कणजौरः सुगन्धश्च तथेवाहारशोधनः ॥ कणाजाजौ तु उपवो कालिका चोपकालिका पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः कणापकुक्षिका । उपकुक्षी च कुक्षी च बृहज्जौरक इत्यपि ॥ जौरकत्रितयं रूक्षं कटुकं दीपनं लघु । संघ्राहि पित्तसं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिक्तम् ॥ क्वरघ्नं पाचनं बल्यं हृद्यं रुच्यं कफापहम् । चक्षुष्यं पवनाधानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृत् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

स्थूलतालः, पुं, (स्थूलतालः ।) द्विन्तालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलत्वचा, स्त्री, (स्थूला त्वक् यस्याः ।) काश्मरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलदण्डः, पुं, स्थूलो दण्डो यस्य । देवनलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलदर्भः, पुं, (स्थूलो दर्भो यस्य ।) मुञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलदला, स्त्री, (स्थूलं दलं यस्याः ।) गृहकन्या । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलनालः, पुं, (स्थूलो नालः देवनलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलनासः, पुं, (स्थूला नासा यस्य ।) सूकरः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्थूलनासिकः, पुं, (स्थूला नामिका यस्य । “अज्रासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥” ५।४ । ११८ । इत्यत्र स्थूलवर्जनात् न नसादेशः ।) सूकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पीननासायुक्ते, चि ॥

स्थूलपटः, त्रि, (स्थूलः पटो यस्य ।) पौवरवस्त्रयुक्तः । यथा,—

“ऋखट्टहाः स्थूलपटा यवगोधूमशालिनः । प्रलयोऽपि न सौदन्ति यदि कन्या न विद्यते ॥” इति पुराणम् ॥

(स्थूलवस्त्रे, पुं ली ॥)

स्थूलपटः, पुं, स्थूलः पटः कौषेय इव ।) कार्पासः । इति शब्दरत्नावली ॥

स्थूलपट्टाकः, (पुं, स्थूलपट्टं कार्पासं अकति प्राप्नोति कारणत्वेनेति । अक गतौ + अण् ।) स्थूलवस्त्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

स्थूलपादः, पुं, (स्थूलः पादो यस्य ।) हस्ती । इति शब्दमाला ॥ श्लोपदी च ॥

स्थूलपुष्पः, पुं, (स्थूलं पुष्पमस्य ।) वकटुञ्जः । इति रत्नमाला ॥ भ्रष्टरूपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलपुष्पा, स्त्री, (स्थूलं पुष्पं यस्याः ।) पर्वतजातापराजिता । इति रत्नमाला ॥

४५१

स्थूलशा

स्थूलपुष्पी, स्त्री, (स्थूलं पुष्पं यस्याः ।) डीर्घ ।) यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलफलः, (स्थूलं फलं यस्य ।) शास्त्रलिखितः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलफला, स्त्री, (स्थूलं फलं यस्याः ।) शणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलभद्रः, पुं, (स्थूलं प्रचुरमित्यर्थः भद्रं शणं यस्य ।) श्रुतकवलिनामजैनभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्थूलभूतः, स्त्री, (स्थूलं भूतम् ।) पञ्चोक्तताकाशादिभूतम् । इति वेदान्तसारः ॥

स्थूलमरिचं, स्त्री, (स्थूलं मरिचम् ।) ककूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलमूलं, स्त्री, (स्थूलं मूलमस्य ।) चाणक्यमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूललक्षः, त्रि, (स्थूलं प्रचुरं लक्षयति दानार्थमिति । लक्ष + अण् ।) बहुप्रदः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । ३।१।६ ॥ (यथा, याज्ञवल्करः । १।३०८ ।

“मङ्गोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धमेवकः । विनोतः सत्त्वसम्पन्नः कुलोतः सत्यवाक् शुचिः ॥”) इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलनक्षः, त्रि, (स्थूलं प्रचुरं वस्तु लक्ष्यमस्य ।) बहुप्रदः । इत्यमरः । ३।१।६ ॥ (यथा, महाभारते । ३।४५।११ ।

“अकल्पनो मानयिता स्थूलनक्षः प्रियंवदः । सुहृदस्यान्नपानेन विविधनाभिवर्षति ॥”) इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलवर्त्मकत्, पुं, (स्थूलस्य वर्त्मनः कृत् कारकः ।) ब्राह्मणयष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्थूलवल्कलः, पुं, (स्थूलं वल्कलं यस्य ।) रत्नलोभः । इति जटाधरः ॥

स्थूलवृक्षफलः, पुं, (स्थूलं वृक्षफलं यस्य ।) स्निग्धपिण्डोत्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलवेदेही, स्त्री, (स्थूला वेदेही विदेहभवा च ।) गर्जापपली । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलशरः, पुं, (स्थूलः शरः ।) शरविशेषः । मोटा शर इति भाषा । तत्पर्यायः । महाशरः २ स्थूलशायकः ३ हस्तुरकः ४ चुरपचः ५ बहुमूलः ६ दीर्घमूलकः ७ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । सुतिक्तत्वम् । कोष्णत्वम् । कफभ्रान्तिमदापहरत्वम् । बलवैर्यकारित्वम् । निव्यं सेवितश्चेत् किञ्चिदातकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलशाटकः, पुं, (स्थूलः शाटकः ।) पीनवस्त्रम् । मोटा कापड इति भाषा । तत्पर्यायः । वराशिः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११६ ॥ वरासिः ३ । इति जटाधरः ॥

स्थूलशाटका, स्त्री, स्थूलवस्त्रम् । इत्यमरटीका । २ । ६ । ११६ ॥

स्थूलशाटिका, स्त्री, (स्थूला शाटिका ।) स्थूलवस्त्रम् । इत्यमरटीका । २ । ६ । ११६ ॥

स्थूलशाटिः, पुं, (स्थूलः शाटिः ।) वराशिः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्थूलेला

स्थूलशालिः, पुं, (स्थूलः शालिः ।) शालिधान्यभेदः । तत्पर्यायः । महाशालिः २ स्थूलाङ्गः ३ स्थूलतण्डुलः ४ । अस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तशमनत्वम् । जीर्णञ्जर-दाह-जठररुजा-श्रीघ्न-शमनत्वम् । शिशूनां यूनां जरतां च हितकरत्वम् । सदा सेवनेनानलबलवैर्यकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलशिरः, [म्] स्त्री, (स्थूलं शिरः ।) बृहन्मस्तकम् । (स्थूलं शिरो यस्य ।) मुनिविशेषः ॥ यथा, महाभारते । २।४।११ ।

“वको दाल्भ्यः स्थूलशिराः कण्ठैपायनः शुक्रः ॥”) इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलश्रीर्षिका, स्त्री, शरीरापेक्षया स्थूलं श्रीर्षमस्याः स्थूलश्रीर्षा स्वार्थं के स्थूलश्रीर्षिका ॥ सुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तके, त्रि ॥

स्थूलश्रीर्षा, स्त्री, (स्थूलं श्रीर्षं यस्य ।) सुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तके, त्रि ॥

स्थूलश्रीर्षा, स्त्री, (स्थूलं श्रीर्षं यस्य ।) सुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तके, त्रि ॥

स्थूलश्रीर्षा, स्त्री, (स्थूलं श्रीर्षं यस्य ।) सुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तके, त्रि ॥

स्थूलश्रीर्षा, स्त्री, (स्थूलं श्रीर्षं यस्य ।) सुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तके, त्रि ॥

स्थूलश्रीर्षा, स्त्री, (स्थूलं श्रीर्षं यस्य ।) सुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तके, त्रि ॥

स्थूलश्रीर्षा, स्त्री, (स्थूलं श्रीर्षं यस्य ।) सुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तके, त्रि ॥

स्थूलश्रीर्षा, स्त्री, (स्थूलं श्रीर्षं यस्य ।) सुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तके, त्रि ॥

स्थूलश्रीर्षा, स्त्री, (स्थूलं श्रीर्षं यस्य ।) सुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तके, त्रि ॥

स्थूलश्रीर्षा, स्त्री, (स्थूलं श्रीर्षं यस्य ।) सुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तके, त्रि ॥

स्थूलश्रीर्षा, स्त्री, (स्थूलं श्रीर्षं यस्य ।) सुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तके, त्रि ॥

स्थूलश्रीर्षा, स्त्री, (स्थूलं श्रीर्षं यस्य ।) सुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तके, त्रि ॥

स्थूलश्रीर्षा, स्त्री, (स्थूलं श्रीर्षं यस्य ।) सुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तके, त्रि ॥

स्थूलश्रीर्षा, स्त्री, (स्थूलं श्रीर्षं यस्य ।) सुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तके, त्रि ॥

स्थूलश्रीर्षा, स्त्री, (स्थूलं श्रीर्षं यस्य ।) सुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तके, त्रि ॥

स्थूलश्रीर्षा, स्त्री, (स्थूलं श्रीर्षं यस्य ।) सुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तके, त्रि ॥

स्थूलश्रीर्षा, स्त्री, (स्थूलं श्रीर्षं यस्य ।) सुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तके, त्रि ॥

स्थूलश्रीर्षा, स्त्री, (स्थूलं श्रीर्षं यस्य ।) सुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तके, त्रि ॥

स्थूलश्रीर्षा, स्त्री, (स्थूलं श्रीर्षं यस्य ।) सुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तके, त्रि ॥

स्थूलश्रीर्षा, स्त्री, (स्थूलं श्रीर्षं यस्य ।) सुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तके, त्रि ॥

स्थूलश्रीर्षा, स्त्री, (स्थूलं श्रीर्षं यस्य ।) सुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तके, त्रि ॥

स्थूलश्रीर्षा, स्त्री, (स्थूलं श्रीर्षं यस्य ।) सुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तके, त्रि ॥

स्थूलश्रीर्षा, स्त्री, (स्थूलं श्रीर्षं यस्य ।) सुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तके, त्रि ॥

स्थूलश्रीर्षा, स्त्री, (स्थूलं श्रीर्षं यस्य ।) सुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तके, त्रि ॥

पित्तान्ति कफापहत्वम् । इन्द्रो गमसात्तिवस्ति-
कारित्वम् । पुंस्वनाशित्वम् । अत्र स्वविराया
गुणाव्यत्वम् ॥ स्थूलैसागुणाः । रोचनत्वम् ।
तीक्ष्णत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । कफपित्त-
हृत्सासविषवस्त्रास्यशिरोरुग्वमिकासनाश्रि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलोच्चयः, पुं, (स्थूलानामुच्चयोः यत्र ।) गच्छो-
पलः । गजानां मध्यमगतिः । (यथा, माघे ।
१२ । १६ ।

स्थूलोच्चयनागमदन्ति कागतां

गजोऽग्रयाताप्रकरः करैशुकाम् ॥”)

असाकत्वम् । वरुणः । इति मेदिनी ॥ इस्ति-
दन्तरभूमि । इति शब्दमाला ॥

स्थेयः, पुं, (तिष्ठति विवादननिर्णयार्थमस्मिन्निति ।
स्था + यत् ।) विवादपक्षस्य निर्णयता । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ६ । १३ ।

“क्वार्त्तान्तिको भिषक् सभ्यो गुरुर्मन्वी पुरोहितः
दूतः स्थेयो लेखको वा न तदाभूदपण्डितः ॥”)
पुरोहितः । इति मेदिनी ॥ स्थिरतरः, त्रि । इति
हेमचन्द्रः ॥ (क्ली, स्था + भावे यत् । स्थात-
व्यम् । यथा, हरिवंशे । ८५ । ७ ।

“बलिनः सन्निकर्षे तु न स्थेयं पण्डितेन वै ।
अपक्रामेति कालज्ञः समर्थो युद्धमावहेत् ॥”)

स्थेयान् [म] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन स्थिरः ।
स्थिर + इयमुन् । “प्रियस्थिरिति” ६ । ४ ।
१५७ । इति स्यादेशः ।) स्थिरतरः । इत्यमरः ।
३ । १ । ७३ ॥ (यथा, महागणपतिस्तोत्रे ।
१५ ।

“श्रेयः स्थेयः स देयान् भम विमलदृशो बन्धुं
सिन्धुरास्यः ॥”)

शाश्वतः । इति भरतः ॥

स्थेष्ठः, त्रि, (अयमेवामतिशयेन स्थिरः । स्थिर +
इष्ठन् । “प्रियस्थिरिति” ६ । ४ । १५७ । इति
स्यादेशः ।) अतिस्थिरः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्थेय्यं, क्ली, (स्थिरस्य भावः । स्थिर + अञ् ।)
स्थिरत्वम् । गर्भस्थस्याङ्गानां स्थेय्यं चतुर्थं मासि
भवति । इति सुखबोधः ॥ (यथा, याज्ञवल्करः ।
३ । ८० ।

“स्थेय्यं चतुर्थं त्वङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः ।
षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोन्नाच्च सन्भवः ॥” ॥
दृढता । यथा, महाभारते । ६ । १३ । ८ ।

“महेन्द्रसदृशः श्रेय्यं स्थेय्यं च हिमवानिव ।
समुद्र इव गार्भ्यैर्वा सङ्घिण्त्वे धराममः ॥”)

स्त्रीरो, [न्] पुं, भारवाहकाश्रः । इति भरत-
द्विरूपकोषः ॥

स्त्रीषेयं, क्ली, (स्थूणायां भवम् । स्थूणा + ठक् ।)
यन्त्रिपर्यन्तनामकगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ ।
१३२ ॥ गौठियासा इति भाषा ॥ अथ यन्त्रि-
पर्यन्तैव भेदः । इषत्सुगन्धि स्त्रीषेयं शुभिर
इति लोके ।

“स्त्रीषेयकं बर्हिबर्हिं शुकबर्हिं च कुकुरम् ।

• शीर्षं रोम शुकं चापि शुकपुष्यं शुकच्छदम् ॥

स्त्रीषेयकं कटु स्यादु तिक्तं तिक्तं त्रिदोषघ्नम्
मेधाशुक्रकरं त्वचं रचोऽश्रीव्वरजनुजित् ॥
इति कुशासदङ्गदाहदौर्गन्ध्यतिसकालकान् ॥
अथ यन्त्रिपर्यन्तैव भेदो भण्डितर इति नेपाल-
देशे भवति ।

“निग्राचरो धनहरः कितवो गणहासकः ।
रोषको मधुरस्तक्तः कटुः पाके कटुर्लघुः ॥
तीक्ष्णो हृद्यो हिमो इति कुष्ठकण्ठकफा-
निसान् ।

रचोऽश्रीलेदभेदोऽसञ्चरगन्धविषव्रवान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

स्त्रीषेयकं, क्ली, (स्त्रीषेयमेव । स्वार्थं कन् ।)
सुगन्धद्रव्यभेदः । धुनिरा इति हिन्दो भाषा ।
तत्पर्यायः । बर्हिशिशुम् २ शुकच्छदम् ३
मयूरचूडम् ४ शुकपुष्पकम् ५ विकीर्णरोम ६
कौरवणकम् ७ विकीर्णसंज्ञम् ८ हरितम् ९ ।
अस्य गुणाः । कफवातनाशित्वम् । सुगन्धि-
त्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । पित्तप्रकोपशम-
नत्वम् । बलपुष्टिविवर्धनत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः । भावप्रकाशोक्तगुणपर्यायै पूर्वोक्त-
शब्दे दृष्टव्यौ ॥

स्त्रीरो, [न्] पुं, खरवृषभवत् पृष्ठेन भारवाहको-
ऽश्रः । तत्पर्यायः । पृष्ठः २ । इत्यमरः २ । ८ ।
४६ ॥ इति खरवृषभवत् पृष्ठेन भारवाहकोऽश्रि ।
पृष्ठेन वहति पृष्ठस्यमपि बाह्यमुपचारात् तद्व-
हति वा पृष्ठः ढक् कादिति यः । स्थूलते
संश्रियते पृष्ठमनया स्त्रीरा स्थूलत् कडु बर्हिणे-
सेमक्तात् सरोरिति अः निपातनात् लस्य रत्वं
स्त्रीरा पर्येयणं तस्या इदमिति षो स्त्रीरं पृष्ठा
रोपितभारादिकं तदस्यस्येति इति स्त्रीरौ
स्त्रीरो च स्त्रीरौति स्वामी । इति भरतः ॥

स्त्रीलशीर्षं, त्रि, (स्थूलशिरस इदमिति । स्थूल-
शिरस + अण् । “अचि शीर्षः ।” ६ । १ । ६२ ।
इति शीर्षादेशः ।) दृढस्नस्तकसम्बन्धि । इति
काशिका ॥

स्त्रील्यं, त्रि, (स्थूलस्य भावः । स्थूल + अञ् ।)
स्थूलता । (यथा, भागवते । ३ । ११ । ३ ।
“एवं कालोऽप्यनुमितः शीक्ष्ये स्त्रील्ये च
सत्तम ॥”)

ज्ञपनं, क्ली, (ज्ञा + णिच् + ल्युट् ।) ज्ञानम् ।
यथा, दुर्गातसवप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वे ।

“पूजनात् ज्ञपनं श्रेष्ठं ज्ञपनात्पणं स्मृतम् ।
तपणात्सांसदानन्तु महिषाजनिपातनम् ॥”

ज्ञपितः, त्रि, (ज्ञा + णिच् + क्तः ।) कृतज्ञानः ।
(यथा, गीतगोविन्दे । १२ । १ ।

“गतवति सखीवन्दे मन्दत्रपाभरनिर्भर-
स्मरशरवशाकृतस्कीतस्मितस्त्रपिताधराम् ॥”)

ज्ञवः, पुं, (ज्ञु प्रसवणे + “ऋदोरप्” इत्यप् ।)
सवणम् । अरणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥

ज्ञसा, स्त्री, ज्ञायुः । इति हेमचन्द्रः ॥

ज्ञातः, त्रि, (ज्ञा + क्तः ।) कृतज्ञानः । यथा,—
“ज्ञातोऽधिकारो भवति देवे पैत्रे च कर्मणि

अज्ञातस्य क्रियाः सर्वा भवन्ति हि यतोऽफलाः
प्रातः समाचरेत् ज्ञानमती नित्यमतन्द्रितः ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

ज्ञातकः, पुं, (ज्ञात एव । ज्ञा + “यावादिभ्यः
कन् ।” ५ । ४ । २८ । इति स्वार्थं कन् ।)
आज्ञतव्रती । इत्यमरः । २ । ७ । ४३ ॥ इति
समाप्तवेदाध्ययने ज्ञानशीले ज्ञातं ज्ञानं शीले-
मस्य । ज्ञातकः विकारसंघेति कः । आज्ञतं
ज्ञानं तत्र व्रती नित्यज्ञायी । ज्ञा ज्ञुत्वां भावे
क्तः आज्ञव्रतीति कश्चित् पाठः । ब्रह्मचर्ये

“त्यक्त्वा यो ऋचाश्रमं गतः स ज्ञातकः । समाप्त-
वेदाध्ययनो यः ज्ञानशीलः आश्रमान्तरं न गतः
सोऽपि ज्ञातकः । ज्ञातकस्त्रिविधः । ब्रह्मचर्यार्थ-
चरणस्य यः शास्त्रबोधितोऽवधिः । तावदेद-
मुपास्यासमाप्तवेद एवाश्रमान्तरं गतो यः स
व्रतज्ञातकः । वेदमधीत्यगुरुसन्निधौ वेदाभ्यासं
यः करोति स विद्याज्ञातकः । पालितसम्यग्-
व्रतः प्राप्तवेदो यो द्वितीयाश्रमं गतः स उभय-
ज्ञातकः । इति टौकान्तरे । इति भरतः ॥

ज्ञानं, क्ली, (ज्ञा + ल्युट् ।) मज्जनम् । अव-
गाहनम् । तत्पर्यायः । आज्ञावः २ आज्ञावः ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । १२१ ॥ अभिषेकः ४ इति
शब्दरत्नावली ॥ उपसर्जनम् ५ सवनम् ६ सर्ज-
नम् ७ । इति जटाधरः ॥ तदनुकल्पः सप्त-
विधः । मान्द्रमृ १ भौमम् २ आग्नेयम् ३ वाय-
व्यम् ४ दिव्यम् ५ वारुणम् ६ मानसम् ७ ।
एतेषां विवरणं पश्चात् स्फुटीभविष्यति ॥ * ॥
अस्य गुणाः ।

“ज्ञानं पवित्रमायुष्यं अमस्वेदमलापहम् ।
शरीरबलसन्धानं केश्यभोजस्करं परम् ॥
उष्णाश्वनाधः कायस्य परिवेको बलावहः ।
तेनैव तूत्तमाङ्गस्य बलकृत् केशचक्षुषोः ॥
विनिश्चिन्ति शिरः ज्ञानं दृष्ट्यातास्वास्थशोष-
णम् ।

मलोष्णपीडकाकण्डुं शरीरोगांश्च पैनिकान् ॥
मधुकामलकैः ज्ञानं पित्तघ्नं तिमिरापहम् ।
ज्ञानं वचाघनैरिष्टं श्लेष्मघ्नं तिमिरापहम् ॥
ज्ञानं कृष्णतिलैश्चापि चक्षुष्यमनिलापहम् ।
अज्ञातस्य शरीरस्य उष्मा सर्वाङ्गोचरः ॥

ज्ञानेनेकत्वमायाति तेन दीप्यति पावकः ।
ज्ञानमर्हितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु ॥
पाश्चानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् ।
दौर्गन्ध्यं गौरवं कण्डुं कण्डुं मलमरोचकम् ।
स्वेदं वीभत्सतां हन्ति शरीरपरिमार्जनम् ॥”

इति राजवज्रभः ॥ ७ ॥

अथ ज्ञानविधिः । दक्षः ।
“चतुर्थं च तथा भागे ज्ञानार्थं ऋदमाहरेत् ।
तिलपुष्पकुशादीनि ज्ञानज्ञातत्रिमे जले ॥”
कुर्व्यादिति शेषः । तथा च ।

“अज्ञात्वा चाप्यपुत्रा च भुङ्क्तेऽदस्ता च
यो नरः ।

देवादीनाञ्चपी भूत्वा नरकं प्रतिपद्यते ॥” ॥

अव-ज्ञानम् । दधः ।
 “अज्ञात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन ।
 साक्षात्सोदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥
 अत्यन्तमसिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ।
 सवत्येव दिवारादौ प्रातःज्ञानं विशेषनम् ॥
 प्रातःज्ञानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टफलं हि तत् ।
 सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःसायौ जपादिकम् ॥
 अज्ञानात् यदि वा मोहात् रात्रौ दुश्चरितं

कृतम् ।

प्रातःज्ञानेन तत् सर्वं शोधयन्ति द्विजातयः ॥”
 दृष्टं मलापकर्षादि अदृष्टं प्रत्यवायपरीहारादि ।
 प्रातः सूर्योदयात् प्राक्कालः । प्रातःसायंरुष
 किरणप्रस्तां प्राचीमवलोक्य सायात् । इति
 विष्णुः ॥ * ॥ प्रातःज्ञाने मध्याह्नज्ञान
 धर्मातिदेशमाह कात्यायनः ।

“यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं सायादनातुरः ।
 दन्तान् प्रचांस्य नयादौ गेहे चेतदमन्त्रवत् ॥”
 यथा तथैतिकर्तव्यतया । सा च ।

“पाचरेदुषसि ज्ञानं तर्पयेत् देवमानुषान् ॥”
 इति जावास्थुक्ता ॥

वैदिके कर्मणि वामहस्ते बहुरकुशान् दक्षि-
 शेन पवित्रं धारयेत् । मार्कण्डेयः ।

“सर्वकालं तिलैः ज्ञानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिः
 श्रीकामः सर्वदा ज्ञानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।
 सप्तमीं नवमीं चैव पर्वकालेषु वर्जयेत् ॥” * ॥
 विष्णुधर्मोत्तरे ।

“त्वराम्कोधी तथा वर्णां देवकर्मणि पण्डितैः ।
 इन्दुरापः पयश्चैव तास्व लं फलमौषधम् ।
 भक्षयित्वा तु कर्त्तव्याः ज्ञानदानादिकाः
 क्रियाः ॥”

भविष्योत्तरे ।

“ज्ञातुस्तु वरुणस्तोजो जुह्वतोऽग्निः त्रियं हरेत्
 भुञ्जानस्य यमस्वायुस्तस्मात् व्याहरेत्त्रिषु ॥”
 ज्ञातुः ज्ञानं कुर्वतः । न व्याहरेत् न कथयेत् ॥
 अशुचरेवगाहनानन्तरं ज्ञानमाह योगियात्र-
 वल्काः ।

“तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिनरः ।
 पाचस्य तु ततः पश्चात् ज्ञानं विधिवदाचरेत् ॥”
 वामनपुराणम् ।

“नाभिमात्रजले गत्वा कृत्वा केशान् द्विधा
 द्विजः ।

निरुद्ध कर्षी नासाच्च त्रिजले मज्जनं ततः ॥”
 तत्रैव वृहत्याश्रवल्काः ।

“कोतसां संमुखो मज्जेत् यत्रापः प्रवहन्ति वै ।
 स्यावरेषु गृहे चैव सूर्यसंमुखं चाभवेत् ॥”

हारीतः । नातुरो न भुक्त्वा न जौषणसा न
 बहुवासा न नव्यो नाग्रन् नावसकथिको नास्त्र-
 कृतो नाजस्रं नाश्रुते जले नाकुले नाशुचौ न
 प्रभूतजले न नामेरज्जले न चत्वरे गोपहारे
 नो सन्ध्यायां न निशायां सायादिति । अत्वरे
 काकादिवलिखले इति श्रीदत्तः ॥ उपहारे हार-
 श्रमोपि । अत्रैकेन मुनिना वज्रबहुवाससोर्निषेध-

विधानात् ज्ञाने दिवासस एवाधिकारः प्रती-
 यते ॥ * ॥ एकवस्त्रज्ञाने दोषमाह समुद्र-
 करत्तभाष्ये गोतमः ।

“एकवस्त्रे च यत् ज्ञानं सूत्रा विद्वेन चैव हि ।
 ज्ञातस्तु न भवेत् शुभः त्रिया च परिहीयते ॥”
 अतएव ।

“ज्ञानं तर्पणपर्यन्तं कुर्व्यादेकेन वाससा ॥”
 इति ॥

यदि समूलं तदा प्रेततर्पणपरमिति । अत्रैक-
 वस्त्रा ज्ञातय इत्यादिना एकवस्त्रत्वविधानात् ।
 एकेन एकजातीयेन इति वाचस्पतिमित्रः ॥
 येन वाससा ज्ञानं कृतं जलस्यस्य तेनैव
 तर्पणम् । इति कृत्यतत्त्वाणवः ॥ न च ।

“ज्ञानशाब्दान्तु दातव्या सदस्तिष्ठो विशुद्धये ।
 जलमध्ये तु यः कश्चित् द्विजातिर्जानदुर्बलः ।
 निष्पीडयति तद्वस्त्रं ज्ञानं तस्य तथा भवेत् ॥”
 ज्ञानशाब्दात्मिति तद्वस्त्रमिति एकवचन-

निर्देशेन च ज्ञानेऽप्येकवस्त्रत्वमिति वाचा अत्र
 विशुद्धये इत्यभिधानेनाधोष्टवस्त्रस्यैव सृष्टयेषु
 प्रक्षालनं न तूत्तरीयस्य एतदर्थमेकवचनम् ।
 अत एव सृष्टयेणाधरीयवस्त्रं प्रक्षाल्य इत्या-

ङ्गिकचिन्तामणिः ॥ वशिष्ठवचनस्यैकवाक्यतया
 ज्ञातो नाङ्गानि निमग्न्यात् ज्ञानशाब्दा न
 पाणिना । इति विष्णुपुराणोऽधरीयवस्त्रणैव

गात्रमार्जनं निषिध्यते । एतेन निष्पीड्य ज्ञान-
 वस्त्रमिति कात्यायनवचने एकत्वमविवक्षित-
 मिति निरस्तम् । अतएव सर्वत्रैकत्वनिर्देशः ।
 शिष्टानामाचारोऽपि तथेति ॥ * ॥ नाजस्र-

मिति पुनः पुनः ज्ञाननिषेधः रागप्राप्तज्ञान-
 विषयो दृष्टार्थकत्वात् । एवञ्चैकस्मिन् दिने
 नानातीर्थादिनिमित्तप्राप्तज्ञानावृत्तिर्भवत्येव
 वैधत्वात् । अत्रापि तन्मप्रसङ्गयोः सत्त्वे सक्तदे-

वेति ॥ * ॥ आतुरं प्रति जावालः ।
 “अशिरस्कं भवेत् ज्ञानं ज्ञानाश्रमौ तु
 कर्मिणाम् ।

आर्द्रं च वाससा वापि दैहिकं मार्जनं स्मृतम् ॥”
 कर्मिणाम् ।

“शिरसातस्तु कुर्वीत देवं पैतमथापि वा ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणोक्तकर्मचिकीर्षणां मार्जन-

मिह प्रोच्यते । योगियात्रवल्काः ।
 “असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।
 मन्त्रज्ञानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥
 मान्दं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।
 वारुणं मानसञ्चैव सप्तज्ञानं प्रकीर्त्तितम् ॥
 आपोहिष्ठेति वै मान्दं सृष्टालभस्तु पार्थिवम्
 पाग्नेयं भक्षना ज्ञानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥
 यस्तु सप्तपर्वेषु ज्ञानं तद्विष्यमुच्यते ।
 वारुणस्यावगात्राच्च मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥
 समस्तं ज्ञानमुद्दिष्टं मन्त्रज्ञानक्रमेण तु ।
 कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तस्य फलं स्मृतम् ॥”
 आपोहिष्ठेति आपोहिष्ठादि कर्त्तव्यमत्र विव-
 क्षितम् । एवञ्च ।

कालदोषादसामर्थ्यात् न यज्जोति यदाश्रयि ।
 तदा ज्ञात्वा तु ऋषिभिर्मन्त्रैर्जुष्टम् मार्जनम् ॥

शुभं चापस्तु दुपदा आपोहिष्ठाद्यमर्षचम् ।
 एभिस्तुभिर्नष्टं स्यात्त्रैर्मन्त्रज्ञानमुदाहृतम् ॥”
 इति योगियात्रवल्कायं यन्मन्त्रज्ञानान्तरं तत्

प्राधान्यव्यापनाय अतएव पित्रदयिनायां
 सन्ध्यातः पूर्वं तद्विहितम् । सृष्टालभस्तु
 गङ्गादिस्त्रिकातिलकरूपः । भक्षना संस्कृत-

भक्षना इति छन्दोगाङ्गिकः । अथवाद्यां
 मन्त्राद्यङ्गशून्यावगाहनमात्रं विवक्षितं अतो
 मुख्यावगाहनरूपज्ञानानुकल्पत्वमप्युक्तम् ।

कालदोषोऽतिदृष्टादिः । असामर्थ्यं शरीरा-
 पाटवहेतुः । जलस्य स्वल्पत्वेन सम्युक्तवाहण-
 ज्ञानविधिकासायोग्यत्वं वेति । एतन्मूलकं
 गेहे चेतदमन्त्रवदिति छन्दोगपरिशिष्टीयं

पूर्वोक्तं अन्यथा मूलभूतशुल्लन्तरकल्पनापत्तेः ॥
 सामर्थ्यं तूदतजलेनापि सप्तमन्त्रज्ञानमाह
 पराशरभाष्ये व्यासः ।

“श्रीतास्त्वपो निषेव्योष्णा मन्त्रसम्भारसंस्कृताः
 गेहेऽपि शस्यते ज्ञानं तद्दीनमफलं स्मृतम् ॥”
 पद्मपुराणम् ।

“नेर्मन्त्रं भावशुद्धिश्च विना ज्ञानं न जायते ।
 तस्मान्ननोविशुद्ध्यर्थं ज्ञानमादौ विधीयते ।
 अतुष्टुतैरुष्टुतैर्वा जलैः ज्ञानं सदाचरेत् ।
 तीर्थं प्रकल्पयेद्दिहान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥
 नमो नारायणायैति मूलमन्त्र उदाहृतः ।
 दर्भपाणिस्तु विधिना प्राचान्तः प्रयतः शुचिः ॥
 चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः ।
 प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गां एभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥
 विष्णोः पादप्रस्तासि वैष्णवी विष्णुपूजिता ।
 पाहि नस्त्वे नसस्तस्मादाजन्मरणात्तिकात् ॥
 तिस्रः कोटोऽहंकोटो च तीर्थानां धायुरत्रवीत्
 दिवि भुव्यन्तरीक्षे च तानि ते सन्ति जाङ्गवि ॥
 नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च ।
 हन्दा पृथ्वी च सभगा विश्वकायाः शिवा सिताः ॥
 विद्याधरीं सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी ।
 जमा च जाङ्गवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥
 एतानि पुण्यनामानि ज्ञानकाले प्रकीर्त्तयेत् ।
 भवेत् सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥
 सप्तवाराभिजसे न करसंपुटयोजितम् ।
 मूर्ध्नि दद्यात् जलं भूयस्त्रिभुतः पञ्च सप्त वा ।
 ज्ञानं कुर्व्यान्मृदा तदहत् चामन्त्राच्च विचक्षणः ॥
 अश्रकान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ।
 सृष्टिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥
 उद्धृतासि वराहेण कृष्णं न शतबाहुना ॥
 आरुह्य मम गात्राणि सर्वं पापं प्रमोचय ।
 नःस्तु सर्वभूतानां प्रभवारिणि सुव्रते ॥” * ॥
 नमो नारायणाय इत्यष्टाक्षररूपमूलमन्त्रे च
 चतुरस्रं चतुष्कोणरूपं समन्ततः सर्वदिक्षु
 चतुर्हस्तं जलं प्रतिदिनु हस्तमात्रेण व्यवच्छिद्य
 तीर्थं प्रकल्पयेत् । वितते नथादिजले ज्ञानज्ञानं
 परिच्छिन्ध्यात् । तत्र विष्णोः पाद इत्यादिना

शान्तिप्रदायिनीत्यनेन मन्त्रे च नङ्गामावाहयित्
सप्तनाराभिजतेनेति सप्तनाराभिजतेन नमो
नारायणायैति मन्त्रेणाभिजतेति शेषः । एक-
वचननिर्देशात् तत्र मूलमन्त्रतोत्था च अत्रापि
विनियोगोऽवगम्यते । ततश्च सप्तवारपठितनारा-
यणमन्त्रेण जलमभिमन्त्र्य करबुगेन शिवारादि-
मूर्ध्नि क्षिपेत् । ततश्चाश्रकान्त इति मन्त्राभ्यां
तद्वदिति जप्ताभ्याम् ।

“वृत्तिकाः सप्त न आद्या वल्मीके मूर्ध्नि कोत्कारे
चत्तर्जले श्मशाने च वृक्षमूले सुरालये ।
परस्नानावशिष्टे च श्रेयस्त्वामैः सदा नरैः ॥”
इति दशप्रतिषिद्धेतरां वृद्धमामन्त्रा तथा वृद्धा-
शिरःप्रभृत्यालभ्यानुवृत्तैर्वा जलैः शिरः प्रभृत्यङ्ग-
चासनमवगाहनरूपप्रधानं वारुणज्ञानं समा-
चरेदिति पूर्वोक्तेनाम्यः । वृद्धप्रलणमन्त्रे प्रभ-
वारिणि इति प्रभवमुत्पत्तिमर्तुं प्रापयितुं
शोक्तमस्यास्तत्सम्बोधनमिदम् । अवगाहनन्तु
चक्षुःकर्णनासिकामङ्गलीभिराच्छाद्य कुर्यात् ।
“अङ्गुलीभिः पिधायैवं श्रोत्रदृङ्नासिकामुखम्
निमज्जेत प्रतिक्षोतस्त्रिः पठेदघमघषम् ॥”

इति समुद्रकरघृतात् ।

अत्रानुवृत्ते वारुणमेवावगाहनं प्रागुक्तवामन-
पुराणात् । एष विधिः पौराणिकत्वात् सर्व-
शास्त्रिसाधारणः । वेदमन्त्ररहितत्वादनधीत-
वेदानामपि सर्वथादरणीयः ॥ *॥ मत्स्यपुरा-
णम् ।

“नद्यां प्रत्येकशः ज्ञाने भवेद्गोदानजं जलम् ।
गोप्रदानैश्च दशभिस्तासां पुण्यन्तु सङ्गमे ॥”
वशिष्टः ।

“योऽनेन विधिना ज्ञाति यत्र तत्राश्वसि द्विज ।
स तीर्थफलमाप्नोति तीर्थे तु द्विगुणं फलम् ॥”
अनेन तीर्थावाहनादिना । अतो गङ्गायामप्या-
वाहनं कुर्वन्ति शिष्टाः । अत्र च । माघसप्तम्या-
दिनिमित्तकतीर्थविशेषनिमित्तकमन्त्रपाठस्तु-
वृद्धालम्बनानन्तरं कार्यः । आगन्तुकानामन्ते
ऽभिविशेष इति न्यायात् । एवं गङ्गातीर्थे विशेष-
मन्त्रानन्तरमेव दशहरादिमन्त्राः पाठ्याः । तत्र
गङ्गायां विशेषमन्त्री विद्याकरघृती ।

“विष्णुपादार्यं सभूते गङ्गे त्रिपथगामिनि ।
धर्मद्रवोति विख्याते पापं मे हर जाह्ववि ॥
अहया भक्तिसम्यक् श्रीमातर्हृदि जाह्ववि ।
अवृतेनाम्यना देवि भागौरथिपुनोहि माम् ॥”
गोविन्दहादस्यां ज्ञाने गङ्गायां पञ्चपुराणीयो
मन्त्रः ।

“महापातकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे ।
गोविन्दहादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्ववि ॥”
गङ्गासागरसङ्गमे मन्त्रः ।

“त्वं देव सरितां नाथ त्वं देवि सरितां वरे ।
उभयोः सङ्गमे ज्ञात्वा सुखामि दुरितानि वै ॥”
श्रीहृत्स्वज्ञाने तु मन्त्रः ।

“ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनोः कुलमन्दन ।
अमोघानमसंभूत प्राप्तं शौहित्य मे हर ॥” *॥

करतोयाज्ञानमन्त्रः ॥

“करतोये सदाकीरे सरित्त्रेष्ठे सुविभृते ।
पौण्ड्रान् ज्ञावयसे नित्यं पापं हर करोह्ववि ॥” *॥
विष्णुः । ज्ञातः शिरो नावधुनेत् नाङ्गेभ्यस्तोय-
मुचरेत् । न तैलं वा संस्पृशेत् नाप्रोक्षितं पूर्व-
घृतं वासो विभृयात् । ज्ञात एव सोष्णोषो धीते
वासनो विभृयात् न स्नेच्छान्धजपतितैः सह
सम्भाषणं कुर्यात् इति । नाङ्गेभ्यस्तोयमुचरे-
दिति ज्ञानघाटीपाटिभ्यां पूरणीयम् ।

“ज्ञातो नाङ्गानि निर्वृज्यात् ज्ञानघात्या न
पाणिना ॥”
इति विष्णुवचनात् ।

अत्र वासोऽन्तरधारणात् प्राक्कृततैलस्यश-
निषेधः प्रतीयते ।

“शिरःज्ञातस्तु तैलेन नाङ्गं किञ्चिदुपस्पृशेत् ॥”
इति मनुवचनमेतत्परम् *॥

याज्ञवल्काः ।

“ब्रह्मक्षत्रविशामेव मन्त्रवत् ज्ञानमिष्यते ।

तूष्णोमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम् ॥

अगम्यागमनात् स्तेयात् पापिभ्यश्च प्रतिग्रहात्

रहस्याचरितात् पापात् सुचरते ज्ञानमाचरन् ॥

प्रकर्तुमसमर्थश्चेत् जुहोति यजति क्रियाः ।

ज्ञानध्यानजपैर्दैनैरात्मानं शोधयेद्दुःखः ॥”

ब्रह्मपुराणम् ।

“नद्यां प्रत्येकशः ज्ञाने भवेत् गोदानजं फलम्
गोप्रदानैस्तु दशभिस्तासां पुण्यन्तु सङ्गमे ॥” *
मनुः ।

“न ज्ञानमाचरेत् भुक्त्वा नातुरो न महानिधिः ।
न वासोभिः सहजसं नाविज्जाते जलाशये ॥”

न ज्ञानमाचरेद्भुक्तेति रागप्राप्तज्ञाननिषेधः ।
नित्यस्याप्राप्तत्वात् । नैमित्तिकस्य च निषेधुम-
शक्यत्वात् । आतुरः ज्ञानसम्बर्हकरो गवान् ।

“महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।
तस्यां ज्ञानं न कतव्यं काम्यनैमित्तिकादृते ॥”

न वासोभिः सह इत्यनेन बहुवासोनिषेधात्
ज्ञाने हिवासस्य प्रतीयते । अजस्रं पुनः पुनः ।
तेन वारुणादिसंक्रान्त्यादि-निमित्तमेद-प्राप्त-
मेकदा नानाज्ञानं निषिध्यते । किन्तु तन्त्रेण
प्रसङ्गेन चैकं ज्ञानम् । तथा च निगमः ।

“नावर्त्तयेत् पुनः कर्म तर्पणादिकमन्वहम् ।
काम्यनैमित्तिके हित्वा एकं ह्येकत्र वासरे ॥
विषुवद्विशेषे प्राप्ते पञ्चतीर्थी विधानतः ।
ज्ञात्वा सङ्घषेणं कृष्णं दृष्ट्वा भद्राश्च भो द्विजाः ॥
नरः समस्तयज्ञानां फलं प्राप्नोति दुर्लभम् ॥”

इति ब्रह्मपुराणोक्तमार्कण्डेयऋते प्रद्युम्नसरोवर-
समुद्ररूपादितोर्थादौ तन्त्रप्रसङ्गयोरभावात् पुनः
पुनरेकदिनेऽपि नानाज्ञानमिति *॥

“परकीयनिपानेषु ज्ञायाच्चैव कदाचन ।
निपानकर्तुः ज्ञात्वा हि दुष्कृतांश्चैव लिप्यते ॥”

निपानं जलाधारमाचम् । तथा च याज्ञवल्करः ।
“पञ्च पिच्छाननुवृत्तं न ज्ञायात् परवारिणि ॥”

योगियाज्ञवल्करः ।

“अनुवृत्तं तु यः ज्ञायात् परकीयजलाशये ।
तथा तत्र भवेत् ज्ञानं कर्तुः पापेन लिप्यते ॥
ज्ञानं दानं तपो ध्यानं पिच्छदेवाश्च न तथा ।
पावनानि मनुष्याणां दुष्कृतस्त्रेह कर्मणः ॥”
छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“यव्यहयं त्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
तासु ज्ञानं प्रकुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥
उपाकर्षेण चोत्सर्गं प्रेतस्नाने तथैव च ।
चन्द्रसूर्यघ्ने चैव रजोदोषो न विद्यते ॥”

निगमः । न दुष्चेत्तीरवासिनाम् । व्याघ्रपादः ।
अभावे कूपवापीनामन्ये नापि समुद्धृते ।
रजोदुष्टेऽपि पर्यासि ग्रामभोगो न दुष्कृति ॥”

अन्ये न कुम्भादिना ।

“अन्धैरपि कृते कूपे सेती वाप्यादिके तथा ।
तत्र ज्ञात्वा च पोत्वा च प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥”

तथा ।

“प्रभृते विद्यमाने तु उदके सूमनीहरे ।
नास्योदके द्विजः ज्ञायात् नदीक्षोत्सृज्य

क्षत्रिणे ॥”

इति बहुभिर्धृतम् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं ज्ञानमिष्यते ।
तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम् ॥
श्मशुकर्मोत्पत्ताश्च मैथुनं हर्दनं तथा ।
अस्पृश्यस्यग्रनं कृत्वा ज्ञायाद्दर्श्यां जलक्रिया ॥”

यत्र तु रोगादिना ज्ञानं न कृतं तत्रापि
गात्रमार्जनादिनाश्रीचमुत्पाद्या पिच्छयज्ञसिद्धये

तर्पयेत् । तदाह ज्ञातातपः ।

“तर्पणन्तु शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं ज्ञातको द्विजः ।
देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पिभ्यह्यश्च यथाक्रमम् ॥ *॥
पुथे वा जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृती ।
अमावास्यां नदीज्ञानं दहत्याजन्मदुष्कृतम् ॥”

वराहपुराणम् ।

“दक्षिणावर्त्तं शङ्के च पात्रेऽप्यीडम्बरे स्थितम् ।
उदकं यः प्रतीच्छेत् शिरसा वृष्टमानसः ।
तस्य जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
अच्छिन्नपद्मपत्रेण सर्वरजोदकेन च ।
स्रोतसा वै नरः ज्ञात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“तथा दर्भोदकैः ज्ञानं सर्वपापप्रणाशनम् ।
गोमूत्रेण च यत् ज्ञानं सर्वपापविनिर्मुदनम् ॥
तथा पुष्योदकज्ञानं भवेदारोग्यकारकम् ।
केवलैर्वा तिलैः ज्ञानं अथवा गौरसर्षपैः ।
ज्ञानं प्रियङ्गुणा प्रोक्तं तथा सौभाग्यवर्धनम् ॥
आयुष्यश्च यशस्यश्च धर्मं मेधाविवर्धनम् ।
ज्ञानं पवित्रं माङ्गल्यं तथा काश्चनवारिणा ॥”

शङ्कः ।

“ज्ञातस्य वक्रितोयेन तथा च परवारिणा ।
कायशुद्धिं विजानीयात् न तु ज्ञानफलं लभेत् ॥
ज्ञानफलं वैधम् । आयुर्वेदोद्यन्तु भवत्येव यमः
“नित्यं नैमित्तिकश्चेव क्रियाङ्गमसकर्मणम् ।
तीर्थाभावे च कर्त्तव्यसुष्णोदकपरोर्दकैः ॥”

तस्यां भि सपनं सुव्याख्यानाविधानतः ॥
खेहोः प्रातःज्ञानकाशे ब्रह्मणा सहितं मां
रासं सुभद्रां संघाय मम लोकमवाप्रयात् ॥
इति तिथ्यादितस्वम् ॥

अथत् याचाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
ज्ञानीयं, त्रि, (ज्ञात्यनेनेति । ज्ञा + करणे चनी-
यर् । यद्वा, ज्ञानाय हितम् । ज्ञान + हः ।)
ज्ञानयोग्यम् । ज्ञानसम्पादकद्रव्यम् । यथा,—
“गङ्गादीनाञ्च तीर्थानां वारि कुम्भप्रपूरितम् ।
ज्ञानीयं ते प्रयच्छामि ज्ञानं कुरु त्रिलोचने ॥”
इति दुर्गास्तवपदतिः ॥

ज्ञायी, [न] त्रि, (ज्ञातीति । ज्ञा + णिनिः ।)
ज्ञानकर्ता । यथा, तिथ्यादितस्वे ।
“प्रातःज्ञायी भवेत्त्रित्वं ही मासी माघफाल्गुणौ ॥”
ज्ञायुः, स्त्री, (सा + बाहुलकात्, उण् । “घातो-
युक् चिण्कतोः ।” ७ । ३ । ३३ । इति युक् ।
इत्युणादिष्ठौ उक्त्वलः । १ । ११ ।) वायुवाङ्मनो
नाडी । महुर इति ख्याता । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । वज्रसा २ इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
जसा ३ नसा ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ स तु
गर्भस्थस्य सप्तभिर्मासेर्भवति । इति सुग्धबोधः ॥
(यथा, याज्ञवल्काः । ३ । १०० ।

“शिराः शतानि सप्तैव नवस्त्रायुशतानि च ॥”
“नवस्त्रायुशतानि तासां शाखासु षट्शतानि ।
हे शतं त्रिंशच्च कीदृशे । घोवां प्रत्यहं सप्ततिः ॥
एकेकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां षट्निषितास्तास्त्रिंशत्
तावत्य एव तल्लक्ष्मणुल्लेषु । तावत्य एव
जङ्घायाम् । दशजानुनि । चत्वारिंशद्दूरी ।
दश वङ्घणे । शतमध्यर्द्धमेवमेकास्त्रिंशत्
भवन्ति । एतेनेतरसर्काथ बाहू च व्याख्यातौ ।
षष्टिः ब्रह्माम् । अशीतिः षष्ठे । पार्श्वयोः
षष्टिः । उरसि त्रिंशत् ॥ षट्त्रिंशद्दूरीवायाम्
मूर्द्धिं चतुस्त्रिंशत् । एवं नव स्त्रायुशतानि
व्याख्यातानि । भवन्ति चात्र ।

स्त्रायुशतुर्विधा विद्यात्तास्तु सर्वा निबोध मे ।
प्रतानवत्यो हस्ताश्च पृथ्वाश्च सुषिरास्तथा ॥
प्रतानवत्यः शाखासु सर्वसन्धिषु चाप्यथ ।
हस्तास्तु कण्ठराः सर्वा विज्ञेया कुशलैरिह ॥
शामपक्काशयान्तेषु वस्ती च सुषिराः खलु ।
पार्श्वारसि तथा षष्ठे पृथुलाश्च शिरस्थथ ॥
नौरथा फलकास्तीर्णा बन्धनेर्बहुभिर्युता ।
भारक्षमा भवेदसु, त्रयुक्ता सुसमाहृता ।
एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः ॥
स्त्रायुभिर्वहुभिर्विज्ञास्तेनभारसहा नराः ।
नष्टस्त्रीनि न वा पेशो न सिरा न च सन्धयः ॥

व्यापादितास्तथा हन्युर्यथा स्त्रायुः शरीरिणम् ॥
यः स्त्रायुः प्रविजानाति बाह्यायाभ्यन्तरास्तथा
गूढं स शब्दमाहर्तुं देहाच्छक्नोति देहिनाम् ॥”
इति सुश्रुते शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

स्त्रायुर्म, [न] स्त्री, नेत्ररोगप्रभेदः । तस्य लक्षणं यथा
“स्थिरं प्रस्तारि मांसाख्यं शब्दं स्त्रायुर्मपञ्चमम् ॥”
इति माधवकरः ॥ अथत्, नेत्ररोगशब्दे द्रष्टव्यम्

ज्ञावा, [न] पुं, (ज्ञा + “ज्ञामदिपदीति ।” उणा०
४ । ११२ । इति वनिप् ।) ज्ञावुः । इति
केचित् ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ३८ । १०
“मांसेभ्यः स्वाहा ज्ञावभ्यः स्वाहा ॥”
“अवभ्यः ज्ञावानः ज्ञायवो नसाः ।” इति
तद्वाप्यम् ॥ ७ ॥ त्रि, रसिकः । इत्युणादिष्ठौ
उक्त्वलदत्तः ॥)

स्त्रिग्धं, स्त्री, (स्त्रिह + ङः ।) शिक्थकम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्त्रिग्धः, पुं, (स्त्रिहति ख्येति । स्त्रिह + अकार्थक-
त्वात्, कर्त्तरि ङः ।) वयस्यः । इत्यमरः । २ ।
८ । १२ ॥ रत्नैरण्डः । सरलठचः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

स्त्रिग्धः, त्रि, (स्त्रिह + ङः ।) स्त्रीहयुक्तः । अरुचः ।
(यथा, महाभारते । १ । १५३ । ८ ।

“अष्टौ दंष्ट्राः सुतीक्ष्णायाश्चिरस्यापातदुःसहाः
देहेषु मज्जाविद्यामि स्त्रिग्धेषु पिशितेषु च ॥”
तत्पर्यायः । चिकणम् २ मद्यम् ३ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ४६ ॥ पामृष्टम् ४ चिकम् ५
चक्रणम् ६ । इति वैश्ववर्गं शब्दरत्नावली ॥

“स्त्रिग्धन्तु वक्षन्तो वक्तुः स्त्रीहयुक्तजने भवेत् ॥”
इति च विश्वेष्णिनिवर्गं शब्दरत्नावली ॥

स्त्रिग्धतण्डुलः, पुं, (स्त्रिग्धस्तण्डुलः ।) षष्टिशालिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्त्रिग्धता, स्त्री, (स्त्रिग्धस्य भावः । तल् ।) प्रियता ।
यथा,—

“हार्दं प्रियत्वं प्रियता स्त्रिग्धतायां निगद्यते ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
स्त्रीहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्त्रिग्धदारः, पुं, (स्त्रिग्धं चिकणं दारु काष्ठं यस्या)
सरलठचः । इति जटाधरः । देवदारुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्त्रिग्धपत्रकः, पुं, (स्त्रिग्धानि पत्रानि यस्य ।
कप् ।) गजरठणम् । घृतकरञ्जः । गुच्छकरञ्जः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्त्रिग्धपत्रा, स्त्री, पुं, (स्त्रिग्धं पत्रं यस्याः ।) बदरी ॥
इति जटाधरः ॥ पालकम् । काश्मरी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्त्रिग्धपिण्डीतकः, पुं, (स्त्रिग्धः पिण्डीतकः ।)
मदनवृक्षविशेषः । यथा,—

“वाराहोऽन्यः कृष्णवर्णो महापिण्डीतको महान्
स्त्रिग्धपिण्डीतकश्चान्यः स्थूलवृक्षफलस्तथा ॥
अन्यो च मदनी अष्टौ कटुतिक्तसन्धितौ ।
कूर्दनौ कफद्रोगपक्वामाशयशोधनौ ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्त्रिग्धफला, स्त्री, (स्त्रिग्धं फलं यस्याः ।) नाकुली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्त्रिग्धा, स्त्री, (स्त्रिग्ध + टाप् ।) मेदा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

खिट, क स्त्रीहः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-अक०-सिट् ।) क, स्त्रीहयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

खुः, पुं, (खु प्रसवणे + मितद्वादिवात् खुः ।)
खानुः । पर्वतस्य समभूभागः । इत्यमरः । १२ ।
३ । ५ ॥

खुः, स्त्री, (खु + हः ।) खायुः । यथा,—
“विष्टुप् मांसात् खुतोऽनुष्टुप् जगत्खः प्रजा-
पतेः ।

तस्योष्णिगासीहोमभ्यो गायत्री च त्वचोविभोः ॥”
इति श्रीभागवते । ३ । १ । २२ । २८ ॥

खुक्, [ह] स्त्री, (खु + ह + क्तिप् ।) खुहीठचः ।
इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥

खुक्कदः, पुं, खीरकचुकीठचः । इति रत्नमाला ॥
खुतः, त्रि, (खु + ङः ।) खरितजसादिः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ८२ ॥ (सित्तः । यथा, भाग-
वते । १ । ११ । ३० ।

“ताः पुत्रमङ्गमारोख्य स्त्रीहखुतपयोधराः ।
हर्षविह्वलितात्मानः सिसिचुर्नेत्रजैर्जलैः ॥”

खुषा, स्त्री, (स्त्रीति मनो यस्यामिति । खु प्रस-
वने + “खु प्रसिक्कज् षिभ्यः कित् ।” उणा० ३ ।
६६ । इति सः । स च कित् ।) पुत्रबधूः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ८ ॥ (यथा, रघुः । ८ । १४ ॥

“स किलाश्रमन्त्यमाश्रितो
निवसन्नावसथे पुराह्विहः ।
समुपास्यत पुत्रभोग्धया
खुषयेवाविक्रतेन्द्रियः श्रिया ॥”

खुश्रा सह तस्या विरोधकारणं श्चश्रु शब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ खुहीठचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खुहा, स्त्री, (खु ह + भागुरिमते टाप् । खुही-
ठचः इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ । १०५ ॥
खुहिः, स्त्री, (खु ह + इन् ।) खुही । इत्यमर-
टीका । २ । ४ । १०५ ॥

खुही, स्त्री, (खु हि + कृदिकारादिति डीष् ।)
हृत्विशेषः । मनसासिज इति भाषा । तत्-
पर्यायः । सौहृण्डः २ ब्रजदुः ३ खुक्क गुडा ५
समस्तदुग्धाः । इत्यमरः । २ । ४ । १०५ ॥ सिङ्गण्डः
७ श्रीङ्गण्डः ८ वज्रः ९ खुहा १० खुहिः ११
गुडो १२ गुडः १३ । इति तट्टीका ॥ वज्रो १४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ सुधा १५ वज्रकण्टकः १६
कृष्णसारः १७ । इति जटाधरः ॥ अस्या दुग्ध-
गुणाः ।

“बहुदोषे प्रयोक्तव्यमग्निगुण्यं सुधापयः ।”
इति राजवल्लभः ॥

राजनिर्घण्टोक्तपर्यायगुणी सेङ्गण्डशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
तत्र मनसा पूज्या । यथा,—

“सुमे जनाहं न कृष्णं पञ्चम्यां भवनाङ्गने ।
पूजयेन्ननसादेवीं खुहीविटपसंस्थिताम् ॥
पद्मनाभे गते श्रयां देवैः सर्वैरनन्तरम् ।
पञ्चम्यामसिते पक्षे समुत्तिष्ठति पद्मगी ॥”

इति तिथ्यादितस्वे देवोपुराणम् ॥
खेहः, पुं, (खिह + घञ् ।) प्रेम । इत्यमरः । १ ।
७ । २७ ॥ (तल्लक्षणं यथा,—

“दर्शने स्पर्शने वापि अथवे भाषणेऽपि वा ।
यत्र द्रवत्यन्तरङ्गं स खेह इति कथ्यते ॥”

ज्ञेहा

जेहख दुःखमूलत्वम् । यथा—
 “यच्च जेहो भयं तच्च जेहो दुःखस्य भाजनम् ।
 जेहमूलानि दुःखानि तस्मिंस्त्यक्ते महत् सुखम् ॥”
 इति गारुडे । ११३ । ५८ ॥
 तैलादिरभेदः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मावः ।
 २ । ८५ ।
 “मृदुश्च वृद्धितं तेजो भोक्तृमर्थान् प्रकल्पते ।
 प्रदीपः जेहमादत्ते दग्धयाभ्यन्तरस्थया ॥”
 यथा च मनुः । ५ । २४ ।
 “यत्किञ्चित् जेहसंयुक्तं भोक्तृं भोक्तृमगर्हितम् ।
 तत् पर्येषितमप्यायं हविःशेषश्च यज्ञवेत् ॥”
 न्यायमते गुणविशेषः । जलीयपरमाणावयं
 नित्यः । अन्यत्र त्वनित्यः । तैलादावस्य प्रकर्षो
 वर्तते अतस्तेषां दाहो भवति यथा,—
 “जेहो जलेऽप्यौ नित्योऽयमनित्योऽवयवित्यसौ ।
 तैलादितरे तप्यकर्षात् दहनस्थानुकूलता ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 जेहनं, क्ली, (स्निह्यत्यनेनेति । स्निह् + ल्युट् ।)
 तैलमर्हनम् । तत्पर्यायः । जेहः २ स्निग्धता ३
 स्त्रक्षणम् ४ स्त्रचः ५ अभ्यङ्गः ६ अभ्यञ्जनम् ७ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (जेहयतीति । स्निह् +
 णिच् + ल्युः । स्निग्धकारिणि, त्रि । यथा,
 सुश्रुते । १ । ४५ ।
 “दृढं सौम्यं शीतबोध्यं मृदुमधुरमल्पाभिष्यन्दि
 जेहनमिति ॥”)
 जेहप्रियः, पुं, (जेहः प्रियो यस्य ।) प्रदीपः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ तैलादिप्रिये, त्रि ॥
 जेहबीजः, पुं, (जेहयुक्तानि बीजानि यस्य ।)
 पियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ जेह-
 कारणे, क्ली ॥
 जेहभूः, पुं, (जेहात् भूरुत्पत्तिर्यस्य ।) ज्ञेष्वा ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (जेहा भूरिति ।) स्निग्धभूमौ,
 स्त्री ॥ (जेहान्विता भूर्यस्येति स्निग्धभूमि-
 विशिष्टे, त्रि ॥)
 जेहरङ्गः, पुं, (जेहेन रण्यते इति । रङ्ग + घञ् ।)
 तिलः । इति शब्दरत्नावली ॥
 जेहवती, स्त्री, (जेहोऽस्या अस्तीति । जेह +
 भृत् । मस्य वः । डीप् ।) मेदा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (तैलादिरभविशिष्टे प्रीतिविशिष्टे
 च त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २३ । ७७ ।
 “एवमुक्त्वा ततस्तेन पित्रा जेहवता तु तौ ।
 गत्वा तस्य पुरं सख्यु रेमाते तेन धीमता ॥”)
 जेहवस्तिः, स्त्री, (जेहस्य वस्तिः ।) अनुवासन-
 वस्तिः । तैलपिचिकीरे इति भाषा । यथा,—
 “वस्तिर्हिधानुवासाख्यो निरुहश्च ततः परः ।
 यः जेहैदीयते स स्यादनुवासननामकः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 एतद्विवरणं वस्तिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 जेहविहं, क्ली, (जेहेन विहम् ।) देवदारुः ।
 इति जटाधरः ॥
 जेहा, [न्] पुं, (स्निह्यतीति । स्निह् + “अनुचान्
 पूषति ।” उणा० १ । १५८ । इति कनिन्-

स्पन्दः

प्रख्येन साधुः ।) रोगविशेषः । इत्युचादि-
 कोषः ॥ बन्धुः । चन्द्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
 मुणादिहृत्तिः ॥
 जेहागः, पुं, (जेहमश्रातीति । अश्रु भोजने +
 ण्ण् ।) प्रदीपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 स्नेहितः, पुं, (स्नेहोऽस्य जातः । स्नेह + इत् +
 बन्धुः । स्नेहयुक्ते, त्रि ॥
 जेहो, [न्] पुं, (जेहोऽस्यास्तीति । इनिः ।)
 वयस्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चित्रकरः । इति
 केचित् ॥ स्नेहयुक्ते, चि ॥
 स्नेहः, पुं, (स्निह्यतीति । स्निह् + “शृशृञ्छीति ।”
 उणा० १ । ११ । इति उः ।) रोगभेदः ।
 इत्युचादिकोषः ॥ चन्द्रः । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यामुणादिहृत्तिः ॥
 स्पद, इ ड ईषत्कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ड, स्पन्दते ।
 ड, स्पन्दते चक्षः । पस्पन्दे । काशे स्पन्दे कुशे
 स्पन्दे स्पन्दत्वं शत्रुमस्तके । इत्यादौ गणकता-
 नित्यत्वमिति रमानाथः । वस्तुतस्तु स्पन्दते
 स्पन्दः पचादित्वाद्दन् ततः स्पन्द इवाचरति
 इति कौ सिद्धिः । इति दुर्गादासः ॥
 स्पन्दः, पुं, (स्पन्द + घञ् ।) प्रस्फुरणम् । ईषत्-
 कम्पनम् । यथा,—
 “चक्षुःस्पन्दे भुजस्पन्दे तथा दुःखद्रुम-
 शत्रूणाञ्च समुत्थानमश्वत्य शमयाशु मे ।
 अश्वत्यरूपो भगवान् पीयतां मे जनाह्ननः ॥”
 इति मलमासतत्त्वम् * ॥
 अङ्गविस्फुरणे शुभाशुभफलं यथा,—
 मनुकवाच ।
 “ब्रूहि मे त्वं निमित्तानि अशुभानि शुभानि च ।
 सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठ ! त्वं हि धर्मविदुच्यसे ॥
 मत्स्य उवाच ।
 अङ्गदक्षिणभागे तु शस्तं प्रस्फुरणं भवेत् ।
 अप्रशस्तं यथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥
 मनुकवाच ।
 अङ्गानां स्पन्दनञ्चैव शुभाशुभविचेष्टितम् ।
 तस्मै विस्तरतो ब्रूहि येन स्युस्तद्विदो भुवि ॥
 मत्स्य उवाच ।
 पृथ्वीलाभो भवेत् सूर्ये लनाटे रविनन्दन ! ।
 स्थानं विद्वद्दिमायाति श्रुनमोः प्रियसङ्गमः ॥
 मृत्युलम्बिषाच्चिदंशे दृगुपास्ते धनागमः ।
 उत्कण्ठोपगमो मध्ये दृष्टं राजन् ! विचक्षणैः ॥
 दृग्भन्धने सङ्करे च जयं शीघ्रमवाप्नुयात् ।
 योषिष्ठाभोऽपाङ्गदेशे श्रवणान्ते प्रिया श्रुतिः ॥
 नासिकायां प्रीतिसीख्यं प्रियाशिरधरोष्ठयोः ।
 कण्ठे तु भोगलाभः स्यात् भोगहृद्विरथांसयोः ॥
 सुहृत्स्नेहश्च बाहुभ्यां हस्तौ चैव धनागमः ।
 पृष्ठे पराजयो योधि जयो वक्षःस्थले भवेत् ॥
 कुक्षिभ्यां प्राद्विद्विष्टा स्त्रियाः प्रजननं स्तने ।
 स्थानभ्रंशो नाभिदेशे अन्धे चैव धनागमः ॥
 जानुसन्धौ परैः सन्धिवर्षवर्जिभवेत्पृ ।
 दिग्येकदेशनाशोऽथ जङ्घाभ्यां रविनन्दन ! ॥

स्पर्शः

उत्तमं स्थानमाप्नोति पद्गां प्रस्फुरवाच्य ! ।
 सलाभश्चाभ्यगमनं भवेत् पदतले नृप ! ॥
 लाञ्छनं पिटञ्चैव श्रेयं प्रस्फुरणं तथा ।
 विपर्ययेन विहितं सर्वं स्त्रीणां विपर्ययम् ॥
 दक्षिणेषु प्रशस्तैः प्रशस्तं स्याद्विशेषतः ।
 अप्रशस्तं तथा वामे त्वप्रशस्तं विशेषतः ॥
 अनाऽन्यथासिद्धिरजल्पनात्
 फलस्य शस्तस्य च निन्दितस्य ।
 अनिष्टचिह्नोपगमं हिजानां
 कार्यं सुवर्णेन च तपेणं स्यात् ॥”
 इति माख्ये यात्रानिमित्तदेशस्पन्दनं नाम
 २४१ । ३—१४ ॥
 स्पन्दनं, क्ली, (स्पन्द + ल्युट् ।) प्रस्फुरणम् । ईषत्-
 कम्पनम् । (यथा, याज्ञवल्करः । १ । ११ ।
 “गर्भाधाननृत्तौ पुंसःसवनं स्पन्दनात् पुरा ।
 पृष्टेऽष्टमे वा सोमन्तो मास्येते जातकर्म च ॥”)
 स्परिता, [ऋ] त्रि, दुःखकारणम् । तच्च शत्रु-
 दर्जनरोगादि । इति केचित् ॥
 स्परिशः, पुं, स्पर्शः । इति केचित् ॥
 स्पर्ह, ड संज्ञकः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-सक०-सेट् ।) संज्ञकः परिभवेच्छा ।
 इति वोपदेवः ॥ ड, स्पर्हते बलिनं बली ।
 पस्पर्हं । इति दुर्गादासः ॥
 स्पर्हा, स्त्री, (स्पर्ह + भिदादित्वाद्ङ् । टाप् ।)
 संज्ञकः । (यथा, महाभारते । १ । २१ । १७ ।
 “महानदीर्भवेच्छीभिः स्पर्हयैव सहस्रशः ।
 अभिसार्थ्यमाणसर्गिणं दृष्ट्याते महार्णवम् ॥”)
 क्रमसमुद्गतिः । साम्यम् । इति मेदिनी ॥
 स्पर्श, क ड ग्रहणे । श्लेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (पुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड, स्पर्शयते ।
 इति दुर्गादासः ॥
 स्पर्शः, पुं, (स्पृश स्पर्शने, स्पर्श ग्रहणे वा + घञ् ।)
 राजा । दानम् । स्पर्शनम् । (यथा, उत्तर-
 रामचरिते । १ अङ्के ।
 “विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःख-
 मिति वा
 प्रमोहो निद्रा वा किम् विषविमर्षः किमु मदः ।
 तव स्पर्शं स्पर्शं मम हि परिमूर्द्धेन्द्रियगणो
 विकारयैतन्वं भ्रमयति च संमोहयति च ॥”)
 स्पर्शकः । सम्परायः । प्रणिधिः । इति मेदिनी ॥
 उपतप्ता । इत्यमरः । ३ । २ । १४ । वर्गाक्षरम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । २ । ८ । ६ ।
 “स चिन्तयन् द्वाक्षरमेकदाश्र-
 स्युपाश्रुणोत् द्विर्गदितं वचो विभुः ।
 स्पर्शं यत् षोडशमेकाविंशं
 निष्कञ्चानां नृप ! यदनं विदुः ॥”)
 वायुः । इति केचित् ॥ कामिनां बन्धभेदः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ कादिवर्गपञ्चकम् । यथा,—
 “स्पर्शस्तस्याभवज्जीवः स्वरो देह उदाहृतः ॥”
 इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १२ अध्यायः ॥
 स्पर्शः कादिवर्गपञ्चकम् । इति तटीकार्या
 श्रीधरस्वामी ॥ न्यायमते त्वनिन्द्यपाङ्गगुण-

स्पर्शः

विशेषः । त्वगुपकारकः । स च त्रिविधः ।
 उष्णः । शीतः । अनुष्णाशीतः । पृथिव्याः
 स्पर्शः काठिन्यादिः पाकजः । जलपरमाणुस्पर्शः
 नित्यः । अन्वयानित्यः । वैशेषिकमते पार्थिव-
 परमाणुमात्रस्य पाकजस्पर्शः । नैयायिकमते तु
 द्वाणुकादिस्पर्शाऽपि पाकजः । यथा,—
 “स्पर्शस्वगिन्द्रियप्राप्तस्वचः स्यादुपकारकः ।
 अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात् स त्रिविधो मतः ॥
 काठिन्यादिः क्षिप्तावेव नित्यतादि च पूर्ववत् ।
 एतेषां पाकजत्वन्तु क्षिप्तौ नान्यत्र कृत्वांचत् ॥
 तत्रापि परमाणौ स्यात् पाका वैशेषिके नये ।
 नैयायिकानाम् नये द्वाणुकादावपीथ्यति ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 स्पर्शं निरूपयति । स्पर्श इति । उपकारक इति
 स्पर्शनप्रत्यये स्पर्शः कारणमित्यर्थः । अनु-
 ष्णाशीतिति । पृथिव्या वायाः स्पर्शाऽनुष्णा-
 शीतः जलस्य शीतः । तेजस उष्णः । काठि-
 न्येति । कठिनसुकुमारस्पर्शः पृथिव्या एव
 इत्यर्थः । कठिनत्वादिकन्तु न संयागनिष्ठो
 जातिविशेषः चक्षुर्ग्राह्यतापत्तः । पूर्ववत् जल-
 तेजोवायुपरमाणुस्पर्शा नित्याः इत्यर्थः । तद्भिन्नाः
 स्पर्शास्त्वनित्या इत्यर्थः । एतेषां रूपरसगन्ध-
 स्पर्शानाम् । नान्येति । पृथिव्या हि रूपरस-
 गन्धस्पर्शपराहृतिः पाकरसभयागादुपलभ्यते ।
 न हि शतधापि भ्राम्यमाने जलादीं रूपादिकं
 परावर्तते नीरे मीकरभाषासु नयव्यतिरेका-
 भ्यामुपाधरेवेति निलीयते पवनपृथिव्योः शीत-
 स्पर्शादिवत् पृथिव्योर्वपि मध्ये परमाणवेव
 रूपादीनां पाकः इति वैशेषिका वदन्ति ।
 नैयायिकानामिति नैयायिकानां मते द्वाणु-
 कादी अवयवित्वपि पाका भवति । इति
 सिद्धान्तमुक्तावलो ॥ * ॥
 पुराणमते एकादशविधस्पर्शा यथा । उष्णः १
 शीतः २ सुखः ३ दुःखः ४ स्निग्धः ५ विगदः ६
 खरः ७ सृदुः ८ अल्पः ९ लघुः १० गुरुः ११ ।
 इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ कठिनः । इति
 तत्रैव आश्वमेधिकपर्व ॥ आचमनाङ्गस्पर्शनं
 आचमनशब्दे दृष्टव्यम् ॥ * ॥ उच्छिष्टस्य स्पर्श-
 निषेधो यथा,—
 “न स्पृशेत् पाणिनाच्छिष्टो विप्रगोब्राह्मणा-
 नलान् ।
 न चानलं पदा वापि न देवपतिमां स्पृशेत् ॥”
 इति कौर्म्ये उपविभागे । १६ । ३५ ॥
 अथ उच्छिष्टस्य चाण्डालादिस्पर्शप्रायश्चित्तम् ।
 आपस्तम्बः ।
 “भुक्तोच्छिष्टस्वनाशान्त्याण्डालैः श्लेषेन वा ।
 प्रमादात् स्पर्शनं गच्छेत् तत्र कुर्याद्विशाधनम् ॥
 गायत्र्यष्टसहस्रान्तु द्रुपदां वा शतं जपेत् ।
 त्रिरात्रोपाधिता भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 भुक्तोच्छिष्टोऽन्यजैः स्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 अर्धोच्छिष्टे स्मृतः पादः पाद आमाशने
 तथा ॥”

शुद्ध

स्पर्शः

प्राजापत्यं ज्ञाने । अर्धोच्छिष्टो धेन आमाशनेः
 चास्ते निःक्षिप्तः न तु निर्गोचः । दृष्टः ।
 “पाने मैथुनसंसर्गे तथा मूत्रपुरीषयोः ।
 स्पर्शनं यदि गच्छेत् श्रवोदकान्यजैः सह ॥
 दिनमेकं चरेत्पूजे पुरीषे तु दिनद्वयम् ।
 दिनत्रयं मैथुने स्यात् पाने स्याच्च चतुष्टयम् ॥”
 काश्यपः ।
 “अशुकरान्यचाण्डालमयाभण्डरजस्वलाः ।
 यद्युच्छिष्टः स्पृशेत् तत्र कच्छं सान्तपनं चरेत् ॥”
 एतज्ज्ञानाभ्यासे । सान्तपने धेनुद्वयम् । ब्रह्म-
 पुराणे ।
 “उच्छिष्टेन तु शूद्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः ।
 उपवासेन शुद्धिः स्यात् शुना संस्पृष्ट एव वा ॥
 उच्छिष्टेन तु विप्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः ।
 उभौ स्नानं प्रकुरुतः सद्य एव समाहितौ ॥”
 अनुच्छिष्टब्राह्मणस्य नक्तमिति प्रायश्चित्त
 विवेकः ॥ * ॥ अथ रजस्वलास्पर्शप्रायश्चित्तम् ।
 काश्यपः ।
 “रजस्वला तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणो यदि ।
 एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 रजस्वला तु संस्पृष्टा राजन्या ब्राह्मणो तु या ।
 त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्यात् व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥
 रजस्वला तु संस्पृष्टा वैश्या ब्राह्मणो च या ।
 पञ्चरात्रनिराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 रजस्वला तु संस्पृष्टा शूद्रया ब्राह्मणो यदि ।
 षड्रात्रेण विशुद्धेत् ब्राह्मणो कामचारतः ॥
 अकामतश्चरेदहं ब्राह्मणो सर्वजातिषु ॥”
 एतेन रजस्वलाया ब्राह्मण्याः सर्वर्णरजस्वला-
 स्पर्श एकरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानं कामतः ।
 अकामतस्त्वदहं नक्तव्रतम् । अमवर्णरजस्वला-
 स्पर्श त्रिरात्रपञ्चरात्रषड्रात्रोपवासाः । अका-
 मतस्त्वदहं एतच्चतुर्ग्राहानन्तरं कर्तव्यम् ।
 “चाण्डालेन श्लेषाकेन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला ।
 अतिक्रम्य तान्यहानि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 त्रिरात्रमुपवासः स्यात् पञ्चगव्येन शुध्यति ।
 तां निशान्तु व्यतिक्रम्य स्वजात्युक्तान्तु कारयेत् ॥”
 इति वचनान्तरदर्शनात् ॥
 एतत् कामतः । अत्र दिनभेदोऽपि नास्ति ।
 अज्ञानं बृहस्पतिः ।
 “पतितान्यश्लेषपाकेस्तु संस्पृष्टा स्त्री रजस्वला ।
 तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 प्रथमंऽङ्ग त्रिरात्रान्तु द्वितीये द्वादशमाचरेत् ।
 अष्टोरात्रं तृतीयेऽङ्ग चतुर्थं नक्तमाचरेत् ॥”
 चतुर्थंऽङ्गोति शुद्धिज्ञानात् पूर्वम् । व्याघ्रः ।
 “रजस्वला यदा स्पृष्टा श्लेषकच्छरैः क्वचित् ।
 निराहारा भवेत्सावत् यावत् ज्ञानेन शुध्यति ॥”
 अत्रापि बृहस्पत्याक्तदिनभेदव्यवस्था । वृह-
 शतातापः ।
 “रजस्वले तु ये नार्यावन्वोऽन्यं स्पृशती यदि ।
 सर्वे पञ्चगव्यन्तु ब्रह्मकूर्चमतः परम् ॥”
 पञ्चगव्यपानं व्रतरूतं तेनोपवासः । ब्रह्मकूर्च-
 माह जाबासः ।

स्पर्श

“अहोरात्रोचितो भूत्वा पीर्षमास्यां विशिषतः ।
 पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातः ब्रह्मकूर्चविधिः स्मृतः ॥”
 तदशक्तौ पुण्यार्थकं दातव्यम् । उच्छिष्टशुद्धादि-
 स्पर्शं बृहस्पतिः ।
 “शुना चोच्छिष्टया शूद्रा संस्पृष्टा द्वादशमाच-
 रेत् ।
 अहोरात्रं तृतीयेऽङ्ग परतो नक्तमाचरेत् ॥”
 परतश्चतुर्थदिने ज्ञानात् पूर्वमिति ज्ञेयम् ।
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ मत्स्यसूक्तोक्त्यास्पृश-
 स्पर्शनप्रायश्चित्तं स्नानशब्दे दृष्टव्यम् ॥ (त्रि,
 स्पर्शकः । आनन्दजनकः । यथा, भागवते ।
 ३ । २१ । ८ ।
 “श्वेतोत्पलक्रीडनकं मनःस्पर्शास्मृतं कर्म ॥”)
 स्पर्शकः, त्रि, (स्पृशतीति । स्पृश + ग्वल् ।) स्पर्शन-
 कर्त्ता । स्पृशधातोः कर्त्तरि णकप्रत्ययेन
 निष्पन्नः ॥
 स्पर्शनं, लौ, (स्पृश + ल्युट् ।) दानम् । स्पर्शः ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । १ । १० । १२ ।
 “तस्मिन्नस्तधियः पार्थाः महिरन् विरहं कथम् ।
 दर्शनस्पर्शनालापशयनासनभोजनेः ॥”
 सखन्धः । इति मत्स्यनाथः ॥ यथा, रघुवंशे ।
 २ । ५० ।
 “तद्रत्न कल्याणपरम्पराणां
 भोक्तारभूजस्वलात्मदेहम् ।
 महोत्तलस्पर्शनमात्रमिह-
 स्तुहं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः ॥”)
 स्पर्शनः, पुं, (स्पृशतीति । स्पृश + ल्युट् ।) वायुः ।
 इत्यमरः । १ । १ । ६४ ॥
 स्पर्शमणिः, पुं, (स्पर्शप्रधानो मणिः । स्पर्शनं
 स्वर्णोत्पादकत्वात् तथात्वम् ।) स्पर्शमात्रेण
 स्वर्णजनकप्रसूतविशेषः । परशपातर इति
 भाषा । इति वज्रभागशब्ददर्शनात् ॥
 स्पर्शमणिप्रभवं, लौ, (स्पर्शमणिः प्रभवो यस्य ।)
 स्वर्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 स्पर्शलज्जा, स्त्री, (स्पर्शात् लज्जा संकोचनरूप-
 त्रया यस्याः ।) लज्जालुहृत् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 स्पर्शशुद्धा, स्त्री, (स्पर्शं शुद्धा ।) शतमूलौ । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 स्पर्शस्यन्दः, पुं, (स्पर्शनं स्यन्दने मूत्रयतीति ।
 स्यन्द + अच् ।) भेकः । इति केचित् ॥
 स्पर्शा, स्त्री, (स्पृशति परपुरुषमिति । स्पृश +
 अच् । टाप् ।) कुलटा । इति धरणिः ॥
 स्पर्शानन्दाः, स्त्री, (स्पर्शनं आनन्दो यासाम् ।)
 अपसरसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 स्पर्शा, [ऋ] त्रि, (स्पृशतीति । स्पृश + ङच् ।)
 उपतापकमात्रम् । रोगः । इत्येकं । इत्यमर-
 टीकायां भरतः । ३ । २ । १४ ॥
 स्पश, अ शयवाधयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्रा० उ० ० स० ० से० ।) अ, स्पशति स्पशते ।
 पस्पाश । अत्यहानि स्पर्शनं पठन्ति केचित् ।
 इति दुर्गादासः ॥

स्पृष्टास्पृ

स्पृष्टः, पुं. (स्पृशतीति । स्पृश + पचाद्यच् ।)
 चरः । (यथा, महाभारते । १ । १४७ । २५ ।
 "ववन्तु यदि दाहस्य विभ्यतः प्रद्वेभमहि ।
 स्पृशेमीं घातयेत् सखान् रात्र्यलुब्धः सुयोधनः")
 अभिसरः । इत्यमरः । ३ । ३ । २१३ ॥ चरो
 गूढपुरुषः । अभिसरो यद्गम् । प्राणनिरपेक्षो
 यो द्रव्याद्यं व्याडं हस्तिनं वा योधयति सोऽभि-
 सरः । इत्येके । इमीं ह्यो स्पृशे । इति भरतः ॥
 स्पृष्टः, चि. स्पृश्यते स्मेति । स्पृश + णिच् + क्तः ।
 "वा टान्तगान्तेति" ७ । २ । २७ । इति
 माधुः ।) व्यक्तम् । तत्पर्यायः । स्फुटम् २
 प्रव्यक्तम् ३ उल्लङ्घनम् ४ । इत्यमरः । ७ । १ । २१ ॥
 उद्विक्तम् ५ प्रकटम् ६ । इति जटाधरः ॥
 (यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । १५ । २२ ।
 "भोः सूत ह्ये मागध मौम्य वन्दन्
 लोकेऽधुना स्पृष्टगुणस्य मे स्यात् ।
 किमाश्रयो मे स्तत्र पथ योज्यतां
 मा मय्यभूवन् वितथा गिरो वः ॥")
 स्पृष्टीकृतं, चि. व्यक्तीकृतम् । कृधातीं परे स्पृष्ट-
 शब्दाद्भूततद्भावे चिप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 स्पृ, न प्रीतिरक्षापालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (स्ना०-पर०-सक०-सेट् ।) न, स्पृणोति । इति
 दुर्गादासः ॥
 स्पृक्षा, स्त्री, पृक्षा । स्पृश्यते मीगन्ध्यात् स्पृश संस्पर्श
 बाहुल्यात् कः पृषोदरादित्वात् शस्य कः स्पृक्षा
 दन्त्यादिरिति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 २ । ४ । १३३ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ७७ । ५ ।
 "त्वक्कुष्ठरेणुनलिका-
 स्पृक्षारमतगरबानकेस्तुल्यैः ।
 केसरपत्रविमिश्रै-
 नरपतियोग्यं शिरःस्नानम् ॥")
 स्पृश, श श्री स्पृशि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) श, स्पृशति । श्री,
 अस्यार्चीत् अस्पृशत् । हस्तं पस्पृशं तदङ्ग-
 मिन्द्रः । इति कुमारः । इति दुर्गादासः ॥
 स्पृशा, स्त्री (स्पृशतीति । स्पृश + कः । टाप् ।)
 भुजङ्गघातिनीपृच्छः । कङ्कालिका इति ख्याता ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 स्पृशी, स्त्री, कण्टकारी । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥
 स्पृष्टः, चि. (स्पृश + क्तः ।) कृतस्पर्शः । यथा,
 प्रायश्चित्तस्वष्टतब्रह्मपुराणवचनम् ।
 "उच्छिष्टेन तु शूद्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः ।
 उपवासिनश्चिः स्नात् शना संस्पृष्ट एव वा ॥"
 स्पृष्टास्पृष्टः, स्त्री. (स्पृष्टेन वा सम्यक् स्पृष्टम् ।)
 परस्परस्पर्शनम् । यथा,—
 "अथ जातिगुणान् वक्ष्ये स्पृष्टास्पृष्टं महेश्वरि ।।
 अधमैः शिष्टसंस्पर्शं प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥
 ब्राह्मणस्य शवाङ्गश्च क्षत्रियाद्यैः कदाचन ।
 स्पृष्टाचम्य हरिं स्रुत्वा उपवासेन क्षत्रियः ॥
 व्रतस्मृदुस्पर्शोऽपि हरिसंस्पर्शे शुचिः ।
 शिवयोपस्पृष्टोऽयं यस्तु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
 ब्राह्मणो यस्तु शूद्रस्य शिवयोपस्पृष्टोऽपि कश्चित् ।

स्पृष्टः

जात्वाचम्य हरिं स्रुत्वा प्राणायामेन शुध्यति ॥
 शूद्रस्तु चिविधो ज्ञेयो व्रतस्वयंनमः स्रुतः ।
 कायस्यः पावको मध्यां भिक्षाचारोऽधमो मतः ॥
 उत्तमैर्ब्राह्मणः स्पृष्ट उपस्पृश्य द्विजः शुचिः ।
 अधमः सूर्यगामग्निं स्पृष्टः शुध्यति ब्राह्मणः ॥"
 इति मत्स्यसूक्ते ३६ पटः ॥
 स्पृष्टास्पृष्टः, व्य. (स्पृष्टेन स्पृष्टेन यत् भवति । "इच्
 कर्मव्यतिहारे ।" ५ । ४ । १२७ । इति इच् ।
 "अन्येषामपि दृश्यते ।" ६ । ४ । १३७ । इति
 दोषः ।) परस्परस्पर्शनम् । क्रियाङ्गुयि इति
 भाषा । यथा, रत्नाकरे बृहस्पतिः ।
 "तीर्थं विवाहे यात्रायां संघामे देगविष्णवे ।
 नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टे न दृश्यति ॥
 आरथ्यपि च कष्टायां रुगभये पौडिते तथा ।
 मातामित्रोर्गुरोश्चैव निदेशे वर्त्तनात्तथा ॥"
 स्पृष्टास्पृष्ट इत्यव्ययं क्रियाव्यतीहारे । तथेति
 न दृश्यतीत्यर्थः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ मत्स्य-
 सूक्ते ३६ पटलेऽप्यन्यत् दृश्यम् ॥
 स्पृष्टिः, स्त्री, (स्पृश + क्तिन् ।) स्पृशः । तत्प-
 र्यायः । पृक्तिः २ । इत्यमरः । ३ । २ । ६ ॥
 स्पृशनम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 स्पृष्ट, त् क ईप्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
 चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) ईप्से श्मामिच्छा ।
 स्पृहयति । इति दुर्गादासः ।
 स्पृहणीयं, त्रि. (स्पृह + ञनीयर् ।) वाञ्छनीयम् ।
 यथा, ऋतुसंहारे । १ । १ ।
 "प्रचण्डसूर्यः स्पृहणीयचन्द्रमाः
 सदापगाहक्षतवारिसञ्चयः ।
 दिनान्तरस्योऽभ्युपगन्तमन्त्रयो
 निदाघकालः समुपागतः प्रिये ॥"
 स्पृहयालुः, चि. (स्पृहयति तच्छीलः । स्पृह +
 "स्पृहृष्टृहृपतीति । ३ । २ । १५८ । इति
 आलुच् ।) स्पृहाशोलः । लोभी । इति मुग्ध-
 बोधव्याकरणम् ॥ (यथा, रघुः । १४ । ४५ ।
 "प्रजावती दोहदशंसिनी ते
 तपोवनेषु स्पृहयालुरेव ॥")
 स्पृहा, स्त्री, (स्पृह + अङ् । टाप् ।) इच्छा ।
 इत्यमरः । १ । ७ । २९ ॥ तस्याः निन्दाप्रशंसौ
 यथा, ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । ३५ । ७३—७५ ;
 ८४—८५ ।
 "तपो धनं ब्राह्मणानां तपः कल्पतरुस्तथा ।
 तपस्या कामधेनुश्च सन्ततं तपसि स्पृहा ॥
 ऐश्वर्यं क्षत्रियाणाञ्च बाणियञ्च च तथा विशाम् ।
 शूद्राणां विप्रसेवायां स्पृहा वेदेष्वनिन्दिता ॥
 क्षत्रियाणाञ्च तपसि स्पृहातीवप्रशंसिता ।
 ब्राह्मणानां विवादेषु स्पृहातीव विनिन्दिता ॥
 क्षत्रियाणां रणो धर्मो रणे सृष्ट्युर्न गर्हितः ।
 रणे स्पृहा ब्राह्मणानां लोके वेदे विडम्बना ॥
 तपोधनानां विप्राणां वाग्बलानां युगे युगे ।
 शान्तिस्वस्थयमं कर्म विप्रधर्मो न सङ्गरः ॥"
 स्पृष्टः, पुं. (स्पृष्टते इति । स्पृह + यत् ।) मातु-
 लुङ्कः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वाञ्छनीयं, त्रि ॥

स्फटिकः

स्फटा. [क्व] त्रि. (स्पृशतीति । स्पृश + क्वच् ।)
 उपतापकमाचम् । इत्यमरः । ३ । २ । १५ ॥
 रोगः । इत्येके । इति भरतः ॥ (स्पृशकः ।
 यथा, महाभारते । १४ । २० । २१ ।
 "घाता भक्षयिता दृष्टा स्फटा श्रोता च पक्षमः ।
 मन्ता बोधा च मसैते भवन्ति परमर्त्विजः ॥")
 स्फट इ । शीर्षो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्ना०-
 स्फट । पर०-अक०-सेट् ।) हावायस्वरिणा-
 बोष्ठवर्गद्वितीयसुकौ । पक्षमस्वरिणाविति भ्रमो
 ह्येयः । तथात्वे मजातीयतया स्फुटक् भिदीत्या-
 दीनां सन्निधावेवापठिष्यत् । एवं संख्यापि न
 संगच्छते । स्फटिविगरणे इत्यनेनैवेष्टमिहे
 शेषधातोश्च वैयर्थ्यं स्यात् । अतएव रमा-
 नाथोऽपि स्फटिविगरणे इत्यत्र उकारशून्यः
 स्फट इति केचित् पठन्ति । पचादित्वादिनि
 स्फटा फणा इति सुभूतिरित्यन्तमाह । इ,
 स्फण्टाते । स्फटति गात्रे बाणः । पस्फट पस्फाट
 स्फटिकम् । इति दुर्गादासः ॥
 स्फटः, पुं. (स्फटतीति । स्फट + षच् ।) फणा ।
 इत्यमरः । १ । १ । ८ । ८ ॥
 स्फटा, स्त्री, (स्फट + षच् । टाप् ।) फणा ।
 इत्यमरः । १ । १ । ८ । ८ ॥
 स्फटिकः, पुं. (स्फट शीर्षो + बाहुलकात् इकन् ।)
 सूर्यकान्तमणिः । इति हलायुधः ॥ खनाम-
 न्यातमणिः । फटिक् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 स्फाटिकम् २ स्फाटकम् ३ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ भासुरः ४ स्फाटिकोपलः ५ शान्ति-
 पिष्टम् ६ धौतशिलम् ७ । इति त्रिकाण्शेषः ॥
 मितोपलः ८ विमलमणिः ९ निम्नलोपलः १०
 स्वच्छः ११ स्वच्छमणिः १२ अमररत्नम् १३
 निम्नुपरत्नम् १४ शिवप्रियः १५ । अथ गुणादि
 यथा,—
 "स्फटिकः समवीर्यश्च पिप्पटाहार्त्तिदोषनुत् ।
 तस्याक्षमालां जपता दत्ते कोटिगुणं फलम् ॥"
 तत्परीक्षा यथा,—
 "यद्गङ्गातीयविन्दुश्च विविमलतमं निस्तुषं नेच-
 ह्यं
 खिम्भं गङ्गान्तरालं मधुरमतिहृमं पिप्प-
 दाहासहारि ।
 पाषाणे यद्विष्टं स्फटितमपि निजां स्वच्छतां
 नैव जप्तात्
 तज्जात्यं ज्ञातु लभ्यं शभसुपचिनुते शैवरत्नञ्च
 रत्नम् ॥"
 विन्दुस्थाने विन्दुदिति च पाठः । इति राज-
 निघण्टुः ॥ अपि च ।
 "मुक्ताविद्रुमवज्रैर्वैदूर्यैस्फटिकादिकम् ।
 मणिरत्नं सरं श्रोतं कषायं स्वादुलक्षणम् ।
 चक्षुष्यं धारणात्तच्च पापालक्ष्मीविनाशनम् ।"
 इति राजवल्लभः ॥ * ॥
 तस्य उत्पत्तिपरीक्षे यथा,—
 "कावेरिविन्ध्ययवनचीननेपालभूमिषु ।
 साङ्गुली व्यकिरस्फेदो दानवस्य प्रयत्नतः ॥

स्फटो

आकाशग्रहं तेषामुत्पन्नं स्फटिकं ततः ।
 अणुसङ्घटनं किञ्चिद्वर्णान्तरान्वितम् ॥
 न तत्सुखं हि रत्नानामयवा पापनाशनम् ।
 संस्कृतं शिल्पिना सद्यो मूर्खं किञ्चिन्नमिततः ॥”
 इति गारुडे पूर्वविभाग । ७८।१-३ ॥॥
 तथा ।

“हिमालये सिंहले च विख्यातवितटे तथा ।
 स्फटिकं जायते चैव नानारूपं समप्रभम् ॥
 हिमाद्रौ चन्द्रमङ्गां स्फटिकं तत् द्विधा भवेत् ।
 सूर्यकान्तश्च तत्रैकं चन्द्रकान्तं तथा परम् ॥
 सूर्यकान्तं तदाख्यातं स्फटिकं रत्नवेदिभिः ॥
 पूर्णन्दुकरसंस्पर्शादसृत्तं स्रवति क्षणात् ।
 चन्द्रकान्तं तदाख्यातं दुर्लभं तत् कलौ युगे ॥
 भयोकपञ्चवच्छायं दाडिमीबीजमन्त्रिभम् ।
 विख्यातवितटे देशे जायते मन्दकान्तिकम् ॥
 सिंहले जायते कृष्णमाकरं गन्धनीलकं ।
 पद्मरागभवे स्थाने विविधं स्फटिकं भवेत् ॥
 अत्यन्तनिर्मलं स्वच्छं स्रवतीव जलं शुचि ।
 ज्योतिर्ज्वलनमाग्निष्टं मृत्ताज्योतीरसं हिज ॥
 तदेव लोहिताकारं राजावर्त्तमुदाहृतम् ।
 आनीलं तत्तु पाषाणं प्रोक्तं राजमयं शुभम् ॥
 ब्रह्मसूत्रमयं यत्तु प्रोक्तं ब्रह्ममयं हिज ॥”
 इति स्फटिकपरीक्षा । इति भोजराजकृतयुक्ति-
 कल्पतरुः ॥

स्फटिका, स्त्री, स्फटिकारिः । इति भावप्रकाशः ॥
 स्फटिकाचलः, पुं, (स्फटिकवत् शुभ्रोऽचलः ।
 स्फटिकस्य अचलो वा ।) कौलासपर्वतः । इति
 हेमचन्द्रः ॥

स्फटिकात्मा, [न्] पुं, (स्फटिक एव आत्मा
 स्वरूपं यस्य ।) स्फटिकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 स्फटिकाद्रिभिदः, पुं, (स्फटिकाद्रिं कलासपर्वत-
 मपि भिनन्ति वर्णेनेति । भिद+“इगुपध-
 षेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) कर्पूरः ।
 इति केचित् ॥

स्फटिकाभ्रः, पुं, (स्फटिकवत् शुभ्रो यो भ्रमः स
 इव शुकृत्वात् ।) कर्पूरः । इति राजनिघण्टुः ॥
 स्फटिकारिः, स्त्री, (स्फटिकस्य परिः ।) श्वेत-
 वर्षावर्णिगद्रव्यविशेषः । फट्करी इति भाषा ॥
 यथा,—

“नवसारयवचारस्फटिकारित एव काचवक-
 यन्त्रैः ।

इडुशः पात्यं सत्वं तच्च महाद्रावकं नाम ॥”
 इति रत्नावली ॥

तद्रूपान्तराणि । स्फटिकारो । स्फटिकारिका ।
 फट्करी । इति महाद्रावकप्रकरणे भेषज्य-
 रत्नावली ॥

स्फटो, स्त्री, (स्फटतीति । स्फट+अच् । डीष् ।)
 स्फटिकारिः । मत्पर्यायः । स्फटिकी २ श्वेता ३
 शुभा ४ रङ्गदा ५ रङ्गदा ६ इडुश ७
 रङ्गाङ्गा ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिग्म-
 त्वम् । कषायत्वम् । प्रद्वर्मेककृच्छ्रविमोष-

स्फारः

दोषनाशित्वम् । इडुशदाहत्वञ्च । इति राज-
 निघण्टुः ॥ अपि च ।

“स्फटिका तु कषायीणा वातपित्तकफघ्नान् ।
 निहन्ति श्वित्रवोसर्पान् योनिमङ्गोचकारिणी ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

स्फड, इ क नर्मोष्णि । (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।)
 यथा । स्फुडि क नर्मोष्णि इत्यत्र नर्म इह परी-
 हासः । आद्यस्फुरीति कातन्वाद्याः । इति
 दुर्गादासः ॥

स्फर, श स्फूर्त्तौ । चले । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदा०-पर०-अक०-सेट् ।) श, स्फरती
 स्फरन्ती । पस्फार । स्फरणं स्फुरणमित्यमरः ।
 इति दुर्गादासः ॥

स्फरणं, स्त्री, (स्फर+रुयुट् ।) स्फुरणम् । इत्य-
 मरः । ३ । २ । १० ॥

स्फल, श चाले । स्फूर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदा०-पर०-अक०-सेट् ।) श, स्फलती
 स्फलन्ती । पस्फाल । सुरहिपास्फालनकर्कशा-
 ङ्गुलाविति रघुः । चालचलनम् । इति दुर्गा-
 दासः ॥

स्फाटिकं, स्त्री, स्फाटिकम् । इति काचित् शब्द-
 रत्नावली ॥ जलविन्दो, पुं । इति केचित् ॥

स्फाटिकं, स्त्री, (स्फाटिकमेव । स्वार्थं अण् ।)
 स्फाटिकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 महाभारते । २ । ५५ । १७ ।

“महस्रस्तम्भां हिमवैदृथ्यचिदां
 शतद्वारां तोरणस्फाटिकाख्याम् ।
 सभामग्न्यां क्रोशमात्रायतां मे
 तद्विस्तारामाशु कुर्वन्तु युक्ताः ॥”

स्फाटिकस्येदमिति । स्फाटिक+अण् । स्फाटिक-
 सखन्विनि, त्रि । यथा, महाभारते । १ । ६३ । १३ ।
 “देवोपभोग्यं दिव्यञ्च आकाशे स्फाटिकं महत् ।
 आकाशगं त्वां महत्तं विमानमुपपत्यति ॥”

स्फाटिकोपलः, पुं, (स्फाटिक उपलः) स्फाटि-
 कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्फाटीकं, स्त्री, स्फाटिकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 स्फातः, त्रि, द्विद्युक्तः । स्फायघातोः क्तप्रत्ययेन
 निष्पन्नः । इति व्याकरणम् ॥

स्फातिः, स्त्री, (स्फाय+क्तिन् ।) द्विः । इत्य-
 मरः । ३ । २ । ८ ॥

स्फाय, ई ङ ह्रौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-
 आत्म०-अक०-सेट् । निष्ठायामनिट् ।) ई,
 स्फोतः स्फातः । ङ, स्फायते पस्फायि । स्फाय-
 त्तिर्मीकसन्धीति गणकतानित्यत्वात् । इति
 रत्नानाथः । वस्तुतस्तु स्फायते स्फायः पश्चादि-
 त्वाद् न ततः स इवाचरतीति कौ शचन्तम् ।
 इति दुर्गादासः ॥

स्फारं, स्त्री, (स्फायते इति । स्फाय+“स्फायि-
 तञ्चोति ।” उणा० २ । १२ । इति रक् ।) प्रचु-
 रम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥

स्फारः, पुं, (स्फाय+रक् । यद्वा, स्फुर चलने+
 अच् । “स्फुरतिस्फुल्लत्योर्घञि ।” ६ । १ । ४७ ।

स्फुट

इति एव आत्वम् ।) विकटः । कनकाटिर्बहु-
 बुदः । इति मेदिनी ॥ विपुले, त्रि । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे । ३ । १०१ ।
 “भमकदसकत् स्फारस्फारैरपाङ्गविलोकितै-
 स्त्रिभुवनजये सा पञ्चेषोः करोति सहायताम् ॥”)

स्फारणं, स्त्री, (स्फर+णिच्+ल्युट् ।) स्फुर-
 णम् । इत्यमरटीकायां रमानाथः । २ । ३ । १० ॥

स्फालः, पुं, (स्फल चलने+घञ् । “स्फुरति-
 स्फुल्लत्योर्घञि ।” ६ । १ । ४७ । इति एव
 आत्वम् ।) स्फूर्त्तौ ।

स्फिक्, [च्] स्त्री, (स्फाय ह्रौ+वाहुलकात्
 डिच् ।) कटिप्रोथः । इत्यमरः । २ । ६ । ७५ ॥
 (यथा, मनुः । ८ । २८१ ।

“सहामनमभिप्रेपुसुरुत्कष्टप्रापकष्टजः ।

कस्यां कृताङ्गो निर्व्यास्यः स्फिचं वास्यावकर्त्त-
 येत् ॥”)

स्फिक्घातनकः, पुं, (स्फिचं घातयतीति । स्फिच्
 +ङन+णिच्+ल्युट् । ततः स्वार्थं कम् ।)
 कटफलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्फिट, क ह्रस्वम् । हिंसै । अनादरे । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क,
 स्फटयति । इतिरन्वैर्न मन्वते । इति दुर्गादासः ॥

स्फिरं, त्रि, (स्फाय ह्रौ+“अजिराशिशरशियि-
 लेति ।” उणा० १ । ५४ । इति किरच्प्रत्ययेन
 साधुः ।) प्रचुरम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥

स्फोतः, त्रि, (स्फाय+क्तः । “स्फायः स्फो निष्ठा-
 याम् ।” ६ । १ । २२ । इति धातोः स्फो ।)
 वञ्चितः । यथा,—

“स्फोतान् जनपदोस्तत्र परशामव्रजाकरान् ।
 खेटखर्वटवाटोश्च वनानुपवनानि च ॥”

इति श्रीभागवते । १ । ६ । ११ ॥

“स्फोतान् मष्टवान् टेशान् । तत्र तस्यां दिशि ।
 पुरशामव्रजाकरान् तत्र पुराणि राजधान्यः ।
 ग्रामा मृगप्रोक्ताः ।

‘विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यश्च चैव वसन्ति ते ।
 स तु ग्राम इति प्रोक्तः शुद्राणां वाम एव चेति ॥’

व्रजा गोकुलानि । आकरा रत्नाद्युत्पत्ति-
 स्थानानि । तान् । खेटाः कर्षकग्रामाः ।

खर्वटाः गिरितटग्रामाः । मृगप्रोक्ता वा ।
 ‘एकतो यत्र तु ग्रामो नगरं चैकतः स्थितम् ।

मिश्रन्तु खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयमिति ॥
 वायुः पूगपुष्पवाक्यस्ताः । वनानि स्रतः सिद्ध-
 वृक्षाणां समूहाः । उपवनानि रोपितवृक्षाणां
 समूहाः तानि च ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-
 स्वामी ॥

स्फुट, इ क नर्मोष्णि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) नर्मोष् परीहासः ।
 इ क, स्फुण्डयति सखायं लोकः । अयमन्वैर्न
 मन्वते । इति दुर्गादासः ॥

स्फुट, इर् विशः(स)रथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (आ०-पर०-अक०-सेट् ।) इर्,
 अस्फुटत् अस्फोटीत् । विशरणं भेदम् ॥

स्फुटिः

स्फोटयति गार्भं बाहः । विसरण इति दन्त-
मध्यपाठे विकसन इत्यर्थः । स्फोटति मल्लिका-
कलिका ॥

स्फुट, क भिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, स्फोटयति कण्टकः
पदम् । इति दुर्गादासः ॥

स्फुट, उ विसरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
भाक्त०-प्रक०-सेट् ।) उ, स्फोटन्ते नवकुम्भ-
लानि कुटजप्रायेषु ह वैष्विति हलायुधः । इति
दुर्गादासः ॥

स्फुट, त् क विसरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा०-पर०-प्रक०-सेट् ।) विसरणं
विकसनम् । स्फुटयति चम्पककलिका । अपु-
स्फुटत् । इति दुर्गादासः ॥

स्फुट, शि विकासि । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा०-
पर०-प्रक०-सेट् ।) विकास इति कस ज
गताविति दन्तान्तस्य घञि रूपं विपूर्वार्था-
न्तरवाचितया विकसनमित्यर्थः । शि, स्फुटति
केतकीकोरकः । अस्फुटौत् पुष्कोट । इति
दुर्गादासः ॥

स्फुट, क हिंसे । भाङ्पूर्वोऽयम् । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) भाङ् उप-
सर्गः । क, आस्फोटयति । इति दुर्गादासः ॥

स्फुटः, त्रि, (स्फुटति प्रकाशते इति । स्फुट् + कः ।)
व्यक्तः । (यथा, रघुः । ३ । ६३ ।

“अवेहि मां प्रोतस्मृते तुरङ्गमात्
किमिच्छस्येति स्फुटमाह वासवः ॥”)

प्रफुल्लः । इति मेदिनी ॥ शुक्तः । इत्यजयः ॥
भिन्नः । इति स्फुटधात्वर्थदर्शनात् ॥ * ॥ स्फुट-
ग्रहा यथा,—

“स्यात् संस्ततो मध्यफलेन मध्यो
मन्दस्फुटः स्यात् चलकेन्द्रमूक्तम् ।
विधाय श्रेण्येण चलेन चैवं
खेटस्फुटः स्यादसक्तत् फलाभ्याम् ॥”

कुजस्य विशेषमाह ।

“दलीकृताभ्यां प्रथमं फलाभ्यां
ततोऽखिलाभ्यामसक्तत् कुजस्तु ।
स्फुटी रवौन्दु सृदुनैव वेद्यी
श्रीप्राख्यतुङ्गस्य तयोरभावात् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

स्फुटनं, क्ली, (स्फुट् + ल्यट् । कुटादित्वात् न गुणः ।)
विदरणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ५ ॥ विक-
सनम् । इति स्फुटधात्वर्थदर्शनात् ॥

स्फुटबन्धनी, स्त्री, (स्फुटं बन्धनं यस्याः । डीष् ।)
पारावतपदी । नफट्कौ इति भाषा । इति
रत्नमाला ॥ स्फुटबन्धनीति केचित् ॥

स्फुटा, स्त्री, (स्फुटति विकशति इति । स्फुट् +
कः । टाप् ।) फटा । फणा । इत्यमरटीकायां
रामानुजः । ३ । २ । ५ ॥

स्फुटिः, स्त्री, (स्फुटतीति । स्फुट् + इन् ।) पाद-
स्फोटरीगः । निभिन्नकर्कटीफलम् । इति
मेदिनी ॥ •

स्फुरत्

स्फुटितः, त्रि, (स्फुट् + क्तः ।) विकसितः । इति
हंमचन्द्रः ॥ भिन्नः । (यथा, शब्दकविके
३ पङ्के ।

“असदृशजनसंप्रयोगभीरो-
हृदयमिव स्फुटितं महापृथ्वम् ॥”)

परिहसितः । इति स्फुटधात्वर्थदर्शनात् ।
व्यक्तोक्तः । इति स्फुटशब्दार्थदर्शनात् ॥

स्फुटो, स्त्री, (स्फुटि + क्तिकारादिति डीष् ।)
पादस्फोटरीगः । कर्कटीफलम् । फुटो इति
भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥

स्फुट, क, अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, स्फुटयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

स्फुड, इ क नर्मणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) नर्म इह परीक्षासः ।
इ क, स्फुण्डयति सखायं लोकः । पुस्फुण्डयिषति ।
प्रायस्वरौति कातन्नाद्याः । पञ्चमस्वरयुक्तो
नर्मो । इति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

स्फुड, इ उ फुले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
भाक्त०-प्रक०-सेट् ।) फुलं विकसनम् । इ,
स्फुण्डते । उ, स्फुण्डते कुन्दकोरकः । पुस्फुण्डे ।
इति दुर्गादासः ॥

स्फुड, शि हत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) शि, स्फुडति । अस्फुडौत् ।
पुस्फुड । हत्यां वरणे । इति दुर्गादासः ॥

स्फुत्कारः, पुं, (करोतीति । क्त + अच् । स्फुदित्य-
व्यक्तशब्दस्य करः ।) अजिः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

स्फुत्कारः, पुं, फुत्कारः । स्फुदिति क्रियते
इति स्फुत्शब्दपूर्वकधातोर्भावे घञ्प्रत्ययेन
नियन्त्रः ॥

स्फुर, शि स्फूर्त्तिं । चले । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-चुरा०-पर०-प्रक०-सेट् ।) स्फूर्त्तिः
प्रकाशः । चलञ्चलनम् । शि, स्फुरति चाभरम् ।
अस्फुरीत् । पुस्फुर । इति दुर्गादासः ॥

स्फुरः, पुं, (स्फुरतीति । स्फुर + कः ।) फलकम् ।
इति हंमचन्द्रः ॥ (स्फुर + भावे घञ् ।)
स्फुरणम् । इत्यमरटीका । ३ । २ । ८ ॥

स्फुरणं, क्ली, (स्फुर + ल्यट् ।) किञ्चिच्चलनम् ।
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । स्फुरणम् २ । इत्य-
मरः । ३ । २ । ८ ॥ स्फुलनम् ३ स्फुरणम् ४

स्फुरः ५ स्फुरणा ६ स्फुरणम् ७ । इति तट्टीका ॥
स्फूर्त्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अङ्ग-
स्फुरणस्य शुभाशुभफलं यथा,—

“भूमौऽधुनाङ्गस्फुरितस्य सम्यक्
प्रत्यकमव्यक्तफलप्रभावम् ।

सर्वत्र यथावगते स्वदेहा-
दुत्पद्यते कर्मविपाकमवित् ॥

मूर्ध्नि स्फुरत्याशु ग्रथिव्यवासिः
खानप्रवृत्तिश्च सलाटदेशे ।

भ्रूणाचमध्वे प्रियसङ्गमः स्यात्
नासाचिमध्वे च सहायलाभः ॥

स्फुर्त्

दृगन्तमध्यस्फुरत्वेऽर्थलाभोत्-
कण्ठी ज्ञमाहिस्फुरिति दृगादौ ।

जयो दृशाधः स्फुरत्वे रचः स्यात्
प्रियश्रुतिः स्यात् स्फुरिते च कर्णे ॥

योषित्समृद्धिः स्फुरिते च गण्डे
घ्राणे तु सौमस्यमदौ भवेताम् ।

भोज्येष्टसङ्गावधरोऽयुष
स्फुर्त्वे गले भोगविह्विलाभौ ॥

स्यन्दो भुजस्येष्टसमागमाय
स्यन्दः करस्य द्रविणामहेतुः ।

स्यन्दश्च पृष्ठस्य पराजयाय
स्यन्दो जयायोरसि मानवानाम् ॥

पार्श्वप्रकम्पे विषयस्य लाभः
कटिप्रकम्पे तु बलप्रमोदौ ।

नाभिप्रकम्पे निजदेशलाभः
धनर्हिवन्मुख भ्रुवि प्रकम्पे ॥

दुःखं धनान्तं हृदयस्य कम्पे
स्फिकपायकम्पेऽपि च वाङ्मनासिः ।

वराङ्गकम्पे वरयोषिदासि-
र्मण्के सकम्पे तनयस्य जन्म ॥

वस्तौ सकम्पे युवतिप्रहसिः
दोषश्च कम्पे पुनरुत्पष्टे ।

उरः पुनः स्यात् सुमहायलाभः
स्याज्जानुकम्पे त्वचिरेण सिद्धिः ॥

जङ्घाप्रकम्पे निजदेशनाशः
खानासिद्धयरणस्य कम्पे ।

यात्रा सलाभाङ्कितलप्रकम्पे
पुंसां सदा दक्षिणदेशभागे ॥

स्त्रीणाञ्च वामायवे प्रजातः
स्यन्दः फलानि प्रदिशत्यवश्यम् ॥”

इति वसन्तराजशाकुन्तं नरेऽङ्कितेऽङ्गस्फुरण-
प्रकरणं चतुर्थम् ॥

स्फुरणा, स्त्री, (स्फुर + णिच् + युच् । टाप् ।)
स्फुरणम् । इत्यमरटीका । ३ । २ । १० ॥

स्फुरन्, [त्] त्रि, (स्फुर + शब् ।) कम्पनयुक्तः ।
स्फूर्त्तिविशिष्टः । यथा,—

“गङ्गोत्तुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाजूटाप्रजापत्फणि-
स्फुर्जत्स्फुत्कृतिभीतिसम्भृतचमत्कारस्फुरत्-

सम्भ्रमा ।

खानन्दास्यतवापिकां विदधती चित्तं गिरौश-

प्रभो-

स्वां पायाञ्चवसङ्गमे भगवती सज्जावती
पार्श्वती ॥”

इति काव्यचन्द्रिका ॥

स्फुरितं, क्ली, (स्फुर + क्तः ।) स्फुरणम् । स्फुरण-
विशिष्टे, त्रि । यथा । भूमौऽधुनाङ्गस्फुरिते च

मस्यक् इति । प्रिया श्रुतिः स्यात् स्फुरिते च ।
कर्णे इति च । वसन्तराजशाकुन्तम् ॥

स्फुर्त्, आ विस्मृती । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) क्षिपि राङ्गालोपि
स्फुः स्फुरी स्फुरः । आ स्फूर्त्तं स्फूर्त्तं तेन ।
स्फूर्त्ति कर्षां मद्यपः । इति दुर्गादासः ॥

स्फूर्तिः

स्फूर्ज्, टु, षो वा वज्रनिर्घोषे ॥ (भा०-सर०-
चक्र०-मे०।) टु, स्फूर्ज्युः। षो, स्फूर्ज्। वा,
स्फूर्जितं स्फूर्ज्यं तेन। वज्रनिर्घोषो वज्रकर्तृक-
शब्दः। स्फूर्जति वज्रम्। इति दुर्गादासः ॥
स्फूर्ज्कः, पुं, (स्फूर्जतीति। स्फूर्ज् + क्वल्।)
स्फूर्जकवृत्तः। इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
स्फूर्ज्युः, पुं, (स्फूर्ज् + यच्।) वज्रपतनजनित-
शब्दः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
स्फुल, शि स्फूर्ती। चले। चये। इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (तुदा०-कुटा०-पर०-चक्र०-मे०।)
शि, स्फुलति अस्फुलीत् पुस्फूल। स्फूर्तिः
प्रकाशः। चलः चलनम्। चयः सञ्चयः।
इति दुर्गादासः ॥
स्फुलं, स्त्री, (स्फुलतीति। स्फुल स्फूर्ती चले +
कः।) वज्रवेगम्। इति शब्दरत्नावली ॥ तांबु
इति भाषा ॥
स्फुलनं स्त्री, (स्फुल + ल्युट्।) स्फुरणम्। इत्य-
मरटीकायां नीलकण्ठः ॥
स्फुलिङ्गः, त्रि, (स्फुल + इङ्। यद्वा, स्फुल्-
कारिण लिङ्गतीति। लिङ्ग + षच्।) अग्नि-
कणः। इत्यमरः। १। १। ६० ॥ फिनकी इति
फिनकुटी इति च भाषा ॥ हे अग्निचूर्णं। स्फुल्-
कारिण लिङ्गति गच्छति स्फुलिङ्गः। इति तद्दी-
कायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते। ५। ४८।
५४।
“वलाहकादुच्चरतः सुभीमान्
विद्युत् स्फुलिङ्गानिव घोररूपान् ॥”)
स्फुलिङ्गिनी, स्त्री, (स्फुलिङ्गोऽस्या अस्तीति।
इति। डीप्।) अग्निसप्तजिह्वान्तर्गतजिह्वा-
विशेषः। इति जटाधरः ॥ (यथा, मुण्डकोप-
निषदि। १। २। ४।
“काली कराली च मनोजवा च
सुवीरिता या च सुचूम्बरवर्णा।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी
सोलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥”)
स्फूर्जकः, पुं, (स्फूर्जति अग्नी क्षिप्तः सक्ति।
स्फूर्ज् + क्वल्।) तिन्दुकवृत्तः। इत्यमरः। २।
४। ३८ ॥ स्फूर्जति वज्री क्षिप्तः स्फूर्जकः।
टु स्फूर्जावज्रनिर्घोषे षकः। स्फूर्ज्वा दोर्घः
अर्धश्च। इति परवास्यात् स्फूर्जकः स्फूर्जकश्च
स्फूर्जो वज्रः स इव दृढसारत्वात् स्फूर्जक
इत्यस्ये। इति भरतः ॥
स्फूर्ज्युः, पुं, (स्फूर्जतीति। स्फूर्ज् वज्रनिर्घोषे +
यश्च।) वज्रपातजनितशब्दः। तत्पर्यायः।
वज्रनिर्घोषः २। इत्यमरः। १। १। १० ॥ स्फूर्ज्युः ३
विस्फूर्ज्युः ४ विस्फूर्ज्युः ५ वज्रनिर्घोषः ६।
इति तद्दीका ॥
स्फूर्तिः, स्त्री, (स्फूर् + ल्युट्।) स्फुरणम्। इत्य-
मरटीकायां रामानाथः। ३। २। १० ॥ (यथा,
यज्ञदशमः। ८। ३२।
“सप्तस्वविकाराभ्यां विव्यक्तश्चहीनता।
स्फूर्तिरूपत्वंभेदश्च विव्यक्तवद् भासनं विदुः ॥”)

स्फोटनो

स्फूर्तिमान्, [त्] चि, (स्फूर्तिरस्वास्तीति।
स्फूर्ति + मतप्।) पाद्यपत्तः। यथा,—
“पाचार्यिकः पाद्यपतत्रिरूपः स्फूर्तिमान्
मतः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स्फूर्तिविशिष्टे, त्रि ॥
स्फेरान्, [स्] चि, (इदमनयोरतिशयेन स्फिरः।
स्फिर + ईयसुन्। “प्रियस्फिरस्फिरति ॥” ६।
४। १५७। इति स्फादेयः।) अतिशयः। इति
व्याकरणम् ॥
स्फेष्ठः, त्रि, (अयमेघातिशयेन स्फिरः। स्फिर +
इष्टन्। “प्रियस्फिरति ॥” ६। ४। १५७। इति
स्फादेयः।) अतिशयः। इत्यमरः। ३। १।
११२ ॥
स्फोटः, पुं, (स्फुटतीति। स्फुट + षच्।)
स्फोटकः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते।
१। १२।
“स्फोटाः शीघ्रं प्रजायन्ते ज्वरस्तूष्णा च
वर्षते ॥” * ॥
स्फुट + भावे षच्। विदारणम्। यथा, महा-
भारते। ३। ११। ५८।
“तयोर्भुजविनिष्पेधादभयोर्बलिभोस्तदा।
शब्दः समभवत् घोरो वेणुस्फोटससो युधि ॥”
स्फुटते व्यण्यते वर्षति स्फुटत्यर्थो यस्मादिति
वा। स्फुट विकसनं + षच्। शब्दव्यापार-
विशेषः। तथा चोक्तम्। “वर्षानां वाचकत्वा-
नुपपत्तौ यद्वासादर्थप्रतिपत्तिः स स्फोट इति
वर्णातिरिक्तो वर्णाभिव्यञ्जोऽर्थप्रत्यायको नित्यः
शब्दः स्फोटः ॥” यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि।
१६। ५२।
“अचराणामकारस्व स्फोटस्तं वर्षसंश्रयः ॥”)
स्फोटकः, पुं, (स्फुटतीति। स्फुट + क्वल्।) राग-
विशेषः। फाडा। इति भाषा। तत्पर्यायः।
पिडकः २ गण्डः ३। इति हेमचन्द्रः ॥ स्फोटः
४ विस्फोटः ५। इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
विवरणं विस्फाटशब्दे द्रष्टव्यम्। भेदकपरो-
न्नासकयोस्त्रि ॥
स्फोटनं, स्त्री, (स्फुट + ल्युट्।) विदारणम्।
इत्यमरटीकायां भरतः। ३। २। ५ ॥ (यथा,
सुश्रुते। ६। ४२।
“शङ्कुस्फोटनवत्तस्य यस्मात्तोत्राच्च वेदनाः।
शूलसक्तस्य लक्ष्यन्ते तस्मात् शूलमिहोच्यते ॥”)
प्रकाशनम्। इति स्फुटधात्वर्थदर्शनात् ॥
(शब्दः। यथा, साहित्यदर्पणे। ३। २३२।
“भूविभङ्गोष्ठनिर्हंशबाहुस्फोटनतर्जनाः ॥”
स्फोटयतीति। स्फुट + षिच् + ल्युः। भेदके,
त्रि ॥ यथा, हरिवंशे। २४७। १२।
“शतपर्वमहारौद्रं स्फोटनं सर्वतोमुखम्।
प्रगृह्य चर्षरं वज्रं दीप्तं रौद्राह्वानसिनम्।
देव्यामयोधयत् सर्वाभ्यं महेश्वरः पाकशासनः ॥”)
स्फोटनी, स्त्री, मणिसङ्घबोधोपकरणम्। भोडरी
इति ख्याता। यथा,—

स्फुर

“स्फास्फोटनी स्फोटनी च तत्र स्फास्फोटनी
मता ॥”
इति भरतद्विरूपकोषः ॥
क्लिच्।
“स्फास्फोटन्यां वेधनी च स्फोटनी उषदंशिका ॥”
इति भरतद्विरूपकोषः ॥
स्फोटबीजकः, पुं, (स्फोटकारकं बीजं यस्य।
ततः कन्।) भङ्गातकः। इति राजनिर्घण्टः ॥
स्फोटा, स्त्री, सर्पफणा। इति कोषित् ॥
स्फोटायनः, पुं, (स्फोट एव भयनं पराख्यं
यस्य।) मुनिविशेषः। तत्पर्यायः। कर्षीवान्
२। इति हेमचन्द्रः ॥
स्फोटिका, स्त्री, (स्फुटतीति। स्फुट + क्वल्।
टापि भत इत्वम्।) हापुत्रिका। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ यस्यान्तरे फोटिका इति
पाठः ॥
स्फुरं, स्त्री, खड्गाकारकाष्ठम्। यथा। स्फुरान्नि-
ष्टेय्याधिकरश्च। स्फुरस्य खड्गाकारकाष्ठस्य
भङ्गास्तेपनिमित्तकेष्यायामिष्टित्वेन प्रजातवद्-
विकृतिरित्यतिदेशेन दर्शात्मकप्रकृतिधर्माणां
प्राप्तौ पूर्वदिनप्रातःकालीनं हवनीयदेवता-
वाहनमपि प्राप्तं तत्र तदानीं न विधीयते
नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारितया
प्रकृते श्लोभाविभक्तान्नेषूपनिमित्तसंश्रयेन
प्रधानानधिकारिणोऽङ्गानधिकारात् तदुत्तर-
दिने च निमित्तनिश्चये तदधिकारसिद्धावपि
नावाहानुष्ठानं प्रावाहनस्य पूर्वदिनप्रातः-
कालनैयत्यादितीष्याया प्रावाहनं विनैवानु-
ष्ठानमिति। इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
स्फ, व्य, श्लोकपादपूरणम्। इत्यमरः। ३। ४। ५।
(यथा, रामायणे। २। ६४। २२।
“यत्वेतद्गुह्यं कर्म न स्फ मे कथयिः स्वयम्।
फलेन् मूर्धा स्फ ते राजन् सख्यः शतसहस्रधा ॥”)
तदुद्योगे अतीतकाले कीर्तिभक्तंभवति। यथा,
“इति स्फ रावणं रामः ॥”
इति मुण्डकोपनिषदादयः ॥
स्फयः, पुं, (स्फयति स्फुरति। स्फ + षच्।) अश्रुतः।
गर्वः। इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः। ५। १२ ॥
“ततो यथावद् विहताध्वराय
तस्मै स्फयावेशविर्जिताय।
वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णा
विचक्षणः प्रस्तुतमाचक्षते ॥”)
स्फरः, पुं, (स्फरयति उत्कण्ठयतीति। स्फृ + षिच्
+ षच्।) कामदेवः। इत्यमरः। १। १। २६ ॥
(यथा, कुमारः। ४। ८।
“स्फरसि स्फर मेखलागुणे-
रत गोत्रसुखलितेषु बन्धनम्।
श्रुतकेशरदूषितेषु-
न्यवतंसोत्पलताडनानि वा ॥” ॥
स्फृ + षच्।) स्फुरश्च ॥
स्फुरकूपकः, पुं, (स्फुरस्य कूप इव कन्।) भग्नम्।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्मृतिः

स्मृत्युपिका, स्त्री, योनिः । स्मृत्युपिकायादाप-
प्रत्ययेन निष्पत्ता ॥

स्मृत्युः, पुं, (स्मृत्युः गुणः पिता । जन्मावतारे
प्रच्युत्तजनकत्वात् तथात्वम् ।) विष्णुः । इति
केचित् ॥

स्मृत्युः, स्त्री, (स्मृत्युः स्मृत् ।) योनिः । इति
जटाधरः ॥

स्मृत्युः, पुं, (स्मृत्युः चक्रमिव आकृतिर्यस्य ।)
इति चन्द्रः । यथा, स्मृत्युपिकायाम् ।

“इत्वा वामकरेणोऽं स्वपादस्योपरिस्थितम् ।
दृष्ट्वा रमते कामी स्मृत्युः प्रकीर्तितः ॥”

स्मृत्युः, स्त्री, (स्मृत्युः चक्रमिव ।) योनिः ।
इति केचित् ॥

स्मृत्युः, स्त्री, (स्मृ + स्मृत्) स्मृतिः । तत्पर्य्यायः ।
आधानम् = स्मृतिः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

चिन्ता ४ चर्चा ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
कुमारे । ६ । १८ ।

“सत्यमर्काच्च सोमाच्च परमध्यास्महे पदम् ।
अथ नृष्वस्मरं ताभ्यां स्मरणानुग्रहात् तव ॥”

अलङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदोः ॥
१० । ६६८ ॥

“सदृशानुभववाइस्तु स्मृतिः स्मरणमुच्यते ।”
यथा,—

“अस्मिन्मिदं वीक्ष्य खेलत्सञ्जनमञ्जुलम् ।
स्मरामि वदनं तस्याथाह चञ्चललोचनम् ॥”

“मयि सकपटमित्यादौ च” स्मृतेः सादृश्यानु-
भवं किनेत्यापितत्वात्त्रायमलङ्कारः । राघवा-

नन्दमहापात्रास्तु वैसादृश्यात् स्मृतिमपि स्मर-
णालङ्कारमिच्छन्ति । तपोदाहरणं तेषामेव
यथा,—

“श्रीरीषसृष्टी निरिषु प्रपेदे
यदा यदा दुःखशतानि नीता ।
तदा तदास्याः सद्नेषु सीस्थ-

लक्षणाणि दध्नी गलदस्यु रामः ॥”

स्मरणपत्यतर्पणः, पुं, (स्मरणेन अतर्पणं तर्पय-
तीति । ङप् + ण्वल् ।) कच्छपः । इति
केचित् ॥

स्मरदशा, स्त्री, (स्मरस्य दशा ।) कामावस्था ।
तद्व्यविधा यथा, उज्ज्वलनीलमणिः ।

“नयनप्रीतिः प्रथमं चिन्तासङ्गतोऽथ
सङ्कल्पः ।

निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रयानाशः ।
उन्मादो मूर्च्छा स्मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव
स्युरित्याचक्षते ॥”

स्मरध्वजं, स्त्री, (स्मरस्य ध्वजमिव ।) योनिः । इति
शब्दरत्नावली ॥

स्मरध्वजः, पुं, (स्मरस्य ध्वज इव ।) वाद्यम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ लिङ्गम् । इति केचित् ॥

स्मरध्वजा, स्त्री, (स्मरस्य ध्वजो गर्भो यथा)
ज्योत्स्नाराशिः । इति केचित् ॥

स्मरप्रिया, स्त्री, (स्मरस्य प्रिया ।) इति । इति
जटाधरः ॥

स्मरमन्दिरं, स्त्री, (स्मरस्य मन्दिरम् ।) योनिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

स्मरलेखनी, स्त्री, (स्मरस्य लेखनीव ।) शारिका-
पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

स्मरवज्रभः, पुं, (स्मरस्य प्रच्युत्तस्य वज्रभः ।)
अनिरुधः । इति केचित् ॥

स्मरवोधिका, स्त्री, (स्मरस्य वोधिका ।) वेद्या ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्मरवृद्धिसंज्ञः, पुं, (स्मरस्य वृद्धिर्यस्मात् स स्मर-
वृद्धिः । स एव संज्ञा यस्य ।) कामवृद्धिच्युपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्मरसखः, पुं, (स्मरस्य सखा । समासे ङच् ।)
चन्द्रः । इति केचित् ॥ (स्मरस्य उद्दीपके,
त्रि । यथा, रघुः । ८ । ३६ ।

“पतिषु निर्बलविशर्मधुमङ्गनाः
स्मरसखं रसखण्डनवर्जितम् ॥”

स्मरस्तम्भः, पुं, (स्मरस्य स्तम्भ इव ।) उपस्थः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

स्मरस्मर्यः, पुं, (स्मरः स्मर्यो यस्य ।) गर्हभः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्मरहरः, पुं, (स्मरं हरति नाशयतीति । ह्र +
हरतेरनुबन्धने षच् ।) शिवः । इत्यमरः ।
१ । १ । ३५ ॥

स्मरागारं, स्त्री, (स्मरस्य आगारम् ।) भगम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

स्मराङ्गुशः, पुं, (स्मरस्य अङ्गुश इव ।) नखम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

स्मराम्बः, पुं, (स्मरोद्दीपक आम्बः ।) राजाम्बः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्मरामवः, पुं, (स्मरस्य आसवः इव ।) लाला ।
यथा,—

“स्मरामवो मुखसुरं पारि स्यात् पानभाज-
नम् ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मद्यभेदः । इति केचित् ॥

स्मार्तं, स्त्री, (स्मृतेरिदम् । स्मृति + अण् ।)
स्मृतिशास्त्रीकर्मम् । यथा,—

“श्रीतं कर्म स्वयं कुर्यादन्वोऽपि स्मार्तमाच-
रन् ॥

अग्रतो श्रीतमप्यन्वः कुर्यादाचारमन्तः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।

“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।
अविरोधे सदा कार्यं स्मार्तं वैदिकवत् मता ॥”

इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

स्मार्तः, त्रि, (स्मृतेरिदमिति । अण् ।) स्मृति-
सम्बन्धीयः । (यथा, मनुः । १ । १०८ ।

“आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च ।
तस्मादास्मिन् सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान्
द्विजः ॥”

स्मृतिशास्त्रव्यवसायी । स्मृतिशब्दात् आप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

स्मि, क उ घनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-घात्-सक०-अनिट् ।) दन्वादिः ।

क उ, आययते । इति दुर्गादासः ॥

स्मिट्, क घनादरे । स्मिहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सिट् ।) षोडशवर्गशेष-
युक्तः । क, स्मोटयति । इति दुर्गादासः ॥

स्मितं, स्त्री, (स्मि उ ईषद्वसनम् + क्तः ।) ईष-
दास्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३४ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १५३ । २२ ।

“विकल्पमानेव नता दिव्याभरणभूषिता ।
स्मितपूर्वमिदं वाच्यं भीमसेनमयाब्रवीत् ॥”

विकसिते, त्रि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
माघे । ६ । ५४ ।

“स्मितसरोद्गङ्गनेत्रमरोजला-
मतिसिताङ्गविहङ्गसद्विवम् ॥”

स्मील, निमेषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सिट् ।) षोडशवर्गशेषयुक्तः ।
स्मीलति चक्षुः पद्मभिराहतं स्वादित्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

स्मृ, स्मृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-अनिट् ।) स्मरति । स्मृतिर्ज्ञानविशेषः ।
तथा च ।

“सम्बिद्गवती हेधा स्मृत्यनुभवभेदिका ॥
इति तार्किकाः ॥

तेन जी अजान्तकर्तुः कर्मत्वम् । गुणः शिष्यं
शास्त्रं स्मरयति । इति दुर्गादासः ॥

स्मृ, म षीत्स्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सक० इति केचित्-अनिट् ।) म,
स्मरयति । उत्कः उत्कण्ठितः तस्य भावः
षीक्यमुत्कण्ठा । आधाने इति प्राश्नः । आ
समन्तात् ध्यानमाधानं इति कश्चित् । उत्-
कण्ठिका इति काशिकाठन्तिवोपदेवौ । उत्-
कण्ठापूर्वकं स्मरणमिति वृद्धाः । मङ्गलानुस्मर-
यन्तमनुचपं त्रिपुरदाहमिति किराती । इति
दुर्गादासः ॥

स्मृतः, त्रि, (स्मृ + क्तः ।) स्मृतिविषयः । क्त-
स्मरणः । यथा,—

“पादिके पितृकृत्ये च मामभ्यान्दमसः स्मृतः ।
विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ साधनो मतः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

स्मृतिः, स्त्री, (स्मृ + क्तन् ।) अनुभूतविषय-
ज्ञानम् । इति चण्डौटीकायां नागोजोभट्टः ॥

स्वाभ्याश्रितक्रियाजन्यसंस्कारजन्यज्ञानम् । इति
रसमञ्जरी ॥ अनुभव-संस्कार-जन्य-ज्ञानम् ।
यथा,—

“सम्बिद्गवती हेधा स्मृत्यनुभवभेदिका ॥
इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥

जिष्णु ।

“विशुद्धादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा
मता ।
अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

स्मृतिः

पन्थात् ।
 “अनुभूतं प्रियादिनामर्थां चिन्तनं स्मृतिः ।
 तत्र कम्पाङ्गवैवश्यावास्मिन्निश्चयितादयः ॥”
 इत्युक्त्वसनोत्तमणिः ॥
 तत्पर्यायः । चिन्ता २ आधानम् ३ । इत्य-
 मरः । १ । ७ । २८ ॥ चिन्तिया ४ । इति
 भरतधृतरभसः ॥ चिन्तः ५ । इति श्रीरस्वामी
 आध्या ६ । इति रामाश्रमः ॥ चिन्तितः ७
 ध्यानम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ अरणम् ८
 चर्चा १० । इति जटाधरः ॥ सा तु गर्भस्वस्व
 अष्टभिर्मासैर्भवति । इति सुखबोधः ॥ * ॥
 स्मृतिकारकौषधं यथा,—
 “शङ्खपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्चला ।
 अभया च गुडुची च अष्टरूपकवाकुची ॥
 एतैरक्षयमैर्भागैर्घृतं प्रथमं विपाचयेत् ।
 कण्टकार्या रसं प्रथमं हृत्वा च समन्वितम् ॥
 एतद्ब्राह्मीघृतं नाभ स्मृतिमिधाकरं परम् ॥”
 इति शारङ्गे १८८ अध्यायः ॥ * ॥
 मन्वादिमुनिप्रणीतशास्त्रविशेषः । अरन्ति वेद-
 मनया स्मृतिः । महर्षिभिर्वेदार्थचिन्तनं
 स्मृतिः । तद्योगात् यन्मोऽपि स्मृतिरिति
 सुकुटः । स्मृतिकर्तृणां नामानि धर्मशास्त्र-
 शब्दे द्रष्टव्यानि । तत्र मनोः स्मृतेः प्राधा-
 न्यम् । यथा,—
 “वेदार्थोपनिबन्धत्वात् प्राधान्यं ऽहि मनोः
 स्मृतम् ।
 मन्वर्धविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते ॥”
 इति कुम्भकभट्टतृहस्यवचनम् ॥
 तत्पर्यायः । धर्मसंहिता २ । इत्यमरः । १ ।
 ६ । ६ ॥ धर्मशास्त्रम् ३ । इति जटाधरः ॥
 संहिता ४ स्मृतिकौषिकी ५ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ स च सात्त्विकराजसतामसभेदेन
 त्रिविधः । यथा,—
 “तथैव स्मृतयः प्रोक्ता ऋषिभिस्त्रिगुणान्विताः ।
 सात्त्विका राजसाश्चैव तामसाः शुभदर्शने ॥
 साशुभं चैव हारीतं व्यासं पाराशरं तथा ।
 भारद्वाजं काश्यपश्च सात्त्विका सुक्तिदाः
 शुभाः ॥
 व्यावनं याज्ञवल्क्यश्च धात्रेयं दाक्षमेव च ।
 कात्यायनं वैष्णवश्च राजसाः स्वर्गदा मताः ॥
 गौतमं बार्हस्पत्यश्च संवत्स्रं यमं स्मृतम् ।
 सांख्यं चौशनसं देवि तामसा निरयप्रदाः ॥
 किमत्र बहुनोक्तेन पुराणेषु स्मृतिष्वपि ।
 तामसा नरकायैव वर्जयेत्तान् विप्रश्चरुषः ॥
 अतो हि राजसं कर्म तामसश्च वरानने ।
 प्राणान्ते नैव कुर्व्याद् विवेकी तत्त्वविभरः ॥
 विना तु सात्त्विकं कर्म यत्रासाधारणं हरिः ।
 कदाचिद्वाजसं कार्यं मानसैस्त्पामसं न तु ॥
 श्रुतिस्मृतिपुराणोपुराणेष्वामसेषु च ।
 संहितातन्त्रशास्त्रेषु गिरिके यामलादिषु ।
 प्रह्वाराद्रादिष्वेषु सारो यः सात्त्विको मतः ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ४३ अध्यायः ॥

स्यन्दः

स्मृतिमान्, [त्] त्रि, (स्मृतिर्बिभ्यति) स्मृतिः ।
 स्मृति+मतुप् ।) स्मृतिविशिष्टः । चिन्तावान् ।
 (यथा, मनुः । ७ । ३४ ।
 “अनुरक्तः श्चिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित् ।
 वपुषान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥”
 स्मृतिविद्वद्, त्रि, (स्मृतिर्विद्वद्) धर्मशास्त्र-
 विपरीतः । यथा, कूर्मपुराणे हिमालयं प्रति
 देवीवाक्यम् ।
 “यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विवि-
 धानि च ।
 श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां हि तामसो ॥
 करालभैरवश्चैव यामलं नाम यत् कृतम् ।
 एवमादीनि चान्यानि मोहनार्थानि तानि वै ॥
 मया सृष्टानि चान्यानि मोहार्थेषां भवार्णवे ॥”
 इति मलमासतत्त्वम् ॥
 स्मृतिशास्त्रं, स्त्री, (स्मृतिरेव शास्त्रम्) धर्म-
 संहिता । यथा, एकादशोत्सवधृतभविष्य-
 पुराणवचनम् ॥
 “स्मृतिशास्त्रे विकल्पस्तु आकाङ्क्षापुराणसति ॥”
 स्मृतिहेतुः, पुं, (स्मृतेर्हेतुः) स्मरणकारणम् ।
 तत्पर्यायः । वासना २ संस्कारः ३ भावना ४ ।
 इति जटाधरः ॥
 स्मृत्यपेतः, त्रि, (स्मृतेरपेतः) स्मृतिविरुद्धः ।
 इति केचित् ॥
 स्मरेः, त्रि, (स्मि उ ईषहसने + “नमिकल्पि-
 स्मरणसकमहिंसदीपो रः ।” ३ । २ । १६७ ।
 इति रः ।) विकशितः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १०० ।
 “कान्तिः काञ्चनवप्यकप्रतिनिधिर्वाणी सुधा-
 स्यर्हिनी ॥
 स्मरेन्दीवरदामसोदरवपुस्तस्याः कटाक्षच्छटा ॥”
 ईषहसनीलः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
 (यथा, कुमारे । ५ । ७० ।
 “इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
 यदृदया वारणराजहार्यया ।
 शिलोक्व वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया
 महाजनः स्मरेमुखो भविष्यति ॥”)
 स्मरेर्विष्करः, पुं, (स्मरेः प्रफुल्लः विष्करः पक्षी)
 मयूरः । इति केचित् ॥
 स्यदः, पुं, (स्यन्द + घञ् । “स्यदो जने ।” ६ ।
 ४ । १८ । इति निपातनात् साधुः ।) वेगः ।
 इत्यमरः । १ । १ । ६७ ॥
 स्यन्द, ऊ ड व ल् सुतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-घा०-सक०-वेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः ।
 ऊ, अस्मिन्दिष्ट अस्मत् । ड, स्यन्दते । व,
 स्यन्दति अस्मिन्दिष्टति । ल्, अस्मदत् । सुतिः
 अरणम् । प्रस्यन्दन्मदान्मलुम्बमधुपेत्यत्र गण-
 कृतावित्यत्वमिति रमानाद्यः । वस्तुतस्तु प्रस्य-
 न्दते प्रस्यन्दः पचादिखादन् ततः प्रस्यन्द
 इवाचरतीति क्री श्रवन्तम् । इति दुर्गादासः ॥
 स्यन्दः, पुं, स्यन्दनम् । स्यन्दधातोर्घञ् प्रत्ययेन
 निष्पन्नः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ३४ ।

स्यम

“तदमन्दमजस्यन्दसुन्दरं निपीयताम् ।
 श्रीचक्रपुटेः स्यन्दसङ्कराजतरङ्गिणी ॥”
 रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते । २ । ४६ ।
 “स्यन्दाग्निसादच्छर्गादीनामयान् जनयेद्ब्रह्मन्
 स्वेदोद्गमः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, भाग-
 वते । ५ । ११ । ८ ।
 “यत्रोदिते तस्य समानसूचनिपाते निम्बोर्चति
 यत्र कचन स्यन्देनाभितपतीति ॥”)
 स्यन्दनं, स्त्री, (स्यन्द + ल्युट् ।) अरणम् । (स्यन्दते
 इति । स्यन्द + “बहुलमन्यत्रापि ।” उषा० २ ।
 ७८ । इति युच् ।) जलम् । इति मेदिनी ॥
 गमनश्च ॥
 स्यन्दनः, पुं, (स्यन्दते चलतीति । स्यन्द + युच् ।)
 चक्रयुक्तयुद्धप्रयोजनयानम् । रथ इति ख्यातम् ।
 (यथा, रघुः । १ । ३६ ।
 “सिन्धुगन्धोरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्त्रितौ ।
 प्राष्ठेष्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव ॥”)
 त्रिनिश्वृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥ वृत्तार्ह-
 द्विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ वायुः । इति
 केचित् ॥ शीघ्रे, त्रि ॥ (स्यन्दके, च त्रि ॥
 यथा, कथासरित्सागरे । १०३ । ६२ ।
 “ग्रहेः परिवृतं चन्द्रमवतीर्षमिवाम्बरात् ।
 रूपोपमानमन्येषाममृतस्यन्दनं दृश्योः ॥”)
 स्यन्दनद्रुमः, पुं, (स्यन्दन एव द्रुमः ।) त्रिनिश-
 वृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
 स्यन्दनारोहः, पुं, (स्यन्दनमारोहतीति । आ +
 रूह + षण् ।) रथस्थितयोद्धा । रथी । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ६० ॥
 स्यन्दनिः, पुं, त्रिनिश्वृत्तः । इति रत्नमाला ॥
 स्यन्दनी, स्त्री, (स्यन्दते इति । स्यन्द + ल्युट् ।
 डीप् ।) लाला । इति राजनिर्घण्टः ॥ मूच-
 नाडौति केचित् ॥
 स्यन्दिनी, स्त्री, (स्यन्दते इति । स्यन्द + णिनिः ।
 डीप् ।) लाला । इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥
 स्यन्दी, [न्] त्रि, स्रवति यः । सावकः । स्यन्द-
 धातोर्णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इत्यमरटीकायां
 रामायणम् ॥ (यथा, उत्तररामचरिते १ अङ्के ।
 “जीवयन्निव ससाध्वसन्म-
 स्वेदविन्दुरधिकच्छमर्प्यताम् ।
 बाहुरैन्दवमयूखचुम्बित-
 स्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥”)
 स्यन्तः, त्रि, (स्यन्द + क्तः । सुतः । इत्यमरः ।
 ३ । १ । ६२ ॥ (यथा, भट्टिः । ५ । ८३ ।
 “अथायास्यन् कथायात्तः स्वस्वेदकपोत्सवः ।
 सन्दर्शितान्तराकृतस्तामवादीद्गमाननः ॥”)
 स्यन्तबीणः, त्रि, (स्यन्ता बीणा यत्र ।) सुतः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 स्यम, उ ण श धनने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदा०-पर० सक०-वेट् क्वावेट् ।) अन्तः-
 स्थादियुक्तः । उ, स्यमित्वा स्यन्ता । क,
 स्येमतुः स्यमत्तुः । श, स्यमती स्यमती । इति
 दुर्गादासः ॥

स्यमन्त

स्वम, ज क वितर्कं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-उभ०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थादियुक्तः । अस्य स्वार्थे औ इत्सी न स्यात् प्रेरणे औ तु स्यादेवेति प्राञ्चः । स्वमन्ते मनोपाटित्वात् सिद्धिः । ज क, स्यामयति स्यामयते लोकः पुरुषं स्थाणुत्वेन । इति दुर्गादासः ॥

स्वम, त् क ध्वानि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अटन्त-चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थादियुक्तः । स्यामयति । इति दुर्गादासः ॥

स्वमन्तकः, पुं. श्राक्गणस्य हस्तमणिः । यथा,—
“मणिः स्यमन्तको हस्ते भुजमध्ये तु कौस्तुभः ।”
इति हेमचन्द्रः ॥ २ ॥

अथ स्यमन्तकोपाख्यानम् ।
श्रीशुक उवाच ।

“पामीन् सत्वाजितः सूर्यो भक्तस्य परमः सखा ।
प्रीतस्तथे मणिं प्रादात् स च तृष्टः स्यमन्तकम् ॥
सं तं विश्वकर्माणं कण्ठे भ्राजमाना यथा रजिः ।
प्रविष्टो द्वारकां राजस्तेजसा नीपलजितः ॥
तं विनो ह्य अना दूरात्तेजसा मण्डदृष्टयः ।
दोष्यतेऽक्षभगवते शशंसुः सूर्यगङ्गिताः ॥
नारायण नमस्तेऽस्तु शङ्खचक्रगदाधर ।
दामोदरारविन्दान्न गोविन्द यदुनन्दन ॥
एष आयाति सविता त्वां दिष्टतुर्जगत्पते ।
मुष्णन् गभश्चक्रकेण नृणां चर्त्तपि तिमग्गुः ॥
नन्वन्विच्छन्ति ते मार्गं त्रिलोक्यां विबुधर्षभाः ।
ज्ञात्वाद्य गूढं यदुषु दृष्टं त्वां यात्यजः प्रभो ॥

श्रीशुक उवाच ।

निशस्य बालवधनं प्रहस्याम्बजलोचनः ।
प्राह नामा रविदेवः सत्वाजिष्वाणिना ज्वलन् ॥
सत्वाजित् स्वगृहं श्रौमत् कृतकौतुकमङ्गलम् ।
प्रविश्य देवमदने मणिं विप्रैर्व्यवशयत् ॥
दिने दिने स्वर्णभारानष्टौ म सृजति प्रभो ।
दुर्भक्तमार्थरिष्टानि सर्पाधिव्याधयोऽशुभाः ॥
न सन्ति मायिनस्तत्र यत्रास्तःश्रुच्चितो मणिः ।
स याचिती मणिं क्वापि यदुराजाय श्रीरिणा ।
नेवार्थकामुकः प्रादात् याषजाभङ्गमतर्कयन् ॥
तमकटा मणिं कण्ठे प्रतिमुच्य महाप्रभम् ।
प्रसेनो ह्ययमाबुद्ध सृगयां व्यचरद् वने ॥
प्रसेनं सङ्गं हत्वा मणिमाच्छिद्य केशरी ।
गिरिं विगन् जाम्बवता निहता मणिमिच्छता ॥
सोऽपि चक्रे कुमारस्य मणिं क्रीडनकं गले ।
अपश्यन् भ्रातरं भ्राता सत्वाजित् पथितप्यत ॥
प्रायः कृष्णेन निहता मणिग्रीवो वनं गतः ।
भ्राता ममेति तत् श्रुत्वा कर्णं कर्णेऽजपन् अनाः ॥
भगवांस्तदुपश्रुत्य दुर्यशां लिप्तमात्मनि ।
माष्टुं प्रसेनपदवीमन्वपद्यत नागरैः ॥
हृतं प्रसेनमश्वश्च वोह्य केशरिणा वने ।
तच्छाद्रिपृष्ठे निहतसृजेण दृष्टशुर्जनाः ॥
ऋक्षराजविलं भोममन्थेन तमसाहतम् ।
एको विदेश भगवानवस्थाप्य बहिः प्रजाः ॥
तत्र दृष्टः मणिग्रीवं यान्तोऽनुकं कृतम् ।
हर्षुं कृतमतिस्तस्मिन्प्रसन्नस्यैः क्रान्तिके ॥

तमपूज्य नरं दृष्ट्वा धाघो चुक्रोश भोतवत् ।
तत् श्रुत्वाभ्यद्रवत् क्रुद्धा जाम्बवान् बलिनां वरः ॥

म वै भगवता तेन युयुधे स्वामिनात्मनः ।
ग्रामोच्चदृष्टविशाङ्गभितरंतरमुष्टिभः ॥
चाण्यमत्तः स्वितगावस्तमाशतोवसिस्ततः ।
जानं त्वां मन्त्रभूतानां प्राण शोकाः महा भक्तम् ।
विशुं पुराणानुक्तं प्रभविशुमधोश्वरम् ॥
इति विश्रान्तविभ्रान्तसुचराजानमश्रुतः ।
व्याजचार मङ्गराज भगवान् देवकोस्ततः ॥
सन्निवर्तोरह प्राप्ता वयस्यकथंते विवल् ।
गिर्यादिशरणां प्रसूजकात्मना मणिना ज्ञाता ॥
प्रशुकः सोऽदितरे जन्मां कश्चिदपि यदा ।
उत्सर्ग्यं स मणिना कण्ठध्यायोजनार मः ॥
स सांजितं ससाद्य सभायां राजमन्त्रिणो ।
प्राणायाम्याय भगवान् भक्तिं तांस्त्वैतदप्यम् ॥
सांजित्यायंविदेवाद्यं बलेपदियत्ताकुलः ।
कार्यं यथास्थासजः प्रसादिद्युतुता कथयत् ॥
एवं व्यवर्तमानो बुद्ध्या सत्वाजित् सदात्तां ग्रमाभ् ।
मणिहृत् सूर्यमुच्यस्य कृष्णायोपनहार सः ॥
यस्य यतनात् न मणिं प्रतोच्छासौ उयं रूप ।
तयास्तु दैवभक्तस्य वयस्य फलभागिनः ॥”

इति भागवते १० स्कन्धे ५६ अध्यायः ॥

शौरभादोयचतुर्थ्यां चन्द्रदर्शने तदुपाख्यानाश्रयण-
विधिपर्यथा, ब्रह्मपराण गिंहाकर्त्ताधिकारः ।
“नारायणोऽभिमतस्तु निगाकरसरोधिषु ।
स्थितश्चतुर्धामयापि मनुष्याप्रापतश्च सः ॥
अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रन्तु प्रसादादोप्य मानवः ।
पठेत्तत्तयिकाशक्यं प्राप्नुसौ वाप्युदृष्टाश्वः ॥”
श्रीभगवतः परावाटविधयोभूतः । सोऽभिशापः ।
धाधैयिकावाक्यं विष्णुपराणं ।
“मिच्छः प्रसेनसवधात् मिच्छो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक भारोदोस्तव ह्येप स्यमन्तकः ॥”
अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पियम् । आचारात्
स्यमन्तकोपाख्यानश्च श्रौतव्यम् । इति तिर्यादि-
तत्त्वम् ॥

स्यमाकः, पुं. (स्यमतीति । न्यम् शब्दे + “स्यमि-
राट् च ।” उणा० ३।४६। इति कन् । ईट् च ।)
वल्गोकम् । हृत्त्वशिष्टेषुः । इति मेदिनी ॥
कालः । भयः । इति केचित् ॥

स्यमाका, स्त्री, नीलिका । इति मेदिनी ॥

स्यालः, पुं. श्यालकः । इत्यमरटीकायां स्वामी ।
२ । ६ । ३२ । (यथा कथामरित्सागर १।४।६ ।

“अतः स्यालः न ते किञ्चित् खदगुणैः सम-
वाप्यते ॥”)

स्युन्नं, स्त्री, आङ्गाटः । इति केचित् ॥

स्यूतः, चि, (पिथु तन्तुमन्तान् । कः । स्त्रीः ।
ल्यूट् ।) शूलितः । तन्तुमन्ततम् । वीना इति
भाषा । तत्पर्यायः । उत्तम् ३ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १५० । ४२ ।
“वडिशोऽयं त्वया श्रुतः कालसूत्रेण त्वाम्बतः ।
मरुतोऽश्वसोऽव श्रुतास्यः कथमयं भविष्यसि ॥”)

सग्

स्यूतः, पुं (सिव + क्तः ।) सूत्ररचितभाण्डम् ।
धोक्डो इति ख्यातम् । तत्पर्यायः । प्रसेवः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । २६ । स्यूतः ३ स्योनः ४
घोतकटः ५ स्योतः ६ । इति भरतः ॥

स्यूतिः, स्त्री (सिव + क्तिन् । ऊट् ।) सूत्रादिना
वस्त्रादिमोचनम् । सायनी इति सेलाइ इति च
भाषा । तत्पर्यायः । भवनम् २ सीवनम् ३ ।
इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ उतः ४ स्यूतिः ५ ।
इति मद्राजाश्लो ॥

स्युतः, पुं. (भावते इव वेनेति । सिव । “सिवेष्टे-
श्वी ॥” उणा० ३ । ८ । १ । इति नः । ट्ये च ।)
विष्णुः । स्युतिः । इति मादिनी ॥ स्यूतः ।
स्यूति इति स्यात् । इत्यमरटीकायां भरतः ।
२ । ८ । २६ ॥ अष्टरत्नोत्पत्ति ॥ १ ॥

स्यूतः, स्त्री. (सिव ।) श्रमिपिपिभिर्गुण्यिभ्यः
क्तिन् । उणा० १ । १४२ । उतः भन् । ज्वरत्व-
रे नूट् ।) जन्मम् । रज्जिः । इति सेवितासारी-
पाठोद्वेति ॥

स्यूतः, पुं. (सिव + मन् । ऊट् ।) किरणः ।
पुद्गलादिकोपः ॥

स्यूतः, पुं. स्यूतः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ ।
८ । २६ ॥

स्योनाः, पुं. (सिव ।) चाङ्गलात् केवलोऽपि नः
ऊट् । दिशी गुणय । इत्युणादिद्वत्तौ उक्त्वलः ।
२ । ८ । १) घोतकटः । धुक्डो इति भाषा ॥
इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ८ । २६ ॥ सूर्यः ।
किरणः । इति मेदिनी ॥ आनन्दे, स्त्री । इति
केचित् ॥

संसनं, स्त्री. (संस + ल्युट् ।) ऊर्ध्वगतदोषस्याधो-
नयनम् । इति सश्रुतटीका ॥ (यथा, सुश्रुते ।
६ । १० ।

“पित्तस्यन्दे पेतिकं चाधिमध्ये
रक्तास्त्रावः संसनश्चापि कार्यम् ॥”

अधःपतनम् । संगः । इति संसधात्वर्थदर्श-
नात् ॥ * ॥ संसयताति । संस + णिच् + ल्युः ।
अधःपतनकारकं, वि । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
“संसनं कटुकं पाके लघुवातकफापहम् ॥”)

संसिनोफलः, पुं. शिरापहचः । इति शब्दमाला ॥
संसो, [न] पुं. (संसते इति । संस + णिनिः ।)
पीलुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २५ ॥ अधः-
पतनशाले, वि ॥

सक. इ उ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
भात्म०-सक०-सेट् ।) इ, अङ्कुरते । उ, सङ्कते ।
इति दुर्गादासः ॥

सक्. [ज्] स्तो. (सृजति शोभामिति सृज्यते
सग्. [ज्] इति वा । सृज । ऋत्विगादिभ्यो
कर्त्तरि कर्मणि वा क्तिन् ।) भाष्यम् । सूक्ष्मि-
न्यस्तपुष्यदास । इत्यमरः । २ । ६ । १३५ ॥
(यथा, मनुः । ४ । ६६ ।
“उपानहो च वामय धृतमन्येन धारयेत् ।
उपवीतमलङ्कारं संजं करकमेध च ॥”)

शब्दाः पर्थ्याः । इति मालाशब्द द्रष्टव्यम् ॥

स्रवः

स्रवान्, [त्] त्रि, (स्रक् विद्यतेऽस्येति । स्रज् + मतप् । मस्य वः ।) मास्यविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

स्रवी, [न्] त्रि, (स्रगस्यस्येति । स्रज् + "अम-मायामेधामृजो विनिः ।" ५ । २ । १२१ । इति विनिः ।) मास्यविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रघुः । १७ । २५ ।

"आमुक्ताभरणः स्रवीं हंसचिह्नदुकूलवान् । आसौदतिशयप्रेक्ष्यः स राजश्रोत्रधूरः ॥")

स्रजिष्ठः, त्रि, (अयमेपामतिशयेन स्रवी । स्रविन् + इष्ट । "विश्वतोर्लुक् ।" ५ । ३ । ६५ । इति विनो लुक् ।) मास्यविशिष्टः ॥

स्रजोयान्, [म] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन स्रवी । स्रविन् + इयसुन् । "विश्वतोर्लुक् ।" ५ । ३ । ६५ । इति विनो लुक् ।) मास्यविशिष्टः ।

स्रज्वा, स्त्री, प्रजापतिः । रज्जुः । तन्तुपटमंघ्रातः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

स्रजूः, स्त्री, वातकर्म । इति केचित् ॥ श्रुधधातो-रूपत्ययेन निष्पन्नः । तालव्यशकारादिः साधु-पाठः ॥

स्रन्म, उ उ प्रमादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-प्रात्म०-अक०-सेट् । ज्ञावेट् ।) प्रमादाऽनव-धानता । उ, स्रन्मिता म्रुवा । उ, स्रन्मते धर्मो नीचः । इति दुर्गादासः ॥

स्रन्म, ल उ उ विभ्रामे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-प्रात्म०-अक०-सेट् । ज्ञावेट् ।) विभ्रामः शङ्कारहितोभावः । ल, अस्रमत् । उ, म्रुन्मिता स्रन्मा । उ, स्रन्मते पुत्रो मातरि । तालव्यादि-रयमित्येके । इति दुर्गादासः ॥

स्रन्स, ल उ उ भ्रंशं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-प्रात्म०-अक०-सेट् । ज्ञावेट् ।) रेफ-युक्तः दस्युः । ल, अस्रमत् । उ, म्रुन्मित्वा म्रुस्वा । उ, म्रुन्सते । भ्रंशः अधःपतनम् । इति दुर्गादासः ॥

स्रन्स, उ उ प्रसादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-प्रात्म०-अक०-सेट् । ज्ञावेट् ।) उ, म्रुन्सते । उ, स्रन्मित्वा म्रुस्वा । प्रसादः प्रसन्नो-भावः । इति दुर्गादासः ॥

स्रवः, पुं, (स्रु + अच् ।) स्रवणम् । तत्पर्यायः । स्रवः २ । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥ अत्रः ३ । इति तट्टीका ॥ प्रमावः ४ स्रुवः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ निर्भरः । तत्पर्यायः । सरः २ सरिः ३ उल्लः ४ प्रस्रवणम् ५ । इति हेम-चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५३ । ८ । "उपपन्नसिरस्याय भ्रंशोऽयं मम सुप्रियः ।

जेहसवान् प्रस्रवति जिह्वा पर्यति मे सुखम् ॥")

स्रवणं, स्त्री, (स्रु + अच् ।) मूत्रम् । इति राज-निघण्टुः ॥ घर्मः । इति शब्दरत्नावली ॥ स्र-णम् । इति सूधात्वर्थदर्शनात् ॥

स्रवर्भा, स्त्री, (स्रवन् गर्भो यस्याः ।) दैवशात् पतितगर्भा गौः । तत्पर्यायः । अततोका २ । इत्यमरः । २ । ८ । ६८ ॥ पतितगर्भाभात्रञ्च ॥

स्रावः

स्रवदङ्गः, पुं, (स्रवन् रङ्गो यत्र ।) पण्यप्रियः । वाजार इति पारस्यभाषा ॥ इति हागवली ॥ स्रवन्ती, स्त्री, (स्रु + अच् । डीप् ।) नदी । इत्य-मरः । १ । १० । ३० ॥ (यथा, मनुः । ११ । १३३ ।

"उपसृष्टीत् स्रवन्त्यां वा स्रुक्तं वा श्वैवतं जपेत् ॥" गुह्यस्थानम् । श्रोत्रधर्मदः । इति मेदिनी ॥ स्रवणविशिष्टे, चि । यथा । स्रवन् । स्रवन्तो । स्रवत् ॥

स्रवा, स्त्री, (स्रवतीति । स्रु + अच् । टाप् ।) मूर्त्वा । इत्यमरटोकायां रायमुकुटः । २ । ४ । ८३ ॥

स्रष्टा, [च] पुं, (स्रजतीति । स्रज + टच् ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १७ ॥ (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे । ३ । ४० ।

"कारणं सर्वभूतानां स एकः परमेश्वरः । लोकेषु स्रष्टिकरणात् स्रष्टा ब्रह्मेति गीयते ॥") शिवः । इति हलायुधः ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् । १३ । १४८ । ११८ ॥) स्रष्टि-कर्त्तरि, त्रि । इति सूत्रधत्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ७८ । ४५ ।

"स्रष्टारं वारिधाराणां भुवश्च प्रकृतिं पराम् । देवदानवयक्षाणां मानवानाञ्च साधनम् ॥")

स्रस्तं, त्रि, (स्रन्स + ङः ।) च्युतम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०४ ॥ (यथा, माघे । ५ । १७ ।

"स्रस्तावगुणठनपटाः क्षणक्षयमाण-वक्त्रत्रियः सभयकौतुकमीचते स्म ॥")

स्रस्तरः, पुं, आमनम् । यथा । अघस्रस्तरं त्र्यङ्ग-मनश्चन्त आसीरन् इति । अघस्रस्तरं उपवेश-नादी पीठादिनिषेधात् अघनिमित्तं कटादि-विधानात् अघस्रस्तरः कटादिः । इति श्रु-तत्वम् ॥

स्राक्, व्य, द्रुतम् । इत्यमरः । ३ । ४ । २ ॥

स्रावः, पुं, (स्रु + अच् ।) स्रवः । इत्यमरटोकायां भरतः । ३ । २ । ८ ॥ (यथा, महाभारते । ८ । १७ । ७८ ।

"ततो मुहूर्त्तात् तेऽपश्यन् रजो भीमं सम-त्यितम् ।

विविधैः शोणितस्रावैः प्रशान्तं पुरुषर्षभ ॥" नेत्ररोगान्तर्गतस्रावगतरोगविशेषो यथा,—

"गत्वा सन्धीनस्रुमार्गेण दोषाः कुर्युः स्रावान् रुग्णहोनान् खलिङ्गान् । तान् वै स्रावान् नञ्जनाडी मथैके तस्या लिङ्गं कीर्त्तयिष्ये चतुर्धा ॥ पाकः सन्धी संस्रवेदयश्च पूयं पूयास्रावो नैकरूपः प्रदिष्टः । श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं यः स्रवेश्च श्रेष्ठास्रावो नीरुजः स प्रदिष्टः ॥ रक्तास्रावः शोणितोयः सरक्तं कोष्णं नास्यं संस्रवेत्सन्धिसान्द्रम् । पीताभासं नीलमुष्णं जलाभं पित्तस्रावं संस्रवेत्सन्धिसन्ध्यात् ॥" इत्युत्तरतन्त्रे इतिथिऽध्यायि सुश्रुतेनोक्तम् ॥

स्रुवः

स्रावकं, स्त्री, (स्रावयतीति । स्रु + अच् + क्तुल् ।) मरोचम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्रुके, चि ॥ स्रावणो, स्त्री, चक्षिष्ठः । इति केचित् ॥

स्रिन्म, उ ङिसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् । ज्ञावेट् ।) रेफयुक्तादिः । ढतोयस्वरी । उ, स्रिन्मिता स्रिन्मा । इति दुर्गादासः ॥

स्रिभ, उ ङिसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् । ज्ञावेट् ।) रेफयुक्तादिः । ढतोयस्वरी । उ, स्रिभित्वा स्रिभ्वा । इति दुर्गादासः ॥

स्रिव, य उ शोषे । गतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् । ज्ञावेट् ।) रेफ-युक्तः । मकारादिः । ढतोयस्वरी । य, स्त्रीव्यति उ, स्रिवित्वा । स्रित्वा । स्रिव । इति दुर्गादासः ॥

स्रु, सुती । गतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सुती अक०-गतौ सक०-अनिट् ।) स्रवति । इति दुर्गादासः ॥

स्रुक् [च्] स्त्री, (स्रवति घृतादिकमस्या सुग् इति । स्रु सुती + "चिक्च ।" उणा० २ । ६२ । इति चिक् ।) यज्ञपात्र-विशेषः । यथा,—

"ध्रुवोपभृच्छ्रुर्ना तु स्रुवो भेदाः स्रुचः स्रियः ॥" इत्यमरः । २ । ७ । २५ ॥

ध्रुवा वटपचाकृतिः । उपभृच्छ्रुकाकारा । शुद्धः अर्चन्द्राकृतिः ।

"वैकङ्कतो ध्रुवा प्रोक्ता चाश्रुत्यौ चोपभृत्ता । शुद्धः पलाशकाष्ठस्य खदिरस्य स्रुवो मतः ॥" इति भरतः ॥

"स्रुवादिकन्तु यज्ञादी पात्रमित्यभिधीयते । स्रुवः पुमानेकहस्तो बाहुमात्रा स्रुगोरिता । तद्विशेषाः शरावाभाः स्त्री शुद्धरुपभृत् ध्रुवा ॥" इति शब्दरत्नावली ॥

स्रुगदारु, स्त्री, (स्रुचो दारु ।) व्याघ्रपादद्वयः । इति जटाधरः ॥

स्रुघो, स्त्री, सर्जिकाचारः । यथा, हेमचन्द्रः ।

"समास्तु सर्जिकाचारकापोतसुखवर्षिकाः । सर्जिस्तु सर्जिका स्रुघो योगवाहो सुवर्षिका ॥" सुतं, त्रि, (स्रु + ङः ।) चरितजलादि । तत्-पर्यायः । स्रुचम् २ रौणम् ३ श्रुतम् ४ । इत्य-मरः । ३ । १ । ८२ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १२२ ।

"पतिथिज्ञाननुज्ञाप्य भारते वाति वा श्रुयम् । रुधिरं च स्रुते गाचाच्छ्रुणं च परिचते ॥") स्रुतम् । इति जटाधरः ॥

स्रुता, स्त्री, (स्रु + ङः । टाप् ।) हिङ्गुबीषवी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्रुवः, पुं, स्त्री, (स्रवति घृतादिकमस्यादिति । स्रु + "स्रुवः कः ।" उणा० २ । ६१ । इति कः ।) यज्ञपात्रविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ५ । ११७ ।

"चरुणां स्रुक्स्रुवाणाञ्च श्रुधिरस्यैत वारिषा ॥") तद्विवरणं स्रुक्शब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सुवा, स्त्री, (सु + कः । टाप् ।) शकती ।
 मूर्धा । इति मेदिनी ॥ (झक् । इति च
 मेदिनी ॥ अस्माः पर्यायो यथा,—
 “मूर्धा मधुरसा देवी शीरटा तेजनी सुवा ।
 मधुलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पौलुपर्णपि ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सुवाह्वः, पुं, (सु वायाः ह्वः ।) विकृत-
 ह्वः । इत्यमरः ॥ २।४।३७ ॥ (यथास्य पर्यायाः
 यथा. भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “विकृतः सुवाह्वो अन्वितः स्वादुकण्टकः ।
 स एव यज्ञह्वस्य कण्टको व्याघ्रपादपि ॥)
 सुः, स्त्री, (सु सुतो + “क्विप् वचिप्रच्छीति ।”
 उणा० २।५७ । इति क्विप् दीर्घश्च ।) यज्ञ-
 पात्रविशेषः । स्रवति वृतादिकमस्याः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ २।७।२५ ॥ निर्भरः । यथा,
 “सूः स्रवे निर्भरैः च ।” इति हेमचन्द्रः ॥
 स्र, पचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-पर०-
 सक०-पचि ।) रेफयुक्तः । स्रायति । पचि
 पाके । इति दुर्गादासः ॥
 स्रोतः, स्त्री, स्रोतः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 (यथा, महाभारते । ३।६८।१३ ।
 “पतिशोकाकुलां दीनां शुकस्रोतां नदीमिव ॥”
 पुल्लिङ्गान्तोऽयमिति उणादिकटीकायां उज्ज्वल-
 दत्तः । ४।२०१ ॥)
 स्रोतः, [स] स्त्री, (स्रवतीति । सु गती + “सुरीभ्यां
 तुट् च ।” उणा० ४।२०१ । इति असुन् ।
 तुट् च ।) स्रोतोऽसुसरणम् । इत्यमरः । १ ।
 १०।११ ॥ वेगेन जलवहनं स्रोतः । स्रतः
 स्वयमस्युनः सरणं गमनं स्रोतः इत्यमरः । स्रत
 इत्यात्महेतुकं न परहेतुकम् । तस्मिन्नेति
 ष्टौतयायास्तस्मिन् स्रवति स्रोतः सुदुवत् प्रासृषिति
 अस् निपातनात्तन् स्रोतः सान्तम् । स्रोतः सद्यः
 सकलसलिलं सिंहाकं सकमूलम् । इति दन्त्या-
 दावुलभेदः । स्रोतमदन्तश्च । स्रोतः स्रोतं महा-
 नदः स्रवः पैश्वमस्रियाम् । इति हज्जचन्द्रः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, आर्या-
 सप्तम्याम् । ४८१ ।
 “इक्ष्वरस्रस्रस्रस्थालिभिरथे नतं प्रियं प्रति मे ।
 स्रोतस इव निम्नं प्रतिरागस्य द्विगुण भावेगः ।”
 नदी । यथा, गीतायाम् । १०।३१ ।
 “भ्रूषाणां मकरसास्रि स्रोतसामस्रि जाह्नवी ॥”
 शरीरस्वनवच्छिद्राणि । (मनःप्राणाकपाणो-
 यादिव शरीरस्यासंख्यमार्गविशेषः । इति भाव-
 प्रकाशादयः ॥) यथा,—
 “स्रोतांसि स्रानि छिद्राणि कालखण्डं यज्ञस्य तम् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“आवन्तः पुद्गले मूर्त्तिमन्तो भावविशेषास्तावन्त-
 एवास्मिन् स्रोतसां प्रकारविशेषा सर्वभावा हि
 पुद्गलेष्वान्तरेण स्रोतांस्यभिनिर्वर्तन्ते स्यं वा
 न गच्छन्ति । स्रोतांसि खलु परिष्ठाभ्रमापद्य-
 मानानां धातुनामभिवाहीनि भवन्ति अयनार्थ-
 नापि चैके स्रोतसामिव समुदायं पुद्गलमिच्छन्ति

सर्वगतत्वात् सर्वसरत्वाच्च दोषप्रकीपप्रथमा-
 नानां नत्वेतदेवं यस्य स हि स्रोतांसि यच्च वहन्ति
 यथावहन्ति यत्र चावस्थितानि सर्वं तदन्व-
 त्तैः । पतितवृत्तात् खलु केचिदपरिसङ्गे-
 यानि आचक्षन्ते स्रोतांसि परिसङ्गेयानि पुन-
 रन्वेषां स्रोतसां यथास्थलं कतिचित् प्रकारान्
 मूलतश्च प्रकीपपरिष्ठातस्तानुव्याख्यास्यामः
 ये भविष्यन्त्यलमनुक्तार्थज्ञानवते विज्ञानाय
 चाज्ञानाय तदयथा. प्राणोदकाश्रयसकृधिर-
 मांसमेदोऽस्थि-मज्जाशुक्र-मूत्रपुरीषस्वेदवहानि
 वातपित्तश्लेष्मणां पुनः सर्वशरीरचराणां सर्व-
 स्रोतांसि अयनभूतानि । तद्वदतीन्द्रियाणां
 पुनः सत्त्वादीनां केवलं चेतनावत् शरीरमयन-
 भूतमधिष्ठावभूतश्च तदेतत् स्रोतसां प्रकृति-
 भूतत्वात् न विकारैरुपसृज्यते शरीरम् ।” इति
 चरके विमानस्थाने पञ्चमाध्याये ॥)
 स्रोतईशः, पुं, (स्रोतसामीशः ।) समुद्रः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 स्रोतस्यः, पुं, शिवः । चौरः । स्रोतःशब्दात् यत्-
 प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति केचित् ॥ (स्रोतसि भवः ।
 स्रोतस् + “स्रोतसो विभाषाडाड्घी ।” ४।४ ।
 ११३ । इति षः । स्रोतोभवे, त्रि । इति
 काशिका ॥)
 स्रोतस्रती, स्त्री, (स्रोतोऽस्रस्यामिति । मतुप् ।
 मस्य वः । उगितथेति ङोप् ।) नदी । इत्य-
 मरः । १।१०।३० ॥
 स्रोतस्विनी, स्त्री, (स्रोतोऽस्रस्यामिति । स्रोतस् +
 “अस्त्रायविधास्रजो विनिः ।” ५।२।१२१ ।
 इति विनिः ।) नदी । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 १।१०।३० ॥
 स्रोतोच्चनं, स्त्री, (स्रोतोभवमच्चनम्) यमुना-
 स्रोतोभवाच्चनम् । तत्पर्यायः । सौवीरम् २
 कापोताच्चनम् ३ यामुनम् ४ इत्यमरः । २।८ ।
 १०० ॥ अच्यते नयनमनेन चक्षुष्यत्वाच्चनं
 चनट् । यमुनायाः स्रोतोभवत्वात् स्रोतस्रो-
 त्चनं स्रोतोच्चनम् । सुवोरदेशे भवं सौवीरं
 णः । स्रोतोच्चनादिलक्षणं सौवीरमिति स्यात् ॥
 अदूरभवत्वाद्देशेऽपि एकत्वोपनिबन्धनमिति
 सुभूतिः । कपोतस्यायं कपोतो वर्णः तदयुक्त-
 मच्चनं कापोताच्चनम् । कापोतवर्णमच्चनं
 कापोताच्चनमिति स्वामी । यमुनायां भवं
 यामुनं णः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥
 अपरश्च ।
 “स्रोतोच्चनं नदीजञ्च कृष्णं श्वेतञ्च लोहितम् ॥”
 इति रत्नमाला ॥
 तत्पर्यायान्तरं यथा । वारिभवम् ५ स्रोतोभवम् ६
 स्रोतनदीभवम् ७ सौवीरसारम् ८ कपोत-
 सारम् ९ वल्लीकशीर्षम् १० । अस्य गुणाः ।
 शीतत्वम् । कटुत्वम् । कषायत्वम् । क्रमिनाशि-
 त्वम् । रसायनत्वम् । रसे योग्यत्वम् । स्तनद्वि-
 कारत्वञ्च । तस्य लक्षणं यथा,—
 “वल्लीकशीर्षाकारं भिन्नं नीलाच्चनप्रभम् ।

दृष्टे च गैरिकावर्षं श्रेष्ठं स्रोतोच्चनञ्च तत् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपि च ।
 “स्रोतोच्चनं मतं श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसञ्चयम् ।
 दृष्टे कण्डमलहरं दाहक्रेदश्चापहम् ॥
 अस्थो रूपावहश्चैव महते माहतातपी ।
 नेत्ररोगा न जायन्ते तस्माच्चनमाचरेत् ॥”
 स्रोतोऽच्चनं कृष्णं सुरमा इति । शोधनं विनापि
 सिन्धुनामप्यन्तस्तत्र भवम् । इति ।
 अथ सुरमा सौवीर ।
 “अच्चनं यामुनस्यापि कापोताच्चनमित्यपि ।
 तत्र स्रोतोच्चनं कृष्णं सौवीरं श्वेतमीरितम् ॥
 स्रोताच्चनममं श्रेयं सौवीरं तस्य पाण्डुरम् ।
 स्रोतोच्चनं स्रुतं स्रादु चक्षुष्यं कफपित्तनुत् ॥
 कषायं लेखनं स्रुतं पाण्डुं शर्द्धिविषापहम् ।
 मिधुक्षयास्राह्णं स्रोतं सेवनीयं सदा बुधैः ॥
 स्रोतोच्चनगुणाः सर्वं सौवीरेऽपि मता बुधैः ।
 किन्तु द्वयोरच्चनयोः श्रेष्ठं स्रोतोच्चनं स्रुतम् ॥”
 इति च भावप्रकाशः ॥
 स्रोतावहा, स्त्री, (वहतीति । वह + षच् । टाप् ।
 स्रोतसो वहा ।) नदी । इति जटाधरः ॥ (यथा,
 रघुः । ६।५२ ।
 “नृपं तमावर्त्तमनोज्ञानभिः
 सा व्यत्यगादन्यबधूर्भवित्री ।
 महोधरं मार्गवशादुपेतं
 स्रोतोवहा सागरगामिनीव ॥”)
 स्रं, पुं, स्त्री, (स्रन शब्दे + अन्वेष्योपैति ङः ।)
 धनम् । इत्यमरः । ३।३।२१० ॥ (यथा,
 मनुः । ८।४१७ ।
 “विस्रब्धं ब्राह्मणः शूद्रात् द्रव्योपादनमाचरेत् ।
 नहि तस्यास्ति किञ्चित् स्व भर्तृहार्यधनो हि
 सः ॥”
 स्रं, त्रि, आत्मीयम् । इत्यमरः । ३।२१० ॥
 (यथा, कथामरिक्कागरे । २६।१०५ ।
 “मया त्वद्य प्रवेष्टव्या स्वा तनुष्य पुरी च सा ॥”)
 स्रः, पुं, ज्ञातिः (यथा, मनुः । ५।१०४ ।
 “न विप्रं स्वेषु तिष्ठन्तु स्रुतं शूद्रेण नाययेत् ।
 अस्वर्ग्यां ह्याहुतिः सा स्वात् शूद्रसंस्पर्श-
 दूषिता ॥”)
 आत्मा । इत्यमरः । ३।३।२१० ॥ (यथा,
 रघुः । २।५५ ।
 “मयं स्वदेहाप्यनिष्कृष्य
 न्याय्या मया मोचयितुं भवन्तः ॥”
 विष्णुः । इति महाभारतम् । १३।१४८ ।
 ११७ ॥)
 स्रकं त्रि, (स्रमेव । कन् ।) स्त्रीयम् । आत्मीयम् ।
 यथा,—
 “नाष्टिकश्चैव कुरुने तद्वनं प्रादभिः स्वकम् ।
 अदत्तत्यक्तविक्रोतं कृत्वा स्रं स्रमते धनी ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 स्रकम्पनः, पुं, (स्रनेव कम्पते इति । कम्प +
 षुः) वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

स्वकर्म, [न्] क्ली, (स्वस्य कर्म) । आत्मकृत-कार्यम् । यथा,—

कुल्युवाच ।

“स्वकर्मफलनिर्दिष्टं यां यां योनिं व्रजाम्यहम् । तस्यां तस्यां हृषीकेश त्वयि भक्तिर्दृढास्तु मे ॥” इति पाण्डवगीता ॥

स्वकर्मकृत, त्रि, निजकार्यकारी । इति स्वकर्म-शब्द-पूर्वक-ऊधातोः कर्त्तरि क्तिप्-प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

स्वकीयः, त्रि, (स्वस्यायमिति । गहादिषु स्वस्य वेति क्तः कुगागमश्च ।) स्वोयः । तत्पठ्यायः । निजः २ आत्मीयः ३ स्वः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

स्वकुलजयः, पुं, (स्वकुलस्य जयो यस्मात् ।) मत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ निजवंशनामश्च । तत्कर्त्तरि तत्रिंशष्टे च त्रि ॥

स्वग, इ सपणं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वो-पर०-सक०-सैट्) । वकारमध्यः । इ, संज्ञाति । इति दुर्गादिमः ॥

स्वगतं, क्ली, (स्वगतम् ।) मनोगतम् । (तत्तु नात्वात्मानामन्यतमम् । तत्रचणं यथा, साहित्य-दर्पणं । ६ । ४२५ ।

“अथाद्यं खलु यदस्तु तदिह स्वगतं मतम् ॥” यथा । अहम् । स्वगतम् । दम्भग्रहोऽयं देगः । भवत्वास्मिन्नामने उपविशामि । इति प्रबोध-चन्द्रोदयनाटके २ अङ्कः ॥ आत्मप्राप्तं तस्मा-न्नतं च त्रि ॥

स्वगमा, स्त्री, (स्वेन गुप्ता ।) शुकगिम्बी । इति शब्दरत्नावली ॥ लज्जालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वगृहः, पुं, (स्वकृतं गृहं यस्य ।) कानिकारपक्षी इति जटाधरः ॥ निजालये, पुं, क्ली ॥

स्वङ्गः, त्रि, (सु शोभनानि अङ्गानि यस्य ।) सुन्दराङ्गविशिष्टः । तत्पठ्यायः । सिंहमंजननः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (सु शोभनमङ्गमिति ।) शोभनावयवे, क्ली ॥

स्वच्छं, क्ली, (सुष्ठु अस्त्वम् ।) विमलोपरसः । मृक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वच्छः, त्रि, (सुष्ठु अच्छः ।) रोगविमुक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ शुक्तः । निर्मलः । इति वेचित् ॥ (यथा, महाविद्यापरिभाष्ये । ८ । ६१ ।

“असनं वसनं पात्रं शय्या यानं निर्गतनम् । गृह्यकं वस्तुजातञ्च स्वच्छात् स्वच्छं प्रशस्यते ॥” कपटतादिदोषशून्यः । यथा, तत्रैव । ८ । ५२ ।

“स्वच्छो नम्रः शुचिर्हृद्यो युक्तः स्यात् सर्व-कर्मसु ॥” स्वच्छः, पुं, (सुष्ठु अच्छः निर्मलः ।) स्फटिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वच्छन्दः, त्रि, (स्वस्य कन्दोऽभिप्रायो यत् ।) स्वार्थिनः । स्वतन्त्रः । इत्यमरः । ३ । १ । १२५ ॥ यथा, कथासरित्सागरे । ३३ । १८४ ।

“स्वच्छन्दागौ न ते राजन् पाणिगर्भमिडा-रिति ॥” स्वच्छन्दागौ, पुं । यथा, इति वंशे । १ । २२ । १५ ।

“बुभुक्षा वा पिपासा वा न्नानिर्वाप्ययवा जरा । देवद्वारायन्यास्तं स्वच्छन्दो न भविष्यति ॥”) स्वच्छपदं, क्ली (स्वच्छं पत्रं यस्य ।) अन्नकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

स्वच्छमणिः, पुं, (स्वच्छो मणिः ।) स्फटिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वच्छवालुकं, क्ली, (स्वच्छं वालुकम् ।) विमलो-परसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वच्छा, स्त्री, (सुष्ठु अच्छा ।) खेतदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वजं, क्ली, (स्वस्मात् जायते इति । जन + डः ।) रक्तम् । इति जटाधरः ॥

स्वजनः, पुं, (स्वजान् जायते इति । जन + डः ।) पुत्रः । खेटः । इति जटाधरः ॥ त्रि, आत्मजातः ॥ (ग्राह्यविक्रः । यथा, रामायणे । १२ । १२ । १६ ।

“आगता त्वामियं तुभ्यः स्वजा वैतयिक्ता च या । सुगमत्वमसे तान रक्षितं पृथिवीरपि ॥”) स्वजनः, पुं, (स्वस्य जनः ।) प्रातिः । इत्यमरः । २ । ६ । २४ ॥ आत्मीयलोकाश्च ॥ (यथा, दुस्मारे । ४ । २६ ।

“स्वजनस्य हि दुःखमथतो विहतदारमिवापजायते ॥”) स्वजा, स्त्री, (स्वस्मात् जायते या । जन + डः । टाप ।) कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

स्वठ, क गत्वसंस्कृतसंस्कृतेषु । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर० सक०-सैट्) । क, स्वाठ्यांत । इति दुर्गादिमः ॥

स्वतः [म] व्य, (स्व + त् + भिन्) । आत्मनः । आपन्न-हृदत इति आपा । यथा । शीतोऽभ्युसरणं स्वतः । इत्यमरः । १ । १० । ११ ॥ (यथा, रघुः । ३ । ५८ ।

“अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रष्टिभि-स्तमाययं दृष्यमहस्य तेजसः । गशाक निर्वापयितुं न वामवः स्वतयुतं वड्ढिमिवाद्भिरब्दः ॥” धनात् । यथा, मनुः । ८ । १६६ ।

“ग्रहोता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थं क्तोऽव्ययः । दातव्यं वान्धवैस्तु स्यात् प्रविभक्तोरपि स्वतः ॥”) अस्य अव्ययत्वप्रमाणं यथा । तद्धितसामर्थ्य-विभक्तिः । यस्मात् सर्वा विभक्तिर्नीत्ययते स तद्धितान्ताऽव्ययं स्यात् । परिगणनं कर्त्तव्यम् । तस्मिन्नादयः प्राक् पाशपः । इति सिद्धान्त-कीमदी ।

स्वतन्त्रः, त्रि, (स्वस्य तन्त्रं प्राधान्यं यत्र ।) स्वार्थिनः । तत्पठ्यायः । अपाहतः २ स्वैरी ३ स्वच्छन्दः ४ निरवयवः ५ । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥ निर्धव्यिणः ६ । याकामी ७ निर-गनीलः ८ निरदृशः ९ । इति जटाधरः ॥

स्वसचिः, पुं । इति हेमचन्द्रः ॥ स्वतन्त्रास्वतन्त्र-दातागौ यथा, नारदः ।

“स्वतन्त्रस्तु ज्ञानं स्वयं स्वयं तन्त्रायः समः ॥” स्वतन्त्रः, त्रि, (स्वस्य तन्त्रं प्राधान्यं यत्र ।) स्वार्थिनः । तत्पठ्यायः । अपाहतः २ स्वैरी ३ स्वच्छन्दः ४ निरवयवः ५ । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥ निर्धव्यिणः ६ । याकामी ७ निर-गनीलः ८ निरदृशः ९ । इति जटाधरः ॥

स्वदाराः, पुं, (स्वस्य दाराः ।) स्वस्त्रो । यथा, आङ्घ्रिकतत्वष्टतविष्णुपराणवचनम् ।

“मृतो नरकामभ्येति हायेतान् प चायुषः । परदाररतिः पुंभामुभयस्य ॥”) स्वदाराः, पुं, (स्वस्य दाराः ।) स्वस्त्रो । यथा, आङ्घ्रिकतत्वष्टतविष्णुपराणवचनम् ।

“मृतो नरकामभ्येति हायेतान् प चायुषः । परदाररतिः पुंभामुभयस्य ॥”) स्वदाराः, पुं, (स्वस्य दाराः ।) स्वस्त्रो । यथा, आङ्घ्रिकतत्वष्टतविष्णुपराणवचनम् ।

अस्वतन्त्राः प्रजाः । सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ॥ अस्वतन्त्रः स्मृतः शिथ आचार्यस्य स्वतन्त्रता । अस्वतन्त्राः स्त्रियः सर्वाः पुत्रा दानाः ।

परिग्रहाः ॥” परिग्रहा अनुजीविग्रहृतयः ।

“स्वतन्त्रस्तत्र तु गृहो यस्य तत् स्यात् क्रमा-गतम् ।

गर्भस्यैः मद्गो ज्ञेयो अष्टमाहारात् शिशुः ॥ वान् आषोडशाहपात् पीगण्डोऽपि निगद्यते । परतो व्यवहारस्तः स्वतन्त्रः पितराहते ॥

जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्यात् जरयापि समन्वितः । तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात् ॥ शभायै बीजिनो माता तद्भाये च पूर्वजः ॥ ३ ॥

स्वतन्त्राऽपि हि यत् कार्यं कुर्यादप्रकृति-गतः । तदप्यक्तमेव स्यादस्वतन्त्रास्य हेतुतः ॥”

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

स्वतः, पुं, अन्धः । इति केचित् ॥ स्वत्वं, क्ली, (स्वस्य भावः । स्व + त्व ।) शास्त्र-सम्मतयथैष्टविनियोगार्हत्वम् । सप्तपदार्थाति-रिक्तपदार्थः । निरूपकतासम्बन्धेन स्वामित्वम् ।

यथा । स्वत्वञ्च यथैष्टविनियोगार्हत्वेन शास्त्र-बोधितत्वमिति प्राश्नः ॥ अतिरिक्तपदार्थ इति शिरोमणिः ॥ स्वामित्वञ्च तन्निरूपकत्वम् । निरूपकतया तदेव वा । तच्च द्रव्यगतं गुण-गतञ्च द्रव्यस्य दानादिश्रुतेः । नीलं वा ह्रस्वसु-रुजैदित्यादौ लौहित्यादिगुणविशिष्टपारिमा-पिकनोलहृषोत्सर्गश्रुतेश्च । वस्तुतस्तु आत्म-समवेतं स्वामित्वमेवातिरिक्तपदार्थः । विक्रय-दानादीनां तन्नाशकत्वे क्रयप्रतिशदादीनाञ्च तद्धेतुत्वं सम्बन्धाभावसम्भवात् तदेव निरूप-कतया स्वत्वव्यवहारहेतुः । अतएव निबन्धादौ भाविन्यपि स्वत्वमिति । अन्यथा प्रतिमात्रं प्रति-वर्षे वा देयत्वेन प्रतियुतधास्यादिरूपस्य भावित्वे तत्र तदुत्पत्त्यनुपपत्तेरिति चूडामणिसम्प्रतो लीलावतोरहस्यपन्याः समीचीनः । तत्र स्वत्व-धारावारणाय सजातीयस्वत्वं प्रतिस्वत्वं विरोधि-सजातीयमिति करणात् पराजितवृषतिराण्वा-न्तर्वर्त्तितत्तत्पुरुषीयक्रमागतस्यावरादौ जया-दिना जेतुर्नृपतेः करग्रहणोपयोगिस्वत्वोत्पादे तथा क्रीते अतिगृहोतराण्यन्तर्वर्त्तितानि तादृश-स्यावरादौ च क्रीतादेः क्रयाद्यधोनस्वत्वोत्-पादेऽपि न व्यभिचार इति संक्षेपः । इति दायभागटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥

स्वदनं, क्ली, (स्वद + ण्युट् ।) भक्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ लेहः । इति राजनिर्घण्टः ।

स्वदाराः, पुं, (स्वस्य दाराः ।) स्वस्त्रो । यथा, आङ्घ्रिकतत्वष्टतविष्णुपराणवचनम् ।

“मृतो नरकामभ्येति हायेतान् प चायुषः । परदाररतिः पुंभामुभयस्य ॥”) स्वदाराः, पुं, (स्वस्य दाराः ।) स्वस्त्रो । यथा, आङ्घ्रिकतत्वष्टतविष्णुपराणवचनम् ।

“मृतो नरकामभ्येति हायेतान् प चायुषः । परदाररतिः पुंभामुभयस्य ॥”) स्वदाराः, पुं, (स्वस्य दाराः ।) स्वस्त्रो । यथा, आङ्घ्रिकतत्वष्टतविष्णुपराणवचनम् ।

“मृतो नरकामभ्येति हायेतान् प चायुषः । परदाररतिः पुंभामुभयस्य ॥”) स्वदाराः, पुं, (स्वस्य दाराः ।) स्वस्त्रो । यथा, आङ्घ्रिकतत्वष्टतविष्णुपराणवचनम् ।

“मृतो नरकामभ्येति हायेतान् प चायुषः । परदाररतिः पुंभामुभयस्य ॥”) स्वदाराः, पुं, (स्वस्य दाराः ।) स्वस्त्रो । यथा, आङ्घ्रिकतत्वष्टतविष्णुपराणवचनम् ।

“मृतो नरकामभ्येति हायेतान् प चायुषः । परदाररतिः पुंभामुभयस्य ॥”) स्वदाराः, पुं, (स्वस्य दाराः ।) स्वस्त्रो । यथा, आङ्घ्रिकतत्वष्टतविष्णुपराणवचनम् ।

“मृतो नरकामभ्येति हायेतान् प चायुषः । परदाररतिः पुंभामुभयस्य ॥”) स्वदाराः, पुं, (स्वस्य दाराः ।) स्वस्त्रो । यथा, आङ्घ्रिकतत्वष्टतविष्णुपराणवचनम् ।

“मृतो नरकामभ्येति हायेतान् प चायुषः । परदाररतिः पुंभामुभयस्य ॥”) स्वदाराः, पुं, (स्वस्य दाराः ।) स्वस्त्रो । यथा, आङ्घ्रिकतत्वष्टतविष्णुपराणवचनम् ।

“मृतो नरकामभ्येति हायेतान् प चायुषः । परदाररतिः पुंभामुभयस्य ॥”) स्वदाराः, पुं, (स्वस्य दाराः ।) स्वस्त्रो । यथा, आङ्घ्रिकतत्वष्टतविष्णुपराणवचनम् ।

स्वधा

स्वधर्मः, पुं, स्त्री, (स्व स्वधर्मः।) स्वजात्युक्ताचारः।
यथा,—
“श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मो निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायां ३ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“यो यस्य विहितो धर्मः स तज्जातिः प्रकीर्तितः ।

तस्मान् स्वधर्मं कुर्वीत द्विजो नित्यमनापदि ॥
चत्वारो वर्णा राजेन्द्र चरियुथापि वाश्रमाः ।
ऋते स्वधर्मो विपुलं न ते यान्ति परां गतिम् ॥
स्वधर्मेण यथा नृणां नरसिंहः प्रतुथति ।
न तुथति तथा न्येन वेदवाक्त्रेण कर्मणा ॥”
इति श्रीनारसिंहपुराणम् ॥ * ॥

स्वधर्मत्यागी कृतघ्नः । यथा,—

मनाहन उवाच ।

“स्वधर्मं हन्ति यो विप्रः सन्ध्यात्रयविवर्जितः ।
अतर्पणञ्च यत् स्नानं विष्णुनेवैयवञ्चितः ॥
विष्णुमन्त्रविष्णुपूजाविष्णुभक्तिविहीनकः ।
एकादशविहीनश्च श्रीकृष्णजन्मवामरे ॥
शिवरात्री च यो भुङ्क्ते श्रीरामनवमीदिने ।
पितृकृत्यं देवकृत्यं स कृतघ्न इति स्मृतम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिवर्ण्डे । ५१। ४५—४७ ॥

स्वधा, व्य, (स्वधतेऽर्जनेति । स्वद् आस्वाटने + धा । “स्वधश्च ।” इति दस्य धः । इत्युगादि-
ह्रस्वो उज्ज्वलदन्तः ।) देवहविर्दानमन्त्रः । यथा,
“स्वाहा देवहविर्दाने श्रापट् वीपट् वपट्
स्वधा ॥”
इत्यमरः । ३। ४। ८ ॥

“स्वाहा शीषट् वीषट् वपट् स्वधा एते पञ्च-
शब्दा देवहविर्दाने वज्रमुखहृती वर्तन्ते
देवाय हविषो दानं देवहविर्दानं तत्र देवा
इन्द्रादयः । अत्र पितरो देवताः इति स्मृतेस्त-
ऽपि देवाः । हविर्दान इत्यनेन एतं मन्त्रा इति
सूचितम् ।

‘अमन्त्रत्वे स्वाहयेव हविर्भजम् ।’ इति रघुः ।
स्वाहाव्ययं मन्त्रभेदे स्त्रियां स्वाहामिन्योषि-
तीति कोषान्तरम् । स्वाहा दन्त्यादिः । शीषट्
ताञ्ज्यादिभ्रुवन्धमध्यम् । वीषट् वपट् इयं
मूर्धन्धमध्यम् । स्वधा दन्त्यादि । इन्द्राय
स्वाहा इत्यादिप्रयोगः ।” इति भरतः ॥ * ॥
पितृसम्पदानमन्त्रः । यथा,—

“दैत्येभ्योऽलं हरिः पूषे वपट् सद्गो हितं
सुखम् ।
स्वाहान्ये स्वधा पित्रे स्वस्ति धात्रे नमः सते ॥”

इति मुग्धसोधव्याकरणम् ॥

हरिर्दैत्येभ्योऽलं समर्थः पूषे वपट् सद्गो हितं
सद्गोः सुखं अन्नये स्वाहा पित्रे स्वधा धात्रे
स्वस्ति एतानि षष्ठाणि । नमः सते इति सते
नित्याय विष्णवे नमः इत्यर्थः । सर्वत्र भक्ते-
र्गम्यमानत्वादकर्मकाहाक्षसमाप्तिः । वपट्-
स्वाहास्वधानमसां त्वानार्थतया सम्पदानत्वेनैवेष्ट

स्वधा

विही पृथग्पृथक् मन्त्रान्तर्गतानामपि प्रासार्थं
तेन शिष्यायै वपट् शिरीसे स्वाहा पितृभ्यः
स्वधोच्यताम् । इत्याद्य नमः । इत्यादि सिद्धम्
इति तद्गीकायां दुर्गादासः ॥ पितृणामन्त्रम् ।
यथा,—

“भुङ्क्ते त्वं यथा वै स्वधाव्या
तद्वत् स्वाहा ह्यभोक्ता स्वयं देवि ॥”
इति ऋग्वेदे देवीसूक्तम् ॥

स्वधा वै पितृणामन्त्रम् । इति स्मृतिश्च ॥

स्वधा, स्त्री, (स्वान् दधातीति । धा + क्तिप् ।)
दक्षकन्या । सा तु पितृणां पत्नी । तस्या हे
कन्ये । यमना धारिणी च । एतयोस्तपस्विन्योः
मन्ततिर्नास्ति । इति श्रीभागवतमतम् ॥ सा च
ब्रह्मणो मानमी कन्या । यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

“शृणु नारद वक्ष्यामि स्वधोपाख्यानमुत्तमम् ।
पितृणाञ्च त्सिकरं श्राद्धानां फलवर्धनम् ॥
सृष्टेर्गदी पितृगणान् ससर्ज जगतां विधिः ।
चतुरश्रतुर्भृत्तिमतस्त्रीश्च तेजःस्वरूपिणः ॥
दृष्ट्वा मम पितृगणान् सिद्धरुपात्मनोहरान् ।
आहारं संसृजे तेषां श्राद्धं तर्पणपूर्वकम् ॥
स्नानं तर्पणपर्यन्तं श्राद्धान्तं देवपूजनम् ।
आङ्गिकञ्च तिसन्धान्तं विप्राणाञ्च श्रुती
श्रुतम् ॥

नित्यं न कर्त्यादयो विप्रस्त्रिमन्थ्यं श्राद्धतर्पणम् ।
वर्नं वेदध्वनिं सोऽपि विपश्चिनो यथोरगः ॥
हरिसेवाविहीनश्च श्रोत्ररंनेवेद्यभुक् ।
भस्मान्तं सूतकं तस्य न कर्माह्नः स नारद ॥
ब्रह्मा श्राद्धादिकं सृष्ट्वा जगाम पितृहेतवे ।
न प्रापूर्वन्ति पितरो ददति ब्राह्मणादयः ॥
सर्वं प्रजसुः क्षुभिता विपस्या ब्रह्मणः सभाम् ।
सर्वं निवेदनं चक्रुस्तमेव जगतां विधिम् ॥
ब्रह्मा च मानसो कन्यां ससृजे तां मनोहराम् ।
रूपयौवनसम्यक्कां शतचन्द्रसमप्रभाम् ॥
विद्यावतीं गुणवतीमतिरूपवतीं सतीम् ।
श्वेतचम्पकवर्णाभां रत्नभूषणभूषिताम् ॥
विशुद्धां प्रकृतेरंगां सम्मितां वरदां शुभाम् ।
स्वधाभिधानां सुदतीं लक्ष्मोलज्जगमयुताम् ॥
शतपद्मदलन्यस्तपादपद्मञ्च बिभ्रतीम् ।
पत्नीं पितृणां पद्मास्यां पद्मजां पद्मलोचनाम् ॥
पितृभ्यस्तां ददौ ब्रह्मा तुष्टेभ्यस्तुष्टिरूपिणीम् ।
ब्राह्मणां शोपदेशञ्च चकार गोपनीयकम् ॥
स्वधान्तं मन्त्रमुच्चार्य पितृभ्यो देहि चेति च ।
क्रमेण तेन विप्राश्च पित्रे दानं ददुः पुरा ॥
स्वाहा शस्ता देवदाने पितृदाने स्वधा परा ।
सर्वत्र दक्षिणा शस्ता हतयज्ञमदाक्षिणम् ॥
पितरो देवता विप्रा सुनयां मनवस्तथा ।
पूजां चक्रुः स्वधां शान्तां तुष्टाव परमादरम् ॥
देवादयश्च सन्तुष्टाः परिपूर्णमनोरथाः ।
विप्रादयश्च पितरः स्वधादेवोवरेण च ॥
इत्येवं कथितं सर्वं स्वधोपाख्यानमुत्तमम् ।
सर्वेषाञ्च तुष्टिकरं किभूयः श्रुतुमिच्छसि ॥*

स्वधा

नारद उवाच ।

स्वधापूजाविधानञ्च ध्यानं श्रोत्रं तथा मुनिः ।
श्रुतुमिच्छामि यत्नेन वद वेदविदांवर ॥

श्रीनारायण उवाच ।

तद्धानं स्तवनं ब्रह्मन् वेदोक्तं सर्व्वधम्यतम् ।
सर्व्वं जानामि च कथं ज्ञातुमिच्छसि हृदये ॥
शरत्कृष्णतयादश्यां मघायां श्राद्धवासरे ।
स्वधां संपूज्य यत्नेन ततः श्राद्धं समाचरेत् ॥
स्वधां नाभ्यञ्जे यो विप्रः श्राद्धं कुर्याद्दहन्तिः ।
न भवेत् फलभाक् सत्यं श्राद्धस्य तर्पणस्य च ॥
ब्रह्मणो मानसो कन्यां शश्वत् सुखिरयौवनाम् ।
पूज्यां पितृणां देवानां श्राद्धानां फलदां भजे ॥
इति ध्यात्वा शालग्रामेऽप्यथवा मङ्गले घटे ।
दद्यात् पाद्यादिकं तस्यै मूलेनेति श्रुती श्रुतम् ॥
ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं स्वधादेव्यै स्वाहेति च महा-
मनुम् ।

ससञ्चार्यं च संपूज्य स्तुत्वा तां प्रणमद्द्विजः ॥ * ॥
स्तोत्रं शृणु मनिश्चैत्र ब्रह्मपुत्र विशारद ।
सर्व्ववाञ्छापदं नृणां ब्रह्मणा यत् कृतं पुरा ॥

ब्रह्मोवाच ।

“स्वधोच्चारणमात्रेण तीर्थस्त्रायो भवेन्नरः ।
सुच्यते सर्व्वपापेभ्यो वाजपेयफलं लभेत् ॥
स्वधा स्वधा स्वधत्वैव यदि वारत्रयं स्मरेत् ।
श्राद्धस्य फलमाप्नोति वलेय तर्पणस्य च ॥
श्राद्धकालं स्वधास्तोत्रं यः शृणोति समाहितः ।
लभेत् श्राद्धगतानाञ्च पुण्यमेव न संग्रयः ॥
स्वधा स्वधा स्वधत्वैव तिसन्ध्यं यः पठेन्नरः ।
प्रियां विनोतां स लभेत् साध्वीं पुत्रं गुणास्वि-
तम् ॥

पितृणां प्राणतृष्या त्वं द्विजजीवनरूपिणी ।
श्राद्धाधिष्ठात्रे देवी च श्राद्धादीनां फलप्रदा ॥
वज्रिगच्छ मन्थनमः पितृणां तुष्टिहेतवे ।
संप्राप्तये द्विजातीनां तुष्टिर्हासां तुष्टिहेतवे ॥
नित्या त्वं नित्यरूपामि पुण्यरूपामि सुव्रते ।
आविर्भावतिरामावा शृष्टौ च प्रलये तव ॥
ॐ स्वस्ति च नमः स्वाहा स्वधा त्वं दक्षिणा
तथा ।

निरूपिताश्चतुर्व्वेदे पट् प्रशस्ताश्च कर्मणाम् ॥
पुरासोस्त्वं स्वधा गोपी गोलोके राधिकामखी ।
धृतीरमि स्वमात्मानं कृष्णत्वेन स्वधा स्मृता ॥
धस्ता त्वं राधिकाशापात् गोलोकादिश्चभागता ।
कृष्णशिष्टा तथा दृष्टा पुरा हुन्दावने वने ॥
कृष्णालिङ्गनपुष्पेन भृता मे मानसी सुता ।
अटसा सुरती तेन चतुर्णां स्वामिनां प्रिया ॥
स्वाहा च सुन्दरी गोपी पुरासौद्राधिकामखी ।
स्वं कृष्णमाह रतये तेन स्वाहा प्रकीर्तिता ॥
कृष्णेन सार्धं सुचिरं रमत राममण्डले ।
प्रमत्ता सुरती शिष्टा दृष्टा सा राधया पुरा ॥
तस्याः श्रापेन प्रधस्ता गोलोकादिश्चभागता ।
कृष्णालिङ्गनपुष्पेन बभूव वज्रिकामिनौ ॥
पवितरूपा परमा देवानां वन्दिता नृणाम् ।
यन्नामोच्चारणेनैव नरो मुच्येत पातकात् ॥

स्वनः

मा सुशीलाभिधागोषो पुरामोद्राधिकामखो ।
उवास दक्षिणे क्रोडे कण्ठस्य राधिकापतः ॥
प्रध्वस्ता सा च तत्प्रापात् गालोकाहिम्बमा-
गता ॥

कण्ठालिङ्गनपुण्येन सा बभूव च दक्षिणा ॥
प्रियसौ सुरतो दद्या प्रशस्ता मखकर्मसु ।
उवास दक्षिणे भर्तृईक्षिणा तेन कोर्त्तिता ॥
बभूवस्तिस्त्रो गोप्यस्य स्वधा च दक्षिणा तथा ।
कर्मिणां कर्मपूर्णांशं पुरा चैवेवरेच्छया ॥
इत्येवमुक्त्वा म ब्रह्मा ब्रह्मलोकं स्वसंमदि ।
तस्यौ च महसामाल्यः स्वधा सावित्र्यभूव ह ॥
तदा पित्रभ्यः प्रददी तामेव कमलालयाम् ।
तां संप्राप्य यतश्चे च पितरस्य सहर्षिताः ॥
स्वधास्तावमिदं पुण्यं यः शृणोति समाहितः ।
म स्नातः सर्वानोयंषु वटपाठफलं लभेत् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४१ अध्यायः ॥
स्वधाप्रियः, पुं, (स्वधायाः प्रियः) कण्ठतिलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अग्निच ॥
स्वधाभुक्, [ज्] पुं, (स्वधां भुङ्क्ते इति । भुज् +
क्विप् ।) पित्रायणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, रघुः । ८ । ३० ।

“ऋषिदेवगणस्वधाभुजां
श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ।
अनृतत्वमुपैयिवान् वभौ
परिधर्मक इवाणदोःधतिः ॥”

देवता । इति हेमचन्द्रः ॥
स्वधितिः, पुं, स्त्री, (स्वं धियति दधातीति । धि +
क्त्विच् ।) कुठारः । इत्यमरः । २ । ८ । ८२ ॥
तालव्यशादिय ॥ (यथा, भागवते । १० । ५५ ।
५ ।

“सदा महाननं नीत्वावद्यन् स्वधितिनाडुतम् ॥”
वज्रः । इति निघण्टुः । २ । २० ॥)

स्वधितिहेतुकः, पुं, (स्वधितिर्हेतुर्यस्य । कन् ।)
परशुधारियोद्धा । इति ऋचिच् ॥

स्वन, ण शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) वकारयुक्तः । स्वनतुः
मस्वनतुः । अत्र स्वन ण स्वन च इत्युभयपाठो
लेखकप्रमादकृतः । इति दुर्गादासः ॥

स्वन, त् क ध्वानि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) वकारयुक्तः । स्वन-
यति । इति दुर्गादासः ॥

स्वन, मि तंसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) वकारयुक्तः । शब्दे इत्यनु-
वसन्ते । तंसने भूषणे कर्त्तरि शब्देऽर्थेऽयमि-
त्यर्थः । स्वनतुः मस्वनतुर्नूपुरौ । मि, स्वनयति
स्नानयति कङ्कणं बधूः । अन्यत्र स्नानयति
घण्टां जनः । इति दुर्गादासः ॥

स्वनः, पुं, (स्वननमिति । स्वन शब्दे + “स्वनह-
सोर्वा ।” १ । १ । ६२ । इति षप् ।) शब्दः ।
इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । २२ । ४६ ।

“शाक्ये तु दुर्भीकाश्च बभूव तुमुः स्वनः ॥”

स्वप्नः

स्वनचक्रः, पुं, रतिवन्धविशेषः । तस्य चक्षुषं
यथा,—

“धृत्वा बाह्व तथा कण्ठं पादतोऽपि शिरः
स्वितः ।

गूढञ्च कामयेत् कामो जनचक्रः प्रकीर्त्तितः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

स्वनिः, पुं, (स्वन + इन् ।) शब्दः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

स्वनितं, स्त्री, (स्वन + ङिच् ।) गर्जितम् । मेघ-
शब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥ ध्वनिते, त्रि । इत्य-
मरः । ३ । १ । ८४ ॥

स्वनिताङ्गयः, पुं, (स्वनितां च्छयति इति । षा +
ङ्ङ + षच् ।) तण्डुलीयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वनोत्साहः, पुं, (स्वनेन उत्साहो यस्य ।)
गण्डकः । इति रत्नावली ॥ पुस्तकान्तरं शनोत्-
साह इति च पाठः ॥

स्वपनं, स्त्री, (स्वप + स्युट् ।) निद्रा । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । ३ । ४ ।

“बालवृद्धस्त्रीकर्षितचतचीणमद्यनित्ययानवाह-
नाध्वकर्मप्रतिश्रान्तानामभुक्तवतां मेदःखेदकफ-
रमरक्तचीणानामजोर्णिनाश्च सुहृत्ते दिवा-
स्वपनमप्रतिषिद्धम् ॥”

स्वपिण्डा, स्त्री, पिण्डश्चर्जरी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

स्वपितकर्म, [न्] पुं, (स्वपिति इति कर्म
यस्य ।) शयनकर्त्ता । तद्दैदिकपर्यायी ।
स्वपिति १ स्वस्ति २ इति द्वौ स्वपितकर्मणौ
इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥

स्वप्नः, पुं, (स्वप + “स्वपो नन् ।” ३ । ३ । ८१ ।
इति नन् । यद्वा “कृत्तृषट्पनोति ।” उणा०
३ । १० । इति नन् ।) निद्रा । इत्यमरः । १ ।
७ । ३६ ॥ यथा,—

“तस्मात् जागृत्याद्राचौ दिवास्वप्नश्च वर्जयेत् ।
ज्ञात्वा दीपकरावितौ बुधः स्वप्नमितश्चरेत् ॥”

प्रसुप्तस्य विज्ञानम् । यथा,—

“पूर्वदेहानुभूतांस्तु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः ।
रजोयुक्तेन मनसा गृह्णात्यर्थान् श्मशानान् ॥
करणानान्तु वैकल्ये तमसाभिप्रवर्तिते ।
अस्वपन्नपि भूतात्मा प्रसुप्त इव चोच्यते ॥”

इति सुश्रुते शरीरस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥
दर्शनम् । इति मेदिनी ॥ * सुस्वप्ना यथा,—
नन्द उवाच ।

“केन स्वप्नेन किं पुण्यं केन पुंसां भवेत् सुखम् ।
कोऽपि कोऽपि च सुस्वप्नस्तत् सर्वं कथय
प्रभो ! ॥”

श्रीभगवानुवाच ।

“वेदेषु सामवेदश्च प्रशस्तः सर्वकर्मसु ।
तत्रैव काण्वशास्त्रायां पुण्यकाण्डे मनोहरे ॥
सुख्यक्तो यस्य सुस्वप्नः शश्वत् पुण्यफलप्रदः ।
तत् सर्वं लिखितं तात ! कथयामि निगमय ॥

स्वप्नाध्यायं प्रवक्ष्यामि बहुपुण्यफलप्रदम् ।
स्वप्नाध्यायं नरः शुक्वा गङ्गास्नानफलं लभेत् ॥

स्वप्नः

स्वप्नसु प्रथमे यामे संवत्सरफलप्रदः ।
द्वितीये चाष्टमिर्षाशैस्त्रिभिर्षाशैस्तृतीयके ॥
चतुर्थे चाहमासेन स्वप्नः स्वप्नसु फलप्रदः ।
दशमि फलप्रदः स्वप्नोऽप्यश्विन्द्यदर्शने ॥

प्रातः स्वप्नश्च फलप्रदस्तुश्च यदि बोधितः ।
दिने मनसि यद्दृष्टं तत् सर्वंश्च लभेद्भुवम् ॥
चिन्ताव्याधिसमायुक्तो नरः स्वप्नश्च पश्यति ।
तत् सर्वं निष्फलं तात प्रयात्येव न संशयः ॥

जडा मूढपुरीषेण पीडितस्य भयाकुलः ।
दिगम्बरो मुक्तकेशो न लभेत् स्वप्नं फलम् ॥
दृष्ट्वा स्वप्नश्च निद्रासुर्यदि निद्रां प्रयाति च ।
विमूढो वक्त्रि चेद्रात्रौ न लभेत् स्वप्नं फलम् ॥

उक्ता काश्यपागोत्रे च त्रिपार्त्तं लभते ध्रुवम् ।
दुर्गते दुर्गतिं याति नौचे व्याधिं प्रयाति च ॥
शत्रो भयश्च लभते श्रुतं च कलङ्को भवेत् ।
कामिण्यां धनहासिः स्याद्रात्रौ चौरभयं भवेत् ॥

निद्रायां लभते शोकं पण्डिते वाञ्छितं फलम् ।
न प्रकाशयस्य सुस्वप्नः पण्डितेः काश्यपे व्रज ॥* ॥
गवाश्च कुक्षराणाश्च इयानाश्च व्रजेश्वर ।
प्रासादानाश्च शैलानां वृक्षाणाश्च तथैव च ॥

पारोहणश्च धनदं भोजनं रोटने तथा ।
प्रतिगृह्य तथा वीणां शस्याख्यां भूमिमालभेत् ॥
शस्त्राख्येण यदा विद्वो व्रणेन क्षामिणा तथा ।
विष्टया रुधिरैरेव मंयुक्तोऽप्यर्थमालभेत् ।

स्वप्नेऽप्यगम्यागमनं भार्यालालं करोति च ।
मूर्खमिच्छं पिवेत् शक्तं नरकश्च विगत्यपि ॥
नगरं प्रविशेद्रक्तं समुद्रं वा सुधां पिवेत् ।
शुभवार्त्तामवाप्नोति विपुलाश्चार्थमालभेत् ॥”

रक्तं स्थाने नक्तं समुद्रं स्थाने समुद्रं सुधां स्थाने
सुरां इति च पाठः ।

“गजं नृपं सुवर्णश्च वृषभं धेनुमेव च ।
दोषमन्नं फलं पुष्यं कन्यां कृत्वं रथं ध्वजम् ॥
कुटुम्बं लभते दृष्ट्वा कीर्त्तिश्च विपुलां श्रियम् ।
पूर्णाकुम्भं द्विजं वज्रं पुष्यं ताम्बूलमन्दिरम् ॥

शुकधान्यं नटं वेश्यां दृष्ट्वा श्रियमवाप्नुयात् ।
गाक्षीरश्च घृतं दृष्ट्वा चार्थं पुष्यं धनं लभेत् ॥
पायसं पद्मपत्रे च दधि दुग्धं घृतं मधु ।
मिष्टान्नं स्वस्तिकं भुक्त्वा ध्रुवं राजा भाविष्यति ॥

पक्षिणां मानुषाणाञ्च भुङ्क्ते मांसं नरो यदि ।
बह्वर्थं शुभवार्त्ताश्च लभते वाञ्छितं फलम् ॥
कृचं वा पादुकाम्बापि लब्ध्वाधानश्च गच्छति ।
असिञ्च निर्मलं तीक्ष्णं तत्तथैव भविष्यति ॥

भिलया सन्तरेदयो हि स प्रधानं भविष्यति ।
दृष्ट्वा च फलिनं वृचं धनमाप्नोति निश्चितम् ॥
यस्य श्वेतेन सर्पेण दृश्यते दक्षिणे भुजे ।
सोऽचिरात्लभते भार्यां विनीतां प्रियवादिनीम् ॥

सर्पेण भक्षितो यो हि पर्थलाभश्च तद्वेत् ।
स्वप्ने सूर्ये विधुं दृष्ट्वा मुच्यते व्याधिवन्धनात् ॥
वड्वां कुकुटीं क्रौञ्चीं दृष्ट्वा भार्यां लभेद्-
ध्रुवम् ।

स्वप्ने यो निगडैर्बद्धः प्रतिष्ठासुत्तमां लभेत् ॥
उत्तमां स्थाने पुत्रमिति वा पाठः ।

स्वप्नः

दध्नां पावसं भुङ्क्ते तद्वागी वा नदीतटे ।
विश्वीर्षे पद्मपत्रे च सोऽपि राजा भविष्यति ॥
तद्वागी वा स्थाने पद्मपत्रे इति वा पाठः ।
जलौकसं वृषिकक्ष मपंच यदि पश्यति ।
धनं पुत्रश्च विजयं प्रतिप्राञ्च समेदिति ॥
शुद्धिभिर्देहिभिः कोलीर्नारैः पीडितो यदि ।
निश्चितश्च भवेदाजा धनश्च विपुलं लभेत् ॥
मह्यं मांसं मौक्तिकश्च शङ्खचन्दनचौरकम् ।
यस्तु पश्यति स्वप्नान्ते विपुलं धनमात्मभेत् ॥
सुराश्च रुधिरं स्वर्णं भुक्त्वा विद्यां धनं लभेत् ।
प्रतिमां शिवलिङ्गश्च लभेद्दृष्ट्वा जयं धनम् ॥
फलितं पुष्यितं विस्वमासं दृष्ट्वा लभेत् धनम् ।
दृष्ट्वा च ज्वलदग्निश्च धनं बुद्धिं शिष्यं लभेत् ॥
आमलकं धात्रीफलं उत्पलश्च धनागमम् ।
देवताश्च हिजा गावः पितरो बहिष्कृतस्तथा ।
उत्पलं स्थाने तपश्चमिति वा पाठः ॥
यद्ददाति मिथः स्वप्ने तत्तथैव भविष्यति ॥
शुक्लास्वरधरां नारीं शुक्लमाख्यानलेपनाम् ।
ममाश्लिष्यति यः स्वप्ने तस्य श्रीः सर्वतः सुखम् ॥
पोतास्वरधरां नारीं पीतमाख्यानलेपनाम्
सपष्टङ्गाति यः स्वप्ने कल्याणं तस्य जायते ॥
सर्वाणि शुक्लानि प्रशंसितानि
भस्मास्थि कापांसत्रिवर्जितानि ।
सर्वाणि कृष्णानि विनिन्दितानि
मोहस्तदेवहिजवर्जितानि ॥
दिश्या स्त्री सस्मिता विप्रा रत्नभूषणभूषिता ।
यस्य मन्दिरमायाति स प्रियं लभते ध्रुवम् ॥
स्वप्ने च ब्राह्मणो देवो ब्राह्मणो देवकन्यका ।
कुमारी चाष्टवर्षीया रत्नभूषणभूषिता ।
यस्य तुष्टा भवेत् स्वप्ने तस्य तुष्टा च पार्वती ॥
इत्यत्र स भवेत् कविर्पण्डितः इति च पाठः ।
ब्राह्मणो ब्राह्मणो वापि मनुष्टः सस्मिता मतौ ।
फल ददाति यस्मै च तस्य पुत्रो भविष्यति ॥
यं स्वप्ने ब्राह्मणो नन्दः करोति च शुभा-
शिषम् ।
यद्ददति भवेत्तस्य तस्यैश्वर्यं भवेद्भुवम् ॥
परितुष्टो हिजश्चष्टयायाति यस्य मन्दिरम् ।
नारायणः शिवो ब्रह्मा प्रविशेत् तदाश्रमम् ॥
सम्पत्तिस्तस्य भवति यशश्च विपुलं शुभम् ।
पदे पदे सुखं तस्य सन्धानं गौरवं लभेत् ॥
अकस्मादपि स्वप्ने तु लभते सुरभीं यदि ।
भूमिलाभो भवेत्तस्य भार्या चापि पतिव्रता ॥
करेण कृत्वा हस्ती यं मस्तके स्थापयेद्यदि ।
राज्यलाभो भवेत्तस्य निश्चितश्च श्रुतौ श्रुतम् ॥
स्वप्ने तु ब्राह्मणस्तुष्टः समाश्लिष्यति यं व्रज ।
तीर्थजायी भवेत् सोऽपि निश्चितश्च श्रिया-
न्वितः ।
स्वप्ने ददाति पुष्यश्च यस्मै पुष्यवने हिजः ।
जययुक्तो भवेत् सोऽपि यशस्वी च धनो सुखी ॥
स्वप्ने दृष्ट्वा च तीर्थानि सौधरत्नदृष्ट्वा च ।
जययुक्तश्च धनवांसीर्थजायी भवेन्नरः ॥
स्वप्ने तु पूर्वकनसं शिष्यत् कश्चिद् ददाति वा ।

स्वप्नः

पुत्रलाभो भवेत्तस्य सम्पत्तिं वा समालभेत् ॥
हस्ते कृत्वा तु कुङ्कुवं चाटुनं वापि सुन्दरी ।
यस्य मन्दिरमायाति स लक्ष्मीं लभते ध्रुवम् ॥
दिश्या स्त्री यद्दृष्ट्वा गत्वा पुरीषं विश्वजिद्विज ।
अर्थलाभो भवेत्तस्य दारिद्र्यश्च प्रयाति च ॥
यस्य गेहं समायाति भार्याया सह ब्राह्मणः ।
पार्ष्णत्या सह शम्भुर्वा लक्ष्मोर्नारायणोऽथवा ।
ब्राह्मणो ब्राह्मणो वापि स्वप्ने यस्मै ददाति वा ।
धान्यं पुष्याश्लिषं वापि तस्य श्रीः सर्वतोमुखी ॥
सर्वतोमुखीत्यत्र सर्वतः सुखीति च पाठः ।
मुक्ताहारं पुष्यमाख्य चन्दनश्च शुभं व्रज ।
शुभं व्रज स्थाने लभेद्दृष्ट्वा इति वा पाठः ।
स्वप्ने ददाति विप्रश्च तस्य श्रीः सर्वतः सुखी ॥
गोरोचनां पताकां वा हरिद्रामिसुदण्डकम् ।
उष्णाश्लिषं लभेत् स्वप्ने तस्य श्रीः सर्वतः सुखी ॥
श्लिष्याश्लिष्यानं सिद्धाश्लिषमिति वा पाठः ।
नाह्मणो ब्राह्मणो वापि ददाति यस्य मस्तके ।
कृतं वा शुक्लधान्यं वा स च राजा भविष्यति ॥
स्वप्ने रथस्यः पुरुषः शुक्लमाख्यानलेपनः ।
तत्रस्थो दधि भुङ्क्ते च पायसं वा नृपो भवेत् ॥
स्वप्ने ददाति विप्रश्च ब्राह्मणो वा सुधां दधि ।
प्रशस्तपात्रं तस्मै वा सोऽपि राजा भवेद्भुवम् ॥
ददाति पुस्तकं स्वप्ने यस्मै पुष्यवने हिजः ।
स भवेद्दिव्यविख्यातः कवीन्द्रः पण्डितेश्वरः ॥
यं पाठयति स्वप्ने या मातैव च सुतं यथा ।
सरस्वतीसुतः सोऽपि तत्परो नास्ति पण्डितः ॥
ब्राह्मणः पाठयेद्यश्च पितेव यत्पूर्वकम् ।
ददाति पुस्तकं प्रोक्ष्या स च तत्सदृशो भवेत् ॥
प्राप्नोति पुस्तकं स्वप्ने पथि वा यत्र तत्र वा ।
स पण्डिता यशस्वी च विख्यातश्च मञ्जीतले ॥
स्वप्ने यस्मै मङ्गामन्त्रं विप्रो विप्रा ददाति चेत् ।
स भवेत् पुरुषः पात्रो धनवान् गुणवान् सुधीः ॥
स्वप्ने ददाति मन्त्रं वा प्रतिमां वा शिलासयाम् ।
यस्मै ददाति विप्रश्च मन्त्रमिदं तद्भवेत् ॥
विप्रा विप्रसमूहश्च दृष्ट्वा नत्वाश्लिषं लभेत् ।
राजेन्द्रः स भवेदापि किम्वा च कविर्पण्डितः ॥
शुक्लधान्ययुतां भूमिं यस्मै विपः समुत्कृजेत् ।
स्वप्ने च परितुष्टश्च न भवेत् पृथिवीपतिः ॥
स्वप्ने विप्रो रथे कृत्वा नानास्वर्गं पदगंयेत् ।
चिरजीवी भवेदायुधनहृदिर्भवेद् ध्रुवम् ॥
विप्रा विप्रश्च मनुष्टो यस्मै कन्यां ददाति च ।
स्वप्ने च स भवेत्तस्य धनाशो भूपतिः स्वयम् ॥
स्वप्ने सरोवरं दृष्ट्वा समुद्रं वा नदीं नदम् ।
शुक्लाङ्गं शुक्लशैलश्च दृष्ट्वा प्रियमवाप्नुयात् ॥
प्रियं स्थाने श्रियमिति च पाठः ।
यः पश्यति सृतं स्वप्ने स भवेच्चिरजीवनः ।
अरोगोऽरोगिणं दृष्ट्वा सुखिनश्च सुखी भवेत् ॥
दिश्या स्त्री यं प्रवदति मम स्वामी भवान् भव ।
स्वप्ने दृष्ट्वा च जागर्त्तं स च राजा भवेद्भुवम् ॥
स्वप्ने च बालिकां दृष्ट्वा लक्ष्मी स्थाटिक-
मालिकाम् ।
इन्द्रचापं शुक्लचक्रं स प्रतिष्ठां लभेद् ध्रुवम् ॥

स्वप्नः

स्वप्ने विप्रो वदति यं मम दासी भवेति च ।
हरिद्रामस्य तद्भक्तिं लभ्या स वैश्ववो भवेत् ॥
स्वप्ने विप्रो हरिः शम्भुर्ब्राह्मणी कमला शिवा ।
शुक्ला स्त्री वेदमाता वा जाङ्गवी वा सरस्वती ॥
गोपालिकावेशधरा बालिका राधिका मम ।
बालश्च बालगोपालः स्वप्नविद्विः प्रकाशितः ॥
एष ते कथितो नन्दः सुखप्रः पुष्यहेतुकः ।
श्रोतुमिच्छामि किं वा त्वं किं भूयः कथयामि
ते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्ठजन्मखण्डे सुखप्रदर्शनं
७७ अध्यायः ॥ * ॥
अक्षरदृष्टसुखप्रा यथा,
“अथाक्षरः स्वभयनं गत्वा कंसेन प्रेरितः ।
अकार शयनं तस्य भुङ्क्ता मिष्टान्नमुत्तमम् ॥
मकपर्णश्च ताम्बूलं चत्वाट वासितं जलम् ।
जगाम निद्रां सुखतः सुखमभोगमावृतः ॥
ततो ददृशं सुखप्रं पुराणप्रतिमस्यतम् ।
निश्वस्येषमसये वायादिपरिवर्जितः ॥
अरोगो वृक्षेशश्च वस्तुगुणमममन्वितः ।
सुतल्पशायो सुस्निग्धधित्वाशोकविवर्जितः ॥
श्लिष्योरवयमं श्यामं दिभुजं सुरलीधरम् ।
पीतवस्त्रपरोधानं वनमालाविभूषितम् ॥
चन्दनोचितसर्वाङ्गं मालतोमाख्यशोभितम् ।
भूषितं भूषिताङ्गं मद्रत्नमणिभूषणैः ॥
मयूरपुच्छपूङ्गुश्च सस्मितं पद्मलोचनम् ।
एवमन्तं हिजशिगं ददृशं प्रथमं मनं ॥
ततो ददृशं रुचिरां पतिपुत्रवतीं मतोम् ।
पीतवस्त्रपरोधानां रत्नभूषणभूषिताम् ॥
ज्वलत्पदोपहस्ताश्च शुक्लमाख्यकरां वराम् ।
शरश्चन्दनभास्याश्च सस्मितां वरदां शुभाम् ॥
ततो ददृशं विप्रश्च कुर्वन्लक्ष्यं शुभाशिषम् ।
श्वेतपद्मगतं हृषं तुरगश्च सरोवरम् ॥
ददृशं चित्रितं चाङ्गं फलितं पुष्यितं शुभम् ।
आस्त्रनिखनारिकुण्डलगुवाककदलीतरुम् ॥
दशमं श्वेतसर्पंश्च स्वात्मानं पर्वतस्थितम् ।
हृत्तस्थश्च गजस्थश्च तरिस्थं तुरगास्थितम् ॥
वीणां वादितवन्तश्च भुक्तवन्तश्च पायसम् ।
दधिनीरयुताश्च पद्मपत्रस्यमोक्षितम् ॥
लामिवटसहिताङ्गुलं रुद्रमं मोहितं तथा ।
शुक्लधान्यपुष्यधरं जगं चन्दनचर्चितम् ॥
समुद्रस्थं प्रासादस्थमात्मानश्च सन्निहितम् ।
किञ्चिन्नक्षत्राङ्गं मन्दःपुयसमन्वितम् ॥
ततो ददृशं रजतं मणिशुभ्रश्च काञ्चनम् ।
मुक्तामाणिक्यवस्त्रश्च पूर्णकुम्भं घनं जलम् ॥
सुरभिश्च सवत्साश्च हृषभेन्द्रं मयूरकम् ।
शुक्लश्च सारसं शङ्खं किञ्चं खड्गं नभेव च ॥
ताम्बूलं पुष्यमाख्यश्च ज्वलदग्निं सुरार्चनम् ।
पार्ष्णतोप्रतिमां कृष्णप्रतिमां शिवलिङ्गकम् ॥
विप्रबालाश्च बालश्च सुपक्वफलितं कषिम् ।
देवस्थानोश्च राजेन्द्रं सिद्धं व्याघ्रं गुहं सरम् ॥
दृष्ट्वा स्वप्नं समुत्तस्यै अक्षराङ्गिणमोक्षितम् ।
उत्तवं कथयामास सर्वज्ञसान्भय च ॥”

स्वप्नः

रति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७०।१-१८ ॥
दुःस्वप्ना यथा,—

नन्द उवाच ।

“सुप्तं मर्त्यं महाभाग दुःस्वप्नं कथय प्रभो ।
उवाच तच्च भगवान् श्रूयतामिति तद्वचः ॥”
श्रीभगवानुवाच ।

“स्वप्ने जमति यो हर्षाद्दिवाहं यदि पश्यति ।
नत्तं गीतमिष्टञ्च विपत्तिस्तस्य निश्चितम् ॥
दन्ता यस्य विपौद्यन्ते विचरन्तश्च पश्यति ॥
धनहानिभवेत्तस्य पीडा चापि शरीरजा ॥
अभ्यङ्गितस्तु तैलेन यो गच्छेद्दक्षिणां दिशम् ।
खरोष्ट्रमहिषारूढो मृत्युस्तस्य न संशयः ॥
स्वप्ने चूर्णं जवापुष्पमशोकं करवीरकम् ।
विपत्तिस्तस्य तैलञ्च लयणं यदि पश्यति ॥
नन्मां कृष्णां क्षिन्ननासां शूद्रस्य विधवां तथा ।
कपर्दकं तालफलं दृष्ट्वा शाकमवाप्रयात् ॥
स्वप्ने रुष्टं ब्राह्मणञ्च ब्राह्मणीं कोपसंयुताम् ।
विपत्तिश्च भवेत्तस्य लक्ष्मीर्याति गृहाद्भ्रुवम् ॥
वनपुष्पं रक्तपुष्पं पलाशञ्च सुपुष्पितम् ।
कार्पासं गुल्लवस्तञ्च दृष्ट्वा दुःस्वप्नवाप्रयात् ॥
गायत्रीञ्च जमन्तोञ्च कृष्णास्वरधरां स्तियम् ।
दृष्ट्वा कृष्णाञ्च विधवां नरो मृत्युमवाप्रयात् ॥
देवता यत्र नृत्यन्ति गायन्ति च जमन्ति च ।
आम्फोटयन्ति धावन्ति तस्य देशो विनश्यति ॥
वान्तं मूर्ध्नि पुरोधं वा वैद्यं रीष्यं सुवर्णकम् ।
प्रत्यक्षमथवा स्वप्ने जीवितं दशमात्मिकम् ॥
कृष्णास्वरधरां नारीं कृष्णमान्दानुलेपनाम् ।
उपगृह्णति यः स्वप्ने तस्य मृत्युर्भविष्यति ॥
मृतं वस्त्रञ्च मुण्डञ्च मृगस्य च नरस्य वा ।
यः प्राप्नोत्यस्थिमालाञ्च विपत्तिस्तस्य निश्चितम् ।
अभ्यङ्गितस्तु हविषा चोरिणं मधुनापि वा ।
तक्त्रेणापि गुडेनैव पीडा तस्य विनिश्चितम् ॥
रथं खरोष्ट्रमयुक्तं एकाकी योऽधिरोहयेत् ।
तत्रस्योऽपि च जागर्ति मृत्युरेव न संशयः ॥
रक्तास्वरधरां नारीं रक्तमास्थानुलेपनाम् ।
उपगृह्णति यः स्वप्ने व्याधितस्तस्य विनिश्चितम् ।
पतितं नखकेशञ्च निर्वाणाङ्गारमेव च ।
भस्मपूर्णं चित्तं दृष्ट्वा लभते मृत्युमेव च ॥
श्मशानं शुककाष्ठञ्च टण्डानि लोहमेव च ।
मदीञ्च किञ्चित् कृष्णां वा दृष्ट्वा दुःखं लभेत् ॥
ध्रुवम् ॥
पादुकां फलकं रक्तपुष्पमाख्यं भयानकम् ।
माषं मसूरं मूत्रं वा दृष्ट्वा मद्यो व्रणं लभेत् ॥
कपर्दकं सरलं काकं भङ्गकं वानरं खरम् ।
पूर्यं गात्रमलं स्वप्ने केवलं व्याधिकारणम् ॥
भग्नभाण्डं चतं शूद्रं गल्लकुष्ठञ्च रोगिणम् ।
रक्तास्वरञ्च जटिलं शूकरं महिषं खरम् ॥
अन्धकारं महावीरं मृतजोवं भयानकम् ।
दृष्ट्वा स्वप्ने योनिक्षिप्तं विपत्तिं लभते ध्रुवम् ॥
कुवेयरूपं श्लेष्मञ्च यमदूतं भयङ्करम् ।
पायचक्षुं पायसञ्च दृष्ट्वा मृत्युं लभेत् ॥
ब्राह्मणो ब्राह्मणी बाला बालकी वा युतः सुता ॥

स्वप्नः

विदायं कुर्वते कोपात् दृष्ट्वा दुःस्वप्नवाप्रयात् ॥
कृष्णपुष्पञ्च तन्माख्यं गन्धशलास्तधारिणम् ।
क्लेष्ठाञ्च विज्रताकारां दृष्ट्वा मृत्युं लभेत् ध्रुवम् ॥
वाय्वाञ्च नर्त्तनं गीतं गायनं रक्तवाससम् ।
मृदङ्गवाद्यमानन्दं दृष्ट्वा दुःखं लभेद्भ्रुवम् ॥
वाय्वां स्थाने वाद्यमिति वा पाठः ।
आनन्दं स्थाने आनन्दमिति वक्तम् ।
मन्त्र्यादि धारयेद्यां हि तद्भ्रातृस्पर्शनं ध्रुवम् ॥
क्षिप्रं वापि कवचं वा विहृतं वा मुक्तकेशिनम् ।
क्षिप्तं नृत्यञ्च कुर्वन्तं दृष्ट्वा मृत्युं लभेत् ॥
मृतो वापि मृता वापि कृष्णा क्लेष्ठा भया-
नका ।
उपगृह्णति यं स्वप्ने तस्य मृत्युर्विनिश्चितः ॥
येषां दन्ताश्च भग्याश्च केशाद्यापि पतन्ति च ।
धनहानिभक्तेषां पीडा वा तच्छरीरजा ॥
उपद्रवन्ति यं स्वप्ने शृङ्गिणो दंष्ट्रिणोऽपि वा ।
बालका मानवाद्येव तस्य राजकुलाद्भयम् ॥
क्षिप्रं वृद्धं पतन्तश्च शिलाहृष्टिं तुषं सुरम् ।
रक्ताङ्गारं भस्मरुष्टं दृष्ट्वा दुःस्वप्नवाप्रयात् ॥
गृहं पतन्तं शैलं वा धूमकतुं भयानकम् ।
भग्नस्कन्धं तरोर्वीपि दृष्ट्वा दुःस्वप्नवाप्रयात् ॥
रथगृहशैलवृक्षगोर्हास्तुरगात् खरात् ।
पतन्ति भूमौ ये स्वप्ने विपत्तिस्तस्य सङ्कुला ॥
उच्चैः पतन्ति गर्तेषु भस्माङ्गारचितासु च ।
चारकृण्डेषु चूर्णेषु मृत्युस्तेषां न संशयः ॥
बलाद्दृष्ट्वाति दृष्ट्वा कवचञ्च यस्य भस्मकात् ।
पितृनाशो भवेत्तस्य गुरोर्वापि नृपस्य वा ॥
सुरभो यस्य गेहाश्च याति चस्ता सवत्सिका ।
प्रयाति पापिनस्तस्य लक्ष्मरपि वसुधरा ॥
पाशेन कृत्वा बद्धञ्च यं गृहीत्वा प्रयान्ति च ।
यमदूताय ये क्लेष्ठास्तस्य मृत्युर्न संशयः ॥
गणका ब्राह्मणां वापि ब्राह्मणो वा गुरुस्तथा ।
परिरुष्टः शपति यं विपत्तिस्तस्य निश्चितम् ॥
बिरोधिनश्च काकाश्च कुकुरा भङ्गुकास्तथा ।
पतन्त्यागत्य यद् गात्रं तस्य मृत्युर्न संशयः ॥
महिषा भङ्गुका उष्ट्राः शूकरा गृहभास्तथा ।
रुष्टा धार्वन्तं यं स्वप्ने सरागो निश्चितं भवेत् ॥
तेषां शान्तिर्यथा,—
“रक्तचन्दनकाष्ठानि घृताक्तानि च यो जुहोति ।
गायत्र्याश्च सहस्रेण तेन शान्तिर्विधीयते ॥
सहस्रधा जपेद्यां हि भक्त्या तं मधुसूदनम् ।
निष्पापोऽपि भवेत् सोऽपि दुःस्वप्नः सुस्वप्नो ॥
भवेत् ॥
अच्युतं केशवं विष्णुं हरिं सत्यं जनार्दनम् ।
ह्रं नारायणञ्च पतन्नामाष्टकं शुभम् ॥
शुचिः पूर्वमुखः प्राञ्चा दशकत्वचं यो जपेत् ।
निष्पापो हि भवेत् सोऽपि दुःस्वप्नः सुस्वप्नो भवेत् ॥
विष्णुं नारायणं कृष्णं माधवं मधुसूदनम् ।
हरिं नरहरिं रासं गोविन्दं दधिवामनम् ॥
शुचिः पूर्वमुखो भूत्वा भङ्गिचहायुतो जपेत् ।
निष्पापो हि भवेत् सोऽपि दुःस्वप्नः सुस्वप्नो ॥
भवेत् ॥

स्वप्नः

भक्त्या चैतानि भद्राश्चिदथ नामानि यो जपेत्
शतकालो भक्तियुक्तो जप्ता रोगो च रोगतः ॥
लक्षधा हि जपेद्यो हि बन्धनासुच्यते ध्रुवम् ।
जप्ता च दशकत्वचं महाबन्ध्या प्रसूयते ॥
हविष्याभ्यो यतः शूद्रो दरिद्रो धनवान् भवेत् ।
शतकत्वचं जप्ता च जीवन्मुक्तो भवेत् ॥
ॐ शिवं दुर्गां गणपतिं कार्तिकेयं दिनेश्वरम् ।
धर्मं गङ्गाञ्च तुनमीं राधां लक्ष्मीं सरस्वतीम् ॥
नामान्येतानि भद्राणि जले स्नात्वा च योजयेत् ।
वाञ्छितञ्च लभेत् सोऽपि दुःस्वप्नः सुस्वप्नो भवेत् ॥
ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं पूर्व्वं दुर्गतिनाशिन्यै महा-
मायायै स्वाहा ।
कल्पवृक्षो हि लोकानां मन्त्रः सप्तदशाक्षरः ।
शुचिश्च दशधा जप्ता दुःस्वप्नः सुस्वप्नो भवेत् ॥
शतकत्वचजपेनैव मन्त्रमिहर्भवेन्नृणाम् ।
सिद्धमन्त्रश्च लभते सर्वमिच्छित्त्वाञ्छितम् ॥
ॐ नमो मृत्युञ्जयायैति स्वाहान्तं लक्षधा जपेत्
दृष्ट्वा च मरणं स्वप्ने शतायुश्च भवेत् ॥
पूर्व्वान्तरमुखो भूत्वा स्वप्नं प्राञ्चे प्रकाशयेत् ॥
काश्यपे दुर्गते नाचे देवब्राह्मणनिन्दके ।
मूर्ध्नि चैवानभिज्ञे च न च स्वप्नं प्रकाशयेत् ॥
अश्वत्ये गणकं विप्रे पिष्टदेवाश्चनेषु च ।
आचार्यं वैष्णवे मित्रे दिवास्वप्नं प्रकाशयेत् ॥
इति ते पुण्यमाख्यानं कथितं पापनाशनम् ।
धन्यं यश्चमायुष्यं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे दुःस्वप्नदर्शनम्
८२ अध्यायः ॥ ७ ॥ कंसदृष्टदुःस्वप्ना यथा,—
नारायण उवाच ।
“अथ कंसो विचिन्तयित्वा दृष्ट्वा दुःस्वप्नमेव च ।
समुच्चिन्नो महाभीतो निराहारो निरुत्सवः ॥
पातं मित्रं बुधगणं बान्धवञ्च पुरोहितम् ।
समानीय सभामध्ये तानुक्वाच सुदुःखितः ॥
कंस उवाच ।
मया दृष्टो निशागेषे यो दुःस्वप्नो भयप्रदः ।
तं निबोध बुधाः सर्व्वे बान्धवाश्च पुरोहित ॥
विभ्रती चोडुपुष्पाणां मालां सरक्तचन्दनाम् ।
रक्तास्वरं खड्गतोक्षं खर्परञ्च भयङ्करम् ॥
प्रकृत्याष्टादशसञ्च कोलजिह्वा भयङ्करी ।
अतीवदृष्टा कृष्णाङ्गी नगरे मम नृत्यति ॥
सुककेशो क्षिन्ननासा कृष्णा कृष्णास्वरपि सा ।
विधवा सा महाशूद्रो मामालिङ्गितुमिच्छति ॥
मलिनं चेलखण्डञ्च विभ्रतो रुक्मसूडान् ।
ददाति चूर्णतिलकं कपाले मम वक्षसि ॥
कृष्णवर्णानि पक्वानि क्षिन्नभन्जानि सत्वका ।
पतन्ति कृत्वा शब्दाश्च शश्वत्तालफलानि च ॥
कुचेलो विक्रताकारो क्लेष्ठा हि कक्षसूडवः ।
ददाति मद्यमूषायां क्षिन्नभस्मकपर्दकान् ॥
महाराष्ट्रा च दिव्या स्त्री प्रतिपुत्रवती सती ।
बभञ्ज पूर्णकुण्डलं अभिशय्य पुनः पुनः ॥
अन्जानामोडमालाञ्च रक्तचन्दनचर्चिताम् ।
ददाति मद्यं विप्रश्च महाराष्ट्रोऽभिषय्य च ॥
क्षणमङ्गारदृष्टिश्च भस्मदृष्टिः क्षणं क्षणम् ॥

स्वप्नः

खलं खलं रक्तदृष्टिर्भवेत् नमरे मम ।
 चानरं वायसं श्मानं भक्तं शूकरं खरम् ।
 पश्यामि विक्रताकारं शब्दं कुर्वन्तमुत्खण्डम् ॥
 पश्यामि शुष्ककाष्ठानां राशिमस्मानकज्जलम् ।
 पश्यादयवेलायां कर्पं किञ्चनखानि च ॥
 पीतवस्त्रपरीधाना शुकचन्दनचर्चिता ।
 विश्वतो मालतोमाला रत्नभूषणभूषिता ॥
 क्रीडाकमलहस्ता सा मिन्दूाबिन्दुशोभिता ।
 ज्वालिषापं मः कृष्टायाति मन्मन्दिगात् सती ॥
 पाशहस्ताश्च पुरुषान् मुक्तकेशान् भयङ्करान् ।
 अतिरुक्षाश्च पश्यामि विगतो नगरं मम ॥
 नम्ना नारोर्भुक्तकेशीर्त्नन्त्याश्च गृहे गृहे ।
 अतीव विक्रताकाराः पश्यामि मस्मिताः सदा ॥
 किञ्चनामा च विधवा महाशुद्धो दिग्म्बरो ।
 सा तैलाभ्यङ्गितं मास्यं करात्यतिभयङ्करी ॥
 निर्व्याणाङ्गरभयुक्ता भस्मपूर्णा भयङ्कराः ।
 अतिप्रभातप्रमये चिताः पश्यामि मस्मितः ॥
 पश्यामि च विवाहश्च नृच्यगौतमकोत्सवम् ।
 रक्तवस्त्रपरीधानान् पुरुषान् मुक्तसृङ्गान् ॥
 रक्तं वमन्तं पुरुषं नृत्यन्तं नग्नमुत्खण्डम् ।
 धावन्तश्च शयानश्च पश्यामि मस्मितं सदा ॥
 राहुपस्तश्च गगनं मण्डलं चन्द्रसूच्ययोः ।
 एककाले च पश्यामि सर्वशामश्च बान्धवाः ॥
 उल्कापातं धूमकेतुं भूकम्पराष्ट्रविप्रवम् ।
 भस्मकावातं महात्पातं पश्यामि च पुरोहित ॥
 बायुना घूर्णमानाश्च किञ्चस्त्वान् मञ्जीरुहान् ।
 पतितान् पर्वताद्यैव पश्यामि पृथिवीतले ॥
 पुरुषं किञ्चिद्विरसं नृत्यन्तं नग्नमुत्सृतम् ।
 मुण्डमानाधरं घोरं पश्यामि च गृहे गृहे ॥
 दग्धं सर्वेश्वरं भस्मपूर्णमङ्गारमङ्गुलम् ।
 हाहाकारश्च कुर्वन्तं सर्वं पश्यामि सर्वतः ॥
 इत्येवमुक्त्वा राजा स विरराम सभातले ।
 सुत्वा स्वप्नं बान्धवाश्च नतवक्त्रा निगम्यसुः ॥
 जहार चेतनं सद्यः सत्यकथं पुरोहितः ।
 मत्वा विनाशं कंसस्य यजमानस्य नारद ॥
 कुरीद नारोवर्गं पिता माता च शोकतः ।
 मेनिरे नाशकालश्च मद्यः स्वयमुपस्थितम् ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६३ अध्यायः ॥
 परशुरामदृष्टदुःस्वप्नाः ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे
 १३ अध्याये कार्तवीर्यार्कनदृष्टदुःस्वप्नास्तत्रैव
 १४ अध्याये घोरसुरदृष्टदुःस्वप्ना देवीपुराणे
 २२ अध्याये कालिकापुराणे पुथाभिषेके ८७
 अध्याये मत्स्यपुराणे याज्ञानिकमत्स्यपुराणध्याय-
 कथने १४२ अध्याये च तदृष्टव्याः ॥ (वैद्य-
 कीकस्वप्नप्रगुणं यथा,—
 “इत्युक्तं दूतशकुनं स्वप्नानुषं प्रचक्षते ।
 स्वप्ने मद्यं सह प्रेतयः पिबन् कथ्यते शना ।
 स मर्त्यां सृत्युना शीघ्रं च्चरुपण नीयते ॥
 रक्तमाख्यवपुर्वस्त्रो यो हसन् क्रियते स्त्रिया ।
 सोऽस्त्रपिस्तं महिषखवराहोद्गर्भैः ॥
 यः प्रयाति दिशं याम्यां मरुतं तस्य यक्षणा ।
 क्षताकण्ठकिनी यंशस्तालो वा हृदि जायते ॥

स्वप्नः

यस्य तस्याशु गुह्येन यस्य वङ्गिमनश्चिह्नम् ।
 सुहृतो हृतमिक्तस्य नग्नस्योरसि जायते ॥
 मद्यं स नश्येत् कुष्ठेन चण्डालैः सह यः पिबेत् ॥
 खेहं बहुविधं स्वप्ने स प्रमहेन नश्यति ॥
 उन्मादेन जले मज्जेद्यो नृत्यन् राक्षसैः सह ।
 अपस्मारणयो मर्त्यां नृत्यन् प्रेतं नीयते ॥
 यामं खराष्ट्रमाल्कारिकपिशादलशूकरैः ।
 यस्य प्रेतैः शृगालैर्वा स सृवीवर्तते मुखे ॥
 अपूपशष्कुलीर्जम्घ्वा विषुहस्ताद्विधं वमन् ।
 न जीवत्यस्योरागाय सूर्यस्त्ययङ्गणेक्षणम् ॥
 सूर्यावन्ममोः पातदर्शनं दृष्ट्विनाशनम् ।
 मूर्ध्नि वंगलतादीनां सम्भवा वयमां तथा ॥
 जिलथो मण्डताकाकृष्टधाद्यैः परिवारणम् ।
 तथा प्रेतपिशाचघ्नीद्विडान्भृगवाशनैः ॥
 भङ्गो वेत्तलतावांगलणकण्टकसङ्घटे ।
 श्वभ्रशमानशयनं पतनं पाशुभस्मानोः ॥
 मज्जनं जनपङ्कादो शीघ्रेण स्रोतमाह्वतिः ।
 नृत्यवादिचर्गीतानि रक्तस्त्रगन्धधारणम् ॥
 वथाऽङ्गद्विरभ्यङ्गो विवाहः श्मश्रुकर्म च ।
 पक्ताचक्षेभमद्याशः प्रच्छेद्दन्धिरचने ॥
 हिरण्यलाहयोलोभः कनिर्दन्धपराजयो ।
 उपानदयुगनाशश्च प्रपातः पादचर्मणोः ॥
 हृषीं भृगं प्रकुपितैः पितृभिषावभत् मनम् ।
 प्रदोपघ्ननश्चदन्मदैवतचक्षुषां ॥
 पतनं वा विनाशो या भेदनं पर्वतस्य च ।
 कानने रक्तकुसुमे पापकर्मनिवेशने ॥
 चिन्ताभ्यकारमन्माधे जनन्याश्च प्रवेशनम् ।
 पातः प्रासादशैलादेर्मत्स्येन समनन्तथा ॥
 कापायिणामसोम्यानां नग्नानां दण्डधारिणाम् ।
 रक्ताक्षाणां च कृष्णाणां दर्शनं जातु नेष्यते ॥
 कृष्णा पापा ह्यनाचारा दोषकेशनम्बस्तनी ।
 विरागा चाप्यवमना स्वप्नकालनिशा मता ॥
 मनोवहानां पूर्णत्वात् स्रोतमां प्रबलैर्मलैः ।
 दृश्यन्ते दानवाः स्वप्ना रोगो यैर्याति पञ्चताम् ॥
 अरागः संशयं प्राप्य कश्चिदेव विमुच्यते ।
 दृष्टः स्रोतोऽनुभूतश्च प्रार्थितः कश्चितस्तथा ॥
 भाविको दोषजयेति स्वप्नः सप्तविधो मतः ।
 तेष्वद्या निष्फलाः पञ्च यथा स्वप्नकर्तृदिवा ॥
 विस्मृतां दोषेष्वाऽति पूर्वरात्रे विरात् फलम् ॥
 दृष्टः करोति तुच्छं गोमर्गं तददमं हत् ॥
 निद्रया चानुपहतः प्रतीपैर्वचनैस्तथा ॥
 याति पापोऽप्यफलतां दानज्ञोमजपादिभिः ॥
 अकन्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तदैव यः पुनः ।
 पश्येत् सौम्यं शभं तस्य शभमेव फलं भवेत् ॥
 देवान् द्विजान् गोहपमान् जीवतः सुहृदो-
 नृपान् ।
 माधून् यशस्विनो वङ्गिमिहं स्वच्छान् जलाश-
 यान् ॥
 कन्यां कुमारकान् गौरान् शुकवस्त्रान् सुते-
 जसः ।
 नराशनं दीप्ततनुं समन्तादुधरोचितः ॥
 यः पश्येन्नभते यो वा ह्यन्नादर्शविषामिषम् ।

स्वभावः

शुक्राः सुमनसो वस्तममध्यालीर्षणं फलम् ॥
 येनयामादमफलहृचासं हनरहिषान् ।
 आरोहेहोऽश्वयानश्च तरुदङ्गदोदधौ ॥
 पूर्वोत्तरिणं नमनममस्यागमनं मृतम् ।
 मन्वाधात्रिःसृतिर्देवैः पितृभिषाभिनन्दनम् ।
 रोदनं पतितीत्यानं द्विषताश्चावमर्दनम् ।
 यस्य स्यादायुरारोग्यं वित्तं बहु च सोऽशुभे ॥
 इति वाभटे शारारखानि षष्ठेऽध्याये ॥
 स्वप्नकृत्, कौ. (स्वप्नं निद्रां करोतीतीति। क + कृिप्।
 तुगागमय ।) सनिपस्यकम् । सुपुणी शाक इति
 भाषा । इति शब्दचान्दिका ॥ स्वप्नकारकं, वि ॥
 अस्त्रकृ. [ज] वि. (स्वपिति तच्छोकः इति ।
 स्वप + “स्वपित्पानिर्जड् ।” ३ । २ । १०२ ।
 इति नर्जड् ।) निद्राशोकः । इत्यमरः । ३ ।
 १ । ३३ ॥) यथा, भट्टः । ७ । २५ ।
 “अहं स्वप्नं पमादेन तव वन्ताभिमिः सह ॥”
 स्वप्नदोषः, पुं. (स्वप्नस्य दोषः ।) निद्रावस्थायां
 रतःखलनम् । इति लोकोपसिद्धम् । (अर्थो
 षधं यथा, —
 “वटाङ्गुरस्य निर्यामान् मांसिकेषु समन्वितान् ।
 सायं प्रयोज्य मातमान् स्वप्नदोषं निवारयत् ॥”
 इति वैद्यकम् ॥)
 स्वप्नविचारो, [न्] वि. स्वप्नविचारकर्ता । शुभा-
 शुभस्वप्नप्रव्याख्याकर्ता । स्वप्नं विचारयतीत्यर्थं
 णिण्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 स्वभाजनं, कौ. (स्वस्य भाजनम् ।) ध्यानन्दनम् ।
 इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । ३ । २ । ७ ॥
 स्वभावः, पुं. (स्वस्य भावः ।) स्वकीयभावः ।
 तत्पर्यायः । संनिधिः २ प्रकृतिः ३ स्वरूपम् ४
 निमग्नः ५ । इत्यमरः । १ । ७ । ३८ ॥ भावः ६ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ सर्गः ७ । इति जटा-
 धरः ॥ स्वत एव चाविर्भावः । यथा,—
 “बहिर्हृत्वनपञ्चो तु स्वभावाऽथ प्रकीर्तितः ।
 भिमगंथ स्वरूपश्चेत्येषोऽपि भवति द्विधा ॥
 निमग्नः सुदृढाभ्यामजन्मः संस्कार उच्यते ।
 अजन्मस्तु स्वतः मिदः स्वरूपं भाव इत्यर्थे ॥”
 इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
 “वचनेषु च बुद्धौ च स्वभावे च चरित्ततः ।
 चाचारं व्यवहारं च ज्ञायते हृदयं नृणाम् ॥”
 लोकाः कर्मवशोभूतास्तत् कर्म यत् कृतं पुरा ।
 स्वकर्मणां फलं भुङ्क्ते जन्तुर्जन्मानि जन्मानि ॥
 केचिद्दन्तानि भवेत् स्वज्ञानेन च कर्मणा ।
 केचिद्दन्ति दैवेन स्वभावेनेति केचन ॥
 त्रिविधाय मता वेद वेदवेदाङ्गपारगाः ॥
 स्वयश्च कर्मजनकस्तत् कर्म दैवकारणम् ।
 स्वभावा जायते नृणांमात्मनः पूर्वंकर्मणा ॥*
 स एवात्मा सर्वसंख्यः सर्वेषांश्च फलप्रदः ।
 स च सृजति दैवश्च स्वभावं कर्म एव च ॥*
 अहो श्रीकृष्णदामानां कः स्वभावः सुनिर्मलः ।
 हृतभार्यामुष्कृतश्च न शशाप रिपुं गुरुः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । ५७ । २१—२८ ।
 २१ । ४१ ॥ अपि च ।

स्वयंदा

“सुदिनं दुर्दिनश्चैव सर्वं कर्माद्भवे भव ।
 तत् कर्म तपसां साध्यं कर्मणाश्च शुभाशुभम् ॥
 तपः स्वभावनाद्यश्च स्वभावोऽभ्यासतो भवेत् ।
 संसर्गसाध्योऽभ्यासश्च संसर्गः पुण्यतो भवेत् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४३।५१-५२ ॥
 चन्द्रश्च । चाणक्यवाक्यम् ।
 “स्वभावो यादृशो यस्य न यदाति कदाचन ।
 अकारः शतधीतेन मलिनत्वं न मुञ्चति ॥”
 “सर्वस्व हि परोक्ष्यन्ते स्वभावा नेतरे गुणाः ।
 अतीत्य हि गुणान् सर्वान् स्वभावो मूर्ध्नि
 वृत्ते ॥”
 इति हितोपदेशे मित्रलाभनामप्रथमकथा-
 मंथनः ॥
 स्वभूः, पुं, (स्वेनेव भवतीति । भू + क्तिप् । विष्णुः ।
 इत्यमरः । १।१।१८ ॥ ब्रह्मा । इति मदिनो ॥
 (यथा, भागवते । ३।१२।५ ।
 “तान् बभाषे स्वभूः पुत्रान् प्रजाः सृजत
 पुत्रकाः ॥”)
 शिवश्च ॥
 स्वमेकः, पुं, संवत्सरः । यथा, —
 “स्वमेकमेकं वरदा ह्यमा भवति चण्डिका ।
 रुधिरैर्णोरणस्येह तपिता विधिवद्रूप ॥”
 स्वमेकः संवत्सरम् । स्वमेकः संवत्सरः यत्रो
 मासः । इति श्रुतेः । उरणस्य मेपत्र्य । इति
 तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 स्वयं, [म्] व्य, आत्मना । आपनि इति भाषा ।
 इत्यमरः । ३।४।१६ ॥ आत्मनि यथै स्वयं
 ततोयान्तम् । यथा । स्वयंभूः । इति भरतः ॥
 (यथा, रघुः । १।७० ।
 “तथा हीनं विधातस्मीं कथं पश्यन्न दूयसे ।
 सित्तं स्वयमिव खेहाद् वन्यगात्रमपादपम् ॥”)
 स्वयंवरा, स्त्री, (स्वयं + वृ + प्रच् । टाप् ।)
 स्वयं वृणाति पतिं या । स्वेच्छया पत्यन्वेपिणा ।
 तत्पर्यायः । पतिंवरा २ वर्या ३ । इत्यमरः ।
 २।६।७ ॥ स्वयंवरं वग्नोयानि यथा ।
 शचौरक्षा १ मन्मज्जता २ मन्मपमञ्जता ३
 राजपुत्राः सन्निधौ राजभौन्दर्यादिवंशचेष्टा-
 वर्णनम् ४ । इति कविकल्पलतायां १ स्तवक २
 कुसुमम् ॥
 स्वयंहारिका, स्त्री, स्त्रीविशेषः । सा च ब्रह्म-
 मानससृष्टः सहस्र्य निमोष्टां पद्मां जाता ।
 यथा,—
 “दुःसहस्याभवत् भार्या निर्माष्टिर्नाम नामतः ॥
 जाता कलेमु पापायां ऋतौ चाण्डालदर्शनात् ॥
 तद्योरपत्यान्भवन् जगद्गापीनि षोडश ।
 अष्टौ कुमारः कन्याश्च तथाष्टावतिभोषणाः ॥
 नियोजिका वै प्रथमा तथैवान्या विराधिनी ।
 स्वयंहारकरो चैव भ्रामणो ऋतुहारिका ॥
 अतिबीजहरे चान्ये तयाः कन्ये सुदारुणे ।
 अष्टमो द्वेषणी नाम कन्या चातिभयावहा ॥
 एतासां कर्म वक्ष्यामि दीपप्रशमनश्च यत् ।
 धान्यं स्नानाद्वाहोलात् पयः सर्पिस्तथापरा ॥”

स्वयंप्र

सृष्टिसृष्टिमन्व्यादपहन्ति च कन्यका ।
 सा स्वयंहारिकेत्युक्ता सदान्तर्धानतत्परा ॥
 महानसादहंसिद्धमन्मगारस्वितम् तथा ।
 परिवेशमानश्च मदा सार्धम् भुङ्क्ते च भुञ्जता ॥
 उच्छ्रष्टानां मनुष्याणां हरत्यनश्च दुर्बरा ।
 कर्मात्ताङ्गारशालाभ्यः सिद्धादिं हरति हिज ॥
 गोस्त्रीस्त्रनेभ्यश्च पयः चौरहारी सदैव सा ।
 दग्धां घृतं तिलात्तैलं सुरागारात्तथा सुराम् ॥
 रङ्गं कुसुमकादिभ्यः कार्पासात् सूत्रमेव च ।
 सा स्वयंहारिका नाम हरत्यविरतं हिज ॥”
 तच्छान्तिर्यथा,—
 “कुर्यात् शिखण्डिकोद्दशां रक्षार्थं कृत्विम-
 स्त्रियम् ।
 रक्षा चैव गृहे लेख्या वर्ज्या चोच्छ्रष्टता
 तथा ॥”
 शिखण्डिकोद्दशाम् स्थानेषु शिखण्डिनो हन्मिति
 च पाठः ।
 “होमान्निदेवताधूपभस्मना च परिक्रिया ।
 कार्या क्षौरादिभागणानामेवं तद्रक्षणं स्मृतम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहवंशोत्पत्तिनामा-
 ध्यायः ॥
 स्वयंकृतः, स्त्री, (स्वयमात्मना कृतः) आत्मकृतः ।
 यथा,—
 “ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्वैर्जुष्टः स्वयंकृतः ।
 यदृच्छ्या च यः कुर्यादात्विज्यं प्रीति-
 पूर्वकम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 स्वयंगुप्ता, स्त्री, (स्वयमात्मना गुप्ता) शूकगिम्बिका ।
 इति शब्दरत्नावली, (गुणादायोऽस्याः शूकशि-
 भिकाशब्दे ज्ञातव्याः) ॥
 स्वयंदत्तः, पुं, (स्वयमात्मना दत्तः) हादशविध-
 पुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । इति जटाधरः ॥
 तन्नचणम् यथा । दत्तात्मा तु स्वयंदत्तः ।
 इति याज्ञवल्करवचनम् ॥ दत्तात्मा तु पुत्रो
 मातापितृवह्निनस्ताभ्यां मुक्तो वा तवाहं पुत्रो
 भवामीति स्वयंदत्त उपनतः । इति मिता-
 चरा ॥
 स्वयमुपस्थितः, चि, (स्वयमात्मना उपस्थितः) ।
 स्वयमागतः । यथा,—
 “यदि त्यजसि मां मूढ कामात् स्वयमुप-
 स्थिताम् ।
 युवयोश्च विपत्तिश्च भविष्यति न संशयः ॥
 कामातुरां यौवनास्थां भार्यां स्वयमुपस्थिताम् ।
 न व्यजेहमीभौरुश्च श्रुतं मध्याह्नेन पुरा ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६२ । ४० ।
 ४५ । अध्यायः ॥ (तथा च भागवते । १।१३।१० ॥
 “नन्वप्रियं दुर्विषयं नृणां स्वयमुपस्थितम् ।
 नावेदयत् सकरुणो दुःखितान् द्रष्टुमन्मम ॥”)
 स्वयंप्रभः, पुं, (स्वयं प्रभा यस्य) चतुर्विंशतिभा-
 ष्यहदन्तर्गतचतुर्थाहं । इति हेमचन्द्रः ॥
 (स्वयंप्रकाशे, चि । यथा, भागवते । १।१६।१७ ॥
 “अथ ये सुनयो दृष्ट्वा नयनानन्दभाजनम् ।

स्वरः

वेदुष्टं तदधिष्ठानं विदुष्टश्च स्वयंप्रभः ॥
 रसायनाधिकारोक्तसोमसंज्ञकौर्षाधिविशेषः ।
 स्वयंप्रभो महासोमो यद्यपि गवङ्गाहृतः ॥”
 इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥
 स्त्री, अप्सरोविशेषः । यथा, महाभारते । ३ ।
 ४३ । २८ ॥
 “दृताची मेनका रश्मा पूर्वचिन्तिः स्वयंप्रभा ॥”
 स्वयंभुः, पुं, (स्वयंभवतीति । स्वयं + भू + घुः ।)
 ब्रह्मा । इति रूपकोषः ॥
 स्वयंभुवः, पुं, (स्वयंभवतीति । भू + कं ।) आदि-
 मनुः । ब्रह्मा । इति केचित् ॥ स्वयंभुत्वं,
 द्वि । यथा, महाभारते । १२ । ३३४ । ८ ।
 “कृते युगे महाराज पुरा स्वायंभुवोऽन्तरे ।
 नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णः स्वयंभुवः ॥”)
 स्वयंभुवा, स्त्री, (स्वयंभवतीति । भू + कं ।)
 टाप्) धूम्रपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्वयंभुः, पुं, (स्वयंभवतीति । भू + क्तिप् ।)
 ब्रह्मा । इत्यमरः । १।१।१६ ॥ जिनचक्र-
 वर्त्तविशेषः । तत्पर्यायः । रुद्रतनयः २ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ कालः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ कामदेवः । विष्णुः । शिवः । इति
 केचित् ॥ माषपर्णी । लिङ्गिनो । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (स्वयंभुत्पन्ने, अपीरषेये च
 त्रि ॥ यथा मनुः । १।३ ।
 “त्वमेकोऽहस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयंभुवः ।
 अचिन्तस्यापमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित् प्रभो ॥”)
 स्वर, त् क प्राच्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्त-चुरा०-पर०-मक०-सेट् ।) वकारयुक्तः
 रेफोपधः । स्वरयत्नतिरुष्टोऽपि न कश्चन परि-
 ग्रहम् । इति हलायुधः । पञ्चमस्वरयुक्तः । इति
 चतुर्भुजः । स्वरयति । इति दुर्गादासः ॥
 स्वर, व्य, स्वर्गः । (यथा, रामायणे । २।७६।८ ।
 “त्वयि प्रयाति रूस्तात रामे च वनमाश्रिते ।
 विधवा पृथिवी राजस्त्वया हीना न राजते ॥”)
 परलोकः । इत्यमरः । १।१।५। ३। १। ३५ ।
 आकाशम् । शोभनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 (व्याहृतिविशेषः । यथा, मनुः । २ । ७६ ।
 “अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।
 वेदत्रयांश्चरदुहर्षुर्भुवः स्वरितीति च ॥”)
 स्वरः, पुं, (स्वर + ष्व्) उदात्तादित्रयः । इत्य-
 मरः । १ । ६ । ४ ॥ उदात्तानुदात्तस्वरिताऽन्यः
 स्वरश्चैवाद्याः । स्वरान्ति शब्दायन्ते स्वराः स्तु
 ऊ शब्दोपतापयोः अन् उच्चैरादीयते उच्चा-
 र्यते उदात्तः उदात्तपूर्वाहाजः कर्माणि ऋः ।
 तद्विपरीतोऽनुदात्तः । समाहृतः स्वरितः स्वरः
 सञ्जातोऽचेति इतोऽस्य जाते इति इतः ।
 यदाहुः । उच्चैश्चारणादुदात्तः । गौचैरनुदात्तः ।
 समाहारः स्वरितः । इति । छान्दसत्वात्
 नोक्तः । तदुक्तं उदात्तानुदात्तश्च स्वरितश्च
 प्रचितस्वरो त्रयः स्वराः । चतुर्थः प्रचितो
 नोक्ता यतोऽसौ छान्दसः स्मृतः ॥ इति
 भरतः ॥ (यथा, माघे । २ । ६५ ।

स्वरः

“तदोषितारं चेदीनां भवांस्रमवमंस्त मा ।
निहृन्धरौनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव ॥”
तन्मोक्षोत्थितनिषादादिसप्तध्वनिः । सुर इति
भाषा । यथा,—

“निषादार्धभगाभ्यारषड्जमध्यमधेवताः ।
पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्मोक्षोत्थिताः स्वराः ॥”
इत्यमरः । १ । ७ । १ ॥

निषादादयः सप्त तन्मोक्षोत्थिताः कण्ठसमुत्थाय
स्वराः स्वरशब्दाणां । निषादादिकदम्बादि
यथाक्रममिति स्थितमिति । नारदोऽप्याह ।
“षड्जं रीति मयूरो हि गावो नईन्ति चर्षभम् ।
अथा विरीति गाभ्यां क्रीडो नदति मध्यमम् ।
पुष्यसाधारणे काले कोकिलो रीति पञ्चमम् ।
अथैव धेवतं रीति निषादं रीति कुम्भरः ॥”
इति ।

अग्योऽप्याह ।

“स स्वरो यः श्रुतिस्थाने स्वनं हृदयरञ्जकः ॥”
“षड्जर्षभगाभ्यारो मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
धेवतश्च निषादश्च स्वराः सप्त प्रकीर्त्तिताः ॥
मयूरवृषभच्छागक्रीडकोकिलवाजिनः ।
मातङ्गश्च क्रमेणाहुः स्वरानेतान् सुदुर्गमान् ॥”
इति ॥

एते च समदाः पञ्चमं गायन्ती । तथा च
विशाखिनः ।

“अथस्तु धेवतं सोऽपि मत्तः पञ्चमसंज्ञकम् ।
निषादन्तु गजो गर्जाल्युन्मदोऽसौ सपञ्चम-
मिति ॥”

भरतोऽप्याह ।

“षड्जश्च पञ्चमश्चेति मयूरो नदति हिधा ।
अम्बाया धेवतादींश्च प्राङ्मन्त्राश्च पञ्चम-
मिति ॥”

निषीदन्ति स्वरा अस्मिन्निति निषादः सदरा-
धारे षड् गौक इति षत्वम् । तथा च ।

“निषीदन्ति स्वरा अस्मिन्निषादस्तेन हेतुना ।
अशेषसन्धिविषयं स हि व्याप्यावतिष्ठते ॥
ऋषति ऋतुं ऋषभः ऋषो श गौ नान्नीति
कमः ।

“वायुः समुद्रतो नामः कण्ठशोर्षसमुद्रतः ।
नदत्युषभवदुयस्मान्तेनैव ऋषभः स्मृतः ॥” इति ।
गन्थानां समूहो गान्धं षाः स्वरास्तस्य गान्धं
इत्यर्त्ति गान्धारः ऋर्त्ति गत्यां टात् षष्ठिति
षण् ।

“वायुः समुद्रतो नामः कण्ठशोर्षसमुद्रतः ।
नानागन्धवहः पुष्यो गान्धारस्तेन हेतुना ॥”
इति ।

गान्धारोऽभिजनोऽस्येति गान्धार इत्यन्ये ।
षड्भ्यो जायते षड्जः इनजनादिति छः ।
“नामां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च भञ्जितः ।
षड्भ्यः संजायते यस्मान्स्मात् षड्ज इति
स्मृतः ॥” इति ।

मध्ये नाभिदेशे भवो मध्यमः । तत्राद्यचिर-
दक्षिणेत्वादिना मः ।

स्वरः

“तद्देवोत्थितो वायुहरः कण्ठसमाहृतः ।
नाभिप्राप्तो महागादो मध्यमस्तेन स स्मृतः ॥”
इति ।

धौमङ्गीर्यते इति धेवतः षडेकादिति षः
मनीषादित्वात् मस्य वः । धीयतेऽयमिति
विकारसंघेति षो वा । स्वराण् धयतीति वा ।
घेट पाने नान्नीति धेवतः ।

“अभिसन्ध्यते यस्मात् स्वरांस्तेनैव धेवतः ।
स तु तावत्प्रधानत्वात् कलाटे व्यतिष्ठते ॥”
इति पञ्चानां स्वराणां पूरणः पञ्चमः । नो
सङ्ग्रादेभ्योऽिति मट् ।

वायुः समुद्रतो नामेकरी कृत्कण्ठमूर्द्धसु ।
विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्तया पञ्चम उच्यते ॥”
इति ।

स्वरान्ति शब्दायन्ते स्वराः स्तृ ऊ शब्दोप-
तापयोः पचादित्वादन । इति भरतः ॥ * ॥
अपि च ।

“म स्वरो यः श्रुतिस्थाने स्वरं हृदयरञ्जकः ॥
षड्जः ऋषभगाभ्यारो मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
धेवतश्च निषादश्च स्वराः सप्त प्रकीर्त्तिताः ॥
मयूरवृषभच्छागक्रीडकोकिलवाजिनः ।
मातङ्गश्च क्रमेणाहुः स्वरानेतान् सुदुर्गमान् ॥
ऋषभं चातको वक्ति धेवतश्चापि दङ्गः ॥”
इति केचित् ॥

“वायुः समूर्ध्वतो नामेर्नाम्बाय हृदयस्य च ।
पार्श्वयोर्ध्वस्तकस्यापि षण्णां षड्जः प्रजायते ।
नाभिभूलाद्यदा वर्ण उच्यतेः कुरुते ध्वनिम् ।
हृषभस्यैव नियति हेलया ऋषभः स्मृतः ॥
नाभेः समुद्रतो वायुर्गन्धं श्रोत्रे च चालयन् ।
मशब्दस्तेन नियति गान्धारस्तेन कथ्यते ॥
मध्यमो मध्यमस्थानात् शरीरस्थोपजायते ।
नाभिभूलाश्च गन्धोरः किञ्चित्तारः स्वभावतः ॥
प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ।
एतेषां समवायेन जायते पञ्चमः स्वराः ॥
गत्वा नाभेरधोभागं वस्ति प्राप्योर्द्धगः पुनः ।
धावन्निव च यो याति कण्ठदेशं स धेवतः ॥
षड्जादयः षडेतेऽत्र स्वराः सर्वे मनोहराः ।
निषीदन्ति यतो लोके निषादस्तेन कथ्यते ॥* ॥
चतस्रः पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मताः ।
ऋषभं धेवते तिस्रो हे गान्धारनिषादके ॥” * ॥

संपूर्णस्वराः । ष ऋ ग म प ध नि । षाड्वाः
निषादोऽभ्रिताः । ष ऋ ग म प ध । षोड्व-
स्वराः ऋ-प-वर्जिताः । ष ग म ध नि ।
संपूर्णरागाः सप्तभिः स्वरैर्यथा नाटवसन्तादयः ।
षाड्वरागाः षड्भिः स्वरैर्यथा मञ्जारादयः ।
अधुना स्वरप्रस्तारः ।

“क्रमेणैव स्वराः स्थाप्याः पूर्वपूर्वंपरादधः ।
मूलक्रमः क्रमात् पृष्ठे पुरस्यपरिवर्त्तितः ॥
स चेदुपरि तत्पूर्वं इत्यं प्रस्तारणक्रमः ॥” * ॥
अथ स्वरप्रस्तारे पिङ्गलवज्जटोहिष्टमेरुपताका-
द्युचोसप्तसागरप्रभृतयः सन्ति अन्यविस्तार-
भयान्कोक्ताः ।

स्वरः

“कंसारीर्षयिकावाद्ये स्वराः सप्त चकारिरे ।
इति शुभङ्करात्तसङ्गीतदामोदरः ॥” * ॥ * ॥

अकारादिवर्णाः । इति मेदिनी ॥ तस्य नामा-
न्तरं षण् २ । इति वोपदेवः ॥ माता ३ ।
इति स्वरोदयः ॥ ते च ऋस्वदीर्घभृता भवन्ति
यथा,—

“एकमात्रो भवेत् ऋस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।
द्विमात्रस्तु भृतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥”
इति मुग्धबोधटोकायां दुर्गादासः ॥

स्वरवर्णा यथा । ष षा इ ई उ ऊ ऋ ॠ
ऌ ऌ ए ऐ औ षी षी चं षः । एतेषां उत्पत्ति-
स्थानानि यथा । अत्रयं ए-ङ-क-ख-ग-घ-ङाः
कण्ठाः । इत्रयं च-छ-ज-झ-ञ-शा ए-ए
यास्तासव्याः । ऋत्रयं ट-ठ-ड-ढ-ण-षा
मूर्धन्याः । ऌत्रयं त-थ-द-ध-न-ल-सा षी-षी
दन्त्याः । उत्रयं प-फ-ब-भ-म-वा षी-षी

षोष्ठाः । इति मुग्धबोधटोकायांकरणम् ॥ ए-ङ-
क-ख-ग-घ-ङा इत्येकपदोक्त्वा एषां उत्पत्ति-
स्थानं कण्ठमुक्त्वा पश्चात् ए ए इत्युभयं तालव्य-
कार्यार्थं तालव्यमध्येऽपि ए-ए-या इति भिन्नपदे
पठितवान् । षी षी इत्युभयमोष्ठकार्यार्थं-
मोष्ठमध्येऽपि षी षी षोष्ठा इति भिन्नपदे
पठितवान् । तालव्यकार्येषु इवर्णस्य समत्वात्
गुण एकारः इडिरेकारः । उकारस्य गुण
षोकारः इडिरेकारः । ननु ए ऐ औ षी
चतुर्णां स्वभावात् कण्ठजातानामपि ताल-
व्यौष्ठकार्यकारित्वं कथमिति चेन्न यतः कुन्त्या
प्रसूतस्य कर्णस्य राधाप्रतिपालनात् राधेयत्वं
संगच्छते । इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥ * ॥
अन्वय ॥

“माटकायां स्वराः प्रोक्ताः स्वराः षोडश-
सङ्गया ।
तेषां हावन्तिमी त्याज्यौ चत्वारश्च नपंसकाः ॥
शेषा दश स्वरास्तेषु स्यादकोको द्विके द्विके ।
ज्ञेया षतोऽस्वराणाञ्च ऋस्वाः पञ्च स्वरोदये ॥
स्वरा हि माटकोक्षारा मात्राव्याप्तं जगन्नयम् ।
तस्मात् स्वरोऽहं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥
अकारादिस्वराः पञ्च ब्रह्माद्याः पञ्चदेवताः ।
निहत्ताराद्याः कलाः पञ्च इच्छायां शक्तिपञ्चकम् ॥
मयाद्याश्चक्रमंदाश्च धरायां भूतपञ्चकम् ।
गन्धाद्या विषयास्तं च कामवाणा इतोरिताः ।
पिण्डं पदं तथा रूपं रूपातोतं निरञ्जनम् ।
स्वरभेदे स्थितं ज्ञानं ज्ञायते गुरुतः सदा ॥
अकारादिस्वराः पञ्च तेषामष्टौ भिदास्वनूः ।
मात्रावर्णो यद्वो जीवो राशिर्भे पिण्डयोगकौ ॥
प्रसृप्तो भाषते येन येनागच्छति शब्दतः ।
तत्र नात्राद्यवर्णं या मात्रा मात्रास्वराः स हि ॥”
इति मात्रास्वरचक्रम् ॥ * ॥

“कादिहान्तां लिखेद्वर्णां स्वराधो उ-ज-
योऽभितान् ।
तिथ्येकं पङ्क्तिक्रमेणैव पञ्चविंशत् प्रकोष्ठके ॥
नरनामादिमी वर्णा यस्मात् स्वरादधः स्थिताः ॥

स्वरः

स स्वरस्तस्य वर्षस्य वर्षस्वर इहोच्यते ।
 स प्रोक्ता ङ-अ-पा वर्षा नामादौ सन्ति ते न
 हि ।
 चेद्वन्ति तदा ज्ञेया ग-त्र उक्तो यथाक्रमम् ॥
 यदि नास्ति भवेदर्थः संयुक्ताक्षरलक्षणः ।
 याद्वस्तस्यादिमां वर्षं इत्युक्तं ब्रह्मयामले ॥”
 इति वर्षस्वरचक्रम् ॥*॥
 अक्षरे भेषसिंहानिः कन्यायुग्मककर्कटाः ।
 लखरे च धनुर्मानौ एखरे च तुलाशुभौ ॥
 मीखरे मृगकुशौ च राशिसम्बन्धस्वराः ।
 स्वराधः स्थापयेत् खेटं राशिर्यो यस्य नायकः ॥
 भेषवृत्तिकयाभौमः शुक्रा वृषतुलाशुभौ ।
 बुधः कन्यामिथुनयोः कर्कटस्य च चन्द्रमाः ॥
 श्याम्भानधनुर्गार्जिवः शनिर्मकरकुम्भयोः ।
 सिंहास्याधिपतिः सूर्यः कथिता गणकात्मैः ॥”
 इति ग्रहस्वरचक्रम् ॥*॥
 “षोडशाक्षरोऽवर्गः स्यात् कार्दिवर्गास्तु पञ्चकाः ।
 चतुरर्षी यो वर्गी मङ्गला वर्गेषु कर्त्तिताः ॥
 नास्ती वर्णाः स्वरा ग्राह्या वर्गाणां वर्णमन्थया ।
 पिण्डिताः पञ्चभिर्भक्ताः श्रेयं जीवस्वरं विदुः ॥”
 इति जीवस्वरचक्रम् ॥*॥
 “भेषवृषावकारे च मिथुनाद्याः षडंशकाः ।
 मिथुनांशास्त्रयस्यैव इकारे सिंहाककर्कटौ ।
 कन्या तुला उकारे च हस्तिकस्य त्रयाऽंशकाः ।
 एकारे हृष्टिकस्यान्याः कार्मुकः षड्मृगा-
 दिमाः ॥
 अंशाश्रयो मृगास्यान्याः कुम्भमीनौ तथा
 स्वरे ।
 एवं राशिस्वरः प्रोक्तो नवांशप्रक्रमोदयः ॥”
 इति राशिस्वरचक्रम् ॥*॥
 “अकारे सप्त ऋक्षाणि रवत्यादिक्रमण च ।
 पञ्च पञ्च इकारादाववमृत्स्वरोंदयः ॥”
 इति नक्षत्रस्वरचक्रम् ॥*॥
 “मात्रा वर्षस्वरात् सङ्ग्राह्या सङ्ग्राह्यो जीवस्वरा-
 तथा ।
 पिण्डीकते स्वरैः श्रेयः पिण्डस्वर इहोच्यते ॥”
 इति पिण्डस्वरचक्रम् ॥*॥
 “मात्रादिवर्षभेदेन स्वरानुत्पाद्य नामतः ।
 योगे शरद्वृत्ते तत्र श्रेयो योगस्वरो मतः ॥”
 इति यागस्वरचक्रम् ॥*॥
 “प्रोक्ता नैसर्गिकाद्याष्टौ मात्राद्या नामजाः
 स्वरा ॥” ॥
 मात्रादिस्वरचक्रयत्नेन कर्त्तव्यकर्माणि यथा,—
 “साधनं मन्त्रयन्त्रस्य यन्त्रयोगश्च सर्व्वदा ।
 अधीमुखानि कर्माणि मात्रास्वरवले कुरु ॥*॥
 वर्षस्वरवले सर्व्वं कर्त्तव्यं शुभाशुभम् ।
 सिद्धिदः सर्व्वकार्य्येषु युद्धकाले विशेषतः ॥*॥
 मारुतं मोहनं स्तम्भं विद्वेषोच्चारणे वशम् ।
 विषादं विषहं घातं कुर्व्याद्द्वयस्वरोदये ॥*॥
 यानपानादिकं सर्व्वं वस्त्राङ्गहारभूषणम् ।
 विद्यारम्भं विवाहञ्च कर्त्तव्यं जीवस्वरोदये ॥” ॥
 प्रासादारारुर्ध्वर्माञ्च देवतास्वापनानि च ।

४०६

स्वरः

राजाभिषेचनं दीक्षा कर्त्तव्यं राशिके स्वर ॥*॥
 शान्तिकं पौष्टिकञ्चैव प्रवेशो वीजवापनम् ।
 स्त्रीविवाहस्तथा यात्रा कर्त्तव्या भस्वरोदये ॥*॥
 शत्रूणां देशभङ्गश्च कौटयुद्धञ्च वेष्टनम् ।
 सेनाध्यक्षस्तथा मन्त्रो कर्त्तव्यः पिण्डकोदये ॥*॥
 योगेन साधयेद् योगं देहस्थं ज्ञानसम्भवम् ।
 आणवं शाश्वतञ्चैव शास्त्रेयञ्च तृतीयकम् ॥*॥
 तिथिवारो च नक्षत्रं पृथक् पृथक् प्रभाषि-
 तम् ।
 यत् तदेकत्र सम्मिल्य कुर्याद्गर्हणस्वरोदये ।
 यस्य नामादिको वर्णस्तथिवारचञ्जं मृतम् ।
 तदिदं वज्रयन्त्रस्य ज्ञानिमृत्युकरं यतः ॥
 अनेन स्वरयोगेन शत्रूणां मारणादिकम् ।
 मन्त्रयन्त्रक्रियां मोहं साधयेन्नहिने बुधः ॥”
 इत्यादि नरपतिजयचर्यास्वरोदयष्टतन्त्रग्रह्याम-
 लम् ॥*॥ नामावायुः । इति मेदिनी ॥ तत्र
 अजपाजप्रमाणं यथा,—
 “हंस हंसति यन्मन्त्रं जीवो जपति सर्व्वदा ।
 शतैः षड्भिर्युक्तानि महस्त्राख्येकविंशतिः ॥
 अजपा नाम गायत्री योगिनां मोक्षसाधनम् ।
 अस्याः सङ्कल्पमात्रेण सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
 इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्वणि उत्तर-
 गीता ॥*॥ अपि च ।
 “इडा च पिण्डला चैव नासिकाहारगामिनी ।
 आमूलाङ्गुल्यहारात्तं सुषुम्ना मध्यगामिनी ॥
 वहल्युर्ध्वमुखेनैव प्राणवायुश्च सर्व्वदा ।
 पानं करोत्यपानश्च अधावक्रोणं चैव हि ॥
 शक्तिरूपः स्थितश्चन्द्रो वामनामाप्रवाहकः ।
 गिवरूपधरः सूर्यो दक्षनामापुटे तथा ॥
 हकारे निःसरहायुः सकारश्च प्रवेशने ।
 अजपानामगायत्री जीवो जपत्वहर्निशम् ॥*॥
 मुक्तिमोधानेऽप्युक्तम् ।
 षट्शतानि दिवाराशौ महस्त्राख्येकविंशतिः ।
 एतत्सङ्घं महामन्त्रं जीवो जपति सर्व्वदा ॥
 ब्राह्मणं मूर्च्छनं योगीन्द्रो जपमेवं समर्पयेत् ।
 समर्पणक्रमश्चैव उच्यते गुरुतस्ततः ॥
 मूलाधारे गणेशाय षट्शतञ्च समर्पयेत् ।
 तत्रैव ब्रह्मणे नित्यं षट्महस्त्रं निवेदयेत् ॥
 स्वाधिष्ठाने च हरये षट्सहस्रं निवेदयेत् ।
 षट्सहस्रं मणिपुरे हराय च समर्पयेत् ॥
 जीवात्मने महस्त्रञ्च तत्रैव परिकल्पयेत् ।
 परमात्मने सहस्रान्तु अनाहते निवेदयेत् ॥
 महस्त्रान्तु परमशिवे महस्त्राणि समर्पयेत् ।
 एवं समर्पयेद्यस्तु पापैः पुण्यैर्न लिप्यते ॥”
 इति श्रोत्रपूर्णानन्दविरचितश्रीतत्त्वचिन्तामणी
 तत्त्वसारपरिच्छेदे षट्चक्रकथनम् ॥*॥ अन्यत्
 स्वरोदयशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥*॥
 अथ पक्षिस्वरज्ञानम् ।
 “पीतकीरतविचारमिदानीं
 कूर्मैश्च यमभिगम्य मनुष्यः ।
 भाविकर्माफलपाकपरीक्षाः
 स्त्वचमो भवति योगिसहस्र ॥

स्वरः

नाभदक्षिणि चिरोति निनादः
 शुकि शूलि निनदोऽपि तथेव ।
 कुचि कुचि निनदोऽपि जलार्थे
 व्याहृतः कूचि कूचि स्वरयुक्तैः ॥
 कौर कौर इति यो मधुरोऽसौ
 कामतस्तु निनदाः स्वलिताख्याः ।
 स्याद्गयाय नियमेन च ची चि-
 निस्वनो ह्यसुकुनाद इहार्थः ॥
 कष्टदक्षिणि चिरोति विराव-
 यो कुचो कुचि चान्यविरावौ ।
 एवमोष्टशफला दश नादाः
 प्रस्फुटा निगदिता भगवत्या ॥
 प्रत्येकमाख्यातफलं नराणां
 यस्मिन् दशानां शकुनस्वराणाम् ।
 जानात्यवश्यं पुरुषो विशेषं
 प्रयोजनं भावि स वेत्त्यशेषम् ॥*॥
 धामो निनादः फलदः प्रवासे
 स्याद्वृत्तिगणेशफलानिर्हृतः ।
 पृष्ठास्थितानां फलकञ्च पृष्ठे
 निषेधकारो पुनरग्रभागे ॥
 युद्धप्रवेशेऽथ गृहप्रवेशे
 श्रेयः प्रदद्यान्निनदोऽपसव्यः ।
 वामः पुनः पाण्डवयुद्धवत्या
 भवत्यभीष्टप्रतिकूलवर्त्ती ॥*॥
 पार्थिवश्चिन्तितस्वर उक्तः
 शूलि शूलिरिति यः स तथैव ।
 कूचि कूचि कुचि कुचोति च शब्दौ
 हाविमौ निगदितौ पुनराप्यौ ॥
 कौर कौरिति तैजसमङ्ग-
 स्तैजसाश्च निनदाः स्वलिताख्याः ।
 मारुतावर्षि चालिस्वनवौचि-
 निस्वनौ निगदितौ मुनिमुख्यैः ॥
 अम्बराक्षरि चिरोति निनाद-
 यो कुचो कुचि तादृश एव ।
 पञ्च चैव निनदा दश नादा
 भूतपञ्चकनिवासभवेन ॥
 क्रमादसौ पार्थिवनादपूर्व्वीः
 पञ्चापि शब्दाः शकुनैकदेव्याः ।
 भवन्ति चैतन्नियतं भवन्ति
 फलानि पूर्णान्यविरण पुंसाम् ॥
 क्रमेण पृष्ठाजलपावकानां
 भवन्ति शब्दा यदि कृष्णिकायाः ।
 मनोरथेभ्योऽभ्यधिकानि तूर्णं
 तदा फलानि ध्रुवमुहहन्ति ॥
 अनन्तरं पार्थिवनादतत्सद-
 यङ्गस्वरस्तत्फलमन्तं स्यात् ।
 वायव्यशब्दौ यदि नाभसौ वा
 भूत्वा फलं नश्यति तत् समस्तम् ॥
 शान्तौ निनादौ पृथिवीजलाख्यौ
 दौसौ समोराब्धरनामधेयौ ।
 तेजःप्रधानो विजयाजलस्यौ
 भवेत् समं येन फलेन तादृक् ॥

स्वरभे

इनेषु कार्येष्वभयभाय शान्ती
दीप्तो भयाद्भो भयनाशनाय ।
विपक्षेयै हावपि न प्रशस्ता-
वस्तिवनास्तिवफलो यतस्ती ॥”
इति वमन्तराजशाकुने स्वरप्रकरचम् ॥
स्वरपतनं, स्त्री, (स्वराणां वज्रादीनां पतन-
माश्रयज्ञानम् ।) सामवेदः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
स्वरभङ्गः, पुं, (स्वरस्य भङ्गो यस्मात् ।) गज-
रोगविशेषः । यस्य विवरचं स्वरभेदग्रन्थे
द्रष्टव्यम् ॥
स्वरभङ्गो, [न्] पुं, (स्वरस्य भङ्गोऽस्यास्तीति ।
इतिः ।) पञ्चविशेषः । यथा,—
“स्वरभङ्गी नवो दृक्चुविदृग्गुणभेदकाः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
स्वरभेदः, पुं, (स्वरस्य भेदो यस्मात् ।) स्वरभङ्ग-
रोगः । यथा । अथ स्वरभेदाधिकारः । तत्र
स्वरभेदस्य निदानमप्याप्तिसपूर्वकं लक्षणमाह ।
“तल्लुब्धभाषणत्रिधाध्ययनाभिघातैः
सन्दूषणैः प्रकृषिताः पवनाटयस्तु ।
घातःसु ते स्वरवहेषु मताः प्रतिष्ठां
हन्त्युः स्वरं भवति चापि हि वड्विधः सः ॥”
अध्ययनमुद्धेर्वादिघातः । अभिघातः कण्ठादि-
देशे लगुडादिभिः । पतैरल्लुब्धभाषणादिभि-
श्चतुर्भिः संदूषणैरन्यैरपि । निजैर्दृष्टैतुभिः ।
घातःसु सत्यताकषु चतुर्षु । प्रतिष्ठाम् स्थितिम् ।
हन्त्युः स्वरमिति लक्षणम् । स्वरभेदः षड्विधः ।
वातपित्तकफमन्निपातस्यभेदोभवभेदः ॥१॥ तत्र
वातिकस्वरभेदिनो लक्षणमाह ।
“वातेन कण्ठानयनाननमूत्रवर्षा
भिन्नं शनैर्वदति गर्हभवत् स्वरश्च ॥”
पित्तेनाह ।
“पित्तेन पीतजयनाननमूत्रवर्षा
ब्रूयाहलेन स च दाहममन्वितेन ॥”
गलदाहोऽथ वचनसमय एव बोद्धव्यः ॥२॥
कफेनाह ।
“ब्रूयात् कफेन सततं कफवदकण्ठः ।
स्वरं शनैर्वदति चापि दिवाविशेषात् ॥”
दिवा सूर्यरश्मिभिः कफस्यास्योभावात् ॥३॥
सन्निपातेनाह ।
“सर्वात्मनं भवति सर्वविकारमप्य-
त्तथाप्यभाष्यस्यैव स्वरभेदमाहः ॥”
अथलमाह ।
“धृष्येत वाक्चयजते चयमायुयाश्च
स्वादेशु चापि इतवाक् परिवर्जनीयः ॥”
वाक् धृष्येत मधुमेव निःसरति चयश्चायुयात्
शान्तिः ॥४॥ भेदोभवमाह ।
“अन्तर्गमं स्वरमलक्षणपदं चिरेण
भेदोऽन्वयाहदति दिग्मशस्तुषातः ॥”
अन्तर्गमं गलमधुमे एव स्वरं वदति । दिग्मशः
भेदसा शेषेषावसिगतः । दृषातः भेदसोप-
शान्तिवरोधात् ॥५॥ अथाश्रमाह ।

स्वरभे

“चोचस्य हृदस्य क्रयस्य चापि
विराहितो यश्च सङ्गोपजातः ।
भेदस्त्रिनः सर्वसमृद्धवश्च
स्वराभयो यो न स निदिधेति ॥”
चोचस्य चयरागिचः । क्रयस्य सपुष्टस्य ॥१॥
अथ स्वरभेदस्य चिकित्सा ।
“वातादिजनितस्त्रासकासश्चा ये प्रकीर्तिताः ।
योगास्तानत्र युञ्जीत यथादीर्घं चिकित्साकः ॥
वाते ससवचं तेषं पित्ते मर्षिः समाचिकम् ।
कफे सचारकटुकचौद्रः कवल इत्यते ॥
मले तातुनि जिह्वायां दन्तमूलेषु चाशितः ।
तेन निष्कृष्यते श्रेया स्वरचाय प्रसीदति ॥
भायो कोष्णं जलं पेयं भुक्त्वा हृतगुडौदनम् ।
नैरानुपानं पिन्नोत्थे पिबेत् मर्षिरतन्द्रितः ।
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वमेवजम् ।
पिबेत्तत्रैव मतिमान् कफजे स्वरसंचये ॥
निदिग्धिका तुला प्राद्या तदहं यन्यकस्य तु ।
तदहं चित्रकस्यापि दशमूलस्य तत्समम् ॥
जनटोणहये ज्ञाप्यं गृह्णीयादादकं ततः ।
पूते पिबेत्तदहं तु पुरास्य गुडस्य च ॥
सर्वमेकत्र कृत्वा तु लेहवत् माधु माधयेत् ॥
अष्टौ पलानि पिप्पल्यास्त्रिज्जातकपसं तथा ॥
मरिचस्य पलं चैकं सर्वमेकत्र चूर्णितम् ॥
मधुनः कुडवं दत्त्वा तदश्रीयाद्यथानलम् ॥
निदिग्धिकावलेहोऽयं भिषग्भिर्मनिर्भर्यतः ।
स्वरभेदहरो मुख्यः प्रतिश्यायहरस्तथा ॥
काशज्ञासाग्निमान्वादीन् गुल्फमहगलामयान् ।
पानाहं मूत्रकृच्छानि हन्यादप्यन्यर्षुदानि
च ॥”
इति निदिग्धिकावलेहः ॥१॥
“शुगनाभिः ससुखोत्तानवङ्गकुसुमान्वितैः ।
त्वक्चोरी चेति खेहोऽयं सर्षिर्मधुसमावृतः ॥
ब्राह्मी वचाभया वासा पिप्पली मधुसंयुता ।
अस्य प्रयोमात् सप्ताहात् किचरैः सह
गायति ॥”
इति स्वरभेदाधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥२॥
अन्यथा ।
“विभीतकस्य वै चूर्णे पिप्पलीमैश्वरस्य च ।
पीतं सकाञ्चकं हन्ति स्वरभेदं महेश्वर ॥”
इति गारुडः । १८४ । २८ ॥
(तथास्य चिकित्सात्तरं यथा,—
“शुक्रराजास्यतावर्जो वासकदशमूलकासमर्ह-
रुः ।
सर्षिः सपिप्पलीकं सिद्धं स्वरभेदकासनिष्-
धुना ॥”
इति शुक्रराजास्यं घृतम् ॥
इति वैद्यकचक्रपाणि संघे स्वरभेदाधिकारः ॥
तथाच पथ्यापथ्यनियमो यथा,—
“खेदो वस्तिर्धूमपानं विरेकः कवलस्यहः ।
नखं भाले सिरावेधो यथा लोहितशालयः ॥
इमाटवीताम्रचूककेकिमांसरसाः सुरा ।
नोक्तव्यः काकमाषी जीवन्ती नासमूलकम् ॥

स्वरा

दाद्या पथ्या मातुसुहं नःगुलं सवचार्दकम् ।
ताम्बूलं मरिचं सर्षिः पथ्यानि स्वरभेदिनाम् ॥”
पथ्यानि यथा,—
“पामं कपिलं वकुलं शालुकं लम्बवानि च ।
तिन्दूतानि कषायाणि यमिं सस्रं प्रजल्पनम् ॥
अनुपानस्य यत्नेन स्वरभेदो विवर्जयेत् ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ॥
स्वरमच्छलिका, स्त्री, (स्वराणां मच्छलमच्छतेति ।
स्वरमच्छल + ठन् ।) वीणाविशेषः । इति
शब्दरत्नावली । क्वचित् पुस्तके सुरमच्छलिका
इति पाठः ॥
स्वरमासिका, स्त्री, (स्वरैर्नसतीति । नस + ण्यल् ।
टापि घत इत्वम् ।) वंशो । इति शब्दरत्नावली ॥
स्वरमः, पुं, (स्वरस्य रसः । स्व भाक्तोयो रसो वा ।)
शिलापिष्टककः । यथा,—
“सो रसः स्वरसः प्राक्तः कल्को दृग्दि
पेषितः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥ १ ॥
कषायविशेषः । यथा,—
“सद्यः सुखादादृष्ट्याहस्यन्वादिपोडनात् ।
यो रसस्त्वभिनिर्गति स्वरसः सः प्रकीर्तितः ॥”
इति वैद्यकम् ॥
अन्यथा ।
“पिष्टः कल्को विनीयश्च स्वरसः पीडितो रसः ।
ज्ञाप्यः कषायो निर्यहो निर्याभो वेष्टकस्तथा ॥”
इति रत्नमाला ॥
“यस्यप्रपीडनाद्व्याघ्रमः स्वरस उच्यते ॥”
इति चरक सूत्रस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥
“शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरमानाममश्ववे ।
वारिष्यदगुणं माध्यं पाद्यं पादावशपितम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिमसंघे स्वरभेदाधिकारः ॥
स्वरा, स्त्री, ब्रह्मणो ज्येष्ठपत्नी । गायत्रीसपत्नी ।
यथा,—
“वासुपय्यान्तरे पुत्र्यं मनोर्देवः पितामहः ।
मह्नाद्विस्त्रिरे रम्यं यजनायोद्यतोऽभवत् ॥
स कृत्वा यज्ञमभ्यारान् सर्वदेवगणैर्वृतः ।
युक्तो हरिहराभ्यां हि तद्भिरेः शिखरं ययी ॥
सुखादयो सुनिगणा मुहूर्तं ब्रह्मदेवते ।
तस्य दीक्षाविधानाय समानं चक्रुराहताः ॥
अथ ज्येष्ठां स्वरां पत्नीमाह्वयाश्चक्रुरीश्वराः ।
सा शनैराययो तावत् भृगुविष्णुमुवाच ॥१॥
भृगुवाच ।
विष्णो स्वरा त्वयाहता साप्याशानि नहि
स्वरम् ।
सुहृत्तातिक्रमे चैव कार्यो दीक्षाविधिः कथम् ॥
विष्णुवाच ।
नायाति चेत् स्वरा शोभं गायत्राव विधी-
यताम् ।
एवापि न भवेदस्य भार्या किं पुण्यकर्माणि ॥
नारद उवाच ।
एवमेव हि ब्रह्मोऽपि विष्णुवाक्यममन्वत ।
तच्छ्रुत्वा स भृगुर्वाक्यं गायत्रीं ब्रह्मचरदा ॥

स्वरः

सुखरस्यैव वर्षस्य वर्षस्वर इहोच्यते ।
 स प्रोक्ता ङ-ञ-ण-वर्षा नामादौ सन्ति ते न
 हि ।
 चेन्नवन्ति तदा ज्ञेया ग-ज-डास्ते यथाक्रमम् ॥
 यदि नास्ति भवेद्वर्णः संयुक्ताञ्जलक्षणः ।
 याञ्जलस्यादिमा वर्ष इत्युक्तं ब्रह्मयामले ॥”
 इति वर्णस्वरचक्रम् ॥*॥
 अखरे मेघसिंहानिः कन्यायुग्मककर्कटाः ।
 उखरे च धनुर्मानौ एखरे च तुलाशुभौ ॥
 भोखरे मृगकुम्भौ च राशिसम्भ्रमहखराः ।
 खराधः स्थापयेत् खेटं राशिर्यो यस्य नायकः ॥
 मेघवृश्चिकयोर्भूमिः शुक्रा नृपतुलाशुभौ ।
 बुधः कन्यामिश्रुनयोः कर्कटस्य च चन्द्रमाः ॥
 स्थाञ्जानधनुर्षोर्जाविः शनिमकरकुम्भयोः ।
 विहास्वाधिपातः सूर्यः कथिता गणज्ञात्तमैः ॥”
 इति ग्रहस्वरचक्रम् ॥*॥
 “घोडशास्त्रोऽवर्गः स्यात् कार्दिवर्गास्तु पञ्चकाः ।
 चतुरर्षी यो वर्गा मङ्गला वर्गेषु कार्त्तिताः ॥
 नाञ्जो वर्णाः स्वरा ग्राह्या वर्गाणां वर्णमख्यया ।
 पिण्डिताः पञ्चभिर्भक्ताः शेषं जीवस्वरं विदुः ॥”
 इति जीवस्वरचक्रम् ॥*॥
 “मेघवृषावकारे च मिथुनाद्याः षडङ्गकाः ।
 मिथुनांग्राह्ययथैव इकारे सिंहककर्कटौ ।
 कन्या तुला उकारे च वृश्चिकस्य त्रयाऽङ्गकाः ।
 एकारे वृष्टिकस्याख्याः काश्चुकः धडूस्त्रगा-
 टिमाः ॥
 अंशास्त्रयो मृगास्याख्याः कुम्भमीनौ तथा
 स्वरे ।
 एवं राशिस्वरः प्रोक्ता नवांशप्रक्रमोदयः ॥”
 इति राशिस्वरचक्रम् ॥*॥
 “अकारे सप्त ऋक्षाणि रवत्यादिक्रमण च ।
 पञ्च पञ्च इकारादाविवमृजस्वरोदयः ॥”
 इति नक्षत्रस्वरचक्रम् ॥*॥
 “मात्रा वर्षस्वरात् सङ्ग्रा सङ्ग्रा जीवस्वरा-
 तथा ।
 पिण्डीकृते स्वरैः शेषः पिण्डस्वर इहोच्यते ॥”
 इति पिण्डस्वरचक्रम् ॥*॥
 “मात्रादिवर्षभेदेन खरानुत्पाद्य नामतः ।
 योगे शरद्वते तत्र शेषो योगस्वरो मतः ॥”
 इति यागस्वरचक्रम् ॥
 “प्रोक्ता नैसर्गिकाद्याष्टौ साक्षाद्या नामजाः
 स्वरा ॥” ॥
 मात्रादिस्वरचक्रबलेन कर्त्तव्यकर्माणि यथा—
 “साधनं मन्त्रयन्त्रस्य यन्त्रयोगश्च सर्वदा ।
 अधोमुखानि कर्माणि साक्षास्वरबले कुर्व ॥*॥
 वर्षस्वरबले सर्वं कर्त्तव्यं शुभाशुभम् ।
 सिद्धिदः सर्वकार्येषु युक्तकाले विशेषतः ॥*॥
 मारुचं मोहनं स्तम्भं विह्वेषाञ्जटनं वगम् ।
 विवाहं विघ्नं घातं कुर्व्याद्वृषहस्वरोदये ॥*॥
 यामपानादिकं सर्वं वृक्षालङ्कारभूषणम् ।
 विद्यारम्भं विवाहश्च कुर्यात् जीवस्वरोदये ॥*॥
 प्रासादारामर्ष्यादि देवतास्थापनानि च ।

स्वरः

राजाभिषेचनं दीक्षा कर्त्तव्यं राशिके स्वरे ॥*॥
 शान्तिकं पाण्डिकश्चैव प्रवेशो वीजवापनम् ।
 स्त्रोविवाहस्तथा यात्रा कर्त्तव्या भस्वरोदये ॥*॥
 शत्रूणां देशभङ्गश्च कौटयुद्धश्च विष्टनम् ।
 सेनाध्यक्षस्तथा मन्त्री कर्त्तव्यः पिण्डकादये ॥*॥
 योगिनं साधयेद् योगं देहस्यं ज्ञानसम्भ्रवम् ।
 आणवं शाश्वतश्चैव शाक्तयश्च तृतीयकम् ॥*॥
 तिथिवारो च नक्षत्रं पृथक् पृथक् प्रभाषि-
 तम् ।
 यत् तदेकत्र सम्मिश्रं कुर्याद्दर्शनस्वरोदये ।
 यस्य नामादिकां वर्णस्तिथिवारचर्चजं सृष्टम् ।
 तद्दिनं वजयेत्तस्य ज्ञानिसृष्ट्युकरं यतः ॥
 अनेन स्वरयोगेन शत्रूणां मारणादिकम् ।
 मन्त्रयन्त्रक्रियां मोहं साधयेन्नदिनं बुधः ॥”
 इत्यादि नरपतिजयचर्यास्वरोदयधृतब्रह्मयाम-
 लम् ॥*॥ नासावायुः । इति मेदिनी ॥ तत्र
 अजपाजपमाणं यथा,—
 “ह्रम ह्रमेति यन्मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ।
 शतैः षड्भिर्युक्तानि महस्त्राख्येकविंशतिः ॥
 अजपा नाम गायत्री योगिनां मोक्षसाधनम् ।
 अस्याः सङ्कल्पमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
 इति महाभारते आश्वमेधकपर्वाणि उत्तर-
 गीता ॥*॥ अथ च ।
 “इडा च पिण्डला चैव नामिकाहारगामिनी ।
 आसूलाह्वहारात्सं सुषुम्ना मध्यगामिनी ॥
 वहल्युङ्गमुखेनैव प्राणवायुश्च सर्वदा ।
 पानं करोत्यपानश्च अधोवक्रेण चैव हि ॥
 शक्तिरूपः स्थितश्चन्द्रो वामनामाप्रवाहकः ।
 शिवरूपधरः सूर्यो दक्षिणामापुटे तथा ॥
 हकारे निःसरहायुः सकारश्च प्रवेशनं ।
 अजपानामगायत्री जीवो जपत्यहर्निशम् ॥*॥
 मुक्तिमोषानेऽप्युक्तम् ।
 षट्शतानि टिवाराञ्चो महस्त्राख्येकविंशतिः ।
 पतत्सङ्घं मन्त्रामन्त्र जीवो जपति सर्वदा ॥
 ब्राह्मणं मूर्च्छं योगीन्द्रो जपमेवं समर्पयेत् ।
 समर्पणक्रमश्चैव उच्यते गुरुतस्ततः ॥
 मूलाधारे गणशाय षट्शतश्च समर्पयेत् ।
 ततैव ब्रह्मणि नित्यं षट्महस्रं निवेदयेत् ॥
 स्वाधिष्ठाने च हरये षट्सहस्रं निवेदयेत् ।
 षट्सहस्रं मणिपुरे हराय च समर्पयेत् ॥
 जीवात्मने महस्रश्च तत्रैव परिकल्पयेत् ।
 परमात्मने सहस्रान्तु भनाहते निवेदयेत् ॥
 महस्रान्तु परमशिवे सहस्रारे समर्पयेत् ।
 एवं समर्पयेद्यस्तु पापैः पुण्यैर्न लिप्यते ॥”
 इति शोपूर्णानन्दविरचितश्रीतत्त्वचिन्तामणी
 तत्त्वसारपरिच्छेदे षट्चक्रकथनम् ॥*॥ अन्यत्
 स्वरोदयशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥*॥
 अथ पलिस्वरज्ञानम् ।
 “घोतकीरतविचारमिदानीं
 कूर्मैश्चै यमधिगम्य मनुष्यः ।
 भाविकर्म्मफलपाकपरीचाः
 स्तुत्समो भवति योगिचन्द्रः ॥

स्वरः

आभदश्चिनि चिह्नोति निनादः
 शूचि शूलि निनदोऽपि तथैव ।
 कुचि कुचि निनदोऽपि जलाद्ये
 व्याहतः कूचि कूचि स्वरयुक्तैः ॥
 कौर कौर इति यो मधुरोऽसौ
 कामतस्तु निनदाः खल्लिताख्याः ।
 स्याद्भयाय नियमेन च ची चि-
 निस्वनो ह्यसुकुनाद इहार्थः ॥
 कष्टदश्चिरि चिरोति विराव-
 योकुचोक्चुरिति चान्यविरावौ ।
 एवमोदृशफला दश नादाः
 प्रस्फुटा निगदिता भगवत्या ॥
 प्रत्येकमाख्यातफलं नराणां
 यस्मिन् दशानां शुकुनस्वराणाम् ।
 जानात्यवश्यं पुरुषो विशेषं
 प्रयोजनं भावि स वेत्यशेषम् ॥*॥
 वामो निनादः फलदः प्रवासे
 स्याद्दक्षिणोऽनर्थफलामहेतुः ।
 पृष्ठास्थितानां फलक्षयं पृष्ठे
 निषेधकारी पुनरग्रभागे ॥
 युद्धप्रवेशेऽथ गृहप्रवेशे
 श्रेयः प्रदद्यान्निनदोऽपसव्यः ।
 वामः पुनः पाण्डवयुद्धवत्या
 भवत्यभीष्टप्रतिकूलवर्त्ती ॥*॥
 पार्थिवश्चिर्लिर्चालिस्वर उक्तः
 शूलि शूलिरिति यः स तथैव ।
 कूचि कूचि कुचि कुचाति च शब्दौ
 हाविमौ निगदितौ पुनराप्यौ ॥
 कौर कौरिति तैजसमंज्ञ-
 स्तैजसाय निनदाः खल्लिताख्याः ।
 मारुतावपि चालिस्वनवौचि-
 निस्वनी निगदितौ मुनिमुख्यैः ॥
 अस्वरश्चिरि चिरोति निनाद-
 योकुचोक्चुरिति तादृश एव ।
 पञ्च चैव निनदा दश नादा
 भूतपञ्चकनिवासभवेन ॥
 क्रमादसौ पार्थिवनादपुब्बाः
 पञ्चापि शब्दाः शुकुनैकदेव्याः ।
 भवन्ति चैतन्नियतं भवन्ति
 फलानि पूर्णान्यचिरेण पुंसाम् ॥
 क्रमेण पृष्ठाञ्जलपावकानां
 भवन्ति शब्दा यदि कृष्णिकायाः ।
 मनोरथेभ्योऽभ्यधिकानि तूर्णं
 तदा फलानि ध्रुवमुदहन्ति ॥
 अनन्तरं पार्थिवनादतथेद-
 वश्चस्वरस्तत्फलमन्नतं स्यात् ।
 वायव्यशब्दौ यदि बाभसौ वा
 भूत्वा फलं नश्यति तत् समस्तम् ॥
 शाक्तो निनादो पृथिवोजलाख्यौ
 दौसौ समोरास्वरनामधेयौ ।
 तेजःप्रधानो विजयाबलस्यो
 भवेत् समं येन फलेन तादृक् ॥

स्वरभे

इमेषु कार्येषु भाय शाली
दीप्तो भयादो भयनायनाय ।
विपर्यये हावपि न प्रयस्ता-
वस्तित्वास्तित्वाफलो यतस्वी ॥”

इति वनमन्त्रावगाकुने स्वरप्रकरणम् ॥
स्वरपत्तनं, कौ, (स्वराणां वृद्धादीनां पत्तन-
मात्रयज्ञानम् ।) सामवेदः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

स्वरभङ्गः, पुं, (स्वरस्य भङ्गो यस्मात् ।) गज-
रोगविशेषः । यस्य विवरणं स्वरभेदग्रन्थे
द्रष्टव्यम् ॥

स्वरभङ्गो, [न] पुं, (स्वरस्य भङ्गोऽस्यास्तीति ।
इतिः ।) पञ्चविशेषः । यथा,—

“स्वरभङ्गी नवो दृक्कुविश्वकर्मभेदकाः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्वरभेदः, पुं, (स्वरस्य भेदो यस्मात् ।) स्वरभङ्ग-
रोगः । यथा । अथ स्वरभेदाधिकारः । तत्र
स्वरभेदस्य निदानमप्यापिपूर्वकं लक्षणमाह ।

“अलुचभाषणत्रिधाध्ययनाभिघातैः
सन्दूषणैः प्रकृपिताः पवनादयस्तु ।
जातःसु ते स्वरवहेषु नताः पतिष्ठां
इत्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः ॥”

अध्ययनमुद्वेगैर्दृष्टिगठः । अभिघातः कण्ठादि-
देशे जगुडादिभिः । एतैरलुचभाषणादिभि-
श्चतुर्भिः संदूषणैरन्यैरपि । निजेदंष्ट्रैस्तुभिः ।
जातःसु स्युनाक्तुषु चतुर्षु । प्रतिष्ठाम् स्थितिम् ।
इत्युः स्वरमिति लक्षणम् । स्वरभेदः षड्विधः ।
वातपित्तकफमसिपातजयमेदोभवभेदेः ॥१॥ तत्र
वातिकस्वरभेदिनो लक्षणमाह ।

“वातेन कण्ठनयनाननमूत्रवर्षा
भिसं शनैर्वदति गर्हभवत् स्वरश्च ॥१॥
पित्तेनाह ।

“पित्तेन पीतनयनाननमूत्रवर्षा
ब्रूयाद्दलेन स च दाहममन्वितेन ॥”
गलदाहोऽथ वचनसमय एव बोधव्यः ॥२॥
कफेनाह ।

“ब्रूयात् कफेन सततं कफवृद्धकण्ठः ।
स्वरं शनैर्वदति चापि दिवाविशेषात् ॥”
दिवा सूर्यरश्मिभिः कफस्यास्योभावात् ॥३॥
शक्तिपातेनाह ।

“सर्वात्मकं भवति सर्वविकारसम्प-
त्तथाप्यभाष्यसंशयः स्वरभेदमाहः ॥४॥
अथजमाह ।

“ध्रुव्येत वाक्चयकृते चयमापुयाश्च
स्वादेशु चापि इतवाक् परिवर्जनीयः ॥”
वाक् ध्रुव्येत मधुमेव निःसरति अयथापुयात्
शरीरे ॥ ५ ॥ मेदोभवमाह ।

“अन्तर्गमं स्वरमस्यपदं चिरेण
मेदोऽव्याहदति दिग्मसस्तुषार्तः ॥”
अन्तर्गमं गलमध्वे एव स्वरं वदति । दिग्मगलः
मिथ्या श्लेषावसितगलः । द्रुषार्तः मेदसोऽ-
शार्तावरोधात् ॥ ६ ॥ असाध्यमाह ।

४००

स्वरभे

“शोचस्य वृषस्य क्रयस्य चापि
चिरात्प्रितो यश्च सद्योपजातः ।
मेदक्षिनः सर्वानमममवच
स्वराभयो यो न स निश्चिमेति ॥”

शोचस्य अयरागिणः । क्रयस्य अपुष्टस्य ॥१॥
अथ स्वरभेदस्य चिकित्सा ।

“वातादिजनितस्त्रासकासत्रा ये प्रकीर्तिताः ।
योगास्तानत्र युञ्जीत यथादोषं चिकित्साकः ॥
वाते सलवणं तेनं पित्ते सर्पिः समाचिकम् ।
कफे सञ्चारकटुकशौद्रः कवल इत्यते ॥
गले तालुनि जिह्वायां दन्तमूलेषु चान्वितः ।
तेन निष्कृयते श्रेष्ठा स्वरबाद्य प्रसौदति ॥
पाथे कोष्णं जलं पेयं भुञ्जा हृतगुडौदनम् ।
श्रीरानुपानं पिप्पली पिवेत् सर्पिरतन्द्रितः ।
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वमेवजम् ।
पिबेत्सुतेषु मतिमान् कफजे स्वरचंचये ॥
निदिग्धिका तुला प्राञ्जा तदर्धं यन्तिकस्य तु ।
तदर्धं चित्रकस्यापि दशमूलस्य तत्समम् ॥
जलद्रोणहये ज्ञाथं गृह्णीयादादकं ततः ।
पूते पिबेत्तद्वन्तु पुराचस्य गुडस्य च ॥
सर्वमेकत्र कृत्वा तु लेहयत् माधु साधयेत् ।
अष्टौ पलानि पिप्यथास्त्रिजातकपलं तथा ॥
मरिचस्य पलं चैकं सर्वमेकत्र चर्षितम् ।
मधुनः कुडवं दत्त्वा तदश्रीयाद्यथानलम् ॥
निदिग्धिकावलेहोऽयं भिषगभिर्मनिभिर्कृतः ।
स्वरभेदहरो मुख्यः प्रतिश्यायहरस्तथा ॥
काशश्लामान्निमान्यादीन् गुल्फामेघगलामयान् ।
पानाहं मूषकश्चानि हन्त्यादप्यन्यर्षुदानि ॥”

इति निदिग्धिकावलेहः ॥१॥
“सुगनाभिः सुसुखीकानवङ्कुसुमाश्वितैः ।
त्वक्कीरी चेति खेहोऽयं सर्पिर्मधुसमायुतः ॥
ब्राह्मी वचाभया वासा पिप्पली मधुसंयुता ।
अस्य प्रयोमात् वसाहात् किचरैः सह
गायति ॥”

इति स्वरभेदाधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥१॥
अथ च ।
“विभीतकस्य वै चूर्णं पिप्पलीमैश्वरस्य च ।
पीतं सकाशिकं इति स्वरभेदं महेश्वर ॥”
इति गारुडः । १८४ । २८ ॥

(तथास्य चिकित्सांतरं यथा,—
“भङ्गराजासृतावक्रौ वासकदशमूलकासमर्ह-
रदेः ।
सर्पिः सपिप्पलीकं सिद्धं स्वरभेदकासजिञ्ज-
धुना ॥”
इति भङ्गराजासृतावक्रौ इति ॥

इति वैद्यकचक्रपाणि संघे स्वरभेदाधिकारे ॥
तथाच पथ्यापथ्यनियमो यथा,—
“खेदो वस्त्रधूमपानं विरेकः कवलस्यहः ।
नखं भाले सिरावेधो यथा लोहितशालयः ॥
संसाटवीताम्रपुषुकेकिमांसरसाः सुरा ।
मोक्षकः काकमाषी जीवन्ती वासमूलकम् ॥

स्वरा

दासा पथ्या मातृसुहं नशमं लवचार्दकम् ।
ताम्यलं मरिचं सर्पिः पथ्यानि स्वरभेदिनाम् ॥”
अपथ्यानि यथा,—

“शामं कपिलं वकुलं शालकं जम्बवानि च ।
तिन्दूकानि कषायाश्च यर्मिं स्वप्नं प्रजयन्तम् ॥
अनुपानस्य यत्नेन स्वरभेदो विवर्जयेत् ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्याविधिः ॥)

स्वरमण्डलिका, स्तो, (स्वराणां मण्डलमण्डलेति ।
स्वरमण्डल + ठन् ।) वीणावशेषः । इति
शब्दरत्नावली । अचित् पुस्तकं सुरमण्डलिका
इति पाठः ॥

स्वरमासिका, स्तो, (स्वरैर्नसतीति । नस + ण्वल् ।
टापि चत इत्वम् ।) वंगो । इति शब्दरत्नावली ॥
स्वरमः, पुं, (स्वस्य रमः । स्व भात्मो यो रसो वा ।)
शिलापिष्टकस्तः । यथा,—

“स्वो रसः स्वरसः प्राक्तः कस्तो दृग्दि
पेषितः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥ १ ॥

कषायविशेषः । यथा,—
“सद्यः सुखादादृष्ट्याहस्त्रयन्त्रादिपोडनात् ।
यो रसस्त्वभिनिर्गति स्वरसः सः प्रकीर्तितः ॥”
इति वैद्यकम् ॥

अथ च ।
“पिष्टः कस्तो विनीयस्य स्वरसः पीडितो रसः ।
ज्ञाथः कषायो निर्गुहो निर्गामी वेष्टकस्तथा ॥”
इति रत्नमाला ॥

(“यन्मप्रपीडनाद्व्यादृमः स्वरम उच्यते ॥”
इति चरकं सूत्रस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥
“शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरमानामसन्धवे ।
वारिष्यष्टगुणं माधुं पाण्डं पादावशचितम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणि संघे स्वरभेदाधिकारे ॥)

स्वरा, स्त्री, ब्रह्मणो ज्येष्ठपत्नी । गायत्रीसपत्नी ।
यथा,—
“चाक्षुष्यान्तरं पूर्वं मनोर्देवः पितामहः ।
सञ्जाद्विश्वरे रम्यं यजनायोद्यतोऽभवत् ॥
स जत्वा यज्ञमन्धारां सर्वदेवगणेश्वरैः ।
युक्तो हरिहराभ्यां हि तत्रिरेः शिखरं ययी ॥
सुम्वादयो सुनिगथा मुहूर्त्तं ब्रह्मदेवते ।
तस्य दौष्ठाविधानाय समानं चक्रुराहताः ॥
अथ ज्येष्ठां स्वरां पत्नीमाह्वयाश्चक्रुरीश्वराः ।
सा शनैराययो तावत् भृगुश्चिन्तुमुवाच ॥१॥
भृगुश्वाच ।

विश्वो स्वरा त्वयाहता साप्यायाति नहि
स्वरम् ।
सुहृत्प्रातिक्रमे शेष कार्यो दीक्षाविधिः कथम् ॥
विष्णुश्वाच ।

नायाति चेत् स्वरा शोभं गायत्रात्र विश्वी-
यताम् ।
एषापि न भवेदस्य भार्या किं पुण्यकर्मणि ॥
नारद उवाच ।

एवमेव हि ब्रह्मोऽपि विष्णुवाचममन्वत ।
तच्छ्रुत्वा स भृगुर्वाक्यं गायत्रीं ब्रह्मचरदा ॥

स्वरुः

निर्विद्य दक्षिणे भागे दीक्षाविधिमयाकरोत् ।
 श्रावणीयाविधिं तस्य विधेयकर्मनोश्चराः ।
 तावदध्याययो तत्र स्वरा यज्ञस्थले नृप ॥
 ततस्तां दीक्षितां दृष्ट्वा गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।
 सपत्नीर्षांपरा क्रोधात् स्वरा वचनमब्रवीत् ॥
 स्वरोवाच ।

अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यानाञ्च व्यतिक्रमः ।
 शीघ्रं तत्र भविष्यन्ति दुर्भिक्षं मरणं भयम् ॥
 मदासने कनिष्ठेयं भवद्भिः सन्निवेशिता ।
 तस्मात् सर्वे जङ्गीभूता नदारूपा हि निश्चितम् ॥
 इयञ्च दक्षिणे भागे क्षुपविष्टा मदासने ।
 तस्मात्क्रोके सदादृश्या तनुरूपास्तु निम्नगा ॥

नारद उवाच ।

अतस्तत् श्रापमाकर्ण्य गायत्री कम्पिताधरा ।
 समुत्थायाश्रपहेवैर्वीर्यमाणापि तां स्वराम् ॥
 गायत्र्यावाच ।

तव भर्ता यथा ब्रह्मा ममाप्येष तथा खलु ।
 इथा श्रपमि यस्मान्ना भव त्वमपि निम्नगा ॥
 इति पाश्चात्तरखण्डे कार्तिकमाहात्म्ये १५५
 अध्यायः ॥

स्वरांशः, पुं, (स्वरस्य अंशः ।) संगीते स्वरस्याहं
 पादं वा । इति केचित् ॥

स्वराट्, [ज्] पुं, (स्वन राजते इति । राज +
 "सत्सृष्टिविति ।" ३ । २ । ६१ । इति क्विप् ।)
 वेदस्य ऋन्दोविशेषः । यस्य प्रत्येकदिपादं
 षष्ठाक्षरः एकपादे दशाक्षरः । इति केचित् ॥
 (स्वतो भासमानं, चि । यथा, महाभारते ।
 १२ । ४३ । ११ ।

"सभाट् विराट् स्वराट् चैव सुरराजो
 भवोद्भवः ॥"
 ब्रह्मा । इति विष्णुपुराणटीकायां श्रीधरस्वामी ।
 १ । १२ । ५८ ॥

स्वरापगा, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य पापगा ।) स्वर्गङ्गा ।
 इति हेमचन्द्रः ॥

स्वरात्तुः, पुं, वचा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 स्वरितः, पुं, (स्वर + जातार्थ इतच् ।) स्वर-
 विशेषः । यथा,—

"उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितोऽसौ त्रयः स्वराः ॥"
 इति जटाधरः ॥

स्वरः संजातोऽत्रेति इतोऽस्य जाते इति इतः ।
 यदाहुः । उच्चैश्चरणादुदात्तः नीचैरनुदात्तः
 समाहारः स्वरितः । इति छान्दसत्वात् प्रचित-
 स्वरो नोक्तः । तदुक्तम् ।

"उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च त्रयः स्वराः ।
 चतुर्थः प्रचितो नोक्तो यतोऽसौ छान्दसः
 स्मृतः ॥"
 इति भरतः ॥

स्वरबुद्धे, द्वि ॥

स्वरः, [स्] पुं, वक्ष्यम् । इत्यमरटोकायां नील-
 कण्ठः ॥

स्वरः, पुं, (स्वर्यन्ते प्राचिनोऽनेनेति । सृशब्दोप-
 तापयोः + "गुसृष्टिश्चित्रपीति ।" उणा० १ ।

स्वरोद

११ । इति उः । म च नित् ।) वक्ष्यम् । इत्य-
 मरः । १ । १ । ५० ॥ यूपखण्डम् । (यथा,
 ऋग्वेदे । ७ । ३५ । ७ ।

"शं नः स्वरुणां मितयो भवन्तु ॥")

यज्ञः । शरः । इति मेदिनी ॥ सूर्यरश्मिः ।
 वृषिक्रमेदः । इति केचित् ॥

स्वरुचिः, चि, (स्वस्य रुचियस्य ।) स्वतन्त्रः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वस्य रुचिः ।) स्वेच्छायां,
 स्त्री । यथा,—

"स्वरुच्या क्रियमाणे तु यत्रावश्यं क्रिया क्वचित् ।
 चांयते नियमः सोऽत्र ऋतावभिगमो यथा ॥"
 इति प्रायश्चित्ततन्त्रम् ॥

स्वरुपं, क्ली, (स्वस्य रूपं यस्मात् ।) स्वभावः ।
 इत्यमरः । १ । ७ । ३८ ॥ निजरूपश्च ॥ (यथा,
 महाभारते । ३ । ६६ । १३ ।

"म दृष्ट्वा विस्मितस्तस्यावात्मानं विकृतं नलः ।
 स्वरुपधारिणं नागं ददर्श स महीपतिः ॥")

स्वरुपः, द्वि, (स्वनेव रूपं यस्य ।) पण्डितः ।
 मनोमः । तयोः पर्यायः । प्राप्तरूपः २ अभि-
 रूपः ३ । इत्यमरः । ३ । ३ । १३१ ॥

स्वरुणः, स्त्री, सूर्यपत्नीविशेषः । सा तु संज्ञा ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वरोदयः, पुं, (स्वराणामुदयो यत्र । स्वरप्रापक-
 ग्रन्थविशेषः । यथा,—
 सूत उवाच ।

"हरेः श्रुत्वा हरो गौरीं देहस्यं ज्ञानमब्रवीत् ।
 कुजा वञ्ची रविः पृथ्वी सौरिरापः प्रकीर्तितः ॥
 वायुसंस्थः स्थिता राहुर्दक्षरन्त्यावभासकः ।
 गुरुः शुकस्तथा सोम्यसन्दर्शय चतुर्थकः ॥
 वामनाद्यान्तु मध्यस्थान् कारयेदाम्नस्तथा ।
 यदा चार इडायुक्तस्तदा कर्म समाचरेत् ॥
 स्यान्सेवां तथा ध्यानं बाणिव्यं राजदर्शनम् ।
 अन्यानि शुभकर्मणि कारयेत् प्रयत्नतः ॥
 दक्षनाडीप्रवाहे तु शनिर्भूमिश्च सैहिकः ।
 इनस्यैव तथाप्येव पापानामुदयो भवेत् ॥
 शुभाशुभविकेकां हि ज्ञायते तु स्वरोदयात् ।
 देहमध्ये स्थिता नाडी बहुरूपाः सुविस्ताराः ॥
 नाभेरधस्ताद् यः कन्दो अङ्गुरास्तत्र निगताः ।
 हामस्रतिमहस्त्राणि नाभिमध्ये ध्ववस्थिताः ॥
 चक्रवच्च स्थितास्तास्तु सर्वाः प्राणहराः स्मृताः ।
 तासां मध्ये त्रयः श्रेष्ठा वामदक्षिणमध्यमाः ॥
 वामा सोमात्मिका प्रोक्ता दक्षिणा रविसचिमा ।
 मध्यमा च भवेदग्निः फलतां कालरूपिणी ॥
 वामा स्मृतरूपा च जगदाध्यायने स्थिता ।
 दक्षिणा रौद्रभागेन जगच्छोषयते सदा ॥
 ह्योर्वाहे तु सत्यः स्यात् सर्वकार्यविनाशिनी ।
 निर्गमे च भवेद्दामा प्रवेशे दक्षिणा स्मृता ॥
 कारयेत् क्रूरकर्मणि प्राणि पिङ्गलसंस्थिते ।
 इडाचारे तथा सौम्यं चन्द्रसूर्यगतस्तथा ॥
 यात्रायां सर्वकार्येषु विषापहरणे इडा ।
 भोजने मैथुने युञ्जे पिङ्गला सिद्धिदायिका ॥
 उच्चाटमारणाद्येषु कर्मक्षेत्रेषु पिङ्गला ।

स्वरोद

मैथुने चैव संग्रामे भोजने सिद्धिदायिका ॥
 शोभनेषु च कार्येषु यात्रायां विषकर्माणि ।
 शान्तिमन्त्रयर्मिहै च इडा योग्या मराधिपैः
 हाभ्याश्चैव प्रवाहे च क्रूरमौम्याविवर्जने ।
 विषुवं तन्तु जानीयात् संस्मरेत् विषक्षयः ॥
 सौम्यादि शुभकार्येषु लाभार्थजयजोविते ।
 मग्ननाममने चैव वामा सर्वत्र पूजिता ॥
 युद्धादिभोजने घाते स्त्रीणाश्चैव तु मङ्गले ।
 प्रशस्ता दक्षिणा नाडी प्रवेशे सुद्रकर्मणि ॥
 शुभाशुभानि कार्याणि लाभालाभी जयाजयी ।
 जोवो जोवाय यत्पृच्छेत् न सिध्यति च मध्यमा ॥
 वामाचारेऽथवा दक्षे प्रत्यय यत्र नायकः ।
 तनुस्यः पृच्छते यस्तु तत्र सिद्धिं संशयः ॥
 वैच्छन्दो वामदेवस्तु यदा वहति चात्मनि ।
 तत्र भागे स्थितः पृच्छेत् सिद्धिर्भवति निष्फला ॥
 वामे वा दक्षिणे वापि यत्र संक्रमते शिवा ।
 घोरे घोराणि कार्याणि सौम्यं वै मध्यमानि च ॥
 प्रस्थिते भागतां ह्येसे दाम्यां वै सर्ववाहनि ।
 तदा सत्यं विजानीयाद्योगौ योगविशारदः ॥
 यत्र यत्र स्थितः पृच्छेद्दामदक्षिणसंमुखः ।
 तत्र तत्र समं दिश्याद्दत्तस्योदयनं सदा ॥

अपगतो वामिका श्रेष्ठा पृष्ठतो दक्षिणा शुभा ।
 वामेन वामिका प्रोक्ता दक्षिणे दक्षिणा शुभा ॥
 जोषी जीवति जीवेन यच्छून्यं तत् स्वरो भवेत् ॥
 यत्किञ्चित् कार्यमुद्दिष्टं जयादिशुभलक्षणम् ।
 तत् सर्वं पूर्णनाद्यान्तु जायते निर्विकल्पतः ॥
 अन्यनाद्यादिपर्यन्तपक्षत्रयमुदाहृतम् ।
 यावत् षष्ठौन्तु पृच्छायां पूर्णायां प्रथमो जयित् ॥
 रिक्तायान्तु द्वितीयन्तु कथयेत्तदशङ्कितः ।
 वामाचारसमो वायुर्जायते कर्मसिद्धिदः ॥
 प्रहृत्तं दक्षिणे मार्गं विषमं विषमाक्षरम् ।
 अन्यत्र वामवाहे तु नाम वं विषमाक्षरम् ॥
 तदानीं जयमाप्नोति योधः संग्राममध्यतः ।
 दक्षवातप्रवाहे तु यदि नाम समाक्षरम् ॥
 जायते नात्र सन्देहो नाडीमध्ये तु लक्षयेत् ।
 पिङ्गलान्तर्गते प्राणे शुभनीयाहबन्धयेत् ॥
 यावन्नाद्योदयं चारस्तां दिशं यावदापयेत् ।
 न दातुं जायते सोऽपि नात्र कार्या विषा-

रथा ॥

अथ संग्राममध्ये तु यत्र नाडी सदा वहेत् ।
 सा दिशा जयमाप्नोति शून्ये भङ्गं विनिर्दिशेत् ॥
 जातचारे जयं विद्यास्मृतके स्मृतमादिशेत् ।
 जयं पराजयं चैव यो जानाति स पण्डितः ॥
 वामे वा दक्षिणे वापि यत्र सञ्चरते शिवम् ।
 कृत्वा तत्पदमाप्नोति याथा सन्ततिशोभना ॥
 शशिसूर्यप्रवाहे तु सति युञ्जे समाचरेत् ।
 तत्रस्थः पृच्छते यस्तु स साधु जायते भुवम् ॥
 यां दिशं वहते वायुस्तां दिशं यावदाजयेत् ।
 जयते नात्र सन्देह इन्द्रो यद्यद्यतः स्थितः ॥
 मेघाद्या दय या नाद्यो दक्षिणा रामसंस्थिता ।
 चरस्त्रिभुवर्गं तास्तादृशे तादृशः क्रमात् ॥
 निर्गमे निर्गमं याति संप्रहे संप्रहं विदुः ।

स्वरोद

हृत्कवच वचः श्रुत्वा चण्डाकारेण लक्षयेत् ॥
 वामे वा दक्षिणे वापि पञ्चतस्वस्थितः शिवे ।
 कर्णोत्थिरध प्राग्व तिर्यकमंस्थः प्रभञ्जनः ॥
 मध्ये तु पृथिवो ज्ञेया नामः सर्वत्र सर्वदा ।
 कर्णे सुलुरधः शान्तिस्तिर्यक् चोच्चाटयेत्
 सुधोः ।
 मध्ये स्थां विज्ञानोयाशोचः सर्वत्र सर्वत्र ॥
 इति माह्वे षडनविजयादिः ६७ अध्यायः १०१
 अथ च ।

श्रीपार्वत्युवाच ।

“देवदेव महादेव तत्त्वज्ञ परमेश्वर ।
 लक्ष्यस्य प्रभो ज्ञानं कृपां कृत्वा ममोपरि ॥
 कथं ब्रह्माण्डमुत्पन्नं कथं वा परिवर्तते ।
 कथं विलीयते देव वद ब्रह्माण्डनिर्णयम् ॥

श्रीमहादेव उवाच ।

तत्त्वाद्ब्रह्माण्डमुत्पन्नं तत्त्वेन परिवर्तते ।
 तत्त्वेन लीयते देव तत्त्वाद्ब्रह्माण्डनिर्णयः ॥
 देव्युवाच ।
 तत्त्वमेव परं मूलं निश्चितं तत्त्ववेदिभिः ।
 तत्त्वस्वरूपं किं देव तत्त्वमेव प्रकाशय ॥
 ईश्वर उवाच ।

निरञ्जनो निराकार एकदेवो महेश्वरः ।
 तस्मादाकाशमुत्पन्नं आकाशाहायुमभवः ॥
 वायोस्तेजस्तथापस्ततः पृथ्वीसमुद्भवः ।
 एतानि पञ्चतत्त्वानि विस्तोर्णानि च पञ्चधा ॥
 तेभ्यो ब्रह्माण्डमुत्पन्नं तैरेव परिवर्तते ।
 विलीयते च तत्रैव तत्रैव रमते पुनः ॥ * ॥
 पञ्चतत्त्वमये देहे पञ्चतत्त्वानि सुन्दरि ।
 सूक्ष्मरूपेण वर्तन्ते ज्ञायते तत्त्वयोगिभिः ॥
 अत एव प्रवक्ष्यामि शरीरस्थं स्वरोदयम् ।
 इमं चारस्वरूपेण भवेद् ज्ञानं त्रिकालगम् ॥
 गुह्याद्गुह्यतरं सारमुपकारप्रकाशकम् ।
 इदं स्वरोदयं ज्ञानं ज्ञानिनां मस्तकं मणिः ॥
 सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं ज्ञानं सुबोधं सत्यप्रत्ययम् ।
 आश्चर्यं नास्तिके लोके आभारस्वास्तिके जने ॥
 शान्तं शुद्धे सदाचारं गुरुभक्तिकमानसे ।
 दृढचित्ते कृतज्ञे च देयधैव स्वरोदयम् ॥
 शठे च दुर्जने शूद्रे पशान्ते गुरुलोपके ।
 हीनसत्त्वे दुराचारे स्वरज्ञानं न दीयते ॥ * ॥
 शृणु त्वं कथितं देवि देहस्य ज्ञानसुत्तमम् ।
 येन विज्ञानमात्रेण सर्वज्ञत्वं प्रजायते ॥
 स्वरे वेदाय शास्त्राणि स्वरे गान्धर्वसुत्तमम् ।
 स्वरे सर्वेषु त्रैलोक्यं स्वरे आत्मस्वरूपकः ॥
 स्वरोहीनोऽथ देवज्ञो नाथहीनं यथा गृहम् ।
 शास्त्रहीनो यथा वक्त्रा शिरोहीनश्च यद्गुः ॥
 नाडीभेदं यथा प्राणं तत्त्वभेदं तथैव च ।
 सुषुम्नामिन्द्रमिदं यो जानाति स मुक्तिगः ॥
 साकारे वा निराकारे शुभवायुबले कृते ।
 कथयन्ति शुभं केषित् स्वरज्ञानं वरानने ॥
 ब्रह्माण्डखण्डपिण्डाद्यं स्वरेणैव हि निर्मितम् ।
 सृष्टिसंहारकर्ता च स्वः साक्षात्सृष्टेश्वरः ॥
 स्वरज्ञानात् परं मित्रं स्वरज्ञानात् परं धनम् ।

स्वरोद

स्वरज्ञानात् परं गुह्यं न वा दृष्टं न वा श्रुतम् ॥
 शृणु इत्यात् स्वरबलेस्तथा मित्रसमागमः ।
 लक्ष्मोपामिः स्वरबलेः कौर्त्तिः स्वरबलेस्तथा ॥
 कन्यापामिः स्वरबलेः स्वरबले राजदर्शनम् ।
 स्वरबलेदेवतामिष्टिः स्वरबलेः क्षितिपो वधः ॥
 स्वरबलेर्गम्यते देशे भोक्तुं स्वरबलेस्तथा ।
 लघु दीर्घं स्वरबलेर्मन्त्रेषु न विचारयेत् ॥
 सर्वशास्त्रपुराणादिस्मृतिवेदाङ्गपूर्वकम् ।
 स्वरज्ञानात् परं मित्रं नास्ति किञ्चिद्हरानने ॥
 नामरूपादिकाः सर्वे सिन्ध्या सर्वे कविभ्रमाः ।
 पञ्चानमोहिता मूढा यावत्तत्त्वं न विद्यते ॥
 इदं स्वरोदयं शास्त्रं सर्वशास्त्रोत्तमोत्तमम् ।
 आलस्यप्रकाशार्थं प्रदीपकालिकोपमम् ॥
 यस्मै कश्चि परस्मै वा न प्रोक्तं प्रशुद्धे तवे ।
 तस्मादेतत् स्वयं ज्ञेयमात्मनैवात्मनात्मनि ॥
 न तिर्यग् च न चक्रं न वारयद्देवताः ।
 न विष्टिनं व्यतोपातो विद्यायास्तथैव च ॥
 कुयोगो नैव देवेशि प्रभवन्ति कदाचन ।
 प्राप्ते स्वरबले मिष्टिं सर्वमेव फलं शुभम् ॥ * ॥
 देहमध्ये स्थिता नाद्या बहुरूपाः सविस्तराः ।
 ज्ञातव्याश्च बुधैर्नित्यं स्वदेहे ज्ञानहेतवे ॥
 नाभिस्थानककन्दोर्हृत्सुरादेव निर्मितः ।
 द्विसप्ततिसहस्राणि देहमध्ये व्यवस्थिताः ।
 नाडीस्था कुण्डलो शास्त्रार्थज्ञाकारशायिनी ।
 ततो दशोर्हृत्गा नाड्यो देशेवाधः प्रतिष्ठिताः ॥
 देहे तिर्यग्गता नाद्यस्तुर्विश्रुतिसंख्यया ।
 प्रधाना दश नाद्यस्तु दश वायुप्रवाहकाः ॥
 तिर्यग्गुह्यमधस्ताद्वा वायुर्देहं समाश्रितः ।
 चक्रवत्तु स्थिता देहे सर्वाः प्राणसमाश्रिताः ॥
 तासां मध्ये दश श्रेष्ठा दशानां तिस्र उत्तमाः ।
 इडा च पिण्डला चैव सुषुम्ना च तृतीयका ॥
 गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा चैव यशस्विनी ।
 पलम्बुषा कुङ्कुमैव शङ्खिनी दशमा तथा ॥
 इडा वामे स्थिता भागं दक्षिण पिण्डला तथा ।
 सुषुम्ना मध्यदेशे तु गान्धारी वामचक्षुषि ॥
 दक्षिणे हस्तिजिह्वा च पूषा कर्णे च दक्षिणे ।
 यशस्विनी वामकर्णे ध्यानं चाप्यलम्बुषा ॥
 कुङ्कुम निम्बुदेशे तु मूलस्थानं च शङ्खिनी ।
 एवं हारं समाश्रित्य तिष्ठन्ति दशनाडिकाः ॥
 इडा पिण्डला सुषुम्ना च प्राणमार्गं समा-
 श्रिताः ।
 एता हि दश नाद्यस्तु देहमध्ये व्यवस्थिताः ।
 नामानि नाडिकानास्तु वातानां प्रवदाय्यहम् ।
 प्राणाऽपानः समानशोदानो व्यानस्तथैव च ॥
 नागः कूर्मश्च कर्करो देवदत्तो धनञ्जयः ।
 वृद्धि प्राणो वह्निविल्यमपानो गुदमण्डले ॥
 समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमध्यगः ।
 व्यानो व्यापो शरीरेषु प्रधानाः पञ्च वायवः ॥
 प्राणाद्याः पञ्च विख्याता नागाद्याः पञ्च
 वायवः ।
 तेषामपि च पञ्चानां स्थानानि च वदाय्यहम् ॥
 उदारे नाग प्राणातः कूर्मोऽपानोऽने शूनः ।

स्वरोद

कर्करः सुतृणतो ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भणे ।
 न जहाति मृते कापि सर्वव्यापी धनञ्जयः ॥
 एते नाडीषु सर्वास्तु भ्रमन्ते जीवरूपिणः ॥
 प्रकटप्राणसञ्चारं लक्षयेत् देहमध्यतः ।
 इडापिण्डलासुषुम्नाभिर्नाडीभिस्तदभिर्बुधः ॥
 इडा वामे च विज्ञेया पिण्डला दक्षिणे कृता ।
 इडानाडीस्थिता वामा ततो व्यस्ता च
 पिण्डला ॥
 इडायां संस्वितचन्द्रः पिण्डलायाश्च भास्करः ।
 सुषुम्ना शश्वरूपेण शश्वत्संस्वरूपकः ॥
 इकारो निर्गमे प्रोक्तः सकारस्तु प्रवेशने ।
 इकारः शिवरूपेण सकारः शक्तिरूपेण ॥
 शक्तिरूपः स्वितचन्द्रो वामनाडीप्रवाहकः ।
 दक्षनाडीप्रवाहकश्च शश्वरूपो दिवाकरः ॥
 आसे सकारसंख्ये तु यद्द्वानं दीयते बुधः ।
 तद्द्वानं जीवलोकेऽस्मिन् कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥
 अनेन लक्षयेद् योगी चैकचित्तः समाहितः ।
 सर्वमेव विज्ञानीयाश्चांगं तच्चन्द्रसूर्ययोः ॥
 ध्यायेत्तत्त्वं स्थिरे जीवे अस्थिरे न कदाचन
 इष्टसिद्धिर्भवेत्तस्य महालाभो जयस्तथा ॥
 चन्द्रसूर्यो यदाभ्यासी ये कुर्वन्ति सदा नराः ।
 अतीतानागतज्ञानं तेषां इस्तगतं सदा ॥
 वामे चामृतरूपस्था जगदाप्यायिनी परा ।
 दक्षिणा चरमे भागे जगद्गुत्पाटयेत् सदा ॥
 मध्यमा भवति क्रूरा दुष्टा सर्वत्र कर्मसु ।
 सर्वत्र शुभकार्येषु वामा भवति पुष्टिदा ॥
 निर्गमे च शुभा वामा प्रवेशे दक्षिणा शुभा ।
 शुभकार्यं शुभा वामा दक्षिणा क्रूरकर्मसु ॥
 चन्द्रः समस्तु विज्ञेयो रविस्तु विषमः सदा ।
 चन्द्रः स्त्री पुरुषः सूर्यश्चन्द्रो गौरो रविः
 सितः ॥
 इडा पिण्डला सुषुम्ना च तिस्रो नाद्याः प्रकी-
 र्त्तिताः ।
 इडायाश्च प्रवाहेण सौम्यकर्माणि कारयेत् ॥
 पिण्डलायाः प्रवाहेण रौद्रकर्माणि कारयेत् ।
 सुषुम्नायाः प्रवाहेण सिद्धिमर्त्तफलानि च ॥ * ॥
 आदौ चन्द्रः सिते पक्षे भास्करस्तु सितेतरि ।
 प्रतिपत्तो दिनान्याद्दृः त्राणि त्रीणि क्रमोदये ॥
 सार्धद्विघटिका ज्ञेया शुक्ले क्षण्णे शुभो रविः ।
 वह्न्येकदिनेनैव यथाषष्टिघटोक्तमात् ॥
 वह्नितावद्युत्तमध्ये पञ्चतत्त्वानि निर्दिष्टि ।
 प्रतिपत्तो दिनान्याद्दुर्विपरीते विपर्ययः ॥
 शुक्लपक्षे वह्नितामा क्षणपक्षे च दक्षिणा ।
 जानीयात् प्रतिपत्पूर्वं योगी तद्गतमानसः ॥
 उदयश्चन्द्रमार्गेश्च सूर्येणाश्वं गतो यदि ।
 ददाति गुणमघातं विपरीतं विपर्ययम् ॥ * ॥
 शशाङ्कं वारयेद्वात्रो दिवा कार्यां दिवाकरः ॥
 इत्यभ्यासरतो योगी स योगी नात्र संशयः ॥
 मूर्खेण बध्यते मूर्खश्चन्द्रसंशयं बध्यते ।
 या जानाति क्रियामैतां त्रैलोक्यं वश्येत्
 चक्षात् ॥ * ॥
 गुरुशश्वुः वेन्दनां वासरे वामनाडिका ।

स्वरोद

विहिता सर्वकार्येषु शुक्रपक्षे विशेषतः ।
 पर्वाङ्गारकसीरीषां वासरे दक्षनाडिका ।
 स्वर्णव्या चरकार्येषु कृष्णपक्षे विशेषतः ॥
 एकैकस्य षटोपचक्रमेवेवाद्यन्ति च ।
 क्रमादेकैकनाष्टान्तु तस्मानां घृणगुह्यः ॥
 चहोरात्रस्य मध्ये तु ज्ञेया द्वादश संक्रमाः ।
 वृषकर्कटकन्यामिषुगमोने निशाकरः ॥
 मेषे सिंहे च धनुषि तुलायां मिथुने चटे ।
 उदयो दक्षिणे ज्ञेयः शुभाशुभनिर्णयः ॥ * ॥
 तिष्ठेत् पूर्वोत्तरे चन्द्रः सूर्यो दक्षिणपश्चिम ।
 वामाक्षारप्रवाहेषु न मन्वेत् पूर्व उत्तरे ॥
 दक्षनाडोप्रवाहे तु न मन्वेत् याम्यपश्चिम ।
 परिपन्थिभयं तस्य गतोऽसौ न निवर्त्तते ॥
 तस्मात्तत्र न गन्तव्यं बुधैः सर्वहितेषुसुभिः ।
 तदा तत्र तु संघातस्तसुरैव न मंगयः ॥
 सूर्योदये यदा सूर्यश्चन्द्रोदये यदा ।
 विश्वान्ति सर्वकार्याणि दिवाराचिगताभ्यपि ॥
 शुक्रपक्षे हितोयायामकं वक्षति चन्द्रमाः ।
 दृश्यते लाभदः पुंसां सोमि मौख्यं प्रजायते ॥
 चन्द्रकाले यदा सूर्यः सूर्यश्चन्द्रोदये भवेत् ।
 च्छेदः कलहो हानिः शुभं सर्वं निवारयेत् ॥ * ॥
 विपरीतलक्षणम् ।
 यदा प्रत्युषकाले तु विपरीतोदयो भवेत् ।
 च्छेदोऽने वद्वक्तो रविस्थाने च चन्द्रमाः ॥
 प्रथमे मानसाहेगं धनहानिं हितौयके ।
 द्वितीये गमनं प्रोक्तमित्यनां चतुर्थके ॥
 तृतीये राज्यविध्वंसं षष्ठे सर्वार्थनाशनम् ।
 सप्तमे व्याधिदः शानि षष्ठमे सत्युमादिशेत् ॥
 काशत्रये दिनान्यष्टौ विपरीतं यदा भवेत् ।
 तदा दुष्टफलं प्रोक्तं किञ्चिज्ज्ञेयं तु शोभनम् ॥
 प्रातश्चोष्णायोचन्द्रः सायंकाले दिवाकरः ।
 तदा नित्यं जय लाभं विपरीतन्तु दुःखदम् ॥
 दक्षिणे यदि वा वामे यत्र संक्रमते शिवः ।
 तत्प्रादमघतः कृत्वा निःसरेत् निजमन्दिरे ॥
 चन्द्रः समपदः कार्यो रविस्तु विषमः सदा ।
 पूर्वपादं पुरस्कृत्य यात्रा भवति सिद्धिदा ॥
 चन्द्रचारि चतुष्पादं पञ्चपादाश्च भास्करे ।
 एवन्तु गमनं श्रेष्ठं साधयेद्भुवनत्रयम् ॥
 यथाङ्गे चरते वायुस्तदङ्गस्य करस्वकम् ।
 सुप्तोत्थिता मुखं स्पृष्टा लभते वाञ्छितं फलम् ॥
 परदत्ते तथा प्राज्ञे षट्शान्तिर्गमनेऽपि च ।
 यदङ्गे वहते नाडो प्राज्ञं गतिकराक्षिणा ॥
 न हानिः कलहो नैव कष्टकैर्नापि भिद्यते ।
 निवर्त्तते सुखेनैव सर्वार्थद्विष्वर्जितः ॥
 शुक्रपञ्चमुद्रापामात्वा चन्द्रोऽपोषितदायिनः ।
 पूर्वाङ्गे खलु कर्त्तव्या कार्यमिदमिषोऽप्यता ॥
 शानने शयने वापि पूर्वाङ्गनिनिवेशिताः ।
 वशीभवन्ति कामिन्यो न कर्म नियमान्तरम् ॥
 अरिचौराधमाद्याश्च चन्द्रे उन्मत्तविषदाः ।
 कर्त्तव्याः खलु रिक्ताङ्गे जयलाभसुखार्थिभिः ॥
 दूरदेशे विधातव्यं गमनं तद्धिमन्तु ।
 अन्वयदेशे दीप्तं तु तरचादिदति केषु न ॥

स्वरोद

यत्किञ्चित् पूर्वमहिष्टं लाभदिभ्यमरागमः ।
 तत् सर्वं पूर्वनारीषु जायते निर्विकल्पकम् ॥
 शून्यनाद्यां रिपुं जेतुं यत् पूर्वं वतिपादितम् ।
 जायते नाप्यथा चैव यथा सर्वज्ञभाषितम् ॥
 रिपुं जेतुमित्यत्र विपर्यस्तमिति च पाठः ।
 व्यवहारे खलाञ्छाटे हेपिविद्यादिवचकाः ।
 कुपितस्वामिचौराद्याः पूर्णस्या स्युर्भयङ्कराः ॥
 दूराध्वनि शुभचन्द्रो निर्विकल्पमिष्टमिष्टः ।
 प्रवेशकार्यहेतुः स्नात् सूर्यः शौचं प्रशस्यते ॥
 अक्षतो वामिका श्रेष्ठा पृष्ठतो दक्षिणा शुभा ।
 वामे च वामिका प्रोक्ता दक्षिणे दक्षिणा ॥
 चन्द्रचारे विषं हन्ति सूर्यो बालावशं नयेत् ।
 सुषुम्नायां भवेन्नोष एक एव त्रिधा स्मृतः ॥
 अयोम्ये योग्यता नाडो योग्यस्थानेऽप्ययोग्यता ।
 कार्यानुबन्धतो जीवः कथं रुद्र ममाचरेत् ॥
 शुभाशुभानि कार्याणि क्रियन्तेऽर्जुनिशं यदा ।
 तदा कार्यानुबन्धेन कार्यं नाडोपचालनम् ॥ * ॥
 अथ दृष्टा ।
 स्थिरकर्मस्थानहारे दूराध्वगमने तथा ।
 पात्रमे इन्द्राप्रामादे वस्तुनां मंगलपि च ॥
 वापोक्षुपतडागादिप्रतिष्ठा स्तम्भदेवयोः ।
 यात्रादाने विवाहे च वस्त्रालङ्कारभूषणे ॥
 शान्तिकं पीष्टिकं चैव द्विषोषधिरमायने ।
 स्वस्वामिदुर्गने मैत्रे बाणिज्ये धनमंगले ॥
 मृदुप्रवेशे सैवायां कृष्णां बोजादिवापने ।
 शुभकर्मणि मन्थौ न निर्गमे च शुभः शशी ॥
 विद्यारम्भादिकार्येषु वाग्धवानाश्च दर्शने ।
 जनमोक्षेषु धर्मेषु दीक्षायां मन्त्रमाधने ॥
 कालविज्ञानमन्त्रेषु चतुष्पाददृष्टागमे ।
 कलाव्याधित्त्रिकिञ्चायां स्वामिसम्बोधने तथा ॥
 गजाश्वारोहणे धन्वो गजाश्वानाश्च बन्धने ।
 परोपकरणे चैव निधोनां स्थापने तथा ॥
 गीतवाद्येषुपि नृत्ये च गीतप्रास्तविचारणे ।
 पुरशामपवेशे च तिलके मूत्रधारणे ॥
 पञ्चगोके विषाटे च क्षरिते मूर्च्छितेऽपि वा ।
 स्त्रजनस्वामिसम्बन्धे धान्यादिदारुमंगले ॥
 स्त्रोषां दन्तादिभूषायां कृषेरागमने तथा ।
 गुरुपुत्रा विषादीनां चालनश्च वरानने ॥
 इडायां सिद्धिदं प्रोक्तं योगाभ्यामादिकर्म च ।
 तत्रापि वक्ष्येहायुं स्तोत्र प्राकाशमेव च ॥
 सर्वकार्याणि सिध्यन्ति दिवाराचिगताभ्यपि ।
 सर्वेषु शुभकार्येषु चन्द्रचारः प्रशस्यते ॥ * ॥
 अथ पिङ्गला ।
 कटिनकरविद्यानां पठने पाठने तथा ।
 स्त्रीमङ्गलेश्यागमने मञ्जानीकाधरोहणे ॥
 नष्टकार्यं सुरापाने वीरमन्त्राणुपासने ।
 बहुलस्यमदेशादिविषदानादिवैरिणि ॥
 शस्त्राभ्यासे च मन्त्रे कर्मगापशुविज्ञये ।
 दृष्टकाकाष्ठपापाचरवर्षपदारणे ॥
 मन्त्रभ्यामे वञ्जतन्त्रे दुर्बलपुत्रतरोहणे ।
 अती शौचं राजाशादिरवस्यधनवाहने ॥

स्वरोद

व्याथामे मारचोष्णटे षट्कर्मादिवसाधमैरे ।
 मदीजसौघतरणे भेषजे निपिलेखने ॥
 मारणं मोहनं स्तम्भं विह्वेषोष्णटनं वश्यम् ।
 प्रेरणाकर्षणे चोमे दाने च क्रयविक्रये ॥
 खड्गहस्ते वैरियुद्धे भोगे वा राजदुर्गने ।
 भोज्ये खाने व्यवहारे क्रूरे दीप्ते रविः शुभः ॥
 सुक्तमात्रेषु मन्दासौ स्त्रीषां वश्यादिकर्मणि ।
 शयनं सूर्यवाहनेन कर्त्तव्यन्तु सदा बुधैः ॥
 क्रूराणि यानि कर्माणि चराणि विविधानि च ।
 तानि सिध्यन्ति सूर्ये च नात्र कार्या विधा- ॥
 रथा ॥ * ॥
 अथ सुषुम्ना ।
 अथं वामे अथं दक्षे यदा वक्षति माकतः ।
 सुषुम्ना सा च विज्ञेया सर्वकार्यहरा स्मृता ॥
 तस्यां नाद्यां स्थितो वक्रिर्वलन्तं कालरूपि- ॥
 चम् ।
 विषुवन्तं विजानीयात् सर्वकार्यविनाशनम् ॥
 यदानुक्रममुत्तमं यस्व नाडोदयं वक्षेत् ।
 तदा तस्य विजानीयादशुभं समुपस्थितम् ॥
 अथं वामे अथं दक्षे विषमं भावमादिशेत् ।
 विपरीतफलं ज्ञेयं ज्ञातव्यश्च वरानने ॥
 उभयोरेव सञ्चारे विषुवन्तं समादिशेत् ।
 न कुर्व्यात् क्रूरसौम्यानि तसर्वं निष्फलं भवेत् ॥
 जीवितं मरणं प्रश्ने लाभानाभौ जयाजयौ ।
 विषुवे वेपरीत्यं स्नात् संस्मरेत्जगदोत्तरम् ॥
 ईश्वरस्मरणं कार्यं योगाभ्यामादिकर्मसु ।
 अन्वसन्नं न कर्त्तव्यं जयलाभसुखार्थिभिः ॥
 सूर्ये च वहमानायां सुषुम्नायां सुदुर्भीषुः ।
 श्रापं दद्यात् वरं दद्यात् सर्वथा च तदन्वया ॥
 नाडोमन्त्रमेषु काले तत्त्वमन्त्रमणे तथा ।
 शुभं किञ्चिन्न कर्त्तव्यं पुष्पदानादि कोटिधा ॥
 विषमस्यादये यात्रां समर्पापि न चिन्तयेत् ।
 यात्रा हानिकरी तस्य सत्युः क्षेणो न शंस्यतः ॥
 पुरो वामोर्हृतश्चन्द्रो दक्षाधः पृष्ठतो रविः ।
 पूर्वैरिक्तविकोऽयं ज्ञातव्यो देशियैः सदा ॥
 ऊर्ध्ववामाधतो दूतो ज्ञेयो वामपार्थ स्थितः ।
 पृष्ठं दक्षं तथाधस्तात् सूर्येवाङ्गतः शुभः ॥
 अनादिविषमं सन्धिं निराधारं निराकुलम् ।
 परे सुष्मो विलीयते सा सन्ध्या सन्धिबन्धते ॥
 न सन्ध्यां सन्धिमत्याहुः सन्ध्या सन्धिनिर्मयते ।
 विषुवत् सन्धिगः प्राणः सा सन्ध्या सन्धिबन्धते ॥
 न वेदं वेदमित्याहुर्वेदे वेदो न विद्यते ।
 परात्मा विद्यते येन स वेदो वेद उच्यते ॥
 इति नाडोमन्त्रः समाप्तः ॥ * ॥
 अथ तत्त्वनिर्णयः ।
 देव्युवाच ।
 "देवदेव महादेव संसारात्तवतारक ।
 स्थितं त्वदीयहृदये रहस्यं वद मे प्रभो ॥
 ईश्वर उवाच ।
 स्मरन्नामं रहस्यं तु न किञ्चिद्विद्वदेवता ।
 स्मरन्नानरतो योगी स योगो परमो मतः ॥
 पञ्चतत्त्वात् भवेत् सच्चिदानन्दं तस्य विलीयते ।

पञ्चतत्त्वं परं तत्त्वं तस्वातीर्तं निरञ्जनम् ॥
 तस्वाती नाम विज्ञेयं सिद्धियोगिन योगिनाम् ॥
 भूतानां दुष्टविघ्नानि जानन्ति हि स्वरोत्तमाः ॥
 पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ।
 पञ्चभूतात्मकं सर्वं यो जानाति स पूजितः ॥
 सर्वलोकेषु जीवानां न देहे भिन्नतत्त्वकम् ।
 भूर्लोकान् मन्वपर्वन्तं नाडीभेदः पृथक् पृथक् ॥
 वामं वा दक्षिणे वापि उदयाः पञ्च कीर्त्तिताः ।
 अष्टधा तत्त्वविज्ञानं शृणु वक्ष्यामि सुन्दरि ॥
 प्रथमे तत्त्वसंख्यायां द्वितीये स्वासमन्धिषु ।
 तृतीये स्वरविघ्नानि चतुर्थे स्थानमेव च ॥
 पञ्चमे तस्य वर्णश्च षष्ठे तु प्राणमेव च ।
 सप्तमे स्वादुसंयुक्तमष्टमे गतिलक्षणम् ॥
 एवमष्टविधं प्राणं विषुवन्तं चराचरम् ।
 स्वरात् परतरं देवि नान्यथा त्वमुजासने ।
 निरीक्षितव्यं यत्नेन यदा प्रत्युपकालतः ।
 कालस्य वक्ष्यन्मार्थाय कर्म कुर्वन्ति योगिनः ॥
 श्रुत्योरङ्गुली मध्याङ्गुली नामापुटद्वये ।
 वटनप्रान्तयोरन्ते तर्जनी तू दृगन्तयोः ॥
 अस्त्रान्तरं पार्थिवादितत्त्वज्ञानं भवेत् क्रमात् ।
 पीतश्वेताक्षय्यामर्बिन्दुभिर्निरुपाधि खम् ॥
 दर्पणेन ममालोक्य ध्यामं तत्र विनिक्षिपेत् ।
 आकारैस्तु विजानीयात् तत्त्वभेदं विचक्षणः ॥
 चतुरस्रं चार्धचन्द्रं त्रिकोणं वर्तुलं स्मृतम् ।
 शिन्दुभिस्तु नभो ज्ञेयमाकारैस्तत्त्वलक्षणम् ॥
 मध्ये पृथ्वा ह्रस्वश्चापञ्च वक्षति चाननः ।
 तिर्यग् वायुप्रचारश्च नभा वक्षति संक्रमे ॥ * ॥
 माहुर्यं मधुरं स्वादु कषायं जलमेव च ।
 तिर्यक् तेजश्च वायुश्च आकाश कटुकं तथा ॥
 अष्टाङ्गलं वहेद्वायुरनलश्चतुरङ्गलम् ।
 द्वादशाङ्गलमाहुर्यं षोडशाङ्गलवारुणम् ॥
 आपः श्वेताः क्षितिः पीता रक्तवर्णी हताशनः ॥
 भारुतो नीलजोसूत आकाशं भूमिवर्णकम् ॥* ॥
 स्कन्धदेशे स्थितो वज्रिः नाभिमूले प्रभञ्जनः ।
 जानुदेशे महोत्तोर्यं पादान्ते मस्तके नभः ॥
 ऊर्ध्वं सूर्यरथः शान्तिस्तिर्यगुष्णानं तथा ।
 मध्ये स्तम्भं विजानीयात् नभः सर्वत्र मध्यगम् ॥
 पृथिव्यां स्खिरकर्माणि चरकर्मणि वारुणे ।
 तेजसा समकार्याणि मारुणाश्चान्तेऽनिले ॥
 व्योम्नि किञ्चिद् कर्त्तव्यमभ्यसेत् योगसेवया ।
 शून्यता सर्वकार्येषु नात्र कार्या विचारणा ॥* ॥
 पृथ्वीजलाभ्यां सिद्धिः स्यात् सूर्यवृद्धौ ज्यो-
 ऽनिले ।
 नभसि निष्फलं सर्वं ज्ञातव्यं तत्त्ववेदिभिः ॥
 चिरन्तामः क्षितौ ज्ञेयस्तत्त्वज्ञानायतत्त्वतः ।
 ज्ञानिः स्याद्वज्रिवाताभ्यां नभसो निष्फलं
 भवेत् ॥
 पीतः शनैर्मध्यवाहो शृणुयाच्च गुरुध्वनिम् ।
 कर्वाणः पार्थिवो वायुः स्खिरकार्यप्रसाधकः ॥
 अघोवाहो गुरुध्वानः शीघ्रमः शीतलः शितः ।
 वः षोडशाङ्गुली वायुः स प्रायः शुभकर्माकृतं ॥
 चावर्तनं चालुष्यश्च शोषामश्चतुरङ्गुलः ।

ऊर्ध्ववाहो तु यः क्रूरः कर्मकारी स तेजसः ॥
 उष्णगतः कृष्णवर्षास्त्रार्थगन्ता षडङ्गुलः ।
 वायुः पवनमञ्जो यः चरकर्मसु सिद्धिदः ॥
 यः समोरः समरसः सर्वतत्त्वगुणावहः ।
 अम्बरं तं विजानीयात् योगिना योगदायकम् ।
 पीतश्चैव चतुष्कोणं मधुरं मध्यमाशयम् ।
 भोगदं पार्थिवं तत्त्वं प्रवाहे द्वादशाङ्गुलम् ॥
 श्वेतमर्बिन्दुमद्भाशं स्वादु कषायमादकम् ।
 लाभकृद्धारुणं तत्त्वं प्रवाहे षोडशाङ्गुलम् ॥
 रक्तं त्रिकोणं तिर्यक् स्वत् ऊर्ध्वमार्गप्रवाहकम् ।
 दीप्तश्च तेजसं तत्त्वं प्रवाहे चतुरङ्गुलम् ॥
 नीलवत्तलमद्भाशं स्वादुस्त्रं तिर्यगाश्रितम् ।
 चपलं मार्कतं तत्त्व प्रवाहेऽष्टाङ्गुलं स्मृतम् ॥
 वर्णाकारं स्वादुवाहं अक्षय्यं सर्वगामि च ।
 मोक्षदं व्योमतत्त्वं हि सर्वकार्येषु निष्फलम् ॥
 पृथ्वीजले शुभे तत्त्वे तेजोभिन्नफलोदये ।
 ज्ञानिसृष्ट्युक्तौ पुंमामशुभौ व्योममारुतो ॥
 अपूर्णां पश्चिमे पृथ्वी तेजश्च दक्षिणे तथा ।
 वायुरक्षरदिग्भागं मध्यकोणे गतं नभः ॥
 चिरन्तामः क्षितौ ज्ञेयस्तत्त्वज्ञानायतत्त्वतः ।
 ज्ञानिः स्याद्वज्रिवाताभ्यां नभस्यालङ्कनं लभेत् ।
 चन्द्रे पृथ्वीजले स्यातां सूर्येचाग्निर्यदा भवेत् ।
 तदा सिद्धिर्न मन्देहः सौम्यामीभ्यषु कर्मसु ॥
 लाभः पृथ्वीजलो वज्रिर्निशायां लाभकञ्जलम् ।
 वज्री सूर्युः क्षितिर्वायी नभःस्थानं दहेत् क्वचित् ॥
 जावितव्यं जयं लाभे कृत्वाश्च धनकषणं ।
 मन्त्रार्थं युद्धपथे च गमनागमने तथा ॥
 आयाति वारुणे तत्त्वे तत्रस्थोऽपि शुभं क्षितौ ।
 प्रयाति वायुतोऽन्यत्र ज्ञानिसृष्ट्युर्नभेऽनले ॥ * ॥
 पृथिव्यां मूलचिन्ता स्यात् जीवस्य जलवातयोः ।
 तेजसा धातुचिन्ता स्यात् शून्यमाकाशतो वदेत् ।
 पृथिव्यां बहुपादाः स्युर्द्विपादास्तोयवायुतः ।
 तेजसा च चतुष्पादा नभसा पादवर्जिताः ॥
 कुजो वज्री रविः पृथ्वी सौरिरापः प्रकीर्त्तिताः ।
 वायुस्थानस्थितो राहुर्दक्षरभुप्रवाहकः ॥
 जलं चन्द्रो वृधः पृथ्वी गुरुर्वातः सितोऽनलः ।
 वामनाद्यां स्थिताः सर्वे सर्वकार्येषु निश्चिताः ।
 प्रवामिपग्रः ।
 "चन्द्रादित्यौ परित्यज्य यदा राहुगतोऽनिलः ।
 तदासौ क्षितिर्न ज्ञेयः स्थानान्तरमपेक्षते ॥
 आयाति वारुणे तत्त्वे तत्रैवास्ति शुभं क्षितौ ।
 प्रवामी पवनेऽन्यत्र सूर्युर्वानले वदेत् ॥
 पृथ्वीतो मूलविज्ञानं जीवज्ञानं जले तथा ।
 आग्नेयां धातुचिन्तां व्योम्नि शून्यं विनिर्दिशेत् ।
 तद्विपुष्टिरतिक्रोडा जयो ज्ञास्यं धरातले ।
 तेजो वायुश्च सुसाधः ज्वरकर्मप्रवामिनः ॥
 गतायुर्धूल्युकाशे चन्द्रावस्थाः प्रकीर्त्तिताः ।
 द्वादशैता प्रयत्नेन ज्ञातव्या देशिकोत्तमैः ॥
 पूर्वायां पश्चिमे याम्य उत्तरायां यथाक्रमम् ।
 पृथिव्यादीनि भूतानि बलिष्ठानि विनिर्दिशेत् ॥* ॥
 पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ।
 पञ्चभूतात्मकं देहं ज्ञातव्यश्च वराजने ॥

पश्चि मांसं त्वचा नाडी रोम चैव तु पञ्च-
 मम् ।
 पृथ्वी पञ्चगुणोपेता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
 शुकशापितमज्जा च लालामूत्रश्च पञ्चमम् ।
 आपः पञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
 क्षुधा तृष्णा तथा निद्रा शान्तिरालस्यमेव च ।
 तेजःपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
 धारणं चाननं गन्धं सङ्घाचनप्रसारणे ।
 वायोः पञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषिताः ॥
 रागद्वेषी तथा लब्धा भयं मोहश्च पञ्चमः ।
 नभःपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥* ॥
 पृथिवीपलपञ्चाशत् चत्वारिंशदपस्तथा ।
 तेजस्त्रिंशद्द्विजानीयाहायांविंशतिर्हर्षभः ॥
 पार्थिवे चिरकालेन लाभश्चापि क्षणात् भवेत् ।
 जायते पवनात् स्वल्पः सिद्धोऽप्यन्यो विनश्यति ॥
 वज्रिवायुर्कते प्रश्न लाभालाभं वदेद्बुधः ।
 परतो वारुणे लाभः स्थिरणं च पुरन्दर ॥
 ज्ञातव्यं जीवने शून्यं सिद्धो व्योम्नि विनश्यति ॥
 पृथ्वी पञ्च षष्ठी वेदाः गुणास्तेजो हिवायुतः ।
 नभ एकगुणश्चैव तत्त्वज्ञानमिदं भवेत् ॥
 फुत्कारकृतं प्रस्फुटिता विदीर्णा पतितता
 धरा ।
 ददाति सर्वकार्येषु श्वस्थामहृष्टं फलम् ॥* ॥
 भरणो क्तिका पृथ्वा मघा पूर्वा च फलगुनी ।
 पूर्वभाद्रपदः स्वातिः तेजस्तत्त्वमिति प्रिये ॥
 विशाखोत्तरफलगुनी हस्ता चित्रा पुनर्वसुः ।
 अश्लेषो मृगशिरा च वायुतत्त्वमुदाहृतम् ॥
 पूर्वाषाढा तथा म्रग मूलमार्द्रा च रोहिणी ।
 उत्तरभाद्रपदा तोयतत्त्वं शतभिषा प्रिये ॥
 धनिष्ठा रोहिणी ज्येष्ठानुराधा श्रवणा तथा ।
 अभिजिष्ठा उत्तराषाढा पृथ्वीतत्त्वमुदाहृतम् ॥
 वज्रवाङ्गोस्थितो दूतो यत् पृच्छति शुभाशुभम् ।
 तत् सर्वं सिद्धिमायाति शून्ये शून्यं न संशयः ॥
 तत्त्व रामा जयं प्राप्सः मृतत्त्वे च धनक्षयः ।
 कौरवा निष्कताः सर्वे युद्धे तत्त्वविपक्ष्ये ॥
 जम्बान्तरोयमस्कारात् प्रमादादथवा गुरोः ।
 केषाञ्चिज्जायते तत्त्वं वामना विमलात्मनाम् ॥
 अथ पञ्चतत्त्वध्यानम् ।
 "नं बीजं धरणां ध्यायेत् चतुरस्रां सुपीतभाम् ।
 सुगन्धं स्वर्णवणत्वमारोष्यं देहलाघवम् ॥
 व बीजं वारुणे ध्यायेद्वज्रचन्द्रं शशिप्रभम् ।
 क्षुत्पिपासामाहृष्टात्वं जलमध्येषु मज्जनम् ॥
 र बीजं शिखरे ध्यायेत् त्रिकोणमरुणप्रभम् ।
 वज्रवपानभोक्तृत्वमातपाग्निर्साहृष्टता ॥
 यं बीजं पवनं ध्यायेद्दुर्लभं श्यामलप्रभम् ।
 आकाशगमनाद्यश्च पाञ्चवह्नमनं तथा ॥
 हं बीजं गगनं ध्यायेत् निराकारं बहुप्रभम् ।
 अन्नं चिकालविषयमैश्वर्यमणिमादिकम् ॥
 स्वरज्ञानो नरो यत्र धनं नास्ति ततः परम् ।
 स्वरज्ञानेन गमयेत् धनायासफलं भवेत् ॥
 सर्वेषु धनमधनं सर्वोधिकारमंशुतम् ।
 लक्ष्मणेन न सिध्यन्ति तत्त्वहीना यदा नराः ॥

स्वरोद

ज्ञातं तेन ममस्तार्यमनिलेः स्वर््यापिगकायनि-
 यंज्ञानाच्च ज्ञातं हि कार्यमनिलं देवाय
 सन्तर्पिताः ।
 संसाराच्च समुद्धृताः स्वपितरः त्रैलोक्यः
 पूज्योऽप्यसौ
 यस्य ब्रह्मविचारणे जगमपि स्त्र्येयं मनः
 प्राप्नुयात् ।
 इति तत्त्वज्ञानं संपूर्णम् ॥

अथ युद्धप्रकरणम् ।

देववाच ।
 "देवदेव महादेव महाज्ञानं स्वरोदयम् ।
 त्रिकालविषयज्ञानं कथं भवति गङ्गुरः ॥
 ईश्वर उवाच ।
 अथकाण्डं जयपथं शुभाशुभमिति त्रिधा ।
 एतत् त्रिकालविज्ञानं जान्यद्भवति सुन्दरि ॥
 तत्त्वं शुभाशुभं कार्यं तत्र जयपराजयौ ।
 तत्त्वं समर्थमाहाय्यं तत्त्वं विपदमुच्यते ॥
 यादृशं तदा ।
 देवदेव महादेव सर्वसंसारनाशक ।
 किं नराणां परं निवृत्तं सर्वकार्यमाशङ्कम् ॥
 शिव उवाच ।
 प्राण एव परं भिक्षुं प्राण एव परः मन्त्राः ।
 प्राणतुल्यः परो यश्चैनं स्निग्धं नास्ति धरानमं ॥
 देववाच ।
 कथं प्राणस्थितौ शरीरे ज्ञानं प्राणव्ययम् ।
 तत्त्वं तु मच्चरेत् प्राणा ज्ञायते यागिभिः कथम् ॥
 शिव उवाच ।
 कायानगरमध्ये तु माततः क्षितिपालकः ।
 भोजने वञ्चने चैव गतिरष्टादशाङ्गना ॥
 प्रवेशे दशभिः प्रोक्षे निर्गमे द्वादशाङ्गना ।
 प्राणस्थे तु गतिर्दश स्वभावात्सप्तदशाङ्गना ॥
 गमने च चतुर्विंशतिर्भेदास्तु धावने ।
 मयुने पञ्चपष्टिश्च गमने च सताङ्गना ॥
 एकान्तजन्तु न्यूनं प्राणं निष्कामता मता ।
 आनन्दस्तु दिताय स्यात् कविगणितस्तुतो-
 यकं ॥
 वाचामिद्विद्यतुर्थं तु दूरदृष्टिस्तु पञ्चमे ।
 षष्ठं त्वाकाशगमनं चण्डविगद्य मममे ॥
 षष्ठं सिद्धययाष्टौ नवमे निधयो नव ।
 दशमे दशमूर्तिश्च चयनाशो दशोऽङ्गना ॥
 द्वादशे हंसचारय गङ्गासुतरमं पिबेत् ।
 आनन्द्याथे प्राणपूर्णं कस्य भक्ष्यं भाजयम् ॥
 एवं प्राणविधिः प्रोक्तः सर्वकार्यफलप्रदः ।
 ज्ञायते गुरुवाक्चो न विद्याशास्त्रकोटिभिः ॥
 प्रातश्चन्दो रविः सायं यदि देवाच्च लभ्यते ।
 मध्याह्नान्मध्यरात्राद्वा परतस्तु प्रयत्ने ॥
 दूरयुद्धे जयी चन्द्रः समीपे च दिशाकरः ।
 उन्नतान्गतः पादे मध्याह्नादः प्रजायते ॥
 धाचारश्चो विवाहे च प्रवेशे नगरादिके ।
 शुभकार्येषु सर्वेषु चन्द्रचारः प्रशस्यते ॥
 अथनतिथिदिनेशः स्वोद्यतस्त्वेन युक्तो
 यदि शङ्कति कथञ्चित् दैवयोगेन पुंसाम् ।

स्वरोद

स जयति रिपुसैन्यं स्तम्भमात्रस्वरिण
 प्रभवति न च विप्रः केशवस्यापि लोके ॥
 जीवलक्षं जीवरक्षां जीवाङ्गे परिधाय च ।
 जीवो व्रजति यो युद्धे जीवो जयति मेदिनोम् ॥
 भूमौ जले च कर्तव्यं गमनं शान्तिर्कर्मसु ।
 वक्रो वायो पदात्तं तु ख पुनर्न भवत्यपि ॥
 जीवेन गच्छन् वधोयात् जीवेनैव विकाशयेत् ।
 जीवेन प्रक्षिपेत् गस्तं युद्धे जयति सर्वथा ॥
 आकस्य प्राणपवनं समारोहेत वाहनम् ।
 भूमतरन्तु पदं दत्त्वा सर्वकार्येण साधयेत् ॥
 अपूर्णान्द्रुमामयी पूर्णं वा स्वल्पं यदा ।
 कुरुते पूर्णतत्त्वस्था जयत्येको वसुन्धराम् ॥
 यन्नाडां वहेते चाङ्गे तस्यामेवाधिदेवता ।
 सम्पुञ्जापि दिशा तेषां सर्वकार्यफलप्रदा ॥
 आदौ तु क्षियते मुदा पथाद्युद्धं समाचरेत् ।
 सर्व्या मुदा जाता येन तेषां भिक्षिर्न संशयः ॥
 चन्द्रप्रवाहेऽप्यथ सूर्यवाहे
 भटाः समायान्ति च युद्धकामाः ।
 समारणस्तत्त्वविदा प्रयातो
 या शून्यता सा प्रतिबुद्धदृष्टा ॥
 यद्दिशं चरति वायुर्युद्धं तद्दिशि दापयेत् ।
 त्रयलोकं न मन्देहः शक्रोऽपि यदि वाग्रतः ॥
 यच्च नादा वहेदायुस्तदन्तः प्राणमेव च ।
 चाक्षुष्यं गन्तुं कर्णान्तं त्रयलोकं परन्दरम् ॥
 प्रतिपन्नप्रकारेभ्यः पूर्णं ज्ञं यादभिजात ।
 न तस्य रिपुभिः शक्तिर्नित्तरिपि हन्ते ॥
 अङ्गुष्ठतश्चोत्तरेण पादाङ्गुष्ठस्तथाध्वनि ।
 युद्धकाले च कर्तव्यं लक्ष्योडा जयो भवेत् ॥
 निग्राहकं रथो चारे मध्ये यस्य समीरणः ।
 स्थितो रजेत् दिग्गतांनि त्रयाकाङ्क्षो नरः
 सदा ॥
 श्वाभयवेज्ज्वालेषु दूतो जल्पति वाक्चितम् ।
 तस्याग्नीः निद्रिमायाग्नि निर्जने नैव सुन्दरि ॥
 नाभाटोऽपि नाख्याणि पृष्ठानि कौर्त्तितानि च
 जीवे विगति मिथ्यस्ति हानिर्निःसरणे भवेत् ॥
 गरि दणा लक्षयो वा च स्वियां वामा प्रशस्यते ।
 कुम्भकं युद्धकाले च तिस्रो नाशय या गतिः ॥
 रकारस्य मकारस्य विना भेदं स्वरः कथम् ।
 सोऽहं शंभुपदेनैव जीवो जपति सर्वदा ॥
 शून्याङ्गं पूरितं कृत्वा जीवाङ्गं गोपयेद् यदि ।
 जीवाङ्गे शानमाप्नोति शून्याङ्गं रचते सदा ॥
 वामे वाष्पप्रादा दत्ते यदि पृच्छति पृच्छकः ।
 तत्र घातो न जायेत शून्ये घातं विनिर्दिशेत् ॥
 भुक्तत्वेनादरे घातः पादस्थानेऽङ्गुना भवेत् ।
 उरःस्थानेऽग्नितत्त्वेन करस्थाने च वायुना ॥
 शिरसि व्योमनत्त्वेन कृत घाघातनिर्णयः ।
 एवं पञ्चविधो घातः स्वरशास्त्रे प्रकाशितः ॥
 युद्धकाले यदा चन्द्रः स्थायी जयति निश्चितम् ।
 यदा सूर्यप्रवाहस्तु वादौ विजयते तथा ॥
 जयमध्ये तु मन्देहो नाडीमध्ये तु लक्षयेत् ।
 सधुन्नायां गतः प्राणं समरे श्चुसङ्घटे ॥
 यस्यां नायां भवेत्स्वस्त्यादृशं युद्धमाचयेत् ।

स्वरोद

तेनासौ जयमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
 यदि संग्रामकाले तु वामनायां सदा वहेत् ।
 स्थायिनो विजयं विन्द्यात् रिपुवश्यादयोऽपि च ॥
 यदि संग्रामकाले तु सूर्यस्तु व्याहृतो वसेत् ।
 तदा जयी जयं विन्द्यात् स देवासुरमानवात् ॥
 रणे हरात शक्रस्थं वामायां प्रावशस्वरः ।
 स्थानं द्विधावचाराभ्यां जयं सूर्येण धावति ॥
 याधदयकृतं प्रथं पूर्णस्य प्रथमो जयः ।
 रिक्ते चैव हितोयस्तु जयो भवति नान्यथा ॥
 पूर्णनाडागतः पृष्ठ शून्याङ्गश्च तदग्रतः ।
 शून्यस्थानं कृतः शत्रुर्नियते नात्र संशयः ॥
 वामचारं समं नाम यस्य तस्य जयो भवेत् ।
 पृच्छको दक्षिणे भागे वज्रयो विपमाकरः ॥
 यदा पृच्छति चन्द्रस्तदा सन्धानमादिशेत् ।
 पृच्छेद्यदा च सूर्यस्तदा जानीह विषहम् ॥
 पार्श्वे च भ्रमं युद्धं मोहभवेत् वारुणे ।
 वक्रो युद्धं जयस्तस्य मृत्युवोधौ च नाभसे ॥
 नैमित्तिकप्रमादादा यदा न ज्ञायतेऽनिलः ।
 प्रशकाले तदा कुर्यात् हन्तं यत्नेन कुक्षिमान् ॥
 नियलाधारणां कृत्वा पुष्यं हस्तात् निपातयेत् ।
 पूर्णाङ्गं पुष्पपतनं शून्यं वा तत्फलं वदेत् ॥
 तिष्ठन्पविशन् वापि प्राणमाकर्षयेत्क्षिपम् ।
 मनाभङ्गमकुम्वाणः लब्धकार्येषु पूरितः ॥
 न कामो विविधं घोरं न शक्तं न च पक्षमाः ।
 न श्चन्द्राधिचौरायाः शुकस्थं नाशितुं क्षमाः ॥
 जीवेन स्थापयेदायुं जिविनारभ्येत् पुनः ।
 जीवेन कोडते नित्यं द्यूतं जयति सर्वदा ॥
 कर्थाह्निद्वयो युद्धे स्वज्ञानं विना नृपः ।
 स्वरज्ञानवलादयो निष्फलं कौटिधा भवेत् ॥
 इह काके परदेव स्वरज्ञानो बली सदा ॥
 दशगतायुतं लक्षं देशाधिपबलं क्षचित् ।
 शतक्रतुस्तुष्टानां वनं कौटिगुणं भवेत् ॥
 उकारः सर्ववर्षाणां ब्रह्माण्डे भास्वरौ यथा ।
 सर्वलोकैकं तथा पूषः स्वरज्ञानो पुमानपि ॥
 एकाक्षरप्रदातारं नाडोभेदनिवेदकम् ।
 पृथिव्यां नास्ति तद्व्यं यदृत्वा चात्पणी भवेत् ॥
 देवुवाच ।
 परस्परं मनुष्याणां युद्धं प्रोक्तो जयस्तथा ।
 यमयुद्धे समुत्पन्ने मनुष्याणां कथं जयः ॥
 ईश्वर उवाच ।
 ध्यायेदेवं स्थिरं जीवे जुहुयात् जीवसङ्गमे ।
 इटिनिर्दिभवेत्तस्य महालाभो जयो भवेत् ॥
 निराकारात् समुत्पन्नं साकारं सकलं जगत् ।
 तत् साकारं निराकारं ज्ञानं भवति तस्माद्यम् ॥
 इति युद्धप्रकरणम् ॥
 श्रीदेव्युवाच ।
 "नरयुद्धं यमयुद्धं द्वयं प्रोक्तं महेश्वर ।
 इदानीं देवदेवोनां वशीकरणकं वद ॥
 ईश्वर उवाच ।
 चन्द्रं सूर्येण चाक्षुष्य स्थापयेत्जीवमण्डले ।
 धाजन्मवशमा वामा कथितोऽयं तपोधनेः ॥
 जीवेन गृह्यते जीवो जीवो जीवस्य दीप्ति ॥

स्वरोद

जीवस्थाने गतो जीवो वा नाजीवास्तवयज्ञत् ।
 चन्द्रे पिबति सूर्येण सूर्यं पिबति चन्द्रतः ।
 भ्रम्योन्मत्तकालभावेन जीवेदाचन्द्रतारकम् ॥
 एतन्नानाति यो योगी एतत् पठति नित्यशः ।
 अर्धदुःखविनिर्मुक्तो लभते वाञ्छितं फलम् ॥
 मेफोऽङ्गे वक्षते नाडी तत्राडोबोधनं कुरु ।
 करे बद्धा स्वमुखश्च जरणं जयते युवा ॥
 उभयोः कुम्भकं कृत्वा मूत्रे श्वाभं निपीयते ।
 निश्चला च यदा नाडी देवकन्यावशं कुरु ॥
 रात्री च यामवेत्तयां प्रसूते कामिनीजनैः ।
 ब्रह्मबोजं पिबेद् यस्तु बालाजीवहरो नरः ॥

इति देवीवश्यप्रकरणम् ॥३॥

अष्टाक्षरं जपित्वा तु तस्मिन् काले ऋतौ सति ।
 तत्क्षणं दीयते चन्द्रे मोहमायाति कामिनी ॥
 गगने वा प्रसङ्गे वा चुम्बनादिङ्गनेऽपि वा ।
 यः सूर्येण पिबेच्चन्द्रं स भवेन्नरभक्षः ॥
 शिवमाविष्टते शक्या प्रसङ्गे दक्षिणेऽपि वा ।
 तत्क्षणाहापयेद्बन्तु मोहयेत् कामिनीगतम् ॥
 ममनवलयपञ्चवागन् बहङ्गस्तु सूर्येण ।
 चन्द्रे चित्तुर्बेष्ट कृत्वा वभ्या भवति कामिनी ॥
 सूर्यचन्द्रौ समारुह्य सर्पाकान्वाभरोहयोः ।
 मरुत्पक्षे मकं स्पृष्ट्वा वारं वारमिदं चरेत् ।
 आयात्तस्मिन् पश्यन् गार्गसिद्रात्रग गना ।
 पथाज्जापति वेवागं घोषते मन्वदुयो ॥
 अनेन विधिना कामो वगदत् सूर्यकामिनीम् ।
 इदं न वाच्यमन्यपि सि गार्गा परमेश्वरि ॥

इति रतिस्त्रीवश्यप्रकरणम् ॥३॥

अथ गर्भप्रकरणम् ।

ऋतुकालभवा नारी पञ्चमंऽङ्गि यदा भवेत् ।
 सूर्याचन्द्रमयोर्गिर्गं मेवमात् पञ्चमभवः ॥
 शङ्खवक्रो गवां दुग्धं पृथ्यागा वक्षते यदा ।
 भर्तृश्रे वदेहाक्यं अर्थं देहि त्रिभिव्यं चः ॥
 ऋतुजाता पिबेत्तारी ऋतुदानश्च योजयेत् ।
 रूपभावस्यस्यस्यो नरभिक्षः प्रसूयते ॥
 सुषुप्ता सूर्येगन्धेन ऋतुदानश्च योजयेत् ।
 अङ्गुलीनः पमान् यस्तु जायते ऋगविषयः ॥
 विप्रमाङ्गे दिवा रात्री विषमाङ्गे दिनाधिपः ।
 चन्द्रमेवान्धितस्त्वेषु बन्ध्या पञ्चमत्राप्रयात् ॥
 रतारश्चो रविः पुंसां नुरतास्ते सुधाकरः ।
 अनेन क्रमयोगेन नादत्ते देवदण्डकः ।
 रतारश्चो रविः पुंसां स्त्रियाञ्चैव सुधाकरः ।
 उभयोः सङ्गमे प्राप्ते बन्ध्या पञ्चमवाद्भ्यात् ॥
 चन्द्रनाडो वहेत् प्रश्ने गर्भं कन्या तदा भवेत् ।
 सूर्ये भवेत्तदा पुत्री शून्यो गर्भो निहन्यते ॥
 चन्द्रे स्त्री पुरुषः सूर्ये मध्यमार्गं नपुंसकः ।
 गर्भप्रश्ने यदा दूतः तदा पुत्रः प्रजायते ॥
 पृथ्वां पुत्री जले पुत्रः कन्यका तु प्रभञ्जने ।
 तेजसा गर्भपातः स्यात् नभस्यपि नपुंसकम् ॥
 शून्ये शून्यं युगे बुग्मं गर्भपातस्तु संक्रमे ।
 सूर्यभागे कृते पुत्रयन्त्रधारे तु कन्यका ॥
 विषुवे गर्भपातः स्यात् भावी वाध नपुंसकः ।
 तस्त्रे विसं विजानाति कथितं तत्र सुन्दरि ॥

स्वरोद

गर्भाधानं मातृते स्याच्च दुःखी
 दिगाख्याता वारुणे सोख्ययुक्तः ।
 गर्भमावो स्वल्पजीवो च वक्षी
 भोगो भव्यः पार्थिवेनार्थयुक्तः ॥
 धनवान् मौख्यभ्युक्तो भांगवान् गर्भमंस्थितः ।
 स्यान्नित्यं वारुणे तस्त्वे व्योम्नि गर्भं निहन्यते ॥
 माहेयेषु सतीत्यन्तिर्वीर्ये दुःकृता भवेत् ।
 शेषेषु गर्भहानिः स्यात् ज्ञातमातृस्य वा सृतिः ।
 रविप्रभ्यगतचन्द्रस्यन्दमध्यगतो रविः ।
 ज्ञातव्यं गुरुतः शोभं न विद्यायास्तकोटिभिः ॥
 इति गर्भप्रकरणम् ॥३॥

अथ संवत्सरप्रकरणम् ।

चेत्रशुक्रप्रतिपदि प्रातस्तस्त्वविभेदतः ।
 पश्येद्विचक्षणो योगी दक्षिणं चोत्तरायणे ॥
 वन्द्योदयवेलायां वरमानोऽथ तत्त्वतः ।
 पृथिव्यापस्तथा वायुः सुमिन्नं मर्व्यंशस्यजम् ॥
 तेनो व्योम्नि भयं प्रौर दभिनं कालतत्त्वतः ।
 एवं तत्त्वफलं ज्ञेयं वर्षं मामे दिनं तथा ॥
 पृथिव्यादिकसत्त्वेन दिनमासाष्टकं फलम् ।
 शाभनञ्च तथा दृष्टं व्योममासतवर्षाभिः ॥
 मध्यमा भवति कुरा दृष्टा च खल्वर्षसङ्घः ।
 देशभङ्गमहारागकेश्यक्यादिदुःखदा ॥
 मेघमंक्रान्तिदिनेन स्यामिदं विचारयेत् ।
 स्वस्वरफलं ज्ञेयात् लोकानां सन्निचिन्तकः ॥
 श्रीभयं वादृष्टाः स्यात् वरुणाया वसुभगा ।
 वरुणादृष्टतथा भौत्यं पृथ्यातस्त्व वरुणदृष्टिदि ॥
 अतिदृष्टिः सुभिक्षं स्यादारीष्यं भौत्यमेव च ।
 वरुणाया तथा पृथ्या जनतस्त्वे वरुणदृष्टिदि ॥
 दुभिक्षं रादृष्टिः स्याद्रीगात्यन्तिस्तु दाङ्गा ।
 अस्यादृष्टतरा वृष्टिरग्निस्त्व वरुणदृष्टिदि ॥
 उत्पातोपदेवा भौतिरन्त्यदृष्टिः स्युरातयः ।
 मेघमंक्रान्तिवेलायां वायुतस्त्वे वरुणदृष्टिदि ॥
 उद्धारतापञ्चरा भौतिरन्त्या वृष्टिः निर्तो
 भवेत् ।

मेघमंक्रान्तिवेलायां व्योमतस्त्वे वरुणदृष्टिदि ॥
 तस्मापि शून्यता ज्ञेया गस्यादीनां सुखस्व च ।
 पूर्णं प्रवेशने श्वामे स्वस्वतस्त्वे न मिद्विदः ॥
 सूर्ये चन्द्रेऽन्यथाभूते मरुतः मर्व्यमिद्विदः ।
 विषमं वक्रितस्त्वस्य ज्ञादने केवलं नभः ॥
 तत् कथ्याहस्तु मन्त्राशं हिमामे च महाघंता ।
 स्वरोज्ञानं शिवः पश्येच्छोपतिस्तथा भवेत् ॥
 एकत्र शरीरं यस्य सुखं तस्य सदा भवेत् ।
 नाडोत्रयं विजानाति तत्त्वज्ञानं तथैव च ॥
 नत्र तेन भवेत्तुल्यं लक्ष्मीकोटिरमायनम् ।
 रवी भ्रमणं नाडो गलान्ते च प्रवर्तते ॥
 मल्लिले वक्रियोगेऽपि रौरवं जगतीतले ।
 इति संवत्सरफलम् ॥३॥

अथ रोगप्रकरणम् ।

मञ्जोतस्त्वे स्वरोगश्च जले च जलमातरः ।
 रवी चारे तेजस्तस्त्वे वायुतस्त्वे च शक्तिनो ॥
 शून्यतस्त्वेन रोगस्य पित्तदोषसमुद्भवः ।
 दानपुण्यं दिजातीनां पिण्ड्याहं विधीयते ॥

स्वरोद

चादौ शून्यगतं पृच्छत् पचात् पूर्णो विशेद्
 यदि ।
 सूक्ष्मोऽपि ध्रुवं जीवेत् यदर्थं परिपृच्छति ॥
 चन्द्रस्थाने स्थितो जावः सूर्यस्थाने च पृच्छति ॥
 तदा प्राणविनिर्मुक्तो यदि वैद्ययतैर्वृतः ॥
 पिङ्गलायां स्थितो जीवो वामे दूतश्च पृच्छति ॥
 तदापि स्त्रियते रोगो यदि त्राता महेश्वरः ॥
 दक्षिणेन यदा वायुहंसं रौद्राक्षरं वदेत् ।
 तदा जीवति प्रायाऽभो चन्द्रे समफलं भवेत् ॥
 जीवाकारश्च वा धृत्वा जीवाकारं चित्तोकथयन् ॥
 जीवस्थो जीवितं पृच्छत्तस्माज्जीवन्ति ते
 ध्रुवम् ॥

प्रश्ने वाधः स्थितो जीवस्तदा जीवो हि जीवति ।
 ऊर्ध्वचारगतो जावा याति जीवो यमालयम् ॥
 विपरीताक्षरं प्रश्नं रिक्तायां पृच्छको यदि ।
 विपथ्यश्च विजयं विपमस्योदयं सति ॥
 यस्मिन् भागे चरत् जीवस्तवस्थः परिपृच्छति ।
 तदा जीवति जीवोऽभो यदि रोगैः प्रवीडितः ॥

वातोदये वातकरश्च भक्ष्यं
 पित्तोदये पित्तकरश्च भक्ष्यम् ।
 श्लेष्मोदये श्लेष्मकरश्च भक्ष्यं
 पीम प्रमूक्तं प्रभवन्ति रोगाः ॥
 पञ्चम्य भतस्य विपथ्येण
 रागापिभूतियतोऽहं पुंभाम् ।
 तथादयोऽन्यसुखदधिपान्तः
 पक्षोदये श्ययता सृतिः स्यात् ॥
 इति रोगज्ञानम् ॥३॥

अथ कालज्ञानम् ।

मासादौ वत्सरादौ च पचादौ च यथाक्रमम् ।
 सयं कालं परीतेन वायुचारवशात् सुधीः ॥
 पञ्चभुतात्मकं देहं शशो खेहेन सिञ्चति ।
 रक्षयेत् सूर्यवार्तेन तेन जीवः स्थिरो भवेत् ॥
 मासतं बन्धयित्वा तु सूर्ये बन्धयते यदि ।
 अभ्यामाज्जीवते जीवः सूर्यकालेऽपि वक्षते ॥
 गगनादवते चन्द्रः कायापद्यानि सिञ्चति ।
 कर्मायागः सदाभ्यामात् रमते शशिनः ध्रुवात् ॥
 शशाङ्कं वारयेद्वात्रो दिवा वार्यी दिवाकरः ।
 इत्यभ्यासरता योगो म योगो नात्र संशयः ॥
 दिवा न पूजयेत् निजं रात्री देवीं न पूजयेत् ।
 रक्षमि ज्ञानजनकं पञ्चसूत्रे ममन्वितम् ॥
 अहोरात्रं यदकत्र वक्षते यस्य मासतः ।
 तदा तस्य भवेदायुः संपूर्णं वत्सरहयम् ॥
 अहोरात्रहयं यस्य पिङ्गलायां सदागतेः ।
 तस्य वर्षहयं ज्ञेयं जीवितं तस्त्वेदिभिः ॥
 त्रिरात्रं वक्षते यस्य बायुरेकपटे स्थितः ।
 वत्सरं यावदायुः स्यात् प्रवर्द्धन्त मनीषिणः ॥
 रात्री चन्द्रा दिवा सूर्यो वरुणदृष्टस्व निरन्तरम् ।
 विजाभोयात्तस्य सूर्युः पयसाभाभ्यन्तरे सुधीः ॥
 एकादिषोडशाहानि याद भानुनिरन्तरम् ।
 वरुणदृष्टस्य च वै सूर्युः शेषाहिन च सासिकैः ॥
 सम्पूर्णं वक्षते सूर्ययन्त्रमा नेव दृश्यते ।
 पक्षेण जायते सूर्युः कालज्ञानेन भाषितम् ॥

स्वरोद

सम्पूर्णं वदते चन्द्रः सूर्यो नैव च दृश्यते ।
मासेन दृश्यते सूर्यः कालज्ञानेन भाषितम् ॥
सूर्यं पुरीषं वायुश्च ममकालं प्रजायते ।
तदासौ चलितो ज्ञेयो दशाहं म्रियते ध्रुवम् ॥
एवं चन्द्रप्रवाहश्च सुखलाभजयस्तथा ।
सूर्यचन्द्रप्रणाशे तु मद्यो मृत्युर्न संग्रयः ॥
चन्द्रव्यती भुवश्चैव विश्वास्त्रोणि पटानि च ।
आयुर्हीना न पश्यन्ति चतुर्थं माहमण्डलम् ॥
चन्द्रव्यती भवेच्छिवा भुवां नानाश्रमश्चते ।
भुवोर्मध्ये विष्णुपदं तारकं माहमण्डलम् ॥
नवध्रुवः समो वा पञ्चतारा भिनमिका ।
मिहामेकदिनं प्रोक्तं म्रियते मानवो ध्रुवम् ।
कोणमण्डोऽङ्गुलीभ्यान् कश्चित् पोष्य निरो-

क्षयेत् ॥
यदा न दृश्यते बिन्दुर्दशाहेन ज्ञो मृतः ॥
इति कालज्ञानम् ॥३॥

इडा गङ्गेति चित्त्या पिङ्गला यमुना नदी ।
मध्ये सरस्वती विद्यात् प्रयागादि समस्ततः ॥
आदौ साधनमाख्यातं मद्यःप्रत्ययकारकम् ।
बह्वप्यासनी योगी बन्धयेदुड्डियानकम् ॥
पूरकः कुम्भकश्चैव रचकश्च तृतीयकः ।
ज्ञातव्यो योगिभिर्नित्यं देहसंमिद्धिहेतवे ॥
पूरकः कुरुते पृष्टीर्धातुमास्यं तथैव च ।
कुम्भकः स्तम्भनं कुर्यात् जीवरक्षाविवर्धनम् ॥
रचको हरते पापं कुर्याद्योगपदं व्रजेत् ।
पश्चात् संग्रामवनिष्ठेत् पद्मे बन्धे च कारयेत् ॥
कुम्भयेत् सङ्गं वायुं यथाशक्त्या प्रयत्नतः ।
रचयेच्चन्द्रमार्गेण सूर्येण पूरयत् सुधीः ॥
चन्द्रं पिबति सूर्यश्च सूर्यं पिबति चन्द्रमाः ।
अन्योन्यकालभावेन जीवेदाचन्द्रतारकम् ॥
स्वीयाङ्गे वदते नाडी तन्नाडीरोधनं कुरु ।
मुखबन्धममुञ्चन् वै पवनं जायते युवा ॥
मुखनामाक्षिकर्णानामङ्गुलीभिर्निरोधयेत् ।
तत्सोदयमिति ज्ञेयं सन्धुखीकरणं प्रिये ॥
तस्य रूपं गतिः स्वादो मण्डलं लक्षणान्वितम् ।
यो वेत्ति वा नरो लोके स तु शूद्रोऽपि योग-

वित् ॥
निराशीर्निर्मूलो योगो न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ।
वामनासुम्नानां कृत्वा कालं जयति कौमया ॥
विश्वस्य वैशिका शक्तिर्नवाभ्यां परिष्कृते ।
तत्रस्थं तु मनो यस्य याममात्रं भवेद्विह ॥
तस्यायुर्वर्द्धते नित्यं घटिका त्रिप्रमाणतः ।
शिवेनोक्तं पुरा तन्त्रं सिद्धस्य गुणगङ्गरम् ॥
बद्धा पद्मासनस्थो गुदपवनलयं संनिरुध्योऽङ्गु-
सुधैः
प्राणं रन्ध्रेण कुम्भत्रयजितमनिलं प्राणशक्त्या
निरुध्य ।
एकीभूतं सुषुम्नाविकरमुखगतं ब्रह्मरन्ध्रे च
नीत्वा
निःक्षिप्याकाशमार्गं शिवशरणरता यान्ति ते
केऽपि धन्याः ॥३॥
प्रतज्जानाति यो योगी एतत् पृष्ठति नित्यम् ।

स्वर्गः

सर्वदुःखैर्विनिर्मूलो लभते वाञ्छितं फलम् ॥
स्वर्गज्ञानं गिरो यस्य लक्ष्मीः करतले भवेत् ।
एतत्तु शरारे यस्य सुखं तस्य सदा भवेत् ॥
प्रणवः सर्ववेदानां ब्रह्माख्ये भास्करो यथा ।
मर्त्यलोके तथा पूज्यः स्वर्गज्ञानो पुमानपि ॥
नाडात्रयं विजानाति तत्स्वज्ञानं तथैव च ।
नेत्रेन भवेत्तुल्यं लक्ष्मीकोटिरसायनम् ॥
एकाक्षरप्रदातारं नाडोभेदनिवेदकम् ।
पृथिव्यां नास्ति तद्व्यं यद्वत्त्वा चानृणो भवेत् ॥
स्वर्गस्तत्त्वं तथा युक्तं देववश्यं स्तियस्तथा ।
गर्भाच्छरोगकालाख्यं नवप्रकरणान्वितम् ॥
एवं प्रवर्तितं लोके सिद्धिदं सिद्धयोगिभिः ।
आचन्द्रार्कं गृही जीयात् पठनात् सिद्धि-

दायकम् ॥
सुस्थामने समापीनं निद्रामाहारमल्पकम् ।
चिन्तयेत् परमात्मानं यद्वदेत्तद्विच्यति ॥”
इति शिवगौरोसंवादे नवप्रकरणान्वितपवन-
विजयं नाम स्वरोदयं समाप्तम् ॥

स्वर्गः, पुं, (स्वर्गित् गोयते इति । गै + कः ।
यद्वा, सप्त अर्च्यते इति । अर्जं अर्जने + ङञ् ।
शङ्कादित्वात् कुलम् ।) देवतानामालयः । तत्-
पर्यायः । स्वः २ नाकः ३ त्रिदिवः ४ चिदशा-
लयः ५ सुरलोकः ६ द्यौः ७ द्यौः ८ त्रिपि-
ष्टपम् ९ इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ मन्तरः १०
अवराहः ११ गौः १२ रमतिः १३ फलो-
दयः १४ इति जटाधरः ॥ देवलोकः १५
स्वर्लोकः १६ ऊर्ध्वलोकः १७ सुम्नाधारः १८
सौरिकः १९ शक्रभुवनम् २० दिवानम् २१ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य गुणदोषा
यथा,—

सुवाङ्कुरवाच ।

“स्वर्गस्य मे गुणान् ब्रूहि साम्प्रतं हिजमत्तम् ।
एतत् सर्वं हिजमत्तं करिष्यामि न संशयः ॥
जैमिनिरुवाच ॥
नन्दनादोनि दिव्यानि रम्याणि विविधानि च ।
तत्रोद्यानानि पण्यानि सर्वकामशुभानि च ॥
सर्वकामफलवृक्षैः शोभितानि समन्ततः ।
विमानानि सुदिव्यानि परितान्यसुरोगणैः ॥
सर्वत्रैव विचित्राणि कामगानि रसानि च ।
तरुणादित्यवर्णानि सुक्ताजालान्तराणि च ॥
चन्द्रमण्डलशुभ्राणि हेमशय्यामनानि च ।
सर्वकामसमृद्धाश्च सुखदुःखविवर्जिताः ॥
नराः सुकृतिनस्तं तु विचरन्ति यथासुखम् ।
न तत्र नास्ति का यान्ति न स्तेयानाजितेन्द्रियाः ॥
न नृशंसा न पिशुनाः कृतघ्ना न च मानिन ।
मन्यास्तपःस्थिताः शूरा दयावन्तः क्षमापराः ॥
यज्वानो दानशीलाश्च तत्र गच्छन्ति ते नराः ।
न रोगो न जरा मृत्युर्न शोको न हिमादयः ॥
न तत्र क्षतपिपासा च कस्य न्यानिर्न दृश्यते ।
एते चान्ये च वद्वो गुणाः सन्ति च भूपते ॥
दोषास्तत्रैव धे सन्ति तान् शृणुष्व च साध्वतम् ।
शुभस्य कर्मणां कृत्यां फलं तत्रैव भुञ्जते ।

स्वर्गः

न चात्र क्रियते भूयः सोऽत्र दोषो महान् न्युतः ॥
असन्तोषश्च भवति दृष्ट्वा दासां परत्रियम् ।
संप्राप्ते कर्मणामन्त महत्मा पतनं तथा ॥
इह यत् क्रियते कर्म फलं तत्रैव भुञ्जते ।
कर्मभूमिरियं राजन् फलभूमिस्त्वसौ स्मृता ॥”
इति पाष्णे भूषणखण्डे ८० अध्यायः ॥
अन्यत् वक्रपुराणे शिवेरुपाख्याननामाध्यायेः
माख्ये १०३ । १०४ अध्याययोरपि द्रष्टव्यम् ॥
अपि च ।

सुनन्द उवाच ।

शृणु राजन् पवण्यामि विश्वोरङ्गकर्मणः ।
विराड्गुणस्य सस्थानमास्थान महदङ्गुतम् ॥
यावतो भूः समृद्धिः सममुद्रादिकानना ।
प्रतिभाता महाराज किरणेश्वरसूर्ययोः ॥
वियञ्च तावदुपरि विस्तारपरिमण्डलम् ।
पञ्चविंशतिकोऽस्य योजनानान्तु तत्स्मृतम् ॥
नवतीनां महत्स्राणि योजनानि महोपते ।
भूमिर्दुर्लभं लोकानां सिद्धचारणरक्षमा ॥
ये च विद्याधरा यत्नरक्षागन्धर्वकिन्नराः ।
भूतप्रेतपिशाचाश्च तेषां तत् स्थानमोरितम् ॥
ततो राहुर्महाबाहो त्रयोदशसहस्रकम् ।
योजनानां प्रविस्तारं मण्डलं तस्य कथ्यते ॥
स्वरन् वैरं पुरा प्राप्तं यः पर्वणि महाग्रहः ।
ग्रामाय धावति क्रोधात् पुण्यवन्तो महीपते ॥
तदैव भगवश्चक्रं सहस्रार्कोपमद्युति ।
उपतिष्ठति तद्गीत्या पुनरेव निवर्त्तते ॥
उपरागं वदन्त्येव पुण्यकालस्य कथ्यते ।
लक्षयोजनतो भानुर्भूमिरेष व्यवस्थितः ॥
भानोः मकाशादुपरि लक्षे लक्ष्यः क्षपाकरः ।
नक्षत्रमण्डलं चन्द्राक्षयोजनमुच्छ्रितम् ॥
नक्षत्रमण्डलात् सौम्य उपरिष्ठाहिलक्षतः ।
बुधात् शुक्री हिलक्षे तु शुक्राक्षीमो हिलक्षके ॥
मङ्गलादुपरिष्ठाश्च गौष्पतिलक्षकहये ।
हिलक्षयोजनोत्सेधः सौरिर्हेवपरोहितात् ॥
शतायुतसमुच्छ्रयं सौरैः समर्षिमण्डलम् ।
सप्तपिन्धुः सहस्राणां शताङ्गुलं ध्रुवस्थितिः ॥
पादगम्यं हि यत्किञ्चिद्विहस्वस्ति धरणीतले ।
तद्गुर्लोक इति ख्यातं शाकडौपादिकाननम् ॥
भूर्लोकश्च भुवर्लोकः सूर्यावधिरुदीरितः ।
आदित्यादाध्रुवं राजन् स्वर्लोकः कथ्यते बुधैः ॥
महर्लोकः क्षितेरुर्ध्वमेककोटिप्रमाणतः ।
कोटिद्वये वर्त्तमानो ज्ञो भूर्लोकतो नृप ॥
उपरिष्ठात् क्षितेरष्टौ कोटयः सत्यमीदृशम् ।
सत्यादुपरि वैकुण्ठो योजनानां प्रमाणतः ॥
भूर्लोकान् परिसंख्यातः कोटिरष्टादश भूमी ।
यत्रास्ते श्योपतिः साक्षात् सर्वेषामभयप्रदः ॥
वैकुण्ठादुत्तरे शैवो लोकः षोडशकोटयः ।
तित्येगव महाराज कैलासाख्यस्तु पर्वतः ॥
पार्वत्या सहितः २ भूमीनास्तौ स्वर्गवर्तुः ॥”
इति पाष्णे स्वर्गखण्डभूरादिलोकवर्णनं ६ अः ॥
स्वर्गखण्डं कर्मविशेषेण स्वर्गविशेषगमनञ्च
यथा,—

स्वर्गः

स्तुत उवाच ।

“स्वर्गस्थानं महापुण्यं प्रोच्यमानं निबोध मे ।
 भारते कृतपुण्यानां देवानामपि चालयम् ॥
 मध्ये पृथिव्यामदीन्द्रो भालाम् मेरुर्हिरण्ययः ।
 योजनानां सहस्राणि चतुरश्रानिः समुच्छ्रितः ॥
 प्रविष्टः षोडशाधस्तादरण्यां धरणीधरः ।
 तावत्प्रमाणां पृथिवी पर्वतश्च समन्ततः ॥
 तस्य शृङ्गयं मूर्द्धि स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठितः ।
 नानाद्रुमलताकीर्णं नानारत्नोपशोभितम् ॥
 मध्यगं पश्चिमं पूर्वं मेरोः शृङ्गाणि त्रीणि वै ।
 प्रयुताच्छ्रितमात्राणि हे शृङ्गे तस्य मध्यतः ॥
 मध्यस्थं स्फाटिकं शृङ्गं वैदूर्यकरकामयम् ।
 इन्द्रनीलमयं पूर्वं माणिक्यं पथिमं स्मृतम् ॥
 योजनानां सहस्राणि नियुतानि चतुर्दश ।
 उच्छ्रितं मध्यगं शृङ्गं स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठितः ॥
 प्रयुतान्तरितं शृङ्गं मूर्द्धि च्छत्राकृतिं स्मितम् ।
 पूर्वंपश्चिमशृङ्गाणां सकलं मध्यमस्य च ॥
 त्रिपिष्टपो नाकपृष्ठो अस्परःशान्तिनिर्वृती ।
 चानन्दोऽथ प्रमोदश्च स्वर्गः शृङ्गे च मध्यमे ॥
 श्वेतश्च पौष्टिकश्चैव उपशोभनमन्वरी ।
 पाञ्चादः स्वर्गराजश्च स्वर्गः शृङ्गे तु पथिमे ॥
 निर्मलो निरहङ्कारः सौभाग्यशान्तिनिर्मलः ।
 सौख्यश्च निर्वृतिश्चैव पुण्याश्च तथा हिञ्च ॥
 स्वर्गश्चैतं हिजयेष्ठ पूर्वंशृङ्गं समर्थिताः ।
 एकविंशति ये स्वर्गा निविष्टा मेरुमूर्धनि ॥
 अङ्घ्रिसादानकर्तारो यज्ञानां तपसां तथा ।
 तेषु तेषु वसन्ति स्य जनाः क्रीधविवर्जिताः ॥
 जलप्रवेशो चानन्दं प्रमोदं वङ्घ्रिसाह्वः ।
 अगुप्रपति सौख्यस्तु रणे चैवास्य निम्नैः ॥
 पथिमे तु सखासे श्रुतो गच्छेन्नविष्टपम् ।
 अनुयाजी नाकपृष्ठमखिद्योचौ च निर्वृतिम् ॥
 तडागकूपकर्ता च लभते पौष्टिकं हिञ्च ।
 सौवर्णदायो सौभाग्यं लभेत् स्वर्गं महातपाः ॥
 शीतकाले महावाङ्मं प्रज्वालयति यो नरः ।
 सर्वसत्त्वहितार्थाय स्वर्गं चास्परसं लभेत् ॥
 हिरण्यगोप्रदानेन निरहङ्कारमवाप्नुयात् ।
 भूमिदानेन शुभेन लभते शान्तिकं पदम् ॥
 दीपदानेन शुभेन स्वर्गं गच्छति निर्मलम् ।
 अन्नदानेन पुण्याहं कन्यादानेन मङ्गलम् ॥
 हिजेभ्यस्तर्पणं कृत्वा दत्त्वा वस्त्राणि भक्तितः ।
 श्वेतम् लभते स्वर्गं यत्र गत्वा न शोचति ॥
 कपिलागोप्रदानेन परार्द्धं चानुभूयते ।
 गोष्ठस्य प्रदानेन स्वर्गं मध्यमश्रुते ॥
 माघमासे सरित्सायो तिलधनुप्रदस्तथा ।
 ह्योपानहदाता च स्वर्गं यात्युपशोभनम् ॥
 देवायतनकर्ता वै शुश्रूषणपरस्तथा ।
 तीर्थयात्रापरश्चैव स्वर्गराज्ये मर्ह्ययते ॥
 एकाग्रभोजी यो मर्त्यो नक्तभोजी च नित्यशः ।
 उपवासी द्विराचासैः शान्तिस्वर्गं शुभं लभेत् ॥
 अग्निस्त्रया जितक्रोधो ब्रह्मचारी दृढव्रतः ।
 निर्मलं स्वर्गमाप्नोति तथा भूतचित्ते रतः ॥
 विद्यादानेन मेधात्रो निरहङ्कारमाप्नुयात् ।

स्वर्गः

येन येन हि भावेन यद्यद्वानं प्रयच्छति ।
 तत्तत् स्वर्गभवाप्नोति यद्यदिच्छति मानवः ॥
 यस्तु सर्वाणि दानानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 स प्राप्य न निवर्तत दिवं शान्तमनामयम् ॥
 शृङ्गस्तु पश्चिमं यश्च ब्रह्मा तत्र स्थितः स्वयम् ।
 पूर्वंशृङ्गे स्वयं विष्णुर्भ्ये चैव शिवः स्थितः ॥*॥
 अतः परन्तु विप्रेन्द्र स्वर्गाधानमिमं २. १७ ॥
 विमलं विपुलं शृङ्गपर्यपरिमंस्थितम् ।
 प्रथमे तु कुमारस्तु द्वितीये मातरः स्थिताः ॥
 तृतीये सिद्धगन्धर्वास्तुर्यं विद्याधरा हिज ।
 पश्चमे नागराजश्च षष्ठे तु विनतासुतः ॥
 सप्तमे दिव्यपितरो धर्मराजस्तथाष्टमे ।
 नवमे तु तथा दत्त आदित्या दशमे पथि ॥*॥
 भूर्लोकच्छतसाहस्रमूर्धुं चरति भास्करः ।
 योजनानां सहस्रे हे विष्कम्भेन ममस्थितः ॥
 त्रिगुणः परिषाहेन सूर्यविष्णुप्रमाणतः ॥
 शोमपर्य्यां विभावर्थां मध्याह्ने चार्थिना यदा ।
 महेंद्रस्वामरावत्यां तर्तास्ततः भास्करः ॥
 मध्याह्ने त्वमरावत्यां यदा भवति भास्करः ।
 तदा अयमने यास्ये तदीयंस्तु प्रदृग्मते ॥
 मेरुं प्रदक्षिणं कुर्वन् भात्येवं भविता मदा ।
 भ्रुवाधाररथे तिष्ठन् वालिशिन्वादिभिः स्तुतः ॥
 सूर्येण ललमानान्तु द्विगुणं सोमलक्ष्मणम् ।
 पूर्णं शतसहस्रे तु तस्मान्नक्षत्रमण्डलम् ॥
 हिजले तु बुधस्यापि स्थानं नक्षत्रमण्डलात् ।
 तावत्प्रमाणभागं तु बुधस्याप्युशना स्थितः ॥
 अङ्गारकोऽपि शुक्रस्य तावन्मानं व्यवस्थितः ।
 लक्षद्वये तु भीमस्य स्थितो देवपुराहितः ॥
 शीरिर्बृहस्पतयोर्द्धुं हिजले तु व्यवस्थितः ।
 तस्मात् शनैश्चरादूर्द्धुं लजे ममपिमण्डलम् ॥
 समर्थमण्डलादूर्द्धुं मेकलजे ध्रुवः स्थितः ।
 मेधोभूतः ममस्तस्य ज्योतिषकस्य सत्तम ॥
 भास्वांस्तपति विप्रेन्द्र ऊर्द्धुं किरणरश्मिभिः ।
 कालसंख्यां त्रिषोकोस्य स करोति युगं युगं ॥
 जनस्तपस्तथा सत्यमेताज्ञो कान् हिजाज्ञया ।
 ब्रह्मणो मुनिभ्रातृन् विष्णुशक्तिविदोपितः ॥
 ऊर्द्धुं गतेर्हिजयेष्ठ रश्मिभिर्गुप्तं रविः ।
 अधोमतेस्तु भूर्लोकं शीतले दीप्तदीधितिः ॥
 तमःपापहृषः सूर्यः कर्ता त्रिभुवनस्य च ।
 छत्रवद् परिदृश्येत मण्डलाण्डलं चरन् ॥
 द्विगुणेन च विस्तोर्णं भूतनात्तत् प्रतिष्ठितम् ।
 आदित्यमण्डलाधस्तात् भुवो लोकः प्रतिष्ठितः ॥
 तदधस्तात्तु विप्रेन्द्र भूर्लोकः संप्रतिष्ठितः ।
 एवमेतान्भुवनं विष्णुकार्यं व्यवस्थितम् ॥
 त्रैलोक्यस्येश्वरत्वञ्च विष्णुदत्तं शतक्रोताः ।
 लोकपालेश संहितो लोकान् रक्षति धर्मतः ।
 वसन् स्वर्गं महाभाग देवेन्द्रः स तु कीर्तितः ॥
 अतोऽधस्ताद्दिजयेष्ठ पातालस्तु स्वयंप्रभम् ।
 न तत्र तपते सूर्यो न रात्रिर्न निशाकरः ॥
 दिव्यं रूपं समास्थाय तपन्ते सततं जनाः ।
 पातालस्थाः हिजयेष्ठ दीप्यामानाः स्वतेजसा ॥
 स्वर्लोकान्तु महर्लोकः कोटिमाने व्यवस्थितः ।

स्वर्गलो

ततो योजनमानेन द्विगुणो मण्डलेन तु ॥
 जनलोकस्थितो विप्र पञ्चमो मुनिसेवितः ।
 तस्मात्परि तपोलोकश्चतुर्भिः कोटिभिः श्रुतः ॥
 सत्यलोकोऽष्टकोटोभिः सर्वेषामुपरिस्थितः ।
 सर्वं कृत्वाकृतिर्जया भुवना भुवनोपरि ॥
 ब्रह्मलोकाद्विष्णुलोको द्विगुणेन व्यवस्थितः ।
 वाराहं तस्य माहात्म्यं कथितं लोकचिन्तकैः ॥
 ततः परं हिजयेष्ठ ततो ह्यण्डकपालकम् ।
 ब्रह्माण्डात् परतः मात्सात् निर्लेपः पुरुषः ॥
 स्थितः ॥
 यमुपास्य विमुचेत तपोज्ञानसमन्विताः ।
 इति ते संस्थितिः प्रोक्ता भृगुलस्य मयानघ ॥
 यस्तु मर्यागिमां वेति स याति परमां गतिम् ॥
 इति तृमिंहपुराणे ३० अध्यायः ॥
 पारिभाषिकस्वर्गो यथा,—
 “मनोऽनकृताः प्रमदा रूपवत्याः स्वलक्ष्मिताः ।
 वाचः प्रासादपङ्केषु स्वर्गः स्यात्सुभकर्माणः ॥”
 इति गाण्डे । १०८ । ४४ ॥
 न्यायमते स्वर्गलक्षणं यथा । दुःखासम्भ्र-
 त्वादिविशिष्टसुखत्वं स्वर्गत्वं तदेव स्वर्गपदशब्द-
 तावच्छेदकमिति मिहान्तः । आदिपदेन अन-
 न्तरदुःखप्रसन्नमित्वाभिलाषोपनोतत्वयोः परि-
 यष्टः । अतएव ।
 “यश्च दुःखेन संभ्रं न च प्रसन्नमनस्तरम् ।
 अभिलाषोपनोतं यत् तत् सुखं स्वःपदाख्यदम् ॥”
 इति स्वर्गादिपदशक्तिप्राहकार्यवादीऽपि संग-
 च्छते । इति गदाधरभट्टाचार्यकृतवादार्थः ॥*॥
 किञ्च ।
 “मनःप्रोतिकरः स्वर्गो नरकस्तद्विपर्ययः ।
 नरकस्वर्गसंज्ञे वै पापपुण्ये द्विजोत्तमाः ॥”
 इति ब्रह्मपुराणे १८ अध्यायः ॥
 स्वर्गामी, [ञ्] चि, (स्वर्गं गच्छतीति । गम +
 षिनिः ।) स्वर्गगमनकर्ता । यथा,—
 “मव्यङ्ग्यं विद्विषा ये ये च सर्वमहा नराः ।
 सर्वस्य प्रियभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥”
 इति कर्मलोचनः ॥
 स्वर्गज्ञा, स्त्री, (स्वर्गस्य गङ्गा ।) मन्दाकिनी ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 स्वर्गजित्, वि, (स्वर्गं जयतीति । जि + क्तिप् तुगा-
 गमस्य ।) स्वर्गजेता । (यथा, महाभारते ।
 १२ । ७५ । ३४ ।
 “यस्मिन् भयार्हितः सम्यक् ज्ञेयं विन्दत्यपि-
 क्षणम् ।
 स स्वर्गजित्तमोऽस्माकं सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥”
 स्वर्गपतिः, पुं, (स्वर्गस्य पतिः ।) इन्द्रः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 स्वर्गबधूः, स्त्री, (स्वर्गस्य स्वर्गस्थतलोकस्य बधूः ।)
 अस्परसः । इति हेमचन्द्रः ॥
 स्वर्गलोकेशः, पुं, (स्वर्गलोकाय ईशः । शरीर-
 जन्मकर्मणश्चरते स्वर्गप्राप्तभावात्तत्त्वमस्य ।)
 शरीरम् । इति जटाधरः ॥ (स्वर्गलोकस्य
 ईशः ।) इन्द्रश्च ॥

स्वर्जिका

स्वर्गसरिहरा, स्त्री, (स्वर्गस्य सरिहरा) गङ्गा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्गापगा, स्त्री, (स्वर्गस्य पापगा) गङ्गा ।
इति हेमचन्द्रः ॥

स्वर्गिगिरिः, पुं, (स्वर्गस्य पक्षे स्वः गिरिः
स्वर्गः,) पर्वतः । सुमेरुः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

स्वर्गिबभूः, स्त्री, (स्वर्गिणां देवानां बभूः) अप-
सरसः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्वर्गी, [न] पुं, (स्वर्गीः स्वस्य भोग्यत्वेनेति । स्वर्ग +
इतिः) देवता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
कुमारे । २ । ४५ ।

“भुवनानोक्तप्रतीतिः स्वर्गभिर्नानुभूयते ।
स्त्रिलोभूते विमानानां तदापातभयात् पथि ॥”)

स्वर्गगामिनि, त्रि । तत्रक्षन् यथा, —
“दया भूतेषु संवादो परलोकां प्रतिक्रिया ।

सत्यं परिहृता चाक्षिर्दृष्टप्रामाण्यदर्शनम् ॥
गुरुदेवर्षिपूजा च केवलं साधुमङ्गलः ।
सत्क्रियाभ्रमनं मैत्री स्वर्गिणां लक्षणं विदुः ॥”

इति गारुडे २२६ अध्यायः ॥

स्वर्गीकाः, [म] पुं, (स्वर्गं शोको वामस्थानं येषाम्
देवता । इति हलायुधः ॥ (यथा, कुमार ।
१ । ५५ ।

“अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथः
स्वर्गीकमामर्शितमर्घ्ययिता ।
पाराधनायास्य मन्त्रीममंतां
समादिदेश प्रयतां तनूजाम् ॥”)

स्वर्ग्यः, त्रि, (स्वर्गस्य निमित्तं संयोग उत्पातो
वा । स्वर्ग + “गोद्वचोभख्यापरिमाणाश्चादेर्यत् ।
५ । १ । ३६ । इति यत् । यद्वा स्वर्गः प्रयोजन-
मस्य । “स्वर्गादिभ्यो यद्वत्त्वः ।” ५ । १ । १ । १ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या यत् ।) स्वर्गीयः । स्वर्ग-
शब्दात् षष्ठीप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भाग-
वते । ४ । १२ । ४४ ।

“धर्म्यं यश्च समायुष्य पुष्यं स्यस्ययनं महत् ।
स्वर्ग्यं धीव्यं सौमनस्यं प्रशस्यमघमर्षणम् ॥”)

स्वर्जिकः, पुं, स्वर्जिकाचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
यवचारः । यथा, —

“पाप्यः चारो यजचारो यावशूको यवाग्रजः ।
स्वर्जिकोऽपि स्मृतः चारः कापोतः सुश्ववर्चकः ॥
कथितः स्वर्जिकामेदो विशेषैः सुवर्चिका ।
यवचारो लघुः स्रग्धः सुस्त्रो वज्रदीपनः ।
निहन्ति शूलं वातामश्लेष्मासगलामयान् ॥
स्वर्जिकाव्यगुणा तस्मात् विशेषात्गुल्मशूलहृत् ।
सुवर्चिका स्वर्जिकावत् बोद्धव्या गुणतो जनैः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

स्वर्जिकाचारः, पुं, स्वर्जिकाचारः । साचिचार इति
भाषा । अस्य गुणाः ।

“यवचारः जयेदर्शः श्लाघान् वातकफामयान् ।
गुरुमद्वदप्रहणीपाण्डुप्रोहनाहगलामयान् ।
तस्माद्दधान्तरगुणः स्वर्जिकाचार उच्यते ॥”

इति राजवज्रभः ॥

स्वर्ण

स्वर्जिचारः, पुं, (स्वर्जी एव चारः) । स्वर्जिका-
चारः । तत्पर्यायः । स्वर्जिकः २ चारः ३
स्वर्जी ४ सुस्वर्जिकः ५ सुवर्चिकः ६ सुवर्चिः ७
सुवर्चर्चाः ८ । अस्य गुणाः । पटुत्वम् । कटु-
ष्णत्वम् । तोष्यत्वम् । वातकफान्तिनाशित्वम् ।
गुल्माधानक्रमिन्नृणजठरदोषनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्जी, [न] पुं, (सुखेन अर्जयतीति । सु +
अर्ज + णिनिः । स्वर्जिचारः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

स्वर्ण, स्त्री, (सुष्ठु अर्णां वर्णां यस्य ।) सुवर्णम् ।
धुस्तूरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥ गौरसुवर्ण-
शाकम् । नामकेसरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
स्वर्णस्योत्पत्तिर्यथा, —

“एकदा सर्वदेवाय मनुषुः स्वर्गममदि ।
तत्र कृत्वा च नृत्यञ्च गायन्त्यप्सरसां गणाः ॥
विलोक्य रक्षां सुर्याणीं सकामो वज्ररव च ।
पपात वीर्यं चच्छाद लज्जया वामसा तथा ॥
उत्तप्त्वा स्वर्णपुञ्जश्च वस्त्रं क्षिप्रा ज्वलत्प्रभः ।
क्षणेन वर्धयामास स सुमरुर्बभूव ह ॥
हिरण्यरतमं वज्रं प्रवदन्ति मनोपिणः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ १३१ ॥ १३३-३७ ॥
तस्य गुणाः ।
“सुवर्णं तिलमधुरं कषायं गुरु लेखनम् ।
हृद्यं रसायनं बन्धं चक्षुषं कान्तिदं श्रुचि ॥
आयुर्मधायवः स्वर्णवाग् विशुद्धिदितिप्रदम् ।
क्षयाभ्यादग्दाक्षिणां श्रमनं परमुच्यते ॥”

इति राजवज्रभः ॥ * ॥

सुवर्णस्य शोधनमारण्यविधिर्यथा । मारण्याय
योग्यं सुवर्णमाह ।

“दाहे रतां सितं कटे निकषे कुङ्कुमप्रभम् ।
तारशुक्राग्निभं स्रग्धं कोमलं गुरु हेम सत् ॥”

सत् उत्तमम् ।
“तच्छुतं कठिनं रुचं विवर्णं समलं दलम् ।
दाहे च्छेदसितं खेतं कषे स्फुटलघु त्यजेत् ॥”

अथ शोधनविधिः ।
“पत्तलीकृतपत्राणि हेम्नो वज्रो प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत्तप्तमानि तैले तत्रे च कार्शिके ॥
गोभूत्रे च तुलत्यानां कषायि तु त्रिधा त्रिधा ।
एवं हेमः परेषां धातूनां शोधनं भवेत् ॥” * ॥

अथागुहस्य सुवर्णस्य दोषमाह ।
“बल सवीर्यं हरते नरणां
रोगतजं पोषयतीह कायि ।
असौख्यकार्यं च सदा सुवर्ण-
मशुभमेतस्मरणञ्च कुर्व्यात् ॥”

अथ स्वर्णमारण्यविधिः ।
“स्वर्णस्य द्विगुणं सूतमन्त्रेण सह मर्दयेत् ।
तद्गोलकममं गन्धं निदध्यादधरोत्तरम् ॥”

स्वर्णस्य अतितनूकृतपत्रस्य । गन्धं गन्धकर्चूरम् ।
“गोलकञ्च ततो रुद्रा सरावहृदसंपुटे ॥

त्रिंशद्द्वानोपलैर्दद्यात् पुटान्येवं चतुर्षु ।
निहत्यं जायते भस्म गन्धो देयः पुनः पुनः ॥”

स्वर्णका

रुद्रा सवस्तकुटितचिकित्सकचित्तिका । वनो-
पलः गोइटा इति लोके । निहत्यं वत् पुननं
जोवति ॥ * ॥ अथान्यप्रकारः ।

“काष्ठेने गलिते नागं षोडशांशेन निःक्षिपेत् ।
चूर्णयित्वा तथाक्षेत्रं घृष्टा कृत्वा तु गोक्षकम् ॥
गोलकेन समं गन्धं दत्त्वा चैवाधरोत्तरम् ।

सरावसंपुटे घृत्वा पुटे त्रिंशद्द्वानोपलैः ॥
एवं सप्तपुटेर्हम निहत्यं भस्म जायते ।

अत्रापि पूर्ववद्गन्धः प्रदातव्यः पुनः पुनः ॥
काष्ठनारिरसैर्घृष्टा समस्तकगन्धयोः ।

कञ्जलीहेमपत्राणि लेपयेत् समया तथा ॥
काष्ठनारित्वचः कल्केर्मेषायुग्मं प्रकल्पयेत् ।

घृत्वा तत् संपुटे गोलं च्छूपांसंपुटे च तत् ॥
निधाय मन्त्रिरोधञ्च कृत्वा संशोष्य गोलकम् ।

वज्रं खरतरं कुर्व्यादेवं दद्यात् पुटत्रयम् ॥
निहत्यं जायते भस्म सर्वकर्मसु योजयेत् ।

काष्ठनारिप्रकारेण काष्ठलो हन्ति काष्ठनम् ॥
काष्ठलो करिहारो ।

ज्वालामुखो तथा हन्त्यात्तथा हन्ति मनःशिला ।
शिलासिन्दूरयोः सूर्यसमयोरकेतुधक्कैः ॥

सप्तधा भावनां दद्याच्छीषेयञ्च पुनः पुनः ।
ततस्तु गलिते हेम्नि कल्कोऽयं दीयते समः ॥

पुनर्धमेदतितरां यथा कल्को विलीयते ।
एवं वेलात्रयं दद्यात् कल्कं हेमस्यतिर्भवेत् ॥

एवं मारितस्य सुवर्णस्य गुणाः ।
सुवर्णं शीतलं हृष्यं बन्धं गुरु रसायनम् ।

स्वादु तिक्तञ्च तुवरं पाके च स्वादु पिच्छिलम् ।
पवित्रं हं ह्रणं नेत्रं मेघास्मृतिमतिप्रदम् ॥

हृष्यमायुष्करं कान्तिवाग्निशिवस्त्रिखरत्वक्तु ।
विषहयस्त्रयोन्मादत्रिदोषश्चरशोषजित् ॥”

हृष्यं हृष्यय कामुकाय हितम् ॥ * ॥
अमम्यस्वारितं स्वर्णं बलं वीर्यञ्च नाशयेत् ।

करोति रोगाभ्युत्थञ्च तद्व्याद्युद्वतस्ततः ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अन्यत् सुवर्णशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
स्वर्णकणः, पुं, (स्वर्णवत् पीतः कणो यस्य ।)

कणगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वर्णस्य
कणः ।) सुवर्णकणा च ॥

स्वर्णकणिका, स्त्री, (स्वर्णस्य कणिका) कणक-
कणा यथा, —

“कुर्वत्याः सरसि स्नानं पार्वत्यास्तु शरीरजाः ।
निःसृताः स्वर्णकणिकास्ता वहन्ति जलैरिमाः ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥
स्वर्णकायः, पुं, (स्वर्णं इव पीतः कायो यस्य ।)

गरुड़ः । इति हेमचन्द्रः ॥ सुवर्णमयशरीरे,
त्रि ॥

स्वर्णकारः, पुं, (स्वर्णं स्वर्णालहारं करोतीति ।
कृ + कर्ण ।) जातिविशेषः । सेकरा इति
भाषा । तत्पर्यायः । नाडोन्मः २ कसादः ३

रुकाकारः ४ । इत्यमरः । १ । १० । ६८ ॥ कसादः
५ । इति तट्टीकासारसन्दर्भः । हेमसः ६ ।

इति जटाधरः ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा, —

"विष्णुवर्षा च शुद्धायां बीर्वाधानं चक्रर सः ।
ततो बभूवुः पुत्राश्च नवैते प्रियकारिणः ॥
माताकारः कर्मकारः शक्रकारः कुबिन्दकः ।
कुम्भकारः कंसकारः षडैते प्रियिनां वराः ॥
सुवधारश्चित्रकारः स्वर्षकारस्तथैव च ।
पतितास्ये ब्रह्मशापादयान्या वर्षसङ्कराः ॥
स्वर्षकारः स्वर्षबीर्यात् ब्राह्मणाणां द्वितीयतमः ।
बभूव सस्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्मणा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे । १० । १८-२२ ॥

तस्य कर्मविपाको यथा,—
"तैलचौरस्तैलकीटो मूर्ध्नि कोटस्त्रिजम्बकम् ।
ततो भवेत् स्वर्षकारो जन्मकं दृष्टमानसः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजम्बकखण्डे । ८५ । १२८ ॥

स्वर्षकृत, पुं, (स्वर्षं सुवर्णानुहारं करोतीति ।
कृ + कृिप् । तुक् च ।) स्वर्षकारः । इति शब्द-
माला ॥

स्वर्षकेतकी, स्त्री, (स्वर्षवर्णा केतकी) हरिदा-
वर्णकेतकीपुष्पम् । तत्पर्यायः । हेमकेतकी २
कनकप्रमवा २ हैमी ४ छिन्नबहा ५ विष्ठा-
रुहा ६ स्वर्षपुष्पी ७ कामखण्डदला ८ । अस्या
गुणाः ।

"केतकीकुसुमं वर्ष्यं केशदीर्गम्यनाशनम् ।
हेमाभं मदनोन्मादवाहुष्यं सौख्यकारि च ॥
तस्यास्तनोति शिशिरः कटुः पित्तकफापहः ।
रसायनकरो वर्ष्यं देहदायकः परः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्षचीरो, स्त्री, (स्वर्षवर्णा चीरो) शोषधि-
विशेषः । तत्पर्यायः पटुपर्णी २ हेमवती २
हिमावती ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १३८ ॥
चत्वारि स्वर्षबीर्याम् । इयं पोतचीरा नाग-
जिह्विकाकारा ।

"हेमवर्णं पयस्तस्या हिमवद्भूमिमन्थवा ।
सा नागजिह्विकाकारा तस्यैव वाणिजीषध-
मिति ॥"

पटुनि निम्बिकाणि पर्णीनि अस्याः पटुपर्णी
जातेरत इति इण् । हिमवति जाता हेमवती
ष्णाः । स्वर्षमिव पोतत्वात् चौरमस्याः स्वर्ष-
चीरो नदादिः । हिमयुक्तोत्पत्तिस्थानयोगात्
हिमावती मोक्षभाषादतुरिति वतुः नाम्नास्वर्थे
इति दीर्घः । इति भरतः ॥ * ॥ अपि च ।

"स्वर्षचीरो स्वर्षदुग्धा स्वर्षाह्वारिणी तथा ।
सुवर्षा हेमदुग्धो च हेमचीरो च काञ्चनी ॥
स्वर्षचीरो हिमा तिक्ता क्षमिपित्तकफापहा ।
नृवृक्षश्चाश्मरीशोफदाहञ्जरहरा परा ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्षगैरिकं, स्त्री, (स्वर्षवत् पीतं गैरिकम् ।)
सुवर्षगैरिकम् । वर्णकं माटी इति भाषा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य विवरणं गैरिक-
भेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्वर्षशीवा, स्त्री, (स्वर्षवर्णा शीवा यस्याः ।)
नाटकशैलपूर्वभागान्निःसृतनदीविशेषः । यथा,—
"या निःसृष्टापूर्वभागात् तस्मान्निविराजदो ।

स्वर्षपीवेति विख्याता सा गङ्गासदृशी फले ॥"

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

स्वर्षचूडः, पुं, (स्वर्षवर्णा चूडा यस्य ।) पञ्चि-
विशेषः । यथा,—

"चापः कीकीदिविः स्वर्षचूडोऽथ पोतमुष्णकः ॥
इति जटाधरः ॥

स्वर्षजं, स्त्री, (स्वर्षात् जायते इति : जन + ङ)
रङ्गम् । यथा,—

"वङ्गं चपुः स्वर्षजनागजीवने
सृदङ्करङ्गं गुरुपत्रपिच्छटे ।
स्यान्नक्रसंज्ञं तमरञ्च नागजं
कस्तूरीमान्नीनकसिंहले अपि ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

स्वर्षजीवन्ती, स्त्री, (स्वर्षवर्णा जीवन्ती) वृक्ष-
विशेषः । तोनाजीवद इति हिन्दो भाषा ।
तत्पर्यायः । हेमाह्वा २ हेमजीवन्ती २ लण-
यन्त्रिः ४ हिमाशया ५ स्वर्षपर्णी ६ सुजी-
वन्ती ७ स्वर्षजीवा ८ सुपर्णिका ९ हेमपुष्पा
१० स्वर्षलता ११ हेमवल्मी १२ हेमलता १३ ।
अस्या गुणाः । वृथत्वम् सधुरत्वम् । चक्षुष्-
त्वम् । शिशिरत्वम् । वातापत्तास्रदाहनाशि-
त्वम् । बलवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्षदो, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य नदी ।) मन्दाकिनो ।
इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥ इति कान्ता । इति
राजनिर्घण्टः ॥ मितगङ्गा । सा तु कामा-
ख्यायाः पूर्वभागे दिक्करवासिन्याः प्रान्ते
स्थिता । यथा,—

"नद्याः स्वर्षं यथा पूर्वं नदी कामाह्वया तथा ।
कामाख्यायाः पूर्वभागे नदी भामामनाह्वया ।
भामामनायाः पूर्वभागे नदी नाम्ना हृषोदका ॥
ततः पूर्वं कामरूपपोठान्ते जगतां प्रसूः ।
जगन्माया महाभाया देवो दिक्करवासिनो ॥
एता या कथिता नद्याः भक्ता दक्षिणतयाः ।
तासु स्नात्वा च पीत्वा च स्वर्गलोकाभवाप्रयात् ॥
प्रान्ते दिक्करवासिन्याः मदा वहति स्वर्षदो ।
मितगङ्गाह्वया लोकं साक्षात् गङ्गाफलप्रदा ॥
सा भूमिपीठमस्या तु देवो दिक्करवासिनो ।
अन्तर्जलैः प्रावयन्ती याति प्रत्यक्षतां सुरैः ॥
मितगङ्गाजले स्नात्वा पृष्ट्वा शम्भुं हरिं
विधिम् ।

इष्टा ललितकान्तास्यां पुनर्योभौ न जायते ॥"

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

स्वर्षदोधितिः, पुं, (स्वर्षवत् दोधितिः किरणं
यस्य ।) अग्निः इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वर्षदुः, पुं, स्वर्षवर्णा दुः ।) आरम्बधः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्षपत्रः, पुं, (स्वर्षवत् पीतो पत्रो यस्य ।)
गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वर्षपद्मा, स्त्री, (स्वर्षस्य पद्मं यस्यामिति ।)
स्वर्गङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

स्वर्षपाटकः, पुं, (स्वर्षं पाटयतीति । पट + षिच्
शुल ।) टङ्गणः । इति शब्दमाला ॥ (कश्चित्

स्वर्षपाचकः पठ्यते ॥ तत्पर्याया यथा । टङ्गणः
स्वर्षपाचकः । इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

स्वर्षपारवतं, स्त्री, (स्वर्षवर्णं पारिवतम् ।) महा-
पारिवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्षपुष्पः, पुं, (स्वर्षवर्णं पुष्पमस्य ।) आरम्बधः ।
चम्पकः । इति राजनिर्घण्टः । चम्पकपुष्प-
विष्णुपूजाफलं यथा,—

"माघे चम्पकपुष्पेण योऽर्चयित् कामलापतिम् ।
स गच्छेत् परमं धाम विमुक्तः स्वर्षपातकैः ॥
यावन्ति स्वर्णपुष्पाणि दोग्धन्ते चक्रपाचये ।
तावद्युगमङ्गलाणि स्थीयते विष्णुमन्दिर ॥
मङ्कतुष्यसुवर्णांन दत्त्वा भवति यत् फलम् ।
एकेन स्वर्णपुष्पेण दत्त्वा भवति तत् फलम् ॥
सुवर्णपुष्पं विप्रेन्द्र सर्वदा केभ्रवप्रियम् ।
माघे मासि विशेषेण पवित्रं केगवार्चने ॥
सुवर्णकुम्भैर्दोषैर्न नाराधितो हरिः ।
रत्नैर्हनिः सुवर्णादीः स भवेन्नमज्जमानि ॥"
इति पाञ्च क्रियायोगमारे ८ अध्यायः ॥

वावम्बुजः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्वर्णपुष्पा, स्त्री, (स्वर्णवत् पुष्पं यस्याः) कलि-
कारिः । स्वर्णलो । सातला । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (स्वर्णलो गङ्गास्यागुणाः प्रातःप्रातः ॥)

स्वर्णपुष्पी, स्त्री, (स्वर्णवत् पीतं पुष्पं यस्याः ।
डाप् ।) आरम्बधः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्वर्णकेतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्णफला, स्त्री, (स्वर्णवत् पीतं फलं यस्याः ।)
पोतरम्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्णवणिक, [ज] पुं, (स्वर्णस्य वणिकं) वर्ष-
मङ्गलजातिविशेषः । मोनार वेपे इति भाषा ।

तस्य कर्मविपाको यथा,—
"तल्लोरास्तलकीटो मूर्ध्नि कोटस्त्रिजम्बकम् ।
ततो भवेत् स्वर्षकारो जन्मकं दृष्टमानसः ॥
तमः कुण्डं वपेगतं स्थित्वा स्वर्णवणिग् भवेत् ।
जन्मकञ्च दुराचारी जन्मकं करणो भवेत् ॥
विश्वैकान्तिकर्ता च भक्तदातृर्जनं करेत् ।
कायस्थनोदरस्थेन मातृभोगं न खादितम् ॥
तत्र नास्ति कृपा तस्य दन्ताभावेन केवलम् ॥
स्वर्षकारः स्वर्णवणिकं कायस्थश्च ब्रजेत्तर ।
नरपु मध्ये ते धृताः कृपाहीना महोत्तरे ॥
हृदयं चुरधाराभं तेषाञ्च नास्ति सादरम् ।
शतेषु मञ्जनः कोऽपि कायस्थो नेतरो च तो ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजम्बकखण्डे ८५ । १२८-१३२

स्वर्णविन्दुः, पुं, (स्वर्णस्य विन्दुर्यस्य) विष्णुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सुवर्णकणिका च ॥

स्वर्णभङ्गारः, पुं, (स्वर्णवर्णा भङ्गारः ।) स्वर्ण-
भङ्गराजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुवर्णकल-
सस्य ॥

स्वर्णमहा, स्त्री, नदीविशेषः । यथा—

"तत्रोमायाः शशोरात्तु मञ्जवन्ति जलेः सह ।
ततः स्वर्णमहा नाम स्वर्णयोः सर्वतोऽधिक्या
एतासु वैश्रमासे तु स्नात्वा सर्वान् नरर्षभ ।
कृष्णपद्मे चतुर्हस्तौ त्रिकालं यथ मानवः ॥

स्वर्षव

चिरं शिवमहे खित्वा शेषे ब्रह्मण्डलं प्रजित् ।
 भूमावबधतः पश्चात् सार्वभौमकृपो भवेत् ॥”
 इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥
 स्वर्षमाक्षिकं, स्त्री, (स्वर्षवत् पीतं माक्षिकम् ।)
 स्वनामख्यात उपधातुः । तस्य नामानि गुणाश्च ।
 “स्वर्षमाक्षिकमाख्यातं तापिच्छं मधुमाक्षिकम् ।
 तीक्ष्णं माक्षिकधातुश्च मधुधातुश्च स ऋतः ॥
 किञ्चित्सुवर्षं माहित्यात् स्वर्षमाक्षिकमोरि-
 तम् ।
 उपधातुः सुवर्षस्य किञ्चित्सुवर्षं गुणान्वितम् ॥
 तथा च काश्चनाभावे दीयते स्वर्षमाक्षिकम् ।
 किन्तु तस्यानुकल्पत्वात् किञ्चिद्वीनगुणास्ततः ॥
 न केवलं स्वर्षं गुणा वसन्ते स्वर्षमाक्षिके ।
 द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्ध्यान्वेषि गुणास्ततः ॥*
 सुवर्षमाक्षिकं स्वाद् तिक्तं हृत्थं रसायनम् ।
 चक्षुषं वस्त्रककण्ठगण्डमेहविषोदरम् ।
 चर्षाः शोधं विषं कण्डं त्रिदोषमपि नाश-
 यत् ॥”*॥
 अश्वत्थस्वर्षमाक्षिकस्य दोषमाह ।
 “मन्दानसत्वं बलहानिमृषां
 विष्टम्भितां नेत्रगदान् सकुष्ठान् ।
 मालां तथैव व्रणपूर्विकाश्च
 कुर्यादशुभं खलु माक्षिकञ्च ॥”* ॥
 तद्दोषशान्त्यर्थं शोधनमाह ।
 “माक्षिकस्य त्रयो भागा भागैकं मैश्वरञ्च च ।
 मातुसुङ्गद्रवेज्जाय जम्बोरस्य द्रवः पचेत् ॥
 चालयेद्भोजने पात्रे यावत् पात्रं सुनाडितम् ।
 भवेत्ततस्तु संशुद्धिं स्वर्षमाक्षिकञ्च ॥”*॥
 तन्मारणं यथा,—
 “कुलत्पस्य कषायेण हृष्टा तैलेन वा पुटेत् ।
 तैलेनैवाजमूत्रेण स्त्रियते स्वर्षमाक्षिकम् ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तथाश्च शोधनं यथा,—
 “स्वर्षमाक्षिकचूर्णं स्तु वस्त्रे बद्धा विपाचयेत् ।
 कालमाविषशान्तिश्च क्षाये दौलाविधानतः ।
 तदधः पतितं शस्त्रमेवं शुध्यति माक्षिकम् ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
 कारे ॥)
 स्वर्षं यूथी, स्त्री, (स्वर्षवर्णा यूथी ।) पीतवर्ण-
 यश्चक्रा । तत्पर्यायः । हरिणी २ प्रोतिका ३
 हेमपुष्पिका ४ । इति जटाधरः ॥ हेमा ५ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 स्वर्षं श्रता, स्त्री, (स्वर्षवर्णा श्रता ।) ज्योतिष्मती ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (ज्योतिष्मताशब्देऽस्वा-
 विषरणं ज्ञातञ्चम् ॥)
 स्वर्षवर्णा, स्त्री, (स्वर्षवत् वर्णा वस्याः ।) इन्द्रिा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ सुवर्षं सटशवर्षं युक्ते, त्रि ॥
 (यथा, अमराष्टके । १ ।
 “गन्वाऽजसो भुवनविदिता केतकौ स्वर्षवर्णा
 प्रशशास्वाः सुधितमधुपः पुधमथ्ये प्रपात ।
 अस्याभुतः कुसुमरजसा कण्ठकैश्चिक्रपञ्चः
 क्षातुं गन्तुं दयमापे सखे नैव शक्नो द्विरेफः ॥”)

स्वर्भानुः

स्वर्षवल्कलः, पुं, (स्वर्षवत् वल्कलं यस्या)
 श्योषाकहृत्त्वः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 स्वर्षं वक्षी, स्त्री, (स्वर्षवर्णा वक्षी ।) लताविशेषः ।
 तत्पर्यायः । रक्तफला २ काकायुः ३ काक-
 वक्षी ४ । अस्या गुणाः । शिरःपीडाञ्चिदोष-
 नाशित्वम् । दुग्धदाहृत्त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (तथास्याः पर्याया गुणाश्च ।
 स्वर्षवक्षीरक्तफला काकायुः काकवक्षरी ।
 स्वर्षवक्षी शिरःपीडां त्रिदोषान् हन्ति
 दुग्धदा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 स्वर्षसेफालिका, स्त्री, स्वर्षवर्णा सेफालिका ।)
 आरम्बधः । इति शब्दमाला ॥ पीतसेफालिका
 च ॥
 स्वर्षाङ्गः, पुं, (स्वर्षवत् पीतमङ्गं यस्य ।) आरग-
 वधः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्यायाः ।
 “आरग्वधो राजहृत्त्वः मप्याकथतुरङ्गुलः ।
 आरग्वधो व्याधिघातः कृतमालः सुवर्णकः ॥
 कर्णिकारी दोर्घफलः स्वर्षाङ्गः स्वर्षभूषणः ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 स्वर्षारिः, पुं, (स्वर्षं ख शिरः ।) गन्धकम् । इति
 केचित् ॥
 स्वर्षलो, स्त्री, सुपविशेषः । तत्पर्यायः । चेम
 पुष्पी २ स्वर्षपुष्पा ३ अश्वजा ४ । अस्या
 गुणाः । कटुत्वम् शीतत्वम् । कषायत्वम् ।
 व्रणापहृत्त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्वर्त्तं, क गत्यातङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
 पर-गती सञ्च-घातङ्गे अक-घेत् ।) तङ्को
 दुःखेन जीवन्म । क, स्वर्त्तयति जने गच्छति
 दुःखेन जीवति वेत्यर्थः । असिस्वर्त्तत् । इति
 दुर्गादासः ॥
 स्वर्दं, ड, प्रीतिलिङ्गोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्वा-भ्रात्म-सक-सेट् । प्रीतिः प्रीति-
 करणम् । लिट्प्रसोपादानम् । ड, स्वर्दते
 विविधास्वादं स्वादते च रसायनमिति हला-
 यधः । इति दुर्गादासः ॥
 स्वर्नदी, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य नदी ।) स्वर्गङ्गा ।
 इत्यमरः ॥ स्वः स्वर्गस्य नदी स्वर्णदोषुर्ण इति
 योगविभागात् णत्वम् । पूर्वपदे संज्ञायां णत्व-
 मिति परेषाम् प्रकरणे गिरिनद्यादीनामुप-
 संख्यानमिति वा णत्वम् । इति मधुमाधवः ॥
 स्वर्णदो दन्धनकारवतीत्येके । इति भरतः ॥
 स्वर्भानवः, पुं, (स्वर्भानोरयं प्रियस्त्रात् । स्वर्भानु +
 णत् ।) गोमिदकमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्वर्भानुः, पुं, (स्वराकाशे भातौति । स्वर + भा +
 “दाभाभ्यानुः ।” ऊषा ० ३ । ३२ । इति नुः ।)
 राहुः । इत्यमरः । १ । ३ २६ ॥ (यथा, माघे ।
 २ । ४८ ।
 “ तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्तं चिरैव यत् ।
 हिमांशुमाशु भसते तन्मुदिकः स्फुटं फलम् ॥”
 सत्यभामागर्भजातः श्रीकृष्णपुत्रविशेषः । यथा,
 भागवते । १० । ६१ । ११ ।

स्वलीनः

“भानुः सुभानुः स्वर्भानुः प्रभानुर्भानुमांस्तथा
 चन्द्रभानुर्बृहन्नानुरतिभानुस्तथाष्टमः ।
 श्रीभानुः प्रतिभानुश्च सत्यभामात्मजा दश ॥”
 स्वर्भानुसूदनः, पुं, (स्वर्भानोः सूदनं यत् ।)
 सूर्यः । इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते ।
 ३ । ३०१ । १८ ।
 “तच्छ्रुत्वा भगवान् देवो भानुः स्वर्भानुसूदनः ।
 उवाच तं तथेत्येव कर्णं सूर्यः क्षयञ्चिव ॥”
 स्वर्यातः, त्रि, (स्वः स्वर्गं यातः ।) मृतः । यथा,
 याज्ञवल्क्याः ।
 “पक्षो दक्षितरश्चैव पितरौ म्यातरस्तथा ।
 तत्सुतो गोत्रनो बन्धुः शिष्यः मन्त्रज्ञचारिणः ॥
 एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।
 स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥”
 इति दायभागः ॥
 स्वर्लीकः, पु, (स्वरेव लीकः । स्वर्गः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते २ । १ । ४२ ।
 “भूर्लीकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लीकाऽस्य
 नाभितः ।
 स्वर्बीकः कल्पितो मूर्ध्ना इति वा लोक-
 कल्पना ॥”
 स्वर्षधुः, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य धुः ।) अक्षरसः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, अथासरिकागरे ।
 १७ । १६ ।
 “अथाजगाम भूलोकं तामादादाय पुरुरवाः ।
 स्वर्षधुर्दग्नासर्थ्यमर्पयन् मर्त्तचक्षुषाम् ॥”
 स्वर्गीयस्त्रीमावञ्च ॥
 स्वर्षापी, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य वापी) गङ्गा ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 स्वर्षश्या, स्त्री, (स्वः स्यर्गस्य श्या ।) उर्व-
 श्याद्यप्सरसः । इत्यमरः । १ । १ । ५५ ॥
 स्वर्षेयी, पुं, (स्वः स्वर्गस्य वैयी ।) अश्विनी-
 कुमारी । तत्पर्यायः । अश्विनीसुती २ नासली
 ३ अश्विनी ४ दक्षी ५ अश्विनीयौ ६ । इत्य-
 मरः । १ । १ । ५४ ॥ इति विशिष्टत्वादेकवचना-
 भावः । इति स्वामी । सर्व एते नित्यद्विवच-
 नास्ता एकत्वविवक्षायां एकवचनास्ता अपि ।
 यथा,—
 “नासत्यश्चैव दसस्य स्मृती ही नामतोऽश्विनी ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ इति भरतः ॥
 स्वलीनः, पुं, (स्वस्मिन् खोनः ।) दानवविशेषः ।
 यथा,—
 “तामायान्तीन्तु रीधाय स्वलीनो नाम दानवः ।
 पार्वतं रूपमाख्याय वर्षाणान्तु शतैर्हिजाः ॥
 ततो भगीरथो राजाराधयामास कौशिकम् ॥
 स तुष्टः प्रददौ नागं वाहनं त भगीरथः ।
 तमावह्यागमत्तत्र यत्र रुद्धा भगीरथी ॥
 तेन नागेन तं दैत्यं संविदार्यं न सङ्गतम् ।
 शतधा तां समाधाय मूर्ध्नि न्यावणो मधः ॥
 महीतलं समापिदे स यावन्नामसाङ्गयम् ।
 तस्माद्वाघटनाहिना अमृतागपुं वरम् ॥”
 इति वज्रपुराणे गङ्गावतरणनामाध्यायः ॥

स्वस्ति

स्वस्तिम्

स्वस्तीयः

स्वस्तिः, त्रि, (सुष्ठु प्रत्ययः ।) प्रत्ययः । यथा,—
 “नेहातिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
 स्वस्तिमप्यस्य धर्मस्य वायते महतो भयात् ॥”
 इति भगवद्गीतायाम् । २ । ४० ॥
 स्वस्तिकेशरी, [न] पुं, (स्वस्तिः केशरोऽस्यास्तीति ।
 इतिः ।) कोविदारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (पर्यायोऽस्य यथा,—
 “कोविदारश्चमरिः कुहालो युगपचकः ।
 कुहालो तस्मिन्पण्यश्चकः स्वस्तिकेशरो ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 स्वस्तिकेशी, [न] पुं, (स्वस्तिः केशोऽस्यास्तीति ।
 इतिः ।) भूतकेशः । यथा,—
 “गोलोमी स्वस्तिकेशी च भूतकेशश्च केशश्च ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ।
 स्वस्तिपत्रकः, पुं, (स्वस्तिपत्राणि पत्राणि यस्य । कप् ।)
 गौरशकः । स तु मधुकभेदः । यथा,—
 “गौरशकी मधुलोऽस्यो गिरिजः स्वस्तिपत्रकः ॥”
 इति रत्नमाला ॥
 स्वस्तिफल, स्त्री, (स्वस्तिफलं यस्याः ।) ऋपय-
 भेदः । तत्पर्यायः । कच्छूनी २ ध्वाङ्गनाशिनौ ३
 श्रीहृश्वः ४ विषघ्नी ५ कफघ्नी ६ अपरा-
 जिता ७ । अस्या गुणाः हृषुषागुणतुल्याः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्वस्तिमिनी, स्त्री, (स्वस्तिम् पित्रानये वसतीति ।
 वम + णिनिः । डोप् ।) ऊटा अन्टा वा पिष्ट-
 ष्टस्थिता । तत्पर्यायः । चिरिण्टी २ । इत्य-
 मरः ॥ “हे ऊटायामनुदायां वा पिष्टष्टस्थिता-
 याम् । पिष्टकुलखेहात् चिरं ण्टति गच्छति
 चिरिण्टी । इट गतौ अन् मनोपादिः ।
 ‘स्वस्तिमिन्यां चिरिण्टी स्यात् द्वितीयवयसि
 स्त्रियाम् ॥’
 इति रुद्रः ॥
 चिरिण्टीत्येके । स्वेषु ज्ञातिषु वसति स्वस्तिमिनो
 अहादित्वास्मिन् । सुखेन वसति स्वस्तिमिनोति
 द्राविडाः ।” इत्यमरटोकायां भरतः ॥
 स्वस्तीजः, पुं, (स्वं एव वोजं यस्य ।) आत्मा । इति
 शब्दरत्नावली ॥ निजकारणे स्वयमेव च क्रौ ॥
 स्वसा, [ऋ] स्त्री, (सुष्ठु अस्वते लिप्यते इति ।
 सु + अस् + “सुआसेरन् ॥” उणा० २ । ६७ ।
 इति ऋत् यथादेशश्च । भगिनो । इत्यमरः ।
 २ । ६ । २८ ॥ (यथा, मनुः । २ । ४० ।
 “मातरं वा स्वसारं वा मातृनां भगिनो निजाम् ।
 भिद्येत् भिदां प्रथमं या चेन्नं नावमानयेत् ॥”)
 स्वस्ति, ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 भास्व०-सक०-षेट् ।) ङ, स्वस्ते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 स्वस्ति, व्य, (सु + अस् + “सावसेः ।” उणा० ४ ।
 १८० । इति तिः । बहुलवचनात् न भूभावः ।)
 आशोः । चेतम् । (यथा, महाभारते । ३ ।
 १४६ । १३ ।
 “स्वस्ति प्रापुञ्चि कौन्तेय काप्यकं पुनराश्रमम् ॥”)

पुष्पादि । इत्यमरः । ३ । २ । २४० ॥ आशो-
 राशोर्वाः । चेतं निरुपह्वः । पुष्पं पाप-
 प्रक्षालनम् । एषु । आदिना मङ्गलादौ च
 स्वस्ति । स्वस्ति मङ्गलाशीर्वादिपापनिर्जनादि-
 प्विति भागुरिः । इति भरतः ॥ टानस्वीकार-
 मन्त्रः । यथा, “सोमित्युक्ता प्रतिगृह्य स्वस्ती-
 लुक्ता सावित्रीं पठित्वा कामस्तुतिं पठेत् ॥”
 इति श्रुतितत्वम् ॥ तद्योगं चतुर्थं स्यात् ।
 यथा,—
 “स्वाहात्मये स्वधा पित्रे स्वस्ति धात्रे नमः मते ॥”
 इति मन्त्रबोधव्याकरणम् ॥
 (स्वीलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, भागवते ।
 ४ । २४ । ३३ ।
 “जितं त आभविहृद्य स्वस्तये स्वस्तिरस्तु मे ।
 भवता राधसा राधं सर्व्वसा आत्मने नमः ॥”
 तथा च वाजमन्यनिरुद्धितायाम् । १३ । १८ ।
 “अग्निष्टाभिपातु मद्या स्वस्त्या कर्दिषा शस्त-
 मने ॥”)
 स्वस्तिकः, पुं, क्रौ, (स्वस्ति चेतं कायति कथय-
 तीति । कै + कः ।) आश्वानां गृहविशेषः ।
 इत्यमरः । २ । २ । १० ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
 “स्वस्तिकं प्राङ्मुखं यत् स्यादग्निम्यानुगतं भवेत् ।
 तत्पार्श्वानुगतौ चान्यौ तत्पर्यन्तगतौपरः ॥”
 इति भरतधृतमाश्वः ॥
 अन्यज्ञानुशब्दे दृश्यम् ॥ मितावरशकः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 (“गितिवारः गितिवरः स्वस्तिकः सुनिष्यकः ।
 आवारकः सूचिपत्रः पणकः कुकुटः शिखरः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 योगाङ्गामनविशेषः । तस्य लक्षणं आसनशब्दे
 दृश्यम् ॥
 स्वस्तिकः, पुं, (स्वस्ति चेतं कायतीति । कै + कः)
 मङ्गलद्रव्यम् । तन्तु तण्डुलचूर्णनिर्मितत्रिकोणा-
 काराधवासद्रव्यम् । चतुष्पथः । गृहभेदः ।
 इति मेदिनी ॥ पिष्टकं विकारः । रतनालिकः ।
 इति विज्वः ॥ जिनानां चतुर्विंशतिचिह्नान्त-
 र्गतचिह्नविशेषः । यथा,—
 “बृषो गजोऽश्वः श्ववः क्रौञ्चोऽङ्ग स्वस्तिकः
 शर्पा ।
 मकरः श्रोत्रः खड्गी महिषा सूकरस्तथा ॥
 श्वेनो वधं सृगच्छागी नद्यावर्त्ती घटोऽपि च ।
 कूर्मो नोलोत्पलं शङ्खः फणी सिंहाऽर्हतां
 ध्वजाः ॥”
 इति ह्रिमचन्द्रः ॥
 रमोनकः । इति विकान्धशेषः । (सपञ्च-
 स्थितनोलरेखाविशेषः । यथा, रामायणे ।
 १ । १८५ ।
 “श्रिरोभिः पृथुभिर्नागा व्यक्तस्वस्तिकलक्षणेः ।
 वमन्तः पावकं घोरं ददंश्चर्दशनैः शिलाः ॥”)
 स्वस्तिमुखः, पुं, (स्वस्ति मुखे प्रथमे वदने वा
 यस्य ।) लेखः । ब्राह्मणः । चन्दिन, चि । इति
 मेदिनी ॥

स्वस्तिवाचनं, क्रौ, (स्वस्ति मङ्गलस्य वाचनम् ।)
 माङ्गलकर्त्तारभङ्गाकीनवस्वमाणमन्त्रीधार-
 पूर्वकतण्डुलविकरणम् । तन्मन्त्रो यथा । अमुक
 कर्मणि पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु । इत्युक्ते
 पुण्याहमिति ब्राह्मणैस्त्रिकते अमुककर्मणि
 ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु । ततः ऋद्धतामिति
 ब्राह्मणास्तिस्र्युः । एवं स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु ।
 इत्युक्ते स्वस्ति इति ब्राह्मणास्तिस्र्युः । ततः ॥
 स्वस्ति न इत्यो हृद्यवाः स्वस्ति नः पूषा
 विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति
 नो हृद्यपतिर्हधात् ॥ इति पठित्वा तण्डुलान्
 विकीरत् ॥ १ ॥ परमाणं यथा, व्यासः ।
 “मपुण्यं गन्धपुष्पाद्यैर्ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ।
 धर्मं कर्मणि माङ्गल्यं संघामाहुतदर्शने ॥”
 धर्मं कर्मणि इति मन्त्रो निर्देशात् अमुक-
 कर्मणि स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु इति ब्रूयात् । यमः ।
 “पुण्याहवाचनं देवे ब्राह्मणस्य विधायते ।
 एतदेव निरोद्धारं कथ्यात् क्षत्रियवैश्ययोः ॥
 मोक्षारं ब्राह्मणे ब्रूयात् निरोद्धारं महीपते ।
 उपाशु च तथा वैश्यं शूद्रे स्वस्ति प्रयोजयेत् ॥”
 इत्युदाहृतत्वम् ॥ * ॥
 अपि च ।
 नन्द उवाच ।
 “अलक्षितोऽस्मिन् ऋषि ममकैरपि गोत्रजे ।
 कुरु हिजातिमन्कारं स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ८ अध्यायः ॥
 स्वस्तिः, त्रि, (स्वस्तिम् तिष्ठतीति । स्व + स्था + कः ।
 सुस्वः । यथा,—
 “दुर्गं स्मृता हरमि भीतिमशेषजन्तोः
 स्वस्तिः स्मृता मतिमतीव शभां ददासि ।”
 इति देवीमाहात्म्यम् ॥
 (“स्वस्तिस्वापि ममधातूनां सास्यानुषङ्गार्थमेव
 कुशला रमगणानाहारविकारांश्च पर्यायिष्ये-
 च्छब्दपयोक्तुम् । सास्यानुषङ्गार्थमेव
 भूयिष्ठान्धोपयुक्तानास्तद्विपरितकरणलक्षणासमा-
 ख्यातचेष्टया समभिच्छन्ति कर्मम् । देश-
 कालात्मगुणविपरितानां हि कर्मणां आहार-
 विकाराणाञ्च क्रमोपयोगः सम्यक् । सर्वाभि-
 योगोऽनुदीर्घानां सन्धारणमन्धारणसुदीर्घा-
 नाश्च गतिमतां साहसानाञ्च वर्ज्जनम् । स्वस्-
 त्वमेतद्वातुनां सास्यानुषङ्गार्थमुपदिशते ॥”
 इति चरके शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥ * ॥
 “उत्थायोत्थाय सततं स्वस्थेनारोग्यमिच्छता ।
 धीमता यदनुष्ठेयं तत् सर्व्वं संप्रचक्षते ॥
 तत्रादौ दन्तपवनं हादशाङ्गुलमायतम् ॥
 कनिष्ठिकापरोणाङ्गुलमध्यस्थितमग्रम् ॥”
 इत्यादिकं सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अः ॥
 “ममदोषः समाग्नेश्च समाधातुमलक्षयः ।
 प्रसन्नालोन्मिदमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥”
 इति च तन्त्रोत्तरतन्त्रे ६४ अध्यायः ॥)
 स्वस्तीयः, पुं, (स्वस्तिपत्यं पुमान्तीति । स्वस्त् +
 “स्वसुम्भः ।” ४ । १ । १४३ । इति ङः ।

स्वाती

भागिनेयः । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥ (यथा, मनुः । २ । १४८ ।

“मातामहं मातुलञ्च स्वस्योयं श्वशुरं गुहम् ।
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुवृत्तिग्याण्यौ च
भोजयेत् ॥”

स्वस्रीया, स्त्री, (स्वसुरपत्नं स्त्री । स्व + डः ।
टाप् ।) भागिनेयो । (यथा, मनुः । ११ । १७२ ।

“पैतृश्वस्त्रेयां भगिनीं स्वस्रीयां मातुरिव च ।
भ्रातृश्च भ्रातृस्त्रयां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥”

स्वाधपादः, पुं, (अधपादः न्यायशास्त्रप्रवर्तयिता-
तस्वदमित्यन् । अधपादं न्यायशास्त्रं सुष्ठु अध
पादं अधीते इति अध् ।) नयाधिकः । इति
जटाधरः ॥

स्वाधरः, पुं, (स्वस्व अधरानि यत्र ।) खोया-
धरः । सद्यो इति दस्यस्वत इति च पारस्य-
भाषा ॥

स्वागतं, स्त्री, (सुखेनागतमिति ।) कुशलप्रश्नः ।
इति हाराबलो ॥ (यथा, कुमारे । २ । १८ ।

“स्वागतं स्वानधिकारान् प्रभावेरवलम्ब्य वः ।
युगपद्युगबाह्व्यः प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥”

सुखेनागतं स्वनागतञ्च ॥ (सुष्ठु आगतं, त्रि ।
यथा, मनुः । ४ । २२६ ।

अद्वैतश्च पूर्तश्च नित्यं कुर्यादतन्मिदः ।
अहाकते ह्यलये ते भवतः स्वागतेर्धनेः ॥”

स्वाङ्किकः, पुं, मार्हाङ्किकः । इति शब्दरत्नावलो ॥

स्वाङ्क्यं, स्त्री, (स्वङ्क्य + षञ् ।) स्वङ्क्यस्य
भावः । स्वङ्क्यता । स्वङ्क्यशब्दात् णाप्रत्य-
येन निष्पन्नम् ॥ (यथा, मनुः । ३ । ३१ ।

“ज्ञानिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः ।
कन्याप्रदानं स्वाङ्क्यादासुरो धर्म उच्यते ॥”

स्वातन्त्र्यं, स्त्री, (स्वातन्त्र्यस्य भावः । स्वातन्त्र्य + षञ् ।)
स्वातन्त्र्यस्य भावः । यथा,—

“पिता रक्षति कीमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रश्च स्वविरं रक्षेत् न स्त्री स्वातन्त्र्यामर्हति ॥”

इत्युदाहृतत्वम् ॥

“सौदायिके सदा स्त्रियां स्वातन्त्र्यं परि-
कीर्त्तितम् ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥

स्वातिः, स्त्री, सूर्यपत्नीविशेषः । यथा,—

“मंज्रा तु यमकालिन्दीरेवन्तमनुदस्त्रसूः ।
वसरंगुम्भहावीर्या स्वातिः सूर्या सुवर्चला ।
सरंगुम्भमयी त्वाष्टी प्रिये चैते विवस्वतः ॥”

इति त्रिकालशेषः ॥
श्वः । इति धरणिः ॥

स्वातिः, पुं, स्त्री, (स्वेनैव चततोति । अत +
स्वाती, इम् । वा डीष् ।) अश्विन्यादिमस-

सिंघतिनक्षत्रान्तर्मतपञ्चदशमनक्षत्रम् । इत्यमरः ।
३ । ५ । ३८ ॥ इत्या स्वाती अथवा अक्षीवि ।

इति तिथ्यादितत्वम् । स च कुङ्कुमसदृशाक्ष-
तरः शतारकः । अस्याधिदेवता पवनः । यथा,

“कुङ्कुमाक्षतरः शतारके
यागुमे सुदति मौसिमगते ।

स्वादुः

शायकाभ्यरचरायसाः कक्षा-
चक्षलाश्च जगदुर्मगोदयात् ॥”

दं ३ । १५ । इति काशिरासङ्गतराजिष्ण-
निरूपकप्रत्यः ॥ तस्य रूपं विदुमप्रबालसदृ-
शम् । इति सुहृत्तर्त्तितनामभिः ॥* तत्र जात-
फलम् ।

“कन्दर्परूपप्रभया समेतः
कान्ताजनप्रोतिरतिप्रसन्नः ।
स्वातिः प्रसूतो यदि नित्यं स्वात्
महामतिः प्राप्तविभूतियोगः ॥”

इति कोष्ठोपदेवः ॥

स्वादुः, उप्रोतिस्त्रियोः । इति कषिकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पाठ०-मक०-सेट ।) दन्त्यादिः । प्रोतिः

प्रोतिकरणम् । लिट्प्रसोपादानम् । ड ।
“अपां हि द्रव्याय न वारिधारा
स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा ।”

इति श्रीहर्षः ।

“स्वदते विविधास्वादं स्वादते च रसायनम् ॥”
इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

स्वादः, पुं, (स्वाद + षञ् ।) रसग्रहणम् । (यथा,
कथासरित्सागरं । ६५ । १४१ ।

“सभार्यः स तदा भुङ्क्ते सत्तुङ्गवर्णवर्जितान् ।
अन्यस्यान्नस्य बुधे नैव स्वादं स जातचित् ॥”

प्रोतिकरणम् । इति स्वादधातोर्नटप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

स्वादनं, स्त्री, (स्वाद + ष्यट् ।) प्रोतिकरणम् ।
रसग्रहणम् । स्वादधातोर्नटप्रत्ययेन निष्प-
न्नम् ॥

स्वादितः, त्रि, प्रोतिः । आस्वादितः । इति स्वाद-
धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

स्वादुः, पुं, (स्वाद + ष्यट् + “कवापाजोति ।”
उणा० १ । १ । इति उण् ।) मधुररसः ।

यथा,—
“मधुरस्तु रसज्येष्ठो गुणः स्वादुर्मधूनकः ।”
इति हेमचन्द्रः ॥

गुडः । यथा,—
“गण्डोलं स्वात् गुडः स्वादुः ।”
इति त्रिकालशेषः ।

जोवकीषधिः । यथा,—
“इत्याङ्गो मधुरः स्वादुः प्राणकषिर-
जीवकः ।”
इति जटाधरः ॥

सुगन्धिव्यमदः । तत्पर्यायः । अगुदसारः २
सुधुम्भः ३ गन्धधूमजः ४ । अस्य गुणाः । कटु-
त्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । सधूमामोदत्वम् ।
वातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वादुः, स्त्री, (स्वाद + उण् ।) द्राक्षा । इति
स्वाहीशब्दटीकायां भरतः । २ । ४ । १०७ ॥

स्वादुः, त्रि, (स्वाद + उण् ।) इष्टः । मनोज्ञः ।
मधुरः । मिष्टः । इत्यमरमदिभ्यो । ३ । ३८४ ॥

(तदुक्तम् । यथा,—
“स्वादं सद्युतं पयोदधियुतं ये भुञ्जते मानवा

स्वादुः

स्वेषामिन्द्रियनिग्रहो यदि भवेद् पङ्कुरीत्
सागरम् ॥”

स्वादुकण्टकः, पुं, (स्वादूनि कण्टकानि यस्याः)
विककृतकण्टकः । गोक्षुरकः । इत्यमरः । २ ।

४ । ३७ । २ । ४ । ८८ ॥ विककृतकण्टकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विककृतार्थे पर्यायो यथा,

“विककृतो स्त्रुवाङ्घ्रौ ग्रन्थिसः स्वादुकण्टकः ।
स एव यश्चक्षुष्य कण्टकी व्याघ्रपादपि ।”

गोक्षुरकार्थे पर्यायो यथा,—
“गाक्षुरः क्षुरकाऽपि स्यात् विककण्टः स्वादु-
कण्टकः ।

गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गा इत्यपि ॥
पलङ्का श्वदंष्ट्रा च तथा स्वादिक्षुनन्धिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

स्वादुकन्दा, स्त्री, (स्वादुः कन्दो यस्याः ।)
विदारो । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्वाः
पर्यायः ।

“विदारो स्वादुकन्दा च सा तु क्रोष्टी सिता
स्मृता ।

इक्षुगन्धा चीरवल्ली चोरशक्ता पर्यास्त्रिणी ।
वराहवदना गृष्टिर्वदरेत्यापि कथ्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

स्वादुका, स्त्री, (स्वादुना रसेन कायतीति । कौ +
कः ।) नागदन्तो । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वादुखण्डः, पुं, (स्वादुः खण्डो यस्य ।) गुडः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ मधुरभागश्च ॥

स्वादुगन्धा, स्त्री, (स्वादुर्गन्धा यस्याः । भूमि-
कुशाण्डः । इति जटाधरः ॥ रत्नशोभाञ्जनः ।
इति रत्नमाला ॥

स्वादुधन्वा, [न] पुं, (स्वादु धनुर्यस्य ।) काम-
देवः । इति कैचित् ॥

स्वादुपर्णी, स्त्री, (स्वादूनि पर्णानि यस्याः । डीष् ।)
दुग्धिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्वाः
पर्यायः ।

दुग्धिका स्वादुपर्णी स्यात् चीरा विचीरिणी
तथा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

स्वादुपाका, स्त्री, स्वादुः पाको यस्याः ।) काक-
माचो । इति राजनिर्घण्टः ॥ (काकमाचौ-
शब्दस्या विषयो ज्ञातव्यः ॥)

स्वादुपिण्डा, स्त्री, (स्वादुः पिण्डो यस्याः ।)
पिण्डशर्करो । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वादुपुष्पः, पुं, (स्वादूनि पुष्पाणि यस्याः ।) कटभी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
“कटभी स्वादुपुष्पश्च मधुरेणुः कटश्चरः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

स्वादुफलं, स्त्री, (स्वादूनि फलानि यस्याः ।) वदरी-
फलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

स्वादुफला, स्त्री, (स्वादु फलं यस्याः ।) कोलिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (द्राक्षा । तत्पर्यायो
यथा,—
“द्राक्षा स्वादुकला प्रोक्ता तथा मधुरपापि च ।

स्वाधिष्ठा

स्वहीका शरहरा च गोक्षनो चापि
कीर्तिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
स्वादुमज्जा, [न्]पुं, (स्वादु मज्ज यस्व ।) पर्वत-
अपीसुः । इति जटाधरः ॥
स्वादुमांसी, स्त्री, (स्वादु मांसं अन्तःशस्त्रं यस्याः ।
डोष् ।) काकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणादयोऽस्याः काकोलोऽग्नेऽभिहितः ॥)
स्वादुमूलं, स्त्री, (स्वादु मूलं यस्व ।) गर्जरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
स्वादुरसा, स्त्री, (स्वादुः रसो यस्याः ।) काकोली ।
इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ आम्नातकफलम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ मदिरा । इति हेम-
चन्द्रः ॥ यतावरी । इति राजनिर्घण्टः । ४ । २ ।
इति केचित् ॥
स्वादुलता, स्त्री, (स्वादुः लता ।) विदारि । इति
राजनिर्घण्टः ॥
स्वादुशुबं, स्त्री, (स्वादु शुबश्चेति ।) सैन्धवलवणं
सामुद्रलवणं वा । इति केचित् ॥
स्वादुस्तः, पुं, (स्वादुरस्तरसो यत्र ।) दाडुम-
ह्वसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स्वाहा, स्त्री, (स्वादु + “वोतो गुणवचनात् ।”
४ । १ । ४५ । इति डोष् ।) द्राक्षा । इत्यमरः ।
२ । ४ । १०७ ॥
स्वाधिष्ठानं, स्त्री, (स्वं लिङ्गं तत्र अधिष्ठानं यस्य ।
स्वस्य लिङ्गस्य अधिष्ठानं यस्मात् इति वा ।
स्वशब्दन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदु-
रित्युक्तस्तथात्वम् ।) षट्चक्रान्तर्गतद्वितीय-
चक्रम् । तन्तु लिङ्गमूलस्ववादिस्नानवर्णयुक्त-
होरकसमप्रभषड्दलपद्मम् । अत्र शिवात्मो
वर्त्तते । यथा,—
“षड्दले वैद्युतनिभे स्वाधिष्ठानेऽनलत्विषि ।
व-भ-मैर्य-र-लैर्युक्ते वर्षेः पड्भिश्च सुप्रत ॥”
अपि च ।
“स्वाधिष्ठानाख्यचक्रे तु सविन्दुं राक्षिणीं तथा ।
वादिस्नानं प्रविशस्य नाभी तु मणिपूरके ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
अन्यत्र ।
“सिन्दूरपूरश्चिरारुणपद्ममन्त्रत्
सौषुम्नमध्यघटितं ध्वजमूलदेशे ।
अङ्गुष्ठैः परिवृतं तडिताभवर्ण-
वर्षाद्यैः सविन्दुलमितैश्च पुरन्दरार्णैः ॥
तस्यान्तरे प्रविलसद्विषदप्रकाश-
मश्रोजमण्डलमथो वरुणस्य तस्य ।
अर्धेन्दुरूपलसितं शरदिन्दुशुभ्रं
वह्नारबीजममलं मकराधिकरुदम् ॥
तस्याङ्गदेशनमितो हरिरेव पाया-
कौलप्रकाशश्चरित्रयमादधानः ।
पोताम्बरः प्रथमयौवनगव्यधारी
श्रीवक्षकौस्तुभधरो धृतवेदबाहुः ॥
तन्मैव भाति सततं खलु राक्षिणी सा
नालास्वजाश्चिसहोदरकान्तिगोभा ।

स्वाधीन

नागाधुधीयतकरैर्लक्षिताङ्गुली-
दिश्याम्बराभरचभूषितमत्तचित्ता ॥
स्वाधिष्ठानाख्यमेतत् सरसिजममलं चिन्तयेद्यो
मुनीन्द्र-
स्वस्याहङ्कारदोषादिकसकलरिपुः शीयते
तत्त्वधीन ।
योगीशः सोऽपि मोहाहुततिभिरप्ये भानु-
तुल्यप्रकाशो
गद्यैः पद्यैः प्रबन्धैर्विरचयति सुधाकाव्यमन्दोह-
लक्ष्मीम् ॥”
इति पूर्णानन्दगिरिकृतषट्चक्रक्रमः ॥
स्वाधीनः, चि, (स्वस्य अधीनः ।) स्वतन्त्रः ।
अपराधीनः । यथा,—
“स्वाधीनवृत्तेः साफल्यं न पराधीनवृत्तितः ।
ये पराधीनकर्माणो जीवन्तोऽपि च ते
मृताः ॥”
इति गारुडे । ११५ । ३७ ॥
स्वाधीनपतिका, स्त्री, नायिकाविशेषः । तस्या
लक्षणं यथा । स्वाधीनः पतिर्यस्याः सा
स्वाधीनपतिका । मदाज्ञाकरप्रियतमा । अस्या-
श्लेषा वनविहारदिमदनोत्सवदर्शनं मदाह-
ङ्कारमनोरथावाप्तिमभूतयः । सा पञ्चविधा ।
मग्धा मग्धा प्रौडा परकीया सामान्या चेति ।
मग्धा स्वाधीनपतिका यथा,—
“मध्ये नो क्लृप्तिमा स्तनं न गरिमा देहे न वः
कान्तिमा
श्रीणी न प्रथिमा गती न जडिमा नेत्रे न वा
वक्रिमा ।
लास्ये न द्रुदिमा न वाचि पटिमा ज्ञान्ये न
वा स्तोत्रिमा
प्राणेशस्य तथापि मञ्जति मनो मध्येव किं
कारणम् ॥ १ ॥”
मग्धा स्वाधीनपतिका यथा,—
यदपि रतिमहोत्सवे नकारो
यदपि करेण च नीविधारणानि ।
प्रियसखि पतिरेष पार्श्वदेशं
तदपि न मञ्जति चेन् किमाचरामि ॥ २ ॥
प्रौडा स्वाधीनपतिका यथा,—
वक्त्रस्याधरपद्मवस्य वचसो हास्यस्य लास्यस्य
वा
धन्यानामरविन्दसुन्दरदृशां कान्तस्तनोति
स्तुतिम् ।
स्वप्नेनापि न गच्छति श्रुतिपथं चेतःपथं दृक्पथं
काव्यन्या दयितस्य मे सखि कथं तस्यास्तु
भेदग्रहः ॥ ३ ॥
परकीया स्वाधीनपतिका यथा,—
स्त्रीयाः सन्ति मृडे सरोरुहदृशां यासां विजास-
लक्षं
काशीकुण्डलहेमकङ्कणभनत्कारो न विद्या-
स्यति ।
को हेतुः सखि कानने पुरपथे शौधे सखी-
सन्निधी

स्वामी

श्याम्बलीमपि पद्मवक्त्र परितो हृदिर्न मां
सुचति ॥ ४ ॥
सामान्या स्वाधीनपतिका यथा,—
सम्बन्धे प्रतिमन्दिरं शृङ्गगो यासां सुधा-
सागर-
स्रोतःस्युतसरोरुहसुन्दरचमत्कारा इवो-
र्विश्रमाः ।
विचं किन्तु विचित्रमप्यथकलावैदग्ध्यहेतोः पुन-
र्विचं चित्तहरं प्रयच्छति युवा सम्बन्धे किं
कारणम् ॥ ५ ॥
इति रसमञ्जरी ॥
स्वाधीनभर्तृका, स्त्री, (स्वस्या निजायाः अधीनो
भर्ता यस्याः । कृप ।) स्वाधीनपतिका । सा च
नायिकाभेदः ॥ यथा,—
“स्वच्छित्तोत्कृष्टिता लब्धा तथा प्रेषितभर्तृका ।
कलहान्तरिता वासकसज्जा स्वाधीनभर्तृका ॥”
इति जटाधरः ॥
(तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ११३ ।
“कान्तो रतिगुणाकष्टो न जहति यदन्तिकम् ।
विचित्रविध्वंसमासक्ता सा स्यात् स्वाधीन-
भर्तृका ॥”)
स्वाध्यायः, पुं, (सुप्तु प्रावृत्य अध्यायः वेदाध्ययन-
मिति ।) प्रावृत्य वेदाध्ययनम् । तत्पर्यायः ।
जपः २ । इत्यमरः । २ । ७ । ४७ ॥ जापः ३ ।
इति जटाधरः ॥
“स्वाध्यायो जप इत्युक्तो वेदाध्ययनकर्म्मणि ।”
इति शब्दरत्नावली ॥
हे प्रावृत्य वेदाध्ययने । सु सज्जताय प्रावृत्य
अध्यायोऽधीतिः स्वाध्यायः इडो घञ् । जपनं
जपः अन् घञि जापश्च । इति भरतः ॥
स्वाध्यायवान्, [न्] पुं, (स्वाध्यायोऽध्यायश्चेति ।
मतप् । मस्य वः ।) स्वाध्यायविशिष्टः । वेद-
पाठकः । (यथा, महाभारते । १।१४।१०।
“स तूर्हुरितास्तपसि प्रसक्तः
स्वाध्यायवान् वीतभयः कृतात्मा ।
चक्षार मर्षो पृथिवीं महात्मा
न चापि दारान् मनसाप्यकाङ्क्षत ॥”)
स्वाध्यायो, [न्] पुं, स्वाध्यायोऽस्वास्तोति ।
इतिः ।) पत्तनवर्णिक । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चि, वेदपाठकश्च ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
२४ । १५ ।
“ब्राह्मणाः साग्निहोत्राश्च तथैव च निरन्तरयः ।
स्वाध्यायिनो भिक्षवश्च तथैव वनवासिनः ॥”)
स्वानः, पुं, (स्वननमिति । स्वन शब्दे + “स्वन-
हमीर्वा ।” ३ । ३ । ६२ । इति घञ् ।) शब्दः ।
इत्यमरः । १ । ७ । २४ ॥ (यथा, माघे । ४।५७ ।
“या विभक्तिं कलवक्त्रको गुण-
स्नानमानमतिकालिमानया ।
मात्र कान्तसुप्तमौतया तथा
स्नानमानमति कालिमानया ॥”)
स्वान्तं, स्त्री, (स्वन्त्यते स्मिति । स्वान्तं शब्दः । “सुग्ध
स्नान्तस्नान्ति ।” ७ । २ । २५ । इति धनिट्

स्वामी

स्वामी (विधातित्तत्) । ममः । इत्यमरः । १।४।३१ ॥
 (यथा, महिः । ६ । २२ ।
 "तस्मात्तपत शोकान्निः स्वान्तं काठमित्त
 च्चत्तम् ।
 चक्षितेवानिभः शीतो वने तं न त्वजिह्वदत् ॥")
 गङ्गाम् । इति मेदिनी ॥ (स्वस्व च्चत्तं, पुं, स्त्री ।
 प्रसा, भागवते । २ । ६ । ३४ ।
 "यो ज्ञात्स्वमायाविभवश्च पर्यगाद्
 यथा नभः स्वान्तमथापरि कुतः ॥")
 शब्दिते, चि ॥
 स्थापः, पुं, (स्थाप + च्चत्तम्) निद्रा । इत्यमरः ।
 १ । ७ । ३६ ॥ (यथा, भागवते । ३।२६।२८।
 "संशयोऽथ विपथ्यासौ निश्चयः स्मृतिरेव च ।
 स्थाप इत्युच्यते सुहृत्संघं हसितः पृथक् ॥")
 शयनम् । स्वर्गायता । च्चत्तम् । इति विश्व-
 मेदिनी ॥ (विषयोऽस्य यथा,—
 "सर्वेषु दिवास्वापः प्रतिशिष्टोऽन्वय श्रीधात् ॥"
 इति सुश्रुते शारीरस्वानि चतुर्थोऽध्याये ॥)
 स्थापतेयं, स्त्री, (स्थापते धनस्वामिनि साधुः ।
 स्थापति + "पथ्यातिथिवसतिस्वपतेठञ् ।" ४ ।
 ४ । १०४ । इति टञ् । स्वागतादित्वाच्चेजा-
 गमः ।) धनम् । इत्यमरः । २ । ८ । ८० ॥
 (यथा, माघे । १४ । ८ ।
 "स्थापतेयमधिगम्य धर्मतः
 पर्यपायमवावृष्य यत् ।
 तीर्थगामि करवै विधानत-
 स्त्वापस्य जुह्वानि चानले ॥")
 स्थापदः, पुं, (स्थापदः । पृथोदरादित्वात् साधुः ।)
 स्थापदः । इति हलायुधः ॥
 स्वभाविका, त्रि, (स्वभावे भवः । स्वभाव + ठक् ।
 स्वभावसिद्धः । स्वभावत उत्पन्नः । यथा,—
 "शैलं नाम गुणस्त्वैव सद्भजः स्वभाविका
 स्वच्छता
 किं द्रूमः शुचितां भवन्ति शुचयः स्वर्गेन
 यस्यापरे ।
 विश्वान्यत् कथयामि ते स्तुतिपदं त्वं जाविनां
 जीवनं
 त्वत्प्रेषोचपयेन गच्छसि पयः कस्तनां निषेवं
 चमः ॥")
 इति वज्राक्षेपेन प्रति सत्त्वस्वसेनपेरितश्लोकः ॥
 (व्याधिप्रकारभेदः । यथा,—
 "तद्दुःखसंयोगा व्याधय इत्युच्यन्ते । चतुर्विधाः
 कामन्तवः शारीरा मानसाः स्वाभाविका
 ज्ञेति । स्वाभाविकाः सुत्पिपासाजरास्त्यु-
 निद्राप्रभृतयः ॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने प्रथमे-
 ऽध्याये ॥)
 स्वामिन्नी, [न्] पुं, परमुरामः । इति शब्द-
 माला ॥
 स्वामी, [न्] पुं, (स्वमस्वास्तीति । स्व + "स्वामि-
 न्नेभ्यश्च" ५ । २ । १२६ । इति स्वामिन्प्रत्ययेन
 निपातितः ।) चक्षिपतिः । तत्पर्यथायः । ईश्वरः
 ३ पतिः ३ ईशिता ४ चक्षिभूः ५ नायकः ६

स्वयम्भु

नेता ७ प्रभुः ८ परिहृदः ९ चक्षिः १० ।
 इत्यमरः । १ । १ । १० ॥ चक्षमतिः ११ ईशः
 १२ भाव्यः १३ इति जटाधरः ॥ पाशकः १४।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 स्वामी, [न्] पुं, (स्वमस्वास्तीति । स्व + च्चामिन् ।)
 कार्तिकेयः । इति मेदिनी ॥ राजा । यथा,—
 "स्वाम्यमात्यः सुहृन् कोषो राष्ट्रदुर्गवृत्तानि च ।
 राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥"
 इत्यमरः । २ । ८ । १७ ॥
 विभुः । इरः । इरिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 गुरुः । भर्ता । इति धरणिः ॥ वात्स्ययनमनिः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गुरुः । इति कैचित् ॥
 पतोककल्पीयाहर्दटः । इति हेमचन्द्रः ॥ परम-
 हंसः । यथा, श्रीधरस्वामिप्रभृतयः ॥ * ॥
 स्वाम्यर्थमरणफलं यथा, बङ्गपुराणे मंत्राम-
 प्रशंमानामाध्याये ।
 "दृष्टिभिर्दृष्टिभिर्वापि तथा श्लेष्केषु तस्करैः ।
 स्वाम्यर्थं वै कृता राजन् तेषां स्वर्गो न संशयः ॥
 इति गोस्वामिविप्रार्थं नरमेधफलं हि तत् ॥"
 स्वामिप्रशंसा यथा,—
 "स्वौर्गव्यः पतिभौभाग्याहर्दते च दिने दिने ।
 सुखी चेद्दिभवी यस्मान्तं भजेत्ततः सदा ॥
 पतिर्बन्धुः कुलस्त्रीणामधिदेवः सदा पतिः ।
 परं मय्यतस्वरुपश्च सुखरुपश्च सूर्त्तिमान् ॥
 धर्मदः सुखदः शश्वत् प्रीतिदः शान्तिदः
 सदा ।
 सन्मानदो मानदश्च मान्यश्च मानस्वण्डनः ॥
 सारास्वारतमः स्वामो बन्धुनां बन्धुदशनः ।
 न च भर्तुः समो बन्धुर्बन्धुर्बन्धुषु दृश्यते ॥
 भरणार्थे भर्तारं पालनात् पतिरुच्यते ।
 शरीरेशश्च स स्वामी कामदात् कान्त उच्यते ।
 बन्धुश्च सुखवन्ध्याश्च प्रीतिदानात् प्रियः परः ।
 ऐश्वर्यदानादोशश्च प्राणेशात् प्राणनाथकः ॥
 रतिदानाच्च रमणः प्रियो नास्ति प्रियात् परः ।
 पुत्रस्तु स्वामिनः शक्रात् जायते तेन स प्रियः ॥
 शतपुत्रात् परः स्वामो कुलजानां प्रियः सदा ।
 असत्कुलप्रसूता या काम्तं विद्वान्तुमन्वसा ॥
 ज्ञानश्च सर्वतार्थेषु सर्वार्थेषु दौषण्यम् ।
 प्रादक्षिण्यं पृथिव्याश्च सर्वार्थि च तपांश्च च ॥
 सर्वाण्येव व्रतानीति महादानानि यानि च ।
 उषोषणानि पुण्यानि यान्यन्यानि च विश्रुतः ॥
 गुरुमेवा विप्रमेवा देवसेवादिकश्च यत् ।
 स्वामिनः पादसेवायाः कलां नाहन्ति षोड-
 शीम् ॥
 गुरुविप्रेष्टदेषु सर्वेभ्यश्च पतिर्गुरुः ॥"
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये । ४२ । ३०—३० ॥
 स्वाम्युपकारकः, पुं, (स्वामिन उपकारकः ।)
 शत्रुः । इति कैचित् ॥ प्रभुद्वितकारके, त्रि ॥
 स्वयम्भुवः, पुं, (स्वयम्भुवोऽपत्यमिति । स्वयम्भु +
 भृष् ।) मन्त्रापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् न गुणः ।)
 प्रथममनुः । स च सृष्टिहृदये ब्रह्मणो हृदि-
 चाङ्गाज्जातः । तस्माद्वात् शतरूपा स्त्री तस्य

स्वामीनि

महिषी चासीत् । चक्षिभ्यन्तरे चक्षीऽवतार-
 न एव इन्द्रः । यमादयो देवाः मरीचादिमन्त्र
 र्वयः । स्वयम्भुवो मनुः । प्रियव्रतोत्तानपादौ
 मनुपुत्री । चाङ्गतिः देवकृतिः प्रसूतिः कन्याः ।
 इति श्रीभागवतमृतम् ॥ * ॥ अपि च ।
 "यामा नाम पुरा देवाः चासन् स्वयम्भुवे-
 ऽन्तरे ।
 सप्तैव ऋषयः पूर्वं ये मरीचादयः कृताः ॥
 चक्षिभ्रञ्जान्निवाहश्च रिभः सवन एव च ।
 ष्योतौषान् स्तुतिमान् हृष्यो मिधा मिधानिधि-
 ष्वसुः ॥
 स्वयम्भुवस्य स्व मनोईशेते वंशवर्धनः ।
 प्रतिस्वर्गमर्मा कृत्वा जग्मुस्ते परमं पदम् ॥
 एतत् स्वयम्भुवं प्रोक्तं स्वारीचिवमतः परम् ॥"
 इति मातङ्ग्ये । ८ । ३—६ ॥ * ॥
 चपरश्च ।
 "ततो ब्रह्मात्मकभूतं पूर्वं स्वयम्भुवं प्रभुः ।
 स्वात्मनः मह्यं चक्रे प्रजापात्ये मनुं तदा ॥
 शतरूपाश्च तां नारीं तपोनिर्धृतकल्मषाम् ।
 स्वयम्भुवो मनुदेवः पत्नोत्वं जग्दृष्टे प्रभुः ॥
 तस्माच्च पुरुषात् पुत्री शतरूपा व्यजायत ।
 प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रख्यातावात्मकर्मिभः ॥
 कन्ये हे च तथाकृतिः प्रसूतिश्च ततः पिता ।
 ददौ प्रसूतिं दद्याय तथाकृतिं कचेः पुरा ॥
 प्रजापतिः स जग्दृष्टे तयोर्द्वयः मर्दाक्षिणः ।
 पुत्रौ जज्ञे महाभागः दम्पत्योर्मिथुनं ततः ॥
 यज्ञस्य दक्षिणायास्तु पुत्रो षादश जज्ञिरे ॥
 यामा इति समाख्याता देवाः स्वयम्भुवेऽन्तरे ।
 तस्य पुत्रास्तु यज्ञस्य दक्षिणायां सुभास्वराः ॥
 प्रसूत्याश्च तथा दक्षश्चतस्रो विशतिस्तथा ।
 ससर्ज कन्यास्तासान्तु सम्यक् नामानि मे
 षु ॥"
 इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहशामननामाध्यायः ॥
 (तत्सम्बन्धिनि, चि । यथा, हरिवंशे । ७ । ८ ।
 "यामा नाम तथा देवा चामन् सयम्भुवे-
 ऽन्तरे ॥
 ब्रह्मसम्बन्धिनि च चि । यथा, कुमारे । २।२।
 "तस्मिन् विप्रकृताः काले तारकेण दिवोकसः ।
 तुरामाह पुरोधाय धाम स्वयम्भुवं ययुः ॥"
 स्वयम्भुवमनुपिता, [ट] पुं, (स्वयम्भु वमनोः
 पिता ।) ब्रह्मा । इति पुराणम् ॥
 स्वयम्भुवो, स्त्री, (स्वयम्भुव इयमिति । षण् ।
 ङीष् ।) ब्राह्मो । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्वराट्, [ज] पुं, (स्वः स्वर्गो राजने इति । राज्
 + क्षिप् ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४६ ॥
 स्वारीचिवः, पुं, (स्वरोचिवोऽपत्यमिति । षण् ।)
 द्वितीयो मनुः । चक्षिन् मन्वन्तरे विभुरव-
 तारः । रोचन इन्द्रः । तुप्रियादयो देवाः ।
 उर्व्यस्वन्नादयः सप्तर्षयः । चक्षिस्तुतः स्वारी-
 चिवो मनुः । सुमत्पुत्रेष्वरीचिषत्प्रमसूता मनु-
 पुत्राः । इति श्रीभागवतमृतम् ॥ अपि च ।
 "स्वारीचिवश्च तनयाचक्षारो देववर्षसः ।

स्वाहा

नभोनभस्वप्रसृतिभानवः क्षोर्त्तिवर्जनाः ॥
 दत्तोलिखावनस्यम्बः प्रासः कश्यप एव च ।
 शोर्वा इन्द्रप्रतिषेध सप्त सप्तधैयः स्मृताः ॥
 देवाश्च तृषिता नाम स्मृताः स्वारोचिषेऽन्तरे ।
 इक्ष्वाकूः सुकृतो मूर्तिरापञ्चोतिरयः स्वयः ॥
 वसिष्ठश्च सुताः सप्त ये प्रजापतयस्तदा ।
 द्वितीयमेतत् कथितं मन्वन्तरमतः परम् ॥”
 इति मातृ १. ८. ७-१० ॥
 स्वार्थः, पुं, (स्वस्व अर्थः) स्त्रीयाभिधेयः ।
 स्त्रीयाभिधेयम् । स्त्रीयवस्तु । आत्मप्रयोजनम् ।
 (यथा, माघे । २ । ६५ ।
 “यजतां पाण्डवः स्वर्गमवत्स्विन्दस्तपस्विनः ।
 ययं इनाम द्विपतः सर्व्वः स्वार्थं समीहते ॥”)
 स्त्रीनिवृत्तिः । इति अर्थमर्थार्थदर्शनात् ॥ लिङ्ग-
 विशेषः । यथा,—
 “स्वार्थो द्रव्यं लिङ्गं संख्या कर्मादिरेव च ।
 अमी पञ्चैव लिङ्गार्थास्त्रयः केषाञ्चिदपिमाः ॥
 स्वार्थो विशेषणम् । द्रव्यं विशेषणम् । लिङ्गं
 पुंस्त्वादि । संख्या एकत्वादिः । कर्मादिर्दादिः ।
 इति मुग्धबोधटोकायां दुर्गादामः ॥
 स्वार्थः, स्त्री, (स्वस्वस्य भावः । स्वस्व + ष्यच् ।)
 आरोग्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
 “गतवेगे भवेत् स्वार्थः सर्व्वेष्वपिपकादिषु ।
 इति माधवकरकृतकव्चिनिययसंग्रहे वात-
 व्याध्याधिकारे ॥) मन्तोषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, माहित्यदर्पणे । ३ । २४६ ।
 “किं वक्ष्येपकल्पपाः कृतधियः स्वप्नेऽपि
 सा दुर्लभा
 चेतः स्वास्त्रमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं
 धास्यति ॥”)
 स्वाहा, व्य, (सुहृ आह्वयन्ते देवा अनेनिति ।
 सु + आ + ह् + डा ।) देवहविर्दानमन्त्रः ।
 तत्पर्यायः । शीषट् २ वीषट् ३ वषट् ४
 खधा ५ । इत्यमरः । ३ । ४ । ८ ॥ अस्य
 टीका स्वधाम्ये द्रष्टव्या ॥ (यथा, देवो-
 माहात्म्ये । १ । ५४ ।
 “त्वं स्वाहा त्वं स्वधा त्वं हि वषट्कारः स्वरा-
 लिका ॥”)
 स्वाहा, स्त्री, अग्निभाष्या । सा दक्षकन्या । इति
 श्रीभागवतम् ॥ तत्पर्यायः । अग्न्यायी २ इत-
 सुक्प्रिया ३ । इत्यमरः । २ । ३ । २१ ॥ द्विठः ४
 अनलप्रिया ५ । इति बीजवर्णाभिधानम् ॥
 वसिष्ठधूः । ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ * मता-
 न्तरे तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
 नारद उवाच ।
 “स्वाहा देवहविर्दाने प्रशस्ता सर्व्वकर्म्मसु ।
 पिच्छदाने स्वधा शस्ता दक्षिणा सर्व्वतो नरा ॥
 एतासां चरितं जन्म फलं प्राधान्यमेव च ।
 श्रोतुमिच्छामि त्वद्ब्रह्माह्व वेदविदां वर ॥
 शीतकथा च ।
 नारदस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुङ्गवः ।
 कर्मा कथितुमारभे पुराणीकान् पुरातनान् ॥

स्वाहा

श्रीनारायण उवाच ।

दृष्टेः प्रथमतो देवासाहारार्थं ययुः पुरा ।
 ब्रह्मलोके ब्रह्मसभामगम्यां सुमनोहराम् ॥
 गत्वा निवेदनञ्चक्रुराहारहेतुकं मुने ।
 ब्रह्मा श्रुत्वा प्रतिप्राय निषवे शोहरं परम् ॥
 यज्ञरूपां हि भगवान् कलया च बभूव सः ।
 यज्ञे यदयहविर्दानं दत्तं तेभ्यश्च कर्म्मणा ॥
 हविर्हृदति विप्राश्च भक्त्या च क्षत्रिणादयः ।
 सुरा नैव प्राप्रवन्ति तद्दानं मुनिपुङ्गव ! ॥
 देवा विपस्यान्ते सर्व्वं तत्प्रभारश्च ययुः पुनः ।
 गत्वा निवेदनं चक्रुराहाराभावहेतुकम् ॥
 ब्रह्मा श्रुत्वा तु ध्यानेन आकृष्णशरणं ययौ ।
 पूजाञ्चकार प्रकृतेर्ध्यानेनैव तदाज्ञया ॥
 प्रकृतेः कलया चैव सर्व्वशक्तिस्वरूपिणी ।
 अभूव दाहिका शक्तिरत्नः स्वाहा स्वकामिनो ॥
 शोषमध्याह्नमार्त्तं प्रभाक्कादनकारिणी ॥
 अतोवसुन्दरो रामा रमणीया मनोहरा ।
 ईषदास्यप्रससास्या भक्तानुग्रहकारता ॥
 उवाचेति विधेरथे पद्मयोनि ! वरं हृणु ।
 विधिस्तद्वचनं श्रुत्वा संभ्रमात् ममुवाच ताम् ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 त्वमन्वेर्दाहिका शक्तिर्भव पत्नी च सुन्दरि ! ।
 दग्धं न शक्तस्वकृतो हुताशय त्वया विना ॥
 तन्नामोश्चार्थं मन्त्रान्तो यो दास्यति हविः ।
 सुरेभ्यस्तत् प्राप्रवन्ति सुराः स्वानन्दपुष्पकम् ॥
 अग्नेः सम्यत्स्वरूपा च श्रीरूपा सा गृहेश्वरी ।
 देवानां पूजिता शशत् नरादीनां भवाम्बिके ॥
 ब्रह्मणश्च वचः श्रुत्वा सा विपणा बभूव ह ।
 तमुवाच ततो देवी स्वाभिप्रायं स्वयम्भुवम् ॥
 स्वाहावाच ।
 अहं कृष्णं भजिष्यामि तपसा सुचिरेण च ॥
 ब्रह्मस्तदन्यत् यत्किञ्चित् स्वप्रवदुभय एव च ॥
 विधाता जगतां त्वञ्च शम्भुर्मृत्युञ्जयः प्रभो ।
 विभक्तिं शेषो विश्वश्च धर्मः माक्षो च
 धर्म्मिणाम् ॥
 सर्व्वान्पूज्यो देवानां गणेषु च मणेश्वरः ।
 प्रकृतिः सर्व्वभूः सर्व्वपूजिता यत्प्रभादतः ॥
 ऋपयो मुनयश्चैव पूजिता यं निषेध्य च ।
 तत्पादपद्मं पद्मेकभावेन चिन्तयाम्यहम् ॥
 पद्मास्या पाद्ममित्यज्ञा पद्मनाभानुसारतः ।
 जगाम तपसे पाद्मे पद्मादीशस्य पद्मजा ॥
 तपस्ये लक्षवर्षमेकपादेन पद्मजा ।
 तदा ददश आकृष्णं निर्गुणं प्रकृतं परम् ॥
 अतोवकमनोयश्च रूपं दृष्ट्वा च रूपिणी ।
 मूर्च्छां संप्राप कामेन कामेशस्य च कामुको ॥
 विज्ञाय तदभिप्रायं सर्व्वशस्तामुवाच सः ।
 समुत्थाय च स्वजोडे वीणाङ्गीं तपसा चिरम् ॥
 श्रीकृष्ण उवाच ।
 वाराहे च त्वमग्नेन मम पत्नी भविष्यसि ।
 माका नान्नजितो कन्या कान्ते नान्नजितस्य च ॥
 अमुनान्देर्दाहिका त्वं भव पत्नी च भाविनि ! ।
 मन्त्ररूपा च पूता च मयसादावविष्यसि ॥

स्वाहा

वसिष्ठश्च भक्तिभावेन संपूज्य च गृहेश्वरोम् ।
 रमिष्यते त्वया माहूँ रामया रमणीयया ॥
 इत्युक्त्वास्तर्हंधे देवा देवामाशास्य नारद ! ।
 तवाजगाम भंचस्ती वसिष्ठं निदेशतः ॥
 सामवेदाङ्गध्यानेन ध्यात्वा तां जगदम्बिकाम् ।
 संपूज्य परितुष्टाव पाणिं जप्राह मन्वतः ॥
 तदा दिव्यवपुषं स रमि रामया सह ।
 अतोवनिज्जनं रम्यं भंभोगसुखदे मदा ॥
 बभूव गभंस्तस्याय कृताशस्य च तेजसा ।
 तद्वधार च सा देवो दिव्यं हादशवत्सरम् ॥
 ततः सुधाव पुत्राय रमणीयाश्रमोहरान् ।
 दक्षिणाग्निर्गाहं पद्माहवनीयान् क्रमण च ॥
 ऋपयो मुनयश्चैव ब्राह्मणाः क्षत्रियादयः ।
 स्वाहान्तं मन्त्रमुच्चार्य हविर्हृदति नित्यशः ॥
 स्वाहायुक्तश्च मन्त्रश्च यो गृह्णाति प्रशस्तकम् ।
 सर्व्वशक्तिर्भवेत्तस्य ब्रह्मन् ग्रहणमात्रतः ॥
 विपद्योना यथा सर्पा वंद्योना यथा हिरः ।
 पतिसेवाविहीना स्त्री विद्याहीना यथा नरः ॥
 फनशास्त्राविहीनश्च यथा वृक्षो हि निन्दितः ।
 स्वाहाहीनस्तथा मन्त्रो न हृतं फलदायकः ॥
 गरितुष्टाः हिजाः सर्व्वं देवाः संप्राप्राप्तुतम् ।
 स्वाहान्तेनैव मन्त्रेण मफलं सर्व्वकर्म्म च ॥
 इत्येवं कथितं सर्व्वं स्वाहापाठ्यानमुत्तमम् ।
 सुखदं मोक्षदं सारं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥
 नारद उवाच ।
 स्वाहापूजाविधानं ध्यानं स्तोत्रं मुनीश्वर ।
 संपूज्य वसिष्ठस्तुष्टाव शिन तां वद मे प्रभो ! ॥
 श्रीनारायण उवाच ।
 ध्यानश्च सामवेदीकं स्तोत्रं पूजाविधानकम् ।
 वदामि श्रुयतां ब्रह्मन् सावधानं निशामथ ॥
 सर्व्वयज्ञारम्भकाले शालग्रामे घटेऽथवा ।
 स्वाहां संपूज्य यज्ञेन यज्ञं कुर्यात् फलामथि ॥
 स्वाहां मन्त्राद्भूताश्च मन्त्रमिदं स्वरूपिणीम् ।
 सिद्धाश्च सिद्धिदां नृणां कर्म्मणां फलदां भजे ॥
 इति ध्यात्वा च मूलेन दत्त्वा पाद्यादिकं नरः ।
 सर्व्वमिदं लभेत् स्तुत्वा मूलं स्तोत्रं मुने शृणु ॥
 ॐ ह्रां श्रीं वसिष्ठायायै देव्यै स्वाहेत्यनेन च ।
 यः पूजयेच्च तां देवीं सर्व्वं लभते ध्रुवम् ॥
 वसिष्ठ उवाच ।
 स्वाहायाः प्रकृतेरंशा मन्त्रान्ताङ्गस्वरूपिणी ।
 मन्त्राणां फलदात्री च धात्री च जगतां सती ॥
 सिद्धिरूपा च सिद्धा च सिद्धिदा सर्व्वदा नृणाम् ।
 हुताशदाहिका शक्तिस्तत्प्राणाधिकरूपिणी ॥
 संसारसाररूपा च धारसंसारताङ्गिणी ।
 देवजीवनरूपा च देवपोषणकारिणी ॥
 पौडगैतानि नामानि यः पठेत्कृत्स्नयुतः ।
 सर्व्वसिद्धिर्भवेत्तस्य सर्व्वकर्म्म सुशोभनम् ।
 अपुत्रो लभते पुत्रमभार्यां लभते प्रियाम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिकण्डे स्वाहापाठ्यानं
 नाम । ४० । ७-५६ ॥ * बौद्धशक्तिविशेषः ।
 तत्पर्यायः । तारा २ महाश्रीः ३ श्रीहारा ४
 श्रीः ५ मनोरमा ६ तारिणी ७ जया ८

स्त्रीकारः

चनता ८ शिवा १० लोकोत्तरात्मजा ११ खडूर-
वासिनी १२ भद्रा १३ वेष्ठा १४ नौससर-
स्तौ १५ मङ्गिनो १६ महातारा १७ वसु-
धारा १८ धनन्दा १९ त्रिकोचना २० लोच-
नाम्ना २१ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स्वाहापतिः, पुं, (स्वाहायाः पतिः ।) अग्निः ।
इति धरणिः ॥
स्वाहाप्रियः, पुं, (स्वाहायाः प्रियः ।) अग्निः ।
इति हलायुधः ॥
स्वाहाभुक्, [ज] पुं, (स्वाहाया भुङ्क्ते इति ।
भुज् + क्तिप् ।) देवता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स्वित्, व्य, प्रत्ययः (यथा, महाभारते । ५।१५।८ ।
“किं ब्राह्मणा वै श्रेयांसो दितिजाः सिद्धि-
रोचनम् ॥”)
वितर्कः । इत्यमरः । ३ । ३ । २४१ । (यथा,
मेघदूते । १४ ।
“अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किं खिदित्युन्मुखोभि-
र्दृष्टोऽप्ययत्कितचकितं मुखसिद्धाङ्ग-
नाभिः ॥”)
पादपूरणम् । इति मेदिनी ॥ प्रश्ने पुण्यायाम् ।
यथा खिदेकाकी विचरसि । वितर्को नाना-
पञ्चावर्षः । स्वित् प्रश्ने च वितर्कं च तथैव
पादपूरणे । इति मेदिनी । इति भरतः ॥
खिदितः, त्रि, खिदितः । यथा । विभाषायामादि-
कर्मणोः । भावे आदिकर्मणि चादितो निष्ठाया
इद् वा स्यात् । प्रखिदितश्चैत्रः । प्रखिदितं
तेन । अि खिदेति भादिरत्र गृह्यन्ते जिज्ञः
माहचर्यात् । खिद्यतेस्तु खिदित इत्येव ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
खिद्यः, चि, (खिद् + क्तः ।) घर्मयुक्तः । यथा ।
खिद्यो घर्मोपेता जनः । इति हलायुधः ॥
(यथा च कुमारे । ७ । ७७ ।
“रोमोद्गमः प्रादुरभूदमथाः
खिद्याङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत् ॥”)
पङ्कम् । यथा,—
“अस्यं चैत्रगातं प्राङ्गुः सतुषं धान्यमुच्यते ।
आमं वितुषमित्युक्तं खिद्यमसमुदाहृतम् ॥”
इति आहृतस्वष्टतवशिष्टवचनम् ॥
स्त्रीकारः, पुं, (अस्वस्य अस्व कारः करणम् ।
स्व + क्त + घञ् । अभूततद्भावे ष्टीः) अङ्गी-
कारः । यथा,—
“सन्निदागूः प्रतिज्ञा च सन्धावाचस सङ्करः ।
अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥
अत्र बोद्धारनियमोररीकाराश्वा अपि ॥”
इति जटाधरः ॥
प्रतिज्ञानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्वं स्वं
कुर्वन् व्यापारः । यथा । न च स्त्रीकारात् स्वं
स्त्रीकारैव दाहत्वापत्तेः । किञ्च । मनसा पात्र-
मुद्दिश्य इत्यादि शब्दो स्त्रीकारात् प्रागैव दान-
पदं दृष्टम् । ननु यद्वचं स्त्रीकारोऽभूततद्भावे
विपत्सयात् अस्वं स्वं कुर्वन् व्यापारः भवति
कथं ततः प्रागैव स्वं । उच्यते उपपन्नमपि

स्त्रीया

स्वं सम्प्रदानव्यापारैश्च मभेदमिति ज्ञानेन
व्यवहारार्थं क्रियत इति स्त्रीकारशब्दार्थः ।
इति दायभागः ॥
स्त्रीयः, चि, (स्वस्वयमिति । स्व + क्तः ।) स्वकीयः ।
प्राक्कीयः । यथा, स्कान्दे शिववाक्यम् ।
“शूद्रः कर्माणि यो नित्यं स्त्रीयानि कुरुते
प्रिये ।
तस्याहमर्था गृह्णामि चन्द्रखण्डविभूषिते ॥”
इति तिथ्यादितस्वम् ॥
स्त्रीया, स्त्री, (स्वस्वयमिति । स्व + क्तः । टाप् ।)
नायिकाभेदः । तस्या लक्षणम् । स्वामिन्ये-
वानुरक्ता पतिव्रता इति यावत् । अस्याश्लेषा
स्वामिशुश्रूषा शीलरक्षा सरसता क्षमा च ।
सा च त्रिविधा । मुग्धा मध्या प्रगल्भा च ।
एताः सर्वा नायिका अवस्थाभेदेन प्रत्येके
नवविधा । प्रोषितभर्तृका खण्डिता कलहा-
न्तरिता विप्रलम्बा उत्कण्ठिता वासकसञ्जा
स्वाधोनपतिका अभिसारिका प्रवक्ष्यत्यतिका
च । एताः प्रत्येके उत्तममध्यमाधमभेदेन
अष्टाविंशत्युत्तरशतनायिका भवन्ति । एतासां
दिव्यादिव्यगणनाभेदेन चतुरशीत्युत्तरशतत्रय-
प्रकारा भवन्ति । तत्र प्रमाणं यथा । नायिका
त्रिविधा । स्त्रीया परकीया सामान्यवनिता
ये । तत्र स्वामिन्येवानुरक्ता स्त्रीया । न च
परिणीतायां परगामिन्यामतिव्याप्तिस्तत्र पति-
व्रताया एव लक्ष्यत्वात् । तस्या परगामितया
परकीयत्वमेव समायाति । अस्याश्लेषा । भर्तृ-
शुश्रूषा । शीलसंरक्षणम् । आर्जवम् । क्षमा
च । यथा,—
“गतागतकुतूहलं नयनयोरपाङ्गावधि
स्मितं कुलनतभ्रुवामधर एव विश्राम्यति ।
वचः प्रियतमश्चुर्तरतिश्चिरेव कोपक्रमः
कदाचिदपि चेत्तदा मनसि केवलं मञ्जति ॥”
अपि च ।
“सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि
व्याहृतं
चेतः कान्तसमीहितवधि पदव्यासावधि
प्रेक्षितम् ।
हास्यहाधरपङ्कवावधि महामानोऽपि मीना-
वधि
सर्वं स्त्रावधि नावधिः कुलमुवां प्रेम्णः परं
केवलम् ॥”
अपि च ।
“पदव्यासो गेहाहृदिरहिकारोहृत्समः
स्वगेहादन्वयं यद्भवनमपरद्वौपुत्सितम् ।
वचो लोकालम्ब्यं कृपणधनतुष्यं सुगदशः
पुमानन्वः कान्ताहृदुरिव चतुर्यसमुदितः ॥”
स्त्रीयापि त्रिविधा । मुग्धा मध्या प्रगल्भा च ।
तत्राङ्कुरितयौवना मुग्धा । सा च ज्ञातयौवना
अज्ञातयौवना च । सैव क्रमशो लज्जाभयपरा-
धीनरतिर्नवोदा । सैव क्रमशो ज्ञातप्रश्रया
विश्रम्भनवोदा । अस्याश्लेषा । ज्ञिया मनीहरा

स्त्रीया

कीपे मार्हं नवविभूषणे समौहा च ॥ ७ ॥
मुग्धा यथा,—
“पाञ्चमं क्लिप्त कामदेवधरस्त्रीपासेन काले
इमे
वस्तु वास्तुविधिं विधास्यति तनौ तरवस्व-
मिचौहयः ।
दृष्ट्वा लज्जनचातुरी मुखरुचा सौधाकरे
माधुरी
वाचा किञ्च सुधासमुद्रलहरी सावस्वसाम-
न्वते ॥”
अज्ञातयौवना यथा,—
“नौरात्नोरमुपागता श्रवणयोः सीक्लि स्फुर-
वन्धयोः
श्रीमे लज्जमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं
न्यस्यति ।
सैवासाहुरशङ्कया शशिसुखी रोमावलीं
प्रोच्छति
श्रान्तास्मीति मुहुः सखीमविदितश्रीपीभरा
पुच्छति ॥”
ज्ञातयौवना यथा,—
“स्वयम्भुः शम्भुरश्लोचलोचने ! तत्पयोधरः ।
नखेन कस्य ध्वजस्य चन्द्रचूडो भविष्यति ॥” ॥
नवोदा यथा,—
“इत्से धृतापि शयने विनिवेशितापि
क्रोडे कृतापि यतते बहिरेव गन्तुम् ।
जानोमहे नवभधुरय तस्य वश्या ।
यः पारदं स्खरयितुं चमते करेण ॥”
यथा च ।
“बलासोता पार्श्वं सुखमरुसुखं नैव कुरुते
धुनाना मूर्धानं क्षिपति वदनं चुम्बनावधी ।
दृदि न्यस्तं हस्तं क्षिपति गमनारोपितमना
नवोदा वोढारं रमयात च सन्तापयति च ॥” ॥
विश्रम्भनवोदा यथा,—
“दरमुकुक्षितनेत्रपाणिनीवी-
नियमितबाहुकृतोरयुग्मशम्भम् ।
मरकतितकुचस्यसं नवोदा
स्त्रापति समोपसुपेक्ष कस्य युनः ॥” ॥
समानलज्जामदना मध्या । एव चोतिप्रश्रया-
दतिविश्रम्भनवोदा । अस्याश्लेषा सागसि प्रेयासि
धैर्ये वक्रोत्तरधैर्ये पश्यवाक् । यथा,—
“स्त्रापे प्रियाननविलोकनहानिरेव
स्त्रापच्युती प्रियकरपश्यप्रसङ्गः ।
इत्थं सराहृदुसुखो परिचिन्तयन्तो
स्त्रापं विधातुमपि हातुमपि प्रपेदे ॥” ॥
पतिमात्रावषयकेलिकलापकाविदा प्रगल्भा ।
वेष्ठायां कुलटायाम् । पतिमात्रावषयत्वाभा-
वात् न तत्रातिव्याप्तिः । अस्याश्लेषा रति-
प्रीतिरानन्दादाकलसमीहः । प्रथमं यथा,—
“सम्पुष्य स्तनमाकलय्य वदनं संक्षिप्य कस्य-
स्वर्णं
निष्पीयाधरविन्दमन्वरमपाङ्कच्युदस्त्रा-
कात् ।

स्वीया

देवस्याज्जिनोपतेः मसुदयं जिज्ञासमाने प्रिये
धामास्य वसनाच्छलेः त्रयणयोर्नोत्पलं
निज्जुते ॥ * ॥

यथा च ।

"नखाङ्गितसुरः खलोऽधरतने रदस्य क्षतं
क्षुता वङ्गलमानिका विगलिता च मुक्तावली ।
रतान्तममये मया सज्जनमितदालोकितं
स्मृतिः का च पतिः का च ज्ञ च तवालि जिज्ञा-
विधिः ॥"

अपि च ।

"कान्ते तस्यमुपागते विगलिता नोधी स्वयं
बन्धनात्
वासव त्रयमेखलागुणघृतं किञ्चित् नितम्बे
स्थितम् ।

एतावत् सखि वेद्मि केवलमहो तस्माद्गुणैः पुनः
कोऽसौ काश्चि रतश्च कोऽहमिति स्वस्यापि मे
न स्मृतिः ॥ * ॥

मध्याप्रगल्भे मानावस्थायां प्रत्येकं चिविवे ।
धीरा अधीरा धीराधीरा चेति । व्यङ्ग्यकोप-
प्रकाशा धीरा । अव्यङ्ग्यकोपप्रकाशा अधीरा ।
व्यङ्ग्याव्यङ्ग्यकोपप्रकाशा धीराधीरा । इयांस्तु
विशेषः । मध्यमायाः धीरायाः कोपव्यञ्जिका
जीः । अधीरायाः परुषवाक् । धीराधीराया
वचनरुदिते प्रकाशिके । प्रौढाधीरायास्तु
रतावौदास्यम् । अधीरायास्तज्जनताङ्गादिः ।
धीराधीराया रतावौदास्यं तज्जनादि च कोप-
प्रकाशकम् । यस्तु धीरादिभेदः स्वीयाया एव
न परकीयाया इति प्राचीनलिखनं तदाज्ञा
मात्रं धीरात्वमधीरात्वं तदुभयश्च माननियत-
मेव परकीयाया मानश्चेति वक्तुमशक्यत्वात्
परकीयाया मानश्चेत्तेषामप्यावश्यकत्वादिति
भावः ॥ * ॥ मध्या धीरा यथा,—

"सोत्सालिपुच्छे व्रजतो निकुञ्जे
स्कारा बभूवुः त्रयवारिधाराः ।
देहे समीहे भवतो विधातुं
धोरं समोरं नलिनोदलेन ॥ * ॥
मध्या अधीरा यथा,—

"जातस्ये निधि जागरो मम पुनर्नेत्रास्त्रुजे
शोषिमा
निष्पीतं भवता मधु प्रविततं व्याघूर्णितं मे
मनः ।

भ्राम्यद्दृष्टवने निकुञ्जभवने स्वयं त्वया श्लोकं
पक्षेभुः पुनरेष मां बहुतरैः स्रूरेः शरैः
कृत्यति ॥ * ॥

मध्या धीराधीरा यथा,—

"कान्तानुरागचतुरोऽसि मजोहरोऽसि
नाबोऽसि किञ्च नवयीवमभूषितोऽसि ।
इत्वं निगद्य सुहृशा वदने प्रियस्य
निगद्य वाक्शसुलिता निहिता दृमन्ताः ॥ * ॥
प्रौढा-धीरा यथा,—

"नो तस्त्वं भद्रसे न जस्यसि सुधाधारानुकारा
गिरी

हृक्पातं कुक्षे न वा परिजने कोपप्रकाश-
च्छलात् ।

इत्थं केतकगर्भगौरि दयिते कोपस्य संगोपने
किं स्वादेव न चेत् पुनः सहचरो कुर्वति
साचि स्मितम् ॥ * ॥

प्रगल्भा अधीरा यथा,—

"प्रतिफलमवनाक्ष स्वीयमिदोः कलायां
हरशिरमि परस्यावासमाशङ्कमाना ।
गिरिशमचलकन्या तज्जयाभाम कम्प-
प्रचलवनयवेत्कृतकान्तिभाजा करेण ॥ * ॥
प्रगल्भा धीराधोरः यथा,—

"तस्योपात्ममपैर्वाष प्रियतमे माचोक्ततपोवया
काकुल्याकुलवाचि साचिहमितस्फूर्ज्जित्कपोल-
त्रिया ।

इत्यन्यत्करे पुनर्भृगुदृशा नाकारमाकलित-
प्रौढोदृष्टमयूषमांसलक्षणे विस्फारिता
दृष्टयः ॥ * ॥

एते धीरादिषुभेदा द्विविधा । धीरा ज्येष्ठा
कनिष्ठा च । अधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च
धीराधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च इत्यपि किञ्चित्
पाठः एते धीरादिषुभेदात् द्विविधा
भवति । ज्येष्ठा कनिष्ठा च । परिणीतत्वे
सति भर्तृश्रिकक्षेहा ज्येष्ठा । परिणीतत्वे
सति भर्तृसूत्रक्षेहा कनिष्ठा । अधिकक्षेत्रासु
न्यूनक्षेत्रासु मामान्यवनितादिसु नातिव्याप्तिः ।
परिणीतचपदेन व्यावर्तनात् । नापि परकी-
यायामतिव्याप्तिः । भर्तृचपदेन तद्व्यापत्तेः । धीरा
ज्येष्ठा कनिष्ठा च यथा,—

"एकस्मिन् शयने सरोरुदृष्टशोविज्ञाय निदां
तयो-
रेकां पल्लवितावगुण्ठनपटामुत्कम्बरो दृष्टवान्
अन्यास्याः सविधं समेत्य निश्चतं व्यालोलहस्ता-
कुनि-
व्यापारैर्वसनाक्षलक्षपलन्यन् स्वापच्युतिं कृतं
वान् ॥ * ॥

अधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा यथा,—

"अन्तःकोपकषायिते प्रियतमे पश्यन् घने
कानने
पुष्यस्यावचयाय नम्रवटनामेकां समायोजयन् ।
अर्षीस्योत्सितलोचनाक्षलक्षमत्काराभिरामा-
ननां

स्त्रोर्दार्ढ्यरक्षणवां नवशधमन्यां समालिङ्गति ॥"
धीराधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च यथा,—

"दैव्याधिर्व्यपरिग्रहप्रदिलयोरेणादृशोः प्रीतये
रत्नहन्ममन्तकान्तिदचिरं मुष्टिदृष्टे न्यस्तवान् ।
एकस्याः कलयन् करे प्रथमतो रत्नं परस्याः
प्रियो

इत्याह्वितमियात् स्थगन् कुचतटोमानन्दम-
विन्दति ॥"
इति रसमन्त्रैः ॥

सूक्तं, चा विष्णुतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सङ्घ०-षीट् ।) दन्वादिः श्रुती वकार-

स्वेदः

युक्तः । किपि राहालोपे स्युः सुरी सुवः ।
वा स्वेदितं सूक्तं तेन । कर्षति कर्षा
मक्षपः । इति दुर्गादासः ॥

स्युः ज शब्दोपतापयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-शब्दे चक०-उपतापे सङ्घ०-षीट् ।)
दन्वादिवकारोपधः । ज, चकारोत् पिक् ।
अस्वार्पात् खलं राजा । इति दुर्गादासः ॥

स्युः मि हिंसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सङ्घ०-षीट् ।) दन्वादिवकारोपधः ।
तद्विहितोऽपीति केचित् । मि, कृषाति सूक्तं
सूक्तं । इति दुर्गादासः ॥

स्वेक, षट्, उ गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पाल०-सङ्घ०-षीट् ।) वकारयुक्तः । षट्, षडि-
स्वेकत् । उ, स्वेकते । इति दुर्गादासः ॥

स्वेच्छा, स्त्री, (स्वस्व इच्छा ।) स्वकीयच्छा ।
तत्पर्यायः । यदृच्छा २ स्वेरिता ३ । इति
ईमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २५। ७८
' स च मत्स्योऽधिमध्वेन तत्कालं स्वेच्छया
चरन् ।

उत्सलक्षीपनिकटं जगाम विधियोगतः ॥"
स्वेच्छासृत्युः, पुं, (स्वच्छया सृत्युयस्व ।) भौषः ॥
इति चिकाण्डशेषः ॥ स्वेच्छया मरचण । तद्-
युक्ते, त्रि ॥

स्वेदः, पुं, (स्वेद + चञ् ।) चर्मोः इत्यमरः ॥
१। ७। ३३ । स्वेदनम् । इति मेदिनी ॥ भावरा
इति भाषा ॥ * ॥ उष्णा । तापः । अघातः
खदाशयं व्याख्यास्यामः । इति च काश्चि
भगवानात्रेयः ।

"पथ स्वेदान् प्रवक्ष्यामि येयंवावत् प्रयोजितैः
स्वेदसाध्यैः प्रशाम्यन्ति गदा वातकफाक्षकाः ॥
स्वेदपूर्वप्रयुक्तेन स्वेदेनावजितेऽनिले ।
पुर्वोपमूर्चरंतांसि न सज्जन्ति कदाचन ॥

शुष्कापि च काष्ठानि स्वेदस्वेदोपपादनेः ।
नमयन्ति यथान्यायं किं पुनर्जीवतो नरान् ॥
यागर्तुव्याधितापेषा नात्युष्णोऽतिमृदुर्न च ।
द्रव्यवान् कल्पिता देयं स्वेदः कार्यकरो मतः ॥
व्याधी शीते शरीरे च मज्जान् स्वेदो महावह्नी ॥
दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो हितः ॥ * ॥
वातक्षेपणि वाते वा कफे वा स्वेद इच्छते ।
त्रिभ्ररुचस्तथाऽस्त्रांशुः कश्चाप्युपकल्पितः ॥
पामाशयपते वाते कफे पक्षाशयाश्चिते ।
रुचपूर्वो हितः स्वेदः स्वेदपूर्वस्तथैव च ॥
वृषणी हृदयं हृष्टौ स्वेदयिष्युदु वा न वा ।
मध्यमं वंचणी शेषमहापयवमिहतः ॥
सुशुक्लैस्तकेः पिच्छरा गोधूमामानमयापि वा ।
पद्मोत्पलपलाशैश्च स्वेदः सञ्जत्य चक्षुषी ॥
मुक्तावलीभिः शोताभिः शीतसर्भानेरेपि ।
जस्तार्देजसकेर्हृदोः शिष्यतो हृदयं क्षयेत् ॥
शीतशूलशुपरमे स्तम्भगौरवनिषण्णैः ।
संजाते माह्वे स्वेदे स्वेदेनाहिरतिष्णता ॥ * ॥
प्रियासा नात्रसहनं मूर्च्छार्पितप्रकोपणम् ।
दाहः स्वेदोऽद्विदोर्बन्धमतिरिक्तस्य कश्चन ॥

खेदः

उक्तस्वस्वाश्रितो यो वैशिकः सर्वशो विधिः ।
 सोऽतिस्विकृत्य कर्तव्यो मधुरस्विकृत्योतलः ॥
 अश्रितो च यथाध्यायै ॥ * ॥
 “कषायमद्यनित्यानां गभिस्ता रत्नपित्तिनाम् ।
 पित्तिनां सातिसाराणां कृष्णाणां मधुमेहि-
 नाम् ॥
 विदग्धश्लेष्मदधानां विषमद्यविकारिणाम् ।
 तास्तानां नष्टसंज्ञानां स्यूक्तानां पित्तमेहि-
 नाम् ॥”
 तास्तानां ज्ञास्तानाम् ।
 “वृषतां क्षुत्परीतानां क्रुद्धानां शोचतामपि ।
 कामव्युदरिणाञ्च क्षतानामाव्यरोगिणाम् ॥
 दुर्बलातिविश्रब्धानामुपक्षीणो जसाम्थ ।
 भिषक् तैमिरिकाणाञ्च न खेदमवतारयेत् ॥*॥
 प्रतिश्याये च कानि च हिक्काश्लामेवलाघवे ।
 कर्णमण्ड्यां शिरःशूले स्वरभेदे गलघहे ॥
 अर्हितैकाङ्गमर्वाङ्गपक्षाघाते विनामके ।
 कोष्ठानाहृषिबन्धेषु मूत्राघाते विजृम्भके ॥
 पार्श्ववृष्टकटोक्तिसमग्रहे गृध्रसौषु च ।
 मूत्रकृच्छ्रे महत्त्वे च मुष्कयोरङ्गमर्दके ॥
 प्रादीरजानुजङ्घान्तिसमग्रहे शयथावपि ।
 श्लेष्मोष्मामे च शीते च वेपथी वातकण्ठके ॥
 सङ्कोचायामशूलेषु स्तम्भगौरवसुप्तिषु ।
 सर्वेष्वेषु विकारिषु खेदनं हितमच्यते ॥ * ॥
 तिलमाषकुलत्यामष्टतैलापिषोदनेः ।
 पायसैः कश्चरैर्माषैः पिण्डखेदान् प्रयोजयेत् ॥
 गोखराखवराहोद्गगन्निः सतुषैर्वैः ।
 सिकतापांशुपाषाणकरीपायसपुटकैः ॥
 शैलिकान् खेदेयेत् पूर्व्वैर्वातिकान् ममपाचरेत् ।
 द्रव्याख्येतानि शयन्ते यथास्वं प्रस्तरेष्वपि ॥
 भृशरुहेषु च जेन्ताकेपृष्णगर्भरुहेषु च ।
 विधुमाङ्गारतसेव्यभक्तः स्त्रियति ना सुखम् ॥
 चाम्बानूपीदकं मांसं पयोबन्तगिरस्तथा ।
 वराहमध्यापितासृक्चेहवत्तिलतण्डुलाः ॥
 इत्थेतानि समुत्थाप्य नाडोखेदं पयोजयेत् ।
 देशकालविभागस्यो युत्थयपक्षी भिषक्तमः ॥*॥
 घोरणासुतकैरङ्गग्रिधुमूलकमर्षपैः ।
 वासावंशकार्ष्णार्कपत्रैरश्मन्तकस्य च ॥
 शोभाञ्जनकभीवीरमालतोसुरमार्जकैः ।
 प्रतैरुत्थाप्य सलिलं नाडोखेदं प्रयोजयेत् ॥
 भूतीकपञ्चमूलाभ्यां सुरया दधिमस्तना ।
 मूत्रैरस्यैय संरुहेर्नाडोखेदं प्रयोजयेत् ॥ * ॥
 एत एव च निर्यहाः पयोव्या जलकोष्ठके ।
 खेदनाथं वृत्तकार्तेलकोष्ठांश्च कारयेत् ॥
 गोधूमशकलैःसुणैयवानामस्तस्युतैः ।
 सखैः इकिश्चवचवणैरुपनाहः प्रशस्यते ॥ * ॥
 गन्धैः सुरायाः किटेन जीवन्त्या शतपुष्पया ।
 उभया कुष्ठतेलाभ्यां सुकषया वोपनाचयेत् ॥*॥
 चर्मभिर्षोपनश्चयः सलीमभिरपूतिभिः ।
 उष्णधोर्मैरलाभे तु कौषेयाविकशाटकैः ॥
 रात्रौ बद्धं दिवा मुञ्चत् सुखेदात्री दिवाक्षतम् ।
 विदारुपरिष्कारं स्नात् प्रकर्षस्तु शीतलेः ॥

खेदः

सङ्करः १ प्रस्तरो २ नाडी परिकेकोऽवगाह-
 नम् १ ।
 जेन्ताकोऽश्मघनः ७ कर्षुः ८ कुटी ९ भूः १०
 कुम्भिरेव च ११ ॥
 कूपो १२ होलाक १३ इत्येते खेदवन्ति त्रयो-
 दश ॥
 ते वद्यावत् प्रवच्यन्ते सर्व एवानुपूर्व्वशः ॥”
 इति ॥*॥
 तत्र वक्ष्यान्तरितैरवक्ष्यान्तरितैर्वा पिण्डैर्योक्ते-
 रूपखेदनं सङ्करखेद इति विद्यात् ॥१॥ सूक-
 शमीधान्यपलाकानां वेशवारपायसकशरोत्-
 कारिकादीनां वा प्रस्तरे कौषेयाविकोत्तरपच्छेदे
 पञ्चाङ्गुलीरुवृकाकपञ्चपच्छेदे वा स्वभ्यक्तसर्व-
 गात्रस्य शयानस्योपरि खेदनं प्रस्तरेखेद इति
 विद्यात् ॥ २ ॥ खेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलपच-
 भङ्गादीनां सृग्गकुनिपिणितगिरःपदादीना-
 मृष्णस्वभावानां वा यथाहर्मन्मूलवणस्त्रोप-
 संहितानां मूत्रक्षौरादीनां वा कुम्भां वास्यमनु-
 हमन्थामुत्कथितानां नाद्या शरैः पोकायंशदल-
 कर्ष्णार्कपतान्यतमकृतया गजाश्वस्तमंस्थानया
 व्यामदोर्घया व्यामार्हदोर्घया वा व्यामचत-
 भांगाष्टभागमूलाक्षपरिणाहस्रोतसा सर्वतो
 वातहरपचसंभृतस्त्रियया हिस्तिव्यां घिनमितया
 वातहरमिहस्त्रोहाभ्यक्तगात्रस्य वास्यमुपहरत् ।
 वास्यो ज्ञानभृगासोविहृतचण्डवेगस्त्वभमविदहन
 सुखं खेदयेतीति नाडीखेदः ॥३॥ वातिकोत्तर-
 वातिकानां पुनर्भ्रूनादीनामुत्कायैः सुखोष्णैः
 कुम्भोष्णैः पनिकाः प्रनाडोष्णैः पूरयित्वा यथाहं-
 मिहस्त्रोहाभ्यक्तगात्रं वक्ष्वावच्छ्रं परिषेचये
 दिनि परिषेकः ॥ ४ ॥ वातहरोत्कायक्षौर-
 वृत्तैः लपिगिरसोष्णसलिलकोष्ठकावगाहस्त
 यथाह एवावगाहः ॥ ५ ॥ अथ जेन्ताके चिकीर्षे
 भूमिं परीचेत । तत्र पूर्व्वस्यां दिश्युत्तरस्यां वा
 गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे कृष्णसृत्तिके सुवर्ण-
 वर्णसृत्तिके वा पवीवापुष्करिख्यादीनां जला-
 शयानामन्यतसस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा
 सूपतोर्यं समसुविभक्तभूमिभागे सप्ताष्टौ वा
 चरुकोः सुपकस्योदकात् प्राङ्मुखमुदङ्मुखं
 वा अभिमुखतीर्थं कूटागारं कारयेत् । उत्सेध-
 विस्तारतः परमरुद्रोः षोडश समन्तात् सुहृतं
 सृत्त्वममममममनेकवातायनम् । अस्य कूटा-
 गारस्यान्तः समन्ततो भित्तिमरुद्रिर्विस्तारोत्-
 सेधां पिण्डिकां कारयेत् आकपाटात् । मध्ये
 चास्य कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रं पुरुषप्रमाणं
 सृत्स्यं कन्दूमस्थानं बहुसृत्स्त्रिद्वसङ्कारको-
 ष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत् । तत्र खादिरा-
 णामाषकपर्णादीनां वा काष्ठानां पूरयित्वा प्रदो-
 पयेत् । स यदा जानोपतःसमाधु दग्धानि
 काष्ठानि मत्पूमानि अवतसञ्च केवलमज्जिना
 तदग्निगृहे खेदयोग्येन चोष्णा सृक्कमित तत्रैतं
 पुब्रवं वातहराभ्यक्तगात्रं वक्ष्वावच्छ्रं प्रवे-
 ययेत् । प्रवेगयंसेनसनुश्रियात् सौस्य प्रशिय-

खेदः

कक्षायादारोग्याय वेति । प्रविशन्न चैनं
 पिण्डिकामधिकं पाष्णीपरपाष्णीभ्यां यथासुखं
 शयैथाः । न च त्वया खेदमूर्च्छापरौतेनापि
 सता पिण्डिकैषा विमोक्तव्याभ्राप्राणोच्छासात् ॥
 भ्रश्यमानो हतः पिण्डिकावकाशात् हार-
 मनधिगच्छन् खेदमूर्च्छापरौततया सद्यःप्राणान्
 जह्याः । तस्मात् पिण्डिकामेनां न कश्चन
 सुखेथाः । त्वं यदा जानोयाः विगताभिन्ध-
 मात्मानं सम्यक् प्रसृतखेदपिच्छं सर्व्वस्रोतो-
 विमुक्तं लघुभूतमपगतविषदस्तम्भसुप्तिवेदना-
 गौरवमिति ततस्तां पिण्डिकामनुसरन् हारं
 प्रपद्येथाः । निष्कस्य च न सहसा चक्षुषोः
 परिपालनायं शीतोदकमुपसृशेथाः । अपगत-
 सन्तापकमस्तु मुञ्चतीत् सुखोष्णेन वारिषा
 यथान्यायं परिषिक्तोऽश्रीयाः । इति चेन्ताकः
 खेदः ॥ ६ ॥
 “शयानस्य प्रमाणेन घनामंशमयीं शिलाम् ।
 तापयित्वा मारुतघ्नैर्हभिः संपदौपितैः ॥
 व्यपोह्य सर्व्वानङ्गारान् प्रोष्य चैवोष्णवारिषा ।
 तां शिलामथ कुर्व्वीत कौशेयाविकसस्तारात् ॥
 तस्यां स्वभ्यक्तसर्व्वङ्गः शयानः स्त्रियते सुखम् ।
 रौरवाजिनकौशेयप्रवावाराद्यैः सुहंततः ॥
 इत्युक्तोऽश्मघनखेदः कर्षुखेदः प्रवच्यते ॥ ७ ॥
 खानयेत् शयनस्याधः कर्षुखानविभागावत् ।
 दोमै रधुमैरङ्गारंस्तां कर्षुं पूरयेत्ततः ॥
 तस्यामुपरि शय्यायां स्वपन्स्त्रियति ना सुखम् ॥
 अनत्युत्सेधविस्तारां वृत्ताकारामलीचनम् ।
 घनभित्तिं कुटीं कृत्वा कुष्ठाद्यैः संपलेपयेत् ॥
 कुटीमध्ये भिषक शय्यां स्वास्तीर्णासोपकषयेत् ।
 प्रावारान्जिनकौषेयकुषकम्वलगोलकैः ॥
 वसन्तिकभिरङ्गारैः पूर्णाभिस्राच सर्व्वशः ।
 परिवार्यान्तरारोहेऽभ्यक्तः स्त्रियति ना
 सुखम् ॥ ८ ॥
 य एवाश्मघनखेदविधिर्भूमौ स एव तु ॥ १० ॥
 प्रशस्तायां निवातायां ममायासुपर्दश्रुते ।
 कुम्भो वातहरकाथपूर्णा भूमौ निष्कातयेत् ॥
 अर्धभागं विभागं वा शयनं तत्र सोपरि ।
 स्यापयेदासनं वापि नालिसान्द्रपरिच्छदम् ॥
 अथ कुम्भां सुसन्तप्तान् प्रच्छिपेदयसो गुडान् ।
 पाषाणान् वोष्णया तेन तत्स्यः स्त्रियति ना
 सुखम् ॥ ११ ॥
 सुसंतताङ्गः स्वभ्यक्तः संहरितिलनाशनैः ।
 कूपं शयनावस्तारं दिशुष्णश्चापि वेधतः ॥
 देशं निवाते शस्यं च कुर्यादन्तः समाजितम् ॥
 वस्यश्रमाखराद्याणां करोषेदंशपूर्व्विते ॥
 स्ववच्छन्नः सुसंस्तारोऽभ्यक्तः स्त्रियति ना
 सुखम् ॥ १२ ॥
 धातोकान्तु करीषः ॥ शोक्तानां प्रदोपयेत् ॥
 धौतीकां सुष्ठिका-
 शबनान्तःप्रमाणेन ॥ १३ ॥
 सुदग्धायां विधुमार ॥ १४ ॥
 स्रवच्छन्नः सुखं यदा ॥ १५ ॥

खेदः

श्रीलाक्ष्मिदे इत्येष सुखप्रोक्तो महर्षिणा ॥२३॥
इति चयोदशविधः खेदोऽग्निगुणसंख्यः ॥२४॥
व्यायाम उष्णसदनं गुरुप्रावरणं च।
बहुपानं भयक्रोधानुपनाहवातणः।
खेदयन्ति दग्धैतानि नरमग्निगुणादृते ॥
इत्युक्तो द्विविधः खेदः संयुक्तोऽग्निगुणैर्न च।
एकाङ्गसर्वाङ्गगतः स्निग्धो रूक्षस्तथैव च ॥
इत्येतत् द्विविधं इत्थं खेदमुद्दिश्य कोणितम्।
स्निग्धखेदे रूपात्म्यं स्निग्धः पथ्याशनो भवेत्।
तदहं स्निग्धमात्रस्तु व्यायामं वर्जयेन्नरः ॥”
इति ॥ * ॥

तत्र श्लोकाः।
“खेदो यथा कार्यकरो हितो येभ्यश्च यद्दह ॥
यत्र देशे यथायोग्यो देशो रञ्जश्च यो यथा ॥
स्निग्धातिस्निग्धरूपाणि तथातिस्निग्धमेवजम् ॥
अस्नेयाः खेदयोग्याश्च खेदद्रव्याणि कल्पना ॥
त्रयोदशविधः खेदो विना दग्धभिर्गुणैर्ना।
संप्रहृष्य च पट् खेदाः खेदाध्याये निदर्शिताः ॥
खेदाधिकारं तद्वाच्यमज्ञमेतन्नर्हणम् ॥
शिथ्येस्तु प्रतिपत्तव्यमपदेष्टा पुनर्व्यसः ॥”
इति चरकोयखेदाध्यायः समाप्तः ॥ * ॥

अथ खेदविधः।
“खेदश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तानि खेदमन्त्रितः।
उपनाहो द्रवखेदः सर्वं वातार्तिहारिणः ॥”
तापखेदः उष्णखेदश्च ताभ्यां संज्ञितः। उप-
नाहः उपनाहखेदः।
“खेदो तापोष्णजो प्रायः श्रेष्ठाग्नी समदीरिती।
उपनाहस्तु वातघ्नः पित्तरोगी द्रवो हितः ॥”
द्रवो द्रवखेदः।
“महाबले महाव्याधी शीते खेदो महान् स्मृतः।
दुर्बले दुर्बलखेदो मध्यम मध्यमो मतः ॥
वस्त्राणि रूक्षणः खेदो रूक्षः स्निग्धः कफा-
निले ॥”

रूक्षणः रूक्षयतीति रूक्षणः नन्यादित्वात्
अनप्रत्ययः।
“कफमेदोवृते वाते कोष्णगर्हं रवेः करात्।
नियुक्तं मार्गगमनं गुरुप्रावरणं ध्रुवम् ॥
चिन्ताव्यायामभारांश्च सेवेतामयमुक्तये।
शीषं नखं प्रदातव्यं वस्त्रेषां हि देहिनाम् ॥
शोधनोयाश्च ये केचित् पूर्वंस्नेयाश्च ते मताः।
स्नेयाः ऊर्ध्वं तयोऽपोह भगन्दर्थ्यंशमस्तथा।
अश्लथ्या चातुरी जन्तुः शमयेच्छस्त्रकर्म्मणः ॥”
शस्त्रकर्म्मण ऊर्ध्वं पद्याञ्चति सुयुते।
“पथात् स्नेया हते शस्ये नृदग्धभगदे तथा।
क्वाले प्रजातेऽकाले वा पथात् स्नेया

नितम्बिनी।
सर्वान् खेदाक्लिवाते च जीर्णैश्चे वा विचा-
रयेत् ॥
खेदाद्वातुच्छिता दोषा खेदक्लिबन्ध देहिनाः।
द्रवत्वं प्राप्य जोषात्सर्गत्वा यान्ति विरेकिताम् ॥
खेदाह्वात्सर्गरोरस्य शीतेराच्छाद्य चक्षुषी।
स्नेयमानस्य च सुदुर्हं दयं शीतलैः सुशेत् ॥

खेदः

शीतेरार्दवस्त्रादिभिः ॥
“अजीर्णो दुर्बलो मेही क्षतधीः पिपासितः।
अतोमारी रक्तपित्ती पाण्डुरोगी तथोदरी।
मेदस्ती गर्भिणी चैव न हि स्नेया विजानता ॥
खेदादेषां यान्ति देहा विनाशं
नो साध्यत्वं यान्ति चैषां विकाराः ॥
एतानपि सुदुखेदेः खेदमाध्यानुपाचरेत्।
सुदुखेदं प्रयुञ्जीत तथा ऋष्यकृष्टिषु ॥
अतिखेदात् सन्धिपीडा दाहदृष्टणा क्रमो भ्रमः।
पित्तासृक्पिडकाकोपस्तत्र शीतेरुपाचरेत् ॥”
तत्र तापखेदमाह।
“तेषु तापाभिधः खेदो बालकावस्तपाग्निभिः।
प्रतप्तैरन्ध्रसन्निभैश्च कार्योऽलक्तकवेष्टितं ॥” * ॥
उष्णखेदमाह।
“अथवा वातनिर्णाशद्रव्यकायरमादिभिः।
उष्णैर्घटं पूरयित्वा पाशैश्चिदं विधाय च ॥
विमुद्यास्यं चित्रण्डश्च धातुजां काहजाम्।
षडङ्गुलास्यां गोपुच्छां नाडीं युञ्ज्यात् द्विह-

स्तिकाम् ॥
सुखोपविष्टं स्वभक्तं गुरुप्रावरणादृतेम्।
हस्तिशुण्डिकया नाशा खेदयेद्वातरोगिणम् ॥”
त्रिखण्डमिति खेदमौक्यार्थम्। षडङ्गुलास्या-
मिति मूले षडङ्गुलविशालमूष्णम्। गोपुच्छमिव
क्रमकृशां तेनायं गोपुच्छाश्चपरिमाणेन कृशां
नाडीं अतः सरभ्याम्। द्विहस्तिकां हस्तहय-
परिमाणाम्। हस्तिशुण्डिकयति हस्तिशुण्डयत्
क्रमकृशत्वात् नाशा इयं मंत्रा।
“पुरुषायाममात्रान्तु भूमिं संमार्ज्या खादिरः।
काष्ठैर्दग्धा तथाभ्युक्ष्य क्षीरधान्यास्त्रवारिभिः ॥
वातघ्नपत्रैराच्छाद्य शयान खेदयेन्नरम्।
एवं माषादिभिः स्निग्धैः शयानः खेदमाचरेत् ॥”
उपनाहखेदः।
“तथोपनाहखेदश्च कुर्याद्वातहरीषधैः।
प्रदिष्टा देहं वातार्तिं क्षीरमांसरमादिभिः ॥
अन्नपिष्टैः सत्वधैः सुखोष्णैः खेदभंयुतैः।
ततो ग्राम्यानुपमांसैर्जीवनीयगणेन च ॥
दधिमीवारकक्षीरैर्वीरितवर्षादिना तथा।
कुलत्यमाषगोधूमैरतमौतिलमर्षपैः ॥
शतपथादेवदाकशफालीखुलजौरकैः।
परशुमूलबीजैश्च रास्त्रामूलकशिपुभिः ॥
मिमिकृष्णाकुठैश्च सवणैरन्नमंयुतैः।
प्रसारण्यग्गन्ध्याभ्यां बलाभिर्दग्धमूलकैः ॥
गुडुच्या वानरोबीजैर्यथालाभं समाहृतैः।
क्षुण्णैः स्निग्धैश्च वक्ष्णैश्च संखेदयेन्नरम् ॥
महाशास्त्रनसंज्ञाऽयं योगः सर्वानिलात्ति-

हृतम् ॥”
अस्यायमर्थः। उपनाहखेदश्च कुर्यात्। केन
प्रकारेण इत्याकाङ्क्षायां तत्प्रकारमाह वातहरी-
षधैः। कथंभूतैः। अन्नपिष्टैः अन्नं न, काष्ठीक-
तक्षादिना पिष्टैः सत्वधैः खेदयुक्तेः क्षीरमांस-
रमादिभिः। सुखोष्णैः। वातार्तिदेहे प्रदिष्टा
प्रक्षिप्य खेदयेदित्यर्थः। अथवास्त्रेण संपिष्टैः

खेदजः

कोष्णैः सूक्ष्मपटस्थितैः। भेषजैः खेदयेत्।
किंवा स्निग्धैः कोष्णैः पटस्थितैः ॥ * ॥ द्रवखेद-
माह।
“द्रवखेदस्तु वातघ्नद्रव्यकायेन पूरिते।
कटाहे काहके वापि सूपविष्टोऽवगाहयेत् ॥
क्षीवणं राजतं वापि ताम्नं लीहश्च दाहजम्।
कोष्ठकं तत्र कुर्वीतोच्छ्राये षड्विंशदङ्गुलम् ॥
आयामं तावदेव स्वाशुतुष्कोणस्तु चिक्षणम् ॥”
पचान्तरमाह।
“नाभेः षडङ्गुलं यावन्नरः काथस्य धारया।
कोष्णया स्कन्धयोः सिक्तस्तिष्ठत् स्निग्धतनु-

नरः ॥”
अयमर्थः। प्रथमतो वातघ्नद्रव्यकायेन कटाहं
पूरिते कोष्ठकं कटाहे वा सूपविष्टस्तिष्ठेत्
अथवा नाभेः षडङ्गुलमूर्धं यावत् काथे मम्म
उपविष्टः। पथात् काथस्य धारया स्कन्धयोः
मिथ्यमानस्तिष्ठेत्। तथा च कोष्ठकं परिपूर्णं
भवतीत्यर्थः। काथपत्रे प्रथमतः खेदाभ्यस्त-
तनुरुपविष्टेत्।
“मूर्धत्तं समारभ्य यावत् स्यात्तच्चतुष्टयम्।
तावत्तदवगाहेत यावत् प्राग्यनिश्चयम् ॥
एवं तलेन दुग्धेन सर्पिषा खेदयेन्नरम्।
एकान्तरो हस्तरो वा युक्तः खेदावगाहने ॥
एतावता काथो दुग्धश्च नित्यमेव युज्यते ॥”
खेदस्तु दिनमेकं ह वा दिनं गर्मायत्वा युक्तः।
अग्निमान्यशङ्कयेति भावः।
“सिरामुखैर्लोमकूपैर्धमनाभिश्च तर्पयन्।
शरीरे बलमाधत्ते युक्तः खेदावगाहने ॥
जलमिक्तस्य वह्नेन यथा मूलेऽङ्गुरादयः।
तथैव धातुर्द्धृष्टिं स्त्रं हंसिक्तस्य जायते ॥
नातः परतरः कश्चिदुपाया वातनाशनः।
शीतशूलव्युपरमे सभ्रगोरवनिश्रुहे।
दातेऽग्नां माह्वे जाते सं दनाहिरतिर्मता ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
खेदचूपकाः, पु, (स्नेधं चूपति पिबतीति। चूप +
ग्वल्) शीतलवायुः। इति कश्चित् ॥
खेदजः, त्रि, (खेदात् जायते इति। जन + उः)।
खेदाज्जातजन्तुः। क्रमिदंशादिः। इत्यमरः।
३।१।५२ ॥ तद्गणा यथा,—
“संखेदजविकाराश्च यथा श्रेष्ठो भवन्ति च।
मानुषखेदमलजा मत्स्यकाद्या भवन्ति च ॥
नवंमघप्रसक्तायां पिपालिकगणादयः।
संखेदजापि विज्ञेया वृक्षगोपशुजन्तवः ॥
समिद्धा मापमुहभ्यः फलेभ्यश्चैव जन्तवः।
जायन्त क्रिमया विप्राः काष्ठेभ्यो घृणकादयः ॥
तथा शुकविकारभ्यः पूतिकाः प्रभवन्ति च।
संखेदजाश्च जायन्तं वृषिकाः शुष्कगोमयात् ॥
गोभ्यो हि महिषेभ्यश्च मानुषेभ्यश्च जन्तवः।
मत्स्यादिभ्यश्च विविधा अन्तःकुक्षी विशेषतः ॥
अथान्यानि च सूक्ष्माणि सूक्ष्मयुक्तास्तथैव च।
गोभ्यांऽखेभ्यस्तथा चैव पृथापदकिगीनकाः ॥
मत्स्यकाणां विकाराश्च उत्सृष्टोदककर्दमैः।

शरावति विकाराद्य कनेष्वेभ्यो भवन्ति हि ॥
एवमादिरसख्यातो गणः संखेटजो मया ।
समासाच्चिह्नितो ह्येष प्राक्कर्मवशजः स्मृतः ॥”
इति वज्रपुराणे काश्यपीयवंशनामाध्यायः ॥
खेदनं, स्त्री, (खिद + क्युट्) खेदः । इति
भेदिनी ॥ खेदनयन्त्रं यथा,—
“निबद्धमीषधं सतं भूर्जं तत्रिगुणाखरे ।
रसपीटलिकां काष्ठे दृढं बद्धा गुणेन हि ॥
सम्भानपूर्वं कुम्भान्तः स्वावलम्बनसंस्थितम् ।
अधस्ताच्छालोद्भिः तत्तदुक्तक्रमेण हि ।
दोषायन्ममिदं प्रोक्तं खेदनाख्यं तदेव हि ॥”
सम्भानं काञ्चिकादि ।

“साम्बुखालीमुखे बधेः ३ प्रेयं निधाय च ।
पिधाय पथ्ये यत्र तदुत्पन्नं खेदनं स्मृतम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(खेदयतीति । खिद + णिच् + क्युट् । खेदकं,
त्रि । यथा, सुश्रुते । ३ । ४ ।

“खेदनी दुर्गन्धः पीतशिशिलाङ्गुलास्त्रनख-
नयनतालुजिह्वोष्ठपाणिपादतल इत्यादि ॥”
खेदनिका, स्त्री, (खेदनमस्यस्या इति । ठन् ।)
कन्दुः । इति हेमचन्द्रः ॥ भर्जनपात्रम् । भर्जन-
शाला च ॥

खेदनी, स्त्री, (खिद्यतेऽनयेति । खिद + क्युट् ।
ङीप् ।) लौहमयपात्रम् । ताम्रिया इति
लोकता इति च ख्यातम् । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । कन्दुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ३०
खेदनिका ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

खेदमलोज्जितदेहः, पुं, (खेदमलेन उज्जितः
देहो यस्य ।) सर्वकल्पीयजिनात्तमः । इति
हेमचन्द्रः ॥ खेदमलत्यक्तकायश्च । तदयुक्ते, त्रि ॥
खेदविपुट्, [ष] स्त्री, घञ्भिबिन्दुः । खेदस्य विपुट्
बिन्दुः । इति षष्ठोत्तत्पुरुषमामनिष्यन्त्रा ॥

खैरः, त्रि, (खेन स्वातन्त्र्याण इर्त्तं इति । ईर गतौ
+ अच् । “स्वादीरेरिणोः ।” ६ । १ । ८६ ।
इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वृद्धिः ।) खच्छन्दः ।
(यथा, रघुः । २ । ५ ।

“अव्याहृतैः खैरगतैः स तस्याः

सम्नाट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥”

मन्दः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । ६६ । ४६ ।

“पथोत्तरः शुभैर्गन्धैर्माख्यैश्च विविधैस्तथा ।
आकीर्त्यमाणः संवृष्टो नगरं खैरमागमत् ॥” ॥
वृथालापः । यथा, तत्रैव । १ । ४२ । २ ।
“नैवान्यथेदं भविता पितरेषु ब्रवीमि ते ।

नाहं कृषा ब्रवीम्येव सैरेष्वपि कुतः शपन् ॥”

खैरता, स्त्री, (खैरस्य भावः । खैर + तल् ।)

खैरिता । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । १ । २ । २ ॥

खैरिणी, स्त्री, (खैरैव ईरयितुं शीलमस्याः ।
ईर + णिनिः । डाप् । स्वादीरेरिणारिति
वृद्धिः ।) व्यभिचारिणी इत्यमरः । २ । ६ । ११ ॥

या तु चतुःपुरुषगामिनो (यथा, महाभारते ।
१ । १२३ । ७१—७४ ।

“पाण्डुस्तु पुनरेवेनां पुत्रलोभात् मङ्गायथाः ।
वक्तुमेच्छन्मैपत्नीं कुन्ती त्वेनमथात्रवीत् ॥
नातश्चतुर्थं प्रभवमापत्स्वपि वदन्तुन ।
अतः परं खैरिणी स्यात्प्रभुकी पञ्चा भवेत् ॥”
खैरिता, स्त्री, (खैरिणी भावः । तल् । टाप् ।)
खच्छन्दता । तत्पर्यायः । यदृच्छा २ । इत्य-
मरः । ३ । २ । २ ॥

खैरिभ्यो, स्त्री, परवेशमस्या स्ववशा शिल्पकारिणो
मारी । इति शब्दरत्नावलो ॥ परः ऽस्या
स्वतन्त्रा प्रसाधनानुलेपनादिशिल्पकारिणीति
विशेषणत्रययुक्ता या सा खैरिभ्यो । खैरं
स्वाच्छन्द्यं धरतीति खैरिभ्यो निपातनात् ।
खैरिभ्यो परवेशमस्या शिल्पकत् स्ववशा
खैरियाम् । इति दक्ष्यादौ रभसः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ अस्या रूपान्तरं खैरिभ्यो
मैरिभ्यः इति च टोकात्तरम् ॥

खैरी, [न्] त्रि, खैरैव ईरितुं शीलमस्य । ईर
गतौ + णिनिः । स्वतन्त्रः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १४२ । २१ ।

“सिद्धिवादिषु संसिद्धास्तथा वननिवासिनः ।
खैरिणी दारसंयुक्तास्तेषां धर्मैः कथं स्मृतः ॥”

स्वोपाज्जितः, त्रि, (स्वोपाज्जितः ।) स्वयम-
र्जितः । स्वयमुपात्तः । यथा, पिता चेत् पुत्रान्
विभजत् तस्य स्वच्छा स्वयमुपात्तार्थं पन्तामहे
तु पितापुत्रयास्तुभ्यं स्वामित्वम् । इति विश्व-
सूत्रम् । अर्पि च । मनुविष्णु ।

“पठकन्तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्रयात् ।
न तत् पुत्रं भजत् साधेमकामः स्वयमर्जितम् ॥”
तत् स्वयमर्जितमिति ज्ञत्वा न विभजेदित्यन्वयः ।
एतत्तु स्वावरविषयम् । मण्यादावनुवृत्तंऽपि पितु-
रेव स्वाच्छन्द्यम् ।

“स्वावरं द्विपदश्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।
तसभूय सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः ॥
पितुः प्रसादात् भुञ्जन्ते वस्त्राख्याभरणानि च ।
स्वावरन्तु न भुञ्जत प्रसादे सति पठके ॥”

इति मिताक्षराष्टतवचनमपि पितामहधन-
परम् । पित्रा च स्वोपाजितं स्वावरं दत्तं
भुञ्जत एवेति । अन्यथा मूलभूतशुल्यन्तर-
कल्पनापत्तः । इति दायतत्त्वम् ॥ * ॥ स्वापा-
जितं द्विविधम् । पित्राऽदधनाद्युपघातेन स्वोपा-
जितम् । तदनुपघातेन उपाजितम् । तन्न-
विभागविधयथा । व्यासः ।

“अनाश्रित्य पित्रद्वयं स्वमङ्गाप्रोति यहनम् ।
दायादभ्यो न तद्व्यात् विद्यालब्धश्च यद्भवत् ॥”
कात्यायनः ।

“इंशहरोऽर्जहरो वा पुत्रावत्तार्जनात् पिता ॥”
पुत्रवित्तार्जनात् । अर्जितो भावा द्रव्यवत्
प्रकाशते इति न्यायात्पुत्रार्जितवत्तात् पितु-
इंशत्रं पित्रधनानुपघातविषयं आष्टधनोप-
घातावययश्च । अर्जकस्य तु इंशत्वम् । आष्ट-
धनोपघाते तु तेषामप्येकाश्रित्यं वक्ष्यमाणवच-
नात् । पितुरर्जहरोऽपि पित्रद्वयोपघातादशुण-

वस्वाहा इति दायभागः ॥ अनुपघाते पिता
इंशहरोः । अर्जकत्वात् स्वयमपि इंशहरोः ।
इतरेषामनश्रित्यत् । आष्टद्वयोपघाते तु तेषा-
मध्येऽंशः । इति इंशार्होऽर्थोर्भेदकथनम् ॥ * ॥
साधारणधनार्जितेऽपि विशेषमाह व्यासः ।
“साधारणं रमाश्रित्य यत्किञ्चित् वहनायुधम् ।
श्रौत्येऽदिना ॥ इति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ।
तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः ॥”
पुत्र भ्रातर इत्यपलक्षणं पित्रद्वयोऽपि
देयं ॥ * ॥ तस्यार्जकस्य । साधारणोपघाते
यस्य यावतोऽंशस्यास्य सहती वा उपघात-
स्तस्य तदनुसारेण भागकल्पना कार्या । इति
दायभागः ॥ इति च दायतत्त्वम् ॥

खोरसः, पुं, शिलापिटककः । यथा,—
“खोरसः खरसः प्रोक्तः कल्पो हर्षदि पेषितः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

ह, हकारः । स तु व्यञ्जनत्रयस्त्रिंशवर्णः । अष्टम
वर्गीयचतुर्थवर्णश्च । तस्य उच्चारणस्थानं कण्ठः ।
इति व्याकरणम् ॥ (यथा च शिवायाम् । १७ ।
“कण्ठा वहावित्युशास्तालव्या श्रीठजावुपू ॥”)
अस्य स्वरूपं यथा,—

“हकारं शृणु चार्षर्षि ! चतुर्वर्गप्रदायकम् ।
कुण्डलीद्वयसंयुक्तं रक्तविद्युत्ततोपमम् ।
रजःसञ्चतमोयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ।
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा ।
त्रिविन्दुसहितं वर्णं हृदि भावय पार्ष्वति ॥”
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥

(वङ्गीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो
यथा,—

“जर्झादाकुञ्चिता मध्ये कुण्डलोत्वं गता लघुः ।
जर्झं गता पुनः सैव तासु ब्रह्मादयः क्रमात् ।
मात्रा च पार्ष्वतो ज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥
करीषभूषिताङ्गीश्च साष्टहासां दिग्म्बराम् ।
अस्थिमाल्यामष्टभुजां वरदाम्बुजेक्षणाम् ॥
नागेन्द्रहारभूषाङ्गां जटामुकुटर्माङ्गताम् ।
सर्वसिद्धिप्रदां नित्यां धर्मकामार्थमोक्षदाम् ॥
एवं ध्यात्वा हकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
इति वर्णाहारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य नामानि यथा,—
“हः शिरो गगनं हंसो नागलीकोऽम्बिका-
पतिः ।

नकुलीशो जगत्प्राणः प्राणेशः कपिलामलः ॥
परमात्मात्मजो जोषो यवाकः शान्तिदोऽङ्गनः
सृगा भयाऽक्षया स्थाणुः क्रुट्कूपविरावणः ॥
अश्वोर्ध्वविहरः शम्भुः प्राणशक्तिर्लीलाटजः ।
स्वकोपवारणः शूलो चैतन्यं पादपूरणः ।
महाबन्धोः परं शम्भुः शाखोठः सैममण्डलः ॥”
इति वर्णाभिधानम् ॥ * ॥

हंसः

अपि च ।

"शुक्रवाय हकारोऽंशः प्राणः सान्तः शिवो वियत् ।

अकुलो नकुलीशश्च हंसः शून्यश्च हाकिनो ।
अनन्तो नकुली जीवः परमात्मा ललाटजः ॥"
इति बौजवर्णाभिधानम् ।

अपि च ।

"हकारो नकुलः शोऽपि हंसः प्राणोऽङ्गुशः प्रिये ।

महेशो नकुलो चैव वरावो गगनं रविः ।
शिक्षं शून्यो महाशून्यः प्राणश्च परमेश्वरि ! ॥"

इति श्रीब्रह्मसंहितायां ८ पटले मन्त्राभिधानम् ॥
४, व्य. (हन हिंसागत्योः + अन्वोभ्योऽपीति क्)।
पादपूरणम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ५ ॥ (यथा,
रामायणे । १ । १ । ५८ ।

"पम्पातीरे हनुमता सङ्गतो वानरेण च ॥"
सम्बोधनम् । विनिश्चयः । नियोगः । ज्ञेयः ।
कुत्सा । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥

हं, [म] व्य, रूपोक्तिः । अनुनयः । इति मेदिनी ॥
हं, पुं, शिवः । जलम् । शून्यम् । धारणम् ।
मङ्गलम् । गगनम् । नकुलीशः । रक्तम् । स्वर्गः ।
इति मेदिनी ॥ पापहरणम् । चन्द्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥ सकोपवारणः । शुष्कः ।
इत्येकाक्षरकोषः ॥

हंसः, पुं, (हन्ति सुन्दरं गच्छतीति । हन
हिंसागत्योः + हतृवदिह्नोति ।) उणा० ३ ।
६२ । इति सः ।) पञ्चविंशः । हंस इति
भाषा । तत्पर्यायः । श्वेतगरुत् २ चक्राङ्गः ३
मानसौजाः ४ । इत्यमरः । २ । ५ । २३ ॥ कल-
कण्ठः ५ मितच्छदः ६ । इति जटाधरः ॥
मितपक्षः ७ मरःक्रोकः ८ पुरुदंशकः ९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ धवलपक्षः १० मान-
मानयः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
मांसगुणाः । वातहरत्वम् । तृणत्वम् । स्वर्ण-
त्वम् । मांसवन्नप्रदत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥*॥
अपि च ।

"स्निग्धं हिमं गुरु तृणं मांसं जलपक्षिणान्तु
वातघ्नम् ।
तेष्वपि च हंसमांसं तृण्यतमं तिमिरहरञ्च ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

"हंसमारसकाचाक्षवकक्रीञ्चसरारिकाः ।
नन्दोमुखो सकादम्बा बलाकायः प्रवाः स्मृताः ।
प्रवन्ते सलिले यस्मात् पते तस्मात् प्रवाः
स्मृताः ॥"

काचाक्षः कपर्दिकाक्षो बृहद्बकः । क्रीञ्चः
शरदिहङ्गः स्यात् । टेक इति लोके । शरारिका
सिन्धु इति लोके ।

"स्युला कठोरा वृत्ता च यस्याश्चक्षुर्व्यवस्थिता ।
गुटिकाचक्षुसदृशो ज्ञेयो नन्दोमुखीति सा ॥"
कादम्बः करीवा इति लोके । वला बगुली इति
लोके ।

हंसः

"प्रवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः ।
वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकराः सराः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

(यथा च ।

"गुरुष्णस्निग्धमधुराः स्वरवर्णबलप्रदाः ।
बृहणाः शुक्रलाघोक्ता हंसा मारुतनाशनाः ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

अस्या डिब्बगुणाः हंसबीजशब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
तस्य शून्यं यथा,—

"काष्ठान्तु सर्वास्त्रिपि दर्शनेन
हंसस्य शब्देन तु सर्वसिद्धिः ।
नामानि हंसस्य शृणोति यस्तु
प्रयान्ति नाशं दुरितानि तस्य ॥
चौरैः समं दर्शनमाद्यशब्दे
निधिर्हितीत्येव भयं ततोये ।
युक्तं चतुर्थं नृपतिप्रसादः
स्यात् पञ्चमे हंसरवे नराणाम् ॥"

इति वसन्तराजगाकने ८ वर्गः ॥

निर्लोभनृपः । विष्णुः । (यथा महाभारते । १२।
४३ । ७ ।

"शुचिश्चवा हृषोर्गो घताश्चिहंस उच्यते ॥"
सूर्यः । (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ६२ ।

"त्वं हंसः सविता भानुरंगमाली त्रषाकपिः ॥"
परमात्मा । मत्सरः । योगभेदः । मन्त्रभेदः ।
शरीरस्थवायुविशेषः । तुरङ्गमप्रभेदः । इति
मेदिनी ॥ (गौविशेषः । यथा, बृहत्संहिता-
याम् । ६१ । १७ ।

"मितवर्णः पिङ्गल-
स्तास्त्रविपाणक्तं महावक्त्रः ।
हंसो नाम शुभफलो
युष्मस्य विवर्द्धनः प्रोक्तः ॥"

गुरुः । पर्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥
शिवः । इत्यनकार्यकोषः ॥ अथतः स्थितः ।
श्लेष्मः । इति हेमचन्द्रः ॥ विशुद्धः । इत्यजयः ॥ *
अथ हंसमन्त्रविवरणम् । अस्याजपागायत्रो-
मन्त्रस्य शिरसि हंसमन्त्रेण नमः । मुखे अज्यक्त-
गायत्रोच्छन्दसे नमः । हृदि परमहंसदेवतायै
नमः । लिङ्गे हं बोजाय नमः । आधारे सः
शक्तये नमः । परमात्मघाते उच्छ्रामनिष्वा-
साभ्यां घट्टशताधिकैकविंशतिसहस्रजपेन पूज्य-
भूतभ्यो निवेदयामि । मूलाधारमण्डपे स्वर्णवर्णं
चतुर्हलपद्मे वाटिमान्तचतुर्वर्णान्विते गायत्रो-
संहिताय गणनाथाय घट्टशतसंख्यजपमङ्गलनिर्घं
समर्पयामि नमः । स्वाधिष्ठानमण्डपे अनेक-
विद्यत्रिभे वाटिमान्तषड्वर्णान्विते षट्दलपद्मे
सावित्रीसंहिताय ब्रह्मणे अजपात्मन्त्रघट्टमङ्गलं
निवेदयामि नमः । मणिपुरमण्डपे नीलो पल-
मेघनिभं डादिफान्तदशवर्णान्विते दशदलपद्मे
लक्ष्म्योसंहिताय विष्णवे षट्सहस्रजपं समर्पयामि
नमः । अनाहतमण्डपे तरुणरविनिभं द्वादश-
वर्णयुते द्वादशदलपद्मे गोरीसंहिताय शिवाय
अजपाषट्सहस्रजपं समर्पयामि नमः । विशुद्ध-

हंसः

मण्डपे षोडशदलकर्णिकामध्ये जीवात्मने
अकारादि-अकारान्ते अजपामहस्रसंख्यजपं
निवेदयामि नमः । आज्ञामण्डपे श्रीचन्द्रमन्त्रे
द्विदलपद्मे ह-क्ष-वर्णान्विते मायामहितगुरुमूर्तये
एकसहस्रजपं निवेदयामि नमः । ब्रह्मरन्ध्रमण्डपे
नानावर्णोज्वले महस्रपञ्चस्थिताय परमात्मने
अकारादि-अकारान्तसंहिताय एकसहस्रजपं
निवेदयामि नमः । सहस्रशब्दोऽसंख्यपर इति
बोध्यम् । उत्तमं पद्मं कोटिसमन्वितमिति ।
इति जपं समर्थं षष्टीसहस्रतसंख्यमजपाजपं
कुर्यात् । अन्तारादि-अकारान्ता वर्णा हंस इति
शिवशक्तिविष्णुना ब्रह्म च इति विसर्गरूप-
बिन्दुः । हरिहरयोरभेदः । सोऽहमित्याभिद-
भावद्वया ब्रह्मरूपतां ज्ञेयं परिभाष्य उक्तः ।
यथाताधिकैकविंशतिसहस्रजपेन परदेवतारूपः
श्रीपरदेश्वरः प्रीयतामित्येकवारं सहस्र्या
ध्यायेत् ॥ * ॥ एतस्य ध्यानं यथा,—

"आराधयामि मन्त्रिभूमिमात्मलिङ्गं
मायाप्रौढदयपङ्कजमस्त्रिविष्टम् ।
अज्ञानदोषमलविजलावगाहं
नित्यं समाधिजुस्तुरपुनर्भवाय ॥" * ॥

प्रसङ्गात्परहस्यं लिखते । पञ्चाशद्वर्ण-
संपुटत्वेन नकुलीस्य प्रतिशोभ्येन अजपं मेहं
अकारं परिकल्प्य तया ह जपं कुर्यादिति
टोषलेखेन आधत्ते । एतेन विश्वमेव हंसमाह-
कयोरित्याकारेण आलासना लोके चिदात्म
उच्यते । अजपाधारणं विना श्रीविद्यादिसकल-
विद्याया अजधिकारो भवेत् । तदुक्तम् ।

"हंसज्ञानविमुषेन जतः प्यजतं भवेत् ॥" इति ।
"अजपाधारणं देवि ! दाययामि तवानघे ! ।
यस्य विज्ञानमात्रेण परं त्रैलोक्यं देशिकः ॥
हंसः पदं परेशानि प्रत्यहं प्रजपेत्परः ।

माहरन्ध्रं न जानाति मोक्षस्तस्य न विद्यते ॥
श्रीगुरोः कृपया देवि ! ज्ञायते जप्यते यदा ।
उच्छ्रामनिष्वातया तदा बन्धनयो भवेत् ॥
उच्छ्रामे चैव निष्वाते हंस इत्यक्षरद्वयम् ।
तस्मात् प्राणस्तु हंसान्ता आत्माकारेण संस्थितः ।
नाभेरुच्छ्रामनिष्वासात् हृदयान्तेर्व्यवस्थितः ॥"
इति राघवभट्टतटलिणासूक्तिसंहितायां ७
पटलः ॥ * ॥ अज्ञारात्मध्येऽजपाजपसंख्या
यथा,—

"षष्टिश्चासैभवेत् प्राणः षट्प्राणा नाडिका
मता ।

षष्टिनाद्या अहोरात्रं जपसंख्याक्रमो मतः ॥
एकविंशतिमाहस्रं षट्शताधिकमोश्वरि ।
जपते प्रत्यहं प्राणो साम्प्रानन्दमर्थो पराम् ।
उत्पत्तिश्च जपारम्भो मृत्युस्तस्य निवेदनम् ॥"

इति तत्रैव ७ पटलः ॥ * ॥

अजपानामकारणमपि तत्रैव ।

"विना जपेन देवशि ! जपो भवति मन्त्रिणः ।
अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिजन्तरी ॥
एवं जपं महेशानि प्रत्यहं विनिवेदयेत् ।

हंसः

गणेश्वरप्रविष्णुभ्यो हराय परमेश्वरि ! ॥
जीवात्मने क्रमेणैव तथैव परमात्मने ।
षट्शतानि सहस्राणि सहस्रञ्च तदेव हि ।
पुनः सहस्रं नुरवे क्रमेण च निवेदयेत् ॥ १ ॥
एवं यथास्थानावस्थितेभ्यो गणेशादिभ्यस्त-
न्नपसमर्पणमुक्त्वा तत्तत्स्थानानां तत्तदवस्थित-
माटकाणांनाञ्च रूपमाह तत्रैव ।

“आधारे स्वर्णवर्णोऽस्मिन् वादिसान्त्वानि
संस्मरेत् ।

द्रुतश्रीवर्णवर्णानि वर्णानि परमेश्वरि ! ॥
आधिष्ठाने विद्रुमामे वादिसान्त्वानि च स्मरेत् ।
वियुत्पुष्पप्रभाभानि सुनीले मणिपूरके ॥
उफान्त्वनि मङ्गानौलपभाणि च विचिन्तयेत् ।
पिङ्गवर्णे मङ्गावक्रिकलिकाभानि चिन्तयेत् ॥
कादिठान्तानि वर्णानि चतुर्थेऽनाहते प्रिये ।
विश्वी धूम्रवर्णे च रक्तवर्णान् स्वरान् यजेत् ॥
आज्ञायां वियुदाभायां शुभ्रो हसो विचि-
न्तयेत् ॥

कर्पूरद्युतिमंराजसहस्रदलनौरजे ।
नादात्मकं ब्रह्मरस्युं जानाहि परमेश्वरि ।
एतेषु मन्त्रेषु स्थितेभ्यः परमेश्वरि ! ॥
जपं निवेदयित्वा तं अहोरात्रभवं प्रिये ।
महजं परमेशानि न्यासं कुर्याद्दिग्गजः ॥
ऋषिर्हंसोऽप्यक्त रूपगायत्री च्छन्द उच्यते ।
देवता परमादिस्तु हंसोऽहं बीजमुच्यते ॥
सः शक्तिः कालिकं मोऽहं प्राणवस्तु त्वमेव हि ।
नेत्रस्थलं भवेत् खेतं वर्णञ्च परमेश्वरि ! ॥
तदा तत्सह इत्येवं मनोरस्य प्रकीर्तितः ।
मोक्षार्थे विनियोगः स्यादेवं ज्ञानीहि पार्वति ॥
ततः षडङ्गविन्यासं कुर्याद्दिग्गजस्य सिद्धये ।
सूर्यं सोमं महेशानि निरञ्जनमतः परम् ॥
निराभासं चतुर्थ्यन्तं स्वाहान्ते क्रमतो न्यसेत् ।
कवचान्तं प्रविन्यस्य ततोऽनन्तपदं स्मरेत् ॥”

इति च तत्रैव ७ पटलः ॥ ३ ॥

अजपाया द्विविध्यमुक्तं यथा,—
“हंसैति प्रकृतिर्जया अकारः प्रकृतेर्गणः ।
हंकारेण बहिर्गतिं मकारेण विशेषः पुनः ॥
हंसैति परमं मन्त्रं जीवा जपति मन्त्रेण ।
षट्शतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविंशतिः ॥
अजपा नाम गायत्री योगिनां माचदःयिनो ।
अजपा द्विविधा देवि ! व्यक्ता गुप्ता क्रमेण च ।
व्यक्ता च द्विविधा प्रोक्ता शब्दोक्तिः स्वरू-
पिणो ।
ज्योतीरूपा च सा देवि हृदिस्थाने प्रतिष्ठिता ।
ठकाररूपा गुप्ता च शिवशक्तिः प्रकीर्तिता ।
चन्द्रबीजं ठकारस्तु वोक्षितः स्वर उच्यते ॥
अजपार्थमयो गुप्ता वज्रजाया प्रकीर्तिता ।
अस्याः सहस्रमात्रेण परस्परमच्यते ॥”

इति निरुत्तरतन्त्रे ४ पटलः ॥

(हरामन्त्रनृपतेः सेनापतिविशेषः । यथा, महा-
भारते । २ । २२ । ३१—३२ ।

“स तु सेनापतिं राजा संभार भरतर्षभ !

हंसना

कौशिकं चित्रसेनञ्च तस्मिन् युद्ध उपस्थिते ॥
ययोस्ते नामनो राञ्जन् ! हंसैति छिभकेति च ।
पूर्वं संकथिते पुभिर्भूलोके लोकसत्कृते ॥ १ ॥
मेरोः उत्तरस्थपर्वतविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
२ । २ । २८ ।

“शङ्खकूटोऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथा परः ।
कालञ्जराद्याश्च तथा उत्तरे केशराचलाः ॥”

हंसकः, पुं, (हंस इव कायति मधुरध्वनित्वात् ।
कौशब्दे + कः ।) पादकटकः । यथा,—

“पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ।
हंसकः पादकटकः क्षिप्रिणी क्षुद्रघण्टिका ॥”
इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥

“षट् नूपुरे । केचित्तु पादाङ्गदादिचतुष्कं चरण-
भूषणे नूपुर इति ख्याते । हंसकादिद्वयं रवशून्ये
हंसाकृतिचरणभूषणे इत्याहुः । हंस इव
कायति मधुरध्वनित्वात् हंसकः । कै शब्दे ङः ।
हंसाकृतित्वात् हंस इव हंसकः इति वा ।
इवार्थविकारमंघ इत्यादिना कः ॥” इति भरतः ॥
(हंस इवेति । इवे प्रतिकृताविति कन् । स्वार्थं
कन् वा) राजहंसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(यथा, माघे । ७ । २३ ।

“सरित इव सविभ्रमप्रयात-
प्रणदितहंसकभूषणा विरेजुः ॥”

तालप्रभेदः । यथा,—
“लघुर्गुरुर्लघुर्यद्ब स तालो हंसकः स्मृतः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

हंसकौलकः, पुं, (हंस इव कौलतोति । कौल
बन्धने + क्वल् ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,—
“नारापादद्वयं कृत्वा कान्तस्योरुयगोपरि ।
कटिमान्दालयेद् यद्वात् बन्धोऽयं हंस-
कौलकः ॥”
इति स्मरदोषिका ॥

हंसकूटः, पुं, ककुत् । इति कैचित् ॥ (पर्वत-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ११८ । ४८ ।
“इन्द्रद्यून्नः सरः प्राप्य हंसकूटमतीत्य च ।
श्रतश्चङ्गे महाराज तापसः समतप्यत ॥”)

हंसगङ्गादा, स्त्री, (हंस इव गद्गदो यस्याः ।)
मधुरभाषिणी । तत्पर्यायः । मधुरनिस्वना २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हंसगामिनी, स्त्री, (हंस इव गच्छतीति । गम +
णिनिः । ङीप् । हंसगमनमिव गमनं यस्याः
सा इति वा ।) नारीविशेषः । (हंसेन गच्छ-
तीति ।) ब्रह्माणी । इति हंमारुदाशब्द-
दर्शनात् ॥

हंसदाहनं, स्त्री, (हंसं श्रेष्ठं सुरभित्वात् दाहनं
यस्य ।) अगुरु । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणा-
दयोऽस्या अगुशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

हंसनादिनी, स्त्री, (हंस इव नदतीति । नद +
णिनिः । ङीप् । नारीविशेषः । तस्या लक्षणं
यथा, शब्दमाज्ञायाम् ।

“गर्जन्मना तन्वो कोकिलानां इतान्विता ।
नितम्बगुच्छिणो या सा कथ्यते हंसनादिनी ॥”

हंसवा

हंसपदी, स्त्री, (हंसखेव पादा मूलान्यस्याः ।
ङीप् । पादस्य पद्मावः ।) गोधापदी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ हंसपदाविशेषः । तत्पर्यायः ।
मधुसूत्रा २ हंसपादौ ३ त्रिपदी ४ । इति रत्न-
माला ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—

“हंसपादो हंसपदी कोटमाता त्रिपादिका ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हंसपादः, स्त्री, (हंसस्य पाद इव वर्णो यस्य ।)
द्विङ्गुसम् । इति हलायुधः ॥ (पुं, यथा,—

द्विङ्गुसन्दरदं श्लेषमिङ्गुलक्षूर्णपारदम् ।
दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्मरः शुकतुण्डकः ॥

हंसपादस्तृतीयः स्यात् गुणवानुत्तरोत्तरम् ।
चर्मरः शुकवर्णः स्यात् सपौतः शुकतुण्डकः ।
जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हंसचरणे च पुं ॥

हंसपादिका, स्त्री, (हंसपादो एव स्वार्थं कन् ।
टाप् ।) हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हंसपादो, स्त्री, (हंसस्य पादा इव मूलान्यस्याः ।
ङीप् ।) हंसपदीविशेषः । इति रत्नमाला ॥
(अस्याः पर्याया गुणाश्च यथा,—

“हंसपादा हंसपदी कोटमाता त्रिपादिका ।
हंसपादो गुरुः शीता हन्ति रक्षाविषद्रणान् ॥
विसर्पदाह्रातिसारलुताभूर्ताग्नरोहिणोः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हंसबीजं, स्त्री, (हंसस्य बीजम् ।) हंसमण्डलः ।
तस्य गुणाः यथा, राजनिर्घण्टे ।

“हंसबीजं परं बल्यं तृणं वातनाशनम् ।
पाके लघुतरं प्रोक्तं सर्वाभयविनाशनम् ॥”

हंसमाला, स्त्री, (हंसस्य माला ।) कादम्बः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ हंसममूहः । यथा,—

“तां हंसमालाः शरदोव गङ्गां
महोषधोर्नक्तमिवाकभासः ।
स्थिरापट्टशामुपदेशकाले
प्रपदिरे प्रकान्तजन्माविद्याः ॥”

इति कुमारमन्त्रे । १ । ३० ॥

हंसमाषा, स्त्री, हंसः श्रेष्ठो माषा यस्याः ।)
माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हंसरथः, पुं, (हंसो रथा याहनं यस्य ।) ब्रह्मा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हंसलोमशं, स्त्री, (हंस इव लोमशम् ।) कासी-
सम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हंसलोककं, स्त्री, (हंसं श्रेष्ठं लोहमिव । कन् ।)
पित्तलम् । इति हंसचन्द्रः ॥ (विवरणस्य
चित्तलशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

हंसवती, स्त्री, (हंस इव हंसपदाकार इव
मूलमस्यस्या इति । हंस + मतप् । ङीप् ।
मस्य वः ।) हंसपदाजता । इति जटाधरः ॥
हंसयुक्ते, त्रि ॥

हंसवाहनः, पुं, (हंसो वाहनं यस्य ।) ब्रह्मा ।
इति काचिदमरः ॥ १ । १ । १७ ॥ (यथा,
ओम्नागवते । ७ । १ । १६ ।

हंसोद

“तपसा तपसा लोकान् यथाभ्यापिहितं
रविम् ।
विलस्य विस्मितः प्राङ् हंसस्तं हंसवाहनः ॥”
हंसाक्षुः, पुं. (हंसस्य अक्षुरिव रक्तवर्णत्वात् ।)
हंसुलम् । इति केचित् ॥ हंसपादस्य ॥
हंसाधिरुदा, स्त्री, (हंसमधिरुदा ।) सरस्वती ।
यथा.—
“वाणीं पूर्णनिशादरोज्ज्वलमुखीं कर्पूरकुन्द-
प्रभां
चन्द्रादीहितमस्तकां निलकरैः संविभ्रतो-
मादरात् ।
बीणामङ्गुणं सुधाञ्जकलमं विशाञ्ज तृङ्गस्तनो
दिव्यैरामरगणैर्भूपिततनुं हंसाधिरुदां
भजे ॥”
इति तन्वमारः ॥
हंसाभिख्यं, स्त्री, (हंसस्य अभिख्या गोभा यस्य
शक्तवर्णत्वात् ।) रूपम् । इति हेमचन्द्रः ॥
हंसारुदः, पुं. (हंसमारुदः ।) ब्रह्मा । यथा ।
रक्तवर्णं चतुर्भुवं हिमुत्रं अक्षसूत्रकमण्डलुकरं
हंसारुदं ब्रह्माणम् । इति वैदिकमस्याप्राणा-
यामे ब्रह्मज्ञानम् ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
५ । ५७ ।
“दण्डी यमो महिषगो
हंमारुदस्य पाशभृद्गुणः ॥”
हंमारुदा, स्त्री, (हंसमारुदा ।) ब्रह्माणी । यथा,
“चतुर्भुवीं जगद्वाचीं हंमारुदां वरप्रदाम् ।
सृष्टिरूपां महाभागां ब्रह्माणीं तां नमा-
स्य हम् ॥”
इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गासुवपद्धतिः ॥
हंसिका, स्त्री, (हंसी एव । स्वार्थं कन् । टाप् ।)
हंसी । इति शब्दरत्नावली ॥
हंसो, स्त्री, (हंसस्य पत्नी । हंस + स्त्री ।) हंस-
भार्या । तत्पर्यायः । चक्राङ्गो २ वरटा ३
चक्राकी ४ वरटा ५ सरःकाकी ६ हंसिका ७
वारला ८ हंसयोपित् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
वरला १० मगलो ११ मञ्जुगुम्ना १२ सृदु-
गामिनो १३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ हाविंश-
त्यक्षरपादच्छन्दोविशेषः । यथा,—
“मौ गौ नाश्वारो गौ गौ वसुभुवनयतिरिति
भवति हंसो ।
साहं कान्तेनैकान्तेऽमी विकचकमलमधुसुरभि
पिबन्ती
कामक्रीडाकृतस्फोतप्रमदसरभसभरमलघु
रवन्ती ।
कालिन्दीये पद्मारण्ये पवनपतनपरितरलपरामे
कसारान्ते पश्य स्वेच्छं रसभसगतिरिह विल-
सति हंसो ॥”
इति छन्दोमञ्जर्यां २ स्तवकः ॥
हंसस्त्रीजातिः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
हंसोदकं, स्त्री, (हंसं श्रेष्ठमुदकम् ।) पानीय-
विशेषः । यथा,—
“मादेयं नवसृष्टेयु निहितं सन्तसमकांशुभि-

हृत्चो

योमिन्याश्च निविष्टमन्दुरिकरणैर्गोत्यानिलान्दी-
लितम् ।
एलाद्यैः परिवारितं यमहरं पित्तोष्णदाहे
विषे
सूक्ष्मारक्तमदात्येषु च हितं शंसन्ति हंसो-
दकम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
हंसो, व्य, सम्बोधनम् । (यथा, महाभारते ।
१० । २६७ । ८ ।
“तां गामृषिः स्युमरश्मिः प्रविश्य यतिमब्रवीत् ।
हंसो वेदा यदि मता धर्माः केनापरे मताः ॥”)
दपः । दम्भः । प्रशः । इति शब्दरत्नावली ॥
हंसः, पुं. (हृक् इत्यव्यक्तशब्देन कायतीति । के-
-नः ।) गजसमाह्वानम् । इति जटाधरः ॥
हंसारः, पुं. (हृक् इत्यव्यक्तशब्दस्य कारः
करणम् ।) आह्वानम् । इति केचित् ॥
हंस्रा, व्य, नाय्याक्तौ चेष्टासम्बोधनम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
हंसिका, पु, क्तु । इति जटाधरः ॥
हंसिका, स्त्री, भार्या । इति भावप्रकाशः ॥
(अस्याः पर्यायो गुणश्च । यथा,—
“ग्राह्यस्वङ्गारवक्षो च शरणाका च हंसिका ।
अनुरागा कफपित्तान्द्विक्ताक्रामस्वरप्रणत् ॥
ब्रह्मणः जतदोषप्रकृतिमुदगदापला ।
अलक्तको गुणैस्तद्वत् विप्रपादाङ्गनाशनः ॥”)
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
हंस्य, व्य, नाय्याक्तौ चेष्टासम्बोधनम् । यथा,—
“हंस्ये हंस्ये हलाह्वानं नोवंचेटीं सखीं प्रति ॥”
इत्यमरः । १ । ७ । १५ ॥
“हंस्ये नीचसम्बोधनम् । हंस्ये चेष्टासम्बोधनम् ।
हला सखी सम्बोधनम् । तयमेवाव्ययम् । यथा ।
हंस्ये कुम्भिल । शरं हंस्ये काञ्चनमाले । हला
सउन्तले इति । तयमप्यादन्तमव्ययमस्ति ।
हंस्ये हंस्ये हला शब्दास्तयः सम्बोधनवाचकाः ।
इति प्राकृतवृत्तः अव्ययपरिच्छेदे वसन्तराजः ॥
“हंस्येति चेष्टिकाह्वानं सख्याह्वानं हलेति च ।
हंस्येति कुत्सिताह्वानमार्थी मारिष उच्यते ॥”
इति भागुरिथ ॥
अनव्ययश्च हलाशब्दः सखीपर्यायोऽस्ति । बाला
वाचः सखी हलेति त्रिकाण्डशेषे वाप्यालितः ॥
अतसोऽहं मरिष्यामि हे हले भाषितस्य चेति
तद्वितमिश्रः । अयमिदमव्युत्पन्नम् ॥” इति
भरतः ॥
हृत्, त्विपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०
अक०-सं० ।) त्विपि दोषो । हृत्ति । इति
दुर्गादासः ॥
हृत्परिणी, स्त्री, शैवालम् । इति शब्दरत्नावली ॥
हृत्, पुं, क्रयविक्रयस्थानम् । हाट इति भाषा ।
इत्यमरः । ३ । ५ । ८८ ॥
हृत्चौरकः, पुं, (हृत्स्य चौरः । ततः कन् ।)
चौरविशेषः । हाटचौर इति भाषा । तत्प-
र्यायः । मञ्जीकारः २ माचसः ३ चिन्नाभः ४ ।

हठी

इति शब्दरत्नावली ॥ वन्द्यकारः ५ प्रसङ्ग-
चौरः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हृदविलासिनो, स्त्री, (हृदं विलसतीति । वि+
लस + णिनि । डोप् ।) गन्धद्रव्यविशेषः । तत्-
पर्यायः । धमनो २ अक्षनकेशो ३ हनुः ४ ।
इत्यमरः । २ । ४ । १३० ॥ अस्याः पर्यायो
यथा,—
“नखं व्याघ्रनखं व्याघ्रायुधन्तश्चक्रकारकम् ।
नखं स्वल्पनखो प्रीता हनुर्हृदविलासिनो ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
हृदिद्रा, इति भावप्रकाशः ॥ पुस्तकान्तरे
हृदविलासिनोति च पाठः ॥ (वाराहना ।
यथा, पार्यायमश्याम् । ४३३ ।
“सृगमर्दानदानमटवो कुङ्कुममपि कृषक-
वाटिका वद्धति ।
हृदविलासिनि भवती परमेका पौरसर्व-
स्वम् ॥”)
हृठ, कीलवन्धे । बलात्कृती । प्रती । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक-प्रुतो अक०-
सं० ।) काले वन्धः कीलवन्धः । हृठति हृगं
काले बध्नाति इत्यर्थः । कातन्वादी बलात्कार-
मात्रे । हृठति परचक्रं बली । इति दुर्गादासः ॥
हृठः, पुं (हृठ + पुंसोति घः ।) बलात्कारः ।
इत्यमरः । २ । ८ । १०८ ॥ प्रश्नी । इति मेदिनी ॥
(हृठयोगः । यथा, हृठयोगप्रदीपिकायाम् ।
१ । १० ।
“अणुपतापतमानां समाश्रयमठो हृठः ।
अणुपयोग्युक्तानामाधारकमठो हृठः ॥)
हृठपर्णी, स्त्री, (हृठति प्रवर्ते । इति । हृठ +
अच् । तादृशं पर्णमस्याः । डोप् ।) शैवालः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हृठयोगः, पुं, (हृठेन योगः ।) योगविशेषः ।
यथा,—
“इदानीं हृठयोगस्तु कथ्यते हृठमिद्विदः ।
कृत्वा मनं पवनाशं शरीरे रोगहारकम् ॥
पूरकं कुम्भकश्चैव रचकं वायुना भजेत् ।
इत्थं क्रमात्क्रमं ज्ञात्वा पवनं साधयेत् सदा ॥
धौत्यादिकर्मपटकश्च संख्यार्थहृठसाधकः ।
एतन्नाद्यान्तु देवशि । वायुपूर्णं प्रतिष्ठितम् ॥
ततो मनो नियन्त्रं स्यात्तत आनन्द एव हि ।
हृठयोगात् कालः स्यान्ननः शून्ये भवेद्यदि ॥
इदानीं हृठयोगस्य द्वितीयं भेदवत् शृणु ।
आकाशे नामिकाशे तु सूर्यकोटिसमं शरीत् ॥
श्वेतं रक्तं तथा पोतं कृष्णमित्यादिरूपतः ।
एवं ध्यात्वा चिरायुः स्यादङ्गाजननवर्जितः ॥
शिवतुल्यो महात्मानो हृठयोगप्रसादतः ।
हृठाक्षोतिर्भया भूत्वा ह्यन्तरं शिव भवेत् ।
अतोऽयं हृठयोगः स्यात् सिद्धिदः सिद्धमेवितः ॥”
इति योगसूत्रोदयः ॥
हृठानुः, स्त्री, (हृठे प्रवर्ते अलति पर्याप्तोतीति ।
अल + उण् ।) कुम्भिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हृठी, स्त्री, वारिपर्णी । इति धरणिः ।

हृत्:

हृदिः, पुं, काष्ठयन्त्रविशेषः । हाइड इति भाषा ।
 यथा,—
 “निगडो लोहबन्धेऽस्त्री हृदिः काष्ठस्य यन्त्रणे ॥”
 इति क्षत्रियवर्गं शब्दमाला ॥
 हृदिक, पुं, नीचजातिविशेषः । हाडि इति
 भाषा । तत्पर्यायः ।
 “हृदिकस्तु मलाकर्षी हृदकचावपुष्पिका ॥”
 इति शब्दमाला ॥
 हृद, स्त्री, अस्थि । हाड इति भाषा । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 हृदकः, पुं, नीचजातिविशेषः । इति शब्दमाला ॥
 हाडि इति भाषा ॥
 हृदजं, स्त्री, मज्जा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 हृदिः, पुं, हृदिपजातिः । हाडि इति
 हृदिकः } भाषा । स तु चाण्डालीगर्भं लेटस्य
 शौरसेन जातः । यथा,—
 “सद्यथाण्डालकन्यायां लेटवीर्येण शौनकः ।
 बभूवतुस्ती हो पुत्रो हृदिकशीण्डिकी तथा ॥”
 हृदिकशीण्डिकावित्यत्र दुष्टौ हृदिकमौ
 तथेत्यपि ।
 पाठः । इति ब्रह्मवेत्तं ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥
 हृदिपः, पुं, मलेग्रहिः । इति मुग्धबोधव्याक-
 रणम् ॥ हाडि इति भाषा ॥
 हृण्डा, व्य, नाय्योक्तौ नीचमन्वोधनम् । इत्यमर
 टीकायां भरतः ॥ स्त्री, सृत्यावभेदः । हाडा
 इति भाषा । इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥
 हृण्डिका, स्त्री, (हण्डा + स्त्री कन् । टाप् अत
 इत्वम् ।) सृत्यावभेदः । हाडा इति
 भाषा । इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥
 हृण्डिकासुतः, पुं, (हृण्डिकायाः सुत इव ॥) सुत-
 हृण्डिका । तत्पर्यायः । कणनः २ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ [किंचित् ॥
 हृण्डो, स्त्री, हृण्डिका । हाडा इति भाषा । इति
 हृण्डे, व्य, नाय्योक्तौ नीचवस्याधनम् । इत्यमरः ।
 १ । ७ । १५ ॥
 हृतः, त्रि, (हन + क्तः ।) आगारहितः । तत्प-
 र्यायः । मनोहतः २ प्रतिहतः ३ प्रतिबद्धः ४ ।
 इत्यमरः । ३ । १ । ४१ ॥ नष्टः तत्पर्यायः ।
 प्रमापितः २ निवर्हितः ३ निकारितः ४ निशा-
 रितः ५ प्रवासितः ६ परासितः ७ निषिद्धितः ८
 निहिंसितः ९ निर्व्यासितः १० संश्रुपितः ११
 निश्रुपितः १२ अपासितः १३ निस्तर्हितः १४
 निहतः १५ क्षणितः १६ परिवर्जितः १७
 निर्व्यापितः १८ विश्रुतः १९ मारितः २०
 प्रतिघातितः २१ उदासितः २२ प्रमथितः २३
 क्रथितः २४ उज्जासितः २५ भ्रान्धितः २६
 पिच्छितः २७ विग्रथितः २८ घातितः २९ उन्म-
 थितः ३० वधितः ३१ । इत्यमरदर्शनात् ॥
 पूरिताः । तत्पर्यायः । पिच्छितम् २ गुणि-
 तम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हनने, स्त्री ॥*॥
 पारिभाषिकता यथा,—
 “अवैश्वर्यं हतो रश्मौ हतं श्रावमभूत्सुरम् ।

हृत्या

अन्नहृत्यं हतं चैवमनाचारं हतं कुलम् ॥
 सदभयं हतो धर्मः क्रोधेनैव हतं तपः ।
 अट्टस्य हतं ज्ञानं प्रमादेन हतं युतम् ॥
 गुर्वभक्त्या हता मारो ब्रह्मचारी तथा हतः ।
 अदीप्तो हतो होमो हता त्वजिरमजिका ॥
 उपजोष्या हता कन्या स्वार्थं पाकक्रिया हता ।
 शूद्रभिर्वाहती योगः कृपणस्य हनं धनम् ॥
 अनभ्यामहता विद्या हतो राजा विरोधकृत् ।
 जीवनार्थं हतं तीर्थं जीवनार्थं हतं व्रतम् ॥
 अमत्या च हता बाणी तथा पैशुन्यवादिनो ।
 मन्दिग्धोपहतो मन्त्रो व्यस्तचित्तो हतो जपः ॥
 हतमर्थोद्विद्ये दानं हतो लोकस्य नास्तिकः ।
 अयहया हतं सर्वं यत् कृतं पारलौकिकम् ॥
 इह लोको हतो नृणां दरिद्राणां परन्तप ।
 मनुष्याणां तथा जन्म माघस्नानं विना हतम् ॥”
 इति पाश्चोत्तरखण्डे ४ अध्यायः ॥
 हृतकः, पुं, (हृत इव । कन् ।) नीचलोकः ।
 इति केचित् ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ६ ।
 ३६५ ।
 “देव भ्रजातश्चो अद्यापि दुर्धनहृतकः ॥”)
 हतमूर्खः, पुं, (मूर्खः हत इव ।) अतिमूर्खः ।
 यथा,—
 “ऋरः खलो हतमूर्खः पापशीलो भवेन्नरः ।
 बुधस्यागमने नित्यं जायते स नराधमः ॥”
 इति जातरत्नकोशोपदीपौ ॥
 हताशः, त्रि, (हता आशा यस्य ।) निर्दयः ।
 आगारहितः । पिशुनः । इति मेदिनी ॥
 बन्धुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 हतिः, स्त्री, (हन + क्तिन् ।) अपकर्षः । यथा ।
 मुख्यार्थहतिर्हापः । हतिरपकर्षः । इति काव्य-
 प्रकाशे ७ उज्जायः ॥ हत्या च ॥ (यथा,
 महाभारते । १२ । ३६० । ६ ।
 “आशया ह्यभिपन्नानामज्जत्वायुपमाज्जनम् ।
 राजा वा राजपुत्रो वा शूणहृत्यैव युज्यते ॥”
 ताडनम् । यथा, गीतगोविन्दे । १ । १२ ।
 “वह्निं वपुषि विपदे वसनं जलदाभं
 हलहतिभीतिमिलितयमुनाभम् ॥”
 विनाशः । यथा, भागवते । ११ । ३ । १८ ।
 “कर्माख्यारभमाणानां दुःखहृत्यै सुखाय च ।
 पश्येत् पाकविपर्यासं मिथुनीचारिणां नृणाम् ॥”
 हतुः, पुं, (हन्ति शरीरमिति । हन + “कृहनिभ्यां
 क्तुः ।” उणा० ३ । ३८ । इति क्तुः ।
 “अनुदात्तोपदेशेति ।” ६ । ४ । ३७ । इति
 अनुनासिकलोपः ।) व्याधिः । शकम् । इति
 उणादिकोषः ॥ (हननशीले, त्रि । यथा, ऋग्-
 वेदे । १ । २५ । २ ।
 “मा नो बधाय हतवे जिहीडानस्य रीरघः ।”)
 हत्या, स्त्री, (हन + भावे क्त्वाप् ।) हननम् । वधः ।
 यथा,—
 “ब्रह्महत्या सुरापानं स्तौयं गुर्वहनागमः ।
 महाति पातकान्याहुः संसर्गाद्यापि तैः सह ॥”
 इति प्रायश्चित्तविवेकादिः ॥

हृदा

हृदः, पुं, (हन्ति सुखमिति । हन + “हनि-
 कुषीति ।” उणा० २ । २ । इति क्यन् ।)
 विषयः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः । उच्चा-
 दिकोषश्च ॥
 हृद, उ, श्री स्वर्थे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 भात० अक० अनिट् ।) स्वर्थः विष्टोत्सर्गः ।
 उ, हृदने जनः । श्री, हता । इति दुर्गादासः ॥
 हृदनं, स्त्री, (हृद + ह्युट् ।) विष्टात्यागः । हागा
 इति भाषा । यथा । विट्स्त्रजिहृदनम् । इति
 गूढातुटीकायां दुर्गादासः ॥ हृदधात्वर्थोऽप्येवम् ॥
 हृदा, स्त्री, मेघादिलनानां त्रिंशदंशः । तैर-
 शैर्दादशलग्नेषु पञ्चानां पञ्चानां यद्वाणां सङ्घार-
 विशेषेण भागविशेषो भवति । नराणां वर्ष-
 प्रवेशादौ शुभाशुभगणनायामस्य प्रयोजनम् ।
 तज्ञागविशेषो यथा ।
 मेघलग्ने प्रथमं बृहस्पतेः ६ भागाः । ततः
 शुक्रस्य ६ अंशाः । ततो बुधस्य ८ भागाः ।
 ततो मङ्गलस्य ५ भागाः । ततः शनैरपि ५
 अंशाः । समुदायेन त्रिंशदंशाः भवन्ति ॥
 हृषलग्ने प्रथमं शुक्रस्य ८ भागाः । ततो
 बुधस्य ६ अंशाः । गुरोः ८ भागाः । शनैः ५
 अंशाः । मङ्गलस्य ३ अंशाः ॥
 मिथुनलग्ने प्रथमं ६ भागाः बुधस्य । ततः
 शुक्रस्य ६ भागाः । बृहस्पतेः ५ अंशाः । मङ्ग-
 लस्य ७ अंशाः । शनैः ६ अंशाः ॥
 कर्कटलग्ने प्रथमं मङ्गलस्य ७ अंशाः । ततः
 शुक्रस्य ६ भागाः । बुधस्यापि ६ भागाः ।
 बृहस्पतेः ७ अंशाः । शनैः ४ अंशाः ॥
 मिहलग्ने प्रथमं ६ भागाः बृहस्पतेः ।
 शुक्रस्य ५ अंशाः । शनैः ७ भागाः । बुधस्य ६
 भागाः । मङ्गलस्यापि ६ भागाः ॥
 कन्यालग्ने प्रथमं बुधस्य ७ अंशाः । शुक्रस्य
 १० अंशाः । गुरोः ४ अंशाः । मङ्गलस्य ७
 भागाः । २ भागौ शनैश्चरस्य ॥
 तुलालग्नौ चादौ ६ अंशाः शनैः । ८ भागाः
 बुधस्य । गुरोः ७ भागाः । शुक्रस्यापि ७
 अंशाः । २ भागौ मङ्गलस्य ॥
 वृश्चिकलग्ने चादौ मङ्गलस्य ७ भागाः ।
 शुक्रस्य ४ अंशाः । ८ भागाः बुधस्य । बृह-
 स्पतेः ५ अंशाः । ६ भागाः शनैः ॥
 धनुर्लग्ने प्रथमं बृहस्पतेः १२ अंशाः । ततः
 शुक्रस्य ५ अंशाः । बुधस्य ४ अंशाः । मङ्ग-
 लस्य ५ भागाः । शनैः ४ अंशाः ॥
 मकरलग्ने चादौ बुधस्य ७ अंशाः । गुरो-
 रपि ७ भागाः । ८ अंशाः शुक्रस्य । शनैः ४
 अंशाः । मङ्गलस्यापि ४ अंशाः ॥
 कुम्भलग्ने प्रथमं बुधस्य ७ भागाः । शुक्रस्य ६
 भागाः । बृहस्पतेः ७ अंशाः । मङ्गलस्य ५
 भागाः । शनैरपि ५ भागाः ॥
 मीनलग्ने चादौ १२ अंशाः शुक्रस्य ।
 ४ भागाः बृहस्पतेः । बुधस्य ३ अंशाः । मङ्ग-
 लस्य ६ भागाः । ततः शनैः २ भागौ ॥

हनुः

एषां प्रमाणानि यथा,—

“मेषेऽकृतकर्णशरैरुभया
जोवास्फुजिज्ज्वारशरैश्चरणाम् ॥ १ ॥
दृष्टेऽष्टकर्णशरानलांशाः
शुक्रज्जोवाकिंजुजैश्चरैः ॥ २ ॥
युग्मे षडङ्गेषुनगाङ्गभागः
सौम्यास्फुजिज्जोवाकिंजुजैश्चरैः ॥ ३ ॥
कर्केंद्रितकूर्जुनगाङ्गिभागः
कुजास्फुजिज्जुजैश्चरैश्चरणाम् ॥ ४ ॥
सिंहेंद्रभूनाद्विरसाङ्गभाग
देवेभ्यश्चक्राकिंजुधारैश्चरैः ॥ ५ ॥
स्त्रियां नगाङ्गविनगाङ्गिभागः
सौम्योशनोजोवाकुजाकिंजुजैः ॥ ६ ॥
तुले रसाष्टाद्विनगाङ्गिभागः
कालज्जोवास्फुजिज्ज्वारनाथाः ॥ ७ ॥
कीटे नगाङ्गशरैश्चरणाम् ॥ ८ ॥
भापे रवोवस्फुधियेधवेदा
जोवास्फुजिज्ज्वारशरैश्चरणाम् ॥ ९ ॥
सृगं नगाङ्गदृष्टयुगयुतीनां
सौम्येभ्यश्चक्राकिंजुजैश्चरैः ॥ १० ॥
कुम्भे नगाङ्गाद्विरैरुभया
शुक्रज्जोवाशरैश्चरणाम् ॥ ११ ॥
मीनेऽकिंवेदानलनन्दपलाः
सितेभ्यसौम्यारशरैश्चरणाम् ॥ १२ ॥

इति नौलकण्ठीयताजकम् ॥

हनुः, ल शो गती । बधे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदा०-पर०-मक०-अनिट् ।) ल । हन्ति ।
शौ, हन्ता । गणकृतमनित्यमिति न्यायात् शप
स्थितौ हनन्तीत्यपि वररुचिः । तेन सर्वा
एवाहनत् पृथक् इत्यादि साधुः । इति दुर्गा-
दामः ॥

हनुः, व्य, रुषोक्तिः । अनुनयः । इति मेदिनी ॥
हनः, पुं, हननक्रती । यथा । हन्तव्यश्च । अन्व-
मभ्यामस्य उत्तरस्य त्वभ्यासाञ्चति कृत्वम् ।
घनाघनः । पाठेऽनुक् च दोषेयाभ्यामस्य
पाठः । पञ्च हनः षट् । इति मिहान्त-
कोमुदो जिपि हनु । तस्य प्रथमेकवचने हा ॥
हननं, स्त्री, (हन + ल्युट् ।) मारणम् । यथा,—
“स्यात् प्राणवियागफलकव्यापारा हननं
स्मृतम् ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

(यथा, भागवते । ९ । ११ । २० ।

“नेदं यशो रघुपतेः सुरयाचक्षयान्त-
सोलातनोरधिकसास्यविमुक्तधासः ।
रक्षोबधो जलधिवन्धनमस्त्रपूगैः
किं तस्य शत्रुहनने कपयः सहायाः ॥”)

पूरणम् । इत्यङ्गशास्त्रम् ॥

हनोः, पुं, कितको । इति रत्नमाला ॥ हनो-
ऽपि पाठः ॥

हनुः, पुं, स्त्री, (हन्ति कठिनद्रव्यादिकमिति ।
हन + “शुक्लजिहोति”) षष्ठा० १ । ११ ।

हनुमा

इति उः । म च नित् ।) कपोलहयपरमुख-
भागः । चोयालि इति भाषा । इत्यमरः ॥
ताभ्यां कपोलाभ्यां परो मुखभागो हनुश्च्यते ।
यत्र जम्भाख्या दन्ता जायन्ते इति सुभूतिः ।
हन्ति कठारमपि द्रव्यं हनु नाम्बोतिः उः ।
तत्परति पाठे हनोः स्त्रोत्वम् । हनुः कपोला-
वयवे हयोरिति कश्चित् । तन्वादेर्वा इत्यपि
हनुश्च ॥ पुस्यपोति स्त्रामो । पुंयोगे कर्णहनु
नपुंसके ऋशु जातु च गुदश्चेति वररुचिः ।
इति भरतः ॥

हनुः, स्त्री, (हन्ति पुरुषमिति । हन + उः ।
हृद्विनामिनो । इत्यमरः) रोगः । अस्त्रम् ।
स्युः । इति जटाधरः ॥

हनुः, [त्] पु, (हनुरस्त्रस्येति । हनु +
मत्तुप् ।) वानरविशेषः । म तु अस्त्रनागर्भं
पवनोरसाज्जातः । रावणवधार्थं श्रीरामदूतश्च ।
तत्पुत्र्यायः । मनुमान् २ आञ्जनैः ३ योग-
चरः ४ अग्निनी ५ हिडिम्बारमणः ६ राम-
दूतः ७ अञ्जनध्वजः ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मरुतात्मजः ९ । इति जटाधरः ॥ * ॥ अथ
हनूमत्कल्पः ।

देव्युवाच ।

“श्रीवानि गाणपत्यानि शाक्तानि वैष्णवानि च ।
साधनानि च सौराणि चान्यानि यानि कानि
च ।

श्रुतानि तानि देवैः । त्वहं तानि स्मृतानि च ॥
किञ्चिद्व्यनु देवानां साधनं यदि कथ्यताम् ।
शङ्कर उवाच ।

शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि साधनानि धारय ॥
हनूमत्साधनं पुण्यं महापातकनाशनम् ॥
एतद्गुह्यतमं लोके शोघ्नमिडिकरं परम् ।
जगो यस्य प्रसादेन लोकत्रयजितो भवेत् ॥ * ॥
तत्साधनविधिं वक्ष्ये त्वं शिडिकर द्रुतम् ॥
विद्यत् मलयकं हनुमत् च तदनन्तरम् ।
रुद्रात्मकाय कवचं फडिति हादग्राक्षरः ॥
एतन्मन्त्रं समाख्यातं गोपनीयं प्रयत्नतः ।
तव हनेन भक्त्या च दासोऽस्मि तव सुन्दरि ! ॥
एतन्मन्त्रं अञ्जनाय प्रदत्तं हरिणा पुरा ।
जयेन साधनं कृत्वा जितं सर्वं चराचरम् ॥
नदीकुले विष्णुर्गण्डे निजनि पर्वने वने ।
एकाग्रचित्तमाधाय साधयेत् साधनं महत् ॥”

ध्यानमाह ।
“महाशैलेन ममूत्पाप्य धावन्तं रावणं प्रति ।
तिष्ठ तिष्ठ रणे दुष्ट घोररावं ममूत्सृजन् ॥
लाक्षारक्षारुणं रौद्रं कालान्तकयमोपमम् ।
ज्वलदग्निमसं नेत्रं सूर्यकोटिमप्रभम् ॥
अङ्गदाद्यैर्महावीरैर्विहितं रुद्रकपिणम् ।
एवंरूपं हनुमन्तं ध्यात्वा यः प्रजपेन्ननुम् ॥
सहजपात् प्रमत्तः स्यात् सत्यं ते कथितं मया ।
ध्यानकमाव्रतः पुंसां सिद्धिरिव न संशयः ॥
प्रातः स्यात्वा नदीतौरे उपविश्य कुशासने ।
प्राणायामं षडङ्गं मूलैर्न सकलं चरेत् ॥

हनुमा

पुण्याक्षकृष्णकं दत्त्वा ध्यात्वा रामं ससीतकम् ।
तान्नपाचे ततः पद्ममष्टपत्रं सकेशरम् ॥
रक्तचन्दनदृष्टेन लिखेत्तस्य शलाकया ।
कर्णिकायां लिखेत्तन्मन्त्रं तत्रावाह्य कपिं प्रभुम् ॥
कर्णिकायां हनुमन्तं ध्यात्वा पाद्यादिकं ततः ।
सुधीवं लक्ष्मणं चैव षडदं नलनोलकम् ॥
जाम्बवन्तश्च कुमुदं केशरिणं दले दले ।
पूर्वादिकमतो देवि ! पूजयेत्तन्मन्त्रैः ॥
पवनश्यामनाश्चैव पूजयेद्दशवामतः ।
दलापेषु कपिभ्योऽपि पुण्याक्षकृष्णकं ततः ॥
ध्यात्वा तु मन्त्रराजं वं लघं यावत्तु साधकः ।
लक्षान्तदिवसं प्राप्य कुर्याच्च पूजनं महत् ॥
एकाग्रचित्तमनसा तस्मिन् पवननन्दने ।
दिवारात्रौ जपं कुर्यात् यावत् सन्मर्शनं
भवेत् ॥

सुदृढं साधकं मत्वा निशीथे पवनात्मजः ।
सुप्रमत्तस्ततो भूत्वा प्रयाति साधकाग्रतः ॥
यथेष्टितं वरं दत्त्वा साधकाय कपिप्रभुः ।
वरं लब्ध्वा साधकेन्द्रं विहरेदात्मनः सुखैः ॥
एतच्च साधनं पुण्यं देवानामपि दुर्लभम् ।
तव स्नेहात् समाख्यातं भक्तासि मयि पार्श्वति ॥
इति गण्डे हनुमत्साधनमिति तन्मन्त्रः ॥ * ॥
“हनूमतोऽतिगुह्यन्तु लिख्यते वोरसाधनम् ।
ब्राह्मणं मुहूर्तं उच्यते कृतनिर्वृत्तयो हिजः ॥
गत्वा नदीं ततः स्नात्वा तीर्थमावाह्य चाष्टधा ।
मूलमन्त्रं तत्रा जप्त्वा सिद्धिर्दादित्यसंख्यया ॥”
ततो वामतो परिधाय गङ्गातौरे पर्वते वा
उपविश्य हां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः इत्यादिना
कराङ्गन्यासी कुर्यात् । ततः प्राणायामः ।
अकारादिवर्णानुच्चार्य वामनामापुटेन वायुं
पूरयेत् पञ्चवर्णानुच्चार्य वायुं स्थाभयेत् ।
यकारादिवर्णानुच्चार्य दक्षिणनामापुटेन रश्च-
येत् । एव वारद्वयं कृत्वा मन्त्रवर्णरङ्गन्यासं
कृत्वा ध्यायेत् ॥ * ॥

“ध्यायेद्गणं हनुमन्तं कपिकोटिममन्वितम् ।
धावन्तं रावणं जतुं दृष्ट्वा सत्वरमुत्थितम् ॥
लक्ष्मणश्च महावीरं पतितं रणभूतले ।
गुरुश्च कौबभूत्पाप्य गृह्णीत्वा गुरुपर्वतम् ॥
हाहाकारैः सदर्थेण कथयन्तं जगत्त्रयम् ।
आत्रहाण्डं मभाव्याप्य कृत्वा भीमं क्लेशवरम् ॥”

इति ध्यात्वा षट्सहस्रं जपेत् ॥

अथ मन्त्रः ।
“क्ष्मबोजं पुण्ड्रमुच्चार्य पवनश्च ततो वदेत् ।
नन्दनश्च ततो देयं उडेषसानेऽनन्तप्रिया ॥
दशार्णाऽयं मनुः प्रोक्तो नराणां सुरपादपः ॥
हां पवननन्दनाय स्वाहा । इति मन्त्रः । सप्तम-
दिवसे दिवारात्रं व्याप्य जपेत् । ततो महाभयं
दत्त्वा त्रिभागशेषासु निगासु नियतमागच्छति ।
साधको यदि मायां तरति तदेष्टितं वरं
प्राप्नोति ।

“त्रिधां वापि धनं वापि राज्यं वा शत्रुनिध-
हम् ।

हन्तका

तत्त्वथादेव चाप्नोति सत्यं मत्वं सुनिश्चितम् ॥
इति च तन्त्रसारः ॥
हनुः, स्त्री, (हनु + पठे ऊच् ।) हनुः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—
“शास्त्रासु हन्तोः कव्याश्च चेटावन्तस्तु सन्धयः ॥
इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
हनुमान्, [त्] पु, (हनूरखस्येति । हनु +
मतुप् ।) हनुमान् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । १४७ । २७ ।
“अहं केशरिणः, चेत्रे वायुना जगदायुना ।
जातः कमलपत्राच्च हनुमान्नाम वानरः ॥”)
हनूपः, पुं, (हन्ति मानुषानिति । हन + “ऋह-
निध्यामूषन् ॥” उणा० ४।७३ इति ऊषन् ।)
राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हन्त, व्य, हर्षः । अनुकम्पा । (यथा, गीता-
याम् । १०।१८ ।
“हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुयेष्ट नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥”)
वाक्यारम्भः । विषादः । इत्यमरः । ३।३।२४३ ॥
(यथा, भ्रमराष्टके । ८ ।
“रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पद्मजालम् ।
इत्यं विचिन्तयति कोपगते हिरणे
हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥”)
अर्त्तिः । वादः । संभ्रमः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ खेदः इति मेदिनी ॥ (यथा, रामा-
यणे ।
“काचमूखेन विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्मया ॥”
अन्तकल्पनम् । इत्यजयपालः ॥
हन्तकारः, पुं, (हन्त इत्यस्य कारः करणम् ।)
अतिथिदेयतण्डुलम् । इति केचित् ॥ हन्त-
शब्दः । यथा । यत् ।
“निवीतो हन्तकारेण मनुष्यांस्पर्षेदथ ।
कुग्रस्य मध्यदेशेन नृतीर्थेन उदङ्मुखः ॥”
इति लघुविशुक्तम् ॥
हन्तप्रयोगेण जलदानमुक्तं तत् सनकादिप्रत्येक-
तर्पणे । यथा । सनकस्तृप्यतां तस्यैतदुदकं हन्त
इत्यादी । न तु पद्मपुराणीयमलिततर्पणे ।
इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥ अतिथये दानार्थ-
शीङ्गप्रयासाः । यथा,—
“पूजयेदतिथिं नित्यं नमस्योद्वर्षेहिजम् ।
मनोवाककर्मभिः शान्तमागतं स्वष्टहन्ततः ॥
हन्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो हिजः ।
दद्यादतिथये नित्यं बुद्धा तं परमेश्वरम् ॥
भिक्षामाहुर्पासमाश्रमग्रश्च स्यात्तुर्गुणम् ।
पुष्कलं हन्तकारश्च तश्चतुर्गुणमुच्यते ॥”
इति कूर्मपुराणे उपविभाग । १८।१२३-१२५ ॥
अपि च ।
“भिक्षाश्च याचतां दद्यात् परिव्राड्भ्रमचारि-
णाम् ।
शासप्रमाणं भिक्षा स्याद्द्वं शासचतुष्टयम् ॥
अथं चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं हिजोसमाः ।

हन्त्या

भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा ।
अदस्त्वा तु न भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे मदालसोपाख्याने । २८ ।
३४-३६ ॥
हन्त्या, [ऋ] त्रि, (हन्तीति । हन + षच् ।
हननकर्ता । यथा, भट्टी ५ सर्गं ।
“भवन्तं कार्तवीर्यीं यो हीनमन्त्रिमचोकरत् ।
जिगाय तस्य हन्तारं स रामः सार्व-
लौकिकः ॥”
हन्तुः, पुं, मृत्युः । वषः । हनधातोः तुप्रत्ययेन
निष्पद्यः । इति केचित् ॥ (विनाशः । यथा,
भागवते । ११ । ५ । ५० ।
“भूमारासुरराजन्यहन्तवे गमये सताम् ।
अवतीर्णस्य निर्वृत्त्यै यथो लोके वितन्त्यते ॥”)
हन्तीति, स्त्री, (हन्त इत्यस्य उक्तिः ।) अनु-
कम्पाक्तिः । इति केचित् ॥
हन्तः, त्रि, (हद् + क्तः ।) कतपुरीषोक्तर्गः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ८६ ॥
हन्यमानः, त्रि, (हन + कर्मणि शानच् ।) वर्त्त-
मानहननीयवस्तु । हनधातोः कर्मणि शान-
प्रत्ययेन निष्पद्यः । यथा,—
“हन्यमानं महाभयं विलोक्यमर्षमुदहन् ।
अभ्यधावन्निशुश्रोथ मुख्ययासुरसेनया ॥”
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥
हनुषा, स्त्री, वर्णगद्रव्यविशेषः । तत्तु मरीच-
हन्तवहीर्वर्णवर्णवस्तु । हनुष् इति ख्यातम् ।
इति वैश्याः ॥ ह्रीह्वेर इति हिन्दोभाषा ।
तत् द्विविधम् । तन्मध्ये प्रथमं फलं मत्स्यमदृशं
विस्त्रगन्धम् । द्वितीयमश्वत्थफलमदृशं मत्स्य-
गन्धम् । तयोर्नामानि गुणाश्च ।
“हनुषा वपुषा विस्त्रा पराश्वत्थफला स्मृता ।
मत्स्यगन्धा श्लोहहन्तो विषघ्नी ध्वाङ्गनाशिनी ॥
हनुषा दीपनी तिक्ता सृद्रूणा तुवरा गुरुः ।
पित्तोदरप्रमेहशरीरहृणीगुल्मशूलहृत् ॥
पराप्येतद्गुणा प्रोक्ता रूपभेदो हयोरपि ॥”
इति भावमिश्रकृतभावप्रकाशः ॥ * ॥
अपि च ।
“हनुषा हनुषा विस्त्रा विस्त्रगन्धा विगन्धिका ।
अन्या चामो स्वल्पफला कच्छुघ्नी ध्वाङ्गनाशिनी ॥
श्लोहशत्रुर्विषघ्नी च कफघ्नी चापराजिता ।
पूर्वा तु पञ्चनाक्षी स्यादपरा सप्तधाभिधा ॥
हनुषा कटुतिक्तोष्णा गुरुश्लेष्मलासजित् ।
प्रदरोदरविष्टशूलगुल्मार्शसां हरा ॥”
इति श्रीनरहरिपण्डितविरचितराजनिर्घण्टे
शताह्वादिवर्णचतुर्थः ॥
हनुषा, स्त्री, हनुषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
हन्त्या, स्त्री, गोधनिः । तत्पर्यायः । हन्त्या २
रेभण्म् । इति जटाधरः ॥ हन्त्या ४ रन्त्या ५ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१६६ । ३१ ।
“श्रीधरलोचन्या सा गीर्ह्वारवधनकना ।
विद्यानिर्गन्ध तत्सर्वं व्यधावयत् सर्व्यः ॥”)

हन्त्या

हन्त्या, स्त्री, गोधनिः । इति हेमचन्द्रः । त्रिकाण्ड-
शेषश्च ॥
हन्त्या, गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) महयान्तः । हन्त्याति । इति
दुर्गादासः ॥
हयः क्लमे । गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-क्लमे अक०-गती सक०-सेट् ।) हयति ।
क्लमो ग्लानिः । इति दुर्गादासः ॥
हयः, पुं, (हयति गच्छतीति । हय + षच् ।
हिनीतीति । ह्य + षच् वा ।) घोटकः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ४४ ॥ अथ हययुर्वेदः ।
धन्वन्तरिकुवाच ।
“हययुर्वेदमाख्यास्ये हयैः सर्वाथरक्षणम् ।
काकुटो कृष्णजिह्वश्च कृष्णाख्यः कृष्णतालुकः ॥
कराली हीनदन्तश्च शृङ्गो चाधिकदन्तकः ।
एकाण्डधैव जाताण्डः कञ्जुक्ते द्विखुगी स्तनी ॥
मार्जारपादो व्याघ्रामः कुहविद्रुधिसन्निभः ।
यमजो वामनश्चैव मार्जारकपिलोचनः ॥
पतद्दोषो हयस्याज्य उत्तमोऽश्वसत्पुष्करः ।
एते दोषाश्च कथिता हयहस्यादिषुत्तमाः ॥
मध्येऽहस्तहीनोऽश्वो मृष्टिहस्तविहीनकः ।
कनोयांशुार्हमानः स्यादर्हमस्तु दीर्घतः ॥
पशुमृष्टिहीनः पञ्चोत्तमाद्यास्तु दीर्घतः ।
असंहता ये च वाहा ह्रस्वकर्णास्तथैव च ॥
स्वर्नमप्रभाविषु न दीनाश्चिरजीविनः ।
रेवन्तपूजनाहोमाद्रक्षा स्यात् हिजभोजनात् ॥
लोहकं निम्बपत्राणि गुग्गुलुमर्षपा घृतम् ।
तिलश्चैव वचा हिङ्गु वधोयाहाजिनां गले ॥
आगन्तुकं दोषजन्तु व्रणं हिविधमोरितम् ।
चिरपाकं खरं वातात् पित्तजं क्षिप्रपाकिकम् ॥
कण्डुदाहात्मकं पित्तात् मोक्षार्दं मन्दवेदनम् ।
घनं कफात् मन्निपातात् सखरूपं हिदोषजम् ॥
आगन्तुकन्तु शस्त्रार्थे दुष्टव्रणविशोधनम् ।
दन्तीमूलं हरिद्रे हे चिचकं विश्वमेघजम् ॥
रसोनं मैन्धवं वापि तक्काकाक्षकपेपितम् ।
तिलशक्तुकपिण्डोका दधियुक्ता ससैन्धवा ॥
निम्बपत्रयुतं पिण्डं तिलैः शोधनरोपणम् ।
करवीरकदल्यर्कसहीकुटजचिकैः ॥
भस्मातस्य पचेत्तैलं नाडीव्रणहरं परम् ।
पङ्कवल्कलकल्केन घृतेन च प्रलेपयेत् ॥
हे हरिद्रे विडङ्गानि तथा लवणपञ्चकम् ।
पटोलं निम्बपत्रश्च वचा चिचकमेव च ॥
पिप्पली शृङ्गवेरश्च चूर्णमेकत्र कारयेत् ।
एतत्पानं क्षमिन्नेभमदग्निलविनाशनम् ॥
निम्बपत्रं पटोलश्च चिफला खदिरं तथा ।
क्षार्यायत्वा ततो वाहं श्रुतरक्तं विचक्षणः ।
व्रह्मव प्रदातव्यं पानं कुष्ठापशान्तये ॥
ब्रसणेषु च कुष्ठेषु तैलं सर्षपजं हितम् ।
पञ्चवल्कलतैलं वा दशमूलश्च शोषतुत् ॥
लग्नादीन् वदे कल्याणं मुक्तिपानान्तलोपतः ॥
मातुलुङ्गरूपितं मांसहारकमेव वत् ॥
मांसकाकानि मांसानामिति च पाठः ॥

हयः

“रत्नं दद्याद्भोगिनस्य भन्वीर्ष्या तैलसंयुतेः ।
पलहयं प्रथमेऽङ्गि एकैकपलहयितः ॥
यावद्दि शान्तिपूर्णा स्यात्तथात्रैत्युत्तमात्मने ।
मध्यमे चतुर्दश स्वरधमेऽष्टपलानि च ॥
शरद्दिदाघयोर्नैव देयो नैव तु दापयेत् ।
तैलेन वातिके पिप्पे शर्कराज्यपर्याऽन्वितैः ॥
कटुतैलेः कफे व्योषेः कफे मुहान् कुलत्पकान् ।
शालिषष्टिकदुग्धाशी हयोऽस्त्रिलजुगुषितः ॥
पक्वजम्बूनिभो हेमवर्णः श्रेष्ठश्च गुग्गुलुः ।
शर्द्धप्रहरणे सूयं गुग्गुलुं पाययेद्दयम् ॥
भोजने पायसं दुग्धं नाडोस्त्रिस्तस्तनोति सः ।
विकाले भोजयेदश्वं शाल्यं वातुले ददेत् ॥
मांसानाश्च रसैः पिप्पे मधुमद्भरमाज्यकैः ।
कफे मुहान् कुलत्पान् वा कटुतिलान् शृतान् ॥
हयं ॥

व्याधिते व्याधिते श्वामे त्रिदोषादौ तु गुग्गुलुम् ।
घामेर्द्वी सर्वरोग प्रथमेऽङ्गि पलं ददेत् ॥
विवर्धयेत् ततो वर्षमकाटिपलपञ्चकम् ।
उत्तमे स्याच्च चत्वारि त्रीणि मध्यजत्रत्ययोः ॥
पानेन भोजनेनेव शर्गीतिपलकं वरं ।
मध्ये षष्टिधाधमेऽथ चत्वारिंशच्च भोगिषु ॥
व्रणे कुष्ठेषु श्लेष्मेषु त्रिफलाकाश्रमंशुतम् ।
मन्दाग्नी शोथरोग च गवां सूत्रेण योजयेत् ॥
वातपित्तोल्बणे व्याधौ गोक्षीरघृतसंयुतम् ।
देयं कषाणां पृष्टयं माषैर्यज्ञाश्च भोजनम् ॥
सुपिष्टायाः प्रदातव्यं गृह्यः पलपञ्चकम् ।
प्रभाते घृतसंयुक्तं शरदुद्योषेषु वाजिनाम् ॥
रोगघ्नं पृष्टिदञ्चापि बलनेजोविवडनम् ।
तदेवाश्वाय दद्याद्दे क्षीरयुक्तमथवा वा ॥
गुडुचोक्कयोर्गिन शतावर्ष्यश्वगन्धयोः ।
चत्वारि त्रीणि मध्यस्य जघनस्य पलानि हि ॥
अकस्मादयत्न वाहानामेकरूपं यदा भवेत् ।
स्त्रियते च तदा क्षिप्रं उपमर्गं तमादिशेत् ॥
होमाद्येरक्षया विप्रभोजनैर्बलिकर्मणा ।
शास्त्रोपसर्गशान्तिः स्यादशीतकादिकल्पतः ॥
हरोतको सगामूत्रा तैलेन लवणान्विता ।
आदौ पञ्च ततः पञ्चदश्या पूर्णा शतावधि ।
उत्तमाखे शतं प्रोक्तमशातः षष्टिरुत्तरं ॥३॥
गजायुर्वेदमाख्यास्ये उक्ताः कल्पा गजे हिताः ।
गजे चतुर्गुणा मात्रा ताभिर्गजैर्गर्हणम् ॥
गजोपसर्गव्याधीनां शमनं शान्तिकर्म च ।
पूजयित्वा सुरान् विप्रान् ब्राह्मणे कपिलां ददेत् ॥
दन्तिदन्तहये मालां विवर्धयेदादुपोषितः ।
मन्त्रेण मन्त्रिता वेद्यो वनासिद्धार्थकामले ॥
सूर्याद्याः शिवदुर्गाश्रीविष्णुता रक्षसां गणः ।
बलिं दद्याच्च भूतैः क्षापयेच्च चतुर्वर्गैः ॥
भोजनं मन्त्रितं दद्यात् भस्मनोद्गुनयेत्तन्मम् ।
भूती रक्षा शुभा मेधा वारुणो रक्षसां सदा ॥
त्रिकला पञ्चकोले च दशमूलं विडङ्ककम् ।
शतावरी गुडुक्षी च निम्बवासककिंशुकाः ॥
गजरीगविनाशाय प्रोक्तः कल्कः कषायकः ।

हययी

प्रायुर्वेदो गजाश्वानामुक्तः संक्षेपसारतः ॥
इति गारुडे हयायुर्वेदः २०७ अध्यायः ॥
युक्तिकल्पतरुहयपरीक्षा घोटकशब्दे दृष्ट-
व्या ॥ ३ ॥ इये वर्णनीयानि यथा । वेगः १
आन्वत्यम् २ तेजः ३ मल्लक्षणस्थितिः ४ खुरीत्-
स्वातरजः ५ रूपम् ६ जातिः ७ गतिविचि-
त्रता ८ इति कविकल्पलता ॥ ३ ॥ अथ
हयशकुनः ।
“हृषारवं मुञ्चति वामतो यः
सुसन्निहितदक्षिणपादघातः ।
कण्डूयते दक्षिणमङ्गभाग
तुङ्गं तुरङ्गः स पदं ददाति ॥”
इति वसन्तराज हयशकुनः १३ वर्गः ॥
हयः ४ तरा, स्तो, (हयः कातरौ यस्याः ।)
अश्वकातराह्वः । घोटकाथरा इति हिन्दो
भाषा ॥
हयकातरिका, स्त्री, (हयकातरा एव । स्वार्थं
कन् । टाप् अत इत्वम् ।) अश्वकातराह्वः ।
घोटकाथरा इति हिन्दो भाषा । यथा,—
“कातरा हयपर्यायैः कातरास्तैः प्रकीर्तिताः ।
अश्वकातरिका तिलता वातघ्ना दोषनो परा ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
हयगन्धं, स्त्री, (हयस्यैव गन्धो यस्य ।) काच-
लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य
काचलवणशब्दे ज्ञातव्यम् ।)
हयगन्धा, स्तो, (हयस्यैव गन्धा यस्याः ।) अश्व-
गन्धा । इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्याया
यथा,—
“गन्धान्ता वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाह्वया ।
वराहकर्णा वरदा बलदा कुष्ठगन्धनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
हयशोवः, पुं, (हयस्य शोवा इव शोवा यस्य ।)
मधुकटभङ्गतवेदोद्धारार्थं विष्णारवतारविशेषः ।
तस्य रूपं यथा,—
“सुनामिभूत कायेन भूत्वा चन्द्रप्रभस्तदा ।
कृत्वा हयशिरः शुभ्रं वेदानामालयं प्रभुः ॥
तस्य मूर्द्धा समभवत् शोः मनचक्रतारका ।
केशायास्याभवद्दोर्वा रवेरंशसमप्रभाः ॥
कर्णावाकाशपताले ललाटं भूतधारिणो ।
गङ्गा सरस्वती श्रोत्र्यो भ्रुवावास्तां महादधी ॥
चक्षुषो सोमसूर्यौ ते नामा मन्या पुनः स्मृता ।
प्रणवस्त्वथ संस्कारो विद्युज्जिह्वा च निर्मिता ॥
दन्ताश्च पितरो राजन् सोमपा इति विश्रुताः ।
गोलाको ब्रह्मशोकश्च श्रोत्रावास्तां महात्मनः ॥
शोवा चास्याभवद्वाजन् कालरात्रिर्गुणोत्तरा ।
एतद्दयशिरः कृत्वा नानामूर्त्तिभिरावृतम् ॥”
इति महाभारतम् ॥३॥
(हयशोवदेत्यवधार्यमेव भगवान् हयशोवमूर्त्ति-
रभवत् । इति देवीभागवतमतम् ॥ अस्य
विवरणन्तु तत्रैव १ स्कन्धे ५ अध्याये दृष्टव्यम् ।)
विष्णुवध्यदेत्वविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ स च

हयशो

कल्पान्ते ब्रह्मणि पसुमे वेदं हतवान् । तद्देदी-
हारणार्थं विष्णुना मत्स्यावतारेण स हतः ।
इति केचित् ॥ ३ ॥ अपि च ।
“हृद्गङ्गाजलस्यान्तस्तौर ब्रह्मसुतस्य च ।
विश्वनाथाह्वयो देवः शिवलिङ्गसमन्वितः ।
विश्वदेवो महादेवो योनिमण्डलरूपिणो ॥
हयशोवेण युयुधं तत्र देवो जगत्पतिः ।
हयशोवं यत्र हत्वा माणकूटं तथागमत् ॥”
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥
हयशोवहा, [न्] पुं, (हयशोवं हन्तीति । हन् +
क्तिप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
हयशोवा, स्त्री, दुर्गा । यथा,—
“नारमिहो हयशोवा हरिष्णाक्षविनाशिनी ।”
इति तस्याः महस्त्रनामस्तोत्रम् ॥
हयशुभः, पुं, (हयं उच्चैः श्ववं कथंतीति । कष +
शब्च् ।) मातालिः । स तु इन्द्रमारुतः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
हयनं, स्त्री, (हयति गच्छत्यनेनिति । हय । ल्युट् ।)
कर्णारुथः । इत्यमरः ॥ तस्य रूपान्तरं उय-
नम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥
हयपुच्छी, स्त्री, (हयस्य पुच्छमिव आकृतिर्यस्याः ।)
डोप् ।) मापपर्णा । इत्यमरः । २ । ४।१३८ ॥
हयप्रियाः, पुं, (हयस्य प्रियाः ।) यवः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यवशब्दस्य गुणादयोऽज्ञेयाः ॥)
हयप्रिया, स्तो, (हयस्य प्रिया ।) अश्वगन्धा ।
खर्जुरो । इति राजनिर्घण्टः ॥
हयमारः, पुं, (हयं मारयतीति । मृ + णिच् +
अण् ।) करवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
हयमारकः, पुं, (हयं मारयतीति । मृ + णिच् +
अण् ।) करवीरह्वः । इत्यमरः । २।४।३६ ॥
हयमारणः, पुं, (हयं मारयतीति । मृ + णिच् +
ल्युट् ।) अश्वत्यह्वः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हयवाहनः, पुं, (हयो वाहनमस्य ।) रत्नः ।
स तु सूर्यपुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ कुबेरः ।
इति केचित् ॥
हयवाहनशङ्करः, पुं, रत्नकासनः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
हयजाला, स्त्री, (हयस्य जाला ।) अश्वजालः ।
यथा, मातृयै । २१० । १८—२३ ।
“गवां स्थानं तथैवाच्च तुरगाणामन्तर्धेव च ।
उत्तराभिमुखा श्रेणो तुरगाणां विधीयते ॥
दक्षिणाभिमुखा वायु परिशिष्टास्तु गर्हिताः ।
तुरगास्तु तथा धार्याः प्रदेपैः सर्वरात्रिकैः ॥
कुक्कुटा वानराश्चैव मर्कटाश्च नराधिप ! ।
धारयद्दशगालायां सवस्तां धेनुमेव च ।
अजाश्च धार्या यत्रेण तुरगाणां हितैपिणा ॥
गोगजाश्वदिशालासु तत्पुरोपय्य निर्गमम् ।
अस्तं गते न कुर्वीत देवदेवे दिवाकरे ॥”
हयशोर्षः, पुं, (हयस्य शोर्षं शोर्षं यस्य ।)
विष्णुः । यथा,—
“ततो जगाम हृष्टोऽध्वी द्रष्टुं वाजिमुशं
प्रभुम् ।

हरगौ

तत्र देवकृते स्नात्वा तर्पयित्वा पितॄन् सुरान् ।
संपूज्य हयगोर्ष्व जगाम गजमाह्वयम् ॥”
इति वामनपुराणे ७१ अध्यायः ॥
हया, स्त्री, (हयस्तद्वन्ध्याऽस्त्यस्या इति । अच् ।
टाप् ।) अश्वगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥
हयाध्यक्षः, पुं, (हयस्य अध्यक्षः ।) अश्वध्यक्षः ।
तस्य लक्षणं यथा,—
“हयगिन्नाविधानस्तस्त्रिकिस्त्रितपारगः ।
अश्वध्यक्षा महीभर्तुः स्वामनस्य प्रशस्यते ॥”
इति मातृस्ये । २१५ । ३७ ॥
हयानन्दः, पुं, (हयस्य आनन्दो यस्मात् ।)
मूढः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादर्थोऽस्य
मूढगच्छे ज्ञातव्याः ॥)
हयापूर्वदः, पुं, (हयस्य आपूर्वदा । घोटक
चिकित्साशास्त्रविशेषः । तच्छास्त्रं हयगच्छे
दृश्यम् ॥
हयारिः, पुं, (हयस्य अरिः ।) करवीरः । इति
रत्नमाला ॥
हयागना, स्त्री, (हयानामगनं यस्याः ।) शङ्खकी-
द्वयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हयो, स्त्री, (हयस्य स्त्री । हय । डीप् ।)
घोटकी । इति जटाधरः ॥
हयेशः, पुं, (हयनामिशः ।) यवः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
हयानसः, पुं, (हयेषु उत्तमः । कुलीनाश्वः ।
तत्पश्चात् । वाताश्वः २ जाल्यः ३ अश्वानयः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हर, पुं, (हरति पापानिति । हृ + अच् ।)
शरः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा,
रघुः । ४ । ३२ ।
“स भर्ता महतीं कर्पन् पूर्वभागरगामिनोम् ।
बभौ हरजटाश्रष्टां गङ्गासिन्धु भर्गोरथः ॥”)
शान्तः । गद्गमः । इति कैचित् ॥ हरणम् ।
इत्यङ्गशास्त्रम् ॥ त्रि, हरणकर्त्ता । (यथा,
भागवतं । ३ । १८ । ११ ।
“एते वयं न्यामहरा रमोक्तमां
गतिक्रियो गदया द्रावितास्तः ॥”)
हरकः, पुं, (हर एव । स्वार्थ कन् ।) शिवः ।
शंकरः । इति कैचित् ॥ हरणकर्त्तरि, त्रि ॥
हरगोरो, स्त्री, (हरणं सह गौरी ।) अश्व-
नारोश्चरसूक्तिः । यथा,—
देव्युवाच ।
“यथा तवाहं सततं कायेवानुगता हर ।
भवेयं साहचर्येण तथा मां कर्तुमर्हसि ॥
सर्वगात्रेण संस्पर्धं नित्यालिङ्गनविभ्रमम् ।
अहमिच्छामि भवतस्तत्त्वं च त् कर्तुमर्हसि ॥
श्रीभगवानुवाच ।
रोचते तन्महात्मनि यस्त्वमिच्छसि भाविनि ।।
तत्रोपायमहं वक्ष्ये यदि शक्नोषि तत् कुरु ॥
अहं मम शरीरस्य गृहण त्वं मनोहरं ।
अहं भवतु मे नारी तथैवाहं पुमानिति ॥
यदि त्वं न हि शक्नोषि हर्तुं तत्त्वंमोहयम् ।

हरगौ

तदाहं ते हरिष्यामि शरीराहं वरानने ! ॥
तवेवाहं तथा नारी अहं भवतु पूरुषः ।
विद्यते तत्र शक्तिर्मे त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥
श्रीदेव्युवाच ।
“तवेवाहं हरिष्यामि शरीराहं हृषध्वज ! ।
किन्त्वहं त्वकमिच्छामि यस्त्वं ह्यर इच्छसि ॥
तथाहमहं भवतो हृत्वा तिष्ठामि तावता ।
त्यजाम्यहं यदा त्वां सम्पुणं स्यात्तदा हयम् ॥
इत्यहंभागहरणं भवेद्यदि यथेप्सितम् ।
तदेवाहं तदा शम्भोः शरीराहं हराम्यहम् ॥”
इश्वर उवाच ।
एवमन्तु भवेन्नित्यं यथा त्वं कर्त्तमिच्छसि ।
शरीराहस्य हरणं भूयात्तव यथेप्सितम् ॥
श्रीश्रीश्री उवाच ।
अथ गौरी तदा पूर्वमनुभूतं तपःस्थितौ ।
योगनिद्रास्वरूपं तदात्मानोऽचिन्तयद्विया ॥
हरं प्रणम्य प्रथमं ब्रह्माण्डं ततः परम् ।
ततस्त्रिजगतामोहं हरिं नारायणं प्रभुम् ॥
चिन्तयित्वा तथा तेषामेकतां सा जगन्मयी ।
आत्मानं यागनिद्रां च चिन्तयित्वा मनस्विनी ॥
दक्षिणं स्वशरीरस्य भागाहं शशभृद्गतः ।
शरीरस्य तथा वाममतिप्रमृणा निजं हरं ॥
हृगोऽपि स्वशरीराहं गौरीकाये तदा स्वयम् ।
प्रमृणा निवेशयत्स्व्याशिकोपः प्रियमद्भुतम् ॥
अथ स्थित्वा तदा भगः काल्या सह चिरं
तदा ।
परित्यज्य शरीराहं पृथगेव बभौ रुचा ॥
कालो भूत्वा स्वर्गगौरी शरीराहन्तु शङ्करम् ।
प्राप्य सोदात्तदात्मानं सन्तुष्टा च जगन्मयी ॥
एवं यदा शरीराहमादाय परमेश्वरो ।
हरस्य तिष्ठति तदा राजतेऽतोवशोभना ॥
अहं धर्मिनमंयुक्तं जटाजूटाहंयोजितम् ।
एकस्मिन् श्ववर्ण भोगो भागं जास्मून्दाचितम् ।
कुण्डलं श्ववर्णोऽस्मिन् शीर्षं तस्या व्यराजत ॥
अहं सृगाक्षि चास्याहं हृषभाक्षि व्यराजत ।
अहं स्थूलनमं चारु तिलपुष्पनमं परम् ॥
दोषशशु तथैवाहमहं श्मश्रुविविञ्जितम् ।
आरक्तचारुदशनं रक्तौघमेकतस्तथा ॥
अपरं शुकविपुलदोषांमिति रदं परम् ।
अहं नीलगलञ्जाहमपरं हारमंयुतम् ॥
अहं कङ्कणकयूरयुक्तबाहु तथापरम् ।
नागकयूरमंयुक्तस्थूलबाहु निरुष्मीकम् ॥
अहं विषाद्यतभुजं करिहस्तभुजं परम् ।
एकत्र सोमिकाः शाखाः करम्यान्वत्र तां
विना ॥
एकस्तनन्तु हृदयं रोमावस्यहंसंयुतम् ।
रश्मास्तभमनोरु सुपाणिं सृदुपादकम् ॥
एकं तथापरं स्थूलसंहतोरु पदाब्जम् ।
एकश्चारु सृदु स्थूलजघनं सुमनोहरम् ॥
तथापरं हृदकटिं संहतोर्हृपदाब्जम् ।
एकं वैयाघ्रकर्णोपयुक्तं भूतिविलेपनम् ॥
अपरं सृदुकोषेववसनं चन्दनोचितम् ।

हरगौ

एवमहं तथा जातं योषिप्लक्ष्णसंयुतम् ॥
अपरं बन्धवदुर्भूरि सुदृढं पुरुषाक्षति ।
एवमहं स्मरिपार्श्वहार गिरिजा सती ॥
द्विषताय सर्वजगतां कामाख्या कालिकोपमा ।
तस्याः शरीरं राजेन्द्रं हतस्वहंसंयुतम् ।
येनोपमेयं तन्नास्ति मार्गितं भुवनत्रये ॥
सन्तानः पारिजातो वा एकान्तविषदस्तरुः ।
अमोक्षया तथा वन्द्यो तौ चापि ययतुर्नहि ॥
बहुधा च पृथक् न तो रमाते नरेश्वर ।
अहंनारोश्चरो भूत्वा स तु रमं कदाचन ॥
इति यद्यपि भूतेशः स्वयं शक्नोति कालिकाम् ।
गौरीं कर्त्तुं तदा सर्वभूतकारणकारणः ॥
तथापि तां गिरिसुतां संयोज्य विविधैः पुरा ।
तपस्योजयद्देव क्रियोपायेनैकशः ॥
तपोनिर्धृतसर्वाङ्गीं पथाहोरोमथाकरोत् ।
अहंश्च प्रदेदी तस्यं शरीरस्य भृङ्गेश्वरः ॥
नैवास्य तत्त्वं जानन्ति शक्राद्याः सकलाः
सुराः ।
शरीराहंप्रदानस्य तपसो योजनस्य च ॥
एतस्य तत्त्वं जानन्ति महात्मानो महाबलाः ।
नन्दो भृङ्गो महाकालो वितालो भैरवस्तथा ।
अङ्गभूता महेशस्य वीतभोतास्तपोधनाः ॥
ये मातुपशरोरणे प्राधिरे तपसो बलात् ।
गणानामाधिपत्यन्तु तं जानन्ति हरं परम् ॥
एवं मदा त्वया योज्याः मानुगा नृपसत्तम ! ।
वनिताः सत्क्रियापायैस्ततो भद्रमवाप्ससि ॥
य इदं शृणुयान्नित्यमद्भुतं पुण्यदायकम् ।
शिवयोः प्रीतिकरणं शरीराहं अहं तथा ॥
गौरीत्वापादनस्यैव कालिकायाः शुभावहम् ।
न तस्य विघ्ना जायन्ते स च पुण्यतमो मतः ।
दोषार्थुः स सुखा भूयात् पुत्रपोत्तमसन्वितः ॥
सततं परिशृण्वानः शिवयोश्चरितं महत् ।
शिवलाकमवाप्नोति सुचिरं शिवलभः ॥”
इति श्रीकालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥
हरचूडामणिः, पुं, (हरस्य चूडामणिः शिरो-
भूषणमिव ।) चन्द्रः । इति भूरिप्रयोगः ॥ शिव-
गिरोरक्ष ॥
हरणं, स्त्री, (ह्रियते इति । हृ + ल्युट् ।) यौत-
कादिदेयद्रव्यम् । (यथा, रघुः । ७ । २२ ।
“सत्त्वानुरूपाहरणाकृतभोः
प्रास्थापयत् राघवसन्वगाह ॥”)
तत्पर्यायः । दायः २ । इत्यमरः । २ । ८ । २८ ॥
यौतकं आदिना उपनयनभिन्नाप्रसादादि च
यत् देयं तत् दायहरणपदवाच्यं कन्यादानकाले
जाभावात्तथा व्रतभिन्नादौ ब्रह्मणादिभ्यश्च यत्
द्रव्यं दायते तत्र दायार्द्रद्वयमित्यर्थः । युतकं
यानिसम्बन्धः तत्र भवमिति णो यौतकं युतयो-
र्बधुवरयोरिदमिति वा कणि यौतकं यौतक-
मुकारमध्यमपि । यौतकं यौतकश्च तत् इति
वाचस्पतिः । दायते दायः, कर्षणं घञ् सुहु
दायते रुदायः इति पाठः इत्यम् । ह्रियते
हरणं कर्षणं षण्ट् । इति भरतः ॥ १ ॥

हरिः

भुजः । इति । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । १० । ५० । ६ ।
 “एतदर्थोऽवतारोऽयं भूभारहरणाय मे ।
 संरक्षणाय साधूनां कृतोऽन्येषां वधाय च ॥”)
 शक्रम् । स्वर्णम् । कपर्दकम् । उष्णोदकम् ।
 इति केचित् ॥ भाज्याङ्गात् भाजकाङ्गद्वारा-
 भागग्रहणम् । इति लोलावती ॥
 हरतेजः, [म] क्लो, (हरस्य तेजः ।) पारदम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ शिववोचिञ्च ॥
 हरनेत्रं, क्लो, (हरस्य नेत्रम् ।) शिवचक्षुः ।
 संख्यात्रयम् । इति ज्ञानिःशाकम् ॥
 हरबीजं, क्लो, (हरस्य बीजम् ।) पारदम् ।
 इति भूरिप्रयोगः ॥
 हररूपः, पुं, (हरस्य रूपमिव रूपमस्य ।) शिवः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 हरशेखरा, स्त्री, (हरस्य शेखरं आवासत्वेना-
 स्यस्या इति । अच् ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥
 हरहारा, स्त्री, हारहारा । द्राक्षा । इति केचित् ॥
 हरारिः, पुं, (हरस्य अरिः ।) कैलासपर्वतः ।
 इति केचित् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १२३ ।
 ६६ ।
 “विद्याधराः श्रुणुत यः कुरुते ममात्र
 धर्मव्यतिक्रममितः प्रभृति प्रजासु ।
 वध्यः म मे नियतमित्यभिती हरारि-
 मुहोषणाञ्च म ततो भ्रमयाञ्चकार ॥”)
 हरिः, पुं, (हरति पापानोति । हृ + “हृपिपि-
 कञोति ।” उणा० ४ । १२८ । इति इन् ।)
 विष्णुः । (यथा, रघुः । १० । ८६ ।
 “हरिरिव युगटोर्विदोभिर्गोस्तदीयैः
 पतिवनिप्रतीनां तेषुकाशे चतुर्भिः ॥”)
 सिंहः । (यथा, रघुः । २ । ५६ ।
 “स न्यस्तगन्धो हरये स्वदेह-
 मुपाययत् पिण्डमिवापिपस्य ॥”)
 शक्रपत्नी । सर्पः । वानरः । भेकः । इत्यमरः ॥
 चन्द्रः । सूर्यः । वायुः । अश्वः । (यथा,
 महाभारते । ३ । १६६ । ५ ।
 “ततः स हरिर्भयंक्तं जास्वन्दपरिस्कृतम् ।
 मेघनादिनामाहङ्ग श्रिया परमया ज्वलन् ॥”)
 यमः । शिवः । ब्रह्मा । किरणः । इन्द्रः । (यथा,
 रघुः । १२ । १०३ ।
 “यन्ता हरैः सपदि संहृतकार्मुकस्य-
 मापृच्छ रावघमनुष्ठितदेवकार्यम् ॥”)
 वर्षेविशेषः । इति मेदिनी ॥ मयूरः । कौकिलः ।
 हंसः । अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ भर्तु-
 हरिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिङ्गवर्णः ।
 हरिहर्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ * * * हररष्टोत्तर-
 शतनामानि यथा,—
 श्रीसदाशिव उवाच ।
 श्रीकृष्णाष्टोत्तरशतं नाम मङ्गलदायकम् ।
 तत्पुण्यं महाभाग । सर्वकल्पनाशनम् ॥
 श्रीकृष्णः पुण्डरीकाक्षः वासुदेवो जगद्गुरुः ।
 नारायणो हरिर्ब्रह्मविधुः पुण्योत्तमः ॥

हरिः

गोविन्दः केशवोऽनन्तो वाभनो मधुसूदनः ।
 दामोदरो हृषीकेशः पद्मनाभस्त्रिविक्रमः ॥
 वैकुण्ठसायुजो रामश्क्रपाण्डुरधोलजः ।
 पोताश्वरो जगन्नाथो नृसिंहो गुरु ध्वजः ॥
 राधिकापतिरानन्दस्वरूपो विश्वमोहनः ।
 यशोदानन्दनः मन्त्रः श्रीगोपाजनवल्लभः ॥
 गदाधरो हयग्रीवो वराहश्च गवोग्वरः ।
 गोशर्ङ्गधरो विश्वबीजं कमललोचनः ॥
 सर्वान्तर्यामी जगदीशयानुरमहेनः प्रभुः ।
 विश्वभरो यज्ञभोक्ता वनमालो मनातनः ॥
 पुराणपुरुषो नन्दाम्बजः आवतुमन्त्राञ्जनः ।
 देवकीनन्दनः श्यामः श्रीश्यामाभाणवत्पुण्ड्रः ॥
 अनिरुद्धः परं ब्रह्म सुरारिः श्रीधरस्तथा ।
 श्रीगोपीमोहनः शाङ्गधन्वा तु ब्राह्मणप्रियः ॥
 ब्रह्मण्यदेवः शिवस्तपत्रयविनाशनः ।
 कंटभारिगोपातोतो रुक्मिणीरमणो विराट् ॥
 मङ्गलपणः शेषशायी देव्यारिवै कृतिभक्तघ्नः ॥
 सर्वेश्वरप्रणेतो च मुकुन्दो भक्तवत्सलः ॥
 अधारप्रभः प्रद्युम्नो हंसश्च सुरलोचरः ।
 कुवलयपोडघातो च पद्मधारो चतुर्भुजः ॥
 भक्तलोकोत्तरगणो गोपालो वैष्णवप्रियः ।
 वेंगापाणिर्जगन्मयः कौटिकन्दर्पमाहनः ॥
 वेणवाद्यायिनादो च कंमारियोदवस्तथा ।
 चतुर्वन्दमयो नित्यः सच्चिदानन्दविग्रहः ।
 दीनानाथैकगणेशो भक्तानुग्रहकारकः ॥ * * *
 एतदष्टोत्तरशतं कृष्णनाम नृमङ्गलम् ।
 प्रथमं यः पठेत् प्रातस्त्रिसप्तत्यां वा विशेषतः ॥
 द्विजादिश्रेयसरो भक्त्या शृणोति जपति स्मरेत् ।
 दुःस्वप्ननाशनं तस्य मनोमलविनाशनम् ।
 सर्वप्राराधनमनं सर्वपापक्षयो भवेत् ॥
 पारनं शान्तिदं पुण्यं तापत्रयविनाशनम् ॥
 आयुष्यं सर्वसुखदं सर्वदुःखापहं मुने ।
 प्रतयज्ञतपोदानयार्गोर्थफलप्रदम् ॥
 पुष्टदं चाशु वस्त्रानां ग्रहपोडादिनाशनम् ।
 सर्वभौषणप्रदं सर्वैश्वर्यदं विघ्ननाशनम् ॥
 सर्वोपद्रवदारिद्र्यनाशनं मानवस्य तु ।
 मदुश्चिद्विद्याविज्ञानयशोधर्मेप्रदं तथा ॥
 सर्वभक्तिहरं भक्तिमुक्तिवान्यधनप्रदम् ।
 सर्वरोगक्षयकरं बाह्यान्तःशुद्धिदं परम् ॥
 फलक्रामिनो वैशवस्य सर्वकामफलप्रदम् ।
 सर्वगुरुक्षयो याति हरिभक्तिश्च जायते ॥
 भरस्वती च वज्रगा कमलाविरतं भवेत् ।
 जैत्रतीर्थं च मरणं गङ्गायां वा विशेषतः ॥
 भोचनं भवत्रयस्य यमभौतिविनाशनम् ।
 निष्कामिनस्त्वनन्यस्य प्रेमभक्तिमन्त्रप्रदम् ।
 भवेदहेतुकं ज्ञानं साक्षात् कृष्णः प्रसादति ॥
 इति पाञ्चोत्तरखण्डे ११२ अध्यायः ॥ * * *
 श्रीहरिपादचिह्नानि यथा,—
 आमदाशिव उवाच ।
 “सच्चिदानन्दरूपस्य कृष्णस्याङ्गुलकर्षणः ।
 संस्मरेत् पादचिह्नानि प्रातर्भक्त्या नरोत्तमः ॥
 शतगुणानि देवर्षे ! यानि भक्तिप्रदानि च ।

हरिः

सर्वस्वपदानोह तव प्रीकानि वैधमा ॥
 मयापि भुवनैश्वर्यं कथितानि पयस्वतः ।
 पराभो तृष्टचिन्ताभृत् शुक्ला कृष्णसुखादा ॥
 दिलोप उवाच ।
 कानि कानि च चिह्नानि कृष्णस्य । या-
 न्मिने ।
 वशिष्ठ ! श्रीशक्तिस्त्वामि कथयस्मानुपदेशकम् ॥
 श्रीगुरु उवाच ।
 यदृचिवान् सयं वक्ष्यामि नारादाय नाराधिप ! ।
 तत् शृणुष्व महत् पुण्यसतिशोष्यतरं वचः ॥
 विधिर्देवपिणा एष्ट उपायानभिदं पुरा ।
 महाभागवतं पुण्यमकटा समुवाच ह ॥
 श्रीगुरु उवाच ।
 गुण नारद वक्ष्यामि पादचिह्नानि कृष्णम् ।
 भगवत्कृष्णरूपस्य ज्ञानप्रदकारस्य च ॥
 अवताराः क्षमंक्षयाय कथितानि तवायतः ।
 परं सम्यक् प्रवक्ष्यामि कृष्णस्य भगवान् स्वयम् ॥
 देवानां कार्याभिसङ्गोपायो वा तुषां तथा ।
 आविर्भूतस्तु भगवान् सानो प्रियचिकीर्षया ॥
 केनेव प्रायित देवो भगवान् भक्तवत्सलः ।
 तान्यहं विधिनाम्नाऽस्मिन् यत्नमन्तव्योदितम् ॥
 जनविगतिचिह्नानि मया दृष्टानि तत्पदे ।
 दक्षिणे दश चिह्नानि प्रागे च भव नारद ! ॥
 ध्वजातपतं कमनेव तवपुण्ड्रगोचरः ।
 स्वस्तिकं चाङ्कुरात्ताटकीणं चक्रमिव च ॥ * * *
 नयान्यानि प्रवक्ष्यामि भाव्यन्तं वैष्णवीतमम् ।
 विह्वानि वामचरणे प्रागे दृष्टानि च ॥
 इष्टनापं विष्णोपायं कलमसाहचन्द्रकम् ।
 गङ्गाऽम्बरं सख्यविहङ्गं वापदं आश्वय स्मृतम् ॥
 अङ्गान्यं तानि तौ विष्णोऽप्यनन्तं च यदा कदा ।
 कृष्णाव्यन्तु परं ब्रह्म सुवि जलं न संगयः ॥
 इयं धाय तव आश चतारः पत्र एव वा ।
 दृश्यन्ते ब्रह्मविन्त्रेषु स्वधाराः कथञ्चन ॥
 मध्य ध्वजा तु रिदया पद्मं इङ्गलमानतः ।
 अञ्जनु दक्षिणे पादे चाङ्गुशो वै तदरतः ॥
 यवाऽप्यङ्गुलमालं स्यात् स्वः स्वकं तत्र कृत्वा-
 चित् ।
 प्रातपतं चाङ्कुरात्ताटकीणं चक्रमिव दक्षिण ॥
 आद्यमङ्गलिमास्यं यावहं मध्यभा स्थिता ।
 नावदं चाङ्कुरात्ताटकीणं चक्रमिव च ॥
 अष्टकीणं ततो पत्र ! समानाष्टाङ्गुलैश्च तत् ।
 निहिष्ट दक्षिणे पादे चचाहस्यनयो हरः ॥
 एतं पादस्य चिह्नानि नात्रं वहति वैष्णवः ।
 दक्षिणतरस्यानानि संवदासाह च स्मरेत् ॥
 चतुरङ्गलमानं हयाङ्गुलिमसोपतः ।
 इन्द्रचापं ततो विशादन्यत्र च न तं क्वचित् ॥
 विष्णोणं मध्यनिहिष्टं कलमो यत्र कृत्वाचित् ।
 अष्टाङ्गुलप्रमाणं तत्रैव देवचन्द्रकम् ॥
 अर्द्धचन्द्रसमाकारं कलमो निहिष्टं तस्य सुव्रत ।
 इन्द्रं वै यत्र चिह्नन्तु ह्याद्यन्तं वै निरूपितम् ॥
 त्रिकोणं दक्षिणे भागे स्वम्बरं तदधो यवः ।
 जम्बूफलं त्रिकोणस्य वामपार्श्वे निरूपितम् ॥

हरिः

गोप्यदं हिसुरं ज्ञेयं तदा हाङ्गुलमानतः ।
त्रिकोणाधस्तु निर्दिष्टमथवा कलमो यथा ॥

श्रीनारद उवाच ।

न श्रुतं न च दृष्टञ्च चिह्नमन्तर्मादितम् ।
रूपं वै सदृशं ब्रह्मन् वद त्वं साम्प्रतं मम ॥
श्रीब्रह्मा उवाच ।

पताका च ध्वजा प्रोक्ता प्रान्ते त्रैलोक्यकालयः ।
पद्मं वे बाह्यपत्रञ्च ज्ञातव्यं श्रुतिनोदितम् ॥
वक्ष्यं खण्ड इति प्रोक्तं दृष्टं वै गीतभित्करे ।
सङ्ख्यारं समाख्यातं कचिद्दृष्टविदो विदुः ॥
अङ्गुली नामशिक्षास्त्रं निर्मितं यच्च पुत्रक ।
तादृशं तद्वेचिह्नं विज्ञेयं वैष्णवेनरैः ॥
यवोऽप्यङ्गुलीषु कथिता मुनिभिर्ध्रुवम् ।
आतपत्रं नृपञ्चवाकारं वत्स सुगोभनम् ॥
चक्रं सदृशनाकारं यच्चिह्नं तन्मनोहरम् ।
वासुदेवकरे यद्वत् मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥
विवाहादौ च माङ्गल्ये पुत्र जाते तथैव च ।
स्त्रीभिश्चैव सदा कार्यं स्वस्तिकञ्च तदच्यते ॥
रेखायत्नः संख्यातास्तियुगुर्षु यदीक्षिताः ।
पङ्कवेन च संयुक्तमष्टकोणं तदच्यते ॥
दण्डाकारोऽङ्गुलरेखा स्यात् न वक्रा दृश्यते यदा ।
मध्यमाङ्गुलमानेन कथिता मुनिभिः किल ॥
दशभिश्चिह्नितैः पादं वक्ष्यं पूज्यञ्च सर्वदा ।
चिह्नान्येतानि भो विप्र दक्षिणे चरणे विभाः ।
स श्रीकृष्ण इति ज्ञेयो बुद्धिमद्भिर्नरोत्तमैः ॥३॥
यदूपाणि च चिह्नानि वामपादे च तत् शृणु ॥
इन्द्रचापं घनुर्विद्यात् हाङ्गुलञ्च चतुर्गुणम् ।
मौर्वीसंयुक्तवक्रं चेतदाङ्गुलमनयो ध्रुवम् ॥
त्रिकोणस्तु त्रिरेखाख्यं शकटाकारकं यदा ।
तदा वै तत्रिकोणाख्यं चिह्नन्तु मुनिनोदितम् ॥
कलमो वत्सुलाकारो योवया सञ्चितो यदा ।
दृश्यते तादृशं पुत्र चिह्नितं सकलाधिकम् ॥
द्वितीयायां यथा चन्द्रो दृश्यते चाखरे क्वचित् ।
तदङ्गं चन्द्रं विज्ञेयं श्रुतौ च प्रतिपादितम् ॥
अखरं बिन्दूरिख्यं द्विरेखासुमन्वितम् ।
वत्सुलञ्च सदा दृष्टं श्रीकृष्णे परमात्मनि ।
मस्याकारो भवेद्यत् तच्चिह्नं मत्स्यमङ्गकम् ।
अखफलसमाकारं जम्बूचिह्नं विदुर्ब्रथाः ॥
एतच्चिह्नं समाख्यातमूनविंशतिभ्यस्कम् ।
पादयोर्भयोराहः कृष्णस्य मनयोऽनघाः ॥३॥
एवं हृन्दावनेश्वर्याः पादयोस्तु नमस्तम ॥
जनविंगतिविज्ञानि कथयामोह तत् शृणु ॥
दक्षिणे नव चिह्नानि राधाया दग वामतः ।
भेदोऽयं कथिता विप्र कृष्णस्याङ्गुलीरुपिणो ॥
एतानि पदचिह्नानि दृष्टानि च श्रुतानि च ।
त्वदये कथितान्येव पुनः किं कथयाम्यहम् ॥

नारद उवाच ।

चिह्नान्येतानि भो ब्रह्मन् किं कर्त्तव्यानि वैष्णवैः ।
कथयस्व हि सर्वान् युगयोः पादयोर्भूम ॥
ब्रह्मोवाच ।
सौवर्णं राजतं वापि पाषाणं काष्ठजादिकम् ।
युगलं युगलं पादं कृत्वा चिह्नैश्च चिह्नितम् ॥

हरिः

स्वगात्रे विश्वयाज्ञानि पदचिह्नानि वैष्णवः ।
नाभेरुर्ध्वं मुनिः स्नात्वा वत्स वृन्दावनेश्वरो ॥
अथवा चिह्नितं पादं कृत्वा भागवतोत्तम ! ।
पूजामारभते तावत् यावन्जीवति नारद ! ॥
पूजितो देवदेवेशः फलं भवति देहिनाम् ।
तथा तच्चिह्नितं पादं अर्चनं कुरुते यदि ॥
राजसूयाश्वमेधादिकलं भवति सर्वथा ।
तदनन्तगुणं प्रोक्तं यद्येकं पूजयेत् सुधीः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीकृष्णपदचिह्नमाहात्म्यं
नाम ११२ अध्यायः ॥३॥ तन्नाममाहात्म्यं यथा,
श्रीसदाशिव उवाच
“शृणु नारद ! भद्रं ते कथयिष्यामि चानघ ।
पाव्त्स्ये यदहं दृष्टः प्रावोचन्तु यथातथम् ॥
वेदस्याध्ययनं यज्ञं तपो योगः शमो दमः ।
कृष्णनामसङ्ख्यार्थोदेष्यं ! नहि तुल्यकम् ॥
ज्ञानं देवार्चनं ध्यानं धारणा नियमो यमः ।
प्रत्याहारः समाधिश्च हरिनामममं न च ॥
गोविन्दनाममदृशं न त्यागो न व्रतं मुने ! ।
न मङ्गल्यो नापि शौचं न पुण्यं न फलं तथा ॥
वानप्रस्थं ब्रह्मचर्यं गार्हस्थ्यं कर्मन्यासकम् ।
धर्मं एव सदाचारो न हरेर्नामतुल्यकः ॥
न हरेर्नाममदृशं कर्म किञ्चित् तपस्तथा ।
सर्वतीर्थार्थानश्चैव चतुर्धा मुक्तिरेव च ॥
कृष्णनाम परा मुक्तिः कृष्णनाम परा गतिः ।
कृष्णनाम परं पुण्यं कृष्णनाम परं फलम् ॥
कृष्णनाम परो धर्मः कृष्णनाम परं तपः ।
कृष्णनाम परा शान्तिः कृष्णनाम परा स्तुतिः ॥
कृष्णनाम परा भक्तिः कृष्णनाम परा स्मृतिः ।
कृष्णनाम परं यज्ञं कृष्णनाम परा मतिः ॥
कृष्णनाम परं ज्ञानं कृष्णनाम परा स्थितिः ।
कृष्णनाम परं टानं कृष्णनाम जगन्निधम् ॥
कृष्णनाम परं श्राद्धं पितृणां तर्पणं सदा ।
कृष्णनाम परा प्रीतिः कृष्णनाम परः प्रभुः ॥
कृष्णनाम जगत् सत्यं जन्तूनां कारणं परम् ।
जीवनं शरणं कृष्णनामैव विपुलं धनम् ॥
कृष्णनाम जगदन्त्युज्जगद्बीजं गुणः परः ।
विश्व धारं कृष्णनाम जगतां पावनं परम् ॥
कृष्णनाम जगज्जन्म यत् क्रिञ्चित् सचराचरम् ।
धार्यते प त्थते विखं कृष्णनाम्ना प्रसीयते ॥
यत् किञ्चित् क्रियते कर्म कृष्णनाम परायणः ।
तत् कर्म कर्म एव स्यात् साक्षाद्दृष्ट्वाति

केशवः ॥

श्रीहरेर्नाम ग्रहणं प्रशस्तञ्च युगे युगे ।
कुत्रापि न भवेत् सिद्धिर्हित्वा तन्नाम कर्म च ॥
विशेषतः कलियुगे कृष्णनामैव केवलम् ।
त्यक्त्वा नः स्वैव देवेषु ! लोकस्य गतिरन्यथा ॥
हरिनामपरः शान्तः क्षमाशीलो जितेन्द्रियः ।
नीत्वा कुलसङ्घाणि कृष्णं प्राप्नोति स्वानि च ॥
श्रीकृष्णहरिगोविन्ददासनामादिको जनः ।
यः कश्चिदुयाति कसुषं सर्वं तन्नामकीर्त्तनात् ॥
इत्यायुतं पानसहस्रमुषं
गुर्वङ्गनाकोटिनियेषञ्च ॥

हरिः

स्तेयान्यनेकानि हरिः प्रियेण
गोविन्दनाम्ना निहृतानि मयः ॥

अनृच्छयापि दहति स्पृष्टो हतवहो यथा ।
हरिनाम दहेत् पापं तथाज्जमुष्मनिर्गतम् ॥
सकृदुच्चारितं येन हरं कृष्णोति निश्चयम् ।
यमाधिकारं नो याति काप्यन विना मुने ॥
अज्ञानादथवा ज्ञानादस्यभावेन वा पुनः ।
कृष्णनामैव यच्चिन्ता स याति परमं पदम् ॥
ब्रह्महा मद्यपः स्तयो ह्यज्ञानाद्गुरुतत्पुणः ।
भवाणंवं तरेदन्ते कृष्णनामपरायणः ॥
पितृहा नृपहा गोघ्नः स्तोत्रना पापिनोऽपरे ।
गोविन्दनामोच्चारणं पश्चात्ते शुद्धिमाप्नुयुः ॥
यद्भूतं पापमज्ञानादहेतुमानञ्च नारद ।
यद्भविष्यति तत् सर्वं कृष्णनाम दहेद्भ्रुवम् ॥
जीवानान्तु सदा द्रोहो चात्महा निन्द्यकर्मकृत् ।
स पूतो जायते धन्यो नामकीर्त्तनता हरिः ॥
चेत्तीर्थतपोदानव्रतार्चनं फलं तथा ।
शक्तिश्च सर्व्यज्ञानां मुक्तेश्चात्मवस्तुनः ॥
ज्ञानञ्च देवमहतां सर्व्वमिहप्रदं फलम् ।
नेमित्तिकानां नित्यानां तथा च कास्यकर्म-

णाम् ॥

वर्णाश्रमानां योगानां स्थापितं येषु नामसु ।
आकृष्य सर्वाघहरं पुरा कृष्णेन नारद ॥
त्रैलोक्ये यानि पुण्यानि धर्मकर्मफलानि च ।
तुल्यतां तानि नो यान्ति हरिनामानुकीर्त्तने ॥
नाम्नाऽस्य यावतो शक्तिः पापनिर्हरणं हरिः ।
तावत् कर्त्तुं न शक्नोति पातकं पातको जनः ।
श्वपत्रो ह्यजिनं कर्त्तुं नहि शक्नोति यन्नतः ॥
तावदहं मुने यावत् कृष्णनामानुकीर्त्तनम् ।
मानसं कर्मजं वाग्जं लोके तन्नास्ति कल्पसम् ॥
सर्वाशुभघ्नं शिवदं यद्वरेर्नामकीर्त्तनम् ।
चान्द्रायणादिभिः कृष्णैः शुद्धिर्न स्यात्तथा-

शृणाम् ॥

कीर्त्तनेन हरेर्नाम्नाः सकृदेव भवेद्यथा ।
सकृदाख्यातं येन कृष्णनाम सुमङ्गलम् ।
तज्जिह्वा वष्णवो नान्यं वचा वक्ष्यप्यकारणम् ॥
ऋग्वेदो हि यजुर्वेदः सामवेदोऽप्यथर्व्वणम् ।
अधीतास्तान् येनात्तं हरिस्त्वित्यन्तरहयम् ॥
पापिनोऽपि हरेर्नाम कीर्त्तयन्ति यथा यथा ।
सर्वाघं भक्षसात् कृत्वा कृष्णभक्तिस्तथा ।
सकृद्भारायणेत्युक्त्वा पुमान् कल्पशतत्रयम् ।
गङ्गादिमर्व्वतीर्थेषु स्नाता भवति नारद ! ॥

पुराणशास्त्रागमवेदपाठ-

तीर्थावगाहादिकलं यद्येष्टम् ।

गोविन्दानामोऽपि कलाशतांशै-

स्तुल्यं भवेन्नैव मुने कदाचित् ॥ :

मा ऋचो मा यजुर्विप्र न साम पठ किञ्चन ।
कृष्णगोविन्दनामादि गेयं गायस्व नित्यशः ॥
गोकोटिदानं ग्रहणे खगस्य
प्रयागगङ्गास्नानि कल्पवासः ।
यत्यायुतं मेरुसुवर्णदानं
गोविन्दनाम्नो न सर्वं शतांशैः ॥

हरिः

कुर्वन्नेष किं तस्य किं काश्या पुष्करेण च ।
जिह्वाये वर्तते यस्य हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
विद्युत्तानि बह्वन्वेव तीर्थानि बहुधा न च ।
कोट्यंशेनापि तुल्यानि नामकीर्त्तनतो हरिः ॥
इष्टापूर्त्तानि कर्माणि सुवर्द्धनि ज्ञानान्यपि ।
भवहेतुनि तान्येव हरेर्नाम तु मूक्तदम् ॥
परिहासेऽपि हासाद्यैविष्णोर्गृह्णन्ति नाम ये ।
ज्ञातार्थास्तोऽपि मनुजास्तेभ्योऽपौह नमो नमः ॥
स्त्री शूद्रः पुरुषो वापि ये चान्ये पापघोनयः ।
कीर्त्तयन्ति हरिं भक्त्या तेभ्योऽपौह नमो नमः ॥
न देशनियमस्तत्र न कालनियमस्तथा ।
नोच्छिष्टादौ निषेधश्च नामलुब्धस्य श्रीहरिः ॥
चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्त्तयेत् ।
नाशौचं कीर्त्तने तस्य स पवित्रकरो यतः ॥
न कालशौचनियमा न देशशौचनियमः ।
हरिः संकीर्त्तनादेव नास्त्रो नारद मुच्यते ॥
ज्ञाने कालोऽस्ति दानं च कालोऽस्ति जप-
यज्ञयोः ॥

क्षणमङ्गीर्त्तने कालो नास्त्रयः पृथिवीतले ॥
किं सांख्ययोगेः किं यज्ञैस्तेषांभिः किं करिष्यन्ति
चेन्मुक्तिमिच्छेन्नृत्तिश्च कुर्याद्गोविन्दकीर्त्तनम् ॥
परदाररतः पापो परहंसापकारकः ।
मुक्तिमायाति संशुद्धो हरेर्नामानुकीर्त्तनात् ॥
क्षणनामधनः क्षणनामप्राप्ते सदा नरः ।
तत्त्वतः क्षणमाप्नोति क्षणनामजनप्रियः ॥
हित्वा गोविन्दनामानि सर्वकर्म करोति यः ।
बन्धाय तस्य तत् कर्म न मोक्षाय तु नारद ! ॥
सर्वकर्म परिच्यज्य हरिनाम स्मरेत् सदा ।
यस्तस्य कर्ममिहिः स्यात् क्षणनामप्रसङ्गतः ॥
कामास्त्रयज्ञा मनोभोगान् विषयांश्च चरन्ति ये ।
तेषां दद्यात् परां भक्तिं हरिनामपरायणः ॥
हरिनामरतो भूत्वा सर्वकर्म परिच्यजेत् ।
स सर्वपापान् मुक्तो यः पद्मं हित्वोदकं यथा ।
क्षणनामैव यच्चिन्तं देवर्षे तस्य कर्म च ।
स लोकान् सकलान् जित्वा तत्त्वतः क्षण-
माप्नुयान् ॥

हरिनाम मदा गीत्वा विचरन्ति महागले ।
न प्राप्नुवन्ति तद्भास्यं देवा इन्द्रादयोऽपर ॥
श्रद्धया हेलया ये तु हरिनाम सुमङ्गलम् ।
गायन्त्येकान्तिनश्चित्तश्च्युतस्तिष्ठति सन्ततम् ॥
एकान्तिनः क्षणनामाश्रया ये च हरिः प्रिया ।
यद्दि स्युरन्धजा वेदपारगा न तथा मुने ! ॥
क्षणनामानि गायन्ति तस्य सेवादिकर्म च ।
सदा कुर्वन्ति ये विप्र ! तेषां नित्यं नमो नमः ॥
स्तेषो गुर्वङ्गनागामो ब्रह्मज्ञो मद्यपः खलः ।
तत्पापेभ्यः स मुक्तोऽङ्ग श्रीहरिर्नाम यत्तपः ॥
पूर्वजन्मपरित्यज्यो ह्यासक्तः क्षणनामसु ।
यथात्मा भौतिकाद्देहात् स मुक्तः सर्वपातकात् ॥
हरिनाम व्रतं यस्य हरिनाम च यत्तपः ।
स्त्रयं भवार्णवात् त्राता गोविन्दो मुनिपुङ्गव ! ॥
श्रद्धयाविरतं क्षणनामगानरतो जनः ।
कुर्यात् सदैव सर्वत्र तच्चिन्तां कृपयाच्युतः ॥

हरिः

मास्त्र्यलोभमोहैश्च कामक्रोधमदैर्युतः ।
सर्वापहारो तस्यक्तः क्षणनामैव यत्तपः ॥
सर्वदोषयुतो विप्र व्यासश्चाशेषपातकैः ।
मुक्तः स वृजिनादस्मात् क्षणनामैव यत्तपः ॥
स्वधर्मवर्जितः पापो जीवदोहो च हिंसकः ।
स मुक्तः सर्वपापेभ्यः क्षणनामैव यत्तपः ॥
विप्रश्चत्रिविष्टशूद्राः सहस्राख्यजजारजाः ।
कानोना गोलकाश्चैव पितृजाताश्च क्षेत्रजाः ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
यद्येते पापिनो विप्र ! महापातकिनोऽपि वा ॥
उपपातकिनश्चातिपापिनो ह्यनुपापिनः ।
भ्रष्टाचाराश्च पापण्डाः स्वस्वधर्मविवर्जिताः ।
जीवहत्यारता ब्राह्म्या निन्दकाश्चाजितेन्द्रियाः ।
पशाज्ज्ञानममृत्युत्वा गुरोः क्षणप्रसादतः ॥
नतस्तु यावज्जीवन्ति हरिनामपरायणाः ।
शुद्धास्तेऽखिलपापेभ्यः पूर्वजन्मो हि नारद ! ॥
नामादेशं रत्नस्तु श्रीहरिः स्मृतिपूर्वकम् ।
महद्दयं यमं जित्वा परं गोविन्दमाप्नुयुः ॥
गृह्यान्मकूपपतिताः सर्वदोषैस्तु संभृताः ।
संसारवासनानिष्ठाः सर्वधर्मवर्हिष्कृताः ॥
मुक्तास्ते सर्वतस्तस्माद्दुस्वरन्तो हरेर्दिग्ज ।
स्त्वोन्महद्दये नाम यान्ति गोविन्दमज्ययम् ॥
हरिनामानि तिष्ठन्ति भन्ति वक्त्राणि प्राणिनाम् ।
भवन्ति कर्मसम्बन्धा लोका नरकगाभिनः ॥
विद्युच्च क्षणनामानि कर्ममाशरिता नराः ।
पुनर्जन्म पुनर्मृत्युं भ्रमन्तः स्युस्ततस्ततः ॥
क्षणनामानि गायन्ति कुर्वन्ति तस्य सेवनम् ।
ते यान्ति वासुदेवस्य स्थानं परममज्ययम् ॥
वर्णाश्रमस्थिता विप्र ! हरिनामपरायणाः ।
तेषां वक्तुं न शक्नोमि महिमानममं यदि ॥
हित्वा गोविन्दनामानि कर्माशेषं करोति यः ।
पथमप्राप्य क्षणस्य भ्रमते कर्मवर्त्मनि ॥
मायामोहितचित्तेन पापिष्ठास्त नराधमाः ।
त्यक्त्वा क्षणस्य नामानि भ्रमन्ते मर्ष्ययानिषु ॥
यदृच्छ्याश्रया नाम गित्तया यः स्मरेद्हरिः ।
सर्वाप्तमुक्तो देवर्षे ! मततं क्षणनामतः ॥
येन तेन प्रकारेण मुकुन्दनामजल्पकः ।
घोराङ्घ्रार्णवात् पूतो मुक्तः स क्षणनामतः ॥
नामाङ्घ्रिकं जनें दृष्ट्वा यस्य शशा भयेद्हरिः ॥
स याति वैणवं धाम परमं क्षणनामतः ॥
दृष्ट्वा प्रमाणं कुर्वन्ति हरेर्नामाश्रयं जनम् ।
सकनादहमो मुक्ता मानवाः साधुवज्रनाः ॥
क्षणनाम मदा नोत्वा विचरेत् क्षणमन्त्रिधौ ।
तथ्यं वदामि ते विप्र ! क्रीतस्तस्य जनाईनः ॥
नीचा करोति नामानि श्रीहरिः करतालिकाम् ।
विक्रतोऽहमुत्तं तस्य वदामि तव नारद ! ॥
एकान्ता नाम नोत्वा तु सन्निधौ नर्त्तयेद्हरिः ।
सत्यं तस्य हरिः क्रीतो देवतानाञ्च का कथा ॥
ये भावगद्गदा भूत्वा रुदन्यच्युतसन्निधौ ।
तेषां क्षणः परिक्रतो ब्रह्मादीनाञ्च का कथा ॥
ये पतन्त्यवनी गीत्वा हरेर्नामानि गद्गदाः ।
भावेन तेषां गोविन्दः क्रीतो नारद ! नान्यथा ॥

हरिः

क्षणना ये न गृह्णन्ति क्षणदोषां सतो गुरोः ।
तेषां न दर्शनं कार्यं दूरतः परिवर्जयेत् ॥
कदाचित् यो न गृह्णाति क्षणनाम भवात्तम् ।
मृतः स्वखरकोलानां स तु योनियु जायते ॥
देवर्षे ! हरिनामानि भवनिस्तारहेतुनि ।
न गृह्णीयात्तु यो मोहाकृते स्थान्तदधोगतिः ॥
गुणकर्माणि नामानि न गृह्णाति च यो हरिः ।
दर्शनस्यर्शनं चैव ध्रुवं तस्य विवर्जयेत् ॥
मन्यजन्म मन्नाप्य न नामघरणं हरिः ।
कुर्यात् कदापि स्वप्ने वा ह्यदृश्यः स नराधमः ॥
ध्यानं मल्ययुगं विष्णोः चेतायां यज्ञसाधनम् ।
अर्चनं हापरयुगे हरिनाम कलौ सुने ॥
ध्यानं तपः मल्ययुगे तेषां यज्ञश्रमे च ।
हापरं पूजनं दानं हरेर्नाम कलौ युगे ॥
कलौ भवार्णवोत्तोर्या मानवो मुनिपुङ्गव ! ।
वर्तते यस्य जिह्वाये हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
सर्वलोको जितस्तेन क्षणः प्राप्तः मनातनः ।
महदुच्चारितं येन हरेर्नाम चिदात्मकम् ॥
फलं नास्य क्षमो वक्तुं महस्त्रवदनी विधिः ।
जितं तेन जिनं तेन जितं तेनेति निश्चितम् ॥
वर्तते यस्य जिह्वाये हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
मल्यं कनियुगं विप्र ! श्रीहरिर्नाम मङ्गलम् ।
परं स्वस्ययनं नृणां नास्येव गतिरन्यथा ॥”
इति पाशोत्तरखण्डे श्रीक्षणनामसाहाय्ये ८८
अध्यायः ॥॥ कलौ दशमहस्त्रवर्षपर्यन्तं पृथिव्यां
तस्यायस्थितिर्यथा,—
“गालग्रामो हरेर्मुक्तिर्गन्धाराय भारतम् ।
कलौ दशमहस्त्रान्तं यथो त्यक्त्वा हरिः पदम् ॥
वैष्णवाश्च पुराणानि शङ्कानि श्रावतर्षणम् ।
वेदोक्तानि च कर्माणि ययुस्तेः सार्धमेव च ॥
हरिपूजा हरिनाम तत्कीर्त्तनगुणकीर्त्तनम् ।
वेदाङ्गानि च शास्त्राणि ययुस्तेः सार्धमेव च ॥
सत्त्वज्ञ धर्मः सत्यश्च वेदाश्च ग्रामदेवताः ।
व्रतं तपश्चानशनं ययुस्तेः सार्धमेव च ॥
वामाचाररताः सर्वे मिथ्या कापव्यमेव च ।
तुलसीवर्जिता पूजा भविष्यन्ति ततः परम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखण्डे । ७ । २२—२६ ॥
तस्य स्वरूपं यथा,—

गर्ग उवाच ।

“अये नन्द प्रवक्ष्यामि वचनं ते सुखावहम् ।
प्रस्थापितोऽहं वसुना येन तत् श्रूयतामिति ॥
वसुना सूतिकागारे शिशुः प्रत्यर्षणीकृतः ।
पुष्टोऽयं वसुदेवस्य ज्येष्ठस्य तस्य च ध्रुवम् ॥
कथा ते च येन नीता मथुरां कंसभीक्ष्णम् ।
अभ्यान्नप्राशनायाहं नामानुकरणाय च ॥
गूढेण प्रपितस्तं तस्य यागं कुरु व्रज ॥
पूणत्रह्यस्वरूपाऽयं शिशुस्ते मायया महीम् ।
आगत्य भारहरणं कर्ता धावा च सेवितः ॥
गोलीकनाथो भगवान् श्रीक्षणो राधिकापतिः ।
नारायणो यो वैकुण्ठं कमलाकान्त षष्ठ च ॥
खेतहोपनिवासी यः पाता विष्णुश्च सोऽप्यजः ।
कपिलाऽन्यं तदंशाय नरनारायणावुषी ॥

हरिः

एकीभूय च सर्वेषां तजसां रागिमूर्तिमान् ।
 तं वसुं दर्शयित्वा च शिशुरूपो बभूव च ॥
 साम्प्रतं सृष्टिआगारादाजगाम तवालयम् ।
 अथोनिषधवशाद्यमाविर्भूतो मद्रोतले ॥
 वायुपूर्वं मातृगर्भं कृत्वा च मायया हरिः ।
 आविर्भूय वसुं मूर्तिं दर्शयित्वा जगाम च ॥
 युगे युगे वर्धमानो नामभेदोऽप्य वक्रव ! ।
 युक्तो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः ॥
 युक्तवर्णः सत्ययुगे सुतीव्रतजमा इतः ।
 त्रेतायां रक्तवर्णाऽयं पीतोऽयं द्वापरि विभुः ॥
 कृष्णवर्णः कालौ शोभांस्तेजसां राशिरेव च ।
 परिपूर्णतमं ब्रह्म तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥* ॥
 तस्य कृष्णनाम्नो व्युत्पत्तिर्यथा,—
 “ब्रह्मणो वाचकः कोऽयमकारोऽनन्तवाचकः ।
 गिरय वाचकः पञ्च णकारो धर्म एव च ॥
 अकारो विष्णोश्च चनं श्वेतहोपनिवासिनः ।
 नारायणोऽयस्य त्रिणां वाचकः स्मृतः ॥
 सर्वेषां तेजसां राशिः सर्वमूर्तिस्वरूपकः ।
 सर्वोधारः सर्वो बीजस्तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥
 कृष्णिर्निर्व्याणवचनो णकारो मोक्ष एव च ।
 अकारो दाहवचनस्तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥
 कृष्णिर्निषेधवचनो णकारो भक्तिवाचकः ।
 अकारो दाहवचनस्तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥
 कर्मनिर्मुक्तवचनः कृष्णिर्दास्यवाचकः ।
 अकारः प्रातिवचनस्तेन कृष्ण इति स्मृताः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥१३४५—६२॥
 तस्य नामान्तराणां व्युत्पत्तिर्यथा,—
 “राम नारायणानन्त मुकुन्द मधुसूदन ।
 कृष्ण केशव कंसारे हरि वैकुण्ठ वामन ॥
 इत्येकादश नामानि पठेहा पाठयेद्दयदि ।
 जन्मकोटिसहस्राणां पातकादवमुच्यते ॥
 रागशब्दो विश्ववचनो मन्त्रापाश्रववाचकः ।
 विश्वानामौश्वरो यो हि तेन रामः प्रकीर्तितः ॥
 रमतै रमया साधं तेन रामं विदुर्बुधाः ।
 रमाया रमणस्थानं रामं रामविदो विदुः ॥
 रा चेति कृष्णोवचनो मन्त्रापोश्रववाचकः ।
 लक्ष्मीपतिं गतिं रामं प्रवदन्ति मनोषिणः ॥
 नाम्नां सहस्रं दिव्यानां स्मरणे यत् फलं भवेत् ॥
 तत्फलं लभते नूनं रामोच्चारणमादृतः ॥
 साकृद्यमुक्तिवचनो नारैति च विदुर्बुधाः ।
 यो देवोऽप्ययनं तस्य स च नारायणः स्मृतः ॥
 नारायण कृतपापापाप्ययनं गमनं स्मृतम् ।
 यतो हि गमनं तेषां सोऽयं नारायणः स्मृतः ॥
 सङ्गनारायणेत्युक्त्वा पुमान् कल्पगतत्रयम् ।
 गङ्गादिसर्वं तोषेषु स्नातो भवति निश्चितम् ॥
 नारयण मोक्षणं पुण्यमयनं ज्ञानमोक्षितम् ।
 तयोर्ज्ञानं भवेद्दयस्मात् सोऽयं नारायणः प्रभुः ॥
 नास्त्वन्तो यस्य वेदेषु पुराणेषु चतुर्षु च ।
 गात्रेष्वन्वेषु योगेषु तेनानन्तं विदुर्बुधाः ॥* ॥
 मुक्त्वा मन्त्रयमान्त्सु निर्व्याणमोक्षवाचकम् ।
 तद्ददाति च यो देवो मुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥
 सुक्तं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदसम्मतम् ।

हरिः

यस्तद्ददाति भक्तोभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥* ॥
 सूदनं मधुदैत्यस्य यस्मात् न मधुसूतः ।
 इति सन्ता वदन्तोऽयं वेदैर्मिश्रार्थमोक्षितम् ॥
 मधु क्रीवञ्च माध्वोके कृतकर्मशुभाशुभे ।
 भक्तानां कर्मणाश्चैव सूदनं मधुसूदनः ॥
 परिणामाशुभं कर्म भ्रान्तानां मधुरं मधु ।
 करोति सूदनं यो हि न एव मधुसूदनः ॥* ॥
 कृष्णिकृत्तृष्टवचनो च न मद्रक्तिवाचकः ।
 अथापि दाहवचनः कृष्णं तेन विदुर्बुधाः ॥
 कृष्णश्च परमानन्दे नञ् तद्दास्यकर्मणि ।
 तयोर्हाता च यो देवस्तेन कृष्णः प्रकीर्तितः ॥
 कोटिजन्माकिंते पापे कृष्णः क्लेशे च वर्तते ।
 भक्तानां नञ् निर्व्याणे तेन कृष्णः प्रकीर्तितः ॥
 नाम्नां सहस्रं दिव्यानां तिराहृत्ता तु यत् फलम् ।
 एकाहृत्ता तु कृष्णस्य तत् फलं लभते नरः ॥
 कृष्णनाम्नः परं नाम न भूतं न भविष्यति ।
 सर्वेभ्यश्च परं नाम कृष्णोति वेदिका विदुः ॥
 कृष्ण कृष्णोति हे गोपि यस्तं स्मरति नित्यशः ।
 जलं भिस्वा यथा पत्रं नरकादुद्धरत्ययम् ॥
 कृष्णोति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्तते ।
 भक्तोभवन्ति मद्यस्तु महापातककोटयः ॥
 अथमेधसहस्रेभ्यः फलं कृष्णजपस्य च ।
 वरं तेभ्यः पुनर्जन्म नातो भक्तः पुनर्भवः ॥
 सर्वेषामपि यज्ञानां लक्षाणि च व्रतानि च ।
 तीर्थस्नानानि सर्वाणि तपांस्यनशनानि च ॥
 वेदपाठसहस्राणि प्रादक्षिण्यं भुवः शतम् ।
 कृष्णनामजपस्यास्य कलां नाहन्ति षोडशीम् ॥
 तेषां भोगाद्भवेत् स्वर्गफलञ्च सुचिरं तृणाम् ।
 स्वर्गादवश्यं पुंसश्च जपकन्तं हरिः प्रदम् ॥* ॥
 के जले सर्वदेहेऽपि शयनं यस्य चात्मनः ।
 वदन्ति वेदिकाः सर्वे तं देवं केशवं परम् ॥
 कंसश्च पातके विघ्ने रोगे शोके च दानवे ।
 तेषामरिर्भिहृत्ता यः स कंसारिः प्रकीर्तितः ॥
 रुद्ररूपेण संहृत्ता विश्वानामपि नित्यशः ।
 भक्तानां पालको यो हि हरिस्तेन प्रकीर्तितः ॥
 कुण्डं जडञ्च विश्वीषं विशिष्टञ्च करोति या ।
 विकुण्डां प्रकृतिं वेदाश्चत्वारश्च वदन्ति ताम् ॥
 गुणाश्रयेण भगवान् तस्यां जातः स्वसृष्टये ।
 परिपूर्णतमं तेन वैकुण्ठश्च विदुर्बुधाः ॥* ॥
 वामो विपत्तौ नञ्छेदे साक्षाद्देधु वर्तते ।
 सुराणां विपदां क्षेप्ता वामनस्तेन कीर्तितः ॥
 एवं नाम्नाश्च सर्वेषां व्युत्पत्तिश्च श्रुतो श्रुता ।
 यथागमश्च कथितं सर्वं जानाति माधवः ॥* ॥
 यशोदावाच ।
 वासुदेवश्च गोविन्दो सुरारिर्माघवस्तथा ।
 नाम्नां चतुर्णां व्युत्पत्तिं वद चान्यश्च तिष्ठतु ॥
 राधिकोवाच ।
 वसुः सर्वनिवासश्च विश्वानि यस्य लोमसु ।
 स च देवः परं ब्रह्म वासुदेव इति स्मृतः ॥१॥
 गात्र विश्वसमूहश्च विन्दते योऽवलोक्षया ।
 ज्ञानसिन्धुसमूहश्च गोविन्दस्तेन कीर्तितः ॥२॥

हरिः

मुरः क्लेशे च सन्तापे कर्मभोगे च कर्मिणाम् ।
 देवभेदेऽप्यरिस्तेषां सुरारिस्तेन कीर्तितः ॥३॥
 मा च ब्रह्मस्वरूपा या मूलप्रकृतिरीश्वरो ।
 नारायणोति विश्वाता विष्णुमाया सनातनी ॥
 महालक्ष्मोस्वरूपा च वेदमाता सरस्वती ।
 राधा वसुधरा गङ्गा तासां स्वामी च माधवः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥१॥१॥
 १६—५२; ५५—६० ॥ तस्य भूषणाकस्वरूपं
 यथा,—
 शोभैतेय उवाच ।
 “भूषणास्वरूपेण यथैतदखिलं जगत् ।
 विभर्ति भगवान् विष्णुस्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥
 औपराशर उवाच ।
 नमस्कृत्याप्रमेयाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।
 कथयामि यथाख्यातं वशिष्ठेन ममाभवत् ॥
 आत्मानमस्य जगतो निर्लेपमगुणामलम् ।
 विभर्ति कौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान् हरिः ॥
 श्रौवक्ष्यंस्थानधरमनन्तं च समाश्रितम् ।
 प्रधानं बुद्धिरप्यास्ते गदारूपेण माधवे ॥
 भूतादिमिन्द्रियादींश्च द्विधाहृद्धारमीश्वरः ।
 विभर्ति शङ्करूपेण शार्ङ्गरूपेण च स्थितम् ॥
 बलस्वरूपमत्यन्तजवेनात्परितानिकम् ।
 चक्रस्वरूपञ्च मनो धत्ते विष्णुः करस्थितम् ॥
 पञ्चरूपा तु या माला वैजयन्ती गदाभूतः ।
 सा भूतहेतुसंधातो भूतमाला च वै द्विज ॥
 यानीन्द्रियाण्यशेषाणि बुद्धिकर्मात्मकानि वै ।
 शररूपाण्यशेषाणि तानि धत्ते जनाईनः ॥
 विभर्ति यज्ञासिरत्नमण्यतोऽत्यन्तनिर्मलम् ।
 विद्यामयन्तु तज्ज्ञानमविद्याचर्मसंस्थितम् ॥
 इत्थं पुमान् प्रधानञ्च बुद्धाहृद्धारमेव च ।
 भूतानि च हृषीकेशे मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
 विद्याविद्ये च मेच्य सर्वमेतत् समाश्रितम् ॥
 अक्षभूषणसंस्थानस्वरूपं रूपवर्जितः ।
 विभर्ति मायारूपोऽसौ श्रेयसे प्राणिनां हरिः ॥
 सविकारं प्रधानं यत् पुमांश्चैवाखिलं जगत् ।
 विभर्ति पुण्डरीकाक्षस्तदेवं परमेश्वरः ॥
 या विद्या या तयाविद्या यत् यज्ञासदृश्य-
 यम् ।
 तत् सर्वं सर्वं भूतेशु मैत्रेय मधुसूदने ॥
 कलाकाष्ठानिमेषादिदिनत्वयनहायने ।
 कालस्वरूपो भगवानपरो हरिरव्ययः ॥
 भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोको मुनिसत्तम ! ।
 महज्जनस्तपः सत्यः सप्त लोका इमे विभुः ॥
 लोकालमूर्तिः सर्वेषां पूर्वेषामपि पूर्वजः ।
 आधारः सर्वविद्यानां स्वयंभव हरिः स्थितः ॥
 देवमानुषपञ्चादिसर्वरूपैश्च हृभिर्विभुः ।
 स्थितः सर्वेश्वरोऽनन्तो भूतमूर्तिरमूर्तिमान् ।
 ऋवो यज्ञेषु सामानि तथैवाथर्वणानि च ।
 इतिहासोपवेदाश्च वेदान्तेषु तथोक्तयः ॥
 वेदाङ्गानि समस्तानि मन्वादिगदितानि च ।
 यास्त्राण्यशेषाण्यस्थानान्यनुवादाश्च ये
 क्षयित् ॥

हरिः

काव्यालापाय ये केचित् गीतकाव्यचिन्तानि च
सर्वमूर्तिधरस्वैते वपुर्विद्योमहात्मनः ॥
यान्यमूर्त्तानि मूर्त्तानि यान्यत्रायान्य वा क्वचित् ।
सन्ति वं वस्तुजातानि तानि सर्वाणि तद्वपुः ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे २२ अध्यायः ॥ * ॥
हरि सावित्र्यस्थानानि यथा,—

भरद्वाज उवाच ।

“केषु केषु विभो नित्यं स्थानेषु पुरुषोत्तम ! ।
सावित्र्यं भवती ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि तत्स्वतः ॥
वामन उवाच ।

त्र्यंतां कथमिच्छामि येषु येषु गुरो ब्रह्मम् ।
निवसामि सुपुण्ड्रेषु स्थानेषु बहुरूपवान् ॥
ममावतारैर्बुध्वा नभःस्थलं
पातालमभ्यानिषयं दिवम् ।
दिग्भ्यः समस्ता गिरयोऽम्बुदाश्च
व्याप्ता भरद्वाज ममानुरूपैः ॥

ये दिव्या ये च भौमा जलगगनचरा स्यावरा
येऽपि विश्वे
सेन्द्राः साक्षाः सचन्द्रा यमवसुवरुणाः साम्नयः
सर्वपालाः ।
ब्रह्माद्याः स्यावरास्ता द्विजखगसहिता मूर्त्ति-
मन्तो ह्यमूर्त्ता-
स्तो सर्वं मत्प्रसूता बहुविधगुणाः पूरणाद्यं
पृथिव्याः ॥

एते हि मुख्याः सुरसिद्धदानवैः
पूज्यास्तथा सन्निहिता महौतले ।
यैर्दृष्टमात्रैः सहसैव नाशं
प्रयाति पापं द्विजवर्धे कीर्त्तितैः ॥”
इति वामने ८५ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

श्रीभगवानुवाच ।

आद्यं मत्स्यं महद्रूपं स्थितं मानसे ऋदे ।
गर्भपापक्षयकरं कोर्त्तनस्पर्शनादिभिः ॥
कौर्म्यमन्यत् मन्निधानं कौशिक्यां पापनाशनम् ।
हयप्रोवक्ष्यं कृष्णाङ्गं गोविन्दं चाभिने पुरे ॥
त्रिविक्रमश्च कालिन्यां लिङ्गभेदे भवं विभुम् ।
केदारि माधव शौचं कुजास्त्रे कृष्णमूर्द्धजम् ॥
नारायणं वदर्याश्च वाराहं गरुडासनम् ।
जयेशं रुद्रकण्ठं च विपाशायां द्विजप्रियम् ॥
ऊतशौचे तृसिंहश्च गोकर्णं विश्वकर्म्मिणम् ।
प्राचीने कामपालश्च पुण्डरीकं महाश्वसि ॥
विशाख्ये च ह्यजितं हंसं हंसपदे तथा ।
पयोष्पाश्च तमः खण्डं वितस्तायां स्वरुविलम् ॥
मणिमत्पत्न्यं ते ब्रह्मन् ! ब्रह्माण्डं प्रजापतिम् ।
मधुनद्यां चक्रधरं शूलबाहुं हिमाचले ॥
विद्धि विष्णुं मुनिश्रेष्ठं स्थितमौषधसङ्घानि ।
शृगुतुङ्गं सुवर्णाख्यं नैषधे प्रीतवाससम् ॥
गयायां गोपतिं देवं गदापाणनमोष्करम् ।
द्वैलोक्यनाथं वरदं गोप्रभावे कुशप्रियम् ॥
अहंनारोष्करं पुण्ड्रे महैन्द्रे दक्षिणे गिरौ ।
गोपालसुत्तरे नित्यं महैन्द्रे सोमपिण्डनम् ॥

हरिः

हरिः

वैकुण्ठमपि सद्भाद्रौ परिपान्ने पराजितम् ।
करोद्देशे देवेभ्यं विश्वरूपं तपोधन ! ॥
मलयद्वीपे च सौगन्धिं विन्ध्यपादे सदाशिवम् ।
अवन्तिविषये विष्णुं निवेधेऽम्बरेश्वरम् ॥
पाञ्चालिकश्च ब्रह्मर्षे पञ्चालेषु व्यवहितम् ।
महोदये हयपीवं प्रयागे योगशायिनम् ॥
स्वयम्भुवं मधुवने अयोगम्भिश्च पुष्करे ।
तथैव विप्रपवरं वाराहस्वायं केशवम् ॥
अविमुक्तकमलैव लोलचात्रैव गीयते ।
पञ्चायां पञ्चकिरन्तं समुद्रे वडवामुष्मम् ॥
कुमारवने वाङ्मयीं कान्तिकेश्यं बर्हिणम् ।
यज्ञेशं यन्ममनचं स्वायुष्यं कुरुजाङ्गले ॥
वनमालिनमाहुर्मां किष्किन्धावाग्निनो जनाः ।
वीरं कुवलयाकटं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
देवसाहस्रमुदारान् नर्मदायां त्रियः पतिम् ।
माहिषत्यां चिनयनं तत्रैव च हुताशनम् ॥
अर्घ्यदेवुं त्रिसौपथं स्नाधरं शुकराचले ।
त्रिणाशिकेतं ब्रह्मर्षे प्रभासेषु कपर्दिनम् ॥
तथैवात्रापि विख्यातं द्रौतयं शशिेश्वरम् ।
उदये शशिनं सूर्यं ध्रुवश्च त्रितयं स्थितम् ॥
मन्दरे यज्ञपुरुषं स्कन्दं शरवणे स्थितम् ।
महालयि क्षतं रुद्रं चत्वरेषु कुरुष्वथ ॥
पद्मनाभं मुनिश्रेष्ठं सर्वसौख्यप्रदायकम् ।
सप्तगोदावरे ब्रह्मन् विख्यातं षाट्केश्वरम् ॥
तत्रैव च महावासं प्रयागेऽपि षट्श्वरम् ।
भल्लोवने महायोगं मद्रेषु पुरुषोत्तमम् ॥
ब्रह्मावतरणे श्रीमत्श्रीनिषाभं द्विजोत्तमम् ।
सूपारिके चतुर्बाहुं मगधायां सुधापतिम् ॥
गिरित्रजे पद्मपतिं श्रीकण्ठं यमुनातटे ।
वनस्थितं समाख्यातं टण्डकारण्यवासिना ॥
कालञ्जरे नीलकण्ठं शरयां शम्भुमत्तमम् ।
हंसयुक्तं महाकौश्यां सर्वपापप्रणाशनम् ॥
गोकर्णं दक्षिणे सर्वं वासदेवं प्रजामुखे ।
विन्ध्यशृङ्गे महामौरिं कथायां मधुसूदनम् ॥
त्रिकूटशिखरे ब्रह्मयज्ञमणिगणेश्वरम् ।
लौहदण्डे ऋषोकेशं कौशलायां मनोहरम् ॥
महाबाहुं सुराष्ट्रे च नवराष्ट्रे यशोधरम् ।
भूधरं देविकानद्यां महोदयां कुशप्रियम् ॥
गोमत्यां क्रादितगदं शङ्कोदारे च शङ्गिनम् ।
सुनेत्रं मेन्धवारण्ये शूरं शूरपुरे स्थितम् ॥
भद्राक्षश्च हरिण्युत्यां वीरभद्रं त्रिपिष्टपे ।
शङ्कुकर्णश्च भीमायां भीमं शालवने विदुः ॥
विश्वामित्रश्च गदितं कैलासे हृषभध्वजम् ।
महेशं महिष्ठाशैले कामरूपे शशिप्रभम् ॥
वडव्यामपि गोमितं पटङ्गे पञ्जप्रियम् ।
उपेन्द्रं सिंहलहरीं शक्राख्यं कुन्दमालिनम् ॥
रसातले च विख्यातं महेश्वरिणं मुने ! ।
कालाञ्जिरुद्रं तत्रैव तथान्यं कीर्त्तिवाससम् ॥
सुतले कूर्ममचलं त्रितले पञ्जामनम् ।
महातले गुरौ ख्यातं देवेशं कागलेश्वरम् ॥
तले सहस्रचरणं सहस्रभुजमोष्करम् ।
सहस्राक्षं परिख्यातं सुपलाकृष्टदानवम् ॥

हरिः

पाताले धीनिनाभौयं स्थितश्च हरिश्च हरम् ।
धरातले कोकनदं मेदिन्याश्चक्रपाशिनम् ॥
भुवर्लोकं च गरुडं स्वर्लोके विष्णुमन्वयम् ।
मर्त्तलोकं तथागच्छं कपिलश्च जले स्थितम् ॥
तपोलोके स्थितं ब्रह्मन् ! वासयं सख्यसंयुतम् ।
ब्रह्माचं ब्रह्मलोकं तु सप्तमे वै प्रतिष्ठितम् ॥
सनातनं तथा शैवे परं ब्रह्म च वैष्णवे ।
अप्रतर्क्यं निरालम्बं निराकाशं तपोमयम् ॥
जम्बुद्वीपे चतुर्बाहुं कुशद्वीपे कुशेश्वरम् ।
अचद्वीपे मुनिश्रेष्ठं ख्यातं गरुडवाहनम् ॥
पद्मनाभं तथा कौशे मास्यले हृषभध्वजम् ।
सहस्राङ्गः स्थितः शाके धनराट् पुष्करे स्थितः ॥
तथा पृथिव्यां ब्रह्मर्षे ! शालग्रामि स्थितोऽस्मिन्-
हम् ।

मज्जसख्यपर्यन्तं चरेषु स्यावरेषु च ॥

एतानि पुण्यानि ममालयानि
ब्रह्मन् पुराणानि सनातनानि ।
धर्मप्रधानानि महीजमानि
संकीर्त्तनीयान्यघनाशनानि ॥
महोर्त्तनात् क्षरणाहर्षनाश्च
संस्पर्शनादेव च देवताद्याः ।
धर्मार्थकामान्यपवर्गमेव
लभन्ति देव्या मनुजाः ससाध्याः ।
एतानि तुभ्यं विनिवेदितानि
ममालयानाह स्वनिष्ठितानि ॥”

इति वामनपुराणे स्वस्थानोक्तिकाम ८६ अः ॥
हरिहरयोरभेदो यथा,—

“या श्रीः सा गिरिजा प्रोक्ता यो हरिः स
त्रिलोचनः ।

एवं सर्वेषु शास्त्रेषु पुराणेषु च पठ्यते ॥
एतन्मादन्यथा यस्तु ब्रूते शास्त्रं पृथक् तथा ।
तं नास्ति कं विज्ञानीयात् सर्वधर्मावहितम् ॥
इति वाराहं सौभाग्यव्रतनामाध्ययः ॥ * ॥
ब्रह्मविष्णुमहेश्वरनामकत्वं सत्त्वादिरूपश्च
यथा,—

महेश्वर उवाच ।

“नारायणः परो देवः सत्स्वरूपो जनार्दनः ।
त्रिधात्मानं स भगवान् समजं परमेश्वरः ॥
रजस्तमोभ्यां युक्तोऽभुद्रजः सत्त्वाधिकं विभुः ।
समजं नाभिकमनात् ब्रह्माणं कमलासनम् ॥
रजसा तमसा युक्तं सोऽपि मां त्वच्छजत् प्रभुः ।
यत् सत्त्वं स हरिर्देवा यो हरिस्तत् परं पदम् ॥
ये सत्स्वरजसो सोऽपि ब्रह्मा कमलमश्ववः ।
यो ब्रह्मा सैव देवस्तु यो देवः स चतुष्शुक्लः ॥
यद्रजस्तमसोपेतं सोऽयं नास्त्वत्र संगयः ।
सत्त्वं रजस्तमसैव द्रौतयं चेतदुच्यते ॥
सत्त्वेन मुच्यते जन्तुः सत्त्वं नारायणात्मकम् ।
न तस्मात् परतो देवो भविता न भविष्यति ॥
यो विष्णुः स स्वयं ब्रह्मा यो ब्रह्मा सोऽह-
मेव च ।

वेदव्येऽपि यज्ञेऽस्मिन् पण्डितेष्वेव निश्चयः ।
यो भेदं कुरुतेऽस्माकं त्रयाणां द्विजसप्तमः ।

हरिः

स पापकारी दुष्टात्मा दुर्गतिं संभवत्यात् ॥
इति तत्रैव रुद्रगौतानामाध्यायः ॥३॥
तद्गुणा यथा,—
“ब्रह्मादयः सुराः सर्वे ये चाग्ने देवदानवाः ।
मनुष्याः पक्षिपुत्राद्याः सर्वे तद्ब्रह्मसंभवा ॥
तत्र योऽसौ परो देवो व्यापदो मुनिमत्तम ।
निर्लक्षो ह्यक्षयः सूर्यः कारणैः परिवर्जितः ॥
अनौपम्यस्वनिर्देश्यो ह्यक्षरादक्षरं परम् ।
निष्पृष्वो निराशब्दो विषयातीतगोचरः ॥
सर्वज्ञः सर्वकर्ता च प्रत्यक्षं सर्वदाक्षरम् ।
अनामा नामकीटीनां गीयते तदनेकधा ॥
अगम्यमथवा गम्यमदृश्यं दृश्यमेव च ।
अक्षरं स्वरमंयुक्तमघोषं घोषरूपकम् ॥
सकलं निष्कलं चैव निर्मलं मलमंयुतम् ।
हरिमेतद्गुणैर्युक्तं मया ते परिकीर्तितम् ॥”
मरीचिरुवाच ।
अक्षयं चाक्षयं चैव यद्ब्रह्म ते प्रकीर्तितम् ।
कथं तस्य विनाशोऽस्ति सर्वज्ञः केन हेतुना ॥
अगम्यं कीर्तितं वदन्ते गम्यं चैव कथं भवेत् ।
अवर्णं समाख्यातं वर्णयुक्तं हि कारणम् ॥
अक्षरं स्वरमंयुक्तं कथं तद्भवति हरिः ।
अप्रमाणं त्वया प्रोक्तं प्रमाणञ्च कथं भवेत् ॥
अनादिस्तु कथं चादिरुभ्यते किं विभावसो ।
कथयस्वविशेषेण येन सम्पद्यते सुखम् ॥३॥
वज्रिरुवाच ।
स्यावरं जङ्गमश्चैव अण्डजं खेदजं तथा ।
विनश्यन्तोऽहं भूतानि विनाशो तेन कथ्यते ॥
अगम्यमप्रसङ्गानां कामाद्यामक्तचेतमाम् ।
स्वकर्मविनिवृत्तानां गम्यं तच्छुभकर्मणा ॥
ज्ञानवर्त्तविहीनानामदृश्यं सर्वं जन्तुषु ।
ज्ञानचक्षुःसमायुक्ताः स्थितं पश्यन्ति नित्यशः ॥
अस्यकारं यथा दौषो दर्शयेत् गृहमधिनाम् ।
विद्याचक्षुस्तथा विप्रो दर्शयेत् परमं पदम् ॥
ये नरा वेद सिद्धान्तेर्ष्वधिना गुरुणा च ये ।
अनेकरूपसंयुक्तं पश्यन्ति परमेश्वरम् ॥
ये स्वकर्मतपोहीनविषयामक्तचेतसः ।
वर्णरूपं न जानन्ति वेदसिद्धान्तवर्जिताः ।
भ्रान्तिं पश्यन्ति सर्वत्र सविश्रम्याथ मानवाः ॥
जीवाख्यं वर्णनिर्मूलं शून्यसंज्ञन्तु कथ्यते ॥
यदा वर्णममायुक्तस्तदा वर्णस्तु जायते ॥
स्वरं तु गृह्यते यावत्तावद्वाषण्णु कौर्त्तरते ।
बिन्दुहीनस्तु निर्घोषा निराकारः स एव तु ॥
यदा सृजति भूतानि प्रकृतिस्थो हरिः स्वयम् ।
तावत् कर्ता स वै ज्ञेयः कर्ता प्रकृतिवर्जितः ॥
नामारभ्येण निर्वाति अज्ञानानि दशहयम् ॥
निर्मलः स विभुर्ज्ञेयः समलो देहवर्जितः ॥
अप्रमाणं भवेत्तावत् यावत् शास्त्रं न विन्दति ।
शास्त्रज्ञानमघोते यः प्रमाणं तस्य लभ्यते ॥
तेन सर्वमिदं विश्वं व्यापितं सचराचरम् ।
सूर्यः सर्वगतस्तमो लक्षणोपायवर्जितः ॥”
इत्याद्ये वज्रिपुराणे सर्गकथननामाध्यायः ॥३॥
पूजितविष्णुदर्शनादिपदां वज्रिपुराणे शुचिव्रत-

हरिः

नामाध्याये क्रियायोगनामाध्याये च द्रष्टव्यम् ।
तस्य यमाष्टकस्तोत्रं वृत्सिंहपुराणे ८ अध्याये
तत्पूजायां द्रव्यविशेषदानफलञ्च तत्रैव ३२
अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ शिवस्य हरिराराधन-
प्रमाणं यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
“अहं गतोऽग्निं केलासमिन्द्राद्यैर्देवतैः सह ।
तत्र दृष्टो महारुद्रो ध्यायमानः परं पदम् ॥
पृष्टो नमस्कृतो देवः किं त्वं ध्यायसि शङ्कर ।
त्वत्तो नार्थं परं देवं जानामि ब्रूहि मां ततः ।
सारात् सारतरं तत्त्वं श्रोतुकामः सुरैः सह ॥
रुद्र उवाच ।
अहं ध्यायामि तं विष्णुं परमात्मानमीश्वरम् ।
सर्वगं सर्वदं सर्वं सर्वप्राणिहृदि स्थितम् ॥
भस्मोद्भूतितदेहस्तु जटामच्छूलमण्डितः ।
विष्णोराराधनार्थं मे व्रतचर्यां पितामह ॥
तमेव गत्वा पृच्छामः सारं यच्चिन्तयाम्यहम् ।
विष्णुं जिष्णुं पद्मनाभं हरिं देहविवर्जितम् ॥
शुचिं शुचिपदं हंसं तत्परं परमेश्वरम् ।
युक्ता सर्वात्मनात्मानं तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
यस्मिन् विश्वानि भूतानि तिष्ठन्ति च विशन्ति
च ।
गुणभूतानि भूतेशु सूत्रे मणिगणा इव ॥
सहस्राक्षं सहस्राङ्घ्रिं सहस्रोकराननम् ।
अनीयसामनीयानां स्वविरञ्च स्ववीयसाम् ॥
गरीयसां गरिष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च श्रेयसामपि ।
यं वाक्शेवनवाक्केषु निषत्सूपनिषत्सु च ॥
गृणन्ति सत्यकर्माणं मत्वं सत्येषु सामसु ।
पुराणे पुरुषः प्रोक्तो ब्रह्म प्रोक्तो हिजादिषु ॥
अथे महर्षयः प्रोक्तस्तमपास्यमपास्यहे ।
यस्मिन् लोकाः स्फुरन्तीमे जले शकुनयो यथा ॥
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म यत्तत् सदसतः परम् ।
अर्चयन्ति च यं देवा यच्चराक्षसकिन्नराः ॥
यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिसरणी
कितिः ।
चन्द्रादित्यौ च नयने तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
यस्य त्रिलोकौ जठरे यस्य काष्ठाः सुबाहवः ।
यस्योष्णामय पवनस्तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
यस्य कुशेषु जीमूता नद्यः सर्वाङ्गमन्धिषु ।
कुक्षौ समद्राक्षत्वारस्तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
परः कालात् परो यज्ञात् पुरः सदसदश्च यः ।
अनादिरादिविश्वस्य तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
मनमथन्द्रमा यस्य चक्षुषश्च दिवाकरः ।
मुग्धादग्निश्च संजज्ञे तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
पञ्चाङ्गं यस्य क्षितिर्जाता श्रोत्राभ्याश्च तथा
दिशः ।
सूर्धभागाहिवं यस्य तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं यस्मात् तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
यं तं ध्यायाम्यहं यस्माद्ब्रजामः सार-
मीचितुम् ॥”
इति गारुडे । २ । ९—२७ ॥

हरिः

तद्भक्तिर्यथा,—
सूत उवाच ।
“विष्णुभक्तिं प्रवक्ष्यामि यथा सर्वमवाप्यते ।
यथा भक्त्या हरिस्तुष्येतथा नान्येन केनापि ॥
महतः श्रेयसो मूलं प्रसवः पुण्यसन्ततेः ।
जीवितस्य फलं खादु ददाति स्मरणं हरिः ।
भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः ।
तस्मात् सेवा बधैः प्रोक्ता भक्तिसाधनभूयसी ॥
ते भक्ता लोकनाथस्य नामकर्मादिकीर्तने ।
सुखन्यश्रूणि संघर्षात् ये च हृष्टतनूरुहा ॥
जगद्गतुर्महेशस्य दिव्यान्नाचरणाव्ययाः ।
इह नित्यक्रियाः कुर्युः क्षिप्वा ये वैष्णवास्तु ते ॥
प्रणामपूर्वकं ज्ञान्या यो वदेत् वैष्णवो हि सः ।
तद्भक्तजनवात्सल्यं पूजायाश्चानुमोदनम् ॥
तत्कथाश्रवणे प्रीतिः स्मरनेत्राङ्गविक्रिया ।
येन सर्वात्मना विष्णौ भक्त्या भावो निवेशितः ॥
विप्रेष्ठीश्वरदृष्टश्च महाभागवतो हि सः ।
विष्णोश्च कारणं नित्यं तदन्नं दम्भवर्जितम् ॥
स्वयमभ्यर्चनञ्चैव यो विष्णुं वोपजीवति ।
भक्तिरष्टविधा ह्येषा यस्मिन् स्नेहोऽपि वर्त्तते ॥
स विप्रेन्द्रो मुनिः श्रोमान् स जातः स च
पण्डितः ।
तस्मै देयं ततो याह्यं स च पूज्यो यथा हरिः ॥
स्मृतः संभाषितो वापि पूजितो वा द्विजोत्तमः ।
पुनाति भगवद्भक्त्यष्टाङ्गोऽपि यद्दृच्छया ॥
प्रणयाय प्रपन्नाय तवास्मोति च यो वदेत् ।
अभयं सर्वं भूतैर्भ्यो दद्यादेतद्ब्रतं हरिः ॥
मन्त्रयाजिसहस्रेभ्यः सर्वं वेदान्तपारगाः ।
सर्वं वेदान्तवित्कोट्या विष्णुभक्तो विशिष्यते ॥
ऐकान्तिकाश्च पुरुषाः गच्छन्ति परमं पदम् ।
ऐकान्तिकानां समो विष्णुर्ध्यादेषां परायणः ।
तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः ।
प्रियाणामपि सर्वेषां देवदेवस्य स प्रियः ।
आपत्स्वपि मदा यस्य भक्तिरव्यभिचारिणी ॥
या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनो ।
विष्णुं संस्मरतः सा मे हृदयान्नोपसर्पतु ॥
अन्तर्गतोऽपि वेदानां सर्वशास्त्रार्थविद्यपि ।
यो न सर्वेश्वरे भक्तस्तं विद्यात् पुरुषाधमम् ॥
नाधीतवेदशास्त्रोऽपि न कृतं चापसम्भवत् ।
यो भक्तिं वहते विष्णौ तेन सर्वं कृतं भवेत् ॥
यज्ञानां क्रतुमुख्यानां सर्वेषां पारगा अपि ।
न तां यान्ति गतिं भक्त्या यां यान्ति मुनिसत्तम ॥
यः कथितं वैष्णवो लोके इन्द्राद्यारोऽप्यना-
श्रमो ।
पुनाति सकलान् लोकान् सहस्रांशुर्वोदितः ॥
ये नृशसा दुरात्मानः पापाचारतास्तथा ।
तेऽपि यान्ति परं स्थानं नारायणपरायणाः ॥
दृढा जनाईन भक्तियदेवाव्यभिचारिणो ।
तदा कियत् स्वर्गसुखं मेव नित्यं वैष्णवैरुतुकी ॥
भ्राम्यतां तत्र संसारं नराणां कर्मदुर्गमं ।
इत्यावलम्बनो ह्येको भक्तिपुष्टो जनाईनः ॥
न शृणोति गुणान् दिव्यान् देवदेवस्य वक्तिणः

हरिः

स नरो बधरो ज्ञेयः सर्वधर्मवह्निः ॥
 नास्ति संकोचिर्न विणोयस्य पुंसो न जायते ।
 शरीरं पुलकोद्भासि तद्वेत् कुणपोपसम् ॥
 यस्मिन् स्मृते हिजयेह ! सुक्तिरप्यचराद्भवेत् ।
 विणो निविष्टमनसां किं पुनर्वृजिनक्षयः ॥
 स्रपुष्यमभिवोष्य पाशहस्तं
 वदति यमः किल तस्य कर्णमूले ।
 परिहर मधुसूदनप्रपञ्चान्
 प्रभुरहमन्यनृषां न वैष्णवानाम् ॥
 अपि चेत् सुदुराचारी भजते मामनन्यभाक् ।
 साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्वासितो हि सः ॥
 क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शशच्छान्तिं नियच्छति ।
 विप्रेन्द्र ! प्रतिजानोहि विष्णुभक्तो न नश्यति ।
 धर्मार्थकामैः क्लिप्तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ।
 समस्तजगतां मूले यस्य भक्तिः स्थिरा हरौ ॥
 देवी श्लेषा गुणमयी हरेश्चाया दुरत्यया ।
 तमेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥
 क्रियदाराधने पुंसां शिष्यते हरिमेधसः ।
 भक्त्यैवाराध्यते विष्णुर्नान्यं तत्रोपकारकम् ॥
 न दानैर्विधेदेतेन पुण्यैर्नानुलेपनैः ।
 तोषमेति महात्मासौ यथा भक्त्या जनार्दनः ॥
 संसारविषहृत्स्य हे फले ह्यस्तोपमे ।
 कदाचित् केशवे भक्तिस्तद्वैष्णवी समागमः ॥
 पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु सत्सु
 तोयेषु लभ्येषु सदैव सत्सु ।
 भक्त्यै कलभ्ये पुरुषे पुराणे
 सुतये कथं नु क्रियते प्रयत्नः ॥
 आस्तोऽयन्ति पितरः प्रवृत्त्यन्ति पितामहाः ।
 वैष्णवाऽस्मत्भक्तलेजातः स नः सन्तारयिष्यति ॥
 अन्नानिनः सुगवरं समधिस्त्रिपन्ति
 ये पापिनोऽपि शिशुपालसुयोधनाद्याः ।
 मुक्तिं गताः स्मरणमात्रविधूतपापः
 कः संशयः परमभक्तिमतां जनानाम् ॥
 शरणं तं प्रपन्ना ये ध्यानयोगविवर्जिताः ।
 तेषुपि च्युतमतिक्रम्य यान्ति तद्देष्यवं पदम् ॥
 भवोद्भवक्षेत्रशततस्तथा
 परिभ्रमन्निन्द्रियबन्धकैः पथैः ।
 नियम्यतां माधव ! मे मनोजय-
 स्वदङ्घ्रिग्रही दृढभक्तिबन्धने ॥
 विष्णुरेव पर ब्रह्म ह्यभेद इह पश्यते ।
 वेदसिद्धान्तमार्गेषु तं न जानन्ति मोहिताः ॥
 वसति हृदि सनातने च तस्मिन्
 भवति पुमान् जगतोऽस्य सौम्यरूपः ।
 क्षितिपसुमतिरस्यमात्मनोऽन्तः
 कथयति चारुतयैवमालपते ॥”
 इति गारुडे भगवद्भक्तिः २११ अध्यायः ॥३॥
 तस्य नमस्कारादिकं तत्रैव २३२ । २३३ । २३४
 अध्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥ ॥ तस्य हादयमासक्त्यं
 यथा—
 “मासक्त्यं प्रवक्ष्यामि विणोः प्रीतिकरं परम् ।
 एते तु ज्ञापनं कुर्व्यात् श्रीविणोः ज्ञानवासरे ॥
 देनन्दिनानु कुरितं पञ्चमासाहवर्षवम् ।

हरिः

ब्रह्महत्यामहस्त्राणि ज्ञानाज्ञानकृतानि च ॥
 स्वर्णस्तेयसुराभानगुहकृतस्यायुतानि च ।
 काटिकोटिमहस्त्राणि ह्युपपापानि यानि च ॥
 सर्वाण्यपि प्रणश्यन्ति पौर्णमास्यान्तु वासरे ।
 अभिपिञ्चस तन्मूर्ध्नि तदेतत् कलसोदकम् ॥
 पुरुषमूक्तन मन्त्रेण पावमानौ ऋचा यथा ।
 नारिकेलान्दत्तनाथ तथा तालफलाम्बुना ॥
 रत्नादकेन मन्त्रेण तथा पपीदकेन च ।
 पञ्चापनाररागाध्य यथाविभवविस्तरेः ॥
 घं चण्डायै सम इति पण्डिताचार्यं निवेदयेत् ॥
 पादे तस्य महाधानं ध्वस्तपात्रकपञ्चके ।
 पादि मां पापिनं धरं संसारार्णवपातितम् ॥
 य एवं कुरुते विद्वान् ज्ञानेनः आदित्यः शुचिः ।
 सर्वपापैः प्रमुञ्चते विष्णुलाके स गच्छति ॥ १ ॥
 आपाद्गुह्ये कादश्यां कुर्व्यात् स्वापमहोत्सवम् ।
 आपादे च रथं कुर्व्यात् श्रावण श्रवणा-
 विधिम् ॥ २ ॥ ३ ॥
 भाद्रे च जन्मदिवसे उपवासपरो भवेत् ॥ ४ ॥
 प्रसुप्तश्च पारिवर्त्तमाश्विने मासि कारयेत् ॥
 उत्थानश्च हरिः कुर्यादन्यथा विष्णुद्रीडकत् ॥
 शुभे चैवाश्विने मासि महामायां प्रपूजयेत् ॥ ५ ॥
 कार्तिके मासि यत् कृत्यं शृणु देवि वरानने ॥
 सप्तवर्त्याः प्रमाणेन दीपः स्यात्सुरकुलः ॥
 पञ्चान्ते च प्रकर्त्तव्या दीपमालावलिः शुभा ॥ ६ ॥
 मार्गशीर्षे सिते पक्षे पक्ष्याश्च सितवस्त्रकैः ।
 पूजयेज्जगदीशश्च तूलवस्त्रं विशेषतः ॥ ७ ॥
 पौषे पुष्पाभिषेकश्च वर्जयेच्चन्दनं यथा ॥ ८ ॥
 संक्रान्त्यां माघमासे च साधिवामिततण्डुलान् ।
 निवेश्य विष्णवे भक्त्या इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 जीवनं सर्वभूतानां जनकस्त्वं जगद्गुरो ! ।
 त्वन्मायालीनतां प्राप्ता त्वयैव जनिता प्रभो ! ॥
 कर्पूराङ्गतिद्रव्याणि घृताङ्गानि निवेदयेत् ।
 ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या देवदेवपुरस्थितान् ॥
 अथ ही भगवद्भक्त्या हिजांश्च भगवद्विया ।
 ए तस्मिन् भोजिते भक्ते कोटिर्भवति भक्तितः ।
 विप्रभोजनमात्रेण व्यङ्गं साङ्गं भवेत् ध्रुवम् ॥
 पञ्चम्यां शुकपत्रे तु स्त्रापण्डिता च केशवम् ।
 पूजयेद्भगवद्भक्त्या चतुपञ्चवसन्तैः ॥ ९ ॥
 फल्गुचूर्णैश्च विविधैर्व्वसितैः पटवासितैः ।
 काननं रमणीयञ्च प्रदीपदीपदीपितम् ॥
 द्राक्षेत्सुराजम्बीरनागरकपूगकम् ।
 नारिकेलश्च धात्रो च वंशतालहरीतकी ॥
 अन्यैश्च वृक्षपण्डैश्च सर्वैस्तुङ्गसुमाचितम् ।
 पुष्पैश्च विविधैश्चैव फलपुष्पसमन्वितम् ॥
 वितानैः कुसुमोद्यानैर्व्वारिपूर्णघटैस्तथा ।
 चतुशाखीपशाखाभिः शोभितं कवचामरैः ॥
 विशेषतः कलियुगे दीलोत्सवो विधीयते ।
 फाल्गुने च चतुर्दश्यामष्टमे यामसंज्ञके ॥
 अथवा पौर्णमास्यान्तु प्रतिपत्सन्धिसन्धितौ ।
 पूजयेद्दिविवद्भक्त्या फल्गुचूर्णैश्चतुर्विधैः ॥
 सितरत्नैर्गौरपौतैः कर्पूरादिविमिश्रितैः ।
 हरिद्राचारयोगाश्च रत्नरम्यैर्मनोहरैः ॥

हरिः

अन्यैर्वा रत्नरम्यैश्च प्रोचयेत् परमेश्वरम् ॥
 एकादश्यां समारभ्य पञ्चम्यन्तं समापयेत् ॥
 पञ्चाङ्गानि तत्राङ्गानि सुदीलात्सवो विधीयते ।
 दक्षिणाभिसुखं कण्ठं दोलयानं सकञ्चराः ॥
 दृष्टावराधनचयैर्मुक्तास्तु नात्र संशयः ॥ १० ॥
 निःसिष्य जलमात्रे तु मासे माधवसंज्ञिते ।
 भौवर्णपात्रे ताम्बू वा रोष्य वा मृचमयेऽपि वा ॥
 तायस्यं याऽस्येधेनं शालयामन्मृद्ववम् ।
 प्रत्यङ्गं मां महाभागं तस्य पुष्पं न गण्यते ॥
 दमनारापणं कृत्वा श्राविष्णीं च समर्पयेत् ।
 वैशाख्यां श्रावणं भाद्रे कर्त्तव्यञ्च तदपणस्तु ॥ ११ ॥
 वैशाखे च तृतीयायां जलमध्ये विशेषतः ।
 अथवा मण्डपं कृत्वात् मण्डले वा हृत्सुजे ॥
 सगन्धवन्दननाङ्गं सुपुष्टाङ्गां दिने दिने ।
 यथा प्रयत्नतः कार्यः कृशाङ्गो नैव पूजितः ॥
 चन्दनागुरुकस्तूरीकुण्डं कुङ्कुमरोचना ।
 जटामांभो ववा जैव विष्णोर्गन्धाष्टकं तथा ।
 एतैर्गन्धयुतैश्चापि अङ्गानि च विलेपयेत् ॥
 घृष्टश्च तुलसीकाष्ठं कर्पूरागुरुयोगतः ।
 अथवा केशरैर्यौग्यं हरिचन्दनमश्रुते ॥
 अस्मिन् काले कण्ठभक्त्या ये प्रपश्यन्ति मानवाः ।
 न तेषां पुनराहुतिः कल्पकोटिशतैरपि ॥
 सुगन्धिमिश्रितं स्तोयैः स्त्रापयित्वा जगद्-
 गुरुम् ।
 अथवा पुष्पमध्यं च स्त्रापयेज्जगदीश्वरम् ॥
 हन्दावनं तत्र कृत्वा उपहृतफलानि च ।
 विष्णुभक्तेन योग्येन भोजयेत्तद्विशेषतः ॥
 नारिकेलं फलं नीरं कोषण्डोष्णं दापयेत् ।
 कण्ठाफलञ्च पनमं कोपमुद्बुल्य दियोते ॥
 यथा पञ्चेतथा दद्याद्यथाशक्तिनियोगतः ।
 दध्ना विमिश्रितञ्चाङ्गं घृतनाडुल्य दापयेत् ॥
 पाचितं पिष्टकं धानुरष्टादश घृतेन च ।
 तिलैश्च तिलसंमिश्रैः फलं शङ्खं दापयेत् ॥
 यद्यदेवात्मनः श्रेयस्तत्तदीशाय कल्पयेत् ।
 दस्वा नैवेद्यवस्त्रतादोकाददोत कथञ्चन ॥
 त्यक्तव्यं विष्णुमुद्दिश्य तद्भक्त्यो विशेषतः ।
 इति ते कथितं किञ्चित् समासेन महेश्वरि ! ।
 गोमयश्च प्रयत्नेन स्वयोनिरिव पाष्यति ॥ १२ ॥
 श्रीकण्ठरूपगुणवर्णनशास्त्रवर्णं
 बोधाधिकार इह च्छेदलमन्यपारैः ।
 तत्प्रेमभावेत्सलभक्तिविज्ञानसनाम-
 हासेषु चेदयदि रतिः किमु कामिनोभिः ॥
 तश्चेतसा विभजतां ब्रह्मबालकेन्द्र
 हन्दावनं क्षितितलं यमुनाजलञ्च ।
 तन्नोकनाथपदपङ्कजधूलिभिये-
 क्षितं वपुः किल हयागुरुचन्दनाद्यैः ॥”
 इति पात्रे पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥
 हरिः, त्रि, (हरति नेत्रदुःखमिति । द्र + इन् ।)
 पिङ्गलवर्णः । हरिहर्णः । इति मेदिनी ॥ (यथ
 रघुः । ३ । ४३ ।
 “शतैस्तमस्यामनिमेषहस्तिभि-
 र्हरिं विदित्वा हरिर्भयं वाजिभिः ।

हरिच

अवोचदेनं गगनमृगा रघुः
स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव ॥”)

पीतवर्णः । इत्यनेकार्थकोपः ॥
हरिकः, पुं, (हरिरेव । हरि + स्वार्थे संज्ञायां
वा कन् ।) पीतहरितवर्णाग्रः । तत्पर्यायः ।
हलकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ चौरः । अज-
क्रीडकः । इति केचित् ॥

हरिकेलीयः, पुं, (हरिकेलिमर्हतीति । हरि + केलि
+ कः ।) वज्रदेशः । इति हेमचन्द्रः । तद्दे-
शस्ये, त्रि ॥

हरिकेशः, पुं, (हरिः पिङ्गलः केशो यस्य ।)
शिवः । इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १७ । ४४ ।

“दाघंश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । ६ । ६२ । ५० ।
“महोरग वराहाय हरिकेश विभो ! जय ॥”
शिवभक्तयन्त्रविशेषः । स तु शिवप्रसादात् दण्ड-
पाणिष्वं चोत्पन्नत्वादिकश्च प्राप्तवान् । यथा,
“एवमुक्त्वा ततो देवः सह दृष्ट्वा जगत्पतिः ।
जगाम यतो यत्रास्ते कृगो धमनिमन्ततः ।
तं दृष्ट्वा प्रणतं भक्त्या हरिकेशं त्रपध्वजः ।
दिव्यं चक्षुरदात्तस्मै यैनापश्यत् स शङ्करम् ॥
सूत उवाच ।

अथ यत्प्रसादा तत्र शनैरुभयोश्च चक्षुषो ।
अपश्यत् स शिवं देवं हवं श्वेतमुपाश्रितम् ॥
देव उवाच ।

जगामरणनिर्मक्तः सर्वशोकविवर्जितः ।
भविष्यति सः प्राध्वलं वरदः सर्वपूजितः ॥
अजयद्यापि लोकानां योगेश्वर्यसमन्वितः ।
अजदद्यापि लोकेश्यः जैत्रपातो भविष्यति ॥
नहावली राजामर्त्वी त्रह्मण्यो भगव च प्रियः ।
जस्य दण्डपाणिश्च महायोगी तथैव च ॥
उद्भ्रमः सम्भ्रमयेव गणो ते परिचारकौ ।
तवाज्ञया कारयेते लोकक्याद्भ्रमसम्भ्रमौ ॥”
इति मातृस्ये । १० । ८८—९० ; ९६—९८ ॥

हरिक्रान्ता स्त्री, (हरिणा क्रान्ता ।) विष्णु-
क्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

हरिगृहं, स्त्री, (हरिगृहम् ।) हरिराजयः ।
पुराविशेषः । तत्पर्यायः । एकचक्रम् २ शुभ
पुरी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हरिचन्दनं, पुं, स्त्री, (हरिरिन्दस्य प्रियं चन्दनम्)
देवतविशेषः यथा,—

“पञ्चैते देवतवो मन्दारः पारिजातकः ।
मस्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥”
इति स्वर्गवर्गं अमरः । १ । १ । ५३ ॥

देवभूमाविव सम्भवात् देवतकः । चन्दयति
आह्लादयति चन्दनं चादि आह्लादे दीप्ती
नन्त्यादित्वादनः । हरिरिन्दस्य चन्दनं हरि-
चन्दनम् । इति तद्दोकायां भरतः ॥ * ॥ चन्दन-
विशेषः । तत्पर्यायः । तैलपर्णिकम् २ गोशो-
पम् ३ । इति मनुष्यवर्गं अमरः । २ । ६ । १३१ ॥
भीष्मि हरिचन्दनं । चन्दनविशेषाणां पृथक्

हरिणः

पृथक् नामानोत्पन्ने । तथा च तिलस्यैव पर्ण
मस्य तिलपर्णी हृक्षभेदः ततो जातं तैलपर्णिकम् ।
धवलं सुशीतलं चन्दनं तैलपर्णिकम् ।
गोः शोधं गोशीर्षं तदाकारं मलयैकदेशं जातं
गोशीर्षम् । कालताम्रव्यामिश्रवर्णमुत्पलगाभ्य
प्रतिसुरभि शीतलतया सदेव सर्पवर्षाष्टतं गो-
शीर्षम् । कपिलवर्णत्वात् हरि च तच्चन्दन-
श्चेति हरिचन्दनम् । हरिरिन्दस्य चन्दनं वा ।
हरिर्मण्डुकस्तदाकारं पर्वतभागे जातत्वाद्वा
हरिचन्दनम् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायान्तरं
सुराङ्गम् २ हरिगन्धम् ३ इन्द्रचन्दनम् ४ दिव्यम्
५ दिव्यजम् ६ महागन्धम् ७ नन्दनजम् ८
लोहितजम् ९ । हरिचन्दनं कोकणे प्रसि-
द्धम् । अस्य गुणाः ।

“हरिचन्दनन्तु दिव्यं हिमं तदिह दुर्बलं मतुजैः ।
पित्ताटोपविलोपि वमयुभ्रमशोषमान्यमदा-
हत् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

(पीतचन्दनम् । कलम्ब इति लोके ।
“कालीयकन्तु कालीयं पीताभं हरिचन्दनम् ।
हरिप्रियं कालमारं तथा कालानुमाथिकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पारिभाषिकहरिचन्दनं यथा,—

“दृष्टश्च तुलसीकोकं कर्पूरागुह्ययोगतः ।
अथवा केशरैर्यज्यं हरिचन्दनमुच्यते ॥”
इति पाण्डे पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥

हरिचन्दनं, स्त्री, (हरिचन्दनं तद्वद्वर्णास्त्विति ।
अच् ।) ज्योत्स्ना । कुङ्कुम् । इति मेदिनी ॥
पद्मकेशरम् । इति हलायुधः ॥ कान्ताङ्गम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

हरिणः, पुं, (हरति मनः क्रियते गोतादिना वा ।
हृ + “शास्त्राह्वविभ्य इन्च् ।” उणा० २ ।
४६ । इति इन्च् ।) खनामाख्यातपशुः । तत्प-
र्यायः । मृगः २ कुरङ्गः ३ वातायुः ४ अजिन-
योनिः ५ । इत्यमरः । २ । ५ । ८ ॥ सारङ्गः ६
चलनः ७ पृषत् ८ भौरुहृदयः ९ मयुः १० ।
इति जटाधरः ॥ चारुलोचनः ११ जिनयोनिः
१२ कुरङ्गमः १३ ऋष्यः १४ ऋष्यः १५ रिष्यः
१६ रिष्यः १७ एणः १८ एणकः १९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ कृष्णतारः २० सुलोचनः २१
पृषतः २२ । अस्य मांसगुणाः ।

“एणस्य मांसं लघु शीतहृद्यं

त्रिदोषहृत् षड्रसदच्च रुष्यम् ।

कुरङ्गमांसं मधुरश्च यद्वत्

कफापहं पित्तहरं मरुत्प्रदम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अपि च ।

“हरिणः शीतलो बहुविष्णुचो दीपनो लघुः ।
रसे पाके च मधुरः सुगन्धिः सन्निपातहा ॥
एणः कपायो मधुरः पित्तासृक्कफनाशनः ।
संघ्राहो रोचनो हृद्यो बलज्ज्वरनाशनः ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

हरिणी

अस्य च ।

“कुरङ्गो हृङ्गणो बल्यः शीतलः पित्तहृद्गुरुः ।
मधुरो वातहृद् पाहो किञ्चित्कफकरो मतः
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

हरिणस्य पञ्चभेदो यथा,—

“हरिणद्यापि विज्ञेयः पञ्चभेदोऽत्र भैरव ।

ऋष्यः खड्गो रुक्षैव पृषतश्च मृगस्तथा ।

एते बलिप्रदानेषु चर्म्मदाने च कीर्त्तिताः ॥”

इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः ॥ * ॥

शुक्लवर्णः । विष्णुः । शिवः । (यथा, महा-
भारते । १३ । १७ । ११८ ।

“आषाढश्च सुषाढश्च भ्रुवोऽथ हरिणो हरः ॥”
सूर्यः । हंसः । इति केचित् ॥ (ऐरावत-
वंशोद्भूतनागविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
५७ । ११ ।

“ऐरावतः पारिजातः पाण्डुरो हरिणः

कृशः ।

विहङ्गः शरभो भेदः प्रमोदः संहतापनः ।

ऐरावतकुलादंते प्रविष्टा हृष्यवाहनम् ॥”

पाण्डुवर्णः । तद्व्युक्ते, त्रि ॥ इत्यमरः । १ । ५ । १३ ॥

(यथा, महाभारते, । १ । १ । १३५ ।

“स भोगान् विविधान् भुञ्जन् रत्नानि विवि-
धानि च ।

कथितो धृतराष्ट्रस्य विवर्णो हरिणः कृशः ॥”

हरिणनर्त्तजाः, पुं, (हरिण इव नृत्यतीति । नृत् +
ण्वल् ।) किन्नरः । इति शब्दरत्नावली ॥

हरिणहृदयः, त्रि, (हरिणस्यैव भीतं हृदयं
यस्य ।) भौकः । इति शब्दरत्नावली ॥

हरिणाची, स्त्री, हृदयविलासिनो नामगन्धद्रव्यम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (हरिणस्य अक्षिणीव
अक्षिणी यस्याः । समासे षः । डीप् । मृग-
लोचना ररणाः ।)

हरिणाङ्गः, पुं, (हरिणः अङ्गथिङ्गं यस्य ।)
चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

हरिणी, स्त्री, (हरिण + डीप् ।) मृगी । (यथा,
रघुः । २ । ११ ।

“धनुर्भृताऽप्यस्य दयार्द्रभाव-
माख्यातमन्तःकरणे विशङ्केः ।
विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्षा-
प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ॥”

स्वर्णप्रतिभा । इत्यमरः । ३ । ४ । ५० ॥ (हरित +
डीप् । तस्य नः ।) हरिता । नारीभेदः । हत्त-
भेदः । इति मेदिनी ॥ (तल्लक्षणं यथा,—

“नमसरला गः पञ्चदेह्यं हरिणी मता ॥”
विस्तारस्तु छन्दःशब्दं दृष्टव्यः ॥) मच्छिष्टा ।
स्वर्णयुयी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तर्क्षणी ।
वरस्तो । इति शब्दरत्नावली ॥ (सुराङ्गनाभेदः ।
यथा, रघुः । ५ । ७८ ।

“वरतः किल दुश्चरं तप-
स्तुण्वन्दाः परिशङ्कितः पुरा ।
प्रजिघाय समाधमेदिनीं
हरिरसौ हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥”

हरिता

हरित्, पुं. (हरति नयनमनांसीति । ह्र + "ह्रस्व-
रुद्धिषुषिभ्य इतिः।" उणा० १।८८। इति
इतिः।) नीलपीतमन्त्रितवर्णः। सवुज्जरु इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः। पालाशः २ हरितः ३।
इत्यमरः। १।५।१४ ॥ श्यामः ४। इति
शब्दरत्नावली ॥ अश्वविशेषः। इति मेदिनी ॥
सूर्याश्वः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा, कुमारः।
२।४३।

"उत्पात्त्य मेरुशृङ्गाणि क्षुण्णानि हरितां सुरैः।
आक्रोडपर्वतास्तेन कल्पिताः खेषु वैश्वसु ॥"
सुहः। इति हेमचन्द्रः ॥ मिंङ्गः। सूर्यः।
विष्णुः। इति केचित् ॥ हरिहर्याविशेषे, त्रि ॥
हरित्, स्त्री, (ह्र + इतः।) दिक्। इत्यमरः। १।३।११
(यथा, रघुः। ३।३०।

"ततार विद्याः पवनातिपातिभि-
र्दिशो हरिर्हरितामिवेश्वरः ॥"
हरिद्रा। इति राजनिघण्टः ॥

हरित्, पुं, स्त्री, (ह्र + इतिः।) लणम्। इति
मेदिनी ॥

हरितं, स्त्री, (ह्र + इतन्।) स्त्रीण्यकम्। इति
राजनिघण्टः ॥

हरितः, पुं, (हरति नयनमनांसीति । ह्र + "ह्रस्वा-
भ्यामितन्।" उणा० ३।८३। इति इतन्।)
हरिहर्यः। इत्यमरः। १।५।१४ ॥ मिंङ्गः।
इति केचित् ॥ सन्याजकलणम्। इति राज-
निघण्टः ॥ हारील इति लोके। तदर्थं पर्यायो
यथा,—

"हारीतो रक्तपित्तः स्यात्हरितोऽपि स कथ्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे।)
हरिहर्यायुः, त्रि। इति मेदिनी ॥ (यथा,
किराते। ५।३८।

"परिसरविषयेषु लौढमुक्ताः
हरितलणाद्गमशङ्कया सृगीभिः ॥")

हरितकं, स्त्री, (हरितो वर्णोऽस्यस्तीति। अच्।
ततः कन्।) शाकम्। इत्यमरः। २।८।१४ ॥
(यथा, माघे। ५।५८।

"अश्वाव भूमिपतिभिः क्षणवीतनिद्रे-
रश्रन् पुरो हरितकं मुटमादधानः ॥")

हरितपत्रिका, स्त्री, (हरितानि पत्राणि यस्यः।
ततः स्वार्थं कन्। टापि अत इत्वम्।) पाची।
इति राजनिघण्टः ॥

हरितशाकः, पुं, (हरितः हरिहर्यः शाकः।)
शिशुः। इति राजनिघण्टः ॥ (शिशुशब्देऽस्य
गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

हरिता, स्त्री, (हरितो वर्णोऽस्यस्या इति। अच्।
टाप्।) दूर्वा। इति मेदिनी ॥ जयन्ती।
हरिद्रा। कपिलद्राक्षा। पाची। नीलदूर्वा।
इति राजनिघण्टः ॥

हरितालं, स्त्री, (हरितं तद्वर्णं आलातीति।
आ + ला + कः।) पीतवर्णधातुविशेषः। स तु
हरिर्वीर्यम। यथा,—

"हरितालं हरिर्वीर्यं लक्ष्मीवीर्यं मनःशिला।

हरिता

पारदं शिववीर्यं स्यात् गन्धकं पार्वतीरजः ॥
इति वैद्यकम् ॥

तत्पर्यायः। पिच्छरम् २ पीतकम् ३ तालम् ४
भालम् ५ हरितालकम् ६। इत्यमरः। २।८।१०३ ॥

गोदन्तम् ७ पीतलम् ८ नटमण्डनम् ९ हरि-
बीजम् १० सिद्धधातुः ११। इति जटायुः ॥

वर्णकम् १२ नटभूषणम् १३। इति रत्नमाला ॥
पीतम् १४ गौरीचम् १५ चित्राङ्गम् १६ पिच्छ-
रकम् १७ वैदलम् १८ तालकम् १९ कनक-
रसः २० काञ्चनकम् २१ शिङ्गालकम् २२ चित्र-
गन्धम् २३ पिङ्गम् २४ पिङ्गमारम् २५ गौरी-
ललितम् २६। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्ण-
त्वम्। स्रग्धत्वम्। त्वग्दंशुभृतभोतिविषयवात-
रुजानाशित्वञ्च। इति राजनिघण्टः ॥ ७ ॥
अपि च।

"हरितालं द्विधा प्रोक्तं पत्राख्यं पिण्डमंजकम्।
तथोराख्यं गुणैः श्रेष्ठं ततो ह्योनगुणं परम् ॥

स्वर्णवर्णं गुरु स्रग्धं सपत्रं चाभ्रपत्रवत्।
पत्राख्यं तालकं विद्यात् गुणाख्यं तद्रमायनम् ॥

निष्यत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पमत्वं तथा गुरु।
स्त्रीपुष्यहारकं स्वल्पगुणं तत्पिण्डतालकम् ॥

हरितालं कटु स्रग्धं कपायोष्णं हरिद्विषम्।
कण्डुकुष्ठस्य रोगास्रकफपित्तकचत्रणान् ॥

हरति च हरितालं चारुतां देहजातां
सृजति च बहुतापानङ्गमङ्गोचपोः।।

वितरति कफवातौ कुष्ठरोगं विदध्या-
दिदमसितमण्डं मारितं चाप्यमस्यकम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ ७ ॥

अथ तालस्याशुद्धस्य दोषमाह।
"अशुद्धं तालमायुर्हृत् कफमागतमेहकृत्।
तापम्कोटाङ्गमंकाचान् कुरुते तेन शोधयेत् ॥"

अथ तालकस्य शोधनविधिः।
"तालकं कण्ठः कृत्वा तद्वर्णं काञ्चिके क्षिपेत्।
दोलायन्तेन यामैकं ततः कुष्पाण्डजं द्रव्यं ॥
तिलतैले पंचदश्यामं यामश्च विफलारसे।
दोलायन्ते चतुर्धामं पकं शुष्यति तालकम् ॥"
अथ तालकस्य मारणविधिः।
"सदलं तालकं शुद्धं पौनर्नवरसेन तु।
खले विमर्दयेदकं दिनं पश्चाद्दिशोधयेत् ॥
संगोष्ठ्य गोलकं तस्य कुश्यान्त्रं विगोधयेत् ॥
ततः पुनर्वाचारैः स्यान्त्यामर्षं प्रपूरयेत् ॥
तत्र तद्वोलकं धृत्वा पुनस्तेनैव प्रपूरयेत् ॥
आकण्ठं पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मूत्रं ॥
स्थालीं चूर्वा ममारोप्य क्रमाद्दङ्गं त्रिवर्धयेत् ॥
दिनात्यन्तरशून्यानि पञ्चवर्द्धं पटीयेत् ॥
एवं तन्मूत्रं तालं मात्रा तस्यैकरत्निका।
अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥
एवं शोधितस्य मारितस्य तालकस्य गुणाः।
"हरितालं कटु स्रग्धं कपायोष्णं हरिद्विषम्।
कण्डुकुष्ठस्य रोगास्रकफपित्तकचत्रणान् ॥"
अन्यच्च।
"तालकं हरति रोगान् कुष्ठस्युत्थरापण्डम्।

हरिता

शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्यवर्द्धिं तथायुषः ॥
इति च भावप्रकाशः ॥

हरितालः, पुं, पीतवर्णपत्रविशेषः। हरियाल
इति भाषा। तस्य सांसगुणाः।

"हरितालोऽस्यविट्कः स्यात् कपायो मधुरो
लघुः।

रक्तपित्तप्रशमनरूपपात्रो वातकोपनः ॥"
इति राजवल्लभः ॥

हरितालकं, स्त्री, (हरितालमेव। स्वार्थं कन्।)
हरितालम्। इत्यमरः। २।८।१०३ ॥

हरितालिका, स्त्री, दूर्वा। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सौरभाद्रशुक्रतुर्था हरितालिका। सौरभाद्र-
क्षणचतुर्थ्यामुदितचन्द्रस्य नष्टचन्द्र इति मंत्रा।
इति पञ्चिकायां प्रमिहा। तत्र चन्द्रदर्शननिषेधो
यथा। भोजदेवः।

"शुक्रपक्षे चतुर्थ्यां मिंङ्गे चन्द्रस्य दर्शनम्।
मिथ्याभिशापं कुरुते न पश्येत्तत्र तन्ततः ॥"
चतुर्थ्यां दर्शननिषेधात् तत्रोदितस्य चन्द्रस्य
पश्यस्यां दर्शने तु न शेषः। अतः।

"पञ्चाननगते शानी पश्येत्तुभयोरपि।
चतुर्थ्यामुदितचन्द्रो भोजितश्च कदाचन ॥"
चतुर्थ्यां भोजितश्च इति भूमिभिरुदित उक्त
इत्यर्थः। अथवा चतुर्थ्यामिदस्य प्रधानक्रिया-
न्यायाभ्यहितत्वाद्भोजितश्च इत्यनेनावयो न
तुदित इत्यनेन। तथा च अत्र्यक्तं प्रधानगामि
इति सर्वत्र अत्र्यस्य शब्दस्य प्रधानेन भद्र सख्यस्य
इति महानारायणस्याग्र्यात् इति। उदितस्त्वर्द्धि-
दितव्यात्प्रतिपरः स्वरूपाभ्यानपरो वा।

"ज्याग्र्यां तु शुना दष्टा जम्बुकाद्रेण वा गवा।
उदितं सोमनक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यः शुभिर्भवेत् ॥"
इति परागरीकोदित इतिवत् ॥ ७ ॥

नन्वेकपदस्य कथमनेकार्थता इति चेन्न यावन्तो-
ऽर्थास्तावन्त पदानाति। तथा चाज्ञम्।

"यावतामेव धातूनां लिङ्गं रुद्धिगतं भवेत्।
अर्थैवाभिधेयन्तु तावद्भिर्गुणवियक्तः ॥"
गिङ्गं समर्थम्। रुद्धिगतं प्रमिद्धम्। न
त्वप्रमिद्धम्। अतः सिंहाभ्यास्त्रिविधा रमना-
दिकम्। अत्रिभ्या वाच्यः। तावद्भिर्गुणवि-
गुणवियक्तौ गुणगणनाभिधेयौ यद्वर्णं यत्तार्थं
स तथा। एतेन धातुसमसंख्यात्वं पदस्य।
ब्रह्मपुराणे सिद्धाकारिकारः।

"नारायणोऽभिशासन् निर्माकरमरोचिषु।
क्षितश्चतुर्थ्यामथापि मनुष्यानां पतेच्च सः ॥
अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रन्तु प्रमादाद्दोष्य मानवः।
पठेत्तत्रैयंकावाक्यं प्राङ्मुखो नाप्युद्वेगः ॥
"अभिशासः परोवादविषयाभूतः सोऽभिशासः।
धातुविकारावाक्यं। वसुपुराणे।

"मिंङ्गः प्रसेनमवधत्तुं सिद्धां प्रापता इतः।
सुकुमारकं सा राटोत्तरं शेषं स्यमन्तकः ॥"
अनेन मन्त्रेणाभिशासितं जलं पयं आचारात्
स्यमन्तकोपायान्त्रं श्रोतव्यम्। इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥

हरिद्रा

हरिताली, स्त्री. (हरिताल + लीप् ।) दूर्वा ।
भाकाशरेखा । इति मेदिनी ॥ खड्गलता ।
इति विश्वः ॥ सौरभाद्रीयनक्षत्रविशेषयुक्त-
चतुर्थी । यथा,—

“भाद्रे मासि सिते पक्षे वसुदेवतमंथुता ।
हरिताली चतुर्थी स्यात् सर्वाणीपीतिदा
सदा ॥

भाद्रे मासि सिते पक्षे चतुर्थीत्याभियोगतः ।
ददाति किस्विषं घोरं दृष्टचन्द्रो न मंथयः ॥
करचित्रानलर्षु हरी सूर्यं चतुर्थिका ।
हरिताली समाख्याता रुद्राणीपीतिदा सदा ॥”
इति राजमातङ्गः ॥

हरिताम्, [न्] स्त्री, (हरितं अम् ।) तुल्यम् ।
पेरोजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हरित्यर्ष, स्त्री, (हरित् पार्श्वम् ।) मूलकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ हरिद्वर्णपत्रयुक्तं, त्रि ॥

हरिदम्, पुं, (हरित् अम्भो यस्य ।) सूर्यः ।
(यथा, रघुः । ३ । २२ ।

“पुष्ये हृदि हरिदम्भदीधिते-
रनुप्रवेशादिवः बालचन्द्रमाः ॥”)

अर्कहृत्, इत्यमरः । १ । ३ । २८ ॥
हरिदेवः, पुं, (हरिर्देवोऽधिष्ठात्रीदेवता यस्य ।)
श्रवणानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ हरिर्देवो
यस्य इति बहुव्रीहौ, त्रि । हरिद्यासौ देव-
शेति कर्मधारये हरिमात्रबोधकः ॥

हरिदम्, पुं, (हरिद्वर्णं गर्भो यस्य ।) हरिद्वर्ण-
कुम्भः । हरिदम् इति च पाठः । तत्पर्यायः ।
खरपत्रः २ बृहच्छदः ३ अत्र पृथुच्छदोऽपि
पाठः । शीरो ४ रुचदम्, ५ दीर्घपत्रः ६
पवित्रकः ७ । अस्य गुणाः ।

“दर्भो हो च गुणे तुल्यो तथापि च सिता-
धिकः ।

यदि श्वेतकुशाभावे त्वपरं योजयेद्भिषक् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।
“दर्भद्वयं चिदोषं मधुरं त्वरं हिमम् ।
मूलकच्छास्त्रीदण्वास्त्रिकप्रदरास्त्रजित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

तन्मूलगुणाः ।
“कुशमूलं हिमं रुचं मधुरं पिक्तनाशनम् ।
रक्तखरदण्वास्त्रिकामलादोषमोक्षकम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

हरिद्वः, पुं, (हरिवर्णः पिङ्गलवर्णः द्रव इव ।)
नागकेशरक्षम् । इति चिकित्साशेषः ॥

हरिद्रा, स्त्री, (हरितं पीतवर्णं रातीति । हरित्
+ रा + कः । टाप् ।) शोषधिविशेषः । हलुद
इति भाषा । तत्पर्यायः । निशाङ्गा २ काञ्चनो
३ पीता ४ वरवर्णनी ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ४१ ॥
कावेरी ६ उमा ७ वर्णवती ८ गौरी ९ पीञ्जा
१० । इति जटाधरः ॥ पीतवालुका ११ हेम-
नामा १२ भङ्गासा १३ र्षिणी १४ । इति
शब्दरत्नावली । पीतिका १५ रजनी १६

हरिद्रा

निशा १७ मेहज्ञी १८ बहुला १९ वर्णिनी २०
रात्रिनामिका २१ । इति रत्नमाता ॥ हरित्
२२ रञ्जनी २३ स्वर्णवर्णा २४ सुवर्णा २५
शिवा २६ दीर्घरागा २७ हलही २८ वराङ्गी
२९ जनेष्टा ३० वरा ३१ वर्णदात्री ३२ पवित्रा
३३ हरिता ३४ विषघ्नी ३५ पिङ्गा ३६ मङ्गल्या
३७ मङ्गला ३८ लक्ष्मीः ३९ भद्रा ४० शिफा
४१ शोभा ४२ शोभना ४३ सुभगाङ्गा ४४
श्यामा ४५ जयन्तिका ४६ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातास-
कुष्ठमेहकण्डूव्रणनाशित्वम् । देहवर्णविधायि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अन्यम् ॥

“हरिद्रा कफपित्तास्रशोथकण्डूव्रणापहा ॥”
इति राजवल्लभः ॥

अपि च ।
“हरिद्रा काञ्चनी पीता निशाङ्गा वर-
वर्णिनी ।

कमिष्ठा हलदी योषित्प्रिया हरिविलासिनी ॥
हरिद्रा कटुका तिक्ता रूचीणा कफपित्तनुत् ।
वर्णा त्वग्दोषमेहास्रशोथपाण्डूव्रणापहा ॥” * ॥

अथ वनहरिद्रा ।
“अरण्यहलदीकन्दः कुष्ठवातास्रनाशनः ।” * ॥
अथ कर्पूरहरिद्रा ।

“दार्वीं मेदास्त्रगन्धा च सुरभिश्चारु दाह च ।
कर्पूरा पद्मपत्रा स्यात् सुरभिः सुरनायिका ॥
पान्त्रगन्धिहरिद्रा या सा शीता वातला
मता ।

पित्तहृन्मधुरा तिक्ता सर्वकण्डूविनाशिनी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

हरिद्रागणेशः, पुं, (हरिद्रावर्णो गणेशः ।)
गणेशविशेषः । तन्मन्त्रो यथा,—
अथ हरिद्रागणेशः ।

“पञ्चान्तको धरासंख्यो बिन्दुभूषितमस्तकः ।
एकाक्षरो महामन्त्रः सर्वकामफलप्रदः ॥”
अथ वशिष्ठ ऋषिर्गायत्री ऋन्दो हरिद्रागण-
पतिर्देवता गकारो बीजं लकारः शक्तिर्वीजे-
नैव षडङ्गकम् । ध्यानन्तु ।

“हरिद्राभं चतुर्धाहुं हरिद्रावसनं विभुम् ।
पाशाङ्गुशधरं देवं मोदकं दन्तमेव च ॥”
एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खापनादि-
पीठमन्त्रानां पीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वा गण-
पतिं पूजयेत् । भावरणपूजाविनियोगादिकं
एकाक्षरगणपतिवत् । अस्य पुरश्चरणं चतु-
र्लक्षजपः । त्रिमधुरयुक्तहरिद्राचूर्णमिन्त्रितै-
स्तुष्टुलैरयुतशोभः । इत्यादि तन्मन्त्रः ॥

हरिद्राङ्गः, पुं, (हरिद्राया इव अङ्गं यस्य ।)
हरितालपत्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हरिद्राभः, पुं, (हरिद्राया आभा इव आभा
यस्य ।) पीतशासः । कर्पूरकः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ पीतवर्णः । तद्दुक्ते, त्रि ॥ इत्य-
मरः । १ । ५ । १४ ॥ (यथा, तन्मन्त्रः ।
“हरिद्राभं चतुर्धाहुं हरिद्रावसनं विभुम् ॥”)

हरिना

हरिद्रारागः, त्रि, (हरिद्राया राग इव रागो
यस्य । अचिरस्थायित्वादेवास्व तथात्वम् ।)
अखिरसौहृदः । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्पर्यायः ।
अणमात्रानुरागो २ । हरिद्राराग इव रागो-
ऽस्येति हरिद्रारागः । हरिद्रारागस्याचिर-
स्थायित्वात् तथेति यावत् । यथा,—

“अणमात्रानुरागो च हरिद्राराग उच्यते ॥”
इति हस्तायुधः ॥

हरिद्रुः, पुं, (हरिवर्णः द्रुवृक्षः ।) वृक्षः । इति
हेमचन्द्रः ॥ दाहहरिद्रा । इत्यमरः । २ । ४ । १० ॥

तथा चोक्तम् ।
“दार्वीं दाहहरिद्रा च पर्जन्या पर्जनीति च ।
कटुद्वैरो पीता च भवेत् सैव च पञ्चधा ॥
सैव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालियकोऽपि च ।
पीतद्रुश्च हरिद्रुश्च पीतदारुः कपोतकम् ।
दार्वीं निशागुणा किन्तु नेत्रकर्णस्य रोगनुत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

हृत्विशेषः । हलदीवा इति हिन्दी भाषा ।
तत्पर्यायः । पीतदारु ५ पीतकाष्ठः ३ पीतकः ४
कदम्बकः ५ सुपुष्यः ६ सुराङ्गः ७ पीतकद्रुमः ८ ।
अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । मङ्ग-
ल्यत्वम् । पित्तवातमानात्वग्दोषनाशित्वम् ।
अङ्गकान्तिकरत्वम् । बन्धत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

हरिहारः, स्त्री, (हरिस्तत्पामेर्हारमिव ।) स्वनाम-
ख्यातनगरम् । तत्तु तीर्थविशेषः । यथा,—
“शृणु देवि महाभाये पठेच्छर्फीं शृणोत्यपि ।
गयायाश्चैव यत् पुण्यं काश्यां विश्वेश्वराभतः ॥
प्रयागे मुण्डमासैव हरिहारे हरिगृहे ।
तुल्यं पुण्यं भवेद्देवि सत्यं दुर्गे शिवे रमे ॥”
इति रुद्रयामले हरगौरीसंवादे रुद्रचण्डौ ॥ * ॥
तत्र गङ्गावतरणात् गङ्गाहारमिति ख्यातम् ।
तत्र स्नानादिफलं यथा,—
“ततो गच्छेत् धर्मज्ञ नमस्कृत्य महागिरिम् ।
स्वर्गदारेण तत्तुल्यं गङ्गाहारेण न संशयः ॥
तत्राभिषेकं कुर्वीत कांठितीर्थं समाहितः ।
सभते पुण्डरीकान्तु कुलञ्चैव समुहरेत् ॥
तत्रैकरात्रिवासेन गोसहस्रफलं लभेत् ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे १२ अध्यायः ॥

अपि च ।
“सर्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ।
गङ्गाहारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥
सवासवाः सुराः सर्वे गङ्गाहारे मनोरमम् ।
समागत्य प्रकुर्वन्ति स्नानदानादिकं मुने । ॥
देवयोगाश्रुते तत्र ये त्वजान्त कलेवरम् ।
मनुष्यपञ्चकोटाद्यास्तो लभन्ते परं पदम् ॥”
इति तत्रैव क्रियायोगसारे ३ अध्यायः ॥ * ॥
पुस्तकान्तरे गङ्गाहारस्थाने हरिहारमिति
पाठः ॥

हरिनाम, [न्] स्त्री, (हरिनाम् ।) श्रीहरे-
राख्यानम् । तन्नाहार्त्ता यथा,—
“न काञ्चनियमस्तत्र न देशभियमस्तथा ।

हरिना

नोच्छिष्टादौ निवेद्योऽस्ति हरिर्नामनि लुब्धक ॥
ज्ञानं देवार्चनं ध्यानं धारणा नियमो यमः ।
प्रत्याहारः समाधिश्च हरिनामसमं न च ॥”

इति पाप्नोत्तरखण्डे ८२ अध्यायः ॥

अपि च ।

“हरिर्नाम हरिर्नाम हरिर्नामैव केवलम् ।
कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासस्य ११ विलासे बृह-
न्नारदीयपुराणवचनम् ॥ ॥ वैष्णवानां जप्य-
हरिनामानि यथा,—

“हरं कृष्णं हरं कृष्णं कृष्णं हरं हरं ।
हरं रामं हरं रामं रामं हरं हरं ॥”
अस्य प्रमाणादि यथा,—

त्रिपुरोवाच ।

“वासुदेव महाबाहो ! शृणु च परमं वचः ।
त्वं हि देव सुरश्रेष्ठः किमर्थं तप्यते तपः ॥
कुलाचारं विना पुत्र ! नहि भिक्षुः प्रजायते ।
शक्तिहोनस्य ते भिक्षुः कथं भवति रे सुत ! ॥
समांशमश्रवां लक्ष्मीं त्यक्त्वा किं तप्यते तपः ।
इथा अमं इथा पूजां जपञ्च विफलं सुत ! ॥
संयोगं कुरु यत्नेन शक्त्या मह तपोधन ! ।
सुखं विना सुतश्रेष्ठ ! विद्याभिक्षुश्च जायते ॥
साधकैः क्षोभमापन्नो देवता क्षोभमाप्रयात् ।
तस्माद्भोगयुतो भूत्वा जपकर्म समारभेत् ॥
भोगं विना सुतश्रेष्ठ ! नहि भोक्तः प्रजायते ।
शृणु पुत्र सुतश्रेष्ठ दोक्षाया आनुपूर्विकीम् ॥
दशवर्षं तु संप्राप्ते हादशाभ्यन्तरे सुत ! ।
शृणुयाद्वरिनामानि षोडशानि पृथक् पृथक् ।
हरिनामं विना पुत्र ! कर्णशुद्धिं जायते ॥

श्रीवासुदेव उवाच ।

शृणु मातर्भद्रामाये त्रिश्रवोजस्वरूपिणि ! ।
हरिनामं महामाये क्रमात्तव मतं वद ॥ ॥
त्रिपुरोवाच ।

हरं कृष्णं हरं कृष्णं कृष्णं कृष्णं हरं हरं ।
हरं रामं हरं रामं रामं रामं हरं हरं ॥
हादशवर्षं कृष्णं कृष्णं कृष्णं कृष्णं सदा ।
शृणु च्छन्दः सुतश्रेष्ठ ! हरिनामस्तु चैव हि ॥
छन्दो हि परमं गुह्यं महत् पदमनव्ययम् ।
सर्वशक्तिमयं तन्वं हरिनामं तपोधन ! ॥ ॥
अस्य श्रीहरिनाममन्त्रस्य वासुदेव ऋषिर्गायत्री
च्छन्दः श्रीत्रिपुरा देवता मम महाविद्या-
सिद्धार्थं विनियोगः ॥ ॥

“एतन्मन्त्रं सुतश्रेष्ठ ! प्रथमं शृणुयाचरः ।
श्रुत्वा द्विजमुखात् पुत्र दक्षकणं तपोधन ! ॥
आदौ छन्दस्ततो मन्त्रं श्रुत्वा शुद्धो भवेन्नरः ।
हादशाभ्यन्तरे श्रुत्वा कर्णशुद्धिमवाप्नुयात् ॥
कर्णशुद्धिं विना पुत्र महाविद्यामुपालभेत् ।
नारो वा पुत्रो वापि तत्क्षणात्नारो भवेत् ।
ततस्तु षोडशे वर्षे संप्राप्ते सुरवन्दित ! ।
महाविद्यां ततः शुद्धां नित्यां ब्रह्मरूपिणीम् ।
श्रुत्वा कुलमुखादिप्रात् साक्षात् ब्रह्ममयो भवेत् ।
कुर्वादेवर्द्धस्यै यः शिषोःस्तच्च तपोधन ! ।

हरिनाम

तस्य निदिर्भवेद्विद्या षष्टैश्वर्यमवाप्नुयात् ॥
रहस्यं हि विना पुत्र ! अम एव हि केवलम् ।
अतएव सुतश्रेष्ठ ! रहस्यरहितस्तव ।
रहस्यरहितां वद्यां न जपेत्तु कदाचन ॥ ॥
हकारस्तु सुतश्रेष्ठ ! शिवः साक्षात् संशयः ।
रेफस्तु त्रिपुरादेवी मम मूर्त्तिमयो सदा ॥
एकारश्च भगं विद्यात् साक्षाद्योनिं तपो-

वन ! ।

एकारः शून्यरूपो च रेफो विग्रहधारिणः ।
हरे तु त्रिपुरा साक्षात्सम मूर्त्तिश्च संशयः ॥
ककारः कामदा कामरूपिणा स्फुरदव्ययम् ।
ऋकारश्च सुतश्रेष्ठ ! ऋषिः शक्तिरतिरिता ॥
ककारश्च ऋकारश्च कामिनी वैष्णवो कथा ॥
षकारश्चन्द्रमा देवः कलापीडशसंयुतः ॥
अकारश्च सुतवर ! साक्षात्त्रिभूतरूपिणी ।
द्वयोरैक्यं तपःश्रेष्ठ ! महाभाया जगन्मयो ॥
कृष्णं कृष्णं सुतश्रेष्ठ ! महाभाया जगन्मयो ।
हरे हरे ततो देव ! शिवशक्तिस्वरूपिणी ॥
हरे रामं ततः च पदं शिवशक्तिमयं सुत ! ।
हरे हरे इति पदं शक्तिद्वयममन्वितम् ॥
पाद्यन्ते प्रणवं दत्त्वा यो जपेद्दशधा दिनः ।
स भवेत् सुतवर ! श्रेष्ठो महाविद्यासु सुन्दरः ॥
हरिनामं सुतश्रेष्ठ ! श्रेष्ठं तु वैष्णव मतम् ॥
एवं षोडश नामानि शक्तिशुद्धिद्वाराणि च ।
पाद्यन्ते प्रणवं दत्त्वा तत्पुण्यं श्रद्धेनुत्तम ! ॥
हरिनामं विना पुत्र ! दोषा च विकला मदा ।
कुलदेवमुखाच्छ्रुत्वा हरिनामं पराचरम् ॥
ब्राह्मणचक्षुष्याश्च शूद्रः श्रुत्वा पराचरम् ।
दोषां कुर्यात् सुतश्रेष्ठ ! महाविद्यासु सुन्दर ! ॥
दोषां वापि हरिर्नामं यदि श्रुद्रमुखात् प्रिये ! ।
अज्ञानाद्यदि श्रुतोयात् तस्य पापफलं शृणु ॥
शूद्रः शूद्रमुखात् श्रुत्वा विद्यां वा मन्त्रमुत्तमम् ।
कोटिवंशान् समादाय रौरवं प्रति गच्छति ।
अपि दाह्यहोतोर्वा इयोरपि सभं फलम् ॥
ब्रह्महत्यामवाप्नोति अक्षरं अक्षरं प्रति ।
शृणु पुत्र ! वासुदेवप्रभङ्गाहचनं मम ॥
इति श्रीवासुदेवमाहात्म्ये राधातन्त्रे त्रिपुरा-
वासुदेवमवादे द्वितीयपटलः ॥
हरिनामा, [न्] पुं, (हरिर्नामं नाम यस्य ।)
मूहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हरिनेत्रं, क्लौ, (हरिर्नेत्रमिव ।) श्वेतपद्मम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीहरिर्नेत्रचनम् । यथा,—
“विबोधनार्थाय हरिर्नेत्रं जगतालयाम् ।
विश्वेश्वरीं जगद्बालीं स्थितिमंहारकारिणीम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
हरिहर्णचन्द्रः ॥
हरिनेत्रः, पुं, (हरिर्नेत्रं तस्यैव नेत्रमस्य) पेशकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हरिनामिः, पुं, (हरिर्हर्णो मणिः) मरकतमणिः ।
इत्यमरः । २।८।८२ ॥ (यथा, माघे । १।४८ ।
“हरिनामिण्यामल्लणाभिरामे-
गृहाणि नौभैरव यत्र रेणुः ॥”)

हरिले

हरिकुम्भः, पुं, (हरिहर्णो मुहः ।) शारदमुहः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

हरिपणं, क्लौ, (हरि हरिहर्णं पणं यस्य ।) मूल-
कम् । इति हेमचन्द्रः ॥

हरिप्रियं, क्लौ, (हरिः प्रियम् ।) कृष्णचन्दनम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्तु कालोयकम् कालिया-
काष्ठमिति स्यात्तम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा,
“कालोयकस्तु कालोयं पोतामं हरिचन्दनम् ।
हरिप्रियं कालमारं तथाकालानुमार्थकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमं भागं ॥)

उगीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हरिप्रियः, पुं, (हरिः प्रियः ।) कदम्बवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका मरुः । २।४।४२ ॥ पोतशृङ्ग-
राजः । विष्णुकन्दः । करवीरः । शकः ।
वभृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवः । वातुलः ।
कञ्चुकः । इति कैचित् ॥

हरिप्रिया, स्त्री, (हरिः प्रिया ।) लक्ष्मीः । इत्य-
मरः । १।१।२८ ॥ तुलसी । हादशोत्तिथिः ।
पृथिवी । इति कैचित् ॥

हरिशालुकं, क्लौ, (हरिप्रिया बालुका यत्)
एलवालुकम् । इत्यमरः । २।४।१२१ ॥

हरिभक्तः, पुं, (हरिभक्तः ।) हरिसेवकः । तस्य
लक्षणं यथा,—

“सर्वजीवेषु यो विष्णुं भावयेत् समताधिया ।
हरो करोति भक्तिय हरिभक्तः स च स्मृतः ॥”
इति ब्रह्मयैवतं गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥

हरिभद्रं, क्लौ, (हरिभद्रं त्वमित्यस्मात् ।) हरि-
बालुकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हरिभाविणो, स्त्री, हरिं भावयितुं शीलं यस्यः
सा । (हरिः + भू + णिनि । डीप् ।) हरि-
भावनाशोला । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
हरिभुक्, [ज] पुं, (हरिं भेक्षं भुङ्क्ते इति । भुञ् +
क्तिप् ।) सपः । इति शब्दरत्नावली ॥

हरिमन्यः, पुं, गणिकारिका । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ चणकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
पश्चाद्यो यथा,—

“चणको हरिमन्यः स्यात् सकलप्रिय इत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमं भागं ॥)
देगविगपः । इति हरिमन्यजगष्टोकायां
भरतः ॥

हरिमन्यकः, पुं, (हरिमन्य एव । स्वार्थं कन् ।)
चणकः । इत्यमरः । २।८।१८ ॥

हरिमन्यजः, पुं, चणकः । इत्यमरः । २।८।१८ ॥
हरिमन्ये देशे प्राचुर्येण जातवान् हरिमन्यजः ।
हनजनादिति डः । इति भरतः ॥ (क्लीबेऽपि
दृश्यते । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“स्वादुपाकरसं शकं दुर्जरं हरिमन्यजम् ॥”)
कृष्णमुहः । इति हेमचन्द्रः ॥

हरियः, पुं, (हरिं पोतवर्णं याति प्राप्नोति ।
या + कः ।) पोतवर्णघोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥
हरिले, ष्य, नाव्योक्तौ चेटोसस्वोधनम् । इति
कैचित् ॥

हरिवा

हरिलोचनः, पुं, (हरेरिव लोचनमस्य ।) कुलीरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पेशकः । इति केचित् ॥
हरिहर्षचरित्युक्ते, त्रि ॥

हरिवर्षं, क्ली, (हरिप्रियं वर्षम् ।) जम्बुद्वीपस्य
नववर्षान्तगतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स तु निषधहेमकूटपर्वतयोर्मध्ये वर्तते । यथा ।
एवं दक्षिणेनेलाहृतं निषधो हेमकूटो हिमा-
लय इति प्रागायता यथा नीलादयः । अयुत-
योजनोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथा-
भक्ष्यम् । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ।
किञ्च । हरिवर्षं चापि भगवान् नरहरिरूपं
यास्ते । तद्रूपग्रहणनिमित्तमुत्तरचाभिधास्यं
तद्व्यतिरूपं महापुरुषगुणभाजनो महाभाग-
वतो दैत्यदानवकुलतीर्थीकरणगीनाचरितः
प्राज्ञादोष्यवधानानन्वभक्तियोगिन सङ्ग तद्वर्ष-
पुरुषैरुपास्ते । इति च तत्रैव १८ अध्यायः ॥

हरिवंशः, पुं, (हरिवंशः ।) श्रीकृष्णस्य सन्तानः ।
यथा,—

“हरिवंशं प्रवक्ष्यामि कृष्णमाहात्म्यलक्षणम् ।
वसुदेवात्तु देवक्यां वासुदेवो बलीभूतः ॥
दक्षिणीसत्यभामाया अष्टौ पत्नी हरिः पुरा ।
षोडशस्त्रीसहस्राणि अन्योन्यासन् महात्मनः ॥
तामां पुत्राश्च पीत्वाद्याः शतशोऽथ सहस्रगः ।
दक्षिण्यश्चैव प्रयुज्मान्यवधोत् सस्वरश्च यः ॥
तस्य पुत्रोऽनिरुद्धोऽभूत् उपाशाणसुतापतिः ।
अनिरुद्धाद्भूद्वज्रः स च राजा गते हरौ ।
साम्बोपनिं गुरुं चक्रे सपुत्रं यादवाधिपः ॥”

इति गारुडे १४८ । १ ; ६—८ ; ११ ॥

विस्तारस्तु महाभारतीयहरिवंशपर्वणि द्रष्टव्यः ॥
हरिवंशभा, स्त्री, (हरिवंशभा ।) जया । तुलसी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ लक्ष्मोथ ॥

हरिवान्, [त्] पुं, (हरिरश्वोऽस्यस्येति ।
मतुप् । “कन्दसोरः ।” ८।२।१५ । इति मस्य वः ।
इन्द्रः । इति हलायुधः ॥ हरिविशिष्टे, त्रि ॥
(यथा, वाजसनेयमंहितायाम् । २० । ३८ ।

“जुपाणां बर्हिर्हरवान् इन्द्रः

प्राचीनं सोदत्तप्रदिगा पृथिव्याः ॥”)

हरिवामरं, क्ली, (हरिवामरम् ।) श्रीहरिर्हिनम् ।
तत्तु एकादशीद्वादशीतिथिरूपम् । यथा,—
“एकादशीद्वादशी च प्रोक्ता श्रीचक्रपाणिनः ॥”
“एकादशीमुपोस्यैवद्वादशी समुपोषयेत् ।
न चात्र विधिलोपः स्याद्दभयोर्देवता हरिः ॥”
इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।

“यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
अन्नमाश्रित्य सर्वाणि तिष्ठन्ति हरिवासरे ॥
अवं स केवलं भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते हरिवासरे ॥”

इत्येकादशोत्तमम् ॥ * ॥

द्वादश्याः प्रथमपादः । यथा । विष्णुधर्मोत्तरे ।

“द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञकः ।

तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

हरिवा

अथ हरिवासरे जागरणादिविधिः । स्कान्दे
श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।

“शृणु नारद ! वक्ष्यामि जागरणस्य तु लक्षणम् ।
येन विज्ञातमात्रेण दुर्लभो न जनार्दनः ॥
गीतं वाच्यं च नृत्यं च पुराणपठनं तथा ।
धूपं दीपं च नैवेद्यं पुष्पगन्धानुलेपनम् ॥
फलमर्घ्यञ्च अद्या च दानमिन्द्रियनिग्रहः ।
सत्यान्वितं विनिद्रञ्च मुदा युक्तं क्रियान्वितम् ॥
साधय्यं चैव सोत्तमाहं पापालस्यादिवर्जितम् ।
प्रदक्षिणाभिमंयुक्तं नमस्कारपुरःसरम् ॥
नोराजनसमायुक्तमनिर्विघ्नं चेतसा ।
यामे यामे महाभाग ! कुर्यादारत्रिकं हरिः ।
एतैर्गुणैः समायुक्तं कुर्याज्जागरणं हरिः ॥” * ॥
किञ्च ।

“य एवं कुरुते भक्त्या वित्तशाख्यविवर्जितः ।
जागरं वासरे विष्णोर्लीयते परमात्मनि ॥
धनवान् वित्तशाख्येन यः करोति प्रजागरम् ।
तेनात्मा हारितो नूनं कितवेन दुरात्मना ॥”
तत्रैव श्रीमद्भामहेश्वरसंवादे ।

“सशास्त्रं जागरं यच्च नृत्यगान्धर्वसंयुतम् ।
सवाद्यं तालसंयुक्तं सदौषं साधुभिर्युतम् ॥
उपचारैश्च संयुक्तं यथोक्तैर्भक्तिभाषितैः ।
मनसन्तुष्टिजननं ससुदं लोकरञ्जनम् ॥
गुणैर्द्वादशभिर्युक्तं जागरं माधवप्रियम् ।
कर्त्तव्यं तत् प्रयत्नेन पद्मयोः शुक्लकण्ठयोः ॥” * ॥
किञ्च ।

“परापवादयुक्तं तु मनः प्रथमवर्जितम् ।
शास्त्रज्ञानमगान्धर्व्यं तथा दोषविवर्जितम् ॥
शक्त्यापचाररहितमुदामौनं सनिद्रकम् ।
कालियुक्तं विशेषेण जागरं नवधाधमम् ॥” * ॥
किञ्च । तत्रैव ।

“अभावे वाचकस्याथ गीतं नृत्यञ्च कारयेत् ।
वाचके सति देवेशि ! पुराणं प्रथमं पठेत् ॥” * ॥
अथ जागरणनित्यत्वम् ।

स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे ।

“अतोतानागतान् वापि पातयिष्यन्ति पूर्वजान् ।
अकुर्वन्नाः प्रपत्यन्ति पुत्रधर्मवसुक्षयम् ।
जायते नरकं वामः पितृभिः सह कालशः ॥
न पुरश्चरणात् पापं व्रतैर्दानैः समाधिभिः ।
विलयं याति विप्रेन्द्र ! विना द्वादशोजागरम् ॥”
तत्रैवोभामहेश्वरसंवादे ।

“भ्रामं जागरं विष्णोर्धनं न कुर्वन्ति जागरम् ।
भ्रश्यते सुकृतं तेषां वैष्णवानाञ्च निन्दया ॥
मतिर्न जायते यस्य द्वादश्यां जागरं प्रति ।
न हि तस्याधिकारोऽस्ति पूजनं केशवस्य हि ॥”
अतपवोक्तं ब्रह्मणा । तत्रैव ।

“हृदये वर्तते यस्य सदा योगेश्वरो हरिः ।
मतिरुपययत् तस्य द्वादशोजागरोपरि ॥ * ॥
सामान्येन पुरालेखि गीतनृत्यादिनित्यता ।
अधुना लिख्यते सेयं जागरे च विशेषतः ॥”
अथ जागरे गीतादिनित्यत्वम् । स्कान्दे उभा-
महेश्वरसंवादे ।

हरिवा

“मूकवत्तिष्ठते यो वै गानं पाठञ्च नाचरेत् ।
सप्त जन्मानि मूकत्वं जायते जागरे हरिः ॥
यो न नृत्यति मूढात्मा पुरतो जागरे हरिः ।
पङ्कत्वं जायते तस्य सप्त जन्मादि पार्ष्वति ! ॥”
पाप्ने पञ्चवर्षनोपमङ्गे ।
“स्तुवन्ति न प्रशंसन्ति ये जना जागरं हरिः ।
नोत्सवो भवते तेषां गृहे जन्मानि सप्त च ॥
स्तुवन्ति ये प्रशंसन्ति जागरं चक्रपाणिनः ।
नित्योत्सवो भवेत्तेषां जन्मानि दश पञ्च च ॥”
अथ जागरणमाहात्म्यम् ।

स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे तथा श्रीप्रज्ञादसंहिता-
याञ्च ।

“न गयापिण्डदानेन न तीर्थैर्बहुभिर्मन्त्रैः ।
पूर्वजा मुक्तिमायान्ति विना द्वादशीजागरम् ॥
सर्वावस्थोऽपि यः कुर्याद्द्वादश्यां जागरं हरिः ।
यामेनैकेन दहते पापं जन्मसहस्रजम् ॥ * ॥
यः कुर्याद्दोषदानन्तु रात्रौ जागरणे हरिः ॥
निमिषे निमिषे त्रिप्र ! लभते गोशतं फलम् ॥
यः कुर्याज्जागरे पूजां द्वादश्यां कुसुमैर्हरिः ।
पुष्ये पुष्येऽश्वमेधस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
यो दृष्ट्वागुरुं विष्णोः पूजां कृत्वा तु जागरे ।
निमिषाद्येन लभते तिलपात्रशतं फलम् ॥
निमेषश्च दृष्ट्वापं सद्यतं गुग्गुलुं हरिः ।
लभते जागरे विप्र ! पुष्यं माससमुद्भवम् ॥
यो दद्याज्जागरे विष्णोर्हविष्यान्नसमुद्भवम् ॥
नैवेद्यं लभते पुष्यं शालिशैलसमुद्भवम् ॥
पञ्चाङ्गानि च यो दद्यात्फलानि विविधानि च ॥

जागरे पद्मनाभस्य लभते गोऽयुतं फलम् ॥
सकपूरश्च ताम्बूलं यो ददाति हि जागरे ।
पद्मनाभप्रसादेन श्वेतद्वीपं वसंश्चिरम् ॥
जागरे पद्मनाभस्य यः कुर्यात् पुष्पमण्डपम् ।
स पुष्पकविमानैस्तु क्रौडितं ब्रह्ममञ्जनि ॥
जागरे पद्मनाभस्य सकपूरं तथागुरुम् ।
दहते दहते पापं जन्मलक्षसमुद्भवम् ॥

स्नानं ददाति कृष्णस्य दधिर्दोषघृतादिभिः ।
रात्रौ जागरे विप्रा ! मुक्तिभागो भवेत्तु सः ॥
दिव्याम्बराणि यो दद्याज्जागरे ममुपस्थिते ।
मन्वन्तराणि वर्तते तन्मुमंख्याममानि वै ॥
दद्यादाभरणं विष्णां हर्मजं रत्नमभ्रवम् ।
सप्तकल्पानि वसते सोत्सङ्गे मणियो हि सः ॥
श्रीचन्दनं सकपूरं सागुरुं तु सकेश्वरम् ।
युक्तं मृगमदेनापि यच्छते हरिजागरे ॥
एकैकं सुनिशार्दल ! अश्वमेधाधिकं फलम् ।
कलौ भवेत्तु सन्देहो वासुदेवप्रसादतः ॥
घृतेन दोषकं विष्णोर्गव्येन च विशेषतः ।
ज्वालयेज्जागरे रात्रौ निमेषे गोऽयुतं फलम् ॥
जागरे वासुदेवस्य कपूरं च दोषकम् ।
यो ज्वालयति कोटीनां कपिलानां लभेत्
फलम् ॥

पारायिकं हरैर्यस्तु सकपूरंस्तु जागरे ।
कुर्वते मोक्षमाप्नोति कुशाद्युतसमन्वितः ॥
विना हि योऽपि कपूरं कुर्याद्दारायिकं हरिः ॥

हरिवा

निःश्लोऽपि जागरे विष्णोर्दाता भूरिफलं लभेत् ॥
 वारिजं वारिणा पूर्णं शिरसि क्षापयेद्वरिम् ॥
 विभक्तिं शिरसा सोऽयं गङ्गास्नानकृतं फलम् ॥
 कृत्वा पूजां हरेर्यस्तु जागरे पुरतः शुचिः ।
 पठेन्नामसहस्रान्तु गीतां नागविमोक्षणम् ॥
 माङ्गल्यस्त्रपत्रं पुण्यं स्ववराजमनुष्मतिम् ।
 वैदिकानि च जप्यानि भक्त्या रात्रौ मुहुर्मुहुः ॥
 भवेत् प्रत्यक्षं पुण्यं कपिलागोशतीक्ष्णम् ।
 जागरे यज्ञरूपस्य पुरतः पठतो हरेः ॥
 यः पुनः कुर्वते गीतं सत्तुल्यं वाद्यसंयुतम् ।
 न तत् कृतशतैः पुण्यं व्रतदानशतैरपि ॥
 यः पुनः कुर्वते गीतं विलज्जो नृत्यते यदि ।
 लभते निमिषार्धेन चतुराश्रमजं फलम् ॥
 जागरे पद्मनाभस्य कुर्यात् पुस्तकवाचनम् ।
 श्लोकसंख्यां वसेत् स्वर्गं युगानि हरिसन्निधौ ॥
 कुर्याद्दहनमालां यो रथास्तभ्यः सुशोभनैः ।
 चतुष्टोत्रैः पत्रैर्जागरे चक्रपाणिनः ॥
 युगानि पत्रमंथ्यानां स्वर्गं तस्योत्सवो भवेत् ।
 पूज्यते वासवाद्यैश्च क्रीडते चाप्सरोहतः ॥
 नृत्यमानस्य मर्त्यस्य ये केचिन्निरयं गताः ।
 विमुक्ता धर्मराजेन मुक्तिं यान्ति हरेः पदम् ॥
 गीतध्वनिससस्तुष्टौ जागरे तु रमापतिः ।
 वासवस्याधिकं सौख्यं दद्यान्मन्त्रं शतम् ॥
 नृत्येन मर्त्यं सौख्यं तु स्वर्गं नृत्येन जागरे ।
 रसातले तथा सौख्यं मुक्तिर्नृत्यादवाप्स्यते ॥
 प्रेक्षणीयप्रदानेन यत् पुण्यं कथितं ब्रह्मेः ।
 न तत् कीटिमखेः पुण्यं योगैः सांख्यैरवाप्यते ॥
 दीपमालां हरेरग्रे यः करोति प्रजागरे ।
 विमानकोटितयुक्तः कल्पान्तं वसते दिवि ॥*॥
 चरितं रामचन्द्रस्य यः शृणोति हरेर्दिने ।
 रात्रौ वाल्मीकिना प्रोक्तं तस्मो न हि वैष्णवः ॥
 यः पुनः पठते रात्रौ महाभारतसम्भवाम् ।
 कथां जागरणे विष्णोः कुलकोटिं नयेद्विभम् ॥
 भीतानपादेशरितं ध्रुवस्य च महात्मनः ।
 कृष्णस्य बालचरितं जागरे पठते हि यः ॥
 युमकोटिमहस्यस्य ज्ञयः पापस्य जायते ।
 तस्माज्जागरणं कार्यं पक्षयोः शुकृष्णयोः ॥
 श्रीमद्भागवतं भक्त्या पठते विष्णुमन्त्रिणी ।
 जागरे तत्पदं याति कुलद्वन्द्वमन्वितः ॥
 षष्टादश पुराणानि पुराणपुराणस्य च ।
 दयितानि सदा विष्णोर्विशेषेण तु जागरे ॥
 यो गीतां पठते रात्रौ विष्णोर्नामसहस्रकम् ।
 वेदोक्तानां पुराणानां जागरो पुण्यमाप्नुयात् ॥
 धेनुदानं तु यः कुर्याज्जागरे चक्रपाणिनः ।
 लभते नात्र सन्देहः सप्तद्वीपावनाफलम् ॥
 जागरे पद्मनाभस्य यः कुर्याच्छुभसहस्रकम् ।
 मण्डले ध्रुवलोकास्य यावत्तुष्टितं पद्मभूः ॥ * ॥
 सर्व्वेवामिव पुण्यानां महत् पुण्यं महीतले ।
 द्वादश्यां जागरे विप्र ! प्रसिद्धं भुवनत्रये ॥
 जागरं ये चिकीर्षन्ति कर्मणा मनसा गिरा ।
 न तेषां पुनरावृत्तिविष्णुलोकात् कथञ्चन ॥
 जागरे नृत्यमानस्तु दृष्ट्वा वै द्वादशीदिने ।

हरिश्च

रात्रौ मार्जयते शौरिः पापं तस्य युगा-
 ष्वित्तम् ॥
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे १३ विलासः ॥
 हरिवाहनः, पुं, (हरेर्वीहनः ।) गरुडः । इति
 हारावली ॥ (हरिरुच्येयवा वाहनं यस्येति ।
 इन्द्रः । यथा, महाभारते । १ । २६ । १ ।
 एवं स्तुतस्तदा कदा भगवान् हरिवाहनः ।
 नीलजोमूतसङ्घातैः सर्व्वमम्बरमाहृषीत् ॥
 तथाच तत्रैव । ३ । ४६ । ५२ ।
 “तत आनाय्य तनयं विविक्षे हरिवाहनः ।
 सात्त्वयित्वा शुभैर्वाक्यैः क्षयमानोऽभ्यभा-
 षत ॥”
 हरिवीजं, क्लो, (हरेर्वीजं वीर्यम् ।) हरितालम् ।
 इति जटाधरः ॥
 हरः, क्लो, हरिवर्षम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
 हरिशयनं, क्लो, (हरेः शयनम् ।) श्रीहरैर्निद्रा ।
 यथा । उपनयने दीपिकायाम् ।
 “जीवाकंन्दुङ्गुहो हरिशयनबहिर्भास्करे चोत्त-
 रस्ये
 स्वाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे चौरमे
 नादितौ च ।”
 इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥*॥
 तद्विधिर्यथा । वामनपुराणे ।
 “एकादश्यां जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत् ।
 शेषादिभोगपर्य्यङ्कं कृत्वा संपूज्य केशवम् ॥
 अनुष्ठां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः ।
 लब्ध्वा पीताम्बरधरं देवं निद्रां समानयेत् ॥”
 अनुष्ठां लब्ध्वेत्यन्वयः । एकादशोसमये दिवा
 शयनं परिकल्पयेत् रात्रौ द्वादशीक्षणे
 निद्रेति ॥ * ॥ व्यक्तं वाराहं ।
 “आषाढशुक्लद्वादश्यां पीणमास्यामथापि वा ।
 चातुर्मास्यत्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटमंक्रमे ॥
 अभावे तु तुलार्केऽपि मन्त्रेण नियमं व्रती ।
 कार्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्सु समापयेत् ॥
 चतुर्धापि हि तर्षीणं चातुर्मास्यं व्रतं नरः ।
 कार्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तस्मात्पयेत् ॥”
 मात्स्ये ।
 “चतुरो वर्षिकान् मासान् देवस्थोत्यापना-
 वधि ।
 मधुस्वरो भवेन्नित्यं नरो गुडविर्वर्ज्जनात् ॥
 तैलस्य वर्ज्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
 कटुतैलपरित्यागात् शरणागः प्रजायते ॥
 लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभययन् ।
 सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्ज्जनात् ॥
 निराधिर्भृङ्गोजस्त्रो विष्णुभक्तश्च जायते !
 एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमाप्नुयात् ॥
 धारणात्रल्लोकाश्च गङ्गास्नानं दिने दिने ।
 ताम्बूलवर्ज्जनाद्भोगो रक्तकण्ठश्च जायते ॥
 घृतत्यागात् सुलावण्यं सर्व्वं क्षिप्तं वपुर्भवेत् ।
 फलत्यागात् सतिमान् बहुपुत्रश्च जायते ॥
 नमो नारायणायति ज्ञानमनजं फलम् ।
 पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्भोगं फलम् ॥

हरिश्च

एवमादिब्रूतेः पार्थ ! तुष्टिमायाति केशवः ॥ *
 सनत्कुमारः ।
 “इदं व्रतं मया देव ! गृहीतं पुरातनम् ।
 निर्व्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव ! ॥
 गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! यद्यप्येवं त्वहं क्षिये ।
 तन्मे भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनाईन ! ॥”
 समाप्तौ च ।
 “इदं व्रतं मया देव ! कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ! ।
 न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनाईन ! ॥”*॥
 अथैव यतिमधिकृत्य काठकण्ठम् ।
 “एकरात्रं वसेद् यामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
 वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥”
 एतदशक्तविषयम् । ऊर्ध्वं वर्षिकाभ्यां मासाभ्यां
 नैकस्थानवासीति शङ्कोक्तेः ॥ * ॥ मात्स्ये ।
 “श्रेते विष्णुः सदाषाढे भादे च परिवर्त्तते ।
 कार्तिके परिवुध्यते शुक्लपक्षे हरेर्दिने ॥”
 भविष्यनारदीययोः ।
 “मैत्राक्षपादे स्वपितृश्च विष्णु-
 र्वैष्णव्यमध्ये परिवर्त्तते च ।
 पीण्यावसाने च सुरारिहन्ता
 प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥”
 मैत्रमनुराधा वैष्णव्यं श्रवणा । पीण्यां रेवती, *॥
 भविष्ये ।
 “निशि स्वापो दिवोत्यानं सन्ध्यायां परिवर्त्त-
 नम् ।
 अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥”
 अन्यत्र स्वापादिविहितरात्रादीतरकाले दश-
 मीप्रदीपदोष ।
 “किं तन्मैत्राक्षपादेन दशम्यंशेन यो दिवा ।
 पीण्याशेषेण क्लिप्तेन प्रतिपद्यथ यो निशि ॥”
 दशम्यंशेन दशम्या शंशो यत्र पादे तेन यः
 पादो दिवा प्राप्तस्तेन वा किम् । अथ
 दशमीप्रतिपदीर्ष्यं नान् तदितरेकादश्यादि-
 पञ्चतिथिषु मैत्रादिनक्षत्रपादविशेषलामे
 द्वादशीं विनापि शयनादिरिति प्रतीयते ॥ * ॥
 वचनान्तरम् ।
 “रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समायुतः ।
 तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम् ॥”
 दिनान्तेविधाविभक्तदिनद्वितीयभागं दिवो-
 त्यानमित्यनुरोधत् । विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ प्रबुध्यते ।
 द्वादश्यामृचसंयोगे पादयोगो न कारकम् ॥
 अप्राप्ते द्वादशीमृचे उत्थानशयने हरेः ।
 पादयोगिन कर्त्तव्ये नाहीरात्रं विचिन्तयेत् ॥”
 वराहपुराणम् ।
 “द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।
 पा-भा-का-सितपक्षेषु शयनावर्त्तनादिकम् ॥”
 पा-भा-कानां पाषाढभाद्रकार्तिकानाम् ॥ * ॥
 यतश्च द्वादश्यां निशादी नक्षत्रमाचयोगत् ।
 द्वादश्यामृचाभावे तिथ्यन्तरे निशाद्यनादरेण
 पादविशेषयोगात् । तद्भावे द्वादश्यां सन्ध्याया-
 मेव शयनादिकम् । बोधनस्तु द्वादश्यां रात्र

हरिश्च

रेवत्यन्तपादयोः दिनद्वयोभागे इति विशेषः ॥
अयने मन्त्रमाह वराहपुराणम् ।

“नमो नारायणायैत्युक्त्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
पश्यन्तु मेघान्यपि मेघश्यामं
शुभागतं स्थिमानं महीमिमाम् ।
निद्रां भगवान् गृह्णातु लोकनाथ
वर्षास्त्रिमं पश्यतु मेघहृन्दम् ॥
ज्ञात्वा च पश्येव च देवनाथ
मासाश्चत्वारि वैकुण्ठस्य तु पश्यनाथ ! ॥”

ततश्च ।

“सुप्ते त्वयि जगन्नाथे जगत् सुप्तं भवेदिदम् ।
विबुधे त्वयि बुध्येत जगत् सर्वं चराचरम् ॥”
इत्यनेन पूजयेत् ॥*॥ पार्श्वपरिवर्तने तु ।
“वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेयं हादशी तव ।
पार्श्वेन परिवर्त्तस्व सुखं स्वपिङ्ग माधव ! ॥”
इति पठेत् ॥

“त्वयि सुप्ते जगन्नाथे जगत् सुप्तं भवेदिदम् ।
विबुधे त्वयि बुध्येत जगत् सर्वं चराचरम् ॥”
इत्यनेन पूजयेत् ॥

नैयतकालिककल्पतरौ ब्रह्मपुराणम् । कार्तिक-
शुक्लपक्षमध्याह्नये ।

“उपवासः प्रकर्त्तव्य एकादश्यां प्रजागरः ।
हादश्यां वासुदेवश्च पूजितव्यः प्रयत्नतः ॥”*॥
उत्थानमन्त्रस्तु ।

महेंद्रवृद्धैरभिनूयमानो
भवानृषिर्बन्धितवन्दनोयः ।
प्राप्ता तवेयं किल कौमुदाख्या
जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ! ॥
मेघा गता निर्मलपूर्णचन्द्रः
शारद्यपुष्पाणि च लोकानाथ ! ।
अहं ददानीति च पुण्यहेतो-
र्जागृष्व जागृष्व च लोकानाथ ! ॥”

ततः ।

“उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्वज निद्रां जगत्पते !
त्वया चोत्थीयमानेन उत्यितं भुवनत्रयम् ॥”
इति पाठत्वा पूजयेत् ॥

इति तिथ्यादिष्वम् ॥

हरिश्चरः, पुं, (हरिः शरीर यस्य ।) शिवः । इति
केचित् ॥ त्रिपुरदहनार्थं हरिरेव यतस्तस्य
शरीरभूतत्वात् । यथा, पुष्पदन्तः ।

“रथः क्षीणी यन्ता शतधृतिरग्रेन्द्रो धनुरथो
रथाङ्गे चन्द्रार्को रथचरणपाणिः शर इति ।
निधक्षीस्ते कोऽयं त्रिपुरदणमाडम्बरविधि-
र्विधेयैः क्रीडन्तो न खलु परतन्वाः प्रभुधियः ॥”

हरिश्चन्द्रः, पुं, नृपविशेषः । तु त्रेतायुगे सूर्य-
वंशीयः अष्टाविंशराजः । तत्पर्यायः । त्रिश-
शुजः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ अपि च । त्रिशङ्को-
हरिश्चन्द्रस्तस्माद्गोहिताश्चस्ततश्च हरितः । इति
विष्णुपुराणे । ४ । ३ । १५ ॥

हरिश्चन्द्रपुरं, स्त्री, (हरिश्चन्द्रस्य पुरम् ।) हरि-
श्चन्द्रराजनगरम् । तत्पर्यायः शीभपुरम् २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हरिश्च

हरिवेणः, पुं, जिनचक्रवर्त्तिविशेषः । तत्पर्यायः ।
हरिसुतः २ । यथा,—

“हरिवेणो हरिसुतो जयो विजयनन्दनः ।
ब्रह्मसुतुर्ब्रह्मदत्तः सर्वं चेत्स्वाकुवंशजाः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

हरिसङ्कीर्त्तनं, स्त्री, (हरिः सङ्कीर्त्तनम् ।) श्रीहरे-
नामोच्चारणम् । यथा,—

“दानं व्रतं तपो यज्ञः याज्ञं वा पितृतर्पणम् ।
सकलं निष्कलं राजन् ! हरिसङ्कीर्त्तनं विना ॥”
इति कर्मसौचनम् ॥

अपि च ।

“नरकं पश्यमानानां नराणां पापकर्मणाम् ।
सुक्तिः संजायते तस्मात् नामसंकीर्त्तनाद्धरः ॥”
इति हरिभक्तिलिलासष्टकं इतिहासोत्तमवच-
नम् ॥

हरिसुतः, पुं, (हरिः सुत इव ।) हरिषेणराजा ।
इति हेमचन्द्रः ॥ हरिः पुत्रश्च ॥

हरिहयः, पुं, (हरिरेव हयो यस्य ।) इन्द्रः ।
इत्यमरः । १ । १ । ४६ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ६७ । ५० ।

“द्वितीयस्तु ततोस्तेषां श्रीमान् हरिहयोपमः ।
अपराजित इत्येव स बभूव नराधिपः ॥”)
सूर्यः । कार्तिकेयः । गणेशः । इति केचित् ॥

हरिहरः, पुं, (हरिणा सह हरः ।) संयुक्त
हरिहरमूर्त्तिः । यथा,—
पुनस्त्य उवाच ।

“विमुक्तपापा देवेण वासुदेवमयाज्ञुवन् ।
क्वामी वद जगन्नाथ ! शश्वस्तिष्ठति केशव ।
यं क्षीराद्यभिषेण स्नाययामो विधानतः ॥
अथोवाच सुरान् विष्णुरेप तिष्ठति शङ्करः ।
महेहे किञ्च पश्यध्वं योगप्रायं प्रतिष्ठितम् ॥

तमूचुर्नैव पश्यामस्त्वत्तो वै त्रिपुरान्तकम् ।
सत्यं वद सुरेशान ! महेशानः क्व तिष्ठति ॥
ततोऽव्ययात्मा स हरिः स्वहृत्पङ्कजशायिनम् ।
दर्शयामास देवानां मृगारिर्लिङ्गमेश्वरम् ॥

ततः सुराः क्रमेणैव क्षीरादिभिरनन्तरम् ।
स्नापयान्चक्रिरे लिङ्गं शाश्वतं ध्रुवमव्ययम् ॥
गोरोचनया त्वालप्य चन्दनेन सुगन्धिना ।
विल्वपत्राम्बुजैर्दिवं पूजयामासुरञ्जमा ॥

पूजयित्वा गुहं भक्त्या निवेद्य परमौपधीः ।
जम्बाश्रयतनामानि प्रणामं चक्रिरे ततः ॥
इत्येवं चिन्तयन्तश्च देवा देवो हराश्चतौ ।
कथं योगत्वमापन्नौ संराध्यतममात्मनः ॥

सुराणां चिन्तितं ज्ञात्वा विश्वमूर्त्तिरभूद्विभुः ।
सर्वलक्षणसंयुक्तः सर्वायुधधरोऽव्ययः ॥

सार्धं त्रिनैत्रं कमलाहिकुण्डलं
जटामहाभारगिरोजमण्डितम् ।
हरिं हरश्चैव नगिन्द्रभूषणं
पीताम्बिनाश्चकटिपदेशकम् ॥

चक्रासिहस्तं वतुःशार्ङ्गपाणिं
पिनाकशूलाजगषान्वितम् ॥

हरित

कन्दर्पसहाङ्गकपालघण्टा-
समङ्गचक्राजधरं महर्षे ! ॥
दृष्ट्वेव देवा हरिशङ्करं तं
नमोऽस्तु ते सर्वगतव्यथेति ॥”

इति वामनपुराणे ५८ अध्यायः ॥ * ॥

शिवत्रिणोर्भेदेनार्धस्य रूपत्वे वम् । यथा,—
“निरामया नाम गणाः समायाता जगद्-
गुरो ।

सार्धद्विनेत्राः पद्माक्षाः श्रीवत्माङ्कितवक्षसः ॥
समायाताः खगारूढा वृषभध्वजिनोऽव्ययाः ।
महापाशुपता नाम शूलचक्रधरास्तथा ।
भैरवो विष्णुना सार्धमभेदेनार्धितो हि येः ॥”

इति तत्रैव ४ अध्यायः ॥

अन्यच्च ।

“अथवा विष्णुरूपेण पूजयेत्शेखरं सदा ।

शङ्करं वामभागस्थं सर्वकाममवाप्नुयात् ॥”

इति देवापुराणे १२ अध्यायः ॥

हरिहरश्चैत्रं, स्त्री, (हरिहरस्य चैत्रम् ।) तीर्थ-
विशेषः । स तु पाटलिपुत्रनगरस्थभागीरथ्यु-
त्तरपारे वर्त्तते । तस्य नामान्तरं ददरिचैत्रं

तद्देशीया वदन्ति । तत्र गङ्गागण्डकोसङ्गमे
कार्तिकेयैर्गणेश्यां स्नानार्थं जनसमूहमेलनं
भवति । तस्य नामकारणं यथा,—

“ततः स पञ्च रात्राणि स्थित्वा वै विधिपूर्वकम् ।
गोधनान्यथतः कृत्वा हरिश्चैत्रं जगाम ह ।
हरिणाधिष्ठितं चैत्रं हरिश्चैत्रं ततः स्मृतम् ॥
सदा नन्दो शूलपाणिर्गोधनेन पुरस्कृतः ।

स्थितवांस्तद्दिनादेव तत्त्वेन हरिहरात्मकम् ।
देवानामटनान्चैव देवाट इति संज्ञितम् ॥”
इति वाराह भगवच्छास्त्रे सोमेश्वरादिलिङ्ग-
महिमाविमुक्तचैत्रविषेण्यादिमहिमानामा-
ध्यायः ॥

हरिहरात्मकः, पुं, (हरिहरो आत्मानो यस्य ।
कप्) गरुडः । शिवरूपः । इति शब्दरत्नावली ॥
हरिहरश्चैत्रे, स्त्री ॥ (हरिहरात्मरूपे, त्रि ।
यथा, हरिवंशे । १८१ । ३० ।

“अनादिमध्यनिधनमेतदक्षरमव्ययम् ।
तदेव ते प्रवक्ष्यामि रूपं हरिहरात्मकम् ॥”
हरितकी, स्त्री, (हरि पोतवर्णं फलमिता प्राप्ता
इति हरीता । ततः संज्ञायां कन् गौरादि-
त्वात् ङोष् ।) स्नानामख्यातवृत्तः । हरडा इति
हिन्दो भाषा । तत्पर्यायः । अभया २ अव्यथा ३
पथ्या ४ वयःस्था ५ पूतना ६ अमृता ७ हैम-
वती ८ चेतकी ९ अयसौ १० शिवा ११ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ५८ ॥ सुधा १२ कायस्था १३
कल्या १४ रसायनफला १५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ अजया १६ । इति जटाधरः ॥ जया
१७ चेतकी १८ रोहिणी १९ प्रपथ्या २०
जीवप्रिया २१ जीविका २२ भिषक्प्रिया २३
पुस्तकाक्षरे भिषक्प्रिया इति पाठः । जीवन्ती
२४ प्राणदा २५ जीव्या २६ देवी २७ दिव्या
२८ । अस्या गुणाः ।

हरीत

“हरीतकी पञ्चरसा च रचनी
कोष्ठामयज्ञो लवणेन वर्जिता ।
रसायनो नैव रजापहारिणी
त्वगामयज्ञो किल योगवाहिनो ॥”
अन्यत्र ।
“बीजास्थितिकं मधुरा तदन्त-
स्वगभागतः सा कटुरणवोर्था ।
मांसांशतया क्लृपययुक्ता
हरीतकी पञ्चरसा स्मृतयम् ॥
पथ्यामज्जा तु चक्षुष्यो वातपित्तहरो गुरुः ॥”
तस्या भेदा यथा,—
“हरीतक्यस्मृतोत्पन्ना सप्तभेदैरुदीरिता ।
तस्या नामानि वर्णांश्च वक्ष्याम्यथ यथाक्रमात् ॥
विजया रोहिणी चैव पूतना चास्मृताभया ।
जीवन्ती चेतकी चेति नाम्ना सप्तविधा स्मृता ॥
अलावुहत्ता विजया सुहत्ता रोहिणी मता ।
स्वल्पत्वक् पूतना ज्ञेया स्थूलमांसास्मृता स्मृता ॥
पञ्चासा चाभया ज्ञेया जीवन्ती स्वर्णवर्णभाक् ।
द्वयसा तु चेतकी विद्यादित्यासां रूपलक्षणम् ॥
विद्याद्वी विजया हिमाचलभवा स्याच्चेतकी
पूतना
सिन्धु स्यादथ रोहिणी तु विजया जाता
प्रतिस्थानके ।
चम्यायामस्मृताभया च जनिता देशे
सुराष्ट्राह्वये
जीवन्तीति हरीतकी निगदिता सा सप्तभेदा
बुधैः ॥ * ॥
सर्वप्रयोगे विजयाथ रोहिणी
क्षतेषु लेपेषु च पूतनीदिता ।
विरचने स्यादस्मृता गुणाधिका
जीवन्तिका स्याद्विह जोषरोगजित् ॥
स्याच्चेतकी सर्वरुजापहारिका
नेत्रामयज्ञीमभयां वदन्ति ताम् ।
इत्थं यथारोगमियं प्रयोजिता
ज्ञेया गुणाव्या न कदाचिदन्यथा ॥
चेतकी च धृता हस्ते यावन्तिष्ठति देहिनः ।
तावद्विरिच्यते वेगात्तत्प्रभावान्न संग्रयः ॥
सप्तानामपि जातीनां प्रधानं विजया स्मृता ।
सुखप्रयोगसुलभा सर्वव्याधिषु-शस्यते ॥
क्षिप्ताप्सु निमज्जति या सा ज्ञेया गुणवती
भिषग्वरैः ।
यस्या यस्या भूयो निमज्जनं सा गुणाव्या
स्यात् ॥
हरते प्रसभं व्याधीन् भूयस्तकति यहपुः ।
हरीतकी तु सा प्रोक्ता तकतिदीप्तवाचिका ॥
हरीतकी तु दृष्टायां हनुस्तम्भे गलघडे ।
शोषे नवज्वरे क्षीणे गुर्विण्णां नैव शस्यते ॥
इति राजनिर्वण्डः ॥ * ॥
अपि च ।
“दक्षं प्रजापतिं स्वयं अग्निनी वाक्स्वसूचतुः ।
कुतो हरीतकी जाता तस्यास्तु कति जातयः ॥
रसाः कति समाख्याताः कति चोपरसाः स्मृताः ॥

हरीत

नामानि कति चोक्तानि कश्च तासाश्च लक्षणम् ॥
के च वर्णा गुणाः के च का च कुत्र प्रयुज्यते ।
केन द्रव्येण संयुक्ता कांश्च रोगान् व्यपीडति ॥
पृच्छास्यतदयथा पृष्टं भगवन् ! वक्तव्यमस्मि ।
अग्निनोर्वचनं श्रुत्वा दक्षो वचनमब्रवीत् ॥
पपात विन्दुर्भेदिन्यां शक्रस्य पिबतोऽस्मृतम् ।
ततो दिव्यात् समुत्पन्ना सप्तजातिहरीतकी ॥
हरीतक्यभया पथ्या ज्ञायस्या पूतनास्मृता ।
हैमवच्यव्याया चापि चेतकी श्रयमो जिवा ।
वयस्या विजया चापि जीवन्ती रोहिणीति च ।
विजया रोहिणी चैव पूतना चास्मृताभया ।
जीवन्ती चेतकी चेति पथ्यायाः सप्तजातयः ॥*॥
अलावुहत्ता विजया हत्ता सा रोहिणी स्मृता ।
पूतनास्थिमतो सूक्ष्मा कथिता मांमलास्मृता ॥
पञ्चरेखाभया प्रोक्ता जीवन्ती स्वर्णवर्णना ।
विद्या चेतकी ज्ञेया समानामियमाकृतिः ॥*॥
विजया सर्वरोगेषु रोहिणी व्रणरोहिणी ।
प्रलेपे पूतना योग्या शोषनाथेऽस्मृता हिता ॥
अक्षिरोगेभया शस्ता जीवन्ती सर्वरोग-
हत् ॥
चूर्णार्थं चेतकी शस्ता यथा युक्तं प्रयोजयेत् ॥*॥
चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा च वर्णतः ।
षडङ्गुलायता शूला कृष्णा चैकाङ्गुलायता ॥
काचिदास्वादमात्रेण काचिद्गन्धेन भेदयेत् ।
काचित् स्पर्शान् दृष्टान्या चतुर्धा भेदयेच्छ्रवा ।
चेतकीपादपच्छायामुपसर्पन्ति ये नराः ।
भिर्यन्तं तत्क्षणदेव पश्यन्तिस्मृतादयः ॥
चेतकी तु धृता हस्ते यावन्तिष्ठति देहिनः ।
तावद्विच्यते वेगैस्तु प्रभावान्नाच संग्रयः ॥
नृपादिसुकुमाराणां कृशानां भेदजहिषाम् ।
चेतकी परमा शस्ता हिता सुखविरचनो ॥
सप्तानामपि जातीनां प्रधाना विजया स्मृता ।
सुखप्रयोगा सुलभा सर्वरोगेषु शस्यते ॥
हरीतकी पञ्चरसालवणा तुवरा परम् ।
रुक्षोष्णा दीपनी मेघ्या स्वादुपाका रसायनी ।
चक्षुष्या लघुरायुष्या बृंहणी चानुलोमिनी ।
श्लामकामप्रमेहाशःकुष्ठशोथोदरक्रिमोन् ॥
वैस्वर्ध्याग्रहणीरोगविबन्धविषमञ्चरान् ॥
गुल्फाभ्रानव्रणच्छर्दिहृत्किाकण्डूहृदामयान् ॥
व्रणस्थाने तेषा इति क्वचित् पुस्तके पाठः ।
कामलां शूलमानाहं प्रोहानश्च यज्जतथा ।
अशमरो मूलकच्छश्च मूत्राघातश्च नाशयेत् ॥
स्वादुतिक्तकपायत्वात् पित्तहृत् कफहृत् सा ।
कटुतिक्तकपायत्वादन्त्रत्वाद्वातहृत् क्वचिवा ॥
पित्तहृत् कटुकास्त्वत्वात् वातहृत् कथं जिवा ।
प्रभावाहोपहृत्त्वं मिहं यत्तत् प्रकाशयते ॥
हेतुभिः शिष्यबोधार्थं न पूर्व्वं क्लियतेऽधुना ।
कर्मण्यत्वं गुणैः साम्यं दृष्टमाश्रयभेदतः ।
यतस्ततो नेति चिन्त्यं धात्वोल्लुचयोर्यथा ॥
पथ्याया मज्जनि स्वादुः ज्ञायवन्तो व्य-
स्थितः ।
हृन्ते तित्तस्वचि कटुरसिष्यस्तुवरो रसः ॥*॥

हरीषा

नया क्षिप्त्वा घना हृत्ता गुर्वी क्षिप्ता च
याश्चसि ।
निमज्जत् सा सुप्रशस्ता कथितातिगुणप्रदा ॥
नवादिगुणयुक्तत्वं तथैकत्र द्विकथिता ।
हरीतक्याः फले यत्र इयं तच्छुभमुच्यते ॥
चार्विता वडयत्यग्निं पेपिता मलशोधिनो ।
स्विद्या संपाहिणो पथ्या भृष्टा प्रोक्ता त्रिदोष-
नुत् ॥
उन्मीलिनो बुद्धिलेन्द्रियाणां
निर्मूलिनो पित्तकफानिलानाम् ।
विस्मिन्मो मूत्रशूलशूलानां
हरीतकी स्यात् सङ्ग भोजनन ॥
अन्नपानकृतान् दोषान् वातपित्तकफोद्भवान् ।
हरीतकी हरत्याश भूक्तस्योपरियोजिता ॥
लवणेन कफं हन्ति पित्तं हन्ति सशर्करा ।
धृतेन वातजान् रोगान् सर्वरोगान् गुडांश्विता ।
भिस्यूयशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात् ।
वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणेषुषया ॥
अध्वातिखिद्यो बलवर्जितस्य
रूक्षः कृशो लङ्घनकर्षितस्य ।
पित्ताधिको गर्भवती च नारो
विमुक्तस्तस्वभयां न खादेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अन्यत्र ।
“जीवन्ती रोहिणी चैव विजया चाभयास्मृता ।
पूतना कालिका चेति सप्तजातिहरीतकी ॥
सुवर्णवर्णा जीवन्ती रोहिणी कपिलस्युतिः ।
अलावुहत्ता विजया पञ्चांशा चाभया स्मृता ॥”
पञ्चांशा पञ्चगिरा ।
“स्थूलमांसास्मृता ज्ञेया पूतनास्थिमती मता ।
त्रांशा च कालिकैर्व्यं सप्तजातिहरीतकी ॥
स्नेहपानेषु सर्वेषु जीवन्ती तु प्रशस्यते ।
रोहिणी क्षतरोगेषु विजया सर्वकर्मसु ॥
पूतना लेपने ज्ञेया अस्मृता तु विरचने ।
अभया नेत्ररोगेषु गन्धयुक्ती तु कालिका ॥
हरस्य भवने जाता हरता च स्वभावतः ।
हरते सर्वरोगांश्च तेन नाम्ना हरीतकी ॥*॥
पौयुषं पिबतस्त्रिपिष्टपतंथं विन्दुवो निगता-
स्तथ्याऽभृदभया दिवाकरकरश्रेणीव दोषापह्ना ।
कालिन्दोव बलप्रमोदजननी गौरीव शूलिप्रिया
वह्निद्योतकरो हुताहुतिरिव क्षीणीव नाना-
रसा ॥
पथ्या पञ्चरसायुष्या चक्षुष्यालवणा सरा ।
मेघोष्णा दोपनी कुष्ठदीपशोथश्लेष्माप्रहा ॥*॥
पञ्चरसस्य विवरणम् । त्वक् कटुः । मांसं चम-
कपायम् । अस्थि तित्तम् । तन्मध्ये माधुर्यम् ॥*॥
तन्मज्जगणाः ।
“पथ्यामज्जा तु चक्षुष्यो वातपित्तहरो गुरुः ॥”
इति राजवज्रभः ॥
हरीषा, स्त्री, मांसव्यञ्जनविशेषः । आम इति
हिन्दी भाषा । यथा,—
“पाकपात्रे तु बृहति मांसखण्डानि निःक्षिपत् ॥

हर्ष

पानोयं प्रचुरं सर्पिः प्रभूतं हिङ्गुः जीरकम् ॥
हरिद्रामाद्रकं शुण्ठी लवणं मरिचानि च ।
तण्डुलां चापि गोधुमान् जम्बीराणां रसात्
बद्धन् ॥
यथा सर्वाणि वस्तूनि सुपक्वानि भवन्ति हि ।
नथा पचेत निपुणो बद्धमण्डस्थितिर्यथा ॥
यथा हरीषा बलकृदात्पित्तापहा गुरुः ।
शोतोष्णा शुक्रदा क्षिप्त्वा सरा सन्धान-
कारिणी ॥
इति भावप्रकाशः ॥
हरिणुः, स्त्री, (ह्रियते इति । ह्र + "कृद्भ्या-
मेणुः ।" उणा० २।१। इति एणुः ।) रेणु-
कानामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २।४।१२० ॥
कुलयोपित् । इति मेदिनी ॥
हरिणुः, पुं, (ह्रियते इति । ह्र + एणुः ।) सतीलः ।
इति मेदिनी ॥ (गुणादयोऽस्य सतीलशब्दे
ज्ञातव्याः) ॥
हरिणुकः, पुं, (हरिणुरिव । कन् ।) कलायः ।
इति रत्ननिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
"कलायो वर्तुलः प्रोक्तः सतीलश्च हरिणुकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हर्त्ता, [कृ] पुं, (हरति ध्वान्तमिति । ह्र + षच् ।)
सूर्यः । यथा,—
"लोकसाक्षो त्रिभुवोः कर्त्ता हर्त्ता तमिस्रहा ।
तपनस्तापनर्थेव शुचिः सप्ताश्रवाहनः ॥"
इति शास्त्रपुराणं सूर्यस्तवः ॥
हरणकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, भागवते १४।२४।५।
"अन्तर्धानो नभस्त्वां हविर्धानमविन्दत ।
य इन्द्रमश्वहर्त्तां विद्वानपि न जघ्नवान् ॥"
हर्म, [न्] क्लो, (हरति ग्लानिमिति । ह्र +
मनिन् ।) जृम्भणम् । इति शब्दरत्नावली ॥
हर्मितं, त्रि, (हर्मं जातमस्येति । इतच् ।)
निमम् । दग्धम् । इति मेदिनी ॥ जृम्भितम् ।
इति हर्मशब्दाथदर्शनात् ॥
हर्म्युः, पुं, घृथ्यः । कच्छपः । इति केचित् ॥
हर्म्य, क्लो, (हरति जनमनांसीति । ह्र + अघ्रा-
दित्वात् यत् मुट् च । धनिनां वामः । इत्य-
मरः । २।२।८ ॥ धनिनां व्यवहारिकादीनां
वामः काष्ठेष्टकादिना कृतं धवसगृहं हर्म्यादि-
संज्ञकं स्यात् । हरति मनो हर्म्यं नास्तीति
हृजो स्यः इति भरतः । अन्यच्च । हरति मनो
हर्म्यं अघ्नानित्वात् यत् मुट् च हर्म्यम् ।
आदिशब्देन स्वस्ति काष्ठालिकादिघृहणम् ।
धनिनां राजव्यतिरिक्तानां वामो गृहम् । एकं
काष्ठेष्टकादिकृतस्य धनिगृहस्य । इत्यमर-
टोकायां रायमुकुटः ॥ (यथा,—
"हर्म्यश्चाक्लेदिभूमिर्नभास च शयनं श्रीकरोष्ण-
प्रहीणे ॥"
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ वर्णोपचारे ॥)
हर्म्ये, क्लमे । गतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ भ्वा०-
पर०-क्लमे षक०-गतौ सक०-सेट् ।) रफोपधः ।
हयति । क्लमो ग्लानिः । इति दुर्गादासः ॥

हर्षणं

हर्षणः, पुं, (हरि पिङ्गलं षचि यस्व । षच् ।)
सिंहः । इत्यमरः । २।५।१ ॥ कुवेरः । इति
जटाधरः ॥ (पिङ्गलनेत्रे, त्रि । यथा, महा-
भारते । ३।३०७।५ ।
"तथैवाबद्धकवचं कनकोज्ज्वलकुण्डलम् ।
हर्षणं हृषभस्कन्धं यथास्य पितरं तथा ॥"
हर्षितः, पुं, (हर्षयति गच्छतीति । हर्ष + "भूस्-
ट्प्रियजोति ।" उणा० ६।११० । इति
अतच् ।) घोटकः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिवृत्तिः ॥ अश्वमेधीयाश्वः ! इत्युणादि-
कौषः ॥
हर्ष्यश्वः, पुं, (हरिनामा हरिवर्णी वा अश्वो
यस्य ।) इन्द्रः । इति केचित् ॥ (यथा, भाग-
वते । ८।११।२१ ।
"हरीन् दशशतान्याजौ हर्ष्यश्वस्य बलः शरैः ।
तावन्निरहयामास युगपत्तवुहस्तवान् ॥"
हरिनामा हरिवर्णी वा अश्वः इति कर्मधारयेण
इन्द्राश्वः । यथा, महाभारते । ३।२८८।१३ ।
"अयं हर्ष्यश्वयुगं जैत्रो मघोनः स्यन्दनोत्तमः ।
अनेन शक्रः काकुत्स्थः समरे दैत्यदानवान् ।
शतशः पुरुषव्याघ्र ! रथोदारणं जघ्निवात् ॥"
हर्षः, पुं, (हृष तृष्टो + षच् ।) इष्टश्रवणजन्य-
सुखम् । इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥
आह्लादः । तत्पर्यायः । सुत् २ प्रीतिः ३ प्रमदः ४
प्रमोदः ५ आमोदः ६ सम्मदः ७ आनन्दः ८
आनन्दः ९ शर्म १० शान्तम् ११ सुखम् १२ ।
इत्यमरः । १।४।२४ ॥ मुदा १३ मुदिता १४
आनन्दिः १५ नन्दिः १६ सातम् १७ सौख्यम् १८ ।
केचित्तु मुदादिसप्तकं प्रीतो आनन्दश्चादिपञ्चकं
सुखे । प्रीतिश्च सुखजो विकारः इत्याहुः ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥ तथा च ।
"सुत् प्रीतिः प्रमदामोदमन्मोदमोदसम्भदाः ।
प्रमोदो हर्ष इत्येव हर्षपर्याय ईरितः ॥
आनन्दो नन्दश्च नन्दः सुखमानन्दश्चर्मुदा ।
सौख्यं शर्मोपजोषः स्यादानन्दं जोषमित्यपि ॥
मुदादिजोषपर्यन्तमेकपर्यायः इत्यपि ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
हर्षस्य पुत्रः कन्दर्पः । यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।
"कन्दर्पो हर्षतनयो योऽसौ कामो निगद्यते ।
स शङ्करेण संदग्धो ह्यनङ्गत्वमुपागतः ॥"
इति वामने ५ अध्यायः ॥
(रोमाञ्चः । यथा । "हृष्यते हर्षयुक्तौ भवतः
हर्षश्च रोमाञ्चप्रायः ।" इति हृष्विनिश्चयस्य
वातव्याधिव्याख्याने विजयरचितः ॥)
हर्षकः, पुं, (हर्षयतीति । हृष + णिच् + क्तुल् ।)
पर्वतविशेषः । इति शब्दमाला ॥ हर्षकारके,
त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥
हर्षणं, क्लो, (हृष + क्युट् ।) हर्षः । इति धरणिः ॥
(यथा, महाभारते । ७।१४४।११५ ।
"तच्छिरः सिन्धुराजस्य शरैर्वहमवाहयत् ।
दुर्दृष्टामप्रहर्षाय सुहृदां हर्षणाय च ॥"
हर्षणः, पुं, (हर्षयतीति । हृष + णिच् + क्तुः ।)
विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तगतचतुर्हर्षयोगः ।
तत्र जातफलम् ।
"सुचारुगात्रं स्फुटपद्मनेत्रं
शास्त्रप्रयत्ने विनयोपपन्नः ।
प्रसूतिकाले यदि हर्षणः स्वा-
दमर्षणो नैव जनः कदाचित् ॥"
इति क्रीडीप्रदीपः ॥ * ॥
चक्षुरोगविशेषः । आक्षयिणः । आक्षदेवः ॥
हर्षकारके, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ७।३१।७६ ।
"एवं सुकलिलं युवमासीत् क्रव्यादहर्षणम् ।
महन्निसौरभोतानां यमराष्ट्रविवर्षणम् ॥"
हर्षमाणः, त्रि, (हर्ष + ताच्छीले शानच् ।)
हर्षयुक्तः । तत्पर्यायः । विकुर्व्याणः २ प्रमनाः ३
हृष्टमानसः ४ इत्यमरः । ३।१।७ ॥ प्रीत-
मानसः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
हर्षयिष्णुः, पुं, (हर्षयतीति । हृष तृष्टी + णिच् +
"स्तनिहृषिपुषीति ।" उणा० ३।२८ । इति
पेरिबुच् ।) पुत्रः । स्वर्णं, क्लो । इति मेदिनी ॥
हर्षणशीले, षि ॥
हर्षस्वनः, पुं, (हर्षसूचकः स्वनः ।) आनन्द-
ध्वनिः तत्पर्यायः । किलकिला २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
हर्षिणी, स्त्री, हर्षयतीति । । हृष + णिच् +
णिनिः । डीप् ।) विजया । इति राजनिर्घण्टः ॥
हर्षितः, त्रि, आह्लादितः । हर्षोऽस्य लात इत्य-
नेन इतप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
हर्षुलः, पुं, (हृष तृष्टी + "हृषेरुलच् ।" उणा०
१।८८ । इति उलच् ।) मृगः । कामुकः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ हर्षण-
शीले, त्रि ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १२२ ।
२६ ।
"प्राभृतं प्रत्युतेहृष्टमे सिद्धमद्येति हर्षुलः ॥"
हल, भ्र विलेखे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) भ्र, झालः हलः । हलति
भूमिं कषकः । इति दुर्गादासः ॥
हलं, क्लो, (हलति भूमिमिति । हल + षच् ।)
लाङ्गलम् । इत्यमरः । २।८।१३ ॥ तत्पर्यायः ।
"हलन्तु लाङ्गलं गोदारणश्च सीरकुन्तली ।"
इति जटाधरः ॥
तत्र गीयोजने दोषादोषौ । हारीतः ।
"अष्टौगवं धर्महलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् ।
चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम् ॥"
इति हत्तीयथामार्हकृत्ये आङ्गिकतत्त्वम् ॥ * ॥
हलप्रवाहदिनादि यथा । दीपकायाम् ।
"पूर्वाग्निनाम्यफणिपित्रशिवान्धेभु
रिक्ताष्टमोविगतचन्द्रतिथिं विहाय ।
इत्यङ्गलिगोसमुदये विकुर्जाकिंवारे
शस्तेन्दुयोगकरणेषु हलप्रवाहः ॥ * ॥
हलप्रवाहवद्बौजवपनस्य विधिः स्मृतः ।
चिचायाश्च शुभे केन्द्रे स्थिरर्षमनुजोदये ॥"

हर्ष

हर्षणः, पुं, (हर्षयतीति । हृष + णिच् + क्तुः ।)
विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तगतचतुर्हर्षयोगः ।
तत्र जातफलम् ।
"सुचारुगात्रं स्फुटपद्मनेत्रं
शास्त्रप्रयत्ने विनयोपपन्नः ।
प्रसूतिकाले यदि हर्षणः स्वा-
दमर्षणो नैव जनः कदाचित् ॥"
इति क्रीडीप्रदीपः ॥ * ॥
चक्षुरोगविशेषः । आक्षयिणः । आक्षदेवः ॥
हर्षकारके, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ७।३१।७६ ।
"एवं सुकलिलं युवमासीत् क्रव्यादहर्षणम् ।
महन्निसौरभोतानां यमराष्ट्रविवर्षणम् ॥"
हर्षमाणः, त्रि, (हर्ष + ताच्छीले शानच् ।)
हर्षयुक्तः । तत्पर्यायः । विकुर्व्याणः २ प्रमनाः ३
हृष्टमानसः ४ इत्यमरः । ३।१।७ ॥ प्रीत-
मानसः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
हर्षयिष्णुः, पुं, (हर्षयतीति । हृष तृष्टी + णिच् +
"स्तनिहृषिपुषीति ।" उणा० ३।२८ । इति
पेरिबुच् ।) पुत्रः । स्वर्णं, क्लो । इति मेदिनी ॥
हर्षणशीले, षि ॥
हर्षस्वनः, पुं, (हर्षसूचकः स्वनः ।) आनन्द-
ध्वनिः तत्पर्यायः । किलकिला २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
हर्षिणी, स्त्री, हर्षयतीति । । हृष + णिच् +
णिनिः । डीप् ।) विजया । इति राजनिर्घण्टः ॥
हर्षितः, त्रि, आह्लादितः । हर्षोऽस्य लात इत्य-
नेन इतप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
हर्षुलः, पुं, (हृष तृष्टी + "हृषेरुलच् ।" उणा०
१।८८ । इति उलच् ।) मृगः । कामुकः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ हर्षण-
शीले, त्रि ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १२२ ।
२६ ।
"प्राभृतं प्रत्युतेहृष्टमे सिद्धमद्येति हर्षुलः ॥"
हल, भ्र विलेखे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) भ्र, झालः हलः । हलति
भूमिं कषकः । इति दुर्गादासः ॥
हलं, क्लो, (हलति भूमिमिति । हल + षच् ।)
लाङ्गलम् । इत्यमरः । २।८।१३ ॥ तत्पर्यायः ।
"हलन्तु लाङ्गलं गोदारणश्च सीरकुन्तली ।"
इति जटाधरः ॥
तत्र गीयोजने दोषादोषौ । हारीतः ।
"अष्टौगवं धर्महलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् ।
चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम् ॥"
इति हत्तीयथामार्हकृत्ये आङ्गिकतत्त्वम् ॥ * ॥
हलप्रवाहदिनादि यथा । दीपकायाम् ।
"पूर्वाग्निनाम्यफणिपित्रशिवान्धेभु
रिक्ताष्टमोविगतचन्द्रतिथिं विहाय ।
इत्यङ्गलिगोसमुदये विकुर्जाकिंवारे
शस्तेन्दुयोगकरणेषु हलप्रवाहः ॥ * ॥
हलप्रवाहवद्बौजवपनस्य विधिः स्मृतः ।
चिचायाश्च शुभे केन्द्रे स्थिरर्षमनुजोदये ॥"

भीमपराक्रमी ।

“वामे कृष्णं बलोवहं दक्षिणे लोहितं न्यसेत् ।
उत्तराभिसुखो भूत्वा कर्षकः कृषिमारभेत् ॥
हले तु योजिते यत्र चेत्रे घासं करोति गौः ।
तत्र स्याद्दिगुणं श्यस्यमवश्यं गर्गभाषितम् ॥” ॥
कृष्यचिन्तामणौ बलभद्रः ।

“सुखदा प्रतिपञ्चैव द्वितीया कार्यसाधिनी ।
आरोग्यदा तृतीया च चतुर्थी कौटुकत् सदा ॥
पञ्चमो श्रीप्रदा नूनं षष्ठो च कलहप्रिया ॥
सप्तमो स्थानदा भाग्या षष्ठं हन्ति तथाष्टमी ॥
नवमो शशनाशाय दशमो भूतिदा सदा ।
एकादशो तथा कुख्यान्तं धान्यं मनोरथम् ॥
द्वादशो प्राणसन्देहा सर्वसिद्धा त्रयोदशो ।
चतुर्दशो पतिं हन्ति पञ्चदशैव निष्फला ॥
षमावस्थाष्टमोषष्ठोरिक्ताय परिवर्जयेत् ।
सीरिभोमदिने चैव कृष्यारम्भं धनक्षयः ॥
प्राजेशविष्णुतिथ्येयु पितृकरोत्तरेषु च ।
अश्विनोवातपीणेषु मूलादितौन्दुमे तथा ॥
वारे भानुजगृहे च जोषे शीतकरे तथा ।
लव्णे स्नोगोमोनयुग्मे कृष्यारम्भं शुभं विदुः ॥
ऐशान्यां पुष्यनैवेद्यः चैत्रपालञ्च पूजयेत् ।
सालङ्कारो हलधरः सगृभिश्च पूजितं हलम् ।
दध्याज्यमधुभिः श्रेष्ठं फलापञ्च प्रलेपितम् ।
कर्षं प्रावर्त्तयेत् प्राञ्चो नूतनेन हलेन च ॥॥
हस्ताखित्यचन्द्रेषु ब्रह्मन्द्रविष्णुवारुणे ।
वायव्यन्द्राग्निमे चैव रोहिण्यामुत्तरासु च ॥
वारे जीवजगृहे च सामं दिनकरे तथा ।
युग्मे युवतिगोमौने शस्तं स्याद्भोजवापनम् ॥”
राजमार्तण्डे ।

“प्राजेशश्रवणोत्तरादितिमघामार्तण्डतिथ्या-
श्विनी-
पौष्णानुष्णमरीचयः शतभिषा स्वाती विशाखा
तथा ।
जीवाकेन्दुसितेन्दुनन्दनदिने वारे स्थिरस्यादये
शस्यानां वपने भवन्ति लवने शस्ते तिथी
रोपणे ॥”

देवलः ।

“गुरुमोमसूर्यशुक्राः श्रेण्याः सम्यक्कराः
शुभाः ।

बुधार्कभूमिपुत्राश्च न भवन्ति फलप्रदाः ॥
हन्ति मेघः पशून् सव्वीन् स्वभाविनाथ वृश्चिकः ।
कर्कटेन भवेत् सौख्यं तुलायां न प्ररोहति ॥
केशरो शशघाती स्यात् पार्थिवोपद्रवं धनुः ।
मकरे चैव कुम्भं च भयमेव विनिद्दिशेत् ।
गोस्त्रीमन्त्रशमोनेषु शस्यं सम्पद्यते महत् ॥॥
प्रशस्ते चन्द्रतारे च शुचिः शुक्लेन वाससा ।
आत्वा गन्धेष्वा पुष्येषु पूजयित्वा विधानतः ॥
पृथोश्च यज्ञसंयुक्तां पूजयित्वा प्रजापतिम् ।
अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दौयते भूरिदक्षिणा ॥
कृष्णीं हवीं नियोक्तव्यौ नवनीतेर्धृतेन वा ।
सुखपात्रं तयोर्लिप्यात् फालाक्षं कनकैः स्मृतेत् ।
उत्तराभिसुखो भूत्वा क्षीरेष्वर्घ्यं प्रदापयेत् ।

ततः शुभकारः श्रीमान् कृषिकर्म समाचरेत् ॥
वर्जयेत् भग्नशुक्रश्च सुरभङ्गश्च वर्जयेत् ।

विकलं क्लिबलाङ्गुलं कपिलं वृषभं तथा ॥
हलप्रवाहणं कार्यं नौदृग्भिः कृषिकर्मकैः ।
हलादिभिर्दद्वैः क्षेममदद्वैनें शुभं भवेत् ॥
वृषभा यदि सुहृन्ति तस्य विघ्नप्रदा भवेत् ॥”
कृषिरिति शेषः ।

“तस्मात् सर्वप्रयत्नेन निर्व्विघ्नं कारयेत् सदा ॥
एका जयकरी रेखा तृतीया चार्थदायिका ।

पञ्चमो या भवेद्रेखा बहुशस्यफला हि सा ॥
अत ऊर्ध्वं न कर्त्तव्यं महादोषस्ततो भवेत् ॥
संपूज्याग्निं हिजं देवं कुर्व्याहलप्रवर्त्तनम् ।
हेमनि वृष्टफालाक्षं क्लिबरेखां न कारयेत् ॥
स्मर्त्तव्या वसवश्चेन्द्रः पृथु रामः सचन्द्रमाः ।
पराशरो बलभद्रः सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ ॥

इने प्रवाह्यमाणे तु कर्म उत्पद्यते यदि ।
गृह्णिणी स्त्रियते तस्य ततेग्नेश्च भयं भवेत् ॥
लाङ्गलं भिद्यते चापि प्रभुस्तत्र विनश्यति ।
ईशाभङ्गो यदा कर्त्तुः संगयो जीवितस्य च ॥
सुतनाथो युगभङ्गे समीने स्त्रियते सुतः ।”
समीने योक्त्वबन्धनकाष्ठद्वये ।

“योक्त्वच्छेदे तु व्यासङ्गः शस्यहानिश्च जायते ॥
हले प्रवाह्यमाणे तु गोरिकः प्रपतेद्यदि ।

प्रपतेद्युक्तमात्रस्तु बन्धनं स प्रपद्यते ।
ज्वरातिसाररोगेण कृषिभङ्गं विनिद्दिशेत् ॥
प्रवहेत् युक्तमात्रस्तु ततो गोः प्रवर्त्तयेत् यदि ।
वत्सालोद्रेन नर्हन्ति ततः शस्यं चतुर्गुणम् ॥ ॥
हेमवारिविलिप्तस्य बीजस्योन्नयतः शुचिः ।
इन्द्रं चित्ते विधायाथ स्वयं मुष्टितयं वपेत् ॥

कृत्वा चान्योन्यप्रोक्त्वाहं कर्षकां हृष्टमानसः ।
प्राङ्मुखः कलसं गृह्य इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
त्वं वै वसुधरे सोते बहुपुष्यफलप्रदे ।
नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषिं मेधां शुभं कुरु ॥
रोहन्तु सर्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु ।
कर्षकास्तु भवन्त्यग्रा धान्येन च धनेन च
स्वाहा ॥” ॥

कृत्वरत्नाकरं ब्रह्मपुराणम् ।
“चैत्रं च कृष्णपञ्चम्यां काश्मोरा च रजस्वला ।

नित्यं भवति तस्मात्तां कृत्वा शैलमयीं स्त्रियम् ॥
अभ्यङ्गवस्त्रनैवेद्यैः पूजयेत् दिनत्रयम् ।
पुष्पालङ्कारधूपैश्च गौरभं वर्जयन्ति च ॥”
काश्मोरा पृथ्वी ।

“अष्टम्याश्च ततः ज्ञाप्य ताभिरेव गृहे गृहे ।
सुस्त्राताभिः प्रहृष्टाभिर्जीवपत्नीभिरेव च ।
अनन्तरं द्विजैः स्त्राय्या सर्वोपधियुक्तेः लैः ।
गन्धैर्वीजैस्तथा रत्नैः फलैः सिद्धार्थकैस्तथा ॥
ज्ञापयित्वा च तां देवीं गन्धैर्मात्स्यैश्च पूजयेत् ।
तत्रिवेदितशिष्टैश्च प्राशितव्यं गृहे गृहे ॥
अतः परमृतुज्ञाता गर्भं गृह्णाति मदिनी ॥” ॥
तथा ।

“ब्रह्मा विष्णुश्च इन्द्रश्च काश्यपः सुरभो तथा ।
इन्द्रः प्रचेताः पल्लव्यः शेषथन्द्राकारवज्रयः ॥

बलदेवो हलं भूमिर्द्वेषभो रामलक्ष्मणौ ।
रत्नोष्ठी जानकी सीता युगं गगनमेव च ॥

सीता लाङ्गलपद्मिनिः । युगं युगकाष्ठम् ।
“एते द्वाविंशतिः प्रोक्ताः प्रजानां पतयः शुभाः ।

गोमङ्गले तु संपूज्याः कृष्यारम्भे महोत्सवे ॥
पर्षेः पुष्येषु धूपैश्च मासै रत्नैः पुष्यकं पुष्यकं ।
हलेन वाहयेद्भूमिं स्वयं ज्ञातः स्वलङ्कृतः ॥”
तथा ।

“उद्या बीजस्तु तत्रैव भीक्षव्यं बान्धवैः सह ॥”
बीजयपनं प्राजापत्यतौर्धेन । यथा, हारीतः ॥

कनिष्ठायाः पश्चात् प्राजापत्यमावपनं होम-
तर्पणे प्राजापत्येन कुर्यात् । इति । होमतर्पणे
ज्ञाजहोमसनकादितर्पणे । राजमार्तण्डे ।
“नित्यं दशहले । अन्तोर्नित्यं पञ्चहले धनम् ।
नित्यश्च चकले भक्तं नित्यमेकहले ऋणम् ॥” ॥

कृषिपराशरः ।
“विशाखे वपनं श्रेष्ठं मध्यमं रोहिणीरवी ।

अतः परिक्षिप्रधमं न जातु आवणे शुभम् ॥”
ज्योतिषे ।

“पूर्वभाद्रपदा मूलं रोहिष्युत्तरफलगुनी ।
विशाखा शतभिषा वाथ धान्यानां रोपणे
वराः ॥

सदीपा रजनी नीलीं पुष्यवृत्तैर्वियुज्यते ।
स्वयं जाते पुनस्तं हं पालयन्नेव दुष्यति ॥

भारामि गृहमध्ये वा मोहात् मघपमावपन् ।
पराभवं रिपोर्यति समाधनधनक्षयम् ॥

निशा नीलीं पलाशश्च चिञ्चा खेतापराजिता ।
काविदारश्च सर्वत्र सर्वं निघ्नन्ति मङ्गलम् ॥”

निशा हरिद्रा । काविदारको रत्नकाञ्चनः ॥
“हमाश्रमा वृक्षबोजं ज्ञातो मन्त्रेण रोपयेत् ॥

वसुधति सुगोलेति पुण्यदेति धरेति च ।
नमस्ते सुभगे नित्यं द्रमोऽयं वर्धतामिति ॥” ॥

लिखित्वालक्तकेनापि मन्त्रं शस्येषु बन्धयेत् ।
न व्याधिकोटकिंस्त्राणां भयं तत्र भवेत् कृषित् ॥”

मिहः प्रबलतरतरङ्गततरलितसृदुतरममीरण-
वनाहं श्रीमद्रामभद्रपादाः कुशलिनः समुद्र-
तटे नानाशतसहस्रवानराणां मध्ये खरनखर-

पञ्चाङ्गलाङ्गुलं पवनसुतं वायुवेगं परचक्रप्रमथनं
श्रीमद्गन्तमाज्ञापयन्ति अमुकस्याखण्डकेत्रे
वाताभासां गात्रोहती पाण्डुरमुखी धूसी-
शृङ्गारतस्या कृपराङ्गता फडिङ्गा एता वानरा
गरुडा इमडुका महिषादिरोगं खण्डयत क्षण-
मपि विलम्बं मा चरत यदि विलम्बं कारयत
तदा युष्मान् शतखण्डं कारयामीति । ॐ श्रीं
श्रीं श्रीं शारामाय नमः । इति शस्येषु बन्ध-
येत् ॥॥ धान्यच्छेदनम् । दीपिकायाम् ।

“याम्याजपादद्विधनानलतोयशक्र-
चित्कोत्तरोडुषु कुजार्कजवारवर्जम् ।

शस्तेन्दुयोगकरं षु तिथी विरिक्ते
धान्याच्छेदिः स्थिरनरखण्डगोदयेषु ॥”

बलभद्रः ।
“देवतीहस्तमूलेषु श्वणे नागयाम्ययोः ।

“पिष्टदेवे तथा सौम्ये धान्यच्छेदं शृगोदये।”
 अथ धान्यच्छेदप्रकारः ।
 “सपत्नी माघमुहूर्ते च यवधान्ये सकाण्डके ।
 क्षिप्यात्तिलञ्च निष्यन्मेतत् पाराशरं मतम् ॥”
 पाराशरः ।
 “न सुष्टिग्रहणं कुर्यात् कदाचिद्वृषीषयोः ।
 ईशाने सवनं कुर्यात् सार्धमुष्टिद्वयं शुचिः ॥
 पीथे पुथे शुभाङ्गे वा पूजयित्वेष्टदेवनाम् ।
 शस्यविघ्नप्रशान्त्यर्थं क्षेत्रे वाहकभोजनम् ॥”
 बीधायनः ।
 “रथाश्वगजधान्यानां गवां चैव रजः शुभम् ।
 अथाश्वस्तं समूहिन्याः श्वजाविखरवाय-
 माम् ॥”
 समूहिनी संमार्जनी ॥ * ॥ कृत्यचिन्तामणौ
 मेधरोपणम् ।
 वटश्च सप्तपर्णश्च गन्धारी शाल्मली तथा ।
 मौडुम्बरी तथा धात्री या चान्या क्षीर-
 धारिणी ।
 क्षीनाक्षी कर्षकैर्नित्यं मेधिः कार्या फलप्रदा ॥”
 बीजसञ्चयदिनादि तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ * ॥
 अथ प्रयोगः ।
 पौर्णमास्यन्तचैत्रीयकृष्णपक्षस्यां पृथ्वी रजस्वला
 तां दिनत्रयमेकस्मिन् पर्वताकारे उच्चपदेशे
 सधवाः स्त्रियः प्रपूजयेद्युरष्टम्यां तां स्नापयित्वा
 ताः पूजयेत् । ततः शुभदिने बीजवपनदिने
 वा सर्वाधिगम्यबीजरत्नफलश्वेतसर्पैः पृथ्वीं
 स्नापयित्वा गन्धादिभिः पूजयेत् । नैवेद्यशेषञ्च
 पश्यान्नोक्तव्यम् ॥ * ॥ अथ हलप्रवाहदिने बीज-
 वपनदिने च कृतघ्नानादिराचान्तो गर्तं क्षेत्रे
 कृत्वा जलेनापूर्य्यं तत्र प्रजापतिं सूर्यादिनव-
 ग्रहान् पृथ्वीञ्च पूजयेत् ।
 “हिरण्यगर्भं वसुधे श्रेष्ठस्योपरिगायिनि ।
 वमाम्यहं तव पुष्टे गृह्णाणार्थं धरित्रि मे ॥”
 इति मन्त्रेण क्षीरेणार्घ्यं दद्यात् । ऐशान्यां
 पुष्पनैवेद्यैः प्रणवादिनमोऽन्तेन ब्रह्मणे विष्णवे ।
 नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परामात्मने स्वाहा ॥
 इत्यनेन त्रिः पूजयेत् । रुद्राय कश्यपाय सुरभ्ये
 इन्द्राय । तदर्घ्यं मन्त्रस्तु ।
 “शक्रः सुरपतिः श्रेष्ठो वज्रहस्तो महाबलः ।
 शतयज्ञाधिपो देव तुभ्यमिन्द्राय वै नमः ॥”
 प्रचेतसे पर्जन्याय शेषाय चन्द्राय अर्काय वज्रये
 बलदेवाय हलाय भूमये वृषभाय रामाय लक्ष्म-
 णाय जानकी सैताये युगाय गगनाय इति
 द्वाविंशतिं पूजयेत् क्षेत्रपालमग्निं द्विजञ्च पूज-
 येत् । अग्निं प्रदक्षिणोक्त्य ब्राह्मणाय दक्षिणां
 दद्यात् । आश्वपक्षबोधनदधीनि गर्तं निःक्षिप्य
 मृत्तिकाभिः पूरयेत् । कृष्णो वृषी नवनीते-
 र्घृतेन वा मूष्णपाशैर्धोर्निलिप्तेत् । हलप्रवाह-
 कान् गन्धादिना भूषयित्वा हलं मात्यादिभिः
 पूजयित्वा दक्षिणतमधुभिः फालाद्यं प्रक्षिप्य
 हेम्ना फालाद्यं घर्षयित्वा कर्षयेत् । वस्त्रिन्द्र-
 पृथुरामेन्दुपाराशरवशभद्रान् करेत् । एका

तिस्तः पञ्च वा रेखा हलेन कार्याः । भग्नमृ-
 खुरलाङ्गुलाः कपिलाश्च वृषा न योक्तव्याः ।
 हलप्रवाहकाश्च समर्थाः कर्तव्याः । हलानि
 नवानि दृढानि कर्तव्यानि । वृषभयुद्धादिकं न
 शुभदं वृषभाणां नर्हनेन चतुर्गुणं शस्य मूत्र-
 पुरीषोत्सर्गं तथा ॥ * ॥ बीजवपने त्विदमधि-
 कम् । सुवर्णजलसंयुक्तं बीजमुष्टिद्वयं इन्द्र-
 ध्यायन् स्वयं प्राजापत्येन तीर्थेन वपेत् । उभय-
 त्वैव पाङ्मुखः जलपूर्णं कलसं गृहीत्वा ।
 “त्वं वै वसुधरे सीते बहुपुष्पफलप्रदे ।
 नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषि मेधां शुभे कुरु ॥
 रोहन्तु सर्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु ।
 कर्षकास्तु भवन्त्वग्रा धान्येन च धनेन च
 स्वाहेति प्रार्थयेदिति ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
 अपि च ।
 “अमावस्यां पितृश्राद्धे अश्ववाचीदिने तथा ।
 लाङ्गलेन क्षतं क्षेत्रं पृथिवी कम्पते सदा ॥”
 इति कर्मसौचनम् ॥ * ॥
 स्मृतिसागरसारे गोभिलः ।
 “हलेर्वा शकटैर्वापि वाहयेत् यो वृषं स्वयम् ।
 प्राजापत्यद्वयं कुर्यात् द्विगुणं योपितां गवाम् ॥
 वृषभन्तु समुत्सृष्टं कपिलां वापि कामतः ॥
 योजयित्वा हले कुर्यात् व्रतं चान्द्रायणद्वयम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 हलही, स्त्री, हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हलधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । हलस्य
 धरः ।) बलदेवः । यथा,—
 “नीलाम्बरो हलधरो हलध्रहालभृत् बलः ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा च महाभारते । १ । २२० । ७ ।
 “ततो हलधरः क्षीवो रवतीसहितः प्रभुः ।
 अनुगम्यमानो गन्धर्व्वरचरत्तत्र भारत ! ॥”)
 हलालकः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
 “सालङ्कारो हलधरः स्रग्भिय पूजितं हलम् ॥”
 हलभूतिः, स्त्री, (हलसाध्या भूतिः ।) कृषिकर्म ।
 यथा,—
 “अथ सेवा श्रद्धतिः स्यात् स्त्रियां कृषिय
 कर्षणम् ।
 कर्षोऽमृतञ्च प्रकृतं हलभूतिर्महाधनम् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 हलभृत्, पुं, (हलं विभर्त्तीति । भृ + क्तिप् । हलस्य
 भृदिति या । बलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, मेघदूते । ६१ ।
 “अंसन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीव ॥”)
 हलभृतिः, पुं, (हलेन भृतिभरणमस्य ।) सुनि-
 विधेयः । तत्पर्यायः । उपवर्गः २ कृतकोटिः ३
 अयाचितः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (हलस्य
 हलेन वा भृतिः ।) कृषिकर्म च ॥
 हलराजं, स्त्री, आचक्ष्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हला, व्य, नाट्योक्तौ मन्त्री पत्न्याज्ञानम् । इत्य-
 मरः । १ । ७ । १५ ॥

हला, स्त्री, सखी, । इति जटाधरः ॥ मद्यम् ।
 पृथिवी । जलम् । इत्यनेकार्थकोषः ॥
 हलायुधः, पुं, (हलमायुधं यस्य ।) बलदेवः ।
 इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । २२१ । २३ ।
 “ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा प्राङ्गरूपं हलायुधात् ।
 तूष्णींभूतास्ततः सर्वे साधु साध्विति चाह्वयन् ॥”)
 हलाहः, पुं, चित्रिताश्वः । इति हेमचन्द्रः ॥
 हलाहलः, पु, (हलमिव आ समन्तात् सर्वाङ्गेषु
 हलति कर्षतीति । आ + हल + अच् ।) विष-
 भेदः । यथा,—
 “समौ कञ्चुकनिर्घाकौ च्छेडस्तु गरलं विधम् ।
 पुंसि क्लीवे च काकोलकालकूटहलाहलाः ॥”
 इत्यमरः । १ । ८ । १० ॥
 हलमिव आ समन्तात् हलति विलिखति
 हलाहलः । हलज विलेखे अन् स्वार्थे ष्ये
 हालाहलश्च । निपातनात् ललापे हाहलश्च ।
 “हालाहलं हालहलं हाहलश्च हलाहलम् ॥”
 इति रुद्रः ॥
 एते काकोलादयस्त्रयः पुंसि क्लीवे चेत्यन्वयः ।
 केचित्तु च्छेडभेदा इति पुंस्त्वे वक्ष्यमाणत्वात्
 पुंसि क्लीवे चेत्यस्य विषमित्यनेन सम्बन्धः ।
 इत्याहुः । तस्मात्तिष्ठत्यम् ।
 “काकोलसुपतेजः स्यात् कृष्णच्छवि महा-
 विषम् ॥”
 इति वैयकम् ।
 “तत् कालकूटं विषमुप्रतेजः
 कण्ठे धृतं पर्वतराजकन्ये ॥”
 इति व्यासः ॥
 हालाहलं विषमिव प्रगुणं तदेव इति वामनः ॥
 “मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये हलाहलं
 महद्विषम् ।
 अतएव निषीयतेऽधरो हृदयं सुष्टिभिरिव
 ताड्यते ॥”
 इति कुलचरिनेऽश्वघोषः । इति भरतः ॥
 (मूलजविषभेदः ।
 “सङ्कोचं मर्कटं शृङ्गविषं हलाहलन्तथा ।
 एवमादीनि चान्यानि मूलजानि स्थिराणि च ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने २५ अध्याये ॥)
 हलाहलः, पुं, (हलाहलोऽस्यास्तीति ।) अच् ।)
 ब्रह्मसर्पः । अक्षना । इति मेदिनी ॥ बुधविशेषः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हलिः, पुं, (हलति कर्षति भूमिमिति । हल +
 “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ । इति
 इन् बृहहलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्-
 पर्यायः । जित्या २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 हलिनी, स्त्री, (हलमिव आकारोऽस्यस्या इति ।
 इति । डीप् ।) लाङ्गलिकीवृक्षः । विषलाङ्गला
 इति भाषा इति रत्नमाला ॥ (पर्यायोऽस्य
 यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।
 “कृषिहारी तु हलिनी लाङ्गली शक्रपुष्पापि ।
 विषस्थानिगिन्वान्ता वज्रिवन्ता च गर्भेशुत ॥”

हलीम

“लाङ्गली हलीनी च स्वात्” इति गाडडे २०८
 पञ्चाथे ॥ हलसमूहश्च ॥
 हलिप्रियः, पुं, (हलिनो बलदेवस्य प्रियः ।)
 कदम्बवृक्षः । इत्यमरः । २।४।४२ ॥ (पर्यायो
 यथा,—
 “कदम्बः प्रियको नीपो वृक्षपृषो हलिप्रियः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 हलिप्रिया, स्त्री, (हलिनो बलदेवस्य प्रिया ।)
 मदिरा । इति राजनिर्घण्टः । अमरश्च । २।
 १० । ३८ ॥ (विवरणमस्या मदिराशब्दे ज्ञात-
 व्यम् ॥)
 हली, स्त्री, (हल्यते इति । हल + इन् । डीप् ।)
 कलिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हली, [न्] पुं, (हलमस्यास्तीति । हल + इनि ।)
 बलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥ (यथा,
 उपदेशशतके । ६८ ।
 “क्रुद्धो हली कुरुणां पुरमत्याप्य क्षिपन्नद्याम् ।
 अनुनीतस्तदमृत्तुं क्रोधाविष्टोऽनुनेतव्य ॥”)
 छपिकर्मकर्ता । तत्पर्यायः । कुटुम्बी २
 कर्षकः ३ चैत्रो ४ क्षपिकः ५ कार्षिकः ६
 कृषीवलः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥
 हलीनः, पुं, (हलाय हितः । हल + क्तः ।)
 शाकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 हलीमकः, पुं, रोगविशेषः । यथा पाण्डुरोगस्यैव
 भेदं हलीमकश्चाह ।
 “यदा तु पाण्डुर्वर्णः स्यात्परितश्यावपीतकः ।
 बलौत्माहः क्षयस्तन्द्रामन्दाग्नित्वं मृदुक्त्वरः ॥
 स्तोष्वहर्षोऽङ्गमर्हश्च भ्रामदण्णाश्चिभ्रमाः ।
 हलीमकं तदा तस्य विश्यादनिलपित्ततः ॥”
 पाण्डोः पाण्डुरोगिणः ॥ तस्य चिकित्सा यथा,
 “मारितस्यायमसूत्रं मुस्ताचूर्णेन संयुतम् ।
 खदिरस्य कषायेण पिबेद्वन्तु हलीमकम् ॥
 सिता तिक्ता बला यष्टो त्रिफला रजनीयुगेः ।
 लेहं लिङ्गात् समभ्वाज्यं हलीमकनिहतये ॥
 असृतलनारमकक्षपसाधितं सुरगविद्धिषः सर्पिः
 श्वीरचतुर्गुणमेतदितरेषु हलीमकार्त्तभ्यः ॥”
 इति असृताष्टतम् * ॥
 “मधुरैरन्नपानेस्तं वातपित्तहरं हरत् ।
 कामलापाण्डुरोगोक्ताक्रियाश्चात्रोपयोजयेत् ॥”
 अथ सामान्यतः पाण्डुरोगकामलाहलीमक-
 चिकित्सा ।
 “फलत्रिकासृतावासातिक्ताभूनिष्बनिष्बजः ।
 ज्ञाथः शौद्रयुतो हन्यात् पाण्डुरोगं सकामलम् ॥१
 व्राषणं त्रिफला मुष्ठां विडङ्गं चव्यचित्रके ।
 दाक्षीं त्वक्षाचिकी धातुर्धन्यको देवदारु च ॥
 एषां द्विपलिकान् भागवान् क्त्वा चूर्णं पृथक्
 पृथक् ।
 मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाच्छुभ्रसम्भ्रनसन्निभम् ॥
 भूचे चाष्टगुणे पक्त्वा तर्कांस्तु प्रक्षिपेत्ततः ।
 कीडम्बरसमान् क्त्वा वटकांस्तान् यथाग्नि च ।
 उपकुञ्चीत तन्नेव जीवं साक्षरञ्च भोजनम् ।
 मण्डूरवटकां क्त्वे प्राचदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥

हलीष

कुष्ठानि जठरं शोथमूरुस्तम्भं कफामयान् ।
 पशंसि कामलां मेहं श्लोधानं शमयन्ति च ॥”
 इति चूषणादिमण्डूरवटकः ॥२॥
 “किराततिक्तं सुरदारु दाक्षीं
 मुस्ता गुडुची कटुका पटोलम् ।
 दुरालभा पर्पटकं सनिम्बं
 कटुत्रिकं वक्रिफलत्रिकञ्च ॥
 फलं विडङ्गस्य समाशकानि
 सर्वैः समं चूर्णमथायमस्य ।
 सपिपेधुभ्यां वटिका विधेया
 तक्रानुपानात् भिषजा प्रयोज्या ॥
 निहन्ति पाण्डुश्च हलीमकश्च
 शोथं प्रमेहं यक्ष्णाक्षञ्च ।
 श्रामश्च कामश्च मरुत्पित्त-
 मशीस्यथोरुपहमामवातम् ॥
 मृणांश्च गुल्मान् कफविद्विषश्च
 श्वितश्च कुष्ठश्च ततः प्रयोगात् ॥”
 इति अष्टादशाङ्गलीहम् ॥ ३ ॥
 “यद्यगोधूमशाल्यै रसेर्जाङ्गलजैर्हितैः ।
 मुहादकीमसुराद्यैरपि भोजनमिष्यते ॥”
 एषु पाण्डुरोगकामलाहलीमकेषु ॥ ४ ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 हलीशा, स्त्री, (हलस्य ईशा । शकम्बादित्वात्
 साधुः ।) लाङ्गलदण्डः । इति मुग्धबोधव्याक-
 रणम् ॥
 हल्यं, त्रि, (हलेन कृष्टम् । हल + यत् ।) कर्षित-
 चैत्रम् । इत्यमरः । २ । ८ । ८ ॥ अस्य पर्यायः
 कृष्टशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (हलस्येदमिति ।) हल-
 सन्धानश्च ॥ (पुं, हलस्य कर्षः । हल + “मत-
 जनहलात् कारणजल्पकर्षषु ।” ४ । ४ । ८७ ॥
 इति यत् ॥)
 हल्यं, स्त्री, (हलस्येदमिति । यत् ।) वैरूप्यम् ।
 इति केचित् ॥
 हली, स्त्री, (हलस्य समूहः । हल + “पाशा-
 दिभ्यो यः ।” ४ । २ । ४८ । इति यः ।)
 हलसमूहः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४१ ॥
 हलकं, स्त्री, रक्तकङ्कारम् हला इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । रक्तसन्धकम् २ । इत्यमरः । १ ।
 १० । ३६ ॥ रक्तसौगन्धिकम् ३ रेचना ४ ।
 इति जटाधरः ॥ अल्पगन्धम् ५ सोमाण्यम् ६
 रक्तकौरवम् ७ । इति रत्नमाला ॥
 हल्लं, त्रि, प्रचलायितम् । इति जटाधरः ॥
 हलीषं, स्त्री, स्तोत्रां सह नर्तनम् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (पुं, उपरूपकविशेषः । तत्र-
 क्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५५५ ।
 “हलीष एव एकाङ्कः सप्ताष्टौ दश वा स्त्रियः ।
 वागुदात्तेकपुरुषः कैशिकीवृत्तसङ्कुलः ।
 मुखान्तिमौ तथा सन्धौ बहुतासलयस्त्रितः ॥”)
 हलीषकं, स्त्री, (हलीषमेव । स्वार्थे कन् ।)
 स्त्रीणां मन्त्रलिकावृत्तम् । इति जटाधरः ॥
 “मन्त्रलिन तु यन्तुं स्त्रीणां हलीषकन्तु तत् ॥
 इति हेमचन्द्रः ॥

हविष्य

एकस्य पुंसो बहुभिः स्त्रीभिः क्रीडनम् । तच्च
 रामक्रीडा । यथा,—
 “गोपीनां मण्डलोल्लस्यन्धे हलीषकं विदुः ॥”
 इति क्रीडात् ॥
 तल्लक्षणम् ।
 “पृथुं सहस्रं मसृणं वितस्त्रि-
 मात्राक्षतं कौ विनिश्चय्य शङ्कुम् ।
 चाक्रम्य पद्भ्यामितरैरन्तु
 हस्तैर्भ्रमोऽयं खलु रासगोष्ठी ॥”
 इति हरिवंशटीकायां नीलकण्ठः ॥
 हलीमकं दन्त्यमकारमध्यमपि ॥
 हवः, पुं, (हु नि हाम + अप् ।) होमः । आशा ।
 (ह्वे + “भावेऽनुपमगस्य ।” ३ । ३ । ७५ । इति
 अप् सम्प्रसारणश्च ।) आह्वानम् । अश्वरः ।
 इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥
 व ङ्, पुं, कांस्यपात्रे दधिभिश्चिताश्चभक्षणम् ।
 इति केचित् ॥
 हवनं, स्त्री, (हु + ल्यट् ।) होमः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६८ ।
 ३४ ।
 “याजस्तु हवनस्यान्ते देवोमाज्ञापयत्तदा ।
 प्रेहि मां रात्रिं पृषति ! मिथुणं त्वासुपस्थितम् ॥)
 हवनायुः, [म्] पुं, (हवनमेव आयुर्यस्य ।)
 अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥
 हवनी, स्त्री, (ह्वयतेऽचेति । हु + ल्यट् । डीप् ।)
 होमकुण्डम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हवनीयं, त्रि, होमोयद्रव्यम् । हव्यम् । हृधातो-
 रनीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 हविः, [म्] स्त्री (ह्वयतेऽनेनेति । हु + “षडि-
 न्मुचिहृष्टपोति ।” उणा० २ । १०८ । इति
 हसिः ।) हवनीयद्रव्यम् । तत्पर्यायः । साक्षा-
 य्यम् २ । छतम् । इत्यमरः । २ । ३ । २७ ॥
 (यथा, महाभारते । १ । ८५ । ११ ।
 “न जातु कामः कामानामुपभोगेन शान्ति ।
 हविषा क्षणवर्त्मव भूय एवाभिवर्धते ॥”)
 जलम् । इति केचित् ॥ (विष्णुः । इति महा-
 भारतम् । १३ । १४८ । ५२ ॥ शिवः । इति च
 तत्रैव । १३ । १७ । १०२ ॥)
 हविषो, स्त्री, होमकुण्डम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 हविरग्नः, पुं, (हविरग्नं यस्य ।) अग्निः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ छतभोजने, स्त्री ॥
 हविरग्न्या, स्त्री, (हविषो गन्धो यस्वाम् ।) गन्धी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ गमोशब्देऽस्या गुणा-
 दयो ज्ञायव्याः ॥
 हविर्गंघं, स्त्री, (हविषो गेहम् ।) होमवृष्टम् ।
 तत्पर्यायः । होत्रोयम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 हविर्गन्धः, पुं, (हविषो हवनीयाय मय्यते इति ।
 मन्थ + घञ् ।) गणिकारीवृक्षः । इति रत्न-
 माला ॥
 हविर्गं, स्त्री, (हविषे हितम् । हविस् + “उग-
 वादिभ्यो यत् ।” ५ । १ । २ । इति यत् ।)
 छतम् । यथा,—

हस

“दृत्तं हविष्यमान्यश्च हविराधारसर्पिणी ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

हविष्याक्षम् । यथा,—
“तयोदश्यां कृतस्नानो ब्रह्मचारी समाहितः ।
निरामिषं हविष्यं वा सज्जङ्घीत नान्यथा ॥”
इति शिवरात्रिव्रतकथा ॥*॥

अन्यच्च ।
“हेमन्ते प्रथमे मामि नन्द ब्रजकुमारिकाः ।
चेरुहविष्यं भुञ्जानाः कात्यायन्यश्चनव्रतम् ॥”
इति श्रीमद्भागवतम् ॥

हविष्याक्षं, स्त्री, (हविष्यमन्त्रम् ।) व्रतादौ भक्षणोपद्रव्यविशेषः । यथा, स्मृतिः ।

“हेमन्तिकं मितस्त्रिभङ्गं धान्यं मुद्गास्त्रिला यवाः ।
कलायककुनोवारा वास्तूकं जिलमोचिका ॥

पट्टिका कालशकञ्च मूलकं केमुकंतरत् ।
लवणे सैन्धवसामुदे गव्ये च दधिसर्पिणी ॥

पयोऽनुवृत्तमारश्च पनमास्त्रहरीतकी ।
तिन्त्रिङ्गी जीरकश्चैव नागरङ्कपिप्पली ॥

कटली लवलो धात्री फलान्यगुडमैत्रवम् ।
अमैलपकं मूनयो हविष्याक्षं प्रचक्षते ॥”

अत्रास्त्रिभङ्गमित्युपादानादन्यत्र स्त्रिभङ्गान्यतण्डु-
लेन दोषः । हेमन्तिकमित्यभिधाय अगस्त्य-
मंहितायाम् ।

“नारिकेलफलश्चैव कटलीं लवलीन्तथा ।
आम्रमामलकश्चैव पनसश्च हरीतकीम् ।

व्रतान्तरप्रशस्तश्च हविष्यं मन्वते बुधाः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

हव्यं, स्त्री, (हव्यते इति । हु+यत् ।) देवानाम् ।
इत्यमरः । २ । ७ । २४ ॥ (यथा, मनुः । ३।८।७।

“नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविजानताम् ।
भस्मीभूतेषु विषेषु मोहाद्वृत्तानि दाढभिः ॥”)

हवनोपद्रव्यञ्च ॥
हव्यपाकः, पुं, (हव्याय पाको यस्य ।) चरुः ।
इत्यमरः । २ । ७ । २२ ॥

हव्यवाहनः, पुं, हव्यं वहतीति । वह+अण् ।
अग्निः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, महा-

भारते । १ । २२४ । ५८ ।
“एतच्छ्रुत्वा हुतवहाङ्गवान् सर्वलोकभृत् ।
हव्यवाहमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥”)

हव्यवाहनः, पुं, (हव्यं वाहयतीति । वह+णिच्+
रुः ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १ । ५८ ॥

(यथा, महाभारते । १ । २२४ । १३ ।
“न ह्येतत् कारणं ब्रह्मक्षयं सम्प्रतिभाति मे ।
यद्दाह सुसंक्रुष्टः खाण्डवं हव्यवाहनः ॥”)

हव्याशः, पुं, (हव्यमश्नातीति । हव्य+अश्+
अण् ।) हुताशनः । इति शब्दरत्नावली ॥

हव्याशनः, पुं, (हव्यं अशनं यस्य ।) अग्निः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

हस, ए हसि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-उपहसि सक०-सि०) ए, अह-

सोत् । हासोऽपूर्वप्रतोत्या कपोलस्य विकसितो-
करणम् । तत्रैवाकर्णकः । हसति शनैः शृङ्ख-

हस्तः

रुदितस्वरौ । इति गोवर्धनः । यदा तु कस्य
चिहोषादिकमुद्दिश्य तत् स्यात्तदा सकर्णकः ।
हसन्तमन्तस्त्वलमन्तानां रवेगिति श्रीहर्षः ॥

हसन्ति साधवश्चौरम् । इति दुर्गादासः ॥
हसः, पुं, (हसनमिति । हस+“स्वनहमोर्वा”

३ । ३ । ६२ । इति अण् ।) हास्यम् । इत्य-
मरः । १ । ७ । १८ ॥ (यथा, वाजसनेयसंहि-

तायाम् । ३० । ६ ।
“हमाय कारिमानन्दाय स्तोषस्वमिति ॥”)

हसन, [त्] चि, हास्यं कुर्वन् । हसधातोः शब्द-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, हरिवंशे । १४६।२७।

“हमन् विहासांश्च लहति हर्षात्
वाप्यागमं क्षणविनोदनार्थम् ॥”)

हसनं, स्त्री, (हस+ल्युट् ।) हास्यम् । इति
मेदिनी ॥ (यथा, हृत्संहितायाम् । ४६।२५ ।

“हसने देशभ्रंशं रुदितं च व्याधिबाहुल्यम् ॥)
हसनी, स्त्री, (हसतीति । हस+कृत्यल्युट् इति

ल्युट् । टिट्ठेति ङीप् ।) अङ्गारधानी । इति
मेदिनी ॥

हसनीमणिः, पुं, अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हसन्तिका, स्त्री, अङ्गारधानी । इति हेमचन्द्रः ॥

हसन्ती, स्त्री, (हसतीति । हस+गल् । ङीप् ।)
अङ्गारधानिका । इत्यमरः । २ । ८ । २८ ॥

मल्लिकाविशेषः । शाकिनीभेदः । इति मेदिनी ॥
(हास्यं कुर्वती । यथा कथासरित्सागरे । ११ ।

३१ ।
“अस्तीहोञ्जयिनी नाम नगरी भूषणं भुवः ।
हसन्तोव सुधाधीतैः प्रासादैरमरावतीम् ॥”)

हसिकः, त्रि, (हसी हासोऽस्त्यस्तीति । ठन् ।)
हास्यकर्ता । इति केचित् ॥ हसशब्दात् षण्क-

प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
हसितं, स्त्री, (हस+क्तः ।) हास्यम् । (यथा,
हृत्संहितायाम् । ६८ । ७४ ।

“हसितं शुभदमकस्यं
स निमोलितलोचनश्च पापस्य ।
हृष्टस्य हसितमसकृत्
सोन्मादस्यासकृत् प्रान्ते ॥”)

कामदेवधनुः । इति केचित् ॥ (हास्यकरणम् ।
यथा, कथासरित्सागरे । ५८ । १५८ ।

“अथ कर्मगतं विद्वान् दृष्ट्वास्य हसितं मया ॥”
परिहासः । यथा, किराते । १३ । ४७ ।

“कीर्त्तितानि हसितेऽपि तानि यं
ब्रीडयन्ति चरितानि मानिनम् ॥”)

हसितः, त्रि, (हस+क्तः ।) विकसितः । इति
शब्दमाला ॥ कृतहासश्च ॥

हस्तं, स्त्री, (हस+तन् ।) चर्मप्रसेविका । इति
केचित् ॥

हस्तः, पुं, (हसति विक्रमतीति । हस+“हसि-
न्त्यश्चिच्चासौति” उणा० ३।८६ । इति

तन् ।) शरीरावयवविशेषः । स च कर्ण-
न्दिग्रः । हात इति भाषा । तत्पठ्यायः ।
पाणिः २ सप्तः ३ शयः ४ । इत्यमरमाला ॥

हस्ता

पञ्चशास्त्रः ५ । इत्यमरः ॥ करः ६ भुजः ७ ।
इति जटाधरः ॥ कुलिः ८ भुजादलः ९ । इति

शब्दरत्नावली ॥
“हस्तावध्यात्मित्वाहुरध्यात्मविदुषो जनाः ।
अधिभूतश्च कर्माणि शुकस्तथाधिदैवतम् ॥”

इति महाभारते आश्रमधिकाध्याय ॥
हस्तास्य शुभाशुभलक्षणं बाहुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥

विस्तृतकरप्रकोष्ठः । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥
स च चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिमाणम् । इति भरतः ॥

यथा,—
“यवानां तण्डुलैरेकमङ्गुलं चाष्टभिर्भवेत् ।
अर्धैर्घयोर्जितैर्घस्त्रसुतुर्विंशतिभिरङ्गुलैः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतकालिकापुराणम् ॥
अपि च ।

“यवोदरैरङ्गुलमष्टमंस्थे-
हस्तोऽङ्गुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः ।
हस्तेऽस्तुर्भिर्भवतीह दण्डः
क्रोशः सहस्रहितयेन तेषाम् ॥”

इति लीलावती ॥*॥
हस्तमात्रदत्तक्षेत्रादिद्रव्यभक्षणनिषेधो यथा,
“हस्तदत्ताय ये क्षेत्रा लवणं व्यञ्जनानि च ।
दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुङ्क्ते तु किल्बि-

षम् ॥
तस्मादन्तरितं कृत्वा पर्णेनाथ लणेन वा ।
प्रदद्यात् न तु हस्तेन नायसेन कदाचन ॥”

इति आश्वतत्त्वधृतवशिष्ठवचनम् ॥*॥
एकहस्तदत्तद्रव्यभोजननिषेधो यथा,—

“एकेन पाणिना दत्तं शूद्रदत्तं न भक्षयेत् ॥”
इति तद्वृत्तादिपुराणवचनम् ॥*॥

हस्तिशृङ्गः । यथा, रामायणे । २।२३।४।
“अथहस्तं विधुन्वंस्तु हस्ती हस्तमिवात्मनः ॥”)

हस्तानक्षत्रम् । (यथा, मार्कण्डेये । ३३।११।
“प्रयाति श्रेष्ठतां सत्यं हस्ते श्रावणपदे नरः ॥”)

केशात् परं तत्समूहवाचकः । इति मेदिनी ॥
हस्तज्योडिः, पुं, करज्योडिश्च । हाताजुडि

इति हिन्दी भाषा । अस्य गुणः । रसबद्धादि-
वस्यकृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तधारणं, स्त्री, (हस्तस्य धारणम् ।) मार-
णोद्यतस्य निवारणम् । इति हस्तधारणशब्द-

टोकायां रामानुजसः । ३।२।५ ॥ (परि-
चाणम् । यथा, महाभारते । १।२२४।१०।

“ब्राह्मणस्व हस्तं धीरेर्धर्मार्थं च विलापिते ।
रोहयमाणे च मयि क्रियतां हस्तधारणम् ॥”)

हस्तपुच्छं, स्त्री, (हस्तस्य पुच्छम् ।) हस्तावयव-
विशेषः । हातेर पोच्छा इति भाषा । तत्प-

थ्यायः । कल्पधम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हस्ताविम्बं, स्त्री, (हस्तस्य विम्बं यत् ।) स्वासकः ।
स तु चन्दनादिना देहविलेपनविशेषः । इति

हेमचन्द्रः ॥ करप्रतिविम्बञ्च ॥
हस्तावारणं, स्त्री, (हस्तेन वारणम् ।) परिचाणम् ।
तत्तु मारणोद्यतस्य निवारणम् । इत्यमरः । ३।

२ । ५ ॥ अरिष निषेधनञ्च ॥

हस्ताम

हस्तासिद्धिः, क्षी, (हस्तास्य सिद्धिः ।) धृतिः ।
वितनम् । यथा,—

“प्रतीकारमिमं कृत्वा शीतादेस्ताः प्रजाः पुनः ।
वार्त्तीपायं ततश्चक्रुर्हस्तासिद्धिं कर्मजाम् ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे ६ अध्यायः ॥
हस्तासिद्धिं हस्ताभ्यां साध्यां सिद्धिं धृतिं तामे-
वाह कर्मजां तत्कर्मनिमित्ताम् । इति तट्टीका ॥
कारण साधनञ्च ॥

हस्तासूत्रं, क्षी, (हस्तास्य सूत्रम् ।) बलयम् । यथा,
“कटको बलयं पारिहार्यावापी तु कङ्कणम् ।
हस्तासूत्रं प्रतिसरः ऊर्ध्विका त्वङ्गुलीयकम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(विशाहादिकाक्षीनमङ्गलार्थनिबद्धकरसूत्रम् ।
यथा, कुमारे । ७ । २५ ।

“बन्धु चास्त्राकुलदृष्टिरस्याः
स्थानान्तरं कल्पितसन्निवेशम् ।
धात्राङ्गुलीभिः प्रतिसार्थ्यमाण-
मूर्णामयं कौतुकहस्तासूत्रम् ॥”

हस्ता, पुं, स्त्री, अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रात्-
गंतव्योदशनक्षत्रम् । तत्तु हस्ताकृतिपञ्च-
तारात्मकम् । अस्याधिदेवता दिनकृत् । जम्ब-
कालोनोऽयं जघन्यगुणदायकः । इति ज्योति-
स्तत्त्वम् ॥*॥ तद्दर्शनेन लग्ननिरूपणं यथा,—

“मस्तकोपरि कराकृतौ करे
तिष्ठतीन्द्रमुखि ! बाणतारके ।
लिप्तिकाः शरकुपचमंजकाः
नायकामनविलग्नतो गताः ॥”दं १।३५ ।

इति कालिदासकृततारविलग्ननिरूपणग्रन्थः ॥*॥
तत्र जातफलम् ।

“दाता यशस्वी सुतरां मनस्वी
भृदेवदेवाश्चैनकचयजः ।
प्रसूतिकास्ते किल यस्य हस्ता
हस्तस्थिता तस्य समस्तसम्पत् ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

हस्ताङ्गुलिः, पुं, (हस्तास्य अङ्गुलिः ।) करशाखा ।
यथा,—

“हस्ताङ्गुलय एव स्युरायुर्दा ललिताः शुभाः ।”
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

अस्य विवरणं बाहुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

हस्तामलकं, क्षी, (हस्तास्थितं आमलकम् ।)
करस्थितामलकौफलम् । (यथा, रामायणे ।
“त्वया दृष्टं जगत्सर्वं हस्तामलकवत् सदा ॥”)
वेदान्तप्रत्यविशेषः । तत्रिख्यते । श्रीमच्छंकरा-
चार्यस्य दिग्विजयसमये पथिमध्ये कश्चित्
बालकं प्रति प्रश्नः ।

“कस्त्वं शिशो ! कस्य कुतोऽसि गन्ता
किं नाम ते त्वं कुत आगतोऽसि ।
एतद्दद त्वं मम सुप्रसिद्धं
मन्त्रीतये प्रीतिविवर्धनीऽसि ॥”

बाहुशब्दीतरम् ।

“नष्टं मनुष्यो न च देवयजो
न ब्राह्मणश्चतियवेभ्यःशुभ्राः ।

हस्ताम

न ब्रह्मचारी न गृही वनस्वी
भिक्षुर्न चार्ह निजबोधरूपः ॥”
एतस्य श्लोकस्य शङ्कराचार्येण भाष्यं न कृतम् ॥

“निमित्तं मनश्चतुरादिपहसौ
निरस्ताखिलोपाधिराकाशकल्पः ।

रविकोकचेष्टानिमित्तं यथा यः

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥१॥

यमन्युष्ववन्नित्यबोधस्वरूपं

मनश्चतुरादीन्बोधोपाधकानि ।

प्रवर्तन्त आश्रित्य निष्कर्ममेकं

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ २ ॥

मुखाभासको दर्पणे दृश्यमानो

मुखत्वात् पृथक्त्वेन नैवास्ति वस्तु ।

चिदाभासको धीषु जीवोऽपि तद्वत्

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ३ ॥

यथा दर्पणाभाव आभासज्ञानी

मुखं विद्यते कल्पनाहीनमेकम् ।

तथा धीवियोगे निराभासको यः

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ४ ॥

मनश्चतुरादेर्विमुक्तः स्वयं यो

मनश्चतुरादेर्मनश्चतुरादिः ।

मनश्चतुरादेरगम्यस्वरूपः

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ५ ॥

य एको विभाति स्तः शुद्धचेताः

प्रकाशस्वरूपोऽपि नानेव धोषु ।

शरावोदकस्यो यथा भानुरेकः

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ६ ॥

यथानेकचक्रः प्रकाशे रविर्न

क्रमेण प्रकाशो करोति प्रकाशम् ।

अनेका धियो यस्तथैकप्रबोधः

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ७ ॥

विवस्वप्रभातं यथा रूपमद्यं

प्रगृह्णाति नाभातमेवं विवस्वान् ।

यथा भात आभासयत्नक्षमेकः

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ८ ॥

यथा सूर्ये एकोऽपस्त्रनेकथलासु

स्थिरास्त्रयनन्वन्विभःश्वस्वरूपः ।

चलासु प्रभित्तासु धीष्वेक एवं

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ९ ॥

घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमेकं

यथा निष्पुंभं मन्यते चातिमूढः ।

तथा बहवङ्गाति यो मूढदृष्टः

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ १० ॥

समस्तेषु वस्तुष्वनुस्यूतमेकं

समस्तानि वस्तूनि यत्र स्थानि ।

वियद्वात् सदा शुद्धमच्छस्वरूपं

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ११ ॥

उपाधौ यथा भेदता सन्नानां

तथा भेदता बुद्धिभेदेषु तेषु ।

यथा अन्द्रकाशां जले चक्षुस्त्वत्

तथा चक्षुस्त्वत् तवापीह विष्णो ॥१२॥

इति हस्तामलकं समाप्तम् ॥

हस्तिको

हस्तिकं, क्षी, (हस्तिकां समूहः । कन् ।) हस्ति-
समूहः । तत्पर्यायः । गजता २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

हस्तिकणः, पुं, (हस्तौ कणे यस्य ।) सिंहः ।
व्याघ्रः । इति केचित् ॥

हस्तिकन्दः, पुं, (हस्तिनः पद इव कन्दो यस्य ।)
बृहत्कन्दविशेषः । तत्पर्यायः । हस्तिपत्रः २

स्थूलकन्दः ३ पतितकन्दकः ४ बृहत्पत्रः ५ पति-
पत्रः ६ हस्तिकर्णः ७ सुकर्णकः ८ त्वग्दोषारिः

९ कुष्ठघ्नता १० गिरिवासी ११ नागाशयः १२

गजकन्दः १३ नागकन्दः १४ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफघ्नातामयत्वबोधश्चम-

कुष्ठविषवेसर्पनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिकरञ्जः, पुं, (हस्तौ व मज्जान् करञ्जः ।)
महाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयी-

ऽस्य महाकरञ्जशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

हस्तिकर्णः, पुं, (हस्तिनः कर्णमिव पर्यमस्य ।)
एरण्डः । पलाशभेदः । गणदेवताभेदः । इति

मेदिनी ॥ हस्तिकन्दः । रत्नैरण्डः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ हस्तिकर्णपलाशस्य गुणाः ।

“हस्तिकर्णः परं हृद्यो मेधायुर्वलवर्धनः ।”
इति राजवल्लभः ॥

अपि च ।

श्रीहरिहवाच ।

“हस्तिकर्णस्य वै मूलं गृहीत्वा चूर्णयेद्हर ।।
सर्वरोगविनिर्मुक्तं चूर्णं पलगतं शिव ।।

सत्तीरं भक्षितं कुर्यात् सप्तदिनेषु हृषभज ।।
नरं श्रुतिधरं शूरं शृङ्गन्दगतविक्रमम् ॥

पद्मगौरप्रतीकां युक्तं दग्गतायुषा ।
पौड्गालाकृतिं वृद्धं सततं दुग्धभोजितम् ॥

मधुमपिःसमायुक्तं जघ्नमायुष्करं भवेत् ।
तज्जग्धं मधुना साहं दग्धवर्षसहस्रिणम् ॥

कुर्यान्नरं श्रुतिधरं प्रमदाजनवज्रभम् ।
दध्ना नित्यं भक्षितम् वृद्धदेहकरं शिव ।।

क्षणक्षेममायुक्तं नरं वर्षसहस्रिणम् ।
तत्र काञ्चिकमयुक्तं नरं कुर्याच्च भक्षितम् ॥

गतवर्षं दिव्यदेहं वलीपलितवर्जितम् ।
जग्धं त्रिफलया युक्तं चक्षुष्मन् करोति वै ॥

अन्यः पश्यन् चूर्णस्य साध्यस्यैव तु भक्षणात् ।
महिषघोरसंयुक्तं तत्रैवः कृष्णकेशकृत् ॥

शक्रोदस्य च वै केशा भवन्ति हृषभभज ! ।
तैमयुक्तेन चूर्णेन बलीपलितवर्जितम् ॥

तद्दर्शनमात्रेण सर्वरोगैः प्रमुच्यते ।
सच्छागशीरचूर्णेन हृष्टिः पशुमासोऽश्नान् ॥”

इति गारुडे १० अध्यायः ॥

हस्तिकर्णकः, पुं, (हस्तिनः कर्णं इव पर्यमस्य ।
कप् ।) किंशुकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

हस्तिकर्णदलाः, पुं, (हस्तिनः कर्णं इव दलमस्य ।
पलाशभेदः । इत्यमरमाला ॥

हस्तिकौलिः, पुं, (हस्तौ व कौलिः ।) बदरीभेदः ।
तत्पर्यायः । गोपघोषटा २ घोषटा ३ बदरी-

च्छदा ४ । इति रत्नमाला ॥

हस्तिगिरिः, पुं, (हस्तिप्रधानो गिरिर्यत्र ।) काश्चि-
देशः । इति केशिच् ॥

हस्तिघोषा, स्त्री, (हस्तीव बृहती घोषा ।)
बृहद्घोषा । वड़ी तोरइ इति हिन्दो भाषा ।
तत्पर्यायः । ऐभो २ महत्पुण्या ३ सपीतिका ४
महाकोशातकी ५ । अस्या गुणाः । स्निग्धत्वम् ।
सारकत्वम् । पित्तानिलनाशित्वम् । इति मदन-
विनोदः ॥ (पर्यायान्तरं यथा,—

“महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला ।
धामार्गवो घामकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हस्तिघोषातकी, स्त्री, (हस्तीव बृहती घोषा-
तकी ।) हस्तिघोषा । इति रत्नमाला ॥

(गुणादिकमस्या हस्तिघोषाशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

हस्तिघ्नः, पुं, (हस्तिं हन्तुं शक्तः । हस्तिन् +
घ्नन् + “शक्तौ हस्तिघ्नपाठयोः ।” ३ । २ । ५४ ।
इति टक् ।) मनुष्यः । इति केशिच् ॥ करि-
नाशके, वि ॥

हस्तिचारिणी, स्त्री, (हस्तीव चरतीति । चर +
णिनिः । डीप् ।) महाकरञ्चः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

हस्तिदन्तं, स्त्री, (हस्तिनो दन्त इव आकारोऽस्य
स्येति । अच् ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिदन्तः, पुं, (हस्तिनो दन्त इव आकारोऽस्य ।
अच् ।) मूलकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (हस्तिनो
दन्त इव ।) द्रव्यरक्षार्थभित्तिस्थकीलकः ।
(हस्तिनो दन्तः) गजदशनम् ॥ (यथा,—

“हस्तिदन्तमसीं कृत्वा मुख्यैव रसाञ्जनम् ।
लोमान्धनेन जायन्ते नृणां पाणितलेष्वपि ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंघे चूदरोगाधिकारे ॥)

हस्तिदन्तकं, स्त्री, (हस्तिदन्तमेव । कन् ।)
मूलकम् । इति शब्दमाला ॥ (मूलकशब्देऽस्य
गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

हस्तिदन्तफला, स्त्री, (हस्तिदन्त इव फलमस्याः ।)
पर्वाङ्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिद्वयसः, त्रि, गजपरिमाणम् । हस्तिशब्दात्
द्वयसचप्रत्ययेन निव्यञ्जः । इति सिद्धान्तकौमुदो ॥

हस्तिनखः, पुं, (हस्तिनो नख इव ।) पुर्हारि
यत् कूटं तत् । इत्यमरः । २ । २ । १७ ॥ हारो-
परि दुर्गार्थं यत् कूटं सत्तिकाराशिसिन्धु-
हस्तिनखो दम्दमा इति ख्यातः । दुर्गहारा-
वरणार्थः कामनिष्ठीकतखातोद्भूतसत्कूटो
हस्तिनख इत्यन्योऽपि । दुर्गपुरहारसमोपि
शुबाहं यद्द्विरतटमन्तःसोपानयुक्तं सत्कूटं
यच्च खित्वा विपक्षेण काष्ठादिकं क्षियते तत्र
हस्तिनखी बुहज इति ख्यात इत्यपरे । हस्तिनो
नख इव हस्तिनखः । इति तद्गीकायां भरतः ।
(यथा, माघे । ३ । ६८ ।

“शनैरनीयन्त रथान् पतन्तो
रथाः क्षितिं हस्तिनखाद्वेदैः ।
सयत्नत्वायतरस्त्रिभुज-
प्रीवापसंसक्तभुगेक्षुरङ्गैः ॥”)

हस्तिनपुरं, स्त्री, हस्तिनापुरम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥

हस्तिनापुरं, स्त्री, चन्द्रवंशीयहस्तिनामकराज-
निर्घन्तनगरम् । परिचित्गङ् इति दिक्को इति
च ख्यातम् । तत्पर्यायः । नागाङ्गः २ हस्तिन-
पुरम् ३ हस्तिनम् ४ गजाङ्गयम् ५ गजाङ्गम् ६
गजसाङ्गयम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
हस्तिनोपुरम् ८ । इति हेमचन्द्रः । शतानीका-
दप्यस्त्रमेधदत्तो भविता । तस्मादयधि गीमङ्गणः ।
अधिसोमलक्षणात् त्रिचक्षुः । यो गङ्गापङ्कते
हस्तिनापुरे कौशाभ्यां निवस्यति । इति
विष्णुपुराणे ४ अंशे २१ । ३ ॥

हस्तिना, स्त्री, (हस्तिनः स्त्री । डीप्) गज-
पत्नी । हातिनी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
करिणः २ करिणुः ३ रेणुका ४ करिणुका ५
धेनुका ६ वासिता ७ वासा ८ करिणो ९
विशा १० । इति शब्दरत्नावली ॥ कटम्भर ११
पुष्करिणी १२ कचा १३ वसा १४ गणिका १५
गजयोषित् १६ । इति जटाधरः ॥ इभो १७
पद्मिनी १८ मातङ्गी १९ । अस्या दुग्धगुणाः ।
मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । गुरुत्वम् । कषायत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । खेय्यकरत्वम् । शीतत्वम् । चक्षु-
ष्यत्वम् । बलवर्धनत्वम् ॥ तद्दधिगुणाः ।
कषायत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । पित्तशूल-
शमनत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । दोषिदत्वम् । वलास-
गदनाशित्वम् । वीर्यवर्धनत्वम् । उत्तमबल-
प्रदत्वम् ॥ तन्नवनीतगुणाः । कषायत्वम् ।
शीतलत्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । विष्टम्भि-
जन्तुपित्तकफकमिनाशित्वम् ॥ तद्दृष्टगुणाः ।
कफपित्तविषकमिनाशित्वम् । कषायत्वम् ।
विष्टम्भित्वम् । तिक्तत्वम् । अग्निकर्षित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ चतुर्विधस्त्रीमध्ये स्त्री-
विशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

“खूलाधरा खूलनितम्बभागा
खूलाङ्गुली खूलकुचा सुशोभा ।
कामोत्सुका गाढरतिप्रिया च
नितम्बखर्वा खलु हस्तिनी स्यात् ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

हृद्विलासिनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हस्तिनीपुरं, स्त्री, हस्तिनापुरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

हस्तिपः, पुं, (हस्तिं पाति रक्षतीति । पा +
कः ।) हस्त्यारोहः । इति शब्दमाला ॥
(यद्युक्तं मार्कण्डेये । ३८ ॥ १८ ॥

“वयं मत्तं यथेच्छातो नागं नयति हस्तिपः ।
तथैव योगी स्तच्छब्दः प्राणं नयति साधितम् ॥”)

हस्तिपकः, पुं, (हस्तिप एव । कन् ।) गजारोहः ।
माहुत इति भाषा । तत्पर्यायः । आधीरणः २
हस्त्यारोहः ३ निपादी ४ । इत्यमरः । २ । ८ ।
५८ ॥ आधी पाकको परौ योद्वाराविति
केचित् । इति भरतः ॥ (यथा, माघे । ५ । ४६ ।

“जने जनैर्मुञ्जितासमनाहृदानी
वदन्तस्त्रिपकनिहुरोहनाभिः ।

गञ्जीरवेदिनि पुरः कवलं करोन्ते

मन्दोऽपि नाम न महानवगृह्य साध्यः ॥”)

हस्तिपचः, पुं, (हस्तिनः कर्ष इव पत्रमस्य ।)
हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिपर्णिका, स्त्री, (हस्तिनः कर्ष इव पर्णमस्याः
कन् । टाप् ।) राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिपर्णी, स्त्री, (हस्तिनः पर्णमिव पर्णमस्याः ।
डीप् ।) मीरटानता । इति रत्नमाला ॥
ककटो । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिमदः, पुं, (हस्तिनो मदः ।) करिगण्डचरित
मदजलम् । तत्पर्यायः । गजमदः २ गज-
दानम् ३ मदः ४ कुम्भिमदः ५ दन्तमदः ६
दानम् ७ हृदपमदः ८ । अस्या गुणाः । स्निग्ध-
त्वम् । तिक्तत्वम् । केश्यत्वम् । अपस्मारविष-
कुष्ठकण्डूतिव्रणददुविसर्पनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

हस्तिमजः, पुं, (हस्तिषु मजः ।) गणेशः । शङ्ख-
नागः । परावतः । इति मेदिनी ॥

हस्तिरोहणकः, पुं, (हस्तोव राहते इति । बह +
ल्युः । ततः कन् ।) महाकरञ्चः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

हस्तिलोभकः, पुं, (हस्तोव महान् लोभः । ततः
कन् ।) लोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिवाहः, पुं, (हस्तिनं वाहयतीति । वह +
णिच् + अण् ।) अङ्गुगः । इति शब्दरत्नावली ॥
गजवाहकश्च ॥

हस्तिविषाणी, स्त्री, कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विवरणमस्याः कदलीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

हस्तिशाला, स्त्री, (हस्तिनः शाला ।) गज-
गृहम् । फोलखाना इति पारस्य भाषा । तत्-
पर्यायः । चतुरम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

हस्तिशुष्का, स्त्री, (हस्तिनः शुष्क इव आकारो-
हस्तिशुष्की,) स्वस्येति । अच् । विभाषया
डोष् ।) सुपविशेषः । हातिशुंङा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । हस्तिनी २ भुङ्क्ती ३ जले-
च्छया ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नागशुष्को ५
शुष्की ६ धूसरपत्रिका ७ । (पर्यायान्तरं यथा,
“हस्तिशुष्को चातिविषा त्रयषणं हेममाक्षिकम् ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । सन्निपात-
ज्वरनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ करि-
करे, पुं ॥

हस्तिश्यामाकः, पुं, (हस्तीव खूलः श्यामाकः ।)
शब्दविशेषः । हातियाशामा इति भाषा ।
अस्य गुणाः । धातुशोषणत्वम् । पित्तश्ले-
ष्माशित्वम् । वायुवर्धनत्वम् । रुचत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

हस्तो, [नृ] पुं, सुहोचराजपुत्राः । यथा । बृहत्-
सप्तस्य सुहोत्रः पुत्रः सुहोत्राहस्ती य इदं
हस्तिनापुरं निर्मापयामास । इति विश्व-
पुराणे ४ अंशे १८ अक्षराः ॥ अथि च ।

हस्तौ

“सुहोत्रस्यापि दायादो हस्तौ नाम बभूव ह ।
तेनेदं निर्मितं पूर्वं पुरैव हस्तिनापुरम् ॥
हस्तिनास्यैव दायादास्तयः परमधार्मिकाः ।
भजमीदो हिमोदश्च पुरुमीदस्तथैव च ॥”

इति हरिवंशे पिढकल्पे २० अध्यायः ॥ * ॥
पजमीदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हस्तोऽस्थ-
स्येति । हस्त + हनिः ।) हस्तपशुविशेषः ।
ज्ञाती इति भाषा । तत्पर्यायः । दन्ती २
दन्तावलः ३ हिरदः ४ अनेकपः ५ द्विपः ६
मतङ्गजः ७ गजः ८ नागः ९ कुञ्जरः १०
वारणः ११ करी १२ इभः १३ स्तम्भेरमः १४
पशु १५ । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ मतङ्गः १६
मातङ्गः १७ पौलुः १८ वराङ्गः १९ पुष्करी २०
जलकाङ्कः २१ महासृगः २२ स्तरमः २३
शूर्पकर्णः २४ सिन्धुरः २५ सामजः २६ कटी २७
अन्तःखेदः २८ दोर्घमारुतः २९ विलोम-
जिह्वः ३० कारटी ३१ पिण्डपादः ३२ महा-
मदः ३३ पेटकी ३४ कटकी ३५ कुम्भी ३६
निर्भरः ३७ । इति शब्दरत्नावली ॥ मन्द-
तिलकः ३८ पञ्चनखः ३९ मृङ्गारी ४०
करेणुः ४१ कर्णिकी ४२ लिङ्गी ४३ साम-
योनिः ४४ । इति लटाधरः ॥ राजीवः ४५
जलकाङ्कः ४६ लतालकः ४७ पंचिलः ४८ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हिरदनः ४९ करभी ५०
विषाणो ५१ रदनी ५२ महाबलः ५३ भद्रः ५४
द्रुमारिः ५५ षष्टिहायनः ५६ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ स च चतुर्जातियथा,—
“भद्रो मद्रो मृगो मिश्रश्चतस्रो गजजातयः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥

तद्वारा भ्रमणगुणाः । वातकोपनत्वम् । अङ्ग-
स्थैर्यबलान्कारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
कामुकोन्मत्तगजारो ह्यणदोषो यथा ।
“नारोहेत् कामुकोन्मत्तं गजं राजा कदाचन ।
आरुह्य कामुकं तन्तु परत्रेह विषोदति ॥”
इति कालिकापुराणे ८९ अध्यायः ॥ * ॥
अथ गजायुर्वेदः ।
“गजायुर्वेदमाख्यास्ये उक्ताः कल्प्या गजे हिताः ।
गजे चतुर्गुणा मात्रा ताभिर्गजसुर्गर्हणम् ॥
गजोपसर्गव्याधीनां शमनं शान्तिकर्म च ।
पूजयित्वा सुरान् विप्रान् ब्राह्मणे कपिलां ददेत् ॥
दन्तिदन्तहये मालां निबन्धीयादुपोपितः ।
मन्त्रणं मन्त्रिता वैद्यो वषा सिद्ध्यर्थकामले ॥
सूर्याद्याः शिवदुर्गां त्र्योर्विष्णुना रक्षसाङ्गणः ।
बलिं दद्याच्च भूतेभ्यः स्नापयिच्च चतुर्घटैः ॥
भोजनं मन्त्रितं दद्यात् भक्ष्णोद्भनयेद्भजम् ।
भूती रक्षा शुभा मध्या वाक्प्री रक्षसां सदा ॥
त्रिफला पञ्चकोले च दशमूलं विङ्गकम् ।
शतावरी गुडश्चो च निम्बवासककिंशुकाः ॥
गजरोगविनाशाय प्रोक्तः कल्कः कषायकः ।
आयुर्वेदो गजाख्यानानुक्तः संक्षेपसारतः ॥”
इति गण्डे, २०७ । ३६-४२ ॥ * ॥ गजे
वर्षनीयानि यथा,—

५२६

हस्तौ

“गजे सहस्रयोधित्वमुच्चलं कर्णचापलम् ।
परिव्यूहविभेदत्वं कुम्भाम्बामलादयः ॥”
इति कविकल्पलतायां १ स्तवके २ कुसुमम् ॥ * ॥
तच्छकुनानि यथा ।

“जङ्घं करं यः कुर्वतेऽथवा यो
धत्ते करं दक्षिणदन्तभागे ।
यो वा भवेत् हंघितपूरितायः
करी भवेदध्वगपूरितायः ॥”

इति वसन्तराजगोकुने चतुष्पदशाकुनम् ॥ * ॥
स च प्रजापतिदेवताकः । यथा विष्णुधर्मोत्तरे ।
“अभयं सर्वदेवत्वं भूमिर्वै विष्णुदेवता ।
कन्या दामस्तथा दाभी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः ।
प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुरगो यमदैवतः ॥”
इत्यादि ॥ * ॥

तस्य प्रतिग्रहे आरुह्य ग्राह्यम् । यथा ।
“करं गृह्य तथा कन्यां दामदास्यौ द्विजोत्तमाः ।
करन्तु हृदि विन्यस्य धर्म्मार्त्तं जेयः प्रतिग्रहः ।
आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णं चाग्रस्य
कीर्त्तितः ॥”
इत्यादि ॥ * ॥

प्रतिग्रहाशक्तेन तदयाह्यम् । यथा, ब्रह्मपुरा-
णम् ।
“ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयाद्दृश्यर्थं साधुतस्तथा ।
अव्यग्रमपि मातङ्गतिललोहांश्च वर्जयेत् ॥”
इत्यादि ॥ * ॥

तद्दानफलम् । यथा नन्दपुराणम् ।
“योऽश्वं रथं गजं वापि ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ।
स शकस्य वनेक्षोके शकृतस्यो युगान् दश ।
प्राप्यान्ते चैव मानुष्यं राजा भवति बुद्धिमान् ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥

अपि च ।
“शामशस्त्रं महीं हेम मणोनय गजांस्तिलान् ।
ये प्रयच्छन्ति पापेषु निरताः सर्वदा मुने ! ।
न तेषां रौरवः पत्या दक्षिणां दानमित्युत ॥”
इति वज्रपुराणे यमशर्मिलोपाख्यानमा-
ध्यायः ॥ * ॥ अथ गजपरीक्षा । तत्र कालः ।

“उन्मत्तवर्णानि नपुष्पा-
चन्द्रतोयरविवारिजतारैः ।
सूर्यशुक्रगुरुसोमज्वारैः
श्रेयसे भवति कुञ्जरयानम् ॥
लज्जे चरे शुभसमाश्रितवोचिते वा
चन्द्रस्य दृष्टिभयानविधौ विरुद्धा ।
मौस्ये दिने करनिशाटवसुश्रवण-
तोयेशमैत्रमदितिश्च शुभयज्ञाश्च ॥
स्यात् कुञ्जरक्रयणदर्शनदानकालः
शेषेषु दुःखफलमाकंसुतेऽङ्घ्रि चैव ॥
गजानामष्टधा भेदाः संक्षेपेण प्रकाशयते ।
ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुसुदोऽञ्जनः ॥
पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।
एषां वंशप्रसूतत्वाद्गजानामष्टजातयः ॥
ये कुञ्जराः पाण्डुरसर्वदेहाः
सुदीर्घदन्ताः सितपुष्पदन्ताः ।

हस्तौ

अशोमया अश्वभुजो बलाख्या
महाप्रमाणा लघुपुष्टलिङ्गाः ॥
क्रुद्धाः समीके मृदवोऽन्यकाले
लघुम्बुपाना बहुलोपदानाः ।
विस्तौर्णदानास्तनुलोमपुष्पा
ऐरावतस्याभिजनप्रसूताः ॥
तेष्वेव सर्वेषु विशुद्धवर्णा
अतीववृत्ताः प्रभवन्ति सुक्ताः ।
नाल्येन पुष्येन महापतोनां
सृशन्ति भूमण्डलमध्यमेते ।
दन्ता विभग्ना अपि युद्धरङ्गे
पुनः प्ररोहन्ति पुरैव तेषाम् ॥ १ ॥
ये कुञ्जराः कोमलसर्वदेहाः
पुष्पा न दण्डाः खरगण्डदेहाः ।
स्ववन्द्याः सन्ततरोषभाजोऽ-
मरप्रियाः सर्वभुजो बलाख्याः ॥
सुतीक्ष्णदन्ता रसना गजानां
ते पुण्डरीकप्रवरप्रसूताः ।
ते पद्मगन्धं विद्यजन्ति रेतो
दानश्च नेपां वमयुः प्रभूता ॥
न तोयपानेऽभ्यधिका सृष्टा च
अमेऽपि भेते बलमुत्सृजन्ति ।
अमी तु येषां निवसन्ति राज्ञां
ते वै समस्तचितिशसनाह्वयः ॥ २ ॥
ये कुञ्जराः कर्कशसर्वदेहाः
कदापि माद्यन्ति गलम्बदाश्च ।
आहारयोगाद्बलवीर्यभाजो
नात्यम्बुकामा बहुलोमगण्डाः ।
विरूपदन्तास्तनुपुष्पकर्णा
श्रेया बुधैर्वामनवंशजाताः ॥ ३ ॥
ये दीर्घदेहास्तनुदीर्घगण्डाः
कुदन्तभाजो मलपूर्णदेहाः ।
अविष्टगण्डाः कलहप्रियाश्च
ते कुञ्जराः स्युः कुसुदस्य वंशाः ।
अन्यद्विपान् दर्शनमात्रतस्तु
निघ्नन्ति ते दुर्गमनाश्च पुंसाम् ॥ ४ ॥
ये स्निग्धदेहाः सलिलाभिलाषा
महाप्रमाणास्तनुगण्डदन्ताः ।
अविष्टदन्ताः अमदुःसहाश्च
ते कुञ्जराद्याञ्जनवंशजाताः ॥ ५ ॥
रतश्च दानश्च सृजन्ति शम्भ-
दानूपदेशे प्रभवन्ति ये तु ।
ते पुष्पदन्ताभिजनप्रसूता
महाजवास्ते तनुपुष्पभागाः ॥ ६ ॥
सुदीर्घदन्ता बहुलोमभाजो
महाप्रमाणाश्च सुकर्कशाङ्गाः ।
आव्यन्ति नाध्वभ्रमणाभियोगा-
न्आहारपानादिषु चातिशक्तिः ॥
महप्रदेशे विचरन्ति ते वै
सुक्ताफलानामिह जन्म मध्ये ।
महाशरीरातिसुकर्कशाङ्गा
नारिष्टदन्ता मृदुयुक्तदन्ताः ॥

महाशनाः क्षीणपुरीषमूत्र-
विस्तीर्णकर्णास्तनुरोमगण्डाः ।
ते सार्वभौमाभिजनप्रसूता
विशुद्धमूत्राः प्रभवन्ति चेषु ॥ ७ ॥
ये दोर्घगण्डाः सुविभक्तदेहा
महाजवाः क्रीधपरीतकाथ ।
विस्तव्यकर्णास्तनपुच्छदन्ताः
सदाशनश्चैव वशाप्रियाथ ॥
प्रहृष्टगण्डास्तनूलीमयुक्ताः ।
ते सुप्रतीकप्रवरप्रसूताः ।
महाप्रमाणामितमौक्तिकानि
भवन्ति चैतन्निजगाद काप्यः ॥ ८ ॥
एकजातिसमुत्पन्नो गजः शुद्ध इति स्मृतः ।
लक्षणञ्च यथा प्रोक्तं शुद्धश्चैतन्न दृश्यते ॥
शुद्धिजातिसम्भूतस्तल्लक्षणममन्वितः ।
जारजो नाम विख्यातो यथास्वं बलशोध्यवान् ॥
हिजातिहयजातो यः स शूर इति कथ्यते ।
हिजातिजारजोत्पन्न उद्दाम इति कथ्यते ॥
एवं संयोगभेदेन गजजातिरनेकधा ।
तां यो जानाति तत्त्वेन स राज्ञः पात्रमर्हति ॥
ब्रह्मादिजातिभेदेन तेषां भेदयतुर्विधः ।
विशालाङ्गाः पवित्राश्च ब्राह्मणाः स्वल्पभो-
जिनः ॥
शूरा विशाला ब्रह्मशाः क्रुद्धाः क्षत्रिय-
जातयः ॥ * ॥
अथ गुणाः ।
“यथा रक्तं यथा खड्गो यथा स्त्री सप्रयो यथा ।
परीक्ष्यन्ते गुणैरेवं गजानामपि निर्णयः ॥
रस्यो भौमो ध्वजोऽधोरो वीरः शूरोऽष्ट-
मङ्गलः ।
सुनन्दः सर्वतोभद्रः स्थिरो गम्भोरवेद्यपि ।
वरारोह इति प्रोक्ता गजा द्वादश सत्तमाः ॥”
तदयथाह भोजः ।
“विभक्ताययवः पुष्टः सुदन्तः सुमहाजपि ।
गजस्त्री रस्य इत्युक्तो गजः सम्पातवद्वक्तः ॥ १ ॥
अङ्गुशादिप्रहारणस्य भातिनं जायते ।
स भौमोऽयं गजः शुभो राज्ञः सर्वाथमाधनः ॥ २ ॥
गण्डाघातं पुच्छपथ्यन्त रक्षा यस्यैव दृश्यते ।
ध्वजः शुभो गजो नाम साम्राज्यप्राणदा-
यकः ॥ ३ ॥
समो कुम्भी खराकारो आवर्त्तो तत्र चोच्छ्रयो ।
अधारोऽयं गजो नाम्ना राज्ञां विप्र विना-
शनः ॥ ४ ॥
आवर्त्तः पृष्ठतो यस्य स्वनाभिमभिवन्दति ।
पुष्टाङ्गो बलवान् वीरो राज्ञामभिमतप्रदः ॥ ५ ॥
महाप्रमाणः पुष्टाङ्गः सुदन्तश्चारुगण्डकः ।
भक्षणे भक्षणे शान्तः शूरो लक्ष्मोविवर्द्धनः ॥ ६ ॥
सितो दन्तो सितः पुच्छः सितो रक्षा सितो
नखाः ।
रक्तकुम्भाक्षिवीर्याङ्गैर्विज्ञेयः सोऽष्टमङ्गलः ॥
अथ गजन्दो यस्योस्तस्य स्यात् सकला मही ।
नारिष्टानोतयस्तत्र यथास्तस्यं गजेखरः ॥

आयोजनगतं यावदनर्थं कुरुते चयम् ।
नाल्पपुण्यं रयं प्राप्यं मनुजेन्द्रेः कलौ युगे ॥ ८ ॥
शुभो दन्तो शुभः शुष्कः शुभो कुम्भी शुभस्तानुः ।
गण्डयोगगण्डयोर्मध्ये आवर्त्तः शुभलक्षणः ॥
शश्वत्सुतिपरिप्लुतगण्डदेशा-
स्तोष्णाङ्गुशन विनिवारयितुं न शक्याः ।
ज्ञातिदिषो नवपयोदरवा गभीराः
पृथ्वीभुजां मकलमीत्यकरा भवन्ति ॥ * ॥
अथ दोषाः ।
“दोनः क्षीणोऽथ विपमो विरूपो विकलः
खरः ।
विमदो धापकः काको धूम्रो जटिल इत्यपि ॥
अजिनो मण्डली श्वितो हतावर्त्तो महाभयः ।
राष्ट्रहा मुषलो भाली निःरुच्य इति वंशतिः ।
महादोषाः समाख्याता गजानां भोजभुजा ॥”
तदयथा,—
“अतिक्षीणतरः क्षीणतनुदन्तोऽतिनिष्पृभः ।
दोनाख्यः कुरुते दीनं भुभुजं नात्र संशयः ॥ १ ॥
खर्वशुण्डो महापुच्छो निखासो वेगवर्जितः ।
क्षीणोऽयं कुरुते क्षीणं स्वामिनं धनमप्यदा ॥ २ ॥
कुम्भे दन्तेऽधिकं च वैपय्यं पार्श्वयोस्तथा ।
यस्यायं विपमो नागो नागवत् कुरुते चयम् ॥ ३ ॥
आस्कन्धात्तु शिरः क्षीणं पथाङ्गागस्य पुष्टता ।
विरूप इति नागोऽयं कुरुते भूधनक्षयम् ॥ ४ ॥
नानाभोगैरपि कृतैर्यस्य नो जायते भद्रः ।
युद्धाय नोपक्रमते विक्रान्तं तं विवर्जयेत् ॥ ५ ॥
खरता सहजा यस्य शरोरेऽस्तीति लक्ष्यते ।
तनुदन्तकरो हस्ती खरः कुलविनाशनः ॥ ६ ॥
न जायते सदा यस्य सकाले जायतेऽथवा ।
विरूपो विवशो वापि विमदं दूरतस्थजेत् ॥ ७ ॥
लघुप्रमाणः क्षीणाङ्गस्तनुगण्डाशरोदरः ।
अशान्तं श्वसिति व्यथः पतैर्नैत्रयोर्मलम् ॥
त्रिकं पुच्छाग्रतो वापि आवर्त्तो मण्डलोऽथवा ।
बहिः प्रकुरुते लिङ्गं सर्वथा गतचेष्टवत् ॥
भुभुजा नाह वीक्ष्योऽयं धापकाख्यो गजाधमः
यदीच्छेच्छाश्वतो भूतिं शरोरारोम्यमेव वा ॥ ८ ॥
गण्डदेशो यस्य भग्नो रक्तस्यदेशोऽतिगुच्छकः ।
काकोऽयं कुरुते सृष्ट्यं स्वामिनो नात्र संशयः ॥ ९ ॥
विपमो शङ्खो दन्तो यस्य शुण्डविरोधिनी ।
भिक्षते वा विदोष्यतां श्वयं शून्यान्तरावुभौ ।
कुरुते व्याधितं नाथं धूम्रनामा गजाधमः ॥ १० ॥
मूर्ज्याः कर्कशा रुक्षा जटारूपानुबन्धिनः ।
यथायं जटिला नागः कुरुते धनमञ्चयम् ॥ ११ ॥
स्कन्धे वा गात्रदेशे वा लग्नं चर्मोऽवलक्ष्यते ।
अजिनो नाम नागोऽयं कुरुते भूधनक्षयम् ।
नैनं स्थूयन्न बोधेते यदोच्छेदात्मनः श्रियम् ॥ १२ ॥
मण्डलानि प्रदृश्यन्ते एकं हे वा बह्वनि वा ।
विरूपाण्युत्तानोव मण्डली कुलनाशनः ॥ १३ ॥
तानि श्वेतानि यस्य स्युः श्वितो स धननाशनः ॥ १४ ॥
हृदये उदरे चैव त्रिकं पुच्छस्य मूलतः ।
गुदे मेद्रे पदे चैव आवर्त्तनं हतश्रियम् ।
योगिनं कुरुते भूपं प्रवासिनसुपद्रुतम् ॥ १५ ॥

गच्छतो यस्य गुल्फाभ्यां भवेत् संवर्षणं
मुहुः ।
अपि सर्वगुणैर्युक्तस्याख्यश्च न महाभयः ॥
राष्ट्रं धनं कुलं मैन्यं मैत्रं दारान् तथा प्रजाः ॥
क्षपयत्यशुभो नागोऽष्टमात्रा न संशयः ॥
तत्रापन्वियते लाकस्तत्र वज्रभयं भवेत् ।
व्याधिवर्द्धभयं वाच यत्रास्ते स महाभयः ॥ १६ ॥
भृशं मन्ताद्यमानस्तु पादैकं यो न गच्छति ।
पृष्ठादरं समावृत्त्य रक्षा रक्तसमा यदि ॥
न्यस्ताग्रिमपटस्थाने पश्चात् पातः पदे यदि ।
अपि सर्वगुणैर्दुक्तो राष्ट्रहायं गजाधमः ॥
राष्ट्रादपाक्रियतेऽयं भूमजा श्रियमिच्छता ।
राष्ट्रान्तं रक्षितो मोहात् कुरुते राष्ट्रमञ्च-
यम् ॥ १७ ॥
पादाशान्त्यन्तविपमा दन्ती चान्योन्यवैषम्यौ ।
पञ्चरो दृश्यते भग्न एको वाष्टी हयोऽथवा ॥
दन्तो वा चलतो यस्य किमु वा न प्ररोहतः ॥
कुम्भी वा विपदो यस्य मुषलोऽस गजाधमः ।
राष्ट्रदुर्गबलामात्यक्षयं परित्यजेत् ॥ १८ ॥
चर्मखण्ड इवाभाति भाले यस्यातिकर्कशः ।
भालो स कुरुते नागो भक्तुः कुलधनक्षयम् ॥ १९ ॥
पुष्टो विशालः सहस्तः सत्कारोऽपि शुभोऽपि
सन् ।
न रणे साहसो यस्य स निःसत्त्वो मजाधमः ॥
सर्वेषां गजदोषाणामुक्त एव महानयम् ।
येनैकेन गुणाः सर्वे ल्पणयन्ते सुनिश्चितम् ॥ २० ॥
पालकाप्यस्तु ।
“क्षीणदन्ताङ्गशुण्डत्वं विषमत्वं रदादिपु ।
शिरः क्षीणमधः पुष्टिरितं दोषा गजे सताः ॥”
गायन्तु ।
“वे कुञ्जरास्तनुरदास्तनुरगण्डशुण्डाः
क्षीणाः सुदीनवपुषो गुरुदीघपुच्छाः ।
वश्यादिभिः खलु गुणैरहिता हिताय
ते भुभुजामभिमता नहि वीक्षणयाः ॥
यो न स्ववन्ददजलं तनुमूर्द्धभागे
निर्व्विध्यतामुपगतो बहुभोजनोऽपि ।
नेच्छुष्यमावुपगतानपरादिहन्तुं
भूमोभुजा न हि गजोऽयमवेक्षणोयः ॥
दोषदुष्टान् गजान्नाजा न बोधेते कदाचन ।
न्यमहा परराष्ट्रेषु नगरात् क्रियते बहिः ॥
दयात् हिजेभ्यः शुद्धेभ्यो गणकायाथवा नृपः ।
दृष्टा यदि गजान् दुष्टान् दद्याच्छृङ्गितं हिजे ।
पुरं नीराजयेद्वापि आत्मानं वाथवा सुतम् ।
देवसूक्तेन जुहुयादयुतं वातितत्परः ॥
तिलान् वा जुहुयादनी तपतीकारहेतवे ।
ब्रह्मादिजातिभेदेन जातिरक्ता चतुर्विधा ॥
चतुर्विधानां भूपानां वाहनं ते शुभप्रदाः ।
ये दोषा दोषवत्त्वानां त एव स्युः स्वजातितः ॥
ये व्याधयो नराणां स्युस्ते गजानामपि स्मृताः ।
चिकित्सापि तथा तेषां मात्रा चैव गरीयसी ॥”
इति गजपुरीचा ॥
इति भोजराजज्ञतयुक्तकल्पतरुः ॥

हाटक

हस्तो, व्य, पाणौ । यथा । हस्ते करोति । इति मुन्धबोधयाकरणम् ॥
हस्तोकरणं, क्ली, पाणिग्रहणम् । विवाहः । इति केषित् ॥
हस्त्यः, चि, (हस्त + 'तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयती' ५ । १ । ८८ । इति यत् ।) हस्तेन दत्तः । हस्तेन कृतः । इति भिहान्तकौमुदी ॥
हस्त्यध्वजः, पुं, (हस्तिषु अध्वजः) गजाध्वजः । तल्लक्षणं यथा—
“हस्तिशिखाविधानज्ञो वन्यजातिविहारदः ।
क्षीगजमस्तथा राज्ञो गजाध्वजः प्रशस्यते ॥”
इति मात्स्ये १८८ अध्यायः ॥
हस्त्यायुर्वेदः, पुं, (हस्तेन आयुर्वेदः) गजयु-
र्वेदः । हस्तिचिकित्साशास्त्रम् । तत्रमाणं
हस्तिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
हस्त्यारोहः, पुं, (हस्तेनमारोहतीति । आ +
हृ + कः ।) हस्तिपकः । इत्यमरः । २ । १८५ ॥
तल्लक्षणं यथा,—
“एतैरेव गुणैर्युक्तः स्वासनय विशेषतः ।
गजारोहो नरेन्द्रस्य सर्वकर्मणि शश्रते ॥”
एते हस्त्यध्वजगुणैः । इति मात्स्ये १८८ अः ॥
हस्तः, चि, (हसति निरर्थकमिति । हस +
“स्फारितश्चेति ।” उणा० २ । १३ । इति
रक् ।) मूर्खः । इत्युणादिकोपः ॥
हहलं, क्ली, हलालम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हहाः, पुं, हाहानामगन्धर्वः । इति शब्दमाला ॥
हा, श्री लि त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्रा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) श्री हाक त्यागे इति
प्रसिद्धोयम् । यत्र हाक इति ग्रहणं तत्रा-
स्यैव । तेन दासा मे हाक इत्यादि सूत्रेणास्य
होयते इत्यादि । अन्वयस्य हायते इत्यादि ।
श्री होनः । लि जहाति । अक्रमकथायम् ।
यथा । स्वार्थाहोः । एवं जहाति अपति
स्वार्था यस्यामिति जहत्स्वार्था हातः । इति
दुर्गादासः ॥
हा, प्रो ड निगती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्रा०-
आत्म०-सक०-अनिट् ।) आं, हानः । ड लि,
जिह्वीते । इति दुर्गादासः ॥
हा, व्य, विषादः । शोकः । अस्तिः । इत्यमरः ।
३ । ४ । २५५ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६३ । ३ ॥
“हा नाथ ! हा महाराज ! हा स्वामिन् !
किं जहासि माम् ।
हा हतास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि विजने वने ॥”)
कुत्सा इति मेदिनी ॥
हाङ्गरः, पुं, स्वतामध्यतजलजन्तुः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ तत्पथ्यायः श्वहाटकशब्दे द्रष्टव्यः ॥
हाटक, क्ली, (हटति गोभते इति । हट दीप्ती +
ण्वुक् ।) स्वर्णम् (यथा, माघे । ११ । ६३ ।
“नवहाटकैष्टकचितं ददर्श सः
चित्तिपस्य वस्त्यमथ तत्र संसदि ॥”
पस्य पथ्याग्रे यथा,—
“स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ।

हापुत्ती

तपनीयश्च गाङ्गेयं कलधीतश्च काञ्चनम् ॥
चामोकरं शातकुम्भं तथा कात्तंस्वरश्च तत् ।
जाख्यनदं जातरूपं महाराजत इत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
हाटकपरिमितः । “जातरूपेभ्यः परिमाणे ।”
४ । ३ । १५३ । इति अण् ॥) धुस्तरः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ८४ ॥ स्वर्णिमते, वि ॥
हाटकमयं, वि, स्वर्णमयम् । हाटकशब्दात् मयट्
प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
हाटकेश्वरः, पुं, (हाटकस्य ईश्वरः ।) गोदावरी-
तीरस्थशिवः । यथा,—
“एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ताः सर्वे एवषिपाणिवाः ।
द्रष्टुं तैल्लोक्यभक्तारं चास्वकं हाटकेश्वरम् ॥
ततः कपिवरः प्राप्तां घृताच्या सह सुन्दरि ।।
स्नात्वा गोदावरीतीर्थे दिष्टुं हाटकेश्वरम् ॥”
इति वामने ६२ अध्यायः ॥
(वितलस्थितो महादेवः । यथा, भागवते ।
५ । २४ । १७ । “ततोऽधस्तादितले हरी भग-
वान् हाटकेश्वरः स्वपापैर्भूतगणालतः प्रजा-
पतिसर्गोपबृंहणाय भवो भवान्या मह मिथुनी-
भूयास्ते । यतः प्रहृता भरितृपवरा हाटको
नाम भवयोर्वीर्येण । यत्तच्चिद्विमानुर्मातरिश्चना
समिध्यामानं शोभमानं पिवति । तत्रिहृतां हाट
काख्यं सवर्णं भूषणनामुरेन्द्रः वरोधेषु पुण्याः
सह पुरुषोभिधीरयन्ति ॥”)
हातव्यं, वि, (हा + तश्च ।) त्यक्तव्यम् । यथा ।
“हातव्योऽयमसार एष विरसः संसार इत्यादिकम् ।
सर्वेभ्येव हि वाचि चेतसि पुनः कस्यापि
पुण्यात्तनः ।”
इति शान्तिगतकम् ॥
हात्रं, क्ली, (हा + ट् ।) वितनम् । इति भिहान्त-
कौमुद्यानुणादिभक्तिः ॥ प्रसयनम् । मरणम् ।
राक्षसः । इति भक्तिमसाराणादिभक्तिः ॥
हानं, क्ली, (हा + कः ।) त्यागः । इति जटाधरः ॥
हानिः, स्त्री, (हा + “वह्निययुद्रुग्लति ।” उणा०
४ । ५ । इति निः ।) यहा, हा । क्तिन् ।
“ग्लास्त्राज्याहाभ्यो निः ।” ३ । ३ । ८४ । इत्यस्य
वार्तिकोक्त्या निः ।) क्षतिः । तत्पथ्यायः ।
अपहारः २ अपचयः ३ । इति जटाधरः ॥
(यथा, महाभारते । ५ । ८८ । ४ ।
“अत्रासृतं सुरैः पोत्वा निहितं निरुतारिभिः ।
अतः सोमस्य हानिश्च द्विद्वैव प्रदृश्यते ॥”)
हानुकः, वि, घातुकः । इति केषित् ॥
हान्दं, क्ली, (हन + “स्वप्जिगमिनमिह्नोति ॥”
उणा० ४ । १५८ । इति इन् ह्रिदथ ।)
मरणम् । इत्युणादिकोपः ॥
हापुत्तिका, स्त्री, पञ्चविंशतः । तत्पथ्यायः ।
सर्पपे २ खड्गनिका ३ तुलिका ४ स्फाटिका ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हापुत्ती, स्त्री, हापुत्तिका । यथा,—
“गोभण्डोरः पङ्कजो राजभट्टिका ॥
इति हारावली ॥

हारह

हाफिका, स्त्री, जृम्भा । हाइ इति भाषा ।
तत्पथ्यायः । उपपुष्यिका २ । इति हारा-
वली ॥
हायनः, पुं, क्ली, (जहाति त्यजति जिह्वीने
प्राप्नोति वा भावानिति । हा त्यागे हा गती
वा + “ह्य ब्रौहिकालयोः ।” ३ । १ । १४८ ।
इति ण्यट् ।) वत्सरः । इत्यमरः । १ । ४ । २० ॥
(यथा, भागवते । १ । ६ । ८ ।
“अरुश्च तद्वत्सु क्ले उषिषांस्तदपेक्षया ।
दिग्दंशकाणाव्युत्पन्नो बालकः पञ्चहायनः ॥”)
हायनः, पुं, (जहात्युदकमिति । हा + “ह्य
ब्रौहिकालयोः ।” ३ । १ । १४८ । इति ण्यट् ।)
ब्रौहमेदः । अग्निश्रिता । इति मेदिनी ॥
हारं, चि, (हरं गिदं । हरि । अण् । पृष्ठे हर-
ताति । हरं तदेष । हर । स्वार्थे ण् ।)
हरिसम्बन्धोयम् । हरणकर्तृ । यथा,—
“यच्छृग्वनाऽपित्वरतिष्विदृश्या
सत्वस्य शुश्रुत्वचरेण पुमः ।
भक्तिहरी तत्पुरुषे च सख्यं
तदेष हारं वद मन्यसं चेत् ॥”
इति श्रीभागवते । १० । ७२ ॥
“तदेष हारं हरं हरितं मनोहरं वा ॥”
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
हारः, पुं, ह्ययं मनो यन । ह + घञ् । मुक्ता-
माला । तत्पथ्यायः । मुक्तावली २ । इत्यमरः
२ । ६ । १०५ ॥ हारा ३ यष्टिः ४ यष्टी ५
लता ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः ।
५ । ८ ।
“विमुच्य सा हारमहाश्रिनिश्चया
विनाभयष्टिप्रवित्तुसचन्द्रम् ।
वक्षस्य बालारुणवभु वल्कलं
पयोधरोत्सर्धविगोणं भङ्गति ॥”
ह्ययन्ते प्राणा यन्ति । युद्धम् । इति मेदिनी ॥
(ह + भावि घञ् । ह्यणम् । यथा, भाग-
वते । १० । ६३ । १७ ।
“हंसुः श्वानि तिसया वर्त्तमानान्
जन्तेत भारहाराय भुमः ॥”)
हारकः, पुं, (हरताति । हृ + क्तुल् ।) कितवः ।
चारः । शयभेदः ॥ विज्ञानविशेषः । इति
मेदिनी ॥ शास्त्रोदृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
भाजकाङ्कः । इति लालावती ॥ हरणकर्त्तरि,
त्रि ॥ (यथा, मनुः । ११ । ५१ ।
“वस्त्रापहारकः श्वेतं पङ्कतामस्त्रहारकः ॥”)
हारहारा, स्त्री, कपिलद्राक्षा । इति राज-
निघण्टुः ॥
हारहरः, पुं, मद्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
हारहरा, स्त्री, टाक्षा । इति हलायुधः ॥
(पर्यायी यथा,—
“द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा सधुरमापि च ।
सृष्टीका हारहरा च गोमन्ता चापि
कीर्तिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हारावली, स्त्री, पुरुषोत्तमकृतकोषविशेषः । यथा, "मुक्तामयातिमधुरा मष्टणावदात-
च्छायाधिरागतरलामलसदृगुणश्रीः ।
माध्वी सतां भजतु कण्ठमभी प्रियैव
हारावली विरचिता पुरुषोत्तमेन ॥"

इति तद्वृत्तश्लोकः ॥

(हारस्य आवली ।) हारश्रेणो च ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ११ । १३ ।

"हारावलीतरलकाञ्चनकाञ्चिदाम-
मञ्जीरकङ्कणमण्युतिदीपितस्य ॥")

हारिः, स्त्री, (हरतीति । हृ + बाहुलकात् इञ् ।
इत्युणादिहृत्तो उक्त्वलदन्तः । १४ । १२४ ।) पथिक-
सन्तानः । अतदिभङ्गः । इति मेदिनी ॥ रुचिरे,
त्रि ॥

हारिकण्ठः, पुं, (हारी मनोहरः कण्ठः कण्ठ-
रवो यस्य ।) कौकिलः । (हारी हारयुक्तः
कण्ठो यस्य ।) हारान्वितगले, त्रि । इति
मेदिनी ॥

हारिणिकः, पुं, (हरिणं हन्तीति । हरिण +
"पक्षिमव्यभृगान् हन्ति ।" ४ । ४ । ३५ । इति
ठक् ।) व्याधः । हरिणघातकः । इति कैचित् ॥

हारितः, पुं, पक्षिविशेषः । तत्पर्यायः । हरि-
तालुकः २ । इति जटाधरः ॥ हारीतः ३ ।
इति मेदिनी ॥ अस्य मांसगुणाः हारीतकगण्डे
दृष्टव्याः । हरिहर्णस्य ॥ (हरितस्य हरिश्चन्द्र-
पौत्रस्यापत्यं पुमानिति । हरित + अण् । हरित-
पुत्रः । यथा, हरिवंशे । १३ । २८ ।

"हरितो रोहितस्याय चञ्चुर्हारित उच्यते ॥")

हारितकं, स्त्री, (हरितकमेव । स्वार्थे अण् ।)
शाकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

हारिद्रः, पुं, कदम्बवृक्षः । (हरिद्रया रक्तम् ।
हरिद्रां + "हरिद्रामहारजनाभ्यामज् वक्तव्यः ।"
४ । २ । २ । इत्यस्य चार्त्तिकोक्त्या अञ् ।)
हरिद्रारश्मिन्ते, त्रि । इति मेदिनी ॥ हरिद्रा-
वर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, बृहत्संहिता-
याम् । ५ । ५८ ।

"दूर्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे वापि निर्दिशेन्मर-
कम् ॥")

विषभेदः । यथा,—

"हरिद्रातुल्यमूलो यो हारिद्रः स उदाहृतः ।"
इति भावप्रकाशः ॥

हारौ, स्त्री, मुक्ता । यथा,—

"मुक्ता मुक्ताफलं युक्तबीजं हारौ च मौक्तिक-
कम् ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

हारो, [न्] त्रि, (हारोऽस्यस्येति । इनिः ।)
हारविशिष्टः । यथा,—

"केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी
हारो हरिससयवपुर्धृतगङ्गकः ।"

इति नारायणध्यानम् ।

(हरतीति । हृ + णिनिः ।) हरणकर्ता ॥

यथा, महाभारते । ३ । ३ । ६५ ।

"ह्रियते बध्नमानोऽपि नरो हारिभिरिन्द्रियैः ।
विमूढमंत्रो दुष्टाश्वैरुद्वहन्तैरिव सारथिः ॥"
मनोहरः । यथा, शाकुन्तले प्रस्तावनायाम् ।
"तवास्मिन् गौतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।
एष राजिव दुसन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥")

हारीतः, पुं, पक्षिभेदः । (अस्य लक्षणं गुणाश्च ।

"हारीतोऽरक्तपित्तः स्याद्वरितोऽपि स कथ्यते ॥"
हारीतो हारील इति लोके ।

"हारीतो रक्त उष्णश्च रक्तपित्तकफापहः ।
स्वदस्त्रकरः प्रोक्तः ईपहातकरश्च सः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

आयुर्वेद कर्त्तरि च । यथा,—

"अग्निवेशश्च भेलश्च जनुकर्णः पराशरः ।
हारोतः चारपाणिश्च जगृहस्तन्मूर्धनवचः ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

मुनिभेदः । स च धर्मशास्त्रकर्ता । (यथा,
याज्ञवल्करः । १ । ४ ।

"मन्त्रविष्णुहारोतयाज्ञवल्कलेशोऽङ्गिराः ।
यमापस्तम्बसम्बन्ताः कात्यायनब्रह्मस्यतो ॥

पराशरव्यासगङ्गानिखिता दक्षगीतमी ।
शातानपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥"
अथञ्च पौराणिक आसीत् । यथा, भागवते ।

१२ । ७ । ५ ।

"त्रय्यारुणिः कश्यपश्च सार्वर्णिकस्तत्रणः ।
वैशम्पायनहारोती षड् वै पौराणिका इमे ॥")

कैतवः । इति मेदिनी ॥

हारीतकः, पुं, (हारीत एव । स्वार्थे कन् ।)
हारीतपत्नी । हारिल इति हरिताल इति च

भाषा । तस्य मांसगुणाः स्नादुत्वम् । कफ-
पित्तास्रदीपनागित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

हार्दं, स्त्री, (हृदयस्य भावः कर्म वा । हृदय +
"हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ।" ५ । १ । १३० ।

इत्यण् । "हृदयस्य हृत्क्षेत्रयदणलासेषु ।"
३ । ५० । इति हृदादेशः ।) प्रेम । स्नेहः ।
इत्यमरः । १ । ७ । २७ ॥ (यथा, महाभारते ।

१३ । ७२ । ५२ ।

"गावो लोकांस्तारयन्ति चरन्त्यो
गावथाञ्च संजनयन्ति लोके ।

यस्तज्जानन् न गवां हार्दमेति
स वे गन्ता निरयं पापचेताः ॥"

अभिप्रायः । यथा, भागवते । १ । ७ । ५५ ।
"अर्जुनः सहस्राय हरेर्हार्दमथासिना ।
मणिं जहार मूर्धन्यं द्विजस्य सह मूर्धजम् ॥"

हार्दो, [न्] त्रि, (हार्दमस्वास्तीति । इनिः ।)
स्नेहयुक्तः । यथा,—

"अथञ्च निकृतः पुत्रैर्हार्दभृत्यैस्तथोज्ज्वितः ।
स्वजनेन च सन्त्यक्तोषु हार्दो तथाप्यति ॥"

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

हार्यः, पुं, (ह्रियते इति । हृ + "ऋहृलोऽर्थत् ।"
३ । १ । १२४ । इति ष्यत् ।) विभोःतकहृत्तः ।

हर्तव्ये, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, कुसारे ।
५ । ७० ।

"इयञ्च तेऽन्या पुरतो विदुश्चना
यदुदया वारणराजहार्यथा ।
विलोक्य हृदोक्षमधिष्ठितं स्वया
महाजनः स्मरमुखो भविष्यति ॥")

हरणीयाङ्कः । तत्पर्यायः । भाष्यः २ । इति
लौलावती ॥

हालः, पुं, (हलेन क्रीडतीति । अण् । यद्वा,
हलतीति । हल + "ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ।"
३ । १ । १४० । इति णः ।) बलरामः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ शालिवाहनराजः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ हलः । इति मेदिनी ॥

हालकः, पुं, पीतहरितवर्णाङ्कः । यथा,—

"हरितः पीतहरितच्छायः स एव हालकः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

हालहलं, स्त्री, विषभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

हालहालं, स्त्री, विषभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

हाला, स्त्री, (हल्यते कथ्यते इव चित्तमनयेति ।
हल + घञ् । टाप् ।) मद्यम् । इत्यमरः ।

२ । १० । ३८ ॥ (पर्यायो यथा,—
"मद्यन्तु सीधुमेरेयमिरा च मदिरा सुरा ।
कादम्बरी वारुणी च हालापि बलवत्तभा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

तालादिनिर्याममद्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, भाषे १० । २१ ।

"योषिदित्यभिललाष न हालां
दुस्यजः खलु सुखादपि मानः ॥")

हालाहः, पुं, चित्रवर्णचोटकः । इति कैचित् ॥

हालाहलं, स्त्री, पुं (हालामपि हलतीति ।
हल + अच् ।) विषभेदः । तत्पर्यायः । हाल-
हलम् २ हाहलम् ३ हलाहलम् ४ हाल-
हलम् ५ हाहालम् ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

तस्य स्वरूपं यथा—

"गोस्तनाभफलो गुच्छस्तालपत्रच्छदस्तथा ।
तेजसा यस्य दहन्ते समीपस्था द्रुमादयः ॥
असौ हालाहलो च्येयः किष्किन्ध्यायां हिमा-
लये ॥

दक्षिणाव्यतिटे देशे कौकुनोऽपि च जायते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

मद्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा च वाभटे
उत्तरस्थाने ३५ अध्याये ।

"कालकूटेन्द्रवत्साख्यशृङ्गीहालहालादि-
कम् ॥")

हालाहलः, पुं, (हालाहलमस्यस्येति । अच् ।)
कौटविशेषः । तत्पर्यायः । अज्जलिकार कुटिल-
कौटकः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

हालाहलधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । हाला-
हलस्य धरः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

हालाहला, स्त्री, (हालाहलमस्यस्या इति ।
अच् । टाप् ।) हृदमूर्षिका । यथा—

"हालाहलास्यस्यलिका शिरिका बास-
मूर्षिका ।"
इति जटाधरः ॥

ज्ञानाहनी, स्त्री, मदिरा। इति राजनिर्घण्टः ॥
 हालिकः, वि, हलीन खनति यः। (हलस्यायमिति
 वा हल + "हलसीरात् ठक्।" ४।३।२४।
 इति ठक्) हलस्य वोटा। हलमन्वन्थे।
 तत्पर्यायः। सैरिकः २। इत्यमरः। २।८।६४॥
 (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम्। २।
 "त्वं हालाहलभृत्करोपि मनसो मूर्च्छां ममा-
 लिङ्गितो
 हालां नेत्र विभ्रमिं नैव च हलं मुग्धे। कथं
 हालिकः।
 मत्वं हालिकतेव ते समुचिता शक्तस्य गोवाहने
 वक्रोक्तयेति जितो हिमाद्रिसुतया स्मेरो हरः
 पातु वः ॥")
 हालिनो, स्त्री, स्थूलपत्नी। इति हेमचन्द्रः ॥
 हाली, स्त्री, कनिष्ठा श्यालिका। इति हेमचन्द्रः ॥
 हालुः, पुं, (हल्युनेनेनेति। हल + उण्। इत्यु-
 णादिष्टौ उज्वलः। १।१।) दन्तः। इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 हावः, पुं, (ह्वे + घञ्।) आह्वानम्। इति जटा-
 धरः ॥ स्त्रोणां शृङ्गारभावजाः क्रियाः। यथा,
 "स्त्रीणां विलासविश्वीकविभ्रमा ललितं तथा।
 हिला लोलैत्यमो हावाः क्रियाः शृङ्गार-
 भावजाः ॥"
 इत्यमरः। १।७।३१ ॥
 स्त्रीणां विलासादयः शृङ्गारभावजाः क्रियाः
 हावशब्देनोच्यन्ते। क्रियाः वेषाः। शृङ्गार-
 भावो रतिः तत्र जाताः शृङ्गारभावजाः।
 ह्यन्ते रागिणीऽत्र हावः हलि होमेऽदने
 आधारे घञ्। ह्यन्ते रागिनः कामान्नावने-
 नेति करणे वा घञ्। यदुक्तम्।
 "युवानोऽनेन ह्यन्ते नारीभिर्मदनानले।
 अतो निरुच्यते हावस्ते विलासादयो मताः ॥"
 इति।
 हा कष्टं वयति शोषयतीति वै शोषे इत्यस्मात्
 डे वा। यदाह भरतः।
 "अलङ्काराच्च नात्यसैर्ज्ञया भावरसाश्रयाः।
 यौवनेष्वधिकः स्त्रीणां विकारा वक्रगातजाः ॥"
 तथा।
 "स्त्रीणां विलासो विच्छिन्तिर्विभ्रमः किल-
 किञ्चित्तम्।
 प्रोद्ययितं कुट्टमितं विवोको ललितं तथा।
 विक्रतश्चेति मन्तव्या दश स्त्रीणां स्वभावजाः ॥"
 इत्यमरभरतौ ॥*॥
 तत्रक्षणं यथा,—
 "स्त्रीवारेचकसंयुक्तो भूनेचादिविकाशकत्।
 भावादीषत्प्रकाशो यः स हाव इति कथ्यते ॥"
 इत्युज्वलनीलमणिः ॥
 हावः, पुं, (हस + घञ्।) हास्यम्। इत्यमरः।
 १।७।१८ ॥ (यथा, रघुः। १२।३६।
 "संरक्षं मेघिस्त्रीहासः क्षणसीम्यां निनाय-
 ताम्।
 निवातस्त्रिभिर्तां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः ॥")

विकाशः। यथा, भट्टिः। २।३।
 "विम्बागतैस्तोरवनेः ससृष्टिं
 निजां विलोक्त्वापहृतां पयोभिः।
 कूलानि सामर्षतयेव तेनुः
 सरोजलक्ष्मीं स्थलपद्महासैः ॥")
 हासाः, [स] पुं, (जहाति शीतकिरणमिति।
 हा + "वह्निहाधाजभ्यञ्छन्दसि।" उणः० ४।
 २२०। इति असुन्। तस्य सुट् च।) चन्द्रः।
 वैदिकशब्दोऽयम् ॥
 हासिका, स्त्री, हास्यम्। इति हेमचन्द्रः ॥
 हास्तिकं, स्त्री, (हस्तिनां समूहः। हस्तिन् +
 "अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्।" ४।२।४७। इति
 ठक्।) हस्तिसमूहः। इत्यमरः। २।८।३६॥
 (गण, महाभारते। ८।४८।१०।
 "दत्त्वा च दानं विविधं नानारत्नसमन्वितम्।
 सगोहास्तिकदासीकं साजावि गतवान् वनम् ॥"
 हस्तिना चरतीति। "चरति।" ४।४।८।
 इति ठक्।) हस्त्यारोहे, त्रि ॥
 हास्तिनं स्त्री, (हस्तिना नृपेण निर्वृत्तमिति।
 हस्तिन् + षण्।) हस्तिनापुरम्। इति
 त्रिकाण्डशेषः। (हस्तो प्रमाणमस्य। हस्तिन् +
 "पुरुषहस्तिभ्यामण् च।" ५।२।३८। इति
 षण्।) गजपरिमाणे हस्तहस्तिसम्बन्धिनि च
 त्रि ॥
 हास्तिनपुरं, स्त्री, (हास्तिनं पुरम्।) हस्तिना-
 पुरम्। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते।
 ८।३५।६।
 "स गत्वा हास्तिनपुरं धृतराष्ट्रं समेत्य च।
 उक्तवान् वचनं तथ्यं हितश्चेव विशेषतः ॥")
 हास्यं, स्त्री, (हस + ष्यत्।) रसविशेषः। स च
 कौतुकोद्भवम्। तत्पर्यायः। हासः २ हसः ३।
 इत्यमरः। १।१।१८ ॥ हसनम् ४ घर्घरः ५
 हासिका ६। इति हेमचन्द्रः ॥*॥ अथ हासः।
 "विक्रताकारवाग्धेशेष्टादेः कुतुकाद् भवेत्।
 हास्या हासः स्वायिभावः श्लेतेः प्रमथदेवतः ॥
 विक्रताकारवाक्चेष्टं यदाशोक्ष्य हसैज् जनः।
 तदत्रालम्बनं प्राहुः तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥
 अनुभावोऽस्ति सङ्कोचवदनस्मेरतादिकः।
 निद्रालस्यावहित्याद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः ॥
 ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसिता-
 वहसिते च।
 नीचानामपहसितं तथातिहसितञ्च षड्भेदाः ॥
 इंप्रहिकासि कथनं स्मितं स्यात् स्यन्दिताधरम्।
 किञ्चिद्व्यङ्ग्यं तत्र हसितं कथितं बुधेः ॥
 मधुरस्वरं विहसितं सांसगिरः कम्पमवहसितम्।
 अपहसितं साक्षाच्चिचित्साङ्गं भवत्यतिह-
 सितम् ॥"
 यथा मम।
 "गुरोर्गिरः पञ्च दिनान्यधीत्य
 वेदान्तशास्त्राणि दिनद्वयञ्च।
 अमौ समाप्राय च तर्कपादान्
 समागताः कुकुटमिश्रपादाः ॥"

अस्य नाटकमेलकप्रभृतिषु परिपीवो द्रष्टव्यः।
 अत्र च।
 "यस्य हासः स चेत् कापि साक्षात् नैव निबध्यते।
 तथाप्येष विभावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते ॥
 अमेदेन विभावादि साधारण्यात् प्रतीयते।
 सामाजिकैस्ततो हास्यरमोऽयमनुभूयते ॥"
 एवमन्येष्वपि रसेषु द्रष्टव्यम्। इति साहित्य-
 दर्पणे ३ परिच्छेदः ॥ * ॥ तस्य शुभाशुभलक्षणं
 यथा,—
 "अकम्पं हसितं श्रेष्ठं मोलिताक्षमघापहम्।
 असक्तहसितं दुष्येत् तत् मोन्मादस्य नैकधा ॥"
 इति गारुडे। ६५। ३५ अध्यायः ॥
 (हासयोग्ये, च। यथा रघुः। २।४३।
 मंरुच्येष्टस्य सृगन्दः। कामं
 हास्यं वचस्तदुदङ्गं विवक्तुः ॥")
 हाहलं, स्त्री, हनाहलविषम्। इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 हाहाः, [म] पुं, देवगन्धर्वविशेषः। इत्यमर-
 टोकायां भरतः ॥
 हाहाः, पुं, देवगन्धर्वविशेषः। यथा,—
 "हाहा हृहृषेवमाद्या गन्धर्व्यास्तिदिवीकसाम् ॥"
 इत्यमरः। १।१।५५ ॥
 देवतानां हाहाहृहृषिवावसुतुम्बुरचित्तरथ-
 प्रभृतयो गन्धर्वशब्दाद्याः। उपास्योपासक-
 लक्षणमन्वन्थः। अच्युत्परोऽयं हाहाशब्दः।
 हाहृति शब्दं जहतीति चासुसिति हाकी
 विच् इत्येवं व्युत्पन्ने तु मसाद्यच धीरालीपी-
 ऽच्यघावित्याक्षीपः सात्। असि प्रत्यये हाहः-
 शब्दश्च सान्तोऽपि। गन्धर्व्यां हाहसि प्रोक्तौ
 गन्धर्व्यां गायनेऽपि च। इति साहसाङ्गः। गन्धर्व्यं
 पीतिहाहमोरिति वाचस्पतिः। हाहाशब्दोऽपि
 दृश्यते। हंही हाहा हृहृ च ही हृषणश्चैव
 तुम्बुरिति व्याङ्गिप्रभृतयः। इति भरतः ॥ * ॥
 विष्णयशब्दे शोकशब्दे च व्य। यथा,—
 "ततो हाहा कृतं सर्वं दैत्यसैन्यं ननाम तत् ॥
 प्रहर्षञ्च परं जग्मुः सकला देवतागणाः ॥"
 इति मार्कण्डेयपुराणे देवोमाहात्म्ये। ३।४० ॥
 हाहाकारः, पुं, (हाहा इत्यव्यक्तशब्दस्य कारः
 करणम्।) युक्कलरवः। इति कैचित् ॥ (यथा,
 महाभारते। १।१८।१६।
 "हाहाकारः समभवत्तत्र सहस्रगः।
 अन्योन्यं हृन्दितां शस्त्रैरादित्ये लोहितायति ॥"
 शोकध्वनिः। यथा,—
 "उहृहो विकटो वायुः करालो वात्ययान्वितः।
 देशहृषलतानाच्च हाहाकाराय कल्पते ॥"
 इति ज्योतिषे वायुफलम् ॥
 हाहालं, स्त्री, विषम्। इति शब्दरत्नावली ॥
 हि, न वर्धने। गती इति कविकल्पद्रुमः। (भा०
 पर०-सक०-अनिट्।) गतिरिह अन्तर्भूत-
 न्कार्यत्वात् गतिप्रेरणम्। न, प्रहिणु स्वप्नु-
 मिति भट्टिः। वर्धने विरलप्रयोगः। इति दुर्गा-
 दासः ॥

हिंसा

हि, व्य, हेतुः । (यथा, शाकुन्तले । १ अङ्के ।
 “अशंसयं सन्नपरिग्रहसमा
 यदायैमस्यामभिलाषि मे मनः ।
 सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु
 प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥”)
 अवधारणम् । इत्यमरः । ३।४।२५६ ; ३।४।५ ॥
 पादपूरणम् । विशेषः । प्रश्नः । (यथा, रामा-
 यणे । २ । ६४ । ३० ।
 “नाभिवादयसे माय न च मामभिभाषसे ।
 किञ्च शेषे तु भूमौ त्वं वत्स ! किं कुपितो
 हसि ॥”)
 हेत्वपदेशः । सभूमः । पसूया । इति मेदिनी ॥
 शोकः इति शब्दरत्नावली ॥
 हिंसकः, पुं, (हिंसति तच्छोकः । हिंस + क्तुल्)
 हिंस्रपशुः । अथर्ववेदब्राह्मणः । शत्रुः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 हिंसकः, त्रि, (हिंस + क्तुल्) हिंसकर्त्ता ।
 तत्पर्यायः । घातुकः २ हिंस्रः ३ शराहः ४
 हन्ता ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ स चाष्टविधः ।
 यथा,—
 “भोक्तानुमन्ता संस्कर्त्ता क्रयिविक्रयिहिंसकाः ।
 उपहृतां घातयिता हिंसकाश्चाष्टधाधमाः ॥”
 इति काश्याखण्डम् ॥ * ॥
 साधोभार्यादिहिंसने दोषो यथा,—
 “भार्यां प्रियसखीं यस्तु साधो हिंसति निर्घृणः ।
 न तेऽमृतं प्राप्नुवन्ति हिंसका दुष्टयानिजाः ॥”
 इति वाराहै ब्राह्मणदोक्षासूत्रनामाध्यायः ॥ * ॥
 शरणागतादिहिंसकस्य अश्ववहार्थत्वं यथा,—
 “शरणागतबालस्त्रीहिंसकान् संवसेन्न तु ।
 चोणव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वष्टतयाश्रवस्कारवचनम् ॥
 हिंसा, स्त्री, (हिंसनमिति । हिंस + षः । टाप्)
 घातः । इति मेदिनी ॥ चौथ्यादिकर्म । यथा ।
 हिंसा चौथ्यादिकर्म च । इत्यमरः । ३।३।२१८ ॥
 चौरस्य कर्म चौथ्यं आदिना बन्धनताडनहन्ति-
 नाशत्रासादि च चकाराद्बोधोऽपि हिंसा । इति
 तट्टोकायां भरतः ॥ * ॥ हिंसिते प्रतिहिंसायां
 दोषाभावो यथा,—
 “कृते प्रतिकृतं कुर्यात् हिंसिते प्रतिहिंसितम् ।
 न तत्र दोषं पश्यामि दुष्टे दोषं समाचरेत् ॥”
 इति गारुडे । ११५ । ४७ ॥
 विष्णुभक्तानां ब्राह्मणादौनाञ्च हिंसकर्त्तुरचि-
 राकाशो यथा,—
 “दुष्टा यदा मे भक्तानां ब्राह्मणानां गवामपि ।
 क्रतूनां देवतानाञ्च हिंसां कुर्वन्ति निश्चितम् ।
 तदाचिरन्ते नश्यन्ति यथा वज्रो लूणानि च ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजम्बूखण्डे । ६।६।१-६२ ॥
 पशुहिंसानिवेधो बलिशब्दे द्रष्टव्यः ॥ * ॥ अथ
 वेधहिंसाविचारः । सा हिंसात् सर्वा भूतानि
 इत्यत्र सर्वशब्दस्य व्यापकार्थपरतया एतद्विधि-
 मनुकुर्यात् । वायथ्यं श्वेतमालभित । इत्यादिविधि-
 विषयाप्राप्तेरगत्या वैधातिरिक्तविषयत्वम् ।

हिंसालु

सर्वाः सर्वाणि च्छन्दसि वेत्तनेन तत्पदं सिद्धम् ।
 यदपि नामादर्शनटीकाकृत्रिर्वाचस्पतिमित्रे-
 स्तत्त्वकौमुद्यां अभिहितम् । न च सा हिंसात्
 सर्वा भूतानि इति सामान्यशार्कं विशेषशास्त्रे-
 षाम्नीसोमीयं पशुमासभेत् इत्यनेन बाध्यते इति
 वाच्यं विरोधाभावात् विरोधे हि बलोवसा दुष्कले
 बाध्यते । न चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात् ।
 तथा हि सा हिंसादिति निषेधेन हिंसाया
 अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न पुनरक्तत्वर्थमपि ।
 न चानर्थहेतुत्वक्रतूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति
 विरोधः । हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावच्छति
 क्रतोश्च उपकरिष्यतीत्यन्तेन । तदपि सांख्य-
 नथे ।।मीमांसकमते तु विरोध एव । तथा हि ।
 गुरुनये न खलु सर्वभूतहिंसाभावविषयकं
 कार्यं इति निषेधविध्यर्थस्य वाचं विना अन्वी-
 सोमीयपश्चालभनविषयकं कार्यं इति भाव-
 विध्यर्थ उपपद्यते । भट्टनये तु अङ्गे यथा
 तथास्तु । न च मुख्यपशुयागे पुरुषार्थे पशु-
 हिंसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थसाधनत्वञ्चोपपद्यते
 विरोधात् वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्त्वैव
 कुतो विधेरेष स्वभावो यः स्वविषयस्य साक्षात्
 परम्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति
 अन्यथा अज्ञानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गी-
 क्रियते । अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धीष्ट-
 साधनत्वम् । अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टासाधन-
 त्वम् । न चानयोरेकत्र समावेश इति । अत-
 एवोक्तं तस्मात् यज्ञे वधोऽवध इति । नन्वेवं
 श्येनेनाभिचरन् यजेत इत्यत्र श्येनस्य शत्रुवध-
 रूपेष्टसाधनत्वमवगतं अभिचारो मूलकर्मचेति
 मनुना उपपातकगणनमध्ये पाठात् अनिष्ट-
 साधनत्वमवगतं तदेतत् कथमुपपद्यतामिति
 चेन्नैवम् । आततायिनमयान्तं हन्यादेवाविचा-
 रयन् इत्येकवाक्यतया आततायिस्थले इष्टसाध-
 नत्वम् । अनाततायिस्थले तूपपातकत्वेन बल-
 वदनिष्टसाधनत्वम् । इत्यविरोध इति । गुरु-
 चरणा अर्थेवम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
 ब्राह्मणस्य हिंसानिवेधो यथा,—
 “हिंसा चैव न कर्त्तव्या वैधहिंसा तु राजसी ।
 ब्राह्मणैः सा न कर्त्तव्या यतस्ते सार्विका
 मताः ॥”
 इति आश्रविवेकटीकायां गोविन्दानन्ददृष्ट-
 बृहन्ननुवचनम् ॥
 हिंसाकर्म, [न्] स्त्री, (हिंसाप्रधानं कर्म ।)
 अथर्ववेदोक्तमन्त्रयन्त्रादिनिष्पादितमार्षोष्वा-
 टनादि । तत्पर्यायः । अभिचारः २ । इत्य-
 मरः । ३ । २ । १८ ॥
 हिंसाहः, पुं, (हिंसतीति । हिंस + आहः ।)
 व्याघ्रः । इति चिकीष्णशेषः ॥
 हिंसालुः, त्रि, वधशौकः । घातुकः । हिंसधातो-
 रालुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 हिंसालुकः, पुं, (हिंसालु + लार्थे संज्ञायां वा
 कन् ।) हिंसाशीलुकः २ । यथा,—

हिंसा

“हिंसालुकः खादुकः सा योगितोऽर्कं
 इत्येते ॥
 इति हारावली ॥
 हननशौके, त्रि ॥
 हिंसितः, त्रि, (हिंस + क्तः ।) हिंसाप्राप्तः ।
 यथा,—
 “यस्तु भागवतान् इहा भूत्वा भागवतः शुचिः ।
 अभ्युत्थानं न कुर्वीत अहं तेनापि हिंसितः ॥
 यस्तु कान्धां पिता दत्त्वा न प्रयच्छति तां पुनः ।
 अष्टौ पिढगणास्तेन हिंसिता नात्र संशयः ॥”
 इति वाराहै ब्राह्मणपदाचार्यनामाध्यायः ॥
 हिंसौरः, पुं, (हिंसतीति । हिंस + “हिंसिरी-
 रनौरचो ।” उष्वा० ५ । १८ । इति ईरन् ।)
 व्याघ्रः । खले, त्रि । इति उष्वादिद्वित्तः ॥
 हिंस्रः, त्रि, (हिंसतीति । हिंस + “नमि-
 कम्प्योति ।” ३ । २ । १६७ । इति रः ।)
 हिंसाशौकः । तत्पर्यायः । शराहः २ घातुकः
 ३ । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥ हिंसकः ४
 हन्ता ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ शार्करः ६ ।
 इति जटाधरः ॥ * ॥ हिंसाणां हिंसने दोषा-
 भावो यथा,—
 “कृपा कार्या सतां शब्ददहिंसेषु च जन्तुषु ।
 हिंसायां न हि दोषश्च हिंसाणाञ्च व्रजिष्यर ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजम्बूखण्डे ८५ अध्यायः ।
 हिंस्रः, पुं, (हिंसतीति । हिंस + रः ।) चारः ।
 भोमसेनः । हरः । इत्युष्वादिर्कोषः ॥
 हिंसकः, पुं, (हिंस्र एव । कन् ।) हिंस्रपशुः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 हिंस्रपशुः, पुं, (हिंस्रः) पशुः ।) हिंसकजन्तुः ।
 तत्पर्यायः । व्याडः २ हिंस्रकः ३ हिंसकः ४
 शिबिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ खापदः ६ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हिंसा, स्त्री, (हिंसतीति । हिंस + रः । टाप् ।)
 पलावली । काकादनो । मांसो । जटामांसो ।
 इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ गवेडुका । गवे-
 डुका । नाडो । शिरा १ इति शब्दचन्द्रिका ॥
 हिंक, ज कूजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-
 उभ० अक०-सेट् ।) कोपधः । अ, हिंकति
 हिंकते । कूजाऽव्यक्तशब्दः । हिंसायामेवाय-
 मिति भट्टमहः । हिंकति लोकः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 हिंक, क ऊ हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 आत्म०-सक०-सेट् ।) कोपधः । क ऊ, हिंक-
 यते । इति दुर्गादासः ॥
 हिंका, स्त्री, (हिंक कूजे + गुरोर्बेत्यः । टाप् ।
 यदा, हिंकतेऽनयेति । हिंक + कर्णे चञ् ।)
 रोमोपसर्गविशेषः । हिंका इति भाषा ।
 इत्यमरः । ३ । ५ । ८ ॥ हिंका इति ख्याती
 व्याधिविशेषः । हिंकति कूजखनवा हिंका ।
 हिंक अ कूजे सेमकात् सरोरिति चः । हिंक-
 यते हिंसतीति वा । हिंक क ऊ हिंसे पचा-
 दित्यादन् । हिंगिति कृत्वा ज्ञातिः शब्दायती

इति वा हिक्का के शब्दे हनजनादिति उः ।
इति भरतः ॥ * ॥ अथ हिक्कारोगनिदानम् ।
धन्वन्तरिवशात् ।
“हिक्कारोगनिदानञ्च वक्ष्ये सुश्रुत । तच्छृणु ।
श्वासेकहेतुप्राप्तपसंख्याप्रकृतिसंशया ॥
हिक्का भक्षीश्वरां सुद्रा यमला महतीति च ।
गभीरा च मरुत्तच त्वरया भुक्तिसेवितैः ॥
रुक्तीश्चरामासौररूपानेरपीडितः ।
करोति हिक्कामरुजा मन्दशब्दां सुधानुगाम् ॥
समं मत्स्यान्नपानेन या प्रायति च सास्रजा ।
आयासात् पवनः क्रुद्धः सुद्रां हिक्कां प्रवर्त्तयेत् ॥
जञ्जुमूलप्रविष्टतामल्पवेगयुताश्च सा ।
हृदिमायासतो याति भुक्तमात्रे च माईवम् ॥
चिरेण यमलेर्वैगैराहारेऽप्यनुवर्त्तते ।
परिणाममुखे हृदि परिणामे च गच्छति ॥
कम्पयन्ती शिरोऽथौवामाधातस्यातिदृष्यतः ।
प्रलापच्छहंतीसारनेत्रविश्रुतजृम्भिता ॥
यमलावेगिनी हिक्का परिणामवती च सा ।
ध्वस्तभ्रूशङ्कयुग्मस्य श्रुतिविश्रुतचक्षुषः ॥
स्तभ्रयन्ती तनुं वाचं स्मृतिं संज्ञाञ्च सुचती ।
तुदन्ती मार्गमन्यस्य कुर्वती मर्मघट्टनम् ॥
पृष्ठतो नमनं सार्थं महाहिक्का प्रवर्त्तते ।
महामूला महाशब्दा महावेगा महाबला ॥
पक्काशयाधो नाभेर्वां पूर्वंवत् सा प्रवर्त्तते ।
तद्रूपा सा महत् कुर्व्यात्प्रमत्तप्रमारणम् ॥
गभीरेण निनादेन गभीरां तु सुसाधयेत् ।
आद्ये हि वर्जयेदन्त्ये मर्बलिङ्गाश्च वेगिनीम् ॥
सर्वस्व सञ्चितामस्य स्थविरस्य व्यवायिनः ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदकशस्य च ॥
सर्वेऽपि रोगा नाशाय सत्वेवं शीघ्रकारिणः ।
हिक्काश्वासी तथा ती हि मृत्युकाले कृता-
लयी ॥”
इति गारुडे १५५ अध्यायः ॥ * ॥
तदीषधं यथा,—
“कुलस्यः श्वामहिक्कानुत् कफगुल्मानिलापः ॥
त्रिदोषघ्नं मधु प्रोक्तं वातलक्ष प्रकीर्तितम् ।
हिक्काश्वासकमिच्छदिमेहदृष्याप्रविषापहम् ॥”
इति च गारुडे १७३ । ६ ; ५० अध्यायः ॥
“तथा हिक्कां हरेत् पीता क्षीवर्बलयुता
सुरा ॥”
इत्यपि गारुडे १८० अध्यायः ॥ * ॥
अन्वयः ।
अथ हिक्काधिकारः ।
तत्र हिक्काया विप्रकटनिदानमाह ।
“विदाहिगुर्विष्टम्भिरुक्षातिशब्दभोजनैः ।
श्रीतपानाशनस्थानरजोधूमैस्तथानिलैः ॥
व्यायामकर्मभाराध्वेगावातापतर्पणैः ।
हिक्काश्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते ॥”
अपतर्पणमगमादि ॥ * ॥
सन्नासिमाह ।
“वायुः कफेनानुगतः पञ्चहिक्कां करोति हि ।
अश्वत्थं यमलां सुद्रां गभीरां महतीं तथा ॥”

सामान्यलक्षणमाह ।
“मुहुर्भ्रूवर्षासुवदेति सखनो
यत्तत्प्रिहास्याधि सुखादिवाचिपन् ।
स दोषवानाशु हिनस्यसन् यत-
स्तस्तु हिक्केत्यभिधीयते बुधैः ॥”
वायुरच सोदानः प्राणो बोधव्यः । उदेति ऊर्ध्वं
याति । सखनो हिगिति शब्दवान् । ऊर्ध्व-
गमनं विधिनहि पक्तदित्यादि । प्रिहन्शब्दो-
ऽप्यसि दीर्घत्वविकल्पात् । सुखादिति स्वबलोपे
पञ्चमी । तेन यत्तत्प्रिहास्याधि सुखमानोय
आचिपन् निःसारयन्निवेत्यर्थः । स वायुः ।
दोषवान् दोषोऽच कफः तद्दान् । वायुः कफे-
नानुगतः इति संज्ञातेः । हिनस्तीति हिक्का
एषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः । हिगिति कायति
शब्द करोतीति वा ॥ * ॥ पूर्वंरूपमाह ।
“कण्ठोरधोगुर्वल्लक्ष वदनस्य कषायता ।
हिक्कानां पूर्वं रूपाणि कुक्षोराटोप एव च ॥”
वदनस्य कषायता वातात् । न तु कफात् माधुर्यं
व्याधिप्रभावात् ॥ * ॥ अश्वत्थाया लक्षणमाह ।
“पानाशैरतिधंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः ।
हिक्कायत्यूर्ध्वं गो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक् ॥”
अनिलः प्राणो वायुः ॥ * ॥ यमलालिङ्गमाह ।
“चिरेण यमलेर्वैगैर्यां हिक्का संप्रवर्त्तते ।
कम्पयन्ती शिरोक्षीवं यमलां तां विनिर्द्दिशेत् ॥”
सुद्रामाह ।
“विक्कटकालैर्यां वेगैर्मन्दैः समभिवर्त्तते ।
सुद्रिका नाम सा हिक्का जह्नुमूलात् प्रधा-
वति ॥”
विक्कटकालैः चिरेण । जञ्जु कश्चोरसोः सन्धिः ॥
गभीरामाह ।
“नाभिप्रवृत्ता या हिक्का क्षीरा गभीरनादिनी ।
अनेकोपद्रववती गभीरा नाम सा स्मृता ॥”
अनेकोपद्रववती दृष्यात्स्वरादियुक्ता ॥ * ॥
महतीमाह ।
“मर्न्नाश्यापीडयन्तीव सततं या प्रवर्त्तते ।
महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वगात्रप्रकम्पनी ॥”
मर्न्नाणि वस्तिहृदयशिरःप्रवृत्तीनि ॥ * ॥ असा-
ध्यत्वमाह ।
“आयम्यते हिक्कते यस्य देहो
दृष्टिबोद्धं भ्राम्यते नित्यमेव ।
क्षीणोऽन्वहिट् क्षीति यथातिमात्रं
तौ द्वौ चान्द्वौ वर्ज्ये हिक्कमानौ ॥”
आयम्यते विस्तार्यते इव । तौ हाविति आय-
म्यत इत्यादिना मित्यमेवेत्यन्तेनैको हिक्कमानः ।
क्षीण इत्यादिनातिमात्रमित्यन्तेनापरः । तौ
द्वौ । चान्द्वौ च गभीरया महत्या च हिक्का
मानौ वर्ज्येति । अपरश्च ।
“अतिस्त्रितदोषस्य भक्तच्छेदकशस्य च ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य हृद्यस्यातिव्यवायिनः ॥
आयासाच्च समुत्पन्ना हिक्का इत्याशु जीवि-
तम् ।
यमिका च प्रलापार्त्तिभोजकश्वाससन्निता ॥”

साध्यत्वमाह ।
“अक्षीणश्चाप्यदीनश्च खिरधात्वन्द्रियश्च यः
तस्य साधयितुं शक्या यमिका इत्यन्तो-
ऽन्याया ॥” * ॥ * ॥
अथ हिक्कायाधिकारः ।
“यत्किञ्चित् कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनम् ।
भेषजं पानमन्नं वा हिक्काश्वासेषु तद्वितम् ॥
हिक्काश्वासान्तरे पूर्वं तैलात्ते खेट उच्यते ।
ऊर्ध्वधः शोधनं शक्ते दुर्बले शमनं मतम् ॥
प्राणावरोधतर्जनविष्णापनमौतवारिपरिवेकैः ।
चित्रैः कषाप्रयोगैः शमयेद्दिक्कां मनोऽभि-
घातैश्च ॥”
हिक्कासंख्यं पयश्चांगं हितं नागरसाधितम् ।
मधु क्षौवर्बलोपितं मातुलुङ्गरसं पिबेत् ॥
मधुकं मधुसंयुक्तं पिप्पली शर्करान्विता ।
नागरं गुडसंयुक्तं हिक्कासं लावणत्रयम् ॥
कृष्णामलकशुष्कीनां चूर्णं मधु सितायुतम् ।
सुहृमूहुः प्रयोक्तव्यं हिक्काश्वासेषु तद्वितम् ॥
चूर्णं कषागैरिकयोः सक्षौद्रं चावलेहयेत् ॥
प्रवालशङ्खत्रिफलाचूर्णं मधुष्टतप्तम् ।
पिप्पली गैरिकश्चेति लेशो हिक्कानिवारणः ॥
नेपास्या गोविषाणाहा कुष्ठात् सज्जरसस्य वा ।
धूपं कुशस्य वा साज्यं पिबेद्दिक्कोपशान्तये ॥”
नेपालो मनःशिला ।
“निर्धमाङ्गारनिःक्षिप्तहिङ्गमाषं बलोद्भवः ।
हिक्कापश्चापि इत्याशु धूमः पीतो न संग्रयः ॥
हरेणनां कषाणाश्च क्षायो हिङ्गसमन्वितः ।
हिक्काप्रशमनः श्रेष्ठो धन्वन्तरिवक्षी यथा ॥
चन्द्रशूरस्य वीजानि क्षिपेददृग्बुधे जले ।
यदा मृदूनि गृह्णीयासतो वाससि गालयेत् ॥
हिक्कातिवेगविकलस्तज्जसं पक्षमात्रया ।
पिबेत् पुनः पुनश्चापि हिक्कावर्षं प्रशाम्यति ॥”
चन्द्रशूररसः ॥ * ॥ इति हिक्काधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥
हिक्कारः, पुं, (हिं इत्यव्ययशब्दं करोतीति । क +
अण् ।) व्याघ्रः । इति केचित् । (हिं इत्यस्य
कारः । करणम् । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
२२ । ७ ।
“हिक्काराय स्वाहा हिङ्गुताय स्वाहेति ॥”)
हिङ्गु, लौ, मूलविशेषनिर्यासः । स तु पारस्व-
क्षीरासानमूलतानादिदेशे भवति । हिं इति
भाषा । तत्पर्यायः । सहस्रवेधि २ जतुकम् ३
वाङ्गोकम् ४ रामठम् ५ । इत्यमरः । १२. ८. ४० ॥
वाङ्गिकम् ६ रामठम् ७ । इति भरतः ॥ जन्तु-
घ्नम् ८ । इति रत्नमासा । पिप्पलाकम् ९ वाङ्गो
१० सहस्रवेधी ११ मृद्विषो १२ मधुरा १३
सुपधूपनम् १४ जतु १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
वैशरम् १६ । इति जटाधरः ॥ उषधमधु १७
भूतारि १८ जन्तुनाशनम् १९ सुपाङ्गम् २०
रक्षोघ्नम् २१ उषवीर्यम् २२ अगुदगन्धम् २३
जरथम् २४ भेदनम् २५ दीप्तम् २६ । अस्य
गुणाः । हृद्यत्वम् । कटत्वम् । उष्णत्वम् ।

हिङ्गुलः

कृमिवातकफविष्वग्नाभानशूलगुल्फनाशित्वम् ।
चन्द्रयत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ॥
“हिङ्गुणां पाचनं रुच्यं तोष्यं वातवलासङ्गत् ।
रसे पाके च कटुकं खिण्णं च वृद्धोपनम् ।
शूलगुल्फोदरानाहृत्कमिष्टं पित्तवर्धनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥५॥

अन्यच्च ।

“हिङ्गु तीक्ष्णं कटरसं शूलाजीर्णविष्वन्नुत् ।
लघुणां पावनं खिण्णं दापनं कफवातजित् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

वंशपत्री । इति भावप्रकाशः ॥ (काकादनी ।
तदर्थं पर्यायो यथा,—

“हिङ्गु काकादनी मता ।”

इति गारुडे २०८ अध्याये ॥

क्वचिद्रामठार्थं, पुं । तत्पर्यायो यथा,—

“रामठं हिङ्गुरुच्यते ।”

इति च तत्रैव २०८ अध्याये ॥)

हिङ्गुनाडिका, स्त्री, (हिङ्गुनः नाडिरिव नाडि-
यस्याः । कप् ।) नाडाहिङ्गु । इति राज-
निर्घण्टः ॥

हिङ्गुनिर्यासः, पुं, (हिङ्गुन इव निर्यासोऽस्य ।)
निम्बलवचः । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥

(पर्यायो यथा,—

“निम्बः स्यात् पिचुमर्दय पिचुमदय तित्तकः ।
परिष्टः पारिभद्रश्च हिङ्गुनिर्यास इत्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हिङ्गुरसः । इति मेदिनी ॥

हिङ्गुपत्रः, पुं, (हिङ्गुन इव पत्रमस्य ।) इङ्गुदी-
वृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्वरथमस्ये-
ङ्गुदीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

हिङ्गुपत्री, स्त्री, हिङ्गुनः पत्रम् । हिङ्गुपत्रमिव
पत्रमस्याः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्-
पर्यायः । कारवो २ पृथला ३ पृथुः ४
बाप्योका ५ कबरो ६ पृथो ७ त्वक्पथो ८
कर्वरो ९ । इति जटाधरः ॥ पृथ्वीका १०
वाप्यिका ११ वाप्यका १२ वाप्या १३ पत्री १४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ दीर्घिका १५ तच्चो १६
दारुपत्री १७ विल्वी १८ वाप्यो १९ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । तिक्तत्वम् ।
उष्णत्वम् । कफवातामक्षिमिहरत्वम् । रुच्यत्वम्
पथ्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“हिङ्गुपत्री भवेद्दृष्ट्या तीक्ष्णोष्णा पाचनी कटुः ।
हृत्स्तिरुविष्वग्नाशः श्लेष्मगुल्फानिलापहा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

हिङ्गुपर्णी, स्त्री, (हिङ्गुन इव पर्णमस्याः । ङीष् ।)
वंशपत्री । इति रत्नमाला ॥

हिङ्गुलः, पुं, स्त्री, (हिङ्गु तदर्थं शातीति । ला +
कः ।) रागद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः । हिङ्गुलुः ३ ।
इत्यमरभरती । ३ । ५ । २० ॥ हिङ्गुलम् ३
रत्नम् ४ मर्कटशीर्षम् ५ हरदः ६ रसः ७ ।
इति रत्नमाला ॥ जसपादम् ८ कुरुविन्दः ९ ।

हिङ्गुला

पुति हेमचन्द्रः ॥ हिङ्गुलिः १० रत्नपारदः ११ ।
इति जटाधरः ॥ चर्वरम् १२ सुरङ्गम् १३
सुपरम् १४ रञ्जनम् १५ दरदम् १६ क्लेष्टम् १७
चित्राङ्गम् १८ चूर्णपारदम् १९ चर्मरकम् २०
मणिपारागम् २१ रसोद्भवम् २२ रत्नकम् २३
रसगर्भम् २४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातकफपित्तोपहृन्नुदोष-
ज्वरनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अपि च ।

अथ हिङ्गुलस्य नामानि लक्षणानि गुणाश्च ।
“हिङ्गुलं दरदं क्लेष्टं विश्वास चूर्णपारदम् ।
दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्मरः शुकतुण्डकः ।
ह्रस्वपादस्तृतीयः स्याद्गुणवानुत्तरोत्तरः ॥
चर्मरः शुकवर्णः स्यात् मपीतः शुकतुण्डकः ।
जवाकुसुमसङ्गाशो ह्रस्वपादो महोत्तमः ॥

तित्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्या-
न्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि ।
हृत्सासकुष्ठञ्चरकामलांश्च
श्लोहामवातो च गरं निहन्ति ॥

ऊर्ध्वपातनयुक्त्या तु उभययन्त्रपाचितम् ।
हिङ्गुलं तस्य सूतं तु शुद्धमेव न शोध्यते ॥”
इति * * ॥

तत्र हिङ्गुलस्य शोधनविधिः ।
“मेषोक्षीरेण दरदमन्त्रवर्गैश्च भावितम् ।
सप्तवारान् प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम् ॥”
एवं शोधितस्य हिङ्गुलस्य गुणाः ।

“तित्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्या-
न्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि ।
हृत्सासकुष्ठञ्चरकामलांश्च
श्लोहामवातो च परं निहन्ति ॥” इति * * ॥

(पर्यायः शोधनप्रकारान्तरश्च यथा,—
“हिङ्गुले हिङ्गुलुयाति दरदः शुकतुण्डकः ।
रसगन्धकसम्भूतो हिङ्गुलो दैत्यरत्नकः ॥
अन्त्रवर्णद्रवैः पिष्ट्वा दरदो माहृषेण च ।
दुग्धेन सप्तधा पिष्टः शुष्कोभूतो विशुध्यति ॥”
तथाच प्रकारान्तरम् ।

“आद्रकैर्लकुचद्रावैः सप्तधा भावितो यदि ।
हिङ्गुलः शुद्धतां याति निर्दोषो जायते खलु ॥
विष्वग्नाभं हिङ्गुलं दिव्यं रसगन्धकसम्भवम् ॥
मेघकुष्ठहरं रुच्यं बल्यं मिथान्वर्धनम् ॥”

इति हिङ्गुलशुद्धिः * * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
कारे ।) अथ हिङ्गुलाद्रसाकर्षणाविधिः ।
“निम्बरसैर्निम्बपत्रसैर्वा याममात्रकम् ।
छद्वा दरदसूत्रं तु पातयेत् सूतयुक्तिवत् ॥
तत्रोर्ध्वपिठरीलनं गृह्णीयाद्द्रवसुत्तमम् ।
शुद्धमेव हि तत् सूतं सर्वकर्मसु योजयेत् ॥”
इति च भावप्रकाशः ॥

हिङ्गुला, स्त्री, देशविशेषः । यथा,—
“अश्वरथ्यं हिङ्गुलायां भैरवो भीमलोचनः ।
क्रीडती सा महामाया त्रिगुणा या दिग्म्बरी ॥”
इति तन्त्रचूडामयी पीठमाला * * ॥

हिङ्गीरः

अन्यच्च ।

“कन्या चोत्स्रेदसंजाता साद्यत्सिलसिहि-
ऽभुता ।

ततस्तामाह बालार्कप्रभां भैरवमूर्त्तिमान् ॥
शङ्करो वरदो लोकत्रेथार्थाय वचो महत् ।
त्वां पूजयिष्यन्ति सुरा ऋषयः पितरस्तथा ॥
यथाविद्याधराशैव मानवाश्च शुभङ्करि ! ।
त्वां स्तोष्यन्ति सदा देवि बलिपुण्यात्करैः करैः ॥
चर्चिकेति शुभं नाम यस्माद्गुधिरचर्चितम् ॥

इत्येवमुक्त्वा वरदेन चर्चिकंवा
भूतानुयाता हरिचर्मवासिनो ।
महीं समन्ताद्विचचार सुन्दरी
स्थलं गता हिङ्गुलमाद्यसुत्तमम् ॥”

इति वामनपुराणे ६७ अध्यायः ॥

हिङ्गुलिः, पुं, (हिङ्गु इव वर्णं लातीति । ला +
किः ।) हिङ्गुलः । इति जटाधरः ॥

हिङ्गुलिका स्त्री, (हिङ्गुल इव वर्णाऽस्या अस्तीति ।
हिङ्गुल + ठन् ।) कण्टकारी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (कण्टकारीशब्देऽस्या विषयो
ज्ञातव्यः ॥)

हिङ्गुलो, स्त्री, वार्त्तिको । इत्यमरः । २ । ४ । १ । ४ ॥
वृहती । इति भावप्रकाशः ॥

हिङ्गुलुः, पुं, स्त्री, हिङ्गुलः । इत्यमरः । ३ । ५ । २० ॥
(पर्यायाऽस्य यथा,—

“हिङ्गुले हिङ्गुलुयाति दरदः शुकतुण्डकः ।
रसगन्धकसम्भूतो हिङ्गुलो दैत्यरत्नकः ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
कारे ॥)

हिङ्गुशिराटिका, स्त्री, (हिङ्गुल इव शिरां षट्-
तीति । षट् + गुल् । टापि षत इत्वम् ।)
वंशपत्री । इति रत्नमाला ॥

हिङ्गुलं स्त्री, मधुमूलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शालु इति ख्यातम् ॥

हिङ्गुः, पुं, हिङ्गुलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हिङ्गुलः, पुं, (हिङ्गु इति नाम लातीति ।

ला + कः ।) वृक्षविशेषः । हिङ्गुल इति वङ्ग-
भाषा । इजर इति हिन्दो भाषा । तत्पर्यायः ।
निचुलः २ इङ्गुलः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
पिचुलः ४ नदीकान्तः ५ अम्बुजः ६ । इति
जटाधरः ॥ धनदः ७ कान्तः ८ जलजः ९
दीर्घपत्रकः १० नदीलः ११ रत्नः १२
काम्बुकः १३ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । पवित्रत्वम् । भूतवातामयानाघ-
चारादिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“इङ्गुलो हिङ्गुलश्चापि निचुलश्चाम्बुजस्तथा ।
जलवेतसवद्वेद्यो हिङ्गुलोऽयं विषापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

हिङ्गीरः, पुं, हस्तिपादबन्धः । यथा,—

“बिन्दुजालं पुनः पद्मं शृङ्गुलो निगङ्गोऽन्दुकः ।
हिङ्गीरश्च पादपाशो वारिस्तु गजबन्धुः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

हिण्डोरः

हिण्ड, इ ङ गतो पनादरे। इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्रा०-भ्रात०-मक०-सेट् ।) इ, हिण्डाते ।
 ङ, हिण्डते । इति दुर्गादासः ॥
 हिण्डिम्बः, पुं, राक्षसविशेषः । स भीमसेनेन हतः ।
 इति महाभारतम् ॥ (एतद्विवरणन्तु तत्रैव
 पादिपर्वणि १५३ अध्यायादारभ्य द्रष्टव्यम् ॥)
 हिण्डिम्ब इति च पाठः ॥
 हिण्डिम्बजित्, पुं, (हिण्डिम्बं जितवानिति । जि +
 क्तिप् ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हिण्डिम्बनिन्दनः, पुं, (हिण्डिम्बं निन्दयतीति ।
 नि + न्द + णिच् + ल्युः ।) भीमसेनः । इति
 भूरिप्रयोगः ॥
 हिण्डिम्बभित्, [ट्] पुं, (हिण्डिम्बं भिनत्तीति ।
 भिद् + क्तिप् ।) भीमसेनः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 हिण्डिम्बा, स्त्री, हिण्डिम्बराक्षसभगिनी । यथा,—
 “हृष्टो मानुषमनुस्य महाकायो महाबलः ।
 आत्राय मानुषं गन्धं भगिनीमिदमब्रवीत् ॥
 उपपत्त्यश्चिरम्याय भ्रष्टास्यं मम सुप्रियः ।
 खेदस्यवान् प्रस्रवति जिह्वा पथ्यंति मे मुखम् ॥
 एवमुक्त्वा हिण्डिम्बा तु हिण्डिम्बेन तदा वने ।
 भ्रातृष्वचनमात्राय त्वरमाणेव राक्षसी ॥”
 इति महाभारते आदिपर्वणि १५३ अध्यायः ॥
 तदर्थं भीमसेनोत्सेन घटोत्कचो जातः । यथा,
 “प्रजन्ते राक्षसी पुत्र भीमसेनाश्चक्रवर्तुः ॥
 विरूपाक्षं महावक्त्रं शङ्कुकर्णं विभीषणम् ॥
 प्रणम्य विकचः पादावष्टङ्गात् स पितुस्सदा ।
 मातुश्च परमेष्वपस्त्री च नामास्य चक्रतुः ॥
 घटो ज्ञास्योत्कच इति माता तं प्रत्यभाषत ।
 अन्नवोत्सेन नामास्य घटोत्कच इति अह ॥”
 इति महाभारते आदिपर्वणि १५६ अः ॥
 हिण्डिम्बापतिः, पुं, (हिण्डिम्बायाः पतिः ।) इन्दु-
 मान् । इति शब्दरत्नावली ॥
 हिण्डिम्बारमणः, पुं, (हिण्डिम्बाया रमणः ।) इन्दु-
 मान् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हिण्डनं, स्त्री, (हिण्ड + ल्युट् ।) भ्रमणम् । रतम् ।
 इति मेदिनी ॥ लेखनम् इति विश्वः ॥
 हिण्डिकः, पुं, लग्नाचार्यः । इति हारावली ॥
 हिण्डिकरः, पुं, हिण्डोरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 हिण्डो, स्त्री, दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हिण्डोप्रियतमः, पुं, (हिण्ड्याः दुर्गायाः प्रिय-
 तमः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥
 हिण्डोरः, पुं, (हिण्डते इतस्ततो गच्छतीति ।
 हिण्ड + ईरन् । इत्युणादिहृत्ती उज्ज्वलदत्तः ।
 ४।३०।) समुद्रफेनः । इत्यमरः । २।८।
 १०५ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १०। ६८३।
 “एतद्विभाति चरमाचलचूडचुम्बि
 हिण्डोरपिण्डश्चिद्योतमरीचिविम्बम् ।
 उज्ज्वलितस्य रजनीं मदनानलस्य
 धमं दधककटलाच्छनकैतवेन ॥”)
 वात्सङ्गः । पुरुषः । इति मेदिनी ॥ रुचकम् ।
 इत्युणादिकोषः ॥ (स्त्री, दाडिमम् । इत्युज्ज्व-
 लितहारावली । ४।३० ॥)

हितोप

हितं, त्रि, (हि गतिप्रयोगे धा धारणे पुष्टौ वा +
 क्तः ।) पथ्यम् । गतम् । धृतम् । इति मेदिनी ॥
 इष्टसाधनम् । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गा-
 दासः ॥ मङ्गलम् । यथा,—
 “गच्छतस्तिष्ठतो वापि जायतः स्वपतो न यत् ।
 सर्वसत्त्वहितार्थाय तत् पशोरिव चेष्टितम् ॥
 अहितहितविचारशून्यबुद्धेः
 श्रुतिममयेर्बद्धाभविर्वर्जितस्य ।
 उदरभरणमात्रतुष्टुबुद्धेः
 पुरुषपशोः पशोश्च को विगोपः ॥”
 इति गारुडं ११५ अध्यायः ॥
 मितम् । यथा,—
 “हितमभरिपुमंश्चा ये निसर्गे निरुक्ता
 अधिहितहितमध्यास्तोऽपि तत्कालमिद्वैः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 हितकः, पुं, (हितमर्हतीति । हि + संज्ञायां
 कन् ।) शिशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हितकारी, [न्] त्रि, (हितं करोतीति । क्त +
 णिनिः ।) मङ्गलकारकः । शुभकारकः ।
 यथा,—
 “लक्ष्मणेन च धर्मोत्तमः । भ्रात्रा तद्वितकारिणा ।
 मालभिमर्त्याहसहितं पश्यामोऽप्य वयं नृप ॥”
 इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे १ सर्गः ॥
 हितप्रणीः, पुं, (हितं प्रणयतीति । प्र + णो +
 क्तिप् ।) चारः । इति शब्दरत्नावली ॥
 हितवादी, [न्] त्रि, हितकथनशीलः । सत्यरा-
 मर्षी । हितशब्दपूर्वकवदधातोर्णिन्प्रत्ययेन
 निष्पन्नः ॥
 हितायली, स्त्री, (हितानां आवली यत्र ।)
 औषधविशेषः । हियावली इति हिन्दो भाषा ।
 तत्पर्यायः । कुष्ठान् २ कुष्ठान् ३ अङ्गार-
 कुष्ठकः ४ अङ्गारग्रन्थिः ५ ग्रन्थिः ६ ग्रन्थिलाः
 ७ । अस्या गुणाः । सारकत्वम् । तिक्तत्वम् ।
 प्लोहगुल्मोदरकमिकुष्ठगदाल्यपश्वर्जुकण्ठतिना
 श्रित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हितैषो, [न्] त्रि, (हितमिच्छतीति । इप् +
 णिनिः ।) हितेच्छाकारी । यथा, बृहद्राज-
 मार्तण्डे ।
 “यात्राविवाहव्रतवन्द्येश्व-
 प्रामादचूडाकरणं हितैषो ।
 नष्टे भृगो नोपदिशन्वराणां
 देवप्रतिष्ठामपि कर्णवेधम् ॥”
 इति मलमासतत्त्वम् ॥
 हितैकितः, स्त्री, (हितस्य उक्तिः ।) पथ्यवच-
 नम् । इति धनञ्जयः ॥
 हितोपदेशः, पुं, (हितानामुपदेशः ।) सत्यरा-
 मर्षदानम् । यथा, महाभारते । १।२।१०२ ।
 “हितोपदेशश्च पथि धर्मराजस्य धीमतः ।
 विदुरेण कृतो यत्र हितार्थं क्लेशभाषया ॥”
 हितानामुपदेशो यत्र ।) विष्णुशर्मकृतमिद-
 लाभसुहृदेदविषयसन्निनामकथाचतुष्टयात्मक-
 नीतिशास्त्रम् । यथा,—

हिन्दोलः

“मिहिः साध्वे सतामस्तु प्रसादात्सख धूर्जटेः ।
 जःकवोफनरेखेव यश्चिद्भिः शशिनः कला ॥
 श्रुतो हितोपदेशोऽयं पाठव संस्कृतोक्तिषु ।
 वाचां सर्वत्र वैचित्र्यं नोतिविद्यां ददाति च ॥”
 इति हितोपदेशप्रथमश्लोकद्वयम् ॥
 हिन्दालः, पुं, वृक्षविशेषः । हिंताल इति भाषा ।
 तस्य फलं उद्वेगम् । इत्यमरः । २।४।१६८ ॥
 तत्पर्यायः । पुगरोटः २ । तत्फलम् किरिडि ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * । तस्य पर्यायान्तरं
 गुणाञ्च ।
 “हिन्दालः स्थूलतालय बन्धपत्रो बृहद्बलः ।
 स्थिरपत्रो द्विधा लेख्यः शिरापत्रोऽस्त्रिराङ्गिकः ॥
 गर्भस्त्रावो नीलतालो भोषणो बहुकण्ठकः ।
 अन्नसारो बृहत्तानः स्यात्तुङ्गधाभिधः ॥
 हिन्दालो मधुरास्त्रय कफकृत् पित्तदाहृत्तु ।
 श्रमदृष्ट्यापहारो च शिगिरो वातदोषकृत् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 (व्यवहारोऽस्य यथा,—
 “गुडुचोबालहिन्दालवानरीनौलभिष्टिकाः ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कुष्ठाधिकारि
 माणिक्यरसे ॥) स तु ह्यणराजविशेषः । यथा,
 क्रियाकौमुद्यां वशिष्ठः ।
 “गुवाकतालहिन्दालास्तथा ताडो च केतकी ।
 खर्जूरनारिकेलौ च समैते ह्यणराजकाः ॥
 ह्यणराजशिरापत्रैः कुर्याद्दन्तधावनम् ।
 तावद्भवति चण्डालो यावद्वा नैव पश्यति ॥”
 इत्याङ्गकाचारतत्त्वम् ॥
 हिन्दुः, पुं, (हीनं दूषयतीति । दूष + डुः ।
 घृषादरादित्वात् साधुः ।) जातिविशेषः । हिन्दु
 इति भाषा । यथा,—
 “पश्चिमाम्नायमन्वास्तु प्रोक्तः पारस्यभाषया ।
 अष्टाक्षरगताशोतिर्येषां संसाधनात् क्ली ॥
 पञ्च खानाः सम मीरा नव शाशा महाबलाः ।
 हिन्दुधर्मप्रलीप्तारो जायन्ते चक्रवर्तिनः ॥
 हीनश्च दूषयत्येव हिन्दुरित्युच्यते प्रिये ! ॥
 पूर्वस्त्राय नवगतं पङ्कशोतिः प्रकोत्सिताः ।
 फिरङ्गभाषया मन्वास्तुपां संसाधनात् क्ली ॥
 अधिपा मण्डलानाञ्च संयामेष्वपराजिताः ।
 इरेजा नव पत् पञ्च लण्डजायापि भाविनः ॥”
 इति मेरुतन्त्रे ३३ प्रकाशः ॥
 हिन्दोलः, पुं, (हिन्दोल + घञ् ।) श्रावणयज्ञ-
 पक्षविहितभगवद्वाद्याविशेषः । भुल्लनयाया
 इति यस्य प्रसिद्धिः । पञ्चरागान्तर्गताराग-
 विशेषः । हिन्दोल इति हिन्दो भाषा । यथा,
 “भैरवः कौशिकश्चैव हिन्दोलो दीपकस्तथा ।
 श्रीरागो मेघरागश्च षड्भेते पुरुषाङ्गयाः ॥”
 अस्य स्त्रियः ।
 “वेलावती रामकली देशाख्या पटमञ्जरी ।
 खलिता सहिता एता हिन्दोलस्य वराङ्गनाः ॥”
 अथ हिन्दोलध्यानम् ।
 “नितम्बनीमन्दतरङ्गितासु
 दोलासु खेलासुसमाधानः ।

हिमं

खर्वः कपोलद्युतिकामयुक्तो
हिन्दोलरागः कथितो मुनीन्द्रः ॥”

तत्पुत्रा यथा, मङ्गलतदपणे ।

“आभोरः शुभधवलौ चन्द्रकामविमोहकाः ।
चन्द्रकान्तः खेदवेदः हिन्दोलामजकीर्तितः ॥”
तस्य गानसमयो यथा,—

“हिन्दोलः पञ्चमः सिन्धुर्ललितश्च वसन्तकः ।
भङ्गारो भटीयारो च आश्रयामि प्रगोयते ॥”

इति बृहत्सङ्गोत्तरजाकरः ॥ * ॥

इन्मन्मते पडुरागाणां मध्ये द्वितीयरागः ।
ब्रह्मणः शरोरान्निर्गतः । केचिन्मते नाभितः ।
अस्य जातिः शौडवः । अर्थात् प ग म प नि
इति पञ्चस्वरमितितः । अस्य गृहं पडुजस्वरः ।
वसन्तर्त्तं दिवाप्रथमभागे गानसमयः । राग-
मालायामस्य रूपम् । अल्पवयःसुन्दरः पीत-
वर्णः उत्तमाङ्गः स्वर्णमयहिन्दोलारूढः सुस-
ज्जितसुन्दरास्ताभिः गातं गायन्तोभिः हिन्दो-
लाद्योलयन्तोभिश्च सह परमानन्देन हास्य-
कौतुककारो । अस्य पञ्च रागिण्यः । यथा ।
रामकरो १ देशाखो २ ललिता ३ विलावलो ४
पटमञ्जरो ५ । अस्य पुत्रा अष्टौ यथा । चन्द्र-
विम्बः १ मङ्गलः २ शुभः ३ आनन्दः ४
विनोदः ५ प्रधनः ६ गौरः ७ विभासः ८ ॥ * ॥
भरतमते अस्य रागिण्यो यथा । रामकनो १
मालावतो २ आशावरो ३ देवारो ४ गुण-
कलो ५ । तस्मिन् पुत्रा यथा । वसन्तः १
मालवः २ मारुः ३ कुण्डलः ४ शङ्करवन्दः ५
लङ्कादाहनः ६ नागधनुः ७ धवलः ८ । एषां
भार्या यथा । जिलावतो १ करवो २ चयतो ३
पूरवो ४ पारावतो ५ तिरवणो ६ देवगिरो ७
सुरमती ८ । इति मङ्गलतशास्त्रम् ॥

हिन्दोलकः, पुं, (हिन्दोल एव । कन् ।) यान-
विशेषः । तत्पर्यायः । प्रेक्षा २ दाला ३ । इति
जटाधरः ॥ दालिका ४ हिन्दोला ५ । इति
हारावली ॥

हिन्दोला, स्त्री, (हिन्दोल + घञ् + टाप् ।)
दालिका । हिंदला इति भाषा । इति हारा-
वली ॥

हिमं, त्रि, (हन्ति उष्णामिति । हन + “हने-
हि च ।” उणा० १ । १४६ । इति मक् + हि च ।)
शीतगुणविशिष्टः । शीतलवस्तु । तत्पर्यायः ।
सुषीमः २ शिशिरः ३ जङ्घः ४ तुषारः ५
शीतलः ६ शीतः ७ । इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥
(यथा, सुश्रुते । ४ । २८ । “अपराह्णे हिमाभि-
रङ्गः परिषिक्तगात्रः शालीनां पटीकानाञ्च
पयसा शर्करामधुरैणोदनमश्रायात् ॥”)

हिमं, स्त्री, (हन + मक् । हन्तेहि च ।) अकाश-
वाप्यः । तत्पर्यायः । अवश्यायः २ नोहारः ३
तुषारः ४ तुङ्गिन्म ५ प्रालेयम् ६ महिमा ७ ।
इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥ इन्द्रान्निधूमः ८
खवाप्यः ९ रजनीजलम् १० । इति हारावली ॥
(यथा, रघुः । ८ । ४५ ।

हिमजः

“अथवा सदुवस्तु हिमितं
सदुनेवारभते प्रजान्तकः ।

हिमसेकविपत्तिरच मे
नलिनो पूर्वनिद्रं मता ॥”)

अस्य गुणः । कफवायुवह कत्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥ चन्द्रमम् । इति मेदिनी ॥ पञ्चकाष्ठम् ।
रङ्गम् । मौक्तिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नवमोतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शीतम् । इति
हिमचन्द्रः ॥ (कर्पूरः । पर्यायो यथा,—
“पुंसि क्त्वावे च कर्पूरः सितान्धो हिमवालुकः ।
घनसारखन्दसंज्ञः हिमनामापि स स्मृतः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमं भागे ॥)
हिमः, पुं, (हन + मक् । हन्तेहि च ।) चन्द्रमण्डलः ।
इति हिमचन्द्रः । चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिमस्तुतुः ।
स तु अग्रहायणपौषमासात्मकः । यथा,—

“हिमशिशिरवसन्तयोः सर्वाशरत्सु
स्तनतपनवनाभौ ह्यम्यगोक्षीरपानैः ।
सुखमनुभव राजस्तद्विषो यान्तु नाशं
दिवसकमसलक्षणार्थ्वरीरेणुपङ्काः ॥”

इति ऋतुसंहारः ॥

हिमालयपर्वतः । इति हिमजादिशब्ददर्श-
नात् ॥

हिमकः, पुं, (हिमेन कायतीति । कै + क ।)
विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमकरः, पुं, (हिमः शीतलः करः किरणो यस्य ।)
चन्द्रः । यथा,—

“दृशा द्राघीयस्या दरदरितनोत्तोत्पलरुचा
दवोयांसं दोनं स्रपय कृपया मामपि शिवे ! ।
अनेनायं धन्यो भवति न च ते हानिरियता
वने वा हर्ष्यं वा समकरनिपातो हिमकरः ॥”
इत्यानन्दलहरी ॥

कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमकूटः, पुं, (हिमस्य कूटो यच्च ।) शिशिरर्तुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (हिमस्य कूट इति ।

हिमालयशृङ्गे, पुं, स्त्री ॥ यथा, भागवते । ५ ।
१७ । ८ । “तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्म-
सदनाद् बह्वनि परिकूटान्यतिक्रम्य हिमकूट-
हिमकूटान्यतिरभसतरंहा लुण्ठतीति ॥”)

हिमगिरिः, पुं, (हिमप्रधानो गिरिः ।) हिमा-
लयपर्वतः । यथा,—

“धनुः पोष्यं मौर्वीं मधुकरमयी पञ्च विशिखा
वसन्तः सामन्तो मलयमरुदायोधनरथः ।
तथाप्येकः सर्वं हिमगिरिसुते ! कामपि कृपा-
मपाङ्गात्ते कम्प्या जगदिदमनङ्गो विजयते ॥”
इत्यानन्दलहरी ॥

(यथा च ।
“आग्नेया विन्ध्यशेलाद्याः सौम्यो हिमगिरि-
मतः ॥”

इति पूर्वखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरैषोक्तम् ॥)

हिमजः, पुं, (हिमात् हिमालयात् जायते इति ।
जन + डः ।) मैनाकगिरिः । इति मेदिनी ॥

हिमशै

हिमजा, स्त्री, (हिमात् हिमालयात् जायते
इति । जन + डः । टाप् ।) पार्वती । शटी ।
इति मेदिनी ॥ शौरिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमजभट्टिः, पुं, (हिमानां कुजभट्टिः । पृषो-
दरादित्वात् साधुः ।) कुजभट्टिः । इति हारा-
वली ॥ क्वपित् पुस्तके हिमभट्टिरिति पाठः ॥
हिमतैलं, स्त्री, (हिमजातं तैलमिति ।) कर्पूर-
तैलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमदुग्धा, स्त्री, (हिमवत् शुभं दुग्धमस्माः ।)
शौरिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमदुर्दिनं, स्त्री, (हिमेन दुर्दिनम् ।) हिम-
समूहपातेन दुःखदायकदिनम् । तत्पर्यायः ।

पत्रहिमम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः
हिमद्युतिः, पुं, (हिमा द्युतिर्यस्य ।) चन्द्रः ।
इति शब्दमाला ॥ (यथा, माघे । ८ । १२ ।

“अविभाव्यतारकमदृष्टहिम-
द्युतिविम्बमस्तमितभानुनभः ॥”)

हिमद्रुमः, पुं, (हिमो द्रुमः ।) महानिम्बः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमधातुः, पुं, (हिमो धातुरिव यत्र ।) हिमा-
लयपर्वतः । इति केचित् ॥

हिमप्रस्थः, पुं, (हिमप्रधानः प्रस्थो यत्र ।) हिमा-
लयः । इति हिमचन्द्रः ॥

हिमवत्सुत, पुं, (हिमवतः सुतः ।) मैनाक-
पर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिमवत्सुता, स्त्री, (हिमवतः सुता ।) गङ्गा ।
इति धनञ्जयः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १० । ८ । ८ ।

“ततः पपात गगनाद् गङ्गा सा हिमवत्सुता ॥”)
उमा च ।

हिमवान्, [त्] पुं, (हिममस्यास्तीति । हिम +
मत्पु । मस्य वः ।) हिमालयपर्वतः । इत्य-
मरः । २ । ३ । ३ ॥ तत्कन्या गङ्गा । यथा,—

“गङ्गा हिमवतो जज्ञे सर्वलोकैकपावनी ।
स्वयौगाग्निबलाद्देवी लेभे पुत्रीं महेश्वरोम् ॥”

इति देवोपुराणे १२ अध्यायः ॥

हिमविशिष्टे, त्रि ॥

हिमवालुकः, पुं, (हिमस्य वालुका इव ।)
कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य-
यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमं भागे ।

“पुंसि क्त्वावे च कर्पूरः सितान्धो हिमवालुकः ।
घनसारखन्दसंज्ञः हिमनामापि सः स्मृतः ॥”)

हिमवालुका, स्त्री, (हिमस्य वालुकैव ।) कर्पूरः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥ (यथा,—

“प्रनोरनीरं हिमवालुका च
मिवं नृणां स्यात् सर्ति मूलकच्छे ॥”

इति वैद्यकपथ्यविधौ मूलकच्छेऽधिकारे ।)

हिमशकरा, स्त्री, (हिमस्य शर्करैव ।) याव-
नालो । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमशैलजा, स्त्री, (हिमशैलात् जायते इति ।
जन + डः ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

(हिमालयोद्भवे, त्रि । यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १११
“एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेत् हिमशैलजम् ॥”)

हिमारा

मं इति; स्त्री, (हिमानां संज्ञितिः ।) हिम-
समुद्रः । वरुण इति पारस्वभाषा । तत्पर्यायः ।
हिमानो २ । इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥ मह-
हिमम् ३ । इति जटाधरः ॥
हिमहासकाः, पुं, (हिममपि हिमति शीलतत्वात् ।
हस+खुल् । हिन्तालवृत्तः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
हिमा, स्त्री, (हिम+प्रशंसायाच् । टाप् ।)
सूक्ष्मला । रेणुका । भद्रमुखा । नागरमुखा ।
पुष्पा । चणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमांशुः, पुं, (हिमा अंशवो यस्याः ।) चन्द्रः ।
इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा, रघुः । ५ । १६ ।
“पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः
कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि हृद्ये ॥”)
कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ •
हिमांशुभिर्ह्यः, स्त्री, (हिमांशोरिव अभिख्या
शोभा यस्याः ।) रौप्यम् । इति हिमचन्द्रः ॥
हिमागमः, पुं, (हिमस्य आगमो यत्र ।)
हेमन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । ८३ । ७ ।
“कौमुदे मासि रेवत्यां शरदन्ते हिमागमे ।
स्फोटगस्यसुखे काले कल्पः सत्यवतां वरः ॥”)
हिमाद्रिः, पुं, (हिमप्रधानोऽद्रिः ।) हिमालय-
पर्वतः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, रघुः ।
४ । ७८ ।
“परस्परं विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु ।
राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमा-
द्रिणा ॥”)
हिमाद्रिजा, स्त्री, (हिमाद्रौ जायते इति । जन+
ङ् ।) क्षौरिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
पार्वती च ॥ (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिका-
याम् । १ ।
“मेवं वक्ष्यसि किं वनं ननु जलं सूड्रा मयै-
वोद्धति
वक्रोक्त्येति हिमाद्रिजामवचनं कुर्वन् हरः
पानु वः ॥”)
हिमाद्रितनया, स्त्री, (हिमाद्रेस्तनया ।) दुर्गा ।
इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥
हिमाद्रितनयापतिः, स्त्री, (हिमाद्रितनयाया
दुर्गायाः पतिः ।) शिवः । इति कविकल्पलता ॥
हिमानो, स्त्री, (महहिममिति । “हिमारण्ययो-
र्महत्त्वे ।” ४ । १ । ४८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
डीष् आनुक् च ।) हिमसंज्ञितिः । इत्यमरः ।
१ । ३ । १८ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १८० ।
“हिमान्यां बौद्धवाधाय पतन्त्यां प्रतिवत्सरम् ।
शोते दार्वीभिमारदां यस्यामान् पाथिवां
ऽवसत् ॥”)
यावनालशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमाजं, स्त्री, (हिमे हेमन्ते जातं अजम् ।)
उत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमारारतिः, पुं, (हिमस्य अरातिः ।) अग्निः ।
सूर्यः । इति मेदिनी ॥ चित्रकवृक्षः । अर्क-

हिमोत्त

वृक्षः । इत्यमरे वक्रिपञ्चकार्काङ्गशब्दयोर्दर्श-
नात् ॥
हिमालयः, पुं, (हिमस्य आलय इव युक्तत्वात् ।)
युक्तच्छादितः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (हिमा-
नामालयः ।) स्वनामख्यातपर्वतः । तत्पर्यायः ।
नगपतिः २ मेनाधवः ३ उमागुरुः ४ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ हिमाद्रिः ५ नगाधिपः ६ ।
इति जटाधरः ॥ उदगद्रिः ७ अद्रिराट् ८
मेनकापाणेशः ९ हिमवान् १० हिमप्रस्यः ११
भवानीगुरुः १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
कुमारे । १ । १ ।
“अस्त्यन्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तीयानधी वगाद्या
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥”)
स तु लङ्गाया उत्तरे वर्तते । भारतवर्षस्य
सीमापर्वतोऽयम् । अस्य दीर्घं दशसहस्रयोज-
नानि । प्रखे हिमसहस्रयोजनानि । यथा,—
“एवं दक्षिर्ननेलाहृतं निषधो हेमकूटो हिमा-
लयः इति प्रागायता यथा नोलादयः । अयुत-
योजनोत्सेधा हरिवर्षकंपुरुषभारतानां यथा-
संख्यम् ॥” इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अः ४
हिमालयसुता, स्त्री, (हिमालयस्य सुता ।)
उमा । इति कविकल्पलता ॥
हिमालया, स्त्री, (हिमस्य शीतस्य आलयो
यत्र ।) भूम्यामली । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमावती, स्त्री स्वर्णक्षीरो । इत्यमरः । २ । ४ ।
१३८ ॥ (पर्यायो यथा,—
“कटुपर्णी हेमवती हेमक्षीरो हिमावती ।
हेमाहा पोतदग्धा च तन्मूलस्योक्तमुच्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हिमाहः, पुं, (हिममपि आह्वयते स्पृष्टे वर्ण-
नेति । ह्य+कः ।) कपूरः । इति कैचित् ॥
(वर्षविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५३ । ४० ।
“हिमाहं दक्षिणं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः ॥”
हिमाह्वयः, पुं, (हिममाह्वयते स्पृष्टे वर्णनेति ।
आ+ह्य+अच् । हिमस्य आह्वा आह्वा
यस्येति वा ।) कपूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(वर्षविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५३ । ३६ ।
“यानि किं पुरुषाख्यानि वर्जयित्वा हिमहा-
यम् ।
तेषां स्वभावतः सिद्धिः सुखपाया ह्ययन्नतः ॥”)
हिमाश्रया, स्त्री, (हिमस्य शीतलस्य आश्रयो
यस्याः ।) स्वर्णजोवन्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमिका, स्त्री, तणापरि पतितहिमम् । इति
कैचित् ॥
हिमेलुः, त्रि, (हिमं न सहते इति । हिम-
“तत्र सहते इति हिमाञ्जलुः ।” ५ । २ । १२२ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या इलुः ।) हिमकेशितः ।
हिमात्तः । इति कैचित् ॥
हिमोत्तरा, स्त्री, (हिमः उत्तरो यस्याः ।)
कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिरण्य

हिरण्यका, स्त्री, (हिमे हिमप्रधाने उत्पन्ना ।)
यावनाली । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिरण्यवा, स्त्री, (हिमे हेमन्ते उद्भवो यस्याः ।)
घटो । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिरण्यः, त्रि, हिमभवः । हिमशब्दात् यत्प्रत्ययेन
निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदौ । ५ । २ । १२० ॥
हिरण्यः, पुं, राहुः । इति कैचित् ॥
हिरण्यं, स्त्री, रेतः । स्वर्णम् । वराटकः । इति
मेदिनी ॥
हिरण्यमं स्त्री, (हिरण्यस्य विकारः । हिरण्य+
मयट् । “दाण्डिनायनहास्तिनायनेति ।” ६ । ४ ।
१७४ । इति निघातितः ।) भारतवर्षादिनव-
वर्षास्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तद्विवरणं यथा । उत्तरोत्तरं गोलार्धतं नोलः
श्वेतः शृङ्गवान् इति तयो रम्यकहिरण्यम-
कुरुणां वर्षाणां मर्यादागिरयः प्रागायता
उभयतः चारोदावधयो हिमसहस्रयोजनपृथव-
एकैकशः पूर्वं स्मात् पूर्वं स्मात्तदुत्तरोत्तरो दशां-
शाधिकंशं दैर्घ्यं एव ऋसन्ति । इति श्रीभाग-
वते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥
हिरण्यमयः, पुं, (हिरण्य+मयट् ।) ब्रह्मा ।
सुवर्णमयः, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, भट्टिः ।
२ । ४७ ।
“हिरण्यमयो शास्त्रतैव जङ्गमा
श्रुता दिवः स्यात्सुविराचिरप्रभा ॥”)
हिरण्यं, स्त्री, (ह्यर्थेति दीप्यते इति । ह्यर्थे गति-
काव्योः+“ह्यर्थेः कव्यन् हिर च ।” उणा०
५ । ४४ । इति कव्यन् । हिरादेशश्च धातोः ।)
सुवर्णम् । (यथा, मनुः । २ । २४६ ।
“क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं ह्युपायनहमासनम् ।
धान्यं शाकञ्च वासांसि गुरवे प्रीतिमावर्हते ॥”)
तद्वैदिकपर्यायाः । हेम १ चन्द्रम् २ रक्तम् ३
अयः ४ हिरण्यम् ५ पशुः ६ ज्ञानम् ७
लोहम् ८ कनकम् ९ काञ्चनम् १० भस्म ११
अमृतम् १२ मरुत् १३ दशम् १४ जातरूपम्
१५ । इति पञ्चदश हिरण्यनामानि । इति
वेदान्तनिर्घण्टो १ अध्यायः ॥ धुस्तूरम् । इत्य-
मरः । २ । ८ । ८४ ॥ रेतः । द्रव्यम् । वराटः ।
अक्षयम् । मानभेदः । अक्षय्यम् । इति मेदिनी ॥
वज्रतम् । धनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं,
गुग्गुलुविशेषः । तस्यकारो यथा,—
“महिषाक्षी महानोलः कुमुदः पद्म इत्यपि ।
हिरण्यः पद्ममा ज्ञेयो गुग्गुलीः पद्म जातयः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हिरण्यकशिपुः, पुं, दैत्यविशेषः । स तु कश्यपस्य
दित्यां पत्न्यां जातः । तस्य सहोदरः हिर-
ण्यक्षः । तस्य भार्या कथाधुः । तस्य पुत्राः
महादः १ अनुहादः २ हादः ३ प्रहादः ४ ।
कन्या सिद्धिका । इति श्रीभागवतम् ॥ अपि च ।
“त्वया यौ निवृत्ता देव ! दानवो मधुकैटभौ ।
अवतर्णां पुनर्दित्वा भुत्वा कश्यपनन्दनी ।
हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्यक्षाश्च महासुरः ॥

हिरण्य

सुदुर्जयो हतो तो तु पुनर्जातो महाबली ।
पुलस्त्यस्य कुले देव ! राक्षसेन्द्रावरौ च तौ ॥
तयोस्तु पादविन्यासमसहन्ता जनार्दन ! ।
तवान्ति कमनुपामा दशास्य कुम्भकर्णयोः ॥”
इति वक्रिपुराणे वंशवर्णनप्रदाननामाध्यायः ॥
तदुत्तरादि यथा,—

“दित्याः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम् ।
हिरण्याक्षश्च दुर्वर्षो हिरण्यकशिपुस्तथा ॥
कश्यपस्याश्रमोऽप्यासीत् पुष्ये वै पुष्करे पुरा ।
ऋषिभिर्देवताभिश्च गन्धर्वैरुपशोभितः ॥
पासनाद्युपकृतमानि काञ्चनानि तु पञ्च वै ।
ऋषीणां ऋत्विजां ते वै उपविष्टा यथाक्रमात् ॥
होतुस्तवासनं यत् हविस्तथाय जुह्वतः ।
अन्तर्व्यञ्जी दितिर्धैव पत्नी च सम्पागता ॥
दशवर्षसहस्राणि गभस्तस्यामवर्त्तत ।
स तु गर्भो विनिःसृत्य मातृवै उदरात्तदा ॥
निषसादासने गर्भः कश्यपस्यापि मन्त्रिणौ ।
तं दृष्ट्वा मुनयस्तस्य मामाकुर्वन्त तद्वितम् ।
हिरण्यकशिपुस्तस्मात् कर्मणानेन स स्मृतः ।
हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्य सिद्धिका च तथातुजा ।
राक्षोः सा जननो देवी विप्रचित्तेः परिग्रहः ।
हिरण्यकशिपुर्देव्यश्चकार परमं तपः ।
ततो वर्षसहस्राणि निराहारो ह्यधःशिराः ॥
तं ब्रह्मा हृन्दयामास दैत्यं तृष्टौ वरेण तु ।
सर्वामरत्वं यत्रे स गम्प्राप्तेर्न दिवा निशि ॥
अहं सर्वं विनिर्जित्य सर्वदेवत्वमास्थितः ।
अणिमादिगुणेश्चैर्येष मे दीयतां वरः ॥
तेनेवसुक्तो ब्रह्मा तु तस्मै दत्त्वा यथेष्टितम् ।
दत्त्वा चास्य सभां दिव्यां तत्रैवान्तरधोयत ॥
हिरण्यकशिपुर्देव्यः श्लोकैर्गीतः पुरातनः ॥
राजा हिरण्यकशिपुर्देव्यो यां यां निषेवते ।
तस्यां तस्यां नमस्यद्गुदेवता ऋषिभिः सह ॥
एवं प्रभावो दैव्योऽभूत् हिरण्यकशिपुः पुरा ॥
स्वयमग्निश्च सूर्यश्च वायुर्विन्दो जलं स्वयम् ।
भूत्वा चकार राज्यं स मन्वन्तरचतुर्दश ॥
तस्यासीत् नरसिंहस्तु सूर्यवर्षिण्युः पुरा किल ।
मखैस्तेन विनिर्भक्षो नार्द्रशक्ता नग्नाः

स्मृताः ॥

हिरण्याक्षसुताः पञ्च विज्ञान्ताः सुमहाबलाः ।
हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चतारः समहाबलाः ॥
प्रजादः पूर्वं जप्तेपाभनुद्गादस्तथैव च ।
संज्ञादथैव ज्ञादस ज्ञादपुत्रान् शृणुष्व तान् ॥”
इति वक्रिपुराणे कश्यपोपप्रजामगनामाध्यायः ॥
हिरण्यकशिपुः, [न्] पुं, (हिरण्यकशिपुं हत-
वानिति । इत् + क्तिप् ।) विष्णुः । इति हेम-
चन्द्रः ॥
हिरण्यकामधेनुः, स्त्री, (हिरण्यनिर्मिता काम-
धेनुयत्र ।) प्राङ्महादानान्तर्गतमहादान-
विशेषः । यथा,—

महा उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
सर्वकामभर्तुं नृणां महापातकनाशनम् ॥

हिरण्य

लोकेशावाहनं तदहोमकार्याधिवासनम् ।
तुलापुरुषवत् कार्यं कुण्डमण्डपवेदिकम् ॥
स्त्वय्येवाग्निवत् कुर्याद्गुरुर्गर्कः समाहिताः ।
काञ्चन्यातिशयस्य धेनुं वक्ष्ये कारयेत् ॥
उत्तमा पलसाहस्रा तदर्धेन तु मध्यमा ।
कनोयमो तदर्धेन कामधेनुः प्रकर्त्तितः ।
शक्तिस्त्रिपलानुद्गुं अगस्तोऽपौह कारयेत् ॥
वेद्यां कृष्णाजिन न्यस्य गुडपस्थममान्वतम् ।
न्यसेदपरि तां धेनुं महारत्नेरलङ्कताम् ॥
कुम्भाष्टकसमापितां नानाफलममन्विताम् ।
तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ॥
इन्दुदण्डाष्टकं तदहत् नामाफलविभूषितम् ।
भाजनस्वामनं तदहन्तान्द्रोहनकं तथा ॥

कौषेयवस्त्रद्वयमंत्रयुक्तां

दोषातपत्नाभरणाभिरामाम् ।

सचामरां कुण्डलिनीं सद्यन्तां

मणितिकां चन्द्रकरौष्यपादाम् ॥

सरैश्च सर्वैः पुरतोऽभिजुष्टां

हरिद्रया पुष्पफलैः नैकैः ।

अजाजिक्तुस्त्वृक्षकर्कराभि-

र्वितानकञ्जोपरि पञ्चयुग्म् ॥

स्नानं ततो मङ्गलवेदवेषैः

प्रदक्षिणीकृत्य स पुष्पहस्तः ।

आवाहयेत् तां गुडधेनुमन्त्रै-

र्हिजाय दद्यादथ दर्भपाणिः ॥

त्वं सर्वदेवगणमन्दिमङ्गभूता

विश्वेश्वरत्रिपथगोदधिपर्ष्वतानाम् ।

त्वहानशस्त्रशकलीकृतपातकौघः

प्राप्तोऽस्मि निर्वृतिमतीव परां नमामि ॥

लोकै यथेष्टितफलार्थविधायिनीं त्वा-

मामाद्य को हि भवदुःखमुपैति मर्त्यैः ।

संसारदुःखमनाय यतस्व कामं

त्वां कामधेनुमिति वेदविदो वदन्ति ॥

आमन्त्र्य शीलकनकरूपगणान्विताय

विषाय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात् ।

प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेशजष्टं

कन्यागणैः परिहृतः पदमिन्दुमौलिः ॥”

इति मातये हिरण्यकामधेनुप्रदानिको नाम
२५३ अध्यायः ॥हिरण्यकोषः, पुं, (हिरण्यस्य कोष इव ।) कृता-
कृतस्वरूपव्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥हिरण्यगर्भः, (हिरण्यं हेममयाण्डं गर्भं उत्-
पत्तिस्थानमस्य ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १।१।२६ ॥हिरण्यं गर्भं उत्पत्तिस्थानमस्य हिरण्यस्य गर्भो
भूण इति वा हिरण्यगर्भः । एतस्याण्डं हिरण्य-
वर्णमभवत् । तथा च स्मृतिः ।

“हिरण्यवर्णमभवत्तदण्डं सुरकेशयम् ।

तत्र जज्ञे स्वयं ब्रह्मा स्वयम्भुरिति विश्रुतः ॥”

इति ।

उपधारात् हिरण्यवर्णमण्डं हिरण्यम् । इति
भरतः ॥ अथ च ।

“हिरण्यगर्भोऽभूद्ब्रह्मा तेन बुद्धिर्भूता असी ।”

हिरण्य

इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ते ४५ अध्यायः १०॥
षोडशमहादानान्तर्गतद्वितीयमहादानम् । यथा,
मस्य उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
नाम्ना हिरण्यगर्भाख्यं महापातकनाशनम् ॥
पुण्यां तिथिं समासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
ऋत्विक्खण्डमन्धारभूषणाच्छादेनादकम् ॥
कुर्याद्पापितस्तदहोमेशावाहनं बुधः ।
पुण्याहवाचनं कृत्वा तदहत् कृत्वाधिवासनम् ।
ब्राह्मणैरानयेत् कुण्डं तपनोयमयं शुभम् ॥”
हामतत्यङ्गलोच्छ्रायं हेमपङ्कजगर्भवत् ।
त्रिभागहीनं विस्तारमाव्यचाराभिपूरितम् ॥
दशास्ताणि सरत्नानि दात्रं सूचो तथैव च ।
हेमनालं सपिटकं बहिरादित्यमयुतम् ॥
तथैवावरणं नामैरुपवीतश्च काञ्चनम् ।
पार्श्वतः स्थापयेत्तदहमदण्डं कसण्डलुम् ॥
पद्माकारं पिधानं स्यात् समन्तादङ्गलाधिकम् ।
मुक्तावलीसमोपेतं पद्मरागदलान्वितम् ॥
तिलदीणोपरिगतं वेदमध्ये ततोऽर्चयेत् ।
ततो मङ्गलशब्देन ब्रह्मघाघरषेण च ॥
सर्वोपधुदकं स्नानं स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।
शुक्लमात्यास्वरधरः सर्वाभरणभूषितः ।
इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च ।
समलोकसुराश्च जगद्वात्रे नमो नमः ॥
भूर्लोकप्रमुखा लोकान्ताय गर्भं व्यवस्थितः ।
ब्रह्मादयस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिणे ॥
नमस्ते भुवनाधार ! नमस्ते भुतनाश्रय ! ।
नमो हिरण्यगर्भाय गर्भो यस्य पितामहः ॥
यतस्त्वमेव भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
तस्मात्प्राप्तुं शक्यं त्वं सारसागरात् ॥
एवमामन्त्र्य तन्मध्यमाविश्याश्च उदङ्मुखः ।
मुष्टिभ्यां परिसंगृह्य धर्मराजचतुर्मुखी ।
जानुमध्ये शिरः कृत्वा तिष्ठेत् श्वासपञ्चकम् ॥
गर्भाधानं पुंसवनं सोमन्तोऽन्यनं तथा ।
कुर्यात्हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुङ्गवः ॥
गीतमङ्गलघोषेण गुरुकृत्यापद्यत्ततः ।
जातकर्मादिकाः कुर्यात्-क्रियाः षोडश

चापराः

सूच्यादिकञ्च गुरवे दत्त्वा मन्त्रमिमं जपेत् ॥
नमो हिरण्यगर्भाय विश्वगर्भाय वै नमः ।
चराचरस्य जगतो गृहभृताय वै नमः ॥
माताङ्गं जनितः पूर्वं मर्त्यधर्मो सुरोत्तम ।
त्वहर्भसम्भवादेष दिव्यदेहो भवाम्यहम् ॥
चतुर्भिः कलसैर्भूयस्ततस्ते द्विजपुङ्गवाः ।
स्नानं कुर्याः प्रसन्नाङ्गाः सर्वाभरणभूषिताः ॥
देवस्यत्वेति मन्त्रेण स्थितस्य कनकाकृते ।
अथ जातस्य तेऽङ्गानि अभिषेक्षामहे वयम् ॥
दिव्येनानेन वपुषा चिरं जीव सुखी भव ।
ततो हिरण्यगर्भस्तु तेभ्यो दद्याद्दिव्यवस्त्रम् ॥
ते पूज्याः सर्वभावेन बहुभ्यो वा तदाज्ञया ।
तपोपकरणं सर्वं गुरवे विनिर्देयेत् ॥

हिरण्य

पादुकोपानहं ह्यं चामरासनभोजनम् ।
 ग्रामं वा विषयं वापि यदन्वहयितं भवेत् ॥
 अनेन विधिना यस्तु पुण्येऽङ्कि विनिवेदयेत् ।
 हिरण्यगर्भदानं स ब्रह्मलोके महीयते ॥
 पुरेषु लोकपालानां प्रतिमन्वन्तरं वसेत् ।
 कल्पकोटिशतं यावत् ब्रह्मलोके महीयते ॥
 कालिकलुपविमुक्तः सेवितः सिद्धसंचै-
 रमरुत्तमरमानावैष्यमानोऽसुरोभिः ।
 पितृशतमथ बन्धून् पुत्रपौत्रपौत्रा-
 नपि नरकनिमग्नांस्तारयेदेक एव ॥
 इति पठति य इत्थं यः शृणोतीह सम्यक्
 मधुसुररिपुलोके पूज्यते सोऽपि सिद्धैः ।
 मतिमपि च जनानां यो ददाति प्रियार्थं
 विबुधपतिजनानां नायकः स्यादमोक्षम् ॥”
 इति मातृस्ये २७५ अध्यायः ॥३॥
 विष्णुः । इति तस्य महत्तनामस्तोत्रम् ॥ स्रग्-
 शरीरसमष्टुपहितचैतन्यम् । तत्पर्यायः ।
 प्राणात्मा २ सूत्रात्मा ३ । इति वेदान्तसारः ॥
 हिरण्यदः, पुं, (हिरण्यं ददातीति । दा+कः ।
 समुदः । इति कंचित् । हिरण्यदातरि, त्रि ॥
 (यथा, मनुः । ४ । २३० ।
 “भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।
 गृहदोऽग्राणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्त-
 मम् ॥)
 हिरण्यदा, स्त्री, हिरण्यं ददातीति । दा+
 कः । टाप् ।) पृथिवी । इति कंचित् ॥
 हिरण्यनाभः, पुं, (हिरण्यं नाभौ यस्य ।)
 मैनाकपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (मुनिविशेषः ।
 यथा, भागवते । ६ । १५ । १५ ।
 “हिरण्यनाभः कौशल्याः स्रुतदेव ऋतध्वजः ।
 एते परे च सिद्धेशाशरन्ति ज्ञानहेतवः ॥”)
 हिरण्यबाहुः, पुं, (हिरण्यवत् बाहुयस्य ।)
 शोणनदः । इत्यमरः । १ । १० । ३४ ॥ शिवः ।
 इति कंचित् ॥ (यथा, महाभारते । १४।८।१८।
 “हिरण्यबाहवे राजन्प्राय पतये दिशाम् ॥”)
 हिरण्यरेताः, [म] पुं, (हिरण्यं रेतो यस्य ।)
 अग्निः । (यथा, महाभारते । १ । ५५ । १० ।
 “विभावसुश्चिद्विभानुर्महात्मा
 हिरण्यरेता हृतभुक् कृष्णवर्मा ॥”)
 चित्रकटवः । इत्यमरः । १।१।५८ ॥ सूर्यः ।
 इति मेदिनी ॥ शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥३॥
 अग्नेस्तत्राकारणं यथा,—
 “यत् पीतं वीतिहोत्रेण वीर्यं त्यक्तं पिना-
 किनः ।
 तेनात्मानोऽभवद्ब्रह्मन् ! मन्दतेजा हुताशनः ॥
 ततो जगाम देवानां सक्वाशममितद्युतिः ।
 देवतैः प्रहितसूर्यं ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥
 स गच्छन् कुटिलां देवीं ददर्श पथि पावकः ।
 तां दृष्ट्वा प्राह वाधतुस्व तेजो यन्मम दुर्धरम् ॥
 महीरूपे संत्यक्तं निर्द्वेषेणुवनान्यपि ।
 तद्धारणाच्च कुटिले । पुत्रो धन्यो भविष्यति ॥
 इत्यग्निना सा कुटिला श्रुत्वा हृतमनुत्तमम् ।

५४१

हिरण्य

प्रक्षिप्तमात्रं जयाह तेज एयं महापगा ।
 ततस्त्वधारयद्देवो शर्व्वं तेजः स्वपूपुषत् ।
 हुताशनोऽपि च भयादयत्र तत्र परिभ्रमन् ॥
 पञ्चवर्षमहस्ताणि ह्यध्यास्ते ह्यभुक् ततः ।
 मांसमस्योनि रक्तानि मेदोमज्जत्वचस्तथा ॥
 रोमाणि चाक्षिकेशाद्याः सर्व्वे जाता हिर-
 रमयाः ।
 हिरण्यरेता लोकेऽस्मिन् विख्यातः पावक-
 स्तदा ॥”
 इति वामने ५४ अध्यायः ॥
 हिरण्यवः, पुं, (हिरण्यानि सस्यवेति । हिरण्य
 + “वप्रकरणेऽन्वेष्योऽपि दृश्यते इति वक्तव्यम् ।”
 ५ । २ । १०८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वः ।)
 देवनम् । देवस्वम् । इति कंचित् ॥
 हिरण्यवर्णा, स्त्री, (हिरण्यवत् वर्णा यस्याः ।)
 नदी । इति हेमचन्द्रः ॥
 हिरण्यवाहः, पुं, (हिरण्यं वहतीति । वह+
 षण् ।) शोणनदः । इति शब्दरत्नावली भर-
 तस्य ॥
 हिरण्यकाः, पुं, (हिरण्यवत् पीते अक्षिणी
 यस्य । अच् समासे ।) आद्यदैत्यविशेषः । स
 च दितिगर्भं कश्यपाज्जातः वराहरूपिविष्णुना
 हतः । यथा,—
 “दितिस्तु भर्तुरादेगादपत्यपरिगङ्गिनी ।
 पूर्णं वर्षशते साध्वी पुत्री प्रसपुषे यमौ ॥
 प्रजापतिर्नाम तयोरकार्षीत्
 यः प्राक् स्वदेहात् यमयोरजायत ।
 तं वे हिरण्यकशिपुं विदुः प्रजा
 यं तं हिरण्यकचमसूत सायतः ॥”
 इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १० । २ ; १८ ॥
 “हतो हिरण्यकशिपुर्हरिणा सिंहरूपिणा ।
 हिरण्यको धरोद्धारं विभ्रता शौकरं वपुः ॥”
 इति तत्रैव ७ स्कन्धे १ अध्याये ४० श्लोकः ॥
 अपिच ।
 “तजस्वी नाम वै शक्रो हिरण्यको रिपुः
 स्मृतः ।
 हतो वराहरूपेण हिरण्यकोऽय विष्णुना ॥”
 इति गाङ्गे । ८७ । ३० ॥
 (पीठस्थानविशेषः । यथा, देवीभागवते । ७ ।
 ३० । ६४ ।
 “उत्पलाको सहस्राक्षे हिरण्यको महीत्-
 पला ॥”)
 हिरण्यश्वः, पुं, (हिरण्यस्य श्वो यत्र ।)
 तुलापुरुषादि-पीड्यमहादानान्तर्गतमहादान-
 विशेषः । यथा,—
 मत्स्य उवाच ।
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि हिरण्यश्वविधिं परम् ।
 यस्य प्रदानाद्भुवेन धानस्यफलमनुते ॥
 पुण्यां तिथिं समासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
 लोकेयावाहनं कुर्यात्तुलापुरुषदानवत् ॥
 ऋत्विक्पण्यसभारभूषणाच्छादनादिकम् ।
 सत्येच्छेकाम्निवत् कुर्याद्देमवाजिमर्षं बुधः ॥

हिरण्य

स्वापयिहेदिमध्ये तु कृष्णाजिनतिलोपरि ।
 कौशेयवस्त्रसंवीतं कारयेद्देमवाजिनम् ॥
 शक्तिस्तस्मिन्पलादूर्ध्वमासहस्रपलादुबुधः ।
 पादुकोपानह्यश्च चामरासनभाजनेः ॥
 पूर्णकुम्भाष्टकोपेतं मास्येक्षफलसंयुतम् ।
 श्यां सोपस्करां तद्देममात्तं संयुतान् ॥
 ततः सर्व्वविधोक्तातः स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।
 इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाक्षलिः ॥
 नमस्ते सर्व्वदेवेश ! वेदाहरणसम्यट् ! ।
 वाजिरूपेण मामस्मात् पाहि संसारसागरात् ॥
 त्वमेव समधा भूत्वा कायारूपेण भास्करम् ।
 यद्वाद्भ्रमयसे लोकानतः पाहि सनातन ! ॥
 एवमुच्चार्य्य गुरवे तमश्वं विनिवेदयेत् ।
 दत्त्वा पापक्षयाङ्गानोर्लोकमध्येति श्लाघतम् ॥
 गोभिर्विभवतः सर्व्वानृत्विजश्चापि पूजयेत् ।
 सर्व्वधान्योपकरणं गुरवे विनिवेदयेत् ॥
 सर्व्वशय्यादिकं दत्त्वा भुञ्जीतातैलमेव हि ।
 पुराणश्रवणं तद्वत् कारयेद्भोजनादनु ॥
 इमं हिरण्यश्वविधिं करोति यः
 पुण्यं समासाद्य दिनं नरेन्द्र ! ।
 विमुक्तपापः स पुरं सरारिः
 प्राप्नोति सिद्धैरभिपूजितः सन् ॥
 इति पठति य इत्थं हेमवाजिप्रदानं
 सकलकलुषमुक्तः सोऽश्वयुक्तेन भूयः ।
 कनकमयविमानेनार्कलोकं प्रयाति
 त्रिदशपतिबधूभिः पूज्यते योऽथ पश्येत् ॥
 यो वा शृणोति पुरुषोऽल्पधनः सरेहा
 हेमाश्वदानमभिनन्दयतीह लोके ।
 सोऽपि प्रयाति हतकल्मषशुद्धदेहः
 स्थानं पुरन्दरमहेश्वरलोकजुष्टम् ॥”
 इति मातृस्ये हिरण्यश्वप्रदानिको नाम २८०
 अध्यायः ॥
 हिरण्यश्वरथः, पुं, (हिरण्यश्वः सुवर्णघोटकयुक्तः
 रथो यत्र ।) पादुगमहादानान्तर्गतमहादान-
 विशेषः । यथा, मातृस्ये ।
 “आद्यन्तु सर्व्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ।
 हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं तदनन्तरम् ॥
 कल्पपादपदानञ्च गोमहस्रञ्च पञ्चमम् ।
 हिरण्यकामधेनुञ्च हिरण्यश्वस्तथैव च ॥
 पञ्चलाङ्गलकश्चैव धरादानं तथैव च ।
 हिरण्यश्वरथस्तद्वत् हेमहस्तिरथस्तथा ॥
 हादशं विष्णुचक्रञ्च ततः कल्पलतात्मकम् ।
 सप्तसागरदानञ्च रत्नधेनुस्तथैव च ।
 महाभूतघटस्तद्वत् षोडशः परिकीर्तितः ॥”
 इति मत्स्यसप्तमोऽध्यायः ॥ * ॥
 तद्विधिर्यथा,—
 मत्स्य उवाच ।
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
 हिरण्यश्वरथं नाम महापातकनाशनम् ॥
 पुण्यान्दिनमयासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
 लोकेयावाहनं कुर्यात्तुलापुरुषदानवत् ॥
 ऋत्विक्पण्यसभारभूषणाच्छादनादिकम् ।
 सत्येच्छेकाम्निवत् कुर्याद्देमवाजिमर्षं बुधः ॥

कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा काञ्चनं कारयेद्रथम् ।
समाश्वं चतुरश्रं वा चतुश्चक्रं मकूवरम् ।
एन्द्रमौलिन कुम्भेन ध्वजरूपेण संयुतम् ।
लोकपालाष्टकोपेतं पञ्चरागदलान्वितम् ॥
चतुरः पूर्णकलमान् धान्यान्वष्टादशैव तु ।
कौपेयवस्त्रसंयुक्तमुपरिष्ठादितानकम् ॥
मान्येषुफलसंयुक्तं पुरुषेण समन्वितम् ।
यो यज्ञतः पुनः कुर्यात् त तन्नाम्नाधियासनम् ॥
ह्रतचामरकौपेयवस्त्रोपानहपादुकाः ।
गोभिर्विभवतः सार्धं दद्याच्च शयनादिकम् ॥
अभावात् त्रिपलादृङ् शक्ततः कारयेच्छुभम् ॥
अष्टाष्टकेन संयुक्तं चतुर्भिरथ वाजिभिः ।
हाभ्यामथ युतं दद्यादिसं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
नमो नमः पापविनाशनाय
विश्वाम्बने वेदतुरङ्गमाय ।
धाम्नामधीशाय भवाभवाय
पापीघदावानल देहि शान्तिम् ॥
वस्त्रकादित्यमरुद्गणानां
त्वमेव धाता परमं विधानम् ।
यतस्ततो मे हृदयं प्रयात्
धर्मकनाम त्वमर्घोऽथनाशात् ॥
इति तुरगरथप्रदानमन्त्रत्
भवभयसूदनमन्त्र यः करोति ।
स कल्पपटलैर्विमुक्तदेहः
परममुपैति पटं पिनाकपाणिः ॥
देहोऽप्यमानवपुषा विजितप्रभाव-
माक्रम्य मण्डलमखण्डलचण्डभानोः ।
सिद्धाङ्गनानयनपटपदपीयमान-
वक्त्रास्त्रजोऽस्वजभवेन चिरं महास्ते ॥
इति पठति शृणोति वा य इत्यं
कनकरथतुरगप्रदानमस्मिन् ।
न स नरकपुरं व्रजेत् कदाचित्
नरकरिपोर्भवनं प्रयाति भूप ! ॥
इति मात्स्ये हिरण्याक्षरथप्रदानिको नाम २५५
अध्यायः ॥
हिरुक, व्य, विनार्थः । मध्यार्थः । सामोप्यार्थः ।
इत्यमरभरती ॥ अधमार्थः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
हिल, श हावक्तो । इति कविकल्पदुमः ॥ (तुदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) एकोऽर्थः । श, हिलति
तरुणा तरुणः । इति दुर्गादासः ॥
हिलमोचिः, स्त्री, हिलमोचिका । इति शब्द-
रत्नावली ॥
हिलमोचिका, स्त्री, शाकविशेषः । इत्यमरः ।
२।४।१५७ ॥ हिंवा इति हिलश्चा इति च
वङ्गभाषा । हरहुच् इति हिन्दोभाषा । तत्-
पर्यायः । हिलमोचिः २ हिलमोचो ३
रोचो ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मन्वो ५
विषण्णो ६ मत्स्याप्तो ७ चक्राङ्गो ८ । इति
रत्नमाला ॥ ब्राह्मी ९ गङ्गधरा १० आचारी ११ ।
तस्या गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
“शोथं कुष्ठं कर्फं पित्तं हरति हिलमोचिका ॥”

अपि च ।
“हिलमोचो मरा तिक्ता कुष्ठघ्नो कफवातजित् ॥”
श्लेषपित्तजित् इति वा पाठः । इति राज-
वल्गुमः ॥
हिलमोचो, स्त्री, (हिलमोचि + कृदिकारादिति
ङीप् ।) हिलमोचिका । इति शब्दरत्नावली ॥
(तथास्या गुणाः ।
“हिलमोचो मरा तिक्ता कुष्ठघ्नो कफपित्तजित् ॥”
इति वैद्यकराजवल्गुम चतुर्थपरिच्छेदे ॥)
हिल्लः, पुं, शरारिपत्नी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हिल्लोल, त् क दोलने । इति कविकल्पदुमः ॥
(अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्थ-
तृतीयद्वयमध्यस्तदेकोपध्यायम् । अजिहि-
ल्लोलहायुर्लताम् । इति दुर्गादासः ॥
हिल्लोलः, पुं, (हिल्लोलयति दोलयतीति । हिल्लोलत्
क दोलने + अच् ।) तरङ्गः । डेउ इति भाषा ।
यथा,—
“श्लाघ्यं नीरसकाष्ठताडनशतं श्लाघ्यः प्रचण्डा-
तपः
क्लेशः श्लाघ्यतरः सुपङ्कनिचयः श्लाघ्योऽति-
दाहानलः ।
यत्कान्ताकुचकुम्भवाहुलतिकाहिल्लोललीला-
सुखं
नखं कुम्भवर ! त्वया न हि सुखं दुःखैर्विना
लभ्यते ॥”
इति कालिदासकृतशृङ्गारतिलकः ॥ * ॥
रतिवन्धविशेषः । स च पौड्रशब्दान्तगताष्टम-
बन्धः । तस्य लक्षणं यथा,—
‘हृदि कृत्वास्त्रियाः पादौ कराभ्यां धारयेत्करी ।
यद्येष्टं ताडयेद्दृष्टोनिं बन्धो हिल्लोलमञ्जकः ॥’
इति रतिमञ्जरी ॥
हिल्लला, स्त्री, शृगशरीरान्तर्गतशरीरोद्गस्थाः पञ्च
स्त्र्यातारकाः । यथा,—
“शृगशोर्षगिरीदेशे तारका या वसन्ति हि ।
हिल्लला इल्लकास्ताः स्युरिल्लला इति
कुत्रचित् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
हिल्व, इ प्रीती । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, हिल्वते । प्रीतिरिह
प्रीतिकरणम् । हिल्वति लोकः पितरम् । इति
दुर्गादासः ॥
हिवुकं, स्त्री, एकस्माद्गनाच्चतुर्थलङ्गम् । तत्पर्यायः ।
“पातालं हिवुकञ्चैव सुहृदभ्यस्तुर्थकम् ।”
अपि च ।
“सपापात् भार्गवात् पापो हिवुके माहनाश-
कत् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
हिस, इ ध कि हिंसे । इति कविकल्पदुमः ॥
(अधा०-चुरा०-पत्ते भा०-पर०-सक०-सेट् ।)
इ, हिंस्यते । ध, हिंस्ति । कि, हिंसयति
हिंसति । इत्यर्थेनैव पात्तिकचुरादित्से सिद्धे
किंकरणं भादित्वाद्यर्थम् । इति दुर्गादासः ॥

हिल्लि, व्य, श्लाघाजनकानुकरणशब्दः । इति
केचित् ॥ दीर्घान्तद्वयमिति साधुपाठः ॥
ही, व्य, विस्मयः । इत्यमरः । ३।४।८ ॥ दुःखम् ।
हेतुः । विपादः । इति मेदिनी ॥ शोकः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशि-
कायाम् । ३१ ।
“ही नाहं भवतोऽतिवक्रवचसा दातं
प्रवीणोत्तरं
का ते सुन्दरि ! हीनता ननु नता सर्व्वी
हिलोक्तेव ते ॥”)
हीनः, त्रि, (शो हा क लि त्यागि + क्तः । “शोदि-
तश्च ।” ८।२।४५ । इति नखम् । “धुमा-
स्यागापाजहातीति ।” ६।४।६६ । इति
ईत्वम् ।) जनः । (यथा, रघुः । १।७०
“तया हीनं विधातर्मां कथं पश्यन्न दूयसे ।
सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद् बन्धुमाश्रयमपादपम् ॥”)
गर्ह्यः । इत्यमरः । ३।३।१२७ ॥ अधमः ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, मनी । ३।१०७ ।
“आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।
उत्तमेष्टमं कुर्यात् हीनं हीनं समे समम् ॥”)
प्रतिवादविशेषः । स च पञ्चविधः । यथा,
नारदः ।
“अन्यवादी क्रियाहेपो नोपस्थायी निरुत्तरः ।
आहृतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
हीनजातिः, त्रि, (हीना जातिर्यस्य ।) नीच-
वर्णः । इति केचित् ॥ (यथा, मनुः । ३।१५ ।
“हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो हिजातयः ।
कुलान्येव नयन्त्याश्च समन्तानानि शूद्रताम् ॥”)
हीनवर्णः, त्रि, (हीनो वर्णो यस्य ।) नीच-
जातिः यथा,—
“हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या वध्यापि वा
भवेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
हीनवादी, [न्] त्रि, (हीनं वदतीति । वद +
णिनिः ।) वाक्यवर्जितः । वोवा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । अधरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ विरु-
द्धार्यवादी । यथा, नारदः ।
“पूर्ववाद् परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः ।
वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥”
इति ।
हीनवादी दण्डो भवति न प्रकृतादर्थाद्येयते ।
इति च मिताक्षरा ॥
हीनमख्यं, स्त्री, (हीनेन सह सख्यम् ।) नीचेन
सह मिचता । इति केचित् ॥
हीनाङ्गः, त्रि, (हीनमङ्ग यस्य ।) स्वभावतो
न्यूनावयवविशिष्टः । तत्पर्यायः । पोगण्डः २
विकलाङ्गकः ३ व्यङ्गः ४ अपाङ्गः ५ अपो-
गण्डः ६ । इति जटाधरः । तेन सह परी-
हासनिषेधो यथा,—
“जातिहीनं विसृष्टौ रूपहीनमदृष्टिणम् ।
हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गं तेन दोषेण नाक्षिर्षत् ॥”

हिराकः

इति ब्रह्मा पुरा प्राह वेदोद्योगविनिश्चयम् ।
तन्नाममन्त्रं भवता परोहोऽसौऽप्यभाष्यत ॥”

इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥

हीनाङ्गी, स्त्री, (हीनं क्षुद्रत्वात् अक्षमं अङ्गं यस्याः । डोष् ।) क्षुद्रपौलिका । इति हेम-
चन्द्रः ॥

हीनालः, पुं, हिन्तालवृक्षः । इत्यमरटीका ॥
हीरं, स्त्री, (हरति मर्हवमिति । हृ + अच् ।
पृषोदरादित्वात् साधुः । यहा, ही विस्मयं
रातीति । रा + कः ।) वज्रम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे ।

“हीरं सुवर्णं सुसूतश्च तार-
मेघां समं तोष्णरजश्चतुर्णाम् ॥”)

हीरः, पुं, (हरति सर्वं प्रलये इति । हृ +
अच् । पृषोदरादित्वात् ईत्वम् ।) शिवः ।
वज्रम् । इति मेदिनी ॥ सर्पः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ हारः । इति जटाधरः ॥ सिंहः ।
इति केचित् ॥ श्रीहर्षपिता । यथा,—

“श्रीहर्षं कविराजराजमुक्तालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहोरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च
यम् ।

द्वैतीयोक्तया मितोऽयमगमत् तस्य प्रबन्धे महा-
क्लाव्ये चारुणि नैपधोयचरिते सर्गां निसर्गा-
ज्ज्वलः ॥”

इति नैपधे २ सर्गः ॥

हीरकः, पुं, (हीर एव । स्वार्थं कन् ।) रत्न-
विशेषः । अयं श्वेतवर्णः बहुमूल्यः शक्र-
देवताकथ । तत्पर्यायः । वज्रः २ हीरः ३
दधोच्चस्थि ४ वज्रकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
सूचोमुखम् ६ वरारकम् ७ रत्नमूल्यम् ८
वज्रपर्यायनाम ९ । विराटदेशजहीरकपर्यायः ॥
विराटजः १० राजपट्टः ११ राजावत्तः १२ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य गुणाः । सारकत्वम् ।
शोतत्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । वान्ति-
कारित्वम् । चक्षुर्हितकारित्वम् । धारणे पापा-
लक्ष्मीनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अन्यत्
वज्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (यथास्य पर्यायादि ।

“हीरकः पुंसि वज्रोऽस्त्री चन्द्रो मणिवपश्च सः ।
स तु श्वेतः स्मृतो विप्रो लोहितः चक्ष्वियः
स्मृतः ॥

पीतो वैश्वोऽसितः शूद्रश्चतुर्वर्णात्मकश्च सः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

हीरा, स्त्री, लक्ष्मीः । तैलाम्बुकः इति मेदिनी ॥
पिपौलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ काश्मरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायां यथा,—
“गन्धारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ।
काश्मिरी काश्मरी हीरा कश्मर्यः पोत-
राहिणी ।

क्षणावन्ता मधुरसा महाकुसुमिकापि च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

हीराङ्गः, पुं, (हीरस्यैव कठिनं अङ्गं यस्य ।)
इन्द्रस्य वज्रम् । इति शब्दमाला ॥

हुडः

हीलं, स्त्री, (हो विस्मयं लातीति । ला + कः ।)
रतः । इति केचित् ॥

हीलुकं, स्त्री, गौडीमद्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हीहो, व्य, विस्मयः । हास्यम् । इति मेदिनी ॥
हु, लि होमे । अदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(जु०-पर०-सक०-अनिट् ।) होमी विता-
सम्प्रदानकवङ्गाधिकरणकवस्तुत्यागः । लि,
जुहोति छतमग्नौ क्षणाय होता । प्रक्षेपे-
ऽप्ययम् ।

“चिराय सन्तर्प्य समिद्धिरग्निं
यो मन्त्रपूर्तां तनुमप्यहोषीत् ॥”

इति रघुः ।

“जटाधरः सन् जुहुषोह पावकम् ॥”

इति किराते प्रीणनार्थोऽपि । इति दुर्गादासः ॥
हुं कृतं स्त्री, (हुं इत्यव्यक्तशब्दस्य कृतं करणम् ।)

हुङ्कारः । इति धरणिः ॥ (यथा, भागवते ।
४ । १४ । ३४ ।

निजघृष्टैर्हृतेर्वेणं हतमच्युतनिन्दया ॥”)

वन्यवराहशब्दः । इति केचित् ॥ हुं इति मन्वी-
चरिते, त्वि ॥ (हुं इत्यनेन तिरस्कृतः । यथा,
महाभारते । १२ । ११८ । १ ।

“स श्वा प्रहृतिमापन्नः परं टेन्यमुपागतः ।
ऋषिणा हुं कृतः पापस्तपोवनवर्हिष्कृतः ॥”

हुङ्कृतमस्यास्तीति । अच् । हुङ्कारविशेषः ।
यथा वृहत्संहितायां । ४८ । ११ ।

“अचिरप्रसूतहुङ्कृतवल्गितवत्सात्सुवे गोष्ठे ॥”)

हुड, ड उ संज्ञे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ड, हुङ्गात् । उ, हुङ्गते
धनं लोकाः । राशो करोतीत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

हुड, ऋ उ गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अजुहाडत् । उ,
उाडते । इति दुर्गादासः ॥

हुड, गि मग्ने । संज्ञे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-मग्ने अक०-संज्ञे सक०-सेट् ।) गि,
हुडति अहुडोत् जुहोड । मग्निमह मज्जनम् ।
इति दुर्गादासः ॥

हुडः, पुं, (हुडतीति । हुड + कः ।) मेघः । इति
हेमचन्द्रः राजनिर्घण्टश्च ॥ चौरादिनिवार-

णार्थभूमिनिहितलौहमयतोक्षशङ्खविशेषः ॥
तस्य नामान्तरं गुडः । पांजिकाटा इति

भाषा । लगुडः । इति महाभारतम् ॥ मैत्र्या-
यस्थानम् । वृज्ज इति भाषा । रथोपरि

विष्णुत्वत्यागशृङ्गम् । यथा,—
“पुरो समन्तादिहिता सपताका सतीरणा ।
सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा ॥”

इति महाभारते वनपर्वणि भौभवधे १५
अध्यायः ॥ पताका ध्वजाञ्जलः । तीरणानि
यदिङ्गीराणि । चक्राणि योधगणाः । हुडा-

स्तदाश्रयस्थानानि । भाषायां वृज्जमञ्जानि ।
अन्ये तु विष्णुत्वोत्सर्जनशृङ्गाणि हुडा

इत्याहुः । उदाहरन्ति च ।

हुतागः

“कल्पान्ते हुडशृङ्गाणि रथस्योपरि सूरिभिः ।
विष्णुत्वत्यागशृङ्गार्थकरादिस्यं उच्यते ॥”

इति ॥

यस्याणि आग्नेयीपधवलेन दृपत्पिण्डोत्क्षेपणानि ।
महान्ति कामानमञ्जानं सुद्राणि सोमगुलि-
कोत्क्षेपणानि बन्दुकमञ्जानि । खनकाः सुरङ्ग-
द्वारा गुप्तमार्गकर्तारः । इति तथोक्तायां नील-
कण्ठः ॥

हुडकः, पुं, (हुडक् इति शब्देन कायति शब्दा-
यते इति । के + कः ।) वाद्यभेदः । दास्युह-
पक्षी । मदमत्तः । इति मेदिनी ॥ दण्डकः ।
हुडका इति भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥
तत्र हुडक इति च पाठः ॥

हुडत्, स्त्री, वृषशब्दः । इति काशीखण्डमिति
केचित् ॥

हुडुम्बः, पुं, अष्टविपिठः । हुडम् इति भाषा ।
इति शब्दमाला ॥

हुण्डः, पुं, व्याघ्रः । ग्राभ्यशूकरः । मूर्खः । राक्षसः ।
इति केचित् ॥

हुतं, त्वि, (हु + कः ।) अग्नी प्रक्षिप्तं छतादि ।
तत्पर्यायः । पपटुकृतम् २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
गीतायाम् । ८ । १६ ।

“अहमग्निरहं हुतम् ॥”

तर्पितम् । यथा, रघुः । २ । ७१ ।

“पदक्षिणाज्जला हुतं हुताग-

मनन्तरं भर्तुरग्नेराज ॥”)

हामं, स्त्री ॥

हुतभुक्, [ज] पुं, (हुतं भुङ्क्ते इति । भुज् +
क्तिप् ।) अग्निः । (यथा, भागवते । ३ । १६ । ८ ।

“नाहं तथापि यजमानर्हविधितानि
शोतदृष्टतद्भुतमदन् हुतभुङ्मुखेन ॥”)

चित्तकण्ठः । इत्यमरः । १ । १ । ५८ ॥ (यथा,
सुश्रुते । ६ । ५३ ।

“पाठाविड्योपविडुङ्गसिन्धु-

तिकण्ठरास्त्राहुतभुग्वलाभिः ॥”

महादेवः । इति महाभारतम् । १३ । १७ ।
८२ ॥ विष्णुः । इति च तत्रैव । १३ । १४ । १०८ ॥

हुतभुक्प्रिया, स्त्री, (हुतभुजो वज्रेः प्रिया ।)
अग्निभार्या । स्वाहा इत्यमरः । २ । ७ । २१ ॥

हुतवहः, पुं, (वहतीति । वह + अच् । हुतस्य
वहः ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २२४ । ५८ ।

“एतच्छ्रुत्वा हुतवहात् भगवान् सर्वलोककृत् ।
हव्यवाहमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥”)

हुतागः, पुं, (हुतं अग्राति इति । अग + अण् ।)
अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
वते । १ । १२ । २१ ।

“धन्विनामण्णोरैषः तुल्यधार्कानयोर्दयोः ।

हुतागः इव दुर्धवः भद्र इव दुस्तरः ॥”)

भयम् । इति व्यवहारासिद्धम् ॥ (मुनिधिंशः ।
स चायुर्वेदसंदिताकारः । अग्निवेशमुनिः ।
तद्यथा,—

हृदयं

“विषयसु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः।”
इत्यमरः । १ । ४ । ३१ ॥
(यथा, भावपकागस्य मध्यखण्डे हृताये भागे ।
“स्थानान्यामान्निपकानां सूत्रस्य वृत्तस्य च ।
हृदुत्कः फुस्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥”)
हृत्कम्पः, पुं, (हृदयस्य कम्पः । हृदादेशः ।)
हृदयकम्पनम् । यथा,—
“हृत्कम्पो जायते तावत् यावत् तस्य कृपा
न चेत् ॥”
इति समयाचारतन्त्रोक्तं भद्रकालीकवचम् ॥
हृतं, वि, (हृ + क्तः ।) अपहृतवस्तु । यथा,—
“पुरा शुभनिशुभाभ्यामसुराभ्यां शचीपतेः ।
त्रैलोक्यं यज्ञभागश्च हृता मद्वलाशयात् ॥”
इति देवोमाहात्म्य ५ अध्यायः ॥
हृद्, स्त्री, (हृ + क्तुलकात् टुक् ।) हृदयम् ।
मनः । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥
हृदयं, क्तो, (हृदयते विपर्ययि । हृ + “हृजोः
युग्दुकी च । उणा० ४ । १०० । इति कयन्
टुक् च ।) वृक्षम् । वचः । मनः । यथा,—
“उरस्यि च वृक्षायां हृदयं मानसेऽपि च ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वृक्षाग्रमांशं हृदयं हृदिति । चत्वारि हृदये ।
केचित्तु वृक्षात् पृथग्व हृदयान्तर्गते मांस-
विशेषे पद्माकारे हृदयादिहृदयमाहुः । धातो-
रनेकार्थत्वात् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ६ । ६४ ॥
अत्र अनाहतनामकहादगदलपद्ममस्ति । यथा,
“आधारे लिङ्गनाभौ हृदयसरसिजे तालुमूले
ललाटे
हे पत्रे षोडशारे हिदशदशदले हादशार्धं
चतुष्के ।
नासान्ते वादिलान्ते उ-फ-क-ठसहिते कण्ठदेशे
स्वराणां
हृनी कोदण्डमध्ये सकलदलगतं वर्णरूपं
नमामि ॥”
इति षट्चक्रभेदः ॥
किञ्च ।
“तस्योङ् हृदि पङ्कजं सुललितं वन्धुककान्त्यु-
ज्वलं
क्रायेर्हादशवर्णकैरपकृतं सिन्दूररागाच्चितैः ॥
नामानाहतसंज्ञकं सुरतसं याञ्छातिरिक्तप्रदं
वायोर्मण्डलमश्च धूमसदृशं षट्कोणशोभान्वि-
तम् ॥”
इति षट्चक्रक्रमः ॥ * ॥
तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“समीकृतश्च हृदयमकल्पं मांससं पृथु ।
नृपाणामधमानाश्च खरलोमशिरालकम् ॥”
इति गाण्डे ६६ अध्यायः ॥
(शियास्य विवृतिः ।
“यद्ये ह्य मशामूलाः समासक्ता महाफलाः ।
मशुचार्थं हृदयं पर्यायेष्वन्ते बुधैः ॥
षडङ्गमङ्गविज्ञानमिन्द्रियास्पर्शपञ्चकम् ।
आकाशं सगुणवैतः चिन्मयं हृदि संश्रितम् ॥

हृदयो

प्रतिष्ठार्थं हि भावानामेषां हृदयमिष्यते ।
गोपानमौनामागारकर्णिके वार्धयन्तकैः ।
तस्यापघातान्मुखायं भेदाकारणमिच्छति ॥
यदि तत् स्पर्शविज्ञानस्थितित्तत्र संश्रितम् ।
तत्तारस्थीभसः स्थानस्तत्र चैतन्यसंग्रहः ॥
हृदयं महदर्थं तस्मादुक्ताश्चित्तसकैः ।
तेन मूलेन महता महामूला मता दश ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥
“हृदयमिति कृतवैर्यो बुद्धेर्मनसश्च स्थानत्वात् ॥”
इति सुश्रुते शरीरस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
“शोणितकफपमादजं हृदयं तदाश्रया हि
धमन्यः प्राणवहाः । तस्याधो वामतः प्रोहा
फुस्फुमश्च दक्षिणतो यज्जत् क्लोम च ॥
तद्द्वयं विशेषेण चेतानास्थानमतस्त्वस्मिंस्तमसा-
वृते सर्वप्राणिनः स्वपन्ति । भवति चात्र ।
पुण्डरीकेण सट्टं हृदयं स्यादधोमुखम् ।
जाग्रतस्त्वाहिकशति स्वपतश्च निमीनति ॥”
इति च सुश्रुते शरीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
हृदयग्रन्थिः, पुं, (हृदयस्य ग्रन्थिरिव अविद्या-
मन्वन्धेन दुर्मोच्यत्वात् ।) हृदन्धः । यथा,—
“भियते हृदयग्रन्थिच्छयन्ते सर्वभंगयाः ।
चीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनोऽपरे ॥”
इति श्रीभागवते । १ । ३ । २१ ॥
हृदयङ्गमं, क्तो, (हृदयं गच्छतीति । गम + खच् ।
मुम् च ।) युक्तियुक्तवाक्यम् । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । सङ्गतम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । १८ ॥
(मनोहरः, त्रि । यथा, कुमारः । २ । १६ ।
“इति तैभ्यः स्तुस्तोः श्रुत्वा यथार्था हृदयङ्गमाः ।
प्रमादाभिमुखो वेधाः प्रत्युवाच दिवोकमः ॥”
“हृदयङ्गमाः मनोहराः ।” इति तटीकायां
मन्निनाथः ॥)
हृदयवान्, [न्] त्रि, (हृदयमस्यास्तीति मत्पु ।
मस्य वः ।) हृदयालुः । इत्यमरटीकासार-
सुन्दरी ॥
हृदयस्थानं, क्तो, (हृदयस्य स्थानम् ।) वचः-
स्थलम् । तत्पर्यायः । क्रोडम् २ उरः ३ वचः ४
वक्षम् ५ भुजान्तरम् ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
हृदयात्मा, [न्] पुं, हृदयमेव आत्मा प्रधान-
देहभागो यस्य ।) कङ्कपची । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
हृदयालुः, त्रि, (प्रशस्तहृदयमस्यास्तीति । हृदय +
५ । २ । १२२ । इत्यत्र “हृदयाच्चालुरन्वतर-
स्याम् ।” इति काशिकोक्तेः आलुः ।) प्रशस्त-
मनाः । तत्पर्यायः । सुहृदयः २ । इत्यमरः ।
३ । १ । ३ । सङ्घट्टयः ३ । इति भरतः ॥ हृदयो ४
हृदयिकः ५ हृदयवान् ६ । इति टीकान्तरम् ॥
चिद्रूपः ७ । इति जटाधरः ॥
हृदयिकः, त्रि, (प्रशस्तं हृदयमस्यास्तीति ।
हृदय + ठन् ।) हृदयालुः । इत्यमरटीकासार-
सुन्दरी ॥
हृदयी, [न्] त्रि, (प्रशस्तं हृदयमस्यास्तीति ।
इतिः ।) हृदयालुः । इति जटाधरः ॥

हृदा

हृदयेशः, पुं, (हृदयस्य ईशः ।) भर्ता । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्पर्यायः ।
“प्रियस्याद्याः पुंसि पत्न्यौ भर्ता सेक्ता पतिर्वरः ।
विवोढा रमणो भोक्ता रूप्यो वरयिता धवः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
हृदयेशा, स्त्री, (हृदयस्य ईशा ।) भार्या । यथा,
“प्रियसौ दयिता कान्ता प्राणेशा वल्लभा
प्रिया ।
हृदयेशा प्राणसमा प्रेष्टा प्रणयिनो च सा ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
हृदावर्तः, पुं, (हृदयस्थितः आवर्तः ।) अन्ध-
हृदयावर्तः । तत्पर्यायः । श्रीहृदयकः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
हृदिष्पक, [श्] त्रि, (हृदि हृदये स्पृशतीति ।
स्पृग् + क्तिन् । “हृदयभ्यां डेः ॥” ६ । ३ ।
८ । इत्यस्य वात्तिकात् षलुक्प्रमासः ।)
हृद्यः । इति केचित् ॥ (यथा, भागवते । ६ ।
१४ । ४३ ।
“यो दुस्यजान् दारसतान् सुहृद्राज्यं हृदि-
सृष्टः ।
जहौ युवैव मलवदुत्तमश्लोकलालसः ॥”)
हृदयस्पर्शकर्ता च ॥
हृदोलः, पुं, पर्वतविशेषः । इति केचित् ॥
हृद्वीलीयः, त्रि, (हृद्वीलीभिर्जनोऽस्येति । ह्रः ।)
हृद्वीलीपर्वतोद्भवः । इति केचित् ॥
हृदग्रन्थः, पुं, (हृत् हृदयं ग्रन्थीतीति । ग्रन्थ +
अच् ।) हृदग्रन्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥
हृद्यं, क्तो, (हृदयस्य प्रियं मनोभ्रत्वात् । हृदय
+ “हृदयस्य हृद्वीलीयदण् लासेपु ।” ६ । ३ । ५० ।
इति यत् हृदादेशश्च ।) गुडत्वक् । इति शब्द-
रत्नावली ॥
हृद्यः, पुं, (हृदय + यत् । हृदादेशः ।) वशकद-
वेदमन्त्रः । इति मेदिनी ॥
हृद्यः, त्रि, (हृदयस्य प्रियमिति । हृदय + “हृद-
यस्य हृद्वीलीयदण् लासेपु ।” ६ । ३ । ५० ।
इति यत् हृदादेशश्च ।) मनोहरः । इत्यमरः ।
३ । १ । ५३ ॥ अथ पर्यायः मनोभ्रगण्डे द्रष्टव्यः ॥
हृज्जः । हृजितः । हृजियः । इति मेदिनी ॥
(यथा, मनौ । ३ । २२७ ।
“भर्तृ भोज्यश्च विविधं मूलानि च फलानि च ॥
हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥”)
हृद्यगन्धं, क्तो, (हृद्यो गन्धोऽस्य ।) सुद्वीरकम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ सीवर्षलम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
हृद्यगन्धः, पुं, (हृद्यो मनोहरो गन्धोऽस्य । विश्व-
हृद्यः । इति जटाधरः ।
हृद्यगन्धा, स्त्री, (हृद्यो गन्धोऽस्याः ।) जाती ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
हृद्यगन्धि, क्तो, (हृद्यो गन्धोऽस्य । इत् समा-
सान्तः ।) सुद्वीरकम् । इति रत्नमाला ॥
हृद्या, स्त्री, (हृद् + यत् । टाप् ।) हृदिनामौषधिः ।
इति मेदिनी ॥

हृद्रोगः

हृद्रोगः, पुं, कुम्भराशिः । इति शुद्धिदोषिका ॥
(हृदयस्य रोग इव ।) कामः । यथा,—
“ हृद्रोगमाखण्डिनोत्थचिरेण धीरः ।”

इति श्रीभागवतम् ॥

हृदयस्य रोगः ।) हृदयपीडा । तत्र हृद्रो-
गस्य विप्रकष्टं निदानमाह ।

“अत्युष्णगुर्वन्तकपायतिक्त-
अमाभिघाताध्ययनप्रसङ्गैः ।
सञ्चिन्तनैर्व्यंगविधारणैश्च
हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः ॥”

प्रसङ्गः सततं सेवा । सञ्चिन्तनमतिचिन्ता राज-
भयादिकमिति यावत् । पञ्चविधः वातिकः
पैक्तिकः श्लैष्मिकः मान्निपातिकः क्रिमिज-
येति ॥ * ॥ तस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।
“दृपयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयङ्गताः ।
हृदि वाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्रवर्तते ॥”
विगुणाः दुष्टाः । वाधां दोग्धमते नानाविधां
व्यथाम् । भङ्गवत् पीडा इति गयदासः ॥ * ॥
पातिकं हृद्रोगमाह ।

“आयस्यते मारुतजे हृदयं तुद्यते तथा ।
निर्मथ्यते दीर्यते च स्फोटयते पात्यतेऽपि च ॥”
मारुतजे हृद्रोगे इति शेषः । आयस्यते व्यथया
विस्तार्यते इव । तुद्यते सूचोभिरिव । निर्म-
थ्यते मथानेनैव । दीर्यते करपत्रेण द्विधा
क्रियत इव । स्फोटयते आरयेव । पात्यते कुठा-
रेण बहुधा क्रियत इव ॥ * ॥ पैक्तिकमाह ।

“हृत्पीडादाहर्चापाः स्युः पैक्तिके हृदये क्लमः ।
धृमायनञ्च सूक्ष्मा च क्लमः शोषो मुखस्य च ॥”
उष्ण शीतगात्रस्यैव शीतवाताभिलापहेतु
क्रिञ्चदन्तरोष्णम् । दाहः पार्श्वस्थेन वर्जितेनैव
दुःखे हेतुर्गान्धमन्तापः । चोषः चूर्णनेन पीडा ।
हृदये क्लमः हृदयाकुलत्वं ग्लानिरित्यर्थः । धृमा-
यनं कण्ठाद्भूमनिगम इव । क्लमः क्रिञ्चिद्गुण्यः
रुटित इव ॥ * ॥ श्लैष्मिकमाह ।

“गौरवं कफसंस्त्रायाऽरुचिस्तश्चोऽग्निमाह्वयम् ।
माधुर्यमपि चास्यस्य वलासा वत्तते हृदि ॥”
वलासा वत्तते हृदि कुपितकफव्यामेः । गौरवं
हृदयस्य । स्तम्भा जड़ता । मारुतं जलप्रत-
मिव । माधुर्यं मुखे ॥ * ॥ त्रिदोषजमाह ।

“विद्यात् त्रिदोषमप्येवं सर्वलिङ्गं हृदामयम् ॥”
क्लमिजमाह । क्लमयो जायन्ते अस्मिन्निति
क्लमिज इति निरुक्तिः ॥ * ॥ तस्य निदान-
पूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

“त्रिदोषहेतुहृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते ।
तिक्त्वाङ्गीरगुडादींश्च ग्रन्थिस्तस्योपजायते ॥
मन्त्रं कदेशसंज्ञेदं रसस्याप्युपगच्छति ।
मन्त्रेदात् क्लमयस्यास्य भवन्त्युपहृतात्मनः ॥”
मन्त्रं कदेशे हृदये कदेशे संज्ञेदं सटितत्वं रस
उपगच्छति संज्ञेदात् । रसस्य सटितत्वात् ।
उपहृतात्मनः तिलाद्यहिताहारिणः ॥ * ॥ तस्य
लक्षणमाह ।

“उत्कृदः शोषनं तोदः शूलं हृत्सासकस्तमः ।

हृद्रोगः

अरुचिः श्यावनेचत्वं शोषश्च क्लमिजे भवेत् ॥”
उत्कृदः वमनमिवोपस्थितम् । शोषो यस्या ॥
हृद्रोगस्योपद्रवनाह ।

“क्लमसादो म्रमः शोषो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः ।
क्लमिजे तु क्लमोणां ये श्लैष्मिकाणां हि ते
मताः ॥”

क्लमः पिपासास्थानस्य सादः शोषः । शोषो
मुखस्य । तेषां हृद्रोगाणाम् । क्लमिजे तु हृद्रोगे
श्लैष्मिकाणां क्लमोणां ये उपद्रवा हृत्सासात्
प्रस्रवणान्ता विपाकादयस्ते मताः ॥ * ॥ अथ
हृद्रोगस्य चिकित्सा ।

“धृतेन दुग्धेन गुडाभ्रसा वा
पिबन्ति चूर्णं ककुभत्वचो ये ।
हृद्रोगजीर्णज्वररक्तपित्तं
हत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते ॥ १ ॥

हरीतकी वचा रास्ना पिप्पली नागरोद्धवम् ।
पटो पुष्करमूलोऽयं चूर्णं हृद्रोगनाशनम् ॥२॥
पुटदग्धहरिणश्चूर्णपिष्टं गव्येन सर्पिषा पिबतः ।
हृत्पृष्ठशूलमचिरादुपैति शान्तिं सुकष्टमपि ॥३॥
तिलाज्यगुडविप्रकंचूर्णं गोधूमपार्थीत्यम् ।
पिबति पयोमुक् स भवति गतसकलहृदामयः
पुरुषः ॥

पार्थः कीह इति लोके ॥ ४ ॥
गोधूमककुभचूर्णं पक्कमजात्तीरगव्यसर्पिर्भ्याम् ।
मधुशकराममैतं शमयति हृद्रोगमुल्बणं
पुंसाम् ॥ ५ ॥

पार्थेन कल्केन रसेन मिद्धं
शस्तं धृतं सर्वहृदामयेषु ॥
अर्जुनधृतम् ॥ ६ ॥
धृतं वला नागवलाज्जानां
कार्थेन कल्केन च षष्टिकायाः ।
सिद्धं निहन्त्याहृदयामयं हि
मवातरक्तचतरक्तपित्तम् ॥”

वलादिधृतम् ॥ ७ ॥ इति हृद्रोगाधिकारः ।
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अपि च ।
धन्वन्तरिरुवाच ।

“हृद्रोगादिनिदानं ते वक्ष्येऽहं सुश्रुताधुना ।
क्लमिहृद्रोगलिङ्गेऽथ स्मृताः पञ्च तु हृद्गदाः ॥
वातेन शून्यतऽत्यर्थं तुद्यता रुदतीति च ।
भिर्यते शून्यते स्तस्य हृदयं शून्यताद्रवः ॥
अक्लमाहीनता शोको भयं शब्दोऽमहिष्णुता ।
वैयर्थ्यवपनं मोहः श्वासरोधोऽल्पनिद्रता ॥
पित्ताहृत्सा अमो दाहः स्वदोऽक्लः कफजः
क्लमः ।

कृदन्तश्चास्त्रपित्तस्य धूमकम्पितता ज्वरः ॥
श्लेष्मणा हृदयस्तम्बं भावितं चाश्रमगर्भवत् ।
कासास्थिसादनैश्च निद्रालस्यारुचिज्वरः ॥
सर्वलिङ्गं त्रिभिर्दोषैः क्लमिभिः श्यामनेत्रता ।
तमःप्रवेगो हृत्सासः शोफः कण्ठः कफस्तुतिः ॥
हृदयं प्रतप्तञ्च क्लमकेनेव दार्थ्यते ।
चिकित्सेदामयं धीरं तच्छीघ्रं शीघ्रकारणम् ॥”
इति गारुडे । १५८ । १—७ ॥ * ॥

हृषीक

“शुष्की शीवर्षलं हिङ्गु पोत्वा हृदयरीगुत् ॥
इति च गारुडे । १८८ । ४३ ॥

हृद्रोगवैरी, [न्] पुं, (हृद्रोगस्य वैरी ।) अर्जुन-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हृदण्टकः, पुं, (हृदो वण्टकः ।) जठरम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

हृत्सासः, पुं, (हृदयस्य सासोऽत्र । “हृदयस्य
हृत्सेखयदण्डासेषु । ६ । ३ । ५ । इति
हृदादेशः ।) हिक्का । यथा,—

“हिक्का हिक्का च हृत्सासः प्रतिस्थायस्तु पीनसः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २६ अध्याये ।
“धमनोस्ये सफेनं रक्तमौरयन्निलः सशब्दो
निर्गच्छत्यङ्गमर्हः पिपासा हृत्सासश्च ॥”) अस्य
निदानादि हिक्काशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

हृत्सेखः, पुं, (हृदयं लिखतीति षण् । “हृदयस्य
हृत्सेखेति ।” ६ । ३ । ५० । इति हृदादेशः ।)
ज्ञानम् । इति राजनिघण्टः ॥ तर्कः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

हृत्सेखा, स्त्री, (हृत्सेख + अजादित्वात् टाप् ।)
श्रौत्सुक्यम् । इति हलायुधः ॥

हृष, उ हृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् । कावेट् ।) हृष्टिश्चित्तोत्साहः ।
उ, हर्षित्वा हृष्टा । क्त्वा इमो वेदत्वान्नेम डी-
श्लोत्वादिना इमे निषेधे निष्ठायां हृष्टः
अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये । इति
दुर्गादासः ॥

हृष, उ जि अलीके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् । कावेट् ।) उ, हर्षित्वा
हृष्टा । जि, हृष्टोऽस्ति । अनीकं मिथ्याकरणम् ।
हर्षति कथां नोचः मिथ्या करोति इत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

हृष, य जि इर हृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) य, हृषति लोकः
सुम्नात् । जि, हृष्टोऽस्ति । इर अहृषत् अह-
र्षीत् । अस्मात् पुषादित्वा न्नित्यं ङ, इत्यन्ये ।
इति दुर्गादासः ॥

हृषितं, त्रि, (हृष + क्त । वा इट् ।) विस्मृतम् ।
प्रीतम् । प्रहृतम् । हृष्टरोम । इति मेदिनी ॥
प्रणतम् । वर्धितम् । इति धरणिः ॥

हृषी, पुं, अग्निसोमौ । इति महाभारते मोक्ष-
धर्मः ॥

हृषीकं, स्त्री, (हृष्यत्यनेनेति । हृष + “अनिहृषिभ्यां
किञ्च ।” उणा० । ४ । १७ । इति ईकन् ।
स कित् ।) इन्द्रियम् । इत्यमरः । १ । ५ । ८ ॥
(यथा भागवते । २ । ६ । ३२ ।

“न भारती मेऽङ्गुष्ठयोपलस्यते
न वै क्वचिन्मे मनसो सृषा गतिः ।
न मे हृषिकाणि पतन्त्यसत्पथे
यन्मे हृदोक्कण्ठवता धृतो हृषिः ॥”

हृषीकेशः, पुं, (हृषीकाणां ईशः ।) विष्णुः ।
इत्यमरः । १ । १ । १८ ॥ हृषीकाणामिन्द्रियाणा-

भीयो हृषीकेशः श्वेतरूपकत्वात् परमात्म-
त्वाद्वा । इन्द्रियाणि यदवशे वर्तन्ते स पर-
मात्मा । इति शङ्कराचार्यः । पौराणिका-
स्वाहुः । हृष्टा जगत् प्रीतकराः केशा रश्मयो-
ऽस्य हृषीकेशः । पृषोदरादिः । अर्थं हि
सूर्यरूपधन्वरूपयः । तथा च मोक्षधर्मः ।
“सूर्याचन्द्रमसोः शब्दत्वं अंशुभिः केशमञ्जितैः ।
बोधयत् स्वापयञ्चैव जगद्दुर्भिक्षते पृथक् ।
बोधनात् स्वापनाञ्चैव जगतो हर्षणं भवेत् ॥
अस्मीसोमकृतैरेव कर्मभिः पाण्डुनन्दन ! ।
हृषीकेशोऽहमीशानो वरदो लोकभावनः ॥”
इति भरतः ॥

अपि च ।

“हृषीकाणि नियम्याहं यतः प्रत्यक्षतां गतः ।
हृषीकेश इति ख्यातो नाम्नां तत्रैव संस्थितः ॥”
इति वाराहो हरुचेतहृषीकेशमहिमानामा-
ध्यायः ॥ * ॥

“वृथा धर्मं चरिष्यन्ति कलौ तस्मिन् युगान्तिमे ॥
ये चान्यथापनिर्द्वा गौतमस्य महात्मनः ।
सर्वे ते ह भविष्यन्ति ब्राह्मणस्यासु जातिषु ॥
विनिन्दन्ति हृषीकेशं ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः ।
वेदवाह्या व्रताचारा दुराचारा वृथाश्रमाः ॥
मोहयन्ति जनान् सर्वान् दर्शयित्वा फलानि च ।
तमसाविष्टमनसो वैङ्गलव्रतिकाधमाः ॥
कलौ रुद्रो महादेवो लोकानामोश्वरः परः ॥
न देवता भवो नृणां देवतानाञ्च देवतम् ।
करिष्यत्यवताराणि शङ्करो नीललोहितः ॥
श्रीतस्मान्प्रतिष्ठार्थं भक्तानां हितकाम्यया ।
उपदेक्ष्यन्ति तज्ज्ञानं गिष्याणां ब्रह्मसंज्ञितम् ॥”
इति कौर्म २७ अध्यायः ॥

हृष्टः, त्रि, (हृष् + क्त । वा इट् ।) प्रीतः । जात-
हर्षः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥ अस्य
पर्यायः प्रीतशब्दे दृष्टयः । रोमाञ्चितः ।
प्रहसितः । विस्मितः । इति विग्रहमेदिनी ॥
प्रतिहृतः । इति हेमचन्द्रः ॥

हृष्टमानसः, त्रि, (हृष्टं मानसं यस्य । हृष्ट-
वित्तः । तत्पर्यायः । हर्षमाणः २ । विकु-
र्वीणः ३ प्रमनाः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ७ ॥
प्रीतमानसः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

हृष्टरोमा, [न्] त्रि, (हृष्टानि रोमाण्यस्य ।)
रोमाञ्चितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
रुग्निश्चये ज्वराधिकारे ॥

“यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि मङ्गातशूलवान् ।
यज्ञेण चैवाच्छमितं तं ज्वरो हन्ति मानवम् ॥”

हृष्टिः, स्त्री, (हृष् + क्तिन् ।) आनन्दः । मानः ।
इति धरणिः ॥

हे, व्य, (हिनोतीति । हि + बाहलकात् डे ।)
सूक्ष्मधनम् । (यथा, बृहत्संहितायाम् ७४।११।
“यथा वा स्याज्जनिती वा सभवः स्त्रोक्तो
नृणाम् ।

के ज्ञतत्रस्थयोर्निन्दां कुर्वतां वः कुतः
सुखम् ॥”

आह्वानम् । असूयादि । इति मेदिनी ॥ आद्यस्य
पर्यायः । प्याट् पाट् ३ अङ्ग ४ हे ५ भोः ६ ।
इत्यमरः । ३ । ४ । ७ ॥ हंही ७ हुंही ८
अरे ९ अये १० अयि ११ । इति भरतः ॥

हेका, स्त्री, (हेक् इति अच्यक्तं शब्दं कायतीति ।
कै + कः । टाप् ।) हिक्का । इति हेमचन्द्रः ॥
हेठ, वाधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ भा०-पर०-
सक०-सेट् । हेठति । वाधो विहतिः । इति
दुर्गादासः ॥

हेठ, ऋ ङ वाधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अजिहेठत् । ङ,
चेत्ते मत्सरः साधुम् । इति दुर्गादासः ॥

हेठ, श खचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-उत्पत्तौ अक०-पवित्रोकरणे सक०-सेट् ।)
खचो भूतिपूत्योरुत्पत्तिः । श, हेठती हेठन्ती ।
इति दुर्गादासः ॥

हेठ, पुं, (हेठ + घञ् ।) वाधा । विहेठः । इति
मेदिनी ॥

हेड, ङ ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, हेडते
जिहेडे । ऋ, अजिहेडत् । इति दुर्गादासः ॥

हेड, म वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) म, हेडयति अहिडि अहीडि
हिडं हिडं हीडं हीडम् । एकारस्य ङस्व-
विधाने कण्ठत्वेन समानोऽप्यकारो न स्यात्
एचो यत्स्वमित्युक्तेरिकार एव स्यात् । इका-
रस्य दीर्घविधौ इकार एव एकारस्य आंगिक-
कण्ठत्वेन विरुद्धत्वात् । केचित्तु दीर्घत्वे गुणं
विधाय अहिडि अहीडोत्यादि मन्यन्ते । इति
दुर्गादासः ॥

हेडजः, पुं, (हेडादनारटाराज्जायत इति । जन +
ङः ।) क्रोधः । इति केचित् ॥

हेडावुकः, पुं, अश्वविक्रयकारो । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

हेतिः, स्त्री, (ह्यन्यतेऽनयेति । हन + “ऊतियुति-
जृत्सातिहेतिकीर्त्तयश्च ॥” ३ । ३ । ८७ ।
इति क्तिन् । निपातितश्च ।) अस्त्रम् । (यथा,
रघुः । १० । १२ ।

“दैन्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविकीर्त्तयिभिः ।
हेतिभिश्चेतनावद्भिरुदोरितजयस्वनम् ॥”

डिनोति इति । हि + क्तिन् । निपातितश्च ।)
सूर्यकिरणः । अग्निशिखा । इत्यमरः । ३ ।
३ । ७० ॥ शिखा । तत्रैव । १ । १ । ६० ॥

तजोमात्रम् । इति भरतः ॥ साधनम् । यथा,—
“सधुङ्निष्य यतयो यमकर्त्तहेतिं
जह्युः स्वराडिव निपानखनिवमिन्द्रः ॥”

इति श्रीभागवते । २ । ७ । ४७ ॥
कर्त्तुं भेदः तद्विरागोऽकर्त्तः तच्च हेतिं साधनं
जह्युः । इति श्रीधरस्वामी ॥ पुं, असुरविशेषः ।
यथा, भागवते । ६ । १० । २० ।

“पुनोमा ह्यपर्व्या च प्रहेतिहेतिरुक्ललः ।
दैन्येया दानवा यथा रक्षांसि च सङ्ग्रहः ॥”

हेतुः, पुं, (हिनोति व्याप्नोति कार्यमिति । हि +
“कमिमजिजनिगाभायाहिभ्यश्च ।” उणा० १ ।
७३ । इति तुः ।) कारणम् । इत्यमरः । १ । ४ । २८ ॥
यथा, मनुः । ८ । ३ ।

“प्रत्यहं देशदृष्टेयं शास्त्रदृष्टेयं हेतुभिः ।
षष्टादशसु मार्गेषु निवहानि पृथक् पृथक् ॥”
न्यायमते व्यापकज्ञापकः । व्याप्य इति यावत् ।
तमेव लिङ्गमामनन्ति । तस्य लक्षणं यथा ।
हेतुत्वञ्च अनुमितिकारणीभूतलिङ्गपरामर्श-
प्रयोजकशब्दाज्ञानकारणसाध्याविषयकशब्द-
धोजनकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वम् । हेतुत्वप्रति-
पादकविभक्तिमत्यायावयवत्वं वा । उदाहरण-
प्रयोजकाकाङ्क्षाजनकशब्दाज्ञानजनकन्यायाव-
यवत्वं वा । साध्याविषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चम्य-
न्तानुमितिपरशब्दत्वं वा । प्रतिज्ञावाक्यधोजन्य-
कारणाकाङ्क्षानिवर्त्तकज्ञानजनकहेतुविभक्तिम-
हाक्यत्वं वा । पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवदनुमिति-
परवाक्यत्वं वा । इति गङ्गेशोपाध्यायकृतावयव-
चिन्तामणिः ॥ (तथास्य लक्षणम् । “अथ हेतुः ।
हेतुर्नामोपलब्धिकारणम् तत्प्रत्यक्षमनुमान-
मैतिह्यमौपम्यमभिहेतुभिर्यदुपलभ्यते तत्तत्त्वम् ।”
इति चरके विमानस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥
तथास्य पर्यायः । “इह गतु हेतुर्निमित्तमाय-
तनं कर्त्ता कारणं प्रत्ययः समुत्थानं निदान-
मित्यनर्थान्तरम् ।” इति च चरके निदानस्थाने
प्रथमेऽध्याये ॥ तंजमधातुविशेषः । तत्पर्यायो
यथा,—

“यमदं रङ्गमदृगं रीति हेतुश्च तन्मतम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हेतुकः, पुं, कारणम् । हेतुरेव स्वार्थं कः । तत्-
सम्बन्धिनि, त्रि । अत्र बहुव्रीह्यर्थे कप्रत्ययः ।
यथा प्रकृतसाध्यहेतुकानुमितिपरत्वमावश्य-
कम् । इति सामान्यनिरक्तिगादाधरी ॥

हेतुता, स्त्री, (हेतोर्भावः । हेतु + तल् ।) कार-
णता । हेतुत्वम् । यथा,—

“अप्रमङ्ग उपोहातो हेतुतावसरस्तथा ।
निर्व्वाहकैककार्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते ॥”

इत्यनुमितिजागदीशी ॥
हेतुमान्, [त्] चि, (हेतुरस्यास्तीति । हेतु +
मनुप् ।) कारणवान् । यथा । हेतुहेतुमतो-
र्लिङ् । इति पाणिनिस्मृतम् ॥

हेतौ, व्य, हेतुना । हेतोर्द्वारा । इति केचित् ॥
हेत्वाभासः, पुं, (हेतुरिव आभासते । आ + भास
+ अच् ।) हेतुदोषः । स तु पञ्चविधः । व्यभि-
चारः १ विरुद्धः २ असिद्धः ३ सत्यतिपक्षः ४
वाधः ५ । यथा,—

“अनेकान्तो विरुद्धयाप्यभिद्धः प्रतिपक्षितः ।
कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासास्तु पञ्चधा ॥
आद्यः साधारणस्तु स्यात् स्यादसाधारणो-
ऽपरः ।

तथैवानुपसंहारी त्रिधानैकान्ताभो भवेत् ॥

हेमका

यः सपत्ने विपत्ने च स तु साधारणो मतः ।
यस्तुभयस्याहाहतः स त्वसाधारणो मतः ॥
तथैवानुपसंहारी केवलाश्वयिपक्षकः ।
यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥
आश्वयिषिद्विराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥
पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्नग्नियोगि गिरिः ।
ऋदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्वासिद्धिरथापरा ॥
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत् ।
विरुद्धयोः परामर्शो हेत्वीः सप्रतिपक्षता ॥
साध्यशून्यो यत्र पक्षस्वामी बाध उदाहृतः ।
उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादियत्र साध्यते ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥ * ॥

तस्य सामान्यलक्षणानि यथा । अनुमितिकारणोभूताभावप्रतियोगि यथाश्रेयानविषयत्वम् । यद्विषयत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वम् । प्रायमानं सत् यदनुमितिप्रतिबन्धकं तत्त्वं वा हेत्वाभासत्वम् ॥ * ॥ तस्य विशेषलक्षणानि यथा । उभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्त्वम् । विरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे सति अनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तिर्वा अनैकान्तिकः । विपक्षवृत्तित्वं साधारणत्वम् । सर्वसपक्षव्यावृत्तो हेतुरसाधारणः । व्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्युपसंहाराभावो यत्र स हेत्वभिमतोऽनुपसंहार्यः ॥ * ॥ साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वं विरुद्धत्वम् ॥ * ॥ साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थमानबलापस्थित्या प्रतिरुद्धकार्यलिङ्गत्वं तत्त्वं सत्यतिपक्षितत्वम् ॥ * ॥ व्याप्तिपक्षधर्मतानिष्ठयविरोधिरूपवत्त्वं अभिदिः । पक्षनिष्ठ-प्रमाविषयत्व-प्रकाराभाव-प्रतियोगि-साध्यकत्वं बाधः । इति चिन्तामणिः ॥

हेम, [न] क्ली, (चिनोति वर्धते स्फुटति वेति । हि + मनिन्) स्वर्णम् । यथा, रघौ । १।१०। “हेमः संलस्यते ह्यग्नीं विगृह्णिः श्यामिकापिवा ॥”

धुस्तरम् । इत्यमरः । १।६।६४ ; ३।५।२३ ॥
केसरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हेमः । इति हेमन्तशब्दकोशायां भरतधृतमाधवो ॥

हेमं, क्ली, (हि + मन्) सुवर्णम् । इति कैचित् ॥

हेमः, पुं, (हि + मन्) मापकपरिमाणम् । इति वैश्वकपरिभाषा ॥ कृष्णवर्णाश्वः । बुधः । इति कैचित् ॥ (ययातिवंशजरूपद्रथपुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । ४।१८।१ । “तितिचोरुषद्रथः गुप्तोऽभूत् ततो हेमः हेमात् सुतपाः ॥”)

हेमकन्दलः, पुं, (हेमवर्णं कन्दलं नवाङ्कुरोऽस्य । यद्वा, हेमवर्णं कन्दं स्नातीति । स्ना + कः ।) प्रवालः । इति हेमचन्द्रः ॥

हेमकान्तिः, स्त्री, (हेमवत् कान्तिरस्याः) दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वर्णद्युतिमति, त्रि ॥ (यथा, बृहत्संहितायां । ७।२०।

“हेमकान्तिरथवा शुक्रवर्णः

सस्यकेन मृषिणा सदृशो वा ।

हेमच

स्निग्धमूर्तिरलघुश्च द्वितीय

व्यत्ययेन शुभकृष्णशिशुपुत्रः ॥”

हेमकारः, पुं, (हेम हेममयं भूषणं करोतीति । कृ + षण् ।) हेमकर्ता । स्वर्णकारः । यथा, “सर्वमङ्गरपापिष्ठं हेमकारं नराधिपः । अन्याये वर्त्तमानश्च हृदयेस्वरसा सुरैः ॥”

इति मत्स्यपुराणे । २२७।१८५ ॥

हेमकिञ्चस्कं, क्ली, (हेमवर्णं किञ्चल्कमस्य ।) नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागकेशर-शब्दोऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ॥)

हेमकूटः, पुं, (हेममयः कूटो यस्य ।) पर्वतविशेषः । इत्यमरः । २।३।३ ॥ स तु किंपुरुषवर्षस्य मीमापर्वत । नवतिमङ्गस्योजनदौर्घः । हिमहमयोजनप्रस्यः । हिमहमयोजनविस्तारः । हिमालयादुत्तरस्थितः । इति शोभागतमतम् । (यथा, महाभारते । ३।११०।२ ।

“पर्वतं स ममासाद्य हेमकूटमनामयम् ।

अचिन्त्यानहुतान् भावान् ददर्श सुबह-
न्नपः ॥”)

हेमकेतकी, स्त्री, (हेमवर्णां केतकी ।) स्वर्णकेतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हेमकेलिः, पुं, (हेमवर्णः केलिः कम्पनादिः यस्य ।) अग्निः । इति शब्दमाला ॥

हेमकेशः, पुं, (हेमवर्णः केशोऽस्य । जटाया पीतत्वात् तथात्वम् ।) शिवः । इति कैचित् ॥

हेमचोरी, स्त्री, (हेमेव पीतवर्णं चौरं निर्यासी यस्याः । डीप् ।) स्वर्णचोरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्यायोऽस्या यथा—

“हेमचोरी स्मृता प्रीता गौरी च काल-
दुग्धिका ॥”

इति गारुडे २०८ अध्यायः ॥

“कटुपर्णी हेमवती हेमचोरी हिमावती ।

हेमाहा पीतदुग्धा च तन्मूलश्लोकमुच्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

हेमगन्धिनी, स्त्री, (हेमः नागकेशरस्येव गन्धोऽस्ति अस्याः । इति ।) रेणुकाख्यगन्धद्रव्यम् । इति रत्नमाला ॥

हेमगौरः, पुं, (हेमवत् गौरः ।) किङ्किरातहृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“किङ्किरातो हेमगौरः पीतकः पीतभद्रकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।) स्वर्णवह्नौरवर्णयुक्ते, त्रि ॥

हेमगौराङ्गः, त्रि, (हेमानीव गौराणि अङ्गान्यस्य ।) स्वर्णतुल्यगौरवर्णाङ्गविशिष्टः । यथा, “विषेणोत्तिष्ठमानेन कालानलसमत्विषा । निर्हृग्धहेमगौराङ्गः क्ततः कृष्णो जनार्दनः ॥ तं दृष्ट्वा हेमगौराङ्गं क्ततं कृष्णं जनार्दनम् । ततः सर्वं वयं भोतास्वामेव शरणं गताः ॥”

इति स्कान्दे नीलकण्ठस्तोत्रम् ॥

हेमचन्द्रः, पुं, अभिधानचिन्तामणिनामशोधकता । यथा,—

“शानिकार्थनाममालात्मकः कौषवरः शुभः ।

हेमन्त

हेमचन्द्रप्रणीताभिधानचिन्तामणिर्नृषिः ॥”

इति तस्य सूचीकारश्लोकः ॥

स्वर्णमयशशौ च । सोणार चांद इति भावा ॥
हेमज्वालः, पुं, (हेमवर्णां ज्वालास्य ।) अग्निः ।

इति शब्दमाला ॥
हेमतारं, क्ली, (हेम तारयति उत्कर्षं नयति ।

तृ + णिच् + षच् ।) तुल्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (तुल्यशब्दोऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

हेमदुग्धः, पुं, (हेमवर्णं दुग्धं निर्यासीऽस्य ।) उडुस्वरहृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

हेमदुग्धकः, पुं, (हेमवर्णं - दुग्धं निर्यासीऽस्य । कप् ।) उडुस्वरहृत्तः । इत्यमरः । १।४।१२ ॥ (पर्यायो यथा—

“उडुस्वरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।) पीतवर्णचौरयुक्ते, त्रि ॥

हेमदुग्धा, स्त्री, (हेमवर्णं दुग्धं निर्यासीऽस्याः ।) स्वर्णचोरी । इति जटाधरः ॥ (गुणादयोऽस्या स्वर्णचोरीशब्दे बोद्धव्याः ॥)

हेमदुग्धी, [न] पुं, (हेमवर्णं दुग्धं निर्यासीऽस्या-
स्तीति । इति ।) यज्ञोडुस्वरहृत्तः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

हेमदुग्धी, स्त्री, (हेमवर्णं दुग्धं निर्यासीऽस्याः । डीप् ।) स्वर्णचोरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हेमन्तः, पुं, क्ली (हन्ति लोकान् शैत्येनेति । हन् +

“हन्ते मृत्वि च ।” उणा० ३ । १२६ । इति भक् च हन्तेहि चेति हिरादेशः मुडागमो गुणश्च ।) ऋतुविशेषः । स तु अग्रहायणपीष-

मामात्मकः । यथा । षड्मौ ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगेः क्रमादिति वक्ष्यमाणान्वयः ।

ते के इत्याह हेमन्त इत्यादि मार्गपीषाभ्यां ऋतुर्हेमन्तः । हन्ति मन्तापमिति । हिमो-

ऽन्तोऽस्येति वा मनोषादित्वात् हेमन्तः । अर्ध-
चादिरयमिति केचित् । तेन अस्त्रियामित्य-

स्यानेनापि सम्बन्धः । हेमन्तुशब्दोऽप्यस्तीति माधवो । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । हेमनः २ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ उष्णसहः ३ शरदन्तः ४ हिमागमः ५ । तत्कालोद्भवजलगुणाः ।

“हेमन्तिकं जलं स्निग्धं हृद्यं बल्यं हितं गुड ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

तत्र लोकप्रतपनार्थमग्निप्रदानफलं यथा,—

“हेमन्ते गिशिरे चैव पुण्याग्निं यः प्रयच्छति । सर्वलोकप्रतापार्थं स पुण्यां गतिमाप्नुयात् ॥”

इति वज्रपुराणे कन्यादाननामाध्यायः ॥ तत्र भगवत्समीपे अग्निपञ्चालनविधिः सेवा-
शब्दे दृश्यः ॥ * ॥ तत्र वर्णनोयानि ।

“हेमन्तं दिनलघुता शीतयवस्तम्बमरुवक-
हिमानि ॥”

इति कविकल्पलता ॥

हेमन्तनाथः, पुं, (हेमन्ते नाथ्यते याच्यते इति । नाथ + कर्मणि षच् ।) कपिलः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (कपिलशब्दोऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ।

हेमव

हेमवर्षः, पुं (हेमवर्षः पर्वतः ।) सुमेरुगिरिः ।
 इति हज्जायुधः ॥
 हेमपर्वः स्त्री, (हेमवर्णं पुष्पम् ।) अशोकपुष्पम् ।
 अशोकपुष्पम् । इति मेदिनी ॥
 हेमपुष्पः, पुं (हेमवर्णं पुष्पं यस्य ।) चम्पकवृक्षः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य पर्वयो यथा,—
 “चास्येयस्यस्यकः प्रोक्तो हेमपुष्पस्य स स्मृतः ॥”
 अशोकः । अस्य पर्वयो यथा,—
 अशोको हेमपुष्पस्य वञ्चनस्तास्रपक्षवः ।
 कर्कशैः पिण्डपुष्पस्य गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 हेमपुष्पकः, पुं, (हेमवर्णं पुष्पं यस्य । कप् ।)
 चम्पकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥ लोभः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 हेमपुष्पिका, स्त्री, हेमवर्णं पुष्पं यस्याः । कन्
 + टाप् । अत इत्त्वम् ।) स्वर्णयूथिका । इत्य-
 मरः । २ । ४ । ७१ ॥ (तथास्याः पर्यायः ।
 “यूथिका गणिकास्वष्टा सा पीता हेमपुष्पिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 हेमपुष्पी, स्त्री, (हेमवर्णं पुष्पमस्याः । गौरा-
 दित्वात् ङीप् ।) मञ्जिष्ठा । इति शब्दमाला ॥
 स्वर्णजीवन्ती । इन्द्रवारुणी । स्वर्णुली । मुपली ।
 कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हेमफला, स्त्री, हेमवर्णानि फलान्यस्याः ।)
 स्वर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हेममाला, स्त्री, यमपत्नी । इति केचित् । हेम-
 निर्मिता माला ।) स्वर्णसूक्तम् ॥
 हेममाली, [न्] पुं, (हेमेव किरणानां माला-
 स्यस्य । इतिः ।) सूर्यः । यथा भविष्ये ।
 “या शक्ता कुशदातुः ! वैशाखे मासि वै
 तिथिः ।
 तृतीया सासया लोके गीर्वाणेरभिवन्दिता ॥
 शोऽस्यां ददाति करकान् वारिवाजसमन्वि-
 तान् ।
 स याति पुरुषो वीर ! लोकान् वै हेम-
 मालिनः ॥”
 हेममालिनः सूर्यस्य । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 (स्वर्णमालाविशिष्टे, त्रि ॥) ।
 हेमयूथिका, स्त्री, (हेमवर्णा यूथिका ।) स्वर्ण-
 यूथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हेमरागिणी, स्त्री, (हेम इव रागोऽस्या
 आस्यति । इतिः । ङीप् ।) हरिद्रा । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 हेमलः, पुं, (हेम तदंशं लाति गृह्णातीति । ला +
 कः ।) स्वर्णकारः । ककलासः । प्रस्तरभेदः ।
 स तु कषपापाणः । इति मेदिनी ॥
 हेमलता, स्त्री, (हेमवर्णा लता ।) स्वर्णजीवन्ती ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वर्णजीवन्तीशब्देऽस्या
 विषयो ज्ञातव्यः ॥)
 हेमवला, स्त्री, (हेमवा वलते शोभते इति ।
 वल् + घञ् ।) मौक्तिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हेमवसमिति साधुपाठः ॥

हेमह

हेमशङ्कः, पुं, (हेमवर्णः शङ्कोऽस्य ।) विष्णुः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हेमशिखा, स्त्री, (हेमवर्णा शिखास्याः ।) स्वर्ण
 चोरी । इति शब्दरत्नावली ॥
 हेमसार, स्त्री, (हेम सारयति निर्मलोकोरो-
 तीति । सृ + णिच् + षण् ।) तुल्यम् । यथा—
 “तुल्ये तु शिखियावं हेमसारं मयूरकम् ॥”
 इति रघुचन्द्रिका ॥
 हेमसूतकं, स्त्री, (हेमः सूचमत्र । कप् ।)
 हारविशेषः । इति धरणिः ॥
 हेमहस्तिरथः, पुं, (हेमनिर्घातहस्तिविशिष्टो
 रथो यत्र । स तु दानार्थं कल्पितः ।) महा-
 दानविशेषः । तद्विवरणं यथा,—
 “प्रथातः संप्रवक्ष्यामि हेमहस्तिरथं शुभम् ।
 यस्य प्रदानात् भवनं वैश्वं याति मानवः ॥
 पुण्यां तिथिं समासाद्य तुलापुरुषदान-
 वत् ।
 विषवाचनकं कुर्यात् लोकेयावाचनं बुधः ॥
 ऋत्विक्खण्डपसभारभूषणाच्छादनादिकम् ।
 अत्राप्युपोषितस्तद्दत्तं ब्राह्मणैः मह भोजनम् ॥
 कुर्यात् पुष्परथाकारं काञ्चनं मणिमण्डि-
 तम् ।
 वनभीभिर्विचित्राभिश्चतस्रकममन्वितम् ॥
 लोकपालाष्टकोपेतं ब्रह्मार्कशिवसंयुतम् ।
 मध्ये नारायणोपेतं कक्ष्मरा चैव समन्वितम् ॥
 कृष्णाजिनतिलद्रोणं कृत्वा संस्थापयेद्यम् ।
 तथाष्टादश धान्यानि भाजनासनचन्दनैः ॥
 दीपकोपानहृच्छतदर्पणं पादकान्वितम् ।
 ध्वजे तु गरुडं कुर्यात् कूर्वराये विनायकम् ॥
 नानाफलममायुक्तमपरिष्ठाहितानकम् ।
 कौपेयपञ्चवस्त्रं अन्नानकुसुमान्वितम् ॥
 चतुर्भिः कलमैः साधं गोभिरष्टाभिरन्वितम् ।
 चतुर्भिर्हेममातङ्गैर्मृत्नादांमविभूषितम् ॥
 स्वरूपतः करिभ्यान्तु युक्तं कृत्वा निवेदयेत् ।
 कुर्यात् पञ्चपलादूर्ध्वमभावादपि शक्तितः ॥
 ततो मङ्गलशब्देन स्थापितो वेदपङ्कवैः ।
 त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहोत्कुरुमाञ्जलिः ॥
 इममुच्चारयन्तं ब्राह्मणैर्भ्यो निवेदयेत् ॥
 नमो नमः शङ्करपञ्चजार्क-
 लोकेशविद्याधरवासुदेवैः ।
 त्वं मन्यसे वेद पुराण यज्ञ
 तेजोमयस्यन्दन पाङ्क्ति तस्मात् ॥
 यत्तत् पदं परमगुह्यतमं सुरारि-
 रानन्दहेतु गुणरूपविमुक्तमन्तः ।
 योगैकमानसदृशो मुनयः समाधौ
 पश्यन्ति तस्वमसि नाथ रयेऽधिष्ठातुः ॥
 यस्मात्त्वमेव भवसागरसंयुताना-
 मानन्दभाण्डधृतमध्वरूपानपपात्रम् ।
 तस्मादघौघशमनेन कुहपसादं
 चामीकरैर्भरथमाधवसंप्रदानात् ॥
 इत्थं प्रणम्य कनकैर्भरथप्रदानं
 यः कारयेत् सकलपापविमुक्तदेहः ।

हेयः

विद्याधरामरमुनोद्गमणाभिर्लुप्तं
 प्राप्नोत्वसौ पदमतीन्द्रियमिन्द्रमौलीः ॥
 कृतदुरितवितानादुद्गमसद्विजाल-
 व्यतिश्रुतदाहोद्वेगभाजोऽपि बभूवुः ।
 नयति च पिण्डपुष्पान् बाभ्रवानप्यशेषान्
 कृतगजरथदान शाश्वतं सद्य विष्णोः ॥”
 इति मत्स्यपुराणे महादानानुकीर्तने हेम-
 हस्तिरथप्रदानिको नाम २८२ अध्यायः ॥
 हेमा, [न्] पुं, बुधग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हेमा, स्त्री, (हेम हेमवर्णमत्स्यस्या इति षच् ।
 टाप् ।) अक्षरसः । सुन्दरी स्त्री । इति
 केचित् ॥
 हेमाङ्गः, पुं, (हेमेव पीतवर्णमङ्गं यस्य ।) गरुडः ।
 मिहः । सुमेरुः । ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ चम्पक-
 वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुः । इति
 तस्य सहस्रनामस्तावम् ॥ हेमवर्णशरोरे, स्त्री ।
 तदयुक्ते, त्रि ॥
 हेमाद्रिः, पुं, (हेममयोऽद्रिः ।) सुमेरुपर्वतः ।
 इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥ क्षत्रियराजविशेषः ॥
 स च चिन्तामणिकामधेनुकल्पदुमनामक-
 स्मृतिमंथककारकः । यथा,—
 “तस्यास्ति नाम हेमाद्रिः सर्वश्रीकरण-
 प्रभुः ।
 निजोदारतया यद्य सर्वश्रीकरणप्रभुः ॥
 अनेन चिन्तामणिकामधेनु-
 कल्पदुमानर्थिजनाय दत्तान् ।
 विलोक्य शङ्के किममुष्य सर्व-
 गीर्वाणनाथोऽपि करपदोऽभूत् ॥
 अथामुना धर्मकथादरिद्रं
 कैलोक्यमालोक्य कलिर्वलेन ।
 तस्योपकारे दधतानुचिन्तां
 चिन्तामणिः प्रादुरकारि चारुः ॥
 पञ्चखण्डात्मकं शास्त्रं व्रतखण्डादनन्तरम् ।
 दानखण्डमिदं तत्र द्वितीयमथ कथ्यते ॥”
 इति तत्कृतचतुर्विंशतिचिन्तामणौ दानखण्डो-
 योकाः ॥
 हेमाद्रिजगणः, पुं, (हेमाद्रौ जीर्थ्यतीति । जृ +
 ल्युः ।) स्वर्णचोरी । इति रत्नमाला ॥ (अस्य
 पर्यायविवरणादिकं स्वर्णचोरीशब्दे ज्ञात-
 व्यम् ॥)
 हेमाङ्गः, पुं, (हेम हेमवर्णमाङ्गयते स्ववर्णं
 सङ्गते इति । षा + ङे + कः ।) वनचम्पकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (हेम आङ्गा आङ्गा
 यस्य ।) घुस्तूरः । कनकाङ्गयशब्ददर्शनात् ॥
 हेमाङ्गा, स्त्री, (हेम आङ्गा आङ्गा आङ्गा
 यस्याः ।) स्वर्णजीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हेम्या, पुं, बुधग्रहः । यथा,—
 “हेलिः सूर्यश्चन्द्रमाः शीतरश्मि-
 हेम्या विजज्ञो बोधनयेन्द्रपुत्रः ।”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 हेयः, त्रि, (हा + “षचो यत् ।” ३ । १ । ६७
 इति यत् । “ईदुयति ।” ६ । ४ । ६५ । इति

हेरम्बः

भात इत् । गुणः ।) त्याज्यः । यथा,—
 “ऊषरा बालुकाक्षिणा” इत्याहुपक्रम्य ।
 “वास्तुखण्डे महादोषा हेयास्तस्माद्द्विचक्षणैः ॥
 इति युक्तिरूपतः ॥
 हेरं, चि, (चि+रन्) मुकुटभेदः । हरिद्रा ।
 आसुरी माया । इति कैचित् ॥
 हेरम्बः, पुं, (हे रणे शिवसमीपे वा रम्बते इति ।
 रवि शब्दे+पचायच्) गणेशः । इत्यमरः । १।
 १।४१ ॥ महिषः । शौथ्यगर्हितः । इति मेदिनी ।
 बुधविशेषः । तत्पर्यायः । हेरुकः २ चक्रसम्बरः
 ३ देवः ४ वज्रकपाली ५ निशुभो ६ शशि-
 शिखरः ७ वज्रटोकः ८ इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ * ॥ अथ हेरम्बमन्त्रः । स च ऊकार-
 युक्तो गकारः सविन्दुः प्रणवादिनामोऽन्तश्चतु-
 रक्षरः । निबन्धे ।
 “पञ्चान्तको विन्दुयुक्तो वामकर्णविभूषितः ।
 तारादिहृदयान्तोऽयं हेरम्बमनुरोरितः ।
 चतुर्वर्णात्मको नृणां चतुर्वर्गफलप्रदः ॥”
 अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकृत्यादिपोठान्तासान्तं
 विधाय गणेशोक्तपीठशक्तीः पोठमनुञ्च विन्यस्य
 कृत्यादिन्यासं कुर्यात् । अस्य गणक ऋषि-
 गायत्री च्छन्दो हेरम्बो देवता गकारो बीजं
 विन्दुः शक्तिश्चतुर्वर्गसिद्धयर्थं विनियोगः । शिरसि
 गणकऋषये नमः । इत्यादि । ततः कराङ्ग-
 न्यासौ । गां गौं गं गं गौं गः इत्येतैः षडङ्गानि
 कुर्यात् । तथा च ।
 “षड्दोषभाजा बीजेन षडङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥”
 ततो ध्यानम् ।
 “मुक्ताकाञ्चननीलकुन्दघुसुणच्छायेस्त्रिनेत्रा-
 न्वितै-
 नांगास्यैर्हरिवाहनं शशिधरं हेरम्बमर्क-
 प्रभम् ।
 दृप्तं दानमभीतिमोदकरदान् टङ्गं शिरोऽञ्जा-
 त्तिकां
 मालां मुहरमङ्कुशं त्रिशिखकं दोर्भिर्दधानं
 भजे ॥”
 एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कुर्यात् ।
 ततो गणेशोक्तपीठपूजान्तं कृत्वा ॐ हुं हुं
 महासिंहाय गां हेरम्बामनाय नम इत्यासनं
 पूजयेत् । तथा च निबन्धे ।
 “प्रणवं कवचइन्द्रं महासिंहाय गां ततः ।
 हेरम्बेति पदं पश्चात् आसनाय हृदन्ततः ॥
 अयमासनमन्त्रः स्यात् प्रदद्यादमुनासनम् ॥”
 इति ॥
 पोठान्यासोऽप्येवं मन्त्रः । तत ॐ गं मन्त्रेण
 मूर्त्तिं संकल्पयेत् । तथा च निबन्धे ।
 “तारादिविघ्नबीजेन मूर्त्तिं तस्य प्रकल्पयेत् ॥”
 पुनर्ध्यात्वावाङ्मनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं
 विधाय आवरणपूजामारभेत् । यथा अग्न्यादि-
 कोणे मध्ये दिक्षु च गां हृदयाय नम इत्या-
 दिना पूजयेत् । तद्द्विहरिन्द्रादीन् वज्रादींश्च
 संपूज्य धर्मादिविसर्जनात् कर्म समापयेत् ।

हेरुकः

अस्य पुराणं त्रिलोकजपः । तथा च ।
 “त्रिलोकं जपेन्नरं दशमं जुहुयात्ततः ॥”
 होमद्रव्यं यथा,—
 “लक्षत्रं जपेन्नरं मिश्रुदण्डं दंशागतः ।
 अपूपैराभ्युत्सेवां जुहुयात्तन्निबन्धे ॥” * ॥
 मन्त्रान्तरम् । गं चिप्रसादनः य हृत् । तथा च
 निबन्धे ।
 “सर्वज्ञो जेभयुतः पाश्र्वो वज्रासने स्थितः ।
 प्रसादनाय हृन्मन्त्रं स्वबीजाद्यो दशाक्षरः ॥”
 अस्य पूजा प्रातःकृत्यादिपोठान्तासान्तं कर्म
 विधाय कृत्यादिन्यासं कुर्यात् । शिरसि गणक-
 ऋषये नमः । मुखे विराट्छन्दसे नमः । हृदि
 चिप्रसादनाय देवतायै नमः । तथा च निबन्धे ।
 “गणको मुनिराख्यातो विराट् छन्द उदौ-
 रितम् ।
 चिप्रसादने विघ्नो देवतास्य प्रकीर्त्तिता ।
 दौर्घ्ययुक्तेन बीजेन षडङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥”
 एकाक्षरवत् कराङ्गन्यासौ कृत्वा ध्यायेत् ।
 “पाशाङ्कुशौ कल्पलतां विषाणं
 दधत्स्वशुण्डाहितबीजपूरः ।
 रक्तस्त्रिनेत्रस्तु रणेन्द्रमौलि-
 हारीश्वलो हस्तिमुखोऽवताहः ॥”
 इति ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कृत्वा
 पीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाङ्मनादिपञ्चपुष्पा-
 ञ्जलिदानपर्यन्तं विधाय आवरणपूजामारभेत् ।
 अग्न्यादिषु गां हृदयाय नम इत्यादिना पूजयेत् ।
 तथा च निबन्धे ।
 “अङ्गानि पूर्वमभ्यर्च्य विघ्नानष्टौ यजेत्ततः ।
 पद्माग्रे पूजयेदेता ब्राह्मणाद्यास्तदनन्तरम् ॥”
 पत्रेषु ।
 “विघ्नं विनायकं शूरं वीरं वरदसंज्ञकम् ।
 इभवक्तं चैकरदं लम्बोदरं प्रपूजयेत् ॥”
 पद्माग्रेषु ब्राह्मणाद्यास्तद्द्विहरिन्द्रादीन् वज्रा-
 दींश्च पूजयेत् । ततो धूपदिविसर्जनात् कर्म
 समापयेत् । अस्य पुराणं लक्षजपः ।
 तथा च ।
 “लक्षं जपेन्नरं पस्यान्ते जुहुयादयुतं तिलैः ।
 मधुरत्रितयैस्त्वापि द्व्यैरष्टाभिरौरितैः ॥”
 इति कृष्णानन्दकृततन्त्रसारः ॥
 हेरम्बजननी, स्त्री, हेरम्बस्य जननी । दुर्गा ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 हेरम्बहृदः, पुं, देशविशेषः । स च दक्षिणप्रदेशे
 वर्तते । इति शब्दरत्नावली ॥
 हेरुकः, पुं, (हि+इक । षट् च ।) चरः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 हेरुकः, पुं, (हि+उक । षट् च ।) बुधभेदः ।
 महाकालगणः । इति मेदिनी ॥ शिवलिङ्ग-
 विशेषः । यथा,—
 “शिवलिङ्गं तत्रास्ति शिलायां हेरुकाङ्गयम् ।
 नदीदक्षिणपूर्वस्थां नायकं तन्तु पूजयेत् ॥”
 इति काशिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ८१
 अध्यायः ॥ गणेशः । इति तत्रैव ॥

हेषा

हेलसी, स्त्री, (हेलं चिनोतीति । चि+ड ।
 डीष् । षपोदरात् साधुः ।) हिलमोषिका ।
 हेलसा इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (हिलमोषिकाशब्देऽस्या गुणादयो हेसाः ॥
 हेलनं, स्त्री, (हेड+अट् । डलवोरैश्चम् ।)
 भवहेसा । इति शब्दरत्नावली । (यथा, भाम-
 वते । ३ । २ । १४ ।
 “साहेत्यं पारिहास्यं वा स्त्रीभ्यं हेलनमेव च ।
 वेकुण्ठनामपञ्चममेषाचहरं विदुः ॥”)
 हेलः, स्त्री, (हिल्+घञ् । टाप् ।) स्त्रीणां
 शृङ्गारभावजक्रियाविशेषः । इत्यमरः । १।७।१२ ॥
 सुरते प्रौढेच्छा हेला । यदाह ।
 “प्रौढेच्छा याति रुढानां नारीणां सुरतीक्ष्वे ।
 शृङ्गारशालतस्वर्णहेला सा परिकीर्त्तिता ॥”
 इति ।
 अन्ये तु ।
 “स एव हेला सुव्यक्तः शृङ्गाररससूचकः ।”
 इत्याहुः । अस्यार्थः । हाव एव स्फुटशृङ्गा-
 रानुभावो हेलेति । अन्ये त्वाहुः विलासादयो
 दश स्वाभाविकाः भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः
 शोभादयः सप्त प्रयत्नजाः । इति विंगतिरल-
 क्षाराः । तेषु ।
 “देहात्मकं भवेत् सत्त्वं सत्त्वाभावः समुत्थितः ।
 भावात् समुत्थितो हावो हावाहेला समु-
 त्थिता ॥”
 इति ॥
 हिल श हावकृती घञ् स्त्रीत्वं लोकाश्रयात् ।
 हेलिरपि ।
 “हेलिः पुंसि रवौ हेलिहेलायामपि योषिति ॥”
 इति हड्डः । इति भरतः ॥
 अपि च ।
 “हाव एव भवेहेला व्यक्तः शृङ्गारसूचकः ।”
 इत्युक्त्वलनोत्तमणिः । * ॥
 अथवा । इति मेदिनी ॥ (यथा, मार्कण्डेय-
 पुराणे । १४ । २२ ।
 “स्वल्पं पुष्पं शुभं गन्धं हेलया सम्यग्यच्छति ।
 स्पृशं वाप्यथवा शब्दं रसं रूपमथापि वा ॥”)
 ज्योत्स्ना इति, कैचित् ॥
 हेलावुकः, पुं, अश्वविक्रयो । इति हारावली ॥
 हेलिः, पुं, (हिलति । हिल+ “सर्वधातुभ्य इन् ।”
 उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।) सूर्यः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ चालिङ्गनम् । इति कैचित् ॥
 हेलिः, स्त्री, (हिल श हावकृती+इन् ।) हेला ।
 इति हड्डः । इत्यमरटोकायां भरतः ॥
 हेष, ऋ ङ अक्षानां स्त्रने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पाल० अक०-सेट् ।) ड, डेषते षोटकः ।
 जिह्वे । ऋ, अजिह्वेत् । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 हेषा, स्त्री, (हेष+भावे षः ।) अक्षानां निरसनः ।
 (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । २१ । २० ।)
 “कृतात्तं हेषाशब्दो वै व्रतः साश्रुविकीर्णः ।
 नीतः सोऽम्बश्च तेनैव दानवेन दुरामना ॥”)

हैमः

हैमव

हैहयः

तत्पर्यायः । अथा २ । इत्यमरः । २।७।४७॥
 जेहा ३ । इति तट्टीका ॥
 हेमी, [न्] पुं. (हेषा इति शब्दोऽस्यत्वम् । इनिङ्, शकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हेहे, व्य. (हे च हे च ।) सम्बोधनम् । इतिः । इति मेदिनी ॥
 हे, हे (हिमोतोति । हि गतो बाहुलकात् हे ।) सम्बोधनम् । आह्वानम् । इति मेदिनी ॥
 हेतुकः, पुं. (हेतुना चरतीति । हेतु + ठक् । सद्गुणव्यवहारो । यथा, मनुः ।
 "वैविध्यो हेतुकस्तर्का निरक्तो धर्मपाठकः । त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वं परिषत् स्याद्गवावरा ॥"
 वैविध्यः त्रिवेदपारगः । हेतुकः सद्गुणव्यवहारो । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ हेतुहारः पत्-
 कर्मसु सन्देहकर्ता । यथा,—
 "पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वेदान्तप्रतिकान् शठान् ।
 हेतुकान् वकवन्तींश्च वाङ्मात्रेषां चिन्तयित् ॥"
 इति विष्णुपुराणे । ३ । १८ । ८८ ॥
 पाषण्डादीनां लक्षणम् ।
 "भ्रष्टः स्वधर्मात् पाषण्डो विकर्मस्थो निषिद्ध-
 क्तः ।
 यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवीच्छितः । प्रच्छन्नानि च पापानि वेदान्तं नाम तद्व्रतम् ॥ तद्वान् वेदान्तप्रतिकः ।
 "प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते श्रमम् । व्यक्तापराधचेष्टश्च शठोऽयं कथितो बुधैः ॥ सन्देहकृत् हेतुभिर्यः सत्कर्मसु स हेतुकः । अर्थागृह्णन्निर्गतकृतकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्याविनोतश्च वकवन्ति श्रुदाहृतः ॥"
 इति तट्टीका ॥
 (फलाभिसम्भानयुक्तो, त्रि ॥)
 हैमं, स्त्री. (हिमे भवम् । अण् ।) प्रातर्हिमोद-
 भवजलम् । इति राजनिघण्टः ॥ हिमभवे, चि ॥ (यथा, रघी । १६ । ७ ।
 "सम्भ्रान्तरा सावरणेऽपि गेहे योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते । विभर्षि चाकारमनिष्ठतानां सृणालिनो हैममिवोपरागम् ॥"
 हैमजाते च त्रि ॥ इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ॥ (यथा, रघी । ६ । १५ ।
 "आकुञ्चितायाङ्गुलिना ततोऽन्यः क्लिष्टत् समावर्जितनत्रशोभः । तिर्यग् विसंसर्पिनखप्रभेण पादेन हैमं विलिलेख पीठम् ॥"
 हैमः, पुं, भूनिष्पन्नः । इति राजनिघण्टः ॥ (हेमो विकारः । हैम + अण् ।) हेमो विकारः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६३ ।
 "हैमी हैमकरो यन्नः सर्वधारी धरोत्तमः ॥ पञ्चमविशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १८ । ५४ ।

"कैलासं मन्दरं हैमं सर्वाननुचचार च । तामतोऽस्य महाशैलान् कैलासं ज्ञानसुतमम् ॥"
 हैमनं, स्त्री, पुं. (हैमन्त एव इति । "सर्वभाष च तलोपच ।" ४ । ३ । २२ । इति स्वार्थे अण् तलोपच ।) हैमन्त ऋतुः । यथा । हैमन्त-
 हैमनावली । इति शब्दरत्नावली ॥ (हेम इदमित्यच् । न टिलोपः ।) स्वर्णजाते हिम-
 जाते च त्रि ॥ (हैमन्तभवे च त्रि । यथा, किराताज्जीवै । १७ । १२ ।
 "उमापतिं पाण्डुसुतप्रणवाः शिलीमुखानव्यययाव्यभूयः । अभ्युत्थितस्त्राद्रिपतेर्निर्गतस्व-
 मर्कस्य पादा इव हैमनस्य ॥"
 हैमनः, पुं. (हैमन्त एव अण् । तलोपच ।) मार्गशीर्षमासः । इति राजनिघण्टः ॥ (हैमन्ते जातः अण् तलोपच ।) हिमकालोद्भवषष्टिक-
 धान्यम् । अस्य गुणाः ।
 "हैमनासु हिमा हृष्या मधुरा बहवर्षसः । इति राजवल्लभः ॥
 हैमन्तं, स्त्री, पुं. (हैमन्त + "सन्धिवेलाद्युत्तुनचत्रे-
 भ्योऽण् ।" ४।३।१६। इति अण् ।) हैमन्त ऋतुः । हैमन्तसम्बन्धिनि, त्रि । इति हैमन्तशब्दात् स्वार्थे णप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 हैमन्तिकं, स्त्री, (हैमन्ते भवः । ठक् ।) शालि-
 धान्यम् । आमन धान इति भाषा । यथा,—
 "हैमन्तिकं सितस्त्रिंशं धान्यं मुहासिला यथाः ॥"
 इति इविश्यान्प्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 हैमन्तकालजाते, त्रि ॥ (यथा भाष्यलायनोय-
 यौतसूत्रे । ४ । १२ । १ ।
 "बृहस्पतिः पांक्तस्त्रिणवः शाकरो हैमन्तिकः ॥"
 हैमसुद्रिकः, चि, स्वर्णसुद्रिकाविशिष्टः । हैमी सुद्रिका यस्य इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः ॥ इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
 हैमलः, पुं, स्त्री, (हैमल + अण् ।) हैमन्त ऋतुः । हिमलशब्दात् णप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥ हैमन इति साधु-
 पाठः ॥
 हैमवतं, स्त्री, (हिमवतोऽदूरभवो देशः हिमवत इदं वा । अण् ।) भारतवर्षम् । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 हैमवतः, पुं, विषमेदः । इति हैमचन्द्रः ॥ (हिमा-
 लयसम्बन्धिनि, तज्जाते च त्रि ॥ देशविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ५० । २० ।
 "निषदान् पारसीकांश्च कृष्णान् हैमवता-
 स्तथा ॥"
 हैमवतवर्षं, स्त्री, भारतवर्षम् । यथा,—
 "एतहैमवतं वर्षं भारती यत्र सन्ततिः । हैमकूटं परं यत्र नन्वा किंपुबोत्तमः ॥"
 इति वाराहे बृहगीता ॥
 हैमवती, स्त्री. (हिमवतोऽपत्यं स्त्री । अण् । ङीप् ।) पावती । (यथा, देवीभागवते । १२ । ८ । ५७ ।

"उमाभिधानां पुरतो देवी हैमवतीं शिवाम् ॥"
 हरीतकी । इत्यमरः । १।१।३८ ; २ । ४ । ५८ ॥
 स्वर्णचौरी । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 "कटुपर्णी हैमवती हैमचौरी हिमावती । हैमाहा पीतदुग्धा च तन्मलसोक्तसुचते ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 खेतवशा । इति मेदिनी ॥ (अस्याः पर्यायो यथा, "पद्मपद्मोपा वशा ज्ञेया खेता हैमवतीति च ।"
 इति गार्हपत्ये २०८ चध्याये ॥
 हिमवतः प्रभवति प्रकाशते प्रथमं इत्यन्ते इति । "प्रभवति ।" ४ । ३ । ८३ । इत्यच् ।) गङ्गा । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०८ । १६ ।
 "एवमुक्तः प्रत्युवाच राजा हैमवतीं तदा । पितामहा मे वरदे । कपिलेन महानदि । । अश्वेषमाणास्तुरगं नीता वैवस्वतश्चयम् ॥"
 हिमवति भवा इति । अण् ।) ऐणुका । कपिलद्राक्षा । पतसी । इति राजनिघण्टः ॥
 हैमा, स्त्री, (हैम तद्वर्णोऽस्यस्याः इति अण् । हैमी, स्त्री वा ङीप् ।) पीतयुयिका । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (युयुिकाशब्दे अस्या विषयो ज्ञातव्यः ॥
 हैयङ्गवीनं, स्त्री, (ह्यो गोदोहस्य विकारः इति । "हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ।" ५ । २ । २३ । इति खञ् ह्यङ्गादेशश्च ।) सद्योगोदोहोद्भवं घृतम् । इत्यमरः । २ । ८ । ५२ ॥ नवनीतम् । इति रत्नमाला राजनिघण्टश्च ॥ (यथा, हरिवंशे । भविष्यपर्वणि । ५८ । १० ।
 "हैयङ्गवीनं क्षीराणि दधि वा किमजीजनन् । गोधनं सर्वमेवेदं नीरीगं प्रतिपद्यते ॥"
 तत्पर्यायः । सरजम् २ मज्जम् ३ कक्ष-
 म्बुटम् ४ । इति हारावली ॥
 हैरिकः, पुं. (हिमोतोति । रक् । हेरं प्रासुरी माया । तज्जानाति । ठक् ।) चौरः । इति धरणिः ॥
 हैहयः, पुं. (ह्यया अण्प्रत्ययम् । "स्त्रीभ्यो ठक् ।" ४।३।१२०। इति ठक् ।) पृषोदरादित्वात् साधुः । यदा हैगधेन नामैकदेशपहृषेण नामपहृषात् हैषाशब्देन हैषाशब्दं कुर्वन् ह्ययति गच्छ-
 तीति हैहयोऽश्वः तस्यायं "शिवोद्विभ्योऽण् ।" ४ । १ । ११२ । इत्यण् । यदा, हे भक्त हे भक्त इति वदन् ह्ययति गच्छतीति हैहयो विष्णुः । तस्यायं हैहयः ।) कार्तवीर्यः । इति हैम-
 चन्द्रः ॥ देशविशेषः । यथा,—
 "पश्चिमे हैहयास्ताद्रिष्येच्छवासशकादयः ॥"
 इति ष्योतिस्तत्त्वे कूर्मचक्रम् ॥
 हैहयः, पुं. (हैहयाः तद्देशवासिनः तेषां राज्ञा अण् ।) कार्तवीर्यराजः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघी । ११ । ७४ ।
 "विभ्रतोऽस्त्रमश्लेष्यकुण्डितं ह्रीं रिपू मम मती समागसौ । सेनुवत्सहरणाश्च हैहयः लक्ष्म कौत्सिमपहर्तुमुच्यते ॥"

हो, व्य. (ह्वयते घनेनेति । हु + डो । निपा-
तनात् साधुः ।) सम्बोधनम् । आह्वानम् ।
इति निदिनी ॥ (यथा, किराताकर्जुनीये ।
१५ । २० ।

“ननु हो मथनाराधो घोरानाय महीनु न ।
तयदा त्रयदा भीमा माभौदावत दायत ॥”
शिवस्यः । इत्यमरः ॥

होड, ऋ ड गतौ । घनादरे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा०-भात्-सक०-घट ।) ऋ, ष-
होडत् । ड, होडते । इति दुर्गादासः ॥

होडः, पुं, (होडते गच्छतीति । होड गतौ +
घच् ।) नौकाविशेषः । हुडो इति भाषा । तत्प-
र्यायः । तरावुः २ वहनम् १ वहिषम् ४ वाव्यटः
५ । इति त्रिकाण्डशेषः (होडते इति । होड
घनादरे + कर्मणि घञ् ।) दक्षिणराट्टीय-
मौलिककायस्थानां हिमसतिपद्यन्तर्गतपद्यति-
विशेषः । इति कुलाचार्यप्रत्ययः ॥ गौड-
देशीयश्रीत्रियन्नाह्वणविशेषाणामुपाधिश्च । अस्य
प्रमाणं अन्नदामङ्गलप्रत्यये ध्रुवानन्दमिश्रप्रत्यये च
दृष्टव्यम् ॥

होडा, [ऋ] पुं, चोरः । इति केचित् ॥

होता, [ऋ] पुं, (जृहोतीति । हु + “नमुनेष्ट
त्वष्टहोचिति ।” उषा० २ । ६६ । इति ङन्
निपातितश्च । यथा, हु + ङच् ।) ऋग्वेद-
वेत्ता । इत्यमरः । २ । ७ । १७ ॥ होमकर्त्ता ।
यथा । विशिष्टदेवावच्छिन्नप्रवेपोपहितहवि-
स्वागस्य होमत्वात् प्रवेपस्य तदभिधाननिमि-
त्तमित्यर्थः । तेन हुधात्वर्थव्यवच्छेदकप्रवेपानु-
कूलव्यापारवति ऋत्विजि होता इत्यादिव्यप-
देशः । इति दायभागटीकायां श्रीकृष्णतर्का-
लङ्कारः ॥

होतृकारः, पुं, होतृर्कारः । होतृर्माता । इति
सुधशोधव्याकरणम् ॥

होत्रं, क्ली, (ह्वयते इति । हु + “ह्वयामानुभसि-
भ्यस्तम् ।” उषा० ४ । १६७ । इति ङन् ।)
हविः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ होमः । इति
हेमचन्द्रः ॥

होत्रा, क्ली, (हु + चन् + टाप् ।) सुतिः ।
इति केचित् ॥ (आह्वयमाना देवता । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १८ । ८ ।

“आह्वोति हविष्कृतिं प्राञ्चं कृषोत्यध्वरम् ।
होत्रा देवेषु गच्छति ————— ॥”

‘होत्रा ह्वयमाना देवता ।’ इति तद्भाष्ये
सायनः ॥)

होत्री, [न्] पुं, होता । होत्रं विद्यतेऽस्य इति
श्रीब्रह्मात् इन्द्रप्रत्ययान्निष्पन्नः ॥

होत्री, स्त्री, (हु + ङच् + डीप् ।) यजमानरूपया
शिवस्य मूर्त्तिः । यथा,—

“या सृष्टिः सद्गुराद्या वहति विधिहृतं वा
हविष्यां च होत्री
ये हे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्मिता
आप्त विद्यम् ॥

यामाहुः सर्व्ववीजप्रकृतिरिति यथा प्राचिनः

प्राच्यवन्तः

प्रत्यक्षाभिः प्रपञ्चस्तुभिरवतु वक्षामिरेष्टाभि-
रोषः ॥”

इत्यभिज्ञानयजुस्तन्नाप्रथमश्लोकः ॥

होत्रीयं, क्ली, (होत्राय हितम् होतुरिदं वेति । ङः ।)
हविर्गोहम् । इति हेमचन्द्रः ॥ होत्रसम्बन्धिनि,
त्रि ॥ (यथा, यतपयत्राह्वये । ८ । ४ । ३ । ७ ।
“एकविंशतिं होत्रीय उपदधाति ।”)

होमः, पुं, (हवनमिति । हु + “घर्त्तिसुसुड-
स्त्रिति ।” उषा० १ । १३८ । इति मन् ।)
पञ्चमहायज्ञान्तर्गतयज्ञविशेषः । इत्यमरः । २ ।
७ । १४ ॥ स तु देवयज्ञः । यथा,—

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो वलिर्भौतो मृद्यन्नोऽतिषिपुजनम् ॥”
इति मनुः ॥

तद्वक्ष्यं यथा,—

“विशिष्टदेवावच्छिन्नप्रवेपोपहितव्यामः ॥”
इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥ * ॥

अथ नित्यहोमः । तदुक्तं सोमभुजगावस्थाम् ।
“नाजसः सिद्धयते मन्वो नाहुतश्च फलप्रदः ।
नानिष्टो यच्छते कामान् तस्मात्प्रितवमर्षयेत् ॥
पूजया लभते पूजां जपात् सिद्धिर्न संशयः ।
विभूतिं चाम्निकाव्येषु सर्व्वसिद्धिश्च विन्दति ॥”
नीलतन्त्रेऽपि ।

“नित्यहोमं प्रवक्ष्यामि सर्व्वार्थं येन विन्दति ॥
सपर्यां सम्यगापात्र वलिपूर्व्वं चरेद्विधिम् ॥
ततो होमं तर्पणश्च चरेत् साधककृतमः ।
वलिवेशादिकं चैव ब्राह्मणः समुपाचरेत् ॥
अर्घोदकेन संप्रोष्य तिस्रो रेषाः समाक्षिपेत् ।
विधिवदग्निमानोय क्रव्यादेभ्यो नमस्तथा ॥
मूलमन्त्रं समुच्चार्य कृष्णे वा स्रष्टिलेऽपि वा ।
भूमौ वा संस्तरेऽङ्गिं व्याहृतिव्रितयेन च ।
स्वाह्वान्तेन त्रिधा हुत्वा षडङ्गहवनं चरेत् ॥”
तथा ।

“ततो देवीं समावाह्य मूलेन षोडशाहुतिम् ।
हुत्वा सुत्वा नमस्कृत्य विद्यजेदिन्द्रमण्डले ॥”
श्यामादौ विशेषः ।

“भैरवांश्च हुनेदष्टौ आञ्जान्वितैस्त्रिलैः शुभैः ।
पूर्वादिदिकक्रमेणैव ततो होमं समाचरेत् ॥” *
अथ संक्षेपहोमप्रयोगः ।

“कृष्णे वा स्रष्टिले वापि वीचवादिभिः संस्कृते ।
प्रागथा उदगपात्र तिस्रो रेषाः समाक्षिपेत् ॥”
तथा च ।

“वीचयं मूलमन्त्रेण शरैश्च ताडनं मतम् ।
तेनैव प्रोक्तं प्रोक्तं वर्णनाशुभयं मतम् ॥”
ततो मूलसुचार्य कृष्णाय नमः इति संपूज्य
प्रागथा उदगपात्रिस्रो रेषाः कर्त्तव्याः ।
प्रागपेक्षु सुकृन्देशपुरन्दरान् प्रादक्षिण्येन
संपूज्य उदगपात्रं ब्रह्मवैवर्त्तकतन्त्रेण पूजयेत् ।
सुन्दरीपत्रे तु सर्व्वत्र षट्पत्तारो प्रयोगः
षट्पत्तारी च ऐं ह्रीं श्रीं ऐं ह्रीं श्रीः । ब्रह्म

नमः एवं क्रमेण पूजयेत् । तथा ब्रह्मसंहि-
तायां होमकृष्णे ।

“श्याम्यां वेदिकां हृदयविस्तारोक्तिस्रष्टि-
नीम् ।

कृत्वाऽह्नु स्थापयेत् कुम्भं यथोक्तक्रमयोजनतः ॥
तत्र संपूजयेद्वेवं यथाविध्युपचारकैः ।

ततो होमं प्रकुर्व्वीत देवतासन्निधानतः ॥”

ततः कृष्णमध्ये षट्कोणहस्तत्रिकोणं तद्वि-
रष्टदक्षपद्मं तद्विषयतुरङ्गं चतुर्द्वारनमितं

लिखित्वा तदुपरि मूलेन पृष्ठाक्षलौन् दद्यात् ।
सुन्दरीपत्रे तु वानया । ततः सर्व्वार्थि प्रवक्षे-

षाभ्युच्च वज्रैर्योगपीठमर्षयेत् । तद् यथा ।
कर्षिकोपस्थाधारशक्यादौन् संपूज्य अम्नादि-

कोणचतुष्केषु ॐ धर्म्याय नमः ॐ ज्ञानाय
वैराग्याय ऐश्वर्याय पूर्वादिदिक्षु अथर्ष्याय

अज्ञानाय अवेराग्याय अनेश्वर्याय मध्ये ॐ
अनन्ताय नमः । एवं पश्चात् अर्घकमण्डलाय

द्वादशकलात्मने नमः । ॐ सोममण्डलाय
षोडशकलात्मने नमः । ॐ अर्घमण्डलाय दश-

कलात्मने नमः । ततः क्षेत्रेषु पूर्वादिमध्ये च
ॐ पीताय नमः । एवं श्वेतायै नमः अक्षयै

नमः । कृष्णायै धूम्रायै तोत्रायै स्फुलिङ्गिण्यै
हचिरायै ज्वालिन्यै ततो रं वज्रासनाय नमः ।

ततः ।
“वागोश्वरीस्तुक्तातां नीलेन्द्रीवरलोचनाम् ।
वागोश्वरेण संयुक्तां क्रीडाभावसमन्विताम् ॥”

इति ध्यात्वा ॐ ह्रीं वागोश्वराय नमः ॐ
वागोश्वर्यै नमः । इति मन्त्रेण पश्चोपचारेः

संपूज्य सूर्य्यकान्तादिमन्त्रं श्रीत्रियगेहजं वा
वज्रिमानयेत् । सुन्दरीपत्रे तु कामेश्वरं कामि-

श्वरीं पूजयेत् । गीतमीये ।

“पाषाणभववक्रिञ्च यदि वारणिसम्भवम् ।
श्रीत्रियाणां गेहजश्च वनस्थं वायवा हरिम् ॥

यदृच्छालाभसंयुक्तो अयोग्यो यागकर्त्तृणि ।
निरग्निब्राह्मणब्रह्मो ह्यर्षलाभकरो भवेत् ॥
अत्रवन्वोसतुर्यांफलं दद्यादुताशनः ।
वैश्यात् शूद्राश्च विफलं जायते होमकर्त्तृणि ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वक्रिमुक्तं समाहरेत् ॥”
तन्नाप्तरे ।

“दिजातिभवनाद्यापि वक्रिमानोय साधकः ।
वोषडन्तेन मूलेन मन्त्रितं तं विलोकयेत् ॥
अग्निमावाहयेदस्य मन्त्रेण तदनन्तरम् ।
ह्रं फडन्तेन मूलेन क्रव्यादांश्च परित्वजेत् ॥”
ततः ॐ वज्रैर्योगपीठाय नमः चतुर्दिक्षु ॐ
वामायै नमः एवं ज्येष्ठायै रौद्रेण अश्विकायै ।
ततो मूलसुचार्य्य अमुकदेवताकृष्णाय नमः ।
इति कृष्णं संपूज्य तदधो वागोश्वरीं तप्तहेवा-
रुपां ऋतुमतीं ध्यात्वा यथोक्तवज्रिमानोय
वीचवादिभिः संस्कृत्य रमिते तस्मात् वक्रि-
सुपुण्य मूलसुचार्य्य ह्रं फट् क्रव्यादेभ्यः स्नात्वा
इत्येतेन क्रव्यादांश्च परित्वजेत् वक्रिमन्त्रेण ॐ वज्रं
ह्रं इत्यवगुण्डय चतुसुद्रया अक्षतीकृत्वा वाह्यां

होमकु

पृष्ठ

होलाका

हस्तम

समुद्रस्य कुण्डोपरि विः परिभ्राम्य जानुषुष्ट-
महीतकः शिवबोजमुखा आत्मनोऽभिसुखं
देव्या सोमो एव कियेत् । ततो ऋषिं वक्रिन्मूर्त्तये
नमः इत्यभ्यर्च्य रं वक्रिचैतन्नाय नमः इति
चैतन्व तत्र संयोग्यं चित् पिङ्गल एव एव
दह दह पच पच सर्वं ज्ञापय ज्ञापय स्वाहा
इति ज्ञापयेत् । ततः ।
“अग्निं प्रव्यक्तितं वन्दे जातवेदं हुताशनम् ।
सुवर्षवर्षममर्षं समिधं विश्वतोमुषम् ॥”
इत्युपतिष्ठेत् ॥
ततो अग्ने त्वममुकनामासीति नाम कृत्वा ॐ
वेदानर जातवेद इहावह लोहितान् सर्व-
कर्माणि साधय स्वाहा । अग्नेनार्घ्याग्निभिः
संपूज्य ॐ अग्नेर्हरिस्तादिसप्तजिह्वाभ्यो नमः ।
ॐ सहस्राक्षिणे हृदयाय नमः इत्यादि अग्नि-
वङ्गभ्यो नमः । ॐ अग्नये जातवेदने इत्या-
द्यष्टमूर्त्तिभ्यो नमः । तद्वाङ्गे ॐ ब्राह्मणायष्ट-
शक्तिभ्यो नमः । तद्वाङ्गे ॐ पद्मायष्टनिधिभ्यो
नमः । तद्वाङ्गे ॐ इन्द्रादिलोकपालेभ्यो नमः ।
तद्वाङ्गे ॐ वज्रायष्टभ्यो नमः । ततः प्रादेश-
मात्रं कुशपत्रद्वयं हृतमध्ये निक्षिप्य सव्यासव्य-
मध्याभागेषु इडां पिङ्गलां सुषुम्नां ध्यात्वा होमं
कुर्यात् । सुषुम्ना दक्षिणभागादास्यं गृहीत्वा
ॐ अग्नये स्वाहा इति अग्नेर्दक्षिणनेत्रे जुहु-
यात् । तथा वामभागादास्यं गृहीत्वा ॐ
सोमाय स्वाहा इति वामनेत्रे जुहुयात् । ततो
मध्यभागादास्यं गृहीत्वा ॐ अग्निसोमाभ्यां
स्वाहा इत्यन्वेलंसाटनेत्रे जुहुयात् । पुनर्दक्षि-
णतः नम इति हृतं गृहीत्वा ॐ अग्नये
स्निष्टिक्ते स्वाहा इत्यग्निमुखे । ततो महा-
ध्यात्वा ह्रीं होमः । ॐ भूः स्वाहा ॐ भुवः स्वाहा
ॐ स्वः स्वाहा ॐ वेदानर जातवेद इहावह
लोहितान् सर्वकर्माणि साधय स्वाहा इत्यनेन
त्रिवारं जुहुयात् । ततः अग्नी मूलेन पीठ-
पूर्वकं देवतां संपूज्य तन्मुखे हृतेन मूलमन्त्रेण
पञ्चविंशतिवारं जुहुयात् । वक्रिदेवतयोर-
त्तना सह ऐक्यं विभाष्य मूलमन्त्रेण एकादशा-
हृतीर्जुहुयात् । ततो मूलमन्त्रस्य अष्टदेव-
ताभ्यः स्वाहा शक्तयेत् प्रत्येकमेकैकाहुतिं
जुहुयात् । ततः सहस्रं विधाय तत्तत्कल्पोक्त-
द्रव्येण होमं कुर्यात् । ततो मूलमन्त्रेण पूर्वाहुतिं
दत्त्वा संहारसुद्रया खेटदेवता हृदये समानोय
स्वमखेति विष्टव्य दक्षिणां दत्त्वा अग्निद्राव-
धारणं कुर्यात् । इति तन्वसारः ॥ वृहहोम-
प्रयोगस्तु तत्रैव दृष्टव्यः ॥
होमकः, पुं, (होम + संज्ञायां कन् ।) होता ।
यथा, मात्स्व ८३ । १२८—१२९ होमी ।
“पूर्वहारि च संज्ञास्य बह्वर्षं वेदपारणम् ।
यजुर्विदं तथा यास्ये पश्चिमे सामवेदिषम् ॥
अथर्ववेदिनं तद्दत्तरि ज्ञापयेदुषः ॥
पटौ वृ होमकाः कार्ष्णा वेदवेदाहवेदिनः ॥”
होमकु, क्ली, (होमार्थं कुण्डम् ।) होमार्थ-

कुण्डम् । तत्पर्यायः । इवनो, २ । इति चिकित्सा-
शेषः ॥ अथ विवरणं कुण्डगन्दे दृष्टव्यम् ॥
होमधाम्, क्ली, (होमोपयुक्तं धाम् ।) तिलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
होमधूमः, पुं, (होमजातः धूमः ।) होमीयान्नि-
धूमः । तत्पर्यायः । निगन्धः २ । इति होमचन्द्रः ॥
होमभक्ष, [न] क्ली, होमजातं भक्ष । तत्-
पर्यायः । वैद्युतम् २ । इति होमचन्द्रः ॥
होमानिः, पुं, (होमस्य अग्निः ।) यज्ञवृद्धिः ।
तत्पर्यायः । महाज्वालः २ महावा ३
प्रवर्गः ४ । इति होमचन्द्रः ॥
होमिः, पुं, (ह्रयते अग्निप्रकृति । इ + इन् ।
सुट् च ।) अग्निः । (ह्रयते अग्नेनेति । इन्
सुट् च) हृतम् । इति मेदिनी ॥ जलम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
होमी, [न] पुं, (होमः प्रस्थातीति । इन् ।)
होमकर्ता । अथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
“तिष्ठेदतीं तिलस्य होमी तिलहोमीः तिलप्रदः ।
तिलभुक् तिलवापी च पृथितली नावमौदति ॥”
(जुहोतीति । इ + उञ्जमुकदर्विहोमिनः ॥
उणा० ३ । ८४ । इति मिनिः । निपातितस्य ।
यजमानः । इत्युणादितृती उञ्जलदत्तः ॥)
होम्यं, क्ली, (होमार्थं इतिम् । यत् ।) हृतम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ होमोयद्रव्यज्ञाने, त्रि ॥
(यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ३५१-अध्याये ।
“होता पीता इन्ता नेता मन्ता होम्यहोता-
परात्परस्त्वम् ॥”)
होरा, क्ली, (होलति हुत्यते वेति । हुल हिंसा-
सम्बरणयोः + अच् । घञ् वा । रत्नयोरेक्यम्
टाप् ।) लम् । राश्वर्षम् । रेखा । शास्त्र-
भेदः । इति मेदिनी ॥ द्वितीयार्थस्य विशेषो
यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
“विषमर्षेषु प्रथमहोराः स्युषण्डरोचिषः ।
द्वितीयाः शशिनो युक्त्यव्ययाङ्गणयेत् सदा ॥”
साहदण्डहयात्मककानः । मत्तु इरेजानां पाउ-
यत् इति ख्यातः । यथा, वक्रिपुराणे गणभेदाध्याये ।
“अन्विशैतिसैलाभिरहोरात्रं प्रचक्षते ।
पश्चिमादहोरात्रादिहोराणां विद्यते क्रमः ॥”
होलकः, पुं, (इ + विच् । सत्यते आस्वाद्यते इति ।
लक् + अप् ।) दृष्याग्निभृष्टार्हपक्षगमीधाम्यम् ।
होरा इति हिन्दी भाषा । यथा, भावप्रकाशे ।
“अर्हपक्षैः गमीधाम्येस्तुचभृष्टे च होलकः ।
होलकोऽस्यानिकी भेदः कफदीपप्रमापहः ॥
भवेद्यो होलको यत्तत्तत्तद्गुणो भवेत् ॥”
होलाकः, पुं, खेदविशेषः । यथा, चरकसूत्रज्ञाने ।
“धीतीकान्तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदोषयेत् ।
शयनान्तःप्रमाचैव शब्दासुपरि तत्र च ।
सुदन्धायां विधुमायां यथोक्तानुपकल्पयेत् ॥
अथर्विचः सुखं तथाभक्तः स्त्रियति ना सुखम् ।
होलाकस्तेद इत्येव सुखमोक्तो महर्षिणा ॥”
धीतीका शुष्णगोमयजतोऽभिविशेषः ॥
होलाका, क्ली, (इ + विच् । तं लाति । ला +

संज्ञायां कन् टाप् ।) वसन्तीत्तवः । होकी
इति भाषा । इति दायभागटीका ॥ तदधि-
करणस्याधो यथा । अथ होलाकाधिकारचन्द्रः ।
प्रतीच्यानां होलाकाचारदर्शनेन तदर्थां होलाका
आचरणयोः इति सामान्यविधिः कल्प्यते ।
न तु प्राच्यानामनाचरणात् प्रतीच्याचारोपपत्तेः ।
पदं देयं सामान्यविधिनेव प्रतीच्याचारोपपत्तेः ।
प्राच्यानामनाचारस्य इच्छाविरहेणैव उपपत्तेः ।
इच्छाविरहस्य तद्देशोयपूर्वपूर्वनाचारदर्शनात् ।
प्रतीच्यानामुक्त्वादानायाचारविरहवत् । न
ज्ञानाचारार्थं वेदः कल्प्यते । तथा च यत्र
सामान्यश्रुत्या उपपत्तिस्तत्र विशेषविधिने
कल्प्यते गुरुरनुगतस्यः सदेतिवत् । न हि
कर्मकाले तदसम्भवात् तदन्यकाले इति विशेष-
णोयम् । इति अधिकरणकौमुदी ॥३॥ अथ च ।
यथा होलाकाधिकारणे प्राच्यकर्तृकहोलाकानु-
ष्ठानोपपत्तये होलाका कर्तव्यत्वेव श्रुतिः
कल्पिता । तावतेव तदुपपत्तेः न तु प्राच्यादि-
पदवती कल्पनागौरवात् तददत्रापि अर्षको
अंगदयं गृह्योयादिति श्रुतिः कल्पनीया न तु
पित्वादिपदवती तदयुक्तं तत्र प्राच्यकर्तृकानु-
ष्ठानस्यावश्यकत्पनीयसामान्यश्रुत्येवोपपत्तेः । न
चाप्राच्यानामननुष्ठानार्थं प्राच्यपदवती कल्प्यता-
मिति वाच्यम् । तेषामननुष्ठानस्यानाचाररूपस्य
श्रुतिकल्पनानिमित्तत्वानुपपत्तेः । इति दाय-
भागः ॥
हो, व्य, (ह्रयते अग्नेनेति । ह्र + डी ।) सम्बो
धनम् । आह्वानम् । इति मेदिनी ॥
होड, ऋ ड गती, अनादरे । इति कविकल्पदुमः ॥
(भ्वा०-घ्रात्-सक०-सेट् ।) चतुर्दशसूरी ।
ऋ, अजुहोडत् । ड, होडते । इति दुर्गादासः ॥
होडकः, वि, (होतुरागतम् । “ऋतडञ् ॥” ४ ॥
३ । ७८ । इति ठञ्) होडसम्बन्धोयः । इति
होडशब्दात् कणप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
होम्यं, क्ली, (होमार्थं अर्हं । यत् ।) हृतम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ होमोयद्रव्ये, वि ॥
होम्यधाम्, क्ली, (होम्य इ तत् धाम् च ।)
तिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ इति केचित् ॥
ह्र, ड लु चीर्षं । इति कविकल्पदुमः ॥ (अदा०-
घ्रात्-सक०-अनिट् ।) ह्र, लु, ह्रते । इति
दुर्गादासः ॥
ह्रल, म चाले । इति कविकल्पदुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
अक०-सेट् ।) म, प्रकल्पयति । मित्वेऽप्यस्य औ-
ज्वलकलकल इत्यादिना केवलस्य द्रव्यविकल्प-
नात् सोपसर्गस्यैव निष्पन्नं ह्रलः । आह्वयति
ह्रलयति । आह्वयकत्वम् । इति दुर्गादासः ॥
ह्रः, [स] व्य, (गतमहः । ह्रो निपातितः ।) गत-
दिशम् । इत्यमरः । ३ । ४ । २२ ॥ यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४६ ।
“त्वयि राजनि निशोरैरधभिर्विगतः सुखम् ।
ह्रोऽभवत्तवोक्ते मे दिनान्तं शान्ततः स्थितिः ॥”
हस्तम, वि, (ह्रो भवम् । ह्रस् + “पिपमोः-

कलोऽन्वतरस्वाम् । ४।२।१०५ । इति यच्च
 व्युत्पत्तौ ।) श्लोभवम् । गतदिवसोयम् । इति
 शब्दमात्रा ॥ (यथा, महाभारते । ५।१८६।४ ।
 “स्वप्नेन च सोपेन शक्तिं वै प्राप्तिचोच्चि ॥”)
 कल्पः चि, (क्री भव इति । कल् + “ऐवमोच्चः-
 कलोऽन्वतरस्वाम् ।” ४।२।१०५ । इति ल्यप् ।
 कल्पनम् । इति शब्दमात्रा ॥
 कल्प, म ए संवरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) रिकमध्यः । म, कल्पयति ।
 ए, कल्पगीत् । इति दुर्गादासः ॥
 कल्पिया, क्री, (कल्पिया । प्रयोदरादित्वात्
 साधुः ।) कृषीया । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 कल्दः, पुं, (क्लादते इति क्लाद अच्यत्तशब्दे + कच् ।
 प्रयोदरादित्वात् कलः) अभाधजलाशयः ।
 इत्यमरः । १।१० । २५ ॥ तज्जलगुणाः ।
 कल्दवारि वक्रिजननं मधुरं कफवातहारि
 पयश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ किरणः ।
 इत्यमरटीकायां रामानुजमः ॥
 कल्दप्रहः, पुं, (कल्दस्य प्रहः ।) कुम्भोरः ।। इति
 चिकित्सण्डशेषः ॥
 कल्दिनी, क्री, (कल्दोऽस्वामस्तीति । इति । डीप्)
 नदी । इत्यमरः । १।१८। २५ । (यथा,
 भागवते । २।७। २८ ।
 “तच्छुद्धयेति विषवोर्व्यविलोसजिह्व-
 मुच्छाटयिष्वदुरगं विहरन् कल्दिन्याम् ॥”)
 कल्प, क भाषणे । (पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।)
 रिकयुक्तादिरित्येके । क, क्तापयति । भाषणं
 कथनम् । इति कविकल्पद्रुमटीकायां कल्पधातु-
 कथने दुर्गादासः ॥
 कल्प, रवे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-सक०-
 सेट् ।) रिकयुक्तः । कल्पति । इति दुर्गादासः ॥
 कल्पिमा, [न] पुं, (कल्पस्व भावः । “पृथ्वादिभ्य
 इमनिज् वा ।” ५।१। १२१ । इति इमनिज् ।
 “खलदूरयुवकल्पिप्रति ।” ६।४। १५६ ।
 इति कल्पादेशः ।) कल्पता । कल्पशब्दात्
 इमन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 कल्पिष्ठः, चि, (पतिश्रयेण कल्पः । इष्टम् । “खल-
 दूरयुवकल्पेति ।” ६।४। १५६ । इति कल्पा-
 देशः ।) पतिशयकल्पः । इत्यमरः । १।१ ।
 ११२ ॥ कल्पशब्दात् इष्टप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 कल्पीयान्, [स्] लि, (कल्प + ईयसुन् । कल्पा-
 देशश्च ।) पतिशयकल्पः ॥
 कल्पं, क्री, (“सर्वनिष्ठपरिषेति ।” उषा० १।१५३
 इत्यत्र “कल्पशब्दे बाहुलकात् ततोऽपि वन् ।”
 इत्युक्त्वात्तदन्तौर्त्वं ।) परिभाषाविशेषः । यथा,
 “यत्तु दीर्घं महद्कल्पमिति तत्रेह ईरतिः ।”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 गोरसुवर्णशकम् । पुष्यकासीसम् इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 कल्पः, पुं, क्री, (कल्प + कच् ।) प्रकृतपुत्रवपमा-
 चात्स्व नमनुष्यः । वाडने इति भाषा । तत्-
 पथ्यायः । खर्वः २ वामनः ३ वामनी ४ ।

इत्यमरभरती । २ । ६ । ४६ ॥ नीचकः ५ नीचः
 ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अकार्तनः ७ । इति
 कटाधरः ॥ एकमात्रवर्णे, पुं । यथा,—
 “एकमात्रो भवेद्गुणो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।
 विभाषसु भूतोऽसौ व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥”
 इति सुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥
 सुग्धबोधमते पत्न्य स-संज्ञा । यथा । चावत्-
 स्वर्गम् । अ-चा-अ इति वर्धय्य कमेच स-
 र्धं-संज्ञं-स्यात् । वञ्चञ्चद् इ-ई इ इत्य-
 द्विषु च । तन्मते पत्न्य घुसंज्ञापि । यथा ।
 स्वर्धी वुरु । स्वर्धुसंज्ञी घर्धभञ्जः स्यात् । इति
 वोपदेवः ॥ मेघदूषकृष्मनीनराशयः । यथा ।
 अस्त्रास्त्रिमिगोऽविघटाः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 पत्न्यः, चि, (पस + वन्) सुद्रवसुभाषम् ।
 तत्पथ्यायः । वामनः २ न्यङ् ३ नीचः ४ खर्वः
 ५ । इत्यमरः । १।१। ७० । नीचैः ६ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अनुष्यः, क । इति जटा-
 धरः । तद्देदिकपर्यायः । कृद्गन् १ कल्पः २
 निष्ठुष्यः ३ माषुकः ४ प्रतिष्ठा ५ कधु ६
 वस्त्रकः ७ दम्भम् ८ अर्थकः ९ सुसकः १०
 पत्न्यः ११ । इत्येकादश कल्पनामानि । इति
 वेदनिर्घण्टी ३ अध्यायः ॥
 कल्पकुशः पुं, (कल्पवाची कुशयेति । नित्यकर्म-
 धारयः ।) श्वेतकुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कल्पगर्भः, पुं, (कल्पो गर्भोऽस्य ।) कुशः । इति
 रत्नमाला ॥
 कल्पगवेषुका, स्त्री, (कल्पा गवेषुका । नित्यकर्म-
 धारयः ।) गार्भेयको । इत्यमरः । १।४। १५७ ।
 अस्याः पर्यायगुणा नागवलाशब्दे द्रष्टव्याः ॥
 कल्पजम्बुः, पुं, (कल्पो जम्बुः ।) सुद्रजम्बुः । इति
 रत्नमाला ॥
 कल्पतण्डुलः, पुं, (कल्पः तण्डुलः ।) राजाश्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कल्पदर्भः, पुं, (कल्पो दर्भः ।) श्वेतकुशः । इति
 राजनिर्घण्टे कल्पकुशशब्ददर्शनात् ॥
 कल्पदा, स्त्री, (कल्पैरपि दौयते द्वियते इति ।
 दो + कः ।) शक्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कल्पपत्रकः, पुं, (कल्पानि पत्राणि यस्याः कप् ।)
 गिरिजमधकवृक्षः । इति जटाधरः ॥
 कल्पपत्रिका, स्त्री, (कल्पानि पत्राण्यस्याः । कप् ।
 टाप् अत इत्वम्) पत्रवती । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कल्पप्रश्नः, पुं, (कल्पवाची प्रश्नयेति ।) सुद्रप्रश्न-
 वृक्षः । तत्पथ्यायः । सुवीरः २ शीतवीर्यकः ३
 पुष्पः ४ महाचरोहः ५ कल्पपर्षः ६ पीपरिः ७
 भिदुरः ८ मङ्गलप्लवायः ९ । चस्य गुणाः ।
 “प्रश्नः कटुः केषायश्च शिशिरो रक्तदीपकित् ।
 मूर्च्छाभ्रमप्रसापयो कल्पप्रश्नो विशेषतः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कल्पफला, स्त्री, (कल्पं फलं यस्याः ।) भूमिजम्बु ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कल्पमूलः, पुं, (कल्पं मूलं यस्याः ।) रत्नेषु । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

कल्पमात्राधिकः, पुं, (शाखा च शिखा शाखाशिके ।
 कल्पे शाखाशिके यस्य ।) कुपः । इत्यमरः ॥
 कल्पा, स्त्री, सुद्रपर्षी । नागवला । भूमिजम्बुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ वामनी च ॥
 कल्पान्निः, पुं, (कल्पोऽन्निरज्जात् ।) अर्कतृणः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कल्पान्नः, पुं, (इत्यमरमन्त्रः ।) जीवकीपत्रम् ।
 इत्यमरः । २।४। १४२ ॥ वामनश्च ॥
 क्लाद, क्लने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 भास्क०-सक०-सेट् ।) रिकयुक्तो द्वितीयस्वरौ ।
 ड, क्लादते । इति दुर्गादासः ॥
 क्लादः, पुं, (क्लाद + कच् ।) शब्दः । इति हिम-
 चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ७।८०। २८ ।
 “द्वादेन गजघण्टानां शङ्खानां निनदेन च ॥”)
 हिरण्यकशिपुपुत्रः । यथा,—
 “हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः समहावलाः ।
 प्रह्लादः पूर्वजस्तोषामनुद्वादस्तथैव च ॥
 संह्लादश्चैव ह्लादश्च ह्लादपुत्रान् नृशुष्य तान् ।
 ह्लादस्य पुत्रो हावास्तां हिरण्यभो मूक एव च ॥”
 इति वक्रिपुराणे काश्यपीयप्रजासर्गः ॥
 ह्लादिनी, क्री, (ह्लादते शब्दायते इति । ह्लाद +
 णिनिः । डीप् ।) विद्युत् । (यथा, महाभारते ।
 ८।११। २६ ।
 “ह्लादिभ्य इव मेघेभ्यः शल्यस्य न्यपतन् शराः ॥”)
 वज्रम् । इत्यमरः । १।१। २८ ; १।१। ५१ ॥ नदी ।
 इति भरतः राजनिर्घण्टश्च ॥ शक्री । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 क्लादो, [नी] लि, (क्लादोऽस्वामस्तीति । क्लाद + इनि ।)
 शब्दविशिष्टः । (यथा, महाभारते । ८।५। १५१ ।
 “रथाः पञ्चशताद्यान्व्ये क्लादिनश्च सुवर्णिणः ॥”)
 क्लासः, पुं, (क्लस रवे + कच् ।) शब्दः । इति
 चिकित्सण्डशेषः ॥ चयः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
 “क्लासवृद्धो च सततं दिनराश्यां रथयाक्रमम् ।
 सन्ध्या मुहूर्तमाख्याता क्लासे वृद्धो समा स्मृताः”
 क्लिषाया, स्त्री, लज्जा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 पत्न्य रूपान्तरम् । क्लिषिया क्लिषीया च ॥
 क्लितः, चि, (क्लोतः । प्रयोदरादित्वात् साधुः ।)
 सज्जितः । विभक्तः । नीतः । इति कैचित् ॥
 क्लिंशे, क्लो ॥
 क्लितिः, स्त्री, (क्लितिः । प्रयोदरादित्वात् साधुः ।)
 क्लितिः । हरणम् । इति कैचित् ॥
 क्लिवेरं, स्त्री, (क्लिषे लज्जायै वेरमङ्गलम् । प्रयो-
 दरादित्वात् क्लः ।) क्लिवेरम् । इति भरत-
 हिरण्यकशिपोः शब्दरत्नावली च ॥
 क्लो, लि लज्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्ला०-
 पर०-सक०-चानिट् ।) लि, लिङ्गति नीच-
 सङ्गता यः । इति दुर्गादासः ॥
 क्लो, स्त्री, (क्लो लज्जायां + लज्जादित्वात् क्लिप्)
 लज्जा । इत्यमरः । १।७। २३ ॥ (यथा,
 मार्काण्डेयपुराणे । १२८ । २२ ।
 “नाहं तात । करिष्यामि प्रियङ्गाः परिपुष्पितम् ।
 नापैति क्लिमें मगसौ राग्नेऽन्यं त्वं निगूजय ॥”)

श्रीका, श्री, (श्री + "श्रियो रथ सो वा ।" उवा० १।४८। इति कन्। टाप्।) वासः। इत्यु-
 षादिकोषः ॥ लज्जा। इति सिद्धान्तकौमुद्या-
 मुषादिप्रतिः ॥
 श्रीकुः, त्रि, (श्री + "श्रियः कुक् रथ सो वा।" उवा० १।८५। इति कुक्।) लज्जितः।
 सभज्जः। इत्युषादिकोषः ॥
 श्रीकुः, पुं, (श्री + कुक्।) जतुकः। त्रपुः। इत्यु-
 षादिकोषः ॥
 श्रीच्छः, लज्जो। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट्।) रेफयुक्तादिचतुर्वक्षरी। श्रीच्छति
 वधुः। इति दुर्गादासः ॥
 श्रीजितः, त्रि, (श्रिया जितः।) लज्जाशीलः।
 इति जटाधरः ॥
 श्रीणः, } त्रि, (श्री + णः। तस्य वा न।)
 श्रीतः } लज्जितः। इत्यमरः। १।१।८१ ॥
 (यथा, महाभारते। १।२१।८।
 "हा नाथ ! हा धर्म इति तुवाणा
 श्रीताय सर्वेऽनुमुखाय राजन् ॥"
 यथा च नैषधे। १।६०।
 "इतीरिता पत्ररथेन तेन
 श्रीषा च हृष्टा च बभाष भैमी ॥")
 श्रीवेरं, लो, (श्रिषे लज्जाये वेरमङ्गमस्य।
 सुद्रवात्।) बालकम्। इत्यमरः। २।४।१२२ ॥
 बाला इति भाषा। अस्य गुणाः राजवत्प्रभे।
 "श्रीवेरं हर्षिहस्तासदृश्यातीसारनाशनम् ॥"
 मन्वात् ह्वेरेण्ये द्रष्टव्यम् ॥
 श्रीवेलं, लो, (श्रीवेर + प्रबोदरादित्वात् रस्य
 श्रीवेलकं) लः। पञ्चे श्रीवेल + स्वार्थे कन्।)
 श्रीवेरम्। इत्यमरटोकायां भरतः ॥
 ह्रड, } ऋ ङ गती। इति कविकल्पद्रुमः ॥
 ह्रड, } (भा०-पाल०-सक०-सेट्।) ऋ, भज-
 ह्रडत्। भजुह्रीडत्। ङ, ह्रडते। ह्रीडते।
 इति दुर्गादासः ॥
 ह्रप, ऋ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पाल०-सक०-सेट्।) ऋ, भजिह्रपत्। ङ,
 ह्रपते जिह्रपे। इति दुर्गादासः ॥
 ह्रप, ऋ ङ संप्रथे। अश्वस्वने। इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भा०-पाल०-सक०-सेट्।) रेफयुक्तायः। ऋ, भजिह्रपत्।
 ङ, ह्रपते जिह्रपे। ङ, ह्रप च स्वनेऽश्वानाम्। ङ,
 ह्रपते चोटकः जिह्रपे। ऋ, भजिह्रपत्।
 ह्रारात् ह्रप ङ च। मधुरमधुपं ह्रपन्वते।

इति गच्छतानित्यत्वात्। वस्तुतस्तु पचादित्वा-
 दनि ऋषा इवाचरन्तीति लो साध्यम्। इति
 दुर्गादासः ॥
 ह्रुवा, श्री, (ह्रुष + भावे चः।) अश्वानां कण्ठा-
 दिनिर्गतशब्दः। इत्यमरः। २।८।४७ ॥
 ह्रीड, ऋ ङ गती। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पाल०-सक०-सेट्।) ऋ, भजुह्रीडत्। ह्रीडते।
 इति दुर्गादासः ॥
 ह्रग, म ए संवरणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट्।) म, ह्रगयति भ्रगुगौत्।
 इति दुर्गादासः ॥
 ह्रग, क भाषणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 पर०-सक०-सेट्।) क, ह्रगपयति। रेफयुक्तमि-
 रिल्लेके। ह्रगपयति। भन्तःस्यद्वितीययुक्तः कण्ठ-
 वर्गाद्यादिरिति दुर्गासिंहादयः। ह्रगपयति भ्रचि-
 कपत्। भाषणं कथनम्। इति दुर्गादासः ॥
 ह्रम, रवे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट्।) ऋसति। इति दुर्गादासः ॥
 ह्रन्द, ई ङ मोदने। स्वने। इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पाल०-सक०-मोदने सक०-सेट्। निष्ठा-
 षामनिट्।) मोदनं ह्रष्टीकरणं ह्रष्टीभाषणं।
 ई, ह्रमः। ङ, ह्रन्दते चन्दनो गात्रम्। बलात्
 प्रह्लादते मनः। इति किराते। इति दुर्गादासः
 ह्रादः, पुं, (ह्राद + घञ्।) आह्लादः। इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये। १५।५३।
 "ततस्तद्गात्रसंसर्गोऽश्वनो ह्राददयकः।
 पापकर्माकृतो राजन्ः यातना प्रवाधते ॥"
 हिरण्यकशिपीः पुत्रभेदः। यथा, विष्णुपुराणे।
 १।१५।१४२।
 "भनुह्रादश्च ह्रादश्च प्रह्लादश्चैव बुद्धिमान्।
 संह्रादश्च महावीर्या दैत्यवंशविवर्धनाः ॥")
 ह्रादिनो, लो, (ह्रादिनो रस्योरेख्यात् रस्य लः।)
 विसृत्। वज्रम्। इत्यमरः। २।४।१२४ ॥
 (ह्रादयते इति। ह्रादि + णिनि। ङीप्।)
 शक्तिविशेषः। यथा,—
 "ह्रादिन्या सन्निदाश्रितः सन्निदानन्द ईश्वरः।
 स्वाविद्याश्रितो जीवः संज्ञे शनिकराकरः ॥"
 इति श्रीभागवते ७।१।७ टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
 श्रीका, श्री, (श्री लज्जायाम् + "श्रियोरथ सो
 वा।" उवा० १।४८। इति कन्। पञ्चे रस्य लः।)
 लज्जा। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुषादिप्रतिः ॥
 श्रीकुः, श्री, (श्री + "श्रियः कुक् रथ सो वा।" इति
 कुक् पञ्चे रस्य लः।) श्रीकुः। इत्युषादिकोषः ॥

श्रीकुः, पुं, (श्री + कुक्। रस्य लः।) जतु त्रपु।
 इत्युषादिकोषः ॥
 श्रुषा, श्री, (श्रुषा। रस्य लः।) श्रुषा। इत्य-
 मरटोकायां नीलकण्ठः ॥
 श्रुल, म चाले। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट्।) म, प्रश्रुलयति। मित्वेऽप्यस्य श्री
 श्रुलह्न इत्यादिना केवलस्य प्रश्रुलकल्पनात्
 सोपसर्गस्य नित्यं श्रुलः। श्रुलयति श्रालयति।
 चालश्लनम्। इति दुर्गादासः ॥
 श्रु, कौटिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-भ्रनिट्।) श्रुति लतां वायुः। इति
 दुर्गादासः ॥
 श्रु, अ ऐ स्यर्धे। शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-उभ०-शब्दे सक०-स्तर्धे-सक०-भ्रनिट्।)
 स्यर्धः पराभिभवेच्छा। इति वोपदेवः ॥ अ,
 श्रुयति श्रुयते मत्तो मल्लमभिभवितुमिच्छति ॥
 श्रुयति जनं लोकः। आश्रयतीत्यर्थः। ऐ श्रुयात्।
 गोविन्दभट्टस्तु स्यर्धाविषये व्यक्तवाक्येऽयमि-
 त्याह। इति दुर्गादासः ॥

श्रु, शेषलकारः। गोडदेशे अस्याकारोच्चारणयो-
 र्भेदो नास्ति। किन्त्वस्याध एकविन्दुमात्रे चिह्नं
 क्रियते। वेदे अस्य उच्चारणस्याणं जिह्वामूलम्।
 देवनागरवर्णमालायां अस्याकारः एवं प्रकारः
 श्रु। अस्य प्रयोगः। अग्निमीले। हे इन्द्र
 वीलु चित्। इत्यादि ऋग्वेदः ॥ * ॥ तन्त्रे वर्ण-
 मालाजपे अस्य प्रयोजनम्। यथा,—
 "भतुलोमविलोमिन कृतया वर्णमालया।
 आदित्वास्त लादि आन्तक्रमेण परमेष्ठरिः।
 चकारं मेरुपञ्च लङ्घयेत् कदाचन ॥"
 इति सुखमालातन्त्रम् ॥
 माष्टकान्यासेऽपि अस्य प्रयोजनम्। तत्रमाषं
 माष्टकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा,
 "लः पृथ्वी विमला मेघो भनन्तोऽव्यवहासिता।
 व्यापिनो शिवदा केतुर्लङ्गत्सारतरं हठः ॥
 ग्लोर्मृडानी च वेदार्थसारो नारायणः स्वयम्।
 जठरो नकुलिः पीता शिवेशोऽनङ्गमालिनो ॥"
 इति श्रीमन्महाशार्यविरचितवर्णाभिधानम् ॥
 अपि च।
 "लकारो विमलो जीवः शिवमूर्तिर्ब्रह्मराजने ॥"
 इति श्रीरद्रयामले ८ पटले मन्वाभिधानम् ॥

कोषः श्रीवरदाप्रसादवसुना श्रीशब्दकल्पद्रुमो यथ श्रीहरिपुण्ड्रकेण चरणेनाकल्पितो यज्ञतः।
 सोऽयं कोविदवारिदैर्बहुगुणैः संसेचितः सन्ततं सन्तोषं नयतु चित्तौ बुधगणान् पेयुषगर्भैः फलैः ॥
 रसेन्दुनागोडुपतिप्रसाधे याके शुभेऽस्मिन् भगवत्प्रसादात्।
 नीतः समतिं बहुसप्रयासैः स शब्दकल्पद्रुम एव कोषः ॥

समाप्तिऽयं शब्दकल्पद्रुमः।

